

श्रीकाशीपण्डितसभा-प्रदत्त-पण्डितराजेति-सारस्वत-

सार्वभौमेति च उपाधिद्वयसमलङ्कृत

स्वामिभगवदाचार्यशताब्दीस्मृतिग्रन्थः

२१५० पर

1113

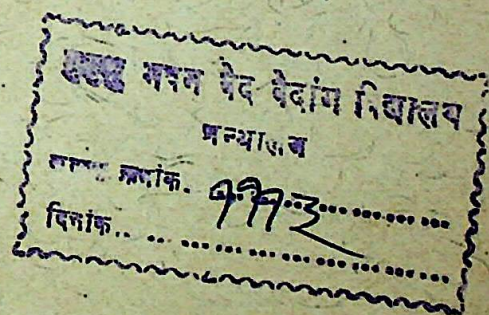

कार्तिक-लाभञ्चमी विक्रमसंस्तर : २०२७	पेशवसंवत्सर १९७१
---	------------------

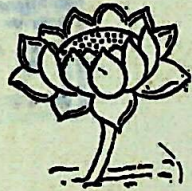

श्रीकाशीपण्डितसभा-प्रदत्त-पण्डितराजेति-सारस्वत-
सार्वभौमेति च उपाधिद्वयसमलङ्कृत-

स्वामिभगवदाचार्यशताब्दीस्मृतिग्रन्थः

कार्तिक-लाभपञ्चमी
विक्रमसंवत्सर : २०२७

ऐश्वसंवत्सर : १९७१

★ प्रकाशिका

श्रीचन्दनबहिन "संस्कृतिभूषण"

"मातृस्मृति"-बङ्गला

काश्मीरा सोसाइटी

अहमदाबाद-७

★

प्रथमावृत्ति:-५०० प्रति

मूल्यम् ८ रूपयकाः

२१) रूपये

★

मुद्रक :-

ज्वालाप्रसाद गुप्त

न्यू ज्वाला प्रेस,

त्रिलोचनघाट, वाराणसी-१

इस स्मृतिग्रन्थकी अनुक्रमणिका

विषय	लेखक	पृष्ठ
१ मङ्गलाचरणम्	भगवदाचार्य	३
२ शुभांशसा	पण्डितराज श्रीगोपालशास्त्रीजी	४
३ मोक्षोपायः	आचार्य श्री देवदत्तशर्मोपाध्याय	८
४ वेदसुषुमा	भगवदाचार्य	१०
५ वेदमाहात्म्यम्	"	१३
६ यमयमीसंवादः	"	१७
७ न्यायात्मनस्तुलनात्मकं किमप्यध्वयनम्	ओझोपाह पं. केदारनाथजी	२१
८ परमाणुकारणतावादः	पं. श्री दुर्गानाथजी	२६
९ रीतिविमर्शः	पं. धनेशझाजी	२९
१० ज्यौतिषे विक्रमादित्यसभारहस्यम्	पं. श्री लक्ष्मीकान्तजी	३७
११ आत्मतत्त्वविमर्शः	पण्डित श्रीशोभितमिश्रजी	४३
१२ प्राचीनव्याकरणस्य नव्यव्याकरणाद् महद् वैशिष्ट्यम्	पण्डितराज श्री गोपालशास्त्रीजी	५१
१३ आत्मतत्त्वविचारः	स्वामी श्री माधवाचार्यजी	५५
१४ विशिष्टाद्वैतदर्शनम्	भगवदाचार्य	७०
१५ उपनिषत्तत्त्वलोचनम्	"	१०७
१६ उपनिषदां सृष्टिः	"	११३
१७ ईशवास्योपनिषत्	"	१२४
१८ केनोपनिषत्	"	१३२
१९ काठकोपनिषद्	"	१३९
२० प्रश्नोपनिषद्	"	१६४
२१ मुण्डकोपनिषत्	"	१७८
२२ माण्डूक्योपनिषत्	"	१९३
२३ तैत्तिरीयोपनिषद्	"	१९८
२४ ऐतरेयोपनिषद्	"	२०९
२५ किञ्चिदावश्यकम्	"	२१३
२६ छान्दोग्योपनिषद्	"	२१४
२७ बृहदारण्यकोपनिषद्	"	२३९
२८ वेदैकवेद्यता प्रभोः	स्वामी श्री गङ्गेश्वरानन्दजी	२८५
२९ उपनिषदः	भगवदाचार्य	३०१

हिन्दी विभाग

विषय	लेखक	पृष्ठ
१ मानसमहाकाव्य	भगवदाचार्य	३
२ अहल्या उद्धार	लालाभगवान्दीनजी "दीन"	१२
३ शताब्दी	बाबू ब्रजकिशोरप्रसादजी साही	१३
४ वेदमें वदतोव्याघातके लिये स्थान नहीं है	"	१६
५ भगवान् वेद	भगवदाचार्य	१९
६ विद्यावाचस्पति स्वामी श्री सरयूदासजीमहाराज, मा. त. पण्डित श्रीरामकुमारदासजी		२१
७ निम्बार्कवेदान्तका संक्षिप्तसार	काठियाबाबा महान्त धनञ्जयदासजी महाराज	२५
८ तत्त्वार्थपञ्चकम्	भगवदाचार्य	३९
८ पश्चात्ताप	मानसतत्त्वान्वेषी पण्डित रामकुमारदासजी	६३
९ प्रथम दो आर्यसत्य तथा प्रतीत्यसमुत्पाद	पण्डित बुद्धिवल्लभ शास्त्रीजी	७१
१० प्रतीत्यसमुत्पादकी मनोवैज्ञानिकदिशा	"	७८
११ प्रतीत्यसमुत्पादका दार्शनिक विवेचन	"	८०
१२ सिद्धार्थ गौतम और बुद्ध	"	८२
१३ अथातो ब्रह्मजिज्ञासा	गुजरातराज्यके श्रीमान् गवर्नरसाहबजी	८७
१४ भारतभास्करोदय एवं स्वामीभगवदाचार्य	पण्डित श्री कृष्णशरणाचार्यजी	९३
१५ पण्डितराज सारस्वतसार्वभौम स्वामी	ब्रह्मचारी श्री वासुदेवाचार्यजी महाराज	९५
श्रीभगवदाचार्यजी महाराजकी विशेषताएँ		
१६ विश्लेषणात्मक मेधाके प्रतीक श्रीस्वामी	पण्डितमहान्त श्री ब्रजविहारीशरणजी	९७
भगवदाचार्यजी महाराज		
१७ स्वामी श्रीमद्भगवदाचार्यमहाराजः	पण्डित श्री जयरामदासजी	९९
१८ एकदर्शन	स्वामी श्री निगमानन्दपरमहंसजी	१०१
१९ अचिन्त्य भेदाभेदवाद सिद्धान्त	पण्डित श्री मधुसूदनाचार्यजी	१०३
२० सार्वभौम पण्डितराज स्वामी श्री	पण्डित श्री रामचरित्राचार्यजी व्याकरणाचार्य,	
भगवदाचार्यजी महाराज	साहित्यशास्त्री	
२१ हमारी भावना	महान्तश्री रामकृष्णदासजी	१११
२२ हमारे मार्गदर्शक	श्रीमान्चिमनलालभाई लालजी भाई Bsc	११२
२३ श्री रामानन्द जगत्का यह शताब्दी महोत्सव		११४
२४ श्री स्वामी भगवदाचार्यजीकी जीवनीका	स्वामी श्री निगमानन्दपरमहंसजी	११५
विशिष्ट अध्ययन		
२५ स्वामी श्री भगवदाचार्यजी की	स्वामी श्रीरामचरणजी शास्त्री	१२१
लोकोत्तर विशिष्टताएँ		

विषय	लेखक	पृष्ठ
२६ सत्याग्रही श्री भगवदाचार्यजी	कर्मवीर महान्त स्वामी रामकुमारदासजी	१३१
२७ स्वामीजी महाराजके विरचित ग्रन्थ	"	१३३
२८ आत्मसमर्पण	भगवदाचार्य	१३४
२९ चन्दन बहिन	"	१३५
३० श्री रामानन्दसंप्रदायके अप्रतिमनेता	परमहंस स्वामी परमानन्दजी	१३६
३१ हमारे एकमात्र नेता	महान्तश्री गोपालदासजी	१३७
३२ भारतीय-संस्कृति-संवादिनी-गवेषणापद्धति	श्री विष्णुदेवपण्डित एम. ए. वेदान्तशास्त्री	
३३ अस्यवामीयं वृष्टिविज्ञानम्	स्वामी श्री सुरजनदासजी	१४०
३४ योगविद्या	स्वामी श्री मनुवर्यजी	१४६
३५ जैसा देखा जैसा समझा	स्वामी श्री अतुलानन्दजी महाराज	१५१
३६ रामानन्द संप्रदायके अप्रतिमनेता	स्वामी परमानन्दजी महाराज	१५३
३७ स्वामी भगवदाचार्यजी	स्वामी श्री वासुदेवानन्दजी शास्त्री	१५४
३८ मैं और श्री स्वामीजी	महान्त श्री बलभद्रदासजी	१५४
३९ नमोऽस्तु	पण्डित श्री लक्ष्मीशङ्कर शास्त्रीजी	१५७
४० स्वामी भगवदाचार्यः शतं जीवेत् निरन्तरम्	पण्डित महान्त सीतारामाचार्यशास्त्री	२५९
४१ हिन्दी कवित्त	"	१६१
४२ सामकी स्वरसाधना	श्रीमान् विष्णुदेवजी पण्डित	१६२
४३ अविश्रुत परिणामवाद	श्री पण्डित केशवराम का. शास्त्री	१६६
४४ सामवेद और यजुर्वेदभाष्यकी प्रस्तावना	भगवदाचार्य	१७१
४५ यजुर्वेदभाष्यभूमिका	"	२०८
४६ अद्वैतसिद्धान्त	स्वामी भागवतानन्दजी महाराज	२२९
	परिशिष्ट	
४७ साङ्ख्यदर्शन	भगवदाचार्य	१
४८ मीमांसादर्शनकी संक्षिप्त रूपरेखा	"	४
४९ सन्देह-निवारण	स्वामी त्रिभुवनदासजी शास्त्री	९

श्रीरामानन्दसन्देशका स्वामीश्रीभगवदाचार्य-शताब्दी-महोत्सव अङ्क

१ भव्य शताब्दी महोत्सव	स्वामी त्रिभुवनदासजी शास्त्री	२५
२ श्री स्वामीजी महाराज	शास्त्री श्री वृंदावनव्यासजी	३७
३ म. म. स्वामी श्री भागवतानन्दजी महाराजका भाषण		४०
४ गुजरातराज्यके माननीय गवर्नर साहेबके सद्बिचार		४३
५ म. म. स्वामी दाशरथिदासजी का भाषण		४५
६ स्वामी श्री रामबालकाचार्यजी का भाषण		४७

विषय	लेखक	पृष्ठ
७ प्रसूनाञ्जलयः	पण्डित श्री शोमितमिश्रजी	४९
८ अभिनन्दनम्	पण्डित श्री हरिनारायणमिश्रजी	५०
९ स्वामी श्री भगवदाचार्यजी महाराजके प्रति	पण्डित सीतारामाचार्यजी शास्त्रीजी	५१
१० सद्बिचार परिवार (अहमदाबाद) का मानपत्र		५२
११ सम्मानपत्रम्	गुर्जरसंस्कृतविकासमण्डल	५४
१२ अभिनन्दनपत्र	स्वामीभगवदाचार्य शताब्दी	५६
	महोत्सव समिति के सदस्य	
१३ शताब्दी महोत्सव के उपलक्ष्यमें	कौशलकिशोरशरणजी	५७
१४ सभाध्यक्ष स्वामी श्री अखण्डानन्दजी महाराजका भाषण		५८
१५ आभारस्वीकार	भगवदाचार्य	६२
१६ धन्यवाद		६३
१७ सम्मानविधि या विदाईसमारम्भ		६४
१८ श्रीमती मदालसाबहनजीका भाषण		७३
१९ पूज्य श्रीरविशङ्कर महाराजनुं भाषण		७५
२० महान्तस्वामी नारायणदासजीका भाषण		७६
२१ शुभकामनाएं		८०
२२ A View of Brahmasutra By Swmi Bhagawadacharya	प्रोफेसर श्री वासुदेवजी पाठक	
२३ The Aryan culture	प्रोफेसर जे. जे. पाठक P. F. कालेज	
२४ श्रीशङ्कराचार्यना दार्शनिक सिद्धान्तो	श्री डाँ. भगवतीप्रसादजी एम. ए १-१२	
२५ प्रस्थानत्रयी अने ब्रह्मसूत्र	प्रा. श्रीवासुदेव पाठक एम. ए.	
२६ सूत्रपरम्परा	प्रा. श्रीचन्द्रिका एच. व्यास -	२५
२७ अश्वत्थवृक्ष	श्रीविष्णुप्रसाद पाठक	३३
२८ विश्वरूप अने गीता	श्रीअरुणकुमार मिश्र बी. ए. एल. एल. बी.	
२९ जैनधर्मनो संक्षिप्त इतिहास	पण्डित श्री बेचरदासजी दोशी	३८
३० श्री गुरवेनमः	श्रीचमनलाल भाईलाल ठक्कर बी. एस सी. ४८	
३१ स्वामी श्री भगवदाचार्यजी	शताब्दी महोत्सवसमिति	५०
३२ निःस्वार्थ-सन्तसेवक	भगवदाचार्य	५३
३३ मङ्गलकामना	श्रीकृष्णशङ्करशास्त्रीजी	५५
३४ मुक्ताफल	श्री हरिभाई पंचाल	अन्तिमपृष्ठ

स्वामिभगवदाचार्यशताब्दीस्मृतिग्रन्थः

मङ्गलाचरणम्

विचिन्त्यमानं महसां महेश्वरै-

र्महस्त्वया नाथ ! निधीयतां मयि ।

यथा महस्वान्प्रभवन् भवेऽभयो,

दयानिधे ! संचरिता तवाङ्घ्रिके ॥ १ ॥

यदीयपादाम्बुजभृङ्गतां सदा,

महर्षिवर्याः समुशन्ति भावतः ।

तदस्तु तत्त्वं नितरां मयि स्फुटं,

न कामयेन्यत्किमपीह भास्वर ! ॥ २ ॥

कृपादृशस्ते सततं समीहितं,

निपातयाद्वा मयि विप्रभे प्रभो ! ।

भवन्प्रभावान् हि यथा रमेश्वर !

त्वदीयपादाब्जयुगं निभालये ॥ ३ ॥

गतश्रियो मे गतधीश्रियोपि मे,

गतायुषो वा गतविद्यकस्य वा ।

सहायहीनस्य गताश्रयस्य वा,

त्वमेव सर्वं भव मामकं प्रभो ! ॥ ४ ॥

न रक्षकोऽन्यः कुशकञ्चुकस्य मे,

तवाङ्घ्रियुग्मांम्बुजरेणुना विना ।

कृपां कुरु त्वं मयि नाथ सत्वरं,

श्रितो यतः स्यां तव पादपङ्कजम् ॥ ५ ॥

—भगवदाचार्यस्य

शुभाशंसा

(दर्शनकेसरी—श्रीमान् पण्डितराज-श्रीगोपालशास्त्री, काशीपण्डितसभाध्यक्षः)

श्रीमतां सारस्वतसार्वभौमानां पण्डितराजस्वामि-
श्रीभगवदाचार्याणां शततमवर्षीयवर्द्धापनाख्यमहोत्सव-
निमित्तकाभिनन्दनग्रन्थसमर्पणावसरेऽस्मिन् मम स्मृतिपथे
श्रीहर्षकवेस्तदेव प्रसिद्धं पद्यं समुदेति यत्तेन सरस्वती-
मुखेन दमयन्तीस्वयंवरप्रसङ्गेऽभिहितम्—

“वाग्जन्मवैफल्यामसह्यशल्यं,
गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।”

इह स्वकर्तव्येन स्वाचारेण विविधविषयेषु विभिन्न-
ग्रन्थरत्ननिर्माणेन लोकोपकारकरणपरायणानां श्री-
स्वामिभगवदाचार्यवर्याणां तदनुरूपलेखपुष्पाञ्जलिभिरेव
समर्चनं वरमिति प्रत्यभिज्ञाशास्त्रसम्बद्धानि स्वश्रद्धा-
सुमनांसि तेभ्यः समुपहरामि ।

प्रत्यभिज्ञाशास्त्रम्

सम्प्रति सर्वेषां दार्शनिकानां वेदान्तसूत्र-ब्रह्मसूत्र-
भिक्षुसूत्र-बादरायणसूत्रेत्यादिनामभिः प्रसिद्धस्योत्तर-
मीमांसादर्शनस्योपरि प्रधानतया दृष्टिरस्ति । सर्वेपि
तस्यैव विविधैर्द्वैतविशिष्टाद्वैतशुद्धाद्वैत-द्वैताद्वैत-शक्ति-
विशिष्टाद्वैतादिनामभिर्भाष्याणि विदधुः । ततोपि विविध-
टीकाप्रटीकोपटीकावृत्तिप्रभृतिभिर्व्याख्यानानि तस्य
विविधा विद्वांसो व्यधुः ।

परमाद्वैतेऽस्मिन् प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे नास्ति साम्प्रति-
कानां विदुषां गतिः । शास्त्रमिदं सम्प्रत्यपि पञ्चषरेव
काश्मीराभिज्ञनैर्विद्वद्भिर्व्याख्यातं विलोक्यते । यद्विषये-
ऽस्मद्गुरुरादैः श्रीरामेश्वरज्ञानमहोदयैः स्वप्रत्यभिज्ञाशास्त्र-
व्याख्यानग्रन्थे पूर्णताप्रत्यभिज्ञाभिधेः ग्रन्थेभिहितं विद्यते—

संवित्स्वभावः किल शैव आगमः,
स्पन्दत्वमाप्नो वसुगुप्तमागतः ।

सा प्रत्यभिज्ञाभिनवाचितौत्पली
पूर्णत्वमाप्ता समुपेत्य मामपि ॥

अर्थादिदं प्रत्यभिज्ञाशास्त्रं प्रथमं संविद्रूपेणैव गुरु-
परम्परया प्रचलति स्म । कियत्कालानन्तरं वसुगुप्त-
महोदयेन स्पन्दकारिकारूपतो निबद्धं समजनि । ततश्च
उत्पलदेवेन ईश्वरप्रत्यभिज्ञाभिधं शास्त्रसारात्मकं ग्रन्थ-
रत्नं विरचितम् । ततश्चाभिनवगुप्तादिभिर्विवृतं सत्
लब्धसत्ताकमभूत् । सम्प्रति मया ‘पूर्णताप्रत्यभिज्ञा’—
ग्रन्थं विलिख्य सर्वथा पूर्णतां नीतमिति । इयं हि
शास्त्रस्यास्य संक्षिप्तविवृतिः ।

शास्त्रस्यास्य संक्षिप्तः सारः

शाक्तं वैभवमामनन्ति सुधियः शक्तिद्वितीयात्मन-
स्तस्येशस्य हि पञ्चकृत्यकृतिनः सङ्कोचमाबिभ्रतः ।
संरक्ष्यं स्वविमर्शतो जगदिदं मिथ्येति मिथ्या वचः,
सत्यं सत्यभवं त्रिसत्यमनघं स्वप्रत्यभिज्ञापकम् ॥

प्रत्यभिज्ञाशास्त्रसिद्धान्ते जगदिदं ‘शक्तिशक्ति-
मतोरभेदः’ इतिसिद्धान्ताद् अभिन्नशक्तिकस्य शक्ति-
द्वितीयात्मनस्तस्य ईशस्य शिवस्य स्वेच्छयैव संकोच-
माबिभ्रतः सृष्टिस्थितिप्रलयनिग्रहानुग्रहरूपपञ्चकृत्यानि
विदधानस्य शाक्तं शक्तिसम्पादितं वैभवं विभूतिरूप-
मेवास्ति । अतश्च शिवस्य शक्तिरूपमिदं जगत्
सत्यमेवास्ति । नेदं वेदान्तिनां सिद्धान्तवन्मिथ्येति ।
तर्हि जगदिदं मिथ्येति ये कथयन्ति तत्तेषां कथनमेव
मिथ्यावचो वचनं जानीत । अतश्च सत्याच्छक्ति-
रूपाच्छिवाद्गुदगतं सत्यभवं सत्यं जगदिदं सङ्कोचमुपेत्य
जीवत्वमुपगतैः शिवस्वरूपैरेवास्माभिः संरक्ष्यम् । स्वय-
मपि सृष्टिस्थितिप्रलयनिग्रहानुग्रहरूपं पञ्चकृत्यं स्वानुरूपं

सङ्कुचितमेव कुर्वाणैः संगोप्यमेव । यतो हि जगदिदं
त्रिकालसत्यमीदृशं हि शिवस्वरूपम्—

सदा सृष्टिस्वरूपाय सदा स्थितिस्वरूपिणे ।

नमः स्वस्मै सदैवास्तु शिवरूपाय स्वात्मने ॥

अयमेव प्रत्यभिज्ञाशास्त्रसिद्धान्तः । एतच्छास्त्रा-
नुसारं जगदेव स्वस्याणुत्वमुपेतस्य पुनः शिवस्वरूपस्य
प्रत्यभिज्ञापकमस्ति । विना जगत्स्थितिमणुतामुपेतो
जीवत्वमुपगतः शिवः स्वप्रत्यभिज्ञानं कर्तुमेव न
शक्नोतीति अनेनैव रूपेण जगत्संरक्षणीयम् । अतश्च
परमाद्वैतेस्मिन् सिद्धान्ते शक्तिविलसितं जगदिदं शक्ति-
शक्तिमतोरभेद इति शिवरूपमेव निखिलं, न ततो भिन्नं
किञ्चिदित्यलम् । उक्तं हि साररूपेणैकस्मिन्पद्ये—

सर्वो ममायं विभवो मदात्मा पराद्वयः सर्ववपुर्यतोहम् ।
ममैव संकोचविकासधाम्नः क्रीडापरं विश्वमिदं विभाति ॥

इत्यलम् ।

एतस्यैव व्याख्यानमीदृग् ज्ञेयम्—

परवाङ्मयमन्त्रात्मवीर्यसर्गमयः शिवः ।

स्ववीर्यघनतारूपेदन्तास्फुरणरूपया ॥

युज्यते सततं सृष्ट्या स्वीयशक्तिविसृष्ट्या ।

अदेशकालकलितस्पन्दात्मानुत्तराभिधः ॥

वक्तव्यं किमु तत्र यत्र भगवान् वेत्तैव वेद्यो भवञ् ,

शक्तिं स्वामहमात्मिकां भगवतीं पश्यन् स्वयं मुह्यति ।

पुंस्त्वस्त्रीत्वविकल्पनां सुघटयन् भोक्तैव भोग्योपि स-
न्नच्छन्नोपि विभाति विश्वविभवः स्वच्छन्दया स्वेच्छया ॥

ग्राह्यग्रहीतृग्रहणस्वरूपं यद्भाति विश्वं विततं विचित्रम् ।

तच्छक्तिचक्रात्मकमेव सर्वं शिवाद्विभिन्नं न हि किञ्चि-
दस्ति ॥

❀ ❀ ❀ ❀

देशकालकलादिकलनाविकलोपि स्पन्दात्मानुत्तरा-
भिधानः शिव एव स्वीयाभिन्नया शक्त्या सततसृष्टि-
स्वरूपेदन्तास्फुरणात्मना युज्यते । तत्र किमन्यद्वक्तव्य-
मस्ति यत्र स्वयमेव वेत्तापि सन् वेद्यः प्रजायते । भोक्ता-
पि सन् भोग्यः प्रजायते । स्वतन्त्रतया स्वशक्त्यैव
पुंस्त्वस्त्रीत्वादिकां सर्वां विविधां विचित्रां रचनां रचयन्
सङ्कोचं बिभ्रदणुत्वमुपेतो नानारूपतामुपगतः पञ्चकृत्य-
कृत् क्रीडति ।

स हि ग्राह्यरूपेण ग्रहणरूपेण ग्रहीतृरूपतश्च स्वयं-
मेव सर्वात्मा सर्वरूपतां विभर्ति । तच्चेदं सर्वं शक्ति-
शक्तिमतोरभेद इति शक्तिविलसितं विश्वम् । शिवस्व-
रूपमेव नान्यत् किञ्चिदिति सन्तोष्टव्यमणुतामुपेतेन
स्वात्मना शिवेनेति दिक् । उक्तं च कुत्रापि—

स एवाचिन्त्यविभवः स्वातन्त्र्यरसनिर्भरः ।

तैस्तैः स्वभावभूतैस्तु भावैर्भाति तथा तथा ॥

विश्वभावस्वरूपोपि तिष्ठत्येवाच्युतस्थितिः ।

सोहमेव प्रकाशोऽस्मि नातिरिक्तोऽस्मिहं ततः ॥

यच्च प्रकाशते विश्वं प्रकाशेऽहं तदेव हि ।

किन्तु स्वस्यैव स्वातन्त्र्यान्मायाशक्त्या विमोहितः ॥

पूर्णोऽप्यपूर्णतामेत्य क्रीडतीव स्वयंप्रभुः ।

अतः सृष्टिः स्थितिर्ध्वंसस्तिरोभावोऽप्यनुग्रहः ॥

इति पञ्चसु कर्तृत्वमावहञ्छिव उच्यते ॥ इति ।

किं बहुना, यथा वेदान्तिनां घोषणास्ति—

श्लोकार्धेन प्रवक्ष्यामि यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ।

ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः ॥

तथैवेहापि प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे—

प्रत्यभिज्ञः शिवो जीवः शिवः सत्यो जगत्तथा ।

श्लोकार्धेनोच्यते सर्वं यदुक्तं ग्रन्थकोटिभिः ॥

प्रत्यभिज्ञाशास्त्रीयतत्त्वानि (३६) षट्त्रिंशत्—

१ शिवः २ शक्तिः ३ सदाशिवः ४ ईश्वरः ५ शुद्ध-
विद्या ६ माया ७ कला ८ विद्या ९ रागः १० नियतिः
११ कालः १२ पुरुषः १३ प्रकृतिः १४ बुद्धिः १५ अह-
ङ्कारः १६ मनः १७ श्रोत्रम् १८ त्वक् १९ चक्षुः
२० जिह्वा २१ घ्राणम् २२ वाक् २३ पाणी २४ पादौ
२५ पायुः २६ उपस्थः २७ शब्दः २८ स्पर्शः २९ रूपम्
३० रसः ३१ गन्धः ३२ आकाशः ३३ वायुः ३४
वह्निः ३५ सलिलम् ३६ भूमिरिति ।

क्वापि शिव एवैकं तत्त्वमित्युच्यते । कुत्रापि शिव-
शक्तिरूपं तत्त्वद्वयमुक्तम् । कुत्रचिच् च शिवशक्तिनरा-
ख्यानि त्रीणि तत्त्वानि । कुत्रचन शिवशक्तिभुवनाख्यानि
त्रीणि तत्त्वानि । कुत्रचन पतिपशुपाशाख्यानि त्रीणि
तत्त्वानीति संकोचविकासरूपतोपि तत्त्वानां संख्याभेदो
विवृतोस्ति । अस्मिन् शास्त्रे सर्वेषामेव तत्त्वानां कर्ता
परः शिव एवोच्यते । कार्यकारणभावोपि शिवेच्छयैव

परिकल्पितोस्ति । सोपि द्विविधः-एकस्तु नियतिनियमितः । यथोक्तं पूर्वं क्रमेण षट्त्रिंशद्रूपं तत्त्वानाम् । द्वितीयस्तु कल्पितोपि तावानेव ज्ञेयः । यतो हि योगीच्छामात्रेणापि कुत्रचिदङ्कुरः प्रजायते । बीजादिभिरपि अङ्कुरोत्पत्तिः । स्वप्नादावेवमेव पदार्थोत्पत्तिर्भवति । गोमयादपि वृश्चिकः प्रजायते । वृश्चिकादपि वृश्चिकोत्पत्तिः । योगीच्छातोपि वृश्चिकोत्पत्तिः । मन्त्रेणापि तदुत्पत्तिः । औषधादपि तदुत्पत्तिः । इत्यत्र सर्वत्रैव वस्तुत ईश्वरस्यैव कर्तृत्वम् । तन्महिम्नैव लोकानामभिमानो यदहङ्करोमीति । सर्वोप्ययं मायिको व्यवहारः । इति हि शास्त्रस्य सिद्धान्तः ।

तत्र विद्या मायेति शिवशक्तिर्द्विधोच्यते । तत्र माया तु संसारं चालयति । विद्याशक्तिर्हि शास्त्रं प्रकाशयति । उक्तं हि पूर्णताप्रत्यभिज्ञायाम्—

मायाशक्तिर्यथा तस्य जगद्रूपा विराजते ।
विद्याशक्तिस्तथा तस्य शास्त्ररूपा विराजते ॥
तस्य देवातिदेवस्य शक्तिः शुद्धाध्वदायिनी ।
शब्दतत्त्वमयी देवी शास्त्ररूपेण राजते ॥
पञ्चकृत्यकृतस्तस्य शक्तिर्यनुग्रहात्मिका ।
सैव साक्षादियं देवी भाति शब्दास्वरवृता ॥

अन्यत्रापि—

ग्राह्यमण्डलतद्ग्राहिनानारूपाविमर्शिनी ।
माया पूर्णत्वसंभोगप्रच्युतिक्षोभकारिणी ॥
सद्विद्या पूर्णविभ्रान्तिदायिनी सुशिवात्मिका ।
ज्ञाननिर्भरभावांशस्वरूपपरिमर्शिका ॥

इत्येवं शक्तिद्वयात्मकोऽयं शक्तिशक्तिमतोरभेद इति नियमात् सर्वं प्रपञ्चं स्वस्मिन्नेव प्रकाशयति । यथोक्तं तत्रैव—

विद्यामायोभयात्माऽयं चिद्धनः परमेश्वरः ।
एक एव स्वतन्त्रत्वाग्निग्रहानुग्रहात्मकः ॥

अन्यत्रापि,

चिद्रूपैकरसे पुरे सुखमये भाते सदाहन्तया,
वेद्यत्वेन विभासितं पुनरिदं सर्वं ययेदन्तया ।
चैतन्ये जडतां जडेप्यजडतामुल्लासयन्ती मुदा,
सा माया भुवनेश्वरी विजयते स्वातन्त्र्यभङ्गोद्भवा ॥

अहमित्यात्मिका शक्तिः शुद्धचैतन्यभासिका ।
यैव सैव पुनर्माया भासयन्तीदमंशताम् ॥ इति चेति ।
भेदोद्भावनसामर्थ्यमिदन्तोल्लेखनेन यत् ।
सैव माया समाख्याता न तु वस्त्वन्तरात्मिका ॥

इत्यादिरूपेण तदेव शक्तिद्वयं बहुधा प्रपञ्चित-
मस्मिन् प्रत्यभिज्ञाशास्त्रे । मुक्तिरप्यस्मिन् शास्त्रे
स्वरूपप्रत्यभिज्ञानमेवोच्यते । तच्च शक्तिपातानन्तर-
मेकवारमपि गुरुवाक्यतो जायते । सिद्धादीनामपि दर्शन-
तोपि भवति । स्वयमपि विमर्शतः प्रजायते । शिवता-
दात्म्यज्ञानमेवेह शास्त्रे मुक्तिरभिधीयते । यदुक्तं तत्रैव
पूर्णप्रत्यभिज्ञायाम्—

सकृद्देशनया वाथ सिद्धादीनां च दर्शनात् ।
स्वयं विवेचनेनापि शिवतादाम्यदर्शनात् ॥
यस्त्विदं वेत्ति भगवच्छक्तिपातपवित्रितः ।
स्वातन्त्र्यात् स्वात्मरूपस्य प्रकाशो नान्यतः । इति ॥
स स्वभाचन्द्रिकाध्वस्तध्वान्तो निर्मलचन्द्रमाः ।
तमस्तापौ दृशं हन्ति विस्फार्यानन्दनिर्भराम् ॥
स्वप्रकाशमयो योऽयं स्वात्मैव परमेश्वरः ।
किमुपायेन कर्तव्यं नित्ये तत्र महेश्वरे ॥

इत्यादि बहुप्रपञ्चितं तत्रैव । सदा मुक्त एव जीवः
स्याद् यदा स स्वरूपं प्रत्यभिजानीयात् । तत्र स्वरूप-
प्रत्यभिज्ञानेपि नास्ति कोप्युपायः । केवलं शक्तिपाता-
नन्तरं स्वयं विमर्शनं गुरुपदेशः सिद्धादेश इत्यादिरेवानु-
पायोल्पोपायो वेत्यलम् ।

निष्कर्षोऽयम्—

अनवच्छिन्नप्रकाशो यो निजानन्दपरिप्लुतः ।
स स्वातन्त्र्यात् संकुचितमात्मानमवभासयन् ॥
अणुरित्युच्यते शास्त्रे स्वातन्त्र्येण पुनर्यदा ।
सर्वकर्तृत्वरूपेण सर्वज्ञत्वेन चाप्यथ ॥
द्योतयत्यात्मनात्मानं तदा देवः प्रकाशते ।
अनवच्छिन्नप्रकाशात्मशिवरूपतयैव सः ॥

अपरं च—

अथानुपायं सोपायं वात्मानं प्रविकाशयन् ।
उपायपक्षे गृह्णातीच्छां वा ज्ञानसथ क्रियाम् ॥

इच्छाख्यः शास्त्रभवः प्रोक्तो ज्ञानं शाक्तस्तु भण्यते ।

आणवस्तु क्रियारूपः फलभेदविवर्जितः ॥

समावेशोपि त्रिविधः शैवः शाक्तस्तथाणवः ।

इच्छाज्ञानक्रियायोगादुत्तरोत्तरसंश्रितः ॥

अकिञ्चिच्चिन्तकस्याद्यो गुरुणा प्रतिबोधितः ।

उत्पाद्यते य आवेशः शांभवोसाबुदीरितः ॥

उच्चाररहितं वस्तु चिन्तयन्तः स्वचेतसा ।

प्राप्नुवन्ति यमावेशं शाक्तः सोत्राभिधीयते ॥

उच्चारकरणध्यानवर्णस्थानप्रकल्पनैः ।

आणवोपि समावेशः फलभेदविवर्जितः ॥

प्राणव्यापार उच्चार उच्यते जीवनात्मकः ।

देहाद्यचेतनस्यापि चैतन्यप्रतिभासकः ॥

इत्येवं त्रिविधोपायेन त्रिविधसमावेशेन च स्वपरामर्शनमेव स्वात्मशिवरूपपरामर्शनमुच्यते । यस्य कृते तत्रैव पूर्णताऽत्यभिज्ञायामुक्तम्—

स्वापरामर्शनं ह्येतदपराधो महान्ननु ।

अन्तिकेपि शिवः स्वात्मा यतो दूरातिदूरगः ॥

इत्येवं बहुधा स्वप्रत्यभिज्ञाप्रकारोभिहितोऽस्ति । तथाहि—

अपि स्वात्मानः सहृदयाः सुहृदः समानशीलव्यसनिनो वयं विश्वमानवाः परमार्थत एकात्मानोपि आपाततो देहादिप्रथाप्रथितात्यन्तभेदा एव विभासमानाः स्मो मायापदे ।

तथापि प्रत्यभिज्ञातस्वरूपः सन्नयमहमेवास्मि शिवस्वरूपो भवानिव भवान्वाहमिव विश्वरूपः सृष्टिस्थितिप्रलयनिग्रहानुग्रहपञ्चकृत्यस्वभावो देशकालानवच्छिन्नस्तत्तदवभासकः । स्वातन्त्र्यात् परावाग्रपात् समुच्छलत्स्वभावात् क्रमविधुरादपि क्रमादुद्भूतेभ्यो वैखर्यात्मतापन्नेभ्यो वर्णमन्त्रपदरूपेभ्यः प्रमाप्रमातृप्रमाणस्वरूपेभ्यः प्रमेयतामुपगतेभ्यश्च ज्ञानकर्मन्द्रिया-

न्तःकरणतद्ग्राह्येदन्तापन्नतन्मात्रपञ्चकपञ्चभूतादिभ्यो व्यवहरञ्जानन् कुर्वन्नप्यस्मीत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिः ।

अतश्च वेद्यवर्गः समस्तः प्रकाशाभिन्नसंविदात्मभवदभिन्नो भवन् भातीति विश्वं भातीति भवान् भाति भवान् भातीति विश्वं भाति, इत्यतः स्वात्मशिवप्रकाशो विश्वप्रकाशः स्वरूप एवेति परमाद्वैतेस्मिन् द्वैतत्वेन विभातं किञ्चिदविद्यादि द्वैतं स्वीकृत्य निषेधं कुर्वाणानामद्वैतिनां फलतोद्वैतस्वीकार इव न द्वैताङ्गीकारोऽस्ति लेशतोपि स्वात्मरूपत्वाद्विश्वस्येति शिवम् ।

स्वातन्त्र्यवादेस्मिन् परमेश्वराभिन्ना पारमेश्वरी शक्तिरेव स्वातन्त्र्यविमर्शादिनामा सर्वं प्रपञ्चं प्रकाशयति स्थापयति विलापयति स्वस्मिन्नेवेति न किञ्चनाप्यप्रातीतिकं भवति ।

अतः स्वस्मिन् स्वशक्त्यैव विभासमानमिदं विश्वं विभातीति भवानेव भगवान् अखिलविमर्शकः शिव इति शम् ।

न निन्दामि न च स्तौमि न करोम्यपि किञ्चन ।

कुर्वंस्त्वत्प्रेरितो वेदि त्वत्कृतिर्मे कृतिर्ननु ॥

इति चिन्तनत एव स्वात्मरूपशिवताप्रत्यभिज्ञोदेतीति न तत्र किञ्चिदन्यत्कर्तव्यम् । अतश्चोक्तम्—

‘श्रीसुन्दरीसेवनतत्पराणां भोगश्च मोक्षश्च करस्थ एव’ इति ।

शास्त्रस्यास्य प्रधानं शास्त्रं मालिनीविजयम् । द्वितीयं तन्त्रालोकम् ईश्वरप्रत्यभिज्ञा पूर्णताप्रत्यभिज्ञेत्यादि । काश्मीरसंस्कृतसीरीजत एव प्रत्यभिज्ञादर्शनशास्त्राणां समुपलब्धिः सुलभा सम्प्रति । स्वल्पमेवोक्त्वाहं श्रीमतां सारस्वतसार्वभौम-पण्डितराज-स्वामिश्रीभगवदाचार्याणामभिनन्दनग्रन्थेस्मिन् स्वश्रद्धापुष्पाञ्जलिं समर्प्य विरमामि विस्तरात् ।

मोक्षोपायः

डा० आचार्य पं० श्रीदेवदत्तशर्मोपाध्यायः (पी० एच० डी०)

एम० ए० (सं० हि०)

प्राचीन-व्याकरणाचार्यः, नवीन-व्याकरणाचार्यः, वेदान्ताचार्यः,

पोस्टाचार्यः, सांख्ययोगतीर्थः सीमांसातीर्थश्च,

भू० पू० वाराणसेय-संस्कृतविश्वविद्यालयीय-प्राचीनव्याकरणदर्शनागमविभागाध्यक्षः ।

तत्रभवन्तः श्रीमन्तः शेषमीमन्तो मान्या विप-
श्चिदपश्चिमाः ! निखिलेप्यस्मिन् भूमण्डले सर्वेप्या-
श्रमिणो ब्रह्मचर्यव्रतपरायणा ब्रह्मचारिणः, संस्कृति-
भारवहनशीला गृहस्थाः, कृच्छ्रादिव्रतधारिणो वान-
प्रस्थाः, सांसारिकभोगविलासवासनापरित्यागिनो वीत-
रागिणः सन्यासिनः, देवाः, ऋषयः, महर्षयः, ब्राह्मणा-
दयश्च ब्रह्म जिज्ञासमानाः सुतरां दरीदृश्यन्ते । वेदाः-
उपनिषदः-ब्राह्मणम्-आरण्यकाः-धार्मिकादयो ग्रन्थाश्च
तदेव ब्रह्म संस्तुवन्तः संलक्ष्यन्ते । तत्पदं प्राप्तुमेव
समस्तमूर्धन्यग्रन्थानां प्रयासो वरीवर्ति । “ऋते ज्ञानान्
मुक्तिः” इति कथनानुसारेण ब्रह्मज्ञानानन्तरमेव मोक्षो
भवितुमर्हति । पूर्वेषु ज्ञानिनो महानुभावाः सनकादयः
शौनकादयश्च ब्रह्मज्ञानार्थमेव तपश्चर्यां चरन्तो वना-
दिके निवसन्तः समुपदेशगोष्ठीं चक्रुः । समाधौ च
संलग्ना बभूवुः । परं कस्तत्प्राप्त्युपायः । अर्थात्
कस्तज्ज्ञानोपाय इत्यत्र महती विप्रतिपत्तिर्महीयसां
विद्वत्प्रवराणाम् । केचिदालपन्ति—यत् परोपकार-
विभूतिभिः वापीकूपतडागादिनिर्माणं कार्यम्, तत् एव
ब्रह्मप्राप्तिर्भविष्यति । केचिदाचक्षते—गीता-भागवत-
रामायण-महाभारतादयः पठनीयाः । इति तत्प्राप्त्युपाय
इति केचिदभिलपन्ति कर्मकाण्डमाश्रित्य यज्ञादयो विधेया
इति तदधिगन्तुं सरलतम उपायः । केषाञ्चित् समालापः
यत् जपहोमादिरेव तत्साक्षात्कर्तुं सुगमः पन्था इत्येवं
विचारपरम्परायामन्तिमो मार्गः, यत्र जपस्य चर्चा

विहिता, स एव परमविदुषां योगिप्रवराणां चेतस्यधिक-
तमं चमत्कारं जनयति । परं तत्रापि महानस्ति संदेह-
विलासः, यत् कस्य जपः कार्यः । केषाञ्चित् मतं “नमः
शिवाय” इति मन्त्रस्य जपः कार्यः, अन्येषां मते
“नमो भगवते वासुदेवाय” इत्यस्य जपः कार्यः, केचित्
कथयन्ति—“हनुमच्छालीसेतिपदवाच्यस्य” जपः कार्यः,
किं वच्मः—अन्ततो गत्वा बुद्धिमन्तो ज्ञानस्य
पराकाष्ठामधिगतवन्तः सात्त्विकप्रकृतयो बहवः
समाभणन्ति, यत्—“भूर्भुवः स्वः तत्सवितुर्वरेण्यं
गायत्रीमन्त्रस्य जपो ब्रह्मप्राप्तये परमश्रेयस्करो लोके
वेविद्यते । परमत्रापि समस्ति केषाञ्चिद् वैमत्यम् ।
इत्येवं प्रकारेण महति सन्देहसन्दोहे, महनीयग्रन्थराशि-
पर्यालोचनेनायमेव सुनिश्चितो विचारो मनसि समुदेति
यत्—“ओङ्कार”-जप एव सर्वसम्मतो ब्रह्मप्राप्त्युपायः
श्रद्धावहः शास्त्रानुबोधितो वर्तते । अस्यैव जपेन
निर्बोजादिसमाधयो भवितुमर्हन्ति । ततश्च सुतरां
मोक्षावाप्तिरपि । अत एव परमहंसपरिव्राजकानां
तपस्विनां संन्यासपदसमारूढानां दण्डिनाम् इतरसाधु-
वर्याणां महात्मनां गुरुमन्त्र एष ओङ्कारः । तस्यैव जपं
तेऽर्हन्ति विदधति, इति को न जानाति विद्वत्तल्लजः
पण्डितप्रवरः । अत्र एतदपि विभावनीयम्, यत्
सन्यासिनां गुरुमन्त्र एष इति हेतोः, अस्माभिरिद-
मुद्दिश्यते, इत्येव न, अपितु वेदशास्त्रदर्शनादयोऽपि
ये तेऽपि तदनुमोदयन्ति । तथा हि—

ओ३म् क्रतो स्मर । कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मर ॥
(यजुः-अ० ४० मं० १७)

अर्थात्-वेदः समालपति—तपस्विन् जीव त्वमोङ्कारं स्मर इत्यादि, तदैव ते कल्याणं भविष्यति, समाधिः संभविष्यति, ब्रह्मज्ञानमुपगम्य मोक्षञ्च जीवनस्य परमलक्ष्यं प्राप्स्यसि नान्यथेति ।

अपि च चत्वारिंशदध्यात्मकस्य यजुर्वेदस्य सर्वथा-
ऽन्तिमे मन्त्रे लिखितम्, यत्—

“ओ३म् खं ब्रह्म”

तेन ज्ञायते, यत् सम्पूर्णस्य यजुर्वेदस्य तात्त्विकं तत्त्वमस्ति—ओङ्कार एवेति, अतः सद्यः समाधिसिद्धयै—ओङ्कारस्यैव जपः सर्वश्रेयान्, तत एव च मोक्ष इति । अपि च—

“ब्राह्मणो यं काममिच्छेत् । त्रिरात्रिरुपोषितः प्राङ्मुखो, वाग्यतो, बर्हिष्युपविश्य सहस्रकृत्व आवर्तयेत्, सिद्धयन्त्यस्यार्थाः सर्वकर्माणि चेति ॥”

(गोपथ ब्राह्मण अ० १ । कण्डिका २२ ।)

अस्यैषोऽभिप्रायः, यत् भगवद्भक्तिपरायणः काम-
नासिद्धयै रात्रित्रयं दिनत्रयं च—उपवासं कुर्यात्, अपि च पूर्वदिशि मुखं कृत्वा कुशोपरि तिष्ठेत्, मौनञ्च धारयेत्, प्रतिदिनं सहस्रधा ओङ्कारस्य जपमाचरेत् । सत्येवं तस्य मनोरथस्य पूर्तिर्भवति सर्वाणि च कार्याणि सफलानि सम्पद्यन्ते । अनेन ज्ञायते—ओंकारस्यैव जपः सर्वमहान्, समाधिफलकः, मोक्षदायकश्चेति । अपि च—

“एतदध्येवाक्षरं ब्रह्म ह्येतदेवाक्षरं परम् ।

एतदध्येवाक्षरं ज्ञात्वा यो यदिच्छति तस्य तत् ॥

(कठो० १।२।१६)

एतदालम्बनं श्रेष्ठमेतदालम्बनं परम् ।

एतदालम्बनं ज्ञात्वा ब्रह्मलोके महीयते ॥

(कठो० १।२।१७)

अनेनेदं ज्ञायते यत् ओङ्कारं जपन् साधकः समाधिं प्राप्नोति, ततो मोक्षञ्चाधिगच्छति ।

किञ्च शास्त्रप्रणेतृषु वरिष्ठो योगिराजो महर्षिः पतञ्जलिः स्वोद्दिष्टतयोगदर्शने लिखति । यत्—

ईश्वरप्रणिधानाद्वा ॥ (यो० द०—पा० १ । सू० २३।)

अर्थात्—ईश्वरप्रणिधानात्—आसन्नतरः समाधि-

लाभो भवति, समाधिना च ज्ञानप्राप्त्या तत्फलं जीवनस्य चरमलक्ष्यं मोक्षं लभते मनुष्यः ।

तथा च कोयमीश्वरो नाम—इति जिज्ञासायाम्—

“क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः ॥

(यो० द०—पा० १ । सू० २४ ।) इति ॥

पुनस्तत्रापि शङ्का जाता, यत् तादृशस्य—ईश्वरस्य को नामास्ति वाचकः, तदा स्वयमेव भगवान् पतञ्जलि-
र्ब्रवीति—

‘तस्य वाचकः प्रणवः’ (यो० द० पा० १ । सू० २७ ।)

अर्थात् प्रणवः (ओङ्कारः) तस्य ईश्वरस्य वाचकः । इति ।

तत्र चेदमस्ति व्यासभाष्यम्—

“वाच्य ईश्वरः प्रणवस्य । किमस्य संकेतकृतं वाच्यवाचकत्वमथ प्रदीपप्रकाशवदवस्थितमिति । स्थितोऽस्य वाच्यस्य वाचकेन सह सम्बन्धः । संकेतस्त्वी-
श्वरस्य स्थितमेवार्थमभिनयति । यथावस्थितः पितापुत्रयोः संबन्धः संकेतेनावद्योत्यते, अयमस्य पिता, अयमस्य पुत्र इति । सर्गान्तरेष्वपि वाच्यवाचकशक्त्य-
पेक्षस्तथैव संकेतः क्रियते । संप्रतिपत्तिनित्यतया नित्यः शब्दार्थसंबन्धः । इत्यागमिनः प्रतिजानते ॥ २७ ॥”

अर्थात् ईश्वरस्य प्रणवस्य (ओङ्कारस्य) परस्परं नित्यः सम्बन्ध इति । अयमेव ईश्वरस्य मुख्यो वाचकः शब्द इति, अतः—

“तज्जपस्तदर्थभावनम्” (यो० द०—पा० १ । सू० २८।)

अस्य सूत्रस्य च व्यासभाष्यमिदमस्ति—

प्रणवस्य जपः प्रणवाभिधेयस्य चेश्वरस्य भावनाम् । तदस्य योगिनः प्रणवं जपतः प्रणवार्थं च भावयतश्चित्त-
मेकाग्रं संपद्यते । तथा चोक्तम्—

“स्वाध्यायाद्योगमासीत योगात्स्वाध्यायमासते ।

स्वाध्याययोगसंपत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥ इति ॥

(तुलना—विष्णु पु० ६।६।२।)

तस्यैतस्योपर्युक्तस्य संदर्भस्य तात्पर्यमिदमास्ते, यत् समाधिद्वारा ईश्वरप्राप्तये मोक्षप्राप्तये च ओङ्कार-
स्यैव जपः सर्वजपादिभ्यो वरीयान् । अतः सर्वमपि लौकिकजनोक्तं विभिन्नजपादिकं पाठादिकञ्च प्रयत्नेन विहाय त्रिशुद्धचेतसा ओङ्कारस्यैव जपः कार्यः साधकेन मुमुक्षुणा । एवं सति श्रुतित्येव समाधिर्भ-
विष्यति, ततश्च मोक्षप्राप्तिः संभवितुमर्हति । इत्येव सरलतमो मोक्षोपाय इति ।

वेदसुषमा

योस्त्यस्माकं स्थाम धामातिभव्यं,
भव्या नित्यं यं भवे भावयन्ति ।
यद्यज्जातं जायमानं च यद्यत्,
सर्वस्यादि हेतुमीडे सभक्तिः ॥१॥
यद्यज्जन्यं हेतुमत्तत्समस्तं,
हेतुस्तस्य ब्रह्म निर्ब्रह्म सत्यम्
ईदृग् ज्ञानं सन्दिशन्वेदराशि-
नं स्यात्कस्य श्रेयसेसौ प्रणम्यः ॥२॥

(भगवदाचार्यः)

वेदाः पारमेश्वरा निखिलज्ञानविज्ञानागाराः सुष्टे-
रादौ परमेश्वरेणैव श्राविता अग्निवाय्वादित्याङ्गिरोभ्य
ऋषिभ्यः क्रमादद्य यावदार्याः प्रजा नयन्ति शिवद्वारमिति
निखिलानामार्याणां विश्वो विश्वासः । बहूनां विवद-
मानानां विदुषामविदुषां च समाजाय वेदतत्त्वं मया
यद्विदितं तत्प्रदर्श्यते वेदेषु निहितं सर्वहितम् ।

अग्निमीडे पुरोहितमित्ययमुवेदस्याद्यो मन्त्रः ।
अत्राग्निशब्दवाच्यस्य सर्वगस्य सर्वव्यापकस्य परमेश्वर-
स्येडनं विधीयते । अस्मादेव मन्त्रादग्रन्थस्यादाविष्टदेव-
तास्मरणं कर्तव्यं ग्रन्थकर्तृभिरित्यवगतं भवतीत्यविगीतः
पन्थाः ।

“अग्नि गतो” इति पाणिनीयाः । अग्निघातोर्निष्पन्नो-
ग्निशब्दो ब्रह्माणि पर्यवसन्नस्तस्य सर्वगत्वं प्रमाणयति ।
सर्वगत्वं व्यापकत्वम् । तच्च तत्समानाधिकरणात्यन्ता-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वम् । व्याप्तिनिरूपकत्वं
व्यापकत्वमित्यपि । अत्रग्वेदस्य प्रारम्भिके मन्त्रे ब्रह्माणो-
स्तित्वं प्रख्यापितम् । अग्निर्ब्रह्म । स चेड्यः । कस्मात् ?
पुरोहितत्वात् । द्वाणकल्याणप्रणयनादेव सर्वेषां स
ईड्यः । रत्नधातमत्वाच्च । रमणीयाचारविचारप्रचा-
रकत्वेन स ईड्य इतिभावः । ननु भवता यस्येड्यत्वं

विधीयते तत्रैव सन्देहस्तदस्ति नास्ति वेति । तदपाक-
रणार्थं हि यत्नः सम्पादनीयः । सत्यम्, स यत्नस्तु भग-
वता वेदैर्नैव साधितः । तदग्निस्तद्वायुरित्यादियाजुष-
वचनात् ।

एवं च जगद् ब्रह्मकर्तृकम् रत्नधातमत्वात् । ननु
न भवति ब्रह्म जगत्कर्तृ । न तस्य कार्यं करणं च
विद्यते इति श्रवणात् । तस्य जगत्कर्तृत्वे तेनैव कारणे-
नापि भवितव्यम् । सत्यम् । न हि जगत्केवलस्य
ब्रह्माणः कार्यम् । अभिन्ननिमित्तोपादानता हि ब्रह्माणि ।
तस्मादेवास्मादाकाशः संजातः । आकाशाद्वायुः । वायो-
रग्निः । अग्नेरापः । अद्भ्यः पृथिवीत्याद्यौपनिषद-
वचनात् निमित्तकारणमपि ब्रह्म । जगत उपादानमपि
तदेव । भवतु, परं न तस्य कार्यं करणं च विद्यत इति
वचनस्य का कथा ? उच्यते । तस्य ब्रह्माणः कार्यं न
विद्यत इति वचनमस्माभिरपि सादरमूरीक्रियते । कार्यं
तु घटपटादिप्रागभावप्रतियोगि भवति । घटोत्पत्तेः
पूर्वं घट इह भविष्यतीति या प्रतीतिस्तत्प्रतीतिविषयी-
भूतो यो भावः स एव घटप्रागभावः । तत्प्रतियोगि
घटादिरूपं कार्यम् । प्रतियोगिता हि विरोधित्वम् ।
सा च स्वरूपसम्बन्धविशेषः । नास्माभिर्ब्रह्माणि जग-
दुपादानकारणतां निरूप्य तस्य विकारित्वापादनमिष्यते ।
सर्वं जगद्ब्रह्मशरीरमित्यौपनिषदाः । जगत्सर्वं शरीरं
ते इतिपरमप्रामाणिको वाल्मीकिः । ततश्च ब्रह्म शरी-
रीति सम्पन्नम् । शरीरशरीरिणोरभेद इति विशिष्टा-
द्वैतवादिनोपि, अन्येपि । शरीरं विक्रियमाणं न
शरीरिणं विकरोति । पादे जातो विकारो न सर्वं शरीरं
विकारमापादयति । न वा देहाधिष्ठातारमपि तत्त्वं
प्रापयति । देहाधिष्ठाता हि शरीर्यात्मा । न हि गगन-

उड्डीयमानः पक्षधरस्तत्रैव त्रियमाणो गगनं विक-
रोति । आधेयेनाधारो न विक्रियते ।

ननु न भवितुमर्हति जगत्कारणमग्निः । कुतः ?
तस्याप्युत्पत्तिश्रवणात् । तथा हि “दिवस्परि प्रथमं जज्ञे
अग्निः” इति । बाढम् । अनेन किमिष्यते ? यस्यो-
त्पत्तिर्न स ईड्य इति ? एवं तु महान् कलकलः स्याद्वि-
कलिते संसारे । मातृदेवो भव पितृदेवो भवेत्यादिस्पष्ट-
वाचां प्रामाणिकवचसां च श्रुतीनां का दशा भवेत्तर्हि ?
मातापितरावप्युत्पत्तिमन्तौ तथापीड्यौ । किं च वस्तु-
तस्तत्र जनेर्नोत्पत्तिरर्थः । जनी प्रादुर्भवे । प्रादुर्भावो हि
नोत्पत्तिः । प्रथमप्रकाश एव तदर्थः । जाते जगति
जीवास्तद्ब्रह्मानुभवन्ति । अतस्तन्निमित्तमेव । न तदा-
दिर्न तदन्तः । परस्मिन् यस्मात्पूर्वो नास्ति स आदि-
रिति । ब्रह्मणः पूर्वं किमपि नासीत् । ननु कथनमेतद-
शुद्धम् । तम आसीदेवेह । तमसा सर्वं गूढमासीदिति
वेदस्यैव वाक् । सत्यम् । तमस्तु प्रकाशाभावः । अभावो
ह्यकिञ्चित्करः । पूर्वस्मिन्सति यस्मात्परो नास्ति सोन्त
इति । ब्रह्मणः परमपि नास्ति किञ्चित् । वस्तुतः
पूर्वत्वं परत्वं च ब्रह्मणोपरिचितएव । सर्वकालकलाधरे
हि भूधरे श्रीधरे परमेश्वरे न भवति किमपि पूर्वं परं
वा । ननु दुष्टमेतत् । मा भूत्परमेश्वरात्पूर्वं किञ्चित्,
परन्तु स्यादेव । तस्माज्जज्ञे अजावय इत्याद्युक्तेः । न
भवत्येतदुदाहरणम् । तस्मादित्यस्य ततः परमिति
नार्थः । अपादाने हि सा पञ्चमी । अपादानभूतात्परमे-
श्वरात्सर्वमुत्पद्यते । परमेश्वरो हि तत्तद्रूपेण परिणमते
वा । एवमपि परिणामित्वदोषवद्भवति ब्रह्म । न । नाम
परिणामोवस्थितस्य पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोक्तिरिति ।
किन्तुपादानसमसत्ताकार्यापत्तिरिति । परमेश्वरो ह्युपा-
दानम् । उपादानं समवायिकारणम् । तस्माज्जज्ञे
अजावय इत्युक्तेः । परमेश्वरस्योपादानत्वं बहुपक्ष-
पक्षितम् ।

नैयायिकानां परमाणुकारणवादः । स चापि वेद-
सम्मतः । ..... इत्युग्वेदवच-
नात् । परमाणुवादस्य प्रायेण सर्वे वेदान्तिनोवज्ञामात-
न्वते । तत्र दोषं च ख्यापयन्ति ।

एवं चाद्वैतवादो विशिष्टाद्वैतवादश्च काणादानां
गोतमीयानामपि सम्मतः । अन्येपि सिद्धान्ता वेदादेव

समाहृतः । एवं तर्ह्यनेकमतवादिनो विसंवादिनश्च
वेदा हेया एवेति न वाच्यम् । वेदानां विसंवादित्वेन
हेयत्वमिति तु न, वेदशब्दानुपगृह्य यथामति यथागति
च यत्किञ्चित्प्रतिपादनस्य विदुषां गले पतितत्वात् ।
यत्तैः प्रतिपादितं तस्य वैदिकत्वमेवेति बुद्धेर्विलोपना-
शक्यत्वात् । कस्कः सिद्धान्तो वैदिकः कस्कश्चावैदिक
इति शपथसमवायेनैव निर्णयत्वात् । लोकेपि सततगम-
नार्थादतघातोर्निष्पन्नात्मशब्दवाच्य आत्मा नैयायिक-
मतेन विभुत्वेन गमनविरोधित्वमेव प्रतीयते । जीवब्रह्म-
णोरभेदवादिनां वेदान्तिनां ब्रह्मणोगतिकत्वेपि जीवानां
गतिमत्त्वश्रवणात् । तथैव स्मरणाच्च । तथा हि वेदे
“अन्धन्तमः प्रविशन्ती”ति श्रूयते । प्रवेशो हि गत्य-
धीनः । अगतिकानां प्रवेशस्य कुत्रापि दुर्लभत्वात् ।
पुण्येनैव पुण्ययोनिं प्राप्नुवन्ति हि सत्क्रिया इति स्मर-
णाच्च । अतो ब्रह्मणोनिर्वचनीयत्वमेव शोभनम् । इति
ब्रह्मवादः ।

एवमात्मविषयेपि विचारणीयम् । तस्यैकत्वं वा
बहुत्वं वा ? वेदेषु तु तस्यैकत्वमपि बहुत्वमपि ।
“यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति” इत्यत्र य
इत्यनेनात्मन एकत्वं प्रतीयते । एवं “यस्मिन् सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूद्विजानत” इत्यत्र विजानत इत्येकव-
चनं तस्यैकत्वमेव ज्ञापयति । “आत्मनो मे वर्चोदा व-
र्चसे” “आत्मन्तुपस्थे” “आत्मानं ते मनसा” इत्यादि-
ष्वपि सैवाचार्या चर्चा । “यद्भद्रं तन्न आसुव” “जीवेम
शरदः शतम्, शृणुयाम शरदः शतम् अदीनाः स्याम
शरदः शतम्” “अग्ने नय सुपथा रायेऽस्मान्” इत्यत्र
बहुवचनश्रवणम् ।

ननु तर्हि सर्व एव सिद्धान्ता अस्थैर्यं भजन्त इति ।
भजन्तां नाम । न नः किञ्चिच्छिन्नं भवति । सूर्योस्तं
गत इति श्रवणेन यथा सर्वेषां सन्ध्या-हवन-प्रभुस्तवन-
गमन-भोजनादिषु स्वसम्पादनीयेषु कर्मसु बहुधा
प्रवृत्तिरित्येवं वेदस्थस्वस्थशब्दश्रवणेन यथासंस्कारं
यथामति यथारुचि सर्वेषां प्रवृत्तिर्दुर्निवारा । सर्वज्ञो हि
भगवान् वेदः । सर्वज्ञस्यैव ब्रह्मणः सा विभूतिः । भवि-
ष्यन्ति भवे बहवो बहुविधविद्यावादिन इति पारस्परिकं
विपरीतमपि सुपरीतमपि वचनं न दुर्वचं वेदेषु केवलं

समयोनुहर्तव्यः । ननु तर्हि सद्विद्याविधायको त्रेद इति
वैदिकानां महता रवेणोद्घोषितो राद्धान्तो नाराध्यो
भवतीति वाच्यम् । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यौपनिषद-
विशदवचनात्सत्यस्य परमात्मस्वरूपत्वादनिर्वचनीयत्व-
स्यैव तस्य स्वरूपस्वीकारात् । सर्वं वेदात्प्रसिध्यती-
तिप्रसिद्धेरनतिक्रमणीयत्वमेव रमणीयतां पुष्पाति ।
नैनद्देवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् तद्भावतो न्यानित्यत्त बहु-
वचनमात्मनां बहुत्वे प्रमाणम् । केवलं प्रयोगादेवात्मनः
स्वं स्वरूपं च निर्णये । प्रयोगश्चोभयथा दृश्यते । एकं
सद्विप्रा बहुधा वदन्तीति ब्रह्मविषयेपि सैव कथा । तदे-
वाग्निस्तदादित्यः स एव जातः स जनिष्यमाण इत्या-
दिना सर्वं जगद्ब्रह्मरूपमेव । अद्यावधि सर्वे विद्वत्तल्लजा

विद्वन्मल्लाश्च नैकं पन्थानमारोहन् न चारोक्ष्यन्ति ।
न ब्रह्म दृष्टिपथमस्माकमासेवते । अन्यथा तदेव प्रष्टव्यं
निर्णिनीषया वेदवचनानां कलहकारिणां भ्रमोत्पादकानां
कोर्थः कश्चाशयस्त्वदभिमत इति । न वा कस्यापि
हृदये सत्यं विभास्य साक्षित्वेन स्वं समुपस्थापयति ।
तत्सर्वशक्तिमद्भवदपि न स्वं दर्शयितुं स्वष्टं चार्थं
स्पष्टयितुं विचारयति न वा विहाय ताटस्थं विहा-
योवाचा स्पष्टयति वेदार्थान् । तस्मात्समय एव बली-
यान् । यस्मिन्समये योर्थोपेक्ष्यते स एवार्थो वेदात्समिद्धो
भवति । इदमेव वेदानां वेदत्वम् । कलहकण्डूस्तु कूप-
मण्डूकानामतिसंकुचितचेतसामिति सर्वे वादाः संवाद्या
वन्दनीयाश्चेति न निन्दनीया इतिशम् ।

—भगवदाचार्यः

(गुरुकुलपत्रिकातः उद्धृतः)

(अगस्त १९६८ ई०)

वेदमाहात्म्यम्

ऋग्वेदः सर्ववेदापेक्षया प्राचीन इत्यत्र नास्ति कस्यचिदपि कापि विप्रतिपत्तिः । ततः पूर्वं नासीत् कोपि ज्ञानग्रन्थ इत्यप्यस्माकं प्रत्ययः । यत्तु यजुर्वेदस्यान्तिमेध्याय उक्तम्—

‘अन्यदेवाहुः संभवादन्यदाहुरसम्भवात् ।
इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥’

इति तत्तु विद्वत्परिवारेण संभूय विचारणीयम् । वेदेषु नास्तीतिहास इतिवादिनां विदुषां मतं गलहस्तितं भवत्यनेन यजुर्मन्त्रेण । अत्र सर्वत्र लिट्प्रकार एव वेदेष्वितिहासवादिनामेव मतं लालयति । ‘अन्यदेवाहुर्विद्यया अन्यदाहुरविद्यया । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ।’ इत्यनेनापि वेदेतिहासनिरासो निरस्यते । अत्र यत्समाधानं स्यात्तदपि हास्यास्पदमेव स्यान्नतु सुधियां धियमनुधावेत् । किं च अन्यदेवाहुरित्यादि वचनं न वेदानां प्राचीनत्वं च्यावयति न वा प्राथम्यं पातयति । इतिहासवादित्वमेव वेदानामित्युपचिनोतीदमिति । यदीतिहासवादित्वं वेदानां, न तेषामनादित्वं पुष्येत । पुष्येतैव तत् । ब्रह्मणो ज्ञाने भूतवर्तमानभविष्यदितिवृत्तानामपि संग्रहस्वीकारात् । आम् । परं य एव वेदा युगान्तरेष्वासंस्त एवेमे इति संवादो विदुषां विवादभूमावागच्छेत् । अथवा न स्पृशेत् विवादावनिम् । ईश्वरज्ञाने सर्वेषां भूतभविष्यद्वर्तमानेतिवृत्तानां सत्तायाः स्वीकारात् । ननु अज्ञातार्थज्ञापकत्वं वेदानामिति सिद्धान्तो वैदिकानां भज्येतेति । न ज्ञातार्था अपि वेदेषु, अज्ञातार्था अपि इति सिद्धान्तस्वीकारस्य गले पतितत्वात् । अन्यथा अग्निमीडे पुरोहितमित्यूङ्मन्त्रे सर्वप्रत्यक्षिताग्निकार्यस्य दूरप्रक्षेपणप्रसङ्गः । अनेनैव पथा वेदानां सर्वज्ञत्वं समादृतं स्यात् ।

परं यदाहं पूर्वीयाफ्रिकादेशभ्रमण आसं तदा

वेदेभ्योपि प्राचीनो ग्रन्थ उपलब्ध इदानीमिति बहूनां विदुषां वैदुष्यसमवेतं वचनं श्रोत्रपथे संचारितवान् । परं तत्तु तावदनर्च्यमेव यावच्चारुतया नावगाहितं भवेत् । सत्यं किमस्तीति सर्वदा सर्वथा परिशोधनीयमेव, अन्वेषणीयमेवेति ।

सत्यस्य नास्ति किञ्चिन्निश्चितं स्वरूपम् । यदद्य सत्यत्वेन प्रतिभाति श्वः परस्वो वा तदेव मिथ्यात्वं भजमानं सर्वैरनुभूयते । सूर्याचन्द्रमसौ धातेति श्रुतिसमर्थनाज्जगत्सत्यत्वमिति वैदिकाः । जगन्मिथ्येति श्रीशङ्कराचार्याः । ब्रह्म सत्यमिति सर्वेषां वेदविदुषां ध्वनिः । जगत्सकृतृकमिति बहवः । अकर्तृकन्तदित्यपि बहवः । जगदेव नास्तीत्यद्वैतवादिनः । शुक्तौ रजतं प्रतीयमानं न वस्तुतः स्वस्य सत्तां धत्ते । कस्मिन्नप्यधिष्ठाने जगदिदमिति भ्रमालापः । जगद्विषये जागतिकानां जागर्ति विविधो विचारः । यद् यस्मै रोचते तत्तस्य सत्यत्वेन प्रतीयते । सत्यमपि प्रायेणानिर्वचनीयमेव । वैदिकेषु दर्शनेषु सांख्यदर्शनमीश्वरसत्तां प्रतिपलं प्रक्षिपति । मोमांसादर्शनमपि न करोति दर्शनं सर्वेश्वरस्य । क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वर इति वदन् योगिराट् पतञ्जलिरपि कर्ममर्मभिन्दतश्छिन्दतश्च जीवस्यैवैश्वरत्वं सम्मनुते । गोतमस्यापि न दृश्यते स्वस्थास्था स्थविरे परमेश्वरे । वेदान्तदर्शनस्य अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति प्रतिजानतो ब्रह्म तद्भाष्यकाराणाम् अदूष्यवैदूष्यसागरोत्तुङ्गतरङ्गप्रतिहन्यमानं निर्मानं विमानं वा समजनि ।

सृष्टेरारम्भकाले सुप्तोत्थितानामिव जीवानां शं साधनाय किञ्चिद् ज्ञानमावश्यकमासीत् । तच्च ज्ञानिनमन्तरेणोपदेष्टुमशक्यम् । तदेव ज्ञानं वेदशब्देनोच्यते । उपदिष्टं च तदीश्वरेणेति सम्प्रदायः । वेदस्य वेदयोर्वेदानां वा कुतः समागतिरिति विचारमविचार्य सामान्यरीत्या किञ्चिदुच्यते ।

वेदानां क्रमेण यजुर्वेदो द्वितीयः । 'अभ्यर्हितं च' इत्यनुशासनेनाभ्यर्हितस्यर्वेदस्य स्थानं प्राथम्यं भजते । तत एवर्ग्यजुःसामाथर्वा चेति नामक्रमः । ननु यद्यृग्वेदस्यैवाभ्यर्हितत्वं तत्त्वेन च तद्वेदस्यैव प्राथम्यं तर्हि कुतो भगवता महाभाष्यकारेण— "वैदिकाः खल्वपि शन्नो देवीरभिष्टये", "इषे त्वोजं त्वा", "अग्निमीडे पुरोहितम्", "अग्न आयाहि वीतये" इति व्युत्क्रमेण पाठः पठितः ? सत्यम् । निर्बन्धाः खल्वाचार्याः । तेनाचार्यः पतञ्जलिमुनिः स्वीकृतमपि सिद्धान्तमवहेत्याथर्ववेदस्य मन्त्रं पूर्वमुच्चारितवान् । अथवा तस्य कुलपरम्पराप्राप्तो वेदोथर्ववेद एवेति तेन तस्य तस्मिन्महादरः । ततश्च तस्य तत्र प्राथम्यम् । "अथर्वाङ्गिरोभिर्वह्मत्वमिति गोपथब्राह्मणवचनेन ब्रह्मवरणस्यादावावश्यकत्वेनाथर्ववेदाध्ययनस्यैव ब्रह्मत्वसाधकतया पूर्वमथर्ववेदोपादानमिति कस्यचिद्विदुषः समाधानं त्वकिञ्चित्करम् । न हि यज्ञार्थं यज्ञार्थमेव वा वेदानामवतारः । याज्ञिकैर्वेदानां यज्ञेषूपयोगः कृतोत एव तेषां यज्ञार्थकत्वनिरूपणं तु वेद ईश्वरज्ञानं प्रजानां कल्याणायेत्युद्घोषस्य मूलापरोपणमेव । किञ्च ब्रह्मा देवानां प्रथमं सं बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहेति मुण्डकोपनिषदि ब्रह्माणमुद्दिश्य ज्येष्ठपुत्रत्वोक्त्या "यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते" इत्यृक्संहितायां यज्ञप्रक्रियाप्रथमप्रकाशकत्वोक्त्या चाथर्वप्रोक्तवेदस्याभ्यर्हितत्वात् प्रथमोपादानमिति यदुक्तं तत्सर्वं भ्रान्तिमूलकमेव । न हि यज्ञार्थमेव वेदानामागमनम् । आगमनमित्यस्य प्रकाशनमित्येवार्थः । वेदास्तु ब्रह्मज्ञानम् । न हि सर्वज्ञस्य ब्रह्मणो ज्ञाने यज्ञा एवावतिष्ठन्ते । यज्ञाधिकारिणस्तु प्रायेण ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव । न हि द्वयोरेव वर्णयोः कृते वेदानामवतारः । किं च यदि वेदैरन्यज्ज्ञानं नोपदिष्टं भवेत्तर्हि कथमाकस्मिकी यज्ञेष्वेव तेषां प्रवृत्तिः स्यात् । न च 'अग्निमीडे पुरोहितं यज्ञस्य देवमृत्विजम् । होतारं रत्नधातमम् ।' इत्यृग्वेदीयप्रथममन्त्रेण यज्ञो यज्ञाङ्गानि चैवोक्तानि, अतो यज्ञार्थं एव वेदा इत्येव सत्यमिति वाच्यम् । आध्यात्मिकाधिदैविकाधिभौतिकानां त्रयाणामेव तत्त्वानामभिधायकत्वं वेदानामिति यास्कादीनां

महारावेणोद्घोषस्य विरुद्धत्वात् । किं च वेदनं वेद इति व्युत्पत्त्या विद् ज्ञाने इति धात्वर्थस्य च लाभेन वेदशब्दस्य ज्ञानमेव मुख्यार्थः । यज्ञो न ज्ञानम् । यदि स एव ज्ञानमित्याग्रहस्तर्ह्यधुना यज्ञप्रचाराभावादज्ञानस्यैव साम्राज्यमिति वक्तव्यं स्यात् । तत्तु न सामीचीन्यमञ्चति । विदुषां तथातर्कितत्वात् । एतस्मिन् बहुविधविद्यायुगे महति च विज्ञानयुगे केन धीमताऽज्ञानिकं युगमिदमिति प्रतिपादयितुं हास्यास्पदं साहसं कुर्यात् । अतः सुष्ठूक्तं भगवतः पतञ्जलेर्वेदः परम्परातः प्राप्तोथर्ववेद एवासीदिति । तदाग्रहेणैव महाभाष्ये तेन तस्य प्राथम्यमुक्तं भवेदित्येव समीचीनस्तर्कः । वस्तुतस्तस्य बहूनां मन्वादिशास्त्राणां च वचनबलादृग्वेदस्यैवाभ्यर्हितत्वं तेन प्राक्तनं चापि । अत एव—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यज्ञस्तस्मादजायत ॥

इति सर्वेष्वेव वेदेषु ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यं श्रूयते ।

ननु यदीयमृक् प्रमाणं तर्ह्यत्र यजुर्वेदस्यान्ते पाठश्रवणात् तस्यान्तिमत्वमेव स्यान्न द्वितीयत्वम् । कथं तर्हि ऋग्यजुःसामाथर्वादिक्रमः प्रामाण्यं भजेतेति । उच्यते । यद्यप्यत्र— "अहेर्बुध्नियमन्त्रं मे गोपाय । यमृषयस्तयीविदो विदुः । ऋचः सामानि यजूंषि ।" इत्यादावपि ऋक्सामयोः परं यजुः श्रूयते तथाप्यत्र यत्किञ्चिद् वक्तुमिच्छामि तत्सर्वं क्षन्तव्यमेव स्यादिति विदुषां पुरः प्रार्थना प्रणीयते ।

ऋग्वेद एव प्रथमो वेद इत्यत्र तु न कापि विचिकित्सा विदुषाम् । सामवेदस्तु ऋग्वेद एवेत्यत्रापि न विदुषामसामञ्जस्यम् । अतः ऋग्वेदानन्तरं साम नाम श्रुतं स्यादित्येव न्याय्यम् । परमृग्वेदानन्तरं यजुर्वेदस्यैव रचना कृता भवेत्, तदनन्तरं स्वरसामीचीन्येन गेयार्थं सामवेद इतिनाम्ना ऋग्वेदादेव केचन मन्त्राः संगृहीता याज्ञिकैः । यजुर्वेदस्य यज्ञ एव प्रवृत्तिः । यज्ञार्थमेव तस्य प्राकट्यम् । 'यजुर्यजतेः' इति यास्कवचनाद्यज्ञप्रधानो यजुर्वेद इत्येव प्रतीयते । 'यज्ञस्य मातां विमिमीत उ त्वः' इत्यृग्वेदवचनादपि गम्यते । 'त्व एको यज्ञस्य मातां स्वरूपं विमिमीते निष्पादयतीति ।' अत्र यास्काचार्योपि 'यज्ञस्य मातां

विमिमीत एकोऽध्वर्युः । अध्वर्युरध्वरयुरध्वरं युनक्त्य-
ध्वरस्य नेतेति ।' एतेनावगम्यते यज्ञनिष्पादकत्वाद-
ध्वर्योर्यजुःप्राधान्याच्च यजुःप्रधानो यजुर्वेदः ।
एवं चर्वेदः प्रथमो वेदः । यजुर्वेद एव द्वितीय इति
साम्प्रदायिकानां हृदयम् । प्रश्नोपनिषदपि ऋग्भिरेतं
यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्कवयो वेदयन्ते ।' एष
एव क्रमः ।

विष्णुपुराणे 'एक एव यजुर्वेदस्तं चतुर्धा व्यकल्प-
यत्' इति वचनं तु बहूनामार्षवचनानां विरोधादु-
पेक्ष्यम् ।' एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः' इति
भागवतवचनं तु यथाकथञ्चिन्नेयमुन्नेयं चेति । यजु-
र्वेदादेव ऋग्वेदादयोवशिष्टास्त्रयो वेदा अजनिषतेति
वचनं विष्णुपुराणस्य सर्वथावमान्यम् । प्रसिद्धि-
विरोधात्स्वरूपविरोधाच्च । 'तस्माद्यज्ञात्सर्वदुतः'
अत्र पुरुषसूक्तमन्त्रे ऋग्वेदस्यैव प्राथम्यश्रवणाच्चेति ।

ननु यदि प्राथम्यश्रुत्यनुरोधादृग्वेदस्य प्राथम्यं
तर्हि अन्तिमश्रुत्यनुरोधाद्यजुर्वेदस्यान्तिमत्वं कुतो न
स्वीकृतं स्यात् ? अत्र विमर्शः कर्तव्यः । 'ऋचः सामानि
जज्ञिरे' । इतिवचनादृग्वेदस्य प्राथम्यं सामवेदस्य च
द्वितीयत्वं सिद्धं भवति । ततश्च ऋग्वेदसामवेदाथर्व-
वेदयजुर्वेदइत्येतादृश्या क्रमप्रसिद्ध्या भवितव्यम् ।
परमत्र व्यभिचारः । सर्वदोषनिवृत्त्यर्थमेतदेव मन्त्रव्य-
मृग्वेदः प्रथम इति । चिरेण यज्ञसम्प्रदायः प्रवृत्तः ।
तदानीं यजुर्वेदस्य सृष्टिः । यजनाद्यजुरिति यास्क-
निरुक्तिः पूर्वमुक्तात एव संगच्छते । ततः परं यज्ञमध्ये
यज्ञान्ते वा गानाय ऋग्वेदादेव केचन मन्त्राः पृथक्कृता
याज्ञिकैः । तन्मन्त्रसमूह एव सामवेद इति प्रसिद्धिः
गतः । एवं त्रयो वेदा वेदत्रयी ज्ञानत्रयीत्यादि प्रसिद्धिः
संजाता । अथर्ववेदस्तु चरमो वेदः । त्रयाणां वेदानाम-
नन्तरमेव तस्योत्पत्तिरिति स चतुर्थः । परं 'छन्दांसि
जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायते'ति पुरुषसूक्तोक्तिस्तु
असमाधेयैवावतिष्ठते । विद्वद्भिः समाधानमस्या गवेष-
णीयमिति । पुरुषसूक्ते नामपरिगणने तात्पर्यं न
तु क्रमपरिबोधन इतीदं स्यादेकं समाधानं यदि-
विद्वद्भ्यो रोचेतेति ।

भवतु । अद्यत्वे तु यजुर्वेदस्य द्वितीयत्वं सर्वेरे-
वाङ्गीकृतमिति नास्माभिरत्र बहु वक्तव्यमिति ।

यजुर्वेदे यज्ञस्यैव प्राधान्यमित्यत्र सर्वेषां वेदविदुषां
प्राचामैकमत्यम् । 'वेदा हि यज्ञार्थमभिप्रवृत्ताः कालानु-
पूर्वा विहिताश्च यज्ञाः' इति वचनमप्यत्रैव धावति ।
तत्र प्रायेण यजुर्मन्त्राणां यस्मिन्कस्मिन्नपि यागकर्मण्येव
विनियोगः । न केवलमेतदेव, मन्त्रपदानामपि कर्म-
विनियोगो दृश्यते । यथा इषे त्वोर्जेत्वेति प्रथम एव
मन्त्रे 'इषे त्वोर्जे त्वा' इति शाखां छिनत्ति । 'ऊर्जे त्वा'
इत्यनेन सन्नमयतीति कात्यायनश्रौतसूत्रम् । मातृभि-
र्वत्सान् संसृज्य वत्सं शाखयोपस्पृशति 'वायवः स्थे'ति ।
'यजमानस्य पशूनित्यग्न्यगारस्यान्यतरस्य पुरस्ताच्छा-
खामुपगूहति ।' इत्यपि कात्यायनसूत्रम् । एवं चैक
एव मन्त्रो विभज्य बहुषु कर्मसु विनियुक्त इति ।

परमस्माकं मते तु वेदा न हि यज्ञार्था एव ।
तेषां प्रयोजनं तु 'वेद' इति नामैव स्पष्टतां याति ।
वेदनं वेद इति वेदानां ज्ञानत्वं ज्ञानस्वरूपत्वं वा
सम्पादितं भवति । वेद्यन्ते सर्वा विद्याः सर्वाणि च
जागतिकान्यपि कर्माणि येन स वेदः । विन्दते लभते
ज्ञानं सदाचार मोक्षं वा येन स वेदः । अनेक विधा
व्युत्पत्तिर्वेदशब्दस्य । वेद्यन्ते ज्ञाप्यन्ते अज्ञातार्था
अज्ञेयार्था वा येनासौ वेद इति व्युत्पत्तिबलाद्वेदानां
ज्ञानस्वरूपत्वमविदितार्थावेदकत्वं वा स्पष्टं भवति ।
वेदेषु सदाचारः सद्व्यवहाररूपोपदिष्टौ । यथा—'अग्ने
नय सुपथा . . . . . अस्मान् इति । अत्र सदाचारोप-
देशसंकेतः । 'यां मेधां देवगणाः पितरश्चोपासते ।
तया मामद्य मेधाविनं कुरु' इत्यत्र सद्व्यवहारबुद्धि-
प्रार्थना । 'सुखं रथं युयुजे सिन्धुरश्चिनम् ।' (ऋग्०
१०. ७५. ९) । अत्र परमात्मनो गुणगानम् । 'आ रोह
सूर्ये अमृतस्य लोकम् ।' इत्यत्र अमृतस्य लोकमित्य-
नेन मोक्षो विवृतः । 'इमां त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां
सुभगां कृणु । दशास्यां पुत्रानाघेहि पतिमेकादशं
कृधि ।' (ऋग्० १०. ८५. ४५) । अत्र हे इन्द्र जीव,
इमां तव मनोवृत्तिं सुपुत्रां सुपुत्रां सुभगां शोभनेन
विचारैश्वर्येण युक्तां कुरु । अस्यां मनोवृत्त्यां दश-
पुत्रान् दशेन्द्रियरूपान् आघेहि । एकादशं जीवं चेन्द्रि-
याणां पतिं कुरु ।' अनेन मनसि सर्वेषु चेन्द्रियेषु जीवस्या-
धिपत्यमुपदिष्टम् ।

'अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा
घृतं मे चक्षुरमृतं म आसन् ।
अर्कस्त्रिधातू रजसो विमानो-
ऽजस्रो धर्मो हविरस्मि नाम ।'

यजु० १८. ६६ ।

जन्मना स्वभावेनाग्निर्व्यापकस्तेजःस्वरूपो
वास्मि । जातवेदा जातं जातं वेत्ति तथाभूतोस्मि ।
मे मम चक्षुर्दर्शनशक्तिर्घृतं दीपकं ज्ञानप्रकाशकम् ।
मे मम आसन् आसनि अमृतं मृत्युमारणशक्तिः ।
अर्कोर्चनीयोस्मि । त्रिधातुस्त्रयाणां लोकानां धार-
कोस्मि । रजसो लोकस्य जगत इति भावः ।
विमानो विधातास्मि । अजस्रोविनाशी । धर्मो
दीप्तिमान् स्वप्रकाशस्वरूपः । घृक्षरणदीप्त्योः । हवि-
र्हूयन्ते निक्षिप्यन्ते सर्वे भावा यस्मिन् । मातृभावो वा
पितृभावो वा बन्धुभावो वा मित्रभावो वा अन्येपि
भावास्तस्मिन्नेव कल्पन्ते । एवं चात्र मन्त्रे परमात्म-
स्वरूपं विवृतं भवति ।

युञ्जन्ति ब्रध्नमरुणं चरन्तं परितस्थुषः ।
रोचन्ते रोचना दिवि ॥

यजु० २३. ५ ।

विद्वांसो यतयो वा ब्रध्नं वर्धकमरुणं रोषहीनं
दयालुमित्यर्थः । एवं भूतं परमेश्वरं युञ्जन्ति मनसि

ध्यायन्ति । चरन्तमित्यनेन विशेषणेन सर्वव्यापकत्वं
द्योतितम् । तथा च तस्थुषोऽचलस्य तस्य विभो रोचना
तेजांसि दिवि सूर्यरूपेण चन्द्ररूपेण वा तारकारूपेण वा
रोचन्ते द्योतन्ते । अनेन ब्रह्मस्वरूपं निरूपितं भवति ।

सङ्गच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम् ।

अस्मिन्मन्त्रे भगवता वेदेन प्रजानां कल्याणमार्गो
निरूपितः ।

समानो मन्त्रः समितिः समानी

समानं मनः सह चित्तमेषाम् ।

समानं मन्त्रमभि मन्त्रये वः

समानेन वो हविषा जुहोमि ॥

अनेन मन्त्रेण जगति जागतिकानां शिवाः पन्थानः
शिवाय प्रथिताः ।

समानी व आकूतिः समाना हृदयानि वः ।

समानमस्तु वो मनो यथा वः सुसहासति ॥

अनेन मन्त्रेण सर्वत्र वैषम्यपरित्यागस्य साम्य-
संग्रहस्य चोपदेशः । एवं हि वेदेषु बहुषु स्थलेषु मान-
वानां हितसम्पादिका बहवः सूक्तयः सन्ति । यदि मा
भूवन् १०४७२ मन्त्रा ऋग्वेदे उपदिष्टा उपदिष्टाश्च
स्युरन्तिमसूक्तोक्ता मन्त्रास्तैरपि मानवानां नूनमन्यूनं
कल्याणं सिध्येत् । बहूक्तम् । बहु च वक्तव्यम् । तथा-
प्यत्रैव विरामः ।

स्वामी भगवदाचार्यः

(गुरुकुलपत्रिका)

(अक्तूबर १९६६)

यमयमीसंवादः

ऋग्वेदे दशमे मण्डले दशमं सूक्तं यमयमीसंवाद-
रूपं सर्वत्र सर्वेषु वेदविद्वत्सु प्रसिद्धम् । तत्र यादृशं
मन्त्रभाष्यं श्रीमत्सायणाचार्येणाकारितं तत्तु नूनं लज्जा-
स्पदं घृणास्पदं च । वेदो हीश्वरज्ञानम् । ईश्वरज्ञाने
नैव स्यादनाचारसमाचारः । वेदो हि निगूढार्थः । बहवः
सन्ति तत्र मन्त्रा येद्यावधि नोद्घाटितहृदयाः । व्याख्या-
तारो हि स्वमनसि स्थितमेवार्थं तत्तच्छब्दराशिना
प्रकाशयन्ति । एवं च न तत्सर्वं प्रमाणपदवीं प्रतिपद्यते ।
वेदमर्यादामधिकृत्यैव येन यदुच्यते तत्सर्वं प्रमाणं स्यात् ।
मया यदुच्यते तदेव प्रमाणमिति नोच्यते मया । उच्यते
चैतत्, यदि मयोक्तं संग्राह्यं स्यात्कथं न तत्संगृहीतं
स्यात् । सर्वत्र त्रिचारोपेक्ष्यते । यदि कस्मैचिद्विचा-
रचारिणो स्पृहयेन्मनो नो कथं सादरं समादृतो भवेत् ?
अस्य सूक्तस्यान्यैर्विद्वद्भिर्व्याख्यातादपि मार्गात्पृथग्भूय
मया किञ्चित्कस्मैचिदोप्सितमनीप्सितं वा प्रोच्यतेवश्यं
हि तद्विद्वत्तल्लजैर्विचारणीयम् । कृते च विचारे चारुतया
यद्युपेक्षणीयं तत्स्यादवश्यमुपेक्ष्यं स्यात् । अपेक्षणीयं
चेत्तदवश्यं गृहीतव्यं स्यात् ।

वेदे कुत्रापि कस्मिन्नपि सूक्ते न विद्यते क्रमिको
विचारः । एकस्मिन्नेव सूक्ते विचारान्तरं विचार-
ब्राहुल्यं चालोक्यते । अत एव कामदुषेषु मन्त्रेषु निहितं
तत्त्वं सर्वैर्विद्वद्भिः स्वबुद्धिमनुरुध्यैव प्रकाशयते गृह्यते
ग्राह्यते च । वेदमर्यादां ध्यात्वैवोपेक्षणेक्षणमपेक्षणेक्षणं
वा निक्षेपणीयं स्यादिति सुधीषु सर्वेषु ममाल्पधियः
प्रार्थनेति ।

साहाय्यमस्य सूक्तस्य व्याख्याने तनुतां हरिः ।
स्खलतां यत्र कवीनां तु संदृष्टा हि परम्परा ॥१॥
अनिर्वाच्यः स भगवान् वेदाश्चापि तथाविधाः ।
यथाबुद्धिं यथाशक्ति तेवगाह्यास्तपस्विभिः ॥२॥
अस्या ऋचो भवत्येष एवार्थ इति कोपि नो ।
शक्नोति गदितुं क्वापि वेदस्यैषा हि वेदता ॥३॥

यथा हि यस्य कस्यापि विदुषो ज्ञानवैभवम् ।
स तथैव तपःपूतो वेदव्याख्यानकृद्भवेत् ॥४॥
ब्रह्मस्वरूपमध्येत्य वेदव्याख्यानमाचरन् ।
वैदिकेषु समेष्वेव प्रशस्तिं समवाप्नुयात् ॥५॥
इदमित्थं हि यो ब्रूते वेदार्थविषये क्वचित् ।
न स जानाति वेदस्य तत्त्वं वित्त्वं च कर्हिचित् ॥६॥
वेदेत्याख्यमरण्यानीं गाहमानान्बुधानिह ।
नमस्कृत्य प्रविष्टोस्मि तामद्य शरणं हि ते ॥७॥

अथ मन्त्रास्तदर्थश्चात्र प्रस्तूयन्ते ।

(मण्डल १०, अ० ६, सूक्त १०)

ओ चित्सखायं सख्या ववृत्यां
तिरः पुरुचिदर्णवं जगन्वान् ।
पितुर्नपातमादधीत वेधा
अधि क्षमि प्रतरं दीध्यानः ॥१॥

ओ इत्यत्र आ उ इति पदद्वयम् । चिदिति संबोधनम् ।
हे चित् जेतन जीव इति यावत् । सखायं समानख्याति-
मन्तं त्वां सख्या सखित्वेन आववृत्याम्-आत्मेति
चिदिति वा समानां ख्यातिं भजमानं त्वामाववृत्याम्
आवर्तयामि बोधयामि कथयामीति यावत् । किं कथ्यते?
आह-पुरुचित् बह्वपि तिरस्तरणीयम् । तृ प्लवनसन्त-
रणयोः । अर्णवं प्रापणीयं च प्रदेशं मातृगर्भं योनिप्रदेश-
मित्यर्थः । त्वं जगन्वान् भूयो भूयो गतवानसीतिभावः ।
अत इदानीं पितुस्तव पालयितुर्मम परमात्मनो नपातं न
पातनीयमवश्यं मन्तव्यमिति यावत् । उपदेशमित्य-
ध्याहार्यम् । आदधीत गृहाण । यतोहं वेधा अधि-
क्षमि पृथिव्यामहं वेधा विविधरूपैर्विविधान्वा जीवा-
न्प्रति जीवजातेभ्य इतिभावः । प्रतरं सर्वोत्कृष्टं
दीध्यानो ध्यायन्नस्मि । अहं सर्वजीवानां कल्याण-
मेव ध्यायन्नस्मि, ततो मामकीत्तमुपदेशम् आदधीत
समन्तात्सर्वथैवोपधारयेति भावः ॥१॥

न ते सखा सख्यं वष्ट्येत-
त्संलक्ष्मा यद्विषुरुपा भवाति ।
महस्पुत्रासो असुरस्य वीरा
दिवो धर्तार उर्विया परिख्यन् ॥२॥

ते तव सखा परमात्मरूपोयं तवैतत्सख्यं न वष्टि
कामयते । यद्यपि तव सखा समानख्यातिं बिभ्राणोहं
सलक्ष्मा अनाद्यनन्तत्वादिरूपं समानं लक्ष्म चिह्नं
विशेषणं वा यस्य सः । विषुरुपा नानारूपा सर्वरूपो
वा भवाति भवति तत एव स परमेश्वरस्तव सखा
एतन्न वष्टि कामयते । किं न वष्टि इति चेत् ? महस्पु-
त्रासस्तेजःपुत्रास्तेजस्विपुत्रा वा । असुरस्य असून्
प्राणान् राति ददाति सर्वेभ्य इत्यसुरः प्राणदाः पर-
मात्मा । तस्य वीरा विरुद्धानीरयितारः । दिवो द्युलो-
कस्य प्रकाशस्य वा धर्तारो धारणकर्तारो ज्ञानवन्त इति
भावः । उर्विया उरु बहु इर्यति प्राप्नोति वा उर्विया ।
छान्दसप्रयोगः । महाज्ञानवन्तः सन्तः परिख्यन् परितः
सर्वतः सर्वमित्यर्थः । उपादिशत् ।

उशन्ति धा ते अमृतास
एतदेकस्य चित्यजसं मर्त्यस्य ।
नि ते मनो मनसि धाय्यस्मे
जन्युः पतिस्तन्वमाविविश्याः ॥३॥

हे अमृतासः अमृतधर्माणो नित्या जीवाः । एकस्य
परमात्मनः सकाशात् एतदुशन्ति कामयन्ते । एतत्
किम् ? मर्त्यस्य मृत्युलोके निवसतो जीवसमूहस्य ।
चित्यजसं ज्ञानस्य हर्तारम् । अज्ञानमिति यावत् । धा
हृतम् । उशन्ति । वेति हन्धातोश्छान्दसं नाम । युष्माकं
जीवानांमज्ञानं प्रणष्टं भवेदिति मुक्ताः पारमेश्वरा
इच्छन्तीति भावः । अतस्त्वं ते तव मनसि । मनो-
ज्ञानम् । नि धायि निधीयताम् । अस्मे अस्माकम् ।
जन्युर्जनयिता पतिः परमेश्वरः । तन्वं तनु मन
इति भावः । आविविश्या आविष्टो भवतु । छान्दसं
रूपम् ॥३॥

न यत्पुरा चक्रुमा कद्ध नून-
मृता वदन्तो अनृतं रपेम ।
गन्धर्वा अप्सवप्या च योषा
सा नो नाभिः परमं जामि तन्नौ ॥४॥

ऋता ऋतं सत्यं वदन्तो वदनशीला वयम् । नूनं
नु ऊनं निन्दितं वा अनृतं कत्तुह कदापि अनृतमसत्यं न
रपेम वदेम । सत्यमेव वदन्तः सत्यमेवाचरन्तः सत्यमेव
विचारयन्तो वयमनृतं न वदेमेति । पुरा प्राक्काले कत्तुह
कदापि यदसत्यभाषणादिकं न वयं कृतवन्तस्तदिदानी-
मपि न करिष्याम इति भावः । तर्हि किं कर्तव्यम् ? आह-
अप्स्वपि मनस्यपि । आप्यते गृह्यते सर्वं ज्ञानं याभिस्ता-
आपः । स्वाभाव्याद् बहुवचनम् । मनसैव सर्वं ज्ञानं
गृह्यत इति आपो मनः । स्थितम् । गन्धर्वाः पृथिव्याः सर्वे-
षां लोकानामिति भावः । धारयिता धारणकर्ता पोषण-
कर्ता वा परमात्मा । यद्यपि स सर्वव्यापकस्तथापि मनसि
तस्य निश्चितं स्थानम् । तत्रैव ध्यायमानत्वात् । तदेवो-
च्यते-अप्या मनसोवाप्यः-प्राप्यः । अप्या इति वर्णविप-
र्ययः । योषा य उषाः । उष् दाहे । य आप्यः स कीदृशः
इति प्रश्नोत्तरम् उषेति । सर्वपापतापनिवर्तक इति ।
सा एवैषा स एव परमेश्वरः । नोस्माकं नाभिर्बन्धनकर्ता
सद्धर्मेषु नियन्तेत्यर्थः । णह बन्धने । गुरुः शिष्यमुप-
दिशति स एव नौ आवयोर्गुरुशिष्ययोः परमं जामि
बन्धुरिति ॥४॥

गर्भे नु नौ जनिता दम्पती
कदेवस्त्वष्टा सविता विश्वरूपः ।
नकिरस्य प्रमिनन्ति व्रतानि
वेद नावस्य पृथिवी उत द्यौः ॥५॥

स एव परमात्मा नौ आवयोर्गुरुशिष्ययोर्ज-
निता प्रादुर्भावयिता । स एवावयोर्जन्मदातेति-
भावः । स एव दम्पती जाया च पतिश्चेति ।
अनेन जन्मसामग्रीमाह । स एव देव आवयोः कः
कर्ता । कृतकर्मफलानुसारेण जन्मदाता । स एव
त्वष्टा सर्वाङ्गनिर्माता । स एव सविता प्राण-
समर्पकः । स च विश्वरूपो नानारूपो विश्वमेव
जगदेव रूपं रूपयितुं परिचायकं यस्य तथाभूतो-
स्तीति वा । विश्वस्य निर्माता स एवेति भावः ।
अस्य परमेश्वरस्य व्रतानि कर्माणि समीहितानि
वा नकिः न केचित् प्रमिनन्ति हिंसन्ति विघटयन्ति
प्रतिकूलयन्ति वा । किं च नौ आवयोर्व्रतानि कर्माणि
स वेद । न केवलं स एव, अस्य परमेश्वरस्य
पृथिवी उत द्यौराकाशमपि जानीतः । किञ्चिदपि

कर्मं पृथिव्यामथवान्तरिक्षे च सर्वैराचर्यते, अतः सर्व-
व्यापकः परमेश्वरस्तु सर्वं जानात्येव भूमिराकाशं चापि
जानीत इति भावः । उपदेशोऽयम् ॥ ५ ॥

को अस्य-बेद प्रथमस्याहः

क ईं ददर्श क इह प्रवोचत् ।

बृहन्मित्रस्य करुणस्य धाम

कदु ब्रुवे आहनो पीच्या नृन् ॥ ६ ॥

अस्य प्रथमस्य प्रथितस्य श्रेष्ठस्य वा अहो
न हन्यते विनाश्यत इत्यहन् । तस्याविनाशिनः
परमेश्वरस्य । अथवा न हन्यते न गम्यते न
दृश्यते इत्यहन् । तस्य । हन् हिंसायामपि गतौ
चापि । स्वरूपं तात्त्विकं ज्ञानम् । को वेद न
न कोपीत्यर्थः । क ईम् एनम् परमेश्वरं ददर्श न
कस्यापि स चक्षुर्विषय इत्यर्थः । को विद्वानिह
परमेश्वरविषये प्रवोचत् प्रकर्षेण साकल्येन प्रवक्तुं
शक्नुयादित्यर्थः । न कोपीति भावः । स एव
मित्रस्य अद्भुतप्रकाशसम्पन्नस्य सूर्यस्य वरुणस्य
जलस्य च धाम आश्रयः । तयोर्निष्पादकोपि
स एव । मित्रशब्देन सूर्य उच्यते । वरुणशब्देन
च चन्द्रः । तथा च सूर्याचन्द्रमसोः स एवाश्रयो
निर्माता चापीति भावः । कत् क उ तस्मिन्
विषये परमेश्वरविषये ब्रुवे ? किञ्चिदपि ब्रवीति
वक्तुं शक्नोतीत्यर्थः । न तत्र वागच्छतीति भावः ।
वीच्या विरुद्धकर्मणा । च्यवन्ति प्राणिनो यत्र सा
वीची । तस्याम् । विभक्तिविपर्ययः । नृन्
पातकिनो जनान् स एवाहनः समन्तात् पातयिता
दण्डप्रदातेति भावः । पारमेश्वरं स्वभावमने-
नाह ॥ ६ ॥

यमस्य मा यम्यं काम आगन्-

त्समाने योनौ सह श्रेष्ठाय ।

जायेव पत्ये तन्वं रिरिच्यां

वि चिद्बृहेव रथ्येव चक्रा ॥ ७ ॥

यमस्य नियमितजीवनस्य संयमिन इति
भावः । कामोभिलाषः । यम्यमुपरतम् माम्
आगन् आगच्छतु । यमिनोभिलाषो मां प्राप्नोतु ।
मद्विषयिणीमिच्छां स करोत्वित्यर्थः । किमर्थम् ?

समाने - अद्वितीये । सम्यगानयति प्राणयतीति
समानः । तस्मिन् योनौ स्थाने मद्व्यये परमेश्वररूपे
स्थान इत्यर्थः । सहश्रेष्ठाय सहनिवासाय । मयि
परमात्मनि निवासाय कामोभिलाषो जागर्त्वि-
त्यर्थः । तदा मया परमात्मना किं कर्तव्यमित्याह—
पत्ये रक्षणाय । पानं पतिः । पा रक्षणे । जाया
माता । जनयतीति जाया । सा इव तन्वं शरीरं
शरीरैकभागं हृदयमिति यावत् । रिरिच्यां
विस्तारयेयम् । रिरिचिर् विरेचने । प्रसन्नो भूत्वा
मदुपासकं मच्छरणागतं वा त्वां हृदये स्थापयेय-
मिति भावः । तत्र दृष्टान्तः—रथ्या रथे विनियुक्ते
चक्रा चक्रे । इव यथार्थे । यथा रथं विवृहा
विवृहे उद्गते चक्रे रथमात्मनि स्थापयतश्चालयतो
धारयतो वा तथा त्वां भक्तं जगत्प्रेक्षितारं ज्ञानिनं
वा चालयेयं धारयेयमिति वा । मयि परमात्मनि
स्थितं निरतं त्वां सन्मार्गे चालयेयमिति
भावः ॥ ७ ॥

न तिष्ठन्ति न निमिषन्त्येते

देवानां स्पश इह ये चरन्ति ।

अन्येन मदाहनो याहि तूयं

तेन वि बृह रथ्येव चक्रा ॥ ८ ॥

देवानां सच्चरित्राणां भगवद्भक्तानामितियावत् ।
ये स्पशाश्चारा इन्द्रियाणि । इह विभिन्नेषु विषयेषु
चरन्ति स्वस्वविषये व्यवहरन्ति ते न तिष्ठन्ति न च
निमिषन्ति । इन्द्रियाणां स्वभाव एवैष तानि यत्र कुत्रापि
विचरन्त्येव । एतावता जीवात्मस्थितिवर्णनम् । पर-
मेश्वर आह—अन्येन धर्म्येण मार्गेण हनः गच्छन् सन् ।
मत् मम समीपे इत्यध्याहार्यम् । तूयं शीघ्रम् । आ याहि
आगच्छ । तूयमिति शीघ्रवचनम् । तेन हेतुना यथा रथ्ये
चक्रे विवृहत् उद्यच्छतस्तथा त्वमात्मानं विवृह वर्धय
सन्मार्गप्रयाणेनात्मानं मत्प्राप्तिरूपं मोक्षं प्राप्नुहीति-
तात्पर्यम् ॥ ८ ॥

रात्रीभिरस्मा अहभिर्दशस्ये-

त्सूर्यस्य चक्षुर्बृहन्मिसीयात् ।

दिवा पृथिव्या मिथुना सबन्धू

यमीर्यमस्य विभूयादजामि ॥ ९ ॥

अस्मै परमेश्वरभक्ताय रात्रीभिरहभिरहोराण्योः ।
छान्दसो विभक्तिवचनविपर्ययः । सूर्यस्य सरणशोलस्य
मर्त्यस्य चक्षुर्ज्ञानं मुहुः पुनः पुनः सर्वदित्यर्थः । दशस्येत्
परमात्मा सदाचार्यो वा प्रयच्छतु । उन्मिमीयाच्च
उन्मेषवत् करोतु तदिति । दर्शनसमर्थं करोत्विति भावः ।
दिवा दिवि । पृथिव्या पृथिव्याम् । विभक्तिव्यत्ययः ।
मिथुना मिथुनौ सबन्धू बन्धुभिः कुटुम्बिभिर्मित्रैर्वा सह
गुरुशिष्यौ पतिपत्न्यौ सखायौ वा । तथैव यमीनियता
बुद्धिः । यमस्य सर्वनियामकस्य परमेश्वरस्य शरणम्
अजामि अजामो वयं गच्छामः । स च परमेश्वरो बिभृ-
यादस्मान् बिभर्तु पुष्पातु ॥ ९ ॥

आ घा ता गच्छानुत्तरा युगानि

यत्र जामयः कृणवन्नजामि ।

उप बर्बृहि वृषभाय बाहुमन्य-

मिच्छस्व सुभगे पतिं मत् ॥१०॥

ता तानि उत्तराणि श्रेष्ठानि युगानि ते श्रेष्ठाः
समया घ अवश्यम् आ गच्छान् आगमिष्यन्ति यत्र
यस्मिन् काले जामयो विषयासक्ता जीवा अजामि
वैराग्यं कृणवत् करिष्यन्ति धारयिष्यन्ति । अजमजमानं
परमात्मानममति गच्छति प्राप्नोतीति वा प्रापयतीति
वा । वैराग्यं हि परमात्मानं प्रापयतीति निष्कर्षः ।
परमेश्वराः परमेश्वरनिष्ठा भविष्यन्ति जीवा यस्मिन्
समये स समय आगमिष्यत्येव । वृषभाय धर्मपोषकाय
परमेश्वरभक्ताय परमेश्वरभक्तरक्षाया इति यावत् ।
बाहुं साहाय्यम् । बाधते शत्रूनि वाहुः । अत्र
साहाय्यमर्थः । औचित्यात् । उप बर्बृहि परिवर्धयेति-
भावः । आचार्यवचनम्—मत् भक्तः । अन्यं पतिं रक्षकं
परमेश्वरम् । सुभगे सति वैराग्ये । इच्छस्वेच्छ ॥१०॥

किं भ्रातासद्यदनाथं भवाति किमु

स्वसा यन्निर्हतिभिर्निगच्छात् ।

काममूता बह्वैतद्रपामि तन्वा

मे तन्वं सं पिपृग्धि ॥११॥

किं भ्राता दीप्तिमान् धर्मः । असत् नास्ति यत्
यतस्त्वमनाथं स्वामिविहीनो रक्षकहीनः । इवेत्यध्या-
हार्यम् । भवाति भवसि । पुरुषव्यत्ययः । किं च, किं

स्वसा स्वयं सारयति गमयत्यात्मानं परमात्मानं सा
बुद्धिः । किम् ! निरर्थिकैव सा बुद्धिरिति भावः । यत्
या बुद्धिः । निर्हतिः दुःखम् । द्वितीयार्थे प्रथमा ।
निगच्छात् नितरां प्राप्नुयात् । बुद्धिस्तु दुःखस्य परं
पारं नयति न तु पीडयति । अहम् कामं काम्यते यः
स कामः । तं परमात्मानम्, ऊता प्राप्ता सती
(अहं बुद्धिः) एतद् बहु पौनःपुन्येन रपामि कथ-
यामि । किम् ? मे मम बुद्धेस्तन्वा शरीरेण तन्वं तनुं
स्वाम् । सं पिपृग्धि । मामकीना बुद्धिर्भगवत्स्वरूपं
प्राप्नोत्वित्यभिप्रायः ॥११॥

न वा उ ते तन्वा तन्वं सं पृच्छ्यां

पापमाहुयः स्वसारं निगच्छात् ।

अन्येन मत्प्रमुदः कल्पयस्व न ते

भ्राता सुभगे वष्टचेतत् ॥१२॥

ते तव पापस्य । तन्वा मनागपि । तन्वं शरीरं
न सं पृच्छ्यां तव शरीरस्य स्पर्शं न कुर्यामिति भावः ।
कुतः ? यः स्वसारं स्वं पातयितारं दुर्बुद्धिं निगच्छात्
नितरां गच्छेत् अनुसरेत्, पापम् आहुः—दुर्बुद्धिप्रेरणा-
नुसारेण गच्छन्तं पुरुषं लोकं वा लोका जनाः पापं
पापिनमाहुः । ततो मत् अन्येन मत्तो न्येन जनेन
दुर्धिया । प्रमुदः आनन्दात् न कल्पयस्व । हे सुभगे
शोभना भा यस्य स सुभः प्राज्ञः । तं प्राज्ञं गच्छतीति
सुभगः । सज्जनो भगवद्भक्तो वा । अथवा सुभगः
सदैश्वर्यवान् । ते भ्राता बन्धुरहं परमात्मेति यावत्
एतन्न वष्टि कामयते । त्वं दुर्धिया पुरुषेण सहोषित्वा
मदन्येन साधनेन प्रमुदः कल्पयस्वेति अहं ते हितकामो
न वष्टि नेच्छामि । भ्रातृपदमुद्दिश्यात् प्रथमपुरुषैक-
वचनम् ॥१२॥

बतो बतासि यम नैव ते

मनो हृदयं चाविदाम ।

अन्या किल त्वां कक्ष्येवं युक्तं

परिष्वजाते लिबुजेव वृक्षम् ॥१३॥

बत उ हर्ष एव । त्वं नैव बतो दुर्बलोसि ।

धर्मं परमात्मभक्तिरूपं परित्यज्य पदमपि नेतस्ततो
गच्छसि । ते तव मनो ज्ञानं हृदयं चाविदाम ज्ञात-
वन्तो वयम् । अन्या विलक्षणा कक्ष्या इच्छा,

भोग्यजातञ्च ब्रीहियवादिकं सर्वं भौतिकमुत्पद्यते । तेषु परमाणवः उपादानकारणम् । तत्संयोगः असमवायिकारणम् । निमित्तकारणं तु परमेश्वरः । तदीयज्ञानेच्छाप्रयत्नाः, दिक्, कालः, जीवगतादृष्टानि च धर्माऽधर्माऽपरपर्यायाणि; एतेषां कार्यमात्रं प्रतिकारणत्वस्वीकारात् । परमाणुगतेभ्यो रूपादिभ्यश्च द्व्यणुकादिगतानि रूपादीनि भवन्ति, कारणगुणाः कार्यगुणानारभन्त इति सिद्धान्तस्य व्यवस्थापितत्वात् । एवं सर्गान्तकालप्राप्तौ जगज्जिहीर्षोरीश्वरस्य संहारेच्छया आरम्भकेषु परमाणुषु विभागरम्भिका क्रिया समुत्पद्यते । ततोऽणुद्वयविभागात् द्व्यणुकनाशादिक्रमेण महावायु-महाजलादिनाशात् महाप्रलयो जायते, जन्यभावानधिकरणकालस्य महाप्रलयकालत्वाभ्युपगमात् । अतः समस्तं जगत् परमाणुपादनकमिति स्थितिस्तार्किकाणाम् । इदमेव रहस्यं परमाणुकारणतावादस्य । अयमेव चारम्भवाद इत्याख्यायते ।

प्रधानस्य, मायायाः, ब्रह्मण एव वा परिणामभूतं जगदिदमिति ये मन्यन्ते परिणामवादिनस्तेऽत्र परमाणुकारणतावादे प्रत्यवतिष्ठन्ते । तद्यथा = परमाणुषु सर्गारम्भकमाद्यं कर्म न संभवति, दृष्टस्य कर्मनिमित्तस्याभिघातनोदनाख्यस्य सृष्ट्युत्तरकालभावित्वेन तत्पूर्वमसंभवात् । नाऽप्यदृष्टं निमित्तम् । तस्याचेतनत्वेन चेतनानधिष्ठितस्य प्रवर्तकत्वायोगात् । आत्मनश्च तदानीमनुत्पन्नचेतन्यस्यादृष्टाधिष्ठातृत्वाऽसंभवात् । अदृष्टस्यात्मसमवायित्वाभ्युपगमेन परमाणुभिः साकं सम्बन्धाभावाच्च । अदृष्टवताऽऽत्मना सम्बन्धसत्त्वात्स्यादणुष्वद्यं कर्मेति स्वीकारे तु सदैव कर्म प्रसज्येत, आत्मद्वारकादृष्टसम्बन्धस्य परमाणुषु सर्वदा विद्यमानत्वात् । अतो न परमाणुषु प्रथममारम्भकं कर्म । एवं महाप्रलयेऽपि परमाणुषु विभाजकं कर्म न संभवति, कस्यचित् नियतस्यान्यत्र दृष्टनिमित्तस्यादर्शनात् । अदृष्टस्य तु भोगसिद्धयर्थस्य प्रलयं प्रति निमित्तत्वाभावात् । प्रलये भोगस्यास्वीकारात् । तथा च सर्गप्रलययोरभावप्रसंग इति न युक्तः परमाणुकारणतावादः । अत्रोच्यते । यद्यपि परमाणुगतमदृष्टं नास्ति, नैव च संभवति तदानीमनुत्पन्नचेतन्यः पुरुषो नियन्ता, तथापि नित्यचेतन्यवान् महापुरुष ईश्वर

एव सर्वनियन्ता स्वाधिष्ठितजीवादृष्टसधोचा स्वेच्छयैव प्रथमं कर्मारभ्य तद्द्वारेण जगज्जनयति । एवं महाप्रलयप्रसिद्धयर्थं विभाजनकं कर्माऽपि जनयति तस्मादुपपन्नैव भवति सर्गप्रलयव्यवस्था परमाणुकारणवादेऽपीति ।

यदपि तैरेव विकल्पितम् = अणोरण्वन्तरेण संयोगः सर्वात्मना स्यात् एकदेशेन वा ? प्रथमे उपचयासंभवात् द्वयोरण्वोरणुमात्रताप्रसङ्गः । एकदेशेन संयोगे तु परमाणूनां सावयवत्वप्रसङ्गः । प्रदेशाः परमाणुषु कल्पिता इति स्वीकारे तु कल्पितानामवस्तुत्वेन मिथ्यात्वात् संयोगस्यापि मिथ्यात्वप्रसक्त्या वस्तुभूतं कार्यं प्रत्यसमवायिकारणत्वं न स्यात् इति, तदपि कुतर्कविलसितम् । व्याप्यवृत्तेः संयोगस्यास्वीकारेण प्रथमपक्षस्यानभ्युपगमबाधितत्वात् । द्वितीये सावयवत्वप्रसङ्गोऽपि न युक्तिसहः । यथा आत्मवर्तिनो ज्ञानादेर्गुणस्यावच्छेदकः शरीरदेशः स तु नात्मनोऽवयवः, तथैव परमाणुवर्तिनः परमाण्वन्तरसंयोगस्य विच्छेदिका काचित् दिगेव देशः न स परमाणोरवयवः इति कथं सावयवत्वप्रसङ्गः ? अन्यथा—‘पादोऽस्य विश्वा भूतानि द्विपादस्यामृतं दिवी’—ति श्रुत्या पादशब्दाभिधेये प्रदेशविशेषे मायायास्तत्परिणामरूपप्रपञ्चस्य च प्रतिपादनात् ब्रह्मणोऽपि प्रदेशवत्त्वेन सावयवापत्तिर्दुर्वारा । तत्स्वीकारे तु भवतामन्यपसिद्धान्तापत्तिः । परमाणुषु कल्पितप्रदेशारोपेण संयोगस्यावस्तुत्वमापाद्यासमवायिकारणत्वव्याघातोऽपि निर्युक्तिक एव । परमाणुषु प्रदेशस्य कल्पितत्वेऽपि तदवच्छिन्नेषु तदुपलक्षितेषु वा परमाणुषु परमाण्वन्तरसंयोगस्य वास्तवत्वात् । वस्तुरूपस्य च तस्य वस्तुरूपं कार्यं प्रत्यसमवायिकारणत्वस्याव्याहतत्वात् । एतेन—

“षट्केन युगपत्संयोगात् परमाणोः षडंशता ।

षण्णां समानदेशत्वे पिण्डः स्वादणुमात्रकः ॥”

इति केषाञ्चिदुक्तिरपि पराकृता भवति । देशशब्दस्यावयवानभिधायकत्वस्य समर्थितत्वात् ।

यच्च तत्सजातीयैरपरैः परमाणूनां प्रदेशभेदस्वीकारे सांशता, तदंशस्याप्यंशकल्पने तु स्यादनवस्था । सांशत्वाच्च सावयवत्वेनानित्यतेत्यादिदूषणजातमुद्दिक्षितम् । तदपि ‘यश्चोभयोः समो दोषः परिहार-

स्तयोः सम इत्यभियुक्तोक्तिमस्मरद्भिरेव तथा सम-
थितम् । जीवाः परमात्मनोऽंशाः इति तदीयराद्धान्ते जीव-
रूपां शक्त्या परमात्मनोऽपि सावयवत्वापत्तेर्दोषस्य
समत्वात् । सांशत्वेऽपि परमेश्वरस्य निरयवत्वनित्य-
त्वादिनिर्वाहाय तैरेव क्रियमाणेन मार्गेण तार्किकैरपि
परमाणुषु निरवयवत्वादिनिर्वाहस्य सुकरत्वसंभवात् ।

यच्च परमाणूनां स्वभावविकल्पनया दोषा-
सञ्जनम् = प्रवृत्तिस्वभावत्वे सर्वदा प्रवृत्तिसंभवे
प्रलयाभावः । निवृत्तिस्वभावत्वे सर्गाभावः । उभय-
स्वभावत्वं तु विरोधादेवासंभवि । अनुभवस्वभावत्वेऽपि
निमित्तवशेनैव प्रवृत्ति-निवृत्योर्मन्तव्यतया निमित्तस्य
पूर्वोक्तनीत्याऽभावात् प्रवृत्यभावः सर्गाभावपर्यवसायी
स्यादिति, तदप्यश्लिष्टतरम् = ईश्वरीयचिकीर्षा-
जिह्वीर्षाभ्यामेव परमाणुप्रवृत्तिसंभवस्य सूपपादितत्वात् ।
अनुभवस्य भावत्वपक्षमादायैव सर्गप्रलयव्यवस्थाया निरा-
धातत्वात् ।

यदपि परमाणवः कारणवन्तः रूपादिमत्त्वात्
यत्र रूपादिकम्, तत्र सकारणकत्वम्, इत्यनुमानेन
परमाणूनां कारणवत्वादनित्यत्वं साधितम् तदपि न
युक्तम् । हेतोरप्रयोजकत्वात् । अस्तु रूपादिमत्त्वं माऽस्तु
सकारणकत्वमिति व्यभिचारसंशये तद्वारणायानुकूल-
तर्कविरहात् । न च परमाणवो यदि कारणवन्तो न-
भवेयुस्ताह आत्माकाशादिवत् रूपादिमन्तोऽपि न भवे-
युरित्येवानुकूलस्तर्क इति वाच्यम् । पटादिकार्य-
जातेषु प्रत्यक्षतोऽनुभूयमानरूपादिमत्त्वस्यापह्नोतुमश-
क्यतया तदसमवायिकारणत्वेन तत्कारणतन्त्वादिष्वपि
रूपादिमत्त्वस्यावश्यमङ्गीकरणीयतया परमकारणेषु
परमाणुषु तस्यावर्जनीयत्वात् । आत्मादिनिर्देशनेन पर-
माणुषु रूपादिमत्त्वविरहे स्वीक्रियमाणे पटादीनामपि
तद्विरहापत्तिरिति प्रतितर्केण तदीयतर्कस्य बाधितत्वात् ।
एतेन परमाणवः स्वकारणपेक्षया स्थूलाः रूपादिमत्त्वात्
इत्याद्यनुमानान्यपि निरस्तानि भवन्ति, तत्रापि प्रयोजक-
राहित्यस्य समानत्वात् । परमाणुत्वस्य पक्षतावच्छेद-
कत्वेन स्थूलत्वस्य तत्र विरोधादेव साधायितुमशक्य-
त्वात् । परमाणूनामकारणकत्वेन कारणापेक्षयेत्यस्य
साध्यविशेषणस्यासिद्धत्वाच्च ।

किञ्च आधाराधेयभूतानामयुतसिद्धानामवयवा-
वयविगुणद्रव्यजातिव्यक्त्यादीनामिह तन्तुषु पटः, इह

पटे रूपम्, इह रूपेषु रूपत्वमित्यादिविशिष्टप्रत्ययनिर्वा-
हकतया यः समवायः सम्बन्धस्तार्किकैरभ्युपेयते तत्र
पटसमवायवन्तस्तन्तवः, रूपसमवायवान् पट इत्यादि
विशिष्टप्रत्ययनिर्वाहकतया समवायान्तरमप्यास्थेयम्,
तस्यापि विशिष्टप्रत्ययहेतुरन्यः समवायः स्यात् इत्यन-
वस्थायामेकासिद्धौ सर्वासिद्धेः सम्बन्धाभावेन संयोग-
स्योऽपि परमाण्वोरसिद्धत्वात् द्व्यणुकानुत्पत्तौ सर्गाद्य-
भावप्रसङ्गादनुपपन्नः परमाणुकारणवाद इति यदुक्तं
तदपि दुरुक्तमेव । समवायिषु समवायस्य सम्बन्धान्त-
मन्तरेण विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतारूपस्य नित्यर-
सम्बद्धत्वस्य स्वीकारेणानवस्थादिदोषाणामनवका-
शात् । न चैवं संयोगस्याऽपि तादृशी नित्यसम्बन्धतै-
वास्तु । किं संयोगविशिष्टप्रत्ययनिर्वाहकतया समवाये-
नेति वाच्यम् । संयोगस्य स्वयमनित्यत्वेन नित्यसम्बद्ध-
तायास्तत्रासंभावितत्वात् । एतेन रूपादिष्वपि समवायं
विनैव विशिष्टप्रत्ययजननयोग्यतारूपनित्यसम्बद्धताया
अङ्गीकारमुखेन समवायनिस्सारणप्रयासोऽपि पराकृतो
भवति । संयोगवत् रूपादीनामपि स्वयमनित्यत्वेन
नित्यसम्बद्धतायाः कल्पयितुमशक्यत्वात् ।

योऽपि समवायसम्बन्धस्य नित्यत्वमङ्गीकुर्वतां तार्कि-
काणां मते सम्बन्धसातत्येन सम्बन्धिनां परमाणुकर्मणां
तत्संयोगानां द्व्यणुकादीनां सातत्यस्यावश्यंभावात् जग-
तोऽपि नित्यभाव आपादितः सोऽपि न युक्तिसहः ।
भवेदप्येवं यदि सम्बन्धमात्रसत्तायाः सम्बन्धिसत्ता-
नियामकत्वं स्वीक्रियेत, नत्वेवं सम्बन्धिनो जन्यतयाऽ-
नुभूतस्याऽपि नित्येन समवायेन सम्बद्धत्वस्य दर्शनात् ।
अतस्तत्तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसम्बन्धसत्ताया एव
सम्बन्धिसत्तानियामकवमभ्युपेयमन्यथा वायावपिरूप-
वत्ताबुद्धेः प्रमात्वप्रसङ्गात् । तत्रापि रूपसम्बन्धस्य सम-
वायस्य सत्त्वात् । इत्थञ्च परमाणुकर्मादीनां जन्यत-
याऽसार्वदिकत्वेन तत्प्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायस्या-
प्यसार्वदिकत्वात् जगतः सर्वदा भावस्थापादयितुम
शक्यत्वात् ।

नत्वेवं जगतः परमाणुकारणकत्वस्वीकारे तस्य
मायादिप्रभवत्वप्रतिपादकानां 'यन्मायाप्रभवं विश्वम्'
'प्रकृतिप्रभवं विश्वमि'त्यादीनामागमानां विरोध-
प्रसङ्गः स्यादिति चेन् मैवम् । तेषु मायाप्रकृत्या-
दिशब्दैः जीवगतादृष्टस्यैव परमेश्वरीयसहकारि-

शक्तिरूपस्य ग्रहणात् । न चैवमदृष्टसापेक्षत-
येश्वरस्य जगत्सर्जकत्वेऽङ्गीकृते तस्य स्वातन्त्र्यहानिः
स्यादिति शङ्कनीयम् । वैषम्यनैर्घृण्यदोषव्यावृत्तये
परैरपि धर्माऽधर्मरूपजीवादृष्टसापेक्षताया ईश्वरे
स्वीकारात् । जगाद चाचार्य उदयनः—

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुरन्तीतितो-
मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता ।

यद्यज्ञानप्रसादेन प्रसूतशोबने . त्रुटिः ।

यत्र कुत्रापि सा क्षम्या विद्वद्भिः शान्तमूर्तिभिः ॥ भगवदाचार्यः

देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचनाकल्लोलकोलाहलः ,
साक्षात् साक्षितया मनस्यभिरति बध्नातु शान्तो मम ॥

अदृष्टस्यैव महाविचारोन्नेयत्वेन मायाशब्द-
वाच्यता, विश्वं प्रति मूलकारणत्वेन प्रकृतिपदार्थता,
तत्त्वज्ञाननाशयत्वेनाविद्याऽज्ञानादिरूपता च निर्वहति ।
तस्मात् तत्सचिव ईश्वरः परमाणुनुपादाय जगत्
सृजतीति निरवद्यः परमाणुकारणतावादः । इति शम् ।

रीतिविमर्शः

लेखकः—श्रीमत्पण्डित

प्रणम्य सुरभारतीं गुरुगभीरगौरुपिणीं,
विमृश्य विबुधैः कृतं विविधरीतितत्त्वं धिया ।
विवादविषयाकुलं सरलया गिरा तत्त्वतः,
विदेहविषये भवः प्रतनुते धनेशः सुधीः ॥१॥

शाब्दबोधे सर्वत्र वृत्तिज्ञानसहकारेण पदज्ञानजन्य-
पदार्थोपस्थितेरेव कारणत्वम्, तदभावे शाब्दबोध-
स्येवासम्भववादतः कस्तावत् रीतिपदार्थो यस्य विमर्शः
कर्तव्यः इति जिज्ञासायाम् लोके वेदे च बहुधा
प्रयोगदर्शनादानेकेष्वर्थेषु रीतिपदस्य शक्तिरभ्युप-
गम्यते । तद्यथा ऋग्वेदे—

१—‘महीव रीतिः शवसासरत् पृथक् २।१।१४॥

२—तमस्य रीतिः परशोरिव.....वातेवाजु-
र्यानिवद्येव रीतिः २।३९।५।

तत्र प्रथमे रीङ् श्रवणे इत्यस्माद्धातोः क्तिन्
प्रत्यये कृते शब्दधारार्थे प्रयोगः । द्वितीये रीङ् गतौ
इत्यस्माद्धातोः क्तिन् प्रत्यये कृते स्वभावार्थे प्रयोगः,
तृतीये च मार्गार्थे गमनार्थे च प्रयुक्तः ।

लोकेऽपि वैदभंगौडादिषु रीतिशब्दस्य प्रयोगो
दृश्यते । अनेकैरालङ्कारिकैर्मार्गप्रस्थानसंघटनावृत्त्या-

दिशब्दाः रीतिपर्यायाः प्रयुक्ताः । अतो रीतिशब्दस्य
प्रवृत्तिनिमित्तविषये ग्रन्थकृतां सिद्धान्तभेदप्रदर्शन-
पुरस्सरमात्मधिया किञ्चिद् विमृश्यते ।

यद्यपि काव्यमीमांसायां राजशेखरः रीतिनिर्णयं
सुवर्णनाभः समाप्तासीदिति प्राह, परन्तु सुवर्णनाभ-
विरचितस्य कस्यापि ग्रन्थस्यानुपलम्भात् तस्य प्रामाण्यं
ग्रहीतुं न शक्यते, तत् संकेतेनैव विद्वद्भिर्यो रीतिविषयक-
ग्रन्थाः निर्मिता इत्यपि वक्तुं न पायते । ततश्चेदमेव
निर्धार्यते यद्भरतमुनिसम्मता प्रवृत्तिरेव भारतीय-
काव्यशास्त्रे प्रचलिताया रीतेर्निदानम् ।

तत्र भरतमुनेर्नाट्यशास्त्रे ‘पृथिव्यां नानादेशवेष-
भाषाचारवार्ता ख्यापयति प्रवृत्तिः’ इति प्रवृत्तिशब्दस्य
परिभाषां निरीक्ष्यावगम्यते यत् प्रवृत्तौ विविधानां
देशानां वेषभूषाव्यवहाराचारादीनां समावेशः । सा च
प्रवृत्तिश्चतुर्विधा—

चतुर्विधा प्रवृत्तिश्च प्रोक्ता नाट्यप्रयोगतः ।

आवन्ती दाक्षिणात्या च पाञ्चाली चौड्रमागधी ।

भारतं चतुर्षु भागेषु विभज्य मुनिना प्रवृत्तेश्चातु-
र्विध्यं निरूपितम् । सा च रीत्यपेक्षया व्यापिका, तत्र
वेषाचारव्यवहारादीनामपि दर्शनात् ।

बाणभट्टकालेऽपि शैलीभेद आसीदिति तदग्रथि-
ताद् हर्षचरितादवगम्यते । तद्यथा—

श्लेषप्रायमुदीच्येषु, प्रतीचेष्वर्थमात्रकम् ।

उत्प्रेक्षा दाक्षिणात्येषु गौडेष्वक्षरडम्बरः ।

हर्ष० च० १।७

भारतस्योत्तरभागे जातानां कवीनां श्लेषबहुलः
प्रयोगः । पश्चिमभारतीयानां प्रयोगेऽर्थगौरवम् ।
दाक्षिणात्यानामुत्प्रेक्षाऽनुरागित्वम् । पूर्वदिग्भवानां प्रयो-
गेऽक्षरडम्बरः, इत्यनेन तदानीन्तने काले कवीनां
काव्यनिर्माणस्य चतुर्विधा रीतिरासीदिति अर्थरूपेण
निरूप्याग्रे स्वीयमान्तरमभिप्रायं निगमयन्नाह,

नवोऽर्थो जातिरग्राम्या श्लेषोऽविलष्टस्फुटो रसः ।

विकटाक्षरबन्धश्च, कृत्स्नमेकत्र दुर्लभम् ॥

ह० च०

नवानां पदार्थानां कल्पना, वस्तुस्वभावस्फुटीकरणम्,
ग्राम्यत्वदोषराहित्यम्, स्फुटरसत्वम्, पदानां नृत्यत्प्राय-
त्वम्, अक्षरडम्बरत्वम्, एते गुणाः समवायेनैकस्मिन्
काव्ये दुर्लभाः । इत्यनेन तेषां समेषां गुणानां संग्रहे
कविना प्रयासो विधेयः । यतो हि समग्रगुणगुम्फनेनैव
कवेः लोकोत्तरतामासादयति काव्यम् । बाणस्यैषा धारणा
आसीद्यत् कवयः प्रादेशिकसीमासु नियन्त्रिता न सन्ति,
परन्तु स्वतन्त्रप्रतिभाः प्रादेशिकनिर्बन्धपरित्याग-
पूर्वकरसानुकूल्येन गुणानां रीतीनाञ्च प्रयोगेणैव
सत्कवित्वं लभन्ते । बाणकाले रीत्याधारभूतानां
तत्त्वानां विभाग आसीत्, परं गौडीवैदर्भ्यादीनां
भेदस्याभाव एवासीत् ।

अतः परं समेषामालङ्कारिकानामुपजीव्यो भामहः
स्वीये काव्यालङ्कारे काव्यभेदनिरूपणावसरे गौडीय-
वैदर्भयोः काव्ययोर्नामग्राहं निरूपणं चकार ।

वैदर्भमन्यदस्तीति मन्यन्ते सुधियः परे ।

तदेव च किल ज्यायः सदर्थमिति चापरे ॥

का० १।३१

गौडीयमिदमेतत्तु वैदर्भमिति किं पृथक् ।

गतानुगतिकन्यायान्नानाल्पेयममेघसाम् ॥

का० १।३२

ननु चादमकवंशादि वैदर्भमिति कथ्यते ।

कामं तथाऽस्तु प्रायेण संज्ञेच्छातो विधीयते ॥

का० १।३३

संज्ञेच्छातो विधीयते इत्यनेन प्रतीयते यद् देश-
भेदेन गौडवैदर्भमार्गभेदेनाग्रहः । इच्छानुसारेण संज्ञायाः
प्रयोगदर्शनात् ।

‘गौडीयमपि साधीयो वैदर्भमिति नान्यथेत्यनेन’
रसाभिव्यञ्जकत्वव्यापारशालिनी सङ्घटना उपा-
देया । गौडे वैदर्भे च न निर्बन्धः कर्तव्यः ।

भामहानन्तरं दण्डिनः काव्यादर्शे गौडवैदर्भ-
मार्गयोर्विभागप्रदर्शनपुरस्सरं निरूपणमवलोक्यते ।
तत्र निरूपितं यद् गिरामनेके मार्गाः सन्ति, परं तेषां
सूक्ष्म एव परस्परं भेदः । तच्च स्थूलधियां प्रतीतिपथं
सामान्यतो नावतरति । अतो वैदर्भगौडीयावेव प्रस्फु-
टान्तरौ वर्ण्येते, व्यक्तीनामानन्त्यान् मार्गाणामप्यानन्त्यं
सम्भाव्यते, तद्यथा—

अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।

तत्र वैदर्भगौडीयौ वर्ण्येते प्रस्फुटान्तरौ ॥ का० ६०

तल्लक्षणं यथा—

श्लेषप्रसादसमता माधुर्यं सुकुमारता ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वमोजःकान्तिसमाधयः ॥

इति वैदर्भमार्गस्य प्राणाः दशगुणाः स्मृताः ।

एषां विपर्ययाः प्रायो दृश्यन्ते गौडवर्त्मनि ॥

यत्र पूर्वोक्तदशगुणानां सन्निवेशः स वैदर्भमार्गः ।
यत्रैषां गुणानां विपर्ययः स गौडमार्गः । अत्र दण्डिनो
विपर्ययशब्दे विदुषां मतभेदोऽवलोक्यते । केषाञ्चित्
सिद्धान्ते वैपरीत्येनावस्थितिर्यत्र स गौडमार्गः । अन्येषां
द्वयोस्त्रयाणां चतुर्णां वा गुणानां स्थितिर्यत्र स गौड-
मार्गः । उभयथाऽपि प्रतिभावद्भिरुपपत्त्योपपादितम् ।

परमार्थतः काव्यसंसारे रीतेः काव्यात्मत्वस्य तद्भे-
दानां प्राणायितानां गुणानाञ्च प्रपञ्चेन प्रतिपादको
वामन इति नाविदितं विपश्चिदपश्चिमानाम् । स
एव काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ ‘रीतिरात्मा काव्यस्य’
इति प्रतिपादितवान् । विशिष्टपदरचनारीतिरिति च
तत्सूत्रम् । तदर्थस्तु विशेषवती पदानां रचनारीतिः ।
विशेषो गुणः । सच रीतेरात्मा । सा च रीतिः वैदर्भी-

गौडीपाञ्चालीभेदेन त्रिधा । तत्र गुणानां रीतेरात्म-
त्वेन प्रतिपादनात् गुणनिरूपणाभावे रीतीनां स्फुट-
तया प्रतीतिर्न स्यादतः पूर्वं गुणाः निरूप्यन्ते ।

१-ओजःप्रसादश्लेषसमतासमाधिमाधुर्यसौकुमार्योदा-
रताऽर्थव्यक्तिकान्तयो बन्धगुणाः । का० सू० । ३।५। तत्र
२-‘गाढबन्धत्वमोजः ३।२। ३-शिथिलत्वं प्रसादः, ३।३।
४-मसृणत्वं श्लेषः । ३।११। बहूनां पादानामेकवद्भा-
सनात्मा मसृणः तस्य भावः । मार्गभेदः समता । ३।१२।
मार्गस्य अभेदः मार्गभेदः । अस्यायं भावो यद् दीर्घसमा-
सेनोपक्रान्तस्य दीर्घसमासेनैवोपसंहारः । मध्यमसमा-
सारब्धस्य मध्यमसमासेनैवोपसंहारः समासाभावेनो-
पक्रान्तस्य समासाभावेनैवोपसंहृतिर्विधेया । प्रक्रान्त-
विपर्ययेनोपसंहारे दोषप्रसक्तेः ।

यथा—

प्रसीद चण्डि ! त्यज मन्युमञ्जसा,

जनस्तवाऽयं पुरतः कृताञ्जलिः ।

किमर्थमुत्कम्पितपीवरस्तन-

द्वयं त्वया लुप्तविलासमासते ॥

अत्रासमासारब्धं काव्यं समासेनोपसंहृतवानतो
मार्गभेदव्यवहारो नोपयुज्यते ।

५-आरोहावरोहक्रमः समाधिः ३।१३। आरोहावरो-
हयोः क्रमः आरोहावरोहक्रमः । आरोहक्रमे अव-
रोहस्य परिहारः, अवरोहक्रमे च आरोहस्य परिहारो
यत्नेन विधेयः । तद्यथा “निवेशस्त्वः सिन्धोस्तुहिन-
गिरिवीथीषु जयति ।” ननु आरोहस्य दीर्घसमासरूप-
त्वादोजस्यन्तर्भावः, अवरोहस्य च स्वल्पसमासरूप-
त्वात् समासाभावस्वरूपत्वाद्वा प्रसादेऽन्तर्भाव इति
चेत् न । तत्र सम्पृक्तौ खलु ओजःप्रसादौ नदीवेणि-
कावद् व्यवहियते इति समाधेस्तयोरन्तर्भावस्याभावात् ।

६-पृथक्पदत्वं माधुर्यम् । पृथक् भिन्नानि पदानि
यस्य तत् पृथक्पदं तस्य भावः पृथक्पदत्वम् । समासा-
भाववत्वमल्पसमासवत्त्वं वा तत् ।

७-अजरठत्वं सौकुमार्यम् । ३।२२। रचनापारुष्या-
भाववत्वमित्याशयः ।

८-विकटत्वमुदारता ३।२३। रचनावैकट्यमुदारते-
त्यर्थः । अत्र विकटत्वशब्दे वामनस्यायमाशयो यत्
यस्मिन् नृत्यत्रायाणि पदानि भवन्ति अथवा यदाकर्ण्यं
नृत्यन्तीव पदानि सन्तीति जना व्याहरन्ति तद् विकट-
त्वम् । विकटत्वमेवोदारतापदेन व्यपदिश्यते ।

९-अर्थव्यक्तिहेतुत्वमर्थव्यक्तिः ३।२४ यस्मिन्
विद्यमाने झटिति पदार्थविबोधो जायते साऽर्थव्यक्तिः ।

१०-औज्वल्यं कान्ति ३।२५। रचनायाः सुन्दरता
एव कान्तिरित्यर्थः । एते दश शब्दगुणा, दश एव चार्थ-
गुणा भवन्ति । तद्यथा—

अर्थस्य प्रौढिरोजः ४।२। प्रौढिशब्दश्च पारि-
भाषिकः ।

पदार्थे वाक्यरचना वाक्यार्थे च पदाभिधा ।

प्रौढिव्याससमासौ च साभिप्रायत्वमस्य च ॥

यथा चन्द्रपदार्थे प्रयोक्तव्ये अत्रेनयनसमुत्थं ज्योति-
रिति वाक्यरचना । वाक्यार्थे पदाभिधानं यथा-दिव्येयं
भवति किन्तु मानुषीयमितिवक्तव्ये निमिषतीति
अभिधानम् । एवं संक्षेपेण प्रयोक्तव्ये विस्तरतोऽभिधा-
नम् । विस्तरतः प्रयोक्तव्ये संक्षेपेणाभिधानञ्च व्यास-
समासौ । अर्थस्य युक्त्या प्रदिपादनं साभिप्रायत्वम् ।
यथा—रतिविगलितबन्धे केशपाशे सुकेश्याः, इत्यत्र
सुकेशीपदाभिधानम् ।

२-अर्थवैमल्यं प्रसादः ॥३।२।३॥ प्रयोजकस्यार्थस्य
ग्रहणमप्रयोजकस्यार्थस्य च परित्यागः ।

३-घटनाश्लेषः । ३।२।४। कर्मकोटिल्यानुल्बणत्वोप-
पत्तीनां योगो घटना स एव श्लेषः । तत्र व्यापारसन्त-
तिक्रमः, विदग्धचेष्टितत्वम् कौटिल्यम्, अप्रसिद्धवर्णना-
विरहोऽनुल्बणत्वम्, उपपादकयुक्तिविन्यास उपपत्तिः,
एतेषामेकत्र समावेश एव श्लेषः । तदुदाहरणं यथा—

दृष्ट्वैकासनसंस्थिते प्रियतमे पश्चादुपेत्यादरात्,
एकस्या नयने पिधाय विहितक्रीडानुबन्धच्छलः ।

ईषद्वक्रितकन्धरः सपुलकः प्रेम्णोल्लसन्मानसा-
मन्तर्हासलसत्कपोलफलां धूर्तोऽपरां चुम्बति ॥

अत्र दर्शनादयः क्रियासन्ततिः । उभयसमर्थनरूपं

कौटिल्यम् । लोकव्यवहारानुरूपत्वमनुब्रणत्वम् । एका-
सनसंस्थिते पश्चादुपेत्य, नयने पिधाय ईषद्वक्रित-
कन्धरः इति चोपपादकयुक्तयः । एषां योगादत्र श्लेष-
गुणः ।

४-अवैषम्यं समता ३।२५। प्रक्रमामेदः सुगमत्वञ्चे-
त्यर्थः ।

५-अर्थदृष्टिः समाधिः ३।२।७। अयोनिरूपस्यान्य-
च्छाया योनिरूपस्य वार्थस्य दर्शनम् ।

६-उक्तिवैचित्र्यम्माधुर्यम् ३।२।११।

७-अपारुष्यं सौकुमार्यम् ३।२।१२ परस्परार्थे कोमलस्य
प्रयोगः यथा गच्छेत्यत्र साधयेति प्रयोगः ।

८-अग्राम्यत्वमुदारता ३।२।१३ ग्राम्यत्वप्रसङ्गे
अग्राम्यत्वम् ।

९-वस्तुस्वभावस्फुटत्वमर्थव्यक्तिः ३।२।१४ स्फुट
रूपेण पदार्थस्वभाववर्णनम् ।

१०-दीप्तरसत्वं कान्तिः ३।२।१५। येन शृङ्गारादीनां
रसानां दीप्तिः स्यात् । एते दशार्थगुणा निर्दिष्टाः ।
अर्थरीतयो वामननयेन निरूप्यन्ते ।

११-समग्रगुणा वैदर्भी १।२।११ पूर्वोक्तानां दशानां
शब्दगुणानामर्थगुणानाञ्च यत्र सन्निवेशः सा वैदर्भी
रीतिः ।

अस्पृष्टा दोषमात्राभिः समग्रगुणगुम्फिता ।

विपञ्चोस्वरसौभाग्या वैदर्भीरीतिरिष्यते ॥

तदुदाहरणं यथा—

गाहन्तां महिषा निपानसलिलं शृङ्गैर्मुहुं स्ताडितम् ,
छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलं रोमन्थमन्यस्य तु ।
विश्वब्धं कुरुतां वराहपतिभिर्मुस्ताक्षतिः पल्लवे ,
विश्रामं लभतामिदञ्च शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुः ॥

अत्र छायाबद्धकदम्बकं, शिथिलज्याबन्धमित्यत्र च
गाढबन्धत्वादोजः ।

छायाबद्धकदम्बकं मृगकुलमित्यत्र गाढत्वशैथि-
ल्ययोः समावेशात् प्रसादः ।

महिषनिपानसलिलमित्यत्र रचनायाः कोमलत्वात्
श्लेषः ।

गाहन्तां महिषा० इति समानरूपेणोपक्रमोपसंहा-
रावतः समता ।

गाहन्तामित्यत्रारोहः महिषा इत्यत्रारोहस्तथा
चारोहावरोहक्रमरूपत्वात् समाधिः ।

शृङ्गैर्मुहुं स्ताडितमित्यत्र पृथक्पदत्वरूपं साधुर्यम् ।

रोमन्थमन्यस्यनु इत्यत्र कोमल बन्धत्वात् सौकु-
मार्यम् ।

शिथिलज्याबन्धमस्मद्धनुरित्यत्र बन्धवैकल्यादु-
दारता ।

८-श्लोके सुन्दरपदसन्निवेशात् कान्तिः ।

९-स्पष्टार्थकपदसन्निवेशादर्थव्यक्तिः ।

१०-अत्र समग्रगुणगुम्फितत्वाद्वैदर्भी रीतिः ।

ओजः कान्तिमती गौडीया १।२।१२॥ यत्र ओजः
कान्तिश्च विद्येते सा गौडी रीतिः । अत्र माधुर्यसौकु-
माययोरभावात् समासबाहुल्यमत्युल्बणपदत्वञ्च ।
तदुक्तं—

समस्तात्युद्भूतपदामोजःकान्तिगुणान्विताम् ।

गौडीयामिति गायन्ति रीतिं रीतिविचक्षणाः ॥

यथा—दोर्दण्डाञ्चितचन्द्रशेखरधनुर्दण्डावभङ्गोदयत-
ष्टङ्कारध्वनिरार्यबालचरितप्रस्तावना डिण्डिभिः
ब्राक्पर्यस्तकपालसम्पुटमिलद्वब्रह्माण्डभाण्डोदर-
भ्राम्यत्पिण्डितचण्डिमा कथमहो नाद्यापि विश्राम्यति॥

अत्र गाढबन्धत्वात् पदानामुज्ज्वलप्रायत्वाच्च
गौडी रीतिः ।

माधुर्यसौकुमार्योपपन्ना पाञ्चाली १।२।१३। माधु-
र्येण सौकुमार्येण च गुणेनोपपन्ना पञ्चाली नाम रीतिः ।

अश्लिष्टश्लथभावां तां पूरणच्छाययाश्रिताम् ।

मधुरां सुकुमाराञ्चालीं कवयो विदुः ॥

यथा—

ग्रामेऽस्मिन् पथिकाय नैव वसतिः पान्थाधुना दीयते,
रात्रावत्र विहारमण्डपतले पान्थः प्रसुप्तो युवा ।

तेनोत्थाय खलेन गर्जति घने स्मृत्वा प्रियां तत्कृतम्,
येनाद्यापि करङ्कदण्डपतनाशङ्की जनस्तिष्ठति ॥

अत्र माधुर्यसौकुमार्ययोः स्पष्टरूपेण प्रतीयमान-
त्वात् पाञ्चाली । यथा—दण्डिनः सिद्धान्ते गुणाः रीते-
र्मूलम् तथैव वामननयेऽपि । भेदस्तु दण्डिमते द्वौ मार्गौ
वामनमते रीतित्रयम् । रुद्रटस्तु असमासा समासवती
चेति भेदेन रीतिं द्विधा विभज्य असमासाया एकैव
रीतिः वैदर्भी, समासवत्यास्त्रयो भेदाः पाञ्चाली,
लाटीया गौड़ी च । तत्र द्विपदा पाञ्चाली, पञ्चानां
सप्तानां वा यत्र समासः सा लाटी, यथाशक्ति समास-
वन्तः शब्दाः यत्र सा गौड़ी इति चतस्रो रीतयः
भवन्तीति प्राह ।

भट्टोद्भटः काव्यालंकारसंग्रहे अनुप्रासनिरूपण-
प्रस्तावे तिस्रः रेफसंयोगैष्टवर्गेण च योजिता
परुषा नाम वृत्तिः स्यात् । इति प्राह ।

यत्र शकारषकारयोर्बाहुल्येण प्रयोगः, रेफस्य बहुधा
संयोगः, टवर्गस्यानेकधा प्रयोगः, हकारस्य यलवैः
संयोगः सा परुषा वृत्तिः । यथा—

स्वच्छतोयाशयाशेषव्याकोषितकुशेशया ।
चकाशे शालिकिंशारु कपिलाशा सुखं शरत् ॥

अत्र तालव्यशकारस्य बहुधाप्रयोगाद् परुषानु-
प्रासः ।

सरूपसंयोगान्त्ययुतां मूर्धनवर्गान्त्ययोगिभिः ।
स्पर्शैर्युतां च मन्थन्ते उपनागरिकां बुधा ॥

यत्र सरूपवर्णानां अमण्डनानां च संयोगः, स्पर्श-
वर्णानां योगः, सा सुधियः उपनागरिका वृत्तिरिति
कथयन्ति ।

यथा—

सान्द्रारविन्दवृन्दोत्थमकरन्दाम्बुबिन्दुभिः ।
स्पन्दिभिः सुन्दरस्पन्दं नन्दितेन्दिवराः क्वचित् ॥

अत्र नकारदकारयोर्बहुधा संयोगात् उपनागरिकानुप्रासः ।

शेषैर्वर्णै र्यथायोग्यं कथिताः कोमलाख्यया ।
ग्राम्यां वृत्तिं प्रशंसन्ति काव्येष्ववादृतबुद्धयः ॥

परुषोपनागरिकावृत्त्यतिरिक्तैर्वर्णैरुपनिबद्धा ग्राम्या
वृत्तिः । तामेव काव्येष्ववादृतबुद्धयः सुधियः कोमला-
वृत्तिरिति कथयन्ति ।

यथा—

केलिलोलालिमालानां कलैः कोलाहलैः क्वचित् ।
कुर्वन्ति काननारूढश्रीनूपुररवधमम् ॥

अत्र ग्राम्या वृत्तिः । ग्राम्यापरुषोपनागरिकामु तिसृषु
वृत्तिषु रसाद्यनुगुणेन प्रकर्षेण पदानां न्यासात् चम-
त्कृतिरभिव्यज्यते ।

अत्रेदमवधेयं यद् दण्डिवामनयोगुणमूलिकाः
रीतयो भवन्ति । रुद्रटस्य समासमूलिकाः । भट्टोद्भटस्य
च वर्णविन्यासमूलिकाः वृत्तयः भवन्ति ।

अथ परं काव्यमार्गे अनिर्वचनीयत्वे सत्यपि सहृद-
यैकनिर्वचनीयस्य ध्वनितत्त्वस्य प्रस्थापनमकरोदा-
नन्दवर्धनस्तन्नये अवस्थान्तरं प्रापिते रीतितत्त्वे रेखा-
चित्रन्यायेन गुणात्मिकाया रीतेः ध्वन्यात्मतामापन्ने
त्रिगुणमूलकतां विहाय संघटनारूपतामासादयत् । ततः
संक्षिप्य निरूप्यते संघटना, सम्यक् घटना संघटना
शब्दार्थयोर्वैलक्षण्येन रचनेत्यर्थः । तदुक्तं ध्वनिकृद्भिः

असमासासमासेन मध्यमेन च भूषिता ।
तथा दीर्घसमासा च त्रिधा सङ्घटनोदिता ॥

सङ्घटना धर्माः गुणाः, धर्माश्च धर्म्याश्रिता इति भट्टो-
द्भटादीनां सिद्धान्तनिरासाय स्वसिद्धान्तप्रतिपा-
दनाय चाह—यत् “गुणानाश्रित्य तिष्ठन्ती माधुर्यादीन्
व्यनक्ति सा, रसान्” अत्र वृत्तावाह—गुणानाश्रित्य
तिष्ठन्तीत्यत्र गुणानां संघटनायाश्चाभेदो भेदो वा ?
भेदपक्षेऽपि गुणाश्रया संघटना संघटनाश्रयो वा गुण
इति द्वौ पक्षौ । अभेदपक्षेऽपि आधाराधेयभावसंब-
न्धादाधेयभूतान् गुणानाश्रित्य संघटनारसादीन्
व्यनक्तीत्यर्थः । भेदपक्षेऽपि गुणाश्रया संघटनेति प्रथम-
पक्षे आश्रयशब्दस्यानाधाराधेयभावसंबन्धोऽर्थः ।
किन्तु राजाश्रयाप्रकृतिरित्यत्र यथौचित्येनामात्यादि-
प्रकृतीनां परतन्त्रताऽर्थः प्रतीयते, तथैव गुणपरतन्त्र-
स्वभावा संघटनेत्यर्थः । संघटनाश्रयो गुणः । इति द्वितीय-
पक्षेऽपि संघटना परतन्त्रस्वभावाः गुणा इत्येवार्थः । तथा
च संघटनाश्रया गुणा गुणाश्रया वा संघटनेति पक्षे—

‘शृंगारे विप्रलम्भाख्ये करणे च प्रकर्षवत्’ इत्युक्त-
दिशा विप्रलम्भाख्ये शृंगारे करणे च माधुर्यगुणस्य
स्फीतिताधिक्यम् । ओजसः वीरादभुतरौद्रबीभत्सेषु
प्रकर्षः, सर्वेषु रसेषु, सर्वासु रचनासु प्रसादगुणस्या-

वस्थितिरिति व्यवस्थितविषयविभागभङ्गापत्तिः ।
यतः शृङ्गाररसेऽपि दीर्घसमासोऽवलोक्यते, यथा अन-
वरतजललवनिपतनं परिमुषितपत्रलेखं ते, करतलनिष-
ण्णमवन्ते वदनमिदं कं न तापयति । अत्र माधुर्यगुणा-
भावापत्तिः प्रसज्येत । रौद्रादिष्वपि समासाभावोऽ-
वलोक्यते, यथा—

यो यः शस्त्रं बिभर्ति स्वभुजगुरुमदः पाण्डवीनां
चमूनां, यो यः पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भ-
शय्यां गतो वा । यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे
यश्च यश्च प्रतीपः, क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जग-
तामन्तकस्यान्तकोऽहम् ॥ तस्मात् संघटनास्वरूपा
गुणाः संघटनाश्रया वेति प्रतिपादयितुं न शक्यते ।

ननु यदि संघटना गुणाश्रिता तर्हि शब्दार्थालंका-
रेभ्यः को विशेष इति चेदुच्यते, तदा

‘तमर्थमवलम्बन्ते येऽङ्गिनं ते गुणाः स्मृताः ।
अङ्गाश्रितास्त्वलंकाराः मन्तव्याः कटकादिवत् ॥’

शब्दाश्रयत्वे न काचित् क्षतिः, किन्तु यथानुप्रासा-
दीनामनपेक्षितशब्दधर्मत्वम्प्रतिपाद्यते, तथा न गुणा-
नाम् अन्याश्रयत्वेऽपि शौर्यादीनां शरीराश्रयत्वमिव
शब्दगुणानां व्यंग्यविशेषावभासिवाच्यप्रतिपादन-
समर्थशब्दधर्मत्वम्, ननु गुणानां शब्दाश्रयत्वे संघटना-
श्रयत्वं सिद्धमेवेति चेन्न । रसादीनां वर्णपदव्यङ्ग्यत्व-
म्प्रतिपादितम्, वाक्यव्यङ्ग्यत्वेऽपि गुणानां रसादिषु
नियता स्थितिः, संघटनायाश्च नियतानियतव्यङ्ग्य-
विशेषानुगताः शब्दा एवं गुणानामाश्रयाः ।

राजशेखरस्य काव्यमीमांसायां वेषविन्यासक्रमः
प्रवृत्तिः विलासविन्यासक्रमो वृत्तिः । वचनविन्यासक्रमो
रीतिः । औड्रमागधी, पाञ्चालमध्यमा, आवन्ती, दाक्षि-
णात्या भेदेन चतुष्टयी प्रवृत्तिः, भारती भास्वती सात्वती
कौशिकी भेदेन चतुष्टयी वृत्तिः, वैदर्भी गौडी पाञ्चाली
भेदेन रीतयस्तु तिस्र एवेति च निजगाद । एताश्च
प्रवृत्तिवृत्तिरीतयः भारतं चतुर्षु भागेषु विभज्योक्त-
संख्याका एव भवन्तीत्याह । यद्यपि देशानामानन्त्यं
तासां चतुष्टयत्वमेव कथमित्याशङ्क्य ‘अनन्तानपि हि
देशाश्चतुर्धेवाकल्प्य कल्पयन्ति चक्रवर्तिक्षेत्रं सामान्येन
तदवान्तरविशेषैः पुनरानन्त्यमेवेति यायावरीयः ।

कुन्तकस्तु स्वीये वक्रोक्तिजीविते सुकुमारो विचित्रो
मध्यमश्चेति कविप्रस्थानहेतवस्त्रयो मार्गा भवन्तीति
व्याजहार ।

सम्प्रति तत्र ये मार्गाः कविप्रस्थान-हेतवः ।
सुकुमारो विचित्रश्च मध्यमश्चोभयात्मकः ॥

वक्रोक्तिजीवितं तत्र भवतः कुन्तकस्यायं भावः यद्दण्डि-
ना गौडवैदर्भभेदेन यौ द्वौ मार्गावाम्नातौ, यच्च वामनेन
वैदर्भी गौडी पाञ्चाली भेदेन तिस्रो रीतय आम्नाताः,
तदुभयमप्यसत्, रीतीनां देशनिबन्धव्यवहारे देशान-
न्त्यादित्यानन्त्यापत्तिः । ‘न च विशिष्टरीतियुक्तत्वेन
काव्यकरणं मातुलेयभगिनीविवाहवद् देशधर्मतया व्यव-
स्थायितुं शक्यम्, देशधर्मो हि वृद्धव्यवहारपरम्परा-
मात्रशरणः शक्यानुष्ठानतानातिवर्तते ।’ काव्यकरणञ्च
शक्त्यादिकारणकलापमपेक्षतेऽतः देशपरतया रीति-
व्यवहारानौचित्यमिति तेन प्रपञ्चेन प्रपञ्चितम् ।
कवीनां भावभेदेन मार्गभेद इति सामञ्जस्यमवगाहते ।
सुकुमारस्वभावः कविः स्वशक्त्या सुकुमारं तीक्ष्णस्व-
भावो विचित्रं मध्यम-स्वभावो मध्यमं च निर्माति,
अतस्त्रिविध एव मार्गभेदः सम्भवति, भोजस्तु सर-
स्वतीकण्ठाभरणे वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाली, आवन्तिका,
लाटी, मागधीभेदेन षोढा रीतयो भवन्तीत्याह—

‘वैदर्भी सा च पाञ्चाली गौडीयावन्तिका तथा ।
लाटीया मागधी चेति षोढा रीतिर्निगद्यते ॥’

तत्र श्लेषादिगुणगुम्फितसमासा वैदर्भी, पञ्चभिः
षड्भिर्वा पदैः समस्ता मधुरा सुकुमारा, ओजःकान्ति-
गुणाभ्यां रहिता च पाञ्चाली, अत्युद्भटसमासा गौडी,
समस्तरितिव्यामिश्रा लाटी, द्वित्रैश्चतुर्भिर्वा पदैः
समस्ता आवन्तिका, यत्र उक्तलक्षणायाः कस्याश्चिदपि
रीतेर्न सामञ्जस्यम् सा मागधी भवति ।

पुरुषोत्तममतेऽपि ‘असमस्तैकसमस्ता युक्ता दश-
भिर्गुणैश्च वैदर्भी, वर्गद्वितीयबहुला स्वल्पप्राणाक्षरा
च सुविधेया ॥’ बहुतरसमासयुक्ता तु महाप्राणाक्षरा च
सुगौडीया । रीतिरनुप्रासमहिमपरतन्त्रा स्तोकवाक्या च ॥
समस्त-पञ्चषपदा ओजःकान्ति-समन्विता । मधुरां
सुकुमारां च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥ मृदुपदसमास-
सुभगायुक्तेर्वर्णेन चातिभूयिष्ठा । उचितविशेषणपूरित-

वस्तुन्यासा भवेल्लाटी ॥ एतेन एतन्मते गौडी पाञ्चाली वैदर्भी लाटी भेदेन चतस्रः रीतयः भवन्ति ।

मम्मटमते तु 'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिकोच्यते । ओजः प्रकाशकैस्तैस्तु परुषाकोमला परैः ॥ उपनागरिका, परुषा, कोमला चेति तिस्रो वृत्तयो भवन्ति, एताः तिस्रः एव वृत्तयो वामनादिभिः, वैदर्भी, गौडी, पाञ्चाल्याख्या तिस्रो रीतयः कथिताः । माधुर्यगुणाभिव्यञ्जकैर्वर्णैरुपनागरिका, ओजोगुणाभिव्यञ्जकैः परुषा, शेषैर्वर्णैः कोमला चेति । अत्रेदमवधेयं यन्मम्मटस्य रीतिविभागस्य निदानभूताः गुणाः वृत्तिरीत्योरभेदश्च, ओजोमाधुर्यप्रसादाः त्रय एव गुणाः ।

विश्वनाथनये तु 'पदसंघटनारीतिरङ्गसंस्था विशेषवत्, उपकर्त्रीरसादीनाम्' यथा शरीरे करचरण-द्यवयवानां समुचितस्थानेषु वैलक्षण्येन सन्निवेशः शरीरस्य साक्षात् निकामं शोभां पुष्णन् परम्परयात्मानं तदगुणांश्च पुष्णाति । यथा यत्र काव्ये रसानुगुणानां पदानां वर्णानाञ्च सन्निवेशः शब्दार्थशरीरस्य काव्यस्य शोभां साक्षात् पुष्णन् परम्परया काव्यात्मानं रसमुपकुस्ते, वैपरीत्ये तु यथानुचितस्थानेष्ववयवसन्निवेशो दोषायैव भवति, तथा रसानुगुणानां पदानां वर्णानां च सन्निवेशो वैरस्यायैवेति । पदसंघटना-पदानां सानुगुणानां पदविशेषाणां संघटना सन्निवेशो रीतिः । पदानि संघटयन्ते सन्निविश्यन्तेऽस्यामिति पदसंघटना, गत्यर्थकात् रीङ् घातोः रीयते ज्ञायते सन्निवेशोऽनयेति रीतिः । स्वाश्रयगुणाभिव्यञ्जकत्वसम्बन्धेन रसादीनामुत्कर्षाधायिका रीतिरिति फलितार्थः । सा च रीतिः वैदर्भी गौडी पाञ्चाली लाटी इति भेदेन चतुर्विधा भवति ।

'माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैरचना ललितात्मिका ।

अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥ सा. द.

यावद्भिर्वर्णैर्माधुर्यगुणोऽभिव्यज्यते तावद्भिर्वर्णैर्युता समासरहिताल्पसमासा वा रचना वैदर्भीरीतिरुच्यते । यथा—

अनङ्गमङ्गलभुवस्तदपाङ्गस्य भङ्गयः ।

जनयन्ति मुहुर्यूनामन्तःसन्तापसन्ततिम् ॥

अत्र वर्गपञ्चमैर्वर्णैः संयुक्ता स्वल्पसमासा शृङ्गार-रसानुगुणा पदसंघटना कृताऽतः वैदर्भी रीतिः ।

ओजः प्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः, समास बहुला गौडी । ओजो गुणाभिव्यञ्जकैर्वर्णाद्यतृतीयाभ्यां युक्तैः सरेफैः टठडढैः शषसैश्च युता उद्यतसमासा च गौडी रीतिरुच्यते । यथा—

'उत्कृत्योत्कृत्य कूर्त्ति प्रथममथपृथूत्सेधभूयांसि मांसा-न्यंशस्फिक् पृष्ठपिण्डाद्यवयव सुबहून्त्यग्रपूतीनि जग्ध्वा ॥ आर्त्तः पर्यस्तनेत्रः प्रकटितदशनः प्रेतरङ्कः करङ्का-दङ्कस्थादस्थिसंस्थं स्थपुटगतमपि क्रव्यमव्यग्रमस्ति ॥

वर्णैः, शेषैः, पुनर्द्वयोः, समस्त-पञ्चषपदो, बन्धः पाञ्चालिका मता । गौडी वैदर्भीरीत्यननुगुणैः प्रसाद-गुणाभिव्यञ्जकैर्वर्णैः, पञ्चभिः षड्भिर्वापदैः समस्ता पाञ्चाली रीतिः ।

यथा—

मधुरया मधुबोधित-माधवी,

मधुसमृद्धिसमेधित - मेधया ।

मधुकराङ्गनया मुहुस्मद-

ध्वनिभृता निभृताश्रमुज्जगै ।

लाटी तु रीति वैदर्भी पाञ्चाल्योरन्तरा स्थिता ॥ वैदर्भी पाञ्चालीलक्षणाभ्यामाक्रान्ता लाटी रीतिरित्यर्थः ।

'अयमुदयमति मुद्राभञ्जनः पद्मिनीनाम्,

उदयगिरिवनाली - बालमन्दारपुष्पम् ।

विरहविधुरकोकद्वन्द्वबन्धुर्विभिन्दन्,

कुपितकपिकपोलः क्रोडताम्रस्तमांसि ॥

अत्र साधारणसमासघटितपदानां सन्निवेशात् वैदर्भीरीति सम्बलिता पाञ्चालीरीतिरत उभयोरेकत्र संघटना पृथगेव वैलक्षण्यमावहतीति लाटी रीतिः ।

एवमनेकेषामालंकारिकाणां तत्तद् ग्रन्थेषु रीते-विभिन्नाः परिभाषाः विभिन्नाः संशयाश्च दृग्गोचरता-मायान्ति, रीत्यभिधेयेऽपि विवाद एवावभासते । यतो हि (कुत्रचित् प्रवृत्तिशब्देन, इतरत्र मार्गशब्देन च) भरतमुनेः चतस्रः प्रवृत्तयः, दण्डिनौ द्वौ मार्गौ, वामनस्य तिस्रो रीतयः, भट्टोद्भटस्य तिस्रः वृत्तयः, रुद्रटस्य चतस्रः रीतयः, आनन्दवर्धनस्य तिस्रः संघटनाः, कुन्तकस्य त्रयो मार्गाः, भोजस्य षोढा रीतयः, मम्मटस्य तिस्रो वृत्तयः, पुरुषोत्तमस्य चतस्रः रीतयः, विश्वनाथस्य

च चतस्रो रीतय इति—अस्यां स्थितौ कथं एकत्र निश्चयो विधेयः, एकतरपक्षनिश्चायकयुक्तेरभावात् । अतः किञ्चिद् विमर्शः क्रियतेऽधुना ।

रीतिविषये बहूनामालंकारिकाणां सिद्धान्तनिरूपणस्यायं भावो यत्, प्राचीनाः वामनदण्ड्यादय आलंकारिका अलंकार्यालङ्कारणयोरभेदं स्वीकुर्वन्ति, उक्तञ्च काव्यालंकारे वामनस्तु काव्यशोभायाः कर्तारो धर्माः गुणाः । तदतिशयहेतेवस्त्वलङ्काराः, अतो अशेषां शब्दार्थशोभामलङ्कारशब्देन व्यपादिशत्, शब्दार्थजन्यां चमत्कृतिश्च रीतिशब्देन, विशिष्टपदरचनारीतिरित्यनेन प्रतीयते यत् रीतिः काव्यस्य बाह्यधर्मः, गुणालङ्कारादय आन्तरधर्माः, परं तदानीन्तने काले एवं प्रविभागो नासीत् । ततो ध्वनिप्रस्थापकः परमाचार्य आनन्दवर्धनः तेषां सिद्धान्तानुपपत्तिभिर्निरस्य, रसादिध्वनिमात्मत्वेन व्यवस्थापितवान्, व्यवस्थापयच्च । तदङ्गत्वेन गुणालंकाररीतयो व्यवस्थापिताः, महिमभट्टेनाप्युक्तं काव्यस्यात्मनि रसादिरूपत्वे नास्ति कस्यचिद्विभक्तिरिति । ततश्च काव्यस्य शब्दार्थौ शरीरं रसादिश्चात्मा, गुणाः शौर्यादिवत् अलंकाराः कटककुण्डलादिवत्, रीतयोऽवयवसंस्थानविशेषवदिति वस्तुस्थितिः । एवमवयवसंस्थानविशेषरूपायाः रीतेरात्मपदे स्थापनस्यासङ्गतिरस्त्येवं, यत् एतेन रीतेः शब्दधर्मत्वं सिद्धयति, शौर्यादयो गुणाः यथा समवायेन आत्मानं साक्षादुपकुर्वन्ति तथा माधुर्यौजः प्रसादाः काव्यात्मभूतं रसं साक्षादुपकुर्वन्ति, अलंकाराः रीतयश्च संयोगसंबन्धेन शब्दार्थोपस्करणमुखेन साक्षात् काव्यशरीरं परम्परया च काव्यात्मानमुपस्कुर्वन्ति ।

रीतिनियामक हेतवः

वामनस्तु रीतिरात्मा काव्यस्येत्यनेन रीतेरात्मत्वप्रतिपादनात् तस्याः स्वाधीनां सत्तामङ्गीकृतवान्, तन्नये तु नियमनियामकभावः संबन्धो न घटते, परं कालान्तरे रसस्य प्राधान्ये निरूपिते तस्याः प्राधान्येन रस एव नियामकः, रसे समवायेन स्थितान् गुणानेवानुसृत्य नीतिः प्रवर्तते, प्राचीनोक्ताः

दश गुणाः त्रिषु गुणेषु, अन्तर्भूताः केचन अलंकारस्वरूपाः अपरे च दोषाभावस्वरूपाः, त्रिरूपतामापन्नेषु गुणेषु, सम्भोगशृङ्गारे करुणे विप्रलम्भे शान्ते च माधुर्य एव गुणः वैदर्भ्येव रीतिश्च भवति । वीरबीभत्सरौद्रभयानकेषु ओज एव गुणः गौडी एव च रीतिः । तदितरेषु परम्परया तु वक्ष्यमाणध्वनिकारोक्तदिशा लाटीपाञ्चाल्योरन्यतरा रीतिर्भवति । प्रसादे तु कामचारस्तस्य च रससामान्यधर्मत्वात् । तन्नियमे हेतुरौचित्यं वक्तृवाच्ययोः, वक्त्रौचित्यम्, वाच्यौचित्यम्, विषयौचित्यञ्च हेतवः,

‘विषयाश्रयसम्यग्यन्यदनौचित्यं नियच्छति ।

काव्यप्रभेदाश्रयतः स्थिता भेदवती हि सा ।

विषयाश्रयौचित्यमपि संघटनायाः नियामकम्, काव्यप्रभेदाश्रयेण संघटना भिद्यते । वक्त्रौचित्ये क्वचित् कविः स्वयं वक्ता क्वचित्च कविनिबद्धो वा वक्ता भवति, सोऽपि रसभावादि — समन्वितोऽसमन्वितश्च, तथा च नायकनिष्ठत्वेन प्रतिनायकनिष्ठत्वेन नायकनायिकादिभेदेन भेदे कृते वक्त्रौचित्यस्यैवानन्त्यापत्तिः, किमुत सर्वेषाम् । अतो रचनया वक्तृस्वभावानुकूलया मान्यम्, वाच्यौचित्यम् दृश्यश्रव्याभिधेयलक्ष्यव्यङ्ग्यादि भेदेनानन्त्यमायाति, विषयस्यायं भावो यद् वर्ण्यवस्तुनि सुकुमारविचित्रादिवस्त्वनुकारिण्येव रचना प्रवर्तते । विषयाश्रयस्य महाकाव्य-कथाख्यायिकादिष्वभिप्रायः । एतेनेदं वक्तुं शक्यते यदौचित्यमेव सामान्यतः रीतिनियामकम्, अनौचित्ये तु दोषायैव, यथा शृङ्गारे वैदर्भीरीतिरुत्कर्षाधायिका, गौडी तु दोषाधायिकैव, परं तत्रैव वक्तरिक्रो धसंयुक्ते गौडीरीतिः प्राधान्यं भजते । अत उक्तं ध्वनिकृता—

अनौचित्यादृते नान्यद्रसभङ्गस्य कारणम् ।

औचित्योपनिबन्धस्तु रसस्योपनिषत् परा ॥

अतः सर्वत्र कविभिः औचित्यमनुसृत्य काव्यरचना विधेया; तत्र व्यक्तिभेदेन रीतेरानन्त्यमायाति, अतः त्रिषु भागेषु विभाजनमेव विधेयम् । अन्तःप्रभेदाकलने तु रीतेरानन्त्यमिति शम् ।

लेखक—श्रीमान् पं० धनेश झा, व्या० साहित्याचार्यः

श्री काशी विश्वनाथ संस्कृत महाविद्यालय, एलिसब्रिज, अहमदाबाद—६

ज्यौतिषे विक्रमादित्यसभारहस्यम्

(लेखकः—पण्डित श्री लक्ष्मीकान्त झा महोदयः)

॥ लेखसारांशः ॥

[अथ न गतिविशिष्टः सूर्य एव विक्रमादित्यः, सूर्यप्रकाशमण्डलमेव राजसभा, ग्रहा एव नवरत्नानि, द्वादश-राशिमण्डलान्येव राजभवनानि, भूगोलानुसारं तत्तद्राशिस्थितसूर्यभ्रमणप्रदेशानुकूलान्येव राशिनामानि स्थानानि राश्यधिपतयश्च, वृष-सिंहराशिप्रदेशरूपा भूमिरेव वासवदत्ता, वृषस्थः सूर्यो वत्सराजः, परमोत्तरायणे वर्तमानः सूर्यः उदयनः, उदयसाधिका नगरी उज्जयिनी, परमदिनमानविधायकः सूर्यो महाकालः, दक्षिणगोलाद्धे प्रविष्टः सूर्य एव शीतादित्यः, शीतादित्यस्यैव नाम शिलादित्य इति प्रकल्पितम् । इत्यादिविषयाणां खगोल-भूगोलयोः समन्वयदृशा अथ विस्तृतविचारो वर्तते ।]

समस्तभूमण्डलप्राणभूतेऽस्मिन् धर्मप्राणे भारते संस्कृत-साहित्यप्रसिद्धनगय्यमुज्जयिन्यां कश्चिद् विक्रमादित्यो नाम राजा आसीत्, येन सञ्चालितं विक्रमसम्बत्सरमधुना युधिष्ठिरादिसम्बत्सरवत् समस्त-भारते प्रचलति । तस्य सभास्ताराणां नवरत्नानां नामानि संस्कृतसाहित्ये प्रसिद्धानि सन्ति, तथा “सिंहासन बत्तीसी” नामिकाः कथाः अपि कथासाहित्ये लब्ध-प्रतिष्ठाः वर्तन्ते । वासवदत्तोदयनयोः प्रेमप्रपूर्णा वार्त्ता तु नाटके काव्यसाहित्ये कथासाहित्यादौ चातीव महत्त्वं भजते । ऐतिहासिका अपि एतेषां समयादिकं वंशार्वालि चान्वेषमन्वेषं पुस्तकानि लिखन्ति, मेषादि-राशिनामानि ग्रीकादिदेशानुकरणरूपाणि सन्ति, वैदेशिकं ज्यौतिषमेव प्राचीनं, भारतीयं ज्यौतिषं तु अर्वाचीनमित्यादौ कियत्तथ्यमिति खगोलभूगोलाश्रित-कालविचारात्मक-ज्यौतिषशास्त्रदृशा विचार्यते ।

कालविचारः—कालो द्विविधस्तत्रैकस्त्वनद्योऽ-चन्तो निरवधिकोऽनवच्छेद्यः सनातनः कूटस्थ ब्रह्मापर-पर्यायश्चेत्यादिभिरुपगीयते ।

अन्यश्चैकस्यां सृष्टौ कलनात्मकः कालोऽपि कथितो स्थूल-सूक्ष्मत्वभेदाभ्यां द्विविधः । (प्राणादिः मूर्त्तस्त्रुट्याद्योऽमूर्त्तसंज्ञकः) इत्यादि । किन्तु—

सर्वविधकालप्रवर्तकः कालात्मा दिनकृतचतुर्दश-ब्रह्माण्डगोलप्रकाशकः सर्वदेववन्द्यः सर्वमण्डलसंचालको व्यक्तीभूतः सनातनः परमात्मतत्त्वप्रकाशको मन्त्रात्मा वेदमूर्त्तिरनन्तानन्तसृष्टिप्रवर्तकः साक्षिब्रह्म-स्वरूपः स्वयं प्रकाशग्रहो भगवान् सूर्य एव ।

सूर्यचारेणैवाहोरात्रादि ब्रह्मदिनान्तं यावत् कालगणना भवति, (अहोरात्राणि विदधत् ..... सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथा पूर्वमकल्पयत्.....) इत्युक्त-त्वात्, यदा सिसृक्षुर्भवति ब्रह्मा तदा सर्वविधव्यवहार-प्रवर्तनाय सर्वप्रथमं सर्वविज्ञानमयं वेदं सृजति, वेदमूलान्येव शास्त्राणि विज्ञानानि च सन्ति । ज्यौतिष-शास्त्रमपि विज्ञानमयं शास्त्रं वर्तते । ‘येन विज्ञातेन सर्वं विज्ञातं भवतीति’ श्रुतिवाक्याधारेणास्माकं पूर्वजै-र्महर्षिभिः केवलं सूर्यचारविज्ञानाधारेणैव त्रिस्कन्धात्मकं ज्यौतिषशास्त्रं विज्ञातम् ।

भूगोलः—सूर्यवारज्ञानेनैव समस्तं भूमण्डलं रेखाद्वयाभ्यां चतुर्धा विभाजितम्, तत्रैका पूर्वापर रेखा भूमध्यगा अक्षांशसूचिका नाडीमण्डलाख्या दक्षिणो-त्तरगोलाद्धकारिणी रेखा प्रकल्पिता तत्राक्षांशाभावो दृष्टः, तत्रैव च लङ्कायमकोटि-सिध्धपुर-रोमकपत्त-नानीति प्रसिद्धनगरचतुष्टयानां सन्निवेशः कुचतुर्थ-

भागान्तरे प्रकल्पितः, तत्रैव च सूर्यस्य सायनमेष-
संक्रमणं सायनतुलासंक्रमणं च मध्याह्ने दृष्टम् तत
एवाक्षांशानां प्रवृत्तिरिति । एवं च तदुपरि लम्बरूपा
दक्षिणोत्तरध्रुवगामिनी लङ्कोज्जयिनी कुरुक्षेत्रादि-
देशान् स्पृशन्ती रेखांशसूचिका देशान्तरोत्पादिका रेखा
प्रकल्पिता, इयमपि रेखा भुवः पूर्वपश्चिमगोलाद्धं
विदधाति ।

अहोरात्रव्यवस्था :—प्राचीनभारते उत्तरगोलाद्धं
पञ्चाक्षांशतः षट्त्रिंशत्—अक्षांशप्रदेशं यावत्
आर्याणां वसतिरासीदित्याधुनिकैरपि पुरातत्त्वान्वे-
षकैः वैज्ञानिकैः स्वीक्रियते, भूमध्ये पूर्वपश्चिमगोलाद्धं-
कारिण्यां रेखायां कर्कवृत्ते मिथुनान्ते 'उज्जयिनी'
नगरी स्पष्टसूर्योदयसाधिका (समस्त भूमण्डलस्य
मध्यसमयबोधिका) पूर्वाचार्यैः स्वीकृता आसीत् ।
मध्यसमयस्यार्थात् प्रामाणिक सूर्योदयस्य नाम
(Standard Time) इत्यस्य 'महाकाल' इत्यासी-
दित्यपि प्राचीनतमकृतिषु क्वचित् फक्किकारूपेणो-
पलभ्यत इति जनश्रुतिरस्ति । सा च जनश्रुतिः
युक्तियुक्ता च सम्भाव्यते । यथाधुना ग्रीनवीच
(Greenwich) नगरमेव समस्तभूमण्डलस्य मध्यसमय-
बोधकं वर्तते, तथैव ख्रिस्ताब्दात् पूर्वं मध्यसमय-
बोधिका उज्जयिनी नगरी आसीदित्यनुमातुं
शक्यते । तत्पूर्ववर्तिनामाचार्याणां कृतिस्तु सम्प्रति
नोपलभ्यते, किन्तु उदययन-संक्रमणविक्रमणादिशब्दानां
मूलार्थान्वेषणेन, मेषादिराशिनाम्नामुपपत्त्या चानुमातुं
शक्यते यत् मध्यसमयस्यैव 'महाकाल' इति नाम
प्राचीनाचार्याणां समभिप्रेतमासीत् ।

यथा सायनसूर्यो मिथुनान्ते भवति तदा
षट्त्रिंशत्—अक्षांशमितप्रदेशे (अं. ८—घ. ४३)
इति पलभायां दिनमानसाधनविधिना चरखण्डानि
(८७-७०-२९) इति स्युः । सायनसूर्यस्य भुजः—२।२९
घटीकरणविधिना चरघटी ३।५ इत्यायाति ।

अत एवार्थ-वसती परमदिनमानं—३६।१० भवेत्
परमदिनमानस्य षट्त्रिंशद् घटिकापरिमितस्य द्वाद-
शांशघटिकामितकालः सूर्योदयासन्ने सूर्यास्तासन्ने
च सन्ध्यासमय इति ज्योतिषधर्मशास्त्रादौ निर्णीतो
वर्तते ।

इयमुपपत्तिः सूर्यसिद्धान्तस्थ मन्वन्तरगणनाप्रसङ्गे
तन्मन्वन्तराणां संध्या संध्यांशगणनाक्रमे दृढतां याति,
अनर्थवोपपत्त्या षट्त्रिंशदक्षांशमितप्रदेशे यावत् आर्याणां
वसतिरासीदिति सिध्यति ।

उज्जयिन्या महत्त्वम्—उज्जयिनी नगरी प्राचीन-
भारतस्य मध्ये भूमध्यरेखायां कर्कवृत्ते त्रयोविंशत्य-
क्षांशमितप्रदेशे वर्तते, तत्र क्षिप्रा नदी प्रवहति, अतएव
मध्यभारते सर्वेभ्यस्तुल्यान्तरप्रदेशे सर्वविधसौकर्य-
पूर्णं तत् स्थानं सर्वविधशास्त्रगोष्ठीकरणाय भारती-
यैर्निर्धारितमासीत् । तत्रैवाकाशस्थितिगतिनिरी-
क्षणार्थं यन्त्रादि सर्वविधसाधनान्यासन्, तत्साहाय्येन
ज्योतिर्विदां सभाद्वारा वाय्याकाशादिपरीक्षणेन समस्त-
भूमण्डलस्य सुभिक्ष-दुर्भिक्षादिफलविचारप्राधान्यानां
संहिताग्रन्थानां निर्माणान्यभवन्, तानि च तत्तत्कालीन-
सभाध्यक्षनाम्ना प्रकाशितानि जातानि । उज्जयिन्या-
मेव ग्रीक-रोम-मिश्रादिदेशेभ्यः समागताः वैदेशिका
अपि तत्तदाचार्येभ्यः स्वस्वयोग्यतानुसारं ज्ञानमवापुः ।
अतएव मनुरप्याह—'एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादग्र-
जन्मनः । स्वं स्वं चरित्रं शिक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ।'
इति सर्वेषाम् ऋषिपरम्पराणामाद्यगुरुरादित्य एव । याज्ञ-
वल्क्योऽपि सूर्यदिव वेदविद्यामधीतवान् । एतेनैव
कारणेन आदित्यमाद्यं कृत्वा सर्वशास्त्राणां रच-
नामकार्षुः ।

आदित्यो नाम सूर्यस्तस्य दक्षिणोत्तरचलनमय-
नांशाः । परमोत्तरगमनमुत्तरायणस्य पूर्तिकालो मिथु-
नान्ते भवति, तत्रैव चरकालस्य परमत्वात् दिनमानस्य
परमत्वम् । सूर्यकिरणचण्डताया अपि परमत्वम् ।
उज्जयिनी कर्कवृत्ते तिष्ठति; तेनैव कारणेन
परमोत्तरसीमान्ते-उदक्-अयन वर्तमानस्य सूर्यस्य नाम
उदगयन इति, स च पृषोदरादित्वात् उदयन इति
सिध्यति ।

एवं च कर्करेखायां स्थिता उज्जयिनी नगरी महा-
कालस्य परमदिनमानद्योतकस्य परमचण्डस्य मध्य-
समयज्ञापकस्य सूर्यस्यैव नगरी उदयनस्य नगरी प्रक-
ल्पिता भवेद् वृद्धैः ।

यस्मिन् कस्मिन्नपि शास्त्रीयत्वे देवत्वाधिरोपणं
भारतीयसंस्कृतेर्मौलिकं तत्त्वं वर्तते । महाकाल शब्दः

शिवपर्यायवाचकोप्यस्ति, तेन परमचण्डस्य सूर्यस्यैव प्रतिनिधिस्वरूपं ज्योतिर्लिङ्गम् उदगतस्य—उदयनस्य नगर्थांम् उज्जयिन्यां संस्थापितं भवेदायैरित्यस्माकं दृढतरमानुमानम् ।

विक्रमादित्यः—उज्जयिनीस्थश्चण्डांशुरादित्यस्तस्मात् स्थानाद् दक्षिणदिशि विक्रमते धनुरन्तं गत्वा तेषु तेषु प्रदेशेषु स्वपराक्रमं संस्थाप्य पुनः स्वस्थानमायाति, अतस्तादृशस्य सूर्यस्यैव नाम विक्रमादित्यः । अमुमेव क्रममनुलक्ष्यीकृत्य सूर्यवंशीयो रघुरपि प्रथमं दक्षिणस्थान् पाण्ड्यादिदेशानेव जयति, भगवान् रामचन्द्रोऽपि दक्षिणप्रदेशाधीशं लङ्काधिपतिं रावणं विजित्यैव विजयीभवन् भगवत्वं लेभे । कश्चित् विक्रमादित्यो नाम राजा आसीदिति बुद्धौ नायाति । यतो हि विक्रमादित्यस्य सभायां येषां नवरत्नानां नामानि प्रसिद्धानि (धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशंकु-वैतालभट्टघटकपर्णकालिदासाः । ख्यातो वराह-मिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि वै वररुचिर्नैव विक्रमस्य) । एतेषां युगपत् समकालिकत्वं कथमपि न सम्भाव्यते । साम्प्रतिकाः ऐतिहासिका अपि एतेषु नवरत्नेषु परस्परं शतसहस्रवर्षाधिकमन्तरं परिगणयन्ति । 'जनक' इति कौलिकोपाधिवत् 'विक्रमादित्य' इति कौलिकोपाधिविशिष्टः कश्चिद् राजवंश इति कल्पनायां भिन्न-भिन्नसमये तद्वंशे पूर्ववर्तितानां नवरत्नानां स्थितिः सम्भाव्येत । अतएव मम मते विक्रमादित्य-पराक्रमिणः सूर्यस्यैव सभायां प्रकाशमार्गे नवरत्नानि नवग्रहाः, उर्ध्वाधरकक्षायां स्थिताः भवन्तीत्येवान्वर्थतां याति ।

उज्जयिनी—सम्प्रति प्रायः उज्जैनशब्दस्य प्राकृतं रूपं 'उज्जेण' ततश्च 'उज्जयिनी' इति कथयन्ति भाषाशास्त्रिणः; किन्तु जैनग्रन्थेषु प्राकृतं नाम 'उजेणी' अथवा 'उजेण' इत्युपलभ्यते, अतएवानयोच्छायारूपं संस्कृतं नाम उजेणी-उदायनी, उजेण-उदयनः इत्येव स्यात् । तेन उदयनस्य राज्ञो राजधानी-उज्जयिनी आसीदिति कथालेखकैः परिकल्पितं भवेदिति सम्भाव्यते । किन्तु मम मते तु उदयनस्य—प्रामाणिक सूर्योदयप्रतिपादकस्य-परमोत्तरायणे स्थितस्य सूर्यस्य नगरी, स्थितिरेखा कर्करेखास्ति, तथा च महाकाल-

प्रतिपादकस्य-परमदिनमानविधायकस्य ज्योतिरीश्वरस्य सूर्यस्यैव प्रतिनिधिस्वरूपं ज्योतिर्लिङ्गमार्थं स्तत्र स्थापितमधुनापि परमसत्यद्योतकं वर्तते भारतीयानां भाग्येन ।

भारतस्य स्थितिः—त्रिसहस्रवर्षेभ्योप्यधिकसमयात् जैन-बौद्ध-यवनांगलादिभिः परिपीडितस्य भारतस्य विविधशास्त्रीय तत्त्वानि समूलतः समुच्छेदितानि जातानि, अन्यान्यानि स्वस्याभिलषितानि तत्त्वानि परवर्त्याचार्यद्वारैव राज्यशासनबलेन संस्थापितान्यभवन् । किमधिकप्रलपेन लोमश ऋषेरपि नाम रोमनः, च्यवनस्य यवनः, सत्याचार्यस्य शक्यः, इत्यादि प्रकारेण केषांचित् पूर्वाचार्याणां नामान्येवावालोपयन् नामान्तराणि वाञ्छारयन् । किन्तु परवर्तिनः सर्वे आचार्याः राज्यशासने स्थिता अपि भारतीयं मौलिकं तत्त्वं स्वस्वग्रन्थेन सूत्ररूपेण यत्र कुत्रापि संरक्षन्त एवासन् । यथा होराद्रेष्काणाद्यधिपतिविचारे मतान्तराणि प्रतिपाद्य ऋषिमतानुकूलं स्वकीयं मतं बृहज्जातकस्यान्तिमे भागे श्रीवराहाचार्यो वक्ति (होरेशर्क्षदलाश्रितैः शुभकरो दृष्टः शशी तदगतः) इत्यादि । अत्रार्थमतं तु वृद्धैकतं (राशेरर्धं भवेद्धोरास्ताश्चतुर्विंशतिः स्मृताः । मेषादेः क्रममारभ्य परिवृत्तिद्वयं भवेत् ।) एवं द्रेष्काणादावपि मेषादि भचक्रक्रमेणैव होरादीनां राशिविभागानामपि अधिपतयो भवन्तीति गणितप्रक्रियया श्रीभास्कराचार्योऽपि उज्जयिनीमेव प्रधाननगरीं स्वीकरोति, न तु 'ग्रीनवीच' नगरस्य कुत्रापि नामापि गृह्णाति ।

एवमत्र ताजिकफलकथनावसरे श्रीगणेशदैवज्ञोऽपि वक्ति (ब्रह्मद्वेषितुरुष्कसम्भवमिदं तार्तीयकं वर्तते शास्त्रं यद्यपि तद् द्विजैरपि तथाप्यध्येतुमर्हं भवेत् । यस्माद्यत्सदसत्फलं निगदितं सत्यं हि किं पङ्कजे शङ्का पङ्कजभावा तथा फणिफणोत्पन्ने मणौ दूषणम् ॥) अर्थात् पङ्कजवत् फणिमणिवच्चेति यवनोक्तमपि तार्तीयकं शास्त्रं ताजिकं शास्त्रं च्यवनोक्तमेव तार्तीयकं होरास्कन्धोक्तमेव फलं वर्तते । अतएव द्विजैरप्यवश्यमध्येयमिति सूचयति । इत्यादि ।

राशीनामुपपत्तयोऽधिपतयश्च

तत्रादौ सिंहस्य—यो हि एकस्मात् स्थानादुत्प्लुत्य

लक्ष्यस्थानं यावद् गत्वा पुनः परावृत्य स्वस्थान-
मागत्य विश्राम्यति स सिंह-विक्रान्तपदवाच्यो भवति ।
सूर्यस्य दक्षिणोत्तरगमनरूपा प्रवृत्तिरयनगतिरुच्यते ।
सिंहविक्रान्तः सूर्यः परमोत्तरसीमान्त-कर्काद्यं यावद्
गत्वा पुनः दक्षिणदिशि गमनेच्छुः सन् तत्रैकत्रिंश-
द्दिनानि यावत् विश्रम्य द्वात्रिंशत्तमे दिवसे सिंहराशौ
गच्छति । सिंहविक्रान्तस्य सूर्यस्याधिपतिकराशेर्नाम
सिंह इति प्रकल्पितमायः ।

कर्कस्य—मिथुन-कर्कयोः स्थितस्य सूर्यस्य रश्म-
यस्तोक्षणाश्चतुरस्ररूपाः कर्कटदंशवदसह्यवेदनापूर्णश्च
भवन्ति । अतएव तादृशस्य राशेर्नाम कर्क इति प्रक-
ल्पितम् । एवं सूर्यचन्द्रयोरत्यन्तसाहचर्यात्, भूपिण्डा-
दुपरि सर्वादौ चन्द्रकक्षायाः स्थितत्वाच्च कर्कराशे-
रधिपतिरपि चन्द्रः प्रकल्पितः ।

सिंहासन बत्तीसी—सिंहवत् विक्रान्तशीलस्य
दिगन्तविजयार्थं प्रवृत्तस्य शनैः शनैः वृद्ध्युन्मुखगमन-
शीलस्य सूर्याधिपतिकराशेर्नाम सिंह इति प्रकल्पितम् ।
तत्रापि एकत्रिंशद्दिनानि यावत् स्थित्वा द्वात्रिंशत्तमे
दिवसे कन्याराशौ गच्छति, सूर्यगतेरमुमाशयम् विदि-
त्वैव कथालेखकैः 'सिंहासनबत्तीसी' नामिकाः कथाः
लिखिताः भवेयुरिति सम्भाव्यते ।

कन्यायाः—कन्याराशिगतस्य सूर्यस्य प्रदेशः दक्षिण-
भारते षोडशाक्षांशतः अष्टाक्षांशतुल्यः प्रदेशोऽस्ति ।
प्राचीनतमे काले तस्मिन् प्रदेशे मातृसत्ताकं राज्यं प्रच-
लतिस्म इत्यनुमीयते, यतो हि तत्र सम्प्रत्यपि कन्या-
कुमार्याः प्राचीनतमं मन्दिरं वर्तते । तथा तस्य
प्रदेशस्य नाम 'कन्याकुमारी' इत्यधुनापि वर्तते ।
कुमारिकाणां राज्ये विद्वानेव स्थातुं प्रभवेत्, एतेनैव
कारणेन विद्वान् नपुंसको बुधः कन्याराशेरधिपति-
त्वेन प्रकल्पितः । तथा च कक्षाक्रमेऽपि चन्द्रकक्षात
उपरि बुधकक्षैव वर्तते अतोऽपि कन्याराशेरधिपति-
बुधः प्रकल्पित इति ।

तुलाराशेः शिलादित्यस्य च—ततः परं सूर्यस्तुला-
राशौ प्रविशति, सायनतुलाराशिप्रवेशदिने सूर्यस्या-
होरात्रवृत्तं नाडीवृत्तमेव स्यात्, नाडीवृत्तं नाम
दक्षिणोत्तरगोलार्धकारिणी विषुवद्रेखानामिका भूम-
ण्डलार्द्धद्योतिका रेखा वर्तते । तुलास्थः सूर्यः सम्पूर्णं

भूमण्डलं तुलया तुलयति, अहरोत्रमपि समानं भाग-
द्वयं विदधाति, समशीतोष्णतापि तदैव भवति,
शीतता च शनैः शनैः वर्धते, अतएव तादृशस्य सूर्य-
स्यैव नाम 'शीतादित्यः' इत्यपि वक्तुं शक्यते । यत्रस्थो
रविः भूमण्डलमपि तुलयति तादृशस्य राशेर्नाम 'तुला'
इत्यन्वर्थशंसकमेव । शीतादित्यस्यैव शिलादित्यनामा
कश्चिद्राजा आसीदिति प्रकल्पितो भवेत् कथालेख-
कैरित्यनुमीयते ।

मम मते तु काश्यां पठतश्चरित्रवतोऽपि स्वपुत्रस्य
परीवादवचांसि जनमुखाच्छ्रुत्वा कश्चिद् ज्यौतिष-
शास्त्रमर्मज्ञो विद्वान् पत्राचारे द्वितीयमुत्तरं लिखन्
कथयति—

"परीवादस्तथ्यो भवतु वितथो वापि महतां,
तथाप्युच्चैर्धाम्नां हरति महिमानं जनरवः । तुलोत्तीर्ण-
स्यापि प्रकटनिहताशेषतमसो रवेस्तादृक् तेजो नहि
भवति कन्यां गतवतः ॥ इति ।

अर्थात् कन्याराशिगतस्य सूर्यस्य तेजः तुलादानरूप-
प्रायश्चित्तेनापि न वर्धते; किन्तु क्षीयत एव । एतेनैव
कारणेन दक्षिणगोले प्रविष्टस्य सूर्यस्यैव नाम शीता-
दित्य इति कल्पयितुं शक्यते ।

दैत्यभागादौ स्थितस्य तुलाराशेरधिपतिर्दैत्यगुरुः
शुक्राचार्य एव प्रकल्पितः । तथा बुधकक्षातः उपरि
समीपे शुक्रकक्षायाः स्थितत्वादपि तुलाराशेरधिपति
शुक्र इति ।

वृश्चिकराशेः—ततः परं दक्षिणगोलार्धे
दैत्यभागे जलवनादिभिर्व्याप्तदेशे वृश्चिकादिहिंसक-
जन्तुबाहुल्यप्रदेशे सूर्यो गच्छति । वृद्ध्युन्मुखी
रात्रिरपि हिंसकान् प्रोत्साहयति, रवेः किरणान्यपि
स्वस्थाने (कर्क-सिंहराशिप्रदेशे उज्जयिन्यां
तत्सन्निधौ च) तथा तिर्यक् पतन्ति यथा वृश्चिकदंश-
वेदनावदसह्यानि भवन्ति, तेन तस्य राशेर्नाम वृश्चिक
इति ।

विषममपि स्थानं स्वायत्तीकरोति प्रभावशाली
मनुष्यः, भूमिपुत्रः कुजस्तीक्ष्णप्रभावप्रपूर्णे ग्रहाणामपि
नेतृत्वं भजते । कक्षाक्रमेऽपि सर्वकक्षामध्यगतस्य
सूर्यस्य कक्षात उपरि भौमकक्षैव वर्तते, एवमादिभिः
कारणैः वृश्चिकराशेरधिपतिः कुजः प्रकल्पितः ।

धनुराशेः—ततश्च दक्षिणसीमान्तं यावत् दक्षिण-अफ्रिकादिप्रदेशे अनार्यप्रचुरे अर्धपशुवत् कोल-किरात-शबरादि धनुर्वारिणां वसतौ सूर्यो गच्छति । तत्रस्थस्य सूर्यस्य किरणान्यपि उज्जयिनीप्रदेशे धनु-राकाराणि शीतवर्धकान्येव पतन्ति । अतएव तस्य राशेरन्वर्थरूपमेव नाम स्वरूपं च कारयामास शिक्षा-दीक्षाभ्यामर्धपशोरपि मानवीकरणं गुरोः कर्म, तथा च कक्षाक्रमेऽपि भौमात् परं गुरोः कक्षा वर्तते तेन धनुराशेः स्वामी गुरुरित्यर्थः समुद्धोषितः ॥

मकरराशेः—ततः परं दक्षिणसीमान्ते विजय वैजयन्तीं संस्थाप्य पुनः स्वाभीष्टस्थानाभिमुखगमने उत्तरायणे प्रवृत्तः सूर्यो मकरमत्स्य-कच्छपादिजलचर-प्राणिप्रचुरे वरुणालये गंभीरजलधौ मकरराशौ प्रवि-शति, समुद्रे जलमृगादयो बहुविधाः बहुरूपाः जलचर-प्राणिनो निवसन्ति । जलजन्तूनामगावजले स्थित-त्वात् स्थलाभिमुखं गन्तुं स्वाभाधिकी प्रवृत्तिर्भवति, उत्तरायणे प्रवृत्तः सूर्योऽपि स्थलाभिमुखमेवायाति, अतएव रूपगुणानुरूपं तस्य राशेर्नाम मकर इति स्थापितमर्थः ।

सूर्यपुत्रोऽपि शनिः पितापुत्रयोस्तयोः परस्परं वैरभावात् गृहान्निस्सारितो वर्तते । कक्षाक्रमेऽपि सर्वान्तिमे शनिकक्षा वर्तते, अतएव सर्वान्तिमे सीमा-प्रान्तस्थमकरराशौ शनेराधिपत्यं प्रकल्पितमिति सर्वथा सुसंगतं प्रतिभासते ।

कुम्भराशेः—ततश्च स्वावासस्थानं लक्ष्यीकृत्य स्थलाभिमुखगमने प्रवृत्तो रविः शनैर्गच्छन् कुम्भराशौ प्रविशति, स च स्थलप्रदेशः कदाचित् घटदलाकारः कश्चित् द्वीपविशेष आसीदिति सम्भाव्यते, गच्छता-कालेन लंकानगर-मयनगर-यमकोटिनगरवत् सोऽपि द्वीपविशेषः समुद्रजले निमग्नोऽभवदित्यनुमीयते, किन्तु यथाधुना लङ्कायाः प्रतिकृतिस्वरूपं साम्प्रतिकं 'शिलोन' नगरं वर्तते । तथैवाधुनापि दक्षिणभारते सामुद्रिकप्रदेशे 'कुम्भकोणम्' इतिनामकः प्रदेशस्तच्छाया-नुकारी वर्तते । अतएव तस्य राशेर्नाम 'कुम्भ' इति प्रकल्पितम् । गृहाद् दूरे निष्कासितोऽपि शनिर्मन्दगत्या शनैः शनैः गृहाभिमुखं गच्छन् समीपस्थं कुम्भराशिमपि समाक्रान्तवान् । अथवा पतितपरावर्तितस्थानयोरैक्यात्

कक्षाक्रमे परावर्तितोऽपि शनिः तत्क्षणे तत्रैव तत्स-न्निधौ वा भवेत्, एतेनैव कारणेन मकरकुम्भयोरधिपतिः शनिः प्रकल्पितः ।

मीनराशेः—ततः समुद्रविजयी सूर्यो गृहाभिमुखं स्थलप्रदेशं गच्छन् तादृशं सामुद्रिकप्रदेशं गच्छति यत्र केवलं मत्स्याधिक्यमेव दृश्यते, तत्सन्निधौ वसता-मन्यप्राणिनामप्याहारो मत्स्य एव, तेन तत्प्रदेशानुकूल-मेव तस्य राशेर्नाम मीन इति प्रकल्पितम् ।

कक्षाक्रमे शनेरधो गुरोः कक्षा वर्तते, एवं च गृणाति-सदुपदिशति-ज्ञानोपदेशद्वारा मत्स्यकच्छपादी-नपि जीवान् सत्पथं दर्शयति यः स गुरुः । सर्वजीवान् जीवयति ज्ञानोपदेशेन सनातनान् करोति यः स जीव इति नियमेनापि मीनराशेरधिपतिः गुरुरिति समुचितः ।

मेषराशेः—ततः संक्रामन् सूर्यः नाडीवृत्ते लङ्काप्रदेशमायाति, यत्रत्यो लङ्कोदयो ज्यौतिषशास्त्रे प्रामाणिक उदयः परिगण्यते । लङ्कानगरस्य स्वरूपमेव मेषसदृशमासीत् प्रायो वर्तमानस्य कल्पितलङ्का-नगरस्य शिलोनाख्यस्य प्रतिकृतेः कल्पनापि कल्पयितुं शक्यते, आधुनिकशिलोनाख्यस्यापि स्वरूपं मेषसदृश-मेवास्ति, तेन तस्य राशेर्नामान्वर्थभूतमेव कल्पितं वर्तते ।

कक्षाक्रमे गुरोरधः कुजकक्षा वर्तते, एवं च भौमो वह्नितत्वप्रधानो ग्रहः, मेषराशिरपि वह्नितत्वात्मक एव, अत एव मेषराशेः स्वामी कुजः प्रकल्पितः ।

मिथुन-वृष-वत्सराज-वासवदत्तानाम्—ततः परं दिगन्तविजयी सूर्यः स्वकीयायामावासभूमौ सौम्य-गोलाधरूपायां भारतभूमौ वृषभराशौ च प्रविशति, भारतभूमेरावृत्तिरेव वृषाकृतिवत् प्रतिभाति, वृषभसिंह-राश्योः स्थलैक्यात् स्वकीयगृहस्वरूपं सिंहराशिस्थल-मपि लब्ध्वा स्वस्थो भवत्यादित्यः, एवमत्र विश्रान्तो दिगन्तविजयी सूर्य एव वृषराजः, वत्सराजः तथा उदयनः, इत्यादिविरुदैः संयोज्यते लोकैः । तत्र च मैसूरनगर-समीपे नागवल्लीचम्पकवनावनौ कियत् कालं यथा-सुखं विहृत्य सम्बत्सरासन्नावधिककालपर्यन्तं वियुक्तां स्वावासभूमिं सिंहराशिप्रदेशरूपां वासवदत्ताभिधानां

लब्ध्वा वृषभराशिस्थः सूर्य एव वत्सराजोदयनाभिधानः
स्वावासभूमिरूपया प्रियतमया वासवदत्तया सह
संयुक्तो महानन्दप्रपूर्णो विश्रान्तः सन् पुनर्मिथुनस्थः
स्वस्थो भवति, इत्येवं वृषमिथुनराश्योः सार्थकता
अन्वर्थता चास्ति ।

वीर्यवानेन वृषराजो भवितुं शक्नोति, वीर्याधिपतिः
शुक्रः तथा कुजादधः सूर्यसमीपे शुक्रस्यैव कक्षा
वर्तते । अतएव वृषभराशेरधिपतिः शुक्रः परिगणितोऽ-
स्ति । बुद्धिमानेव गृहस्थः संसारचक्रं सुचारुतया
सञ्चालयितुं प्रभवति । शुक्रादधो बुधकक्षापि वर्तते,
तेन मिथुनराशेरधिपतिर्बुधः परिकल्पितः ।

उपसंहारः—एवमत्र प्राचीनभारते ज्योतिषशास्त्र-
प्रोषकं गूढातिगूढतरमपि विषयं कथानकरूपेण
ग्रामटिकायां शालिगोप्यो वृद्धा अपि च गायन्ति स्म ।
एतेनैव कारणेन भारतभूगोलं वर्णयन् मेघदूते कालि-
दासोऽपि वक्ति 'प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकोविदग्राम-
वृद्धान्.....' इति ।

एवमत्र कालिदासोक्त्या इत्यवगम्यते यत्
प्राचीनभारते यानि विविधशास्त्रीयतत्त्वानि वेदभाषासु
लिखितान्यासन् तान्येव तत्त्वानि एकत्र संगृह्य
तात्कालिकैः व्यवसायप्रियैः एकवर्गीयैर्विद्वत्समाजै-
स्तत्कालीनासु भारतीयलोकभाषासु प्राकृतपैशाच्चाद्यासु
लोकभोग्यत्वाकांक्षया व्यापारदृशा च कथानकरूपेण
साहित्यानि नाटकानि च लिखितानि । किन्तु संसरण-
शीलेऽस्मिन् संसारे भाषा अपि संसरणशीलाः भवन्ति ।
शनैः शनैः प्राचीनतमलोकभाषासु लिखितानां तादृश-
साहित्यानां प्रचारप्रसारे जनसमुदायानामरुचिं दृष्ट्वा
तत्कालीनैर्विद्वद्भिस्तेषां तेषां कथानकानां सारमादाय
संस्कृतभाषायां 'वृहत्कथामञ्जरी', 'कथासरित्सागर',
'पञ्चतन्त्रहितोपदेश' प्रभृतयो ग्रन्थाः विनिर्मिताः ।
तेषु केचन नष्टाः, केचन सम्प्रत्यपि समुपलभ्यन्ते ।
किन्तु गुणाढ्येन विनिर्मितः 'बठ कहा' नामको ग्रन्थः
कदाचित् विशिष्टपुस्तकालयेषु संगृहीतरूपेण स्थितो
भवेत्, न तु सार्वजनिक क्षेत्रेषु । अहो ! कालस्य
महिमा ! संस्कृतस्य महत्त्वम् । 'बठकहा' शब्दस्येव

संस्कृतानुवादः 'वृहत्कथा' कालिदाससमये वृद्धकथा
इत्यासीदिति प्रतिभाति ।

किन्तु—

इन्द्रश्चन्द्रः काशकृत्स्नापिशली शाकटायनः ।

पाणिन्यमराजैनेन्द्राः जयन्त्यष्टादिशाब्दिकाः ॥

इत्येभिर्वैयाकरणैर्वैदिकानां लौकिकानां च
शब्दानामनुशासननियमनैरनियमितायामपि संस्कृतभाषायां
मनोरंजककथानकसाहित्ये समुपबृंहितानां ज्ञानविज्ञान-
मयानां गूढार्थतत्त्वविवेकानां तिरोभावो जातः,
केवलं रञ्जनात्मकानि कथानकानि एव कार्यक्षेत्रे
समुपयुक्तानि दृश्यन्ते, तन्न समीचीनम् ।

रञ्जनात्मकेऽपि संस्कृतसाहित्ये नाटके कथानके
च किमपि ज्ञानविज्ञानमयं शास्त्रीयतत्त्वं भारतीय-
संस्कृतेः रहस्यमयं कर्तव्यसूचनं च निगूहितं भवतीति
न कदाचिदपि विस्मर्त्तव्यम् ।

यतो हि भारतीया एव विद्वांसः समस्तभूमण्डलानां
गुरव आसन्, गुरौ गुरुत्वमनिवार्यमेव गुरवो गुरु-
कीलकं रक्षन्त्येव, भारतीयतत्त्वरक्षणं विदुषामेव कार्य-
मासीत्, अतस्तैस्तादृशान्येव गुरुकीलकीलितानि
साहित्यानि रचितानि, बाह्यतो यान्यापातरमणीयानि
अन्तर्निगूढतत्त्वान्यभवन् । अनेनैव कारणेन दृढनिखान-
मूलं संस्कृतसाहित्यं भारतीयतत्त्वं चेति सर्वे भूमण्ड-
लस्थाः विद्वांसो हृदयेन स्तुवन्ति ।

सम्प्रति स्वतन्त्रे भारते भारतीयैरवश्यमेतच्चिन्त-
नीयं यत् भारतीयतत्त्वान्वेषणेनैव भारतस्य भारतत्वं
स्यान्नतु वैदेशिकानामनुगमनेन ।

अत एव टीकाकाराः ग्रन्थकाराः, साहित्यकाराः,
लेखकाश्च प्रार्थ्यन्ते यत् केवलं व्यापारदृष्ट्या लोक-
रञ्जनेच्छया वा लोकभाषासु शास्त्रीयतत्त्वानां
प्रणयनं कथानकसाहित्ये मा प्रणयन्तु । नो चेत्
विक्रमादित्यस्य 'सिंहासनबत्तीसी' 'वत्सराजोदयनस्य
वासवदत्तावत्' सूर्यस्यायनगतिरहस्यं तिरोहितं भवेत् ।
अतः परमपि भारतं भारतं क्रियात् सदा भारतभारतीति
तामेव सम्प्रार्थ्य विरमामि ॥

आत्मतत्त्वविमर्शः ।

लेखसारांशः

ले० पं० शोभित मिश्रः, व्याकरणशास्त्रप्राध्यापकः । म० स० संस्कृत महाविद्यालय, बड़ोदा

लेखेऽस्मिन् 'आत्मतत्त्वविमर्शः' इति शीर्षकमधिकृत्य प्रथमं तावद् चार्वाकाभिमत-शरीरेन्द्रियादिचैतन्यं सोपपत्तिकं विविच्य माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक-बौद्धाभिमत-क्षणिकविज्ञानाद्यात्मचैतन्यवादञ्च सविशदं निरूप्य आहर्ताभिमततात्मचैतन्यञ्च सम्यगुपपाद्य एतेषां पण्णामपि मतानि च सम्यक्तया आलोचनपूर्वकं निरस्य चान्ते नित्यचेतनात्मतत्त्वस्वरूपं सप्रमाणं सहेतुकञ्च सोपपत्तिकं व्यवस्थाप्य चेतनात्मनो नित्यचैतन्यस्वरूपत्वव्यवस्थापनपूर्वकं तस्याणुपरिमाणत्वं सम्यगालोचनपूर्वकमप्यस्य नित्यचेतनात्मनो सप्रमाणं विभुत्वं सूक्ष्मेक्षिकया विवेचनपूर्वकं व्यवस्थापितमस्ति ।]

चार्वाकादीनां पूर्वपक्षः । अथ 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि' इति सर्वमान्यसिद्धान्तानुसारेण प्रमाणमन्तरा कस्यापि वस्तुनः सिद्धयसंभवेन शरीरादिभिन्नतया स्वातन्त्र्यस्य कस्यचिन्नित्यस्य चेतनात्मनः सिद्धयसंभवाद् 'मूलं नास्ति कुतः शाखा' इति न्यायेन नित्यचेतनात्मसाक्षात्काराय 'आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः' इत्यादि श्रुतिरपि अनुभूतितार्थप्रतिपादकतयाऽस्तीकृत्वेन अप्रामाण्यमासादयन्ती प्रेक्षावता मुपेक्षणीयैवेति निश्चप्रचं वक्तुं पार्यते, नहि शरीराद्यतिरिक्तनित्यचेतनात्मसत्त्वे किमपि प्रत्यक्षं प्रमाणं वर्तते, तस्यारूपित्वेन निराकारत्वेन च प्रत्यक्ष-प्रमाणाविषयत्वात् । अतएव नाप्यनुमानं प्रमाणं तत्र प्रसर्तुमर्हं, तस्यापि प्रत्यक्षमूलकव्याप्त्यादिज्ञानपूर्वकतयैव कुत्वापि विषये प्रवर्तमानत्वेन आत्मनः प्रत्यक्षाविषयत्वेन तत्र तन्मूलकानुमानस्यापि प्रवर्तनासंभवात् । नवा निगमोऽपि तत्र प्रमाणं संभवति उक्तीत्या नित्यचेतनात्मन एवासत्त्वेन तद् विशेष परमात्मनोऽप्यसिद्धत्वात् तदुक्तनिगमस्याप्यप्राभाणिकत्वेनानुपपन्नत्वात् तस्यापि नित्यचेतनात्मसाधकत्वे प्रमाणत्वासंभवात् । नापि वेदानामनिर्दिष्ट-प्रवक्तृकत्वेन कर्तुः स्मरणाभावात् तेषामपौरुषेयत्वेन अनादित्वात्

चेतनात्मनि स्वतः प्रामाण्यं वा वक्तुं शक्यते, तासां खलु श्रुतीनां 'स्वर्गकामो यजेत' इत्यादि विधिवाक्यादिगमितत्वेन पुंयोगं विना विशिष्टानुपूर्वीरूपत्वासंभवादपौरुषेयत्वस्य सिद्धिसिद्धतयाऽनादित्वासिद्ध्या स्वतःप्रामाण्यासंभवात् । अतएव न्यायमुक्तावल्यां वेदानां पौरुषेयत्वसाधनावसरे 'विधिरेव तावद् गर्भः श्रुतिकुमार्याः पुंयोगे मानम्' इति विश्वनाथपञ्चाननोक्तिः संगच्छते । नो वा अर्थापत्त्यादिकमपि नित्यचेतनात्मनि प्रमाणं संभवति तेषामपि अर्थापत्त्यादिप्रमाणानां यथायथमनुमानादिष्वेवान्तर्भविण तन्मूलभूतानामनुमानादीनामुक्तरीत्यैव तत्र प्रवर्तनासंभवेन तन्मूलकार्थापत्त्यादीनामपि तत्र प्रवृत्त्यसंभवात् । किंबहुना 'श्रोतव्यः श्रुति वाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिभिः । मत्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः ॥' आगमेनानुमानेन योगाभ्यासरसेन च । त्रिधा प्रकल्पयन् विद्यां लभते योगमुत्तमम् ॥ इत्यादि स्मृतिवचनान्यपि नित्यचेतनात्मस्वरूपश्रवणाद्युपायप्रदर्शनपराणि उक्तीरित्यैव अप्रामाणिकतया प्रेक्षावतामनुपादेयान्येव विदेहिमानि । अपि च 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म, नेह नानास्ति किञ्चन, आत्मैवेदं सर्वम्, सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, तरति शोकमात्मवित्, ऋते ज्ञानान् मुक्तिः,

तमेव भान्तमनुभाति सर्वम्, तस्य भासा सर्वमिदं विभाति, विज्ञातारम् रे केन विजानीयात्, द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अतश्नन्नन्योऽभि चाकशीति' इत्यादि श्रुतयोऽपि ब्रह्मात्मैकत्व-नित्यविज्ञानचेतनात्मजोवा-त्मपरमात्मादिप्रतिपादिका उपर्युक्तरीत्या अप्रमाणमेव, चेतनात्मभिन्नानां शरीरेन्द्रियादीनामेव पूर्वोक्त वक्ष्य-माणरीत्या चेतनात्मतया प्रतिपादकत्वेन अप्रामाण्य-शङ्का-पङ्ककलङ्ककवलितत्वात् । अत एव चेतना-त्मनो नित्याऽनित्यत्वविमर्शोऽपि सर्वो विफल एव, अद्यत्वेऽपि तस्य स्वतन्त्रास्तित्वे बहुविप्रतिपत्तीनां जाग-रूकत्वात् ।

किञ्च स खलु नित्यचेतनत्वेन विवक्षित आत्मा अणुपरिमाणः ? मध्यमपरिमाणः ? विभुपरिमाणो वा ? तत्र न तावद् अणुपरिमाणः संभवति ? अणुरूपस्य चेतनात्मनः शरीरैकदेशे एव कुत्रचिद् विद्यमानत्वेन हस्तपादादिशरीरावयवाद्यवच्छेदेन कण्टकादिवेधे सति सर्वजनानुभूयमानदुःखादेरकामेनाऽप्यपलापपत्तेः । नहि अणुरूपस्यात्मनः शरीरसर्वदेशेषु कथमप्य-वस्थानं संभवति, तस्याणुरूपत्वेन सर्वदेशावस्थाना-संभवात् । कथं वा तस्य नित्यविज्ञानरूपत्वेन स्वतः-प्रकाशमानत्वाद् हृदयस्थितस्यापि सुषुप्तौ सुख दुःखा-द्यनुभूतिर्न स्यात् ? तस्मान्नाणुरूपः आत्मा कथमपि संभवतीति । नापि घटपटादिवद् मध्यमपरिमाणो वा स वक्तुं शक्यः, तथा सति घटपटादेरिव तस्यापि चेतनात्मनः सावयवत्वापत्त्याऽनित्यत्वमप्यापद्येत तथा च तस्य तत्सिद्धान्तसिद्धस्य नित्यत्वस्य भङ्गापत्तिः स्यात्, सर्वेषामपि मध्यमपरिमाणपदार्थानामनित्यत्वात् । नैव वा तस्यानित्यत्वापत्तिभिर्या आकाशादेरिव विभु-त्वपरिमाणं वा वक्तुं युक्तम्, अनुभवविरुद्धत्वात्, नह्यात्मनो विभुत्वं केषामपि प्रेक्षावतामनुभवपथमा-रोहति, तुल्ययुक्त्या विनिगमनाविरहाच्च समेषामेव जीवात्मानां परमात्मनश्च विभुत्वेन सर्वमूर्तसंयोगित्वेन परस्परसंघट्टनापत्तौ तेषां स्थितेरप्यसंभवापत्तिः । मुक्तात्मनाममुक्तात्मनाञ्चाविभागापत्तिः, सर्वेषा-मेवात्मनां सर्वशरीरावच्छेदेन ब्रह्माण्डा वच्छेदेन वा युगपदेव सुखदुःखान्यतरसाक्षात्काररूपभोगापत्तिश्च

स्यात् । तथाहि यदि कस्यचिदपि चैतन्यमैत्रादेरात्मा विभुः स्यात्तदा गगनादेरिव तस्यापि सर्वदेशव्यापितत्वात् सर्वदेशावच्छेदेनापि सर्वानुभवविरुद्धा सुखदुःखाद्यनु-भवापत्तिः स्यात् । किन्तु न किल कश्चिदपि विपश्चिद् अविपश्चिद् वा अखिलब्रह्माण्डावच्छेदेन सुखदुःखा-दिकमनुभवति, अनुभवितुं पारयति वा कदाचित् । तस्माद् अणुमध्यमविभु परिमाणविकल्पतमोग्रासग्रस्त-त्वेन संदिग्धत्वान्नास्तेन नित्यः कश्चित् चेतनात्मा चन्द्र इति वक्तुं शक्यते ।

अपि च स्वर्गनरकादिकमपि केवलमनल्पकल्पना-कपोलकल्पितत्वात् काल्पनिकमेव, नतु वास्तविकं कश्चिदपि दृष्टं वाऽनुभूतं वा कदाचित्, सर्वथैव पार-लौकिकानां स्वर्गादीनामसंभवात् । एवं पुण्यपापा-दीनामप्यदृष्टचरत्वात्तदर्थजपयज्ञ - होमव्रताद्यनुष्ठाना-चरणमपि निरर्थकमेव, किमधिकं भारतीयाऽऽध्या-त्मिकी संस्कृतिः सभ्यता वापि सर्वथैवाव्यावहारिकत्वाद् निरर्थिकैव, तासां मिथ्याङ्गपर्यवर्तत्वात्, उपर्युक्तरीत्या परलोकस्यैवाभावेन पुनर्जन्मादीनामपि सर्वसिद्धत्वात् मृतपितृादीनुद्दिश्य श्राद्धपिण्डदानादिक्रियाऽपि आङ-म्बरमात्रत्वेन केवलं लोकवञ्चनार्थत्वाद् वृथैव । अल-मधिकेन 'प्रयागे सूत्रितं येन गङ्गा तस्य वराटिका' इति रीत्या यदा चेतनात्मसाधकश्रुतीनामेव सर्वशास्त्र-ललामभूतानां नैरर्थव्येनाप्रामाण्यमापादितं तदा किमुत वक्तव्यं 'नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि नैनं दहति पावकः । इत्यादिगीतादिस्मृतोनामपि नित्यचेतना-त्मप्रतिपादिकानां नैरर्थव्येनाप्रामाण्यम् । एतासाम-प्रामाण्यस्योक्तरीत्या कैमुतिकन्यायसिद्धत्वेन दण्डापूपा-यितत्वात् ।

एवं रामायण-महाभारत-श्रीमद्भागवतादि-पुराणेतिहासप्रभृतिग्रन्थानां देहादिविलक्षणतया नित्य-चेतनात्मनां जन्मजन्मान्तरोपार्जितपुण्यपापादि-कथा-वार्ताप्रतिपादकानां वैयर्थ्यस्य तु कथं वा ? नित्य-चेतनात्मन एवोक्तयुक्त्या विचिकित्सितत्वेनाद्याप्य-सिद्धत्वात् एतेनैव पुनर्जन्मवादसिद्धान्तोऽपि अपहस्ति-तत्वाद् विलयं गतो वेदितव्यः । नित्यस्य चेतनात्मन एवासत्त्वेन सर्वथैव पुनर्जन्मासंभवात् । तस्मात् शरीर-मेवात्मा, चक्षुरादीन्द्रियाण्येव वात्मा, मनो वात्मा, बुद्धिरेव

वात्मा, प्राणा वात्मा भवितुमर्हन्ति, नतु एतेभ्योविलक्षणः कश्चित् चेतनात्मा संभवति इत्येव युक्तमिति चार्वाक-सिद्धान्तः तत्र 'स वा एष पुरुषोऽनुरसमयः' इति (तै. ३-२-२) श्रुती शरीरस्यैवात्मत्वोक्तेः अहं ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्चाण्डालो वा ह्रस्वग्रीवः स्थूलः कृशो गौरः कृष्णः श्यामः पाण्डुः पटुमूर्खः पाचकः पाठकोऽध्यक्षोऽमात्यस्तपस्वा रामः कृष्णः अर्जुनः पिता पुत्रो भ्राता सुन्दरश्चौरो भृत्यः शिल्पी धनी दरिद्रो योगी भोगीत्यादि प्रतीतिषु प्रयोगेषु वा अहं शब्दघटितेषु अस्मच्छब्दवाच्याहं शब्देन एतेषां सामानाधिकरण्याय शरीरस्यैव ग्राह्यतया शरीर-मेवात्मेति शरीरात्मवादिनश्चार्वाकाः । एवम् अहं मूकः काणो वधिरोज्ज्वः पङ्गुः क्लीवः इत्येवं व्यवहारानु-रोधात् चक्षुरादीन्द्रियाणामभावे शरीरव्यवहारानुपपत्त्या चक्षुरादीन्द्रियाण्येवात्मेति इन्द्रियात्मवादिनश्चार्वाकाः । एवम् 'अन्योऽन्तर आत्मा प्राणमयः' इति (तै० उ० २-२) श्रुतेः प्राणाभावे इन्द्रियादिव्यापारायोगात् प्राण एवा-त्मेति प्राणात्मवादिनश्चार्वाकाः, अत एव 'आसन्नं प्राणभूच्चुः सर्वाणीन्द्रियाणि' इत्यादि श्रुतिरपि प्राणे-न्द्रियात्मवादसंवादप्रसङ्गे प्राणात्मवाद एव संघटमान-त्वात् संगच्छते । एवम् 'अन्योऽन्तर आत्मा मनोमयः' इति (तै० उ० २-३) श्रुतेः संकल्पविकल्पवृत्तिकस्य मनसोऽभावे सुषुप्तौ लीने मनसि सत्स्वपि प्राणेन्द्रिया-दिषु शरीरव्यवहारादर्शनात्, मनसोऽनुरोधेनैव सर्वे-षामपि चक्षुरादीन्द्रियव्यवहाराणां सर्वजनीनत्वाद्, मन एवात्मेति मन आत्मवादिनश्चार्वाकाः सर्वथैव नित्यविभुचेतनात्मानं चर्वयन्तः प्रजल्पन्ति । एवम् 'असदेवेदमग्र आसीद्' इति (छा० उ० ३-१९-१) श्रुत्या 'असद् वा इदमग्र आसीद्' इति (तै० उ० ३-२-७) श्रुत्या च सुषुप्तौ सर्वाभावाद् 'अहं सुप्तः सुषुप्तौ नासम्' इत्युत्थितस्य स्वभावपरामर्शानुभ-वाच्च शून्यमेवात्मेति शून्यात्मवादिनो माध्यमिकाः, आन्तरिकज्ञानस्य बाह्यार्थघटपटादिना सह विषय-विषयिभावसम्बन्धासंभवाद् ज्ञानस्यैव घटपटादिविविध-विषयाकारेण भासमानत्वात् 'यत् सत् तत् क्षणिकम्' इति व्याप्तिमवलम्बमाना बह्यार्थपिलापिनः क्षणिक-विज्ञानात्मवादिनो योगाचाराः, बाह्यघटापटदीना-

मस्तित्येऽपि अनुमेयत्वमेव नतु प्रत्यक्षत्वमिति ज्ञाना-कारानुमेयक्षणिकबाह्यार्थ एवात्मा नतु तदतिरिक्तः कश्चिन्नित्यश्चेतनात्मेति नित्यचेतनात्मापिलापिनः सौत्रान्तिकाः, एवं रूपवेदनाविज्ञानसंज्ञा संस्कारात्मक-पञ्चस्कन्धमात्रात्मवादिनो वैभाविकाश्चेत्वारो बौद्धाः सर्वं क्षणिकं क्षणिकं, सर्वं शून्यं शून्यं, सर्वं स्वलक्षणं स्वलक्षणं, सर्वं दुःखं दुःखम्' इत्येवं भावनाचतुष्टय-शालिनः स्वस्वसिद्धान्तप्रवर्तकाः सन्तश्चेतनात्मानं नित्यमन्यथयितुं चेष्टमाना दरीदृश्यन्ते । एवम् आर्हताः खलु चेतनात्मवादिनः सन्तोऽपि असन्त इवा-चरन्तः आत्मनश्चेतनस्य शरीरादिसंकोचविकास-शालितया देहपरिमाणत्वेन तत्परिच्छिन्नत्वमेव सम-र्थ्यमानाश्चेतनात्मनो नित्यत्वानैकान्तवादितया स्वभा-वसिद्धमपि तस्य एकान्तनित्यत्वमपह्नुवानाः सर्वथैव भ्रान्ता इव प्रतिभान्ति । यदि नित्योऽपि चेतनात्मा हस्तिशरीरे विकासशालितया हस्तिशरीरावच्छिन्नः स्यात्, मशकदंशादिशरीरे च संकोचशालितयैव मशक-दंशादिशरीरावच्छिन्नः स्यात्तदा मध्यमपरिमाणत्वा-पत्त्या चेतनात्मा नित्योऽपि अनित्य एव आपद्येत, परमेतद् दूषणमपि स्वमते भूषणमेव मन्यमानाः किला-र्हताः स्वकीयार्हतामेव ख्यापयन्ति, तेषामनेकान्त-वादित्वेन सर्वेषामेव वस्तूनां कथञ्चिद् नित्यानित्य-त्वाभ्युपगमात् चेतनात्मापि द्रव्यार्थिकनयेन नित्योऽपि ज्ञानादिपर्यायार्थिकनयेन अनित्योऽपि संभवत्येव, तस्यापि कथञ्चिन्नित्यत्वेऽपि सर्वथैव एकान्तिक-नित्यत्वासंभवात् । किन्तु धूलिप्रक्षेपमात्रमेतत्, नाय-मनेकान्तवादः प्रेक्षावतां कथमप्युपादेयः संभवति, आपातरमणीयत्वात्, अनया किल वाचोभङ्ग्या नित्या-नित्यपदार्थानां व्यवस्थैव समुच्छिन्ना स्यात्, नहि घटः कथमपि पटो भवितुमर्हति, यदि नित्योऽपि चेतनात्मा कथञ्चिदनित्यः स्यात् तर्हि घटोऽपि कथञ्चित् पटः स्यात्, किन्तु घटं कथमपि पटं नानुभवति कश्चि-दपि विपश्चिदविपश्चिद् वा, तस्माद् आपातरमणीयोऽ-यमनेकान्तवादः पदार्थव्यवस्थापकत्वेन प्रेक्षावतां कथमपि नोपादेयः संभवतीति मतमेतत् सम्यक्तयाऽ-ग्रेऽनुपादेयत्वेन समाधास्यते इत्येवं चावार्कबौद्धजैनाना-मात्मचैतन्यविषये पूर्वपक्षः समालोचनीयतया समु-

पस्थितो भवति—

सिद्धान्तपक्षः अत्रोच्यते—‘शब्दप्रमाणका वयम्, यच्छब्द आह तदस्माकं प्रमाणम्’ इति पातञ्जल-महाभाष्यप्रामाण्याद् ‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धसिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ।’ इति भर्तृहरिवचनप्रामाण्याच्च प्रत्यक्षादि-प्रमाणापेक्षयाऽपि शब्दप्रमाणस्य परममहत्त्वं सर्वप्रमाण-श्रेष्ठत्वञ्च न तिरोहितं शब्दतत्त्वं विदुषां केषामपि प्रेक्षावतां विदुषाम् । इदमेव शब्दतत्त्वरहस्यं लोकोत्तर-चमत्कृतिशालिन्या कयापि विलक्षणयैव प्रतिभया विभाव्य महाकविना दण्डिनाऽपि काव्यादर्शे प्रत्यपादि—‘इदमन्धं तमः कृत्स्नं जायेत भुवनत्रयम् । यदि शब्दाह्वयं ज्योतिरासंसारं न दीप्यते’ ॥ इति । स खलु शब्दविशेषात्मको वेदरूपो भगवान् स्व-प्रकाशमानत्वाद् अनादित्वात् परमेश्वरोद्भावितत्वाद् अपौरुषेयत्वाद्वा स्वतः प्रमाणतया चकास्ति । सर्व-षामेव ऐहलौकिक-पारलौकिक-व्यवहाराणां वेदात्मक-शब्दप्रमाणमूलत्वात् । अत एवोक्तं कृष्णद्वैपायनेन ‘अनादिनिधनादिव्या वागुत्सृष्टा स्वयंभुवा । आदौ वेदमयी नित्या यतः सर्वाः प्रवृत्तयः ॥’ इति किमधिकेन शब्दगम्ये विषये प्रत्यक्षपरोक्षागोचरभूतभविष्यद्-वर्तमानविषयावगाहितया महामहिमशालिनोऽनुमान-प्रमाणस्यापि गतिरवकुण्ठिता भवति अत एव ‘नरशिरः कपालं शुचि, प्राण्यङ्गत्वात् शङ्खशुक्त्या-दिवद्’ इत्यादि अनुमानमपि नरशिरः कपालस्य शुचित्वसाधकं धर्मशास्त्रवचनेन बाधितं भवति । उक्तञ्च धर्मशास्त्रे ‘नरशिरः कपालं स्पृष्ट्वा स्नान-माचरेत्’ इति । तथा च धर्मशास्त्रस्यापि शब्दविशेष-प्रमाणत्वेनैव अनुमानापेक्षया प्राबल्यं सर्ववादि-सिद्धमस्ति । इदमेव रहस्यं विज्ञाय परमार्थतत्त्वदर्शिना मनुना प्रोक्तम्—‘अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्’ इति । अतएव शब्दप्रमाणपारावारीणेन भर्तृहरिणाऽप्युक्तम्—‘हस्तस्पर्शादिवान्धेन विषमे पथि धावता । अनुमानप्रमाणेन विनिपातो न दुर्लभः ।’ इति । एवं यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । ततो युक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते । इति च । भगवता व्यासेनाऽप्युक्तम्—‘तर्कानवस्थानादिति । वाचस्पतिमिश्रे-णाऽप्यवाचि तदभामत्याम्—पुरुषबुद्धेरनवस्थितत्वादि-

ति । सेयमादित्यवत् प्रकाशमानत्वात् स्वतः प्रमाणभूता—‘अनेन जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि’ ‘वेदाह-मेतं पुरुषं महान्तमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् । तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति नान्यः पन्था विद्यतेऽयनाय । ‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य-कर्णः । ‘सपर्यगाच्छुक्रमकायस्रवणमस्नाविरं शुद्ध-सपापविद्धम्, ‘आत्मा वाऽरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो भन्तव्यो निदिध्यासितव्यः इति, ‘ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्’, ‘स ऐक्षत एकोऽहं बहु स्यां प्रजायेय’ । द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति’ ‘न जीवो म्रियते’ स वा एष महानजः आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म’ ‘न जायते म्रियते वा विपश्चित्’ अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणः’ तत् स्पृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्’ ‘स एष इह प्रविष्ट आनखाग्नेयः’ ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः’ ‘सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा’ ‘अविनाशी वाऽरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा मात्राऽसंसर्गस्त्वस्य भवति’ ‘नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्’ ‘तमेव भान्तम् अनुभाति । सर्वस्य भासा सर्वमिदं विभाति’ इत्यादिरूपा भगवती श्रुतिः शरीरेन्द्रिय-बुद्धिमनःप्राणाद्यतिरिक्तं नित्यं चेतनात्मानं याथा-तथ्येन प्रतिपादयन्ती स्वतः प्रामाण्यमासाद्य चरितार्था भवति । एवं नित्यचेतनात्मपरकश्रुत्यनुसारिणी ‘न जायते म्रियते वा कदाचित् । नायं भूत्वा भविता वा न भूयः । अजो नित्यः शाश्वतोऽयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ ‘जीवापेतं वाव किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते’ ‘वेदाऽविनाशिनं नित्यं य एनमज-मव्ययम् । कथं स पुरुषः पार्थ ! कं घातयति हन्ति कम् ॥’ ‘वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृह्णाति नरोऽपराणि । तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥ इत्यादि भगवद्गीतादि स्मृतिरपि नित्यचेतनात्मानं समर्थयन्ती कृतार्था भवति । स खलु श्रुतिस्मृतिप्रमाणसिद्धो नित्यचेतनात्मा जीवात्मपरमात्मभेदेन द्विविधो भवतु, एक एव वा भवतु इत्यन्यदेतत्, किन्तु शरीरेन्द्रियाद्यतिरिक्त एव नित्यचेतनात्माऽस्तीति सिद्धान्तः सर्वेषामेव प्रेक्षावतां मनीषिणां सिद्धान्तसिद्धो वेदितव्यः । नायमात्मा

चर्मचक्षुषा कुतर्ककर्कशधिया वा कथमपि विज्ञातुं शक्यः । तस्मादत्यन्तपरोक्षरूपे नित्यचिदात्मनि केवलशुष्कतर्कगतिर्नैव प्रसरति । तर्कः खलु केवलं शब्दादिप्रमाणानां सहकारितयाऽनुग्राहक एव भवति, न तु स्वतन्त्रतया कस्यचिदपि पदार्थस्य व्यवस्थापको भवति । अपि च 'अहं सुखो दुःखो अहम्, अहं जाने, अहमिच्छामि' इत्यादिप्रतीतीनां सर्वानुभवसिद्धत्वेन कथमप्यपह्नोतुमशक्यतया समेषामपि मनीषिणां मननशीलानां स्वस्वात्मनः प्रत्येकं मानसप्रत्यक्षसिद्धत्वेऽपि परस्यात्मनः प्रत्यक्षीकृतुं-मशक्यत्वेन परान् आत्मनः स्वीकृतुं मपारयतां शरीरेन्द्रियादिरूपतया विप्रतिपद्यमानानां कुवासनावसितान्तःकरणानां नितान्तदुराग्रहग्रहिलानां चार्वाकादीनां मुखमुद्रणाय 'तुष्यतु दुर्जनं'-न्यायेन नित्यचेतनात्मसाधकानुमानप्रमाणमप्युपन्यस्यते—प्रथमं तावत् सर्वमपि कार्यजातं कारणाधीनं भवति कादाचित्कत्वादिति कार्यकारणयोरन्वयव्यतिरेकसिद्धः कार्यकारणभावोऽकामेनापि सर्वैरपि प्रेक्षावद्भिः स्वीकर्तव्य एव । अन्यथा सर्वदैव सर्वत्र सर्वकार्याणामुत्पत्तेरनुपत्तेर्वा सर्वव्यवहारव्यवस्थैवोच्छिद्येत, तथा च सर्वे प्राणिनः सुखमीहमानाः सुखार्थमनवरतं प्रयतमाना दरीदृश्यन्ते । दुःखञ्च जिहासन्तस्तन्निवृत्त्यर्थं प्रयतन्ते चेष्टन्ते च, किन्तु न केवलं सुखेच्छया प्रयतमाना अपि सुखिनो भवन्ति, नवा दुःखं जिहासन्तोऽपि समूलघातमपहन्तुं पारयन्ति तत्कस्य हेतोरिति कथन्तायां जायमानायामिदमेव समाधानं परिस्फुरति—यद् अन्यदपि किञ्चित्कारणं तत्र वर्तते यद्विरहेण स्वेष्टमपि सुखं प्राप्तुं भोक्तुं वानपारयति, यत्सत्त्वेन च स्वानिष्टत्वाद् जिहासितमपि दुःखं परिहातुं न शक्नुवन्ति, तत् किल वस्तुद्वयं सुकृतदुष्कृतरूपं सुखदुःखकारणं नित्यचेतनात्मवृत्तयेव न तु शरीरेन्द्रियादिवृत्ति, तेषामनित्यत्वात्, अथ च येनैव यत्कर्म क्रियते शुभमशुभं वा तस्यैव तत्फलं भवतीत्यपि सर्वैरपि सचेतोभिः प्रेक्षावद्भिरवश्यमभ्युपेयम् । अन्यथा पूर्ववदेव सर्वविधसंसारविषमव्यवस्थोच्छेदापत्तिः स्यात्, नहि चैत्रेण दृष्टस्य वस्तुनः स्मरणं मैत्रस्य भवतीति केनापि प्रेक्षावता दृष्टमनुभूतं वा कदाचित् । तथा च पूर्वपरभवसाधारणस्वस्वोपाजितपुण्य-

पापानुसारि तत्तच्छरीरादिजन्मधारणकर्ता कश्चित् शरीरादिभिन्न एव नित्यश्चेतनात्माऽस्तीति स्वीकर्तव्यम्' इतरथा अकृताभ्यागम-कृतहानिप्रसङ्गापत्तिः स्यात् । जातमात्र एव कश्चिद् बालकः कश्चिद् बालिका वा महतीं तीव्रयातनामनुभवन् अनुभवन्ती वा दृष्टिगोचरी भवति । कश्चित्पुनर्नितान्तं सुखमेवानुभवन् दृष्टिपथे पथिकायते, उभयोरिदं वैषम्यं किमप्युवतं भवतीति जिज्ञासायाम् नैव किमपि समाधानं चार्वाकादीनां सविधे वर्तते । अन्यथैव (कारणं विनैव) तत् (कार्य) भवतीति नैव कथमपि वक्तुं शक्यते, सर्वव्यवहारनियामकार्यकारणभावस्य ब्रह्मणाऽपि समुच्छेत्तुमपह्नोतुं वाऽशक्यत्वात् का वार्ता चार्वाकवराकाणाम् । तेऽपि खलु चार्वाकादयस्तर्कमनुसरन्त एव कार्यकारणभावं पुरस्कुर्वन्तः कश्चिदपि युक्त्याभासैः शरीरेन्द्रियादीनि अचेतनान्यपि चेतनात्मतया प्रसाधयितुं दुःखसाहसं कुर्वन्तो वदतोव्याघातदोषदुराग्रहदुर्ग्रहग्रस्ताः सन्तो भूताविष्टा इवानर्गलं प्रलपन्तः कामं प्रजल्पन्तु नाम, न तान् कश्चिदपि विपश्चिद् तथाविधानर्गलप्रजल्पनादवरोद्धं पारयति । 'जनानने कः करसर्पयिष्यति' इति सूक्तिरपि भूताविष्टान् तान् तथाविधानर्गलमेव प्रलपितुं प्रोत्साहयति । किन्तु 'नहि कस्तूरिका मोदः शपथेन विभाव्यते' इति रीत्या न वस्तुस्थितेरपलापः कथमपि संभवति । यदि कदाचित् कथञ्चिद् वा स्वप्रतिभावलदुर्विलसितैरसत्कर्तैः किञ्चित्कारणार्थं धूलिप्रक्षेपद्वारा कश्चिद् घटं पटमपि संसाध्य प्रतिपादयेद् न तावतैव घटः पटो भवितुमर्हति भवतिवा । वस्तुतस्तु 'नायं स्थाणोरपराधो यदेनमन्धो न पश्यति' इत्युदयनाचार्यवचनमेव तेषां कृते, अक्षरशश्चरितार्थं भवति । अहो महासाहसिकाः खलु इमे चार्वाकाः प्रतीयन्ते यत् सर्वव्यवहारप्रवर्तकेन शब्दप्रमाणेन स्वमातरं स्वपितरञ्च प्रमिष्वन्तोऽपि न कथमपि तौ अपह्नोतुं पारयन्तोऽपि प्रत्यक्षमेव केवलं प्रमाणत्वेन स्वीकुर्वन्ति इत्यहो मोहदुर्विलसितं बुद्धिवैभवमेतेषाम् । स्वयमपि चेतनात्मा भूत्वाऽन्तःस्वीकुर्वन्तोऽपि चेतनात्मानं केवलं बहिरेवापलपितुं प्रयतन्ते । ये तावत् स्वात्मानुभूतिमप्यपलप्य लोकप्रतारणे समर्थाः सन्ति तेषां कृते श्रुतिस्मृतौतिहासपुराणलोकव्यवहारसर्वानुभव-

सिद्धात्मापलापे कथैव का ? एतेन 'शरीरस्य न चैतन्यं मृतेषु व्यभिचारतः । तथा त्वं चेदिन्द्रियाणामुपधाते कथं स्मृतिः ॥ मनोऽपि न तथा ज्ञानाद्यनध्यक्षं तदा भवेत् । इति शरीरादीनां चैतन्यप्रतिषेधिका नित्यात्मचैतन्यसाधिका च कारिकाऽपि अक्षरशो व्याख्यातप्रायैव । 'अचेतनं चेतनाधिष्ठितं सत् कार्यं करोति' इति व्याप्तेरचेतनानां शरीरेन्द्रियादीनां चेतनाधिष्ठानमन्तरा ज्ञानाधिकरणत्वानुपपत्तेः । तस्माद् देवदत्तो जातः, यज्ञदत्तो मृतः, इत्येवमात्मनो जन्ममरणव्यपदेशः शरीरादिसम्बन्धादेवौपचारिको बोध्यः न तु पारमार्थिकः । स्थावरजंगमशरीरविषयक-योरेव जन्ममरणशब्दयोर्मुख्यार्थकत्वात् । तथा च 'स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः स उत्क्रामन् स्त्रियमाणः' इत्यादिश्रुत्या शरीरप्राणसंयोगवियोगनिमित्तावेव जन्ममरणशब्दौ नित्यचेतनात्मनि उपचर्येते इत्यव-धेयम् । अथोक्तयुक्त्या शरीरेन्द्रिय-मनोबुद्धीनां चेतना-त्मत्वासिद्धत्वेऽपि प्राणस्यैव चेतनात्मत्वं संभवति न तु ततोऽन्यः कश्चित् नित्यश्चेतनात्मेति चेन्मैवम् ? प्राणस्य खलु वायुविशेषत्वेन जडतया तस्य चेतनात्मत्वा-संभवात् । न च 'स यदास्माच्छरीरादुत्क्रामति सहैवैतैः सर्वैरुत्क्रामति' 'चक्षुषो वा भूध्नो वाऽन्येभ्यो वा शरीर-देशेभ्यः' 'आसन्यं प्राणमूच्छुः इत्यादि श्रुतिप्रामाण्यात् प्राण एव चेतनात्मतया व्यवह्रियते, न तु ततोऽन्यः कश्चिच्चेतनात्मेति वाच्यम् ? 'अनेन जीवेनात्मनाऽनु-प्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि' इत्यादिश्रुत्या प्राण-धारणकर्त्रा जीवेनात्मना शरीरेऽनुप्रवेशकथनात् प्राणापेक्षयाऽन्यस्यैव नित्यचेतनात्मनः सर्वानुभव-सिद्धस्य प्रतिपादितत्वात् । तथा च प्राणस्यापि वायु विशेषरूपतया शरीरेन्द्रियबुद्धिमनसामिव जडत्वा-विशेषेण तेषामिव तस्यापि नित्यात्मचिदाभासेनैवा-भासमानतया चैतन्याभासो भवति न तु परमार्थ-तस्तस्य चैतन्यमिति सचेतोभिश्चिन्तनीयम् ।

अथोक्तरीत्या शरीरेन्द्रिय - बुद्धिमनःप्राणाद्यति-रिक्तया नित्यचेतनात्मनः सिद्धत्वेऽपि तस्य खल्वात्मनः किं नैयायिकाद्यभिमतान्तुकचैतन्यम् ? उताहो सांख्य-वेदान्त्याद्यभिमतनित्यचैतन्यस्वरूपत्वं

युक्तम् ? तत्र यदि आगन्तुकचैतन्यमभि-मन्येत तदा स्वतोऽचेतनत्वापत्त्या जडत्वापत्तिः स्यात् । आगन्तुकचैतन्यस्यात्मनःसंयोगादिजन्य-त्वेन घटाग्निसंयोगादिजन्यरक्तादिगुणवत् कादाचित्क-त्वात् । यदि तु तदभिया आत्मनो नित्यचैतन्यमभ्यु-पगम्येत तर्हि सुप्तमूर्छितग्रहाद्याविष्टानामपि चिदा-त्मनां नित्यचैतन्यस्वरूपतया चैतन्यभानापत्तिपिशाची जागर्ति । नहि सुप्तमूर्छितग्रहाद्याविष्टदशायां केऽपि आत्मानः किमपि चेतयितुं पारयन्ति । अपि तु सुप्त्यादि रहितजागरितस्वस्थतादिदशायामेव चैतयमानास्ते प्रेक्षावद्भिरनुभूयन्ते । तस्मात् कादाचित्कचैतन्यत्वा-दागन्तुकचैतन्य एवात्मेति नैयायिकपक्ष एव किं युक्तः ? सुप्ताद्यवस्थायां पुरीततिनाड्यां मनसः प्रवेशेनात्मनःसंयोगाभावान्न चैतन्यभानापत्तिरिति चेदत्रोच्यते-नित्यचैतन्यः खल्वात्मा इत्येव सिद्धान्तपक्षो युक्तः । 'सत्त्वं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म, नित्यं विज्ञानज्ञानन्दं ब्रह्म, अनन्तरोऽबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानधनः, असुप्तः सुप्तान् अभिचाकशीति' 'अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योति-र्भवति' 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते' 'अथ यो वेदेदं जिघ्राणीति स आत्मा' इत्यादि श्रुतिप्रामा-ण्येनात्मनो नित्यचैतन्यस्वरूपत्वस्य अग्न्यौष्ण्यप्रकाश-वत् स्वतःसिद्धत्वात् । तथा च सर्वैः करणद्वारैरिदं वेद, इदं वेदेति विज्ञानेनानुसन्धानात् चिदात्मनो नित्यविज्ञानस्वरूपत्वसिद्धिः । अथात्मनो नित्यचैतन्य-स्वरूपत्वे चक्षुर्घ्राणाद्यानर्थक्यमिति चेन्मैवम् ? 'गन्धाय घ्राणम्' इत्यादि श्रुतिप्रामाण्याद् गन्धादि-विषयविशेषपरिच्छेदार्थत्वेन तेषामावश्यकतया आनर्थ-क्याभावात् । अथैवमपि आत्मनो नित्यचैतन्यत्वे जागरितदशायामिव सुप्ताद्यवस्थायामपि चैतन्यस्य सत्त्वेन विषयभानापत्तिरिति चेदत्रोच्यते—'यद्बैतन्न पश्यति पश्यन् वैतन्न पश्यति, नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यतेऽविनाशित्वात्, नतु तद् द्वितीयमस्ति ततोऽन्यद् विभक्तं यत् पश्येत्' इत्यादि श्रुतेः प्रामाण्यात् सुप्ता-द्यवस्थायां विषयाभावादेव अचेतयमानत्वसंभवेन चैतन्यसत्त्वेऽपि विषयभानासंभवात् । यथा वियदा-श्रयस्यापि दीपादिप्रकाशस्य प्रकाश्यवस्त्वभावादेव नाभिव्यक्तिर्भवति नतु स्वरूपाभावात्, तथैव प्रकृतेऽपि

वक्तुं शक्यत्वात् । अतएव दृष्टिसृष्टिवादोऽपि वेदान्तिनां संगच्छते । तस्मान्नित्यचैतन्यस्वरूप आत्मेति सिद्धम् । स चायं नित्यचैतन्यस्वरूपः खल्वात्मा जीवात्मपरमात्मभेदेन द्विविधो भवतु 'जीवो ब्रह्मैव नापरः' इत्यादिस्मृत्या घटाकाशपटाकाशादिवत् औपाधिकभेदसत्त्वेऽपि पारमार्थिक एक एव वा भवतु इत्यन्यदेतत् । अथाणुमध्यमविभुपरिमाणेषु किं परिमाणोऽयमात्मेति चेदत्र सिद्धान्तः—स वा एष महान् अज आत्मा, योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु आकाशवत् सर्वगतश्च नित्यः' विरजः पर आकाशात्' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्येनात्मनो विभुत्वस्य व्याहृतत्वात् । उक्तश्रुतिः परमात्मन एव विभुत्वं प्रतिपादयति नतु जीवात्मन इति तु नैव वक्तुं शक्यते 'न जायते म्रियते वा विपश्चित्', इत्यादिश्रुत्या आत्ममात्रस्यैवोत्पत्त्यश्रवणात्, उभयोरेव नित्यत्वात् । 'तत् सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्' इति परमात्मन एव शरीरादौ प्रवेशश्रवणात् 'जीवो ब्रह्मैव नापरः' इति तयोस्तादात्म्योपदेशाच्च परब्रह्मणो विभुत्वे तदभिन्नस्य जीवात्मनोऽपि विभुत्वसिद्धेः । नहि अणुरूपस्यापि जीवात्मनस्त्वक् सम्बन्धादिनाऽपि सकलशरीरगतवेदनोपपत्तिमर्हति, तथा सति तुल्ययुक्त्या कण्टकादिव्यधनेऽपि समस्त शरीरगतैव वेदना आपद्येत, त्वचः कृत्स्नशरीरव्यापित्वेन कृत्स्नायाञ्च त्वचि त्वक्कण्टकसंयोगसद्भावात्, परन्तु पादतले एव कण्टकतुन्नस्य वेदनाया अनुभूयमानत्वात् । नापि अणुरूपस्यात्मनः प्रदीपप्रभाववत् पुष्पगन्धादिवच्च चैतन्यगुणव्याप्तिरपि संभवति, यदि जीवात्मनश्चैतन्यं सकलं शरीरं व्याप्नुयात् तर्हि जीवो नाणुः स्यात्, अग्नेरौष्ण्यप्रकाशवद् आत्मनश्चैतन्यस्वरूपत्वात् । तयोर्गुणगुणिभावविरहात् । प्रदीपस्य तत्रभायाश्च द्रव्यान्तरत्वात् । गन्धादेर्गुणस्यापि स्वाश्रयपुष्परेणुसहितस्यैव देशान्तरप्रसरणसंभवे न दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोर्वैषम्यात् । अन्यथा यदि गुणः स्वाश्रयगुणिनं परित्यज्यापि देशान्तरे प्रसरेत् तर्हि तस्य गुणत्वमेव हीयेत । तस्माद् न नित्यमनःपरमाण्वादिवत् नित्य आत्मा परमार्थतोऽणुः संभवतीति सिद्धम् । अपितु औपचारिकमेवाणुत्वं जीवात्मन इत्यवधेयम् । एतावता अन्तःकरणविशेषरूपबुद्धिगुणभूतेच्छाद्वेषसुखदुःख-

सम्पर्कदिवात्मनोऽणुत्वं नतु वास्तविकमिति फलितम् । आत्मनि अन्तःकरणधर्मोपाधिकाणुत्वादेव 'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः सविज्ञेयः सचानन्त्याय कल्पते ॥' इत्यादिश्रुतिरपि जीवात्मनः औपाधिकमणुत्वं प्रतिपाद्य स्वाभाविकं विभुत्वं प्रतिपादयन्ती संगच्छते । अन्यथा एकत्रैवात्मनि पयःपावकयोरिव नितान्तविरुद्धयोरणुत्वविभुत्वयोः परमार्थतः प्रतिपादने श्रुतेरेवाप्रामाण्यमापद्येत । अतएव 'एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः' इत्यादि श्रुतावपि आत्मनो दुर्विज्ञेयत्वाभिप्रायेणैव औपाधिकत्वाभिप्रायेणैव वाऽणुत्वं प्रतिपादितं नतु परमार्थतः । एतेन 'कस्मिन्बहुमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भविष्यामि, कस्मिन् वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामि' 'स प्राणमसृजत' इत्यादिश्रुतिप्रामाण्यात् जीवात्मन उत्क्रान्तिगत्यागतयोऽपि अन्तःकरणगुणोपाधिक्य एवावगन्तव्याः, नतु स्वाभाविक्यः । एवम् हृदयायतनत्ववचनमपि अन्तःकरणस्यैव मुख्यतया प्रतिपादकं नत्वात्मनः, अन्तःकरणविशेषरूपाया बुद्धेरेव तदायतनत्वात् । अथ यदि अन्तःकरणसंयोगादेवात्मनः संसारित्वं भवति तर्हि 'संयोगाविप्रयोगान्ता इति नियमाद् अत्यन्तभिन्नयोस्तयोः संयोगावसानस्यावश्यंभावित्वाद् अन्तःकरणवियोगे सति वियुक्तस्यात्मनोऽनालक्ष्यत्वाद् असद्भावोऽसंसारित्वं वा स्वयमेव कदाचित् प्रसज्येतेति मुक्त्यर्थं प्रयासोऽपि विफल एवेति चेदत्रोच्यते—मिथ्याज्ञानमूलकादेवान्तःकरणबुद्धिरूपोपाधिसंयोगादात्मनो जीवत्वस्य संसारित्वस्य च सद्भावात् । यावदस्य सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य नाशो न भवति तावदेवास्य बुद्धिसम्पर्केण जीवत्वं संसारित्वं च न निवर्तते । सम्यग्ज्ञानेन मिथ्याज्ञानस्य निवृत्तौ तु तत्प्रयुक्तबुद्ध्यादिसम्बन्धस्यापि निवृत्त्या आत्मनः स्वाभाविकं शुद्धबुद्धमुक्तसच्चिदानन्दस्वरूपत्वमुपपद्यते । 'योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः स समानः सन् उभौ लोकावनुचरति' इत्यादिश्रुत्या अन्तःकरणसम्बद्धस्यैवात्मनो लोकान्तरगमनं सिद्धं भवति, नतु अन्तःकरणासम्बद्धस्य । 'ध्यायतीव लेलायतीव' इति श्रुतेः । तथा च नायमात्मा शुद्धबुद्धमुक्तस्वरूपः स्वतो ध्यायति, नापि स्वतश्चलति, अपि तु तदाभासप्रकाशेन ध्यायन्त्यां बुद्धौ ध्यायतीव,

चलन्त्यां बुद्धौ चलतीव प्रतीयते । इति सिद्धम् । यथा आकाशो व्यापकत्वाद् न स्वतश्चलति किन्तु घटपटाद्यौपाधिकस्तु घटाकाशः पटाकाशो वा देशाद्देशान्तरं नीयमानश्चलत्येव तद्वदत्रापि बोध्यम् । अतएवोक्तरीत्या गगनादेरिवात्मनो विभुत्वेनापरिच्छिन्नत्वेऽपि घटपटाद्युपाधिभेदेन घटाकाशादिवद् अन्तःकरणोपाधिवशेन औपाधिकमेव तस्य परिच्छिन्नत्वं विज्ञेयम् । अथात्मनो विभुत्वे तस्य सर्वमूर्तसंयोगित्वेन सर्वत्रैव सत्त्वात् चैत्रात्मनो मैत्रादिशरीरावच्छेदेनापि सुखदुःखाद्यनुभवापत्तिः सर्वानुभवविरुद्धा प्रसज्येतेति चेन्मैवम्, अनाद्यविद्यावशोपार्जितं पूर्वपूर्वभवादृष्टाकृष्टपरमाणाद्वारब्ध-तत्तदन्तःकरणादि संवर्लितशरीरावच्छेदेनैव सुखदुःखाद्यनुभवस्य सद्भावेन दोषाभावात्, अतएव मीमांसकधौरेयेण कुमारिलभट्टेनापि आत्मनो विभुत्वं नित्यत्वञ्च तन्त्रवार्तिके निम्नप्रकारेण व्यवस्थापितम्—‘अनवच्छिन्नसद्भावं वस्तु यद् देशकालतः । तन्निर्त्यं विभु चेच्छन्तीत्यात्मनो विभुतेष्यते ।’ इति । एतावता न तावदात्मनि चलनं स्वभावतः संभवति सर्वव्यापिनः संयुज्यमानविभुज्यमानदेशासंभवे चलितुमसामर्थ्यात् । अथ कथमस्य सर्वव्यापित्वमिति चेद् अत्रोच्यते—सर्वत्र तस्योपलभ्यमानकार्यत्वात् । अहं प्रत्ययेन हि चैतन्यस्वभावस्यात्मनोऽस्तित्वमात्रमवगम्यते । नतु देशतः कालतो वा विशेष्यते । सुखदुःखाद्युपलब्धिर्वा नहि क्वचिदगतैस्तैर्नोपलभ्यते । नहि सुखदुःखादयः शरीरधर्माः वक्तुं पार्यन्ते । मृतशरीरादौ व्यभिचारात् । तत्र यदि असर्वगत आत्मा स्यात्तदा यदेव यद्वता देशेन शरीरं युज्येत तदा तत्रैव सुखाद्युपलब्धिः स्याद् नान्यत्र । अथैतदेवात्मनो देशान्तरादागमनस्य लिङ्गम्, तथा च विरुद्धोऽयं हेतुरात्मनो विभुत्वसाधने, यदि शरीराद् बहिरपि किञ्चित्कार्यमात्मन उपलभ्येत शरीरान्तरे वा सुखदुःखादय उपलभ्येरन् तदा आत्मनः सर्वगतत्वमध्यवस्येत, यतो हि स्वशरीरान्तर्वर्त्येव सुखदुःखादिकार्यं यत्र यत्र च तस्य गमनं तत्र तत्र पययिणोपलभ्यते तस्मात् तच्छरीरकार्यवदेव तत्सहितगतस्योपपत्स्यते, अन्यथा

शरीरमपि तुल्ययुक्त्या सर्वगतमापद्येत, तस्माच्छरीरवदेवास्य तत्र तत्र गमनापत्तेः सुतरां सक्रियत्वप्रसङ्गः, तथा च युगपद् यदि सर्वत्र कार्यमात्मगतं भवेत् । ततः सर्वगतत्वं स्यात् पययिषु शरीरवद् ।’ इति चैन्मैवम् — आत्मा शरीरसंमिश्रस्तेनैव सह संगमात् । तत्र तत्र सुखादीनि कार्याणि प्रतिपद्यन्ते ॥’ इति रीत्या आत्मनोऽसति आगमने नहि किञ्चिद् विरुद्धं, सति आगमने तु बहुविरुद्धं भवति, तथाहि—‘स्वनस्तावदमूर्तत्वान्न भूतैर्मिश्रताऽत्मनः । ततश्च तैरसंहिलष्टो न नेतुं शक्यते क्वचित् ॥’ इति रीत्या मूर्तानामपि सूक्ष्माणां चन्द्रादित्यप्रकाशादीनां न मृत्पिण्डादिभिः सह मिश्रत्वमुपपद्यते तन्नयनेन वा नयनं भवति तदा स्वभावेनात्यन्तामूर्तस्य आत्मनो ज्ञानसन्तानस्य वा भूतैर्मिश्रत्वं भवेदिति का कथा ? तथा च शरीरादन्यस्तेन असंपृक्तश्चास्पर्शत्वाच्चानाकृष्यमाणः शरीरे गच्छति सति तद्गताकाशप्रदेशवदात्मा पश्चान्निसृतस्तत्रैव तिष्ठेत् । नहि तस्य वायुना पृथिव्यादिभिर्वा प्रेरणं संभवति, येन स्वतन्त्रः परप्रेरितो वा गच्छेत् । ज्वालाप्रभृतीनां तु स्पर्शवत्त्वाद् वायुना प्रेर्यमाणानामुल्कादिना वा नीयमानानां गमनमुपपद्यते, आत्मनः सर्वगतत्वे तु यत्र यत्र गम्यते तत्र तत्रात्मानुस्यूतिरस्तीति चेतन्यानुवृत्तिर्युक्ता, यथा पूर्वाकाशप्रदेशत्यागे सर्वगतत्वादेव परेणावकाशदानसिद्धिः ।’ किञ्च ‘असर्वगतपक्षे स्याद् जीवो देहादनिर्गतः । अणुः शरीरमात्रो वा सर्वथाऽपि न युज्यते ॥’ इति रीत्या यदि तत्र नित्यः सन्नात्मा शरीराभ्यन्तरवर्ती अणुरूपः कल्प्यते तदा देहं न व्याप्नुयात्, ततश्च सम्पूर्णगात्रस्थसुखपुष्ट्यादिनैव संभवेत् । एतावता यदि अणुमात्र आत्मा स्यात्तदा यावानेव प्रदेशविशेषस्तेनाधिष्ठितः स्यात् तन्मात्रगता-नामेव सुखदुःखादीनामुपलब्धिः स्यात्, ततश्चैकस्मिन् क्षणे शिरःपादादिवेदनानुभवो नस्यादिति’ तस्माद् विभुरेव नित्यचेतनात्मेति सिद्धं भवति । अधिकं चेद् द्रष्टव्यं तर्हि वटोदर-संस्कृतमहाविद्यालयीय सुरभारती-पत्रिकायां मम लेखोवलोकनीय इत्यलमधिकेन ।

प्राचीनव्याकरणस्य नव्यव्याकरणान्महद्वैशिष्ट्यम्

लेखकः—म० म० पण्डितराजः श्रीगोपालशास्त्री दर्शनकेशरी, [काशीपण्डितसभाध्यक्षः]

नव्यव्याकरणस्य कथं निर्माणमभूदयमेव विषयः साम्प्रतिक-विदुषां दृष्टिच्छन्नोविद्यते । यत इयं नव्य-व्याकरणविडम्बना इदानीं सर्वेषां शिरसि पिशाचिनीव नरीनृत्यते । पश्यन्तु मनागहं तद्विषयेऽभिधाय पश्चात्स्ववक्तव्यं विवरिष्ये ।

धर्मकीर्तिर्नामा महान् बौद्धो विद्वान् समजनि । यो हि पुरुषोत्तमदेवस्य भाषावृत्तिवत् वैदिक-सूत्राण्यपाकृत्य विशिष्ट-सूत्राण्यपि कियन्ति परिहाय चतुर्विंशति-शतान्येव सूत्राणि अष्टाध्यायीसूत्रपाठात् संगृह्य द्वादश्यां शताब्द्यां रूपावतारनामकं लक्ष्यप्रधानं प्रक्रियाग्रन्थं निर्ममौ ।

तदनन्तरं रामचन्द्रदीक्षिताख्यो दाक्षिणात्यः पण्डितः प्रक्रियाकौमुदीं रूपावतारानुकृत्या लक्ष्यप्रधाना-मेव षड्विंशतिशत-सूत्रसंग्रहेण निर्मितवान् ।

तदनन्तरं षोडशशताब्दीमध्ये भट्टोजीदीक्षितेन सर्वापि अष्टाध्यायीं व्याख्यातुकामेन तदनुकृत्यैव सिद्धान्तकौमुदी लक्ष्यप्रधाना जग्रन्थे । इति संक्षिप्तः क्रमिक इतिहासः ।

इत्येवं प्राचीनव्याकरणक्रमं विलोप्य धर्मकीर्ति-प्रभृतयो वैयाकरणा नव्यव्याकरणं लक्ष्यप्रधानं निरमुः । अत्र नव्यव्याकरणे 'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्' इति लौकिकाभाणकमेव चरितार्थतामेति । तथाहि—

पश्यन्तु सर्वप्रथमं पाणिनिना प्रकृतिप्रत्ययविभागेन धातुतः कृतप्रत्ययान् विधाय शब्दनिर्माणं कर्तुम् 'धातुपाठ'-नामकं पुस्तकं विरचितमासीत् । तस्य नव्यव्याकरणेऽस्मिन्ननुपयोगात् सर्वथा विलोप एव जातः । येन प्राचीनव्याकरणे धातुतः स्वेच्छया शब्द-निर्माणवैशिष्ट्यं वितन्यमभूत् ।

द्वितीयं प्राचीनव्याकरणस्य वैशिष्ट्यम् लक्षणप्रधाना लक्ष्यसिद्धिः । यतोहि लक्षणे सूत्रे लक्ष्याप्यानीय उदाहरणानि संगृह्य साध्यन्ते । येन सर्वेषाम् उदाहरणानां सम्यग् ज्ञानं जायते ।

उदाहरणतो यथा—बहुगणवतुडति संख्या १।१।२३ इति सूत्रस्योदाहरणानि प्राचीनव्याकरणाध्येतॄणां समक्षे-बहुकृत्वः बहुधा बहुकः बहुशः । गणकृत्वः गणघा गणकः गणशः । तावत्कृत्वः तावद्धा तावत्कः तावच्छः । कतिकृत्वः कतिधा कतिकः कतिशः । इति भूयांसः प्रयोगा उपस्थिता भवन्ति । तत्रैव नव्यव्याकरणाध्येतॄणां समक्षे तु केवलं कति प्रयोगे एकत्रैव 'बहुगणवतुडति संख्या' इति सूत्रमुपात्तम् इति 'कति' इत्येकमेव सूत्रस्योदाहरणम् ते जानन्ति । इति स्वयं पश्यन्तु कियान्मेद उभयोः ।

उत्सर्गापवादन्यायेन लक्षणानां प्रवृत्तिः । इति तृतीयं वैशिष्ट्यमपि क्रमज्ञाने सत्येव उत्सर्गापवादज्ञानं साधु संजायते । क्रमभङ्गेन सूत्रं पठतां नव्यवैयाकरणानां किं सूत्रं कस्यापवादकमिति न स्पष्टप्रतिपत्तिरुत्सर्गापवादयोस्तेषां जायते ।

किन्तु इत् इत्याद्यनुबन्धप्रयोगेण सूत्रविन्यास इति चतुर्थं वैशिष्ट्यं तु नव्यवैयाकरणानां भवत्येव नहि । यतोहि प्राचीनव्याकरणे एव प्रथमाध्यायस्य द्वितीये पादे 'गाङ्कुटादिभ्योऽङ्गिन् इत् १।२।१ इत्यादीनि डित्किद्विधायकानि सूत्राणि नव्यवैयाकरणैरलभ्यानि सन्ति । अत एवाहं कथयामि 'विनायकं प्रकुर्वाणो रचयामास वानरम्' इति डित्कित्प्रत्ययज्ञानशून्यो वैयाकरणस्तु किंवैयाकरण इति किं तस्य कृते वक्तव्यमित्यलम् ।

सूत्राणामधिकारानुवृत्तिविधया क्रमविन्यास इति पञ्चमम् वैशिष्ट्यमपि प्राचीनव्याकरणाध्येतार एव विदन्ति न नव्यव्याकरणविदः । यतोहि तत्र रूपावतार-सिद्धान्तकौमुदीप्रभृतिग्रन्थेषु तु क्रमं विनाश्य लक्ष्यस्थाने सूत्राणामुपन्यासोऽस्ति । यतोऽल्पकायानामपि ङ्किते च १।१।६ इत्यादि सूत्राणां 'ङित्किदगिन्ति-मित्ते इग्लक्षणे गुणवृद्धौ न स्त' इति सूत्राच्चतुर्गुणां वृत्तिम् आधुनिका नव्यव्याकरणच्छात्रा घुष्यन्तो म्रियन्ते । इत्यहो अन्धपरम्परा नव्यव्याकरणे प्राचीनव्याकरणच्छात्रास्तु क्रमशः सूत्रपाठं कुर्वन्तोऽधिकारसूत्राण्यादाय तथोपरितनसूत्रेभ्योऽनुवृत्तिपदानि च ग्राहं ग्राहम् स्वयं सूत्रवृत्तिं निर्मान्ति । तथाहि—

उपदेशेऽजनुनासिक इत् १।३।२

„ हलन्त्यम् „ १।३।३

ढो ढे लोपः ८।३।१३

रो रि „ ८।३।१४

„ खरवसानयोर्विसर्जनीयः ८।३।१५

स्तोः ऋचुना ऋचुः ८।४।४०

„ ष्टुना ष्टुः ८।४।४१

इत्येवं क्रमेण सूत्रपाठं कुर्वन्तः प्राचीनाः छात्राः स्वयं सूत्रवृत्तिं निर्मान्ति । इति महद् वैशिष्ट्यम् नव्यापेक्षया प्राचीनस्य व्याकरणस्येति हस्तोद्यमं वक्तुं पाय्यते । उक्तम् मया पाणिनीयनाटके—

सूत्रवृत्तिं स्वयं कुर्व्युरध्यायिनः

पाठनस्य प्रकारोऽयमासीन्मुनेः ।

तद्विहन्त्रो पठत्प्राणहन्त्रो हृदा

कौमुदीपाठरीतिद्वृतं हीयताम् ॥ इत्यादि

संज्ञा च परिभाषा च विधिनियम एव च ।

अतिदेशोऽधिकारश्च निषेधश्चेति सप्तकम् ॥

इति षष्ठम् वैशिष्ट्यम् अपि सप्तविधसूत्रप्रकाररूपम् । प्राचीनव्याकरणच्छात्राणामेव भवति न तु नव्यच्छात्राणाम् । यतो हि लक्षणप्रधानचक्षुष्काणां तु सूत्राणां प्रकारज्ञानस्यावश्यकता प्रतिलक्षणस्थले समुपतिष्ठते न तु लक्ष्यस्थले । अतो लक्ष्यप्रधानचक्षुष्का नव्यवैयाकरणा अन्धा एव सूत्राणामर्थमर्मज्ञाने ।

उदाहरणतः पश्यन्तु । संयोगान्तस्य लोपः ८।२।२३ इति सूत्रादधः रात् सस्य ८।२।२४ इति सूत्रम् । तच्च व्यर्थं भाति । यतो हि कर्तुस् इत्यत्रापि तु संयोगान्तः सकारोऽस्ति । तस्य लोपस्तु संयोगान्तस्य लोप इत्यनेनैव स्यात् । कथं इदं रात्सस्येति सूत्रम् इति शङ्कायां प्राचीनव्याकरणच्छात्रस्तु “प्राप्तौ सत्यां विधिनियमाय कल्पते” इति परिभाषाबलात् रेफात्परो यदि संयोगान्तलोपस्तर्हि सस्यैव स्यात् नान्यस्य वर्णस्येति द्रुतं कल्पनया नियमितमर्थं करोति नव्यव्याकरणच्छात्रस्तु कूपमण्डूकवत् वृत्तिघोषणपरो नेदं वैशिष्ट्यं जन्मशतेनापि ज्ञातुमर्हति सूत्रवृत्तिनिर्माणेऽसमर्थतयेतिदिक् ।

संहितासंप्रसारणेऽनिङ् वृद्धिगुणद्वित्वाभ्यासादिप्रकरणकल्पनया सूत्रनिर्माणं पाणिनिना कृतं विद्यते । तानि तु प्रकरणानि क्रमेण सूत्राणि पठितवन्तः प्राचीनवैयाकरणा एव ज्ञातुं समर्था न तु क्रमपाठभङ्गेन निर्मितग्रन्थाभ्यासिनो नव्यवैयाकरणाः छात्राः तत्र पुस्तकेषु संहिताऽधिकारप्रकरणम् सम्प्रसारणप्रकरणम् इट्प्रकरणम् अनिट्प्रकरणम् द्वित्वप्रकरणम् अभ्यासप्रकरणम् इत्यादिप्रकरणान्येव न सन्ति । तर्हि कथमिमे पाणिनिप्रकरणानभिज्ञा व्याकरणमर्मज्ञा भविष्यन्ति इति स्वयं विचारणीयं सर्वैः ।

अतः संस्कृतव्याकरणाध्ययने प्राचीनव्याकरणपाठविधिरेव प्रशस्यः । यतो हि महावैयाकरणेन आर्षचक्षुषा पाणिनिना स विधिः स्वाष्टकशब्दानुशासने सम्भूत इति सैवाष्टाध्यायी परिशीलनीया सर्वैरिति अवर्णनीयं वैशिष्ट्यं प्राचीनव्याकरणे न तु नव्यव्याकरणे । इत्यप्यग्रे क्रमशो द्रष्टव्यम्—प्राचीनव्याकरणस्य वैशिष्ट्यम् विद्वद्भिः ।

तथाहि—सार्वधातुकार्द्धधातुकङिटिल्लकारकल्पनया तिङन्तप्रयोगाणां सिद्धिः इत्यष्टमम् वैशिष्ट्यम् ।

अष्टाध्यायीसूत्रपाठे तृतीयाध्यायस्य प्रथमपादे प्रारम्भतः सनादिद्वादशप्रत्ययानां विधानं विद्यते । तत्रैव तेषां प्रत्ययानां धातोरग्रे योगं विधाय ‘सन्त्यङोः’ ६।१।९ इति सूत्रेण द्वित्वं कृत्वा सप्तमाध्यायस्य चतुर्थपादीयाभ्यासकृत्यं च विधाय सन्तन्त्यङन्ततया

‘सनाद्यन्ता धातवः’ ३।१।३२ इति सज्ञया तिङन्तक्रिया निर्माणेऽतिसारल्यं विद्यते प्राचीन-व्याकरणप्रक्रिया-याम् । तदपि तु नव्य व्याकरणे सिद्धान्तकौमुदीप्रभृति-ग्रन्थे सन्नन्तयङन्तणिजन्तादि पृथक् प्रकरणकल्पनया बहु आडम्बरं कृतं विद्यते ।

एवमेव सार्वधातुकार्द्धधातुकादिप्रकरणं यत्प्राचीन-व्याकरणेऽस्ति । तत् प्रकरणं सिद्धान्तकौमुद्यामस्त्येव नहि । व्यर्थमेव भ्वादि-दिवादि-चुराद्यादिकल्पनया आडम्बरं विहितं विद्यते । केवलं सार्वधातुकलकारेष्वेव तु गणकार्यं जायते । आर्द्धधातुकलकारे किमस्ति प्रयोजनं गणानामिति स्वयं विचारयन्तु सर्वे ।

मुनिना पाणिनिना तु प्रथमपादे तृतीयाध्यायस्य नवति (९०) सूत्रैरेव प्रत्ययविधिपूर्विका तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे लस्याधिकारे ३।४।७७ सूत्रतः ३।४।११७ सूत्रार्वाधि सर्वापि तिङन्तसिद्धिः समापितास्ति । सा हि एभिरक्रमपद्धतिचालकैर्दीक्षितपारिवारिकैर्विस्तृतं विधाय महदसहनीयमनर्थं सम्पादितम् । लक्ष्यप्रधानदृष्ट्या पल्लवग्राहिता च छात्रेषु आसञ्जितेति महादुरूहम् पाणिनीयं व्याकरणं विकृतं जातम् । विनयकम् ।

आदेशागमविकरणादि कल्पनायामपि महल्लाघवम् पाणिनेरिति नवमं वैशिष्ट्यम् ।

इत्यत्रापि प्रत्ययादेशप्रकरणं पाणिनेः तृतीयाध्यायस्य चतुर्थपादे सप्तमाध्यायस्य प्रथमपादे पूर्वं ततो नुमाद्यागमः । इत्यादि । तदपि वैशिष्ट्यम् एभिः सर्वथा विनाशितम् । न भवत्यनुगम आदेशागमयोराधुनिका-ऽध्यायिनाम् नव्यवैयाकरणानाम् ।

संहिता-समास-नामधातु-कृदन्त-तद्धित-सौप-तैड-सिद्धिः । इति सिद्धिसप्तककल्पना दशमं वैशिष्ट्यम् । इदन्तु वैशिष्ट्यमेभिरपि यथाकथमपि विगुणितं कृत्वापि सुरक्षितं विद्यते ।

धात्वङ्गकृतद्धिताव्ययसुप्तिङ्पदादेशानां स्थानि-वद्भावेन स्थान्यादेशकल्पनेति एकादशं वैशिष्ट्यमपि न तादृक् विशदं भवति तेषां ये क्रमेण सूत्राऽध्ययनं न कुर्वन्ति ।

धातुपाठ-सूत्रपाठ गणपाठोणादिपाठ-लिङ्गानुशासना-ख्यया पञ्चपाठी कल्पनेति द्वादशं वैशिष्ट्यं तु सर्वथा विलुप्तम् ।

क इदानीं धातुपाठं अभ्यस्यति । सूत्रक्रमपाठस्य तु विनाशका इमे धर्मकीर्तिप्रमुखा एव । गणपाठोणादिपाठ-लिङ्गानुशासनाध्ययनविलोपः स्वभावत एव जातोऽस्ति । तत्र कालात्मा भगवानेव कारणम् ।

पदकोशसञ्चयाय सर्वतः प्रथमं सूत्राणां पदच्छेद-सन्धि-समासादिकं विधायार्थकरणम्, तत्र यदि तावद्भिः पदैः सूत्रार्थः पूर्णो न भवति चेत् ततः पूर्वसूत्रेभ्योऽधिकारपदस्य पदानां वा आहो सर्वस्यैव सूत्रस्यानुवृत्तिं कृत्वा सूत्रार्थपूरणम् । इति त्रयोदशं वैशिष्ट्यम् । वैशिष्ट्य-मिदन्तु पाणिनीयाष्टके (अष्टाध्याय्यामेवास्ति) ।

इदन्तु एषु सूत्रक्रमविहीन-रूपावतारसिद्धान्त-कौमुदीप्रभृतिग्रन्थेषु सम्भवत्येव नहि अत एवाष्टा-ध्यायोघोषणम् अस्माभिः कार्यते । कथ्यते च रहस्यं यत् ‘सूत्रेष्वदृष्टं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयं सर्वत्र, इत्येवं क्रमेण सूत्राणि संघुष्य पदच्छेदसन्ध्यादिकं कृत्वा पूर्वसूत्रेभ्योऽनुवृत्त्यधिकारपदानि गृहीत्वा स्वयं छात्राः सूत्रार्थं कुर्युरिति । तदर्थं नियमोऽपि दर्शितः ।

तथाहि—

सम्प्रघुष्य क्रमात्पाणिनीयाष्टकं
सन्धिबोधात्पदच्छेदतोऽर्थं कुरु ।
पूर्वसूत्रं परस्मिन् समासज्जयन्
निर्विशेषां जहत्तद्विभक्तिं समाम् ॥
पूर्वसूत्रं परस्मिन् समासज्जदा-
स्वाधिकारावधिभृद्भूलावृद्धितः ।
तत्समानं पदं स्वं जहद्दीतरत्
सर्वमेवोपहारी करोत्यादरात् ॥
किन्तु तत्रापि चेद् यद्विशेष्यादिकं
तत्समानं पदञ्चापि याति स्वतः ।
इत्थमाविष्करोत्यर्थमत्यद्भुतं
यो हि जन्मान्ततो नैव विस्मर्यते । इति

निष्कर्षोऽस्यायमेवास्ति यत् यस्य सूत्रस्यार्थोऽभी-ष्टोऽस्ति । तस्य पदच्छेदादिकं विधाय तत्सूत्रस्थपदेभ्यो विषमविभक्तिस्थपदानि यान्यपि पूर्वसूत्रे स्युस्तानि

सर्वाणि ग्राह्याणि । ततोऽपि यदि आकांक्षापूर्तिर्न स्यात्तदा ततः पूर्वसूत्रात् विषमपदान्येन गृहीत्वाकांक्षापूर्तिः कार्य्या । एवं हि पाणिनिना सूत्राणां वृत्तिनिर्माणायैव क्रमविन्यासोविहितोऽस्ति । उदाहरणतो यथा—

स्तोः ऋचुना ऋचुः ८।४।४०

„ ष्टुना ष्टुः ८।४।४१

ढो ढे लोपः ८।३।१३

रि रो „ ८।३।१४

इति पूर्वमपि दर्शितम् ।

इत्येवं क्रमेण सूत्राणामध्ययने स्वयं नियमतः सूत्र-वृत्तिनिर्माणमष्टाध्यायीपाठका एव कर्तुमर्हन्ति । नहि रूपावतारसिद्धान्तकौमुदीपाठका इति त्रयोदशं वैशिष्ट्यं पाणिनेः ।

परनित्यान्तरङ्गापवादन्यायेन वादिप्रतिवादिबिधया विप्रतिषेधे परं १।४।२ । पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१ इत्यादि-न्यायाधीशचतुष्टयकल्पनया शतरङ्गक्रीडया पदसिद्धि-करणम् । इति चतुर्दशं वैशिष्ट्यम् ।

अस्मिन् वैशिष्ट्ये 'सर्वं पदं हस्तिपदे निविष्टम्' इति-वत् सर्वमपि वैशिष्ट्यं साधु साधु अन्तर्भवति । तदपि च अष्टाध्यायीपाठाधारमेव कर्तुं पाय्यते । नहि क्रमविहीन-सूत्रपाठिभिः सिद्धान्तकौमुदीसूत्रवृत्तिघोषकैः ।

यतो हि सूत्राणां पूर्वापरीभावज्ञानम् अष्टाध्यायी-पाठात् । तत्रैव अष्टमाध्यायस्य द्वितीयपादे प्रथमं सूत्रं पूर्वत्रासिद्धम् ८।२।१ यस्यार्थो भवति इतः पूर्वत्र सपादसप्ताध्यायीसूत्रेषु अष्टमाध्यायस्य द्वितीय-पादम् तृतीयपादं चतुर्थपादं च असिद्धम् । पूर्वत्रा-सिद्धमिति सूत्रम् अधिकारसूत्रं भवद् अग्रे गत्वा गत्वा पूर्वत्र असिद्धम् पूर्वत्र असिद्धम् इत्येवं वदति । यतश्चायमर्थो भवति त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परम् असिद्धमपि ज्ञेयमिति ।

इत्थं पाणिनिशब्दशास्त्रस्य सर्वमपि वैशिष्ट्यं क्रम-सूत्रततिरूपम् विनाश्य एभिर्नवीनैः पाणिनेः चतुर्दशापि वैशिष्ट्यानि विनाशितानीति महती अन्धपरम्परा विजृ-म्भितास्ति । यस्या दूरीकरणमत्यन्तमावश्यकम् ।

यदर्थं मया तत्रैव पाणिनिप्रशस्तौ समुदीरितम्—

काठिन्यवृद्धिः क्रमसूत्रलोपान्मेधा-
विलोपोऽपि च वृत्तिघोषात् ।

हा ! निष्क्रमा रीतिरभूतपूर्वा-
महर्षिशिक्षोत्तमशस्यद्वर्वा ॥

इत्यादि । तत्रैव कणेहत्य द्रष्टव्यम्—

इह चतुर्दशवैशिष्ट्यान्वपि प्राधान्येन दर्शितानि । इत्थं वैशिष्ट्यानि तु अनन्तानि भवितुमर्हन्ति । तत्र शतरङ्गक्रीडया कथं प्रयोगसिद्धिः । इति मनाक् उदा-हरणतः पश्यन्तु—

एकः—आर्यं सखे ! राम + औ इत्यत्र 'आद्गुणः' ६।१।८७ इति सूत्रेण अकारस्य औकारस्य च मेलनेन ओकारमेकादेशं विधाय 'रामो' इति भवितुमर्हति । इयं मे प्रथमा गुटिका ।

द्वितीयः—नहि नहि विप्रतिषेधे परं कार्यम् १।४।२ इति न्यायाधीशाज्ञया वृद्धिरेचि ६।१।८८ इति परसूत्रेण अकारस्य औकारस्य च मेलनेन औकारमेकादेशं वृद्धिवर्णं करिष्यामि । इति मे द्वितीया गुटिका, चल त्वं किं चलसि ?

प्रथमः—नहि नहि अहमपि 'विप्रतिषेधे परं कार्यम्' इतिन्यायाधीशाज्ञयैव 'प्रथमयोः पूर्वसवर्णः' ६।१।१०२ इति तृतीय गुटिकया पूर्व-सवर्णदीर्घमाकारं करिष्यामि । चल त्वं कथं चलसि ?

द्वितीयः—नहि नहि अत्र 'नादिचि ६।१।१०४' इति निषेधगुटिकया चतुर्थ्या ते पूर्वसवर्णदीर्घनिषेधे मे द्वितीय-गुटिका एकादेशात्मिका औकारवृद्धिरेव बली-यसीति जितं मया । इत्येवमनन्तं वैशिष्ट्यं पाणिनि-शब्दशास्त्रे विद्यते । तस्य प्रचारः स्वतन्त्रभारते आव-श्यकः । अत्र स्वल्पकाले लेखे किं किमहं दर्शयामि संक्षेपतो विदन्तु विज्ञा अष्टाध्यायीमहत्त्वम् ।

क्रमसूत्रततिप्रपाठस्त्रिमुनि-
 व्याकृतिचित् प्रवर्द्धताम् ।
 भवतान्मुनिनीतिशिक्षया
 पदबोधादिसमाजशास्त्रभृत् ॥
 समाजशास्त्रावगतिर्भवेदित
 स्तथेतिहासादि नयादि बुध्यते ।
 न केवलेयं पदसिद्धिसंहिता
 द्विजत्वसम्पादनसञ्चिकाद्भुता ॥

वैशिष्ट्यसम्बन्धे च तत्रैव पाणिनीयप्रबोधाभिधेः-
 मिनेये—
 नास्तीह पारं किल पाणिनीये
 वैशिष्ट्यबाहुल्यभृते सुपूर्णे ।
 नान्तं न मध्यं न पुनस्तथादिम्
 पश्याम्यहं-पाणिनि-शब्दशास्त्रे ॥
 इत्यलं शुभं भूयात्
 सौर ५ ज्येष्ठ २०२८ वै०

आत्मतत्त्वविचारः

लेखकः—स्वामी श्री माधवाचार्यः

व्याकरण-न्याय-वैशेषिक-वेदान्ताचार्यः

प्रधानाचार्यः

कर्णधण्टा वाराणसीस्थ श्रीरामानन्दपीठ-
 संस्कृतमहाविद्यालयस्य

अनाद्यचित्संबन्धनिबन्धनाज्ञानान्धकारेणाभिभूता
 आत्मस्वरूपं प्रकृतेः परं ज्ञानानन्दमयमजानन्तो
 देवोऽहम् मनुष्योऽहमिति अजडत्वाभावे देहेऽहमित्याका-
 रिकां बुद्धिं कुर्वन्त ईश्वरोहमहं भोगी सिद्धोहं बलवान्
 सुखीति स्वतन्त्रत्वमभिमन्यमाना अनाद्यवि द्यासंचित-
 पुण्यपापकर्मानुगुणमनेकयोनिषु परिभ्रमन्तः प्रतिजन्मा-
 ध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकरूपतापत्रयदावानलदह्य-
 माना अनादिकालतः संसरन्तोऽप्यतीतानागतानभिज्ञ-
 तया तत्र संसारे चिन्तारहिता गर्भजन्मबाल्ययौवन-
 वार्द्धक्यमरणरूपतां भजन्तो दुःखपरम्परामनुभूयानन्त-
 क्लेशभाजने संसारसागरे मग्ना व्याकुलीभवन्ति, तन्नि-
 वृत्तिनिदानमनुसंदधाना विवेकिनः, नानाश्रुतिस्मृतीति-
 हासपुराणेषु आत्मतत्त्वसाक्षात्कारमेव तदुपायमाकल्या-
 नभूवुः, तत्र परमकारुणिको अक्षपादो मुनिः तत्त्वज्ञान-

वैराग्यैश्वर्यसम्पन्नः षण्णां पदार्थानां साधर्म्यवैधर्म्यभ्यां
 तत्त्वज्ञानमेवात्मतत्त्वसाक्षात्कारप्राप्तये परमः पन्था इति
 तत्र प्राणापाननिमेषोन्मेषजीवनमनोगतीन्द्रियान्तर-
 विकाराः सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नाश्चात्मनो लिङ्गानि
 इत्यात्मनो लक्षणमुक्तवान् । इच्छाद्वेषसुखदुःखज्ञानानि
 आत्मनो लिङ्गमिति आत्मनो लक्षणम् परमदयालुरक्ष-
 पादमुनिस्त्वत्वांश्च । तथा च सुखादयः क्वचिदाश्रिताः
 गुणत्वात् रूपादिवत् इत्यनुमानेनात्मा सिद्ध्यति ।

अत्र चार्वाकाः—देह एव आत्मा । देहातिरिक्ते
 आत्मनि प्रमाणाभावात् नास्ति तत्त्वज्ञानस्यावश्यकता,
 यद् विना मोक्षानुपपत्तिः । ननु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः ।
 मोक्षस्तु आत्मज्ञानं विना भवितुमशक्यः, उक्तञ्च
 श्रुते ज्ञानान्न मुक्तिरिति चेन्न नास्ति कर्म, नास्ति कर्म-
 फलं नायं दोषनिमित्तो संसारः. नास्ति प्रेत्यभावः

नास्ति जन्तुर्जीवो वा सत्त्वं आत्मा वा यः प्रेयात्
अनिमित्तं जन्म, अनिमित्तो जन्मोपरम इत्यादिमान्
प्रेत्यभावः, देहेन्द्रियवेदनासन्तानोच्छेदे प्रति सन्धाना-
भ्यां निरात्मकः । प्रेत्यभावः नीतिकामशास्त्रानुसारेण
अर्थकामौ एव परमपुरुषार्थौ मन्तव्यौ पारलौकिक-
मोक्षरूपपुरुषार्थे मानाभावात् ।

पृथिव्यप्तेजोवायवः भूतानि चत्वारि तत्त्वानि ।
तेभ्यः एव देहाकारपरिणतेभ्यः किष्वादिभ्यः मदशक्ति-
वच्चैतन्यमुपजायते पृथिव्यप्तेजोवायुषु विनष्टेषु स्वय-
मेव चैतन्यं विनश्यति । तदितरविज्ञानघन एवैतेभ्यो
भूतेभ्यो समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति स, न प्रेत्य संज्ञा-
स्तीति ततः चैतन्यविशिष्टदेह एव आत्मा, प्रत्यक्ष-
प्रमाणेनावगम्यते ।

पारलौकिकपुरुषार्थस्य यावज्जीवनं सुखविशिष्ट
जीवनमेव पुरुषार्थो मन्तव्यः । उक्तञ्च—

यावज्जीवेत् सुखं जीवेत् नास्ति मृत्योरगोचरः ।
भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

किञ्चाङ्गनालिङ्गनादिजन्यसुखमेव पुरुषार्थः ।

नचास्य सुखस्य दुःखसंभिन्नतया पुरुषार्थत्व-
मेव नास्तीति वाच्यम् अवर्जनीयतया प्राप्तस्य
दुःखस्य परिहारेण सुखमात्रस्यैव भोक्तव्यत्वात् तद्यथा
घान्यार्थी सपलालानि धान्यान्याहरति, स यावदादेयं
तावदादाय निवर्तते । तस्माद्दुःखमयान्नानुकूल-
वेदनीयं सुखं त्यक्तुमुचितमिति यदि कश्चिद्भीरुः
देहातिरिक्तं जीवात्मानं स्वीकृत्य यमनियमादिना
चान्द्रायणव्रतादिना च शरीरं प्रपीड्य आत्मसाक्षा-
त्कारेणैव तत्त्वज्ञानेन मोक्षमन्विच्छन्नात्मानमेवोपास्य
सुखं त्यजेत् तर्हि स पशुवन्मूर्खो भवेदिति । उक्तञ्च
नास्तिक-शिरोमणिना—

त्याज्यं सुखं विषयसङ्गमजन्म पुंसां
दुःखोपसृष्टमिति मूर्खविचारणैषा ।
ब्रीहीन् जिहासति सितोत्तमतण्डुलाढ्यान्
को नाम भो तुषकणोपहितान् हितार्थी ॥

ननु पारलौकिकसुखाभावे विद्यावृद्धाः बहुवित्त-
व्ययशरीरायाससाध्ये अग्निहोत्रादौ कथं प्रवर्तन्ते

इति चेन्न अनृतव्याघातपुनरुक्तदोषैर्दुषिततया
वैदिकम्मन्यैरेव धूर्तवकैः परस्परं कर्मकाण्डप्रामाण्य-
वादिभिर्ज्ञानकाण्डस्य ज्ञानकाण्डप्रामाण्यवादिभिर्कर्म-
काण्डस्य प्रतिक्षिप्तत्वेन ऋग्यजुःसामात्मकत्रय्या
धूर्तप्रलापमात्रत्वेन अग्निहोत्रादेर्जीविकामात्रप्रयो-
जनत्वात् तथा चोक्तम्—

अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्ठनम् ।

बुद्धिपौरुषहीनानां जीविकेति बृहस्पतिः ॥

अतः कण्टकादिजन्यं दुःखमेव नरकं, लोकप्रसिद्धो
राजा एव परमेश्वरपदवाच्यः, देहोच्छेद एव मोक्ष-
पदवाच्यः । देहात्मवादे च 'कृशोहम्', 'कृष्णोहम्' इति
सामानाधिकरण्योपपत्तिः । ननु जीवात्मवादे देहाति-
रिक्ते, न च मम शरीरमिति व्यवहारेण देहातिरिक्तो
जीवात्मा सिद्धयतीति वाच्यम् ? मम शरीरमिति
व्यवहारस्य 'राहोः शिरः' इत्यादिवदौपचारिकत्वेन
देहातिरिक्ते जीवात्मनि प्रमाणाभावात् । तदैतत्सर्वं
समग्राहि ।

१

अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवायुनिलानलाः ।

चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥

किष्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।

अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।

मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी' इति ॥

ननु आत्मा शरीरव्यतिरिक्तः शरीराधिष्ठातृत्वा-
दित्यनुमानेन शरीरव्यतिरिक्त एवात्मा सिद्धयतीति
चेन्न अनुमाने व्याप्तिज्ञानं कारणम् । व्याप्तिज्ञाने
व्यभिचारशंकानिवृत्तये तर्कस्यापेक्षा भवति । तर्क-
व्याप्तिज्ञानस्यापेक्षा व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारशंका-
निवृत्तये तर्कपेक्षा एवं क्रमेणानवस्थाप्रसंगेनानुमान-
प्रमाणस्य वक्तुमशक्यत्वात् ननु शरीरस्य
चैतन्यमितिस्वीकारे मृतशरीरे चैतन्याभावेन
व्यभिचार इति चेन्न, यथा नैयायिक मते
मुक्तात्मनां ज्ञानाभावेन न ज्ञानाद्यधिकरणत्वं तथैव
मम मते मृतशरीरस्य ज्ञानाद्यभावेनादोषात् तस्माद्देह-
एव जीवात्मा । बौद्धास्तु सर्वं क्षणिकं क्षणिकं, दुःखं

दुःखं, स्वलक्षणं स्वलक्षणं, शून्यम् शून्यम् भावनाचतुष्टयमेव वदन्ति । ननु एक एव बुद्ध उपदेष्टा कथं उपदेशेषु भावनाचतुष्टयमिति चेन्न यथा गतोऽस्तमकं इत्युक्ते जारचौरानूचानादयः स्वेष्टानुसारेणाभिसरणपरस्वहरण-सदाचरणादिसमयं बुध्यन्ते तथैव बुद्धिभेदेनोपदिष्टेषु पदार्थेषु भावनाचतुष्टयस्वीकारेणादोषात् । तत्र क्षणिकत्वं नीलादिलक्षणानां पदार्थानां सत्त्वेनानुमातव्यं, तथा हि यत् सत् तत्क्षणिकं यथा जलधरपटलमिति अनुमानेनात्माभावत्वेन प्रतीयते । तच्च विज्ञानं द्विविधं प्रवृत्तिविज्ञानमालयविज्ञानञ्च । अयं घटः, अयं पट इत्यादि प्रवृत्तिविज्ञानं । अहमित्याकारकं ज्ञानं आलयविज्ञानम् । एषां मते वस्तुमात्रस्यैव भावनारूपत्वात् । भावनापदेन विज्ञानस्यैव ग्रहणम् । तदुक्तं बुद्धमतानुयायिना—

तत्स्यादालयविज्ञानं यद्भवेदहमास्पदम् ।

तत्स्यात् प्रवृत्तिविज्ञानं नीलपीतादिके भवेत् ॥ इति

ननु विज्ञानमेव जीवात्मा किं ज्ञानाश्रयस्यात्मनः स्वीकारेण तस्य स्वप्रकाशरूपत्वाच्चेतनत्वम् न च ज्ञानसुखादौ व्यभिचार इति वाच्यम् ज्ञानसुखादीनां विज्ञानस्यैवाकारविशेषस्वीकारेणादोषात् विज्ञानं च भावः । एवञ्च भावाः क्षणिकाः भावत्वात् दीपशिखावदित्यनुमानेन तस्य क्षणिकत्वं क्षणिकविज्ञानवत्वञ्चात्मेति पर्यवसितम् । यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्यात् तं प्रति एवं वक्तव्यं भवेत् । अनुमानप्रमाणं न भवतीति प्रतिज्ञामात्रेणैवानुमानस्य प्रतिषेधः आहोस्वित् साधनोपन्यासेनैव । यदा त्वम् प्रमितिकरणतावच्छेदकधर्मशून्यत्वात् इति साधनोपन्यासेन कुर्यात्तदा तनैवानुमानेनानुमानस्यैव प्रामाण्यं भवेत् । ननु क्षणिकविज्ञानस्यैवात्मत्वस्वीकारे उत्तरकाले घटपटादीनां ज्ञानं न स्यादिति वाच्यम् । पूर्वपूर्वविज्ञानस्य उत्तरोत्तरविज्ञाने हेतुत्वात्, एवं तर्हि सुषुप्तौ आत्मा न सिद्ध्येत् पूर्वोत्पन्नविज्ञानस्य क्षणिकत्वेन नष्टत्वात्तदानीं पुरीतद्देशावच्छेदेन मनः-संयोगस्य सत्त्वेन ज्ञानकारणीभूत त्वङ्मनोयोगस्यासत्त्वेन विज्ञानान्तरस्योत्पत्तुमशक्यत्वादिति वाच्यम्, सुषुप्तौ घटः पटः इति प्रवृत्तिविज्ञानस्यासत्त्वेपि अहमित्याकारकालयविज्ञानस्य सत्त्वेन विज्ञानरूपात्म-

सिद्धेः । ननु विज्ञानस्यात्मत्वे तस्य क्षणिकत्वेन तदाश्रितसंस्कारस्यापि क्षणिकत्वात् कालान्तरे स्मरणं नस्यादिति चेन्न । मृगमदेन सुगन्धद्रव्येण वासिते वसने तस्यापनोदने कृतेऽपि यथा गन्ध उपलभ्यते तथा पूर्वपूर्वविज्ञानजनितसंस्काराणां पूर्वपूर्वविज्ञाननाशेऽपि उत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमेण स्मरणोपपत्तेः ।

ते च बौद्धाः चतुर्विधया भावनया परमपुरुषार्थं कथयन्ति ते च माध्यमिक-योगाचार-सौत्रान्तिक-वैभाषिक-संज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धाः यथाक्रमं सर्वशून्यत्वं बाह्यशून्यत्वं बाह्यार्थानुमेयत्वं बाह्यार्थप्रत्यक्षत्वमेव वदन्ति ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतीर्थकर-सम्मतम् । अन्यथा तन्निवर्तयिषूणां तेषां तन्निवृत्युपाये प्रवृत्यनुपपत्तेः । तदिदं सर्वं दुःखं दुःखायतनं दुःखसाधनञ्चेति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं संपाद्यते ।

बाह्येषु गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिस्कन्धेषु सत्त्वपि तत्रानास्थामुत्पादयितुं सर्वं शून्यमिति प्रार्थमिकान् विनेयान् अचकथत् भगवान् बुद्धः । द्वितीयांस्तु विज्ञानमात्रग्रहाविष्टान् विज्ञानमेकमेव सदिति, तृतीयानुभयं सत्यमित्यास्थितान् विज्ञेयमनुमेयमिति, सेयं विरुद्धा भाषेति वर्णयन्तो वैभाषिकाख्यया ख्याता, एषा हि तेषां परिभाषा समुन्मिषति ।

विवेकविलासे बौद्धमतमित्थमभ्यधायि—

बौद्धानां सुगतोदेवो विश्वञ्च क्षणभंगुरम् ।
आर्यसत्त्वाख्यया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ।
दुःखमायतनं चैव ततः समुदयो मतः ॥
जीवानां कृते पञ्चैव संसारिकदुःखानि तदुक्तं—
दुःखं संसारिणः स्कंधास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ॥
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ।
पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्याः विषयाः पञ्चमानसम् ॥
धर्मायतनमेतानि द्वादशायतनानि तु ।
रागादीनां गणोऽयं स्यात् समुदेति नृणां हृदि ॥
क्षणिका सर्वसंसारा इति या वासना स्थिरा ।
स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
ननु सर्वेषामेव पदार्थानां क्षणिकत्वस्वीकारे

यदि स्थिर आत्मा कश्चिन्नास्थीयते तदा लौकिक-
फलसाधनसम्पादनं विफलं भवेत् । न ह्येतत्
संभविष्यति । अन्यः करोति अन्यो भुङ्क्ते इति,
तस्माद्योहं कर्माकरं सोऽहं सम्प्रति तत्फलं भुञ्जे
इति पूर्वापरकालानुयायिनः स्थायिनः तस्य स्पष्ट-
प्रमाणवसिततया पूर्वापरभागविकलकालकला-
वस्थितिलक्षणक्षणिकता विद्वद्भिर्नादरणीयेति चेन्न
“प्रमाणबलादायातः प्रवाहः केन वार्येत, इति
न्यायेन यत् सत् तत् क्षणिकं इति अनुमानप्रमाणेन,
क्षणिकतायाः प्रमिततया तदनुसारेण समानवर्ति-
नामेव प्राचीनः प्रत्ययः कर्मकर्ता उत्तर प्रत्ययः
फलभोक्तेति स्वीकारेण दोषाभावात् । न च पूर्वोत्तर-
क्षणवृत्तित्वमात्रे कर्तृत्वभोक्तृत्वयोर्व्यवस्था स्वीकारे
देवदत्तकर्तृकर्मणः फलं यज्ञदत्ते एव भविष्यति
पूर्वोत्तरक्षणवृत्तित्वयोः यज्ञदत्तदेवदत्तयोः समा-
नत्वादिति वाच्यम्, यथा मधुररसाभावितानामभ्र-
बीजानां परिकर्षितायां भूमावुत्पन्नानामङ्कुरकाण्ड-
स्कन्धशाखापल्लवादिषु तद्वारापरम्परया फले
माधुर्यनियमः तथैव यज्ञदत्तकर्तृकर्मणः फलम्
वासनासन्तानपरम्परया यज्ञदत्तात्मन्येव भविष्यति
न देवदत्तात्मनि इति नियमस्वीकारेणादोषात् । तस्मात्
क्षणिकविज्ञानमेवात्मैति ।

जैनास्तु ‘जीवाजीवाख्ये तत्वे द्वे स्तः’ तत्र बोधा-
त्मको जीवः स्थायी देहपरिमाणश्च । ते हि पादे मे
वेदनेत्यादिप्रकारेणापादचूडं देहे दुःखानुभवो देहपरि-
माणत्वाभावे न संभवति, तस्मादात्मा स्वकर्मानुगुण्येन
परिगृहीतानां गजपिपीलिकादिशरीराणामनुरूपं परि-
णम्य तत्तद्देहपरिमाणो भवतीति वदन्ति ।

अपरे तु जीवाजीवयोरपरं प्रपञ्चमाचक्षते जीवा-
काशधर्माधर्मपुद्गलास्तिकायभेदात् । एतेषु पञ्चषु
तत्त्वेषु कालत्रयसम्बन्धितया स्थितिव्यपदेशः । तत्र
जीवा द्विविधाः संसारिणो मुक्ताश्च । भवाद्वान्तर-
प्राप्तिमन्तः संसारिणः ते च द्विविधाः समनस्का
अमनस्काश्च । शिक्षाक्रियाकलापग्रहणरूपाः समनस्काः
तद्भिन्नास्त्वमनस्काः । ते चामनस्का द्विविधाः त्रस-
स्थावरभेदात् । त्रसाः शङ्खगण्डोलकप्रभृतयः, पृथिव्य-
प्तेजोवायुवनस्पतयः स्थावराः । तत्र मार्गगतधूलि-

पृथिवीष्टकादिपृथिवीकायः, पृथिवीकायत्वेन येन
गृहीता सपृथिवीकायकः, ‘पृथिवीं कायत्वेन यो गृही-
ष्यति स पृथिवीजीवः’ । एवं क्रमेण अप्तेजोवायुवनस्प-
तिष्वपि योजनीयम् । पृथिव्यादिकायत्वेन गृहीतवन्तो
गृहीष्यन्तश्च स्थावरा गृह्यन्ते न पृथिव्यादि
पृथिवीकायादयः, तेषां जीवत्वात् । ते च स्थावराः
भवान्तरप्राप्तिविधुरा मुक्ताः सन्ति । विहितकर्मानुष्ठा-
नदयो धर्माः निदिन्तकर्मानुष्ठानादयोऽधर्माः, आलोक-
विशिष्ट आकाशपदवाच्यः । पुद्गलाः स्पर्शरसवर्णवन्तः ।

ननु जीवस्य देहपरिमाणत्वाङ्गीकारे योगबलाद-
नेकशरीरपरिग्राहक योगिजीवेषु प्रतिशरीरं जीव-
विच्छेदः प्रसज्येत, मनुजशरीरपरिमाणो जीवो
मत्तगजदेहे प्रवेष्टुम् अशक्यो भवेत् । किञ्च गजादि-
शरीरं परित्यज्य पिपीलिका शरीरं विशतः प्राचीन-
शरीरसन्निवेशविनाशोऽपि प्राप्नुयात् इति चेन्न यथा
प्रदीपप्रभाविशेषः प्रभाप्रसादाद्युत्तरवर्तिसंकोचवि-
कासवान् भवति तथैव मनुजमत्तगजादिषु शरीरेषु
भविष्यतीति स्वीकारेणादोषात् तस्माद्देहपरिमाण
एव जीवः स्वीकरणीयः । इति वदन्ति ।

अद्वैतवादिनस्तु—अथ को जीवः क ईश्वर इति
प्रश्ने उत्तरमिदं । अनादिरनिर्वाच्या भूतप्रकृतिचिन्मात्र
संबन्धिनी माया । तस्यां चित्प्रतिबिम्ब ईश्वरः । तस्या
एव परिच्छिन्नानन्तप्रदेशेष्ववरणविक्षेपशक्तिमत्सु
अविद्याभिधानेषु चित्प्रतिबिम्बो जीव इति वदन्ति ।

रजस्तमोऽनभिभूतशुद्धसत्त्वप्रधाना माया । तद-
भिभूतमलिनसत्त्वप्रधाना अविद्येति, तथा च माया
प्रतिबिम्ब ईश्वरः, अविद्या प्रतिबिम्बो जीव इत्युक्तं
तत्त्वविवेके ।

संक्षेप शारीरके तु—कार्योपाधिरयं जीवः कारणो-
पाधिरेश्वरः । इति श्रुत्यनुसारेण विद्यायां चित्प्रति-
बिम्ब ईश्वरः, अन्तःकरणे चित्प्रतिबिम्बो जीव
इति ।

चित्रदीपे तु—यथा एकस्यैवाकाशस्योपाधिभेदेन
घटावच्छिन्नाऽऽकाशो घटाकाशः तदाश्रिते जले प्रतिबि-
म्बितः साभ्रनक्षत्रो जलाकाशः, घटपटाद्यनवच्छिन्नाऽऽ-
काशो महाकाशः । महाकाशमध्यवर्तिमेघमण्डले वृष्टि-

लक्षणकार्यानुमेयेषु जलरूपतदवयवेषु प्रतिबिम्बितः मेघाकाशः इति चातुर्विध्यं भवति । तथैव स्थूलसूक्ष्म-शरीरस्याधिष्ठानतया वर्तमानं तदवच्छिन्नं चैतन्यं कूटवन्निर्विकारत्वेन स्थितं कूटस्थं, तत्र कल्पितेऽन्तःकरणे प्रतिबिम्बितं चैतन्यं संसारी जीवः, समस्तोपाध्यनवच्छिन्नं चैतन्यं ब्रह्म, ब्रह्माश्रिते माया तमसि स्थितासु सर्वप्राणिनां जाग्रत्स्वप्नावस्थापन्न-स्थूलेषु सुषुप्तिकालीनसूक्ष्मावस्थापन्नवासनासु प्रतिबिम्बितं चैतन्यमीश्वर इति चैतन्यस्य चातुर्विध्यं भवति ।

अन्तःकरणधीवासनोपरक्त- ज्ञानोपाधिभेदेन जीव-
ेश्वरयोर्विभागः कृतः । तदुक्तं पञ्चदश्यां चित्रदीप-
प्रकरणे—

कूटस्थो ब्रह्मजीवेशावित्येव चिच्चतुर्विधा ।
घटाकाशमहाकाशौ जलाकाशाभ्रखे यथा ॥१८॥
घटावच्छिन्नखे नीरं यत्तत्र प्रतिबिम्बितः ।
साम्र-नक्षत्र आकाशे जलाकाशमुदीर्यते ॥१९॥
महाकाशस्य मध्ये यन्मेघमण्डलमीक्ष्यते ।
प्रतिबिम्बतया तत्र मेघाकाशो जले स्थितः ॥२०॥
मेघांशरूपमुदकम् तुषाराकारसंस्थितम् ।
तत्र खप्रतिबिम्बोऽयं नीरत्वादनुमीयते ॥२१॥
अधिष्ठानतया देहद्वयावच्छिन्नचेतनः ।
कूटवन्निर्विकारेण स्थितः कूटस्थ उच्यते ॥ २२॥
कूटस्थे कल्पिता बुद्धिस्तत्र चित्प्रतिबिम्बकः ।
प्राणानां धारणाज्जीवः संसारेण स युज्यते ॥२३॥
जलव्योम्नाघटाकाशो यथा सर्वस्तिरोहितः ।
तथा जीवेन कूटस्थः सोन्योन्याध्यास उच्यते ॥२४॥

चतुर्विधेषु चैतन्येषु जीवः अहम् इति प्रकाशमानः
कूटस्थे अविद्यातिरोहितासंज्ञानन्दरूपविशेषांशे शुक्तौ
रजतवदध्यस्तः ।

विद्यारण्यस्वामिनस्तु—जलाशय-तरङ्ग-बुद्बुद-
न्यायेन उपर्युपरि कल्पनात् जीवः त्रिविधः पारमार्थिकः,
व्यावहारिकः, प्रातिभाषिकश्च । स्थूलसूक्ष्मावच्छिन्नो-
जीवः पारमार्थिकः । विशेषणीभूतस्थूलसूक्ष्मयोरवच्छेद-
कयोः कल्पितत्वेऽपि विशेष्यभूतचैतन्यस्य कल्पितत्वेन

ब्रह्मणोऽभिन्नत्वात् । कूटस्थात्मानमावृत्य स्थितायां
मायायां कल्पितेऽन्तःकरणे चिदाभासोऽन्तःकरण-
तादात्म्येन 'अहम्' इत्यभिमन्यमानो व्यावहारिको
जीवः । न च व्यावहारिकां जीव एव नास्तीति वाच्यम् ।
अहं कर्ता अहं भोक्तेति प्रतीतिबलेन व्यावहारिक-
जीवस्यावश्यमेव कल्पनीयत्वात् । न चान्तःकरणेऽहं
कर्ता अहं भोक्तेति व्यवहारो भविष्यतीति वाच्यम् ?
चिदाभासशून्येऽन्तःकरणे कर्तृत्वभोक्तृत्वधर्मयो-
स्त्रैकाल्यबाधितत्वात् । स्वप्नावस्थायां व्यावहारिकजीव-
मावृत्य निद्रया कल्पिते स्वाप्नदेहे 'अहम्' इत्यभि-
मन्यमानो जीवः प्रातिभासिक इति वदन्ति ।

विवरणानुयायिनस्तु—एकस्यैवाज्ञानस्य जीवेश्वर-
विभागोपाधित्वप्रतिपादनात् बिम्बप्रतिबिम्बभावेन-
जीवेश्वरयोर्विभागः कल्पनीयः । जीवः प्रतिबिम्बस्था-
नीयः, ईश्वरश्च बिम्बस्थानीयः । लौकिकदृष्टान्तेन
बिम्बस्थानापन्नस्य चैतन्यस्य ईश्वराङ्गीकारेण ईश्व-
रस्य स्वातन्त्र्यम् । जीवस्य पारतन्त्र्यमिति स्वीकर-
णीयम् । यथा दर्पणे स्वकीय-मुखस्य प्रतिबिम्बं शृजु-
वक्रादिकं दृष्ट्वा क्रीडति तथैव ईश्वरोऽपि स्वस्व-
कर्मानुसारजीवभावं दृष्ट्वा क्रीडति तदुक्तञ्च—

प्रतिबिम्बगताः पश्यन् शृजुवक्रादिविक्रियाः ।

पुमान् क्रीडेद्यथा ब्रह्म तथा जीवस्य विक्रियाः ॥

यथा सर्वतः प्रसृतस्य सूर्यस्य प्रकाशस्याभिव्यक्ति-
स्थानं दर्पणं भवति तथैवाज्ञानेन प्रतिबिम्बितस्य जीव-
स्याभिव्यक्तिस्थानं अन्तःकरणमेव भवति । अन्तः-
करणस्य तादात्म्याध्यासेन जीवकर्तृत्वभोक्तृत्वयो-
र्व्यवहारो भवति, एवं तर्हि अन्तःकरणावच्छिन्नस्य
चैतन्यस्य जीवत्वं स्वीकार्यं किं ज्ञानोपाधिपरिच्छिन्नस्य
चैतन्यस्य जीवत्वस्वीकारेणेति वाच्यम् । तथा सति
योगिनः कायव्यूहाधिष्ठानत्वानुपपत्तेः ।

अन्ये तु रूपरहितस्य चैतन्यस्य बिम्बत्वाभावेन जीव-
स्यापि प्रतिबिम्बत्वाभावात् अन्तःकरणे प्रतिबिम्बीभूतस्य
जीवस्याधिष्ठानासंभवेन प्रतिबिम्बो जीवो इति
वक्तुमशक्यः । लोके यस्य प्रतिबिम्बो दृश्यते स रूप-
वानेव पदार्थः । यथा घटादिः । यो रूपरहितः पदार्थः
स प्रतिबिम्बत्वाभाववान् यथा वायुः ।

गगनाभोगव्यापिनि सूर्यकिरणमण्डले सलिले प्रतिबिम्बिते गगनप्रतिबिम्बस्य व्यवहारस्य भ्रममात्र-मूलकत्वात् । तस्मात् घटाकाशवदन्तःकरणावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः, तदनवच्छिन्नं चैतन्यं ईश्वरः । न च संसारान्तर्वर्ति-चैतन्यस्य तत्तदन्तःकरणोपाधिभिः सर्वात्मना जीवभावेनावच्छेदात् तदुपाधिरहितस्य चैतन्यरूपेश्वरस्य संसाराण्डाद् बहिरेव सत्त्वं स्यादिति यो विज्ञाने तिष्ठन् इत्यादावन्तर्यामिभावेन विकारान्तरावस्थानश्रवणं विरुध्येत इति वाच्यम् । प्रतिबिम्बपक्षेऽप्युपाध्यन्तर्गतस्य चैतन्यस्य तत्र प्रतिबिम्बो वाच्यः, तदन्तर्गतभागस्य तत्र प्रतिबिम्बा-सम्भवात् । नहि मेघावच्छिन्नस्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बवत् जलान्तर्गतस्याकाशस्य जले प्रतिबिम्बो दृश्यते ।

अतो जलप्रतिबिम्बं प्रति मेघाकाशादेरिवान्तःकरणद्विपाधिप्रतिबिम्बं प्रति तदन्तर्गतस्यैव बिम्बत्वं स्यादिति । बिम्बभूतस्य विकारान्तरावस्थानायोगात् ।

एतेनावच्छिन्नस्य जीवत्वे कर्तृभोक्तृसमययोस्तत्र तत्रान्तःकरणावच्छेद्य चैतन्यप्रदेशस्य भिन्नत्वात् कृतहानाकृतभ्यागमप्रसङ्ग इति निरस्तम् । नचावच्छेद-पक्षे 'यथा ह्ययं ज्योतिरात्मा विवस्वान् योऽभिन्नो बहुधै-कोऽनुगच्छन् । उपाधिना क्रियते भेदरूपो देवः क्षेत्रज्ञे-वमजोऽयमात्मा' इति श्रुतेर्विरोध इति वाच्यम् 'वृद्धि-ह्लासभाक्तत्वमन्तर्भावादुभयसामञ्जस्यादेवम्' इति सूत्रेण यथा जलप्रतिबिम्बितः सूर्यो जलवृद्धौ वर्धते इव, जलह्लासे ह्रसतीव जलचलने चलतीवेति तस्याध्यासिकं जलानुरोधिबृद्धिह्लासादिकभाक्तत्वम् तथात्मनोऽन्तःकरणदिनावच्छेदेन उपाध्यन्तर्भावादाध्यासिकं तदनु-रोधिबृद्धिह्लासादिभाक्तत्वमित्येवं दृष्टान्तद्रष्टान्तिकयो-स्सामञ्जस्यादविरोधात् ।

घटसंवृतमाकाशं नीयमाने यथा घटे ।

घटो नीयते नाकाशं तद्वज्जीवो नभोपमः ॥

"अंशो नाना व्यपदेशात्"

इतिश्रुतिसूत्राभ्यामवच्छेदपक्षस्यैव परिग्रहाच्च । तस्मात् सर्वगतस्य चैतन्यस्यान्तःकरणादिनावच्छेदो-वश्यम्भावीति आवश्यकत्वात् अवच्छिन्नो जीव इति मन्यन्ते ।

अपरे तु न प्रतिबिम्बः, नाप्यवच्छिन्नो जीवः । किन्तु कौन्तेयस्यैव राधेयत्ववन्निर्विकारस्य ब्रह्मण एव अविद्यावशेन जीवभावस्य व्यवहारोयमिति संगच्छते; तदुक्तं बृहदारण्यकभाष्ये व्याधकुलसंवर्धित-राजकुमारदृष्टान्तेन ब्रह्मैव स्वाविद्यया संसरति, स्वविद्यया मुच्यते इति । एवञ्च स्वाविद्यया जीवभावाप-न्नस्यैव चैतन्यस्य ब्रह्मणः सर्वप्रपञ्चकल्पकत्वेन सर्वज्ञ-त्वादिधर्मैः सह स्वप्नोपलब्धदेवतावज्जीवकल्पितत्वम् इति व्याचक्षते ।

ननु जीव एक होस्विदनेकः ? ब्रह्म स्वाविद्यया संसरति स्वविद्यया मुच्यते इति पक्षावलम्बिनः केचिदाचक्षते— निर्विशेषज्ञानमात्रमेव ब्रह्म तच्च नित्यमुक्तस्वप्रकाश-स्वभावमपि तत्वमस्यादिसामानाधिकरण्यावगतजीवैक्यं ब्रह्मैवाज्ञं बध्यते मुच्यते च । निर्विशेष-चिन्मात्रा-तिरेकी शेषितव्याद्यनन्तविकल्पस्वरूपं कृत्स्नं जग-न्मिथ्येति । नच कश्चिद्वद्वद्वः कश्चिन्मुक्त इति व्यवहार-बलेन बद्धमुक्तव्यवस्थाश्रुतिसिद्धत्वेन बद्धमुक्त-व्यवस्थसिद्धयर्थमात्मनो भेदः स्वीकार्य इति वाच्यम् । बद्धमुक्तव्यवस्थाया एवाविद्यमानत्वात् । न च बद्धमुक्त-व्यवस्था श्रुतिसिद्धत्वादङ्गीकार्या शुकादयोऽपि मुक्ताः इति वाच्यम् ? इतः पूर्वं केचिन्मुक्ता इत्ययमर्थो मिथ्या । एकमेव शरीरम् जीववर्त्तीजीवानीतराणि च शरीराणि, शुक्लमुक्त्यादिकस्य स्वाप्नपुरुषान्तरमुक्त्यादिकमिव कल्पितत्वेनादोषात् । न चैकमेव सजीवं शरीरं तच्छरीरं किमिति वाच्यम् ? तच्छरीरं किमिति न व्यवस्थितम्, अर्थात् इदं शरीरं सजीवमेतच्छरीरको जीवो ज्ञानवानिति निश्चेतुमशक्यत्वात् । नात्र शिष्याचार्य-व्यवस्थायामात्मबहुत्वं स्यात् शास्त्रस्य च प्रामाण्या-द्ब्रह्मातिरिक्तं सत्यं स्यादिति वाच्यम् । आचार्यो ज्ञानोपदेष्टा मिथ्या, शास्त्रञ्च मिथ्या, शास्त्रप्रमाता च मिथ्या, शास्त्रजन्यज्ञानञ्च मिथ्या, एतस्य सर्वस्य मिथ्याभूतेनैव शास्त्रेणावगमनेनादोषात् तथा चोक्त-रीत्यैकमेव शरीरं सजीवमिति स्वीकार्यम् ।

अन्ये तु अधिकं तु भेदनिर्देशात्, लोकवत्तु लीला-कैवल्यमित्यादि सूत्रैः जीवाधिक ईश्वर एव जगतः कर्ता न तु जीवः तस्याप्तकामत्वेन प्रयोजनाभावेपि केवलं लीलयैव जगतः सृष्टिरित्यादि प्रतिपादयन्तः

एक-शरीरैक-जीववादे विरोधञ्च मन्यमाना हिरण्यगर्भं एको ब्रह्म-प्रतिबिम्बो मुख्यो जीवः । अन्ये जीवास्तु तत्प्रतिबिम्बभूताः चित्रपटलिखितमनुष्यदेहापितपटाभासकल्पाः जीवाभासाः संसारादिभाज इति सविशेषानेक-शरीरैक-जीव इति कथयन्ति ।

‘ननु जीवोऽणुराहोस्विद्विभुरिति प्रश्नेऽद्वैतवादिनः द्वैतवादिनो मध्वाचार्याणां मते—तत्तद्वयं स्वतन्त्रास्वतन्त्र-भेदात् । तदुक्तं तत्त्वविवेके—स्वतन्त्रमस्वतन्त्रञ्च द्विविधं तत्त्वमिष्यते । स्वतन्त्रो भगवान् विष्णुर्निदोषोऽशेष सदगुणोऽस्वतन्त्रो जीवः ।

ननु सदेव सौम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति श्रुत्या सजातीयविजातीयस्वगतनानात्वशून्यं ब्रह्म-तत्त्वमिति प्रतिपादनेन कथमशेषसदगुणत्वनानादिकं तस्येति चेन्न ? पृथगात्मानं प्रेरितारञ्च मत्वा जुष्ट-स्ततस्तेनामृतत्वमेति, नित्यो नित्यानां चेतनश्चेत-नानामेको बहूनां यो विदधाति कामानित्यादि भेद-प्रतिपादकानेकश्रुतिविरोधेन सदेवेत्यादि श्रुतीनाम-भेदबोधकत्वे प्रमाणाभावात्, भेदस्तु प्रत्यक्षप्रमाणेन सिद्धयति तथा हि—प्रत्यक्षं इदमस्माद्भिन्नमिति नीलपीतादेर्भेदमध्यक्षयति ।

ननु सर्वं खलु इदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चन । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीति श्रुतिबलेन, प्रपञ्चो यदि वर्तते निवर्तते न संशयः । “मायामात्रमिदं द्वैतमद्वैतं परमार्थतः” इति वचनेन द्वैतस्य कल्पितत्वमवगम्यते इति चेत् ? न । वास्तविकताया अज्ञानमानतयैवाभिधानात् । तथाहि यद्ययमात्मोत्पद्येत तर्हि—अवश्यमेव निवर्तते, तस्मादनादिरेवायं जीवात्मा, किञ्चानादिरेवायं पञ्चविधो भेदप्रपञ्चः ।

अयं प्रपञ्चो नाविद्यमानो मायामात्रत्वात् मायेति भगवदिच्छोच्यते, तथाहि, ‘महामायेत्यविद्येति नियति-मोहिनीति च । प्रकृतिर्वासनेत्येव तवेच्छानन्त ! कथ्यते॥’ प्रकृतिः प्रकृष्टकरणाद्वासना वासयेद् यतः । अ इत्युक्तो हरिस्तस्य मायाविद्येति संज्ञिता । अस्य ब्रह्माणो विद्या अविद्या इत्यनेन ब्रह्माणो ज्ञानमेव विग्रहबलेन अर्थो लभ्यते । मायेति उक्ता प्रकृष्टत्वात् प्रकृष्टे हि माया-भिधा । विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्दैरेतैरुदीर्यते ॥

प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च स्वानन्दलक्षणा” इति प्रमाणबलेन सैव प्रज्ञा मानत्राणकर्त्री च यस्य तन्माया मात्रं ततश्च परमेश्वरेण ज्ञातत्वात् रक्षितत्वाच्च । नद्वैतं भ्रान्तिकल्पित्वं, एवं तर्हि अद्वैतव्यपदेशः कथमिति, नतत्समश्चाभ्यधिकः कुतोऽन्य इति परमार्थापेक्षया तेन सर्वस्मादुत्तमस्य विष्णुतत्त्वस्य समाभ्यधिक-शून्यत्वमुक्तं भवति । किञ्च जीवेश्वरभिदा चैव जडेश्वरभिदा तथा । जीवभेदो मिथश्चैव जड-जीवभिदा तथा । मिथश्च जडभेदो यः प्रपञ्चो भेद-पञ्चकः ॥ सोयं सत्योप्यनादिश्च सादिश्चेन्नाश-माप्नुयात् ॥ न च नाशं प्रयात्येष न चासौ भ्रान्ति-कल्पितः । कल्पितश्चेन्न निवर्तते न चासौ विनिवर्तते । द्वैतं न विद्यते तस्मात्तत्तदज्ञानिनां मतम् । मतं हि ज्ञानिना-मेतन्मितं त्रातं हि विष्णुना’ इत्यादि श्रुतिभिर्द्वैतस्य नित्यत्वेन जीव ईश्वराद्भिन्न एवाकामेनापि स्वीकार्य इति विशिष्टाद्वैतवादिनो रामानुजाचार्यवरवरमुनि रामा-नन्दाचार्यप्रभृतयस्तु मुमुक्षोश्चेतनस्य मोक्षोत्पत्तौ तत्त्व-त्रयज्ञानमपेक्षितम्, तत्त्वत्रयं चिदचिदीश्वरश्च चिदि-त्यात्मोच्यते । अचिज्ज्ञानशून्यं विकारास्पदम्, इदं शुद्धसत्त्वं, मिश्रसत्त्वं, सत्त्वशून्यं चेति त्रिविधम्, ईश्वरोऽखिलहेयप्रत्यनीकानन्तज्ञानानन्दैकस्वरूपो ज्ञानं शक्त्यादि कल्याणगुणविभूषितः सकलजगत्सृष्टि-स्थितिसंहारकर्त्ता । ‘आर्त्तो जिज्ञासुरर्थार्थी ज्ञानी’त्युक्तं चतुर्विधपुरुषसमाश्रयणीयो धर्मार्थकाममोक्षाख्यं चतुर्विधं फलप्रदो विलक्षणविग्रहयुक्तो लक्ष्मीभूमिलीलानायक इति ।

तत्र चिदात्मस्वरूपं देहेन्द्रियमनःप्राणबुद्धिभ्यो विलक्षणमजडमानन्दरूपं नित्यमण्वव्यक्तमचिन्त्यं निर-वयवं निर्विकारं ज्ञानाश्रय ईश्वरस्य नियाम्यं धार्यं शेषमिति ।

ननु आत्मस्वरूपं कथं देहादिविलक्षणमिति चेत् ? न देहादीनां मम देहादिकमित्यात्मनः पृथगुपलभ्य-मानत्वात्, ‘इदमित्युपलभ्यमानत्वात्’ आत्मनोऽहमित्यु-पलम्भात् अस्य कदाचिदुपलम्भात्, आत्मनः सर्वदो-पलम्भात् एतेषामनेकत्वात् आत्मन एकत्वादात्मा एतेभ्यो विलक्षणः स्वीकार्यः ।

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु । बुद्धिं तु

सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ इन्द्रियाणि ह्यानाहुः
विषयांस्तेषु गोचरान् । आत्मेन्द्रियमनो युक्तं भोक्ते-
त्याहुर्मनीषिणः ॥ इति श्रुतिबलेन चात्मा देहादि-
विलक्षणः सिध्यति ।

अजडत्वं ज्ञानेन विना स्वयं प्रकाशमानत्वम् ।

तथाहि 'हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः' 'यत्रायं पुरुषः स्वयं
ज्योतिर्भवति विज्ञानघनः' इति ।

आनन्द रूपत्वं-सुखस्वरूपत्वं' प्रबुद्धः सुखमहमस्वा-
प्समिति प्रतिसंदधातीति सुखरूपं भवति ।

तदुक्तं श्रीभाष्ये—एवं हि सुप्तोत्थितस्य परामर्शः
सुखमहमस्वाप्समिति, अनेन प्रत्यवमर्शेन तदानीमप्य-
हमर्थस्यैवात्मनः सुखित्वं ज्ञातृत्वञ्चावगम्यते ।

नित्यत्वं 'सर्वकालवर्तित्वम्' सर्वकालसत्त्वे जन्म-
मरणाद्युपपत्तिः कथमिति चेन्न, जन्म देहसंबन्धो,
मरणं देहवियोगः । ननु आत्मा नित्यश्चेत्सृष्टेः प्रागे-
कत्वावधारणं कथमुपपद्येतेति चेन्न, एकत्वस्य नामरूप-
विभागाभावेनानुपपत्त्यभावात् ।

ननु—अचिद्विलक्षणस्याजडस्यानन्दरूपस्य नित्य-
स्यात्मनो विभुत्वसंभवादेवंभूतात्मस्वरूपस्याणुत्वं कथ-
मिति चेन्न हृद्येवायमात्मेति हृदयस्थितेः, तेन प्रद्यो-
तेनेष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूध्र्णो वान्येभ्यो
वा शरीरदेशेभ्य इत्युत्क्रमणस्य, ये वैके चास्माल्लोकात्
प्रयन्ति चन्द्रमसमेव ते सर्वे गच्छन्ति इति गमनस्य,
तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय कर्मणः इत्यागमनस्य
च निर्दोषप्रामाण्येन वेदान्तशास्त्रेण प्रतिपादितत्वात् ।
तस्मादणुत्वं स्वीकार्यंति, विभुत्वे त्वेतत्सर्वं न संभ-
वतीतिभावः । एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः ।

'बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः स चानन्त्याय कल्पते ॥

स्वरूपमणुमात्रं स्याज्ज्ञानानन्दैकलक्षणम् ।

त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषिता ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृत्यादिभिरप्यात्माणुत्वं सिद्धमिति ।

नन्वयमात्माणुपरिमाणो हृदयप्रदेशमात्रे तिष्ठति
चेत् पादे मे वेदना शिरसि मे वेदना पादे मे सुखं शिरसि
मे सुखमित्यापादचूडं सर्वत्र शरीरे विशेषेण सुखदुःखा-
नुभवः कथमिति चेन्न मणिद्युमणिदीपादीनामेकदेश-

स्थानां प्रभा यथा सर्वत्र व्याप्नोति, तथा ज्ञानं सर्वत्र
व्याप्नोतीति स्वीकारेण न तद्भोगविरोधात् । एतत्सर्व-
मभिहितं जगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्य कृतानन्दभाष्ये
'गुणाद्वालोकवत्' इति ब्रह्मसूत्रस्य अव्यक्तत्वं नाम
घटपटादिग्राहिचक्षुराद्यग्राह्यत्वम् । तस्मादयमात्मा
मानसज्ञानमात्रगम्यमिति भावः । नत्वेन्द्रियज्ञानगम्यम् ।

अचिन्त्यत्वं नामाचित्सजातीयतया चिन्तयितु-
मनर्हत्वम् अन्यथाऽचिन्त्यत्वं केनापि प्रकारेण चिन्त-
यितुमयोग्यत्वमित्युक्तावात्मस्वरूपविषय-श्रवण-मनन-
निदिध्यासन-वैयर्थ्यं प्रसङ्गः स्यात् ।

निरवयवत्वं नामावयवसमुदायानात्मकत्वम् ।
अचिद्वस्तुवदवयवसंघातमकत्वाभाव इत्यर्थः ।

निर्विकारत्वं नामाचिद्विकारत्वेन विनैकरूपतया-
वस्थानम् ॥

ज्ञानाश्रयत्वं नाम ज्ञानस्याधारत्वम् ।

ननु ज्ञातृत्वकर्तृत्वभोक्तृत्वानां त्रयाणां वक्तव्य-
त्वेऽपि ज्ञानाश्रय इति ज्ञातृत्वमात्रस्याभिधाने द्वयोरनभि-
धाने सति कथं युज्यते इति चेन्न ज्ञातेत्युक्तौ कर्ता
भोक्ता चेन्मुक्तः, कर्तृत्वभोक्तृत्वे ज्ञानावस्थाविशेषौ
इति ।

केचित्तु गुणाः प्रकृतिः प्रकृतिर्नाम सुखः दुःखमोहात्म-
कानि लाघव-प्रकाश-चलनोपष्टम्भनगौरवावरण-
कार्याण्यतीन्द्रियाणि कार्यैकनिरूपणविवेकान्यन्यूनान-
तिरेकाणिसमतामुपेतानि सत्वरजस्तमांसि द्रव्याणि
इति तेषां सिद्धान्तः तथा च प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मन
इत्यत्र कठवल्यां न जायते म्रियते वा कदाचिदित्या-
दिना जन्ममरणादि प्रकृतिधर्मान् प्रतिषिध्य

'हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् ।

उभौ तौ न विजानीतौ नायं हन्ति न हन्यते ॥

इति हननादिक्रियासु कर्तृत्वनिषेधात्, श्रीगीतायां
च भगवता श्रीकृष्णेन

'नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यति ।

कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ॥

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ।'

इति स्वयमेवोक्तत्वात् एवमध्यात्मशास्त्रेषु आत्मनो

भोक्तृत्वस्य गुणानाञ्च कर्तृत्वस्याभिधानात् । तथा च कर्तृत्वं प्रकृतेरेवात्मनस्तु न कर्तृत्वमपि तु भोक्तृत्वमेवेति वदन्ति तन्न मनो रमयति आत्मनः कर्तृत्वाभावे 'शास्त्रफलं प्रयोक्तारि' 'कर्ताशास्त्रार्थवत्वात्' 'स्वर्गकामो यजेत' 'मुमुक्षुर्ब्रह्मोपासीते'ति विधिनिषेधरूपशास्त्रप्रणयनवैयर्थ्यप्रसंगात् । अचेतनस्य यदि कर्तृत्वं तदा चेतनमधिकृत्य विधिर्न संभवति, तस्मादात्मना फल-भोक्त्रा कर्मकर्त्राचावश्यमेव भवितव्यमिति एतत्सर्वमभिप्रेत्य तदाऽस्य शास्त्रवश्यत्वं भोक्तृत्वञ्च न स्यादित्युक्तं विशिष्टाद्वैतानुयायिना श्रीमद्वररमुनिना भाष्यो-पबृंहिततत्त्वत्रये ।

सांसारिकप्रवृत्तिषु कर्तृत्वं सत्वरजस्तमसां गुणानां संसर्गेण भवति न त्वोपाधिकत्वात्स्वरूपप्रयुक्तम् ।

ननु जीवस्य कर्तृत्वं जीवायत्तमाहोस्वित्परमायत्तमिति संशयः । किं युक्तम् ? स्वातन्त्र्येण जीवायत्तमेव । कुतः, यो हि स्वबुद्ध्या शुभमशुभम् वा कर्म करोति स एव तत्फलमश्नुते । परमायत्तकर्तृत्वस्वीकारे तु तत्फलभोक्तृत्वमपि परमात्मन एव स्यान्न तु जीवस्य, फलं प्रयोक्तरिति न्यायात् । परमायत्तकर्तृत्वे विधिनिषेधशास्त्राणां वैयर्थ्यमपि स्यात् तस्माज्जीवायत्तमेव कर्तृत्वमिति चेन्न । अन्तःप्रविष्टः शास्ता जनानां सर्वात्मा, य आत्मानमनन्तरो यमयति (बृ० ३।७।२२) एव ह्येवैनं साधु कर्म कारयति तं यमन्वानुनेषत्येष एवैनमसाधु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्यो नुनुत्सते (कौषी० ३।१) इति श्रुत्या-नुरोधेन जीवानां कर्तृत्वं परमात्मायत्तमेव स्वीकार्यमिति, परमात्मा जीवेन स्वबुद्ध्या कृतं शुभाशुभं प्रयत्नमपेक्ष्य तादृशीमेव जीवप्रयत्नानुगुणां स्वकीयामनुमतिं प्रदाय तथा जीवं प्रवर्तयति । तथा च तत्तत्कर्मसु जीवः परमात्मसहाय एव प्रवृत्तिं निवृत्तिञ्च विदधाति एतत्सर्वं ध्वनितमेव 'परात्तु तच्छ्रुतेः, कृत-प्रयत्नापेक्षस्तु विहितप्रतिषिद्धाऽवैयर्थ्यादिभ्यः' इति सूत्र भाष्ये ॥

'नियाम्यत्वं नामेश्वरबुद्ध्यधीनसकलव्यापारत्वम् ।

य आत्मनि तिष्ठन् य आत्मानमन्तरो यमयति स ते आत्मान्तर्य्याम्यमृत' इत्युक्तप्रकारेणान्तरात्मतया नियमनस्येश्वरस्य सर्वकालीनत्वात् इदमात्मवस्तु तस्य

नियाम्यं भवति, शरीरस्य सकलप्रवृत्तयोऽपि यथा शरीरिणो बुद्ध्यधीना भवन्ति तथा शरीरभूतस्यात्मवस्तुनः सकल व्यापारा अपि शरीरिणः परमात्मनो बुद्ध्यधीना भवन्तीति भावः ।

धार्यत्वं नाम तत्स्वरूपसंकल्पव्यतिरेकप्रयुक्त-स्वसत्ताव्यतिरेकयोग्यत्वम् ।

शेषत्वं नाम चन्दनकुसुमताम्बूलादिवत्तस्येष्ट-विनियोगार्हत्वम् । इदं च गृहक्षेत्रकलत्रादिवत्पृथक्-स्थित्यादीनां योग्यं न भवति किन्तु शरीरवत्तदयोग्यं भवति ।

आत्मस्वरूपं च बद्धमुक्तनित्यमेदेन त्रिविधम् । तत्र बद्धाः—तिलतैलवद्गुणत्रयात्मकानादिभगवन्माया-तिरोहितस्वरूपा अनादि-अविद्यासंचितानन्तपुण्य-पापरूपकर्मवेष्टिताः तत्तत्कर्मानुगुणविविधविचित्रदेवा-दिरूपदेहविशेषप्रविष्टाः तत्तद्देहेष्वहंबुद्धिमन्यमानाः देहानुबन्धिषु ममताबुद्धि कुर्वाणाः दुर्वासनारुचि-विवशाः स्वस्य कर्मानुगुणसुखदुःखपरम्परामनु-भवन्तः सन्ति । मुक्ताश्च अनादिकर्मप्रवाहप्रयुक्ते संसारसंबन्धे वर्तमाने मोक्षरुचिप्रतिबन्धके कर्म-विशेषे अनुभवेन वा सामान्येनानुष्ठितैः प्रायश्चित्तकर्म-भिर्वा नष्टे तेन हेतुना जायमानदशायां भगवत्कटाक्षेण जातेन सत्त्वोद्रेकेण मोक्षरुचौ जातायां सद्गुरु-समाश्रयणसंप्राप्त-वेदान्तवेद्य - परब्रह्मज्ञानात्तत्प्राप्तिरूप मोक्षसिद्धयर्थं स्ववर्णाश्रमोचितानि कर्माणि फलसंग-कर्तृत्वत्यागपूर्वकमनुष्ठाय 'धर्मेण पापमपनुदति' 'कषाये कर्मभिः पक्वे ततो ज्ञानं प्रवर्तते' इत्युक्तप्रका-रेण तादृश सत्कर्मानुष्ठानेन ज्ञानोत्पत्तिविरोधि प्राचीनकर्मक्षये जाते निर्मले चान्तःकरणे भगवदेकाव-लम्बिनि ज्ञाने चोदिते अनन्तरं 'जन्मान्तरसहस्रेषु तपोध्यानसमाधिभिः । नराणां क्षीणपापानां कृष्णे भक्तिः प्रजायते ॥' इत्युक्तप्रकारेण बहुतरजन्मसाध्य-कर्मज्ञानाभ्यामुत्पन्नः तैलधारावदविच्छिन्न - स्मृति-संतानरूपभक्तिमूलभगवत्प्रसादेन वा स्वीय-निर्हेतुक-सौहार्दविशेषेण तद्वेतुकं विशेषकटाक्षकं कृत्वा-नन्तरमद्वेषमुत्पाद्याभिमुख्यं जनयित्वा स्वीयविशेष-कटाक्षेण तत्त्वज्ञानमुत्पाद्य स्वचरणावेवोपायावित्य-ध्यवसाये स्थापयतो भगवत आकस्मिक कृपयोपायान्तर-

विषये दुष्करत्वादि बुद्धिमूलक प्रवदनमूलक भगवत्प्रसादेन वा सांसारिक सकलदुरितेषु निवृत्तेषु आविर्भूतस्वरूपा भगवत्कैङ्कर्यैकभोगाश्चेतनाः, विशेषेण निवृत्तसंसारबन्धाएव मुक्ता अभिधीयन्ते ।

भगवदनुभवे रूचिं विना संसारनिवृत्तिं कृत्वा देशविशेषं गत्वा स्वस्वरूपानुभवं कुर्वाणाः केवला अप्युच्यन्ते ।

नित्यास्तु कदापि संसारमप्राप्ता अस्पृष्टसंसारगन्धाः 'अहत सहजदास्याः सूरिणः स्रस्तगन्धा । विमल चरम-देहा' इति भट्टाचार्यः ।

स्वभावत एव शीतलस्य जलस्याग्निना संसृष्टायाः स्थाल्याः संसर्गेणोष्णशब्दादयो जायन्ते तथैव स्वतो ज्ञानानन्दामलस्वरूपस्यात्मनो गुणत्रयाचित्संसर्गेण-विद्याकर्मवासनारुचयो जायन्ते ।

तदुक्तञ्च विष्णुपुराणे—

जलस्येवाग्निसंसृष्ट - स्थालीसंगात्तथापि हि ।

शब्दोद्रेकादिकान् धर्मान् तत्करोति यथा मुनेः ॥

तथात्मा प्रकृतेः सङ्गादहं मानादिदूषितः ।

भजते प्राकृतान् धर्मानन्यस्तेभ्योऽपि सोऽव्ययः ॥ इति

अचिन्निवृत्तावज्ञानादयो निवर्तन्ते

एते त्रयोऽपि प्रत्येकमनन्ताः ।

केचिदात्मभेदो नास्ति, आत्मैक एवेति वदन्ति तन्न शोभनम् । आत्मभेदाभावस्वीकारे कस्यचित्सु-खित्वकालेऽन्यस्य कस्यचिददुःखित्वाभावप्रसङ्गात् ।

किञ्चात्मभेदाभावस्वीकारे कश्चित्संसरति, कश्चिन्मुच्यते कश्चिच्छिष्यः, कश्चिदाचार्य इति व्यवस्थापि न सिद्धयेत् ।

किञ्च आत्मैकत्वस्वीकारे देवतिर्यगादिरूपेण केषाञ्चित्सुखोत्तराणां केषाञ्चिददुःखोत्तराणां, केषाञ्चिन्मिश्रसुखदुःखानामेवंलोके पदार्थानां वैषम्येण सर्वेश्वरस्य सृष्टिर्नोपपद्यते । किञ्च नित्यो नित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् इत्यात्मभेदाभिधायिश्रुतेरपि विरोधः स्यात् न च नित्योनित्यानामिति श्रुतिरौपाधिकं भेदमभिधत्ते इति वाच्यम्, 'सदा पश्यन्ति सूरयः' 'मम साधर्म्यमागताः'

'मुक्तानां परमागतिः' 'सायुज्यं प्रतिपन्ता ये' यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारबन्धनैः' इति श्रुत्यनुरोधेन मोक्षदशायामपि भेदसत्त्वात् ।

न च आत्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामौपाधिकानां देव-मनुष्यादिभेदानां कामक्रोधादीनां निवृत्तिमोक्षदशा-यामात्मनां स्वरूपमत्यन्तसमतां प्राप्नोति कथं तत्रात्मभेद इति वाच्यम् । स्वर्णकलशरत्नव्रीहि-प्रभृतीनां परिमाणगुरुत्वाकाराणां साम्येऽपि यथा भेदः सिध्यति, तथैवात्मस्वरूपभेदस्यापि सत्त्वात्, तस्मादात्मभेदः स्वीकार्यः ।

त्रिविधानां चेतनानां जीवानां ज्ञानं स्वरूपमिव नित्यं द्रव्यमजडमानन्दरूपं च, एवं तर्हि ज्ञानस्वरूपयोः परस्परं किं वैलक्षण्यं, स्वरूपं धर्मि, धर्मित्वं संकोच-विकासायोग्यत्वम् स्वव्यतिरिक्तार्थप्रकाशकत्वं, स्वस्मै स्वयं प्रकाशकत्वमणुत्वमेतानि स्वरूपस्य विशेषाः ।

ज्ञानं धर्मः, धर्मत्वं संकोचविकासयोग्यत्वं, स्वव्य-तिरिक्तार्थप्रकाशकत्वं, स्वस्मै स्वयं प्रकाशरहितत्वम्, स्वाश्रयस्य स्वयं प्रकाशकत्वं विभुत्वमेतानि ज्ञानस्य विशेषाः ।

तत्र केषाञ्चिज्ज्ञानं सदा विभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं सदाऽविभु, केषाञ्चिज्ज्ञानं कदाचिद्विभु । अर्थात्, अज्ञानशून्या अमरा इत्युक्तप्रकारेण कदाचिदपि भगवज्ज्ञानस्य संकोचाभावेन तत्त्वस्वरूपगुणविभूति-रिति सदानुभवतां नित्यसूरीणां ज्ञानं सदा विभु भवति । मिथ्याज्ञानजन्यदुष्कर्ममलिनदेहयुक्तानां बद्धानां जीवानां ज्ञानं कर्मानुगुणसंकोचविकासवत्सदाऽविभु ।

भगवत्प्रसादेन संसारसागरं तीर्त्वा तत्तीरं प्राप्तानां मुक्तानां ज्ञानं सर्वं ह पश्यः पश्यति' इत्युक्तप्रकारेण विभु भवतीत्यर्थः ।

न च ममेदानीं ज्ञानमुत्पन्नं नष्टं वेत्युत्पत्ति-विनाशवत्तया अनुभूयमानस्य ज्ञानस्य कथं नित्य-त्वमुपपद्यते इति वाच्यम् ।

इन्द्रियाणां हि सर्वेषां यद्येकं क्षरतीन्द्रियम् ।

तेनास्य क्षरति प्रज्ञा हते पादादिवोदकम् ॥

इत्युक्तप्रकारेणैन्द्रियद्वारा निःसृत्य विषयान् गृह्णाति, ततो निवर्तते तादृशं संकोचविकासप्रयुक्त-प्रकाशप्रकाशोत्पन्नं नष्टमिति व्यवहारात् आत्मनो ज्ञानस्य नित्यत्वम् । 'नहि विज्ञातुर्विज्ञातेर्विपरिलोपो विद्यते, न हि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुत्या

ज्ञानवैराग्यमैश्वर्यं धर्मश्च मनुजेश्वर !
आत्मनो ब्रह्मभूतस्य नित्यमेतच्चनुष्ठयम् ॥

ननु क्रिया संकोचविकासौ, गुणः संयोगवियोगौ, अजडत्वं स्वयं प्रकाशत्वम्, क्रियाश्रयो द्रव्यमिति द्रव्य-लक्षणकथनात् क्रियाश्रयत्वं गुणाश्रयत्वञ्च प्रत्येकं द्रव्यसाधकम् । तथा हि जडवस्तुषु द्रव्यमद्रव्यञ्च वर्तते । अजडवस्तुषु अद्रव्यं किञ्चिदपि नास्ति । तस्माज्ज्ञानं द्रव्यमजडत्वात् यदजडं, तद्द्रव्यम्, यथा आत्मेत्यजडत्वेन द्रव्यत्वसाधनम् ।

ननु एवं द्रव्यत्वञ्चेत् आत्मगुणत्वमस्य कथमिति चेन्न नित्य-तदाश्रिततादगुणत्वम् ।

अप्रयादन्यतो कृतेराश्रयेण समन्वयात् ।
द्रव्यत्वञ्च गुणत्वञ्च ज्ञानस्यैवोपपद्यते ॥
इति यामुनाचार्यैरुक्तम् ।

इदञ्च ज्ञानमात्रस्य न संभवति, किन्तु दीपादि तेजःपदार्थानामपि तुल्यम् । तस्माद् द्रव्यत्वं गुणत्व-मुभयमपि ज्ञानस्योपपन्नम् ।

ननु ज्ञानं, यदि स्वयं प्रकाशं तदा सुषुप्त्यादिषु अवस्थासु कुतो न प्रकाशते इति चेन्न सुषुप्त्याद्यवस्थासु तमोगुणाभिभवेन संकुचितं ज्ञानं तिरोहितमणिद्युमणि-प्रकाशादिवन्न प्रकाशते प्रसरणाभावात् ।

'आनन्दरूपत्वं' नाम ज्ञानस्य प्रकाशावस्थायामनु-कूलत्वम् ।

ननु एवं तर्हि विषयस्त्रादिदर्शनावस्थायां तद्वि-षयकं ज्ञानं कथं प्रतिकूलं भवतीति चेन्न तद्विषयक-ज्ञानस्य प्रतिकूलरूपत्वं तत्र बाधकबुद्धिमूलकादेरा-त्मभ्रमात्, ईश्वरात्मकत्वज्ञानाभावाच्च ।

'ईश्वरात्मकत्वात्सर्वेषां पदार्थानामानुकूल्यमेव स्वभावः ।' उक्तञ्च—

'जगत्सर्वं शरीरं ते' 'तानि सर्वाणि ते वपुः' 'तत्सर्वं वै हरेस्तनुः' इति सकल-पदार्थानामपि भगवच्छ-रीरत्वोक्तेः भगवदात्मकत्वेन ज्ञायमानत्वदशायां सर्वेषामनुकूलता भवति । सर्वेषां पदार्थानामानुकूल्य-मेव स्वभावतः गुणमानं प्रातिकूल्यं देहात्मभ्रमादि-मूलकत्वादागन्तुकमेव अर्थात् प्रातिकूल्यमौपाधिकम् ।

अन्यथा भोक्तुः कस्यचित्कस्मिचित्काले कस्मिञ्चि-द्देशेऽनुकूलानि चन्दनकुसुमादीनि कालान्तरे देशान्तरे वा तस्यैव प्रतिकूलानि यद्देशकालयोस्तस्यानुकूलानि तद्देशकालयोरेवान्यस्य प्रतिकूलानि च न स्युः ।

तस्माद्भगवदात्मकत्वनिबन्धनमानुकूल्यमेव स्वाभा-विकम् । अन्यदानुकूल्यं न स्वाभाविकमिति भावः । उक्तञ्च पराशरेण महर्षिणा—

वस्त्वेकमेव दुःखाय सुखायेष्यागमाय च ।
कोपाय च ततस्तस्मादस्तु वस्त्वात्मकं कुतः ॥
तदेव प्रीतये भूत्वा पुनर्दुःखाय जायते ।
तदेव कोपाय ततः प्रसादाय च जायते ॥

तस्माद्दुःखात्मकं नास्ति न च किञ्चित्सुखात्मक-मिति वदन्ति ।

.....पृष्ठस्य भेदाऽभेदस्य.....पङ्क्तेरधोऽ-
ङ्कितस्यावशिष्टम्—निष्कलं निरञ्जनमित्यादिनिर्गुण-
वादाश्च प्राकृतहेयगुणनिषेधविषयतया व्यवस्थिताः ।
उक्तञ्च 'यद्ब्रह्मणो गुणशरीरविकारभेदकर्मादि
गोचरविधिप्रतिषेधवाच्याः । अन्योन्यभिन्नविषया न-
विरोधगन्धमहन्ति तन्न विधयः प्रतिषेधबाध्याः ।

सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेति नानात्वनिषेधवादाश्च एकस्यैव ब्रह्मणः शरीरतया प्रकारभूतं सर्वं चेतनाचेतनात्मकं वस्त्विति यः पृथिव्यां तिष्ठन् यस्य पृथिवीशरीरं य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरमित्यादि श्रुत्या सर्वस्यात्मतया सर्वप्रकारं ब्रह्मैवास्थितमिति सर्वात्मकं ब्रह्म पृथग्भूत-वस्तुसद्भावनिषेधपरत्वाभ्युपगमेन प्रतिपादिताः ।

एवं तर्हि किमत्र तत्त्वं भेदः, अभेदः उभयात्मकं वा वा सर्वशरीरतया सर्वं प्रकारं "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म" इति श्रुत्या ब्रह्मैवावस्थितमित्यभेदोऽप्युपेयते "एकमेव ब्रह्म" इति प्रकारीभूत - चेतनाचेतनात्मकशरीर-

नानात्वेन विशेषणांशमादाय भेदः, विशिष्टमादाया-
भेद इति भेदाभेदौ चिदचिदीश्वराणां स्वरूपस्वभाव-
वैलक्षण्यादसंस्कारान्च भेदः इति ।

साङ्ख्यमते पञ्चविंशति तत्त्वानि, तथा हि प्रकृतिः,
ततो महान्, ततोऽहङ्कारः, ततः पञ्चतन्मात्राणि (शब्द
स्पर्श रूप रस गन्धाः) पञ्चतन्मात्रेभ्यो क्रमेण आकाश
वायु तेजो जल पृथिव्यः (पञ्च भूतानि) अहङ्कारात्
सात्विकांशतः चक्षू रसना घ्राण श्रोत्र त्वचः (ज्ञाने-
न्द्रियाणि) वाक् पाणि पाद पायूपस्थानि (कर्मेन्द्रि-
याणि) मनश्चेति एकादशेन्द्रियाणि जायन्ते, ततोऽन्यः
पुरुषः । इति ॥

तदुक्तं प्रकृतेर्महांस्ततो हंकारस्तस्माद्गणश्च षोड-
शकः । तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि । इति
“मूल प्रकृतिरविकृतिर्महदाद्याः प्रकृति विकृतयः सप्त ।
षोडशकस्तु विकारो न प्रकृतिर्न विकृतिः पुरुषः ॥ इति
पञ्चविंशति तत्त्वानि साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते ।
प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कार - विमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते ॥ इति

श्रीमद्भगवद्गीतावचनेन प्रकृतेर्गुणैः सत्त्वरजस्तमोरूपैः
क्रियमाणानि कर्माणि भवन्ति तथा च प्रकृतेरेव कर्तृत्वं
न तु पुरुषस्य, पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेपः सः
“असङ्गो ह्ययं पुरुषः” इति श्रुत्या तस्याकरणत्वागमेन
“पुरुषः कर्तृत्वाभाववान् कारणत्वाभावात्” इत्यनु-
मानेन पुरुषे कर्तृत्वाभावः सिध्यति । अन्यथा पुरुषस्य
कारणत्वाभ्युपगमे साङ्ख्यमते कार्यकारणयोरभेदात्
कार्यनाशे सति तन्नाशः स्यात् ।

ननु एतादृशपुरुषसत्त्वे किं मानमिति चेन्न क्वचि-
त्प्रसिद्धस्यैव चैतन्यस्य बुद्धावारोपसंभवेन बुद्धिगत-
चैतन्याभिमानोपपत्तये तत्कल्पनात् । बुद्धिरेव महत्तत्त्व-
मिति साङ्ख्यैरभ्युपगम्यते ।

ननु पुरुषस्य कर्तृत्वाभावस्वीकारे तत्र धर्माधर्मयो-
रुत्पत्त्यभावात्तदधोनसुखदुःखयोरपि तत्रानुत्पत्तौ दुःख-
ध्वंसरूपो मोक्षः पुरुषस्य न स्यादिति मोक्षार्थप्रकृति-
पुरुषविवेकस्यापि नावश्यकतेति तदर्थं क्रियमाणं सांख्य-
शास्त्रमप्यनर्थकमिति चेन्न । बुद्धिसत्त्वे इन्द्रियद्वारा
बुद्धिपरिणामेन घट इत्यादि ज्ञानसंबद्धो घटादिविषयः,

घटाद्याकारज्ञानपरिणामि बुद्ध्या सांन्निध्यरूपदोषेण
अगृहीतभेदकत्वसम्बन्धेन पुरुषनिष्ठः पुरुषस्वरूपतिरो-
धायकः, पुरुषस्य संसारापादकः, बुद्धिनाशे सति
तत्परिणामस्य ज्ञानस्याभावेन विषयावच्छेदकाभावात्
कैवल्यवस्थानरूपो मोक्षः । दुःखसंबन्ध तद्ध्वंसरूपौ
संसारमोक्षौ बुद्धेरेव ननु पुरुषस्याहं बद्धोऽहं मुक्त इति
व्यवहारस्तु भेदाग्रहादेवेति प्रकृति-पुरुषविवेकार्थं शास्त्र-
स्यात्यन्तावश्यकत्वात् । ममेदं कर्तव्यमिति मदंशः
पुरुषरागः, बुद्धेः स्वच्छतया तत्प्रतिबिम्बादतात्त्विको
दर्पणस्यैव मुखोपरागः ।

इदमिति विषयोपरागः, इन्द्रियप्रणालिकया
परिणतिभेदः, तात्त्विको निश्वासाभिहतदर्पणस्यैव
मलिनिमा, कर्तव्यमिति व्यापारांशः, तेनांशत्रयवती
बुद्धिस्तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः संबन्धो
दर्पणमलिनिम्नेयं मुखस्योपलब्धिरुच्यते । एवञ्च धार्मि-
कोऽहं करोमीति आदि प्रतीत्या कृतिसामानाधिकरण्येन
प्रतीयमाना धर्माधर्मादयो बुद्धेरेवेति स्वीकर्तव्यम् ।

नन्वचेतनं प्रधानं तर्हि चेतनानधिष्ठितं महदादि
कार्ये नव्याप्रियते, अतः चेतनेन केनचिदधिष्ठितान्ना
भवितव्यं, तथा च सर्वार्थदर्शी परमेश्वर एवावश्यं
स्वीकार्य इति चेन्न, अचेतनस्यापि प्रधानस्य प्रयोजन-
वशेन प्रवृत्त्युपपत्तेः । दृश्यते च लोके यथा वत्स-
वृद्धयर्थमचेतनं क्षीरं प्रवर्तते यथा चाचेतनमपि जल
लोकोपकाराय प्रवर्तते तथैव अचेतनापि प्रकृतिः पुरुषा-
र्थाय प्रवर्त्यति ।

यत्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्तकः, इति परमेश्वरा-
स्तित्ववादिनां डिण्डिमः सप्रायेण गतः विकल्पानुपपत्तेः ।
स किं सृष्टेः प्राक् प्रवर्तते, आहोस्वित्सृष्ट्युत्तरकाले ।
नाद्यः सृष्टेः प्राक् जीवानां शरीराद्यभावेन दुःखा-
नुत्पत्तौ जीवानां दुःखनाशेच्छानुपपत्तेः । न द्वितीयः,
करुणया सृष्टिः सृष्ट्या च कारुण्यमित्यन्योन्याश्रय-
प्रसंगात् । तस्मादचेतनस्यापि च नानाधिष्ठितस्य
प्रधानस्य महदादिरूपेण परिणामः पुरुषार्थप्रयुक्तः
प्रधानपुरुषसंयोगनिमित्तः ।

यथा निर्व्यापारस्याप्ययस्कान्तस्य सन्निधानेन
लोहस्य व्यापारः तथैव निर्व्यापारस्य पुरुषस्य सन्नि-
धानेन प्रधान व्यापारो युज्यते । प्रकृतिपुरुषसंबन्धश्च

पञ्चअन्धवत्परस्परपेक्षानिबन्धनः प्रकृतिर्हि भोग्यतया भोक्तारं पुरुषमपेक्षते । पुरुषोऽपि भेदाग्रहाद्बुद्धीच्छापत्या तदगतं दुःखत्रयं वारयितुमिच्छन् कैवल्यमपेक्षते । तथा प्रकृतिपुरुषविवेकनिबन्धनं न च तदन्तरेण युक्तमिति ।

ननु पुरुषार्थनिबन्धना भवतु प्रकृतेः प्रवृत्तिः, निवृत्तिस्तु कथमुपपादनीयेति चेन्न यथा भर्त्रा दृष्टदोषा स्वैरिणी भर्तारं पुनर्नोपैति यथा वा कृतप्रयोजनानर्तकी निवर्तते तथा प्रकृतेरपि निवृत्तेः ।

उक्तञ्च—

रङ्गस्य दर्शयित्वा निवर्तते नर्तकी यथा नृत्यात् ।
पुरुषस्य तथात्मानं प्रकाश्य निवर्तते प्रकृतिः ॥

इति सांख्यमते जीवस्वरूपविचारः ॥

नैयायिकास्तु समवायेनात्मत्वं जातिमत्त्वम् । नन्वात्मनोनुपलब्ध्या तदभाव एव सिद्धयेत् कुतस्तद्धर्म- निरूपणमिति आशङ्क्य तत्सद्भावे बाधकप्रमाणाभावात् अनुपलब्धेश्चान्यथासिद्धत्वात् साधकप्रमाणसद्भावाच्च तत्सिद्धिरित्याशयेनाह प्रशस्त पादभाष्ये । तथाहि तस्य सौक्ष्म्यादप्रत्यक्षत्वे सति करणैः शब्दाद्युपलब्ध्यनुमितैः श्रोत्रादिभिः समधिगमः क्रियते, वस्यादीनां करणानां कर्तृप्रयोज्यत्वदर्शनात्, शब्दादिषु प्रसिद्ध्या च प्रसाधकोनुमीयते । अत्रायमनुप्रयोगः शब्दाद्युपलब्धिः करणसाध्या क्रियात्वात् छिदादिवत्, इत्यनुमितैः श्रोत्रादिभिरात्मा समधिगम्यते श्रोतादीनि कर्तृव्यापारवन्ति करणत्वात् वासीवदित्यनुमानेन तादृश- व्यापारप्रयोजक आत्मा एव, अत्र तेषां कर्त्रनपेक्षत्वे तत्कर्मप्रतिसन्धानानुपपत्तेस्तदधिष्ठातृत्वेनात्मसिद्धिः ।

किञ्च शब्दादिज्ञानं क्वचिदाश्रितं कार्यत्वाद् गन्ध- वदिति, कार्यस्यानाश्रितत्वे कारणव्याकृतावकारणत्व- प्रसंगः स्यादिति आशयेनाह तर्कसंग्रहे ज्ञानाधिकरण- मात्मा । स द्विविधः, परमात्मा जीवात्मा च । तत्रेश्वरः सर्वज्ञ एक एव, जीवस्तु प्रतिशरीरं भिन्नो विभु- र्निर्त्यश्चेति ।

ननु शरीरमिन्द्रियं वा मनो वा भविष्यति ज्ञाना- धिकरणमिति चेन्न तेषां ज्ञानस्य समवायिकारणाभावात् तथाहि शरीरं न चेतनं कार्यत्वात् भूतत्वात् घटवत्, इत्यनुमानेन देहस्य चैतन्यासिद्धेः युक्त्यन्तरमपि,

विशेषगुणस्य यावद्द्रव्यभावित्वं लक्षितं, तथा च चैतन्यं न शरीरविशेषगुणः, अयावद्द्रव्यभावित्वात् संयोगवदित्यनुमानेन शरीरस्यानात्मत्वसिद्धिः ।

इन्द्रियाण्यचेतनानि करणत्वात् कुठारवत् युक्त्यन्तर- मपि, अनुभवस्मरणयोः सामानाधिकरण्येनानुभवात् अनुभवकर्तारि नष्टे स्मरणस्यायुक्तत्वात् नेन्द्रियगुणो ज्ञानमिति ।

मनसोऽपि न चैतन्यं तथा सति ज्ञानाश्रयतया- नुमीयमानं मनःकर्तृस्यान्नान्तःकरणम्, एवञ्चैकदानेक- विषयसान्निध्येऽनेकचक्षुराद्यधिष्ठानतया युगपदनेकेऽ- नुभवाः स्मृतयश्च स्युः । न हि करणवत् कर्ताऽपि एकामेव क्रियां करोति, तथात्वे व्यासङ्गो न स्यात् । करणान्तरापेक्षायां च संज्ञाभेदमात्रम् । न च कारणतयानुमितमेव ज्ञानाश्रयतयाप्यनुमास्यते, इति वाच्यम् तस्य स्वयं करणभावाच्च, सिद्धे हि चैतन्या- श्रये कर्तारि करणं मनोऽनुमीयते तथा च धर्मिग्राहक प्रमाणबाधः । मनो न चेतनं करणत्वात् घटवदित्यनु- मानेन मनसः चैतन्यासिद्धेः । प्रसक्तप्रतिषेधेऽन्यत्रा- प्रसङ्गात् शिष्यमानतयात्मकार्यत्वात् तेन ज्ञानेनात्मा- नुमीयते, ज्ञानं पृथिव्याद्यतिरिक्तद्रव्याश्रितं तत्तदना- श्रितत्वे सति कार्यत्वात् । यन्न पृथिव्याद्यतिरिक्त- द्रव्याश्रितं तदनाश्रितत्वे सति कार्यमपि न भवति यथा गन्धादिः ।

एतेन देहाद्यतिरिक्तात्मनि प्रमाणाभावादिति परास्तम् । ननु मम मते प्रत्यक्षप्रमाणस्य प्रत्यक्षसिद्ध- त्वात् प्रत्यक्षप्रमाणेन शरीरमेवात्मा, अनुमानप्रमाणे व्याप्तिज्ञानस्य कारणता, व्याप्तिज्ञाने व्यभिचार- शंका निवृत्तये तर्कस्यापेक्षा भवति, तर्के व्याप्ति- ज्ञानस्यापेक्षा व्याप्तिज्ञाने व्यभिचार शंकानिवृत्तये पुनस्तर्कोपेक्षा, एवं क्रमेणानवस्थाप्रसंगेनानुप्रामाण्यस्य वक्तुमशक्यत्वेन कथमनुप्रमाणेनात्मा शरीराद्यतिरिक्त अनुमीयते इति चेन्न यत्र व्याघातेन शङ्कैव नाव- तरति तत्र तर्कं विनैव व्याप्तिग्रहस्य स्वीकारात् । अन्यथा गृहीतान्वयव्यतिरेकहेतुं बिना कार्योत्पत्तिं शङ्कते तदा स्वयमेव धूमार्थं वहेत्स्तृप्त्यर्थं भोजनस्य परं प्रतिपत्त्यर्थं शब्दस्य चोपादानं नियमतः कथं कुर्यात् ।

किञ्च त्वं प्रति अस्माकमेवं वक्तव्यं भवेत्, अनुमानस्य प्रामाण्यं न भवति इति प्रतिज्ञामात्रेणैव प्रतिषेध आहोस्वित्साधनोपन्यासेनैव, यदा त्वया प्रमतिकरणतावच्छेकधर्मशून्यत्वादिति साधनोपन्यासः क्रियेत तदा तेनैवानुमानेनानुमानस्यैव प्रामाण्यं भवेत् ।

मम मतेऽनुप्रामाण्यस्वीकारेण प्राणादिभिश्चात्मानुमीयते तथाहि शरीर सहचारिणि वायौ प्राणापानाख्ये विकृतमूर्ध्वाधोगमनरूपं यत्कर्म तद्दर्शनात् भस्त्राध्नापयितेव तत्प्रेरक आत्मानुमीयते प्रयोगस्तु जीवशरीरं भोक्तृप्रयत्नवदधिष्ठितं संमूर्च्छनाभावे सति विकृतक्रियपवनाश्रयत्वात् भस्त्रादिवत्, शरीरं प्रयत्नवदधिष्ठितमिच्छाधीननिमेषोन्मेषवदवयवयोगित्वात् दारुयन्त्रवदित्यनुमानेन निमेषोन्मेषकर्मणा दारुयन्त्रप्रयोक्तैव विग्रहस्य प्रयत्नवानात्मानुमीयते ।

किञ्च मनः प्रयत्नवत्प्रेर्यमभिमतविषयसंबन्धनिमित्तक्रियाश्रयत्वात् दारक हस्तगत पेलकवत् इत्यनुमानेनापि प्रयत्नवानात्मा सिद्धयति ।

किञ्च कस्यचिदिष्टफलस्य रूपं दृष्ट्वा तत्सहचरितपूर्वानुभूतरसस्मरणात् तत्रेच्छा भवति ततः प्रयत्नः आत्ममनःसंयोगापेक्षे रसनेन्द्रिये विकारं जनयति, दन्तोदकसंप्लवानुमितः सविकारः, इन्द्रियचैतन्ये न स्यात्, नियतचक्षूरसनाभ्यां रूपरसयोः साहचर्यप्रतीतौ रूपदर्शनेन रसस्मरणासंभवात्, तथा च तादृग्विकारादिन्द्रियव्यक्तिरिक्तः कोप्युभयदर्शी सिद्धयति यो रूपं दृष्ट्वा रसं स्मरति, शरीरस्योपचयापचयाभ्यामन्यत्वेनान्यदा स्मरणाभावप्रसंगान्नोभयदर्शितेति ।

सुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नैश्चात्मानुमीयते तथाहि सुखादयो न शरीरेन्द्रियगुणाः अव्याप्यकृतित्वात्, अयावद्द्रव्यभावित्वाच्च वा यन्नैवं तन्नैवं यथा रूपादयः तथा न शरीरेन्द्रियगुणाः केचिदप्रत्यक्षाः यथा गुरुत्वादयः केचिद्बाह्येन्द्रियग्राह्या यथा रूपादयः । सुखादयस्तु नैवम् । अतो न तद्गुणाः परिशेषादात्मानुमीयते । अहं शब्देनापि आत्मानुमीयते । लोके वेदे च प्रयुज्यमानोऽहं शब्द आत्मवाचक एव । ननु पृथिव्यादिवाचक एवाहं शब्दो भविष्यति, इति चेन्न अहंशब्दस्य पृथिव्यादिवाचकैः शब्दैः सह समानाधिकरण्याभावात् ।

अन्यथा द्रव्यं पृथिवीतिवत् अहं पृथिवीत्यपि प्रयोगः स्यात् । यत्तु यत् सत् तत् क्षणिकमित्यनुमानेन सर्वस्य क्षणिकतामभ्युपगम्य आत्मनोऽपि क्षणिकत्वं स्वीकृत्य नित्यत्वमस्वीकुर्वतः क्षणिक विज्ञानमेव आत्मा तत्तुच्छं विज्ञानमात्मेति वदतस्तव जगद्विषयकं यत्किञ्चिद्विषयकं निर्विषयकं वा, नाद्यः, आत्मनां सर्वज्ञत्वापत्तेः, न द्वितीयः विनिगमनाविरहेण किं विषयकं विज्ञानमात्मा किं विषयकं नेत्यनिर्णयापत्तेः । न तृतीयः निर्विषयकस्य ज्ञानत्वे मानाभावात् । अन्यथा निर्विषयकत्वाविशेषादघटादीनामपि ज्ञानत्वं स्यात् । ननु क्षणिकशरीरमेवात्माऽस्तु इति चेन्न गौरवात् वासनासंक्रमासंभवेन स्मरणानुपपत्तेश्च । ननु क्षेत्रस्य बीजादङ्कुरोत्पत्तिर्भवति न तु कुशूलस्य बीजात् अतः अङ्कुरत्वावच्छिन्नं प्रति कुर्वद्रूपत्वेन कारणता स्वीक्रियते । कुर्वद्रूपत्वञ्चाङ्कुरजनकतावच्छेदकतया सिद्धो जातिविशेषः । स च फलोपधायके क्षेत्रस्य बीजे स्वीक्रियते न तु कुशूलस्य बीजे । एवञ्च क्षणिकविज्ञाने क्षणिकशरीरे वा कुर्वद्रूपत्वेन उत्तरविज्ञाने उत्तरशरीरे वा वासनोत्पादकत्वं वाच्यमिति चेन्न धरणिमलिलसंयोगादिरूपकारणसमवधानेऽङ्कुरोत्पादः कुर्वद्रूपत्वेन कारणतास्वीकारे मानाभावात् । तस्मान्नित्य एवात्मा ।

नन्वात्मा कर्ताऽस्ति नवेति संशये नास्तीति पूर्वपक्षः, कुतः 'प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । अङ्कारविमूढात्मा कर्ताऽहमिति मन्यते, नान्यं गुणेभ्यः कर्तारं यदा द्रष्टानुपश्यतीति गीतावचनेन प्रकृतेरेव कर्तृत्वं नात्मनः, इति चेन्न यजेत, जुहोति, उपासीत, इत्येवमादीनां स्वर्गमोक्षादिफलसाधनेषु प्रवर्तकानां शास्त्राणामर्थवत्त्वात् । शास्त्रस्य तत्तत्प्राप्तिं प्रत्युपायज्ञानजननद्वारा तत्तदनुष्ठाने प्रवर्तकत्वं तत्तु चेतनस्य जीवस्येव तत्तदुपायज्ञानं तदनुष्ठानञ्च संभवति मत्त्वचेतनस्य प्रधानस्य । अतः तत्तत्फलभोक्तृश्चेतनस्यैव तत्तत्प्राप्तिसाधनकर्तृत्वेन तदुपदेष्टृणां शास्त्राणामर्थवत्त्वम् । तस्माच्चेतनो जीव एव कर्ता नत्वचेतनं प्रधानमिति । किञ्च चेतनोऽहं करोमीति प्रतीत्या ज्ञानसामानाधिकरण्येन प्रतीयमान - कृतेः पुरुषनिष्ठौचित्येन कृतिसामानाधिकरण्येन प्रतीय-

मान-धर्मादीनामपि पुरुषनिष्ठत्वौचित्यात् । न च प्रकृतेः क्रियमाणानि, इति वचनेन विरोध इति वाच्यम् । प्रकृतेः अदृष्टस्य गुणैरदृष्टजन्यैरिच्छादिभिः कर्ताऽहमेवेत्यस्य तदर्थत्वात् । अन्यथा तत्रैव सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः इति वचनेन सह भवतोऽपि विरोधः । तथा च स्वतन्त्रकर्तृत्वाभाव एवात्मनि प्रतिपाद्यते । ननु कर्तृत्व-सामान्याभाव इति, अयमेवार्थः प्रकटीकृतः भगवता श्रीकृष्णेन । तथाहि अधिष्ठानं तथा कर्ता-करणञ्च पृथग्विधम् विविधाश्च पृथग् चेष्टा दैवञ्चैवात्र पञ्चकम्—शरीरवाङ्मनोभिर्यत् कर्म प्रारभते नरः । न्याय्यं वा विपरीतं वा पञ्चैते तस्य हेतवः । द्वाभ्यां श्लोकाभ्यां पञ्चानामेव कर्तृत्वं प्रतिपाद्य तत्रैव सति कर्तारमात्मानं केवलं तु यः पश्यत्यकृतबुद्धित्वानस पश्यतिदुमतिः इत्यनेन स्वतन्त्रकर्तृत्वस्याप्यात्मनो निषिद्धत्वात् । अर्थात् तत्र सर्वस्मिन् कर्मणि पूर्वोक्ताः पञ्च एव हेतवः सन्तीत्येवं सति केवलं निरुपाधिमान्तमात्मानं तु यः कर्तारं पश्यति, स शास्त्राचार्योपदेश-त्यागेन असंस्कृतबुद्धित्वाद् भविष्यन्न यथावस्थितवस्तु-बुद्धित्वाद् दुमतिः न यथावस्थितं कर्तारं पश्यतीतिभावः ।

किञ्च प्रधानस्य तत्कार्यस्य वा कर्तृत्वस्वीकारे तस्य सर्वपुरुषसाधारणत्वात् आत्मनश्च सर्वगतत्वेन सर्वत्र सन्निधानाच्च सर्वाणि कर्माणि प्रधानादिकृतानि सर्वेषां भोगाय स्युरिति ।

आत्मनः कर्तृत्वे तु करणकलेवरदिसम्पन्नेपि स यदेच्छति तदा करोति अन्यथा न करोति इत्येवरूपा व्यवस्था स्वीयेच्छायां सत्यामसत्याञ्च संभवत्येव । यथा वास्यादिसाधनसन्निधानेऽपि तथा स्वीयेच्छामनुसृत्य करोति न करोति च अचेतनात्मिकाया बुद्धेस्तु भोगादीच्छाया अभावान्नस्याद्वयवस्था । अत आत्मन एव कर्तृत्वं न प्रकृतेस्तत्कार्यस्येति एतेन प्रकृतिरेव कर्त्री पुरुषस्तु पुष्करपलाशवन्निर्लेप इति साङ्ख्यमत-मपास्तम् । यत्तु जैनाः, आत्मास्थायी देहपरिणामश्च पादे मे वेदनेत्यादिप्रकारेण पादचूडं देहे दुःखानुभव इत्यनुरोधेनात्मा स्थायी देहपरिमाणश्चेति वदन्ति तन्न शोभनम्, मनुजशरीरपरिमाणस्य जीवस्य गजशरीरे प्रवेष्टुमशक्यत्वात् । न च यथा प्रदीपप्रभाविशेषः प्रथाप्रसादाद्युत्तरवर्ति - संकोचविकाशवान् भवति तथैव

मनुजमतङ्गजादिषु शरीरेषु भविष्यति । इति वाच्यम् । प्रदीपवदेव सविकारत्वेनानित्यत्वप्राप्तौ कृतप्रणाशा-कृताभ्यागमप्रसंगात् ।

नन्वयं जीवो ब्रह्माणोभिन्नोऽभिन्नो वेति संशये ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवति, सर्वं खल्विदं ब्रह्म नेह नानास्ति किञ्चनेत्यनुरोधेन अभिन्न एवेति चेन्न परमेश्वरो जीवा-द्भिन्नः तं प्रतिसेव्यत्वात् यो यं प्रति सेव्यः स तस्मा-द्भिन्नः यथा भृत्याद्राजेति अनुमानेन नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान्, य आत्मनि तिष्ठन् यस्यात्मा शरीरमित्यादि श्रुत्यनुरोधेन च जीवेश्वरयोर्भेदस्यैव सिद्धत्वात् ।

किञ्चात्मभेदाभावस्वीकारे कश्चित्संसरति कश्चि-न्मुच्यते, कश्चिच्छिष्यः कश्चिदाचर्य इति व्यवस्था न सिद्ध्येत् । किञ्चात्मैकत्वस्वीकारे देवतिर्यगादिरूपेण केषाञ्चित्सुखोत्तराणां केषाञ्चिददुःखोत्तराणां, केषा-ञ्चिन्मिश्रसुखदुःखानामेव लोके पदार्थानां वैषम्येण सर्वेश्वरस्य सृष्टिर्नोत्पद्येत ।

न च नित्यो नित्यानामिति श्रुतिरौपाधिकभेद-मभिधत्ते इति वाच्यम् । 'सदापश्यन्ति सूरयः' 'मम सा-धर्म्यमागताः' 'मुक्तानां परमा गतिः' 'सायुज्यं प्रति-पन्ना ये' 'यस्मिन्पदे विराजन्ते मुक्ताः संसारबन्धनै-रित्याद्यनुरोधेन मोक्षदशायामपि भेदसत्त्वात् । ननु आत्मभेदप्रतिपत्तिहेतूनामौपाधिकानां देवमनुष्यादि-भेदानां कामक्रोधादिनिवृत्तानामात्मनां मोक्षदशायां स्वरूपात्यन्तसमतां प्राप्नोति कथं तत्रात्मभेद इति चेन्न स्वर्णकलशरत्नव्रीहिप्रभृतीनां परिमाणगुरुत्वा-काराणां साम्येऽपि यथा भेदः सिद्ध्यति तथैवात्मभेद-स्वरूपस्याप्यवश्यं कल्पनीयत्वात् । न च तत्त्वमसीत्या-दितादात्म्यव्याकोप इति वाच्यम् श्रुतितात्पर्यापिरिज्ञान-विजृम्भणात् इत्याशयेनाह नित्यपरोक्षस्तु तच्छब्दो ह्यविशेषितः, त्वं शब्दश्चापरोक्षार्थः तयोरैक्यं कथं भवेत् । आदित्यो यूप इतिवत् सादृश्यात् तु सा श्रुतिरिति ।

अथवा तत्त्वमसीत्यत्र 'स एवात्मा स्वातन्त्र्यादि गुणोपेतत्वात्' अतत्त्वमसि त्वं तत् न भवसि तद्ब्रहितत्वा-दित्येकत्वमतिशयेन निराकृतम् ।

ननु जीव एक आहोस्विन्नानेति संशये कश्चिदुःखो
 कश्चित्सुखीति दर्शनेन नानात्वस्यैव कल्पनीयत्वात् ।
 न च पादे मे सुखं पादान्तरे मे दुःखमित्यादिवच्छरीर-
 भेदेनैकस्यापि सुखदुःखे यदि स्यातां तर्हि को दोष इति-
 वाच्यम् तथा सति योहं देवदत्तः सुखी सोहं यज्ञदत्तो
 दुःखीति प्रतिसन्धानप्रसंगात् । नचाविद्यावशादात्मनोऽ-
 पि सुखादयोनात्मीयतया प्रतिसन्धीयन्त इति वाच्यम्
 यज्ञदत्तवद् देवदत्तेनापि आत्मीयतयाऽप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ।
 तस्माज्जीवः प्रतिशरीरं भिन्न एव । एतेनैक एव जीवः
 कल्पक अन्ये तु सर्वे कल्पिता इति मतमपास्तम् ।
 इत्युक्त प्रकारेण जीवब्रह्मणोरैक्ये निरस्ते तदुपजीवका
 वेदान्तदर्शने प्रचलिताः प्रतिबिम्बावच्छेदाः अंशभास
 प्रकृतिवादाः परास्ताः ।

ननु जीवोऽणुरथवा विभुरिति संशये, अणुरिति
 पूर्वपक्षः । कुतः उत्क्रान्ति-गति-श्रवणानुपपत्त्या
 'अणुर्ह्येवैष आत्मा यं वा ते सिनीतः पुण्यं पापं च'
 बालाग्रशतभागस्य जीवोभागः सविज्ञेय इत्यणुत्व-
 श्रवणेन च अणुरेव जीवः, न च पादे वेदना शिरसि

सुखमित्यादौ सुखदुःखानाम् ज्ञानानुपत्तिरिति वाच्यम् ।
 प्रदीपप्रभान्यायेन आश्रयातिरिक्तप्रदेशविशेषव्यापिगुण-
 तथा सर्वाङ्गीण-सुखदुःखानां ज्ञानस्योपपत्तेः । एवञ्च
 करशिरश्चरणाद्यनुगतेषु सुखदुःखादियोगपदं कायव्यूह-
 गतेषु योगिनां भोगवैचित्र्यञ्चेत्यस्याप्युपपत्तिः ।
 एवञ्च जीवानामणुत्वेनाशङ्करात् सुखदुःखादिविभोरी-
 श्वरादभेदश्चेति चेन्न चैत्रस्य पादे वेदना शिरसि
 सुखमिति स्वांशभेदगतसुखदुःखानुसन्धानवत् मैत्रगत-
 सुखदुःखानुसन्धानस्यापि दुर्वारत्वात् । तस्माद्विभुरेव
 जीवात्मेति सिद्धमिति यथा विभुत्वान्महानाकाशः
 तथात्मेति विभुत्वस्वीकारादेव तत्कार्यस्य ज्ञानसु-
 खादेः सर्वत्र दर्शनात् अन्यथा मथुरायामुत्पन्नस्य देव-
 दत्तस्योपभोगाय कारणं तद्दृष्टवशाद् न कश्चिद्
 पदार्थ उत्पद्येत लोके त्वेवं दृश्यते दूरस्योत्पन्नं पदार्थं
 प्राप्य सुखिनो दुःखिनो भवन्ति जनाः ।

ननु बन्धमोक्षव्यवस्थसिद्धयर्थं जीवस्य नानात्व-
 मङ्गीकृतं तत्र कस्तावन्मुक्तिपदार्थ इति दुःखात्यन्ता-
 भावो मुक्तिरिति ।

स्वामिश्रीभगवदाचार्य-

प्रणीतं

विशिष्टाद्वैतदर्शनम्

तस्यैव किञ्चित्प्रास्ताविकम्

बहवो जानन्ति, बहवो नापि जानन्ति श्रीरामानन्दसम्प्रदायस्याहमेव विधातेति । बहवो ज्ञात्वापि तत्त्वमेतन्मनःश्याम-
 तयाजानाना इव मन्दभाग्या दुर्धियः खिन्नधियश्चावतिष्ठन्ते । केचन निस्त्रपा मानलोलुपा धनखलप्वो बुद्ध्या पीनाः कुपित-
 कौपीनास्त्वन्यथापि वदन्ति । अस्तु किमनेन ।

श्रीरामानन्दाचार्या यावनराज्ये भारताजिरमलङ्कुर्वाणा आसन् । तेषामपावनयावनक्रीडातिपीडाकर्यासीत् । अतस्त-
 च्छममनसः सुमनसस्ते नावकाशमवापुर्ग्रन्थग्रथनप्रथनकार्याय । तैः किमपि न लिखितं सम्प्रदायमुपलक्ष्य । आनन्दभाष्यनामकं

वेदान्तसूत्रभाष्यं तु स्वयं निरानन्दं सदन्येषामपि शान्तिकान्तिसमूचुरत् । चौर्यकर्मणि निरता एव वैदुष्यविरताः केचन दौर्भाग्यकशाताडिताः कथयन्ति प्रचारयन्ति चानन्दभाष्यस्य विवाता रामानन्दस्वाम्येवेति । श्रीरामानन्दस्वामिवैदुष्यादुष्यप्रवाहस्तु केवलं काशीस्थानागरीप्रचारिणीत्यभिहितया सभया प्रकाशिते “रामानन्द की रचनाएँ” इति नामधेयेति संक्षिप्ते पुस्तके निरवग्रहः सुग्रहः । श्रीरामानन्दसम्प्रदायस्य जनकत्वं तु मय्येवावस्थितमिति कथा प्रामाणिकपथप्रथिता सार्वजनप्रसिद्धा च । अमराणां पामराणां चाप्याननात्सत्रा सर्वत्र श्रूयते रामानन्दपन्थस्य साधारणी ? वैष्णवेतिप्रसिद्धस्य समुद्धारको भगवदाचार्य एवेति ।

श्रीरामानन्दस्वामिश्रीसंवर्धनाय बहोः कालात्पूर्वं श्रीरामानन्ददिग्विजय इत्याख्यं महाकाव्यं देवाधिदेवभाषया चिरादभिलषितं मयैव विरचितम् ।

परं श्रीरामानन्दाचार्याः श्रीवैष्णवाचार्याः आसन्नित्यत्र नाद्य कोपि कोप्यपि विवदते । तर्हि तेषां कैरपि नियतैर्महायतैः सिद्धान्तैर्भाव्यमेवेति विभाव्य समेषामेषां विदुषामवगतये मयैष ग्रन्थः समग्रन्थि ।

अस्मिन्विशिष्टाद्वैतदर्शने निदर्शनभूते यानि कान्यपि सिद्धान्तरमणीयरत्नानि निहितानि सन्ति तानि निखिलान्येव प्रायेण न्यायपरिशुद्धेर्न्यायसाराख्यायास्तदीयव्याख्यायाश्च चितानि सञ्चितानि च तेषामेवाक्षराक्षराणि । गौतमीयन्यायदर्शनतो वात्स्यायनभाष्यतो विश्वनाथकृतवृत्तिग्रन्थतोपि च साहाय्यमवापि मया । तेषामेव वाक्यान्यत्र सूत्रतां गमितानि । न्यायदर्शनतस्तु बहूनि सूत्राण्यविकलान्येव मयात्रोद्धृतान्यनुद्धतेन । एष एवात्र मम प्रश्नः श्रमः । एतस्य सर्वसम्मतस्य ग्रन्थस्य नवनिर्माणे नातानि मया मतिर्मदीयेति । तथाकृते तु स्यात्तत्केवलं पाषण्डखण्डमेव । नाहं पाषण्डप्रियः । अतो यथा यतीन्द्रमतदीपिकाकारेण निरहङ्कारेणेतस्ततः प्रसृताः सिता व्यवस्थिताश्च विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ता यतीन्द्रमतदीपिकायां समग्राहिषत यथा वा तट्टीकाकृता श्रीवासुदेवाम्यङ्करेण तट्टीकाक्षराणि प्रायेण न्यायशुद्धेरेव संगृहीतान्यन्यतोपि च तथैव मयापि सद्वर्त्तमाणि । यतीन्द्रमतदीपिकातोपि न्यायपरिशुद्धेरपि न्यायसारतोपि तत्त्वमुक्ताकलापतोपि न्यायसिद्धाञ्जनतोपि सिद्धान्तसिद्धाञ्जनतोप्यन्यतोपि च सिद्धान्तरत्ननिचयमवचित्य निदर्शनीभूतमिदं दर्शनं प्राणायि समस्कारि च तत्तद्ग्रन्थीयतत्तत्स्थलीयभाष्याक्षरैः । क्वचित्क्वचिच्च मयापि विवृतानि स्पष्टीकृतानि च तान्यक्षराणीति विदन्तुतमां विशिष्टाद्वैतवेदान्तविद्यावेत्तृताः । नात्र चौर्यचातुरी न वा वैदुष्यपाषण्डो न चाहङ्कारभूमिर्न वा गौरवजिघृक्षा न वान्येषां पण्डितम्भन्यानामपमित्सा सम्प्रदायिब्रुवाणामकर्मणां पण्डितनराणां रामानन्दीयानाम् । केवलमीदृग्ग्रन्थाभावगतभावचिकीर्षयैव श्रीसम्प्रदायस्योन्निनीषयैव च श्रममिश्रिश्रियम् ।

अयि पारमेश्वराः, ग्रन्थममुं भवतां भवदीयानां च भव्ये नव्ये च करपल्लवे समर्प्य कणेहत्य स्वपिमि, उपाजेकृत्य च कार्त्तर्यमनुभवामि । वैपरीत्यं परीत्य स्थितं जगन्नाथं प्राङ्घीकृत्य प्राङ्घ्रं कृत्वा वा सयुगलकरसम्पुटं याचे ममेव पद्येनैतेन—

रामानन्दात्मन्य नितरां राम-विद्याप्रदानैः, सत्ये भूयाद्रतिरतितमां मास्त्वसत्ये हि तेषाम् ।

धर्मे घोरा धृतिरिह भवेत्सत्कृतिः कीर्तनीया, वन्द्याः स्युर्मा दनुजमनुजा मानवा मानवाः स्युः ॥

किञ्चोदारदया अदया अपि सुविचारा दुर्विचारा अपि सत्पथपथिका असत्पथपथिका अपि निरभिमानाः साभिमाना अपि सद्गुणगणग्रहणप्रवणा असद्गुणगणग्रहणप्रवणा अपि रक्षोक्षिपक्षक्षामुपेक्ष्य दयादृशमुपस्पृश्य ग्रन्थस्यैतस्य दोषानपसार्य प्रसारयिष्यन्त्येतद्ग्रन्थगतश्रीवैष्णवसम्प्रदायसम्मतसुमततत्त्वानीति भूशं बिभर्षि प्रमोदसम्भाव्यसभारभारमिति ।

सर्वैर्मुनिवरैर्नित्यमृषिभिश्च विदांवरैः ।
 ध्यातं किमपि सत्तत्त्वं श्यामं श्यतु मनोरुजः ॥ १ ॥
 यतिराज - महाराजरामानन्दार्य - पादुके ।
 परित्राणाय लोकानां जयतां शर्मसाधिके ॥ २ ॥
 स्वामी भगवदाचार्यः सर्वशास्त्रविशारदः ।
 रामानन्दमतं ह्यत्र विदूषोति सुखाकरम् ॥ ३ ॥
 लौकिकैर्वैदिकैः शब्दैर्यतिराजमतं ततम् ।
 सर्वजीवहितायैव सूत्रैरत्र निरूप्यते ॥ ४ ॥
 विशिष्टाद्वैत-सिद्धान्त-साम्राज्यं समपूषन् ।
 आचार्याः पूर्वजा ये ते भृशं पुष्णन्तु मे दृशम् ॥ ५ ॥
 विशिष्टाद्वैतसिद्धान्तसाम्राज्यधरणीधृताम् ।
 आचार्याणां पदाम्भोजपरागाः सन्तु मे हिताः ॥ ६ ॥

अथ प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

अथातो विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ताः ॥१॥१॥१॥

अथशब्दोत्र मङ्गलार्थकः । प्रारम्भार्थको वा । इतः
 प्रारम्भ्य विशिष्टाद्वैतसिद्धान्ताः सूत्र्यन्ते । प्रलयावस्थायां
 ब्रह्म सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं भवति । सृष्टिदशायां च स्थूल-
 चिदचिद्विशिष्टं भवतीत्येवं कालभेदेन ब्रह्मणो द्वे
 अवस्थे । विशिष्टशब्द एव तदवस्थाद्वयं निर्वाहयतीति
 लाघवात्सूक्ष्मचिदचिदिति स्थूलचिदचिदिति विशेषण-
 द्वयं परित्यज्य विशिष्टं च विशिष्टं च विशिष्टे इति
 द्वन्द्वसमासः । तयोर्विशिष्टयोरद्वैतं विशिष्टाद्वैतम् । द्वयो-
 र्भावो द्वितैव द्वैतम् । न द्वैतमद्वैतम् । अद्वैतमभेदः ।
 विशिष्टयोरद्वैतम् विशिष्टाद्वैतम् । सूक्ष्मचिदचिदात्मक-
 शरीरविशिष्टस्य कारणस्य ब्रह्मणः स्थूलचिदचिदात्मक-
 शरीरविशिष्टस्य कार्यस्य च ब्रह्मण ऐक्यम् इति तात्प-
 र्यम् । “यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी
 न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति”
 (बृह० १४।६।७।७) इति श्रुत्यनुसारेण पृथिव्यादिकं
 सर्वमचित्तत्वं ब्रह्मणः शरीरम् । तत्रैव यस्यात्मा
 शरीरमित्यादिश्रुतिबलेनात्मनोपि ब्रह्मणः शरीरत्वमेव ।
 एवं च ब्रह्मणः शरीरित्वं समायातम् । शरीरशरीरिणो-
 रभेदोप्यभिमतः । वस्तुतस्तु भेद एव ।

ननु द्वैतं तु लोकसिद्धं लोकप्रसिद्धं च । अद्वैतमपि
 शास्त्रसिद्धम् । किमिदं विशिष्टाद्वैतं नाम ? पूर्वमुक्तमेव ।

अधिकं श्रूयताम् । ब्रह्म तु सर्वदैकं नित्यं कूटस्थम-
 विकारि च । ब्रह्मणः शरीरद्वयम् । चित् अचिच्चेति ।
 चिद् जीवः । अचित् प्रकृतिः । स्वेच्छया येन यदुपयुज्यते
 तत् तस्य शरीरम् । चितो भगवत्पारतन्त्र्यात् भगवता
 स्वेच्छयैव तस्या उपयोगः क्रियते । जीवकृतकर्माण्यपेक्ष्य
 जीवांस्तत्तत्कर्मफलभोगेषु नियोजयति भगवांस्तत्र तस्य
 स्वेच्छैव प्रमाणम् । केन जीवेन किं कर्म कृतं किं च
 तस्य फलं कियत् तेन भोक्तव्यमित्यत्र सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो
 न्यायशीलः परमकृपालुर्भगवानेव प्रमाणम् ।

ननु शरीरिणा शरीरोपयोगः स्वार्थायापि परार्था-
 यापि च क्रियते । यदि जीवो ब्रह्मशरीरं तर्हि ब्रह्मणः
 को नाम स्वार्थोपयोगः ? नास्त्येव तस्य कश्चन स्वार्थः ।
 सत्यम् । श्रोतव्यम् । पुत्रः पितुः शासने स्थित्वा धर्म्याणि
 कर्माणि कुर्यादिति यथा पितुः स्वार्थस्तथैव पुत्रस्थानीया
 जीवा भगवदाज्ञामनुसृत्य भगवत्प्रसादकान्येवान्य-
 जीवहितेच्छया दयादाक्षिण्यादीनि सत्कर्माणि कुर्युरिति
 जीवकल्याणकारी भगवतः स्वार्थः । सर्व एव जीवाः
 स्वे आत्मीया मामका इतिविधया जीवेषु स्वत्वं संनि-
 धाय सर्वान् स्वत्वेन स्वकीयत्वेन वा स्वीकुरुते भग-
 वांस्तान् ।

ननु अस्ति ब्रह्मेत्यत्र किं प्रमाणम् ? अस्मत्कुल-
 परम्परातः प्राप्तानि सच्छास्त्राण्येव प्रमाणम् । कुला-
 चारोपि । न तत्सिद्धाबनुमानप्रवेशः । अनुमानसिद्धं ब्रह्म
 केनापि प्रबलेनानुमानेनासिद्धमपि स्यात् । अत एवाथातो
 ब्रह्मजिज्ञासेत्युक्त्वा किं तद्ब्रह्मेति प्रश्नमुत्थाप्योक्तं
 जन्माद्यस्य यत इति वेदान्तदर्शने । सृष्टिस्थितिलय-
 कारणत्वेनैव ब्रह्म प्रतिपादितम् । तत्र चानुमानप्रसंग-
 भङ्गायैव “यतो वा इमानि” इति श्रुतिर्जन्म गृहीत-
 वती । उपमानस्यापि न तत्र प्रसरावसरः । साम्याव-
 लम्बिनीं ह्युपमानगतिः । न हि भगवतः केनापि सह
 कथमपि साम्यमास्थीयत आस्थादिधनैर्विद्याधनैः ।
 प्रत्यक्षं न कक्षीकतुं योग्यम् । रूपराहित्यात् । नन्वस्त्येव
 रूपं भगवतो नीलाम्बुजश्याममितिशुक्लाम्बरधरमित्या-
 दिप्रसिद्धेरिति वाच्यम् । नीलं श्यामम् । तच्च शृङ्गार-
 रसस्य रूपं साहित्याचार्यैः स्वीकृतम् । तथाहि “स्थायी
 भावो रतिः श्यामवर्णोयं विष्णुदैवतः” इति विश्वनाथः
 साहित्यदर्पणे । भगवद्बालरूपोपासकैः शृङ्गारादि-

साहित्येन भगवति नीलरूपताऽऽरोपिता । “उपासनार्थं हि लोकानां भगवति रूपकल्पना” इत्यर्थकं हि वाक्यं पाञ्चरात्रग्रन्थ उपलभ्यते । तच्च वाक्यम्—भक्तानां हि सिद्धयर्थं ब्रह्माणो रूपकल्पनेत्यादि । मानसं प्रत्यक्षं तु यस्य स्यात्तस्यैव कार्तार्थ्यं नान्यस्य । न तत्र वाग् गच्छति न मनो गच्छतीति न तत्र वागादीनामवसरः । यथा क्षुधादितः पुरुषः क्षुच्छान्त्युपयोगि यत्किञ्चिद्वस्तु-पलभ्य शान्तिमनुभवति एवं जगद्गुर्जादितो जनो यत्कि-मपि तत्त्वमाश्रित्य शान्तिमनुभवति तदेव तत्त्वं तस्य ब्रह्मेति । ब्रह्म यदुपनिषत्सु प्रतिपादितं तत्तु वाचाम-गोचरम् । न तत्र चक्षुरिन्द्रियायनम् । न हि श्रोत्रेन्द्रियं प्राप्तपराक्रमम् । अतस्तस्य मानसमेव प्रत्यक्षं शरणम् । वस्तुतस्तु मूकगुडायितं ब्रह्म । न हि गुडभक्षको मूको गुडास्वादं वर्णयितुमलम् । ब्रह्मप्रत्यक्षकर्ता न कोपि ब्रह्म विवरीतुं सामर्थ्यं समर्थयते । तदस्तीत्येतेनैव संतोष्ट-व्यम् । न ह्येतेनैव । अदृष्टमपि तदपोहत्येव दुःखिनां दुःखं दुःखराशिं च । अदृष्टमपि तत्सुखयत्येवान्तरं तत्त्वं मानवानाम् । अनिरीक्षितमपि तद्भवत्येव प्रेमास्पदं पुण्यवताम् । अनवेक्षितमपि तदवेक्षितमिव कदाचन भवत्तत्तज्जीवानामशान्तिं शमयत्येव । तत्साकारं वा निराकारं वेति चिन्तापि न विचिन्तनीया । अदृश्ये वस्तुनि कः कथं जिह्वां व्यापारयेत् ? तन्निराकारं वा स्यात्साकारं वा स्यात्, अणु वा स्यान्महद्वा स्यात्, लघु वा स्याद्दीर्घं वा स्यात्, स्त्री वा स्यात्पुमान्वा स्यात्, बालो वा स्यादवृद्धो वा स्यात्, यः कोपि स स्यात्, या कापि सा स्यात्, यत्किमपि तत्स्यात्, अस्त्येव तत्तत्त्वम-स्माकमान्तरतत्त्वाह्लादकम् । आह्लादकत्वेनैव तदिष्यते नान्यथाकारेण । स्थाय्याह्लादस्य जनकत्वं यस्य तस्यैव ब्रह्मत्वम् । यथा दूरस्थः कोपि पुमान् पुत्रवन्तं कमपि पुरुषं न प्रमाणयितुं शक्तिमान् भवति स पुत्रीति । एवं न ब्रह्मोपासकोपि ब्रह्मप्रसादप्रसादितोपि कोपि प्रत्याययितुं शक्नोति ब्रह्मास्तीति । न च मा भूत्समर्थो दूरस्थः कोप्यात्मानं पुत्रवानिति प्रत्याययितुम्, उपास-कस्तु न भवति दूर उपास्याद्ब्रह्मणः, कथं न तर्हि तत्प्रत्याययेत्स ब्रह्मास्तीति, इयमस्तीति, एतादृश-मस्तीति ? न प्रत्याययेत् । गुडास्वादको विदितगुडास्वादं न प्रत्याययितुं शक्नोति प्रयत्नपरम्परयापि गुडं मधुर-मिति । अतोस्त्येव ब्रह्म कर्तमकर्तुमन्यथाकतुं किमपि

सामर्थ्यवदित्येतेनैव संतोष्टव्यम् । यदि सूरदासेन तुलसी-दासेन वान्येन केनापि वा प्रत्यक्षितं तद्ब्रह्मेति कस्य-चिद्विश्वासश्चेत्सुखं शयीत सः । यस्य येन वस्तुना येन प्रकारेण वा स्यादात्मतोषस्तेनैव स धन्यः । न तत्र कश्चन कस्यचिद्विद्वेषो मात्सर्यं वेत्यलमतिविस्तरेणेति । अधिकं ब्रह्मनिरूपणावसरे वक्ष्याम इति ॥१॥१॥१॥

तत्त्वज्ञानं तत्त्वामये ॥१॥१॥२॥

तत्त्वज्ञानमपेक्षितम् । किमर्थम् ? तत्त्वाप्तये तत्त्व-प्राप्तये । न हि तत्त्वज्ञानतत्त्वप्राप्तयोः कार्यकारण-भावः । तत्त्वज्ञानमेव तत्त्वप्राप्तिरिति तु न विविदि-तव्यम् । गुडज्ञानमेव गुडप्राप्तिर्न भवति । गङ्गाज्ञानमेव गङ्गास्नानं न भवति । दुरितज्ञानमेव न दुरिताय भवति । पुण्यज्ञानमेव न भवति पुण्या । न हि पुण्य-ज्ञानमात्रेण पुण्यप्रसरो न वा पापज्ञानमात्रेण पापा-वसरः । ज्ञानेन ज्ञातस्य वस्तुन उपयोगेन सुकृतं वा दुष्कृतं वा निष्पद्यते । अतः सुष्ठूक्तं तत्त्वज्ञानं तत्त्वस्य प्राप्तये भवतीति ॥१॥१॥२॥

त्रीणि तत्त्वानि ॥१॥१॥३॥

कियन्ति तानि तत्त्वानीति जिज्ञासमाना योक्तं त्रीणीति ॥१॥१॥३॥

चिदचिद्ब्रह्मेति ॥१॥१॥४॥

कानि त्रीणीति नाम्ना विवृणोति चिदिति अचि-दिति ब्रह्मेति च । इतिशब्दोत्र मोक्षप्रापकतत्त्वान्तर-धीनिवर्तकः । एतेषामेव ज्ञानेन निःश्रेयससिद्धिः । ननु तच्छब्दप्रतिपाद्यब्रह्मज्ञानेनैव मुमुक्षूणां मुक्तिरिति सर्वा-र्षिर्यशास्त्राणां निर्घोषः कथं तर्हि तत्त्वत्रयाधिगमेन निःश्रेयसाधिगमोद्घोष इति ? सत्यम् । ब्रह्मज्ञानमेव मुक्तिसाधकम् । यज्ञेनैव स्वर्गावाप्तिः । मन्त्रेध्माज्या-नलाः संभूय यज्ञं निर्वाहयन्ति यज्ञश्च स्वर्गं प्रापयति यज्ञकर्तारम् । एवं चिदचितौ ब्रह्मविशेषणे सम्भूय चिद-चितोर्धार्यत्वं पोषकत्वं नियाम्यत्वं ब्रह्माधीनमिति विज्ञा-पयन्ती ब्रह्माङ्गतां च दधती ब्रह्माभिन्ने भवतः । शरीर शरीरिणोरभिन्नत्वस्वीकारात् । एवं च चिदचिद्ब्रह्म-ज्ञानं संभूयैव ब्रह्मज्ञानपदाभिलष्यं भवति । एवं च त्रीण्येव तत्त्वानि । तेषां च पूर्वोक्तदिशाभेदः । अथवा यद्यस्त्येव कश्चन मत्सरोऽत्रसिद्धान्ते तर्हि ब्रह्मज्ञानेनैव

मुक्तिरवधार्यताम् । तत्त्वद्वयज्ञानं च तत्र साहाय्यं विर-
चयति । कथं तत्र तस्य साहाय्यमिति चेच्छृणु । चित्
जीवः । स तु चेतनः सन्नपि पापकारी पुण्यकारी च
भवति । एवं च स स्वरूपमवबुध्योपासनया भक्त्या प्रपत्त्या
च विशुद्धज्ञानाकारो भवन् मुक्तिप्राप्तियोग्यतामादधानो
ब्रह्मेप्सति प्राप्नोति च । अचिदपि ब्रह्मानुसंदधानमा-
त्मानं परित्यज्य ब्रह्मावाप्तये तस्य साहाय्यं करोति ।
पथि कण्टकानाच्छादनमेव पथिकस्य साहाय्यम् ।
विचित्ररूपा बहुरूपा चाचित् प्रकृतीत्यपरनामधेया
बहुविघ्नकारिणी । विघ्नापनोदनमेव तत्र तत्साहाय्यम् ।
ननु विघ्नक्रियाकारित्वं विघ्नापनोदनक्रियाकारित्वं च
कथं जडायां प्रकृताविति चेत्, रथो गच्छतीतिवत्समा-
धेयम् । रथस्य जडत्वेन गमनक्रियाया असम्भवादपि
तत्र रथयुक्ताश्वक्रियावशात्तत्रापि गमनक्रियाव्यवहारः ।
एवम् अचिदपि चित्साहाय्येनैव स्वधर्मं निर्वाहयतीति ।
तर्हि चित्येव दोषः । न हि कश्चन चेतनः स्वरूपं
दूषयतः कस्यापि साहाय्यमातनुते । कथं तर्हि स्वमेवो-
पद्रवन्त्या अचितः साहाय्यं चिदाचरेदिति तु न विलम्ब-
कारिणि पथि पादो निधेयः । पूर्वार्जितकर्मकूट-
सामर्थ्येन सर्वं सुलभमिति निर्धार्य शान्तिरालम्बनीयेति
॥१११४॥

चिज्जीवः ॥१११५॥

चिच्छब्देनात्र जीवो विवक्षितः । साम्प्रदायिकीयं
परिभाषा । चिदेव जीवशब्देनात्मशब्देनाप्यालप्यते ।
चिनुते धर्मार्थिकाममोक्षानिति चित् । चिनोति मुक्ति-
साधनं भक्तिं प्रपत्तिमिति वा ॥१११५॥

स चाजडद्रव्यरूपः ॥१११६॥

प्रमेयं द्विविधम् । द्रव्याद्रव्यभेदात् । द्रव्यमपि
द्विविधम् । जडाजडभेदात् । जीवोजडद्रव्यविशेषः ।
अजडश्चेतनः ॥१११६॥

प्रत्यक् ॥१११७॥

जीवस्वरूपं निरूपयति प्रत्यगिति । प्रत्यक्त्वं च
स्वस्मै स्वेनावभासमानत्वम् । इदं प्रत्यक्त्वं जीवेश्वरयो-
रसाधारणो धर्मः ॥१११७॥

अणुः ॥१११८॥

अणुपरिमाणको जीवः । न स विभुः । तेन प्रद्योते-
नैव आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा मूर्ध्नो वा अन्येभ्यो

वा शरीरदेशेभ्य इति बृहदारण्यकवचनादात्मनो
निष्क्रान्तिः श्रूयते । जीव एवात्रात्मशब्दवाच्यः । ये वै
केचनास्माल्लोकात्प्रयन्ति चन्द्रमसेव ते सर्वे गच्छन्तीति
तत्रैव गतिरपि श्रूयते । तस्माल्लोकात्पुनरेत्यस्मै लोकाय
कर्मणे इत्यत्रागतिरपि श्रूयते । निष्क्रान्तिगत्यागतीनां
न हि विभुनि वस्तुनि कथमपि संभवः । अतः प्रामा-
णिकवचनबलादणुपरिमाणक एव जीवः । “बालाग्रशत-
भागस्य शतधा कल्पितस्य च । भागो जीवः स विज्ञेयः”
इति श्वेताश्वतरवचनप्रमाण्यादपि जीवोणुपरिमाणकः ।
अणुरेष आत्मेत्यपि श्रूयते ।

ननु जीवोणुश्चेत् कथं युगपदनेकवस्तुज्ञानं संभवेत् ?
इत्यलम् । ज्ञानानां यौगपद्यं तु भ्रमादेव प्रतिपाद्यम् ।
सर्वेषामेव ज्ञानानां साधनं तु मन एव । तस्यैक्याद-
णुत्वाच्च न हि बहूनां ज्ञानानां यौगपद्यं साधयितुं
योग्यम् । “युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो लिङ्गम्” इति
वदन् गोतमोपि घत्तेस्माकमानुकूल्यम् ।

यदि स्यान्नामाग्रहो यौगपद्येन मनसो बहूनां विष-
याणां ग्रहणे तर्हि जीवधर्मभूतज्ञानान्वयितया सर्वं सिद्धं
भवेदिति । वस्तुतस्तु धर्मभूतज्ञानसाहाय्येनापि न मनोणु
विभिन्नविषयकं ज्ञानं यौगपद्येनाप्तुं शक्नुयात् । न हि
सर्वव्यापकोपि परमेश्वरो वामनरूपेण एकेनैव पादेन
त्रीनेव लोकानक्रंसीत् किन्तु पादत्रयेणेति । शतशत-
दलच्छेदनन्यायेन न भवति क्रमोवगत इति त्वन्यत् ।
अत एव प्रज्ञया घ्राणं समारुह्य घ्राणेन सर्वान् गन्धान्
आप्नोति, प्रज्ञया चक्षुः समारुह्य चक्षुषा सर्वाणि
रूपाणि पश्यतीति कौशीतकीवचनमपि अत्रैवानुकूल्यं
सम्पादयति । घ्राणसमारोहणं चक्षुःसमारोहणं च न
भवितुमर्हति यौगपद्येन । कालविम्बस्तत्रापेक्षितः ।

परमिदं त्ववधेयम्—श्रोसम्प्रदायदृष्ट्या जीव-
स्याणुपरिमाणवत्त्वमेव । यदि स विभुः स्यात् तथापि
नास्माकं किञ्चिच्छिन्नं स्यात् । नैयायिकानां विभवोप्या-
त्मानो जनन-मरण-सरणादीन्यनुभवन्त्येव । न हि काच-
नापरा सृष्टिस्तेषाम् । कथं ते तथानुभवन्तीति तु नैया-
यिका एव प्रष्टव्याः । वयं तु श्रौतं मार्गं प्रतिपन्ना
अणुपरिमाणग्रहग्राह्यसिता इति न याथार्थ्येन तत्र
प्रवेष्टुं शक्ताः । तद्विभुत्वानङ्गीकारोपि तत्तज्जीवा-

दृष्टजनितदेशान्तरफलोपलब्धिस्तु
॥१११८॥

अदृष्टवशात्

शेषः ॥१११९॥

शेषशब्दोत्र साम्प्रदायिकः । शिष्यत इति शेष इति व्युत्पत्त्या तु परमेश्वर एव मुख्यतया शेषशब्दार्थो भवति । परन्तु नायं व्युत्पन्नः शब्दः । अव्युत्पन्न एव । अत एव रूढः । स्वेच्छानुकूलविनियोगार्ह इति तदर्थः ॥१११९॥

कर्ता ॥११११०॥

सृष्टेः प्रवाहानादित्वेन कस्यामपि सृष्टौ यत्किञ्चिद्देहसम्बद्धो जीवो यत्किञ्चित्कर्म करोत्येव । देहवतात्मना तु किमपि कर्म कृतं भवत्येव । आ मुक्तेः संसारः । संसारिदशायां संसारोपयुक्तं कर्म क्रियत एव तेन । दग्धे संसारबन्धने भगवत्सामीप्यं प्राप्य तत्रापि स्वेच्छया भगवदानुकूल्यं रिरक्षिषता जीवेन भगवदाराधनं कृतं भवत्येव । एवं च संसारिदशायां मुक्तदशायां चापि यत्किमपि कर्म तु जीवात्मना सम्पादयितव्यमेव । अतः स कर्मकर्तृत्युच्यते । “कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” (प्र० ४।९) इति हि श्रुतिः ॥११११०॥

फलभुक् ॥१११११॥

कृतानां कर्मणां फलमपि कर्त्रैव भोक्तव्यम् इति न्यायपतितम् । अतो जीवात्मा कर्मफलभुग्भवत्येव ॥१११११॥

शरीरम् ॥११११२॥

जीवात्मा शरीरमपि भवति । कस्य ? ब्रह्मणः । शरीरलक्षणं तूक्तम् । सापेक्षं शरीरम् । किमपेक्ष्य ? ब्रह्मापेक्ष्य “यस्यात्मा शरीरम्” (बृह० ३।७।३) इति वचनात्तस्य शरीरत्वम् । जीवो ब्रह्मशरीरमत एव तस्य तच्छेषत्वमपि । शेषत्वं च पूर्वोक्तमेव ग्राह्यम् ॥११११२॥

स्वयंप्रकाशश्च ॥११११३॥

“अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भवति । कतम आत्मा । योयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तज्योतिः पुरुषः” इति प्रामाण्यात्तस्य स्वयंप्रकाशत्वमपि सिद्धम् ॥११११३॥

ज्ञानस्वरूप इत्यनर्थान्तरम् ॥११११४॥

ज्ञानमेवात्र प्रकाशः । ज्ञानस्वरूप इत्यस्य प्रकाशस्वरूप इत्येवार्थः । “विज्ञानात्मा पुरुषः” इत्यत्र विज्ञानात्मकशब्दस्वारस्याद्विशेषतः सामान्यतश्च प्रपञ्चितस्य ज्ञातृत्वस्य पुनर्वचने प्रयोजनाभावाच्च ज्ञानस्वरूपत्वं सिद्धमिति न्यायसिद्धाञ्जनकारा आहुः ॥११११४॥

ज्ञाता ॥११११५॥

अहमप्रत्ययविषय आत्मा ज्ञातापि । “विज्ञानघनः”, “विज्ञानं यज्ञं तनुते”, “द्रष्टा श्रोता रसयिता घ्राता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः” इत्यादिवचनप्रामाण्यादात्मनो ज्ञातृत्वम् ॥११११५॥

अहमर्थोपि ॥११११६॥

अहमर्थोप्यात्मैव । उक्तं च श्रीवेदान्ताचार्यैः—
प्रत्यक्त्वादुपलम्भतो मम सुखं भावीति मोक्षेच्छया,
मुक्तब्रह्ममुमुक्षुवेदवचसा सुप्तोहमित्युक्तितः ।
मां नाज्ञसिषमित्यपि स्वपुराद्यज्ञानमात्राश्रयात्,
स्वापप्राच्यनिजक्रियास्मरणतोप्यात्माहमर्थः स्थिरः ॥

इति यामुनाचार्यैस्तु—“एवमात्मा स्वयं सिध्यन्नागमेनानुमानतः । योगाभ्यासभुवा स्पष्टं प्रत्यक्षेण प्रकाशते ॥” इति योगिनामात्मप्रत्यक्षं भवतीति प्रतिपाद्यते ॥११११६॥

प्रतिशरीरं भिन्नः ॥११११७॥

आत्मनो नानात्वमत एव प्रतिशरीरभिन्नत्वमप्यास्येयम् । भिन्नत्वमात्मनः स्वीकार एव कस्यचित्सुखित्वं दुःखित्वं कस्यचिदत्रालोक्यते । यद्यात्मनः प्रतिशरीरं भिन्नत्वं न स्यादेकस्मिन् शरीरे जायमानं दुःखं सुखं वा सर्वेष्वेषु शरीरेषु तस्य प्रतिभातं स्यात् । भिन्नत्वे च यस्यात्मनः कर्मानुरूपं तददुःखं सुखं वा स्यात् तस्यैव तत्प्रतीयते नान्यस्य । एवं चात्मनो नानात्वं नैयायिकानां सांख्यानां चाप्यभिमतमेव ॥११११७॥

तद्वैतवचनं प्रकारैक्यविषयम् ॥११११८॥

यत्र क्वचिज्जीवावैतवचनान्युपलभ्यन्ते तानि सर्वाणि प्रकारैक्यविषयाणि । प्रकारैक्येपि एकादिशब्दानां प्रयोगो दृश्यते । यथा अयमयं चैको ब्रीहिरिति । मुक्तौ सर्वेषां जीवानां साम्यमेव । ब्रह्म चेद ब्रह्मैव भवतीत्यादावेवकार इवार्थकः । साम्ये चैव क्वचिच्छब्द

इतिनिघण्टूक्तेरिति न्यायसिद्धाञ्जने । तत्रैव 'वैष्णवं वामनमालमेत स्पर्धमानो विष्णुरेव भूत्वेमाँल्लोका- नभिजयतीति साम्ये श्रौतप्रयोगदर्शनाच्च विष्णुरेव विष्णुरिवेत्यर्थः । एवं च जीवाः परमेश्वरादपि भिन्नाः परस्परं चापि । अत एव केचन मुक्ताः केचिद्बद्धा इति विभागोपपत्तिः । संसारिणोसंसारिणश्च सर्वेपि भगवच्छे-

षस्वरूपास्तदधीनास्तदेकरक्षयाश्चेति । यावत्कर्म- वशाज्जीवाः संसरन्ति तावदेव तेषां संसारित्वम् । छिन्ने च कर्मबन्धने सिद्धायां च भगवद्भक्तौ तत्प्रपत्तौ च संसारित्वमपसार्यासंसारित्वसाम्राज्य एव सर्वेषां प्रवेशः ॥१११॥१८॥

इति प्रथमाध्याये प्रथमः पादः

अथ प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

नित्यबद्धमुक्तभेदाज्जीवास्त्रिविधाः ॥११२॥११

जीवानां त्रैविध्यं विशिष्टाद्वैतिनां मतम् । तत्तु साम्प्रदायिकमेव । जीवज्ञानं संकोचविकासार्हम् । येषां ज्ञानेषु न संकोचो न वा विकासस्ते नित्याः । नित्य- जीवज्ञानेषु यथा नास्त्यवकाशः संकोचस्य तथैव विकास- स्यापि नावकाशः । भगवत्प्राप्तिरेव ज्ञानविकासस्य परमं फलम् । भगवत्प्राप्तिरेव मुक्तिः । ततो ज्ञानसंकोच इव ज्ञानविकासोपि न भवति । ते नित्या अनन्तगरुडविष्व- क्सेनादय इति केचित् । हनुमदादयस्त इत्यपि केचित् । ऐतेषां ज्ञानेषु का कीदृशी च वृद्धिरिति बहिरेव शास्त्र- समूहात् । एतेषां नित्यजीवानां शास्त्रनिर्धारिताः सन्ति केचनाधिकारविशेषाः । भगवदवतारा इवैतेषामपि स्वे- च्छयैव भवन्त्यवताराः । नन्वेतदयुक्तं स्वेच्छयैव भगवद- वतारा भवन्तीति । मनुशतरूपयोः पुरस्तादहमेव युष्म- त्पुत्रो भूत्वा युवयोगृहेवतरिष्यामीति प्रतिज्ञा तु मनुशत- रूपयोस्तपःफलरूपा । तत्तपःफलमनुसृत्यैव मन्ववतार- रूपदशरथगृहे रामावतारः । मनुक्तं नायुक्तम् । आस्तां नाम मनुशतरूपयोस्तपः । तत्फलं तु स्वेच्छयैव भगवता दत्तम् । यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत । अभ्युत्थानमर्धमस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥' इति भगवद्गीतावाक्यमप्यस्माकमेव पक्षं साधयति । न हि

भगवतः कस्यापि पारतन्त्र्यं शोभते । ननु भक्तपरन्त्रस्य भगवतः कथं पारतन्त्र्यं निषिध्यत इति चेत्, न तत्पार- तन्त्र्यं तत्स्वरूपविकाराय भवति । न हि मातरि स्थितं स्वशिशोः पारतन्त्र्यं तत्स्वरूपं विकारमापादयति । न हि ततो बलीयसः कस्यापि शक्तिमतः परवत्त्वं भगवत्त्वं विनाशयितुं प्रभवति । सर्वशक्तिमान् हि भगवान् न कस्यापि परवानिति निश्चप्रचम् । गतोयं प्रासङ्गिको विचारः । उपस्थितस्तु चिन्त्यते ।

अनिवृत्तसंसारा बद्धाः ॥११२॥२॥

ये स्वकृतानामिष्टानिष्टकर्मणामीश्वरेच्छया फल- भोगाय सकृदसकृद्वा संसरन्तीह त एवानिवृत्तसंसाराः । ॥११२॥१॥

तदतिरिक्ता मुक्ताः ॥११२॥३॥

भगवद्भक्तिसाहाय्येन संचितसदाचाराः सर्वाण्येव कृतानि कर्माणि निर्बीजानि कृत्वा भगवत्साक्षात्कारप- रायणास्त एव मुक्ता उच्यन्ते ॥११२॥३॥

सीता बद्धजीव इति केचित् ॥११२॥४॥

केचन संगिरन्ते भगवती सीतापि बद्धजीवकोटि- माटीकत इति ॥११२॥४॥

तन्न ॥११२१५॥

सीतानाम्नी भगवतो नित्या शक्तिः । शक्तिशक्ति-
मतोरभेदात् सापि भगवत्स्वरूपैव । तथा च तस्याः
परमेश्वरस्वरूपायाः श्रीभगवत्स्वरूपत्वमेव न जीवत्वं
न वा बद्धजीवत्वम् । तथा चायोनिजेषु जीवेषु तस्याः
परिगणनकर्तारो भ्रान्ता एव ॥११२१५॥

तेषां द्वैविध्यम् ॥११२१६॥

तेषां बद्धजीवानां द्वैविध्यमस्ति ॥११२१६॥

शास्त्रवश्यत्वम् ॥११२१७॥

बद्धेषु जीवेषु ये देवमनुष्यादयः करणवन्तस्तेषां
शास्त्रवश्यत्वं भवति । शास्त्राधीना एव तेषामाचाराः ।
॥११२१७॥

नन्वाचारप्रतिपादकानि शास्त्राणि वैष्णवान्यपि
सन्ति स्मार्तान्यपि । केषां शास्त्राणां वश्यत्वं देवमनु-
ष्यादिभिराद्रियत इत्यत्राह—

उभयथा हि तद्दर्शनम् ॥११२१८॥

बद्धेषु जीवेषु वैष्णवा अपि भवन्ति स्मार्ता अपि ।
शास्त्राणामप्युभये भेदाः । तथा च वैष्णवा वैष्णव-
शास्त्राण्याद्रियन्ते, स्मार्ताश्च स्मार्तशास्त्राणि । एवं च
वैष्णवानां वैष्णवशास्त्रवश्यत्वमेव न्यायपतितम् ॥११२१८॥

शास्त्रवश्या द्विविधाः ॥११२१९॥

ये हि जीवाः शास्त्रवश्या भवन्ति शास्त्राण्येवाश्रित्य
सदाचारादिभिर्जीवनं यापयन्ति ते शास्त्रवश्या उच्यन्ते ।
ते च द्विविधा भवन्ति ॥११२१९॥

द्वैविध्यमाह—

बुभुक्षवो मुमुक्षवश्च ॥११२११०॥

बुभुक्षवो धर्मार्थकामपराः । न हि कोप्येवं जीवो यः
केवलमर्थकामपरत्वमेव निषेवमाणो धर्मात्पराङ्मुखत्वं
सेवते । दयादानपरोपकृत्यादिषु कोपि धर्मः कमपि कथं-
चिदपि स्पृशत्येव । एवं च धर्मपराणां नितान्तं हानिर्न
कल्पनीया । एवं च धर्मपरा अर्थपराः कामपराश्चेति
बुभुक्षवः । एवं च बुभुक्षवोर्थकामपरा इति वदन्तः
परास्ताः । अथवा धर्मं गौणीकृत्य ये कामार्थौ सेवन्ते ते
बुभुक्षवः । धर्माचारस्य सर्वथा त्यागस्त्वशक्य एव ।
मुमुक्षवश्च ज्ञानपूर्वकमधर्ममनाचरन्तः शरीरनिर्वाहिकाः

क्रियाः कुर्वाणाः प्राधान्येन धर्माचारपरायणाः । धर्मा-
चारश्च सत्यभाषण—परोपकार-पाषण्डित्व-परनिन्दापरि-
त्यागादिरूपः । भक्तिप्रपत्तिसेवनमपि धर्माचारान्तर्गतम् ।
तथापि तत्र इयान्विशेषः—रागद्वेषेर्ष्यामदमोहमात्सर्यादि-
महादोषान्परित्यज्य ब्रह्मध्यानपरायणता भक्तिः । साङ्ग-
शिरस्कवेदाध्ययनं तु न तत्रातीवापेक्षितम् । मनोनैर्मल्य-
मेव तत्र परमं कारणम् । भगवद्भक्तिर्नपि क्षते वर्णमा-
श्रमं वा । सर्वाधिकारा हि सा । सर्वधर्मान् सर्वाभिमाना-
नांश्च दूरीकृत्य भगवच्चरणाश्रितः प्रपन्नः । प्रपन्नस्तु
भगवच्छरणातिरिक्तं नान्यच्चिन्तयति न वाकाङ्क्षति ।
भक्तस्तु भक्तिबलात्किमप्यपेक्षितमभिलषत्येव । एवं च
भक्तिप्रपत्त्योर्न भवति काप्यभेदा भित्तिः ॥११०॥

फलं तु स्वसंतोषः ॥११२११॥

यस्य भक्तिः क्रियते यस्य वा प्रपत्तिः स्वीक्रियते
तस्य न जातं दर्शनम् । केवलं शास्त्रबलादेव तं कमपि
महापुरुषं नित्यं सर्वज्ञं सर्वान्तःप्रविष्टं मत्वा विश्वास-
पूर्वकं तस्मा आत्मसमर्पणं कुर्वाणो जनः कथं न जाड्य-
गर्तं पतितो मन्येत ? मन्यतां तथा, न कापि हानिः ।
यश्च परमेश्वरमुपास्तेदृष्टमपि श्रद्धापूर्वकं न तस्य
कापि क्षतिः । परमेश्वरोपासननिबन्धनान्येव तस्य सत्य-
दान-प्रेम-श्रद्धादीनि तत्त्वानि सिध्यन्ति । तान्येव तस्य
तारकाणि । प्रपत्तिस्तु—

आनुकूल्यस्य संकल्पः प्रातिकूल्यस्य वर्जनम् ।

रक्षिष्यतीती विश्वासः षड्विधा शरणागतिः ॥

अनन्यसाध्ये स्वाभीष्टे महाविश्वासपूर्वकम् ।

तदेकोपायता याच्ञा प्रपत्तिः शरणागतिः ॥इति॥

अयमेव भरन्यासः । नहि प्रपन्नानामपि कश्चन
भेदः । आकिञ्चन्यानन्यगतिकत्वधर्मवान् भगवन्त-
माश्रित एव प्रपन्नः । भगवन्तमाश्रितस्य लौकिक-
धर्मार्थकामेषु कथमपि न प्रवर्ततेच्छा । एवं
मोक्षपरत्वमेव प्रपन्नानाम् । त्रैवर्गिकपरत्वं तु तेषां
स्पर्शमपि न कुर्यात् । भक्तिवत् प्रपत्तिरपि सर्वा-
धिकारा । भक्त्यनुष्ठाने वर्णो जातिर्वा नैव स्याद्वाधिका ।
भक्तौ अधीतसाङ्गसशिरस्कवेदत्वं न प्रयोजकम् ।
आन्तरशुद्धिः स्वकल्याणप्रवणत्वं हि तत्र हेतु । उभयत्र
वेदाध्ययनमप्रयोजकम् । देवादीनां भक्तावधिकारोस्ति

न वास्तीति विचारो न वैदुष्यमावहति । देवा यदि स्वर्गीयास्तर्हि भौमानां जीवानां सदाचारैर्न तेषां प्रयोजनम् । तेषां कर्माकर्मविषये विधिनिषेधौ न वयं भूमिष्ठाः सम्पादयितुमर्हाः । तेषां षोडश संस्कारा भवन्ति न वेत्यपि भूमिष्ठैर्भूमिष्ठं न ज्ञायते । स्वर्गिणो भक्ताः प्रपन्नाश्च भवन्ति न भवन्ति वेत्यस्माकं भूमिगतानां न परिज्ञानम् । अत एव कुत्र तेषामधिकारो कुत्र नेति विचार उपरबीजवपनमेव केवलम् ।

केषांचन मते दृष्ट आर्तश्चेति द्वैविध्यं प्रपन्नानाम् । तदपि नोचितम् । दर्पो हि परमानर्थसम्पादकः । अतो दर्पो न प्रभवति प्रपन्नमभिसप्तम् । अवश्यमनुभोक्तव्यमिति प्रारब्धकर्माण्यनुभवन् एतद्देहावसानसमयमीक्षमाणो दृष्ट इत्यादिवचनं तु प्रपत्तिमार्गनिभज्जतापराहतानाम् । न हि भगवन्निष्ठानां भगवत्प्रपन्नानां विद्यतेवकाशो देहावसानसमयेक्षणस्य । तथाकरणस्य प्रयोजनमपि नास्ति । यदा हृदये प्रतिक्षणं भगवानेव संनिधत्ते तदा कथं स्यादवकाशो देहावसानानेहो- निरीक्षणस्य । अतो भक्तानां प्रपन्नानां स्वरूपमभिचिन्वतां सतां वैदुष्यमतां दृशि न भाति तेषां भेदभित्तिः ॥१२॥११॥

मुक्तिरप्येकैव ॥१२॥१२॥

केषांचिन्मते सालोक्यसामीप्यसारूप्यावाप्तिरपि मुक्तिरेव । तन्न । समानलोकावाप्तिरेव सालोक्यम् । समानरूपावाप्तिश्च सारूप्यम् । न स्यात्सालोक्यं मुक्तिः । धनिकगृहद्वारि स्थितानां बहूनामेव बुभुक्षितानां न भवति बुभुक्षानिरोधः । गङ्गायां सातत्येन निवसत्स्वपि मत्स्यादिषु न भवति “गङ्गा गङ्गेति यो ब्रूयाद् योजनानां शतैरपि । मुच्यते सर्वपापेभ्यो विष्णु- लोकं स गच्छति ॥” इति भावुकवचः प्रभावः । सारूप्यं तु भगवतो दुर्लभमेव जीवानाम् । अनन्तज्ञान- शक्त्याद्येव भवति भगवतो रूपम् । तदानन्त्यं स्वप्नेपि दुर्लभं जीवानां भक्तानां वा प्रपन्नानां वा । यदि भगवत्स्वरूपतापत्तिर्जीवानां सुलभा तर्हि तेषां ब्रह्मत्वं सुलभतरम् । अतो मुक्तेः स्वरूपं सायुज्यमिति । सयुगभावो हि सायुज्यम् । सयुक्शब्दश्च भिन्नयोरेकत्र साधारणयोगं दर्शयतीति न्यायसिद्धाञ्जने । ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवतीत्यस्यापि श्रुतिवचनस्य साम्य एव तात्पर्यम्

इत्यपि तत्रैव । तादृङ्मोक्षहेतुश्च न परविद्या । पर- विद्यात्वं च ब्रह्मविषयकविद्यात्वम् । विद्यात्वं च वेद- विहितभक्तित्वम् इति सिद्धान्त-सिद्धाञ्जनम् । विद्या- लक्षणे वेदविहितेतिविशेषणमकिञ्चित्करम् । भक्तिर्हि सर्वथा भगवति स्वार्पणम् । तत्र वेदविहितेत्यस्य को नूपयोगः ? ननु प्रपत्तिरपि भगवति स्वार्पणमेव । कस्तर्हि भक्तिप्रपत्योर्भेदः । बाढं पृष्ठम् । न कश्चिद्दूरा- रोहो दुरूहो वा भेदः । उभयोः समानफलकत्वेपि विमानधूमयानयोः क्षिप्रप्रापकत्वाक्षिप्रप्रापकत्वादिभेद- वदभेदः कल्पनीयः । भट्टप्रभाकरयोरुभयोरेव मुक्ति- रेकविधा, आत्मनः पाषाणवत्स्वरूपावस्थानरूपेत्यादि । सर्वसिद्धान्तसंग्रहेपि—“करणोपरमान्मुक्तिमाह वैशेषिको यथा । दुःसहापारसंसारसागरोत्तरणोत्सुकः ॥” “प्रयत्न- सुखदुःखेच्छाधर्माधर्मादिनाशतः । पाषाणवदवस्थान- मात्मनो मुक्तिमिच्छति ।”

वस्तुतस्तु विविधदुःखात्यन्तोच्छेद एव मोक्ष- शब्दार्थः । मुक्तावस्थायां किं लभ्यते किमनुभूयते किं क्रियते मुक्तैरिति विविधविचारा जलताडनवदनर्थका एव । मुक्तैर्मुक्तिविषये किमपि नोच्यते । बद्धैस्तद्विषये किमपि न तत्त्वतो विज्ञायते । शास्त्राणां कोलाहलः केषांचित्कर्णाप्यायकः केषांचिच्च कर्णपुटास्फोटकः । एवं च मुक्तावस्थायां कथं स्थेयमिति न विचार- चारिमा । सावस्था प्राप्या कथं च प्राप्येत्येव विचार- चारुत्वम् । परिश्रमं कुर्वाणस्येह कदापि तु विश्रमः प्रत्यहमिहावलोक्यतेनयैव रीत्या जननमरणयोः प्रवाह- स्यापि विश्रमो भविष्यत्येवेति धिया सद्गुरूपसदने- नासत्कर्मनिषूदनेन भवविरतिभगवद्रतिततिसम्पादनेन दुःखात्यन्तनिवृत्तिप्रेप्सया मुक्तावस्थादिदृक्षया इतः पूर्वत एव प्रस्थितमुक्तमण्डलीस्थितिपरिस्थितिव्यवस्थि- त्याद्यवजिगमिषया उत्कण्ठितमनसा कथंचिदिह भोगेन कर्माणि क्षपयन् भवभीतिभारं लघयन्नायूषि समापयन् चिरप्रेप्सिताक्षय्यानन्दमहाम्भोधितरलतरङ्गैः शीत- लितशरीरबुभूषया अनवधिकानन्दानुबुभूषया च चिरपरिचितमपि शरीरमनायासेनेहैव परित्यज्य मातापितृसहोदरादिवियोगदरं सहसैव दारयित्वा पर- लोकं प्रयाति जीवगणः । ततश्च कस्यापि पुनरागति- मिहानवलोकयन्निहस्थो जीवगणस्तस्या एवावस्थायै प्रत्यहं स्पृहयति । एषा मुक्तिकथा । मुक्ता यत्र

जिगमिषन्ति तत्र प्रयान्ति यच्चिकीर्षन्ति तत्कुर्वन्ति
यदभिलषन्ति तदधिगच्छन्तीति प्रलोभनवचनानि मुक्ति
मुक्तिमर्यादां च निराद्रियन्त एवेति मतमस्माकं मुक्ति-
वैविध्यबुद्धिभृताम् । सन्त्येव कर्माणि निषेवितव्यानि
सन्त एवाचारा आचरणीया सन्त एव विचारा विचार-
णीया सुकृतिरादरणीया विकृतिनिरादरणीया द्वेषो द्वेष्यो
भविकः काम्यो काम्यः सेव्य एव विरोधः क्रोधस्य,
नानुरञ्जयितव्यः कामो, न लिप्स्यो लोभः, खण्डशः
खण्डयितव्यः पाषण्डः, सत्यं जिघृक्षितव्यमसत्यं जिहा-
सितव्यं मदो दमनीयः सत्यस्वरूपं ब्रह्मोपासनीयम् ।
ततश्च नियतं ब्रह्मदर्शनं जीवायत्तं भविष्यतीति
निश्चप्रचम् ॥११२॥१२॥

देहादिविलक्षणः ॥११२॥१३॥

ननु देह एवात्मा । अहं स्थूलः, अहं कृशः, अहं
रुग्णः, अहं नीरोग इति व्यवहारदर्शनात् । स्थूलत्वं
कृशत्वं रुग्णत्वं नीरोगत्वमित्येतेषां व्यवहाराणां देह एव
शक्यत्वात् । बाढम् । न देहादीनामात्मत्वम् । देहस्त्व-
नेकावयवसङ्घातरूपः । सर्वेष्वेवावयवेषु देहत्वं निर्बा-
धम् । यदि देह एवात्मा चैतन्यरूपस्तर्हि सर्वेषामवयवाना-
मपि चेतनत्वमात्मत्वं च स्यात् । एवं चात्मबहुत्वं स्यात् ।
तच्च श्रुतिविरुद्धम् । एकस्मिन्देह एकस्यैवात्मनः स्थितिर्न
बहूनामिति वैदिकी मर्यादा । ननु बहुत्वमात्मनो न वेद-
मर्यादामाक्राम्यति । वेदेषु सर्वत्रात्मबहुत्वस्यैव प्रतिपाद-
नात् । तथाहि “अने नय सुपथा राये अस्मानिति,
यद्भद्रं तन्न आसुव इति, धियो यो नः प्रचोदया-
दिति च । एवं बहूनि वैदिकवाक्यानि प्रतिपादयन्ति
बहुत्वमात्मनो दृश्यन्ते वेदेषु । नैतत् । वेदा ह्यपौरुषेया
इत्यास्तिकसिद्धान्तः । ते च पारमेस्वरं ज्ञानम् । पारमे-
श्वरे ज्ञाने पुत्रभूताः सर्व एवात्मानः सर्वदोषस्थिताः ।
तानेवोद्दिश्य बहुवचनम् । नान्यथा । अत एव बहुषु
मन्त्रेष्वेकवचनमपि दृश्यते । तथा हि—“न हि ते शूर
राघसोऽन्तं विन्दामि सत्रा” (ऋ० ८।४६।४१) । इति ।
“जिगात्विन्द्र ते मनः” (ऋ० ८।४५।३२) । “मा न
एकस्मिन्ननागसि मा द्वयोस्त त्रिषु । वधीर्मा शूर
भूरिषु ।” (ऋ० ८।४५।३४) । “तस्मादहमृतीषहः ।”
(ऋ० ८।४५।३५) “यो म इमं चिदुत्पन्नामन्दच्चित्रं

दावने” (ऋ० ८।४६।२७) इत्यादिषु । देहादीनां जडत्वा-
दपि न तत्र चैतन्यचिन्ताचातुर्यमावहति ॥११२॥१३॥

न प्रत्येकमिन्द्रियमात्मा ॥११२॥१४॥

यदि प्रत्येकमिन्द्रियस्यात्मत्वं स्वीक्रियेत, एकस्मि-
न्नेव शरीरे बहूनामात्मनां समवायः स्यात् । तथा च
सर्वव्यवहारासिद्धिरेव स्यात् । परस्परं कलहोपि स्यात् ।
“योहं बाल्ये भवं स एवाहमिदानीं यौवनेस्मि” “यदेवाह-
मपश्यं तदेवाहं स्पृशामि” इति प्रत्यभिज्ञापि न स्यात् ।
अतो न प्रत्येकमिन्द्रियमात्मा । यदि चक्षुरात्मा, तर्हि
कोपि चक्षुष्मान् स्वदृष्टं पदार्थं न स्मरेदन्वो भवन् ।
यदि श्रोत्रमात्मा तर्हि बहु शृण्वन्नपि पूर्वं कोपि बधिरो
भवन् शब्दं न स्मरेत् । यदि त्वगात्मा तर्हि दृत्याहतो
न कोपि स्पर्शं स्मरेत् । स एवायं गन्ध इति गन्धज्ञान-
मपि न स्याद्घ्राणेन्द्रियोपघाते सति । अन्तःकरणमपि
नात्मा । मनसा जानाति बुद्ध्या विचार्य वदतीत्यादि
व्यवहारेस्तस्य कारणत्वमेव न कर्तृत्वम् । “मन एव
मनुष्याणां करणं बन्धमोक्षयोः” इत्यत्र कारणत्वं
करणत्वं वा मनसः प्रसिद्धं न कर्तृत्वम् । ननु “यज्जा-
ग्रतो दूरमुपैति दिव्यं” “तन्मे मनः शिवसंकल्पमस्तु”
इत्यादिषु याजुषमन्त्रेषु मनःशब्दो नान्तःकरणगतमनो-
बोधकं किन्तु मनुते बुध्यत इति व्युत्पत्त्या तस्याप्यात्म-
वाचकत्वमेवेति मत्कृतयजुर्वेदसंस्कारभाष्ये स्पष्टम्
॥११२॥१४॥

तथैव प्राणाः ॥११२॥१५॥

प्राणानामप्यात्मत्वं न । कुतः ? बहुत्वदर्शनात् ।
प्राणाः सन्तीति प्रयोगस्य बाहुल्यात् । नैकस्मिन्नेव
शरीरे बहूनामात्मनामवस्थितिः । सत्यां च तस्यां सर्व-
व्यवहारोपरोधः स्यात् । “निरस्तो देहचैतन्यप्रतिषेध-
प्रकारतः । प्राणात्मवादो न पृथक् प्रयोजयति
दूषणम् ॥” इत्यभियुक्तोक्तेः ॥११२॥१५॥

न ज्ञानम् ॥११२॥१६॥

ज्ञानमपि नात्मा । मम ज्ञानं जातम् मम च विनष्टमिति
प्रात्यहिकव्यवहारदर्शनात् । धर्मभूतज्ञानमपि नात्मा ।
तस्यात्मनो धर्मभूतत्वात् । अतस्थिर एव कश्चनात्मा
सर्वैरेव स्वीकर्तव्यः । निर्विषयाया निराश्रयायाः संविदो-
संभवादेव न तस्याप्यात्मत्वम् । मुक्तिदशायामहमर्था-

भावान्न तदानीमात्मावस्थितिरिति तु न वक्तव्यम् ।
आत्मनाशस्य प्रसङ्गात् । तथा च को हि विद्वान् आत्म-
नाशाय व्रतैर्महाव्रतैरात्मानं ज्वरयेत् जरयेच्च । अतो
ज्ञानमपि नात्मा ॥१२॥१६॥

नाहमर्थोहङ्कारः ॥१२॥१७॥

अहमर्थस्याहङ्कारत्वाद् अहङ्कारस्य च शास्त्रेषु हेयत्व-
प्रतिपादनात् अहमर्थो हेयतां व्रजेदिति तु न । गर्वार्थका-
हङ्कारस्यैव शास्त्रेषु हेयत्वं नाहमर्थाहङ्कारस्य । अह-
मर्थस्तु आत्मैव । आत्मा तु पूर्वोक्तदिशा देहादिविलक्षणः
“न जायते म्रियते वा विपश्चित्” (कठ० १॥२॥१८) “ज्ञाज्ञौ द्वा अजावीशानीशौ” (श्वे० १॥८) “अजो नित्यः
शाश्वतोऽयं पुराणः” (कठ० १॥२॥१८) “नित्यो नित्यानाम्
(कठ० २॥५॥१३) इत्यादिश्रुतीनां प्रामाण्येनात्मन उत्पत्ति-
विनाशशून्यत्वमेव ॥१२॥१७॥

तस्मान्नोपचयापचयौ ॥१२॥१८॥

यत आत्मा नित्यस्तत एव न तत्रोपचयापचयौ ।
ननूपचयापचयौ देह एव भवतः । देहाभावात्तस्य को नाम
विचारावसरस्तस्योपचयापचययोरिति । उच्यते । न हि
देह एवोपचयापचयवानिति राजाज्ञा । ज्ञानेपि भवत्येवो-
पचयोपचयश्चेति । एवं चात्मज्ञानेपि नोपचयापचयौ ।
शरीर्यवस्थायां ज्ञानोपचयापचयौ तु कर्मसहकृतशरीरस्वा-
मिनस्तस्य । शरीरसम्बन्धेनैव तस्यात्मनो ज्ञानमालिन्य-
मित्यवधेयम् । स्थूलोहं कृशोहमिति धीधारा तु देहात्म-
भ्रमादिति मन्तव्यम् । जीवस्वरूपं न जडम् । प्रत्युत
“हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः” “अत्रायं पुरुषः स्वयंज्योतिर्भ-
वति” “विज्ञानघनः” इति श्रुतिवचनसमवायादजडमेव ।
शरीराच्छरीरान्तरमतति गच्छतीति लोकाल्लोकान्तर-
मतति गच्छतीति वात्मेतिव्युत्पत्तिबलादपि तस्य न
जडत्वम् । सुखमहमस्वाप्सम् इति सुप्तोत्थितस्य प्रत्य-
वमर्शात्सुषुप्तावपि तस्य ज्ञानं वर्तत एवेति निश्चेयम् ।
ननु सुखमहमस्वाप्सं न किमप्यज्ञासिषमित्यपि तस्य
सुषुप्तिज्ञानप्रकारः । तत्र नाज्ञासिषमिति प्रतीत्या

सुषुप्तौ तस्य ज्ञानविरह एव सिध्यतीति नावधेयम् ।
मद्व्यतिरिक्तं किमपि नाज्ञासिषमित्येव तदर्थस्य सर्वेरेव
स्वीक्रियमाणत्वात् । न च मम शरीरस्यापि ज्ञानं नासी-
त्तथास्वाप्समित्याकारकज्ञानस्यापि तदानीं संभवात्कथं
तस्य ज्ञानवत्त्वमिति वाच्यम् । शरीरज्ञानं त्विन्द्रियाधी-
नम् । इन्द्रियाणां स्वापकाले निर्व्यापारात् न भवति
शरीरज्ञानम् । सुखस्य तु तस्य सुखरूपत्वात्तदानीमपि
प्रतीतत्वात् । यदि ज्ञानं नित्यमजडं चेति तदा सुषुप्तावपि
कुतो न तस्य भानमिति चेत् तदानीमभानं प्रसरणा-
भावात् । इन्द्रियद्वारा हि तत्प्रसरणम् । स्वापदशाया-
मिन्द्रियाणां च निर्व्यापारतया प्रसरणस्याशक्यत्वा-
त्तज्ज्ञानस्याप्यप्रसरणात् । आत्मन आनन्दरूपतापि
विज्ञेया । क्वचिदानुकूल्यस्याप्रतीतेर्दुःखावगतिस्तस्य
चेत् न सा तस्यानन्दरूपताया हानये भवति । किंच
दुःखावगतिः कर्मकशाताडितस्य निर्बलस्यात्मन एव
भवति न सर्वेषाम् । अतर्कितानेकसङ्कटानि सहमान-
स्यापि प्रह्लादस्य सबलात्मनो दुःखित्वस्याप्रत्य-
क्षितत्वात् ॥१२॥१८॥

आत्मदेति नानित्यत्वाय ॥१२॥१९॥

“य आत्मदा बलदा” इत्यृचा नात्मनोनित्यत्वमव-
गन्तव्यम् । आत्मशब्दस्तत्र मनोवाचकः । आत्मानं
मनो ददातीति आत्मदा । परमेश्वरस्य विशेषणमेतत् ।
परमेश्वरो जीवेभ्यः प्रबलं मनो ददातीत्यतस्तस्यात्म-
दत्वम् । अन्यथात्मनोनित्यत्वमेव स्यात् । दानं तु
प्रवर्तनम् । आत्मदेत्यस्यात्मप्रवर्तक इत्यर्थः स्यात् । स
तु नास्माकं सम्मतः । आत्मानित्यत्वे सर्वकर्मविपर्ययः
सर्वकर्मसाङ्ख्यं च स्यात् । फलानुपलब्धिरपि । तथा
कृतविप्रणाशः सम्पद्येत । अकृताभ्यागमोपि स्यात् ।
येन कर्म कृतं सोनुपलब्धफलः स्याद्येन च तन्न कृतं स
उपलब्धफलः स्यात् । अतो नित्य एवात्मेति ॥१२॥१९॥

इति विशिष्टाद्वैतदर्शने प्रथमाध्याये द्वितीयः पादः

॥ प्रथमाध्यायः समाप्तः ॥

अथ द्वितीयेध्याये प्रथमः पादः

अथाचित् ॥२१११॥

अथ प्रथमाध्याये चिन्निरूपणं कृत्वेह द्वितीयेस्मिन्न-
ध्याये क्रमप्राप्ताचिन्निरूपणं क्रियते ॥२१११॥

अचिदेव प्रकृतिः ॥२११२॥

अचिदेव प्रकृतिशब्देनोच्यते । न चिनोति किमपि
स्वात्तन्त्र्येणेति अचित् । अचित् प्रकृतिश्च समानार्थकौ
शब्दौ ॥२११२॥

सत्त्वरजस्तमोरूपगुणाश्रयः सा ॥२११३॥

प्रकृतेः स्वरूपमाह सत्त्वरज इति । सत्त्वरजस्तमसां
सात्त्विकराजसतामसगुणानां य आश्रयः सैव प्रकृतिः ।
सैव चाचित् । अस्या एव बद्धचेतनानां ज्ञानानन्दयोस्ति-
रोधायकत्वं विपरीतज्ञानजनकत्वं च । इयमेवेश्वरस्य
क्रीडासाधनभूता । तत्र सत्त्वस्य ज्ञानसुखादिजनकत्वम् ।
सत्त्वात्संजायते ज्ञानमिति भगवताप्युक्तम् । रजसो
रागतृष्णयोः कर्मसङ्गस्य च जनकत्वम् । तमसश्च
विपरीतज्ञानानवधानालस्यनिद्रादीनां जनकत्वम्
॥२११३॥

सा च नित्या ॥२११४॥

सा प्रकृतिर्नित्या । नित्यत्वं चोत्पत्तिनाशरहितत्वम्
॥२११४॥

अक्षराविद्यामायाशब्दवाच्यापि ॥२११५॥

सा अक्षरशब्दवाच्या नित्यत्वात् । अविद्याशब्द-
वाच्या ज्ञानविरोधित्वात् । मायाशब्दवाच्या च विचित्र-
सृष्टिकारणत्वात् ॥२११५॥

कार्येन्मुखावस्थाऽव्यक्तम् ॥२११६॥

सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति भगवत्सङ्कल्पा-
धीनगुणवैषम्यात्कार्येन्मुखावस्था साव्यक्तमित्युच्यते
॥२११६॥

अव्यक्तान्महान् ॥२११७॥

अव्यक्तान्महान् महत्तत्त्वं जायते । अव्यक्ता-
वस्थाऽव्यवहितोत्तरावस्थाविशिष्टमहङ्कारावस्थाव्यवहित-
पूर्वावस्थाविशिष्टं द्रव्यं महानित्युच्यत इतितत्त्वम् ।
विषमविकारेषु प्रथमविकारो महान् । अयं च महाना-
त्मनो जीवस्य मनस्यध्यवसायं जनयति । अस्य च
महतो गुणवैषम्येण सात्त्विको राजसस्तामसश्चेति
त्रिविधो भेदो भवति । एतस्मादुत्पन्नेषु विकारेषु
प्रथमविकारविशेषस्त्वहङ्कारः पूर्वोक्त आत्मनो मनसि
देहविषयामहंबुद्धिमुत्पादयति । स्वयं तत्सहाकारित्वाद-
हङ्कार इत्यभिधीयते । उपर्युक्ताहङ्कारभेदेषु सात्त्विका-
हङ्कारो वैकारिको राजसाहङ्कारस्तैजसस्तामसाहङ्कारो
भूतादिरिति विभागः ॥२११७॥

अहङ्कारादिन्द्रियाणि ॥२११८॥

अहङ्कारादित्यस्य सात्त्विकाहङ्कारादित्यर्थः ।
तस्मादिन्द्रियाणि जायन्ते ॥२११८॥

तान्येकादश ॥२११९॥

सात्त्विकाहङ्कारादुत्पन्नानोन्द्रियाण्येकादश भवन्ति ।
तेषु पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि मनश्चैकम्
॥२११९॥

मनो बुद्धयहङ्कारचित्तशब्दैरप्यभिधीयते ॥२१११०॥

इदं च बुद्ध्याद्यभिधानमध्यवसायाभिमानचिन्ता-
रूपपुरुषबुद्धिविशेषकारणदशायामेव ॥२१११०॥

मन एव बन्धकारणम् ॥२११११॥

शब्दादिविषयसंगावस्थायामेव मनसो बन्धकार-
णत्वम् ॥२११११॥

तच्चैकमेव ॥२१११२॥

तन्मनः प्रत्येकं शरीरे प्रत्येकं जीवस्य साधनभूत-
मेकमेव ॥२१११२॥

मोक्षकारणम् ॥२१११३॥

तच्च मन एव मोक्षकारणम् । मोक्षकारणीभूतस्य
मनसोतीव पावित्र्यमपेक्ष्यते । मन एव मनुष्याणां कारणं
बन्धमोक्षयोरिति भगवताप्युक्तम् ॥२१११३॥

स्मृत्यादिकरणं च ॥२१११४॥

स्मृत्यादीनां तदेव करणमपि भवति । तस्य कर्मेन्द्रि-
यत्वं तु न । ज्ञानद्वारैव कर्महेतुत्वात् ॥२१११४॥

हृदयप्रदेशवृत्ति ॥२१११५॥

हृदयप्रदेशे तस्य मनसो वृत्तित्वम् ॥२१११५॥

इन्द्रियाणि द्विविधानि । ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि
च । तत्र ज्ञानेन्द्रियाणि लक्षयति—

श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणात्मकानि ज्ञानेन्द्रियाणि
॥२१११६॥

शब्दमात्रग्रहणशक्तमिन्द्रियं श्रोत्रम् ॥२१११७॥

तन्मनुष्यादीनां कर्णशङ्कुल्यवच्छिन्नप्रदेशवृत्ति ।
द्विजिह्वानां च नयनवृत्ति ॥२१११७॥

स्पर्शमात्रग्रहणशक्तं त्वगिन्द्रियं सर्वशरीरवृत्ति
॥२१११८॥

स्पष्टम् ॥२१११८॥

ननु यदि सर्वशरीरवृत्ति त्वगिन्द्रियं कथं न तर्हि
नखदन्तकेशादिषु स्पर्शोपलम्भ इत्याशङ्क्याह—

नखदन्तकेशादिषु प्राणमान्द्यतारतम्यात् स्पर्शानु-
पलम्भः ॥२१११९॥

ननु नखदन्तकेशाद्या अपि शरीरान्तरभूता एव ।
कथं न तत्र स्पर्शोपलम्भो भवतीत्याह प्राणमान्द्यतारत-
म्यादिति । किं च तेषु सर्वथा स्पर्शानुपलम्भ इति तु नैव
मन्तव्यम् । दन्ताः स्पर्शं कुर्वन्त्येव, स्पर्शोपलम्भोपि
भवत्येव । अपृथग्भूतेषु नखेष्वपि स्पर्शानुभवः । केशेषु तु
अतिमन्दानुभूतिस्तस्य । एवं च स्पर्शानुपलम्भ इत्यस्य
स्पष्टतरस्पर्शानुपलम्भ इत्यर्थो विज्ञेयः ॥२१११९॥

रूपमात्रग्रहणशक्तं चक्षुः नयनवृत्ति ॥२११२०॥

इन्द्रियमिति सर्वत्रानुबध्यते । चक्षुरिन्द्रियं रूपमात्र-
ग्रहणे शक्तिमत् । तच्च नयनवृत्ति ॥२११२०॥

रसमात्रग्रहणशक्तं रसनेन्द्रियं जिह्वाग्रवृत्ति
॥२११२१॥

स्पष्टम् ॥२११२१॥

गन्धमात्रग्रहणशक्तं घ्राण नासाग्रवृत्ति ॥२११२२॥

स्पष्टम् ॥२११२२॥

अथ कर्मेन्द्रियाणि ॥२११२३॥

उक्तानि ज्ञानेन्द्रियाणि । अतः परं कर्मेन्द्रियाण्यु-
च्यन्त इति शेषः ॥२११२३॥

वाक्पाणिपादपायूपस्थाख्यानि ॥२११२४॥

वाक् पाणिः पादः पायूपस्थं चेति तेषां नामानि
॥२११२४॥

वर्णोच्चारणकरणमिन्द्रियं वाक् ॥२११२५॥

स्पष्टम् ॥२११२५॥

आदानप्रदानसमर्थमिन्द्रियं पाणिः ॥२११२६॥

आदानं ग्रहणम् । प्रदानमन्यस्मा अर्पणम्
॥२११२६॥

सञ्चरणकरणमिन्द्रियं पादः ॥२११२७॥

मनुष्यपशुपक्षिणां चरणवृत्ति । भुजगादिसरीसृपाणां
चोरोवृत्ति ॥२११२७॥

मलत्यागकरणमिन्द्रियं पायुः ॥२११२८॥

मान्थालादीनां मुखादिवृत्ति । मनुष्यपशुपक्ष्यादीनां
च नितम्बमध्यवृत्ति ॥२११२८॥

आनन्दविशेषकरणमिन्द्रियमुपस्थः ॥२११२९॥

तच्च मेहनादिवृत्ति ॥२११२९॥

अणुपरिमाणानि ॥२११३०॥

एतानीन्द्रियाण्यणूनि । अणुत्वं परिमाणविशेषः ।
स च परमाणौ द्व्यणुके च तिष्ठति ॥२११३०॥

शरीरनाशान्नाशः ॥२११३१॥

इन्द्रियाणां मनसश्चापि शरीराङ्गत्वाद्भौतिकत्वा-
च्छरीरनाशान्नाश इति तत्त्वज्ञाः । परकायप्रवेशादिकं
तु प्रवादमात्रम् । परकायं प्रविष्टे जीव इन्द्रियाण्यपि
परकायमेव प्रविशन्ति । मनोपि परकीयं तत्रैव । तत्र
प्रविश्य कुत्र तिष्ठन्त्येते किं च कुर्वन्तीति सर्वं
परमेश्वरेणैव विज्ञेयम् । यदि तत्तदिन्द्रियेषु तत्तदि-

न्द्रियाणि प्रविशन्ति तर्हि यस्मिन्शरीरे तेषां प्रवेशस्तत्र
चक्षुश्चतुष्टयं श्रोत्रचतुष्टयमित्यादि विज्ञेयम् । प्रयोजनं तु
परमात्मैव विजानाति । न तत्र गतिर्मानवानाम् ।
शरीरनाशात्तेषामपि नाश इत्येव पक्षः श्रेयान्
॥२११३॥

इति द्वितीयेध्याये प्रथमः पादः

अथ द्वितीयेध्याये द्वितीयः पादः

भूतानामव्यवहितसूक्ष्मावस्थाविशिष्टं द्रव्यं तन्मा-
त्रमेव भूतोपादानम् ॥२१२१॥

दधिरूपेण परिणममानस्य पयसो मध्यमावस्था-
वद्भूतरूपेण परिणममानस्य द्रव्यस्य ततः पूर्वा या
काचिदवस्था तद्विशिष्टं द्रव्यं तन्मात्रमुच्यते । तदेव
पञ्चानां भूतानामुपादानम् ॥२१२१॥

विशिष्टशब्दादिविषयाधिकरणं भूतम् ॥२१२२॥

स्पष्टम् ॥२१२२॥

शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं
गन्धतन्मात्रं चेति तन्मात्राणि पञ्च ॥२१२३॥

तामसाहङ्काराकाशयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
शब्दतन्मात्रम् । आकाशवाय्वोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
स्पर्शतन्मात्रम् । वायुतेजसोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
रूपतन्मात्रम् । तेजःसलिलयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
रसतन्मात्रम् । आपृथिव्योर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
गन्धतन्मात्रमिति तदेव सूत्रैराहाये ॥२१२३॥

तामसाहङ्काराकाशयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं
शब्दतन्मात्रम् ॥२१२४॥

स्पष्टम् ॥२१२४॥

तस्मादाकाशः ॥२१२५॥

तस्माच्छब्दतन्मात्रादाकाशो जायते । स चास्पर्श-
वान् विशिष्टशब्दाधारः श्रोत्राप्यायिता चेति । स च
प्रत्यक्षः । नीलं नभ इति प्रतीतेः । पञ्चीकरणप्रक्रियया
रूपवांश्च । तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत
इति श्रुतेरुत्पत्तिमत्त्वादनित्यश्च ॥२१२५॥

शब्दो गुणः ॥२१२६॥

आकाशस्य गुणः शब्द इति ॥२१२६॥

आकाशवाय्वोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं स्पर्श-
तन्मात्रम् ॥२१२७॥

स्पष्टम् ॥२१२७॥

तस्माद्वायुः ॥२१२८॥

तस्मात्स्पर्शतन्मात्राद्वायुस्तपद्यते । अनुष्णाशीत-
विशिष्टस्पर्शवान् गन्धवांश्च सः । तस्मिन्नेव नानास-
लिलातपकुसुमाद्यवयवयोगाच्छीतोष्णसौरभादिप्रतीतिः
॥२१२८॥

गुणौ शब्दस्पर्शौ ॥२१२९॥

शब्दस्पर्शौ वायोर्गुणाविति । विशिष्टस्पर्शवत्त्वं
रूपशून्यत्वं च तल्लक्षणम् ॥२१२९॥

त्वगिन्द्रियाप्यायकः ॥२१२१०॥

त्वगिन्द्रियग्राह्यत्वात्त्वगिन्द्रियाप्यायकत्वं तस्य
॥२१२१०॥

तस्य पञ्च प्रकारा इत्याह—

शरीरधारणादिहेतुर्वायुविशेषः प्राणः ॥२।२।११॥

प्राणेषु सत्त्वेव शरीरधारणसंवर्धनादिकं स्यात्
नान्यथेति ॥२।२।११॥

तस्य स्थानमाह—

हृदि ॥२।२।१२॥

हृदि हृत्प्रदेशे प्राणवायोः स्थानम् ॥२।२।१२॥

स पञ्चधा ॥२।२।१३॥

स प्राणः पञ्चधा पञ्चप्रकारः प्राणापानादिभेदेन
॥२।२।१३॥

गुदेऽपानः ॥२।२।१४॥

मलादिनिस्सारणहेतुरपानवायुः । स्थानं तु तस्य
गुदम् । “अधो नयत्यपानं तु आहारं च नृणामधः ।

मूलशुक्रवहो वायुरपान इति कथ्यते” ॥२।२।१४॥

सर्वशरीरगो व्यानः ॥२।२।१५॥

सर्वशरीरव्यापकः प्राणान्तर्गतो वायुविशेषोव्यानः ।
॥२।२।१५॥

कण्ठ उदानः ॥२।२।१६॥

अन्नादेरुर्ध्वनयनादुदानः । स्थानं तस्य कण्ठः ।

स्पन्दयत्यधरं वक्त्रं गात्रनेत्रप्रकोपनः ।

उद्वेजयति मर्माणि उदानो नाम मास्तः ॥

विद्युत्पावकवर्णः स्यादुत्थानासनकारकः ।

पादयोर्हस्तयोश्चापि सर्वसन्धिषु वर्तते ॥२।२।१६॥

नाभिदेशे समानः ॥२।२।१७॥

आहारेषु पाकार्यं वह्नेः समाननयनात्समानः ।
भुक्तपरिणामाय जठरानलस्य समुन्नयनात्समानः इति
वा ॥२।२।१७॥

स च स्पर्शनप्रत्यक्षः ॥२।२।१८॥

स्पर्शेण वायोः प्रत्यक्षं भवति । स्पर्शनप्रत्यक्षे रूप-
वत्त्वस्याप्रयोजकत्वम् । वायोस्तिर्यक्प्रसरणं स्वारसिकम् ।
पार्थिवादिद्रव्येण वाय्वन्तरेण वा अभिघातवशाद्
भ्रमणोर्ध्वगमनादयः । ते च दूरस्थैः तृणरज्जुप्रभृतीनां
भ्रमणोर्ध्वगमनादिभिरनुमेयाः । तत्रत्येस्तु स्पर्शनग्राह्याः
॥२।२।१८॥

वायुतेजसोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं रूप-
तन्मात्रम् ॥२।२।१९॥

स्पष्टम् ॥२।२।१९॥

तस्मात्तेजः ॥२।२।२०॥

रूपतन्मात्रात्तेज उत्पद्यते । वायोरग्निरित्यग्नि-
शब्दस्तेजोमात्रपरः । उष्णस्पर्शवत्त्वभास्वरूपत्वादिकं
तेजो लक्षणम् । रक्तभास्वरमेव रूपम् । रूपान्तरो-
पलम्भस्तु पृथिवीजलांशसंसर्गवशादितिसिद्धान्त-
सिद्धाञ्जने । तस्यान्तःक्रिया बहिष्क्रिया च । वैश्वानर-
संज्ञकजाठराग्निरूपेणान्तःक्रिया । अग्निसूर्यात्मना
पचनादिर्बहिःक्रिया ॥२।२।२०॥

तच्चतुर्धा भौमदिव्यौदर्यकरजभेदात् ॥२।२।२१॥

स्पष्टम् ॥२।२।२१॥

पार्थिवमात्रेन्धनं भौमम् ॥२।२।२२॥

भौमं विवृणोति पार्थिवेति । यथा दीपादि
॥२।२।२२॥

जलमात्रेन्धनं दिव्यम् ॥२।२।२३॥

यथा सूर्यादि ॥२।२।२३॥

पार्थिवजलेन्धनमौदर्यम् ॥२।२।२४॥

यथा जाठरम् ॥२।२।२४॥

निरिन्धनमाकरजम् ॥२।२।२५॥

यथा सुवर्णादि । सुवर्णस्योष्णस्पर्शप्रतीतिर्न भवति ।
तत्र द्रव्यान्तरसंसर्गः कारणम् ॥२।२।२५॥

सामान्येन प्रभा प्रभावांश्च ॥२।२।२६॥

स्वापृथक्सिद्धत्व—स्वाधिकपरिमाणवत्त्वोभयसम्बन्धेन
तेजोविशिष्टं तेजः प्रभा । प्रभाप्यग्निः प्रभावानपि
तथा । प्रभाविशिष्टं तेजः प्रभावात् । आवरणसदसद्भा-
वाधीनसंकोचविकासा प्रसारिततेजोविशेषः प्रभा । सा
च प्रभावद्भिः सहोत्पद्यते, सह नश्यतीति यतीन्द्रमत-
दीपिका ॥२।२।२६॥

द्रव्यरूपा ॥२।२।२७॥

सा प्रभा द्रव्यरूपा । रूपवत्त्वात् । स्वाश्रयभूता-
द्दीपादन्यत्र तत्समीपे देशे तस्या विद्यमानत्वात्
॥२।२।२७॥

गुणत्वं तस्या न व्यपोह्यत इत्याह—

गुणभूतापि ॥२१२१२८॥

तस्या गुणत्वं तु न व्यपोह्यते । आश्रयापेक्षित्वात् ॥२१२१२८॥

सावयवा च ॥२१२१२९॥

स्पष्टम् ॥२१२१२९॥

न सुवर्णमिति केचित् ॥२१२१३०॥

तेज इति प्रकृतम् । सुवर्णं तु न तैजसम् । पार्थिवमेव । पीतरूपवत्वाद् गुरुत्ववत्त्वान्च । काठिन्यवत्त्वादपि । काठिन्यं तु पृथिव्या एवेति सिद्धान्तसिद्धाञ्जनकाराः । ॥२१२१३०॥

तत्तेजः शब्दस्पर्शरूपगुणवच्च ॥२१२१३१॥

तस्मिन्तेजसि शब्दस्पर्शरूपाख्या गुणाः सन्ति । रसशून्यत्वे सति रूपवत्त्वं च तल्लक्षणम् ॥२१२१३१॥

तेजःसलिलयोर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं

रसतन्मात्रम् ॥२१२१३२॥

स्पष्टम् ॥२१२१३२॥

तस्मादापः ॥२१२१३३॥

तस्माद्रसतन्मात्रादापो जायन्ते । शीतस्पर्शवत्त्वं चापां लक्षणम् ॥२१२१३३॥

अपृथिव्योर्मध्यमावस्थाविशिष्टं द्रव्यं गन्ध-
तन्मात्रम् ॥२१२१३४॥

स्पष्टम् ॥२१२१३४॥

तस्मात्पृथिवी ॥२१२१३५॥

तस्माद्गन्धतन्मात्रात् पृथिवी जायते । गन्धवत्त्वं तस्या लक्षणम् । तस्या कृष्णरूपं स्वाभाविकम् । पाकवशाच्च रूपान्तरोत्पत्तिः । रसवत्त्वे सति अनुष्णा-शीतस्पर्शवत्त्वं पाकजरूपवत्त्वमित्याद्यपि तल्लक्षणम् ॥२१२१३५॥

मृत्पाषाणान्नौषधादिबहुप्रकारा सा ॥२१२१३६॥

स्पष्टम् ॥२१२१३६॥

आप्यायकशरीरविषयभेदात्सा त्रिधा ॥२१२१३७॥

पृथिवीभागा आप्यायकाः । ते च मनो घ्राणं

चाप्याययन्ति । अस्मदादिशरीरं पार्थिवम् । मृत्पाषाणा-
दिर्विषयः ॥२१२१३७॥

तमः ॥२१२१३८॥

तमोपि पृथिवी । अत एव द्रव्यम् । संकोचविकास-
रूपावस्थावत्त्वात् क्रियावत्त्वान्च । पार्थिवं चाबाधितनी-
लादिप्रत्ययविषयत्वात् । न च तमसः पार्थिवत्वे पृथिवीतः
पृथगेव “तमः ससर्जं भगवान्” इति सृष्ट्यभिधाना-
नुपपत्तिरिति वाच्यम् । पृथक्सृष्टिवचनस्य स्वर्गान्त-
रिक्षसृष्ट्यादिवदुपपत्तेः । न च तमसो द्रव्यत्वे तमः
संयुक्तस्य तमसश्चाक्षुषत्वानुपपत्तिः, द्रव्यनिष्ठलौकिक-
विषयतासम्बन्धेन चाक्षुषं प्रति संयोगेन तमसः प्रति-
बन्धकत्वादिति वाच्यम् । तमोभिन्नद्रव्यनिष्ठविषयता-
सम्बन्धेन चाक्षुषं प्रत्येव तत्प्रतिबन्धकत्वत्वीकारात्
इति सिद्धान्तसिद्धाञ्जनम् ॥२१२१३८॥

तद्गुणत्वात्तदवस्थान्तरत्वाद्वा ॥२१२१३९॥

अबाधितनीलादिप्रत्ययविषयत्वेन तमो द्रव्यमपि
पार्थिवमपि । न च रूपिप्रत्यक्षे आलोकसहकृतचक्षुषः
कारणत्वदर्शनात्तमःप्रत्यक्षे च तदभावान्न तमसो रूपि-
द्रव्यत्वमिति वाच्यम् । न हि यत्त्वचिद् यदपेक्षं तत्सर्वत्र
तदपेक्षमिति नियमः । स्वेदादिशैत्यग्रहे वायुसापेक्षस्य
स्पर्शनस्य, औष्ण्यग्रहे तदभावसापेक्षत्वात् ॥२१२१३९॥

आलोकाभावमात्रमपि न ॥२१२१४०॥

आलोकाभाव एव तम इत्यपि न । सत्यप्यालोके-
न्धस्य दिवान्धस्यलूकादीनां चान्धकारस्य प्रतीतिः । किं
चसिद्धान्ते भावस्यास्वीकारात्, यो देशकालादिभेदो वस्तु-
स्वभावनियामकः स एव लाघवादभावव्यवहारस्यापि
नियामकोस्तु । किमतिरिक्ताभावकल्पनेन ॥२१२१४०॥

अनुपलब्धेश्च ॥२१२१४१॥

अभावस्यानुपलब्धिरपि तदेव बोधयति । यद्यनुप-
लम्भादभावस्यास्वीकारस्तर्हि रूपादीनामप्याश्रयव्य-
तिरेकेणानुपलम्भात्यागप्रसङ्गः । न तेषामनन्यथासिद्ध-
बुद्धिसिद्धत्वात् । अभावस्य तु भावविशेषैरेवान्यथा-
सिद्धत्वेन त्यागः समुचित एव । अभावाभावस्य भाव-
त्वमिव भावस्याप्यभावत्वं वेदितव्यम् ॥२१२१४१॥

चेतनं प्रत्याघेयत्व-विधेयत्व-शेषत्व-नियमैरपृथक्सिद्धो
द्रव्यविशेषः शरीरम् ॥२१२१४२॥

आधेयत्वमाश्रितत्वम् । विधेयत्वं नियाम्यत्वम् ।
शेषत्वमङ्गत्वम् । यावत्सत्तमसम्बन्धानर्हत्वमपृथक्सिद्ध-
त्वम् । चेतनं प्रत्याधेयत्वादिनियमैर्योपृथक्सिद्धो द्रव्य-
विशेषः स शरीरम् । आधेयत्वविधेयत्वशेषत्वेष्वन्यतमे-
नैव सिद्धे इतरद्वयोच्चारणं व्यर्थमित्युच्येराह नियमे-
नेति । यस्य चेतनस्य यदवस्थं द्रव्यं यावत्सत्तमसम्ब-
न्धानर्हं स्वशक्ये नियन्तव्यस्वभावं तदवस्थं तस्य
शरीरमित्याचार्याः ॥२१२४२॥

ईश्वरतज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं शरीरमिति वा
॥२१२४३॥

इदं शरीरस्य तटस्थलक्षणम् । यावल्लक्ष्यकाल-
मनवस्थायित्वे सति यद्व्यावर्तकं तत् तटस्थलक्षण-
मुच्यते । गन्धवत्त्वं पृथिव्यास्तटस्थलक्षणम् । यतो
महाप्रलये परमाणुषूपत्तिकाले घटादिषु च गन्धाभावात्
तत् तटस्थलक्षणम् । लक्षणं द्विविधं भवति तटस्थ-
लक्षणं स्वरूपलक्षणं च । स्वरूपान्तर्गतत्वे सति व्याव-
र्तकं स्वरूपलक्षणम् । ईश्वर-तज्ज्ञानव्यतिरिक्तं द्रव्यं
जीव-नित्यविभूतिप्रकृति-कालादिचतुष्टयम् । चेष्टेन्द्रिया-
र्थाश्रयः शरीरमितिगोतमोक्तशरीरलक्षणं तु नास्माक-
मभिमतम् । जीवभूतब्रह्मशरीरे व्याप्तेः ॥२१२४३॥

तद् द्विविधं नित्यमनित्यं च ॥२१२४४॥

स्पष्टम् ॥२१२४४॥

नित्यमीश्वरस्य ॥२१२४५॥

जीवरूपशरीरं जगत्कारणीभूताचिद्रूपशरीरं चेश्व-
रस्य नित्यम् ॥२१२४५॥

अनित्यमीश्वरभिन्नानाम् ॥२१२४६॥

स्पष्टम् ॥२१२४६॥

त्रिगुणद्रव्यकालजीवशुभाश्रयादिकमीश्वर-
शरीरम् ॥२१२४७॥

स्पष्टम् ॥२१२४७॥

पुनस्तद्विविधं स्थावरजङ्गमभेदात् ॥२१२४८॥

स्थावराः शिलावृक्षगुल्मलतादयः । देवमनुष्य-
तिर्यङ्नारकिभेदान्चतुर्धा जङ्गमाः २ ॥२१४८॥

उद्भिज्जस्वेदजजरायुजाण्डजभेदभिन्ना
अपि चत्वारः ॥२१२४९॥

स्पष्टम् ॥२१२४९॥

अण्डोत्पादनात्पूर्वसृष्टिः समष्टिसृष्टिः ॥२१२५०॥

स्पष्टम् ॥२१२५०॥

अनन्तरसृष्टिर्व्यष्टिसृष्टिः ॥२१२५१॥

स्पष्टम् ॥२१२५१॥

महदादीनां सृष्टिरवस्थान्तरापत्तिः ॥२१२५२॥

स्पष्टम् ॥२१२५२॥

प्रकृतिमहदहङ्कारैकादशेन्द्रियतन्मात्रपञ्चक-
भूतपञ्चकविभागेन चतुर्विंशतिस्तत्त्वानि ॥

॥२१२५३॥

व्यष्टिजीवशरीराणामीश्वरं प्रति शरीरत्वं

सद्वारकमित्येके ॥२१२५४॥

स्पष्टम् ॥२१२५४॥

अद्वारकमित्यन्ये ॥२१२५५॥

स्पष्टम् ॥२१२५५॥

सद्वारकमेवेत्यपरे ॥२१२५६॥

स्पष्टम् ॥२१२५६॥

चतुर्मुखपर्यन्ता सृष्टिरद्वारका ॥२१२५७॥

स्पष्टम् ॥२१२५७॥

तदन्तरं सद्वारका ॥२१२५८॥

स्पष्टम् ॥२१२५८॥

इति द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयः पादः

—०—

समाप्तो द्वितीयाध्यायः

अथ तृतीयेध्याये प्रथमः पादः

अथ ब्रह्म ॥३११॥

चिदचिद्ब्रह्मेति तत्त्वत्रयम् । चिदचितौ निरूपिते ।
क्रमप्राप्तमथ ब्रह्म निरूप्यते ॥३११॥

बृंहणाद्ब्रह्म ॥३११२॥

सृष्टिं बृंहयति वर्धयतीति ब्रह्म । बृंहणं हि जनन-
पूर्वकं भवति । तेनार्थादायातं सृष्टिकर्तृत्वं ब्रह्मण एव ।
एवं च जन्माद्यस्य यत इतिवैयासिकं सूत्रमिह
गतार्थम् ॥३११३॥

तदेवेश्वर-परमेश्वर-परमात्मादिशब्दवाच्यम्
॥३११२॥

तदेव ब्रह्मेश्वरशब्देन परमेश्वरशब्देन परमात्म-
शब्देन क्वचिदात्मशब्देनापि शास्त्रेषु लोकेषु प्रसिद्धं
व्यवहृतं च ॥३११३॥

समस्तद्रव्याद्रव्यशरीरि ३११४॥

सर्वेषां द्रव्याणामद्रव्याणां गुणानां च तच्छरीरि ।
द्रव्यमद्रव्यं सर्वं तच्छरीरम् । यस्यात्मा शरीरं यस्य
पथिवीशरीरमित्यादि मानमत्र । जगत्सर्वं शरीरं ते इति
परमर्षिवचनम् । एवं च रामशब्दवाच्यमपि ब्रह्मैव
॥३११४॥

विभु चेतनं च ॥३११५॥

तद्ब्रह्म विभु चेतनं चास्ति । विविधं भवतीति
विविधं जगद्भावयतीति ब्रह्म । “सोकामयत-बहु
स्याम्” इति श्रुत्या तस्य बहुभवनं स्पष्टम् । बहुभवन-
मेव विविधभवनम् । “ततो राज्यजायत-” इत्यादिना
बहुभवनं स्पष्टम् । एवं च विभुत्वं सर्वगतत्वं व्यापकत्वं
वा । तच्च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितान-
वच्छेदकधर्मवत्त्वम् । विभुत्वे सति चेतनत्वं ब्रह्म-
लक्षणम् । ईश्वरस्य विभुत्वे “अनुप्रविश्य नामरूपे

व्याकरवाणि” इति श्रुत्युक्तमनुप्रवेशो नोपपद्यत इति
न हि वाच्यम् । विलक्षणसंयोगस्यैव तत्रानुप्रवेश-
शब्दार्थत्वात् । स पर्यंगादिति श्रौतवचनेनापि तस्य
सर्वव्यापकत्वम् । विभुत्वं सर्वगतत्वमित्युक्तम् । तच्च
त्रिधा । स्वरूपतो धर्मभूतज्ञानतो विग्रहतश्चेति
॥३११५॥

अनुप्रवेशो नासिद्धः ॥३११६॥

ननु तस्य विभुत्वे “तत्कृत्वा तदेवानुप्राविशत्”,
“अनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरवाणि” इत्यादिश्रुति-
प्रतिपादितस्तस्यानुप्रवेशो नोपपद्यत इति चेत्, उक्तम् ।
किमुक्तम् ? अनुप्रवेशो विलक्षणसंयोग एवेति ॥३११६॥

सर्वकर्मसमाराध्यं च ॥३११७॥

सर्वैरेव सत्कर्मभिस्तत्समाराध्यं च भवति । सर्व-
कर्मैत्यत्र सर्वसत्कर्मैति बोध्यम् । नह्यसत्कर्मभिर्भगवदा-
राधनं भवति । आराधनं नाम गौरवितवृत्तिनिष्ठप्रीति-
हेतुभूता क्रिया । अत्र गौरवितवृत्तित्वमुपलक्षणम् । गौरवं
नु आराध्यत्वावगाही ज्ञानप्रभेदः । अयं ज्ञानप्रभेद एव
भक्तिरित्युच्यते । गौरवितप्रीतिहेतुक्रिया आराधनमिति
किरणावलिः । निरतिशयानन्दप्रियानन्यप्रयोजन-
सकलेतरवैदतृष्ण्यवज्ज्ञानविशेषो भक्तिरिति श्रीवैष्ण-
वाचार्याः । माहात्म्यज्ञानपूर्वः सुदृढः स्नेहो भक्तिरिति
वा । अनन्यसमता विष्णो ममता प्रेमसंगता । भक्ति-
रित्युच्यते भीष्मप्रह्लादोद्धवनारदैः ॥ इति नारदपाञ्च-
रात्रे । येष्यन्यदेवताभक्ता यजन्ते श्रद्धयान्विताः ।
तेपि मामेव कौन्तेय यजन्त्यविधिपूर्वकम् ॥ इति गीता-
वचनं न विद्वन्मनोरमम् । सर्वकर्माध्यत्वं चेतस्य
लक्षणं तर्हि मद्यमांसादिभिर्मूर्खैराराध्यन्ते भूतपिशा-
चाद्यास्तत्पूजनमपि भगवत्पूजनमेव स्यात् ।
तच्च न हि सतां पन्थाः । यद्यपि शरीरशरीरिणो-
रभेदस्वीकाराद्भूतप्रेतपिशाचादीनामपि ब्रह्मत्वे

न कोपि बाधः परन्तु ब्रह्माधिया तेषामुपास्यत्वं तु सर्वथा बाधितमेव । जीवब्रह्मणोर्जगद्ब्रह्मणोर्वा शरीर-शरीरिभावो न ब्रह्माधः पातयितुम् । तत्तु नैसर्गिकम् । किं च जीवानां ब्रह्मशरीरत्वं शरीरशरीरिणोश्चाभेद-स्वीकारः केवलं धार्यत्वेन स्वच्छयोपयोज्यत्वेन च । किं चाविधिपूर्वकं यजनं न भवति भगवत्प्रसादजनकम् । यदि मद्यमांसादिभिर्यजनमपि भगवत्प्रसादकमिति स्वीक्रियते महती धर्महानिः प्रजाहानिश्च भवेताम् । मद्यस्पर्शोपि भवति पस्पशाय । मत्स्यमित्सापि भवति हिंसाजनिका हिंसाधर्मोत्सादिका च । सा च नाभिमता भगवद्यजनफलत्वेन । धर्मलाभायैव प्रजोत्कर्षायैव च भगवदाराधनं लोके संवृत्तं प्रवृत्तं च । यद्यन्याय्यमपि यदि दुराचारोपि यद्यज्ञानप्रयोज्यव्यवहारोपि भगवत्स-न्तोषाय भवतीति मतं, हन्त सर्वेषां सदाचारविचार-चारुपथपथनशीलानां सुशीलानां जनानां हिंसाव्यभि-चारमादकद्रव्यादिविवेकविधुराणां धर्मधुरन्धराणां तादृशाद्भगवतो विरक्तिरेव स्यात् । तथा च पापिभिः सेव्य ईश्वरः पाप इति प्रसिद्धिरतिदुर्वारा स्यात् । तच्च महत्कष्टम् ॥३॥१॥७॥

तस्यैव त्रिविधकारणता ॥३॥१॥८॥

ब्रह्मण एव त्रिविधकारणता सिद्धान्तसंमता । निमि-त्तोपादानसहकारिभेदेन कारणानि जगतस्त्रीण्येव । तत्त्रिविधमपि कारणं ब्रह्मैव । बहु स्यामिति संकल्प-वेषेण तन्निमित्तकारणं भवति । सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्ट-वेषेण तदुपादानं भवति । ज्ञानशक्त्यादिविशिष्टवेषेण तदेव सहकारिकारणं भवति । ननु ब्रह्मणो जगदुपा-दानत्वे विकारित्वं स्यात्, उपादानगतसर्वदोषाणां तत्रैव सिद्धेः । न यद्यपि ब्रह्म चिदचिद्विशिष्टं भवति तथापि विकारस्य परिणामस्य च विशेषणद्वारैव तस्मि-न्स्वीकृतत्वात् । ऊर्णनामेस्तन्तुप्रसारणरूपकार्यं प्रति स्वशरीरभूतविशेषणद्वारैव कारणत्वं यथा तथा ब्रह्म-णोपि ज्ञेयम् । बाल्ययुवत्वस्थविरत्वह्रस्वत्वदीर्घत्वाद-विकाराः शरीर एव प्रभवन्ति न शरीरिण्यात्मनि । विशिष्टे वस्तुनि विकारो योग्ये तत्त्व एव प्रवर्तते नान्यथा । विकार्यमेव विकारो विकुस्ते नाविकार्यमपि । न हि सर्पः शिवस्य प्रभवति । न हि विषभक्षणं शिव-स्याशिवायाभूत । न ह्यर्धनारीश्वरे नारीप्रणीतदोषो-

स्थानं केनापि दृष्टचरम् । एवं हि सर्वशक्तिनि ब्रह्मणि जीवादिशरीरगतदोषाः शरीरिणि तस्मिन् संक्राम्यन्ति । न चैकस्यैव निमित्तत्वमुपादानत्वं विरुद्धमिति भ्रमि-तव्यम् । ब्रह्मणो विविधविरुद्धधर्माणां कोषत्वस्य सर्वैरेव ब्रह्मादिभिः स्वीकृतत्वात् । अत एव न्याये पथि संचरणशीलेषु कृपावतारः, रावणादिष्वपथगामिषु दण्डावतारस्तस्य प्रसिद्ध एव । लोके कृपादण्डयोर्नास्ति सामानाधिकरण्यम् । अथवा स्यान्नाम लोकेपि तत् । न हि लोकः परलोकात्परलोको वा लोकाद्भूयो भिद्यते । एक एव जीवात्मा स्वमुखदुःखादीनामुत्पाद-कत्वेन कर्तृत्वमपि भजते कारणत्वमपि ॥३॥१॥८॥

सर्वज्ञम् ॥३॥१॥९॥

तद्ब्रह्म सर्वज्ञमपि । सर्वज्ञत्वाभावे जीवकृतसुकृत-दुष्कृतादिफलादिविधाने तस्यासामर्थ्यमेव स्यात् । न च तेन न कापि हानिरिति वाच्यम् । सत्यनिरोधकेसह्या-नाचारात्याचारादिपरम्पराप्रसङ्गात् ॥३॥१॥९॥

सर्वाधारः ॥३॥१॥१०॥

ब्रह्मैव सर्वाधारतां भजति । तथाहि श्रुतिः “एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गी द्यावापृथिव्यौ विधृते तिष्ठतः” इति श्रुतिसिद्धं तस्य सर्वाधारत्वम् । स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमामित्यपि श्रुतिस्तदर्थवादिन्येव ॥३॥१॥१०॥

अनन्तम् ॥३॥१॥११॥

तच्च ब्रह्मानन्तं भवति । न ह्यत्र संख्ययानन्त्यं विवक्षितम् । तस्यैकत्वस्य सर्वतन्त्रसिद्धत्वात् । आनन्त्यं चेह त्रिविधपरिच्छेदराहित्यम् । देशपरिच्छेदः काल-परिच्छेदो वस्तुपरिच्छेदश्चेति परिच्छेदत्रैविध्यम् । इया-नेव तस्य देश इति देशपरिच्छेदः । एतत्कालावच्छिन्नैव तदवस्थितिरिति कालपरिच्छेदः । एतद्वस्तुतुल्यं तदिति वस्तुपरिच्छेदः । सर्वविधपरिच्छेदराहित्यमेव तस्य ॥३॥१॥११॥

सत्यत्व ज्ञानत्वानन्दत्वादयः स्वरूपनिरूपकधर्माः

॥३॥१॥१२॥

एते ब्रह्मणः स्वरूपं निरूपयन्तीति स्वरूपनिरूपक-धर्मत्वेनैषां प्रसिद्धिः । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति श्रुति-रत्र प्राणः । सत्यत्वं त्रिकालाबाध्यत्वम् । “यत्र द्रष्टा च

दृश्यं च दर्शनं चाविकल्पितम् । तस्यैवार्थस्य सत्यत्व-
माहुस्त्रयन्तवेदिनः ॥” इति सर्वदर्शनसंग्रहः । “वयु-
नानि विद्वान्” इति वेदवचनेन ज्ञत्वमपि तस्य सिद्धमेव ।
ज्ञत्वज्ञानत्वयोरनर्थान्तरमिह । “आनन्दं ब्रह्म” इति श्रुति-
वचनात्तस्यानन्दत्वम् । इदं त्ववधेयं नहि, यत्किञ्चि-
द्वचनबलात्तस्यानन्दत्वमपि तु स्वतः सिद्धं तत् तत्तद्वच-
नानि यथा वानुवदन्ति ॥३१११२॥

सर्वज्ञत्वसर्वशक्तित्वादयः सृष्ट्यर्थाः ॥३१११३॥

सर्वज्ञत्वादयो धर्माः सृष्ट्यर्था भवन्ति । अत एव कैः
कैर्जीवैः संसारदशायां किमपेक्षितं स्यात् कुत्र वा तैरव-
स्थेयं किं च भोक्तव्यं किं च पातव्यमित्यादिज्ञानवद्-
ब्रह्मसर्वेषामानुकूल्यं सम्पादयति । कस्को जीवः कदा
कुत्र किं करोतीत्यपि साकल्येन तद्वेत्ति । मनुष्याणां कृते
पृथिवी मत्स्यादीनां कृते जलं सिंहव्याघ्रादीनां कृते वनं
विहगादीनां कृते तर्वादय इति सर्वा व्यवस्थास्तस्य
सर्वज्ञत्वं प्रदीपयन्ति । स त्रिकालज्ञोऽस्ति न वेति प्रश्नो
जाड्यमवतारयति प्रश्नकृतः । ब्रह्म कालमर्यादामतीत्य
तिष्ठति । अकारो जातः, अस्ति, नश्यति, व्यनश्यदिति
व्यवहारा जीवानाम् । सर्ववस्तुविषयेस्तीत्येव ब्रह्म-
ज्ञानम् । यल्लोकानां भविष्यति तदपि यच्चाभूत्तदपि
तस्य ज्ञाने सर्वदा वर्तमानमेव । नश्यन्नङ्क्ष्यन्नष्टं सर्वं
मानवं ज्ञानम् । मानवानां तथैव प्रतीयमानत्वात् ।
ब्रह्मज्ञाने तु न त्रैविध्यम् । सर्वेषां वस्तूनां तत्र सातत्येन
करामलकवत्प्रतीयमानत्वात् । तत्सर्वशक्त्यपि । अत एव
पृथिव्यादीनां लोकानां सूर्याचन्द्रमसोर्बहूनां च ब्रह्मा-
ण्डानां धारकत्वं तस्य सुस्थम् । “स दाधार पृथिवीं
द्यामुतेमाम्” इत्यादिश्रुतिरप्यत्र प्रमाणम् । ब्रह्म कर्तु-
मकर्तुं तु समर्थम् । अन्यथा कर्तुं न समर्थम् । तर्हि
तत्रासामर्थ्यं प्रतिपादितं भवतीति न । अन्यथाकरणं
तत्त्वभावविरुद्धम् । व्याहृतमपीश्वरो घटयतीति न
तस्य सर्वशक्तित्वं ब्रूमः । किन्तु यत्कार्यं तत्सर्वं करोति
तत्तत्त्वान्यैरप्यशक्यं करोतीति । ईदृशमस्य सर्वशक्ति-
त्वमितिसर्वार्थसिद्धौ ॥३१११३॥

प्रेमातिशय आश्रयणोपयुक्तो धर्मः ॥३१११४॥

प्रेम्ण आश्रयो लौकिकः पदार्थोलौकिकश्चेति ।
लौकिकाश्रयं प्रेम नात्र जिघृक्षितम् । तल्लोकायैवो-
पयुज्यते । भगवानलौकिकः । तत्सम्बद्धं प्रेमापि तथा ।

यः प्रेम करोति यस्मिंश्च करोति तावुभावैवाश्रया-
वेकस्यैव प्रेम्णः । एवं च यथा सम्बन्धो द्विष्टो भवति
तथा प्रेमापि द्विष्टम् । अत एवोक्तम्—“परस्पराश्रय-
धनं निरूढं भावबन्धनम् । यदेकापायतोपायि तत्प्रेमेति
निगद्यते ॥” द्विष्टमपि प्रेम कदाचिदेकस्थमपि भवति ।
द्वयोरेकाश्रयस्य नाशे प्रेम्ण एकस्थता । आश्रयनाशेपि
प्रेम्णोनाशात्सर्वदा द्विष्टत्वमेव तस्येत्यपि प्रतिपादनीयम् ।
स्वर्गं गतवत्यपि प्रेमाश्रये न निवर्तते, तस्मात्प्रेमेति न
तद्विष्टत्वहानिः । भगवति जीवश्रेयसे प्रेमातिशयो
विद्यते । भगवन्निष्ठं भक्तं प्रति प्रेम भक्तहृदयं स्पृशति
लभते च तत्र स्थानम् । एवं भगवद्विषयकं भक्तनिष्ठं
प्रेम भगवद्हृदयं स्पृशति लभते च तत्र स्थानम् । एवं
च प्रेम्णोलौकिको महिमा । प्रेमातिशय आश्रयणाय
कमपि प्रेरयति । अतः प्रेमातिशय आश्रयणायोपयुक्तो
धर्मः । एवं च प्रेम हृदयावर्जकं तत्त्वम् । प्रेमवात्स-
ल्ययोर्नातिदूरगामिनी भिदा । प्रेमप्राचुर्यदिव तस्य
सौलभ्यमपि । सौशील्यं तु तस्य स्वभावसिद्धम्
॥३१११४॥

कारुण्यादय उभयथा ॥३१११५॥

कारुण्यमाश्रयणोपयुक्तमपि रक्षणोपयुक्तमपि ।
कारुण्यादेव कस्यापि जीवस्य मुमूर्षो रिरक्षिषा संजायते ।
कारुण्यमेवावलोक्याशिंश्रिषापि जायत आश्रयैषिणाम् ।
कारुण्यादीत्यत्रादिशब्देन भक्तैः प्रपन्नैश्चाश्रेयाणां
सर्वेषां धर्माणां संग्रहः । कारुण्यं च स्वार्थमनपेक्ष्य पर-
दुःखग्रहाणेच्छा ।

यथा—स तं निपतितं भूमौ शरण्यः शरणागतम् ।
वधार्हमपि काकुत्स्थः कृपया पर्यपालयत् ॥
पुरतः पतितं देवी धरण्यां वायसं तदा ।
तच्छिरः पादयोस्तस्य योजयामास जानकी ॥
प्राणसंशयमापन्नं दृष्ट्वा सीताथ वायसम् ।
त्राहि त्राहीति भर्तारमुवाच दयया विभुम् ॥
तमुत्थाप्य करेणाय कृपापीयूषसागरः ।
ररक्ष रामो गुणवान्वायसं दययैक्षत ॥

यथा वा हनुमन्तं प्रति भगवत्या वचनम्—

पापानां वा शुभानां वा वधार्हानां प्लवङ्गम् ।
कार्यं करुणमार्येण क कश्चिन्नापराध्यति ॥

यथा वारण्यकाण्डे

निपपातावशो भूमौ ररोद सहलक्ष्मणः ।
द्विगुणीकृततापार्तो रामो धीरतरोपि सन् ॥
सीताहरणजं दुःखं न मे सौम्य तथागतम् ।
यथा विनाशो गृध्रस्य मत्कृते च परन्तप ॥
या गतिर्यज्ञशीलानामाहिताग्नेश्च या गतिः ।

अपरावर्तिनां या च या च भूमिप्रदायिनाम् ॥

मया त्वं समनुज्ञातो गच्छ लोकाननुत्तमान् ।

कारुण्यादीत्यत्रादिपदेन भक्तैः प्रपन्नैश्चाश्रेयाणां
सर्वेषां धर्माणां संग्रहः ॥३॥१॥१५॥

इति विशिष्टाद्वैतदर्शने तृतीयाध्याये प्रथमः पादः

अथ तृतीयेध्याये द्वितीयः पादः

तच्च पञ्चविधम् ॥३॥२॥१॥

तद्ब्रह्म पञ्चविधमिति साम्प्रदायिकाः । पञ्चविध-
धर्माश्रयत्वात्पञ्चविधमित्युक्तम् ॥३॥२॥१॥

पर-व्यूह-विभवान्तर्याम्यर्चावितारभेदात् ॥३॥२॥२॥

परो व्यूहो विभवोन्तर्यामी चार्चावितारश्चेति पञ्च
प्रकारास्तस्येति रहस्यविदः ॥३॥२॥१॥

परः श्रीरामः ॥३॥२॥३॥

पालनात् पूर्णत्वाच्च परः श्रीराम उच्यते । पृषा-
लनपूरणयोः । पिपति सकलं जगदिति परः । अत एव
सकलजीवानां रमणस्थानं हि सः । रमते सर्वस्मिञ्ज-
गति रमयति वा निखिलं जगदिति रामः । स च
निखिलावतारकारणभूतोवतारो न चावतार एव परः ।
उक्तं श्रीवाल्मीकिसंहितायाम्—“परो हि भगवान् रामः
परे लोके विराजितः ।” अतः सकलावतारहेतुभूतः
परस्मिल्लोके विराजमानः श्रीराम एव परः ॥३॥२॥३॥

वासुदेवादयश्च चतुर्धा व्यूहः ॥३॥२॥४॥

व्यूह इति साङ्केतिकः शब्दः । विशेषेणोहितत्वा-
द्व्यूहः । स च चतुर्धा । ते च वासुदेवादयः ॥३॥२॥४॥

व्यूहं स्पष्टयति—

वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धाः ॥३॥२॥५॥

वासुदेवः संकर्षणः प्रद्युम्नः अनिरुद्धश्चेति चतुर्धा
व्यूहाः ॥३॥२॥५॥

षड्गुणपूर्णो वासुदेवः ॥३॥२॥६॥

ज्ञानबलैश्वर्यवीर्यशक्तितेजांसीत्येते षड्गुणाः ।
तत्र ज्ञानं सर्वदा सर्वविषयप्रकाशकः स्वप्रकाशो गुण-
विशेषः । बलं समस्तवस्तुधारणसामर्थ्यम् । ऐश्वर्यं
समस्तवस्तुनियमनसामर्थ्यम् । वीर्यं स्वरूपविकारा-
भावो जगदुपादानत्वेपि । शक्तिरघटितघटनसामर्थ्यम् ।
तेजः पराभिभवनसामर्थ्यम् । एतैर्गुणैः पूर्णो वासुदेव
उच्यते । “संकर्षणश्च प्रद्युम्नोऽनिरुद्ध इति भेदतः ।
विज्ञेयश्च त्रिधा व्यूहो जगत्सृष्ट्यादिकारकः ।” अत्र
वासुदेवो न परिगणितः ॥३॥२॥६॥

ज्ञानबलाभ्यां पूर्णः संकर्षणः ॥३॥२॥७॥

ज्ञानबले उक्ते । अन्यत्स्पष्टम् ॥३॥२॥७॥

ऐश्वर्यवीर्याभ्यां प्रद्युम्नः ॥३॥२॥८॥

ऐश्वर्यवीर्ये उक्तार्थे ॥३॥२॥८॥

शक्तितेजोभ्यामनिरुद्धः ॥३॥२॥९॥

शक्तितेजसी उक्ते । एतेषां चतुर्णां कार्यम्—संकर्ष-
णस्य शास्त्रप्रवर्तनं संहारश्च । प्रद्युम्नस्य धर्मनयनं
सृष्टिश्च । अनिरुद्धस्य तत्त्वगमनं रक्षणं च । तथा हि
स्मृतिः—

बलेन हरतीदं स गुणेन निखिलं मुने ।

ज्ञानेन तनुते शास्त्रं सर्वसिद्धान्तगोचरम् ॥

ऐश्वर्येण गुणेनासौ सृजते तच्चराचरम् ।
वीर्येण सर्वधर्माणि प्रवर्तयति सर्वशः ॥
शक्त्या जगदिदं सर्वमनन्ताण्डं निरन्तरम् ।
बिभर्ति पाति च हरिर्मणिसानुरिवाण्डकम् ॥
तेजसा निखिलं तत्त्वं ज्ञापयत्यात्मनो मुने । इति ।

यथा वा वाल्मीकिसंहितायाम्—

परो हि भगवान् रामः परे लोके विराजितः ॥
सङ्कर्षणश्च प्रद्युम्नो निरुद्ध इति भेदतः ।
विजयेश्च त्रिधा व्यूहो जगत्सृष्ट्यादिकारकः ॥
पूर्णो ज्ञानबलाभ्यां च संकर्षण इति स्मृतः ।
वीर्यैश्वर्ययुतस्तत्र प्रद्युम्न इति कथ्यते ॥
शक्तितेजोविशिष्टस्तु ह्यनिरुद्ध इतीरितः ॥ इति ।

मन्ये भाक्तोऽयं विभागः । चतुर्भिर्व्यूहैर्यत्क्रियते
तत्सर्वं पारमेश्वरं कार्यम् । न हि परमेश्वरः
स्वकार्ये कस्यापि साहाय्यं जिघृक्षति । सर्वतन्त्रस्वतन्त्रो
हि सः । षण्णां गुणानां सङ्कीर्तनं जगदपेक्षया । वस्तु-
तस्तु सोनन्तगुणः । अनन्तगुणस्य गुणसंख्यानं संख्यया
नियमनं च सर्वं बालिशकार्यम् । किं च सर्वेष्वेव व्यूहेषु
षाड्गुण्यस्थितावपि तत्तद्व्यूहे गुणद्वयस्यैव प्रकाशितत्वा-
द्गुणचतुष्टयस्य च निगूहितत्वाद्गुणद्वयोक्तिः सर्वत्र ।
किं च वासुदेवादीनि नामानि ब्रह्मबोधकान्येव । तथा
हि वासयति सर्वं जगत्स्वस्मिन्निति वासुः । वासुश्चासौ
देवश्च वासुदेवः । संकर्षति सर्वं जगत् स्वं प्रतीति
संकर्षणः । सर्वं जगद्ब्रह्माभिगच्छति । प्रकृष्टं द्युम्नं
तेजो यस्य स प्रद्युम्नः । सोऽपि भगवानेव । न निरुद्धः
केनापि सो निरुद्धः । न हि भगवान् केनापि कदापि
कथमपि निरोधव्यः । अतस्तत्तत्कार्यं कुर्वन् भगवानेव
तत्तन्नाम भजते । एवं च वेदाविरोधोपसारणीयो भवति ।
वेदेषु सर्वं एव जगद्व्यापारो ब्रह्मकर्तृक एवेति प्रतिपा-
दितम् । परिगणितानां षण्णां गुणानां ततोऽप्यधिकानां
ब्रह्मण्येव नैयत्येन सत्त्वात् । सम्प्रदायपद्धतिपरिज्ञानाय
सर्वेषां गुणानां पार्थक्येन सूत्रणम् ॥३॥२॥९॥

विभवो दशधा ॥३॥२॥१०॥

विभवो द्विविधः । मुख्यो गौणश्च । मुख्यः साक्षाद-
वतारः । आवेशावतारो गौणः । आवेशोऽपि द्विविधः ।
स्वरूपावेशः शक्त्यावेशश्च । स्वरूपावेशः स्वेन रूपेणा-

वेशः कार्यकाले यस्मिन् कस्मिन्नपि चेतने शक्तिमात्रेण
स्फुरणं शक्त्यावेशः । पुनः स दशधा । ते च मत्स्या-
दयः । आदिशब्देन कूर्मवराहनृसिंहवामनपरशुराम-
श्रीरामबलभद्रश्रीकृष्णकल्कीनां ग्रहणम् । भक्तत्राणार्थो
नृसिंहावतारः । शरणागत-रक्षणार्थो मोक्षोपायदर्शनार्थो
धर्ममर्यादास्थापनार्थश्च श्रीरामावतारः । शरणागत-
रक्षणार्थो दयापरवशः सन् न्यायरक्षणार्थो मोक्षोपाय-
दर्शनार्थश्च श्रीकृष्णावतारः । षट्त्रिंशदेकोनचत्वारिंशद्वा
तत्तच्छास्त्रेषूपवर्णिता अवताराः तत्तच्छास्त्रेभ्य एव
परिचेयाः । अवताराणां हेतुः स्वेच्छैव । दुष्कृतां विनाशः
सतां परित्राणं च तत्प्रयोजनम् । अन्तर्यामित्वं सर्वत्र
जीवसुहृत्त्वेन हृदयप्रदेशावस्थितं तत्तद्दोषैरस्पृष्टं चेति ।
अर्चावतारस्तु मूर्तिविशेषः । स च स्वयंव्यक्त-दैव-सैद्ध-
मानुषभेदाच्चतुर्विधः । अर्चावतारस्य षाड्गुण्याश्रय-
त्वमपि शास्त्रे प्रोक्तम् । तथा हि—

सर्वातिशयषाड्गुण्यं संस्थितं मन्त्रबिम्बयोः ।

मन्त्रे वाच्यात्मना नित्यं बिम्बे तु कृपया स्थितम् ॥

इदं त्ववधेयम्—सर्वास्वेवावस्थासु श्रीविशिष्ट एव
भगवदवस्थानम् । उक्तं च—

नित्यैवैषा जगन्माता विष्णोः श्रीरत्नपायिनी ।

यथा सर्वगतो विष्णुस्तथैवेयं द्विजोत्तम ॥

देवत्वे देवदेहेयं मनुष्यत्वे च मानुषी ।

विष्णोरेवानुरूपां वै करोत्येषात्मनस्तनुम् ॥

अत्रेदं त्ववश्यमवधेयम्—प्रथमतोर्चावतारस्योपासनं
उपासकस्याधिकारः । ततो विभवस्य । ततो व्यूहस्य
ततोऽन्तर्यामिण इति । क्रमोऽयं प्रायिकः । दूरगतोपासनस्य
तु साक्षाद्भगवति श्रीराम एव रतिः ॥३॥२॥१०॥

एतत्सर्वं सम्प्रदायसिद्धान्तावगत्यर्थम् ॥३॥२॥११॥

एतत्सर्वं शास्त्रदृष्टार्थनिरूपणं श्रीसम्प्रदायसिद्धान्-
न्तावगतये प्रतिपादितम् । उपास्यस्तु अनन्तकल्याण-
गुणगणसम्पन्नो भगवान् श्रीराम एव । भगवती सीता
तु भगवत्स्वरूपैव न व्यतिरिक्ता । व्यतिरिक्तापादनं तु
लीलाविग्रहशोभातिशयप्रदर्शनार्थमेवेति । वस्तुतस्तु
शक्तिशक्तिमतोरभेदाद्भगवत् इव भगवत्या अपि सर्व-
शक्तिरत्वं व्यापकत्वमुपास्यत्वं चावधेयम् ।

अनन्या राघवेणाहं भास्करेण प्रभा यथा ।

अनन्या च मया सीता भास्करेण प्रभा यथा ॥

इत्यादिपरमर्षिवागवतारोप्यत्रैव । अनेनैकायनकु-
दृष्ट्यादेरनवकाश इति श्रीवेदान्ताचार्यास्तत्त्वत्रयचुलुक-
संग्रहे ॥३.२.११॥

अकायमिति वेदः ॥३.२.१२॥

तच्च ब्रह्माकायमिति शुक्लयजुर्वेदः । तथा हि—स
पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपापविद्धम् ।
कविर्मनीषी, इत्यादिः । यदि ब्रह्माकायं, कायविरहे
मनसो हृदयस्याप्यभावः । कुत्र तर्हि ब्रह्मणो दयाया
वात्सल्यस्य च निवासः ? धर्मिणमतिहाय न धर्मावस्था-
नम् । वात्सल्यं हि मानसो गुणः । दयापि तथा ।
सत्यम् । सर्वशक्तिनि ब्रह्मणि तदपि संभवति यदसम्भवं
प्रतीयेत । यद्वि संकल्पवशादेव निखिलमिदं विचित्र-
चरित्रं रचयांचकार जगत् तस्यानन्तशक्तिनः शक्ति-
गौरवे पाटवे माहात्म्ये सामर्थ्ये च न विचिकित्सा
साधीयसी । अत एव तु शुद्धमपापविद्धं कविर्मनीषी
परिभूः स्वयम्भूरित्यादि तत्रैव वेदेनैवोक्तम् । सिद्धो
मानवोपि यदिच्छति तत्करोति तदुत्पादयति तदेव च
दर्शयति किं तर्हि वक्तव्यं सर्वसिद्धिसिद्धेश्वरविषये ? यो
हि सङ्कल्पमात्रेण महाप्रभावौ सूर्याचन्द्रमसौ व्यदधात्,
यश्च सततगतिशीलजलालयं महार्णवं व्यदधात्, यश्च
पृथुं पृथ्वीमप्रथयत्, यश्च विविधानि नक्षत्राण्यक्षतान्य-
तक्ष्णोत् तस्य माहात्म्यं तू दुरवगाधमेव । सर्वे मुनयो
यस्य शक्तिमाहात्म्यं पुनः पुनरुज्जगुः, यस्य पारम्यं
परमर्षयोपि सर्वविद्याविदोपि नाज्ञासिषुः, यस्याकल-
नीयाः कलाः कलाधरा अपि वासुन्धरा नावकलयितुं
समर्था बभूवुस्तस्य विषये तु केवलमेतदेव वक्तव्यम्
“महाकल कलानाथ, न त्वां ज्ञातुं क्षमा वयम् । कः
क्रियान् वाथ किंवा न्वा त्वमसीति त्वमेव वित् ॥”
अथवा न तत्र मन्त्रेऽकायमित्यस्य कायराहित्यमित्यर्थः ।
किन्तु अशब्दप्रत्याय्यम् । कै शब्दे इति हि धातुपाठः ।
अव्रणमनाच्छादनीयं येन केनापि वस्तुना । वृज्
आच्छादने । अस्नाविरम् । अस्नेयम् । णा शौचे ।
निसर्गपवित्रमित्यर्थः । तदेव विस्पष्टयति शुद्धमपापविद्ध-
मित्याभ्यां पदाभ्याम् । कविः कौति शब्दं करोति भाषत
इत्यर्थः । कुड्शब्दे कुशब्दे इति च धातुः ॥३.२.१२॥

न, मनीषीतिसामर्थ्यात् ॥३.२.१३॥

ब्रह्माकायमिति न । तत्रैव मनीषीति पदं पठ्यते ।
मनीषा यस्यास्तीति मनीषी । मनीषा मनोधर्मः । मनो-
भावे तद्धर्माभावः । एवं च शरीराभावे मनीषित्वं
ब्रह्मण्यनुपपन्नं स्यात् । तथा च वेदस्याप्रामाण्यं स्यात् ।
तच्च सर्वेषां वेदाभिमानिनां दुस्सहम् ॥३.२.१३॥

ननु “परो हि भगवान् राम” इत्युक्तम् । कथं
तर्ह्यत्र विभवेषु तस्य परिगणनम् इत्याह—

रामोवतार्यवतारश्च ॥३.२.१४॥

सर्वेषामवताराणां हेतुभूतः श्रीरामः । अत एव
सोवतारोत्युच्यते । तदेवोक्तं श्रीमद्वाल्मीकिसंहितायां
“श्रीरामः स परं ब्रह्म”ति । दाशरथिभूत्वायोध्यायां स
एवावातरत् । अत्र रहस्यावतारः । न हि परं ब्रह्मैव यस्य
कस्य गृहेवतरति । नेदं भवितुमर्हति । ब्रह्म तु निरंशम् ।
अतोऽशावतारः, पूर्णवतारः । आवेशावतार इति त्रिवि-
धावताराणां परिगणनं त्ववतारेषु तारतम्यस्थापना-
र्थम् । निरंशस्य ब्रह्मणोऽस्यासम्भवात् कथं संभवे-
दंशावतारः ? आवेशावतारस्य तु स्यात्कथंचित् किंचि-
त्समाधानम् । पूर्णवतारस्तु विचार्यते । पूर्णस्य सम-
स्तस्य ब्रह्मणो येन केनापि पार्थिवरूपेण मद्यामागमनं तु
सर्वथाशक्यम् । व्यापकस्य यतः कुतश्चिद्यत्र तत्र गमनं
सर्वथासम्भवम् । अतो यस्मिन् कस्मिन्नपि शरीरे तेजः-
प्राशस्त्यात्तच्छरीरमवतारशब्देन व्यवह्रियते । तत्तेजः-
प्राशस्त्यं तु भगवदनुकम्पया वा स्वोपार्जितजपतपआदि-
फलबलेन वा तच्छरीरे समायातं भवति । श्रीमद्वाल्मीकि-
रामायणे तु—

कौसल्याजनयद्रामं दिव्यलक्षणसंयुतम् ।

विष्णोरर्धं महाभागं पुत्रमिक्ष्वाकुनन्दनम् ॥

इत्युक्तम् । तेन रामावतारो विष्णोरर्धो भाग
आसीदित्यवगम्यते । ततश्च रामो न पूर्णवतार इति
व्यज्यते । विष्णुश्चात्र देवविशेषो न ब्रह्म । न च
“अवध्यं दैवतैर्विष्णो समरे जहि रावणम्” इत्यत्र दैव-
तैरवध्यो रावण इत्युक्त्वा विष्णुः समरे रावणं हन्तुं
नियुक्तः । अनेनादगम्यते विष्णुर्न देवेष्वेकतम इति ।
भवतु नाम स विष्णुर्ब्रह्मेति । तदा ब्रह्मणो वा विष्णोर्वा
व्यापकत्वात् कथं तत्रागमनम् ? स्वरूपतः सर्वदेशसम्ब-
द्धत्वं हि व्यापकत्वम् । व्यापकस्य गमनागमने न

भवतः । विष्णोरागमनं तु “एतस्मिन्नन्तरे विष्णु-
रुपयातो महाद्युतिः । शङ्खचक्रगदापाणिः पीतवासा
जगत्पतिः” इत्यादिना स्पष्टम् । एवं चायं विष्णुर्देवे-
ष्वन्यतम एवेति प्रतीयते । रामो विष्णुर्वा स्याद्विष्णो-
रर्धभागो वा स्यात्, अन्यो वा कश्चन विष्णुः स्यात्
न तत्र विवादावसरः । रामः स्वयं विष्णुरासीत् ।
विष्णुत्वं च वेवेष्टि सर्वं जगदितिविग्रहात्सर्वव्यापक-
त्वम् । एवं च सर्वह्यप्रत्यनीकगुणाकारः करुणासागरः
साकेतनिकेतनो भक्तवत्सलो भगवान् श्रीराम एवा-
वताराणां परमं कारणमित्यनुसरणीया सरणिः ।

वाल्मीकिरामायणे—

कर्ता सर्वस्य लोकस्य श्रेष्ठो ज्ञानविदां विभुः ॥
कथं देवगणश्रेष्ठमात्मानं नावबुध्यसे ।
ऋतधामा वसुः पूर्वं वसूनां च प्रजापतिः ।
त्रयाणामपि लोकानामादिकर्ता स्वयं प्रभुः ॥
रुद्राणामष्टमो रुद्रः साध्यानामपि पञ्चमः ।
अश्विनौ चापि कर्णौ ते सूर्याच्चन्द्रमसौ दृशौ ॥
अन्ते चादौ च मध्ये च दृश्यसे च परन्तप ।

इत्यादिकं लोकपालानां वचनम् ।

भवान्नारायणो देवः श्रीसांश्चक्रायुधः प्रभुः ।
एकभृंगो वराहस्त्वं भूतभव्यसपत्नजित् ॥
अक्षरं ब्रह्म सत्यं च मध्ये चान्ते च राधव ।
लोकानां त्वं परो धर्मो विष्वक्सेनश्चतुर्भुजः ॥
शाङ्गधन्वा हृषीकेशः पुरुषः पुरुषोत्तमः ।
अजितः खड्गधृन्विष्णुः ॥
सेनानीग्रामिणीः सर्वं बुद्धिस्त्वं च क्षमा दमः ।
प्रभवश्चाव्ययश्च त्वम् ॥
इन्द्रकर्मा महेन्द्रस्त्वं पद्मनाभो रणान्तकृत् ।
शरण्यं शरणं च त्वामाहुर्दिव्या महर्षयः ॥
सहस्रभृङ्गो वेदात्मशतशीर्षो महर्षभः ।
त्वं त्रयाणां हि लोकानामादिकर्ता स्वयम्प्रभुः ॥
सिद्धानामपि साध्यानामाश्रयश्चासि पूर्वजः ।
त्वं यज्ञस्त्वं वषट्कारस्त्वमोज्झारः परात्परः ।
प्रभवं निधनं चापि नो विदुः को भवानिति ॥
दृश्यसे सर्वभूतेषु गोषु च ब्राह्मणेषु च ।
दिक्षु सर्वासु गगने पर्वतेषु नदीषु च ॥

सहस्रचरणः श्रीमाञ्शतशीर्षः सहस्रदृक् ।
त्वं धारयसि भूतानि पृथिवीं सर्वपर्वतान् ॥
अन्ते पृथिव्याः सलिले दृश्यसे त्वं महोरगः ।
त्रैलोक्यान्धारयन्नाम देवगन्धर्वदानवान् ॥
जगत्सर्वं शरीरं ते स्थैर्यं ते वसुधातलम् ।
अग्निः कोपः प्रसादस्ते सोमः ॥
त्वया लोकास्त्रयः क्रान्ताः पुरा स्वैर्विक्रमैस्त्रिभिः ।
सीता लक्ष्मीर्भवान् विष्णुः ॥
इत्यादिकं ब्राह्मणो वचनं तत्रैव ।

न च रामायणे बालकाण्डे रामस्य विष्ण्वर्धभागत्व-
बोधनमत्र च युद्धकाण्डान्ते तस्यैव विष्णुत्वादिबोधनं
परस्परं विरुद्धमिति भावनीयम् । बालकाण्डीयवचनस्य
केनापि प्रक्षिप्तत्वात् । तद्रीत्या तु विष्णुदेहविलोप एव
स्यात् । न च सीता लक्ष्मीरिति वचनमपि वेदवत्याः
कथाया उत्तरकाव्ये ग्रथिताया विरुद्धमिति वाच्यम् ।
उत्तरकाव्यस्याप्रामाणिकत्वात् ।

उपास्यं तु ब्रम्हैव । तद्रामरूपं वा स्यादन्यद्वा
स्यात् । यस्य ध्यानेनोपासनेन च मनोवृत्तयः सुस्थिरा
भवेयुस्तस्यैव ध्यानं कर्तव्यम् । ब्रह्मणो व्यापकत्वात्सर्व-
मयत्वाद्यत्र कुत्रापि शुचिनि वस्तुनि वा मनःसंशोधन-
समर्थे पुरुषे वा पावित्र्यप्राप्तिकायां स्त्रियां वा ध्यानं न
दोषाय । अत एव कश्चित्कृष्णमुपास्ते कश्चिच्छिवं
कश्चिन्नारायणं कश्चिद्भानुं कश्चिदन्यमपि । एवं
कश्चिद्गौरीं कश्चिद्दुर्गां कश्चिदन्यामपि स्वशिवायो-
पास्ते कालिकादिकाम् । विभिन्नरुचिर्हि लोकः । यद्रूपं
यच्च चरितं यस्मै रोचते तद्रूपं तच्चरितं च स स्वहृदये
निदधान आत्मनो मानुषं जन्म कार्त्तार्थ्यं गमयति ।
श्रीरामस्तु परममधुरः । तत एव बहूनामुपासकाना-
मात्मकल्याणाभिलाषिणां बलादपि तवैवोपास्यत्वबुद्धिः
॥३॥२॥१४॥

इति तृतीयाध्याये द्वितीयः पादः

तृतीयाध्यायः समाप्तः

अथ चतुर्थेध्याये प्रथमः पादः

अथ प्रमाणानि ॥४११॥

प्रमा यथार्थज्ञानम् । यथावस्थितव्यवहारानुगुणज्ञानं वा । प्रमाकरणं प्रमाणम् । प्रमेयसिद्धिर्हि प्रमाणाधीना । योर्थस्तत्त्वतः प्रमीयते तत्प्रमेयम् । ततः प्रमेयानि परलोकोपयोगीनि प्रायेण निरूप्येदानीं प्रमाणानि निरूप्यन्ते ॥४११॥

प्रमाकरणं प्रमाणम् ॥४१२॥

प्रमा यथार्थज्ञानम् । यदर्थविज्ञानं सा प्रमेति-
वात्स्यायनः । सा च द्रव्यादिविषयं ज्ञानमिति प्रशस्त-
पादाचार्याः । यथार्थानुभवो वा । यथार्थं च तद्वति
तदवगाहित्वमिति न्यायमञ्जरी । “यथार्थानुभवो मान-
मनपेक्षतयेष्यते” इति कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्याः ।
अत्र मानशब्दार्थः प्रमा । “क्रियायाः परिनिष्पत्तिर्य-
द्व्यापारादनन्तरम् । विवक्ष्यते यदा यत्र कारणं तत्तदा
स्मृतम् ॥” इति करणस्वरूपम् । वैयाकरणास्तु
स्वव्याप्येतरयावत्कारणसमवधाने सति यदव्यवहितो-
त्तरक्षणे फलनिष्पत्तिस्तत्करणमित्याहुः । फलायोगव्य-
वच्छिन्नं फलोपधायकं वा कारणमेव कारणमिति
शब्दशक्तिप्रकाशिका । तथा च यथार्थज्ञानस्य यत्करणं
तदेव प्रमाणम् । चिदचिद्ब्रम्हेति तत्त्वत्रयम् । तत्त्वं
हि प्रामाणिकं वस्तु ॥४१२॥

द्रव्याद्रव्यविभागेन पदार्थावस्थितिः ॥४१३॥

इमानि द्रव्याण्यद्रव्याणीमानीति विभागेन पदार्था-
नामवस्थितिरास्थेया ॥४१३॥

द्रव्याण्याह—

अव्यक्तकालजीवेश्वरनित्यविभूतिधर्मभूतज्ञानानि
षड्द्रव्याणि ॥४१४॥

गुणाश्रयो द्रव्यमिति सामान्यलक्षणं द्रव्यस्य । अव-
स्थाश्रयो वा तत् । अव्यक्तं प्रकृतिः । इयमेव बद्धचेत-
नानां ज्ञानानन्दादींस्तिरोदधाति । विपरीतज्ञानं च जन-
यति इयमेवेश्वरस्य क्रीडास्थली क्रीडासाधनं च । कालो
गुणत्रयरहितो जडद्रव्यविशेषः । स च नित्यो विभुश्च ।
वर्तमानभूतभविष्यद्भेदेन त्रिविधः । युगपदचिरचिरादिव्य-
पदेशहेतुः कालवाचकनिमेषदिवक्षपसमासत्त्वं यनसंवत्स-
रादिव्यवहारहेतुश्च । जीवेश्वरौ पूर्वं तत्तत्प्रकरणे निरू-
पितौ । नित्यविभूतिः शुद्धसत्त्वम् । तच्च जडमिति
केचित् । अजडमिति बहवः । धर्मभूतज्ञानं च स्वयंप्रका-
शाचेतनद्रव्यत्वे सति विषयित्वम् । विषयोस्त्यस्य स्वनि-
ष्ठविषयतानिरूपितविषयितावत्त्वसम्बन्धेनेति व्युत्पत्ति-
विषयित्वस्य । तच्च विभु । द्रव्यगुणोभयात्मकत्वं च
तस्य प्रभावात् । तदीश्वरस्य नित्यानां च जीवानां च
सर्वदा नित्यम् । बद्धजीवानां तु तत्तिरोहितमेव । पात्र-
त्वाभावात् । मुक्तावस्थायां च तदाविर्भवति । ज्ञानस्य
नित्यत्वे तदुत्पन्नं विनष्टं वेतिव्यवहारे तस्य संकोच-
विकासौ कारणम् । ज्ञाननित्यत्वे क्षणिकत्वादपि
निराकृता वेदितव्याः । ज्ञानस्य द्रव्यत्वमवस्थाश्रयत्वात् ।
अवस्थाश्रयत्वमेव द्रव्यत्वम् । तस्य गुणत्वमपि । अद्रव्य-
मेव गुण इति नात्राग्रहः ॥४१४॥

प्रमाणानि त्रीण्येव ॥४१५॥

प्रमाणानि त्रीण्येवात्राभिमतानि । तानि च प्रत्यक्षा-
नुमानशब्दरूपाणि । यच्च स्वयंसिद्धिस्तथा दिव्यं प्रत्यक्ष-
मनुमागमः । पञ्च सन्ति प्रमाणानीति प्रज्ञापरित्राणे
प्रोक्तम् चत्वारित्यप्यन्यज्ञा ॥४१५॥

साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षम् ॥४१६॥

साक्षात्कारिणी या प्रमा तस्याः करणं प्रत्यक्षम् ।
इन्द्रियजन्या प्रमा साक्षात्कारिणीति केचित् । तन्न ।

मुक्तनित्येश्वरज्ञानेऽव्याप्तेः । इन्द्रियनिरपेक्षत्वं तस्य । साक्षात्त्वं च लैङ्गित्वशाब्दत्वस्मृतिस्वरहितं ज्ञानत्वम् ॥४११६॥

स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा चान्तर्भूता ॥४११७॥

सदृशादृष्टचिन्ताद्यैः संस्कारानुग्रहे ततः संस्कारबोधे या परिणमति मतिः सा स्मृतिः । पूर्वानुभवजन्यसंस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिरित्यपि सिद्धातः । पूर्वा स्मृतिविवृतिं नेयं व्यभिचरति । सदृशादृष्टचिन्ताद्याः स्मृतिबीजस्य बोधका इतिरीत्या स्मृतिः क्वचित्सदृशदर्शनाद्भवति । क्वचिददृष्टवशात् । क्वचिच्चिन्तया चापि । प्रत्यभिज्ञा च प्रतिगता अभिज्ञामिति । इन्द्रियसहकृतसंस्कारजन्यज्ञानत्वं तल्लक्षणम् । स एवायं घटो यो मया पूर्वमुपलब्ध इत्याकारिका पूर्ववस्थानुभवजनितसंस्कारसहकृतेन्द्रियप्रभवा इत्यपि तत्स्वरूपम् । स्मृतिः प्रत्यभिज्ञा चापि प्रत्यक्षान्तर्भूते ॥४११७॥

अभावस्यापि प्रत्यक्षत्वम् ॥४११८॥

भूतले घटात्यन्ताभावो भूतलमेव । घटाप्रागभावो मृदेव । घटध्वंसश्च कपालमेवेति सर्वमभावस्य भावान्तररूपत्वात्परिगृह्यते । एवं चाभावज्ञानस्यापि प्रत्यक्षेन्तर्भावः ॥४११८॥

सर्वं विज्ञानं यथार्थम् ॥४११९॥

स्वसदृशे वस्तुनि स्वस्यांशतो विद्यमानत्वादिति भावः ॥४११९॥

भ्रमादिप्रत्यक्षज्ञानमपि तथा ॥४१११०॥

सत्ख्यातिस्वीकारादिति । सत्ख्यातिस्तु ज्ञानविषयस्य सत्यत्वम् । भ्रमत्वं तु विषयव्यवहारबाधात् । एतत्तु पञ्चीकरणप्रक्रियया वेदितव्यम् । सा प्रक्रिया तु गुरुजनशरणागतिस्वीकारेण वेद्या । सामान्येनात्र लिख्यते । पृथिव्यादीनां सर्वेषां तत्त्वानां प्रथममर्धाधिभागः कर्तव्यः । एकोर्ध्वभागः पृथक् स्थापनीयः । ततः सर्वेषामर्धभागानामवशिष्टानां चत्वारो भागाः कल्पनीयाः । प्रत्येकं चतुर्थो भागस्तत्तद्वर्धभागेषु स्थापनीयः । एवं चार्धभागः पृथिव्याः एको भागो गणनीयः । जलतेजोवाय्वाकाशानां चतुर्थो भागः पृथिव्या एकस्मिन् भागे मेलनीयः । एवं च पञ्च भागाः

सम्पन्नाः । एतदेव पञ्चीकरणम् । एषा मानवकल्पना । भगवान् कथं जगन्निर्मातीति तु मानवानां सर्वथाकलनीयमेवेति । एतया पञ्चीकरणप्रक्रियया परिज्ञातं भवति सर्वेषु पृथिव्यादितत्त्वेषु सर्वेषां पृथिव्यादीनां भागः एवं रजतभ्रमस्यले शुक्त्यादौ पूर्वत एव रजतांशस्य स्वीकारे रजतज्ञानं शुक्तौ न भ्रमः । एषैव सत्ख्यातिः । सा च विशिष्टाद्वैतवादिनां सर्वथैव स्वीकृता । भूतेष्वाकाशोऽवकाशहेतुः । वायुर्वहनादिहेतुः । तेजः पचनादिहेतुः । जलं सेचनपिण्डीकरणादिहेतुः । पृथिवी धारणादिहेतुरितितत्त्वत्रये ॥४१११०॥

सर्वं ज्ञानं सत्यं सविशेषविषयं च ॥४११११॥

सर्वं ज्ञानं सत्यं सविशेषविषयं च । निर्विशेषस्य कथमपि ज्ञानस्यासंभव एव । वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानस्य दुर्लभत्वात् । ज्ञानमात्रस्य सविषयकत्वेन सर्वं ज्ञानं सविशेषविषयमित्युक्तम् ॥४११११॥

प्रत्यक्षं द्विविधं निर्विकल्पकं सविकल्पकं च ॥४१११२॥

स्पष्टम् ॥४१११२॥

गुणसंस्थानादिविशिष्टप्रथमपिण्डग्रहणं प्रथमम् ॥४१११३॥

प्रथमं निर्विकल्पकम् । निर्विकल्पके प्रत्यक्षेपि संस्थानमेव वस्त्वित्यमिति प्रतीयते । संस्कारनिरपेक्षकेवलेन्द्रियजं ज्ञानं निर्विकल्पकम् ॥४१११३॥

द्वितीयादिप्रत्ययसमूहः सविकल्पकः ॥४१११४॥

संस्थानरूपप्रकाराख्यस्य पदार्थस्यानेकवस्तुनिष्ठतयाऽनेकवस्तुविशेषणत्वं द्वितीयादिप्रत्ययावगम्यमिति द्वितीयादि प्रत्ययाः सविकल्पका इत्युच्यन्ते । द्वितीयादित्वेन यद्वितीयादिपिण्डग्रहणं तदेव सविकल्पकमित्याशयः । सप्रत्ययमर्शं गुणसंस्थानादिविशिष्टद्वितीयादिपिण्डज्ञानं सविकल्पकमित्यर्थः । संस्कारोद्बोधसहकृतेन्द्रियजन्यं ज्ञानं सविकल्पकमितिभावः । संस्कारसहकृतेन्द्रियजन्यतया सप्रत्ययमर्शं ज्ञानं सविकल्पकमिति तत्त्वार्थः । प्रत्ययमर्शस्तत्तोल्लेख इति न्यायपरिशुद्धिः ॥४१११४॥

उभयमपि द्विविधमर्वाचीनमनर्वाचीनं च
॥४१११५॥

युगपदशेषविषयसाक्षात्कारक्षममनर्वाचीनम् । तद्यो-
गिमुवतेश्वरादि-प्रभावविशेषाधीनम् । अनर्वाचीनाद्भिन्न-
मस्मदादिज्ञानमर्वाचीनम् ॥४१११५॥

अर्वाचीनं द्विविधमिन्द्रियसापेक्षं तदनपेक्षं च
॥४१११६॥

अर्वाचीनमुक्तम् । तद्विविधम् । इन्द्रियसापेक्षमि-
न्द्रियानपेक्षं च ॥४१११६॥

इन्द्रियानपेक्षं द्विविधं स्वयंसिद्धं दिव्यं च
॥४१११७॥

स्पष्टम् ॥४१११७॥

स्वयंसिद्धं योगजन्यम् ॥४१११८॥

स्पष्टम् ॥४१११८॥

दिव्यं भगवत्प्रसादजन्यम् ॥४१११९॥

स्पष्टम् ॥४१११९॥

अनर्वाचीनं त्विन्द्रियनिरपेक्षं मुक्तनित्येश्वरज्ञानम्
॥४११२०॥

स्पष्टम् ॥४११२०॥

इति चतुर्थाध्याये प्रथमः पादः

अथ चतुर्थाध्याये द्वितीयः पादः

अथानुमानम् ॥४१२१॥

अथ प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरमनुमानं निरूप्यते ।
अनुमानं पश्चान्मानम् । कस्मात्पश्चात् ? प्रत्यक्ष-
प्रमाणादिति ॥४१२१॥

अनुमितिकरणमनुमानम् ॥४१२२॥

अनुमानस्य प्रत्यक्षाधीनत्वात्प्रथमं प्रत्यक्षं निरूप्ये-
दानीमनुमानं निरूप्यते । अनुमितिकरणमिति । व्याप्यस्य
व्याप्यत्वानुसन्धानाद्व्यापकविशेषप्रमितिरनुमानमिति वा ।
अत्र प्रमितिपदं ज्ञानसामान्यपरं न तु यथार्थज्ञानपरम् ।
तस्य प्रमाणत्वं तु करणदोषबाधकप्रत्ययरहितत्वात् ।
अनधिकदेशकालनियमं व्याप्यम् । अन्यूनदेशकालवृत्ति
व्यापकम् । नियमशब्दोत्र वृत्तिरूपसम्बन्धपरः
॥४१२२॥

तेन निरुपाधिकतया नियतसम्बन्धो व्याप्तिः
॥४१२३॥

तेन व्यापकेन नियतः सम्बन्धो व्याप्यस्य सामा-
नाधिकरण्यमित्यर्थः । निरुपाधिकत्वमुपाधिज्ञान-
रहित्वम् । तेनोपाधिज्ञानाभावेन सहितं नियतसामाना-
धिकरण्यज्ञानमेवानुमापकम् । तेन व्यापकेनेत्यत्र
सहयुक्तेऽप्रधाने, तृतीया । सेयं व्याप्तिर्भूयोदर्शनावसेयेति
वरदविष्णुमिश्राः ॥४१२३॥

व्याप्तिर्द्विधान्वयव्येतिरेकभेदात् ॥४१२४॥

साधनविधौ साध्यविधिरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिरन्वय-
व्याप्तिः । यथा यो यो धूमवान्सोग्निमानिति । साध्य-
निषेधे साधननिषेधरूपेण प्रवृत्ता व्याप्तिर्व्यतिरेक-
व्याप्तिः । यथा यो नग्निः स निर्धूम इति ॥४१२४॥

उभयो व्याप्तिरुपाधिसम्भवे दुष्यति ॥४१२५॥

उभयविधापि व्याप्तिरुपाधिसम्भवे दुष्यति । उपा-
धिश्च साधनाव्यापकत्वे सति साध्यसमव्याप्तः साधन-
धर्मव्यतिरिक्तो धर्मः । अनित्यत्वरूपसाध्यसमव्याप्त-

स्यापि कृतकत्वस्य सावयवत्वरूपसाधनव्यापकत्वात्तत्र नातिव्याप्तिः । साधनाव्यापकपदेन तद्व्यावृत्तिः । कृतकत्ववति निरवयवे रूपादावनित्ये सावयवत्वस्याभावान्न साध्यव्याप्तिरिति साध्यसमव्याप्तपदेन तद्व्यावृत्तिः । कृतकत्वादनित्यत्वसाधने कृतकत्वस्य द्रव्यत्वात्संयोगित्वसाधने द्रव्यत्वस्य वा साधनस्य स्वाव्यापकत्वादभेदे व्याप्यव्यापकभावानङ्गीकारात्समव्याप्तत्वाच्चोपाधित्वं स्यादिति तद्व्यावृत्त्यर्थं साधनधर्मव्यतिरिक्तपदम् । साधनरूपो यो धर्मस्तद्भिन्नत्वं साधनान्यत्वमिति तदर्थः । एवं च सावयवत्वादनित्यत्वसाधने कृतकत्वस्य, कृतकत्वादनित्यत्वसाधने सावयवत्वस्य, समव्याप्तहेतुप्रयोगे तत्स्वरूपस्य चोपाधित्वव्युदासाय विशेषणत्रयम् । पक्षेतरत्वादेरुपाधित्वव्युदासाय समशब्दः । इतरथा साध्यव्यापक इत्येतावता सावयवत्वादेरुपाधित्वव्युदासः शक्यः । यावत्साधनदेशमवर्तमानो यावत्साध्यदेशवर्तीत्युपाधिर्वा । हेतुसद्भावे साध्यसद्भावोन्वयः । साध्याभावे साधनाभावो व्यतिरेक इति स्पष्टार्थः ॥४१२१॥

उपाधिद्विविधो निश्चितः शङ्कितश्च ॥४१२१॥

व्याप्तः पक्षे नास्तीत्यवधारितो निश्चितोपाधिः । यथा “विप्रतिपन्ना सेवा दुःखहेतुः सेवात्वात्, राजसेवावत्” इत्यनुमाने पापारब्धत्वं निश्चितोपाधिः । अयमीश्वरसेवायां नास्तीति शास्त्रतो निश्चितत्वाद् व्याप्तत्वाच्च निश्चितोपाधिः । पक्षावृत्तिव्याप्त्योरन्यतरस्यापि सन्देहे शङ्कितोपाधिः । यथा विप्रतिपन्नो जीव एतच्छरीरावसाने मुक्तिमान् निष्पन्नसमाधित्वाच्छुकादिवत् । अत्र कर्मात्यन्तपरिक्षय उपाधिः । स च निष्पन्नसमाधौ विप्रतिपन्ने जीवेस्ति नास्ति वेति सन्दिग्धत्वाच्छङ्कितोपाधिः । उप समीपे स्थिते स्वगतो धर्मो येनाधीयते स उपाधिः । साधने सोपाधिः साध्ये निरूपाधिरेवोपाधित्वेन निश्चेयः ॥४१२१॥

व्याप्यं साधनं लिङ्गमित्यनर्थान्तरम् ॥४१२१॥

अनर्थान्तरमित्यस्यैकार्थकमित्यर्थः । निरूपाधिकसम्बन्धं व्याप्यं साधनमित्यनर्थान्तरमिति न्यायपरिशुद्धौ ॥४१२१॥

तस्य द्वे रूपे अनुमित्यङ्गभूते ॥४१२१॥

तस्यानुमानस्येत्यर्थः ॥४१२१॥

रूपद्वयमेवाह—

व्याप्तिः पक्षधर्मता च ॥४१२१॥

व्याप्तिरुक्ता । पक्षताश्रयवृत्तित्वं पक्षधर्मता । यथा पर्वते धूमेन वह्नौ साध्ये वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इत्यत्र धूमस्य पक्षधर्मता ॥४१२१॥

तयोरेव पञ्च रूपाणि ॥४१२१॥

कानि तानीत्याह—

पक्षव्यापकत्वं सपक्षे सत्त्वं विपक्षवृत्तिरहितत्वमबाधितविषयत्वमसत्प्रतिपक्षं चेति ॥४१२१॥

सिषाधयिषितधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः । यथाग्निमत्त्वादिसाधने पर्वतादिः । तस्मिन्भिन्नप्रकारेण स्वायोगव्यवच्छेदेन सर्वत्र वर्तमानत्वं पक्षव्यापकत्वम् । अभिन्नप्रकारत्वं च कदाचिद्धेतुवृत्तितया साध्यानुमितौ योवच्छेदकत्वेनाभिमतस्तद्भिन्नावच्छेदकरहित्वम् । सिषाधयिषितधर्मसंजातीयधर्मवान् सपक्षः । यथा महानसादिः । तस्मिन्सर्वत्र कतिपयव्यक्तौ वा वृत्ति सपक्षे सत्त्वम्-सर्वसपक्षावृत्तिराहित्यमित्यर्थः । उभययोगापेक्षासाध्यतज्जातीयशून्यो विपक्षः । यथा महाह्लादिः । तत्र सर्वत्रावृत्तिपक्षरहितत्वम् । प्रबलेन प्रमाणेन पक्षे निश्चितसाध्याभाववत्त्वं बाधितविषयत्वम् । यथा महाह्लादोग्निमानित्यादि । तदभावो बाधितविषयत्वम् । यथा पर्वतः परभागेग्निमानित्यादौ । समबलतया प्रतीयमानप्रमाणोपरोधाभावोसत्प्रतिपक्षत्वम् । यथा धूमानुमानादेः । ॥४१२१॥

व्याप्यं द्विविधम् । अन्यव्यतिरेकिकेवलान्वयिभेदात् ॥४१२१॥

वैशेषिकोक्त-त्रिधाविभागनिराकरणाय स्वाभिमतविभागमाह व्याप्यं द्विविधमिति । ननु न द्विविधं व्याप्यं केवलव्यतिरेकिणोपि भावात् । सिद्धान्ते प्रायेणास्वीकारात्तस्य ॥४१२१॥

पञ्चरूपोपपन्नं व्याप्यमन्वयव्यतिरेकि ॥४१२१॥

पक्षसत्त्वसपक्षसत्त्वादीनि पञ्च रूपाण्युक्तानि । तैरुपपन्नं व्याप्यमन्वयव्यतिरेकि । यथा पर्वतोग्निमान्

धूमवत्त्वात् । यो यो धूमवान्सोग्निमान् । यथा महान-
सम् । योनग्निः स निर्धूमः । यथा महाहृदः ॥४१२१३॥
तादृशमेव विपक्षरहितं व्याप्यं केवलान्वयि ॥४१२१४॥

यथा ब्रह्म शब्दवाच्यं वस्तुत्वाद् द्रव्यत्वाद्वा घटादि-
वत् । अनुभूतिरनुभाव्या वस्तुत्वाद्घटादिवदित्यादि । न
ह्यवाच्यमनुभाव्यमिति वा किञ्चिदस्ति येन विपक्षः
स्यात् । यस्य केवलान्वयिनो हेतोः साध्यविपर्ययो
व्याहतो भवति स प्रमाणम् । यथा ब्रह्म शब्दवाच्यं
वस्तुत्वाद् द्रव्यत्वाद्वा घटादिवत् । यस्य तु साध्य-
विपर्ययो न व्याहतः स न प्रमाणम् । यथाग्निरनुष्णः
पदार्थत्वात् । धर्मादयः कस्यचिदिन्द्रियग्राह्याः प्रमेमत्वा-
दित्यादि । तत्र साध्यविपर्यये व्याघाताभावादित्यर्थः
॥४१२१४॥

न केवलव्यतिरेकिण्याग्रहः ॥४१२१५॥

केवलव्यतिरेकिण्याग्रहो नास्ति । तत्र साध्याप्रसिद्धे-
स्तद्व्यतिरेकव्याप्तिर्दुर्ग्राह्या । अतः केवलव्यतिरेकिनिरासः
॥४१२१५॥

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं चेति केचित्

॥४१२१६॥

केचिदित्यनेन परार्थानुमाने सर्वेषां मतिमतां नादर
इति सूचितं भवति । सर्वेषामनुमानानां स्वप्रतिसन्धान-
नादिबलेन प्रवृत्ततया स्वव्यवहारमात्रहेतुत्वमिति
स्वार्थानुमानमेवेत्याग्रहः ॥४१२१६॥

तमेवाग्रहं स्पष्टयति—

स्वार्थानुमानमेव ॥४१२१७॥

एवकारः परार्थं दवयति । तथाहि—परार्थमित्यत्र
परस्यार्थः प्रयोजनं यस्येति बहुव्रीहिर्वा परस्मै इति
परार्थमिति तत्पुरुषो वा स्यादुभयथापि परव्याप्त्यादि-
जन्यत्वं परव्यवहारे हेतुत्वं वोक्तं स्यात् । तत्र नाद्यः ।
स्वप्रतिसन्धानादिबलेन प्रवृत्ततयेत्युक्तम् । प्रतिसन्धानं
व्याप्तिस्मृतिः । आदिपदेन च पक्षधर्मताज्ञानं गृह्यते ।
बलशब्दस्तन्निष्ठकारणतापर्यायशक्तिपरः । नान्त्यः ।
स्वव्यवहारमात्रहेतुत्वेनेत्युक्तत्वात् ॥४१२१७॥

अनुमानोपयोगिनः पञ्चावयवानाह—

प्रतिज्ञाहेतुदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चावयवाः
॥४१२१८॥

परं प्रति किञ्चित् प्रतिपिपादयिषया पक्षवचनं
प्रतिज्ञा । यथा पर्वतो वह्निमान् । साधकत्वप्रकाशक-
विभक्तिपदान्तरसमभिव्याहारादियुक्तं लिङ्गस्य वचनं
हेतुः । यथा धूमवत्त्वात् । सम्यग्व्याप्तिनिर्देशपूर्वक-
दृष्टान्तवचनमुदाहरणम् । तद्विधा । अन्वयोदाहरणं
व्यतिरेकोदाहरणं चेति । यो धूमवान् सोग्निमान् यथा
महानसम् इत्यन्वयोदाहरणम् । योनग्निः स निर्धूमः ।
यथा महाहृदः इति व्यतिरेकोदाहरणम् । दृष्टान्तनिद-
र्शनेन व्याप्ततया पक्षे हेतुमुपसंहरद्वाक्यमुपनयः । सोपि
पूर्ववद्विविधः । अयं च तथा धूमवानित्यन्वयोपनयः ।
अयं न तथा निर्धूम इति व्यतिरेकोपनयः । हेतुपूर्वं पक्षे
साध्यमुपसंहरद्वाक्यं निगमनम् । तत्रापि पूर्वतुल्यन्याय-
तया द्वैविध्यम् । यथा तस्मादसावग्निमानिति । अयं
निरग्निर्न भवतीति च । अत्रावयवप्रयोगे मतवैविध्यम् ।
विशिष्टाद्वैतवादिनां त्वनियमः । क्वचित्पञ्चावयवाः ।
क्वचित्त्रयोवयवाः । क्वचिदवयवकल्पनाराहित्यम्
इत्यादि । अनियतावयवाङ्गीकरणं वादिनोः परस्पर-
संवादानुरूपम् । पिशाचानां पिशाचभाषयैवोत्तरं
देयमितिन्यायात् । उपपन्नश्च मृदुमध्यकठोरधियामर्थात्
मन्दमध्यतीक्ष्णधियां विस्तरसंग्रहाभ्यां व्यवहारः ।
मन्दबुद्धीनां पञ्चावयवप्रयोगरूपातिविस्तरः । मध्यधियां
व्यवयवप्रयोगरूपं विस्तरमात्रम् । तीक्ष्णबुद्धीनां तु
अवयवद्वयप्रयोगरूपसंग्रहः ॥४१२१८॥

अवयवसंयुक्तः सद्देतुरेव साध्यसाधकः ॥४१२१९॥

सद्देतुरित्युक्त्या धूमसदृशधूलीपटलान्न वह्नयनु-
मितिः ॥४१२१९॥

अथ कथा वादजल्पवितण्डाख्याः ॥४१२२०॥

वादो जल्पो वितण्डा चेति तिस्रः कथा भवन्ति ।
विचारविषयगोचरो वादिप्रतिवादिवाक्यसन्ततिवि-
शेषः कथा । वाक्यसन्ततौ विशेषश्च प्रमाणतर्को-
पन्यासात्मकत्वम् ॥४१२२०॥

वादः ॥४१२२१॥

प्रमाणतर्काभिमानास्पदसाधननिश्चितार्थविषयो व्यव-
वहारो वादः । तत्र स्वपक्षस्थापनं परपक्षदूषणमित्य-
वयवद्वयम् । प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्ताविरुद्धः
पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वाद इति गौत-

मसूत्रम् । वादे तावत् कथा तत्त्वनिर्णयपर्यन्ता वा
स्यादशक्तिपर्यन्ता वा । तदेवाह प्रज्ञापरित्राणे—

निग्रहस्थानपर्यन्ता विजिगीषुकथा मता ।

तत्त्वनिर्णयपर्यन्ता वादः स्याच्च पुनः पुनः ॥ इति ।

अत्र बुद्धिपूर्वकदुष्टवचनानि न संभवन्ति । अन्यानि
तदुद्भावितान्यभ्युपगन्तव्यानि भवन्ति । तत्त्वनिर्णयाय
प्रवृत्तत्वात् । वादे सभ्यादिसंवरणनिर्वन्धो नास्ति ।
अपलापादीनां प्रायशस्तत्राभावात् । वीतरागाः शिष्य-
गुरुसब्रह्मचारिशिष्टश्रोत्रियश्रेयोर्थिनो हि तदधिकारिणः ।
सभ्यानां दैवादागतानां त्ववर्जनम् । अत्र सभापति-
वरणमनपेक्षितम् । विजयरूपफलप्रतिपादनमेव तस्य
फलम् । न वादो विजयार्थः । “तं शिष्यगुरुसब्रह्मचारि-
विशिष्टश्रेयोर्थिभिरनसूयुभिरभ्युपेयादि”ति गौतम-
सूत्रम् । तं संवादम् । शिष्टलक्षणं मनुस्मृतौ—

धर्मेणाधिगतो यैस्तु वेदः सपरिवृंहणः ।

ते शिष्टा ब्राह्मणा ज्ञेयाः श्रुतिप्रत्यक्षहेतवः ॥ इति ।

वेदस्यैकां शाखामधीयानः श्रोत्रियः । श्रेयोर्थिनः

शास्त्रार्थजन्यफलार्थिनः । शिष्यगुरुभ्यां क्रियमाणस्य
वादस्य शिष्यगतं ज्ञान फलम् । सब्रह्मचारिभ्यां कृतस्य
तस्य तज्ज्ञानस्थीकरणमुभयगतं प्रयोजनम् । शिष्ट-
श्रोत्रियश्रेयोर्थिभ्यां क्रियमाणस्य तत्त्वसंशयनिवर्तन-
मुभयगतं प्रयोजनमिति श्रीनिवासाचार्याः ॥४१२१॥

उभयपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपवती कथा जल्पः
॥४१२२॥

नानाप्रवक्तृके विचारे सति तद्विचारवस्तु विचार
विषयासन्दृब्धः कथेति न्यायतात्पर्यटीका । उभयेषां
पक्षाणां न्यासः स्थापनम् । तत्प्रतिक्षेपः खण्डनम् ।
तद्वती कथा जल्प इत्युच्यते । विजिगीषुकथायां गत्य-
न्तरमलभमानस्य परव्यामोहनेनापि पाक्षिकविजयः
समत्वं वा सम्भवेदिति-बुद्धिपूर्वकदुष्टप्रयोगसम्भवः ।
दुष्टप्रयोग एव जल्पः । यथोक्तोपपन्नश्छलजाति-
निग्रहस्थानं साधनोपालम्भो जल्प इति न्यायदर्शने
॥४१२२॥

वादिपक्षोपन्यासतत्प्रतिक्षेपमात्रं वितण्डा ॥४१२३॥

वादिपक्षोपन्यासस्तत्प्रतिक्षेपमात्रं च यत्र सा
वितण्डा । अत्र जल्पव्यावर्तनाय मात्रपदम् । धर्मात्मभिः

सत्यसेविभिर्न जल्प आश्रयणीयो न च वितण्डेति ।
सत्यमेव निर्णयम् । “विप्रं निर्जित्य वादतः” “न
विगृह्य कथां कुर्यात्” इत्यादिभिर्जल्पवितण्डयोर्निषे-
धोपि शिष्टविषय इति वेदान्ताचार्याः । “तत्त्वावध्य-
वसायसंरक्षणार्थं जल्पवितण्डे वीजप्ररोहसंरक्षणार्थं
कण्टकशाखावरणवत्” इति गौतमः । वीतरागस्य तु न
वैतण्डिकत्वम् । यावत्परमतं न निराक्रियते तावत्स्व-
मतमप्रतिष्ठितं भवतीति स्वमतस्थापने तस्याग्रहः ।
“स प्रतिपक्षस्थापनाहीनो वितण्डा” इति न्याय-
दर्शनम् । स्वपक्षस्थापनाहीनः परपक्षखण्डनमात्रपरः
स जल्प एव वितण्डेत्युच्यते इति प्रसन्नपदा
॥४१२३॥

कथाङ्गानि चत्वार्येव ॥४१२४॥

चत्वार्येव कथाङ्गानि । एवेति निर्धारणे ॥४१२४॥
कानि तानीत्याह—

सभ्यानुविधेयसंवरणं वादिप्रतिवादिनियमः कथा-
विशेषव्यवस्था निरूप्यनिर्णयश्चेति ॥४१२५॥

अनु पश्चाद्वादसमाप्तौ विधेयं कर्तव्यं जयपराजय-
फलं यस्येत्यनुविधेयशब्देन सभापतिविवक्षितः । एते
सभ्याः, सभापतिरयमिति सम्यग्वरणम् । वादिप्रति-
वादिनियमस्तु अयमस्य प्रमेयस्य साधको वादी, अयं
तु तदद्वेषकः प्रतिवादीतिव्यवस्था । कथाविशेषव्यवस्था
वादजल्पवितण्डानामन्यतमपरिग्रहः । निरूप्यस्य निर्धारणं
निरूप्यनिर्णयः । निरूप्यनिर्णय एव सिद्धान्त-
नियमस्यान्तर्भावात्तस्यानुक्तिः । यत्र तु नानासिद्धान्ता-
नुमतोर्थो निरूप्यते तत्र व्यवहारविशेषनियमार्थं
सिद्धान्तविशेषनियमोप्यस्तु ॥४१२५॥

अथ हेत्वाभासाः ॥४१२६॥

अनुमानप्रसङ्गे तदङ्गतया हेत्वाभासा उच्यन्ते ।
अहेतवोपि हेतुवद्भासमाना हेत्वाभासाः । अप्रमाणत्वे
सति प्रमाणव्यवहारविषयास्ते । यद्विषयकत्वेन ज्ञानस्या-
नुमितिविरोधित्वं तत्त्वं हेत्वाभासत्वम् । प्रमाणचातु-
र्विध्यात्तदाभासा अपि चतुर्विधाः । तथा हि प्रत्यक्षप्रमाण-
भिन्नत्वे सति प्रत्यक्षव्यवहारविषयाः प्रत्यक्षाभासाः ।
अनुमानप्रमाणभिन्नत्वे सत्यनुमानव्यवहारविषया अनु-
मानाभासाः । आगमप्रमाणभिन्नत्वे सत्यागमव्यवहार-

विषया आगमाभासाः । आगमः शब्दः । स्मृतिप्रमाण-
भिन्नत्वे सति स्मृतिव्यवहारविषयाः स्मृत्याभासाः ।
प्रत्यक्षाभासो यथा—द्वौ चन्द्रमसौ । पीतः शङ्ख
इत्यादि । अनुमानाभासो यथा—वाष्पादिषु धूमत्वा-
द्यारोपेण धूमवत्त्वात्पर्वतो वल्लिमानिति । एवमागमा-
भासस्मृत्याभासयोरप्युदाहरणानि कल्पनीयानि ।
एषामुद्भवस्तु विषयेन्द्रियदोषात् ॥४१२१२६॥

नामग्राहं परिगणयति—

असिद्ध-विरुद्धा-नैकान्तिक-प्रकरणसमकालात्यया-
पदिष्टाः ॥४१२१२७॥

असिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकः प्रकरणसमः कालात्य-
यापदिष्टश्चेति पञ्च हेत्वाभासाः । असिद्धानैकान्तिक-
विरुद्धा हेत्वाभासा इति न्यायतत्त्वकाराः । परं काला-
त्ययापदिष्ट-प्रकरणसमावपि तेषामिष्टावेव । अनै-
कान्तिक एव सव्यभिचार इति प्रकरणसम एव सत्प्रति-
पक्ष इत्यन्यत्र ग्रन्थकारैर्व्यवहृतम् । सत्प्रतिपक्षश्च
साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं यस्य तथाभूतः । यथा
शब्दो नित्यः श्रवणत्वात् ॥४१२१२७॥

असिद्धं लक्षयति—

असिद्धो व्याप्तिपक्षवृत्तिनिश्चयरहितः ॥४१२१२८॥

अत एव सोपक्षधर्मः । स्पष्टम् ॥४१२१२८॥

स त्रिविधः स्वरूपासिद्ध आश्रयासिद्धो व्याप्यत्वा-
सिद्धश्चेति ॥४१२१२९॥

पक्षधर्मताया अभावेन स्वरूपासिद्धो हेत्वाभासः ।
यथा जीवोऽनित्यः, चाक्षुषत्वात्, घटवत् । अथवा शब्दो
नित्यो निरंशत्वादिति स्वरूपासिद्धः ।

आश्रयासिद्धो यथा, व्योमारविन्दं सुरभि, अरवि-
न्दत्वात्, सरोजारविन्दवत् । अत्र व्योमारविन्द-
माश्रयः । स चासिद्धः, शशशृङ्गं तीक्ष्णम्, अत्रापि
पक्षधर्मताया अभाव एव हेतुः । असिद्धत्वं च लिङ्गत्वे-
नानिश्चितत्वम् ।

व्याप्यत्वासिद्धो द्विविधः—व्याप्तिग्राहकप्रमाणा-
भावादिकः । यथा यत् सत् तत् क्षणिकमिति ।
क्षणिकत्ववसत्त्वयोर्व्याप्तिग्राहकप्रमाणासिद्धेः । उपाधि-
सद्भावादपरः । अग्निषोमीया हिंसाधर्मसाधिका,

हिंसात्वात्, क्रतुबाह्याहिंसावत् । अत्र निषेधत्वमुपाधिः ।
उपाधिश्च साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापक
इत्युदयनाचार्याः । यो यद्व्यापकत्वे सति यदव्यापकः
सः तत्रोपाधिरिति दीधितिः । यस्य यद्वर्माविच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वं तद्वर्माविच्छिन्नसाधनाव्यापकत्वं च
तत्साध्यतद्वेतावुपाधिरित्यर्थः ॥४१२१२९॥

साध्यविपरीतव्याप्तो हेतुर्विरुद्धः ॥४१२१३०॥

साध्यविपरीतव्याप्तः साध्याभावव्याप्तो हेतुर्विरुद्ध
इति हेत्वाभासः । यथा नित्या प्रकृतिः, कृतकत्वात्
कालवत्, इत्यत्र कृतकत्वं हेतुः साध्याभावव्याप्तः । यथा
वा पर्वतो निरग्निधूमवत्त्वात् । विरुद्धोऽयमष्टधा—

सपक्षे सत्यसति च पृथक् पक्षविपक्षयोः ।

व्याप्यव्याप्त्योर्द्वयोश्चेति विरुद्धोऽप्यष्टधा मतः ॥

इति कारिकोक्तरीत्या ।

सत्यसति च सपक्षे सर्वपक्षावृत्तिविपक्षव्यापका-
व्यापकरूपविरुद्धचतुष्टयसम्भवाद् द्वादशविधोऽपि
विरुद्ध इति ज्ञेयम् । उदाहरणान्यूह्यानि द्रष्टव्यानि
वाकरग्रन्थेषु । अज्ञातसन्दिग्धविपरीतास्तिस्रोऽसिद्धय
इति न्यायतत्त्वकाराः ॥४१२१३०॥

सव्यभिचारोऽनैकान्तिकः ॥४१२१३१॥

अनैकान्तिकसामान्यलक्षणमाह सव्यभिचार इति ।
अनैकान्तिको हेतुः सव्यभिचार इत्युच्यते । स्वस्था-
नातिक्रमरूपस्य व्यभिचारस्यासाधारणोऽप्युपपद्यमा-
नत्वान्नाव्याप्तिः । व्यभिचारेण सह वर्तत इति सव्य-
भिचारः । यथा धूमवान् वल्लेः । धूमाभाववत्यङ्गार-
शब्दस्य वृत्तित्वाद् वल्लिधूमव्यभिचारीति सव्यभि-
चारः । व्यभिचार एकत्राव्यवस्था । अव्यवस्था सत्त्व-
नियमाभावः । यथा धूमवत्येव वल्लिर्वर्तत इति नास्ति
नियमः ॥४१२१३१॥

स द्विधा साधारणोसाधारणश्च ॥४१२१३२॥

सोनैकान्तिको द्विप्रकारः । साधारणोनैकान्तिकः,
असाधारणोनैकान्तिकश्च ॥४१२१३२॥

पक्षसपक्षविपक्षवृत्तः साधारणः ॥४१२१३३॥

पक्षत्रयव्याप्यम् । पक्षत्रयं तु पक्षः सपक्षो विपक्ष-
श्चेति । विप्रतिपत्त्येककोटिः पक्षः । अथवा सिसाध-

यिषितधर्मविशिष्टो धर्मो पक्षः । यथाग्निमत्त्वादिसाधने पर्वतादिः । तथा च तादृशपर्वतादिरूपपक्षवृत्तित्वं धूमादेरस्तीति । सिषाधयिषितसजातीयधर्मवान् सपक्षः । यथा महानसादिः । सिषाधयिषितो धर्मः पर्वतादिवृत्तिर्वह्निः । तत्सजातीयो महानसादिवृत्तिर्वह्निः । तादृशवह्निरूपधर्मवान् । तथा च तादृशमहानसादिरूपसपक्षवृत्तित्वं धूमादेरस्तीति । साध्यतत्सजातीय-शून्यो विपक्षः । यथा महाह्रदः । तथा च तादृशमहाह्रद-रूप विपक्षावृत्तित्वं धूमस्यास्तीति ॥४१२३३॥

सपक्षविपक्षव्यावृत्तोऽसाधारणः ॥४१२३४॥

पक्षमात्रनिष्ठोऽयम् । विपक्षात्सपक्षान्च व्यावृत्तो हेतुरसाधारणः । सपक्षविपक्षव्यावृत्तत्वे सति पक्षवृत्तिरिति यावत् । यथा शब्दो नित्यः शब्दत्वात् । अत्र सपक्षो निश्चितसाध्यवान् । विपक्षो निश्चितसाध्याभाववान् । यथा पक्षसपक्षमात्रविषयस्यान्वयस्य विपक्षवृत्तिर्व्यभिचारस्तथा सपक्षैकदेशमात्रविषयस्य व्यतिरेकस्य स्वस्थानातिक्रमेण सपक्षव्याप्तिर्व्यभिचार इत्येके ॥४१२३४॥

द्वावप्यष्टविधौ ॥४१२३५॥

द्वावपि साधारणासाधारणावष्टविधौ तथाहि—पक्ष-सपक्षविपक्षव्यापकः पक्षमात्रव्यापकः सपक्षमात्रव्यापको विपक्षमात्रव्यापको विपक्षव्यापकः पक्षेतरव्यापकः सपक्षे-तरव्यापको विपक्षेतरव्यापक इत्यष्टविधः साधारणः । सपक्षरहितौ विपक्षरहितः सपक्षविपक्षरहितः सपक्षविप-क्षवानिति चत्वारः । पक्षव्यापकत्वतदव्यापकत्वाभ्यां पक्षरहितभेदेष्टावसाधारणा भवन्ति । तत्र पक्षत्रय-व्यापकः साधारणो यथा—क्षित्यादिकं सकर्तृकं प्रमेयत्वाद् घटवदिति । तत्रैव परिमितपरिमाणत्वात् । पक्षत्रयैक-देशवृत्तिः पक्षसपक्षभूतगुणकर्मणोरवृत्तेर्विपक्षेषु च विभु-ष्ववृत्तेरस्य पक्षत्रयैकवृत्तित्वम् ।

पक्षव्यापकः सपक्षविपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—पर्वताश्चूर्णी-भविष्यन्ति प्रत्यक्षग्राह्यत्वाद् घटवदिति । अयं हेतुः सपक्षतयाभिमतो द्व्यणुकादौ विपक्षे चेश्वरादौ न व्याप्नोति ।

सपक्षव्यापक इतरैकदेशवृत्तिर्यथा—कालजीवाव-नित्यौ, अचेतनत्वाद् पृथिव्यादिवत् । नित्येश्वराभ्युप-

गमपक्षे तस्य विपक्षत्वाद् अत्राचेतनत्वस्य विपक्षैकदेश-वृत्तिता ।

विपक्षव्यापकः पक्षसपक्षैकदेशवृत्तिर्यथा—कालात्मा-नावनित्यौ, कालघटव्यतिरिक्तत्वाद् घटवत् । अत्र सपक्षे घटे पक्षे च कालघटव्यतिरिक्तत्वं नास्ति ।

एते त्रय एकैकव्यापकाः ।

अथ द्विव्यापकास्त्रय उदाह्रियन्ते । तत्र पक्षेतर-व्यापको यथा—अनित्यौ पृथिव्यात्मानौ, पृथिवीव्यति-रिक्तत्वात् । प्रदीपवत् ।

सपक्षेतरव्यापको यथा—अनित्यः शब्दो घटव्यति-रिक्तत्वात् पटवत् ॥४१२३५॥

उभयसाधर्म्यात्प्रक्रियासिद्धेः प्रकरणसमः ॥४१२३६॥

प्रकरणसम एव सत्प्रतिपक्षः इति न्यायपरिशुद्धौ । तुल्यप्रमाणतयाभिमतान् प्रतिरुद्धत्वं सत्प्रतिपक्षत्वम् । सत्प्रतिपक्षस्य त्रैविध्यं यथा—

भानमाभाससंरुद्धं भानरुद्धस्तथेतरः ।

आभासरुद्ध आभासः प्रतिरुद्धस्त्रिधा स्थितः ॥

प्रकरणसम एव विरुद्धाव्यभिचारिशब्देन केचिदुप-चरन्तीत्यपि तत्रैव । उभयसाधर्म्यादन्वयसहचाराद्व्यति-रेकसहचाराद्वा । प्रक्रिया प्रकर्षेण क्रियासाधनम् । विपरीतसाधनमिति फलितोर्थः । तत्सिद्धेस्तस्य पूर्वमेव सिद्धेरिति विश्वनाथः । अधिकबलत्वेनारोपितप्रमाणा-न्तरेण बाधेन प्रत्यवस्थानम् । यथा शब्दो नित्यः, कृतक-त्वादित्युक्ते नैतदेवं श्रावणत्वेन नित्यत्वसाधकेन बाधात् । साध्यविपरीतसाधकहेत्वन्तरवानिति भावः । यथेश्वरोऽ-नित्यः नित्यधर्मरहितत्वात् । ईश्वरो नित्यो नित्यधर्मर-हितत्वात् । यस्य प्रतिपक्षभूतं हेत्वन्तरमस्ति स प्रकरण-समः । प्रकरणेन पक्षेण समः प्रकरणसमः । पक्षः साध्यवान्न वेति सन्दिह्यते । तदर्थं प्रयुक्तो हेतुरप्यत्र स्वसाध्यं साधयितुमीष्टे न वेति सन्दिह्यत एवेत्युभयोः समत्वं बोध्यम् । प्रकरणसमस्तु सत्प्रतिपक्षः स्वरूपा-सिद्ध इति हेतोः स्वरूपाज्ञाने स्वरूपासिद्धः, पक्षसम्बन्धा-ज्ञाने सम्बन्धासिद्धः, पक्षैकदेशे सम्बन्धाज्ञाने भागासिद्धः, हेतुतावच्छेदकाज्ञाने विशेषणासिद्ध इत्यज्ञाननिबन्धना-सिद्धा इति न्यायसारे ॥४१२३६॥

यस्य हेतोः पक्षः साध्याभाववान् स कालात्यया-
पदिष्टः ॥४१२॥३७॥

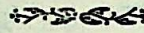
कालस्य साधनकालस्यात्ययेऽभावेपदिष्टः प्रयुक्तो
हेतुः । यथा वह्निरनुष्णः कृतकत्वात् । कालात्ययाप-
दिष्टः कालातीत इति गौतमः । कालात्ययेन प्रयुक्तो
यस्यार्थस्यैकदेशोपदिश्यमानस्य स कालात्ययापदिष्टः
कालातीत इत्युच्यते । निदर्शनम्—नित्यः शब्दः, संयोग-

व्यङ्ग्यत्वात्, रूपवदिति वात्स्यायनभाष्यम् । कालात्यये
हेतुप्रयोगयोग्य-गक्षनिष्ठ-साध्यसन्देह-कालातीतेपदिष्टः
प्रयुक्तो हेतुरितिन्यायसारे ॥४१२॥३७॥

इति चतुर्थेऽध्याये द्वितीयः पादः

चतुर्थाध्यायः समाप्तः

अथ पञ्चमेऽध्याये प्रथमः पादः

अथ च्छलम् ॥५११॥१॥

अथ सामान्येन च्छलं विव्रियते । निग्रहस्थानविवे-
चनात्पूर्वं क्रमप्राप्ते छलजाती अपि विवेचनीये । यद्यपि
श्रीवैष्णवधर्मः सर्वथा पवित्रो धर्मः । तत्र छलज्ञानं
नार्हति स्थानम् । तस्येह संग्रहो नौचित्यमाचिनुते ।
ननु छलिनोपि दृश्यन्ते श्रीवैष्णवास्तर्हि च्छलज्ञानत्यागो
नावश्यकः । सत्यम् । श्रीवैष्णवाश्छलिनो न श्रीवैष्णव-
सम्प्रदायश्छली । अयं ग्रन्थो न श्रीवैष्णवनिरूपणपरः
किन्तु श्रीसम्प्रदायतत्त्वरत्ननिरूपणपरः । सिद्धान्ते न
स्याच्छलसंग्रहः । कश्चिदज्ञः श्रीवैष्णवो नितरां स्वरू-
पाज्ञानपराहतः स्वसिद्धान्ताज्ञानपराहृत्स्वाधिसमं परा-
जयपदं स्पृक्ष्यन्नपि छलेन च्छलिनं न च्छलयेत् । परा-
जयस्तु सोढव्यः । छलेन सत्यमाच्छन्नं भवति । तद-
तीव दुःखदं मनस्तोदं च । तथापि च्छलस्य स्वरूपं
त्वधिगन्तव्यमेव । तत्स्वरूपमधिगतवतोत्र श्रीवैष्णवस्य
न स्यात्पराजयः सुगमः । छलिनश्छलमधिगन्तुं छल-
वेदनं नावितथम् । मा भूवञ्छ्रीवैष्णवाश्छलिनः परन्तु,
यदि कदाचिच्छलाच्छन्नो विपक्षी छलयेदच्छलिनं
तदानीं छलपद्धतिततिज्ञानं भवेदेवावश्यकम् । चौर्यं
परिज्ञातुमचोरेण चोरेण भाव्यमिति नोच्यते मया ।
व्यभिचारं परिचेतुं केनचिद्व्यभिचारिणा भाव्यमिति न
प्रस्थाप्यते मया । छलिस्वरूपं त्वधिगन्तव्यमेवेत्युच्यते

मया । छलिनां छलमबलमेव स्यादिति तु न मनसि
कर्तव्यम् । सबलमपि तद्भवितुमर्हति । अतस्तज्ज्ञानस्य
विरतौ न रती राध्येति निश्चित्य सामान्येनात्र छलं
जातिश्चापि निरूप्यते । यदि स्यादत्र पदं निदधतो मम
कश्चित्प्रत्यवायस्तर्हि कूपखनकन्याय एव शरण्यो मे
शरणं स्यात् । छलं छलयतामस्मीतिविस्पष्टं घोषयतो
भगवत्श्छलरूपस्य दर्शनं स्यादित्यपरो लाभः ॥५११॥१॥

वचनविधातोर्थविकल्पोपपत्त्या छलम् ॥५११॥२॥

अर्थविकल्पोपपत्त्या अर्थविकल्पोर्थभेदः । उपपत्ति-
रूपपादनम् । अर्थभेदोपपादनेन वचनविधातो वक्तुरन-
भिप्रेतार्थसम्पादनेनेष्टार्थनिवर्तनं छलम् । यथा नवं
कम्बलं दधानं कंचिदालोक्य “नवकम्बलोयम्” इति
ब्रुवाणं प्रति ब्रूते कश्चिन्ननायं नवकम्बल एककम्बल
एवेति । अत्र नवत्वसंख्यानुपपत्तिप्रदर्शनेन वाक्यविरोध-
प्रदर्शनं छलमिति ज्ञेयम् । “अनिष्टमर्थमारोप्य तान्नि-
षेधश्छलं मत”मिति तार्किकरक्षा ॥५११॥२॥

तत् त्रिविधं वाक्छलं सामान्यच्छलमुपचारच्छलं

चेति ॥५११॥३॥

एतत्सूत्रं स्पष्टार्थम् ॥५११॥३॥

वाक्छलं लक्षयति—

अविशेषाभिहितेयं वक्तुरभिप्रायादर्थान्तरकल्पना
वाक्यलम् ॥५११४॥

अविशेषः सामान्यम् । सामान्यरूपेणाभिहितेयं
वक्तुरभिप्रायाद्भिन्नस्यार्थस्य कल्पना वाक्यलमुच्यते ।
नवकम्बल इत्युदाहरणम् । शब्दवृत्तिव्यत्ययेन प्रतिषेध-
हेतुरिति सर्वदर्शनसंग्रहः ॥५११४॥

संभवतोर्थस्यातिसामान्ययोगादसंभूतार्थकल्पना
सामान्यच्छलम् ॥५११५॥

सामान्यनिमित्तं छलं सामान्यच्छलम् । अतिसामा-
न्ययोगादतिसामान्यस्य ब्राह्मणत्वादिधर्मस्य सम्बन्धा-
द्याऽसंभूतार्थकल्पना तत्सामान्यच्छलम् । यथा—ब्राह्म-
णोसौ विद्याचरणसंपन्नः केनचिदित्युक्तेऽपरः कश्चिदाह
यदि ब्राह्मणे विद्याचरणसंपत् तर्हि ब्राह्मणेपि सा स्यात्
सोपि ब्राह्मणः । ब्राह्मणस्य ब्राह्मणत्वेपि उपनयनादि-
संस्काराभावाद्भूतस्तस्य विद्याचरणसंपन्न संभवति ।
तत्रातिसामान्यं ब्राह्मणत्वमाश्रित्यासंभूतार्थस्य ब्राह्म-
णेपि विद्याचरणसंपदो या कल्पना तत्सामान्यच्छलम्
॥५११५॥

धर्मविकल्पनिर्देशेऽर्थसद्भावप्रतिषेध उपचारच्छलम्
॥५११६॥

धर्मविकल्पनिर्देशे शक्तिलक्षणयोरन्यतरवृत्त्या
निर्देशे प्रयोगे कृते सति शक्त्या शब्दप्रयोगे कृते लक्षणया
योर्थसद्भावस्य प्रतिषेधः, तथा लक्षणया शब्दप्रयोगे कृते
सति शक्त्या यस्तदर्थसद्भावस्य प्रतिषेधस्तदुपचारच्छलं
विज्ञेयम् । यथा गङ्गायां मीन इत्युक्ते गङ्गापदलक्षणया
यो गङ्गातीरे मीनसद्भावप्रतिषेधस्तदुपचारच्छलम् ।
एवं गङ्गायां घोष इत्युक्ते न गङ्गायां घोषः संभवति,
इति शक्त्या यो गङ्गाप्रवाहे घोषसद्भावप्रतिषेधस्तदुप-
चारच्छलम् ॥५११६॥

जातिः ॥५११७॥

कथंचिदावश्यकमनुभूय जातिर्विव्रियते । सा चास-
दुत्तररूपा स्वव्याघातकोत्तररूपा वा । साधर्म्यवै-
धर्म्याभ्यां प्रत्यवस्थानं जातिरिति गौतमः । अन्वयव्या-
प्त्या साध्यसाधने कृते प्रतिवादिना यत्तत्र व्यतिरेक-
व्याप्त्या साध्यानुपत्तिप्रदर्शनं जातिरिति गौतमहृदयम् ।
अत्र वात्स्यायनः— प्रयुक्ते हि हेतौ यः प्रसङ्गो जायते

सा जातिः । स च प्रसङ्गः साधर्म्यवैधर्म्याभ्यां प्रत्य-
वस्थानमुपालम्भः प्रतिषेध इति । उदाहरणसामर्थ्या-
त्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्योदाहरणवैधर्म्येण प्रत्यव-
स्थानम् । उदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं हेतुरित्यस्यो-
दाहरणवैधर्म्येण प्रत्यवस्थानम् । प्रत्यनीकभावाज्जाय-
मानोर्थो जातिरिति । प्रत्यनीकभावाद्विरोधाद् बाधाश्रि-
तसाध्यसाधनप्रकारापेक्षया विरुद्धप्रकाराज्जायमानोर्थः
साध्यप्रतिषेध एव जातिरिति निगूढार्थः । जातिर्व्याप्ति-
निरपेक्षेति विश्वनाथः । जातिर्बहुभेदमिन्ना । तथाहि—
साधर्म्यसमा, वैधर्म्यसमा, उत्कर्षसमा, अपकर्षसमा,
वर्ण्यसमा, अवर्ण्यसमा, विकल्पसमा, साध्यसमा, प्राप्ति-
समा, अप्राप्तिसमा, प्रसङ्गसमा, प्रतिदृष्टान्तसमा, अनु-
त्पत्तिसमा, संशयसमा, प्रकरणसमा, अहेतूसमा, अर्था-
पत्तिसमा, अविशेषसमा, उपपत्तिसमा, उपलब्धिसमा,
अनुपलब्धिसमा, नित्यसमा, अनित्यसमा, कार्यसमेति
चतुर्विंशतिर्जातयः । एतासां लक्षणमुदाहरणं चाकर-
ग्रन्थेभ्योऽध्यापकमहोदयेभ्यो वावगन्तव्यम् । विस्तर-
मिया नात्र प्रपञ्च्यते ॥५११७॥

अथ निग्रहस्थानम् ॥५११८॥

निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिरिति वात्स्यायनः ।
निग्रहस्य खलीकारस्य स्थानमिति वृत्तिकारो विश्व-
नाथः । स्थानं ज्ञापकम् । उद्देश्यानुगुणसम्यग्ज्ञाना-
भावलिङ्गत्वं प्रतिज्ञाहान्याद्यन्यतमत्वं वा लक्षणमित्यपि
विश्वनाथः । अपजयहेतुर्निग्रहस्थानमिति च । वादिनो-
पजयहेतुः शब्दप्रयोग इति वा । विप्रतिपत्तिरप्रतिपत्तिश्च
निग्रहस्थानम् इति गौतमः । विप्रतिपत्तिर्विरुद्धा
प्रतिपत्तिः । अप्रतिपत्तिः प्रकृताज्ञानम् । तथा च विप्रति-
पत्त्यप्रतिपत्त्योरन्यतरोच्चायकधर्मवत्त्वम् । यद्वा विपरीता
वा कुत्सिता वा प्रतिपत्तिर्विप्रतिपत्तिः । विप्रतिपन्नमानः
पराजयं प्राप्नोति । निग्रहस्थानं खलु पराजयप्राप्तिरिति
वात्स्यायनः ॥५११८॥

प्रतिज्ञाहानिः प्रतिज्ञान्तरं प्रतिज्ञाविरोधः प्रतिज्ञा-
संन्यासो हेत्वन्तरम् अर्थान्तरं निरर्थकम् अविज्ञातार्थम्
अपार्थक्यम् अप्राप्तकालं न्यूनम् अधिकं पुनरुक्तम्
अननुभाषणम् अज्ञानम् अप्रतिभा विक्षेपो मतानुज्ञा
पर्यनुयोज्योपेक्षणम्, निरनुयोज्यानुयोगोऽपसिद्धान्तो
हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि ॥५११९॥

एतानि द्वाविंशतिर्निग्रहस्थानानि गौतमोक्तानि ॥५॥१॥९॥

प्रतिज्ञातार्थपरित्यागः प्रतिज्ञाहानिः ॥५॥१॥१०॥

प्रतिज्ञातस्यार्थस्य परित्यागः प्रतिज्ञाहानिः । स्वपक्षे परपक्षधर्माभ्यनुज्ञा प्रतिज्ञाहानिः । स्वयं विशिष्या-
भिहितपरित्याग इति फलितार्थः । सेयं पक्षहेतुदृष्टान्त-
साध्यतदन्यहानिभेदात्पञ्चधेति विश्वनाथः ॥५॥१॥१०॥

परोक्तदोषोद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तविशेषणविशिष्टतया
प्रतिज्ञातार्थकथनं प्रतिज्ञान्तरम् ॥५॥१॥११॥

परैरुक्तानां दोषाणामुद्दिधीर्षया पूर्वानुक्तैर्विशेषणै-
र्विशिष्टतया प्रतिज्ञातार्थस्य कथनं प्रतिज्ञान्तरमित्युच्यते
॥५॥१॥११॥

प्रतिज्ञाहेत्वोर्विरोधः प्रतिज्ञाविरोधः ॥५॥१॥१२॥

इदं गौतमसूत्रम् । अत्र प्रतिज्ञाहेतुपदे कथाकालीन-
वाक्यपरे । तथा च कथायां स्ववचनार्थविरोधः प्रतिज्ञा-
विरोध इति विश्वनाथः ॥५॥१॥१२॥

पक्षप्रतिषेधे प्रतिज्ञातार्थापनयनं प्रतिज्ञासंन्यासः
॥५॥१॥१३॥

स्वोक्तेर्ये परेण दूषिते तदपलापः प्रतिज्ञासंन्यासः ।
पक्षस्य स्वाभिहितस्य परेण प्रतिषेधे कृते सति तत्परि-
जिहीर्षया प्रतिज्ञातार्थस्यापनयनमपलापः प्रतिज्ञासंन्यास
इति विश्वनाथः ॥५॥१॥१३॥

परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया पूर्वोक्तहेतुकोटौ विशे-
षणान्तरोपादानं हेत्वन्तरम् ॥५॥१॥१४॥

परोक्तदूषणोद्दिधीर्षया तत्रैव हेतौ पूर्वोक्तहेतुता-
वच्छेदकातिरिक्तहेतुतावच्छेदकविशिष्टवचनं हेत्वन्तरम्
॥५॥१॥१४॥

प्रकृतादर्थप्रतिसम्बद्धार्थमर्थान्तरम् ॥५॥१॥१५॥

प्रकृतोपयुक्तमर्थमुपेक्ष्यासम्बद्धार्थाभिधानमर्थान्तरम् ।
प्रकृतानुपयुक्तार्थकथनमर्थान्तरमितितात्पर्यम् ॥५॥१॥१५॥

अवाचकपदप्रयोगो निरर्थकम् ॥५॥१॥१६॥

स्पष्टम् ॥५॥१॥१६॥

परिषत्प्रतिवादिभ्यां त्रिरभिहितमप्यविज्ञात-
मविज्ञातार्थम् ॥५॥१॥१७॥

परिषत्प्रतिवाद्यबोधप्रयोजकपदप्रयोगो विज्ञातार्थम्
॥५॥१॥१७॥

परस्परानन्विताार्थकपदसमूहोपार्थकम् ॥५॥१॥१८॥

पौर्वापर्ययोगादप्रतिसम्बद्धार्थमपार्थकमितिन्याय-
सूत्रम् । पौर्वापर्यं कार्यकारणभावः । तस्यायोगादसम्भ-
वाच्छब्दबोधजनकाकाङ्क्षाज्ञानाद्यभावादिति फलितार्थ
इति विश्वनाथः ॥५॥१॥१८॥

अप्राप्तकालं लक्षयति—

अवयवविपर्ययसिक्चनमप्राप्तकालम् ॥५॥१॥१९॥

अवयवस्य कथैकदेशस्य विपर्ययो वैपरीत्यम् । तथा
च समयबन्धविषयीभूतकथाक्रमविपरीतक्रमेणाभिधानं
पर्यवसन्नमितिविश्वनाथः । अवयवानां व्युत्क्रमेण
कथनमप्राप्तकालमितियावत् ॥५॥१॥१९॥

न्यूनं लक्षयति—

हीनमन्यतमेनाप्यवयवेन न्यूनम् ॥५॥१॥२०॥

प्रतिज्ञादीनामवयवानामन्यतमेनाप्यवयवेन हीनं
न्यूनमिति वात्स्यायनः । अवयवपञ्चकमध्ये एकतमस्या-
प्यनुपादाने विवक्षितार्थासिद्धिरिति तात्पर्यम् ॥५॥१॥२०॥

अधिकं लक्षयति—

हेतुदाहरणाधिकमधिकम् ॥५॥१॥२१॥

अधिकहेत्वादिकथनमधिकम् । दूषणाद्यधिकमपि
बोध्यमिति वृत्तिः ॥५॥१॥२१॥

इति पञ्चमेध्याये प्रथमः पादः

अथ पञ्चमाध्याये द्वितीयः पादः

७७६६

निग्रहस्थानेषु पुनरुक्तं लक्षयति—

शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानुवादात्
॥५१२१॥

निष्प्रयोजनं पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । अनुवादस्तु व्याख्यारूपः सप्रयोजनक एव । तथा च समानार्थक-पूर्वानुपूर्वीकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरुक्तम् । समानार्थक-भिन्नानुपूर्वीकशब्दस्य निष्प्रयोजनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । अनुवादं विना कथितस्य पुनः कथनं पुनरुक्त-मिति भावः ॥५१२१॥

पुनरुक्तमेव पुनर्निरूपयति—

अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनर्वचनम् ॥५१२२॥

पुनरुक्तमित्यनुवर्तते । यस्मिन्नुक्ते यस्यार्थस्यौ-त्सर्गिकी प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव चार्थपुनरुक्तमिति गीयते । यथा वह्निरुष्ण इति पूर्वपदाक्षिप्तोक्तिरियम् । उष्णो वह्निरित्युत्तरपदाक्षिप्तोक्तिः । एवं बहिरस्ति गेहे नास्तीति विध्याक्षिप्तोक्तिः । जीवन् गेहे नास्ति बहिरस्तीति निषेधाक्षिप्तोक्तिः ॥५१२२॥

अननुभाषणमाह—

विज्ञातस्य परिषदा त्रिरभिहितस्याप्यप्रत्युच्चारण-मननुभाषणम् ॥५१२३॥

त्रिरभिधानेपि यत्रानुभाषणविरोधी व्यापार-स्तत्राननुभाषणं निग्रहस्थानं वेदितव्यम् । परिषदा त्रिभिरभिहितस्याप्यननुवादोऽननुभाषणमित्यर्थः ॥५१२३॥

अज्ञानमाह—

अविज्ञातं चाज्ञानम् ॥५१२४॥

अविज्ञातमिति भावे क्तः । चकारः परिषदा विज्ञा-तस्येत्याद्यनुकर्षणार्थः । तथा च परिषदा विज्ञातस्य वादिना त्रिरभिहितस्याप्यविज्ञातमित्यर्थः ॥५१२४॥

अप्रतिभामाह—

उक्तस्याप्रतिपत्तिरप्रतिभा ॥५१२५॥

परपक्षप्रतिषेध उत्तरम् । परोक्तं बुद्ध्वापि यत्रो-त्तरसमय उत्तरं न प्रतिपद्यते तत्राप्रतिभानिग्रहस्थानम् ॥५१२५॥

विक्षेपमाह—

कार्यव्यासङ्गात्कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥५१२६॥

कार्यव्यासङ्गादिति ल्यब्लोपे पञ्चमी । तथा च कार्यव्यासङ्गमुद्भाव्य कथाविच्छेदो विक्षेपः ॥५१२६॥

मतानुज्ञामाह—

स्वपक्षदोषाभ्युपगमात्परपक्षे दोषप्रसङ्गे मतानुज्ञा

॥५१२७॥

यः परेण चोदितं दोषं स्वपक्षेभ्युपगम्यानुदघृत्य वदति भवत्पक्षेपि समानो दोष इति स स्वपक्षे दोषाभ्यु-पगमात्परपक्षे दोषं प्रसञ्जयन् परमतमनुजानातीति मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानम् ॥५१२७॥

पर्यनुयोज्योपेक्षणं लक्षयति—

निग्रहस्थानप्राप्तस्यानिग्रहः पर्यनुयोज्योपेक्षणम्

॥५१२८॥

पर्यनुयोज्यो नाम निग्रहोपपत्त्या चोदनीयः । तस्यो-
पेक्षणं निग्रहस्थानं प्राप्तोसीत्यननुयोगः । उद्भावनाहं-
परकीयनिग्रहस्थानानुद्भावनं पर्यनुयोज्योपेक्षणम् ।
वादिना साधनाभासोपन्यासे कृते प्रतिवादिन उत्तराप्रति-
पत्तिरित्यपि तत् ॥५१२॥८॥

निरनुयोज्यानुयोगमाह—

अनिग्रहस्थाने निग्रहस्थानाभियोगो निरनुयोज्या-
नुयोगः ॥५१२॥९॥

अवसरे यथार्थनिग्रहस्थानोद्भावनातिरिक्तं यन्नि-
ग्रहस्थानोद्भावनं तदित्यर्थः । सोयं चतुर्धा—छलं, जातिः,
आभासः, अनवसरग्रहणं चेति । “वचनविधातोर्थ-
विकल्पोपपत्त्या छलम् (न्या० १।२।१०) । “समान-
प्रसवात्मिका जातिः” (न्या० २।२।६८) । समाना-
कारबुद्धिजननयोग्यत्वमित्यर्थः । आभासो व्यभिचारादा-

वसिद्ध्याद्युद्भावनम् । अनवसरग्रहणं चाकाल एवोद्भा-
वनम् ॥५१२॥९॥

सिद्धान्तमभ्युपेत्यानियमात्कथाप्रसङ्गोपसिद्धान्तः
॥५१२॥१०॥

कस्यचिदर्थस्य तथाभावं प्रतिज्ञाय प्रतिज्ञातार्थ-
विपर्ययादनियमात्कथां प्रसञ्जयतोपसिद्धान्तो वेदि-
तव्यः । कथायां स्वीकृतसिद्धान्तप्रच्यवोपसिद्धान्त इति
भावः । एकं सिद्धान्तमाश्रित्य कथाप्रवृत्तौ तद्विरुद्ध-
सिद्धान्तमालम्ब्योत्तरदानमपसिद्धान्त इति निष्कर्षः
॥५१२॥१०॥

हेत्वाभासाश्च तथोक्ताः ॥५१२॥११॥

हेत्वाभासाश्च निग्रहस्थानानि । हेत्वाभासाश्च येन
रूपेण पूर्वमुक्तास्तेनैव रूपेण तेषां निग्रहस्थानत्वमिति
॥५१२॥११॥

इति श्रीकाशीपण्डितसभया पण्डितराज इति-सारस्वतसार्वभौम

इति चोपाधिद्वयालङ्कृतेन स्वामिश्रीभगवदाचार्येण

प्रणीते विशिष्टाद्वैतदर्शने पञ्चमाध्याये

द्वितीयः पादः

—:०:—

समाप्तं चेदं विशिष्टाद्वैतदर्शनम्

यजुर्वेद-सामवेद-संस्कारभाष्यकर्त्रा वेदान्तदर्शने वैदिकभाष्यमिति-परमानन्दभाष्य-
मितिभाष्यद्वयनिर्मात्रा भगवद्गीतासु भगवद्भाष्यरचयित्रा काशीपण्डितसभया
“पण्डितराजे”तिसारस्वत-सार्वभौमेतिचे-त्युपाधिविभूषितेन

स्वामिश्रीभगवदाचार्ययतिराजेन

प्रणीतेन संस्कारभाष्येण सहिता

ईशादि-बृहदारण्यकान्ता

दशोपनिषद्:

: १ :

उपनिषत्तत्त्वालोचनम्

भारतवर्षे संगतेषु साहित्येषु वैदिकसाहित्यं प्राथम्यमेव मज्जते । तत्राप्युग्वेदादीनां प्राथम्यं तु सर्वैरङ्गीकृतम् ।
ऋगादिवेदाश्चत्वारः । ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदश्चेति तेषामाख्याः । अयमेव च प्रसिद्धः क्रमः । उपनिषद्यप्येष
एव क्रमः । परं महाभाष्ये व्युत्क्रमोपि दृश्यते । तथा हि पस्पशाह्निके प्रारम्भ एव “वैदिकाः खल्वपि शन्नो देवीर-
मिष्टये, इषे त्वोर्जे त्वा, अग्निमीडे पुरोहितम्, अग्न आ याहि वीतये” इति । अत्र कैयटेनोक्तम् “वेदे त्वानुपूर्वी-
नियमाद्वाक्यान्नुदाहरति शन्न इत्युक्तम् ।” एवं च कैयटमतेनैतादृश्येवानुपूर्वी वेदानाम् । ऋग्वेदः प्रथमो वेदो नाथर्व-
वेदः । स तु सर्वथा पाश्चात्य एव । अत एव सर्वत्र प्रायेण तस्य नामापि न श्रूयते । तथा हि “अहे बुध्निय मन्त्रं
मे गोपाय । यमृषयस्त्रयीविदो विदुः । ऋचः सामानि यजूंषी” ति । छान्दोग्येपि प्रजापतिर्लोकानभ्यतपत् । तेभ्योमित-
प्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्राप्तवत् (२।१३।२) । ऐतरेयब्राह्मणेपि ऋचैव हौत्रं क्रियते । यजुषाध्वर्यवम् । साम्नोद्गीथमिति ।
ऋग्वेदेपि तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायतेति । अत्र केचना-
हुश्छन्दांसीति बहुवचनेनाथर्ववेद एव सम्मतः । एवं च यजुर्वेदस्य चरमत्वं प्राप्नोति । तच्च व्यवहारविरुद्धं लोक-
विरुद्धं चेति । व्यवहारबोधश्च स्पष्ट एवोपरिनिदर्शितदिशा । लोकविरोधश्च—“अग्निवायुरविम्यस्तु त्रयं ब्रह्म सना-
तनम् । दुदोह यज्ञसिद्धयर्थमुग्यजुःसामलक्षणम् ।” इति । अत्र समाधानम्—न व्यवहारविरोधः । व्यवहारमनुरुध्यैवैष
प्रयोगः । तथा हि यज्ञार्था हि वेदा इति मतमनुसृत्य केषांचिन्मते यज्ञप्रक्रियायाः प्रकाशकेषु प्राथम्यादथर्ववेदस्येति

तत्प्राथम्योक्तिः । तस्य यज्ञप्रकाशकप्राथम्ये प्रमाणमाह—“यज्ञैरथर्वा प्रथमः पथस्तते” (ऋ. १ । ८३ । ५) इति । “ब्रह्मा देवानां प्रथमं सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठामथर्वाय ज्येष्ठपुत्राय प्राहे” इति मुण्डकोपनिषद्वचनेन चाथर्ववेदस्य प्राथम्यम् । ब्रह्मवरणानन्तरमध्वर्युकरणं भवतीति यजुर्वेदस्य द्वितीयत्वम् । ऋगाश्रितानि सामानीत्याश्रयप्राधान्यात्प्रथममृग्वेदोपादानम् । ततश्च सामवेदस्य । केचित्तु पूर्वोक्तमुण्डकवचनाद्ब्रह्मणो ज्येष्ठपुत्रायार्थवर्णे प्रदीयमानत्वादथर्ववेदस्य प्राथम्यमिति । ततः परं गद्यस्य सुज्ञेयत्वाद्गद्यात्मकस्य यजुष उपादानम् । ततश्च परं पद्यात्मकस्यर्वेदस्योपादानम् । ऋगात्मकत्वादेव सामवेदस्य पश्चादुपादानमिति । सम्भवत्येवैतत्समाधानम् । अन्यथा परमविदुषो भगवतः पतञ्जलेर्वचनस्याप्रामाणिकत्वं प्रसज्येतेति ।

त्रय एव वेदा इति बहूनां सम्मतिः । यमृषयस्त्रयीविदो विदुः । ऋचः समानि यजूंषि । अत्र यजूंषीत्यन्तिमपाठो यजुर्वेदस्य ऋक्सामयोरेकत्वमङ्गीकृत्य वेदितव्यः । प्रजाप्रतिर्लोकानभ्यतपत् । तेभ्योभितप्तेभ्यस्त्रयी विद्या सम्प्राप्तवत् (छा० उ० २।२३।२) “ऋचैव हौत्रं क्रियते यजुषाध्वर्यवम्, साम्नोद्गीथम्, केन ब्रह्मत्वं क्रियते त्रय्या विद्ययेति ब्रूयात्” (ऐत० ब्रा० ५ । ३३) । उपनिषत्सु प्रायेण चतुर्णामेव वेदानां नामनिर्देशः । ऋग्यजुःसाम्नां कर्तृत्वेन न न कोपि कुत्रापि केनापि निर्दिश्यते परमथर्ववेदस्याथर्वपूर्वकं नामनिर्देशः । एतेनावगम्यतेथर्व ऋषिरेव तस्य कर्ता वा संग्रहीता वोन्नेता वेति ।

वेदपरिचायकं बहुविधवाक्यं यत्र तत्र विदुषां ग्रन्थेष्ववलोक्यते । तथा हि “लौकिकवाक्यभिन्नवाक्यं वेदः” (कुसु० टी० ५), “अनुपलभ्यमानमूलान्तरत्वे सति महाजनपरिगृहीतवाक्यत्वं वेदत्वम्” (कुसु० ५।१ रामभद्रसार्वभौम), “विजातीयधर्मजनकाध्ययनप्रतियोगित्वम्” इत्यपि कुसुमाञ्जलिटीका (५) अथवा “शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वम्” (कुसु० ५) । “अपूर्वार्थप्रतिपादकत्वे सति नित्यसर्वज्ञप्रणीतवाक्यत्वं वेदः” (म० प्र० ४, पृ, ६६) इत्याद्यम् । वस्तुतस्तु ऋग्यजुःसामाथर्वान्यतमत्वं वेद इत्येव वेदलक्षणं साधु ।

वेदस्य नित्यत्वेनापौरुषेयत्वमिति बहवः । तत्तु न समीचीनम् । वेदानां शब्दरूपत्वाच्छब्दस्य चानित्यत्वान्न नित्यत्वम् । न च “वाचा विरूपनित्यया” इति श्रुतेरेव तन्नित्यत्वमबाधितमितिवाच्यम् । तत्र नित्ययेत्यस्य नियतयेत्यर्थः । तत्रैवं सम्पूर्णमन्त्रपाठः—“तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूपनित्यया । वृष्णे चोदस्व सुष्टुतिम् ॥” (ऋ० ८ । ७५ । ६) । अस्या ऋचो विरूपनामर्षिः । अग्निदेवता । हे विरूप, तस्मै प्रसिद्धाय अभिद्यवे अभितो ह्युतिमते वृष्णे सर्वेषां कामसेचकायाग्नये नित्यया नियतया वाचा सुष्टुतिं शोभानां स्तुतिमिदानीं चोदस्व । “स्तुतये या नियता वाक् तयाग्निं स्तुही”त्येव वाक्यार्थः । अग्निस्तुतये काचिन्नित्या वागस्तीतिकल्पनं न युक्तम् । असम्भवादन्नौचित्यान्मानवाधिकारापहरणप्रसङ्गान्च । एतैरेव शब्दैरग्निः स्तोतव्य इति मूर्खव्यापारः । नियता वाक् तु भवितुमर्हति । ननु तथापि मूर्खव्यापारता स्यादेवेति न चोद्यम् । कर्मकलापप्रसङ्गे यथा कयापि वाचाग्निः स्तोतव्य इति कल्पनापेक्षया यथान्येषां कर्मणां निर्वाहाय मन्त्राणां नियतत्वं तथैव स्तुतिप्रसङ्गेपि मन्त्राणां नियतत्वस्वीकारे न कस्यापि मस्तके विद्युत्पातप्रसंगः । यदि नित्या वाग्वेद एव = वेदस्यैव नित्यवाक्यत्वं तर्हि वाचेत्येव पर्याप्तं नित्ययेत्यस्य वैयर्थ्यमेव विशेषणस्य । विशेषणस्य भेदकस्वरूपत्वाद्भेदस्यात्राप्रसिद्धत्वाद्विशेषणस्य वैयर्थ्यमेव । व्यावर्तकं वा विशेषणम् । व्यावर्त्याभावादपि तस्य वैयर्थ्यम् । न च वेदानां नित्यत्वे पारमेश्वरज्ञानत्वे च

नावकाशो वैयर्थ्यशङ्काया इतिवाच्यम् । पारमेश्वरं हि तज्ज्ञानं तर्ह्यवश्यमेव चोदनावकाशः । निखिलज्ञः परमेश्वरः । किमर्थं तस्य ज्ञानप्रवाहे निरर्थकपदप्रवाहः ? न च तस्य ज्ञानस्य नित्यत्वे नेयं शङ्कोपस्थाप्येतिवाच्यम् । केन हेतुना केन प्रयोजनेन च तस्य नित्यज्ञाने तत्तत्पदस्य समागम इति प्रश्नस्यापि नित्यत्वात् । “यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै” इतिश्रुतेरेव वेदशब्दानामनित्यत्वज्ञापनाच्च । न च नानेन मन्त्रेणानित्यत्वं वेदस्य प्रत्युत नित्यत्वमेव ज्ञाप्यते । प्रहितिमात्रेण नानित्यत्वमवगम्यते । प्रत्युत प्रहेयस्य पूर्वोपस्थितिस्वगम्यत इति वाच्यम् । अनित्यस्यैव वस्तुनो दानादानयोर्नियतत्वात् । नित्यस्य वस्तुनो न दानं संभवति न वादानम् । तयोर्नित्यप्राप्तत्वात् । किं च प्रहिणोतीत्यस्य प्रयच्छतीत्येवार्थः । न तेन नित्यत्वं वेदानां सिध्यति । पूर्वावस्थितस्यैव वस्तुनः प्रदानमिति तु सत्यम् । परं पूर्वावस्थितं वस्तु नित्यमेवेति तु न सत्यम् । धनं ददातीत्यत्र दानात्पूर्वं धनावस्थितेः सत्त्वादपि न तन्नित्यत्वं केनापि मतिमता साध्यं स्थाप्यं वा भवतीति । “नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् । अनादिनिधना नित्या वागुत्सृष्टा स्वयम्भुवा ।” इत्यत्राप्यनादिनिधनत्वं न नित्यत्वसमर्थकम् । नित्या द्यौर्नित्य आकाश इतिवत्, नित्यं खादति नित्यं वदति नित्यं स्वपितीतिवच्च नित्यशब्दप्रयोगः ।

किं चेश्वरज्ञानं वेद इति वादिनः पृच्छन्ते—ईश्वरज्ञानमुपदेशरूपं वा इतिहासरूपं वेति ? न द्वितीयः पक्षः कक्षीक्रियते वेदाभिमानिभिः । इतिहासस्येतिहासवक्तुः पूर्वमवीयत्वे न स्यात्कस्यापि विवादः । न हि कोपीतिहासस्तदिहासलेखकात्परस्मिन्काले सम्भवति । इतिहासवर्णनोपक्रमे भूतकालिकक्रियायाः प्रायेण प्रयोगात् । ऋग्वेदे सन्ति बहवो मन्त्रा यत्र क्रिया भूतकालाख्यायिन्यो दृश्यन्ते । तथा हि “ऋतं च सत्यं चाभीद्धात्तपसोध्यजायत । ततो रान्यजायत” “वि हि सोतोरसृक्षत नेन्द्रं देवममंसत । यत्रामदद्दृषाकपिरर्यः पुष्टेषु मत्सखा विश्वस्मादिन्द्र उत्तरः” (ऋ० १० । ८६ । १), “अधि यस्तस्थौ केशवन्ता व्यचस्वन्ता न पुष्ट्यै” (ऋ० १० । १०५ । ५) “त्वं सिन्धूरवासजोधराचो अहन्हिम्” (ऋ० १० । १३३ । १), “न यत्पुरा चक्रुः कद्र नूनमृता वदन्तो अनृतं रपेप” (ऋ० १० । १० । ४), “अप्सु मे सोमो अब्रवीत्” ऋ० १० । ९ । ६), “यद्वाहममिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम्” (ऋ० १० । ९ । ८), “आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि” (ऋ० १० । ९ । ९), “ऋतुमग्निं होतारं विदथाय जीजनम्” (ऋ० १० । ११ । १३), “सत्रान्या मघवा सोमपीतये धिया शविष्ट आ गमत ।” (ऋ० ८ । ६१ । १), “न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिन्नः परमन्तमाप । उदस्तम्ना नाकमृष्वं बृहन्तं दाधर्थं प्राचीं ककुमं पृथिव्याः” (ऋ० ७ । ९९ । २), “यस्मिन्विश्वानि भुवनानि तस्थुस्तिष्ठो द्यावस्त्रोधा सस्युरापः” (ऋ० ७ । १०१ । ४), “एकं च यो विशतिं च श्रवस्यो वै कर्णयोर्जनान् राजा न्यस्तः । दस्यो न सन्नन् नि शिशाति बर्हिः शूरः सर्गमकृणोदिन्द्र एषाम् ॥” (ऋ० ७ । १८ । ११), “श्रुष्टिं चक्रुर्नियुतो रन्तयश्च” (ऋ० ७ । १८ । १०) । एवमत्र बह्वथ ऋचः संग्राह्या न सङ्गृह्यन्ते । एतादृशान्येव क्रियापदानि वेदेष्वस्त्येव कश्चनेतिहासलेश इति सम्भावयितुं प्रेरयन्ति । वर्तमानमविष्यद्बोधिकाः क्रिया अपि सन्त्येव तत्र परं ता नाधिकाः ।

किं च वेदानामीश्वरज्ञानत्वमिति वचःप्रसरोपि न विद्वद्ब्रह्मदयाह्लादकः । वेदेष्वीश्वराप्रसिद्धेः । अथर्ववेदे श्रूयत ईश्वरशब्दः परं तत्रेश्वरोपि श्रूयते ईश्वरा अपि श्रूयन्ते । एवं चाथर्वण ईश्वरः किञ्चदन्यदेव तत्त्वम् । न तत्र ब्रह्मापरपर्यायस्येश्वरस्य श्रुतिः ।

किं च वेद ईश्वरग्रन्थ इति वेदो न वदति । “यथेमां वाचं कल्याणी”मिति याजुषी श्रुतिरपि न मनीषितार्था-
जिका । तथा हि यजुर्वेदे षड्विंशेध्यायेयं मन्त्रः पठ्यते । एतदध्यायारम्भे उव्वटेन लिखितम्—“अथेदानीं खिलान्य-
नुक्रमिष्याम इति ।” महीधरेणोक्तम् “इदानीं खिलान्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेरिति । खिलस्वरूपं तु परशास्त्रीयं
स्वशाखायामपेक्षावशात्पठ्यते तत्खिलमुच्यते इति महाभारते शान्तिपर्वणि (३२३ । १०) टीकायां नीलकण्ठः ।
“खिलो नारायणः प्रोक्त ऐषवस्तद्गुणाः स्मृताः” इति खिलेषु हरिवंशे इत्यपि नीलकण्ठ एव । किंचेदानीं खिला-
न्युच्यन्ते क्वचिद्विनियोगानुक्तेरिति महीधरवचनाद्येषां मन्त्राणां न विनियोगो लभ्यते ते खिलमन्त्रा भवन्तीत्यप्यव-
गम्यते । एवं च यथेमामिति मन्त्रस्य खिलत्वात् कुतश्चिदन्यत आयातत्वाच्च नायं मन्त्रो मौलिकतामालोकते ।
निरवशेषो मन्त्रोयमीदृक्—“यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्मराजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च
स्वाय चारणाय च । प्रियो देवानां दक्षिणायै दातुरिह भूयासमयं मे कामः समृद्धयतामुप मादो नमतु ।”
(शु. य. २६ । २) ।

किं च शुक्लयजुर्वेदे पठितत्वादस्य मन्त्रस्य अनेन इमां वाचमिति पदेन यजुर्वेदस्यैव ग्रहणस्यौचित्याद्, यजुर्वेदस्य
च ब्राह्मणप्रचुरत्वाद्ग्वेदमन्त्रैः प्रभृतकलेवरत्वाच्च नास्यग्वेदे प्रसरः । ऋग्वेदे चास्य कुत्राप्यदर्शनात्समीहितार्थसाध-
कत्वं नास्य । किं च षड्विंशाध्यायस्यायं द्वितीयो मन्त्रः । प्रथममन्त्रे “अग्निश्च पृथिवी चे” त्यादौ न यज्ञस्य
विषयः । पञ्चविंशतावध्यायेषु दर्शपौर्णमासाग्निहोत्रपशुचातुर्मास्याग्निष्टोमवाजपेयराजसूयाग्नि सौत्रामण्यश्वमेधसम्बद्धा
मन्त्राः समाप्ताः । प्रायेणायमध्यायः खिलाध्यायः । आकस्मिकोयं मन्त्रोत्रोपस्थितः । आदित्यानीमानि यजुषि
व्याख्यायन्ते (बृह. ५ । ५ । ३३) इति श्रुतेरस्य मन्त्रस्य विवस्वानृषिः । अथवा “याज्ञवल्क्येन व्याख्यायन्त” इति-
श्रुतेर्याज्ञवल्क्य ऋषिः । मन्त्रार्थश्चायम्—यथा यतोहमिमां कल्याणीं वाचं जनेभ्य आवदानि ब्रह्मराजन्याभ्यां ब्रह्मणे
ब्राह्मणाय राजन्याय क्षत्रियाय च शूद्राय चार्याय वैश्याय च स्वायात्मीयाय चारणाय परायानात्मीयाय । ततो देवानां
देवेभ्यः, दक्षिणायै दक्षिणाया दातुश्च प्रियो भूयासम् । अयं मे मम कामः प्रारब्धोन्तर्ध्यातो वा समृद्धयतां
समृद्धो भवतु । अदो मामुपनमतु प्राप्नोत्विति । अत्रायमदश्च शब्दौ सूचयतः कस्यचित् कामस्य नाम ग्रहीत-
व्यमिति । उपनमयितुमिष्टस्य च वस्तुनो नाम ग्रहीतव्यमिति च । तथा च परिज्ञायते प्रार्थनामन्त्रोयं विनियोगाः
मावादन्त्यस्मिन्विषये ।

अस्मिन्मन्त्रे शूद्राय चार्यायेत्युक्तम् न तु “अर्याय च शूद्राये”ति । न च समास एवार्हतः पूर्वप्रयोगो निय-
न्त्रितो नत्वसमास इति तु न शक्यते वक्तुम् । मन्वादिषु स्मृतिग्रन्थेष्वसमस्तेपि तथैव क्रमशः प्रयोगः । तथा हि,
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः । चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥” (मनु० १० । ४)
“ब्राह्मणः क्षत्रियो वापि वृद्धि नैव प्रयोजयेत्” (मनु० १० । ११७) अस्मिन्प्रकरणे “शस्त्रेण वैश्यान् रक्षित्वा”
इत्युक्तवान्ते “कर्मोपकरणाः शूद्राः (१० । १२०) इत्युक्तम् । “ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं शूद्रं च निरवर्तयत्” (मनु०
१ । ३१) “अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा । दानं प्रतिग्रहश्चैव षट् कर्माण्यग्रजन्मनाम् ॥” (मनु० १० । ७५)
“त्रयो धर्मा निवर्तन्ते ब्राह्मणात्क्षत्रियं प्रति । अध्यापनं याजनं च तृतीयश्च प्रतिग्रहः ॥ (म० १० । ७७) अस्मिन्
प्रकरणेपि क्रमो रक्षितः । अन्यत्रापि क्रमरक्षा दृश्यते । अस्मिन्नेव वेदे “ब्राह्मणस्य मुखमासीत्” (३१ । ११) इत्यत्र
क्रमः सुरक्षितः । “ब्रह्मणे ब्राह्मणं क्षत्राय राजन्यं मरुद्भ्यो वैश्यं तपसे शूद्रम्” (३० । ५) इत्यत्रापि क्रमो रक्षितः ।

तद्यत्र प्रस्तुतमन्त्रे क्रमविपर्ययाशयश्चिन्तनीयः । भवतु । “इमां वाचम्” इति यजुर्वाङ् न साधयति किञ्चिदपि मनीषितम् । “अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् । दुदोह यज्ञसिद्धयथमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ (मनु० १।२३) इत्यत्र अग्नेऋग्वेदस्य वायोर्यजुर्वेदस्य रवेः सामवेदस्य ब्रह्मणा दोहनं कृतमित्युक्तम् । अग्निवाय्वादित्येभ्य ऋगादीनां दोहनं कृतम् । दोहनकर्ता ब्रह्मा । दोहनकर्म वेदाः । अग्न्यादयस्त्वपादानम् ।

“बहुलं छन्दसि” “छन्दस्युभयथा” इत्यादिपाणिनिसूत्रेषु छन्दोग्रहणेनर्ग्वेदादीनामेव ग्रहणं भवति न तु ब्राह्मणानाम् । ब्राह्मणानि न छन्दोमयानि । वेदास्तु सर्व एव छन्दोमयाः । यजुर्वेदे ब्राह्मणबाहुल्यमिति त्वन्यत् । वेदकालात्परस्मिन्काले निर्मितेषु ब्राह्मणेषु प्रायेण न व्याकरणविरोधः । यदि स्यादपि क्वचित्तेन न क्षतिः । तेषामवेदत्वात् । वेद एव मूर्धन्यो ग्रन्थः । तस्यैव संरक्षणे महानादरः सर्वेषां प्राचामर्वाचां च विदुषाम् ।

वेदा अस्माकमार्याणां प्रमाणमित्येव पर्याप्तम् । प्रामाण्यं नित्यत्वेन न व्याप्तम् । ते नित्याः स्युरनित्या वा न तेन किञ्चिद्वर्धते पक्षीयते वास्माकम् । अनित्यः शब्द इत्येव वादः समीचीनः । “न हि वैयाकरणकुलं गत्वाहं कश्चिच्छब्दान् कुरु प्रयोक्ष्य” इति पातञ्जलवचनं तु न स्वार्थसाधकम् । न हि वैयाकरणाः सर्वत्र नियन्तारः । ते तु केवलं शब्दप्रयोगविधिविधातारः । रामकर्तृकं वर्तमानकालिकं गमनमित्यर्थं प्रत्याययितुं रामो गच्छतीत्येव साधु न तु रामेण गच्छतीत्यपीति ज्ञापनमेव व्याकरणप्रयोजनम् । अवशिष्टस्तर्हि प्रथमः पक्षः । सोपि न पूर्णतया । किं कर्तव्यं किं न कर्तव्यमिति ज्ञापयितुं लोट्लिङादीनामभावस्तुदति हृदयं नुदति च तमपि पक्षमस्वीकर्तुम् ।

जातेयं जातककथा । अस्मन्मते तु वेद एक एव पुरासीत्स चर्ग्वेद एव । यज्ञकाले तस्यैव सामनाम्ना विभजनं जातम् । यजुर्वेदस्य च तस्मिन्नेवावसरे निर्माणम् । अथर्ववेदस्यापीयमेव कथा । अत एव ऋगतिरिक्तेषु वेदेषु बहवो मन्त्रा ऋग्वेदादेव गृहीताः । परन्तु वेदत्वेन संहितात्वेन च प्रसिद्धा ऋग्यजुः सामाथर्वाख्याश्चत्वारो वेदा नास्माभिर्मान्या इति तु न । परं ब्राह्मणान्यपि वेदत्वेनैव मया न कदापि स्वीकर्तव्यानि । ब्रह्मशब्दः सर्वत्र वेदे परस्मिन् ब्रह्मणि च प्रसिद्धः । ब्रह्मणो वेदस्य व्याख्यानं सम्बन्धि वा ब्राह्मणमित्येव ब्राह्मणशब्दार्थः । मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयमिति वचनं तु यज्ञप्रकरणे पारिभाषिकमापस्तम्बे । नेयं परिभाषा सार्वत्रिकी । कापि पारिभाषा सार्वत्रिकी नैव भवति । आधुनिकसङ्केतो हि परिभाषा भाष्यते । यत्र प्रकरणे सा पठिता तत्रैव तस्या उपयोगस्य प्रामाण्यं नान्यत्र । “इको गुणवृद्धी” इति मगवतः पाणिनेर्वचनं न सार्वत्रिकम् । देवदत्तो गुणवान् वृद्धिमांश्चेत्यस्य नाथमर्थो देवदत्तशब्दे गुणत्रयं विद्यते त्रिद्यते, चैका वृद्धिरिति । किं च याज्ञिकानामेवेयं परिभाषा । न क्वापि वेदे श्रुता । स्वतन्त्रे वेदे न हि कस्यापि वचः प्रामाण्यं भजते । यदि वेदेनैवोक्तं स्यात्तद्वचनमवश्यं तर्हि तस्यापि प्रामाण्यपदारोहणं सर्वसम्मतं स्यात् । न तथास्ति । इतिवेदकथा ।

यदा वेदस्य विभागाः संजाताः, ऋग्वेदादेव संगृहीतमन्त्राणां यदा समाख्यां सम्पाद्य यजुर्वेदादि नाम प्रसारयामासुस्तात्कालिका विद्वांसस्तदा वेदद्वयी वेदत्रयी वेदचतुष्टयीति ख्यातिलोके प्रसृता । ततः परं प्रत्येकं वेदस्यैकैकं ब्राह्मणमपि निर्मितम् । याज्ञिककाले याज्ञिककृतपरिभाषया यज्ञकर्मण्येव ब्राह्मणस्यापि वेदत्वं परिभाषितम् ।

वेदेष्वात्मवादः—वेदसाहित्यमतिप्राचीनमित्यवलोकितम् । आर्यजातेः सर्वे संस्कारा वेदेभ्य एव समागताः । ईश्वर आत्मा मोक्षः परलोको जन्म पुनर्जन्म मरणं पुनर्मरणमित्यादीनि सर्वाण्येव तत्त्वानि वैदिकानीत्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिर्विद्वच्चरणानाम् । तत्र सर्वत्र ब्रह्मनिरूपणमेकवचनेनैव । एवं च ब्रह्मैकत्ववादो वैदिक एव । “स नो बन्धुर्जनिता स विधाता” “स पर्यगाच्छुक्रमकायम्” “अग्निमीडे पुरोहितम्” “अग्न आयाहि वीतये” “य आत्मदा

बलदा" इत्यादिषु चतुर्ष्वे वेदेषु ब्रह्मणो वा परमात्मनो वेश्वरस्य वैकत्वमेवोपदिष्टम् । "अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्" "स नो बन्धुर्जनिता स विधाता" "कस्मै देवाय हविषा विधेम" इत्यादिषु वेदमन्त्रेष्व्वात्मनो बहुत्वैर्नैव निर्देशः । "तथा मामद्य मेधया मेधाविनं कुरु" "तेजोसि तेजो मयि धेहि" इत्यादिषु जीवैकत्वमपि श्रूयते तत्तु वैयक्तिकप्रार्थनापद्धतिमनुसृत्येति वेदितव्यम् । एवं च ब्रह्मण एकत्वमात्मनो नानात्वमुभयेषां च पारस्परिको मेदो वेद-सिद्धः प्रसिद्धश्च वेदविद्वत्तल्लजानाम् । न केनापि वर्षगणेनापि जीवब्रह्मणोरमेदः साधयितुं शक्यते । उभयोर्जीवब्रह्मणो-र्मेद एव श्रौतसिद्धान्तः । अयमेव राद्धान्तो वेदकालीनमहर्षिनिचवानाम् ।

वेदैकत्वम् । पूर्वं मया प्रदर्शितमेव सर्वत्रैव प्रायेण वेदत्रयी वेदचतुष्टयी वा प्रसिद्धा । वस्तुतस्तु वेद एक एव । सामवेदस्तु नातिरिच्यते प्रथमवेदात् । यजुर्वेदो ब्राह्मणबहुल ऋग्वेदमन्त्रबहुलश्च । तेन सोवरस्मिन् काले वेदसंज्ञामलभते-ति नात्र दुरुहता । अथर्ववेदस्तु मन्वादिस्मृतिकारणामपि मतेत्यन्तपाश्चात्यः । अत एव "यो वेदेन ददाश मतो अग्नये" (ऋ. ८, १९, ५), "ऋचो अक्षरे परमे व्योमन्" (ऋ. १, १६४, ३९), इत्यत्र केवलमृच इत्येव श्रूयते । "यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति" (ऋ. १ । १६४ । ३९) इत्यत्राप्यृच एव ग्रहणम् । "यो वेदेन ददाश मतो अग्नये" (ऋ० ८ । १९ । ५) इत्यादिवेदवचनैरेवावगम्यते वेदैकत्वम् । ननु ऋग्वेद एव "यस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत" (ऋ० १० । ९० । १०) इति वेदानां चतुष्टयमुच्चेष्टित कथं तर्हि तदेकत्वं प्रमाणपदवीमारोहेदिति । उच्यते । अत्र यज्ञादिति हेतौ पञ्चमी न तूपादाने । ततश्च यज्ञार्थमेव सर्वहुत ऋच ऋग्वेदादेव सामानि जज्ञिरे छन्दांस्यथर्ववेदो जज्ञे तस्मादेव यजुर्वेदो जायतेति तदर्थस्यौचित्याद्ग्वेद एव सर्ववेदानामुपादानमित्येव सिध्यति ।

वेदानां पृथक्कपृथङ्नामानि श्रूयन्ते तत्तु ऋग्वेदस्य विभागनन्तरं नामकल्पनमिति वेदितव्यम् । ननु ऋग्वेद एव चतुर्णां वेदानां नामनिर्देशः पूर्वोक्तमन्त्रेण सिद्धः कथमृग्वेदादिविभागनन्तरत्वं तेषां साधनीयमिति चेत् । विभागानान्तरमेवैतन्मन्त्रस्य सर्ग इत्यपि मन्तव्यम् । नन्वेवं तर्हि भवदभिमतमपि ऋग्वेदस्यादित्वं न सिध्येदिति । सिध्येदेव । कथम् ? एकस्य मन्त्रस्य तत्र निक्षेपेण न तस्यादित्वं विहन्यते । गङ्गायां बह्वीनां नदीनां मध्ये-मध्ये सङ्गमादपि न गङ्गात्वं विहन्यते । समुद्रे सर्वासां नदीनां संगमान्न समुद्रत्वं विहन्यते । तथैवग्वेदे केषांचिन्मन्त्राणां मध्ये संगमान्न तस्यादित्वं प्राथम्यं वा भज्येत विभज्येत वा । ननु नायं दृष्टान्तः साधीयान् । अनेन दृष्टान्तद्वयेन मा विहन्यतामृक्त्वमित्येव सत्यम् । सर्वादित्वमादित्वं च न सिध्येत् । सिद्धेध्येदेव । कथम् ? यस्मात्पूर्वं नास्ति पश्चादस्ति स आदिरित्युच्यते । ऋग्वेदात्पूर्वं नास्ति कश्चिद्वेद इतितस्यादित्वं प्रसिद्धम् । नैतदुक्तमौचित्यमनुधावति । अन्यत्पृष्टमन्यदुक्तम् । आदिभूते ऋग्वेदेवरकालनिर्मितस्य मन्त्रस्यागमनेन तस्यादित्वं विहन्यत इत्येव मयोच्यते । तथापि न विहन्यते । देवदत्तः पूर्वं पञ्चांगुलिरासीत् । पश्चात् षडङ्गुलिर्जातः । न तेन देवदत्तत्वं विनश्यति । एव-मिहापि ज्ञेयम् । इदं तु मन्तव्यमेव प्राग्मवीयस्यग्वेदस्य शरीरं शनैः शनैः पश्चादवर्धतैवेति । अत एव पौनरुक्त्यमपि समाहितं भवति । अथर्ववेदोपि प्राचीन एव परं नग्वेदात् । तस्य कर्तुर्नाम तु तत्रैवोपलभ्यते—“अथर्वाङ्गिरसो मुखम्” (अथ. १० । ७ । २०) अथर्ववेदोङ्गिरसोङ्गिरोनाम्न ऋषेर्मुखं मुखादुच्चरित इति तदर्थः । एवं चग्वेद एव एकः प्राचीनो वेदः । तत एवान्ये वेदा निस्सृताः । गङ्गातो निस्सृतः प्रवाहो यथान्यजलभूपङ्कादिभिर्मिश्रितोपि गङ्गात्वेनैव व्यवह्रियते तथैवग्वेदान्निस्सृतो निखिलः । सामयजुरथर्वप्रवाहोपि वेद एव । सर्व एवग्वेद इत्यपि यद्युक्तं भवेन्न हानिरिति ।

उपनिषदां सृष्टिः

वेदा यज्ञकाले यज्ञार्थमेव निर्मिता इत्यत्र न प्रायेण विवादः । “यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्माणि प्रथमान्यासन्” इत्यृङ्मन्त्रोप्यस्मन्मतमधिपुष्णाति । यज्ञेषु पश्वालम्भनं (पशुवधं) दृष्ट्वा तन्नैरर्थक्यं चाकलय्य पाश्चात्या ऋषयो वेदेभ्यो वैमुख्यमासाद्य वेदाननालोक्यानालोच्यैवोपनिषन्निर्माणे प्रवृत्ताः । वेदविरोधः कर्तव्य इति धियैव तेषां तत्र प्रवृत्तिः । परं तेषां मते कर्मणामेव प्रतिपादको वेद इति कर्मावनीरुहो मूले कुठारनिपातारम्भस्तैः कृतः । मुण्डकोपनिषत्कारस्तु विस्पष्टमुच्चैः स्वरेणाभ्यदधात् “तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणी”त्यत आरभ्य “एष वः सुकृतो ब्रह्मलोकः” इत्यन्तं कर्मप्रशंसां प्रस्तुत्य “प्लवा ह्ये ते अदृढा” इत्यत आरभ्याद्वितीयखण्डान्तं कर्मादरो निर्दरं निरादृतः ।

उपनिषत्सु कस्याः प्राथम्यमिति निर्धारयितुं नास्ति कोप्युपायः । येन क्रमेण तासां नामोपलब्धिरद्य विद्यते तेन तु ईशावास्योपनिषद एव प्राथम्यं प्रथते । परन्तु तदनुचितम् । यदि यजुर्वेदो वेदत्वेनैव स्वीकार्यो विद्वद्भिस्तर्हि कस्यापि वेदस्यान्तिमे भागे यत्र कुत्रापि चोपनिषदनुपलब्धेर्ब्राह्मणान्ते ब्राह्मणे वोपलब्धेश्च यजुर्वेदस्य ब्राह्मणत्वेनैव स्वीकारो बलादापतितो भवति । यदि तथा क्रियते तदेशोपनिषदोस्तित्वं ब्राह्मणान्ते सिध्येदेव । परं तदा चत्वारो वेदा इति प्रसिद्धिर्न सिध्येत् । यदि चत्वारिंशदध्यायपर्यन्तं यजुर्वेदत्वमेव तर्हि चत्वारिंशदध्यायस्योपनिषत्त्वं बाधितमेव स्यात् ।

न हि चतुर्ष्वेव वेदेषु कुत्राप्योङ्कारः श्रूयते । उपनिषत्सु च बहुधा बहुत्र श्रूयते । स चोङ्कारोऽस्मिंश्चत्वारिंशेध्यायेपि श्रूयतेतोस्याध्यायस्योपनिषत्त्वमेवेति तर्कश्चेत्, ब्राह्मम् । परं शुक्लयजुर्वेदस्य ब्राह्मणत्वमपि

स्वीकार्यं स्यादेव ब्राह्मणेष्वेवोपनिषत्पाठस्य लाभात्तत्रैवोङ्कारश्रवणाच्च ।

समाख्याबलादुपनिषत्त्वमस्याध्यायस्याङ्गीक्रियते चेत्तथापि भक्षितेपि लशुने न शान्तो व्याधिः । वैदिकर्मयागादिनिवृत्त्यर्थमेवाद्वैतब्रह्मप्रतिपादनार्थमेव चोपनिषदामागम इति तु सर्वमान्यः पक्षः । ईशोपनिषदि तु “कुर्वन्नेह कर्माणी”ति प्रारम्भ एवोच्चारितम् । कथं तर्हि तस्याध्यायस्योपनिषत्त्वम् । सर्वानुक्रमसूत्रे एतस्याध्यायस्य ब्रह्मारम्भे विरामे च यागहोमादिषु शांतिपुष्टिकर्मसु चान्येष्वपि काम्यनैमित्तिकादिषु सर्वेषु विनियोगोऽस्येत्युक्तम् । अनुवाकसूत्राध्याये च ईशावास्यमष्टावन्धं तमो नव द्वौ सप्तदशेत्येवोक्तम् । समाप्तं कर्मकाण्डम् । इदानीं ज्ञानकाण्डं प्रस्तूयत इत्युच्चैरेवोक्तम् । एकोनचत्वारिंशताध्यायैः कर्मकाण्डं निरूपितम् । इदानीं कर्माचरणशुद्धांतःकरणं प्रति ज्ञानकाण्डमेकेनाध्यायेन विरूप्यत इति महीधरेणोक्तम् । ईशावास्यमित्यादिमन्त्राणां कर्मसु विनियोगो नास्ति । तेषां शुद्धैकत्वापापविद्धत्वाशरीरत्वसर्वगतत्वाद्यात्मयाथात्म्यप्रतिपादनात् । तच्च कर्मणा विरुध्यत इत्यपि महीधरः । एतत्सर्वं सर्वानुक्रमसूत्रेण सह विरुध्यत एव । तत्सूत्रं महीधरापेक्षया प्राचीनम् । तेन महीधरमतं न सर्वमान्यम् । एतस्य समयस्याध्यायस्योपनिषत्सु गणना सम्पन्नासीत्तेन तथा तेनोक्तम् । मा भूत्कर्माकर्मसु विनियोगोऽस्याध्यायस्य तथापि “कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिवीविषेच्छतं समाः” इति त्वादावेवोक्तं कथं निह्नूतं स्यात् । कुर्वन्नेवेति मन्त्रव्याख्याने स्वयमेव तेनोक्तम् । ‘आत्मज्ञानाशक्तस्य कर्मोपदेशमाहे’ति । यदि तदुक्तदिशा कर्मणा विरोधः स्यादस्याध्यायस्य कथं तर्ह्यादावेव कर्मविधानमुपपद्यते । किं च “अन्वन्तमः प्रविशन्ति

येविद्यामुपासते । ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः” अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः । इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥” इति मन्त्रव्याख्याने तेनापि कर्मप्रसरोस्मिन्नध्यायेपि स्वीकृत एव । केवलं सप्तदशे मन्त्रे “योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम्” इति पाठोन्ते दृश्यते । सोसावहमित्युपनिषद्भाषया भाषितम् । तस्य विचारः करिष्यते । आश्चर्यमेतत्पूर्वमेवोक्तम् “अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्” इति । ततः परं तत्क्षणमेवोक्तम्—“सोसावहमिति । उव्वेटमतेनानेन मन्त्रेण सूर्योपासनम् । महोघरोप्याह—“पुनरादित्यस्योपासनमाहेति । उपासनमपि कर्मैव । ततश्चानेनाध्यायेनापि कर्मैव विहितं न ज्ञानम् । आदावपि कर्मविधानमन्तेपि तथैव । कथं तर्ह्यस्याध्यायस्योपनिषत्त्वमिति न ज्ञातुं शक्यं केनापि विदुषा शेमुषीजुषा ।

नह्युपनिषत्सु कस्याश्चिदुपनिषदो वचनं संगृहीतम् । ..... उपनिषदि तु ईशावास्यस्य कतिचिन्मन्त्राः संगृहीताः । अतोपि नास्याध्यायस्योपनिषत्त्वम् ।

एतमध्यायमुपनिषदिति मत्वोपनिषत्समूह एतस्या उपनिषदोन्ते केचनैतादृशोपि मन्त्राः संगृहीता येद्यात्र संहितायां नोपलभ्यन्ते ।

उपनिषत्सु प्रायेणाद्वैतवाद एव प्रतिपादितः अद्वैतं प्रतिपादयितुं यज्ञाश्चावरोद्धुमेवोपनिषदां जनिः । परमस्मिन्नध्याये नाद्वैतवादः प्रतिपाद्यते । “ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ।” इति प्रथममन्त्र एव विशिष्टाद्वैताभिमतं तत्त्वत्रयं प्रतिपादितम् । तथा हि ईशेत्यनेनेश्वरः प्रतिपादितः । इदं सर्वमित्यनेन प्रकृतिरचित्प्रतिपादिता । भुञ्जीथा मा गृध इत्यनेन क्रियाद्वयेन क्रियाकर्ता जीवः प्रतिपादितः । ‘अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्’ इत्यनेनापि विशिष्टाद्वैतमेव कृतार्थितम् । ब्रह्मणोकायत्वादिनिरूपणं तु सर्वेषां वैदिकानामभिमतम् । तेनापि नास्योपनिषत्त्वम् । उपनिषदां नास्ति समाना भाषा । तेन क्वचिदद्वैतमपि प्रतिपाद्यते क्वचिद्विशिष्टाद्वैतमपि । परन्तु प्रायेणोपनिषदद्वैताभिमुख्येवेति न विवादास्पदम् ।

किं च देहावसाने ‘कृतं स्मर’ इत्युपदेशेन जीवानां

ब्रह्मत्वं निषिध्यते । जीवब्रह्मवादे जीवस्याकर्तृकत्वेन कृतं स्मरेत्युपदेशस्यानर्थक्यं दुर्निवारम् । भस्मान्तं शरीर’मित्यनेन देहमोहो निरस्तः न कस्याप्यनित्यत्वं प्रतिपादितम् ।

एवं चास्याध्यायस्योपनिषत्त्वमेव नास्ति । कदा कथं केनायमध्याय उपनिषत्त्वेन व्यवस्थापित इति न केनाप्यद्यावगन्तुं शक्यते । यजुर्वेदस्य चत्वारिंशाध्याये ईशावास्योपनिषदि च कथं मन्त्रसंख्याया वैषम्यमित्यपि न शक्यते निर्धारयितुम् ।

उपनिषदोपौरुषेय्य इति विचारो नाचरति चारिमाणम् । अत्र नास्ति कश्चित्तर्कः । न मेधा । न तत्त्वचिन्तनचातुरी । न वा बुद्धिप्रौढिमा । न हि कोपि ग्रन्थोपौरुषेयो भवितुमर्हति । कर्तृनामानुपलम्भादकर्तृकत्वं तु न कस्यापि ग्रन्थस्य साधयितुं योग्यम् । यद्येकव्यक्तिकर्तृकत्वं स्याद्वेदानामुपनिषदां च तदावश्यं तत्कर्तृनामोपलब्धिः स्यात् । तत्तु नास्त्येव । वेदेषु वेदमन्त्रेषु येषां येषामृषीणां नामोल्लेखो दृश्यते त एव तेषां मन्त्राणां कर्तारः । बहुषु मन्त्रेषु तु यः खल्वृषिस्तस्य मन्त्रस्य तस्यैव नामापि मन्त्रेषु श्रूयते । यथा—“अत्रेरिव शृणुतं पूर्वंस्तुतिम्” (ऋ० ८ । ३५ । १९) “श्यावाश्वस्य सुन्वतो मदच्युता” (ऋ० ८ । ३५ । २१) “अत्रीणां स्तोममद्रिवः” (ऋ० ८ । ३६ । ६), “श्यावाश्वस्य सुन्वतः” (ऋ० ८ । ३६ । ७), “अत्रेः कर्माणि कृण्वतः” (ऋ० ८ । ३६ । ७) “श्यावाश्वस्य सुन्वतोत्त्रीणां शृणुतं हवम्” (ऋ० ८ । ३८ । ८) अत्र सर्वत्र ऋषिः श्यावाश्व आत्रेयः । “त्रिते तविश्वमाप्त्यः” (ऋ० ८ । ४७ । १३), “त्रिताय तद्विभावर्था.....” (ऋ० ८ । ४७ । १४), त्रिते “दुष्ण्वज्यम्” (ऋ० ८ । ४७ । १५) “इन्द्रं तं शुम्भ पुरुहन्मन्वसे” (ऋ० ८ । ७० । २) । अस्य मन्त्रस्य पुरुहन्मा ऋषिः । मन्त्रेपि तन्नाम श्रूयते । “यं त्वा गोपवनो गिरा” (ऋ० ८ । ७४ । ११) अस्य मन्त्रस्य गोपवन ऋषिः तस्य नामात्र श्रूयते । “तस्मै नूनमभिद्यवे वाचा विरूप नित्यया” (ऋ० ८ । ७५ । ६), अस्य मन्त्रस्य विरूप ऋषिः । तस्य नामात्र श्रूयते । एवं सन्ति परश्शता मन्त्रा येषामृषीणां नाम तत्तन्मन्त्रेषु श्रूयते ।

उपनिषदस्तु तेषु तेषु ब्राह्मणेषु पठिता अत-
स्तद्ब्राह्मणकर्तृव तस्या उपनिषदोपि । अतो न वेदा
अपौरुषेया न च ब्राह्मणान्यपौरुषेयाणि न चोपनिषदो-
पौरुषेय्यः । अपौरुषेयत्वं हि पुरुषप्रयत्नाभाववत्त्वम् ।
अथवा सजातीयोच्चारणानपेक्षोच्चारितजातीयत्वम्
पौरुषेयत्वमित्तिचिन्तामणिकाराः । तद्भिन्नत्वमपौरुषे-
यत्वम् । परं नैतत्समोचीनम् । वैदिकप्राचीनानां मते
वेदोदयकाले सजातीयोच्चारणाभावात्तदपेक्षानपेक्षा-
विचारस्यानवकाशात्सामस्त्येन लक्षणस्यासिद्धिः । पुरुष-
प्रयत्नाभावोपि दुर्लभ एव । यदि परमेश्वर एव पुरुषस्तर्हि
तेनापि कस्मैचित्कैभ्यश्चिद्वा वेदमुपदेष्टुं प्रयत्नस्तु कृत
एव । काचित्कथञ्चित्प्रेरणापि प्रयत्न एव । जगन्नि-
र्माणे यदि तस्य तपोपेक्षा तर्हि वेदोपदेशेपि तस्यापेक्षा
स्यादेव । परं न वेदः पारमेश्वर इति तु मया पूर्वं
साधितं सिद्धान्तितं च । नास्ति वेदेषु किञ्चिदेवमपूर्व-
ज्ञानं यत्कृते तस्येश्वरकर्तृकत्वकल्पनस्यावश्यकत्वमाप-
तत् । अत ऋग्वेदोपि अन्ये चापि वेदा महर्षिमहाप्रयत्न-
संवाधितमहातरुप्रसूनान्येव । ईश्वरकर्तृकत्वे तेषामीश्वर-
ज्ञानत्वे वापीश्वरबुद्धल्पत्वप्रत्ययप्रसङ्गात् ।

उपनिषदोपि मानवबुद्धिप्रभावं भाषयन्ति । यजु-
वेदेस्त्येको मन्त्रस्तमाश्रित्येवोपनिषदागमः । स चायम्-
“तदेवाग्निस्तदादित्यस्तद् वायुस्तद् चन्द्रमाः । तदेव
शुक्रं तद्ब्रह्मा ता आपः स प्रजापतिः (यजु० ३१ । ३)
इत्यत्र ब्रह्मैकत्वं तद्वितीयत्वं च समर्थितम् । “एषो
ह देवः प्रदिशोनुसर्वाः पूर्वो ह जातः स उ गर्भे अन्तः ।
स एव जातः स जनिष्यमाणः प्रत्यङ् जनास्तिष्ठति
सर्वतोमुखः” (३२ । ४) । इत्यनेन ब्रह्मणः सर्वव्याप-
कत्वं समर्थितम् । “यस्माज्जातं न पुरा किं च नैव य
आबभूव भुवनानि विश्वा” (३२ । ५) इत्याद्युक्तं
तच्च “तच्च एतच्च बभूव” इत्याद्युपनिषद्वचनेन सहैक्यं
साधयति । “वैनस्तत्पश्यन्निहितं गुहा सद्यत्र विश्वं
भवत्येकनीडम् । तस्मिन्निदं सं च वि चैति सर्वं स
ओतः प्रोतश्च विभूः प्रजासु ।” (यजु० ३ । ८)
इत्यादि तत्कृत्वा तदनुप्राविशदित्याद्युपनिषद्वचसा सहसा
साम्यमेति । “यस्तानि वेद स पितुष्पितासत्” (यजु०
३२ । ९) इत्यत्र ब्रह्मज्ञानाद्ब्रह्मभवनं समर्थितम् ।
“आत्मनात्मानमभिसंविवेश” (यजु० ३२ । ११) अत्र

जीवस्य ब्रह्माभावापत्तिरुक्ता सा च “ब्रह्मैव सन् ब्रह्मा-
प्येति” इत्युपनिषद्वचनेन सह साम्यं गच्छति । ‘ऋतस्य
तन्तुं विततं विचृत्य तदपश्यत् तदासीत्’ (यजु० ३२ ।
१२) इत्यत्र सर्वोपनिषदां मूलमनुभूतं भवति । अतो
नोपनिषदो वैदिक्यः ।

ननु यदि वेदे एव भेदवादोभेदवादश्च जीवब्रह्मणो-
रल्लिखितौ समर्थितौ च तदा महती विनष्टिः । परस्परं
विरुद्धावेवैतौ वादौ । न विरुद्धौ । क्रमोपेक्षितः यथा
बालानाम् अ क च ट त पेत्यादयो वर्णाः पार्थक्येन
बोधिता एव तेषां कल्याणाय भवन्ति । एवं गार्हस्थ्ये
प्रवृत्तानां कामकमनीयकामिनीकान्तानां भेदवादस्त-
द्विरक्तानामभेदवादः । बुभुक्षूणां भेदवादो मुमुक्षूणां
चाभेदवाद-इति सिद्धान्तः । न हि सर्वे जीवा ब्रह्मज्ञाना-
धिकारिणः । येषामधिकारो ज्ञानसत्यतपस्तिष्ठित्वादि-
भिरुपजायते तेषामभेदवादो नैसर्गिकः । येषां च धन-
धरणीरमणीप्रभृतिष्वेव जागत्केषु वस्तुषु प्रवृत्तिस्तेषां
द्वैतवादः । अधिकारचर्चेयम् । ये येषामधिकारिणस्तेभ्य
स्तान्येव रोचन्ते ते च तेष्वेव रमन्ते च ।

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।
सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विचिकित्सति ॥

(४० । ६)

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।
तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥

(४० । ७)

इत्यादिषु वेदमन्त्रेषु ब्रह्मैकत्ववाद आत्मवादो
वोपदिष्टः ।

छान्दोग्योपनिषद्बृहदारण्यकोपनिषच्च जीवब्रह्म-
कत्वसमर्थने महान्तमायासं सम्पादयतः । यद्यपि बहुषु
स्थलेषुभयोरेवोपनिषदोः स्खलनं जातं तेन न साकल्येन
मनीषितफलावाप्तिः संजाता तथापि तयोः श्रमस्त्ववश्यं
प्रशंसनीय एव । यद्यपि ततोऽन्यासूपनिषत्सु चापि
विषयेस्मिन्प्रयासा जाता एव । यत्रैते द्वे उपनिषदौ
भयाद्वा संकोचाद्वा ज्ञानाद्वा न विस्पष्टं वक्तुमशक्नुतां
तत्र मुण्डकोपनिषदा स्वीयेन तेजसा तयोस्त्रुटिनिरा-
कृता । एतत्तु सत्यमेव, उपनिषदां प्रयासोद्वैतवादं

प्रस्थापयितुम् । परं न सर्वासां कृतार्थता जाता । यत्रैकयोपनिषदा नैष्कल्यमनुभूतं तत्रापरया साफल्यमधिगतम् । यथा बृहदारण्यके प्रथमाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे 'आत्मेदमग्र आसीत्' इत्युक्तम् । आत्मातिरिक्तं किञ्चदन्यन्नापश्यदितितदर्थः । इयमुक्तिस्तु नासङ्गतिं गच्छति । परन्तु यदि न किमप्यात्मनोन्यदासीत् तर्हि "तदिदं तर्ह्यव्याकृतमासीत् (१ । ४ । ७) इत्यत्र तदिदं शब्दाभ्यां किं ग्राह्यम् ? अवश्यं जगदेव । तर्हि जगन्निर्माणात्पूर्वं कुतस्तस्य सत्ता कुतो वा नामरूपविचारः । अत्रास्या उपनिषदः स्खलनमेव ।

स योन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाण ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यतीश्वरो ह तथैव स्यात् । अत्रेश्वरशब्दश्रुतेरात्मनोन्य एव कश्चनेश्वर इति प्रतीयते । परमुपनिषदां मते ब्राह्मणोन्यस्येश्वरस्याभावादब्रह्मणि च कस्या अपि क्रियाया असम्भवादोधनक्रियाया अप्यसम्भवादेवात्रेश्वरशब्दो न प्रसिद्धेश्वरवाचकः किन्त्वव्ययपदमिदमत्र विभक्तिप्रतिरूपकम् ।

इतः परमभेदवादो विचारणीयः । भेदस्य विजातीयत्वं दित्वसंख्या च प्रयोजकतां निर्वाहयतः । परं कयोरभेद इति विचारणीयम् । जीवब्रह्मणोरित्युत्तरम् । यदि ब्रह्मैव जीवभावं प्राप्तं तर्हि ब्रह्मणोरेवाभेदो वक्तव्यो न तु जीवब्रह्मणोः । जीवो नातिरिच्यते ब्रह्मणः । यदि काल्पनिको जीवस्तर्हि काल्पनिकवास्तविकयोरभेदो न भवितुमर्हति । यदि व्यावहारिको जीवस्तदापि व्यावहारिकवास्तविकयोर्नाभेदः । यद्यौपाधिको जीवस्तदापि औपाधिकनिरुपाधिकयोर्नाभेदः । विरूपयोर्नाभेद इतिसिद्धान्तः । जीवोल्पज्ञो ब्रह्मा सर्वज्ञम् । अल्पज्ञसर्वज्ञयोर्नाभेदः । जीवोल्पशक्तिर्ब्रह्माभेदशक्तिः । मेयामेदशक्तिमतोरपि नाभेदः । जीवो बद्धो ब्रह्मा-बद्धम् । बद्धमुक्तयोर्नाभेदः । न बद्धावस्थामतिक्रम्या-बद्धो भवन्नेव जीवस्य ब्रह्मणश्चाभेद इति वाच्यम् । अबद्धो भवञ्जीवो यदि न जीवस्तर्हि ब्रह्मणोरभेद इति स्वीकृते ब्रह्मणि द्वैतापत्तिः । यदि मुक्तः सन्नप्यावरणवशाज्जीव एव तर्हि तत्रैव सिद्धान्तहानिः । दोषस्तु स एव कथं जीवब्रह्मणोरल्पज्ञसर्वज्ञयोरभेद इति । षडस्माकमनादय इति जीवभावस्यानादित्वे तस्यान्तो दुर्लभः । यद्युच्यते न स दुर्लभस्तत्र सान्तत्व-

स्याङ्गीकारादिति तन्न युक्तम् । अनादेः सान्तस्य च पदार्थस्य दुर्लभत्वात् । स च न दुर्लभः । घटप्रागभावस्यानादित्वेपि जाते घटे नित्यत्वस्वीकारात् । सामान्य-घटप्रागभावस्य कल्पयितुमशक्यत्वात् ।

वस्तुतस्तु प्रागभावः कस्याप्यस्त्येव नहि । नाभावाद्भावोत्पत्तिर्जायते । इह मृदि घट उत्पत्स्यत इति प्रसिद्धिस्तु स्थूलघटविषयिणी । सूक्ष्मघटस्तु तत्र विद्यत एव । यदि सूक्ष्मघटस्तन्मृत्तिकायां न स्यात् स्थूलघटो नैवोत्पद्येत । अतः प्रागभावस्यास्वीकारान्नास्त्येव कश्चिदनादिसान्तपदार्थः । न चाविद्यैवतादृक्पदार्थो विद्यते कथं नास्तीत्युच्यते । सत्यम् । अद्वैतवेदान्ति-स्वीकृताविद्याया एवाभावात् ।

किं चाविद्यायाः किञ्चित्सर्वमान्यं लक्षणं न विद्यते । अनित्याशुचिदुःखानात्मसु नित्यशुचिसुखात्मख्यातिरविद्या (२।५) इति पतञ्जलिः । यदेव पररूपादर्शनं सैवाविद्येति, असत्प्रकाशनशक्तिरविद्येति च शाङ्कराः । दूरत्वपित्तदोषेत्यादीन्द्रियदोषजन्यो बुद्धि-विशेषोविद्येतिप्रशस्तपादाः । एवं चाविद्याया दुर्निर्वचनीयत्वान्न तत्रादरो धीधनानाम् । किं चाविद्याया अनादित्वे सृष्टेरादौ तस्या आश्रयः कः ? तदानीं तु न शरीरम् । न मनः । न वा बुद्धिः । किमाश्रित्या-विद्या तदानीमवतिष्ठते । न ब्रह्माश्रित्य सर्वदोषकोष-विरहिणि ब्रह्मणि तस्या नितान्तं प्रसराभावः । न जीवम् । निराकारे नीरूपे तदाश्रयत्वासम्भवात् । किं च परमते विद्यावशादेव ब्रह्मणो जीवत्वम् । अविद्याया अभावाज्जीवाभावान्न तस्याः कोप्याश्रयः । न च मनस आमुक्तिस्थायित्वान्न आश्रित्येवाविद्याया अवस्थानमितिवाच्यम् । आमुक्तिस्थायित्वं मनस इति केनालोक्तम् । मनसोपि जन्यत्वाच्छरीरेण सहैव तस्याप्यपगमः । लिंगशरीरं काल्पनिकम् । अतोविद्याया अनादित्वकल्पनम्, आमुक्ति मनोबुद्ध्यादीनां कल्पनम्, मनोबुद्ध्यादिषु चाविद्याया आधारकल्पनं सर्वं सर्वमिथ्यात्ववादिनां मिथ्यैवेति मन्तव्यम् । कामः सङ्कल्पो विचिकित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृतिर्हीर्षोभीरित्येत्सर्वं मन एवेति (बृह० १।५।३) श्रुतेर्मनसः स्वरूपैकत्वाभावाच्छ्रद्धादीनां चाल्पकालस्थायित्वान्न मनसो नित्यत्वम् । मनो विभु विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्कालवत् ।

यद्वा मनो विभु ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वादा-
त्मवत् इत्युपस्करः । निस्पर्शमण्विति न्यायमञ्जरी ।
एवं च मनःस्वरूपस्याद्यावध्यनिर्णीतत्वान्मनोविषये न
किञ्चिन्मतं स्थैर्यं भजते । तदस्तित्वे तु न विवादः
स्वरूपे एव विसंवादः । तदास्ति तदित्यत्र न विप्रति-
पत्तिः । यद्यपि “मनसः परमाणुतां वदन्तः कथमद्यापि
न तार्किकास्त्रपन्ते । कनकाचलजित्वरस्तनीनां रम-
णीनां यत्र संनिवासः ॥” इति क्वचित्केन श्लोकेन
मनोणुपरिमाणवादिनामुपहासो विलासमापादितस्तथापि
तत्रैव तथ्यत्वं प्रतिभाति । तत्सहचरितबुद्धिचित्ता-
हङ्कारादीनामपि निर्विवादमणुत्वस्वीकारात् ।

अस्त्वेतत् । किमप्यन्यत्तत्त्वमालोच्यते । छान्दोग्ये
चतुर्थेऽध्याये जावालकथा जीवति । जाबालो गौतम-
मुपसन्नः । ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्त-
मिति स उवाच । गौतमस्तमुपनीय कृशानामबलानां
चतुःशता गा निराकृत्योवाच, इमाः सोम्यानुव्रजेति ।
ता अभिप्रस्थायन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति । स वर्ष-
गणं प्रोवासा । ता यदा सहस्रं सम्पेदुः, ऋषभोभ्युवाद
सत्यकाम प्राप्ताः सहस्रं स्मः । प्रापय न आचार्य-
कुलमिति । ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणोति प्रतिज्ञाय
स्वयमृषभोवदत् प्राची दिक्कला, प्रतीची दिक्कले-
त्यादि । एवं चतुष्कलस्य ब्रह्मण उपदेशः सम्पन्नः ।
आचार्यकुलं प्राप्तं सत्यकाममाचार्योभ्युवाद “ब्रह्म-
विदिव सोम्य भासि” इति । दिक्कलादिज्ञानेनैव तस्य
ब्रह्मवित्त्वं सम्पन्नम् । अस्या उपनिषद इदमपि ब्रह्म-
ज्ञानम् । तच्चेदानीं बालपुस्तकेषूपलभ्यते ।

छान्दोग्ये चतुर्थेऽध्याये विद्यत आख्यायिका जान-
श्रुतेः पौत्रायणस्य । स च महता प्रयत्नेन नाम्ना ख्यातं
रैक्वं प्राप । षट्शतानि गवां निष्कम् अश्वतररीरथमा-
दाय तमभ्युवाद सर्वमेतत्त्वदर्थं मयानीतम् । त्वं च
मां तां देवतां शाधि यां त्वमुपास्स इति । स च
क्रुद्धस्तं तदानीतं च सर्वं प्रतिख्यातवान् । जानश्रुतिः
स्वपुरमागत्य सहस्रं गवां निष्कम् अश्वतररीरथं दुहितरं
च स्वामादाय पुनस्तत्समीपं गत्वोवाच त्वदर्थं सर्वमिदं
मयानीतमियं मदीया दुहिता च तव जाया भविष्यति
निवासार्थं ग्रामं च दास्यामि । “मामनुशाधि भगवः”
इति च प्रार्थयाञ्चक्रे । तदा तेन संवर्गविद्योपदिदिशे ।

सा च मूलतोनिश्चिता । अत एव वायुर्वाव संवर्गः ।
प्राणो वाव संवर्गः । तौ वा एतौ द्वौ संवर्गौ” इत्यादिकं
तस्मै स उपदिदेश । नेयं ब्रह्मविद्या । लौकिकी
खल्वियम् ।

कामलायनायोपकोसलाय सत्यकामो जाबाल
उपदिदेश प्राणो ब्रह्म कं ब्रह्म खं ब्रह्मेति । यदोपकोस-
लोब्रवीत् जानाम्येवाहं प्राणं कं च खं च तु न विजा-
नामि । तदा स उपदिष्टो यदेव कं तदेव खं यदेव खं
तदेव कमिति । ततः परमाकाशस्याप्युपदेशः । कीदृशीयं
ब्रह्मविद्येति नावगन्तुं शक्यते केनापि ।

पञ्चमेऽध्याये एकादशखण्डे प्राचीनशालादीनां समेत्य
मीमांसा । को न आत्मा किं ब्रह्मेति । अस्माकमात्मा
कः ब्रह्म च किमिति मीमांसां चक्रुः । अत्रात्मैव ब्रह्म
ब्रह्मैवात्मेति न प्रश्नद्वयं क आत्मा किं च ब्रह्मेत्या-
कारकम् । अत एव न इतिषष्टीबहुवचनस्य नासङ्गतिः ।
अस्मिन्प्रकरणेपि नास्ति ब्रह्मोपासनं न वास्ति ब्रह्मो-
पासनफलम् ।

षष्ठेऽध्याये श्वेतकेतुरारुणेयः पित्रा विसृष्टो गुरुकुलं
द्वादशवर्षाण्युवास । स सर्वान्वेदानधीत्य महामना
अनूचानमानी स्तब्ध एयाय । पिता तं परीक्षिष्यथा
पप्रच्छ तमादेशं येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं
विज्ञातमिति । श्वेतकेतुरस्य प्रश्नस्योत्तरं न ज्ञातवान् ।
अतः पितरमेवापृच्छत्स ‘कथं नु भगवः स आदेशो
भवतीति’ । पित्रोक्तम् यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं
मृन्मयं विज्ञातं स्यात्, वाचारम्भणं विकारो नामधेयं
मृत्तिकेत्येव सत्यम् । एवं सोम्य स आदेशो भवतीति ।
आदेश इत्यत्र ब्रह्म । पुत्रेणोक्तम्—न वै नूनं भगवन्तस्त
एतदवेदिषुः । यद् हि एतदवेदिष्यन् कथं मे
नावक्ष्यन्ति । भगवानेवैतद्ब्रवीत्विति । अत्रैतद्
हृदयम् । इदमाख्यातं वेदनिन्दामधिकृत्योत्थापितम् ।
द्वादशवर्षपर्यन्तं वेदानधीत्य स आगतो न च विज्ञात-
वास्तत्त्वं येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवतीत्यादि ।
वेदाध्ययनेन न तत्त्वपरिचितिर्भवतीत्यत्राशयः । ब्रह्म-
ज्ञानेनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतं भवतीत्यादि कथनं
न वहति कथंचिदप्यौचित्यम् । ब्रह्मज्ञानेन न भवति
भौगोलिकं ज्ञानं न वा खागोलिकं ज्ञानम् । ब्रह्मज्ञानेन
केवलं जगद्वन्धनप्रक्षालनं भवति । न किमप्यन्यत् ।

न हि ब्रह्मज्ञानेन कश्चिन्नैयायिको भवति वैयाकरणो वा । ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवतीत्यौपनिषदसिद्धान्तानुसारेण न किञ्चिदविज्ञातं विज्ञातं भवतीति । किं च दृष्टान्त एवात्राशुद्धः । यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति तु सत्यम् । परमेकेन मृत्पिण्डज्ञानेन सौवर्णिकं पिण्डं नावगतं भवति । न वा न्यायशास्त्रम् । आदेशश्रवणेन न व्याकरणज्ञानं कस्यापि भवति । अतस्तच्छ्रवणेन श्रुतं भवत्यश्रुतं मतं भवत्यमतमिति न तात्त्विकं मतम् । ब्रह्मज्ञानेनान्यसर्वज्ञानस्य नैरर्थक्यमेव तेन वाक्येन प्रख्याप्यते । एष एव परमार्थः । ब्रह्मज्ञानायैव श्रमः कार्यः । तदेव कल्याणप्रदम् । नान्यदित्येवात्र परमार्थः । किं च यदीदं मतं स्यात् सर्वमेव जगद्ब्रह्मैवेति । ब्रह्मातिरिक्तं किमपि नास्त्यत्रेति च तदादेशज्ञानेन अश्रुतं ब्रह्म श्रुतं भवति, अमतं ब्रह्म मतं भवतीत्यादि च तदा ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्म ज्ञातं भवतीतिवचनमेव दुर्वचनम् । ब्रह्मज्ञानेन ब्रह्मावगतिरित्यपसिद्धान्तः । अज्ञाननिवृत्त्या स्वरूपावगतिर्भवतीत्येव वाच्यम् । नानयोपनिषद्वाचा तदुच्यते । नात्रापि किञ्चिन्निगूढं रहस्यमवबोध्यते ।

अत्रैव द्वितीयस्मिन् खण्डे “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्युक्तवानुपदमेव ब्रूते “एक आहुरसदेवेदमग्र आसीत्” इति । परमस्य मतस्य तत्क्षणमेव खण्डनं कृतं “कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यात्, कथमसतः सज्जायेते”ति । सिद्धान्तितं च “सत् तु एव सोम्येदमग्र आसीत्” इति । तच्चैकमेव । अत एवाद्वितीयं चेति । भवतु, तत् असीत् । सङ्कल्पबलेन च तत्तेजो-सृजत् तदपोसृजत् । अद्भ्यश्चान्तम् । इत्येवं तेजो-बन्नादीनां निरूपणं प्रतिज्ञाविरुद्धं प्रकरणविरुद्धं च । तमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमित्येव श्वेतकेतुप्रश्नशरीरम् । आदिश्यते सर्वैरित्यादेशो ब्रह्म । तद् ब्रह्म त्वं तं त्वदाचार्यमप्राक्षीर्नवेति यदादेशज्ञानेन सर्वमवगतं भवतीत्येव प्रश्नशरीरमिति सुस्पष्टम् । न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुः यद् हि एतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन् इति । भगवांस्तु एव तद् ब्रवीतु, इति । अनेन प्रघट्टकेन स्पष्टमवगम्यते ब्रह्मैवात्र पिपृच्छिषितम् । तस्योत्तरं च—सदेव सोम्येदमग्र आसीत् एकमेवा-

द्वितीयमित्येव पर्याप्तम् । तस्मादसतः सज्जायत इति प्रश्नादधिकमुत्तरम् । अत इतः परमन्यत्सर्वमस्मिन्प्रकरणे नौपनिषदमिति विवेकः । सर्ववेदाधिगमेपि न त्वयाधिगतं ब्रह्मस्वरूपं तत्तु त्वया पृष्ठेन मया त्वत्पित्रावबोध्यते “सोम्य, सदेवासीत्, एकमेवासीत् अद्वितीयमेवासीत् । अग्र आसीदि”त्यनेन ब्रह्मणः कस्यचित्पूर्वभवनं निषिध्यते ।

अस्मिन्नेवाध्याये तत्त्वमसीति तत्त्वमवबोधितं पित्रा स्वपुत्राय श्वेतकेतवे । अष्टमे खण्डे षष्ठ्यां श्रुतावुक्तमन्ते—“तेजः परस्यां देवतायाम्” इति । अत्र परा देवता ब्रह्मैव । तदेवोद्दिश्य ततः परमेवोक्तं “स य एषोणिमा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा, तत् त्वम् असि श्वेतकेतो इति” तत्त्वमसीति विचार्यते । नवमखण्डारम्भ उक्तम् ‘यथा सोम्य मधु मधुकृतो नि-स्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान् समवहारमेकतां रसं गमयन्ति । ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्मि, अमुष्याहं वृक्षस्य रसोस्मीति । एवं खलु सोम्येमाः सर्वा प्रजाः सति सम्पद्यान् विदुः सात सम्पद्यामह इति ।’ अत्र विषमो दृष्टान्तः । रसा जडाः । एकीभूता बहुविधा रसा यदि नात्मानं विदुर्न तत्राश्चर्यम् । जडेषु न भवति वेत्तृत्वम् । तत्रापि स्वस्य । यदि जीवा एकीभूता ब्रह्मभावं गच्छन्ति न चात्मानं ततः परं विदन्ति तर्हि ते कुतः समायाता इति प्रश्नः । जीवास्तु चेतनाः । ज्ञानवन्तो हि चेतना भवन्ति । एकीभूतेषु तेषु कथं न भवति ज्ञानमहं जीव आसमित्यपि महान् प्रश्नः “अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति, द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति, तृतीयां जहात्यथ सा शुष्यति, सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति” अनया श्रुत्या न भवति स्पष्टं जीवस्य परिमाणं कीदृशमभिप्रेतम् । जैनशासनसम्मतं मध्यमपरिमाणं तस्येति विज्ञातं भवति । यद्यणुपरिमाणं स्यात् न क्रमेण शाखा-हानं स्यात् । विभुत्वेपि तस्य तथैव विज्ञेयम् । मध्यममेव परिमाणमवशिष्यते जीवस्य । तत्तु सर्वार्यशास्त्र-विरुद्धम् । “सत आगम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्यन् विदुः सत आगच्छामह इति” तत्रापि न कारणाव-गतिः एकत्वमापन्नो रसो नात्मानं विजानाति तत्र तस्य

जडत्वं हेतुः । न जीवा जडाः । कथं न भवति तेषां ज्ञानं वयमितः समागच्छाम इति ? भवतु नाम ।

“जीवापेतं वाच किलेदं म्रियते न जीवो म्रियते” इत्यनेन जीवो मरणधर्मेति प्रतिपाद्य “स य एषोणिमा, एतदात्म्यमिदं सर्वमित्युवतमेकादशे खण्डेस्मिन्नेवाध्याये । अत्र जीवो न म्रियत इत्युपदेशेन सह स एषोणिमेत्यादिकथनस्य नास्ति काचन संगतिः । जीवो न म्रियते ततः किमितिप्रश्नस्यैव यद्युत्तरमेतत्स य एषोणिमेत्यादि तर्हि जीवात्मनोः कश्चित्कथञ्चिद्भेदोवगम्यते न तु जीव-ब्रह्मणोः । आत्मशब्देनात्र ब्रह्मैवावबोधनीयं तर्हि जीव-स्वरूपयोः को भेद इति स्पष्टमुपनिषदा बोधनीयं परं नात्र तथा जातम् । अत्र तच्छब्देन ब्रह्मैव जिघृक्षितं तर्हि कथं न ब्रह्मशब्द एव विस्पष्टप्रतिपत्त्यर्थं प्रयुक्त इति न ज्ञायते ।

षष्ठाध्यायान्ते श्रीशङ्कराचार्याः कथयन्ति—यदात्माभिसन्ध्यनभिसन्धिकृते मोक्षबन्धने यच्च मूलं जगतो यदायतना यत्प्रतिष्ठाश्च सर्वाः प्रजा यदात्मकं च सर्वं यच्चाजममृतयभयं शिवमद्वितीयं तत्सत्यं स आत्मा तव । अतस्तत्त्वमसीति । स आत्मा तवेतिकथनेन तदात्मनोश्च स्पष्टतया भेदावगतिर्भवति, कथं तर्ह्यतस्तत्त्वमसीति वाक्यस्य सङ्गतिरिति न ज्ञातुं शक्यम् । श्वेतकेतुना स्वब्राह्मणगुरोर्यन्नाधिगतं तत्त्वपितुः सकाशादधिगतमिति सत्यं चेत् तर्हि अनेन षष्ठाध्यायेन केवलं गुरोरज्ञानं श्वेतकेतोः पितुर्ज्ञानमेव प्रदर्शितम् । यदि श्वेतकेतुः क्षत्रियस्तर्हि ब्राह्मणस्य ब्रह्मानवबोध-प्रयुक्ता निन्दापि प्रदर्शिता भवति ।

छान्दोग्ये सप्तमाध्याये सनत्कुमारनारदयोः संवादः । कस्याप्यधिजिगीषया शास्त्रस्य नारदः सनत्कुमारमुपससाद । सनत्कुमारेण नारद उक्तः, त्वं यज्जानासि तन्मां श्रावय । ततस्त्वं किं न जानासीति विज्ञाय तदेवावशिष्टं त्वज्ज्ञानार्थमुपदेक्ष्यामीति । नारद उवाच—ऋग्वेदं भगवोध्येमि यजुर्वेदं सामवेद-माथर्वणं चतुर्थम्, इतिहासपुराणं पञ्चमम्, वेदानां वेदं, पित्र्यं राशिं देवं निर्धि वाकोवाक्यम् एकायनं देव-विद्यां ब्रह्मविद्यां भूतविद्यां क्षत्रविद्यां नक्षत्रविद्यां सर्प-देवजनविद्याम् एतद्भगवोध्येमीति । आथर्वणं चतुर्थ-मिहोक्तम् । चतुर्थग्रहणेन तस्य वेदत्रयनन्तरं प्राकट्यं

वा निर्माणं वा श्रुतिर्वेत्यादि गम्यते । इतिहासपुराणं पञ्चममितिवदन्त्योपनिषदेतिहासस्यापि पुराणस्यापि वेदत्वं प्रतिपादयितुं प्रयत्न्यते । तेनेदमप्यवगन्तुं शक्यते तदानीं वेदेषु नातीव श्रद्धा विदुषामासीदिति । यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य वेदत्वं तदानीं प्रतिपादयितुं शक्यमेवासीदिति । यदीतिहासशब्देन भारतं पुराण-शब्देन च पञ्चपुराणादि विवक्षितं तदास्या उपनिषदो महाभारतरचनानन्तरं रचनेति स्पष्टमेव परिज्ञायते । वेदानां वेदमित्यत्र वेदशब्देन व्याकरणमेवेष्टं चेत्तदापि वेदानामवमाननार्थमेवायं प्रयोगः ।

किं च “सोहं भगवो मन्त्रविदेवास्मि नामवित्” अनेनापि वेदनिन्दा प्रस्तुता । “न हि ऋगादिमन्त्रैरात्मा ज्ञायत” इतिवेदने एवास्य वाक्यस्य तात्पर्यम् । “तरति शोकमात्मवित्” इत्येव मया भगवद्दृशेभ्यो विद्वद्भ्यः श्रुतम् । आत्मज्ञानप्रदानेन मां शोकस्य पारं तारय-त्विति नारदाभ्यर्थना ।

अत्र सनत्कुमार आह एतन्नामोपासना । नाम्नो भूयोस्ति वाक् । वाचो भूयो मनः । मनो ह्यात्मा । मनो हि लोकः । मनो हि ब्रह्म । इतिमनःप्रशंसा । मनसो भूयान्संकल्पः । यद्वातद्वावादिन्युपनिदाह मनसो भूयान् सङ्कल्पः । आत्मनो भूयान्संकल्पो ब्रह्मणोपि भूयान्संकल्प इत्येवात्र बोधितं भवति । चतुर्थखण्डान्त आह “स यः सङ्कल्पं ब्रह्मेत्युपास्ते” इत्यत्र सङ्कल्पोपि ब्रह्म । सङ्कल्पाद्भूयश्चित्तम् । चित्ताद्भूयो ध्यानम् । ध्यानाद्भूयो विज्ञानम् । बलं हि विज्ञानाद्भूयः । अन्तं बलाद्भूयः । आपोन्नाद्भूयः । तेजोद्भूयो भूयः । आकाशस्तेजसो भूयान् । स्मरः (स्मरणम्) आकाशाद्भूयान् । आशा स्मराद्भूयान् । आशायाः प्राणो भूयान् । अत्र क्रमानुसारेण नामादिसप्तदशापेक्षयाष्टादशस्य प्राणस्यैव भूयस्त्वमभिहितम् । परिश्रान्तः परिव्रजन्तश्च नारद आह सत्यं भगवो विजिज्ञास इति । विज्ञानं भगवो विजिज्ञास इति । मतिं भगवो विजिज्ञासे श्रद्धां निष्ठां कृतिं सुखं भूमानं विजिज्ञास इति । महिमानं विशिनष्टि “यत्र नान्यत्पश्यति नान्य-च्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमेति” । स कस्मिन्प्र-तिष्ठितः” इति प्रश्नस्योत्तरमाह “स्वे महिम्नि” इति । किंचिद्विचार्य पुनराह “यदि वा न महिम्नि”

इति । भूमानाश्रय एवेतिसन्दर्भार्थः । स च ब्रह्मतत्त्व-
विहीनः ।

एतदध्यायान्ते स्वातन्त्र्येणोक्तं श्रूयते—“आहार-
शुद्धौ सत्त्वशुद्धिः । सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः । स्मृतिलम्बे
सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः” इति । अत्राहारशब्दो न
भोजनार्थकः । किन्तु आह्नियन्ते विषया यैस्ते आहारा
इन्द्रियाणि । तेषां शुद्धौ सत्त्वस्यान्तःकरणस्य शुद्धिः ।
तच्छुद्धौ च ध्रुवा निश्चला स्मृतिर्ब्रह्मस्मृतिरित्यर्थः ।
ततश्च सर्वग्रन्थीनां सर्वशोकानां विप्रमोक्षो दूरीभावः ।
अयमेव तात्त्विक उपदेशोस्यामुपनिषदि ।

स्वातन्त्र्येणैव पुनर्बोधयति उपनिषत्कारः—“तस्मै
मृदितकषायाय तमसस्पारं दर्शयति भगवान्स-
नत्कुमार” इति । तत एव तं स्कन्द इत्याचक्षते
विद्वांसः । स्कन्दयति गमयति शोषयति सर्वाण्येव
तमांसीति स्तद । स्कन्दिर् गतिशोषणयोः ।

छान्दोग्येष्टमेध्याये “तदन्वेष्टव्यं तद्वाव विजिज्ञा-
सितव्यमिति” प्रतिपादितम् । तच्छब्देन जिघृक्षित-
माह—“यदिदम् अस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं
वेश्म । दहरोस्मिन्नन्तराकाशः । तस्मिन् यत्, तत्”
इति । अस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे, दहरं सूक्ष्मं पुण्डरीकं
पुण्डरीकाकारं वेश्म । अस्मिन् पुण्डरीकाकारे वेश्मनि
दहरः सूक्ष्म आकाशोवकाशः । तस्मिन्नाकाशे यदन्तः
मध्ये यत् । तदन्वेष्टव्यम् । अतिसूक्ष्मं तत्त्वं ब्रह्मे-
त्युक्तम् । तच्च न बहिरन्वेष्टव्यम्, अन्तरेवान्वेष्ट-
व्यम् । अर्के चेन्मधु विन्देत किमर्थं पर्वतं व्रजेदिति-
न्यायात् । अनेन ब्रह्मप्राप्तेर्बाह्यसाधनानि निषिद्धानि ।

अन्तस्तदन्वेष्टव्यमिति सत्यम् । परन्तु तदिति
किम् ? तच्छब्देन किं जिघृक्षितमिति प्रश्नः । “किं
तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यं यद्वाव विजिज्ञासितव्य-
मिति” । यद्येतादृशी शङ्का स्यात्तदा—“स ब्रूयात्,
नास्य जरयैतज्जीर्यति, न वधेनास्य हन्यते । एत-
त्सत्यं ब्रह्मपुरम् । अस्मिन् कामाः समाहिताः ।” अस्य
ब्रह्मपुरस्य शरीरस्य जरया नैतद् जीर्यति । शरीरेण
सोसम्बद्ध इतिभावः । अस्य शरीरस्य वधेन न स
हन्यते । नित्यत्वादवध्य एवासी । अशरीरत्वाच्चापि
तथा । अत एतदेव सत्यं कदाप्यबाधितं ब्रह्मपुरम् ।

ब्रह्मणः पुरं ब्रह्मपुरम् । अत्र “एतत्” पदेनात्मा
ग्राह्यो न ब्रह्म । आत्मेव सत्यं ब्रह्मणः पुरम् । किं
चैतच्छब्दः कञ्चन विशिष्टमात्मानमाह । अत एवो-
च्यते “अस्मिन्कामाः समाहिताः” इति । यदात्मतत्त्वं
ब्रह्मणः पुरं तेन तु समाहितकामेनैव भवितव्यम् । एष
ब्रह्मपुरीभूत आत्मापहतपाप्मा जायते । “विजरो
विमृत्युरिति द्वाभ्यां स्वरूपमुक्तं भवत्यात्मनः ।
“विशोकः” शरीरसम्बन्धाज्जायमानस्य शोकस्यापसू-
तत्वात्स विशोको भवति । “विजिघत्सः” “अपिपासः”
‘इत्याभ्यामपि पदाभ्यां पूर्वावस्था समाप्तिरात्मनः
सूच्यते । “सत्यकामः” “सत्यसङ्कल्प” इत्यात्मनः
स्वाभाविक्यवस्था बोध्यते । उपनिषदाचार्यः स्वहृदयं
सर्वथा स्पष्टं विवरीतुं नाशक्नोत् । एतादृगात्मैव
ब्रह्मतां यातीति तु नोक्तम् । केवलमात्मनः स्वाभा-
विकं स्वरूपं ज्ञानात्परं विवृतिं गतं च स्वरूपमुक्तम् ।

किं च “तद् य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति एतांश्च
सत्यान् कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति,
अथ य इहात्मानमनुविद्य ब्रजन्ति, एतांश्च सत्याम्
कामान्, तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति” ।
एतत्सर्वं ब्रह्मणदृष्ट्योक्तम् । न तु तात्त्विकमेतद्वचनम्
स्वरूपानुभूत्यनन्तरं नात्मनः कस्मिन्नपि लोके
कामचारः सम्भाव्यते । कामानामेव समाप्तैः यद्यव-
शिष्ट एव कामो न तर्हि स्वरूपावगतिः । ‘अनृतेन
हि प्रत्यूढा’ इतीयमेव दशा तदा ह्यात्मनाम् ।

किं च, “अथ य एष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात्स-
मुत्थाय परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते,
एष आत्मेति होवाच ।” सम्यक् प्रसादश्चित्तशुद्धिर्यस्य
स य एष आत्मा अस्माच्छरीरात्समुत्थाय वियुज्य शरीरं
त्यक्त्वेत्यर्थः । परं ज्योतिः उपसम्पद्य स्वरूपं प्राप्ये-
त्यर्थः, “स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यत” इत्यधिकोक्तिः
पुनरुक्तिश्चापि । अथवानुवादमात्रमेतत् । “एष आत्मे”-
त्यनेनात्मस्वरूपमभिहितम् । ततः परम्—“एतदमृतम्
अभयम् एतद्ब्रह्मेति” इत्यनेनात्मनो ब्रह्मत्वमभिहि-
तम् । एतेनावगम्यते नास्ति किञ्चिद् ब्रह्मतत्त्वं
पृथक् । आत्मेव शरीरधर्मात्पृथग्भूय परं ज्योतिरुपसद्य
ब्रह्मनाम्नाभिधीयत इत्येव प्रतिभाति । तदेवोक्तम्
“तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ।”

“ब्रह्मेतिनाम्ना प्रथितस्यात्मनो नाम तदा “सत्य”-मिति भवति । अनेन तु जैनवादः समायातो भवति । नास्ति किञ्चिद् ब्रह्म ज्ञानपरिशुद्धात्मैव ब्रह्मतामेतीति । ततः परं ब्राह्मणरीत्या सत्यशब्दं विवृणोति—“तानि ह वा एतानि त्रीण्यक्षराणि सतीयमिति तद् यत् सत् तत् अमृतम्, अथ यत् ति तन्मर्त्यम्” इत्यादि सर्वं ब्राह्मणमेव नोपनिषत् । आवश्यकमेव स्थलं छान्दोग्यस्येहादाय मया विचारितम् । न हि ब्रह्मविषये किमपि स्पष्टमिहाभिधीयते । अतः परं बृहदारण्यकविचारणा करिष्यते ।

अतः परं बृहदारण्यकोपनिषद् विचार्यते ।

अत्र प्रथमेध्याये द्वितीयस्मिन् ब्राह्मणे प्रारम्भ एवोक्तम्—“नैवेह किञ्चनाग्र आसीत्, मृत्युनैवेदमावृतमासीत् ।” मृत्युशब्दोत्र न सर्वविदितकालधर्मवाचकः किन्तु “अशनाया हि मृत्युः ।” ततः परमस्मिन्नेध्याये चतुर्थे ब्राह्मण उक्तम्—“आत्मैवेदमग्र आसीत् पुरुषविधः” । अत्र पूर्वापरविरोधः । न हि मृत्युशब्देनात्मा, आत्मशब्देन च मृत्युरुच्यते । “अशनाया हि मृत्युः”, “पुरुषविध आत्मा” इत्येवं स्वशब्देनैव निर्वचनम् । परमयं नोपनिषद्गीत्या विवेचनमिहातो नात्र कालक्षेपः कर्तव्यः । ब्रह्मविचार एव कर्तव्यः । न हि ब्राह्मणग्रन्थेन तत्त्वावबोधो भवति । विभिन्नवागेवोपनिषत् । अत एव “ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्” इत्यप्यत्रैवोक्तम् ।

“आत्मानमेव प्रियमुपासीत” इत्यपि तत्रैव ।

“द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे मूर्तं चैवामूर्तं च भर्त्यं चामूर्तं च स्थितं च यच्च सच्च त्यच्च” इत्यनेन ब्रह्मणो रूपद्वयमुक्त्वा विवृणोति—“तदेतन्मूर्तं यदन्यद्वायोश्चान्तरिक्षाच्च, तन्मर्त्यम् एतत्स्थितमेतत्सत्, तस्यैतस्य मूर्तस्यैतस्य मर्तस्यैतस्य स्थितस्यैतस्य” एतत्सर्वं ब्राह्मणरीत्योक्तं सत् न भवति बुद्धिपरिचर्यायै । “ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद” (२।४।५) इति प्रकरणे आत्मैव ब्रह्म । न स्वस्मादन्यकिञ्चिद्बहिर्भूतं पृथक् वा तत्त्वम् ।

“एवं वा अरेस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वीङ्गिरस इतिहासः

पुराणं विद्या उपनिषदः । श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानान्यस्यैवानि सर्वाणि निःश्वसितानि” (२।४।१०) । अत्र वेदपरिगणनावसरेथर्वीङ्गिरस इत्युक्तम् । छान्दोग्ये च “आथर्वणश्चतुर्थः” (७।१।४) इत्युक्तम् । ‘आङ्गिरस’ इत्युक्त्यास्य वेदस्य पाश्चात्यमवबोध्यते । छान्दोग्ये पठितस्य चतुर्थशब्दस्याप्येतदेव तात्पर्यम् । अत एव छान्दोग्ये किं ब्रवीमि भो इति, ऋचः सोम्य यजुषि सामानीति’ (६।७।२) इत्यत्र न श्रूयतेथर्ववेदः ।

“यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति०” (२।४।१४) इतिश्रुतौ “आत्मनोन्यन्न किञ्चनास्ति” इत्येव प्रतिपाद्यते । “आत्मेतरत् किञ्चिदपि नास्ति” इति प्रतिपादन एवात्र प्रयासो बृहदारण्यकस्य ।

पञ्चमे ब्राह्मणे “इयं पृथिवी सर्वेषां भूतानां मधु०” (२।५।१) इत्यत आरभ्य “अयमात्मा सर्वेषां भूतानां मधु० (२।५।१४) इत्यन्तं “यश्चायमस्मिन्मानुषे तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव स योयमात्मेदममृतमिदं सर्वम्” इत्यादि—रीत्यात्मन एवामृतमयत्वं तेजोमयत्वं चावबोधि । आत्मैव ब्रह्मेत्येव तात्पर्यम् ।

“एष त आत्मा सर्वान्तरोतोऽन्यदार्तम्” (३।४।२) अत्रापि स्वात्मनोन्यद् यत् तद् आर्तमित्युपदिष्टवान् याज्ञवल्क्य उषस्ताय । अत्राप्यात्मैव ब्रह्मेति प्रत्यपादि । अत्रैव तृतीयेध्याये सप्तमे ब्राह्मणे आत्मन एव माहात्म्यवर्णनम् । अत्रैवाष्टमे ब्राह्मणे याज्ञवल्क्यवाचकनवी संवादे “कस्मिन्नु खलु आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति” प्रश्नावसरे याज्ञवल्क्य उवाच—“एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति अस्थूलम् अनणु अह्रस्वम् अदीर्घम् अलोहितम्—इत्यादि” । अत्रात्मापेक्षया किञ्चिदन्यत्तत्त्वमक्षरमिति परिज्ञायते । तद्वाचातीतम् । अत एव अस्थूलम् अनणु च । न स्थूलं नाणु । न ह्रस्वं न दीर्घम् । अचक्षुष्कम् । अश्रोत्रम् । अप्राणम् । अमुखम् । इत्येवं रीत्याक्षरतत्त्वमुपदिश्यान्त उक्तं “न तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन” (३।८।८) । न तन्नाश्यं न वा नाशकमित्यनया श्रुत्यावबोध्यते ।

तृतीयाध्यायान्ते ‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्मे’त्युक्तम् ।

चतुर्थध्याये प्रारम्भ एव “वाग्वै सम्राट् परमं ब्रह्म” इत्युक्तम् । “प्राणो वै ब्रह्मेति” इत्यपि तत्रैवोक्तम् । ततः परं ‘चक्षुर्वै ब्रह्म’ ‘श्रोत्रं वै ब्रह्म’ मनो वै ब्रह्म” “हृदयं वै ब्रह्म” इत्याद्युक्तम् । तेन सर्वथावबोध्यते नात्र ब्रह्मस्वरूपनिर्णयो न वा ब्रह्मस्वरूपपरिज्ञानमुप-
 देष्टुरिति । वस्तुतस्तु ब्राह्मणरीत्यायमुपदेश इति सर्व-
 मनिर्णीतमेवात्र ।

चतुर्थध्याये जनकयाज्ञवल्क्यसंवादोपि तत्त्वहीनः । आत्मनोविनाशित्वोपदेशायैव एष उपक्रमः । अस्मिन्ने-
 वाध्याये चतुर्थे ब्राह्मणे ‘स वा अयमात्मा ब्रह्म विज्ञा-
 नमयो मनोमयः प्राणमयश्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवी-
 मयः’ इत्याद्युक्तम् । नात्रापि स्पष्टं स्वरूपमात्मनः ।

नात्र बहु वक्तव्यमवशिष्यते । छान्दोग्यविचारेणैवास्या
 अपि गतार्थता । “आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् ।
 नान्यत्किञ्चन मिषत्” इत्यैतरेयोपनिषदा छान्दोग्यस्य
 सहचारिता द्योत्यते । तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्क्या-
 मन्नं ब्रह्म प्राणो ब्रह्म विज्ञानं ब्रह्मानन्दो ब्रह्मेति वदतै-
 तदुपनिषत्कारेण न ब्रह्मस्वरूपं निश्चित्यावगमितम् ।

“असद्वा इदमग्र आसीत्” इति छान्दोग्यानुस-
 रणम् । “ततो वै सदजायत” इति स्वातन्त्र्येणोक्तिः ।
 छान्दोग्ये तु विचारः कृतः “कथमसतः सज्जायेत”
 इति । नात्र विचारस्पर्शः । एवं च तयास्या अत्र
 विरोधः स्पष्टं प्रतिभाति । “स यश्चायं पुरुषेयश्चा-
 सावादित्ये स एकः । स य एवंविद्-अस्माल्लोकात्प्रेत्य
 एतमानन्दमयमात्मानमुपसंक्रामति” (तै० ब्रह्म०
 अनु० ८) । “असन्नेव स भवति” “असद्ब्रह्मेति
 वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद । सन्तमेनं ततो विदुः”
 (तै० ब्रह्म० अनु० ६) । इति सर्वं परस्परविरुद्ध-
 वचनम् । “तदात्मानं स्वयमकुस्त” (तै० ब्रह्म०
 ७) “पूर्वमसदासीत्ततः सदजायत” इत्युक्त्वा
 “तदात्मानं स्वयमकुस्त” इत्युक्तम् । तदा सज्जन्य-
 नन्तरम् । आत्मानं स्वयमकुस्त । अथवा ‘तदा आत्मानं
 सु अयम् अकुस्त’ इतिपाठः । इति पाठ एव ‘तस्मात्
 तत् सुकृतमुच्यते’ इतिपाठः संगच्छते । ‘यद्वैतसुकृतम्’
 इत्यस्यापि तदैव सङ्गतिः । ‘यदिदं किञ्च तत्सत्य-
 मित्याचक्षते’ (तै० ब्रह्म अनु० ६) । अयमेवार्थः
 ‘असद्वा इदमग्र आसीत् ततो वै सदजायत । तदात्मानं

स्वयमकुस्त तस्मात्तत्सुकृतमुच्यते’ इत्यनेन श्लोकेना-
 भिहितः । ‘अन्नात् पुरुषः’ ‘स वा एष पुरुषोन्नरसमयः’
 (तै० ब्रह्म० १) । अत्र पुरुषशब्दः शरीरवाचकः ।
 आत्मार्थस्वीकारेन्नात्तस्योत्पत्तिः स्वीकर्तव्या स्यात् ।
 सा च प्रायेणोपनिषद्वर्त्मनो विरुद्धा स्यात् । एवं चोप-
 निषदो मनस्विन्यः । अर्थमनर्थं सर्वं वदन्ति ।” सत्यं
 ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन्
 सोऽनुते सर्वान्कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” (तै०
 ब्रह्म० १) इत्यत्र “ब्रह्मणा सह सर्वान् कामानश्नुते”
 इत्युक्त्या ब्रह्मापि कामभोगित्वं भजते । “यतो वा
 इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति ।
 यत्प्रयन्ति अभिसंविशन्ति” इति । इत्यनेन अन्नं प्राणं
 चक्षुः श्रोत्रं मनो वाक् इत्यादिभ्यः सृष्टिरभवदित्युक्तं
 भवति । “विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेपि च ।
 विज्ञानं देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥” ‘विज्ञानं ब्रह्म
 चेद्वेद तस्माच्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे पाप्मनो हित्वा
 सर्वान्कामान्समश्नुते ।’ (तै० ब्रह्म० अनु० ५)
 इत्याभ्यां श्लोकाभ्यां विज्ञानमेव ब्रह्मेत्युक्तम् । परं
 विज्ञानस्यैव यज्ञतत्त्वं कर्मतत्त्वं ज्येष्ठब्रह्म त्वमप्यभि-
 हितम् । ‘तत्त्वमसि’ ‘अहं ब्रह्मास्मि’ ‘विज्ञानं ब्रह्म’
 ‘अयमात्मा ब्रह्म’ ‘असद्ब्रह्म’ ‘अस्ति ब्रह्म’ ‘आनन्दो
 ब्रह्म’ ‘अन्नं ब्रह्म’ ‘प्राणो ब्रह्म’ ‘मनो ब्रह्म’ ‘तपो ब्रह्म’
 ‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ इत्येवमुपनिषन्मते सर्वं ब्रह्मैव ।
 क्वचिदात्मवादः सर्वमात्मैव । क्वचिद्ब्रह्मात्मनोर-
 भेदवादः । एवं बहुधा संगिरमाणानामपि उपनिषदां
 ब्रह्मास्तित्वे कर्मकाण्डजन्यमहाघौघनिवृत्तौ च नानै-
 कमत्यमितिमहानुत्सवः ।

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा
 अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म ।
 एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति मूढा
 जरामृत्यं ते पुनरेवापि यन्ति ॥
 अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः
 स्वयं धीराः पण्डितम्मन्यमानाः ।
 जड्जन्यमानाः परियन्ति मूढा
 अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥ ८ ॥
 अविद्यायां बहुधा वर्तमाना
 वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः ।

यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्ते-
नातुरा क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं
नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः ।
नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेनुभू-
त्वेमं लोकं हीनतरं चाविशन्ति ॥१०॥

मुण्डकोपनिषदि प्रथमे मुण्डके द्वितीयस्मिन् खण्डे
इमा महत्यो लोकोपकारिका वाचः श्रूयन्ते । नानया
रीत्या कयाप्युपनिषदा मोक्षपथकण्टकविशोधनं कृतम् ।
प्रायेण बह्वीनामुपनिषदां यज्ञहोमादिगर्तायां निपातो-
र्धनिपातो वा जात एव ।

प्रणवो धनुः शरो ह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेनैव वेद्व्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं
मनः सह प्राणैश्च सर्वैः ।
तमेवैकं जानथ आत्मानमन्या
वाचो विमुञ्चथामृतस्यैष सेतुः ॥

अरा इव रथनाभौ संहता यत्र नाड्यः ।
स एषोन्तश्चरते बहुधा जायमानः ।
ओमित्येवं ध्यायथ आत्मानम् ।
स्वस्ति वः पाराय तमः परस्तात् ॥

द्वितीयमुण्डके द्वितीयस्मिन् खण्डे परमपवित्रेयं
सर्वकर्ममर्मबोधिनी ब्रह्ममार्गदर्शिनी यतिजनमनो-
धराधाम धवलयन्त भयमपि भापयमाना महती
कल्याणी वाणी सर्वदोषकोषमशेषं शोषयन्ती पोषयन्ती

च ब्रह्म ब्रह्मविद्यां च ब्रह्मरसरसिकावलीं च महामहि-
मशालिनी वर्धतामभिवर्धताम् ।

सत्येन लभ्यस्तपसाहोष आत्मा
सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण नित्यम् ।
अन्तःशरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥

सत्यमेव जयते नानृतं
सत्येन पन्था विततो देवयानः ।
येनाक्रमन्त्यृषयो ह्याप्तकामा
यत्र तत्सत्यस्य परमं निधानम् ॥

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा
नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा ।
ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु,
तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥

एतादृशी सन्दृशि वितिष्ठमाना कान्या वाणी
श्रोत्रपुटं सन्तर्पयन्ती हृदयकमलमातर्पयेत् । उपनिषत्वं
तु तत्त्वतोस्यामेवोपनिषदि । भवतु । प्रक्षीणपापा
विजयन्तामिति ।

मोहानोकहसंरोहप्ररोहादिविभञ्जनी ।

जीयादुपनिषद्वाणीवीणा मधुरराविणी ॥

राजनगर सोसाइटी
अहमदाबाद-७
ता० ६-९-१९६२ ई०

विदुषामाश्रवः
पण्डितराजः स्वामिभगवदाचार्यः

यजुर्वेद-सामवेद-संस्कारभाष्यकर्त्रा वेदान्तसूत्रेषु वैदिकभाष्यनिर्मात्रा भगवद्गीतासु भगवद्भाष्यरचयित्रा
काशीपण्डित-सभया "पण्डितराजे" तिसारस्वतसार्वभौमेति चोपाधिविभूषितेन
स्वामिश्रीभगवदाचार्ययतिराजेन विरचितेन

ईशोपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवलित्वा

ईशावास्योपनिषत्

आचार्यपरमानन्दपदद्वन्द्वमुपास्महे ।
यत्कृपालेशतोपि स्यादुद्धारो नः क्षणादपि ॥१॥
दिव्यदृष्टिर्यतः प्राप्ता सत्यमार्गानुगामिनी ।
तामहं गुरुपादानां पादुकां शिरसा वह्ने ॥२॥
तमोघ्नं सर्वदोषघ्नं सर्वज्ञानप्रकाशकम् ।
रजः श्रीगुरुपादानां केवलं शरणं मम ॥३॥
अरण्यं कण्टकाकीर्णं निर्भीकः प्रविशाम्यहम् ।
तत्र श्रीमद्गुरोः पादपङ्कजालम्बनं महत् ॥४॥
व्याख्यातुमुत्सहे भव्या भव्यैरुपनिषद्गवीः ।
भावैः शब्दैश्च सत्कृत्याः परमार्थप्रकाशिकाः ॥५॥

मृच्छिलाखण्डयुक्तोपि गोधूम इति कथ्यते ।
मृच्छिलाखण्डसंयोगवियुक्तो हि स भुज्यते ॥६॥
समालम्ब्य गुरुणां तत्पादद्वन्द्वं महाप्रभम् ।
ईशावास्योपनिषदो भाष्यं कुर्वे सता पथा ॥७॥
सज्जना जनयिष्यन्ति हृदयेत्र महादरम् ।
दुर्जना जनयिष्यन्ति हृदये विषभुलबणम् ॥८॥
तेषामेव विषेण स्याद्धानिस्तेन दुरव्यया ।
पायाच्छ्रीराम एवात्र तान्सदेत्येव कामये ॥९॥

शुक्लयजुर्वेदस्यान्तिमोऽध्याय ईशावास्योपनिष-
न्ताम्ना प्रथितः । पूर्वमपि मयेयमुपनिषद्वाख्याता ।
अयमेतद्व्याख्यानेपरः प्रयत्नः । न हि पूर्वव्याख्यानेन
मनस्तोषमनुभवति । अयमध्यायो यजुर्वेदस्य किमर्थ-
मुपनिषत्त्वं प्रापितो विद्वद्भिरिति विचारः परमं प्रयत्नं
प्राञ्जलां च बुद्धिं महच्च साहसमपेक्षते । उपनिषद्-
ग्रन्थारम्भो ब्राह्मणग्रन्थान्त एवेति सर्वत्रेति नात्र भवे-
द्विदुषां विसंवादः । तलवकारोपनिषदित्यपरपर्याया
केनोपनिषत्तलवकारब्राह्मणान्ते पठिता । तलवकारी-
यत्वात्तलवकारोपनिषदिति संज्ञा । सैव केनेतितृतीया-
न्तपदेन प्रारभ्यमाणा केनोपनिषदित्यपि संज्ञायते ।
कृष्णयजुर्वेदस्य कठशाखायां पठिता कठोपनिषत् ।
अथर्ववेदस्य शौनकशाखायां मुण्डकोपनिषत् । अथर्व-

वेदीयर्वेदीया वा माण्डूक्योपनिषत् । अथर्ववेदस्य पैप्प-
लादशाखायाः प्रश्नोपनिषत् । तैत्तिरीयब्राह्मणस्य केचन
प्रपाठकास्तैत्तिरीयोपनिषदितिनाम्ना प्रसिद्धाः । शतपथ-
ब्राह्मणान्ते बृहदारण्यकोपनिषत्पठिता । सामवेदस्य
ताण्ड्यब्राह्मणान्ते छान्दोग्योपनिषत्पठिता । एवं प्रायेण
प्रसिद्धासु दशसूपनिषत्सु ईशातिरिक्ता नव प्रायेण
ब्राह्मणग्रन्थेष्वेवोपदिष्टाः ।

स्थिते चैवमोशोपनिषद उपनिषत्त्वं विचारणीयम् ।
शुक्लयजुर्वेदस्य ब्राह्मणत्वप्रसिद्धिर्नास्ति । एवं च तदन्त
ईशोपनिषदः पाठो न भवितुमर्हति । तस्यैव वेदस्य शत-
पथाख्यं ब्राह्मणम् । तत्रेशोपनिषन्तं पठ्यते पठ्यते च
बृहदारण्यकम् । अत्रेदमपि ध्येयं यत्र शतपथस्य ब्राह्म-
णस्यारम्भो भवति तत्र न लिखितं दृश्यते उपनिष-

दिति । केवलं बृहदारण्यकमित्येवावलोक्यते । परं काण्डान्ते उपनिषन्ताम चतुर्दशं काण्डं समाप्तमिति अच्युतग्रन्थमालाकार्यालयतः प्रकाशिते शतपथब्राह्मणे दृश्यते । एतत्काण्डारम्भेऽपि “अथोपनिषन्ताम चतुर्दशं काण्डम्” इति दृश्यते । मन्ये भ्रान्त्यैवेदं लिखितं भवेत् । यत्र धर्मः प्रवर्ग्यो महावीरः प्रवर्ग्योत्सादनं प्रवर्ग्यकर्तृनियम इत्येतेषां कर्मप्रसिद्धा विषया निरूपितास्तत्र कथमुपनिषत्त्वमुपनिषीदेत् ? किञ्च यदि सम्पूर्णं काण्डमेतदुपनिषद्रूपं स्यात्तर्हि बृहदारण्यकस्यारम्भोपीत एव स्यात् । नास्ति तथा । मध्य एव बृहदारण्यकम् । यदि बृहदारण्यकस्योपनिषत्त्वं तर्हि धर्मप्रवर्ग्यादिभिः किमपराद्धम् । तेषामपि प्रसिद्धिरुपनिषत्त्वेनैव स्यात् । परं नैतत्सम्मत कस्याप्याचार्यस्य । अस्मिन्विषये उपनिषत्प्रस्तावनायां निपुणं विवेचयिष्यामः ।

प्रस्तुतेशोपनिषद्विषये विकल्पद्वयमेव संभवति । प्रथमस्थानात् यदि चत्वारिंशोऽध्याय उपनिषदेव तर्हि अवशिष्टा अध्याया ब्राह्मणान्येव न तु संहिताध्यायाः । यदि ३९ अध्यायाः संहिता एव तर्हि चत्वारिंशोऽध्यायः संहितैव । न तूपनिषत् । यदि प्रथमः पक्षः कक्षीक्रियते तर्हि शुक्लयजुर्वेदोन्वेष्टव्यः । यद्यन्तिमः पक्षस्तर्हि सर्वैरेव महाचार्यैः सह महज्जन्यं जनयितव्यम् । अस्माकं मते तु प्रसिद्धा वाजसनेयसंहितैव यजुर्वेदः । ततश्च तदन्ते न संभवेदुपनिषत् । किञ्चोपनिषत्त्वबोधकं यत्किञ्चनात्रावलोक्यत आचार्यैस्ततोऽप्यधिकं तत्त्वं तत्र बहुष्वध्यायेषु वर्तत एव । कथं तर्हि तस्यैवाध्यायस्योपनिषत्त्वमिति । वेदेषूपनिषच्छब्दोऽपि न दृश्यते । केवलमथर्ववेदे एकस्मिन्नेव मन्त्रे उपनिषत्पूर्वकसदधातोः प्रयोग उपलभ्यते । स चायं मन्त्रः— “भद्रमिच्छन्त ऋषयः स्वविदस्तपोदीक्षामुपनिषेदुरग्रे ।” (अथर्व० १९ । ४१ । १), अत्रोपनिषेदुरित्यस्य सम्प्रापुरित्येवार्थः संगच्छते । उपनिषच्छब्दार्थस्तु ततो भिन्न एव । अयं च शब्दोऽर्थश्चायमस्यावश्यं वेदानां कर्मकाण्डे विनियोगेन खिन्नमनस्कानां विदुषां बुद्धिप्रतिभाप्रतिभासितः । परं कथं न तात्कालिकानां विदुषां वेदार्थमीमांसायां प्रवृत्तिः समजनीति महदाश्चर्यम् । यदि ते वेदार्थालोचने प्रवृत्तिमन्तो भविष्यस्स्वातन्त्र्येणावश्यमेव तेषां तत्त्वज्ञानमुद्देश्यत् । उपनिषत्सु यदस्ति ततोऽप्यधिकमधिकतरमधिकतमं त्वर्गवेदादिषु विद्यमानमस्ति

ब्रह्मज्ञानम् । तत्त्वज्ञाननिरूपको यः पन्था उपनिषदां ततोऽप्यभ्यहित एव वेदानाम् । वेदापेक्षकाणां कृते मनसि न जायते रोषो न वा दोषोद्भेदः । समय एव बलीयान् ।

वेदेषु कर्माण्येव प्रतिपादितानि न तु ज्ञानलेश इति-लोकप्रवादो भवेत्तदानीमिति मन्ये । महावीरबुद्धोदयकाले वैदिकेषु कर्मसु हिंसाव्यापारः प्रधान्येन दृश्यमानो भवेदित्यपि वेदोपेक्षायां हेतुतां भजेत । वेदमन्त्रोच्चारणपुरस्परं जीवहिंसादर्शनेन यागादिषु विदुषां हृदये वेदावहेलना व्यजृम्भत तत एव ते वेदावलोकनायां न प्रावर्तिषन्तेति शक्यते विज्ञापयितुम् । एतद्विषये विचारणीयं सर्वमुपनिषत्प्रस्तावनायां विचारयिष्यामः । इह तु लोकप्रसिद्धयनुसरणात्ते मन्त्रा इह मयापि व्याख्यायन्ते—

ईशा वास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् ।
तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥ १ ॥

जगत्यां ब्रह्माण्डे यत्किञ्च यत्किञ्चिज्जगच्चिद-चिदात्मकं पदार्थजातमस्ति तत्सर्वमिदं दृश्यमदृश्य-मनुमेयात्मकमपीतियावत् । ईशा परमात्मना वास्यमाच्छादनीयम् । परमेश्वरेण तदिदं सर्वं जगदाच्छन्तं व्याप्तमित्यर्थः । तेन जगत्यां व्यापकेन परमेश्वरेण त्यक्तेन दत्तेन पदार्थजातेन भुञ्जीथा आत्मानं पालय शरीररक्षणादिव्यापारं कुर्वित्यर्थः । कस्यस्विद् कस्यचिदन्यस्य धनं मा गृधो मा काङ्क्षीः । कस्यचिदन्यस्याधिकां जीवनसामग्रीमवलोक्य तत्र गर्हा नाघातव्येतिभावः । नायमुपदेशो मुमुक्षूनेवोद्दिश्येति-मन्तव्यम् । साधारण्येनैव भगवती सर्वेषां हितं कामयमाना श्रुतिः सर्वनिवोपदिशति । मुमुक्ष्वपेक्षया बुभुक्षुभ्य एवायमुपदेशो विशेषतो हितकरः । यच्च यावच्च त्वया देहश्रमेण सद्बुद्धिप्रभावेण वार्जितं तदेव च तावदेव च ते । अन्यस्य कस्यापि धनधिमवलोक्याधिकस्यानपेक्षितस्योपार्जनं मा श्राम्यः । अपेक्षितलाभं लब्ध्वा मानपेक्षितायाधिकधनाय धियमितस्ततो धावय । एतेन भाग्यपारतन्त्र्यं निरस्तम् ॥ १ ॥

तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा इत्युक्तम् । तत्र किमीश्वरः किञ्चिदप्यकुर्वाणाय प्रयच्छत्यथवा कर्म कुर्वाणायैवेत्याशङ्क्याह—

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ।
एवं त्वयि नान्यथेतोस्ति न कर्म लिप्यते नरे ॥२॥

कर्माणि जीवनसामग्रीसम्पादकानि शुभान्येव नाशुभानि कुर्वन्नेवेह शतं समा वर्षाणि जीवितुमिच्छेः । दयापरवशो भगवानकृतकर्मणेपि भोजनं प्रयच्छतीति जाड्येन जातं विश्वासं प्रलयमनैषीत् । अत एवैव-कारस्य सामञ्जस्यम् । भिक्षावृत्तिरपि गलहस्तिता वेदितव्यानेन । एवं त्वयि वर्तमान इति शेषः । तव श्रेयःसिद्धिः स्यादित्यप्यध्याहृतव्यम् । इतोऽन्यथा नास्ति जीवनोपायान्तरं । नास्ति अवश्यमावश्यकं कर्मानुष्ठेयमितिभावः । ननु कर्मप्रवृत्तौ निपतितस्य मोक्षाधिगमनिरोधः स्यादित्याह—नरे नीतिपूर्वकं, कर्म सम्पादयितरि त्वयि कर्म न लिप्यते । दुःखदं न भवतीतिभावः । नर इत्यत्र नृ नये इतिधातोर्ऋदोरप् इत्यप्रत्ययः । आवश्यकं हि कर्म कुर्वाणे न कर्मजं बन्धनं भवति । कर्मोपलेपस्तु तदानीमेव स्याद्यदावश्यकतानिरपेक्षं कर्म सम्पादितं स्यात् । जीवननिर्वाहकमं कर्म न बन्धाय दुःखाय वा भवेत् । कर्म मोक्षप्रतिबन्धकमिति निरस्तम् । कर्माहारस्तु कर्तव्य एवेति श्रुत्यात्र प्रतिबोधितम् ॥ २ ॥

कर्माकुर्वतो भिक्षया जिजीविषतो दोषमाह—

असुर्या नाम ते लोका अन्धेनतमसावृताः ।
तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्ति ये के चात्महनो जनाः ॥३॥

आत्मानं निघ्नन्तीत्यात्महनः । नन्वात्मनो नित्य-त्वात्कथमात्महन इत्युच्यते ? उच्यते । भिक्षाचरणेन दैन्यप्रदर्शनेनाकर्तव्याकरणेन या स्वत्वहानिस्तदेवात्म-हननमिति । न हि दैन्यप्रदर्शनेन विना भिक्षालाभः सम्भवति । एवं चोदरार्थं दैन्यप्रदर्शनमेवात्मबन्धः । भिक्षा सर्वथा वर्ज्या शरीरसञ्चालनार्थं कर्म च निषेवणीयमेवेत्युक्तम् । ये च नैवं कुर्वन्ति तेषां दशमाह—अन्धेन तमसावृता महादुःखान्धसन्तमस-सञ्छन्ना लोकाः सन्ति असुर्या नाम । असुर्या असुरेभ्यो हिता असुराणां निवासस्थानरूपाः । तानतिदुःख-दांल्लोकांस्ते भिक्षुका अभिगच्छन्ति सातत्येन प्राप्नु-वन्ति अनेन भिक्षावृत्तिर्न कर्तव्येति सुदृढमुक्तम् । ततश्च कर्माहरणीयमेव न तु परिहरणीयमित्यायातम् ।

किं च येषां मनसि दम्भस्य साम्राज्यं राजते पाषण्ड-प्रवृत्तयो नक्तन्दिवमथ नरीनृत्यन्ति बाह्याडम्बरैः श्रद्धाप्रतारिताः प्रजा वञ्चयितुं यथाकथञ्चित्ताभ्यो वित्तादिकमपहर्तुं क्रीडन्ति येषां च बहुविधानि विधानानि समाजभयाद्वा लोकभयाद्वा अन्यस्माद्वा भयाद् भगवत्स्वरूपं सत्यं गोपायित्वा यं कमपि स्वार्थं पुरस्कृत्यासत्यभाषणेनान्येषां मनोरञ्जनाय प्रवर्तन्ते हतमतयस्ते जना आत्महन उच्यन्ते । एतादृशां मन्दधियां हतभाग्यानामसुर्या नाम दशाः प्रतिपन्ना भवति । अत्र लोकशब्देन दशेत्युच्यते । जीवतामप्य-सन्मार्गजुषां मानुषाणामत्यन्तासुरस्वभावानुभवनीयानां दशानां दृष्टत्वात् ॥ ३ ॥

इदानीं प्रथममन्त्रोपक्रान्तस्येश्वरस्य लोकोत्तर-शक्तिमत्त्वमुपासकश्रद्धासमृद्धयर्थमुपदिशति—

अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनद्देवा आप्नुवन्पूर्व-मर्षत् । तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्तस्मिन्नपो भात-रिश्वा दधाति ॥४॥

ईशानार्थकमीदृशब्दाभिधेयं ब्रह्म कीदृशमित्याह—अनेजत्कम्पनरहितं स्थिरगति निश्चलमित्यर्थः । अथवा अनिति पृथक्पदम् । अन्सर्वप्राणप्रदमेजत्प्रकाशमानमेकम-द्वितीयं मनसोतिवेगवतोपेक्षया जवीयो वेगातिशयवदेनद्-ब्रह्म देवा विद्वांसः प्राकृतानोन्द्रियाणि वा नाप्नुवन्ना-ध्यगच्छन् । तामसव्यापारवत्त्वादित्याशयः । पूर्वं सर्व-प्रथममर्षद्गच्छाद्व्याप्नुवत्सर्वव्यापकमित्यर्थः । अर्श-दितिपाठे तु अविनश्यदित्यर्थः । तद्ब्रह्म धावतो वेगा-तिशयेन गच्छतोऽन्यान्वाय्वादीनत्येत्यतिक्रम्य गच्छति । न तादृशं किमपि स्थानं विद्यते यत्र महाजवेनापि धावद्भिर्नैः कश्चिदपि स्वाप्ने तन्नावलोकितं भवेत् । अनेन ब्रह्मणः सर्वव्यापकत्वं द्योतितम् : तिष्ठत्स्वरूपतो वा स्वभावतो वा परिवर्तनरहितं सर्वदा सर्वथा वर्तत इतिभावः । एतादृशं हि तद्ब्रह्मातएव तस्मिन्मा-तरिश्वा जीवोपः कर्माणि दधाति समर्पयति । कर्मफल-दातृत्वस्य ब्रह्मण्येव नियत्वात्तस्मिन्नेव कर्मसमर्पणस्य न्याय्यत्वम् । मातर्यन्तरिक्षे मातृगर्भाकाशे स्वयत इति-मातरिश्वा जीवः । अनेन मन्त्रेण ब्रह्मणोस्तित्वैकत्वा-तिजवीयस्त्वनित्यत्वाद्या धर्माः प्रख्यापिताः ॥४॥

पूर्वोक्तमेवार्थमुपासकस्य मनसि द्रढयितुं मन्त्रान्तरेण पुनरुपदिशति—

तदेजति तन्नेजति तद्दूरे तद्वन्तिके ।

तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥५॥

तद्ब्रह्मैजति सर्वं व्याप्नोति । एजु व्याप्तौ । छान्दसं परस्मैपदम् । तथा च तन्नेजति न कम्पते स्वयं मर्यादां नोल्लङ्घते भिया वा कस्यापि न कम्पते । तद्दूरे दूरदेशे तदु अन्तिके समीपदेशे च विद्यते । दौर्य सामीप्यं च लोकानुसारि । सर्वव्यापिनो ब्रह्मणो नास्ति किञ्चिद्दूरम् । तद्व्याप्यत्वात्तदङ्गत्वाच्च सर्वं समीपमेव । अथवोन्मार्गगामिनां कृते तद्दूरं धर्माचाराणां कृते च तत्समीपम् । किं च तत्सर्वस्य वस्तुजातस्यान्तरं मध्ये तिष्ठतीतिशेषः । तद् उ तदेव अस्य प्रतीयमानस्य सर्वस्याखिलस्य ब्रह्माण्डस्य ब्रह्मणो बहिर्भगिणि तिष्ठतीतिशेषः । ननु कथमणुषु तस्य विभुनो ब्रह्मणोन्तर्वैतित्वम् कथं वा विभूनां कालादीनामन्तर्वैतित्वं संगतं स्यात् ? उच्यते । ये चाणवः पदार्था ये च विभुपरिमाणास्तत्र सर्वत्रैवापेक्षाकृतमणुत्वं विभुत्वं च । अदभुतशक्तिनो ब्रह्मणस्तस्याणुपदाथपेक्षयागतमत्वमुपनिषद्येव प्रसिद्धमणुतो अणीयानित्यत्र । विभुत्वमपि तस्य लोकोत्तरमेव । न तस्य प्रतिमास्तीत्यादिना परिमाणेपि तस्याप्रतिमत्वमेव विज्ञेयम् । कालादिविभुपदार्थानां जागतिकान्यपदाथपेक्षया विभुत्वं न तु परब्रह्मापेक्षयापि । अघटनीयघटनाघटनपटीयसो ब्रह्मणो विषय इदं संभवति नेदं संभवतोत्यादि विचारो दुःखद एव ॥५॥

पञ्चमेन मन्त्रेण ब्रह्मस्वरूपमुपदिष्टम् । सर्वं वस्तुजातं व्याप्य ब्रह्म तिष्ठतीति सर्वस्य ब्रह्मात्मकत्वमापन्नम् । सर्वं जगद् ब्रह्मात्मकमित्यनुसंधानस्य ज्ञानिनः किंप्रयोजनमित्याह—

यस्तु सर्वाणि भूतान्यात्मन्येवानुपश्यति ।

सर्वभूतेषु चात्मानं ततो न विजुगुप्सते ॥६॥

यस्तुपासको ज्ञानी वा सर्वाण्येव भूतानि भूतभौतिकानि जगत्यात्मन्येव स्वस्मिन्नेवानुपश्यति, आत्मानं स्वं च सर्वभूतेषु पश्यति ततस्तस्मादेतात्तत्त्वज्ञानात्स न विजुगुप्सते कुत्रापि घृणाबुद्धि न कुस्ते । अत्र

किमपि विचारणीयम्—विजुगुप्सानिवारणमिष्टम् । अयमुत्तमोयं मध्यमोयमधमोयमधमाधम इति विचारेणैव विजुगुप्सा कस्यापि मनसि पदं निधत्ते । विचारश्चेदृशो विजुगुप्सामावहति । विजुगुप्सा च मनोमालिन्यमानयति । मनसो मालिन्यं च सर्वपुण्यक्षयं सम्पादयति । एवं चानर्थपरम्परामूलभूता विजुगुप्सा परिहरणीयैत्युक्तं भवति । आत्मन्येव पश्यतीत्यस्यात्मत्वेन पश्यतीत्यर्थः । भेदो हि विभिन्नकृत्येव समदर्शनम् । समदर्शनाभावो निपातयत्येवाधमायां स्थितौ । अधमा स्थितिस्तु न कस्यापि लाभायोत्कर्षाय वा तत एव सा न कस्मा अपि रोचते । अत आत्मसर्वभूतयोः सामानाधिकरण्यं नास्ति । बहुदेशव्यापीनि वस्तूनि न ह्यणुपरिमाणात्मक आत्मन्यवकाशं लब्धुं शक्नुवन्ति । अत आत्मन्येवेत्यस्यात्मत्वेनेत्येवार्थः संगच्छते । किं चात्मन्यधिकरणभूते सर्वभूतानुदर्शनं विजुगुप्सां न तिरोधापयति । कस्मिंश्चिदधिकरणे स्थितानि वस्तूनि विजुगुप्सां निवारयन्तीति न कुत्रापि दृष्टचरम् । किं च यद्यात्मैवात्राधिकरणं तर्ह्यनुपश्यतेः कर्ता कः सम्भवेत् ? आत्मव्यतिरिक्तस्य कस्यापि कर्तृत्वस्यासम्भवात्, बहुदोषदुष्टत्वादस्य पक्षस्यात्मन्येवेत्यस्यात्मत्वेनेत्येवार्थः सामञ्जस्यं सन्धत्ते । एवमेव सर्वभूतेष्व्वात्मानुसन्धानमपि न बहुफलं समर्पयति । अथा समर्पयतु नाम न तत्र मत्सरः । सर्वभूतेष्व्वात्मदर्शनं विजुगुप्सां शमयितुं स्यादेव समर्थम् । यथा न कोप्यनुमत्त आत्मने द्रुह्यति तथैव स्वाधिकरणाधेयभूतानि भवोयानि भव्यान्यभव्यानि वा भूतजातानि न कश्चिद्विजुगुप्सते । इदमुक्तं भवति—अयं ब्राह्मणोयं शूद्रोयमन्यजः । गौरियमयं च श्वा अयं मित्रमयं शत्रुः । अयं प्रियोप्रियश्चायम्—एवंविधैर्बहुभिर्भावैर्व्याकुलीभूतं तिष्ठति जगत् । वर्धते चैतादृग्भिर्भावैश्चेतसो मालिन्यम् । यावत्सर्वत्र समदृष्टिर्न भवेदात्मा तावत्समविषमयोर्बुद्धयोर्निमज्जनोन्मज्जनलीलासंहारो न भवेत् तावदहङ्कारः क्रूरां दृष्टिं कुर्वीत द्वेषो जागृयाद् बुद्धिविकारो वर्धेत । ततश्चात्मशिवसंहारो नियतं स्यादेव । अतः सर्वमेव जगदात्मभूतमितिधीरेव धापयति लोकानमृतबिन्दून् । एतमेवार्थमग्निमेणापि मन्त्रेण सन्देश्यति भगवती श्रुतिरिति विश्रम्यतेत्र । विजुगुप्सत इत्यस्य स्थाने विचिकित्सत इत्यपि क्वाचित्कः पाठः ।

तदा चात्मनि सर्वभूतभावयिता सर्वभूतेषु चात्मभाव-
यिता न कस्मिन्नपि तत्त्वसाक्षात्कारे सन्दिग्धेत्यर्थः । न
कुत्रापि घृणाघाततद्व्या न कस्यापि निन्दानुसन्धातव्येति
सर्वत्र स्वात्मद्रष्टैव कर्तुं समर्थ इति ॥ ६ ॥

पूर्वोक्त संविधानस्य फलमाह—

योस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः ॥७॥

यस्मिन्काले विजानतो विशिष्टज्ञानवतो जीवस्य सर्वाणि
भूतान्यात्मैवाभूदात्मत्वेनैव सर्वाणि भूतानि विजानाति
तत्त्ववेत्ता तदैकत्वमनुपश्यत आत्मत्वेनानुपश्यतः
सर्वत्रात्मातिरिक्तयत्किञ्चिद्वस्तुनोभावान्मोहः कः शोक-
श्च कः । मोहशोकयोरस्तित्वमेव न भवति तदानी-
मितिभावः । विजानतः सर्वभूतानामात्मभवनार्थो
विचार्यते; स्वाभवतः पृथक्सत्तानां भूतानामात्मभवन-
मित्यर्थोभिप्रेत आहोस्विदविद्यातोसत्त्वानां भूतानामा-
त्मभवनमित्यर्थः ? उभयं न सङ्गच्छते । जडात्मकभूतानां
चेतनात्मकात्मभवनं कथमपि न संगच्छते । न हि
केनाप्युपायेन जडानां चेतनत्वप्रतिपत्तिं प्रतिपादयितुं
कोपि वर्षशतेनापि समर्थः । अविद्यातो वा प्रतीयमानानां
वस्तुतोसत्त्वानां ब्रह्मप्रतिपत्तिस्तु कथमपि न्यायपथ-
मारोढुं न शक्नोति । एवं च सर्वत्र चिदचिदात्मकेषु
वस्तुषु केवलमात्मबुद्धिमनुसन्दधानस्यैव मोहशोकविनि-
वृत्तिरभिधीयते । अयं मतो भिन्न इत्येव बुद्धिः सम्ब-
न्धमनुबध्नाति । अयमहमेवेति बुद्धिर्भेदं विभिद्याभेद
मनुसन्धापयन्ती सर्वविधं प्रस्तुतं प्रसरन्तं च मोहं शोकं
च निवर्तयतीतिभावः । मोहनिवृत्तौ शोकनिवृत्तिः
स्यादेव । इदं ममेति मोहस्वरूपम् । हन्तेदं मे विनष्ट-
मिति शोकस्वरूपम् । मिथ्याप्रतिपत्तिलक्षणो दोष इति-
वात्स्यायनमुनिन्यायभाष्ये (४ । १ । ३) । मोहस्व-
रूपं तमोगुणप्रयोज्योन्तःकरणपरिणामविशेष इति
सांख्या आहुः । इष्टविषयवियोगे सति तत्प्राप्त्यशक्य-
प्रार्थना शोक इति न्यायवार्तिककाराः ॥७॥

ब्रह्मणः स्वरूपं दाढ्यार्थं पुनरुपदिशति प्रपञ्चेन—

स पर्यगाच्छुक्रमकायमव्रणमस्नाविरं शुद्धमपाप-
विद्धम् । कविर्मनीषी परिभूः स्वयम्भूर्याथातथ्य-
तोर्थान्व्यदधाच्छाश्वतीभ्यः समाम्यः ॥८॥

स इति पुल्लिङ्गनिर्देशः परमात्मापेक्षया । तद्ब्रह्म

पर्यगात्परितोगात् सर्वगं सर्वव्यापकमित्यर्थः । कीदृशं
तत् ? शुक्रं प्रकाशस्वरूपम् । शुच दीप्तौ । अकायम-
शरीरमत एवाव्रणं व्रणरहितम् । व्रणशब्दः सर्वदेहविका-
रसमुच्चायकः । देहाभावे सर्वदेहविकाररहितमित्यर्थः ।
अस्नाविरं स्नाय्वादिरहितम् । स्नायवो विद्यन्ते यस्मि-
स्तस्नाविरम् । स्नाविरं नेत्यस्नाविरम् । शुद्धमनाघ्रा-
ताज्ञानादिदोषगन्धम् । शरीरदोषरहितं च । अपापविद्धं
पापविद्धं न भवतीत्यपापविद्धम् । पापशब्दोपि दोष-
वाचकः । अनुकूला हि भगवती श्रुतिरेकमेवार्थं शब्दा-
न्तरेणापि पौनःपुन्येनोपदिशतीति न पुनरुक्तिदोषोद्भा-
वनम् । देहदोषं निषिध्य तद्गुणानाह विशेष्यमुखेन ।
कविर्विद्वान्सर्वज्ञ इत्यर्थः । मनीषी मननशीलः । न
तत्राविवेकित्वमितिभावः । परिभूः परितो भवति विद्यत
इति सर्वव्यापक इत्यर्थः । ननु पर्यगादित्यनेनैव परिभू-
रित्यर्थस्य गतार्थता; कथं पुनरुक्तिरेषा ? उच्यते ।
पूर्वं समाहितं दयार्द्रहृदया जीवहितायैकमेवार्थं पुनः
पुनरुपदिशति दाढ्यार्थं । अथवा भू प्राप्तौ । चौरा-
दिको धातुः । परितो भावयति सर्वत्रोत्तमाधमादियोनिं
कर्मानुसारेण प्रापयति जीवानिति परिभूः । अथवा
दुर्जनान्परिभवतीति परिभूः । स्वयम्भूः स्वयमेव भवति
नान्यः कश्चन तस्य भावयितोत्पादयिता वा । एतेन
तस्य जन्मादिको जीवदोषो निरस्तः । किं च शाश्व-
तीभ्यः समाभ्योनन्तकालादित्यर्थः । याथातथ्यतो
याथार्थ्येनार्थान् व्यदधाद्विदधातीत्यर्थः । एतद्वि
वैदिकब्रह्मस्वरूपम् ॥८॥

शब्दान्तरेण प्रकारान्तरेण च पुनरपि तमेवार्थं
विधत्ते—

अन्धं तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते ।

ततो भूय इव ते तसो य उ सम्भूत्यां रताः ॥९॥

अत्र सम्भूत्यसम्भूतिशब्दयोर्महान् विग्रहः । एवं च
सम्पूर्णोमन्त्रो युद्धभूमिः अत्र लोकायतिकाः प्रस्तूय
निन्दन्त इत्युक्त्वटः । महीधरोपि तमेवानुसरति । मही-
धरोपि मुख्यतया सायणमनुसरति महीधरमपि । “प्रणम्य
लक्ष्मीं नृहरिं गणेशं विलोक्यौक्त्वटः माधवीयम्” इति-
शुक्लयजुर्वेदभाष्यारम्भे तत्प्रतिज्ञावाक्यावलोकनात् ।
अव्याकृताख्याविद्येति शंकराचार्याः । रङ्गरामानुजस्तु-
असम्भूतिशब्दस्तु समाध्यंगभूतां निषिद्धनिवृत्तिमाहेति ।

वयं तु अग्रिम एकादशे मन्त्रे सम्भूतिं च विनाशं चेति सम्भूतिविनाशयोः साहचर्यदर्शनात्सम्भूतिरुत्पत्तिरिति मन्यामहे । सम्भूतिरुत्पत्तिः । असम्भूतिरनुत्पत्तिः । उत्पत्त्यनुत्पत्तिविचारो जगदाश्रित्यैव न ब्रह्म न वात्मानम् । सर्वेषामास्तिकानां मते तयोर्नित्यत्वस्य स्वीकारात् । इतः पूर्वस्मिन्मन्त्रे स पर्यगादित्यत्र ब्रह्मस्वरूपमुपवर्णितमिति तु न विस्मर्तव्यम् । ततश्च ब्रह्मविषयिण्येवेयं श्रुतिः । अर्थस्त्वित्यम् । ये वेदविरोधिना जना ब्रह्मणोऽसम्भूतिं विनाशमुपासते मन्यन्ते ते अन्धं तमः प्रविशन्ति । तेजानिन इति भावः । ये च सम्भूत्यां ब्रह्मोत्पद्यते इति मतौ रतास्तेपि तमोन्धं तम इत्येव प्रविशन्ति । अत्र भूय इत्यप्यर्थकः । इवेत्यप्यर्थकः । उ इति चकारार्थकः । तृतीयस्मिन् पादे अन्धमित्यध्याहार्यम् । एवं च ये ब्रह्मण उत्पत्तिं विनाशं च मन्यन्ते ते सर्व एवावतमसाधिकारिणः । उत्पत्तिविनाशाभ्यां ब्रह्मस्वरूपमवहीयते । अतएवानुक्रोशः ॥९॥

कुतोयमभिशाप इत्युच्यते—

अन्यदेवाहुः सम्भवादन्यदाहुरसम्भवात् ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचक्षिरे ॥१०॥

ये धीरा विद्वांसोऽस्मास्तद्ब्रह्म विचक्षिरे व्याख्यातवन्तस्तेषामिति शुश्रुम । इति किम् ? तर्कवचः । किं तत् ? इत्यम् । सम्भवाद् ब्रह्मण उत्पत्तेरिति भावः । अन्यदेवाहुः । असम्भवाद्विनाशाच्चान्यदेवाहुः । ब्रह्मणः सम्भवासम्भवयोः सम्भूतिविनाशयोरन्यदेव तत्त्वं ते उपादिशन् । ततः किम् ? तत्तूह्यम् । ऊहश्चैतादृशः । यदि ब्रह्मणः सम्भूतिस्तस्याः कारणमन्वेष्टव्यम् । वस्तुजातस्योत्पत्तावस्त्येव किञ्चित्कारणम् । जडतत्त्वोत्पत्तौ जीवानां कर्माणि कारणम् । कर्माण्यनुस्मृत्यैव परमात्मा जडवस्तूनि जीवानां फलभोगाय परस्मिञ्जन्मन्युत्पादयते । यदि परमात्मनोपि किञ्चिदस्त्येव कर्म तर्हि तद्वक्तव्यम् । किं च जीवकृतकर्मफलप्रदातृत्वेण परमात्मैव निश्चितः । तर्हि परमात्मकृतकर्मफलप्रदातृत्वं कुत्रावस्थितमित्यपि मृग्यमेव । यद्यस्त्येव कश्चिदन्यः परमात्मा तर्हि स वेदैरज्ञात एव । एवं च ब्रह्मणो नास्ति संभूतिः । विनाशोऽपि न । जातमेव विनश्यति नाजातम् । यदि ब्रह्मविनाशस्तर्हि कदा ?

केन च स उत्पाद्यते ? जीवानां कर्मणामिव ब्रह्मणोऽपि कर्मणां ज्ञानेन भक्त्या वा यदि नाशः स्यात्तर्हि ब्रह्म-मोक्षे को नाम जगत्कर्ता कश्च विनाशयिता कश्च फलदाता कश्च जगन्नियामक इत्यादयो बहवः प्रश्नाः अनुत्तरणीया एव सन्ति । एवं च न ब्रह्म नात्मा न सृष्टिर्न प्रलयः इत्यन्धन्तमः प्रवेशो भूयान्स्यात् । अतो ब्रह्मण उत्पत्तिविनाशौ स्वीकर्तारो महाज्ञानान्धकूपनिवासिन इति भावः ॥१०॥

अतः—

सम्भूतिं च विनाशं च यस्तद्वेदोभयं सह ।

विनाशेन मृत्युं तीर्त्वा सम्भूत्यामृतमश्नुते ॥११॥

सम्भूतिमुत्पत्तिं विनाशं च तदुभयमेतदुभयं यो वेद । कस्य सम्भूतिर्भवति कस्य च विनाशो भवति तदुभयं यो वेद जानाति स हेति निश्चयार्थः । निश्चितं विनाशेन कस्य विनाश इति ज्ञानेन सम्भूत्या कस्य सम्भूतिरिति ज्ञानेन च मृत्युं तीर्त्वाऽमृतमश्नुते । अत्र तत्त्वत्रयं प्रतिपादितम् । ब्रह्म जीवः प्रकृतिरिति । जनिमृति जगत एव नात्मनो न वा परमात्मनः । मृत्योस्तरीता जीवः । अमृतं ब्रह्मेति । प्रकृतिस्वरूपविज्ञानेन तां परित्यज्य मुक्तः संसारबन्धनाज्जीवो ब्रह्माश्नुत इति ब्रह्मानुभवतोति ॥११॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥१२॥

भूय इव उ एष शब्दसमूहः पूर्वं व्याख्यातः । अत्र विद्याविद्येतिशब्दयोर्लोकप्रसिद्ध एवार्थः । स च ज्ञानं कर्म च । ज्ञानशब्देन न ब्रह्मज्ञानमेव ग्राह्यम् । कर्मशब्देन न यज्ञादिकमेव ग्राह्यम् । जीवनोपयोगि सर्वविधज्ञानं विद्याशब्दार्थः । सर्वमेव सत्कर्माविद्याशब्दार्थः । एवं च ये जना अविद्यां कर्मवोपासते कर्मकुर्वन्त एव जीवनान्तं गच्छन्ति ते अन्धं तमो महद् दुःखं प्रविशन्ति प्राप्नुवन्ति । ये च विद्यायामेव रता बहुविधज्ञानार्जने प्रवृत्ता न ततो निवर्तन्ते तेऽप्यन्धं तम एव प्रविशन्ति । वयसस्तृतीयस्मिन्भागे वनी वा भवेद्यतिर्वा भवेत् इत्यार्याणां प्रणालिः । तां प्रणालिमेवानुस्मृत्येहोक्तमाजीवनं न केवलं कर्मैव कर्तव्यं किन्तु तत्त्यागपुरस्सरं वानप्रस्थेन यतिना वा भवितव्यम् । कर्मकरणेन कर्माकर-

णेन वा प्रत्यवायो भवतीति येषां मतं ते भ्रान्ताः । कर्म-
करणकालं यावत्कर्म कर्तव्यमेव ततः परं वानप्रस्था-
श्रमः संन्यासाश्रमो वा प्रवेष्टव्य इत्येवाशयः । कर्मणां
फलं पितृलोको विद्यायाः फलं देवलोक इति मीमांसाद्य
न विश्वसनीयतां प्राप्नोति । नास्ति पितृलोको न
वा देवलोकः, यत्किमप्यस्त्यत्रैव जगत्यामेव न
बहिस्तस्याः । पुण्यफलं पापफलमपीहैव भोक्तव्यं
नान्यत्र ॥१२॥

अन्यदेवाहुर्विद्याया अन्यदाहुरविद्यायाः ।

इति शुश्रुम धीराणां ये नस्तद्विचचक्षिरे ॥१३॥

अत्रोत्तरार्धं दशममन्त्रव्याख्याने व्याख्यातं वेदित-
व्यम् । पूर्वार्धं व्याख्यायते—विद्याया अन्यदेव फलमाहु-
र्विद्वांसोन्यदेवाविद्यायाः । केवलकर्मोपासनया त्रयाणामेव
गुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रवृत्तिर्दुर्निवारा । ततश्च
पातित्यमपि संभवेत् । केवलकर्मोपासनया शरीरनि-
र्वाहो न स्यात् । केवलं ज्ञानोपार्जने स्थितस्य संसार-
यात्रा दूषिता भवेदिति । एवं च ज्ञानकर्मोभयोपास-
नया सर्वभयनिवृत्तिर्भवति । ततः कर्मभिः सहैव सद्ध-
मंप्रवर्तकज्ञानमप्यर्जनीयमेव । नात्रापि ज्ञानशब्देन
केवलं ब्रह्मज्ञानं ग्रहीतव्यम् । ब्रह्मज्ञानस्य प्रयोजनं
धर्ममार्गे प्रवृत्तिरेव न ततो निवृत्तिरपि । तस्या अस-
म्भवात् । न हि कर्ममात्रं बन्धनाय प्रभवति । दुष्क-
र्मण एव सा कथा । सत्कर्म तु कर्तव्यमेवाजीवनम् ।
तस्य नियतत्वात् । न हि कर्म परित्यज्य क्षणमपि
कोपि जीवितुं शक्नुयात् । अतो न केनापि निष्कर्मणा
भवितव्यम् । जीवननिर्वाहोपायं कुर्वन्नेव परोपकारा-
दिधर्माचरणाख्याविद्योपार्जनीयेत्येवाशयः ॥१३॥

विद्यां चाविद्यां च यस्तद्वेदोभयं सह ।

अविद्याया मृत्युं तीर्त्वा विद्यायामृतमश्नुते ॥१४॥

एकादशी श्रुतिरिवेयमपि व्याख्येया । नात्र बहुतरं
वक्तव्यमवशिष्यते । ज्ञानसम्पत्तिः कर्मसम्पत्तिरुभे एवा-
र्जनीये । तत्त्वमस्यहं ब्रह्मास्मीत्यादीनां महावाक्यत्वेन
प्रसिद्धानामुपनिषद्भ्रतीनां नात्रावकाशः । अत्र त्ववि-
द्याया कर्मोपासनया मृत्युतरणं सर्वदुःखमहासागरनिस्त-
रणं भवति विद्याया च संस्कारसमृद्धिर्भवति । न ह्यत्र
केवलमग्निहोत्रादिकमेव कर्म ग्रहीतव्यम् । तत्तु गौणम् ।

यद्युदरे क्षुदनलः प्रज्वलितस्तिष्ठेद्यज्ञकुण्डानलोवश्यं
भस्मावशेषस्तिष्ठेत् । अतो लौकिकसर्वदुःखसन्तरणो-
पायोविद्याकर्मेत्येव । धर्माय परलोकाय वा विद्याप्राप्त्या
सत्संस्कारः सम्पादयितव्यः । विद्याया सर्वदुःखविनि-
वृत्तिः सार्वदिकी भवेदिति परमार्थः ॥१४॥

वायुरनिलममृतमथेदं भस्मान्तं शरीरम् ।

ओ३म् क्रतो स्मर क्लिबे स्मर कृतं स्मर ॥१५॥

अथ स्वोपकारपरोपकारकरणसमर्थबहुविधकर्मानु-
ष्ठानान्तरं हृदयकम्पनसमर्थमन्तिमं वक्तव्यं निर्दिशति-
इदं शरीरं भस्मान्तं भस्म एव अन्तो यस्य तथाभूतम् ।
कृतेपि प्रयत्ने न शरीरमिदं चिरस्थायि । कीदृशं शरी-
रम् ? वायुः पवनः । अनिलं नेला नेडा यस्मिन्सो-
निलः । अनल इत्यर्थः । अमृतं जलम् । वायुरूपम्
अनलरूपं जलरूपमित्यर्थः । तदात्मकत्वात्तत्त्वेन
निर्देशः । पृथिवीतत्त्वमपि संग्राह्यमेव । शरीरे तस्यैव
प्राधान्यात् । पृथिवीतत्त्वस्य प्रसिद्धत्वात्प्रत्यक्षत्वाच्च
नोक्तिः । अथवेदशब्देन पृथिव्या एव निर्देशः । स्पष्टतो
देहे पृथिवीप्राधान्यस्य दर्शनादिदमा निर्देशः । यस्मिन्
शरीरे महती ममता महानहङ्कारस्तद्भस्मान्तमेव
भवति । तस्यान्तो नियत एव । ततो हे क्रतो कर्मकर्तः
शरीरमोहं विहाय ओम् स्मर । सर्वदा रक्षतीत्योम् ।
सुखे दुःखे प्राङ्गणे वने जले स्थले विहायस्यनेहस्यहनि
सर्वदा सर्वत्र यो रक्षति स ओम् परमात्मा । तं स्मर ।
शरीरान्तकालोयमुपस्थित इति विज्ञाय जगज्जालजम्बा-
लमलं परिहाय परमात्मानमेव स्मर । कल्पते समर्थो
भवति सर्वंकरण इति क्लिप् । परमात्मा । तमेव
स्मर । ओमित्यनेन रक्षणसमर्थ इत्युक्तम् । क्लिबित्य-
नेन सर्वसामर्थ्यमुक्तम् । क्लिबे इत्यत्र पदान्तत्वं छन्द-
स्युभयथेति-पाणिनिस्मृतेः । अथवा कल्प्यत इति क्लिप् ।
पुनर्जन्म । तदर्थं स्मर । भावि ते पुनर्जन्म । सुकृत-
दुष्कृतयोः फलभोगायैव पुनर्जन्म । तदपि स्मर । न
तथा किमपि कदाप्याचरणीयं येन भविष्यति दुःखं
स्यादित्युपदेशार्थं त्रिः स्मरोक्तिः । शरीरे मोहमपहायो-
मेवान्तकाले स्मरेत्युपदेशः । किं च कृतं पापं वा पुण्यं
वा सुकृतं वा दुष्कृतं वा यत्किञ्चित्त्वया जन्मनीह
कृतं तत्सर्वदा स्मरेति । उपनिषद्ग्रन्थेषु ओं क्रतो स्मर
कृतं स्मर क्रतो स्मर कृतं स्मरेतिपाठः ॥१५॥

अग्ने नय सुपथा राये अस्मान्निद्वानि देव वयु-
नानि विद्वान् । युयोध्यस्मज्जुहुराणमेनो भूयिष्ठां
ते नम उक्तिं विधेम ॥१६॥

पुनश्चोपदिशति सार्वदिकं कृत्यम् । प्रत्यहं पर-
मात्मस्मरणपूर्वकमित्यभ्यर्थनापि करणीयेति । प्रकार-
माह । हे अग्ने प्रकाशस्वरूप, अस्माञ्जीवान् सुपथा
सन्मार्गेण नय । राये धनाय । ततो धनप्राप्तिः स्यात् ।
नात्र सामान्यं लोकलभ्यं धनमर्थयते । किञ्च परो-
पकारादिरूपं धनमर्थयते । हे देव त्वं विश्वानि सर्वाणि
वयुनानि प्रज्ञानानि विद्वान्ज्ञानानः । त्वं सर्वज्ञोसीत्य-
स्मास्तथा नय यथा न दुःखभाजो भवामेति । किञ्चा-
स्मत् जुहुराणं कुटिलं दुस्तरमेनः पापं युयोधि पृथक्कुरु ।
मा भूदस्माकं दुराचारेण संसर्गः सम्पर्को वा । एतदर्थं
भूयिष्ठां बहुलां ते तव पुरस्तान्तम उक्तिं नमस्कार-
वचनं विधेमोच्चारयामः ॥१६॥

हिरण्मयेन पात्रेण सत्यस्यापिहितं मुखम् ।

योसावादित्ये पुरुषः सोसावहम् ॥१७॥

ओ३म् खं ब्रह्म ॥

परमेश्वरप्रार्थनापरिपूतो भवन्नुपासकः स्वरूपं
संस्मृत्याह—हिरण्मयेन चाकचिक्ययुक्तेन मनोहरेण सांसा-
रिकेण पात्रेणाज्ञानादबाह्याडम्बरेणेत्यर्थः । सत्यस्य मम
स्वरूपस्य मुखमपिहितमाच्छादितमासीत् । तेनाज्ञाना-
त्कर्तव्ये कर्मणीवाकर्तव्येपि कर्मणि निमग्न आसम् ।
परमगुरोरनुकम्पया प्राप्तज्ञानप्रकाशेनाद्य मयावगतं
योसावादित्ये सूर्यमण्डले यावदादित्यप्रकाशस्तावज्जग-
त्प्रदेश इत्यर्थः । पुरुषो विद्यते परमात्मरूपः सोसावह-
मेवेति । सोसावहमित्यल्पपरिमाणस्य जीवस्योक्तिः
परिहासायैव स्यात्ततस्तदीयत्वात्तदुक्तिर्विज्ञेया । राज-
पुरुषो राजेतिवत् । अत्रेदमवधेयम् । अस्मिन्मन्त्रे पूर्वा-
र्धस्तु सर्वेष्वेवोपनिषद्ग्रन्थेषु समानः । परमुत्तरार्धे
“तत्त्वं पूषन्तपावृणु” “सत्यधर्माय दृष्टये” इतिपाठः ।
एतस्यायमर्थः—हे पूषन् सर्वपोषक, सत्यधर्माय सत्यधर्म-
स्येतिभावः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । सत्यश्चासौ धर्मश्च
तस्य दृष्टये दर्शनाय प्राप्तये तन्मुखं यद्विरण्मयपात्रे-
णाच्छादितम् त्वमपावृण्वनावृतं कुर्विति ॥१७॥

उपनिषद्ग्रन्थेष्वतः परमयमपि मन्त्रः पठितो
दृश्यते—

पूषन्नेकर्वं यम सूर्यं प्राजापत्य व्यूह रश्मी-
न्समूह । तेजो यत्ते रूपं कल्याणतमं तत्ते
पश्यामि योसावसौ पुरुषः सोहमस्मि ॥१८॥

एतस्यार्थः । हे पूषन्सर्वपोषणकर्ता, हे यम सर्वेषां
नियमयितः हे सूर्य सर्वत्र सरणशील, प्राजापत्य प्राजापते,
व्यूह ममाज्ञानान्धकारम् । रश्मीञ्ज्ञानरश्मीन्दूरं गतान्
समूहैकीकुरु । किमर्थम् ? यत्ते तव कल्याणतमं कल्या-
णकृतं रूपं तेजस्तेजस्वि तत्पश्यामि साक्षात्करवाणि ।
अत्र यत्ते तत्ते उभयत्र ते इत्यस्य पाठोनर्थक एव । ननु
तद्रूपदर्शनेन को लाभंस्तेवेत्याह—योसौ असौ पुरुष-
श्चैत्रमैत्रादिकस्तद्दर्शनेन कार्त्तार्थ्यं गतवान् स पुरुषः स
एव पुरुषोहमस्मि अहमप्यस्मि । एवं च यथा त्वद्दर्शनेन
तत्तत्पुरुषाणामुद्धारस्तथा ममापि स्यादित्यभ्यर्थन-
हृदयम् ॥१८॥

उपनिषत्सु “पूषन्नेकर्वं” इत्यादिमन्त्रोन्तिमः । यजु-
र्वेदे तु षोडश उपान्त्यः ।

उपनिषद्ग्रन्थे “अन्धं तमः प्रविशन्ति ये अविद्या-
मुपासते” इति मन्त्रो नवमः “अन्यदेवाहुर्विद्यये”ति
दशमो “विद्यां चाविद्यां चे”त्येकादशः । यजुर्वेदे तु
क्रमेणैतेषां संख्या १२, १३, १४ विज्ञेया । एवमन्धंतमः
प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासते इत्याद्या क्रमशस्त्रयो मन्त्रा
उपनिषद्ग्रन्थेषु १२, १३, १४ संख्याकाः । यजुर्वेदे तु
९, १०, ११ संख्याकाः । एवं च पाठभेदेनोपनिषद्ग्रन्थे-
ष्वत्राष्टादश मन्त्राः । वेदे तु सप्तदश ।

इदमप्यवधेयम्—यजुर्वेदे हिरण्मयेनेत्यन्तिमे मन्त्रे
सप्तदशेतिगणनासंख्याप्रदानानन्तरम् “ओ ३ म् खं
ब्रह्मे”ति पाठः । स च न मन्त्राङ्गरूपः । मन्त्रे वेद-
समाप्तिसूचकः स इति । परं सर्वानुक्रमसूत्रे दृश्यते
“.....त्रिभिर्यजुभिरन्ते यज्ञान्योगी स्मारयत्यग्ने
नयान्तनमस्कारोक्तिर्हिरण्मयेनादित्योपासनामो ३ मिति
नामनिर्देशो ब्रह्मणः खं ब्रह्मेत्याकाशरूपमन्ते ब्रह्म
ध्यायेत् ॥” इति । एतेनावगम्यते ओ३म् खं ब्रह्मे-
त्यस्य वेदानङ्गत्वेपि वेदसमाप्तौ पाठ-प्रणाली चिरेण
प्रवृत्तासीत् । उपनिषद्ग्रन्थेषु समाप्तौ नायं पाठो
दृश्यते । याज्ञिकानां सम्प्रदाये कर्मान्ते स्यादेवास्य
भागस्य पाठस्तदन्ते च ओ३म् खं ब्रह्मेत्यस्यापि पाठः ॥
इति शुक्लयजुर्वेद (ईशावास्य) संस्कारभाष्यम्
समाप्तम्

यजुर्वेद-सामवेद-संस्कारभाष्यकर्त्रा वेदान्तसूत्रेषु वैदिकभाष्यनिर्मात्रा भगवद्गीतासु
भगवद्भाष्यरचयित्रा काशीपण्डित-सभया "पण्डितराजे"त्युपाधिविभूषितेन
स्वामिश्रीभगवदाचार्ययतिराजेन विरचितेन

केनोपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवल्लिता

केनोपनिषत्

मङ्गलाचरणम्

आचार्यपरमानन्दपदद्वन्द्वमुपास्महे ।
यत्कृपालेशतोपि स्यादुद्धारो नः क्षणादपि ॥१॥
दिव्यदृष्टिर्यतः प्राप्ता सत्यमार्गानुगामिनी ।
तामहं गुरुपादानां पादुकां शिरसा वह्ने ॥२॥
तमोघ्नं सर्वदोषघ्नं सर्वज्ञानप्रकाशकम् ।
रजः श्रीगुरुपादानां केवलं शरणं मम ॥३॥
अरण्यं कण्टकाकीर्णं निर्भीकः प्रविशाम्यहम् ।
तत्र श्रीमद्गुरोः पादपङ्कजालम्बनं महत् ॥४॥
व्याख्यातुमुत्सहे भव्या भव्यैरुपनिषद्गवीः ।
भावैः शब्दैश्च सत्कृत्याः परामार्थप्रकाशिकाः ॥५॥
मृच्छिलाखण्डयुक्तोपि गोधूम इति कथ्यते ।
मृच्छिलाखण्डसंयोगवियुक्तो हि स भुज्यते ॥६॥
समालम्ब्य गुरुणां तत्पादद्वन्द्वं महाप्रभम् ।
क्रमेण तलवकारे हि व्याख्यानं तन्यते मया ॥७॥
सज्जना जनयिष्यन्ति हृदयेत्र महादरम् ।
दुर्जना जनयिष्यन्ति हृदये विषमुल्बणम् ॥८॥
तेषामेव विषेण स्याद्धानिस्तेन दुरव्यया ।
पायाच्छ्रीराम एवात्र तान्सदेत्येव कामये ॥९॥

अथ केनोपनिषद्

अथ केनोपनिषदि प्रथमः खण्डः

गाढान्धपटलोत्पाटि प्रोदधाटि ज्ञानचक्षुषः ।

तत्किमप्याश्रये कामं निर्मलं श्यामलं महः ॥१॥

मनःप्रभृतीनां करणानामचेतनत्वात्तेषां स्वतः प्रवृत्तेरसम्भवात्तेषां प्रेरयिता क इति कश्चिच्छिष्यः कञ्चन महाचार्यं पृच्छति ।

केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन प्राणः प्रथमः प्रैति युक्तः । केनेषितां वाचमिमां वदन्ति चक्षुः श्रोत्रं क उ देवो युनक्ति ॥१॥

केनादृष्टेन प्रेषितं प्रेरितं मन इषितमिष्टं विषयं प्रति पतति गच्छति । तथा केन युक्तो मिलितः प्रथमः सर्वश्रेष्ठो विस्तृतो वा प्राणः प्रैति प्रकर्षेण गच्छति व्यापारवान्भवतीत्यर्थः । तथा केन प्रेरिता लोका ईषितां प्रचलितां सर्वजनप्रसिद्धामिमां वाचं वदन्ति । उ इति प्रश्नार्थव्ययः सर्ववाक्यसंयोगी । को देव चक्षुः श्रोत्रं च स्वस्वव्यापारे युनक्ति योजयति । इन्द्रियाणां विषयग्रहणे नियोक्ता क इति । केनेतिपदेनास्यास्मात्केनेतिनाम्ना अस्या उपनिषदः प्रवृत्तिः । कर्ता क इति ज्ञातुं नास्ति सुगमः पन्थाः । विनापि च चार्थो गम्यत इति सर्वत्र चकार उपस्थापयितव्यः केनेषितं पतति प्रेषितं मनः केन च प्राणः केन चेषितां वाचमित्यादिरीत्या ॥१॥

एवं शिष्येण पृष्ट आचार्य उपदिशति—

श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मनो यद्वाचो ह वाचं स उ प्राणस्य प्राणश्चक्षुषश्चक्षुः । अतिमुच्य धीरा प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ॥२॥

श्रोत्रस्य श्रोत्रेन्द्रियस्य श्रोत्रं श्रवणशक्तिप्रदः स उ स एव । मनसो मननसाधनीभूतस्य मननशक्तिप्रदः स एव । वाचो वागिन्द्रियस्य वाचमुच्चारणशक्तिप्रदः स एव । वाचमित्यौपनिषदी द्वितीया । प्राणस्य मुखनासिकासंचरणशीलस्य वायोः प्राणः प्राणनशक्तिप्रदः स एव ।

चक्षुषश्चक्षुरिन्द्रियस्य चक्षुर्दर्शनशक्तिप्रदः स एव । स कः ? यद्यं सर्वसामर्थ्यवन्तमतिमुच्य सर्वथा विज्ञाय धीरा धीमन्तोस्माल्लोकाच्छरीरात्प्रेत्य निःसृत्यामृता अमरणधर्माणो भवन्ति मुक्ता भवन्तीत्यर्थः । नन्विदं त्वाम्रान्पृष्टः कोविदारानाचष्ट इत्याख्यानकमनुसरति । न हि प्रश्नवाक्येमृतभवनं प्रति कश्चन प्रश्नः । कथं तर्ह्यमृता भवन्तीत्युक्तिः संगच्छेतेति । उच्यते । इयं ह्युपनिषद् । ब्रह्मविद्योपनिषच्छब्देन प्रख्याता । अतो ब्रह्मोपदेशस्तु कर्तव्य एव । अपृष्टोपि दयालुर्ऋषिरमृतभवनप्रकारमाहेति । अतिमुचेरिह ज्ञानमर्थः । सामर्थ्यात् । केनेषितं पततीत्यादि प्रश्नानामपीहोत्तरं दत्तमेव । स परमात्मा श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसो मन इत्याद्युक्त्या श्रोत्रादीनां प्रवर्तकमप्याह । अतिमुच्य धीराः प्रेत्यास्मादित्याद्युक्तिर्महर्षेर्दयालुतां द्योतयति । अपृष्टोपि हितं ब्रूयादितिन्यायानुसरणं द्रष्टव्यम् ॥२॥

प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्तीत्युक्तम् । अमृतं ब्रह्मैव नान्यदिति निश्चित्य महर्षिराह ब्रह्मस्वरूपम्—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥३॥

यद्वाचानभ्युदितमनुक्तं भवति वाक्च येनाभ्युद्यते उच्चार्यते । येनेति हेतौ तृतीया । तदेव त्वं ब्रह्म विद्धि जानीहि । नेदं ब्रह्म यदिदं जगदुपासते लोकाः । न जगदेव ब्रह्म जगतोपि प्रेरयितृ हि तत् ॥३॥

यन्मनसा न मनुते येनाहुर्मनो यतम् ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥४॥

यन्मनसा न मनुते नावगच्छति कश्चित् परं येन मनो मतं विज्ञातमाहुर्विद्वांसो मत्तः पूर्वभाविनस्तदेव ब्रह्म विद्धि नेदं यदिदमुपासते लोकाः ॥४॥

यच्चक्षुषा न पश्यति येन चक्षूषि पश्यन्ति ।

तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥५॥

न यच्चक्षुषा लौकिकनेत्रेण पश्यति परं येन चक्षुषि पश्यन्ति चक्षुषां व्यापारं दर्शनादिकं कुर्वन्ति तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते लोकाः ॥५॥

यच्छ्रोत्रेण न शृणोति येन श्रोत्रमिदं श्रुतम् ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यच्छ्रोत्रेण न किञ्चिच्छृणोति श्रोत्राभावात्; परं येन प्रेरकेणेदं मया श्रुतमिति श्रोत्रं मन्यते । शब्दभेदो नार्थभेदः । तदेव ब्रह्मत्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥६॥

यत्प्राणेन न प्राणिति येन प्राणः प्रणीयते ।
तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥७॥

यत्प्राणेन न प्राणिति जीवति परं येन प्राणः प्रणीयते प्रेर्यते स्वकार्यं सम्पादायितुं तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते । केनेषितमिति प्रथमया श्रुत्योत्थापिताः प्रश्नाः प्रथमेन खण्डेन समाहिताः ॥७॥

इति केनोपनिषदि प्रथम खण्डः समाप्तः

अथ केनोपनिषदि द्वितीयः खण्डः

प्रथमखण्डे ब्रह्मणो दुर्विज्ञेयत्वमुपपाद्याधुना ब्रह्मज्ञानोपायमावेदयत्याचार्यः—

यदि मन्यसे सुवेदेति दहरमेवापि नूनं त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेष्वथ नु मीमांस्यमेव ते मन्ये विदितम् ॥१॥

हे शिष्य यदि त्वमिति मन्यसे । इति किम् ? अहं ब्रह्म सु वेद सम्यग्जानामि तदा त्वमस्य ब्रह्मणो रूपं दहरमेवाल्पमेव वेत्थ जानासि, नूनं नास्ति तत्र विवाद इति । अस्य यत्त्वं रूपमसि देवेषु देवाश्चास्य यद्रूपम् । देवेष्विति प्रथमार्थे सप्तमी । त्वमपि ब्रह्मरूपमेव देवा अपि ब्रह्मरूपमेव । परं नैतावता ब्रह्मण इयत्ता वेदितव्या । अध नु इतः परमपि मीमांस्यमेव । तस्य व्यापकत्वात्सर्वनिविष्टं सद्भवतु नाम तस्य तत्तद्वस्तुरूपम् । वस्तुतस्तु तन्मीमांस्यमेव विचार्यमेव । तस्मान्मन्ये तेविदितं न विदितमिति । मन्ये विदितमित्यत्राकार-प्रश्लेषः कार्यः । यदि त्वं वदसि ब्रह्माहं जानामीति तर्हि नूनं त्वं ब्रह्म न जानीषेतश्च मीमांस्यमेवेति ॥१॥

नाहं मन्ये सुवेदेति नो न वेदेति वेद च ।

यो नस्तद्वेद तद्वेद नो न वेदेति वेद च ॥२॥

अहं तत्सुवेदेति न मन्ये । न हि साकल्येन यथार्थ्येन चाहं तद्वेद । नोस्माकं मध्ये यः कथयति न वेद नाहं

ब्रह्म वेदेति, वेद च स एव तद्वेति । तदज्ञानमेव तज्ज्ञानमिति तात्पर्यम् । यद्वस्तु यथा स्यात्तथैव तज्ज्ञानं तस्य ज्ञानं भवति । ब्रह्म सर्वथाविज्ञेयमेवास्ति, ततस्तदविज्ञेयत्वज्ञानमेव तज्ज्ञानम् । यो नरो नोस्माकं मध्ये तद्वेद तथा वेद तदविज्ञेयमिति वेद स तद्वेद । किं च नोस्माकं मध्ये यो न वेदाहमिति जानाति वेद च स एव तद्ब्रह्म जानाति । ब्रह्मणोज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानम् ॥२॥

पूर्वोक्तमेव स्पष्टयति—

यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ।

अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ॥३॥

यस्य ब्रह्ममतं तस्यैव मतम् । यः कथयति ब्रह्म मया मतं विदितं ज्ञातं तस्य ब्रह्मज्ञातमेव । परं यः कथयति ब्रह्म मयामतमविदितमज्ञातं तस्य तद्विदितमेव । यस्य च तन्मतम् यः कथयति ब्रह्म मया मतं विदितं ज्ञातं स न तद्वेद । अतो विजानतां तदविज्ञातमेव । अविजानतां च विज्ञातमेव । तस्यावेदनमेव तद्वेदनमिति तात्पर्यम् ॥३॥

प्रतिबोधविदितं मतममृतत्वं हि विन्दते ।

आत्मना विन्दते वीर्यं विद्यया विन्दतेमृतम् ॥४॥

प्रतिकूलो बोधः प्रतिबोधः । अहं न बोधामीति प्रतिकूलो बोधः । प्रतिबोधेन विदितं चेदवश्यं मतं विदि-

तमेव । स हि गच्छत्यमृतत्वं मोक्षम् । आत्मना बुद्ध्या विवेकेनेत्यर्थः । पूर्वोक्तश्रुत्युक्तरीत्या विवेकेनेतिभावः । वीर्यं तद्वेदनसामर्थ्यं विन्दते । तद्वेद नसामर्थ्येन जातया विद्ययामृतं विन्दते ब्रह्म प्राप्नोति । अमृतमित्यत्र पद-
द्वयमपि विभावनीयम् अमिति ऋतमिति च । अमिति शीघ्रार्थकमव्ययपदम् । ऋतं सत्यं तच्च ब्रह्मैव । एवं च विद्यया शीघ्रमेवर्तं विन्दत इति भावः ॥४॥

इह चेदवेदीदथ सत्यमस्ति न चेदीहावेदीन्महती विनष्टिः । भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः प्रेत्यास्माल्लो-
कादमृता भवन्ति ॥ ५ ॥

इहास्मिञ्जन्मनि चेदवेदीदज्ञासीदात्मस्वरूपं वा ब्रह्मस्वरूपं वा तर्हि सत्यमस्ति कल्याणकरमस्ति । न चेदीहावेदीत्, महती विनष्टिर्महदकल्याणं स्यात् । भूतेषु भूतेषु सर्वभूतेषु स्थितं ब्रह्मात्मस्वरूपं वा विचिन्त्य विविच्य सर्वथा विज्ञाय धीरा बुद्धिमन्तो-
स्माल्लोकाद्देहात्प्रेत्य वियुज्यामृता भवन्ति जनिमृति-

विमुक्ता भवन्ति । द्वे एव ज्ञाने वस्तुत इष्टे ब्रह्मज्ञान-
मात्मज्ञानं चेति । तयोरपि वस्तुतस्त्वात्मज्ञानमेव विमुक्तिसाधनम् । आत्मज्ञानमित्यस्य मया किं कर्तव्यं न कृतं कृतं वा किमकर्तव्यमितिज्ञानमेवात्मज्ञानशब्दा-
भिलष्यम् । ब्रह्मज्ञानं नातीवोपकारकम् । कश्चिन्महा-
त्मास्तीतिज्ञानेन न किमपि सिद्धं भवति न वा किमपि साधनीयं भवति । अहं महात्मा सर्वदुरवगाहदुरित-
रतिविरत इति ज्ञानमेव स्वकल्याणसाधकम् । अतः स्वमेव विचिन्तनीयम् । स्वविचिन्तनेन स्वं पावित्र्यं नेयम् । तेन परमकल्याणं मुक्तिपदवेद्यं सम्पादितं भवतीति ॥५॥

इति केनोपनिषदि द्वितीय खण्डे

काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्र्युपाधिविभू-
षितेन परमहंस-परिवाजाकाचार्य-स्वामि-
श्रीभगवदाचार्येण निर्मितं केनोपनि-
षत्संस्कारभाष्यम् ।

अथ केनोपनिषदि तृतीयः खण्डः

ब्रह्मणोद्भुतत्वाद्विचित्रशक्तिसम्पन्नत्वाच्च नाहं मन्ये सुवेदेत्यादिना प्रतिप्रादितं दुर्ज्ञेयत्वमाख्यायिका-
मुखेन द्रढयति-

ब्रह्म ह देवेभ्यो विजिग्ये । अथ तस्य ह ब्रह्मणो विजये देवा अमहीयन्त । त ऐक्षन्तास्माकमेवायं विजयो-
स्माकमेवायं महिमेति ॥ १ ॥

देवा दानवाश्चोभयेपि वित्तलम्पटाः । वृद्धिगते च वित्तलाम्पट्ये कलहकलकलवैकल्यमनिवार्यम् । तत इदं ममेदं ममेतिकुर्वतां देवदानवानां समजनि जन्यम् । तत्र ह ब्रह्म देवान्प्रविश्य देवेभ्यो विजययशःप्रदानाय विजिग्ये दैत्यान्व्यजयत । अथ युद्धसमाप्त्यनन्तरं ब्रह्मणो विजये देवानाविष्टस्य ब्रह्मणो विजये सति देवा अम-
हीयन्त अपूज्यन्त प्रशस्ता अभवन्नितिभावः । महीड्-

पूजायाम् । ते देवा ऐक्षन्त व्यचारयन्तायं विजयलाभ-
प्रयुक्तो महिमा महत्त्वमस्माकमेवेति । तेनास्माकमेवायं महिमेति ॥१॥

तद्वैषां विजज्ञौ । तेभ्यो ह प्रादुर्बभूव । तन्न व्यजा-
नत किमिदं यक्षमिति ॥ २ ॥

तद्ब्रह्मैषां देवानामहङ्कारमितिशेषः । विजज्ञौ विज्ञातवत् । ततस्तेभ्यस्तेषां शिवं सम्पादयितुमिति-
भावः । प्रादुर्बभूव प्राकट्यं गतम् । तत्प्रत्यक्षीभूतं ब्रह्म देवा न व्यजानत किमिदं यक्षं यजनीयं महा-
श्चर्यमिति ॥२॥

देवा यक्षपरीक्षणार्थमग्निमामन्त्रयाञ्चक्रुः—

तेग्निमब्रुवञ्जातवेद एतद्विजानीहि किमेतद्यक्ष-
मिति । तथेति ॥ ३ ॥

ते देवा अग्निमब्रुवन् , जातवेदो जातं जातं प्रत्येकं वस्तु वेत्तीति तत्सम्बुद्धौ । त्वं सर्वं जातमात्रं जानीषे तदेतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथेति तथा करोमि यक्षं ज्ञातुं प्रयत इत्युक्तवान् ॥३॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोसीति । अग्निर्वा अहमस्मीत्यब्रवीज्जातवेदा वा अहमस्मीति ॥ ४ ॥

सोग्निस्तद्यक्षमभ्यद्रवच्छीघ्रमुपागच्छत् । उपागत-मग्निं यक्षमप्राक्षीत्कोसीति । यक्षेण पृष्टोग्निस्वाच "अहमग्निः सर्वाग्रयायी देवोस्मि ।" स्वविशिष्टधर्ममव-गमयितुमाह जातवेदा अहमस्मीति । जातं जातं सर्व-मेव ज्ञातं जन्यपदार्थं च वेद्मीति ॥४॥

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपोदं सर्वं दहेयं पृथिव्यामिति ॥ ५ ॥

तद्यक्षमपृच्छत्तमग्निं तस्मिंस्त्वय्यग्नौ जातवेदसि वा किं वीर्यं सामर्थ्यमिति । अग्निशब्देन जातवेदःशब्देन वा प्रत्यक्षितमर्थं पृष्ठतः कृत्वायं प्रश्नः । अग्निः प्रत्यवादी-त्पृथिव्यां यदिदं किञ्च नास्ति सर्वं दहेयमिति ॥ ५ ॥ परीचिक्षिपयाग्निमुवाच यक्षम्—

तस्मै तृणं निदधौ । एतद्देहेति । तदुपप्रेयाय सर्वज-वेन । तन्न शशाक दग्धुम् । स तत एव निववृते । नैत-दशकं विज्ञातुं यदेतद्यक्षमिति ॥ ६ ॥

तद्ब्रह्म तस्मै तस्य पुरस्तात्तृणं निदधौ स्थापित-वत् । उवाच चैतद्देहेति । तच्छ्रुत्वा सर्वजवेन सर्वसाम-र्थ्येनोपप्रेयाय तत्तृणसमीपं जगाम परं तद्गधुं न शशाक सः । तत एव तस्मादेव त्रपानताननोनलो निववृत्ते न्यवृत्तत् । देवानां सन्निधावेत्य सौवदद्यदे-तद्यक्षमस्ति तद्विज्ञातुं नाहमशकमिति ॥६॥ देवा इदानीं यक्षपरीक्षार्थं वायुं प्रेषयन्ति—

अथ वायुमब्रुवन् वायवेतद्विजानीहि किमेतद्य-क्षमिति । तथेति ॥ ७ ॥

देवा वायुमब्रुवन् वायो किमेतद्यक्षमिति त्वमेतद्वि-जानीहि । तथेत्युक्त्वा वायुर्यक्षमगच्छत् ॥७॥

तदभ्यद्रवत् । तमभ्यवदत्कोसीति । वायुर्वा अहम-स्मीत्यब्रवीन्मातरिश्वा वा अहमस्मीति ॥ ८ ॥

स वायुस्तद्यक्षमभिजंगाम । कोसीति यक्षेण पृष्ट उवाचाहं वायुः सर्वत्र गमनशीलोस्मि । वा गतिगन्ध-नयोः । नैतदेव । अहं मातरिश्वास्मीति । मातर्यन्तरिक्षे श्वयति वर्धत इतिमातरिश्वा । भुव्यन्तरिक्षे च मम गतिरिति ॥८॥

यद्यपि वायुमातरिश्वञ्शब्दसमुच्चारणेनैव स स्व-सामर्थ्यमुदाजहार तथापि तदभिव्यञ्जयितुं पृच्छति यक्षम्—

तस्मिंस्त्वयि किं वीर्यमिति । अपोदं सर्वमाददीय यदिदं पृथिव्यामिति ॥ ९ ॥

यक्षेण जिज्ञासितं तस्मिन्वायौ मातरिश्वनि वा त्वयि किं वीर्यं सामर्थ्यम् । वायुः प्रत्यवादीत् यदिदं पृथिव्यामस्ति तदिदं सर्वमप्याददीय सर्वं ग्रहीतुमुड्डाय-यितुं वा समर्थोस्मीति ॥९॥

तस्मै तृणं निदधौ । एतदादत्स्वेति । तदुपप्रेयाय सर्वजवेन । तन्न शशाकादातुम् । स तत एव निववृते । नैतदशकं विज्ञातुमेतद्यक्षमिति ॥ १० ॥

तद्यक्षं वायोरग्रेपि तृणं स्थापितवदुक्तवच्चैत-दादत्स्वगृहाणेति । सर्वजवेन तत्तृणमुपप्रेयायोपजगाम परं तदादातुं स न शशाक । तत एव स निववृते नापरं सामर्थ्यं प्रकटयितुमुत्सेह इत्यर्थः । उक्तं च तत्रागत्य नाहमशकमेतद्यक्षं विज्ञातुमिति ॥१०॥

देवा इदानीमिन्द्रं प्रेषयन्ति—

अथेन्द्रमब्रुवन् । मधवन्नेतद्विजानीहि किमेतद्यक्ष-मिति । तथेति । तदभ्यद्रवत् तस्मात्तिरोदधे ॥ ११ ॥

अथ तदनन्तरं देवा इन्द्रमब्रुवन् हे मधवन् तस्मात् पूज्य । मह पूजायाम् । एतद्विजानीहि किमेतद्यक्षमिति । तथा करोमीत्युक्त्वा स तद्यक्षमभ्यद्रवदभ्यगच्छत् । तस्मादिन्द्रात्तद्यक्षं तिरोदधे तिरोहितमभूत् ॥११॥

स तस्मिन्नेवाकाशे श्रियम् (स्त्रियम्) आजगाम बहुशोभमानामुमां हैमवतीम् । तां होवाच किमेतद्यक्ष-मिति ॥ १२ ॥

इति केनोपनिषदि तृतीयः खण्डः

स इन्द्रस्तस्मिन्नेवाकाशेवकाशे स्थाने बहुशोभमानां परमशोभासम्पन्नाम् उमामद्यावधि कुतः किमपि न

प्रतिभाति स्मेति वितर्कणार्हा मा शोभा प्रतिमा यस्या- आजगाम प्राप्तवान् । ह हृष्टो भूत्वा स तामुवाच
स्तां हैमवतीं परमशीतलां शान्तिप्रदां स्त्रियं श्रियं वा किमेतद्यक्षमिति ॥१२॥

इति श्रीकेनोपनिषदि तृतीयस्मिन्खण्डे

काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्र्युपाधिविभूषितेन परमहंस-परिव्राजकाचार्य-
स्वामि-श्रीभगवदाचार्येण निर्मितं केनोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

अथ केनोपनिषदि चतुर्थः खण्डः

इन्द्रायोमाकृतमुपदेशमाह—

ब्रह्मेति होवाच । ब्रह्मणो वा एतद्विजये महीयध्व-
मिति । ततो हैव विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ १ ॥

इद्रेण पृष्ठा सोमा ज्ञानप्रदात्री । टुवम उद्गिरणे ।
ज्ञानं वमत्युद्गिरतोत्युमा । उवाच । त्वामिन्द्रं दृष्ट्वा
यत्तिरोदधे । तद्ब्रह्मासीदिति । ब्रह्मणो वा ब्रह्मण
एवैतद्विजये महीयध्वं प्रशस्ता भवतेति । बहुवचनं
देवगणमुद्दिश्य । अस्माभिर्विजयः कृत इति गर्वं मा
कुरुत । तत एवोमाकृतोपदेशात्परमेवेन्द्रो विदा-
ञ्चकार ब्रह्मेति तद्ब्रह्मासीदिति ॥१॥

तस्माद्वा एते देवा अतितरामिवान्यान्देवान्यदग्नि-
र्वायुरिन्द्रस्ते ह्येनन्नेदिष्टं पस्पृशुः । ते ह्येनत्प्रथमो
विदाञ्चकार ब्रह्मेति ॥ २ ॥

तस्माद्ब्रह्मदर्शनाद्धेतोरेतेन्यान्देवानतितरामिव ।
ओजसातिक्रम्य स्थिता इव । न हि विस्पष्टं ब्रह्म-
दर्शनं जातमिति वप्रयोगः । कानन्यान्देवान् ? यद्ये ब्रह्म-
रूपं यक्षं द्रष्टुं गतास्तानग्निं वायुमिन्द्रमिति । कथं
तेषामन्यापेक्षायौत्कृष्टमिति ? हि यतस्ते नेदिष्टमत्य-
न्तसमीपस्थं ब्रह्म पस्पृशुर्ददृशुः । हि किञ्च ते देवाः
प्रथमः प्रथममेतद्ब्रह्म विदाञ्चकार दृष्टवन्तः । न
हि देवानां ब्रह्मणो वेदनं जातमज्ञातरीत्येव केवलं
ब्रह्मदर्शनं दूरादेव जातम् । अतएव विदाञ्चकारेति
गौणः प्रयोगो दर्शनार्थे । दृशेः प्रयोगस्तु स्पष्टदर्शने-
स्पष्टदर्शनेपि सर्वत्र सर्वैः प्रयुज्यते ॥२॥

तस्माद्वा इन्द्रोतितरामिवान्यान्देवान् । स ह्येन-
न्नेदिष्टं पस्पृश । सह्येनत्प्रथमो विदाञ्चकार
ब्रह्मेति ॥ ३ ॥

तस्मादेवेन्द्रोन्यान्देवानतितरामिवातिक्रम्येवाव-
स्थितः । तस्मादिति विवृणोति—स इन्द्रो हि एतद्ब्रह्म-
नेदिष्टमतिसमीपात्पस्पर्शं ददर्श । ननु तस्मै तु ब्रह्म-
दर्शनं जातमेव न हि । तं दृष्ट्वैव तत्तिरोहितमासीत् ।
कथं तर्हि देवानन्यानतितरामिवेन्द्रस्येति । उच्यते ।
नेदिष्टं ब्रह्म स न पस्पर्शेत्येवं निश्चित्यैव स प्रथमो
विदाञ्चकारेति वाक्यप्रयोगः । तद्यक्षं किमासीदिति
नाग्निना न वायुनावगतम् । इन्द्रेण तूमासाहाय्येन
तावन्मात्रमप्यधिगतम् । अतएव तस्य गरीयस्त्वमिति ।
वस्तुतस्तु नाममात्रावगत्येन्द्रस्य सर्वश्रेष्ठत्वनिरूपणम-
न्याय्यमेव । तस्य तु ब्रह्मदर्शनं जातमेव नहि । अग्निना
वायुना च ब्रह्मणा सहालोपोपि कृतो दर्शनमपि कृतम् ।
इन्द्रेण नु किमपि न कृतं कथं तर्हि तस्यातितरान्त्व-
मिति नावगम्यते । नात्र सत्यवादित्वमस्या उपनिषद
इति । नामश्रवणमात्रेण कार्तार्थ्यमाहोस्वित्साक्षाद्दर्शने-
नेति विचारणीयम् । नाममात्रावगत्या न कस्यापि
वस्त्ववगतिर्भवतीति सर्वजनप्रत्यक्षम् । नामश्रवणा-
पेक्षया दर्शनालापयोरेव श्रेष्ठत्वमितिसर्वविद्वद्गोष्ठी-
संवादः ॥ ३ ॥

तस्यैष आदेशो यदेतद्विद्युतो व्यद्युतदा ३ इतीन्य-
मीमिषदा ३ इत्यधिदैवतम् ॥४॥

ब्रह्मणो दर्शनं साक्षात्त्वं निषेधति—तस्य ब्रह्मण एष
आदेशो दर्शनं विद्युतोदर्शनमिव । अथवा तस्यैष आदेश
आदर्शः कार्यं वा । क आदर्शः ? आह—यदेतद् ब्रह्म
विद्युतो व्यद्युतद्विद्योतयतीतिभावः । न केवलं विद्यो-
तनमेवापि तु न्यमीमिषत् । ता विद्युतस्तिरोधायती-
त्यपि । विद्युतो विद्योतनं तिरोधापनं च सृष्टिनिर्माणं
सृष्टिविलोपनं च वेदितव्यम् । तस्यैव माहात्म्येन

जगज्जायते निलीनाति च । इत्यधिदैवतमधिका
देवताधिदेवता । तामधिकृत्योपवर्णितं वृत्तमधिदैवतम् ।
देवतैव देवतम् । अधिकं दैवतमधिदैवतम् । अधिदैव-
तमधिकृत्य कृतं वर्णनमधिदैवतम् । यथाकथञ्चिदर्थः
सङ्गमनीयः । वस्तुतस्तु प्रथमैव व्याख्यादरणीया ।
तस्य दर्शनं विद्युत इव जातं विद्युत इव न्यमीमिषद्
अदृष्टमभवदिति ॥४॥

अथाध्यात्मम् । यदेतदगच्छतीव च मनोनेन चैत-
दुपस्मरत्यभीक्षणं सङ्कल्पः ॥५॥

अथेत्यानन्तर्ये । अधिदैवतमुक्त्वाध्यात्ममुच्यते ।
अत्रात्मशब्दो मनोवाचकः । तदेवाह—यदेतन्मनो यस्मा-
देतन्मना उदगच्छतीव बहिर्निस्सरतीव यदा । न किञ्चि-
त्स्मर्यते तद मनस उदगमनं वेदितव्यम् । अनेन चाने-
नैवैतत्सर्वमुपस्मरति जन्तुः । मन एवाभीक्षणं सततमु-
पस्मरणसाधनम् । उपस्मृतिः सामान्यं ज्ञानम् । सर्वेषां
वस्तूनां ज्ञानसाधनं मन एवेति । सङ्कल्पः सङ्कल्पयतीति
संकल्पः । सङ्कल्पशब्देन विकल्पोपि संग्राह्यः । एवं च
तदेव सङ्कल्पयति तदेव विकल्पयति । पुंस्त्वं तु शब्द-
माहात्म्यादनपेक्षितत्वाद्वा लिङ्गस्य ॥५॥

तद्ध तद्वनं नाम तद्वनमित्युपासितव्यम् । स य एवं
वेदाभि हैनं सर्वाणि भूतानि संवाञ्छन्ति ॥६॥

ब्राह्मणरीतेरत्रानुसन्धानम् । तत्तस्मादेव तद् उ अनं
नाम । आनयति जीवान् प्राणयति तदनम् । ब्रह्मैव
जगद्विद्योतयति तदेव तद्विलापयतीति तूक्तम् । सृष्टि-
प्रलया उक्तौ । व्यद्युतदिति च क्रियापदाभ्याम् । रक्षणं
केन भवतीति तु नोक्तम् । तदेवात्राह तदेव तद्ब्रह्मै-
वानं जगत इति शेषः । उ अनमित्यत्र सन्धिस्त्वौ-
पनिषदः । तद्ब्रह्मोपासितव्यम् । कथम् ? केन नाम्ने-
ति ? अनमिति अनमिति नाम्नोपासितव्यम् । सर्व-
जीवजीवयितुं ब्रह्मैवेति जीवनप्राधान्यात्तज्जीवनप्रद-
नाम्नैव अनेत्यनेन तदुपासितव्यमिति । स य उपासक
एवं वेद तदनमिति वेद सर्वाणि भूतानि एनमेवानोपा-
सकमेवाभि अभितः संवाञ्छन्ति । प्राणनस्मरणादेव
सर्वे तन्माहात्म्यावबोधपुरस्सरं तं कामयन्ते ॥६॥

उपनिषदं भो ब्रूहीत्युक्ता त उपनिषद् । ब्राह्मी
वाव त उपनिषदमब्रूमेति ॥७॥

आचार्यः कथयति भो उपनिषदं ब्रूहीति त्वया
प्रार्थितम् । इति हेतुनोक्तोपदिष्टा ते तुभ्यमुपनिषदिति ।
न हि सामान्यतयोपनिषदुक्ता किन्तु ब्राह्मी ब्रह्मसम्ब-
न्धिनीमुपनिषदमब्रूमाब्रवमिति । अत्रेदं तत्त्वम् । केनि-
षितं पततीत्यादि जिज्ञासा । ब्रह्मैव सर्वजगत्कारण-
मित्युत्तरम् । ब्रह्मसम्बन्धि ज्ञानमेवोपनिषच्छब्दवाच्यम् ।
उपनिषदं ब्रूहीति त्वयोक्तम् । ततस्तुभ्यमुपनिषदुक्ता ।
सा च ब्रह्मसम्बन्धिन्येव ॥७॥

तस्यै तपो दमः कर्मेति प्रतिष्ठा । वेदाः सर्वा-
ङ्गाणि सत्यमायतनम् ॥८॥

तस्या उपनिषद्विद्यायाः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी ।
तप इन्द्रियनिग्रहः सत्यभाषणादिकं च । दमो मनो-
निग्रहः । कर्म लोकाविरुद्धमाचरणम् । इत्येतत्त्रयं प्रतिष्ठा
प्रतिष्ठानं स्थितिस्थानमित्यर्थः । उपनिषद्विद्याया
एतत्त्रयमाधारशिला । इतोप्यधिकमाह—वेदा ऋगाद्याः
सर्वाङ्गाणि वेदाङ्गानि । सत्यं यथाश्रुतं यथादृष्टं यथा-
नुभूतं च प्रकाशनम् । एतत्सर्वमुपनिषदो ब्रह्मविद्याया
आयतनं निवासस्थानम् ॥८॥

एतदुपनिषज्ज्ञानस्य फलमभिधत्ते—

यो वा एतामेवं वेदापहत्य पाप्मानं स्वर्गं लोके
ज्येये प्रतितिष्ठति प्रतितिष्ठति ॥९॥

यो वा यः कोप्येतामुपनिषद्विद्यामेवं तपोदमकर्मा-
दिभीरक्षणीयां सत्यादिभिश्चोत्पादनीयां वेदाभिजा-
नाति स पाप्मानं सकलपापपुञ्जमपहत्य विनाश्यानन्ते-
न्तरहिते ज्येये सर्वश्रेष्ठे स्वर्गे परमसुखास्पदे मोक्ष
इत्यर्थः । स्वः सुखम् । तदगमयतीति स्वर्गः । प्रति-
तिष्ठति स्वर्गे प्रतिष्ठां विन्दत इत्यर्थः । द्विरुक्तिरत्र
वचनदार्ढ्यार्था ग्रन्थसमाप्त्यर्थेवेति ॥९॥

इति केनोपनिषदि चतुर्थे खण्डे

श्रीकाशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्युपाधिविभू-
षितेन परमहंस-परिव्राजकाचार्य-स्वामि श्रीभगवदाचा-
र्येण निर्मितं केनोपनिषत्संस्कारभाष्यं समाप्तम् ।

यजुर्वेद-सामवेद-संस्कारभाष्यकर्त्रा वेदान्तसूत्रेषु वैदिकभाष्यनिर्मात्रा
भगवद्गीतासु भगवद्भाष्यरचयित्रा काशीपण्डित-सभया
“पण्डितराजे” त्र्युपाधिविभूषितेन स्वामि-
श्रीभगवदाचार्ययतिराजेन विरचितेन
काठकोपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवलित्वा

काठकोपनिषत्

मङ्गलाचरणम्

यः कोपि मामनुदिनं विषदामगाधं,
पाथोर्निधिं नयति नातिकृतार्थलीलः ।
स श्रीपती रघुपतिः कृपणावलम्बः,
खेलायतां मदसुकन्दुभिरिन्दुशोभः ॥१॥
आचार्यपरमानन्दपदद्वन्द्वमुपास्महे ।
यत्कृपालेशतोपि स्यादुद्धारो नः क्षणादपि ॥२॥
दिव्यदृष्टिर्यतः प्राप्ता सत्यमार्गानुगामिनी ।
तामहं गुरुपादानां पादुकां शिरसा बहे ॥३॥
अरण्यं कण्टकाकीर्णं निर्भोकः प्रविशाम्यहम् ।
तत्र श्रीमद्गुरोः पादपङ्कजालम्बनं महत् ॥४॥
व्याख्यातुमुत्सहे भव्या भव्यैरुपनिषद्गवीः ।
भावेः शब्दैश्च सत्कृत्याः परमार्थप्रकाशिकाः ॥५॥
मृच्छिलाखण्डयुक्तोपि गोधूम इति कथ्यते ।
मृच्छिलाखण्डसंयोगवियुक्तो हि स भुज्यते ॥६॥
आचार्यचरणाम्भोजमन्यान्विद्यागुरुनपि ।
प्रणम्य कठवल्लीषु व्याख्यानं तन्यते मया ॥७॥
सज्जना जनयिष्यन्ति हृदयेत्र महादरम् ।
दुर्जना जनयिष्यन्ति हृदये विषमुल्बणम् ॥८॥
तेषामेव विषेण स्याद्धानिस्तेत दुरव्यया ।
पायाच्छ्रीराम एवात्र तान्सदेत्येव कामये ॥९॥

अथ काठकोपनिषद्

प्रथमाध्याये प्रथमा वल्ली

सर्वप्रसिद्धक्रमेणेत्यं तृतीयोपनिषत् । अत्र केनाख्या-
नेन चारित्रस्योपासनायाश्च हृदयावर्जकं चित्रं चित्रित-
मस्ति । अत्र पिता स्वपुत्रं मृत्युसन्निधौ प्रेषयति ।
मृत्युना नचिकेता उपदिष्टः । कोसौ मृत्युरासीदित्यत्र
मामकीनो विचारोन्येभ्यो व्याख्याकारेभ्यो भिन्न एव ।
मृत्युर्न यमः । स च कश्चित्तत्कालीनो विद्वान् । परं
यदि सर्वसम्मतो यम एवासौ स्यात्तदापि न काचि-
त्क्षतिः । यमः क इति ज्ञानं नातीवावश्यकम् । तस्यो-
पदेशाः कीदृशा इत्येव विचारणीयम् ।

नचिकेताः पित्रा विसृष्टो यमसदनमुपासदत् । स च
गृहादबहिर्गत आसीत् । त्र्यहानन्तरं स गृहमागतवान् ।
दृष्ट्वा च ब्राह्मणकुमारं स्वभवने त्रिभिर्दिनैः क्षुधितं
पिपासितं च स भयादकम्पत तच्छापभयाच्च विकलित-
मनास्त्रीन्वरान्वरीतुमादिष्टवान् । नचिकेताः प्रथमेन
वरेण ययाचे यदाहं भवतः सकाशात्पितृसन्निधिं प्राप्नुयां
तदा स मयि प्रसन्नचेताः स्यादिति । द्वितीयेन वरेण
स्वर्गगन्धर्वबोधनं प्रार्थयामास । तृतीयेन वरेण मरणा-
नन्तरं कामवस्थां प्राप्नोति जीव इति प्रपच्छ । अस्या
आख्यायिकारूपाया उपनिषदोऽयं प्रथमो मन्त्रः—

उशनह वै वाजश्रवसः सर्ववेदसं ददौ । तस्य ह
नचिकेता नाम पुत्र आस ॥ १ ॥

वाजश्रवसनामा कश्चनर्षिरुशन्कामयमानो यत्कि-
मपि फलमिति शेषः । सर्ववेदसं सर्वस्वं ददौ प्रायच्छ-
त्पात्रेष्विति । तस्य नचिकेता नाम पुत्र आसासीत् ॥ १ ॥

तं ह कुमारं सन्तं दक्षिणासु नोयमानासु श्रद्धा-
विवेश । सोमन्यत ॥ २ ॥

यागः समाप्तः । दक्षिणादानं प्रारब्धम् । तत्र-
त्विग्भ्यो दक्षिणासु दीयमानासु गोषु कुमारमल्पव-
यस्कमपि सन्तं तं श्रद्धा सती बुद्धिराविवेश प्रविष्ट-
वती । विश्वजिता यजमानस्य पितुरेतस्य कर्मणः काम्य-

त्वाद्दक्षिणया सत्या भाव्यमित्येषा बुद्धिस्तं प्रविवेश ।
ततः सोमन्यत व्यचारयत् । ऋत्विग्बहुत्वापेक्षया
दक्षिणाबहुत्वौचित्याद्दक्षिणास्त्विति बहुवचम् ॥ २ ॥

नचिकेतसो विचारप्रकारमभिधत्ते—

पीतोदका जग्धतृण दुग्धदोहा निरिन्द्रियाः ।
अनन्दा नाम ते लोकास्तान्स गच्छति ता ददत् ॥ ३ ॥

पीतोदकाः पीतमुदकं याभिस्ताः । अधुना पयः-
पानेप्यसमर्था इतियावत् । जग्धतृणा जग्धं भक्षितं
तृणं याभिस्ताः । अधुना तृणभक्षणेप्यसमर्था इति
यावत् । दुग्धदोहा दुग्धो दोहो याभ्यो यासां वा ताः ।
अधुना दुग्धदानेसमर्था इति यावत् । निरिन्द्रिया निर्ग-
तानीन्द्रियाणि याभ्यस्ताः । इन्द्रियशक्तिशून्या दन्त-
नेत्रादिविकला इत्यर्थः । इत्थंभूता असमर्था जराजी-
र्णास्ता गा ददत्प्रयच्छन्स यजमानस्तांल्लोकान्गच्छति
प्राप्नोति । कान् ? ते ये इत्यर्थः । अनन्दा नाम । न
नन्दयन्ति तेनन्दा निरानन्दा दुःखबहुलाः । ईदृशांल्लो-
कान्दाता तादृशां गवां प्रयातीत्यर्थः ॥ ३ ॥

दक्षिणावैगुण्यापचिकीर्षया नचिकेताः प्राह—

स होवाच पितरं तत कस्मै मां दास्यसीति
द्वितीयं तृतीयम् । तं होवाच मृत्यवे त्वा ददा-
मीति ॥ ४ ॥

स नचिकेताः पुत्रः पितरं वाजश्रवसमुवाच । तत
तात मां कस्मा ऋत्विजे पुरुषाय वा दास्यसीति ।
ततेति प्रयोगो नचिकेतसः शैशवं द्योतयितुम् । अत्र
स्वत्वनिवृत्तिपूर्वकं परस्वत्वोत्पादनरूपं दानं नापेक्षितं
किन्तु रजकाय वस्त्रं ददातीतिवद्वेदितव्यम् । त्वत्प्र-
सृष्टं माभिवदोदीत्यादेर्दिशनात् । पुत्रेणैवमुक्तः पिता न
किञ्चिदुवाच । तस्मात्स द्वितीयं वारं तृतीयं च वारं
तदेवापृच्छत् । पुत्रस्य निर्बन्धं दृष्ट्वा वाजश्रवस

आह मृत्यवे त्वा ददामीति । इतीतिवाक्यसमाप्त्यर्थकं
वाक्यस्वरूपग्राहकं वाक्ययम् ॥ ४ ॥

पितृवचनमाकर्ण्य पितरमपृच्छत्—

बहूनामेमि प्रथमो बहूनामेमि मध्यमः । किं
स्विद्यमस्य कर्तव्यं यन्मयाद्य करिष्यति ॥ ५ ॥

बहूनां मृत्युशिष्याणां मध्ये प्रथम एमि गमिष्यामि
भविष्यामीतिभावः । बहूनां च मध्यमो भविष्यामि ।
केषांचिदपेक्षया मे प्राथम्यं भविष्यति केषांचिदपेक्षया
च माध्यम्यम् । मृत्योर्बहवः शिष्याः सन्तीतिप्रतिपादने
तात्पर्यम् । सत्सु बहुषु शिष्येषु यमस्य मृत्योः किं
स्विकर्तव्यं कार्यमवशिष्टं भवेद्यन्मया साधनीभूतेन
हेतुभूतेन वाद्येदानीं करिष्यति सम्पादयिष्यति
सः ॥ ५ ॥

पिता पुत्राय कर्तव्यमुपदिशति—

अनुपश्य यथापूर्वं प्रतिपश्य तथापरे । सस्यमिव
मर्त्यः पच्यते सस्यमिवाजायते पुनः ॥ ६ ॥

यथा येन प्रकारेण पूर्वं पौर्वकालिका मृत्युसेवां
कृतवन्तस्तेन प्रकारेणानुपश्य त्वमपि गत्वा कुरु । अपरे
त्वत्त आवरकालिका जना यथा सेवां करिष्यन्ति,
अनुपश्य तथा त्वमपि करिष्यसि । ननु सत्सु पूर्वेषु
सत्सु चावरेषु कथं ममाकाशः सेत्स्यतीत्यत आह—
मर्त्यो मनुष्यः सस्यमिव तृणादिवत् पच्यते पाकावस्थां
प्राप्य विनष्टो भवति । पुनर्विनाशानन्तरं सस्यमिवा-
जायत उत्पद्यते । एवं च प्रवर्तमाने गमनागमनक्रमेव-
काशचिन्तयालमिति वाजश्रवस उत्तरम् ॥ ६ ॥

एवं पित्रा प्रेरितः प्रेषितश्च नचिकेता मृत्योर्गृहं
गतवान् । स नासीद्गृहे । प्रेषितस्य तस्य द्वारि स
तिस्रो रात्रीः किमप्यनश्नन् किञ्चिदप्यपिबंश्चाध्य-
वात्सीत् । आगतं मृत्युमहाशयं केचनोचुः—

वैश्वानरः प्रविशत्यतिथिर्ब्राह्मणो गृहान् । तस्यैतां
शान्तिं कुर्वन्ति हर वैवस्वतोदकम् ॥ ७ ॥

ब्राह्मणो ब्रह्मविद्वान्वैश्वानरोग्निरिव सर्वोपकारी
तेजस्वी च । अतिथिर्न विद्यते तिथिरागमनस्य यस्यै-
वम्भूतः कश्चन गृहान्प्रविशति येषामितिशेषः । ते
तस्यातिथेरेतां शान्तिमर्घ्यापाद्यासनप्रदानरूपां कुर्वन्ति

गृहमेधिनः । वैवस्वत हे सूर्यप्रभ अथवा यम उदकमर्घ्या-
द्येतस्मै प्रदातुं जलमाद्याहरानय ॥ ७ ॥

यश्चाहङ्कारवान् अतिथिं गृहागतं नार्चयति,
तस्य दोषमाह—

आशाप्रतीक्षे सङ्गतं सूनृतां चेष्टापूर्ते पुत्रपशूंच
सर्वान् । एतद्वृङ्क्ते पुरुषस्याल्पमेधसो यस्यानश्न-
न्वसति ब्रह्मणो गृहे ॥ ८ ॥

यस्याल्पमेधसोल्पज्ञानिनोज्ञानिनो वा मनुष्यस्य गृहे
ब्राह्मणो ब्रह्मविद्वान् ब्रह्मजिज्ञासुर्वानश्नन्नश्ननमकुर्वाणो
बुभुक्षित इत्यर्थः । वसति तस्याशाप्रतीक्षे एवं स्यादि-
त्याशंसनमाशा । इदं भविष्यतीत्यं भविष्यतीत्याद्या-
कारः सङ्कल्पः प्रतीक्षा । ते द्वे अपि तथा संगतं प्राप्तं
वस्तुजातं सूनृतां वेदाद्यध्ययनमिष्टापूर्ते इष्टं यागादिर्भ-
वति । पूर्तं वापीतडागादिर्भवति । एतान्सर्वान्पुत्रपशूंच
पुत्रांश्च पशूंच । एतदेतादृशाभ्यागतानश्ननरूपं वृजिनं
वृङ्क्ते नाशयति । वृजी वर्जने ॥ ८ ॥

एवं श्रुत्वा मृत्युर्नचिकेतसमुवाच—

तिस्रो रात्रीर्यदवात्सीगृहे मेनश्नन्नब्रह्मन्तिथिर्न-
मस्यः । नमस्तेस्तु ब्रह्मन् स्वस्ति मेस्तु । तस्मात्प्रति
त्रीन्वरान्वृणीष्व ॥ ९ ॥

हे ब्रह्मन्, नमस्यो नमस्कारार्होतिथिरभ्यागतस्त्वं
यद्यस्माद्धेतोर्मे मम गृहेनश्नन् किमप्यभुञ्जानस्तिस्त्रो
रात्रीरवात्सीर्निवासं कृतवांस्तस्मात्त्रीन्वरानिष्टपदा-
र्थान् प्रतिवृणीष्व याचस्व । नमस्ते तुभ्यमस्तु स्वस्ति मे
मम चास्तु ॥ ९ ॥

न हि लाभः कस्यचिद्भारायत इति त्वरितमेव वरं
वव्रे नचिकेताः—

शान्तसङ्कल्पः सुमना यथा स्याद्वीतमन्युर्गौतमो
माभि मृत्यो । त्वत्प्रसृष्टं माभिवदेत्प्रतीत एतत्त्रयाणां
प्रथमं वरं वृणे ॥ १० ॥

हे मृत्यो गौतमो गौतमवंश्यो मत्पिता शान्तसङ्कल्पो
व्याकुलीभूय मया मत्पुत्रो दूरं प्रेषितस्तस्य किं भविष्यति
कथं च स स्थास्यति संकल्पविकल्पो यथा शान्तो स्यातां
तथा कर्तव्यमिति याचे । तथा स सुमना रागद्वेषा-
दिपरिहारेण शोभनमना यथास्यात्तथापि भवता कर्ता-
व्यमिति च याचे । तथा स मा अभि मां प्रति वीतमन्युः

शान्तक्रोधः स्यादित्यपि मे याच्ना । त्वत्प्रसृष्टं त्वयेतः
प्रेषितं मा मामभि प्रति प्रतीतः प्रीतः सन्वदेद्वाग्व्यापारं
कुर्यात् । त्रयाणां वराणां मध्य एतत्प्रथमं वरं
वृणे याचे ॥१०॥

एवं प्रार्थितो मृत्युर्वाच—

यथा पुरस्ताद्भविता प्रतीत औद्दालकिरारुणिर्म-
त्प्रसृष्टः । सुखं रात्रीः शयिता वीतमन्युस्त्वां दर्शित्वा-
न्मृत्युमुखात्प्रमुक्तम् ॥११॥

मत्प्रसृष्टो मया प्रेषिते त्वयि । सप्तम्यर्थे प्रथमौ-
पनिषदी । औद्दालकिरुद्दालकस्यापत्यमारुणिररुणस्य
गोत्रापत्यं त्वत्पिता यथा पुरस्तात्पूर्वमिव प्रतीतः
प्रीतिमान्भविता भविष्यति । मृत्युमुखान्मत्सकाशात्प्र-
मुक्तं विसृष्टं त्वां दर्शित्वान्दृष्टवान्सन् वीतमन्युः
शान्तक्रोधो रात्रीर्यावती रात्रीर्जीविष्यति तावती रात्री-
रित्यर्थः सुखं शान्तिपूर्वकं शयिता शयिष्यते ॥११॥

नचिकेता इदानीं द्वितीयं वरं प्रार्थयते—

स्वर्गे लोके न भयं किञ्च नास्ति न तत्र त्वं न जरया
बिभेति । उभे तीर्त्वाशनायापिपासे शोकातिगो मोदते
स्वर्गलोके ॥१२॥

स्वर्गे लोके परमसुखास्पदे किञ्चन किञ्चिदपि
भयं भीतिकरं नास्ति न विद्यते । तत्र न जरया बिभेति
नान्योपि बिभेति । तत्र जरासंचारो नास्तीतिभावः ।
उभे अशनायापिपासे क्षुतृषौ तीर्त्वा क्षुतृङ्भ्यां रहितो
भूत्वा शोकातिगः सर्वशोकानां सर्वशोकप्रदानां च
हेतूनामतिगः परगो भूत्वा स्वर्गलोके सुखप्रधाने स्थाने
मोदते जीवः ॥१२॥

द्वितीयवशेषं द्वितीयेन मन्त्रेण याचते—

स त्वमग्निं स्वर्गमध्येषि मृत्यो प्रब्रूहि तं श्रद्धा-
नाय मह्यम् । स्वर्गलोका अमृतत्वं भजन्त एतद्
द्वितीयेन वृणे वरेण ॥ १३ ॥

हे मृत्यो स त्वं महाविद्वान्स्वर्गं स्वर्गः प्रयोजनं
यस्य तथाभूतमग्निं लोकोत्तरं कञ्चिदग्निमध्येषि
जानासि तमग्निं श्रद्धानाय परमश्रद्धाय मह्यं प्रब्रूहि
उपदिश । यतः स्वर्गलोकाः स्वर्गो लोको निवासस्थानं
येषां ते परमधामनिवासिन इत्यर्थः । अमृतत्वममरण-

धर्मत्वं भजन्ते प्राप्नुवन्ति । अत एतदग्निवस्तु द्वितीयेन
वरेण वृणे ॥ १३ ॥

एवं प्रार्थितो मृत्युर्वाच—

प्र ते ब्रवीमि तदु मे निबोध स्वर्गमग्निं नचिकेतः
प्रजानन् । अनन्तलोकाप्तिमथो प्रतिष्ठां विद्धि त्वमेतं
निहितं गुहायाम् ॥ १४ ॥

तदग्निवस्तु ते तुभ्यं प्रब्रवीम्युपदिशामि । मे मत्तः ।
पञ्चम्यर्थे षष्ठी । निबोधावबुध्यस्व । हे नचिकेतः
स्वर्गमग्निं प्रजानन्याथार्थ्येनावबुध्यमानो यः कोप्य-
नन्तलोकाप्तिं नान्तो यस्य तस्य लोकस्य प्राप्तिमथो
प्रतिष्ठां तत्र नैरन्तर्येण स्थितिं च लभत इति शेषः ।
यदि यः कोपि तमग्निं विज्ञाय मुक्तिलोकमाप्नोति
कुतो न तर्हि सर्वं मानवास्तं गच्छन्ति ? कुतश्च सर्वत्रैव
जगज्जालैर्धद्धा अवसीदन्तीत्याह—एतं परमगोप्यमग्निं
गुहायां निहितमनतिप्रसिद्धं सर्वैरविज्ञेयं त्वं विद्धि
जानीहि । न जानन्नन्ये तत एव विषीदन्ति त्वं
त्वधुना तं जानन्नवश्यं मुक्तो भविष्यसीत्यर्थः ॥१४॥

मृत्युर्नचिकेतसेपेक्षितं सर्वमुवाचेत्याह—

लोकादिमग्निं तमुवाच तस्मै या इष्टका यावतीर्वा
यथा वा । सचापि तत्प्रत्यवदद्यथोक्तमथास्य मृत्युः
पुनराह तुष्टः ॥१५॥

यमस्तस्मै नचिकेतसे लोकादिं लोकस्य जगत
आदिमादौ प्रवर्तमानं तमग्निमुवाचोपादिक्षत् । या
यावतीर्यथा च तत्रेष्टका अपेक्षिता ता अप्युवाच ।
सचापि नचिकेता अपि प्रत्यवदद्भवदुपदिष्टं सर्वमवगतं
मयेत्यावेदयितुं स्वयमनूदितवान् यथोक्तम् । अथ तद-
नन्तरमस्य नचिकेतसस्तुष्टो मृत्युः पुनराह । मृत्युरग्निं
वक्तुं प्रक्रान्तवान् । तस्याग्नेर् 'अनन्तलोकाप्तिम्',
'निहितं गुहायाम्' इति द्वे विशेषणे महत्त्वपूर्णं अतएव
विचारणीये । यद्यग्निशब्देन यज्ञो गृह्येत तर्हि नास्त्ये-
कोपि यज्ञो यो याजकमनन्तलोकं प्रापयेत् न वा कोपि
तादृशो यज्ञो वेदेष्वपि विहितो यो गुहायां निहितः
स्यात् । सर्व एव यज्ञाः प्रसिद्धा एव । अत्र यज्ञस्य
नाम नैव गृहीतमुपनिषत्कारेण । किंचायमग्निर्लोका-
दिरिति मृत्युनोच्यते । कोसावग्निः काश्च तत्रेष्टकाः
कियत्संख्याकाः कीदृशः कियत्यश्चेत्यादिकं न स्पष्ट-

तयोक्तमत्र । नैतत्तत्त्वं केपि विजानन्ति विज्ञातुं च शक्नुवन्ति । इदं तु निगदितुं शक्यते, अनन्तलोका इत्यस्यानन्ता लोका यत्र सोनन्तलोकः । अथवा लोकदशने । दर्शनं प्रकाशः । अनन्तः प्रकाशो यत्र सोनन्तलोकः । तस्य प्राप्तिम् । अनन्तलोकं ब्रह्मैव नान्यद्भूतितुमर्हति । यदि किञ्चिदन्यत्, तर्हि तद्गुहायां न निहितम् । अतोवश्यमत्र सोग्निर्ब्रह्मैव, तदेव च लोकादि । तद्ब्रह्माप्तुं यादृश्यो यावत्यो याश्चेष्टका अपेक्षितास्ता यमेनोपदिष्टाः । यदि कश्चिल्लौकिकोग्निरेवात्राभीप्सितो भवेत्तस्य गुहायां निहितत्वं न प्रतिपादयेत् । लोकादित्वमपि तस्य न स्यात् । अतो निश्चप्रचं ब्रह्मैवात्राग्निः । तदर्थमिष्टका न लौकिक्यः । काश्चनालौकिक्य एव ताः । अतएव तस्य निर्देशो नाकारीह । किञ्च यद्यमेनोक्तं तन्नचिकेताः प्रत्यवदित्यनेन स्पष्टमेव विज्ञायते नासौ लौकिकोग्निर्न वा लौकिक्य इष्टकाः । किञ्च मृत्युः पुनराह तुष्ट इत्यत्र तोषस्य कारणं गवेषणीयम् । नान्यत्किञ्चित् । केवलं तदेव, यद्गुरुत्वं तेनानूदितम् । लोकेपि दृश्यते गुरुत्वं यः शिष्योस्खलितमनुवदेद् गुरुस्तस्मिन्स्तुष्टेदेव । अतः स्पष्टमेतद्विज्ञेयं नात्र लौकिकोग्निर्न वा लौकिक्य इष्टकाः । यदीष्टका अत्र लोकख्याता मृन्निर्मिता अग्निना पक्वा न गृह्यन्ते तर्हि तदर्थान्योन्वेषणीयः । विज्ञायते तु सर्वथैतेनात्र लौकिकाग्नेः सर्वथा प्रकरणम् । अत्रेष्टकाशब्देन यमा वा नियमा वा गृहीताः स्युरित्यपि संभवः । अत्रैतावदेव तिष्ठतु । अग्रे पुनरेतद्विचारयिष्यते ॥ १५ ॥

तमब्रवीत्प्रीयमाणो महात्मा वरं तवेहाद्य ददामि भूयः । तवैव नाम्ना भवितायमग्निः सृङ्कां चेषामनेकरूपां गृहाण ॥ १६ ॥

प्रीयमाणः प्रसीदन्स महात्मा महानात्मा विचारो यस्य महान् महद् आत्मा मनो यस्येति वा । तमब्रवीत् । किमब्रवीदित्याह—तव तुभ्यमद्यात्र भूयोधिकं वरं ददामि । किं तत् ? आह । अयमग्निर्मयोपदिष्टस्तवैव नाम्ना भविता प्रख्यातो भविष्यतीत्यर्थः । अंत इमामनेकरूपामनेकैकरूप्यां वेदितव्यां सृङ्कां विभूषयित्रीं मालां गृहाण । गृहाणेत्युक्त्या तत्त्वज्ञानं तेन ग्राहितमिति प्रतीयते । तत्रैव नाम्ना भवितायमग्नि-

रित्युक्तमाशीः प्रदात्रा यमेन परं न दृश्यते श्रूयते वा कुत्राप्ययमग्निः । ततः “न चिकेतो ज्ञानं यस्य स नचिकेताः ।” एवं च नचिकेतसो नाम्नि प्रयुक्तं यत्पदं नचिकेतोरूपं तेनैव पदेन तेनैव वा शब्देन सोग्निः प्रख्यातो भविष्यतीति तात्पर्यम् । एवं च नचिकेतो ब्रह्मा । तच्च तव नाम्ना सादृश्यं धत्ते । एवमन्यदपि गूढं तात्पर्यमन्वेष्टव्यमिहेति ॥ १६ ॥

तामेव सृङ्कामुद्दिश्याह —

त्रिणाचिकेतस्त्रिभिरेत्य सन्धिं त्रिकर्मकृत्तरति जन्ममृत्यू । ब्रह्माजज्ञं देवमीड्यं विदित्वा निचाय्येमां शान्तिमत्यन्तमेति ॥ १७ ॥

नाचिकेत इत्यौपनिषदः प्रयोगः । त्रिणाचिकेतस इत्यर्थः । त्रिःकृत्वो नचिकेतसो नाम गृहीत्वोपदिष्टो-ग्निस्त्रिणाचिकेतोग्निः । प्र ते ब्रवीमीत्यत्र प्रथमं नचिकेतसो नाम ग्रहणम् । लोकादिमग्निमित्यत्रापि तस्मै, सः, अस्येतित्रिपदेन स एवोक्तः । तमब्रवीदित्यत्रापि तस्यैव ग्रहणम् । एवं त्रिः कृत्वा तस्यैव नाम्न ग्रहणं श्रुतौ जातमिति नचिकेतसमधिकृत्य त्रिस्तस्यो-पदेशो जातस्तेन स त्रिणाचिकेत इतिशब्देन प्रसिद्धिमगमत् । नचिकेतसे त्रिरुपदिष्टोयोग्निस्तम् । त्रिणाचिकेत इति सकारान्तं नपुंसकं द्वितीयान्तं पदं विज्ञेयम् । त्रिभिर्मनसा वचसा कर्मणा च सन्धिमनुसन्धानमेत्य प्राप्य त्रीणि कर्माणि कृतानि क्रियमाणानि करिष्यमाणानि च कृन्तति च्छिनत्तीति त्रिकर्मकृत् सन् जन्ममृत्यू तरति । कर्माण्येव जन्मनो मृत्योश्च कारणम् । तदभावे तदभावस्य न्याय्यत्वमेव । किं च जज्ञं जगदुत्पादकमीड्यं स्तुत्यं देवं ब्रह्म विदित्वा निचाय्य ब्रह्मैवास्मकं शरणमिति निश्चित्य चेमां सर्वैः प्राप्यमाणामिष्टां वा शान्तिमत्यन्तमतिशयेनैति प्राप्नोति । अत्र ब्रह्मेति जज्ञमिति च पृथक्पदे । यावन्न कर्मणामात्यन्तिकोत्ययस्तावन्न शान्तिः सुलभेत्युक्तम् । कर्मणामत्यय एव जज्ञमीड्यं ब्रह्म विदितं भवतीत्यप्युपदेशस्य परमतत्त्वम् ॥ १७ ॥

पुनरपि तामेव सृङ्कां विवृणोति—

त्रिणाचिकेतस्त्रयमेतद्विदित्वा य एवं विद्वांश्चिनुते नाचिकेतम् । स मृत्युपाशान्पुरतः प्रणोद्य शोकातिगो मोदते स्वर्गलोके ॥ १८ ॥

त्रिणाचिकेतस्त्रिणाचिकेतसमेतत्त्रयं जज्ञं देवमोडयं
चेति विशेषणत्रयविशिष्टमेतद्ब्रह्म विदित्वा
ब्रह्मवेदनानन्तरं यो विद्वान्नाचिकेतं नाचिकेतसमेवं
चिनुते मनुते, सन्दधाति वा स पुरतः स्वाग्ने-
वर्तमानान् मृत्युपाशान् प्रणोद्य दूरीकृत्य शोकातिगः सन्
स्वर्गलोके लौकिकसुखदुःखादिशून्यस्थाने मोदते प्रसी-
दति सर्वदुःखविनिर्मुक्तो भवतीत्यर्थः । स्वर्गशब्दो नात्र
देवलोकवाचकः । किन्तु स्वः सुखं गमयति स स्वर्गो
लोको मोक्षलोक इत्यर्थः । रागद्वेषक्रोधलोभमोह-
मददम्भमात्सर्यादयो 'मृत्युपाशास्तत एव मृत्युपाशा-
नित्यत्र बहुवचनम् । पुराणप्रसिद्धे स्वर्गलोके नैव दृश्यते
शोकातिगत्वम् । इन्द्रोपि स्वर्गस्य राजा सन्नपि न
भवति शोकातिगः । अतः स्वर्गलोको मोक्षस्थिति-
रेव ॥ १८ ॥

यो वाप्येतां ब्रम्हजज्ञात्मभूतां चिन्ति विदित्वा
चिनुते नाचिकेतम् । स एव भूत्वा ब्रम्हजज्ञात्मभूतः
करोति तद्येन पुनर्न जायते ॥ १९ ॥

नाचिकेतसमर्गिन स्तवीति । यो वापि यः कोपि
वैतां ब्रह्मजज्ञात्मभूतां ब्रह्म च तज्जज्ञं च तस्यात्म-
भूतां ब्रह्मस्वरूपामित्यर्थः । चिन्ति विदित्वा नाचिकेतं
चिनुते स एव ब्रह्मजज्ञात्मभूतः परब्रह्मस्वरूपः संस्तु-
करोति येन पुनर्न जायते । जन्मबन्धनात्प्रमुक्तो
भवतीत्यर्थः ।

इदानीं तृतीयं वरं दातुकामो यमो मध्योत्थापि-
तमिदं प्रकरणमुपसंहरति—

एष तेगिनर्नचिकेतः स्वर्ग्यो यमवृणीथा द्वितीयेन
वरेण । एतमर्गिन तवैव प्रवक्ष्यन्ति जनासस्तृतीयं वरं
नचिकेतो वृणीष्व ॥ २० ॥

यमोब्रवीत् । नचिकेतः, यं त्वं द्वितीयेन वरेणा-
वृणीथा एषोग्निस्ते तुभ्यं कथितः । किं चैतमर्गिन
जनासो जनास्तवैव प्रवक्ष्यन्ति त्वन्नाम्नायमर्गिनः
प्रख्यातो भविष्यति । पूर्वमपि षोडशे मन्त्रेयमेवार्थं
उदीरितः । श्रमसहिष्णूनामृषीणां द्विस्त्रिर्वक्तुं न
श्रमः । हे नचिकेतस्तृतीयं वरं वृणीष्व ॥ २० ॥

येयं प्रेते विचिकित्सा मनुष्येस्तीत्येके नायमस्तीति
चैके । एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहं वराणामेष वरस्तृ-
तीयः ॥ २१ ॥

प्रेते मृते मनुष्ये या इयं विचिकित्सा सन्देहः ।
विचिकित्सास्वरूपं विवृणोति—मृते सति मनुष्ये अस्ती-
त्येके नास्तीति चैके विद्वांसो वदन्ति । मरणानन्तरं
न पुनर्जन्मेत्येकेषां मतम् । पुनर्जन्मेत्येकेषाम् । तत्र
मामकीनापि विचिकित्सा । अतस्त्वया परमविदुषानु-
शिष्ट उपदिष्ट इत्यर्थः । अहमेतद्विद्यां जानीयामित्येष
वराणां तृतीयो वरः । पुरापि पुनर्जन्मविषये विशयो-
स्त्येव । अदृष्टे वस्तुनि सर्वदैव सन्देहावकाशः ॥ २१ ॥

मरणानन्तरं जीवो भवति न वा पुनर्जन्म भवति
न वेति पृष्टो मृत्युः शिष्यस्य नचिकेतसः परीचिक्षिषया
तत्त्वोपदेशं निषेधन्नाह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं पुरा न हि सुज्ञेयमणुरेष
धर्मः । अन्यं वरं नचिकेतो वृणीष्व मा मोपरोत्सीरति
मा सृजैनम् ॥ २२ ॥

नचिकेतः पुरा देवैरन्यैरपि विद्वद्भिरत्रास्मिन्विषये
विचिकित्सितं सन्देहः प्रदर्शितः । हि यतोयं विषयो न
सुज्ञेयं सुखेन विज्ञेयः । अणुरेष धर्मोतीव सूक्ष्मोयं
विचारः । ततस्त्वमन्यं वरं वृणीष्व । मां मोपरोत्सीर-
परोधमाग्रहं मा कुरु । एनं वरं मा अतिसृज रचय
पृच्छेतिभावः ॥ २२ ॥

नचिकेताः प्राह—

देवैरत्रापि विचिकित्सितं किल त्वं च मृत्यो यन्न
सुज्ञेयमात्थ । वक्ता चास्य त्वादृगन्थो न लभ्यो नान्यो
वरतुल्य एतस्य कश्चित् ॥ २३ ॥

मया जिज्ञासितं वस्तु यदीदृशं यत्र देवैरपि विचि-
कित्सितं किल । हे मृत्यो त्वं च त्वमपि यत्सुज्ञेयं
सुखेन ज्ञेयं नास्तीत्यात्थ । तर्हि मन्येहमेतस्य तुल्यः
कश्चिद्वरो नास्ति । अस्य प्रश्नस्य वक्ता उत्तरयिता
त्वादृगन्थो न लभ्य इति मे निश्चयः ॥ २३ ॥

एतस्मिन्नर्थे तस्यौत्सुक्यं द्रढयितुं पुनराहाचार्यो यमः—

शतायुषः पुत्रपौत्रान्वृणीष्व बहून्यशून्हस्तिहिरण्य-
मश्वान् । भूमेर्महदायतनं वृणीष्व स्वयं च जीव शरदो
यावदिच्छसि ॥ २४ ॥

हे नचिकेतः, शतायुषः शतं वर्षाण्यायूषि येषां
तांश्चिरजीविन इत्यर्थः पुत्रपौत्रान् पुत्रान् पौत्रांश्च बहू-
न्यशून् गवादीन् अश्वान् हस्तिहिरण्यं हस्तिनो हिरण्यं च

वृणीष्व । भूमेर्महदायतनं महद्भूमण्डलं च वृणीष्व
सर्वं त्वदपेक्षितं दास्यामि । नैतदेव, यावतीः शरदस्त्वं
जीवितुमिच्छसि जीवेति मया प्रसन्नेनायाचितमपि
दीयते ॥ २४ ॥

यदीतो न्यदपि त्वमिच्छसि तदप्यहं दास्यामीत्याह—
एतत्तुल्यं यदि मन्यसे वरं वृणीष्व वित्तं चिरजी-
वितं च । महाभूमौ नचिकेतस्त्वमेधि कामानां त्वा
कामभाजं करोमि ॥ २५ ॥

नचिकेतः, एतत्तुल्यं यन्मया तुभ्यं दातुं प्रतिज्ञातं
न चेत्तत्त्वदिष्टं तर्ह्येतत्तुल्यं यद्यन्यं वरं मन्यसे तद्
वृणीष्व । हिरण्यदित्सा तु मयैव प्रकटिता परं ततोप्य-
धिकं किञ्चिद्वित्तं धनं चिरजीविकां च चिरस्थायिनीं
जीवननिर्वाहसामग्रीमपि वरं वृणीष्व । इतोप्यधिकम-
याचितेन मयाशीर्दीयते यत् त्वं महाभूमावेधि भव
सम्प्राडितिशेषः । इतोप्यधिकं दातुं प्रतिज्ञानेकामानां
सर्वेषां दिव्यानां मानुषाणां चाभिलाषाणां त्वा काम-
भाजं पूर्णाभिलाषं करोमि ॥ २५ ॥

ये ये कामा दुर्लभा मर्त्यलोके सर्वान्कामांश्छन्दतः
प्रार्थयस्व । इमा रामाः सरथाः सतूर्या नहीदृशा
लम्भनीया मनुष्यैः । आभिर्मत्प्रत्ताभिः परिचारयस्व
नचिकेतो मरणं मानुप्राक्षीः ॥ २६ ॥

ये ये कामाः काम्यन्त इति कामाः पदार्था मर्त्य-
लोके दुर्लभा दुःखेन लब्धव्यास्तान्सर्वांश्छन्दतः स्वेच्छया
प्रार्थयस्व याचस्व । स्वयमेव कांश्चन कामान्परिगण-
यति—इमाः सर्वजनाभ्यर्थनीया रामाः “स्फुटद्रोमोद्भे-
दस्तरलतरताराकुलदृशो, भयोत्कम्पोत्तुङ्गस्तन-युग-
भरासंगसुभगः । अधीराक्ष्या गुञ्जन्मणिवलयदोर्वल्लि-
रचितः, परीरम्भो मोदं जनयति च संमोहयति च ॥”
इत्येवमाद्युक्तरीत्या रसयित्रीनृत्यवाद्यगानादिभ्यो रम-
यित्रीर्वा सरथा रथयुक्ताः सतूर्या वाद्यादिसहिता मनुष्यै-
रीदृशा न लम्भनीयाः सर्वथा दुष्प्रापा मया दातुं शक्य-
न्ते । मत्प्रत्ताभिर्मया दत्ताभिराभिः परिचारयस्व शुश्रूषां
कारयस्व । यथेच्छं विनियुङ्क्ष्वेत्यर्थः । परं हे नचि-
केतः, मरणमनु मरणानन्तरं किं भावीति मा प्राक्षीर्न
पृच्छ । यमाधिकारे दातुं प्रतिज्ञातानि वस्तून्यासन्नेवेति
न विचार्यम् । नचिकेतसा पृष्टस्य वस्तुनः केवलं
मूल्यमनुमोदनीयम् ॥ २६ ॥

एवं प्रलोभितो नचिकेताः स्थिरमनस्कतया प्राह—
श्वोभावा मर्त्यस्य यदन्तर्कैतत्सर्वेन्द्रियाणां जर-
यन्ति तेजः । अपि सर्वं जीवितल्पमेव तवैव वाहास्तव
नृत्यगीते ॥ २७ ॥

नचिकेता बालोभवदबालो वेति निश्चेतुं शक्यम् ।
तत मां कस्मै दास्यसीति प्रश्नेनानुमातुं शक्यं स बाल
आसीदिति । अत्र महदाढ्यं दर्शयन्स ज्ञानभातभृत-
भाण्डिमव प्रतीयते । अस्तु नासौ चर्चात्रार्चनीया । स
कथयति—श्वोभावाः इत्यत्र श्वः भावा इतिच्छेदः । श्व
एव भावः सत्ता स्थितिर्येषां ते श्वोभावाः । दिनद्वय-
स्थायिन इत्यर्थः । अथवा श्वः अभावा इतिच्छेदः ।
श्व एवाभावोनवस्थितिर्येषां ते श्वोभावाः । दिनद्वयमपि
न स्थायिन इत्यर्थः । हे अन्तर्क यम त्वयोक्ताः कामाः
श्वोभावा अचिरस्थायिन इत्यर्थः । ते सर्वेन्द्रियाणां ज्ञाने-
न्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणां च यद् एतत् तेजस्तज्जरयन्ति
क्षपयन्ति रमारमणं वाजिगजराजादिवाहनं मनोहारि-
हिरण्यादिनिर्मितालंकारादिधारणं सर्वमिन्द्रियौजः क्षया-
यैव भवति । चिरकालं जीवित्वापि मरणं चेदन्ते नियतं
तर्हि चिरजीवित्वमप्यल्पमेव । तदेवाह—सर्वं जीवितमपि
चिरायुष्ट्वमपि निश्चितमल्पमेव । एवं च हे यम तव
वाहास्तवैव सन्तु तव नृत्यगीत-नृत्यगीतसाधनीभूता
रामा अपि तवैव सन्तु । नास्ति तेषां मे प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

नचिकेताः पुनः पूर्वप्रार्थितं स्ववरं प्रति स्वाग्रहं
द्रढयन्ताह—

न वित्तेन तर्पणीयो मनुष्यो लप्स्यामहे वित्तम-
द्राक्ष्म चेत्वा । जीविष्यामो यावदीशिष्यसि त्वं वरस्तु
मे वरणीयः स एव ॥ २८ ॥

मनुष्यो वित्तेन धनेन न तर्पणीयः । धनं प्राप्या-
दिकधनायाभिलाषो जागर्त्येव । अथवा मननान्मनुष्यो
मननशीलो विनाशशीलैः सांसारिकैः पदार्थैर्नात्मलाभो
भवितुमर्हतीतिविचारशीलो भवति । अहमपि मनुष्यः ।
त्वा त्वामद्राक्ष्म चेत्सर्वं वित्तं लप्स्यामहे । बहुवचन-
मिहाकिञ्चित्करम् । अथवा गर्वप्रदर्शनार्थम् । त्वद्दर्श-
नान्तरं न भवेत्किञ्चिदपि मे प्राप्यमिति । किं चिर-
जीवित्वेपि न मेभिलाषः । यावत्त्वमीशिष्यसि ईशिष्यसे
जीवितुमिच्छसीति तात्पर्यम् । तावज्जीविष्यामः ।
अत्रापि बहुवचनं जीविते न मे स्पृहेति गौरवप्रदर्श-

नार्थमेव । घनेन तृप्तिराकाशकुसुमवत्प्रत्येया । जीवि-
तेपि न मेतीव गर्हा । अतो वरस्तु मे मम स एव
वरणीयो नान्य इति ॥२८॥

ऐहिकसुखमनुबुभूषणामविवेकित्वं प्रतिपादयन्नाह
पुनर्नचिकेताः—

अजीर्यताममृतानामुपेत्य जीर्मन्मर्त्यः क्व तदास्थः
प्रजानन् । अभिध्यायन्वर्णरतिप्रमोदाननतिदीर्घजीविते
को रमेत ॥२९॥

अजीर्यतां वयोहानिमननुभवताम् अमृतानां मरण-
धर्मरहितानाम् । येषां न जराया भीस्तेजीर्यन्तः ।
येषां न मृत्योर्भीस्तेमृताः । एतादृशां भवतां सान्निध्य-
मुपेत्य प्राप्य जीर्यस्त्रिविधदुःखदावानलेन परिपच्यमानो
मर्त्यो मनुष्यः पुनः पुनर्जन्ममरणादिपात्रीभूतो मादृशः
प्रजानन्संसारो न परमार्थ इति सम्यग् जानन्क्व कथं
तदास्थस्तस्मिन्संसार आस्था यस्य तादृशः संसाररति-
मानित्यर्थः । स्यादितिशेषः । किञ्च वर्णरतिप्रमोदान्
वर्णो गौरादिः । रतिः प्रमदालिङ्गनम् । प्रमोदः सांसा-
रिकसुखानुभूतिप्रसूतानन्दविशेषः । एतान्सर्वानभिध्याय-

न्विचारदृष्ट्या मिथ्यात्वेन निरूपयन्नतिदीर्घजीविते
ब्रह्माद्यायुष्यमवाप्यपि क्षयमधिगमिष्यति जीवित
इत्यर्थः । को मन्दभाग्यो रमेत रतिं दध्यादित्यर्थः ।
जरामरणदुःखशून्यानां भवतां सान्निध्यं समुपगम्य न
हि मादृशा संसारोन्मुखेन भवितव्यम् । ब्रह्माद्यायुःपर्य-
न्तजीवनमपि नातिदीर्घजीवनमिति न कोपि ज्ञानवान्प्र-
मदाद्यापादितप्रमोदान्प्रेप्सुः स्यादित्याशयः । २९॥

तर्हि यज्ज्ञातुमहमिच्छामि तत्त्वेतदेव—

यस्मिन्नदं विचिकित्सन्ति मृत्यो यत्साम्पराये
महति ब्रूहि नस्तत् । योयं वरो गूढमनुप्रविष्टो नान्यं
तस्मान्नचिकेता वृणीते ॥३०॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमा वल्ली

उपसंहरति । हे मृत्यो यस्मिन्महति विलक्षणे
साम्पराये परलोकविषये अस्ति नास्ति वेतीदं विचि-
कित्सन्तं विद्वांसस्तन्मे मह्यं ब्रूह्युपदिश । मामकीनां
दृढां प्रतिज्ञां च निभालय योयं मयोपस्थापितो वरो
गूढमनुप्रविष्टो दुर्विज्ञेयत्वं प्राप्तस्तस्मादन्यं वरं नचि-
केता न वृणीते ॥३०॥

इति श्रीकाठकोपनिषदि प्रथमावल्ल्यां काशी-पण्डितसभया “पण्डितराजे”
त्युपाधिविभूषितेन परमहंस-परिव्राजकाचार्य-स्वामि-श्रीभगवदा-
चार्येण निर्मितं काठकोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

अथ काठकोपनिषदि

प्रथमाध्याये द्वितीया वल्ली

नचिकेतसो मुमुक्षुत्वं विनिश्चित्य श्रेयः स्तौति—
अन्यच्छ्रेयोऽन्यदुतैव प्रेयस्ते उभे नानार्थे पुरुषं
सिनीतः । तयोः श्रेय आददानस्य साधु भवति हीय-
तेर्याद्य उ प्रेयो वृणीते ॥३१॥

श्रेयःशब्देन जगदतिरिक्तं वस्तु गृह्यते स च मोक्ष
एव । प्रेयःशब्देन जागत्कमेव वस्तु गृह्यते । अन्यद-
न्यधर्मं श्रेयोऽन्यधर्मं प्रेय इति । उभे एते नानार्थे भिन्न-
प्रयोजने पुरुषमात्मानं सिनीतो बध्नीतः । पित्र-
बन्धने । श्रेयस्तु पुरुषस्य मुक्तिहेतुः प्रेय एव बन्धन-

हेतुः । कथं तर्हि उभे पुरुषं सिनीत इति । सत्यम् ।
बन्धनमत्र कर्मनियुक्तिरेव । प्रेयोपि कर्मणि नियुङ्क्ते
जोवं श्रेयोपि । परमुभे नानार्थे विरुद्धप्रयोजने ।
प्रेयसः प्रयोजनं संसाराभिवृद्धिः । श्रेयसः प्रयोजनं
संसृतिविरक्तिविवृद्धिः । एवं सति तयोः श्रेयःप्रेयसोः
श्रेय आददानस्य स्वीकुर्वाणस्य साधु भवति श्रेयो
भवति । य उ यश्च प्रेयो वृणीते सोऽर्थाच्छ्रेयसो हीयते
अष्टो भवति । उ चार्थे ।

उक्तार्थमेव रीत्यन्तरेणाह—

श्रेयश्च प्रेयश्च मनुष्यमेतस्तौ सम्परीत्य विविनक्ति
धीरः । श्रेयो हि धीरोभि प्रेयसो वृणीते प्रेयो मन्दो
योगक्षेमाद् वृणीते ॥२॥

श्रेयःप्रेयसी उभे मनुष्यमेतः प्राप्नुतः । तौ ते
सम्परीत्य सम्यग्विविच्य धीरो विविनक्ति पृथक्क-
रोति । विचिर् पृथग्भावे । तयोरेकं स्वीकृत्यान्यत्पृ-
थक्करोति परित्यजति । तदेवाह-धीरः प्रेयसोपेक्षया
श्रेयोहि अभिवृणीते । सर्वथा स्वीकुस्ते । मन्दोल्प-
मतिश्च योगक्षेमाद् । हेतौ पञ्चमी । योगक्षेमौ हेतु-
कृत्य प्रेयो जागत्कमेव वस्तुजातं वृणीते । योगक्षेमार्थं
वित्तपुत्रदारपश्वादीनां जिघृक्षा न भवति पापाय न वा
निन्दायै । प्रेयसः संप्रहेतिरेक एव निन्दनीयः । बुभु-
क्षितः पिपासातुरश्च न श्रेयसे प्रवृत्तिं कर्तुं शक्नुयात् ।
गृहाश्रमी प्रेयःपदार्थपरित्यागेन क्षणमपि तदाश्रमव्य-
वहारं निर्वोढुं नैव शक्नुयात् । यश्च श्रेयो वृणीते
तस्याप्युदरं तु स्थास्यत्येव । सति शरीरे आधिव्याधी
अपि प्रवर्ततामेव । तदर्थमपि प्रेयःशब्दाभिप्रेतं वस्तु
संजिघृक्षितमेव स्यात् । न तत्र दोषः । दोषस्तु तदा
भवति यदा निरर्थकोपकरणसंजिघृक्षया स निपीडितो
भवति । उपनिषत्कारः स्वसमयं संस्पृत्य प्रेयो नाभि-
प्रेति । नायं स समयः । इदानीं भिक्षावृत्तिर्लज्जायै
निन्दायै च भवति । नेदानीं निरङ्कुशं वनम् । अतो न
वने निर्मातुं शक्यमुटजादिकम् । वृक्षवासोपि दुष्करः ।
अतो न सर्वथा प्रेयःपराजये पराक्रमः स्तुत्यः । यथाकालं
जीवनकला कलनीयेत्येव प्रशस्यम् ॥२॥

स त्वं प्रियान्प्रियरूपांश्च कामानभिध्यायन्नचि-
केतोत्यस्त्राक्षीः । नैतां सृङ्कां वित्तमयीमवाप्तो यस्यां
मज्जन्ति बहवो मनुष्याः ॥३॥

स त्वं मया बहुशः प्रलोभ्यमानोपि प्रियान्प्रिय-
रूपांश्च कामान् पदार्थानभिध्यायन्नभितश्चिन्तयन्विचार-
यन्वात्यस्त्राक्षीरत्याक्षीः । वित्तमयीमेतां सृङ्कां सृतिं हे
नचिकेतस्त्वं नावाप्तो यस्यां सृङ्कायां बहवो मनुष्या
मज्जन्ति । सर्वथा परीक्षितस्त्वं पदमपि श्रेयसो न
व्यचलः एवं च त्वमवश्यं श्रेयोधिकारीति ॥३॥

दूरमेते विपरीते विषूची अविद्या या च विद्येति
ज्ञाता । विद्याभीप्सिनं नचिकेतसं मन्ये न त्वा कामा
बहवोलोलुपन्त ॥४॥

अविद्या प्रेयोभिलाषः । विद्या श्रेयोभिलाषः । या
अविद्येति ज्ञाता या च विद्येति ज्ञाता, एते उभे अपि
दूरं दूरेण विषूची विष्वंगञ्चनशीले भिन्नगतौ इति
तात्पर्यम् । अविद्याधःपाताय भवति विद्या चोर्ध्वनयना-
येति दूरमित्युक्तम् । बहवो बहुविधाः कामाः कामिजन-
भोग्यास्त्वा त्वां नालोलुपन्त श्रेयआलिङ्गनरूपात्कल्याण-
पथान्न विचिच्छिदुः । अतस्त्वां नचिकेतसं विद्याभीप्सिनं
विद्याभिलाषिणं मन्ये ॥४॥

पूर्वोक्तामविद्यां निन्दति—

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्त्रयं धीराः पण्डितं
मन्यमानाः । दन्द्रम्यमाणाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव
नीयमाना यथान्धाः ॥५॥

अविद्यायां सांसारिकवैषयिकपदार्थरूपायामन्तरे
मध्ये वर्तमाना नानाविधभवीयसुखदुःखजातेन परित्रिय-
माणाः स्वयं धीरा अन्ये तांस्तथा मन्येरन्नवा तथापि
धीरत्वेनात्मानं ख्यापयन्तः पण्डितं चात्मानं मन्य-
माना मूढा मूर्खा अज्ञानेन विमोहिता अन्धेनैव नीय-
माना अन्धा इव दन्द्रम्यमाणाः कुटिलगत्या जीवनं
यापयन्तः परियन्ति यथार्थमार्गावाप्तिविरहेणेतस्ततो
गच्छन्ति मार्गं च न लभन्ते ॥५॥

पुनरप्यविद्यामेवाविद्यावन्निन्दामुखेन निन्दति—

न साम्परायः प्रतिभाति बालं प्रमाद्यन्तं वित्तमोहेन
मूढम् । अयं लोको नास्ति पर इतिमानी पुनः पुनर्वश-
मापद्यते मे ॥६॥

सम्परेयत इति साम्परायः । अथवा सम्परेति इति
सम्परायः । युद्धम् । अत्रोत्तरकाल इत्यर्थः । सम्पराय
एव साम्परायः । भविष्यति किं भावीति प्रमाद्यन्तं
प्रमादवन्तं वित्तमोहेन मूढं बालमविवेकिनं न प्रति-
भाति न प्रतीयते न दृश्यते । अतएवायमयमेव लोको
केवलमिदमेव जन्म नास्ति परः परमितिमानी इतिमति-
मान् पुनःपुनर्मे मम वशमापद्यते प्राप्नोति । इदमेव-
जन्म नापरमिति यो मन्यते सोज्ञानकशाताडित एव ।
अतः पौनःपुन्येन स जनिमृतिदुःखाम्बुधौ निमज्ज-
तीति ॥६॥

श्रवणायापि बहुभिर्यो न लभ्यः शृण्वन्तोपि बहवो
यं न विद्युः । आश्चर्योक्ता कुशलोस्य लब्धाश्चर्यो-
ज्ञाता कुशलानुशिष्टः ॥७॥

येयं प्रेत इति श्रुत्या परलोकपरलोक्यात्मविषयक-
विशयमपाकर्तुं प्रार्थयमानस्य नचिकेतसस्तादृशप्रश्न-
प्रशंसामुखेन महत्त्वमुपवर्णयितुकामो यम आत्मतत्त्वं
स्तौति । य आत्मा श्रवणायापि बहुभिर्भग्यहीनैर्नरैर्न
लभ्यः प्राप्यः । किञ्चिद्भाग्यसामर्थ्येन केचन तं
श्रोतुं प्रवृत्ता यदि तर्हि शृण्वन्तोपि ते यमात्मानं न
विद्युर्न विजानीयुः । तादृशभाग्यसामर्थ्याभावादिति-
भावः । तत्र कारणमाह । अस्यात्मतत्त्वस्य कुशलस्तीक्ष्ण-
बुद्धिविशिष्टो वक्ताश्चर्यो विरल एव । एवं कुश-
लानुशिष्टो विद्वत्प्रतिबोधितोस्य ज्ञाता लब्धा प्राप्ता
चाप्याश्चर्यो विरलः । कुशलो वक्तापि दुर्लभः, तेन
प्रतिबोधितो ज्ञातापि तस्य दुर्लभ एवेतिभावः । प्राकृ-
तेन्द्रियागोचरे वस्तुनि परमगुर्वनुग्रहगृहीतसच्छिष्य-
मन्तरेण न कस्यचिदपरस्यानधिगतसदाचार्यचरणपरि-
चर्यस्य चेतनस्य सामर्थ्यं प्रसरतीतितत्त्वमुपदेष्टुमस्याः
श्रुतेरारम्भः । परतत्त्वोपदेशको गुरुस्तदुपदेशचयन-
चिन्ताचातुरीसमावर्जितहृदयः शिष्यश्च दुर्लभ इत्युप-
दिशन्त्यानया श्रुत्या न यः कोपि गुरुः सम्पादनीयो न
वा यः कोपि यतस्तत आगतः शिष्यः सम्पादनीय
इति प्रतिपादितम् । येयं प्रेत इति श्रुत्या धर्मिजिज्ञासा-
मुखेनैव धर्मजिज्ञासाभिप्रेतेति प्राधान्येनात्र धर्मिण
आत्मनः स्वरूपस्य निरूपणम् ॥ ७ ॥

न नरेणावरेण प्रोक्त एष सुविज्ञेयो बहुधा चिन्त्य-
मानः । अनन्यप्रोक्ते गतिरत्र नास्त्यणीयान्हतकर्म-
मणुप्रमाणात् ॥ ८ ॥

बहुधा बहुभिः प्रकारैश्चिन्त्यमानो विचार्यमाण
उपवर्ण्यमानो वा । अपीतिशेषः । एष आत्मा न
सुविज्ञेयः सुष्ठु विज्ञेयः । एवमवरेण तत्त्वज्ञानाचार-
विचारहीनेनापि नरेण प्रोक्त एष न सुविज्ञेयः । अन-
न्येन ब्रह्मानन्यभूतेन विदुषा प्रोक्तेपि नास्त्यत्र गतिः ।
वागविषयत्वात् । उभयत्र हेतुमाह—अणीयानतीव सूक्ष्म-
मात्मतत्त्वम् । अतएवातर्क्यं तर्केणागम्यम् । तत्रान्य-
मपि हेतुमाह—अणुप्रमाणात् । प्रमाणमिह परिमाणम् ।

आत्मनोणुपरिमाणत्वादतिसौक्ष्म्यादिन्द्रियग्राह्यत्वाभा-
वाच्च तन्न विज्ञेयमिति ॥ ८ ॥

नैषा तर्केण मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय
प्रेष्ठ । यां त्वमापः सत्यधृतिर्बतासि त्वादृङ्मो भूया-
न्नचिकेतः प्रष्टा ॥ ९ ॥

परमकृपालुर्यमः स्वशिष्यं नचिकेतसमविकुण्ठित-
कण्ठेन स्तौति निवारयति चानिष्टात् । प्रेष्ठ प्रियतम
मया प्रोक्तैषा मतिर्बुद्धिस्तर्केणान्येन तर्कशास्त्राश्रयेण
नापनेया न त्यक्तव्या । यदि तर्काश्रयेण मदुपदेशो न
प्रमाणितो भवेत्तथापि मदुपदिष्टा मतिरेव सुज्ञानाय
समर्था । का तर्बुद्धिर्नपिनेयेत्याह—यां त्वं मत्त आपः
प्राप्नोः । बतेति हर्षे । सत्यधृतिरसि । सत्यासत्यं
धृतिर्धारणं ज्ञानं यस्य तथाभूतस्त्वमसि । मदुपदिष्टं
यत्त्वया धृतं धारयिष्यते च तत्सर्वं सत्यमेव । हे नचिकेत-
स्त्वादृक् त्वत्सदृशः प्रष्टा नो भूयान्नैव भवेत् ।

जानाम्यहं शेवधिरित्यनित्यं नह्यध्रुवैः प्राप्यते हि
ध्रुवं तत् । ततो मया नाचिकेतश्चित्तोग्निरनित्यैर्द्रव्यैः
प्राप्तवानस्मि नित्यम् ॥ १० ॥

शेवधिलौकिकघननिधिः । शेवधिरनित्य इत्यहं
जानामि मन्ये । ब्रह्मज्ञानमात्मज्ञानं तु नानित्यम् ।
एवं चाध्रुवैरनित्यैः साधनैस्तद्द्रुवं न हि प्राप्यते
इत्यपि जानामि । ततस्तस्मादेव मयाचिकेतोग्निरन-
चितः । चिकेत इति छान्दसः शब्दः । कित रोगापनयने
इतिधातोर्निष्पन्नः । चिकेतो रोगापनेता । रोगा-
पनयनं नाम संसाररूपरोगापसारणम् । न चिकेतो-
चिकेतः । संसारवर्धकः । संसारवर्धकोग्निर्यागादिर्न
चित्तो नित्यैर्द्रव्यैः । अतएव नित्यं प्राप्तवानस्मि ।
अनित्यैः साधनैरनित्यस्यैव वस्तुनोवाप्तिः । नित्येन
नित्यस्य । अतो मया नाचिकेतोग्निरश्चित इति
सम्बन्धस्तु असम्बद्ध एव । नाचिकेतोग्निरस्त्वदानीमेव
यमप्रसादादेव नचिकेतसो नाम्ना प्रसिद्धिं गतः । ततः
पूर्वं नाचिकेतोग्निरासीदेव । कथं तर्हि मया नाचि-
केतोग्निरश्चित इति । किञ्च यदि यमः शेवधिरनित्य
इति जानाति स्म, अध्रुवैर्ध्रुवं न प्राप्यते स्मेति च
जानाति स्म, कथं तर्हि नाचिकेतोग्निरश्चितस्तेन ?
अनित्येन यज्ञेन नित्यफलसाधनं ज्ञानं लभ्यते इति
ब्रुवाणो मन्वानश्च भ्रान्त एव । न हि कोपि यज्ञो

ज्ञानाय भवति । आपेक्षिकं नित्यं याम्यं प्राप्तवानस्मीति यमोक्तिमुच्चारयन्नपि कश्चिद्भ्रान्त एव । न ह्यापेक्षिकोपि नित्यो भवति । एवं तु जगदपि नित्यमेव स्यात् । आपेक्षिकं नित्यत्वं तु तत्राप्यस्त्येव । एवं च अनित्यैर्द्रव्यैरित्युक्तिरपि व्यर्था स्यात् । द्रव्येष्वपि विद्यत एवापेक्षिकं नित्यत्वम् । केन दृष्टं पृथिव्यप्तेजांसि कदोत्पन्नानि । को द्रक्ष्यति नाशमेतेषाम् ? यद्यत्र पूर्वार्धेन साकं संगतिरपेक्षिता स्यात्तर्हि “यतो मया नाचिकेतश्चित्तो गिरनरित्थैर्द्रव्यैः प्राप्तवानस्म्यनित्यम् ।” इत्येवमुत्तरार्धं पठितव्यं स्यात् । अलमिह काकदन्तपरीक्षया ॥ १० ॥

पुनरपि नचिकेतसं स्तौति—

कामस्यार्प्तिं जगतः प्रतिष्ठां क्रतोरन्त्यमभयस्य पारम् । स्तोममहदुद्गायं प्रतिष्ठां दृष्ट्वा धीरो नचिकेतोत्यस्त्राक्षीः ॥ ११ ॥

सर्वमसम्बद्धम् । नहि क्रतुना जगत्प्रतिष्ठमानमस्ति । न हि यज्ञात्प्राप्तो लोकोभयस्य पारं भवितुमर्हति । नात्र किञ्चित्तत्त्वम् । भट्टगीतिकेयम् ॥ ११ ॥

तं दुर्दर्शं गूढमनुप्रविष्टं गुहाहितं गह्वरेष्ठं पुराणम् । अध्यात्मयोगाधिगमेन देवं मत्वा धीरो हर्षशोकौ जहाति ॥ १२ ॥

एतत्सर्वं भट्टगीतिकैव । नचिकेतसा पृष्ठमेतद्देहपातानन्तरमात्मा नामास्तीति न वास्तीति । आत्मनोपि मरणं भवति न वेति । एतस्य प्रश्नस्योत्तरमिह नास्ति । अतः सप्तदशश्लोकपर्यन्तं परित्यज्याष्टादशतः प्रारभ्यते ॥ १२ ॥

न जायते म्रियते वा विपश्चिन्नायं कुतश्चिन्न बभूव कश्चित् । अजो नित्यः शाश्वतोयं पुराणो न हन्यते हन्यमाने शरीरे ॥ १८ ॥

अत्र नचिकेतसः प्रश्नस्योत्तरम्—

अयमात्मा न जायते न म्रियते । जनिमृतिमदनित्यं भवति । आत्मा तु न जनिमानित्युच्यते नायं कुतश्चित्कारणाद् बभूवोत्पेदे । कश्चिदित्यधिकः पाठः । अथवा कश्चिदात्मा कुतश्चिन्न बभूवेति योजना कर्तव्या । अथवास्मात् कश्चिन्न बभूव । न जायते न

म्रियते इतिप्रतिपादनस्य हेतुमाह श्रुतिः—अजो न जायते इत्यजः । अतएव नित्यः । असन्तुष्टेवाह श्रुतिरयमात्मा शाश्वतः पुराणश्च । नित्यशाश्वतपुराणशब्देनार्थविस्तरः शब्दविस्तरः । यतः स इत्थं ततो हन्यमाने शरीरे मृतेपि हृतेपि न हन्यते सः ॥ १८ ॥

हन्ता चेन्मन्यते हन्तुं हतश्चेन्मन्यते हतम् । उभौ तौ न विजानीतो नायं हन्ति न हन्यते ॥ १९ ॥

हन्ता कश्चिन्मन्यन्ते हन्तुमात्मानं विचारयति विचार्य च देवदत्तं हतवान्, ततश्चेन्मन्यते मयात्मा हत इति यो वा देवदत्तं हतं मन्यते तानुभौ न विजानीत आत्मानम् । तर्हि कीदृगात्मा ? नायं हन्ति कञ्चन नायं हन्यते केनचनेति ॥ १९ ॥

अणोरणीयान्महतो महीयानात्मास्यजन्तोर्निहितो गुहायाम् । तमक्रतुः पश्यति वीतशोको धातुः प्रसादान्महिमानमात्मनः ॥ २० ॥

आत्मतत्त्वमेव विवृणोति । आत्माणोः सूक्ष्मादपि पदार्थात् सूक्ष्मतरो महतश्च महोयान्महत्तरः । अस्य जन्तोः प्राणिन आत्मा गुहायामज्ञातप्रदेशे हृदये वा मनसि वा मस्तिष्के वा निहितः स्थित इत्यर्थः । अक्रतुर्विनिवृत्तसर्वकर्मा यज्ञादिपाशाद्विमुक्तोऽत एव वीतशोको मयासौ यज्ञः कृतः परमयमवशिष्ट इति चिन्ताचक्राद्विमुक्तो धातुः परमेश्वरस्य प्रसादादात्मनो महिमानं पश्यति । अत्रात्मनो महिमानं पश्यतीत्युक्तं न तु परमात्मनः । एवमवगम्यतेत्रात्मैव निरूपणीयो न परमात्मा । वस्तुतस्तूपनिषत्सु प्रायेणात्मशब्द एव प्रख्यातो व्याप्तश्च । ब्रह्मबोधनायाप्यात्मशब्द एवात्र प्रयुज्यते । आत्मबोधायाप्यात्मशब्दः । एवं च प्रतीयते नास्ति भेद उपनिषद्दृश्यात्मब्रह्माणोः । प्रकरणं चेदं शरीरस्वामिन आत्मन एव न ब्रह्माणः । एवं च धातुरिति षष्ठ्यन्तपाठो न समीचीनतरमञ्चति । ततश्च धातुप्रसादिति समस्तः पाठो मन्तव्यः । धातुशब्दश्च मनोवाचकोऽत्र । धातोर्मनसः प्रसादात्पावित्र्यादात्मनो महिमानं पश्यतीत्यर्थः । यदार्या नासंस्तत्त्वचिन्तननिपुणास्तदा विविधैर्यज्ञानुष्ठानैः स्वर्गकामा आसन् । यदा ते विचारमाचेरुः शनैः शनैस्तत्त्वमपि निश्चिक्वुः । एवं च स्वर्गप्रलोभनेनापगतविवेका विवेकमनुगृह्य नेत्रे

चोन्मील्य ते ददृशुर्नास्ति स्वर्गाख्या काचन देवानां पुरीति
अहमेवात्मनो निबद्धा मोक्ताचाप्यहमेव । असत्कर्म-
भिर्बन्धनं सत्कर्मभिश्च मुक्तिरिति । इदमेवात्मज्ञानम् ।
तल्लब्ध्वात्मा वीतशोको भवतीतिभावः ॥ २० ॥

आसीनो दूरं व्रजति शयानो याति सर्वतः । कस्तं
मदामदं देवं मदन्यो ज्ञातुमर्हति ॥ २१ ॥

आत्मानमेव स्तौति । आसीन उपविष्टः स्थितः
सन्नपि दूरं व्रजति शयानोपि सुप्तोपि सन् सर्वतो याति
सर्वत्र गच्छति । माद्यतीति मदः । न माद्यतीत्यमदः ।
स देव आत्मा मदोप्यमदोपि । एवं च मदामदं तं
देवमात्मानं मदन्यो मत्तोऽन्यः को ज्ञातुमर्हति ?
अहमेव तस्य तात्त्विको विज्ञातेत्याशयो यमस्य । अत्र
मन एवात्मेति स्वीकृत्य स्थितस्य शयानस्य च दूरव्रजन-
मुक्तम् । न हि कुत्रापि व्रजत्यात्मा । “तद्दूरे तदु-
अन्तिके” इत्यादीनि याजुषाणि वचनान्यनुसन्धेयानि
॥ २१ ॥

“अस्तीत्येके नायमस्तीति चैके” अत्र किं तत्त्वमिति
जिज्ञासितं नचिकेतसा । अस्तीति स्वीकृत्यैव यमो-
पदेशः प्रावर्तन्त । परं वास्तविकी जिज्ञासा नात्म-
विषये प्रादुरभूत् । पुनर्जन्मैव सन्दिहानस्य तस्य प्रश्ना-
वतारः । तस्य नास्त्यत्रोत्तरम् । अधुना तु अस्त्यात्मेत्येव
विवरीतुं प्रयत्नवान्यमः । तच्च न निरर्थकः परं
नातीव सार्थकः । आत्मास्तीति पुनर्जन्माप्यस्त्येवेतिदिशा
स्यान्नाम तस्य प्रश्नस्योत्तरम् । परं न तद्वृद्धयग्राहि ।
अस्तु यदस्तीह तदेव व्याख्यातव्यम् ।

अशरीरं शरीरेष्वनवस्थेष्ववस्थितम् । महान्तं
विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ २२ ॥

स चात्मा स्वयमशरीरोवस्थितश्च । शरीराण्यन-
वस्थितानि अनवस्थितेषु शरीरेषु स्थितमशरीरं महान्तं
महानन्तो यस्य कल्याणस्वरूपमित्यर्थः । विभुं विरुद्धे-
ष्वाकारेषु मनुष्यपशुपक्ष्याद्याकारेषु भवति तिष्ठतीति
तमात्मानं मत्वा धीरो विद्वान् न शोचति न विचिकि-
त्सतीत्यर्थः । देहनाशो भवति नात्मनाश इत्यु-
पदेशः ॥ २२ ॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना
श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा
विवृणुते तनूँ स्वाम् ॥ २३ ॥

अयं त्वया विजिज्ञासितः सन्दिधिक्षितो वात्मा न
प्रवचनेन शास्त्रोपदेशेन लभ्यो न वा मेधया तीव्रबुद्ध्या
न वा बहुना श्रुतेनाधीतेन । तर्हि तल्लाभोपायः क-
इत्युपदिशति-एष आत्मा यमुपायं वृणुते तेनोपायेन
लभ्यः । तल्लाभाय बहवः सन्त्युपायाः स्वयंचिन्तन-
विद्वत्समागम-सत्यशीलत्व-रागद्वेषादिराहित्यादयः ।
एष्वन्येष्वपि यमुपायमुपगृह्यात्मा विचारशाली भवति
तेनैवोपायेनात्मानं विजानातीति तत्त्वम् । तस्योपाय-
शीलस्यैष आत्मा स्वां तनूँ स्वं रूपं विवृणुते प्रकाशयति ।
अत्र श्रुतौ मन्ये यम्-एषः-तेन तस्य-स्वांतनूँ-इत्येतानि
पदानि सन्देहावहानि प्रकरणमिदमात्मसंश्लिष्टं परमा-
त्मसंश्लिष्टं वेति । तथापि पूर्वस्मादेव प्रवृत्तमात्मप्रकरणं
कथमुच्छिद्येत । अग्रेपि नाविरत इतिश्रुतावप्यात्मैव
विवृतो न परमात्मा । तत इयमपि श्रुतिरात्मसंबद्धैव
न परमात्मसंबद्धेति ॥ २३ ॥

नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः ।

नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयात् ॥ २४ ॥

दुश्चरिताद्दुराचाराद्यो नाविरतो नानुपरतो यश्च
नाशान्तो नाव्यग्रमना नासमाहितो नेन्द्रियविषयप्राव-
ण्यपरीतो नाशान्तमानसो नोद्विग्नचेताः प्रज्ञानेनापि
प्रकृष्टज्ञानेनापि निस्सदिग्धज्ञानेनापि कदाप्येनमात्मान-
माप्नुयात् । प्रज्ञानमेव तस्यावाप्तिसाधनम् । परन्तु
मनोवशित्वं तत्र सहकारि । उभयं मिलित्वात्मप्रत्यक्षं
करोति । आत्मविषयक प्राञ्जलं ज्ञानं तु जातं परन्तु
मनोदोषा न निवृत्ताः । मनोदोषा वा निवृत्ताः परं
प्राञ्जलं ज्ञानमात्मविषयकं न जातम् । तथापि न
न भवत्यात्मज्ञानम् : आत्मज्ञानायोपायद्वयप्यपेक्षितेति ।
उभयाभावशास्त्रार्थस्य नेहावकाशः ॥ २४ ॥

अप्राकरणिकमप्याह—

यस्य ब्रह्म च क्षत्रं च उभे भवत ओदनः ।

मृत्युर्यस्योपसेचनं क इत्थावेद वत्र सः ॥ २४ ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीया वल्ली

यस्यात्मनो ब्रह्म ब्राह्मणः क्षत्रं क्षत्रियश्चोभे ओदनो
भवतः । ओदनोदनमशनमितियावत् । अयं ब्राह्मणोऽयं
च क्षत्रियोऽयं वैश्यः शूद्रश्चायमिति विचारो यस्यात्मनि

प्रादुर्भूतस्तिष्ठति, एवम्भूतो यः, यस्योपसेचनं तपकं मृत्युर्मरणम्, अयं ब्राह्मणोयं क्षत्रिय इत्यादिरीत्या यो मनुष्येषु पश्यति तस्य मृत्युः पुनर्जन्मानिवार्यम् । इत्थं

स मृत्युपाशगृहीतः स को यस्तमात्मानं वेदेति भेदवास-
नावासितमनसां मृत्युदुर्निवार आत्मज्ञानं च दुर्लभ-
मित्याशयः ॥२३॥

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्यायस्य द्वितीयस्यां वल्लीयां
श्रीकाशीपण्डितसभया "पण्डितराजे" त्र्युपाधिविभूषितेन
परमहंस-परिव्राजकाचार्य-स्वामिश्रीभगवदाचार्येण
निर्मितं काठकोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

अथ काठकोपनिषदि

प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली

ऋतं पिबन्तौ सुकृतस्य लोके गुहां प्रविष्टौ परमे
पराधे । छायातपौ ब्रह्मविदो वदन्ति पञ्चाग्नयो ये च
त्रिणाचिकेताः ॥१॥

आम्नान्पृष्ठः कोविदारानाचष्टे इत्याख्यानकस्य यमः
परमोदाहरणम् । पृष्ठोमृत्युर्वदति च ऋतं पिबन्ता-
वित्यादि । नायं नचिकेतसः प्रश्नः । स तु पृच्छति "येयं
प्रेते विचिकित्सा मनुष्येस्तीत्येके नायमस्तीति चैके ।
एतद्विद्यामनुशिष्टस्त्वयाहमिति" पुनर्जन्म भवति न वा ।
आत्मा प्राप्तशरीरस्थायी शरीरान्तरसहचारी वेति
प्रश्नस्य हार्दम् । एतद्विषये स्पष्टतो यमो न किञ्चिद्व-
क्तुमिच्छति । मन्ये तस्यैतद्विषये किमपि स्पष्टं ज्ञानमेव
नास्ति । अतएव बहुभिः प्रलोभनैरस्मात्प्रश्नान्नचिकेता
निवारितः । स तु परमाग्रहः । "वरस्तु मे वरणीयः स
एव" इत्याह पुनः पुनः । यमः किमपि न वक्ति, तद-
व्याख्यातार आचार्या अपि किमपि न वदन्ति । सर्वेषां
रथा एकेनैव मार्गेण प्रचलन्ति । किमत्र ब्रूमः । भवतु ।
यथास्थितमेव वयमपि व्याख्यास्यामः । अत्र यमः किं
वदितुमिच्छतीति न स्पष्टतरम् । स कथयति-लोके जगति
देहे वा सुकृतस्य सुखेन कृतस्य पापस्य वा पुण्यस्य वा
ऋतं कर्मफलं पिबन्तौ भुञ्जानौ परमे परार्द्धे उत्कृष्टे
हृदयस्थाने गुहां हृदयदेशवर्त्याकाशं प्रविष्टौ प्रविश्य
स्थितावित्यर्थः । छायातपौ एकश्छायारूपोपरश्चातप-

रूपः । एवंभूतो ब्रह्मविदो ब्रह्मवेत्तारो ये ये च पञ्चा-
ग्नयः पञ्च गार्हपत्यो दक्षिणाग्निराहवनीयः सभ्य
आवसथ्य इत्येतेग्नयो येषां ते पञ्चाग्नयस्त्रिणाचिके-
ताश्च वदन्ति । अत्र विशेष्यं कर्म किमिति नोक्तम् ।
यदि ब्रह्मविद इत्यत्र ब्रह्मेतिपृथक्पदं क्रियते तर्हि तस्यैव
कर्मत्वं स्यात् । एवं च द्वावपि ब्रह्म वदन्ति विदो
ज्ञानिनः । न केवलं ज्ञानिनः पञ्चाग्नयोपि त्रिणा-
चिकेता अपि । द्वित्वसंख्यात्राप्रस्तुतैव । पूर्वं सर्वत्रात्मन
एवोपवर्णितत्वात् । भवतु । मन्येत्र जीवं ब्रह्म चाधि-
कृत्य द्विवचनम् । परं यदि ब्रह्मविद इत्यत्र ब्रह्मेति पृथ-
क्पदं स्वीक्रियते तर्हि ब्रह्मैव विशेष्यम् । एवं च विदस्त-
थाभूतौ द्वावपि ब्रह्म वदन्तीत्यर्थः समायाति । एवं च
ब्रह्मापि कर्मफलभोक्त्रित्युक्तं भवति । नेष्टं च कस्यापि ।
तथाह्येक ऋतं पिबति नान्य इति सिध्यति कथं तर्हि
ऋतं पिबन्ताविति द्विवचनोक्तिः ? किंच छायात्वं
कुत्रातपत्वं च कुत्रेत्यप्यनिर्णीतमेव । यदि जीवोपि ब्रह्म-
त्वेनैव स्वीकृतस्तर्हि ऋतं पिबन्ताविति सर्वथानुपपन्नम् ।
एकं जीवमाच्छिद्य "ऋतं पिबन्" इति प्रतिपाद्यते
तर्ह्युपनिषदन्तरं भवति न काठकोपनिषदिति । किं च
यदि जीवे छायात्वं ब्रह्मणि चातपत्वं तर्हि कथं जीवे
छायात्वमित्यन्यः प्रश्नः समुदेति । नातपस्य छाया
भवति, आतपेन हेतुना कस्यचिच्छाया भवति वृक्ष-
च्छायेति मनुष्यच्छायेति च । यदि ब्रह्मातपस्थानीयं तर्हि

कथं ब्रह्मणश्छाया स्यात् । ब्रह्महेतुना छाया स्यात् । परं कस्य च्छायेति प्रश्नो निरुत्तर एव तिष्ठति । यदि छायातपाविव विलक्षणौ ताविति व्याख्यायते तर्हिदं विचारणोयं भवति द्वयोर्वैलक्षण्यविज्ञापनायायं प्रयोग उतातपहेतुका छायेति कार्यकारणभावविज्ञापनायेति । यदि वैलक्षण्यविज्ञापनाय तर्हि आतपे छाया भवतीति केवलमधिकरणप्रतीतिः । अथवातपेन छाया भवतीति केवलं करणप्रतीतिः । ब्रह्म न भवत्यधिकरणं न वा भवति करणम् । कथं तर्हि अर्थसंगतिः ? अत्र केवलं काकदन्तपरीक्षैवेति निर्णयः ॥ १ ॥

यः सेतुरीजानानामक्षरं ब्रह्म सत्परम् ।
अभयं तितीर्षतां पारं नाचिकेतं शकेमहि ॥२॥

ईजानानां यज्ञं कुर्वाणानामपि यः सेतुस्तारकः । सेतुमुद्दिश्य य इति पुंस्त्वम् । यच्चाक्षरमविनाशि, परं ब्रह्म, तदेव पारं संसारस्य तितीर्षतां तरीतुमिच्छतामभयप्रदं तन्नाचिकेतं शकेमहि शक्नुमो ज्ञातुं प्राप्तुं वेतिशेषः । कथं शक्नुमः केन वा शक्नुम इति नोक्तं यममहाराजेन ॥ २ ॥

आत्मानं रथिनं विद्धि शरीरं रथमेव तु ।
बुद्धिं तु सारथिं विद्धि मनः प्रग्रहमेव च ॥ ३ ॥

आत्मानं रथिनं रथस्वामिनं रथारोहिणं विद्धि । शरीरं रथं, बुद्धिं सारथिं, मनः प्रग्रहं रथानां विद्धि । यद्यपि मनोबुद्धिभ्यां सहितमेव शरीरं भवति नातिरिच्येते मनोबुद्धी शरीरात् । तथापि पृथक्कृत्योक्तिः । सद्बुद्धिः बुद्धिर्मनश्च सन्मनः ॥ ३ ॥

इन्द्रियाणि ह्यानाहुर्विषयांस्तेषु गोचरान् ।
आत्मेन्द्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ॥ ४ ॥

तत्र रथे ह्या इन्द्रियाणि विषया गन्तव्यमार्गाः । आत्मा इन्द्रियाणि मनश्चेति त्रितयं संगत्य भोक्तृत्वं भजते इति मनीषिण आहुः ॥ ४ ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्ययुक्तेन मनसा सदा ।
तस्येन्द्रियाण्यवश्यानि दुष्टाश्वा इव सारथेः ॥५॥

यस्तु सारथिरितिभावः । अविज्ञानवान्नैपुण्यविहीनो भवति मनश्च यस्यायुक्तं विषयप्रवणं चञ्चलं वा भवति तस्य रथिन इन्द्रियाणि दुष्टाश्वा

इव दुर्दमनीयानि भवन्ति । एवं चेष्टं स्थानं प्राप्यते ॥ ६ ॥

यस्त्वविज्ञानवान्भवत्यमनस्कः सदाशुचिः ।
न स तत्पदमाप्नोति संसारं चाधिगच्छति ॥७॥

पिष्टं पिनष्टि । योविज्ञानवान्भवत्यमनस्कश्चञ्चलमनास्सदाशुचिरपवित्रश्च भवति स तत्पदं स्वाभिलषितं नाप्नोति ततो विरुद्धं संसारमेवाधिगच्छति ॥७॥

यस्तु विज्ञानवान्भवति समनस्कः सदा शुचिः ।
स तु तत्पदमाप्नोति यस्माद्भूयो न जायते ॥ ८ ॥

यश्च विज्ञानवान् भवति तन्मनस्को भवति सर्वदा पवित्रश्च भवति स तत्पदमभिलषितमाप्नोति भूयो न जायते पुनर्जन्म तस्य न भवति । कथञ्चिन्मूलप्रश्नं स्पृशत्यत्र ॥ ८ ॥

विज्ञानसारथिर्यस्तु मनः प्रग्रहवान्नरः ।
सोध्वनः पारमाप्नोति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥९॥

यस्य नरस्य सारथिर्विज्ञानवान् भवति मनश्च प्रगृहीतं भवति । सोध्वनः संसारपथस्य पारमाप्नोति तस्य संसारः समाप्तो भवति । संसारात्परमे विष्णोर्व्यापकस्य तत्परमं पदमवतिष्ठते तत्प्राप्नोतीतिभावः ॥ ९ ॥

इन्द्रियेभ्यः परा ह्यर्था अर्थेभ्यश्च परं मनः ।
मनस्तु परा बुद्धिबुद्धेरात्मा महान्परः ॥ १० ॥

न हि मनोबुद्धीन्द्रियाण्येवात्मेति वक्तुमाह अर्था विषया इन्द्रियेभ्यः पराः । विषयेभ्यो मनः परम् । मनस्तु बुद्धिः परा । बुद्धेश्च स महानात्मा परः ॥१०॥

महतः परमव्यक्तमव्यक्तात्पुरुषः परः ।
पुरुषान्न परं किञ्चित्सा काष्ठा सा परा गतिः ॥

महतोव्यक्तादात्मनः परमव्यक्तं यत्स परः पुरुषः । परस्माच्च तस्मात्पुरुषात्किञ्चिन्न परम् । सैव परा काष्ठा सैव परा गतिर्गन्तव्यस्थानम् ॥ ११ ॥

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते ।
दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या सूक्ष्मया सूक्ष्मदर्शिभिः ॥

सर्वभूतेषु सर्वपदार्थेषु सर्वप्राणिषु च एष आत्मा गूढो गुप्तो दृश्योतो न प्रकाशते । परमाग्रया श्रेष्ठया आत्मसंस्कार-संस्कृतबुद्ध्या स दृश्यते प्रकाश्यते ।

सूक्ष्मयेति बुद्धिविशेषणम् । तच्च नातीवार्थकरम् ।
अग्रययेत्यनेनैव विशेषणेन चरितार्थत्वात् । द्रष्टारश्च
सूक्ष्मद्रष्टारोपेक्षिताः ॥१२॥

यच्छेद्वाङ् मनसि प्राज्ञस्तद्यच्छेज्ज्ञान आत्मनि ।
ज्ञानमात्मनि महति नियच्छेत्तच्छेच्छान्त आत्मनि ॥

प्राज्ञो विशिष्टज्ञानवान् वागवाचं मनसि यच्छेन्निय-
च्छेदित्यर्थः । वागिति द्वितीयार्थे प्रथमा । “मनसी”
इति दीर्घपाठोपि । स तु लेखकप्रमादात् । तन्मनश्च
ज्ञाने नियच्छेत् । ज्ञानशब्दोत्र बुद्धिवाचकः । अत्र त्रय-
मात्मपदम् । सर्वत्र सप्तमी विभक्तिः । आत्मन-
स्त्रीणि विशेषणानि । ज्ञानं महत् शान्तं चेति । ज्ञान-
मात्मा महानात्मा शान्त आत्मा । व्यर्थेवेयं श्रुतिः ।
व्यर्थ एवात्र श्रमः । न कश्चिल्लभः । नात्र किञ्चि-
त्तत्त्वम् ॥१३॥

उत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधत । क्षुरस्य
धारा निशिता दुरत्यया दुर्गं पथस्तत्कवयो वदन्ति ॥१४॥

सवपिक्षयात्र क्रियासु बहुवचनप्रयोगः । जीवा
उत्तिष्ठत ब्रह्मतत्त्वप्राप्त्यै सन्नद्धा भवत । जाग्रत जागृत
मोहनिद्रां दूरं नयत । वरांस्तत्त्वज्ञानिनः प्राप्य निबो-
धत नितरां बोधत ब्रह्मतत्त्वमात्मतत्त्वं वा । एतत्सर्वं न
सुकरम् । किन्तु क्षुरस्य निशितातितीक्ष्णा धारा सा च
दुरत्यया दुष्पारा । उत्थानं जागरणं नरप्रापणं वर-
प्रायणं वरनिबोधनं च न सुकरमितिभावः । तदेव

इति श्रीकाठकोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीया वल्ली

इति काठकोपनिषदि प्रथमाध्यायस्य तृतीयस्यां वल्ल्यां
काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्युपाधिविभूषितेन
परमहंस-परिव्राजकाचार्य-स्वामि-श्रीभगवदाचार्येण
निर्मितं काठकोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

स्पष्टयति—तद्दुर्गं दुर्गमं पथो वर्त्तेति कवयो ज्ञानिनो
वदन्ति ।

अशब्दमस्पर्शमरूपमव्ययं
तथारसं नित्यसगन्धवच्च यत् ।
अनाद्यनन्तं महत् परं ध्रुवं
निचाय्य तन्मृत्युमुखात्प्रमुच्यते ॥१५॥

तदात्मस्वरूपं निचाय्य निश्चित्य मृत्युमुखात्प्रमु-
च्यते । ततः परं जन्ममरणयोरन्तो भवति । कीदृशं
तदात्मस्वरूपम् ? आह । अशब्दं शब्देनाप्रत्याय्यम् ।
अस्पर्शं न स्पर्शो यत्र, स्पष्टुमनर्हमित्यर्थः । अरूपं रूप-
रहितं दृगगोचरम् । अव्ययमविकारि । अरसं रसरहि-
तम् । ननु रसो वै स इतिश्रुत्यन्तरे श्रूयते कथं तर्ह्यरस
इति । सत्यम् इह जलीयशरीरनिषेधः । अगन्धवच्च
यत् । अनेन गन्धो निषिद्धः । शरीराभावादेव शरीरधर्मो
निषिध्यते । तच्चानादि, अनन्तं महतोपि परं व्यापक-
मित्यर्थः । ध्रुवमविकलमविकार्यम् । इत्थंभूतमात्मस्वरूपं
निचाय्य मृत्युमुखात्प्रमुक्तो भवति सर्वः ॥१५॥

एतदुपाख्यानस्य फलं श्रावयति—

नाचिकेतमुपाख्यानं मृत्युप्रोक्तं सनातनम् ।
उक्त्वा श्रुत्वा च मेधावी ब्रह्मलोके महीयते ॥
य इमं परमं गुह्यं श्रावयेद्ब्रह्मसंसदि ।
प्रयतः श्राद्धकाले वा तदानन्त्याय कल्पते
तदानन्त्याय कल्पत इति ॥ १७ ॥

अथ काठकोपनिषदि

द्वितीयाध्याये प्रथमा वल्ली

एषु सर्वेषु भूतेषु गूढोत्मा न प्रकाशते, दृश्यते त्वग्रया बुद्धयेत्याद्युक्तोत्तिष्ठत जाग्रत प्राप्य वरान्निबोधतेत्याद्यादिश्य क्षुरस्य धारा निशितेत्यादिना ब्रह्मवर्त्मनो दुरतिक्रम्यत्वं विद्वद्भिस्तद्वेद्यत्वं चोपपाद्येदानीं पुनस्तद्वेत्तृवर्गस्वरूपप्रकाशनाय भगवती श्रुतिरजिह्वा-मात्मजिह्वामान्दोलयति—

पराञ्च खानि व्यतृणत्स्वयम्भूस्तस्मात्पराङ् पश्यति नान्तरात्मन् । कश्चिद्धीरः प्रत्यगात्मानमैक्ष-दावृत्तचक्षुरमृतत्वमिच्छन् ॥ १ ॥

स्वयम्भूः स्वयमेवानेकानि रूपाणि समादाय जग-दक्षिप्रत्यक्षतामात्मानमुपनयन्परमात्मा खानीन्द्रियाणि । समाकाशः । आकाशतत्त्वप्रधानमिन्द्रियं श्रोत्रम् । खशब्देन प्राधान्येन श्रोत्रेन्द्रियस्यैव ग्रहणम् । लक्षणया च निखिलेन्द्रियाणां बोधनम् । अथवा खनु अवदारणे । उः । खनतीति विग्रहः । खननमवदारणम् । अवदारणं विनाशः । इन्द्रियाणि विषयसमाजं नीत्वात्मानं विषय-बद्धं कुर्वन्ति । विषयबद्धतैव नित्यस्यात्मनोवदारणम् । अथवा खै दाने । घञर्थे कः । इन्द्रियाण्येवात्मने विषया-न्प्रयच्छन्ति । अथवा खै स्थैर्ये हिंसायां च । अतिस्थि-राणि हीन्द्रियाणि भवन्ति । अतएव बलवानिन्द्रियग्राम इति मनुनाप्युक्तम् । इन्द्रियाणी प्रमाथीनीतिभगवतापि समर्थितम् । इन्द्रियाणां हिंसाकारित्वं चोपरि प्रदर्शिते-नावदारणनयेन समर्थनीयम् । पराञ्च परप्रकाश-कानि । परानञ्चतीति विग्रहः । आत्मव्यतिरिक्ता-नामेव पदार्थानां प्रदर्शने सामर्थ्यमिन्द्रियाणामिति तेषां पराक्तवम् । व्यतृणदुदपादयत् । हिंसार्थकस्य तूहधातोर्मुत्पादनार्थप्रकाशने धातूनामनेकार्थतैव शरणम् । तस्मादिन्द्रियाणां पराक्त्वाद्धेतोर्लोक इति कर्तृपदमध्याहार्यम् । पराङ् पराचीनात्मभूतानेव

पदार्थान्पश्यति गृह्णाति । अनात्मभूतजागत्कपदार्थ-प्रवणो भवतीत्यर्थः । पराङित्यत्र विभक्तिवचनयो-रौपनिषदो व्यत्ययः । न अन्तरात्मन् प्रत्यगात्मानं न पश्यतीतियोज्यम् । अन्तरात्मन्नित्यत्र विभक्तिलोप औपनिषदः आवृत्तचक्षुरिन्द्रियार्थसुखानपेक्षी । इन्द्रि-यार्थानां ग्रहणं इन्द्रियाण्येव हेतुः । यस्येन्द्रियाणा-मिन्द्रियार्थग्रहणहेतुता यमनियमादिभिरपाकृता भवति स आवृत्तचक्षुरित्युच्यते । यस्येन्द्रियाणि स्वार्थ-ग्रहणाकुशलानि भवन्ति स चेन्द्रियसुखानपेक्षी भवत्ये-वेति तथा व्याख्यातम् । चक्षुः शब्दोत्रेन्द्रियसामान्य-वाचकः । चक्षिङ्धातोर्निःस्पन्नोयं शब्दः । सर्वाण्ये-वेन्द्रियाणि स्वविषयान्व्यक्तमेवाददत इति सर्वाण्येव तानि चक्षुर्वान्यानि । अथवा प्रतीघातार्थक-चकधातो-स्तृप्त्यर्थक-चकधातोर्वा निष्पादनीयश्चक्षुःशब्दः । आत्मानं विषयप्रवणं विधाय प्रतीघातमेव जनयन्ति सर्वाण्येवेन्द्रियाणि । इन्द्रियार्थेभ्य एव तेषां तृप्तिश्च भवति । अथवा पीडार्थकचकधातोर्निष्पाद्यतां चक्षुः । पीडयन्त्येव तानि बलेनात्मानम् । अमृतत्वममरण-धर्मत्वमात्मन इति शेषः । मोक्षमितियावत् । इच्छ-न्समीहमानः कश्चिद्विरलो धीरो मेधावी । वैदिक-निघण्टौ धीरशब्दो मेधाविनामसु पठितः । प्रत्यगात्मानं प्रत्यञ्चं मुख्यमहमर्थरूपमात्मानमैक्षत्पश्यतीत्यर्थः । स्वतन्त्रा हि भगवती श्रुतिव्याकरणादिपारतन्त्र्यं मनागपि न स्पृशति । अतएव वर्तमानेप्यर्थे भूतार्थ-विधायिनं लङमात्मनेपदितां च निराकृत्य परस्मैपदितां चाकामयत । इदमत्र तत्त्वम् । सर्वाण्येव भौतिकेन्द्रि-याणि भौतिकानामेव पदार्थानां ग्रहणे समर्थानि विषयप्रवण इन्द्रियाधीन आत्मा स्वरूपमवगतुं नार्हति । अमृताभिलाषी निवृत्तेन्द्रियार्थग्राम एव तथा कर्तुं समर्थः । परमेतादृशो धीरस्तु विरल एव ॥ १ ॥

सांसारिकविषयाधिजिगमिषूणां जाड्यं प्रतिपाद-
यन्धीरस्वरूपं प्रतिपादयति यमः —

पराचः कामाननुयन्ति बालास्ते मृत्योर्यन्ति
विततस्य पाशम् । अथ धीरा अमृतत्वं विदित्वा
ध्रुवमध्रुवेष्विह न प्रार्थयन्ते ॥ २ ॥

बालाः सारासारविचारदुर्बलाः पराचः सांसा-
रिकानेव कामान्विषयाननुयन्त्यनुगच्छन्ति । ते
बाला विततस्य सर्वस्मिन्देशे सर्वस्मिन्काले च
वर्तमानस्य मृत्योरविद्यात्मकविनाशस्य पाशं जालं
वशमिति यावत् । यन्ति प्राप्नुवन्ति । अथ धीरा-
धीराश्च । चकारार्थकोत्राथशब्दः । धीरो निरुक्तार्थः ।
अमृतत्वं मोक्षं ध्रुवं नित्यं विदित्वा विज्ञायेह संसारे-
ध्रुवेषु विनाशशीलेषु परिणामशीलेषु वा पदार्थेषु
कञ्चिदपीति शेषः । न प्रार्थयन्ते नाभिलषन्ति । अयम-
भिप्रायः मृत्युर्ह्यत्राविद्यैव । न मरणं न वा यमः ।
बालानामबालानामपि शरीरत्यागस्तु नियत एव ।
शरीरत्याग एव मरणम् । तर्हि विशिष्य बालपद-
ग्रहणं निष्प्रयोजनतां व्रजेत् । यमाधीनतापि सर्वेषां
समाना । ज्ञानसमृद्धय एव मानवशरीरम् । स्वात्मानु-
भवविरहिता आत्मानः पौनःपुन्येनाज्ञानगतमेव पतन्ति ।
एवं च स्वानुभवानवधानत्वं हि बालस्वरूपम् । द्वितीया-
र्धेन धीरस्वरूपमाह । अध्रुवो हि संसार इति मत्वा
सांसारिकेभ्यो विषयेभ्यो परज्यामृतत्वं कामयमाना
अनुकूलवर्त्मना प्रयाणकुशला ये ते धीराः ।

आत्मस्वरूपं परिचाययितुमाह —

येन रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शाश्च मैथुनान् ।
एतेनैव विजानाति किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ।

येनैतेन हेतुना लोको रूपं रसं गन्धं शब्दान्स्पर्शा-
नन्यान्मैथुनान्दर्शशोक-रागद्वेष-कामक्रोधादीन्विजानाति
तदेतन्मन एव तत् आत्मतत्त्वम् । तज्ज्ञानान्तरं किमत्र
विज्ञातुं परिशिष्यते ? न किमपीत्यर्थः अत्रावश्यं
मनोनिर्माणम् रूपरसादीनां ज्ञानं तत्तदिन्द्रियेण
भवतीति तु सत्यम् । परं मन एव तत्र प्रधानं
साधनम् । मनसोभावे सत्त्वपीन्द्रियेषु न भवति
पदार्थोपलब्धिः । सत्यप्यात्मनि स्वप्ने सुषुप्तौ वा न
भवति बाह्यपदार्थोपलब्धिः । अतएव मन एव

रूपरसादीनां ग्रहणे प्रधानं हेतुः । चक्षूरसनादीनां तु
करणत्वम् । मन एवात्मेत्यत्र सूचितम् ॥ ३ ॥

स्वप्नान्तं जागरितान्तं चोभौ येनानुपश्यति ।
महान्तं विभुमात्मानं मत्वा धीरो न शोचति ॥ ४ ॥

येन हेतुना लोको स्वप्नान्तं स्वप्नप्रत्येयं जागरि-
तान्तं जाग्रत्प्रत्येयमिदमुभयं लोकोनुपश्यति तन्महान्तं
महत् विभुं विभु आत्मानं मनो मत्वा ज्ञात्वा धीरो
न शोचति । स्वप्नावस्थायां जाग्रदवस्थायां च यत्कि-
ञ्चित्कृतमनुभूतं च भवति तत्सर्वं मनसैव विज्ञातं
भवति । ज्ञानसाधनं मन एव नान्यत् । आत्मशब्दो
मनोवाचकोपि । आत्मशब्दमुद्दिष्यैव महान्तं विभु-
मित्यत्र पुंस्त्वम् । मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमो-
क्षयोरिति विज्ञाय धीरो न शोचति । मनसैव सुख-
साधनं दुःखसाधनं च समूहितम् । तेनैव सुखं दुःखं
चानुभाव्यम् । एवं विज्ञायात्मा न शोचति ॥ ४ ॥

य इमं मध्वदं वेद आत्मानं जीवमन्तिकात् ।
ईशानो भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते । एतद्वै तत् ॥ ५ ॥

मध्वतीति मध्वदः । मधु कर्मफलम् । यो महा-
पुरुष इदं मध्वदमात्मानं मनोन्तिकात्समीपाद्याथार्थ्य-
नेत्यर्थो वेद जानाति स भूतभव्यस्य भूतस्य भविष्यतश्च
वर्तमानस्येत्यध्याहार्यम् । वस्तुतस्तु बहूनां मते वर्तमानं
किञ्चिन्नास्त्येव । जायमानं क्षणमेकं तिष्ठति जातं
भूतं च स्थायि । भविष्यतोपि वर्तमानस्येव क्षणस्थायि ।
एवं च भूतमेवावशिष्यते । परं वर्तमानापेक्षया भविष्य-
तश्चिरस्थायित्वाद्भूतभव्यस्येत्युक्तिः । ईशानो भवति
स्वामित्वं धत्ते । ततो न विजुगुप्सते नात्मानं निन्दति
मयेदं सुकृतमिति दुष्कृतमिति च । एतद्वै तत् । अत्रै-
तच्छब्देनात्मोक्तः । कठस्य नास्ति चिन्ता “एतद्वै तत्”
इतिपदयोः कुत्र कथं केन सम्बन्धो भवतीति । पूर्वस्यां
श्रुतावेतच्छब्दस्य मनसा सम्बन्धः । नात्मना । एतेनाव-
गम्यते उपनिषद्दृष्टीणामात्मविषये नासीत्कश्चन निश्चय
इति ॥ ५ ॥

यः पूर्वं तपसो जातमदम्यः पूर्वमजायत । गुहां
प्रविश्य तिष्ठन्तं यो भूतेभिर्यपश्यत । एतद्वै तत् ।

यस्तपसोग्नेः पूर्वं जातं जातः । अद्भ्यश्च यः
पूर्वमजायत गुहां शरीराभ्यन्तरे प्रविश्य तिष्ठन्तं
तिष्ठन् यो भूतेभिः प्राणिभिर्मनुष्यैर्व्यपश्यत व्यदृश्यता-
वगतस्तद्ब्रह्म । अत्र जीव एव ब्रह्मेत्युक्तम् ॥ ६ ॥

या प्राणेन सम्भवत्यदितिर्देवतामयी । गुहां प्रविश्य
तिष्ठन्तीं या भूतेभिर्यजायत । एतद्वैतत् ॥ ७ ॥

यादितिरविनाशिनी देवतामयी देवता प्राणेन सहैव
संभवत्युत्पद्यते गुहां शरीरान्तर्देशं च प्रविश्य तिष्ठन्तीं
तिष्ठतीत्यर्थः । या न केवलं प्राणेन सह भूतेभिरिन्द्रियैः
सहापि व्यजायत । देहेन सहैव चैतन्यमपि जायते
इतिभावः ॥ ७ ॥

अरण्योर्निहितो जातवेदा गर्भं इव सुभृतो गर्भि-
णीभिः । दिवे दिव ईड्यो जागृवद्भिर्हविष्मद्भिर्मनुष्ये-
भिरग्निः ॥ एतद्वैतत् ॥ ८ ॥

निस्तत्त्वैषा श्रुतिः ॥ ८ ॥

यतश्चोदेति सूर्योस्तं यत्र च गच्छति । तं देवाः
सर्वोपितास्तद्गु नात्येति कश्चन ॥ एतद्वैतत् ॥ ९ ॥

यतः सूर्य उदेति यत्र च सोस्तं गच्छति तं तस्मिन्
ब्रह्मदेवे सर्वे देवा इन्द्रियाणि पदार्थाश्चार्पिताः स्थिताः ।
तद् उ कश्चन नात्येति नातिक्राम्यति । एतद्वै तद्ब्रह्म
॥ ९ ॥

यदेवेह तदमुत्र यदमुत्र तदन्विह ।

मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥

इहात्र यत्तत्त्वमनुभूयते तदेवामुत्रादृश्ये लोकेपि ।

यच्चामुत्र तदनु तदेवेह । न कश्चन भेदः । यश्चेहो-
भयत्र प्रतीयमाने तत्त्वे नाना इव भेदमिव पश्यति स
मृत्योर्मृत्युमाप्नोति जन्ममरणबन्धं प्राप्नोति । अत्र सर्वं
ब्रह्मैवेति प्रतिपादितम् । जीवब्रह्मणोर्भेदो निरस्तः ॥ १० ॥

मनसैवेदमाप्तव्यं नेह नानास्ति किञ्चन ।

मृत्योः स मृत्युं गच्छति य इह नानेव पश्यति ॥

इदमत्र तत्र प्रतीयमानं वेदनीयं वा मनसैवाप्तव्यं
मनोतिरिक्तं तत्प्राप्तेर्नान्यत्साधनम् । अनेक जपयज्ञा-
दयो निषिद्धाः । मृत्योः स इत्यादि व्याख्यातम् ॥ ११ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति । ईशानं
भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ एतद्वैतत् ॥

अङ्गुष्ठपरिमाणं हृदयमिति वैदिकसंवादः । तत्र
स्थितः पुरुषोपि तथैवोपचर्यते । आत्मनि मध्ये हृदय-
मध्ये स पुरुषस्तिष्ठति स एव भूतभव्यस्येशानः । ततो
न कश्चिद्विजुगुप्सते । एतद् वै तत् । नात्र किञ्चित्ति-
रोहितम् ॥ १२ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषो ज्योतिरिवाधूमकः । ईशानो
भूतभव्यस्य स एवाद्य स उ श्वः । एतद्वैतत् ॥

सचाङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोधूमकं ज्योतिरिवाग्निरिव ।
प्रकाशस्वरूप इत्यर्थः । भूतभव्यस्य चेशान ईशानकर्ता
स एवाद्यास्ति स एव च श्वो भविष्यति । नहि भाविनः
ईशिता कश्चिदन्यः । योद्य शास्ति स एव श्वोपि
शासिष्यति । एतद्वै तद् ब्रह्म ॥ १३ ॥

यदोदकं दुर्गे वृष्टं पर्वतेषु विधावति ।

एवं धर्मान्पृथक्पश्यंस्तानेवानुधावति ॥ १४ ॥

यथा दुर्गे विषमस्थले वृष्टमुदकं पर्वतेषु विधावति,
अथवा यथा पर्वतेषु वृष्टमुदकं दुर्गे विधावत्यरण्यादिषु ।
दुर्गे वा वृष्टं स्यात्पर्वते वा जलं तु तदेव । नास्ति
तत्र भेदः । तान् धर्मानाचारान् पृथक् पश्यन्नाचर-
न्नपि जीवात्मा तदेव ब्रह्मेवानुधावति । यथा वनेषु वा
गिरिषु वान्यत्र वा वृष्टं जलं न भवति भिन्नं केवल-
माधारस्य भिन्नतया भिन्नत्वं प्रतीयते । एवं स्व-
भावानुसारेण पृथक् पृथक् भिन्नभिन्नानाचाराना-
चरन्नपि जीवस्तदेवानुधावति । न भवति भेदभागिति
॥ १४ ॥

यथोदकं शुद्धे शुद्धमासिक्तं तादृगेव भवति ।

एवं मुनेर्विजानत आत्मा भवति गौतम ॥ १५ ॥

यथा शुद्धे स्थले आसिक्तं जलं तादृगेव शुद्धमेव
भवति । एवं मुनेर्मननशीलस्य विजानतो ज्ञानिन
आत्मा भवत हे गौतम । इदमत्रोक्तं भवति-शुद्धे
स्थाने आसिक्तं जलं शुद्धं भवति, अशुद्धे च स्थाने
सिक्तं तदेवाशुद्धं भवति । पात्रे भेदो न जले ।
जलं तुभयत्रैकरूपमेव । एवमात्मापि शुद्धमाचरन्
शुद्धो भवत्यशुद्धमाचरन्शुद्धो भवति । तस्य शुद्ध-
शुद्धयोराचारः कारणं नान्यत् । स्वभावतस्तु स शुद्ध
एवेति ॥ १५ ॥

इति श्रीकाठकोपनिषदि द्वितीयाध्याये प्रथमा वल्ली समाप्ता

अथ काठकोपनिषद्

द्वितीयाध्याये द्वितीया वल्ली

प्रकृतं ब्रह्मैव । उपेयप्रतिपत्त्यर्था उपाया अव्य-
वस्थिता इतिन्यायेन येन केनापि प्रकारेण ब्रह्मस्व-
रूपापरपर्यायस्वस्वरूपं स्वरूपापरपर्यायब्रह्मस्वरूप-
मधिगत्यैव सर्वदुःखनिवृत्तिरित्याह—

पुरमेकादशद्वारमजस्यावक्रचेतसः । अनुष्ठाय न
शोचति विमुक्तश्च विमुच्यते एतद्वै तत् ॥ १ ॥

अजस्यावक्रचेतस इत्यत्र प्रथमार्था षष्ठी । अवक्र-
चेताः परमर्जुमतिरजोजन्मा एकादश द्वाराणि यत्र
तत्पुरं शरीरमनुष्ठाय स्वार्थे परार्थे चापि विनियुज्य न
शोचति मुक्तश्च भवति सर्वदुःखसमाजात् । विमुच्यते
च ततः परं सार्वदिकी मुक्तिर्भवति । न पुनर्जन्म न
पुनर्मृत्युरिति । मुक्तः को भवतीति श्रुत्योपदिश्यते ।
अवक्रचेतसामेव मुक्तिरितिसिद्धान्तः । कामक्रोधलोभ-
मदमोहमात्सर्यादिभिर्दुर्गैश्चेतो वक्रं भवति । वक्र-
चेतसां सविधे समवस्थानमपि महते दुःखाय भवति तेषां
संसर्गेण महानर्थकरो दुरवेक्षणीयो मानसिकः सर्गः
संजायते । स च सर्वथा सर्वदा च खेदकर एव । अतो
न केवलं वक्रचेतसामेव न मुक्तिरपि तु तत्संसर्गजुषा-
मपि नेति विभावनीयम् । अतो योवक्रचेताः स्वानीन्द्रि-
याणि स्वीयं च देहं परोपकारे विनियुज्य परमार्थं
समर्थयते स एव प्रारब्धकर्मावसाने नानाभवानुभूत-
भवीयसम्बन्धरहितो भूत्वा कृती भवति । यश्च देहेन्द्रि-
याणि केवलं भवीयभोगानुभवायैव संवर्धयति न चानु-
चिन्तयति परमार्थं स पुनः पुनर्भवमेवापद्यते तज्जन्य-
शोकानलज्वालामालाभिर्दन्द्यते चेति तात्पर्यम् ॥ १ ॥

परमात्मनः सर्वव्यापकत्वं सर्वात्मत्वं च द्रढयति—

हंसः शुचिषद्वसुरन्तरिक्षसद्वोता वेदिषतिथि-
दुरोणसत् । नृषद्वरसद्वत्सद्वचोमसद्वज्जा गोजा ऋतजा
अद्रिजा ऋतं बृहत् ॥ २ ॥

विशेषणमुखेनात्मानं स्तौति । हंसो हन्ति सर्वत्र
गच्छति सर्वान् दुर्गुणान् हि स्तौति वा हंसः । शुचिषद्
शुचिषु पवित्रेषु तिष्ठति सः । वसुर्वासयति सर्वान्सः ।
अन्तरिक्षसद्वृद्धदेशे निवासकृदाकाशनिवासकृद्वा होता
सर्वकर्मफलप्रदाता । हु दानादनयोः । वेदिषत् वेदिः
पृथिवी तत्र तिष्ठतीति सः । अतिथिनं तिथिर्यस्य सः ।
ब्रह्मणो नास्ति कश्चित्तिथिः सार्वदिकत्वान्नित्यत्वाद्वा ।
दुरोणासद्वृद्धोणं गृहं तत्र सीदतीति । अथवा दुःखेनावनं
रक्षणं यस्य स दुरोणो दरिद्रस्तत्र सीदतीति । दुःशब्द-
पूर्वकस्यावते रक्षणार्थस्य ल्युटि सम्प्रसारणम् । आद्गु-
णश्च । नृषु सीदतीति नृषद् । वरेषु तिष्ठतीति वरसद् ।
ऋते सत्ये तिष्ठतीति ऋतसद् । व्योम्नि सीदतीति
व्योमसद् । अप्सु जायते प्रादुर्भवतीत्यब्जाः । गवि
पृथिव्यां विविधै रूपैर्जायत इति गोजाः । ऋतं सत्यम् ।
तदस्ति यस्य स ऋतस्तत्र जायत इत्यृतजाः । अद्रिषु
न दीर्यन्ते तेषु पर्वतादिषु जायत इत्यद्रिजाः ।
ऋतं सत्यम् । बृहत् महत् । ईदृशमात्मतत्त्वम् । अनेकै
रूपैस्तत्प्राकट्यं घत्ते ॥ २ ॥

ऊर्ध्वं प्राणमुन्नयत्यपानं प्रत्यगस्यति । मध्ये
वामनमासीनं विश्वे देवा उपासते ॥ ३ ॥

अत्र स्पष्टतया जीवस्यैव वर्णनम् । जीवो यदा
शरीरस्वामित्वेन शरीरेवस्थितो भवति तदा प्राणं
प्राणावायुमूर्ध्वमुन्नयति प्रेरयत्यपानमपानवायुं प्रत्यगधो-
स्यति क्षिपति । व्यानसमानोदानादिवायूनां विषयेष्ये-
वमेव बोध्यम् । मध्ये शरीरमध्ये वामनं संभजनीय-
मथवा सुन्दरं यथा स्यात्तासीनमवस्थितं जीवं विश्वे-
देवा इन्द्रियादिरूपा उपासते सम्मानयन्ति । जीवाधीन-
व्यापारा भवन्तीत्याशयः । यदि परमात्मैवेहापि
स्यादिष्टस्तदा तमधिकृत्य व्याख्यानं कार्यम् ॥ ३ ॥

नचिकेतसो हृदयं तु नाद्यावधि सन्तुष्टम् । स तु केवलं मरणोत्तरं किं भवतीत्येव जिज्ञासते स्म । अतः पुनरेव शरीरत्यागानन्तरं जीवस्य का स्थितिरिति स्पष्टमवगन्तुं पुनः स्वशङ्कामवतारयति—

अस्य विन्नंसमानस्य शरीरस्थस्य देहिनः । देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तत् ॥

यस्य शरीरस्थस्य देहिन आत्मनो विन्नंसमानस्य मृतस्य देहाद्विमुच्यमानस्यानन्तरं किमत्र परिशिष्यते । एतद्वै तन्मदीयं प्रष्टव्यम् । एतद्वाक्यखण्डमनियत-व्याख्यानं वेदितव्यम् ॥ ४ ॥

देहाद्विमुच्यमानस्य किमत्र परिशिष्यत इत्येकं प्रश्नं परिसमाप्यापरमुत्थापयति कुशलः शिष्यो नचिकेताः—

न प्राणेन नापानेन मर्त्यो जीवति कश्चन । इतरेण तु जीवन्ति यस्मिन्नेतावुपाश्रितौ ॥ ५ ॥

भगवन्प्रष्टुञ्चेत् प्राणापानादय एव शरीरं धारयन्ति निर्गुतेषु च तेषु शरीरं निर्जीवं भवतीति तन्न मया स्वीकार्यम् । न हि प्राणादिभिः कश्चन मर्त्यो जीवो जीवति । किं तर्हि ? इतरेण तु अन्येनैव जीवन्ति । किं तदितरत् ? यस्मिन्सत्येतौ प्राणापानावुपाश्रितौ । तदेव मया जिज्ञास्यते ॥ ५ ॥

हर्षाधीनो यमस्तत्त्वमवबोधयितुं सोत्साहं प्रति-जानीते—

हन्त त इदं प्रवक्ष्यामि गुह्यं ब्रह्म सनातनम् । यथा च मरणं प्राप्य आत्मा भवति गौतम ॥ ६ ॥

हन्तेति हर्षे । शिष्येदं गुह्यं सनातनमनादि ब्रह्म तत्त्वं ते प्रवक्ष्यामि । मरणं प्राप्य स आत्मा हे गौतम यथा भवति । अत्रात्मन एव मरणमुक्तम् । यद्यात्मा शरीरं तर्हि तस्य मरणानन्तरं भस्मान्त शरीरमिति सिद्धान्तान्न किञ्चिदन्यद्भवति । उपनिषदां समीपे वास्ति शब्दराशिर्नवा मरणानन्तरं किं भवति को वा अग्रयते नित्य आत्मा न वेत्यादीनां प्रश्नानां स्पष्ट-मुत्तरम् । अतः क्वचिदन्यत्क्वचिच्चान्यदब्रुवन्ति । गुह्यं ब्रह्मेत्यत्र ब्रह्मशब्देन चिद्ब्रह्म न गृह्यते । तद्विषये प्रश्नस्यैवाभावात् । अथवा ब्रह्मात्मशब्दयोः पर्याय-त्वात्पूर्वं ब्रह्मेति पश्चादात्मेत्युच्चारितम् ॥ ६ ॥

योनिमन्ये प्रपद्यन्ते शरीरत्वाय देहिनः । स्थाणु-मन्ये नु संयन्ति यथाकर्म यथाश्रुतम् ॥ ७ ॥

अन्ये केचन देहिनो देहाध्यक्षाः शरीरत्वाय यथाकर्म कर्मानतिक्रम्य यथाश्रुतं श्रुतमनतिक्रम्य योनिं प्राणि-योनिं प्रपद्यन्ते । अन्ये तु येषां नास्ति श्रुतमस्ति च केवलं कर्म ते स्थाणुं जडत्वं संयान्ति प्राप्नुवन्ति । उपनिषदोद्यापि न स्पष्टाः स्पष्टं वक्तुं कीदृक्कर्म कीदृशं योनिं प्रापयतीति । एवं कीदृशं कियद्वा श्रुतं कीदृशीं योनिं प्रापयतीति । कीदृशं च कर्म जडयोनिं प्रापयतीति । अत्र बहु वक्तव्यम् । जीवाश्चतुरशीति-लक्षसंख्याका योनीरतिक्रम्य महता कालेन महता च श्रमेण मानवीं तनुमधिगच्छन्तीति सर्वसम्मतः पन्थाः । अतिक्रान्तासु योनिषु न जीवानां पुनर्ग-मनम् । मनुष्यशरीरं मोक्षद्वारमित्युच्यते । एवं च स्थाणु शब्देनास्यां श्रुतौ वृक्षादीनां ग्रहणं नितराम-तिनिन्द्यम् । व्याघातात् । नहि मनुष्ययोनिमधिगत्य विद्यां कर्माणि वा सम्पाद्य कश्चनाधमां योनिं गन्तुमर्हति । न हि कोप्यधमोपि, मनुष्योनिं प्राप्य तिर्यगादियोनिप्रापकाणि कर्माणि कर्तुं शक्तिमनुसन्द-धाति । यदि कस्यापि निकृष्टं कर्म तर्हि जन्मान्तरे स निकृष्टो मनुष्यो भविष्यति । यदि निकृष्टतरं निकृष्टतमं वा कर्म तर्हि स निकृष्टतरो निकृष्टतमो वा मनुष्य एव भविष्यति न पश्वादिर्न वृक्षादिः । अतः स्थाणुशब्दोत्र परब्रह्मवाचकः । ननु सर्वे उपनिषद्भाष्यकाराः कुप्येयुः । कुप्यन्तु नाम । का नो हानिः । सत्यं समीहमानस्या-चरतो वा सत्यं न भवति भीर्बाधिका । भ्रमस्तु न शुद्धब्रह्मातिरिक्तस्य कस्यापि दयते । न च वाच्यमिदं व्याख्यानं “तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत्ते रमणीयां योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वा । अथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत्ते कपूयां योनिमापद्येरञ्श्वयोनिं सूकरयोनिं वा चण्डालयोनिं वा” इति छान्दोग्यश्रुतिं विरुणद्धीति । अस्मत्प्रतिपादितार्थ एवैतस्या अपि तात्पर्यस्योन्नेयत्वात् । तथा हि रमणीयचरणानां ब्राह्मणयोनिः क्षत्रिय-योनिर्वैश्ययोनिश्च प्रतिपादिता । कथमेतत्संभवति । यदि समाना एव रमणीयाचारास्तेषां तर्हि ब्राह्मण-योनिरेव स्यात्क्षत्रिययोनिरेव स्याद्वैश्ययोनिरेव वा

स्यात् । समानाचाराणां योनिवैषम्यं तु न घटते । एवं च रमणीयाचरणेषु किञ्चित्कथमपि तारतम्यं तु स्वीकर्तव्यमेव । तथा चायं निष्कर्षः स्यात् । ये च रमणीयचरणतमास्तेषां ब्राह्मणयोनिः । ये च रमणीयचरणतरास्तेषां क्षत्रिययोनिः । ये च रमणीयचरणास्तेषां वैश्ययोनिः । ये च शूद्रा ये च वेदावमानिनः शर्मण्य-हूणादयो महाविद्वांसस्तेषां योनिः केतिप्रतिपादनमवशिष्टम् । अस्यां श्रुतौ कपूयाचरणानां श्वयोनिं सूकरयोनिं चण्डालयोनिं च श्रुत्वा मनुष्ययोनेः पश्वादि-योनिगमनं समर्थयन्ते बहवः । तदसमञ्जसमेव । न हि मनुष्ययोनिं प्राप्तानां मरणानन्तरं निष्कृष्टयोनिगमनं बुद्धिः समर्थयते । भवतु । अस्याश्छान्दोग्यश्रुतेरर्थो विचारणीयः । अन्ते श्रुतौ चण्डालयोनिं वेति श्रूयते । ततः पूर्वं श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वेति च श्रूयते । न हि चण्डालयोनिस्था मानवा श्वयोन्यपेक्षया सूकरयोन्यपेक्षया वापि निष्कृष्टा येन चण्डालयोनिपरिगणनं श्वसूकराभ्यां परस्तादौचित्यमावहेत् । यथा तथा वा मनुष्ययोनिः पश्वादियोन्यपेक्षया श्रेष्ठैव सर्वविद्वत्सम्मता । तथा चायं श्रुतौ क्रमभङ्गो विचारभङ्ग एव । तथा च श्वसूकरशब्दावन्यथा व्याख्येयौ । केवलपिण्डाशयात्ममानमवमत्यावमननीयामपि परमतिमनुमन्वानो मन्दमतिमनुष्यः श्वशब्देनोच्यते । एवमेव सूकरशब्देनापि सू इति शब्दं कुर्वाणो निरर्थकमितस्ततोऽज्यः कोपि विज्ञानविहीनो मनुष्य उच्यते । स चापि शूद्र एव । एवं च ब्राह्मणयोनिं क्षत्रिययोनिं वैश्ययोनिं प्रतिपद्य तदन्ते चण्डालयोनिप्रतिपादनं नानौचित्यं घटते । एवं चानया श्रुत्याप्यन्ते मानवयोनिगमनमेव प्रतिपाद्यते न पश्वादियोनिगमनम् ; अमुमेवार्थं “तं विद्याकर्मणी समन्वारमेते पूर्वप्रज्ञाच” इति श्रुतिः समर्थयते । विद्या कर्म पूर्वावासनाचेति त्रितयं मृत्युमाप्नुवतः पुरुषस्य सहायि भवति । एतस्मिन्मानुष्ये जन्मनि समर्जिता विद्या कृतं कर्म संचिता च वासना परस्मिन्नपि मनुष्यजन्मन्येवानुवर्तन्ते न पश्वादि जन्मनीतिप्रतिपादितं भवतीति । केचन मनुष्यदेहत्यागानन्तरं यथाविद्यं यथाकर्म यथावासनं च जीवः पश्वादियोनिष्वपि गच्छतीत्यस्याः श्रुतेराशयमुपवर्णयन्ति । तदसत् । सर्वथैवोपेक्षणीयायां पश्वादियोनिप्रापककर्मपरम्परायां प्राप्तायां च मनुष्य-

योण्यां न पुनः पश्चात्प्रतिगमनस्य किमपि कारणं पश्यामः । अत इयं बृहदारण्यकश्रुतिरपि मनुष्ययोनि-विषयिण्येवेति वेदितव्यम् ॥ ७ ॥

अतिकौतूहलकारणं प्रश्नं तदुत्तरं च स्वेच्छया परिसमाप्य स्वयमेवोत्थापितं ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति—

य एष सुप्तेषु जागर्ति कामं कामं पुरषो निर्ममाणः । तदेव शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिँल्लयोकाः श्रिताः सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वैतत् ॥ ८ ॥

सुप्तेष्विन्द्रियादिषु कामं कामं तं तमभिलषितपदार्थं निर्ममाणो विरचयन्त्य एष जागर्ति तदेव शुक्रं दीप्तं ब्रह्मोच्यते तदेव चामृतमुच्यते । सर्वे लोकास्तस्मिँश्चिताः । कश्चनापि तत्रत्येति एतद्वै तद्ब्रह्म ॥ ८ ॥

अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ ९ ॥

यथैव एवाग्निर्भुवनं भवत्युत्पद्यते यस्मिन्यस्माद्वातत्काष्ठादि । प्रविष्टो रूपं रूपं प्रति काष्ठलोहादि प्रति प्रतिरूपो बभूव यस्मिन्दाह्ये वस्तुनि स प्रविष्टः प्रज्वलितो वा तद्रूपो भवति । तथैकः सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं मनुष्यपशुकीटपतङ्गादिषु प्रविष्टः सन् प्रतिरूपो भवति तत्तद्रूपो भवति तथापि बहिश्च भवति । अग्नौ प्रविष्टोऽग्निरूपमपि भवति तथाग्नेर्बहिरपि तिष्ठति । उक्तमेवार्थं बहुवादिनी श्रुतिः पुनः पुनर्ब्रवीति ॥ ९ ॥

वायुर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च ॥ १० ॥

एक एव वायुर्यथा यत्र प्रविष्टस्तत्र ताद्रूप्यं घत्ते तथैवान्तरात्मापि वेदितव्यः ॥ १० ॥

यद्येवं तर्हि तत्तत्पदार्थेषु स्थित आत्मा तत्तत्पदार्थगुणदोषैरप्यवलप्येतेति शङ्कमानं प्रत्याह—

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुर्न लिप्यते चाक्षुषैर्बाह्यदोषैः । एकस्तथा सर्वभूतान्तरात्मा न लिप्यते लोकदुःखेन बाह्यः ॥ ११ ॥

सूर्यो यथा सर्वलोकस्य चक्षुः प्रकाशको भवन्नपि चाक्षुषेर्बाह्यदोषैर्न लिप्यते । बहवो दोषा मन्ददर्शन-मन्दतरदर्शनमन्दतमदर्शनरूपा ह्रस्वत्वदीर्घत्वादयो क्षिकण्टकादयश्च भवन्ति परं सूर्यश्चक्षुस्तत्तदोषैर्न लिप्तो भवति तथैकोपि सर्वभूतान्तरात्मा सन्नपि लोकदुःखेन न लिप्यते । यतः स सर्वदुःखेभ्यः सर्व-पदार्थेभ्यश्च बाह्य एव भवति न सम्पृक्ता भवति ॥ ११ ॥

एको वशी सर्वभूतान्तरात्मा एकं रूपं बहुधा यः करोति । तमात्मसंस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां सुखं शाश्वतं नेतरेषाम् ॥ १२ ॥

स च सर्वभूतान्तरात्मा वशी । सर्वथा स्वतन्त्रः सन्नेकं रूपं स्वकीयं यो बहुधा बहुप्रकारकमितिभावः । करोति । तमात्मसंस्थं निराधारं यत्किञ्चिदाधार-निरपेक्षं येनुपश्यन्ति विदन्ति धीरा विद्वांसस्तेषामेव शाश्वतं नित्यं सुखं नेतरेषाम् । सर्वं मत्स्वरूपमेवेति मन्वाना विद्वांसो न कुतश्चित्सर्पव्याघ्रादिभ्योपि न बिभ्यति । भयाभाव एव सुखम् । परस्माद्वै भयं भवति । न विद्यते किञ्चिदिह परम् । सर्वं तदेव । ततश्च न दुःखदर्शनम् ।

नित्योनित्यानां चेतनश्चेतनानामेको बहूनां यो विदधाति कामान् । तमात्मस्थं येनुपश्यन्ति धीरास्तेषां शान्तिः शाश्वती नेतरेषाम् ॥ १३ ॥

अनित्यानां भवीयपदार्थानां मध्ये यो नित्यश्चेतनानां च यश्चेतनश्चेतयिता बहूनां मध्ये स्थितोपि य एकः सन्नपि सर्वेषां कामान् बहुविधान्विदधाति पुष्पाति तं स्वस्थमात्मानं ये धीरा बुद्धिमन्तोनुपश्यन्ति विजानन्ति तेषामेव शाश्वती नित्या शान्तिर्भवति नेतरेषामविदुषाम् ॥ १३ ॥

तदेतदिति मन्यन्ते निदिश्य परमं सुखम् । कथं नु तद्विजानीयां किमु भाति विभाति वा ॥ १४ ॥

तदेतद् इति एतत्सर्वं दृश्यमानं तदेवेति मन्यन्ते भवन्तः, तथापि तदनिर्देश्यमपि । केनापि प्रकारेण तस्य निर्देशः कर्तुं न शक्यः । अथापि तत्परमं सुखमानन्दस्वरूपमित्यपि भवन्तो मन्यन्ते । तर्ह्यहं कथं नु विजानीयां तद्ब्रह्म विभाति न वा विभाति । भवन्त आचार्यास्तत्तत्त्वमनिर्देश्यमप्युपदिशन्ति तदेतदिति मन्यन्त इत्यभिधाय तदर्थं तच्छब्दनिर्देशोपि क्रियते । उभयं मिथोविरुद्धं भवतैवोपदिश्यते तर्हि कथमहं विजानीयां तद्भाति न वा भाति । भानमपि भवतैवोच्यते तस्याभानमपि भवतैव निर्दिश्यते । तत्र मया किं ज्ञातव्यं तस्य भानं वाभानं वेति । अत्र पूर्वार्धं यमवचनम् । उत्तरार्धं च नचिकेतोवचनमिति वेदितव्यम् ॥ १४ ॥

यम आह—

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो भान्ति कुतोयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्यभासा सर्वमिदं विभाति ॥ १५ ॥

यमो वदति । तत्र तं सूर्यः सर्वप्रकाशकोपि न प्रकाशयति चन्द्रतारकं चन्द्रस्तारका अपि न भासयन्ति इमा विद्युतोपि न तं प्रकाशयन्ति । एवं स्थितेयमग्नि-लौकिकोलपसामर्थ्यः कुतस्तं भासयेत् ? न कश्चित्तस्य प्रकाशकः परं स एव सर्वेषां प्रकाशक इत्याह—तमेव भान्तं देदीप्यमावमनु सर्वं भाति । ततश्चेदं निष्पन्नं—तस्यैव भासा प्रकाशेन सर्वमिदं प्रकाशकवस्तुजातं विभाति प्रकाशते । श्रोतुरनिष्टमपि महता प्रयत्नेन बोधितमपि ब्रह्म न तल्लाभायेति ॥ १५ ॥

इति काठकोपनिषदि द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयस्थां बल्ल्यां काशी-

पण्डितसभया “पण्डितराजे” त्युपाधिविभूषितेन परमहंस-

परिव्राजकाचार्य-स्वामी-श्रीभगवदाचार्येण निर्मितं

काठकोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

अथ काठकोपनिषदि

द्वितीयेध्याये तृतीया वल्ली

ऊर्ध्वमूलोवाक्शाखा एषोऽश्वत्थः सनातनः । तदेव
शुक्रं तद्ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिंल्लोकाः श्रिताः
सर्वे तदु नात्येति कश्चन । एतद्वै तत् ॥ १ ॥

ऊर्ध्वमूल ऊर्ध्वमुपरीतिशब्दप्रतिपाद्ये दिग्विभागे
मूलं प्रतिष्ठा स्थितिर्यस्य स उपरिष्ठ इत्यर्थः । अवाक्-
शाखोवागधइतिशब्दप्रतिपाद्ये दिग्विभागे शाखा व्याप्ति-
र्यस्य सः । अधोभागमपि व्याप्यावस्थितः । अश्वत्थोऽश्व
इव वेगवत्तया सर्वत्रावशिष्टेष्वपि दिग्विभागेषु तिष्ठतीति
सोऽश्वत्थः सर्वव्यापक इत्यर्थः । सनातनोनादिनिधनः ।
तदेव य ईदृक् सर्वमभिव्याप्य स्थितस्तदेव शुक्रं प्रकाश-
स्वरूपं तदेव ब्रह्म तदेवामृतमुच्यते । तस्मिन्सर्वे लोकाः
श्रिताः । तत्कश्चन नात्येति । एतद्वै तद्ब्रह्म । क्वचित्तत्
क्वचिदेतद्, क्वचित्पुंस्त्वेन निर्देशः । क्वचित्कलीबत्वेन ।
एषा व्यवस्थैवौपनिषदी मर्यादा । एतच्छ्रुतिव्याख्याने
या आपदो मया क्रीयन्ते ता नात्यन्तमविदिता मे ।
अन्यैश्च व्याख्यातृभिः सर्वैरेव मूलमिति शाखेति च पदे
दृष्ट्वाश्वत्थ इतिपदस्य संसारवृक्षस्यानित्यत्वात्सनातन-
शब्दस्य चिरकालप्रवृत्त इत्यर्थो वर्ण्यते । तदेवेत्यत्र
समापतितस्य तच्छब्दस्योर्ध्वमूलेत्यस्यैकदेशेन सम्बन्धं
प्रतिपाद्य तन्मूलं संसारमूलमित्यर्थः, इत्येवमर्थप्रति-
पादनमिष्यते । इदं सर्वमेवासमञ्जसम् । एतामेव श्रुति-
मनुहरतो गीताश्लोकस्य व्याख्यानं तु गीतायामेव स्पष्टी-
कृतं मया । एवं च यद्यपि रेखानुयायिनामृजुमतीनां
स्यादेवैषा व्याख्या क्लेशाय परन्तु विद्वदपश्चिमानां
भावरत्नाकरावगाहनबद्धपरिकराणां परमानन्दायैव
स्यादिदं व्याख्यानमिति तुष्यतु कोपि काठकोपनि-
षत्कारः ॥ १ ॥

ननु तदु नात्येति कश्चनेत्युक्तम् किञ्चिदधिकं
यक्तुमाह—

यदिदं किञ्च जगत्सर्वं प्राण एजति निस्सृतम् ।
महद्भयं वज्रमुद्यतं य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ २ ॥

यदिदं किञ्चिन्निस्सृतं जातं जगदस्ति सत्सर्वं
प्राणे सर्वप्राणप्रदे ब्रह्मण्येजते तिष्ठतीतितात्पर्यम् । एतद्-
ब्रह्म महद्भयं दुराचाराणामुद्यतमुत्थितम् । ये विद्वांस
एतद्ब्रह्म विदुस्तेमृता भवन्ति ॥ २ ॥

भयादस्याग्निस्तपति भयात्तपति सूर्यः । भयादि-
न्द्रश्च वायुश्च मृत्युर्धावति पञ्चमः ॥ ३ ॥

मृत्युर्धावति ब्रह्मविदं परित्यज्य दूरमपसरति ।
अन्यत्स्पष्टम् ।

इह चेदशकद्वोदुं प्राक्छरीरस्य विस्त्रसः । ततः
सर्गेषु लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते ॥ ४ ॥

इहैवस्मिन्नेव जन्मनि शरीरे वा शरीरस्य विस्त्रसो
विनाशात्प्रागिदं ब्रह्म बोद्धुमशकञ्चेच्छिवं भवति ।
अन्यथा ततः पश्चान्मरणानन्तरं सर्गेषु जातेषु रचितेषु
लोकेषु शरीरत्वाय कल्पते पुनः शरीरं गृह्णात्येव ।
सर्गेषु लोकेष्विति बहुवचनं दृष्ट्वा न भेतव्यम् । यदि
स्यात्पुनर्जन्मान्नैव । अयं चैक एव लोकः ॥ ४ ॥

यथादर्शं तथात्मनि यथा स्वप्ने तथा पितृलोके ।
यथाप्सु परीव ददृशे तथा गन्धर्वलोके छायातपयोरिव
ब्रह्मलोके ॥ ५ ॥

यथादर्शं दर्पणे स्वप्रतिबिम्बं दृश्यते तथात्मनि
दृश्ये ब्रह्मप्रतिबिम्बम् । ब्रह्मणः प्रतिबिम्बाभावादब्रह्म-
प्रतीतिरित्यर्थो वेदितव्यः । यथा स्वप्ने पदार्थप्रतीतिमात्रं
भवति नास्ति वस्तुस्तथैव पितृलोके मनुष्यलोके मनुष्य-
जन्मनि पदार्थप्रतीतिर्भवति । यथाप्सु परिददृश इव
बिम्बं दृश्यते तथा गन्धर्वलोकेपि । ब्रह्मलोके चतुर्मुखस्य

लोके छायातपयोरिव पदार्थप्रतीतिः । कदाचिज्जायमाना छाया सुखयति कदाचिच्च जायमान आतपः सन्तापयति । एवं ब्रह्मलोकेपि पर्यायेण सुखदुःखप्रतीतिर्भवतीत्यर्थः । नात्र किञ्चित्तत्त्वम् । प्राचीनानां संवाद एषः ॥ ५ ॥

इन्द्रियाणां पृथग्भावमुदयास्तमयौ च यत् । पृथगुत्पद्यमानानां मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

पृथगुत्पद्यमानानामिन्द्रियाणां पृथग्भावं तेषामुदयास्तमयौ च पृथङ्मत्वा धीरो न शोचति । इन्द्रियाण्येवात्मेति न । तान्यात्मतः पृथक् । तेषामुदयोस्तङ्गमनं च पृथक् । न हीन्द्रियाणामुदय आत्मन उदयस्तेषामस्तङ्गमनं च नात्मनोस्तङ्गमनम् । एवं नित्यत्वमात्मनो मत्वा धीरो न शोचति ॥ ६ ॥

इन्द्रियेभ्यः परं मनो मनसः सत्त्वमुत्तमम् । सत्त्वादधि महानात्मा महतोव्यक्तमुत्तमम् ॥ ७ ॥

इन्द्रियेभ्यो मनः परमुत्तमम् । मनसः सत्त्वं बुद्धिरुत्तमा । सत्त्वादबुद्धेर्महानात्मा शरीरमुत्तमम् । महतः शरीरात्स्थूलादव्यक्तं यत्तत्त्वं तदुत्तमम् ॥ ७ ॥

अव्यक्तस्तु परः पुरुषो व्यापकोलिङ्ग एव च । यं ज्ञात्वा मुच्यते जन्तुरमृतत्वं च गच्छति ॥ ८ ॥

अव्यक्तात् पुरुष परः श्रेष्ठः । स च व्यापकः । अलिङ्ग एव च नास्ति तस्य लिङ्ग किञ्चित् । यं पुरुषं ज्ञात्वा जन्तु प्राणो मुच्यते मुक्तो भवति । एतदेव शब्दान्तरेण कथयति अमृतत्वं च गच्छतीति ॥ ८ ॥

न सन्दृशे तिष्ठति रूपमस्य न चक्षुषा पश्यति कश्चनैनम् । हृदा मनीषा मनसाभिक्लृप्तो य एतद्विदुरमृतास्ते भवन्ति ॥ ९ ॥

अस्यात्मनो रूपं सन्दृशे दर्शनपथे न तिष्ठति । न ह्यात्मा चक्षुषावलोक्यते । सन्दृशे रूपं न तिष्ठत्यत एव चक्षुषा नावलोक्यते । कथं नावलोक्यत आत्मेत्यत आह—हृदा हृदयेन मनीषा मनीषया बुद्ध्या मनसा चाभिक्लृप्तः । य एतत्तत्त्वं विदुस्तेमृता भवन्ति ॥ ९ ॥

यदा पञ्चावतिष्ठन्ते ज्ञानानि मनसा सह । बुद्धिश्च न विचेष्टयति तामाहुः परमां गतिम् ॥ १० ॥

यदा पञ्च ज्ञानानि ज्ञानेन्द्रियाणि मनसा सहावतिष्ठन्ते बुद्धिश्च न विचेष्टति विविधाश्चेष्टाः करोति तामेतां गतिं स्थितिं परमामुत्तमामाहुः ॥ १० ॥

तां योगमिति मन्यते स्थिरामिन्द्रियधारणाम् । अप्रमत्तस्तदा भवति योगो हि प्रभवाप्ययौ ॥ ११ ॥

तामेव गतिं—तामेव स्थिरामिन्द्रियधारणां विद्वांसो योगमिति मन्यन्त । तदैव योगी भवत्यप्रमत्तः प्रमादरहितः संशयशून्यो भवति । योगो हि प्रभवाप्ययौ योग एव प्रभवो योग एवाप्ययः । यदि स्थिरो योगस्तर्हि स आत्मनः प्रभवः दर्शनस्य कारयिता भवति । यद्यस्थिरोप्यस्य विनाशस्य कारयिता भवतीति तात्पर्यम् ॥ ११ ॥

नैव वाचा न मनसा प्राप्तुं शक्यो न चक्षुषा । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र कथं तदुपलभ्यते ॥ १२ ॥

तत्त्वबुभुत्सुं शिष्यं तत्त्वमवबोधयति । स आत्मा न वाचा वाच्यः । न मनसा मन्तुं शक्यः, न चक्षुषा प्राप्तुं द्रष्टुं शक्यः । तर्ह्यात्मास्ति ब्रह्म वास्तीति कथं समर्थयितुं शक्यम् ? उच्यते । अस्तीति ब्रुवतोऽन्यत्र, आत्मास्ति, ब्रह्मास्तीतिकथनमात्रम् । कथनमात्रादन्यत्र कथं तदुपलभ्यते । यदि वस्तुत आत्मतत्त्वं स्यादुक्तं मतं दृष्टं च स्यात् । नास्त्येव तत् ततो न केनापि साधनेन तदुपलभ्यते । इदमेवौपनिषदं तत्त्वम् ॥ १२ ॥

अस्तीत्येवोपलब्धव्यस्तत्त्वभावे न चोभयोः ।

अस्तीत्येवोपलब्धस्य तत्त्वभावः प्रसीदति ॥ १३ ॥

अस्तीति कल्पना । अस्त्येवेति तत्त्वम् । अस्ति काल्पनिक आत्मास्तीति तत्त्वभावेन स उपलब्धव्यः । असन्नपि सन्निति मत्वोपलब्धव्यः सः । ननु नास्त्येवात्मेति चेदस्तित्वेन कथमुपलब्धव्यः सः ? उच्यते । काल्पनिक एव स काल्पनिक एव तत्त्वभावेनास्तित्वभावेन तस्योपलब्धिः । उभयोरस्तित्वतत्त्वभावयोः कल्पितास्तित्वतत्त्वभावयोरित्यर्थः । अस्तीत्येवोपलब्धस्योपलब्धुस्तत्त्वभावः प्रसीदति फलं दातुमुद्यतो भवति । यथा कल्पितोपि भूतप्रेतादिर्दुःखाय भयाय च भवति कल्पितोपि प्रियसमागमः सुखायैव भवति । एवमसतोप्यात्मनः कल्पितापिप्रतीतिस्तत्त्वं प्रकाशयति ॥ १३ ॥

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुते ॥ १४ ॥

ब्रह्मप्राप्तेर्मुख्यं साधनमाह-अस्यात्मनो हृदि ये
कामा अभिलाषाः पुत्रपौत्रादिविषयकाः स्थिताः सन्ति
ते यदा प्रमुच्यन्ते निर्गलितबीजा भवन्ति अथ तदा
मर्त्यो मृत्युलोकविषयप्रवणोमृतो भवति मुक्तो भवति ।
अत्रैव चास्मिन्नेव देहे, देहे स्थिते सत्येव ब्रह्म समश्नुते
ब्रह्माभावमाप्नोति ॥ १४ ॥

यदा सर्वे प्रभिद्यन्ते हृदयस्येह ग्रन्थयः ।
अथ मर्त्योमृतो भवत्येतावदनुशासनम् ॥ १५ ॥

यदात्मनो हृदयस्य सर्वे ग्रन्थयो विकारा इह
प्रभिद्यन्ते नितरां भिद्यन्ते निःशेषा भवन्ति अथ तदा
मर्त्योमृतो भवति । एतावदेवानुशासनं कर्तव्योपदेश
एतावानेव हृदयग्रन्थयो भेत्तव्या इति ।

शतं चैका च हृदयस्य नाड्यस्तासां मूर्धान-
मभिनिःसृतैका । तयोर्ध्वमायन्नमृतत्वमेति विष्व-
ङ्-इन्द्र्या उत्क्रमणे भवन्ति ॥ १६ ॥

हृदयस्य नाड्यः शतं चैका च । तासामेका मूर्धा-
नमभिनिःसृता मूर्धानमभिगता । तयैकया नाड्योर्ध्व-
मायन् प्राप्नुवन्नमृतत्वमेति । अन्याश्च नाड्यो विष्वङ्-
यत्रतत्रोत्क्रमणे भवन्ति अन्याभिर्नाडीभिर्निस्सृत आत्मा
पुनर्जन्मानि गृह्णातीत्याशयः । एतद्विद्वदुपासकानां
प्ररोचनार्थं वचनम् ॥ १६ ॥

अङ्गुष्ठमात्रः पुरुषोन्तरात्मा सदा जनानां हृदये
सन्निविष्टः । तं स्वाच्छरीरात्प्रवृहेन्मुञ्जादिवेषीकां
धैर्येण । तं विद्याच्छुक्रमृतं तं विद्याच्छुक्रमृतम्
॥ १७ ॥

अङ्गुष्ठमात्रोत्तिसूक्ष्मः पुरुषः शरीरस्थोन्तरात्मा
सदा जनानां हृदये सन्निविष्टः । तं पुरुषं स्वात्स्वस्माच्छ-
रीरात्प्रवर्धयेच्छरीरादबहिर्निष्कास्य स्वरूपं प्रापयेत्
धैर्येण प्रमादराहित्येन । एतेन प्रकारेण शरीरान्निस्सृतं
तं शुक्रमृतं विद्यात् । द्विरुक्तिरुपनिषत्समाप्तिसूचिका
॥ १७ ॥

ग्रन्थकारः फलश्रुतिं पठति—

मृत्युप्रोक्तां नचिकेतोऽथ लब्ध्वा विद्यामेतां योग-
विधिं च कृत्स्नम् । ब्रह्म प्राप्तो विरजोभूद्विमृत्युरन्यो-
प्येवं यो विदध्यात्ममेव ॥ १८ ॥

अथ मृत्युप्रोक्तामेतां विद्यां कृत्स्नं योगविधिं च
लब्ध्वा नचिकेता ब्रह्मप्राप्तः सन् विरजा विमृत्यु-
रभूत् । अन्योपि य एवंविद् सोऽप्यध्यात्ममेव प्राप्तो
भवेत् ॥ १८ ॥

सह नाववतु । सह नौ भुनक्तु । सह वीर्यं
करवावहै । तेजस्वि नावधीतमस्तु । मा विद्विषावहै
॥ १८ ॥

ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ॥

सह सहैव योगपद्मेन नावावामवतु रक्षतु । सहैव
नौ शिष्याचार्य्यौ भुनक्तु पालयतु । सहैव वीर्यं सामर्थ्यं
ज्ञानजन्यं करवावहै सम्पादयाव । तेजस्वि भवतु
नावावयोरधीतम् । परस्परं च मा विद्विषावहै ।
अत्रावनपालनयोरैकार्थ्येऽपि कथञ्चिद्भेदमाश्रित्योक्तिः ।
शरीरसंरक्षणं भुजेरर्थः । ज्ञानादीनां रक्षणमवतेरर्थ इति
विभावनीयम् ॥ १९ ॥

इति श्रीकाठकोपनिषदि तृतीयवल्ल्यां

काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्युपाधिविभूषितेन परमहंस-
परिव्राजकाचार्य-स्वामि-श्रीभगवदाचार्येण निर्मितं
काठकोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

अथ पिप्पलादपिप्रोक्ता काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे”
त्युपाधिविभूषितेन परमहंस परिव्राजकाचार्यं स्वामिश्रीभगवदाचार्येण निर्मितेन

प्रश्नोपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवलित्वा

प्रश्नोपनिषद्:

मङ्गलाचरणम्

यत्पादपद्ममधुलम्पटतामुपेत्य,

श्रीमान्हुरिर्भवति

माधवनामधेयः ।

अम्बामनन्तमतिशक्तिबलामहं तां

श्रद्धानतेन शिरसा शरणं करोमि ॥१॥

आचार्यपरमानन्दजपद्वन्द्वमुपास्महे ।

यत्कृपालेशतोपि स्यादुद्धारो नः क्षणादपि ॥२॥

दिव्यदृष्टिर्यतः प्राप्ता सत्यमार्गानुगामिनी ।

तामहं गुरुपादानां पादुकां शिरसावहे ॥३॥

अरण्यं कण्टकाकीर्णं निर्भोकः प्रविशाम्यहम् ।

तत्र श्रीमद्गुरोः पादपङ्कजालम्बनं महत् ॥४॥

व्याख्यातुमुत्सहे भव्या भव्यैरुपनिषद्गवीः ।

भावैः शब्दैश्च सत्कृत्याः परमार्थप्रकाशिकाः ॥५॥

मृच्छिलाखण्डयुक्तोपि गोधूम इति कथ्यते ।

मृच्छिलाखण्डसंयोगवियुक्तो हि स भुज्यते ॥६॥

आचार्यचरणाम्भोजमन्यान्विद्यागुरुनपि ।

प्रश्नोपनिषद् व्याख्या प्रणम्य तन्यते मया ॥७॥

सज्जना जनयिष्यन्ति हृदयेत्र महादरम् ।

दुर्जना जनयिष्यन्ति हृदये विषमुल्बणम् ॥८॥

तेषामेव विषेण स्याद्धानिस्तेन दुरव्यया ।

पायाच्छीराम एवात्र तान्सदेत्येव कामये ॥९॥

अथ प्रश्नोपनिषद्

सुकेशा च भारद्वाजः शैब्यश्च सत्यकामः सौर्या-
यणी च गार्ग्यः कौशल्यश्चाश्वलायनः भार्गवो वैदर्भिः
कबन्धी कात्यायनस्ते हैते ब्रह्मपरा ब्रह्मनिष्ठाः परं
ब्रह्मान्वेषमाणा एष ह वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति ते ह
समित्पाणयो भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्नाः ॥ १ ॥

भरद्वाजस्यापत्यं भारद्वाजो नाम्ना सुकेशा । शिबेर-
पत्यं शैब्यो नाम्ना सत्यकामः । सूर्यस्यापत्यं सौर्यस्तस्या-
पत्यं सौर्यायणिः । सौर्यायणीति दीर्घकारान्तोपपाठः ।
गार्ग्यो गर्गगोत्रोत्पन्नः अश्वलस्यापत्यमाश्वलायनो
नाम्ना कौशल्यः । भृगोर्गोत्रापत्यं भार्गवो वैदर्भिर्विदर्भेषु
भवः । कत्यस्यापत्यं कात्यायनो नाम्ना कबन्धी ।
ते हैते षड् ब्रह्मपरा ब्रह्म परं प्रधानं येषां ते ब्रह्मनिष्ठा
ब्रह्मणि निष्ठा येषां ते परं ब्रह्मान्वेषमाणा जिज्ञा-
समानाः आसन्निति शेषः । ते ह समित्पाणयः सन्तो
भगवन्तं पिप्पलादमुपसन्ना उपसेदिवांसः । कुतस्त-
मुपसन्ना इत्याह—एष वै तत्सर्वं वक्ष्यतीति निश्चित्य ।
नतु ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मान्वेषमाणा इति विशेषणद्वयेन
केवलं ब्रह्मैव तेषां जिज्ञासितमासीदिति स्पष्टमेव
कथं तर्ह्येष तत्सर्वं वक्ष्यतीत्युक्तिः ? उच्यते । ब्रह्म-
विषये यद्यज्ज्ञातव्यं स्यात्तत्किमस्ति कुत्रास्ति नित्य-
मस्त्यनित्यं वेत्यादि सर्वमुद्दिश्य सर्वं वक्ष्यतीत्युक्तिः ।
अत्रेदमवधेयम्—षट्स्वपि प्रश्नेष्वत्र नाधिकृतं देवादब्रह्म ।
अन्य एव प्रश्ना अत्र समुत्थापिता ब्रह्मविरहिताः ।
अन्यदुपक्रान्तमन्यद्वि प्रक्रान्तम् । अन्यदप्येकं वैलक्षण्य-
मत्र । तपसा ब्रह्मचर्येण श्रद्धया च ते संवत्सरं समाप्य
सर्वे ते सहैव पुनः पिप्पलादमुपसन्ना विक्रमेणैव
प्रश्नकर्तारो बभूवुः । षष्ठः कबन्धी । स च प्रथमः
प्रश्नकर्ता । पञ्चमो भार्गवो वैदर्भिः । स च द्वितीयः
प्रश्नकर्ता । चतुर्थः कौशल्यश्चाश्वलायनः । स च
तृतीयः प्रश्नकर्ता । तृतीयः सौर्यायणी गार्ग्यः । स च
चतुर्थः प्रश्नकर्ता । द्वितीयः शैब्यः सत्यकामः । स च

पञ्चमः प्रश्नकर्ता । प्रथमः सुकेशा भारद्वाजः । स च
षष्ठः प्रश्नकर्ता बभूवेति ॥ १ ॥

तान्ह स ऋषिरुवाच । भूय एव तपसा ब्रह्मचर्येण
श्रद्धया संवत्सरं संवत्स्यथ यथाकामं प्रश्नान् पृच्छत ।
यदि विज्ञास्यामः सर्वं ह वो वक्ष्याम इति ॥ २ ॥

तान्समित्पाणोऽजिज्ञाष्यत्वं जिगमिषूनुपसन्नान्
पिप्पलाद ऋषिरुवाच । किम् ? यद्यपि यूयं तपस्वि-
नस्तथापि भूय एव भूयोपि पुनरपि तपसा ब्रह्मचर्येण
ब्रह्मचर्यपालनरूपेण श्रद्धया श्रद्धापूर्वकं संवत्सरं वर्षमेकं
यावत्संवत्स्यथ । ततः परं यथाकामं यथेच्छं प्रश्नान्
पृच्छत । यदि युष्माभिः पृष्ठानां प्रश्नानामुत्तरं वयं
विज्ञास्यामोवश्यं वो युष्मान्सर्वं साकल्येन वक्ष्यामः ।
न हि सर्वः सर्वं विजानातीत्यावेदनार्थमभिमाना-
भावप्रदर्शनार्थं च यदि विज्ञास्याम इति वचनं
वेदितव्यम् ॥ २ ॥

अथ प्रथमः प्रश्नः

अथ कबन्धी कात्यायन उपेत्य पप्रच्छ भगवन्कुतो
ह वा इमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ३ ॥

व्यतीतः संवत्सरस्तपसा । अतिक्षिप्रकारी संख्या-
क्रममविगणय्य षष्ठोपि सर्वप्रथम ऋषिमुपेत्य भगवन्
सर्वा इमाः प्रजाः कुतः कस्मात्प्रजायन्त इति ।

तस्मै स होवाचः ॥ ४ ॥

तस्मै कबन्धिने स पिप्पलाद उवाच ॥ ४ ॥

अन्नं वै प्रजापतिः । ततो ह वै तद्रेतः ।

तस्मादिमाः प्रजाः प्रजायन्त इति ॥ ४ ॥

अन्नं प्रजापतिरुच्यते । कुतस्तस्य प्रजापतित्वम् ?
यतस्तत एव तद्रेत उत्पद्यते । अन्नादेव रेतस उत्पत्तिः ।
तस्माद्रेतस इमाः प्रजाः प्रजायन्ते । रेत एवोपादानं
सर्वासां प्रजानाम् ॥ १४ ॥

तद्ये ह वै तत्प्रजापतिव्रतं चरन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते । तेषामेवैष ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम् ॥ १५ ॥

तत्तस्माद्येतत्प्रजापतिव्रतं चरन्त्यनुतिष्ठन्ति ते मिथुनमुत्पादयन्ते सुतसुते उत्पादयन्त इत्यर्थः । प्रजापतिव्रतचरणं नाम शुद्धान्नसम्पादनम् । ये शुद्धमन्नादिकं सेवन्ते तेषां सन्ततिः शोभनाकृतिर्बलवती शुद्धधीश्च भवति । य एतादृशीं सन्ततिमुत्पादयन्ति तेषामेष संसार एव ब्रह्मलोकोः । तेषामपि चायं संसारो ब्रह्मलोको येषां तपो ब्रह्मचर्यं च स्थिते स्तः । अथवा ब्रह्मचर्यमेव तपोस्ति । येषु च सत्यं प्रतिष्ठितम् । ये सत्यान्नं मनागपि प्रविचलन्ति तेष्वेव सत्यप्रतिष्ठेति ॥ १५ ॥

तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्वामनृतं न माया चेति ॥ १६ ॥

येषु मनुष्येषु भाग्यशालिषु न जिह्वं नानृतम-

इति प्रश्नोपनिषदि प्रथमः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

द्वितीयः प्रश्नः

अथ हैनं भार्गवो वैदर्भिः पप्रच्छ । भगवन्कत्येव देवाः प्रजां विधारयन्ते । कतर एतत्प्रकाशयन्ते । कः पुनरेषां वरिष्ठ इति ॥ १ ॥

अथ कबन्धिप्रश्नोत्तरानन्तरं भार्गवो वैदर्भिरेनमृषिं पप्रच्छ—हे भगवन् कति देवाः प्रजां प्रजायत इति प्रजा शरीरम् । विधारयन्ते विशेषेण धारयन्ति । कतरे चैतच्छरीरं प्रकाशयन्ते । उभयेषामेषां देवानां कः पुनर्वरिष्ठः श्रेष्ठ इति । विधारणप्रकाशनयोः समानार्थकत्वेपि विपरीतार्थकत्वं प्रकल्प्य प्रश्नः । शरीरविधारण-कार्यमन्यत् । शरीरप्रकाशनकार्यमन्यत् । शरीरप्रकाशनं नाम शरीरे क्रियाप्रदत्वम् । शरीरविधारणं नाम शरीरे

सत्यवादित्वं न च माया पाषण्डोस्ति तेषामेवासौ परलोके प्रतिष्ठित ब्रह्मलोकः । त एव परब्रह्मलोकाधिकारिण इत्यर्थः । पूर्वस्यां श्रुतावेष ब्रह्मलोक इत्युक्तम् । अत्र चासौ ब्रह्मलोक इति प्रोक्तम् । तेन स्पष्टमेव प्रतीयतेयमपि लोको ब्रह्मलोक एव यदि सत्यब्रह्मचर्यादि प्रतिष्ठितं स्यादत्रापि जिह्वामनृतं माया चेति त्रितयं येषु सुखं तिष्ठन्ति । तेषां नास्ति विरजो विरजा ब्रह्मलोकोः । “तेषामेवैष ब्रह्मलोको न येषां तपो ब्रह्मचर्यम् । येषु सत्यं प्रतिष्ठितम्”, “तेषामसौ विरजो ब्रह्मलोको न येषु जिह्वामनृतं न माया चेति” इति श्रुतिद्वयमेवात्रोपनिषच्छब्दभागिति । वस्तुतस्तत्र न ब्रह्मनिरूपणं न वा ज्ञाननिरूपणम् । केवलं सदाचारनिरूपणम् । सदाचारश्च ब्रह्मचर्य-सत्यरूपो जिह्वामनृतमायापरित्यागरूपश्च । मानव-जीवन एतयोः सदाचारयोर्महन्मूल्यं महनीयम् । एताभ्यामेव ब्रह्मलोकावाप्तिर्भवति । स च ब्रह्मलोको-त्रत्यो वा तत्रत्यो वेत्यन्यदेतत् ॥

क्रियाप्रदत्वम् । शरीरविधारणं नाम शरीरे स्वास्थ्यादि-प्रकल्पनम् ।

तस्मै स होवाच । आकाशो ह वा एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च । ते प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयामः ।

तस्मै भार्गवाय स ऋषिरुवाच । एष आकाश एष देवो वायुरग्निरापः पृथिवी च, वाक् मनः चक्षुः श्रोत्रं चेत्येते देवाः प्रजां शरीरं विधारयन्त इति शेषः । त एवैते देवा इदं शरीरं प्रकाशयन्ति । एनमेवार्थमन्येन प्रकारेणाह—एते नव देवाः शरीरं प्रकाश्याभिवदन्ति वयमेतद्वाणमवष्टभ्य विधारयाम इति ।

अहमेवैतद्बाणमवष्टभ्य विधारयामीति प्रत्येकमुक्तिः
॥ २ ॥

तान्वरिष्ठः प्राण उवाच । मा मोहमापद्यथ ।
अहमेवैतत्पञ्चधात्मानं प्रविभज्यैतद्बाणमवष्टभ्य विधार-
यामीति । तेश्चद्धाना बभूवुः ॥ ३ ॥

तेषां नवानामहङ्कारवचनमाकर्ण्य वरिष्ठः प्राणस्त-
र्जयमानतानुवाच मा मोहमज्ञानं वृथाभिमानं वापद्यथ
प्राप्नुतेति । एतस्मिन्विषये युष्माकमज्ञानमेव वरी-
वर्ति । युष्मदुक्तं न सत्यम् । अहमेवैतद्बाणं धारया-
मीति शेषः । ननु कथं त्वमेको बहुविधानि कार्याणि
कर्तुं बाणं धारयसीति । उच्यते । आत्मानं पञ्चधा
पञ्चभिः प्रकारैः प्राणापानव्यानसमानोदानरूपैः प्रवि-
भज्य बाणं शरीरमवष्टभ्य विधारयामीति । एवं च
युस्माकमाकाशवाय्वादीनां वचनं विजल्पनमेव । न
तथ्यमिति । एतत्प्राणवचनं श्रुत्वा त आकाशादयो-
श्चद्धाना बभूवुस्तत्र न श्रद्दधुरितिभावः ॥ ३ ॥

सोभिमानादूर्ध्वमुत्क्रामत इव । तस्मिन्नुत्क्राम-
त्यथेतरे सर्व एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्व एव प्रतिष्ठन्ते । तद्यथा मक्षिका मधुकरराजा-
नमुत्क्रामन्तं सर्वा एवोत्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने
सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुः श्रोत्रं च ।
ते प्रीताः प्राणं स्तुन्वन्ति ॥ ४ ॥

अश्चद्धानांस्तान् श्रद्दधानान्विधातुं स्वोक्तिं च
प्रमाणयितुमभिमानादिव शरीरादूर्ध्वं बहिरिति यावत् ।
उत्क्रामत उत्क्राम्यति । तस्मिन्नुत्क्रामति च शरीरा-
दितरे सर्व एवाप्तेजोभूम्यादयो देवा सर्वेन्द्रियदेवाश्चो-
त्क्रामन्ते । तस्मिंश्च प्रतिष्ठमाने देहे सर्वे प्रतिष्ठन्ते ।
तत्रोदाहरणमाह—यथा मक्षिका मधुमक्षिका मधुकर-
राजानमुत्क्रामन्तं दृष्ट्वा सर्वा उत्क्रामन्ते प्रतिष्ठमाने
च तस्मिन्सर्वा एव प्रतिष्ठन्ते । एवं वाङ्मनश्चक्षुःश्रोत्रं
चापि सत्येव प्राणे शरीरे तिष्ठन्ति निस्सृते च तस्मि-
स्तेपि निःसरन्ति । एतां चमत्कर्ति प्राणकृतां निरीक्ष्य
प्रीतास्ते देवाः प्राणं स्तुन्वन्ति ।

स्तुतिमेवाह—

एषोग्निस्तपत्येष सूर्य एष पर्जन्यो मघवानेष
वायुः । एष पृथिवी रयिर्देवः सदसच्चामृतं च यत् ।

अरवि रथनाभौ प्राणे सर्वं प्रतिष्ठितम् । ऋचो
यजूंषि सामानि यज्ञः क्षत्रं ब्रह्म च ॥ ६ ॥

एषोग्निस्तपति, एष सूर्यस्तपति, एष पर्जन्यो
वर्षति, एष च मघवानेष च वायुरेषा पृथिवी एष
रयिर्देवः स्वं स्वं कार्यं करोति । यच्च सदसत् याव-
त्स्थिति सदित्युच्यते नष्टे चासदित्युच्यते । सच्चासच्चा-
नयोः समाहारः सदसत् । समाहारे नपुंसकत्वमेकत्वं
च । यच्चामृतं न कदाप्यविनश्यत्स्वभावम् । एतत्सर्वं
रथनाभावरावि प्राणे प्रतिष्ठितम् । अत्यल्पमिद-
मुक्तम् । अन्यदपि—ऋचःऋग्वेदो यजूंषि यजुर्वेदः
सामानि सामवेदो यज्ञः क्षत्रं क्षत्रियजातिर्ब्रह्म च
ब्राह्मणजातिश्च सर्वं प्राणे प्रतिष्ठितम् । अपगते प्राणे
न ह्येतेष्वेकमप्यवतिष्ठत इति । क्षत्रब्रह्मणोः क्षत्रस्य
प्राथम्यव्यवस्थापनमुपनिषत्सम्प्रदायः प्रायेण ॥५-६॥

प्रजापतिश्चरसि गर्भे त्वमेव प्रतिजायसे । तुभ्यं
प्राण प्रजास्त्विमा बलि हरन्ति यः प्राणैः प्रति-
तिष्ठसि ॥ ७ ॥

हे प्राण प्रजापतिर्भवंस्त्वमेव गर्भे चरसि त्वमेव
तत्र रक्षकोसीतिभावः । त्वमेव प्रतिजायसे । तव
साहाय्योपेतो जीवो बहिर्निस्सरतीति त्वमपि निस्सर-
स्येवेत्याशयः । हे प्राण, इमाः सर्वा प्रजास्तुभ्यं
जठरसंनिहिताय बलिमन्नादिरूपं मातृद्वारेत्याशयः ।
हरन्ति ददति । यश्च त्वं प्राणैरन्यैरपानादिभिः सह
प्रतितिष्ठसि स त्वं प्रशस्योसीतिभावः ॥ ७ ॥

देवानामसि बह्निमतमः पितॄणां प्रथमा स्वधा ।
ऋषीणां चरितं सत्यमथर्वाङ्गिरसामसि ॥ ८ ॥

हे प्राण त्वमेव देवानां बह्निमतमो वोढूतमः सुन्दरः
प्रापकोसि । त्वयि सत्येव देवा अपि तांस्तान्पदार्थान्
भुञ्जते । पितॄणामपि त्वमेव प्रथमा स्वधासि ।
स्वधेत्यन्ननाम । त्वयि सत्येव पितरोपि जीवन्ति ।
ऋषीणामङ्गिराः प्रभृतीनामथर्वाविनाशि सत्यं च चरितं
त्वमेवासि । त्वया विना कथमृषयोपि सदाचारा-
नाचरेयुः ।

इन्द्रस्त्वं प्राण तेजसा रुद्रोसि परिरक्षिता । त्व-
मन्तरिक्षे चरसि सूर्यस्त्वं ज्योतिषां पतिः ॥ ९ ॥

किं च हे प्राण त्वं तेजसेन्द्रोसि । इदि परमैश्वर्ये ।
रुद्रोसि रोदयितापि त्वमेवासि । त्वयि निर्गते देहात्सर्वे
रुदन्त्येव । परिरक्षितापि त्वमेवासि । यावत्तव स्थिति-
र्देहे तावच्छरीरं तिष्ठतीतिभावः । त्वमन्तरिक्षा
उदराकाशप्रदेशेषु चरसि । त्वं सूर्यः । त्वयि सत्येव
सूर्यः सार्थकतामधिगच्छति । त्वय्यसति नैरर्थक्यमेव
तस्य । अतएव त्वं सूर्योसि । अत एव त्वं ज्योतिषां
पतिश्चन्द्रोप्यसि । त्वयि सत्येवाह्लादकत्वं चन्द्रमस
इतिभावः ।

यदा त्वमभिवर्षस्यथेमाः प्राणते प्रजाः । आनन्द-
रूपास्तिष्ठन्ति कामायान्नं भविष्यतीति ॥ १० ॥

आनन्दप्रदत्वाद्धर्षे प्राणत्वमारोप्यैतत्कथनम् । स्पष्टम्
॥ १० ॥

ब्राह्म्यस्त्वं प्राणैर्कर्षित्ता विश्वस्य सत्पतिः ।

वयमाद्यस्य दातारः पिता त्वं मातरिश्च नः ॥ ११ ॥

हे प्राण त्वमेव ब्राह्म्योसि व्रतपालकोसि । त्वयि
स्थित एव सर्वेषां व्रतानां निर्वाहः । त्वमेकर्षिर्मुख्य
ऋषिः । ऋषित्वस्थितिरपि त्वदधीनैव । विश्वस्यात्ता
भक्षको नाशकोपि त्वमेवासि सत्पतिरपि त्वमेवासि ।
सत् पतिः सत्पतिः । सतां वा सत्पतिः । वयं देवास्तु

इति प्रश्नोपनिषदि द्वितीयः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

तृतीयः प्रश्नः

अथ हैनं कौशल्यश्चाश्वलायनः पप्रच्छ । भग-
वन्कुत एष प्राणो जायते । कथमायात्यस्मिञ्शरीरे ।
आत्मानं वा प्रविभज्य कथं वा प्रतितिष्ठते । केनो-
त्क्रमते । कथं बाह्यमभिधत्ते । कथमध्यात्ममिति ।

पूर्वप्रश्ने प्राणस्यैव प्रसङ्गः प्रस्तुतः । तद्विषयक
एवायं प्रश्नः । अत्र षट् प्रश्नाः । ब्रह्म जिज्ञासमाना-
नामेतादृशः प्रश्न आश्चर्यं जनयेदित्यत्र नाश्चर्यम् ।

आद्यस्य भक्ष्यस्य देहपोषणासाधनस्य दातारः । त्वं
च हे मातरिश्च मातरिश्च नोस्माकं सर्वेषां पिता
पालकोसि ।

या ते तनूर्वाचि प्रतिष्ठिता या श्रोत्रे या च
चक्षुषि । या च मनसि संतता शिवां तां कुरु मोत्क्रमीः
॥ १२ ॥

हे वायो या ते तव तनूर्वाचि सर्वेषां प्रतिष्ठिता या
च श्रोत्रे या च चक्षुषि या च मनसि संतता व्याप्ता तां
शिवां कल्याणदात्रीं कुरु । मोत्क्रमीरस्माकं शरीरात्व-
मकाले मा बहिर्गच्छ ।

प्राणस्येदं वशे सर्वं त्रिदिवे यत्प्रतिष्ठितम् ।
मातेव पुत्रानूक्षस्व श्रीश्च प्रज्ञां च विधेहि न इति ।

त्रिदिवे लौकत्रये यत्प्रतिष्ठितं यत्किञ्चिदस्ति
तदिदं सर्वं प्राणस्यैव वशे । सत्येव प्राणे तेषां सार्थक्य-
मसति च तस्मिन्नोपयोग इति मनसिकृत्योक्तिरियम् ।
हे प्राण माता पुत्रानिव त्वं नोस्मान्नक्ष । श्रीः श्रियं
प्रज्ञां च नोस्मभ्यं विधेहि कुर्वित्यर्थः । अत्र प्राणस्तुति-
दीर्घकाया निरर्थिकैव । प्रश्नस्योत्तरमपेक्षितं तत्तु
जातम् । स्तुतिर्ग्रन्थवृद्धिकरीति ॥ १३ ॥

भवतु । तृतीयस्मिन्प्रश्ने “आत्मानं वा प्रविभज्य कथं
वा प्रतितिष्ठते” इत्युक्त्या प्राणानां विभागस्तु तस्या-
वगत एवेति सूच्यते । कथं वा प्रतितिष्ठत इत्येवांशोव-
शिष्यत उत्तराय । तथापि बहुवादिन्येषोपनिषद् ।
ततः सामस्त्येनैवोत्तरं दास्यति ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । अतिप्रश्नान्पृच्छसि । ब्रह्मि-
ष्ठोसि । तस्मात्तेहं ब्रवीमि ॥ २ ॥

आचार्य उवाच । अतिप्रश्नानतिशयितान्प्रश्ना-
नृच्छसि । अतिशयेन वा प्रश्नानृच्छसि । ब्रह्मिष्ठोसि ।
अतिशयेन त्वं ब्रह्मविदसीति तु नैवार्थः । ब्रह्मजिज्ञासा-
मानो न भवितुमर्हत्यतिशयेन ब्रह्मवित् । प्रायेण ब्रह्म-
विदसीत्यपि नार्थः । अतिशयेन गुरुर्गिरिष्ठ इति-
वदतिशयेन ब्रह्म ब्रह्मनिष्ठ इत्यपि नार्थः । असा-
मञ्जस्यात् । अतो ब्रह्मनिष्ठोसीत्यर्थे ब्रह्मनिष्ठो-
सीत्यौपनिषदः प्रयोगः । ननु प्राणविषयकान्प्रश्नान्निशम्य
ब्रह्मनिष्ठत्वसमर्थनस्य कोवकाश इति चेत् । शृणु ।
ब्रह्मनिष्ठस्य ब्रह्मज्ञानमेव स्यान्न तु बाह्यज्ञानम् ।
प्राणविषयकज्ञानं तु ब्रह्मज्ञानापेक्षया बाह्यं ज्ञानम् । त्वं
ब्रह्मनिष्ठोस्यतो न जानासि बाह्यानि तत्त्वानि ।
तस्मात्तुभ्यमहं त्वया पृष्ठान् प्रश्नान् ब्रवीमि बोधया-
मीति यावत् ।

कुत एष प्राणो जायत इत्यस्योत्तरम्—

आत्मन एवैष प्राणो जायते । यथैषा पुरुषे छाये-
तस्मिन्नेतदाततं मनोकृतेनायात्यस्मिञ्शरीरे ।

यथा एतस्मिन् पुरुषे शरीरे स्थिते प्रकाशवति प्रदेशे
स्वयमेव छाया तत्र प्रवर्तते तथैवास्मिञ्शरीरे मनो-
कृतेन मनोभिलाषमन्तरेणैतदाततं विस्तृतोयं प्राण आ-
याति । यथा देहच्छाया कञ्चित्प्रयत्नमन्तरेणैवोत्पद्यते
तथायत्नेनैव प्राणोपि शरीरेस्मिन्नायाति । एष आतत
इति वक्तव्यम् एतदातमिति नपुंसकलिङ्गेन निर्देश औ-
पनिषदः । यथा पुरुषस्य छाया स्वयमेवायाति तथैवा-
स्मिञ्शरीरे प्राणः स्वयमेवागच्छतीति स्पष्टार्थः । आ-
त्मन इत्यस्य स्वयमेवेत्यर्थः । एतेनैवार्थेन दृष्टान्तदार्ष्टी-
न्तयोः सांगत्यम् । कुत एष प्राणो जायत इतिप्रथम-
प्रश्नस्योत्तरमात्मन एवैष प्राणो जायत इति । कथमाया-
त्यस्मिञ्शरीरे इतिद्वितीयप्रश्नस्योत्तरमप्रयत्नादेवा-
तीति ॥३॥

तृतीयप्रश्नस्योत्तरमाह—

यथा सम्राड्देवाधिकृतान्विनियुङ्क्ते एतान् ग्राम-
नेतान्ग्रामानधितिष्ठस्वेत्येवमेवैष प्राण इतरान् प्राणा-
नृथक्पृथगेव संनिधत्ते ॥४॥

आत्मानं वा प्रविभज्य कथं वा प्रतितिष्ठत इत्य-
स्योत्तरमाह यथा सम्राडिति । यथा सम्राडधिकृता-

नृषान्विनियुङ्क्ते त्वमेतान् ग्रामानधितिष्ठ त्वं चैता-
निति । एवमेवैष प्राण एवेतरान् प्राणान् पृथक्पृथक्
संनिधत्ते पृथक्पृथक् क्रियायां नियोजयतीति । सम्राट्-
स्थानीयो मुख्यः प्राणः । अधिकृतस्थानीया इतरे
प्राणा । यथा सम्राट् अधिकृतानां नियोगे स्वतन्त्रस्तथैव
मुख्यप्राणोपीतरेषां प्राणानां विनियोगे स्वतन्त्रः । ना-
त्रात्मा नापि परमात्मा नापि पूर्वजन्म हेतुतां घत्ते ।
स्वातन्त्र्येणैव सर्वं स्वयमेव भवतीत्येवोक्तम् । अत्रा-
त्मशब्दोपि व्यभिचारी पुरुषशब्दोपि । पुरि शेत इति
पुरुष इति नात्रार्थः किन्तु पुरुणि सिनाति बध्नातीति
पुरुषः । बहूनात्मनः शरीरमेव बध्नाति ॥ ४ ॥

अपृष्ठोपि प्राणविभागानाह—

पायूपस्थेपानम् । चक्षुःश्रोत्रे मुखनासिकाभ्यां
प्राणः स्वयं प्रतिष्ठते । मध्ये तु समानः । एष ह्येत-
द्धृतमन्नं समं नयति तस्मादेताः सप्ताचिषो
भवन्ति ॥५॥

पायुश्चोपस्थश्चानयोः समाहारः पायूपस्थम् । पाया-
वुपस्थे च पुरीषस्य मूत्रस्य चापनयनं कुर्वन्नपानस्तिष्ठति ।
चक्षुश्च श्रोत्रं चानयोः समाहारः, चक्षुषो च श्रोत्रे चैषां
समाहारो वा चक्षुःश्रोत्रम् । तस्मिन् । मुखनासिकाभ्यां
निस्सरन् । अथवा मुखनसिकाभ्यामिति सप्तम्यर्थे पञ्च-
मी । मुखनासिकयोरित्यर्थः । संचरन् प्राणश्चक्षुःश्रोत्रेपि
व्यवस्थां करोति स स्वयं तत्र तिष्ठतीत्याशयः । मध्ये
प्राणापानयोर्मध्ये तु समानाख्यः प्राणस्तिष्ठति । भुक्तं
पीतं सर्वं समं नयतीति स समानाख्यां लभते । तस्मा-
दौदर्यादग्नेरेताः सप्ताचिषो भवन्ति सप्तसंख्याका
दीप्तयो निर्गच्छन्ति ॥५॥

व्यानस्थाननिर्देशमाह—

हृदि ह्येष आत्मा । अत्रैतदेकशतं नाडीनाम् ।
तासां शतं शतमेकैकस्याः । द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिः प्रति-
शाखानाडीसहस्राणि भवन्ति । आसु व्यानश्चरति ।

एष आत्मा हृदि हि हृदयप्रदेशे विद्यते । अत्रा-
त्मशब्दः प्राणवाचक एव । प्राणानां स्थानानुविधाना-
वसरे कः प्रसङ्गः खल्वात्मनां वर्णनस्य । मुख्यप्राण-
स्थानं हृदयदेश एव । मुखनासिकासंचारी वायुः प्राण
इति तु विभागोत्तरवार्ता । अत्र हृदये नाडीनामेकशतं

तिष्ठति । तासां नाडीनां मध्ये एककस्य शतं शतं भेदाः । पुनरपि द्वासप्ततिर्द्वासप्ततिर्द्वा सहस्रे अधिके सप्ततिश्च सहस्राणि । सहस्राणां द्वासप्ततिः । प्रति-शाखानाडीसहस्राणि प्रतिप्रतिनाडीशतं संख्यया प्रधान-नाडीनां सहस्राणि भवन्ति । आसु नाडीषु व्यान-श्चरति ॥६॥

उदानसञ्चारमाह—

अथैकयोर्ध्वं उदानः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापम् । उभाभ्यामेव मनुष्यलोकम् ॥७॥

तासु नाडीषु मध्ये एकया नाड्या सुषुम्नाख्यया सह ऊर्ध्वः सन् उदानो वायुः संचरन् पुण्येन कर्मणा पुण्यं लोकं नयति पापेन च कर्मणा पापं लोकं नयति । उभाभ्यां पुण्यपापाभ्यां च मनुष्यलोकं नयति । उदानस्य पुण्यपापमनुष्यलोकनयनमिहोक्तं तच्च बुद्धिविरुद्धम् । जडस्योदानस्य कथं स्यादवगतिः पुण्यपापयोः । कथं च चेतनकार्यं तत्तल्लोकनयनं संभवेत् । अतः पुण्येन सुखदात्पाहारेण पुण्यं लोकं सुखदां स्थितिम्, पापेन दुःखदात्पाहारेण पापं लोकं दुःखदां स्थितिमुदानो नयति । यदा चाहारः कथंचित्समः कथंचिच्च विषमो भवति तदा मनुष्यलोकं मानवावस्थितिं नयति । मानवावस्थितिरेव स्वाभाविकी । न हि कोप्येतादृशो मानवो यः सुखदामेव दुःखदामेव वा स्थितिं नित्यमेव सृजेदनुकूलप्रतिकूलहारसम्पादनेन । अतः पुण्येन पुण्यं लोकं नयति पापेन पापमितिकथनं स्वभावदर्शनार्थम् । सुखदं भोजनं सुखमेव सृजेद् दुःखदं च भोजनं दुःखमेव सृजेदिति हि स्वभावः । किं च किं नाम पुण्यं किं च पाप-मित्यद्यापि दुरवबोधम् । कथं तर्हि तन्नाडीनां स्वभाव-जडानां सुखबोधाय स्यादिति तु प्रश्नोपनिषत्कार एव जानातु पिप्पलादमहर्षिः । इदं सर्वमश्रद्धेयमेव । अस्ति कश्चनोदानाख्यः प्राणभेदः स चानुकूलभोजनपानादिना शरीरं सुखयति । एतदेव पुण्यलोकप्रापणम् । प्रति-कूलभोजनपानादिना शरीरं दुःखयति एतदेव पापलोक-प्रापणम् । अनुकूलप्रतिकूलशरीरव्यवहारेण मनुष्यशरीरं यद्वा तद्वा तिष्ठति । कदाचिन्नरोगं कदाचिच्च सारोगम् । एतदेव मानुष्यकम् । एतदेवात्र तत्त्वं नान्यत्किञ्चित् ॥ ७ ॥

व्यानं लक्षयति —

आदित्यो ह वै बाह्यः प्राण उदयत्येष ह्येनं चाक्षुषं प्राणमनुगृह्णानः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमवष्टभ्यान्तरा यदाकाशः स समानो वायुर्व्यानः ॥८॥

आत्मानं प्रविभज्य कथं तिष्ठतीतिप्रश्नस्योत्तरं जातम् । केनोत्क्रमत इत्यस्यापि पुण्येन पुण्यलोकं नय-तीत्यादिनोत्तरं विहितम् । अथेदं पञ्चमस्य प्रश्नस्य कथं बाह्यमभिधत्त इत्योत्तरं दातुं प्रक्रमते । बाह्यो बहिः संचरन् प्राण आदित्यनामा भवति । यावज्जीवं स नावखण्डयत इति तस्यादित्यत्वम् । स एष उदय-त्युदयत उदगच्छति । किं कुर्वन् ? एनं चाक्षुषं चक्षुषि भवं प्राणमनुगृह्णानः कार्यसाधनसमर्थं कुर्वाणः । पृथिव्यां या देवता सैषा पुरुषस्यापानमपानाख्यं प्राणम-वष्टभ्याकृष्य तिष्ठतीति भावः । अन्तरा च यदाकाशः शरीरमध्ये य आकाशस्तत्र स्थितः समानः समान-मित्यर्थः । द्वितीयार्थे प्रथमा । अनुसरन् वायुर्व्यानो व्यानाख्यः ॥८॥

तेजो ह वा उदानः । तस्मादुपशान्ततेजाः पुन-र्भवमिन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः ॥९॥

तेजो बहिष्ठं तेजस्तच्छरीरे स्थितमुदान उदान-मनुगृह्णाति कार्यसमर्थं करोति, तस्मात्तेज एवोदानतां भजते । तस्मात् तेजस एव उदानशब्दितोन्नयनहेतुत्वात् उपशान्ततेजा उपशान्तं सर्वथा शान्तं तेज औष्ण्यं यस्य सर्षुमुर्मूरितियावत् । इन्द्रियैर्मनसि सम्पद्यमानैः सह स पुनर्भवं शरीरान्तरं प्रतिपद्यते ॥९॥

यच्चित्तस्तेनैष प्राणमायाति । प्राणस्तेजसा युक्तः सहात्मना यथासङ्कल्पितं लोकं नयति ।

जीवो मरणकाले तस्मात्पूर्वं वा यच्चित्तो यस्मि-श्चित्तं यस्य स यत्काम इतिभावः । भवति तेन यस्मि-श्चित्तं तेन कामितेन वस्तुना हेतुना प्राणं मुख्यप्राण-मायाति । स च मुख्यः प्राणस्तेजसा उदानरूपेण युक्तः सन्नात्मना स्वेन सङ्कल्पितं लोकं नयति प्रापयति । इदं सर्वमनौपनिषदम् । उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याया भाव्यं न त्वविद्याया । एतत्सर्वमुपपादनं त्वविद्यासंवल-तमेव ॥१०॥

य एवं विद्वान्प्राणं वेद न हास्य प्रजा हीयतेमृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥११॥

उक्तं प्राणमाहात्म्यम् । यः कोपि विद्वान् प्राणमेवं वेद न ह अस्य तस्य प्रजा हीयते विच्छिद्यते । ओहाक् त्यागे । स्वयं चामृतो भवति मृत्युबन्धनान्निर्गलितो भवतीत्यर्थः । मुक्तिर्हि औपनिषदमते बालक्रीडा । न हि तदर्थं किञ्चिच्छ्रमसाध्यं कर्म वा अन्यद्वा किञ्चित् कर्तव्यं भवति । अवगच्छन्नेव जीवः प्राणमाहात्म्यं संसारबन्धनान्मुक्तो भवति । तदर्थप्रतिपादकः श्लोकोप्यस्ति । तं च श्रावयत्यृषिः ॥११॥

उत्पत्तिमायतिं स्थानं विभुत्वं चैव पञ्चधा । अध्यात्मं चैव प्राणस्य विज्ञायामृतमश्नुते विज्ञायामृतमश्नुते ॥ १२ ॥

प्राणस्योत्पत्तिमायतिमागमनम् । आयतिरेवोत्पत्तिः । अत्र च भेदविवक्षया पृथगुक्तिः । स्थानं वृत्तिस्थानम् । विभुत्वं शरीरे व्यापकत्वम् अध्यात्मं चेति पञ्चधा विज्ञायामृतमश्नुते मोक्षं प्राप्नोति । अध्यात्ममिह चक्षुराद्याकारेणावस्थानं बोध्यम् । नह्यत्र संकीर्णं श्रुतानूदिते च विचारे मया हस्तक्षेपः कार्यः ॥ १२ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि तृतीयः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

चतुर्थः प्रश्नः

अथ हैनं सौर्यायणी गार्ग्यः पप्रच्छ । भगवन्नेतस्मिन्पुरुषे कानि स्वपन्ति कान्यस्मिञ्जाग्रति । कतर एष देवः स्वप्नान्पश्यति । कस्यैतत्सुखम् । कस्मिन्नु सर्वे संप्रतिष्ठिता भवन्तीति ॥ १ ॥

बह्व्य जिज्ञासमानो गार्ग्यः स्वप्नसम्बद्धान्प्रश्नान् पृच्छति । यदायं पुरुषः शरीरं स्वपिति तदस्मिन्नेव शरीरे कानि स्वपन्ति कानि च जाग्रति । स्वप्नद्रष्टा को भवति । अत्र कतर इत्यत्र तरप्रत्यय औपनिषदः । अतएव कस्यैतत्सुखं भवतीति प्रश्न उपपद्यते । कस्मिन्नु सर्वे प्रतिष्ठिता भवन्तीति । अत्र पञ्च प्रश्नाः ॥ १ ॥

तस्मै स होवाच । यथा गार्ग्य मरीचयोः कस्यास्तं गच्छतः सर्वा एतस्मिन्स्तेजोमण्डले एकीभवन्ति ताः पुनः पुनरुदयतः प्रचरन्त्येवं ह वै तत्सर्वं परे देवे मनस्येकीभवति । तेन तर्ह्येष पुरुषो न शृणोति न पश्यति न जिघ्रति न रसयते न स्पृशति नाभिवदते नादते नानन्दयति न विसृजते नेयायते स्वपितोत्याचक्षते ॥ २ ॥

ऋषिरुपदिशति । हे गार्ग्य सूर्यरश्मयो यथार्कस्य

सूर्यस्यास्तं गच्छत एतस्मिन्स्तेजोमण्डले सूर्ये एकीभवन्ति, उदयतश्च सूर्यात्तेः पुनः प्रचरन्ति, एवं ह वै सुप्ते शरीरे तत्सर्वं परे देवे मनस्येकी भवन्ति । परा देवता हि मन इत्युपनिषदपि शुक्लयजुर्वेदमनुसरति । तत्सर्वमित्यस्येन्द्रियग्राम इत्यर्थः । तेनेन्द्रियग्रामस्य मनः-प्रवेशेनैष पुरुषः शरीरं श्रवणदर्शनघ्राणरसनस्पर्शनाभिवादानादानानन्दनविसर्जनायनादि न कुप्ते स्वपिति स इत्याचक्षते च लोकाः इन्द्रियाणि स्वपन्तीति प्रथमप्रश्नस्योत्तरम् ॥ २ ॥

प्राणाग्नय एवैतस्मिन्युरे जाग्रति ॥ ३ ॥

द्वितीयप्रश्नस्योत्तरमाह प्राणाग्नयः प्राणा एवाग्नयः त एवैतस्मिन्युरे पुरुषे सुप्ते जाग्रति ॥ ३ ॥

अत्रैष देवः स्वप्ने महिमानमनुभवति । यद्दृष्टं दृष्टमनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति । देशदिगन्तरेष्वपि प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । दृष्टं चादृष्टं च श्रुतं चाश्रुतं चानुभूतं चाननुभूतं च सच्चासच्च सर्वं पश्यति सर्वः पश्यति ॥ ५ ॥

अत्र स्वापकाले एष देवो मनोरूपः स्वप्ने महिमान-
मनुभवति । कस्य महिमानम् ? स्वस्यैव । मनस एवैष
महिमा यत्तत्तदिन्द्रियाभावेपि तत्तदिन्द्रियानुभवोनुभूयते ।
तदेव विवृणोत्यनलसा मन्दालसा ना श्रुतिः । दृष्टं दृष्ट-
मनुपश्यति श्रुतं श्रुतमेवार्थमनुशृणोति देशान्तरैर्दिगन्त-
रैश्च प्रत्यनुभूतं पुनः पुनः प्रत्यनुभवति । प्रत्यनुभवती-
त्यत्र प्रतेर्नास्ति कश्चिद्विशिष्टोर्थः । अथवा तस्य प्रत्यहमि-
त्यर्थ उन्नेयः । तथा च प्रत्यहमनुभवतीत्यर्थः । न केवलं
दृष्टं पश्यति श्रुतं शृणोत्यनुभूतमनुभवति प्रत्युतादृष्टम-
श्रुतमनुभूतं च पश्यति शृणोत्यनुभवति । नैतदेव ।
इतोप्यधिकमाश्चर्यं करोति । सच्च असच्च सर्वं पश्यति
सर्वश्च मनोदेवः पश्यति । मनस एकत्वात्कथं सर्वशब्द-
प्रयोग इति तु नाशङ्कनीयम् । प्रतिदेहमेकं मन इति-
कृत्वा सर्वेषु देहेषु स्थितानां मनसां संग्रहाय सर्वशब्द-
प्रयोग उपपद्यते । अत्र केचित् । महिमानुभवने मनस्तु
करणमेवानुभविता चान्य क्षेत्रज्ञ इति । न मनोनु-
भवितु । मनउपाधिकृतमेव तस्य क्षेत्रज्ञस्य जागरणं
स्वप्नश्चेति । तत्तुच्छम् । एष देवः स्वप्ने महिमानम-
नुभवतीति स्पष्टमुक्तत्वात् । एतस्मिन्पुरुषे इत्यत्र पुरुष-
शब्दाभिलषितत्वाच्च मनस एव । एवं च पुरुषो देवश्च
मन एव नेतरत् । अत्र क्षेत्रज्ञस्य नामापि न श्रूयते ।
अन्यस्या उपनिषदो वचनमाश्रित्यान्योपनिषत्समाधानं
तु न विवेकिकार्यम् । सर्वा एवोपनिषदः स्वतन्त्राः ।
यस्यै यदोचते सा तच्छ्रावयति । न काचिदप्यधमर्णता-
मृच्छति कस्या अपि । अत एकैव रज्ज्वा बहूना-
मुष्ट्राणां नयनमिव नैकेनैव पथा सर्वासामुपनिषदां
नयनं नीतिनयः । क्वचिज्जीवब्रह्माणोरभेदं दृष्ट्वा न
सर्वत्राभेदडिण्डिमवादनम् । न वा क्वचित्तयोर्भेदं दृष्ट्वा
सर्वत्र भेदडिण्डिमवादनम् । क्वचिदभेददर्शनमभेददर्शनं
च क्वचिददृढयति न सर्वासामुपनिषदां समानः पन्था
इति । ते तु वस्तुतः पण्डितम्मन्या ये सर्वा एवोपनिषदो
जीवब्रह्मविषये समानसिद्धान्तवादिनीरनुमन्यते । अतः
स्वतन्त्रो मनोदेवः स्वप्नान्पश्यतीत्येव सत्यम् ॥५॥

स यदा तेजसाभिभूतो भवति, अत्रैष देवः स्वप्नात्
पश्यति । अथैतस्मिन्शरीरे एतत्सुखं भवति ।

स मनोदेवो यदा तेजसा पित्तेनाभिभूतो भवति,
अत्र अस्यामवस्थायां स स्वप्नान्तं पश्यति । अथ तदा

स्वप्नदर्शनकालेस्मिन्शरीरे एतन्मनः सुखं भवति सुखी
भवतीत्यर्थः । सुखमित्यत्रार्शआदित्वादच् । कतर एष
देवः स्वप्नं पश्यति कस्य चैतत्सुखं भवतीतिप्रश्नद्वय-
मिहोत्तरितम् ॥६॥

अन्तिमं पञ्चमं प्रश्नमुद्दिश्याह—

स यथा सौम्य वयांसि वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते । एवं
ह वै तत्सर्वं पर आत्मनि सम्प्रतिष्ठते ॥७॥

सौम्य यथा वयांसि मायं वासोवृक्षं सम्प्रतिष्ठन्ते
तथैव तत्सर्वं दृष्टं श्रुतमनुभूतं च पर आत्मनि परे
मनसि सम्प्रतिष्ठते । पराभिमतस्यात्मनो नीरूपत्वान्नि-
राधारत्वान्निर्गुणत्वाच्च नेह ग्रहणम् । अतति सर्वत्र
गच्छतीत्यात्मा । यज्जाग्रतो दूरमुपैति दैवं तदु सुप्तस्य
तथैवेतीत्यादिवेदवचनान्मनसो गमनमागमनं च न
विरुद्धम् ॥ ७ ॥

एष हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रसयिता मन्ता
बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा पुरुषः । स परेक्षर आत्मनि
सम्प्रतिष्ठते ॥ ९ ॥

एष हि मनोदेवो हि द्रष्टा स्प्रष्टा श्रोता घ्राता रस-
यिता मन्ता बोद्धा कर्ता विज्ञानात्मा विज्ञानं विशिष्टं
ज्ञानमेवात्मा स्वरूपं यस्य सः । पुरुषः पुरि शरीरे शेते
इति पुरुषः । शरीर एव मनोदेवस्य निवासः । एष एव
मनोदेवो दर्शनस्पर्शनादीनां कर्ता भवति । स च मनो-
रूपः पुरुषः परे उत्कृष्टे अक्षरे यावच्छवित स्थायिनि
आत्मनि देहे सम्प्रतिष्ठते ।

निगमयति—

परमेवाक्षरं प्रतिपद्यते स यो ह वै तदच्छायम-
शरीरमलोहितं शुभ्रमक्षरं वेदयते यस्तु सोम्य । स
सर्वज्ञः सर्वो भवति । तदेष श्लोकः ॥१०॥

हे सोम्य यस्तु अच्छायं छायावर्जितम् अशरीरं
शरीरवर्जितम् अलोहितं लोहितादिसर्वगुणरहितम् अत
एव शुभ्रं दीप्तिमत् अक्षरम् स्वशक्तिद्वारा व्याप्तिमत् ।
अशूङ् व्याप्तौ । वेदयते प्राप्नोति स परमेवाक्षरं परमो-
त्कृष्टमक्षरं शरीरं प्रतिपद्यते । तदा स मनोदेवः सर्वज्ञो
भवति सर्वश्च भवति ॥१०॥

विज्ञानात्मा सह देवैश्च सर्वैः प्राणा भूतानि सम्प्र-

तिष्ठन्ति यत्र । तदक्षरं वेदयते यस्तु सौम्य स सर्वज्ञः
सर्वमेवाविशेति ॥११॥

विज्ञानात्मा विज्ञानमेवात्मा यस्य सः मनोदेवः ।
सर्वदेवैरिन्द्रियैः सह यत्र सम्यक् तिष्ठति प्राणा भूतानि

च यत्र सम्प्रतिष्ठन्ति, हे सौम्य तदक्षरं शरीरं यस्तु
वेदयते लभते प्राप्नोति स सर्वज्ञो भवति सर्वम् आवि-
वेशेति च । सर्वो भवतीत्यर्थः । अत्र तस्य शरीरस्य
प्रशंसा यत्र मन इन्द्रियाणि प्राणश्च सम्यक् प्रतिष्ठन्ति ।
अत्र वेदनं लम्बनम् ॥ ११ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि चतुर्थः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

पञ्चमः प्रश्नः

अथ हैनं शैब्यः सत्यकामः पत्रच्छ । स यो ह वैत-
द्भगवन्मनुष्येषु प्रायणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत कतमं
वाव स तेन लोकं जयतीति ॥ १ ॥

अनुक्रमेण सत्यकामो द्वितीयः । व्युत्क्रमेण च पञ्चमः ।
सोप्राक्षीत्पिप्पलादम् । भगवन्, मनुष्येषु मननशीलेषु
य प्रायणान्तं मरणान्तमोङ्कारमभिध्यायीत चिन्तयेत्ते-
नाभिध्यानेन कतमं लोकं जयतीति । अज्ञानिभिः कृत
इवैष प्रश्नः । न हि सन्ति बहवो लोका जेतव्या येषु
यस्य कस्यचिल्लोकस्य जये भवेदोङ्कारध्यानं साधनम् ।
लोकैः कल्पिता लोकाः । लोके लौकिकैः कल्पितेन्धत-
मसे न लोकैरवाप्यत आलोकः । तेनैवेतादृशाः प्रश्नाः
संभवन्ति । भवतु नाम । सत्यकामेनोङ्काराभिध्यानेन
कतमो लोको जीयत इत्येव पृष्ठम् । यद्यप्योङ्कारे = ओ-
मिति शब्दे अ उ म् इति त्रीण्यक्षराणि सन्ति परं तेषां
सम्मेलनेनोमिति भवति । न हि पार्थक्येनावस्थितानां
त्रयाणामेव वर्णानामोङ्कारत्वम् । एवं चोङ्कारत्वं प्रति-
वर्णम् अ उ म् इत्यादौ न विश्राम्यति । त्रयाणां समूह
एव तस्य विश्रमः । एवं चोङ्काराभिध्यानेनैव फल-
प्राप्तिज्ञानमभीप्सितम् न तु प्रत्येकवर्णाभिध्यानेन ।
तथाप्युषिः प्रतिवर्णध्यानफलमुपदिशति । तत्तुच्छम् ।
नैतदुत्तरं प्रश्नानुकूलं भवति अतो मया क्लिष्टपथं परि-
त्यज्य सुकरं वर्त्माङ्गीकृत्य पञ्चमी श्रुतिर्व्याख्यायते
तत्र प्रस्तुतप्रश्नस्योत्तरं दृश्यते ॥ १ ॥

यः पुनरेतं त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परमपुरुष-
मभिध्यायीत स तेजसि सूर्ये सम्पन्नः । यथा पादोद-
रस्त्वचा विनिर्मुच्यत एवं ह वै स पाप्मना विनिर्मुक्तः ।
स सामभिरुन्नीयते ब्रह्मलोकम् । स एतास्माज्जीवधना-
त्परात्परं पुरिशयं पुरुषमीक्षते । तदेतौ श्लोकौ
भवतः ॥ २ ॥

अत्र निगूढं तत्त्वमेकं विचार्य श्रुतिभाष्ये प्रवृत्तिः
कृता सांघीयसी स्यात् । अत्र प्रायणान्तमोङ्कारध्यानेना-
भिध्याता कतमं लोकं जयतीति प्रश्नः । उत्तरं च
त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं पुरुषमभिध्यायीतेत्याद्यु-
क्तम् । तत्तु न सामिचीन्यमञ्चति । ओङ्कार एव ध्या-
तव्य इति प्रश्नकर्तुराशयः । उत्तरे च परमपुरुषो ध्या-
तव्यो नोङ्कारः । ओङ्कारस्तु ध्यानसाधनं तृतीयान्तेन
पदेनोक्तम् । इदमयुक्तमेव । ओङ्कारो ब्रह्मेति भावना
भावयितृणां समूलघातमुच्छिन्ना भवति । भवतु ।
श्रुतिस्तु व्याख्येया । यस्त्रिमात्रेणोमित्येतेनैवाक्षरेण परं
पुरुषमभिध्यायीत स तेजसि तेजःस्वरूपे सूर्ये सम्पन्नो
भवति । सूर्यशब्दः प्रकाशस्वरूपार्थे लाक्षणिकः तेजसी-
ति विशेषणश्रवणात् । तच्च प्रकाशस्वरूपं न किञ्चिद-
न्यद् ब्रह्मैव । अत एवोक्तं स पाप्मना विनिर्मुक्तः साम-
भिरुन्नीयते ब्रह्मलोकमिति । एवं च ब्रह्मलोक एव सूर्य-
लोकः । सूर्यलोक एव ब्रह्मलोकः । तत्र दृष्टान्तमाह-
यथा पादोदरः सर्पस्त्वचा विनिर्मुच्यते शुद्धश्च भवति,

एवं स उपासकः पाप्मना विनिर्मुक्तो भवतीति शेषः । ततः परं स सामभिर्ब्रह्मलोकमुन्नीयते । अत्र सामभिरित्यस्य सामवेदेनेति नार्थः । तृतीयमात्रारूपैरित्यपि नार्थः । तृतीया मात्रा त्वोङ्कारे मकारः स्यादानुलोम्येन । प्राप्ति-लोम्येन चाकारः स्यात् । न त्वोङ्कारस्तृतीयमात्रारूपः किं च सामभिरिति पदस्याकारोकारमकारैः सहेत्यर्थः । सोमभिरिति वक्तव्ये सामभिरित्युक्तम् । अकारोकारमकारात्मकेनोङ्कारेण परः पुरुषो ध्यातव्योऽत एव तैस्त्रिभिरक्षरैः समूहात्मकेनैवाक्षरेण साधनीभूतेन स ब्रह्मलोकः प्राप्यते । तदनन्तरं किं भवतीत्याह—स एतस्माज्जीवघनाद्विमुच्य परात्परं पुरुषमीक्षते । ब्राह्मणपद्धत्या पुरुषशब्दो विगृह्यते पुरिषायमिति । पुरि देहे शयनादेव स पुरुष उच्यते । परं नैतत्तात्पर्यं सार्वत्रिकम् । शरीरसम्बद्धे एवात्मनि पुरुषत्वं प्राप्नोत्येतया दिशा । शरीरान्निर्गतस्य न स्यात्तस्य पुरुषत्वम् । एवं पुरुषसूक्ताम्नातः पुरुषशब्दो दूयेत । पुरुष एवेदं सर्वमित्युक्तम् । ततः पुरुषि शरीराणि सिनाति बध्नाति गृह्णातीति पुरुष इति वास्तविकोर्थः । एवं ही पुरुषशब्दो ब्रह्मापि स्पृशति नान्यथा । तदेतौ तत्रैतौ । अथवा तदर्थप्रतिपादन एतौ वक्ष्यमाणौ श्लोकौ भवतः ॥ ५ ॥

तिस्रो मात्रा मृत्युमत्यः प्रयुक्ता अन्योन्यसक्ता अनविप्रयुक्ताः । क्रियासु बाह्यान्तरमध्यमासु सम्यक्प्रयुक्तासु न कम्पते ज्ञः ॥ ६ ॥

तिस्रो मात्रा अकारोकारमकारस्वरूपाः । ता अन्योन्यसक्ता अपि ओंकारत्वं प्राप्ता अपि अनविप्रयुक्ता न विप्रयुक्ता अविप्रयुक्ता अभिन्ना इत्यर्थः । अविप्रयुक्ता अनविप्रयुक्ता भिन्ना इत्यर्थः । सम्बद्धा अपि यदा ता मात्राः पृथक्पृथगर्थं बोधयन्ति तदा ता मृत्युमत्यो मृत्युमेवावहन्ति नामृतम् । परं सम्यक्प्रयुक्तासु ज्ञानपूर्वकमुच्चारितासु बाह्यान्तरमध्यमासु क्रियासु जपक्रियासु सतीषु स ज्ञो ज्ञानरूप आत्मा न कम्पते न विनश्यति । अयं भावः । क्रियायास्त्रयः प्रकाराः । बाह्यक्रिया, आभ्यन्तरक्रिया, बाह्याभ्यन्तरक्रिया चेति । अयमेव प्रकारो मध्यमशब्देनोक्तः । काश्चन क्रिया बाह्या एव भवन्ति यथा गमनाद्याः । काश्चनाभ्यन्तरा भवन्ति यथा सततस्मरणाद्याः । काश्चनोभयमिश्रा भवन्ति यथा ध्यापनाद्याः । यदेतास्त्रिविधाः क्रियाः सम्यक्प्रयुक्ता भवन्ति

तदात्मा मुक्तो भवतीति । तिसृणां क्रियाणां प्रयोगे सम्यक्त्वं च धर्मबुद्ध्यानुष्ठितत्वम् । कापि क्रिया यदि धर्मबुद्ध्यानुष्ठिता भवेन्न सा बन्धाय भवति । ततश्चात्मा विमुच्यत एवेति ॥ ६ ॥

ऋग्भिरेतं यजुर्भिरन्तरिक्षं सामभिर्यत्कवयो वदन्ति । तमोङ्कारेणैवायतनेनान्वेति विद्वान्यतेच्छान्तामजरममृतमभयं परं चेति ॥ ७ ॥

ऋग्भिर्ऋग्वेदेन तं लोकं मनुष्यलोकं प्राप्नोत्युपासक इति कवयो वदन्ति । यजुर्भिर्यजुर्वेदेनान्तरिक्षं सामभिः सामवेदेन यत्तद् ब्रह्मलोकं प्राप्नोति । सर्वेषां वेदानामायतनमोंकारस्तेन विद्वान् यत् शान्तमजरममृतमभयं परं ब्रह्म तं तत् अन्वेति प्राप्नोतीत्यर्थः । ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिरिति प्रयोगः पिप्पलादप्रसिद्धः । अन्यथा ऋग्वेदेन यजुर्वेदेन सामवेदेनेति प्रयोग एव साधीयान् । अथर्ववेदस्तदानीं न स्यात्प्रसिद्ध इति मन्ये । इयमुपनिषदस्मिन्काले विरचितासीत्तदानीं सर्वत्रैव यज्ञस्यैव डिण्डिमः । वेदा यज्ञार्था एवेति तत्कालीनानां प्रतीतिः । अत ओंकारेणैव ब्रह्मप्राप्तिरिति मतमौपनिषदानाम् । यद्यप्योंकारो नौपनिषद एव । वेदेषु स श्रुतः । यजुर्वेदे ओं स्मर क्रतो स्मरेति प्रसिद्धमेव । यजुर्वेदे चत्वारिंशोऽध्यायो न वेदः किन्तूपनिषदिति बहूनां विदुषां मतम् । तेन नास्त्येवोंकारो वैदिक इत्यपि तेषां मतम् । परमिदं मतं न तथ्यम् । सर्वा एवोपनिषदो ब्राह्मणेष्वेव पठिता नैकापि वेदे । यजुर्वेदो ब्राह्मणं नास्ति, वेदोस्ति । तत्र न स्यादुपनिषत्पाठः । अतश्चत्वारिंशोऽध्यायो वेद एव नोपनिषत् । यद्युपनिषदेव सोऽध्याय इत्याग्रहस्तदा यजुर्वेदोपि ब्राह्मणमेव । ततश्च द्वितीयो वेदोन्वेषणीयः । किंचैकोनचत्वारिंशाध्यायं यावदेव मन्त्राः कर्मसु विनियुक्ता न चत्वारिंशाध्यायोपि तेन वेदबाह्य एवायं भाग उपनिषन्तामेति वक्तुं न शक्यम् । एतत्तु याज्ञिकाधीनं को भागः कश्च मन्त्रो यज्ञेषूपयोज्यः कश्च नेति । यो भागो वेदानां यज्ञेषूपयुक्तः स एव वेद इति व्यवस्थापयितुं नोत्सहेत कोपि विद्वान् । चत्वारिंशाध्याये एकं किमपि नास्ति यदन्येष्वध्यायेषु यजुर्वेदे न स्यात् । तपोप्यधिका मन्त्रास्तत्त्वज्ञानावबोधकाः । ब्राह्मणभागोपि तत्र प्रक्षिप्त इति त्वन्यत् । वस्तुतस्तु

ऋग्वेद एव वेदत्वमवगाहते । एक एव वेद आसीत् ।
 ऋग्वेदीयानेव मन्त्रान्संगृह्य साम संस्कृतम् । यजुर्वेदेपि
 सन्त्येव बहवो मन्त्रा ऋग्वेदश्रुताः । अथर्ववेदेपि तथैव ।
 याज्ञिकैरेव स्वानुकूल्यं सम्पादयितुमेक एवर्ग्वेदश्चतुर्धा
 सम्पादितः । यद्येष एव पक्षो विदुषां सम्मतस्ततः

स्यान्नाम यजुर्वेदस्यान्तिमोध्याय उपनिषत् । न तदा
 तत्र विवादः । परं यदि नैष पक्षो विद्वत्सम्मतस्तर्हि
 नास्त्येवान्तिमोध्याय उपनिषदिति प्रतिपाद्यमेवेति
 अलमतिविस्तरेण ॥ ७ ॥

इति प्रश्नोपनिषदि पञ्चमः प्रश्नः

अथ प्रश्नोपनिषदि

षष्ठः प्रश्नः

अथ हैनं सुकेशा भारद्वाजः पप्रच्छ । भगवन्
 हिरण्यनाभः कोसल्यो राजपुत्रो मामुपेत्यैनं प्रश्नम-
 पृच्छत । षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थ । तमहं
 कुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद । यद्यहमिमवेदिषं कथं
 ते नावक्ष्यमिति । समूलो ह वा एष परिशुष्यति
 योनृतमभिवदति । तस्मान्नाहम्यनृतं वक्तुम् । स
 तूष्णो रथमारुह्य प्रवव्राज । तं त्वा पृच्छामि क्वासौ
 पुरुष इति ॥ १ ॥

अथ सुकेशा भारद्वाज एनं पिप्पलादं पप्रच्छ क्वासौ
 पुरुष इति । अस्य प्रश्नस्य कारणं ब्रवीति—भगवन्
 कोसल्यो राजपुत्रः कदाचिद् मां प्राप्यैनं प्रश्नमपृच्छत् ।
 प्रश्नस्वरूपमाह—षोडशकलं भारद्वाज पुरुषं वेत्थेति ।
 तमहं राजकुमारमब्रुवं नाहमिमं वेद । नाहं किञ्चिद्-
 गोपयामीति प्रत्याययितुमहमब्रुवं यद्यहमिमवेदिषं कथं
 ते नावक्ष्यमिति । तत्त्वानुपदेशे नास्ति किञ्चित्कारण-
 मिति । यतो योनृतमभिवदति स समूलः परिशुष्यति
 सर्वथा नश्यति । तस्मादहमनृतं वक्तुं नाहमिति ।
 मद्वचनं श्रुत्वा स कुमारो रथमारुह्य प्रवव्राज गतवान् ।
 तमेव प्रश्नं त्वा त्वां पृच्छामीति । अत्रेदं विचारणीयम्—
 राजकुमारभारद्वाजयोः प्रश्ने स्पष्टमेवान्तरम् । राज-
 कुमारोपृच्छत्षोडशकलं पुरुषम् । भारद्वाजोपृच्छत्क्वासौ
 पुरुष इति । सत्यम् । वस्तुतस्तु नास्त्येवान्तरम् । पूर्व-
 वृत्तं श्रावयित्वैव सोपृच्छत् क्वासौ पुरुष इति । असा-
 वितिसर्वनाम्ना षोडशकल इति परामृश्यत एव । ततश्च

षोडशकलपुरुषगवेषणेत्येवायातम् । वस्तुतस्त्वन्तरमेतद्
 यद् राजकुमारेण पुरुषस्य स्थानं न गवेषितं केवलं षोड-
 शकलपुरुषस्वरूपं जिज्ञासितम् । अत्र क्वासौ पुरुष इत्ये-
 तेन भारद्वाजेन प्रदेशोन्विष्यते । भवतु । वेत्थेति राज-
 पुत्रप्रयुक्तया क्रियया तस्योद्वत्यमेव प्रतीयते ।

तस्मै स होवाच । इहैवान्तः शरीरे सोम्य स पुरुषो
 यस्मिन्नेताः षोडशकलाः प्रभवन्तीति ॥ २ ॥

तस्मै भारद्वाजाय स ऋषिरुवाच । हे सोम्य इहैव
 जगति अन्तःशरीरे शरीराभ्यन्तरे स पुरुषस्तिष्ठति यस्मि-
 न्नेताः अनुक्षणमेव बोधयितव्याः षोडश कलाः प्रभवन्ति
 उत्पद्यन्ते स्थितिं लभन्ते । अन्तःशरीरे पुरुष इतिवचना-
 त्प्रतीयते स्पष्टमेवायं प्रश्नो जीवात्मानमेवोद्दिश्य न तु
 ब्रह्मेति ॥ २ ॥

षोडश कलाः परिबोधयितुं संक्षेपेण पूर्ववृत्तमाह—
 स ईक्षाञ्चक्रे कस्मिन्नहमुत्क्रान्त उत्क्रान्तो भवि-
 ष्यामि कस्मिन्वा प्रतिष्ठिते प्रतिष्ठास्यामीति ।

स षोडशकल पुरुष ईक्षाञ्चक्रे विचारयाञ्चकार ।
 कस्मिन्नुत्क्रान्तेहमुत्क्रान्तो भविष्यामि कस्मिन्वा प्रति-
 स्थितेहं प्रतिष्ठास्यामीति ॥ ३ ॥

स प्राणमसृजत । प्राणाञ्छ्रद्धां खं वायुर्ज्योतिरापः
 पृथिवीन्द्रियं मनः । अन्नम् । अन्नादीर्यं तपोमन्त्राः कर्म्म-
 लोका लोकेषु च नाम च ॥ ४ ॥

स पुरुषः प्राणमसृजत् प्राणादनन्तरं श्रद्धां खं वायु-
र्वायुं ज्योतिरापोपः पृथिवीमिन्द्रियं मनोसृजत् । तदन-
न्तरमन्नम् । अन्नादनन्तरं वीर्यम् । ततश्च तपो मन्त्रा
मन्त्रान् कर्म कर्माणि लोकाः कर्मफलानि लोक्यन्त इति-
व्युत्पत्त्या, लोकेषु च नाम चासृजत् । नायमुत्पत्तिक्रमः ।
परिगणनमात्रमेतत् । यद्युत्पत्तिक्रम एव एष इत्यभिमानः,
नान्तरात्मनः श्रद्धाखवायुज्योतिरादीनां प्रभवो भवितुम-
र्हति । हिमवतो गङ्गा प्रभवतोत्यपादानपञ्चमी । ना-
न्तरात्मा कस्याप्युपादानतां प्राप्तुमर्हति । अक्षय्यपदा-
त्प्रच्योतेतैव स क्षणात् । किं च नात्मा सर्वप्राणिकरणा-
धारो भवितुमर्हति । प्राणी आत्मा । तस्य करणानि ।
तेषामाधारोन्तरात्मेत्युच्यते । न ह्यात्मनः करणानि
भवन्ति । अथवा भवतु नाम । तेषामाधारस्तु प्राण्येव
स्यान्नान्य इति तु सत्यम् । तर्हि प्राणी कः ? आत्मा
वान्यो वा कोपि ? यद्यात्मैव तर्हि सर्वकरणाधारोन्तरा-
त्मेति विरुध्यते । नैरर्थक्यं वा प्रतिपद्येत । प्राण्यन्तरा-
त्मनोरैक्यात् । अविरुद्धत्वाच्च । यद्यन्तरात्मापि लोक-
प्रसिद्धः प्राणचायुरेव तर्हि न विवादः । प्राणादनन्तरमेव
श्रद्धोदयो भवितुमर्हति । न स्याच्चेत्प्राणो न स्यात्प्राणनं
सर्वथा श्रद्धोदयो न स्यात् । प्राणादिति नापादाने पञ्चमी ।
आनन्तर्यार्थं हि सा । वस्तुतोत्र कस्य कः स्रष्टेति न
विवेचनीयम् । षोडश कलाः परिगणयितव्या इत्येवैष
श्रमो वक्रश्च पन्थाः । ताश्च षोडश कलाः प्राणः श्रद्धा
ख वायुः ज्योतिरापः पृथिवी इन्द्रियं मनः अन्नं वीर्यं
तपो मन्त्राः कर्म लोका नाम चेति ॥ ४ ॥

स यथेसा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रायणाः समुद्र
प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते तासां नामरूपे । समुद्र
इत्येवं प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुरिमाः षोडश
कलाः पुरुषायणाः पुरुषं प्राप्यास्तं गच्छन्ति । भिद्येते
चासां नामरूपे । पुरुष इत्येवं प्रोच्यते । स एषोकलो-
मृतो भवति । तदेष श्लोकः ॥ ५ ॥

उपरि परिगणिताः षोडश कला न स्थायिन्यो
नित्या वेति दृष्टान्तेन समर्थयितुमाह—यथा स्यन्दमानाः
प्रस्रवन्त्य इमा नद्यः समुद्रायणाः समुद्र एवायनं लय-
स्थानं येषां तथाभूताः सन्ति । समुद्रं च प्राप्यास्तं
गच्छन्ति । ततश्च तासां नाम च रूपं चोभे भिद्येते ।
ततश्च समुद्र इत्येव प्रोच्यते । एवमेवास्य परिद्रष्टुस्त-

त्वज्ञानिन इमाः षोडश कला याः पुरुषायणाः शरीरा-
यनाः सन्ति ताः पुरुषं प्राप्य शरीरमधिगत्यास्तं गच्छ-
न्ति । पुरुषनाम्नैव तदा ता अभिधीयन्ते । तदा चासां
नामरूपे भिद्येते । तदानीं स एष पुरुषोकलोमृतश्च
भवति । कलास्वमृतत्वविरोधिन्यः । सत्सु तासु नात्मनः
स्वरूपोदयः । अत्र परिद्रष्टुरिति पुरुषायणा इति पुरुष-
मिति च त्रयः शब्दा कलहोत्पादकाः । यद्येते पर्याय-
वाचकाः पारस्पर्यं भिद्येत । पूर्वं परिद्रष्टृत्वं ततः पुरुषा-
यणत्वं ततः पुरुषत्वम् । ततस्त्रय एवैते पृथक्स्वरूपा
इत्यवगम्यते । यद्येताः पुरुषायणा एव कथं पुरुषप्राप्त्य-
नन्तरं तासामस्तंगमनं सिध्येत् । यदि परिद्रष्टा पुरुष
एव तर्हि कथं विरोधिस्वरूपस्य परिद्रष्टुः कलास्वामित्वं
सिध्येत् । भवतु ॥ ५ ॥

अराविव रथनाभौ कला यस्मिन्प्रतिष्ठिताः । तं
वेद्यं पुरुषं वेद यथा मा वो मृत्युः परिव्यथा इति ।

रथनाभौ यथा अराः काष्ठखण्डविशेषाः प्रतिष्ठिताः
संलग्ना भवन्ति तथैव यस्मिन्पुरुषे कलाः षोडशो-
पर्युक्ता प्रतिष्ठिताः सन्ति भवन्ति वा तं वेद्यं ज्ञेयं पुरुषं
वेद जानीहि । तद्वेदनफलमवगमयति—मृत्युर्वो युष्मान्
मा परिव्यथा मा व्यथयतु । मृत्युशब्देन जन्मापि ग्रही-
तव्यम् । तत्पुरुषवेदनानन्तरं जनिमृत्योरुभयोरेवासंभव
इति । ननु तत्पुरुषज्ञानेन कथं मृत्युनिवारणमिति चेत् ।
शृणु । सर्वेषां रोगाणां नैकमेवौषधम् । रोगभेदादौषध-
भेदो भवति । रोगैक्येऽप्यौषधभेदो दृश्यत एव । संसारो
महान् रोगः । तन्निवृत्तये बहूनि सन्त्यौषधानि । भक्तिः
प्रपत्तिरपि तेष्वौषधद्वयम् । अहमेव तदिति ज्ञानमप्ये-
कम् । भक्त्या प्रपत्त्या च प्रसन्नो भगवान्स्वधाम
प्रयच्छतीति कथंचित्प्रत्यायनीयमेव । परं पुरुषज्ञानेन
सर्वबन्धननिवृत्तिस्तु हृदयं विह्वलयति । यथा
भक्त्या प्रपत्त्या च भगवत्प्रसादः परिकल्पितोपि
विश्वासास्पदतां धत्ते तथैव पुरुषज्ञानेनापि संसार-
निवृत्तिः परिकल्पिता लोकान् विश्वासभूमिं नयति ॥ ६ ॥

तान्होवाच । एतावदेवाहमेतत्परं ब्रह्म वेद ।
नातः परमस्तीति ॥ ७ ॥

सर्वान्सम्बोध्य भगवान् पिप्पलाद उवाच एतावदेव
एतत् परं ब्रह्म अहं वेद । अतः परं न अस्ति मम

ज्ञानं तद्विषयकं नास्तीति । अत्र तत्त्वमन्वेष्टव्यम् । षोडशकलपुरुषसम्बन्धिनी जिज्ञासा । क्व तिष्ठति षोडशकल-पुरुष इति प्रश्नः । इहैवान्तःशरीरे स पुरुषः षोडशकला वा तिष्ठन्तीत्युत्तरम् । प्रश्नस्योत्तरं तु जातमेव । षोडशकलाविज्ञानायात्र चतुर्थी श्रुति-
रावश्यकी । स्यन्दमानसरितां समुद्रगमनदृष्टान्तेन एवमेवास्येतिवाक्येन यदुक्तं तत्तु नोपस्थितां शङ्कां स्पृशति । क्वेतिप्रश्नस्यान्तःशरीर इत्येकमुत्तरम् । स ईक्षांचक्र इति स प्राणमसृजतेति च प्रश्नादतिरिक्तं वस्तु । तस्य पुरुषस्य किं भवतीति न प्रश्नः । काः कलाः कुत्र च तासामावास इत्यपि न प्रश्नः । किं च पुरुषायणाः कला इतिकथनेन कलाः सर्वा एव पुरुष-
मेवाश्रित्य स्थिता इत्यवगम्यते । तर्हि पुरुषं प्राप्येत्ये-
तस्य नास्ति कोप्यर्थः । यदि ताः पुरुषायणा अवश्यं पुरुषं प्राप्ताः । यदि पुरुषं प्राप्य ता अस्तं गच्छेयुस्तर्हि पुरुषायणा एव न स्युः । स्यन्दमाना नद्योवश्यं समु-
द्रायणाः । समुद्रं प्राप्य नामरूपे विहाय तास्तत्रैव विलीना भवन्ति । षोडश कलास्तु न पुरुषायणाः
प्रत्युत पुरुषं प्राप्य ता अस्तं गच्छन्ति । नद्यस्तु नदीनाथं प्राप्य तत्त्वमेव प्राप्नुवन्ति । षोडश कलास्तु पुरुषं प्राप्य न पुरुषत्वमाप्नुवन्ति । न वा पुरुषे लीयन्ते । पुरुषस्यासङ्गत्वेन तस्य कस्यापि लयस्या-
सम्भवात् । जले जलस्य लयः शक्यः । समानधर्मत्वात् समानस्वरूपत्वाच्च । पुरुषे कलानां लयोकलनीयः ।
विधर्मत्वादिरूपत्वाच्च । किं च यदि कलानां पुरुष एव लयः, न स्यात्सोकलः शतवर्षेणापि । जले प्रक्षिप्तं लवणपिण्डं स्वरूपं जहातीति सत्यम् । न धर्मं जहाति
न वा नाम । क्षारं जलं लावणं जलमित्यादिप्रतीतिस्तु नापनीता भवति । रूपान्तरं भवति तस्य नास्तंगमन-
मिति । पुरुषं प्राप्य कला अपि पुरुषत्वं प्राप्नोतीति प्रतिपादनं तु केवलं हास्यास्पदम् । कलासत्त्वेपि कथं पुरुषस्याकलत्वमिति न विज्ञेयम् । कलानां परिक्षये न भवति पुरुषः षोडशकल इति । किं च षोडश

कलाः पुरुषे शरीरस्वामिनि प्रतिष्ठिताः सन्तीति वचन-
मपि न तथ्यम् । तत्र प्रतिष्ठानासम्भवात् । यत्र च प्रतिष्ठितास्तास्तस्य पुरुषस्य ज्ञानेन कथमपि मृत्यु-
व्यथापरिहारो नैव स्यात् । इति सर्वमसम्बद्धम् । भवतु तिष्ठतु नाम परं पिप्पलायनः प्रामाणिक ऋषिः ।
तेनोक्तं नातः परं मम ज्ञानमिति । अनेनैव नम्रवचसा महानुभावत्वं तस्य विज्ञापितं भवति । नातः परमित्यस्य मदुपदिष्टान्यो ब्रह्मनिरूपणप्रकारो नास्तीति नार्थः ।
एतावदेवाहं परब्रह्मविषये जानामीत्यनेन स्वज्ञानसीमानं मानयति न तु ब्रह्मसीमानं प्रमाणयतीति । अन्यदपि किञ्चित् । यस्य प्रश्नः स एव बोधनीय इति नियमः ।
प्रश्नस्तु भारद्वाजस्य कथं तर्हि तान्होवाचेति । उच्यते । स्यान्नाम ब्रह्मजिज्ञासा षण्णामेव । परन्तु वस्तु-तस्तु भारद्वाज एवासीत्तज्जिज्ञासुः । अन्ये पञ्च भवेयुर्नाम ब्रह्म जिज्ञासमानाः परन्तु तज्जिज्ञासा तेषां गौण्ये-
वासीत् । अत एव तेषां प्रश्ना न स्पृशन्ति ब्रह्म । अत एव च नानुक्रमेण प्रतिक्रमेण हि प्रश्नोत्तराणि सम्भावितानि । अत एव च ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः
पिता योस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति नमनोपपत्तिः । पञ्चानामृषीणां प्रश्नेष्वेकोपि प्रश्नो न तथा येनाविद्यायाः परं पारं गमनं स्यात् । भारद्वाज-
स्यैव प्रश्नो यथाकथञ्चिद्ब्रह्म स्पृशतीति ॥७॥

ते तमर्चयन्तस्त्वं हि नः पिता योस्माकमविद्यायाः परं पारं तारयसीति । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥ ८ ॥

पिप्लादस्य नम्रतामनुभूय तेत्यन्तप्रभाविता बभूवुः । अपूपुजंश्च तम् । उपकारं चामन्यन्ता त्वं हि नः पितेत्यादिकथनेन । अधमर्णास्ते उत्तमर्णे पिप्पलादर्षो नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्य इति बहुवचनो-
च्चारणेन द्विरुच्चारणेन च परमां श्रद्धां व्यञ्जयन्ति स्म । द्विरुक्तिरिह न समाप्त्यर्थिका श्रद्धातिशयविद्योति-
कैवेति ॥ ८ ॥

इति प्रश्नोपनिषत्संस्कारभाष्यं समाप्तम् ।

यजुर्वेद-संस्कारभाष्यकर्त्रा वेदान्तसूत्रेषु वैदिकभाष्य-निर्मात्रा भगवद्गीतासु भगवद्भाष्यरचयित्रा

काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्र्युपाधिविभूषितेन

स्वामिश्रीभवदाचार्ययतिराजेन विरचितेन

श्री मुण्डकोपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवलित

मुण्डकोपनिषद्

प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः

मुण्डकाख्येन केनचिज्ज्ञानिना प्रोक्तोपनिषन्मुण्ड-
कोपनिषदिति प्रख्याता । न हि तेन प्रोक्तमित्यण्
शङ्कनीयः । व्युत्पत्तिमात्रमेतत् । तस्याः प्रारम्भ
आख्यायिकया भवति । सा चेयम्—

ब्रह्मा देवानां प्रथमः सम्बभूव विश्वस्य कर्ता भुव-
नस्य गोप्ता । स ब्रह्मविद्यां सर्वविद्याप्रतिष्ठासमर्थाय
ज्येष्ठपुत्राय प्राह ॥ १ ॥

देवानां मध्ये कश्चिद्ब्रह्मा नाम प्रथमो देवः
संबभूवोत्पन्नः । स विश्वस्य जगतः कर्तेव भुवनस्य
गोप्तेवासीत् । जगतः कर्तृत्वं चेश्वरस्यैव प्रसिद्धं न तु
ब्रह्मदेवस्य । कथं तर्हि विश्वस्य कर्ता भर्ता ब्रह्मा
बभूवेति ? कर्तेव गोप्तेवासीदिति तात्पर्यम् । कर्तेति
गोप्तेति कथनेन तस्य माहात्म्यातिशयो व्यज्यते ।
पौराणिको ब्रह्मर्षिः केवलं जगत्कर्तासीन्न तु गोप्तापि ।
स सर्वविद्याप्रतिष्ठां सर्वासु विद्यासु प्रतिष्ठा यस्यास्ताम् ।
क्वचित्सर्वविद्यावरिष्ठमित्यपि पाठः सर्वविद्यासु
वरिष्ठां श्रेष्ठामिति तदर्थः । स्वस्य ज्येष्ठपुत्रायाथर्वाय
प्राह प्रोक्तवान् अध्यापयामासेतिभावः । अथर्वयेति
प्रयोग औपनिषदः ॥ ११ ॥

अथर्वणे यां प्रवदेत ब्रह्माथर्वा तां पुरोवाचाङ्गिरे
ब्रह्मविद्याम् । स भारद्वाजाय सत्यवहाय प्राह भार-
द्वाजोङ्गिरसे परावराम् ॥ २ ॥

ब्रह्मदेवो यां विद्यामथर्वणे प्रवदेत प्रावदत्तामेव
पुराथर्वाङ्गिरेङ्गिर्नाम्ने उवाच प्रोक्तवान् । सोङ्गी-
भरिद्वाजाय भरद्वाजगोत्रोत्पन्नाय नाम्ना सत्यवहाय
प्राह । भारद्वाजश्च तामङ्गिरसे प्राह । विद्यां विशिनष्टि
परावरामिति । परस्मात्परस्मादवरेण प्राप्ताम् ॥ २ ॥

शौनको ह वै महाशालोङ्गिरसं विधिवदुपसन्नः
पप्रच्छ । कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं
भवतीति ॥ ३ ॥

कश्चन महाशालो महाकुलोत्पन्नः शौनकनामर्षि-
ज्ञानिपिपासुर्वा विधिवदुपसन्नः समिदादिकमाहृत्योप-
गतोङ्गिरसम् । पप्रच्छ च भगवो भगवन् कस्मिन्नु
विज्ञाते सर्वमिदं जगद्विज्ञातं भवतीति । जगतो
विजिज्ञासा जाता । जगत् कुतो जातं केन जनितं,
केन च साधनेन जनितं, कस्मै प्रयोजनाय जनितमित्या-
दीन्बहून् प्रश्नान् मनसि संनिधाय तेन पृष्ठं कस्मिन्वि-
ज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यादिति । शौनको नासीत्तीक्ष्ण-
मतिः । यदि स तथा स्यान्न स्यात्तस्यैतादृशः प्रश्नस्य
जिज्ञासा । प्रश्ने नौचित्यप्रदर्शनावसरं पश्यामः ।
कथमिदं सर्वं विज्ञातं भवतीत्येव प्रष्टव्ये कस्मिन्नु
विज्ञात इत्यधिकः प्रश्नः । शौनकेन कुत्रापि श्रुतं भवे-
द्यस्मिन्कस्मिन्वा विज्ञाते जगदिदं सर्वं विज्ञातं भवतीति,
तस्मादेव कस्मिन्नु विज्ञात इत्यप्याह । अत्र सर्वस्यास्य

केनापि विज्ञातेन सह कोपि सम्बन्धः शोधनीयः । यस्य विज्ञानेन सर्वस्यास्य विज्ञानं भवति तयोः कश्चन पारस्परिकः सम्बन्धोन्वेषणीयः । न ह्यन्यस्य विज्ञानेनान्यस्य ज्ञानं भवति । सुवर्णविज्ञानेन न स्याद् ज्ञानं गङ्गायाः । न वा घटविज्ञानेन पटविज्ञानं स्यात् । एवं च ज्ञेयज्ञापकयोः साधर्म्यं स्थापितं भवति । काञ्चनावगतेरेव काञ्चनभूषणादेरवगतिर्भवति । किं च सर्वमिदमिति कथनेन दृश्यं जगदेव गृहीतं स्यात् । तर्हि जगद्विज्ञाने कश्चिद्धेतुवन्तव्यः । स तु नैव दृश्यते । तर्हि प्रश्नस्यायमाशयः, यदिदं सर्वं विज्ञातं भवति जगत् तत्कस्मिन्नु विज्ञाते तत्त्वे तिष्ठतीति । अथवा कस्मिन्वस्तुनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं स्यात् । एतेन कार्यस्य यत्कारणं तस्य गवेषणेति प्रतीयते ॥ ३ ॥

तस्मै स हो वाच द्वे विद्ये वेदितव्ये इति ह स्म ।
यद्ब्रह्मविदो विदन्ति परा चै वापरा च ॥ ४ ॥

सोङ्गिरास्तस्मै शौनकायोवाच । द्वे एव विद्ये वेदनीये इति ह स्म इत्येव विद्वत्सु प्रख्यातम् । के ते द्वे ? आह—परा चापराचेत्येव । कुतो द्वे एव विद्ये वेदनीये तत्राह—यद्यस्मात् ब्रह्मविदो द्वे एव विदन्ति । ननु का विद्या वेदनीयेति नास्ति प्रश्नः । कस्मिन्नु विदिते सर्वमिदं विदितं भवतीत्येव प्रश्नः । कथं तर्हि आम्रान्पृष्ठः कोविदारानाचष्ट इत्याख्यानकस्य स्मृत्यवसरः ? उच्यते । कस्मिन्नु विज्ञाते इति विज्ञानस्य प्रश्नः । विज्ञानं तु येन केनापि साधनेन जायते । साधनं त्वग्वेदादयः । ते च विद्यारूपा एव । तत् एवात्र विद्या-निरूपणम् । किं च कस्मिन्नु विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवतीत्यत्र कारणकार्यगवेषणा । पूर्वं कारणगवेषणा । पश्चाच्च कार्यगवेषणा । पूर्वं ज्ञानमपेक्षितम् । सत्येव ज्ञाने वस्तुगवेषणाप्रवृत्तिः । न हि जडः पर्वतो जिज्ञासते कोहमिति कुतो वोत्पन्न इति केनोत्पादित इति । ततः पूर्वं सामान्यज्ञानम् । पश्चाज्ज्ञेये प्रवृत्तिः । ततः पश्चात्तज्ज्ञेयज्ञानम् । पराविद्याया मुख्यत्वात्तस्य पूर्व-निर्देशः । अपराज्ञानपूर्वकमेव पराज्ञानं गुणाय भवतीति पञ्चम्यां श्रुतौ पूर्वमपरानिर्देशः । आभ्यामेव सर्वमिदं विज्ञातं स्यादन्यदपि ॥ ४ ॥

परापरयोर्विद्ययोः स्वरूपमाह—

तत्रापरा ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्ववेदः शिक्षा कल्पो व्याकरणं निरुक्तं छन्दो ज्योतिषमिति अथ परा यया तदक्षरमधिगम्यते ॥ ५ ॥

अपरायाः प्राथमिकत्वेन बाहुल्येन च प्रथमं तामेव परिचाययति । ऋग्वेदादयश्चत्वारो वेदाः । अङ्गानि च शिक्षाकल्पेत्यादीनि । कल्पो विनियोगबोधकः । अत्र कल्पशब्देन ब्राह्मणग्रन्थानामपि ग्रहणम् । तावत्कालं यावन्नासीद्ब्राह्मणग्रन्थानां निर्माणमिति तु नैव शक्यते स्थापयितुम् । कल्पोपि ब्राह्मणान्तर्गत एव । ज्योतिषं ज्यौतिषं ज्योतिर्विद्या । शिक्षाकल्पव्याकरणाद्यास्तु विद्यात्वेन प्रसिद्धा एव लोके । परमृग्वेदाद्या वेदत्वेनैव प्रसिद्धाः । कथं तर्हि अपराविद्याबोधनोपक्रमे ग्रन्थप्रकथनमिति । सत्यम् । बोध्यबोधकयोरेक्यादेवं कथनम् । बोधकत्वं हि वेदानाम् । अथवा वेदेषु विद्ये-तरत्किञ्चिदपि नास्तीति मत्वा तत्रापि विद्यात्वव्यवहारः । परा प्रकाशयते—यया विद्यया तदक्षरमविनाशि ब्रह्माधिगम्यते प्राप्यते सा परेति । ननु नहि यया कयापि विद्यया ब्रह्मावाप्यते । नास्ति तत्र साधन-लभ्यत्वमिति चेत् । सत्यम् । नहि विद्यया ब्रह्म लभ्यते । तर्हि कथमुक्तं यया तदक्षरमधिगम्यत इति ? अधि-गतिरिह ज्ञानम् । यया ज्ञायत इत्यर्थः । ननु ज्ञायत इत्यस्य ज्ञानविषयो भवतीत्यर्थः । न हि तत्र ज्ञान-विषयता । ज्ञानरूपं हि तत् । सत्यम् । यया कयापि रीत्या शिष्याय तत्तु बोधनीयमेव । नाङ्गुलिनिर्देशः कर्तुं शक्यते । नाङ्गुलिग्राहं दर्शयितुं शक्यते । यत्र नान्यत्साधनं तत्र शब्दब्रह्मैव शरणम् इति मत्वा यथाकथंचिदधिगम्यत इति समाधेयम् ॥ ५ ॥

तदक्षरस्य स्वरूपं निरूप्यते—

यत्तदद्रेश्यमग्राह्यमगोत्रमवर्णमचक्षुःश्रोत्रं तद-
पाणिपादम् । नित्यं विभुं सर्वगतं सुसूक्ष्मं तदव्ययं
यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीराः ॥ ६ ॥

य ईदृग्रूपं तद्धीराः परिपश्यन्तीत्यन्वयः । कोदृग्रूपं तत् ? अद्रेश्यमदृश्यम् । चक्षुरिन्द्रियविषयता वारिता । अग्राह्यं न ग्रहीतुं योग्यम् । कर्मेन्द्रियाणां तत्र व्यापारा-भावात् । कुत इन्द्रियाणामप्रवृत्तिस्तत्रेत्याह—अगोत्रम्

अशरीरम् । शरीराभावादेव तस्येन्द्रियाणामविषय-
त्वम् । अत एवावर्णम् । वर्णो नीलपीतादी रङ्गः ।
सति शरीरे रङ्गविवेचना । तदभावे तदभावः । पिष्टं
पिनष्टि । अचक्षुःश्रोत्रमचक्षुरश्रोत्रम् । तदपाणिपादं
तस्य न स्तः पाणी न च स्तः पादौ । अत एव तन्नि-
त्यम् । इन्द्रियसमवायवाननित्यो दृष्टः । न च भौति-
केन्द्रियाणामियं कथा । ब्रह्माणस्तु सर्वमभौतिकमिति
वाच्यम् । अभौतिकेन्द्रियगणस्य साध्यकोटिप्रविष्टत्वात् ।
यदि नित्योप्यनित्योपीन्द्रियगणस्तर्हि न स्यादत्र निषेधो
नित्यस्य सत्त्वात् । नित्यानित्येतिद्विविधेन्द्रियाणां
तत्रात्यन्ताभावप्रदर्शनार्थं विभुमिति । तद्विभ्वेव । न
हि विभुपदार्थस्येन्द्रियादिमत्त्वं व्यवस्थापयितुं शक्यम् ।
विभुमित्यत्रानुस्वारश्रुतिर्भमादेव । विभ्वर्थं विवृण्वत्याह
श्रुतिः सर्वगतमिति । सर्वगतत्वे हेतुमाह सुसूक्ष्ममिति ।
इत्थंभूतं यत्तत्त्वं तदव्ययं व्ययरहितमविनाशीत्यर्थः ।
तच्च घीरा विद्वांसो भूतयोनिं सर्वेषां जन्यवस्तूनां
योनिमादिकारणं परिपश्यन्ति निश्चिन्वन्ति । ननु
कार्यकारणविरहितं हि ब्रह्म कथं तर्हि तस्य भूतयोनि-
त्वमिति चेत् । जगज्जन्यत्वमतेगतिकोयं योनिवादः ।
अनया श्रुत्याक्षरब्रह्मस्वरूपं परिचायितं भवति । एवं
चेदृशमक्षरं यथा ज्ञायते सा हि परा विद्याध्यवसेयेति
तात्पर्यम् ॥ ६ ॥

यस्मात्परं नापरमस्ति किञ्चिद्व्यस्मान्नाणीयो न
ज्यायोस्ति कश्चित् । वृक्ष इव स्तब्धो दिवि तिष्ठ-
त्येकस्तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वम् ॥ ७ ॥

इयं श्रुतिः शाङ्करसम्प्रदायेत्र न दृश्यते । परया
विद्ययानुभाव्यस्य ब्रह्माणो माहात्म्यमनुगीयते । जगति
वर्तमानं किञ्चिदपि वस्तु यस्मात्परमपि नास्त्यपरमपि
नास्ति । परत्वापरत्वनिषेधो जगद्ब्रह्माणोः शरीर-
शरीरिभावस्वीकारमन्तरेण न हि सार्थक्यं वहति ।
यस्मान्नाणीयः किञ्चिन्न वा ज्यायः । सूक्ष्मदीर्घपदार्थ-
योनिषेधः । अतिदुरुहत्वात्तस्य सौक्ष्म्यम् । गिरिगिरि-
नदीनदीपत्याद्यपेक्षयापि तस्य दीर्घत्वमेव । कश्चिदिति
भ्रान्तः पाठः । दिवि वृक्ष इव स्तब्धः स्तब्धं तदेक
एकं केवलं तिष्ठति । यथा वृक्ष आकाशे निस्सहाय-
स्तिष्ठति तथैव ब्रह्मापि सहायनिरपेक्षं सर्वत्र तिष्ठति ।
ननु वृक्षो न निस्सहायः । पृथिव्यां तस्य मूलमिति

पृथिव्येव साहाय्यं धत्ते । धत्तां नाम । उपरि तु निस्स-
हाय एव सः । तद्वदेव ब्रह्म सर्वत्र निस्सहायम् । स्तब्धं
तिष्ठतीतिकथनेन जगद्व्यापारराहित्यं सूचयति । तेन-
दृशेन पुरुषेण सर्वमिदं दृश्यमदृश्यं जगत्पूर्णम् ॥ ७ ॥

ब्रह्माण उपादानत्वं निवेदयति—

यथोर्णनाभिः सृजते गृह्णते च यथा पृथिव्यामो-
षधयः सम्भवन्ति । यथा सतः पुरुषात्केशलोमानि
तथाक्षरात्संभवतीह विश्वम् ॥ ८ ॥

यद्युपरिवर्णितमेव ब्रह्माणः स्वरूपं तर्हि तस्माद्विश्वं
कथमुत्पद्यत इति शङ्कां मनसिकृत्य सर्वज्ञा श्रुतिराह—
ऊर्णनाभिलूताख्यः कीटविशेषः सर्वजनप्रसिद्धः । स
यथा स्वयं सृजते स्वान्तःस्थिततन्तुं विस्तारयति यथा
च गृह्णते स्वान्तरेव प्रवेशयति यथा चौषधयो
वनस्पतयः पृथिव्यां सम्भवन्त्युत्पद्यन्ते यथा च सतो
वर्तमानात्पुरुषात्केशा लोमानि च प्रभवन्ति तथैवा-
क्षरादविनाशाद्ब्रह्माणो विश्वं संभवतीति । अत्र दृष्टान्त-
त्रयस्योपादानम् । तच्चात्र नानुकूल्यं सन्धत्ते । तथाहि
ऊर्णनाभिर्भौतिको जन्तुः । ऊर्णान्तन्त्रोपि भौतिकाः ।
भौतिकादेव भौतिकोत्पत्तिर्न चेतनादिति । पुरुषो
मनुष्यः । मनुष्यशरीरे मनुष्य इति व्यवहारः ।
नह्यात्मनः केशलोम सम्भवति, शरीरादेव । शरीरमपि
जडम् केशा लोमान्यपि जडानि । जडादेव जडोत्पत्ति-
र्नाजडात् । अतो दृष्टान्तविरोधः स्पष्ट एव । अत्र
समाधीयते । चेतनं ब्रह्म । जडमजडं सर्वं तच्छरीरम् ।
शरीरशरीरिणोभेद इति सिद्धान्तः । चेतनमेवाचेतनाच्छ-
रीरादचेतनांस्तन्तुसृजति गृह्णाति च । पृथिव्यामिति
सप्तमी पञ्चम्यर्थिका । पृथिव्या ओषधयः सम्भवन्ती-
त्यस्य पृथिव्या ओषधीःसंभावयतीत्यर्थः । चेतनमेव
कर्तृ । सतः पुरुषादित्यस्य चेतनविशिष्टाच्छरीरात्केश-
लोमानीति तात्पर्यम् । शरीरशरीर्यभेदस्वीकारमन्तरेण
नास्याः श्रुतेः समीचीनोर्थः प्रतिपादयितुं शक्यः शङ्का-
कवलितश्चेति ॥ ८ ॥

विश्वोत्पत्तिक्रममाह—

तपसा चीयते ब्रह्म ततोन्नमभिजायते । अन्नात्प्राणो
मनः सत्यं लोकाः कर्मसु चामृतम् ॥ ८ ॥

जगत्सिसृक्षु ब्रह्म तपसा सङ्कल्पेन चीयते सम्पन्नं

भवति । सङ्कल्पवद्भवतीत्यर्थः । ततस्तदन्तरमन्नम-
भिजायते । तत्सङ्कल्पादेवान्नं जायत इत्यर्थः । अन्नात्
प्राणः । अन्नादेव मनः । अन्नादेव सत्यमात्मा शरीरे-
वस्थानं लभते । अन्नादेव लोकाः संभवन्ति तिष्ठन्ति
वर्धन्ते च । अन्नादेव कर्माणि संभवन्ति । सत्स्वेवं
कर्मस्वमृतं मोक्षो भवति । ननु कर्मकारणान्मोक्ष
इत्यश्रौतः पन्थाः । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिरिति श्रुति-
ज्ञानादेव मुक्तिं ब्रवीतीति विरोध इति चेन्न । कुर्वन्ने-
वेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समा इति वैदिकी श्रुति-
माश्रित्यात्र कर्मणो मोक्षोपपादनं विज्ञेयम् । एतदेव
विज्ञापयति सर्वा एवोपनिषदः स्वतन्त्राः । यथेच्छं यत्र
तत्र ब्रुवन्तीति ॥ ८ ॥

उक्तार्थं स्पष्टयति—

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्य ज्ञानमयं तपः । तस्मादेत-
द्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते ॥ ९ ॥

इति मुण्डकोपनिषदि प्रथममुण्डके प्रथमः खण्डः

यः सर्वज्ञः सर्ववित् सर्वप्रापकः । विदलु लामै ।
यस्य च ज्ञानमेव तपः । साधनम् । तस्मात्तपःसाधना-
देतद्ब्रह्म ब्रह्माण्डं नामरूपमन्नं चकारादन्यत्साधनमपि
जायते । अत्रेदमवधेयम्—कस्मिंस्तु भगवो विज्ञाते सर्व-
मिदं विज्ञातं भवतीति शौनकस्य प्रश्नः । तदव्ययं
यद्भूतयोनिं परिपश्यन्ति धीरा इत्यनेन धीरकृतज्ञमात्म-
दर्शनमुक्तम् । ततः परं तेनेदं पूर्णं पुरुषेण सर्वमित्यु-
क्त्वा सर्वमात्मात्मकमित्युवतम् । एवं चात्मविज्ञानेन
तच्छरीरभूतं सर्वं विज्ञातं भवेदिति बहूनां निर्वचनम् ।
तत्तु न मतिमद्भ्यो रोचते । देहिविज्ञानेन देहविज्ञान-
स्यासम्भवात् । चेतनज्ञानेन नाचेतनस्य ज्ञानसंभवः ।
एवमचेतनविज्ञानेन चेतनविज्ञानस्यापि न संभवः ।
अतोस्मिन् प्रथमे खण्डे नैव दृश्यते तत्प्रश्नस्योत्तर-
मिति ॥ ९ ॥

अथ मुण्डकोपनिषदि

प्रथममुण्डके द्वितीयः खण्डः

यज्ञकर्मनिराकरणाय यज्ञकर्मप्रतिपादिकाः श्रुतय
उत्थाप्यन्ते—

तदेतत्सत्यं मन्त्रेषु कर्माणि कवयो यान्यपश्यं-
स्तानि त्रेतायां बहुधा सन्ततानि । तान्याचरथ नियतं
सत्यकामा एष वः पन्थाः सुकृतस्य लोके ॥ १ ॥

ऋग्वेदादीनां मन्त्रेषु कर्माणि यज्ञादीनि यानि कवयो
विद्वांसोपश्यन्दृष्टवन्तस्तानि त्रेतायां त्रेतायुगे बहुधा
बहुप्रकारैः सन्ततानि । सत्यकामास्तानि नियतं
यूयमाचरथानुतिष्ठत । यत एष एव वो युष्माकं लोके
सुकृतस्य पन्थाः । यज्ञातिरिक्तः सुकृतमार्गो नास्ती-
तिभावः ॥ १ ॥

यदा लेलायते ह्यर्चिः समिद्धे हव्यवाहने । तदा-
ज्यभागावन्तरेणाहुतीः प्रतिपादयेत् ॥ २ ॥

समिद्ध एवाग्नौ प्रतिपादनीया आहुतय इत्युक्तं
भवति ॥ २ ॥

यस्याग्निहोत्रमदर्शमपौर्णमासमचातुर्मास्यसनाग्रय-
णमतिथिर्वर्जितं च । अहुतमवैश्वदेवमविधिना हुतमा-
सप्तमास्तस्य लोकान्हिनस्ति ॥ ३ ॥

दर्शपौर्णमासचातुर्मास्येत्यादयो यज्ञाः । यस्याग्नि-
होत्रे एषामभावः, अतिथीनामभावो वैश्वदेवस्य चा-
भावः तस्य तदग्निहोत्रं तस्यैव सप्तमांल्लोकान्
हिनस्ति । यज्ञाद्यभावनिन्देषा ॥ २ ॥

काली कराली च मनोजवा च सुलोहिता या च
सुधूमवर्णा । स्फुलिङ्गिनी विश्वरुची च देवी लेलाय-
माना इति सप्त जिह्वाः ॥ ४ ॥

अग्नेः सप्त जिह्वास्ता एताः—काली कराली मनोजवा सुलोहिता सुधूम्रवर्णा स्फुलिङ्गिनी विश्वरुचीति ॥४॥

एतेषु यश्चरते भ्राजमानेषु यथाकालं चाहुतयो ह्याददायन् । तं नयन्त्येताः सूर्यस्य रश्मयो यत्र देवानां पतिरेकोधिवासः ॥५॥

एतेषु कालीकराल्यादिजिह्वाभेदेषु यथाकालं यो यजमान आहुतीर्ददाति तमेता आहुतयः सूर्यस्य रश्मयो भूत्वा देवेन्द्रस्याधिवासं नयन्ति ॥५॥

एहोहीति तमाहुतयः सुवर्चसः सूर्यस्य रश्मिभिर्यजमानं वहन्ति । प्रियां वाचमभिवदन्त्योर्चयन्त्य एष वः पुण्यः सुकृतो ब्रह्मलोके ॥६॥

एहि एहि आगच्छागच्छ इति ब्रुवाणास्तं यजमानं यज्ञकारिणमाहुतयो देवेन्द्राधिवासं वहन्ति ब्रुवन्ति च ब्रह्मलोके युष्माकं सत्कृत्यमेतदिति ॥६॥

इति कर्मप्रशंसा । अधुना कर्माणि निन्दन्तीयं श्रुतिरूपदिशति—

प्लवा ह्येते अदृढा यज्ञरूपा अष्टादशोक्तमवरं येषु कर्म । एतच्छ्रेयो येभिनन्दन्ति मूढा जरामृत्युं ते पुनरेवापि यन्ति ॥७॥

एते यज्ञरूपाः प्लवास्तरणसाधनानि जगत्तरणसाधनानीत्यर्थः । अदृढा निर्वलाः । एते के ? येषु यज्ञेष्वष्टादशोक्तं षोडशविजः पत्नी यजमानश्चेतेष्टादशसंख्याकान्यज्ञकर्तृनुद्दिश्यावरं न वरं निकृष्टं कर्म प्रतिपादितं भवति । एतदेव यज्ञादिकर्मसम्पादनमेव श्रेयः श्रेयस्करमिति ये जना अभिनन्दन्ति यज्ञमेव कुर्वन्तीतिभावः, ते मूढा अज्ञानिनः सन्ति, अतश्च पुनरेवापि पुनः पुनरित्यर्थः । जरामृत्युं जरां च मृत्युं च यन्ति गच्छन्ति प्राप्नुवन्ति । नहि यज्ञादिकर्मभिर्मोक्षप्राप्तिर्भवतीतिभावः । न हि यज्ञरूपाः प्लवा दृढा विश्वासयोग्याः । न ह्येते विश्वस्य परं पारं तारयितुं समर्थाः ॥७॥

अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः स्वयं धीराः पण्डितं मन्यमानाः । जड्वन्यमानाः परियन्ति मूढा अन्धेनैव नीयमाना यथान्धाः ॥८॥

अविद्यायामन्तरे घोराविद्यायामित्यर्थः । अन्तरशब्दमाहात्म्यादयमर्थो लब्धः । वर्तमाना घोराविद्या-

वन्त इत्यर्थः । अत एव वयं कर्मिणो धीराः स्वयमात्मानं पण्डितमन्यमाना अविद्यायामेव जड्वन्यमानाः कुत्सितं यथा तथात्यन्तं गच्छन्तः । अन्धेनैव मार्गं नीयमाना अन्धा इव परियन्ति परितो गच्छन्ति ॥८॥

अविद्यायां बहुधा वर्तमाना वयं कृतार्था इत्यभिमन्यन्ति बालाः । यत्कर्मिणो न प्रवेदयन्ति रागात्तेनातुराः क्षीणलोकाश्च्यवन्ते ॥९॥

अविद्यानेकेषु दुःखमार्गेषु जीवान् प्रक्षिपति । तदेवोच्यते अविद्यायां बहुधा वर्तमाना बाला मूर्खा जडा विवेकशून्या वयं कृतार्था यज्ञकर्मणेति अभिमन्यन्ति अभिमन्यन्ते । कर्मिणो यज्ञादिप्रवर्तका रागादज्ञानाद् यद् यस्मात्तत्त्वं न प्रवेदयन्ति प्रविदन्ति तेनातुरा दुःखनिपीडिताः क्षीणलोका अपगतज्ञानप्रकाशाश्च्यवन्ते सत्यमार्गाद्भ्रष्टा भवन्ति । रागस्यैतन्माहात्म्यम् ॥९॥

इष्टापूर्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ते प्रमूढाः । नाकस्य पृष्ठे ते सुकृतेनुभूत्वा इदं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥१०॥

इष्टापूर्तमिष्टं च पूर्तं च वरिष्ठं सर्वश्रेष्ठं मन्यमाना अत एव प्रमूढा अतिमूढा अन्यच्छ्रेयो ज्ञानसदाचारादिकं न वेदयन्ते न जानन्ति श्रेयसो विमुखास्तिष्ठन्तीत्यर्थः । नाकस्य शारीरिकदुःखाद्युपद्रवरहितस्य लोकविशेषस्य पृष्ठे उपरि सुकृते स्वमतसुकृत्यप्राप्ते तत्फलमनुभूत्वानुभूय पुनरिममेव लोकं देहं हीनतरमस्मादपि हीनं देहं विशन्ति ॥१०॥

तपः श्रद्धे ये ह्युपवसन्त्यरण्ये शान्ता विद्वांसो भैक्ष्यचर्यां चरन्तः । सूर्यद्वारेण ते विरजाः प्रयान्ति यत्रामृतः स पुरुषो ह्यव्ययात्मा ॥ ११ ॥

ये विद्वांसो ज्ञानिनोरण्ये निर्जनप्रदेशे शान्ताः सन्तः तपःश्रद्धे तपःश्रद्धां चोपवसन्ति सेवन्ते भैक्ष्यचर्यां च चरन्तस्तिष्ठन्ति ते विरजा अवधूतनिखिलदोषाः सन्तः सूर्यद्वारेणोत्तरायणेन पथा तत्र प्रयान्ति यत्रामृतोमरणधर्माव्ययात्माविनश्यच्छरीरः स पुरुषो परब्रह्माख्यस्तिष्ठति । ब्रह्म प्राप्नुवन्तीत्येव भावः पूर्वया श्रुत्येष्टापूर्तादिकं स्मार्तं कर्म निषिद्धम् । ततः पूर्वं श्रौतं यज्ञादिकं कर्म निषिद्धम् । अत्र च सर्वविप्लवव्यपनयनाय भिक्षया वसन्तस्तप आचरन्तः श्रद्धां चोपासीना जीवन्ति शरीरं

निर्वाहयन्ति ते मुक्ता भवन्तीत्याशयः । प्राचामृषीणां विश्वास आसीदरित कश्चन लोको यत्र ब्रह्म निवसति । तत्र गमनमार्गस्तु सूर्यः ॥११॥

परीक्ष्य लोकान्कर्मचिताः ब्राह्मणो निर्वेदमायान्ना-
स्थकृतः कृतेन । तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्स-
मिन्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥१२॥

यज्ञादिकर्मनिन्दामुखेन ब्रह्मप्राप्त्युपायं निर्दिशति-
कर्मचितान् कर्मभिः संचितांल्लोकान्परीक्ष्य परित ईक्षि-
त्वा सर्वथा साकल्येन विचार्य-कर्मचिता लोका अन्ते
नश्वरा एव किमर्थं तदवाप्यते श्रमो विधेयो जीवनं च
व्यर्थमेव व्ययितव्यमित्यवधार्य निर्वेदमायात् वैराग्यं
प्राप्नुयात् । यानि यज्ञादीनि कर्माणि कृतानि तानि
न निःश्रेयसायेति निश्चित्य ब्राह्मणो ब्रह्मविन्निर्वेदं
प्राप्नुयात् । स्पष्टतया स्वेष्टं निर्वेदसाधनं निर्दिशति-
अकृतो नित्यं ब्रह्म कृतेनानित्येन कर्मणा न अस्ति न
प्राप्तं भवतीति । तर्हि किं कर्तव्यं कश्च पन्था अनु-
शीलनीय इत्याह—तद्विज्ञानार्थं ब्रह्मविज्ञानार्थं स मुमुक्षु-
गुरुं सर्वमायानिवर्तकभाचार्यम् “गुरुशब्दस्त्वन्धकारार्थो
रुशब्दस्तन्निरोधकः । अन्धकारनिरोधित्वाद्गुरुरित्य-
भिधीयते” इतिलक्षणलक्षितमेवाभिगच्छेत् । कीदृशं

इति मुण्डकोपनिषदि प्रथमे मुण्डके द्वितीयः खण्डः

गुरुम् ? श्रोत्रियं वेदादिसच्छास्त्रज्ञानवन्तम् । ब्रह्मनिष्ठं
ब्रह्मज्ञं च । एतद्विशेषणद्वयविशिष्ट एव गुरुरङ्गीकार्यः ।
ब्रह्मविदाचार्यो ब्रह्मज्ञानोपदेशार्थः । शिष्यान्न किञ्चि-
च्छुल्लं गृह्यते इतिविज्ञापनार्थमाह समित्पाणिः समिध
आदायेत्यर्थः । समिदादानं च शिष्यस्वीकरणकाले
तत्कालीनप्रथाप्राप्तस्य होमादेर्निर्वाहार्थम् । न हि मूर्खो-
नाचारश्च गुरुरुपासितव्य इत्यादेशः ॥१२॥

तस्मै स विद्वानुपसन्नाय सम्यक्प्रशान्तचित्ताय
शमान्विताय । येनाक्षरं पुरुषं वेद सत्यं प्रोवाच तां
तत्त्वतो ब्रह्मविद्याम् ॥१३॥

अद्यावधि गुरुशिष्ययोग्यतास्वरूपं निरूपितमा-
नुषङ्गिकमन्यदपि विचारितमभिहितं च । इदानीं
महाशालं शौनकं स्मरति वदति च—सम्यक्प्रशान्त-
चित्ताय बाह्येन्द्रियभोगादुपस्तायोपसन्नाय विधि-
पुरस्सरं स्वसन्निधिं प्राप्ताय तस्मै शौनकाय स
विद्वानङ्गिरा ऋषिस्तत्त्वतस्तां ब्रह्मविद्यां प्रोवाच
ब्रह्मवेदनसमर्था विद्यामुपदिदेश येन हेतुना साधनेन वा
शौनकः सत्यं त्रिकालाबाधितं पुरुषं सर्वशरीरनिवास-
मक्षरमविनाशि ब्रह्म वेद व्यजानात् ॥ १३ ॥

अथ मुण्डकोपनिषदि

द्वितीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

तदेतत्सत्यम् । यथा सुदीप्तात्पावकाद्विस्फुलिङ्गाः
सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः । तथाक्षराद्विविधाः सौम्य
भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापि यन्ति ॥ १ ॥

तदेतन्मयोक्तं सत्यं गृहाण । इदं तु न विस्मर्तव्यं
“कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवती”त्येव
शौनकस्य प्रश्नः । अस्यैव प्रश्नस्योत्तरं कर्तव्यम् । पर-
विद्ययाक्षरस्याधिगतिरुक्ता । अक्षरस्य स्वरूपमप्युक्तं
विस्तरेण प्रथममुण्डके प्रथमखण्डे । तत्र द्वितीयखण्डा-

रस्मि तदेतत्सत्यमित्युक्त्वा मन्त्रेषु कर्माणीत्यादिश्रुति-
पाठः । अत्र द्वितीयमुण्डके प्रथमखण्डेऽप्यादौ तदेतत्सत्य-
मित्युक्त्वैव यथा सुदीप्तादित्यादिपाठः । प्रथममुण्डके
द्वितीयस्मिन्खण्डे तदेतत्सत्यमित्युक्त्वा कर्ममाहात्म्यवर्ण-
नप्रसंगः । अत्र तदेतत्सत्यमित्युक्त्वा ब्रह्मस्वरूपनिरूपण-
प्रसंगः । तदेतत्सत्यमिति स्यान्निरन्वयं वाक्यम् । न हि
तस्य योजना कुत्रापि समीचीना प्रतिभाति । मया
मन्यते तदेतत्सत्यमितिवाक्यं पूर्णखण्डान्वयि । तस्मादे-
तद्ब्रह्म नाम रूपमन्नं च जायते । तदेतत्सत्यमिति । ब्रह्म-

विद्यया यद्विद्वत् तदेतत्सत्यमिति योजना । यथा सुदीप्ता-
दित्यतो द्वितीयमुण्डकस्य प्रथमः खण्डः प्रारभ्यते ।
यथेति । सुदीप्तात्प्रज्वलितात्पावकाद्यथा सहस्रशः
सरूपाः समानरूपा विस्फुर्लिगाः प्रभवन्ते प्रभवन्ति
तथाक्षरात्पूर्वोक्तस्वरूपाद्विविधा भावाः पदार्थाः हे सोम्य
प्रजायन्ते । तत्रैव चापि यन्ति विलीनन्ति । अत्र
किञ्चिद्विचार्यते । पावकाद्विस्फुर्लिगाः प्रजायन्त इत्यत्र
विस्फुर्लिगाः पावकं न व्यभिचरन्ति । तस्मादेवोत्पन्ना-
स्तद्धर्मका इति सत्यम् । अक्षरस्य विविधभावानां च तु
न समानधर्मत्वं कथं तर्हि यथातथेति पदयोः सामञ्ज-
स्यमिति विचार्यमेव । शरीरशरीरिणोरभेदमाश्रित्यापि
न भवति समाधानम् । शरीरिणो निरवयवत्वाच्छरी-
रस्य च सावयवत्वात् । कथं निरवयवमुपादानं सावयवं
जनयेदिति महान् प्रश्नः । शरीरशरीरिभावव्युत्पादनं
चिदब्रह्माणोश्चिदब्रह्माणो वा न प्रश्नं शमयति । सत्यम् ।
इत्थमत्र वेदितव्यम् । स्वर्गो ध्वस्त इत्यत्र यथा ध्वंस-
योगः स्वर्ग एव ध्यातो भवति न तु विशेष्यभूत आत्म-
न्यपि । एवं यत्र यत्संभवति तत्रैव तस्यान्वयः । चिद-
चित्तौ ब्रह्मणः शरीरभूते । शरीरि ब्रह्म । शरीरिण्य-
सम्भवन्व्यपदेशः शरीरं गृह्णाति । तथा च विविधा
भावा न साक्षाद्ब्रह्मणः प्रजायन्ते किन्तु तच्छरीरभूताया
अचित्त एव । शरीरशरीरिणोरभेदादेवाक्षरात्प्रजायन्त
इत्युक्तिः । न वस्तुतोक्षरादेव । अत एव नाक्षरे विकृ-
तिचोदना । एवं च तत्रैवापि यन्तीत्यस्यापि ब्रह्मशरीर-
भूताचित्येवापियन्ति ॥ १ ॥

दिव्यो ह्यमूर्तः पुरुषः स बाह्याभ्यन्तरो ह्यजः ।
अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रो ह्यक्षरात्परतः परः ॥ २ ॥

यस्मादक्षराद्विविधा भावाः प्रजायन्ते तदेव विशि-
नष्टि । दिव्यो दिवि भवो दिव्यः । यद्यपि नास्त्येव
ब्रह्मणो भवत्वं तेन नास्त्येव दिवि भवत्वमपि तस्य ।
परं व्युत्पत्तिमात्रं प्रदर्शितम् । अन्यद्वि शब्दानां
व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यद्वि प्रवृत्तिनिमित्तम् । अमूर्तः सर्वदेह-
विवर्जितः । पुरुषः सर्वशरीरावस्थितः । स बाह्या-
भ्यन्तरो बाह्याभ्यन्तरसम्बन्धसहितः । अथवा स इति
पृथक्पदं सर्वनाम । बहिर्भवो बाह्यः । अभ्यन्तरे भव
आभ्यन्तरः । बाह्यश्चासावाभ्यन्तरश्च । अजो न
कदापि जायतेजायत च वा । अप्राणः प्राणनधर्म-

विरहितः । अमनाः संकल्पविकल्पात्मकं मनो न
विद्यते यस्य सः । अत एव शुभ्रः शुद्धस्वरूपः ।
अत एवाक्षरात् अक्षरः । प्रथमार्थ एवात्र विवक्षितः
पञ्चमी तु औपनिषदी । साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्मेतिवत् ।
परतोपि परः । नास्ति किञ्चित्परं तथापि सम्भा-
व्यमानं यत्किञ्चित्स्यात्ततोपि परः । अथवा
परतोऽन्येभ्यः सर्वपदार्थेभ्यः परः श्रेष्ठः । अक्षरादि-
त्यस्य प्रथमार्थत्वे न विवदितव्यम् । ब्रह्मणः काल्पनिक-
स्यापि विभागस्यासह्यत्वात् । सर्वशक्तिमतस्तस्य
सर्व एव भावा न तत्स्वरूपदोषबिन्दवः यदि जग-
ज्जायते, तस्मादेव नान्यस्मात् । शुद्धस्वरूपादेव न
शबलस्वरूपात् । देवो भुङ्क्ते देवः पिबति देवो विचार-
यति देवो गच्छतीत्यादि प्रयोगा न देवं दूषयन्ति । कथं
तर्हि सृजतीति वा विसृजतीति वा रक्षतीतिवेत्यादयः
प्रयोगास्तद्दूषणायालं भवेयुः । सर्वथा निष्क्रियस्य
ब्रह्माणोस्तित्वे मानमेव किं स्यात् । श्रुतयो मानमिति
चेन्न स्यादेषां मते तासां प्रामाणिकत्वं तेषां मतौ ब्रह्म
स्थीरीकर्तुं किं मानं किं वा साधनम् । अतो ब्रह्मास्तीति
यद्याग्रह एव तर्हि तस्य सर्वगुणाश्रयतापि सोढव्यैव ।
यदि तस्यास्तित्वं न भवति भाराय तर्हि तस्य गुणा अपि
वराका नीरूपा भाराय नैव भवेयुः ॥ २ ॥

एतस्माज्जायते प्राणो मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
खं वायुर्ज्योतिरापः पृथिवी विश्वस्य धारिणि ॥ ३ ॥

एतस्मादेव परतः परादक्षरात्प्राणो जायते मनः
सर्वाणीन्द्रियाणि खमाकाशं वायुर्ज्योतिरनल आपो जलं
सर्वस्य धारिणी धारणसमर्था पृथिवी चापि जायन्ते ।
येन द्यौरुग्रा पृथिवीत्यादिवेदमन्त्राणामप्यत्रैवानुकूल्यम् ।
वेदविरुद्धमुपनिषद्वचनमपि हेयमेव । न चोपनिषदामपौरु-
षेयत्वेन न तासां वचनं हेयपदवीमारोहयितुं योग्य-
मितिवाच्यम् । ऋगादिवेदानामपि तथात्वेन कथं
तेषां वचनस्य हेयत्वं स्यात् । द्वयोरपौरुषेयत्वपदमधिति-
ष्ठतोर्वेदवचनस्यैव प्रामाण्यं न ब्राह्मणस्य ब्राह्मणभागस्य
वा । वेदानुकूलत्व एवान्येषां ग्रन्थानां प्रामाण्यं स्यान्ना-
न्यथा । यथेमां वाचमित्यादिना कण्ठरवेणैव वेदो वदति
वेदानां ब्रह्मवाक्त्वमिति । ऋग्भिरेतं युजिभिरन्तरिक्षं
सामभिरित्यादि (प्र० ५ । ७) वचःसमवायोपि
वेदानामेव प्राधान्यं स्थापयति । किं चोपनिषदां

गाथाबाहुल्येन भूतार्थानुवादकत्वेन च न वेदापेक्षयाधिकं
प्रामाणिकत्वमनुसन्धेयमिति ॥३॥

अग्निमूर्धा चक्षुषी चन्द्रसूर्यौ दिशः श्रोत्रे
वाग्विवृताश्च वेदाः । वायुः प्राणो हृदयं विश्वमस्य
पद्भ्यां पृथिवी ह्येष सर्वभूतान्तरात्मा ॥ ४ ॥

एष उपरि वर्णित एव पुरुषः सर्वभूतान्तरात्मा ।
अग्न्यादीनां तन्निर्मितत्वात्तदङ्गत्वेनात्रोपवर्णनम् ।
पद्भ्यां पृथिवीत्युक्तिस्तु पद्भ्यां शूद्रो जायतेतिवच्छ्रौत-
सम्प्रदामनुसृत्य । वाग्विवृताश्च वेदा इत्युक्तिरुपनिषद-
पेक्षया वेदानां परमहृत्त्वमवगमयति ॥ ४ ॥

तस्मादग्निः समिधो यस्य सूर्यः सोमात्पर्जन्य ओष-
धयः पृथिव्याम् । पुमान् रेतः सिञ्चति योषितायां
बह्वीः प्रजाः पुरुषात्प्रसूताः ॥५॥

अत्र नास्ति किञ्चिदौपनिषदम् । शब्दाश्च विवृ-
तार्थाः । योषित्-पुरुष-रेतः-सेचनमन्तरेण नैवोपनिषद-
षयस्तुप्यन्तीति स्वभावप्रदर्शनार्था एते शब्दाः ॥ ५ ॥

तस्माद्वृचः साम यजूंषि दीक्षा यज्ञाश्च सर्वे क्रतवो
दक्षिणाश्च । संवत्सरश्च यजमानश्च लोकाः सोमो यत्र
पवते यत्र सूर्यः ॥ ६ ॥

ज्ञानसाधनरूपा ऋग्वेदादयो यज्ञादयश्च तस्मा-
देवोत्पन्नाः ।

तस्माच्च देवा बहुधा सम्प्रसूताः साध्या मनुष्याः
पशवो वयांसि । प्राणापानौ व्रीहियवौ तपश्च श्रद्धा सत्यं
ब्रह्मचर्यं विधिश्च ॥ ७ ॥

वयांसि पक्षिणः । प्राणापानाविति पञ्चानां प्राणा-
नामुपलक्षणम् । व्रीहियवावपि सर्वधान्यानामुपलक्षणम् ।
तपः कष्टसहिष्णुता । श्रद्धा अविचारितरमणीयताप्रतीतिः
कुत्रापि । इष्ट साधककर्मसु प्रवर्तिका काचिन्मानसी
वृत्तिरिति वा । सत्यं लोकप्रसिद्धम् । ब्रह्मचर्यं जितेन्द्रि-
यता विधिः शास्त्राज्ञानुसरणम् । तपः श्रद्धादयस्तस्मादे-

वोत्पन्ना इत्यावेदनस्य तदुपदिष्टाद्वेदराशेः प्रसादिता
ऋषिभिर्मुनिभरुचेत्यर्थः ॥ ७ ॥

सप्त प्राणाः प्रभवन्ति तस्मात् सप्ताचिषः समिधः
सप्त होमाः । सप्त इमे लोका येषु चरन्ति प्राणा
गुहाशया निहिताः सप्त सप्त ॥ ८ ॥

अत्र प्राणशब्देनेन्द्रियाणि विवक्षितानि तानि च चक्षुषी
श्रोत्रे नासिकारन्ध्रद्वयमास्यं चेति सप्त । तेषु सप्ताचिषः
प्रकाशकानीन्द्रियविषयग्रहणसामर्थ्यानि । सप्त समिधो
विषया इन्द्रियद्योतकाः । सप्त जिह्वा भोगसाधनानि ।
सप्तेमे लोका उच्यन्ते । येष्विन्द्रियेषु प्राणाश्चरन्ति ते
सप्त प्राणा गुहाशयास्तत्तदिन्द्रियेषु स्थितास्तत्रैव निहि-
ताश्च । पुनः सप्तग्रहणं पादपूर्त्यर्थम् ।

अतः समुद्रा गिरयश्च सर्वे अस्मात्स्यन्दन्ते सिन्धवः
सर्वरूपाः । अतश्च सर्वा ओषधयो रसाश्च येनैष भूतै-
स्तिष्ठतेन्तरात्मा ॥ ९ ॥

येन हेतुना सिन्धुगिर्यादीनामयमन्तरात्मा प्रवर्तक-
स्तेनैष आत्मा सर्वभूतैः शरीरभूतैः परिवृतः स्वामितया
स्वीकृतस्तिष्ठति विकारहितस्तिष्ठति स्वाम्यादिति-
भावः ॥ ९ ॥

पुरुष एवेदं विश्वं कर्म तपो ब्रह्म परामृतम् ।
एतद्यो वेद निहितं गुहायां सोविद्याग्रन्थि विकिरतोह
सोम्य ॥ १० ॥

आचार्य उपदिशति—हे सोम्येदं सर्वं विश्वं पुरुष
एव । अङ्गाङ्गिभावेन पुरुषान्न व्यभिचरति । विश्व-
शब्देन विवक्षितं किञ्चिद्विवृणोति-कर्म तपो ब्रह्म वेद
इति । यच्च परामृतं परं च तदमृतं च तदपि पुरुष
एव नातो भिन्नं किञ्चिदिति । एतत्सर्वमुपदेशवचनं
गुहायां विद्वद्ब्रह्मप्रदेशे निहितमतो दुर्लभदर्शनम् ।
तच्च यो वेद स इह हे सोम्य अविद्याग्रन्थ विकरति
विच्छिन्नं करोतीति ॥ १० ॥

इति मुण्डकोपनिषदि द्वितीये मुण्डके प्रथमः खण्डः

अथ मुण्डकोपनिषदि

द्वितीयमुण्डके द्वितीयः खण्डः

आविः सन्निहितं गुहाचरं नाम महत्पदम् ।
अत्रैतत्सर्वमर्पितम् । एजत्प्राणन्निमिषच्च यत् । एत-
ज्जानथ सदसद्वरेण्यं परं विज्ञानाद्यद्वरिष्ठं प्रजानाम् ।

पुनरपि ब्रह्मैव स्तौति । आविरित्यव्ययमपरोक्षा-
र्थकम् । यद्यपि ब्रह्म परोक्षं तथाप्युपरिवर्णितरीत्या
आविरपरोक्षम् । तत एव संनिहितं सन्निधाने वर्तमानं
तिष्ठति । सर्वत्रैव तिष्ठत्यत एव गुहाचरं गुहान्तः-
करणं तत्र चरम् । तत्रापि वर्तमानम् । अतिसमी-
पस्थमिति भावः । किं च महत्पदं महद्भिः प्राप्य-
स्थानम् । महद्भिर्गम्यं वा । नामेति दाढर्थे । अत्रैव
ब्रह्माण्येवैतत्सर्वं जगदर्पितं स्थितमिति भावः । सर्वं
जगद्विशिनष्टि यत्किञ्चिदेजति कम्पते गतिविशिष्ट-
मस्तीति यावत् । यच्च प्राणत्प्राणनक्रियां कुर्वदस्ति ।
यच्च निमिषन्निमेषोन्मेषादिक्रियां कुर्वदस्ति । एत-
देतदेव जानथ जानीत कुतः ? तदेव सदसद्वरेण्यं
सद्ब्रह्मोसद्ब्रह्मश्च वरणीयं स्वीकरणीयं स्तुत्यं वा ।
तच्च प्रजानां मनुष्यज्ञानिनां विज्ञानात्परम् ।
वरिष्ठं च ॥ १ ॥

पुनस्तदेव विशिनष्टि—

यर्दार्चिमद्यदणुभ्यो च यस्मिँस्लोका निहिता
लोकिनश्च । तदेतदक्षरं ब्रह्म स प्राणस्तदु वाङ्मनः
तदेतत्सत्यममृतं तद्वेदव्यं सोम्य विद्धि ॥ २ ॥

यच्चार्यमत्प्रकाशवत् । यच्चाणुभ्योपि सूक्ष्मेभ्योपि
पदार्थेभ्योणु सूक्ष्म । यस्मिँश्च ब्रह्मणि सर्वे लोका निहि-
ताः स्थापिता इव तिष्ठन्ति । न केवलं लोका लोकि-
नोपि लोकवासिनोपि निहिता एव दृश्यन्ते । तदेतदक्ष-
रमविनाशि ब्रह्म । प्रथमं प्रतिज्ञातं त्वया वेदनीयं ब्रह्मो-
क्तियावत् । स एव प्राणः स एव वाक् स एव मनः ।
निरतिशयं प्रियवस्तु तदेव । तदेतदेव सत्यमविकारि

अमृतं नित्यम् । हे सोम्य तदेव वेदव्यं ज्ञातव्यं प्राप्यं
विद्धि जानीहि ॥ २ ॥

धनुर्गृहीत्वौपनिषदं महास्त्रं शरं ह्युपासानिशितं
सन्दधीत । आयस्य तद्भावागतेन चेतसा लक्ष्यं तवेवा-
क्षरं सोम्य विद्धि ॥ ३ ॥

तद्भावागतेन तस्मिन्ब्रह्मणि यो भावो भक्तिरनु-
रागस्तदगतेन तन्निरतेन चेतसा तदेवाक्षरं ब्रह्म लक्ष्यं
विद्धि । व्यध ताडने । साधनं विवृणोति—धनुरायम्या-
कृष्य । कीदृशं धनुर्महास्त्रमिति । तत्रोपासानिशित-
मुपासनया निरन्तरध्यानेन निशितं तीक्ष्णं शरं सन्द-
धीत । लक्ष्यं विशिनष्टि औपनिषदमिति । उपनिषदा
नैरन्तर्येण तत्सामीप्येन सेव्यम् ॥ ३ ॥

प्रणवो धनुः शरोह्यात्मा ब्रह्म तल्लक्ष्यमुच्यते ।
अप्रमत्तेन वेदव्यं शरवत्तन्मयो भवेत् ॥ ४ ॥

प्रणव ओङ्कार एव धनुः । आत्मा मन एव शरः ।
लक्ष्यं ब्रह्म । अप्रमत्तेन प्रमादराहित्येन तद्वेदव्यम् ।
उपनिषदां स्वातन्त्र्यस्य परमं प्रमाणमेतत् । माण्डूक्ये
माण्डूक्यर्षिराह—ओमित्येतदक्षरमिदं सर्वमिति । अत्रो-
कारस्य धनुष्ट्वम् । अप्रमत्तेन वेदव्यमित्युक्त्या वेध्यवेध-
कयोः स्पष्ट एव भेदः । शरवत्तन्मयो भवेदित्यनतिवि-
चारितोक्तिः । न हि शरस्तन्मयो भवति । शरनिक्षेप्तु-
रेव तन्मयत्वम् । तन्मयो यो भवेत्स लक्ष्याद्भिन्न
एव ॥ ४ ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षमोतं मनः सह
प्राणैश्च सर्वैः । तमेवेकं जानथ आत्मानमन्या वाचो
विमुञ्चथ । अमृतस्यैष सेतुः ॥ ५ ॥

यस्मिन्द्यौः पृथिवी चान्तरिक्षं सर्वैः प्राणैः सह
मनश्चोतं तमेवैकमात्मानं जानथ जानीत अन्याश्च
वाचो विमुञ्चथ त्यजत । अमृतस्य नित्यस्य ब्रह्मण

एष सेतुः । अमृतशब्देनात्र ब्रह्मैवोपनिषत्प्रणेत्रा विवक्षितं स्यात् । एवं च तस्य सेतु-प्राप्तिहेतुरेष एव । आत्मज्ञानमेव ब्रह्मप्राप्तिहेतुः । आत्मज्ञानमेव ब्रह्मज्ञानम् । स्वतन्त्रोपनिषत् क्वचिदात्मशब्देन मन आह, क्वचिज्जीवमाह क्वचिच्च ब्रह्माह । शब्ददारिद्र्यविदलनाय तदानीं नासीत्कश्चनोपाय इति मन्तव्यम् ॥५॥

अरा इव रथनाभौ संहता यस्य नाड्यः स एषो-
न्तश्चरते बहुधा जायमानः । ओमित्येवं ध्यायथा-
त्मानं स्वस्ति वः पाराय तमसः परस्तात् ॥ ६ ॥

रथनाभावरा इव यत्रान्तःप्रदेशे नाड्यः संहताः
सङ्गतास्तत्र स एष आत्मा बहुधा बहुभिः प्रकारैर्जाय-
मानश्चरते निवसति । बहुभिः प्रकारैर्जायमान इत्यु-
क्त्यात्मा मन एवेति स्पष्टं प्रतीयते । न ह्यात्मा तत्र
बहुभिः प्रकारैर्जायते । बहुप्रकारता जनिश्चोभयमेव
तत्रासङ्गतम् । मनसो बहुप्रकारता नासम्भवा । जायमा-
नत्वं च तस्य भावपरिवृत्तित्वम् । तमात्मानमोमित्येवं
ध्यायथ चिन्तयत । अत्र ब्रह्मप्रतीतिर्भवत्यात्मशब्देन ।
तमसोविद्यान्धकारात्पारं गतेभ्यो वो युष्मभ्यं
स्वस्त्यस्तु ॥६॥

यः सर्वज्ञः सर्वविद्यस्यैव महिमा भुवि । दिव्ये
ब्रह्मपुरे ह्येष व्योमन्यात्मा प्रतिष्ठितः ॥ ७ ॥

यः सर्वज्ञः सर्वविच्चेति । जानतेर्विदेशे च न कश्चन
वास्तविको भेदस्तथापि ज्ञानबोधनयोः कञ्चन स्वक-
ल्पितं भेदमाश्रित्यैवात्रोभयोः रक्तिः । भुवि तन्निर्मितायां
पृथिव्यां यस्यात्मन एष महिमा माहात्म्यमेतत् । दिव्ये-
त्याश्चर्यसम्पादके ब्रह्मपुरे जीवशरीरे व्योमन्यन्तराका-
शेऽन्तःकरण इत्यर्थः । प्रतिष्ठितः ॥७॥

मनोमयः प्राणशरीरनेता प्रतिष्ठितोन्ते हृदयं सन्नि-
धाय । तद्विज्ञानेन परिपश्यन्ति धीरा आनन्द रूपम-
मृतं यद्विभाति ॥ ८ ॥

धीरा धीमन्तः शुद्धान्तःकरणा विज्ञानेन तद्ब्रह्मा-
त्मस्वरूपं वा परिपश्यन्ति सर्वथा जानन्ति । तत्की-
दृशम् ? यदमृतमतएवानन्दरूपं विभाति ॥ ८ ॥

तद्विज्ञानेन किं फलमित्याह —

भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।

क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन्दृष्टे परावरे ॥ ९ ॥

हृदयग्रन्थिः कामक्रोधरागाद्वेषादिरूपो भिद्यते । सर्व-
संशयाः मरणानन्तरं किं भविष्यति कुत्र गन्तव्यं कृतानां
पापानां किं फलं कीदृशं भविष्यतीत्याकारकाश्छिद्यन्ते ।
अस्यात्मनः कर्माणि ज्ञानेनाज्ञानेन वा कृतानि क्षीयन्ते ।
कदा ? तस्मिन्परावरे परस्मिन्नवरस्मिच्च दृष्टे सति ।
ननु किमिदं परस्मिन्नवरस्मिन्निति च ? परं प्रलया-
वस्थावस्थितं रूपम् । अवरं च जगदवस्थावस्थितं
रूपम् । अत्रेदमवधेयम्—ब्रह्मदर्शनानन्तरं संचितं क्रिय-
माणञ्च कर्म नश्यति प्रारब्धं त्वाभोगात्तस्य तिष्ठत्ये-
वेति मतं सर्वथा हेयम् । ब्रह्मविश्वासविरुद्धत्वात् । यदि
ब्रह्मज्ञानेन कर्माणि नश्यन्तीति सत्यं प्रतिपादनं
तर्हीदं नश्यतीदं च स्थास्यतीतिवचनस्य नावकाशः ।
ब्रह्मज्ञानमस्य जातमिति प्रत्यायनमेव जन्महानिः ।
अवशिष्टेऽपि प्रारब्धे जाते ब्रह्मज्ञाने यदि देहपातस्तत्क्षणं
भवेत्तदेव ब्रह्मज्ञानं प्रत्येतव्यम् । अन्यथा ब्रह्मज्ञानं मोक्ष-
साधनमिति वाग्विजृम्भणमेवेति निश्चप्रचम् ॥८॥

हिरण्ये परे कोशे विरजं ब्रह्म निष्कलम् ।

तच्छुभ्रं ज्योतिषां ज्योतिस्तद्यदात्मविदो विदुः ।

हिरण्ये प्रकाशस्वरूपे परे सर्वोत्कृष्टे कोशे निखि-
लजगद्रूपे विरजं रजोगुणरहितं निष्कलं निरवयवं ब्रह्म
यदस्ति तच्छुभ्रं निर्मलं ज्योतिषां दिवाकरनिशाकरा-
दीनामपि ज्योतिः प्रकाशकम् । तत् तत्त्वमस्ति यदात्म-
विदो विदुर्जानन्ति । न हि कश्चन हिरण्यः कोशो
देशान्तरे लोकान्तरे वान्वेष्यः । इदं जगदेव तथाविधः
कोशः । अथवा मनो वा बुद्धिर्वा तथाविधकोशत्वेन
कल्पनाभूमिमवगाहताम् ॥ १० ॥

न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा विद्युतो
भान्ति कुतोऽयमग्निः । तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य
भासा सर्वमिदं विभाति ॥ १० ॥

अत्र तत्रेति द्वितीयार्थे त्रल् औपनिषदः । भातीत्यपि
न शुद्धोप्यन्तार्थकः । तद्ब्रह्म सूर्यो न भापयति दीप-
यति । चन्द्रस्तारकाश्चापि न भापयन्ति । नेमा विद्युतो
भापयन्ति । कुतश्चायमग्निर्वराकः काष्ठपरतन्त्रः ।
ब्रह्मैव सर्वेषां भापयितेत्याह तमेवेति । तमेव तदेव
भान्तमनुभाति सर्वं सूर्याचन्द्रमसावित्यादि । तस्यैव

भासा प्रकाशेन सर्वमिदं जगज्जगति च प्रकाशवद्वस्तु-
जातं प्रकाशते ॥ ११ ॥

ब्रह्मैवेदमृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म दक्षि-
क्षणतश्चोत्तरेण । अघश्चोर्ध्वं च प्रस्तृतं ब्रह्मैवेदं
विश्वमिदं वरिष्ठम् ॥ ११ ॥

सर्वास्वेव दिक्षु यत्किञ्चिन्नयनायने विहरति
विकसति विलसति च सर्वं तदिदं ब्रह्मैव । इदं विश्वं
वरिष्ठं सर्वश्रेष्ठं ब्रह्मैव । अथवा वरिष्ठमिति
विश्वस्य विशेषणम् । इदं वरिष्ठमतिकमनीयं विश्वं
ब्रह्मैव ॥ ११ ॥

इति मुण्डकोपनिषदि द्वितीये मुण्डके द्वितीयः खण्डः

अथ मुण्डकोपनिषदि

तृतीये मुण्डके प्रथमः खण्डः

ब्रह्मस्वरूपमेव विवृणोति—

द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्व-
जाते । तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभि-
चाकशीति ॥ १ ॥

द्वा द्वौ सुपर्णा शोभनपतनौ पक्षिणौ स्तः ।
तौ च सखाया सखायौ समानख्यातिमन्तावात्मेतिना-
मानौ । किं च तौ समानं वृक्षं जगद्रूपं परिषस्वजाते
आश्रित्य सन्तिष्ठेते । तयोरन्यो जीवात्मा स्वादु मनोहरं
पिप्पलं फलं भोग्यपदार्थमिति यावत् । अत्ति भुङ्क्ते ।
अन्यश्चात्मा परमात्मानश्नन् वृक्षफलमभिचाकशीत्य-
भितः प्रकाशते ॥ १ ॥

समाने वृक्षे पुरुषो निमग्नोनीशया शोचति मुह्य-
मानः । जुष्टं यदा पश्यत्यन्यमीशमस्य महिमानमिति
वीतशोकः ॥ २ ॥

समाने वृक्षे शरीररूपे वा विश्वरूपे वा स्थितो
निमग्नो विश्वोद्भूतदुःखमहार्णवेनीशया साहाय्याभावेन
मुह्यमानो वैचित्र्यमनुभवञ्शोचति को मामुद्धरिष्यति
कथमहमस्य संसारसिन्धोः पारं गन्तेति विचिन्तयञ्शो-
चति परं यदा जुष्टं सर्वैर्योगिभिः कर्मभिर्भक्तैश्चान्यं
स्वस्मादितरमीशं सर्वसामर्थ्यमहेशं पश्यति साक्षात्क-
रोति, अस्य परात्परस्य महिमानं च पश्यतीति तदा
वीतशोको गतशोको भवति । अन्यस्य माहात्म्यं दृष्ट्वा-

न्यस्य प्रसादः कथमिति महाप्रश्नः । अत्र केचित्—अस्य
महिमानमित्यस्य स्वस्यैव महिमानमिति व्याख्यन्ति ।
एवं ते जीवब्रह्माणोरभेदं साधयन्ति । वस्तुतस्तु न तथा
व्याख्यानं बुद्धिसंगतम् । जुष्टमिति पदमत्र कल्पवृक्षायते ।
सर्वैर्ज्ञानिभिर्यतिभिर्भक्तैश्चापि यदा तद्ब्रह्म जुष्टं दृश्यते
तदास्य शोकस्यान्तो भवति । भवति च तस्य विश्वासो
यद्येते सर्वे तद्ब्रह्म सेवन्ते तदा स्यादेव तस्मिन्किञ्चि-
दद्भुतं सामर्थ्यं सर्वेषां शोकविनाशनस्य । ब्रह्मोपासनया
कांश्चन वीतशोकादीनपि पश्यति स तस्य माहात्म्यं तदा
परिचिनोति वीतशोकश्च भवति । मयापि ब्रह्मोपासनया
सर्वदुःखमहोदधिः शोषयितव्य इति । सयुजौ सखायौ
समानं वृक्षं परिषस्वजाते, तयोरन्यः, अनश्नन्, इत्येतानि
पूर्वमन्त्रे पठतानि पदानि जीवब्रह्माणोः स्पष्टतया पार्थ-
क्यं समर्थयन्ते । इह च समाने वृक्षे पुरुष इत्येकवचनं
पठ्यते । एवं च “समान” इतिपदं नैरर्थक्यमेव भजते ।
एक एव पुरुष एकश्चैव वृक्षः । अथवा सेवतां नाम सार्थ-
क्यम् । तस्मिन्नेव वृक्षे शरीररूपे तिष्ठतीशोप्यनीशया-
मुह्यमानः शोचञ्जीवोपि । शनैः शनैर्ज्ञानेन वा ध्यानेन
वा विद्वत्संसर्गेण विनिवृत्तमोहो भवति तदासौ वीत-
शोको भवति । मयाप्येतैरिव परेशस्य जोषणेनात्मा
संसारसागराद्रक्षितव्य इति सर्वशोकनिवृत्तिर्भवतीति ।
अथापि जीवब्रह्माणोरत्रैक्यं तु न सिध्यति । वीतशोक-
त्वस्य हेतुर्न हि जुष्टस्येशस्य दर्शनम् । जोषणमेव हेतुः ।

कथं न मयापि तज्जोषणेन सर्वदुःखहानं सर्जनीयमिति
विचार्य निश्चित्य च वीतशोको भवतीति वा ॥ २ ॥

यदा पश्यः पश्यते स्वमवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं
ब्रह्मयोनिम् । तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः
परमं साम्यमुपैति ॥ ३ ॥

यदा पश्यो द्रष्टा स्वमवर्णं प्रकाशस्वरूपं कर्तारं
जगत इति शेषः । पुरुषं पुरि शेते तमीशं सर्वेश्वर्यं ब्रह्म-
योनिं मूलं कारणं वेदानाम् । ब्रह्म पश्यते साक्षात्करोति
तदा स विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः सत्परमं
साम्यं ब्रह्मण उपैति । पुण्यपापे विधूयेत्यस्य पुण्यमिदं पापं
चेदमिति भावं सर्वथा निरस्य पुण्यपापभीतिविरहितो
निरञ्जनो भवति परमप्रकाशस्वरूपो भवति । ततश्च
परमं साम्यमुपैति । परमसमता ताद्रूप्यम् ॥ ३ ॥

प्राणो ह्येष यः सर्वभूतैर्विभाति विजानन्वि-
द्वान्भवते नातिवादी । आत्मक्रीड आत्मरतिः क्रिया-
वानेष ब्रह्मविदां वरिष्ठः ॥ ४ ॥

य एष प्राणो जीवनदाता परमेश्वरः सर्वभूतैराश्रित
उपासितो वा विभाति विजानन्तमुपासीनोतिवादी न
भवते सः । ननु किं नामातिवादित्वम् ? उच्यते । अति-
क्रम्य वदितुं शीलमस्येत्यतिवादी । किमतिक्रम्य ? तथ्य-
मतिक्रम्य । यावन्न भवत्यत्र ब्रह्मसाक्षात्कारस्तावद्-
ब्रह्मणो विषये वैविध्येन वार्ता कुरुते जनः । सा वार्ता
तथ्यापि भवत्यतथ्यापि । यावद्याथार्थ्येन कस्यापि ज्ञानं
न स्यात्तावत्तस्य विषये यद्वा तद्वा वदनमतिवादितैव
भवति । तं विज्ञायातिवादित्वं परिहाय ब्रह्मज्ञः केवलं
तथ्यवादी भवति । अथवा ब्रह्म विजानन्नतिवादी बहु-
वादी न भवति मौनमास्त इत्यर्थः । ब्रह्मसाक्षात्कारान-
न्तरं स आत्मक्रीड आत्मन्येव क्रीडा रमणं यस्य, आत्म-
रतिरात्मन्येव रतिर्यस्य, अत एव क्रियावान्सच्चारित्रो
भवन्नेव ब्रह्मविदां वरिष्ठो भवति । ननु कथं ब्रह्म-
वित्स्वपि कश्चिद्वरिष्ठो भवति कश्चिन्निष्कृष्टो भवति ?
ब्रह्मवित्त्वं तु सर्वथा समानं कथं तर्हि तत्रोत्कर्षापकर्ष-
भाव इति चेत् । शृणु । मनो ब्रह्म, अहं ब्रह्म, सर्वं
खल्विदं ब्रह्म, निष्क्रियं ब्रह्म, निष्कलं ब्रह्म, चतुर्दश-
कलं ब्रह्मेत्यादि बहुविधं ब्रह्मज्ञानम् । ब्रह्मस्वरूपं
याथार्थ्येन यः परिचिनोति स लोकप्रसिद्धानां ब्रह्मविदां
वरिष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ ४ ॥

सत्येन लभ्यस्तपसा ह्येष आत्मा सम्यग्ज्ञानेन
ब्रह्मचर्येण नित्यम् । अन्तः शरीरे ज्योतिर्मयो हि शुभ्रो
यं पश्यन्ति यतयः क्षीणदोषाः ॥ ५ ॥

क्षीणदोषा विगताज्ञाना यतयो जितेन्द्रिया यं
पश्यन्ति स ह्येष आत्मा सत्येन सदाचारेण तपसा च
लभ्यः । सम्यग्ज्ञानेन ब्रह्मचर्येण च नित्यं लभ्यः । अन्तः-
शरीरे स ज्योतिर्मयः प्रकाशमयः शुभ्रश्च । एवं चाहं
ब्रह्मास्मीत्येव ज्ञानं ब्रह्मत्वप्रापकमिति नास्ति मतं सर्वा-
सामुपनिषदाम् ॥ ५ ॥

सत्येन लभ्यः स आत्मेत्युक्तम् । तत्सत्यमेव
स्तौति—

सत्यमेव जयति नानृतं सत्येन पन्था विततो
देवयानः । येनाक्रमन्त्युषयो ह्याप्तकामा यत्र तत्स-
त्यस्य परमं निधानम् ॥ ६ ॥

येन यद्वस्तु यथा दृष्टं यथा वानुभूतं तस्य तदेव
सत्यम् । तत्र दौरात्म्यं नास्ति । तदेव स्तौति—सत्य-
मेव जयति नानृतमसत्यं न जयति । सत्येन मनसा
यदात्मसाक्षात्कारस्तदा सत्यजयो वेदितव्यः । अनृतं
पाषण्डो न जयति । पाषण्डस्य क्षणजीवित्वादचिरजीवि-
त्वाद्वा तस्य सर्वदा पराजय एव । सत्येन सदाचरण-
निमित्तेन देवयानो देवा यान्ति येनेति देवयानः पन्था
मार्गो विततो विस्तृतः । न स संकीर्णो मार्गः । येन
देवमार्गेण विद्वन्मार्गेणाप्तकामा ये काम्याः पदार्थास्ते
प्राप्ता येस्ते ह्याप्तकामा ऋषय आक्राम्यन्ति गच्छन्ति
तमेव देवमार्गं तेनुसरन्तीति यावत् । कुत्राक्रमन्तीत्याह—
सत्यस्य तत्परमं निधानं सत्स्वरूपं ब्रह्मेति । सत्येनै-
वाचरणेन तत्परमं सत्यं प्राप्तव्यं भवतीतिभावः ॥ ६ ॥

सत्येन यत्प्राप्तव्यं तदेवाह—

बृहच्च तद्विषमचिन्त्यरूपं सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं
विभाति । दूरात्सुदूरे तदिहान्तिके च पश्यत्स्वहैव
निहितं गुहायाम् ॥ ७ ॥

सत्यस्य परमं निधानं यत्तद्ब्रह्म कीदृशमित्याह—
बृहद्व्यापकं दिव्यं दिव्यगुणविशिष्टमचिन्त्यरूपं न चिन्त-
नीयं चिन्तनानर्हं रूपं यस्य । अलौकिकरूपमितिया-
वत् । सूक्ष्मादपि तत्सूक्ष्मतरं सदपि विभाति विशेषेण
भाति सच्चरितानां मनसीति भावः । तद्दूरादपि सुदू-

रेतिदूरे विद्यते तच्चेहान्तिके समीपे च । चोप्यर्थः । तदज्ञानाद्दूरं ज्ञानाच्च समीपस्थमिति यावत् । अज्ञानं दुराचारः पाषण्डं च । ज्ञानं सदाचारः साधुता च । एतदेव चतुर्थेन पादेन विवृणोति पश्यत्सु ज्ञानिषु इहैवास्मिन्नेव शरीरे गुह्यामन्तःकरणरूपायां निहितं सर्वद्रष्टृपि सर्वादृष्टं तिष्ठति ।

सत्येन तपसा स लभ्य इत्युक्तम् । अन्यत्करणं निषेधति—

न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा । ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वस्ततस्तु तं पश्यते निष्कलं ध्यायमानः ॥ ८ ॥

तद्ब्रह्मतत्त्वं चक्षुषा भौतिकेन नेत्रेण न गृह्यते । वाचापि न गृह्यते न विव्रियते । अन्यैर्देवैरिन्द्रियैरपि न गृह्यते स्वविषयीक्रियते । तपसा कर्मणा यज्ञादिकेनापि वा तन्न ग्राह्यमिति भावः । तद्दर्शनसाधनमाह—ज्ञानप्रसादेन ज्ञानस्य प्रसादः प्रसन्नता विशुद्धतेतिज्ञानप्रसादेन विशुद्धबुद्ध्या वा विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणो यो यदा भवति ततस्तदनन्तरं तं ध्यायमानस्तदेव निष्कलं नीरूपं चिन्तयैस्तत्पश्यति तदनुभवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥

किं च—

एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यो यस्मिन्प्राणः पञ्चधा संविवेश । प्राणैश्चित्तं सर्वमोतं प्रजानां यस्मिन्विशुद्धे विभवत्येष आत्मा ॥ ९ ॥

एषोणुरतिसूक्ष्म आत्मा ब्रह्मरूपश्चेतसा न तु चक्षुषा वेदितव्यः । ननु पूर्वमुक्तं नान्यैर्देवैः स ग्राह्य इति कथमिदानीं चेतसा वेदितव्य इति ? उच्यते ।

इति मुण्डकोपनिषदि तृतीयमुण्डके प्रथमः खण्डः

अथ मुण्डकोपनिषदि

तृतीये मुण्डके द्वितीयः खण्डः

स वेदैतत्परमं ब्रह्म धाम यत्र विश्वं निहितं भाति शुभ्रम् । उपासते पुरुषं ये ह्यकामास्ते शुक्रमेतदतिवर्तन्ति धीराः ॥ १ ॥

नान्यैर्देवैरित्युक्तं तत्र देवा इन्द्रियाण्येव नान्तःकरणम् । इन्द्रियैरेवाविज्ञेयं तन्नत्वन्तःकरणेनापि । अत एव पूर्वं विशुद्धसत्त्व इत्युक्तम् । सत्त्वमन्तःकरणम् । विशुद्धान्तःकरणस्तु तत्पश्यत्येव । तदेव स्पष्टयति श्रुतिः स्वयमेव—यस्मिन्चेतसि पञ्चधा प्राणः प्राणापानादिभेदेन संविवेश । ननु पञ्चधा प्राणो न केवलमन्तःकरणं प्रविष्टो निखिले हि शरीरे तत्प्रवेशो लोकसिद्धः । सत्यम् । तथापि प्राणानां मुख्यं स्थानमन्तःकरणमिति मत्वेयमुक्तिः । तत्रैव स्थितास्ते नासिकाच्छिद्रादिषु स्वकृत्यं कुर्वाणाः प्रतीयन्ते । तदेवाह—प्राणैः पञ्चभिः प्रजानां सर्वं चित्तमन्तःकरणमोतं व्याप्तम् । चित्तमन्तःकरणमेव । यस्मिन्नन्तःकरणे विशुद्धे सत्येष आत्मा तत्र विभवति प्रकाशतां गच्छति विभुतामेति, अनुभूतो भवतीति वार्थः ॥ ९ ॥

यं यं लोकं मनसा संविभाति विशुद्धसत्त्वः कामयते यांश्च कामान् । तं तं लोकं जयति तांश्च कामांस्तस्मादात्मज्ञं ह्यर्चयेद्भूतिकामः ॥ १० ॥

यस्यान्तःकरणे तत्तत्त्वं विभाति स यं यं लोकं मनसा विभाति जानाति सङ्कल्पयतीत्यर्थः । यांश्च कामान्कामयते विशुद्धसत्त्वो विशुद्धान्तःकरणः स तं तं लोकं तांश्च कामाञ्जयति । ब्रह्मज्ञाने जाते सति मनो न किमपि कामयते अतो न किमपि प्राप्तव्यमवशिष्यते । तस्यैवानुवादः शब्दान्तरेणात्र । तस्माद्भूतिकाम ऐश्वर्यकामो मुक्तिरूपैश्वर्यकाम इत्यर्थः । आत्मज्ञमात्मतत्त्वज्ञमर्चयेत्पूजयेत् । तस्य सान्निध्यं प्राप्नुयादित्यर्थस्तज्ज्ञानलाभो लब्धव्य इत्याशयः ॥ १० ॥

तरकामरहिताः पुरुषा ब्रह्मोपासते ते धीरा बुद्धिमन्त एतच्छुक्रं दुःखदम् । शुच शोके । जगदतिवर्तन्तेतिक्रम्य तिष्ठन्तीतिभावः ॥१॥

कामान्यः कामयते मन्यमानः स कामभिर्जायते तत्र तत्र । पर्याप्तकामस्य कृतात्मनस्तु इहैव सर्वे प्रविलीयन्ति कामाः ॥ २ ॥

यः कामानेव जागत्कान्भोगविलासादीन्मन्यमान आद्रियमाणः कामयते स तैस्तैः कामभिः कामैर्हेतुभिर्जायते । ये यत्कामास्ते तत्प्राप्तिसुलभे देहे जायन्त इत्यर्थः । पर्याप्तकामस्य सर्वथा प्राप्तकामस्य समाप्तकामस्य निरीहस्य वा कृतात्मनस्तत्त्वदर्शिनस्तु सर्वे लौकिकाः कामा इहैवस्मिन्नेव जन्मनि प्रविलीयन्ति नष्टा भवन्ति ॥२॥

नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन । यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा विवृणुते तनुं स्वाम् ॥ ३ ॥

अवमात्मा ब्रह्म प्रवचनेनाध्ययनेनोपदेशश्रवणेन वा न लभ्यम् । एवं मेधया तीव्रबुद्ध्या बहुना श्रुतेन शास्त्रादिश्रवणेनापि न लभ्यम् । तर्हि तत्प्राप्तेरुपायः क इत्याह-एष आत्मा ब्रह्मैतद् यमेवोपासकं जनं वा वृणुते तेन लभ्यम् । प्रवचनादिकं तु बाह्येनापि मनसा भवत्येव । एवं च यन्मनसि तत्प्राप्तये परमं प्रेम प्रवर्तते जगच्च यस्मान्निवृत्तं भवति तेनैव स तल्लभ्यम् । तस्य तस्मा आत्मने आत्मा परं ब्रह्म स्वां तनुं स्वरूपं विवृणुते प्रकाशयति । ब्रह्मानुग्रहेणैव ब्रह्मप्राप्तिनिरन्यथेतिभावः ।

नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो न च प्रमादात्तपसो वाप्यलिङ्गात् । एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैष आत्मा विशते ब्रह्म धाम ॥ ४ ॥

अयमात्मेदं ब्रम्ह बलहीनेन मनःशौचराहित्येन न लभ्यो लभ्यम् । प्रमादादपि न लभ्यम् । इयं तु सिद्धोक्तिः । तपसोपि न लभ्यम् । तपोपि तत्प्राप्तौ नो हेतुः । कीदृशस्तपसः ? अलिङ्गादशास्त्रीयात् । तर्हि कथं तल्लभ्यते इत्याह-एतैरुपायैर्यस्तु विद्वान्यतते तस्यैष आत्मा धाम तेजस्वि ब्रह्म विशते विशति । कैरुपायैः ? उक्तेभ्यो विरुद्धैरेव । तथा हि-बलमात्मबलम् । अप्रमादः । लिङ्गयते वेदेन बोध्यते तल्लिङ्गम् । न लिङ्गमलिङ्गम् ।

वेदबोधितं तपः । एवं चैतैरुपायैर्यो विद्वांस्तत्प्राप्तुं यतते तस्यैवात्मा धाम तेजःस्वरूपं ब्रह्म विशतेऽनुते ॥४॥

सम्प्राप्यैनमृषयो ज्ञानतृप्ताः कृतात्मानो वीतरागाः प्रशान्ताः । ते सर्वगं सर्वतः प्राप्य धीरा युक्तात्मानः सर्वमेवाविशन्ति ॥ ५ ॥

एनमेनद्ब्रह्म संप्राप्य ज्ञानतृप्ता ब्रह्मज्ञानतृप्ता ब्रह्मसाक्षात्कारतृप्ता इति यावत् । तत एव ते कृतात्मानः कृतार्थाः । ततएव वीतरागास्तत एव प्रशान्तास्ते धीरा ब्रह्मज्ञानेन सर्वगं सर्वव्यापकं सर्वत्रैव स्थितं नतु कंचन लोकविशेषमाश्रितम् । सर्वतः पूर्णतया प्राप्यावगत्य युक्तात्मानः स्ववशीकृतमतयः सन्तः सर्वमेव तदाविशन्ति लीयन्ते ॥५॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्थाः सन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः । ते ब्रह्मलोके तु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्वे ॥ ६ ॥

वेदान्तविज्ञानमुनिश्चितार्था वेदानां यत्रान्तो यद्बोधने तात्पर्यमिति यावत् । तस्य ब्रह्मणो विज्ञानेन मुनिश्चितार्थाः शोभनतया निश्चित एव नितरां चित एव संज्ञात एवार्थो यैस्ते संन्यासयोगाद्ब्रह्मप्राप्तिविघटकसांसारिकपदार्थानां सन्यासात्त्यागाच्छुद्धसत्त्वाः शुद्धान्तःकरणा ये यतयः सन्ति ते परान्तकाले परो योन्तकालो मृत्युस्तस्मिन्समये ब्रह्मलोके । परामृतात्परामृतभावाद्धेतोः सर्वे परिमुच्यन्ति मुक्ता भवन्ति । अथवा ब्रह्मलोक इत्यस्य ब्रह्मदर्शने जाते सतीत्यर्थः ॥ ६ ॥

गताः कलाः पञ्चदश प्रतिष्ठा देवाश्च सर्वे प्रति देवतासु । कर्माणि विज्ञानमयश्च आत्मा परेव्यये सर्वे एकीभवन्ति ॥ ७ ॥

कलाः षोडशेत्यन्यत्र । ताश्च प्राणश्चक्षुःकाशवायुज्योतिरप्यथिवीन्द्रियमनोन्नवीर्यतपोमन्त्रकर्मलोकनामाख्याः । अत्र नामातिरिक्ताः पञ्चदश कला आख्याताः । मुक्त्यनन्तरं पञ्चदश कलाः प्रतिष्ठाः स्वं स्वं कारणं गता भवन्तीतिशेषः । देवाश्च सर्वे सर्वाण्येवेन्द्रियाणि देवतासु प्रति प्रतिगता भवन्ति । यद्यदिन्द्रियं यत् आगतं तत्तत्प्रविष्टमिति यावत् । कर्माणि सर्वाण्य-

द्ययावत्कृतानि विज्ञानमय आत्मा च सर्वेप्येते परे पर-
स्मिन्नव्ययेविनाशिनि तत्त्व एकीभवन्ति ब्रह्मासारूप्यं
ब्रह्मासायुज्यं वा प्राप्नुवन्ति जन्ममरणराहित्यं गच्छन्ती-
तिभावः । पूर्वं नासीदैक्यमिदानीमेकतां गता इति
विज्ञापनार्थ एव च्विः । एकीभवनशब्देन न जीवब्रह्म-
णोरभेदः प्रत्याय्यते यथा ब्रह्माजरत्वामरत्वादिधर्मसहचरं
तथा जीवा अपि शरीरसहचरितजन्ममरणपरम्परापरि-
हिता भवन्तीत्याशयः ॥७॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेस्तं गच्छन्तिनाम-
रूपे विहाय । तथा विद्वान्नामरूपाद्विमुक्तः परात्परं
पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥ ८ ॥

यथा नद्यः स्यन्दमानाः प्रस्रवन्त्यो नामरूपे विहाय
समुद्रेस्तं गच्छन्ति तथा विद्वान् ब्रह्मज्ञः पुरुषो नामरूपे
नामरूपादिकं सर्वं विहाय तस्माद्विमुक्तः सन्परादपि
परो यो दिव्यो लोकधर्माननुस्यूतः पुरुषस्तमुपैति ।
तत्सामीप्यं प्राप्नोति । परात्परस्य पुरुषस्योपायनं प्राप्नो-
तीत्यस्य ब्रह्मधर्मान्प्राप्नोतीत्याशयः । ननु ब्रह्म तु
सर्वधर्मविरहितं श्रूयते कथं तर्हि ब्रह्मधर्मप्राप्तिरिति
चेत् । शृणु । न हि सर्वधर्मविरहितं किञ्चिद्वस्तु भवि-
तुमर्हति । एवं च हेयधर्मविरहितमेव ब्रह्म न तूपादेय-
धर्मविरहितमपि । ननु नामरूपे विहायेत्युक्तम् । तत्र
प्रश्नः । पूर्वं नामरूपविहानं ततः समुद्रेस्तंगमनमाहो-
स्वित्पूर्वं समुद्रेस्तं गमनं ततः परं नामरूपविहानमिति ।
सत्यम् गृहं त्यक्त्वा संन्यस्त इति वदयं लौकिकरीत्या
प्रयोगः । वस्तुतस्तु न पूर्वं गृहत्यागः सन्न्यसनानन्तर-
मेव सः । एवं न नदीनां समुद्रेस्तंगमनात्पूर्वं नामरूप-
विहानमिति । समुद्रेस्तंगतानामेव तासां नामरूप-
योर्हनिमिति ॥८॥

प्रशस्तिं करोति—

स यो ह वै तत्परमं ब्रह्म वेद ब्रह्मैव भवति ।
नास्याब्रह्मवित्कुले भवति । तरति शोकम् । तरति
पाप्मानम् । गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोमृतो भवति ॥ ९ ॥

काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्युपाधिविभूषितेन

परमहंस-परिव्राजकाचार्य-स्वामि-श्रीभगवदाचार्येण

निर्मितं मुण्डकोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

स च यस्तदुपवर्णितं परमं ब्रह्म वेद जानाति ब्रह्मैव
स भवति । पुनरस्याब्रह्मवित्कुले न भवति जन्मेतिशेषः ।
स शोकं सर्वमेव सांसारिकं दुःखं तरति । पाप्मानं चापि
तरति । गुहाग्रन्थिभ्योविद्याग्रन्थिभ्यो विमुक्तः सन्नमृतो
भवति । शोकतरणं नाम स्वरूपपरिग्रहः । एवं च पूर्वं
पाप्मनस्तरणं पश्चाच्छोकतरणमिति । ननु श्रुत्या सर्वत्र
जीवब्रह्मणोर्भेद एवाभिहितः कथं तर्हि ब्रह्मविदो ब्रह्म-
भवनमितिप्रतिपादनं स्यात्साध्विति । उच्यते । यथा
दारिद्र्यहानान्न कोपि राजत्वमुपैति । दारिद्र्याद्धीयत
इत्येव । एवमेव ब्रह्मवित्तेन ब्रह्मत्वलाभो भवति ब्रह्मेव
भवति । एवं च ब्रह्मैवेत्युपपाठः । जन्ममरणविमुक्ति-
रेवार्थो गम्यः । अत एवान्ते भगवती श्रुतिः स्वयम-
भिधत्ते गुहाग्रन्थिभ्यो विमुक्तोमृतो भवति । न स
पुनर्जन्मादत्त इत्यर्थः ॥९॥

तदेतद्वचान्युक्तम् । क्रियावन्तः श्रोत्रिया ब्रह्म-
निष्ठाः स्वयं जुह्वत एकंषि श्रद्धयन्तः । तेषामेवैतां
ब्रह्मविद्यां वदेत शिरोव्रतं विधिवद्यैस्तु चीर्णम् ॥ १० ॥

क्रियावन्तः सदाचारवन्तः श्रोत्रिया वेदज्ञानवन्तो
ब्रह्मनिष्ठा ब्रह्मणि निरन्तरध्याना एकंषि एकमेव ब्रह्म
श्रद्धयन्तः स्वयं जुह्वते जुह्वति अनुभवन्ति । जुहोतिरि-
हानुभवार्थकः । विद्याधिकारिस्वरूपं निरूपयति—यैस्तु
विधिवच्छिरोव्रतं मुख्यं व्रतं ब्रह्मप्राप्तिसंकल्परूपं चीर्णं
पालितं तेषामेवैतां ब्रह्मविद्यां वदतोपदिशेत् । अब्रह्म-
कामेभ्योन्यमनस्केभ्यो नायं विद्योपदेशः कर्तव्य
इति ॥१०॥

तदेतत्सत्यमृषिरङ्गिराः पुरोवाच नैतदचीर्णव्रतो-
धीते । नमः परमऋषिभ्यो नमः परमऋषिभ्यः ॥११॥

तदेतत्सत्यमङ्गिरा ऋषिर्विधिवदुपसन्नाय शौनकाय
पुरोवाच । अतो योचीर्णव्रतोस्ति नैतदधीते नैतदधी-
तामितिभावः । न तदेतमध्यापयेत्तात्पर्यम् ॥११॥

इति मुण्डकोपनिषदि तृतीये मुण्डके द्वितीयः खण्डः

श्रीकाशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्पुपाधिविभूषितेन
परमहंसपरिव्राजकाचार्यं-स्वामिश्रीभगवदाचार्येण
प्रणीतेन

माण्डूक्योपनिषत्संस्कारभाष्येण सहिता

अथर्ववेदीयानां ज्ञानप्रतिपादनपरा

माण्डूक्योपनिषत्

माण्डूकनामा कश्चनषिविशेषोऽथर्ववेदीयः । तत्स-
म्बन्धी कश्चन माण्डूक्यः । तेनोपदिष्टोपनिषत्तन्नाम्ना
प्रसिद्धिं प्राप्ता माण्डूक्योपनिषदिह व्याख्यायते—

ओमित्येतदक्षरम् । इदं सर्वं तस्योपव्याख्यानं भूतं
भवद्भविष्यदिति सर्वमोङ्कार एव । यच्चान्यत्त्रि-
कालालीतं तदप्योङ्कार एव ॥ १ ॥

ओमित्येतदक्षरम् । ओमितिशब्देन प्रतिपाद्यं यत्त-
देतदक्षरमविनाशीत्यर्थः । न क्षरतीत्यक्षरम् । यस्य
नाशो नास्ति तस्य जन्मनापि न भाव्यम् । यतो नाशो
हि जन्मव्याप्यः । यस्य जन्म तस्य नाशो नियत एव ।
यस्य न जन्म तस्य नो नाशः । अत ओमितिशब्देन
यत्प्रतिपाद्यं यद्वा ग्राह्यं तदक्षरमेव । तस्य व्याख्यानस्य
सर्वथासम्भवानुपव्याख्यानमाह । भूतमित्यादि । भूतं
भवद्भविष्यदितिशब्दत्रितयेन जगति प्रतीयमानं प्रतीतं
प्रत्येक्षमाणं च वस्तुजातं गृहीतव्यम् । अत एव सर्व-
शब्दस्य सार्थक्यम् । भूतत्वादीनामपि तत एव सार्थ-
कता । अक्षरस्य त्वक्षरत्वादेव न सर्वशब्दार्थप्रवेशः ।
यदक्षरं स्यात्तद्विषये भूतभविष्यद्भुवदादीनां शब्दानाम-
प्राप्तिरेव । व्याहृतत्वात् । यदक्षरं तन्न हि भूतं भवितु-
मर्हति । भूतत्वाभावादेव भविष्यत्त्वमपि तस्य निषि-
ध्यते । भवच्छब्देन च वर्तमानता प्रबोध्यते । नन्व-
क्षरस्य नियतत्वान्मा भूतत्र भूतत्वं भविष्यत्त्वं च ।
वर्तमानत्वं तु स्यादेव । तस्य नित्यवर्तमानत्वात् । भवतु

नामाक्षरे वर्तमानत्वं परन्तु भवच्छब्दव्यवहारोत्र ।
स च शत्रन्तः । शतृप्रत्ययो लट्स्थानिकः । “लटः
शतृशानचावप्रथमासमानाधिकरणे” इतिपाणिनिस्मृतिः ।
वर्तमाने लङिति सूत्रेण वर्तमानेर्थे वर्तमानाद्धातोर्ल-
ङिति भवति । तदेवाह भट्टोजिदीक्षितो वर्तमानक्रिया-
वृत्तेर्धातोर्लङिति । धात्वर्थाक्रियाया वर्तमानत्वं तु
वर्तमानकालवृत्तित्वम् । भू—उत्पदादीनां धातूनामुत्प-
त्तिरूपोर्थः । तस्य पुत्रो भवत्युत्पद्यत इत्यर्थस्यैव
प्रतीतिः । न ह्यक्षरं भवत्युत्पद्यत इति वा प्रयोगः
साम्प्रतिकः । सर्वमोङ्कार एव । नन्वोङ्कारशब्देन वेद-
प्रसिद्धमुपनिषत्प्रसिद्धं च ब्रह्मैव गृह्यतेन्यद्वा किञ्चित् ?
अत्रोच्यते । अन्यग्रहणे हेत्वभावादब्रह्मैव गृह्यते । यदि
ब्रह्मैव गृह्यते तर्हि सर्वमोङ्कार एवेत्युक्ते सर्वस्योत्पन्न-
स्योत्पत्त्यमानस्योत्पद्यमानस्य च वस्तुजातस्य ब्रह्मत्वं
सिध्येत् । तथा च ब्रह्माणोक्षरत्वं सुतरां व्याहन्येत । न
ह्युत्पद्यमानं किञ्चिदक्षरं भवद्दृष्टम् । अत्रेदं वक्त-
व्यम् । अगत्या सर्वमोङ्कार एवेत्यस्य सर्वमोङ्कारात्मक-
मेवेत्यर्थः । एवं च जातजनिष्यमाणजायमानपदार्थानां
ब्रह्माणश्च शरीरशरीरिभावस्वीकारेणात्रोपनिषदर्थो
वक्तव्यः । शरीरशरीरिभावमादायोभयोरभिन्नत्वप्रति-
पादनस्य बहूनामुपनिषदां स्वभावः । न ह्यत्रैव विराम
उपनिषदः । यच्च यत्किमप्यन्यत्त्रिकालालीतं काला-
व्यवहार्यं प्रकृत्यादिकमस्ति तदप्योङ्कार एवोङ्कारशरीर-
मेवेति ॥ १ ॥

ओङ्कारः कश्चिदब्रह्मव्यतिरिक्तं तत्त्वमित्याशङ्कान्
शमयितुमाह भगवती श्रुतिः —

सर्वं ह्येतद्ब्रह्म । अयमात्मा ब्रह्म । सोयमात्मा
चतुष्पात् ॥ २ ॥

यत्किञ्चिदोङ्कारशब्देनाभिहितं तत्सर्वमेतद्ब्रह्मैव ।
एवमोङ्कारपदवाच्यत्वं ब्रह्मण एव नान्यस्य कस्यचिद-
न्यस्य तत्त्वस्येति स्फोरितम् । अद्यावधि जडतत्त्वस्यैव
ब्रह्मशरीरत्वं प्रतिपादितम् । अधुना चात्मतत्त्वस्य जीव-
तत्त्वस्यापि ब्रह्मत्वं प्रतिपाद्यते तच्च शरीरशरीरिभा-
वाङ्गीकारेणैव । अयं प्रतिशरीरमवस्थितो जीवोपि
ब्रह्मैव ब्रह्मशरीरमेवेति । स ब्रह्मशरीरभावान्नोयमात्मा
चतुष्पाद्भवति चत्वारः पादा यस्य स चतुष्पात् ॥२॥

चतुष्पात्त्वमात्मनो विवृणोति—

जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः सम्राज्ञः एकोनविंशति-
मुखः स्थूलभुवैश्वानरः प्रथमः पादः ॥ ३ ॥

जागरितं स्थानं यस्य स जागरितस्थानः । जाग्र-
दवस्थायामेव यस्य व्यापारा भवन्ति स जागरितस्थान
उच्यते । बहिःप्रज्ञो बहिरेव बहिर्देश एव बहिर्देशे
स्थितेष्वेव पदार्थेषु प्रज्ञा यस्य स बहिःप्रज्ञः । सप्ताङ्गः
सप्ताङ्गानि यस्य सः । पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनो बुद्धि-
श्चेत्येतानि सप्ताङ्गानि । अकिं अगि गतौ । अङ्गिति
गतिं करोति येन तदङ्गम् । एभिरेव सप्तभिरङ्गैरात्मा
स्वव्यापारं निर्वाहयति । व्यापारनिर्वहणमेव गतिः ।
एकोनविंशतिमुख एकोनविंशतिमुखानि यस्य सः । शुभं
शुभतरं शुभतमं चेति त्रीणि कर्माणि । अशुभमशुभतरम-
शुभतमं चेति त्रीणि । अशुभमिश्रितं शुभमशुभमिश्रितं
शुभतरमशुभमिश्रितं शुभतमं चेति त्रीणि । एतान्येव
नव कर्माण्यल्पबहुत्वमेदादष्टादशत्वं भजन्ति । ज्ञानं
चेत्येकोनविंशतिः । एतेषां मुखकल्पना तु प्राधान्यहेतुना ।
न हि जीवानां शुभाशुभयोनिसम्पादने कश्चनान्यो
हेतुः कर्मान्तरेण । अतो मुख्यत्वादेतेषां कर्मणां मुखत्वं
विज्ञेयम् । स्थूलभुक् स्थूलान्वहिः प्रतीयमानान्पदार्थानिव
भुङ्क्त इति स्थूलभुक् । जाग्रदवस्थायां स्थूलपदार्था-
नामेवोपयोगः । वैश्वानरो विश्वानि सर्वाणि वस्तूनि
नयति स्वोपयोगाय गृह्णातीति विश्वानरः । नृ नये ।
विश्वानर एव वैश्वानरः । एतत्पदकं पादत्वेन व्यवह्रि-

यते । तथा चायं प्रथमः पादस्तस्यात्मनः । पद्यते
प्राप्यते येन स पादः ॥३॥

इति प्रथमः पादः

स्वप्नस्थानोन्तःप्रज्ञः सम्राज्ञः एकोनविंशतिमुखः
प्रविविक्तभुक्तैजसो द्वितीयः पादः ॥ ४ ॥

द्वितीयं पादं विवृणोति । स्वप्नः स्थानं पदार्थभोगा-
देर्यस्य स स्वप्नस्थानः । अन्तःप्रज्ञोन्तरेव प्रज्ञा प्रतीति-
र्यस्य सः । स्वप्नावस्थायां सर्वेषां पदार्थानां भोगजाता-
नामन्तरेव प्रतीतिर्भवतीति सोन्तःप्रज्ञ इत्युच्यते ।
प्रविविक्तभुक् । विचिर् पृथग्भावे । अत्यन्तं पृथग्भूतमेव
पूर्वानुभूतं स्वप्नं पदार्थं भोगं वा भुङ्क्त इति प्रवि-
विक्तभुक् । सप्ताङ्गं विवृतम् । एकोनविंशतिमुख-
श्चोक्तार्थः ॥४॥

तृतीयं पादं विवृणोति

यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन
स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् । सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञा-
नघन एवानन्दमयो ह्यानन्दभुक् चेतोमुखः प्राज्ञस्तृतीयः
पादः ॥ ५ ॥

यत्र यस्यामवस्थायां सुप्तः सन्न कञ्चन कामं
कामयते न च कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तम् ।
सावस्था सुषुप्तेत्युच्यते । सुप्तः सन्न कञ्चन स्वप्नं
पश्यतोत्युक्त्या सुप्तसुषुप्तयोर्भेदोवगमितः । स्वाप इति
सुषुप्तेः पूर्वावस्था । पूर्वावस्थाबोधनमन्तरेण न परा-
वस्था सम्यग्बोधयितव्या भवतीति सुप्तः सन्नित्यगत्या
वादः । एकीभूतो निश्चेष्ट इव प्रतीयमानः । सुस्थिर
इति भावः । प्रज्ञानघनः प्रज्ञानं घनं घनीभूतं स्थिरतमं
भूतं यस्य स प्रज्ञानघनः । सुषुप्तौ मनसः स्थैर्यत्तिस्यैव
च सकलज्ञानसाधनत्वात्तस्य च क्रियाशून्यत्वात्प्रज्ञानं
घनीभूतं भवति । प्रज्ञानघन एवेत्यत्रैवकारात्सर्ववि-
धज्ञानप्रसरनेरोध उक्तः । अत एवानन्दमयः । याव-
च्चेतसो न भवति स्थैर्यावाप्तिस्तावदतिदूरे तिष्ठत्या-
नन्दः । प्राप्ते च स्थिरत्वे स आनन्दमयो भवति ।
प्राचुर्ये मयट् । आनन्दभुक् च भवति । ननु पूर्वमानन्द-
मय इत्युक्तमत्र चानन्दभुगित्युच्यते । सम्पन्न एव
पूर्वापरविरोधः । न विरोधः । आनन्दमयत्वादेवानन्द-
भुगिव प्रतीयते इति तात्पर्यम् । अन्यथानन्दभोगाय

कस्यापि साधनस्य सुषुप्तावभावादभुजेर्वैयर्थ्यमेव स्यात् । चेतोमुखः । चिती संज्ञाने । चेतः संज्ञानमेव मुखं प्रधानं यस्य स चेतोमुखः । सुषुप्तौ चेतः केवलं तिष्ठति न तु विशिष्टं शबलितं वा बाह्यज्ञानेन । अत एव प्राज्ञः प्रकृष्टज्ञानः । ज्ञाने प्राकर्ष्य च स्वरूपभूत-ज्ञानमादाय । तदानीं केवलं स्वरूपभूतं ज्ञानं तिष्ठति न तु घटपटादिज्ञानम् ॥५॥

एष सर्वेश्वर एष सर्वज्ञ एषोन्तर्याम्येष योनिः सर्वस्य प्रभवाप्ययौ हि भूतानाम् ॥ ६ ॥

एष हि प्राज्ञः सर्वेश्वरः सर्वेषां वस्तुनामीशिता । एष एव सर्वज्ञः । एष एवान्तर्यामी अन्तःस्थो भूत्वान्तःस्थित एवेति भूत्वा वा सर्वेषां नियन्ता । एष योनिमूलं

कारणं सर्वस्य जगतः । भूतानां प्रभव उत्पादकोप्ययौ विनाशकश्चाप्येष एव । अयं भावः । ब्रह्मणश्चातुर्विध्यं चतुष्पादितिकथनेन व्यञ्जितम् । तच्च चातुर्विध्यं न स्वरूपतः, क्रियाविशेषादेवावगन्तव्यम् । एकमेव ब्रह्म चतुर्विधमिव प्रतीयते चतुर्विधक्रियोपसंहारात् । प्रथमेन द्वितीयेन च पादेन ब्रह्मणो जीवावस्थोक्ता । तृतीयेन पादेन जीवावस्थानिवर्तनपूर्वकतृतीयावस्था प्रोक्ता । इयमेवेश्वरावस्था । अत एवानन्दमयोप्यानन्दभुग्भवति चेतोमुखोपि प्राज्ञो भवति । एकीभूत इत्यस्याप्यत्रैव तात्पर्यम् । जागरितस्वप्नावस्थयोस्तस्य स्वभावादेवानेकविधक्रियासम्पादनादनैक्यं प्रतीयमानमत्रैकीभूतमिव भवति । सर्वक्रियाकलापस्यात्र प्रशमनात् ।

इति माण्डूक्योपनिषदि प्रथमः खण्डः

अथ माण्डूक्योपनिषदि

द्वितीयः खण्डः

नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् । अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिन्त्यमव्यपदेश्यमैकात्म्यप्रत्ययसारं प्रपञ्चोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यन्ते । स आत्मा । स विज्ञेयः ॥१॥

इदानीं शुद्धं ब्रह्मोपलक्षयति । तन्नान्तःप्रज्ञं न बहिष्प्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञम् । एतेन विश्वतैजसात्मनोर्निराकृतिर्वेदितव्या । न प्रज्ञानघनं न प्रज्ञमप्रज्ञमपि न । अदृष्टं केनापि कथमपि न दृष्टम् । अव्यवहार्यं व्यवहारायोग्यम् । दुःखनिवर्तनसुखप्रवर्तनादिव्यवहारायोग्यमितिभावः । अग्राह्यं न कथमपि ग्राह्यम् । अलक्षणं कथमपि लक्षयितुमयोग्यम् । अचिन्त्यं चिन्तनानर्हम् । मनोव्यवहारायोग्यमितिभावः । अव्यपदेश्यं दीननाथाशरणशरणपापोद्वारकेत्यादिशब्दैरशब्दम् । व्यपदेशः शब्दप्रयोगः । केनापि शब्देन न तत्प्रत्याय्यम् । विरुद्धा-

नुष्ठानमपि व्यपदेशशब्दार्थो भवति परं नात्रायमर्थो ग्राह्यः । एकात्म्यप्रत्ययसारम् एकात्म्येत्यत्र स्वार्थे ष्यञ् । एकरूपासावात्मा चेत्येकात्मा । स एवैकात्म्यम् । एकात्म्यस्य प्रत्ययो ज्ञानमैकात्म्यप्रत्ययः । तादृक्प्रत्यय एव सारो यत्र तदैकात्म्यप्रत्ययसारम् । एकमेव तद्ब्रह्म न द्वितीयं न वा तृतीयम् । अथर्ववेदीया ह्येषोपनिषत् अथर्ववेदे ब्रह्मणो द्वितीयत्वादि शब्देनैव निरस्तम् ।

प्रपञ्चोपशमं सर्वेषां प्रपञ्चानामुपशमो यत्र । व्यधिकरणबहुव्रीहिः । शिवं शेते वसति सर्वदा प्रलयकाले वा जगद्यत्र तच्छिवम् । न हि तत्र जागरिताद्यवस्थाप्रतिपादितधर्मा उद्भवन्तीति तच्छिवमित्युक्तम् । अद्वैतं जागरितस्थानस्वप्नस्थानयोः प्रथमद्वितीयपादयोर्न सर्वथा पार्थक्यम् । अत एवोभयोः सम्मेलनेन तद्द्वयमप्येकमेव । द्वितीयं च तृतीयपादोक्तः प्राज्ञः ।

द्वयोर्भावो द्विता । द्वितैव द्वैतम् । स्वार्थेण । त द्वैतम- क्रियते । जीवतत्त्वमीश्वरतत्त्वं ब्रह्मतत्त्वं चेति ।
 द्वैतम् । इदमेव गणनया चतुर्थं मन्यन्तेथर्ववेदीया प्रथमद्वितीयपादाभ्यां जीवतत्त्वम्, तृतीयेनेश्वरतत्त्वं
 विद्वांसः । इत्थंभूतः स आत्मास्ति । स चैव विज्ञेयः । चतुर्थेन ब्रह्मतत्त्वमिति ॥
 अत्रेदमवधेयम्—अनयोपनिषदात्मतत्त्वस्य त्रैविध्यं स्वी-

इति माण्डूक्योपनिषदि द्वितीयः खण्डः

अथ माण्डूक्योपनिषदि

तृतीयः खण्डः

ओङ्कारप्रतिपाद्यस्यात्मनो विश्वादिरूपचतुष्टय- प्रथमे खण्डे विवृतमपि पुनरुक्तिमुपेक्षमाणा श्रुतिः
 - मुक्तम् । इदानीं तेषां रूपाणां प्रणवप्रतिपाद्यत्वं वक्तुमाह- पुनः स्मारयति फलं च श्रावयति—

सोयमात्माध्यक्षरमोङ्कारोधिमात्रं पादा मात्रा
 मात्राश्च पादा अकार उकारो मकार इति ॥ १ ॥

जागरितस्थानो वैश्वानरोकारः प्रथमा मात्रा ।
 आप्तेरादिसत्त्वाद्वावाप्नोति ह वै सर्वान् कामानादिश्च
 भवति य एवं वेद ॥ २ ॥

ओङ्कारशब्दव्याख्यानेन प्रतिपादितस्यात्मनो विषये
 किञ्चिद्विशिष्टं वदति सोयमात्मेत्यादिना । सोयमात्मा-
 ध्यक्षरम् । अक्षरे परमात्मनि स्थित इति शेषः । स
 परमात्मैवोङ्कारः । स चाधिमात्रं तिसृष्वकारोकारम-
 कारादिषु मात्रासु स्थितम् । स्थितेः प्रकारस्तूक्त एव ।
 तिसृभिर्मात्राभिः प्रतिपाद्य ओङ्कार इति भावः ।
 मात्राशब्दस्य विवक्षितमर्थमाह पादा मात्राः । अकार
 इति प्रथमः पादः । उकार इति द्वितीयः पादः ।
 मकार इति तृतीयः पादः । एते पादा एव मात्रा
 मात्राशब्दाभिलष्याः । एवं च मात्रा अपि पादशब्दा-
 भिलष्याः । कास्ता मात्राः के वा ते पादा इत्याह
 अकार उकारो मकार इति । नात्र मात्राशब्देन
 वैयाकरणानां छन्दोविदां च गृहे प्रसिद्धा अकारे-
 कारोकाराद्या ग्राह्याः । अन्यथा मकारस्य मात्रात्वं
 न स्यात् । अतो मात्रा पदमेवात्र । प्रातिलोम्येनाप्युक्तिः
 पादामात्राणामभेदप्रतिपत्त्यर्था । मात्राशब्दो न रूढः,
 यौगिको हि सः । अत एव मकारस्यापि मात्रात्व-
 मक्षतम् ॥ १ ॥

अत्राकारं विवृणोति । आप्लृ व्याप्तौ । अस्मादेव
 धातोरकारो निष्पाद्यते । आप्नोतेरौणादिको ङः
 प्रत्ययः । ङित्वाट्टिलोपः । सर्वान्कामानाप्नोति आपयति
 वा सोः । किं च यथोमित्यत्राकार आदिर्भवति तथैव
 अकारार्थमनुभवन्नप्यादिर्भवति । एवं वैश्वानरोपि
 ओम्प्रतिपाद्यं प्रथमं तत्त्वं जीव इति । आदिर्भवतीत्यस्य
 वेत्तृणां श्रेष्ठो भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

उकारार्थमुकारं च विवृणोति—

स्वप्नस्थानस्तैजसः । उकारो द्वितीया मात्रा ।
 उत्कर्षाद्भुभयत्वाद्वोत्कर्षति ह वै ज्ञानसन्ततिम् । समा-
 नश्च भवति । नास्याब्रह्मवित्कुले भवति य एवं
 वेद ॥ ३ ॥

द्वितीयमात्राभूतमुकारं साधयति प्रशंसति च । उप-
 सर्गाणां धात्वर्थव्यञ्जकत्वमितिरीत्योत्कर्षणमेव कृष-
 धातोरर्थः । उत्कर्षति ह वा ज्ञानसन्ततिम् । उत्कर्ष-
 स्योकारो गृहीतः । अर्थस्तु समूहस्यैव । अन्येनापि

प्रकारेणोकारं साधयति—उभयत्वाद्वा । उभयत्वादित्यस्य द्वितीयत्वादित्यर्थः । परमर्थे न तात्पर्यम् । उकारो द्वितीया मात्रेति तस्या उभयत्वं द्वितीयत्वमित्यर्थः । कथं चिदुकारः स्वाध इति क्लिष्टेन पथानुधावनम् । उत्कर्षतेरुकारसिद्धिर्मुख्येति मत्वाह—ज्ञानसन्ततिमुत्कर्षत्युकार इति । समानः सप्रतिष्ठश्च भवति । य एवं वेद तस्य जन्माब्रह्मवित्कुले न भवति ॥३॥

सुषुप्तस्थानः प्राज्ञोमकारस्तृतीया मात्रा मितेरपीतेवो मिनोति ह वा इदं सर्वम् । अपीतिश्च भवति य एवं वेद ॥ ४ ॥

तृतीया मात्रा मकाररूपा निरुच्यते । मीर् हिंसायाम् । मिनोति सर्वं दोषं हिनस्तीति स् । डः प्रत्ययः । टिलोपः । अथवा अपीतेर्वा । अपीतिरप्ययः । अपीतेर्मकारादेशे स् इति । सर्वदोषाणां तस्याप्ययो भवति य एवमोङ्कारार्थं मकारार्थं वा वेद ॥४॥

अमात्रश्चतुर्थोव्यवहार्यः प्रपञ्चोपशमः शिवो-

द्वैत एवमोङ्कार आत्मैव । संविशत्यात्मनात्मानं य एवं वेद य एवं वेद ॥ ५ ॥

चतुर्थशब्देनेह शब्दप्रकृतिप्रत्ययागोचर ओङ्कार-शब्दाभिधेयः परमात्माभिधीयते । स चामात्रो न विद्यते मात्रा यस्मिन्यस्यार्थं वा । अव्यवहार्यः केनापि रूपेण केनापि प्रकारेण केनाप्युपायेन व्यवहर्तुमयोग्यः । यतः सोव्यवहार्यस्ततः प्रपञ्चोपशमः कारणमव्यवहार्यत्वं च कार्यम् । तत्र ब्रह्मणि नास्ति प्रपञ्चस्तत एवाव्यवहार्यम् । स च शिवः कल्याणरूपः शेते सर्वं जगद्यस्मिन्निति वा । अद्वैतो नास्ति द्वैतं यस्मिन् सः । परमार्थत एक एव । चिदचिती तस्याद्वैतत्वं छेत्तुं भेत्तुं वा न समर्थे भवतः । लोके यथा शरीरेण नात्मन एकत्वं भिद्यते विनश्यति तथैव चिदचिच्छरीरेण तस्याद्वैतहानिर्नैव भवतीति भावः । एवं कः ? उच्यत ओङ्कार इति । ओङ्कार इत्यस्योङ्कारपदवाच्य इत्यर्थः । स ओङ्कार आत्मैव । शब्दभेदो नार्थभेदः । घटकलशवत् । य एवं तत्त्वमेवमेतद्वेद स आत्मात्मानमेवात्मना संविशति । इति फलश्रुतिः ॥५॥

इति माण्डूक्योपनिषदि तृतीयः खण्डः

श्रीकाशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” ल्युपाधिविभूषितेन
परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वामिश्रीभगवदाचार्येण कृतं
माण्डूक्योपनिषत्संस्कारभाष्यं समाप्तम् ।

श्रीकाशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्युपाधिविभूषितेन

परमहंसपरित्राजकाचार्य—स्वामिश्रीभगवदाचार्येण

प्रणीतेन

तैत्तिरीयोपनिषत्संस्कारभाष्येण सहिता

तैत्तिरीयोपनिषत्

अथ प्रथमोनुवाकः

ॐ शं नो मित्रः शं वरुणः शं नो भवत्वयमा । शं
न इन्द्रो बृहस्पतिः शं नो विष्णुरुक्रमः । नमो ब्रह्मणे ।
नमस्ते वायो । त्वमेव प्रत्यक्षं ब्रह्मासि । त्वामेव प्रत्यक्षं
ब्रह्म वदिष्यामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि ।
तन्मामवतु तद्वत्कारमवतु । अवतु माम् । अवतु
वत्कारम् ॥ १ ॥

मित्रः सूर्यः । वरुणो वरणीयः । अर्यमा व्यापकः ।
इन्द्रः परमैश्वर्यवान् । बृहस्पतिर्बृहतां पतिः । विष्णुः
सर्वव्यापकः । रुक्रमो महाशक्तिः । अन्यत् सर्वं
स्पष्टम् ॥ १ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि प्रथमोनुवाकः

अथ द्वितीयोनुवाकः

ॐ शिक्षां व्याख्यास्यामः । वर्णः स्वरः । मात्रा
बलम् । साम सन्तानः । इत्युक्तः शिक्षाध्यायः ॥२॥

लेखकप्रमादेन शिक्षामित्यत्रेकारस्य दीर्घत्वम् ।
शिक्षयन्त इति शिक्षाः । वर्णादयः । एक वचनमौप-
निषदम् । शिक्षां व्याख्यास्याम व्याख्यास्यामः । व्याख्या-
स्याम इत्यत्र विविक्त्वार्थे । एवं च संक्षेपेण कथयिष्याम
इतिभावः । प्रतिज्ञामनुसृत्योपदिशति वर्णोकारादिः ।
स्वर उदात्तादिः । मात्रा ह्रस्वाकारादिचिह्नविशेषः ।

बलं प्रयत्नः । स च बाह्य आभ्यन्तरश्च । साम शनै-
रुच्चारणम् । अथवा सन्धिः । सन्तानोसन्धिः । इत्युक्तः
शिक्षाध्यायः शिक्षाप्रदानाध्यायः ॥२॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि द्वितीयोनुवाकः

अथाष्टमोनुवाकः

ओमिति ब्रह्म । ओमितीदं सर्वम् ॥१॥

द्वितीयानुवाकमारभ्य सप्तमानुवाकपर्यन्तं नास्त्यु-
पनिषत्स्वरूपम् । ब्रह्मविद्यैवोपनिषदिति गीयते । तेष्व-
नुवाकेषु नास्ति ब्रह्मविद्या ततस्तत्र नास्त्युपनिषत्त्वम् ।
ओमितीति । अवति सर्वं रक्षतीत्योम् । सर्वरक्षण-
सामर्थ्यं यत्र तन्नाम गृह्णाति ब्रह्मेति । ब्रह्मणश्च
व्यापकत्वादुपदिशति सर्वमिदं प्रतीयमानमोमिति ॥१॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि अष्टमोनुवाकः

अथ नवमोनुवाकः

सत्यमिति सत्यवचा राथीतरः । तप इति तपो-
नित्यः पौष्टशष्टिः । स्वाध्यायप्रवचने एवेति नाको
मौद्गल्यः । तद्धि तपस्तद्धि तपः ॥१॥

मनसा सत्यं ध्यातव्यं वचसा सत्यं वक्तव्यं कर्मणा

च सत्यमनुष्ठेयमिति सत्यवचाः सत्यमेव वचो यस्य स राथीतरो रथीतरगोत्रोत्पन्न आचार्यः । तप इति तप एव कर्तव्यमिति तपोनित्यस्तपोनियतः पौरुशिष्टिः पुरुशिष्टस्यापत्यमाचार्यो मन्यते । तच्च तपः स्वाध्याय-प्रवचनाभ्यां सह शीतोष्णादिद्वन्द्वतितिक्षारूपम् । स्वाध्यायप्रवचने एव कर्तव्ये इति मुद्गलस्यापत्यं मौद्गल्यो नाम्ना नाक इति मन्यते । कं सुखम् । न कम-कम् दुःखम् । न अकं यस्य स नाकः आनन्दीति यावत् । तद्धि तपस्तद्धि तप इति द्विस्वक्या नातः परं किञ्चित्पवित्रं तपो वर्ततइति सूचितम् ॥१॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि नवमोनुवाकः

●

अथ दशमोनुवाकः

अहं वृक्षस्य रेरिवा कीर्तिः पृष्ठं गिरेरिव । ऊर्ध्वं-पवित्रो वाजिनीव स्वमृतमस्मि । द्रविणं सुवर्चसम् । सुमेधा अमृतोक्षितः । इति त्रिशङ्कोर्वेदानुवचनम् ॥१॥

अहं तत्त्वज्ञो वृक्षस्य विनाशिनो जगतो रेरिवा गमयिता च्छेत्ता नाशयितेति यावत् । आचार्य उपदिशति हे शिष्य त्वया सततमेवमेव ध्यातव्यम् । किं च तेन जगच्छेदेन कीर्तिर्गिरेः पर्वतस्य पृष्ठमिवारोहतीति शेषः । इत्यपि ध्येयम् । ऊर्ध्वपवित्र ऊर्ध्वश्चासौ पवित्रश्च । अहं जगद्व्यवहारनिवृत्तः सन्तुर्ध्वः श्रेष्ठोस्मि । वाजिन्यश्वे स्थित इव तव मार्गो गतिशीलो भव । स्वमृतमसि शोभनम् अमृत मसि । त्वममृतमिति मत्वा मृत्योर्न भेतव्यम् । किं चान्यानपि मृत्यु-भयादपनय । सुवर्चसं शोभनं ब्रह्मतेज एव ते द्रविणं धनमिति मत्वा न लौकिकधनाय प्रयतितव्यम् । एवं सति त्वं सुमेधा भविष्यसि तथामृतोक्षितोमृतोक्षितः सिक्तो भविष्यसि । अमृतो भविष्यसि भविष्यसि चाक्षितोविनाशीति । इति त्रिशङ्कोराचार्यस्व वेदानुवचनम् ॥१॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि दशमोनुवाकः

●

अथैकादशोनुवाकः

वेदमनूच्याचार्योन्तेवासिनमनुशास्ति ।

वेदमनूच्योपदिश्यान्तेवासिनं स्वशिष्यमाचार्योनु-शास्ति । किमनुशास्ति तदाह—

सत्यं वद ।

सर्वदा सत्यमेव वक्तव्यं नासत्यं कदाचिदपीति ।

धर्मं चर ।

धर्म एवादर्तव्यो नाधर्म इति ।

स्वाध्यायान्मा प्रमदः ।

स्वाध्यायो वेदः । तस्मान्न प्रमदितव्यम् । सर्वदा तदध्ययनाध्यापनादि कार्यमेव । न केवलमेतदेव तदा-ज्ञावशवर्तिता न हेयेति ।

आचार्याय प्रियं धनमाहृत्य प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः ।

गुरुकुले वसन् सर्वा एव विद्या अधिगत्याचार्याय दक्षिणारूपं प्रियं धनमाहृत्यादायोपहृत्य च प्रजातन्तुं मा व्यवच्छेत्सीः प्रजोत्पादनार्थं स्वगृहं गत्वा गार्हस्थ्यं स्वीकुर्वित्यर्थः ।

सत्यान्न प्रमदितव्यम् ।

सत्यात् प्रमादो न कर्तव्यः । सत्यस्य परित्यागो न कर्तव्यः ।

धर्मान्न प्रमदितव्यम् ।

धर्माचरणे प्रमादो न कर्तव्यः ।

कुशलान्न प्रमदितव्यम् ।

येन कर्मणा स्वस्य परेषां च कुशलं स्यात्तस्मात्प्र-मादो न कर्तव्यः ।

भूत्ये न प्रमदितव्यम् ।

येन कर्मणा भूतिरेश्वर्यं तस्य प्राप्तिः स्यात्तत्क-र्मणि प्रमादो न कर्तव्यः; अन्यथा दारिद्र्यं स्यात् ।

स्वाध्यायप्रवचनाभ्यां न प्रमदितव्यम् ॥१॥

नित्यं वेदाध्ययनं सद्ग्रन्थाध्ययनं वा प्रवचनं वेदा-ध्यापनं सद्ग्रन्थाध्ययनं च कर्तव्यमेव ॥१॥

देवपितृकार्याभ्यां न प्रमदितव्यम् ।

देवकार्यं सत्कार्यम् । पितृकार्यं पित्राज्ञापालनरूपम् । ताभ्यां प्रमादो न कर्तव्यः ।

मातृदेवो भव ।

मातरि देवबुद्धिर्भव ।

पितृदेवो भव ।

पितरि देवबुद्धिर्भव ।

आचार्यदेवो भव ।

आचार्य एव देव इति सर्वदा विश्वसिहि ।

अतिथिदेवो भव ।

न तिथिर्निश्चितागमनस्य यस्य सोतिथिः । तत्र देवबुद्धिर्भव ।

यान्यनवद्यानि कर्माणि तानि सेवितव्यानि । नो इतराणि ।

यानि यानि कर्माणि अनवद्यानि निर्दोषाणि स्युस्तान्येव सेवितव्यानि नो इतराणि ।

यान्यस्माकं सुचरितानि तानि त्वयोपास्यानि नो इतराणि ॥२॥

अस्माकं गुरुणामपि यानि सुचरितानि सदाचरणानि स्युस्तान्येव त्वयोपास्यानि सेव्यानि आचरितव्यानि । इतराणि नेति ॥२॥

ये के चास्मच्छ्रेयांसो ब्राह्मणास्तेषां त्वयासनेन प्रश्वसितव्यम् ।

ये केपि चास्मदस्मत्तः श्रेयांसः श्रेष्ठा ब्राह्मणा ब्रह्मज्ञानिनः स्युस्तेषां त्वयासनेनासनदानेन प्रश्वसितव्यं कार्ताथ्यं प्राप्तव्यम् । अतएवोपनिषत्काले ब्राह्मणाः क्षत्रिया अपि वेदवक्तारो ब्रह्मवक्तारो वासन् जाता ब्राह्मणरपि ते पूजिता आसन् ।

श्रद्धया देयम् ।

यदि तेषां किञ्चिदभीप्सितं स्यात्तर्हि त्वया गृहस्थेन तच्छ्रद्धया देयम् ।

अश्रद्धया देयम् ।

यदि दाने न स्यात्ते प्रवृत्तिरश्रद्धा च स्यात्तथापि देयम् । पात्रे दानं नालाभाय भवतीतिभावः ।

श्रिया देयम् ।

यदि तव सविधे याचकाभीप्सितं पर्याप्तं धनं न स्यात्तर्हि तव श्रिया त्वद्वनानुरूपं देयम् ।

भिया देयम् ।

न स्यात्कदाचिन्ममापि याच्नावसर इति भियापि देयम् ।

संविदा देयम् ॥ ३ ॥

ज्ञानपूर्वकं देयम् । येषां नास्त्यावश्यकता तेभ्यो न देयमिति ॥ ३ ॥

अथ यदि ते कर्मविचिकित्सा वा वृत्तविचिकित्सा वा स्यात् ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युः । यथा ते तत्र वर्तेरस्तथा तत्र वर्तेथाः ।

अथ कदाचित्ते तव येषु केषुचित्कर्मसु विचिकित्सा संशयः स्यादिदं कर्तव्यं न वेति, अथवा वृत्तविचिकित्सा आचारविचिकित्सा स्यादिदमाचरणीयं न वेति, तदा तत्र तव समीपे देशे ये सम्मर्शिनो विचारकुशला युक्ताः स्वे कर्तव्ये कर्मणि निरता आयुक्ताः समाधिनिरता योगिस्वभावा अलूक्षा अक्रूरा अत एव धर्मकामा धर्मकामयमानाः स्युस्ते तस्मिन्स्मिन्निषये यथा वर्तेरस्त्वयापि तत्र तथैव वर्तितव्यमिति ॥

अथाभ्याख्यातेषु । ये तत्र ब्राह्मणाः सम्मर्शिनो युक्ता आयुक्ता अलूक्षा धर्मकामाः स्युर्यथा ते तेषु वर्तेरस्तथा तेषु वर्तेथाः ।

अभ्याख्याता दोषित्वेनाशङ्कितास्तेषु चापि तथैव वर्तितव्ये यथोपर्युक्ता ब्राह्मणा वर्तेरन् ।

एष आदेशः । एष उपदेशः । एषा वेदोपनिषत् । एतदनुशासनम् । एवमुपासितव्यम् । एवमु चैतदुपास्यम् ॥ ४ ॥

एष मम त्वदाचार्यस्यादेश आज्ञा । एष उपदेशः शिक्षा । एषा वेदोपनिषद् वेदरहस्यम् । अस्यैवर्वेदेष्वास्था परिदृश्या भवति । एतदनुशासनमवश्यकर्तव्यम् । उपास्या ये मया निर्दिष्टास्तेषामुपासनैवमेव कर्तव्या । ये चोपास्याः सेव्या मया परिगणितास्त एवोपास्या मन्तव्याः ॥ ४ ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि एकादशोऽनुवाकः

अथ आनन्दवली

अत्र केषांचिदुपनिषद्व्याख्यातृणां मते तैत्तिरीयो-
पनिषत् आनन्दवल्ल्युपनिषदेव नास्ति । काचन तैत्तिरीयो-
पनिषत् पृथक् । बहूनां मते तैत्तिरीयोपनिषदन्तर्गतैवा-
नन्दवल्ली । पूर्वमतं स्वीकृत्यैव रङ्गरामानुजादिभिः
शिक्षाध्यायः परित्यक्तः । द्वितीयं मतमभिमत्य शंकरा-
चार्यादिभिः शिक्षाध्यापि व्याख्यात एव । इतः परमा-
नन्दवल्ल्याः प्रारम्भः । वल्लीति स्याद्वैल्यपरपर्यायः
शब्दः । अथवा वल्ली बल्लरी ज्ञातव्या । सा चैयम्—

ॐ ब्रह्मविदाप्नोति परम् ।

ब्रह्म वेत्तीति ब्रह्मवित् । यो ब्रह्मवित्स परमाप्नोति ।
अनेन वाक्यखण्डेन ब्रह्मपरयोः स्पष्ट एव भेदः प्रतीयते ।
यदि न स्यादभेदो ब्रह्मविदाप्नोति ब्रह्मेत्येवोक्तं भवेत् ।
किं च ब्रह्मविदाप्नोति ब्रह्मेति वाक्यमप्यसंगतमेव देव-
दत्तज्ञो देवदत्तं प्राप्नोतीतिवत् । लोके तु देवदत्तज्ञानेन
देवदत्तप्राप्तिः—संगतापि स्यात् परं ब्रह्मज्ञानी ब्रह्म
प्राप्नोतीत्यत्र न सांगत्यम् । ब्रह्मवित्त्वमेव ब्रह्माप्तिः ।
ब्रह्माप्तिर्ब्रह्मवित्त्वान्न भिद्यते । तज्ज्ञानमेव तत्प्राप्तिः ।
भवतु नाम । दोषः । पूर्वं ब्रह्मवित्त्वं पश्चाद्ब्रह्माप्तिः ।
ज्ञानपूर्विकैव प्राप्तिर्भवति । घटज्ञाने सत्येव घटप्राप्ति-
र्भवति । परं काल्पनिकमिदं पौर्वापर्य्यं लोकबुद्धिविशु-
द्धयर्थम् । अथवा ब्रह्मवित्परं सुखमाप्नोतीति सुखमित्य-
ध्याहार्यम् ।

तदेषाम्युक्ता । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद
निहितं गुहायां परमे व्योमन् । सोऽश्नुते सर्वकामान् सह
ब्रह्मणा विपश्चितेति ।

तत्तस्मादेवैषा श्रुतिरभ्युक्ता कुत्रचित्केनचित् ।
तामेव श्रुतिमुपन्यस्यति—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादि ।
ब्रह्मणस्त्रीणि विशेषणानि सत्यं ज्ञानमनन्तं चेति ।
यद्यसंगे ब्रह्मणि मास्तु विशेषणसंग इत्याग्रहश्चेत्सत्यं
ज्ञानमनन्तमिति त्रितयमेव ब्रह्मस्वरूपम् । सत्यमपि
ब्रह्मैव ज्ञानमपि ब्रह्मैवानन्तमपि ब्रह्मैव । तद्ब्रह्म क्वा-
स्तीति जिज्ञासायामुच्यते गुहायां अज्ञानगुहायां निहितं
स्थितमिति यावत् । यावदज्ञानं तावन्तं प्रकाशते इत्येव

तस्य निहितत्वम् । तर्हि कुत्र तिष्ठति तत् इति प्रश्न-
मुत्थाप्य समाधत्ते “परमे व्योमन्” इति । परमेत्यु-
त्कृष्टे हृदयाकाशे । सर्वत्र तिष्ठदपि तद्ब्रह्मदेश एव
प्रकाशते इति परमे व्योमन्नित्युक्तम् । न तेन तस्य
व्यापकता पराहता भवति । निखिलगगनदेशे व्याप्तो-
त्युष्णरश्मिः घटजलेपि प्रकाशते घटजल एव प्रति-
बिम्बितो भवति तद्वत् । एवं च यस्तत्त्वज्ञो ज्ञान-
प्रकाशिते स्वान्तःकरणे तद्वेद स सर्वकामान् अश्नुते
सम्प्राप्नोति । तद्वेदने नैव सर्वकामसमाप्तिर्भवतीति
भावः । न हि केवलं स एवं ब्रह्मवित्सर्वकामानामशिता
भवति किन्त्वन्येनापि तथाविधेनेति श्रुतिराह विपश्चिता
ब्रह्मणेति । विविधं पदार्थजातं तत्त्वतः पश्यति जानाति
निर्धारयति निश्चिनोति स विपश्चित् । तस्यैवार्थस्य
द्योतकं ब्रह्मणेतिपदम् । बृंहणाद् ब्रह्म । ब्रह्मज्ञानिना
विदुषा सहेत्यर्थः । अत्र स्पष्टमेव दृश्यद्रष्टोर्भेदो
विभासितः ।

तस्यैव ब्रह्मणः सकाशान्निखिलं वस्तुजातं जात-
मिति बोधयन्ती श्रुतिराह—

तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः सम्भूतः ।
आकाशाद्वायुः । वायोरग्निः । अग्नेरापः । अदस्यः
पृथिवी । पृथिव्या ओषधयः । ओषधिम्योन्म ।
अन्तात्पुरुषः ।

अत्र तस्माद् वा एतस्मादितिपदत्रयं भ्रांतिगर्ते
निपातनाय प्रभवति बहूनाम् । तस्माद्वा एतस्मादिति
ब्राह्मणपद्धतिः । दौर्यबुद्ध्या तस्मादिति । संनिष्ठबुद्ध्या
एतस्मादिति । आत्मनोः ब्रह्मणः । अत्रात्मशब्दो ब्रह्मो-
ल्लेखी । ब्रह्मशब्दस्यैव संनिहितत्वात् । निमित्तार्थे
पञ्चमी । ब्रह्मण एव निमित्तादाकाशः सम्भूत उत्प-
न्नः । तस्यैव सकाशात् तस्मादेव वा निमित्तात् आका-
शाद्वायुः प्रभवति । वायोरग्निरित्यादिः सृष्टिक्रम औप-
निषदः । अन्तात्पुरुषः सम्भवतीत्यस्य पुरुषस्यास्तित्वं
सम्भवतीत्यर्थः । अत्र पुरुषः शरीरम् । न त्वात्मा ।
यद्यात्मैव गृह्यते सोऽप्युत्पत्तिमानेव स्यात् ततश्चानि-

त्योपि स्यात् । स च पुरुषोप्यन्नरसमयः । विकाराथ मयद् । अन्नारसादिभिर्जायमानः पुरुषोप्यन्नरसमय एव । शरीरं चेत्तदप्यन्नरसमयमेव । संभूत इति सर्वत्रान्वेति यत्र यत्र संभवः । इतः परं तस्येदमेव शिर इत्यादि पाठो मया परित्यक्तः । निरर्थकत्वात्, असांगत्याच्च । तदप्येष श्लोको भवतीति निर्दिश्यमानाग्रिम-श्लोकस्यान्नरसमय इत्यनेनैव सह सम्बन्धान्वेति ।

तदप्येष श्लोको भवति ॥१॥

इति प्रथमोनुवाकः

अथ द्वितीयोनुवाकः

अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्ते याः काश्च पृथिवीं श्रिता । अथो अन्नेनैव जीवन्ति । अर्थतदपियन्त्यन्ततः ॥

पृथिवीं श्रिताः पृथिव्यां स्थिता याः काश्च प्रजाः सन्ति सर्वा अन्नाद्वै अन्नादेव प्रजायन्ते । अथोत्पद्यान्नेनैव जीवन्ति । अन्नात्प्रजाः प्रजायन्त इत्यस्यान्नाद्वीर्यं वीर्याद्बलं पौरुषं बलाच्च प्रजा इति । निर्वीर्याणां प्रजानुत्पत्तिः सर्वाविगता । अन्नमाहात्म्यं समर्थयमानाह श्रुतिरन्नेनैव जीवन्ति सर्वा अपि प्रजाः । अथ न केवलमन्नाज्जायतेन्नादेव जीवतीत्येव किन्तु अन्तत एतदन्नमेवापियन्ति अपीता भवन्ति । लयं प्राप्नुवन्ति । अपीत्युपसर्गस्य यन्तीत्यनेनैव सम्बन्धः । अन्न एव तासामप्ययः । ननु न दृश्यतेन्ने कस्यप्यय इति चेत् । सत्यम् । न दृश्यते । तद्विना तन्न भवतीत्येवाप्ययशब्दसारः । एतदेव मनसि निधाय ब्रवीति—

अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोषधमुच्यते ।

अन्नमेव भूतानां ज्येष्ठं महत्त्वपूर्णम् । भूतानामित्यस्य प्राणिनामित्यर्थः । तस्मादेव तत्सर्वोषधमुच्यते । अथवा उष दाहे । घेद् पाने । उषतीत्योषोग्निर्जाठरः । तं घयतीति ओषधम् । ओषधमेवौषधम् । अन्नभक्षणेन जाठरोनलः शाम्यतीति शमकत्वादन्नस्योषधत्वम् । कस्यान्नस्य प्राप्तिरित्याह—

सर्वे वै तेन्नमाप्नुवन्ति येन्नं ब्रह्मोपासते ।

अन्नमपि ब्रह्मैव । अन्नस्य ब्रह्मात्म्यापनमन्नमाहात्म्यवर्धनार्थम् । येन्नं ब्रह्मोपासते क्षेत्रे वपन्ति जलादिना रक्षन्ति वर्धयन्ति अन्ते च लुनन्ति त एवान्नं प्राप्नुवन्ति । अतोन्नप्राप्तौ सर्वैः सावधानैर्भाव्यम् ।

अन्नं हि भूतानां ज्येष्ठम् । तस्मात्सर्वोषधमुच्यते ॥

पूर्वमपि पठितमिदं वाक्यं स्मारयित्वा, अन्नाद्वै प्रजाः प्रजायन्त इति प्रारभ्य उक्तां श्रुतिमर्थतो निबध्नाति पुनः—

अन्नाद्भूतानि जायन्ते । जातान्यन्नेन वर्धन्ते । अद्यतेति च भूतानि तस्मान्नं तदुच्यत इति ॥

अयं पूर्वोक्तार्थसंग्रहश्लोकः । पूर्वार्धं स्पष्टम् । उत्तरार्धं व्याख्यायते । भूतैरन्नमद्यते, अन्नं च भूतान्यत्ति तस्मादित्यर्थद्वयनिमित्तोभूताद्वेतोरन्नम् अन्नमुच्यते । भूतैरन्नमद्यत इति सर्वगम्यम् । अन्नं भूतान्यत्तीति कथनं तु तद्विना सर्वेषां मृत्युप्रसङ्गोत् एव तद्भूतानामतृ उच्यते ॥

तस्माद्वा एतस्मादन्नरसमयादन्योन्तर आत्मा प्राणमयः ।

तर्ह्यन्नमेवात्मास्तु । किं तदितरात्मकल्पनयेत्याह— अस्मादन्नरसमयादन्य एवात्मान्तरः प्राणमयः । प्राण एवात्मेत्युपदिष्टं भवत्यत्र । कुतः प्राणमय आत्मा उच्यत इत्याह—

तेनैव पूर्णः ।

तेन प्राणमयेनात्मनैव एषोन्नरसमय आत्मा पूर्णः ।

स वा एष पुरुषविध एव । तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविधः ।

प्राणमयेन पूर्ण एव स एष पुरुषविधः शरीरमित्यर्थः । पुरुषं पुरि शरीरे शयानं स्थितं चेतनं विशेषेण दधातीति पुरुषविधः शरीरम् । तस्य शरीरस्य पुरुषविधातमनु उद्दिश्यायं पुरुषविधः । अयं देहः पुरुषविध इत्युच्यते । पूर्वं प्राणमय आत्मेत्युक्तम् । इदानीं देह एवात्मेत्युच्यते ।

तदप्येष श्लोको भवति ॥ २ ॥

तदर्थप्रतिपादकोप्येष श्लोकः ॥ २ ॥

इति द्वितीयोनुवाकः

अथ तृतीयोऽनुवाकः

प्राणं देवा अनु प्राणन्ति मनुष्याः पशवश्च ये ।
प्राणो हि भूतानामायुस्तस्मात्सर्वायुषमुच्यते ॥

देवा विद्वांसो मनुष्या अविद्वांसोऽपीत्यावत् । पशवो
गवादयो योगिनो वा एते सर्वे एव प्राणमनु प्राणन्ति
यावत्प्राणाः शरीरे तावदेव विद्वांसोऽविद्वांसो योगिनोऽपि
पशवोऽपि जीवन्ति । अपगते प्राणे सर्वेषां जीवनं समाप्तं
भवति । तदेव विव्रियते भूतानामायुः प्राण एव । तत्
एव प्राणः सर्वायुषमुच्यते सर्वेषामायुरुच्यते ।

सर्वमेव त आयुर्यन्ति ये प्राणं ब्रह्मोपासते ॥

प्राण एवायुरिति सिद्धान्तयित्वा द्रढयति ये प्राणं
ब्रह्मोपासते ते सर्वमेवायुर्यन्ति प्राप्नुवन्ति ॥

तदप्येष श्लोको भवति ॥ ३ ॥

एतदर्थप्रतिपादकः श्लोकश्चतुर्थानुवाकारम्भे
प्रोच्यते ॥ ३ ॥

इति तृतीयोऽनुवाकः

अथ चतुर्थोऽनुवाकः

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह । आनन्दं
ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कदाचन ॥

ब्रह्मण आनन्दं विद्वान् जानानः कदाचन कदापि
न बिभेति । कस्मान्न बिभेति ? मृत्योरिति भावः ।
मृत्योरेव सर्वेषां भयं भवति । यो ब्रह्मण आनन्दं विजा-
नाति निर्भय एव स भवति । न मृत्युस्तं भापयितुमुत्स-
हत इत्यर्थः । ननु आनन्दो ब्रह्मणोऽतिरिच्यते ? ब्रह्मैव
वानन्दः ? आनन्द एव वा ब्रह्म ? उच्यते । ब्रह्मण
आनन्दस्वरूपत्वान्नानन्दस्तस्माद्विभिद्यते । तथापि राहोः
शिर इतिवत् प्रयोगोऽयं वेदितव्यः । अथवा ब्रह्मानुभवेन
जायमानमानन्दं विद्वान् बिभेतीत्यर्थः । कीदृशं तद्ब्रह्म ?
वाचो यतो ब्रह्मणो निवर्तन्ते वाचा कथमपि यन्न बोध-
यितुं क्षमत इत्यर्थः । न केवलं वाचामगोचरं ब्रह्म,

ततोऽपि सूक्ष्मस्य मनसोऽप्यगोचरं तत्, तदेवाह मनसा
सहेति । ब्रह्मा प्राप्य वाचोऽपि निवर्तन्ते मनोऽपीति भावः ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा
एतस्मान्मनोमयादन्योन्तर आत्मा विज्ञानमयः । तेनैष
पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ।

स्पष्टम् ।

तदप्येष श्लोको भवति ॥ ४ ॥

स्वोक्तमन्योक्तेन प्रमाणयति तदप्येष श्लोको भव-
तीति । स च श्लोकः पञ्चमेऽनुवाके पठ्यते ॥

इति चतुर्थोऽनुवाकः

अथ पञ्चमोऽनुवाकः

विज्ञानं यज्ञं तनुते कर्माणि तनुतेऽपि च । विज्ञानं
देवाः सर्वे ब्रह्म ज्येष्ठमुपासते ॥

विज्ञानमेव कर्त्रिति स्वीकृत्याह विज्ञानमेव यज्ञं
लौकिकानि च कर्माणि तनुते । सर्वे देवा विज्ञानमेव
ज्येष्ठं ब्रह्मेति मत्वोपासते ।

विज्ञानं ब्रह्म चेद्वेद तस्मान्चेन्न प्रमाद्यति । शरीरे
पाप्मनो हित्वः सर्वान्कामान्समश्नुत इति ॥

विज्ञानं ब्रह्म प्रशंसति । यदि विज्ञानमेव ब्रह्म वेद
न च तस्मात्कदापि प्रमाद्यति सर्वं सर्वथा विज्ञायैव
करोति तदा शरीरे पाप्मनो हित्वा सर्वान् कामान्
समश्नुते ।

तस्यैष एव शारीर आत्मा । यः पूर्वस्य । तस्माद्वा
एतस्माद्विज्ञानमयादन्योन्तर आत्मानन्दमयः । तेनैष
पूर्णः । स वा एष पुरुषविध एव ॥

स्पष्टम् ।

तदप्येष श्लोको भवति ॥ ५ ॥

सर्वत्र तु प्रथमोदीरितमेवाग्निमेण श्लोकेनोच्यते ।
अथवैपरीत्यं जातम् विज्ञानं ब्रह्मेत्येवोक्तम् । श्लोकेनापि
तथैव तदेव वक्तव्यम् । परन्तु नात्र तथा । अत्र तु
असन्नेव स भवतीत्युक्तं भविष्यति । कथं तर्हि संगतिः ?
उच्यते विशिष्टं ज्ञानं विज्ञानम् । विशिष्टज्ञानमेव ब्रह्म ।

विज्ञाने वैशिष्ट्यं चान्येनाश्लिष्टत्वम् । असन्नेव स भवतीति विशिष्टमेव ज्ञानम् । तत्रैव तथा मया व्याख्यास्यते ॥

इति पञ्चमोनुवाकः

अथ षष्ठोनुवाकः

असन्नेव स भवति असदब्रह्मेति वेद चेत् । अस्ति ब्रह्मेति चेद्वेद सन्तमेन ततो विदुरिति ॥

विज्ञानं ब्रह्मेति पूर्वमुक्तम् । अनेन श्लोकेन तदेव प्रख्यापनीयम् । तच्च प्रकारान्तरेणोच्यते—यो ब्रह्मासदिति चेद्वेद जानाति, असन्नेव स भवति । अत्र ज्ञातुरसत्त्वं प्रकारद्वयेन । यदि ब्रह्मात्मनोरभेद एवेति मतं तदा ब्रह्मणोसत्त्वे ज्ञातुरात्मनोप्यसत्त्वमेव स्यात् । तयोरभेदस्वीकारात् । ततश्चेद्विज्ञाता ब्रह्मास्तीति वेद जानाति तदा एनं सन्तमेव विदुः । भेदपक्षेपि सर्वेषामात्मनां ब्रह्मण एव धारकत्वादाधारत्वस्वीकारादाधारासत्त्व आधेयस्यात्मनोनुपपत्तिः । अतोस्ति ब्रह्मेति ज्ञानमेवोभयत्र हितावहम् । इति । उपनिषत्कालेपि ब्रह्मास्तित्वे संदिहाना विद्वांस आसन्निति ख्यापितं भवत्यनया श्रुत्या ॥

तस्यैष एव शरीर आत्मा या पूर्वस्य ।

व्याख्यातम् ।

अथातोनुप्रश्नाः ।

ब्रह्मस्वरूपमनिर्णीयापि केचन प्रश्ना इहोत्थाप्यन्ते । के ते ? आह—

उताविद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन गच्छति ।

आहो विद्वानमुं लोकं प्रेत्य कश्चन समश्नुते ॥

कश्चनाविद्वान् ब्रह्माजानानोस्वीकुर्वाणः प्रेत्य शरीरं संत्यज्यामुं लोकं परलोकं गच्छति ? आहो अथवा विद्वानेव ब्रह्म जानानः प्रेत्य अमुलोकं परलोकं समश्नुते । विद्वांस्तु प्रेत्येतोमुं लोकं समश्नुत एवेति निश्चितम् । परमविद्वानपि लोकममुं समश्नुते नवेति प्रश्नस्वरूपम् । असौ लोक इत्यनेन श्रुतिकारैः कल्पितः कश्चिल्लोकविशेष एवेहेष्टः । तं कल्पितं परलोकं ब्रह्माजानानोपि

प्राप्नोत्यथवा केवलं जानान एवेति प्रश्नस्य हार्दम् । किं च गच्छतिसमश्नुवतोः प्रयोगोप्यस्वास्थ्यकरः । अविद्वानित्येतेन सह गच्छतीतिप्रयोगो विद्वानित्येतेन सह समश्नुते इतिप्रयोगश्च वैलक्षण्यमापादयतः । अविदुषो ब्रह्म प्रेत्य केवलं गमनम् । विदुषश्च ब्रह्म प्रेत्य तत्र समशनम् । अशूङ् व्याप्तौ । ब्रह्मास्तीति मन्वानः प्रेत्य ब्रह्मलोकमुपेत्य तत्र ब्रह्मैव भवतीति समश्नुते इत्यस्य तात्पर्यम् । ब्रह्म नास्तीति मन्वानस्य केवल तल्लोकस्य प्राप्तिरेव भवति न तत्र व्याप्तिः । अस्ति ब्रह्म इति मन्वानो ब्रह्मैव सत् अमुं लोकं व्याप्यावतिष्ठते । नास्ति ब्रह्मेति मन्वानोमुं लोकं मरणानन्तरं गच्छति केवलं न तत्र समश्नुते । ब्राह्मणोभावान्न तस्य ब्रह्मरूपता भवतीति । एतदनुप्रश्नयोर्नास्तीहोत्तरम् । ब्रह्माधिकृत्य द्वयोः प्रश्नयोरुत्थानं भवतीति सूचयितुमेवायं प्रयासः । नात्रोत्तरापेक्षेति मत्वा न कुत्राप्यनयोरुत्तरमस्मिन्ननुवाके परस्मिन्ननुवाके वा दृश्यते । अतः केवलं मतद्वयस्यानुप्रदर्शनार्थमेवानुप्रश्नयोरत्र प्राणनम् ।

किं चातोनुप्रश्ना इत्यस्यासन्नेव स भवतीत्यादि श्रुत्यापि सम्बन्धो योज्यः । पूर्वश्रुतावेवानुप्रश्नाः । ब्रह्मास्ति नवास्तीत्युभयमेव पक्षमाश्रित्यात्रैवानुपृच्छा । ब्रह्म नास्तीति स्वीकर्ताविद्वानिति पदेन लक्षितः । अस्तीति स्वीकर्ता विद्वानितिपदेन लक्षितः । वस्तुतस्त्वथातोनुप्रश्ना इति सर्वथात्रासंगतमिव प्रतिभाति । नास्त्येकोपि प्रश्नोत्र किं तर्हि वक्तव्यं बहुवचनप्रयोगेण विज्ञाप्यमानानां बहूनां प्रश्नानाम् । ब्रह्मणः सदसत्त्वशंकामूलं तु शक्यत इत्थमुत्थापयितुम् । यस्यास्तित्वं तद्येन केनापि रूपेणेह प्रतीतमेव भवति । नाप्रतीतमस्ति न चास्त्यप्रतीतम् । शशविषाणादि नास्ति प्रतीतमतो नास्तीति सर्वैरप्युच्यते । जलमस्तीति प्रतीतमेवातोस्तीति सर्वैरप्युच्यते । ब्रह्म न कथमपि कस्यापि प्रतीतमस्तीति तन्नास्तीति वागवसरः । जगतः कारणत्वेन ब्रह्मणोनुमानं तु स्वभवनक्रीडाङ्गनरमणमेव । येन जगत उत्पत्तिरेव नाङ्गीक्रियते कथं तस्य जगत्कारणत्वेन हेतुना मुखमुद्रा दत्ता भवेत् । यदस्ति तदुत्पत्तिमदेवेति अस्तित्ववतो जगत उत्पत्तिमत्तानिवार्येति चेन्न । यदि ब्रह्माप्यस्ति त्वन्मते तर्हि तस्याप्युत्पत्तिप्रतिपादनं तव गले निपतितम् । यदि तदपि स्वीकृतं

भवेत्तर्हि ब्रह्मणोनित्यत्वापत्तिः । ततश्च ब्रह्मस्वीकार एव नैरर्थक्यं भजेत । दृश्यं यदस्ति तस्यैवोत्पत्तिमत्त्वस्वीकारे आकाशेव्याप्तिरेव स्यात् । उपनिषन्मते आकाशस्यापि जन्यत्वस्वीकारात् । वायोरप्यदृश्यत्वादेव जन्यत्वनिषेधः स्यात् । एवं दृश्यं यदस्ति तस्यैवोत्पत्तिमत्तावचनं नास्ति निर्दोषम् । यद्यस्माज्जन्यं तत्तदस्तित्वं प्रख्यापयतीति वचनमपि न बह्वादर्थं भवति । आकाशमखिलं जगद्वा ब्रह्मणो जातमिति केन दृष्टम् ? श्रुत्योपदिश्यत इति त्वन्यदेव । येषां मते नास्त्युपनिषद्वचोमहत्त्वं तेषां मनःप्रसक्तिः केन द्वारेण कृता भवेत् ? केवलमुपनिषत्प्रमाणकानामेव ब्रह्म वेद्यमुपकारकं चेति मतं चेन्नास्ति विवादः कस्यापि । मम गेहे सुवर्णमयः सुमेरुरहं च भिक्षुकोन्नार्थीति वक्तारं को निषेद्धं प्रभवेत् ? यदस्ति तज्जन्यमेवेति वदता ब्रह्मणोस्तित्वं स्वीकुर्वता ब्रह्मणोपि जन्यत्वं स्वीकृतमेव स्यात् न च कार्यत्व एव जन्यत्वव्यवहारात् ब्रह्मणोकार्यत्वे न तत्र जन्यत्ववचनोपपत्तिरिति वाच्यम् । कार्येतरवस्तुसत्त्वे प्रमाणविरहात्तन्नास्तीत्येव विदुषां पक्षः । न च क्षित्यं कुरादिकं सकर्तृकं जन्यत्वात् । यत्र जन्यत्वं तत्र सकर्तृकत्वमित्यादि तर्ककर्मशकशासत्त्वात्कथमकर्तृणो जगतः स्वीकार इति वाच्यम् । क्षित्यंकरादिकमस्तीति तज्जन्यत्वं स्वीक्रियते आहोस्वित् तज्जन्यत्वे एव तदस्तित्वमङ्गीक्रियत इति पूर्वं विचारणीयम् । तदस्तीति तज्जन्यत्वमिति चेत् ब्रह्मास्तीति तस्यापि जन्यत्वमबाधितं स्यात् । जन्यत्वेस्तित्वं नित्यत्वनिवारकं स्यात् । यन्नित्यमस्तीति न तत्र जन्यत्वमिति चेदुच्यते ब्रह्मणोस्तित्वे नित्यत्वेन सत्प्रमाणाभावात् । उपनिषदेव प्रमाणमिति चेद्बृहस्पतिवचनमपि न कथं प्रमाणं भवेत् । यदि तद्वचनमपि प्रमाणस्तर्हि नास्त्येव ब्रह्म । न चावैदिकत्वात्तेषां वचने न प्रामाण्यबुद्धिः कर्तव्येति वाच्यम् । वैदिकत्वाद्भवतां वचनेपि न प्रामाण्यबुद्धिः कर्तव्येति तेषामवैदिकानामपि महता स्वरेणोद्घोषितत्वात् । अतः कस्यचिद्वचनेन कस्यचिदप्रतीयमानस्य सत्तायां प्रतीतिः परमापदामाश्रयः । इति विरम्यते ।

अप्राकरणिकमप्युपयोगित्वात्कश्चिसृष्टिक्रम उच्यते—

सोकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति । स तपोत्पद्यत ।

स तपस्तप्त्वेदं सर्वमसृजत यदिदं किञ्च । तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् ।

स ब्रह्माकामयतैच्छत् देवमनुष्यपशुपक्ष्यादिरूपेण तरुलतागुल्मादिरूपेण नदनदीनदीपत्यादिरूपेण च बहु स्यामिति । बहुभवननिमित्तं विचारयामास प्रजायेयेति । यद्यहमन्यान्पदार्थाञ्जनयेयं तेषु बहुषु व्यापनान्ममापि बहुत्वं स्यादिति । प्रजायेयेत्यस्य प्रजनयेयमित्येवार्थः । न हि ब्रह्म स्वयं प्रजातं बहुत्वं च गतमिति कुत्राप्यग्निमासु श्रुतिषूपलभ्यते । तथाविधकामनानन्तरं तत्तपोत्पद्यत । नात्र तपः शरीरसन्तापनम् । शरीरस्यैवाभावात् । स्पष्टव्यपदार्थालोचनं कृतवत् । तप आलोचने । तत् तपस्तथाविधालोचनं तत्त्वा कृत्वा सर्वमिदमसृजत । सर्वं किम् ? यदिदं दृश्यमानं प्रतीयमानं वा किञ्च किञ्चिदस्तीति । ततस्तत्सर्वं सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्तत्र व्याप्नोत् । ब्रह्मणो व्यापकत्वात् द्रव्याप्तेः स्वाभाविकत्वेन तदनुप्रवेशस्य सिद्धसाधनम् ।

तदनुविश्य सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च । सत्यमभवत् । यदिदं किञ्च तत्सत्यमित्याचक्षते । तदण्येष-श्लोको भवति ।

तदुत्पन्नवस्तुजातमनुप्रविश्य तद्ब्रह्म सच्चाभवत् त्यच्चाभवत् । तत्तदोः सर्वनाम्नोः समानार्थत्वेपि तयोरुभयोरेवात्र ग्रहणं कञ्चिद्भेदं व्यवस्थापयति । सचेत्यस्-सच्छब्देनेन्द्रियग्रामगम्यं मूर्तपदार्थजातं ग्रहीतव्यम् । त्यच्छब्देन च वाय्वाकाशादिग्रहीतव्यम् । तदेव स्पष्टयति निरुक्तमित्यादिना । निरुच्यते स्पष्टतया पृथक्क्रियत इति निरुक्तं रूपितपदार्थजातम् । निरुक्तमनिरुक्तमाकाशादिकम् । एवं निलयनं नितरां लयनं निलयनम् । लयनं संश्लेषणम् । जलादीनां परस्परं निलयनं भवति । जलं भूमौ लीनाति भूमिश्च जले लीनाति । एवमन्येषामपि लयनमुन्नेयम् । न निलयनमनिलयनम् । ये पदार्थाः परस्परं न निलीनन्ति तेनिलयनपदवाच्या आकाशादयः । विज्ञानमजडमविज्ञानं जडम् । तत्तद्वस्तुरूपतां गतं ब्रह्मेत्युक्तं भवति । यत्र व्यावहारिकं सत्यत्वं तदपि यत्र व्यावहारिकमसत्यत्वं मृगजलमित्यादि, सर्वं तदभवदिति भावः । सर्वत्र तद्व्याप्तमभवदित्याशयः । सत्येष्वनृतेष्वपि निलीयमानं

तद्ब्रह्म सत्यं सत्यमेवाभवत् । ह्यसत्येन तस्य मनागपि संश्लेष इति तात्पर्यम् । यदिदं किं च जगत्यामनुभूयमानं वस्तुजातमस्ति तत्सर्वं सत्यमित्यभवत् सत्यब्रह्मसंपृष्टत्वेन सत्यमभवत् परन्तु तत्तु ब्रह्म तु सत्यमित्याचक्षते न किञ्चिदन्यत्सत्यसंनिधानेन तस्य सत्यत्वमिति भावः । तत्र तु स्वाभाविकं स्वतःसिद्धं सत्यत्वमिति तात्पर्यम् । तदपि तत्राप्येष श्लोको भवतीत्युत्तरेणनुवाकेन संबध्यते ।

इति तैत्तिरीयोपनिषदि षष्ठोऽनुवाकः

अथ सप्तमोऽनुवाकः

असद्वा इदमग्र आसीत् । ततो वै सदजायत । तदात्मानं स्वयमकुरुत तस्मात्तत्सुकृतमुच्यत इति ॥

इदं सर्वं पूर्वोक्तं जातं वस्तु अग्रे सृष्टेः प्राक् असदेवासीत् अजातत्वेनासत्त्वमासीत् । पूर्वं किमपि जन्यं वस्तु नासीदिति भावः । तर्हि कुतस्तदायातमित्याह—तत एव ब्रह्मण सदजायत । अत्र पौर्वापर्यं निर्धारणीयम् । तच्च ततो जायत पूर्वं ततः परं सदित्याख्यां समभजतेति । ततो वै सदजायतेत्येव विवृणोति तद् ब्रह्म आत्मनां जीवजातं स्वयमकुरुतोदपादयत् । तस्मात्तद्वेतोस्तत्सुकृतं शोभनकृतिमदुच्यते । सु शोभनं कृतं सुकृतम् । सुकृतमस्ति अस्येति सुकृतम् धार्यत्वेन पोष्यत्वेन च अर्शआदित्वादच् । भोक्तुरात्मनोभावाद्भोज्यवस्तुजातोत्पादनस्य वैयर्थ्यमेव स्यादिति तमुत्पाद्य सुकृतत्वं भेजे ब्रह्मेति तात्पर्यम् । नन्वेतेनात्मनो नित्यत्वं समायाति, समायातु नाम तत्र नास्ति चिन्तोपनिषदाम् । अथवात्मानमकुरुतेत्यस्य तत्तद्वस्तुभोक्तृत्वेनात्मानं न्ययुङ्क्तेत्यर्थ इति न भवेत्कस्यापि मनस्ताप इति ।

तद्वै तत्सुकृतम् ।

तत्सुकृतमपि जातवस्तुजातविशिष्टमपि तद्वै ब्रह्मैव । सृष्टिवैशिष्ट्येनापि न ब्रह्मणोऽसम्बन्धहानिः । जलसंसृष्टमपि पद्मपत्रं यथाम्भसा नानुलिप्यते तथैव सृष्टिविशिष्टमपि ब्रह्म न सृष्ट्या दूष्यते ।

रसो वै सः । रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दी भवति ।

रसो वै स ब्रह्म । पुंस्त्वमौपनिषदम् । रस्यते आस्वाद्यतेनुभूयत इति रसः । जीवात्मनानुभूयमानत्वादब्रह्म रस इत्युच्यते । रसमेव तद्ब्रह्मैव लब्ध्वा प्राप्यायं जीवात्मानन्दी भवति । एवं चात्मन आनन्दो न स्वाभाविकः । ब्रह्मण एव स प्राप्यते । ब्रह्मरसं प्राप्यात्मानन्दी सर्वदुःखात्यन्ताभाववान् भवतीति भावः ।

शब्दान्तरेण तमर्थमेव प्रकाशयति—

को ह्येवान्यात्कः प्राण्याद्येष आकाश आनन्दो न स्यात् एष ह्येवानन्दयाति ।

यद्यदि समन्तात्काशते प्रकाशते दीपयति वा स एष आकाश आनन्दो न स्यात् को ह्यत्रान्यात् आनन्दव्यतिरेकेण कस्मादपि जीवनं न रोचेत् । कः प्राण्यादिति तदेव द्रढयितुं पुनरुक्तिः । यत एष हि तद्ब्रह्मैव सर्वं जीवजातम् आनन्दयाति आनन्दयति । यतस्तदानन्दस्वरूपमतः सर्वान् आनन्दयतीति भावः । रसानन्दयोः पर्यायत्वं स्वीकृत्येयमुक्तिः ।

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्येनिरुक्तेनिलयने भयं प्रतिष्ठां विन्दतेथ सोभयं गतो भवति ।

क्रियदवधिकमात्मनो भयं संसारयात्रारूपं भवतीति स्पष्टयति । यदा एष जीवात्मा एतस्मिन्नदृश्ये चक्षुरादीन्द्रियाविषयीभूते अनात्म्ये आत्मनः सुखदुःखाद्यनुभवसाधनं शरीरमात्म्यमुच्यते । नात्म्यमनात्म्यम् । तस्मिन्नात्म्ये शरीररहिते निरुक्तेनिलयने ब्रह्मणि अभयमभये सप्तम्यर्थे द्वितीया प्रथमा वा । प्रतिष्ठां स्थितिं विन्दते प्राप्नोति अथ तदनन्तरमेव सोभयं गतो भवति । सर्वभयविनिर्मुक्तो भवतीति भावः । अभयमिति क्रियाविशेषणमितिकेचित् । क्रियाविशेषणस्य क्रिययैवान्वयः । तथा च प्रतिष्ठामभयं विन्दत इत्यस्य प्रतिष्ठां निर्भयत्वेत विन्दत इत्यर्थः स्यात् । प्रतिष्ठाप्राप्तौ न भयमित्यर्थः । तत्र न किञ्चिदर्थसौष्ठवम् । अतो मदुक्तया रीत्यैव व्याख्येयम् । अथ यदात्माभये प्रतिष्ठां विन्दते तदा सोभयं गतो भवति निर्भयो भवति संसारदुःखप्रविमुक्तो भवतीत्यर्थः ।

यदा ह्येवैष एतस्मिन्नुदरमन्तरं कुरुतेथ तस्य भयं भवति ।

वैपरीत्ये फलं दर्शयति । यदा चैतस्मिन् ब्रह्मणि

उदरमपि अत्यल्पमपि अन्तरम् उत्कुरुते उद्भावयति
अहमन्यस्तदन्यदिति, अथ तदा तस्यात्मनो भयं भवति ।
संसारी भवतीतिभावः । संसारापसारणाय सर्वान्तरं
निरन्तरं कर्तव्यमित्युपदेशः ।

तत्त्वेव भयं विदुषोमन्वानस्य ।

तद् ब्रह्मामन्वानस्यैव विदुषो भयं भवति न तु
तन्मन्वानस्येतिवेदितव्यम् । ननु विदुषः, अमन्वानास्य
चेति विरुद्धमुच्यते । यदि विद्वान् न ब्रह्मामन्वानः । यदि
ब्रह्मामन्वानो न विद्वान् । कथं तर्ह्यत्र पदद्वयस्य संगतिः ।
इत्थम् । अत्र विद्वच्छब्दः सामान्यज्ञानिपर इत्यव-
धेयम् ।

तदप्येष श्लोको भवति ॥ ७ ॥

तदर्थप्रतिपादकोप्येष श्लोकोष्टमेनुवाके वक्ष्यमाणो
वर्तते ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि सप्तमोनुवाकः

अथाष्टमोनुवाकः

भीषास्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः । भीषा-
स्मादग्निश्चेन्द्रश्च मृत्युर्धावति पञ्चम इति ।

अस्मादिति षष्ठ्यर्थे पञ्चमी । अस्थैव ब्रह्मणो
भीषा भयेन वातः पवते गच्छति वाति । सूर्योप्युदेति
इन्द्रः प्रचण्डोऽग्निर्मृत्युश्चापि धावति । पञ्चम इत्यु-
क्तिर्न विशिष्टार्थसम्पादिका । इन्द्रपदमग्निविशेषणमिति
विद्योतिका चेति । अन्यत्सर्वमनौपनिषत्त्वात्त्य-
क्तम् ॥ ८ ॥

स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एकः ।

योयमात्मा पुरुषे शरीरे विद्यमानोस्ति सः, यश्चा-
सावादित्येस्ति स च एक एव । भूमिष्ठशरीरादारभ्य
नभःस्थसूर्यपर्यन्तेषु पदार्थेषु वस्तुष्वणुषु परमाणुषु सर्व-
त्रैवैकमेव व्यापकं ब्रह्मावतिष्ठते । ब्रह्मणो ब्रह्मातिरि-
क्तानि सर्वाण्येव वस्तूनि व्याप्यान्ति तेषु च सर्वेषु वस्तुषु
ब्रह्म व्यापकम् । अन्यत्सर्वमिहानौपनिषत्त्वात्त्यक्तम् ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि अष्टमोनुवाकः

अथ नवमोनुवाकः

यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
आनन्दं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चेनेति ।

यतो ब्रह्मणो मनसा सह वाचस्तद्ब्रह्माप्राप्याप्रकाश्य
निवर्तन्ते तं ब्रह्मण आनन्दं विद्वान् अनुभविता कुतश्चन
लोके न बिभेति । सर्वभीस्तस्यापगता भवतीति । अत्र
ब्रह्मण आनन्दमित्यत्र सम्बन्धार्थे षष्ठी । सा च न
युज्यते । आनन्दस्वरूपं हि ब्रह्म । आनन्दो ब्रह्मणः स्व-
रूपम् । भेदे हि षष्ठी भवति । नात्र भेदः । न हि ब्रह्मण
आनन्द इति । किन्तु ब्रह्म एवानन्द इति । एवं च
ब्रह्मण इति षष्ठी मूले द्वितीयार्था । असम्बद्धं हि ब्रह्म ।
सर्वसम्बन्धविरहितमेव तत् । शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य
पुत्रा इत्यृग्वचनं तु उपासनदिक्प्रणेतृ । न वास्तविकम् ।
एवं “स नो बन्धुः” इत्यादिवचनमप्युन्नेयम् ।

एतं ह वाच न तपति, किमहं साधु नाकरवम् ।
किमहं पापमकरवमिति ।

एतं ब्रह्मज्ञं किमहं साधु नाकरवं किं च
पापमकरवमिति चिन्तानलो न तपति न तापयति ।
ब्रह्मज्ञानी हि सर्वकर्मफलविनिर्मुक्तो भवति यतो न
फलस्य तस्य कुत्रापि प्रवृत्तिः । न हि केनचित्कर्मणा
ब्रह्मविदः फलैप्सा जायते । सर्वं कर्म तस्य नैसर्गिकं
भवति । अतस्तस्य साध्वसाधुविचार एव न प्रवर्तते,
अत एव नास्ति तस्य चिन्ता ।

स य एवं विद्वानेते आत्मानं स्पृणुते उभे ह्येवैष एते
आत्मानं स्पृणुते । य एवं वेद । इत्युपनिषत् ॥

स यो विद्वान् एते पुण्यपापे नाहमकरवमिति
निश्चिन्वान आत्मानं स्पृणुते प्रीणयति रक्षति वा
पुण्यपापविचारात् । उभे एव एते पुण्यपापे आत्मानं
स्पृणुते । कृते एव ते न पापाय वा पुण्याय वा सुखाय
वा दुःखाय वा भवतः । अकृते ते न पापाय न पुण्याय ।
एवं ते आत्मानं स्पृणुत एव । कमात्मानं ते स्पृणुताम् ?
उत्तरम्—य एवं वेद । पापुण्याभ्यामस्पृष्टं ब्रह्म आन-
न्दस्वरूपं हि भवति । इत्युपनिषत् । एतादृशी विद्येवो-
पनिषद्विद्यात्वेन प्रसिद्धेति । अथवात्रैव ब्रह्मादिनी उप-
निषत् समाप्ता । भृगुवल्ल्यां तु सामान्येन विद्या निर्दि-
ष्टेति ॥९॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि नवमोनुवाकः

अथ तैत्तिरीयोपनिषदि

भृगुवल्ल्यां प्रथमोनुवाकः

यद्यप्यस्या वल्ल्या नोपनिषत्त्वम् । तथापि प्रसिद्धां यतो वा इमानीति श्रुतिं व्याख्यातुं मया केचनांशा व्याख्यायन्ते ।

भृगुर्वै वारुणिर्वरुणं पितरमुपससार । अधोहि भगवो ब्रह्मेति ।

वरुणस्य पुत्रो भृगुः पितरं वरुणमुपससारोवाच च, भगवो भगवन् मां ब्रह्माधोष्वाध्यापय बोधयेति ।

तस्मा एतत्प्रोवाच अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । तं होवाच ।

विधिवदुपसन्नं स्वपुत्रं वीक्ष्य तस्मै पुत्राय एतत्प्रोवाच । एतत् किम् ? अन्नं प्राणं चक्षुः श्रोत्रं मनो वाचमिति । सर्वेषां द्वितीयान्तपदानां प्रोवाचेत्यनेनावयवः । अन्नादीनां नामोच्चारणानन्तरं स तं स्वपुत्रमुवाच—

यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते । येन जातानि जीवन्ति । यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति । तद्विजिज्ञासस्व तद्ब्रह्मेति ।

यतो यस्मादिमानि भूतानि अन्नप्राणादीनि जायन्ते, जातानि च सर्वाणि येन हेतुना जीवन्ति वर्धन्ते । यच्च कारणं प्रयन्ति प्रगच्छन्ति । अस्यैव स्पष्टीकरणार्थम् अभिसंविशन्तीत्युच्चारणम् । तद्विजिज्ञासस्व तदेव विज्ञातुमिच्छ । यतस्तदेव ब्रह्मेति । यस्माज्जगज्जायते येन च हेतुना जातं जगत् जीवति तिष्ठति यस्मिन्चास्य जगतोभिसंवेशो भवति प्रलयो

भवतीत्यर्थः । तदेव ब्रह्मेति । जगज्जनकत्वे सति जगज्जीवयितृत्वे सति जगदभिसंवेशस्थानत्वे सति ब्रह्मत्वमिति लक्षणम् । उत्पत्तिस्थितिलयेषु त्रिष्वपि कालेषु भूतानि यदात्मत्वं न जहाति तद् ब्रह्मणो लक्षणम् । यत्र यवा उदिताः सन्ति तद् देवदत्तक्षेत्रमितिवत् सर्वेषां भूतानां यत् त्रैकालिकं स्थितिस्थानं तद्ब्रह्मेति । तथा-भूतं ब्रह्म विजिज्ञासस्व । विजिज्ञासस्वेत्यस्य अन्नादिद्वारेण तद्ब्रह्म प्रतिपद्यस्वेत्यर्थः केषांचित् स तु न सामीचीन्यमञ्चति । यज्जगत उत्पादकम्, यच्चोत्पन्नस्य जगतो निवासस्थानम्, यच्चान्ते जगतो लयस्थानं तद् ब्रह्मेति विस्पष्टमुक्तत्वात् । उपदिष्टं हि वरुणेन ब्रह्मस्वरूपं साकल्येन । न किञ्चिदवशिष्टम् । अतोत्रैवोपनिषत्समाप्तिः । एवं स तपस्तप्त्वा अन्नं ब्रह्मेति व्यजानात्, प्राणो ब्रह्मेति व्यजानात् मनो ब्रह्मेति व्यजानात्, विज्ञानं ब्रह्मेति व्यजानात्, आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानादित्यादि सर्वं निरर्थकमेव । न हि पित्रोक्तम् अन्नं ब्रह्म प्राणो ब्रह्मेत्यादि । यदि वैकल्पिकत्वेन स्यादुपदेशस्तस्य तदा तपसः स्यादादरणीयत्वम् । तत्र तु विस्पष्टमाचष्ट यत् इदं सर्वं भवति तद्ब्रह्मेति । नास्ति ततस्तपसः कारणं किञ्चिदपि । अतोत्रैवोपनिषत्समाप्तिः । ब्रह्मविद्यात्रैव सम्पन्ना भवति । किंचैतस्य सर्वस्य विज्ञानस्य फलं षष्ठेनुवाके अन्नवानन्नादो भवति भवति महान् प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन । महान्श्च नीत्या भवतीत्येव फलमुक्तम् । न तु ब्रह्मस्वरूपज्ञानम् । ततोपि नास्त्यतः परमुपनिषदिति विज्ञायते ॥

इति तैत्तिरीयोपनिषदि भृगुवल्ल्यां प्रथमोनुवाकः

स्वामि-श्रीभगवदाचार्यपपिण्डतराजप्रणीतं तैत्तिरीयोपनिषत्संस्कारभाष्यम् ।

श्रीकाशीपण्डितसभया "पण्डितराजे"त्युपाधिविभूषितेन
परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वामि श्रीभगवदाचार्येण
प्रणीतेन

ऐतरेयोपनिषत्संस्कारभाष्येण सहिता

ऐतरेयोपनिषत्

वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता । मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् ।
आविरावीर्म एधि । देवस्य म आणी स्थः । श्रुतं मे मा
प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधामि । ऋतं वदिष्यामि ।
सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वक्तारमवतु । अवतु माम् ।
अवतु वक्तारम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः
शान्तिः ।

ॐ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् । न्यान्य-
त्किञ्चन मिषत् । स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥

आत्मा सर्वत्रातनशीलं ब्रह्मेदमेकमेवासीदग्रे सृष्टेः
पूर्वम् । तस्मिन्समयेन्यद्ब्रह्मेतदत् किञ्चिन्न मिषद्व्या-
पारवदासीत् । सत्यामेव सृष्टावात्मानो व्यापारवन्तो
भवन्ति । असत्यां च तस्यां न किञ्चिदपि व्यापार-
वदासीत् । तदा स आत्मैक्षत लोकान् नु सृजे इति
सृजानीति । स व्यचारयन्मया सृष्टिः कर्तव्येति ॥१॥

स इमाँल्लोकान्सृजत् । अम्भो मरीचामरमा-
पोम्भाः । परेण दिवम् । द्यौः प्रतिष्ठा । अन्तरिक्षं मरी-
चयः । पृथिवी मरः । या अधस्तात्ता आपः ॥२॥

स आत्मेमान्सर्वाल्लोकान्सृजत् । लोकान्वस्तूनि ।
कानि वस्तूनीत्याह—अम्भ इत्यादि । एतत्सर्वमसङ्गतम-
नावश्यकं चोपनिषद्वर्त्मनि वर्तमानानां वर्तिष्यमाणानां
वा । ततस्त्यक्तम् ॥२॥

स ईक्षतेमे नु लोका लोकपालान्नु सृजा इति ।
सोदभ्य एव पुरुषं समुदधृत्यामूर्च्छयत् ॥३॥

स आत्मा ततः परमीक्षतेक्षत, इमे लोकाः सृष्टाः ।
लोकपालान्नु सृजा इति । ततः सोद्भूय एव जलेभ्य
एव पुरुषं समुदधृत्यामूर्च्छयत् । पुरुषशब्दोत्र देहवाचकः ।

देहमुत्पाद्यामूर्च्छयत्समुच्छ्रितवान् । अद्भ्य इति सर्वो-
पादानसंग्रहं करोति ॥३॥

तमभ्यतपत् । तस्याभितप्तस्य मुखं निरभिद्यत
यथाण्डम् । मुखाद्वाक् । वाचोग्निः । नासिके निर-
भिद्येताम् । नासिकाभ्यां प्राणः । प्राणाद्वायुः ।
अक्षिणी निरभिद्येताम् । अक्षिभ्यां चक्षुः । चक्षुष
आदित्यः । कर्णौ निरभिद्येताम् । कर्णाभ्यां श्रोत्रम् ।
श्रोत्राद्दिशः । त्वङ्निरभिद्यत । त्वचो लोमानि । लोमभ्य
ओषधिवनस्पतयः । हृदयं निरभिद्यत । हृदयान्मनः ।
मनसश्चन्द्रमाः । नाभिर्निरभिद्यत । नाभ्या अपानः ।
अपानान्मृत्युः । शिश्नं निरभिद्यत । शिश्नाद्वेतः । रेतस
आपः ॥ ४ ॥

अत्र सर्वं यथामति यथासंस्कारं च वर्णितम् । नात्र
किञ्चित्त्वत्त्वम् ॥ ४ ॥

इत्यैतरेयोपनिषत्संस्कारभाष्ये प्रथमः खण्डः

अथ द्वितीयः खण्डः

ता एता देवताः सृष्टा अस्मिन्महत्यर्णवे प्रापतन् ।
तमशनापिपासाभ्यामन्ववाजत् । ता एनमब्रुवन्नायतनं
नः प्रजानीहि यस्मिन्प्रतिष्ठिता अन्नमदामेति ॥ १ ॥

सर्वमालङ्कारिकं मनःकल्पितं च वर्णनमेतत् ।
नानेनोपनिषदर्थसंग्रहो भवति ॥ १ ॥

ताभ्यो गामानयत् । ता अब्रुवन् वै नोयमल-
मिति । ताभ्योऽवमानयत् । ता अब्रुवन् वै नोयम-
लमिति ॥ २ ॥

अत्र गवाश्वयोस्तर्पित्तिरुदीरिता ॥ २ ॥

ताम्यः पुरुषमानयत् । ता अब्रवन्सुकृतं बतेति-
पुरुषो वाव सुकृतम् । ता अब्रवीद्यथायतनं प्रवि-
शतेति ॥ ३ ॥

अत्र पुरुषोत्पत्तिः समीरिता । तस्य च सुकृतत्व-
मुक्तम् । ता देवता अब्रवीदीश्वरो वा ब्रह्म वा यथाय-
तनं स्वं स्वमायतनमनतिक्रम्य प्रविशतेति ॥ २ ॥

अग्निर्वाग्भूत्वा मुखं प्राविशत् । वायुः प्राणो भूत्वा
नासिके प्राविशत् । आदित्यश्चक्षुर्भूत्वाक्षिणी प्राविशत् ।
दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन् । ओषधिवनस्पतयो
लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन् । चन्द्रमा मनो भूत्वा
हृदयं प्राविशत् । मृत्युरपानो भूत्वा नाभिः प्राविशत् ।
आपो रेतो भूत्वा शिश्नं प्राविशन् ॥ ४ ॥

सर्वमेतत्काल्पनिकम् । तथ्यहीनं च ॥ ४ ॥

तमशनापिपासे अब्रूतामावाभ्यामभिप्रजानीहीति ।
ते अब्रवीदेतास्वेव वां देवतास्वाभजाम्येतासु भागिन्यौ
करोमीति । तस्माद्यस्यै कस्यै च देवतायै हविर्गृह्यते
भागिन्यावेवास्यामशनापिपासे भवतः ॥

तमात्मानम् । ते अब्रवीदित्यत्र ते इति कर्मपदम् ।
ब्रुवःकर्तात्मा । आभजामि स्थापयामि ॥ ५ ॥

इत्यैतरेयोपनिषत्संस्कारभाष्ये प्रथमाध्याये
द्वितीयः खण्डः

अथ तृतीयः खण्डः

स ईक्षतेमे नु लोकाश्च लोकपालाश्चान्नमेभ्यः
सृजा इति ॥ १ ॥

स आत्मैक्षत लोका लोकपालाश्च सृष्टाः । इदानी-
मेभ्यो जीवन्प्रदमन्तमदनीयं सृजानीति ॥ १ ॥

सोपोम्यतपत् । ताम्योमितप्ताम्यो मूर्तिरजायत ।
या वै सा मूर्तिरजायतान्नं वै तत् ॥ २ ॥

अदभ्योन्नमजायत ॥ २ ॥

तदेनत्सृष्टं पराडत्यजिघांसत् । तद्वाचाजिघृक्षत् ।
तन्नाशकनोद्वाचा ग्रहीतुम् । स यद्वैनद्वाचाग्रहैष्यद-
भिव्याहृत्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ३ ॥ तत्प्राणेनाजिघृक्ष-

तन्नाशकनोत्प्राणेन ग्रहीतुम् । स यद्वैनत्प्राणेनाग्रहैष्य-
दभिमप्राण्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ४ ॥ तच्चक्षुषाजिघृक्षत् ।
तन्नाशकनोच्चक्षुषा ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्चक्षुषाग्रहैष्य-
ददृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ५ ॥ तच्छ्रोत्रेणाजिघृ-
क्षत् । तन्नाशकनोच्छ्रोत्रेण ग्रहीतुम् । स यद्वैनच्छ्रोत्रे-
णाग्रहैष्यच्छ्रुत्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ६ ॥ तत्त्वचाजिघृ-
क्षत् । तन्नाशकनोत्त्वचा ग्रहीतुम् । स यद्वैनत्त्वचाग्र-
हैष्यत्स्पृष्ट्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ७ ॥ तन्मनसाजि-
घृक्षत् । तन्नाशकनोन्मनसा ग्रहीतुम् । स यद्वैनन्मनसा-
ग्रहैष्यदध्यात्वा हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ ८ ॥ तच्छिश्ने-
नाजिघृक्षत् । तन्नाशकनोच्छिश्नेन ग्रहीतुम् । स यद्वैन-
च्छिश्नेनाग्रहैष्यद्विसृज्य हैवान्नमत्रप्स्यत् ॥ तदपानेना-
जिघृक्षत् । तदावयत् । सैषोन्नस्य ग्रहो यद्वायुरन्नायुर्वा
एष यद्वायुः ॥ १० ॥

नात्र किञ्चिदपि तत्त्वम् । केवलं बालगीते-
यम् ॥ १० ॥

स ईक्षत कथं न्विदं मदृते स्यादिति स ईक्षत
कतरेण प्रपद्या इति । स ईक्षत यदि वाचाभिव्याहृतं
यदि प्राणेनाभिमप्राणितं यदि चक्षुषा दृष्टं यदि श्रोत्रेण
श्रुतं यदि त्वचा स्पृष्टं यदि मनसा ध्यातं यद्यपाने-
नाभ्यपानितं यदि शिश्नेन विसृष्टमथ कोहमिति ॥ ११ ॥

पूर्वमात्मना विचारितं मदृते कथमिदं सर्वं स्या-
दिति कतरेण चेन्द्रियव्यापारेणाहं प्रपद्या इति । पुनः स
ऐक्षत वाक्प्राणादयः स्वातन्त्र्येण स्वस्वसम्पाद्यव्यवहारं
सम्पादयन्त्येव तर्हि कोहमिति । यदि मदृते व्यवहारं
नाकरोत्तर्ह्यहं वागिति मतं स्यात् । यदि प्राणो मदृते
व्यवहारं नाकरोत्तर्ह्यहं प्राण इति मतं स्यात् । परं
नास्त्येवम् । तर्हि कोहमिति । नाहं वाक् नाहं प्राणो
नाहं चक्षुर्नाहं श्रोत्रं नाहं त्वङ् नाहं मनो नाहमपानो
नाहं शिश्नं तर्हि कोहं कश्च व्यापारो म इति ॥ ११ ॥

स एतमेव सीमानं विदार्येतया द्वारा प्रापद्यत ।
सैषा विदृतिर्नाम द्वाः । तदेतन्नान्दनम् । तस्य त्रय
आवसथास्त्रयः स्वप्नाः । अयमावसथोयमावसथोय-
मावसथ इति ॥ १२ ॥

आत्मा व्यचारयन्मूर्धा निष्क्रियोद्यावधि । ततोत्रैव
मया प्रवेष्टव्यमिति । स एतमेव सीमानं मूर्धानं विदार्यै-

तया सीमया द्वारा प्रापद्यत प्राविशत् । कुत्र तस्य प्रवेश-
इति प्रष्टव्यमेव चेत्तर्हि मूर्धन्येवेति गृहाण । सा एषा
द्वाविदृतिर्नाम । विदार्येतामात्मा तत्र प्रविष्टो विदार्येव
मरणकाले निस्सरत्यपि तत एव एषा विदृतिर्नाम द्वाः ।
तदेतद्वारं नान्दनम् । नन्दनस्य हेतुत्वान्नान्दनम् ।
मूर्धन्येव नन्दत्यात्मा । मूर्धन्येव सर्वाणीन्द्रियाणि मनोपि
व्यापारितानि भवन्ति । तस्यैतस्य द्वारस्य मूर्धन्यत्रय
आवस्थाः स्थानानि मनो बुद्धिर्हृदयं च । त्रयश्च
स्वप्ना विश्रमस्थानानि जाग्रदवस्था स्वप्नावस्था सुषु-
प्त्यवस्था चेति । श्रुतौ स्वप्नशब्दो विश्रमोपलक्षकः ।
आत्मा तिसृष्वप्यवस्थासु यत्किञ्चित्कुर्वाणोपि विश्रम-
मेव लभते । सुषुप्तावपि न भवत्यात्मा सर्वथा निष्क्रि-
यम् । अयं त्रयाणां समवाय एवावस्थ इति ब्रह्मयितुं
द्विरुक्तिः ॥ १२ ॥

स जातो भूतान्यभिव्यैख्यत्किमिहान्यं वावदिष-
दिति स एतमेव पुरुषं ब्रह्म ततममपश्यदिदमदर्श-
मितीम् ३ ॥ १३ ॥ तस्मादिदन्द्रो नामेदन्द्रो ह वै नाम
तमिदन्द्रं सन्तमिन्द्र इत्याचक्षते परोक्षेण । परोक्षप्रिया
इव हि देवाः परोक्षप्रिया इव हि देवाः ।

अत्र नास्ति किमपि तत्त्वं निगूढं तत्त्वं वेति ।
केवलं ब्राह्मणपद्धत्या यद्वा तद्वोक्तम् ॥ ४ ॥

इत्येतरेयोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीयः खण्डः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः (चतुर्थः खण्डो वा)

पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवति यदेतद्वेतस्त-
देतत्सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यस्तेजः सम्भूतमात्मन्येवात्मानं बिभर्ति ।
तद्यदा स्त्रियां सिञ्चत्यथैतज्जनयति तदस्य प्रथमं
जन्म ॥ १ ॥ तस्त्रिया आत्मभूयं गच्छति यथा स्वमंगं
तथा । तस्मादेनां न हिनस्ति । सास्यैतमात्मानमत्र गतं
भावयति ॥ २ ॥ सा भावयित्री भावयितव्या भवति ।
तं स्त्री गर्भं बिभर्ति । सोऽत्र एव कुमारं जन्मनोऽप्रेषि-
भावयति । स यत्कुमारं जन्मनोऽप्रेषिभावयत्यात्मानमेव
तद्भावयति । एषां लोकानां सन्तत्या हीमे लोकाः ।
तदस्य द्वितीयं जन्म ॥ ३ ॥ सोऽस्यायमात्मा पुण्येभ्यः
कर्मभ्यः प्रतिधीयते । अथास्यायमितर आत्मा कृत-

कृत्यो वयोगतः प्रैति स इतः प्रयन्नेव पुनर्जायते ।
तदस्य तृतीयं जन्म ॥ ४ ॥ तदुक्तमृषिणा । “गर्भे नु
सन्नन्वेषामवेदमहं देवानां जनिमानि विश्वा । शतं
मा पुर आयसीररक्षन्वधः श्येनो जवसा निरदीर्यमिति
गर्भे एवैतच्छयानो वामदेव एवमुवाच ॥ ५ ॥ स एवं
विद्वानस्माच्छरीरभेदाद्बुध्वं उत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गलोके
सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत्समभवत् ॥ ६ ॥

अस्य पितुरयमात्मा पुत्रत्वेन जायमानः पुण्येभ्यः
कर्मभ्यः प्रतिधीयते प्रतिनिधीयत इत्यर्थः । यद्यत्पित्रा
कर्तव्यं तत्पुत्रेणैव कृतं भवतीति प्रातिनिध्यम् । अथ
यदा स पुत्रः पितुः प्रातिनिध्यं कर्तुं समर्थो भवति
तदास्येतरोयमात्मा पितुरूपः कृतकृत्यः सन् वयोगतो
गतवया वृद्धः सन् प्रैति म्रियते । स इतः प्रयन्नेव
म्रियमाण एव पुनर्जायते । मरणपुनर्जन्मनोर्न कालव्य-
वधानं भवतीतिभावः । तदस्य तृतीयं जन्म । अत्र
प्रकरणे पितापुत्रयोरैकात्म्यं निर्दिष्टम् । तत्तु द्विधा
सम्भवति । नास्त्यात्यनो बहुत्वम् । एक एवात्मा
सर्वेषु शरीरेषु निविष्टः । नन्वेक एवात्मा चेत् कथं देव-
दत्तो मृतः यज्ञोदत्तो जीवतीतिव्यवहारोपपत्तिः ? शृणु ।
आत्मैकत्वेपि शरीरशरीरस्थमनोबुद्ध्यादीनां तद्वि-
न्नत्वेन सर्वव्यवहारोपपत्तिः ॥ ४ ॥ ऋषिणा वेदेन ।
ऋग्वेदं श्रावयति गर्भेन्विति । ऋगर्थस्तु-गर्भे नु गर्भं
एव सन्वर्तमानोहं वामदेवः । अस्या ऋचो वामदेवेन
दृष्टत्वात्स एवर्षिः । एषां सर्वेषां जन्तूनां विश्वा विश्वानि
सर्वाणि जनिमानि जन्मान्यवेदम् । अन्वित्यानुपूर्वी-
वचनम् । तथा चानुपूर्व्येणाहमवेदम् । इतोस्माज्जन्मनः
पूर्वं शतमनेकानि आयसीः सौभाग्यात् प्राप्तानि पुरः
शरीराणि मा मामरक्षन् । आयसीरित्यत्रायसि सकार-
पाठ आर्षः । अघाथ श्येनः प्रशस्तानि कर्माणि कुर्वाणः ।
श्येनः शंसनीय गच्छतीति यास्कः । जवसा जवेन वेगेव
निरदीयं शरीरपरम्परातो निरगाम् । अस्या ऋच
ऋषिर्वामदेव इति स्मरन्वदति गर्भे एव शयानो जन्म-
मरणबन्धनाद्विमुक्तेः प्राग्वामदेव एवमुवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥
एवं विद्वान् जन्ममरणरूपसंसृतिभेदनकलाविद्वान् स
वामदेवोस्माच्छरीरभेदाच्छरीरनाशाद्बुध्वं उत्क्रम्य बन्ध-
नाद्विमुच्य स्वर्गलोके सर्वान्कामानाप्त्वामृतः समभवत् ।
अशुद्धमेतद्वचनम् । विद्वान् सन्नेव यः कोपि सर्वान्का-

मानशेषं निर्मूलयति ततः परममृत एव स भवति न तु सर्वान्कामान्भोक्तुं स्वर्गलोकं गच्छति । एवं चास्याः श्रुतेरन्वय एतादृशः कार्यः—अमुष्मिन्स्वर्गलोके सर्वान्कामान्पत्वा अस्माच्छरीरभेदादूर्ध्वं उत्क्रम्य स एवं विद्वानमृतः समभवत् । पूर्वं पुण्यकर्मसम्पादनम् । ततः परं स्वर्गं तद्भोगः । तद्भोगान्ते पुनर्मनिवशरीरावाप्तिः । तत्र ब्रह्मवित्त्वम् । ततः शरीरभेदेमृतत्वप्राप्तिरिति ॥६॥

इत्यैतरेयोपनिषदि द्वितीयाध्यायः (चतुर्थः खण्डः)

अथ ऐतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः

(पञ्चमः खण्डो वा)

कोयमात्मेति वयमुपास्महे । कतरः स आत्मा येन वा पश्यति येन वा शृणोति येन वा गन्धानाजिघ्रति येन वा वाचं व्याकरोति येन वा स्वादु चास्वादु च विजानाति ॥१॥

अत्रात्मशब्दार्थो मनो वा हृदयं वा । एतच्चाग्रे स्फुटं भविष्यत्युपरिष्ठादेव ॥१॥

यदेतद्धृदयं मनश्चैतत् । सञ्ज्ञानमाज्ञानं विज्ञानं प्रज्ञानं मेधा दृष्टिर्धृतिर्मतिर्मनीषा जूतिः स्मृतिः सङ्कल्पः क्रतुरसुः कामो वश इति । सर्वाण्येवैतानि प्रज्ञानस्य नामधेयानि भवन्ति ॥२॥

यदेतद्धृदयं यच्च मनस्तदेवायमात्मा । हृदयमेवात्मा मन एव वात्मा । उभयं वात्मा । संज्ञानम् आज्ञानम् विज्ञानम् प्रज्ञानमेतच्चतुष्टयं ज्ञानस्यैव भेदोवगन्तव्यः । मेधा नवनवोन्मेषशालिनी बुद्धिः । दृष्टिर्दर्शनं विचारस्तर्को वा धृतिर्धारणशक्तिः । मतिर्बुद्धिर्मननात्मिका । मनीषा मनसः शासनकर्त्री शक्तिः । जूतिर्मनसो वेगः । क्रतुरध्यवसायः । असुर्जीवनशक्तिः ।

इत्यैतरेयोपनिषदि तृतीयोऽध्यायः (पञ्चमः खण्डो वा)

काशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” ल्युपाधिविभूषितेन परमहंसपरिव्राजकाचार्यस्वामिश्रीभगवदाचार्येण निर्मितं एतरेयोपनिषत्संस्कारभाष्यम्

काम इच्छा विषयाणाम् । वशो जीवनोपयोगिवस्तुविषयिणीच्छा । एतानि सर्वाणि प्रज्ञानस्यात्मन एव नामधेयानि । एतत्सर्वं मन एव मनःकार्यत्वात् । मन एव चात्मेति पूर्वमेवोक्तं श्रुत्या स्पष्टतः ॥२॥

यत्र ब्रह्मैष इन्द्र एष प्रजापतिरेते सर्वे देवा इमानि च पञ्च महाभूतानि पृथिवी वायुराकाश आपो ज्योतीर्षीत्येतानिमानि च क्षुद्रमिश्राणीव । बीजानीतराणि चेताराणि चाण्डजानि च जाऋजानि च स्वेदजानि चोद्भिज्जानि चाश्वा गावः पुरुषा हस्तिनो यत्किञ्चेदं प्राणि जङ्गमं च पतत्रि च यच्च स्थावरं सर्वं तत्प्रज्ञानेत्रं प्रज्ञाने प्रतिष्ठितम् । प्रज्ञानेत्रो लोकः । प्रज्ञा प्रतिष्ठा । प्रज्ञानं ब्रह्म ॥३॥

अत्र परिगणितानि सर्वाण्येव प्रज्ञानेत्रम् । प्रज्ञा प्रज्ञप्तिः । तच्च ब्रह्मैव । नीयतेनेनेति नेत्रम् । प्रज्ञया ब्रह्मणा सर्वमिदं जगन्नीयते तेन प्रज्ञानेत्रं सर्वं जगत् । तच्च प्रज्ञाने ज्ञानस्वरूपे ब्रह्मण्येव प्रतिष्ठितम् । अयं निखिलो लोकः प्रज्ञानेत्रो ब्रह्मणानीतः । प्रज्ञैव प्रतिष्ठा सर्वस्य जगतः । प्रज्ञाने प्रतिष्ठितमित्युक्तम् । इदानीं प्रज्ञानशब्देन विवक्षितमर्थं स्पष्टयति प्रज्ञानं ब्रह्मेति ॥३॥

स एतेन प्रज्ञेनात्मनास्माल्लोकादुत्क्रम्यामुष्मिन्स्वर्गं लोके सर्वान्कामान्पत्वामृतः समभवत्समभवत् ॥५॥

व्याख्यातेयं श्रुतिः पूर्वम् ॥५॥

वाङ् मे मनसि प्रतिष्ठिता । मनो मे वाचि प्रतिष्ठितम् । आविरावीर्म एधि । वेदस्य म आणी स्थः । श्रुतं मे मा प्रहासीः । अनेनाधीतेनाहोरात्रान्सन्दधामि । ऋतं वदिष्यामि । सत्यं वदिष्यामि । तन्मामवतु । तद्वाक्तारमवतु । अवतु माम् । अवतु वक्तारम् ॥ अवतु वक्तारम् ॥ ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः ।

किञ्चिदावश्यकम्

महामहिमशालिनो महानुभावाः,

छान्दोग्योपनिषत्संस्कारभाष्यमेतच्छ्रीमतां पुरस्तात्प्रस्तूयते । उपनिषच्छब्दार्थस्तु उपनिषादयन्ति ब्रह्मसामीप्यमधि-
गमयन्तीति ब्रह्मस्वरूपावबोधनेन ब्रह्मजिज्ञासून् ब्रह्मसामीप्यं नयन्त्य उपनिषद इति प्राचां संवादः । ममापि नात्र कश्चन
विरोधः । परमिदं छान्दोग्योपनिषन्नाम्ना प्रथितो ग्रन्थो न साकल्येनोपनिषच्छब्दार्थमवगाहते । अत्र बहूनां ब्राह्मणानामपि
संग्रहः । ब्राह्मणानि ब्रह्मस्वरूपावगतौ न क्षमाणि । कर्मस्वरूपावबोधन एव तेषां पाटवम् । अत एव ताण्ड्यब्राह्मण एव
पठितस्य तस्यैवैकस्य भागस्य नाम छान्दोग्योपनिषदिति अत्रैतद्वेदितव्यम्—सामवेदस्यैका कौथुमी शाखा विद्यते । तस्या
ब्राह्मणं चत्वारिंशद्विभागविभक्तम् । आदितः पञ्चविंशतिभागपर्यन्तं ताण्ड्यमिती पञ्चविंशतब्राह्ममिति वा निर्दिश्यते ।
ततः परं षड्विंशदादारभ्य त्रिंशभागपर्यन्तं षड्विंशतब्राह्मणमित्युच्यते । ततः परं भागद्वयं मन्त्रब्राह्मणमिति प्रसिद्धम् ।
अन्तिमाश्चाष्टौ भागाश्छान्दोग्योपनिषन्नाम्ना प्रसिद्धाः ।

अस्यामुपनिषदि कैश्चनप्रपाठकखण्डाभ्यां प्रकरणगणना क्रियते कैश्चिच्च अध्यायखण्डाभ्याम् एवं चास्यामष्टौ
प्रपाठका अष्टावध्याया वा सन्ति । खण्डाश्च बहवः । प्रत्येकं प्रपाठकेध्याये वा बहूनि सन्ति ब्राह्मणानि । ब्राह्मणेष्वर्थ-
वादानां बाहुल्यं भवत्येव । अर्थवादो न निश्चितार्थं बोधयति । यथा आदित्यो“यूप इति । अर्थवादश्चतुर्विधः ।
स्तुतिर्निन्दा परकृतिः पुराकल्प इति गौतमः । गुणवादोनुवादो भूतार्थवादश्चेति त्रिविध इति न्यायमञ्जरी । तथा हि
“विरोधे गुणवादः स्यादनुवादोवधारिते । भूतार्थवादस्तद्वानादर्थवादस्त्रिधा मतः” ॥ इति ॥ मीमांसकास्तु विधिशेषो
निषेवशेषश्चेत्यर्थवादं द्वैविध्येन विभेजिरे । एवं चार्थवादा उपनिषच्छब्दार्थविरुद्धां दिशं गच्छन्ति गमयन्ति च
लोकान् । उपनिषत्तु ब्रह्मविद्यात्वेन प्रसिद्धा । तादर्थ्याद्ग्रन्थोप्युपनिषदित्युच्यते ।

एवं च यानि यानि वाक्यानि ब्रह्मस्वरूपावबोधकानि ब्रह्मोद्दिश्योपदिष्टानि मोक्षपरकाणि च तेषामेवोपनिषत्त्व-
मिति विदुषां संवादः । तत एव मया नात्र ब्राह्मणानि व्याख्यातानि, उपनिषद्वाक्यान्त्येव विवृतानि । तैरेव मुमुक्षूणां
प्रयोजनम् । ब्राह्मणेष्वपि यत्र क्वचिद्भूतार्थवर्जकानि सन्ति तान्यपि मया व्याख्यातान्येव ।

मन्येहं चक्षुषी निमील्य धावतां धीमतां धीर्न धारयेद्द्वैर्यमत्र मदीये निर्धारिते क्रमे परन्तु मतिमतां वैदुष्य-
शालिनां महामनसां सर्वेषामेवात्र महानादरो भविष्यतीति विश्वसिमि दृढम् ।

राजनगर सोसाइटी

अहमदाबाद-७

१४-१२-१९६१ ई०

विदुषामाश्रवः

भगवदाचार्यः

यजुर्वेद सामवेद-संस्कारभाष्यकर्त्रा वेदान्तसूत्रेषु वैदिकभाष्य-निर्मात्रा भगवद्गीतासु भगवद्भाष्यरचयित्रा
काशीपण्डित-सभया "पण्डितराजे" त्र्युपाधिविभूषितेन स्वामि श्रीभगवदाचार्ययतिराजेन विरचितेन

छान्दोग्योपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवलितः

छान्दोग्योपनिषत्

आचार्यपरमानन्दपदद्वन्द्वमुपास्महे । यत्कृपालेशतोपि स्यादुद्धारो नः क्षणादपि ॥ १ ॥
अरण्यं कण्टकाकीर्णं निर्भीकः प्रविशाम्यहम् । तत्र श्रीमद्गुरोः पादपङ्कजालम्बनं महत् ॥ २ ॥
व्याख्यातुमुत्सहे भव्या भव्यैरुपनिषद्गवीः । भावैः शब्दैश्च सत्कृत्याः परमार्थप्रकाशिकाः ॥ ३ ॥
मृच्छिलाखण्डयुक्तोपि गोधूम इति कथ्यते । मृच्छिलाखण्डसंयोगवियुक्तो हि स भुज्यते ॥ ४ ॥
अध्यायैरष्टभिर्युक्ता यद्यप्येषास्ति विश्रुता । तथापि मोक्षवाक्यानि व्याख्यातानीह केवलम् ॥ ५ ॥
सज्जना जनयिष्यन्ति हृदयेत्र महादरम् । दुर्जना जनयिष्यन्ति हृदये विषमुल्बणम् ॥ ६ ॥
तेषामेव विषेण स्याद्धानिस्तेन दुरव्यया । पायाच्छ्रीराम एवात्र तान्सदेत्येव कामये ॥ ७ ॥

अथ द्वितीये प्रपाठके

त्रयोविंशः खण्डः

त्रयो धर्मस्कन्धाः ।

धर्मस्कन्धा धर्मसम्पादनसाधनानि त्रीणि । कानि
तानि ?

यज्ञोध्ययनं दानमिति प्रथमः ।

यज्ञशब्देन यजिधात्वर्थाः सर्वे ग्रहीतव्याः । देवः,
पूजा, सङ्गतिकरणं, दानं चेति चत्वारोर्थाः ग्राह्याः ।
अध्ययनं ज्ञानसम्पादकशास्त्राभ्यासः । दानं कस्मै-
चिदपेक्षितवस्तुप्रदानं पुनरादित्सार्वाजितम् । इति प्रथमः
स्कन्धः ।

तप एव द्वितीयः ।

तपः शब्देन तपः सत्यं तप इत्यादयोप्यर्थाः
संगृहीतव्याः । इति द्वितीयः स्कन्धः ।

ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीयः ॥ १ ॥

आचार्यकुले वासो ब्रह्मचर्यपालनं वेदाध्ययनं च
तृतीयः स्कन्धः ॥ १ ॥

इति द्वितीये प्रपाठके त्रयोविंशः खण्डः

अथ तृतीये प्रपाठके

एकादशः खण्डः

अहं सत्येन मा विराधिषि ब्रह्मणेति ॥ २ ॥

सत्यमेव ब्रह्म । तेन सत्येन ब्रह्मणाहं मा विराधिषि
विरोधं नैव करवाणि । सर्वथा सर्वदा सत्यभाषणेन
सत्याचरणेन च ब्रह्म सेवनीयमिति ॥ २ ॥

इति तृतीये प्रपाठके एकादशः खण्डः

अथ चतुर्दशः खण्डः

सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तज्जलानिति शान्त उपासीत ॥

इदं ब्रह्मरूपं ब्रह्मशरीररूपं वा दृश्यमानं सर्वं निश्चितं ब्रह्मैव । शान्तः संस्तद्ब्रह्मोपासीत । केन रूपेण तस्योपासनं कर्तव्यमित्याह—तज्जलानिति । जायत इति जम् । लीयत इति लम् । अनिति प्राणिति जीवतीत्यन् । जं च लं च अन् चेति जलान् । तस्य जलान् तज्जलान् । सामान्ये षष्ठी । यज्जायते यच्च नश्यति यच्चानिति तत्सर्वं ब्रह्मैवेति मत्वा शान्तः सन्नुपासीत । उपासिधातोः कर्म ब्रह्मैव । सर्वं ब्रह्म सर्वोत्पादकमपि ब्रह्मेति मत्वोपासीत । ननु विरुद्धमिदमुच्यते जातं जनयितुं च सर्वं ब्रह्मैवेति । नेदं विरुद्धम् । लोकेपि दृश्यते जातः पुत्रो जनकश्च पितो-भावेव समानवर्णौ । जातश्च वत्सो जनिका च गौरु-भयत्र गोत्वं विश्राम्यति । एवं सृष्टिर्ब्रह्माणोजन्यजनक-भावे स्वीकृते ब्रह्मत्वमुभयत्र विश्राम्यति । न । अद्यापि विरुद्धमेवैतत् । पितापुत्रयोः समानजातीयत्वं समान-वर्णत्वं समानगोत्रत्वं चोभयोर्गुणधर्मसाम्ये प्रतीयते । एवं गोवत्सयोरपि साम्यं निराबाधम् । ब्रह्माणि त्वेवं नास्ति । उत्पादकं ब्रह्म । तच्च चेतनं निरवयवं च । ततो जातं जगच्चाचेतनं सावयवं च । कारणमदृश्यं कार्यं च दृश्यम् । कारणं नित्यमनित्यं च कार्यम् । कथं तद्वर्धुभयत्र ब्रह्मबुद्धिः कर्तव्या ? सत्यम् । शरीर-शरीरिणोरैक्यादैक्यबुद्धिरुभयत्र न विरुद्धयते । विरु-द्धयत एव । कथम् ? जीवः प्रकृतिश्च शास्त्रीयं शरीरं ब्रह्माणो न तु वास्तविकम् । यद्यस्माज्जायते तत्तस्य शरीरं भवितुमर्हति । मृत्तिकातो जायमानो घटो मृत्तिकाशरीरम् । रक्तमांसमज्जादिभ्यो जायमानं मानवादिशरीरं रक्तमांसमज्जाशरीरम् । यदि ब्रह्माणो रक्तमांसमज्जादिमयं जायते शरीरं तर्हि स्यान्नाम तस्य शरीरम् । न तु भवत्येवम् । नास्ति ब्रह्म रक्त-मांसमज्जादिसंश्लिष्टम् । किं च यदि ब्रह्मापि तथाभूतं स्यात्तस्यानित्यत्वमेव स्यात्सर्वंशास्त्रविरुद्धमपि स्यात् । न जायते म्रियते वा कदाचिदित्यौपनिषदो घोषः । अकायमव्रणमस्नाविरमिति वेदघोषणा । अथापि यदुक्तं तदेव सत्यम् । न हि यस्माद्यज्जातं जायमानं जनिष्य-

माणं वा तदेव तस्य शरीरमिति बुद्धिगम्यम् । न हि मृत्तिकायाः शरीरं घटः, कार्यं एव हि सः । भोगायतनं हि शरीरं भवति । यथा देवदत्तशरीरं देवदत्तस्य भोगायतनं भवति । भवतु नाम । अथापि ब्रह्मशरीरं न सिध्यति । न हि ब्रह्माणः किञ्चिद्भोक्तव्यमस्त्यप-हतकामस्य । सत्यम् । न हि भोगायतनं शरीरमित्येव शरीरलक्षणम् । किं तर्हि ? अन्यदपि लक्षणम् । वाच्यं तत् । उच्यते—येन यदुपयुज्यते स्वेच्छया तदपि तस्य शरीरम् । ब्रह्माणोपयुज्यत एव प्रकृतिः सृष्टिनिर्माण-कालतः सा तस्य शरीरम् । भवतु नाम सृष्टिकाले प्रकृतेर्ब्रह्मशरीरत्वम् । प्रलयकाले का कथा ? तत्रापि प्रकृतेर्ब्रह्मशरीरत्वमेव । कथम् ? इत्थम् । यद्येन धार्यते तदपि तस्य शरीरम् । प्रकृतेर्जीवस्य च धारकत्वं ब्रह्मण्येवावतिष्ठते, नान्यत्र । इदं सर्वं शरीर-व्याख्यान-व्यायाम उपनिषदामेव धामनि । अन्यथा भोगायतनं शरीरमित्येव शरीरलक्षणम् । एतल्लक्षण-स्वीकारे न भवति वैदिकानां किञ्चिच्छिन्नमित्यलम् ॥

अथ खलु क्रतुमयः पुरुषः । यथा क्रतुरास्मिल्लोके पुरुषो भवति तथेतः प्रेत्य भवति ।

पुरुष आत्मा क्रतुमयः कर्ममयः । कर्माणि कुर्वाण एवास्ते सः । कर्मान्तरेण न क्षणमपि सन्तिष्ठते सः । अत एव तस्य क्रतुमयत्वम् । अत एव मयट्श्चारितार्थम् । एवं चास्मिल्लोके पुरुष आत्मा यथाक्रतुर्यथा कर्म कुर्वाण आस्ते, इतः प्रेत्य शरीरं सन्त्यज्य तथा भवति । दुष्कर्मात्र चेत्स तत्रापि तथैव भवति । सत्कर्मा योत्र तत्रापि सत्कर्मासौ । अनेन पुनर्जन्म समर्थितं भवति ।

स क्रतुं कुर्वीत ॥ १ ॥

स उपासकः क्रतुं कर्म कुर्वीतिति ॥

मनोमयः प्राणशरीरो भारूपः सत्यसङ्कल्प आका-शात्मा ।

उपास्यं स्तौति । स चोपास्यः परमात्मा मनोमयः । विशुद्धमनोमात्रग्राह्यत्वात्तस्य मनोमय इत्युक्तिः । ननु न तत्र मनो गच्छतीत्युपनिषत्संवाद इति चेत्, मलिन-मिति विशेषणेन मनो विशेषणीयम् । एवं च विशुद्धेन मनसा तु परमात्मा प्राप्य एवेति । अत एव मनसैवाव-गन्तव्यमित्यादिरपि स्वर उपनिषदामेव । अथवात्र मनो

ज्ञानम् । मनोमय इत्यस्य ज्ञानमय इत्यर्थः । प्राचुर्ये मयट् । प्राणशरीरः सर्वेषामेव जीवानां प्राणाः शरीरं यस्य तथाभूतः । सत्त्वेव प्राणेषु शरीरावस्थितिरिति प्राणशरीरोक्तिः । भारूपः प्रकाशस्वरूपः । सत्यसङ्कल्पः । यत्संकल्पते स पूरयत्येव तदिति तस्य सत्यसङ्कल्पत्वम् । आकाशात्मा प्रकाशस्वरूपः । अथवा आकाश इव निर्लेपं स्वरूपं यस्य स आकाशात्मा ॥

सर्वकर्मा ।

सर्वाण्येव सर्जनविसर्जनावनादीनि कर्माणि यस्य । स एव जगत् सृजति विसृजति रक्षतीति ॥

सर्वकामः ।

सर्वान्सत्कर्मणोसत्कर्मण उत्तममध्यमाधमानपि जीवान् कामयत इति सर्वकामः । समदर्शित्वमनेन व्यज्यते । सर्वः काम्यत इति वा ॥

सर्वगन्धः ।

सर्वेषां गन्धानामाश्रयो ब्रह्मैवेत्यनेन सूच्यते ॥

सर्वरसः ।

सर्वे रसा यस्य सः । अथवा सर्वे रस्यः स एवेति ॥

सर्वमिदमभ्यात्तः ।

इदं सर्वं यदुक्तं पूर्वं तत्सोभ्यात्तः स्वीकृतवान् । सर्वेषां पदार्थानां स ग्रहीतेत्यर्थः ॥

अवाकी ।

वचनं वाकः । सोस्यास्तीति वाकी । न वाक्य-वाकी । अशरीरत्वान्न तस्य वाक् ।

अनादरः ॥ २ ॥

अकामत्वात्परिपूर्णकामत्वाद्वा न हि कस्मिन्नपि विषये तस्यादरः । अथवा न कस्मिन्नपि विषये तस्यादरोत एव सोनादरो निर्भीकः । दरो भयम् । अधिको दर आदरः । न आदरो यस्य सोनादरः ॥

एष म आत्मान्तर्हृदयेणीयान् ब्रह्मेवा यवाद्वा सर्वपाद्वा श्यामाकाद्वा श्यामाकतण्डुलाद्वा ॥

यो ब्रह्मैरप्यणीयान्, यवाद्वा श्यामाकाद्वा तत्तण्डुलाद्वाप्यणीयानेष एव मे ममान्तर्हृदये हृदयाभ्यन्तरस्थित

आत्मा । श्यामाकतण्डुलस्याणीयस्त्वेन तत्रैवात्मस्वरूप-बोधनविश्रमः । एतैर्विशेषणैरात्मनोऽणुत्वमुक्तं भवति ॥

अथ विभुत्वोक्तिः :—

एष म आत्मान्तर्हृदये ज्यायान्पृथिव्या ज्यायानन्तरिक्षाज्ज्यायान्दिवो ज्यायानेभ्यो लोकेभ्यः ॥ ३ ॥

हृदयस्थित आत्मा यथाणीयांस्तथा ज्यायानपि । पृथिव्या अपि ज्यायान् । अन्तरिक्षं हि महत् । ततोपि स ज्यायान् । दिवोपि ज्यायान् । एभ्यो लोकेभ्योपि ज्यायान् । अत्राणुत्वज्यायस्त्वोक्त्यात्मनः स्वरूपं विव्रियते । सोऽणुरपि । अत एवाणुपरिमाणेष्वपि वस्तुषु तस्य प्रवेशः । सोऽयं विभुरपि महत्परिमाणोपि । तेनैव विभुष्वपि वस्तुषु तस्य व्यापकत्वम् । ननु यदि सोऽणुर्न विभुर्यदि विभुराणुः । विरुद्धधर्मात्वादणुत्वविभुत्वयोः कथं सहावस्थानमिति चेत्, सत्यम् । सूक्ष्मत्वमाकार-सूचनार्थम् । विभुत्वं च स्वरूपपरिचयार्थमिति ज्ञेयम् ।

एष म आत्मान्तर्हृदय एतद् ब्रह्म ॥ ४ ॥

ममान्तर्हृदये विराजमान एष एवात्मा । स एवैतद्ब्रह्मेत्यप्युच्यते । अत्र जीवब्रह्माणोरभेदः प्रतिपादितः । हृदयान्तस्थो य एवात्मा स वै ब्रह्मेति ।

इति छान्दोग्योपनिषदि छान्दोग्योपनिषत्संस्कार-भाष्ये तृतीयप्रपाठके चतुर्दशः खण्डः

अथ चतुर्थः प्रपाठकः

प्रथमः खण्डः

संवर्गविचारम्भः :—

जानश्रुतिर्ह पौत्रायणः श्रद्धादेयो बहुदायी बहुपाक्य आस ।

जानश्रुतिः कश्चनास । कीदृशः ? श्रद्धादेयः श्रद्धा-पुरस्सरं देयं यस्य । सश्रद्धमेव यत्किञ्चिद्यस्मै कस्मै-चित्स ददाति स्म । एवं स बहुदायी प्रचुरदानशीलो बहुपाक्यश्चास । बहून्नं तस्य पक्तव्यमासीत् । एते-नावगम्यते तस्य सविधे ये केपि बहवो जना आगच्छन्ति स्मेति ॥

स ह सर्वत्र आवसथान्मापयाञ्चक्रे ।

सर्वत एव मेन्नमत्स्यन्तीति ॥१॥

स जानश्रुतिः सर्वतो बहुषु स्थानेषु चतसृषु दिक्ष्वा-
वसथान् विश्रामस्थानानि मापयांचक्रे निर्मापयाञ्च-
कार । किमर्थम् ? सर्वतः सर्वाभ्य एव दिग्भ्य आगता
मानवाः श्रान्ता अतिथयो मे ममान्नमत्स्यन्ति भोक्ष्य-
न्त इति ॥१॥

अथ ह हंसा निशायामतिपेतुः ।

अथ कदाचिन्निशायां निशि हंसाः पक्षिविशेषा-
स्तत्रातिपेतुराजग्मुः ॥

तद्वैवं हंसो हंसमभ्युवाच ।

तत्र कश्चन हंसः कश्चन हंसमभ्युवादाभ्युवाच ।
किमुवाच ? एवम्—

हो हो हि भल्लाक्ष भल्लाक्ष जानश्रुतेः पौत्रा-
यणस्य सप्तं दिवा ज्योतिराततम् । तन्मा प्रसाङ्क्षी-
स्तत्त्वा मा प्रधाक्षीदिति ॥२॥

भल्लाक्षेति सम्बोधनम् । कौतुकद्योतनार्था द्विरु-
क्तिर्हो हो हीति । जानश्रुतेः पौत्रायणस्य पुत्रस्य पुत्र-
स्य पुत्रस्यापत्यं पुमांस्तस्य दिवासप्तं लक्षणया सूर्येण
तुल्यं ज्योतिस्तेजः सर्वत्राततं विस्तृतं प्रख्यातमिति-
भावः । तत्तेजस्त्वा मा प्रसाङ्क्षीस्त्वा मा प्रसक्तं भवतु
मा च प्रधाक्षीन्मा च त्वां दहत्विति ॥२॥

तमु ह परः प्रत्युवाच ।

स्पष्टम् ।

किं प्रत्युवाचेत्याह—

कं वर एनमेतत्सन्तं सयुग्वानमिव रैक्वमात्येति ।

उ + अरे = वरे । औपनिषदः सन्धिः । अन्यथा
“निपात एकाजनाङ्” इति प्रकृतिभावः स्यात् । किं
प्रत्युवाचेत्यनुवदति—सयुग्व रैक्व एवात्र प्रसिद्धस्त्यागी
परमोदारश्च । कः खल्वेष जानश्रुतिर्यं सयुग्वानं रैक्व-
मिवात्थ प्रशंससीति ॥

कश्चिद्वितीयो हंसः पृच्छति—

यो नु कथं सयुग्व रैक्व इति ।

यः सयुग्व रैक्वस्त्वया प्रोक्तः स कथं कीदृश इति ।

कश्चनापर आह—

एनं सर्वं तदभिसमेति यत्किञ्च प्रजाः साधु
कुर्वन्ति ।

प्रजा लोका यत्किञ्चित्साधु कर्म कुर्वन्ति तत्सर्व-
मेव तत्तं रैक्वमभिसमेति सर्वतः सम्प्राप्नोति ।

यस्तद् वेद यत्स वेद स मयैतदुक्त इति ॥४॥

स रैक्वो यद्वेद यज्ज्ञानं जानाति तद् अन्योपि यः
कोपि वेद । नाधिकं ज्ञानं कस्यापि रैक्वज्ञानादित्यर्थः ।
स मयैतदुक्तः स एव रैक्वो मयेहोक्तः । इति रैक्व-
परिचयः ॥४॥

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायण उपशुश्राव ।

हंसानां पारस्परिकं तद्वच उक्तं जानश्रुतिरुप-
शुश्राव समीपस्थः । एते मां निन्दन्ति रैक्वं च प्रशंस-
न्तीति तेनावगतम् ।

स ह संजिहान एव क्षत्तारमुवाच ।

स जानश्रुतिः संजिहान एव त्यजन्नेव स्वं स्थानं
प्रातःकाले रैक्वं सम्प्राप्य तद्वृत्ताधिजिगमिषया क्षत्ता-
रमुवाच । को नाम क्षत्तेति ? उच्यते—‘वैश्याद्बाह्यण-
कन्यायां क्षत्ता नाम प्रजायते । जीविकावृत्तिरेतस्य
राजान्तःपुररक्षणम्’ इत्युक्तदिशान्तःपुररक्षकः प्रति-
लोमजातिविशेषः । यद्युपनिषत्काले क्षतृत्वस्य नासी-
त्संभवस्तर्हि कश्चन विश्वासपात्रं सेवकः क्षत्तेति ॥

किमुवाचेत्याह—

अङ्गारे ह सयुग्वानमिव रैक्वमात्येति । यो नु
कथं सयुग्व रैक्व इति ॥५॥

अङ्ग अरे ह इतिनिपातनिचय उपनिषत्परिपाटी-
सिद्धः । सा च परिपाटी ब्राह्मणेभ्यः प्राप्ता । “सयु-
ग्वानमिव रैक्वमात्ये”ति मया हंसानां वचनप्रतिवचन-
प्रसङ्गे श्रुतम् । मया विज्ञातुमिष्यते यः सयुग्व रैक्वः स
कीदृश इति ॥

स ह क्षत्तान्विष्य नाविदमिति प्रत्येयाय ।

अन्विष्येतस्ततः संशोध्य प्रत्येयाय जानश्रुतिं
क्षत्ता । उक्तवांश्च नाविदमिति नाज्ञासिषमिति । रैक्व-
नामानं कंचिन्नाहं लब्धवानिति ॥

तं होवाच यत्रारे ब्रह्मणस्यान्वेषणा तदेन-
मच्छेति ॥७॥

जानश्रुतिस्तमुवाच । यत्र ब्राह्मणस्य ब्रह्मविदोन्वे-
षणा युक्ता तत्रैनं रैक्वमच्छं प्राप्तुं गच्छेति । रैक्वो
ब्रह्मवेत्तृतया कुत्रापि निभूते स्थाने वासं कुर्वाणो भवे-
दतस्तत्र गत्वा तं परिशोधयेति ॥

सोधस्ताच्छकटस्य पामानं कषमाणमुपोपविवेश ।

स क्षत्ता पुनर्गतस्तमन्वेष्टुम् । तदा शकटस्याध-
स्तात्पामानं रोगविशेषं दद्रुं वा कषमाणं कण्डूयमानं
तं दृष्ट्वोपसमीप उपविवेशोपाविशत् ।

तं हाम्युवाच त्वं नु भगवः सयुग्वा रैक्वः इति ?

क्षत्ता तत्र गत्वा तमभ्युवाच—भगवँस्त्वं नु सयुग्वा
रैक्व इति ।

अहं ह्यरा ३ इति ह प्रतिजज्ञे ।

अरे अहमेव रैक्व इति स प्रतिजज्ञे प्रतिज्ञातवान्प्र-
त्युवतवानिति ।

स ह क्षत्ताविदमिति प्रत्येयाय ॥ ८ ॥

स ह क्षत्ता रैक्वमविदमिति सन्तुष्टः प्रत्येयाय
जानश्रुतिं प्रत्याजगाम ॥ ८ ॥

इति प्रथमः खण्डः

अथ द्वितीयः खण्डः

तदु ह जानश्रुतिः पौत्रायणः षट् शतानि गवां
निष्कमश्वतरीरथं तदादाय प्रतिचक्रमे ।

तत् उ ह प्रत्यागतेन क्षत्रा रैक्ववृत्तं न्यवेदि ।
एतावानर्थो हेत्यव्ययमाहात्म्येन लब्धः । ततः परं
जानश्रुतिर्गवां षट्शतानि निष्कं कण्ठहारम् अश्वतरी-
युक्तं रथं तदादाय प्रतिचक्रमे रैक्वं प्रति जगाम ।

तं हाम्युवाच ॥ १ ॥ रैक्वेमानि षट् शतानि गवा-
मयं निष्कोयमश्वतरीरथो नु म एतां भगवो देवतां
शाधि यां देवतामुपास्स इति ॥ २ ॥

इमानि मयानीतानि वस्तूनि गृहीत्वा मह्यं तां
देवतां शाधि सम्यगुपदिश यां त्वमुपास्स इति जानश्रुती
रैक्वं प्रार्थयान्चक्रे ।

तमु ह परः प्रत्युवाचाह हारेत्वा शूद्र तवैव सह
गोभिरस्त्विति ।

परो रैक्वस्तं प्रत्युवाच—अहं ह अरे शूद्र त्वा त्वां
तुभ्यमित्यर्थः । उपदिशामीति काकुः । त्वामुपदिशामि ?
नैवेतिभावः । गोभिः सहेदं सर्वं निष्कादिकं तवैवास्तु
न तेन मम प्रयोजनमिति । “गुरुणां सेवया विद्या
पुष्कलेन धनेन वा । अथवा विद्याया विद्या चतुर्थं नैव
कारणम् ।” इति प्राचामुपदेशदिशमाश्रित्य जानश्रुति-
र्गोनिष्कादिकमादाय विद्याग्रहणाय तत्र जगाम । अल्प-
मेव वित्तं प्रदाय मदीयां विद्यां जिघृक्षत्यसाविति कुपितो
रैक्वस्तस्यानादरं कर्तुकाम उवाच अहं ह अरे शूद्र
इत्यादीनपशब्दान् । इदं सर्वं तवैवास्तु नास्ति मे प्रयो-
जनमल्पेन धनेनेति कोपवचनम् ॥

तदु ह पुनरेव जानश्रुतिः पौत्रायणः सहस्रं गवां
निष्कमश्वतरीरथं दुहितरं तदादाय प्रतिचक्रमे ॥३॥

रैक्वेण प्रत्याख्यातो जानश्रुतिः पुनरपि तानि
सर्वाणि वस्तूनि गाश्चाधिका नवीनवस्तुत्वेन स्वकीयां
दुहितरं चादाय तदा प्रतिचक्रमे ॥३॥

तं हाम्युवाच रैक्वेदं सहस्रं गवामयं निष्कोय-
मश्वतरीरथ इयं जायायं ग्रामो यस्मिन्नास्से न्वेव मा
भगवः शाधीति ॥ ४ ॥

तं ह अभ्युवाच समादरेणोवाच जानश्रुती रैक्वं
गवामिदं सहस्रं निष्कोयमयमश्वतरीरथ इयं जायायं
दानपत्रे निर्दिष्टो ग्रामश्च यस्मिन्स्त्वमास्से तव प्रसादार्थ-
मानीताः । भगवो भगवन्मा मामनुशाध्येवेति अथवा
अनु एतद्वस्तुजातमनुलक्ष्य भगवन्मां शाध्येवेति । ५ ॥

तस्या ह मुखमुपोदगृह्णन्नुवाच ।

तस्या राजकन्याया मुखमुपोदगृह्णन् स्वीकुर्वन्
रैक्व उवाच । राजदुहितुर्मुखेन शोभनेनैव भाव्यमिति
मुखं दृष्ट्वा प्रीतः सन् कामातुरो वा भवन्नुवाच ।

आजहारेमाः शूद्रानेनैव मुखे नालापयिष्यथा इति ॥

हे शूद्र मूर्खेमा गा रथादिकं चाजहाराहृतवानसि ।
इदं तु सत्यम् । परमनेन राजदुहितुर्मुखेनैवालापयिष्यथा
माम् । मदीयां विद्यामधिगन्तुं त्वं मामनया कन्ययैव
वादयिष्यसि । कन्यां हेतुकृत्यैव त्वामहं मदीयां विद्या-
मुपदेक्षामीत्याशयः । अत्र किञ्चिद्वक्तव्यम् । अनार्य

एवायं रैक्व आसीत् । अनार्य एव च जानश्रुतिः । न हि कश्चिद्ब्रह्मावेत्ता वर्षिः कन्याजिघृक्षया भोगलिप्सया च तत्त्वज्ञानमुपदेष्टुं सज्जो भवेत् । अनेनैव मुखेनेत्युक्त्या स कामुक आसीदिति स्पष्टं व्यज्यते । विद्याजिघृक्षुर्हि परीक्षितव्योस्त्येवायमधिकारी विद्याया न वेति । रैक्वेण नाधिकारी परीक्षितः । कन्यैव सर्वस्वमिति मत्वा स स्वकर्तव्यं विसस्मार । राज-कन्येति तत्सौन्दर्ये न सन्देहः । तस्याः प्रफुल्लं मुखं वीक्ष्य कामातुरः स स्वविज्ञातां विद्यां राज्ञे दातुं सन्नद्धोभवत् । जानश्रुतिरप्यनार्य एव । अतः स्वकीयां कन्यामादाय तामनापृच्छयैव तस्मा अदात् । सर्वथायं क्रमोनार्य एवेति वयं विद्मः ।

इति द्वितीयः खण्डः

●

अथ तृतीयः खण्डः

तानि सर्वाणि वस्तूनि कन्यां च तां गृहीत्वा किमुपदिदेशासावित्यपि द्रष्टव्यम् :—

वायुर्वाव संवर्गः ॥१॥ प्राणो वाव संवर्गः ॥२॥

वृजी वर्जने । संवृक्ते शरीरमिति संवर्गः । शरीरं त्यक्त्वा कः प्रयातीति प्रश्न उन्नेयः । वायुः प्रयातीत्युत्तरम् । स च वायुः प्राणरूप इति स्पष्टीकरणम् । एषा रैक्वविद्या । एतामेव ग्रहीतु मेष महान् प्रयत्नः । नेयमध्यात्मविद्या । नेयमुपनिषत् । प्रसिद्धत्वात्तु संगृहीतं मयैतत्प्रकरणम् । अवश्यमेव जानश्रुतिः शूद्र एवासीत् । अत एव द्वितीयं वारमपि प्रसन्नः सन्नपि रैक्वस्तं शूद्र इत्येव व्याजहार । शुचा शूद्रत्वमित्युक्तिरप्यनार्या । न हि दशरथोयोध्यापती रामवियोगशुचा शूद्र इति वसिष्ठेन व्याहृतम् । सीतावियोगेन लक्ष्मण-मूर्छासंयोगेन च शोचन्तमपि रामं वा लक्ष्मणं वा सीतां वा शूद्रशब्देन वाल्मीकिर्न कुत्रापि व्याहृतवान् । रैक्वोपि कश्चन मूर्ख एवासीत् । न स किञ्चिज्जानाति स्म । पक्षिणां संवादेन रैक्वमुपासीनो राजा तु परममूर्खः । अवश्यं नाना किञ्चित्त्वं ब्रह्मजिज्ञासुना ग्रहीतव्यमिति ।

इति तृतीयः खण्डः

●

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ षोडशकलब्रह्मविद्योपदिश्यते—

सत्यकामो ह जाबालो जबालां मातरमामन्त्रयांचक्रे । ब्रह्मचर्यं भवति विवत्स्यामि । किंगोत्रो न्वहमस्मीति ॥ १ ॥

जबालापुत्रो जाबालो मातरं स्वीयां पृष्ठवान् भवति किंगोत्रोहमस्मीति । किनिमित्तकोयं प्रश्नस्त्वया क्रियत इत्याह ब्रह्मचर्यं विवत्स्यामीति । ब्रह्मचर्य-पूर्वकमाचार्यकुलं गत्वा वेदानध्येष्य इतियावत् ॥ १ ॥

सा हैनमुवाच नाहमेतद्वेद तात यद्गोत्रस्त्वमसि । बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि । जबाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसि । सत्यकाम एव जाबालो ब्रुवीथा इति ।

सा जबाला पुत्रमेनमुवाच तात त्वं यद्गोत्रोसि तस्य गोत्रस्य नाम नाहं वेद । कुतः ? अहं परिचारिणी परितश्चारिण्यासम् । अतोहं बहु बहुषु गृहेषु जनेषु वा चरन्ती यौवने युवावस्थायां त्वामलभे लब्धवती । साहं तव गोत्रस्य नाम न जानामीति । मम नाम तु जबाला । तव नाम सत्यकामः । अतोहं सत्यकामो जाबालोस्मीति ब्रुवीथा आचार्यचरणान्समुपेत्येति । अत्र किञ्चिद्विवेचनीयम् । किंगोत्रोहमस्मीत्येव सत्यकामस्य प्रश्नः । जबालात्मनः पत्युर्नाम न जानाति । अतः कस्तस्याः पतिरिति न ब्रूते । सा मृतपतिकापतिका वासीदिति सुस्पष्टम् । यदि तस्याः पतिः स्यात्कश्चित्सात्मनः पुत्रं पितुः समीपमेव प्रेषयेत्तत्प्रश्नोत्तरलाभार्थम् । सा न तथाकरोत् । सा स्वयमुत्तरयति किंगोत्रस्त्वमिति नाहं जान इति । पितुर्नामाप्यज्ञातम् । वर्णोप्यज्ञातः । गोत्रमप्यज्ञातमेव । स्वपुत्रगोत्राज्ञाने हेतुमाह यौवनावस्थायामासं परिचारिणीति । यदि स ब्राह्मणः स्यात्क्षत्रियो वा स्याद्वैश्यो वा स्यादवश्यं यज्ञोपवीतकाले वर्णगोत्रादेर्निर्णयः स्यादेव । अतस्तस्य वर्णज्ञानमपि नासीद्गोत्रज्ञानमपि नासीत् । इदानीं जबालां स गोत्रमेव पृच्छति न वर्णम् । तत्र स्यादेव कश्चन हेतुः । ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यानामेव ब्रह्मचर्यं गुरुकुलवासश्चेति प्रतीयते । गोत्रस्य तत्र न प्रयोजनम् ।

कथं तर्हि गोत्रजिज्ञासा ? यदि गोत्रशब्देन वर्णस्थैव ग्रहणमिष्टं तर्हि तस्य स्ववर्णज्ञानमपि नासीदिति-विस्पष्टम् । जबाला च स्ववर्णमपि नाजानात्स्वगोत्रमपि नाजानात् । इदं तु कथं सम्पन्नमिति जनयत्येव कुतू-हलम् । वस्तुतस्तु संभाव्यते स्यान्नाम जबाला ब्राह्मण-पुत्रीति । परं परिचरणकर्मणा सा लब्धवती पुत्र-रत्नम् । परिचरणकर्मणेत्यस्य परिचरणं कुर्वत्यास्तस्याः पुत्रोत्पत्तिः । यदि तस्याः कश्चन नियतः पतिः स्वाज्जीवन्वा मृतो वा तन्नामग्रहणमवश्यं सा कुर्यात् । न च सा तथा करोति । ततोनुमीयतेविवाहितैवासीत्सा तस्यामेव दशायां यतः कुतोपि सत्यकामं जनयामास । अत एव साशक्ता सत्यकामजनकनिर्देशे । अत एव च स्वनाम्नैव तं प्रख्यापयति जाबाल इति । सत्यकामस्तु जारज एवेति । जबालाविषये किञ्चिदन्यदपि विचार-णीयम् । सा कथयति यौवने त्वामलभ इति । यौवनं तु बहुकालव्यापी । सा तु नासीदधिकवया । यतो-द्यावधि सत्यकामो नासीदुपनीतः । अत एवाग्रे कथ-यिष्यति गौतमः समिधं सोम्याहरोप त्वा नेष्य इति । एतेन बालकाल एव तस्य प्रतीयते । कथं तर्हि यौवने त्वामलभ इत्युक्तिः संगतार्था भवेत् । किं च कथं न सा सत्यकामस्य पितुर्नाम गृह्णाति । कथं न सत्यकाम-जनकनाम्ना तं प्रख्यापयति कथं च स्वनाम्नैव तत्प्र-ख्यापनमिति । अतोवश्यमत्र किञ्चिद्गोपनीयं किञ्चिद् गूहनीयं चासीदेवेत्यलं बहुना श्रमेण ॥ २ ॥

स ह हरिद्रुमतं गौतममेत्योवाच-

स सत्यकामो हरिद्रुमतोपत्यं हरिद्रुमतं गौतम-मेत्यं प्राप्योवाच प्रार्थयामास-

ब्रह्मचर्यं भगवति वत्स्याम्युपेयां भगवन्तमिति ।

भगवति त्वयि तव सन्निधाविति यावत् । अहं ब्रह्मचर्यं वत्स्यामि ब्रह्मचर्येण वत्स्यामीति भगवन्त-मुपेयामुपगच्छेयम् उपागच्छमित्यर्थः ॥ ३ ॥

तं होवाच किंगोत्रो तु सोम्यासीति ।

हे सोम्य त्वं किंगोत्रोसीति गौतमस्तमुवाच पप्रच्छेति ।

स होवाच । नाहमेतद्वेद भो यद्गोत्रोहमस्मि ।

अपृच्छं मातरम् । सा मा प्रत्यब्रवीद् बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे । साहमेतन्न वेद यद्-गोत्रस्त्वमसि । जबाला तु नामाहमस्मि । सत्यकामो नाम त्वमसीति । सोहं सत्यकामो जाबालोस्मि भो इति ॥ ४ ॥

विस्पष्टम् ॥ ४ ॥

तं होवाच नैतद्ब्राह्मणो विवक्तुमर्हति । समिधं सोम्याहर । उप त्वा नेष्ये । न सत्यादगा इति ॥

गौतमस्तमुवाच-यथा त्वया निःशङ्कं सत्यमुक्तं नैतद् न तथा एतद्ब्राह्मणो विवक्तुं विस्पष्टमभिधातु-महीति । गौतममते न क्षत्रियादयो विस्पष्टाभिधायिन इति प्रतीयते । तेनादिष्टं सोम्य समिधं होमकाष्ठम् आहर । त्वामुपनेष्ये । यतस्त्वं न सत्यादगा विचलितो-भव इति । एतेन प्रतीयते स सत्यवादिन एवोपानेष्ट ।

तमुपनीय कृशानामबलानां चतुःशता गा निरा-कृत्योवाचेमाः सोम्यानुसंजजेति ।

तमुपनीय कृशानामबलानां गवां मध्ये या यानि चतुःशता चत्वारि शतानि गाव आसन्नतिदुर्बला इतिभावः । ता निराकृत्य पृथक्कृत्योवाच सोम्येमा अनुसंजजेति अनुगच्छेति ॥

ता अभिप्रस्थापयन्नुवाच नासहस्रेणावर्तयेति ।

ता गाः प्रस्थापयन्स उवाचाचार्यम्, नासहस्रेण यावदिमाः सहस्रसंख्याका न भवेयुर्नावर्तये नाहं प्रति-निवत्स्यामि । स च वर्षगणं बहूनि वर्षाणि प्रोवा-सारण्ये । ताश्च यदा सहस्रं सम्पेदुः सहस्रसंख्याका अभवन् ॥ ५ ॥

इति चतुर्थः खण्डः

●

अथ पञ्चमः खण्डः

अथ हैनमृषभोभ्युवाद सत्यकाम ३ इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव । प्राप्ताः सोम्य सहस्रं स्मः । प्रापय न आचार्यकुलम् ॥ १ ॥

अथ हैनमृषभोभ्युवादोवाच । सत्यकाम ३ इति । दूराद्धूतेचेति प्लुतः । दौर्यं च कल्पितम् । भगव इति

प्रतिशुश्राव प्रत्युत्तरं ददौ सत्यकामः । स पुनरुवाच
सोम्य वयं सहस्रं सहस्रसंख्यां प्राप्ताः स्मः । तेन न
आचार्यकुलं प्रापयेति ॥ १ ॥

ब्रह्मणश्च ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे भगवा-
निति । तस्मै होवाच प्राची दिक्कला प्रतीची दि-
क्कला दक्षिणा दिक्कलोदीची दिक्कलैष वै सोम्य
चतुष्कलः पादो ब्रह्मणः प्रकाशवान्नाम ॥ २ ॥

ऋषभेणोक्तं ब्रह्मणः पादं ते ब्रवाणीति । सत्य-
कामेनोक्तं ब्रवीतु भगवानिति । ऋषभ उवाच
चतसृष्वेव दिक्षु ब्रह्म विद्यते । दिशामेका कला प्राची
एका च प्रतीची एका च दक्षिणैका चोदीचीति ।
चतसृष्वेव दिक्षु व्यापकत्वाद् ब्रह्मणश्चतुष्कलपादत्वं
निरुवाच प्रकाशवत्त्वं च ॥ २ ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणः प्रकाश-
वानित्युपास्ते प्रकाशवानस्मिल्लोके भवति । प्रकाश-
वतो हि लोकाञ्जयति एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणः प्रकाशवानित्युपास्ते ॥ ३ ॥

अत्र यद्वक्तव्यं तदेतत् प्रकरणान्ते वक्ष्यामः ॥ ३ ॥

इति पञ्चमः खण्डः

●

अथ षष्ठः खण्डः

अग्निष्टे पादं ववतेति । स ह श्वोभूते गा अभि-
प्रस्थापयाञ्चकार । ता यत्राभि सायं बभूवुस्तत्राग्नि-
मुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राङ्मुपविवेश ॥ १ ॥

स ऋषभ जाबालाय ब्रह्मणश्चतुष्कलं पादमुप-
दिश्योक्तवानग्निरपरं पादं से ववतेति । श्वोभूतेपरेद्युः
स गा अभिप्रस्थापयाञ्चकार । ताः सायङ्काले यत्राभि-
बभूवुरभितो बभूवुस्तस्थुरित्यर्थः । तत्र गा उपरुध्य
समिधमाधायान्निमुपसमाधायान्निहोत्रं कृत्वेत्यर्थः ।
पश्चात् ततः परमग्नेः प्राङ् पुरस्तादुपविवेश ॥ १ ॥

तमग्निरभ्युवाद सत्यकाम ३ इति । भगवइति
ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

सत्यकाम ३ इत्यग्निना स समबोधि । भगवन्,

इति स प्रत्युवाच । किमादिशति भगवानिति स प्रत्यु-
वाचेत्यर्थः ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे
भगवानिति । तस्मै होवाच पृथ्वी कलान्तरिक्षं कला
द्यौः कला समुद्रः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः
पादो ब्रह्मणोनन्तवान्नाम ॥ ३ ॥

नात्र किञ्चिन्निगूढम् ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणोनन्त-
वानित्युपास्तेनन्तवानस्मिल्लोके भवति । अनन्त-
वतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मणोनन्तवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

नात्र किञ्चिदौपनिषदं तत्त्वं निगूढमिति विरम्यते ॥ ४ ॥

इति षष्ठः खण्डः

●

अथ सप्तमः खण्डः

हंसस्ते पादं वक्तेति । स ह श्वोभूते गा अभि-
प्रस्थापयाञ्चकार । ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्नि-
मुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राङ्मुपविवेश ॥ १ ॥

सर्वं चतुरस्रम् ॥ १ ॥

तं हंस उपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति ।
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

व्याख्यातम् ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे
भगवानिति । तस्मै होवाचाग्निः कला सूर्यः कला
चन्द्रः कला विद्युत्कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो
ज्योतिष्मान्नाम ॥ ३ ॥

व्याख्यातप्रायम् ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मणो ज्यो-
तिष्मानित्युपास्ते ज्योतिष्मानस्मिल्लोके भवति । ज्यो-
तिष्मतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं
पादं ब्रह्मणो ज्योतिष्मानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

नात्र किञ्चित्तिरोहितम् ॥ ४ ॥

इति सप्तमः खण्डः

अथ अष्टमः खण्डः

मद्गुप्ते पादं वक्तेति । स ह इवोभूते गा अभि
प्रस्थापयाञ्चकार । ता यत्राभिसायं बभूवुस्तत्राग्नि-
मुपसमाधाय गा उपरुध्य समिधमाधाय पश्चादग्नेः
प्राङ्मुपोपविवेश ॥ १ ॥

तं मद्गुरूपनिपत्याभ्युवाद सत्यकाम ३ इति ।
भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ २ ॥

ब्रह्मणः सोम्य ते पादं ब्रवाणीति । ब्रवीतु मे
भगवानिति । तस्मै होवाच प्राणः कला चक्षुः कला
श्रोत्रं कला मनः कला । एष वै सोम्य चतुष्कलः पादो
ब्रह्मण आयतनवान्नाम ॥ ३ ॥

स य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं ब्रह्मण आयत-
नवानित्युपास्ते आयतवानास्मिल्लोके भवति आयत-
नवतो ह लोकाञ्जयति य एतमेवं विद्वांश्चतुष्कलं पादं
ब्रह्मण आयतवानित्युपास्ते ॥ ४ ॥

नात्र किञ्चिन्नूतनम् ॥ ४ ॥

इति अष्टमः खण्डः

अथ नवमः खण्डः

प्राप ह आचार्यकुलम् । तमाचार्योभ्युवाद सत्य-
काम ३ इति । भगव इति ह प्रतिशुश्राव ॥ १ ॥

नात्र किञ्चित्तिरोहितम् ॥ १ ॥

ब्रह्मविदिव सोम्य भासि । को नु त्वानुशशासेति ।
अन्ये मनुष्येभ्य इति ह प्रतिजज्ञे भगवांस्त्वेव मे कामे
ब्रूयात् ॥ २ ॥

आचार्य उवाच सोम्य ब्रह्मविदिव भासि । को नु
त्वानुशशास कस्त्वामुपदिष्टवान् ? मनुष्येभ्योन्ये केच-
नेति स प्रतिजज्ञे प्रतिवचनं ददौ । तु किन्तु भगवानेव
मे कामे काम्ये विषये ब्रूयात् । सत्यकामो बहूनि
वर्षाणि गाश्चारयित्वापेक्षितसंख्याश्च गवां पूरयित्वा-
चार्यकुलमाजगाम । आचार्यस्तं ब्रह्मविदिव त्वं भासी-
त्युक्तवान् । अत्र विचार्य कथं सत्यकामस्य ब्रह्मवित्त्व-
मनुमिनोति स्माचार्यः । ऋषभोऽग्निर्हंसोमद्गुरेते चत्वार
उपदेष्टारस्तस्य । तेषामुपदेशवचने नास्ति किञ्चिद्

ब्रह्मज्ञानम् । तथाप्याचार्यः कथयामास त्वं ब्रह्मविदिव
भासीति । पञ्चमखण्डादारभ्य नवमखण्डपर्यन्तमेव
यदि ब्रह्मविद्या हन्त सर्वमेव जगद् ब्रह्मविदिति । मन्या-
महे जाबालस्यापि नासीन्मनस्तोषस्तेषां विद्याश्रवणेन ।
अतएव स प्रार्थयाञ्चक्रे भवानेव ममेष्टे विषये
किञ्चिदुपदिशतु ॥ २ ॥

किमर्थं त्वमस्मत्तः श्रोतुकामोसीत्याह—

श्रुतं ह्येव मे भगवद्दृशेभ्य आचार्याद्वैव विद्या
विदिता साधिष्ठं प्रापतीति ॥ ३ ॥

भगवद्दृशेभ्यो विद्वद्भ्यो मे श्रुतं मया श्रुत-
मित्यर्थः । किं श्रुतम् ? यद् आचार्यदिव विदिता ज्ञाता
विद्या साधिष्ठं प्रापतीति साधुतमत्वं प्राप्नोतीति ।
भवानेव ममाचार्यो नासौ वृषभो नासावग्निर्नासौ हंसो
नासौ च मद्गुः । नैतेषां वचनेन मम किञ्चिदवगतम-
भवदतो भवानेव ममाचार्यो भवानेव कामेमे ब्रूयादिति ॥

तस्मै हैतदेवोवाच । अत्र ह न किञ्चन वीयायेति
वीयायेति ॥ ३ ॥

आचार्योपि तस्मा एतदेवोवाच न किञ्चिदधिकम् ।
सत्यकामस्तु पूर्वमेवर्षभादीनामुपदेशेनासन्तुष्ट आसीत् ।
इदानीमाचार्यमुखादपि तदेव सर्वमुपश्रुत्य खिन्नमन-
स्कोब्रवीत्—‘अत्र भवत उपदेशेपि किञ्चन न वीयाय
तैर्यदुक्तं तस्मात्किञ्चिदपि विगतं न भवति । तदेव
भवानपि वदति । स्वान्तर्भावमाविष्कर्तुमौदासीन्यं च
प्रकटयितुं द्विराह वीयायेति । नेत्यपि योजनीयम् न
वीयायेति न वीयायेति । अत्र बहूनि वर्षाणि यावद्गो-
चारणमेव फलं न ब्रह्मविज्ञानमिति । अस्मिन् प्रघट्टके
जबाला सत्यकामस्यात्मनः पुत्रस्य न गोत्रं जानाति न
वा पितरम् । यदि पितरमज्ञास्यत्तस्योल्लेखमकरिष्यत् ।
नाहं तव पितरमप्राक्षमिति च ब्रूयात् । ऋषिराह त्वं
ब्राह्मणोसीति कथमृषिणा तस्मिन् ब्राह्मणत्वं व्यवस्था-
पितम् ? जाबालस्य सत्यभाषणमेव तत्र हेतुः । तत्र
विचार्यते, अस्ति काचिच्छास्त्रकाराणामाज्ञा यः सत्यं
वदेत्स ब्राह्मणत्वं प्राप्नुयादिति । नास्त्येव तादृशी
काचिदाज्ञा । तर्हि किमौपनिषदकाल आसीत्काचित्परि-
पाटी सत्यवादिनं यं कमपि ब्राह्मणं वक्तुमिति । सापि
नोपलभ्यते । रामो द्विर्नाभिभाषते इति वदत्यपि रामे

न केनापि ब्राह्मणत्वं प्रतिपादितम् । विश्वामित्रो महत्त-
पस्तप्त्वैव ब्राह्मणत्वं जगाम न सत्यमभिभाष्य । अन्येपि
हरिश्चन्द्रादयो बहवः सत्यवादिनो न ब्राह्मणतां जग्मुः,
कथं तर्हि जाबाल एव गुरोः कृपापात्रम् ? किञ्च गुरुस्तु
सत्यवादित्वमेव हेतुकृत्य ब्राह्मणत्वं तस्यान्वमिनोत् ।
हेतुस्तु स व्यभिचार्येव रामादिदृष्टान्तेन समर्थयितुं
शक्यते । एवं चात्र ब्राह्मणपदं न ब्राह्मणजातिपरम् ।
किन्तु ब्रह्म जिज्ञासुर्ब्राह्मणः । अवश्यं त्वं ब्रह्मजिज्ञासुरिति
तव हृदये ब्रह्मजिज्ञासा प्राबल्येन जागर्तीति त्वं
सत्यभाषणे न समकुचः । एवं जानन्नप्याचार्यस्तं न
ब्रह्माबूबुधत्केवलं वा अचारयत् तत एवोपदेशलिप्सुरपि
स यद्वा तद्वा वचनं विन्यस्य गुरुणानुपदिष्ट एव ॥ ३ ॥

इति नवमः खण्डः

अथ षष्ठः प्रवाठकः

अथ प्रथमः खण्डः

श्वेतकेतुर्हं आरुणेय आस ।

अरुणपुत्रस्य पुत्रः श्वेतकेतुरास बभूव ।

तं ह पितोवाच श्वेतकेतो वस ब्रह्मचर्यम् ।

श्वेतकेतोः पिता तमुवाच ब्रह्मचर्यं वसेति
ब्रह्मचर्याश्रमे वसन् वेदादीनधीष्वेति तात्पर्यम् । कुतं
इदं कर्तव्यमित्याह—

न वै सोम्यास्मत्कुलीनोनूच्य ब्रह्मबन्धुरिव
भवतीति ॥ १ ॥

हे सोम्य, अस्मत्कुलीनः कोप्यननूच्य वेदाननधीत्य
ब्रह्मबन्धुरिव न भवतीति । वेदविहीनो वैदिकाचार-
हीनश्च ब्राह्मणो ब्रह्मबन्धुरित्युच्यते ॥ १ ॥

स ह द्वादशवर्षं उपेत्य चतुर्विंशतिवर्षः सर्वान्वे-
दानधीत्य महामना अनुचानमानी स्तब्ध एयाय ।

स च द्वादशवर्षवयस्कः कमपि गुरुमुपेत्य चतु-
र्विंशतिवर्षवयस्कः सन् सर्वान्वेदानधीत्य महामना
महागर्वगुम्फितो नूचानमानी अनुचानमात्मानं मन्यमानः
स्तब्धोन्यानगणयन्नेयाय पितुः समीपं प्राप ।

तं ह पितोवाच श्वेतकेतो यन्नु सोम्येदं महा-
मना अनुचानमानी स्तब्धोसि । उत तमादेशमप्राक्ष्यो
येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञात-
मिति ॥ २ ॥

पिता गुरुकुलादागतं पुत्रं वीक्ष्योवाच सोम्य वत्स
श्वेतकेतो, इदं दृश्यते यत्त्वं महामना अनुचानमानी
स्तब्धोसीति । तर्हि किं तं स्वाचार्यमादेशमादिश्यते
वेदैर्यः स आदेशो ब्रह्मेति यावत् । तमादेशमप्राक्ष्योप्राक्षी-
र्येनादेशेन ब्रह्मणा ब्रह्मज्ञानेनेति भावः । अश्रुतमपि
श्रुतं भवत्यमतं मतं भवत्यविज्ञातं विज्ञातं भवतीति ।
अथवादेशो वेदः । आदिश्यत इति । तं वेदमाचार्य-
मप्राक्षीर्यैषा इत्यर्थः । येन वेदेन वेदाध्ययनेनेत्यर्थः ।
अश्रुतं श्रुतं भवतीत्यादि पूर्ववत् । उभयथापि श्रुत्यर्थो
व्याख्यातुं शक्यः ।

कथं नु भगवः स आदेशो भवतीति ॥ ३ ॥

श्वेतकेतुर्वाच भगवो भगवन् कथं कीदृक्स आदेशो
येन ज्ञातेन सर्वमविज्ञातं विज्ञातं भवत्यमतं मतं भवत्य-
श्रुतं च श्रुतं भवतीति । नैतां विद्यामहमधीतवानित्यु-
त्तरस्याशयः ॥ ३ ॥

पितोत्तरमाह—

यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं
स्यात् ।

हे सोम्य यथा मृत्पिण्डेनैकेन विज्ञातेन सर्वं मृन्मयं
मृत्पिण्डनिर्मितं विज्ञातं स्यात्, मृत्पिण्डज्ञानेन तत्कार्य-
भूतं सर्वं घटशरावादिकं यथा ज्ञातं भवति तथा तेनै-
केनाप्यादेशेनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं च
विज्ञातं भवतीति । ननु नैतत्समीचीनम् । मृत्पिण्ड-
ज्ञानेन मृदघट एव विज्ञातो भवति न तु कनकघटः
पटो वा । एवं तदादेशविज्ञानेन तदेव विज्ञातं स्यान्ननु
किञ्चिदन्यदिति प्रश्नस्योत्तरं विवक्षमाणा श्रुतिराह—

वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । मृत्तिकेत्येव
सत्यम् ॥ ४ ॥

कार्यकारणयोः शरीरशरीरिणोः प्रकृतिब्रह्मणो-
रेकत्वमङ्गीकृत्योत्तरमाह—विकारो नामधेयं च वाचा-
रम्भणं वचनमात्रमेवेति मृत्तिकाविकारो घटः कम्बुग्री-

वादिमती व्यक्तः । घट इति तन्नाम चेत्युभे वाचारम्भणं वचनमात्रमिति । वस्तुतस्तु मृत्तिकेत्येव सत्यम् । कारणं सत्यं कार्यं तु व्यवहारमात्रोपयोगी । एवं च मृत्तिका घटकारणभूता हि सत्यम् । तस्य घटादिविकारो नामधेयं च व्यवहारमात्रोपयोगि । इदमत्रोच्यते । मृत्तिकया घटोपि निर्मीयते दीपोपि । हण्डिकापि निर्मीयते शरावोपि । विकारोपि परिवृत्यते तदधीनं नामापि । मृत्तिका तु यथास्वरूपमेवावतिष्ठते । मुख्यं वस्तु मृत्तिका । घटोपि मृत्तिकाज्ञानेनैवावगम्यतेयं घट इति । मृत्तिका निदर्शनमात्रम् । सुवर्णज्ञानेन सौवर्णः कलशः कंसश्च सुवर्णत्वेनैव गृह्यते । एवं च शरीरशरीरिभूतयोः प्रकृतिब्रह्मणोः कार्यभूतं सर्वं जगत्तज्ज्ञानेनैव विज्ञातं भवति । यत्तु विज्ञातं भवति जातं जायमानं वा घटादिकं तत्तु न स्थायि । न वा स्थास्तु । मृत्तिकेत्येव स्थायिनी । एवं विकारनामधेये न स्थास्तुनी । कारणभूता मृत्तिकैव स्थास्तुः । मृन्मय इति दृष्टान्तमात्रं श्रुतौ ॥ ४ ॥

अन्यदुदाहरति—

यथा सोम्यैकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । लोहमित्येव सत्यम् ॥ ५ ॥

अथ लोहमणिः सुवर्णपिण्डमिति प्रायेण सर्वे व्याख्यातारः । वयं तु तद्विपरीतं लोहाकर्षकं चुम्बकनाम्ना प्रसिद्धं धातुविशेषं मन्यामहे । अतः परस्यां श्रुतौ कार्णायसमितिदर्शनेनात्र लोहमणिः सुवर्णमेवेति कथनं तु न विद्वद्योग्यम् । लोहमणिरित्यस्य लोहाकर्षको मणिर्लोहमणिरित्येवार्थो योग्यतां धत्ते ॥ ५ ॥

अन्यदप्युदाहरति—

यथा सोम्यैकेन नखनिकृन्तनेन सर्वं काष्णीयसं विज्ञातं स्यात् । वाचारम्भणं विकारो नामधेयम् । काष्णीयसमित्येव सत्यम् ॥ ६ ॥

सर्वमत्र स्पष्टम् । अत्र किञ्चिद्विवेचनीयम् । प्रथमायां श्रुतौ मृत्पिण्डेनावगतेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादित्युक्त्या कारणेन कार्यं परिचेयमित्युक्तम् । द्वितीयस्यामस्यां तृतीयस्यां चापि श्रुतौ तथैव प्रतिपादितम् । अत्र श्रुतौ कारणभूतं ब्रह्म कार्यभूतं च

जगत्, अनयोः कार्यकारणभावो निर्दिश्यते । कारणज्ञानेन कार्यज्ञानं स्वत एव भवतीत्युपदेशोत्र ।

तत्तु न सम्यक् । मृत्तिकाविज्ञानेनायं घट इति ज्ञानं स्यात्परमयं पट इति ज्ञानं न स्यात् । मार्तिकत्वं तु यथा घटे तथैव पटेपि । प्रकृतिज्ञानेन पञ्चतभूतज्ञानेन च न हि सूर्याचन्द्रमसोरपि ज्ञानं भवति । कारणभूतचेतनब्रह्मविज्ञानेन कार्यभूताचेतनघटविज्ञानं सर्वथानुपपन्नम् । न च कार्यकारणाभेदविज्ञानादिवं विज्ञानं सिध्यतीतिवाच्यम् । अभेदविज्ञानं न तात्त्विकं केवलं शास्त्रनिर्वाहाय शास्त्रीयं हि तत् । न च शरीरशरीरिभावादभेदविज्ञानमितिवाच्यम् । शरीरशरीरिभावयोरपि काल्पनिकत्वात् । अन्यथा शरीरदोषा शरीरिणमपि दूषयेयुः । अत एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानमनावश्यकमित्येव सर्वविज्ञानस्य तात्पर्यम् । यथायोध्यायां रामजन्मभूमिदर्शनेन सर्वं दृष्टं भवतीत्यस्य नायमर्थः कनकभवनमपि दृष्टं भवतीति किन्तु तद्दर्शनस्य गौणत्वमेव प्रतिपादितं भवति । एवमत्रापि ब्रह्मज्ञानोत्तरं हिमालयदर्शनस्य नावश्यकत्वं न वा गङ्गास्नानस्यावश्यकत्वम् । एवमत्र ब्रह्मज्ञानमेव सम्पाद्यमित्यत्रैवाचार्यभारो न तुं जगज्ज्ञानमपि सम्पादनोयमित्यत्र । न च ब्रह्ममृत्तिकयोर्वास्तविकोभेद इति ब्रह्मविज्ञानेन मृत्तिकाविज्ञानमपि न सिध्येत् । किं च घट इति मृत्तिकाकार्यम् । मृत्तिका च तस्योपादानम् । एवं च कार्यज्ञानेनोपादानकारणस्यावगतिस्तु न्याय्या न तु निमित्तकारणस्यापि । न च सूक्ष्मचिदचिद्विशिष्टं ब्रह्मोपादानमस्य जगत् इतिवाच्यम् । अचिदेव जगत् उपादानं नतु चिदपि ब्रह्मापि च । अपृथक्सिद्धिसम्बन्धेन हेतुनैव तथा निर्देशो न परमार्थेन । ब्रह्म कस्याप्युपादानत्वं न भजत इति ॥ ६ ॥

न वै नूनं भगवन्तस्त एतदवेदिषुर्यद्वचेतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति भगवाँस्त्वेव मे तद्ब्रवीत्विति ॥

श्वेतकेतुराह नूनं ते भगवन्त एतन्नावेदिषुः । यद् यदि एतदवेदिष्यन् कथं मे नावक्ष्यन्निति । एतावता ते नावेदिषुस्तत्तत्त्वं येन विज्ञातेनान्येषां वस्तूनां विज्ञानं नापेक्षितं स्यादित्युक्तं भवति । अतो भगवानेव मे तद्ब्रवीतुपदिशत्विति ।

तथा सोम्येति होवाच ॥७॥

हे सोम्य तथास्तु ह इत्युवाच श्वेतकेतुपिता ।
उपदिशाम्येव तत्तत्त्वं तुभ्यमिति तात्पर्यम् ॥७॥

इति प्रथमः खण्डः

●

अथ द्वितीयः खण्डः

सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥

हे सोम्याग्रे सृष्टेः प्राक्काल इदमद्वितीयमेकं सदे-
वासीत् । अत्रेदंशब्देन परं ब्रह्म वेदितव्यम् । प्रसिद्ध-
त्वात्प्रत्यक्षस्यैव प्रदर्शनमिदमिति । अद्वितीयमित्यस्य न
तत्तुल्यं किञ्चिदन्यदासीदित्यर्थः । सार्वदिकं सिद्धमद्वि-
तीयत्वम् । अद्वितीयोयं विद्वानित्युक्ते तत्तुल्यान्य-
विद्वत्सत्ता निषिध्यते न तु यावद्वस्तुसत्ता । एवमत्रा-
द्वितीयपदेन ब्रह्मणोद्वितीयत्वं विलक्षणत्वं वा प्रतिपाद्यते
न त्वन्यवस्तुसत्ता निषिध्यते । यदन्यद्वस्तु नास्त्येव
नासीद्वा तर्ह्यद्वितीयपदमेवापदत्वं भजेत । एकमेवे-
त्यनेनैवाद्वितीयत्वं सिध्येत् किमर्थमद्वितीयमिति शब्दो-
पन्यासः । अत एकं सदासीत्तच्चाद्वितीयम् । सच्छब्देन
ब्रह्म ग्राह्यम् । अग्रे इत्युक्तम् । कस्मादग्रे ? सृष्टे-
रिति । अत्रैवकारेण किं व्यावर्त्यत इति विचार्यते ।
एवकारस्त्रिविधः । क्वचिद्विशेषणसंगतः यथा शङ्खः
पाण्डुर एवेति । अत्र शङ्खत्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वायो-
गव्यवच्छेदः सूच्यते । क्वचिद्विशेष्यसंगतः । यथा पार्थ
एव धनुर्धर इत्यादौ । अत्र विशेषणे धनुर्धरे पार्थान्य-
योगव्यवच्छेदः । क्वचित्क्रियासंगतः । यथा नीलं
सरोजं भवत्येवेत्यादौ । अत्रान्वयितावच्छेदकसरोज-
त्वसामानाधिकरण्येन सरोजनीलभवनकर्तृत्वात्यन्तायो-
गव्यवच्छेदः । सदेव सोम्येत्यत्र तु एवकारस्य क्रियया
सह संयोगात्सद्भवनकर्तृत्वात्यन्तायोगव्यवच्छेदः क्रियते ।
एवं चाग्रे सदासोदेवेति वाक्यविन्यासः । सच्छब्देन
ब्रह्मणो ग्रहणम् । ब्रह्म च चिदचिद्भूयां विशिष्टवेषेणैव
सर्वदावतिष्ठते । एको देवदत्तआस्त इत्यत्र यथा
हस्तपादिन्द्रियसमवायसत्त्वेऽपि देवदत्त एककत्वं व्य-
ह्रियते तच्च न दूष्यते तथैव चिदचिच्छरीरसत्त्वेऽपि
ब्रह्मण्येकत्वमेककत्वं वा न विरुध्यते । ब्रह्मणस्त्रिका-

लाबाधितत्वेनास्त्यासीदित्यादिक्रियासमभिव्याहारस्यायु-
क्तत्वेऽपि सृष्टेः पूर्वावस्थां प्रत्याययितुं भूतकालप्रयोगः ॥
उपनिषत्काले प्रचलितस्य नास्तिकमतस्य सिद्धान्तमनुवदति—

तद्वैक आहुरसदेवेदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥

तत् तत्रैक आहुरिदमसदेवाग्र आसीदिति । न
सद्यस्मिस्तदसत् । इदं जगदसदनीश्वरमेवासीत् ।
जगदासीत्, नासीच्च ब्रह्म किञ्चित्तन्नियामकं चेतनं
वा । एतेन जगतो नित्यत्वं ब्रह्मणोऽसत्त्वं च प्रतिपादितं
भवति । एकमेवाद्वितीयमिति पाठोत्रासङ्गत एव ।
अथवा जगतो विशेषणमेतत् । जगदद्वितीयमेवासीत् न
ब्रह्मणो द्वितीयमिति । नामरूपविभागाभावलक्षण-
मसत्त्वं तु नात्र विवक्षितम् । यद्येष एवार्थोत्र विवक्षितः
स्यात्पूर्वस्यां श्रुतावपि तच्छब्दार्थः परिवर्तनीयः स्यात् ।
स एव तच्छब्दो नत्रा सहात्रागतः । यदि तत्र सच्छब्देन
ब्रह्म गृहीतं भवति, अत्रावश्यं सदभावो ग्रहीतव्यः ।
एवं च ब्रह्माभाववदेवेदं जगत्पूर्वमासीदित्येवार्थः ।

तस्मादसतः सज्जायत ॥१॥

तस्मादसतः सज्जायत सदजायत । अडभाव
औपनिषदः ।

कुतस्तु खलु सोम्यैवं स्यादिति होवाच कथमसतः
सज्जायेतेति ॥

पक्षमिमं निरसितुमुद्दालकः स्वपुत्रं श्वेतकेतुं
पृच्छति सोम्य कुतः खल्वेतत्स्यादिति ? कथमसतः
सज्जायेतेति ? प्रश्नपूर्वकं काक्वा तत्पक्षं निरसि-
तुमाह—

सत्त्वेव सोम्यैकमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम् ॥

सोम्याग्र इदं सदेवासीत् । परमाणुरूपं सूक्ष्मं
जगदेवासीत् । अत्रैवकारप्यर्थकः । एवं च जगदप्यासीत्,
एकमेवाद्वितीयम् अत्राप्येवकारोप्यर्थकः । एकमद्वितीयं
ब्रह्माप्यासीत् । अनेन कथमसतः सज्जायेतेति नावसरः
शङ्कायाः ।

सदेवासीदित्युक्तम् । सच्च सूक्ष्मं जगत् । इदानीं
स्थूलसृष्टिक्रममाह—

तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तत्तेजोसृजत ।

तदद्वितीयं ब्रह्मैक्षत व्यचारयत्समकल्पयत् । किम् ?

बहु स्याम् । कथं बहुभवनम् ? प्रजायेयेति सृष्टिरूपेणा-
जायेयेति । एवं संकल्प्य तद्ब्रह्म तेजोसृजत ससर्ज ।

तत्तेज ऐक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति । तदपोसृजत ।

तद्ब्रह्म तेजः सृष्ट्वा पुनरैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति
तत्ततोपोसृजत ससर्ज ।

आपां तेजः कारणम् । कारणगुणपूर्वकत्वं हि कार्य-
गुणस्य भवति ।

तदेव दर्शयितुमाह—

तस्माद्यत्र क्व च शोचति स्वेदते वा पुरुषस्ते-
जस एव तदध्यापो जायन्ते ॥ ३ ॥

तस्मात्तेजसोपामुत्पत्तेर्हेतोर्यत्र क्वचन कश्चन
शोचति स्वेदते स्विन्नो वा भवति पुरुषस्तेजस एव
तत्तदाधिजायन्त आपः । शुचा संतापेन शरीरे दाहो
जायते दाहान्च स्वेदः । स्वेदोब्रूयः । योग्यकारणाद्योग्य-
कार्योत्पत्तिरिति ॥ ३ ॥

ता आप ऐक्षन्त ब्रह्मचः स्याम प्रजायेमहीति ता
अन्नमसृजन्त ।

ता आपः कथं ऐक्षन्त व्यचारयन्समकल्पयन्त ।
किम् ? ब्रह्मचः स्यामेति । कथम् ? प्रजायेमहीति । इति
संकल्प्य ता अन्नमसृजन्तेति । अत्राप एव कथं । एवं
तु तत्तेज ऐक्षतेत्यत्रापि तेजः कर्तृपदमिति । परमेवं
ब्रह्मणः कर्तृत्वं दुर्घटम् । ननु स्यादुर्घटं कर्तृत्वं ब्रह्मणः
का हानिः ? अस्त्येव हानिः । तत्तेज ऐक्षत ता आप
ऐक्षन्तेत्यादौ तेजसोपां चेक्षणकर्तृत्वं स्यात्तच्च न
संगतम् । तेषां जडत्वेन तेषु न स्यादीक्षणकर्तृत्वम् ।
सत्यम् । तेजआदिशब्दानां तच्छरीरकब्रह्मपरत्वमिति
द्रष्टव्यम् । एवं च तेजःशरीरकं ब्रह्मैक्षतेति साधुरर्थः ।
एवं ब्रह्मशरीरभूता आप ऐक्षन्तेत्यादिः सुगमोर्थः ।

तस्माद्यत्र क्व च वर्षति तदेव भूयिष्ठमन्नं भवति ।
स्पष्टम् ।

अद्भ्य एव तदध्यन्नाद्यं जायते ॥ ४ ॥

अद्भ्य एव तदन्नाद्यम् अधिजायते । ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके द्वितीयः खण्डः

अथाष्टमः खण्डः

सन्मूलाः सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सदायतनाः
सत्प्रतिष्ठाः ।

आरुणिरुद्दालकः श्वेतकेतुं पुत्रमुवाच सोम्येमाः
सर्वाः प्रजाः ससन्मूला सद् ब्रह्मैव मूलं यासां ताः ।
सदायतनाः ब्रह्मायतनाः । सत्प्रतिष्ठा ब्रह्मप्रतिष्ठाः ।
सर्वासां प्रजानां सर्वेषां प्राणिनामायतनं प्रतिष्ठानं च
ब्रह्मैवेति ।

म्रियमाणस्य पुरुषस्य वागादीनां लयक्रम उच्यते—

अस्य सोम्य पुरुषस्य प्रयतो वाङ् मनसि सम्प-
द्यते । मनः प्राणे । प्राणस्तेजसि । तेजः परस्यां देव-
तायाम् ॥६॥

प्रयतो म्रियमाणस्यास्य पुरुषस्य वाक् मनसि सम्प-
द्यते लीनाति मनः प्राणे लीनाति । प्राणस्तेजसि लीनाति ।
तेजश्च परस्यां देवतायां लीनं भवति । परा देवता तु
आत्मैवेति । अत्र प्रयतः पुषस्येत्युक्तं तद्युक्तमयुक्तं
वेति विचारणीयम् । पुरुषस्त्वमरणधर्मेति सर्वशास्त्रा-
णामुपनिषदां चापि डिण्डिमः । कथं तर्हि सोक्तिर्या-
थार्थं निषेवेत ? सत्यम् । शरीरशरीरिणोरैक्या-
दियमुक्तिः । वस्तुतस्तु प्रयत इत्यस्य शरीरं परित्यज्य
गच्छतः पुरुषस्येति व्याख्यानम् । ननु पुरुषस्य न
भवन्ति वाङ्मनःप्राणादयः । कथं तर्हि तस्य
तदुक्तिः ? प्राणनावस्थायां शरीरस्वामित्वादद्यापि
तथैवोपचारः ॥

स य एषोणिमा ।

परस्यां देवतायामित्यनेन निर्दिष्टो य आत्मा स
एषोणिमातिसूक्ष्म इत्यर्थः । अत एवाविज्ञेयः ।

ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् ।

इदं सर्वं प्रतीयमानं निखिलं जगत् ऐतदात्म्यम्
एष एवात्मा यस्य स एतदात्मा । एतदात्मनो भाव
ऐतदात्म्यम् । सर्वमिदं जगदेतेनात्मनात्मवदिति तात्प-
र्यम् । अत एव तत्सत्यम् । आत्मनः सत्यत्वादैतदात्म्य-
स्यापि सत्यत्वम् ।

स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति ।

यत ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत् तस्माच्छ्वेतकेतो स

आत्मा त्वमसीति । यत ऐतदात्म्यं ततः स एव त्व-
मसि । इति ।

भूय एव भगवान्विज्ञापयतु इति ।

पुनरपि भगवानेतत्तत्त्वं विज्ञापयतु बोधयत्विति
श्वेतकेतुः प्रार्थयामासाचार्यम् ।

तथा सोम्येति होवाच ॥ ७ ॥

आचार्य उवाच तथा सोम्येति । विज्ञापयामि त्वां
भूय इति ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके अष्टमः खण्डः

●

अथ नवमः खण्डः

यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नाना-
त्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां रसं गमयन्ति
॥१॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्तेमुष्याहं वृक्षस्य
रसोऽस्मीत्येवमेव खलु
सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति
सम्पद्यामह इति ।

हे सोम्य मधुकृतो मधुकर्यो मधुमक्षिका नानात्ययानां
नानागतीनां वृक्षाणां रसान्समवहारं समवहृत्येकतां
मधुरूपतां रसं गमयन्ति ॥१॥ यथा च ते रसास्तत्र
विवेकं न लभन्तेहममुष्य वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवं खलु
सर्वाः प्रजाः सति सम्पद्य न विदुः सति सम्पद्यामह
इति स्वप्नदशावर्णनम् ॥ २ ॥

त इह व्याघ्रो वा सिंहो वा वृको वा वराहो वा
कीटो वा पतङ्गो वा दंशो वा मशको वा यद्यद्भू-
वन्ति तदा भवन्ति ॥ ३ ॥

ते यद् यद् भवन्ति ये येभवस्त एव तदा भवन्ति ।
स्वप्नावस्थायां कश्चिद् व्याघ्रो भवति कश्चित्सिंहः
कश्चिद्वृक इति । पूर्वं व्याघ्रादयस्त आसन्नत एव
स्वापदशायां तं तमात्मानं पश्यन्ति मानवाः ॥ ३ ॥

स य एषोणिमा । ऐतदात्म्यं ॥ ४ ॥

सर्वं पुनरुक्तमेव ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके नवमः खण्डः

●

अथ दशमः खण्डः

इमाः सोम्य नद्यः पुरस्तात्प्राच्यः स्यन्दन्ते
पश्चात् प्रतीच्यस्ताः समुद्रात्समुद्रमेवापियन्ति । स
समुद्र एव भवति । ता यथा तत्र न विदुरियमह-
मस्मीयमहमस्मीति ॥ १ ॥

यथा सर्वा नद्यः समुद्रमेत्य समुद्रतामेव भजन्ते
न तासां पृथक्सत्ता प्रतीयते गङ्गेयमहं सरयूः चाह-
मिति ॥ १ ॥

एवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजा सत आगम्य
न विदुः सत आगच्छामह इति । त इह ॥ २ ॥ स
य एषोणिमा ॥ ३ ॥

सर्वं पूर्ववद्व्याख्येयम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके दशमः खण्डः

●

अथैकादशः खण्डः

अस्य सोम्य महतो वृक्षस्य यो मूलेभ्याहन्या-
ज्जीवन्न्वेत् । यो मध्येभ्याहन्याज्जीवन्न्वेत् । योऽग्रे-
भ्याहन्याज्जीवन्न्वेत् । स एव जीवेनात्मनानुप्रभूतः
पेपीयमानो मोदमानस्तिष्ठति ॥ १ ॥

स एष वृक्षो जीवेनात्मनानुप्रभूतोनुव्याप्तः पेपीय-
मानो मोदमानस्तिष्ठति । अत्र जीवेनात्मनेत्यस्य
जीवात्मनेत्यर्थः ॥ १ ॥

अस्य यदेकां शाखां जीवो जहात्यथ सा शुष्यति ।
द्वितीयां जहात्यथ सा शुष्यति । तृतीयां जहात्यथ
सा शुष्यति । सर्वं जहाति सर्वः शुष्यति ॥ २ ॥

वृक्षादिषु जीवोस्तीत्येकः पक्षः । नास्तीत्यपरः
पक्षः । अस्तीति मत्वेयं श्रुतिः प्रवृत्ता । इयं श्रुतिर्न
विश्वासाहर्षा । जीवोणुपरिमाण इत्येकं मतम् । विभु-
परिमाण इत्यपरम् । जीवाणुत्वपक्षे तु सर्वथेयं श्रुति-
रनुपपन्ना । जीवविभुत्वपक्षेऽप्यनुपपन्नैव । व्यापकं
वस्तु कथं किं गृह्णीयात्किं च परिहरेत् ॥ २ ॥

एवमेव खलु सोम्य विद्वीति होवाच जीवापेतं
घावकिलेदं म्रियते न जीवो म्रियत इति ।

हे सोम्य एवमेव यद्यदङ्गं जीवो जहाति तदङ्गं
म्रियते न जीवो म्रियत इत्यर्थः । जीवस्य नित्यत्वं
साधयितुमेष प्रयत्नः ।

एषोणिमैतदात्म्यम्० । भूय एव मा भगवान्
विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके एकादशः खण्डः

अथ द्वादशः खण्डः

न्यग्रोधफलमत आहरेति । इदं भगव इति ।
भिन्वीति । भिन्नं भगव इति । किमत्र पश्यसीति ।
अण्व्य इवेमा धाना भगव इति । आसामङ्गैकां
भिन्वीति । भिन्ना भगव इति । किमत्र पश्यसीति ।
न किञ्चन भगव इति ॥ १ ॥

आचार्य आह श्वेतकेतो न्यग्रोधफलमेकमतोस्मा-
न्यग्रोधवृक्षादाहरेति । इदमाहृतमित्याह श्वेतकेतुः ।
भिन्वीत्याह आचार्यः । भिन्नं भगव इदमित्याह श्वेतकेतुः ।
एवमग्रे विज्ञेयम् । सर्वं स्पष्टम् ॥ १ ॥

तं होवाच । यं वै सोम्यैतमणिमानं न निभालयस
एतस्य वै सोम्येषोणिमन् एव महान्यग्रोधस्तिष्ठति ।
श्रद्धत्त्व सोम्येति ॥ २ ॥

त शिष्यमुवाचाचार्यः । हे सोम्य यमेतमणिमानं न
निभालयसे न पश्यसि, एतस्य सोम्येष न्यग्रोधवृक्षः ।
अणिमन् एवातिसूक्ष्मस्य बीजस्यैवैतस्यैव एष महान्य-
ग्रोधस्तिष्ठति । हे सोम्य श्रद्धत्स्वाश्रद्धां मात्र विषये
निषेहि ॥ २ ॥

स एषोणिमा । ऐतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् ।
स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा
भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

सर्वं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके द्वादशः खण्डः

अथ त्रयोदशः खण्डः

लवणमेतदुदकेवधायाथ मा प्रातरुपसीदथा इति ।
स ह तथा चकार । तं होवाच । यद्दोषा लवणमुदके-
वाधा अङ्गं तदाहरेति । तद्वावमृश्य न विवेद ॥ १ ॥

आचार्यः श्वेतकेतुमादिदेश-एतल्लवणमुदके जलेव-
धाय स्थापयित्वा प्रातर्मा मामुपसीदथा उपागच्छ । स
श्वेतकेतुस्तथा चकार कृतवान् । पुनराचार्यस्तमुवाच-
दोषा रात्रौ यल्लवणमुदकेवाधाः समस्थापयस्तदाह-
राङ्गेति । श्वेतकेतुस्तदवमृश्य तल्लवणमवमृश्य संशो-
ध्य न विवेद नाजानादिति ॥ १ ॥

यथा विलीनमेवाङ्गास्यान्तादाचामेति । कथ-
मिति । लवणमिति । मध्यादाचामेति । कथमिति ।
लवणमिति । अन्तादाचामेति । कथमिति । लवण-
मिति । अभिप्रास्थैतदथ भोपसीदथा इति । तद्
तथा चकार । तच्छब्दसंवर्तते । तं होवाचात्र वाव
किल सत्सोम्य न निभालयसे । अत्रैव किलेति ॥ २ ॥

तत्तथा चकार गुरूपदिष्टं पालयांचकार । कथयां-
चकार च तच्छब्दद्वयं यथापूर्वं संवर्तते । तं शिष्यमुवाच ।
यथा यद्यपि विलीनमेवाङ्गलवणं तथाप्युदकस्यान्ता-
दाचामेति । शिष्य आचामति स्म । पिता पृच्छति कथ-
मिति कीदृशः स्वाद इति । लवणमित्याह शिष्यः ।
मध्यादाचामेतीत्याद्यपि व्याख्येयमेतयैव दिशा ।
जनक आह-अभिप्रास्य त्यक्त्वैतल्लवणजलं मा उपसी-
दथा मत्समीपमागच्छेति । शिष्यस्तथा चकार गुरोः
समीपमागत्य तस्थौ । पितोपदिदेश तल्लवणं यन्मया
रात्रौ जले क्षिप्तं तत्तथैव तत्र वर्तते । एवमत्र सर्वत्र
वर्तमानमात्मानं त्वं न निभालयसे । तत्त्वत्रैव
किलेति ॥ २ ॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् । स
आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भग-
वान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

सर्वं स्पष्टम् ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके त्रयोदशः खण्डः

अथ चतुर्दशः खण्डः

यथा सोम्य पुरुषं गन्धारेभ्योभिनद्धाक्षमानीय तं ततोतिजने विसृजेत् । स यथा तत्र प्राङ् वोदङ् वाधराङ् वा प्रत्यङ् वा प्रध्मायीताभिनद्धाक्ष आनीतोभिनद्धाक्षो विसृष्टः ॥ १ ॥

पुनः पिता पुत्रमनुशास्ति-सोम्य यथा कंचन पुरुषमभिनद्धाक्षं वस्त्रबद्धचक्षुष्कं गन्धारेभ्य आनीयातिजने विजने देशे तं विसृजेत् । तत्र स प्राङ् प्राङ्मुख उदङ् उदङ्मुखोधराङ्धरमुखः प्रत्यङ् प्रत्यङ्मुखः प्रध्मायीत शब्दं कुर्यादहमभिनद्धाक्षो गन्धारेभ्य आनीतः कैश्चनभिनद्धाक्ष एव वने निर्जने विसृष्ट इति ॥१॥

तस्य यथाभिनहनं प्रमुच्य प्रब्रूयादेतां दिशं गन्धारा एतां दिशं व्रजेति । स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन्पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येतेवमेवेहाचार्यवान्पुरुषो वेद । तस्य तावदेव चिरं यावन्न विमोक्ष्ये । अथ सम्पत्स्य इति ॥२॥

यथा तस्याभिनहनं नेत्रबन्धनं प्रमुच्य दूरीकृत्य प्रब्रूयात्कश्चिद् एतां दिशमेतस्यां दिशि गन्धारा इत्येतां दिशं व्रजेति । स ग्रामाद्ग्रामं पृच्छन् पण्डितो मेधावी गन्धारानेवोपसम्पद्येत् प्राप्नुयात् । एवमेवेहाचार्यवान् सदाचार्यः पुरुषः सर्वाविद्याविमुक्तो वेदस्वरूपं ब्रह्मस्वरूपं चेति । तस्य स्वरूपविदो ब्रह्मविदो वा तावदेव चिरं तावानेव विलम्बो मोक्षावाप्तये यावन्न विमोक्ष्ये विमोक्ष्यते सः । अथ कर्मनिबन्धनं देहं कर्मफलभोगेन समाप्य देहपातानन्तरं सम्पत्स्ये सम्पत्स्यते स्वं रूपमिति ब्रह्मरूपमिति वा ॥ ॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यम् । स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

एतत्पूर्वं व्याख्यातम् ॥३॥

इति छान्दोग्योनिषदि षष्ठे प्रपाठके चतुर्दशः खण्डः

अथ पञ्चदशः खण्डः

पुरुषं सोम्योतोपतापिनं ज्ञातयः पयुं पासते जानासि मां जानासि मामिदं । तस्य यावन्न वाङ्मनसि सम्पद्यते मनः प्राणे प्राणस्तेजसि तेजः परस्यां देवतायां तावज्जानाति ॥ १ ॥

उपतापिनं ज्वरार्तं मुमूर्षुं ज्ञातयः सम्बन्धिनः पयुं पासते मां जानासीति मां जानासीति पृच्छन्तः । स तावदेव सर्वाज्जानाति यावत्प्राणवाङ्मनआदयः परस्यां देवतायां न सम्पद्यन्ते ॥१॥

अथ यदास्य वाङ्मनसि सम्पद्यते । मनः प्राणे । प्राणस्तेजसि । तेजः परस्यां देवतायास्य न जानाति ॥२॥

उपनिषदो मरणान्तरं पुनर्जन्माङ्गीकुर्वन्ति । अतस्तासां मते संसारिणां मरणक्रमो विदुषां च सत्सम्पत्तिक्रमः समान एव । विद्वान् परस्यां देवतायां सम्पद्य न जानाति जन्म च मृत्युं चेति ॥२॥

स य एषोणिमैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । भूय एव मा भगवान्विज्ञापयत्विति । तथा सोम्येति होवाच ॥ ३ ॥

सर्वं पूर्वं व्याख्यातम् ॥३॥

इति छान्दोग्योनिषदि षष्ठे प्रपाठके पञ्चदशः खण्डः

अथ षोडशः खण्डः

पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयन्त्यपहार्षीत्स्ते यमकार्षीत् । परशुमस्मै तपतेति । स यदि तस्य कर्ता भवति तत एवानृतमात्मानं कुरुते । सोनृताभिसन्धोनृतेनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स दह्यतेथ हन्यते ॥१॥

पिताब्रवीत् । सोम्य श्वेतकेतोयं पुरुषो हार्षीद्वनमन्यस्येति स्तेयमकार्षीदिति हस्तगृहीतं तं पुरुषमानयन्ति राजपुरुषाः । आदिशति चादेष्टास्मै चोराय परशुं तपतेति । अयं चोरपरीक्षणक्रमः । यदि कश्चिच्चौर्यं न स्वीकुर्वीत तं वह्निनातापयदित्याचरोद्यापि प्रवर्तते । तापभयेन यदि स स्तेयकर्ता स्यात् चौर्यं स्वीक-

रोति । ततश्चात्मानं तापान्मोचयति । यदि स चोर एव तप्तं परशुं गृहीत्वा दह्यते । हन्यते चापि ॥१॥

अथ यदि तस्याकर्ता भवति तत एव सत्यमात्मानं कुरुते । स सत्याभिसन्धः सत्येनात्मानमन्तर्धाय परशुं तप्तं प्रतिगृह्णाति । स न दह्यतेथ मुच्यते ॥ २ ॥

स्पष्टम् ॥२॥

स यथा तत्र नादाह्येतैतदात्म्यमिदं सर्वम् । तत्सत्यम् । स आत्मा तत्त्वमसि श्वेतकेतो इति । तदास्य विजज्ञाविति विजज्ञाविति ॥ ३ ॥

स सत्याभिसन्धोचोरो यथा तत्र नादाह्येत न दह्येतैवं ब्रह्मविदुभयोः शरीरपातावसरे समानायामपि सत्सम्पत्तौ विद्वान् सत्सम्पद्य न पुनर्जयिते व्याघ्रादियोनिषु । अब्रह्मविच्च क्रमेण बहुषु योनिषु सम्पतन्नुत्पत्तिविधानि दुःखानि सहमानः कृतानां कर्मणां फलमश्नुत इति । ऐतदात्म्यमिदं सर्वं सर्वं ब्रह्मशरीरमत एव तत्सत्यम् । स चात्मा श्वेतकेतो त्वमसि । अस्य पितृस्वतं ह तद् विजज्ञाविति । सदेवाहमस्मीति ब्रह्मशरीरमस्मीति च स विज्ञातवान् । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिबोधिका ॥३॥

इति छान्दोग्योपनिषदि षष्ठे प्रपाठके षोडशः खण्डः

षोडशः खण्डः

एष तु वा अतिवदति यः सत्येनातिवदति ।

भगवान् सनत्कुमार आह-यः सत्येन वदति सत्यमाश्रित्य वदति एष वातिवदति । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया । अग्रे वक्ष्यति सत्यस्य माहात्म्यं “तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यम्” इति । सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेति तैत्तिरीया अप्युच्चारयन्ति ।

सोहं भगवः सत्येनातिवदानीति ।

नारद आह-भगवान् सोहं सत्येनातिवदानीति ।

सत्यं त्वेव विजज्ञासितव्यम् ।

सनत्कुमार आह सत्यमेव विजज्ञासितव्यमिति ।

सत्यं भगवो विजज्ञास इति ॥ १ ॥

नारदः प्रतिजानीते भगवन् सत्यं विजज्ञास इति ॥१॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमे प्रपाठके षोडशः खण्डः

अथ द्वाविंशः खण्डः

यदा वै सुखं लभतेथ करोति । नासुखं लब्ध्वा करोति । सुखमेव लब्ध्वा करोति । सुखं त्वेव विजज्ञासितव्यम् । सुखं भगवो विजज्ञास इति ॥ १ ॥

यदा येन सुखं लभते जीवोथ तत्करोति । असुखं लब्ध्वा न कोपि किञ्चित्करोति । अतः सुखमेव विजज्ञासितव्यम् । सर्वे सुखमेवेच्छन्ति नासुखमिति सुखमेव विजज्ञासितव्यमित्याह भगवान् सनत्कुमारः । नारदः प्रतिजानीते सुखमेव भगवन् विजज्ञास इति ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमे प्रपाठके द्वाविंशः खण्डः

अथ त्रयोविंशः खण्डः

यो वै भूमा तत्सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । भूमैव सुखम् । भूमा त्वेव विजज्ञासितव्य इति भूमानं भगवो विजज्ञास इति ॥ १ ॥

भूमशब्दोत्र बहुत्ववाचकः बहुशब्दादेव कृत इमनिचि “बहोर्लोपो भू च बहोः” प्रकृतिप्रत्यययोर्विकारे च सति भूमशब्दनिष्पत्तिः । बहुत्वमत्र वैपुल्यं न तु संख्याविशेषः । वैपुल्यमपि गुणोत्कर्षरूपम् । अत्राल्पशब्दतिप्रयोगितया निर्दिष्टो भूमशब्दस्ततो वैपुल्याश्रयधर्मिपर एव । व्याख्येया चेदानीं श्रुतिः । यो वै भूमा यद्विपुलं तदेव सुखम् । नाल्पे सुखमस्ति । नाल्पं सुखमिति यावत् । अतो भूमैव विजज्ञासितव्यः । नारदोऽङ्गीकरोति भूमानं भगवो विजज्ञास इति ॥१॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमे प्रपाठके त्रयोविंशः खण्डः

अथ चतुर्विंशः खण्डः

यत्र नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा । अथ यत्रान्यत्पश्यत्यन्यच्छृणोत्यन्यद्विजानाति तदल्पम् ।

यत्रानुभूयमाने वस्तुनि ततो न्यद् भूमत्वेन न पश्यति न शृणोति न विजानाति स भूमा । अथ यस्मिन्ननुभूयमानेन्येषामप्यवगतिर्भवति तस्याल्पत्वं विज्ञेयम् । न हि पूर्णता किञ्चिन् स्मारयति, अल्पतैव स्मारयति । अतो यस्मिन्ननुभूयमानेन्यस्य स्मरणं भवति तदल्पं भवतीति ।

यो वै भूमा तदमृतम् ।

यो वै भूमा तदेवामृतम् । ब्रह्माण्येव भूमत्वमतस्तस्मिन्नेवामृतत्वं जनिमृत्यादिशून्यत्वम् । यस्मिञ्ज्ञाते विजिज्ञासा शान्तिमेति स भूमेत्युक्त्वाप्यसन्तुष्टा श्रुतिः पुनराह यो वै भूमा तदमृतं केनापि सम्बन्धरहितम् । सम्बन्ध एवालप्यत्वं साधयति । अत एव यदल्पं तन्मर्त्यमित्याह । अल्पं यत्तत्तुच्छमिति भावः ॥

स भगवः कस्मिन्प्रतिष्ठित इति ।

शिष्यो नारदः पृच्छति भगवन् स भूमा कस्मिन् प्रतिष्ठित इति । कस्मिन्नित्यस्य कस्मिन्नाधार इत्यर्थः । सर्वमेव वस्तु यस्मिन् कस्मिन्नप्याधारे तिष्ठतीति लोकदर्शनम् । तदाश्रयीकृत्यायं प्रश्नः ।

स्वे महिम्नि ।

सनत्कुमार आह—स्वमाहात्म्येनैव तदवस्थानं न हि कस्मिन्निश्चिदाधार इति । आधारं लघीयानपेक्षते न महीयान् । अत एवाग्र आह—

यदि वा न महिम्नीति ॥ १ ॥

यदि सत्यं पृच्छसि तर्हि न महिम्नीति । तस्याधारे निषिद्धः । सर्वाधारस्य का नामान्वेषणाधारस्येति ॥१॥

किञ्च—

अन्यो ह्यन्यस्मिन्प्रतिष्ठित इति ॥ २ ॥

अन्योन्यस्मिन्नेव प्रतितिष्ठति न तु स्वं स्वस्मिन्निति ॥२॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमे प्रपाठके चतुर्विंशः खण्डः

अथ पञ्चविंशः खण्डः

भिन्नभिन्नपदार्थानां सर्वत्र सर्वेषां प्रतीतावपि ब्रह्मेतरपदार्थाप्रतीतिर्ननुपपन्नेत्याह—

स एवाधस्तात्स उपरिष्ठात्स पश्चात्स पुरस्तात्स दक्षिणतः स उत्तरतः स एवेदं सर्वमिति ।

भूमप्रकरणस्य प्रस्तुतत्वात्स इति निर्देशेन भूमैव ग्रहीतव्यः । स भूमैवाधस्तादुपरिष्ठात्पश्चात्पुरस्ताद्दक्षिणत उत्तरतः सर्वत्र व्याप्त इति । न केवलं सर्वत्र व्याप्तः, स एवेदं सर्वम् । ततो भिन्नं किञ्चिदपीह नास्ति । एतदपि वचनं शरीरशरीर्येक्यादेव संगतम् । अन्यथा स एवाधस्तात्स एवोपरिष्ठादित्यादिभेदेन विधानं कथञ्चिदपि न घटते । यदि सर्वं तदेवेति तर्हि दिङ्निर्देशो नोपपद्यते । न च भेदेन प्रतीयमानं भ्रमजन्यमेवेति वाच्यम्, भ्रमाधिष्ठानस्यैव दुर्लभत्वात् । ब्रह्मातिरिक्तं यदि किमपि नास्ति तर्हि कस्य भ्रमः ? तस्यैव भ्रम इति कथनं तु कुतूहलावाहि । तस्यैव भ्रमोपि तस्यैवाभ्रमोपि सहैव संगच्छेत् । मन्दोक्तिरेषा । न चानाद्यविद्यया संसृष्टं ब्रह्म ज्ञाज्ञाविति द्विधा इति नात्र वैचित्र्यमिति वाच्यम् । तर्हीदृशो ब्रह्मणः स्वीकारोपि न वैचित्र्याधायकः । यद्येकस्मिन्नेव वस्तुनि संयोगवशाद् जत्वाज्ञत्वयोरुभयोः स्वीकारे नाश्चर्यं तर्हि तस्मिन्नेव वस्तुनि नित्यत्वानित्यत्वस्वीकारोपि नाश्चर्याधायकः ।

अथातोहङ्कारादेशः ।

अतः परमहङ्कारदिशोहङ्ग्रहेण भूम्न उपासनप्रकार उपदिश्यते ।

अहमेवाधस्तादहमुपरिष्ठादहं पश्चादहं पुरस्तादहं दक्षिणतोहमुत्तरतोहमेवेदं सर्वमिति ॥१॥

स्पष्टम् ॥ १ ॥

अथात आत्मादेशः ।

क्रियत इति शेषः । आदेश उपदेशः । अतः परमात्मोपदेशः क्रियत इति स्पष्टार्थः ।

आत्मैवाधस्तादात्मोपरिष्ठादात्मा पश्चादात्मा पुरस्तादात्मा दक्षिणत आत्मोत्तरत आत्मैवेदं सर्वमिति ।

अत्र किञ्चिद्विचारणीयम् । पूर्वं स एवाधस्तादित्युक्त्वा स एवेदं सर्वमित्युक्तम् । पश्चादहङ्कारादेशेनाहमेवेदं सर्वमित्युक्तम् । ततः परमात्मादेशेनात्मैवेदं सर्वमित्युक्तम् । अत्रास्य सर्वस्य त्रैविध्यमुक्तम् । तत्त्वेनोपदेशोहन्त्वेनोपदेश आत्मत्वेन च । अत्रोपनिषदोयमाशयः—सर्वत्रात्मदृष्टिः कर्तव्या । अहन्त्वे न निर्दिष्ट आत्मत्वेन वा निर्दिष्टः परत्वेन वा निर्दिष्टः शरीरशरीर्यभेदेन समान एव । यदि शरीरशरीर्यभेदो नाङ्गीक्रियते तथापि न क्षतिः । आत्मध्यानेनापि कल्याणेनावश्यं भवितव्यम् । स्वरूपानुसन्धानमपि तदेव साधयति यत्पररूपानुसन्धानम् । अहं शुद्धोस्मीति ध्यायन्नवश्यमेव शुद्धिं लभते । उपनिषदां नास्ति कश्चिन्नियतः पन्थाः । क्वचिज्जीवेश्वरयोर्भेदः क्वचिच्चाभेदोपि नितरामुपदिश्यते । यत्र स्पष्टतो भेदो निर्दिष्टस्तत्राद्वैतवादिनस्तस्याशयं विवरीतुं प्रयत्नशीला यत्रचाभेदः स्पष्टतया निर्दिष्टस्तत्र विशिष्टाद्वैतवादिनः परमास्त्रं शरीरशरीर्यभेदाभिधानं प्रयुञ्जते । कल्याणं कुतश्चिदन्यतो नोत्पद्यते । तत्तु स्वयमेव प्रयत्नेनोत्पादनीयम् । हृदयनैर्मल्यमेव तनुत्पादने ब्रह्मास्त्रमिति । अत एतच्छ्रुत्यनुसारेण तदस्मदात्मशब्दवाच्यं न किञ्चिद्विभिन्नं तत्त्वं वस्तुतस्त्वेकमेवेति स्पष्टतममुपदिश्यते । ततश्च सर्वभेदखेदनिर्वेदनिर्दलनं सम्पद्यते ॥

स वा एष एवं पश्यन्नेवं मन्वान एवं विजानन्नात्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्दः । स स्वराड् भवति तस्य सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति ।

स वा एव आत्मा एवं पश्यन्नात्मातिरिक्तं किञ्चिन्नास्तीति पश्यन् एवं मन्वान एवं विजानन् आत्मरतिर्भवति आत्मन्येव रतिः प्रीतिर्यस्य तथा भवति । आत्मन्येव क्रीडा स्वच्छन्दविहारो यस्य तथा भवति । आत्ममिथुन आत्मसङ्गः । मिथु मेथु संगमे । उनन् प्रत्ययः । स च कित् । कित्वाद्गुणाभावः । आत्मनैव संगो यस्य स निस्संग इत्यर्थः । आत्मानन्द आत्मनैवानन्दो यस्य सः । किं च स एवं पश्यन् स्वराड् भवति स्वेन परानपेक्षित्वेन राजते तथाभूतो भवति । तस्य सर्वेषु लोकेषु ज्ञानेषु कामचारः स्वेच्छामनुसृत्य गमनशीलो भवति सर्वं जानातीत्यर्थः । लोकदर्शने । दर्शनमहि ज्ञानम् । नात्र लोकशब्दो लौकिकलोकार्थः । नहि स्वरूपज्ञः

कस्मिन्नपि प्रसिद्धे लोके चरितुमिच्छति । यदि तस्य तादृशीच्छा स्यान्न स्यात्स आत्मरतिरात्मक्रीड आत्ममिथुन आत्मानन्द इति । प्रलोभनमात्रमेतत् ।

अथ येन्यथातो विदुरन्यराजानस्ते क्षय्यलोका भवन्ति । तेषां सर्वेषु लोकेष्वकामचारो भवति ॥२॥

अथ येतोस्मादन्यथा वैपरीत्येन विदुस्तेन्यराजानो भवन्ति तेषां पारतन्त्र्यमवतिष्ठत एव । क्षय्यलोकाश्च भवन्ति । अत्रापि लोको ज्ञानमेव । तेनोपहताज्ञानास्ततो न भवन्ति कामचाराः । मुक्तात्मनामपि यत्र कुत्रापि जिगमिषा भवतीत्यौपनिषदो वादः । स च निरर्थक एव । न हि तत्त्वज्ञानसम्पन्नाः पुरुषा कल्पितान् स्वर्गादीन् गन्तुमभिलषेयुः ।

इति सप्तमे प्रपाठके पञ्चविंशः खण्डः

७

अथ षड्विंशः खण्डः

तस्य ह वा एतस्यैवं पश्यत एवं मन्वानस्यैवं विजानत आत्मतः प्राण आत्मत आशात्मतः स्मर आत्मत आकाश आत्मतस्तेज आत्मत आप आत्मत आविर्भावतिरोभावावात्मतोन्नमात्मतो बलमात्मतो विज्ञानमात्मतो ध्यानमात्मतश्चित्तमात्मतः सङ्कल्प आत्मतो मन आत्मतो वागात्मतो नामात्मतोमन्त्रा आत्मतः कर्माण्यात्मत एवेदं सर्वमिति ॥१॥

यो ह्यात्मद्रष्टा भवति ब्रह्मरूपतां चाधिगच्छति तस्य प्राणाशास्मरादयो न भवन्तीत्याशयो वैपरीत्येन ॥ १ ॥

तदेष श्लोकः

तदुपर्युक्तं वस्तु विवरीतुमेष श्लोकः ।

न पश्यो मृत्युं पश्यति न रोगं नोत दुःखताम् । सर्वं ह पश्यः पश्यति सर्वमाप्नोति सर्वंश इति ।

पश्य आत्मद्रष्टा मृत्युं न पश्यति रोगं दुःखतां शोकं च न पश्यति । मृत्युं न पश्यतीत्यस्य जन्म न पश्यतीति परमार्थः । सति जन्मनि मृत्योरवकाशः । एवं चात्मदर्शी जन्ममरणबन्धनविमुक्तो भवतीति भावः । किं च स सर्वं पश्यति सर्वंज्ञो भवतीत्यर्थः । सर्वंशः स सर्वमाप्नोति सर्वथापहतकामो भवतीत्यर्थः ।

स एकधा भवति त्रिधा भवति पञ्चधा ।
सप्तधा नवधा चैव पुनश्चैकादशः स्मृतः ।
शतं च दश चैकदश सहस्राणि च विंशतिः ।

ब्रह्मज्ञानाद्विदूरमवतिष्ठमानस्य स्थितिमुपस्थापयति । सः । स कः ? योनात्मज्ञः । अनात्मज्ञो बह्वीषु योनिषु मानुषदेहे वा पुनः पुनरापततीत्यनया श्रुत्योक्तम् ॥

तस्य कल्याणाय पन्थानं निर्दिशति—

आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः ।
स्मृतिलम्भे सर्वग्रन्थीनां विप्रमोक्षः ।

आह्वयन्ते शब्दस्पर्शाद्या विषयायैस्ते आहारा इन्द्रियाणि । तेषां शुद्धौ तेषु विषयविचारविनिर्मुक्तेषु सत्त्वित्यर्थः । सत्त्वशुद्धिर्भवनः शुद्धिर्भवति । सत्त्वशुद्धौ मनः शुद्धौ ध्रुवा निश्चला स्मृतिरात्मस्मृतिरित्यर्थः । भवति । स्मृतिलम्भे आत्मस्मृतिप्राप्तावात्मज्ञाने सतीत्यर्थः । सर्वग्रन्थीनां रागद्वेषादीनामविद्याहेतुकविषयाभिलाषाणां च विप्रमोक्षो भवति ।

एतां भूतकथां श्रावयित्वा—

तस्मै मृदितकषायाय तमसः पारं दर्शयति—
भगवान्सनत्कुमारः ।

मृदितकषायायापगलितसर्वान्तर्दोषाय तस्मै शिष्याय तमसः संसारात् पारं निःश्रेयसरूपं दर्शयति भगवान् सनत्कुमारः । यावन्न भवति कोपि मृदितकषायस्तावन्न स तमसः पारं प्राप्नोतीति भगवतः सनत्कुमारस्याशयः ।

तं स्कन्द इत्याचक्षते तं स्कन्द इत्याचक्षते ॥२॥

यस्तमसः पारं गच्छति मुक्तिमधिगच्छति तं स्कन्द इत्याचक्षते । स्कदिर् गतिशोषणयोः । यो जन्मपरम्परां शोषयति स स्कन्द इत्युच्यते । द्विरुक्तिरध्यायसमाप्तिसूचिका । २ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि सप्तमे प्रपाठके षड्विंशः खण्डः

अथ छान्दोग्योपनिषदि अष्टमे प्रपाठके

प्रथमः खण्डः

अथ यदिदमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् ।
दहरोस्मिन्नतराकाशः । तस्मिन् यदन्तस्तदन्वेष्टव्यम् ।
तद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥

नवीनेध्याये नवीना विद्या प्रारभ्यत इति प्रारम्भार्थकोशशब्द इह वेदितव्यः । दहरं सूक्ष्मम् । ब्रह्मपुरं शरीरम् । तस्मिन् शरीरे सूक्ष्मं पुण्डरीकं पुण्डरीकसदृशं वेदम् विद्यते । शरीरसहकारेणैव ब्रह्म प्राप्यत इति शरीरं ब्रह्मणः पुरम् । अस्मिन्दहरेत्ये वेदमिति विद्यतेन्तराकाशः स चापि दहरः । तस्मिन्दहरे यदन्तर्मध्येवस्थितं यत्तत्त्वं तदन्वेष्टव्यम् । तद्वाव तदेव विजिज्ञासितव्यम् । हृदये परमात्मानं ध्यायन्ति योगिन इति पारम्परिकसदाचारमाश्रित्येयमुक्तिः । वस्तुतस्तु ध्यानस्थानं मूर्ध्नि विद्यते नान्तःकरणे । न वा हृदये । अत्यन्तं सूक्ष्मं यत्तत्त्वं ब्रह्माख्यं तदन्वेष्टव्यं तदेव विजिज्ञासितव्यमिति पिण्डितार्थः । यद्यन्तःकरणं न गृह्यते पुण्डरीकशब्देन तदा मस्तिष्कं ग्राह्यम् । तच्चापि पुण्डरीकसदृशम् । तत्रैव ब्रह्मणो ध्यानम् । तत्रैवान्तराकाशः । तत्रैव ब्रह्म सर्वथान्वेषणीयं चिन्तनीयं ध्यातव्यमिति । हृदयमेव ब्रह्मणः स्थानमिति वैदिका अपि मन्यन्ते । तथाहि अत्यतिष्ठद्दशाङ्गुलमिति ऋग्वेदे । अत्र दशाङ्गुलशब्देन हृदयमेव गृह्यते । मस्तिष्कग्रहणेपि न क्षतिः । विशत्यत्रेति वेदम् । ब्रह्म हृदये विशदिवानुभूयतइति हृदयं मस्तिष्कं वा ब्रह्मणो वेदमत्वेनोक्तम् ॥ १ ॥

तं चेद्ब्रह्मयुयंदिदमस्मिन्ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेदम् । दहरोस्मिन्नन्तराकाशः । किं तदत्र विद्यते यदन्वेष्टव्यम् । यद्वाव विजिज्ञासितव्यमिति ॥ १ ॥

पूर्वोक्तरीत्या दहर आकाशे यस्यान्वेष्टव्यत्वमुक्तं तत्किमस्ति विजिज्ञासितव्यस्य च किं स्वरूपमस्तीति-
प्रश्नः ॥ २ ॥

यावान्वा अयमाकाशस्तावानेषोन्तर्हृदय आकाशः ।
उभे अस्मिन्वावापृथिवी अन्तरेव समाहिते । उभावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्रमसावुभौ विद्युन्नक्षत्राणि
यच्चास्येहास्ति यच्च सर्वं तदस्मिन्समाहितमिति ॥३॥

उत्तरमाचार्यस्य । अयं बहिष्ठ आकाशो यावांस्ता-
वानेव हृदयस्थ आकाशोपि । ननु कथमिदं भवितु-
मर्हति । बहिस्तु महानवकाशस्तेन तत्र बृहत्त्वं तस्य ।
हृदये मस्तिष्के वा तु न तथावकाशः कथं तर्ह्यकाश-
हृदयाकाशयोः स्थितस्य तुल्यत्वमिति । उच्यते अत्र
यावत्तावतोरर्थो यथा तथेति । यथा बहिरेष आकाशः
सर्वाधारस्तथैवान्तराकाशोपि । आकाशस्य व्यापकत्वा-
द्यथातथयोः संगतिर्भवितुमर्हति । यावत्तावच्छब्दयोर्य-
थाश्रुतार्थग्रहणे स्यादेव विप्रतिपत्तिः । महति प्रदेशे
महान् विस्तार आकाशस्य । अल्पप्रदेशे चाल्पविस्तारः ।
एवं च यावानयं बहिर्दृश्यमान आकाशस्तावानवान्त-
राकाश इतिकथनं विरुद्धचेत । वस्तुतस्तु आकाश-
शब्देन न भौतिक आकाशो ग्रहीतव्यः । आसमन्ता-
त्काशते दीप्यत इत्याकाशो ब्रह्म । ब्रह्मणो व्यापकत्वा-
द्यदेव ब्रह्म बहिस्तदेवान्तरिति । एवं च बहिष्ठ-
मन्तस्थं च ब्रह्मैकमेव । एवं चास्मिन्नाकाशे
ब्रह्मणि द्यावापृथिव्यावग्निश्च वायुश्च सूर्याचन्द्र-
मसौ विद्युन्क्षत्राणि च सर्वमन्तरेव ब्रह्मान्तरेव ब्रह्म-
स्थमेवेति । यत्किमपि विद्यतेत्रास्य जीवस्य भोग्यं
वस्तु यच्च नास्ति भोग्यमस्य तत्सर्वमस्मिन्नन्तराकाशे
ब्रह्मणि समाहितमत्रस्थितमितिभावः । यावद्वस्तुजातं
तत्तस्मिन्नेवावस्थितमित्यभिप्रायः ॥ ३ ॥

तं चेद्ब्रूयुरस्मिन्नेवेदिदं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितं
सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामाः । यदैवज्जरा वाप्नोति
प्रध्वंसते वा किं ततोति शिष्यत इति ॥ ४ ॥

तमाचार्य यदि शिष्या ब्रूयुः पृच्छेयुर्यदि ब्रह्मपुरे-
स्मिन् सर्वं समाहितं सर्वाणि च भूतानि सर्वे च कामा-
स्तिष्ठेयुस्तदा यदा एनद्ब्रह्मपुरं जराप्नोति प्रध्वंसते
नश्यति वा ततः किमतिशिष्यते इति । अत्र किंचिद्वि-
वेचनीयम् । अत्रोक्तं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहितमित्यादि ।
पूर्वमुक्तमस्मिन् ब्रह्मपुरे दहरं पुण्डरीकं वेश्म । दहरो-
स्मिन्नन्तराकाशइति । अत्रोक्तं ब्रह्मपुरे सर्वं समाहित-
मिति । एवं च पूर्वापरविरोधः । विरोधपरिहारार्थमत्र
ब्रह्मपुर इत्यस्य ब्रह्मपुरोपलक्षित अन्तराकाश इत्यर्थो
ग्रहीतव्यः । यदा चैनद्ब्रह्मपुराख्यं शरीरं जरा वार्धकं
वाप्नोति प्रध्वंसते वा यदैतत् तदा ततोऽन्यत्किमति-
शिष्यत इति प्रश्नः ॥ ४ ॥

स ब्रूयात् । नास्य जरयैतज्जीर्यति न वधेनास्य
हन्यते । एतत्सत्यं ब्रह्मपुरम् ।

अस्य ब्रह्मपुरस्य शरीररूपस्य जरयैतद् ब्रह्म न
जीर्यति, एवमस्य शरीरस्य वधेन तन्न हन्यते । कुतो
न हन्यते ? यत एतत्सत्यं नित्यं ब्रह्मपुरम् । ब्रह्मैव पुरं
ब्रह्मपुरमित्यत्रार्थः । ब्रह्मरूपं यत्पुरं तत्तु सत्यं तत्र न
जरा प्रवर्तते । न च तस्य हननं संभवति ।

अस्मिन्कामाः समाहिताः । एष आत्मापहत-
पाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको विजिघत्सोपिपासः
सत्यकामः सत्यसङ्कल्पः ।

कामास्तु अस्मिन् ब्रह्मपुरे शरीरे शरीरोपलक्षितान्तः-
करणे समाहिता भवन्ति न तु ब्रह्मरूपे परे । कथमेव-
मुच्यत इत्याह-एष आत्मापहतपाप्मापहतं पाप्म पुण्या-
पुण्यरूपं तत्फलस्वरूपसुखदुःखरूपं वा यस्य सोपहत-
पाप्मा । विजरो जरारहितः । विमृत्युर्मृत्युरहितः ।
विशोकः शोकरहितः । विजिघत्सो जिघत्सारहितः ।
अपिपासः पिपासारहितः । सत्यकामः सत्याः कामा
यस्य तथाभूतः । सत्यसंकल्पः सत्या एव संकल्पा यस्य
तथाभूतः । लिङ्गविपर्ययेणात्र निर्देशः ॥

यथा ह्येवेह प्रजा अन्वाविशन्ति यथानुशासनं
यं यमन्तमभि कामा भवन्ति । यं जनपदं यं क्षेत्रभागं
तं तमेवोपजीवन्ति ॥ ५ ॥

यथेह लोके प्रजा यथानुशासनं राजशासनमनुल्ल-
ङ्घ्यान्वाविशन्ति अनुसरन्ति, यं यं चान्तं फलम् ।
यस्मै कस्मैचित्फलावाप्तय एव कर्माणि क्रियन्तेतः फल-
मेव कर्मणामन्त इत्युद्दिश्य फलार्थेन्तशब्दप्रयोगः । अभि
उद्दिश्य कामा इच्छवो भवन्ति-नामतः परिगणयति-यं
जनपदं कामयन्ते यं च क्षेत्रभागं कामयन्ते तं तमेवो-
पजीवन्ति प्राप्नुवन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥

तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयत एवमेवामुत्र
पुण्यचितो लोकः क्षीयते ॥ ६ ॥

इह कर्मचितः कर्मभिः सम्पादितो लोको यथा
क्षीयते पापपुण्यफलभोगादिनामुत्र परलोके पुण्यचितो
लोकोपि क्षीयते पुण्यफलभोगेन । कर्म पुण्यरूपं
वा स्यात्पापरूपं वा स्यात् फलावध्येव तज्जीवति

फलान्ते च विनश्यति । अतः क्षयिष्णुभिः कर्मभिर्निः-
श्रेयसाशा नाशंसितव्येति भावः ॥

इति प्रथमः खण्डः

●

अथ तृतीय खण्डः

तद्यथा हिरण्यनिधिं निहितमक्षेत्रज्ञा उपर्युपरि
संचरन्तो न विन्देयुरेवमेवेमाः सर्वाः प्रजा अहरह-
गच्छन्त्य एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्त्यनृतेन हि
प्रत्यूढाः ॥ २ ॥

यथा कस्मिंश्चित् क्षेत्रे हिरण्यनिधिनिहितो भवेत्
परं तत्क्षेत्रमजानाना तस्मिन्नेव क्षेत्र उपर्युपरि संचर-
न्तोपि तं निधिं न प्राप्नुयुः । एवमेवेमाः सर्वाः प्रजा
अहरहगच्छन्त्यः एतं ब्रह्मलोकं न विन्दन्ति । कुतो न
विदन्ति तत्र कारणमाह-अनृतेन हि प्रत्यूढा इति ।
अनृतेन स्वरूपाविज्ञानेन लौकिकविषयनिषेवणेन वा
प्रत्यूढा दूरमपनीता प्रतीपत्वं नीताः । एतत्सर्वं प्रकरणं
स्वप्नविषयकमिति तु न विस्मर्तव्यम् । इह किमपि
मोक्षोपयोगितत्त्वमौपनिषदं नास्तीत्यपि ध्येयमेव । अत-
एव नात्र मया श्रमः सम्पादितः ॥ २ ॥

स वा एष आत्मा हृदि ॥ ३ ॥

स चैष आत्मा हृद्यवस्थित इति तत्रैव सोन्वेष्टव्य
इति । इतः परमत्रोपनिषद्भागाभावान्न व्याख्यातम् ।

अथ य एष सम्प्रसादोस्माच्छरीरात् समुत्थाय
परं ज्योतिरुपसम्पद्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यते । एष
आत्मेति होवाच । एतदमृतमभयमेतद् ब्रह्मेति ॥

सम्यक्प्रसादो यस्य स सम्प्रसादः । मृत्युत्तरकाले
जीवात्मा शरीरबन्धनाद्विमुक्तः सन् परं प्रसादमनुभव-
तीति संप्रसादशब्देन जीवात्माभिप्रेतः । सोस्माच्छरीरा-
त्समुत्थाय निर्गत्य परं ज्योतिः परमात्मानमुपसम्पद्य
प्राप्य स्वेन रूपेणाभिनिष्पद्यतेभिनिष्पन्नो भवति ।
सर्वदुःखविमुक्तिरेव स्वरूपाभिनिष्पत्तिः । एष एवात्म
नान्यः कोपि । एतदेवामृतम् । एतदेवाभयम् । एतदेव
ब्रह्मेति । सर्वकर्मविनिर्मुक्त आत्मा ब्रह्मरूपतां प्राप्नो-
तीति भावः ॥

तस्य ह वा एतस्य ब्रह्मणो नाम सत्यमिति ॥४॥

सर्वकर्मप्रहाणपूर्वकं य आत्मा ब्रह्मत्वं गतस्तस्यैव
नाम सत्यमिति । सत्यमेव ब्रह्म ब्रह्मैव वा सत्यमिति
वेदितव्यम् । सत्यमाहात्म्यमेतत् ॥ ४ ॥

इतोऽग्रेनुपनिषदिति न व्याख्यातम् ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्छष्टमेध्याये तृतीयः खण्डः

●

अथ चतुर्थः खण्डः

अथ य आत्मा स सेतुर्विधृतिरेषा लोकानाम-
सम्भेदाय ।

अथ य आत्मा अतति गच्छति स एषां लोकाना-
मसम्भेदाया मर्यादासंरक्षणाय रक्षणाय वा सेतुः । षिञ्
बन्धने । सेतुमेव विवृणोति विधृतिरिति । विधृतिविशेषेण
धारकः । विशिष्टा धृतिर्येनेति विग्रहः । आत्मशब्दो
ब्रह्मवाचकः । सर्वेषां लोकानां विनाशो यथा न स्यात्तथा
ब्रह्मैव धारकमिति । मर्यादां स्वीकृत्य संरक्ष्य च जीवाः
कुशलिनस्तिष्ठन्ति स्थास्यन्ति चेत्युक्तम् ।

नैतं सेतुमहोरात्रे तरतो न जरा न मृत्युर्न शोको
न सुकृतं न दुष्कृतम् ।

एतं सेतुं ब्रह्मरूपं न तरतोहोरात्रे नोल्लङ्घितुं
शक्नुतः । नैतं जरा वार्षिकं बाधते न मृत्युर्मरयति न
शोकः शोचयति । तं न सुकृतं वर्धयति न दुष्कृतं लघ-
यतीति । सर्वं तद्वश्यतां गतमिति ।

सर्वे पाप्मानोतो निवर्तन्ते ।

एतां परिस्थितिं प्रतिपन्नादत आत्मनः सर्वे पाप्मा-
नो दोषा निवर्तन्ते । न हि कोपि दोषस्तमतिक्रामितुं
शक्नोतीति भावः ।

अपहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः ॥ १ ॥

ब्रह्म एव लोको ब्रह्मलोकः । स चापहतपाप्मा न
हि तत्र किञ्चित्पापं वर्तते । अपहतपाप्मा सन्नयमात्मा
ब्रह्मस्वरूपो भवतीति ॥ १ ॥

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वाऽन्धः सन्नतन्धो भवति,
विद्धः सन्नविद्धो भवत्युपतापी सन्ननुपतापी भवति ।

तस्माद्वा एतं सेतुं तीर्त्वापि नक्तमहरेवाभिनिष्पद्यते ।
सकृद्विभातो ह्येवैष ब्रह्मलोकः ॥ २ ॥

तस्माद्ब्रह्मस्वरूपभवनादेतं सेतुं ब्रह्मरूपं तीर्त्वा
प्राप्येत्यर्थः । अन्धः सन्नज्ञानी सन् ज्ञानी भवति ! विद्धः
सन् कामक्रोधद्वेषादिभिः शत्रुभिर्विद्धः सन्नविद्धो
भवति । उपतापः रोगो दैहिकः । उपतापी सन् रोगी
सन्नप्यरोगी भवति । तस्मात्कारणादेतं सेतुं तीर्त्वापि
नक्तं रात्रिरहरेवाभिनिष्पद्यते । स्वप्रकाशस्वरूपो भवति
सर्वं चाज्ञानरूपं तमो निवर्तते । ततः पर एष ब्रह्मलोक
एतद्ब्रह्मेत्यर्थः । सकृत्तत्कालमित्यर्थः । विभातः प्रका-
शितं भवति साक्षात्कृतं भवतीत्यर्थः ॥ २ ॥

तद्यएवैतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मचर्येणानु विन्दन्ति तेषा-
मेवैष ब्रह्मलोकः । तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो
भवति ॥ ३ ॥

तत् ये संयमिन एतं ब्रह्मलोकं ब्रह्मैतदित्यर्थः । ब्रह्म-
चर्येण ब्रह्मप्राप्तिसाधनेनानुविन्दन्ति प्राप्नुवन्ति तेषामेव
ब्रह्मलोक एव । तेषां ब्रह्मस्वरूपता सिध्यत्येव । अतश्च
तेषां सर्वेषु लोकेषु कामचारो भवति, स आत्मा ब्रह्म-
स्वरूपमेत्य सर्वव्यापको भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्यष्टमे प्रपाठके चतुर्थः खण्डः

●

अथ पञ्चमः खण्डः

अथ यद्यज्ञ इत्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् । ब्रह्म-
चर्येण ह्येव यो ज्ञाता तं विन्दते । अथ यदिष्टमित्या-
चक्षते तद्ब्रह्मचर्येण ह्येवेष्ट्वात्मानमनुविन्दते ॥ १ ॥

ब्रह्मचर्यं सकलेन्द्रियवशीकरणसाधनम् । विद्वांसो
लौकिका यत् यं यज्ञ इत्याचक्षते तद्ब्रह्मचर्यमेव । यो
ज्ञाता तत्त्वज्ञः स ब्रह्मचर्येणैव तमात्मानं विन्दते ।
अथ यदिष्टं यागविशेष इत्याचक्षते तद् ब्रह्मचर्येणैव
साधनभूतेनेष्ट्वात्मानमनुविन्दते लभते ॥ १ ॥

अथ यत्सन्त्रायणमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।
ब्रह्मचर्येण ह्येव सत आत्मनस्त्राणं विन्दते । अथ
यन्मौनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव । तद्ब्रह्मचर्येण
ह्येवात्मानमनुविद्य मनुते ॥ २ ॥

सन्त्रायणमित्यत्र सन्त्रायणमित्यपि पाठः । सन्त्रा-
यणं सम्यक् त्रातेति यदाचक्षते तदपि ब्रह्मचर्यमेव ।
ब्रह्मचर्यं ब्रह्मचर्यव्रतधारिणं सम्यक् त्रायते । मौनमपि
ब्रह्मचर्यमेव । ब्रह्मचर्यसाधनाङ्गत्वेन मौनस्यापि ब्रह्म-
चर्यत्वमुपचर्यते । तत् तस्माद् ब्रह्मचर्येणोपरिनिर्दिष्टे-
नात्मानमनुविद्य ज्ञाता मनुते ज्ञानवान् भवति । ज्ञान-
वत्स्य साधनं ब्रह्मचर्यमेव । ब्रह्मचर्यं चेहेन्द्रियसन्त्राणं
वागिन्द्रियनिग्रहश्च ॥ २ ॥

अथ यदनाशकायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ।
एष ह्यात्मा न नश्यति यं ब्रह्मचर्येणानुविन्दते । अथ
यदरण्यायनमित्याचक्षते ब्रह्मचर्यमेव तत् ॥ ३ ॥

ब्रह्मचर्यमेवानाशकायनमित्याचक्षते विद्वांसः । न
नाशकमनाशकम् । अनाशकमयनं स्थानमनाशकायनम् ।
ब्रह्मचर्यनिषेधपूर्वकं ब्रह्मप्राप्तिसाधननिरतो यमात्मा-
नममनुविन्दते स एष आत्मा न नश्यति । अवश्यं तस्या-
त्मसाक्षात्कारो भवति स्थिरश्च स तिष्ठतीति । अरण्या-
यनमरण्येयनं स्थानं यस्य तत् । अरण्ये निर्जने स्थाने
निर्विकारे वा मनसि ब्रह्मसाक्षात्कारो भवतीति ब्रह्म-
चर्यसंरक्षणमप्यरण्ये निर्विघ्नं भवतीति आरण्यायनं
ब्रह्मचर्यमेव ।

अतः परमन्यत्परित्यक्तम् । न तत्रोपनिषत्त्वमिति ॥३॥

इति छान्दोग्योपनिषद्यष्टमे प्रपाठके पञ्चमः खण्डः

●

अथ सप्तमः खण्डः

य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्युर्विशोको
विजिघत्सोऽपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः । सोन्वे-
ष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः । स सर्वाश्च लोका-
नाप्नोति सर्वाश्च कामान् यस्तमात्मानमनुविद्य
विजानातीति ह प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

य आत्मेत्यादि व्याख्यातं पूर्वम् । आत्मान्वेषणवि-
जिज्ञासयोश्च फलमाह—स सर्वाल्लोकान् सर्वाश्च कामा-
नाप्नोति । अत्यल्पमिदमुच्यते । आत्मान्वेषणतत्प्राप्त्य-
नन्तरञ्च न भवति किञ्चिदन्वेष्टव्यं न वा भवति
विजिज्ञासितव्यम् । कः सर्वलोककामानवाप्नोतीत्याह—

यस्तमात्मानमनुविद्य गुरोः सकाशाल्लब्धविद्यः सन्वि-
जानातीति प्रजापतिरुवाच ॥ १ ॥

तद्धोभये देवासुरा अनुबुबुधिरे । ते होचुर्हन्त
तमात्मानमन्विच्छामो यमात्मानमन्विष्य सर्वाश्च
लोकानाप्यनोति सर्वाश्च कामानिति । इन्द्रो ह वै
देवानामभिवव्राज विरोचनोसुराणां । तौ हासंविदा-
नावेव समिप्याणी प्रजापतिसकाशभाजग्मतुः ॥ २ ॥

उभये देवासुरा देवाश्चासुराश्च तदनुबुबुधिरे
तत्प्रजापतिवचनम् । ते देवा असुराश्चोचुर्हन्त यमात्मा-
नमन्विष्य सर्वाल्लोकान्कामांश्च सर्वानाप्यनोति मुक्ता-
त्मा तमात्मानमन्विच्छामः । ततो देवानां देवेष्विन्द्रो-
सुराणामसुरेषु च विरोचनोभिवव्राज प्रजापतिसकाशम् ।
असंविदानावेव जिज्ञासितमजानानावेव पाणौ समिधं
गृहीत्वा प्रजापतिसान्निध्यमाजग्मतुः प्रापतुः ॥ २ ॥

तौ ह द्वात्रिंशत् वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुः ।

प्रजापतेराश्रमं गत्वा विज्ञातनियमौ तौ द्वात्रिंशत्
वर्षाणि ब्रह्मचर्यमूषतुश्चेरतुः ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच किमिच्छन्ताववास्तामिति ॥

प्रजापतिरुवाच पप्रच्छेत्यर्थः । ताविन्द्रविरोचनौ,
किमिच्छन्तौ युवामवास्तामिति किं कामयमानौ युवा-
मुषितवन्ताविति ।

तौ होचतुर्य आत्मापहतपाप्मा विजरो विमृत्यु-
विशोको विजिघत्सोपिपासः सत्यकामः सत्यसङ्कल्प
सोन्वेष्टव्यः स विजिज्ञासितव्यः स । सर्वाश्च लोका-
नाप्यनोति सर्वाश्च कामान्यस्तमात्मानमनुविद्य
विजानातीति ह भगवतो वचो वेदयन्ते । तमिच्छ-
न्ताववास्तामिति ॥ ३ ॥

तावूचतुर्यस्तमात्मानमनुविद्य विजानाति स सर्वा-
ल्लोकान् सर्वाश्च कामानाप्यनोति यस्तमात्मानमनुविद्य
विजानातीति भगवतस्तत्र भवतो वचो वेदयन्ते विद्वांसः ।
तमेवेच्छन्ताववास्तामावामिति । अन्यद्व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

तौ ह प्रजापतिरुवाच य एषोक्षिणि पुरुषो दृश्यन्त
एष आत्मेति होवाचैतदमृतमभयमेतद्ब्रह्मेति ।

प्रजापतिस्तावुवाच । य एषोक्षिणी हृदये । अक्षि-

शब्दोत्र न नेत्रपरो हृदयपर एवेति । न ह्यात्माक्षणा
द्रष्टुं शक्यः । किं चाक्षिणीत्येकवचनप्रयोगेणापि ज्ञायते
नात्राक्षिशब्दो नेत्रपर इति । यदि तथेष्टं स्यादक्ष्णो-
रित्येव ब्रूयात्प्रजापतिराचार्यः । अश्नोते “रक्षेन्ति”
इति किसप्रत्ययेक्षीतिशब्दो निष्पद्यते । अश्नुते व्याप्योति
प्राप्नोतीत्यर्थः । अनेनेत्यक्षि हृदयम् हृदयेन विशुद्ध-
ब्रह्मदर्शनं भवति । एषः आत्मा शुद्धहृदये दृश्यमान
एवाऽमेति । स चात्मेव हृदयेनुभूयमान एवैतद्वेदप्रसिद्ध-
ममृतमभयं ब्रह्मेति ।

इतः परमथ योयं भगवोप्स्वित्यादिग्रन्थः सोनुपादेय
इति कृत्वा न व्याख्यातः परित्यक्तश्च ॥ ४ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्अष्टमे प्रपाठके सप्तमः खण्डः ।

●

अथ द्वादशः खण्डः

मघवन्मर्त्यं वा इदं शरीरमस्तं मृत्युना । तद-
स्यामृतस्याशरीरस्यात्मनोधिष्ठानम् । आत्तो वै स-
शरीरः प्रियाप्रियाभ्याम् । न ह वै सशरीरस्य सतः
प्रियाप्रिययोरपहतिरस्ति । अशरीरं वाव सन्तं न प्रिया-
प्रिये स्पृशतः ॥ १ ॥

हे मघवन्निदं शरीरं वा निश्चयेन मर्त्यं मरणधर्मं ।
अत एव मृत्युनात्तं गृहीतं भवति । तच्छरीरमस्यामृत-
स्यामरणधर्मण आत्मनोधिष्ठानं कर्म कर्तुं
तत्फलं भोक्तुं च निवासस्थानम् । यावत्स सश-
रीरस्तिष्ठति तावत्प्रियाप्रियाभ्यामिदं प्रियमप्रियं चेद-
मिति प्रियाप्रियविचाराभ्यामात्तो गृहीतः प्रियाप्रिय-
वस्तुभ्यां च । यावच्छरीरं तावदेव तस्यात्मनः प्रिया-
प्रिये भवतः । अपगतशरीरस्य न भवति किञ्चित्प्रिय-
मप्रियं वा किञ्चित् ॥ १ ॥

स उत्तमः पुरुषः । स तत्र पर्येति ॥ ३ ॥

सह्युत्तम उत्कृष्टतमः पुरुषः शरीरस्थोपि । स तत्र
परमात्मनि पर्येति परित एति एकीभवतीत्यर्थः । ३ ॥

इति छान्दोग्योपनिषदि अष्टमे प्रपाठके द्वादशः खण्डः ।

●

अथ त्रयोदशः खण्डः

अश्व इव रोमाणि विधूय पापं चन्द्र इव राहो-
र्मुखात्प्रमुच्य धूत्वा शरीरमकृतं कृतात्मा ब्रह्मलोक-
मभिसंभवासीति संभवामीति ॥ १ ॥

यत्राश्वो रोमाणि विधूय श्रान्तिमपनीय स्वस्थो
भवति यथा वा चन्द्रो राहोर्मुखात्प्रमुच्य निर्मलो
भवति निष्कलङ्को वा भवति तथैव कृतात्मा कृतकृत्य
आत्मा शरीरं धूत्वा निर्बीजीकृत्याकृतं न कृतं कर्म
यस्य सोनवशिष्टकर्मा सन्नित्यर्थः । अकृतमिति नपुंसक-
मौपनिषदम् । ब्रह्मलोकमभि संभवामि ब्रह्मलोकमुद्दिश्य
संभवामि ब्रजामीत्यर्थः । अश्वचन्द्रावुपमानभूतौ । तौ
चात्यल्पौ । अश्वः पुनः पुनर्धूरिधूसरो भवति पुनः
पुनश्च रोमाणि कम्पयित्वा धूरिमपनीय निर्मलो भवति ।
चन्द्रोपि पुनः पुनः राहुमुखं पतति निस्सरति च । न
तथात्मा । स च सकृदेवात्मानं बन्धनान्मोचयित्वा न
पुनस्तत्रैव दुःखागारे मानवजन्मनि निपातयति । अत
एव ब्रह्मलोकमभि संभवामीति द्विरुक्तिः । सा च न
मन्त्रसमाप्तिसूचिका । न वा खण्डसमाप्तिसूचिका ।
सा तु नाश्वस्य धूलिविधूननमिव न वा चन्द्रस्य राहो-
र्विमुक्तिरिवात्मनः शरीरविमुक्तिः किन्तु शाश्वतिकी
सेति सूचनार्थेति ॥ १ ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्द्विष्टमे प्रपाठके त्रयोदशः खण्डः

अथ पञ्चदशः खण्डः

तद्वैतद्ब्रह्मा प्रजापतय उवाच प्रजापतिर्मनवे
मनुः प्रजाभ्यः ।

अस्या उपनिषदोयमन्तिमः खण्डः । उपसंहरन्नि-
मामस्य ब्रह्मविज्ञानस्यावतरणक्रममाह—तदेतद्विज्ञानं
ब्रह्मा प्रजापतय उवाचोपदिदेश । स च मनवे । स च
प्रजाभ्याः सर्वमनुष्येभ्यः । एवं क्रमेणागच्छदिदं
विज्ञानमद्यापि मानवेषु पूर्वपरम्परातः प्रवर्तमान-
मस्ति ॥

आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मा-
तिशेषेणाभिसमावृत्य कुटुम्बे शुचौ देशे स्वाध्यायम-

धीयानो धार्मिकान्विदधदात्मनि सर्वेन्द्रियाणि
सम्प्रतिष्ठाप्याहिंसन्सर्वभूतान्यन्यत्र तीर्थेभ्यः । स
खल्वेवं वर्तयन्यावदायुषं ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते । न
च पुनरावर्तते न च पुनरावर्तते ॥ १ ॥

जीवनस्यारम्भादन्तर्पर्यन्तस्य कृत्यं निर्दिशति ।
आचार्यकुलाद्वेदमधीत्य यथाविधानं गुरोः कर्मातिशेषे-
णाचार्याय दक्षिणादि सम्पाद्य कुटुम्बे समावृत्य स्वकु-
टुम्बं प्राप्य दारास्वीकृत्य शुचौ देशे स्वाध्यायं गुरो-
रधीतमधीयानोधीतं वा मा गा विस्मृतिमिति पौन-
पुन्येन तदभ्यस्यन्, अथवा स्वाध्यायमधीयानोध्यापयन् ।
आर्षः प्रयोगः । लोकांश्च धार्मिकान्विदधत् सर्वेन्द्रि-
यान्यात्मनि सम्प्रतिष्ठाप्य नियम्य सर्वभूतान्यहिंसन्
संरक्षंस्तीर्थेभ्योन्यत्र । धार्मिकाणां कार्याणां गुरुनिदिष्ट-
कार्याणां प्रजाकल्याणकार्याणां चापि तीर्थसंज्ञा ।
नित्यकर्मनुष्ठानं गमनागमकालेनच्छद्यापि क्षुद्रप्राणिनां
हिंसनं परोपकारादिकर्मसम्पादनार्थं यत्र तत्र प्रयाण-
मित्यादीनि कर्माण्यपि तीर्थशब्दवाच्यानि । अत्राज्ञात-
मपरिहार्यं च यत्प्राणनिपीडनं भवति ततोऽन्यत्र सर्व-
भूतान्यहिंसन्नितियोजना । स खल्वात्मा यावदायुषमेवं
वर्तयन् वर्त्तमानो ब्रह्मलोकमभिसम्पद्यते । ब्रह्मलोका-
भिसम्पत्तिर्नाम मुक्तिः । मुक्तः सन्नात्मा न पुनरावर्तते ।
संसारक्रमस्तत्र तिरोहितो निरुद्धश्च भवति । द्विरुक्ति-
रत्रोक्तार्थं द्रढयितुमेवेति ।

शान्तिपाठः

आप्यायन्तु समाङ्गानि वाक्यप्राणश्चक्षुः श्रोत्र-
मथो बलमिन्द्रियाणि च सवाणि ॥

अस्या उपनिषद आचार्यः स्वशिष्यान् शिक्षयितुं
प्रार्थनाक्रममुपदिशति—ममोपासकस्य धर्मानाचरतो
वाङ्गानि सर्वाण्याप्यायन्तु सन्तुष्टाणि नीरोगानि वृद्धानि
च भवन्तु । वाक् प्राणश्चक्षुः श्रोत्रं बलं सर्वाणीन्द्रियाणि
च चाप्यायन्त्विति ॥

इति छान्दोग्योपनिषद्द्विष्टमे प्रपाठके पञ्चदशः खण्डः

इति पण्डितराजस्वामिश्रीभगवदाचार्यमहाराजकृतं
छान्दोग्योपनिषत्संस्कारभाष्यं समाप्तम् ॥

यजुर्वेद-सामवेद-संस्कारभाष्यकर्त्रा वेदान्तसूत्रेषु वैदिकभाष्य-निर्मात्रा भगवद्गीतासु भगवद्भाष्यरचयित्रा
काशीपण्डित-सभया “पाण्डितराजे” त्युपाधिविभूषितेन स्वामि श्रीभगवदाचार्ययतिराजेन विरचितेन

बृहदारण्यकोपनिषत्संस्कारभाष्येण

संवलित्वा

बृहदारण्यकोपनिषद्

आचार्यपरमानन्दपदद्वन्द्वमुपास्महे । यत्कपालेऽतोपि स्यादुद्धारो नः क्षणादपि ॥ १ ॥
अरण्यं कण्टकाकीर्णं निर्मीकं प्रविशाम्यहम् । तत्र श्रीमद्गुरोः पादपङ्कजालम्बनं महत् ॥ २ ॥
व्याख्यातुमुत्सहे भव्या भव्यैरुपनिषद्गवीः । भावैः शब्दैश्च सत्कृत्याः परमार्थप्रकाशिकाः ॥ ३ ॥
मृच्छिलाखण्डयुक्तोपि गोधूम इति कथ्यते । मृच्छिलाखण्डसंयोगवियुक्तो हि स भुज्यते ॥ ४ ॥
अध्यायैरष्टभिर्युक्ता यद्यप्येषास्ति विश्रुता । तथापि मोक्षवाक्यानि व्याख्यातानीह केवलम् ॥ ५ ॥
सज्जना जनयिष्यन्ति हृदयेत्र महादरम् । दुर्जना जनयिष्यन्ति हृदये विषमुल्बणम् ॥ ६ ॥
तेषामेव विवेण स्याद्धानिस्तेन दुरव्यया । पायाच्छ्रीराम एवात्र तान्सदेत्येव कामये ॥ ७ ॥

बृहदारण्यकं शुक्लयजुर्वेदस्य शतपथब्राह्मणस्यान्ति-
मभागरूपम् । तच्चोपनिषद्रूपेण प्रसिद्धम् । उपनिषत्त्वं
च ब्रह्मबोधोपयोगिवचनसमाहारे निरूढम् । छान्दोग्य
इव बृहदारण्यकेपि न हि सर्वा एव श्रुतय उपनिषत्स्व-
रूपाः । याः श्रुतयः कर्मकाण्डप्रवर्तिकाः कर्मकाण्डप्रका-
शिका वा न ता उपनिषच्छब्दाभिलष्याः । ब्रह्मबोधप्रव-
र्तिकास्वेव श्रुतिषूपनिषच्छब्दो रूढः । अतोस्माभिस्ता
एवेह श्रुतयो व्याख्येया या उपनिषद्रूपाः सन्ति । पार-
लौकिकतत्त्वोपदेशाय यासां प्रवृत्तिस्तासामेवेह श्रुतानां
व्याख्यानम् । तत्रैवोपनिषत्त्वम् । अवशिष्टाः कर्मश्रुतयो
नेह संगृहीता व्याख्याता वा । प्रयोजनाभावात् । ग्रन्थ-
बाहुल्यभयाच्च । न निरर्थके कर्मणि प्रवृत्तिः साधीयसी ।
निष्प्रयोजनानां वचसां यस्य कस्यापि ग्रन्थस्य समाहा-
रान्न बुद्धेराहारवृद्धिः । मन्यामहेस्मदनुगृहीतः पन्था
अवश्यं तत्त्वविद्भिस्तत्त्वविविक्तुभिश्च विद्वद्भिर्नु-
मोदनीय एव भविष्यति । भगवानत्र साहाय्यं विधा-

स्यतीति सर्वथा नवीन उपनीते पथि निःशङ्कं विह-
रामः ।

अथ प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

असतो मा सद्गमय । तमसो मा ज्योतिर्गमय ।
मृत्योर्मा मृतं गमयेति ॥ (१ । ३ । २८)

अस्याः श्रुतेर्व्याख्यानं श्रुतिः स्वयं प्रकाशयति —

स यदाहासतो मा सद्गमयेति, मृत्युर्वासत् ।
सदमृतम् । मृत्योर्मा मृतं गमयामृतं मा कुर्वित्येवैतदाह ॥
(१ । ३ । २८)

स यदाहासतो मा सद्गमयेतीत्यस्य तात्पर्यं विवृणोति
मृत्युर्वा असत् । मृत्युरेवासत् । सच्चामृतम् । एवं चासतो
मा सद्गमतेत्यस्य मृत्योर्मा मृतं गमयेत्यर्थः । पुनः स्पष्ट-
यति मा माममृतममरणधर्माणं कुर्वित्येवैतदाह । ननु यदि
“असतोमे” त्यनेनैव “मृत्योर्मा मृतं गमये” ति गतार्थं

किमर्थं तर्हि मृत्योर्मांमृतं गमयेति वचनमन्तिमम् ? उच्यते । मृत्योरसत्त्वममृतस्य च सत्त्वं प्रतिपादयितुमेवैतद्वचनम् । ननु मृत्योरसत्त्वप्रतिपादनेन को लाभो लिप्सित इति चेत्, उच्यते । जगदसदिति जगदेव मृत्युशब्देनेहेरितम् । यच्च सदब्रह्म तदेव ब्रह्मशब्देन प्रोक्तम् । अत एव प्रार्थ्यतेन्ते “अमृतं मा कुर्वि” त्येवैतदाह इत्येव एतद्वचनमाहेति ॥

तमसो मा ज्योतिर्गमयेति । मृत्युर्वै तमो ज्योतिरमृतम् । मृत्योर्मांमृतं गमय । अमृतं मा कुर्वित्येवैतदाह ॥ (१ । ३ । २८)

तमसो मा ज्योतिर्गमयेत्यस्य तात्पर्यं विवृणोति मृत्युरेव तम इति अमृतमेव ज्योतिरिति । एवं च मृत्योर्मांमृतं गमयेत्येवास्य वाक्यस्यापि पिण्डितार्थः ॥

मृत्योर्मांमृतं गमयेति नात्र तिरोहितमिवास्ति ॥२८॥

तृतीयं वाक्यं मृत्योर्मेत्युद्दिश्योच्यते नात्र तिरोहितमिवास्ति । सर्वं स्पष्टमेव । किं स्पष्टम् ? उच्यते । अमृताधिजिगीषयैवात्रजीवानां सर्वा प्रवृत्तिः । अमृतमेवाभिलषितम् । तदेव च प्राप्यम् । मृत्युस्तु सर्वथा हेयः । मृत्युरेव जन्मानयति । न स्याद्यदि मृत्युर्नैव स्याज्जन्म । इदमपि वक्तुं शक्यत एव न स्याद्यदि जन्म न स्यान्मृत्युः । तर्हि जन्मैव तिरस्कार्यं न च मृत्युर्द्वेष्य इति । सत्यम् । वक्तुमेव शक्यमेतत् । परन्तु स एवार्थोत्रानया श्रुत्योपर्युक्तप्रकारेणाह तत्र न विजुगुप्सा कार्या ॥१॥ ३॥ २८॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

●

प्रथमाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

आत्मैवेदमग्र आसीत्पुरुषविधः ।

अग्रे सृष्टेः प्राक्काल आत्मैवासीत् । एवकार आत्मातिरिक्तवस्तुनिषेधमाह । स चात्मा कीदृगासीदिति-प्रश्नस्योत्तरमाह पुरुषविध इति । पुरुषि बहूनि कर्मादीनी सिनाति बध्नाति संचिनोति स पुरुषः परमात्मा । यद्यपि परमात्मनः कर्मणामभावात्तत्कृतकर्मसंचयो नैव स्यादिति तथ्यं परन्तु जीवकृतकर्मणां संचयस्तस्य ज्ञाने तिष्ठत्येवात एव सर्वेषां जीवानां तत्तत्कर्मानुसृत्य फल-

प्रदाने स शक्तिमान् भवतीति । पुरुषस्य विधेव विधा यस्य स पुरुषविधः । अथवात्मैवेदमासीदित्येकः खण्डः । पुरुषविध आसीदिति द्वितीयः खण्डः । आत्मशब्दोत्र परमात्माभिधायकः । पुरुषशब्दोपि परमात्मवाचक एव । पुरुषस्य विधेव विधा यस्येति पुरुषविधो जीवः । यद्यात्मातिरिक्तं किमपि नासीदित्यर्थः स्वीक्रियेत तर्हि पुरुषविध इति प्रयोगो दुरूपपादो भवेत् । किंचाग्रे इत्यस्य सृष्टेः प्राक्काल इत्येवार्थः । यद्ययमर्थो न गृह्येत तर्हि अग्रशब्दोत्र निरर्थक एव स्यात् । कस्मादग्र इति प्रश्नस्य किमप्युत्तरं न स्यात् । अतः सृष्टेः प्रागित्येवार्थस्य सम्यक्त्वम् । एवं च सृष्टिसामग्र्यपि संगृहीता भवति सा-चिदेव । एवं च चिदचिदब्रह्म चेति तत्त्वत्रयं संगृहीतमत्र वेदितव्यम् । स्थूलजगत्सर्जनात्पूर्वं तत्त्वत्रयमासीदेव । सृष्टेः पूर्वमिति स्वीकृते केवलं सृष्टिनिषेधस्तत्काले भवति न तु सृष्टिसामग्रीनिषेधोपि । जीवानां कर्मसंग्रहोपि तदासीदित्यपि वेदितव्यम् । अन्यथा कारणाभावात्सृष्टेरनारम्भ एव स्यात् ।

सोन्वीक्ष्य नान्यदात्मनोपश्यत् (१।४।१)

स आत्मान्वीक्ष्य सम्यग्विचार्यात्मनः स्वस्मादन्यन्नापश्यत् । चिदचितोः परमात्मनोविभक्तत्वात्परमात्मानमेवापश्यदित्यर्थः । नन्वत्र स इत्यनेन किं गृह्यते जीवो वा परमात्मा वेति । यदि जीवो गृह्यते शुद्धमेतत् । तस्मादन्यः परमात्मासीदेव । यदि परमात्मा गृह्यते तदासम्भवः । ततोऽन्यज्जीवतत्त्वं प्रकृतितत्त्वं चासीदेव । यदि स नाजानादज्ञत्वं तस्मिन्सिद्ध्येत् । अगत्या स इति-पदेनात्रात्मैव गृह्यते । आत्मा च ब्रह्मैव । एवं च पुरुषविध इत्यस्य नोपर्युक्तार्थः संगतो भवेत् । न हि, नैवं कर्तव्यम् । स इति परमात्मैव । स स्वस्मादन्यन्नापश्यत् । न हि पिता पुत्रं स्वस्मादन्यत्वेन गृह्णाति । एवं च नापश्यदित्यस्य नागृह्णादित्यर्थः । न हि शरीरी शरीरं स्वस्मादन्यत्वेन जानाति ॥ १ । ४ । १ ॥

तद्धेदं तर्ह्यव्याकृतमासीत्तन्नामरूपाभ्यमेव

व्याक्रियतासौनामायमिदंरूप इति । (१।४।७)

आत्मनोन्यन्नापश्यत्तत्र हेतुमाह—तर्हि तस्मिन्काले सृष्टेः पूर्वकाले तदिदमव्याकृतमस्पष्टमासीत् । तत्तस्मादिदं सर्वं जगन्नामरूपाभ्यां व्याक्रियत व्याकरोदस्येदं नामेदं च रूपं नीलपीतादिकम् । अदोनामा इदंरूप

इत्युभयत्र बहुव्रीहिः । अत्र किञ्चिद्विवेचनीयमस्ति । तद्धेदमित्यत्रेदंशब्देन किं गृह्यते ? जगदित्येव । जगत्पूर्व-
मव्याकृतमासीत्पश्चान्नामरूपाभ्यां व्याक्रियतेति । व्या-
कर्ता आत्मा । नामरूपे व्याकृते अयं पदार्थोसौ नामास्य
पदार्थस्य चादो नामेति । इदंरूप इत्यस्य पदार्थस्य
रूपमिदमिति । ततः परमुक्तम् “स एष इह प्रविष्टः”
(१।४।७) स एष इत्युक्तम् । कः स एष इतिप्रश्नः ।
आत्मा प्रविष्ट इत्युत्तरम् । आत्मशब्देनात्र जीवो गृह्यते
ब्रह्मेति वा न स्पष्टम् । यदि ब्रह्म गृह्यते तदा “यथा
क्षुरः क्षुरघानेवहितः स्यात्” (१।४।७) इति श्रुतिर्वै-
कल्यं श्रयेत । किं ब्रह्मापि रूपवति नामवति च घटे
वस्तुनि वस्त्वभ्यन्तर एव तिष्ठति न बहिः ? यदि न
बहिस्तस्यावस्थानं कथं तर्हि तस्य व्यापकत्वं सिध्येत् ?
तदात्मशब्दशब्दितो जीवो गृह्येत प्रवेशकर्ता । अत्रापि
प्रश्नस्यावसरः । जीवः प्रविष्टो वा प्रवेशितो वा ?
परमुभयत्रापि न दोषः । यदि प्रविष्टो, ब्रह्मेच्छया ।
यदि प्रवेशितो, ब्रह्मणेति । भवतु । स्खलितमाहात्म्यात्र
श्रुतिः । क्वचिज्जीवस्तिरोधीयते क्वचिच्च ब्रह्म ।
नावतिष्ठते श्रुतिः कुत्रापि स्पष्टादिनी । किंच “आ
नखाग्रेभ्यः (१।४।७) इतिवचनेन जीवस्यैव प्रवेशः
प्रतीयते न ब्रह्मणः । आ नखाग्रेभ्यो नखाग्राणि व्याप्य
जीव एव स्थातुर्महति न ब्रह्म । तत्तु ततोप्यतिदूरं
व्याप्तं भवितुमर्हति । अन्यथा ब्रह्मत्वं व्याह्रयेत् ।
यदि “विश्वम्भरो वा विश्वम्भरकुलाये” (१।४।७)
इतिवाक्यखण्डेन यथा विश्वम्भरोऽग्निविश्वम्भरकुलाये
काष्ठादौ तिष्ठति तथा जीवो नामरूपाभ्यां व्याकृते
वस्तुनि तिष्ठतीत्युच्यते तदा जीवस्य व्यापकत्वं शरीर-
परिमाणत्वं वा सिध्येत् । सत्त्वैदिकः पन्थाः ।

तं न पश्यति । अकृत्स्नो हि सः ॥

विश्वम्भरकुलाये विश्वम्भरमिव सर्वस्मिञ्जगति
व्याप्तं तं परमात्मानं न पश्यति यो न साक्षात्करोति
स हि सर्वथाकृत्स्नोपूर्णः । परमात्मानं दृष्ट्वैव स जीवन-
साफल्यमेतीति । नन्वकृत्स्नतां कृत्स्नत्वमुपगमयितु-
मात्मदर्शनस्यावश्यकत्वमिति तु स्थितम् । परं विश्वम्भर-
कुलाये व्याप्तो विश्वम्भरो न कुलायादतिरिक्तो
दृश्यते । विश्वम्भरकुलाय एव विश्वम्भरतां गतः ।
न तदतिरिक्तस्य तस्य किञ्चिदस्तित्वं प्रयत्नेनापि

प्रतीयते । किमेवमेव जगति जीवात्मनि वा व्याप्तः
पर आत्मा न स्वातन्त्र्येण क्वचिदुपलभ्यते । यदि
शबलस्यैव परमात्मन उपलब्धः परमात्मोवलम्बिरिति
ख्यायते तर्हि च्छलनमेवैतत्स्यात् । प्राप्तेपि तादृशि
परस्मिन्नात्मनि सहैवात्मनोनात्मनश्चापि प्राप्तेर्दुर्वार-
तया परमात्मप्राप्तिवचनं वञ्चनामेवाञ्चतीति ।
उच्यते । उदकार्थी प्राप्ते चोदके कार्तार्थ्यं भजते
यद्यपि तस्मिन्नुदके रजःकणा अपि भवन्ति बहवोन्येपि
च भूतभौतिकपरमाणवो भवन्ति । एवं तिष्ठतु नाम
तच्छरीरभूतं चिदचिदिति वस्तुद्वयम्, अनपेक्षितं हि
तत् । अनपेक्षितं पुरस्थितमपि न केनापि गृह्यते ।
एवं परात्मदर्शनातुरस्य पर आत्मैव लिप्सितो न तु
चित्पदार्थो न वाचित्पदार्थः । सर्वविधवस्तुपूर्णं चापणे
स्वाभीप्सितमेव वस्तु प्राप्य कोपि कार्तार्थ्यमाप्नुवन्
गृहं निवर्तते दृष्टिक्षेपमपि न क्रियतेनाभीप्सिते वस्तुनि ।
एवं शरीरभूतयोर्ब्रह्मणश्चिदचितोर्नैरपेक्ष्य-
जिज्ञासोर्ब्रह्मलिप्सोर्वा ब्रह्माधिगतस्य वेति । आम्न-
रसाभिलाषी केवलमाप्नोसमेवादत्ते न तत्कञ्चुकं
न वा तद्वीजम् ॥

स योत एकैकमुपास्ते न स वेद ॥ (१।४।७)

अतः स यश्चिदचिद्ब्रह्मस्वेकैकमुपास्ते जानाति
न स वेद परमात्मानमिति शेषः । उपास्तिरत्र वेदनमेव,
न स वेदेतिश्रुतेः । ननु पूर्वोक्त्या सहान्न विरोधो
जायते । पूर्वं शरीरभूतयोश्चिदचितोर्नैरपेक्ष्यं प्रतिपा-
दितं ब्रह्मदर्शनावसरे, अत्र तु चिदचितोर्वेदनं विना
ब्रह्मवित्तिरेव निषिध्यते । न विरोधः । केवलचिदु-
पासनया केवलाचिदुपासनया ब्रह्मवित्तिप्रतिषेधस्तु सर्व-
सम्मत एव । परं ब्रह्मोपासनया सहैव तयोरुपासनप्रति-
पादनं तु केवलमविनाभूतत्वं ब्रह्मणो लक्षयति । न
ताभ्यां विना ब्रह्मप्रतिपत्तिरस्ति । शरीरभूताभ्यां
ताभ्यां वैशिष्ट्यमेव ब्रह्मणो न कदाचिदपि पार्थक्यम् ।
अत एवोच्यते—

अकृत्स्नो ह्येषोत एकैकेन भवत्यात्मेत्येवोपा-
सीत ॥ (१।४।७)

एकैकेन केवलेन चित्तत्वेनाचित्तत्वेन वा हि एष
पर आत्मा कृत्स्नो भवति । येन सह यस्य नैरन्तर्यं तद-

न्तरेण तस्याकृत्स्नता नियतैव । आम्रसप्रेप्सुराम्रफलं
लभमानस्त्वचमपि लभते बीजमपि लभते । ताभ्यां
विना तदद्रसस्य प्राप्तिर्दुष्करैव । यथाम्रसलिप्सयाम्र-
फलं जिघृक्षोस्त्वबोजयोः प्राप्तिर्दुर्वारा तथा ब्रह्मादिदृ-
क्षोरपि तच्छरीरभूतयोश्चिदचित्पदार्थयोः प्राप्तिर्दुर्वारा ।
परं ग्राह्यत्वं प्राप्यत्वं रस्यत्वं तु केवलं यथाम्रसस्यैव
तथा ब्रह्मण एव । अत उक्तमात्मेत्येवोपासीतेति ।
एवकारोत्रापरिहार्यत्वेन चिदचित्तोः प्राप्तयोर्वारणार्थः ।
आत्मशब्दोत्र परमात्मवाचकः प्रकरणादेव । एतदेव
सर्वं भगवत्या श्रुत्या स्वयमुच्यते—

अत्र ह्येते सर्वं एकं भवन्ति ॥ (१।४।७)

अत्र ब्रह्मवेदनकाले सर्वे चिदचित्परमात्माचेत्येकं
भवन्ति परस्परानुपमर्देनैव तिष्ठन्ति ॥

तदेतत्पदनीयमस्य सर्वस्य यदयमात्मा (१।४।७)

पुनस्तस्यैव निर्णिनीषयाह—पदनीयं प्रापणीयं वेद्यं
तदेतत् । किं तत् ? यदयं सर्वस्यास्य चिदचित्पदार्थ-
जातस्यात्मा । नहि जीवात्मा सर्वात्मा भवति । ब्रह्मैव
परमात्मैव सर्वस्यात्मा । अतः स एव सर्वः पदनीय
इति ॥ १।४।७ ॥

तदेतत्प्रेयः पुत्रात्प्रेयो मित्रात्प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मा-
दन्तरतरं यदयमात्मा ॥ (१।४।८)

तदेतत् स चैष आत्मा परमात्मरूपः पुत्रादपि
प्रेयान् मित्रादपि प्रेयानन्यस्मात्सर्वस्मादपि सम्बन्धि-
नोन्तरतरः । पुनः स्मारयति यदयमात्मा तमुद्दिश्यैवै-
षोक्तिरिति ।

स योन्यमात्मनः प्रियं ब्रुवाणं ब्रूयात्प्रियं रोत्स्यती-
तीश्वरो ह तथैव स्यात् ॥ (१।४।८)

स यो जीवात्मात्मनः स्वस्याप्यात्मनः सर्वेषामप्या-
त्मनो ब्रह्मरूपादन्यं प्रियं ब्रवीति तथाविधं ब्रुवाणं प्रति
ब्रुयादुपदिशेत् । किं ब्रूयात् ? प्रियं रोत्स्यतीति । त्वं
स्वप्रियं रोत्स्यसीति । अतथाभूतं चेत्तथाभूतं मन्यसे
त्वं प्रियं विनाशयिष्यसीति तस्माद्दूरे स्थास्यसीति ।
पुरुषव्यत्यय औपनिषदः । ईश्वरो ह तथैव स्यात् ।
ईश्वरशब्दोत्र न पौराणिकेश्वरवाचकः । न वा ब्रह्म-
वाचकः । तस्य रोत्स्यतीतिक्रियया न सम्बन्धः । इतिना

निरुद्धत्वात् । अत ईश्वरशब्दोत्र विभक्तिप्रतिरूपको-
व्ययः । अवश्यं स तथैव स्यात् । कीदृशः स्यात् ? पर-
मात्मानं प्रियं ब्रुवाणः स्यात्परमात्सदृशः स्यात् । यश्च
परमात्मनोन्यं प्रियं ब्रुवाणो मन्यमानः स्यात्तथैव स्याद-
न्यादृश एव स्यात् । न हि स स्वरूपमवगन्तुं शक्नुया-
दितिभावः ॥

आत्मानमेव प्रियमुपासीत ॥ (१।४।८)

आत्मानं स्वस्यात्मानं परमात्मानमेव प्रियं
मत्वोपासीत ॥

स य आत्मानमेव प्रियमुपास्ते न हास्य प्रियं
प्रमायुकं भवति ॥ (१।४।८)

फलश्रुतिमाह । स य आत्मानं परमानमेव प्रियं
मत्वोपास्ते नास्य प्रियं प्रमायुकं नष्टं भवति । अयमा-
शयः । यदि परमात्मानमेव प्रियं मत्वा य उपास्ते स
परमात्मस्वरूपो भवति । सर्वदुःखविनिवृत्तो भवति ।
न तस्य स प्रियः परमात्मा दूरे तिष्ठति । दूरावस्थान-
मेव प्रमायुकशब्दहृदयम् ॥ १।४।८ ॥

यद्ब्रह्म विद्यया सर्वं भविष्यन्तो मनुष्या मन्यन्ते
किमु तद्ब्रह्मावेद्यस्मात्सर्वमभवदिति ॥ (१।४।९)

भविष्यन्तो भवन्तो मननशीला जीवा विद्यया
ज्ञानेन यद्ब्रह्म मन्यन्ते सर्वं दृश्यमानं निखिलं हि तद्-
ब्रह्मैव । शरीरशरीरिणोरभेदाध्यवसायात्सर्वं दृश्यमानं
ब्रह्मशरीरं जीवजगद्रूपं ब्रह्मैव मन्यन्ते । तद्ब्रह्मावेद्य-
जानाः किमु ? यज्ज्ञानेन सर्वं ब्रह्माभवद्भव-
तीति ॥ १।४।९ ॥

किं तस्य ज्ञानस्य स्वरूपं येन ज्ञानेन सर्वं ब्रह्मरूप-
मेव प्रतिभातीत्याह—

ब्रह्म वा इदमग्र आसीत्तदात्मानमेवावेत् ॥ (१।४।१०)

अग्रे सृष्टेः पूर्वमिदं शास्त्रोपवर्णितं ज्ञानेन ज्ञा-
निभिः प्रत्यक्षीकृतं वा ब्रह्मैवासीत् । वेत्ता तदा तमा-
त्मानं स्वस्यात्मेत्येवावेत् । स्वात्मत्वेनाजानादित्यर्थः ।

एतज्ज्ञानस्य फलमाह—

अहं ब्रह्मास्मीति ॥ (१।४।१०)

ब्रह्मात्मकत्वादब्रह्मशरीरत्वाद्वाहमपि ब्रह्मैवा-
स्मीति । अत्र वेत्ता स्वं ब्रह्मात्मकं ब्रह्मात्मा यस्य तथा-

भूतमात्मानमवेदित्युक्तम् । तद्वेदनस्य फलमाह—अहं
ब्रह्मास्मीति । यद्युपासको वा ज्ञानी वा ब्रूयादहं ब्रह्मा-
स्मीति तदा तस्याज्ञत्वमेव परिकल्पितं स्यात् । न
ह्येतत्तद्भवति । परन्तु तादात्म्यबुद्ध्याहं ब्रह्मास्मीति
ब्रुवन्वा भावयन्वानुभवन्वा ब्रवीति याथार्थ्येनैव ब्रवीति
तत् । अतो न हि जीवो जीवत्वं विहायाब्रवीदहं
ब्रह्मेति किन्तु ब्रह्मशरीरत्वेनात्मानं विज्ञायाब्रवीदहं
ब्रह्मेति ॥

एतज्ज्ञानस्य फलमाह—

तस्मात्तत्सर्वमभवदिति ॥ (११४१०)

वृत्त्यनुसारि हि फलं भवति । यादृशी मनोवृत्ति-
स्तादृशं फलं भवति । यदोपासक आत्मानं तदात्म-
त्वेन व्यजानात् तस्मात्तज्ज्ञानाद्भेदबुद्धेरपगमेन सर्वत्र
स्वमेव पश्यति परमात्मस्वरूपं वा । तदानीमेव स
पूर्णत्वमेति ॥

आत्मा ह्येषां स भवति (११४१०)

स परमात्मा सर्वेषामेषां जागतिकानां पदार्थानां
जीवात्मनां चाप्यात्मैव भवति । सर्वेषु व्यापकत्वा-
त्सर्वेषां रक्षकत्वापर एवात्मा भवति ॥

अथ योन्यां देवतामुपास्तेन्योसावन्योहमस्मीति
न स वेद यथा पशुरेवं स देवानाम् ॥ (११४१०)

अथ उक्तार्थाद्विपरीतं यदि योन्यां देवतां स्वस्मा-
द्भिन्नां मत्वा तां देवतां ब्रह्मरूपामुपास्तेर्थादन्योसौ
परमात्मान्यश्चाहमस्मीत्यन्यत्वेन यः परमेश्वरदेवता-
मुपास्ते न स वेद परमात्मानं स्वकल्याणपथं चेति ।
नास्ति यस्येदृग्विवेकः स देवानां विदुषां मध्ये पशुतुल्यं
एवेति । परमात्मा हि सर्वेषां शरीरी । शरीरशरीरिणो-
रभेद एव स्वीकार्यः । यत्राभेदस्तत्र न भेदबुद्धिः शिवाय
भवति । यस्तु परमात्मानमुद्दिश्यासावन्योहं चान्य इति
भेदबुद्धिमवकल्पयति पशुत्वमेवात्मनि पुष्पातीति । एवं
च शरीरशरीरिभावङ्गीकारेण जीवपरमात्मनोरभेद एव
निश्चयः परं भेदसहिष्णुरेव सोभेदः ॥ १ । ४ । १० ॥

यो वै स धर्मः सत्यं वै तत् ॥ (११४१४)

सत्यस्य माहृत्यं गीयते । यो वै स धर्मस्तत्सत्य-
मेव । सत्यात्परं कञ्चिद्धर्मं न विजानाति श्रुतिः ।

सत्यमेव धर्मः । धर्म एव सत्यम् । सत्यधर्मयोः समाना
कोटिः । सत्याद्व्यतिरिक्तो धर्मो नास्ति ॥

इदमेव स्पष्टयितुं पुनराह निरलसा श्रुतिः—

तस्मात्सत्यं वदन्तमाहुर्धर्मं वदतीति धर्मं वा
वदन्तं सत्यं वदतीति ॥ (११४१४)

सत्यं वदन्तं देवदत्तं जना वदन्ति देवदत्तो धर्मं
वदतीति । धर्मं वा वदन्तं वदन्ति सत्यं वदतीति । ननु
सत्यं वदन्तं वदन्ति स धर्मं वदतीति तु सत्यम् । परन्तु
धर्मं वदन्तं वदन्ति सत्यं वदतीत्यत्र प्रष्टव्यमेतत्कीदृशं
धर्मवदनं सत्यं भवतीति । यदि सत्यधर्मयोर्नास्ति विभेद-
स्तर्हि धर्मवदनं सत्यं भवतीति वचनस्य को नामाशयः ?
उच्यते । न ह्यत्र लौकिकरीत्या धर्मशब्द उच्चरितः ।
धारणाद्धर्मः, धरणीयमेव ग्रहणीयमेव धर्मशब्देनाप्युच्यते
सत्यशब्देनापि । सत्यं वदति धर्मं वा वदतीत्युभयो-
र्वाक्ययोः सत्यधर्मयोः पर्यायवाचकत्वम् । एवं च धर्मशब्द
उच्चार्यः सत्यशब्दो वा न तत्र कश्चिद्भेदं पश्यति
बृहदारण्यकोपनिषदिति ॥ ११४१४ ॥

ब्रह्मदर्शनं प्रशंसति—

अथ यो ह वा अस्माल्लोकात्स्वं लोकमदृष्ट्वा
प्रैति स एनमविदितो न भुनक्ति यथा वेदो वाननूक्तो-
न्यद्वा कर्माकृतम् ॥ (११४१५)

योहि मनुष्योस्माल्लोकाज्जन्मनः एवं स्वं द्रष्टार-
मदृष्ट्वा प्रैति शरीरं जहाति सोविदितोज्ञातो ननुभूतो
लोकः सर्वद्रष्टा परमात्मा न भुनक्त्येनं न रक्षति ।
अननुभूतब्रह्मा मानवो न श्रेयः पश्यतीत्यावत् । तत्र
दृष्टान्तमाह—यथाननूक्तोनध्यापितो वेदो गुरुमुखाद-
श्रुतो वेदो न रक्षति याथार्थ्येनार्थं न वदति । अन्यद्वा
लौकिकं कर्म यद्यकृतं न फलं सम्पादयति तथैव पर-
मात्मानमजानन्त परमात्मना रक्षितो भवतीति भावः
॥ ११४१५ ॥

पुरुषो वा अक्षितिः ॥ (११५१२)

क्षितिः क्षयः । न क्षितिर्यस्य सोक्षितिरक्षयः । पुरु-
षोक्षयोविनाशीत्यर्थः ॥ ११५१२ ॥

ग्रीण्यात्मनेकुर्वतेति ॥ (११५३)

पर आत्मा । आत्मनेतति सातत्येन यावन्मोक्षं

देहादेहान्तरं गच्छतीत्यात्मा । तस्मै जीवायेतिभावः ।
त्रोणि वस्तुन्यकुस्तोदपादयत् ॥

कानि तानीत्याह—

मनो वाचं प्राणं तान्यात्मनेकुस्त ॥ (१५।३)

आत्मन आत्महितायेत्यर्थः । मनो ज्ञानसाधनम् ।
वाक् स्वसमीहितार्थप्रकटनसाधनम् । प्राणो जीवनधा-
रयित्री शक्तिः । इत्येतत्त्रयमकुस्तेति ॥

मनो ज्ञानसाधनमिति निश्चाययति—

अन्यत्रमना अभूवं नादर्शम् । अन्यत्रमना अभूवं
नाश्रौषमिति ॥ (१५।३)

दृशि श्रुतिक्रियासाधनं मन एव । यदि कश्चिदन्य-
मनस्कः स्यादसावधानमना वा स्यात्समीपतो गच्छन्त-
मपि पुरुषं न पश्यति, समीप एवोच्चरितं शब्दं च न
शृणोति ॥

एतदेव स्पष्टयति—

मनसा ह्येव पश्यति मनसा शृणोति ॥ (१५।३)

स्पष्टेयं श्रुतिः । अत्र हीति एवेति द्वे अव्ययपदे ।
ते पृथक्कृत्यैवं योजनीये मनसा हि पश्यति मनसैव-
शृणोतीति । ननु कथमिदमबद्धमुच्यते मनसा पश्यति
मनसा शृणोतीति । न हि दर्शनस्य साधनं मनो न
वा श्रुतेः साधनमपि तत् । सत्यम् । येन विना यदनुप-
पन्नं तत्तस्य मुख्यं साधनम् । सत्यपि श्रवणसाधने
मनसो नवधानतया समीपेपि शब्द उच्चरन् न श्रूयते ।
विस्फारितचक्षुष्कोपि समीपादेव गच्छन्तं कमपि न
पश्यति । अतो मनो द्वारीकृत्यैव श्रोत्रेण किञ्चिच्छ्रुतं
भवति दृशा च किञ्चिदृष्टं भवति । अतः प्राधान्य-
द्योतनायैव मनसेत्युक्तिः ॥

न केवलं दृशिसाधनं वा श्रुतिसाधनं वा मनः ।
इतोप्यधिकं कार्यं तस्येत्याह—

कामः संकल्पो विचित्सा श्रद्धाश्रद्धा धृतिरधृति-
हर्षोर्धोर्भौरित्येतत्सर्वं मन एव ॥ (१५।३)

काम इच्छा । सङ्कल्पो मयेदं कर्तव्यमिति मानसं
दाढर्यम् । विचिकित्सा संशयः । श्रद्धा दृष्टेष्वाप्यदृष्टेष्वा-
प्यर्थेषु प्रीतिविशेषः । अश्रद्धा तद्विपरीततया बोध्या ।
धृतिरापत्कालेनवसादः । अधृतिर्दुःखाद्यप्रियसन्निधाने

व्याकुलता । ह्रीर्लज्जा । धीर्बुद्धिः । भीर्भीतिः ।
इत्येतत्सर्वं मन एव । ननु युगपज्ज्ञानानुत्पत्तिर्मनसो
लिङ्गमिति गौतम आह । कथं सङ्कल्पादीनां मनस्त्वम् ।
कथं वा पूर्वोक्तानां बृहदारण्यकवचनानामेवं संगति-
रिति । अत्रोच्यते कामादीनां साधनं मनः । साध्याश्च
कामाद्याः । साध्यसाधनयोरैक्येन कामादिष्वपि मन-
स्त्वमाह श्रुतिः ॥

साधनं वा कारणं वा मन स्वीकृत्यैवोच्यते—

तस्मादपि पृष्ठत उपस्पृष्टौ मनसा विजानाति ॥
(१५।३)

तस्मादेव मनसो ज्ञानकारणत्वादेव पृष्ठतः केन-
चित्पिपीलिकावृश्चिकादिना दष्टोदृष्ट्वापि विजानाति
पिपीलिकया दष्टोस्मि वृश्चिकेन वा कुङ्मलेन वा
दष्टोस्मीति । अतो ज्ञानस्य मुख्यं साधनं मन एव
चक्षुरादीनां तु गौणता । अपिरेवार्थकः । अथवा भिन्न-
क्रमोत्र । पृष्ठतोप्युपस्पृष्ट इति योजना ॥

वाचं लक्षयति—

यः कश्चनशब्दो वागेव ॥ (१५।३)

यः कश्चन शब्दो जिह्वयोदीरितो वाग्भवति ।
रेडियोयन्त्रोच्चारितस्तडित्समाचारग्राहकयन्त्रोच्चारितः
शब्दोपि वागेव । येन केनापि जिह्वावता प्राणिनो-
च्चारितमेव शब्दं गृहीत्वा तद्वदति गायति रोदिति
हसति च । तडित्समाचारग्राहकयन्त्रमपि लिखितमुक्तं
वान्यया रीत्या वदति । जिह्वेत्यल्पमुक्तं भवति ।
जिह्वामन्तरेणापि केनचिदन्येनाप्युपायेन गृहीतो वा
शब्दो वागेवेति । इदं तु ध्येयं पर्णादीनां मर्मरादि-
शब्दः पाषाणादीनां च खट्खडिति शब्दो न वाक्छब्दा-
भिलप्यः ।

सैषा ह्यन्तमायत्ता ॥ (१५।३)

सैषा वागन्तमभिधेयस्यान्तमितियावत् । आयत्ता
प्राप्ता । यत्किञ्चिदभिधेयं भवति साकल्येनैवेयं
तत्प्रकाशयति न किञ्चिदवशेषयति । वर्चेहि वाक् ।
वच परिभाषणे । परित्युपसर्गोत्र साकल्यपर्यवसायीति ॥

परन्तु—

एषा हि न ॥ (७।५।३)

हीति निश्चिनोति । एषा वाक्तुं नान्तमायत्ता ।
वाचां नास्ति पर्यवसानम् । अर्थपर्यवसानाद्वाक्पर्यव-
सानमित्यन्यदेतत् । वस्तुतो वाङ्मनान्तवती । अर्थो
ह्यन्तवान् ॥

प्राणभेदानाह—

प्राणोपानो व्यान उदानः समानोन इत्येतत्सर्वं
प्राण एव ॥ (११५१३)

मुखनासिकासंचारी वायुः प्राणः । मूत्रपुरीषाद्य-
धोनयनादपानः । सर्वशरीरगो वायुर्व्यानः । अन्नादि-
रसानामूर्ध्वगमनादिहेतुरुदानः । भुक्तपीतपदार्थानां
समं नयनात्समानः । अन इति प्राणादीनां पूर्वावस्था ।
स च केवलं वायुरेव । विभिन्नक्रियासंयोगान्नाम्नो
वैभिन्न्यम् । भिन्नभिन्नक्रियानिर्वाहकत्वेन भिन्नत्वेन
प्रतीयमाना अप्येते वस्तुतो न भिन्नत्वमवगाहन्ते ॥

पुनरात्मतत्त्वं निर्वर्णयति—

एतन्मयो वा अयमात्मा ॥ (११५१३)

स्पष्टम् ।

अत्रैतच्छब्देन किं जिघृक्षितमित्याह—

वाङ्मयो मनोमयः प्राणमयः (११५१३)

प्राचुर्यर्थे मयट् । वाचैव प्रत्याय्य आत्मा । मनसैव
वा प्रत्याय्य आत्मा । प्राणैर्वा प्रत्याय्य आत्मा ।
वाचात्मधर्मान् ब्रुवाण आत्मानं प्रत्याययति । मनसा
साक्षात्कुर्वन्वात्मानं प्रत्याययति । प्राणसंयमनेन वा
ध्यानादीनां तमात्मानं प्रत्याययति प्रत्येति चेत्यपि
सर्वत्र वेद्यम् । नान्येन साधनेनात्मा प्रत्याय्य इति-
भावः ११५१३॥

त्रयोवेदा एत एव ॥ (११५१५)

त्रयो वेदा अपि एत एव एतन्मया एवेत्यर्थः
वाङ्मनः प्राणमया इत्यर्थः । के ते त्रयो वेदा इत्याह
नामतः—

वागेवर्वेदो मनो यजुर्वेदः प्राणः सामवेदः ॥

(११५१५)

अध्ययनाध्यापनार्हत्वाद् वागुपमित ऋग्वेदः । मन-
नीयत्वान्मन उपमितो यजुर्वेदः । सामवेदस्यर्वेदान-

तिरिक्तत्वादपि लघुकायत्वाच्छीघ्रं सम्पादनीयत्वात्प्राण-
प्रियत्वाच्च सामवेदः । वस्तुतस्त्वेतत्सर्वं ब्राह्मणरीत्यो-
पपादितं वेदितव्यं नोपनिषद्गीत्या न वा तात्त्विकरीत्या ।
ऋग्वेदादीनां स्वतन्त्र्येणैवास्तित्वं सर्वविद्वत्प्रसिद्धम् ॥
११५१५ ॥

अथ त्रयो वाव लोकाः ॥ (११५१६)

यथा त्रय एव वेदास्तथैव लोका अपि त्रय एव ।
नात्र चतुर्दशानां लोकानां प्रस्तावना । पारिभाषिका
एते लोकाः ॥

के ते लोका इत्याह—

मनुष्यलोकः पितृलोको देवलोक इति ॥ (११५१६)

कस्तावन्मनुष्यलोक इत्याह—

सोयं मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो नान्येन कर्मण ॥
(११५१६)

सोयं वर्तमानो मनुष्यलोकः पुत्रेणैव जय्यो जेतुं
शक्यो भवति । नान्येन साधनेन । अयं भावः । यदि
पुत्रः सुशीलः स्याद्विद्वान्वा स्याद्दाता वा स्यात्समाहर्ता
वा स्याच्छ्रेयसां पिता प्रतिष्ठितो भवति लोके । अन्येन
केनापि कर्मणा मनुष्यलोको न जय्यः । ननु किमर्थमयं
निषेधः ? स्वविद्यया स्वकर्मणा स्वसदाचारेणापि जय्य
एव मनुष्यलोकः । सत्यं जय्यः । तथापि मनुष्यलोकस्य
प्रतिष्ठा पारम्पर्येण समागतानां कुलाचाराणां च संरक्षणं
प्रायेण पुत्राधीनतां गते । तस्मात्तथाहेति । तदेवोक्तमग्रे-
“स पुत्रेणैवास्मिल्लोके प्रतितिष्ठतो”ति ॥ (११५१७)

कर्मणा पितृलोकः ॥ (११५१६)

पितृलोकः कर्मणा जय्यः । पितृलोकः पितृलोकः ।
स च पितैव । स च कर्मणा सत्कर्मणा जय्यः । पुत्रेण
क्रियमाणानामनुष्ठीयमानानामनुष्ठितानामनुष्ठास्यमानानां
च सत्कर्मणां दर्शनेन पिता प्रसीदति । पितृप्रसादनमेव
पुत्रस्य जयः ॥

विद्यया देवलोकः ॥ (११५१६)

देवानां विदुषां लोको देवलोकः । देव इत्यर्थः स
च विद्वानेव । स च विद्यया जय्यः । विद्यां निरीक्ष्य
विदुषामन्तःप्रसीदतीति । मनुष्यलोकपितृ लोकापेक्षया
देवलोकस्य श्रेष्ठतां विधत्ते—

देवलोको वै लोकानां श्रेष्ठः ।

तस्माद्विद्यां प्रशंसति ॥ (१।५।१६)

लोकानामुपरी परिगणितानां त्रयाणां मध्ये देव-
लोको वै श्रेष्ठः । विद्वानेव श्रेष्ठो भवति सर्वदृष्टाविति ।
देवलोकस्य प्रशंसनं विद्याप्रशंसनमेवावगन्तव्यम् ॥
१।५।१६ ॥

न ह वै देवान् पापं गच्छति ॥ (१।५।२६)

विद्वांसो हि देवाः । ये हि विद्यावन्तो ज्ञानवन्तः
सन्ति न तान् पापं गच्छति । विवेकिनस्ते न पापं पापा-
धायकं वा कर्म कुर्वन्तीत्यर्थः । अत एव देवलोको विद्वा-
नित्यर्थः सर्वलोकानां श्रेष्ठः । १।५।२० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि प्रथमोऽध्यायः समाप्तः ॥

अथ बृहदारण्यकोपनिषदि

द्वितीयोऽध्यायः

दूमबालाकिर्हानूचानो गार्ग्य आस ॥

बलाकस्यापत्यं बालाकिः । अनूचानो वेदाङ्गा-
ध्यायी । गार्ग्यस्य गोत्रापत्यं गार्ग्यः । दृप्तो गर्विष्ठो
गार्ग्योनूचानो बालाकिरास बभूव ॥

स होवाचाजातशत्रुं काश्यं ब्रह्म ते ब्रवाणीति ।

स बालाकिरजातशत्रुनामानं काशिराजमभ्येत्यो-
वाच पप्रच्छ—अहं ते तुभ्यं ब्रह्म ब्रवाण्युपदिशानीति ।
यदि स्यात्तवेच्छा ब्रह्म श्रोतुं ज्ञातुमहं श्रावयामि
ज्ञपयाम्युपदिशामीत्युवाच ॥

स होवाचाजातशत्रुः सहस्रमेतस्यां वाचि दद्यो
जनको जनक इति वै जना धावन्ति ॥ (२।१।१)

सोजातशत्रुस्वाच जनक इति ब्रह्मोपदेष्टा बहु-
श्रुतः । तमेव जना ब्रह्मज्ञानाय धावन्ति गच्छन्ति ।
धावन्तीत्युक्तदृष्टिज्ञासाद्योतनार्थम् । अथवेष्ट्याप्रदर्श-
नार्थम् । भवांस्तु मत्सविधे मां ब्रह्मोपदेशकाम आगत-
वान् । आगत्य चोक्तवान् “ब्रह्म ते ब्रवाणी”ति । तत
एतस्यां वाचि निमित्तार्थे सप्तमी । एतां वाचं निमित्ती-
कृत्य सहस्रं सुवर्णानि दद्युः । सुवर्णानि वीक्ष्य हर्षातुरो
गार्ग्यो ब्रह्मोपदेशाय कृतपरिकर उवाच—

य एवासावादित्ये पुरुषस्तमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।

आदित्यस्थः पुरुष एव ब्रह्मेति । तमेवाहं
पुरुषमुपासे ।

राजोवाच—

अहमेतमुपास इति ॥ (२।१।२)

स्पष्टम् ।

पुनर्गार्ग्योवदत्—

य एवासौ चन्द्रे पुरुषस्तमेवाहमुपासे ।

राजोवाच—

अहमेतमुपास इति ॥ (२।१।३)

स्पष्टम् ।

पुनर्गार्ग्य आह—

य एवासौ विद्युति पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।

राजोवाच—

अहमेतमुपास इति ॥ (२।१।४)

पुनर्गार्ग्य आह—

य एवायमाकाशे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।

राजोवाच—

अहमेतमुपास इति ॥ (२।१।५)

पुनर्गर्ग्य आह—

य एवायं वायौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
राजोवाच—

अहमेतमुपास ॥ (२११६)

पुनर्गर्ग्य आह—

य एवायमग्नौ पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
राजोवाच—

अहमेतमुपास इति ॥ (२११७)

पुनर्गर्ग्य आह—

य एवायमसु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
राजोवाच—

अहमेतमुपास इति ॥ (२११८)

पुनराह गार्ग्यः—

य एवायमादर्शे पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
स होवाचाजातशत्रुः—

अहमेतमुपास इति ॥ (२११९)

पुनर्गर्ग्य आह—

य एवायं यन्तं पश्चाच्छब्दो नूदेति, एतमेवाहं
ब्रह्मोपास इति ।

अयमस्य भावः—यन्तं गच्छन्तं यः शब्दः पश्चा-
दनूदेति प्रतिध्वनि रूपस्तमेव ब्रह्मेति मत्वोपास इति ।
स च प्रतिध्वनिरसुरिति । असुः प्राणः । प्राणेनैव शब्दा-
च्छब्दान्तरोत्पत्तिः । अतः कारणत्वादसुरो ब्रह्म ।
तदेवाहमुपास इति ।

राजाह—

अहमेतमुपास इति ॥ (२१११०)

पुनराह गार्ग्यः—

य एवायं दिक्षु पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
राजोवाच—

अहमेतमुपास इति ॥ (२११११)

पुनर्गर्ग्य आह—

य एवायं छायायमयः पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।

राजाह—

अहमेतमुपास इति (२१११२)

पुनर्गर्ग्य आह—

य एवायमात्मनि पुरुष एतमेवाहं ब्रह्मोपास इति ।
अजातशत्रू राजाह—

अहमेतमुपास इति ॥ (२१११३)

स ह तूष्णीमास गार्ग्यः ॥ (२१११३)

गार्ग्यो जातशत्रुमुपदेष्टुं तदन्तिकं जगामेति प्रथमो-
पराधः । शिष्येण जिज्ञासुना गुरुरभिगन्तव्यो न गुरुणा
कश्चन शिष्योन्वेष्टव्यः, अन्वेषणाय च राजगृहं
गन्तव्यं राजगृहे च राजैव गृहीतव्य इति । धनजि-
घृक्षया ब्रह्मोपदेष्टुं स राजानमापेति द्वितीयोपराधः ।
धनलाभाय ब्रह्मोपदेशः केवलं व्यापारः । आदित्यादौ
यः पुरुषस्तदेव ब्रह्मेति विज्ञापनेन न स प्रत्याययितुं
शशक किमिति ब्रह्मेति । आदित्यस्थं पुरुषं दर्शयितुं
नाशक्नोत्सः । तमेव पुरुषं ब्रह्मेति मत्वाहमुपास इति
सर्वत्राजातशत्रोरुत्तरम् । इदमपि केवलं बाललालनम् ।
सूर्यचन्द्राद्यस्थं पुरुषमजानान एव तमहमुपास इति
तस्योत्तरम् । अत्रैव मल्लयुद्धमुभयोः समाप्तम् । गार्ग्यः
परास्तः । क्षत्रियो राजा विजेताभवत् । गार्ग्यो विलज्जः
सैस्तूष्णीं बभूव । मृतमेव मारयितुमुवाच काशिराजः
“एतावान् ३ इति” (२१११३) एतावदेव त्वया
ज्ञायते किम् ? गार्ग्य आहागत्या “एतावद्वीति” (२१
११३) हिनिश्चये । एतावदिति । नातः परं ब्रह्म-
विषये जानामीति ॥ २१११३ ॥

मदोन्मत्तो गार्ग्यो राज्ञा कथितः—

नैतावता विदितं भवति ॥ (२१११४)

यत्त्वया ज्ञायते नैतावता ज्ञानेन ब्रह्म विदितं
भवतीति । विलज्जितो वा जागरितजिज्ञासो वा
गार्ग्य आह—

उप त्वा यानीति ॥ (२१११४)

अहं त्वां क्षत्रियमुपयानीति । भवच्छिष्यत्वं स्वीकृत्य
भवन्तमुपगच्छामि ब्रह्मावगन्तुमिति ॥

हृष्टो राजोवाच—

व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि ॥

त्वा विज्ञपयिष्याम्येव ब्रह्मेति । ततः परम् ।

तं पाणावादायोत्तस्थौ ॥

राजा तं हस्ते गृहीत्वोत्तस्थौ । उभावेवोत्तस्थतु-
रितिभावः ।

तौ ह पुरुषं सुप्रमाजग्मतुः ।

तावजातशत्रुर्गार्ग्यश्च सुप्तं कंचन पुरुषमाजग्म-
तुरागतवन्तौ ।

तमेतैर्नामभिरामन्त्रयाञ्चके बृहन् पाण्डरवासः
सोमराजन्निति ।

बृहन्निति पाण्डरवास इति सोमराजन्निति नाम-
भिरामन्त्रयाञ्चक्रेजातशत्रुः । एभिर्नामभिस्तं सुप्तं
पुरुषमाजुहावेतिभावः ।

स नोत्तस्थौ ।

सः सुप्तः पुरुषो नोत्थितवान् ।

तं पाणिनापेषं बोधयाञ्चकार ।

पाणिनापेषं पाणिना पिष्ट्वा बोधयाञ्चकार तं
सुप्तं पुरुषं सोजातशत्रुः ।

स होत्तस्थौ ॥ (२।१।१५)

स उदस्थासीत् । एतस्य प्रघट्टकस्यायमाशयः—
बालभाषया बालबुद्धिभ्योयमुपदेशः । पण्डितम्मन्यमान
आत्मानं गार्ग्योजातशत्रुमुपेत्य तस्मै ब्रह्मोपदेष्टुं प्रतिज्ञा-
तवान् । तेन यत्किञ्चिदुपदिष्टं तत्सर्वमजातशत्रुरजाना-
देव । निर्मथितमदः सन्नात्मानं शिष्यत्वेनाजातशत्रो-
र्हस्ते समर्पिपत् । अजातशत्रुस्वाच प्रतिलोममेवैतद्य-
द्ब्राह्मणो ब्रह्मज्ञानाय क्षत्रियमुपेयादिति । तच्छ्रुत्वा
गार्ग्यः किञ्चिदपि नोवाच । तेन ज्ञायते स उदारचेता
आसीत् । ब्राह्मणकुलोत्पन्नः सन्नपि क्षत्रियं ब्रह्म-
विद्यार्थमुपसन्नः । परमवगम्यत औषनिषदकाले क्षत्रिया
बहवो ब्रह्मविद आसन् । अत एव बहवो ब्राह्मण-
कुमारा क्षत्रियान् ब्रह्मविद्यावाप्तय उपसन्नाः । किं
च गार्ग्यः स्यान्नामाभिमानी जानेहं ब्रह्मेति । वस्तु-
तस्तस्य ब्रह्मविषयकं किञ्चिदपि ज्ञानं नासीत् ।
अतएव स कदाचिच्चन्द्रस्थं पुरुषं कदाचिद्विद्युत्स्थं

कदाचिच्चान्यत्रस्थं पुरुषं ब्रह्मत्वेनोपासितार-
मात्मानं वेदयामास । वस्तुतस्तस्य केवलं तद्विषयको
मोह एवासीत् । अतएवानाहृतोजातशत्रुमुपदेष्टुं गत-
वान् । अजातशत्रोर्ज्ञानगरिष्णा तस्य सर्व एव मदो
व्यपगतः । ब्रह्मावगन्तुमुत्सुको गार्ग्योवगमयितुं च
तत्तमजातशत्रुः कञ्चित्सुप्तं पुरुषमुपजग्मतुः । ब्रह्मन्,
पाण्डरवासः सोमराजन्निति तं सुप्तं पुरुषमाजुवाह
राजा परं न स ददावुत्तरम् । ततः परं पाणिना
चालयित्वा तं जागराञ्चकार । स जजागार । अत्र
किञ्चिदावश्यकं तत्त्वं विचार्याग्रे गन्तव्यम् । गार्ग्यो
ब्रह्मबोधयितुमेवाजातशत्रुसविधे समागात् । यत्किञ्चि-
द्येन च प्रकारेण स ब्रह्माजानात् तस्मै भूपतये बोधया-
मास । ब्रह्मवेदन प्रघट्टके “व्येव त्वा ज्ञपयिष्यामि”
इतिवचनखण्डेन ब्रह्मबोधनस्यैव प्रतिज्ञा । तं पाणा-
वादाय ब्रह्मबोधनार्थैव भूपतिरुत्तस्थौ ततः । तदानीमत्र
सुप्तस्य समीपे गमनमाश्चर्यजनकमेव भवति । सुप्त
एष जागरणात्पूर्वं कुत्रासीत् कुतश्चागत इत्यादिना
प्रश्नजातेन जीवस्यैव प्रसङ्गोत्रोपस्थित इति स्पष्टमेव ।
इतः परं जीवाभिलापिन्येव श्रुतिः । अत्रेदं द्रष्टव्यम्—
अजातशत्रुर्ब्रह्मविद्यां गार्ग्यं संक्रामयितुमशक्तः सन्ने-
वोवाच—“प्रतिलोममेवैतद्यद्ब्राह्मणः क्षत्रियमुपेयाद्ब्रह्म
मे वयक्षतीति” (२।१।१५) अतएव “ब्रह्म वक्ष्यामी”-
त्युपक्रान्तां क्रियां न प्रायुङ्क्त । “विज्ञपयिष्यामी”-
(२।१।१५) त्येवावोचत् । एवं च ब्रह्म त्वा विज्ञप-
यिष्यामीति नास्यार्थः । ज्ञानमुपदेक्ष्यामीत्येव तस्य
हार्दम् । यथा ब्रह्मज्ञानमुपदेष्टव्यमेवमेव जीवात्म-
ज्ञानमप्युपदेष्टव्यम् । ब्रह्माजानानं मदान्वितं मोहविधुरं
गार्ग्यं जीवात्मतत्त्वोपदेशेनैव कार्तार्थ्यं गतं मन्वानो-
जातशत्रुः सुप्तं पुरुषं दर्शयामास । बृहन्निति पाण्डर-
वास इति सोमराजन्नात च स तमामन्त्रयामास ।
सुप्तस्य पुरुषस्य नामाजानानो राजा येन केनापि
नाम्ना तं जागरयितुं प्रयेते । अथवा राज्ञो बुद्धौ
जीवात्मनो बृहत्त्वं महापरिमाणत्वं च स्थितं स्यादिति
बृहन्निति सम्बोधनम् । स्वभावतो निर्दोषत्वाज्जीवा-
त्मनः पाण्डरवास इति सम्बोधनम् । सोमेनोपलक्षण-
विधया शान्त्या राजत इति सोमराजन्नितिसम्बोधनेन
स्वभावनिर्देशः ॥ २।१।१५ ॥

स यथोर्णनाभिस्तन्तुनोच्चरेद्
यथाग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिङ्गा व्युच्चरन्ति,
एवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः
सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि व्युच्चरन्ति ॥

(२११२०)

अनया श्रुत्या विज्ञापितं भवति यत्तदालोकनीयम् ।
अस्मादात्मन इति हेतौ पञ्चमी । अस्ति शरीर आत्मा
तस्मादेव हेतोरात्मानमेव हेतुकृत्येत्यर्थः । सत्येवात्म-
नीति स्पष्टार्थः । प्राणा गतिशीला भवन्ति । सर्वे
देवाः सर्वाणिन्द्रियाणि सर्वाणि च भूतानि व्युच्चरन्ति
स्वस्वकार्याणि सम्पादयन्तीत्यर्थः । असत्यात्मनि निर्गतो
शरीरादात्मनि न भवन्ति प्राणानां क्रिया न च भवन्ति
लोका भोग्यपदार्थाः । न वा देवा नेन्द्रियाणि न
वान्यानि भूतानि भूतेभ्यो जाता अपि पदार्थाः ।
इत्येव स्पष्ट आशयोस्य ब्राह्मणस्येति ॥ २११२० ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषद् द्वितीयाध्याये
प्रथमं ब्राह्मणम् ।

०

अथ बृहदारण्यकोपनिषद् द्वितीयाध्याये
चतुर्थं ब्राह्मणम्

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः, उद्यास्यन्त्वा अरेह-
सस्मात्स्थानादस्मि, हन्त ते नया कात्यायन्यान्तं
करवाणीति ॥ (२१४१)

द्विभार्यो याज्ञवल्क्यो मौत्रेयी भार्यामुवाच हे
मैत्रेयि, अहं याज्ञवल्क्योस्मात्स्थानाद्गृहस्थाभमादुद्या-
स्यन्नुर्ध्वं गमिष्यन्नस्मि । गृहस्थाश्रमं परित्यज्यात्
ऊर्ध्वमाश्रमं जिगमिषामीतिभावः । हन्त ते नया कात्या-
यन्या सम्बन्धस्यान्तं करवाणि कर्तुमिच्छामीत्याशयः ।
यत्किञ्चिद्वित्तं मम समीपे विद्यते तत्सर्वं द्विधा विभज्य
युवयोर्वितरितुमिच्छामीति ॥ २१४१ ॥

सा होवाच मैत्रेयी । यन्तु म इयं भागोः सर्वा
पृथिवी वित्तेन पूर्णं स्यात्कथं तेनामृता स्यामिति ?

संसारासारतां जानन्ती मैत्रेयी याज्ञवल्क्यमुवाचा-
पृच्छदित्यर्थः । प्रश्नमेवाह—भागोः सम्बोधनार्थेव्यय-

पदमेतत् । यद्यदि मे मदर्थं मह्यं दीयमाना वा पृथि-
वीयं वित्तेन पूर्णं स्यात्तेनामृतामरणाधर्मा स्यामहं
कथं किमु ? यद्यनेन लौकिकधनविभागेनाहममृतत्वं
प्राप्नुयामिति तर्हि वदेति ।

नेति स होवाच याज्ञवल्क्यः ।

नेति । अमृतत्वप्राप्तिस्तु गार्गि धनेन धनलाभेन
नैव स्यादित्याह याज्ञवल्क्यः ।

अन्यदप्याह—

यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव ते जीवितं स्यात् ।
अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्तेन ॥ (२१४२)

उपकरणं सांसारिकभोगसामग्री । तद्वतां यथा
जीवितं ते तवापि तथैव स्यात् । सुखेन शान्त्याशांत्या
वा कथमपि धनेन जीवितधारणं तु स्यात्तव । परन्तु
नैवास्त्याशा तेन मोक्षस्येति ।

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
कुर्याम् । यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ (२१४३)

मैत्रेयी प्रत्युवाच । येन वित्तेन नाहममृता भवेयं
दुःखागारसंसारपापमहोदधेः पारं न प्राप्नुयां किं
तेनाहं कुर्याम् । नास्ति मम नामृतत्वं गमयतानुत्त-
मेनापि भवीयेन वित्तेन प्रयोजनमिति भावः । अतो
भगवान् भवान् यदेव वेद तदेव तत्त्वं भवभवमहापदा-
गारादुद्धर्तुं परमसाधनं मह्यं ब्रूह्युपदिशेति ॥ २१४३ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया बतारे नः सती प्रियं
भाषसे । एहि । आस्व । व्याख्यास्यामि ते । व्याचक्षा-
णस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ २१४४ ॥

महामोदमदोन्मत्तो याज्ञवल्क्य उवाच । वतेति
हर्षे । अरे इत्याश्चर्यद्योतकमव्ययपदम् लौकिकस्य महा-
धनस्यापि तितिक्षा त्वयि वर्तते इति त्वं नोस्माकं
प्रिया । प्रिया सती त्वं प्रियं मम रुचिकरं भाषसे ।
मदीयया सङ्गिन्या यद्वतव्यं तदेव त्वं भाषसे । एह्या-
गच्छ । आस्व मत्सविध उपविश सावधानमना भूत्वेति-
भावः । वक्ष्यामि तेमृतत्वोपायम् । व्याचक्षाणस्य परमं
तत्त्वमुपदिशतो मे ममोपदेशं श्रुत्वा तं निदिध्यासस्व
पुनः पुनश्चिन्तयेति ॥ २१४४ ॥

स होवाच । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति । आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति ॥
(२।४।५)

लोके दृश्यते पत्न्याः पतिः प्रियो भवति । परं पत्युः कामाय हिताय पतिः प्रियो न भवति किन्त्वात्मनः कामाय हिताय पतिः प्रियो भवति । भवत्येव प्रयोजनं पत्न्याः पतिसकाशात्सुवाससा सदा लङ्कारेण गन्धमाल्यादिना च । एतेषां कामानां पूर्तय एव पत्न्याः प्रियो भवति पतिः । न स्याद्यदि कामपूर्ति न स्यात्पतिः प्रियः पत्न्या इत्युपदेशतात्पर्यम् ।

एवम्—

न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया भवति । आत्मनस्तु कामाय जाया प्रिया भवति ॥ (२।४।५)

जायाया इति षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । जायाया हिताय जाया न भवति प्रिया पत्युः किन्त्वात्मनः पत्युः कामाय जाया प्रिया भवति । पत्न्याः साहचर्येण भवन्त्या भोगाविलासादिसम्पत्त्या पत्नी पत्यै प्रिया भवति । न स्याद्यदि स्वार्थलाभः सैव पत्नी न भवति पत्युः प्रियेति ॥

एवम्—

न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय पुत्राः प्रिया भवन्ति ॥ (२।४।५)

पुत्रेषु प्रेम पुत्रप्रियाय न भवति । पुत्रदर्शनस्पर्शनलालनादिभिः स्वस्यैव लाभाय सन्तोषाय च पुत्राः प्रिया भवन्तीति ।

एवम्—

न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वित्तं प्रियं भवति ॥ (२।४।५)

वित्तहिताय वित्तं न भवति प्रियं, वित्तार्थिनः कामाय वित्तं प्रियं भवतीति ।

एवम्—

न वा अरे ब्रह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय ब्रह्म प्रियं भवति ॥ (२।४।५)

ब्रह्मणः कामाय न भवति प्रियं ब्रह्म । परन्तु

तत्प्राप्तेः स्यात्सदानन्दो ममेत्यात्मनः कामायैव ब्रह्म प्रियं भवतीति ॥

एवम्—

न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय क्षत्रं प्रियं भवति ॥ (२।४।५)

क्षत्रं रक्षकः क्षतात्त्रायत इति । तस्य कामाय स प्रियो न भवति किन्त्वात्मकामाय स मां रक्षिष्यतीति स प्रियो भवति ॥

एवम्—

न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति ॥ (२।४।५)

न लोकप्रीणनार्थं लोकसंग्रहः क्रियते । आत्मसन्तोषायैव लोकसंग्रहः सर्वैः क्रियत इति ।

एवम्—

न वा अरे देवानां कामानां देवाः प्रिया भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय देवाः प्रिया भवन्ति ॥ (२।४।५)

देवा ममाभिलाषं हार्दं सफलयिष्यन्तीति लोभेन देवानां प्रियत्वं सर्वत्र प्रथितम् । न हि देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति कस्यापीति ॥

एवम्—

ना वा अरे भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । आत्मनस्तु कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति ॥ (२।४।५)

भूतशब्देन प्राणिनामप्राणिनामपि संग्रहः । जडानां चेतनानां वा पदार्थानां लाभाय न तेषां प्रियत्वम् । किन्तु तैः स्वस्य लाभो भवति तत एव ते प्रियाः प्रतीयन्ते ॥

एवम्—

ना वा अरे सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ॥ (२।४।५)

उपसंहरति—न हि सर्वस्य वस्तुजातस्य कामाय वस्तुजातं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय वस्तुजातं प्रियं भवति । तु ना एवकारार्थो ग्रहीतव्यः ॥

सर्वेषां भूतभौतिकपदार्थानां वैरस्यं प्रतिबोध्य
सिद्धान्तयति—

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदि-
ध्यासितव्यः ॥ (२।४।५)

आत्मा तु आत्मकल्याणायैव प्रियो भवतीति स एव
द्रष्टव्यः स एव श्रोतव्यः स एव मन्तव्यः स एव निदि-
ध्यादितव्यः । दर्शनं तदनुभवः । श्रवणं तत्स्वरूपादेरेव
गुरुमुखतः । मननं निदिध्यासनं च स्वाधीने ॥

दर्शनादीनां फलमाह—

मैत्रेय्यात्मनो वा अरे दर्शनेन श्रवणेन मत्या
विज्ञानेनेदं सर्वं विदितं भवति ॥ (२।४।५)

निदिध्यासनं विज्ञानम् । आत्मन एव दर्शनश्रवण-
मननविज्ञानैरिदं सर्वं जगद्विदितं भवति । अत्र सर्वं
विदितं भवतीत्यनेन सर्ववेदनं न विधीयते; सर्ववेदना-
नावश्यकत्वं हि बोध्यते । येन प्रयोजनं सिद्ध्येत्तस्यैवा-
वश्यकत्वम् । न हि जागतिकैः पदार्थैरात्मकल्याण-
प्रयोजनं सिद्ध्यतीति तेषां दर्शनादेर्वैयर्थ्यम् । अत्रात्म-
शब्दो न ब्रह्मवाचको जीववाचक एव । अत एवाधस्ता-
दुपदिश्यमाना श्रुतिः सफला भवति ॥ २।४।५॥

ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद ।
क्षेत्रं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः क्षेत्रं वेद ।
लोकास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो लोकान्वेद ।
देवास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो देवान्वेद ।
भूतानि तं परादुर्योन्यत्रात्मनो भूतानि वेद ।
सर्वं तं परादाद्योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद ॥
(२।४।६)

अत्र “ब्रह्म तं परादात्” इति कथनेनात्मेव ब्रह्म
नात्मातिरिक्तं किञ्चदन्यद्ब्रह्मेति समुपदिष्टं भवति ।
अनेन प्रघट्टकेनावश्यमात्मातिरिक्तं ब्रह्म निषिध्यत एव ।
न ह्यत्र ब्रह्मात्मनोः पर्यायवाचकत्वम् । आत्मनां
वेद्यत्वस्यावशिष्टतया ब्रह्मणश्च वेद्यत्वाभावेव नान-
योरेकरूपता सम्भावनीया । गुणधर्मविरोधात् ।

अत एव—

इदं ब्रह्मेदं क्षेत्रमिमे लोका इमे देवा इमानि
भूतानीदं सर्वं यदयमात्मा ॥ (२।४।६)

अनया श्रुत्यात्मव्यतिरिक्तं किञ्चिद्ब्रह्म नास्तीति
स्पष्टमभिधीयते । इदं सर्वं यदयमात्मेत्यस्येदं सर्वमस्या-
त्मन इत्यर्थो विज्ञेयः । औपनिषदः प्रयोगः ॥ २।४।६ ॥

यथाद्रैघानेरभ्यहितात्पृथग्धूमा विनिश्चरन्ति, एवं
वा अरे अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतत् ॥
(२।४।१०)

यथाद्रैघादार्रकाष्ठादभ्यहितात्प्रवर्तितादग्नेः पृथग्धू-
मा विभिन्नरङ्गधूमा विनिश्चरन्ति निर्गच्छन्त्येवमस्य
महतो भूतस्यैतज्जगन्निश्चसितम् । महतो भूताज्जग-
न्निश्चसितमित्यर्थः । अत्र विशेषेण किञ्चद्विचारणोप-
पत्तिः । “अग्नेः पृथग्धूमा विनिश्चरन्ती”त्युदाहरणम् । “अस्य
महतो भूतस्य निश्चसितमेतत्”दित्युदाहरणम् । न ह्यत्रा-
ग्नेर्धूमा निस्सरन्त्याद्र्रकाष्ठादेव ते निस्सरन्ति । एवं च
धूमोपादानता काष्ठनिष्ठा न तु वह्निनिष्ठा । एवमत्र
ब्रह्माणस्तु नामापि न श्रूयतेतो “अस्ये” त्यस्य जीवात्मन
इत्येवार्थः । “महतो भूतस्ये”त्यस्य महतो ब्रह्माण
इत्यर्थः कथमपि न संगच्छते । न हि ब्रह्म भूतमिति ।
शरीरशरीरिणोरैक्यादपि न ब्रह्मणि भूतशब्दप्रयोगोप-
पत्तिः । न हि जगच्छब्देन जगत्स्वामिग्रहणमौचित्यं धत्ते ।
अतः कार्यावस्थामुपगतस्य भूतस्य परमाणुरूपस्यैतन्नि-
श्चसितमित्यर्थः समीचीनतां धत्ते । न हि भूतशब्देन
ब्रह्माणो ग्रहणं वेदितव्यम् । जीवात्मनो ग्रहणं तु न्या-
य्यम् । सूक्ष्मावस्थातः स्थूलावस्थावाप्तिरेव भूतत्वम् ।
यद्यप्यात्मनोवस्थाद्वयी न स्वाभाविकी तथापि सूक्ष्मा-
चित्सम्बन्धेनैव तस्य यथा सूक्ष्म्यं तथैव स्थूलाचित्स-
म्बन्धेन तस्य स्थूलत्वमपि निर्वोढव्यम् । महद्भूतं ह्यु-
पादानम् । ब्रह्मणि नोपादानता । शरीरशरीरिणोरभेद-
स्वीकारेण यथाकथञ्चिदुपगच्छन्त्यप्युपादानता न
ब्रह्मणि विश्राम्यति । असम्भवात् । शरीरभूतायामचि-
त्येवतद्विश्रान्तिः । एवं च यथाद्रैघानेर्धूमा निर्गच्छन्ति
तथा महतो भूतान्निस्सरदेतदखिलं निश्चसितमात्रम् ।
अत्र महाभूतशब्देन न ब्रह्माणो ग्रहणम् । उपादानकारणं
ह्यत्र गृहीतम् । अग्निविशिष्टाद्र्रन्ध्रं धूमस्य कारणं
तथैव चेतनविशिष्टमहाभूतं जगतः कारणम् । सांख्य-
सिद्धान्तोत्र विलसति । अत्रैतन्निश्चसितमित्यत्रैव वाक्य-
समाप्तिः । एतच्छब्देन दृश्यमानं जगद्ग्राह्यम् ॥

ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासः
पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि
व्याख्यानान्यस्यैव निश्चसितानि ॥ (२।४।१०)

एता निखिला विद्या अपि तस्यैवात्मनो निश्चन-
रूपाः । अनायासेनैव विद्वद्भिरात्मभिः क्रमशः शनैः
शनैरेता विद्याः सम्पादिता इति । इतिहास इति ह
आसेतिवर्णनरूपः । पुराणं पुरा नवं भवतीति । पुरा-
णमित्येकवचनप्रयोगेण नाष्टादश पुराणान्यभीष्टानीह ।
एवं च पुराणशब्देनात्रेतिहास एवाभीष्टः । विद्याशब्देन
चोपनिषदः । न हि विद्या अतिरिच्यन्त उपनिषदभ्यः ।
श्लोकाः स्तोत्रसंघाताः ॥ २।४।१० ॥

जगत्कारणं महद्भूतमुद्दिश्य ब्रवीति यथा लवण-
खण्ड उदके प्रास्त उदके एव विलीनो भवति न हि
पार्थक्येन तत्र लवणप्रतीतिर्भवति लवणमयमेव तदुदकं
भवति—

एवं वा अरे महद्भूतमनन्तपारं विज्ञानघन एव,
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यन्ति ॥
(२।४।१२)

एवमिदं महद्भूतमनन्तपारं न विद्यते पारो यस्य
तत् । इदं भूतं कदोत्पन्नं कियत्कालपर्यन्तं च स्थास्य-
तीति ते केनाप्यवगम्यतेतोनन्तपारम् । किं च विज्ञानघन
एव । घनशब्दो जात्यन्तप्रतिषेधपरः । विज्ञानं च तद्व-
नश्चेति विज्ञानघनः । घनशब्दो पुंल्लिङ्गे नियतः ।
यदि घनशब्दो जात्यन्तरप्रतिषेधपर एवकारः किंप्रयः-
जनक इतिदप्यर्थकः । अनन्तपारमपि विज्ञानघनोपि
तन्महद्भूतमिति । सर्व एव पदार्था नामरूपात्मका
एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थायोद्भूय तान्येव भूतान्यनुविन-
श्यन्ति कार्याणि स्वकारणेषु विलीनन्तीत्यर्थः । अत्र
यदि न स्यादाकर्षणमपकर्षणं विकर्षणं वान्येषां शब्दानां
तर्हस्याः श्रुतेरेष एवार्थः । एवं च भूतेभ्य उद्भूय
पदार्थाः पुनस्तान्येव प्रविशन्ति । महद्भूतमनन्तपारमि-
(२।४।१२) ति वचनेन भूतस्यानन्त्यम् । अनन्तत्वादेव
तस्यैतेभ्यो भूतेभ्य इत्यत्र बहुवचनं नान्याय्यम् ॥

न प्रेत्य संज्ञास्तीति होवाच याज्ञवल्क्यः ॥

(२।४।१२)

प्रेत्यानुविनशनानन्तरं न संज्ञास्ति । केषां संज्ञा
नास्ति ? भूतेभ्यः समुत्थितानां पदार्थानामेव । ये
चोत्थिता यतश्चोत्थितास्तेषां तत्रैव विलय इति याज्ञ-
वल्क्य उवाच । ननु न संज्ञास्तीति वचनेन क आशयः
श्रुत्येति चेदुच्यते । अयं घटोयं पट इत्यादिसंज्ञा नास्ति ।
अथवा विनष्टानां कथंचिदप्यस्तित्वं न तिष्ठति ॥

सा होवाच मैत्रेय्यत्रैव सा भगवानम् मुहन्त प्रेत्य
संज्ञास्तीति ॥ (२।४।१३)

सा च मैत्रेय्युवाच भगवान्मा मामत्रैवामुमुहत् ।
मां मोहं प्रापितवान् । ननु कुत्र याज्ञवल्क्योमुमुहन्मैत्रे-
यीमिति । उच्यते । न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यत्र । श्रूयते प्रेत्य
मृत्युं प्राप्य पुनर्जायन्ते जीवाः पुनश्च अयन्ते । कथं
भवानाह न प्रेत्य संज्ञास्तीति ॥

स होवाच । न वा अरेहं मोहं ब्रवीम्यलं वा अर
इदं विज्ञानाय ॥ (२।४।१३)

याज्ञवल्क्य उवाच मैत्रेयि नाहं मोहं मोहकारण-
मज्ञानमयं वा ब्रवीमि । सत्यमेव ब्रवीमीतिभावः ।
विज्ञानायेदमलम् । यदुच्यते मया तदेव विज्ञानं विशिष्टं
ज्ञानम् । किं तदुक्तं भवता ? ब्रह्म तं परादाद्योन्यत्रा-
त्मनो ब्रह्म वेदेति । आत्मैव ब्रह्म । नात्मनः परं
किञ्चिद्ब्रह्मशब्दवाच्यमस्तीति ॥ (२।४।१३)

न ह्यात्मनोन्यद्ब्रह्मेति समर्थयते—

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं जिघ्रति
पश्यति शृणोत्यभिवदति मनुते विजानाति ॥ (२।४।१४)

द्वैतं तु नास्त्येव । परन्तु यत्र द्वैतमिव भवति तत्त-
देतरः कश्चनान्य इतरमन्यज्जिघ्रति । मत्तो न्यदिति
मन्यते । एवं पश्यतीत्यादि योज्यम् ॥

यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं मन्वीत तत्केन
कं विजानीयात् ॥ (२।४।१४)

यत्र तु यदा तु अस्यात्मनः सर्वमात्मैवाभूत् स्वव्य-
तिरिक्तं किञ्चिदपि श्रेष्ठं वस्तु नास्तीति मतं तत्तदा
केन कारणेन कं विजानीयात् । स्वस्माद्भिन्न एव
परिज्ञायते । स्वस्माद्भिन्नं नास्त्येव । आत्मव्यतिरिक्तं
किञ्चिदपि ज्ञेयं नास्तीति भावः ॥

येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात् ।
विज्ञातारमरे केन विजानीयादिति ॥ (२।४।१४)

एवं स्थिते द्वैताभावे केन कं मन्वीत तत्केन कं
विजानीयादित्युक्तम् । केनेत्यत्र साधनार्था तृतीया । केन
साधनेनेत्यर्थः । विज्ञेय एव नास्ति कश्चनान्यस्तहि
स्वस्मादन्यं कं कः केन साधनेन विजानीयात् ? आश्चर्य-
पूर्वकं द्विरुक्त्याह याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमरे, विज्ञातारं
केन विजानीयात् । यदि स्यादन्यो विज्ञाता तर्हि सोपरं
विज्ञातम् विजानीयात् । नास्ति तथा । ततो नैव विज्ञेयो
विज्ञातेति प्रघट्टकार्थः ॥

इति चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ पञ्चमं ब्राह्मणम्

यश्चायमस्यां पृथिव्यां तेजोमयोमृतमयः पुरुषो
यश्चायमध्यात्मं शरीरस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषोयमेव
स योयमात्मेदममृतमिदं ब्रह्मदं सर्वम् ॥ (२।५।१)

अस्यां पृथिव्यां योयं प्रतिशरीरं प्रतीयमानस्तेजो-
मयोमृतमयः पुरुषोस्ति, यश्चायमध्यात्ममधिशरीरं
शरीरः शरीरे भवस्तेजोमयोमृतमयः पुरुषः, अयमेव
सः । अयमेव स इत्यनेन को विवक्षितः ? आह ।
योयमात्मा । आत्मैवामृतममृतत्वेन प्रख्यातं
वस्त्वात्मैव । इदमयमात्मैव ब्रह्म । इदमात्मैव सर्वम् ।
नन्वत्रेदं सर्वमित्यनेन किं विवक्षितम् ? उच्यते । यदि-
दममृतममरणधर्मं प्रोच्यते यदिदं च ब्रह्म बृहत्त्वव-
दुच्यते, इदं सर्वमात्मैव । आत्मातिरिक्तं किञ्चिद-
मरणधर्मबृहत्त्ववद्वस्तु च नास्तीति स्पष्टो
भावः ॥ (२।५।१)

तद्यथा रथनाभौ च रथनेमौ चाराः सर्वे समर्पिता
एवमेवास्मिन्नात्मनि सर्वाणि भूतानि सर्वे देवाः सर्वे
लोकाः सर्वे प्राणाः सर्व एत आत्मानः
समर्पिताः ॥ (२।५।१५)

यावदात्मा तावदेव सर्वे पदार्था इत्याह दृष्टान्त-
पूर्वकम् । यथा रथनाभौ रथचक्रयोर्मध्ये छिद्रविशेषे
रथनेमौ रथस्य बाह्ये काष्ठदण्डेराः समर्पिताः सन्तो
रथस्वास्थ्यं सम्पादयन्ति रथञ्च चालयन्ति । एवमेवा-

स्मिन्नात्मनि सर्वभूतदेवलोकप्राणादयः समर्पिताः ।
रथनाभौ रथनेमौ च न स्युर्यद्वरा न स्याद्वशे गतिः ।
एवं यदि न स्युर्भूतदेवलोकाद्या न स्यादात्मनि प्रवृत्तिः ।
शरीरविशेषा यदि न स्युरात्मानोपि न स्युः । शरीर-
धारा ह्यात्मानः । ननु “सर्व एत आत्मानः समर्पिताः”
इति श्रुतिशेषस्य क आशयः ? उच्यते । आत्मशब्दोत्र
शरीरपरः । सर्वाण्येव शरीराणि समर्पितान्यात्मन्येव ।
आत्माधाराणि हि शरीराणीति तात्पर्यम् ॥ २।५।१५ ॥

ब्रह्म लसयितुमाह—

रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव तदस्य रूपं प्रतिचक्ष-
णाय । इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते युक्ता ह्यस्य
हरयः शता दशेति ॥ (२।५।१९)

इयं श्रुतिरविकलस्वरूपेण गर्वेदेष्युपलभ्यते । यद्यपी-
यमुपनिषच्छुक्लयजुर्वेदीया तथापि तत्र नास्तीयम् ।
अस्मिन्मन्त्रे इन्द्रशब्देन परमात्मा ब्रह्म वा गृह्यते ।
इदि परमैश्वर्ये । ऐश्वर्यस्य पारम्यं तु ब्रह्मण्येव स्यात् ।
एवं चायमिन्द्रो रूपं-रूपं यावद्रूपमित्यर्थः । प्रतिरूपो-
बभूव सर्वरूपपिपदार्थस्य यद्यद्रूपं यादृग्यादृग्वा रूपं
तत्तुल्यरूपो बभूव । प्रतिचक्षणाय प्रतिवेदनाय व्यवहा-
राय वा यत्किञ्चिद्विहास्ति तत्सर्वमस्यैव रूपम् । किं
च स इन्द्रो मायाभिः स्वसङ्कल्परूपैः पुरुरूपो बहुरूपो
मनुष्यगवाश्वदिरूपः सन् ईयते गच्छति प्राकट्यमे-
तीत्यर्थः । अस्य हरयः शक्तयः । हरन्ति सर्वेषां मन
इति हरयः । शता शतानि दश चेति । परःसहस्रा
इत्यर्थः । ताश्च युक्ताः कार्यनिर्वहणसमर्था इत्यर्थः ।
अयं मन्त्रो ब्रह्मापि बोधयति जीवात्मानमपि । इन्द्र-
परं ब्रह्मापि बोध्यते जीवोपि । इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमि-
(अष्टा० ५।२।१३) त्यादिसूत्रे पाणिनिनेन्द्रलिङ्गमिति
ब्रुवता जीव एवेन्द्र इति प्रतिबोधितम् । सर्वेषामेव
वैयाकरणानां पाणिनीयानामत्रैकमत्यम् । एवं चास्मि-
न्पक्षे मायाभिरित्यस्य कर्मभिरित्यर्थः । सामर्थ्यात् । यथा-
कर्म रूपं गृह्णाति प्राप्नोति वा । अन्यत्सर्वं समानम् ॥

अयं वै हरयोयं वै दश च सहस्राणि बहूनि चान-
न्तानि च ॥ (२।५।१९)

अयमात्मैव हरयः शक्तयः । अयं वै दशसहस्राणि
बहूनि सहस्राणीत्यर्थः अनन्तानि चापि शरीरमेवात् ।

आत्मानोप्यनन्तास्तेषां शक्तयश्चाप्यनन्ता इति भावः ।
ये केप्यनन्ताः पदार्थाः प्राणिनोप्राणिनश्च दृश्यन्ते ते
सर्वे स एव । तद्रूपा एवेत्यर्थः । सर्वेषां पदार्थानां
शक्तयोपि स एव । न हि पदार्थेभ्यस्तदगतशक्तिभ्यश्च
ब्रह्म व्यभिचरति न वा ब्रह्माणस्ते व्यभिचरन्ति । एवं
च पदार्थेभ्यो नातिरिक्त आत्मेति स्पष्टमायातम् ॥

तदेतद्ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम् ॥ (२।५।१९)

तदेतदुपरिनिर्दिष्टं ब्रह्म स्पष्टतया विवृणोति—अपूर्-
वमिति । नास्ति पूर्वं किञ्चिदपि यस्मात्तदपूर्वम् ।
अनपरं नास्त्यपरं पश्चात् किञ्चिदपि यस्य तदनपरम् ।
नान्तरमन्तरे किञ्चिद्यस्य तदनन्तरम् । अथवा नास्त्य-
न्तरं यस्य तदनन्तरम् । तस्य मध्ये किञ्चिन्नास्ति ।
अबाह्यं नास्ति बाह्यं किञ्चिद्यस्मात्तदबाह्यम् तस्मा-

॥ इति बृहदारण्यकोपनिषदि द्वितीयोऽध्यायः समाप्तः ॥

द्वहिरपि किञ्चिन्नास्ति । निरवयवत्वमात्मनः प्रतिपा-
दयितुमपूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यमिति विशेषणचतुष्टयम् ॥

अयमात्मा ब्रह्म ।

अयं प्रकान्त आत्मा ब्रह्म । नास्मादितरदब्रह्मेति ।

सर्वानुभूः ।

सर्वेषां पदार्थानां सुखदुःखादीनां धर्माणां वानुभ-
वितापि स एवात्मा ।

इत्यनुशासनम् ॥ २।५। ९ ॥

अनुशासनमुपदेशः । सर्वसंशयसर्वदुःखविगमनायाय-
मेवोपदेशः । अस्मादप्यनुशासनाज्जीवादन्यत्किञ्चिद्-
ब्रह्मास्तीति न बोधितं भवति ॥ २।५।१९ ॥

बृहदारण्यकोपनिषदि

तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम्

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियत उद-
स्मात्प्राणा क्रामन्त्याहो ३ नेति ॥ ११ ॥

जरत्कारुणोत्रज ऋतभागपुत्र आर्तभागो याज्ञवल्क्यं
पप्रच्छ—हे याज्ञवल्क्य, यत्र यस्मिन् शरीरे पुरुषो जीवो
म्रियते तदास्माच्छरीरात्प्राणा उत्क्रामत्याहो नेति ।
अत्र पुरुषो म्रियत इत्युक्तं, न तु शरीरं म्रियत
इत्युक्तम् । तेनावगम्यते देहनाशावध्येव जीवितम् ।
पुरुषोपि म्रियत एवेत्यार्तभागस्य मतम् ॥

नेति होवाच याज्ञवल्क्योत्रैव समवनीयन्ते स
उच्छ्वयत्यायत्याध्मातो मृतः शेते ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्योस्य प्रश्नस्यार्तभागकृतस्योत्तरमाह नेति ।
याज्ञवल्क्य उवाच न प्राणा म्रियमाणान्मृताद्वा देहादुत्क्रा-
मन्ति । किन्त्वत्रैव देह एव समवनीयन्ते प्रलीयन्ते । स
पुरुषस्तु शरीरे प्राणसमवनयनानन्तरमुच्छ्वत्युच्छूनो

भवति, आध्मायति पूर्यते बाह्येन वायुनाभ्यन्तरस्थेनै-
वावशिष्टेन वायुना । आध्मातश्च सन् मृतः सञ्शेते स
पुरुषः ॥ ११ ॥

याज्ञवल्क्येति होवाच यत्रायं पुरुषो म्रियते किमेनं
न जहातीति ॥

पुनः पृच्छत्यार्तभागः, याज्ञवल्क्य यत्रायं पुरुषो
म्रियते तत्रैनं पुरुषं किं न जहाति त्यजतीति । मृतस्य
पुरुषस्य किमवशिष्यत इतिप्रश्नाशयः ॥

नामेति । अनन्तं वै नाम अनन्ता विश्वेदेवाः ।
अनन्तमेव स तेन लोकं जयति ॥ १२ ॥

मृतेपि पुरुषे नामैनं पुरुषं न जहाति । नाम न
म्रियत इत्यर्थः । नाम्नैव मृतोपि पुरुषो जीवत्येव ।
स्पष्टयति—अनन्तं वै नामेति । नाम्नोन्तो न भवति ।
नाम शब्दोत्र कीर्तेरुपलक्षकः । कीर्तिरेव कीर्तिमन्तं न

जहातीतिभावः । नाम्न आनन्त्येनैव विश्वेदेवाः सर्वे
विद्वांसः सद्गुणशालिनोन्ता अन्तरहिताः । नाम्ना
ते ते महापुरुषा अद्यापि जीवन्त्येव । तेन नाम्नो ह्यान-
न्त्येन सोनन्तमेव लोकं जयतीति ॥ १२ ॥

पुरुषस्य साधनभूतानि यानीन्द्रियाण्यासैस्तानि
पुरुषस्य मरणानन्तरं क्व गच्छन्तीति स्वयं व्याहृत्य
'प्राणा अत्रैव समवनीयन्त' इत्याज्ञवल्क्यवचनं
विस्मृत्य प्राणो वातमय्येतीत्युत्क्रान्ते पृच्छति—

क्वायं तदा पुरुषो भवतीति ॥

यदा वागादीनि सर्वाणि वस्तूनि स्वकारणमपियन्ति
तदायं पुरुषः क्व भवतीति प्रश्नोन्तर्धक एव । "पुरुषो
मृतः शेत" इत्युपदेशमनादृत्य विस्मृत्य वा क्वायं तदा
पुरुषो भवतीति पृच्छन्मूढ एवार्तभागः प्रतीयते ।

॥ इति श्री बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये द्वितीयं ब्राह्मणम् ॥

याज्ञवल्क्यस्तं हस्ते गृहीत्वा सजनस्थानं परिहृत्यैकान्त-
स्थानं नीत्वा तौ मन्त्रयांचक्रुस्ते विचारयामासतुः ।
कर्मैव तत्र प्रशशंसतुः । कीदृशी प्रशसेत्याह—

पुण्यो वै पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेनेति ॥

पुण्येन कर्मणा स पुरुषः पुण्यो भवति पापेन च
पाप इति । अत्र कर्ममाहात्म्यमाह याज्ञवल्क्य इति ।
इदं प्रकरणमसम्बद्धमशुद्धमनौपनिषदं चेति विज्ञेयम् ।
पुरुषो मृतः । अग्निसाच्चकृतो लोकैः । कथं पुनः पुण्यो
वै पुण्येनेति संगच्छेतोपदेशः ।

ततो ह जारत्कारव आर्तभाग उपरराम । १३॥

एतावतासम्बद्धेनैवोत्तरेण सन्तुष्ट आर्तभाग उपर-
राम उपरतोभवत् ॥ १३॥

अथ बृहदारण्यकोपनिषदि

तृतीयाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

अथ हैनमुषस्तश्चाक्रायणः पप्रच्छ याज्ञवल्क्येति
होवाच यत्साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तरस्तं
मे व्याचक्ष्वेति ॥

चक्रस्य गोत्रापत्यमुषस्तनामा कश्चिद्याज्ञवल्क्यं
पप्रच्छ पृष्ठवान् प्रार्थयाञ्चक्र इत्यर्थः । किं प्रार्थितवान् ?
यत्साक्षादपरोक्षादपरोक्षं ब्रह्म यश्च सर्वान्तर आत्मा तं
मे मह्यं व्याचक्ष्वेत्युपदिशेति । अत्रापरोक्षादिति पञ्च-
म्यौपनिषदी प्रथमार्था । अपरोक्षमित्यस्य मनसा साक्षा-
त्करणीयमित्यर्थः । अक्ष्णः परमिति परोक्षम् । न परो-
क्षमपरोक्षम् ॥

याज्ञवल्क्य आह—

एष त आत्मा सर्वान्तरः ।

उपस्तेनापरोक्षं ब्रह्म पृष्ठम् । तदेव विवृतं श्रुत्या

य आत्मा सर्वान्तर इति । एवं च सर्वात्मना ब्रह्म न
भिद्यते । अतएव ब्रह्म व्याचक्ष्वेति पृष्ठोपि याज्ञवल्क्य
एष त आत्मा सर्वान्तर इत्याहाङ्गुलिनिर्देशेन । अत्र
तदस्तकारस्य सकाराभाव औपनिषदः । न च त इति
षष्ठ्या अन्वादेश इतिवाच्यम् । यो स आत्मा तं
व्याचक्ष्वेति प्रश्नस्वरूपाभावात् । मे व्याचक्ष्वेति श्रुतं
मे इतिपदं तु चतुर्थीस्थानीयम् । याज्ञवल्क्य उपदि-
शति—एष स आत्मा सर्वान्तर इत्याङ्गुलिनिर्देशेन ।
अङ्गुलिनिर्देशेन किं दर्शयितुं शक्यम् ? उपस्तस्य
शरीरमेव । एवं च शरीरमेवात्मेतिभावः ईदृगात्मा
सर्वान्तरः सर्वमन्तरयति सर्वं पृथक्करोति । अयं
देवदत्तोसौ च यज्ञदत्त इति । देह एव सर्वेषां पृथक्क-
रणस्य साधनम् । देवदत्तो मृतो यज्ञदत्तश्च जीव-
तीति ज्ञानस्य साधनं देह एव । ततो देह एवात्मेत्यु-
त्तरस्याशयः ॥

पुनः पृच्छत्युपस्तः—

कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ।

प्रश्नः स्पष्टः ।

याज्ञवल्क्य आह—

यः प्राणेन प्राणिति स त आत्मा सर्वान्तरः ।

योपानेनापानिति स त आत्मा सर्वान्तरः ।

यो व्यानेन व्यानिति स त आत्मा सर्वान्तरः ।

य उदानेनोदानिति स त आत्मा सर्वान्तरः ।

एष त आत्मा सर्वान्तरः ॥ १ ॥

अत्र सर्वत्र त इत्यधिकः पाठः । ममात्मोपदिशेति-
प्रार्थनाया अभावात् । यः प्राणेन प्राणिति, अपाने-
नापानिति, व्यानेन व्यानिति, उदानेनोदानिति,
स एवात्मा । प्राणेन देह एव प्राणिति, अपानेन
देह एवापानिति, व्यानेन देह एव व्यानिति, उदानेन
देह एवोदानिति, अतो देह एवात्मशब्दाभिलष्यः ।
इदानीमङ्गुलिनिर्देशेनाह एष त आत्मा तव शरीरं
सर्वान्तरमन्यस्माद्देहात्पार्थक्यप्रदर्शयितुं । सर्वत्रैवा-
त्मनो विशेषणं सर्वान्तर इति ॥ १ ॥

स होवाचोषस्तश्चाक्रायणः । यथा विब्रूयादसौ
गौरसावश्व इत्येवमेवैतद्व्यपदिष्टं भवति । यदेव
साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म य आत्मा सर्वान्तररतं मे
व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो
याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ॥

उपस्तः स चाक्रायणो याज्ञवल्क्यस्य हार्दमबुद्ध्वा
पुनः पप्रच्छ भगवन् याज्ञवल्क्य यथा का गौः कश्चाश्व
इति जिज्ञासमानाय कश्चनोपदिशेच्छृङ्गाहिकत्वासौ
गौरसौ चाश्व इति । एवमेवैतदपि व्यपदिष्टं भवति
भवतु । भवता तु प्राणेन प्राणितीत्यादिवचनेन यदुक्तं
तन्न स्पष्टज्ञानाय भवति । अतो यत्साक्षादपरोक्षं ब्रह्म
यो वात्मा सर्वान्तरस्तं मे ब्रूहीति । याज्ञवल्क्य पुनस्त-
मेवोपदेशं कृतवान् । उपस्तश्च पुनस्तमेव प्रश्नं कृतवान् ।

किं च कतमो याज्ञवल्क्य इत्यत्र कतम इत्यनेनेदं ज्ञायते
उपस्तो न ज्ञातुं समर्थोभवत्प्राणनशील आत्मा वापा-
ननशील आत्मा वा व्याननशील आत्मा वोदाननशील
आत्मेति । चतुर्विधेषूपदिष्टेष्व्वात्मा कः, चत्वार आत्मान
एको वा । यद्येकस्तर्ह्येतेषु कतम इति प्रश्नस्य हार्दम् ॥

याज्ञवल्क्य उवाच —

न दृष्टेर्द्रष्टारं पश्येः । न श्रुतेः श्रोतारं शृणुयाः ।
न मतेर्मन्तारं मन्वीथाः । न विज्ञातेर्विज्ञातारं
विजानीथाः ॥

दृष्टेः श्रुतेर्मतेर्विज्ञातेरित्यत्र तृतीयास्थाने पञ्चमी
षष्ठी वा । द्रष्टारं दृष्ट्या न पश्येर्द्रष्टुं न शक्नुयाः ।
श्रुत्या श्रोतारं न शृणुयाः श्रोतुं न शक्नुयाः । मत्या
मन्तारं न मन्वीथा मन्तुं न शक्नुयाः । विज्ञात्मा
विज्ञातारं न विजानीथा विज्ञातुं न शक्नुयाः इति
याज्ञवल्क्योपदेशः । अयमाशयोस्य । शरीरादन्यस्यात्म-
नोभावान्नास्ति कश्चनात्माद्रष्टा वा श्रोता वा मन्ता
वा विज्ञाता वा । यदि स्यादृष्टिश्रुत्यादिभिरवश्यं सोनु-
भूतः स्यात् । न चानुभूयते । अतो नास्ति कश्चनैवंभूत
आत्मा योविज्ञेयः स्यात् । अतः—

एष त आत्मा सर्वान्तरः । अतोऽन्यदार्तम् ॥

पुनरङ्गुलिनिर्देशेनाह याज्ञवल्क्य एष स आत्मा स
च सर्वान्तर इति । ननु कथं भवन्मते स इत्यस्य स्थाने
त इति सर्वत्र श्रूयते । उच्यते । यथा सर्वत्रापरोक्ष-
मित्यस्य स्थाने परोक्षादिति पठ्यते तथैवात्रापि कथा
वेदितव्या । निगमयति—अतोऽन्यदार्तम् । अतोऽस्मात्पुरो
दृश्यमानाच्छरीरादन्यदात्मतत्त्वमार्तं तस्यान्वेषणं केवलं
दुःखदमेवेति ।

ततो होषस्तश्चाक्रायण उपरराम ॥ २ ॥

उपस्तस्य मनःसन्तोषः समजनि न वेति न जिज्ञा-
यते । परं स उपरराम प्रश्नादुपरतोभवत् ॥ २ ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये

चतुर्थं ब्राह्मणं

अथ तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्

अथ हैनं कहोळः कौषीतकेयः पप्रच्छ । याज्ञवल्क्येति होवाच यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म आत्मा सर्वान्तरस्तं मे व्याचक्ष्वेति । एष त आत्मा सर्वान्तरः । कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तरः ॥

कुषीतकस्यापत्यभूतः कहोळ एनं याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ । किं पप्रच्छेत्याह—यदेव साक्षादपरोक्षाद्ब्रह्म आत्मा सर्वान्तरस्तं मे मह्यं व्याचक्ष्वोपदिशेति । चतुर्थे ब्राह्मणे य एव प्रश्नः सम्पन्नः स एवात्र पुनस्त्यापितः । याज्ञवल्क्येनोत्तरमपि तदेव दत्तम्—एष त आत्मा सर्वान्तर इति । पुनश्चतुर्थब्राह्मण इवात्रापि स एव प्रश्नः कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । अत्र यद्वक्तव्यं तत्र चतुर्थे ब्राह्मणे उक्तमेव ॥

याज्ञवल्क्य आह —

योशनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति । एतं वै तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्यं चरन्ति ॥

एष त आत्मा सर्वान्तर इति याज्ञवल्क्योक्तमुत्तरं निशम्य पुनः कहोळेन पृष्ठं कतमो याज्ञवल्क्य सर्वान्तर इति । तस्योत्तरमाह योशनायेति । अशनाया बुभुक्षा । पिपासा पातुमिच्छा । शोक इष्टवियोगजन्यं मर्माविद्वुःखम् । मोहोज्ञानं विषयप्रीतिर्वा । जरां वार्धकं मृत्युं देहवियोगम् । एतत्सर्वं योत्येत्यतीत्य गच्छति स सर्वान्तर इति । एतं तमात्मानं विदित्वा विज्ञाय ब्राह्मणा ब्रह्मज्ञानिनः पुत्रैषणाया वित्तैषणाया लोकैषणायाश्च व्युत्थायोपरज्य तदेषणात्रयम् अथानन्तरं भिक्षाचर्यं चरन्ति विद्वांसो देह्यात्रानिर्वाहाय । अत्र किञ्चिद्विचारणीयम् । योशनापिपासादीनत्येति स सर्वान्तर इत्युक्तम् पूर्वम् । अतः परम् “एतं वै तमात्मानम्” इत्यादि श्रुतिः । अत्रैतच्छब्देन किं जिघृक्षितमिति प्रश्नः । योशनापिपासे इत्यादिवाक्यपतितयच्छ-

ब्दार्थोऽग्रहीतव्यः । तस्य यच्छब्दस्य च सम्बन्धस्ततः पूर्वं पठितेन सर्वान्तरशब्देन । एवं चात्रैतच्छब्देन सर्वान्तरोऽग्रहीतव्यः । एवं च “एतं वै सर्वान्तरं तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणा व्युत्थाय भिक्षाचर्यं चरन्ति” इत्यन्वयः । एवं च सर्वान्तरशब्देन स्वात्मैव ग्रहीतव्यो न तु किञ्चिदन्यद्ब्रह्मादि । तं पुर्वोक्तमेतं देहरूपमात्मानं विदित्वेत्यादिरूपेण सम्बन्ध उन्नेयः । अशनादिषट्कं महादोषं योत्येति स आत्मैव न तु ब्रह्म । तस्यैतेषां दोषाणामप्राप्तत्वात् । ब्राह्मणा इत्यस्य ब्रह्मसम्बन्धित इत्यर्थः । येषां ब्रह्मवित्त्वा त एव ब्राह्मणाः । ब्रह्म जानानोपि ब्राह्मणा वेदितव्याः । एतादृशो ब्रह्मादिदृक्षवो लोकाः पुत्रवित्तलोकैषणाः परित्यज्य वीतरागाः संन्यासिनो भवन्तीत्याशयः ॥

तस्माद्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य बाल्येन तिष्ठासेत् । बाल्यं च पाण्डित्यं च निर्विद्याथ मुनिः ॥

पूर्वस्यां श्रुतौ ब्राह्मणधर्मं वेदयित्वेदानीमाह तस्मादिति । सर्वाभ्य एवैषणाभ्यो व्युत्थाय ब्राह्मणा भिक्षाचर्यं चरन्ति तस्माद्धेतोर्ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य पाण्डित्यादग्रन्थपाण्डित्यान्निर्विद्य निर्वेदं वैराग्यं प्राप्य बाल्येन तिष्ठासेत् । रागद्वेषमोहाहङ्कारादिशून्यो हि बालो भवति । बालस्वभावं स्वीकृत्य ब्रह्मालीनोनन्यमनस्कश्च तिष्ठेदित्यर्थः । सन्प्रत्यय इह नातीवावश्यकः । पाण्डित्यमितीह पञ्चम्यर्थकं पदम् । क्रमेण पाण्डित्यं बाल्यं पाण्डित्याद्बाल्याच्चापि निर्विद्य निर्वेदं प्राप्य, अथ मुनिर्भवति । बालस्य पाण्डित्यापेक्षया ब्रह्ममार्गो श्रेष्ठत्वात्तस्य पूर्वं पाठः । मुनिर्भवतीत्यस्य केवलमात्मचिन्तापरायण इत्यर्थः ।

अमौनं मौनं च निर्विद्याथ ब्राह्मणः ।

मुनिभवनात्पूर्वममौनावस्था । तामपि संगृह्योपदिशति अमौनान्मौनाच्च निर्विद्य निर्वेदमधिगत्य ब्राह्मणो भवेत् । ब्राह्मण इत्यस्य ब्रह्मनिष्ठ इत्यर्थः ।

भक्तिरितिसूत्रेण तस्येदमिति सूत्रेण वा पाणिनीयेन
अण् ॥

स ब्राह्मणः केन स्याद् ॥

ब्राह्मणो भवेदित्युक्तं परं ब्राह्मणभवनोपयनं
नोक्तमिति पृच्छति केनोपायेन स ब्राह्मणो भवेदिति ।

उत्तरमाह—

येन स्यात् तेनेदृश एव ॥

येन स्यात्तेनेदृश एव स्यात् । अयं भावः । ब्राह्मण-
त्वप्राप्तेर्नास्ति कश्चन नियतोपायः । परमिदं तु
निश्चप्रचं पाण्डित्याद्वाल्यान्मुनिभावाच्चापि निर्वेदः
प्राप्तव्यः । इदं प्रथमं सोपानं निर्वेदो नाम । निर्वेदा-
न्तरं भवीयेषु भावेष्वपरतिद्वितीयं सोपानम् । तद-

॥ इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणं ॥

नन्तरं ब्रह्मसाक्षात्कार इत्यर्थः । तृतीयं सोपानं प्राप्तं
नास्ति साधननिश्चयः । तृतीयस्मिन्नेव सोपाने स्या-
न्नाम ब्रह्मोपलब्धिर्नापि वा स्यात् । बलीयसा मनसा
शक्यत एवोपलब्धुं ब्रह्मतत्त्वं तृतीयस्मिन्नेव सोपाने ।
निर्बलात्मा तत्र तदनवाप्य चतुर्थे वा पञ्चमे वा
कस्मिंश्चित्सोपाने विदित ब्रह्मा स्यात् । येन केनाप्यु-
पायेनात्मा ब्राह्मणः स्यात् । उपायो न निश्चित उपेयं
तु निश्चितमेवेति ॥

अतोऽन्यदातम् ॥

अतोऽस्मादात्मलाभादन्यदतिरिक्तं सर्वमातं तुच्छ-
मित्यर्थः ।

तत एतदुपदेशश्रवणानन्तरं सन्तुष्टोऽसन्तुष्टो वा
कहोळ उपरराम उपरतो बभूव ॥

अथ तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणम्

याज्ञवल्क्यस्यान्तिकेरुणस्यापत्यमारुणिर्नाम्नोद्दालक
एत्य पप्रच्छ—

याज्ञवल्क्य, अन्तर्यामिणं ब्रूहीति ॥ २ ॥

कोसावन्तर्यामी नाम्ना सर्वत्र प्रस्तुतस्तमहं न
जाने । अतस्तमन्तर्यामिणं ब्रूहीति उपदिशेति ॥ २ ॥

यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद ।
यस्य पृथिवी शरीरम्, यः पृथिवीमन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः ॥ ३ ॥ योऽसु तिष्ठन्नन्त्रोन्तरोयमापो न
विदुः । यस्यापः शरीरम् । योऽपोन्तरो यमयत्येष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः ॥ ४ ॥ योऽग्नौ तिष्ठन्नन्त्रोन्तरो यमग्निर्न वेद ।
यस्याग्निः शरीरम् । योऽग्निमन्तरो यमयति । एष त आत्मा-
न्तर्याम्यमृतः ॥ ५ ॥ योऽन्तरिक्षे तिष्ठन्नन्तरिक्षादन्तरः ।
यमन्तरिक्षं न वेद । यस्यान्तरिक्षं शरीरम् । योऽन्तरिक्षमन्तरो
यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ६ ॥ यो वायो

तिष्ठन्वायोरन्तरः । यं वायुर्न वेद । यस्य वायुः शरीरम् ।
यो वायुमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ७ ॥
यो दिवि तिष्ठन्दिवोन्तरः । यं द्यौर्न वेद । यस्य द्यौः
शरीरम् । यो दिवमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्य-
मृतः ॥ ८ ॥ य आदित्ये तिष्ठन्नादित्यादन्तरः । यमादित्यो
न वेद । यस्यादित्यः शरीरम् । य आदित्यमन्तरो यमयति ।
एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ९ ॥ यो दिक्षु तिष्ठन्दिग्भ्यो-
न्तरः । यं दिशो न विदुः । यस्य दिशः शरीरम् । यो दिशो-
न्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १० ॥ यश्च-
न्द्रतारके तिष्ठन्श्चन्द्रतारकादन्तरः । यं चन्द्रतारकं न वेद ।
यस्य चन्द्रतारकं शरीरम् । यश्चन्द्रतारकमन्तरो यमयति ।
एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ ११ ॥ य आकाशे तिष्ठन्नाका-
शादन्तरः । यमाकाशो न वेद । यस्याकाशः शरीरम् । य आका-
शमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १२ ॥
यस्तमसि तिष्ठन्स्तमसोन्तरः । यं तमो न वेद । यस्य तमः

शरीरम् । यस्तमोन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १३ ॥ यस्तेजसि तिष्ठंस्तेजसोन्तरः । यं तेजो न वेद । यस्य तेजः शरीरम् । यस्तेजोन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १४ ॥ इत्यधिदैवतम् ॥ अथाधिभूतम् ॥ यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन्सर्वेभ्यो भूतेभ्योन्तरः । यं सर्वाणि भूतानि न विदुः । यस्य सर्वाणि भूतानि शरीरम् । यः सर्वाणि भूतान्यन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १५ ॥ यः प्राणे तिष्ठन्प्राणादन्तरः । यं प्राणो न वेद । यस्य प्राणः शरीरम् । यः प्राणमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १६ ॥ यो वाचि तिष्ठन्वाचोन्तरः । यं वाङ् न वेद । यस्य वाक्छरीरम् । यो वाचमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १७ ॥ यश्चक्षुषि तिष्ठंश्चक्षुषोन्तरः । यं चक्षुर्न वेद । यस्य चक्षुः शरीरम् । यश्चक्षुरन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १८ ॥ यः श्रोत्रे तिष्ठन्श्रोत्रादन्तरः । यं श्रोत्रं न वेद । यस्य श्रोत्रं शरीरम् । यः श्रोत्रमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ १९ ॥ यो मनसि तिष्ठन्मनसोन्तरः । यं मनो न वेद । यस्य मनः शरीरम् । यो मनोन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २० ॥ यस्त्वचि तिष्ठंस्त्वचोन्तरः । यं त्वङ् न वेद । यस्य त्वक्छरीरम् । यस्त्वचमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २१ ॥ यो विज्ञाने तिष्ठन्विज्ञानादन्तरः । यं विज्ञानं न वेद । यस्य विज्ञानं शरीरम् । यो विज्ञानमन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः ॥ २२ ॥ यो रेतसि तिष्ठन्रेतसोन्तरः । यं रेतो न वेद । यस्य रेतः शरीरम् । यो रेतोन्तरो यमयति । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । अदृष्टो द्रष्टाश्रुतः श्रोतामतो मन्ता-विज्ञातो विज्ञाता । नान्योतोस्ति द्रष्टा । नान्योतोस्ति श्रोता । नान्योतोस्ति मन्ता । नान्योतोस्ति विज्ञाता । एष त आत्मान्तर्याम्यमृतः । अतोऽन्यदार्तम् । ततो होद्दालक आरुणि-रुपरराम ॥ २३ ॥

अन्तर्यामिणं लक्षयति । यः पृथिव्यामप्स्वन्तरिक्षे दिव्यादित्ये दिक्षु तारक आकाशे तमसि तेजसि सर्वेषु भूतेषु च तिष्ठन्नपि पृथिव्यादिभ्य एभ्योन्तरो व्यतिरिक्तः । यस्य पृथिवी शरीरं तथापि पृथिवीशरीरिणं यं पृथिवीं न वेद न जानाति । यश्चांतरः सन् पृथिवीं यमयति । एष त स आत्मान्तर्याम्यमृतः । उपनिषद्-स्यामात्मशब्देन ब्रह्मापि गृह्यते जीवोपि । क्वचिद्ब्रह्म

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये सप्तमं ब्राह्मणं

प्रसङ्गाद्गन्निर्वाहकं भवति क्वचिच्च जीवः । उपनिषदां पन्था न सरलो वक्र एव । सर्वत्रैव ब्रह्मात्मप्रसंगे साम्प्रदायिकानां कलकल आकर्ष्यत एव । अत्र तु देहस्वाभ्यात्मैव गृह्यते । ब्रह्मप्रकरणे ब्रह्मशब्दप्रयोगोपि दृश्यते । आत्मात्र लक्षणीयः । अत्राधिदैवतमधिभूतं प्रकृत्यान्तर्यामिस्वरूपं निरूपितम् । अनलसा हि भगवत्युपनिषत् । अतः क्रमेण सर्वाण्येव देहस्थितानि तत्त्वान्यात्मनिवासस्थानभूताति तदन्तःस्थितिं चात्मनो विस्तरेणाह । यः पृथिव्यामित्यादिना । यः पृथिव्यादीनि तत्त्वानि यमयति स एवात्मान्तर्यामी । देहस्थश्चेतन एवेदं भौतिकं शरीरं तत्स्थं सर्वतत्त्वं यमयति । यस्तद्यमयति स आत्मा । स एवान्तर्यामी । अन्तर्यामयतीत्येवात्मान्तर्यामीत्यप्युच्यते । सुगमा एवात्रत्याः सर्वाः श्रुतय इति नात्र व्याख्यानमपेक्ष्यते । अत्र न ब्रह्माणो वर्णनम् । जीवात्मन एव । जीवात्मैवामृतो द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता । अतो जीवात्मनोन्यः कोपि नास्ति द्रष्टा श्रोता मन्ता विज्ञाता चेति । स एवादृष्टः सन्नपि द्रष्टान्येषाम् । अश्रुतोपि सन् सर्वचसां श्रोता । ननु किमिदमुच्यते श्रुतः श्रोतेति । श्रूयत एव सर्वत्र शास्त्रेषु । सत्यम् । यथा चक्षुषा किञ्चिद्दृष्टा हरितमिदं रक्तमिदमिति निश्चीयते न तथा श्रोत्रेण श्रुत्वा स निश्चीयते । श्रोत्रेण केवलं शब्दः श्रूयते । देवदत्तेन पुनः पुनरुच्चारितं शब्दराशिं श्रुत्वाभिज्ञायतेयं देवदत्तशब्द इति । नेत्यमात्मात्मशब्देन निश्चीयत इति । नन्वत्राधिदैवतप्रकरणेषु तिष्ठन्नग्नौ तिष्ठन्नन्तरिक्षे तिष्ठन्वायौ तिष्ठन्नित्याद्युक्तं तत्कथमात्मनि संगच्छेत तस्याण्डपरिमाणत्वादिति । सत्यम् । महत्परिमाणमेवात्मन उपनिषदां नय इति । ननु नेदं सत्यमण्डरेषु इत्युक्त्याण्डत्वमेवात्मन इति । नेदं सत्यम् तत्राण्डशब्दः सूक्ष्मार्थकः । आत्मनः सूक्ष्मताप्रदर्शनायैव तत्राण्डशब्दप्रयोगो न त्वण्डपरिमाणत्वप्रतिपादनाय । नन्वात्मनो महत्वे गत्यागत्यादीनां का गतिरिति चेत् या गतिः परमेश्वरावतारवादिनां भवति परमेश्वरस्य सर्वव्यापकस्याचलस्यागतेश्च सैवात्मनोपि स्यात् । न तत्र काचित्क्षतिः । अत इयं श्रुतिनिर्धारिणी जीवात्मस्वरूपनिदर्शन्येव । आत्मनोन्यत्सर्वमातमेवाकिञ्चित्करमेवेति निशम्य स उद्दालक उपरराम ॥ ३।२३॥

अथ तृतीयाध्यायेष्टमं ब्राह्मणम्

अथ ह वाचकनव्युवाच ब्राह्मणा भगवन्तो हन्ता-
हमिमं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि । तौ चेन्मे वक्ष्यति न जातु
युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोघं जेत्येति । पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

व्याचकनव्युवाच, हे भगवन्तो ब्राह्मणा अहमिमं
याज्ञवल्क्यं द्वौ प्रश्नौ प्रक्ष्यामि । अयं तौचेन्मम प्रश्नौ
वक्ष्यत्युत्तरयिष्यति तदेमं युष्माकं मध्ये ब्रह्मोघं ब्रह्मवादं
प्रति कोपि न जातु जेतास्ति । ब्राह्मणा आहुः पृच्छ
गार्गीति ॥ १ ॥

सा होवाच । अहं वै त्वा याज्ञवल्क्य यथा काश्यो
वा वैदेहो वोपप्रुत्र उज्ज्यं धनुरधिज्यं कृत्वा द्वौ बाण-
वन्तौ सपत्नातिव्याधिनौ हस्ते कृत्वोपोत्तिष्ठेदेवमे-
वाहं त्वा द्वाभ्यां प्रश्नाभ्यामुपोदस्थाम् । तौ मे
ब्रूहीति ॥ २ ॥

प्रश्नकरणोद्यता वाचकनवी न नम्रा न वा सुशीला
न वोपदेश्येति प्रश्नवाक्येन प्रतीयते । अनेन प्रश्नेन
प्रश्नकर्त्र्या हृदये महानभिमान इति स्पष्टमेव । यथा
कश्चित्परीक्षकः परीक्ष्यान् पृच्छति तथैवेयं पप्रच्छ ।
तथाप्याह याज्ञवल्क्यः—

पृच्छ गार्गीति । सा होवाच यदूर्ध्वं याज्ञवल्क्य दिवो
यदवाकपृथिव्या यदान्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं
च भवच्च भविष्यच्चेत्याचक्षते कस्मिन्तेदोतं प्रोतं
चेति ॥ ३ ॥

याज्ञवल्क्येनानुज्ञता वाचकनव्याह, याज्ञवल्क्य,
दिवो द्युलोकाद्यदूर्ध्वमस्ति पृथिव्याश्च यदवागधोस्ति
यच्च द्यावापृथिवी द्यावपृथिव्योरन्तरा मध्येस्ति यदभूत-
मस्ति यच्च भवदस्ति यच्च भविष्यदस्ति, एतत्सर्वं
विद्वांसो यत्किञ्चिदाचक्षते तत्सर्वं कस्मिन्नोतं च प्रोतं
चास्तीति ॥ ३ ॥

स होवाच यदूर्ध्वं गार्गी दिवो यदवाकपृथिव्या

यदन्तरा द्यावापृथिवी इमे यद्भूतं च भवच्च भविष्य-
च्चेत्याचक्षत आकाशे तदोतं च प्रोतं चेति ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्य उवाच । त्वया येषामधि-
ष्ठानं पृष्ठं तत्सर्वमाकाशे स्थितमिति । ओतं च प्रोतं
चेत्येतयोरयमेवाशयः ॥ ४ ॥

सा होवाच नमस्तेस्तु याज्ञवल्क्य यो म एतं
व्यवोचोपरस्मै धारयस्वेति । पृच्छ गार्गीति ॥ ५ ॥

पूर्वोक्तमुत्तरं श्रुत्वा सोवाच याज्ञवल्क्य ते
नमोस्तु । किमर्थमेष नमस्कार इत्याह—यस्त्वमेतं मे
प्रश्नं व्यवोच विशेषेणोक्तवान् । अथवा विरत्र निर-
र्थकः । अवोच इत्येवालम् । इदानीमपरस्मै प्रश्नाय
धारयस्व द्वितीयं प्रश्नं पृच्छामि सज्जो भवेत्यर्थः ।
याज्ञवल्क्य आह गार्गी पृच्छेति ॥ ५ ॥

सा होवाच । कस्मिन्नु खल्वाकाश ओतश्च
प्रोतश्चेति ॥ ७ ॥

न तिरोहितार्था श्रुतिः ॥ ७ ॥

स होवाच । एतद्वैतदक्षरं गार्गी ब्राह्मणा अभिव-
दन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमत-
योवाध्वताकाशमसङ्गमरसमगन्धमचक्षुष्कमश्रोत्रमवाग्-
मनोतेजस्कमप्राणममुखममात्रमनन्तरमबाह्यम् । न
तदश्नाति किञ्चन न तदश्नाति कश्चन ॥ ८ ॥

एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्गीकाश ओतश्च प्रोतश्चे-
त्युत्तरमस्य प्रश्नस्यैकादशे खण्डे द्रष्टव्यम् । कीदृशं
तदक्षरमित्याह ब्राह्मणा ब्रह्मज्ञानिनो ब्रह्मस्वरूपं
यदभिवदन्ति तदिदं—अस्थूलम् अनणु अह्रस्वम्
अदीर्घम् इत्येतैर्विशेषणैः शरीरनिषेधः क्रियते । अलो-
हितम् इत्यनेन शरीररङ्गः प्रतिषिध्यते । अस्नेह इत्य-
नेनाब्धर्मो निषिध्यते । अस्नेह इत्युपलक्षणम् सर्वेषां
प्राकृतद्रव्याणां निषेधो वेदितव्यः । छाया प्रतिबिम्बम् ।

अच्छायं प्रतिबिम्बरहितम् । अतमो नास्ति तत्र तमः । प्रकाशस्वरूपत्वात्तस्य । अवायु आनाकाशम् । आभ्यां पञ्चभूतनिषेधः क्रियते । असङ्गम् इत्यनेन पञ्चभूतनिषेधस्य दाढर्यं निवेद्यते । अरसम् अगन्धम् अचक्षुष्कम् अश्रोत्रम् अवाक् अमनः अतेजस्कम् इत्येतैर्विशेषणैः रूपरसादि सम्बन्धो निवर्त्यते । अप्राणम् अमुखम् इत्याभ्यां शरीरित्वं निषिध्यते । अमात्रम् नास्ति मात्रा यस्य तत् । मात्रा मानम् । एवं चेत्यनेन परिमाणनिषेधः । अनन्तरं शरीरित्वभावादन्तरत्वाभावः । अबाह्यम् अशरीरत्वादेवाबाह्यत्वम् । सति शरीरे ह्यन्तरबाह्यविचारः । शरीरासम्भवादेवाशरीरित्वान्त तत्किञ्चनान्नाति । न शरीरि तत् एव कश्चन तदपि ब्रह्माणि नाम्नाति । औपनिषदं ब्रह्माशरीरीति स्पष्टमनया श्रुत्या श्राव्यते । एवं चावतारवादो नौपनिषदः ॥८॥

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि द्यावापृथिव्यौ विधृतौ तिष्ठतः । एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने निमेषा । गार्गि निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राण्यधर्मासा मासा ऋतवः संवत्सरा इति विधृतास्तिष्ठन्ति ।

हे गार्गि, एतस्यैवाक्षरस्याविनाशिनः प्रशासने वर्तमानावितिशेषः । सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठतः । द्यावापृथिव्यावपि तथैव तिष्ठतः । निमेषा मुहूर्ता अहोरात्राणि अर्धमासाः पक्षा मासा ऋतवः संवत्सरा इत्येते सर्वे विधृतास्तिष्ठन्ति । अनलसाः श्रुतयः सर्वेषामावश्यकानामनावश्यकानां च नामानि परिगणयन्त्यो न श्राम्यन्ति । अहोरात्राणीति प्रयोग औपनिषदः । प्रशासन इति सर्वत्र ग्रहीतव्यम् ।

एतस्य वा अक्षरस्य प्रशासने गार्गि प्राच्यो नद्यः स्पन्दन्ते श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यः । प्रतीच्योन्या यां यां च दिशमनु ॥

हे गार्गि याः प्राच्यः प्राङ्मुखप्रवाहा नद्यो गङ्गाद्या सन्ति ता अप्येतस्यैव प्रशासने वर्तमानाः सत्यः श्वेतेभ्यः पर्वतेभ्यो हिमालयादिभ्यः स्पन्दन्ते प्रवहन्ति । प्रतीच्योन्या उदीच्यश्च प्रत्यङ्मुखा उदङ्मुखाश्च नद्यो यां यां दिशमनु यां यां दिशं गच्छन्ति ताः सर्वा अप्येतस्यै प्रशासने स्थिताः । ननु प्रतीच्यो नद्यः प्राङ्मुखा एव गच्छन्ति,

उदीच्य उदङ्मुखा एव गच्छन्ति किमर्थं तर्हि “यां यां च दिशमनु” इत्युक्तम् । बाढमुक्तम् । प्राङ्मुखा नद्यः प्राच्येव गच्छन्ति प्रत्यङ्मुखा प्रतीच्येव गच्छत्युदङ्मुखाश्च उदीच्येव गच्छन्तीति न नियमः । पर्वतेषु धावन्त्यस्ताः क्वचिन् पूर्वमुखाः क्वचित्प्रत्यङ्मुखाः क्वचिदुदङ्मुखाश्चापि ता भवन्तीति सुष्ठूक्तं यां यां च दिशमन्विति ॥

एतस्य वाक्षरस्य प्रशासने गार्गि ददतो मनुष्याः प्रशंसन्ति यजमानं देवा दर्वी पितरोन्वायत्ताः ॥ ९ ॥

अन्वायत्ता अधीनाः । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ९ ॥

यो वा ह एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्मिल्लोके जुहोति यजते तपस्तप्यते बहूनि वर्षसहस्राण्यन्तवदेवास्य तद्भवतीति । यो वा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स कृपणः । अथ एतदक्षरं गार्गि विदित्वास्माल्लोकात्प्रैति स ब्राह्मणः ॥ १० ॥

यज्ञादीनां कर्मणां नैरर्थक्यं बोधयितुं प्रवृत्तेयं महासाहससम्पन्ना भगवती श्रुतिर्महाकण्ठरवेणोपदिशति योक्षरं ब्रह्माविज्ञाय जुहोति यजते बहूनि वर्षसहस्राणि तपस्तप्यते तपति, अस्य तस्येतिभावः । तद्वनयजनतपआदिकमन्तवदेव विनाश्येव भवति । किंच यो यागादिभिरेव जीवनं समापयति न चावगच्छति तदक्षरं ब्रह्म तदनवगच्छन्नेव यः प्रैति म्रियते स कृपणो दीनः शोचनीय इति यावत् । एतेन यागादीनां पारलौकिके पथि वर्तमानस्य ज्ञानिनो नैरर्थक्यं बोधितम् । न हि यागादीनि कर्माणि ब्रह्मावगमयितुं समर्थानीति भावः । अथ य एतदक्षरं ब्रह्म विदित्वास्याल्लोका प्रैति स ब्राह्मणो ब्रह्मैव ब्राह्मणः । ब्राह्मणो भवति ब्रह्मैव भवतीतिभावः । नन्वत्र “स ब्राह्मणः” इत्येवमुक्तं न च भवतीत्यपि । तर्हि किं भवतीत्यध्याहार्यं नवेति ? उच्यते । यदि नास्ति कर्मकृज्जीवब्रह्मणोर्भेदस्तर्हि नास्ति भवति ना कार्यम् । यद्युभयोरस्त्येव भेदस्तर्हि भवतीत्यध्याहार्यमेव । किंच तदा ब्राह्मण इत्यत्र “तस्येदम्” इत्यण् । यत्तदोर्निर्देशादस्त्येवोभयोर्भेदे इत्येवात्र प्रतीयते । एवं च भवतीत्यध्याहारो न्याय्य एव । तथा च स ब्राह्मणो भवतीत्यस्य ब्रह्मसमीपवर्ती भवति । परन्तु ब्रह्मणो व्यापकत्वात्तस्य

सामौप्यं नित्यसिद्धमिति मतं चेत्तदा तद्ब्रह्मस्वरूपं भवतीत्येव व्याख्येयम् । कृपणसाहचर्याद् ब्राह्मण इत्यस्य ब्रह्मत्येवार्थोऽन्याय्यः । स्वार्थेण । ब्रह्मैव ब्राह्मणः । स्वार्थिकाः प्रत्यया लिङ्गादीनतिवर्तन्ते ॥ १० ॥

तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृश्रुतं श्रोत्रमतं मन्त्र-विज्ञातं विज्ञातृ । नान्यदतोस्ति द्रष्टृ नान्यदतोस्ति श्रोतृ नान्यदतोस्ति मन्तृ नान्यदतोस्ति विज्ञातृ । एतस्मिन्नु खल्वक्षरे गार्ग्याकाश ओतश्च प्रोतश्चेति ॥ ११ ॥

हे गार्गि, तदेतदक्षरं ब्रह्म अदृष्टं केनाप्यन्येन परं स्वयं तु दृष्टं सर्वेषाम् । श्रोत्रविषयत्वान्त केनापि श्रुतमतोश्रुतं परन्तु तत्स्वयं श्रोतृ सर्वेषां शब्दानाम् । तदमतं न केनापि मतं मननविषयीकृतम् । परन्तु तन्मन्तृ सर्वाण्येवं वस्तूनि मननविषयीकरोति । केनापि तदविज्ञातमपि स्वयं विज्ञातृ सर्वेषां वस्तूनां ज्ञातृ । अत्रादृष्टाश्रुतामताविज्ञातादिशब्दराशीनां प्रयोजनं तु ब्रह्मण इन्द्रियातीतत्वबोधन एव । अन्तोन्यस्मादन्यत् किमपि द्रष्टृ श्रोतृ मन्तृ विज्ञातृ चेति । अत्र तु जीव-ब्रह्माणोरभेद एवोक्तो जीवस्यास्तित्वाभाव एव वोक्तः । हे गार्गि, एतस्मिन्नेवाक्षरे त्वया पृष्ठ आकाश ओतश्च प्रोतश्चेति । सप्तमं ब्राह्मणमनुसरति ब्राह्मण-भेदतः ॥ ११ ॥

सा होवाच ब्रह्मणा भगवन्तस्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्महाविदुषो नमस्कारेण मुच्येध्वम् ।

एतत्सर्वं श्रुत्वा सा गार्ग्यवाच हे ब्राह्मणा भगवन्त-स्तदेव बहु मन्येध्वं यदस्मान्महाविदुषो नमस्कारेण मुच्येध्वम् । याज्ञवल्क्योऽयं महान् ब्रह्मवित्तत्त्ववेत्ता च नास्त्यस्य कश्चिद्विजेता । अतो नमस्कारं कृत्वा मुक्ता भवन्तु दूरं पलायन्ताम् । प्रतिष्ठाभङ्गो न स्यादेतदेव बहु मन्तव्यम् । अस्य पराजिगीषया समायाता भवन्तो-पसरन्तिवतः शनैरिति तस्या आशयः ॥

एतदेव स्पष्टयति—

न वै जातु युष्माकमिमं कश्चिद्ब्रह्मोद्यं जेतेति । ततो ह वाचकनव्युपरराम ॥ १२ ॥

सा होवाच युष्माकं मध्ये न वै कश्चिज्जातु कदाचिदिमं ब्रह्मविदं याज्ञवल्क्यं ब्रह्मोद्यं ब्रह्मवदनं

प्रति जेतेति । ब्रह्मोद्यं प्रत्यद्वितीयोऽयं ववतेति । ततो वाचकनव्युपरराम । ब्राह्मणा अप्युपरमुरेवेतिभावः ॥

इति बृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये
अष्टमं ब्राह्मणम्

अथ तृतीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम्

शकलस्यापत्यं शाकल्यो विदग्धो याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ—

कति देवा याज्ञवल्क्येति ॥ १ ॥

हे याज्ञवल्क्य देवाः कति कियत्संख्याकाः सन्तीति ॥ १ ॥

त्रयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति ।

याज्ञवल्क्य उवाच—त्रयस्त्रिंशत्स्वेव देवा इति ।

शाकल्यः पप्रच्छ—

कतमे ते त्रयस्त्रिंशदिति ।

अनेन प्रश्नेन शाकल्यस्त्रयस्त्रिंशतो देवानां नामा-जिज्ञासत ।

याज्ञवल्क्य उवाच—

अष्टौ वसव एकादश रुद्रा द्वादशादित्यास्त एक-त्रिंशदिन्द्रश्चैव प्रजापतिश्च त्रयस्त्रिंशदिति ॥ २ ॥

अष्टौ वसवः एकादश रुद्राः । द्वादशादित्याः । त एत एकत्रिंशत् । त्रयस्त्रिंशतः पूरणाविन्द्रः प्रजापति-श्चेति । एवं त्रयस्त्रिंशद्देवा इति ॥ २ ॥

कतमे वसवः ।

कतम इत्यौपनिषदः प्रयोगः । के ते वसव इति प्रश्नाशयः ।

अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चान्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्च चन्द्रमाश्च नक्षत्राणि चैते वसवः ॥

स्पष्टम् ॥

कथमेते वसव उच्यन्ते ? आह—

एतेषु हीदं वसु सर्वं हितमिति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥

एतेषु सर्वमिदं वसु धनं हितं निहितमित्येतस्मादेते वसव इति । यद्यान्यादयो न स्युः संसाक्रमोवरुद्धयेत । एतैर्वसुभिः प्राणिनां जीवननिर्वाहो भवति । एवं चैते सर्वं वासयन्ति तस्माद्वसव इति ॥ ३ ॥

कतमे रुद्राः ॥

कियन्तो रुद्राः के वा रुद्रा इति प्रश्नः ।

अस्योत्तरम्—

दशमे पुरुषे प्राणा आत्मैकादशः ॥

पुरुषे पुरुषशरीरे वा दशमे प्राणा दशेन्द्रियाणि । प्राणशब्दोत्रेन्द्रियाण्याह । एकादश आत्मा । आत्म-शब्दश्च मनोवाचकोत्र । पञ्च कर्मेन्द्रियाणि पञ्च ज्ञानेन्द्रियाणि मनश्चेति मिलित्वैकादशसंख्याकानीन्द्रियाण्येव रुद्रशब्दाभिधेयानि ॥

कस्मादेतानि रुद्रशब्दाभिधेयानीत्याह—

ते यदास्माच्छरीरात्मत्यादुत्क्रामन्त्यथ रोदयन्ति । तद्यद्रोदयन्ति तस्माद्रुद्रा इति ॥ ४ ॥

ते रुद्रास्तानीन्द्रियाणि यदास्माच्छरीरात्मत्यादिस्मिच्छरीरे उपभोग्यानां कर्मणामुपक्षय उत्क्रामन्ति तदा सम्बन्धिनो रोदयन्ति तस्मात्तानि रुद्रा इत्युच्यन्ते इति ॥ ४ ॥

कतम आदित्या इति ।

के त आदित्या उच्यन्ते ?

द्वादश वै मासाः संवत्सरस्यैत आदित्याः । एते हीदं सर्वमाददाना यन्ति ।

संवत्सरस्य द्वादश मासा एवादित्याः ।

कथमेत आदित्या उच्यन्ते इत्याह—

ते यदिदं सर्वमाददाना यन्ति तस्मादादित्या इति ॥ ५ ॥

यद्यस्मात्ते सर्वप्राणिनामायुरादिकमाददाना गृह्णन्तो यन्ति गच्छन्ति तस्मादित्या इति । आ-दा-इ (इण् गतौ) इत्येषां संघातेनादित्यशब्दं निष्पाद्येयमुक्तिरिति विज्ञेयम् ॥ ५ ॥

कतम इन्द्रः कतमः प्रजापतिरिति । स्तनयित्नु-

रेवेन्द्रो यज्ञः प्रजापतिरिति । कतमः स्तनयित्नुरिति । अशनिरिति । कतमो यज्ञ इति । पशव इति ॥ ६ ॥

स्तनयित्नुरिन्द्रः स चाशनिः । अशनिरवञ्चम् । पशु-साध्यत्वाद् यज्ञस्य पशुत्वमिति ॥ ६ ॥

कतमे षडिति । अग्निश्च पृथिवी च वायुश्चा-न्तरिक्षं चादित्यश्च द्यौश्चैते षट् । एते हीदं सर्वं षडिति ॥ ७ ॥

स्पष्टम् ।

कतमे ते त्रयो देवा इति । इम एव त्रयो लोकाः । एष हीमे सर्वे देवा इति । कतमौ तौ द्वौ देवाविति । अन्नं चैव प्राणश्चेति; कतमोध्यर्धं इति । योयं पवत इति ॥ ८ ॥

अध्यर्धं इति । अध्याध्नोतीत्यध्यर्धो वायुः ॥ ८ ॥

तदाहुयंदमेक इवैव पवतेथ कथमध्यर्धं इति ।

यस्मिन्निदं सर्वमध्याध्नोत्तेनाध्यर्धं इति ।

तदाहुस्तत्राहुस्तत्र चोदयन्ति वायोरेकत्वात्कथं तस्याध्यर्धत्वमिति ? उत्तरयति—यस्मादिदं सर्वं सत्येव वायावध्यध्नोति अधिकां वृद्धिं प्राप्नोति तस्माद्वायोर-ध्यर्धत्वमिति । ऋषु वृद्धौ ॥

कतम एको देव इति । प्राण इति । स ब्रह्म त्यदि-त्याचक्षते ॥ ९ ॥

प्राण एव देवः । स एव प्राणदेवो ब्रह्मत्याचक्षते । त्यदित्यप्याचक्षते । त्यच्छब्देनापि प्राणशब्देनापि ब्रह्मैवोच्यते । प्राण एव ब्रह्मेति स्पष्टोर्थः ॥ ९ ॥

पृथिव्येव यस्यायतनम् । अग्निर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै तं पुरुषं विद्यात्सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदिता स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं पुरुषं सर्वस्यात्मनः परायणं यमात्थ । य एवायं शारीरः पुरुषः स एषः ॥

आयतनमाश्रयो निवासस्थानं वा । लोकंते पश्य-त्यनेनेति लोकः । स चाग्निः । अग्निर्नैव सर्वेवलोकन्ते वस्तुमात्रम् । ज्योतिः प्रकाशः । मनसा सर्वं विदितं विचारितं च भवति पदार्थस्वरूपयथार्थमवगतं भव-तीति मनो ज्योतिः । शारीरः पुरुषः शरीरावस्थितः

पुरुष एव सः । अथवा शरीरमेव शारीरः । स्वार्थिकाः
प्रत्यया लिङ्गवचनादीनि न सम्मानयन्ति ।

वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति ।

शाकल्य यदि त्वं तं पुरुषं जानासि तर्हि वद तस्य
देवता का ? अत्र देवताशब्देन धारयितेत्याह ।

अमृतमिति होवाच ॥ १० ॥

अत्रामृतशब्देन शरीरधारको रस उच्यते ॥ १० ॥

काम एव यस्यायतनम् । हृदयं लोकः । मनो ज्योतिः ।
यो वै तं पुरुषं विद्यात् सर्वस्यात्मनः परायणं स वै वेदित्वा
स्यात् । याज्ञवल्क्य वेद वा अहं तं सर्वस्यात्मनः परायणं
यमात्थ । य एवायं काममयः पुरुषः स एषः । वदेव शाकल्य
तस्य का देवतेति । स्त्रिय इति होवाच ॥ ११ ॥ रूपाण्येव
यस्यायतनम् । चक्षुर्लोकः । मनो ज्योतिः । यो वै.....
यमात्थ । य एवासावादित्ये पुरुषः स एषः । वदेव.....
देवतेति । सत्यमिति होवाच ॥ १२ ॥ आकाश एव.....
य एवायं श्रौत्रः प्रतिश्रुतः पुरुषः । स एष वदेव शाकल्य
तस्य का देवतेति । विश इति होवाच ॥ १३ ॥ तम एव
यस्यायतनम्..... । य एवायं छायायमः पुरुषः । स एष वदेव
शाकल्य तस्य का देवतेति । मृत्युरिति होवाच ॥ १४ ॥
रूपाण्येव यस्यायतनम्..... । य एवायमादर्शं पुरुषः ।
स एष वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति । असुरिति होवाच
॥ १५ ॥ अप एव यस्यायतनम्..... । य एवायमप्सु
पुरुषः स एषः । वदेव शाकल्य तस्य का देवतेति । वरुण
इति होवाच ॥ १६ ॥ रेत एव यस्यायतनम्..... । य
एवायं पुत्रमयः पुरुषः स एषः । वदेव शाकल्य तस्य का
देवतेति । प्रजापतिरिति होवाच ॥ १७ ॥

तत्त्वशून्यत्वादग्निमाः श्रुतयः परित्यक्ताः ॥ १७ ॥

कस्मिन्नुत्वं चात्मा च प्रतिष्ठितौ स्थः ।

अत्र प्रश्नवाक्य आत्मशब्देन हृदयमत्र ग्राह्यम् ॥

स एष नेति नेत्यात्मा ।

याज्ञवल्क्य उपदिशति—स एष आत्मेति । कः ?
नेति नेतीति निर्दिष्टः । यस्येति नास्ति । अनन्त इत्यर्थः ।
इयत्ताशून्य इति परमार्थः ।

आत्मानं विशिनिष्टि—

अगृह्यो न हि गृह्यते ।

स चात्मागृह्यो गृहीतुमशक्यः अतएव न गृह्यते
केनापीन्द्रियेण ।

अशीर्यो न हि शीर्यते ।

अशीर्णा विशरणायोग्यः अतएव न हि शीर्यते सः ।

असङ्गो न हि सज्जते ।

सोसङ्गोस्ति सङ्गरहितोस्तीति न कुत्रापि न वा
केनापि सज्जते सक्तो भवति ।

असितो न व्यथते न रिष्यति ।

असितोबद्धः । पित्र् बन्धने । क्तः । स बन्धनशून्यो-
स्त्यत एव न व्यथते न दुःखितो भवति न च रिष्यते
न हिंस्यते । रिष् हिंसायाम् । न पीड्यत इति भावः ।
बद्ध एव पीड्यते ।

अथ होवाच ब्राह्मणा भगवन्तो यो वः कामयते
स मा पृच्छतु । सर्वे वा मा पृच्छत । । यो वः काम-
यते तं वः पृच्छामि । सर्वान्वा वः पृच्छामीति ।

अहङ्कारवचनमेतत् । आधुनिकाः पण्डिता अपि
सभायां गर्जन्ति पृच्छन्ते भवता मयाथ भवता पृच्छयते ।
एवं याज्ञवल्क्यो जगर्जं युष्मासु कश्चिद्युयं सर्वे वा मां
पृच्छत । अथवाहमेव युष्मासु कंचित्सर्वान्वा युष्मान्
पृच्छामि ॥

ते ह ब्राह्मणा न दधृषुः ॥ २७ ॥

किञ्चित्प्रष्टुं ते ब्राह्मणाः साहसं न चक्रुः ॥ २७ ॥

इति तृतीयाध्याये नवमं ब्राह्मणम्

अथ तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

तान् हैतैः श्लोकैः पप्रच्छ ।

एतैः श्लोकैस्तान् पप्रच्छ । कः पप्रच्छेति जिज्ञासायां
याज्ञवल्क्य एवेति । यत्पप्रच्छ तदाह—

यथा वृक्षो वनस्पतिस्तथैव पुरुषो मृषा । तस्य
लोमानि पर्णानि त्वगस्योत्पादिका बहिः ॥ १ ॥

यथा वनस्पतिर्वनानां पतिर्वृक्षो मृषा तथैव पुरुषोपि
मृषा । अत्रामृषेतिच्छेदोन्माय्यः । तथाकृते यथातथ-
योरसाङ्गत्वापत्तेः । यथा वनस्पतिरमृषा तथा पुरुषो-

मृषेति स्वीकारे वनस्पत्यादीनामपि पुरुषस्येवामृषात्वं स्यात् तच्च सर्वदर्शनकाराणां मते नितान्तं विरुद्धमेव । वृक्षपुरुषयोः सादृश्यमाह—तस्य पुरुषस्य लोमान्येव पर्णानि । अस्य त्वगेव वृक्षस्य बहिर्भवोत्पाटिका बाह्यस्त्वगित्यर्थः ॥ १ ॥

त्वञ्च एवास्य रुधिरं प्रस्पन्दि त्वञ्च उत्पटः । तस्मात्तदात्तृणात्प्रैति रसो वृक्षादिवाहतात् ॥ २ ॥

अस्य पुरुषस्य त्वञ्च एव रुधिरं प्रस्पन्दि, वनस्पतेरपि त्वञ्च उत्पटः क्षीरादिप्रवाहः । उत्पटतीत्युत्पटः । अट पट गतौ । नीचैः स्थितं दुग्धाद्युपर्यागच्छति । एवं यथाहतात्ताडिताद्वृक्षाद्रसः प्रैति बहिर्निगच्छति तथा-तृणाद्धिसिताच्छिन्नाद्वागाद्रसो रुधिरं प्रवहति ॥ २ ॥

मांसान्यस्य शकराणि किनाटं स्नाव तस्थिरम् । अस्थीन्यन्तरतो दारुणि मज्जा मज्जोपमा कृता ॥ ३ ॥

वनस्पतेः शकराणि शकलानि पुरुषस्यास्य मांसानि मांसस्थानीयानि । वृक्षस्य तत्स्थिरं दृढं किनाटं वल्कलं पुरुषस्य स्नाव शिरा । वृक्षस्यान्तरतो दारुणि काष्ठानि तत्स्थानीयानि पुरुषस्यास्थीनि । निस्तक्षिते वल्कलादिरहिते वृक्षावयवे यो भागः प्रतीयते सा पुरुषस्य मज्जोपमा मज्जा ॥ ३ ॥

यद्वृक्षो वृक्णो रोहति मूलान्नवतरः पुनः । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ४ ॥

यद्यथा वृक्णश्छिन्नो वृक्षः पुनर्मूलान्नवतरो भूत्वा रोहति प्ररोहति तथैव मृत्युना वृक्णः पुरुषो मूलात्कस्मान्न प्ररोहतीति प्रश्नः । नेत्यध्याहार्यम् । स च जाड्यसूचकः । मृत्युना पुरुषो न वृश्च्यते हन्यते हि । तस्मात्प्राणस्त्याज्यते । निष्प्राणः पुरुषो न भवति समर्थः पुनरेव प्ररोढुम् । वृक्षोपि यदि मूलाद्वृक्णः स्यान्न पुनः प्ररोहेत् शुष्येदेव । तर्ह्यत्रापरः प्रश्नः । यथा वृक्षो वृक्णः प्ररोहति तथाङ्गुल्यादिषु वृक्णः पुरुषः कथं न पुनरङ्गुलिमान् भवतीति । नात्रैष प्रश्नस्ततो नोत्तरं मृग्यम् । अथवा नेति नाध्याहार्यम् । मृत्युना मूलाद्वृक्णः पुरुषः कस्मान्मूलात्प्ररोहति प्ररोहेदितिभावः । मूलभावात् न प्ररोहतीति हृदयम् ॥ ४ ॥

रेतस इति मा वोचत जीवतस्तत्प्रजायते । धानारुह इव वै वृक्षोज्जसा प्रेत्य संभवः ॥ ५ ॥

यद्युच्यते रेतस इति । रेतो नाम पुरुषशरीरघातुविशेषः । तस्मादेव पुरुषः कथं न पुनः प्ररोहतीति प्रश्नः । अस्थोत्तरं मा वोचतेति । एवं मा वद । कुतः ? तद्रेतो जीवतः प्रजायते । पुरुषस्तु मृतः । मृतात्पुरुषान्न रेतःसम्भवः । न हि वृक्षविषये तथा वक्तुं शक्यम् । यतस्स धानारुहो बीजरुहः । धानाभ्यं स रोहति न रेतस इति । धानाभ्यस्तस्य पुनर्भवः संभवति न पुरुषस्य । ननु अन्याया धान्याया अन्यो वृक्ष उत्पद्यते तस्या एव धान्याया यत सा तु वृक्षमुत्पाद्य तत्कालमेव विनष्टा । एवं तु पुरुषविषयेप्युक्तं स्यात् । यस्माद्रेतसः पुरुष उदपद्यत तद्रेतोपि पुरुषोत्पत्तिसामग्रीमुत्पाद्यैव विनष्टम् । अन्यस्माद्रेतसस्तु अन्यस्य पुरुषस्यापि संभवो नासंभवः । श्लोके इव वै इत्यव्ययद्वयं निरर्थकं पादपूरणार्थकं वा ॥ ५ ॥

यत्समूलमावृहेयुर्वृक्षं न पुनराभवेत् । मर्त्यः स्विन्मृत्युना वृक्णः कस्मान्मूलात्प्ररोहति ॥ ६ ॥

यद्यदि वृक्षं समूलमावृहेयुस्तत्पाटयेयुः सोपि पुनर्नाभवेन्नोत्पद्येत । एवं मर्त्यः स्विन् पुरुषोपि मृत्युना वृक्णो मूलाभावात्कस्मान्मूलात्प्ररोहति प्ररोहेत् । पुनस्तस्य प्ररोहणसंभव इति भावः ॥ ६ ॥

जात एव न जायेत कोन्वेनं जनयेत्पुनः । विज्ञानमानन्दं ब्रह्म रातिर्दातुः परायणम् ॥ ७ ॥

जात एव सकृदेवोत्पन्नः । न जायेत पुनर्न स उत्पद्येत । कारणाभावात् एनमात्मानं पुनः को नु जनयेत् । न कोपि तमुत्पादयितुं क्षम इति भावः । मरणानन्तरं स विज्ञानं विज्ञानरूपो भवति, आनन्दमानन्दरूपो भवति, ब्रह्म ब्रह्मस्वरूपश्च भवति । अत एव तस्य राती रातेः । षष्ठ्यर्थे प्रथमा । रादाने । दानस्य । दातुरपि परायणं सा ब्रह्मस्थितिरेव परमनुत्तममयनं स्थानं गतिर्वा भवति । तत उत्कृष्टा गतिर्नास्तीति । जातः पुरुषो मृतः सन् ब्रह्मरूपतामधिगच्छति न पुनरावर्तते । एवं च नित्यः पुरुष इति सर्वेषामास्तिकानां घोषो निरर्थक इत्येतावता सिद्धम् ॥

तिष्ठमानस्य तद्विद इति ॥ ७ ॥

पदद्वयमेतत्पूर्वश्लोकान्वयि । आर्षीयं पद्धतिः ।

विदो ज्ञातुरात्मनः । तिष्ठमानस्य प्रयतमानस्य कुर्वन्ने-
वेह कर्माणीतिवेदोक्तदिशा सत्कर्मणि प्रयतमानस्य
मरणमेव परायणमिति सम्बन्धः, न कस्यापि पुनर्जन्म ।

मरणमेव परायणमित्युपनिषदुपदेशः । एवं च पुरुषो
मृषेत्यत्राकारप्रश्नोयं कृत्वा पुरुषोमृत इत्यर्थसम्पादने
श्रमो व्यर्थ एव ॥ ७ ॥

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि तृतीयाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं

अथ बृहदारण्यकोपनिषदि

चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणम्

जनकं ह वैदेहं याज्ञवल्क्यो जगाम । स मेने न
वदिष्य इति । अथ ह यज्जनकश्च वैदेहो याज्ञवल्क्य-
श्चाग्निहोत्रे समूदति । तस्मै ह याज्ञवल्क्यो वरं ददौ ।
स ह कामप्रश्नमेव वव्रे । तं हास्मै ददौ । तं ह सम्रा-
डेव पूर्वं पप्रच्छ ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यो जनकं जगाम । स च मेने व्यचारयत्
जनकं प्राप्य नाहं वदिष्यामीति । परं जनकं प्राप्य
याज्ञवल्क्यः स्वविचारं विच्छिद्य स च जनकश्चाग्निहो-
त्रविषये समूदति संवादं कृतवन्तौ । संतुष्टो याज्ञवल्क्य-
स्तस्मै जनकाय वरं ददौ वरं ब्रूहीत्याज्ञप्तवान् । स ह
जनकः कामप्रश्नमेव वव्रेपेक्षितांशप्रश्नमेव वरं वृतवान् ।
तं च वरं याज्ञवल्क्योस्मै जनकाय ददौ । पश्चात्
सम्राडेव जनक एव याज्ञवल्क्यं पूर्वं पृष्ठवान् । सम्राट्-
शब्दोत्र सामान्यतया राजवाचकः ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्य किंज्योतिरयं पुरुष इति । आदित्य-
ज्योतिः सम्राडिति होवाच । आदित्येनैवायं ज्योति-
षास्ते पल्ययते कर्म कुरुते । विपल्येतीति । एवमेवैत-
द्याज्ञवल्क्य ॥ २ ॥

आत्मानमुद्दिश्यायं प्रश्नः । हे याज्ञवल्क्य, अयं
पुरुष आत्मा किं ज्योतिः । ज्योतिःशब्दोत्र साधन-
वाचकः । अस्य पुरुषस्य किं साधनं येनायं व्यवहारं
करोति । आदित्यज्योतिरादित्य एव ज्योतिर्यस्य तादृ-
शोयं पुरुषः इति याज्ञवल्क्यो जनकमुवाच । तदेव
समर्थयते । आदित्येनैव ज्योतिषा पुरुष आस्ते जीव-
तीत्यर्थः । अत्रास्धातोः प्राणधारणमेवार्थः । लोकेपि

देवदत्तं मुमूर्षुं दृष्ट्वा निवर्तमानं कञ्चित्कश्चित्पृच्छति
कीदृक्स इति । स वदति आस्त इति । पल्ययते पर्ययते
इतस्ततो गच्छति । कर्म च कुरुते । विपल्येति प्रतिनिवृ-
त्यागच्छति च । याज्ञवल्क्योक्तं जनकः समर्थयत्
एवमेवैतदिति ॥ २ ॥

पुनः जनकः पृच्छति—

अस्तमित आदित्य याज्ञवल्क्य किं ज्योतिरेवायं
पुरुष इति । चन्द्रमा एवास्य ज्योतिर्भवतीति । चन्द्र-
मसैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते विपल्येतीति ।
एवमेव याज्ञवल्क्य ॥ ३ ॥

न हि सार्वदिकं सार्वकालिकं चादित्यभवनम् ।
तस्मिन्नस्तमिते स्यात्मनः किं ज्योतिरिति ।
अन्यत्स्पष्टम् ॥ ३ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते
किं ज्योतिरेवायं पुरुष इति । अग्निरेवास्य ज्योतिर्भव-
तीति । अग्निनैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म कुरुते
विपल्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते
शान्तेनौ किंज्योतिरेवायं पुरुष इति । वागेवास्य
ज्योतिर्भवतीति । वाचैवायं ज्योतिषास्ते पल्ययते कर्म
कुरुते विपल्येतीति । तस्माद्वै सम्राडपि यत्र स्वः पाणिर्न
विनिर्जायतेथ यत्र वागुच्चरत्युपैव तत्र न्येतीति ।
एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ५ ॥

आदित्ये चन्द्रमसि चास्तमिते शान्ते चाग्नौ किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति पुनः प्रश्नो जनकस्य वागिति शब्द इत्युत्तरं याज्ञवल्क्यस्य । तदेव स्पष्टयति यत्र नास्ति प्रकाशः प्रकाशसाधनं वा तत्र शब्देन व्यवहारो जायते । पाणिन्धमेध्वन्यपि उच्चरमाणं शब्दमाकर्ण्य जिगमिषितं प्रति न्येति नितरमिति गच्छति ॥ ५ ॥

अस्तमित आदित्ये याज्ञवल्क्य चन्द्रमस्यस्तमिते शान्तेऽग्नौ शान्तायां वाचि किञ्ज्योतिरेवायं पुरुष इति । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवति । आत्मनैवायं ज्योतिषास्ते पत्ययते कर्म कुरुते विपत्येतीति । एवमेवैतद्याज्ञवल्क्य ॥ ६ ॥

यदादित्यश्चन्द्रमाश्चापि न स्तो वागपि शान्ता तदा किञ्ज्योतिरयं पुरुष इति पुनः प्रश्नो जनकस्य । आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्युत्तरम् । अत्रात्मनो ज्योतिष्ट्वनिरूपणेन स्पष्टं भवति पूर्वं सर्वत्र पुरुषशब्देन शरीरमेवोच्यते । किं ज्योतिरयं पुरुष इति प्रश्नस्यात्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्युत्तरेण मदुक्तं सर्वं सुस्पष्टम् । आत्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्यादिनापि मदुक्तमेव सिद्धयति । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ६ ॥

कतम आत्मेति । योयं विज्ञानमय । प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः ।

आत्मनायं ज्योतिषास्त इत्युक्तम् । तत्र पृच्छति कतम आत्मेति । अयं भावः । अस्मिन्नेवाध्याये प्रथमे ब्राह्मणे प्राणो ब्रह्म चक्षुर्वै ब्रह्म श्रोत्रं वै ब्रह्म मनो वै ब्रह्मेत्याद्युक्तम् । तत्र ब्रह्मविषय आचार्यशिष्ययोर्नास्ति कश्चन निर्णयः । अत्र च पुरुषस्य ज्योतिरात्मेति प्रतिपादितम् । एतेन पुरुषः शरीरमात्मा च तदधिष्ठाता कश्चनशक्तिविशेष इति प्रतिपादितं भवति । वस्तुतस्तु नात्रात्मशब्द पुरुषशब्दाद्वयभिचरति । स्वार्थे हि प्रयुक्त इहात्मशब्दः । तथाच आत्मैवास्य ज्योतिर्भवतीत्यस्य स्वयं स्वस्य ज्योतिर्भवतीत्यर्थः । आत्मनैवायं ज्योतिषास्त इत्यस्य स्वेनैवायं ज्योतिषास्त इत्यर्थः । एवं च पुरुषस्य स्वयंप्रकाशस्वरूपता निरूपिता भवति । योयं विज्ञानमयः पुरुषः स एवात्मेति भावः । सच प्राणेषु हृदि चान्तर्ज्योतिः । ज्योतिस्स्वरूप इत्यर्थः प्राणहृदपस्थाननिर्देशाद्विज्ञानमयः पुरुषो जीव एव न ब्रह्मेति । प्राणेष्वित्युक्त्या सूक्ष्मातिसूक्ष्मशरीरवस्तुषु जीवास्तित्वं

सूच्यते । हृदीत्युक्त्या जीवस्याण्डपरिमाणत्वं निरूप्यते । अन्तर्ज्योतिरित्युक्त्या तस्य ज्ञानस्वरूपता सूच्यते । ननु विज्ञानमयत्वनिरूपणेनैवान्तर्ज्योतिष्ट्वमपि निरूपितमेव भवति तर्हि किमर्थं विशेषणद्वयमिति ? सत्यम् । अन्तर्ज्योतिरित्यनेन जीवस्य धर्मभूतज्ञानं निर्दिश्यते । अन्तरित्स्थाननिर्देशेन न हि जीवः प्रकाशस्वरूप इति सूच्यते । प्रकाशस्वरूप इत्यस्य ज्ञानस्वरूप इत्यर्थो विज्ञेयः । परं यदि ज्ञानस्वरूप एव जीवः स्यादुच्चावचकर्मसु नैव स प्रवर्तते । अत एव विज्ञानमय इत्यत्र प्राचुर्यार्थं मयट् । विज्ञानप्रचुरो हि सः । अनेनैव ज्ञायते न स ज्ञानस्वरूपो ज्ञानवानित्येव ॥ ७ ॥

स समानः सन्भू भौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव लेलायतीव ॥

स एवात्मोभौ लोकावनुसंचरति । कावुभौ लोकाविति ? जाग्रदवस्था स्वप्नावस्था चेत्युमे अवस्थे लोकशब्देनानुग्राह्ये । लोक दशने । लोकत इति लोकः । स्वप्नावस्थापि स्वाप्नान् पदार्थाल्लोकते । जाग्रदवस्थाया लोकनं तु सर्वप्रत्यक्षम् । अयं घटोयं पट इत्याद्यवलोकनं जाग्रदवस्थायामेव भवति । तस्यां भवत्कार्यं तत्कर्तृत्वेन निर्दिश्यते । अविवक्षितो ह्याधारः । उभयोर्लोकयोः संचरणकाले जीवात्मनि भवति काचिद्विकृतिरित्याशङ्कामपसारयितुमुक्तं स समान इति । उभयोरेवावस्थयोः समानत्वमात्मन इत्युक्तं भवति । ध्यायतीति लेलायतीति क्रियाद्वयं क्रमेण जाग्रत्स्वप्नावस्थायामनुसज्जते । जाग्रदवस्थायां ध्यायति चिन्तयति विविनक्ति पदार्थानिति । स्वप्नावस्थायां तु लेलायतीव लीलायतीव । यथा लीलां कुर्वाणः कश्चिद्बालः क्षणेन किञ्चिद्वस्तु निर्माति निर्णशयति च क्षणेनान्यन्निर्माति नाशयति चेत्येवं स्वाप्नी स्थितिः । अत उक्तं लीलायतीवेति । इवेति सादृश्ये । सादृश्यं च तद्भिन्नत्वे सति तदगत भूयोधर्मवत्त्वम् । तर्हि जाग्रदवस्थायां ध्यायतीवेत्यत्रैवाकारस्य किं प्रयोजनम् ? न किञ्चित्प्रयोजनम् । दयालुर्हि ऋषिः । लेलायती वेत्यत्रैवप्रयोगं कृत्वा ध्यायतीवेत्यत्रापीवोपजनः कृतः । वस्तुतो नास्ति किञ्चित्प्रयोजनम् । लेलायतीत्यत्र गुणश्रुतिरौपनिषदी ॥

स हि स्वप्नो भूत्वेमं लोकमतिक्राम्यति मृत्यो रूपाणि ॥

स आत्मैव स्वप्नः स्वाप्नो भूत्वेमं लोकं जाग्रद-
वस्थामतिक्राम्यति । मृत्योः स्वप्नावस्थायाश्च रूपं
गृह्णातीति शेषः । मृत्युशब्देनात्र स्वप्नावस्थाभिप्रेता ।
रूपाणीत्यस्य दर्शनानीत्यर्थः । स्वापदशायां यानि यानि
दर्शनानि भवन्ति तानि सर्वाणि स गृह्णात्येव । अतएव
जागरितः सन् स्मरतिः मया दृष्टमिदं दृष्टमिदं इति ।
स्वप्नावस्थायामपि सुषुप्ताविव न भवति देहभानम् ।
स्वाप्नपदार्थादन्यत्किञ्चिद्वस्तुभानमपि न भवति तदा
ततो मृत्योरित्युक्तम् । ननु स हि स्वप्नो भूत्वेत्युक्तम् ।
अनेन ज्ञायते दशानुगुणाः परिणामा आत्मनि जायन्त
एवेति । न स्वप्न इत्यस्य स्वाप्न इत्यर्थः । अश-
आदित्वादः । स्वप्नावस्थावस्थित इत्यर्थको हि
स्वप्नशब्दः ॥

यथा स्वप्नसम्बन्ध औपाधिकस्तथैवेन्द्रियादि-
सम्बन्धोऽप्यौपाधिक एवेत्याह—

स वा अयं पुरुषो जायमानः शरीरमभिसम्पद्यमानः
पाप्मभिः संसृज्यते । स उत्क्रामन्त्रियमाणः पाप्मनो
विजहाति ॥ ८ ॥

सोऽयं पुरुषो जायमानस्ततः शरीरमभिसम्पद्यमानः
शरीरेण सह सम्बद्धमानः पाप्मभिः संसृज्यते । पाप्मन्
शब्द इह कर्मवाची । कर्मभिः संसृज्यत इति तदर्थः ।
स चोत्क्रामन्देहादिति विभिन्नक्रमः । पूर्वं त्रियमाणः
पश्चाच्च देहादुत्क्रामन्पाप्मनो विजहाति पापाख्यानि
पुण्याख्यानि च सर्वाण्येव परित्यजति । मरणं शरीर-
सम्बन्धपरिहारः । सम्बन्धं परित्यजैवोत्क्रमणं सम्भ-
वति । शरीरेण कृतैः पापपुण्याख्यैः कर्मभिः सम्बन्ध
आत्मनः शरीरसम्बन्धे सत्येव । विनष्टे च तत्सम्बन्धे
तत्सम्बद्धानां सर्वेषां वस्तूनां क्रियाणां वा कर्मणां वा
सुतरामसङ्गः सिद्धः । ननु कर्तर्यात्मनि विनष्टे मृते
वा कर्मणां फलं किमाश्रयं तिष्ठेत् ? उच्यते । कस्य-
चिद्वधं कुर्वाणो गृहीतश्चेद्देवदत्तो न्यायालयाद्दण्ड्यो
भवतीत्येतद्यथा सर्वप्रत्यक्षं सर्वावगतं च तथैव
न्यायालय एवाकस्मान्मृते देवदत्ते कं स दण्ड
आश्रयेत् ? न कमपि । तत्रैवाभियोगः समाप्तः । तथैव
कर्मकर्तरि विनष्टे कर्मफलमपि विनश्यत्येव । वस्तुतः
कर्मफलभोगसिद्धान्तः काल्पनिकः । कस्य कर्मणः किं

फलं केन निर्धारितं कियच्चेति सर्वमविज्ञायैव फल-
कल्पना सम्पन्ना । इदमेव सत्यं प्रकटयन्त्याह भगवती
श्रुति त्रियमाणः पाप्मनो विजहातीति ॥ ८ ॥

इदमेव विस्पष्टयति—

तस्य वा एतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने भवतः ।
इदं च परलोकस्थानं च । सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानम् ।
तस्मिन्सन्ध्ये स्थाने तिष्ठन्नेते उभे स्थाने पश्यतीदं च
परलोकस्थानं च ।

शरीरपतनानन्तरं तस्यैतस्य पुरुषस्य द्वे एव स्थाने
भवतः । स्थानं स्थितिः । एवकारो द्विस्थानातिरिक्त-
स्थानसत्तानिवर्तकः । के ते द्वे स्थाने इत्याह—इदं वर्त-
मानं जन्म शरीरग्रहणं भोगायतनं भोगसाधनं च । इदं
शरीरमेवास्यैका स्थितिः । परलोको मृत्युः । स च
द्वितीया स्थितिः । परलोकस्थानमित्यस्य परलोके स्थान-
मिति नार्थः । पुरुषस्य जन्म मरणं चेत्येव स्थितिद्वयं न
तृतीया स्थितिः । ननु सन्ध्यं तृतीयं स्वप्नस्थानमित्यु-
च्यत एव कथं तर्हि द्वे एव स्थिती इति । उच्यते ।
स्वप्नस्थानस्पर्शनं न प्राकरणिकम् । प्रासङ्गिकं हि
तत् । स्वप्नदशायां मनुष्यः कदाचिन्मृत्युं पश्यति कदा-
चिच्च मृत्योरुर्ध्वगतिमिति । मृत्युर्मृत्योः परस्ताद्वा
या गतिः स एव परलोकः । स्वप्ने यथा जनः स्वशरी-
रेण क्रियमाणा विभिन्नाः क्रिया अनुभवति साक्षात्पश्य-
तीव वा तथैव स शरीरमृत्युमपि पश्यति । मृतोहमि-
त्यवबोधति । सन्धौ भवं सन्ध्यम् । स्वप्नावस्थायां सर्वेषां
सन्धेरवकाश इति तत्सन्ध्यं तृतीयं स्थानमुच्यते । वस्तु-
तस्तु द्वे एव स्थिति इति ।

अथ यथाक्रमोऽयं परलोकस्थाने भवति तमाक्रममा-
क्रम्योभयान्पाप्मन आनन्दाश्च पश्यति । स यत्र प्रस्वपि-
त्यस्य लोकस्य सर्वावतो मात्रामुपादाय स्वयं विहृत्य
स्वयं निर्माय स्वेन भासा स्वेन ज्योतिषा प्रस्वपिति ।
अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति ॥ ९ ॥

इदमपि सर्वं स्वप्नावस्थानिरूपणपरं वाक्यम् ।
स्वप्नावस्थायामयमात्मा पुरुषो वा परलोकस्थाने पर-
लोकदर्शने यथाक्रमो भवति तम् आक्रममाक्रम्योभयान्
पश्यति पाप्मान आनन्दाश्च । अयं भावः । स्वापस्थितौ
निपतितः पुरुषो जगदपि पश्यति परलोकमपि । स्व

जीवन्तं बहुविधानि कर्माणि कुर्वन्तमपि पश्यति मृत-
मपि पश्यति अग्र्यमाणं मरिष्यमाणं चापि पश्यति ।
आक्रम इहावस्था ग्राह्या । यथावस्थो भवति स्वप्नद्रष्टा
परलोके स्वप्नकल्पिते तमाक्रमं तामवस्थामाक्रम्या-
श्रित्योभयान् पश्यति । यदि स स्वप्ने पापावस्थां
विचारयति पापं पश्यति पुण्यावस्थां विचारयति तदा-
नन्दान्पश्यति । पापः पापं विचारयत्यतः पापावस्थो
भवति । यदि कश्चिद्धार्मिको धर्मं ध्यायति धर्मावस्थो
भवति सः । पापावस्थः पापं स्वप्ने वस्तु पश्यति धर्मा-
वस्थश्च धर्मं वस्तु । इदमेव स्पष्टयति स यत्रेत्यादिना ।
स स्वप्नद्रष्टा यत्र यदा प्रस्वपिति येषु येषु विचारेषु वा
स्वपिति, अस्य लोकस्य सर्वावतः सर्ववतः, लोके सर्वा-
ण्येवानिष्टानिष्टानिव वस्तूनि सन्तीति सर्ववान् स
उच्यते । मात्रां सम्बन्धमपादाय विच्छिद्य स्वयं विहृत्य
हतमिव कृत्वा स्वयं निर्माय च स्वरमणानुकूलं जगत्,
स्वेन स्वकीययाभासा दीप्त्या मनोरूपया ज्योतिषा
प्रकाशेन सामर्थ्येनानुभवन्प्रस्वपिति निद्राति । अत्र
स्वप्नदर्शनकालेयं पुरुषः स्वप्नद्रष्टा जगन्निर्माता च
स्वयं ज्योतिर्भवति । जाग्रदवस्थायां यथा सर्वं वस्तु
बहिःप्रकाशसापेक्षं भवति न भवति तथा स्वाप्नं वस्तु ।
स्वप्नद्रष्टा स्वज्योतिषैवान्तःप्रसृतेन सर्वं स्वसृष्टं
पश्यति ॥ ९ ॥

पुनस्तदेव विवृणोति—

न तत्र रथा न रथयोगा न पन्थानो भवति । अथ
रथान्तरथयोगान्पथः सृजते । न तत्रानन्दा मुदः प्रमुदो
भवन्ति । अथानन्दान्मुदः प्रमुदः सृजते । न तत्र वेशा-
न्ताः पुष्करिण्यः स्रवन्त्यो भवन्ति । अथ वेशान्तान्पुष्क-
रिणीः स्रवन्तीः सृजते । स हि कर्ता ॥ १० ॥

तत्र स्वप्नावस्थायां सन्ध्ये स्थाने वा न भवन्ति
रथा न वा रथयोगा रथवाहा गवाश्वादयः । रथगमन-
योग्याः पन्थानोपि न । अथ तथापि स्वेन भासा स्वेन
ज्योतिषात्मा रथान् रथयोगानपि पथोपि तद्गमन-
योग्यान् सृजते । आनन्दयन्तीत्यानन्दा मोदयतीति मुदः
प्रमोदयतीति प्रमुदः आनन्दसाधनानि मुत्साधनानि
प्रमुत्साधनानि च तत्र न भवन्ति । तथापि तान् स एव
तत्र सृजते । एवं तत्र वेशान्ताः पल्लवाः पुष्करिण्य-

स्तडागाः स्रवन्त्यो नद्यश्चापि न भवन्ति । अथ तथापि
वेशान्तान् पुष्करिणीः स्रवन्तीश्च सृजते । एते सर्वे
मानसिकान् पदार्थान् मनसैव द्रष्टा कल्पयति । ननु तत्र
कर्ता कः ? उच्यते स हि कर्ता । स्वप्नद्रष्टैव
कर्तेति ॥ १० ॥

तदेते श्लोका भवन्ति ।

स्वप्नेन शारीरमभिप्रहृत्यासुप्तः सुप्तानभिचाक-
शीति । शुक्रमादाय पुनरैति स्थानं हिरण्मयः पुरुष
एकहंसः ॥ ११ ॥

तत् तत्रोक्तेर्थे श्लोकाः भवन्त्युदीरिताः सन्ति
कैश्चिदेते—स्वप्नेन स्वापेन निद्रया शारीरं श्रमेण शरी-
रोद्भवं श्रममभिप्रहृत्य सुप्तानिन्द्रियादीन् अभिचाक-
शीति दीपयति स्वयमसुप्तः सन् । कः ? हिरण्मयस्ते-
जोमयः पुरुषः स चैकहंस एक एव सर्वास्ववस्थासु हन्ति
गच्छति । हन् हिंसागत्योः । स्वप्नावस्थायां श्रममपनीय
शुक्रं बलं तेजः शक्तिमादाय पुनः स्थानमेति स्वास्थ्य-
मेति प्राप्नोति । ननु श्रान्तं शरीरम् । सुप्तं च शरी-
रम् । तर्हि शुक्रादानं कथं पुरुषस्य ? इत्थम् । इदानीं
शरीरवशागो हि पुरुषः । शरीरश्रान्तिः पुरुषस्यैव
श्रान्तिः । शरीरशरीरिणोर्भेदादर्शनात् । स च पुरुषो
हिरण्मयस्तेजोमयः तेजः स्वरूपः प्रकाशस्वरूप इत्यर्थः ।
देहादिसाधनत्वेन नान्यस्य कस्यचित्स्वकर्तव्ये कार्ये
साहाय्यमन्विष्यतीति ॥ ११ ॥

प्राणेन रक्षन्नवरं कुलायं बहिष्कुलायादमृतश्च-
रित्वा । स ईयतेमृतो यत्र कामं हिरण्मयः पुरुष एक-
हंस ॥ १२ ॥

अवरमश्रेष्ठं कुलायं कौ पृथिव्यां लीनाति तथाभूतं
शरीरं रक्षकमन्तादिना वा रोगशोकनिवर्तनेन वा स्व-
प्नावस्थायां कुलायाच्छरीराद्वहिः शरीरधर्मात्सुखदुःखा-
द्यादसम्बद्धः सन् सोमृतो मरणधर्ममनुपगतश्चरित्वा
व्यापारं स्वेच्छया कृत्वा यत्र कामो यस्मिन् विषये-
भिलाषो जागर्ति तं कामं प्राप्नोति । स्वप्नावसाने
तत्तद्व्यापारेषु व्यापृतो भवतीत्यर्थः । अमृत इत्युक्त्या
यावन्तन्म्रियते तावदेव कामाप्तेर्व्यापारस्तस्येति
सूच्यते ॥ १२ ॥

स्वप्नान्त उच्चावचमीयमानो रूपाणि देवः कुस्ते

बहूनि । उतेव स्त्रीभिः सह मोदमानो जक्षद्व्रतेवापि भयानि पश्यन् ॥ १३ ॥

स्वप्नान्ते स्वप्नकाले उच्चावचमुत्कृष्टानिकृष्टभाव-
मीयमानः प्राप्नुवन् देवः पुरुषो बहूनि रूपाणि मनुष्य-
पश्वादीनि कुस्ते सम्पादयति । तदेव विस्पष्टयति,
स्त्रीलोलुपश्चेत्स्त्रीभिः सह मोदमानः, बुभुक्षुश्चेज्जक्षत् ।
निर्बलमनाश्चेद्भूयानि यतस्तत आगतानि आगमिष्यन्ति
वा पश्यन्नुभवन्नास्त इतिशेषः ॥ १३ ॥

आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चेनेति तं
नायतं बोधयेदित्याहुः दुर्भिषज्यं हास्मै भवति यमेष न
प्रतिपद्यते । अथो खल्वाहुर्जागरित देशेवास्यायै इति ।
यानि ह्येव जाग्रत्पश्यति तानि सुप्त इति । अत्रायं पुरुषः
स्वयंज्योतिर्भवति । सोहं भगवते सहस्रं ददामि । अत
ऊर्ध्वं विमोक्षय ब्रूहीति ॥ १४ ॥

लोका अस्यात्मन आराममारमणसाधनं दारवित्ता-
दिकं पश्यन्ति परं कश्चन तमात्मानं न पश्यति, इति
तमयतमजितेन्द्रियं कामासक्तं न बोधयेन्न जागरयेत् ।
ननु सर्वमसम्बद्धमिव प्रतिभाति । स्वप्नावस्थायां यैर्यैः
साधनैरात्मा रमते तानि साधनान्यपि न केनापि दृश्यन्ते
कथं तद्धाराममस्य पश्यन्तीतिवचः सुवचः स्यात् ।
सत्यम् । देहलीदीपन्यायेन नेत्युभयत्र योज्यम्, आराम-
मस्य न पश्यति कश्च तं न पश्यति कश्चेनेति ।
किञ्चिदन्यदुपदिशति प्रसङ्गात्—तं नायतं बोधये-
दित्याहुर्विद्वांसः कथयन्ति तमात्मानमयतमितस्ततो
भोगेषु व्यापृतं तदानीं न बोधयेत्प्रबोधयेत् । कुतः ?
दुर्भिषज्यं हास्मै भवति । स्वप्नदर्शनकाले स्वाप्नपदार्थेषु
तेषु तेष्वसक्तमात्मानं यदि प्रबोधयेत् दुर्भिषज्यं हि
तद्भवति निरुपायं हि तद्भवति । किं तत् ? यमेष न
प्रतिपद्यते स्वप्ने यं पदार्थं सोनुमन्नास्ते स्वप्नभङ्गे स
पदार्थस्तथा विनष्टो भवति यथा न पुनर्दर्शनपथ-
मायातीति । अथो खल्वाहुः केचन विद्वांस इतोऽन्यथा
कथयन्ति । तथा हि स्वप्नभङ्गे स्वाप्नपदार्थस्य भङ्गो
भवति न च स पुनराप्यते इति न । कुतः ? अस्यात्मनः
एष स पदार्थो जागरितदेशेवास्ति । जागरितावस्थायां
ये पदार्था अनुभूता स्त एव स्वप्नदशायां
दृश्यन्ते । स्वप्नभङ्गेऽपि ते पदार्था बहिस्त्ववतिष्ठन्त
एव । तदेव स्पष्टयति—यानि हि वस्तुजातानि स

जाग्रत् सन् पश्यति ताभ्येव सुप्त इति । अत्र स्वप्न-
स्वाप्नविषये विदुषोर्विचारभेदः । स्वप्नजागरयोर्भेद-
माह—अत्र स्वप्नकाले पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति न
भवतीन्द्रियाद्यपेक्षा । जागरावस्थायां तु न स्वयं ज्योति-
ष्ट्वमात्मनः । इन्द्रियाण्यन्तरेण न किञ्चदपि रूपादिकं
जानातीति । प्रसन्नो जनकोब्रवीत् सोहमुपदिष्टो भगवता
भगवते तुभ्यं सहस्रं ददामीति । गवां सहस्रं
निष्काणां वा सहस्रमिति नात्रार्थः । न हि तत्त्व-
जिज्ञासोरर्थेन लौकिकेन किञ्चित्प्रयोजनम् । सहस्रं
गवां गृहीत्वा कुत्र स स्थापयेत् । निष्कान् वा सहस्रं
गृहीत्वा कथमात्मानमात्मज्ञं प्रख्यापयेत् । अतः सहस्रं
ददामीत्यस्य सहस्रं धन्यवादानन्ददामीत्यर्थोऽथवा सहस्रं
प्रणामान् विदधामि कृतकृत्यो भूत्वेत्यर्थः । अथैतत्सर्वं
नातीवोपयुक्तं मोक्षमिच्छतामिति विमोक्षायात
ऊर्ध्वं ब्रूहि मार्गमितिशेषः ॥ १४ ॥

अत्रैतत्सर्वं व्याख्यानं निरर्थकमेव । इहोपनिषद्विद्या-
विद्योत नावसरे को नामावसरः सन्ध्यनिरूपणस्य ?
सप्तम्यां श्रुतौ कतम आत्मेति प्रश्नमुद्भाव्य योयं
विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुषः इत्युत्तरमाह ।
अतः परं सः समानः सन्नित्यादिकाः श्रुतयो निर्मूला
एव दृश्यन्ते । नास्त्युद्भेदादौ तन्मूलम् । वेदानुक्तोक्तयो
न बहु मन्तव्याः । ननु मन्वादिधर्मशास्त्रप्रणेतारोपि
बहुशो वेदानुक्तमेव ब्रुवन्ति तथापि तत्सर्वैः स्वीकार्य-
मेव भवतीति । न । न हि मन्वाद्युक्तं सर्वं स्वीकार्यं
भवति । मन्वादिभिस्त्वमत एव तत्सर्वैः स्वीकर्तव्य-
मिति नैवापतति । लौकिको व्यवहारमार्ग एव तद्दर्शितो
मानवीयः । सोपीदानीमुपेक्षणीयतां गतः । धर्मशास्त्र-
वचनानां धर्मशास्त्रवचनैरेवापवादो दृश्यते । न तथा
वेदेषु । न हि चत्वारो वा त्रयो वा वेदा यत्किञ्चिद्वेद-
विरुद्धमुपदिशन्ति । न तथा शास्त्रेषु । तानि च
परस्परविरुद्धं वदन्ति न श्राम्यन्ति । न हि नियत-
वचांसि तानि शास्त्राणि । वेदास्तु नियतवचसः । न
क्वापि तेषु परस्परविरोधः श्रूयते । अतएव तेषां
धर्मकर्ममविबोधनविषये परमं प्रामाण्यं सर्वैरेव
स्वीकृतम् । स पुरुषः किं करोतीति प्रश्नो यदि स्यात्स
उभौ लोकावनुसंचरतीत्याद्युत्तरमौचित्यं भजेत ।
कतम आत्मेत्यस्योभौ लोकावनुसंचरति ध्यायतीव

लेलायतीवेत्याद्युत्तरमात्रान् पृष्टः कोविदारानाचष्ट
इत्याभाणकं स्मारयति । अथवा भवतु नाम यथाकथं-
चिदौचित्यं तस्या अत्र परन्तु ततः परमष्टम्या श्रुतेस्तु
नास्त्येव किञ्चिदप्यौचित्यम् । तस्य वा एतस्य पुरुषस्य
द्वे एव स्थाने भवत इदं च परलोकस्थानं चेत्यादि
वचनं तु कथञ्चिच्छ्रोतव्यं परं सन्ध्यं तृतीयं स्थानं
स्वप्नस्थानमित्यारम्भ सोहं भगवते सहस्रं ददामि”
(४।३।१४) इत्यन्ताः श्रुतयस्तु निरर्थिका एव ।
नास्ति तासामत्रोपयोगः । वस्तुतस्तु तृतीयब्राह्मणान्तो
भागोत्र केवलं ब्राह्मणम् । नोपनिषल्लेशोत्र । ब्राह्मण-
ष्वेवार्थवादाः स्तुतयो वा शोभन्ते न तूपनिषत्सु
ब्रह्मविद्याबोधिकासु वचस्ततिषु । न चापौरुषेया वेदा
इवोपनिषदोप्यपौरुषेय्य एवेति कथं न ताः समादर-

इति बृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्याये तृतीयं ब्राह्मणं

णाया इति ? हन्त समादरणाया एव परं न ता औपरु-
षेय्यः पुष्टनिर्मिता एव ताः संवादभूयिष्ठाः । किञ्च
वेदानामपौरुषेयत्वेनैव, प्रामाण्यं ग्राह्यत्वं चेति न ।
तदुक्तयो हृदयं गृह्णन्ति बुद्धिकोषं च विकासयन्ति ।
ब्राह्मणवचनानि त्वर्थवादभूयिष्ठानीति न तत्र विलोच-
कानां लोचनानि पतन्ति । अतोतःपरं ब्राह्मणभाग
इति धिया सम्यगवधार्याविधीरितं त्यक्तं च सर्वम् ।
उपनिषदेव मया व्याख्येया न तु ब्राह्मणानिति पूर्वमेव
प्रतिज्ञातं मया । अन्येषु तद्व्याख्यातृषु महाचार्येषु
नास्माकः कोपि कोपो वा विद्वेषो वा । तैर्यत्किञ्चिद्व्या-
ख्यातमिह तत्सर्वस्य नास्त्येवोपनिषत्त्वमित्येव नो
व्यायोगः । अतएव “अत ऊर्ध्वं विमोक्षायैव ब्रूहि”
(४।३।१५-३३) पुनरुक्तं दृश्यते ॥

अथ चतुर्थाध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

स यत्रायमात्माबल्यं न्येत्य संमोहमिव न्येत्यथैनमेते
प्राणा अभिसमायान्ति । स एतास्तेजोमात्राः समभ्याद-
दानो हृदयमेवान्ववक्रामति । स यत्रैष चाक्षुषः पुरुषः
पराङ्पर्यावर्तते । अथारूपज्ञो भवति ॥ १ ॥

आत्मनो मृत्युवेलावर्णनमुपक्रमते । स आत्मायं
यत्र यस्मिन्काल आबल्यं नैर्बल्यं न्येत्य नितरामेत्य
संमोहमिव परिक्षीणमोहमिव न्येति प्राप्नोति, अथ तदा-
नीमेते प्राणा वागादय एनमात्मानमभिसमायान्ति ।
आत्मैव देहे प्राधान्यं धत्ते । अतो यदा क्षीणशक्तिर्भूत्वा
शरीराच्चिरन्तनं सम्बन्ध विचिच्छिद्वत्सति तदा सर्वे
प्राणादयस्तत्समीप आगच्छन्तीव । तदा स आत्मा
एतास्तेजोमात्रास्तेजसोवयवांश्चक्षुरादीन् समभ्याददानः
संगृह्णन् हृदयमेव हृदयप्रदेशमेवान्ववक्राम्यति सन्ति-
ष्ठते । एवकाराद्व्यज्यते मृत्युकाले सर्वेषु देहावयवेषु
सन्नेष्वपि हृदयं स्फुरत्येव । स्फुरणकारणं तत्रात्मसन्नि-
धानमेव । एष चाक्षुषः पुरुषो देहरूपो यत्र यस्मिन् क्षणे
पराङ् प्रतिकूलं पर्यावर्ततेथारूपज्ञो भवति । रूपज्ञान-
साधनं हि चक्षुः । तदभावे सोरूपज्ञो भवति । अत्र

चाक्षुषः पुरुष इतिकथनेन विज्ञायते चक्षुषि वर्तमाना
दर्शनशक्तिरेवं चाक्षुषपुरुषत्वेन निर्दिष्टा । चक्षुर्ग्रहणं
निदर्शनार्थम् । अन्यान्यपि ज्ञानेन्द्रियाणि कर्मेन्द्रियाणि
च तदानीं पर्यावर्तन्त एव । एवं च चाक्षुषः पुरुष इव
श्रौत्रः पुरुषो घ्राणः पुरुषो रासनः पुरुषः पर्यावर्तते
इत्यपि योज्यम् । अथारूपज्ञो भवति । रूपग्राहकेन्द्रिय
सति स रूपज्ञो भवति तदभावेरूपज्ञो भवतीति । सर्व-
त्रात्मैव कर्ता ॥ १ ॥

एकीभवति न पश्यतीत्याहुः । एकीभवति न
जिघ्रसीतीत्याहुः । एकी भवति न रसयत इत्याहुः । एकी-
भवति न वदतीत्याहुः । एकीभवति न शृणोतीत्याहुः ।
एकी भवति न मनुत इत्याहुः । एकी भवति न स्पृश-
तीत्याहुः । एकी भवति न विजानातीत्याहुः ॥

यतः स आत्मा विषयग्राहकसर्वेन्द्रियसम्बन्धविव-
र्जितः सन्नेकाकी भवति ततो न किमपि पश्यति न
जिघ्रसति न रसयते न वदति न शृणोति न मनुते न
स्पृशति न च विजानातीति लौकिकाः सम्बन्धिनो
निकटवर्तिन आहुः ॥

तस्य हैतस्य हृदयस्याग्रं प्रद्योतते । तेन प्रद्योतेनैष आत्मा निष्क्रामति चक्षुषो वा सूक्ष्मोऽन्येभ्यो वा शरीर देशेभ्यः ॥

मुमुर्षुरात्मा हृदयं संनिधत्त इत्युक्तम् । तस्य हृदय-स्याग्रमग्रभागः प्रद्योतते । प्रद्योतनमिह न प्रकाशनम् । औचित्यात् । अतः प्रद्योतनं प्रस्फुटनम् । हृदयं प्रस्फुटति । क्रियाशीलता नानुशील्यतीत्यर्थः । तेन प्रद्योतेन हेतुनात्मा ततो निष्क्रामति । केन मार्गेणेत्याह चक्षुषो वा चक्षुर्मार्गेण वा सूक्ष्मो मूर्धमार्गेण वान्येभ्य वा शरीर-देशेभ्यः श्रोत्रादिमार्गेर्वा निष्क्रामति । अपादाने पञ्चमी । हृदयं परित्यज्य चक्षुः परित्यज्य मूर्धानं परित्यज्यान्याश्च सर्वानेव शरीरदेशान् परित्यज्यात्मा निष्क्रामतीत्यर्थः । ल्यब्लोपे पञ्चमी । मया करणानु-सन्धाने व्याख्यातम् ॥

तमुत्क्रामन्तं प्राणोनूत्क्रामति । प्राणमनूत्क्रांतं सर्वे प्राणा अनुत्क्रामन्ति ।

तमात्मानमुत्क्रामन्तमनुप्राणः उत्क्रामति । प्राण-मुत्क्रामन्तमनु सर्वे प्राणा इन्द्रियाण्युत्क्रामन्ति । अन्विष्यु-पसर्गवशादन्ये शरीरसंजीवका सहायका ग्रहीतव्याः ॥

सविज्ञानो भवति । सविज्ञानमेवान्ववक्रामति ।

क्रममतिक्रम्याह—सविज्ञानो ज्ञानेन सह वर्तमानो भवति । कः ? शरीरान्निर्गत आत्मेति । सविज्ञानमेवा-त्मानमनु अवक्रामति । कोवक्रामति ? प्राणादय इति । कथं तर्ह्येकवचनमवक्रामतीति ? समवायोक्तिरेषा । वस्तुतस्तु श्रुतिरेषाधिका । आत्मा तु ज्ञानस्वरूप एव । सस्वरूप एव स निष्क्रामति । यदि ज्ञानाधिकरण-मात्मेति मन्यते तथापि तस्य ज्ञानवत्ता न हीयते । अतः सविज्ञानो भवतीत्याद्युक्तेनैविकाशः । ननु सविज्ञानो भवतीत्यस्य स्वकृतपुण्यपापकर्मज्ञानवान्भवतीत्यर्थः कथमस्यानर्थक्यं मन्यते ? सत्यं मन्यते । पुण्यपापशब्दा-र्थानिर्वचनीयाविति । किं नु पुण्यस्वरूपं किं नु पाप-स्वरूपमिति नाद्यावधि निर्णीतम् । अतः स्वकृतपुण्यपाप-कर्मज्ञानवान्भवतीति नार्थः । ननु येन यत्कर्म पापत्वेन मन्यते यच्च धर्मत्वेनाङ्गीक्रियते तस्य तदेव पापं तदेव च पुण्यमिति । हं हो तर्हि स एव पुण्यपापस्व-रूपकल्पक इत्यायाति । एवं चेश्वरस्वीकारो व्यर्थतां

गतः । नैवम् । यदेव पुण्यं यदेव च पापं स आत्मा निर्धारयति तदनुकूलमेवेश्वरः फलं ददातीति । एतदपि न मनोरमम् । जीवपराधीनतापाशबद्धो हि परमेश्वरः स्वातन्त्र्याद्धीयेत । एवं च सविज्ञानो भवतीत्यस्य केवलं सविज्ञानो भवतीत्यर्थः । ननु किं विनिवर्त्यते । इन्द्रियगण इति । इन्द्रियाणि विनिवर्तन्ते स्वज्ञानेन सह सोवतिष्ठत इतिभावः ॥

तं विद्याकर्मणी समन्वारभेते पूर्वप्रज्ञा च ॥ २ ॥

शरीराद्विनिवर्तमानमात्मानं तं विद्याकर्मणी सम-न्वारभेते । विद्या च कर्म चानुगच्छत इत्यर्थः । ननु यद्वा तद्वा सिध्यतु नाम विद्यासमन्वारम्भणं कर्मणस्तु तन्न संभवति । सर्वाण्येव कृतानि कर्माणि द्वैविध्यं गच्छन्ति । पापात्मना पुण्यात्मना च । कृतं चौर्यादिकं हृतं च चौर्यादिना वित्तादिकमत्रैव तिष्ठति । तिष्ठति चात्रैव कृतं कूपारामादिकमपि । अतः न कथंचित्पुण्यं पापं चात्मा-नमनुगन्तुं शक्नुत इति । एतत्सर्वविप्रतिपत्तिस्वरूपम-वधार्य भगवत्या श्रुत्या स्वयमेवोक्तं पूर्वप्रज्ञाचेति । चकारोत्र पक्षान्तरग्राहकः । पूर्वाप्रज्ञा पूर्वप्रज्ञा । पूर्व-मर्जितं ज्ञानमित्यर्थः । पूर्वस्मिञ्शरीरे वर्तमानेनात्मना यदर्जितं ज्ञानं तदपि तस्य सहायि भवतीति । अथा-प्यत्र किञ्चिच्चिन्तनीयम् । जीवात्मनास्मिञ्जन्मनि यादृशी यावती च विद्या गृहीता यादृशानि यावन्ति च कर्माणि सम्पादितानि शुभान्यशुभानि वा शुभाशुभानि वा यादृशी च प्रज्ञा सम्पादिता तान्येतानि सर्वाणि शरीरं परित्यज्योत्क्रामन्तमात्मानमनुगच्छन्तीति चेच्छ्रु-तेरस्या आशय तर्हि न स समीचीनतामञ्चति । अत्र विद्याप्रज्ञयोरेकतरस्या एव ग्रहणस्य प्राप्ते औचित्ये न कंचिद्विशेषमनुभवाम उभयोर्ग्रहणे । यैव विद्या सैव प्रज्ञा । यैव प्रज्ञा सैव विद्या । यदि प्रज्ञाशब्देन वासना गृह्यते तत्र विचारद्वयमापतितं भवति । पूर्वप्रज्ञेत्यत्र पूर्वशब्दस्य किं सार्थक्यम् । वासनाया आश्रयो मनो वात्मावेति । वासना हि सदसत्कर्मणोः प्रभावः । स च प्रभावो मनस्येवावतिष्ठते नात्मनि । आत्मनि तु तस्य स्थिरा एव धर्माः स्थानं लभन्ते नान्ये । कृतानां कर्मणां तु क्रमेण विनाशो नियत एव । न हि किञ्चित्कर्म स्थास्तु । फलं चापि न तस्य स्थास्तु । कर्मणां द्वावेव प्रकारौ । शुभमशुभं चेति । एते द्वे अपि कर्मणी अविज्ञात-

स्वरूपे अनिश्चितस्वरूपे वा तिष्ठतः । न हि नियतं किञ्चिल्लक्षणं शुभस्याशुभस्य च । यदेवाद्य शुभं तदेव कालान्तरे शुभं भवति । अशुभं वा कालान्तरे शुभं प्रतीयते । एकेन देवसमर्पितं मांसं भक्षणीयमिति कृत्वाद्य मांसं भक्षितं तेनैव द्वितीयेहनि देवाय समर्पित-मसमर्पितं वा किञ्चदपि मांसं कथमपि कदापि न भक्षणीयमित्यनुसन्धाय मांसभक्षणान्निरुणद्ध्यात्मानम् । यदेव मांसभक्षणं प्रथमेहनि धर्मत्वेनाभिमतमासीत्तदेवा-परेहनि समानेनैव कर्त्राधर्मत्वेनानुसंहितम् । वैदिकी हिंसा हिंसा न भवतीति स्वीकृत्य गोहने धर्मं पश्यन्तद्य तस्माद्व्यापारादधर्मबुद्ध्या निवर्तमानो दृश्यते । धर्मा-धर्मस्वरूपं तु कालेनैव व्याख्येयं निर्धारणीयं वा न तु ग्रन्थेन न वा विदुषा । किञ्च सर्वाण्येव कर्माणि दत्त-फलानीति निवर्तन्ते विनश्यन्तीति । विद्याशब्देन कोर्थो विवक्षित इति तूपनिषदा नो व्याकृतम् । यद्यध्यात्मविद्या विवक्षिता स्यात्तर्हि सा विद्या तमनुगच्छति तत्फलं वा । विद्यानुगमने न कोपि लाभः । इषे त्वोर्जस्वेतिविद्या यदि मृतं देहान्निर्गतं वात्मानमनुगच्छति को लाभस्तेन लभ्यः स्यादिति न शक्यते विज्ञातुम् । यदि तत्फलं तमनुगच्छतीति मृतं स्यादशक्यमेतत् । असङ्गो ह्ययं पुरुष इत्यौपनिषदेनैव मदेन विरोध उत्पद्येत । एवं च विद्याकर्मणोः फलमनुवर्तनं न साधु सिद्धं भवति । पूर्वप्रज्ञेत्यत्र पूर्वशब्दार्थस्यासिद्धतया केवलया प्रज्ञया सह विद्यायाः समानत्वाद्विद्याविषयको विचारस्तामपि स्पृशत्येव । तथा च यथा विद्याया न संयोग आत्मना प्रज्ञाया अप्येवं वेदितव्यम् । एवं चेदं चोद्यमचोद्यमेव यदात्मानं विद्या कर्म प्रज्ञा चानुवर्तन्ते इति ॥ २ ॥

यद्यथा तृणजलायुका तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममा-क्रम्यात्मानमुपसंहरत्येवमेवायमात्मेदं शरीरं निहत्या-विद्यां गमयित्वान्यमाक्रममाक्रम्यात्मानमुपसंहरति ॥३॥

एकस्माच्छरीराच्छरीरान्तरगमने तस्यात्मनः स्वातन्त्र्यमेव न तु पारतन्त्र्यं पारमेश्वरमित्याह जलौ-कादृष्टान्तेन । यथा तृणे स्थिता जलायुका तत्तृणस्यान्तं गत्वान्यमाक्रममाक्रम्यावलम्ब्यात्मानमुपसंहरति तस्मात्तृणात्तृणान्तरमवलम्बते, एवमेवायमात्मा शरीर-मिदं वर्तमाने निहत्य परित्यज्याविद्यां गमयित्वा दूरे परित्यज्य, अथवा अविद्या कर्म तद्गमयित्वा समाप्य

कर्मफलं वात्रैवानुभूय अन्यमेवाक्रमं शरीररूपमाक्रम्य गृहीत्वात्मानमुपसंहरति देहान्तरालम्बनं करोतीत्यर्थः । शरीरनिहननाविद्यानिर्गमनयोः कार्यकारणभावः । शरी-रेण सह जायमानाविद्या शरीरनिवृत्यवधिकैव । गते शरीरे सापि गतैव भवतीति श्रुत्वा समर्प्यते । जलौका-दृष्टान्तेनावगम्यते पूर्वशरीरत्यागानन्तरमव्यवहितपर-मेवापरं शरीरं स स्वीकरोतीति । एतेनेदमपि ज्ञायते शरीरान्तरग्रहणे स स्वतन्त्रो न परमेश्वराधीन इति । अत्रापि वेदविरोध इव दृश्यते । न ह्यात्मा स्वयमिदं शरीरं निहन्ति त्यजति शरीरान्तरं च गृह्णाति । त्याजयति ग्राहयति च परमात्मा तदिति वैदिकः पन्थाः । तथाहि—

किञ्चाविद्यां गमयितुं क उपायः ? शरीरत्यागा-त्पूर्वमविद्यां गमयति पश्चाद्वा ? पूर्वः पक्षस्तु नोचितः । निहत्य गमयित्वेति चोभे अपि पूर्वकालिक्यौ क्रिये । एवं च क्रमेणैव निहननं गमनं त्यजनं च स्यात् । शरीरनिहननानन्तरमेवाविद्यात्यजनं संभवति तर्हि कदा ? अन्यच्छरीरपरिग्रहानन्तरं ततः पूर्वं वा ? ततः पूर्वं तु न संभवति । पूर्वगृहीतशरीरसत्त्वात् । अन्य देह परि-ग्रहातन्तरं चेत्, तर्ह्यन्यमाक्रममाक्रम्येति वचोविरोधः प्रसज्यते । आत्मानमुपसंहरतीत्येव सत्यम् । आत्मोप-संहार आत्मनाशस्तत आत्मप्रच्यावनं वा । अत्रैवं वेदिव्यम्—शरीराविद्यायोर्नाशः समकालमेव भवति । शरीरनिहनने नैवाविद्यानिहननं भवति । अविद्या-निहननानन्तरमाक्रमस्यावसराभावादात्मात्मानमुपसंह-रतीत्येव सत्यं तथ्यं चेति । निर्गमितायामविद्यायां नवतरस्य कल्याणतरस्य च रूपस्यासंभव एव । पित्र्य-शरीरस्य गान्धर्वशरीरस्य दैवशरीरस्य प्राजापत्य-शरीरस्य ब्राह्मशरीरस्यापि न संभवः । कारणाभावात् । अन्येषां वा भूतानामिति कथनं तु नितरामवैदिकम् । विद्याया निर्गमयिता पूतात्मा कथंकारमन्येषां भूतानां योनये स्पृहयेत् ? ॥ ३ ॥ ४ ॥

स वा अयमात्मा विज्ञानमयो मनोमयः प्राणमय-श्चक्षुर्मयः श्रोत्रमयः पृथिवीमय आपोमयो वायुमय आकाशमयस्तेजोमयोतेजोमयः काममयोकाममयः क्रोधमयोक्रोधमयो धर्ममयोधर्ममयः सर्वमयः तद्यदेत-दिदमयोदोमय इति ॥

स चायमात्मा शरीरस्थः शरीरान्निर्गतो वा विज्ञान-
मयो विज्ञानं लौकिकव्यवहारज्ञानं तन्मयः, मनोमयो
मनसान्तरेण न किमपि कर्तुं शक्नोतीति मनोमयः,
प्राणैरेव शरीरावस्थितिमातनोति प्राणमयः, चक्षुषैव
बाह्यपदार्थनिचयं गृह्णाति निगृह्णाति वेति चक्षुर्मयः,
श्रोत्रेणैव शुभमशुभं वा हितमहितं वा कार्यमकार्यं वा
गन्तव्यमगन्तव्यं वेत्यादिकं शृणोतीति श्रोत्रमयः,
पृथिवीमयः सर्वकृत्याधारभूतायाः पृथिव्या अन्यत्र न
शक्यते स्थातुं विघातुं वा किमप्यमिष्टनिष्टं वेति पृथिवी-
मयः, अद्भिरेव वदनवसननिवसनकरचरणादिप्रक्षालनं
तत्पानेनासुसंरक्षणं च भवतीत्यापोमयोमयः, वायुमयः
श्वासप्रश्वासादिभिः शरीरसत्कारो भवतीति वायुमयः,
आकाशोवकाशः, शरीरस्थितेराकाशस्यावश्यकत्वा-
दाकाशमयः, तेजोमयः स्वस्वरूपमयः, अतेजोमयो बाह्य-
तेजोनेपेक्षकः, काममयः काम इच्छा, सर्वास्वेव क्रिया-
स्विच्छाया प्रधानत्वादावश्यकत्वाच्च काममयः, अकाम-
मयः स्वभावतः, क्रोधमयो व्यवहारप्रसङ्गेषु, अक्रोध-
मयः स्वाभाव्यात्, धर्ममयः स्वाभाव्यात्, अधर्ममयः
संसारसंसर्गात् । एवं च स आत्मा सर्वमयः । परिगणने
नासन्तुष्टाश्रुतिरूपसंहरति—तद् यद् एतद् इदमय-
स्तन्मयो यन्मय एतन्मय इदमयोदोमय आत्मेति ।
तन्मयस्तत्तत्पदार्थमयः । यन्मयो यच्छब्दनिर्देश्यमाण-
पदार्थमयः । एतन्मय इदमय एतदिदंशब्दाभ्यां यत्कि-
ञ्चित्समीपवर्ति वस्तु निर्दिश्ये तन्मय इति । अदोमय
यत्किञ्चिददूरवर्ति वस्तु निर्दिश्यते तन्मयः । एतत्सर्वं
शरीरसम्बन्धसत्त्वे विज्ञेयम् ॥

यथाकारी यथाचारी तथा भवति ।

म चात्मेह शरीरसम्बन्धवान् यथाकारी यथाकर्तुं
शीलमस्य सोयं यथाकारी यथा चरितुमाचरितुं वा
शीलमस्य सोयं यथाचारी भवति तथा भवती । कर्म
द्विविधम् । शास्त्रविहितं शास्त्रप्रतिषिद्धं च । यदि विहितं
कर्म करोति शास्त्रादिष्ट सत्फलवान्भवति । यदि प्रति-
षिद्धं करोति शास्त्रादिष्टानिष्टफलभाग्भवतीति ॥

साधुकारी साधुर्भवति पापकारी पापो भवति ।

पुनस्तदेव विस्पष्टयति । साधु कर्म कर्तुं शील-

मस्यासौ साधुर्भवति पुण्यात्मा भवति । पापं कर्म कर्तुं
शीलमस्यासौ पापो भवति पापात्मा भवति ॥

परमकृपामयी श्रुतिः पुनः स्पष्टयति—

पुण्यः पुण्येन कर्मणा भवति पापः पापेन ।

शास्त्रदृष्टेन लोकदृष्टेन च पुण्येन कर्मणा पुण्यो
भवति पुण्यवान् भवति पवित्रो वा भवति । पापेन च
तथाविधेन पापः पापी भवति ।

अथो खल्वाहुः काममय एवायं पुरुष इति । स
यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति । यत्क्रतुर्भवति तत्कर्म
कुस्ते । यत्कर्म कुस्ते तदभिसम्पद्यते ॥ ५ ॥

अथो खल्वाहुः केचनान्ये विद्वांसः काममय एवायं
पुरुष इति । सर्वास्वेव क्रियासु कामप्राधान्यात् काममय
एवायं पुरुष इति केषांचिद्विदुषां मतम् । एवं च स
यथाकामो भवति तत्क्रतुर्भवति । क्रतुरत्र प्रयत्नः ।
तत्प्रयत्नवान् भवति । यत्क्रतुर्यत्प्रयत्नवान् भवति
तत्कर्म कुस्ते । यत्कर्म कुस्ते तत्फलमभिसम्पद्यते ।
फलाभिसम्पत्तिरेव संसारः ।

तदेव श्लोको भवति । तदेव सक्तः सह कर्मणैति
लिङ्गं मनो यत्र निषक्तमस्य ।

श्लोकार्धमुच्चारयति ऋषिस्तदेव सक्त इति ।
अस्यात्मनो मनो यत्र यस्मिन् वस्तुनि निषक्तं नितरां
सक्तं भवति, तत्र कर्मणि सक्तः सन् कर्मणा तदेव
लिङ्गं फलमेतीति ॥

प्राप्यान्तं कर्मणस्तस्य यत्किञ्चेह करोत्ययम् ।
तस्माल्लोकात्पुनरैत्यस्मै लोकाय कर्मणे ॥ इति नु
कामयमानः ॥

अयमात्मेहास्मिञ्जगति यत्किञ्च करोति तस्य
कर्मणोन्तं फलमिति यावत्, प्राप्य तस्माल्लोकादनु-
भवात् । लोकाददर्शने । एतस्य कर्मण ईदृक्फलमित्यनुभूय
कर्मणकर्म कर्तुमेवास्मै लोकाय एतदनुभावायैव फलभोगा-
यैवेतियावत् । पुनरिति पुनः प्रवर्तत इत्यर्थः । यदि यत्कि-
ञ्चित्करोत्यात्मा तस्य कृत्स्नस्य कर्मणः फलं प्राप्नो-
त्येव पुनरत्र तस्मात्परस्माल्लोकात्कुत आगच्छति स
इति प्रश्नः । उत्तरं तु अस्याः श्रुतेर्मत्कृतेन व्याख्यानेनैव
सम्पन्नम् । न हि कर्मफलं भोक्तुं लोकान्तरगमनं

साधनीयम् । अस्मिन्नेव लोकेस्मिन्नेव जन्मनि कृतानां कर्मणां सर्वेषामशेषं फलं लभ्यते । नैकमपि कर्म तादृशं यत्फलं जन्मान्तर एव स्यादिति । न च तस्मादित्यस्यास्या इत्यस्य च पदद्वयस्य न चारितार्थमिति वाच्यम् । तस्माल्लोकादित्यस्य तस्मादनुभवादित्येवार्थः साधीयान् । अस्मै लोकायेत्यस्य पुनरेतदनुभवाय कर्मणे कर्म कर्तुमिति यावत् पुनरेतीति । तत्रापि कामयमानो नु । नु इति पक्षान्तरे । यदि स कर्म कर्तुं पुनः कामय तदा पुनः कर्मण एत्यागच्छति । यदि पुनः कर्म नेच्छति तदा नेमं लोकं नेमं लौकिकव्यवहारमनुहर्तुं प्रयतत इति । कर्मफलभोगाय मृतः सन् परलोकं गच्छति पुनश्च कर्मणे तत् इहायाति कामयमान इति तु न संगतोर्थः । यदि सर्वाण्येव कर्माणि फलभोगेनावसन्नानि ततः पुनर्जन्मनो नास्ति हेतुः । किं च कर्म कामयमान पुनरेतीति सिद्धान्तिते कर्मकर्तुः स्वातन्त्र्यमेव गमनागमनयोः सिध्यति न पारतन्त्र्यम् । तच्चेश्वरवादिनां नैव स्यादभिमतमिति ॥

अथाकामयमानो योकासो निष्काम आम्रकाम आत्मकामो न तस्य प्राणा उत्क्रासन्ति । ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ ६ ॥

अथ कश्चिद्वदि न कामयेत कर्म, यत्कृतं तदेव पर्याप्तम् । नाधिकेन कर्मणा मे किञ्चित्फलमिति चेत्संदधाति तदा सोकामस्तिष्ठति यतः स निष्कामः । अथवा स आप्तकामः सर्व एव कामास्तेनाप्ताः । अत एवात्मकाम आत्मानमेव कामयते आत्मनः श्रेयो यः कामयति न तस्य प्राणा उत्क्रामत्युद्विजन्ते । न स उद्विग्नो भवतीत्याशयः । कुतः ? कर्मराहित्येन स ब्रह्मैव भवति । ब्रह्मात्ममधिगच्छन्सन् ब्रह्माप्येति ब्रह्माणि लीनो भवति । अत्र ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यधिकं वचनम् । यदि ब्रह्माणि कस्यापि लयः स्याद्विकारित्वं ब्रह्म भजेत । किं च यदि कर्मकर्तात्मा ब्रह्मैवाभूत्तर्हि कथं ब्रह्माणो ब्रह्माण्यप्ययः । अतो ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येतीत्यस्य पदसमूहस्य ब्रह्म भवतीत्येवार्थः ॥ ६ ॥

तदेष श्लोको भवति ।

यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येस्य हृदि स्थिताः ।
अथ मर्त्योमृतो भवत्यत्र ब्रह्म समश्नुत इति ॥

ये कामा मनोरथा अस्यात्मनो हृदि श्रिताः स्थिता भवन्ति ते सर्वे यदा प्रमुच्यन्ते सर्वथा दूरीभवन्ति विनश्यन्तीति यावत् अथ तदा मर्त्यो मरणधर्मात्मा मृतो मरणधर्मा भवति मृत्युं गतो न पुनर्निर्वर्तते । अत्र चास्यामेव स्थितौ स ब्रह्म समश्नुते मरणानन्तरं देहविलयानन्तरं स ब्रह्म ब्रह्मात्ममविनाशित्वं समश्नुते प्राप्नोति । नात्रोपासनावसरः । अत उपासनवेलायां ब्रह्मानुभवतीति नार्थः ।

तद्यथाहिनिल्वन्धनी वल्मीके मृता प्रत्यस्ता शमीतैवेमेवेदं शरीरं शेते ।

यथाहेः सर्पस्य निल्वन्धनी विमोको मृता सर्पदेहाद्विमुक्ता वल्मीके सर्पबिले प्रत्यस्ता परित्यक्ता शयीत सर्पाकारेण वर्तमाना निश्चेष्टा वर्तते, एवमेवेदं शरीरं शेते शयानं वर्तते निश्चेष्टमिति ।

अथायमशरीरोमृतः प्राणो ब्रह्मैव तेज एव ।

अथ यदायमात्माशरीरो भवति तदैवामृतो भवति । सति शरीरे नामृतत्वमिति गम्यते । शरीरपात एवामृतत्वं तस्य । तदानीं स प्राणः प्राणनकर्तात्मा ब्रह्मैव भवति जन्ममरणबन्धनविमुक्तो भवति । ब्रह्मस्वरूपं निरूपयति—तेज एवेति । सर्वबन्धनविमुक्तः सन् स तेजःस्वरूपो भवतीति भावः ।

सोहं भगवते सहस्रं ददामीति होवाच जनको वैदेहः ॥ ७ ॥

जनको वैदेहस्तमिति होवाच जनकः । इति किम् ? स ईदृशानुशासनेनानुशिषोहं भगवते सहस्रं ददामीति । सहस्रं व्याख्यातम् ॥ ७ ॥

तदेते श्लोका भवन्ति ।

अणुः पन्था विततः पुराणो सां स्पृष्टोनुवित्तो मयैव ।
तेन धीरा अपियन्ति ब्रह्मविदः स्वर्गं लोकमित ऊर्ध्वं विमुक्ताः ॥ ८ ॥

वैदेहो जनको याज्ञवल्क्याय सहस्रं दत्तवान् । ततः परं किं जातमिति नात्रोच्यते । तदेते श्लोका भवन्तीत्युच्यते । प्रकरणं तु समाप्तम् । शिष्येण गुरुदक्षिणा दत्ता । गुरुणाङ्गीकृता । अतः परं प्रकरणसमाप्तिरिव प्रतीयते । तर्ह्येते श्लोकाः कस्मै श्राविताः कस्यार्थस्य

च सिसावयिषया प्रतिपिपादयिषया वा श्राविताः ? अस्तु, नात्रैवं विचारणा कार्या । स्वतन्त्रा हि भगवती श्रुतिः । यद्वा तद्वा ब्रवीतु सर्वं श्रेयस्करं स्यात् । तर्हि श्रुतिर्ब्रवीति । न स्वयं स्वभावं ब्रवीति केषांचित्कांश्चिच्छलोकान् श्रावयति । ते च श्रोतव्याः । अणुः सूक्ष्मो दुर्विज्ञेयः पुराणश्चिन्तनात्प्रवृत्तो विततो विस्तृतः पन्था मां स्पृष्टो मया लब्ध इत्यर्थः । यदि स पन्था अणुर्दुर्विज्ञेयस्तदा विततो न भवितुमर्हति । विततो विस्तृतः सर्वज्ञेय इत्यर्थः । यदि विततो नाणुः तथापि श्रुतिवचनत्वेन सर्वं श्रोतव्यं सोढव्यं च । न स पन्था मां स्पृष्ट एतावदेव, किन्तु मयैवानुवित्तोपि । अनुभूतोपि । अत्र मां मयेत्यत्रास्मद्वाच्यः क इति तु नात्रोक्तम् । एवं च कस्यचित्तन्मार्गानुभविनो वचनमेतदिति तु स्पष्टम् । मन्त्रब्राह्मणे स्यादिदं वचनम् । परं तत्रान्वेष्टव्यम् । तेनाणुना यथा विततेन वा पथा पुराणेन वा पथा धीरा धियमीरयन्ति ते प्राज्ञा ब्रह्मविद इतो विमुक्ता भौतिक-देहाद्विमुक्ताः सन्त ऊर्ध्वमुत्कृष्टं लोकं स्वर्गमपियन्ति । अत्र स्वर्गशब्देन न प्रसिद्धो देवानां लोको ग्राह्यः । तत्रापीतेरसम्भवात् । अतः स्वर्गलोको ब्रह्मैव । न हि ब्रह्मविदां स्वर्गः कामितो भवेत् । स तु कामिनां लोक इति प्रसिद्धः ॥ ८ ॥

तस्मिञ्छुक्लमुत नीलमाहुः पिङ्गलं हरितं लोहितं च । एष पन्था ब्रह्मणा हानुवित्तः । तेनैति ब्रह्म-वित्पुण्यकृतैजसश्च ॥ ९ ॥

मोक्षमार्गः सूर्य एवेति धिया कथयति तस्मिन्मार्गे सूर्य-रूपे बहुविधा रङ्गाः सन्ति । सूर्ये सप्तापि रङ्गाः सन्ति । तानेव निर्दिशति शुक्लं नीलं पिङ्गलं हरितं लोहितं चेत्यादिना । एष पन्था ब्रह्मणा चतुर्मुखेनानुवित्तः परिज्ञातः । तेनैव मार्गेण सूर्यरूपेण ब्रह्मविदपि पुण्य-कृदपि तैजसो ब्रह्मतेजस्कोपि एति गच्छति । प्रसङ्गा-द्व्याख्याता मयेयं श्रुतिः । नात्रास्माकः कश्चनादर इति । नहि मुक्तानां गमनार्थं सोपानाः सन्ति न वा कश्चिन्नियतो लोकः । ये च लोकाः प्रसिद्धास्ते कल्पिता एव । न तेषामस्तित्वम् । यथा कश्चन बद्धश्चौरः कारायां निक्षिप्तो दण्डं समाप्य पुनः स्वगृहं गच्छति न तथात्मा कुत्रापि गच्छति । न स कुतोप्यायातोत एव न कुत्रापि गच्छति । शरीरेण सहैव तस्य समाप्ति-

र्भवति । अन्यथा कथमेकेनैव वर्त्मना ब्रह्मविदोपि गमनं पुण्यकृतोपि तैजसस्येति । यदि तैजस ब्रह्मविदो वा पुण्यकृतो वा विशेषणं तथापि ब्रह्मवित्पुण्यकृतोरपि न समानो मार्गः ॥ ९ ॥

अन्धं तमः प्रविशन्ति येविद्यामुपासते ।

ततो भूय इव ते तमो य उ विद्यायां रताः ॥ १० ॥

अत्राविद्याशब्देन कर्म विद्याशब्देन च ज्ञानं ब्रह्म-ज्ञानं ग्राह्यम् । परं कर्म न सामान्येन गृहीतव्यम् । आविद्यकमेषाविद्यया कृतमेव कर्माविद्याशब्देन ग्राह्यम् । तच्च चौर्यलाम्पट्यकापट्यादिकादिरूपम् । एवं च ये मनुष्या एतादृशीमविद्यामुपासते सेवन्ते तस्यामेव निरता अवतिष्ठन्ते तेन्धं तमो घोरमन्धकारं प्रविशन्ति विनष्टा भवन्तीत्यर्थः । ये च विद्यायाम् उ एव रतास्ते ततो भूय इव ततोपि भूयस्तमः प्रविशन्ति । अत्र विद्याशब्देन न ब्रह्मविद्यापेक्षिता । केवलं वेदाद्यभ्यासोपयोगीनि शास्त्राण्येवापेक्षितानि । एवं च ये कापट्यक्रौर्यदौ-र्जन्यादिकं परित्यज्य शास्त्रज्ञानं सम्पाद्य तत्त्व-चिन्तका भवन्ति त एवान्धं तमो न पश्यन्तीति तात्त्विकोर्थः ॥ १० ॥

अनन्दा नाम ते लोका अन्धेन तमसा वृताः ।

तांस्ते प्रेत्याभिगच्छन्त्यविद्वांसोबुधो जनाः ॥ ११ ॥

अविद्वांसस्तत्त्वमे जानाना अत एवाबुधो मूर्खा जना मानवाः प्रेत्य मृत्वा शरीरं परित्यज्य ताल्लोकान् गच्छन्ति येनन्दाः सन्ति । नन्दयन्तीति नन्दाः । न नन्दा आनन्दाः । किं च ये लोका अन्धेन तमसा वृता वेष्टिताः सन्ति । ते सर्वदा दुःखान्येव प्राप्नुवन्ती-तिभावः ॥ ११ ॥

आत्मानं चेद्विजानीयादयमस्मीति पुरुषः ।

किमिच्छन् कस्य कामाय शरीरमनुसंज्वरेत् ॥ १२ ॥

यदि पुरुष आत्मा । पुरि शेते तिष्ठतीति पुरुषः । पुर अग्रगमने । तौदादिको धातुः । कुषन् प्रत्ययः । पृषोदरादित्वाद् दीर्घः । अथवा पूरी आप्यायने । दैवा-दिकः । बाहुलकात्कुषन् । अयमहमस्मीत्यात्मानं विजा-नीयात् । अहं पुरुषोस्मि । अग्रगन्तास्मि । सर्वकामाना-माप्यायकोस्मि इत्येवं यदि स स्वं परिचिनुयात्तर्हि किमिच्छन् कस्य कामाय कस्मै कामाय शरीरमनुसंज्व-

रेत्पीडयेत् । अहं त्वाप्तकामोस्मीति विज्ञायान्यस्य कस्य-
चित्समीपे कोहमस्मीति विज्ञानार्थं स्वकामप्राप्त्युपाय-
वित्यर्थं च गत्वा शरीरायासं नैव कुर्यात् ॥ १२ ॥

यस्यानुवित्तः प्रतिबुद्ध आत्मास्मिन् सन्देहो गहने
प्रविष्टः । स विश्वकृत्स हि सर्वस्य कर्ता तस्य लोकः स
उ लोक एव ॥ १३ ॥

यस्यात्मा य आत्मेत्यर्थः । सन्देहो सन्देहं योग्ये
गहने विषमेज्ञाने प्रविष्टः सन्, अनुवित्तः सम्यग्ज्ञानवान्
प्रतिबुद्धो जागतिकेषु विषयेष्वप्रसक्तः ।

स हि सर्वस्य सुखदुःखप्रियाप्रियेत्यादिरूपस्य जगतः
कर्तेति मोहान्मन्वानो विश्वकृद्भवति विश्वं कृन्ततीति
विश्वकृत् विश्वच्छेत्ता भवति । तदानीं च तस्य लोकः
कल्पितः शत्रुमित्रादिरूपः स उ लोक एव दृष्ट एव
कल्पित एवेत्यर्थः । अथवा दृष्ट एव परिज्ञात एव नायं
वास्तविको मायया मयैव कल्पितः संकल्पितो-
स्तीति ॥ १३ ॥

इहैव सन्तोष विद्यस्तद्व्यं न चेदवेदिर्गहती विनष्टिः ।
ये तद्विदुरमृतास्ते भवन्त्यथेतरे दुःखनेवापियन्ति ॥ १४ ॥

इहैवस्मिन्नेव शरीरे । अस्मिन्नेव संसारे वा । वयं
तद्विदमः । अस्माभिस्तविज्ञातव्यमित्याशयः । न चेदवे-
दिर्यदित्वं तन्नावेदीः । ह्रस्वत्वमार्षम् । महती विनष्टि-
र्महान् हि विनाश उपस्थितः स्यात् । ये च तद्विदुस्त-
दात्मस्वरूपं विद्युर्जानीयुस्तेमृता भवन्ति सर्वक्लेश-
पारणा भवन्ति । अथेतरेज्ञानिन जगत्येव स्वशिवं
पश्यन्तो दुःखमेवापियन्ति दुःखेप्यया भवन्ति दुःखनि-
र्मग्ना भवन्तीत्याशयः । न चेदवेदिरित्यत्र निरुक्ते न
चेदवेदीरित्येव पपाठ यास्काचार्यः । एवं च वेदनं
वेदः । वेदोस्यास्तीति वेदी । वेद्येव वेदिर्नवेदिरेदिरिति
महापर्वतारोहणक्लेशो नादत्तव्यः ॥ १४ ॥

यदैतमनुपश्यत्यात्मानं देवमञ्जसा ।

ईशानं भूतभव्यस्य न ततो विजुगुप्सते ॥ १५ ॥

आत्मज्ञानं प्रशंसति । यदा स आत्मा शरीरस्थो
शरीरभूतो वात्मानं देवं दिव्यगुणविशिष्टं न पापिष्ठम्,
भूतभव्यस्य भूतस्य भविष्यत्तश्च पदार्थजातस्येशानमी-
शनकर्तारमात्मानमेवाञ्जसा पश्यति विजानाति
ततस्तदनन्तरं न विजुगुप्सते न कमप्यन्यं निन्दति ।

मोहादेवात्मानं विस्मृतवान् ततो दुःखाय भवति । यदा
च स्वरूपं पश्यति तदा न विजुगुप्सते नान्यं नवात्मानं
निन्दतीति भावः । स्वरूपाज्ञानं हि निन्दाप्रवर्तक-
मितियावत् ॥ १५ ॥

यस्मादर्वाक्संवत्सरोहोभिः परिवर्तते । तद्देवा
ज्योतिषां ज्योतिरायुर्होपासतेमृतम् ॥ १६ ॥

अर्वागित्यव्ययपदम् । सर्वथेत्यस्यार्थः । यस्मादब्रह्मा-
णोहोभिः सह संवत्सरोर्वाक् परिवर्तते तज्ज्योतिषामपि
ज्योतिः प्रकाशकमायुः सर्वगममृतं मृतिरहितं ब्रह्म
देवा विद्वांस उपासते तदाज्ञाकारिणो भवन्तीत्यर्थः ।
नात्रास्ति किञ्चिद्विशिष्टं तत्त्वज्ञानम् ॥ १६ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितः ।
तमेव मन्थ आत्मानं विद्वान् ब्रह्मामृतोमृतम् ॥ १७ ॥

यस्मिन् पञ्च पञ्चजना आकाशश्च प्रतिष्ठितास्त-
मेवात्मानं मन्थे । तमेवामृतं ब्रह्म मन्थे । नाहं मूर्खः,
विद्वान् । एवं नाहं मृतिधर्मा किन्त्वमृतोमरणधर्मा ।
नात्रापि विशिष्टं तत्त्वज्ञानम् ॥ १७ ॥

प्राणस्य प्राणमुत चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य
श्रोत्रं मनसो ये मनो विदुः । ते निचिक्युर्ब्रह्म
पुराणमग्र्यम् ॥ १८ ॥

ये ब्रह्मतत्त्वमेवं विदुर्जानन्ति, कीदृशम् ? प्राण-
स्यापि प्राणं चक्षुषोपि चक्षुः श्रोत्रस्य श्रोत्रं मनसश्च
मनः । ते पुराणं बहोःकालात्प्रख्यातमग्र्यं श्रेष्ठं ब्रह्म
निचिक्युर्निश्चितवन्तः । प्राणनं दर्शनं श्रवणं मननं
सर्वं ब्रह्मसामर्थ्याद्भवतीत्येवं ये निश्चितवन्तस्ते ब्रह्म
जानन्ति ॥ १८ ॥

मनसैवानुदृष्टव्यं नेह नानास्ति किञ्चन । मृत्योः
स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति ॥ १९ ॥

प्रकरणप्रस्तुतब्रह्मदर्शनमनुविधीयतेनेन श्लोकेन ।
तद् ब्रह्म मनसैवानुदृष्टव्यम् । नास्त्यन्यत्साधनं
तद्दर्शनस्य । ननु मनसो मन इत्युक्तत्वात्तस्य मनोपेक्षया
श्रेष्ठत्वमुपपाद्य कथयत्र मनसैवानुदृष्टव्यमिति वदति ?
बाढं वदति । मनसोपेक्षया सूक्ष्ममपि तन्मनसैवानुदृष्टुं
शक्यते । अङ्गुल्याः सूक्ष्ममपि वस्त्वङ्गुलिभिरेव गृह्यते ।
हस्तात्सूक्ष्ममपि वस्तु हस्तेनैवात्थाप्यते । मनोपेक्षया
सूक्ष्ममपि वस्तु मनसैवानुदृश्यते । दर्शनमनुदर्शनं वा

घटदर्शनमिव न प्रत्येयम् । अत्रानुदर्शनमनुभवः । न तत्साक्षात्कारेन्यानीन्द्रियाणि समर्थानीति यावत् । अथसैवकारो भिन्नक्रमः । मनसानुद्रष्टव्यमेवेत्यन्वयः । अथवा मनसा तदेवानुद्रष्टव्यमिति । अथवा मनसैवानुद्रष्टव्यमित्येव समीचीनोन्वयः । कुतो मनसैव द्रष्टव्यमित्यत आह इह किञ्चन नाना ब्रह्मेत्यध्याहृत्य ब्रह्म विनेत्यर्थः । नानेति विनार्थे । नाना नारी निष्फला लोकयात्रेति लोकेपि प्रसिद्धिः । ब्रह्मान्तरेणेह किञ्चन नास्ति । अतो ब्रह्मैव मनसानुभवनीयमिती श्लोकहृदयम् । यश्चेह ना मनुष्यः, अना मनुष्यातिरिक्तः प्राणी, पश्यति, अयं मनुष्योयं च पशुरित्येवं पश्यति स मृत्योर्मृत्युमाप्नोति । पुनः पुनर्जायते म्रियते च स इतिभावः । सर्वं ब्रह्मैव । न ना न चाना । इवेत्यनेनाभिहितत्वात् ना अना इत्यत्र न द्वितीया । भेददर्शनं परित्यज्य सर्वत्र ब्रह्मदर्शनमेव कर्तव्यमितिभावः ॥१९॥

एकैवानुद्रष्टव्यमेतदप्रमेयं ध्रुवम् । विरजः पर आकाशादज आत्मा महान्ध्रुव ॥ २० ॥

अप्रमेयमप्रमेय ध्रुवं निश्चलं चैतद्ब्रह्मैकधैवैकमेवानुद्रष्टव्यं विज्ञातव्यम् । अत्र धाप्रत्ययो निरर्थकः । प्रकारे हि धा भवति । नास्ति ब्रह्मणः कञ्चन प्रकारः । प्रकारवाञ्छ विनश्यत्स्वरूपो भवति । न तु तथा ब्रह्म । एकमेव ब्रह्मातएवाप्रमेयमत एव च ध्रुवम् । प्रमाणैरपि न तन्मीयते । न तत्र वाग्गच्छतीति प्रतिषेधात् यद्विभीयते तत्तु काल्पनिकं ब्रह्म । औपनिषदस्य ब्रह्मणो निर्गुणत्वान्न गुणैस्तत्परिचीयते । नीरूपत्वान्न रूपवन्निरूप्यते । व्यापकत्वान्न तु परिमाणेनापि परिमीयते । पूर्वार्धेन ब्रह्मोपवर्ण्योत्तरार्धेनात्मा निर्वर्ण्यते—विरजो रजोगुणात्पर आकाशादपि परोजोन्मा महान् ध्रुवो नित्यश्चात्मा । अत्र महानित्युक्त्यात्मनो महत्परिमाणं विद्योतितं भवति । अणुरेव आत्मेत्यत्राणुशब्दो नाणुपरिमाणत्वमात्मनो निवेदयति, केवलं सूक्ष्मत्वं प्रकाशयति ॥ २० ॥

तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः । नानुध्यायाद् बहुञ्छब्दान्वाचो विग्लापनं हि तदिति ॥ २१ ॥

धीरो बुद्धिवैभवयुक्तो ब्राह्मणो ब्रह्मान्वेषणपरायणस्तमेवात्मानं विज्ञाय प्रज्ञां स्थिरामितिशेषः । कुर्वीत । आत्मज्ञानार्थेवात्मनः प्रयत्नः प्रवृत्तः । विज्ञाते च तस्मिन्

प्रज्ञा स्थिरा कर्तव्या । बहुञ्छब्दाञ्छास्त्रीयानन्यैः प्रोक्तान्वा नानुध्यायान्न बहु मन्वीत । यतस्तत्सर्वं वाचो विग्लापनं हि वाङ्मनिपीडनमेव । एतावत्पर्यन्तं कुत्रचित्पठिताः श्लोकाः श्राविताः । अतः परं पुनरुपनिषदारम्भः श्लोकान्त इतिशब्दस्तेषां श्लोकानां समाप्ति-सूचनार्थमेव प्रयुक्तः ॥२१॥

स वा एष महानज आत्मा योयं विज्ञानमयः । प्राणेषु य एषोन्तहृदय आकाशस्तस्मिञ्ज्ञेते ॥

योयमात्मा विज्ञानमयः सन् प्राणेषु तिष्ठति, य एष आकाशः सन् प्रकाशरूपः सन् हृदये तस्मिञ्ज्ञेते तिष्ठति । स एष महान् महत्परिमाणोजोन्मात्मा । प्राणशब्दोन्नेन्द्रियवाचकः । सर्वेष्वेव ज्ञानेन्द्रियेषु स विज्ञानमयः । स्वप्नेरणां स्थापयति । स एव हृदयाभ्यन्तरे शेते निवसति ॥

सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्याधिपतिः ।

स आत्मा सर्वस्येन्द्रियगणस्य वशी । सर्वस्येशानः सर्वस्येशनकर्ता । सर्वस्य द्विविधेन्द्रियगणस्य मनसश्च स एवाधिपतिः ।

स न साधुना कर्मणा भूयान्नो एवासाधुना कनीयान् ।

स आत्मा साधुना कर्मणा कृतेनेत्यर्थः । न भूयान् भवति न वर्धते । नो एवासाधुना कर्मणा कनीयान् भवत्यल्पतां गच्छति । कुतो न भूयान्भवति कुतो न कनीयानिति प्रश्नस्योत्तरं केवलमेतदेव “न स साध्वसाधु वा कर्म करोति । कर्मकर्तृत्वमन्तःकरणस्य । आत्मा ततोस्पृष्टः । एतेनेदमपि ध्वनितं भवति नास्ति कश्चन नित्यो नियतश्चात्मा । यथान्तःकरणं जायते तथैवात्मापि जायते । उभयमपि समानरूपेण विनश्यतः । न चेदानीमेवोक्तं “स वा एष महानज आत्मेति” इत्यादि न तस्याजत्वम् । बाढमुक्तम् । न च मानव इव गर्भस् उत्पद्यते शरीरेण सदैव यथा मन आदीनामुत्पत्तिस्तथैव तस्यापीति तथोक्तम् । शरीररचनासमये जायमानं चैतन्यमेवात्मा । नान्यः कञ्चनात्मा नाम । स एव शक्तिरूपेण प्राणेषु तिष्ठति हृदयेपि । तत्सम्बन्धेनैव साध्वसाधु च कर्म प्रवर्तते तेन च नाम्ना संश्लिष्यति ॥

एष सर्वेश्वर एष भूताधिपतिरेष भूतपाल एष
सेतुविधरण एषां लोकानामसम्भेदाय ॥

सर्वं स्पष्टम् ॥

तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन
दानेन तपसानाशकेन ॥

ब्राह्मणा ब्रह्मान्वेषणशीला वेदानुवचने वेदाध्ययनेन
वेदाध्यापनेन वा वेदानुशीलनेन वा यज्ञेन वा दानेन वा
नाशकेनोपवासेन । अनशनमनाशकम् । अश भोजने ।
तमेतमात्मानं विविदिषन्ति वेत्तुमिच्छन्ति । एतैः
साधनैस्ते तं न विदन्तीत्यन्यत् ।

एतमेव विदित्वा मुनिर्भवति ।

एतमात्मानमेव विदित्वा विज्ञाय सर्वो मुनिर्मन-
शीलो भवति । मुनिभवने एतदात्मज्ञानमेव हेतुरिति ।
आत्मज्ञानवान्न कदापि न भवति कर्माति ॥

एतमेव प्रव्राजिनो लोकमिच्छन्तः प्रव्रजन्ति ॥

एतमेव लोकमात्मलोकमिति यावत् । इच्छन्तः
प्रव्राजिनः प्रव्रज्यावन्तः प्रव्रजन्ति । पटं वयेतिवत्प्रव्रा-
जिनः प्रव्रजन्तीति प्रयोगः ॥

एतद्ध स्म वै तत् । पूर्वं विद्वांसः प्रजां न काम-
यन्ते । किं प्रजया करिष्यामो येषां नोयमात्मायं लोक
इति ॥

एतद् ह स्म वै तत् इतिशब्दपञ्चकेन प्रव्रजन्ती-
तिपदस्यैव व्याचिख्यासा बोध्यते । अथ ना ब्राह्मण-
ग्रन्थानां परिपाटी खल्वियं निरर्थकानां शब्दानामुच्चा-
रणमिति । ननु नायं ग्रन्थो ब्राह्मणम्, उपनिषत्खल्वि-
यम् । बाढमुपनिषत् । ब्राह्मणान्तर्गतैवैषा । अस्या
आदौ ब्राह्मणम्, मध्ये ब्राह्मणम्, अन्ते च ब्राह्मणम् ।
क्वचित्क्वचिदुपनिषद् । अस्तु । पूर्वं विद्वांसः प्रजां न
कामयन्ते स्मेतिशेषः । कुतो न प्रजामकामयन्तः ?
हेतुमाह—प्रजया किं करिष्यामः कं लाभं लप्स्यामह
इति । नास्ति प्रजया कोपि लाभः । उत्पादनं संवर्धनं
लालनं पालनं पाठनं पाठने द्रव्यव्ययः, अनारोग्येपि
धनव्ययो मनोहानिः । एवं चानेके दोषाः प्रजोत्पादने ।
इत्यवधार्य ब्रूते किं प्रजया करिष्यामः ? येषां नोस्मा-
कमयमात्मैवायं लोक प्रसिद्धो लोकः । लोके बहवो

लोकाः भूर्भुवःस्वरित्याद्याः प्रसिद्धाः । तांल्लोकान्काम-
यमाना एव प्रजामुत्पादयन्ति संसरन्ति च । अस्माकं
ज्ञानिनां तु अयमेवात्मैव लोकः । आत्मलोकादतिरिक्तं
लोकं न जानीमो न परिचिनुम इति ॥

ते ह स्म पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैष-
णायाश्च व्युत्थायाय भिक्षाचर्यं चरन्ति । या ह्येव
पुत्रैषणा सा वित्तैषणा । या वित्तैषणा सा लोकैषणा ।
उभे एते एषणे एव भवतः ॥

ते प्रव्राजिनः पुत्रवित्तलोकैषणाभ्यो व्युत्थाय
पृथग्भूय भिक्षाचर्यं चरन्ति परित्यक्तगृहा भवन्ति ।
नात्रान्यत्किञ्चित्तिरोहितम् ॥

स एष नेति नेत्यात्मागृह्यो नहि गृह्यते शीर्यो न हि
शीर्यतेसङ्गो नहि सज्जतेसितो न व्यथते न रिष्यति ॥

इति प्रकारः । स एष आत्मा नेति नेति तस्य
कश्चन प्रकारो नास्तीत्यगृह्यः । सोगृह्यते एव न हि
गृह्यते केनापि साधनेन । अशीर्योपि स न शीर्यते ।
शृविशरणे । असङ्गो हि सोत एव न सज्जते कुत्रापि ।
असतोबद्धः षिञ् बन्धने । अतएव न व्यथते न च
रिष्यति । रिष हिंसायाम् । बद्ध एव व्यथामनुभवति ॥

एतमु हैवैते न तरत इत्यतः पापमकरवमित्यतः
कल्याणमकरवमित्युभे ॥

एतमात्मनं सर्वैषणानिवृत्तमेते न तरतः प्राप्नुतः ।
एते के ? अतो यस्मात्कस्माच्च कारणादहं पापमकरव-
मिति, अतश्च कल्याणं पुण्यमकरवमिति उभे चिन्ते ।
स खलु वीतपापपुण्यचित्तिः ॥

उ हैवैष एते तरति । नैनं कृताकृते तपतः ॥२२॥

इदं पापमिदं च पुण्यमिति लौकिकानां विचारधारा ।
तत्त्वज्ञानानां तु जगतोसबन्धाद्धेतोर्न तादृग्विचारः ।
अयमाशयः—किं पापं किं चापापमित्याद्यावध्यनव-
धारितस्वरूपमेव । लोके पापं पुण्यं च कल्पितमेव ।
अत एवैकेन पापत्वेनाभिमतं कर्मान्येन पुण्यत्वेन गृह्यते ।
अन्येन च पुण्यत्वेनाभिमतं कर्म पापत्वेन गृह्यते । अतो-
नवस्थितैव पुण्यपापधीधारा । लौकिकीं प्रथामनुसरतां
सर्वं दुःखमेव भवति । तां परित्यजन्सर्वदुःखविमुक्तो
भवत्यात्मेत्याह—एष आत्मैते पुण्यपापे तरति । दुष्ट-

धियैव सम्पादितं कर्म पापमित्युच्यते । परोपकारधिया सम्पादितं कर्म पुण्यमित्युच्यते । ज्ञानदृष्टिर्हि ज्ञानिनं पुनात्येव । पूतमतस्तं दुष्टधीर्न समवैति । इदं पापमिति धियमिदं पुण्यमिति धियं च तत्त्वज्ञो न स्पृशति । पुण्यपापयोरद्याप्यनिश्चितत्वात् । अतएव नैनं ज्ञानिनमात्मानं कृताकृते तपत इदं पापमाचरितमयं च धर्मो नाचरित इत्येवं रूपे तपतः सन्तापयतः ॥ २२ ॥

तदेतदृचाभ्युक्तम्—

एष नित्यो महिमा ब्रह्मणस्य
न वर्धते कर्मणा नो कनीयान् ।
तस्यैव स्यात्पदवित्तं विदित्वा
न लिप्यते कर्मणा पापकेनेति ॥

उपरि यदुक्तं ब्राह्मणे न तदेवर्चा समर्थयते । ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञानिन एष महिमा माहात्म्यमेतन्नित्यो नित्यम् । अतएव कर्मणा शुभेन स महिमा न वर्धते, अशुभेन च कर्मणा नो कनीयान् भवति । नहि कर्मणा तस्य सङ्गो भवतीति भावः । अन्तःकरणं त्ववश्यं मलिनममलिनं भवति । तस्यैव ब्रह्मण एव पदवित् स्यात्, पद्यते प्राप्यत इति पदं स्वरूपं ब्रह्मरूपमिति यावत् तद्वित्तञ्ज्ञः स्यात् । किं स्यात्तज्ज्ञानेनेत्याह—तं विदित्वा कर्मणा न लिप्यते । पापकेनेत्यनेनाशुभेन शुभेन चेति ग्राह्यम् । पुण्यं वा स्यात्पापं वा स्यात्सर्वविधं कर्म-बन्धायैव भवतीतिमतमुपनिषदाम् । स्वरूपविदो न बध्यते कर्मबन्धनेनेतिभावः ॥

तस्मादेवंविच्छान्तो दान्त उपरतस्तिक्ष्णः समाहितो भूत्वात्यन्येवात्मानं पश्यति सर्वमात्मानं पश्यति ।

पदवित्तं विदित्वा न लिप्यते कर्मणा पापकेनेत्युक्तम् । तस्मादेवंविद् तत्त्वज्ञानी शान्तः शमान्वितो दान्तो दमान्वित उपरतः सर्वेषणाविनिर्मुक्तस्तिक्ष्णः सर्वद्वन्द्वसहिष्णुः समाहित इन्द्रियव्यापारापराधीनो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति सर्वं चात्मानं पश्यति । ननु आत्मन्येवात्मानं पश्यतीत्यस्य वाक्यस्य कोर्थोभिप्रेतः स्यात् ? उच्यते । नह्यन्यः कश्चनाधार आत्मन इति भावः । एतावता ब्रह्म कश्चिदीश्वरो वा तदाधार इति मतमवमतं भवति । तदेव स्पष्टयति—सर्वमात्मानं पश्यति । आत्मेतरत्किञ्चिदपि न पश्यतीत्यर्थः ।

सर्वजीवेष्वात्मस्वरूपमेव पश्यति न पार्थक्यम् । घटपटादिषु विषयेषु तु नात्मबुद्धिः । जडेष्वप्यात्मबुद्धिर्जडत्वाय कल्पेत । शान्तो दान्त उपरतस्तिक्ष्णः समाहितो भूत्वेत्यादिविशेषणसमूहेनात्मा यावद्देहं देहोपयोगीनि लोकोपयोगीनि च कर्माणि न परित्यजेदिति प्रतिपादितं भवति । रागद्वेषादिदोषोत्पत्तिर्भेदधिया भवतीति सिद्धान्तः । अयमस्मदनुकूल इति रागः प्रवर्तते । अयमस्मत्प्रतिकूल इति द्वेषः प्रवर्तते । आनुकूल्यप्राप्तिकूल्यप्रतीतिर्भेदनियामिका । भेदो दुःखहेतुः । तस्मात्स हेयः । शरीरधर्मनिर्वाहाय तु कर्मजातमावश्यकमवश्यं कर्तव्यमिति ॥

नैनं पाप्मा तरति । सर्वं पाप्मानं तरति ।
नैनं पाप्मा तपति । सर्वं पाप्मानं तपति ।

एतादृशं ज्ञानसम्पन्नमात्मानं पाप्मा पापं न तरति नाक्राम्यति । स च सर्वं पाप्मानं तरति क्राम्यति । सर्वस्मात्पापनिचयादस्पृष्टो भवतीत्याशयः । एवं नैनं पापं तपति परं सर्वं पापं स आत्मा तपति तापयति ।

विपापो विरजोविचिकित्सो ब्राह्मणो भवति ।

एवं विपापो विगतपापो विरजो रजोगुणरहितो विचिकित्सो निखिलसंकल्पविकल्पसंशयशून्य आत्मा ब्राह्मणो ब्रह्मवेत्ता भवति ॥

एषः ब्रह्मलोकः सम्राट् । एनं प्रापितोसीति होवाच याज्ञवल्क्यः ।

एष ब्रह्मलोको ब्रह्मदर्शनं ब्रह्मज्ञानमितियावत् । सम्राट् सम्यग्राजते इति सम्राट् । एतादृशं ब्रह्मज्ञानमेव सर्वप्रकाशहेतुः । एनं ब्रह्मलोकमेनद्ब्रह्म प्रापितोसि दर्शितोसीति याज्ञवल्क्य जनकमुवाच ॥

सोहं भगवते विदेहान्ददामि मां चापि सह दास्यायेति ॥ २३ ॥

लब्धात्मकामः प्रीतश्च याज्ञवल्क्य उवाच भगवते तत्त्वज्ञानोपदेशकाय विदेहान्ददामि यावन्मम राज्यं तावत्सर्वं ददामि । न केवलमेतदेव, सहैव मामपि तुभ्यं ददामि । ननु कोर्थस्त्वया म इति ? दास्यायेति । अहं तव दास्यं दास्यामि । सर्वमिव परिचर्यां करिष्यामीति यावत् ॥ २३ ॥

स वा एष महानज आत्मान्नादो वसुदानः ।
विन्दते य एवं वेद ॥
ब्राह्मणमेतत् ।

स वा एषः महानज आत्माजरोमरोमृतोमयः ।
ब्रह्माभयं वै ब्रह्माभयं हि वै । ब्रह्मा भवति य एवं
वेद ॥ २५ ॥

पापपुण्यभीधीविमुक्तः स एष आत्मा महानजो-
जन्माजरो जरारहितोमरो मृत्युरहितोमृतो न कदापि
मरणमापन्नः । यतो ब्रह्माभयं भयरहितमस्ति, अतो
यो वै अभयो भवति ब्रह्मैव भवति । ब्रह्माभयं ब्रह्मा-
भयमिति द्विरुक्तिर्दाढ्यार्था ॥

इति बृहदारण्यके चतुर्थेऽध्याये चतुर्थं ब्राह्मणम्

●

बृहदारण्यके चतुर्थाध्याये पञ्चमं ब्राह्मणम्
(मैत्रेयी ब्राह्मणम्)

अथ ह याज्ञवल्क्यस्य द्वे भार्ये बभूवुर्मैत्रेयी
कात्यायनी च । तयोर्हं मैत्रेयी ब्रह्मवादिनी बभूव ।
स्त्रीप्रज्ञैव तर्हि कात्यायनी ॥

ब्रह्मवादिनी ब्रह्मवदनशीला मुक्तिमार्गानुयायिनी
विरक्तेत्यर्थः । स्त्रीप्रज्ञा गृहकार्यकुशला संसारान्वयि-
नीत्यर्थः । अन्यत्स्पष्टम् ॥

अथ ह याज्ञवल्क्योन्यद्वृत्तमुपाकरिष्यन् ॥ १ ॥

याज्ञवल्क्यश्च गार्हस्थ्यधर्मावसानेन्यद्वृत्तं पारि-
व्राज्यमुपाकरिष्यन् । स्वीचिकीर्षिष्यन् आस्त ॥ १ ॥

मैत्रेयीति होवाच याज्ञवल्क्यः प्रव्रजिष्यन्वा अरेहम-
स्मात्स्थानादस्मि । हन्त तेनया कात्यायन्यान्तं करवा-
णीति ॥ २ ॥

याज्ञवल्क्यो मैत्रेयीमुवाच मैत्रेयि प्रव्रजिष्यन्तह-
मस्मात्स्थानादस्मि गार्हस्थ्यद्विरक्तोहं प्रव्रज्यां जिघृक्षा-
मीत्यर्थः । हन्तेति सम्बोधनार्थकमव्ययम् । अनया
कात्यायन्या सह ते तव सङ्गस्यान्तं करवाणि करोमीति
करवाणीति लोणानुज्ञायाम् । ज्ञाते वैराग्ये कस्य-
चित्कस्याश्चिद्वा नानुज्ञार्थकरी ॥ २ ॥

सा होवाच मैत्रेयी यन्नु स इयं भगोः सर्वा पृथिवी
वित्तेन पूर्णा स्यात्स्यां न्वहं तेनामृताहो नेति । नेति
होवाच याज्ञवल्क्यः । यथैवोपकरणवतां जीवितं तथैव
ते जीवितं स्यात् । अमृतत्वस्य तु नाशास्ति वित्ते-
नेति ॥ ३ ॥

न सा मैत्रेयी पत्युः पथि विघ्नं चिकीर्षति स्म ।
तद्वर्त्मनि तत्प्रोत्साहनार्थं पृच्छति स्म । भगो इति
सम्बोधनार्थकमव्ययम् । यदि सर्वा पृथिवी वित्तेन पूर्णा
स्यात्साच मदीयैव स्यात्, तदा स्यामहममृता तेन
वित्तेनामृतेति । नेति होवाच याज्ञवल्क्यः । अन्यदप्युक्तं
तेन यथान्येषामुपकरणवतां जीवितं कष्टमयं भवति
तथैव तेपि तत्स्यात् । वित्तेन तु नास्त्याशामृतत्वस्या-
पुनर्जन्मनो मोक्षस्य वेति ॥ ३ ॥

सा होवाच मैत्रेयी येनाहं नामृता स्यां किमहं तेन
कुर्याम् । यदेव भगवान्वेद तदेव मे ब्रूहीति ॥ ४ ॥

स्पष्टम् ॥ ४ ॥

स होवाच याज्ञवल्क्यः प्रिया वै खलु नो भवति
सती । प्रियमवृधत् । हन्त तर्हि भवत्येतद्व्याख्या-
स्यामि । व्याचक्षाणस्य तु मे निदिध्यासस्वेति ॥ ५ ॥

तुष्टो याज्ञवल्क्य उवाच—प्रिया नोस्माकं भवति
सती भवती । प्रियमवृधन्ममेतिशेषः । एतेन त्वत्प्रश्नेन
मे प्रेमवृद्धिर्जातित्यर्थः । अथवान्तर्भावित्यर्थः । प्रियं
मम वर्धितवती । हन्तेति हर्षे । तर्हि भवति व्याख्या-
स्याम्येतच्चत्वं पृष्टवती । व्याचक्षाणस्य मे त्वं निदिध्या-
सस्व सध्यानं शृण्वत्यर्थः ॥ ५ ॥

स होवाच । न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो
भवति । न वा अरे जायायै कामाय जाया प्रिया
भवति । न वा अरे पुत्राणां कामाय पुत्राः प्रिया
भवन्ति । न वा अरे वित्तस्य कामाय वित्तं प्रियं
भवति । न वा अरे पशूनां कामाय पशवः प्रिया
भवन्ति । न वा अरे ब्राह्मणः कामाय ब्रह्म प्रियं
भवति । न वा अरे क्षत्रस्य कामाय क्षत्रं प्रियं भवति ।
न वा अरे लोकानां कामाय लोकाः प्रिया भवन्ति ।
न वा अरे देवानां कामाय देवाः प्रिया भवन्ति । न वा
अरे वेदानां कामाय वेदाः प्रिया भवन्ति । न वा अरे
भूतानां कामाय भूतानि प्रियाणि भवन्ति । न वा अरे

सर्वस्य कामाय सर्वं प्रियं भवति । आत्मनस्तु कामाय सर्वं प्रियं भवति ॥

जायार्थे इति चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । ब्रह्मण इत्यस्य ब्राह्मणस्येत्यर्थः । क्षत्रस्य साहचर्यात् । वेदानां कामायेत्युक्त्यावगम्यत उपनिषत्कालेपि वेदानां प्रियत्वमासीदेव । बहु परिगणयन् श्राम्यन्नाहं सर्वस्य कामाय सर्वमिति । अन्यत्सुस्पष्टम् ॥

आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः । मैत्रेय्यात्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम् ॥ ६ ॥

जागतिकः सर्व एव सम्बन्धी निरर्थक आत्मकल्याणाय । आत्मकल्याणार्थिभिस्तु आत्मैव द्रष्टव्यः स एव मन्तव्यः स एव निदिध्यासितव्यश्च । आत्मातिरिक्तवस्तुमात्रस्य तुच्छत्वं द्योतयितुमाह मैत्रेयि केवलमात्मनि दृष्टे सर्वं दृष्टं भवति श्रुते सर्वं श्रुतं भवति मते सर्वं मतं भवति विज्ञाते सर्वं विज्ञातं भवति । इदमिति जगन्निर्देशकम् । आत्मज्ञाने सति जाते सर्व एव सांसारिकाः पदार्थास्तुच्छत्वं यान्तीत्याशयः ॥ ६ ॥

ब्रह्म तं परादाद् योन्यत्रात्मनो ब्रह्म वेद । क्षत्रं तं परादाद् योन्यत्रात्मनः क्षत्रं वेद । लोकास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो लोकान्वेद । देवास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो देवान्वेद । वेदास्तं परादुर्योन्यत्रात्मनो वेदान्वेद । भूतानि तं परादुर्योन्यत्रात्मनो भूतानि वेद । सर्वं तं परादाद् योन्यत्रात्मनः सर्वं वेद । इदं ब्रह्म, इदं क्षत्रम्, इमे लोकाः, इमे देवाः, इमानि भूतानि, इदं सर्वं यदयमात्मा ॥ ७ ॥

आत्मनोतिरिक्तं ब्रह्म यो वेद तं ब्राह्मणक्षत्रियादयः सर्वे परादुः पराकुर्युः ब्रह्मप्राप्त्ययोग्यं कुर्युरित्यर्थः । आत्मैव ब्रह्म । नात्मातिरिक्तं किञ्चिद्ब्रह्मेति हार्दमत्र । वेदानामात्मानतिरिक्तत्वं ज्ञानत्वेनैव । वेदानामपि ज्ञानस्वरूपता तथैव यथात्मनः । ब्राह्मणक्षत्रियलोकदेव वेदभूतादयः सर्वेपि नात्मनोतिरिच्यते इति भावः । जात आत्मज्ञाने सर्व एवैते निरर्थका एवेति तात्पर्यम् ॥ ७ ॥

स यथा दुन्दुभेर्हन्यमानस्य न बाह्यान् छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय, दुन्दुभेस्तु ग्रहणेन दुन्दुभ्याघातस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ८ ॥

स यथा शङ्खस्य ध्मायमानस्य न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय, शङ्खस्य तु ग्रहणेन शङ्खध्मस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ ९ ॥

स यथा वीणायै वाद्यमानायै न बाह्याञ्छब्दाञ्छक्नुयाद्ग्रहणाय वीणायै तु ग्रहणेन वीणावादस्य वा शब्दो गृहीतः ॥ १० ॥

स यथाद्रव्याग्नेरभ्याहितस्य पृथग्धूमा विनिश्चरन्त्येवं वा अरे महतो भूतस्य निश्चसितमेतद् यद् ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोथर्वाङ्गिरस इतिहासपुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः सूत्राण्यनुव्याख्यानानि व्याख्यानानीष्टं हुतमाशितं पायितमयं च लोकः परश्च लोकः सर्वाणि च भूतान्यस्यैवैतानि सर्वाणि निश्चसितानि ॥ ११ ॥

अभ्याहितस्य स्थापितस्य । आर्द्रधाग्नेः पृथग्धूमा निश्चरन्तीत्युक्त्याग्नेर्विशेषणमार्द्रधामिति ततश्च पृथग्धूमा इति चोक्तम् । एवं ऋग्वेदादयो महतो भूतस्य निश्चसितमित्युक्तम् । अग्नेः पृथग्धूमा इति कथनं प्रत्यक्षविरुद्धम् । न ह्यग्निधूमयोर्विनिश्चरणकाले पार्थक्यमवलोकितं भवति । ऋग्वेदाद्यास्तु पृथगेवावलोक्यन्ते । न महता भूतेन सह तेषां कोपि सम्बन्धः प्रतीयते । इदमेकं वैषम्यम् । तस्य महतो भूतस्य केनापि दर्शनमपि न कृतम् । अग्निधूमयोरुभयोरेव प्रत्यक्षं सर्वेरेव दर्शनं क्रियते । इदं द्वितीयं वैषम्यम् । उभयोरेवाग्निधूमयोर्भूतत्वं महतो भूतस्यर्ग्वेदादीनां च न तथा । एकं चेतनमन्यानि चाचेतनानि । इदं तृतीयं वैषम्यम् । अग्निधूमयोरुभयोर्भूतजन्यत्वम् । अत्र च न तथेतीदं चतुर्थं वैषम्यम् । एवं च दृष्टान्तदार्ष्टान्तिकयोः सत्यपि महति भेदे स्वीकर्तव्यमिदं सर्वा विद्याः सर्वं च जगत् महती भूतस्यैव निश्चसितानि—अनायासेनैव महता भूतेनोत्पादितानीति । ननु महद्भूतमत्र ब्रह्मैव वान्यत्किञ्चिद्वा ? यदि ब्रह्मैव कथं तस्य भूतत्वम् । तद्यन्यत्किञ्चन तत्किमिति तन्वेषणीयम् । तच्चेतनं वाचेतनं वा ? नह्यचेतनाद्विद्यानां

सर्वासां प्रभवो भवितुमर्हति । पारिशेष्याद्यदि तच्चे-
तनमेव तर्हि तत्सावयवं निरवयवं वा ? न निरवयवम्
निश्चसितत्वाभावात् । न सावयवम् । तद्विनाश-
प्रसङ्गात् । अन्यदपि किञ्चिद्विचारणीयमत्र । आने-
वाय्वादित्याङ्गिरस एते चत्वार ऋषयश्चतुर्णां वेदानां
प्रभवस्थानम् । कथं तर्ह्यथर्वाङ्गिरस इव ऋगानेय-
इत्यादि नोक्तम् । उपनिषदामपि वेदत्वमितिसामान्यो-
द्घोषः । कथं तर्ह्यथर्वाङ्गिरस इत्युक्तेरनन्तरमेवो-
पनिषत्परिगणनम् । एतेषां सर्वेषां प्रश्नानामेकमेवोत्तरम्
इदं सर्वं ब्राह्मणमेव नोपनिषदिति । ब्राह्मणानि बहुवा-
दीनि भवन्ति । बहुवादिनां वचनं न सर्वथा प्रत्येतव्यं
भवति । अतएव हुतमाशितं पायितमित्यादिवचनानि
समाधेयानि भवन्ति । हुतं हवनम् अशितमशनं पायित
पानमित्यर्थानामङ्गीकारेपि न किञ्चिन्नावीन्यं प्रतिभाति ।
ननु किमिदं महद्भूतमिति । यदि ब्रह्मैव कथं भूतमिति ।
यदभवत्तद्भूतम् । नामवद्ब्रह्म ततो न तद्भूतमपि । एवं
च भूतमित्यत्र न भूतार्थे निष्ठा । अन्य एवौणादिकस्तः ।
भावयतीति भूतम् । अत एव तस्य महत्त्वमपि साधितं
भवति । एवं च महद्भूतं ब्रह्मैव न प्रसिद्धं जगदुपादानं
भूतपञ्चकमिति । एतानि सर्वाणि महतो भूतादुत्पन्ना-
नीति नोक्तमत्र । महतो भूतस्य निश्चसितमित्येवोक्तम् ।
सम्बन्धसामान्ये षष्ठी । सर्वेषां वस्तूनां महता भूतेन
सम्बन्धस्त्वस्त्येव । तस्य व्यापकत्वात्तेषां च व्याप्यत्वात् ।
देवदत्तस्य गृहमित्युक्ते न हि देवदत्ताद्गृहं गृहोपकरणं
वा जातमिति प्रतीयते । देवदत्तस्वामिकं गृहमित्येव
साधीयसो प्रतीतिः । एवमत्रापि विज्ञेयम् ॥ ११ ॥

स यथा सर्वासामपां समुद्र एकायनमेवं सर्वेषां
स्पर्शानां त्वगेकायनम् । एवं सर्वेषां गन्धानां नासिके
एकायनम् । एवं सर्वेषां रसानां जिह्वैकायनम् ।
एवं सर्वेषां रूपाणां चक्षुरेकायनम् । एवं सर्वेषां
शब्दानां श्रोत्रमेकायनम् । एवं सर्वेषां संकल्पानां
मन एकायनम् । एवं सर्वासां विद्यानां हृदयमेकायनम् ।
एवं सर्वेषां कर्मणां हस्तावेकायनम् । एवं
सर्वेषामानन्दानामुपस्थ एकायनम् । एवं सर्वेषां
विसर्गाणां पायुरेकायनम् । एवं सर्वेषामध्वनां पादा-
वेकायनम् । एवं सर्वेषां वेदानां वागेकायनम् ॥ १२ ॥

सर्वासामपां समुद्र एकायनमिति तु सत्यम् । परं

स्पर्शानां त्वगेकायनं गन्धानां नासिके एकायनमित्यादि
तु न सत्यम् । स्पर्शानामयनं न त्वक् बाह्याः पदार्था
एव । एवं गन्धानामित्यादावपि ज्ञेयम् । एवं च सर्वम-
शुद्धम् । अथवा नायनं भावे ल्युट् । करणे ल्युट् । इयते
गम्यतेनूभूयतेनेत्ययनम् । एवं च स्पर्शानामयनमनु-
भवसाधनं त्वगिति तथ्यमेव । गन्धानामित्यस्य गन्धानां
ग्रहणस्य साधनं नासिके इति सत्यमेव । सर्वेषामान-
न्दानामयनमुपस्थमेवेति ब्राह्मणवचनम् । ब्राह्मणानि
बहुवादीनि भवन्ति । तेषां दृशि केवलमुपस्थएवानन्द-
विधानम् । एवं विसर्गाणां पायुरेकायनमिति मुख्यतामा-
श्रित्य कथनम् । नेत्राभ्यामपि किट्टं निस्सरति तस्या-
यनं न पायुर्नेत्रद्वयमेव । नासिकातोपि मलं निस्सरति
तस्य स्थानं नासिकाच्छिद्रे एव नो पायुः । सर्वेषां
वेदानां वागेकायनमित्युक्त्यावगम्यते यज्ञकाले जिह्वया
वेदानामुच्चार्यमाणत्वात्तथा कथनम् । अन्यथा सर्वासां
विद्यानां हृदयमेकायनमिति निरूपणेन वेदानामप्ययननि-
रूपणं जातमेव । सर्वेषामध्वनां पादावेकायनमिति
तद्युगीनावलोकनम् । अद्यत्वे तु खञ्जानामपि
वायुयानादिभिर्गमनमवलोक्यत एवेति । सर्वमिदं
ब्राह्मणम् ॥ १२ ॥

स यथा सैन्धवधनोनन्तरोबाह्यः कृत्स्नो रसघन
एवैवं वा अरेयमात्मानन्तरोबाह्यः कृत्स्नः प्रज्ञानघन
एव । एतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानु विनश्यति ।
न प्रेत्य संज्ञास्तीत्यरे ब्रवीमिति होवाच याज्ञ-
वल्क्यः ॥ १३ ॥

अत्र तत्त्वमुपदिशति । सैन्धवधन इत्यत्र कूटपर्यायो
घनशब्दः । यथा सैन्धवकूटे सैन्धवं नानन्तरं भवति
नाबाह्यं भवति । निखिल एव कूटः सैन्धवमयः । अत-
एव कृत्स्नो रसघनः । लवणरसघन इत्यर्थः । एवमय-
मात्माप्यनन्तरो नास्ति कश्चिद्बाह्योन्तरो न वा कश्चि-
द्बाह्यो बाह्यः । अन्तरतोपि बाह्यतोपि सर्वतोपि स
आत्मैव । कृत्स्नः प्रज्ञानघनः प्रज्ञानकूट एव सः । अन्न-
कूटे यथा अन्नमेव भवति, ओदनकूटे यथोदन एव
भवति एवं प्रज्ञानकूटे प्रज्ञानादृते नान्यस्य कस्यचिद-
वकाशः । शरीर आत्मांशः प्रज्ञानघन एव । कुतस्तस्यो-
त्पत्तिरित्याह—एतेभ्यो भूतेभ्यः पृथिव्यादिभ्यः । अपा-
दाने पञ्चमी । समुत्थाय समुत्पद्य तान्येव भूतान्येव

अनु विनश्यति । विनष्टेषु भूतेषु विनश्यत्सु वा भूतेषु स आत्मापि विनश्यत्येव । प्रेत्य विनशनानन्तरं न तस्य संज्ञा चिह्नमस्तीति ब्रवीमीत्युवाच याज्ञवल्क्यः ॥१३॥

सा होवाच मैत्रेयी । अत्रैव मा भगवान् मोहान्त-
मापीपत् (—मापीपियात्) ।

शरीरान्त एवात्मान्त इति श्रुत्वा व्याकुलमना मैत्रेय्युवाच—अत्रैव आत्मस्वरूपावबोधनावसर एव भगवान् भवान् मा मां मोहान्तं मोहसमीपम् आपीपत्प्रा-
पितवान् । महानत्र मोहः । श्रूयते श्रुतं च पूर्वं भवन्त एवविनाशी स आत्मेति । इदानीं भवन्त एव श्रूयते न प्रेत्य संज्ञास्तीति । अतश्चाहं मोहं प्रापितास्मि ॥

न वा अहमिमं विजानामीति ।

अहं मैत्रेयीममात्मानं न विजानामि विनश्यत्स्वरूप-
मितिशेषः अहं तु जानामि स आत्माविनाशीति । अत-
एव भवत्कथनेनाहं मोहं गतास्मि ।

स होवाच न वा अरेहं मोहं ब्रवीमि ।

स याज्ञवल्क्य उवाच अरे प्रिये मैत्रेयि मोहमहं
ब्रवीमीति न । नाहं तथा ब्रवीमि । कस्यचिदन्यस्य
मतं मया श्रावितम् । नेदं मामकं मतमिति । तर्हि
भवानात्मविषये किं ब्रवीतीत्याह—

अविनाशी वा अरेयमात्मानुच्छित्तिधर्मा ॥१४॥

अयमात्मानुच्छित्तिधर्मा । उच्छित्तिरुच्छेदः । छिदिर्
द्वैधीकरणे । द्वैधीकरणं विनाशः । आत्मानुच्छित्तिधर्मा ।
उच्छित्तिविनाशो धर्मो यस्य स उच्छित्तिधर्मा । यस्तथा

इति श्रीबृहदारण्यकोपनिषदि चतुर्थाध्याये पञ्चमे ब्राह्मणे

श्रीकाशीपण्डितसभया “पण्डितराजे” त्युपाधिविभूषितेन
परमहंसपरिव्राजकाचार्य-स्वामिश्रीभगवदाचार्येण

प्रणीतं

बृहदारण्यकोपनिषत्संस्कारभाष्यम्

न भवति सोनुच्छित्तिधर्मा । धर्मोत्र स्वरूपम् । आत्मा-
नुच्छित्तिस्वरूप इत्यर्थः । अथवेत्थं संगति निर्वाह्या—
स उवाच न वेति । यदहं पूर्वमुक्तवान् न प्रेत्य संज्ञा-
स्तीति तत्तु मोहं मोहात् वैचित्याद् ब्रवीमि उक्तवान् ।
सत्यं त्विदमेव अविनाशीत्यादि । यद्वा तद्वा स्यादिदं तु
सत्यमेव यत् तदानीपि उपनिषत्कालेपि आत्मानित्य-
त्ववादः प्रवर्तमान आसीदेवेति ॥ १४ ॥

यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यति, तदितर
इतरं जिघ्रति, तदितर इतरं रसयते, तदितर इतरमभिवदति,
तदितर इतरं शृणोति, तदितर इतरं मनुते, तदितर इतरं
स्पृशति, तदितर इतरं विजानाति । यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्
तत्केन कं पश्येत्, तत्केन कं जिघ्रेत्, तत्केन कसमभिवदेत्,
तत्केन कं शृणुयात्, तत्केन कं स्पृशेत्, तत्केन कं विजानीयात् ।
येनेदं सर्वं विजानाति तं केन कं विजानीयात् । स नेति नेती-
त्यात्मागृह्यो न हि गृह्यते, आशीर्यो न हि शीर्यते, असङ्गो न
हि सज्यते, असितो न व्यथते, न रिष्यति । विज्ञातारमरे केन
विजानीयात् । इत्युक्तानुशासनानि मैत्रेयि । एतावदरं खल्व-
मृतत्वम् । इति होक्त्वा याज्ञवल्क्यो विजहार ॥ १५ ॥

मैत्रेय्या पृष्टमासीद्यदेव भगवान्वेद तदेव मे
ब्रूहीति । आत्मज्ञानानुकूलमात्मा तेन विवृतः । आत्म-
ज्ञानफलमपि तथैव विवृतम् । आत्मा सर्वथाविज्ञेय इत्यु-
क्तमत्र । विस्पष्टया वाचा स्वज्ञानं तस्यां संक्रमय्य
याज्ञवल्क्यो विजहार विहारं कृतवान् । प्रव्रज्यां स्वीकृत्य
ततो गतवान् ॥ १५ ॥

॥ श्रीः ॥

वेदैक-वेद्यता प्रभोः !

वेददर्शनाचार्याः महामण्डलेश्वर श्रीगङ्गेश्वरानन्दस्वामिपादाः

॥ ॐ नमो ब्रह्मणे ॥

उत वात पितासि न उत भ्रातोत नः सखा ।

स नो जीवातवे कृधि ॥ (ऋग्वेदः १०.१-८६.२)

वेदं सभेदं प्रतिपद्य सारं संसारखेदं यततेऽपनेतुम् ।

कामादिजेतुं क्षमते च येन प्रख्यातकीर्तिं भुवि तं प्रपद्ये ॥ १ ॥

स्वर्गापवर्गयोर्मर्गिमाननन्ति मनीषिणः ।

यदुपास्ति मसावत्र परमात्मा निरूपयेत्^१ ॥ २ ॥

निपुणो लोकनिर्माणे सर्वज्ञः सर्वशक्तिकः ।

भूतपञ्चकमादाय धर्माधर्मनिमित्तकः ॥ ३ ॥

ल्लष्टा भर्ताऽथ संहर्ता नियन्ता जगतां पतिः ।

तस्य वेदैकवेद्यत्वं प्राहुर्वेदान्तवेदिनः ॥ ४ ॥

वेदानुमानमेयत्वं मन्वते तर्कपण्डिताः ।

पञ्चानां पञ्चभिर्ध्वस्ताः पञ्च विप्रतिपत्तयः ॥ ५ ॥

मुधा वाक्कलहो नायं चेतोविक्षेपकारकः ।

उपासनेव क्रियते प्रभोरेषा विचारणा ॥ ६ ॥

न्यायचर्चेयमीशस्य मननव्यपदेशभाक् ।

उपासनेव क्रियते श्रवणानन्तराऽऽगता^२ ॥ ७ ॥

१. न्यायकुसुमाञ्जली १.२ । २. तत्रैव १.३ ।

न्यायकुसुमाञ्जली पञ्चभिः स्तवकैः पञ्चानां चार्वाक-मीमांसक-सौगत-जैन-साङ्ख्यानां पञ्च विप्रति-पत्तयः—ईश्वरो नास्ति, १—अलौकिकस्य परलोक-साधनाभावात् । २—अन्यथाऽपि तदनुष्ठानसम्भवात् । ३—तदभावावेदकप्रमाणसदभावात् । ४—सत्त्वेऽपि तस्याप्रमाणत्वात् । ५—तत्साधकप्रमाणाभावाच्चेति, श्रीमदुदयनाचार्येण क्रमशो निरस्ताः ।

अयमभिसन्धिः—तार्किकचक्रचूडामणिचुम्बितचरणो लब्धसपर्यः श्रीमदुदयनाचार्यस्तामिमां भावुकभगवत्प्रण-यरसास्वादविधातिनीं विशालां पञ्चतयीं विप्रतिपत्ति-विषयतां विततां सत्कर्तृसहस्रधारेण निशितानुमान-कुठारेण समूलं विच्छेदेति ।

प्रथम विप्रतिपत्ति-निरसनम्

तथा हि—चार्वाको ब्रूते, प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति । तच्च ईश्वरसाधनाय न प्रक्रमते, रूपादिहीनत्वात् तस्य । नाप्यसौ मनोवेद्यः; सुखादिवत् मनोधर्मत्वाभावात् । नापि परलोकसाधनाऽदृष्टद्वारकस्तदभ्यु-पगमः; अस्मन्नये प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणाऽनभ्युपगमेन अदृष्टस्य स्वपुष्पकल्पत्वात् । तस्मात् कुतः परलोकः ? कुतस्तरां धर्माधर्मस्थं तत्साधनमदृष्टम् ? कुतस्तमां वा अचेतनस्य तस्य चेतनाधिष्ठानपूर्वकत्वेन त्वदभिमतस्य ईश्वरस्य प्रतिपत्तिरित्येवं तात्पर्यकां प्रथमां विप्रतिपत्तिं विरस्यति—

सापेक्षत्वादनादित्वाद् वैचित्र्याद् विश्ववृत्तितः ।
प्रत्यात्मनियमाद् भुक्तेरस्ति हेतुरलौकिकः ॥
(कुसुमाञ्जली १.४)

सापेक्षत्वादिति । अयमर्थः—अलौकिकः=अतीन्द्रियः । धर्माधर्मसंज्ञोऽपूर्वापरपर्यायो यागादिना स्वर्गादिजनने मध्ये कश्चिद् व्यापारोऽस्ति यस्मै 'अदृष्ट' नाम्ना व्यपदिशन्ति तैर्थिकाः । तत्र हेतून् दर्शयति—सापेक्षत्वात्=कादाचित्कत्वात् । 'कार्यं सकारणकं कादाचित्कत्वात् भोजनजन्यतृप्तिवत्' इत्यनुमानं पर्य-वस्यति । अनेन सापेक्षत्वेन कारणमात्रं कार्यस्य साधितम् ।

ननु कार्यस्य घटादेः दण्डादिकारणं सदात्तनं कादाचित्कं वा ? नाद्यः ; तथा सति घटादेः सदोत्पाद-प्रसङ्गात् । नापि द्वितीयः ; कादाचित्कत्वे तत्कारणपर-म्परा कादाचित्की अभ्युपेतव्या तथा चाऽनवस्था स्यात् इत्याशङ्कां निराचष्टे—अनादित्वादिति । बीजा-ङ्कुरादिन्यानेन प्रमाणिकी अनवस्था न दूषणमावदतीति तात्पर्यम् ।

ननु कारणाभ्युपगमेऽपि नाऽपूर्वं कारणम् । किं तर्हि ? ब्रह्म प्रकृतिर्वा तथाऽस्तु, इत्याशङ्कां निरा-करोति—वैचित्र्यादिति । तथा च 'कार्यं विचित्रकारण-वद् विचित्रकार्यत्वात् विचित्रतन्तु-निर्मित-विचित्र-पटवत्' इत्यनुमानम् । अनेन अनुमानेन विचित्रजगद्धेतुः विचित्रकारणम् अपूर्वमेव आस्थेयम् ।

ननु तर्हि दृष्टं यागादिकमेव स्वर्गादिहेतुरस्तु, किमजागलस्तनायमानेन अपूर्वेणेत्यनुशयं परिहरति—विश्ववृत्तित ईति । विश्वेषां परलोकेच्छुनां यागादौ प्रवृत्तितः स्वर्गादिसाधनत्वज्ञानं यागादौ लोक प्रवृत्ति-कारणम्, इष्टसाधनत्वज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वात् । यागा-देश्च चिरविनष्टस्य तत्कालपर्यन्तावस्थायिनं मध्य-वर्तिनं कञ्चिद् । अपूर्वव्यापारमन्तरा दुर्घटमिति यागादेः स्वर्गादिसाधकत्वासम्भवाद् अदृष्टं सिद्ध्यति । वक्ष्यति चाऽऽचार्यः—

चिरध्वस्तं फलायाजं न कर्माऽतिशयं विना ॥ इति ॥
(न्यायकु० १.९)

अनुमानप्रयोगश्च—'यागः सव्यापारः करणत्वात् कुठारादिवदि'ति ।

ननु तदपि न भोगसमानाधिकरणम् । किं तर्हि ? भोग्यनिष्ठमेव अङ्गीकार्यम् । तथात्वे न काचित् क्षति-रिति संशयं निराचष्टे—प्रत्यात्मनियमाद् भुक्तेरिति । भुक्तिः=भोगः, सुखदुःखान्यतरसाक्षात्कारः । स च प्रत्यात्मनियतः । तस्मात् समवायेन भोगं प्रति समवायेन अदृष्टं कारणमिति कार्य-कारणभावाभ्युपगमेन यत्सम-वेतमदृष्टं तत्रैव समवायेन भोगनिष्पत्तिः, न सर्वत्र । अन्यथाऽतिप्रसङ्गो दुष्परिहरः स्यात्, सर्वान् प्रति भोग्यनिष्ठत्वे तस्याऽविशेषादिति ।

पुनः प्रत्यवतिष्ठते—अकस्माद् भवति, न किञ्चित्-सापेक्षं कार्यम् । आह च गौतमः—‘अनिमित्ततो भावोत्पत्तिः कण्टकतैक्ष्ण्यादिदर्शनात्’ (न्यायद० ४.१.२) इति । तदेतत् परिहरति—

हेतुभूतिनिषेधोत्थ-स्वानुपाख्यविधिर्न च ।

स्वभाववर्णना नैवमवधेर्नियतत्वतः ॥

(कुसुमा० १.५)

इदमैदंपर्यम्—‘अकस्माद् भवति’ इत्यस्य कोऽर्थः ? किं हेतुवाचिना किंशब्देन नञोऽन्वयाद् हेतुभिन्नाद् अहेतोर्भवति इति ? आहोस्वित् धात्वर्थे भवने नञोऽन्वयेन हेतोर्न भवतीति ? अथवा किंशब्दः स्वातिरिक्तहेतुवचनः, तथा सति स्वातिरिक्तहेतोर्न भवति, स्वस्माद् भवति इति ? अथवा नञसंवलितः किंशब्दोऽलीकवाची, तथा च अलीकाद् भवतीति ? अथवा अकस्मादिति अखण्डमव्ययदम्, स्वभावादिति तदर्थः, एवञ्च स्वभावाद् भवतीति ? त एते पञ्च-विकल्पाः । इमान् निराचिकीर्षुराह—हेतुभूतिरिति ।

हेतुभूतिरिति विकल्पद्वयनिषेधः । स्वानुपाख्येति । स्वम् = कार्यम् । अनुपाख्यम् = अलीकम् । तस्माद् विधिः = कार्योत्पत्तिः । न च = नैव । स्वस्मात् स्वोत्पत्तेरसंभवात् । अलीकस्य तुच्छत्वेन अकिञ्चित्करत्वात् । अनेन द्वितीयपादेन अलीकहेतुकत्वे पर्यवसन्नयोः तृतीय-चतुर्थविकल्पयोर्निषेधः । स्वभावेति तृतीयचरणेन पञ्चमविकल्पनिरासः ।

एकहेलयैव सर्वान् विकल्पान् निराकर्तुं चतुर्थ-चरणमारचयति—अवधेरिति । नियतत्वत इति । नियताऽवधिकत्वात् कार्यस्य, पूर्वोक्तेषु पञ्चसु कार्यस्य अनुत्पादः सदोत्पादो वा प्रसज्येत । मम तु नायं दोषः, कार्याव्यवहितपूर्वक्षणवर्ति-कारणकलापस्यैव स्वोत्तर-काले कार्यजनननियमादिति निष्कर्षः ।

ननु ईश्वरस्य जगज्जनने अदृष्टस्य सहकारि-कारणताऽङ्गीकारे शास्त्रविरोधः स्यात् । शास्त्रे हि कारणप्रस्तावे शक्ति-प्रकृति-मायाऽविद्यादिशब्दाः प्रयुक्ताः । ते च अदृष्टातिरिक्ता भगवतो दुर्घटघटना-पटीयसीं दिव्यां मायाशक्तिमाचक्षन्ते । तत्राह—

इत्येषा सहकारिशक्तिरसमा माया दुस्स्नीतितो मूलत्वात् प्रकृतिः प्रबोधभयतोऽविद्येति यस्योदिता । देवोऽसौ विरतप्रपञ्चरचना-कल्लोल-कोलाहलः साक्षात् साक्षितया मनस्यभिरति बध्नातु शान्तो मम ॥

(कुसुमा० १.२०)

इत्येषेति । यस्य ईश्वरस्य सहकारिशक्तिः = सह-कारिकारणम् । एषा = माया, मायाशब्दलक्ष्यम-दृष्टम्, सैव प्रकृतिः । मूलत्वात् = कारणत्वात् । प्रबोधभयतः, भयशब्देन विरोधसूचनेन तत्त्वज्ञान-प्रतिबद्धत्वात् ‘अविद्या’ इति । उदिता = उक्ता । असौ देवः मम मनसि साक्षादभिरतिम् = स्वविषयक-साक्षात्कारिज्ञानम् । बध्नातु = उत्पादयतु । तं विशि-नष्टि—विरतेति । प्रपञ्चः = मिथ्याज्ञानादिः, तस्य रचनाकल्लोलः = तत्परम्परा, तस्य कोलाहलः = किवदन्ती विरता यस्मात् स तथा । साक्षितया = साक्षीभूय, साक्षित्वं च निर्णायकत्वात् ।

अयमभिसन्धिः—‘रूपं रूपं मधवा बोभवीति मायाः कृष्णानस्तन्वं परि स्वाम्’ (ऋ० ३.५३.८), ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ (ऋ० ६.४७.१८), ‘मायां तु प्रकृतिं विद्यात् मायिनं तु महेश्वरम् ।’ (श्वेताश्व० ४.१०), ‘प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः । (गीता ३.२७), पराऽस्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते’ (श्वेताश्व० ६.८), ‘अविद्यायामन्तरे वर्तमानाः’ (कठोप० २.७) इत्यादौ जगत्सहकारिकारणे प्रयुक्ताः मायादिशब्दाः ‘सिंहो माणवकः’ इतिवत् गौण्या वृत्त्या लाक्षणिकाः । तथा हि—‘भगवतः शक्तिः असमा = विचित्रा विचित्रगुणयोगात्’ शक्तिशब्दोऽदृष्टे लाक्ष-णिकः । दुस्स्नेयत्वसादृश्यात् मायाशब्दः, तत्त्वज्ञान-विरोधित्वाद् अविद्याशब्दः, प्रकर्षेण करोतीति कारण-त्वसाम्यात् प्रकृतिशब्दश्च तथा । एवमन्यत्रापि ऊहनीयम् ।

द्वितीय-विप्रतिपत्ति-निरसनम्

प्रथमे स्तबके विंशतिकारिकाभिः अदृष्टाधिष्ठा-तृतया ईश्वरं संसाध्य प्रथमा विप्रतिपत्तिर्निरस्ता । सम्प्रति वेदस्य पौरुषेयत्वेन ईश्वरकर्तृकत्वं संसाध्य द्वितीय-विप्रतिपत्ति-निरासाय उपक्रमते—

प्रमायाः परतन्त्रत्वात् सर्गप्रलयसम्भवात् ।
तदन्यस्मिन् विश्वासान् विधान्तरसम्भवः ॥

(कुसुमा० २.१)

अयमभिप्रायः—अत्र मीमांसकः प्रत्यवतिष्ठते, अन्यथाऽपि—ईश्वरं विनैव यागाद्यनुष्ठानं कर्तुं शक्यम्, तस्य वेदगम्यत्वात् । वेदस्य च प्रामाण्यं नित्यनिर्दोषत्वादेव, न तु ईश्वरप्रणीतत्वात् येन वेदवत्तृताया ईश्वरः सिद्ध्येत् । न च वेदे स्वरूपसत्प्रामाण्यं न प्रवृत्तिकारणमिति वाच्यम्; महाजनपरिग्रहेणैव प्रामाण्यग्रहसम्भवमिति । तं निराकरोति—प्रमाया इति । परतन्त्रत्वात्=पराधीनत्वात् । तच्च ज्ञानसामान्यकारणातिरिक्तकारणाधीनत्वम् । अनुमानप्रयोगश्च—‘प्रभा ज्ञानसामान्यकारणातिरिक्त-कारण-जन्या कार्यत्वे सति ज्ञानविशेषरूपत्वात् अप्रभावत्’ इति । शाब्दप्रमायां च ज्ञानसामान्यातिरिक्तं कारणं वक्तृयथार्थवाक्यार्थज्ञानलक्षणो गुण एव । स च गुणो गुणत्वात् क्वचित् समवेतः । यत्र समवेतः, स एव भगवान् ईश्वरो वा । आह च न्याय-मञ्जरीकारः^१—

वेदस्य पुरुषः कर्ता नहि यादृशतादृशः ।
किन्तु त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥
स देवः परमो ज्ञाता नित्यानन्दः कृपान्वितः ।
क्लेश-कर्मविपाकादि-परामर्श-विवर्जितः ॥ इति ।

यदुक्तं महाजन-परिग्रहेण नित्य-निर्दोषिताऽऽहित-वेदप्रामाण्यज्ञानं यागादिप्रवृत्तिकारणमिति । तदपि अपेशलमित्याह—सर्वप्रलयसम्भवादिति । अत्र सर्ग-शब्देन जन्यभावानां परिग्रहः । सृष्टौ समुत्पन्नानां जन्यभावानां सर्वेषां प्रलयोपपत्तेरिति । अयं भावः—प्रलयानन्तरं सर्वेषु भावेषु विनष्टेषु महाजनपरिग्रहा-ऽसम्भवेन पुनः सर्गादौ लब्धात्मनि वेदे प्रामाण्याऽग्रहाद् यागादौ प्रवृत्तेरभावेन वैदिकयागादिव्यवहारस्य विलोपापत्तेरिति ।

ननु पूर्वसर्गाभ्यस्त-योगजधर्मानुभावात् लब्धसर्व-ज्ञादि-विद्वांसः कपिलादय एव वेदकर्तारः, किं परमेश्वरेण ? इत्याशङ्कान् निराचष्टे—तदस्यस्मिन् विश्वा-

सादिति । यः खलु परमेश्वरे मनःप्रत्ययं नादधाति, तस्य कथं नाम ईश्वरातिरिक्ते कपिलादौ विश्वासः ? अपि च, लाघवाद् एक एव वेदकर्ता भगवान् आस्थेयः । नानाकर्तृकल्पना तु गौरवपराहतेति भावः ।

उपसंहरति—न विधान्तरेति । निर्दोषवेदद्वार-कत्वस्य योगधीसम्पादित-सार्वज्ञ्य-कपिलादिद्वारकत्वस्य च निराकरणात्, प्रकारान्तरस्य च असम्भाव्यत्वात् मीमांसको ‘गले-पादुका’ न्यायेन वेदकर्तारं परमेश्वर-मभ्युपगच्छेदेवेति ।

अत ऊर्ध्वम्—

वर्षादिवद् भवोपाधिर्वृत्तिरोधः सुष्ठुमिवत् ।

उद्भिद्-वृश्चिकवद् वर्णा मायावत् समयादयः ॥

(कुसुमा० २.२)

इति द्वितीयकारिकया प्रलयबाधकं निरस्य—

जन्मःसंस्कार-विद्यादेः शक्तेः स्वाध्यायकर्मणोः ॥

ह्लासदर्शनतो ह्लासः सम्प्रदायस्य मीयताम् ॥

(कुसुमा० २.३)

इति तृतीयकारिकया ‘वेदादि सम्प्रदायः अत्यन्त-मुच्छिद्यते, ह्लासमानत्वात् प्रदीपवत्’ इत्यनुमानप्रयोगं तत्साधके प्रदर्शितवान् । प्रलयसदसत्त्व-विभावना, वेद-पौरुषेयत्वाऽपौरुषेयत्व-विवेचना, प्रामाण्य-स्वतस्त्वपर-तस्त्व-वर्णना च महद्भिस्तत्तद्-दर्शनाचार्यैः आकर-ग्रन्थेषु सविस्तरं कृतैवेति ततः एवाऽवसेया । विस्तर-भयाद् विरम्यते ।

द्वितीयस्तबकार्थमुपसंहरन् प्रार्थयते—

कारं कारमलौकिकाद्भुतमयं मायावशात् संहरन्
हारं हारमपीन्द्रजालमिव यः कुर्वन् जगत् क्रीडति ।
तं देवं निरवग्रह-स्फुरदभिधानानुभावं भयं
विश्वासैकभुवं शिवं प्रति नमन् भूयांसमन्तेष्वपि ॥
(कुसुमा० २.४)

तृतीय-विप्रतिपत्ति-निरसनम्

सौगतो विप्रतिपद्यते—यथा भूतले घटाभावोऽनु-पलब्ध्या गृह्यते तद्वदनुपलब्ध्या ईश्वराभावोऽपि गृह्यते । यदि च धर्माधर्मादि-विलयापत्तिभिर्या योग्या-

१. न्यायमञ्जरी : जयन्तभट्टकृता । प्रका० मेडिकल हाल यन्त्रालयः वाराणसी, संवत् १९५१ वै०, पृ० १९० ।

नुपलब्धेरेव अभावग्राहकत्वाद् ईश्वरस्याऽयोग्यत्वेन
तथा न तदभावप्रतिपत्तिरित्युच्यते, तदा शशशृङ्ग-
स्यापि अयोग्यत्वात् तदभावः कथं प्रतिपत्तव्य इति तं
निराचष्टे—

योग्याऽदृष्टिः कुतोऽयोग्ये प्रतिबन्धिः कुतस्तराम् ।
क्वाऽयोग्यं बाध्यते शृङ्गं क्वाऽनुमानमनाश्रयम् ॥
(कुसुमा० ३.१)

अयमभिसन्धिः—योग्याऽदृष्टिः = योग्यानुपलब्धि-
अयोग्यरमात्मनि । कुतः = कथं भवेत्, न सम्भवती-
त्यर्थः । शृङ्गं तु योग्यमेव, तस्येन्द्रियग्राह्यत्वात् । यदि
तत् स्यान्नूनमुपलभ्येत । यतो नोपलभ्यते, अतस्तद-
भावः साधकाभावादेव प्रतिपद्यते । ईश्वरे तु न तथा,
बहुशः साधकप्रमाणानां पञ्चमस्तबके वक्ष्यमाणत्वात् ।

ननु 'ईश्वरो न कर्ता, शरीरप्रयोजनाभिसन्धान-
शून्यत्वात्' इत्यनुमानेन ईश्वराभावोऽनुमेय इत्याश-
ङ्क्याह—क्वाऽनुमानमिति । सत्यम्, कर्तृत्वव्यापक-प्रयो-
जनाभिसन्धानविरहेण कर्तृत्वविरहः परमेश्वरे शक्या-
नुमानः, व्यापकाभावेन व्याप्याभावस्य सर्वत्रानुमिति-
दर्शनात् । यथा धूमव्यापकवह्निविरहेण धूमाभावोऽनु-
मीयते । परं पृष्टो भवान् इदं व्याचष्टाम्, कर्तृत्वाभावा-
नुमाने पक्षीकृतः परमेश्वरः सिद्धोऽसिद्धो वा ? असिद्ध-
श्चेत् तदा आश्रयासिद्धिः । द्वितीये धर्मिग्राहकमानेनैव
कर्तृत्वाभावाऽनुमानबाधः । तस्मात् तदनुमानमनाश्रय-
मसिद्धपक्षकं क्व कुत्र स्यात् ?

चतुर्थ-विप्रतिपत्ति-निरसनम्

दिगम्बरः पर्यनुयुङ्क्ते—प्रथमतस्तावद् ईश्वर एव
नास्ति प्रमाणागम्यत्वात्, 'प्रमेयसिद्धिः प्रमाणाद्धि'
इति दार्शनिकानां समयात् । भवत्प्रसादनाय कथञ्चित्
तदभ्युपगमेऽपि न तस्य प्रमाणत्वम् । प्रमा च अगृहीत-
ग्राहि ज्ञानम् । ईश्वरज्ञानं च अधिगतार्थगमकत्वात् न
प्रमा । अतः ईश्वरे न प्रमाकरणत्वम्, न वा तत्कर्तृ-
त्वम् । तस्माद् भयानेव ब्रूयाद् यदप्रमाणपुरुषस्य
वचसि कः श्रद्धधीत ? फलतो वेदः ईश्वरवाक्यं श्रद्धा-
स्पदमिति भवतां रिक्तं वचः । तत्राऽऽह—

अप्राप्तेरधिकप्राप्ते-रलक्षण-मपूर्वदृक् ।
यथार्थोऽनुभवो मान-मनपेक्षतयोच्यते ॥

(कुसुमा० ४.१)

कारिकेयं विव्रियते—अपूर्वदृक् = अगृहीतग्राहि
ज्ञानम् । अलक्षणम् = प्रमालक्षणं न भवति । अप्राप्तेः =
धारावाहिकबुद्धावव्याप्तेः । तत्र हि द्वितीयादि प्रत्य-
येषु गृहीतग्रहणमेव । भ्रमेऽतिव्याप्तिरपि, इत्याह—
अधिकप्राप्तेरिति । अतिव्याप्तेः, भ्रान्तिज्ञाने इति शेषः ।
तत्र अगृहीतश्रुतिसकलादर्धमितया अगृहीत रजतत्वा-
देश्च प्रकारतया भानात् स्वाभिमतं लक्षणमाह—
यथार्थानुभव इति । यथार्थानुभवो मानम्—प्रमा,
इष्यते = अङ्गीक्रियते, स्मृतिवत् तस्य अन्यानपेक्षि-
तत्वात् । स्मृतेः प्रामाण्यं हि स्वजनकानुभव समान-
विषयतया अनुभवप्रामाण्याधीनम् । अनुभवस्तु न
तथेति भावः ।

पञ्चम-विप्रतिपत्ति-निरसनम्

पञ्चमी विप्रविपत्तिर्मुख्यतः साङ्ख्यानाम् । तत्रा-
ज्येऽपि समाना एव । यतः सर्वेऽपि ईश्वरानङ्गीकर्तारः
साधकप्रमाणं न पश्याम इत्यातिष्ठन्ते । अतः सर्वेषां
एकहेलयैव निरासाय पञ्चमस्तबके प्रथमकारिकया
नवाऽनुमानानि सङ्गृह्णाति—

कार्याऽऽयोजन-धृत्यादेः पदात् प्रत्ययतः श्रुतेः ।
वाक्यात् सङ्ख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥
(कुसुमा० ५.१)

व्याख्यायते—कार्यम् = कार्यत्वलिङ्गकसकर्तृकत्वा-
नुमानम् । आयोजनम् = सर्गाद्यकालीन-द्वयणुकारम्भक-
परमाणुद्वयसंयोगजनकं कर्म (क्रिया) । धृतिः गुरुत्व-
वतां पतनाभावः । आदिपदेन विनाशसङ्ग्रहः ।
पदात् = घटादिपदप्रयोगात् । प्रत्ययतः = प्रामाण्यतः ।
श्रुतेः = वेदात् वाक्यात्, वाक्यत्वादिति भावः प्रधानो
निर्देशः । सङ्ख्याविशेषात् = द्वयणुकपरिमाणजनक
परमाणुनिष्ठद्वित्वसङ्ख्यातः । विश्वविदव्ययः = विशिष्टं
साध्यम् । तेन नित्यसर्वविषयकज्ञानवान् सर्वज्ञः
परमात्मा सिद्ध्यतीत्यर्थः । 'सूची-कटाह'न्यायेन
प्रथममनुमानानि अष्टौ आयोजनादिशब्दसंसूचितानि

लिख्यन्ते । पश्चाद् विशेषविचारार्हं प्रथमानुमानं
वक्ष्यामः । तथा हि—

१. सर्गाद्यकालीन—द्व्यणुकारम्भक—परमाणुद्वय-
संयोगजनकं कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वकं कर्मत्वाद् अस्मदादि-
शरीरक्रियावत् ।

२. ब्रह्माण्डादि पतनप्रतिबन्धकीभूत-प्रयत्नवद-
धिष्ठितं धृतिमत्त्वाद् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् ।

३. ब्रह्माण्डादि प्रयत्नवद्विनाश्यं विनाशित्वात्,
पाट्यमानपटवत् ।

४. घटादिसम्प्रदायव्यवहारः स्वतन्त्र पुरुषप्रयोज्यः
व्यवहारत्वाद् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् ।

५. वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्य-
क्षादि प्रमावत् ।

६. वेदाः पौरुषेयो वेदत्वाद् आयुर्वेदवत् ।

७. वेदवाक्यानि पौरुषेयाणि वाक्यत्वाद् अस्मदादि-
वाक्यवत् ।

८. द्व्यणुकपरिमाणं सङ्ख्याजन्यं परिमाणप्रचया-
जन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात्, तुल्यपरिमाणकपाल-
द्वयारब्ध घटपरिमाणात् प्रकृष्टतादृशकपालत्रयारब्ध
घटपरिमाणवत् । अणुपरिमाणं तु न कस्यापि परिमा-
णस्य जनकं नित्यपरिमाणत्वाद्, अणुपरिमाणत्वाद्वा ।
एवञ्च सर्गादौ द्व्यणुकपरिमाणहेतु-परमाणुनिष्ठ-
द्वित्वसङ्ख्या च नास्त्यदाद्यपेक्षा बुद्धिजा । अतस्तदानी-
न्तनाऽपेक्षाबुद्धिः ईश्वरस्यैवेति ।

सम्प्रति प्रधानतमं कार्यलिङ्गकानुमानमुपाहृत्य
विशेषतो विवेचयामः—

९. क्षित्यादि कार्यं सकर्तृकं कार्यत्वाद् घटादिव-
दिति ।

अत्र विद्वन्मुकुटमणयो न्यायमञ्जरीकाराः—
'विविध-विकल्पजालजटिलं' भयङ्करकुतर्कनिकर-
विषघरविजृम्भणसहायं विशालकायं भावुकहादिक-
दुस्सह-दुःखदहन दीपनदक्षं पूर्वपक्षं समुद्भाव्य तत्क्षणं

तत्तत्क्षणक्षमं सत्तर्क-पीयूषधारासहस्रवर्षकं भगवदा-
राधकमनोहर्षकं यथा संविधानं समाधानमाचक्षिरे ।
सम्प्रति विचित्रं तदीयवागाहवश्चित्रं किञ्चित्
प्रस्तूयते ।

वारी प्रत्यवतिष्ठते—भवतां जगदीश्वरो जगत्कर्ता
अशरीरः शरीरी वा ? सशरीरत्वेऽपि तदीयं शरीरं
नित्यं कार्यं वा ? कार्यत्वेऽपि स्वकार्यं स्वातिरिक्तेश्वर-
कार्यं वा ? सर्वथाऽपि नोत्पद्यते अशरीरत्वपक्षः, कुत्रापि
अशरीरस्य कार्यं प्रति कर्तृत्वादर्शनात् दृष्टविरोधेन
सुतरां प्रत्याख्यातः । शरीरत्वाङ्गीकारेऽपि तदीय-
शरीरस्य नित्यत्वं दुर्भणम् । 'ईश्वरदेहोऽनित्यः देहत्वास्
चैत्रदेहवत्' इत्यनुमानेन विनाशित्वप्रतिपत्तेः । स्वस्य
स्वकार्यत्वाभिधानं केवलं दुस्साहसम् । नहि पटुरपि
नटवटुः स्वस्कन्धमारोढुं प्रभवति । ईश्वरान्तर-
कार्यत्वपक्षे तस्य तस्य शरीरस्य अन्यान्येश्वरकर्तृत्वं
वाच्यम् । ततश्च ईश्वरानन्त्यमापद्येत । भवतु को दोषः ?
मानाभाव एव ।

अपिच—एकेश्वरस्य साधने पर्याकुलतामुपगतो
भवान् कथमनन्तान् ईश्वरान् साधयितुं प्रभवेत्, इत्या-
द्यभिप्रायकेण वाक्यकदम्बकेनेति । तत्रैते पूर्वपक्षश्लोका
भवन्ति^१—

अशरीरस्य कर्तृत्वं दृश्यते नहि कस्यचित् ।
देहोऽप्युत्पत्तिमानस्य देहत्वाच्चैत्रदेहवत् ॥१॥

स्वयं निजशरीरस्य निर्माणमिति साहसम् ।
कर्त्रन्तरकृते तस्मिन्नीश्वरानन्त्यमापतेत् ॥२॥

व्यापारेण जगत्सृष्टिः कृतो युगशतैरपि ।
तदिच्छां चानुवर्तन्ते न जडा परमाणवः ॥३॥

अवाप्तसर्वानन्दस्य रागादिरहितात्मनः ।
जगद्धारभमाणस्य न विद्भिः किं प्रयोजनम् ॥४॥

सर्गात् पूर्वं हि निःशेष-क्लेशसम्पर्क-वर्जितः ।
नास्य मुक्ता इवात्मानो भवन्ति करुणास्पदम् ॥५॥

करुणामृतसंसक्तहृदयो वा जगत् सृजन् ।
कथं सृजति दुर्वार-दुःखप्राग्भार-दारुणम् ॥६॥

१. न्यायमञ्जरी, पृ० १९०-१९४ ।

न च क्रीडाऽपि निःशेषजनताऽऽतङ्ककारिणी ।
 आयासबहुला चेयं कर्तुं युक्ता महात्मनः ॥७॥
 उद्भवाऽभिभवौ तेषां स्यातां चेदीश्वरेच्छया ।
 तर्हि सैवाऽस्तु जगतां सर्गसंहारकारणम् ॥८॥
 इत्यनन्तरगीतेन नयेनेश्वरसाधने ।
 नहि तद् दृश्यते कार्यं तं विना यन्न सिद्ध्यति ॥९॥
 न च प्रसिद्धिमात्रेण युक्तमेतस्य कल्पनम् ।
 निर्मूलत्वात् तथा चोक्तं प्रसिद्धिर्वटयक्षवत् ॥१०॥

अत एव निरीक्ष्य दुर्घटं
 जगतो जन्म-विनाशडम्बरम् ।
 न कदाचिदनीदृशं जगत्
 कथितं नीतिरहस्यवेदिभिः ॥११॥

इति प्राप्ते समादध्महे—

आस्ताम् अशरीरस्यैव कर्तृता, न तत्र कञ्चिद्
 दोषमनुभवामः । न च कस्यचित् कुत्रचिद् अशरीरस्य
 कर्तृत्वमदृष्टचरमिति वाच्यम्; स्वशरीरप्रेरणे स्वात्मनः
 शरीरस्य कर्तृत्वदर्शनात् । न च कर्तृत्वे सव्यापारता
 स्यात्, नहि निर्व्यापारस्य कर्तृत्वं सम्भवतीति वाच्यम्;
 व्यापारविरहेऽपि इच्छामात्रेण कर्तृत्वोपपत्तेः ।
 ज्ञानेच्छाकृतिमत्त्वस्यैव कर्तृत्वाङ्गीकारेण तस्येश्वरेऽन-
 पायात् । यद्यत्र भवान् ब्रूयात्—

कुलालवच्चेन तस्य व्यापारो यदि कल्प्यते ।
 कथं चाचेतनो भावस्तदिच्छामनुवर्तते ॥

तदाऽस्माभिरपि एष श्लोको वक्तुं सुशक एव—

यथा ह्यचेतनः काय आत्मेच्छामनुवर्तते ।
 तदिच्छामनुवर्त्स्यन्ते तथैव परमाणवः ॥^१

यस्तु प्रयोजनविकल्पः किमर्थं सृजति जगन्ति
 भगवानिति । सोऽपि न पेशलः ; स्वभाव एवैष
 भगवतो यत् कदाचित् सृजति, कदाचिच्च संहरति
 विश्वमिति ।

अथं पुनर्नियतकाल एषोऽस्य स्वभाव इति चेत् ?
 आदित्यं पश्यतु पण्डितम्मन्यो यो नियतकालमुदेति,

अस्तमेति च । प्राणिकर्मसापेक्षमेतद् विवस्वतो रूपमिति
 चेद् ? ईश्वरेऽपि तुल्यः समाधिः । तथा चोक्तम् ।

क्रीडार्थेऽपि जगत्सर्गे न हीयेत क्रियाथंता ।
 प्रवर्तमाना दृश्यन्ते न हि क्रीडासु दुःखिता ॥इति॥
 अथवा—

अनुकम्पयैव सर्ग-संहारौ आरभतामीश्वरः ।

ननु अनुकम्पया परमेश्वरो जगत् सृजतीति वदत-
 स्तव न त्रपा ? दुःखबहुलां सृष्टिं सृजतः परमात्मनः
 का नाम अनुकम्पा ? अनुकम्पा चेत् सुखिन एव
 सर्वान् जनान् स उत्पादयेत् । यदि वा विरमेदेव
 भाविनो दुःसह दुःखदहनदह्यमानमनसो जनाना-
 लोच्य दयाद्रुतचेताः परमेश्वर इति चेन्न । कर्मसापे-
 क्षत्वेन दत्तोत्तरत्वात् ।

तथा हि—शुभाशुभसंस्कारानुविद्धा एवाऽऽत्मानः ।
 ते च धर्माधर्म-निगडसंवृतत्वाद् अपवर्गपुरद्धार-
 प्रवेशमलभमानाः कथं नानुकम्प्याः ? अनुपभुक्त-
 फलानां कर्मणां न प्रक्षयः । सर्गमन्तरेण च तत्फल-
 भोगाय नरकादिसृष्टिभारभते दयालुरेव भगवान् ।
 उपभोगप्रबन्धेन परिश्रान्तानामन्तराऽन्तराविश्रान्तये
 जन्तूनां भुवनोपसंहरणमपि करोतीति सर्वमेतत्
 कृपानिबन्धनमेव ।

ननु च युगपदेव सकलजगत्-प्रलयकरणमनुप-
 पन्नम्, आविनाशिनां कर्मणां फलोपभोगप्रतिबन्धा-
 सम्भवादिति चोदितम् । न युक्तमेतत्; ईश्वरेच्छा-
 प्रतिबद्धानां कर्मणां स्तिमितशक्तिनामवस्थानात्
 तदिच्छाप्रेरितानि कर्माणि फलमादधति, तदिच्छाप्रति-
 बद्धानि च तत्रोदासते । कस्मादेवमिति चेत् ? अचेत-
 नानां चेतनाधिष्ठितानां स्वकार्यकरणाऽनुपलब्धेः ।

ननु तेषामेव कर्मणां कर्तार आत्मानश्चेतना
 अधिष्ठातारो भविष्यन्ति । यथाऽऽह भट्टः श्लोकवार्तिके
 सम्बन्धाक्षेपे (श्लोक० ७५)—

कर्मभिः सर्वजीवानां तत्सिद्धेः सिद्धसाधनम् ।
 इति । नैतदेवम्; नैते अधिष्ठातारो भवितुमर्हन्ति,
 बहुत्वाद् विरुद्धाभिप्रायत्वाच्च । तथा हि—एक एव

कश्चित् स्थावरादिविशेषो राजादिविशेषो वा प्राणिकोटीनामनेकविध-सुखदुःखोपभोगस्य हेतुः स तैर्बहुभिरव्यवहिताभिप्रायेः कथमारभ्येत, तेषामेकत्र संभावनाभावात् । प्राकृतपुरुषपरिषदोऽपि क्वचिदेव सकलसाधारणोपकारणी कार्यं भवत्येकमत्यम्, न सर्वत्र । महाप्रासादाद्यारम्भे बहूनां तक्षादीनामेक-स्थपत्यानु-शयावर्तित्वं दृश्यते । पिपीलिकानामपि मृत्कूटकरणे तुल्यः कश्चिदुपकारः प्रवर्तकः, स्थपतिवदेकाशयानु-वर्तित्वं वा कल्प्यम् । इह तु तत्स्थावरं शरीरं केषा-ञ्चिदुपकारकारणम् इतरेषामपि भूयसामपकारकारण-मिति । कथं तौ सम्भूय सृज्यते ? अनधिष्ठितानां त्वचेत-नान्तमारम्भकत्वमयुक्तमेव । तस्मादवश्यमेकस्तेषां कर्मणामधिष्ठाता कल्पनीयः ।

यदिच्छामन्तरेण भवन्त्यपि कर्माणि न फलजनने प्रभवन्ति, अतः एवैक ईश्वर इष्यते, न द्वौ बहवो वा, भिन्नाभिप्रायतया लोकानुग्रहोपघातवैशसप्रसङ्गात् । इच्छाविस्वादादसम्भवेन च ततः कस्यचित् सङ्कल्प-विघातद्वारकानैश्वर्यप्रसङ्गादित्येक एवेश्वरः । तदिच्छया कर्माणि कार्येषु प्रवर्तन्ते इत्युपपन्नः सर्गः । तदिच्छा प्रतिबन्धात् स्तिमितशक्तीनि कर्माण्युदासते इत्युपपन्नः प्रलयः । एवञ्च यदुक्तम्—

तस्मादद्यवदेवात्र सर्गप्रलयकल्पना ।

समस्तक्षयजन्मा न सिद्ध्यत्य प्रमाणिके ॥

इत्येतदपि न साम्प्रतम् ।

तिष्ठतु वा सर्ग-प्रलयकालः । अद्यत्वेऽपि यथोक्तन-येन तदिच्छामन्तरेण प्राणिनां कर्मविपाकानुपपत्तेरवश्य-मीश्वरोऽभ्युपगन्तव्यः । इतरथा सर्वव्यवहारविप्रलो-पापत्तेः । तदुक्तम्—

अज्ञो जन्तुरनीशोऽयमात्मनः सुख-दुःखयोः ।

ईश्वरप्रेरितो गच्छेत् स्वर्गं वाश्वभ्रमेव वा ॥ इति ॥

(महाभा० वन० ३०.२८)

नन्वेवं तर्हि ईश्वरेच्छैव भवतु कर्त्री संहर्त्री च, किं कर्मभिरिति । मैवम्, कर्मभिर्विना जगद्वैचित्र्यानु-पपत्तेः । कर्मनैरेपेक्ष्यपक्षेऽपि त्रयो दोषाः प्रसक्ता एव—
१. ईश्वरस्य निर्दयता, २. कर्मचोदनाऽऽनर्थक्यम्, ३. अनिमोक्षप्रसङ्गश्चेति । तस्मात् कर्मणामेव नियोजने

स्वातन्त्र्यम्, ईश्वरस्य न तन्निरपेक्षत्वम् । किं तादृ-शैश्वर्येण प्रयोजनमिति चेन्न । न प्रयोजनानुवर्तिप्रमाणं भवितुमर्हति । किं वा भगवतः कमपिक्षिणोऽपि भृत्यकर्मानुसारेण वेतन-पारितोषिकादिकं प्रयच्छतो भूपालस्यैव न क्षीयते प्रभुत्वमित्यलं कुतकलवल्लिप्त-मुखनास्तिकालापपरिमर्देन ।

अत्रैते श्लोका भवन्ति—

द्वेषो दुःखमधर्मश्च संस्कारश्चापि भावना ।

नैते नित्यनिजानन्दे तिष्ठन्ति परमात्मनि ॥ १ ॥

ज्ञानमिच्छा कृतिधर्मः सुखमात्यन्तिकं तथा ।

नित्यानित्यनिजानन्दे वर्तन्ते परमेश्वरे ॥ २ ॥

पुंसामसर्वविम्बं हि रागादिमलबन्धनम् ।

न च रागादिभिः स्पृष्टो भगवानिति सर्ववित् ॥ ३ ॥

इष्टानिष्टार्थसंभोगप्रभवाः खलु देहिनाम् ।

रागादयः कथं ते स्युर्नित्यानन्दात्मके शिवे ॥ ४ ॥

तस्मात् कुतार्किकोद्गीत-दूषणाभासवारणात् ।

सिद्धस्त्रैलोक्यनिर्माणनिपुणः परमेश्वरः ॥ ५ ॥

ये त्वीश्वरं निरपदाददृढप्रमाण-

सिद्धस्वरूपमपि नाम्युपयन्ति मूढाः ।

पापाय तैः सह कथाऽपि वितन्यमाना

जायेत नूतमिति युक्तमतो विरन्तुम् ॥ ६ ॥

परोद्भावितानां हेत्वाभासानां निरसनम्

इतः परं कुसुमाञ्जलौ अनुमाने परोद्भावितानां हेत्वाभासानां निरासाय प्रयत्यते । आस्तिकानां दार्श-निकानां कोपनिर्भरं वचोनिर्करमाकर्णयन्तपि स्व-स्वान्ततान्तध्वान्तजभ्रान्तप्रत्ययः परः पुनः प्रत्य-वतिष्ठते—अत्रानुमाने पञ्च षड् वा दोषाः । यथा—
१. बाधः, २. सत्प्रतिपक्षः, ३. साध्याप्रसिद्धिः, ४. विशेषविरोधः, ५. व्याप्यत्वासिद्धिः, ६. अने-कान्तिकत्वञ्च ।

तथा हि—१. घटादिदृष्टान्तानुरोधेन शरीरविशिष्ट-स्यैव कर्तृत्वमायाति । तस्य च क्षित्यादौ पक्षे बाधः ।

२. ईश्वरस्य शरीराभावेन विशेषणाभावप्रयुक्त-शरीरविशिष्टकर्तृजन्यत्वलक्षणविशिष्टसाध्याऽभावात् ।

‘क्षित्यादिकं कर्मजन्यं शरीराजन्यत्वात्’ इति, ‘ईश्वरः कर्ता न भवति अशरीरत्वात्’ इति च सत्प्रतिपक्षः ।

३. कर्तृत्व-शरीरित्वयोः सहचारदर्शनगृहीतया ‘यत्र यत्र कर्तृत्वं तत्र तत्र शरीरित्वम्’ इति व्याप्त्या कर्तृत्वावच्छिन्ने कर्तृमात्रे शरीरित्वसिद्ध्या अशरीरी-कर्तृजन्यत्वस्य साध्यस्याप्रसिद्धिः ।

४. निरुक्तव्याप्त्या शरीरी कर्ता उपस्थाप्यः । पक्षधर्मताबलाच्च क्षित्यादौ पक्षे अशरीरीकर्ता समुपस्थाप्यते । ततश्च व्याप्ति-पक्षधर्मतोपस्थाप्ययोर्विशेषयोर्विरोधः ।

५. क्षित्यादौ कार्यत्वेन कर्तृजन्यत्वसाधने शरीर-जन्यत्वमुपाधिः, सोपाधिको हेतुर्व्याप्यत्वासिद्ध इति लक्षणानुसारेण व्याप्यत्वासिद्धिश्च ।

६. व्यभिचारोऽपि उपाधिना हेतौ साध्यव्यभिचारोपस्थापनात् ।

तानेनान् दोषान् कारिकया परिहरति आचार्यः—

न बाधोऽस्योपजीव्यत्वात् प्रतिबन्धो न दुर्बलैः ।

सिद्ध्यसिद्ध्योर्विरोधो न नासिद्धिरनिबन्धना ॥

(कुसुमा० ५.२)

अस्य विवरणमिदम्—ईश्वरे शरीराभावेन त्वदुक्त-बाधो न, अधिकरणज्ञानं विना अभावज्ञानं न सम्भवति । अतो धर्मिसाधकस्य कार्यत्वस्य अधिकरणज्ञान-जनकतया अवश्यापेक्षणीयत्वेन प्रबलत्वात् ।

सत्प्रतिपक्षोऽपि न प्रसज्यते, शरीराजन्यत्वप्रति-पक्षहेतोः शरीरांशवैयर्थ्याद् व्याप्यत्वासिद्ध्या दुर्बल-त्वादित्याह—प्रतिबन्धो न दुर्बलैरिति । हीनबलैः प्रति-हेतुभिः, प्रतिबन्धः=प्रतिरोधः सद्देतोर्न सम्भवति । एतेन—‘ईश्वरो न कर्ता शरीरित्वात्’ इति सत्प्रति-पक्षोऽपि निरस्तः ।

साध्याप्रसिद्धिरपि नाशङ्कनीया; तदापादिकां पूर्वोक्तां ‘यत्र यत्र कर्तृत्वं तत्र तत्र शरीरित्वमिति’ कर्तृत्वावच्छिन्ने शरीरित्वसाधिकां व्याप्तिमपेक्ष्य पक्षधर्म-तासहकारात् विपक्षबाधकतर्कविताराच्च कार्यत्वव्याप्ते-र्बलवत्त्वेन तया व्याप्त्या कार्यत्वव्याप्तेः प्रतिबन्धः=प्रतिरोधोऽशक्यः । अत एव ‘दुर्बलैः’ इति मूले बहु-

वचन प्रयोगः । बहूनां बाध-सत्प्रतिपक्ष-प्रतिव्याप्ती-नां दुर्बलत्वस्याऽभिप्रेतत्वात् ।

अपि च—विशेषविरोधाऽसम्भव एव, शरीरित्व-कर्तृत्वव्याप्युपस्थापितस्य शरीरित्वस्य विशेषस्य पक्षधर्मतोपस्थापितेन अशरीरित्वकर्तृत्वेन विरोधो वाच्यः । तत्र पृष्ठो भवान् व्याचष्टां स विशेषः उपस्थितोऽनु-पस्थितो वा ? आद्ये तस्य शरीरित्वसमानाधि-करणस्य उपलब्धेर्न विरोधः, असहोपलब्धयोरेव विरोध-दर्शनात् । द्वितीये येन विशेषेण विरोधमुद्भावयसि तस्य विशेषस्याऽनुपस्थापनात् स्वाश्रयस्यैव विरहेण विरोधः कुतस्त्य इत्यभिप्रेत्याऽह—सिद्ध्यसिद्ध्योर्वि-रोध इति । सिद्ध्यसिद्ध्योः विशेषोपस्थितौ तदनुपस्थितौ च उपाधि निराकरोति—नासिद्धिरिति । उपाधिप्रयुक्ता व्याप्यत्वासिद्धिरपि न; शरीरजन्यत्वोपाधिना क्षित्यादौ पक्षे स्वाभावेन कर्तृजन्यत्वाभावसाधने विपक्षबाध-कस्य तर्कस्याऽभावात् । क्षित्यादिकं न कर्तृजन्यं शरीर-जन्यत्वात् इत्यनुमानस्य अप्रयोजकत्वेन उपाधेरकिञ्चि-त्करत्वात् ।

अयमभिसन्धिः—उपाधिर्हि स्वव्यभिचारेण हेतौ साध्यव्यभिचारं स्वाभावेन वा साध्याभावमनुमापयति । तथा च ‘कार्यत्वहेतुः सकर्तृकत्वव्यभिचारी तद्व्यापक-शरीरजन्यत्वव्यभिचारित्वात्’ इति, ‘क्षित्यादिकं न सकर्तृकं शरीराजन्यत्वात्’ इति वाऽनुमानप्रयोगः पर्य-वसेत । तद्व्ययमपि अकिञ्चित्करम्; विपक्षबाधकतर्क-भावेन अप्रयोजकत्वात् । व्यभिचारादिशङ्कानिवर्तक-तर्को हि विपक्षबाधकतर्कः, तस्य अत्राऽभावात् । विपक्षबाधकतर्कशून्यत्वमेव अप्रयोजकत्वम् । तस्माद् असिद्धिः, उपाधि समुद्भावितव्याप्यत्वासिद्धिर्वा नाऽऽशङ्कनीया । यतोऽनिबन्धनानिबन्धनं विपक्षबाधक-तर्कस्तदरहिता । तस्माद् विपक्षबाधकतर्कभावेन छिन्न-मूलोपाधिसमुद्भावितव्याप्यत्वासिद्धिः कथं स्यादिति ।

न च कृषीवल-बीजवपन-हलकर्षणादि व्यापार-मन्तरा स्वतः समुत्पन्ने अकृष्टजाततृणादौ कर्मदर्शनेन कार्यत्वहेतुर्व्यभिचारीति वाच्यम्; तस्य पक्षसमत्वेन पक्षकक्षानिक्षिप्ततया पक्षे व्यभिचारोद्भावनस्य अदोष-त्वात् ।

प्रकारान्तरेण व्यभिचारापादनं तन्निरसनञ्च विशेषविरोधः, सत्प्रतिपक्ष-कालत्ययापदिष्टानां हेत्वाभासानां च निरसनं न्यायमञ्जरीतः (पृ० १९८-१९) अवसेयम् ।

तत्रैते विद्वन्मनःप्रसादकाः व्यभिचारोत्सादकाः श्लोकाः—

१. तेनाञ्जुमानगम्यत्वान्न कर्तुर्नास्तिताग्रहः ।
तदभावाद् विपक्षत्वं क्षित्यादेरपि दुर्भणम् ॥
२. लिङ्गात् पूर्वं तु सन्देहो दहनेऽपि न वार्यते ।
तथा सति प्रपद्येत धूमोऽन्यननुमानताम् ॥
३. अथाऽस्य लिङ्गाभासत्वं क्षित्यादौ कत्रं दर्शनात् ।
धूमेऽपि लिङ्गाभासत्वं तत्र देशेऽन्यदर्शनात् ॥
४. ननु तं देशमासाद्य गृह्यते धूमलाञ्छनः ।
अनयैव धिया साधो चरस्व शरदः शतम् ॥
५. यत्पश्चाद् दर्शनं तेन किं लिङ्गस्य प्रमाणता ।
अनर्थत्वाददृष्टे वा कृशानौ किं करिष्यति ॥

आचार्याः प्रार्थयन्ते—

इत्येवं श्रुतिनीतिसंलवजलैर्भूयोभिराक्षालिते
येषां नास्पदमादधासि हृदये ते शैलसाराशयाः ।
किन्तु प्रस्तुतविप्रतीपविधयोऽप्युच्चैर्भवंचिन्तकाः
काले कारुणिक त्वयैव कृपया ते तारणीया नराः ॥
(कुसुमा० ५.१८)

अस्माकं तु निसर्गसुन्दरचिरान्चेतो निभग्नं त्वयी-
त्यद्वाऽऽनन्दनिधौ तथापि तरलं नाद्यापि सन्तृप्यते ।
तन्नाथ त्वरितं विधेहि करुणां येन त्वदेकाग्रतां
याते चेतसि नाप्नुयाम शतशो याम्याः पुनर्यातिनाः ॥

(कुसुमा० ५.१९)

वेदान्तिनय-प्रदर्शनम्

आस्ताम् आस्तिकचक्रचूडामणिः, तार्किकानां
भगवत्प्रणयविजृम्भिता-जल्पानुमानप्रयोगादिकल्पनाऽऽ-
यासः । सम्प्रति प्रतिज्ञातपूर्वं वेदान्तिनये वेदैकवेद्यत्वं
भगवत् उपपादयामः । तथाहि—

त्रिलोकालङ्कारा ब्रह्मसूत्रभाष्यकारा विद्वद्वृन्दारक-
वृन्द-वन्दितचरणाः समेऽपि आचार्य-चरणाः श्री शङ्कर-
भास्कर-रामानुज-माध्व-निम्बार्क-वल्लभ-रामानन्द श्री-
चन्द्रप्रमुखाः परमेशस्य शास्त्रैकगम्यत्वं प्रतिपादया-
मासुः । अत एवाऽऽह शुद्धाद्वैतमार्तण्डः श्री पुरुषोत्तम-
पण्डितप्रवरः अणुभाष्यस्य स्वकीय प्रकाशव्याख्याने
(पृ० ७०)—‘एवं सिद्धान्तमुक्त्वा आधुनिकानाम-
न्येषां भाष्यकृतां ब्रह्मणः कर्तृत्वस्य शास्त्रैकप्रमाण-
कत्वांशे विप्रतिपत्त्यभावात् तन्मतानुवादमकृत्वा
केषाञ्चिद् वैशेषिकाद्यनुसारिणां मतमनुवदन्ति, ‘केचिद्’
इत्यादि ।

परपक्षतक्षणविचक्षणाः श्री वल्लभाचार्याः—

‘केचिदत्र जन्मादिसूत्रं लक्षणत्वादनुमानमिति
वर्णयन्ति । अन्ये पुनः श्रुत्यनुवादकत्वमाहुः । सर्वज्ञत्वाय
श्रुत्यनुसार्यनुमानं च ब्रह्मणि प्रमाणमिति । तत्तु ‘तं
त्वौपनिषदं पुरुषं पृच्छामि’ इति केवलोपनिषद्वेद्यत्वा-
दुपेक्ष्यम्, अनधिगतार्थगन्तृत्वात् प्रमाणस्य ।”

इति द्वितीयसूत्रभाष्ये बभाषिरे । ते हि ‘जन्मा-
द्यस्य यतः’, ‘शास्त्रयोनित्वात्’ इत्यनयोः सूत्रयोरैक्यं
मन्वते । तदवलोकनेन तन्नये वेदैकगम्यत्वस्य स्फुट-
प्रतिपत्तिरेव विचित्रशेमुषीजुषां विदुषाम् ।

वेदबाह्यनिराकरणचातुरीचणाः परमेशसमर्थनै-
कजीवितव्रताः श्रीरामानुजाचार्याः तृतीये ‘शास्त्र-
योनित्वात्’ इति सूत्रे प्रतिजज्ञिरे—

अतः प्रमाणान्तरगोचरत्वेन शास्त्रैकविषयत्वात्
‘यतो वा इमानि....’ इत्यादिवाक्यमुक्तलक्षणं ब्रह्म
प्रतिपादयतीति सिद्धम् ।”

(श्रीभाष्य, पृ० ६७७)

भास्करमत-मननम्

वैशेषिकाः ‘जगत् कार्यं सावयवत्वात्, महत्वे सति
क्रियावत्त्वात्, महत्वे सति मूर्तत्वाञ्च घटवत्’ इति
कार्यत्वं संसाध्य ‘जगद् बुद्धिमत्पूर्वकं कार्यत्वात्’
इति निखिलजगत्कर्तारं परमेश्वरमनुमिन्वन्ति ।
तन्मतेन ईश्वरानुमेयत्वमाशङ्क्य साधकस्य कार्यत्व-

हेतोः हेत्वाभासत्वेन तन्मतं निरस्य शास्त्रैकगम्यत्व-
मुपपादयाञ्चक्रिरे भास्कराचार्याः ।

तेषामयमाशयः—‘जगत् न बुद्धिमत्कारणपूर्वकं
कार्यत्वाद् बीजोत्पन्नाङ्कुरवदिति साधारणो हेतुः ।
किञ्च-जगता सह ईश्वरसम्बन्धस्य अत्यन्तापरि-
दृष्टत्वेन साध्यस्य पक्षधर्मत्वाभावादयं विरुद्धोऽपि ।
यस्य कस्यापि बुद्धिमत्ः साधने सिद्धसाधनत्वञ्च ।
तथा घटादिदृष्टान्तवलेन कार्यत्वसमानाधिकरणस्य
अनीश्वराऽसर्वज्ञ शरीरेन्द्रियादिमत्कर्तृकत्वस्य सिद्ध्या
विवक्षितेश्वरासिद्धिश्च । तादृशजीवसिद्ध्या अर्थान्तर-
त्वेनापि तदसिद्धिश्च ।

नचैवं घटादिदृष्टान्तेन शब्दे कृतकत्वादन्वित्यत्व-
साधने दृष्टान्तीयानां पाक्यत्वादीनामापत्त्याऽनुमानो-
च्छेदप्रसङ्गः । लिङ्गिनः शब्दस्य प्रमाणान्तराचरत्वेन
शब्दे पाक्यत्वादीनां निवृत्त्यातदनुच्छेदात् ।

अत्यन्तापरिदृष्टे ब्रह्मणि त्वन्वय-व्यतिरेक-परिशु-
द्धानां तेषां निवर्तकस्याभावेन तादृशधर्मापत्तेरनिवा-
र्यत्वात् । अतः शास्त्रैकसमधिगम्यं ब्रह्म इति ग्रन्थेन ।

भास्कर-नय-निरासः

श्रीरामानुजाचार्याः भास्करदर्शितदूषणेषु शैथिल्यं
प्रदर्श्य “विवादाध्यासितं भू-भूधरादिकं स्वनिर्माणसमर्थ-
कर्तृपूर्वकं कार्यत्वात् सार्वभौम-सदनवत्”; ‘धर्माऽधर्मौ
चेतनाधिष्ठितत्वेनैव फलोपधायकौ अचेतनत्वाद् वास्या-
दिवत्’ इत्यादीनि भूयांसि चान्यानि अनुमानानि समु-
पन्यस्य प्रचण्डतर्कदण्डेन तान्यपि अपसार्य लोकोत्तर-
प्रकारेण शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं भगवतः स्थापितवन्तः ।
स-च प्रकारस्तृतीयसूत्रीय-श्री भाष्यादेव अवसेयः ।
विस्तरभयात् नेह प्रतन्यते ।

किं बहुना, हेत्वाभासप्रतिभास-राहुग्रासत्रासनि-
र्जिगमिषुप्राणम् अनुमानप्राणं नालमीश्वरसाधनाय इति
शास्त्रैकसमधिगम्यत्वं निष्प्रत्यूहं सिद्ध्यति । आचार्या-
न्तरवचांसि तु समानार्थकानीति प्रयोजनाभावात्
नोपन्यस्तानीति सर्वमवदातम् ।

सर्वदर्शनेषु ईश्वराभ्युपगमः

वेदोपजीवीनि न्याय-वैशेषिक-योग-साङ्ख्यकर्म-
मीमांसा-ब्रह्ममीमांसा-नामधेयानि षड्दर्शनानि सुप्रख्या-
तान्येव । सप्तमं शाण्डिल्यादिनिर्मितं भक्ति-दर्शनम् ।
तेषां क्रमेण सप्त भूमिकाः—१. ज्ञानदा, २. संन्यासदा,
३. योगदा, ४. लीलोन्मुक्तिः, ५. तत्पदा, ६. आनन्द-
पदा, ७. परात्परा चेति । एतेषां लक्षणादिकं ‘गङ्गेश्वर-
ग्रन्थमालाया’श्चतुर्थे पुष्पे ‘दर्शनसमन्वय’ मूर्ध्नि निबन्धे
दृष्टव्यम् ।

दर्शन-समन्वय-समर्थनम्

अतिथिस्वागत-न्यायेन विषयविशेषाध्यापन-न्यायेन
च विषयान्तरस्य अनिरूपणेऽपि न सार्वज्ञ्यं हानिः, न
वा तदनभ्युपगमप्रसङ्गः । महर्षयः सर्वपदार्थाभिज्ञा
अपि स्व-स्व भूमिकानुसारेण पदार्थनिरूपणाय भगवता
विनियुक्ताः । यथा सप्तकक्षगृहे विभिन्नद्वारेषु पित्रादि-
विनियुक्ताः पुत्राः । तेषु यस्मिन् द्वारि यः स्थितः स
तत्रैव अतिथि-स्वागतं कुरुते, नान्यत्र । यद्यप्यसौ
स्वगृहस्य सर्वाणि द्वाराणि वेत्येव । नहि द्वारविशेषे
स्वागतकरणेन द्वारान्तरानभिज्ञता तेषां तत्र दृश्यते ।
को नु नाम जनः स्याद् यः स्वगृहवृत्तान्तं न
विजानीयात् ? यथा च विद्यालये विभिन्नासु कक्षासु
विषयेषु विशेषाध्यापनाय नियुक्ताः शिक्षकास्तमेव
विषयमध्यापयन्ति, न विषयान्तरम् । नैतावता तेषां
विषयान्तरानभिज्ञता समापतति । दृश्यते हि लोके
गणितेतिहास-भूगोल-विज्ञान-दर्शनादिबहुविषयनिपुणो-
ऽपि शिक्षकस्तमेव विषयविशेषं पाठयति यत्र स
नियुक्तः, न च विषयान्तरम् । एवं स्व-स्वदर्शन-
भूमिकानुसारेण पदार्थनिरूपणपरा अस्माकं महर्षयः ।
स्व-स्वभूमिकानुपयुक्त पदार्थयदि ते न निरूपयेयुः,
तदाऽपि न वक्तुं शक्यं यत् ते तत्पदार्थमेव न जानन्ति,
न वाऽभ्युपगच्छन्तीति । स्वभूमिकानुप्रयोग एव
तद्दर्शने तत्पदार्थनिरूपणे कारणम् । नाज्ञानम्, न
वा तदनङ्गीकरणञ्च ।

एवं साङ्ख्य-मीमांसकावपि स्वभूमिकानुपयोगात्
परमेश्वरं न निरूपितवन्तः । न तावता तेषामीश्वरा-
ऽनङ्गीकारः शक्यः शङ्क्यः ।

सांख्यसूत्राणां गूढतात्पर्यवर्णनम्

न च साङ्ख्यप्रवचनाख्ये साङ्ख्यदर्शने 'ईश्वर-सिद्धेः' इत्यादीनि सूत्राणि स्पष्टमेव ईश्वरं निराकुस्ते । व्याचक्षते च तथैव तानि विज्ञानभिक्षुमपोदयास्तद-भाष्यकारा इति वाच्यम्; भावानवबोधात् । गूढार्थानि हि तानि सूत्राणि । नूनं वत्स ! अर्वाचीनभाष्यकृत-व्याख्यानदर्शनात् भ्रान्तोऽसि । अवघटस्व मनाक् । प्रदर्शयते साम्प्रतं गूढमाकूतम्—

योगिनामबाह्यप्रत्यक्षत्वान्न दोषः ।

(सांख्यद० १.९०)

चान्द्रभाष्यम्—योगिनां लौकिकप्रत्यक्षातिरिक्तम् अलौकिकं प्रत्यक्षं योगबलात् सम्पद्यते तदेव 'अबाह्य-प्रत्यक्षम्' इत्याख्यायते । तस्य साङ्ख्यज्ञानभूमौ अनुप-युक्तस्यापि अङ्गीकारे न कश्चिद् दोषः ।

लीनवस्तुलब्धातिशयसम्बन्धाद्वाऽदोषः ।

(सां० द० १.९१)

ननु निष्प्रयोजनस्य अङ्गीकरणमेव दोष इत्या-शङ्क्याऽह—लीनेति । लीनपदम् अनागतादेरु-पलक्षकम् । लीनादिवस्तुभिः अतीन्द्रियाऽनागत-सूक्ष्मव्यवहितविप्रकृष्टपदार्थेन समं लब्धातिशयस्य योगबलावाप्तालौकिकप्रत्यक्षविशेषस्य सम्बन्धात् । अतीन्द्रियातीतादिवस्तुजातावगाहनात् निष्प्रयोजनाङ्गी-कारलक्षणदोषाभावः । न तत्सर्वथा निष्फलम्, यतो-ऽतीन्द्रियपरमेश्वरादिसिद्धिरेव तत्प्रयोजन मिति भावः ।

ईश्वरसिद्धेः ।

(सा० द० १.९२)

ननु लौकिकप्रमाणादेव परमेश्वरसिद्धौ किं तेन ? इत्याशङ्क्याह—ईश्वरेति । लौकिकप्रमाणेन ईश्वरस्य सिद्धिविरहात् न निष्प्रयोजनत्वं तस्येत्यर्थः ।

मुक्तबद्धयोरन्यतराभावान्न तत्सिद्धिः ।

(सां० द० १.९३)

तथाहि—ईश्वरो मुक्तो बद्धो वा ? बद्धश्चेत् कथं जगत् स्रष्टुं क्षमेत । अथ मुक्तस्तदा शान्तसङ्क-ल्पतया अभिमानविरहात् न जगत् कुर्यादित्युभयाऽपि

जगत्कर्तृत्वासम्भवात् न कार्यलिङ्गकानुमानलक्षण-लौकिकप्रमाणेन जगत्कर्तृतया तत्सिद्धिः । प्रत्यक्ष-प्रमाणं तु रूपादिहीनत्वात् न तत्र पदमादधातीत्याह—मुक्तबद्धयोरिति । बद्ध-मुक्तयोरन्यतरस्य बद्धो मुक्तो वा इत्यनयोः पक्षयोः कस्यापि युक्तिसहत्वाभावात् तस्येश्वरस्य न सिद्धिः ।

उभयथाऽप्यसत्करत्वम् । (सां० द० १.९४)

उभयथाऽपि बद्धत्वे मुक्तत्वे वा निरुक्तयुक्ति-बलाद् असत्करत्वं सत् सत्त्वेन उपलभ्यमानं जगत् तत्कर्तृत्वाभावः अनुमानात् जगत्कर्तृत्वेन नेश्वरस्य सिद्धिरिति यावत् ।

मुक्तात्मनः प्रशंसोपासा सिद्धस्य वा ।

(सां० द० १.९५)

ननु तर्हि अप्रामाणिकत्वात् नास्त्येव परमेश्वर इत्याशङ्क्याह—मुक्तात्मेति । मुक्तात्मा = वामदेवादिः । उपासासिद्धः, उपासो = उपासना, तथा समासा-दिताऽणिमा-दिव्यैश्वर्य-जैगीषव्यादि योगिविशेषः । तथा च लोके दृष्टमहिमैव स्तूयते । ईश्वरश्च स्तुतो मुक्तैः सिद्धैश्च । तस्मात् लौकिकप्रमाणाविरहेऽप्यसौ तैरलौकिकप्रत्यक्षबलतः जगदीश्वरसाधनात् साङ्ख्य-दर्शनस्य परमास्तिकत्वं सिद्ध्यति । एवञ्च उपर्युक्त-सूत्रतात्पर्यम् अनवबुद्ध्यमानानां केषाञ्चिद् विज्ञान-भिक्षुप्रमुखटीकाकृतां साङ्ख्यदर्शने ईश्वरानङ्गीकार-कलङ्कपङ्कलेपनमज्ञानविरजम्भितम् ।

भगवति मीमांसकस्य श्रद्धातिरेकः

मीमांसादर्शनेऽपि यज्ञप्रधानं तद्दर्शनं सत्पदाख्य-भूमिकानुसारेण प्रयोजनाभाव एव ईश्वराऽनिरूपणे ऽनिरूपणे हेतुः, न तदनभ्युपगमः । तथाहि—'ब्रह्मदानेऽविशिष्टमिति चेत्' (ब्र० सू० १०. ३.७०), 'यदि तु ब्रह्माणस्तद्दानं तद्विकारः स्यात्' (१०. ३.७२), 'ब्रह्माऽपीति चेत्' (१२.१.३६) इति सूत्रेषु श्लिष्टं ब्रह्मशब्दं प्रायुङ्क्त । यो हि अनेकार्थः शब्दः स श्लिष्ट इति मन्यन्ते रसिकशिरोमणयः । तस्य शब्दस्य चैष निसर्गो यत् प्रकरणप्रतिपन्नमर्थं शक्त्या अर्थान्तरञ्च व्यञ्जनयाऽवगमयति, इति । तदित्यमुत्पश्यामः ।

चतुर्वेदपारदृष्टानम् ऋत्विक्विशेषं बोधयितुं
श्लिष्टं ब्रह्मशब्दं प्रयुञ्जानो महर्षिः स्वदर्शनभूमिका-
नुसारेण अनपेक्षितवेर्षि तच्छब्दप्रयोगेन जगन्निन्यन्तारं
परमाराध्यं परमेशानं व्यञ्जयन् तदस्तित्वे दृढं मनः-
प्रत्ययं तत्र स्वकीयां महतीं श्रद्धां च प्रकटयाञ्चक्रे ।

अलङ्कारमुकुटमणोर्विश्वनाथस्य 'वाच्यातिशायिनि
व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत्काव्यमुत्तमम्' (साहित्यदर्पणे
४.५४) इति वचोऽनुसृत्य आलङ्कारिकनये वाच्यमपेक्ष्य
व्यञ्जनस्य विशिष्टं स्थानं वरीवृत्यते । शक्त्या बोध्यो-
ऽर्थो वाच्यः, व्यञ्जनया च बोध्योऽर्थो व्यङ्ग्यः ।
श्रद्धातिरेकादेव वाच्यतया जैमिनिमुनिना जगदीश्वरो
न निर्दिष्टः । अत एव तेषां भगवति विश्वासातिरेको-
ज्यान् दर्शनकृतोऽपेक्ष्य महीयानिति गम्यते ।

तदीयं भक्तहृदयमनयाऽऽश्ङ्कया वेपते स्म यद्
यदि श्रद्धेयं समर्चनीयचरणं जगदीश्वरं वाच्यतया
निर्दिशेयम् तदा वाच्य-यागादिसमक्षतया भगवतो
महती अवधीरणा स्यात् । अतो मन्ये, स्वदर्शने वाच्यात्
धर्माद् उच्चसिंहासने समासीनं जगदीश्वरं विधातुमनाः
महर्षिव्यञ्जनया तं निर्देष्टुं विवशो बभूव । अत एव
प्राचीना अर्वाचीनाः लघीयांसो महीयांसश्च मीमांसा-
चार्याः स्व-स्वग्रन्थारम्भे ईश्वरस्य मङ्गलं समाचरुः ।
तेष्वत्र अनवद्यानि कतिपयानि मङ्गलाचरणपद्यानि
उद्धीयन्ते—

सूर्यनारायणं वन्दे देवीं त्रिपुरसुन्दरीम् ।
गुरुनधिगतार्थाश्च निरन्तरमहं भजे ॥१॥

(मीमांसापरिभाषा : कृष्णयज्वकृता)

वासुदेवं रमाकान्तं नत्वा लौगाक्षिभास्करः ।
कुस्ते जैमिनिनये प्रवेशायाऽर्थसङ्ग्रहम् ॥२॥

(अर्थसङ्ग्रहः—लौगाक्षिभास्करः)

यत्कृपालेशमात्रेण पुरुषार्थचतुष्टयम् ।
प्राप्यते तमहं वन्दे गोविन्दं भक्तवत्सलम् ॥३॥

(न्यायप्रकाशः—आपदेवः)

नत्वा श्रीत्रिपुरामम्बां तत्पुत्रं श्रीगणाधिपम् ।
जैमिनीं भाष्यकारं च कुर्वे वृत्तिं सुबोधिनीम् ॥४॥

(जैमिनीयसूत्रवृत्तिः—रामेश्वरसूत्रिकृता)

यद्ब्रह्म प्रतिपाद्यते प्रगुणयत्तत्पञ्च मूर्तिप्रथां
तत्रायं स्थितमूर्तिमाकलयति श्रीबुक्क.....क्षमापतिः ।

विद्यातीर्थमुनिस्तदात्मनि लसन्मूर्तिस्त्वनुग्राहिका
तेनास्य स्वगुणैरखण्डितपदं सार्वज्ञमुद्योतते ॥५॥

(जैमिनीयन्यायमाला १ १.३—माधवः)

लक्ष्मी-कौस्तुभवक्षसं मुररिपुं शङ्खासि कौमोदकी
हस्तं पद्मपलाशताम्रनयनं पीताम्बरं शार्ङ्गणम् ।

मेघश्याममुदारपीवरचतुर्बाहुं प्रधानात् परं
श्रीवत्साङ्गमनाथनाथसमृतं वन्दे मुकुन्दं मुदा ॥६॥

(शास्त्रदीपिका—पार्थसारथिः)

विशुद्धज्ञानदेहाय त्रिवेदी दिव्यचक्षुषे ।
श्रेयःप्राप्तिनिमित्ताय नमः सोमार्धधारिणे ॥७॥

(श्लोकवार्तिकम्—भट्टकुमारिलः)

अत एव च मीमांसक-मानसराजहंसः सकल-
दर्शन-कानन-पञ्चाननः श्रीखण्डदेवः क्षमां ययाचे
'भाट्टदीपिका'यां देवताधिकरणे स्वदर्शनभूमिकामनु-
सृत्य—“देवविग्रहादिकं निराकृत्यान्ते मम तु वदतो
दुष्यति वाणी, हरिस्मरणमेव शरणम्” इति वाक्य-
सन्दर्भेण ।

शिष्टदर्शनैषु ईश्वरस्य स्फुट-निर्देशः

सप्तमं भक्तिदर्शनं कृत्स्नमेव भगवन्निरूपणैक-
निष्ठमिति तत्रत्य-कतिपयवाक्योपन्यासायासो निष्प्रयो-
जन एव । न्याय-वैशेषिक-योग-वेदान्तदर्शनानां कानि-
चित् वचांसि समुपन्यस्यन्ते ।

‘ईश्वरः कारणं पुरुषकर्मफल्यदर्शनात् ।’

(न्या० द० ४.१.१९)

पुरुषोऽयं समीहमानो नावश्यं समीहाफल-
माप्नोति । तेनाऽनुमीयते, पराधीनं पुरुषकर्मफला-
राधनमिति । यदधीनं स ईश्वरः । तस्मादीश्वर-
कारणमिति । (वात्स्यायनभाष्यम्)

संज्ञा कर्मत्वस्मद्विशिष्टानाम् ।

प्रत्यक्षप्रवृत्तत्वात् संज्ञाकर्मणः ।

(वैशे० सू० २.१.१८-१९)

संज्ञा=नाम, कर्म=कार्यं क्षित्यादि, तदुभयम् ।
अस्मद्विशिष्टानाम्=ईश्वर-महर्षीणां सत्त्वेऽपि लिङ्गम् ।
घट-पटादिसंज्ञानिवेशनमपि ईश्वरसङ्केताधीनमेव ।
यः शब्दो यत्रेश्वरेण सङ्केतितः, स तत्र साधुः । तथा
च सिद्धं संज्ञाया ईश्वरलिङ्गत्वम् । एवं कर्म कार्यमपि
ईश्वरे लिङ्गम् । तथा हि—क्षित्यादिकं सकर्तृकं कार्य-
त्वाद् घटवदिति उपकारे शङ्करमिश्रः ।

वैशेषिकदर्शन-भाष्यकाराः श्रीप्रशस्तपादाचार्या
अपि भुवितसाधनतत्त्वज्ञानावसरे 'तच्चेश्वर-
नोदनाभिव्यवतादधमदिव' इत्याहुः । ते च 'सृष्टिप्रलय
हेतु परमाणुस्पन्दनमपि त्रिभुवनस्वामीश्वराऽलौकि-
केच्छा विलासितमेव' इत्यपि मेनिरे ।

'क्लेश-कर्म'विपाकाऽऽशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष
ईश्वरः इति योगदर्शनसूत्रं (१.२४) तु सुप्रथितमेव ।

ब्रह्मसूत्रकारा अप्याहुः—'फलमत उपपत्तेः'
(वे० द० ३.२.३८) । अतः=जगदीश्वरात् । फलम्=
कर्मणः फलम् । उपपत्तेः=अचेतनात् चेतनाधिष्-
तादेव फलजननसम्भवात्, तत्प्रदाता जगदीश्वर एवेति
तात्पर्यम् ।

ईश्वरसाधका वेदमन्त्राः

प्रभोर्वेदैकवेद्यतासाधनोपक्रमे वेदातिरिक्तावेद्यत्वं
प्रदर्श्य सम्प्रति वेदवेद्यत्वं मन्त्रैः कतिपयैः साध्यते ।
अत्रैते वेदमन्त्रा भवन्ति—

य इमा विश्वा भुवनानि जुह्व-

दृषिर्होता न्यसीदत् पिता नः ।

स आशिषा द्रविणमिच्छमानः

प्रथमच्छदवरां आ विवेश ॥

(ऋ० १०.८१.१, तै. सं. ४.६.२.१ ; शुक्ल यजु०
माध्य० १७.१७)

अस्यार्थः—जुह्वत्=प्रलयकाले संहर्त् । ऋषिः=
अतीन्द्रियद्रष्टा । होता=स्वात्मनि जगल्लक्षणाहुति-
प्रक्षेप्ता । न्यसीदत्=सृष्टेः पूर्वमेक एव निषण्णः ।
आशिषा=सिसृक्षया ।

(चान्द्रभाष्यम्)—द्रविणम्=घनम्, तदुपलक्षित-

प्रपञ्चभोगजातम् । कुर्वाणः=सृजनं जीवानां कम-
फलभोगायेति । प्रथमच्छदवरास्—स्वकीयं पारमार्थिकं
स्वरूपमाच्छादयन् अवरात् स्वस्रष्टृविविधप्राण्यन्तः-
करणप्रदेशानित्यर्थः ।

किं स्विदासीदधिष्ठानमारम्भणं

कतमत् स्वित् कक्षासीत् ।

यतो भूमिं जनयन् विश्वकर्मा

वि द्यामौर्णोन्महिना विश्वचक्षताः ॥

(ऋ० १०.८१.२; तै० सं० ४.६.२.४; वाज०
शुक्ल यजुः० १७.१८)

अत्र सायणः—पूर्वमन्त्रे जगत्प्रलयकाले संहृत्य
पश्चात् सिसृक्षायां सर्वं सृष्ट्वा तत्र प्रविष्टा
इत्युक्तम् । अत्र तस्याऽद्वितीयस्य अधिष्ठानं
जगदुपादानकारणाद्यसम्भवात् सृष्टिरचनाऽनुपयन्नेत्या-
क्षिपति । लोके हि घटं चिकीर्षुः कुलालो गृहादिकं
किञ्चित्स्थानमधिष्ठाय मृदूवपेण आरम्भकद्रव्येण
चक्रादिरूपैरुपकरणैर्घटं निष्पादयति, तद्वदीश्वरस्य
जगदाश्रयद्यावापृथिव्योत्पादनवेलायामधिष्ठानं किं
स्विदासीत्, किं नामाऽभूत्, न किञ्चिदित्यर्थः ।

तथा तषोरारम्भणं कतमस्वित् । आरभ्यते
अनेनेति आरम्भणम् उपादानकारणं तदपि कतमद्
भवेत्—तदपि नेत्यर्थः । यद्यपि संभवेदारम्भणं
कथासीत्—कथमभूत्, किं स्वयं सदसद्भा भवेदित्यर्थः ।
उभयमपि नोपपद्यते । सच्चेद् अद्वैतभङ्गप्रसङ्गः ।
असच्चेत् सदात्मकयोर्द्यावापृथिव्योत्पादानानर्हत्वात्
'नान्यत् किञ्चन मिषत्' इत्यादि (ऐ० उ० १. १)
श्रुतेश्चेत्यभिप्रायः । यतो यस्मादधिष्ठानाद् आरम्भ-
णाच्च । विश्वचक्षाः—सर्वद्रष्टा विश्वकर्मा परमेश्वरो
भूमिं जनयन् वर्तते । तथा द्याम्=दिवम् । व्यौर्णोत्=
व्यवृणोत्, सृष्टवान् । महिना=स्वमहत्त्वेन किं
स्विदासीदिति ।

विश्वतश्चक्षुस्त विश्वतो मुखो

विश्वतोबाहुस्त विश्वतस्पात् ।

सं बाहुभ्यां धमति सं पतत्रै-

र्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः ॥

(ऋ० १०.८१.१.३ ; अथर्व० १३.२.२६ वा० यजु०
१७.१९ ; तै० सं० ४.६.२.४ ; तै० आ० १०.१.३)

(चान्द्रभाष्यम्) पूर्वं मन्त्रेण जगत्सृजनमाक्षिप्य अनेन समाधत्ते—विश्वत इति । विश्वतश्चक्षुः=सर्वतो व्याप्त-लोचनः । उत = अपि च । विश्वतो मुखः, एवमग्रेऽपि । एतेन सर्वमात्मकत्वात् कुलालादिवैलक्षण्येन अधिष्ठानाद्यभावेऽपि स क्षमते जगत्स्रष्टुमित्यभिप्रायः । स एवंविधः परमेश्वरः । बाहुभ्यां सं धमति = सम्यक् व्याप्नोति । धमति रत्र व्याप्तिकर्मा । द्यां पतत्रैः = गमनशीलैः पादैः संधमति इत्यनुषङ्गः । तथा च बाहुभ्यां दिवं पादैश्च पृथिवीं संव्याप्नोतीत्यर्थः । द्यावाभूमीति पदं समस्तं सं धमति इत्यनेन कस्य सम्बध्यते । 'जनयन्' इत्यन्वयाय तदनुवर्तते । अपि वा देहलोदोपकन्यायेन तत्पदमुभयत्राज्वेति । द्यावाभूमी द्यां पृथिवीं च । जनयन् = उत्पादयन् । देवः = द्योतमानः । एकः = असहायः असह्यात् । परमात्मनः सृष्टिं समर्थयामास भगवान् बादरायणः—'उपसंहारदर्शनान्नेति चेन्न क्षीरदद्धि (२.१.२४), 'देवादिवदपि लोके' (२.१.२५) इति सूत्राभ्यां दृष्टं क्षीराद् असहायाद् दध्यादिकं श्रुतञ्च । शास्त्रे देवादिभ्यः साधनान्तरं विनैव सङ्कल्पमात्रेण विविधपदार्थसृजनमिति तदभिप्रायः ।

महीधरस्तु—बाहुभ्याम् = बाहुस्थानीयाभ्यां धर्मा-धर्माभ्यां सं धमति । धमति गत्यर्थः । सङ्गच्छते, संयोगं प्राप्नोति । पतत्रैः पतनशीलैः अनित्यैः पञ्चभूतैश्च सङ्गच्छते धर्माधर्मरूपैर्निर्मितैः पञ्चभूतरूपै-रूपादानैश्च । साधनान्तरं विनैव सर्वं सृजतीत्यर्थः । यद्वा—धर्माधर्माभ्यां भूतैश्च सं धमति सङ्गमयति जीवान् णिजन्तत्वं ज्ञेयमित्याह ।

किं स्विद् वनं क उ स वृक्ष आस
यतो द्यावापृथिवी निष्टतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्
यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥

(ऋ० १०.८१.४ ; वा० य० १७.२० ; तै० सं० ४.६.२.५. तै० ब्रा० २.८.९.६)

अत्र उच्चटः—किं स्विद् । अयमपि मन्त्रः प्रश्नरूपः । किं पुनस्तद्वनम्, कश्च सं-वृक्ष आस—अभूत् । यतः द्यावापृथिवी । निष्टतक्षुः=तंक्षति करोति कर्मा । बहुवचनं

पूजार्थम् । यस्माद् वृक्षाद् द्यां च पृथिवीं च निष्कृष्य चकार । यदि हि वनं वृक्षो वा भवेत्, तदा एव मप्या-शङ्केतः । तक्षाणो हि वृक्षात् चमसादीन् निष्कर्षयन्ति । अयं त्वात्मा आरम्भणं कर्णानां भिन्नदित्यभिप्रायः । विस्मितः ऋषिद्वितीयं प्रश्नं करोति । हे मनीषिणो मेधाविनः, मनसा पर्यालोच्य पृच्छत इत् उ तत् एतदयानि पदत्रय-स्यार्थः । यदत्र यद्यर्थः । यदि अध्यतिष्ठत् यत् भुवनानि-भूतजातानि सह द्यावा पृथिवीभ्यां धारयन् उपरि-ष्ठादास्ते ।

सायणस्तु—बहुवचनव्यत्यमनन्वानः परमेश्वर-प्रेरिता जगत्स्रष्टारो यतो यस्माद् वनात् यं वक्षमादाय द्यावापृथिवीं निष्टतक्षुः, तक्षणेन द्यावापृथिव्यौ निष्पा-दितवन्तः, तद्वनं किं स्विद् किं नाम स्यात् । तथा क उ स वृक्ष आस—कस्तादृशो महान् वृक्षोऽभूत् इति व्याख्यातवान् । अस्य सूक्तस्य (ऋ० १०.८१) शिष्टास्त्रयो मन्त्रा अपि भगवत्परा एव । विस्तरभयात् नेह लिख्यन्ते ।

न केवलं वेदाः, वेदमाताऽपि आह—

तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।
धियो यो नः प्रचोदयात् ॥'

(ऋ० ३.६२.१० ; वा० य० ३.३५ ; २२.९, ३०.२, ३६.३ ; तै० सं० १.५.६.४ ; ४.१.११.१ ; तै० आ० १.११.३ ; सा० प्र० ६ अर्घ ३, सू० १० मं० १)

(सायणभाष्यम्)—यः सविता देवो नोऽस्माकं धियः = कर्माणि, धर्मादिविषया वा बुद्धीः । प्रचोदयात् = प्रेरयेत् । तत् = तस्य सर्वासु श्रुतिषु प्रसिद्धस्य । देवस्य = द्योतमानस्य । सवितुः = सर्वान्तर्यामितया प्रेरकस्य जगत्स्रष्टुः परमेश्वरस्य । आत्मभूतं वरेण्यम् = सर्वरूपास्यतया ज्ञेयतया च संभजनीयम् । भर्गः = अविद्या-तत्कार्ययोः भजनाहं भर्गः स्वयंज्योतिः परब्रह्मा-त्मकं तेजः । धीमहि = तद्योऽहं सोऽसौ योऽसौ सोऽह-मिति वयं ध्यायेम । यद्वा—तदिति भर्गो विशेषणम् । सवितुर्देवस्य तत् तादृशं भर्गो धीमहि । किं तदित्य-पेक्षायामाह—य इति । लिङ्गव्यत्ययः, यद् भर्गो धियः प्रचोदयादिति तद् ध्यायेम इति समन्वयः ।

यद्वा—यः सविता = सूर्यः, धियः = कर्माणि, प्रचो-
दयात् = प्रेरयति, तस्य सवितुः सर्वस्य प्रसवितुः, देवस्य
= द्योतमानस्य सूर्यस्य, तत् = सर्वैः दृश्यमानतया
प्रसिद्धम्, वरेण्यम् = सर्वैः संभजनीयम्, भर्गः = पापानां
तापकं तेजोमण्डलम्, धीमहि = ध्येयतया मनसा
धारयेम ।

यद्वा—भर्गशब्देन अन्तमभिधीयते । यः सविता
देवो धियः प्रचोदयति, तस्य प्रसादाद् भर्गोऽन्नादि-
लक्षणं फलं धीमहि = धारयामः, तस्याऽऽधारभूता
भवेमेत्यर्थः ।

पुरुषसूक्तम् ऋग्वेदे अथर्ववेदे च षोडशर्चम्, सामनि
आरण्यकाण्ड चतुर्थखण्डान्तर्गतं पञ्चर्चम्, शुक्लयजुषि
च द्वाविंशत्युचम् । (ऋ० १०.९०; अथर्व० १९.६;
यजुः० ३१, साम० आरण्यकाण्ड, खण्ड ४, मन्त्र ३-७) ।

अस्य वामीयं सूक्तं द्वापञ्चाशत्तर्चं (ऋ० १०.१६४)
सजनीयं सूक्तं पञ्चदशर्चम् अन्तिमवर्जं च प्रतिमन्त्र-
मन्ते 'सजनास इन्द्र' इति वाक्यसमलङ्कृतम् (ऋ०
२.१२), नासदीयं सूक्तं (ऋ० १०.१२९) सप्तर्चम्,
प्रतिमन्त्रं 'महद्देवानामसुर त्वमेकम्' इति चतुर्थपादो-
पेतं महद्देवीयं द्वाविंशत्युचं सूक्तं (ऋ० ३.५५)
अन्यानि च सूक्तानि (ऋ० १.१५४ तः १५६, ४.४०,
१०.८२, १०.१८६ सूक्तानि) ईश्वरेन्द्रशब्दयोः ऐश्वर्या-
र्थकधातुनिष्पन्नत्वेन समानार्थकत्वात् । सामनि ऐन्द्र-
पर्वणि (२, ३, ४) त्रयोऽध्यायाः, अथर्ववेदस्य कृत्स्नानि
त्रीणि काण्डानि (१३, १५, १६) क्रमशः चतुःसूक्ता-
ऽष्टादशसूक्त-नवसूक्तात्मकानि सम्भूय एकविंशति-
सूक्तकानि द्वादश-चतुर्दश-सप्तदश-ऽष्टादश-विंशवर्ज-
मन्येषां काण्डाना-मेकसप्तति (७१) सूक्तानि च
परमेश्वरपराण्येव । यथा—

काण्डम्	सूक्तम्	सूक्तयोग
१.	१३, २०, ३२	३
२.	१, २, ११, १६, ३४	५
३.	१६	१
४.	१, २, ११, १४, १६, २०	६
५.	१, २, ६, ९, १०, ११	६
६.	१, २, ३१, ३३, ३४, ३५, ३६, ८०, १११, १२३	१०
७.	१, २, ३, ४, ५, ९, १४, १५, १७, २१, २२, २४, २५, २६, ४०, ४१, ४४, ६३, ६७, ७१, ८३, ८७, १०२, १०५, १०६	२६
८.	९	१
९.	९, १०	२
१०.	२, ७, ८	३
११.	७, ८	२
१२.	३, ५, ६, ४३, ५१, ७२	६

योगः—७१

किं बहुना—

'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति ।' (ऋ० १.१६४.४६)

'सुपर्णं विप्राः कवयो वचोभिरेकं

सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।' (ऋ० १०.११४.५)

'यो देवानां नामधा एक एव ।' (ऋ० १०.८२.३.)

'यत्र देवाः समगच्छन्त विश्वे ।' (ऋ० १०.८२.६)

'रूपंरूपं मघवा बोभवीति मायाः

कृष्णानस्तन्वं परि स्वाम् ।' (ऋ० ३.५३.८)

इत्यादि मन्त्रवर्णेभ्यः परमेश्वर एव इन्द्रादिनाम-
धेयं धारयति, वज्रहस्त-पाशहस्त-दण्डहस्तविविध
विग्रहं गृह्णातीत्यतः १६० इन्द्रादिदेवानां स्तावकाः
चतुर्वेदीयशाकलमाध्यन्दिनकौथुम-शौनकसंहिताचतुष्ट-
यस्य पुनरुक्तसंख्याविरहिताः १८२५४ मन्त्राः सर्वज्ञ-
त्वादि संवलितानवधिकातिशयकल्याणगुणसागरे
निखिलहेयप्रत्यनीकस्वरूपे जगन्नियन्तरि श्रुति-नीति-
संप्लवसलिलप्रक्षालन - निरस्तसमस्ताशङ्कातङ्ककलङ्क-
पङ्के स्वभावति भगवति पर्यवस्यन्ति ।

अत एव श्रूयते—‘सर्वे वेदा यत्पदमामनन्ति ।’
(कठोप० २.१५) । स्मर्यते च-वेदैश्च सर्वैरहमेव वेद्यः
(गीता १५. १५) इति ।

निरस्तान्यनुमानानि वेदैकवेद्यताऽऽस्थिता ।
श्रूयते स्मर्यते चापि वेदावेदैरिति क्रमात् ॥
नानुमानानि साधूनि हेत्वाभासत्वदर्शनात् ।
तस्माद् विद्वद्भिरास्थेया वेदैकवेद्यता प्रभोः ॥

आह च स्वयमेव भगवान् वेदो वेदैकप्रामाणिकतां
परमेशितुः—

‘यस्मात् केशाहुदभराम वेदं
तस्मिन्नन्तरवदहम् एवम् ।
कृतमिष्टं ब्रह्मणो वीर्येण
तेन मा देवास्तपसावते ह ॥’

(अथर्व० १९.७२.१)

सफलोपसंहारः

‘तद्विप्रासो विपन्यवो जागृवांसः समिन्धते ।
विष्णोर्यत् परमं पदम् ।’

(ऋ० १.२२.२१)

विपन्यवः = स्तोतारो भक्तिमन्तः । जागृवांसः =
विगतनिद्राः, दर्शननिवृत्ताविद्यास्तत्त्वदर्शिनः । एतेन
भक्ति-ज्ञान-समुच्चयान् मोक्षावाप्तिरिति सूचितम् ।

नानानिबन्धसिन्धोर्यद् रत्नं यत्नसमाहृतम् ।
उपहृतं हृते तेन प्रीयतां भगवन्मुनिः ॥

उपनिषदः

लेखकः—श्रीस्वामीभगवदाचार्यः, राजनगर सोसाइटी, अहमदाबाद-७

वेदानां कश्चन विशिष्टः काल इति विशिष्ट-
पुरुषाणामभिप्रायः । यः खलु कालो वेदानां तत्र
प्रायेण ब्रह्मस्वरूपं नातीव स्पष्टम् । तदानीं सर्वेषु
विद्वत्स्वविद्वत्स्वपी अस्ति किञ्चिद् ब्रह्मोत्येव प्रसिद्धि-
रासीत् । परं कीदृशं तद्ब्रह्मेति नावेद्विद्वानपि ।
प्रायेणोपनिषदां क्रमो नियतः । तन्नैयत्येन हेतुना
ईश - केन - कठ - प्रश्न-मुण्डक माण्डूक्य-तैत्तिरीय-ऐतरेय
छान्दोग्य-बृहदारण्यकेतिनाम्न्यो दशोपनिषदः प्रख्याताः
प्राचीना निखिलवेदधर्मानुयायिभिः प्रामाण्येन स्वी-
कृताश्च । तासां विषये ऐश्वर्यस्ता अनैश्वर्यश्चेति
मतद्वयं वेदविद्वत्सु प्रचलितम् । ता ईश्वरप्रोक्ताः

स्युर्नवेति विवादेन न कोप्यर्थः सिध्यति । परं तन्नि-
हितोपदेशवचनरचना एव हितोपदेशिका अहितनिवारण-
क्षमाश्च । देशिकेषु वैदेशिकेषु च विचारकेषु परेष्व-
परेषु च रससंचारकेषु सर्वेष्वेव सामान्येनैवामृतधारा-
भिर्धरा जलधरैरिव तोषयन्त्योऽन्तस्तलमनुक्षणं क्षण-
मर्पयन्त्योविजयन्तेतराम् ।

तद्वचनानामास्वादजिघृक्षया कानिचिद्वचनान्यत्रो-
पस्थाप्यन्ते ।

परमद्वयबलात्कारेणापतन्कश्चिच्चार्त्तविचारोर्वाचीन
एव संचार्यते । उपनिषदः प्रायेण सर्वेष्वेव ब्राह्मणेष्वन्त-

भागमाभजन्ते । परमोशावास्थोपनिषत्तु वेदस्यान्तभागं भजते । अन्यास्तु ब्राह्मणगर्भमाश्रयन्ते । तर्हि विचारो-यमुत्पद्यते यजुर्वेद इति ख्यातिमुपगतो वेदो वा ब्राह्मणं वेति । चत्वारो वेदा इति ख्यातिमाश्रित्य यजुर्वेदो वेद एव न ब्राह्मणमिति । ईशोपनिषदं वीक्ष्य यजुर्वेदो न वेद उपनिषदेवेति मतमायाति । पूर्वं तु वेदत्रयीत्येव प्रसिद्धीरासीत् न वेदचतुष्टयीति । मन्वादिभिस्तथैवावोचि । तदानीं नासीदथर्ववेद इति बहवो वदन्ति । सामवेदस्तु प्रायेणर्वेद एव । अल्पीयांस एव मन्वास्तत्र तस्यैवेति वक्तुमिहेहन्ते क्षणवन्तो विचक्षणाः । तर्हि कथं चत्वारो वेदा इति ख्यातिं प्रामाणिकीं साधयितुं प्रयतन्ते शास्त्राणि, भगवान् पतञ्जलिरपीति न ज्ञान-मार्गः । आस्तां तावदत्रैवायं विवादोत्थापको विचारः ।

उपनिषच्छब्दार्थो विचार्यते । उपसमीपार्थकमव्य-यपदम् । समीपे निषादयति प्रापयति स्थापयति वेत्यु-पनिषत् । कस्य समीप इति जिज्ञासावसरे ब्रह्मण इति वक्तव्यम् । एवं च ब्रह्मणः समीपे याः प्रापयन्ति जिज्ञासुं ता उपनिषद-इति उपनिषच्छब्दार्थः ।

एवं तर्हि समायातः प्रश्नोऽयं स्वभावतः किं वेदा ब्रह्मवबोधे न शक्ता इत्युपनिषदगवेषणेति ? नेति ब्रूमः । वेदा अपि तद्बोधनेवश्यं नितरां शक्ताः परं नितरां ब्रह्मस्वरूपबोधन एवेति । तत्र तु बहूनि वक्त-व्यान्युपदेष्टव्यानि च सन्ति, सन्ति तत्त्वानि । सर्वेषां ज्ञानानां निगमयितारो वेदा इत्यपि प्रतिजानते विद्वांसः । परमुपनिषदस्तु तत्रागतिका एव । केवलं ब्रह्मबोधन एव तासां तात्पर्यम् । अन्यदपि ता बोध-यन्त्येव यत्र क्वचिद्व्यक्तिञ्चित्, तत्तु प्रासङ्गिकी वार्ता ।

ईशोपनिषद् । ईशावास्यमिदमिति पाठे प्रथमं श्रुतमीशापदमुपादाय ईशोपनिषदः प्रसिद्धिः । ननु ईशोपनिषदिति न सामीचीन्यं पुष्पाति । कुतः ? अतः—कठोपनिषत् इति कठानां कठशास्त्रीयाना-मुपनिषदिति । प्रश्नोपनिषदित्यत्र प्रश्नप्रचुराणामु-पनिषदित्यर्थः । मुण्डकेनर्षिणा गीतोपनिषदित्यर्थः । मुण्डकेन ऋषिणा गीतोपनिषन्मुण्डकोपनिषदिति । आरण्यके-बृहदारण्यकेगीतोपनिषद् बृहदारण्यकोपनि-षदिति । एवं सर्वत्र तत्तदुपनिषदुपदेष्टृनामत एव तत्त-दुपनिषदां नामप्रसिद्धिरिति तु न वक्तुं शक्यते ।

परमाद्यपदमादाय तथा प्रसिद्धिरिति तु विस्पष्टमेव । तर्हि केयमीशोपनिषदित्यत्र ईशेति तृतीयान्तपदमाश्रित्य तन्नाम प्रसिद्धिरिति पृच्छ्यते तदोच्यते यथा केनो-पनिषदिति । केनेति तृतीयान्तं पदमिति स्पष्टमेव । अन्वेष्टुमिष्टं चेदपरमपि कारणमन्वेषणीयम् ।

इदानीमुपनिषद् निहितमुपदेशं विचारयामः ।

ईशावास्यमिदं सर्वं यत्किञ्च जगत्यां जगत् । तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्यस्विद्धनम् ॥

इयं प्रथमाया उपनिषदः प्रथमोपनिषत् । अत्र अस्ति कश्चिदीश्वरः, अस्ति जगत् । ईश्वरेण जगदा-वास्यम् । ईश्वरेणैव जीवानां कर्मानुगुणं जीवभोगार्थं भोग्यं वस्तुपस्थाप्यते । कस्यचिदन्यस्य ईश्वरदत्तधनस्य विषये गृध्रिर्न कार्या । यत्तवास्ति तस्मिन्नेव त्वत्प्रवृत्ति-रिष्टा न्यायपूर्णा च । अन्यायेन नान्येनोत्पादितं-मदीयमिति मन्वानेन केनचिदप्यपरेण गृध्रिर्न कार्या । यदि तद्वस्तु जिघृक्षितमेव तर्हि किं कार्यमित्युपदिशति कुर्वन्नेवेहेति । त्वयापि तत्तद्वस्तुपार्जनार्थं कर्म कर्तव्यम्, कर्मणां करणानि तु यथान्येषां तथा तवापि सन्त्येव । कथं तर्हि अन्येषामुपार्जितेषु वस्तुष्वभिलाषो जागर्ति तव हृदये ? अनयोपनिषदा प्रामाणिकेन यथा स्वेनैवो-पार्जितेन धनेन स्वां जीविकां निर्वाहयेति पारमेश्वरो-पदेश औपनिषदो वोपदेशः । प्रवृत्तिपथेन जिगमिषतां जनानामसावेव मार्गः इत्युपनिषन्नीतितवचनम् । तर्हि योयमुपनिषद्द्वारोपदेष्टास्माकं स चक्षुर्विषयो भवितु-मर्हति न वेति प्रश्नं निराकर्तुं केनोपनिषदोवतारः । तत्रोच्यते—

न तत्र चक्षुर्गच्छति न वाग् गच्छति नो मनः । न विद्मो न विजानीमः ॥

तत्र ब्रह्मदर्शने परमेश्वरदर्शने वा चक्षुः सामर्थ्यं नास्ति । वाचोपि तत्स्वरूपमवगमयितुं नास्ति सामर्थ्यम् । अतिसामर्थ्यवन्मनोपि तज्ज्ञातुं सर्वदा सर्वथाक्षममेव ।

अत्रोदेति प्रश्न एकः—तर्हीदृशमद्रष्टव्यमवाच्य-मनोतीतं किञ्चिद्ब्रह्मास्तीत्यत्र किं मानम् ? तदुत्तरं दीयतेनयोपनिषदैव—

यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते ।
तदेव ब्रह्म..... ॥

नास्त्येव तज्ज्ञातुं वाचः सामर्थ्यम् । परं वागव्या-
पारस्तु सर्वदा भवत्येव लौकिकेषु विषयेषु । येन
वागव्यापारो भवति—यत्प्रेरणया वाक् यत्किञ्चिद-
वगमयितुं बोधयितुं वा शक्ता भवति तत्प्रेरकमेव
ब्रह्म । एवं मनसापि ज्ञातुं यदशक्यं तत्प्रेरणयैव मनः
स्वव्यापारं करोति । एवं तद्ब्रह्म चक्षुषा प्राकृतेन न
क्वापि कदापि दृश्यते परं तत्सामर्थ्येनैव चक्षुर्व्यापारो
भवति । तत्सामर्थ्येनैव चक्षुर्व्यापारवान् कोपि सर्वं
दृश्यं पश्यति । एवं चोपदिश्यते यत्किञ्चित्सामर्थ्यं
यत्र कुत्रचिद् अस्ति तत्सर्वं ब्रह्मप्रेरणयैवेति । श्रुति-
रूपदिशति तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि । न इदं, यत् अयं
घटः, इयं लता, इदं मन्दिरमितिरीत्या यद्ज्ञायते
तन्न ब्रह्मेति ।

उपनिषदां मर्मं यदोद्भिन्नं भवति तदेव वास्त-
विकं शर्मोपलभ्यते । तदुद्भेदनार्थं प्रयत्नः सम्पादनीयः ।
गुर्वमिगमनं कर्तव्यम् । गुरुसेवनमपि कर्तव्यम् । एवं
परिचर्यया प्रसन्नो गुरुरेव सर्वं तमो विलोप्य ब्रह्मदर्शनं
कारयति ।

नास्ति ब्रह्म सुवेदेति । यो हि मन्यते तत्सुवेदेति ।
न ज्ञायते तेन वस्तुतो ब्रह्म । नास्ति ब्रह्मेन्द्रियविषयमेवं
यो हि विजानाति स एव वस्तुतो ब्रह्मवेत्ता भवति ।
यद्वस्तु यथा भवति, तथैव तस्य प्रकाशनं वस्तुतो
ज्ञानम् । आकाशं नीलमस्ति । एतादृग्ज्ञानवान्
आकाशवेत्तेत्युच्यते । जलं शीतलं भवतीतिज्ञानवानेव
जलज्ञाता भवति । एवं ब्रह्म नेन्द्रियविषयमित्येवंरूपेण
ज्ञानवानेव ब्रह्मज्ञानी भवति । एवं सर्वासूपनिषत्सु
ब्रह्मविचार एव प्राधान्येन प्रस्तुतः । ब्रह्मातिरिक्ता
ये विचारास्तत्रोपलभ्यन्ते ते तु प्रासङ्गिका एवेति ।
यद्यपि बहु वक्तव्यं तथाप्यलमेतेनैवेति ।

श्रीकाशीपण्डितसभा-प्रदत्त-पण्डितराजेति-सारस्वत-
सार्वभौमेति च उपाधिद्वयसमलङ्कृत-
स्वामिभगवदाचार्यशताब्दीस्मृतिग्रन्थः
हिन्दी विभाग

मानस महाकाव्य

ले०—सर्वतन्त्र स्वतन्त्र परमहंस परिव्राजक सार्वभौम पण्डितराज—

स्वामी-श्रीभगवदाचार्य जी महाराज

किसी भी ग्रन्थ की योग्यता अथवा उपयोगिता का परिचय उसके प्रचार से ही अवगत होता है। श्री रामचरित मानस की करोड़ों प्रतियाँ भिन्न-भिन्न आकार में प्रकाशित हुई हैं और वे सब भारत के हिन्दी भाषाभाषी प्रान्तों में ही नहीं अन्य प्रान्तों की झोपड़ियों तक पहुँच गयीं। श्री रामचरितमानस को आज सवा चार सौ वर्ष तो हो ही गये हैं, फिर भी आज वह नवीन है, आज भी मधुर है और आज भी वसा ही प्रिय है। झोपड़ियों और महलों में बसने वाले सभी इसकी मधुरता पर मुग्ध हैं। सुख में भी और दुःख में भी, हर्ष में भी और विषाद में भी इस ग्रन्थ का निर्बाध उपयोग सर्वत्र देखने में आता है। जब महात्मा गांधी स्वराज्य-प्राप्ति का आन्दोलन यहाँ चला रहे थे, तो सैकड़ों और सहस्रों भाई, बहिन, वृद्ध-युवा जेल की दीवार के भीतर ढकेल दिये जाते थे। उन दिनों में जिनके हाथों में हथकड़ियाँ थीं, पैरों में बेड़ियाँ थीं, अंग्रेजी शासन के समय के क्रूर सिपाहियों के हाथों में बँधे हुए जा रहे थे, और तब भी रामचरितमानस की—

जासु राज प्रिय प्रजा दुखारी।

सो नृप अवसि नरक अधिकारी ॥ आदि—

चौपाइयों को जिस प्रमोद के साथ, जिस धार्मिक उल्लास के साथ वे गाते जाते थे, उससे किसी हृदय पर भी यह छाप पड़े बिना नहीं रह सकती थी कि रामायण रामचरितमानस केवल गाने की ही सामग्री नहीं रखता, प्रत्युत उसमें विपत्ति काल के लिये परम आश्वासन भी भरा पड़ा है।

श्री रामचरितमानस एक महाकाव्य है। महाकाव्य की योग्यता का निर्वाह करने के लिए जिन गुणों की आवश्यकता है वह सब गुण श्रीरामचरित मानस में भरे पड़े हैं। मेरे इस कथन को प्रमाणों द्वारा स्पष्ट कर देना मुझे उचित प्रतीत होता है। केवल भावुकता से मैं ऐसा कहता हूँ, यह बात नहीं है। भावुकता किसी वस्तु के स्वरूप को प्रामाणिक रूप से निर्दिष्ट नहीं कर सकती। अतः मुझे यहाँ भावुकता से परे जाने की आवश्यकता है।

देखिये महाकाव्य का लक्षण—

सर्गबन्धो महाकाव्यं तत्रैको नायकः सुरः।

सद्वंशक्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥

अदौ नमस्कृत्याशीर्वा वस्तुनिर्देश एव वा।

क्वचिन्निन्दा खलादीनां सतां च गुणकीर्तनम्।

सन्ध्यासूर्येन्दुरजनी प्रदोषध्वान्तवासराः ॥

प्रातर्मध्याह्नमृगया शैलतुवन सागराः।

सम्भोगविप्रलम्भौ च मुनिस्वर्गपुराध्वराः ॥

रणप्रयाणोपयम-मन्त्रपुत्रोदयादयः।

वर्णनीया यथोयोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥

महाकाव्यत्व की आपादक इतनी सामग्रियाँ हैं—

सर्गबन्ध, नायक एक हो, वह चाहे देवकोटिका हो अथवा सत्कुलप्रसूत क्षत्रिय हो। वह नायक धीरोदात्त हो। ग्रन्थ के आरम्भ में या तो देवादि के लिए नमस्कार हो, अथवा आशीर्वचन हो अथवा वस्तुनिर्देश हो। यह तीन मञ्जल के स्वरूप हैं। इनमें से कोई भी मञ्जल किया जा सकता है। ग्रन्थ में

कहीं खलनिन्दा हो और कहीं सज्जन प्रशंसा हो। सन्ध्याकाल, सूर्य, चन्द्र, रात्रि, प्रदोष, अन्धकार, दिन, प्रातःकाल, मध्याह्न, भृग्या, शैल, ऋतु, वन, सागर, सम्भोग, विप्रलम्भ, मुनि, स्वर्ग, पुर, अध्वर, रणप्रयाण, विवाह, मन्त्र द्वारा पुत्रोत्पत्ति इत्यादि का वर्णन महाकाव्य में होना चाहिये। महाकाव्य के ये मुख्य वर्णनीय अङ्ग अथवा विषय हैं। अब देखना है कि श्री रामचरितमानस में इन लक्षणों की सङ्गति है या नहीं।

सर्गबन्ध—सर्गबन्ध का यह तात्पर्य नहीं है कि सर्ग शब्द का ही उपयोग किया जाय। सर्गबन्ध से विभाग अपेक्षित है। वह विभाग जैसा जिस शब्द से स्पष्ट किया जाय। श्री गोस्वामी जी ने सर्ग नाम न देकर श्री वाल्मीकि रामायणादि का अनुसरण करके काण्ड नाम दिया है। यद्यपि महाकाव्य के लक्षण में एक लक्षण यह भी है कि—

नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इह।

अर्थात् न तो बहुत बड़े और न बहुत छोटे, ऐसे आठ सर्गों से अधिक सर्ग महाकाव्य में होने चाहिये। 'मानस' में आठ सर्ग = आठ काण्ड नहीं हैं। इतनी न्यूनता देखी जा सकती है। परन्तु यदि हम शब्द को छोड़ कर भावार्थ और तात्पर्य का विवेचन करें तो यह निस्सन्देह कहा जा सकता है कि अष्टाधिक सर्गों की अपेक्षा इसलिए की गयी कि विषय का प्रदर्शन प्राञ्जल रूप से किया जा सके। ग्रन्थ छोटा होगा तो विषय का प्रतिपादन सूत्र के समान ही करना पड़ेगा। तब काव्य का रस-आस्वादन न हो सकेगा। अतः अष्टाधिक शब्द संख्या का नियमन करने के लिए नहीं, प्रत्युत ग्रन्थ विस्तार की ओर संकेत करने के लिये प्रयुक्त हुआ है। यही सत्य है। ग्रन्थ-विस्तार का श्रीरामचरितमानस एक ज्वलन्त उदाहरण है। सात काण्डों से ही सर्गाष्टाधिकता चरितार्थ हो जाती है।

नायक—श्रीरामचरितमानस का नायक एक ही है और वह है श्री राम। 'मानस' का साङ्गोपाङ्ग वाचन करने के पश्चात् यह सहज सिद्ध है कि यह नायक सुर है। राम को साक्षात् परमेश्वर मान लेने

के पश्चात् सुरत्व का विवाद उठ ही नहीं सकता। यद्यपि भगवान् राम सुराधिदेव हैं, तथापि राम में सुरत्व व्यभिचरित नहीं है। किञ्च नायक के सुरत्व का द्योतन करने के लिये ही श्री गोस्वामी जी ने लिखा है—

'सुनि वचन सुजाना रोदन ठाना ह्वै बालक सुर भूपा'

राम सुर भूप थे, सुरपति थे तो भी मातृवचन को स्वीकार करके बालक बनकर रोदन करने लगे।

इसी देवत्व का स्फोट किष्किन्धा काण्ड में श्री हनुमान जी के मुख से कराया है—

की तुम्ह तीन देव महँ कोऊ।

नर नारायण की तुम्ह दोऊ ॥

नायक के सुरत्व का श्रीरामचरितमानस अत्यन्त पोषक है। परन्तु अवतार दशा में यदि सुरत्व अपोहित है तो महाकाव्य के लक्षण के अनुसार सत्कुल-प्रसूत क्षत्रिय का होना नायक के लिए अपरिहार्य है। उसे भी श्री गोस्वामी जी ने अपने नायक के मुख से ही कहला दिया है—

"कोसलेश दशरथ के जाये"

"अंशन सहित मनुज अवतारा।

लेहाँ दिनकर वंश उदारा ॥"

रामायण के नायक के ही मुख से यहाँ भी स्पष्ट रूप से सूर्य वंश का उल्लेख कराया है। और उस वंश को सद्वंश प्रतिपादित करने के लिए इस चौपाई में उदारा शब्द का प्रयोग किया है।

कश्यप अदिति महा तप कीन्हा।

तिन्ह कहँ मैं पूरब वर दीन्हा ॥

ते दशरथ कौसल्या रूपा।

कौसलपुरी प्रकट नर भूपा ॥"

इन वचनों से भी महा तपस्वी बता कर न केवल दशरथ-कौसल्या को ही उदार और सत् सिद्ध किया है परन्तु इनके पूर्व जन्म को भी इतना ही अथवा इससे भी अधिक पवित्र और महातपस्वी बताया है।

धीरोदात्त—धीरोदात्त नायक का लक्षण विश्व-नाथ ने इस प्रकार लिखा है—

“अविकत्थनः क्षमावान् अतिगम्भीरो महासत्त्वः ।
स्थेयान्निगूढमानो धीरोदात्तो दृढव्रतः कथितः ॥”

अविकत्थन—आत्मश्लाघा करने वाला न होना,
क्षमावान्—दण्ड देने की क्षमता रखते हुए भी
अपराधी के अपराध को क्षमा करने वाला, अतिगम्भीर-
वचन और इज्जित से भी चपलता न करने वाला,
महासत्त्व—हर्ष और शोक में भी समान भाव से
रहने वाला, स्थेयान्—अत्यन्त स्थिर निगूढमान—
विनय से गर्व या मान को ढँक देने वाला, दृढव्रत—
अपने संकल्प और प्रतिज्ञा में दृढ़ रहने वाला,
धीरोदात्त नायक कहा जाता है ।

भावप्रकाशकारने धीरोदात्त का लक्षण इस
प्रकार से किया है—

स्थिरो निगूढाहङ्कारो धीरोदात्तो दृढव्रतः ।
विकत्थनश्चलश्चण्डो मायाच्छब्दपरायणः ॥

इसमें विकत्थनः का अर्थ आत्मश्लाघा न करने
वाला ही है—‘आत्मश्लाघा करने वाला’ यह अर्थ
नहीं है । चलः—अस्थिर, इतना अशुद्ध है । धीरोदात्त
इस संज्ञा से ही स्पष्ट सिद्ध होता है कि यह नायक
चल नहीं, अचल—स्थिर होता है । ज्ञात होता है कि
विकत्थनोऽचलश्चण्डः के बदले भ्रम से विकत्थनश्चल-
श्चण्डः छप गया है ।

अब हम देखें कि धीरोदात्त के सभी धर्म ‘मानस’
के नायक में संघटित हैं या नहीं ।

अविकत्थनः

श्रीराम में इतनी नम्रता है कि वह आत्मश्लाघा
करने की स्थिति में ही नहीं हैं । उदाहरण के लिये
एक दो उदाहरण पर्याप्त होंगे ।

जनकपुर में धनुर्भङ्ग के पश्चात् परशुराम आते
हैं । चापखण्डों को उन्होंने पृथ्वी पर पड़े हुए देखा ।
तब—

“व्यापेउ कोप शरीर”

अति रिस बोले वचन कठोरा ।

कहु जड़ जनक धनुष केहि तोरा ॥

बेगि देखाउ मुढ़ न तु आजू ।

उलटउँ महि जहँ लगि तव राजू ॥

सब के होश-हवास उड़ गये ।

सुर मुनि नाग नगर नर नारी ।

सोचहि सकल त्रास उर भारी ॥

यह क्रोध का अवसर था । उग्र बन जाने के
लिये अवकाश था । आत्मश्लाघा के लिये भूमिका
तैयार थी । परन्तु ‘मानस’ के नायक का उत्तर होता है—

नाथ शम्भु धनु भञ्जनहारा ।

होइहि कोउ एक दास तुम्हारा ॥

लक्ष्मण के साथ सम्वाद में परशुराम जब
अत्यन्त उग्र बन गये तब भगवान् राम कहते हैं—

जौँ लरिका कछु अनुचित करहीं ।

गुरु पितु मातु मोद मन भरहीं ॥

करिअ कृपा शिशु सेवक जानी ।

तुम्ह सम शील धीर मुनि ज्ञानी ॥

सुनहु नाथ तुम सहज सुजाना ।

बालक वचन करिअ नहिँ काना ॥

तिन नाहीं कछु काज बिगारा ।

अपराधी मैं नाथ तुम्हारा ॥

कृपा कोप वध बन्ध गोसाईं ।

मोपर करिअ दास की नाईं ॥

परशुराम ने राम को कहा—

‘शंभु शरासन तोरि शठ करसि हमार प्रबोध ।

तब भी श्री राम कहते हैं—

राम कहेउ रिस तजिअ मुनीसा ।

कर कुठार आगे यह शीसा ॥

जेहि रिस जाइ करिअ सोइ स्वामी ।

मोहिँ जानि आपन अनुगामी ॥

सब प्रकार हम तुम सन हारे ।

छमिअ विप्र अपराध हमारे ॥

जिस समय सुग्रीव ने कहा—

‘बालि महाबल अति रणधीरा ।’

तब राम ने यह नहीं कहा कि—

‘का बल बालि मोर बल आगे’

केवल ‘दुन्दुभि-अस्थि-ताल’ जो दिखाये गये थे उन्हें—

‘बिनु प्रयास रघुनाथ ढहाए।’

क्षमावान्—

अब क्षमावान् का उदाहरण देखें—

बालि-वध के पश्चात् भगवान् राम पर्वत-निवास करने लगे। सुग्रीव राजधानी में जाकर रहा। सुग्रीव अपनी प्रतिज्ञा और राम के उपकार को कभी भी भूल नहीं सका था। वर्षाश्रितु समाप्त हुई। सुग्रीव अपनी सेना को इकट्ठी करने में लग गया। श्री सीता का समाचार जानने और राम को जानने के लिये वह अत्यन्त उत्कण्ठित था, परन्तु राम को ऐसा प्रतीत हुआ कि सुग्रीव भूल गया है। वैभव-भोग विलास में पड़ कर अपनी प्रतिज्ञा से वह भ्रष्ट हुआ है। उनके क्रोध का पार नहीं रहा। परन्तु जब वह भगवान् के पास आया और क्षमा-प्रार्थना की तब—

तब रघुपति बोले मुसुकाई।

तुम प्रिय मोहि भरत जिमि भाई ॥

अपराधी को भी क्षमादान करना ही तो क्षमा-वत्ता है।

अति गम्भीरः—

गाम्भीर्य का लक्षण विश्वनाथ ने किया है—

‘भीशोकक्रोधहर्षाद्यैर्गाम्भीर्यं निर्विकारता’

भय, शोक, क्रोध तथा हर्षादि से किसी विकार का उत्पन्न न होना गाम्भीर्य कहा जाता है।

अन्यत्र भी कहा गया है—

‘अविज्ञातेज्ज्ञिताकारो भावो गाम्भीर्यमुच्यते’

इज्जित से भी विकार की प्रतीतिका न होना गाम्भीर्य है।

अब मानस के नायक का पर्यवेक्षण करें—

जिस समय केकयी ने महाराज दशरथ की संकटा-वस्था का कारण श्री राम को सुनाया, तब वह—

मन मुसुकाइ भानुकुल भानू।

राम सहज आनन्द निधानू ॥

थोड़ी ही देर में अयोध्या की राजगद्दी पर प्रतिष्ठित होने वाले श्री राम, वनगमन की आज्ञा से तनिक भी खिन्न नहीं हो रहे हैं।

माता कौशल्या वनगमन के समाचार से व्याकुल हैं।

बहु विधि विलपि चरण लपटानी।

परम अभागिनि आपहिं जानी ॥

दारुण दुसह दाह उर व्यापा।

बरनि न जाइ विलाप-कलापा ॥

तथापि भगवान् राम—

राम उठाइ मातु उर लाई।

कहि मृदु वचन बहुरि समुझाई ॥

यहाँ पर श्रीराम का गाम्भीर्य गौरव के साथ प्रकाशित है।

भगवती सीता वनगमन के लिये तैयार हैं। माता कौशल्या वृद्धा हैं, दीन हैं, कातर हैं। उनके अवलम्ब के लिये राम अपनी सीता को अयोध्या में ही रहने देना चाहते हैं। सैकड़ों शपथ के साथ भगवान् कहते हैं—

‘सुमुखी मातु हित राखहुँ तोहीं’

परन्तु सीता की—

देखि दशा रघुपति जिय जाना।

हठि राखे राखिहि नहिं प्राणा ॥

तब—

कहेउ कृपालु भानु कुल-नाथा।

परिहरि शोच चलहु बन साथ्या ॥

नहिं विषाद कर अवसर आजू।

बेगि करहु वन-गवन-समाजू ॥

इस अवसर पर एक सहृदय मनुष्य की क्या स्थिति हो सकती है, इसे कोई सहृदय ही जान सकता था। परन्तु भगवान् इस करुण अवस्था में भी स्वयं निःशोक रह कर सीता को भी कहते हैं—

‘परिहरि सोच चलहु बन साथ’ ।

यह गाम्भीर्य का अद्भुत उदाहरण है ।

जिस समय गुरु वशिष्ठ श्री राम के पास महाराज दशरथ का सन्देश, राजतिलक के लिये, लेकर जाते हैं और कहते हैं—

भूप सजेउ अभिषेक समाजू ।

चाहत देन तुम्हहि युवराजू ॥

तब भगवान् राम हर्ष से उछल नहीं पड़ते हैं ; किन्तु विचार में पड़ जाते हैं कि—

जनमे एक संग सब भाई ।

भोजन शयन केलि लरिकाई ॥

कर्णबेध उपवीत विवाहा ।

संग संग सब भए उछाहा ॥

विमल वंश यह अनुचित एकू ।

बन्धु विहाइ बड़ेहि अभिषेकू ॥

यहाँ पर गाम्भीर्य अपनी पराकाष्ठा पर आकर सुस्थिर है ।

वृद्धावस्था में पुत्र-प्राप्ति श्री दशरथ को हो सकी थी । राम का वनगमन अब अवर्जनीय है । दशरथ विवश होकर बोल उठते हैं—

अजस होउ जग सुजस नसाऊ ।

नरक परौं बरु सुरपुर जाऊ ॥

सब दुख दुसह सहावहु मोहीं ।

लोचन ओट राम जनि होहीं ॥

ऐसे समय पर एक पत्थर का पुत्र भी स्थिर नहीं रह सकता । यह पितृ प्रेम, यह पितृवात्सल्य, यह करुणावस्था वज्रहृदय पुत्र को भी हिला सकता है । परन्तु भगवान्—

देस काल अवसर अनुसारी ।

बोले वचन, विनीत विचारी ॥

तात कहउँ कुछ करउँ ढिठाई ।

अनुचित छमब जानि लरिकाई ॥

अति लघु बात लागि दुख पावा ।

काहे न मोहि कहि प्रथम जनावा ॥

अवध का परित्याग, पिता-माता की वृद्धता, जानकी का वनगमन के लिये हठ, कुमार लक्ष्मण की भी साथ में ही चलने की तैयारी, वन के कष्ट, १४ वर्ष जितना लम्बा काल, यह सब लघु बात तो नहीं ही थी । परन्तु मानस का नायक अपनी स्वाभाविक गम्भीरता के कारण इस बड़ी बात को भी, अभूतपूर्व घटना को भी, अतर्कित अनुपम प्रसङ्ग को भी अति लघु बात कहकर इस प्रसङ्ग की करुणता को उड़ा देते हैं । यह भी गाम्भीर्य का एक अपूर्व उदाहरण है ।

अरण्यकाण्ड में—

आश्रम देखि जानकी होना ।

भये विकल जस प्राकृत दीना ॥

यह जो विकलता, परिताप, वेदना प्रकट हो रही है वह तो—‘जस प्राकृत दीना’ से ही निराकृत हो जाता है । वह वैकल्प नहीं था, अवसर को बात का प्रदर्शन था ।

आगे चलकर ‘जल भरि नयन कहहि रघुराई’ से जो राम के नेत्र भीगे हुए दिखाई पड़ते हैं वह तो वात्सल्य और करुणा के अश्रु थे । उपकार की स्मृति थी । भक्त की दुर्दशा का अवलोकन था । केवल जटायु का विरह था, और कुछ भी नहीं था ।

लङ्का में मेघनाथ राम के पास आया है । ‘नाना भाँति कहत दुर्वाबा’ । तरह-तरह के अस्त्र-शस्त्रों का प्रहार वह भगवान् पर कर रहा है । परन्तु जब ‘कौतुक हों प्रभु काटि निबारे’ तब ‘देखि प्रताप मूढ़ खिसियाना’ और ‘नभ चढ़ि बरस विपुल अगारा । बिष्टा पूय रघिर कच हाडा । बरसई कबहुँ उपल बहु छाँडा ॥

इससे—

कपि अकुलाने माया देखे ।

सब कर मरन बना एहि लेखे ॥

परन्तु—

‘कौतुक देखि राम मुसुकाने ।’

कितनी सुन्दर गाम्भीर्य की मूर्ति यहाँ दीख पड़ रही है ।

किं बहुना । रामचरितमानस के महाकवि ने कहीं पर भी अपने नायक को धीरोदात्तता से गिरने नहीं दिया है । यदि कहीं गिरावट का दर्शन होता भी हो तो वह केवल आपाततः ही होगा, वस्तुतः नहीं

मङ्गलाचरण—रामचरितमानस में जितना और जिस प्रकार से मङ्गलाचरण हुआ है उतना और उस प्रकार से तो किसी भी महाकवि ने कहीं भी नहीं किया है । श्री गोस्वामी जी इतने भक्त और अतएव इतने विनम्र हैं कि आशीर्वादात्मक मङ्गल करने में वह अत्यन्त संकोच करते दीख रहे हैं । अतः उन्होंने 'मानस' में केवल नमस्कारात्मक मङ्गल ही किया है । उनके मङ्गल में एक वैचित्र्य तो यह है कि अपने मङ्गल का फल वह ग्रन्थ-समाप्ति नहीं मान रहे हैं, प्रत्युत भगवच्चरित की सूझ मान रहे हैं । गुरु की वन्दना करते हुए 'शमन सकल भवसृज-परिवारु' भी कहा, 'सुमिरत दिव्य-दृष्टि हिय होती' भी कहा,

'उधरहि विमल विलोचन ही के ।

मिटहि दोष दुख भव रजनी के ॥' भी कहा । परन्तु उन्हें सन्तोष नहीं हुआ । उन्हें तो सन्तोष तब हुआ, जब अन्त में लिखा कि—

'सूझहि रामचरित मनि-मानिक ।

गुप्त प्रगट जहँ जो जेहि खानिक ॥'

सुजन समाज और साधु का जहाँ वन्दन करने लगे वहाँ पर भी सब कुछ कहते हुए अन्त में कहा कि—

"बाल-विनय सुनि करि कृपा, राम चरण रति देहु"

खल-मण्डली को वन्दन करते हुए अन्त में यही कहा कि—

'जड़ चेतनजग जीव जत सकल राममय जानि ।

बन्दउँ सबके पद-कमल सदा जोरि जुग पानि ॥

मङ्गलाचरण के प्रकरण से श्री गोस्वामी जी ने अपनी सीता-राम के प्रति अनन्य भक्ति का उद्घावन कर दिया है । वाणी-विनायक, भवानी-शङ्कर, कवी-श्वर कपीश्वर को वन्दन किया है, नमन नहीं किया है । यहाँ तक कि रामाख्यमीशं हरिम् कह कर वन्दे ही कहा है, नमन नहीं किया है । वह रामदास थे,

हरिदास नहीं थे । रामाख्यमीशं कहने से हरि की प्रधानता होती है, राम की नहीं । अतः वन्दे कह कर छोड़ दिया है । परन्तु—

'सर्वश्रेयस्करीं सीतां नतोहं रामवल्लभाम्'

कह कर सीता के सामने सिर झुका दिया है । सीताम् कहने से ही काम चल जाता था परन्तु अपनी रामभक्ति की दृढ़ता की रक्षा करने के लिये रामवल्लभाम् भी कह दिया । मेरे प्रभु को वल्लभा हैं अतएव वह सर्वश्रेयस्करी हैं और अतएव तुलसी का मस्तक उस भगवती के सामने झुक जाता है । यह है गोस्वामी जी के मङ्गलाचरण की पद्धति ।

खलनिन्दा—'मानस' खल निन्दा के मार्ग में अद्वितीय है । मालूम होता है कि श्री गोस्वामी जी का वातावरण खलों से अति दूषित था । जातुधानाधिकः खलः—खल पुरुष राक्षस से भी अधिक क्रूर होता है । खलों की क्रूरता ने ही श्री गोस्वामी जी को स्वानुभूत जैसी वस्तु लिखने के लिये प्रेरित किया है ।

बहुरि बन्दि खल गन सति भाएँ ।

जे बिनु काज दाहिने बाएँ ॥

पर अकाज लगि तन परिहरहीं ।

जिमि हिम उपल कृषी दल गरहीं ॥

उत्तरकाण्ड में—

खलन्ह हृदय परिताप विशेषी ।

जरहि सदा पर सम्पति देखी ॥

काम क्रोध मद लोभ परायन ।

निर्दय कपटी कुटिल मलायन ॥

यह सब कहते-कहते गोस्वामी जी झुंझला जाते हैं और बोल उठते हैं—

'परद्रोही परदार रत, परधन पर अपवाद ।

ते नर पामर पापमय देह धरे मनुजाद ॥'

इस खलनिन्दा-प्रकरण को मैं यहाँ ही समाप्त करता हूँ, क्योंकि—

'कथापि खलु पापानामलमश्वेसे यतः ।'

सज्जन-प्रशंसा—गोस्वामीजी का 'मानस' सज्जन-प्रशंसा में भी सब से विशिष्ट मार्ग का ग्रहण करता है। देखिये—

‘पर-दुख दुख, सुख सुख देखे पर।’

कोमल चित दीनन पर दाया।

मन वच क्रम मम भगति अमाया ॥

गोस्वामी जी के इस वर्णन में एक दूसरी भी विशिष्टता है। गोस्वामी जी मानते हैं कि सज्जन सदा ही—

‘सबहि मानप्रद आप अमानी।’

इसलिये ‘पर दुख दुख सुख सुख देखे पर’

और ‘मन वच क्रम मम भगति अमाया’

इन दोनों पदों में जान बूझकर वह ह्रस्व स्वरों का प्रयोग करते हैं। दीर्घता से मान की प्रतीति होती है। लघुता से नम्रता की प्रतीति होती है। गोस्वामी जी ने सज्जनों में नम्रता के प्रतिपादन के लिये ही उपर्युक्त दोनों पदों में ह्रस्व स्वर का ही संचार किया है। ‘अमाया’ में माया और ‘देखे’ यह चार स्वर दीर्घ तो अगत्या अनुप्रास के लिये आये हैं।

“जो सहि दुख परछिद्र दुरावा।

बन्दनीय जेहि जग जस पावा ॥”

श्री गोस्वामी जी जब—

‘बन्दउँ सन्त असज्जन चरना’

कहकर जब आगे चलते हैं और—

बिछुरत एक प्राण हरि लेहीं।

मिलत एक दारुण दुख देहीं ॥

उपजहि एक संग जग माहीं।

जलज जोंक जिमि गुण विलगाहीं ॥

सुधा सुरा सम साधु असाधु।

जनक एक जग जलधि अगाधु ॥

भल अनभल निज-निज करतूती।

लहत सुजस अपलोक विभूती ॥

यह सब बोलने लगते हैं तब तो अनायास ही विद्वानों व रसिकों के मुखसे उनके लिये कविकुलशेखर यह शब्द निकल पड़ता है। संस्कृत के कवियों में भी

ऐसे थोड़े ही हैं, बहुत ही थोड़े हैं—जो एक ही चौपाई में—एक ही पद में सन्त असन्त दोनों का वर्णन गङ्गा की धारा के समान करते जा रहे हैं। यह प्रतिभा तो श्री गोस्वामी जी को ही मिली है और वह देव-वरदान ही है।

सन्ध्या-सूर्य-इन्दु—कवियों ने अपने काव्यों में सन्ध्या, सूर्य, इन्दु, प्रातः, मध्याह्न आदि वर्णन करने की एक परम्परा रख छोड़ी है और वह महाकाव्य के लक्षण की संगति के लिये ही है। मानस में इन वर्णनों की न्यूनता नहीं है। चन्द्र का कवियों ने वर्णन करने में कभी भी भूल नहीं की है। महा-कवि श्री हर्ष ने तो चन्द्र को भरपेट गालियाँ देकर भी सन्तोष नहीं माना है। बेचारे चन्द्र को विरहिणी वध-पङ्क-कलङ्कित कहा, शिति-निशा-दृषद् के ऊपर उसे पछाड़ा, उपालम्भ भी दिया कि यदि तूने अपने पिता पयोनिधि की मर्यादा का ध्यान नहीं किया तो भले नहीं किया, परन्तु तुझे इतना तो स्मरण रखना ही था कि तू भगवान् शङ्कर के मस्तक पर रहता है। जब मन्दराचल समुद्र में डाला गया तब तू हे शशलाञ्छन ! चूर चूर क्यों न हो गया ? अगस्त्य मुनि ने जब समुद्र पान कर लिया था उस समय तू समुद्र के साथ ही मुनि के उदर में पहुँचा था, वहाँ ही तू जीर्ण क्यों नहीं हो गया ? अरे अब तू वधू-वध-पीरुष दिखाने लगा है, तुझे शर्म नहीं आती ! चन्द्र का आच्छादन करने के लिये भी हर्ष ने चन्द्रोदर में रहे हुए हरिण के मुख में घास देकर, उसके उदर को थोड़ा सा भी बढ़ा बनाने का प्रयत्न करके क्षण भर भी उच्छ्वास लेने की इच्छा व्यक्त की। श्रीहर्ष ने राहु से भी प्रार्थना की कि, भाई, तू इस चन्द्र को द्विजराज समझ कर ही तो पकड़ कर भी छोड़ देता है, खा नहीं जाता है। पर यह द्विजराज काहे का ? वारुणी का सेवन करने वाला पतित न द्विज होता है न द्विजराज होता है। यह सब बातें संस्कृत के एक महाकवि की हैं। अब श्रीरामचरितमानस के कवि का चन्द्रवर्णन देखिये—

प्राची दिशि शशि उगेउ सुहावा।

सिय मुख सरिस देखि सुख पावा ॥

यहाँ प्रथम उपमेय में उपमान की कल्पना करके प्रतीपालङ्कार को आश्रय देकर मानसकार अपनी भूल सुधारने में लग जाते हैं। तत्काल ही कह दिया—

“सीय बदन सम हिम कर नहीं”

इस निषेध के कारणों में से कुछ को गिना दिया—
“जन्म सिन्धु, पुनि बन्धु विष, दिन मलीन, सकलङ्क”
इसलिये—

“सिय मुख समता पाव किमि चन्द्र बापुरौ रङ्क”

इतना ही नहीं, प्रत्युत—

घटै बढै विरहिनि दुखदाई ।

प्रसहि राहु निज संघिहि पाई ॥

कोक शोक प्रद पङ्कज द्रोही ।

अवगुण बहुत चन्द्रमा तोही ॥

घटना-बढ़ना, संकोच-विकास, ह्रास-उल्लास, ये सब महत्वापादक धर्म नहीं हैं। ये सब क्षुद्रता के प्रतिपादक हैं। किसी को दुःख देना, किसी से द्रोह करना, ये सत्कर्म नहीं हैं। इन कर्मों का करने वाला सज्जन श्रेष्ठ नहीं कहा जा सकता अतः हे चन्द्र ! तेरे में तो अनेक अवगुण हैं अतः—

बैदेही मुख पटतर दीन्हे ।

होइ दोष बड़ अनुचित कीन्हे ॥

घीरोदात्त नायकत्व का निर्वाह करने के लिए श्रीगोस्वामी जी ने इस वर्णन को अपने नायक के मुख से नहीं कहलाया है, प्रत्युत—

“बहुरी विचार कीन्ह मन माहीं”

ये सब विचार स्वगत हुए हैं, मन में ही हुए हैं। लक्ष्मण को सुनाकर ज्येष्ठ बन्धुत्व को जरा सा धक्का लगने से बचा लिया गया है।

ऐसे ही ज्येष्ठ बन्धुत्व का निर्वाह श्री गोस्वामी जी ने उस समय में भी किया है जब श्री जनकनन्दिनी गौरी-पूजन के लिए उसी बाग में आयी थीं जिसमें राम और लक्ष्मण पहले से ही आये हुए थे। अभी तक राम ने सीता को देखा नहीं है। स्त्री स्वर अभी तक उनके कानों में नहीं पड़ा था। केवल जगदम्बा के पैर के नूपुरों का ही ध्वनि संचार हुआ था और

श्री राम के कान खड़े हो गये थे। अकस्मात् ही वह लक्ष्मण से बोल उठे—

मानहुँ मदन दुन्दुभी दीन्हीं ।

मनसा विद्व विजय कहँ कीन्हीं ॥

परन्तु वह लक्ष्मण बाह्य लक्ष्मण नहीं थे, हृदयस्थ थे। ‘कहत लखन सन राम हृदय गुनि’ लक्ष्मण को हृदय में गुनि—समझ कर ही राम ने लक्ष्मण से मदनदुन्दुभि की बात की थी। बाहर, साथ में खड़े लक्ष्मण से यह बात नहीं ही की जा सकती थी। कोई श्रोता तो चाहिये ही। राम ने लक्ष्मण को ही श्रोता बनाया परन्तु वह लक्ष्मण मानसिक ही थे, प्राकृतिक देहधारी नहीं।

अतएव जब ‘सिय मुख शशि भे नयन चकोरा’ और जब ‘भये विलोचन चार अचञ्चल’ और जब ‘देखि सीय शोभा सुख पावा’ तब भी—

‘हृदय सराहत वचन न आवा’

एवम्—‘सिय शोभा हिय वरनि प्रभु’

इत्यादि स्थलों में श्रीगोस्वामीजी ने बड़े भाई और छोटे भाई के धर्म का बड़ी ही चतुरता के साथ निर्वाह किया है।

हाँ, जासु विलोकि अलौकिक शोभा ।

सहज पुनीत मोर मन छोभा ॥

कहते समय ज्येष्ठत्व, कनिष्ठत्व का विचार दब-सा जाता है परन्तु उसके परिमार्जन के लिये अविलम्ब मानस कवि अपने राम से कहला देते हैं—

सो सब कारण जान विधाता ।

फरकाहि शुभद अंग सुनु भ्राता ॥

अर्थात् मनःक्षोभ के साथ ही साथ दक्षिणाङ्ग के स्फुरण की बात भी कह देने से, अलौकिक शोभा-दर्शन से जो क्षोभ हुआ था वह क्षोभ शकुन-विचार में परिणत हो जाता है।

श्री गोस्वामी जी ने अपने प्रभु की मर्यादा का रक्षण किष्किन्धा में ऋष्यमूक पर्वत पर भी किया है। भगवान् के मुख से कहलाया गया कि—

धन घमण्ड नभ गरजत घोरा ।

प्रिया हीन डरपत मन मोरा ॥

यहाँ यदि बड़े भाई छोटे भाई से यह कहे कि मेरी प्रिया मेरे पास नहीं है अतः मेरा मन भयभीत हो हो रहा है, तो यह अनुचित होगा। लक्ष्मण जैसे त्यागी और अपनी पत्नी का क्षण भर भी स्मरण न करने वाले से राम का प्रियाहीनता की बात कहना अत्यन्त ही अनुचित होता। परन्तु महाकवि ने यहाँ पर श्लेष को स्थान दे दिया और कहलाया यह कि—

“प्रिय, अहीन डरपत मन मोरा”

हे प्रिय—भाई लक्ष्मण, मेरा अहीन मन भी, निर्मल नहीं, सबल मन भी, डर रहा है। कितनी सुन्दरता के साथ कवि अपने नायक का रक्षण करता जा रहा है।

यहाँ तक हम जान चुके कि महाकाव्य के जो लक्षण शास्त्रकारों ने किये हैं, वह सब श्रीरामचरित-मानस में उपस्थित हैं। अतः श्रीरामचरितमानस सब प्रकार से महाकाव्य की मर्यादा में अडग स्थिर है। अब हम इसकी कुछ अन्य विशेषताओं पर विचार करने के लिए कुछ प्रसङ्ग की ओर ध्यान दें।

काव्य फल—यद्यपि श्री गोस्वामीजी ने मानस के आरम्भ में ही कह दिया है कि—

स्वान्तः सुखाय तुलसी रघुनाथ गाथा-

भाषानिबन्ध मतिमञ्जुलभातनोति ॥

तथापि आगे चलकर यह भी कहा जाता है कि—

‘करिहुँ रघुपति कथा सुहाई ॥’

होहु प्रसन्न देहु बरदानू ।

साधु समाज भनिति सनमानू ॥

जो प्रबन्ध बुध नहि आदरहीं ।

सो श्रम आदि बाल कवि करहीं ॥

कीरति भनिति भूति भलि सोई ।

सुरसरि सम सब कहैं हित होई ॥

कीर्ति, भणिति, भूति तो वही सुन्दर है; प्रशंसनीय है जिससे अन्यो का भी भला हो। अतः अब यह विचार करना है कि साहित्यकारों ने जो काव्य के सामान्य फल दिखाये हैं, और श्रीगोस्वामीजी ने भी स्वयं जिनकी ओर संकेत किया है वे काव्य फल श्रीरामचरितमानस में मिल सकते हैं या नहीं। यहाँ मुख्य फलों पर ही विचार करना है।

यशसे—कवि किसी काव्य-रचना की ओर जब प्रयास करता है तो उसे यशःप्राप्ति की थोड़ी सी भी इच्छा अवश्य रहती है। यदि श्री गोस्वामीजी में भी यह इच्छा थोड़ी भी रही हो तो वह सफल अवश्य है। करोड़ों घरों में, झोपड़ियों में और महलों तथा राजमहलों में जिसकी कृति आदर के साथ सम्मान पा रही है, जो कृति—

‘तदेव रूपं रमणीयतायाः

क्षणे क्षणे यन्नवतामुपैति’

के अनुसार प्रतिक्षण नूतन रूप के साथ, नूतन आस्वाद के साथ, नूतन प्रतिभा के साथ पाठकों के सम्मुख उपस्थित होती रहती है, तब कौन कह सकता है कि मानस के कवि को सर्वाङ्गपूर्ण यश प्राप्त नहीं हुआ है ?

शिवेतरक्षतये—अमङ्गल के स्थान में मङ्गल का उदय हो, गोस्वामीजी के कथन के अनुसार ‘सब कहैं हित होई’ सबका कल्याण हो, यह काव्य का सर्वाधिक सुन्दर फल है। यह फल जिस काव्य को न प्राप्त हो, अवश्य ही वह निरर्थक है। यश की प्राप्ति तो तभी शोभा देती है जब उसके पीछे एक मङ्गलमय विशुद्ध कार्य हो और उस कार्य का मङ्गलमय ही मनीषित परिणाम हो।

यह काव्य परमपुरुष के चरित-वर्णन में प्रवृत्त है। भगवच्चरित का श्रवण और मनन ही सर्व मङ्गल-प्रदाता है, इसमें भगवदुपासक को तो कभी सन्देह हो ही नहीं सकता। परन्तु हम इससे भी आगे बढ़ना चाहते हैं। हम मानस के कुछ वचन और कुछ स्थल ऐसे भी देखना चाहते हैं जहाँ से मानव-जीवन को

पवित्रता के लिए किसी पवित्र विचार-धारा का स्रोत प्रवाहित हो रहा है।

धर्मशास्त्रों में सद्गुरु का माहात्म्य इसीलिए वर्णित है कि हमें उसके द्वारा भगवत्प्राप्ति का मार्ग दीख पड़ता है। तद्विज्ञानार्थं गुरुर्मेवाभिगच्छेत्। जगत् में भगवत्प्राप्ति से बढ़कर अन्य कोई प्राप्तव्य स्वीकृत नहीं हुआ है। अंतः भगवत्प्राप्ति कराने वाला गुरु अवश्य ही एक अतिशय सुन्दर और पवित्र वस्तु होना चाहिये। श्री गोस्वामीजी आरम्भ में ही हमें गुरु-दर्शन कराते हैं, गुरु-पूजन कराते हैं, गुरु-स्तुति का आदेश देते हैं। इसके द्वारा मनुष्य भगवान् की ओर जाने का सफल प्रयास कर सकेगा, माता, पिता, भाई, पति, पत्नी, मित्र आदि के साथ लौकिक व्यवहारों में पवित्रता मनुष्य के मन की पवित्रता की साधिका है। इस मानस में इस आदर्श की ओर पग-पग पर ध्यान दिया गया है। सहस्रों मातृविमुख, पितृविमुख, भ्रातृविमुख, इत्यादि जन इस मानस के मनन से अपने मार्ग पर आरूढ़ हुए हैं। जिसने लौकिक व्यवहारों की पवित्रता की

ओर ध्यान नहीं दिया वह पारलौकिक सुख का कभी अनुभव कर ही नहीं सकता। इस उद्देश्य को सम्मुख रख कर ही 'मानस' अपना मार्ग बनाता है और लोक को, इस जगत् को स्वर्ग बनाने का प्रयास करता है। जिसके आचार-विचार में, प्रवृत्ति में, निवृत्ति में, कृति में पवित्रता नहीं है, सादगी नहीं है, कृत्रिमता नहीं है, वही आचारपूत पुरुष परमेश्वर का भक्त बन सकता है। वही प्रभु का कृपापात्र बन सकता है। वही इस संसार-सागर को अनायास पार कर सकता है। इस सद्गुरुपदेश के लिये 'मानस' सदा जागरित है। 'मानस' के इस सिद्धान्त को पुष्ट करने-वाले अनेक वचन 'मानस' में उपस्थित हैं। रामचरित मानस के उन वचनों का यहाँ उपस्थित करना अशक्य भी है और पिष्टपेषण भी। मानस ग्रन्थ इतना प्रचारित है कि घर-घर में और घट-घट में वे सभी वचन सदा श्रुत और स्मृत ही रहते हैं।

रामचरितमानस जगत् का मार्गदर्शक सदा बना रहे यही पवित्र अभिलाषा है।

* अहल्या-उद्धार *

[रचयिता-महाकवि (स्वर्गीय) प्रोफेसर श्रीयुत् लाला भगवानदीनजी 'दीन']

मुनि मुनि कौसिक तैं साप को हवाल सब,
बाढ़ी चित्त करना की अजब उमंग है।
पद-रज डारि, करे पाप सब छार, करि
नवल सुनारि, दियौ धाम हू उत्तंग है॥
"दीन" भनै ताहि लखि जात पति-लोक-ओर,
उपमा अभूत को सुझानो नयो ढंग है।
कौतुक निधान राम रज की बनाइ रज्जु,
पद तैं उड़ाई ऋषि-पतनी पतंग है॥ १॥

शताब्दी

लेखक—श्रीमान् ब्रजकिशोर प्रसाद साही

शतवर्ष-जीवन की कामना का अङ्कुर वेदों से ही प्रस्फुटित होता है।

तच्चक्षुर्देवहितं पुरस्ताच्छुक्रमुच्चरत् ।
पश्येम शरदः शतं जीवेम शरदः शतं प्रब्रवाम
शरदः शतमदीनाः स्याम शरदः शतं भूयश्च
शरदः शतात् ॥ (यजु० ३६। २४। ऋ० ७। ६६। १६॥)

यह भावना इतनी उदात्त और उपादेय है कि नित्य सन्ध्योपासनकाल में प्रातः, मध्याह्न और सायम् तीन बार यह प्रकट की जाती है एवं इसकी प्राप्ति के लिये ईश्वर से प्रार्थना की जाती है। जीवनशताब्दी की प्राप्ति विरल भाग्यवान् पुरुषों को ही होती है। इस मन्त्र में जो “पश्येम शरदः शतं” “शृणुयाम शरदः शतम्” आदि वाक्य हैं उनके साथ

भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्येमा-
क्षभिर्यजत्राः । स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसस्तनूभि-
र्व्यशेमहि देवहितं यदायुः ॥ (शु० यजु०)

एतन्मन्त्रनिर्दिष्ट भावना भी ग्रथित है। शतवर्ष जीवन की कामना बहुत ही व्यापक है।

शतमिन्नु शरदो अन्ति देवा यत्रा नश्चक्रा
जरसं तनूनाम् । पुत्रासो यत्र पितरो भवन्ति
मा नो मध्या रीरिषितायुर्गन्तोः ॥ (शु० य० २५। २२)

अतः जीवनशताब्दी की प्राप्ति सौभाग्यशाली पुरुषों को ही होती है। वेद भगवान् शतवर्षजीवन का ही आदेश देते हैं।

कुर्वन्नेवेह कर्माणि जिजीविषेच्छतं समाः ॥
(शु० य० ४०। २॥)

अतः ईश्वर जिस पर अनुकूल है उसी पुरुषरत्न को जीवनशताब्दी की प्राप्ति होती है।

आदित्यं गर्भं पयसा समङ्घि सहस्रस्य प्रतिमां
विश्वरूपम् । परिवृङ्घि हरसा माभिमंस्थाः
शतायुषं कृणुहि चीयमानः ॥ शु० य० १३। ४१ ॥

जीवन का प्रामाणिक माप शतवर्ष ही है। ब्रह्माजी की आयु भी उनके अपने मान से शतवर्ष ही है।

शतायुः शतानन्द एवं प्रविष्ट-एतदायुर्महाकल्प
इत्युक्तमाद्यैः ॥ सिद्धान्तशिरोमणि ॥
निजेनैव तु मानेन आयुर्वर्षशतं स्मृतम् ॥

वि० पु०

अतः शतवर्ष जीवन की प्राप्ति बहुत ही महत्त्वपूर्ण है। यह जीवन की लम्बाई को पराकाष्ठा है जो किसी-किसी भाग्यशाली को प्राप्त होती है।

शतवर्ष के जीवन में जो १०० का अङ्क है वह विभिन्न रहस्यों का द्योतक है। १०० में जो १ है वह जीवन के आरम्भ का, तथा प्रथम शून्य पूर्णता का और द्वितीय शून्य समाप्ति का द्योतक है। इस प्रकार यह १०० अङ्क जीवन के अर्थ से इति, एवम् आरम्भ से पूर्णता और समाप्ति का सूचक है। जिसके अन्त के दोनों शून्य डबल फुल स्टाप वा द्वित्वपूर्ण (॥) विराम का चिह्न हैं। इसी प्रकार सौ में १ सत्त्वगुण, प्रथम शून्य रजोगुण और द्वितीय शून्य तमोगुण के परिमाण का सूचक है। इसका यह अर्थ है कि जीवनशताब्दी की पूर्णता के समय रजोगुण और तमोगुण शून्य होकर केवल सत्त्वगुण ही वर्तमान रहे। इसी प्रकार १०० में १ ब्रह्मा का, प्रथम शून्य माया का तथा द्वितीय शून्य जीव के भाव का संकेतक है। इसका तात्पर्य यह है कि इस शताब्दी काल में माया का भाव रागद्वेषादि और जीव का भाव अहंप्रत्यय-अहंकार और ममत्त्वादि बिल्कुल शून्य हो जायें और केवल ब्रह्मा की ही अनुभूति

(प्राणमय कान्ह भये कान्ह भये प्राणमय हिये में न जान पड़े प्राण है कि कान्ह है ।) अथवा (जित देखो तित श्याममयी है) होनी चाहिये । १०० में जो एक है वह ब्रह्म का तथा दोनों शून्य (००) दोनों चक्षुओं के प्रतीक हैं इसका तात्पर्य यह है कि ० (शून्य) अपने दोनों चक्षुओं ज्ञानचक्षु (गोता १३।१०) दिव्यचक्षु (गोता ११।८) द्वारा अथवा दोनों दृष्टिकोणों (माधुर्य और ऐश्वर्य) द्वारा केवल ब्रह्म को ही देखे । १०० में जो १ है वह ब्रह्म का और दोनों शून्य क्रमशः शशी और सूर्य के सूचक हैं । इसका तात्पर्य यह है कि रात्रि का अधिष्ठाता चन्द्रमा और दिन का अधिष्ठाता सूर्य अर्थात् रात और दिन एक ब्रह्म का ही दर्शन वा चिन्तन करे । अथवा शशिसूर्यनेत्रधारी उस विराट् पुरुष का चिन्तन-दर्शन करे वा अपने शीतल और प्रकाशवाले दोनों नेत्र अर्थात् प्रेम (भक्ति) और ज्ञान इन दोनों के द्वारा एक ईश्वर का अनुसन्धान करे । अथवा रात-दिन अपने को ब्रह्म के सामने उपस्थित समझ कर वैध कर्मों को करे और निषिद्ध कर्मों का त्याग करे । १०० में जो १ है वह ब्रह्म का, प्रथम शून्य आकाश का द्योतक है और द्वितीय शून्य का तात्पर्य निर्मल है । इसका तात्पर्य है कि निर्मल आकाश में, निर्मल हृदयाकाशमें एक ब्रह्म को ही देखे और उसकी उपासना करे ।

जिस प्रकार जीवन की लम्बाई उपर्युक्त शतवर्ष की अवधि बतलायी गयी है उसी प्रकार जीवन की चौड़ाई उसके मूल्यवान् ज्ञान-प्रयोग—“युञ्जे वाचं शतपदात्” से की जाती है । जीवन की लम्बाई में ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और सन्यास आश्रमों के माइल स्टोन (Mile Ston) गड़े हैं । अनासक्त लोगों के लिये ब्रह्मचर्याश्रम के पश्चात् सन्यास का ही नियम है । मध्यवर्ती दो आश्रमों का अतिक्रमण वायुमार्ग से हो जाता है । उनके लिये इन चारों आश्रमों के स्थान पर एक ही सन्यास आश्रम के चार विभाग हैं ।

कुटीरंको बहूदको हंसश्चैव तृतीयकः ।

चतुर्थः परमो हंसो यो यः पश्चात् स उत्तमः ॥

जो हो जीवन की चौड़ाई तमोगुण, रजोगुण, सत्त्वगुण और त्रिगुणातीत में क्रमशः पूर्व से पर में

Geometrical Progression में बढ़ती है । अतः सबसे अधिक चौड़ाई त्रिगुणातीत अवस्था की है । इसी प्रकार जीवन की लम्बाई भी “कीर्तियस्य स जीवति” के अनुसार जिसकी कीर्ति जब तक रहती है तब तक वह जीवित ही रहता है । “कालिदास और वाल्मीकि अभी मरे नहीं हैं” के अनुसार कीर्ति से आयु बढ़ती है । अतः जीवन की लम्बाई और चौड़ाई के मापदण्डों के प्रकाश में कीर्तिमान् और त्रिगुणातीत जीवन ही सर्वाधिक व्यापक और महान् जीवन है ।

जीवन की सार्थकता के सम्बन्ध में शङ्कराचार्यजी कहते हैं—

जातो हि को यस्य पुनर्न जन्म,
मृतो हि को यस्य पुनर्न मृत्युः ॥

अर्थात् उसका ही जन्म सफल और सार्थक है जिसका फिर जन्म न हो । इसी प्रकार उसी का मरना प्रशंसनीय है जिसकी फिर मृत्यु न हो । अतः साधक और भक्त मुमुक्षुओं का ही जीवन सफल और सराहनीय है । संसारी विषय-वासनादि में लगे अज्ञानी करोड़पतियों का नहीं ।

स्वामीजी की इस शताब्दी का आरम्भकाल कार्तिक शुक्ल पंचमी एवं शरद ऋतु है ।

“कन्यायां च तुलायां च शरदृतुर्दाहृतः”
“ऋतौ वत्सरे शरत्”

के अनुसार शरद के अर्थ शरद ऋतु और वर्ष दोनों होते हैं ।

यहाँ संयोगविशेष की बात है कि स्वामी भगवदाचार्य जी महाराज के जन्मवर्ष का आरम्भकाल और पूर्णताकाल भी यह शरदृतुसंज्ञक कार्तिक मास ही है । अतः “पश्येम शरदः शतम्” का शरद शब्द, वर्ष और ऋतु इन दोनों ही अर्थों में यहाँ युक्त है ।

इन शरद ऋतु की अपनी अनेक विशेषताएँ हैं—
‘रामराज सुख विनय बढ़ाई । विशद सुखद सोइ शरद सोहाई ॥’ के अनुसार यह शरद ऋतु रामराज्य के विशद सुख और विनय का प्रतीक है । आदिकाल में

यही यज्ञपुरुष का हवि था (शरद्विः—ऋग्वेद
१०।१०।१४) । इस शरद् ऋतु में जन्म सफल है ।

अपूर्णरोषः पुरुषो निलात्मा
मानो धनी कर्मरुचिः शुचिः स्यात् ।

रणप्रियो वाहनसंयुतश्च
ऋतौ शरन्नाम्नि च यस्य जन्म ॥

इसी प्रकार कार्तिक मास में जन्म का फल है—

सत्कर्मकर्ता बहुवाग्विलासो
धनी लसत्कुञ्चितकेशपाशः ।

कामं सकामः क्रयविक्रयार्थी
सत्कृत्यकृत्कार्तिकजातजन्मा ॥

यह शताब्दी अपने दस उपखण्डों के साथ दस दशाङ्कों में विभक्त है । दशमे मासेन सूर्यवे" (वेद) के अनुसार दशम मास में जन्म होता है । इस प्रकार शताब्दी के एकदशम में द्वादशगर्भकालिक जीवनचक्र सम्पन्न होता है तथा सम्पूर्ण शताब्दी में १२० जीवनचक्र । दशम दशक में पहुँचा हुआ पुरुष क्षीणराग और वृद्ध कहा जाता है—“दशमीस्थौ । क्षीणरागवृद्धौ” (अ० को०) । इसी प्रकार वह श्रेष्ठ भी समझा जाता है—“वर्षीयान् दशमी ज्यायान्” (अ० को०) ।

इस शताब्दी के आरम्भकालिक शरदऋतु अनेक तथ्यों और रहस्यों का द्योतक है । गोस्वामी तुलसीदासजी ने शरद ऋतु के कुछ रहस्यों पर प्रकाश डाला है—

वर्षा विगत शरद ऋतु आई ।
लछिमन देखहु परम सुहाई ॥

फूले कास सकल महि छाई ।
जनु वर्षा कृत प्रकट बुढ़ाई ॥

उदित अगस्त पन्थजल शोषा ।
जिमि लोभहि शोषई सन्तोषा ॥

सरिता जल निर्मल जल सोहा ।

सन्त हृदय जस गत मद मोहा ॥

रस रस सुख सरित सर पानी ।
ममता त्याग करहि जिमि जानी ॥

जानि शरद ऋतु खञ्जन आये ।
पाइ समय जिमी सुकृत सुहाये ॥

पङ्क न रेणु सोह अस धरणी ।
नीति-निपुण नृप को जस करणी ॥

विनु घन निर्मल सोह अकासा ।
हरिजन इव परिहरि सब आसा ॥

कहुँ कहुँ वृष्टि शारदी थोरी ।
कोउ एक पावन गति जिमी मोरी ॥

चले हरषि तजि नगर नृप, तापस वणिक भिखारि ।
जिमि हरि भक्ति पाइ, तजहि आश्रमहि चारि ॥

सुखी मीन जिमि नीर अगाधा ।
जिमि हरिशरण न एकउ बाधा ॥

फूले कमल सोह सर कैसे ।
निगुण ब्रह्म सगुण भै जैसे ॥

गुंजत मधुकर मुखर अनूपा ।
खग-रव नाना रूपा ॥

शरदातप निसि ससि अपहरई ।
सन्त दरस जिमि पातक टरई ॥

देखि इन्दु चकोर समुदाई ।
चितवहि जिमि हरिजन हरि पाई ॥

भूमि जीव संकुल रहे, गये शरद ऋतु पाइ ।
सद्गुरु मिले जाइ जिमि, संशय भ्रम समुदाइ ॥

इस प्रकार जीवन शताब्दी का यहाँ आरम्भकाल अनेक विशेषताओं का प्रतीक है ।

इस प्रकार से शरदऋतु से आरम्भ होने वाली इस जन्मशताब्दी की हम सभी मङ्गलकामना करते हैं ।

वेद में वदतोव्याघात के लिये स्थान नहीं है

स्वामीभगवदाचार्य, द्वितीय खण्ड से गृहीत (पृष्ठ ५५)

आपत्ति—स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज ने लिखा है कि वेद में वदतोव्याघात के लिए स्थान नहीं है। परन्तु वेद में अनेक स्थानों पर वदतोव्याघातदोष मिलते हैं जिनमें कुछ का विवरण नीचे दिया जाता है।

१—अदिति से दक्ष उत्पन्न हुए और दक्ष से अदिति ।—ऋ० १०।७२।३॥

२—दिशाओं से वृक्ष, वृक्ष से पृथिवी और पृथिवी से दिशाएँ उत्पन्न हैं । ऋ० १०।७२।४॥

३—उस समय असत् नहीं था और सत् भी नहीं था । ऋ० १०।१२९।१०॥

४—और असत् से सत् का निरूपण किया गया । ऋ० १०।१२९।४॥

१—अदिति से दक्ष उत्पन्न हुए और दक्ष से अदिति । इस प्रसङ्ग में अपनी उत्पत्ति के लिए अदिति और दक्ष दोनों ही परस्पर एक दूसरे पर अवलम्बित हैं । तर्कशास्त्रानुसार जिस प्रसङ्ग में दो पदार्थ परस्पर एक दूसरे की अपेक्षा वा सहायता पर अवलम्बित हों वहाँ अन्योन्याश्रय (Mutual dependence) नामक तार्किक दोष उत्पन्न होता है ।” स्वापेक्षापेक्षिततत्त्व-निबन्धनोनिष्टप्रसङ्गः अन्योन्याश्रयः ।” अदिति से दक्ष की और दक्ष से अदिति की उत्पत्ति एक दूसरे पर अवलम्बित है अतः यहाँ अन्योन्याश्रय दोष है। अथ च “अदिति से दक्ष उत्पन्न हुए” इस अंश का विरोध “दक्ष से अदिति उत्पन्न हुए” इस अंश से होता है। अतः यहाँ व्याघात दोष भी है। इसके अतिरिक्त इस प्रसङ्ग में अनवस्था दोष भी है। जिस प्रसङ्ग में परम्परा का आरोपण करते-करते कहीं विराम न होने पावे उसे अनवस्था (Regressum and infirmitum Infinite Regress) कहते हैं।

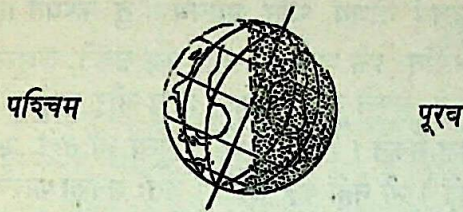
‘अव्यवस्थितपरम्परारोपाधीनानिष्टप्रसङ्गः अनवस्था ।’

यहाँ “अदिति से दक्ष, दक्ष से अदिति,” इस परम्परा का कहीं अन्त ही नहीं होता है। अतएव परम्परा का अन्त न होने से यहाँ अनवस्था दोष है। यहाँ कहा जा सकता है कि अनवस्था दोष सर्वत्र दोषाघायक नहीं माना जाता—बीजाङ्कुरवत् प्रामाणिकीयमनवस्था न दोषाय” अर्थात् बीज से वृक्ष और वृक्ष से बीज के समान प्रामाणिक अनवस्था दोषाघायक नहीं होती। अतः इस प्रसङ्ग में भी अनवस्था दोषाघायक नहीं है। परन्तु यह कथन यहाँ उचित नहीं है। क्योंकि “बीजाङ्कुर” में जातिवाचक संज्ञा है। और जाति-वाचक संज्ञा में किसी विशिष्ट व्यक्ति वा वस्तु का उल्लेख न होने से और सामान्य का ही निरूपण होने से यह प्रसङ्ग अतिव्यापक होने से इस अनवस्था में न तो किसी विरोध का संभव है और न असत्यता वा अप्रामाणिकता का। किन्तु अदिति और दक्ष दोनों ही व्यक्तिवाचक संज्ञाएँ हैं। व्यक्तिवाचक संज्ञा में सामान्य का निरूपण न होने से, एवं केवल विशिष्ट व्यक्ति या वस्तु का ही निरूपण होने से, इस प्रसङ्ग के अतिव्यापक न होने से इसमें विरोध है और यह अनवस्था प्रामाणिक वा सत्य नहीं है। अतः इस प्रसङ्ग में दोषाघायक अनवस्था है।

२—“दिशाओं से वृक्ष, वृक्ष से पृथिवी और पृथिवी से दिशाएँ उत्पन्न हैं।” इस प्रसङ्ग में दिशाएँ वृक्ष, पृथिवी और पुनः दिशाएँ परस्पर सापेक्षभाव से चक्राकार अवलम्बित हैं। अतः यहाँ चक्रक (Circular reasoning) नामक दोष है। जिस प्रसङ्ग में अनेक पदार्थ परस्पर सापेक्षभाव में चक्राकार अवलम्बित हों वहाँ चक्रक दोष होता है। स्वापेक्षणीयापेक्षितसापेक्षत्वनिबन्धनोनिष्टप्रसङ्गश्चक्रकम् ।

दिशाओं से वृक्ष, वृक्ष से पृथ्वी, पृथ्वी से दिशाएँ
पुनः दिशाओं से वृक्ष, वृक्ष से पृथिवी, पृथिवी से
उत्तर

दक्षिण

दिशाएँ। इस प्रकार चक्ररूप में इस शृङ्खला का कहीं
अन्त होता ही नहीं है। अतः यहाँ चक्रीय अनवस्था
(Circular regressum and infinitum) दोष भी है।
पुनः दिक् तो केवल दूरादि के व्यवहार का हेतु है।
इति इदमिति यतस्तद्विषयं लिङ्गम् (वै० सू० २।२।१०)
यह इधर है, वह उधर है, यह दिशा का लक्षण है।
फिर इस दिशा से वृक्ष की उत्पत्ति कैसे संभव है?
इसी प्रकार वृक्ष से पृथ्वी की उत्पत्ति कैसे संभव है?
पृथ्वी आधार है और वृक्ष आधेय। उत्पत्ति तो पृथ्वी
से वृक्ष की होती है और होनी चाहिये। फिर वृक्ष से
पृथ्वी की उत्पत्ति कैसे संभव है? इसी प्रकार पृथ्वी से
दिशाओं की उत्पत्ति भी ठीक नहीं है। अतः यह
प्रसङ्ग व्याघातपूर्ण है।

३—उस समय असत् नहीं था और सत् भी नहीं
था। एवं असत् से सत् का निरूपण किया। इस
प्रसंग में प्रथम खण्ड “उस समय असत् नहीं था और
सत् भी नहीं था” परस्पर विरोधी और वदतोव्याघात-
पूर्ण (Self Contradictory) है।

“परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः।

नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्र विरोधतः॥

न्याय कु० ॥३८॥

भावाभावयोः परस्परविरोधात् यन्न भावात्मकं
तदवश्यमभावात्मकं, यच्च नाभावात्मकं तदवश्यं
भावात्मकमिति भावाभावविलक्षणस्य तृतीयस्य प्रकारा-
न्तरस्य न संभवः। न च उभयात्मकत्वमपि विरुद्धानां
विरोधादेव संभवति। तदुक्तं करिकायाम् “नैकतापि
विरुद्धानाम्” भावाभावानामेकता उभयात्मकत्वमपि

न संभवति। भावाभावयोर्विरोधमेव प्रमाणयति कारि-
कायाम् “उक्तिमात्रं विरोधतः”। इसी प्रकार सत्
और असत् दोनों परस्पर विरोधी होने से जो सत्
नहीं होगा वह अवश्य ही असत् होगा और जो असत्
नहीं होगा वह अवश्य ही सत् होगा। सदसद्विलक्षण
अर्थात् जो न सत् हो और न असत् हो ऐसा विलक्षण
तीसरा प्रकार संभव नहीं है। सत् और असत् को
विरुद्ध होने से उन दोनों की एकत्र स्थिति उभयात्मक-
मेव अर्थात् सत् और असत् दोनों एक साथ भी संभव
नहीं है। क्योंकि इनके कथन में ही विरोध है। इस
तथ्य की पुष्टि गौतम भी करते हैं—

नासन्न सन्न सदसत्सदसतोर्वैधर्म्यात्॥

न्याय० ४।१।४८॥

अतः यह कथन “उस समय असत् नहीं था और
सत् भी नहीं था” स्पष्टतः वदतोव्याघातपूर्ण है। उसी
प्रकार इसका व्याघात “असत् से सत् उत्पन्न हुआ”
के साथ भी है। यह कहा गया है कि असत् नहीं था
और वहाँ कहा गया कि असत् से सत् उत्पन्न हुआ।
अतः स्पष्ट व्याघातदोष है। इसी प्रकार “असत् से
सत् उत्पन्न हुआ” कहना कार्यकारण के सिद्धान्त
(La. w. of Causation) के विरुद्ध है। Nothing can
be created out of nothing. “कारणाभावे कार्या-
भावः (वै० १।२।१)। नासतो विद्यते भावो नाभावो
विद्यते सतः” (भग० गीता २।१६॥) अतः असत् से
सत् की उत्पत्ति कहना सिद्धान्त के विरुद्ध और
व्याघातपूर्ण है। इस प्रकार वेदों में कई स्थानों में
वदतोव्याघात दोष है।

समीक्षा—यदि अदिति और दक्ष कोई व्यक्ति-
विशेष व्यक्तिवाचक संज्ञा होती तो उपर्युक्त सभी
दोष इस प्रसङ्ग में अवश्य ही उपस्थित होते। किन्तु
अदिति और दक्ष कोई व्यक्तिविशेष नहीं हैं।

अदितिर्द्यौरदितिरन्तरिक्षमदिति-

मता स पिता स पुत्रः।

विश्वेदेवा अदितिः पञ्चजना,

अदितिर्जातमदितिर्जनित्वम्॥

ऋ० १।८९।१०; शु० यजु० २५।२३॥

जिस सूक्त में उपर्युक्त प्रसङ्ग है उसी ऋ० १०। ७२।८ में कहा गया है कि “अदिति के आठ पुत्र हुए जिनमें ७ को लेकर वह देवलोक में गयी और आठवें सूर्य को उसने आकाश में छोड़ दिया। अदिति के आठ पुत्र—मित्र, वरुण, धाता, अर्यमा, अंशु, भग, विवस्वान् और आदित्य कहे गये हैं। अतः अदिति कोई मनुष्या नहीं है। यह कोई अलौकिक तत्त्व-प्रकृति माया वा ईश्वरीय शक्ति है। अतः उपर्युक्त प्रसङ्ग में कोई अन्योन्याश्रयादि दोष नहीं हैं।

२—इस प्रसङ्ग में भी यदि दिशा, वृक्ष और पृथ्वी का अर्थ लौकिक दिशा, लौकिक वृक्ष माना जावे तो अवश्य उपर्युक्त सभी दोष इसमें उपस्थित होंगे। किन्तु यहाँ जिस वृक्ष का उल्लेख है उसके सम्बन्ध में कहा गया है कि—

किंस्विद्वनं क उ स वृक्ष आस
यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ।
मनीषिणो मनसा इच्छतेदु-
तद्यदध्यतिष्ठद्भुवनानि धारयन् ॥

ऋ० १०।८१।४॥

जिसका उत्तर दिया गया है—

ब्रह्म तद्वनं ब्रह्म स वृक्षमास यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ॥ तै० ब्रा०॥ इसी प्रकार पद्भ्यां भूमिदिशः (शु० यजु० ३१।१३।), (ऋ० १०।९०।१४) में भी कहा गया है। अतः उपर्युक्त प्रसङ्ग से चक्रकादि कोई दोष नहीं हैं।

३—इस प्रसङ्ग में न्यायकुसुमाञ्जलि का तर्क उपस्थित कर जो सत् और असत् से विलक्षण (अनुभयात्मक) एवं सत् और असत् की एकत्र स्थिति (उभयात्मक) का खण्डन किया गया है, वह उचित नहीं है। और न उससे इस प्रसङ्ग “उस समय असत् नहीं था और सत् भी नहीं था” का खण्डन ही होता है। उदयनाचार्यजी ने केवल चार विकल्प माने हैं—भाव, अभाव, भावाभावरहित, (अनुभयात्मक) और भावाभाव (उभयात्मक)। उन्होंने अन्तिम दो विकल्पों की स्थितियों का खण्डन किया है। किन्तु

इसके विरुद्ध बौद्ध दार्शनिक नागार्जुन ने पाँच विकल्प माने हैं।

शून्यमिति न वक्तव्यमशून्यमिति वा भवेत् ।

उभयं नोभयं चेति प्रज्ञप्त्यर्थः तु कथ्यते ॥

अर्थात् इसे शून्य भी नहीं कह सकते, अशून्य भी नहीं कह सकते और उभय (शून्य और अशून्य) भी नहीं कह सकते। फिर अनुभय (शून्य भी नहीं अशून्य भी नहीं) भी नहीं कह सकते। अतः उनका शास्त्रवाद इन चारों विकल्पों से भिन्न पाँचवें विकल्प की स्थिति है। इस पाँचवीं स्थिति का खण्डन उदयनाचार्यजी ने किया है। अतः “असत् भी नहीं था और सत् भी नहीं था” की स्थिति “जैसी ही है। पुनः तर्काणां प्राकृतिकेषु पदर्थेष्वेव गतिर्नाप्राकृतिके पारमार्थिके ब्रह्मणि” के अनुसार यह व्याघात दोष केवल लौकिक पदार्थों में ही उपस्थित होता है, अलौकिक पदार्थों में नहीं। ब्रह्म तो सभी विरोधी धर्मों का चिरसमन्वय है। (God is the supreme unity of all contradictions.)

अमृतं चैव मृत्युश्च सदसच्चाहमर्जुन ।

भग० गी० ९।१९॥

अनादिमत्परं ब्रह्म न सत्तन्नासदुच्यते ॥

भ० गी० १३।१०॥

यत्तु कारणमव्यक्तं नित्यं सदासदात्मकम् ।

दद्विसृष्टः स पुरुषो लोके ब्रह्मेति कीर्त्यते ।

मनु० १।११॥

यत्र लोकांश्च कोशांश्चापो ब्रह्म जना विदुः ।

असच्च यत्र सच्चातं स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्वदेव सः

अथर्व० १०।७।१०।

सतश्च योनिमसतश्च विवः ॥

अथर्व० ४।१।४७॥

अतः “उस समय असत् भी नहीं था और सत् भी नहीं था” का स्पष्ट अर्थ यह है कि उस समय सदसत् से विलक्षण वस्तु ब्रह्म था। अतः इस प्रसङ्ग में वदतो-व्याघात दोष नहीं है।

भगवान् वेद

[वैदिकधर्म में तर्कऋषि का अत्यधिक महत्त्वपूर्ण स्थान है। प्राचीन ऋषिमुनियोंने इस तर्कके आधार पर ही अपने सिद्धान्त निश्चित किये हैं। इस तर्क ने ईश्वरको भी नहीं बख्शा और न वेदोंको ही। इन दोनों पर भी इसने अपना अधिकार जमाया। वेद और ईश्वरके बारेमें भी अनेक तरहकी शंकायें उपस्थित की गयीं। ईश्वरका अस्तित्व तथा वेदोंके औसपेयत्वके प्रश्न अनादिकालसे चले आ रहे हैं। वैसी ही कुछ शंकायें लेखकने इस लेखमें प्रस्तुत की हैं। पर यदि इन शंकाओंका सामंजस्यपूर्ण समाधान भी विद्वान् लेखकने कर दिया होता, तो लेख अत्यधिक महत्त्वपूर्ण बन जाता। तथापि प्रस्तुत लेख विचारणीय और मननीय है।]

वेद शब्द संसारके सभी धर्मों और धर्मियोंमें प्रसिद्ध है। वेद उन धर्मग्रन्थोंका सामूहिक नाम है जिन्हें ब्रह्मसे अथवा ब्रह्माके मुखसे उपदिष्ट माना गया है। हिन्दुओंके सभी ग्रन्थ पुराण, महाभारत, वाल्मीकि-रामायण, दर्शन और उपनिषद् सबने ही एक स्वरसे एक ही प्रकारसे वेदोंको अनादि और अनन्त माना है। अनादि इसलिए कि वेद ईश्वरीय ज्ञान हैं। ईश्वरीय ज्ञानका आरम्भ नहीं होता। जबसे ईश्वर है तबसे वेद हैं। ईश्वर अनादि हैं अतः वेद भी अनादि हैं। ईश्वर अनन्त है अतः वेद भी अनन्त हैं। अनन्ता वै वेदाः यह प्रसिद्धि भी है।

वेदोंकी संख्या चार हैं। शतपथ ब्राह्मणमें—

अग्नेऋग्वेदः । वायोर्यजुर्वेदः । आदित्यात्सामवेदः ।
अङ्गिरसोऽथर्ववेदः ।

इस रीतिसे अग्नि, वायु, आदित्य और अङ्गिरा ऋषिसे क्रमशः ऋक्, यजुः, साम और अथर्ववेदका प्राकट्य माना गया है। यहाँ प्रश्न यह हो सकता है शतपथकी श्रुतिमें पठित अग्नि, वायु, आदित्य, अङ्गिरा इन चारों शब्दोंके आगे पञ्चमी विभक्ति श्रुत है और पञ्चमी विभक्ति अपादानमें होती है जैसा कि भगवान् पाणिनिने कहा है—

आख्यातोपयोगे ॥११४।२९॥ इस सूत्रमें आख्याता और उपयोगे ये दो शब्द हैं, पद हैं। आख्याताका अर्थ है अध्यापयिता अर्थात् अध्यापक। जहाँ नियमपूर्वक

विद्याका ग्रहण जिससे किया जाता है उसकी अपादान संज्ञा होती है। अपादानमें पञ्चमी विभक्ति होती है। सूत्रमें आये हुए उपयोग शब्दका अर्थ है नियमपूर्वक विद्या-स्वीकार। इस सूत्रके भाष्यकी टीकामें उपाध्याय कैयटने कहा है “उपयोगग्रहणं विशिष्टव्यापारपरि-ग्रहार्थम्। तेन ग्रन्थार्थधारणार्थं यद् ग्रहणं स उपयोगः। कैयटके “अथवा उपयोगः को भवितुमर्हति यो नियम-पूर्वकः” इस ग्रन्थके अवलोकनसे यह सिद्ध है कि नियम अर्थमें ही उपयोगशब्द रूढ है। आख्याताके उपयोगमें अपदान संज्ञा आख्याताकी ही होती है, उसी आख्याताके आगे पञ्चमी विभक्ति आती है। अग्नि, वायु, अङ्गिराके आगे पञ्चमी विभक्ति है। अतः वे चारों ही आख्याता हो सकते हैं। उनके आगे पञ्चमी विभक्ति युक्त है। परन्तु तब वेद ईश्वरीय ग्रन्थ सिद्ध नहीं होते प्रत्युत अग्नि, वायु, आदित्य अङ्गिराके उप-दिष्ट ग्रन्थ सिद्ध होते हैं। मनुस्मृतिमें भी कहा है—

अग्निवायुरविभ्यस्तु त्रयं ब्रह्म सनातनम् ।

दुदोह यज्ञसिद्धयर्थमृग्यजुःसामलक्षणम् ॥ १।२३ ॥

परन्तु यह श्लोक विवादग्रस्त है। दुदोह क्रियाका कर्ता ब्रह्म है। यहाँ ब्रह्मका अर्थ ब्रह्मा है। ब्रह्माने अग्नि, वायु, आदित्यसे ऋक्, यजुः साम इन तीनों वेदोंका दोहन किया अर्थात् आकर्षण किया। ऐसा अर्थ करने पर शतपथ श्रुतिका भी एतदनुगुण ही अर्थ करना उचित होगा। तब यह अर्थ होगा कि ब्रह्माने इन चारों ऋषियोंसे तीन वेदोंको प्राप्त किया। परन्तु

तब ईश्वरसे कोई सम्बन्ध प्रतीत नहीं होता। हाँ, दुह्, धातु द्विकर्मक है। एक कर्मका यदि अध्याहार कर लिया जाय तो “ब्रह्मने तीनों वेदोंका दोहन किया” अर्थात् “ब्रह्मसे तीनों वेदोंका दोहन किया।” तब तात्पर्य यह होगा कि ब्रह्मसे तीनों वेदोंकी उत्पत्ति हुई। अब ईश्वरका सम्बन्ध छूट जाता है। ईश्वरसे वेदोंका प्राकट्य सिद्ध नहीं होता।

वैशेषिक दर्शनके षष्ठाध्यायके आरम्भमें ही एक सूत्र है

बुद्धिपूर्वावाक्यकृतिर्वेद ॥ ६।१।१ ॥

अर्थात् वेदोंमें वाक्यरचना बुद्धिपूर्वक है। बुद्धि-पूर्वाका अर्थ इस सूत्रके व्याख्याता श्रीशङ्कर मिश्रने वक्तृयथार्थज्ञानपूर्वा किया है। अर्थात् वेदकी वाक्यरचना बुद्धिपूर्वक हुई है। वेदवाक्यरचना यह शब्दप्रयोग ही आस्तिक-वैदिकोंके लिये मर्मभेदक है। वेदोंकी रचना माननेपर वेदनित्यत्व नहीं रह जाता। यदुत्पद्यते तद्विनश्यति इस नियमके अनुसार वेदका विनाश मानना पड़ेगा। रचना किसी कालमें ही होती है, एवं वह रचना किसी कालमें नष्ट भी हो जाती है। अतः वेदका नित्यत्व सर्वसम्मत नहीं है, ऐसा मानना ही पड़ेगा। वेद शब्दसमूहात्मक है। शब्दोंके विषयमें न्यायवैशेषिक दोनों का मत है कि शब्द अनित्य हैं। वेद भी शब्दरूप ही हैं अतः वेद भी अनित्य हैं। परन्तु यह सिद्धान्त वेदाभिमानियोंको इष्ट नहीं है।

न्यायदर्शनमें तदप्रामाण्यमनृतव्याघापुनरुक्तदोषेभ्यः ॥२।१।५८॥ इस सूत्रसे आरम्भ करके इस आह्निकके अन्त तक वेदचर्चा ही हुई है। गौतममुनिके समयमें ब्राह्मणोंको वेदत्व प्राप्त हो चुका था। वेदब्राह्मणयोर्वेदनामधेयम् के अनुसार ब्राह्मण भी वेदशब्दप्रतिबोध्य गौतमकालमें बन चुके थे। अतः गौतमने ब्राह्मणोंको ही वेद मानकर विचार किया है और उसकी प्रामाणिकताकी सिद्धि भी की है। नैयायिक शब्दको अनित्य मानते हैं। उनके मतसे वेद भी शब्दरूपही होनेसे अनित्य हैं। नित्यानित्य-विचार तथा प्रामाण्याप्रामाण्य विचार पृथक् पृथक् हैं। नित्य होनेसे ही किसी को प्रामाण्य प्राप्त नहीं होता है। अनित्य होनेसे ही कोई अप्रामाणिक नहीं सिद्ध होता। प्रामाणिक बननेके लिये किसी भी ग्रन्थको आप्त होना चाहिये।

जैमिनि शब्दको नित्य मानते हैं। उनके मतसे शब्द नित्य होनेसे शब्दसमूह वेद भी नित्य ही हैं।

वेदके नित्यत्व-अनित्यत्वका विचार ईश्वर-स्वीकृति के अधीन है, यदि वेद ईश्वरीय ही हैं तो ईश्वरका नित्य होना आवश्यक है। सांख्यदर्शन ईश्वरका अनित्यत्व ही नहीं, अस्तित्व भी नहीं मानता है। ‘ईश्वरासिद्धेः’ यह सूत्र ही सांख्यमतका प्रदर्शक है।

अस्तु, जो कुछ हो, वेद प्रामाणिक ग्रन्थ हैं, इसमें किसी भी आस्तिकदर्शनका मतभेद नहीं है। सांख्य और योगदर्शनका प्रायः मतैक्य है। अतः योग-दर्शन भी ईश्वरके स्वीकारमें बहुत उत्साही नहीं है। उसका एक सूत्र है—क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः।

सांख्योंकी परिभाषामें जीवकी पुरुष संज्ञा है। ऐसे विशिष्ट पुरुषको वह ईश्वर मानता है जिसका सम्बन्ध क्लेश और कर्मविपाकसे न हो। अर्थात् मुक्तात्मा ईश्वर है यह योगमत है।

बृहदारण्यक (२।४।१०) में कहा गया है कि “यस्य महतो भूतस्य निःश्वसितम् एतद् यत् ऋग्वेदो यजुर्वेदः। छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद् यजुस्तस्माद-जायत। इदं सर्वमसृजत ऋचो यजूंषि सामानीति।” “त्रयोवेदा अजायन्त” इत्यादि श्रौतवचनोंसे विदित होता है कि ऋग्वेदादि सब परेश्वरसे ही उत्पन्न हुए हैं। निःश्वसितम् का तात्पर्य यह है कि अनायास ही वेद प्रकट हुए हैं।

यहाँ एक दूसरा प्रश्न उपस्थित होता है कि शत-पथब्राह्मण में कहा गया कि अग्नि, वायु, आदित्य और अङ्गिरासे क्रमशः चारों वेदोंकी उत्पत्ति हुई है। यहाँ साक्षात् ब्रह्मसे ही उत्पत्ति कही गयी है। सत्य वचन कौन है, इसका निर्णय कठिन है। इतनाही मान लेना है कि अदृष्ट प्रेम, अदृश्य कृति, वार्ता, आदिके सम्बन्धमें अनेक जिह्वाएँ अनेकरूपसे बोलती हैं। सब सुन लेना चाहिये और अन्तमें निर्णय स्वयं कर लेना चाहिये।

वेद पौरुषेय हैं, यह भी एक मत शास्त्रीय ही है। वेद अपौरुषेय हैं यह भी शास्त्रीय

ही मत है। अपौरुषेय अथवा पौरुषेय होने से वेद अभिमत अथवा अनभिमत हों, ऐसा नहीं है। वे पौरुषेय हों तो भी शिरोधार्य हैं, अपौरुषेय हों तो भी शिरोधार्य हैं। महाभाष्यकार भगवान् पतञ्जलिने कहा है—शब्दप्रमाणका वयम्। यत् शब्द आह तद् अस्माकं प्रमाणम्—शास्त्र जो कहे वही कर्तव्य है, जिसका निषेध करे, वही त्याज्य है।

सांख्याचार्य कपिलने सांख्यादर्शनके पञ्चम अध्याय में “नपौरुषेयत्वं तत्कर्तुः पुरुषस्याभावात्” ४।४६” इस सूत्रसे वेदके पौरुषेय होनेका खण्डन किया है। उनका तात्पर्य यह है कि ईश्वरका अस्तित्व तो है ही नहीं, तब वेदकर्ता ईश्वर कैसे हो सकते हैं? ४७ वें सूत्रमें कहा कि मुक्त जीव तो असङ्ग है। वह क्यों वेदरचनामें प्रवृत्त होगा? अमुक्त जीव भी वेदरचना नहीं कर सकता, क्योंकि उसे वेदनिर्माणके लिए कौन कौन विषय अपेक्षित हैं, उसका उसे ज्ञान ही नहीं है।

मैं पूर्वमें कह आया हूँ कि वेद विवादसे अछूते नहीं हैं। परन्तु आस्तिकता एक ऐसा शस्त्र-अस्त्र है जो वेदके विषयमें किसी विरोधी आन्दोलनकी कोई चिन्ता नहीं करता। वेद ईश्वरोपदिष्ट हैं, इस विषयमें अनेक शास्त्रप्रमाण हैं।

यथा—

“यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि” (यजुर्वेद)
“यो वै ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वै वेदांश्च प्रहि-
णोति तस्मै” (इवेताश्वतर) “अतएव च नित्यत्वम्”
(ब्रह्मसूत्र १।३।२९) “तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम्”
वैशे० १।१।३” इत्यादि। मीमांसकोने वेदको पञ्चविध स्वीकार किया है। वह भेद ये हैं—विधि, मन्त्र, नाम-
धेय, निषेध, अर्थवाद। यहाँ इतना स्मरण रहे कि यह पञ्चविधोक्ति ब्राह्मणोंको लक्ष्यमें रखकर की गयी है, संहिताभागके लिये नहीं है।

—श्री स्वामी भगवदाचार्य

विद्यावाचस्पति स्वामी श्रीसरयूदासजी महाराज

(लेखक—मानसतत्त्वान्वेषी पंडित श्रीरामकुमारदासजी, अयोध्या)

अप्रतिभट विद्वान् सु पाणिनिशब्दशास्त्रकर।
निरखि वेष नहि जानि सकत कोउ तिनहि विज्ञवर ॥
परम सरल सुचि सद्बिचार अतिसरस पढ़ावैं।
सोढ़ीपुर मन्दिरै शास्त्र कण्ठाग्र सुहावैं ॥
भये पाठशाला बहुत शिष्य सुभट सद्बिद्यमणि।
स्वामी सरयूदासजी विद्वज्जनके मुकुटमणि ॥ १ ॥
सकलशास्त्रनिष्णात शुद्ध नैष्ठिक ब्रह्मचारो।
श्रीमहाराजो पुण्य प्रसू सात्त्विक संस्कारी ॥
अटल प्रीति श्री अवध घनुषधारीपद ध्याये।
हसन विप्रकुमार पढ़ाइ आचार्य बनाये ॥
मथुरापाठकपुत्र अयोध्या जपता में परगट भये।
स्वामी सरयूदासजी कीर्ति बढ़इ हरिपुर गये ॥ २ ॥

(भक्तमालाभास्कर)

विद्यावाचस्पति शान्तं विद्वन्मूर्धन्यमादरात्।

श्रीगुरुं सरयूदासमाश्रये श्रीशताश्रयम् ॥

(स्वामी भगवदाचार्य—प्रथम खण्ड)

हमारे चरित्रनायक सर्वतन्त्रस्वतन्त्र पूज्यपाद अनन्त श्रीस्वामी श्रीसरयूदासजी महाराजका प्रादुर्भाव जपता ग्राम (गोरखपुर) में मार्गशीर्ष कृष्ण एकादशी संवत् १९३१ वि० में ज्योतिर्विद्याविशारद पण्डित श्रीमथुरा पाठक की धर्मशीला पत्नी श्रीमती महाराजी देवी के गर्भ से प्रथम पुत्र के रूप में हुआ था। पिताजी ने उनका नाम रखा था अयोध्या पाठक। परन्तु गुरुप्रदत्तनाम श्रीसरयूदासजी ही प्रख्यात हुआ। घर की आर्थिक दशा बड़ी शोचनीय थी। पौरोहित्य वृत्ति से कुटुम्बका पालन-पोषण होता था। काला-

न्तरमें श्री मथुरा पाठक के तीन पुत्र और हुए जिनके नाम क्रमशः सीताराम, रामेश्वर और सूर्यबली पाठक थे। सीताराम पाठक और सूर्यबली पाठकका देहान्त असमय में ही हो गया था, परन्तु रामेश्वर पाठक आपके साकेत प्रस्थान के पश्चात् उसी सप्ताह में स्वर्गवासी हुए।

जपतासे सरयूजीकी घारा पाँच कोश पर थी। माताजी प्रत्येक एकादशी में व्रत करती थीं और और स्वस्थ रहती हुई सरयूस्नान करती रहीं। समय पर हमारे चरितनायकका व्रतबन्ध एवम् अक्षरारम्भ हुआ। स्कूल में हिन्दी पढ़ने लगे। पिताजीने कर्म-काण्डोपयोगी होराचक्र, दुर्गापाठ एवं सत्यनारायण पाठ भी उन्हें रटाया-सिखाया था। अतः आप बारह-तेरह वर्ष की अवस्था में स्कूलमें पढ़ते हुए यजमानोंका पौरोहित्य करने लगे। आप निर्धन सन्तान होनेपर भी सुन्दर, स्वस्थ, सुशील, पौरोहित्यपटु एवं स्कूलकी पढ़ाई में तीव्र बुद्धिमान् होने से आपके लिये कई स्थानों से देखुआर आने लगे। पिताजी ने उनका विवाह कर देना चाहा, तो आपने स्पष्टशब्दों से उसका अस्वीकार कर दिया। भगवान्की इच्छा तो दूसरी ही थी। महाकवि श्रीहर्ष ने कहा है—

अवश्यमप्येष्वनवग्रहग्रहा

यया दिशा धावति वेधसः स्पृहा।

तूणेन वात्येन तयानुगम्यते

जनस्य चित्तेन भूशावशात्मना ॥

आप विवाहार्थ लोगों के अनवरत आग्रह से ऊबकर एक रात्रिमें चुप-चाप वैष्णव सन्त श्री रामउदितदासजीके पास विरक्तदीक्षा लेने के लिये चले गये। वे सन्तनीग्राम सहडोडाण पो० दुबौली (गोरखपुर) में आकाश-वृत्ति से रहते थे। वह स्थान आज भी विद्यमान है। उन नैष्ठिक ब्रह्मचारी सन्तजीके प्रशंसनीय चरित्र एवं भगवद्भजन आदिसे लोग सिद्धपुरुषके रूपमें उनकी बहुत प्रतिष्ठा करते थे। वहाँ जानेपर सन्तजीने बहुत समझाया-बुझाया और अपने साथ उन्हें लेकर उनके घर पहुँच गये। घर पर रोना-पीटना हो रहा था। खोज ढूँढ़ हो

रही थी। इसके पश्चात् उस समय उनके विवाहकी चर्चा बन्द कर दी गयी।

एक बार जपता से एक कोस पर किसी नायक यजमान के यहाँ गये। वहाँ सारस्वत-चन्द्रिका के वयोवृद्ध विद्वान् जयश्री नायक ने उन्हें भविष्य एवं प्रतिभाशाली जानकर समझाते हुए कहा कि 'उपरोहितो कर्म अति मन्दा। वेद पुराण स्मृति कर निन्दा।' कुधान्य लेकर क्यों अभीसे अपना जीवन नष्ट कर रहे हो? इस वज्रवत् फटकार से आपको बड़ी ग्लानि हुई। पुनः श्रीरामउदितदासजीके पास गये और प्रार्थना की कि यदि आप शरण में नहीं लेंगे तो मैं आत्महत्या कर लूँगा। दयालु महात्माजीने तब पञ्चसंस्कार-पूर्वक श्री राममन्त्र देकर श्री सरयूदास नाम रखा। परन्तु विरक्तों के समान अँचला-लंगोटी धारण की आज्ञा नहीं दी। दीक्षा देकर पुनः घर भेज दिया। लगभग १६ वर्ष की आयु में तीर्थ करने की भावना से आप घर से भाग गये। प्रथम अयोध्याजी आकर काशी, गया, जगन्नाथपुरी जाकर पुनः अयोध्याजी लौट आये। यहाँ से पुनः पैदल ही प्रयाग, चित्रकूट जाकर द्वारका सुदामापुरी आदि होते हुए मथुरा पहुँचे। ब्रजके अनेक स्थानों में घूमकर हरद्वार, ऋषीकेश और बदरिकाश्रम जाकर घर लौट गये।

कई मासों के पश्चात् किसी कारण से पटना गये। वहाँ श्री भीष्मदासजी के स्थान में रहकर एक वयोवृद्ध सन्त श्री रामधनदासजी से सारस्वत और चन्द्रिका को तेरह मासों में पढ़कर पुनः अयोध्या आ गये। यहाँ रूसी की पाठशाला भागवत महाविद्यालय के प्रधानाध्यापक श्री रामाज्ञाजी से सिद्धान्त कौमुदी पढ़कर काशी गये। वहाँ गवर्नमेन्ट कालेज से सम्पूर्ण मध्यमा की परीक्षा देकर प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण हुए। उस समय उस कालेज की परीक्षा अन्य स्थान में नहीं होती थी। परीक्षार्थी को वहाँ नाम लिखाकर ही परीक्षा देनी पड़ती थी। जब आप काशी गये तो वहाँ राजा दरवाजा स्थान के महन्त श्री सीतारामदासजी ने उन्हें अपना रसोइया बनाकर रहने का स्थान दिया। भण्डार करके, सबको भोजन कराकर एक कोस दूर बनारस कालेज जाकर महामहोपाध्याय

श्री रामकृष्णशास्त्री तात्या से व्याकरण पढ़ने लगे। अवकाश निकालकर पण्डित श्री शिवकुमारशास्त्री और पण्डित श्री दामोदर शास्त्री से भी समग्र साहित्य-शास्त्रका अध्ययन किया। राजादरवाजा स्थान में भण्डार करने के अतिरिक्त कभी-कभी स्थानीय गायों को चारा-पानी भी देना पड़ता था। अध्ययन की कठिनताको दूर करने के लिये कालेज के लम्बे अवकाश में बिहार जाकर चुरौत, पातकेर, पचाढी, सलोना आदि स्थानों से भी कुछ सहायता प्राप्त कर लेते थे। सबसे बड़ी सहायता अयोध्याजी से विन्दाचार्य श्री राममनोहरप्रसादाचार्यजी महाराज से मिलती थी। रूसी पाठशालामें पढ़ते समय से ही पूरे अध्ययन-काल तक प्रति मास दस रुपये बड़ा स्थान से ही मिलते रहे। उन दिनों विरक्त श्री वैष्णवों में परीक्षोत्तीर्ण विद्वान् कोई भी नहीं था। अतः मध्यमोत्तीर्ण होते ही विरक्त श्रीवैष्णवसमाज में आपकी बड़ी ख्याति हुई। बड़े-बड़े सन्त महान्त आपको मान देने लग गये। श्रीविन्दुगाद्याचार्य जी का स्नेह तो उनके जीवन-काल तक आपपर एकरस बना ही रहा। बाहर जाते समय वह प्रायः आपको साथ रखते थे। मनोहर व कूप बनाते समय स्वामी श्री सरयूदासजी महाराजको ट्रस्ट के सदस्यो में आ-जीवन सदस्य रखा।

व्याकरणाचार्य पञ्चम वर्षकी परीक्षा देकर बरेली में गंगाविष्णु विद्यालय का उद्घाटन करने वह गये। वहाँ एक वर्ष तक अध्यापन के पश्चात् व्याकरणाचार्य की अन्तिम परीक्षा देने के लिये पुनः काशो जाकर रहने लग गये। व्याकरण के साथ ही महामहोपाध्याय श्री राममिश्र शास्त्री के विशिष्टाद्वैत वेदान्त तथा वहाँ ही किसी विद्वान् से व्युत्पत्तिवाद-शाक्तवादादि ग्रन्थों का भी अध्ययन किया। व्याकरणाचार्यकी अन्तिम परीक्षा में प्रथम श्रेणी में उत्तीर्ण होनेपर अयोध्या चले आये। वहीं सरयूपार नवाबगंज (गोंडा) में जाकर संस्कृतपाठशाला का उद्घाटन करके कुछ दिनों तक अध्यापन कार्य किया। पुनः अपने परमस्नेही एवं सतीर्थ्य ब्रह्मचारी श्रीदत्तजी को अपने स्थानपर रखकर अयोध्या आ गये। यहाँ राजानेपाल पाठशाला के अध्यक्ष महन्त श्री विश्व-

म्बरदासजी की प्रार्थना पर वहाँ प्रधानाध्यापक १८ वर्ष तक रहे। सैकड़ों छात्रों को पढ़ाकर आचार्य परीक्षोत्तीर्ण कराया। आपके पढ़ाये छात्रों में अनेक विद्वान् बहुत ही यशस्वी हुए। पण्डितराज सारस्वत-सार्वभौम स्वामी श्री भगवदाचार्यजी, दार्शनिक सार्वभौम स्वामी श्री वासुदेवाचार्य जी आदि, और गृहस्थ-पण्डितों में पण्डित रामसुमिरणमिश्र व्याकरणाचार्य (बस्ती), पण्डित सूर्यलाल मिश्र व्या. आ. (गोरखपुर), पण्डित श्री रामदुलारे शुक्ल व्याकरणाचार्य अयोध्या, पण्डित अयोध्याप्रसाद व्याकरणाचार्य अयोध्या, पण्डित श्री वंशीधरजी व्याकरणाचार्य (बस्ती) इत्यादि हैं।

करवी (चित्रकूट) के जागीरदार महान्त श्री जयदेवदासजी ने अपने 'श्री जयदेव संस्कृतमहाविद्यालय' के उद्घाटन के लिये अत्यन्त आग्रह के साथ आपको आमन्त्रित किया तो आप अपने श्री भगवदाचार्य आदि कई योग्य छात्रों को लेकर करवी गये। कुछ काल के पश्चात् अयोध्या के राजानेपाल पाठशाला के अध्यक्षजी ने आपको बुलाने के लिए आपके छात्र द्वारकाप्रसादको कर्वी भेजा। तब आपने अपने योग्य शिष्य पण्डित गोविन्ददासजी व्याकरणाचार्य को वहाँ का प्रधानाध्यापक बनाकर अयोध्या चले आये।

आप बहुत समयपूर्व से ही अयोध्या-राजघाट-सीढीपुर मन्दिर में निवास करते थे। वहाँके तत्कालीन श्री महान्तजी तथा अधिकारीजीने अत्यन्त आदर के साथ उन्हें वहाँ रखा था। सम्प्रदाय के प्रसिद्ध विद्वान् स्वामी भगवदाचार्यजी सीढीपुर में ही श्री गुरुजी के पास शेखर, भूषण, मञ्जूषा आदि ग्रन्थों को पढ़ने जाते थे।

अन्तमें सीढीपुरके महान्त श्री रघुवरदासजी को प्रेरित करके श्री रघुनाथ विद्यालय की स्थापना श्री गुरुजी ने करायी।

अयोध्यास्थ बालमुकुन्ददेशिकसंस्कृत पाठशाला के अध्यक्ष श्री स्वामी वीरराघवाचार्यजी के विशेषाग्रह से पण्डितजी ने वहाँ के प्रधानाध्यापक पद को स्वीकार किया। परन्तु कुछ समय के पश्चात् आपने वहाँ का अध्यापन छोड़ दिया।

संवत् २००१ वि० से ही आप कहने लग गये थे कि मेरी नेत्रशक्ति और स्मरणशक्ति क्षीण होती जा रही है। अब तो यह नश्वर शरीर अपने सनातन मार्ग में जा रहा है।

आप नित्य हनुमानगढी में श्री हनुमान जी के दर्शन के लिये जाया करते थे। परन्तु जब ऊपर चढ़ने में अधिक कष्ट होने लगा तो नीचे से ही साष्टाङ्ग दण्डवत् करके लौट आने लगे।

वि० संवत् २००३ में आपके लघु भ्राता पण्डित रामेश्वर पाठक बहुत बीमार हुए। उनकी इच्छा आपसे अन्तिम भेट करने की हुई। उन्होंने एक आदमी से यह सन्देश पण्डितजी के पास भेजा। आप बड़ास्थान में भी धनुर्धारी भगवान् का दर्शन करके, सबसे मिल-जुलकर, एक छात्र को साथ लेकर स्टीमरसे सरयूपार हुए। उन दिनों पण्डित रामलगन पाठक हरिद्वार में अध्यापक थे और पण्डित रामलखन पाठक नव्यन्यायाचार्य की तैयारी में थे। अयोध्या घाट लकड़मंडी स्टेशन पर गाड़ी में बैठकर मनिकापुर स्टेशन गये। वहाँ गाड़ी बदलने के लिये रुकना पड़ा। गर्मी बहुत अधिक थी। साथ के छात्र से जल मंगाकर पीते ही छदि=वमन हुआ। कफ का प्रकोप बढ़ गया। एक सितम्बर सन् १९४६ ई० को चार बजे प्रातः उस छात्र से कहा कि अब चलाचली की वेला है। राम राम कहो। स्वयं भी राम राम कहते हुए शरीर-त्यागकर भगवल्लोक सिधार गये। साथ का छात्र रोने लगा। स्टेशनमास्टर से उनके भाई को तार दिया परन्तु वह उन्हें मिला ही नहीं। प्रातः की गाड़ी से आये हुए एक सन्त से सूचना पाकर पण्डित रामलखनजी, पण्डित रामदुलारे शुक्ल, पण्डित अयोध्याप्रसाद अचारी, पण्डित मथुरादासजी आदि को साथ में लेकर मनिकापुर स्टेशन जाकर आपके शव को अयोध्या ले आये और यहाँ विधिपूर्वक भस्मान्तशरीरम् के अनुसार दाहसंस्कार हुआ। उस समय परमविरक्त साधुभूषण मणिरामजी की छावनी के महान्त श्री रामशोभादासजी महाराज कई सन्तों के साथ रामनाम संकीर्तन करते हुए वहाँ पहुँच गये। आपके अनेक छात्रों के सहयोग

से आपका त्रयोदशाह आदि कृत्य सुचारु रूपसे सम्पन्न हुआ था।

आपकी जीवनचर्या अत्यन्त नियमित थी। रहन-सहन, वेषभूषा अत्यन्त सादी थी। घुटनों तक मोटे मारकीन की धोती, गाढ़े कपड़ेकी बन्ददार बंडी, जिसे आप मिरजई कहा करते थे, मोटा गमछा, मोटा सोंटा, मोटा चमरौंघा देशी जूता, बस। आज के समय में आपको देखकर कोई भी अनजान मनुष्य नहीं जान सकता था कि यह भगवती सरस्वती के अनन्य महोपासक तथा सैकड़ों आचार्यपरीक्षोत्तीर्ण छात्रों विद्वानों के परम गुरु हैं। वस्त्रादिके समान ही राजस-तामस भोजन भी नहीं करते थे। आपके सम्बन्ध में पण्डितराज स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज ने सत्य ही लिखा है—

“श्री पण्डित सरयूदासजी महाराज बहुत दयालु थे। बहुत ही स्पष्टवादी थे। उन्हें सब ग्रन्थ हस्तामल-कवत् थे। इदमित्थम् कहके सभी ग्रन्थों को पढ़ाया करते थे। पचासों छात्रोंको उन्होंने उपाध्याय और आचार्य परीक्षा में उत्तीर्ण कराया था।” “मेरे विद्यागुरु श्रीस्वामी सरयूदासजी महाराज व्याकरणाचार्य हम सबमें बहुत बड़े विद्वान् थे :” “प्रखर वैयाकरण थे। उनका व्याकरण पाण्डित्य निःसन्देह था”।
(स्वामी भगवदाचार्य, प्रथम खण्ड)

आप सदैव ग्राम्यभाषामें ही बातचीत करते थे। पढ़ाते भी थे संस्कृत के अतिरिक्त ग्राम्यभाषा में ही।

सन् १९३१ में जब मैं आप से यतीन्द्रमतदीपिका पढ़ता था, उस समय प्रसङ्ग पड़ने पर आप कह देते थे—“अरे हे भगवदास (भगवदाचार्य) बड़ा अच्छा विरक्त वैष्णव है। अद्भुत विद्वान् तो हृदये है।” कभी कहते कि “तुं जानत नाय ही रघुवरदास पंडिताई में खूब नाउँ किहेस हैं।” कभी कहते—“इ वासुदेवदास पण्डित तो बड़ा बढ़ियाँ है मुल (लेकिन) कवनउँ आशा नाय है।” इत्यादि।

आप सभी ग्रन्थ कण्ठस्थ ही पढ़ाते थे। पुस्तक नहीं खोलते थे। प्रकाण्ड विद्वान् तो थे ही, परन्तु आप में गर्व का लेशमात्र नहीं था। गुरु-आज्ञा से आप

सदैव गृहस्थ वेष में ही रहे। घरके लोगों के सुख-साधनमें सचेष्ट रहते थे। तथापि पूर्ण आश्रम-विरक्त थे। उन्होंने पचासों सहस्र रूपये अर्जित किये परन्तु अपने पास कुछ भी नहीं रखा।

आपने कभी भी अपनी सुविधाके लिये मन्दिर, मठ बनवाने का विचार भी नहीं किया। श्रीविन्दु-गाद्याचार्यजी आपको एक मन्दिर दे रहे थे, परन्तु अध्ययन-अध्यापन में बाधा पड़ेगी कहकर आपने उसे अस्वीकृत कर दिया। जब आप बरेली में पढ़ाते थे, वहाँ एक मन्दिर के अध्यक्ष आपको उस मन्दिर का एकाधिपत्य सर्वाधिकार देने लगे। आप “महन्ती में बड़ा प्रपञ्च है” कहकर अयोध्या लौट आये। आपको अयोध्या से अत्यन्त प्रेम था। सन् १९४५ में स्वामी-वीरराघवाचार्यजी ने बड़े सम्मान के साथ दो मास सत्सङ्गके लिये हृषीकेश अपने विशाल मन्दिर में बुलाया था। अत्यन्त सेवा-सत्कार पूर्वक उनको वहीं उपर्युक्त स्वामीजी महाराज ने रखा परन्तु १५ दिन बाद तो आपने कहा कि मुझे अयोध्या आकृष्ट कर रही है। स्वामीजी से सत्कृत होकर आप अयोध्या लौट आये। नवाबगंज (गोंडा) में पढ़ाते समय भी

अयोध्याके दर्शन करने जाया करते थे। अयोध्या से इतना मसत्त्व रहने पर भी उनका शरीर मनिकापुर स्टेशनपर छूटा। गोस्वामीकी श्री तुलसीदासजी ने विनयपत्रिकामें सत्य ही कहा है—

कुटिल काल लइजाइमोहिं।

जहँ तहँ अपनी बीरचाई ॥

ब्रह्मर्षि स्वामी श्री सरयूदासजी महाराज अजात-शत्रु थे। आपके लिए देश-काल की अपेक्षा नहीं थी।

आपसे अधीत सैकड़ों छात्र भारतभर में आपकी कीर्ति प्रसारित कर रहे हैं। पूर्वोक्त पण्डित रामलाल-पाठक और पण्डित रामलखन पाठक (राष्ट्रपति-पुरस्कार के विजेता) आपके कीर्तिध्वज के दण्ड बन ही चुके हैं। ऊपर पहले कहे गये आपके शिष्यों के अतिरिक्त पण्डित वैजनाथजी व्या० वे० आचार्य एम० ए०, पण्डित अनिरुद्ध पाण्डेय व्या० सा० आचार्य, पण्डित हर्याचार्यजी व्या० वे० सा०, प्राचीन न्यायशास्त्री, पण्डित रामधीरज द्विवेदी व्या० आ० आदि अनेक पण्डित अभी भी अपने पाण्डित्यसे लोकाकर्षण करते हुए सहस्रों छात्रों को विद्यादान कर रहे हैं।

निम्बार्कवेदांत का संक्षिप्त सार

लेखक—काठिया बाबा श्रीमान् महान्त स्वामी धनञ्जयदासजी महाराज “तर्कतीर्थ”

ब्रह्म चतुष्पाद हैं :—

श्रुति और ब्रह्मसूत्र के आधार पर श्रीनिम्बार्क-चार्यजी ने यह निर्णय किया है कि—

(१) ब्रह्म सत्, चित् और आनन्दस्वरूप हैं। इन स्वरूपों में वे स्थूल, सूक्ष्म, ह्रस्व, दीर्घादि तथा कर्तृत्वादि सर्वप्रकार धर्मरहित हैं, वे एक अद्वितीय हैं और निर्गुण अक्षरादि नामों से आख्यात होते हैं।

(२) सच्चिदानन्द स्वरूप ब्रह्म ही अचिन्त्य,

विचित्रसंस्थानसम्पन्न, अनन्त नामरूपविशिष्ट इस जगत् के सृष्टि, स्थिति और लय-साधन करते हैं। वे ही इस जगत् का निमित्त और उपादान उभयकारण हैं; अतः वे सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान सर्वनियन्ता, सर्व-व्यापी, सर्वरूपी हैं। इस रूप में उनकी ईश्वरसंज्ञा होती है।

(३) ब्रह्म स्वयं ही स्वीयस्वरूपभूत चित् को अनन्तरूप से प्रसारण करके अपने आनन्दस्वरूप से ही अनन्त रूप में प्रकाशित अनन्त जगत् के बृहत्,

बृहत्तर, बृहत्तम, क्षुद्र, क्षुद्रतर, क्षुद्रतम, प्रत्येक अंश में पृथक् पृथक् रूप से अनुप्रविष्ट हुए हैं। पृथक् पृथक् रूप से प्रविष्ट उनके चिदंशसमूह ही जीव नाम से आख्यात होते हैं।

(४) ब्रह्म के जिन अनन्त रूपों के प्रत्येक अंश में उनके अनन्त चिदंश प्रविष्ट हुए हैं, उसी अनन्त रूपों का नाम ही जगत् है।

इन चारों रूपों में ब्रह्म पूर्ण हैं। इसलिए ब्रह्म को चतुष्पाद कहा जाता है। अब ब्रह्म के इन चारों रूपों में (चतुष्पाद में) श्रुति, ब्रह्मसूत्र और निम्बार्क भाष्य के प्रमाण संक्षेप में दिखाये जा रहे हैं।

(१) अक्षरस्वरूप में प्रमाण, यथा—“एतद्वै तदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्त्यस्थूलमनण्वह्रस्व-मदीर्घम् .....” (वृ० ३।८।८)—हे गार्गि ! ब्राह्मणगणों ने आपको अक्षर कहा है, वे स्थूल नहीं हैं, सूक्ष्म नहीं हैं, ह्रस्व नहीं हैं, दीर्घ नहीं हैं.....! “सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्” (छा० ६।२।१)—हे सोम्य ! सृष्टि से पूर्व यह जगत् एक अद्वितीय सत् स्वरूप ही था। “सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म” (तै० २।१)—ब्रह्म सत्य (सत्) स्वरूप और अनन्त हैं। “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्” (तै० ३।६)—(भुगु) आनन्द ही ब्रह्म हैं। “विज्ञान-मानन्दं ब्रह्म” (वृ० ३।१।२०)—ब्रह्म विज्ञान (चित्)-स्वरूप आनन्दस्वरूप हैं इत्यादि। अक्षर ब्रह्म के स्वरूप के विषय में “अक्षरमम्बरान्तघृतेः” (१।३-१०) इत्यादि ब्रह्मसूत्र और उनके साधन के विषय में “अक्षरघियां त्ववरोधः.....” (३।३।३३) इत्यादि ब्रह्मसूत्रों में और उनके निम्बार्कभाष्य में उपदिष्ट हुआ है।

(२) ईश्वर स्वरूप में प्रमाण, यथा—“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्य-भिसंविशन्ति .....तद्ब्रह्म” (तै० ३।१)—जिनसे समस्त भूत जात होते हैं, जात होकर जिनके द्वारा जीवित रहते हैं और जिनमें प्रविष्ट होते हैं तथा लीन होते हैं, वे ही ब्रह्म हैं। इस श्रुति में ब्रह्म को जगत् की सृष्टि, स्थिति और लय का कारण कहने से वे अवश्य ही सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान्, सर्वनियन्ता इत्यादि

हैं। श्रुति ने यह स्पष्ट रूप से कहा है, यथा—“यः सर्वज्ञः स सर्ववित्” (मु० १।१।९) स विश्वकृद्विश्ववित्” (श्वे० ६।१६), “सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः सर्वस्या-धिपतिः” (बृ० ४।४।२२) इत्यादि।

भगवान् वेदव्यास जी ने भी “जन्माद्यस्य यतः” (१।१।२) ब्रह्मसूत्र में यही कहा है। इस सूत्र के निम्बार्क भाष्य में यह स्पष्ट रूप से उक्त हुआ है, यथा — “अस्याचिन्त्यविचित्रसंस्थानसम्पन्नस्यासंख्य-नामरूपादिविशेषाश्रयस्याचिन्त्यरूपस्य विश्वस्य सृष्टि-स्थितिलया यस्मात् सर्वज्ञाद्यनन्तगुणाश्रयाद् ब्रह्मेश कालादिनियन्तुर्भगवतो भवन्ति, तदेव पूर्वोक्तनिर्वचन-विषयं ब्रह्म।”—इस अचिन्त्य विचित्र संस्थान-विशिष्ट असंख्य नाम रूपादि के आश्रय, अचिन्त्य स्वरूप विश्व की सृष्टि, स्थिति और लय जिन सर्वज्ञादि अनन्त गुणों के आश्रय, ब्रह्मा, शिव और कालादि के भी नियन्ता भगवान् ही हैं, वे ही पूर्वोक्त निर्वचन विषय ब्रह्म है।

(३) जीवस्वरूप में यथा—“तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजत” (छा० ६।२।३)—सद्ब्रह्म ने ईक्षण किया कि है कि हम बहुत होंगे—बहु रूप से स्पष्ट होंगे। इसके बाद तेज की सृष्टि की। फिर श्रुति ने कहा है कि—उसके बाद जल और पृथिवी की सृष्टि हुई। फिर कहा—‘तासां त्रिवृतं त्रिवृतमेकैकां करवा-णीति, सेयं देवतेमास्तिस्रो देवता अनेनैव जीवेनात्म-नाऽनुप्रविश्य नामरूपे व्याकरोत्” (६।३।३)—पूर्वोक्त भूतयोनि देवता तेज, जल और पृथिवी इन तीनों को = एक एक को तीनों के द्वारा मिलायेंगे (त्र्यात्मक त्र्यात्मक करेंगे) इस प्रकार संकल्प करके उन तीनों के अन्दर जीवात्मरूप से प्रविष्ट होकर नाम रूपों को प्रकटित किया। ऐसा ही तैत्तिरीय श्रुति ने भी कहा है, यथा—“सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेयेति स तपोऽतप्यत तपस्तत्त्वा इदं सर्वमसृजत यदिदं किंच तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत तदनुप्रविश्यं सच्च त्यच्चाभवत्” (तै० २।६।१), “तदात्मानं स्वयमकुरुत” (तै० २।७)—उस (परमात्मा) ने कामना की कि हम बहु होंगे, उत्पन्न होंगे। उसने तपस्या की। तपस्या करके जो कुछ चराचर जगत् में है सबकी सृष्टि की, सृष्टि

करके उन सबमें प्रविष्ट हुए, प्रवेश करके सत् (मूर्त) त्यत (अमूर्त) हुए। उन्होने स्वयं अपने को ही इस प्रकार किया।

इन सब वाक्यों से ब्रह्म ही जीव रूप से प्रकाशित हुए हैं यह उक्त हुआ है।

जीव को निम्बार्क भाष्यानुसार “चराचरव्यपाश्रयस्तु स्यात्तद्व्यपदेशो भाक्तस्तद्भावभावित्वात्” (२।३।१६) ब्रह्मसूत्र में शरीरधारण और वियोग के योग्य होते हुए भी जन्म-मृत्यु-रहित, “ज्ञोस्त एव” (१।३।१८) सूत्र में ज्ञाता, “उत्क्रान्ति गत्यागतीनाम्” (२।३।१९) इत्यादि सूत्रों में अणु, “कर्ता शास्त्रार्थवत्त्वात्” (२।३।३२) इत्यादि सूत्रों में कर्ता, “अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि.....” (२।३।४२) सूत्र में ब्रह्म का अंश कहा गया है और “परात्तु तच्छ्रुतेः” (२।३।४०) सूत्र में जीव का कर्तृत्व ब्रह्म के आधीन कहा गया है। “एष विज्ञानमयः पुरुषः (वृ० २।१।१७) “विज्ञानमयश्चात्मा” (मु० ३।२।७) इत्यादि श्रुति में जीव को ज्ञानस्वरूप भी कहा गया है।

इस प्रकार जीवस्वरूप को श्रीनिम्बार्कचार्य जी ने एक ही श्लोक में कहा है, यथा—

ज्ञानस्वरूपं च हरेरधीनं शरीरसंयोगवियोगयोग्यम् ।
अणुं हि जीवं प्रतिदेहभिन्नं ज्ञातृत्ववन्तं यदनन्तमाहुः ॥

(वेदान्त कामधेनु १)

(श्रुति और महर्षिगण ने) जीव को ज्ञानस्वरूप, श्रीहरि का आधीन, शरीरधारण और परित्याग के योग्य, अणु, ज्ञातृत्वधसंयुक्त (ज्ञाता) प्रत्येक देह में भिन्न अतः अनन्त कहा है।

“तद्गुणसारत्वात् तद्व्यपदेशः प्राज्ञवत्” (२।३।२८) सूत्र में कहा गया है कि जीवात्मा को ज्ञानरूप गुण के विभुत्व हेतु विभु कहा जाता है, परन्तु स्वरूपतः अणु है। ब्रह्म गुणतः और स्वरूपतः उभयतः ही विभु हैं।

(४) ब्रह्म ही जो जगत्-रूप से प्रकाशित हुए हैं, सो उपरोक्त “तदैक्षत बहुस्यां प्रजायेयेति” “सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति” इत्यादि श्रुतियों में

उक्त हुआ है, ब्रह्म जो स्वयं जगत्-रूप से परिणाम को प्राप्त हुए हैं वह “आत्मकृतेः परिणामात् (१।४।२६) ब्रह्मसूत्र के निम्बार्कभाष्य में स्पष्टरूपसे कहा गया है। यथा—“सर्वज्ञं सर्वशक्तिं ब्रह्म स्वशक्तिविक्षेपेण जगदाकारं परिणमय्य अव्याकृतेन स्वरूपेण शक्तिमता कृतिमता परिणतमेव भवति”—सर्वज्ञ सर्वशक्तिमान् ब्रह्म स्वशक्ति को विक्षेप करके अपने को ही जगदाकार में परिणत किये हैं। अव्याकृतस्वरूप में रहकर ही अपनी शक्ति और कृति के द्वारा वे जगत्-रूप में परिणाम को प्राप्त हुए हैं।

इन सब वाक्यों से यह उक्त हुआ है कि—ब्रह्म ही जगत्-रूपी हुए हैं।

इस प्रकार से श्रुति, ब्रह्मसूत्र और निम्बार्क भाष्य में ब्रह्म को जीव, जगत, ईश्वर और अक्षर ये चारो रूप कहे गये हैं। इसलिये श्रुति में ब्रह्म को चतुष्पाद कहा गया है, जैसा—“पादोऽस्य विश्वाभूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवि”—यह विश्वभूतसमूह (निखिल जगत्) अनन्तमस्तक पुरुष का एक पाद है, अन्य तीन पाद (अक्षर, ईश्वर और जीवपाद) अमृत (मृत्युधर्मरहित) स्वप्रकाशरूप में (चित् रूप में) वर्तमान हैं।

श्वेताश्वतर श्रुति ने भी ब्रह्म के इस चतुष्पाद की बात कही है, यथा—“उद्गीतमेतत् परमं तु ब्रह्म तस्मिन्स्वयं सुप्रतिष्ठाऽक्षरं च” (श्वे० १।७)—यह परब्रह्म वेदान्त में वर्णित हैं, उनमें तीन (जीव, जगत् और ईश्वर) सुप्रतिष्ठित हैं और अक्षररूप से भी वर्तमान हैं।

यद्यपि इस वाक्य में केवल अक्षरपाद का ही स्पष्टरूप से उल्लेख है, अन्य तीन रूपों का स्पष्टरूप से उल्लेख नहीं है, तथापि निम्नलिखित श्रुति में स्पष्टरूप से उनका उल्लेख है, यथा—

ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीशावजा ह्येका भोक्तृभोग्यार्थयुक्ता ।

अनन्तश्चात्मा विश्वरूपो ह्यकर्ता त्रयं यदा विन्दते ब्रह्मेतत् ॥ (श्वे० १।९)

ज्ञ (सर्वज्ञ) ईश्वर, अज्ञ (असर्वज्ञ-अल्पज्ञ) अनीश्वर जीव, ये उभयही अज (जन्मरहित) हैं और भोक्ता

(जीव) के भोग्य विषय सम्पादन में नियुक्ता प्रकृति भी अज्ञा है। जब आत्मा (जीव) उन त्रिरूपी ब्रह्म को प्राप्त होता है, तब (ब्रह्माभिन्न हो जाने से) वह भी अनन्त, विश्वरूप और अकर्ता हो जाता है।

उपरोक्त प्रकार से श्रुति, ब्रह्मसूत्र और निम्बार्क-भाष्य में ब्रह्म के जगत्पाद, जीवपाद, ईश्वरपाद और अक्षरपाद कहे गये हैं। और “पूर्णमदः पूर्णमिदं पूर्णात् पूर्णमुदच्यते। पूर्णस्य पूर्णमादाय पूर्णमेवावशिष्यते ॥” (वृ० ५।१।१)—वह (इन्द्रियाद्यतीत कारणरूप ब्रह्म) पूर्ण हैं, यह (कार्यात्मक जगत्-रूप ब्रह्म) भी पूर्ण हैं, पूर्ण से (पूर्ण कारण रूप ब्रह्म से) पूर्ण (पूर्ण जगत्-रूप कार्य) अभिव्यक्त होता है; पूर्णरूप इस कार्यात्मक जगत् के पूर्णत्व को ग्रहण करके (प्रलयकाल में) पूर्ण ब्रह्म ही अवशिष्ट रहते हैं” इस वाक्य में ब्रह्म जो उस प्रकार चतुष्पाद (चतुर्विध रूपी) होकर भी सर्वत्र सर्वदा सर्वरूप से पूर्ण हैं सो भी स्पष्टरूप से श्रुति ने ने कहा है।

श्रीनिम्बार्कचार्यजी का भेदाभेद

(द्वैताद्वैत)वाद

अब विचार करके देखा जाय तो यही निश्चय होता है कि जीव और जगत्-रूप में ब्रह्म प्रकाशित होकर भी जब तदतीतरूप से वर्तमान हैं, तब जीव और जगत् से वे भिन्न हैं, फिर जीव और जगत् जब उन्हीं का प्रकाशित रूप हैं, तब जीव और जगत् से वे अभिन्न भी हैं। अतः ब्रह्म और जीव-जगत् में परस्पर भेद और अभेद दोनों ही हैं। इसी को भेदाभेद-वाद या द्वैताद्वैत सिद्धान्त कहा जाता है। भगवान् श्रीनिम्बार्कचार्यजी इस भेदाभेद के प्रवर्तक हैं।

इस भेदाभेदवाद को आचार्यपाद ने ब्रह्मसूत्रभाष्य में किसप्रकार से स्थापन किया है सो ही अब दिखाया जा रहा है—

ब्रह्मसूत्रके २।१।१३ सूत्र के निम्बार्क भाष्य में कहा है कि—जैसे समुद्र और तरंग अभिन्न होते हुए भी भिन्न हैं, जैसे सूर्य और उनकी प्रभा अभिन्न होते

हुए भी भिन्न हैं (अविभागोऽपि समुद्रतरंगयोरिव, सूर्यतत्प्रभयोरिव तयोर्विभागः स्यात्) ।

२।१।२२ सूत्रभाष्य में कहा है कि—जैसा वज्रवैदूर्यादि पृथिवी का विकार होने से पृथिवी से अभिन्न होते हुए भी भिन्न हैं, ऐसे ही जीव भी ब्रह्म से अभिन्न होते हुए भी स्वीय स्वरूप से भिन्न है (भूविकारवज्र-वैदुर्यादिवद् ब्रह्माभिन्नोऽपि क्षेत्रज्ञः स्वस्वरूपतो भिन्न एव) ।

२।३।४२ सूत्र के भाष्य में कहा है कि—अंशांशि-भाव रहने से जीव और परमात्मा में भेदाभेद दिख रहे हैं—जीव परमात्मा का अंश है, कारण “ज्ञ (सर्वज्ञ) ईश (ईश्वर) और अज्ञ (असर्वज्ञ-अल्पज्ञ) अनीश (जीव) दोनों ही अज (जन्मरहित-नित्य) हैं” इस श्रुतिवाक्य में जीव और ईश्वर में भेद उपदिष्ट हुआ है और “तुम ही ब्रह्म हो” इस श्रुतिवाक्य में जीव और ईश्वर में अभेद भी उपदिष्ट हुआ है (अंशांशिभावाज्जीव-परमात्मनो-भेदाभेदौ दर्शयति—परमात्मनो जीवोऽंशः “ज्ञाज्ञौ द्वावजावीशानीश”वित्यादि-भेदव्यपदेशात् “तत्त्वमसी”-त्याद्यभेदव्यपदेशाच्च) ।

३।२।२८ सूत्र के भाष्य में भी कहा है कि—जीव और पुरुषोत्तम में भी ऐसा ही (भेदाभेद) सम्बन्ध जानना चाहिये, कारण उन दोनों में भेद और अभेद दोनों ही उक्त हुए हैं। जैसे प्रभा और प्रभावान् इन दोनों में भेदाभेद सम्बन्ध है, ऐसा ही उन में दोनों में भेदाभेद सम्बन्ध है। “अतो अनन्तेन” (३।२।२६) सूत्र से केवल भेद की शंका नहीं करना—यह भाव है (जीवपुरुषोत्तमयोरपि तथा सम्बन्धो ज्ञेयः उभयव्यपदेशात् प्रभातद्वयोरिव । अतोऽनन्तेनेत्यनेन केवलभेदो न शक्य इति भावः) ।

इस प्रकार से श्रीनिम्बार्कचार्यजी ने ब्रह्म और जीव में भेदाभेद सम्बन्ध कहा है और यह भी कहा है कि जीव ब्रह्म का अंश होने से यह भेदाभेद सम्बन्ध भी नित्य और स्वाभाविक है।

अब जगत् और ब्रह्म में भी जो भेदाभेदसम्बन्ध है सो किस प्रकार से आचार्यपाद ने प्रदर्शन किया है, सो देखा जाय—“तदनन्यत्वमारभमाण शब्दादिभ्यः”

(ब्र० सू० २।१।१४) सूत्र के निम्बार्कभाष्य में कहा गया है कि—कारण से कार्य का अनन्यत्व (अमेद) है, अत्यन्त भिन्नत्व (भेद) नहीं है। “मृत्तिका ही सत्य है, घट-शरावादि विकारसमूह नाम के द्वारा ही पृथक् हैं”, “यह चराचर विश्व ब्रह्मात्मक है”, “ब्रह्म सत्य है, तुम ब्रह्म ही हो”, “यह प्रकाशित जगत् सब ही ब्रह्म हैं” इत्यादि श्रुतियाँ ही उसमें प्रमाण हैं (कार्यस्य कारणानन्यत्वमस्ति, नत्वत्यन्तभिन्नत्वम्, कुतः ? “वाचारम्भणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्,” “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्,” “तत्सत्यं तत्त्वमसि” “सर्वं खल्विदं ब्रह्म इत्यादिभ्यः ।) २।१।१५ से २।१।१९ सूत्रों के निम्बार्कभाष्य में भी विभिन्न प्रमाणों और दृष्टान्तों के द्वारा कारणब्रह्म से कार्य का अमेद प्रदर्शन किया है।

“जन्माद्यस्य यतः” (१।१।२), “प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः” (३।२।२२) इत्यादि सूत्रों के भाष्य में ब्रह्म को जगत् का सृष्टि-स्थिति-लयकर्त्ता और जगदतीत कहने से ब्रह्म और जगत् में भेद भी कहा गया है। अतः ब्रह्म और जगत् में भेदाभेद सम्बन्ध है।

ब्रह्म और जगत् में जो भेदाभेद सम्बन्ध है सो “उभयव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्” (३।२।२७) इस एक ही सूत्र में और उसके निम्बार्कभाष्य में स्पष्ट रूप से कहा है, यथा—“मूर्तामूर्तस्याप्रतिषेध्यत्वं द्रढयति—मूर्तामूर्तादिकं विश्वं स्वकारणे भिन्नाभिन्नसम्बन्धेन स्थातुमर्हति भेदाभेदव्यपदेशात्त्वहिकुण्डलवत्”—ब्रह्म का मूर्त और अमूर्त उभयरूपता का जो प्रतिषेध नहीं है, इसको दृढ़ करने के लिए सूत्रकार कह रहे हैं कि—जैसा सर्प का वलयाकार अंश, अंशी, कारण-भूत सर्प में भिन्न-भिन्न सम्बन्ध से स्थित रहता है, ऐसा ही मूर्त (स्थूल) और अमूर्त (सूक्ष्म) विश्व (जगत्) अपना कारण ब्रह्म में भिन्न-भिन्न सम्बन्ध से रहता है; कारण ब्रह्म और विश्व में भेद और अमेद दोनों का ही श्रुति ने उपदेश किया है। (“यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” (तै० ३।२), “यः पृथिव्या-तिष्ठन् (वृ० ३।७।३) इत्यादि श्रुति में ब्रह्म और विश्व में भेद और “सर्वं खल्विदं ब्रह्म” (छा० ३।१।४।१)

“ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” (छा० ६।८।७) इत्यादि श्रुति में अमेद उपदिष्ट हुआ है।)

भेदाभेदवाद समस्त शास्त्रों का सिद्धान्त है

समस्त शास्त्रों की आलोचना करने से देखा जायगा कि सब में ही यह भेदाभेद उपदिष्ट हुआ है। यहाँ कुछ शास्त्र-वाक्य उद्धृत किये जा रहे हैं। यथा—

“अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाभिहितेन ते ।
यजन्ति तन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्यैकमूर्तिकम्” ॥

(भा० १०।४०।७)

अपर संस्कृतात्म (निर्मलचित्त) उपासकगण उपदिष्ट विधि के अनुसार बहुमूर्ति एक मूर्ति रूपी आपकी उपासना करते हैं।

“ज्ञानयज्ञेन चाप्यन्ये यजन्तो मामुपासते ।
एकत्वेन पृथक्त्वेन बहुधा विश्वतोमुखम् ॥”

(गीता ९।१५)

अन्य साधकगण विश्वरूपी हमको ज्ञान यज्ञ के द्वारा यजन करके एक रूप से, पृथक् रूप से बहुप्रकार उपासना करते हैं।

“ॐ नमो वासुदेवाय तस्मै भगवते सदा ।
व्यक्तिरिक्तं न यस्यास्ति व्यतिरिक्तोऽखिलस्य यः ॥
(वि० पु० १।१९।७८)

जिनके अतिरिक्त कुछ भी नहीं है, जो अखिल जगत् से अतिरिक्त है उस वासुदेव को सदा नमस्कार है।

“नित्यानित्यप्रपञ्चात्मन् निष्प्रपञ्चामलाश्रितः ।
एकानेक नमस्तुभ्यं वासुदेवादिकारण ॥”
(वि० पु० १।२०।१२)

“यः स्थूलसूक्ष्मः प्रकटप्रकाशो यः सर्वभूतो न च सर्वभूतः ।
विश्वं यतश्चैतदविश्वहेतोर्नमोऽस्तु तस्मै पुरुषो-
त्तमाय ॥”

(वि० पु० १।२।१३)

हे नित्य-अनित्य-प्रपञ्चात्मन् ! हे प्रपञ्च चातीत स्वरूप ! हे निर्मलात्मज्ञानियों के आश्रय ! हे एक !

हे अनेक ! हे आदि कारण ! हे वासुदेव ! आपको नमस्कार है। (१२) जो स्थूल भी हैं सूक्ष्म भी हैं, सर्व रूप में जिनका प्रकाश है, जो सर्वभूत हैं, सर्वभूत नहीं भी हैं, जिनसे यह विश्व उत्पन्न हुआ है, जो विश्व का हेतु नहीं, उन पुरुषोत्तम को नमस्कार है। (१३) —

“अन्तर्यामी जगत् रूपी सर्वसाक्षी निरंजनः ।

भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितो वै परमेश्वरः ॥”

(वृ० ना० पु० ३।२७)

परमेश्वर अन्तर्यामी, जगत् रूपी, सर्वसाक्षी और निर्मलस्वरूप हैं, वे भिन्नाभिन्न स्वरूप से स्थित हैं ।

“द्वैतं चैव तथाद्वैतं द्वैताद्वैतं तथैव च ।

न द्वैतं नापि चाद्वैतं मिति तत् पारमार्थिकम् ॥

द्वैत, अद्वैत और द्वैताद्वैत ये तीन प्रकार के मत हैं, इनमें द्वैत या अद्वैत पारमार्थिक नहीं है, द्वैताद्वैत ही पारमार्थिक है ।

मनुसंहिता के प्रथम अध्याय के सृष्टि प्रकरण द्वारा और द्वादश अध्याय के मोक्षसम्बन्धीय उपदेशों द्वारा भी द्वैताद्वैत ही प्रतिपादित हुआ है, प्रसिद्ध टीकाकारों ने व्याख्या में यह प्रदर्शन किया है, यथा—१ अध्याय ८ श्लोक की टीका में कुल्लुक भट्ट जी ने लिखा है कि—

“अव्याकृतशब्देन पंचभूतबुद्धीन्द्रियकर्मेन्द्रिय

प्राण मनः कर्माविद्यावासना एव सूक्ष्मरूपतया शक्त्यात्मना स्थिता अभिधीयन्ते, अव्याकृतास्य च ब्रह्मणा सहाभेदस्वीकारात् ब्रह्माद्वैतम् । शक्त्यात्मना च ब्रह्म जगद्रूपतया परिणमते इत्युभयमुपपद्यते ।”

(श्लोक का) अव्याकृत शब्द के द्वारा पंचभूत, बुद्धीन्द्रिय, कर्मेन्द्रिय, प्राण, मन, कर्म, अविद्या और वासना का ही सूक्ष्मशक्तिरूप से स्थाितावस्था को कहा जाता है और उस अव्याकृत स्वरूप का ब्रह्म के सहित अभेद स्वीकारहेतु ब्रह्माद्वैत है । और ब्रह्म ही स्वीय शक्ति के द्वारा जगद्रूप में परिणाम को प्राप्त होते हैं, इसलिये द्वैत और अद्वैत उभय ही उपपन्न होते हैं ।

मनुसंहिता के ही द्वादश अध्याय के ८५ श्लोक की टीका में मेघातिथि जी ने लिखा है कि—

“अतो वेदान्तोपदिष्टस्य समस्तस्य द्वैताद्वैत-विषयस्य सदात्मनो दर्शनं तदात्मज्ञानमभिप्रेतम् ।”

अतः वेदान्तोपदिष्ट समस्त द्वैताद्वैत विषय सदात्मा का दर्शन ही आत्मज्ञान अभिप्रेत है ।

इन सब शास्त्रवाक्यों के द्वारा यह ही निश्चित होता है कि ब्रह्म और जीवजगत् में भेदाभेद या द्वैतः द्वैत सम्बन्ध से ही हैं । यह समस्त शास्त्रों का सिद्धान्त है । केवल भेद (द्वैत) या केवल अद्वैत सर्वशास्त्रों का सिद्धान्त नहीं सकता हो है, इसलिये दक्षसंहिता का पूर्वोद्धृत “न द्वैतं नापि चाद्वैतम्” इस वाक्य के द्वारा केवल द्वैत और केवल अद्वैत का निषेध किया है । और बृहन्नारदीय पुराण का पूर्वोद्धृत “भिन्नाभिन्नस्वरूपेण स्थितो वै परमेश्वरः” इस वाक्य के द्वारा भेदाभेद ही स्पष्टतः उपदिष्ट हुआ है । कारण केवल “द्वैत कहने से अभेदवाचक और केवल “अद्वैत” कहने से भेदवाचक श्रुतिस्मृति इत्यादि वाक्यों को वर्जन करना पड़ता है या गौण कहना पड़ता है । किन्तु “द्वैताद्वैत” सिद्धान्त में भेद और अभेद उभयवाचक श्रुतिस्मृतिवाक्यों का मुख्यरूप से ग्रहण होता है । किसी भी एक को वर्जन करना या गौण कहना नहीं पड़ता है । अतः द्वैताद्वैत सिद्धान्त के द्वारा ही समस्त शास्त्रों का यथार्थ सामंजस्य होता है ।

जीव और जगत् सत्य हैं, मिथ्या नहीं

अभी तक ब्रह्म का चतुष्पाद और भेदाभेदवाद का जिस प्रकार वर्णन किया गया है, उससे स्पष्ट हो गया है कि जीव और जगत् सत्य हैं, मिथ्या नहीं । इसलिये श्रीनिम्बार्काचार्यजी ने कहा है कि—

“सर्वं हि विज्ञानमतो यथार्थकं

श्रुतिस्मृतिभ्यो निखिलस्य वस्तुनः ।

ब्रह्मात्मकत्वाविति वेदविन्मतं

त्रिरूपताऽपि श्रुतिसूत्रसाधिता ॥”

(वेदान्तकामधेनु ७)

चेतनाचेतनात्मक समस्त वस्तु ही ब्रह्मात्मक हैं यह श्रुतिस्मृति में उपदिष्ट हुआ है, इसलिए वे सब ही यथार्थ (सत्य) हैं, अतः समस्त वस्तुविषयक

विशेष विशेष ज्ञान भी यथार्थ (प्रमा) है, मिथ्या (भ्रम) नहीं। श्रुति और ब्रह्मसूत्र में ब्रह्म के भोक्ता, भोग्य और नियन्ता ये त्रिविध रूप भी निर्णीत हुए हैं, (अतः ये त्रिरूप भी यथार्थ हैं)।

परन्तु अद्वैतवादियों ने कहा है कि—एकमात्र ब्रह्म ही हैं, कारण ब्रह्म सत्-स्वरूप एक अद्वितीय हैं, जीव ब्रह्म से पृथक् कुछ नहीं है और जगत् का अस्तित्व नहीं है, मिथ्या है—

“ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः”।

उनकी यह उक्ति शास्त्रसम्मत नहीं है, युक्तिसंगत भी नहीं है। कारण श्रुति ने स्पष्ट ही कहा है कि—“अहं ब्रह्मस्मि”—मैं ही ब्रह्म हूँ, “तत्त्वमसि”—तुम ब्रह्म हो, “एषोऽणुरात्मा”—यह आत्मा अणु है, “बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च भागो जीवः”—जीव केशाग्र के शतभाग का शतभागसदृश सूक्ष्म है, “यस्मिन् सर्वाणि भूतानि आत्मैवाभूद्विजानतः”—जिस समय ज्ञानी पुरुष के समस्त भूत आत्मस्वरूप हो जाते हैं, “सर्वं खल्विदं ब्रह्म”—इस दृश्यमान जगत् का सब कुछ ब्रह्म है, “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्”—ये सब कुछ आत्मस्वरूप हैं, “तस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत्”—उनके अवयवसमूह के द्वारा ये समस्त जगत् व्याप्त हैं।

यदि जीव ब्रह्म से भिन्न दूसरा कुछ नहीं है और जगत् का अस्तित्व नहीं है, मिथ्या है तो ये सब श्रुति-वाक्य क्या व्यर्थ हैं? इस प्रकार और भी बहुत श्रुतियाँ हैं, जिनसे जीव का ब्रह्म से पृथक् अस्तित्व और जगत् की सत्यता प्रमाणित होती है। “अंशो नानाव्यपदेशादन्यथा चापि” इत्यादि ब्रह्मसूत्रों में जीव को ब्रह्म का अंश कहने से भी जीव का पृथक् अस्तित्व और “जन्माद्यस्य यतः” ब्रह्मसूत्र में ब्रह्म से जगत् की सृष्टि कहने से जगत् की सत्यता भी कही गई है। जगत् मिथ्या होने से मिथ्या जगत् की सृष्टि कहना व्यर्थ होता।

भेदाभेद (द्वैताद्वैत)वादी श्रीनिम्बार्काचार्यजी के मत में जीवजगत् सब ही ब्रह्म के अंश हैं, ब्रह्म में ही स्थित और विधृत हैं, सब ही ब्रह्मवत् सत्य हैं। सब ही ब्रह्म के अभिन्न अंश होने से ब्रह्म से पृथक् नहीं है,

अंशी ब्रह्म से अंश जीवजगत् को पृथक् सत्ता न रहने से जीव-जगत् को लेकर के ही ब्रह्म एक अद्वैत हैं। अतः द्वैताद्वैतवादी श्रीनिम्बार्काचार्यजी का “अद्वैत” द्वैत जीवजगत् को छोड़ के नहीं, किन्तु जीवजगत् को ब्रह्म का अंगीभूत रूप से एक करके ही। किन्तु अद्वैतवादियों के अद्वैततत्त्व में जीवजगत् का स्थान नहीं है; कारण उनके मत में जीव का पृथक् अस्तित्व ही नहीं है और जगत् मिथ्या है। अतः जीवजगत् को छोड़करके ही अद्वैत तत्त्व है। तो भी जीवजगत् की सत्ता का अस्वीकार न कर सके, व्यावहारिक रूप से सत्ता को स्वीकार करना पड़ा, इससे अद्वैततत्त्व से विच्युत ही हुए हैं; क्योंकि ब्रह्म से भिन्न व्यावहारिक रूप से जीव और जगत् की सत्ता का स्वीकार करने से द्वैतवाद ही प्रतिष्ठित होता है। अतः उनके अद्वैतवाद को यथार्थ अद्वैतवाद कहा नहीं जा सकता है। द्वैताद्वैतवादी श्री निम्बार्काचार्य ही यथार्थ अद्वैतवादी हैं, कारण उनके द्वैताद्वैतवाद में जीव और जगत्वाद नहीं पड़ता है।

वास्तविक भेद और अभेद उभयवाचक श्रुतियाँ जब हैं, तब उभय में से किसी एक को वर्जन नहीं किया जा सकता है अथवा एक को गौण कहकर दूसरी को मुख्य भी कहा नहीं जा सकता है; कारण उससे श्रुति के उभयांश में प्रामाण्य रक्षित नहीं होता है। श्रुति ने जब भेद और अभेद दोनों का ही उपदेश किया है, तब उभयवाचक श्रुतियाँ ही तुल्य रूप से ग्रहण करने से ही श्रुति की मर्यादा और प्रामाण्य रक्षित होते हैं। अतः श्रीनिम्बार्काचार्यजी ने भेद और अभेद दोनों को तुल्यरूप से ग्रहण करके जिस भेदाभेदवाद का स्थापन किया है, उसमें ही श्रुति की मर्यादा और प्रामाण्य सम्पूर्ण रूप से रक्षित हैं।

भेदवादी और अभेदवादी दोनों ही कहते हैं कि भेद और अभेद (द्वैत और अद्वैत) परस्पर विरुद्ध हैं, इसलिये दोनों एकत्र नहीं रह सकते हैं, अतः भेदाभेद नाम से कोई वाद ही नहीं हो सकता है। परन्तु उनकी यह उक्ति भ्रान्तिपूर्ण है। कारण भेद और अभेद

अन्यत्र विरुद्ध होन से भी अंश अंशी के स्थल में विरुद्ध नहीं है। यह “अंशो नाना व्यपदेशात्...” (ब्र० सू० २३:२) सूत्र और निम्बार्कभाष्य उद्धृत करके पहिले ही सप्रमाण प्रदर्शित हुआ है। अंश और अंशी में भेदाभेद कैसा है सो विचार करने से यह उत्तम रूप से बोधगम्य हो जायगा। इसलिये दृष्टान्त के सहित इस विषय को प्रदर्शित किया जा रहा है।—

शाखा वृक्ष का अंश है, अंश शाखा अंशी वृक्ष से अभिन्न है, यह सब कोई स्वीकार करते हैं; कारण वृक्ष को छोड़कर शाखा रह नहीं सकती। शाखा सम्पूर्ण अवयव से वृक्ष के अन्तर्गत है। वह वृक्ष से यदि पृथक् वस्तु होती तो वह वृक्ष की शाखा ही नहीं हो सकती। अतः शाखा वृक्ष से अभिन्न ही है। परन्तु शाखा वृक्ष से अभिन्न होने से भी उसको वृक्ष का अंश ही कहना पड़ेगा। शाखा सम्पूर्ण वृक्ष नहीं है। वृक्ष शाखा का अतिक्रमण करके भी वर्तमान है। वृक्ष शाखा से व्यापक है। आकृति आदि से बृहत् है। अतः शाखा वृक्ष से भिन्न भी है। इस प्रकार विचार करने से देखा जाता है कि अंश रूपी वृक्ष और अंशी रूपी शाखा में भेद और अभेद दोनों ही हैं। ठीक इसीप्रकार ब्रह्म के सहित जीव और जगत् का भी भेद और अभेद दोनों ही हैं। कारण जीव और जगत् दोनों ही ब्रह्म शक्ति रूप अंश हैं। जैसा हम लोगों का एक अखण्ड आत्मा (जीवात्मा) है और इस आत्मा की दर्शनशक्ति, श्रवणशक्ति, मननशक्ति, १० सेर वस्तु उठाने की शक्ति, २० सेर वस्तु उठाने की शक्ति इत्यादि अनेक प्रकार की शक्तियाँ हैं; जब हम लोग निद्रित रहते हैं, तब वे सब शक्तियाँ आत्मा में लीन हो जाती हैं, जब जाग्रत होते हैं तब वे सब शक्तियाँ प्रकाशित होती हैं और आत्मा उन सब शक्तियों के द्वारा पृथक्-पृथक् कार्य करते हैं। वे शक्तियाँ जब निद्रित दशा में आत्मा में लीन होकर आत्मा के साथ एक हो जाती हैं और जाग्रत दशा में अपने अपने पृथक्-पृथक् रूप से प्रकाशित होकर पृथक्-पृथक् कार्य करती हैं, तब उन शक्तियों को आत्मा का अंश ही कहना होगा,

कारण वे सब शक्तियाँ एक ही आत्मा का विभिन्न रूप से प्रकाश हैं। किसी एक शक्ति रूप अंश को ही सम्पूर्ण आत्मा नहीं कहा जा सकता है, कारण उस एक शक्ति से भिन्न और भी अनेक शक्तियाँ आत्मा की हैं। आत्मा उस एक-एक शक्ति रूप अंश से व्यापक है। अतः वह एक-एक शक्ति आत्मा से भिन्न है, फिर उस शक्ति की आत्मा से पृथक् सत्ता न रहने से आत्मा से वह अभिन्न भी है, अतः आत्मा के सहित उन शक्तियों का भेद और अभेद दोनों ही है। ऐसा ही एक अखण्ड ब्रह्म भी जीव और जगत्-रूप अनन्त शक्तियों का आधार है, अनन्त जीव और जगत् रूप पृथक्-पृथक् शक्तियाँ उन अनन्त शक्तिमान् ब्रह्म का अंश होने से, वे सब शक्तियाँ की ब्रह्म से पृथक् सत्ता नहीं हैं, अतः वे सब जीव और जगत्-रूप अंश ब्रह्म से अभिन्न हैं। फिर अंश रूपी पृथक्-पृथक् जीव और जगत् मात्र ही अंशी रूपी ब्रह्म नहीं हैं, ब्रह्म उन सबमें व्यापक हैं। अतः ब्रह्म से जीव और जगत् भिन्न भी हैं। इस प्रकार से ब्रह्म के सहित जीव और जगत् का भेद और अभेद दोनों ही है। अतः भेदवादी और अभेदवादी ने जो कहा है कि भेद और अभेद परस्पर विरुद्ध होने से एकत्र नहीं रह सकते हैं, इसलिये भेदाभेद नाम से कोई वाद नहीं हो सकता है, उनकी यह उक्ति भ्रान्तिपूर्ण है।

ब्रह्म सगुण भी हैं, निर्गुण भी हैं

“सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” (छा० ६।२।१) इत्यादि श्रुति में वर्णित जगदतीत अवस्था के प्रति लक्ष्य करके ब्रह्म को निर्गुण कहा जाता है। परन्तु निर्गुण मात्र कहने से ही ब्रह्मस्वरूप सम्यक् रूप से वर्णित नहीं होता है, कारण “यः सर्वज्ञः स सर्ववित्” (मु० १।१।९) और “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” (तै० ३।१) इत्यादि श्रुति ने ब्रह्म को सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् और जगत् का सृष्टि, स्थिति और लयकर्ता कहकर सगुण भी कहा है। “ज्ञः कालकारो गुणो सर्वविद् यः” (श्वे० ६।१६) और “साक्षी चेताः केवलो निर्गुणश्च” (श्वे० ६।११) इत्यादि वाक्यों ने

तो स्पष्टरूप से ब्रह्म को सगुण और निर्गुण दोनों ही कहा है। ब्रह्मसूत्र और निम्बार्कभाष्य में भी ब्रह्म को सगुण और निर्गुण दोनों ही कहा गया है, यथा—“प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः” (३।२।२२), “तदव्यक्तमाह हि” (३।२।२३) इत्यादि सूत्रों से और उनके निम्बार्कभाष्य में निर्गुण और “सर्वोपेता च तद्दर्शनात्” (२।१।१९), “सर्वधर्मोपपत्तेश्च” (२।१।३५) इत्यादि सूत्रों में और निम्बार्कभाष्य में सगुण कहा गया है। “न स्थानतोऽपि परस्योभयलिङ्गं सर्वत्र हि” (३।२।११) इत्यादि सूत्र में और निम्बार्कभाष्य में ब्रह्म सगुण और निर्गुण दोनों ही कहा गया है।

इतिहास पुराणादि शास्त्रों में भी ब्रह्म को सगुण और निर्गुण दोनों ही कहा गया है जैसा—“निर्गुणाय गुणात्मने” (महा० शा० प० ३३८ अ० ३), “निर्गुणं गुणभोक्तृ च” (गीता १३।१४) “गुणमयं निर्गुणं मामनुवर्णयन्” (भाग० ३।९।३९) “सगुणः निर्गुणः स्वदृक्” (भाग० ३।३।२।३६) “साकारं च निराकारं सगुणं निर्गुणं प्रभुम्” (ब्र० वै० पु० गण० ख० १३अ०) “गुणभृन्निर्गुणो महान् (विष्णुसहस्रनाम)।

किन्तु प्रश्न उठता है कि एक ही ब्रह्म सगुण और निर्गुण अर्थात् गुणयुक्त और गुणहीन कैसे हो सकते हैं? कारण ये दोनों परस्पर विरुद्ध हैं। इस प्रश्न के समाधान के लिए यहाँ कुछ आलोचना की जा रही है।

ब्रह्म सर्वातीत तथा इन्द्रिय मन का अगोचर है, युक्ति, तर्क अनुमानादि का भी विषय नहीं है, इसलिये वेदव्यास जी ने कहा है “शास्त्रयोनित्वात्” (ब्र० सू० १।१।३)—ब्रह्म में शास्त्र ही एकमात्र प्रमाण है। शास्त्र ने यह भी कहा है कि—“अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥” (मनुसंहिता और महाभारत उद्योग पर्व)—जो सब पदार्थ अचिन्त्य हैं उनके विषय में तर्क नहीं करना, जो प्रकृति से परे (अतीत) है सो ही अचिन्त्य है।

अतः श्रुति ब्रह्मसूत्रादि शास्त्र जब अचिन्त्य

(प्रकृति से अतीत) ब्रह्म को सगुण और निर्गुण उभय ही कहते हैं, तब युक्ति तर्क के द्वारा उनको केवल सगुण अथवा केवल निर्गुण कहा नहीं जा सकता है।

अब प्रश्न उठता है कि—एक ही ब्रह्म सगुण और निर्गुण दोनों कैसे हो सकते हैं? कारण सगुण का अर्थ—गुणविशिष्ट, और निर्गुण का अर्थ—गुणहीन। जो गुणविशिष्ट हैं वह गुणहीन कैसे हो सकते हैं? इसका सामंजस्य कैसे हो सकता है?

इसका उत्तर यह है कि—निर्गुण का अर्थ—(१) गुणातीत और (२) प्राकृतहेय गुणहीन है। गुणातीत अर्थ का पहिले विश्लेषण किया जा रहा है।

गुणातीत इस प्रकार समझना चाहिये कि—ब्रह्म में गुण है, किन्तु वे गुणों से अतीतरूप में वर्तमान हैं—वे गुणों में आबद्ध नहीं हैं, वे गुणों का आश्रय हैं, भगवान् ने भी यही कहा है, यथा—

“ये चैव सात्त्विका भावा राजसास्तामसाश्च ये।
मत्त एवेति तान् विद्धि न त्वहं तेषु ते मयि ॥”
(गीता ७।१२)

जो कुछ सात्त्विक, राजसिक और तामसिक पदार्थ हैं, वे सब हमसे ही उत्पन्न हुए हैं, हम उन सबमें नहीं हैं, किन्तु वे सब हममें ही हैं अर्थात् हम उन सबका आश्रय होते हुए भी उन सबमें आबद्ध नहीं हैं।

निविष्टचित्त से विचार करने से देखा जायगा कि—गुण और गुणी दोनों में वस्तुतः कोई विरोध नहीं है; गुणी वस्तु स्वरूपतः गुणातीत होकर भी गुणयुक्त होती है। जगत् ब्रह्माश्रित त्रिगुणात्मक प्रकृति का परिणाम है, इसलिए गुणात्मक है और ब्रह्माश्रित है। उसी गुणात्मक जगत् का आश्रयरूप से ब्रह्म गुणी होने से भी उनके गुणातीत स्वरूप के प्रति लक्ष्य करके ही उनको निर्गुण कहा गया है। गुण को लक्ष्य न करने से भी उनमें गुण नहीं है ऐसा नहीं—गुणात्मक जगत् कभी भी गुणी ब्रह्म को छोड़कर नहीं रह सकता है, अतः ब्रह्म सगुण भी है। अतः ब्रह्म से सम्बन्ध में केवल सगुण दृष्टि या केवल निर्गुण

दृष्टि पूर्ण दृष्टि नहीं है, यह खण्डदृष्टि है। इसमें ब्रह्म एक ही दिशा में लक्ष्यीभूत होते हैं, पूर्ण दृष्टि या अखण्ड दृष्टि में गुणी ब्रह्म गुणसमूह को अतिक्रम करके स्वस्वरूप में भी अवस्थान करते हैं। और वे गुणसमूह के नियन्ता हैं यह भी लक्ष्यीभूत होता है। इसलिये पूर्णब्रह्मज्ञ की दृष्टि में ब्रह्म सगुण और निर्गुण युगपत् उभयात्मक हैं—ब्रह्म के सगुणत्व और निर्गुणत्व में कालव्यवच्छेद नहीं है—समकाल में ही ब्रह्म सगुण और निर्गुण हैं। अतः जिस प्रकार व्याख्या की जाय ब्रह्म का स्वरूप और सत्ता एक रूप ही रहते हैं। केवल विवक्षा के अनुसार ही उनको कभी सगुण, कभी निर्गुण कहा जाता है।

यहाँ विशेष विचारणीय विषय यह भी है कि—सृष्टि से पूर्व में अक्षरपाद (सत्स्वरूपब्रह्म) को लक्ष्य करके उनको जो निर्गुण कहा जाता है, उस स्वरूप में भी वे सगुण हैं, कारण उस स्वरूप में भी गुणात्मक जगत् उनमें लीन रहता है एवं अस्थूलत्वादिगुण और ज्ञानबलादि शक्तियाँ भी वर्तमान रहती हैं। इस लिए ३१।३३-३४ सूत्र के निम्बार्कभाष्य में अस्थूलत्वादि सहित आनन्दादि गुणों को अक्षरविद्या में ग्रहण करने का उपदेश है। और “परास्यशक्तिविविधैव श्रूयते स्वाभाविकी ज्ञान बल क्रिया च” (श्वे० ६।८) वाक्य में श्रुति ने ब्रह्म की उन विविध शक्तियों को स्वाभाविक कहा है। जो गुण या शक्ति स्वाभाविक है वह सदा ही रहता है, अतः अक्षरपाद की निर्गुण अवस्था में भी गुण और शक्ति रहने से निर्गुण अक्षरब्रह्म सगुण भी हैं। अतः सदा के लिए ही ब्रह्म निर्गुण भी हैं और सगुण भी हैं।

और निर्गुण शब्द का “प्राकृत हेय गुणहीन” अर्थ के पक्ष में सगुण का अर्थ है—कल्याणों का आश्रय। इस अर्थ के पक्ष में प्रमाण यह है,—

“एष आत्मा अपहृतपाप्मा विजरो विमृत्युः विशोकः विजिघत्सः अपिपासः सत्यकामः सत्यसंकल्पः.....”

(छा० ८।१।५)

यह आत्मा पापरहित, मृत्युरहित, शोकरहित, क्षुधारहित, पिपासारहित है और सत्यकाम सत्य-

संकल्प हैं। यहाँ श्रुति ने पापादि प्राकृत हेयगुण (या दोष) रहित और सत्यकाम, सत्यसंकल्पादि कल्याणगुणों का आश्रय कहा है। “योऽसौ निर्गुण इत्युक्तः शास्त्रेषु जगदीश्वरः। प्राकृतैर्हेयसंयुक्तैर्गुणैर्हीनः स उच्यते ॥” (प० पु० उत्तर ख०)। इस पद्मपुराण के वाक्य में भी ब्रह्म को प्राकृत हेयगुणहीन कहा गया है। विष्णुपुराण में भी ब्रह्म को ज्ञान, शक्ति, बल, ऐश्वर्य, वीर्य, तेज—ये सब कल्याण गुणों का आश्रय और प्राकृत हेयगुण हीन कहा है, यथा—

“ज्ञानशक्तिबलैश्वर्यवीर्यतेजांस्यशेषतः।

भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेयैर्गुणादिभिः ॥”

(वि० पु० ६।५।७९)

श्रीनिम्बार्कचार्यजी ने भी कहा हैः—

“स्वभावतोऽपास्त-समस्तदोष-

मशेषकल्याणगुणैकराशिम्।”

(वेदान्तकामधेनु ४)

मोक्ष का साधन

इस संसार में जीवसमूह शोक, दुःख, भोग में और मोहादि में आच्छन्न रहकर सदा ही कष्ट पा रहे हैं। देह का रोग, जरा, वार्धक्य, मृत्युभय, और मृत्यु—ये सब तो हैं ही, अधिकन्तु प्रतिनियत ही प्रियवस्तुओं का और प्रिय व्यक्तियों का विनाश और विच्छेद, अवस्तुओं का समागम इत्यादि ने उसको ग्रास करके रक्खा है—विद्वान्, मूर्ख, धनी, दरिद्र, बलवान्, दुर्बल, स्त्री-पुरुष किसी को इन सब दुःखतापों से निकृति नहीं है। यह ही जीवों का बन्धन है। इस बन्धन का कारण है आत्मज्ञान का अभाव या अविद्या। आत्मज्ञानलाभ होने से ही इस अविद्या की निवृत्ति होती है और सर्वप्रकार शोक, मोह, दुःख, अशान्ति, भय आदि से उत्तीर्ण होकर विगतशोक विगतभी होते हैं—अक्षय परमानन्दमय अवस्था का लाभ करते हैं। इस प्रकार की अवस्था ही यथार्थ सुख और आनन्द की अवस्था है। इस अवस्था को ही मोक्ष कहा जाता है। “मोक्ष” शब्द का अर्थ है शोकदुःखादि सर्वप्रकारबन्धन से मुक्ति। इस मोक्ष की प्राप्ति होती

में आत्मज्ञानलाभ के द्वारा । इसलिये श्रुति कहती है—
“तरति शोकमात्मवित्” (छा० ७।१।१३)—आत्मज्ञानी पुरुष शोक से उत्तीर्ण होते हैं ।

वास्तव में यह मनुष्य जन्म दुर्लभ है और इसकी चरम सार्थकता है मोक्षप्राप्ति में । मोक्षप्राप्ति का असाधारण कारण है आत्मज्ञान । आत्मज्ञान श्रीगुरु की कृपा से होता है, यह बात श्रुति ने स्वयं ही कही है, यथा—“तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्” (मु० १।२।१२)—ब्रह्मज्ञान-लाभ के निमित्त श्रीगुरु का ही शरणागत होना । “आचार्यवान् पुरुषो वेद” (छा० ६।१।४।२)—जिसने आचार्य (गुरु) का लाभ किया है, ऐसा पुरुष ही ब्रह्म को जान सकता है । इत्यादि इत्यादि ।

परन्तु श्रीगुरु का शरणागत होकर उनके उपदेश को प्राप्तकर तदनुसार साधन करके ही आत्मज्ञान लाभ करना होता है । श्रीगुरु से ब्रह्मतत्त्व का उपदेश श्रवण करके पुनःपुनः (अविश्रान्त) साधन करना चाहिये ; कारण “श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासित-व्यश्च” (बृ० ४।५।६) वाक्य के द्वारा श्रुति ने श्रवण के पश्चात् मनन और निदिध्यासन करने को कहा है । ❀ “आवृत्तिसकृदुपदेशात्” (ब्र० सू० ४।४।१) सूत्र में और उसके निम्बार्क भाष्य में भी पुनः पुनः साधन करने का उपदेश किया है । श्रीनिम्बार्कचार्यजी ने अपने वेदान्तकामधेनु ग्रन्थ में भी कहा है कि—“उपासनीयं नितरां जनैः सदा प्रहाणयेऽज्ञानतमोज्जु-वृत्तेः” (श्लोक ६)—ब्रह्मज्ञान का प्रतिबन्धक अज्ञानरूप अन्धकार के सम्बन्धध्वंस के निमित्त मुमुक्षु व्यक्तियों का सदा अविच्छिन्नरूप से ब्रह्म की उपासना करना कर्त्तव्य है । “आप्रयाणात्तत्रापि हि दृष्टम्” (ब्र० सू० ४।१।१२) सूत्र में भी मृत्युकाल पर्यन्त आजीवन साधन करने का उपदेश किया है ।

अब ब्रह्म की उपासना किस प्रकार करनी चाहिये उसकी संक्षेप में आलोचना की जाती है—

ब्रह्म के उपासक के लिये ब्रह्म के सहित उनका अपना एवं समजीव और जगत् का क्या सम्बन्ध है सो जानना एकान्त आवश्यक है । कारण इस सम्बन्ध-ज्ञान के बिना ब्रह्म के प्रति उपासक का अनुराग (भक्ति) ही नहीं हो सकता है और अनुराग न होने से उनकी उपासना में निष्ठा नहीं होती है । व्यावहारिक जगत् में भी देखा जाता है कि जिनके सम्बन्ध का ज्ञान रहता है, उनके प्रति स्वभावतः आकर्षण होता है एवं प्रीतिपूर्ण या भक्तिपूर्ण व्यवहार स्वतः ही होता है । जैसे सम्बन्धज्ञान रहने से ही पिता-माता के प्रति पुत्र भक्तिभाव रखता है, (पुत्र आदि के प्रति माता-पिता स्नेहपरायण होते हैं) उन सबकी सम्बन्धानुसार सेवा करता है, उनकी प्रसन्नता या प्रीति आदि चाहता है, ऐसे ही श्रीभगवान् के साथ उपासक का यथार्थ सम्बन्धज्ञान होने से—वे मेरी आत्मा हैं, अतः परम प्रिय और परम आराध्य हैं ऐसा ज्ञान होने से उनके प्रति स्वभावतः आकर्षण होता है—भक्ति होती है । उनकी प्राप्ति के लिये व्याकुलता आती है और अन्तःकरण से आराधना करते हैं । उपासक का उनके साथ अपना और समस्त जीवजगत् का सम्बन्ध-ज्ञान होने से जब वे जान सकेंगे कि मैं और समस्त जीवजगत् उन्हीं के प्रकाश हैं, उनसे भिन्न कुछ भी नहीं है, सब ही वे हैं, तब समस्त जीव और जगत् के प्रति भी उनकी प्रीति और प्रेम होता है ।

ब्रह्म के साथ वह सम्बन्ध है पूर्वोक्त भेदाभेद (द्वैताद्वैत) । ब्रह्म के साथ उपासक का अपना और समस्त जीव जगत् का इस भेदाभेद सम्बन्ध का ज्ञान होने से उनको यह भी ज्ञान होता है कि—उनकी स्थिति, प्रवृत्ति, कर्तृत्व, भोक्तृत्वादि सम्पूर्णरूप से ब्रह्म के आधीन हैं । ब्रह्म उनकी आत्मा हैं और समस्त जीवजगत् ब्रह्म का ही रूप है ।

* श्रीगुरु से ब्रह्मतत्त्व श्रवण के पश्चात् श्रुत्यादि वाक्यों को अवलम्बन करके युक्ति विचार से चिन्तन को मनन कहते हैं । और मनन करते-करते ब्रह्मस्वरूप का परोक्ष ज्ञान दृढ़ से दृढ़तर होते होते ब्रह्मस्वरूप का जो अविच्छिन्न ध्यान होता है, उसी को निदिध्यासन कहा जाता है ।

अतः उपासक को ब्रह्म के साथ अपने और समस्त जीव-जगत् के इस भेदाभेद सम्बन्ध का ध्यान करना चाहिये। भेदाभेद सम्बन्ध के ध्यान के द्वारा जितना ही “ब्रह्म ही मेरी आत्मा है” ऐसा ज्ञान होता रहेगा उतना ही उनके प्रति प्रियबोध भी होता रहेगा। वस्तुतः ब्रह्म ही जीवों का आत्मा हैं, अतः प्रिय हैं; इसलिए उन प्रिय आत्मा की ही उपासना करना कर्तव्य है। अतः श्रुति ने कहा है—

“आत्मानमेव प्रियमुपासीत” (बृ० १।४।८)

प्रिय आत्मा की ही उपासना करना। आत्मा प्रिय होने से आत्माप्रीति के लिए ही पति, स्त्री, पुत्रादि और जागतिक समस्त वस्तु प्रिय होती हैं, श्रुति ने यह बात स्पष्ट रूप से कही है, यथा—

“न वा अरे पत्युः कामाय पतिः प्रियो भवति

आत्मनस्तु कामाय पतिः प्रियो भवति इत्यादि”

(बृ० २।४।५; ४।५।६)

अरे मैत्रेयि ! पति की प्रीति के लिए पति (पत्नी का) प्रिय नहीं होते हैं, परन्तु आत्मप्रीति के निमित्त ही पति प्रिय होते हैं।

उपासक को “ब्रह्म ही मेरी आत्मा हैं” ऐसा ज्ञान होने से ये उनके परम प्रिय होते हैं, अतः उपासक का ब्रह्म के प्रति अविच्छेद्य प्रगाढ़ अनुराग होता है इसीको पराभक्ति कहते हैं। इस पराभक्ति के द्वारा उपासक ब्रह्म साक्षात्कार और मोक्षलाभ करते हैं (३।२।२४-२६ संख्यक ब्रह्मसूत्र और उनका निम्बार्कभाष्य द्रष्टव्य)।

इसीलिये ब्रह्म का आत्मरूप से ध्यान करने का ब्रह्मसूत्र में उपदेश है, यथा—“आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति च” (४।१।३), इसका निम्बार्क भाष्य—“एष मे आत्मे”ति पूर्वं उपगच्छन्ति, “एष ते आत्मे”ति शिष्यानुपदिशन्ति, अतो मुमुक्षुणा परमपुरुषः स्वस्य आत्मत्वेन ध्येयः—पूर्वकालीन ब्रह्मज्ञपुरुषों ने “ये (ब्रह्म) मेरी आत्मा” ऐसा अनुभव किया, और “ये तुम्हारी आत्मा है” ऐसा शिष्यों को (ध्यान करने को) उपदेश किया। अतः मुमुक्षु का परम पुरुष ब्रह्म का आत्मरूप से ध्यान करना कर्तव्य है। अर्थात् अपने को ब्रह्म से

अभिन्न ज्ञान करके ब्रह्म का चिन्तन करना कर्तव्य है। कारण यह है कि भेदज्ञान बद्ध जीव का स्वाभाविक ही है, यह ही जीव का बन्धन हेतु है। परन्तु पुनः पुनः अभेद चिन्तन के द्वारा अभेदज्ञान सिद्ध होता है। अभेदचिन्तन के द्वारा जब उपासक के ज्ञान में ब्रह्म का यथार्थ स्वरूप प्रकाशित होता है, तब वह उपासक स्वरूपतः ब्रह्म का अंश होने से ब्रह्म के सहित उनका स्वाभाविक भेदाभेद सम्बन्ध है; ऐसा उनको स्वतः ही अनुभव होता है।

यहाँ विशेष विवेचनीय विषय यह है कि—यहाँ केवल ब्रह्म को आत्मरूप से चिन्तन करने का उपदेश किया है, परन्तु यह उपासना ब्रह्मोपासना का एक अंगमात्र है, ब्रह्म की उपासना के और भी दो अंग हैं अर्थात् त्रिविध अंग में ब्रह्मोपासना पूर्ण है। कारण १।१।३२ ब्रह्मसूत्र और उसके निम्बार्कभाष्य में अधिकार-भेद से तीन प्रकार की उपासना का उपदेश किया गया है। सूत्र यह है—“जीवमुख्यप्राणालिगान्तेति चेन्नोपासा त्रैविध्यादाश्रितत्वादिह तदयोगात्” (बृ० सू० १।१।३२)—इसका निम्बार्कभाष्य—“... उपासकतार-तम्येन ब्रह्मोपासनायास्त्रैविध्याज्जीववर्गान्तर्यामित्वेन प्राणाद्यचेतनान्तर्यामित्वेन तदुभयविलक्षणेन चान्यत्राश्रितत्वादिहापि तदयोगात्।”—उपासक के अधिकार के विषय में तारतम्य हेतु ब्रह्मोपासना के तीन प्रकार हैं—(१) जीव वर्ग के अन्तर्यामिरूप से, (२) प्राणादि अचेतन पदार्थों के अन्तर्यामिरूप से और (३) तदुभयों के (जीव वर्ग और अचेतन वर्ग इन उभयों के) अतीत रूप से। इन तीनों रूपों से ब्रह्मोपासना अन्यत्र (श्रुति में) आश्रित है (उपदिष्ट हुआ है), उसी प्रकार यहाँ भी तीन प्रकार की उपासना उपदिष्ट हुई है।

त्रिविध उपासना में (१) समस्त जगत् का ब्रह्म-रूप से चिन्तन ब्रह्मोपासना का प्रथम अंग है, (२) जीवसमूह का ब्रह्मरूप से चिन्तन द्वितीय अंग है, और (३) जीव और जगत् उभयातीत (सर्वज्ञ, सर्वशक्तिमान् और आनन्दमय) रूप से ब्रह्म का चिन्तन तृतीय अंग है। इन त्रिविध अंगों में ब्रह्मोपासना पूर्ण है। अधिकारभेद से कोई प्रथम अंग का, कोई द्वितीय अंग का और कोई तृतीय अंग का अवलम्बन करेंगे। जो

ब्रह्मोपासना में यज्ञादि कर्म विद्या का सहकारी है

प्रथम अंग का अवलम्बन करके उपासना करेंगे वे भी क्रमशः द्वितीय और तृतीय अंग की उपासना का अधिकार लाभ करेंगे और उसके द्वारा अमृत (मोक्ष) लाभ कर सकेंगे। प्रथम दोनों अंगों की उपासना के द्वारा चित्त सम्पूर्ण निर्मल होता है और तृतीय अंग की उपासना से ब्रह्मसाक्षात्कार का लाभ होता है और तदनन्तर मोक्ष लाभ होता है। अतः ब्रह्मसाक्षात्कार और मोक्षलाभ के लिये इन त्रिविध भक्तियोग का साधन ही भक्तियोग का पूर्ण साधन है। वास्तविक जो सर्वरूपी होते हुए भी अरूपी हैं, सर्वरूपमय होते हुए भी सर्वरूपातीत हैं, प्राकृतिक गुणातीत होते हुए भी सर्वजगत् का नियन्ता और आश्रय हैं, उनका उस पूर्णभक्तियोग के द्वारा ही लाभ किया जा सकता है, भक्ति ही ब्रह्मप्राप्ति का पूर्ण साधन है। ब्रह्मसूत्रभाष्य में श्रीनिम्बार्काचार्यजी ने कहा है कि—“भक्तियोग से ध्यान करने से ब्रह्म प्रकाशित होते हैं” ज्ञानप्रसादेन विशुद्धसत्त्वः” (मु० ३।१५) ‘भक्त्या त्वनन्यया शक्यः’ (गीता ११।५४) इत्यादि वाक्य ही इसमें प्रमाण है। जैसा सूर्य, अग्नि इत्यादि दर्पण काष्ठद्वयघर्षण आदि साधन द्वारा आविर्भूत होते हैं, ऐसा ही ब्रह्म भक्तिरूप साधन द्वारा प्रत्यक्षीभूत होते हैं। ब्रह्मसाक्षात्कार होने से उपासक उनकी समता प्राप्त करते हैं (मोक्षलाभ करते हैं)। इसमें श्रुति-प्रमाण यह है—‘यदा पश्यः पश्यते रुक्मवर्णं कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम्। तदा विद्वान् पुण्यपापे विधूय निरञ्जनः परमं साम्यमुपैति ॥’ (मु० ३।१।३)—जब उपासक उज्ज्वल, सर्वकर्ता, ईश्वर-ब्रह्मा का उत्पत्तिस्थान पुरुष (ब्रह्म) का दर्शन करते हैं, तब पुण्य पाप उभय से मुक्त होकर सर्व क्लेशा-तीत होते हैं और ब्रह्म का साम्य लाभ करते हैं (मोक्ष लाभ करते हैं)।’ (ब्र० सू० ३।२।२४-२६ सूत्रों का निम्बार्कभाष्य द्रष्टव्य)।*

ब्रह्मोपासना में विद्या के सहकारिरूप से यज्ञादि कर्मों का भी अनुष्ठान करना चाहिये। कारण विद्या-विहीन व्यक्ति का कर्म जैसा उसका अभीप्सित फल प्रदान करता है, ऐसा मुमुक्षु के लिये कर्म विद्या के सहकारि रूप से चित्तशुद्धि के द्वारा विद्या को दृढीभूत करता है (ब्र० सू० ३।४।३२-३३ और निम्बार्क-भाष्य द्रष्टव्य)।

श्रीभगवान् भी कहते हैं कि—

यज्ञदानतपः कर्म न त्याज्यं कार्यमेव तत्।

यज्ञो दानं तपश्चैव पावनानि मनीषिणाम् ॥

(गीता १८।५)

धर्माचरण के द्वारा पाप को क्षालित करता है (धर्मेण पापमपनुदति) इत्यादि वाक्य में श्रुति यज्ञादि के द्वारा विद्या का अभिभवकारी पापों का दूर होना और विद्या की अनभिभवता में प्रतिष्ठित होना प्रदर्शित हुआ है (ब्र० सू० ३।४।३५ और निम्बार्कभाष्य द्रष्टव्य) अतः उस प्रकार भक्तियोग का साधन के समय विद्या का सहकारिरूप से यज्ञादि कर्मों का भी अनुष्ठान करना चाहिये; यह सिद्धान्त है।

ब्रह्मोपासक ब्रह्मज्ञान लाभ होने के पश्चात् जब तक स्थूल देह में वर्तमान रहते हैं। (जीवित रहते हैं) तब तक वे निर्लिप्तभाव से आवश्यकीय कर्म करते हैं, उनको प्रारब्धभिन्न अन्य समस्त कर्म (ब्रह्मज्ञान लाभ से पूर्व में कृत कर्म) नाश को प्राप्त होते हैं और ब्रह्मज्ञान-लाभ के पश्चात् कृत पापपुण्य कर्म में वे निर्लिप्त होते हैं, देहपात होने के पश्चात् मुक्त होते हैं। (ब्र० सू० ४।१।१३-१४ निम्बार्कभाष्य द्रष्टव्य)।

* श्रीनिम्बार्काचार्यजी ने प्रपत्ति (शरणागति) योग और गुर्वाज्ञानवृत्ति योग को भी मोक्ष का पृथक् पृथक् साधन कहा है और यह भी कहा है कि इन साधनों से अनायास मोक्ष लाभ होता है। लेख बहुत दीर्घ हो जायगा इसलिये इन साधनों का वर्णन यहाँ नहीं किया गया है। बंगभाषा में लिखित “श्रीनिम्बार्काचार्य, ताहार दार्शनिक मतवाद आर साधन प्रणाली” नामक ग्रन्थ के द्वितीय भाग में मैंने इन साधनों का विस्तृतरूप से वर्णन किया है।

ब्रह्मसूत्र के चतुर्थ अध्याय, चतुर्थ पाद और उसके निम्बार्क भाष्य में मोक्षस्वरूप प्रसंग में ऐसा वर्णित है कि—ब्रह्मज्ञानी पुरुष का जब देहान्त होता है तब वे अचिरादि मार्ग से गमन करके स्वस्थ स्वभाविक चित्स्वरूप में प्रतिष्ठित होकर ब्रह्म-भावापन्न होते हैं। वे अपहृतपाप्मा (निष्पाप), जरारहित, मृत्युरहित, शोकहीन, क्षुधातृष्णारहित, सत्यकाम, सत्यसंकल्प होते हैं। जन्मादिविकारशून्य होते हैं और अपने को स्वाभाविक अचिन्त्य अनन्त गुणसागर सर्वविभूतिसम्पन्न ब्रह्मस्वरूपही अनुभव करते हैं, ब्रह्म आनन्दस्वरूप होने से वे भी आनन्दमय हो जाते हैं और अपने स्वरूपगत चित् के द्वारा उस आनन्द को अविच्छिन्नभाव से सर्वदा अनुभव करते हैं। वे स्वीय संकल्प के अनुसार शरीर धारण करके भगवल्लीलारस भोग कर सकते हैं। स्वप्नकाल में भगवत्सृष्ट शरीरादि द्वारा बद्ध जीव का जैसा भोग होता है, ऐसा मुक्तपुरुष स्वसृष्ट शरीरादि के अभाव में भी भोग कर सकते हैं जगत्सृष्टि आदि व्यापार-व्यतीत अपर सर्वविध ऐश्वर्य मुक्तपुरुषों का होता है। सम्यक् जगत् का सृष्टिसामर्थ्य जो एकमात्र ब्रह्म का ही है, वह “स कारणं कारणाधिपाधिपः” इस श्रुति और “मयाध्यक्षेण प्रकृतिः स्यूते सचराचरम्” इस भगवद्वाक्य में स्पष्टरूप से उक्त हुआ है। “सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता” इस श्रुतिवाक्य में मुक्तपुरुष का ब्रह्म के साथ केवल भोगविषय में ही समता रहने का उपदेश है, सामर्थ्य में समता का उपदेश नहीं है। मुक्तपुरुषों का संसार में पुनरागमन नहीं होता है। वे आनन्दमय ब्रह्म को प्राप्त होकर सदा के लिये आनन्दमय हो जाते हैं—“रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति” यह ही मोक्ष है।

अभीतक निम्बार्कवेदान्त का संक्षिप्त सार वर्णन किया गया है, अब प्रणिधानयोग्य विषय यह है कि निम्बार्क वेदान्त में श्रुत्युक्त भेद-अभेद (द्वैतत्व-अद्वैतत्व), बहुत्व-एकत्व, मूर्तत्व-अमूर्तत्व, सधर्मकत्व-निर्धर्मकत्व, सविशेषत्व-निर्विशेषत्व, सगुणत्व-निर्गुणत्व, जगज्जीवरूपत्व-तदुभयातीत रूपत्व इत्यादि विरोध रूप से प्रतीयमान तत्त्वसमूहोंका अति उत्तमरूप से समाधान और समन्वय हुआ है।

मोक्ष-लाभ के लिये श्रीनिम्बार्कचार्यजी ने भक्ति और प्रेम के जिस साधन का उपदेश किया है, वह साधन सरस है; इस साधन के समय भी साधक का नव नव रस (आनन्द) का अनुभव होता रहता है, कभी नीरस (निरानन्द) नहीं होता है। उन्होंने यज्ञादि कर्म तथा वर्णाश्रम धर्मों का अनुष्ठान भी विद्या का सहकारिरूप से करने को कहा है। कर्मत्याग करने को नहीं कहा है।

श्रीनिम्बार्कचार्यजी ने यह भी कहा है कि—श्रीभगवान् कारुण्य, वात्सल्य, माधुर्यादि अनन्त कल्याण गुणों के सागर हैं, प्रत्येक जीव उनका अपना परम प्रिय जन है, जीवों के प्रति उनकी दया का अन्त नहीं है। अतः निश्चिन्त और निर्भय होकर उनका शरण ग्रहण किया जा सकता है—उनमें आत्मसमर्पण किया जा सकता है, ऐसा करने से वे उनको आत्मसात् करके परमानन्दमय मोक्ष का दान करते हैं। श्रुति ने भी कहा है—“यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्तस्यैष आत्मा वृणुते तनुं स्वाम्।”

श्रीनिम्बार्कचार्यजी के मत में जीव श्रीभगवान् का अंश होने से अंशी श्रीभगवान् के साथ अंश जीव का स्वाभाविक सुगभीर प्रेम का सम्बन्ध है। जैसा मातृ-गर्भस्थ सन्तान का माता जी के साथ स्वाभाविक सुगभीर प्रेम का सम्बन्ध है—माता जी के उदरस्थ खाद्यों के रस के द्वारा ही वह जैसे परिपुष्ट होता है,

* ब्रह्मज्ञानी पुरुष अचिरादिमार्ग से किस प्रकार गमन करते हैं सो १।३।१ ब्रह्मसूत्र के निम्बार्क भाष्य में वर्णित हुआ है।

माता के जीवन के द्वारा ही वह जीवित रहता है, वैसे ही जीव श्रीभगवान् के उदरस्थ रह करके ही उनके उदरस्थ खाद्यों (जल, वायु, अन्नादि) के रस के द्वारा ही परिपुष्ट होता है। उनके जीवन के द्वारा ही वह जीवित रहता है। श्री भगवान् के सहित जीव ऐसा स्वाभाविक सुगभीर प्रेम का सम्बन्ध रहने से ही वह निश्चिन्त और निर्भय होकर उनकी शरण ग्रहण करके अक्षय आनन्द प्राप्ति रूप मोक्ष लाभ कर सकता है।

जीवमात्र ही अनन्तकाल पर्यन्त वर्तमान रहकर अच्युत अनन्त आनन्द का भोग करना चाहता है, इसलिए कैसे उस अच्युत आनन्द का लाभ किया जाय उसी का वह अन्वेषण कर रहा है। श्रीनिम्बार्कचार्य जी ने कहा है कि—“ब्रह्म आनन्दस्वरूप हैं, मोक्षावस्था में उनको लाभ करके जीव उस अच्युत

अनन्त आनन्द को भोग करता है। मोक्षावस्था में जीव की सत्ता का लोप नहीं होता है; कारण वह नित्य—चिरस्थायी है। अतः वह चिरकाल वर्तमान रह कर उस अच्युत अनन्त आनन्द को अनन्त काल तक अविच्छिन्न भोग करता है—वह आनन्दमय हो जाता है। श्रुति ने यही कहा है, यथा—
“विज्ञानमानन्दं ब्रह्म”, “आनन्दो ब्रह्मेति व्यजानात्”,
“रसो वै सः रसं ह्येवायं लब्ध्वा आनन्दी भवति”
इत्यादि।

इस प्रकार से विचार किया जायगा तो देखा जायगा कि, निम्बार्क वेदान्त में कर्म, धर्म, दार्शनिकता, भक्ति प्रेमादि मोक्षसाधन और मोक्ष इत्यादि सर्व विषय का ही समन्वय हुआ है। यह निम्बार्क वेदान्त का महान् वैशिष्ट्य है। इतिशम्

काशीपण्डितसभया पण्डितराजैत्युपाधिसमलंकृतेन सारस्वत-सार्वभौमेन
स्वामिश्रीभगवदाचार्येण प्रणीतम्

तत्त्वार्थ-पञ्चकम्

मङ्गलम्

ग्रन्थारम्भः

यत्कारुण्य-महोदधेरुदयते कासं पयोबिन्दुतः,
कल्याणप्रसवो निरन्तरमिह प्रेयात् प्रियं काङ्क्षताम् ।
जीवानामनिशं ननश्चरविभोर्वैमुख्यमातन्वतां,
स श्रीमान्परमेश्वरो विजयतां रामाभिधानः सदा ॥१॥

प्रतिज्ञा

लोकानां शिवमस्तु लोक इति तत्तत्त्वभ्रंशां बिभ्रतां,
कल्याणपथमापदामुपयतां निश्चप्रचं संचयम् ।
ईशे विश्वदृशि प्रसूतजगति प्रामादिकं दुर्विधि,
दौर्भाग्यादधतां स्वलन्मतिमतां ग्रन्थोयमुत्प्रेक्ष्यताम् ॥२॥

प्राप्यः कञ्च किमात्मकः स नितरां दुःखार्णवात्तारक-
स्तत्सम्प्राप्तिपरायणस्य च किमाख्येयं स्वरूपं परम् ।
कश्चोपाय इहास्ति सौभगपरस्तत्प्राप्तये, तत्फलं,
किं तत्प्राप्तिविरोधकं च किमिति ज्ञानं समर्ज्य समैः ॥३॥

समी मुमुक्षुओं को यह ज्ञान प्राप्त करना चाहिये :

(१) प्राप्यः कः दुःखार्णवात् तारकः, किमात्मकश्च—
दुःखसागर से पार करनेवाला ऐसा कौन है जो सदा
प्राप्य है—प्राप्त करने योग्य है और उसका स्वरूप
क्या है ?

(२) तत्सम्प्राप्तिपरायणस्य परं स्वरूपं किमाख्येयम् ?

उस प्राप्य की प्राप्ति में जो लगा हो उसका शुद्ध स्वरूप क्या है ?

(३) तत्प्राप्तये सौभागपर उपायः क इह ?

उस प्राप्य की प्राप्ति के लिये सर्वोत्तम उपाय क्या है ?

(४) तत्फलं किम् ?

उस प्राप्य की प्राप्ति का फल क्या है ?

(५) तत्प्राप्तिविरोधकं किम् ?

उस प्राप्य की प्राप्ति में विरोध करनेवाला = विघ्न करने वाला क्या है ?

स्पष्टार्थ यह है कि इस ग्रन्थ में—

प्राप्य—प्राप्त करने योग्य,

प्रापक—प्राप्ति करनेवाला,

प्राप्त्युपाय—प्राप्ति के उपाय,

प्राप्तिफल—उस प्राप्ति का फल,

प्राप्य-प्राप्ति-विरोधी—काम-क्रोधादि ।

इन पाँच तत्त्वों का विचार किया गया है ।

इसको तत्त्वार्थपञ्चक अथवा अर्थपञ्चक कहते हैं—

तत्त्वत्रय वैष्णव-शास्त्र प्रसिद्ध वस्तु है । चित्, अचित्, ब्रह्म ये तीन मुख्य तत्त्व भी वैष्णवशास्त्रों में स्वीकृत हैं । ये ही तीन तत्त्व तत्त्वत्रय के नाम से प्रसिद्ध हैं ।

चित् का अर्थ जीव है ।

अचित् का अर्थ जड-प्रकृति है ।

ब्रह्म के अर्थ सर्वव्यापक, ईश्वर, परमेश्वर, परमात्मा जगत्कर्ता, जगद्धर्ता, जगद्धर्ता राम आदि हैं ।

तत्त्वपञ्चक का सम्बन्ध मुख्यतया चित् तत्त्व से है अतः प्रथम चित् का ही विवेचन किया जायगा । उसके पश्चात् तत्त्वपञ्चक का । तत्त्वपञ्चक में से एक तत्त्व जीव की विवेचना के पश्चात् तत्त्वचतुष्टय ही

अवशिष्ट रह जायेंगे । तथापि उस प्रकरण में जीव के लिये अनेकविध से वर्णन किया जायगा ।

जीव के सम्बन्ध में अनेक मत हैं । कोई मन को ही जीव मानते हैं, कोई इन्द्रियों को ही जीव मानते हैं, कोई मन और इन्द्रिय इन दोनों के समुदाय को जीव मानते हैं । जिस वस्तु का ऐन्द्रिय प्रत्यक्ष नहीं हो सकता उसके सम्बन्ध में नाना मतों के उत्थान की सम्भावना रहती ही है और वह अनिवार्य है ।

चित् अर्थात् जीव के विषय में कुछ प्रसिद्ध मत इस प्रकार हैं—

(१) आत्मत्वसामान्यवान् (तर्क कौमुदी)

(२) ज्ञानाधिकरणम् आत्मा (तर्क संग्रह)

(३) प्रतिशरीरं भिन्नो विभूर्नित्यश्च कर्ता भोक्ता (तर्क संग्रह) । वैशेषिक के मत से आत्मा अनुमानप्रमाण-गम्य है । उस मत के अनुसार आत्मा के अनुमान का प्रकार वाचस्पत्य में इस प्रकार है—

(४) करणव्यापारः सकर्तृकः । करणव्यापार-त्वात् । छिदिक्रियायां वास्यादिव्यापारवत् ।

जो करण व्यापार होता है वह सकर्तृक होता है । कर्ता के बिना कोई भी करणव्यापार हो ही नहीं सकता । जैसे छिदिक्रिया में वास्य (बसूला) आदि का व्यापार होता है ।

(५) नैयायिक जीवात्मा को मानस-प्रत्यक्ष का विषय मानते हैं । आर्हत लोगों का मत इस प्रकार से उल्लिखित हुआ है—

(६) ज्ञानाद्भिन्नो न नाभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथंचन ।

ज्ञानं पूर्वपरीभूतं सोयमात्मेति कीर्त्यते ॥

जीव के अवस्थाविशेष को ज्ञान कहते हैं । अवस्था-विशेष होने से ही अवस्थाभूत ज्ञान से जीव अत्यन्त भिन्न नहीं है । वह उससे अत्यन्त अभिन्न भी नहीं है क्योंकि तब “इसकी यह अवस्था है” यह व्यवहार नहीं हो सकेगा । अतः जीव ज्ञान से भिन्न भी नहीं है,

अभिन्न भी नहीं है। तब वह है क्या ? उत्तर देते हैं कि कथंचन भिन्नाभिन्नः कथंचित् भिन्नाभिन्न है। ज्ञानसन्तति ही आत्मा है।

(७) चैतन्य ही आत्मा है, यह भी एक मत है।

(८) चैतन्यविशिष्ट देह ही आत्मा है, यह एक मत है।

(९) इन्द्रिय ही आत्मा है, यह भी एक मत है।

(१०) अन्तःकरण ही आत्मा है, यह, भी एक मत है।

(११) मुख्य प्राण ही आत्मा है, यह भी एक मत है।

(१२) क्षणभङ्गुर विज्ञानसन्तति ही आत्मा है, यह भी एक मत है।

(१३) देहातिरिक्त देहपरिमाण आत्मा है, यह भी एक मत है।

(१४) कर्तृत्वादिविशिष्ट परमेश्वर से भिन्न जीवात्मा है यह भी एक मत है।

(१५) द्रव्यस्वभाव और बोधस्वभाव अर्थात् ज्ञानस्वरूप और अज्ञानस्वरूप आत्मा है, यह भी एक मत है (मीमांसक एक देशी)।

(१६) निद्रूप, कर्तृत्वादिरहित, ब्रह्माभिन्न प्रत्य-गात्मा है, यह भी एक मत है।

परन्तु जब कोई सम्प्रदाय बनता है, प्रचलित होता है, तब उसे अपने स्वीकृत तत्त्वों की स्पष्ट विवेचना करनी ही पड़ती है। अतः श्रीरामानन्दसम्प्रदाय भी एक सम्प्रदाय है। उसे भी जीव के सम्बन्ध में तथा अन्य अभिमत तत्त्वों के सम्बन्ध में भी स्पष्ट वाणी बोलनी ही चाहिये।

अतः जीव का स्वरूप इस प्रकार से यहाँ अभि-मत है—

प्रत्यक् चेतन ईश्वरस्य नितरामाधेयतामादधत्,
पाराधीन्यविधेयतादिकमथो नित्यो भिदातो युतः।

देहप्राणमनोविलक्षणतरो मायेन चाणुस्तथा,
विज्ञेयं निखिलैरभङ्गुर इति श्रौतात्मरूपं बुधैः॥२॥

आत्मा का स्वरूप इस प्रकार का जानना चाहिए—
प्रत्यक्, चेतन, ईश्वर की आधेयता, पराधीनता, विधेयता का धारण करनेवाला, देहप्राण और मन आदि से विलक्षण, अणुपरिमाणवाला तथा अभङ्गुर = नाशरहित, यह वैदिक आत्मा-जीव का स्वरूप है।

१—प्रत्यक् = स्वयं स्वरूप को प्रतीति जिसे हो वह प्रत्यक् कहा जाता है।

२—आधेयता = जीव ईश्वर का आधेय है। उसका धारण करनेवाला ईश्वर ही है।

३—पराधीनता = ईश्वर की पराधीनता का जीव ने स्वीकार की है, इतना ही नहीं, स्वभाव से ही वह ईश्वरपराधीन है।

४—विधेयता = ईश्वर की आज्ञा का पालन, अनु-सरण करना जीव का स्वभाव और धर्म है।

५—नित्यः = जीव नित्य है।

६—भिदातो युतः = भिन्न-भिन्न है।

७—देहविलक्षणः = जीव देह नहीं है, देह से विलक्षण है।

८—प्राणविलक्षणः = प्राण भी जीव नहीं है। वह प्राण से विलक्षण है।

९—मनोविलक्षणः = मन भी जीव नहीं है। वह मन से विलक्षण है।

१०—अणुः = जीव अणु परिमाणवाला है।

११—अभङ्गुर = जीव नष्ट होनेवाला नहीं है। यद्यपि पहले जीव को नित्य कहा गया है, अभङ्गुर का भी तात्पर्य वैसा ही है। तथापि अभङ्गुर कहने का तात्पर्य यह है कि प्रकृति या परमाणु भी नित्य तो हैं परन्तु वह अभङ्गुर नहीं है। उसमें थोड़ा-थोड़ा विभाग अर्थात् परिणाम हुआ करता है। उसी परिणाम न हाने

की सूचना अमंगुर शब्द से दी गयी है। इस श्लोक से आत्मा के स्वरूप का निरूपण हुआ है।

श्रीस्वामी रामानन्दाचार्यजी महाराज ने अपने श्री वैष्णवमताब्जभास्कर ग्रन्थ में जीव का स्वरूप निम्न-लिखित श्लोक से वर्णित किया है।

अल्पज्ञश्चेतनोजः सततपरवशः सूक्ष्मतोत्यन्तसूक्ष्मो,
भिक्षो बद्धादिभेदैः प्रतिकुणपमसौ नैकधा सूरिवयैः ।
श्रीशाक्रान्ताल्यस्थो निजकृतिफलभुक् तत्सहायोभिमानी,
जीवोसौ प्रोच्यते श्रीहरिचरणरते तत्त्वजिज्ञासुवेद्यः ॥

अर्थात् अल्पज्ञ, चेतन, अज, भगवत्परतन्त्र, अणु-परिमाण, नित्यबद्ध-मुक्त भेद से त्रिविध, भगवद्ब्रह्मास्ति सहित प्रत्येक शरीर में रहनेवाला (चेतन) जीव कहा जाता है।

इस विवरण से यह स्पष्ट प्रतीत होता है कि विशिष्टा-द्वैत का जीव अल्पज्ञ और सतत पराधीन है। पराधीन अर्थात् ईश्वराधीन। जो जिसके अधीन होता है वह उसकी आज्ञा का सतत अनुसरण करता है। परन्तु जीव के विषय में हम ऐसा नहीं देखते हैं। वह ईश्वराज्ञा का उल्लङ्घन करके ही अपने को कृतार्थ मानता है।

एवम् इस श्लोक में अल्पज्ञ शब्द बहुत ही अस्पष्टार्थक है। अल्प शब्द का कोई नियत अर्थ है ही नहीं। सौ रुपये वाले धनिक की अपेक्षा ९९ रुपयोंवाला अल्प धनिक है। सहस्री से शतो अल्प है और लक्षी से सहस्री अल्प है। कोटिपति से लक्षी अल्प है। इसी क्रम से आगे बढ़ते जायें तो उसमें आधिक्य आता जायगा। और जिसमें आधिक्य था उसमें अल्पत्व आता जायगा। एक छोटी रेखा के सामने एक बड़ी रेखा खींच दें तो पहली रेखा अब छोटी हो जायगी और दूसरी तो बड़ी है ही। एक तीसरी बड़ी रेखा वहाँ ही सामने खींच दें तो पहली और दूसरी दोनों ही रेखाएँ तीसरी की अपेक्षा छोटी हो जायगी। अतः अल्पज्ञ शब्द का कोई नियत अर्थ नहीं है। हाँ, इतना स्वीकार किया जा सकता है

कि ईश्वर की अपेक्षा जीव अल्पज्ञ है। इसके अतिरिक्त अल्पज्ञ का कोई अप्रसिद्ध अर्थ मान लेना जीव के प्रति महान् अन्याय है।

सतत परवशः का भी ऐसा ही अर्थ समझना चाहिए। अर्थात् कर्म करने में वह परवश नहीं है। केवल आत्म-कृत कर्मों के फलभोग में ही वह परवश है। पाप-पुण्य कर्म करने में भी वह ईश्वराधीन है ऐसा मानने से ईश्वर कलङ्कित होता है। ईश्वर ही पाप में जीव को प्रेरित करता है ऐसा यदि सिद्धान्त बना लिया जाय तो उस ईश्वर को मानने की अपेक्षा न मानना ही श्रेयस्कर है। वह पिता अयोग्य पिता है जो अपनी सन्तति को पाप में प्रेरित करता है। वैदिक भावना तो यह है—

विश्वानि देव सवितुर्दुरितानि परा सुव । यद्भद्रं
तन्न आसुव ॥ ऋ० ८।५१।५ ॥

यतो यतः समीहसे ततो नो अभयं कुरु ॥ यजु० ॥

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि । सधव-
ञ्छन्धि तव तन्न ऊतिभिर्वि द्विषो विमृधो जहि ॥

ऋ० ८।६१।१३ ॥

अग्निमिन्धानो मनसा धियं सचत मर्त्यः । अग्नि-
मीधे विवाचभिः ॥ ऋ० ८।१०२।२२ ॥

इन मन्त्रों से प्रार्थना की गयी है कि हे परमेश्वर, हमें पापों से बचाकर भद्र की ओर ले जा। जहाँ-जहाँ से हमारे दुःख की कल्पना होती हो वहाँ से हमें निर्भय बना। हे परमेश्वर, जहाँसे हमें भय लगता हो वहाँ हमें निर्भय बना। हे परमेश्वर, तू शक्तिमान् है अतः अपनी रक्षा से हमारे शत्रुओं और घातकों का नाश करे। ऐसे ही अग्नेनय सुपथा राये अस्मान्” इस मन्त्र से प्रार्थना की गयी है कि हे परमेश्वर, तू हमें सन्मार्ग में ले जा। यदि दुर्मार्ग में भी जीव को ले जाने वाला परमेश्वर ही हो तो उससे सन्मार्ग में ले जाने की प्रार्थना की ही नहीं जा सकती। वह स्वतन्त्र है, मनस्वी है। यदि हमारी प्रार्थना से वह हमें हमारे दुष्टकर्मों के फलों को न देकर सन्मार्ग में ले

जाता है तब अन्यायी बन जाता है। अतः जीव कर्म करने में ही स्वतन्त्र है। फल भोग में तो वह सर्वथा ईश्वराधीन है।

जीव के अन्य भी लक्षण तर्कशास्त्र में मिलते हैं। यथा—(१) यः प्राणादीनां करणानां प्रयोक्ता स आत्मा ॥ (वैशे० उप० ३।१।२)।

प्राणादि साधनों का जो प्रयोग करनेवाला है वह आत्मा है—जीव है।

(२) क्षेत्रज्ञादिपदवेदनीयो जीवात्मा ॥ (सिद्धान्त चन्द्रोदय) क्षेत्रज्ञ आदि पदों से जिसका ज्ञान होता है। वह जीवात्मा है।

(३) इच्छाद्वेषप्रयत्नसुखदुःखज्ञानान्यात्मनो लिङ्गम् ॥ (न्यायदर्शन, १।१।१०)

इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, सुख, दुःख, ज्ञान ये आत्मा के लिङ्ग हैं—परिचायक हैं।

(४) जन्यज्ञानाधिकरणत्वं जीवः । (सिद्धान्त चन्द्रोदय) जन्य ज्ञान के अधिकरण को जीव कहते हैं।

(५) जीवसद्भावे प्रमाणं प्रत्यक्षमेव अहं सुखी अहं दुःखीत्यादि मानसप्रत्यक्षविषयत्वात् इति नैयायिकाः ।

नैयायिक कहते हैं कि अहं सुखी, अहं दुःखी इस प्रकार का मनस प्रत्यक्ष हुआ करता है। अतः जीव के सद्भाव में प्रत्यक्ष ही प्रमाण है।

(६) जीवो न मानसप्रत्यक्षविषय इति वैशेषिकाः । वैशेषिक कहते हैं कि जीव का मानस-प्रत्यक्ष नहीं होता।

(७) शरीरसापेक्षज्ञानवान् जीवः । शरीर की अपेक्षा ज्ञान प्राप्त करनेवाला जीव कहा जाता है।

(८) अनित्यज्ञानवान् जीवः । अनित्य ज्ञानवाला जीव कहा जाता है।

(९) उपाधिप्रविष्टं वाङ्मनः प्राणकरणग्रामानु-प्रविष्टं ब्रह्म जीवः ।

उपाधिवाला, वाक्, मन, प्राण, इन्द्रियादि में अनुप्रविष्ट ब्रह्म ही जीव है।

(१०) शरीरत्रितयावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः ।

स्थूल, सूक्ष्म, कारणशरीरावच्छिन्न चैतन्य जीव है।

(११) बुद्धिस्थं चैतन्यप्रतिबिम्बं जीवः ।

बुद्धि में जो चैतन्य का प्रतिबिम्ब है, वह जीव है।

(१२) साभासाहङ्कारः चित्प्रतिबिम्बं जीवः ।

आभास सहित अहङ्कार, चित्प्रतिबिम्ब जीव है।

(१३) अन्तःकरणोपहितं चैतन्यं जीवः ।

अन्तःकरण की उपाधिवाला चैतन्य जीव है।

(१४) जीवास्तिकायसंज्ञया परिभाषितो जीवः ।

जिसकी जीवास्तिकाय संज्ञा है, वह जीव है।

(१५) बोधात्मको जीवः ।

ज्ञानस्वरूप जीव है।

जीव अदृष्ट और अदृश्य पदार्थ है अतः उसका वास्तविक रूप क्या है, उसे कोई भी नहीं जानता है। मैंने यहाँ ३१ लक्षण जीव के लिखे हैं। भिन्न-भिन्न साम्प्रदायिकों के माने हुए वे लक्षण हैं। कौन सत्य है, कौन असत्य है, यह निर्णय नहीं दिया जा सकता। इतना ही अवश्य स्वीकर्तव्य है कि जिस सम्प्रदाय में जो वस्तु जिस प्रकार से स्वीकृत है, उसे उस सम्प्रदाय के अनुयायी को वैसा ही मान लेना उचित है। अतः श्री वैष्णवमतान्त्रिमास्कर में श्रीरामानन्द स्वामीजी ने जीव का जो स्वरूप लिखा है वही श्री रामानन्द सम्प्रदाय को इष्ट और अभिमत है।

चित् अर्थात् जीव के कल्याण के लिए पूर्वाचार्यों ने तत्त्वार्थपञ्चक का उत्थान किया है। वे तत्त्वार्थ पञ्चक ये हैं—

प्राप्य, प्रापक, प्राप्त्युपाय, प्राप्तिफल, प्राप्ति-विरोधी। प्रथम श्लोक में यह विवरण हो चुका है।

अथ प्रथम तत्त्वार्थः

प्राप्य का स्वरूप—

प्राप्यः सर्वगुणार्णवो निखिलभूरक्षैकदीक्षो महान्,
नित्यश्चेतन ईश्वरः सकलः सर्वज्ञताभूमिराद् ।
औदार्यादिगुणावलिभित्तं ऋतं सत्यं च सर्वाश्रयः,
श्रीरामो हि परात्परः सुमतिभिः सेव्यः सदा सर्वगः ॥२॥

सर्व जीवों के प्राप्य श्रीराम हैं । उनके कुछ विशेषण ये हैं—सर्वगुणार्णव, जगत् की रक्षा करनेवाले, विभु, नित्य, चेतन, ईश्वर, दयालु, सर्वज्ञ, औदार्यादि गुणों से युक्त, ऋत, सत्य, सर्वाश्रय, परात्पर, सदाचारियों से सेव्य, सर्वव्यापक इत्यादि । ऐसे गुणों से युक्त श्रीराम ही जीवों के अन्तिम प्राप्य हैं ।

सांसारिक और पारलौकिक दो वस्तु प्राप्य हैं । सांसारिक वस्तु संसार के निर्वाह के लिए आवश्यक हैं । पारलौकिक वस्तु केवल एक है और वह जीवों के कल्याण के लिए आवश्यक है । उस वस्तु का नाम है राम ।

संसार भी प्राप्य ही है । संसार को जितना निकृष्ट चित्रित किया है उतना निकृष्ट वह है नहीं । प्रत्येक वस्तु का उपयोग निकृष्टता और उत्कृष्टता के लिए उत्तरदाता है । सदुपयोग उत्कृष्टता का साधक है और दुरुपयोग निकृष्टता का साधक है । विष का सदुपयोग जीवनदाता है और दुरुपयोग मृत्यु का उपस्थापक है । प्रत्येक वस्तु के व्यवहार का ज्ञान आवश्यक है । व्यवहारज्ञानशून्य मनुष्य विविध दुःखों को स्वयम् आमन्त्रित करता है किन्तु कलंक संसार या सांसारिक वस्तु के उपयोग और उपभोग के मध्ये थोपता है । वह संसार में असफल बनता है तब परलोक की चिन्ता में व्यस्त बनता है । परन्तु जिसका संसार बिगड़ता है उसका

परलोक भी बिगड़ता है । संसार केवल खाने-पीने तथा भोगविलासादि के लिए ही नहीं है । संसार ही आध्यात्मिक तत्त्व का गुरु है । आध्यात्मिकता की ओर प्रवृत्ति करानेवाला संसार ही है । यहाँ पर जो मनुष्य सत्य, सदाचार, दया, सभ्यता, कौलीन्य, सज्जनता आदि का संग्रह करता हुआ व्यवहारों को चलाता है उसका जीवन उच्च और श्लाघ्य है । वह जीवन आदर्श है । उस आदर्श जीवन को व्यतीत करनेवाला ही पारलौकिक जीवन में प्रवेश कर सकता है और वहाँ सफल हो सकता है । हमारे पूर्वज महर्षियों ने जीवन के चार सोपान बनाये थे । ब्रह्मचर्य, गृहस्थाश्रम, वानप्रस्थाश्रम और संन्यासाश्रम ये ही चार सोपान हैं । इन पर क्रमशः पदविन्यास करनेवाला मनुष्य मानव-जीवन को सफल बनाकर जीवन की अन्तिम स्थिति में पहुँच जाता है जिसे हम पारलौकिक जीवन कहते हैं ।

पारलौकिक जीवन की व्याख्या—पारलौकिक जीवन वस्तुतः ब्राह्म जीवन है । ब्रह्म का ही नाम परलोक है । परलोक अर्थात् परदर्शन । ब्रह्मदर्शन ही परलोक है । ब्राह्मजीवन अर्थात् ब्राह्मी स्थिति । भगवद्गीता के द्वितीयाध्याय के अन्तिम श्लोकों में जो स्थिति वर्णित हुई है वही ब्राह्मी स्थिति है ।

एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ नैनां प्राप्य विमुह्यति ।

स्थित्वास्यामन्तकालेपि ब्रह्मनिर्वाणमृच्छति ॥

ब्राह्मी स्थिति ही निर्वाण है । सशरीर आत्मा की उसी स्थिति का नाम ब्राह्मी स्थिति है और शरीरान्त के पश्चात् वही स्थिति ब्रह्मनिर्वाण के नाम से प्रथित होती है । भगवद्गीता के द्वितीयाध्याय के ५५ वें

श्लोक से लेकर ७२ वें श्लोक तक अर्थात् इन्हीं १८ श्लोकों का नाम ही श्रीभगवद्गीता है। ब्रह्मप्राप्ति के लिए, भगवत्प्राप्ति के लिए, मोक्षप्राप्ति के लिये जो वास्तविक और विशुद्ध उपाय हैं वे इन्हीं १८ श्लोकों में ही ग्रथित हैं। इसी स्थिति का नाम भगवत्प्राप्ति है, परधामप्राप्ति है, मुक्ति है, मोक्ष है। अस्तु, अब तत्त्वार्थ पंचक के प्रथम तत्त्व ईश्वर के निरूपण के श्लोक के अन्य पदों की व्याख्या—

(१) सर्वगुणार्णवः—भगवान् सर्व गुणों का आकर है। भगवान् अनन्त है अतः उसके गुण भी अनन्त हैं—वागतीत है। तथापि जीवों की शान्ति के लिए अथवा विश्वास के लिए अवतारकाल में प्रकट होनेवाले कुछ गुणों का हम श्री वाल्मीकि रामायण से ज्ञान प्राप्त करते हैं। तथा हि—

स च नित्यं प्रशान्तात्मा मृदुपूर्वं च भाषते ।
उच्यमानोपि परुषं नोत्तरं प्रतिपद्यते ॥ १ ॥
कदाचिदुपकारेण कृतेनैकेन तुष्यति ।
न स्मरत्यपकाराणां शतमप्यात्मवत्तया ॥ २ ॥
बुद्धिमान् मधुराभाषी पूर्वभाषी प्रियंवदः ।
वीर्यवान् च वीर्येण महता स्वेन विस्मितः ॥ ३ ॥
न चानृतकथो विद्वान् वृद्धानां प्रतिपूजकः ॥ ४ ॥
सानुक्रोशो जितक्रोधः..... ।
दीनानुकम्पी धर्मज्ञो नित्यं.....शुचिः ॥ ५ ॥
नाश्वेयसि रतो यश्च न विरुद्धकथारुचिः ॥ ६ ॥
साधुरदीनः सत्यवाक् ऋजुः ॥ ७ ॥
दृढभक्तिः स्थिरप्रज्ञो नासद्ग्राही न दुर्वचाः ।
निस्तन्द्रिरप्रमत्तश्च स्वदोषपरदोषवित् ॥ ८ ॥
अनसूयो जितक्रोधो न दृप्तो न च मत्सरी ।
सर्वभूतानुकम्पकः ॥ ९ ॥
रामः सत्यपराक्रमः ॥ १० ॥
रामः सत्पुरुषो लोके सत्यः सत्यपरायणः ॥ ११ ॥

धर्मज्ञः सत्यसन्धश्च शीलवाननसूयकः ।

क्षान्तः सान्त्वयिता इलक्षणः

कृतज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ १२ ॥

मृदुश्च स्थिरचित्तश्च सदा भव्योनसूयकः ।

प्रियवादी च भूतानां सत्यवादी च ॥ १३ ॥

साधुरदीनात्मा महामतिः ॥ १४ ॥

व्यसनेषु मनुष्याणां भृशं भवति दुःखितः ॥ १५ ॥

उत्सवेषु च सर्वेषु पितेव परितुष्यति ।

सत्यवादी.....वृद्धिसेवी जितेन्द्रियः ॥ १६ ॥

स्मितपूर्वाभिभाषी च धर्मं सर्वात्मना धितः ।

सम्यग्योक्ता श्रेयसां च ॥ १७ ॥

नास्य क्रोधः प्रसादश्च निरर्थोस्ति कदाचन ।

हन्त्येष नियमाद्व्याप्तवध्येषु न कुप्यति ॥ १८ ॥

इन १८ श्लोकों का तात्पर्य । (१) भगवान् राम प्रशान्तात्मा हैं। (२) मृदु बनकर बोलते हैं। (३) कठोर भाषी को कठोर उत्तर नहीं देते। (४) किसी के किये हुए एक भी उपकार से सन्तुष्ट रहते हैं परन्तु किसी के किए हुए अनन्त अपकारों का स्मरण भी नहीं करते। (५) बुद्धिमान् (६) मधुरभाषी। (७) पूर्व-भाषी। (८) प्रियंवद। (९) वीर्यवान्। (१०) परन्तु अपने काम से अभिमानी नहीं। (११) असत्यवादी नहीं। (१२) वृद्धों की पूजा सेवा-आदर करनेवाले। (१३) सानुक्रोश। (१४) जितक्रोध। (१५) दीनानुकम्पी। (१६) धर्मज्ञ। (१७) नित्य शुचि। (१८) हीन कर्मों से पृथक् रहनेवाले। (१९) धर्म-विरुद्ध कथा में-वार्ता में रुचिवाले नहीं। (२०) साधु। (२१) अदीन। (२२) सत्यवाक्। (२३) ऋजु। (२४) दृढभक्ति। (२५) स्थिर-प्रज्ञ। (२६) असद्ग्राही नहीं। (२७) दुर्वचन बोलने वाले नहीं। (२८) तन्द्राहीन। (२९) प्रसादहीन। (३०) स्वदोषवित्। (३१) परदोषवित्। (३२) असूयाहीन। (३३) क्रोध को जीतनेवाले। (३४) दृप्त नहीं। (३५) मत्सरी नहीं। (३६) सर्वाभूतानुकम्पी। (३७) सत्यपरा-

क्रमवाले । (३८) सत्पुरुष । (३९) सत्य । (४०) सत्य-
परायण । (४१) धर्मज्ञ । (४२) सत्यसन्ध । (४३) शील-
वान् । (४४) असूयाहीन । (४५) क्षमाशील । (४६)
दुःखितों को सान्त्वना देनेवाले । (४७) कृतज्ञ । (४८)
जितेन्द्रिय । (४९) मृदु । (५०) स्थिरचित्त । (५१) सदा
भव्य । (५२) असूयाहीन । (५३) प्रियवादी । (५४)
सत्यवादी । (५५) साधु । (५६) अदीनात्मा । (५७)
महामति । (५८) दूसरों के दुःख से दुःखी होनेवाले ।
(५९) सबके सुख से सुखी होनेवाले । (५९) सत्यवादी ।
(६०) वृद्धसेवी । (६१) जितेन्द्रिय । (६२) स्मितपूर्वभाषी
(६३) धर्म का आश्रय लेनेवाले । (६४) कल्याण कर्म
करनेवाले । (६५) निरर्थक क्रोध न करनेवाले । (६६)
निरर्थक प्रसन्न न होनेवाले । (६७) दुष्टों को दण्ड
देनेवाले । (६८) अदण्ड्य पर कमी भी कोप न करने
वाले । गणना में ये ६८ हैं । ये भगवान् के नित्य गुण
हैं । अवतारकाल में भी ये गुण प्रादुर्भूत रहते हैं । इनमें
से कितने ही गुणों की पुनरावृत्ति हुई है । जिन गुणों की
असकृद्आवृत्ति हुई है उसमें “सत्य”, “सत्यज्ञ” विशिष्ट
हैं । कई बार यह विशेषण आया है । अनृतकथ,
सत्यवाक्, नासद्ग्राही, सत्पराक्रम, सत्य, सत्यपरायण,
सत्यसन्ध, सत्यवादी, ये विशेषण अनेक बार आये हैं ।
इसका कारण यह है कि भगवान् सत्यस्वरूप हैं । सत्
चित्, आनन्द ये तीन ब्रह्म के—राम के मुख्य रूप हैं ।
सत्य के बिना ब्रह्मत्व का पता ही नहीं है । चित् और
आनन्द ये दो स्वरूप तो सत्य के आश्रित हैं । उपासकों
को भगवान् के इस सत्यरूपता की ओर सर्वाधिक ध्यान
देना चाहिये । तीसरे श्लोक में आये हुए सर्वगुणार्णव
को यहाँ तक व्याख्या हुई ।

(२) निखिलभूरक्षैकदीक्ष—विश्वामित्र के साथ
जाकर राक्षसों का वध, वनवास काल में कितने ही
सहस्र राक्षसों का वध, लंकायुद्ध में राक्षसों का विनाश
केवल भूमि की रक्षा के लिए ही भगवान् ने किया था ।

(३) भव्य—शूर्पणखा ने रावण से कहा था कि
कन्दर्पसमरूप राम हैं । दीर्घबाहु, विशालाक्ष भी राम हैं ।
यह भगवान् के रूप की भव्यता है ।

एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना ।

स्त्रीवधं शङ्कमानेन रामेण विदितात्मना ॥

शूर्पणखा स्त्री थी अतः स्त्री अवध्य है, ऐसा मानकर
भगवान् ने उसका वध नहीं किया । यह आचार और
विचार की भव्यता है ।

(४) ईश्वरः—ईश्वर शब्द का अर्थ है ऐश्वर्य
वान् । भगवान् के ऐश्वर्य का वर्णन शूर्पणखा के ही
मुख से इस प्रकार हुआ है—

दीर्घबाहुर्विशालाक्षश्चीरकृष्णाजिनाम्बरः ।

कन्दर्पसमरूपश्च रामो दशरथात्मजः ॥

शक्रचापनिभं चापं विकृत्य कनकाङ्गदम् ।

दीप्तान् क्षिपति नाराचान् सर्पानिव महाविषान् ॥

नाददानं शरान्घोरान्विमुञ्चन्तं महाबलम् ।

न कार्मुकं विकर्षन्तं रामं पश्यामि संयुगे ॥

हन्यमानं तु तत्सैन्यं पश्यामि शरवृष्टिभिः ।

रक्षसां भीमवीर्याणां सहस्राणि चतुर्दश ॥

निहतानि शरैस्तीक्ष्णैस्तेनैकेन पदातिना ।

ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ।

इन श्लोकों में भगवान् के ऐश्वर्य का वर्णन
हुआ है

(५) सकरुणाः—भगवान् की करुणा का तो पार ही
नहीं है । ऋषियों पर करुणा करके ही राक्षसों के वध में
प्रवृत्तिमान् भगवान् हुए ।

बद्धाञ्जलिपुटं दीनं याचन्तं शरणागतम् ।

न हन्यादानुशंस्यार्थमपि शत्रुं परन्तप ॥

आर्तो वा यदि वा हृत्तः परेषां शरणं गतः ।

अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥

सकृदेव प्रपन्नाय तवास्मीति च याचते ।

अभयं सर्वभूतेभ्यो ददाम्येतद्व्रतं मम ॥

भगवान् की करुणा के ये उदाहरण हैं ।

(६) सर्वज्ञता—विभीषण के हृदय को भगवान् ने प्रथम से ही जान लिया था । परन्तु नीतिगता के लिये सुग्रीवादि की सम्मति वह चाहते थे ।

अज्ञातं नास्ति ते किञ्चित्त्रिषु लोकेषु राघव ।

आत्मानं पूजयन्नाम पृच्छस्यस्मान्नुहत्तया ॥

भगवान् के प्रति यह वचन सर्वज्ञता के लिये प्रमाण है ।

(७) औदार्यादिगुणावलिखितः ।

आर्तो वा यदि वा दृप्तः परेषां शरणं गतः ।

अरिः प्राणान्परित्यज्य रक्षितव्यः कृतात्मना ॥

इस वचन से भगवान् की उदारता का दर्शन होता है ।

स चेद्भूयाद्वा मोहाद्वा कामाद्वापि न रक्षति ।

स्वया शक्त्या यथान्यायं तत्पापं लोकगर्हितम् ॥

इस वचन से भगवान् की शास्त्रसम्पत्ति का वर्णन हुआ है ।

विनष्टः पश्यतस्तस्य रक्षिणः शरणं गतः ।

आदाय सुकृतस्तस्य सर्वं गच्छेदरक्षितः ॥

इस वचन से शास्त्रभयातुरत्व का निरूपण हुआ है ।

एवं दोषो महानत्र प्रपन्नानामरक्षणे ।

अस्वर्ग्यं चायशस्यं च बलवीर्यविनाशनम् ॥

इस वचन से भगवान् की शरणागत रक्षा की दृढ़ता की प्रतीति होती है ।

(८) ऋत और सत्य । भगवान् ने विभीषण से प्रतिज्ञा की थी कि—

अहं हत्वा दशग्रीवं सप्रहस्तं सहात्मजम् ।

राजानं त्वां करिष्यामि सत्यमेतच्छ्रणोतु मे ॥

विभीषण, मैं रावणादि को मारकर तुझे लंका का राजा बनाऊंगा । यह मेरा सत्य वचन तू सुन । भगवान् ने इस वचन का पूर्णतया पालन किया था । भगवान् ने लक्ष्मण से कहा था—

विभीषणमिमं सौम्य लङ्कायामभिषेचय ।

अनुरक्तं च भक्तं च तथा पूर्वोपकारिणम् ॥

एष मे परमः कामो यदिमं रावणानुजम् ।

लङ्कायां सौम्य पश्येयमभिषिक्तं विभीषणम् ॥

लक्ष्मण जी ने भगवान् की इस आज्ञा का पालन किया और—

घटेन तेन सौमित्रिरभ्यषिञ्चद्विभीषणम् ।

लङ्कायां रक्षसां मध्ये राजानं रामशासनात् ॥

विभीषण को लंका का राजा बना दिया । यह भगवान् का ऋत और सत्य है ।

(९) सर्वाश्रय—भगवान् का सर्वाश्रयत्व शास्त्र-प्रसिद्ध है एवं लोकप्रसिद्ध भी ।

(१०) परात्परः—भगवान् की परात्परता भी सर्वत्र शास्त्रप्रसिद्ध है । वेद में भी ब्रह्म को प्राप्य कहा है । यथा—

ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् यस्मिन् देवा अधि विश्वे निषेदुः । यस्तन्न वेद किमृचा करिष्यति य इत्तद्विदुस्त इमे समासते । (ऋ० ११६४।३९ ॥)

जिस अविनाशी ब्रह्म में समस्त जगत् और जगत् के जीव निवास करते हैं उसे न जाननेवाले का सर्व ज्ञान निरर्थक है ।

य एक इत्तमु षुहि कृष्टीनां विचर्षणिः ।

पतिर्जज्ञे वृषक्रतुः ॥ (ऋ० ६।४५।१६ ॥)

एक उसी परमात्मा की स्तुति करो जो समस्त प्रजाओं का द्रष्टा है तथा जो सभी कर्मों का फलदाता स्वामी है ।

तव क्रत्वा सनेयं तव रातिभिरग्ने तव प्रशस्तिभिः ।

त्वामिवाहुः प्रमर्ति वसो समाने हर्यस्व दातये ॥

(ऋ० ८।१९।२९)

हे परमेश्वर, हम तुम्हारी ही भक्ति करें क्योंकि आपको ही ज्ञानस्वरूप कहा गया है । वह अपने भक्तों पर सदा प्रसन्न रहता है ।

“स नो बन्धुर्जनिता स विधाता ।”

वह परमेश्वर ही हमारा बन्धु है, माता और पिता है ।

न तमंहो न दुरितं कुतश्चन नारातय—

स्तितिरुन द्वाविनः । विश्वा इदस्मादध्वरसो

वि बाधसे यं सुगोपा रक्षसि ब्रह्मणस्पते ॥

(ऋ० २।२३।५॥)

हे परमेश्वर, तुम जिसकी रक्षा करते हो उसे पाप, दुराचार, रागद्वेषादि शत्रु बाधा नहीं पहुँचा सकते ।

इन सब मंत्रों से ब्रह्म की अनन्त शक्ति और ज्ञान का उपदेश दिया गया है ।

सुपणं विप्राः कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ॥ (ऋ० १०।११।४।५॥)

सं बाहुभ्यां धमति संपतत्रैर्द्यावाभूमी जनयन् देव एकः (ऋ० १०।८।१।३॥)

इन मंत्रों में ब्रह्म को सृष्टि का स्रष्टा कहा गया है । उसमें एकत्व और बहुत्व की कल्पना भी की गयी है । परन्तु वह है एक ही ।

गीता में ब्राह्मी स्थिति का निरूपण है । ब्रह्म सम्बन्धी स्थिति को ब्राह्मी स्थिति कहते हैं । वह ब्रह्म क्या है ? इस प्रश्न का उत्तर अत्यन्त दुरूह है । यदि जगदुत्तर कोई तत्त्व सर्वतन्त्र-सिद्धान्त से माननीय हो जाता और उसका स्वरूप भी उसी सिद्धान्त से निश्चित हो गया होता तो वह दुरूह नहीं बन सका होता । परन्तु ऐसा नहीं हो सका । ऐसा हो भी नहीं सकता । जो तत्त्व लौकिक प्रमाणों से दूरातिदूर हो जाता है उसके साथ अनेक आपत्तियाँ जुड़ जाती हैं । वह है भी या नहीं ? है तो कैसा है ? उसका प्रयोजन क्या है ? उसके साथ हमारा-जीव का सम्बन्ध क्या है ? यदि वह नहीं हो तो हमारी-जीव की हानि क्या है ? वह साकार है या निराकार है ? यदि साकार है तो नित्य है या अनित्य है ? साकार पदार्थ नित्य हो सकते हैं या नहीं ? यदि वह निराकार है तो सगुण है या निर्गुण ?

यदि सगुण है तो अस्मदादि गुण तुल्य ही उसके भी गुण हैं या उनमें कुछ वैलक्षण्य है ? यदि वह निर्गुण है तो उसकी हमें-जगत् की आवश्यकता ही क्या है ? इत्यादि अनेक प्रश्न उसके साथ सम्बद्ध हैं ।

ब्रह्म के सम्बन्ध में अनेक मतों का उत्थान—

(१) “स पर्यगाच्छुक्रमकायम्...” यजुर्वेद ।

वह व्यापक है और अशरीर है ।

(२) “यद्वाचानभ्युदितं येन वागभ्युद्यते । तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं यदिदमुपासते ॥” केनोपनिषत् ।

जिसे वाणी नहीं कह सकती परन्तु जो वाणी के बोलने का कारण है । वही ब्रह्म है । जगत् या जगत की कोई वस्तु ब्रह्म नहीं है ।

(३) “सर्वस्य द्रष्टा सर्वस्य भोक्ता सर्वज्ञः सर्वानुभावी”—वात्स्यायन, १।१।९॥

सर्व का द्रष्टा, भोक्ता, सर्वज्ञ और सर्वानुभावी ब्रह्म है ।

(४) “नित्यज्ञानाद्यधिकरणत्वम्” (त० दी०, सि० च०)

नित्य ज्ञानादि का अधिकरण ब्रह्म है ।

(५) “क्षित्यङ्कुरादिकं कार्यं स्वर्गापूर्वादि नाम च । लिङ्गमीश्वरसद्भावे काणादाः संप्रचक्षते ॥”

क्षित्यङ्कुरादि कार्य, स्वर्ग, अपूर्व आदि नाम को ईश्वर के अस्तित्व में कणादानुयायी प्रमाण मानते हैं ।

(६) “यः सर्वज्ञः एकः स एव चास्माकमीश्वरः” (न्या० म०)

ईश्वर सर्वज्ञ और एक है ।

(७) द्यावाभूमी जनयन्देव एकः”

द्युलोक और भूलोक का वह उत्पादक है ।

(८) “विश्वस्य कर्ता भुवनस्य गोप्ता”

विश्व का वही कर्ता और रक्षक है ।

(९) “यः सर्वज्ञः स सर्वविद्”

वह सर्वज्ञ है ।

(१०) शरीरहेत्वदृष्टाभावात्परमात्माशरीररहित
एवेति बहवः ।

अदृष्टवशात् शरीर मिलता है । परमात्मा का कोई
अदृष्ट नहीं है अतः शरीर भी नहीं है ।

(११) परमात्मा शरीरी पुरुषादृष्टेन कान्ताशरीर-
स्येव अस्मदीयादृष्टेन तच्छरीरस्य (इच्छाप्रयुक्तस्य)
जननसम्भवात् । अतएव चतुर्भुजत्वादिश्रवणं संगच्छत
इत्यन्ये नैयायिकाः ।

परमात्मा शरीरी है । जीवों के अदृष्ट से उसके शरीर
की सम्भावना है जैसे पुरुष = पति के अदृष्ट से पत्नी का
शरीर बनता है । अत एव जीवों के अदृष्ट से ही वह
चतुर्भुज आदि भी हो सकता है ।

(१२) परमाणव एवेश्वरशरीरमितिकेचित् ।

परमाणु ही ईश्वर के शरीर हैं ।

(१३) आकाशमेवेश्वरशरीरमितिकेचित् ।

आकाश ही ईश्वर का शरीर है ।

(१४) ईश्वरः सर्गादौ शरीरद्वयं परिगृह्य व्यव-
हरतीति केचित् ।

ईश्वर सृष्टि के आरम्भ में स्त्री और पुरुष इन दो
शरीरों को धारण करके व्यवहार करता है ।

(१५) संसारिणामदृष्टवशात् ईश्वरस्य शरीरं
तच्च ब्रह्मविष्णुशिवात्मकमितिकेचित् ।

संसारियों के अदृष्ट से ही ईश्वर का शरीर बनता है ।
वही शरीर ब्रह्मा, विष्णु और शिव के नाम से प्रसिद्ध है ।

(१६) भूतावेशन्यायेन ईश्वरस्य शरीरमितिकेचित् ।

जैसे भूत किसी शरीर में आविष्ट होता है, वैसे ही
ईश्वर का भी शरीर है ।

(१७) ईश्वरः शरीररहित एव । परन्तु संसारपङ्क्तु
निमग्नान् अज्ञानिनः उद्दिधोषुः लीलाविग्रहं दधातीति-
केचित् ।

ईश्वर शरीररहित ही है परन्तु अज्ञानियों के उद्धार
के लिये लीलाविग्रह धारण करता है ।

(१८) जीवा एवेश्वरशरीरमितिकेचित् ।

जीव ही ईश्वर का शरीर है ।

(१९) अप्राकृतं सच्चिदानन्दाद्येव शरीरमिति
केचित् ।

अप्राकृत सत् चित् आनन्दादि ही ईश्वर के
शरीर हैं ।

(२०) क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष
ईश्वरः ।

—तत्त्वज्ञलिः ।

क्लेश, कर्म, विपाक, आशय आदि से असम्बद्ध
पुरुषविशेष ईश्वर है ।

(२१) शरीरनिपेक्षो ज्ञानवान् ईश्वरः ।

शरीर की अपेक्षा बिना ही ज्ञानवान् ईश्वर है ।

(२२) उत्तमः पुरुषस्त्वन्यः परमात्मेत्युदाहृतः ।

—गीता ।

उत्तम पुरुष ही परमात्मा है ।

(२३) ब्रह्मेति परमात्मेति भगवानिति शब्दते ॥

—भाग० ।

ब्रह्म, भगवान्, परमात्मा आदि नामवाला
ईश्वर है ।

(२४) नित्यज्ञानादिमान् ।

नित्य ज्ञानवान् ईश्वर है ।

(२५) स च गुणविशिष्टम् आत्मान्तरमिति-
वात्स्यायनः ।

गुणविशिष्ट आत्मान्तर ईश्वर है ।

(२६) मायावच्छिन्न चैतन्यमीश्वरः ।

मायावच्छिन्न चैतन्य ईश्वर है ।

(२७) कर्मेश्वरः

कर्म ही ईश्वर है ।

(२८) वेदोक्तकर्मणः फलदातेश्वरः ।
 वेदोक्त कर्मों का फलदाता ईश्वर है ।
 (२९) आदि विद्वान् सिद्ध ईश्वरः
 आदि विद्वान् सिद्ध ईश्वर है ।
 (३०) लोकवेदविरुद्धैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रः ।
 लोक और वेद से पृथक् निर्लेप, स्वतन्त्र ईश्वर है ।
 (३१) निरावरणः ।
 निरावरण ईश्वर है ।
 (३२) यावदुक्तोपपन्नः कर्ता ।
 कर्ता ईश्वर है ।
 (३३) शिवः ।
 शिव ईश्वर है ।
 (३४) पुरुषोत्तमः ।
 पुरुषोत्तम ईश्वर है ।
 (३५) यज्ञपुरुषः ।
 यज्ञपुरुष ईश्वर है ।
 (३६) पितामहः ।
 पितामह ईश्वर है ।
 (३७) विशुद्धं चैतन्यम् ।
 विशुद्ध चैतन्य ईश्वर है ।
 (३८) ब्रह्मशब्दवाच्यो गुणपरिपूर्णो विष्णुः ।
 ब्रह्मशब्द वाच्य, गुणों से परिपूर्ण विष्णु ही ईश्वर है ।
 (३९) द्विभुजः कृष्णः ।
 द्विभुज कृष्ण ईश्वर है ।
 (४०) बुद्धः सर्वज्ञो वा ।
 बुद्ध अथवा सर्वज्ञ ईश्वर है ।
 (४१) अहन् ।
 अहन् ईश्वर है ।
 (४२) पराख्यः शब्द एव ।
 पराख्य शब्द ही ईश्वर है ।
 (४३) काल एव
 काल ही ईश्वर है ।

(४४) लोकव्यवहारसिद्धः ।
 लोकव्यवहारसिद्ध ईश्वर है ।
 (४५) विश्वकर्मा ।
 विश्वकर्मा ईश्वर है ।
 (४६) नित्येश्वरं न मन्यन्ते सांख्या आर्हताश्चा-
 र्वाकाश्च । —(कु० टी० १।२)
 सांख्य, जैन, चार्वाक नित्य ईश्वर नहीं मानते ।
 (४७) अपरिमिता अप्राकृता ज्ञानानन्दादयो
 गुणा परमात्मनीति ।
 अपरिमित, अप्राकृत ज्ञान, आनन्दादिगुणवान्
 ईश्वर है ।
 (४८) परमात्मा गुणशून्य एव ।
 गुणों से शून्य ईश्वर है ।
 (४९) यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन
 जातानि जीवन्ती, यत्प्रयन्ति यदभिनिविशन्ति
 तद्विजिज्ञासस्व । तद्ब्रह्म ।
 जिससे ये सब भूत उत्पन्न होते हैं, इन सबको जो
 जिलाने वाला है, जिसमें ये सब भूत निवास करते
 हैं वह ब्रह्म = ईश्वर है ।
 (५०) मनो ब्रह्म ।
 मन ब्रह्म है = ईश्वर है ।
 (५१) कं ब्रह्म ।
 कम् = सुखरूप ब्रह्म है ।
 (५२) खं ब्रह्म ।
 आकाशवत् व्यापक और नीरूप ब्रह्म है ।
 (५३) ईश्वरः कारणं पुरुषकर्माफल्यदर्शनात् ।

गौ० ४।१।१९

जीव चाहता है परन्तु उसकी इच्छापूर्ति नहीं होती
 है । इससे अनुमान होता है कि जीव के कर्मों के फल
 अन्याधीन हैं । जिसके अधीन हैं वही ईश्वर है ।

इति प्रथम तत्त्वार्थः

अथ द्वितीय तत्त्वार्थः

प्रापक—प्राप्तिकर्ता । ईश्वर की प्राप्ति करनेवाला प्राप्तिकर्ता कहा जाता है । जीव ही ईश्वर की प्राप्ति चाहता है और वही उसकी प्राप्ति करता है । अतः ईश्वर की प्राप्ति करनेवाला जीव है । जीव का स्वरूप और स्वधर्म है कि वह अपने उद्धार और कल्याण के लिए ईश्वर की ओर जाय । परन्तु सांसारिक वस्तुओं में फँसा हुआ जीव अपने स्व-धर्म को भूल जाता है । गुरु-कृपा से अथवा परमेश्वर की कृपा से जीव अपने मार्ग में आकर अपने ध्येय में जब संलग्न हो जाता है तब वह ईश्वर की प्राप्ति कर लेता है । अतः प्रापक का अर्थ ईश्वर को प्राप्त करनेवाला, ईश्वर की प्राप्ति चाहनेवाला है । उसका स्वरूप पीछे चित्स्वरूप के विवरण में लिखा जा चुका है । यहाँ पुनः उसी श्लोक को लिखा जाता है ।

अल्पज्ञश्चेतनोजः सततपरवशः सूक्ष्मतोत्यन्तसूक्ष्मो,
भिन्नो बद्धादिभेदैः प्रतिक्रुणपमसौ नैकधा सूरिवर्यैः ।
श्रीशाक्रान्ताल्यस्थो निजकृतिफलभुक्तत्सहायोभिमानी,
जीवोसौ प्रोच्यते श्रीहरिचरणरते तत्त्वजिज्ञासुवेद्यः ॥

(श्रीवैष्णवमताञ्जभास्कर, प्रथम प्र० ७)

किं च—

जीवात्मा ज्ञानधर्मों बहुविधभवनेष्वदिकालान्निवासी,
धत्तेऽप्यानन्दधर्मं जनिमृतिरनितो ब्रह्मणः शेषभूतः ।
निरूपदशाणुरूपो विविधकृतिविधौ पारतन्त्र्यं न धत्ते,
प्राप्ता श्रीब्रह्मभूतैः सकलकलिलशून्यो भोक्तृतां सेव-
मानः ॥ ३ ॥

(१) जीवात्मा का ज्ञान गुण है । (२) जगत् के आरम्भ

से ही विविध योनियों में रहनेवाला है । (३) उसका आनन्द भी एक गुण है । (४) जन्म-मरण से रहित है । (५) ब्रह्म का शेष है । (६) अरूप है । (७) अणु है । अपनी सभी क्रियाओं में स्वतन्त्र है । (८) सर्व दोषों से मुक्त है । (९) कर्म-फल-भोक्ता है ।

यह जीवात्मा का स्वरूप है । यही सब लक्षण बन जाते हैं । सामान्य लक्षण तो अणुत्व, ज्ञानाश्रयत्व, ईश्वर-सङ्कल्पजन्यकृतित्व ही है । यहाँ पर यह प्रश्न किया जा सकता है कि यदि जीव ईश्वर के सङ्कल्प से जन्य कृतिवाला है अर्थात् ईश्वर के सङ्कल्पानुसार ही वह क्रिया करनेवाला है तब वह पुण्य-पाप के बन्धन में नहीं आ सकता । परन्तु समाधान यह है कि ईश्वर का सङ्कल्प भी उसके पूर्व कृतकर्मों के अनुसार ही होता है । अमुक प्रकार के कर्मों का करनेवाला देवदत्त अपने कर्मों के फल के अनुसार अमुक प्रकार की क्रिया अमुक शरीर में करे, इस प्रकार का ब्रह्म का सङ्कल्प होता है । तदनुसार ही जीव की प्रवृत्ति होती है । जीव-कर्म-निरपेक्ष ब्रह्म का सङ्कल्प नहीं होता । अतः कोई दोष नहीं है ।

जीवात्मा का ज्ञान धर्म सर्वतन्त्रप्रसिद्ध है । इसमें कोई विवाद नहीं है ।

जीव अनेक योनियों में जन्म ग्रहण करता है, यह भी निर्विवाद है ।

जैसे जीव का ज्ञान गुण है, ऐसे ही आनन्द भी उसका एक गुण है ।

वह जन्म-मरण से रहित है अत एव नित्य है । नित्यः सर्वगतः इत्यादि गीता वाक्य इसमें प्रमाण है ।

भगवान् का वह शेष है। शेष का अर्थ यह है कि अपनी इच्छा के अनुसार कोई जिसका विनियोग करता हो वह उसका शेष होता है। भगवान् भी अपनी इच्छा के अनुसार ही जीव का विनियोग, उपयोग करते हैं अतः जीव भगवान् का शेष है। यहाँ इतना स्मरण रहे कि जीवों के कर्मों के अनुसार ही ईश्वर जीवों का उपयोग करता है।

जीव नीरूप है। नील, पीत, रक्तादि उसका कोई रूप नहीं है।

वह अणुपरिमाणवाला है। उसके अणुत्व में निम्न-लिखित प्रमाण है—

“एषोणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः” ॥

“बालाग्रशतभागस्य शतधा कल्पितस्य च ।

भागो जीवः स विज्ञेयः ॥”

“बालाग्रशतशो भागः कल्पितस्तु सहस्रधा ।

तस्यापि शतशो भागो जीवः सूक्ष्म उदाहृतः ॥

(शङ्खः)

भगवद्गीता में—

“नित्यः सर्वगतः स्थाणुः”

कहा गया है कि उससे अर्थात् सर्वगत पद से जीव की व्यापकता नहीं समझनी चाहिये। “अनिर्यथैको भुवनं प्रविष्टः” यहाँ पर भुवनप्रविष्ट होने से जैसे अग्नि व्यापक नहीं मान लिया जाता; वायुः सर्वगतो महान्” कहने से जैसे वायु व्यापक नहीं मान लिया जाता वैसे ही सर्वगतः कहने से जीव व्यापक नहीं माना जा सकता। सर्वगतः का इतना ही आशय है कि वह सर्वेषु गतः=सर्वेषु स्थितः=सब में रहता है। प्राणिमात्र में जीव की स्थिति का निर्देश करता है, व्यापकता का नहीं।

परमत् से सर्वगतत्व जीव का अनुपपन्न भी है। इस लोक में देखते हैं कि जहाँ जीव है वहाँ गति भी है। वृक्षादि, पर्वतादि में जीव होता तो वे गतिमान् भी होते। वृक्ष में गति नहीं है। एक स्थान से दूसरे

स्थान में जाने को गति कहते हैं। न तो वृक्ष में ही जाना सिद्ध है और न पर्वतादि में ही। वृक्ष में कम्पन होता है = वृक्ष की शाखाओं में—पत्तों में कम्पन होता है वह तो औपाधिक है। वायु के चलने से उसमें कम्पन होता है। पर्वतादि में जो कम्पन होता है वह भी औपाधिक ही है। भूकम्प के कारण पर्वतकम्प होता है।

यदि यह कहें कि उस श्रुति में आत्मा को चेतसा वेदितव्यः कहा गया है। वेदनीयता ब्रह्म के लिये ही प्रसिद्ध है, जीव के लिये नहीं। श्रोतव्य, मन्तव्य, निदिध्यासितव्य इत्यादि ब्रह्म के लिये ही कहे गये हैं। अतः उस प्रकरण में पतित अणु शब्द भी ब्रह्म के लिये ही है और उसका अर्थ सूक्ष्म है। तो यह कथन भी सम्बद्ध नहीं है। स्ववेदन भी शास्त्रसिद्ध है। स्वज्ञान और परज्ञान दोनों ही जीव के लिये आवश्यक हैं। नियाम्यत्व, प्रेर्यत्व आदि स्वरूपज्ञान अपेक्षित ही है। जीव ब्रह्म का नियाम्य भी है और प्रेर्य भी है।

किं च उपनिषद में “बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपम्” कहकर, तब कहा गया है “एषोणुरात्मा चेतसा” इत्यादि।

किं च “नित्यः सर्वगतः स्थाणुः” ऐसा पाठ नहीं है। “नित्यः सर्वगतस्थाणुः” ऐसा पाठ है। इसका अर्थ यह है—आत्मा नित्य है तथा सर्वगत जो परमात्मा है उसमें—उसके आधार में स्थ = रहनेवाला और अणु है। यह उसका अर्थ है।

अपनी क्रिया में—किसी कर्म के करने में जीव परतन्त्र नहीं है, स्वतन्त्र है। पापप्रवृत्ति अथवा पुण्य-प्रवृत्ति करने में वह स्वतन्त्र है। यदि यह कह लें कि पूर्वकृत पाप-पुण्य के फलस्वरूप उसको पाप-पुण्य में प्रवृत्ति होती है तो भी कोई आपत्ति नहीं है। ईश्वरदत्त कर्मफलभोग में स्वतन्त्रतापूर्वक वह क्रिया करता है।

जीव स्वभावतः पवित्र है, शुद्ध है। परन्तु शरीर-सम्बन्ध से वह हेय कर्मों के करने के कारण अशुद्ध

बन जाता है। उपादेय कर्मों के करने के कारण वह शुद्ध बन जाता है।

स्वकृत कर्मों का फल भोक्ता जीव ही है। “द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते” इस मन्त्र का भी यही तात्पर्य है। अन्यत्र भी वेदों में जीव के इन धर्मों का निरूपण हुआ है।

यदि यह कहें कि यदि जीव अणु है तो उसका प्रत्यक्ष नहीं हो सकता; क्योंकि प्रत्यक्षसामान्य में महत्त्व को कारणता है तो—

इसका उत्तर आत्मा का प्रत्यक्ष करने वाला होगा कौन? ब्रह्म को तो सर्व वस्तु का सर्वदा प्रत्यक्ष है ही। तब एक आत्मा को अन्य आत्मा का प्रत्यक्ष करना होगा। वह निष्फल है। एक आत्मा अन्य आत्मा के प्रत्यक्ष से कोई लाभ नहीं प्राप्त कर सकता और स्व को स्व के प्रत्यक्ष से कोई फल नहीं है। यदि फल कल्पना है तो स्व को स्व का प्रत्यक्ष भी है ही। वैशेषिक विद्वान् तो आत्मा का प्रत्यक्ष स्वीकृत नहीं करते। “तत्रात्मा मनश्चाप्रत्यक्षे” (वै० ८१२) इस सूत्र का यही तात्पर्य है।

नैयायिकों ने जीव को विभुपरिमाणवाला माना है। वह कहते हैं कि यदि जीव को अणुरूप मानें तो योगियों को कायव्यूह-स्थल में सुखादि का साक्षात्कार नहीं होता। अतः जीव को विभु ही मानना चाहिये।

इसका उत्तर प्रथम तो यह कि कायव्यूह की कल्पना केवल शास्त्राक्षरीय है। इसमें कोई प्रबल प्रमाण नहीं है। परन्तु आस्तिकता के नाते यदि इसे मान भी लें तो भी जीव को विभु मानने की कोई आवश्यकता नहीं है। जीव का धर्मभूत ज्ञान विभु है। उसी विभु ज्ञान से ही कायव्यूह का समाधान हो जाता है।

किं च, प्रत्यक्ष सामान्य में महत्त्व की कारणता का सिद्धान्त भौतिक पदार्थों के लिए है, अभौतिक और अलौकिक पदार्थ के लिये नहीं।

योगियों को योगजप्रत्यक्ष तो स्थूल, सूक्ष्म, अणु, विभु सत्र पदार्थों का हुआ करता है। उनके लिये, योगजप्रत्यक्ष की उपपत्ति के लिये जीव के महत्त्व की आवश्यकता नहीं है।

जीवगत ज्ञानादि का प्रत्यक्ष भी उसी धर्मभूत ज्ञान से होता है। सुख-दुःखादि की उपलब्धि भी उसी धर्मभूत ज्ञान से होती है। योगज-प्रत्यक्ष भी धर्मभूत ज्ञान से ही हो सकता है।

स्वरूपमणुमात्रं स्याज्ज्ञानानन्दैकलक्षणम्।

त्रसरेणुप्रमाणास्ते रश्मिकोटिविभूषिताः ॥

इस स्मृतिवचन में भी जीव का अणुत्व ही सिद्ध है।

“स चानन्त्याय कल्पते” श्वेताश्वतर का यह आनन्त्य भी धर्मभूत ज्ञान द्वारा ही सिद्ध है। वह * धर्मभूत ज्ञान विभु है तथा द्रव्यरूप और गुणरूप है।

इति द्वितीय तत्त्वार्थः

* इस विषय के ज्ञान के लिए मेरा त्रिरत्नी ग्रन्थ देखें।

अथ तृतीय तत्त्वार्थः

प्राप्य = ईश्वर है ।

प्रापक = प्राप्तिकर्ता जीव है ।

इन दोनों का निरूपण हुआ । अब ईश्वर की प्राप्ति के उपाय का निरूपण करते हैं । यद्यपि ब्रह्म व्यापक है और जीव व्याप्य है । अतः ब्रह्म और जीव का आधारारधेय सम्बन्ध अथवा धार्य-धारक सम्बन्ध सिद्ध ही है । शरीर-शरीरिभाव भी सिद्ध ही है । इन्हीं सम्बन्धों के द्वारा जीव को ईश्वर नित्य प्राप्त है, यह भी सिद्ध ही है । तब उसकी प्राप्ति के उपाय की गवेषणा व्यर्थ ही है । तथापि जैसे घर में अज्ञात—गड़े हुए द्रव्य के होते हुए भी वह यही द्रव्यवान् नहीं बन जाता । द्रव्य के लाम और उसके स्वामित्व से ही वह द्रव्यवान् बनता है । इसी प्रकार धार्य-धारकादि सम्बन्धमात्र से जीव ईश्वर का ज्ञाता नहीं बन सकता । जीव को यह ज्ञान तो होना ही चाहिए कि मैं धार्य हूँ और ईश्वर मेरा धारक है । मैं पाल्य हूँ और ईश्वर मेरा पालक है । मैं रक्ष्य हूँ और ईश्वर मेरा रक्षक है । मैं सेवक हूँ, ईश्वर मेरा सेव्य है । ये सब ज्ञान जीव को तब तक नहीं होते जब तक उसे सदाचार्य के द्वारा इस तत्त्व का उपदेश प्राप्त न हो । अतः प्राप्ति के उपाय का निरूपण किया जाता है—

कारुण्यं जीवमात्रे गुरुजनरतिरा-साम्यमेव द्विषत्सु,
सत्ये निष्ठातिरम्या दुरतिपथगतेष्वप्यभद्रेष्वकोपः ।
ईशे स्वाभाविकी सा रतिरघविरतिः सेवनं सद्ब्रतानां,
दोषेभ्यो दुर्जरेभ्यः पृथगिह भवनं सन्त्युपायास्तदात्मौ ॥४॥

ईश्वर की प्राप्ति के लिए ये उपाय हैं—

(१) जीवमात्र—प्राणिमात्र पर दया,

(२) गुरुजन सेवा,

(३) शत्रुओं पर भी सर्वथा समभाव,

(४) सत्य में अत्यन्त निष्ठा,

(५) दुष्टों, पापियों पर भी क्रोध न करना,

(६) परमेश्वर में स्वाभाविक प्रेम-भक्ति,

(७) पाप से निवृत्ति,

(८) सत्य, अहिंसा आदि व्रतों का पालन,

(९) भयंकर दोषों से अलग रहना ।

(१) दया एक सात्त्विक गुण है । क्रोध से भरा हुआ मनुष्य दया का परित्याग करता है । दया के परित्याग का अर्थ है फूलती, फलती, विकासोन्मुख मान-वता का त्याग । सत्य, दया, प्रेम ये तीन ऐसे तत्त्व हैं जो मनुष्य को सतत परमेश्वर की ओर ही ले जाते हैं । करुणा, मुदिता आदि गुण मनुष्य के जीवन का उत्थान करते हैं । करुणासिद्धि का ही परिणाम अहिंसा है । अहिंसा मनुष्य को पवित्र बनाती है । मोक्षधर्म में कहा गया है—

यथा नागपदेन्यानि पदानि पदगामिनाम् ।

सर्वाण्येवापि धीयन्ते पदजातानि कौञ्जरे ।

एवं सर्वमहिंसायां धर्मार्थमपि धीयते ॥

जैसे हाथी के पैरों में सबके पैर समा जाते हैं वैसे ही सकल धर्म अहिंसा में समाये हुए हैं । योगसूत्र के भाष्य में व्यास ने कहा है—“अहिंसा सर्वथा सर्वदा सर्वभूतानामनभिद्रोहः” समस्त प्राणियों के प्रति कभी भी, किसी प्रकार से भी द्रोह बुद्धि न रखने को अहिंसा कहते हैं । अहिंसाव्रत का उदय करुणा में से ही हुआ है ।

(२) गुरुजन सेवा । सेवा का अर्थ हाथ-पैर का दबाना नहीं है । आवश्यकता हो तो इसे भी करना ही

चाहिये। परन्तु मुख्य सेवा तो आज्ञाकारिता है। गुरु की आज्ञा के अनुसार जीवन का संशोधन और उन्नयन यह मुख्य सेवा है। इससे गुरु और शिष्य दोनों को सन्तोष होगा। गुरु की प्रसन्नता होगी कि उसने एक आत्मा को मुक्ति के मार्ग में स्थिर बनाया, शिष्य को प्रसन्नता होगी कि गुरु ने उसे सन्मार्ग में लगाया, चलाया जिससे कल्याण का दर्शन हुआ।

(३) शत्रुओं पर भी समभाव। भगवान् कृष्ण ने भी इस तत्त्व का समर्थन किया है “समः शत्रौ च मित्रे च” कहकर।

(४) सत्यनिष्ठा—यम में सत्य की भी परिगणना हुई है। व्यासभाष्य में कहा गया है “सत्यं यथायं वाङ्मनसे”। यथा दृष्टं यथानुमितं यथा श्रुतं तथा वाङ्मनश्चेति। जैसा देखा हो, जैसा सुना हो, जैसा अनुमान किया गया हो वैसा ही वाणी से बोलना और मन से अनुभव करना ही सत्य है। “अश्वत्थामा हतः” जैसा सत्य नहीं बोलना चाहिए। यह वाक्य जान-बूझकर बोला गया है। मन को चुराने की इसमें भावना है। अतः सत्य सर्वदा विवृतस्वरूप होना ही चाहिये।

(५) पापी=अमद्र पर भी कोप न करना। कोप एक ऐसा दोष है जो दुधारी तलवार का काम करता है। क्रोधी मनुष्य अपना भी अनिष्ट करता है और जिस पर क्रोध करता है उसका भी अनिष्ट करता है। यद्यपि यजुर्वेद में “मन्युरसि मन्युं मयि धेहि” हे भगवान्, तू क्रोधरूप है, मुझे भी क्रोध दो ऐसी प्रार्थना की गयी है। तथापि इसका तात्पर्य क्रोध करने-कराने में नहीं है किन्तु दुष्टों के दमन में तात्पर्य है। यह दमन क्रोध के बिना ही हो तभी उससे इष्टफल की सिद्धि हो सकती है।

(६) परमेश्वर में स्वाभाविक प्रेम मनुष्यता के उत्थान का लक्षण है। ईश्वर में स्वाभाविक प्रेम ईश्वरप्रणिधान की कक्षा का स्पर्श करता है। व्यास ने लिखा है ईश्वरप्रणिधानं तस्मिन् परमगुरौ सर्वकर्मपिणम्।

सर्व कर्मों को भगवदर्पित कर देने का ही नाम ईश्वर-प्रणिधान है। नियमों में से यह भी एक नियम है और जीवन के मार्ग को निष्कण्टक बनाने में परम सहायक है।

(७) पाप से निवृत्ति। यद्यपि पुण्य और पाप दोनों ऐकान्तिक स्वरूप वाले नहीं हैं। कभी पाप ही पुण्य का स्वरूप धारण करता है और कभी पुण्य ही पाप का स्वरूप बन जाता है। समय की बात है। तथापि किसी का अहित कहना ही पाप है। इसमें किसी भी विद्वान् का वैमत्य नहीं है। अतः जिससे स्व की तथा पर की, अथवा केवल पर की हानि होती हो, वह पाप है। इससे निवृत्त रहना ईश्वर की ओर जाने का एक उत्तम साधन है।

(८) सत्य-अहिंसा-व्रतपालन। मन से भी किसी का अनिष्ट चिन्तन नहीं करना चाहिये। अनिष्ट चिन्तन का खराब प्रभाव अपने ही मन पर पड़ता है। अतः बड़ी निष्ठा से अहिंसा का पालन करना चाहिये।

सत्य से बढ़कर मानव-जीवन के उत्कर्ष के लिये कोई भी उत्तम साधन नहीं है। “सत्यान्नास्ति परो धर्मः” सत्य से बढ़कर दूसरा कोई धर्म नहीं है। “सत्यान्नास्ति परं तपः” सत्य से बढ़कर कोई दूसरा तप नहीं है। “सत्यमेव परं ब्रह्म” सत्य ही परब्रह्म है। “सत्ये नास्ति भयं क्वचित्” सत्य में कभी किसी प्रकार का भय नहीं है।

भगवान् राम ने वनगमन काल में अयोध्या में कैकेयी से कहा था—

तद्ब्रूहि वचनं देवि राज्ञो यदभिकाङ्क्षितम्।

करिष्ये प्रतिजाने च रामो द्विर्नाभिभाषते ॥

राम जिस कार्य के लिये प्रतिज्ञा करता है उसका कभी भी उल्लङ्घन नहीं करता। राम के पास दो जीभ हैं ही नहीं। दो हृदय भी नहीं। जीभ से जो निकल गया वह पुनः पीछे नहीं जाता। भगवान् राम ने सर्वत्र ही अपने जीवन में सत्यव्रत का निर्वाह किया है।

चित्रकूट में जाबालि के उपदेश को सुनकर भगवान् को परम सन्ताप हुआ था । जाबालि को उत्तर देते हुए भगवान् ने कहा था—

सत्यमेवानुशंसं च रामवृत्तं सनातनम् ।
 तस्मात्सत्यात्मकं राज्यं सत्ये लोकः प्रतिष्ठितः ॥
 ऋषयश्चैव देवाश्च सत्यमेव हि मेनिरे ।
 सत्यवादी हि लोकेस्मिन् परं गच्छति चाक्षयम् ॥
 उद्विजन्ते यथा सर्पान्निरादनृतवादिनः ।
 धर्मः सत्यपरो लोके मूलं सर्वस्य चोच्यते ॥
 सत्यमेवेश्वरो लोके सत्ये धर्मः सदाश्रितः ।
 सत्यमूलानि सर्वाणि सत्यान्नास्ति परं पदम् ॥
 दत्तमिष्टं हुतं चैव तप्तानि च तपांसि च ।
 वेदाः सत्यप्रतिष्ठानास्तस्मात्सत्यपरो भवेत् ॥
 सोहं पितुर्निदेशं तु किमर्थं नानुपालये ।
 सत्यप्रतिश्रवः सत्यं सत्येन समयोक्तम् ॥
 नैव लोभान्न मोहाद्वा न चाज्ञानात्तमोन्वितः ।
 सेतुं सत्यस्य भेत्यामि गुरोः सत्यप्रतिश्रवः ॥
 असत्यसन्धस्य सतश्चलस्यास्थिरचेतसः ।
 नैव देवा न पितरः प्रतीच्छन्तीति नः श्रुतम् ॥
 प्रत्यगात्ममिमं धर्मं सत्यं पश्याम्यहं ध्रुवम् ।
 भारः सत्पुरुषैश्चीर्णस्तदर्थमभिनन्दते ॥

भूमिः कीर्तियंशो लक्ष्मीः पुरुषं प्रार्थयन्ति हि ।
 सत्यं समनुवर्तन्ते सत्यमेव भजेत्ततः ॥
 सत्यं च धर्मं च पराक्रमं च,

भूतानुकम्पां प्रियवादितां च ।

द्विजातिदेवातिथिपूजनं च,

पन्थानमाहुस्त्रिदिवस्य सन्तः ॥

त्रयो० सर्ग १०९।१०-३१ ॥

भगवान् के इन वचनों में सत्य का बहुत बड़ा महत्त्व वर्णित है ।

(९) भयङ्कर दोषों से अलग रहना । भयङ्कर दोष हिंसा और असत्य तथा इनके सम्बन्ध से उत्पन्न होनेवाले अनेक अन्य दोष भी हैं । द्यूत, व्यभिचार, मदिरापान, अन्य मादक वस्तुओं का सेवन इन्हीं दोषों में परिगणित हैं । श्रीमदाचार्य रामनन्द स्वामी जी ने कहा है—

मनसो निर्मलत्वेन रामधामाधिगम्यते ।

मनसः समलत्वेन रामाद्दूरं व्रजेन्नरः ॥

मातृवत्परनारीषु पश्येयुर्वैष्णवाः सदा ।

परपुंसं च पश्येयुर्वैष्णव्यः पितृवत्सदा ॥

इन दोनों श्लोकों में आचार्यचरणों ने मानसिक पवित्रता पर मार दिया है । सदाचार के मूल का निर्देश किया है ।

॥ इति तृतीय तत्त्वार्थः ॥

अथ चतुर्थ तत्त्वार्थः

अब भगवत्प्राप्ति के फल का निर्देश करते हैं—

भक्तैर्भग्नैः प्रपन्नैर्ऋतभृति भुवने

हन्त साकेतनाम्नि,

नो कामो यत्र नो वा विहरति रिपुता

नैव दौरात्म्यबुद्धिः ।

यत्र श्रीदिव्यदेशे विलसति सततं

राम ईशस्त्रिलोक्या,

नैयत्येनैव तत्र प्रतिपलवसती

रामलब्धेः फलं स्यात् ॥ ५ ॥

साकेत लोक में नियत रूप से प्रतिक्षण निवास ही भगवत्प्राप्ति का फल है। भगवत्प्राप्ति ही मोक्ष है। मोक्ष जिसको प्राप्त होता है वह मुक्त कहा जाता है। मुक्त जीव भगवच्चणारविन्दके दर्शनरूप महासुख का परित्याग करके किसी भी अन्य वस्तु की इच्छा नहीं करता—नहीं कर सकता। सभी को निरतिशय सुख का ही अभिलाष रहता है। भगवत्प्राप्ति = भगवद्दर्शन के अतिरिक्त कोई भी सुख निरतिशय नहीं है। अतः बृहदारण्यक उपनिषद् में जो कहा गया है कि मुक्तजीव यदि पितृलोक की इच्छा करता है तो वह पितृलोक में जाता है इत्यादि, वह सब श्री वैष्णवधर्म और श्रीवैष्णवमर्यादा के विरुद्ध है। मुक्त जांव में ऐसा कोई अभिलाष हो ही नहीं सकता। अतः एव वेदान्तदर्शन के चतुर्थ अध्याय का वह प्रकरण जिसमें मुक्तजीवों की विविध परिस्थिति का उल्लेख है, अत्यन्त अनुचित, अत एव असाम्य है। श्री वैष्णवों की मुक्ति और मुक्तिधाम, मुक्तिमार्ग सब कुछ वेदान्तदर्शन के चतुर्थाध्याय से विपरीत है। अस्तु, श्लोक का अर्थ इस प्रकार से है—

भव्य भक्तों और प्रपन्नों से परिपूर्ण साकेतनामवाले लोक में, जहाँ त्रिलोकीनाथ राम सतत निवास करते हैं, मुक्त जीवों का सतत निवास ही भगवत्प्राप्तिका फल है। जिस भगवल्लोक में न कामादि दोष हैं, न परस्पर शत्रुता है और न दुष्टाचरण की बुद्धि ही है।

इतना स्मरण रहे कि भगवान् स्वयं ही भगवल्लोक हैं। वहाँ कोई नया देश नहीं है, नया शहर नहीं है, नया कस्बा नहीं है, नया गाँव भी नहीं है। भगवान् स्वयं लोक है। उसी भगवान् के आधार में अशरीर मुक्त जीव भी निवास करते हैं। उनकी सांसारिक सभी वृत्तियाँ नष्ट हो चुकी होती हैं। वह शान्ति से अपने स्वरूप में स्थित रहते हैं। इसी का नाम मुक्ति है।

मुक्ति भी अदृश्य तत्त्व है अतः उनके विषय में भी दार्शनिकों के विद्वानों के अनेक मत हैं। कुछ मत ये हैं—

(१) संसार का उपरत हो जाना ही मुक्ति है।

(२) नित्य-निरतिशय-सुख की अभिव्यक्ति ही मुक्ति है।

(३) जब प्रकृति-पुरुष की अन्यत्वख्याति होती है तब प्रकृति उपरत हो जाती है और पुरुष का स्वरूप से स्थित रहना ही मुक्ति है।

(४) आवरणों का नाश ही मुक्ति है।

(५) जब अनन्त ज्ञान, चारित्रादि की सिद्धि हो जाती है और जब अष्ट गुण क्षीण हो जाते हैं तब उस स्थिति को मोक्ष कहते हैं।

(६) समस्त क्लेशों से छूटकर, क्लेशों की वासनाओं से भी छूटकर, ज्ञान के आवरणों का नाश हो जाने पर सुखरूप आत्मा की ऊर्ध्वलोक में अवस्थिति ही मोक्ष है।

(७) रागादि ज्ञान से सन्तान की वासना का उच्छेद हो जाने पर जीव की जो स्थिति होती है, वही मोक्ष है।

(८) आत्मोच्छेद ही मोक्ष है।

(९) स्वातन्त्र्य ही मोक्ष है।

(१०) अविद्या का अभाव ही मोक्ष है।

(११) सर्व दुःखों से दूर जाना ही मुक्ति है।

न्यायदर्शन के अध्याय ४, आह्निक १, सूत्र ५९ वें में मोक्ष अथवा मुक्ति का विचार किया गया है। “तदाभाव-श्चापवर्गो” (अ० ४।२।४३) में भी मुक्ति का विचार है। इस सूत्र पर वात्स्यायनमुनि ने लिखा है सर्वदुःखविमोक्षो-पवर्गः” यस्मात्सर्वदुःखबीजं सर्वदुःखायतनं चापवर्गो विच्छिद्यते तस्मात्सर्वेण दुःखेन विमुक्तिरपवर्गः। निर्बीजं निरायतनं च दुःखमुत्पद्यते।” सर्व दुःखों से छूट जाना ही अपवर्ग है = मोक्ष है। सर्व दुःखों का बीज और सर्व दुःखों का आयतन मोक्ष में नष्ट हो जाता है अतः सर्व दुःखों से विमुक्ति ही अपवर्ग है। अब दुःखो-त्पत्ति अशक्य है क्योंकि निर्बीज और निरायतन दुःख उत्पन्न हो ही नहीं सकता।

योग दर्शन के—

पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम्, स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिरिति ॥

इस अन्तिम सूत्र से मोक्ष का निरूपण हुआ है। योग और सांख्य प्रायः समान सिद्धान्त को लेकर चलने-वाले दर्शन हैं। अतः योग में मोक्ष के दो स्वरूपों का निरूपण हुआ है। प्रथम स्वरूप यह है कि—

“पुरुषार्थशून्यानां गुणानां प्रतिप्रसवः कैवल्यम्”

भगवान् व्यास ने इसके भाष्य में लिखा है—

“कृतभोगापवर्गाणां पुरुषार्थशून्यानां यः प्रतिप्रसवः कार्यकारणात्मकानां गुणानां तत्कैवल्यम्”

पुरुष = जीव को भोग तथा अपवर्ग को देने वाले, अतः पुरुषार्थशून्य, कार्यकारणात्मक गुणों का स्व स्व-कारण में लीन हो जाना रूप जो प्रतिप्रसव है उसीका

नाम मोक्ष है। तात्पर्य यह है कि सत्त्वादि गुण जब कृत-कार्य होकर क्रमशः प्रधान में लीन हो जाते हैं तब जीव गुणों से असम्बद्ध होकर मुक्त हो जाता है। योगदर्शन का यह मुक्ति का एक लक्षण है। दूसरा लक्षण यह है—

“स्वरूपप्रतिष्ठा वा चितिशक्तिः”

अर्थात् पुनः बुद्धिसत्त्व के साथ सम्बन्ध न होने से—

पुरुषस्य चितिशक्तिरेव केवला—चितिशक्तिरूप पुरुष का स्वरूप में स्थित रहना ही मोक्ष कहा जाता है।

कपिल ने सांख्यदर्शन में कहा है—

“यद्वा यद्वा तदुच्छितिः पुरुषार्थः” ॥ ६।७०॥

“कर्मनिमित्तो वा अविवेकादिनिमित्तो वा भवतु प्रकृतिपुरुषयोर्भोग्यभोक्तृभावः सर्वथाप्यनादितया दुरु-च्छेद्यस्य तस्योच्छेदः परमपुरुषार्थः” अर्थात् प्रकृति और पुरुष में भोग्य-भोक्तृभाव रहा हुआ है। वह चाहे कर्मनिमित्तक हो चाहे अविवेकादिनिमित्तक हो, परन्तु वह अनादि होने से दुरुच्छेद्य है। तथापि जब उसका उच्छेद हो जाता है तब उसीका नाम परमपुरुषार्थ = मोक्ष है। सांख्यदर्शन का आरम्भ “अथ त्रिविध-दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः” से होता है। उसी “पुरुषार्थ” के साथ इसकी समाप्ति भी हुई है।

“दुःखानुत्पाद एव मोक्षः” दुःखों का पुनः उत्पन्न न होना ही मोक्ष है, यह प्रामाणिकों का मत है।

किसी का मत है कि दुःखबीज जो दुरित-निषिद्ध-कर्मानुष्ठान का आत्यन्तिक नाश ही मोक्ष है।

ऊपर लिखा जा चुका है तदनुसार भगवत्सान्निध्य में रहकर शान्ति से जीव का स्वरूपावस्थान मुक्ति है।

मुक्ति के सम्बन्ध में कुछ आवश्यक विचार। न जाने कब से जीव संसार में दुःख भोग रहा है। अथवा इसी वर्तमान शरीर से ही वह दुःख भोग रहा है। दुःख से छूट जाने की इच्छा प्रत्येक चेतन के लिये स्वामाविक है। दुःख से छूटने की इच्छा मुमुक्षा कही जाती है। दुःख से छूटने की इच्छावाले जीव को मुमुक्षु

कहते हैं। दुःख से सदा के लिये छूट जाने वाले जीव को मुक्त कहते हैं। मुक्ति के विषय में विविध मतों का संक्षिप्त संग्रह ऊपर किया गया है। मान लें कि एक जीव की मुक्ति हो गयी। वह सर्व दुःखों से छूट गया। इतना तो मान लेना कठिन नहीं है। परन्तु दुःखों से मुक्त होने के पश्चात् जीव का स्वरूप क्या होता है ? उसका अस्तित्व होता है या नहीं ? अस्तित्व होता है तो वह रहता कहाँ है ? जहाँ कहीं रहता है वह करता क्या है ? इत्यादि अनेक प्रश्नों का उत्थान स्वाभाविक है। इन प्रश्नों के उत्तर में सबने अपनी-अपनी कल्पनाएँ दौड़ायी हैं। शाङ्कर, वैष्णव और नैयायिक किसी स्थिति का निर्देश करना चाहते हैं। वह किसी सीमा तक बुद्धि का स्पर्श करता है। शाङ्कर मतानुसार जीवभाव की निवृत्ति होने पर स्वरूपानुसन्धान ही तो रह जाता है। इस मत में स्वरूप-प्राप्ति ही मोक्ष है। अतः जीवभाव शान्त हो गया, तब केवल ब्रह्म रह गया। स्वरूप की प्राप्ति ही मुक्ति बन जाती है। नैयायिक मुक्ति दशा में जीव को निश्चेष्ट बताते हैं। यह एक स्थिति तो हुई। वह मुक्तजीव निर्व्यापार बन गया। व्यापार ही बाधक था। बन्धन गया। स्वतन्त्रता आयी। यही मुक्ति है। वह निश्चेष्ट पड़ा रहता है। वह निश्चेष्ट कहाँ रहता है, इसके उत्तर में नैयायिक असमर्थ हैं। वह स्थान-निर्देश नहीं कर सकते। वैष्णवों ने इस प्रश्न का उत्तर दिया—स्थान का निर्देश किया। स्थान-निर्देश के बिना जीव आवारा के समान कहीं भटकता मान लिया जायगा। ऐसा न हो, अतः वैष्णवों ने मुक्तजीव को भगवत्सन्निधि

में रहना मान लिया। अर्थात् भगवान् का एक देश है। उसमें भगवान् का एक शहर है। उसमें भगवान् का एक महल है। उसी विशाल महल में सब मुक्त जीव निवास करते हैं। यह कल्पना कदाचित् बुद्धिग्राह्य न भी हो, परन्तु प्रस्तुत प्रश्न का उत्तर इस कल्पना से होता अवश्य है। यदि इस कल्पना में श्रद्धा न हो, विश्वास न हो तो यह मानना पड़ेगा कि शरीर में अवयवों के संयोग से क्रिया होने लगी, उसे चेतना का परिणाम मान लिया गया। अवयवों के संयोगविशेष से जो चेतना उत्पन्न हुई वही जीव है। मृत्युकाल में शरीर की समस्त परिस्थिति बदल जाती है। अवयवों के जिस संयोग से क्रिया हो रही थी वह संयोग टूट गया। क्रिया बन्द हो गयी। जीव या चेतन कोई तत्त्व नहीं है। शरीर में अमुक अवयवों के संयोग से जो क्रिया उत्पन्न हुई थी—चेतनता प्रतीत हो रही थी, उसीका नाम जीव है। मृत्यु के पश्चात् वह क्रिया, वह चेतनता नष्ट हो जाती है, इसीका नाम मोक्ष है। इस पक्ष में मुक्तजीव के अधिकरण को ढूँढ़ने की आवश्यकता नहीं। वह समाप्त हो गया। यह कथन बुद्धिग्राह्य तो बनता है परन्तु नित्यजीवपक्ष और मोक्ष-लोकपक्ष दोनों ही समाप्त हो जाते हैं। अतः वैष्णव मत ही अच्छा है। दिव्य देश में भगवान् के समीप तो बैठा जा सकेगा।

पूर्वानुसन्धान करिये—

प्राप्य और प्रापक के स्वरूप का वर्णन हो चुका।

३—प्राप्ति के उपाय का भी निरूपण हो चुका।

४—प्राप्ति के फल का भी वर्णन हो चुका।

इति चतुर्थं तत्त्वार्थः ॥

अथ पञ्चम तत्त्वार्थः

अब अवशिष्ट रहता है केवल ब्रह्मप्राप्ति का विरोधी ।

उसका स्वरूप क्या है, इसकी विवेचना की जाती है ।

कामः क्रोधो दुरर्चा विनयपथमतिक्रम्य वृत्तिदुरर्था,
मिथ्याचारोप्यसत्यं गुणिजनविरहः सत्कृतेदूरता च ।

निन्दा कस्याप्यहेतुः स्तुतिरपि बहुला निर्निमित्ता परेषां,
दम्भो मानो मदो वा दुरितरतिमतिर्ब्रह्मभावावरोधी॥६॥

प्राप्य, प्राप्ता, प्राप्य की प्राप्ति के उपाय, प्राप्य की प्राप्ति का फल, ये चार तत्त्वार्थ अब तक निरूपित हुए ।

अब पञ्चम—ब्रह्म प्राप्ति के विरोधियों का निरूपण किया जाता है ।

काम, क्रोध, दुष्टजनों की सेवा, विनयमार्ग का परित्याग करके बर्ताव करना, मिथ्याचार, असत्य, गुणिजनों का विरह, सत्कर्म से पार्थक्य बिना किसी कारण के किसी की निन्दा और स्तुति, दम्भ, मान, मद, दुष्ट कर्मों में प्रेम, ये सब ब्रह्मप्राप्ति के विरोधी हैं ।

(१) काम शब्द का सामान्य अर्थ इच्छा है । गीता में कहा है “काम एष क्रोध एषः” काम अर्थात् इच्छा जब अनेक प्रयत्नों के पश्चात् भी सफल नहीं होती तो वह क्रोध के रूप में परिणत हो जाती है । वही क्रोध जीव के दुःखद परिणामों का हेतु बन जाता है । अतः भगवत्प्राप्ति के काम के अतिरिक्त अन्य कामों से-इच्छाओं से-विरत रहना ही अच्छा है । परन्तु इतना ध्यान रहे कि यह विधान उन लोगों के लिये ही है जो संसार से परा-रुमुख होकर भगवदुन्मुख हो चुके हैं । संसारिजनों का मार्ग इस मार्ग से अलग है ।

(२) क्रोध । क्रोध उस तेज का जनक है जो सामान्य स्थिति में सुप्त पड़ा रहता है । यथा—“तेजसो जनकः क्रोधः” कहा गया है । .....स त्रिधा कथ्यते बुधैः ।

क्रोधः कोपश्च रोषश्चेत्येष भेदास्त्रिधा मतः ॥

क्रोध के तीन प्रकार हैं—क्रोध, कोप और रोष । इन तीनों में थोड़ा-थोड़ा तारतम्य है । जिसमें ओठ फड़फड़ाने लगें, आँखों में लाली आ जाय, उस स्थिति को क्रोध कहते हैं । विष्णुपुराण के “वत्स कः कोपहेतुस्ते कश्च त्वां नाभिनन्दति” इस वचन से सिद्ध होता है कि अपमानादि के कारण जो मानसिक स्थिति होती है उसे कोप कहते हैं । हिंसा करने की जब प्रवृत्ति होती है तब क्रोध की उस अवस्था को रोष कहते हैं ।

मुञ्चसि किं मानवतो व्यवसायाद् द्विगुणमन्यवेगेति ।

स्नेहभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोष उन्मिषति ॥

इत्यादि स्थलों में साहित्यिकों का रोष सामान्य रोष से विलक्षण है । इसका यहाँ उपयोग नहीं है ।

(३) दुर्जन संग बहुत ही भयंकर है । इनसे बच जाना ही जीवन के लिये शिवप्रद है । गोस्वामी श्री तुलसीदासजी ने सत्य ही कहा है—“वरु मल वास नरक कर ताता । दुष्ट संग जनि देहि विधाता”

सर्पदुर्जनयोर्मध्ये वरं सर्पो न दुर्जनः ।

सर्पो दशति कालेन दुर्जनस्तु पदे पदे ॥

सर्पः क्रूरः खलः क्रूरः सर्पात्क्रूरतरः खलः ।

मन्त्रेण शाम्यते सर्पो न खलः शाम्यते क्वचित् ॥

दुर्जनो दूषयत्येव सतां गुणगण क्षणात् ।

मलिनी कुरुते धूमः सर्वथा विमलाम्बरम् ॥

येषां मन्त्रप्रदातारो भवन्ति बहवो जनाः ।

तेषां दौर्जन्यदुर्वृत्तं कः क्षमो वक्तुमत्र हि ॥

दुर्जन और सर्प इन दोनों में से दुर्जन ही बहुत भयंकर है । सर्प तो कभी, स्वयं पीड़ित होकर ही किसी को

दंश देता है परन्तु ये दुर्जनदेव तो पम-पग में, बिना ही किसी कारण के, चाहे जिस सज्जन को दश दिया ही करते हैं। जिन लोगों के मन्त्रगुरु बहुत होते हैं उनकी दुर्जनता का तो वर्णन हो नहीं सकता। अतः ऐसे दुर्जनों से सदा दूर रहने से ही कल्याण है।

४—विनयमार्ग का त्याग । विनय का अर्थ है नम्रता । विनय के मार्ग का परित्याग करके व्यवहार करना अर्थात् सर्वत्र, सर्वथा, सदा उच्छृङ्खल बने रहना विनयमार्ग का त्याग कहा जाता है। विनय सत्पुरुषों का स्वरूप है। विनय कल्याण का विधाता है, सुख सम्पत्ति का दाता है। अधिक तो क्या, योगियों को भी मोक्षदाता है। जैसा कि कहा है—

तिष्ठतां तपसि पुण्यसासृजन्,
सम्पदोनुगुणयन्सुखैषिणाम् ।
योगिनां परिणमन्विमुक्तये,
केन नास्तु विनयः सतां प्रियः ॥

विनय से विपरीत अविनय है। वह दुर्जनों का परम आभूषण है। विनय दुर्जनों के पास जाकर अविनय हो जाता है। अवि का अर्थ भेड़ है। अविनीत मनुष्य मनुष्य नहीं रहता। वह तो भेड़ के समान बन जाता है। भेड़ या भेड़ा सदा मारने को ही तैयार रहता है। सिर नीचा करके नम्रता दिखाता है परन्तु वह नतशिरा होकर भी ऐसा प्रहार करता है, और ऐसे स्थान में प्रहार करता है कि मनुष्य प्राणों से हाथ धो बैठता है। अविनीत मनुष्य महाभयङ्कर प्राणी है।

५—मिथ्याचर ।

हृदये यस्य दौर्जन्यमदृहास्यं च यन्मुखे ।
मधुरालापसंयुक्तो मिथ्याचारः प्रकथ्यते ॥

जिसके हृदय में दुर्जनता निवास करती हो, तथापि जोर-जोर से हँसनेवाला हो, मधुरभाषी हो वह मिथ्याचार कहा जाता है।

मिथ्याचारा भवेयुर्नो धरण्यां पापधारणः ।

अशङ्का धरणी देवी निःशङ्काश्च धराजनाः ॥

यदि मिथ्याचरणवाले पापी पृथ्वी पर न होते तो पृथ्वी अशङ्क रहती और पृथ्वी पर रहनेवाले मनुष्य भी अशङ्क रहते।

६—असत्य । असत्य बड़ा भारी दोष है। असत्य मानवीय समस्त गुणों का संहारक है।

दुर्जनोऽसत्यमाश्रित्य निर्मात्यघधराधरम् ।
तेनैव निहतो कस्मात् समूढो याति निन्द्यताम् ॥

दुर्जन = दुष्ट पुरुष असत्य का आश्रय लेकर पाप का पहाड़ खड़ा करता है। परन्तु एक दिन ऐसा आता है कि वह उसी से स्वयं नष्ट भी हो जाता है और सदा के लिये निन्दित हो जाता है। गोस्वामी तुलसीदासजी ने कहा है—

“न हि असत्य-सम पातक पुंजा” ।
असत्यं हन्ति मानुष्यं परलोकं तथैव च ।
प्रतिष्ठां चापि विश्वासमसत्यं हन्ति सर्वदा ॥

असत्य मनुष्यता तथा परलोक का नाश करता है। उससे प्रतिष्ठा और विश्वास का समूल नाश हो जाता है। अतः असत्य भगवत्प्राप्ति में प्रतिबन्धक है। असत्य का आश्रय केवल स्वार्थी और ईश्वर का अविश्वासी हो लेता है। जिसे ईश्वर का भय है अथवा ईश्वर से प्रेम है वह कभी भी असत्य का आश्रय नहीं लेता और न ही ले सकता है। असत्य भगवत्प्राप्ति का प्रतिबन्धक है।

७—गुणिजन विरह । गुणी पुरुषों का सङ्ग न होना भी भगवत्प्राप्ति का प्रतिबन्धक है।

८—सत्कृति = उत्तम कर्म से दूर-दूर रहना ईश्वर की प्राप्ति में प्रतिबन्धक है। सत्कर्म करनेवाला ही ईश्वर का प्रिय है, क्योंकि ईश्वर स्वयं सत् है।

९—निन्दा । निन्दा । बिना किसी कारण के किसी की निन्दा नहीं करनी चाहिए। निन्दा में दोषों का ही निरूपण होता है। उस निरूपण में मन का भी सम्बन्ध

होता है। दोषों का प्रभाव मन पर पड़ता है। अतः निन्दा करनेवाला भी उन्हीं दोषों से भर जाता है अतः निरर्थक निन्दा से बच जाना ही उत्तम है।

१०—स्तुति। कारण के बिना ही किसी की स्तुति भी नहीं करनी चाहिये। स्तुति करनेवाला मनुष्य मर्यादा का उल्लङ्घन कर जाता है। तब उसे असत्य की भी सहायता लेनी पड़ती है। अतः आवश्यकता से अधिक स्तुति की ओर न जाना ही अच्छा है।

११—दम्भ। श्रीमद्भागवत में लिखा है—

“मृषाघर्मस्य भार्यासीद्दम्भं मायां च शत्रुहन्।

असूत मिथुनं तत्तु निःकृतिर्जगृहेप्रजाः॥

अधर्म की पत्नी मृषा थी। उसने ही दम्भ और माया को जन्म दिया था। दम्भ की योनि मृषा = मिथ्या है। अतः उसका त्याग ही उत्तम है।

दम्भ की निन्दा करते हुए भगवद्गीता ने भी कहा है—

“आत्मसंभाविताः स्तब्धा धनमानमदान्विताः।

यजन्ते नाम यज्ञैस्ते दम्भेनाविधि पूर्वकम्॥

(१६।१७)

दम्भ का सम्बन्ध धन, मान, मद के साथ है अतः दम्भ का परित्याग करना ही उत्तम है। दम्भ भगवत्प्राप्ति में प्रतिबन्धक है। जो गुण अपने में न हो उसका कहना, बताना भी दम्भ है।

१२—मान। मेरे समान कोई पण्डित नहीं है, शानी नहीं है धनी नहीं है, ऐसी भावना को मान कहते हैं। मनु ने कहा है कि—

“द्वेषं दम्भं च मानं च क्रोधं तैक्ष्ण्यं च वजयित्”
मान का त्याग कर देना चाहिये। अतः मेरे समान कोई नहीं है यह मान भगवत्प्राप्ति का विरोधी है।

१३—मद। मद का अर्थ गर्व है। मद भी मान के साथ ही चलने वाला एक मानसविकार है। मद से मनुष्य अन्धा बन जाता है। विवेक का नाश होता है और गर्वी का पतन होता है। मान और गर्व दोनों ही मनुष्य को नीचे गिरानेवाले हैं। इसके अनेक उदाहरण सर्व-प्रत्यक्ष हैं।

१४—दुरितरतिमति = दुरितमतिरति = ये दोनों ही समानार्थक हैं। पाप में रति = रमण करने की बुद्धि अथवा दुष्ट बुद्धि में रति = प्रेम। यह भी भगवत्प्राप्ति में प्रतिबन्धक है। पापबुद्धि पुरुष केवल पापाचार और पापविचार में लीन रहता है। इससे उसका पतन होता है। उसकी मानवता क्षीण होती है। वह अस्पृश्य और असंग्राह्य बन जाता है। अतः यह भी भगवत्प्राप्ति में प्रतिबन्धक है अत एव विरोधी हैं। विरोधी ही प्रतिबन्धक होता है।

ये पाँच तत्त्वार्थ केवल साम्प्रदायिक नहीं हैं। वेदों में भी इनका उल्लेख है। संक्षेप में मैंने यहाँ इन पाँचों का वैदिक मन्त्रों के साथ सम्बन्ध निर्दिष्ट किया है। जिससे विद्वानों को अवगत होगा कि रामानन्द सम्प्रदाय के ये पाँच तत्त्वार्थ न केवल पौराणिक हैं, वैदिक भी हैं।

इति पञ्चम तत्त्वार्थः

इति श्रीपरमहंसपरिव्राजकाचार्य—

काशी-पण्डित-सभा से प्राप्त पण्डितराज उपाधि से विभूषित

सारस्वतसार्वभौम स्वामि श्रीभगवदाचार्यप्रणीत

तत्त्वार्थपञ्चक समाप्त

पश्चात्ताप

लेखक—मानसतत्त्वान्वेषी पण्डित श्रीरामकुमारदासजी मणिपर्वत, अयोध्या

गुह सिय लखन समेत पार सुरसरि चलि आवन ।
मज्जि त्रिवेणिहि भरद्वाज आश्रम करि पावन ॥
भानुनन्दिनिहि उतरि निषादहि भवन पठावन ।
प्रेरि सखहि भट पठइ मार्ग मंत्रिहि दिखरावन ॥
पश्चात्ताप सुमन्त उर प्रगटि कछुक धीरज धरन ।
सो हमै सदा सब भांतिसो होउ राम, मंगलकरन ॥
वेदार्थो निश्चेतव्यः स्मृतीतिहासपुराणैः

श्री वचनभूषण १ ।

धर्मशास्त्रों में ज्ञाताज्ञात सम्पूर्ण अकर्म विकर्मों का प्रायश्चित्त अनेक रूप में वर्णित है । किसी प्रकार का विहित प्रायश्चित्त कर लेने से उस अकर्म और विकर्म करनेवाले के हृदय में शान्ति हो जाती है । परन्तु अनजान में यदि ऐसा कोई अकर्म हो जाता है कि उसका परिमार्जन किसी भी प्रायश्चित्त से नहीं हो सकता । एकमात्र महान् प्रायश्चित्त से ही कुछ शान्ति आ सकती है । तब वह आगे कुछ कर्म कर सकता है । जब तक पूर्णरूप से पश्चात्तापान्नि में वह दग्ध नहीं हो जाता, कुछ भी कर नहीं सकता ।

वेदोपबृंहणरूप स्मृति एवं पुराणों की तरह इतिहास श्रेष्ठ श्री रामायण भी एक महान् सुव्यवस्थित अथच स्वतन्त्र वेदोपबृंहण है ।

वेदवेद्ये परे पुंसि जाते दशरथात्मजे ।

वेदः प्राचेतसादासीत् साक्षाद्रामायणत्मना ॥

जैसे प्राचेतस महर्षि वाल्मीकि का देवभाषा संस्कृत में रचित रामायण पौलस्त्यवध आदि काव्य वेदोप-

बृंहणभूत हैं वैसे ही द्वितीय वाल्मीकि गोस्वामी श्री तुलसीदास जी रचित श्री रामचरितमानस हैं । वह भव्यभारत की राष्ट्रभाषा एवम् उत्तरभारत के जनजन की भाषा सर्वगुणागरी रम्यनागरी अर्थात् हिन्दी में है ।

मानवीय धर्मशास्त्रों में विधि-निषेधात्मक जो भी कृत्य वर्णित हैं उनमें अधिकांश का क्रियात्मक उदाहरण श्री रामचरित के नायक एवं प्रतिनायक पक्षियों द्वारा संघटित हो गये हैं । इसीसे—

प्रथम ईश जिन वेद रचि, दीन्हें सद उपदेश ।
करि दिखराई कृत्य पुनि, तौ न राम अवधेश ॥
मुखकी शोभा सदवचन, तनकी शोभा स्वेद ।
रामायण अरु वेद में कहब-करब मैं भेद ॥

(पण्डित श्री प्रतापनारायण मिश्र)

उनके एक अनजानी चूक रूप अकृत्य और उसके प्रायश्चित्त का संकेत इस लेख में किया जाता है ।

वनवास काल में जब निषादराज गुह श्री रामजी को यमुना पारतक पहुँचाकर शृङ्गवेरपुर लौट आये तब देखा कि अवध साम्राज्य के प्रधान मन्त्री सुमन्तजी अर्धमुमूर्षुदशा में पड़े हैं । एवं श्री रामजी के शैब्य, सुग्रीव, मेघपुष्प और बलाहक इन चारों घोड़ों की दशा अत्यन्त शोचनीय थी ।

“देखि दखिन बिसि हय हिहिनाहीं ।

जनु बिनु पंख विहग अकुलाहीं ॥”

“न हि तूण चरहिं न पिर्यहिं जल,
मोचहिं लोचन वारि ।”
“चरफराहिं मग चलहिं न घोड़े ।”

नागेन्द्रा यवसाभिलाषविमुखाः सास्त्रेक्षणा वाजिनो,
ह्रेषाभून्यमुखाः सबद्धवनिता बालाश्च पौरा जनाः ।
त्यक्ताहारकथाः सुदीनवदनाः क्रन्दन्त उच्चैर्दिशा,
रामो याति यया सदारसहजस्तामेव पश्यन्त्यमी ॥

पतत्युत्थाय चोत्थाय हा हेत्युच्चैर्लपन्मुहुः ।
दिशं पश्यति तामेव मया यातो रघूद्वहः ॥
निषादराज के अनुचरों ने अपने राजा गुह से
कहा कि आज चार दिनों से इन घोड़ों की यही
दशा है ।

जासु वियोग विकल पशु ऐसे ।
प्रजा मातु पितु जीहहिं कैसे ॥
निषादराज ने सुमन्त को समझाया कि—
तुम पण्डित परमारथ ज्ञाता ।

स्मरण रहे कि मानस में केवल तीन व्यक्तियाँ ही
पण्डित शब्द से विभूषित की गयी हैं । एक तो सुमन्त
जी, दूसरे चक्रवर्ती दशरथ जी ।

‘महाराज तुम पंडित ज्ञानी ।’

तीसरे श्री रामजी—

‘खर-दूषण-विराधवध पंडित ।’

कुछ दिन पूर्व कहा जाता था कि शीघ्रबोध रटने
के पश्चात् तुरन्त लोग पण्डित नाम से संबोधित हुआ
करते थे । और आज तो—

पोथी पत्रा पावैं जहीं ।
विन जाने गठियाए रहें ॥
जबान बात करें सब खंडित ।
‘बैजू’ अबके अइसन पंडित ॥

(बैजू की सूक्तियाँ)

अस्तु । निषादराज ने किसी तरह महामंत्री
सुमन्त्र को समझा-बुझाकर—

‘रथ बैठारे बरबस आनी ।’

परन्तु सुमन्त स्वयं शोक से जर्जरित थे, अतः
घोड़ों को प्रेरित नहीं कर सकते थे ।

शोक-शिथिल रथ सकाहिं न हांकी ।

और वे सुशिक्षित घोड़े भी इस समय—

तरफराहिं मग चलहिं न घोड़े ।

वनमृग मनहु आनि रथ जोड़े ॥

अश्वों और सारथि की ऐसी दशा देखकर निषाद-
राज गुह ने घोड़ों को संभालते हुए घोड़ों के साथ-साथ
तेज दौड़ने में कुशल अपने चार सेवकों के साथ
सुमन्त्र को अयोध्या के मार्ग पर आरुढ़ किया ।

‘बोलि सुसेवक चारि तब, दिये सारथी संग ।’

उन सेवकों ने घोड़ों को इतने वेग से दौड़ने
के लिये विवश किया कि शृंगवेर से तमसातीर तक
८० मील का मार्ग शीघ्र ही पूरा हो गया ।

‘तमसा-तीर तुरत रथ आवा’

घोड़े जब दौड़ रहे थे तब रथ पर बैठे हुए
सुमन्त्र को अपनी अनजानी भूल का ध्यान होने लगा
एवं पश्चात्ताप भी होने लगा । वह सोचने लगे कि—

अहह मन्द मन अवसर चूका ।

अजहुँ न हृदय होत बुझ दूका ॥

हृदय और मन लगभग पर्यायवाचक शब्द हैं ।
हृदयं हृद् मानसं मनः (अमर), हृदयं मानसं
नपुंसकम् । (मेदिनी) । इसी से सुमन्त्रजी हृदय के
दो टुकड़े होने की कामना कर रहे हैं ।

प्रथम चूक—

पश्चात्ताप—हाथ मीजि सिर धुनि पछिताई ।

चूक—मनहुँ कृपण धनराशि गँवाई ॥

इसी को पहले मूर गँवाना कहा गया है यथा—

‘फिर्यो बनिक् जिमि मूर गँवाई’ ।

यहाँ देखना यह है कि मूल धनराशि क्या है और लाभ-व्याज क्या है ! सुमन्त्र की कृपणता क्या है । जिसके लिये ‘सोचिय वैश्य कृपण धनवान्’ की स्थिति सुमन्त्र की हो रही है ।

श्री दशरथजी को भी विश्वास था कि राम लौटेंगे नहीं—

जो नहिं फिरें धीर दोउ भाई ।

सत्यसंध दूढव्रत रघुराई ॥

और सुकुमारी जनककुमारी के वन की भयंकरता देखकर डर जाने पर लौटने की पूरा आशा थी—

‘जब सिय कानन देखि डराई’

अतः श्री सीताजी मूर धनराशि हुई, श्री राम-लक्ष्मणजी लाभ अथ च व्याज हुए । डूबते व्यापार में महाजन को यदि अपना मूरधन मिल जाय तो भी उसे सन्तोष रहता है । मूर रहने पर व्याज तो आता ही रहता है । मूर राशि सीताजी जहाँ रहेंगी वहाँ व्याजलाभ श्री राम-लक्ष्मण तो आवेंगे ही । यथा—

बाराहि बार सनेह बस, जनक बुलाउब सीय ।

लौट आइहैं बन्धु द्वै, कोटि-काम-कमनीय ॥

श्री जानकीजी के लौटने से दशरथ जी मृत्यु से बच जाते कारण—

‘गिरा-अर्थ जलवीचि सम, कहियत भिन्न न भिन्न ।’

श्री कौशल्याजी ने कहा था—

जौ सिय भवन रहइ कह अम्बा ।

मो कहँ होइ बहुत अवलम्बा ॥

किसी भी भारतीय नारी का बड़ा अवलम्ब उसका पति ही है । अतः श्री कौशल्याजी का निश्चित मत है कि सीताजी के घर रह जाने से राजा का जीवन सुरक्षित रहेगा ।

अतः मूर धनराशि सीता जी हैं और लाभ-व्याज राम-लक्ष्मण हैं ।

प्रश्न—सुमन्त की कृपणता क्या है ?

उत्तर—सुमन्त को विश्वास था कि मैं इन तीनों को गङ्गातट से लौटा ही लाऊँगा । यदि सभी अयोध्या-वासी गंगातट तक साथ रहेंगे तो कहा जायगा कि सब मैंने मिलकर उन्हें लौटाया । तब तो अकेले मुझे ही लौटाने का यश नहीं मिलेगा । यही यशः-लोभ ही कृपणता है । यदि ऐसी कृपणता न होती तो श्रीराम जी ने जैसे ही कहा कि—

“खोज मारि रथ हाँकहु ताता ॥”

वैसे एक क्षण का भी विलम्ब न करके—

“सचिव बुलाये तुरत रथ, इत उत खोज दुराई”

सुमन्त जी अपनी चूक समझ गये कि यदि मैंने उसी समय सभी अयोध्यावासियों को जगा दिया होता तो मुँह छिपाने की स्थिति न आती । अब—

राम रहित रथ देखहिं जोई ।

सकुचहि मोहिं विलोकत सोई ॥

इसीसे सबसे छिपकर—

बैठि विटपतर दिवस गँवावा ।

साँझ समय तब अवसर पावा ॥

तमसा तट से अयोध्यावासियों को सूचित किये बिना ही रथ भगा ले जाने की जो चूक हुई उसका पश्चात्ताप के अतिरिक्त कोई भी प्रायश्चित्त अब नहीं हो सकता । अतः—

“अहह मन्द मम अवसर चूका”

“मनहु कृपण धनराशि गँवाई ।”

“फिर्यो वणिक् जिमि मूरि गँवाई ॥”

द्वितीय चूक—

पश्चात्ताप—“हाथ मीजि सिर धुनि पछिताई ।”

चूक—“विरद बाँधि वर वीर कहाई ।

समर सुभट जनु चलयो पराई ॥”

पूर्व समय में किसी भयंकर योद्धा से लड़ने के लिये सभा में पान का बीड़ा और तलवार रखे जाते थे । जो विजयी बनने का उत्साह एवं सामर्थ्य रखता था वही पुरुष पान के बीड़े को खा लेता था और तलवार बाँध लेता था । इसीको विरद बाँधना कहा जाता था, कभी-कभी किसी को प्रोत्साहन देखकर भी सभा में तलवार बाँधने के लिये उत्साहित किया जाता था । परन्तु उसका परिणाम प्रायः ऐसा होता था कि—

भरुहाये नट-भाँटके, चपरि चढ़े संग्राम ।

कै वे बाँधे जाँयगे, कै भागे परिणाम ॥

(दोहावली ४१२२)

कोई वीर अपने लिए श्रेष्ठवीर कहलाकर, वीरता का मुकुट = विजय मुकुट बाँधकर, सेनापति बनकर, युद्ध करने जानेपर, समराङ्गण में जाते ही शत्रु के भय से स्वसैन्यको छोड़कर प्राण लेकर भाग जाय तो जिनके सामने से विरद बाँधकर गया था उनके सामने जाते हुए उसकी जो मानसिक दशा हो सकती है उसका चित्र भगवान् श्रीकृष्ण ने अर्जुन को दिखाया था—

अकीर्ति चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेव्ययाम् ।

सम्भावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥

भयाद्रणादुपरतं मंस्यन्ते त्वां महारथाः ।

येषां च त्वां बहुमतो भूत्वा यास्यति लाघवम् ॥

अवाच्यवादाश्च बहून् वदिष्यन्ति तवाहिताः ।

निन्दन्तस्तव सामर्थ्यं ततो दुःखतरं न किम् ॥

कौरवनरेश दुर्योधन के गोहरण पर जैसे विराट-पुत्र उत्तर भूमिजय को गोपाध्यक्ष ने भरुहाया था—
बढ़ावा दिया था—

तद्विजेतुं समुत्तिष्ठ गोधनं राष्ट्रवर्धन ।

त्वं हि राष्ट्रस्य परमा गतिर्मत्स्यपतेः सुता ।

भूमिजय उत्तर ने—

स्त्रीमध्य उक्तस्तेन तद् वाक्यमभयङ्कुरम् ।

अन्तःपुरे श्लाघमान इदं वचनमब्रवीत् ।

(महा०)

अद्याहमनुगच्छेयं दृढधन्वा गवां पदम् ।

..... ॥

पश्येयुरद्य मे वीर्यं कुरवस्ते समागताः ।

किं न पार्थार्जुनः साक्षादयमस्मान् प्रबाधते ॥

इस रीति में लम्बी-चौड़ी डींग हाँका था कि मैं—

दुर्योधनं शान्तनवं कर्णं वैकर्तनं कृपम् ।

दोणं च सह पुत्रेण महेष्वासान् समागतान् ॥

निचासयित्वा संग्रामे दानवानिव वज्रभृत् ।

अनेनैव मुहूर्तेन पुनः प्रत्यानये पशून् ॥

म. भा. वि. प. ३६ ॥

परन्तु कौरव-सैन्य को देखते ही—

इत्युक्त्वा प्राद्रवद्भीतो स्थात्प्रस्कन्द्य कुण्डली ।

३८१२८॥

यही दशा उस समय सुमन्त्र की थी जिस समय राजा ने कहा—

लै रथ संग सखा तुम जाहू ।

सुटि सुकुमार दोउ, जनकसुता सुकुमारि ।

रथ चढ़ाइ दिखराइ वन, फिरहु गये दिन चारि ॥

बन दिखाइ सुरसरि अन्हवाई ।

आनउ फेरि वेगि दोउ भाई ॥

रामलखन सिय आनहु फेरी ।

संशय सकल सँकोल निवेरी ॥

नृप अस कह्यो ..... ।

उस समय सुमन्त्र को विश्वास था कि श्रीरामजी मुझे पिता के समान मानते हैं अतः मेरे कहने से लौट आवेंगे । इसीसे राजा से नहीं कहा कि जब आप सब

राजपरिवार समझाकर हार गये परन्तु श्रीसीताजी तक नहीं रुकीं तब—

मम अनुचर कर कतिक वाता ।

फिर भी मैं प्रयत्न करूँगा ऐसा कुछ न कहकर सुमन्त्रका चुप रह जाना ही उत्तम था ।

राजकुमार उत्तर से बृहन्नलवेषधारी अर्जुन ने कहा था कि

न चेद्विजित्य गास्तास्त्वं गृहान् वै प्रतियास्यसि ।

प्रहसिष्यन्ति वीरास्त्वां नरानार्यश्च संगतान् ॥

३८।२३॥

सुमन्त्र सोचते हैं कि

रामरहित रथ देखिहि जोई ।

सकुर्चाहि मोहि विलोकत सोई ॥

करब कोइ मैं तिनिहि विधाता ॥

लौटा लाने का मौन आश्वासनरूप चूक का अब कोई भी प्रायश्चित्त नहीं हो सकता अतिरिक्त पश्चात्ताप थे ।

“सोच सुमन्त्र विकल दुख दीना ।”

“हाथ मीजि सिर धुनि पछिताई”

“अहह मन्द मन अवसर चूका ॥”

तृतीय चूक—

एक ज्ञानी, वेदज्ञ, सर्वसम्मत साधु (सञ्ज्ञान) और उत्तमजाति ब्राह्मण यदि धोखे से अनजान में मदिरा पी ले और मैंने मदिरा पी ली है ऐसा जानकर जैसे उसे शोक और मानसिक क्लेश होने लगे, वैसे ही शोक (आन्तरिक व्यथा) से सुमन्त्र पीड़ित हो रहे हैं । यद्यपि उस अनजाने मद्यप ब्राह्मणका प्रायश्चित्त स्मृतियों में कई प्रकारके कथित है, परन्तु महामन्त्री सुमन्त्र ने जो धोखा खाया है उसका कोई प्रायश्चित्त नहीं, पश्चात्ताप के अतिरिक्त ।

पूर्वकाल में वर्णाश्रमधर्म का पालन जब बहुत कड़ाई से होता था उस काल में राजा एकमात्र क्षत्रिय ही बनाये जाते थे । वे द्वितीय वर्णोत्पन्न होने के कारण प्रथमवर्णकुलप्रसूत ब्राह्मणवध तक को भी अपराध करने पर प्राणदण्ड नहीं करते थे । अन्य अपराधी को उसके अपराधानुसार दण्ड न होने से अराजकता फैलने तथा राज्य में विप्लव होने का भय रहा करता था । परन्तु ब्राह्मणशासक तो चारो वर्णों को दण्ड दे सकता था । इसीलिये धर्मशास्त्रीय आज्ञा थी कि राजा का प्रधानामात्य—महामन्त्री ब्राह्मणकुलोद्भूत विद्वान् ही बनाया जाय । इस तथ्य के कुछ प्रमाण—

सर्वेषां तु विशिष्टेन ब्राह्मणेन विपश्चिता ।

मन्त्रयेत्परमं मन्त्रं राजा षाड्गुण्यसंयुतम् ॥

मभु० ७।५८॥

यदा स्वयं न कुर्यात्तु नृपतिः कार्यदर्शनम् ।

तदा नियुज्याद्विद्वांसं ब्राह्मणं कार्यदर्शने ॥

मनु० ८।१॥

अमात्यं मुख्यं धर्मज्ञं दान्तं शचिकुलोद्भवम् ।

स्यापयेदासने तस्मिन् खिन्ने कार्ये क्षणे नृणाम् ॥

(स्मृत्यर्थसंग्रह)

सर्वलक्षणलक्षण्यो मन्त्री राजस्तथा भवेत् ।

ब्राह्मणो वेदतत्त्वज्ञो विनीतः प्रियदर्शनः ॥

(विष्णुधर्मोत्तरे)

द्विजन्मानो हि ब्रह्मतेजसो बन्धनीयाः पूज्या एव ।

मन्त्रपुरोहितपदे स्थापयितुमुचिता भवन्ति ॥

(उदयसुन्दरि कथा)

ब्राह्मणे मन्त्रणाभिज्ञो राजनीतिविशारदः ।

नानालिपिज्ञो मेधावी नानाभाषासमन्वितः ॥

(शब्दकल्पद्रुमे)

यह सब जानकर भी एवं वेतनभोगी होने से भी मन्त्रिगण राजा को प्रणाम करते थे । यद्यपि पुरोहित-वर्ग भी मन्त्रिमण्डल में विशिष्ट अवसरों पर लिये

जाते थे; परन्तु वेतनभोगी न होने के कारण राजा एवं राजकुल से प्रणम्य रहते थे। अस्तु

सुमन्त्र ब्राह्मण थे। दशरथ से अनेक पीढ़ी पहले राजा कल्माषपाद के समकालीन वास्तुशास्त्रप्रणेता, स्मृतिकार एवं गोत्रप्रवर्तक जो गर्ग ऋषि हुए हैं उन्हींके कुल में सुमन्त्र थे, ऐसा श्री रघुनाथदास रामस्नेही ने अपने सुप्रसिद्ध ग्रन्थ विश्रामसागर में लिखा है।

तहं विरधासन सुत सुता नाम सागरा आनि ।

दीन्हें व्याहि सुमन्त्र कहं सुभग गर्गकुल जानि ॥

अतः सुमन्त्रजी सुजाति = विप्रोत्तम थे। उनका विवेकी और वेदविद होना तो मानस में ही है—

“तुम पण्डित परमारथ ज्ञाता”

श्री रामजी के वनवास से एक दिन पूर्व ही दशरथजी ने सभा में सभी सभासदों के सामने मन्त्रियों को अधिकार देते हुए कहा था कि—

जो पाँचें मत लागै नीका ।

कहहु हरषि हिय रामहिं टोका ॥

यहाँ पाँचों से तात्पर्य १. प्रधानमन्त्री २. विदेश-मन्त्री, ३. सुरक्षामन्त्री (सेनापति), ४. अर्थमन्त्री (कोषाध्यक्ष), और गृहमन्त्री (आन्तरिक सुरक्षा-शासक) से है। उस सामन्तीय युग में पारम्परिक राजा होते थे। यदि किसी परिस्थिति के कारण राजा चुनना ही होता था तब मन्त्रिगण ही किसीको राजा बना सकते थे। यथा—

मन्त्रिन पुर देखा बिनु साईं

दीन्हें राज मोहिं बरियाई ॥

तभी तो वहाँ भी सुनते ही—

बिनती सचिव करहिं कर जोरी ।

आज प्रजातन्त्रीय युग में भी राष्ट्रपति का चुनाव मन्त्रिमण्डल ही करता है; परन्तु नये मन्त्रिमण्डल की प्रस्थापना राजा और पुरोहित मिलकर धर्मशास्त्रों में

अभिहित लक्षणों से सम्पन्न देखकर ही किसीको किसी विभाग का मन्त्री बनाते थे। आजकल के समान वोट नहीं मांगा जाता था। आज तो—

“पढ़े लिखोंकी मति बौराई अपढ भये मतदाता ।

करिया अक्षर भैंसि बराबर भारतभाग्यविधाता ॥

कोपभवन की दशा देखकर जब सुमन्त्र ने यह अनुमान लगा लिया कि—

.....“कुचाल कीन्ह कछु रानी”

तो बाहर जाने पर पूछनेवाले सेवकों, सचिवों अर्थात् मन्त्रिमण्डल को सारी बातें बना देनी चाहिये थीं, सो उन्होंने नहीं किया। प्रत्युत रामजी की कुभांति से ले गये—

राम कुभांति सचिव संग जाही ।

देखि लोग जहं तहं बिलखाहीं ॥

कौरवों की द्यूतसभा में राजा युधिष्ठिर पहले अपने आपको ही हारे थे—

अहं विशिष्टः सर्वेषां भ्रातॄणां दयितास्त्रथा ।

कुर्यामिहं जितः कर्म स्वयमात्मन्युपप्लुते ॥

महा० सभा० ६५।२८॥

इसके पश्चात् शकुनि के बहकावे में आकर द्रौपदी को दाव पर लगाया—

‘ग्लहं दीव्यामि चार्वङ्ग्या द्रौपद्या हन्त सौबल ।’

‘न्यस्ताः पूर्वं भ्रातरस्तेन राज्ञा स्वयं चात्मा त्वामकी राजपुत्री ॥

म० सभा० ६७।६।

जब कौरवनरेश दुर्योधन की कठोर आज्ञा हुई कि—

संमार्जतां वैश्म परैतु शीघ्रं

तत्रास्तु दासीभिरपुण्यशीला ॥

महा० सभा० ६६।१।

अपुण्यशीला (भामिनी द्रौपदी) अन्य दासियों के साथ बुहारी लगावे-झाड़ू लगावे। द्रौपदी ने पूछा था कि इन्द्रप्रस्थके राजा युधिष्ठिर ने मुझे हारकर दासी

बनाया अथवा पहले अपने आपको हारकर स्वयं
दुर्योधन के दास होने पर मुझे दाव पर लगाने की भूल
की है ? यह बताना चाहिये ।

किं न पूर्वं पराजैषीरात्मानमथवा नु मान् ?

यदि वह पहले मुझे हार गये हों तो मैं इन्द्रप्रस्थ के
राजा के द्वारा हारी जाने के कारण दुर्योधन की
छूत किकरी हो जाऊँगी । परन्तु यदि पहले अपने
को हारकर, दुर्योधन के दास बन जाने पर मुझे
हारने की धृष्टता की है तो मैं नहीं हारी जा सकती,
क्योंकि इन्द्रप्रस्थ की रानी को (मुझे) दुर्योधन की
दासी किसी प्रकार भी दाव पर नहीं बढ़ा सकता ।

यद्यहं हारिता पूर्वं भवामि छूतकिंकरी ।

आत्मा वा हारितः पूर्वं तदहं नास्मि हारिता ॥

बालभारत नाटक २।१३।१।

और भी देखिये महाभारत सभापर्व अध्याय ६७—

इसं प्रदनमिमे ब्रूत सर्व एव सभासदः ।

जितां वाप्यजितां वा मां मन्यध्वे सर्वभूमिपाः ॥

॥ ४१-४२ ॥

अस्वास्थ्यशक्तः पाणिंतु परस्वम् ॥ ४७ ॥

जैसे युधिष्ठिर राजा न रह जाने से इन्द्रप्रस्थ की
रानीको हार नहीं सकते थे वैसे ही यदि सुमन्त्र
श्री रामजी को राजा बनाकर ले जाते तो दशरथजी
स्वतः राज्यच्युत हो जाते और तब उनकी बात रखने
के लिये राज्यारूढ़ श्री रामजी को राज्यच्युत करके
वन नहीं भेजा जा सकता था । सुमन्त्र सोचते हैं कि
श्री रामजी का वनवास मेरी चूक का परिणाम है ।
मैं यदि उसी समय श्री रामजी को राजकीय मुकुट,
छत्र-चाँवर आदि से युक्त करके अभिषेका टीका
करके राजा किंवा युवराज घोषित करके वन में ले
जाता तो ऐसा अनर्थ न होता । राजनीति के समस्त
तत्त्वों को जाननेवाले से ऐसी भयङ्कर चूक उस

समय हो गयी कि अब इसे जब समझता हूँ तो कोई
प्रायश्चित्त नहीं सूझता ।

अहह मन्द मम अवसर चूका ।

अजहुँ न हृदय होत दोउ टूका ॥

चूक का कारण संभवतः—

“तुङ्क सराहसि करसि सनेह ।”

“सदा राम यदि प्राण समाना ।”

को जानना मानना हो सकता है ।

चतुर्थ चूक—

जिमि कुलीन तिय साधु सयानी ।

पतिदेवता कर्म मन बानी ॥

रहै कर्मवश परिहरि नाहु ।

सचिवहृदय तिमि दारुण दाह ॥

अहह मन्द मम अवसर चूका ।

अजहु न हृदय होत दुइ टूका ॥

जिस स्त्री का मातृ-पितृकुल और स्वशुरकुल दोनों
निष्कलङ्क हों वह कुलीन स्त्री है । वह चाहे किसी
भी वर्ण या जाति की हो; उस स्त्री को बिना किसी
अपराध के उसका पति त्याग दे, जैसे कि राजा
उत्तानपाद ने अपनी परमसाध्वी रानी सुनीति का त्याग-
कर दिया था, तो उस स्त्री के दारुण दाह का अनुमान
भुक्तभोगी के अतिरिक्त और कोई भी नहीं लगा
सकता । जब कि सापराध परित्यक्ता भवानी
सतीजी का—

“तपै अवां इव उर अधिकाई ।”

“युगसम दिवस सिराहि”

परन्तु—निज अध समुक्षि न कछु कहि जाई ।

उस—अकथनीय दारुण दुख भारी

की बात को—कहि न जाइ कछु हृदय गलानी ।

पति परित्याग हृदय दुख भारी ।

कहइ न निज अपराध विचारी ।

परन्तु निरपराध परित्यक्ता तो यही सोचेंगी कि—
 अवगुण मोर एक मैं माना ।
 विछुरत प्रान न कीन्ह पयाना ॥

सभी का नाथ, स्वामी, पति एकमात्र ब्रह्म ही है ।
 कर्मकाण्डीय वौदिकों में बहुत प्रचलित मन्त्र है—
 गणानां त्वा गणपतिं हवामहे प्रियाणां त्वा
 प्रियपतिं हवामहे निधीनां त्वा निधिपतिं हवामहे ॥
 कृष्णयजुर्वेदीय श्वेताश्वतरोपनिषद् का भी ऐसा
 ही कहना है—

तमोऽश्वराणां परमं महेश्वरं तं देवतानां परमं च दैवतम् ।
 पतिं पत्नीनां परमं परस्ताद्विदामि देवं भुवनेशमीड्यम् ॥

निष्कर्ष यह कि श्रीराम जीवमात्र के स्वामी हैं ।
 यही बात श्री रामचरितमानस में भी बलपूर्वक कही
 गयी है—

प्रान प्रानक जीव के जीव सुख के सुख राम ।
 तुम तजि तात सुहात गृह जिनहिं तिनहिं विधि वाम ॥
 जब सुमन्त्र ने गंगा तट पर—

जतन अनेक साथ हित कीन्हें ।

परन्तु— उचित उतर रघुनन्दन दीन्हें ॥

बरबस राम सुमन्त्र पठाये ।

यही— रहे कर्मवश परिहरि ताहू ॥

इसमें मन्द मन का चूकना यही है कि—

“विछुरत प्रान न कीन्ह पयाना ।”

“रहि दिन अन्तहु अघम शरीरु ।

जस न लह्यो विछुरत रघुबीरु ॥”

‘हृदय न विदरेउपंक जिमि विछुरत प्रीतम नीर ।’

उपर्युक्त चूकों का स्मरण होने से पश्चात्ताप की
 भयङ्कर ज्वाला में सुमन्त्र जल रहे थे ।

यहि विधि करत पंथ पछितावा ।

तमसातीर तुरत रथ आवा ॥

जहाँ किये हुए अपराध का प्रायश्चित्त किसी

प्रकार संभव नहीं हो सकता वहाँ पश्चात्ताप ही परम
 प्रायश्चित्त माना गया है । इसी आशय को लेकर
 याज्ञवल्क्य ने अपने धर्मशास्त्र में कहा है—

प्रायश्चित्तमकुर्वाणाः पापेषु निरता नराः ।

अपश्चात्तापितः कष्टान् नरकान् यान्ति दारुणान् ॥

जब पश्चात्ताप करते-करते सुमन्त्र को कुछ शान्ति
 मिलि तो देखा तमसातीर तक रथ आ गया है ।
 तमसातीर से ही निषादों को बिदा करके किसी वृक्ष
 के नीचे बैठकर दिवसावसान की प्रतीक्षा करने लगे ।
 कदाचित् महामन्त्री सुमन्त्र की अनजानी चूकों का
 प्रायश्चित्त हो गया ।

सभी अपराधों का प्रायश्चित्त विहित है । सुमन्त्र
 की अनजानी चूक का प्रायश्चित्त था पश्चात्ताप ।
 जैसे शकुनि के बहकाने में आकर धर्मराज युधिष्ठिर
 ने अपना सर्वस्व हारकर अपने, अपने भाइयों और
 पत्नी तक के हार जाने की चूक की थी; महावीर
 कर्ण के भरोसे पर भी दुर्योधन ने श्रीकृष्ण की अव-
 हेलना की चूक की थी, और कलियुग की मति भ्रष्ट
 कर देने से विष्णुरात दीक्षित ने मृतसर्प को कण्ठ में
 डालकर विभाण्डक ऋषि का अपमानरूप चूक की थी ।
 महाकवि श्री पद्माकर का कहना है :—

एक तो चूक युधिष्ठिरसे भइ सर्वस हारिके नारि गवायो।
 दूसरी चूक सुदोधनसे भइ कृष्ण मनाय नहीं घर लायो ॥
 तीसरी चूक परोक्षितसे भइ सर्प उठाइ ऋषी गर नायो ।
 कोटिउपाय करो पद्माकर चूककी हूक न जात मिटायो ॥

इन सब चूकों का प्रायश्चित्त किसी न किसी रूप
 में परिणाम भोगकर हुआ था । परन्तु अनेक हम
 श्री रामानन्दीय श्री वैष्णवों ने कुछ अज्ञानी लोगों
 के बहकाने में आकर अज्ञानतावश जानबूझ कर
 भयङ्कर अपराध किया था कि अपने श्री रामानन्दीय
 श्री वैष्णवों के श्रेय-प्रेयःप्रदायक हितकारी, तथ्यों के

सुझाने-समझानेवाले कर्मठ अग्रणी अमर रामानन्द स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज की याथातथ्य बातों को न जानने का ही नहीं, प्रत्युत उनका विरोध एवम् अपमान आधी शताब्दी से करते आये हैं और कुछ महात्मा आज भी करते हैं। मैंने तो समझ लिया था कि इस पाप का प्रायश्चित्त ही नहीं है—

यहि अपराध परम पद ते हू उतरि नरकमें परिबो
(विनय प० ।)

परन्तु सम्प्रदाय ने इस अपराध का समयोचित प्रायश्चित्त सोचकर “स्वामी भगवदाचार्य” “शताब्दी अभिनन्दन ग्रन्थ” भेट करने का सुदृढ आयोजन कर लिया है। मैं भी एक पद्यप्रसून श्री स्वामी जी के चरणों में अर्पित करके अपने को धन्य कर लेता हूँ। वह पद्म-पुष्पगुच्छ पहले साप्ताहिक विरक्त में, साप्ताहिक साकते में, और तदुपरान्त मेरे भवतमालभास्कर के प्रथम खण्ड में प्रथम ही प्रकाशित हो चुका है।

त्याग-तपस्यामूर्ति के रामके सुदृढ उपासक ।

सम्प्रदाय उत्थान कार्य के परम प्रकाशक ॥

शास्त्रवाद ललकार सुमत वादीबुध चम्पत ।

वाक बन्द हूँ जात, कलम देखे कर कम्पत ॥

अनुयायी अतिशय प्रबल श्री रामानन्दाचार्य के ।
एक-एक गुण अमित हैं वीर भगवदाचार्य के ॥१॥

प्रवचनपदुता-छटा कही कवि कामे आवैं ।

शब्द-वाक्य-विन्यासकला सन्तहिं मन भावैं ॥

पण्डित-कला-प्रवीन ज्ञान कहअउ भाषाको ।

दुहुँ कर इक संग लिखो लेख दुइ-दुइ भाषाको ॥

मिरजापुर के न्याय महँ बरिष्ठर घबराइगो ।

भगवदाचार्य के रूप में का “राघवेश” ही आइगो ॥२॥

अफ्रीकादि विदेश रामभक्तीमय कीन्हें ।

यजुः सम्मश्रुतिभाष्य बहुतक रचि दीन्हें ॥

विद्वद्वर्गप्रधान सभा काशी महँ करिके ।

“पण्डितराज” उपाधि दिये बहु आदर करिके ॥

ब्रह्मसूत्र के भाष्य लिखि सब कहते वेदाचार्य हैं ।

“सारस्वतसार्वभौम” अब स्वामी भगवदाचार्य हैं ॥३॥

महाकाव्य रचि चार और हरिस्तोत्र अनेका ।

वेदोपनिषद् सुभाष्य विरचि किय भक्तिविवेका ।

ब्रह्मसूत्र कर तत्त्व संहिता सम निखार्यों ।

प्रतिवादी अति डरत त्याग वैराग्य प्रचार्यों ॥

सम्प्रदाय भी जासु बल आज अभूतूप लहत छवि ।

स्वामि भगवदाचार्य वह अप्रतिभट विद्वान कवि ॥४॥

प्रथम दो आर्य सत्य तथा प्रतीत्य-समुत्पाद

— बुद्धिबल्लभः शास्त्री एस० ए० —

बुद्ध के अव्याकृत धर्म

बुद्ध केवल वैसे दर्शनिक नहीं थे, जो बड़े-बड़े सिद्धान्तों के साथ बुद्धि का व्यायाम ही करते रहते। बुद्ध विचारों में काफी उदार और गम्भीर थे। अपने उन विचारों को प्रत्येक प्राणी के पास पहुँचाना उनके

जीवन का लक्ष्य था। उनमें नैतिक, धार्मिक और आध्यात्मिक चेतना का पुट देकर वे उदात्तभूमिका में उन्नयन करना चाहते थे। इसी से उनके कहे गए विचारों में मानव-मात्र के व्यथा के निवृत्ति की झलक

दिखाई पड़ती है। नित्य अनित्यादि के प्रश्नों में व्यर्थ तर्क-वितर्क करना युक्तिसंगत नहीं माना है। जिन-जिन लोगों ने ऐसे प्रश्न उनके सामने रखे उन्हें उन्होंने अव्याकृत, अकथनीय आदि कहकर टाल दिया। वे अव्याकृत प्रश्न निम्नलिखित इस प्रकार के हैं—

(१) क्या जगत नित्य है ? (२) क्या जगत अनित्य है ? (३) क्या जगत अपूर्ण है ? (४) क्या जगत पूर्ण है ? (५) क्या आत्मा की तरह शरीर भी है ? (६) क्या आत्मा शरीर से भिन्न है ? (७) क्या जिसने सत्य को जान लिया है वह मृत्यु के बाद जीवित रहता है ? (८) क्या वह मृत्यु के बाद नहीं रहता है ? (९) क्या मृत्यु के बाद उसका रहना न रहना दोनों संभव है ? (१०) क्या वह मृत्यु के उपरान्त न रहता है और न नहीं रहता है ?

बुद्ध ऐसे प्रश्नों के बारे में स्वयं कहते हैं^१। “ये प्रश्न न अर्थयुक्त, न धर्मयुक्त, न ब्रह्मचर्य के सहायक, न निर्वेद के लिये, न विराग के लिये, न शान्ति के लिये, न ज्ञान के लिये, न संबोधि के लिये और निर्वाण के लिये ही हैं। अतः इन्हें मैंने अव्याकृत कहा।”

उक्त प्रकार के प्रश्नों का समाधान करना सैद्धान्तिक महत्त्व रख सकता है, पर व्यावहारिक नहीं। मानव ऐसे सैद्धान्तिक प्रश्नों से अपना और सामाजिक जीवन का अभ्युत्थान नहीं कर सकता है। अतएव बुद्ध ने ऐसे प्रश्नों को महत्त्व नहीं दिया। वे प्रायः अपनी देशना में उन बातों की ओर ही संकेत करते दिखाई पड़ते हैं, जिनसे उस व्यक्ति का जीवन पवित्र और निर्मल हो सके। जीवन को पवित्र और निर्मल बनाने के लिये उनकी दृष्टि में शील, समाधि और प्रज्ञा के अतिरिक्त कुछ नहीं है।

चेतनवादी भोगवाद

बौद्ध धर्म और दर्शन में कुछ समस्याओं को अव्याकृत या निर्वचनीय कहकर छोड़ दिया गया है, तो कुछ का निषेध भी किया गया है। उन्हें असेवितव्य कहा जाता है। बुद्ध के अनुसार भोगवाद, तपस्यावाद दोनों का निषेध है। भोगवाद को हम शाश्वतवाद और परलोकवाद भी कह सकते हैं। लेकिन उसका पारलौकिक भोगवाद या चेतनवादी भोगवाद तथा जड़वादी भोगवाद या इहलोकवादी भोगवाद या उच्छेदवाद इन दो भागों में विभक्त करना सुसंगत प्रतीत होता है। परलोकवादी भोगवाद में ऐंद्रिक सुखों का सम्पादन भौतिक जगत में करना होता है। उसके पूर्ति की अभिलाषा पुनर्जन्म और स्वर्गलोक तक की जाती है। अतएव वैदिक कर्मकाण्ड और यज्ञों का प्रादुर्भाव हुआ है। यज्ञों का विकास नरमेध, अश्वमेध आदि में हुआ। उन यज्ञों के द्वारा नाना प्रकार के इन्द्रियभोग प्राप्त करना, स्वर्ग में इन्द्रासन हस्तगत करना, अप्सराओं का उपभोग करना आदि अनेक प्रकार के भोग-विलासों की व्यवस्था निर्देशित की गई। भारतीय सभी दर्शनों में कर्म-सिद्धान्त का परिपोषण किया गया है। बौद्ध दर्शन भी कर्म-सिद्धान्त का परिपोषक है। पर वह हिंसक वृत्तिवाले वैदिक यज्ञों का भोगवाद के अन्दर ही निरूपण करता है। क्योंकि हिंसक वृत्ति के अतिरिक्त वैदिक कर्मकाण्ड में विडम्बनाओं का अम्बार सा लग गया था। उसे सामन्तवर्ग के लोग ही वैदिक यज्ञों को करने में समर्थ थे। जन सामान्य अर्थाभाव के कारण उनका आयोजन करने में असमर्थ था। दूसरी परिकल्पना यह थी कि इतनी धनराशि, इतना मानव-श्रम बुद्ध-समाज के प्रतिष्ठित और कुलीन वर्गों

१—दीर्घनिकाय, पुट्टपादसुत्त १।९.

के स्वर्गीय भोगों के लिये था। वे भोग भी शाश्वत नहीं थे। उनकी अवधि के उपरान्त पुनः भवचक्र के आवागमन से छुटकारा पाना असंभव था। जब कि धनधान्य से संपन्न लोगों की यह दशा अवश्य-म्भावी थी तो सामान्य जनों का विस्तार उक्त प्रकार के वैदिक कर्मकाण्डों से नहीं हो सकता।

बुद्ध को यह विश्वास हो गया था कि उक्त प्रकार के कर्मकाण्ड से सामान्य जन का नैतिक, धार्मिक, आध्यात्मिक गंगा की पवित्र धारा में प्रवाहित करना, आवागमन के दुःख से दूर शांत, गम्भीर और निर्वाण की स्थिति तक जाना कथम्पि संभव नहीं। अतएव बुद्ध ने चेतनवादी भोगवाद का निषेध किया। बुद्ध यज्ञ के विरोधी नहीं थे। उनका यज्ञ शीलयज्ञ^१, समाधि यज्ञ और प्रज्ञा यज्ञ था। उसके द्वारा ही दुःख का निरी ध्रुव था।

जड़वादी भोगवाद

बुद्ध के सामने दूसरे जड़वादी भोगवाद की भी समस्या थी। उसमें पुनर्जन्म, पाप, पुण्य, स्वर्ग, वैदिक यज्ञादि के लिये कोई स्थान नहीं था। उच्छेदवाद, जड़वाद, लोकायत संप्रदाय आदि नामों से स्मरण किया जाता है। उसके प्रवर्तक आचार्य बृहस्पति माने जाते हैं। परवर्ती दार्शनिक संप्रदायों के खंडन-मंडन के अवसर पर यत्र-तत्र चार्वाक मत का दिग्दर्शन कराया गया है। सामान्यतः उनके सिद्धान्त के दिग्निर्देश में—

यावत् जीवेत् सुखं जीवेत्, ऋणङ्कृत्वा घृतं पिबेत् ।
भस्मीभूतस्य देहस्य, पुनरागमनं कुतः ॥

उक्त श्लोक की सर्वत्र चर्चा की जाती है। जिस

किसी भी प्रकार से अधिक से अधिक भौतिक सुखों का उपभोग करो। मरणोपरांत पुनर्जन्म की कल्पना निरर्थक है। इस तरह के मतावलम्बी लोग बुद्ध के समय में भी थे। पूर्णकश्यप,^२ अजितकेशकम्बलि आदि की चर्चा अक्रियावादी और उच्छेदवादी के रूप में की गई है। बौद्ध विचारों के अनुसार ऐसे जड़वादी भोग के लिये कोई स्थान नहीं था।

बुद्ध से किसी ने प्रश्न किया कि आप भी तो उच्छेदवादी हैं। वे उत्तर देते हैं कि—“मैं^३ राग, द्वेष, मोह के उच्छेद की बात करता हूँ। अनेक प्रकार के पापकर्मों के उच्छेद की बात करता हूँ। श्रवण गौतम उच्छेदवादी है, ऐसा कहा जा सकता है।” बुद्ध राग, द्वेष, मोह से दूषित प्रत्येक व्यक्ति को निर्मल, स्वच्छ, शांत दान्तचित्त देखना चाहते थे, जिससे प्रत्येक व्यक्ति नैतिक सोपानों की मंजिल में चढ़ता हुआ जातिवर्ग-विहीन मानवसमाज का निर्माण कर सके।

चेतना तथा जड़वादी भोगवादों से ऐसा संभव न था। इसको बुद्ध ने ‘कामसुखमल्लिकानुयोग’ कहा है। काम का उपभोग आर्य पुद्गलों के लिये नहीं है, वह आचरणहीन नागरिकों और पृथक् जनों के लिये है। इससे व्यक्ति दुःखनिरोध व निर्वाण के दिशा की ओर अग्रसर नहीं हो सकता है। भोगलिप्सा वाले कर्मों से सामाजिक जीवन ही नहीं चल सकता है, तो निर्वाण की बात मौन कहे ?

आत्मपीडनवाद

वासनाओं^४ को क्षीण करने के लिये, समुचित आध्यात्मिक बल की साधना के लिये, शरीर, इंद्रिय और मन को जिन-जिन उपायों से तापित किया जाता है,

१. दीर्घनिकाय, कूटदन्तसूत १।५.

२. दीर्घनिकाय, ब्रह्मजालसूत १।१,२.

३. उत्तरनिकाय ।

४. तत्त्वार्थसूत्र ९।६, १९, २०, २२ ।

वे सभी तप हैं। अनशन आदि भी बाह्य तप हैं। मलीन वृत्तियों को निर्मूल करने के निमित्त अपेक्षित बल की साधना के लिये जो आत्मदमन किया जाता है वह भी तप ही है।

कामवासनाओं की पूर्ति में शारीरिक स्वास्थ्य भी एक कारण होता है। निराहार रहना, चान्द्रायणादि व्रत करना, आमरणान्त उपवास करना, कांटों पर शयन करना, भयावह गर्मी में भी पंचाग्नियों को तापना, अत्यन्त शीत में भी नदी, नहर और तालाबों में आसन मार के बैठना आदि हठवादी तपोवृत्तियाँ ही हैं। इस प्रकार की आत्मदमनवाली प्रक्रियाओं को बुद्ध और उनका धर्म आत्मपीडनवाद की संज्ञा देता हैं। इसको बुद्ध ने 'अत्तकिलमथानुयोग' कहा है। उनके अनुसार ऐसा आचरण करने वाले हीन और अनार्य माने गये हैं। इस प्रकार के कार्यों से कुछ लोग भले ही लाभान्वित हो सके पर समाज के प्रत्येक इकाई का नैतिक अभ्युत्थान और परमार्थ-चिन्तन संभव नहीं है।

चार आर्य सत्य

बुद्ध के अतिवादों का निरोध सामाजिक दर्शन की पृष्ठभूमि ही है। कुछ ऐसी भी बातें होती हैं, सत्य होती हुए भी वैयक्तिक तथा सामाजिक दृष्टि से अव्यवहार्य होती हैं। इसीसे उन्होंने मध्यम मार्ग का अनुसरण किया। उस पर औरों को भी चलने का निर्देश दिया। उसे अष्टांगिकमार्ग व मध्यमाप्रतिपद कहा जाता है, जिसे बुद्ध ने दुःख-निरोध के मार्ग से संबोधित किया। सारनाथ में बुद्ध ने जिन पंचवर्गीय भिक्षुओं को प्रथम उपदेश दिया था वे चार आर्य सत्य ये थे—दुःख-दुःख समुदय, दुःखनिरोध और दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद। आर्यसत्य प्रत्येक प्रकार के दुःख के साथ लगता है। अष्टांगिकमार्ग का सम्बन्ध दुःखनिरोधगामिनी प्रतिपद से है। ऐसा प्रतीत होता है कि उक्त विभाजन सामान्य

जनों के अवबोध के लिये किया गया है। दुःख, दुःख-समुदाय एक सिक्के के पहलुओं के समान लगते हैं, जो रोग है उसका ही सम्बर्धन होता है। गहराई से विचार करने पर दोनों प्रथम आर्यसत्त्यों का मूल तत्त्व दुःख की ओर संकेत करता है। इस दुःख का निराकरण कैसे संभव हो सकता है उसके लिये प्रतीत्यसमुत्पाद का अवगाहन करना अनिवार्य है, जिसका बुद्ध ने बोधगया में बोधवृक्ष के नीचे अवबोध किया था। यह बौद्ध-धर्मदर्शन का प्रथम और चरम सोपान परिलक्षित होता है। इसका साक्षात्कार या सम्यग् बोध करने के लिये ही सांगोपांग साधना करनी पड़ती है।

इसी तरह दुःखनिरोधगामिनीप्रतिपद इन दो आर्यसत्त्यों का भी तात्पर्य दुःखनिरोध है। निरोध होगा तो उसका मार्ग भी होगा ही। रोग का शमन होता है, तो उसका उपाय भी अवश्य है। दोनों का मूल एक ही निरोध से है। जिस अष्टांगिक मार्ग की चर्चा का संकेत ऊपर किया गया है, उसका दुःखनिरोध ही उद्देश्य है।

अतएव यह निष्कर्ष निकला कि दुःख और दुःख-निरोध प्रधान वस्तु है। इन दोनों का विधिवत् ज्ञान-संपादन ही बुद्ध की श्रेष्ठ मानवीय कल्पना थी। दुःख और दुःखविरोध एक-दूसरे के सापेक्ष हैं। दुःखज्ञान के बिना उसका निरोध संभव नहीं है। जब दुःखज्ञान होगा ही नहीं, तो निरोध होगा किसका? दुःखनिरोध के बिना दुःखज्ञान असंभव है। चारों आर्यसत्य में दुःख शब्द का प्रथम स्थान है। अतः वह दुःख ही ज्ञातव्य प्रतीत होता है। बौद्ध धर्म और दर्शन के अनुसार उसका सम्यग् ज्ञान प्रतीत्यसमुत्पाद से होता है। प्रतीत्यसमुत्पाद के अरों का चक्र इस प्रकार चलता है कि विश्व में उससे छुटकारा पाना असंभव है।

प्रतीत्यसमुत्पाद

जरा, मरण, शोक, परिदेव दुःखादि के अखंड साम्राज्य का कारण क्या है? जन्मग्रहण करना ही उक्त दुःखों का कारण है। जन्म का क्या कारण है? भव। भव का क्या कारण है? उपादान। उपादान का कारण? तृष्णा। तृष्णा का क्या कारण है? वेदना। वेदना का क्या कारण है? स्पर्श। स्पर्श का क्या कारण है? षडायतन। षडायतन का क्या कारण है? नामरूप। नामरूप का क्या कारण है? विज्ञान। विज्ञान का क्या कारण है? संस्कार। संस्कार का क्या कारण है? अविद्या। अविद्या से संचालित मनुष्य आवागमन के भवचक्र में सतत भटकता रहता है। अतएव अविद्या ही दुःख का मूल कारण है। प्रतीत्यसमुत्पाद के द्वादश अवयवों का विभाजन इस प्रकार है।

(१) अविद्या—यह प्रतीत्यसमुत्पाद तथाकथित परम्परावादियों के आधार का प्रथम प्रत्यय है। शारीरिक सदाचरण का त्याग और असद् का व्यवहार करना या ज्ञातव्य चार आर्यसत्त्यों का ज्ञान न करना आदि अविद्या मानी जाती है। वस्तुतः मरण का सातत्यमात्र ही अविद्या है। क्योंकि इसमें शरीरत्याग होता है। शरीरत्याग के बाद भी प्रभावपुंजस्वरूपकृत कर्म अवशिष्ट रहते हैं। उन्हें अविद्या भी कहा जा सकता है। वह विशुद्ध अज्ञान भी नहीं है वह एक ऐसी अचेतना अवस्था है, जिसमें ज्ञान और अज्ञान दोनों का संमिश्रण रहता है। इसमें अनित्य दुःख अनात्मा का पदार्थ-बोध संभव नहीं है। इसीसे यह अविद्या संस्कारों की जनक मानी जाती है। ऐसा प्रतीत होता है कि यह चित्त की तमसाच्छन्न स्थिति है।

(२) संस्कार—यह प्रतीत्यसमुत्पाद का द्वितीय प्रत्यय है। बौद्ध वाङ्मय में संस्कार शब्द का विवेचन

पंच स्कन्धों में भी किया जाता है। संस्कार कुशल, अकुशल एवं अव्याकृत कर्म के मुद्राओं से मुद्रित चित्त की स्थिति को कहते हैं। संस्कार सुखवेदना, दुःखवेदना और न सुख और न दुःख वेदना से युक्त हो सकते हैं। कायिक, वाचिक, मानसिक तीनों प्रकार के संस्कार होते हैं। बाद के पाली साहित्य में संस्कार को पदार्थ मानकर भी विवेचन किया है। यह चित्त कर्म मुद्रांकित स्थिति में होते हुए भी अनित्य, अनात्म और दुःखस्वरूप है। संस्कार और विज्ञान की भी एकरूपता है। जहाँ संस्कार नहीं, वहाँ विज्ञान नहीं हो सकता है। अविद्याजन्य क्रिया संस्कारों की जनक होती हैं। अविद्या और संस्कार भूतकाल के कारण भी कहे जाते हैं। उन कारणों को जब आत्मगत भाव से देखा जाता है, तो वर्तमान के ही कारण प्रतीत होते हैं। वस्तुगत दृष्टि से देखने पर ऐसा आभास होता है कि यावत् काल वर्तमान का जीवन है। यह भूतकाल का प्रतिनिधिस्वरूप है।

(३) विज्ञान—प्रतिसंधि से उन्नीस प्रकार और प्रवृत्तिभेद से बत्तीस प्रकार का विपाकचित्त ही विज्ञान है। परम्परागत थेरवादी दृष्टि से यह भवचक्र का तृतीय कारण है। विज्ञान का पंचस्कन्धों में प्रमुख स्थान है। इस तरह विज्ञान का महत्वपूर्ण स्थान दृष्टिगोचर होता है। पालि साहित्य के अभिधर्मपिटकान्तर्गत धर्मसंगिणी में इसका विश्लेषण किया गया है। चित्त, मन और विज्ञान समानार्थक हैं। इसके भी कुशल, अकुशल और अव्याकृत भेद होते हैं। चक्षु, श्रोत्र, घ्राण, जिह्वा, काय और मनोधातु द्वारा षड्विज्ञानों के रूप में प्रत्येक विज्ञान का बोध करता है। शेष स्कन्धों की तरह विज्ञान भी अनित्य, अनात्म और दुःखस्वरूप है। त्रिपिटकोत्तरकालीन पालि साहित्य के ग्रन्थरत्न 'मिलिन्दप्रश्न' में 'रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार और विज्ञान इन पाँचों पदार्थों पर मेरा अस्तित्व निर्भर है। नागसेन शब्द

केवल व्यवहार मात्र है।' इस कथन से विज्ञान की अनात्मता सिद्ध हो जाती है।

वर्तमान जीवन का शुभारंभ विज्ञान से ही होता है। यह व्यक्ति की वह अवस्था है, जिसमें नवजात शिशु वास्तविक जीवन के प्रथम बोधक्षण की ओर अग्रसर होता दिखाई पड़ता है। यह एक अर्धचेतन मन है, चेतन नहीं। फिर भी जीवन की ओर अग्रसर होने और रूप को ग्रहण करने में समर्थ होता सा प्रतीत होता है।

(४) नामरूप—इससे समस्त चेतन और जड़ पदार्थों का ग्रहण हो जाता है। प्रतीत्यसमुत्पाद के चतुर्थांश का प्रत्यक्षतः पंचस्कन्धों से सम्बन्ध नहीं है। पर नामरूप पंचस्कन्धों के अतिरिक्त और कुछ पदार्थ नहीं है। सारे नामरूप के मूल में चित्त की प्रधानता स्वाभाविक है। अतः जहाँ विज्ञान, चित्त, मन नहीं वहाँ नामरूप के स्कन्धों का रहना कठिन सा लगता है। वर्तमान जीवन के प्रारम्भ होने के पश्चात् व्यक्ति नामरूप वाला कहलाता है। इस नामरूप में नाम चेतन और रूप भौतिक पदार्थ हैं। जब शरीर और मन जन्म ग्रहण करने के पूर्व समवेत होते हैं तो उसे नामरूप की सूक्ष्मावस्था से अभिहित किया जाता है। पर नामरूप रूप, वेदना, संज्ञा, संस्कार और विज्ञान पंचस्कन्ध ही है।

(१) रूप—संपूर्ण भौतिक विकारों और अवस्थाओं की समष्टि है।

(२) वेदना—संपूर्ण समवेदनाओं की समष्टि का नाम है।

(३) संज्ञा—संपूर्ण संज्ञानों या जानने की क्रियाओं की वस्तु और इन्द्रिय संनिकर्ष से उत्पन्न चित्त की उस अवस्था की जिसमें उस वस्तु के सत्ता की सूचना मिलती है। दूसरे शब्दों में, समग्र प्रत्यक्षों का नाम लिया जा सकता है।

(४) संस्कार—बाह्य और आन्तरिक इन्द्रियार्थ संनिकर्षजन्य समस्त चित्तसंस्करणों को कहते हैं।

(५) विज्ञान—चक्षुरादि इन्द्रियों के तत्सम्बन्धी रूपादि विषयों, आलम्बनों, आयतनों के साथ उत्पन्न होने वाले चक्षु विज्ञानादि हैं। उन विज्ञानों पर आधारित समग्र चित्तभेदों की समष्टि का ही नाम है।

इन पाँच स्कन्धों में ही संपूर्ण नामरूपमय जगत के मूल तत्त्व निहित हैं। यह पंचस्कन्धात्मक नामरूप नूतन जन्म ग्रहण करता है। मिलिन्द प्रश्न का यह प्रसंग अवश्य ही स्मरणीय प्रतीत होता है। "हे महाराज, नामरूप जन्म ग्रहण करता है। क्या यही नामरूप ग्रहण करता है? महाराज यह नामरूप जन्म नहीं ग्रहण करता है। इस नामरूप के द्वारा जो शुभ या अशुभ कर्म किये जाते हैं और उन कर्मों के द्वारा जो अन्य नामरूप ग्रहण करता है वही जन्म ग्रहण करता है। हे राजन्, मृत्यु के समय जिसका अन्त होता है, वह तो एक अन्य नामरूप होता है और जो पुनर्जन्म लेता है वह एक अन्य होता है। किन्तु द्वितीय नामरूप प्रथम नामरूप से ही निकलता है। यह नामरूप का विवेचन महत्वपूर्ण है। अनात्म, अनित्य दुःख की झलक और संततिवाद का स्पष्ट निरूपण विद्वान महाथेर नागसेन ने मिलिन्द के उत्तर रूप में कर दिया है।

(५) षडायतन—चक्षु श्रोत्रादि आन्तरिक छः आयतन हैं। कुछ लोग इनको रूपादि के कारण बाह्यायतन भी कहते हैं। रूपादि का विज्ञान के साथ सामंजस्य स्थापित होने पर ज्ञानेन्द्रियों का सहज स्वभाव प्रायः निश्चित सा होता जाता है।

(६) स्पर्श—शिशु की अनुभूति उसके जन्म के प्रथम-द्वितीय वर्ष में दिनों दिन तीव्र होती जाती है। उपर्युक्त षडायतन (छः ज्ञानेन्द्रियाँ) सक्रिय साथ

में कार्य करने लगती हैं। फिर भी स्पर्श की प्रधानता विशेष रूप से रहती है। इस स्थिति से व्यक्ति बाह्य जगत से संबन्ध स्थापित करना आरम्भ कर देता है।

(७) वेदना—सुख, दुःख, उपेक्षा के भेद से वेदना तीन प्रकार से है। प्रतीत्यसमुत्पाद के परंपरावादी कथन के अनुसार सप्तम सोपान है। इसका स्थान पंचस्कन्ध में भी प्राप्त होता है। इसकी अनित्यता, दुःखमय, अनात्मता शेष स्कन्धों की तरह ही है। इनकी भावना करने से कामवासना, पुनर्जन्म, अविद्या और आत्माभिनिवेश सभी नष्ट हो जाते हैं। मिथ्या मतवादों के कारण ही वेदनादि स्कन्धों में मेरा या मैं की भावना का अभ्युदय होता है। मानसिक और भौतिक जगत की संपूर्ण अवस्थाओं का गहराई से विश्लेषण करने पर उसमें कहीं भी आत्मदर्शन नहीं होता है। पहिये, धुरा, जूआ आदि सभी अवयवों के अतिरिक्त रथवस्तु की कोई स्वतंत्र सत्ता नहीं होती है। इसी प्रकार रूप, वेदना, संस्कार और विज्ञानरूपी पंचस्कन्धों की समष्टि के अतिरिक्त व्यक्ति की कोई सत्ता नहीं। वेदना सर्वसाधारण चैतसिक है, सब चित्तों में समान रूप से विद्यमान है। कौन धर्म सुख की वेदना से युक्त है? कैसे वेदनस्कन्ध कुशल कर्म को उत्पन्न करता है? वेदना स्कन्ध सप्रत्यय है कि निष्प्रत्यय? आदि उपरोक्त विषयों का विस्तृत विश्लेषण अभिधर्म पिटक के धर्मसंगिणी में समीक्षण किया गया है। व्यक्ति या पुद्गल को षड् इन्द्रियों के माध्यम से जो वेदना प्राप्त होती है, वह संपूर्ण सम्वेदनाओं की समष्टि है। प्रकारान्तर से यह भी कहा जा सकता है कि व्यक्ति की जो कुछ भी वेदना है वह भूत, वर्तमान और भविष्य की हो, या व्यक्ति के बाहर-भीतर की हो, या व्यक्ति के स्थूल-

सूक्ष्म की हो; व्यक्ति के शुभ कर्म या अशुभ कर्म की हो, दूर की हो या समीप की हो। प्रायः उन सबकी समष्टि-वेदना स्कन्ध है। वेदना कुशल, अकुशल और अव्याकृत भी हो सकती है। सुख की वेदना, दुःख की वेदना और न सुख-दुःख की वेदना से युक्त दुःख आर्यसत्य को माना गया है। अभिधर्म के विभंग में दुःख सत्य को सुख की वेदना मानकर विस्तृत विवेचन किया गया है। निरोध सत्य के विषय में साविकार कहना सरल नहीं है कि वह किन वेदनाओं से युक्त है? शेष दो आर्य सत्य दुःखवेदना, न सुखवेदना, न दुःख-वेदना से युक्त है। विकसित वेदना की स्थिति में व्यक्ति अपने चैतन्य को अभिव्यक्त करने में पूर्ण समर्थ हो जाता है। बाह्य जगत के वातावरण से सजग प्रहरी की भाँति व्यवहार करने लगता है। आधुनिक मनोविज्ञान की दृष्टि से तीन साल से पाँच साल तक के बच्चों की अवस्था का प्रतिनिधित्व करता है, जिसमें व्यक्ति के व्यक्तित्व का मूल्यांकन कर लिया जाता है।

(८) तृष्णा—यह प्रतीत्यसमुत्पाद का अष्टम प्रत्यय व कारण है। चार आर्यसत्त्यों में से द्वितीय आर्यसत्य में उसका कम महत्वपूर्ण स्थान नहीं है। संसार के नाना प्रकार के विषयों में संतुष्टि न पाकर उसमें आसक्त होने वाला जो स्वभाव है, वही तृष्णा है। यह तृष्णा अपने नये-नये भव का उत्पादन करती है और जीवन के भव का निर्माण करती रहती है। इस नूतन जीवन के प्रवाह के कारण ही जरा, व्याधि, मरण, प्रियाप्रियविप्रयोग और संयोग आदि दुःखों से बार-बार संयोग होता है। अतः तृष्णा को ही बुद्ध ने दुःख का कारण कहा है। उक्त तृष्णा को काम, भव और विभव इन तीन विभागों में विभाजित किया गया है।

(१) काम तृष्णा—पंच ज्ञानेन्द्रियों के विषयों की ओर सुख-लिप्सा के कारण आसक्त होना ही है।

(२) भव तृष्णा—मरने के बाद शरीर नष्ट हो जाता है। विज्ञान व आत्मा नित्य अजर-अमर व शाश्वत है। यह आत्मा पुनर्जन्म ग्रहण करती है, या मुक्त होकर ब्रह्म में विलीन हो जाती है। यह शाश्वतवाद की आसक्ति ही है।

(३) विभव तृष्णा—जो कर्मफल पुनर्जन्मादि को नहीं मानता है। मरने के बाद कोई संतति नहीं होती है। इसे ही उच्छेदवाद कहते हैं। ऐसे विचारों के प्रति आसक्ति ही है।

व्यक्ति वेदना के माध्यम से सुख-दुःख और उपेक्षा का अनुभव तो अवश्य करता है। दुःख और उपेक्षा के अनुभवों के आधार पर उस ओर प्रवृत्ति संभव नहीं है। प्रत्येक व्यक्ति सुख की ओर प्रवृत्त होता है उसे प्राप्त करने के लिये प्रयत्नशील रहता है। यह प्रयत्न ही तृष्णा है, जो मोह को पैदा करती है। मोह की प्रथम स्थिति तृष्णा के अन्दर है। उसकी दूसरी स्थिति उपादान के रूप में अभिव्यक्त होती है। इस प्रकार मनोवैज्ञानिक पद्धति से तृष्णा का व्याख्यान प्रस्तुत किया जा सकता है।

(९) उपादान—यह प्रतीत्यसमुत्पाद का नवम प्रत्यय है। दुर्बल तृष्णा को तृष्णा कहते हैं।

बलवान तृष्णा को उपादान या असंप्राप्त विषय-वस्तु की कामना तृष्णा है और संप्राप्त विषय-वस्तु को ग्रहण करना उपादान है। तृष्णा के पर्यवसान में दुःख होता है और उपादान के आरक्षण में भी दुःख होता है। इस प्रकार तृष्णा से उपादान का भेद होता है। पर इतना अवश्य है कि तृष्णा से ही उपादान की उत्पत्ति होती है।

(१०) भव—यह दशम प्रत्यय है। उपादान से इसकी उत्पत्ति होती है। इसके कर्मभव और उत्पत्ति-भव दो भेद हैं, जिससे कर्मफल की प्राप्ति होती है, वह कर्मभव है। जो होता है वह उत्पत्तिभव है। उपादान प्रत्यय से जो भव होता है वह उत्पत्ति-भव है।

(११) जाति—भव का प्रत्यय जाति है, वही कर्मभव कहलाता है। जाति के लिये ही भव प्रत्यय है। प्रथम जीवन की निवृत्ति और नये जीवन का आरंभ में जाति ही कारण नहीं हो सकती है। प्राणियों का विभिन्न योनियों में आत्मभाव लाभ होना ही जाति है और जाति का कारण भव है।

(१२) जरा-मरण—उत्पन्न वस्तु का पुराना होना ही जरा है। उस जरा के द्वारा एक भव का पर्यवसान करना ही मरण है।

प्रतीत्यसमुत्पादक की मनोवैज्ञानिक दिशा

प्रतीत्यसमुत्पाद का मनोवैज्ञानिक ढंग से अध्ययन करने पर भी सटीक और सार्थक प्रतीत होता है। यह अवश्य है कि इस व्याख्या का अंश परंपरावादियों के अनुकूल न हो। प्रतीत्य-

समुत्पाद के दो प्रत्यय, जिन्हें परम्परावादी पूर्व जन्म का कारण मानते हैं उसे आधुनिक मनोविज्ञान के जन्मदाता फ्राइड के अनुसार अचेतन मन अत्यंत स्वार्थी, नैतिकतारहित, पाशविक मनोवृत्तियों का

मूल स्रोत, और कुशलाकुशल के ज्ञान से बहुत दूर अविवेकी सामंत की तरह है। परन्तु उसके ही शिष्य युंग अचेतन मन को अनैतिक, नैतिक स्वार्थ और परमार्थ के संमिश्रण से परिपूर्ण मानते हैं। प्रतीत्यसमुत्पादके अविद्या और संस्कार अचेतन मन की तरह प्रतिभाषित होते हैं, पूर्वकृत कर्म अविद्या-स्वरूप उसमें विद्यमान है। कुशल और अकुशल कर्मों की छाप भी उममें बनी रहती है। उसमें नैतिकता और अनैतिकता के भाव भी छिपे हैं। स्वार्थ भाव की मात्रा है तो परमार्थ से असंपृक्त भी नहीं है। यह अचेतन मन फ्रायड के अपेक्षा युंग के निकट भी प्रतीत होता है।

विज्ञान, नामरूप, षडायतन और स्पर्श उसके बाद के उपर्युक्त ये चार प्रत्यय अर्धचेतन मन की ओर संकेत करते दिखाई पड़ते हैं। विज्ञान विशुद्ध अर्ध-चेतन मन है। अचेतन और चेतन मन के बीच की स्थिति का नाम अर्धचेतन मन है। यही जीवन की आरम्भभावस्था है। अचेतन मन के अनैतिक, सर्वांगीण तृष्णा नदी का अगाध प्रवाह और स्वार्थ की भावनाओं पर नियंत्रण करने की संभावनाओं की सामर्थ्य रखता है। यह शिशु के गर्भाधान से लेकर प्रथम बोधक्षण की ओर उत्तरोत्तर अग्रसर होने वाली स्थिति है। अविद्या के सदासद संस्कारों से आच्छन्न है। पर उनका सम्यग् विवेचन उसके सामर्थ्य के बाहर की बात है। पर निरन्तर सदासद के विवेक को प्राप्त करने के लिये प्रयत्नशील है। इस प्रकार यत्न के फलस्वरूप शिशु नामरूप का जीवन ग्रहण करता है। यह नाम अर्धचेतनजन्य चेतन का बीज ही है। पर नाम (चेतन मन) स्वयं अत्यंत सूक्ष्म होता है और वह रूप के साथ संपृक्त होने कारण

उसके चेतनस्वरूप का बोध नहीं हो पाता है। यह प्रारंभ की द्वितीयावस्था है।

अर्धचेतन को चेतन मन की ओर अग्रसारित करने के लिये षडायतन आवश्यक है। पर यह किसी पदार्थ को ग्रहण करने में उतना सक्षम नहीं होता है। षडायतन के बिना स्पर्शानुभूति नहीं हो सकती है। पूर्णस्पर्शानुभूति होने पर ही चेतन मन का द्वार उद्घाटित हो जाता है। यह स्थिति एक से दो वर्ष तक के शिशु की होती है।

वेदना, तृष्णा, उपादान, भव, जाति और जरा-मरण इन छः प्रत्ययों का संयोजन चेतन मन के अन्दर आता है। उपरोक्त छः प्रत्ययों में वेदना इसलिये प्रधान है कि जब अर्धचेतन मन षडायतनों के माध्यम से बाह्य जगत् से सम्पर्क-साधन करने में पूर्ण समर्थ होता जाता है, तो उसमें चेतनमन का प्रादुर्भाव उसी द्रुत गति से होता है। जो सुख, दुःख, उपेक्षा के वेदनाओं की अनुभूति करता है। यह शिशु के तीन से पाँच वर्ष के शैशवकाल का उद्बोधक है। इसमें बालक के मानसिक शक्ति का मूल्यांकन किया जा सकता है। भूतकाल की अवस्थाओं का प्रभाव इस अवस्था में स्पष्ट परिलक्षित होता है। पर अभी पूर्ण उत्तरदायित्व की स्थिति दृढ़ नहीं हो पाती है। शनैः शनैः चेतनमन स्वनिर्माण की ओर गतिमान होता रहता है। इस मन में तृष्णा का ही बीज अंकुरित होता है। उस अंकुर का ही फल उपादान है। इस अवस्था में प्रत्येक सुखदायक आलम्बन के प्रति मोह की तीव्रता बढ़ती जाती है। यही भव है, उसी नामरूप से मोह के भव में अनेक आलम्बनों के साथ भटकता रहता है। सुख के लिये तृष्णा के साथ तरंगायमान होता है। यह उसकी जाति है। इसतरह

संसार में नामरूप का कायवृक्ष जरा-मरण की स्थिति में आता है।

उक्त प्रसंग का तात्पर्य चेतनमन का अचेतनमन में परिवर्तित होना है, जो अविद्या और संस्कार की

स्थिति है। इस तरह प्रतीत्यसमुत्पाद के द्वादश चक्रों में अचेतन, अर्धचेतन और चेतनमन भव चक्र में अनेकधा परिवर्तित होता रहता है।

प्रतीत्यसमुत्पाद का दार्शनिक विवेचन

लेखक—बुद्धिबल्लभ शास्त्री, एम० ए० प्राध्यापक—वारणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय, वाराणसी

प्रतीत्यसमुत्पाद के द्वादश अवयवों में प्रथम दो का भूतकाल से, अन्त में दो का भविष्यत्काल से और शेष आठ का जीवन के वर्तमानकाल से सम्बन्ध है। इस द्वादश वृत्त वाले चक्र में अविद्या से ही प्रायः प्रारम्भ माना जाता है। उक्त भवचक्र का अनवरत प्रवाह होने के कारण किस अवयव से उसका आद्यन्त होता है यह कहना कठिन कार्य है। इस कारण-वाद के दुश्चक्र का अन्त मृत्यु से नहीं होता है। मृत्यु एक नवीन जीवन का सत्रारम्भ मात्र है। अतएव प्रतीत्यसमुत्पाद को भवचक्र, संसारचक्र, जन्मचक्र, धर्मचक्र आदि नाम से संबोधित किया जाता है।

बौद्ध धर्मदर्शन अन्य दर्शनों की भाँति एक मूलकारण पर विचार-विमर्श नहीं करता है। उसे भवोद्भव के बारे में आधुनिक विज्ञान से भी सामं-जस्य स्थापित करने में कोई आपत्ति नहीं है। उसे सृष्टि के विकास का एक कारणवाला सिद्धान्त वृथा जलताड़नवत् परिलक्षित होता है। मानव तथा मानवेतर प्राणियों का सृजन स्वकृत कर्मों पर आधा-रित है। उसके लिये अन्य साक्षी, परसत्ता तथा निरपेक्ष सत्ता को स्वीकार नहीं करता है। सृजन में भूत, वर्तमान, भविष्यत् के माध्यम से पूर्ववर्ती कारणों

की शृंखलाओं का अजस्र प्रवाह चलता रहता है। उक्त द्वादश भागों में विभक्त शृंखला धारा ही प्रतीत्यसमुत्पाद है।

प्रतीत्यसमुत्पाद का एक भी अवयव, प्रत्यय और कारण, निरपेक्ष, अनाश्रित, स्वतंत्र और प्रभुसत्ता (सामंती) अधिकारसम्पन्न नहीं है। प्रत्येक सापेक्ष, आश्रित, परतंत्र, सभी अवयवों के समानाधिकार और सभी जीवन-मरण के विषय नश्वर हैं। प्रत्येक किसी के कारण हैं तो किसी का कार्य भी हैं। सभी प्रत्यय सार्थक हैं, इसके होने से यह होता है और इसके होने से यह.....यह प्रवाहधारा द्वादश भागों में विभक्त है। इस कारण से इस कार्य की उत्पत्ति होती है, इस सिद्धान्त से यह स्पष्ट हो जाता है कि प्रत्येक जड़-चेतनात्मक विचारणीय विषयवस्तु सापेक्ष और परतंत्र है।

जिस व्यक्ति व पदार्थ की सकारण उत्पत्ति होती है, उसे नित्य नहीं कहा जा सकता है। कथंचित् यह कहा जा सकता है कि आकाश और काल का साक्षात् सम्बन्ध नहीं होता है। अकारण पदार्थाभिव्यक्ति असम्भव होते हुए भी उसके प्राकट्य में अनेक पदार्थों और तत्वों का अन्वयन होता है। बौद्ध-दर्शन में प्रत्यक्ष और अनुमान दो ही प्रमाण माने जाते हैं।

इन दोनों के आधार पर यह नहीं कहा जा सकता है कि अस्तित्वाभिधेय का कोई कारण नहीं या वह किसी का कार्य नहीं। सम्बन्धों के अतिरिक्त कभी भी पदार्थों का अस्तित्व संभव नहीं। पदार्थ के अस्तित्व की उपलब्धि अव्याकृति है। अतः कहीं भी नित्य पदार्थ की सत्ता नहीं है।

प्रतीत्य समुत्पाद का प्रत्येक अवयव अद्वैतवादी-वेदान्त की तरह पुटस्थ और नित्य नहीं है। इसके सकारणवादी सिद्धान्त के प्रवाह से क्षणभंगवाद, नैरात्म्यवाद, संघातवाद और अर्थक्रियाकारित्व सम्बन्धी बौद्ध दर्शन के मूलभूत दार्शनिक सिद्धान्तों का प्रस्फोट होता है। प्रत्येक पदार्थ अपने पूर्ववर्ती कार्यों पर आधृत है। अतः सापेक्ष, आधृत और अपूर्ण पदार्थ अवश्य ही क्षणिक होना चाहिये। कारण से कार्य का उत्पादन क्षणिकता की ओर संकेत करता है। कारण के अभाव में कार्य का भी अभाव देखा जाता है। जो कुछ उत्पन्न होता है और उत्पादन किया जाता है, वह अवश्य ही मृत्यु और ध्वंस का विषय है। वह नित्य नहीं है। अतएव जो नित्य नहीं है, वह क्षणिक है।

जगत के निरन्तर प्रवाह को स्वीकार करने वाला सिद्धान्त पदार्थों और परिमाणों के अस्तित्व दीक्षणों से अधिक नहीं स्वीकार करता है। अन्य सम्प्रदायवादियों का तथाकथित आत्मा भी क्षणिक विचारों के क्रमबद्ध धारा के अतिरिक्त कुछ नहीं। पृथ्वी, अप, तेज और वायु उपरोक्त जड़ पदार्थ क्षण-भंगुर परिमाणुओं के क्रमबद्ध प्रवाह के अलावा कुछ नहीं है। इस प्रकार संसार का प्रत्येक पदार्थ क्षणिक है।

जो पदार्थ अनित्य, क्षणिक और नश्वर है तो क्या वह उच्छेद धर्मवाला है? बौद्ध धर्मदर्शन का कथन है कि प्रत्येक जड़ चेतनात्मक पदार्थ का उच्छेद नहीं,

प्रत्युत प्रत्येक का प्रवाह व संतान होता है। वही प्रवाह संतानवाद के नाम से अभिहित है। इस बात की पुष्टि ग्रीक देशवासी साक्रेटीज के पूर्ववर्ती ग्रीक के दार्शनिक हेरेक्लाइटस के कथन और मार्गदर्शन से होती है। उसका कथन था कि—“कोई भी व्यक्ति एक नदी में दो बार स्नान नहीं कर सकता है। क्योंकि जिस पानी में प्रथम बार स्नान किया गया, वह गया और उसके स्थान पर दूसरा पानी आ गया। दूसरे बार का स्नान दूसरे पानी में ही हो सकता है।” नदी का पानी समाप्त नहीं होता है। जल-क्षण प्रति क्षण परिवर्तित होते रहते हैं। पूर्ववर्ती धारा परवर्ती जलधारा से अनुश्चूत है। यही संतानवाद है। यह नहीं कहा जा सकता है कि यह जलधारा वही है और यह भी नहीं कहा जा सकता कि वह नहीं है। प्रत्येक पदार्थ की क्षण संतति की धारा प्रवाहित होती रहती है। चाहे वह जड़ हो या चेतन। यदि ऐसा नहीं होता तो कोई भी बालक अपने विभिन्न अवस्थाओं को पार करता हुआ वृद्ध नहीं होता और कोई वृक्ष बीज वृहद् वृक्ष रूप में नहीं परिणत होता।

उक्त क्षण के प्रवाह की धारा को हम देख नहीं पाते हैं। प्रवाह को ही संघातवाद के नाम से अभिहित किया जाता है। अनित्य, क्षणिक, सन्तानस्वरूप पंचस्कन्ध व संघायन ही अभिव्यक्ति ही आत्मा व चेतन है। पर भौतिक पदार्थों का संघात जड़ पदार्थ है। पुद्गल व व्यक्ति के बाह्याभ्यंतर अनित्य, क्षणिक, संतानभूत जड़ चेतनात्मक स्वरूप को ही “सर्वमनात्मा” प्रत्येक वस्तु अनात्मा, ‘सर्वम् क्षणिकम्’ प्रत्येक वस्तु क्षणिक है। ‘सर्वम् दुःखम्’ प्रत्येक वस्तु दुःखस्वरूप है, ऐसी ही बुद्ध की देशना है।

प्रत्येक पूर्ववर्ती सक्षम, समर्थ, सार्थक कारण ही उत्तरवर्ती शृंखला को उत्पन्न करने में समर्थ होता

है। इस तरह अर्थक्रियाकारित्व का सिद्धान्त भी मौलिक सिद्धान्तों का उद्गम इस प्रतीत्यसमुत्पाद से उस पर आधारित है। बौद्ध धर्म दर्शन के आधारभूत प्रस्फुटित होता है।

सिद्धार्थ गौतम और बुद्ध

लेखक—श्रीमान् पण्डित बुद्धिबल्लभजी, प्राध्यापक बौद्धदर्शन, वाराणसी।

प्राचीन भारत में जिन दस राज्यों की गणना होती है, उनमें शाक्य गणतन्त्र का प्रथम स्थान है। शाक्य कोशल के सूर्यवंशियों की एक शाखा थी। उनकी राजधानी कपिलवस्तु थी। ईसापूर्व ६२३ में सिद्धार्थ गौतम इसी गणराज्य में पैदा हुए थे। जनता द्वारा चुने गए सदस्यों को राजा और परिषद् के सभापति या गणमुख्य को भी राजा ही कहते थे। सिद्धार्थ के पिता शुद्धोदन शाक्यों के गणमुख्य थे। उनकी माता का नाम माया देवी था। जब सिद्धार्थ गौतम के जन्म का समय निकट आया तो, उनकी माँ माया अपनी मायके जाने लगीं। रास्ते में लुम्बिनी वन में ही गौतम का जन्म हो गया। नव-जात शिशु के साथ माया देवी कपिलवस्तु लौट आयीं। बालक का नाम सिद्धार्थ गौतम रखा गया। उनके उत्पन्न होने के सात दिन बाद माँ का देहावसान हो गया और विमाता प्रजापति ने उनका लालन-पालन किया।

सिद्धार्थ गौतम बचपन से ही सरल, चिन्तक और एकान्तप्रिय थे। पिता ने उनकी मनःस्थिति को देखते हुए संसार के प्रति वैराग्य के सभी कारणों को दूर करने के लिए नाना प्रकार के सुख-साधन एकत्र कर दिये। सोलह वर्ष की आयु में ही रामग्राम के कोलियगण की कुमारी यशोधरा से विवाह भी कर

दिया। गृहस्थ जीवन में प्रवेश करने पर भी उनका मन उसमें नहीं रमता था। विनयशील और श्रद्धा के कारण ही उन्होंने लगभग १२ वर्ष तक माता-पिता की आज्ञाओं का पालन किया। इस बीच सिद्धार्थ गौतम को पुत्ररत्न राहुल की प्राप्ति हुई।

गणराज्य के अधिपति के अनुरूप सिद्धार्थ गौतम को सभी भाँति भौतिक सुख और आराम मिले। संसार के नाना भोग-विलासों से सम्पन्न होते हुए भी जीवन, मरण और व्याधि के प्रश्नों ने उन्हें अधिक चिन्तनशील बना दिया। निरन्तर चिन्तन-मनन से सारे भोगों के प्रति अनास्था उत्पन्न होना स्वाभाविक था। इस स्थिति में संसार का त्याग, भिक्षु जीवन का संवरण ही एकमात्र उपाय उनको दिखाई पड़ने लगा। वे एक दिन रात को यशोधरा, राहुल, भोगों के सारे साधनों और शाक्य गणराज्य की जनता की ममता का त्याग करने के लिए निकल पड़े। सिद्धार्थ गौतम अपने कपिलवस्तु के भवन से कंधक घोड़े पर सवार हो, सारथी छन्दक के साथ आगे बढ़े। इस घटना को महाभिनिष्क्रमण कहते हैं।

सिद्धार्थ गौतम जब शाक्य गणतन्त्र के पार हो गए तो, उन्होंने अपने सारथी और घोड़े को वापस भेज दिया। स्वयं उन्होंने भिक्षु का वेश धारण किया और ज्ञान की गवेषणा में इधर-उधर घूमने लगे। ज्ञान

और शांति की प्यास बुझाने वे मगध की राजधानी, राजगृह के दो प्रसिद्ध विद्वानों (आलार और उद्वक) के पास भी गए। इन मनीषियों की सत्संगति से जो कुछ भी प्राप्त हुआ उससे तृप्ति नहीं हुई। उसके बाद उन्होंने गया के पास निरंजना नदी के किनारे उरुवेल नामक वन में अन्य पाँच साथियों के साथ कठोर तपस्या आरम्भ कर दी। उनकी कठिन प्रतिज्ञा थी कि अस्थि-पंजर भले ही गल जाय पर परम ज्ञान प्राप्त करके ही रहूँगा। शरीर और चिन्तन को दुर्बल बनाने वाले कठिन तप से भी स्वसंकल्प सिद्ध न होने पर उन्होंने इस मार्ग को त्याग दिया। इसी समय उनके साथियों ने भी उन्हें भोगवादी कहकर उनका साथ छोड़ दिया। शरीर का स्वास्थ्य और मानसिक शक्ति प्राप्त करने पर एक दिन सिद्धार्थ गौतम बोधिवृक्ष (पीपल) के नीचे एक सप्ताह ध्यानमग्न हो गए। उसी समय उन्हें तत्त्वज्ञान का बोध हुआ। बोध ने ही उनकी सारी भ्रांतियाँ तोड़ दीं और उनको दिव्य प्रकाश मिला। इसी को “संबोधिबोधक” घटना कहते हैं। इस समय से ही सिद्धार्थ गौतम बुद्ध कहलाने लगे।

अब बुद्ध स्वयं मुक्त हो गए। “सारे संसार के प्राणियों को जागृत करूँगा और उनमें नैतिक भावनाओं का उद्बोधन कर निर्वाण का मार्ग दिखाऊँगा।” इस भावना से प्रेरित हो विद्या और ज्ञान के केन्द्र काशी की ओर चल पड़े। सबसे पहले वे ऋषिपत्तन (सारनाथ) आये। जिन पाँच साथियों ने उन्हें भोगवादी कहकर गया में उनका साथ छोड़ा था, उनको ही अपना प्रथम उपदेश दिया और शिष्य बनाया। उन्हीं शिष्यों को पंचवर्गीय भिक्षुओं से संबोधित किया जाता है। बुद्ध ने अपने धर्मचक्र का उपदेश सारनाथ नामक स्थान से ही प्रारम्भ किया। अतः काशी ही धर्मचक्र प्रवर्तन का मूल केन्द्र बना।

बुद्ध की कीर्तिपताका चारो ओर फैलने लगी। काशी का एक धनी सेठ परिवार उनका उपासक हो गया और उस परिवार का एक युवक उनका शिष्य भी बन गया। अपने धर्म-प्रचार के लिए बुद्ध ने भिक्षुसंघ की स्थापना कर दी। संघ का विस्तार होता गया और संघ के प्रत्येक सदस्य बुद्ध और बुद्ध धर्म का संदेश गाँव-गाँव में पहुँचाने लगे। उसके बाद बुद्ध फिर उरुवेल गए और वहाँ तीस भद्रवर्गीय युवकों को अपना शिष्य बनाया। राजगृह में भी बौद्ध धर्म के स्तम्भ सारिपुत्र और मौद्गल्यायन को अपना अनुयायी बनाया। मगधराज बिम्बसार उनके प्रशंसक और मित्र बन गये। थोड़े दिनों बाद बुद्ध अपने जन्मभूमि कपिलवस्तु गये। वहाँ भी अपने बेटे राहुल और नन्द को प्रव्रजित किया। बुद्ध आजीवन अंग, मगध, वज्जि, काशी, मल्ल, शाक्य, कोलिय, मौर्य, कोशल, वत्स, शूरसेन आदि जनपदों में निरन्तर चारिका और उपदेश करते रहे। बुद्ध अपने संघ के सदस्यों के अतिरिक्त, स्वयं पैंतालीस वर्षों तक दुःख से पीड़ित मनुष्यों को छुटकारा दिलाने के लिये समाज के नैतिक, बौद्धिक और आध्यात्मिक बल को बढ़ाने के लिए अथक प्रयास करते रहे।

बुद्ध अस्सी वर्ष की अवस्था में मल्लों की दूसरी राजधानी पावा में आये और वहाँ चुन्द के घर भोजन का आमंत्रण स्वीकार किया। ऐसा कथन है कि उसको खाकर ही बुद्ध अतिसार के रोग से पीड़ित हो गये। वहाँ से पैदल ही मल्लों की मुख्य राजधानी कुशीनगर के पास हिरण्यवती नदी के किनारे शाल्य वृक्षों के कुंज में पहुँचे। यहाँ उन्होंने अपनी जीवन-लीला का अवसान कर दिया। इसको बौद्ध साहित्य में महापरि-निर्वाण की संज्ञा दी गई है। उनके अनुयायी शिष्यों ने बुद्ध के शरीर की राख को आपस में बाँट

लिया और बुद्ध की स्मृति में अपने प्रदेशों में स्तूप बनवाये।

संघ और संगीतियाँ

प्रायः प्राचीन थेरवादी बौद्ध वाङ्मय का प्रणयन पालि भाषा में किया गया है। संभवतः यह उस समय की लोकभाषा थी। बुद्धसंघ और धर्म के बारे में बुद्धमहापरिनिर्वाण के बाद भिक्षु संघ ही प्रमाण माना जाना आवश्यक था। बुद्ध के धर्म और संघ के बारे में जो नैतिक, धार्मिक और आध्यात्मिक विचार थे उनको प्रतिभाशाली विद्वान भिक्षुओं ने वेदमन्त्रों की तरह कंठस्थ कर रखा था। बुद्ध परिनिर्वाण के सात दिनों बाद ही सुभद्र नामक वृद्ध भिक्षु यह कहते सुनाई पड़े कि “बस आयुष्मानों मत शोक करो, मत विलाप करो, हम उस महाश्रवण से अच्छी तरह मुक्त हो गये। वह हमें सदा ही यह कहकर पीड़ित किया करता था—यह तुम्हें विदित है, यह तुम्हें विदित नहीं है। अब हम जो चाहेंगे, करेंगे; जो नहीं चाहेंगे, सो नहीं करेंगे।” इस चर्चा ने बौद्धसंघ के कान खड़े कर दिये। ऐसी घटनाओं के फलस्वरूप सूत्र और विनय सम्बन्धी प्रथम संगीति करने का निश्चय किया गया। बुद्ध-परिनिर्वाण के चौथे महीने में यह संगीति (सभा) बैठी। इस सभा में पाँच सौ भिक्षु सदस्यों ने भाग लिया। इसी से इसको पंचशतिका के नाम पुकारा जाता है। बुद्धवचनों के प्रामाणिक सम्पादन कार्य की अध्यक्षता महाकाश्यप ने की। महास्थविर सभापति ने भिक्षु आनन्द से धर्म सम्बन्धी और भिक्षु उपालि से विनय सम्बन्धी प्रश्न पूछे, उन दोनों के उत्तरों का अन्य भिक्षु सदस्यों ने सम्पादन किया। उक्त सम्पादन मौखिक था।

सत्यनिष्ठा और दृढसंकल्प से कोई महापुरुष अपने संगठन को चलाने के लिए नियमों का निर्माण करता

है। कालान्तर में उन नियमों में शैथिल्य आ जाना नैसर्गिक नियम सा हो गया है। बुद्ध ने भिक्षुसंघ के सदस्यों को अनुशासन में रखने के लिये जिन नियमों का प्रणयन किया था बुद्ध-परिनिर्वाण के सौ वर्षों बाद विनय के उन नियमों का पालन करने में शिथिलता करते पाया गया। अतः भिक्षु संघ के नैतिक नियमों के औचित्य प्रतिपाद हेतु द्वितीय संगीति का संगायन करने का विचार करने लगे। विशेषकर वैशाली के भिक्षु दस नियमों में विनय विपरीत आचरण करने लगे थे। जिनमें एक सोना-चाँदी ग्रहण करने का भी था। अतएव इस संगायन का स्थान वैशाली ही चुना गया। सात सौ थेरवादी भिक्षु सदस्यों के संगायन का सभापतित्व महास्थविर रेवत ने किया। इस संगायन ने धर्म का संकलन कर विनय और धर्म का पाठ भी किया। विनय विरुद्ध धर्माचरण करनेवालों को संघ से बहिष्कृत किया गया। इसे “विनय संगीति” या “सप्तशतिमा” के नाम से पुकारा जाता है।

बुद्ध परिनिर्वाण के २३६ वर्षों के बाद सम्राट अशोक के समय पाटलिपुत्र में तृतीय संगीति हुई।

(१) अशोक के समय बौद्धसंघ अठारह संप्रदायों में विभक्त हो चुका था। सभी अपने को बुद्ध, धर्म, संघ के उत्तराधिकारी सिद्ध कर समाज में अपनी प्रतिष्ठा स्थापित करते हुए विचरण करने लगे। उन पर नियंत्रण करना अनिवार्य था।

(२) बौद्ध संघ में अनेक अबौद्ध लोग अशोक के बौद्ध सम्बन्धी यानों के कारण घुस गये थे। उनका निराकरण करना भी आवश्यक था।

(३) ऐसा प्रतीत होता है कि धर्म और विनय का संगायन तो प्रथम तथा द्वितीय संगीतियों में हुआ था। पर बुद्ध वाणी के आधार पर अभिधर्मपिटक के

स्वरूप का निखार पूर्ण रूप से सामने नहीं आया था। अतः उसे मूर्त रूप देकर तृतीय संगीति में मान्यता देना।

अभिधर्मपिटक की देशना धर्मानुरूप रहते हुए भी यह स्वीकार करना कठिन कार्य है कि इसका जो स्वरूप आज हमारे सामने है, उसकी देशना बुद्धमुख से ही हुई थी। अभिधर्मपिटक के सात ग्रंथों में से एक 'कथावस्तु प्रकरण' के बारे में तो स्पष्ट है कि बौद्ध विद्वान् भोगलिपुत्त तिस्स जो तृतीय संगीति के सभापति थे उन्होंने ही उक्त ग्रन्थ की रचना की थी। एक हजार सदस्यों वाले संगायन ने संघ शुद्धि को और अभिधर्म के अन्दर 'कथावस्तु प्रकरण' को भी मान लिया। इस तरह हमारे सामने बौद्ध धर्म के मूलग्रन्थ त्रिपिटक (सूत्र, विनय, अभिधर्म) का स्वरूप संक्षेप में खड़ा हो जाता है।

तृतीय संगीति का मुख्य कार्य तीनों पिटकों का पूर्ण और विकसित रूप सामने आया और बुद्ध धर्म के रूढ़िवादी व्याख्याकार थेरवादियों के अतिरिक्त अन्य उदारवादी बौद्ध संप्रदायों की अवमानना सहन करनी पड़ी। इसके अतिरिक्त बौद्धधर्म का मंगलमय संदेश संसार के अन्य देशों में मानवमात्र के कल्याण हेतु धर्मदूतों द्वारा प्रेषित किया गया।

सर्वास्तिवाद का दिग्दर्शन

बुद्ध ने नैतिक जीवन को उदात्त भूमिका में प्रस्तुत करने हेतु धर्म की देशना या उपदेश दिया था। उसका उद्देश्य चित्तमलों और दोषों का प्रक्षालन ही प्रतीत होता है। व्यक्तिभेद के कारण दोषों का भेद और उसके नियमन का भेद संभव हो सकता है। बुद्ध ने इस भिक्षु जीवन की लंबी यात्रा में भिक्षु सदस्यों की समस्याओं का समाधान निकाला। वे विनय के रूप में संगृहीत हुए। भिक्षुसंघ के कुछ सदस्य

बुद्ध-जीवन-काल में ही नियमों की अवहेलना करने को उद्यत से लगते हैं। यह बुद्ध-निर्वाण के बाद प्रथम, द्वितीय एवं तृतीय संगीतियों से स्पष्ट परिलक्षित होता है।

बुद्धनिर्वाण के सौ वर्ष बाद वैशाली संगायन (परिषद्) में पावेय, अवन्ति, कौशाम्बी, संकाश्य और कन्नौज के बौद्ध भिक्षुसदस्यों ने भाग लिया था। पर वैशाली संगायन से बहिष्कृत भिक्षु संघ के सदस्यों ने अपना संगायन किया और अपने संघ का नाम महासंघ रक्खा। वे महासांघिक कहलाए। कथित हीनयान स्थिरवाद और महासांघिक इन दो संप्रदायों का प्रारंभ द्वितीय संगायन में हो गया था। कुछ लोग सर्वास्तिवादी संप्रदाय का शुभारंभ उसी समय से मानते हैं। थेरवादियों के तृतीय संगीति के अध्यक्ष द्वारा संपादित कथावस्तु प्रकरण, जिसे उसी संगति में अभिधर्मपिटक के अन्तर्गत मान्यता दी गई थी, उसमें थेरवादियों के बारह महासांघिकों के छः भेद प्रदर्शित किये गये हैं। इनको बौद्ध धर्म के अष्टादश निकायों के नाम से सम्बोधित किया जाता है। उक्त द्वादश भेदों में सर्वास्तिवाद का उल्लेख विहित है।

राज्याश्रय पाकर बौद्ध धर्म और दर्शन अन्तः-राष्ट्रीय प्रांगण में पहुँचकर दुःख-वेदना से पीड़ित मानव को दुःखधारा से विनिर्मुक्त करने की चेष्टा करने लगा पर भारतवर्ष में तीन सौ वर्षों के बाद शुंगों ने राजसत्ता को अपने हाथ में लिया। उनकी प्रतिक्रिया वैदिक धर्म और दर्शन तथा संस्कृत भाषा की ओर हुई। उनके शासनकाल में संस्कृत भाषा और साहित्य ने समाज में अपना उच्चासन बनाया। संस्कृत व्याकरण के अष्टाध्यायी पर पातंजलि ने महाभाष्य लिखा। धर्मशास्त्र और साहित्य ग्रन्थों की रचनाएँ

हुई। शनैः शनैः संस्कृत भाषा का प्रभाव राजसत्ता और समाज पर इतना अधिक व्याप्त हो गया कि बुद्ध के समय में जिसे बुद्ध देशना के अनुकूल नहीं समझा गया था, अब उस ओर बौद्ध संप्रदायों व निकायों का ध्यान आकर्षित होने लगा। पाटलिपुत्र के तृतीय संगीति के समय सर्वास्तिवादियों को थेरवादियों से पृथक् होना पड़ा। संभवतः उस समय उन लोगों ने अपना केन्द्र नालन्दा बनाया था। पर शुंग राजा के शासन में उनका उत्थान और उन्नयन कठिन हो गया। सर्वास्तिवादियों ने अपना प्रधान पीठ मथुराप्रदेश के नटभरी बिहार को बनाया जो शुंग से कुषाण काल तक उनका प्रधान केन्द्र रहा। प्रायः ऐसा प्रतीत होता है कि उक्त संप्रदाय के बौद्धों ने संस्कृत भाषा का व्यवहार यहीं से आरंभ किया हो।

अशोक के समय में काश्मीर और गंधार में धर्म-प्रचारार्थ धर्मदूतों को प्रेषित किया गया था। पर वह स्थिरवाद के रूप में कब परिणित हुआ, यह कहना कठिन है। क्योंकि कुषाण-युग में सर्वास्तिवादियों का ही प्राधान्य था। कुषाण काल में बौद्ध धर्मावलम्बियों के लिये कनिष्क ने अशोक की तरह मुक्त हृदय से सहयोग दिया। एक दिन बौद्ध धर्म और दर्शन के विचारों में भेदबुद्धि का उसे परिचय मिला। बौद्ध भिक्षुओं से परामर्श करने के बाद काश्मीर के कुण्डल वन बिहार में संगायन (परिषद्) करने का निश्चय किया गया। पांच सौ भिक्षु संघ के सदस्यों के संगायन की अध्यक्षता बसुमित्र ने की। सूत्र, विनय, अभिधर्म पर संपादन कार्य हुआ और उन पर भाष्य लिखने का कार्य प्रारम्भ किया गया। सर्वास्तिवादियों के त्रिपिटकों पर जो भाष्य लिखा गया उसे विभाषा नाम से पुकारा जाता है। उक्त

मूल और भाष्य संस्कृत भाषा में ही लिखे गए। इस संगीति के बाद काश्मीर के सर्वास्तिवादी वैभाषिक नाम से विख्यात हुए। गंधार और कश्मीर के सर्वास्तिवादियों का एकीकरण भी इसी संगीति में हुआ।

सर्वास्तिवादी सम्प्रदाय के संस्कृत में उल्लिखित सूत्र, विनय, अभिधर्मपिटक और उनकी व्याख्याएँ अब केवल चीनी भाषा में अनुवादों में ही उपलब्ध होती हैं। उक्त सम्प्रदाय और थेरवादियों के पालि त्रिपिटक ग्रन्थों से तुलना की जाती है तो सूत्र-विनय में अधिकांश समानता पाई जाती है। पर अभिधर्म के सात ग्रन्थों की नामावली में साम्य होते हुए भी विषय-वस्तु की दृष्टि से विषमता प्रतीत होती है। सर्वास्तिवादियों में भी कई भेद परिलक्षित होते हैं। हैं। मथुरा के नटभटीय बिहार के सर्वास्तिवादियों के अपेक्षा कश्मीर के सर्वास्तिवादी भिन्न प्रतीत होते हैं। वैभाषिकों को मूल सर्वास्तिवादी भी कहा जाता है। सर्वास्तिवादियों के त्रिपिटक में प्रत्येक एक-एक लाख की संख्या बताई जाती है।

उक्त विषय पर मतांतर यह है कि सर्वास्तिवादियों के अभिधर्म कोश के ग्रन्थों की संख्या पालि अभिधर्म की तरह सात है। उन सातों में ज्ञानप्रस्थान की प्रधानता है। उसमें सर्वास्तिवाद के अनुसार अभिधर्म का सारगर्भित विवेचन किया गया है। उसकी ही महाविभाषा नाम की टीका कनिष्क के समय लिखी गई। क्योंकि ज्ञानप्रस्थान के आधार पर उक्त लिखी गयी। परमार्थ ने उसमें दस लाख श्लोक की संख्या बताई है। काश्मीर के विभाषा के आधार पर ही वसुबन्धु ने बाद में सर्वास्तिवादी संप्रदाय के बहुमूल्य ग्रन्थ अभिधर्म कोश की रचना की।

अशोक के शासन काल में बौद्ध धर्म भारत में

बड़ी द्रुतगति से फैला कि वह स्वयं अष्टादश निकायों में विभक्त हो गया। उक्त संप्रदायों के विभाजन का आधार उतना सैद्धांतिक नहीं था जितना भौगोलिक। उन सभी संप्रदायों के पास विपुल साहित्य रहा होगा। इसी से उन सबके खंडांशों का खंडन कथावस्तु नामक ग्रन्थ में किया गया है। उक्त समस्त सम्प्रदायों में से थेरवादी पालि साहित्य और सर्वास्तिवादी सम्प्रदाय का वसुबन्धु कृत अभिधर्म कोश आदि ग्रन्थ का अवलोकन करने को मिलता है। यह उपरोक्त चर्चा हीनयान नामक बौद्ध संप्रदाय को दृष्टि में रखकर की गई है। हीनयान के सभी सम्प्रदायों के श्रावकों का लक्ष्य अर्हत होना माना गया है। इसमें महायान की तरह बुद्धत्व प्राप्ति करना लक्ष्य नहीं होता। थेरवाद प्रधान अष्टादश निकायों में त्रिपिटक द्वारा ही दर्शन का प्रतिपादन होता है। महायान में दर्शन सिद्धान्तों द्वारा त्रिपिटकों का प्रतिपादन होता है। सर्वास्तिवादियों का दर्शन वैभाषिक दर्शन है। महायानियों का दर्शन माध्यमिक और योगाचार है। थेरवादी व शेष श्रावक-यानों के बीच वैभाषिकों का मतभेद अवश्य है। पर बाह्यार्थवाद आदि अनेक अंशों में एकता है। वैभाषिक संप्रदाय भी माध्यमिकों की तरह दर्शनप्रधान है। वैभाषिक सभी बाह्य वस्तुओं का अस्तित्व स्वीकार करते हैं। पर उक्त मत एक वस्तु दूसरे वस्तु के आश्रित होने के कारण माध्यमिकों ने सर्वास्तिवाद

के अस्तित्व को दर्शन के क्षेत्र में प्रभावोत्पादक न होने दिया। बाह्यार्थवाद और सर्वशून्यवाद के मध्य में सौत्रांतिक और योगाचार दर्शन के सिद्धान्त चक्र की तरह घूमते दिखाई पड़ते हैं। सर्वास्तिवादियों के बाह्यार्थ से भूत और भौतिक पदार्थों का विचार होता है और आभ्यन्तर से चित्त और चेतसिकों पर विचार-शृंखला चलती रहती है। वैभाषिक संसार को सत्य और निर्वाण को भी सत्य मानते हैं। सौत्रांतिक संसार को सत्य और निर्वाण को असत्य मानते हैं। योगाचार संसार को असत्य और निर्वाण सत्य मानते हैं। माध्यमिक दोनों को असत्य मानते हैं। इसी से वे शून्यवादी कहलाए।

माध्यमिक और विज्ञानवादियों के महायान संप्रदाय वाले धर्मदर्शन ने वैभाषिकों के जिन अंशों का खंडन किया है उसे हीनयान या श्रावकयान के अष्टादश निकायों का खंडन मान लिया जाता है। ऐसा महायान के बौद्धदर्शन प्रतिपादक भोटदेशीय ग्रन्थों से प्रमाणित होता है। अतः श्रावकयान में दर्शनपक्ष वैभाषिकों का आचार और साधना अन्य शेष लोगों का कहना कोई असंगत नहीं प्रतीत होता है। क्योंकि बौद्धधर्म दर्शन के साधना की आधारशिला नैतिकता, आचार और शील पर ही प्रतिष्ठित होती है।

अथातो ब्रह्मजिज्ञासा

लेखक—गुजरात राज्य के सम्माननीय राज्यपाल श्री-श्रीमन्नारायणजी (राजभवन), अहमदाबाद

विद्यार्थी जीवन में जब आचार्य विनोबा बड़ौदा कालिज में अध्ययन करते थे तब उनका मन साधारण पढ़ाई में नहीं लगता था। वे किसी और चीज की खोज में थे। उनका ध्यान लोकमान्य तिलक के “स्वराज्य मेरा जन्म-सिद्ध अधिकार है” नारे की ओर तो था ही, हिमालय की ओर भी आकर्षण बढ़ रहा

था। कुछ समय बाद परीक्षा के लिये बम्बई जाते हुए वे सूरत स्टेशन पर उतर गये और भुसावल जानेवाली ट्रेन में बैठकर काशी पहुँचे। साथ में दो सहपाठी भी थे। जब उन्होंने विनोबा से इस नई दिशा का उद्देश्य पूछा तो उत्तर मिला—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा।’

वेदान्त के प्रख्यात ग्रन्थ ‘ब्रह्मसूत्र’ का पहिला ही सूत्र है—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासा’ अर्थात् अब इसलिए ब्रह्म-स्वरूप जानने की तीव्र इच्छा। इस महाग्रन्थ पर आदि शंकराचार्यजी का एक बृहत् भाष्य भी है जो ‘ब्रह्मसूत्र शांकरभाष्य’ नाम से मशहूर है। पूज्य विनोबाजी व उनके छोटे भाई बालकोबाजी ने इस ग्रन्थ का बड़ा गहरा अध्ययन किया है और उसके विभिन्न पहलुओं पर उनके बहुत से प्रवचन भी हुए हैं।

हजारों वर्षों से असंख्य साधकों ने एक ही प्रश्न बार-बार पूछा है—‘ब्रह्म क्या है?’ इस परम तत्व को सर्व-व्यापी, सर्वज्ञ, सर्वशक्ति-संपन्न, नित्य व अनादि की संज्ञाओं से पुकारा गया है—‘ईशावास्यम् इदम् सर्वम् यत् किं च जगत्यां जगत्।’ वेदों व उपनिषदों ने इसी ब्रह्म-तत्त्व को ‘नेति नेति’ कहकर पुकारा है। ऋषियों की वाणी में हमने सुना है—‘सर्वं खल्विदं ब्रह्म’ और ‘अहं ब्रह्मास्मि’। कवियों ने गया है—

नित्य, अखंड, अनन्त अनादि,

पूरण ब्रह्म, सनातन है!

जग-आश्रय, जग-पति, जग-चंदन,

अनुपम, अलख, निरंजन है!

चिरकाल से इसी ब्रह्म की भक्ति की गई—साकार व निराकार दोनों ही रूपों में। सन्त तुलसीदास गाते हैं—‘ब्रह्म तू, हौं जीव, तू ठाकुर, हौं चरो।’ और सूरदास ‘निर्बल के बल राम’ की अगाध श्रद्धा व्यक्त करते हैं। कबीर गुनगुनाते हैं—‘घट घट में वह साई समता कटुक वचन मत बोल रे!’ गुरु नानक के

गूढ़ शब्द हैं—‘सर्व-निवासी सदा अलेपा, तोही संग समाई।’ और भक्त मीरा बुलन्द आवाज में जाहिर करती हैं—‘मेरे तो गिरधर गोपाल, दूसरा न कोई।’

मैं कुछ समय पहिले हिमालय के कई आश्रमों व तीर्थ-स्थानों का दर्शन करने गया था। बद्रीनाथ-धाम तो अब एक ‘टूरिस्ट-केन्द्र’ सा बन गया है। मंदिर के सामने तक मोटरें व बसें जा सकती हैं। स्थान तो बहुत प्राचीन व रम्य है; किन्तु वहाँ का वातावरण आध्यात्मिक के बजाय व्यावसायिक ही अधिक प्रतीत हुआ। जितनी ज्यादा रकम दी जाय उतने ही नजदीक से ‘बद्री-विशाल’ के दर्शन हो सकते हैं। सच बात यह है कि तीर्थों में पदयात्रा का विशेष महत्व माना जाना चाहिये। वहाँ मोटर में जाना ‘पर्यटन’ है, तीर्थ-यात्रा नहीं।

कौसानी में ‘अनासक्ति-आश्रम’ का भी अवलोकन करने का अवसर मिला। यहीं सन् १९२९ में महात्मा गांधी ने गीता का व्यापक अभ्यास किया था और ‘अनासक्ति योग’ की विस्तृत भूमिका लिखी थी। वहाँ का वातावरण सात्विक व शान्त प्रतीत हुआ। यह स्थान देश के रचनात्मक कार्यकर्ताओं के लिये एक अच्छा ‘साधना-केन्द्र’ बन सकता है। वहाँ से हिमालय की कई उत्तुंग श्रेणियों का बड़ा भव्य दर्शन भी मिलता है।

अल्मोड़ा जिले में ही अंग्रेज-भक्त कृष्णप्रेम का ‘राधाकृष्ण’ आश्रम है। अल्मोड़ा नगर से यह जगह करीब २० मिल दूर है, एक पहाड़ के ऊपर लगभग ६ हजार फीट की ऊंचाई पर। इसे ‘मीरतोला’ आश्रम के नाम से भी पुकारा जाता है। कृष्णप्रेमजी यशोदामाई के अन्यान्य भक्त थे। ये वयोवृद्धा बहन लखनऊ विश्वविद्यालय के उप-कुलपति डा० चक्रवर्ती की धर्म-पत्नी थी। उन्होंने बाद में सन्यास लेकर हिमालय में इस मन्दिर की लगभग चालीस वर्ष पहिले स्थापना

की थी। कृष्णप्रेमजी तो अब इस संसार में नहीं हैं, किन्तु उनके योग्य शिष्य श्री माधवाशिष इस समय आश्रम का संचालन कर रहे हैं। दो नवयुवक उनकी सहायता करते हैं—एक स्कोटलैंड के हैं और दूसरे ऑस्ट्रेलिया के। श्री माधवाशिष बड़ी श्रद्धा से राधा-कृष्ण की सुन्दर व कलापूर्ण मूर्ति का नियमित पूजन करते हैं। उन्होंने अंग्रेजी में कई ऊँची श्रेणी की पुस्तकें भी प्रकाशित की हैं। उनका जीवन सरल, स्वावलम्बी व साधनामय है।

अलमोडा शहर से कुछ दूर एक वयोवृद्ध जर्मन लामा छोटा-सा किन्तु प्रभावशाली आध्यात्म-केन्द्र चला रहे हैं। वे अपने आपको भारतीय मानते हैं और नाम 'गोविन्द' रखा है। उम्र लगभग ७५ वर्ष की है। उनकी पत्नी बम्बई की पेटिट घराने की एक विद्वान् बहन है। गोविन्द लामा का जन्म तो जर्मनी में हुआ था, किन्तु वे बहुत वर्षों तक तिब्बत में रहे और आज संसार में 'Tibetan Mysticism' के विशेषज्ञ माने जाते हैं। अमेरिका व योरप की कई यूनिवर्सिटियों में वे हरसाल कुछ विशेष व्याख्यान देने के लिये आमंत्रित किये जाते हैं। अलमोडा से हम 'खाली-स्टेट' भी गये जहाँ हमारे मित्र नवनीत पारिख वर्ष में करीब आठ महीने रहते हैं और एक साधक का जीवन बिताते हैं। वहाँ से कुछ मील दूर श्री आनन्दमयी मां का एक आश्रम है जिसका संचालन एक फ्रेंच भाई करते हैं। मैं तो नहीं जा सका, लेकिन मेरा छोटा पुत्र रजतकुमार वहाँ पैदल ही गया और आश्रम के शान्त वातावरण से काफी प्रभावित हुआ। इसी क्षेत्र में एक-दो अमेरिकन नवयुवक भी मिले जो योगसाधन के लिये भारत आये हुये थे।

यह सब देखकर मुझे काफी आश्चर्य हुआ और कुछ रंज भी। हिमालय तो भारतीय ऋषियों का

पवित्र पर्वत रहा है जहाँ से उच्चतम दर्शनशास्त्र का उद्गम हुआ है किन्तु अब क्या हिमालय का साधना-क्षेत्र भी विदेशी मित्रों के मार्गदर्शन में संचालित होगा ?

जब मैं नैनीताल से दिल्ली की ओर मोटर में खाना हुआ तो यही विचार मन में घूम रहा था। इतने में चिरंजीव रजत ने बताया कि रास्ते में ही कुछ दूर पर नीमकरोली बाबा का आश्रम नदी के किनारे है। करीब १५ मिनट बाद वह स्थान आ गया और हम अचानक रुक गये। पूछने पर मालूम हुआ कि बाबाजी वहीं विराजमान हैं। उतर कर हम आश्रम में गये और उनके दर्शन किये। बाबाजी कम्बल ओढ़े हुए एक साधारण तख्त पर मामूली कपड़े पहने बैठे हुए थे। गेरुवे वस्त्र नहीं। मुझे देखते ही मुस्करा बोले—

“आप पाँच वर्ष पहिले नेपाल में भारतीय राजदूत थे तब भी इधर से गुजरे थे, लेकिन रुके नहीं। आज भी आपका रुकने का कोई प्रोग्राम नहीं था, किन्तु अपने लड़के के कहने से आये हैं न ?”

“जी हाँ, बात तो ऐसी ही है।”

“इन दिनों आप गायों के वध को रुकवाने का काफी प्रयत्न कर रहे हैं न ?”

“जी, भारत सरकार व राज्य सरकारों द्वारा इस सम्बन्ध में काफी कोशिश तो की है।”

मुझे बड़ा ताज्जुब हुआ कि इन बाबाजी को यह सब बातें कैसे पता चलीं। बाद में मालूम हुआ कि उन्हें दिव्य-दृष्टि है और भूतकाल व भविष्य का स्पष्ट दर्शन होता रहता है। थोड़े समय बाद मेरी पत्नी मदालसादेवी ने पूछा—

“बाबाजी, देश की हालत कब सुधरेगी ?”

“क्या खराबी है ?” उन्होंने ही उल्टा प्रश्न पूछा।

और फिर धीरे किन्तु निश्चयात्मक स्वरों में कहने लगे—

भारत ऋषि मुनियों का प्राचीन देश है। इसका कोई बिगाड़ नहीं कर सकता। आज जो हिंसा का वातावरण है वह धीरे-धीरे शान्त हो जायगा। इसमें जरा भी सन्देह नहीं है।”

“विद्यार्थियों की अनुशासनहीनता का क्या होगा?”

“हमारे नवयुवक तो बड़े अच्छे हैं। शिक्षा में भी क्रमशः सुधार हो जायेगा। कुछ विद्यार्थी बहक जाते हैं। लेकिन अन्त में सब ठीक ही होगा।” और फिर बाबाजी जरा रुककर कहने लगे—

“परेशान होने की जरूरत नहीं है। एक दूसरे से खूब प्रेम करते रहना चाहिये। ईर्ष्या व द्वेष को हटाकर प्रेम करो, मुहब्बत रखो!”

हम नीमकरोली बाबा के आश्रम से फिर मोटर में दिल्ली की ओर चल पड़े और दिल में जो परेशानी थी वह काफी हद तक दूर हुई। मैंने देख लिया कि हिमालय का क्षेत्र अब भी भारतीय साधकों से खाली नहीं हुआ है। अन्तर इतना ही है कि असली तपस्वी जरा कठिनाई से दिखलाई पड़ते हैं। हमारे भारतीय साधू-सन्यासी अधिकतर सस्ते प्रचार व प्रकाशन में फँस गये हैं। इसलिये ऊँचे दर्जे के साधकों का समुचित सम्मान व आदर करना हमारा धर्म हो जाता है।

बुनियादी प्रश्न यह है कि ‘ब्रह्मजिज्ञासा’ किस प्रकार उत्पन्न हो? पुराने जमाने में जब एक जिज्ञासु विद्यार्थी किसी ऋषि के पास दीक्षा के लिये पहुँचा तो उन्होंने पहिले उसका मुँह पास ही की नदी में अचानक डुबो दिया। बेचारा नवयुवक छटपटाकर अपना मुँह पानी के बाहर निकालने की पूरी कोशिश करने लगा। तब ऋषि ने कहा—

“बेटे! जिस प्रकार तुम पानी में से अपना मुँह निकालने का प्रयत्न कर रहे थे उसी उत्कट आकांक्षा से ब्रह्म की खोज में लग जाओ! तभी तुम उस परम-शक्ति की झलक पा सकोगे।”

परब्रह्म परमेश्वर को प्राप्त करने की कुछ इसी प्रकार की जिज्ञासा विनोबाजी की थी। वे घर छोड़कर काशी की ओर इसी खोज में निकल पड़े थे। किन्तु हिमालय की ओर जाने के बजाय वे गांधीजी के साबरमती आश्रम में दाखिल हो गये और श्रम-साधना में ही ब्रह्म की जिज्ञासा पूर्ण करने का अभिनव प्रयोग करते रहे। बाद में वर्धा के सत्याग्रह आश्रम में भी उन्होंने यही कोशिश की कि शरीर के पसीने के माफ़त ब्रह्मविद्या का उपार्जन करें। विनोबा सचमुच ज्ञान, भक्ति व कर्म के अप्रतिम संगम हैं। इन तीनों गुणों का उनके व्यक्तित्व में अद्भुत समन्वय है। वे आश्रम में रह कर आठ दस घंटे सूत कातते रहते थे और इसी श्रम-निष्ठा द्वारा अपनी स्वात्मवृत्ति को जाग्रत रखते थे। निरन्तर श्रम ही उनके बौद्धिक व आध्यात्मिक विकास का साधन था। पवनार के ब्रह्मविद्या मंदिर में भी इसी तरह की साधना आज भी चालू है—केवल व्यक्तिगत नहीं, बल्कि सामूहिक साधना। लगभग ३६००० मील की भूदान-ग्रामदान पदयात्रा में भी इसी प्रकार की तपस्या निहित थी।

राष्ट्रपिता महात्मा गांधी का संपूर्ण जीवन ‘सत्य की खोज’ ही था। जिन्दगी भर उन्होंने सत्य के प्रयोग किये। अन्त में बापू ने ईश्वर को सत्य नहीं, वरन् सत्य को ही परमेश्वर माना। उनके लिये ‘ब्रह्म जिज्ञासा’ का वास्तविक अर्थ सत्य की साधना था। अन्तिम सांसों में भी उनके मुँह से ‘हे राम’ शब्द ही सहज ढंग से निकले—‘हाय राम’ नहीं।

जब देश का बैटवारा होने लगा तो वे वेहद चिन्तित हुए। उन्होंने विभाजन का कड़ा विरोध

किया और हिन्दु-मुसलमानों को भाई-भाई की तरह रहने की सलाह दी। यह रवैया बहुतांश को पसन्द नहीं आया। कुछ लोगों ने लिखा—अब आप हिमालय चले जाइये। गाँधीजी ने मुस्कराकर कहा—मेरा हिमालय तो यहीं है। गरीब व दुःखी जनता की सेवा ही मेरी हिमालय-यात्रा है। 'कामयेदुःख-तप्तानाम् प्राणिनाम् आर्तिनाशनम्'—यही उनकी अविरल प्रार्थना थी। किसी ने उन्हें उलहना दिया—

“आप तो स्थितप्रज्ञ हैं, फिर इतने परेशान क्यों हो जाते हैं?”

“मैं नहीं जानता कि मैं स्थितप्रज्ञ हूँ या नहीं। किन्तु मेरा दिल पत्थर का नहीं है। वह मनुष्यों के दुःख से पिघल जाता है। मैं लाचार हूँ।”

आखिर ब्रह्म है क्या? ऋषि-मुनियों की कोरी कल्पना है या उसमें कुछ तथ्य भी है? आधुनिक विज्ञान तो अणु-शक्ति को पहचानता है। 'एटम' की शक्ति को यदि हम अधिक सूक्ष्म बनाते जावें तो वह ज्यादा ताकतवर बनेगी यह तो स्पष्ट ही है। मेरी दृष्टि में अगर अणु को लाखों-करोड़ों गुना सूक्ष्म बनाया जाय तो ब्रह्म की शक्ति व विभा की मन्द झलक प्राप्त हो सकेगी। ऋषियों ने गणेशजी को 'सूर्य-कोटि-समप्रम' की तरह सम्मानित किया था। किन्तु अब तो एक करोड़ सूर्य की प्रभा भी परब्रह्म की शक्ति की अपेक्षा फीकी ही जान पड़ेगी न?

साइंस के अनुसार यदि अणु को करोड़ों गुनी सूक्ष्मता प्रदान कर दी जाय तो वह शक्ति कल्पना-तीत होगी। उसके प्रमाण में 'अणु' बहुत ही स्थूल प्रतीत होगा। इसलिये 'ब्रह्म-शक्ति' को हम कल्पना-मात्र नहीं मान सकते। वह आधुनिक विज्ञान की समझ के परे है, किन्तु विज्ञान के दायरे के बाहर नहीं है। मेरी यह निश्चित धारणा है कि अन्ततः

विज्ञान की पराकाष्ठा ही ब्रह्मज्ञान है। अणु-शक्ति को अनन्त गुना सूक्ष्म करने से वह अनन्त व असीम बन जावेगी, ब्रह्म में लीन हो जावेगी।

आधुनिक ज्योतिष-शास्त्र व खगोल-विज्ञान के अनुसार जो नई जानकारी मिल रही है वह सचमुच चकाचौंध फैलानेवाली है। उससे ब्रह्मांड का अपूर्व व चमत्कारी दर्शन प्राप्त होता है। तारों के अलावा 'क्वासार' व 'पल्सार' नामक नये प्रकार के नक्षत्र दृष्टिगोचर हुए हैं। यह हम जानते ही हैं कि रोशनी एक सेकिन्ड में लगभग ३ लाख किलोमीटर की गति से चलती है। तदनुसार रोशनी की एक किरण चन्द्रमा तक तो सिर्फ १.३ सेकिन्ड में पहुँच जाती है। लेकिन खगोल-गणित के अनुसार नजदीक से नजदीक सितारे तक पहुँचने के लिये रोशनी की किरण को चार वर्ष लगते हैं, और दूर से दूर नक्षत्र तक जाने के लिये ३० करोड़ वर्ष लगेंगे। जिसे हम आकाश-गंगा कहते हैं। उसमें एक खरब तारे हैं और एक इस समूह के छोर से दूसरे छोर तक पहुँचने के लिये रोशनी को ८०.००० वर्ष लगेंगे ऐसा अंदाज है। यह सब ज्ञान प्राप्त करने के बाद भी वैज्ञानिकों ने कहा है कि वे 'ब्रह्मांड' के बारे में बहुत कम जानते हैं, और महासागर के किनारे खड़े एक बालक के समान है।

जब अपोलो-१३ की अन्तरिक्ष उड़ान में कुछ खराबी आ गई तो 'नासा-केन्द्र' के वैज्ञानिकों ने यांत्रिक त्रुटियों को सुधारने की भरसक कोशिश की और 'एस्ट्रोनोट्स' को आवश्यक हिदायतें भी भेजीं। किन्तु उन्होंने स्वीकार किया कि सभी सावधानियों के बावजूद कई तरह के खतरे मौजूद रहेंगे जिन्हें दूर करने के लिये भगवान् की प्रार्थना के सिवाय और कोई दूसरा इलाज नहीं है। वैज्ञा-

निकों के सुझाव पर अमेरिका के राष्ट्रपति निकसन ने संसार के सभी राष्ट्रों से अन्तरिक्ष-यात्रियों की सुरक्षा के लिये प्रार्थना करने की अपील की। परमेश्वर की अनुकम्पा से ये संसार-व्यापी प्रार्थनायें कारगर साबित हुईं और तीनों यात्री सकुशल पृथ्वी पर वापिस उतर आये।

इसका यह साफ अर्थ हुआ कि विज्ञान की वर्तमान शक्तियों से कहीं अधिक प्रभावशाली एक महाशक्ति है जिसके स्मरण-मात्र से असम्भव को सम्भव बनाया जा सकता है। मेरे ख्याल से यह विराट शक्ति उस 'ब्रह्म' का ही एक अंश है और उसकी निरन्तर खोज करना हम सभी का पावन कर्तव्य है। यह अनुसन्धान विज्ञान की ही दिशा में है, भले इसकी प्रयोगशाला में स्थूल यंत्रों के बजाय अति सूक्ष्म आध्यात्मिक तप का सहारा लेना पड़े।

प्राचीन काल में भारत में त्रिकाल-दर्शी महा-पुरुष रहते थे जो भूत, वर्तमान व भविष्य को स्पष्ट-रूप से देख सकते थे। उनकी सूक्ष्म दृष्टि ब्रह्मांड के कोने-कोने का निरीक्षण कर सकती थी। पहाड़ों की गुफाओं और सघन वनों के आश्रमों में बैठे-बैठे ध्यान लगाकर वे सूर्य, चन्द्र, गुरु, मंगल व शुक्र नक्षत्रों का अवलोकन करते थे। जिस 'शंकु' को हम महज गुप मानते थे वह आज अन्तरिक्ष-विज्ञान का एक सर्वमान्य सिद्धान्त है। पृथ्वी और चन्द्रमा के बीच एक ऐसा क्षेत्र है जहाँ दोनों का गुरुत्वाकर्षण समान है। उस क्षेत्र में यदि कोई व्यक्ति का यान फँस जावे तो वहीं लटका रहेगा, न ऊपर जा सकेगा न नीचे उतर सकेगा। यह सब ज्ञान हमारे ऋषियों ने अपनी आध्यात्मिक प्रयोगशालाओं में सैकड़ों वर्षों की गहरी साधना द्वारा हासिल किया था।

वे भी वैज्ञानिक थे, केवल कोरी कल्पना में उड़नेवाले प्राणी नहीं।

हमारे नवयुवकों को यह महत्त्वपूर्ण सत्य अच्छी तरह समझ लेना चाहिये। हमें अपने दिमागों से यह गलत धारणा निकाल देनी होगी कि ब्रह्मज्ञान और विज्ञान में पारस्परिक संघर्ष है और वे एक-दूसरे से मेल नहीं खाते। सच तो यह है कि हमारा वर्तमान विज्ञान अभी बहुत पिछड़ा हुआ है, वह स्थूल लोक का ही अन्वेषण करता है। ब्रह्मज्ञानी के प्रयोग अतिसूक्ष्म लोकों पर होते हैं। वेदान्त के अनुसार अन्नमय या स्थूल शरीर के अलावा मनुष्यों के कई सूक्ष्म शरीर भी हैं—जैसे प्राणमय, मनोमय, विज्ञानमय और आनन्दमय कोष। यह सभी कोष या लोक उतने ही वास्तविक हैं जैसे स्थूल संसार। इसमें तनिक भी शक-शुबहा नहीं है।

हाँ, एक गूढ़ तत्त्व हमें भली भाँति समझ लेना है। ब्रह्मविद्या की प्राप्ति के लिये आत्म-ज्ञान बिलकुल अनिवार्य है। जब तक हम स्वयम् को नहीं पहचानेंगे तब तक ब्रह्म का दर्शन सम्भव नहीं होगा, क्योंकि हम उसी महान् शक्ति के अंश हैं। अगर हम अपने सच्चे रूप को जान लेंगे, और स्थूल शरीर के चक्कर में न फँसे रहेंगे तो 'ब्रह्मजिज्ञासा' की ओर कदम उठाना मुमकिन हो सकेगा। गुरु नानक ने सच ही कहा है—

बाहर भीतर एकै जानौ, यह गुरु ज्ञान बताई।
जन नानक बिन आपा चीन्हे, मिटे न भ्रम की काई ॥

('बिन मागे मोती मिले' से)

भारत भास्करोदय एवं स्वामी श्रीभगवदाचार्य : एक विहंगमावलोकन

लेखक—पण्डित श्रीकृष्णशरणाचार्य “विसल”, साहित्यरत्न, बी. ए. व्या. आ.

सम्पादक—“श्रीभक्तिभागीरथी”, प्रधानाचार्य सारदा हाईस्कूल, मेनपुरा

शुभ संकल्प और श्रमसाधना से कोई महर्षि कितना ऊँचा उठ सकता है, इसके सहज उदाहरण कर्मठ, त्याग-मूर्ति, अनन्त शास्त्रों के प्रणेता, युगवन्दनीय, तपोधन, अपर श्री रामानन्दाचार्य, सारस्वतसार्वभौम पण्डितराज स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज हैं।

युगनिर्माता श्री स्वामी जी की अखण्ड साधना व्यष्टि न होकर समष्टिगत रही है। भारतीय संस्कृति के अमर गायक, पूज्य, जगत् वन्दनीय महात्मा गांधी के सिद्धान्तों और शुभ संकल्पों एवं अनेक अपूर्ण स्वप्नों को साकार करने का श्री स्वामी जी ने आजीवन व्रत ले रखा है। महात्मा गांधी जी का त्याग और अस्पृश्यता निवारण पूर्व काल से चली आ रही मर्यादा के अनुरूप ही रहा है।

यह बात जगद्धिदित है कि महर्षि कण्व ने मिश्र देश (इजिप्त) में जाकर दश हजार म्लेच्छों को सस्त्रीक शुद्ध किया और आर्य धर्म की दीक्षा देकर उन्हें भारतीय संस्कृति का परिपालक बना दिया। जो निम्न प्रमाणों से स्पष्ट हो रहा है

सारस्वत्याज्ञया कण्वो मिश्रदेशमुपाययौ ।
म्लेच्छान् संस्कृत्य चाभाष्य तदा दशसहस्रकान् ॥
सपत्नीकांश्च तान् म्लेच्छान् शूद्रवर्णाय चाकरोत् ॥
द्विसहस्रास्तदा तेषां मध्ये वैश्या बभूवुरे ॥
तेषां चकार राजानं राजपुत्रं सुरन्दरम् ।

(भविष्य पुराण)

कण्वमुनि ने सरस्वती की आज्ञा से मिश्र देश में जाकर सस्त्रीक दस हजार म्लेच्छों को शुद्ध कर शुद्ध बनाया। उनमें दो हजार तो वैश्य हो गये। उन्हीं में पुरन्दर नामक राजपुत्र को उनका राजा बना दिया। सबसे अन्त में जगद्गुरु श्रीरामानन्दाचार्य जी महाराज के शिष्यवृन्दों ने बड़े-बड़े कष्ट विधर्मियों को शुद्ध कर आर्यजाति में प्रवेश करा कर उनको भारतीय संस्कृति का प्रतिपालक बनाया। भविष्य पुराण में इस संदर्भ में उल्लिखित है—

रामानन्दस्य शिष्यो वै अयोध्यायामुपागतः ।
कृत्वा परस्परं मन्त्रं वैष्णवांस्तानकारयत् ॥
म्लेच्छास्ते वैष्णवाश्चासन् रामानन्दप्रभावतः ।
....

आर्याश्च वैष्णवा मुख्या अयोध्यायां बभूवुरे ॥

भगवान् श्री रामानन्दाचार्य जी के शिष्यों ने अयोध्या में जाकर आपस में सलाह-परामर्श करके म्लेच्छों को वैष्णव बनाया। तब से वे म्लेच्छ आर्य वैष्णव होकर अयोध्या में निवास करने लगे। इस प्रकार “कुण्वन्तो विश्वमार्थम्” ईश्वरीय आदेश “श्रुति” पर अचल, अटल श्रद्धा रखने वाले आर्यों द्वारा प्राचीन तथा अर्वाचीन भारत में आनेवाली अनार्य, आष्ट्रेलियन, चीन, यहूदी, अमेरिकन की नाग प्रभृति, तातर की माग, शक प्रभृति जातियों का अत्यधिक संख्या में आर्यीकरण पाया जाता है।

‘गांधी महाकाव्य’ गुर्जर भाषा की सौरभान्वित, प्रौढ़ कृति है। इस महाकाव्य में स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज ने गांधीजी का समग्र जीवन-चरित्र चित्रित किया है। १८ सर्गों में निबद्ध यह महाकाव्य गुजराती भाषा का आदि काव्य है। आज तक किसी भी मनीषी ने इस ओर प्रयास ही नहीं किया था। श्री स्वामी जी ने महात्मा गांधी को महामानव तथा निखिल ब्रह्मांड के लिये मनीषियों के माननीय महापुरुष सिद्ध करते हुए, यह भी यथार्थ प्रस्तुत किया है कि महात्मा जी ने अपने जीवन-काल में जो-जो कार्य किये, वे आज तक कोई महापुरुष कर नहीं सका है। महात्मा गांधी जी का सम्पूर्ण जीवन त्यागमय एवं स्वतः प्रकाशित था।

‘भारत भास्करोदय’ (गांधी महाकाव्य) साहित्य दर्पण के नियमानुसार महाकाव्य के सभी लक्षणों से युक्त है। गुजराती-भाषा में आजतक कोई भी महाकाव्य न होने से यह कृति स्वीय वैशिष्ट्य रखती है। महाकाव्य में तत्रैको नायकः सुरः इस नियम या लक्षण के अनुसार ही श्री वाल्मीकी रामायण, महाभारत, रघुवंश, किरातार्जुनीयम्, नैषध चरित्र इत्यादि महाकाव्यों की रचना हुई है अथवा इन महाकाव्यों के निरूपण के पश्चात् लक्षण या नियम बनाये गये होंगे। इस महाकाव्य में जगद्वन्दनीय महात्मा गांधी सुर या क्षत्रिय न होकर एक सुरोत्तम थे। इसमें दांडीकूच यह वनप्रयाण है। अथ से इति तक यह महाकाव्य नवीनता की झलक कराता रहता है। राष्ट्र में एक ही संस्कार का प्रसार होना चाहिए।

भारत देश में सुरसरी ही एक राष्ट्र नदी है। हिमांचल ही एक राष्ट्र-पर्वत है। कमल ही एक राष्ट्र पुष्प है। गीता ही एक राष्ट्र पुस्तक है। कोकिल ही राष्ट्र का एक साहित्यिक पक्षी है। बसंत ही कवि-कल्पना का राष्ट्रीय प्रतीक है। एक मात्र गौ ही राष्ट्र का पवित्रतम पशु है। कृषि एवं वस्त्र-व्यापार ही इस राष्ट्र

का जीवन-स्रोत हैं। शंख-ध्वनि ही विजय-निनाद है। तिरंगा-झंडा ही विजय-ध्वज है। गांधी टोपी ही भारतीय राष्ट्र का मुकुट है। खादी ही भारतीय राष्ट्र का परिधान है। भारतीय नारी-समाज की साड़ी ही सौन्दर्यवर्द्धक परिच्छद है। सिन्दूर ही सौभाग्यपूर्ण शिरोभूषण है। पातिव्रत्य ही भारतीय नारी जाति का सन्मान है। गृह को स्वर्ग बनाए रखना ही गृहिणी का कर्तव्य है। सन्तान-वात्सल्य ही भारतीय मातृवृन्द का विभूषण है। इन विषयों में भारतीय मात्र का एक ही विचार एक ही संस्कार होना चाहिये।

महात्मा गांधी वेद-स्वरूप थे। वेद की प्रणाली पर चल कर उनका जीवन अमृत बन गया था। वेद में पद-पद पर दृष्टिगत होता है—

“समानो व आकूतिः समाना हृदयानिवः
समानमस्तु नो मनो यथा नः सुसहासतिः।
संगच्छध्वं संवदध्वं सं वो मनांसि जानताम्।
देवाभागं यथा पूर्वं संजानाना उपासते॥

“हमारा संकल्प समान हो, हमारे हृदय के विचार समान हों, हमारी मानसिक मन्त्रणायें (परामर्श) समान हों। जिससे हम साथ रह सकें, हम मिलकर काम करें। हम परस्पर मिलानेवाली भाषा बोलें अर्थात् हमारी राष्ट्रभाषा एक हो। हमारे मानसिक विचार समान हों, जैसे सर्वप्रथम देवगण अपने भाग को समान रूप से स्वीकार करते हैं,” ऐसी आज्ञा ईश्वर ने मानव-समाज को दी थी।

आज भारत स्वतंत्र हुआ है, तब इसके स्वातन्त्र्य-कालीन जो-जो दिव्य भाव हैं, उनका उदय होना ही चाहिये। ईश्वर ने स्वयं कहा है—“हे मनुष्यों तुम सब मिलकर चलो, मिलकर बातें करो, तुम लोगों के मन मिलकर सब विषयों का ज्ञान प्राप्त करें, जैसे तुमसे बड़े देव-वृंद मिलकर अपने भागों को प्राप्त करते हैं।” कर्मयोग

की महान शिक्षा महात्मा जी के जीवन-वृत्त से स्वतः प्राप्त हो जाती है।

‘गांधी काव्य’ के अतिरिक्त पूज्य श्री स्वामी जी ने ‘भारत-पारिजात’, ‘पारिजातापहंर’, ‘पारिजात सौरभ’ संस्कृत महाकाव्यों की रचना की है। इसमें महात्मा

श्री गांधी जी का सांगोपांग जीवन चरित वर्णित है। इस प्रकार श्री स्वामी जी संसार की दृष्टि से लोकनायक के साथ-साथ कर्तव्यपरायण कर्मयोगी हैं। जब तक इस धरा पर मानवता का आदर होगा, श्री स्वामी जी की अमर कीर्ति मृतप्रायों में अमरता का नव संचार करती रहेगी।

पण्डितराज सारस्वत-सार्वभौम स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज की विशेषतायें

(लेखक—ब्रह्मचारी श्री वासुदेवाचार्य जी महाराज, सम्पादक “विरक्त” अयोध्या)

पण्डितराज सारस्वत-सार्वभौम स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज को दिगन्तव्यापिनी कीर्ति तथा आपके महामानवोचित कार्यों की चर्चा सुनकर मेरे मन में श्री स्वामीजी के दर्शन करने की उत्कट अभिलाषा उत्पन्न हुई। सन् १९२४ के प्रयाग के अर्ध कुम्भ में सर्वप्रथम आपका पवित्र दर्शन हुआ। उसके पश्चात् सम्पर्क बढ़ता गया। आपकी विशेषताओं से धीरे-धीरे परिचित होने लगा। मैं मान रहा हूँ कि श्री स्वामीजी सद्गुणों के भण्डार हैं। लोकोत्तर महा-पुरुष हैं। कुछ विशेषताओं की चर्चा संक्षिप्त रूप में करना इस प्रसंग में आवश्यक प्रतीत हो रहा है।

वात सन् १९२० के पूर्व की है। उस समय भ्रम-वश विशाल श्री रामानन्द सम्प्रदाय अपने को श्री रामानुज सम्प्रदाय के अन्तर्गत मान रहा था। श्री स्वामी जी ने अपनी प्रखर बुद्धि, अकाट्य तर्क व प्रमाण से समझाकर श्री रामानन्द सम्प्रदाय का भ्रम-निवारण किया। गुरु परम्परा सम्बन्धी संघर्ष में आप सम्प्रदाय के नेता चुने गये। उज्जैन के कुम्भ पर्व पर श्री रामानुजी विद्वानों के साथ शास्त्रार्थ में आपने अपूर्व विजय प्राप्त की। तब से आप सम्प्रदायोद्धारक माने जाते हैं।

आपने जो रामानन्द सम्प्रदाय की अपूर्व सेवा की है उसी के उपलक्ष्य में सम्प्रदाय ने आपकी जीवितावस्था में ही आपका स्मारक सदन बनवा दिया। जब कि किसी के मृत्यु के पश्चात् भी स्मारक नहीं बन पाता। आपके जीवन की अनेक विशेषताओं में एक विशेषता यह भी है।

आपकी अवस्था एकानवे वर्ष की हो चुकी है। आपमें श्रद्धा और विश्वास रखने वाले गृहस्थ और विरक्तों की ओर से आपका शताब्दी महोत्सव मनाने की तैयारी की जा रही है। इस अति वृद्धावस्था में भी आपके नेत्र, दाँत, हाथ और स्मरण शक्ति ठीक से काम कर रहे हैं। ग्रन्थों की रचना अभी तक आप करते ही जा रहे हैं।

आप संस्कृत साहित्य के प्रकाण्ड विद्वान हैं। साहित्यिक और दार्शनिक भी हैं। वेदों और उपनिषदों पर आपने पाण्डित्यपूर्ण भाष्य किया है। आपका सामवेद भाष्य तो विद्वन्मण्डल में अति प्रशंसनीय हो रहा है। आपने सन् २५-२६ में श्री रामानन्द दिग्विजय की जो रचना की है विद्वानों की ओर से उस काव्य की उपमा महाकवि कालिदास के काव्यों के समान रूप में दी जा रही है। आप महात्मा गाँधी जी

के सम्पर्क में उनके साबरमती आश्रम में रह चुके हैं। महात्मागांधी जी के चरित्र का वर्णन आपने श्लोकवद्ध किया है। भारतपारिजात, पारिजातापहार और पारिजात-सौरभ इन तीनों नामों से तीन भागों में वह महाकाव्य प्रकाशित है। इन महाकाव्यों की रचनाकर राष्ट्र-पिता पूज्य महात्मागांधी जी तथा भारत माता की आपने अपूर्व सेवा की है।

अपने यहाँ कोई व्यक्ति आवे तो शिष्टाचार के नाते उनका स्वागत करना, कुशलसमाचार पूछना और जाने लगे तो उनके साथ ही अपने भी उठकर खड़ा हो जाना, द्वार तक उन्हें पहुँचाना यह उनका सामान्य शिष्टा-चार है। इतने बड़े ज्ञानवृद्ध व वयोवृद्ध होते हुए भी श्री स्वामी जी शिष्टाचार का यथावत पालन करते हैं। आपके पास किसीने पत्र लिखा तो तत्काल उत्तर देना आप अपना कर्त्तव्य समझते हैं।

समाज में प्रायः देखा जाता है कि जो असाधारण विद्वान् होते हैं वे असाधारण वक्ता व लेखक नहीं हो पाते। जो दार्शनिक होते हैं वे साहित्यिक नहीं होते। माता सरस्वती की श्री स्वामीजी पर ऐसी अनुकम्पा है कि आप जैसे असाधारण विद्वान् हैं उसी प्रकार असाधारण वक्ता और लेखक भी हैं। साहित्यिक व दार्शनिक भी हैं। इतना ही नहीं, संस्कृत के अतिरिक्त आप हिन्दी, गुजराती, उर्दू, फारसी आदि अनेक भाषाओं के भी पण्डित हैं।

शास्त्रार्थ-कला में तो श्रीस्वामीजी अत्यन्त ही निपुण हैं। आपने अपने जीवनकाल में अनेकों शास्त्रार्थ किये। और विशेषता यह रही कि किसी में भी पराजित न होकर विजयी ही हुए। बात सन् बीस के पूर्व की है जब आप अयोध्या बड़ा स्थान में रह रहे थे और विरक्त वैष्णव भी नहीं हुए थे उस समय फैजाबाद में केदारनाथ आर्यनामक एक आर्य समाजी कार्यकर्ता

अयोध्यास्थ विद्वानों से निराश होकर श्री स्वामी जी के पास आये और कहा कि ब्रह्मचारी जी ! फैजाबाद में एक पादरी आया है जो अपने व्याख्यानो में वेदों का खण्डन करता है। उस पादरी से शास्त्रार्थ करने के लिये मैंने अयोध्या के संस्कृत के विद्वानों से अनुरोध किया किन्तु किसी भी विद्वान ने स्वीकार नहीं किया। आप कृपा करें तो वेद की प्रतिष्ठा कायम रख सकेंगे। स्वामी जी तत्काल तैयार हो गये, और फैजाबाद जाकर पादरी को ललकारा। उस के साथ शास्त्रार्थकर उसे पराजित किया। पादरी ने स्वामीजी का शिष्यत्व स्वीकार किया और अपनी भूल मानी।

उसी प्रकार एक समय सोनपुर मेला में स्वामी जी गये। वहाँ भी एक मौलवी हिन्दू धर्म का खण्डन कर रहा था। स्वामी जी भी घूमते-फिरते वहाँ आ गये। मौलवी की बातों को सुनकर स्वामी जी उत्तेजित हो उठे। उसके साथ शास्त्रार्थ करके उसे भी पराजित किया।

बात सन् पच्चीस-छत्तीस की है। जोधपुर में एक आर्यसमाजी विद्वान् मूर्तिपूजा का खण्डन कर रहा था। वैष्णव धर्म की निन्दा कर रहा था और शास्त्रार्थ के लिए चेलेन्ज भी दे रहा था। किसी भी विद्वान को वह आर्यसमाजी नगण्य समझ रहा था। प्रारम्भ से ही स्वामी का यह उद्धोष था कि भगवदाचार्य के रहते हुए कोई भी विरोधी श्री वैष्णव सम्प्रदाय की ओर अंगुली नहीं उठा सकता। स्वामी जी के इस उद्धोष से सम्प्रदाय के कर्णधार भली भाँति परिचित थे। स्वामीजी के पास तार दिया गया। आप उस समय १०४ (एक सौ चार) डिग्री बुलार लेकर अहमदाबाद में पड़े थे। सम्प्रदाय की करुण पुकार सुनकर आप अत्यन्त विह्वल हो उठे। उसी ज्वरग्रस्तावस्था में ही आप शास्त्रार्थ के लिए जोधपुर खाना हो गये। शास्त्रार्थ हुआ। आर्य-समाजी पंडित का गर्व ध्वस्त हो गया। उसने अपनी

पराजय स्वीकार कर ली। इसी प्रकार अनेकों बार जब-जब सम्प्रदाय पर संकट आया, विपक्षियों ने चेलेन्ज दिया, स्वामीजी ने अपनी विद्वत्ता से उन्हें सदा सर्वदा के लिए शान्त कर दिया। आज भी श्री स्वामी जी की प्रकाण्ड विद्वत्ता के बल पर सम्प्रदाय गर्व कर रहा है और यह समझ कर निश्चित रह रहा है कि स्वामी भगवदाचार्य जी के रहते हुए श्री रामानन्द सम्प्रदाय पर किसी ओर से आंच नहीं आ सकती। कोई अंगुली उठाने का साहस नहीं कर सकता।

काशी में श्री स्वामी रामानन्दाचार्य पीठ का निर्माण हो इस प्रकार की भावना श्री स्वामी जी के मन में हुई। इस दिशा में प्रारम्भिक कुछ प्रयास भी आपने किया। आपके उस प्रयास का ही यह फल है कि अब काशी में

श्री रामानन्दाचार्य पीठ (श्री मठ) का निर्माण होने जा रहा है। शीघ्रातिशीघ्र शिलान्यास तथा आचार्य-चयन का कार्य भी आपके ही तत्वावधान में विधिवत सम्पन्न हो जायगा, ऐसी आशा ही नहीं, पूर्ण विश्वास है। आपके जन्म शताब्दी महोत्सव मनाने के उपलक्ष्य में आपके अभिनन्दन ग्रन्थ प्रकाशनार्थ विभिन्न विषयों पर विद्वानों के लेख आ गये हैं। श्री स्वामी जी में श्रद्धा और विश्वास रखनेवाले तथा इस शताब्दी महोत्सव के संयोजकों की ओर से मुझे भी संकेत किया गया कि आप भी कुछ लिखें। मैंने भी चन्द पङ्क्तियों में श्री स्वामी जी की विशेषताओं को अपने दृष्टिपथ में रखते हुये अपनी अन्तरात्मा की प्रेरणा से जो कुछ समझ में आया, लिख दिया। श्री सीताराम जी युगल सरकार से यही प्रार्थना है कि श्री स्वामी जी चिरंजीवी हों।

विश्लेषणात्मक मेधा के प्रतीक श्री स्वामी भगवदाचार्य जी महाराज

लेखक—पण्डित महान्त श्री ब्रजबिहारी शरण 'राजीव' सा. वि.,

प्रधान सम्पादक "श्री भक्तिभागीरथी", अहमदाबाद

यदि इस पृथ्वीतल पर कोई ऐसा देश है, जो मंगल-मयी पुण्यभूमि कहलाने का अधिकारी है; ऐसा देश, जहाँ विश्व के समस्त जीवों को अपना कर्मफल भोगने के लिए आना ही; है—ऐसा देश जहाँ ईश्वरोन्मुख प्रत्येक आत्मा का अपना अन्त्य लक्ष्य प्राप्त करने के लिए पहुँचना जरूरी है; ऐसा देश, जहाँ मानवता ने ऋजुता, उदारता, शुचिता, शांति और अहिंसा का चरम शिखर स्पर्श किया हो; तथा इन सबसे आगे बढ़कर भी जो देश अन्तर्दृष्टि एवं आध्यात्मिकता का घर हो—तो वह देश भारत ही है।

यह वह सनातन या पुरातन भूमि है, जहाँ ज्ञान ने

अन्य देशों में जाने के पूर्व अपनी आवास-भूमि बनाई थी—यही वह भारत भूमि है; जिसके आध्यात्मिक प्रवाह के भौतिक प्रतीक ये समुद्राकार नद हैं और चिरंतन हिमालय एक तह पर दूसरी तह चढ़ाकर अपने हिमाच्छादित शिखरावली द्वारा मानों स्वर्ग के रहस्यों में ही शांक रहा है। यह वही भारत है जिसकी घरा को महानतम ऋषिवृन्दों की चरणरज पवित्र कर चुकी है।

“हिमालयावासमुद्रं पुण्यक्षेत्रं च भारतम्।

श्रेष्ठं सर्वस्थलानां च मुनीनां च तपःस्थलम्॥

(महाभारत)

ऐसी दिव्य गुणोत्पन्न भूमि पर महान तत्त्ववेत्ता, स्वतंत्र विचारक, महाकवियों का प्रादुर्भाव सदा से ही होता आया है। ऐसे ही अनुपमेय, आदर्श महर्षि, पद-वाक्य-प्रमाण-पारावारीण परिव्राजकाचार्य, प्रस्थानत्रयी भाष्यकार, कवितार्किक चक्रवर्ती अपर श्री रामानंदाचार्य पंडितराज, सारस्वतसार्वभौम, ब्रह्मनिष्ठ स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज हैं। भगवान गौतम बुद्ध के पश्चात् भारत भूमि पर यदि कोई स्वतंत्र विचारक-विवेचक प्रादुर्भूत हुआ हो, तो वह श्री स्वामी जी ही हैं। आप श्री का समग्र जीवन ही यज्ञ रूप है, महान परिश्रम, क्रियाशीलता, तप, त्याग और कर्मयोग की आधार-शिला पर अवस्थित मूर्तमंत जीवन विश्व की मानव-जाति को अनन्त काल तक परम दिव्य संदेश पहुँचाता रहेगा और तिमिराच्छादित हृदयों में आलोक का नव-प्रकाश भी भरता रहेगा।

लोकोत्तर पांडित्यपूर्ण प्रतिभा, वाणीवैलक्षण्य, महाकवित्व, अजेय विद्वत्ता, परमपरिष्कृत रुचिर अभिनव आध्यात्मिकता, रहस्यवादिता, वैलक्षण्य तर्कपटुता, अनुपमेय नीतिमत्ता, सदाचारशीलता, उत्तम दयालुता, सहज प्रगतिशीलता, सहृदयता इत्यादि अनंत गुणगरिमा की झांकी श्री स्वामी जी के जीवन से सहज ही प्राप्त हो जाती है। अनन्त दिव्यतम गुणगणालंकारभूत विभूति-पाद् श्री स्वामी जी के सिवाय अन्य इस समय इस धरा पर विद्यमान नहीं।

“नासतः सत् जायते”—निरस्तित्व में से अस्तित्व का जन्म नहीं हो सकता। ... जिसका अस्तित्व है, उसका आधार निरस्तित्व नहीं हो सकता। शून्य में से ‘कुछ’ संभव नहीं। यह ‘कार्य-कारण-सिद्धांत’ सर्व शक्तिमान है और देश कालातीत है। इस सिद्धांत का ज्ञान उतना ही प्राचीन है जितना आर्य जाति। एक अपूर्व जिज्ञासा लेकर इस जाति ने अपनी यात्रा प्रारम्भ की। किन्तु शीघ्र

ही एक निर्भीक विश्लेषण में परिणत हो गयी। यद्यपि उनकी प्रारंभिक कृतियों को देखकर लगता है, कि उन्हें किसी भावश्रेष्ठ कलाकार ने काँपते हाथों बनाया हो, तथापि शीघ्र ही उसने आश्चर्यजनक परिणाम दिखाये, उनकी कृतियों में अपूर्व सुषुप्तता आ गयी और उसने एक अति वैज्ञानिक शास्त्र को जन्म दिया। इस महापुरुष ने अपनी यज्ञवेदियों की प्रत्येक ईंट को छान डाला; अपने शास्त्रों के प्रत्येक स्वर-अक्षर को छाना-बीना, परखा और संयोजन किया, अपने सम्पूर्ण कर्मकाण्ड को शंका, अस्वी-कृति और समाधान की मंजिलों को पार कर कई बार व्यवस्थित रूप प्रदान किया।

इस विश्लेषणात्मक जिज्ञासा के आगे और पीछे, उसके चारों ओर एक मखमली आवरण के रूप में विद्यमान इन तपोधन की एक अन्य महान बौद्धिक विशेषता है—और वह है कवित्वमय अन्तर्दृष्टि।

स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज ने अपने जीवन-काल में आडंबरों का आमूलचूल खण्डन करके एक नवीन दृष्टि जनता को प्रदान की। आप श्री साधना और अखण्ड आत्मविश्वास के द्वारा वैरवृत्तिवाले मानवों का काफी सुधार हुआ। जीवन के अमूल्य क्षण माँ सरस्वती देवी की उपासना में ही लग गये। इतना महान तत्त्व-वेत्ता संसार में मिलना दुष्कर है। यह आर्यावर्त सदा सद्प्रेरणाओं से आपूरित रहेगा।

जिस क्रिया में त्याग का अंश अधिक होता है, वही यज्ञ है। जैसे यह शरीर, जिसमें प्राण रहता है, दूसरे के त्याग से ही चलता है। जैसे—मिट्टी और जल के शरीर वाले जीव घास पत्तों में रहने वाले जीवों को अर्थात् जिन जीवों का शरीर घास पत्ते हैं उन्हें अपने शरीर से पालते हैं। घास पत्ते में रहने वाले जीव, जानवर और मनुष्यों को अपने शरीर से लाभ पहुँचाते हैं। यों ही जानवर और मानव भी अपने शरीर को एक दूसरे के लाभ में लगाते हैं। यह व-सोचे-समझे एक

भारी यज्ञचक्र चल रहा है। इसी प्रकार ईश्वर ने हमको सब प्रकार की वस्तुओं को देकर कितना उपकार किया है। उसके उपकारों को यदि हम ध्यान से देखें, तो एक पल भी उसे (ईश्वर को) हम भूल नहीं सकते। उसने हमें सब प्रकार की इन्द्रियाँ दी हैं, जिनसे हम अपने सारे काम चलाते हैं। हमारे लिए यह अद्भुत संसार रचा है जिसमें सभी वस्तुएँ हम अपने उपयोग के लिए पाते हैं। यह कैसा ईश्वरप्रवर्तित यज्ञ है कि, एक प्राणी दूसरे प्राणी की सहायता में ही अपना उपयोग कर रहा है। इससे यह स्वयं सिद्ध होता है कि, उस ईश्वर को हम अपने कर्तव्य-पालन द्वारा ही प्रसन्न कर सकते हैं। इस प्रकार का जीवन श्री स्वामी जी का सदा से रहा है। अपने जीवन को यज्ञवत् बनाकर महर्षि-प्रवर आजीवन कार्य करते आ रहे हैं।

भारतीय संस्कृति के अमर गायक श्री स्वामी जी की प्रत्येक नीति और कार्य आज के युग के साथ तार-तम्यता स्थापित किये हुए हैं। भारतीय संस्कृति में आत्मावलोकन की ओर प्रवृत्त करने की पद-पद पर

प्रेरणा है। 'जब ब्रह्मा जी ने जगत् की रचना की तो वृक्ष, रेंगकर चलने वाले प्राणी, पशु, खग, मत्स्य और दाँत से काट खाने वाले जानवरों को उत्पन्न करते करते जब मनुष्य को बना लिया तो उन्हें संतोष हो गया कि हाँ! अब मेरा सृष्टि का काम पूर्ण हो गया, क्योंकि मनुष्य ऐसा प्राणी उत्पन्न हो गया जो अपने को समझ सकता है।'।

सृष्ट्वा पुराणि विविधान्यजयात्मशक्त्या,
वृक्षान् सरोमृपपशून् खगमत्स्यवंशान्।
तैस्तैरनुष्टुहृदयः पुरुषं विधाय,
ह्यात्मावलोकधिषणं मुदमाप देवः ॥

संसार में मानव ही एक ऐसा प्राणी है जो आत्म-संयम के द्वारा आत्मनिरीक्षण का प्रयत्न करता है। श्री स्वामी जी उपरोक्त सभी प्रकर्ष गुणों से ओतप्रोत हैं। अनन्त काल तक इस विश्लेषणात्मक मेधा के प्रतीक श्री स्वामी जी महाराज के वाक्य इस धरा पर गुंजरित होते रहेंगे।

स्वामिश्रीमद्भगवदाचार्यमहाराजः

लेखकः—आयुर्वेदाचार्यः पण्डित श्रीजयरामदासः, अहमदाबादवास्तव्यः

अनन्तकालादेव भगवत्या वसुन्धरायाः क्रोडे भारतीय तत्त्वचिन्तकाः प्राधान्येन स्वस्थानं प्रतिष्ठापितवन्तः। इत्यत्र नास्ति कस्यापि विवादः। भविष्यत्यपि काले नास्ति विवादावसरः।

वेदविषये सर्वेषां विदुषां प्रायेणैकमत्यम्। सर्वेप्यङ्गी-कुर्वन्त्येव यत् ते प्राचीनतमा इति। तेषु बहूनां मूलं विद्यते। वेदानेवानुसृत्य षण्णां शास्त्राणां समुदयोभवत्।

आर्याणां प्रात्याहिक-कर्मकलाया वेदेभ्य एवाजनिषत्। कर्तव्यतादिदर्शनमपि तत एवोपलभ्यते।

वेदानुधावन्ति षड्दर्शनानि परा सम्प्रदायाणाम्। षट्स्यपि दर्शनेषु धर्मविचार ईश्वरविचारः कर्तव्यविचारश्च प्राधान्यं दधते। मानवजातेः कथं समुन्नतिः कथं च गौरववृद्धिः स्यातामिति विचारचारिका सर्वेषां मनांसि सर्वदैव हरति, उपहरन्ति च तानि शास्त्राणि

मनुष्येभ्य आचारसंहिताम् । आचारः परमो धर्म इति हिन्दूशास्त्राणामुद्घोषः । आचारहीनाः सर्व एव मानवा पशूनां साम्यं भजन्ते । पाशवाद्धर्मात्पृथक्कृत्य मनुष्यान् सम्यग्वर्त्मप्रापणं वेदानां परमो धर्मः । अतएव वेदेषु तदविरोधेन आचारसंहितामुपदिशत्सु च शास्त्रेषु आर्याणां महती आस्था ।

सर्वत्रैव मतवैलक्षण्यं विदुषां स्वाभाविकम् । परन्तु वेदविरोधो न स्यादित्यत्र सर्वेषां चिन्ता समानैव । वैदिकमनुशासनं सर्वैरेव वेदाभिमानिभिर्नतेन शिरसा सर्वदा स्वीकृततमेवेति नाविदितं विदुषाम् ।

वेदानि पुरस्कृत्य सर्व एवार्थधर्माचार्या विविधेषु पथिषु प्रयाणं कुर्वन्तो दृश्यन्ते न च क्वापि तेषां स्वलन-मवलोक्यते । श्रीशङ्कराचार्या ये च वैष्णवाचार्या रामानुज-निम्बार्क-मध्वविष्णुस्वामिप्रभृतयस्तेपि वेदाक्षराण्यनुसृत्यैव स्वस्वशिष्यपरम्परासूचकदेशमातन्वन्ति । एतेषां सर्वेषा-माचार्याणां धर्मो वैदिक एव । वैष्णवसम्प्रदायिषु श्रीसम्प्रदायादिषु श्री विष्णोरेवोपासना प्रवृत्तास्ति । स च विष्णू रामरूपो वा भवेत्कृष्णरूपो वा । नहि राम-कृष्णयोरस्ति कश्चिद्भेदः । उभावेव ब्रह्मत्वं भजेते । अत एव चतुर्ध्वपि वैष्णवसम्प्रदायेषु भगवत्स्वरूपभेदान्ना-स्त्येव कश्चिद् भेदः, वेदान्तसिद्धान्तेवश्यमेव तेषां विवेचना-भेदः, परमुपास्यदेवे विष्णौ नास्त्येव मनागपि भेदवादः ।

श्रीसम्प्रदायस्य द्वे वर्त्मनी । रामोपासकानामेकं वर्त्म, नारायणोपासकानां चैकम् । न हि रामोन्यः नारायणश्चान्यः । एकस्यैव तत्त्वस्य नामान्तरम् घटः कलश इतिवत् । रामोपासका नारायणोपासकाश्च यद्यपि श्रीवैष्णवा एव तथापि उपास्यदेवभेदेन भिन्नाविव द्वौ सम्प्रदायौ दृश्येते । भेददर्शनं सर्वत्रैव भयमुत्पादयति । अत्रापि उत्पन्नमेव भयम् । उपास्यदेवयोरपि रामनारा-यणयोस्तर्कापकर्षयोः प्रादुरभूद् विचारः । सच विचारः सर्वेषां मनः पीडयतिस्म । विरोधानलोपि बलवान्

प्रज्वलितः । एकमेव श्रीसम्प्रदायं समाश्रयन्तावपि द्वौ सम्प्रदायौ परस्परं हस्ताहस्ति बाहूबाहवि युद्धं कर्तुं सज्जीभूतौ । एकोन्यं दूषयति स्म । मनोमालिन्यं द्वयोरेव वृद्धिं गतम् । तस्मिन्नेव समये स्वामिश्रीभगवदाचार्य-महाराजः श्रीराममन्त्रानुयायिनि श्रीराममन्त्रेण दीक्षितो भूत्वायोध्यायां सर्वेषां श्रीरामानन्दीयवैष्णवानां मनः प्रसादमातन्वन् । रामानन्दीयाः साधारणवैष्णवा रामानुजी-याश्च श्रीवैष्णवोत्तमा इति रामानुजी यथा—वैष्णवै-रुद्बोधि । तदानीं श्रीस्वामिभगवदाचार्याणां स्वाभा-विकः सात्त्विकः कोपः प्रादुरभूत् । .....तमे वैक्रमसंवत्सरे उज्जयिन्यां कुम्भस्नानावसरे स्वामिश्रीभगवदाचार्याः श्रीरामानुजीयान् शास्त्रार्थं कर्तुं प्राधान्याप्राधान्ये च निर्णेतुमामन्त्रितवन्तः । पञ्च श्रीवैष्णवा निर्णेतुपदम् अङ्गीकृतवन्तः । समजनि शास्त्रार्थः । श्री रामानुजीयो विद्वान् नाशकद् उत्तरं दातुं श्रीस्वामिभगवदाचार्यैः उपस्थापितस्य प्रश्नस्य । ततो निर्णायकमहोदयैरनिरणायि श्रीस्वामी भगवदाचार्याणां विजयो जात इति । ततः-प्रभृति श्री स्वामि महाभागाः श्री रामानन्दसम्प्रदायस्य गौरवरक्षका माहात्म्यवर्धकाश्चेति सर्वैरेव श्रीरामा-नन्दीयैराघोषः कृतः । एवं च श्रीस्वामिमहाभागा अस्माकं निर्विवादं नेतृपदमलङ्घुर्वन्ति वयं च सर्वे श्री-सम्प्रदायनियताः निरातङ्काः ससुखाश्चोन्नतमस्तकाः शान्त्या विचराम इति । एते श्री रामानन्दसम्प्रदायस्य संस्थाप-कत्वेन तदुद्धारकत्वेन च परमां प्रतिष्ठां प्राप्यास्मान-लङ्घुर्वाणा अस्माकं मध्ये अद्यापि वर्तमानाः द्वानवति-वर्षायुष्काः श्रीसम्प्रदायरक्षणपरायणा धराधामापि पावयन्तः विद्यया सदाचारेण सदुपदेशेन च सर्वान् उन्नतमस्तकान् विधाय विराजन्ते इति परमः सन्तोषः । भगवानेतान् स्वामिमहाभागान् शतायुष्कान् करोतु इति प्रार्थयमानोहं विरमामि इति ।

एक दर्शन

[स्वामी श्रीनिगमानन्द परमहंस, भगवानपुरा, पटियाला]

श्री स्वामी भगवदाचार्यजी महाराज वैरागी वैष्णव सम्प्रदाय में सर्वसम्मत एवं सर्वश्रेष्ठ मूर्धन्य विद्वान् हैं। केवल वैरागी सम्प्रदाय में ही नहीं; किंतु अखिल भारतीय साधुसमाज में जो दस-पाँच दिग्गज विद्वान् माने जाते हैं उनमें आपकी गणना है। आप केवल दिग्गज विद्वान् ही नहीं; किंतु वेदों तथा दर्शनों के सुलझे हुए भाष्यकार भी हैं। आप केवल प्राचीन साहित्य में ही पारंगत नहीं, किन्तु प्राचीन एवं अर्वाचीन संस्कृत-सम्भ्यता के संगम-स्थल हैं। आप केवल उनके संगम-स्थल ही नहीं; महाकवि कालिदास की “पुराणमित्येव न साधु सर्वं, नचापि सर्वं नवमित्यवद्यम्” (पुरानी सभी चीजें अच्छी नहीं होतीं तथा नई सभी चीजें बुरी नहीं होतीं) के आप प्रबल एवं निर्भीक समर्थक हैं। देखा जाता है कि प्राचीन विद्वान् नवीनता के वातावरण से अनभिज्ञ होते हैं तथा अर्वाचीन विद्वान् प्राचीनता के संस्कारों एवं विचारों से सर्वथा दूर। आप दोनों (प्राचीनता एवं नवीनता) में सत्यग्रहण के पक्षपाती हैं। आपका सत्य ‘सत्यंभूतहितं प्रोक्तम्’ है। इसीलिए आपने उस समय, जब पुराने विद्वान् महात्मा गाँधी जी का प्रबल विरोध करते थे, गाँधी जी पर ‘भारतपारिजातम्’ नामक पद्यमय संस्कृत में महाकाव्य लिखा। वेदों एवं दर्शनों के विद्वान् द्वारा किसी जीवित नेता का संस्कृत में जीवन लिखा जाना कोई कम महत्त्व एवं कम आश्चर्य की बात नहीं। इससे स्पष्ट सिद्ध होता है कि आपका किसी पंथविशेष में या ग्रंथविशेष में कोई आग्रह नहीं। आप सर्वथापंथ विनिर्मुक्त महापुरुष

हैं। आपमें देश-विशेष या वेश-विशेष का लेश भर भी अनुबन्ध नहीं। जैसे महात्मा तुलसीदास ने अपने ‘रामचरित मानस’ से शैवों और वैष्णवों की पारस्परिक कटुता को बहुत-कुछ कम कर दिया है तथा वैष्णव-वैष्णवों की विषमता दूर करने के लिए उन्होंने अपने नाम के साथ—‘गोस्वामी’ शब्द जोड़ लिया था। यह शब्द उन्हें छोड़ कर अन्य किसी रामानन्दी महात्मा के नाम के साथ जुड़ा हुआ नहीं दिखाई देता। श्री स्वामी भगवदाचार्यजी ने तो शैवों और वैष्णवों के भेदभाव को मिटाने के लिए अपना वेश भी शैवों का—सा काषायवस्त्र एवं शिखामुंडन अपना लिया है। इससे निश्चित होता है कि आप सम्प्रदायातीत आचार्य देव हैं। आश्रमातीत महापुरुष से तो केवल उत्तम अधिकारी ही कुछ लाभ उठा सकता है; परन्तु आचार्य देव से तो उत्तम, मध्यम तथा कनिष्ठ अधिकारी भी लाभ उठा लेते हैं। इसी भावना से प्रेरित होकर आपने १—रामानन्द दिग्विजयः, २—तत्त्वार्थ पञ्चक, ३—भगवद् गीता भाष्यम्, ४—दशोपनिषद् भाष्यम्, ५—शुक्ल यजुर्वेद भाष्यम्, ६—सामवेद भाष्यम्, ७—विशिष्टाद्वैतदर्शनम्, ८—यजुर्वेद-साम-भाष्य प्रस्तावना, ९—बाल्मीकि रामायणम्, १०—वेदविषयक प्रश्नोत्तर आदि अनेक उपयोगी ग्रन्थ लिखे। दस-बारह पुस्तकें साम्प्रदायिक शास्त्रार्थ संबंधी भी हैं। आश्चर्य होता है कि ऐसे रामदलीय संघर्षमय वातावरण में आपने इतने विशाल साहित्य की रचना कैसे कर डाली? यदि दूसरा कोई महापण्डित श्री राहुल जी जैसा होता तो अपना सम्प्रदाय

ही परिवर्तित कर लेता। आप तो शुक्ल यजुर्वेद की मंत्रसंहिता के “कुर्वन्तेवेह कर्माणि जिजीविषेत् शतं समाः” [कर्म करते-करते सौ वर्ष तक जीने की इच्छा करो] मन्त्र का अक्षरशः पालन करते हुए इस मंत्र का ज्वलंत उदाहरण ही बन गए। इन सुलझे हुए कर्मठ विद्वान् की साहित्य-सम्पत्ति की रक्षा के लिए शांकर-भाष्य की परम्परा के समान योग्य लेखक विद्वानों की एक परंपरा होनी चाहिए। अन्यथा इस अनथक परिश्रम के धूमिल होने की आशंका है। इस समय एक ऐसे ही अन्य विद्वान् का मुझे स्मरण आ रहा है जो वेदों के माने हुए विद्वान् एवं दर्शनों के प्रौढ़ वृत्तिकार थे। जिन्होंने वेदों को श्री तिवाड़ीजी की सिद्धान्तकौमुदी ही बना डाला था। कौन-कौन शब्द कहाँ-कहाँ कितनी बार आया है यह उन्होंने अंगुलियों पर गिन रखा था। उनकी भी साहित्य-सम्पत्ति प्रचारमुखापेक्षी ही पड़ी है। वे विद्वान् थे स्वनामधन्य उदासीन महात्मा श्री स्वामी हरिप्रसादजी वैदिकमुनि।

जैसे मैं सन्त श्री विनोबाजी के सर्वविषयक साधना-परिष्कृत गम्भीर चिन्तन से तथा श्री रविशंकर जी महाराज की अकृत्रिम निरभिमानिता से अत्यन्त प्रभावित हूँ; वैसे ही श्री स्वामी भगवदाचार्य जी की सभ्यता एवं शिष्टाचार पर भी अत्यन्त मुग्ध हूँ। प्राचीन विद्वानों में इस सद्गुण का प्रायः अभाव पाया जाता है। मैं जीवन में आपसे केवल दो ही बार मिला हूँ; वह भी कुल मिलाकर दस-बीस मिनट। एकबार ‘ईशावास्य दर्शन’ पुस्तिका तथा दूसरी बार ‘राष्ट्र-भाषा का शुद्ध रूप’ ग्रन्थ भेंट करने गया था। बम्बई के पंचदेव महाबाग में तो दूर से ही

आपके दर्शन किये थे, कोई बातचीत नहीं हो सकी थी। इतने थोड़े समय में आपके शिष्टाचार ने मेरे हृदय पर एक अमिट छाप डाल दी। मैंने देखा है कि साधु विद्वानों की ममता परिवार में से उठकर पुस्तकों में आकर पुंजीभूत हो जाती है। परन्तु आपने तो अपना समस्त पुस्तक-भंडार ही गुजरात, विश्वविद्यालय को समर्पित कर दिया है। और भी मैंने देखा कि आपका संस्कृत, हिन्दी, अंग्रेजी एवं गुजराती भाषा पर समान अधिकार है। अभी अभी आपकी नई कृति ‘गुजराती व्याकरण’ में ध्यानपूर्वक पढ़ गया हूँ जो बहुत ही उत्तम तथा उपयोगी बन पाई है। इसके विषय में स्वतंत्र लेख अपेक्षित है। गुजराती सीखनेवालों को यह कृति अवश्य देखनी चाहिए।

आज आपका समाज आपकी शताब्दी (हीरक जयन्ती) पर आपको एक स्मृतिग्रंथ (अभिनन्दन ग्रंथ) भेंट करके अपने कर्तव्य का पालन कर रहा है तथा साथ ही साथ अपनी प्रतिष्ठा भी बढ़ा रहा है—यह बहुत ही हर्ष की बात है। जीवित अवस्था में साधु विद्वानों ने अपने-अपने स्मारक तो अवश्य खड़े किए हैं; किन्तु समाज की ओर से किसी साधु विद्वान् को इतना और ऐसा सम्मान मिला हो यह मुझे स्मरण नहीं।

मैं इन विद्या-वयोवृद्ध साधु विद्वान् की हीरक जयन्ती के उपलक्ष्य में अपनी समस्त हार्दिक मंगल कामनाएँ भेजते हुए असीम आनंद का अनुभव कर रहा हूँ तथा भगवान् से प्रार्थना करता हूँ कि ‘चिरंजीव्यासुः’ ओम्।

अचिन्त्य भेदाभेदवाद और सिद्धान्त

लेखक—पण्डित श्री मधुसूदनाचार्य (मालसरवाले) व्या. वे. आचार्य, काव्य-पुराणतीर्थ साहित्यरत्न, बम्बई

अचिन्त्यभेदाभेद

अचिन्त्य शक्तिशाली परम कारणसत्त्वा और उसकी शक्ति व शक्तिपरिणत वस्तुवैचित्र्य के साथ 'अचिन्त्य' भेद व अभेद सिद्धान्त में अप्राकृत सत्त्वावाद की पर्याप्ति है। भेद व अभेद की एक साथ स्थिति तथा दोनों ही समभाव से सत्य व नित्य, यह अवोध्य और अचिन्त्य होने पर भी शास्त्रोपदिष्ट होने से अवश्य स्वीकार्य है।

अप्राकृत विषय में शास्त्र ही एक मात्र अभ्रान्त प्रमाण है। ब्रह्मसूत्र व उसका अकृत्रिम भाष्यरूप श्रीमद्भागवत, श्रीगीताजी, उपनिषद, महाभारत और विष्णु पुराणादि शब्दप्रमाणों में इस 'अचिन्त्यभेदाभेदवाद' रूप स्वतन्त्र-सिद्धांत उल्लेखित है। यह श्रीकृष्णचैतन्य महाप्रभु से प्रचारित व गौड़ीय सम्प्रदाय के आचार्यों से प्रसारित दार्शनिक सिद्धांत है। कलियुग पावन-अवतार श्रीचैतन्यमहाप्रभु ने श्रीनीलाचलमें सार्वभौम भट्टाचार्य के पास शाङ्करभाष्य श्रवणकाल में, श्री काशीधाम में प्रकाशानन्द सरस्वती का मायावादखण्डनसमय में तथा सनातन गोस्वामीजी की उपदेश में 'अचिन्त्यभेदाभेदवाद' सिद्धांत का उपदेश किया था। श्री सनातन गोस्वामीपाद ने बृहद्भागवतामृत में और श्रीवैष्णवतोषणी में, श्री रूपगोस्वामीपाद ने संक्षिप्त भागवतामृत में, श्री जीवगोस्वामीपाद ने भागवत सन्दर्भ में तथा सर्वसम्वादिनी में, और ब्रह्मसूत्रभाष्यकार विद्याभूषणजी ने ब्रह्मसूत्र भाष्य में यह 'अचिन्त्य भेदाभेदवाद' रूप सिद्धांत स्थापन किये हुये हैं।

श्री जीवगोस्वामीपाद ने भागवतसन्दर्भ में "तस्मै समु-

न्नद्विविद्वशक्तये, नमः परस्मै पुरुषाय वेधसे ॥" (भगवत ४।१७।३३) इस श्लोक का उदाहरण देकर लिखा है—वह समुन्नद्वर्गित विरुद्धशक्तिशाली, निग्रहानुग्रह के विधाता परमपुरुष को नमस्कार करता हूँ। परमेश्वर की विरुद्ध शक्ति-समूह के अचिन्त्यत्व प्रदर्शन के लिये लिखा है—आप प्राणियों के ईश्वर, आपकी शक्ति तर्कातीत अर्थात् अचिन्त्य और अनन्त हैं। यह "श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्" (२।१।२७) "आत्मनि चैवं विचित्राश्चहि" (२।१।२८) इन ब्रह्मसूत्रों में उक्त है।

"श्रुतेस्तु शब्दमूलत्वात्"—इस सूत्र का शाङ्करभाष्यानुवाद इस प्रकार है—ब्रह्म = शब्दमूलक, शब्द प्रमाणक; ब्रह्म = इन्द्रियादि प्रत्यक्ष प्रमाणक नहीं हैं। इसलिए ब्रह्म का स्वरूप—यथा शब्द, अर्थात् प्रमाणानुरूप हैं। लौकिक जगत में भी मणि, मन्त्र, औषधादि की शक्ति विभिन्न-देश-कालादि निमित्तानुसार विचित्र व अनेक विरुद्ध कार्य उत्पन्न करती है। ये सर्वशक्ति उपदेश अर्थात् शब्द-प्रमाण व्यतीत केवल तर्क से जानी नहीं जाती। यदि प्राकृत वस्तु की शक्ति अतर्क्य और अचिन्त्य हो सकती है, तो अप्राकृत, अचिन्तनीय ब्रह्म का स्वरूप शब्दप्रमाण विना कैसा जाना जा सकता है? पौराणिकों का कहना है—"अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्। प्रकृतिभ्यः परं यच्च तदचिन्त्यस्य लक्षणम् ॥"

शाङ्करसम्प्रदाय के गोविन्दानन्दकृत प्रसिद्ध 'रत्न-प्रभा' भाष्यटीका में भी इस प्रकार उक्त है—"यथा

लौकिकानां प्रत्यक्ष दृष्टानामपि शक्तिरचिन्त्या, तदा शब्दैकसमधिगम्यस्य ब्रह्मणः किमु वक्तव्यम् ?

श्री माध्वाचार्यकृत वेदान्तभाष्य में भी लिखा है—
‘न चेद्वरपक्षेऽयं विरोधः ।’ ‘शब्दमूलत्वाच्च न युक्ति-
विरोधः ।’ अर्थात्—परमात्मा के पक्ष में युक्तिविरोध
स्वीकृत नहीं है, क्योंकि शब्द ही इस विषय में प्रकृष्ट
प्रमाण है । ‘आत्मनि चैवम्’ सूत्र का तात्पर्य यह है—पर-
मात्मा में विचित्र शक्ति उपस्थित है; जो दूसरों में नहीं
है । इसमें लौकिक विरोध हो नहीं सकता ।

विष्णुपुराण में पराशर के प्रति मैत्रेय का प्रश्न—
निर्गुणस्याप्रमेयस्य शुद्धस्याप्यमलात्मनः । कथं सर्गादि-
कर्तृत्वं ब्रह्मणोऽभ्युपगम्यते ॥ अर्थात् सत्त्वा दं गुण-
रहित, देश-कालादि द्वारा अपरिच्छिन्न, प्राकृत देहहीन,
रागादिशून्य ब्रह्म का कैसा जगत्सृष्टादिकर्तृत्व सम्भव
है ? इसके उत्तर में पराशर जी कहते हैं—

शक्तयः सर्वभावानामचिन्त्यज्ञानगोचराः ।

यतोऽतो ब्रह्मणस्तास्तु सर्गाद्या भावशक्तयः ।

भवन्ति तपतां श्रेष्ठ पावकस्य यथोष्णता ॥

अर्थात् हे तपस्वि श्रेष्ठ, जैसे भावपदार्थों की
समस्त शक्तियाँ अचिन्त्यज्ञानगोचर हैं; वैसे ही ब्रह्म की
जगत्सृष्टादि शक्तियाँ अचिन्त्यज्ञानगोचर हैं । अग्नि
की उष्णता की तरह स्वभावसिद्ध हैं । श्वेताश्वतर श्रुति
में भी “न तस्य कार्यं करणञ्च विद्यते, न तत्सम-
श्वाभ्यधिकश्च दृश्यते । परास्य शक्तिर्विविधैव श्रूयते,
स्वामाविकी ज्ञान-बल क्रिया च ॥” इत्यादि ।

जो ज्ञान किसी युक्ति या तर्क से अप्रतिष्ठित है,
लेकिन प्रत्यक्ष सत्य कहकर स्वीकार किये बिना रहा
नहीं जाता, वह ज्ञान ही “अचिन्त्य” ज्ञान या “अर्था-
पत्ति” ज्ञान है । देवदत्त दिन में भोजन नहीं करता;
किन्तु सबल व स्थूल है । इससे रात्रि में निश्चित
भोजन करता है । यहाँ देवदत्त का जो दिन में अभोजन
और स्थूलत्व यह प्रत्यक्ष लौकिक प्रमाण से सिद्ध है ।

इसका नाम ‘दृष्टार्थापत्ति’ है । जो प्रकृति से परप्रमाण व
स्वतःप्रमाण (वेद) से सिद्ध है; उसका नाम “श्रुता-
र्थापत्तिः” है । वेद में एक मन्त्र है—‘स्वर्ग-कामोऽग्नि-
होत्रं यजेत्’, अर्थात् अग्निहोत्र करने से स्वर्गसुख
प्राप्त होता है । किन्तु ‘अग्निहोत्र’ यज्ञानुष्ठान करने
पर ही तत्क्षण में स्वर्गसुख के अधिकारी होते हुए कोई
भी नहीं देखा गया । यहाँ कल्पना करनी होगी कि,
‘अग्निहोत्र’ याग करते ही हमलोगों में एक ऐसा विशेष
गुण या पुण्य उत्पन्न होता है जो स्वर्गसुख प्राप्त होने
के अव्यवहित पूर्वक्षण तक वर्तमान रहता है । यह गुण
या पुण्य ‘श्रुतार्थापत्ति’ प्रमाण से सिद्ध है ।

श्रुतार्थापत्ति का उदाहरण वेदान्तपरिभाषाकार ने
इस प्रकार दिया है—‘देवदत्त जीवित है, यह जिसका
निश्चित है; वह किसी आत्मव्यक्ति से ‘देवदत्त’ नहीं
ऐसा सुनकर देवदत्त की बहिःसत्त्वा कल्पना हुई । क्योंकि
जीवित व्यक्ति की जो गृह में असत्त्वा (अस्तित्व-
हीनता) यह बहिःसत्त्वा (बाहर में स्थिति) बिना
सिद्ध नहीं होगी । ब्रह्म व जीव में, शक्तिमान व शक्ति
में, परस्पर विरुद्ध भेद व अभेद ये उक्तिद्वय की संगति
अव्यभिचारी श्रुतिप्रमाण से ही सिद्ध है । ब्रह्मसूत्र
(२।१।२७), श्रीमहाभारत, श्रीविष्णुपुराण, श्री-
मद्भागवत इत्यादि शब्दप्रमाण से इस प्रकार समकालीन
भेद व अभेद को ‘श्रुतार्थापत्ति-ज्ञानगोचर’ या ‘अचिन्त्य-
ज्ञानगोचर’ कह कर ज्ञापन किया गया है । अतः साधारण
जीवबुद्धि की कल्पना का अवकाश ही कहाँ है ?

श्री शंकराचार्य ने अभेद पर श्रुति को पारमार्थिक
सत्य; और भेद पर श्रुति को ‘व्यावहारिक’ या मिथ्या
कहकर स्वकपोल कल्पना की । माया को ‘अनिर्वचनीया’
कहा है । श्रुति में स्वामाविकी नित्यसिद्धा पराशक्ति
व उसका बहुत्व, चेतन का बहुत्व, जीव का नित्यत्व
और बहुत्व इत्यादि, स्पष्ट भाषा में उल्लेखित होने पर
भी ‘व्यावहारिक’ कह कर कल्पना, सर्वथा अयुक्त है ।

क्योंकि 'श्रुतार्थापत्ति' शब्दमूलक होने से उसमें कोई व्यभिचार सम्भव नहीं।

गौड़ीयवैष्णवाचार्यों ने अतीन्द्रिय वस्तु के विषय में सिद्धान्त 'श्रुतार्थापत्ति' प्रमाणबल से स्थापन किया। यही 'अचिन्त्य-मेदामेदवाद' की एकमात्र सुदृढ़ दार्शनिक भित्ति है। वेदान्त का सर्वतन्त्र सिद्धान्त ("सर्वतन्त्रा-विरुद्धस्तन्त्रेऽधिकृतोऽर्थः सर्वतन्त्रसिद्धान्तः" न्यायदर्शन १।१।२८) होने से सर्वमान्य है।

मायावादाचार्य श्रीशंकर ने परब्रह्म की शक्ति-रूपिणी माया को 'अनिर्वचनीया' कहकर पुकारा है। अचिन्त्य और मायावादियों का 'अनिर्वचनीय' शब्द एक नहीं है। अचिन्त्य शब्द का अर्थ "श्रुतेक्तु शब्द-मूलत्वात्" (२।१।२७) इस ब्रह्मसूत्र से समर्थित है। इस सूत्र का भाष्य में 'अचिन्त्यः खलु ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत्' इस पुराणोक्त उदाहरण को देकर आचार्य शंकर ने भी स्वीकार किया है। यदि अचिन्त्य अर्थात् जो प्राकृतयुक्तितर्क या चिन्ता का विषय नहीं; तो श्रुति में बारम्बार इसका उपदेश करना व्यर्थ होगा; परन्तु श्रुतियों में शताधिकवार अचिन्त्यशक्ति कहा गया है।

"बृहच्च तद्विव्यमचिन्त्यरूपम्; सूक्ष्माच्च तत्सूक्ष्मतरं बिभाति। दूरात् सुदूरे तदिहान्तिके च, पश्यत्स्विदेव निहितं गुहायाम् ॥" (मुण्डक उ० ३।७)

"अचिन्त्यः स आत्मा स विज्ञेयः (माण्डुक्य उ० ७ मन्त्र)

"हृत्पुण्डरीकं विरजं विशुद्धं, विचिन्त्य मध्ये विशदं विशोकम्। अचिन्त्यमव्यक्तमनन्तरूपं शिवं प्रशान्तममृतं ब्रह्मयोनिम् ॥" (कैवल्योपनिषद् १।६) उसमें अन्यत्र भी— "अपाणिपादोऽहमचिन्त्यशक्तिः, पश्याम्यचक्षुः स शृणोम्य-कर्णः। अहं विजानामि विवक्तरूपो, न चास्ति वेत्ता मम चित् सदाहम् ॥" (कै० उ० २।२१)

सुबलोपनिषद् में भी—"अचिन्त्यरूपं दिव्यं सर्वेश्व-

रमचिन्त्यमशरीरं निहितं गुहायाममृतं विभ्राजमान-मानन्दं तं पश्यन्ति विद्वांसः ॥ (सु० उ० ५ खण्ड) इत्यादि।

श्रीमद्भगवद्गीता में भी "कवि पुराणमनुशासिता-रमणोग्णीयां समनुस्मरेद्यः। सर्वस्य घातारमचिन्त्य-रूपमादित्यवर्णं तमसः परस्तात् ॥" (गी० ८।१९)

श्री श्रीधरस्वामीपाद ने "अचिन्त्यरूपम्" शब्द की व्याख्या—अपरिमितमहिमत्वादचिन्त्यरूपम्' लिखा है। अर्थात्—जिसकी महिमा मापने योग्य नहीं, अथवा अनन्त होने से अचिन्त्यरूप है। स्वामीपाद ने पुनः विष्णुपुराण की टीका में लिखा है—"अचिन्त्यं तर्कासहं यज्ज्ञानम्"। अर्थात् जहाँ तर्क की कोई गुञ्जाइश ही नहीं; क्योंकि "तर्काप्रतिष्ठानात्" (ब्र० सू० २।१।११) इस प्रमाण से। श्रीलजीवगोस्वामीपाद ने 'दुर्घट-घटकत्वं ह्यचिन्त्यत्वम्' कहा है। अर्थात् जो दुर्घट विषय का साधक है वह अचिन्त्य है (भगवत्सन्दर्भः अ० १६)। इस अचिन्त्य शक्ति के बल से परमेश्वर में एकसाथ विरुद्ध गुणों का भी उल्लेख श्रुति में देखा गया है। यथा—

"आपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्य-कर्णः। सवेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम् ॥" (श्वेताश्वतर उ० ३।१९।)। पुनः "अणोरणीयान् महतो महीयान्" (श्वे० उ० ३।२०)। एवं "तदेजति तन्नैजति तद्दूरे तद्वदन्तिके। तदन्तरस्य सर्वस्य तदु सर्वस्यास्य बाह्यतः ॥" (ई० उ० ५ मन्त्र) इन सब श्रुति प्रमाणों से भगवान् में युगपद् विरुद्ध गुणों और क्रियाओं का समन्वय है। शास्त्रयुक्ति ही एक मात्र अतर्क्य प्रमाण है।

"दुर्घटघटसाधिका" अचिन्त्यशक्ति का परिचय तलवकार इस प्रकार दिया है। यथा—"तस्मै तृणं निदघावेतद्दहेति तदुपप्रेयाय सर्वजवेन तन्न शशाक

दग्धम् । स तत एव निवृत्ते नैतदशकं विशातुं यदेतद् यत्नमिति ॥” अर्थात् देवासुरसंग्राम में असुरों को पराजित करके देवताओं को भारी गर्व हुआ, तब पर-ब्रह्म ने देवताओं का गर्व खर्व करने के लिये अग्निप्रमुख देवगण के सामने एक क्षुद्र तृण खण्ड रख दिया । अग्नि जब अपनी सारी शक्ति का प्रयोग करके भी उस क्षुद्र तृणखण्ड को दग्ध नहीं कर सका तब वहाँसे लौट कर उसने देवताओं से कहा कि ‘इन’ वरेण्यपुरुष कौन हैं ? मैं नहीं जान सका । अर्थात् वह परम पुरुष अचिन्त्य शक्ति-शाली है । अतएव परब्रह्म की शक्ति देवताओं की भी “अचिन्त्यनीया” है ।

इस अचिन्त्य शक्ति के प्रभाव से परतत्त्व में निखिल विरुद्ध गुणों का एक साथ समन्वय है । —यथा ..
 “विरोधभञ्जिकाशक्तियुक्तस्य सच्चिदात्मनः ।
 वर्तन्ते युगपदधर्माः परस्परविरोधिनः ॥
 सख्यत्वमख्यत्वं विभुत्वं मूर्तिरेव च ।
 निर्लेपत्वं कृपावत्वमजत्वं जायमानता ॥
 सर्वाराध्यत्वं गोप्यत्वं सार्वज्ञ्यं नरभावता ।
 सविशेषत्वसम्पत्तिस्तथा च निर्विशेषता ॥
 सीमावदयुक्तियुक्तानामसीमतत्त्ववस्तुनि ।
 तर्को हि विफलस्तस्माच्छ्रद्धान्नाये फलप्रदा ॥

(म० शि० ४।३८)

श्रीरूपगोस्वामीपाद ने “श्रीसंक्षेप भागवतामृत” में परतत्त्व की विरोधभञ्जिका अचिन्त्य शक्ति के शब्द-प्रमाण के साहाय्य से अनेकों उदाहरण प्रदर्शित किये हैं । यहाँ केवल दिग्दर्शन के लिए दो-चार उदाहरण दिये जाते हैं । यथा—

“एकत्वञ्च पृथक्त्वञ्च तथांशत्वमुतांशिता ।

तस्मिन्नेकत्र नायुक्तमचिन्त्यानन्तशक्तितः ॥

(सं० मा० १।३६५)

एकत्व में भी पृथक्त्व प्रकाशिका शक्ति, यथा भागवत में (१०।६१।२)

चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत्पृथक् ।

गृहेषु द्वाष्टसाहस्रं स्त्रिय एक उदाहदवत् ॥

(श्री संक्षेप. मा. १।३६६)

षष्ठसन्ध में “मिथोविरुद्धाचिन्त्यशक्तित्वम्” का उदाहरण । यथा—

तथापि दोषाः परमे नैवाहार्याः कथञ्चन ।

गुणा विरुद्धा अप्येते समाहार्य समन्ततः ॥

(भागवत ६।९।३३), (सं० मा० १।३७०)

इस प्रकार महिषीविवाह और ब्रज में महारास-लीला में श्री परमेश्वर की अचिन्त्यविरुद्धशक्ति का उदाहरण स्पष्ट ही है । श्री चैतन्य चरितामृतकार श्री कृष्णदास कविराजगोस्वामी ने एतदोशनमीशस्य (मा० १।११।३९)’ श्लोक को लेकर श्री गीता और श्रीमद्भागवत में किस प्रकार परतत्त्व की अचिन्त्यशक्ति-बल से विरुद्धगुणसमूह का समन्वय प्रतिपादित है, इसका निम्नाङ्कित पद्यों में स्पष्टरूपेण उल्लेख किया है । यथा—

एइ सत गीतातेह पुनः पुनः कय ।

सर्वदा ईश्वरतत्त्व अचिन्त्य-शक्ति हय ॥

आमि त जगते वसि, जगत् आमाते ।

ना आमि जगते वसि ना आमा जगते ॥

अचिन्त्य ऐश्वर्य एइ जानिह आमार !

एइत गीतार अर्थ कैल परचार ॥

(चै० च० ५।८८-९०)

मया ततमिदं सर्वं जगदव्यक्तमूर्तिना ।

मत्स्थानि सर्वभूतानि न चाहं तेष्ववस्थिताः ॥

न च मत्स्थानिभूतानि पश्य मे योगमैश्वरम् ।

भूतभून्न च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥

(गीः ९।४-५)

अतीन्द्रिय मूर्तिस्वरूप मेरे द्वारा कारण रूप में समस्त जगत् व्याप्त है । अतएव स्थावर, जंगम में समस्तभूत ही कारणस्वरूप मुझमें ही अवस्थित हैं, किन्तु मैं (आसक्ति-

हीनताहेतु) इन सब भूतों में अवस्थित नहीं हूँ। यहाँ शंका हो सकती है कि व्यापकत्व व आश्रयत्व इन विरुद्ध धर्मों का एक में कैसा संभव हो सकता है ? इसलिए भेद और अभेद युगपत् स्वीकार करना वञ्चना मात्र है। इसके उत्तर में दार्शनिकसर्वभौम श्रीलजीवगोस्वामीपाद लिखते हैं—‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (वृ० ३।१।२८) इस मन्त्र में ‘विज्ञान का अर्थ विशेषज्ञानमय पूर्णचेतन, अतएव जडविरोधी। परमानन्दस्वरूप, दुःख विरोधी ‘आनन्द’ का अर्थ। यदि ब्रह्म में ये दो गुण अथवा धर्म (विज्ञान और आनन्द) सम्पूर्णरूपेण अभिन्न माना जाय तो एकही श्रुति मन्त्र में पुनरुक्तिदोष आजायगा किन्तु श्रुति में यह दोष नहीं स्वीकार किया जायगा। यदि विज्ञान और आनन्द को सम्पूर्णरूप से भिन्नार्थसूचक दो शब्द माना जाय तब तो ब्रह्म में स्वगतभेद स्वीकार करना पड़ेगा ; किन्तु यह भी दोषयुक्त है। क्योंकि ब्रह्म सर्वप्रकार भेदरहित ‘अद्वयज्ञानतत्त्व’ है। जैसा भगवत्सन्दर्भ की सर्वसम्वादिनी में लिखा है—“किमिह विज्ञानानन्दशब्दावेकार्थौ भिन्नार्थौ वा ? नाद्यः,—पौनरुक्त्यात्। अन्त्यश्चेद् विज्ञानत्वमानन्दत्वञ्च तत्रैकस्मिन्नेवेति तादृशस्वगतभेदापत्तिः।”

अतएव शक्ति व शक्तिमान में केवलभेदकल्पना करने से दोष अनिवार्य है। तर्क से भी निर्दोष सिद्धान्त में पहुँचना असाध्य है। इसलिए शक्ति व शक्तिमान का भेद साधन करना जैसा कठिन वैसा ही शक्ति और शक्तिमान को भिन्न भाव से चिन्ता करके अभेद साधन करना भी कठिन है। इसप्रकार भेदाभेद उभय साधन करते हुए एकस्तर के श्रौतयुक्ति पर वेदान्तिगण भेदाभेदसाधन में चिन्ता की असामर्थता प्रकट करते हुए “अचिन्त्य भेदाभेदवाद” स्वीकार करते हैं। यह “अचिन्त्यभेदाभेदवाद” श्रीकृष्ण चैतन्यमहाप्रभु-उपदिष्ट षड्गोस्वामी प्रचारित माध्व गौडेश्वरसम्प्रदाय का श्रुति-स्मृतिसम्मत अकाट्य सिद्धान्त है।

साम्प्रदायिक सिद्धान्त तत्त्व

गौडीय दार्शनिक आचार्यों में श्रीलजीवगोस्वामीपाद, श्रीलकृष्णदास, कविराजगोस्वामीपाद, श्रीरूपगोस्वामीपाद, श्रीसनातनगोस्वामीपाद, श्रीविश्वनाथ चक्रवर्तीपाद, श्री गोपालभट्टगोस्वामीपाद तथा श्री बलदेव विद्याभूषणजी महाराज प्रमुख हैं। इन आचार्यों का मत या सिद्धान्त गौडीय सम्प्रदाय का अकाट्य सिद्धान्त है। इन आचार्यों के सिद्धान्तानुसार साम्प्रदायिक तत्त्व संक्षेप में नीचे दिये जा रहे हैं—मतवाद या सिद्धान्त = “अचिन्त्य भेदाभेदवाद” गौडीयसम्प्रदाय का दार्शनिकवाद है। परतत्त्व की दुर्घटघटनापटीयसी स्वामाविकी अचिन्त्यशक्ति के प्रभाव से रश्मिपरमाणु स्थानीय जीव, सूर्यस्थानीय परतत्त्व से अपृथक् होकर भी पृथक् है। (बलदेवविद्याभूषणकृत तत्त्वसन्दर्भीय टीका अ० ४३, श्लो ९३-९४)। “व्यष्टिरूपेणभेदः समष्टिरूपेणभेदः” (श्री चैतन्यचरितामृतटीका मध्यलीला अ० २०, श्लोक १०८) ॥

सम्बन्धितत्त्व या परतत्त्व = “श्रीकृष्ण=श्रीकृष्णचैतन्य” विशुद्धानन्तगुण अचिन्त्यानन्तशक्ति सच्चिदानन्द पुरुषोत्तम (गोविन्द भाष्य १।१।१) “अद्वयज्ञान तत्त्व कृष्ण स्वयं भगवान्। स्वरूप शक्तिरूपे ह्य तौ अवस्थान (चै० च० ६।१७८)। युगलित श्री राधा-माधवविग्रह श्री कृष्णचैतन्य महाप्रभु (तत्त्वसन्दर्भ, सर्वसम्वादिनी तथा श्री कृष्णसन्दर्भ का उपसंहार)।

अभिधेयः = “श्रीकृष्णभजनलक्षणविधेयसपर्याय अभिधेयः (तत्त्व संः अनु० १)। कृष्णभक्ति ह्य अभिधेय प्रधान (चै० च० २२।१७)।

प्रयोजनः = “श्री कृष्ण प्रेमलक्षण प्रयोजनम्” (तत्त्व सं. अ. १)। प्रेम, (कविराज गोस्वामी)। पुरुषार्थ मौलिरूपा भगवत्प्रीति (विश्वनाथ चक्रवर्ती)। पुरुषोत्तम साक्षात्कार, तथा परस्परहर्षातिशयः (बलदेव विद्याभूषण)।

इष्टः = श्री राधामाधव, श्री राधामदनमोहन, श्री

राधागोविन्द, श्री राधागोपीनाथ, राधादामोदर
(अचिन्त्यानन्तशक्तिशाली नित्यलीला नित्यकिशोर
श्रीकृष्ण) ॥

भाष्य, शास्त्र व प्रमाण = “शब्द ही मूल प्रमाण
है। “शब्द एव मूलप्रमाणम्।” (सर्वसम्वादिनी पृ० ५)
शब्दप्रमाणशिरोमणि श्री मद्भागवत्। “सर्वप्रमाणानां
शिरोमणिभूतमस्मदभिमतं श्री मद्भागवतमेवोद्भावितं
भगवता।” (तत्त्व० स० अं० १५) प्रमाणशास्त्र-श्रुति,
वेदान्तसूत्र, श्री गोपालतापनी उपनिषद्, श्रीगीता, श्रीमद्-
भागवत्, ब्रह्मसंहिता, श्री नारदपञ्चरात्र, श्री विष्णुसहस्र-
नाम, भागवतानुगत शास्त्रसमूह। “एह अर्थ आमार सूत्रेर
व्याख्यारूप। श्री भागवत करिव सूत्रेर भाष्यस्वरूप ॥”
(चै० च० म० २५/८६) गौडीय सम्प्रदाय के पूर्वाचार्य-
गण श्रीमद्भागवत को ब्रह्मसूत्र के अकृत्रिम भाष्यभूत
मानने के कारण पृथक् कोई भाष्य-रचना की आवश्यकता
नहीं समझे थे; परन्तु जयपुर से कुछ साम्प्रदायिक विवाद
उपस्थित होने पर “श्री बलदेव विद्याभूषणजी के द्वारा
पूर्वाचार्यसिद्धान्तानुसार “श्रीगोविन्दभाष्य” की रचना
हुई। विद्याभूषण जी ने प्रत्यक्ष, अनुमान और
शब्द. ये तीन प्रमाण मानकर उसमें से श्रुति प्रमाण
को ही मुख्य माना है (प्रमेय रत्नावली ९) तब से
“गोविन्दभाष्य” ही सम्प्रदायभाष्यरूप में प्रतिष्ठित है।

ब्रह्मतत्त्वः = जिसमें देशकालशक्ति अनुसार परम-
वृहद्वरूपगुणादि सब अवस्थित वह ही परमब्रह्मतत्त्व का
सामान्यरूप से सत्त्वात्मका द्योतक अङ्गज्योति की ब्रह्म
संज्ञा। किन्तु ब्रह्मतत्त्व की मुख्यप्रवृत्ति, जिसमें सर्वप्रकार
वृहत्त्वधर्म अवस्थित रहे वही “श्री भगवान्” है। (भग.
स० ९३, पर० सं० १०५ अनु०) अद्वयतत्त्व का प्रकाश-
विशेष “ब्रह्म, आत्मा, भगवान् अनुवाद तिन। अङ्गप्रमा
अंश, स्वरूप तिन विधेय चिह्न (चै० च० म० ६/१३९)।
विभु विज्ञानानन्दस्वरूप अनन्ताचिन्त्य गुण व शक्ति-
का आधार सर्वेश्वर (वेदान्तस्यमन्तक कि० २)। ज्ञान,

योग और भक्ति के भेद से भगवान् की अङ्गज्योति,
आत्मा (अंश) और स्वयं भगवान् के रूप से प्रकाशित
होते हैं। स्वयं भगवान् श्री कृष्ण हैं ॥

शक्तितत्त्वः = चिच्छक्ति, (अन्तरंगा स्वरूपशक्ति)
जीवशक्ति, (तटस्था शक्ति) और मायाशक्ति (बहि-
रंगा जडाशक्ति)। “कृष्णेर स्वाभाविक तिन शक्ति
परिणति। चिच्छक्ति, जीवशक्ति, आर माया शक्ति”
(चै० च० आ० २/१०१,)।

भाष्यकार के मत में—जीव, प्रकृति, काल व कर्म
ये चार ब्रह्म की शक्तियाँ हैं (गो० भा० १/१११)। ईश्वर
की स्वाभाविक तीन शक्तियाँ हैं। यथा—परा, अपरा
और अविद्या; पराशक्ति एक होने पर भी सम्बित्,
सन्धिनी और ह्लादिनी शक्ति के नाम से प्रसिद्ध है।
पराशक्ति विशिष्टरूप से श्रीहरि जगत् का निमित्तकारण
है; और अविद्या शक्ति विशिष्ट रूप से उपादान
कारण भी है (वै० स्य० २/९/१०)।

माया = ईश्वर की बहिरंगा शक्ति “माया” विचित्र
सृष्टिकारिणी। अनिर्वाच्या नहीं; अनिर्वाच्यत्व का अर्थ
सदसद्विलक्षण नहीं; क्योंकि सदसद्विलक्षण अर्थ कहीं भी
नहीं होता। माया शब्द दम्मादि नानाप्रकार के अर्थ का
वाचक है। वाच्य वस्तु मात्र मिथ्या होने से वेद अप्रा-
माण्य होगा; जिससे नास्तिकता दोष आजायगा
(सिद्धान्तरत्नः ६/५४)। अत एव ‘माया’ सत्य,
भगवद्बहिर्मुख—जीवमोहिनी है।

जीव अथवा आत्माः = जीव अणुचैतन्य, नित्य, बहु
व अनन्त, परमात्मा के अंश, भगवद्दास है। जीवसमूह
स्वरूप से ‘अभिन्न’ अथवा सब ही ज्ञानस्वरूप, ज्ञाता,
कर्ता, भोक्ता व अणु होने पर भी कर्म और साधन के
अनुसार भिन्न है। मुक्तजीवन भी भक्ति के तारतम्य
अनुसार परस्पर भिन्न हैं। नित्य मुक्त व बद्ध भेद से जीव
तीन प्रकार है (वै० स्य० ३ किरण)। जीव का ब्रह्म-

निष्ठत्व व ब्रह्मव्यापकत्वहेतु उसकी ब्रह्मात्मकता है ; वस्तुतः जीव स्वयं ब्रह्म नहीं है । ब्रह्म की शक्ति रूप से ब्रह्म का अंश है (सि० २० ६।२८, ८।५-१५) । “ईश्वर अंशजीव अविनाशी” (रामचरितमानस) इत्यादि प्रमाणसिद्ध है । (“अन्तरंगा—चिच्छक्ति, तटस्था जीवशक्ति (चै० च० म० ६।१६१) ।

जगत् = जगत्, सत्य’ किन्तु नश्वर है । “जगत् ये मिथ्या मिथ्या नहे, नश्वरमात्र ह्य ॥” (चै० च० म० ६।१७३) । अविचिन्त्यशक्तियुक्त श्रीभगवान् । इच्छाय जगद्रूपे पाय परिणाम ॥ तथापि अचिन्त्यशक्तये ह्य अधिकारी । प्राकृतचिन्तामणि ताहे दृष्टान्त धरि ॥ नाना रत्नराशिहय चिन्तामणि है ते । तथापिह मणि रहे स्वरूपे अविकृते ॥” (चै० च० आ० ७।१२४-२६) अर्थात् अचिन्त्यशक्तियुक्त भगवान् स्वेच्छासे जगद्रूप में परिणत होते हैं । परिणाम प्राप्त होने पर भी प्राकृत चिन्तामणि की तरह स्वयं अविकृत रहते हैं ।

बलदेवविद्याभूषणजी ने भी सत्यस्वरूप ईश्वरशक्ति निबन्धन जगत् ‘सत्य’ माना है । जन्मादि अनित्यत्व-व्याप्य; ‘सत्यत्व’ नित्यानित्य साधारण अतएव जगत् सत्य होने पर भी अनित्य है (सि० २० ६।४३) । जगत् ब्रह्माधीन होने से ब्रह्मस्वरूप है (सि० २० ६ २७ ॥)

जगत्-कारण = ब्रह्म के जगन्निमित्त और उपादानत्व पारमार्थिक हैं (सि० २० ८।३) । परास्व-शक्ति रूप में ब्रह्म का निमित्त कारणत्व और जीवप्रकृति-

शक्तिमदरूप में ब्रह्म का उपादन कारणत्व है । (गो० भा० १।४।२६) ॥

तत्त्वमसिमहावाक्य = “तत्त्वमसि” जीव व ब्रह्म के भिन्नाभिनत्व निदर्शक । “राजकीयपुरुषोऽपि राजपुरुष इति तत्पदार्थसम्बन्धी त्वम्पदार्थ इति ‘तत्त्वमसि’ इति महावाक्यार्थ केचित्तु तस्यत्वमिति षष्ठीतत्पुरुषेणापि वदन्ति” (सारार्थ दर्पण; १०।८।१।३२) तत्त्वमसि वाक्य जीव का चिन्मयसत्त्वाबोधक व वेद का प्रादेशिक वाक्य है, महावाक्य नहीं । प्रणव ही महावाक्य है । “प्रणव ये महावाक्य ईश्वर के मूर्ति । प्रणव होते सर्ववेद जगतेर उत्पत्तिः ॥ तत्त्वमसि जीवहेतु प्रादेशिक वाक्य । प्रणव ता मानि तारे कहे महावाक्य (चै० च० म० ६।१४७५) ।

श्रीबलदेव विद्याभूषणजी का मत तत्त्वमसि इत्यादि वाक्यों का उद्देश्य, ब्रह्म के साथ सम्पूर्ण भेदराहित्य नहीं (सि० २० ६।२२) ; ब्रह्मायत्त वृत्तिकारत्वादि द्वारा भेद में ही अभेदज्ञानबोधक है । ब्रह्माधीन होने से ‘ब्रह्मा-भिन्न’ इस अभेदवाद भक्ति के प्रकार विशेष हैं ; भूतशुद्धवत् भक्ति योग का ही प्रकारविशेष है । “सच्चि-दानन्दकारोऽसि” (गो०भा० ३।१।४६) तत्त्वसन्दर्भटीका ४३ अनुच्छेद) स्वतः प्रमाण वेदवाक्य में लक्षणा करना अनुचित है । प्रणव ही वेद का मूल और महावाक्य है यह संक्षिप्त साम्प्रदायिक सिद्धान्तों का निदर्शन मात्र है ।

सार्वभौम पण्डितराज स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज

लेखक—पण्डित रामचरित्राचार्य व्याकरणाचार्य, सा. शास्त्री,
प्रधानाचार्य सरयूरामानन्दविद्यालय प्रेमदरवाजा, अहमदाबाद

पूज्य श्री स्वामीजी महाराज का शताब्दी महोत्सव मनाने का निर्णय श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के सन्त, महान्त एवं विद्वानों ने किया है। यह रामानन्द सम्प्रदाय के अनुयायियों के लिये गौरव की बात है। क्योंकि श्रीस्वामीजी महाराज ने श्रीरामानन्द सम्प्रदाय एवं जनता-जनार्दन का महान् उपकार किया है। अतः उपकार का प्रत्युपकार करना सनातन धर्म है।

श्रीस्वामीजी महाराज के सम्बन्ध में जो कुछ लिखा जाय वह थोड़ा ही है। श्रीस्वामीजी महाराज को श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के सन्त, महान्त एवं विद्वान् सभी जानते हैं। जैसे सूर्य अपनी प्रभा से विश्व को प्रकाशित करता है वैसे ही श्री रामानन्द सम्प्रदाय पूज्य श्रीस्वामीजी महाराज की प्रतिभा से प्रकाशित हो रहा है। क्योंकि जिस समय श्रीस्वामीजी इस सम्प्रदाय में आये, उस समय सम्प्रदाय परतन्त्रता में जी रहा था। रामानन्दीय लोग दूसरों को अपना आचार्य मानते थे, और उनकी गुलामी करते थे, अर्थात् कुम्भों पर उनकी पालकी ढोना अपना सौभाग्य समझते थे। और अपने को रामानुजाचार्य का अनुयायी कहते थे। परन्तु रामानुजी लोग रामानन्दीय वैष्णवों को साधारणी वैष्णव कहते थे और रामानन्दीयों के साथ अस्पृश्य जैसा व्यवहार करते थे।

उसी समय तोतादरी के आचार्यजी भारत परिभ्रमण करने के लिये निकले और वे जहाँ-जहाँ जाते

वहाँ रामानन्दियों की कण्ठी उतरवा देते। इस प्रकार भ्रमण करते-करते अयोध्या पहुँचे, वहाँ पर भी बहुत से लोग उनका समाश्रित होना स्वीकार करने को तैयार हुए। श्रीस्वामीजी सम्प्रदाय में नये आये थे तो भी यह बात उनको रुचिकर प्रतीत नहीं हुई। अतः स्वामीजी ने विचार किया कि रामानुजियों का मन्त्र नारायण मन्त्र है और रामानन्दियों का मन्त्र राममन्त्र है। रामानुजियों के उपास्यदेव नारायण हैं और रामानन्दियों के उपास्यदेव राम हैं। रामानुजी श्रीवैष्णवों के गले में कण्ठी नहीं रहती है और श्रीरामानन्दीय श्रीवैष्णव हमेशा गले में कण्ठी रखते हैं। अतः रामानुजी रामानन्दियों का आचार्य कैसे हो सकता है, क्योंकि विचारक विचार करता है, वह लकीर का फकीर नहीं होता है। श्रीस्वामीजी विचारक हैं। उन्होंने अपने विचार कुछ लोगों के समक्ष प्रकट किये और लोग उनके विचारों से सहमत हुए। कुछ दो-चार लोग सहमत नहीं भी हुए। अतः दोनों पक्षों की ओर से नोटिसबाजी शुरू हुई और अन्त में हनुमानगढी में सभा हुई। उस सभा में आचारियों की ओर से श्रीस्वामीजी महाराज के गुरु श्री राममनोहरप्रसादाचार्य जी थे और श्री रामानन्दियों की ओर से श्रीस्वामीजी स्वयं थे। सभा में श्री स्वामी जी महाराज विजयी हुए और साथ ही बड़ा स्थान का भी परित्याग किया।

कुछ दिनों के बाद प्रख्यात उज्जैन का कुम्भ आया

और उस कुम्भ पर आचार्यों के साथ शास्त्रार्थ का निर्णय हुआ। और यह निश्चय किया गया कि रामानन्द सम्प्रदाय की ओर से स्वामी श्री भगवदाचार्य जी शास्त्रार्थ करेंगे, यदि स्वामीजी शास्त्रार्थ में जीत जायेंगे तो रामानन्द सम्प्रदाय स्वतन्त्र सम्प्रदाय होगा। उस ऐतिहासिक शास्त्रार्थ में श्री स्वामी विजयी हुए और रामानन्द सम्प्रदाय स्वतन्त्र सम्प्रदाय कहलाने लगा।

अतः इस घरातल पर जब तक श्री रामानन्द सम्प्रदाय का अस्तित्व रहेगा तब तक श्री रामानन्द सम्प्रदायावलम्बी श्री स्वामीजी महाराज का स्मरण करता रहेगा। क्योंकि श्री स्वामी जी ने गुलामी की जञ्जीर तोड़कर सम्प्रदाय को स्वतन्त्र किया है। अतः द्वितीय रामानन्दार्य के नाम से स्वामी जी का सभी लोग सम्मान करते हैं।

आज श्री रामानन्द सम्प्रदाय में अनेकों शास्त्री, आचार्य और विद्वान् हैं। यह श्री स्वामीजी का प्रताप

है। आपके ही उपदेश से लोग विद्या-अध्ययन में प्रवृत्त हुए हैं।

श्री स्वामीजी महान् वक्ता, लेखक और कवि हैं। पहले के कवियों ने जैसे कालीदास, भारवि, माघ और हर्ष ने एक या दो महाकाव्यों की रचना की है। परन्तु श्री स्वामीजी अनेक महाकाव्यों के निर्माता हैं, जैसे श्री रामानन्द दिग्विजय, भारतपारिजातम्, भारत-पारिजातापहार और भारतपारिजातसौरभादि।

स्वामी जी महान् भाष्यकार भी हैं, आपने यजुर्वेद, सामवेद, गोता, ब्रह्मसूत्र और उपनिषदों पर भाष्य लिखे हैं। इससे पहले किसी आचार्य ने इतने ग्रन्थों पर भाष्य नहीं लिखे हैं।

स्वामीजी सैकड़ों ग्रन्थों के रचयिता हैं। श्री स्वामीजी पत्रकार भी हैं। आप तत्त्वदर्शी नामक मासिक पत्रिका आठ वर्षों तक सतत निकालते रहे हैं।

सम्प्रदाय का सौभाग्य है कि जिस तरह सम्प्रदाय ने हीरकजयन्ती, महोत्सव श्रद्धा और भक्ति के साथ मनायी थी उसी तरह शताब्दी महोत्सव मना रहा है।

हमारी भावना

लेखक—श्रीमान् महान्त रामकृष्णदास जी महाराज (कंजरी—गुजरात)

श्री स्वामी भगवदाचार्य जी महाराज गुप्त अवतारी पुरुष हैं। सदियों से हम सभी श्री रामानन्दीय श्रीवैष्णव एक धार्मिक वर्ग से दबे हुए थे और उनकी पराधीनता में फँसे हुए थे। आज स्वामीजी के अवतारी पराक्रमों से हम 'श्री रामानन्दीय श्रीवैष्णव' के रूप से साम्प्रदायिक स्वातन्त्र्य प्राप्तकर पवित्र उत्कृष्ट जीवन का अनुभव कर रहे हैं। जैसा कि भगवान् श्रीकृष्ण ने कहा है "समय-समय पर मैं

प्रकट होकर धार्मिक रक्षण करता हूँ" उसी प्रकार से हम समस्त श्री रामानन्दीय वैष्णव स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज को भी एक भगवद्विभूति ही मानते हैं।

श्री स्वामीजी महाराज ने हमारे सम्प्रदाय की रक्षा और वृद्धि तथा उसकी समृद्धि के लिये कष्ट सहन करते हुए जो महाप्रयत्न किये हैं, वे अनुपम हैं। हमारी ही श्रेयःसिद्धि के लिये उन्हें अपने आचार्य

महानुभाव से हनुमान् गढी अयोध्या में शास्त्रार्थ करना पड़ा । उज्जैन में तो कुम्भ के दिन श्री रामानुजीय विद्वानों से अन्तिम शास्त्रार्थ श्रीराम मन्त्रराज परम्परा के सम्बन्ध में हुआ था जिसमें आप जगदम्बा श्री सीता जी की परमानुकम्पा से विजयी हुए थे और हम सबको “साधारणी वैष्णव”

की निकृष्ट पदवी से पृथक् करके शुद्ध श्रीवैष्णव बनाया था । आज हम उन्नत मस्तक हो कह सकते हैं कि हम “श्रीवैष्णव” हैं ।

श्री स्वामीजी भगवान् राम की दिव्य विभूति हैं और उनकी ही इच्छा से प्राकृत शरीरधारो होकर श्री रामानन्द सम्प्रदाय की अभिवृद्धि कर रहे हैं ।

हमारे मार्गदर्शक

लेखक—श्रीमान् चमन भाईलाल भाई B Sc. अहमदाबाद

सारस्वत-सार्वभौम, पण्डितराज नित्य स्मरणना साधनसम्राट, आनन्दस्वरूप, मारा पूज्य बापुजी स्वामी श्री भगवदाचार्यजी महाराजनी परिचय मने सन् १९४२ मां मारा सद्भाग्यथी आकस्मिकरीते राजनगर सोसाइटीना बसस्टेण्डपासे राजमार्गपर एक दिवस सांझना समये पूज्य स्वामीजी फरवा निकल्या तयारे थमेलो । थोड़ा समयनी ते परिचय स्वामीजीना प्रेमाल, सहृदय स्वभावथी अविरत आजदिन सुधी खिलतीज चाल्यो छे । स्वामीजीना परिचयमां आवनार व्यक्तित्वं कार्यक्षेत्र तपासी, तेमां तेवो क्यां उपयोगी थयी शकशे ते दृष्टिये तेवी मारा विद्यार्थी-जीवनमां स्वेच्छाए रस लेता थया । स्वामीजीए शरूआतमां मने अंग्रेजी शिखववा मांड्युं । ते समये मारो बौद्धिक विकास एटलो ओछो हतो के भाषा, व्याकरण, भाषानी शुद्धि बगेरे बाबतमां हूँ कईन विचार करी शक्तो न हतो । स्वामीजीये पोतानी रीते मारी चकासणी करी मने A B C D थी अंग्रेजी शीखववा मांड्युं । अंग्रेजीमां शून्य मार्क लावनार माराजेवा ठोठ विद्यार्थीनि स्वामी-जीए खूबज प्रेमथी बारम्बार बल्के समज न पड़े

त्यां सुधीजरा पण कंटाल्या बगर अधिकाधिक प्रेमथी समजाय तेवी अतिसरल शैलीमां शिखवाउवा मांड्युं । अंग्रेजीमां सउथी वधारे मार्क लाववानुं सद्भाग्य मने सांपड्युं । स्वामीजीए मारा विद्यार्थी जीवनमां जे जे उणयो हती ते घणाज परिश्रमथी दूर करीने, दूर न थाय तेवी कोई पण वस्तु साचा परिश्रम आगल टकी शकती नथी ते कथन यथार्थ साबित क्युं ।

विद्यार्थीनि भणाववा अने तेने साचुं अने पूरुं शिक्षण आपवुं, ते स्वामीजीनी प्रिय प्रवृत्ति आज दिन सुधी रही छे । वेद, वेदान्त, उपनिषद्, गीता, व्याकरण वगेरे कठण अने मेहनत मांगी ले तेवा विषयो अनेक विद्यार्थीयोने निःस्वार्थभावथी क्लाको सुधी भणावता जोवानुं मने सद्भाग्य सांपडेलुं । विद्यार्थीयो-ने भणाववामाटे उपाडेल कष्टना वलतरमां कोयी आर्थिक लाभनो आशय न होवा छतां विद्यार्थीनि न समजाय तयारे पाते केवी रीते तेने समजाय, ते शोधी काढवा जरा पण कंटाल्या वगर प्रयत्न करता में जोएला छे । स्वामीजी ने पोताना विद्यार्थीनो सर्वांगी विकास थाय, विद्यार्थी प्रथम श्रेणीनो विद्यार्थी बने

તેવી ભાવના હમેશાં રહે છે । કોઈ પળ શંકાનું સમાધાન તાત્કાલિક કરવાની તત્પરતા, વિદ્યાર્થીને ધરા જ્ઞાન-માટેનો અભિરુચિમાં વધારી કરતારી સ્વામીજીની શિક્ષણપદ્ધતિ અનુકરણીય છે । તેમજ જીવનના હરેક ક્ષેત્રમાં આ રીતે આલસ સંસ્કૃતિ ધરા-સોટાની શોધ કરવાની પ્રેરણા આપે છે ।

ગ્રામવાસી વસવાટથી શહેરમાં આવેલા મારા જેવા ગામડિયા વિદ્યાર્થીમાટે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, ઇંગ્લિશ વિગેરે વિષયો તદ્દન નવા હોવા હતા દરેક વિષયનું અધ્યયન પદ્ધતિસર કરવાનું જ્ઞાન સ્વામીજી પાસેથી મળેલ હોઈ હું B. Sc. સુધી અભ્યાસ કરી શક્યો । વિદ્યાર્થીમાટેનો અપૂર્વ પ્રેમ, ધરા વિદ્યાર્થીમાટે બીજેથી આર્થિક મદદ મેલવતા અને તે વિદ્યાર્થીને આપતા જોયા છે અને અનુભવ્યા છે । સાચા ગુરુ અંધારેથી અજવાળે લમી જનાર સ્વામીજીનો છુ અને મારા જેવા હજારો વિદ્યાર્થીઓ સ્વામીજીના આજીવન ઘણાં ઘણાં આભારી છીએ ।

સ્વામીજીના સહવાસમાં આપણે સચ્ચિદાનન્દસ્વરૂપ ભગવાનનો અનુભવ કરીએ છીએ । અર્થાત્ ઘડી ભર જ્યાં સુધી તેમના સહવાસમાં હોઈએ ત્યાં સુધી આપણે જીવનના અનેકવિધ તાપોથી આપણે દૂર રહીએ છીએ ।

સ્વામીજી પરની મારી અલૂટ શ્રદ્ધાથી મને સ્વામીજીના નામસ્મરણની ટેવ જેવું થઈ ગયું છે । અને તેથી કપરા સમયમાં ઘણું આસ્વાસન મળી રહે છે બલ્કે સૌ સારાવાના થઈ જાય છે ।

સ્વામીજીનો વિદ્યાર્થી સાથેનો સમ્બન્ધ પૂર્વની ગુરુપરમ્પરાની અને આશ્રમની યાદ તાજી કરાવે છે । વિદ્યાભ્યાસ એ સરસ્વતીની આરાધના જેવી પવિત્ર વસ્તુ છે અને તે તન્મય થયી કરવી જોઈએ । તે સ્વામીજીના વિદ્યાર્થી થવાનું જેને સૌભાગ્ય સાંપડ્યું હશે તેને લાગ્યા વગર રહેશે નહીં ।

સ્વામીજી હાલના વિદ્યાર્થી-જીવનથી અને શિક્ષણપદ્ધતિથી ઘણા વ્યથિત છે । તેવો વિદ્યાર્થીમાં જાતજાતની કુટેવો, જાતજાતનાં વ્યસનો, બહારની વસ્તુઓ ધરાવાની ટેવો, સિનેમા, નાટક જોવાજવાની ટેવોના સર્વથા વિરોધી છે । વિદ્યાર્થીઓ કેવલ પાસ થવા પુરતો અભ્યાસ કરે છે, સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરતા નથી અને તેની સાથે હાલના કહેવાતા ગુસ્સો કાઢીને પ્રયત્ન કરતા નથી તેનું તેવોને ઘણું દુઃખ છે ।

શિક્ષણ રાષ્ટ્રીય વિચારોથી ભરપૂર સ્વામીજી રાષ્ટ્રઘડતરમાં શિક્ષણક્ષેત્રનું મહત્ત્વ સારી રીતે જાણતા હોવાથી હાલ આપણો દેશ સ્વતન્ત્ર હોવા છતાં દેશના પાયા સમાન વિદ્યાર્થીઓનું આ માનસ અને શિક્ષકોનું તે તરફનું દુર્લક્ષ જોઈ ઘણાં વ્યથિત થાય છે । અને તેથીજ પોતાનાથી બનતું વધુનું કરી છુટવાની ગતરીથી આજે ૧૨ વર્ષની ઉમરે પણ આ ક્ષેત્રમાં પોતાની બનતી બધી સેવાઓ આપી રહેલા છે । સ્વામીજી ના અનેક વિદ્યાર્થીઓ ડૉક્ટર, વકીલ, માસ્ટર, પ્રોફેસર, પી. એચ. ડી. થયેલા છે જેવી સ્વામીજીને ઘણીજ શ્રદ્ધાથી નમન કરતાં જોઈએ છીએ ત્યારે તેવોના ચેહરા પર સ્વામીજી તરફનો અનન્ય પ્રેમ અને આભારની લાગણી તરી આવે છે । ત્યારે મનોમન સ્વામીજીનાં આ તપોમય જીવનની સફલતા પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે ।

સ્વામીજી આ ઉમરે પણ પોતાનું વધુનું કામ ગાતે કરી લે છે । કલાકો સુધી ગ્રંથસર્જનનું કાર્ય કરે છે અને પોતાનું ગુરુપદ જાલવવા આ ઉમરે પણ વિદ્યાર્થીજેવું માનસ ધરાવે છે તેથી સમયનો મોટો ભાગ વિદ્યા આપવામાં, મેલવવામાં અને સંશોધનમાં જ ગાળે છે ।

સ્વામીજી ચિરકાલ સુધી પ્રવૃત્તિમય જીવન જીવે અને સેવકવર્ગ ઉપર આશીર્વાદનો વરસાદ વરસાવ્યા કરે તેજ આકાંક્ષા સાથે વિરમુ છું । ●

श्रीरामानन्द जगत् का यह शताब्दि- महोत्सव

पं० श्रीरामरतनदास 'तरुण', श्रीधाम बजाजनगर, जयपुर-४

जिस वर्ष में श्री स्वामी जी का यह शताब्दि-महोत्सव मनाया जा रहा है वह वर्ष विश्व के लिये अशान्ति का वर्ष बना हुआ है, जनता हैरान है, कि-कर्तव्यमूढ़ है, धार्मिक जगत् में एक दूसरे की निन्दा, घृणित आक्षेप और असह्य व्यवहार हो रहे हैं।

विश्व को एक आलोक मिला था, जिससे मार्ग स्पष्ट हुआ था, मानव-धर्म की आधारशिला दीखने लगी थी, सारे विश्व के मनीषी और जनसाधारण गांधी की ओर आकर्षित हो चले थे, पर अचानक उस प्रकाश को बुझा दिया गया। भारत की जनता हताश, असहाय और अनाथ सी हो गई।

उस प्रकाश के ओझल होते ही राजनीति का उफान आया और भला-बुरा जिसके जो भी हाथ लगा शस्त्र लेकर कूद पड़े और राजनीति के क्षेत्र को इतना गंदा करके रख दिया कि जनता विश्वास खो बैठी।

आज कोई मार्गदर्शक नहीं रहा। गांधी-साहित्य की बिक्री बढ़ी, आलमारियाँ सजाई गईं, पर उसका पठन, मनन और उसे व्यवहार में लाने को विरला ही चाहता होगा। स्थिति यह हो रही है कि अन्य सम्प्रदायों की भाँति गांधी सम्प्रदाय या सर्वोदय सम्प्रदाय की भावना जनमानस में बनने लगी है।

सौभाग्य से रामानन्द जगत् को श्रीस्वामी जी का साहित्य उपलब्ध है उसमें खूब स्पष्ट हितकर उपदेश हैं। यदि इस साहित्य का शाब्दिक और व्यावहारिक प्रचार हो सके तो केवल रामानन्द जगत् के द्वारा ही बहुत सुधार, बहुत सम्हाल और बहुत शान्ति प्राप्त हो सकती है।

श्री स्वामी रामानन्द से श्री स्वामी भगवदाचार्य तक इस सम्प्रदाय ने अनेक संत, विद्वान, आचार्य, उपदेशक प्रदान किये हैं जिन्होंने आस्तिक और नास्तिक सबके कल्याण का मार्ग दिखाया। गोस्वामी तुलसी दास जी इसी सम्प्रदाय के विरक्त संत थे जिनके रामचरित मानस ने असंख्य जनों को उस पथ पर चलाया जिसके लिये आज का मानव भटक रहा है। श्री स्वामी जी के साहित्य में ऐसे ही उपदेश-रत्न भरे पड़े हैं जिनकी खोज आज के अशान्त और व्यग्र मानव को है।

इस शताब्दि-महोत्सव पर हमारा यह प्रयत्न हो कि हम 'भगवदाचार्य' साहित्य के विविध अंगों का पृथक्करण करके अपनी इच्छा और शक्ति के अनुसार उसका जनता को बोध करावें और अपने व्यावहारिक जीवन में उतार कर आदर्श उपस्थित करें।

श्रीस्वामी भगवदाचार्यजी की जीवनी का विशिष्ट अध्ययन

[स्वामी निगमानन्द परमहंस जी महाराज, वेदान्ताचार्य, भगवानपुरा, पटियाला]

सन् १९३४ की बात है। तब मैं बनारस में व्याकरण मध्यमा का विद्यार्थी था। उस समय उदासीन-समाज के एक विशिष्ट विद्वान् अपने समाज के एक दिग्गज विद्वान् का श्लोकबद्ध दिग्विजय छपा रहे थे। उसमें लिखा था कि चरितनायक को द्वारका में भगवान् के दर्शन हुए। मैंने उनसे पूछा—महाराज, क्या यह सत्य बात है? उनका उत्तर था—‘अरे, इतिहास ऐसे ही बना करते हैं।’ इस उत्तर से मेरे विश्वास हृदय पर बहुत बुरा प्रभाव पड़ा। तब से मैं किसी साधुमहात्मा की जीवनी ही नहीं पढ़ता। जितना झूठ इनकी जीवनियों में लिखा रहता है उतना झूठ गृहस्थ पुरुषों की जीवनियों में नहीं लिखा होता।

एक बार मेरे परिचित प्रतिष्ठित महात्मा की जीवनी मेरे हाथ में आ गई। मैंने उसे खोला और पढ़ा। उसमें लिखा था कि वे चार भाषाओं के विद्वान् थे। जब कि किसी भी भाषा से उनका कुछ भी सम्बन्ध नहीं था। हाँ, ‘यस्थार्थः स च पण्डितः’ अवश्य था। ‘अर्थस्य दासो लोकः’ महाभारत का वचन भी है।

मेरे मन में आया कि श्री स्वामी भगवदाचार्यजी की जीवन देखनी चाहिए। वह भँगवाई और देख ली। इसमें कोरा सत्य लिखा गया है। मैं लगातार चार दिनों में इसके दो पाठ कर गया। मुझे इसमें मुन्शी प्रेमचन्दजी के ‘गोदान’ का-सा तथा श्री शरत् बाबू के ‘पथ के दावेदार’ का-सा रस आया। जीवनी

की भाषा में स्वाभाविक एवं अकृत्रिम प्रवाह है। मैंने देखा कि जैसे लोग श्री भगवदाचार्यजी को ठीक से नहीं समझ सके; वैसे ही इनकी जीवनी को भी ठीक से नहीं समझ सकेंगे। कारण कि इनमें और इनकी जीवनी में कुछ भी अंतर नहीं। यदि कुछ अंतर है भी तो बस इतना ही है जितना बिब और प्रतिबिम्ब में होता है।

दूसरी आश्चर्य की यह बात है कि यदि इसमें से नाम, स्थान और शास्त्रार्थ की बातें निकाल दी जाएँ तो यह जीवनी बिल्कुल मेरी ही जीवनी बन जाय। ये पूर्ण विद्वान् होकर द्वारका में गए थे और मैं लघु कौमुदी के विद्यार्थी के रूप में गया था। उस समय मेरी उम्र १६ या १७ साल की थी। मैं महामण्डलेश्वर श्री स्वामी गंगेश्वरानन्द जी की मण्डली में पढ़ता था। सारी मंडली ने टैक्स देकर गोमती में स्नान किया; परन्तु मैंने सब साधुओं के आग्रह करने पर भी गोमती में स्नान नहीं किया। दस-बीस कदम आगे जाकर जहाँ गोमती समुद्र में मिलती है—वहाँ मैंने उसमें स्नान किया था। वहाँ टैक्स नहीं लेते। वही नदी, वही जल, वही पुण्य स्थल, अधिकता यह कि समुद्र का संगम। फिर लोग उसी घाट पर टैक्स देकर स्नान करते थे। इसे आप मूर्खता, अंधविश्वास, अंधश्रद्धा, भेड़चाल आदि कुछ भी कह सकते हैं। इन्होंने भी वहाँ स्नान नहीं किया (देखिए—पृष्ठ ४२२)।

क्वेटा जाते समय रेलगाड़ी से उतार दिए गए थे और हमें भी उतार दिया गया था। (देखिए—पृष्ठ

४३१)। आज तक मैं क्वेटा नहीं देख सका। इन्हें भी इनके एक-दो अपने स्थानों में टिकने नहीं दिया गया और मुझे तो अपने बहुत से स्थानों से कोरा जबाब मिला है। ये ही सब साधुसम्प्रदायों के भावी विनाश के लक्षण हैं।

इन्हे भी गाढ़ कुम्भकर्णी नींद आती है और मुझे भी। दूसरा कोई साधु होता तो नींद को तमोगुण का कार्य मान कर ऐसा कभी न लिखता। किंतु विनोबा जी ने किसी स्थान पर लिखा है कि “मैं तुम्हें गोपनीय रहस्य बताता हूँ—खूब सोओ। इससे बुद्धि बढ़ती है।” कि बहुना, प्रस्तुत जीवनी को जितना मैं समझता हूँ या समझा हूँ उतना इसके चरितनायक एवं लेखक स्वयं इसे नहीं समझते। यह बात इस लेख से स्पष्ट हो जाएगी। लेखक तो केवल धाराप्रवाह से अपनी सचाई लिखते चले गए। इसमें बहुत से स्थानों पर विरोधाभास प्रतीत हो रहे हैं। उनके परिहार की परम आवश्यकता मुझे प्रतीत हुई। इसीलिए यह प्रयास है। अन्यथा जीवन एवं इसके नायक को समझने में भूल हो जाने की पूरी संभावना है।

संगदोष

हम देखते हैं कि बाल्यावस्था में विद्यार्थी-अवस्था में इन्होंने अपना वर्ण बदलकर (झूठ बोलकर) अब्राह्मण कहकर नगण्य-सी वृत्ति ग्रहण कर ली थी। परन्तु होनहार व्यक्ति के लिए इतना करना भी क्षम्य नहीं। यह तो सामान्यतर जीवों का काम है। फिर भी हम इसे संग का रंग ही कहेंगे। कारण कि बहुत जल्दी इस आचरण से इन्हें घृणा हो गयी थी और ये शीघ्र उभर भी आए थे। दूसरा पछतावा इन्होंने किया है कि मैं अपने गुरुभाई को फुसलाकर कभी-कभी कुछ पैसे ले लेता था। इसमें हमें विनोद के अतिरिक्त कुछ अनीति नहीं दिखाई देती। कारण कि अपने स्थान से खर्च

लेना न्यायप्राप्त अधिकार है। वह आप मोह से या विनोद से कैसे भी ले सकते हैं।

भयंकरता या भावुकता ?

श्री भगवदाचार्य जी जीवन भर दो प्रकार के मनुष्यों में ही रहे हैं। महामहापण्डितों में और साधारण कोटि के साम्प्रदायिक साधुओं में। एक तीसरी कोटि के महापुरुष होते हैं जो पंडिताई से बहुत आगे निकले होते हैं। उनका संग इन्हें नहीं मिला। इनका अध्ययन जिन विद्वानों के पास हुआ है वे अपने समय के अत्यन्त प्रख्यात विद्वान् थे। जैसे महामहोपाध्याय श्री बालकृष्णजी मिश्र, श्री लक्ष्मण शास्त्री द्रविड़ तथा अमृतसरवाले पण्डित श्री हरदत्तजी शाक्त। शाक्त जी एक बार लिखकर दुबारा नहीं देखते थे और जो लिख दिया उसे ज्यों का त्यों सिद्ध कर देते थे। बहुत ही विचित्र खोपड़ी के विद्वान् थे। किसी से हारना तो वे जानते ही नहीं थे। उनका वही स्वभाव हम श्री भगवदाचार्य जी में देखते हैं। इन्होंने लिखा है—“कुछ भी लिखकर पुनः पढ़ जाने की मेरी आदत नहीं” (दे. पृष्ठ २६४)। वैसी ही गर्वोक्तियाँ—“भगवदाचार्य तो माफी माँगने के लिए पैदा ही नहीं हुआ।” “शत्रुपक्ष के सामने क्षमा माँगना मेरे भाग्य में ब्रह्मा जी लिखना भूल गए (दे. पृष्ठ ३८९)।” (आप प्रारब्ध के = भाग्य के कट्टर विरोधी होते हुए भी हाँ भाग्य को मान बैठे हैं) “परन्तु मैं न तो हिल सकता हूँ और न हिलाया जा सकता हूँ (दे. पृष्ठ ४५६)।” “परन्तु मेरे माता-पिता ने तो मुझे सर्वजित् बनाया था। मेरा जन्मनक्षत्र बहुत प्रबल है। मैं किसी को तृणसमान भी नहीं समझता।” “आचार-विचार हीन धनदास लोग मेरे जैसे त्यागी और सत्यनिष्ठ का मुकाबला कर ही नहीं सकते (दे. पृष्ठ ५१५)।” “भला उनसे कोई पूछे कि भगवदाचार्य जी के ग्रन्थों का संशोधन करने वाला रामानन्द सम्प्र-

दाय में आज कौन पैदा हुआ है (पृष्ठ ५१६)।" ये सब वाक्य हरदत्त जी से प्राप्त हुए हैं। अथवा लखनलाल जी से "कन्दुक इव ब्रह्मांड उठावों। काचे घट जिमि डारों फोरी। सकों मेरु मूलक जिमि तोरी" आदि। वास्तव में बात ऐसी है कि जब कोई अयोग्य व्यक्ति बार-बार अनधिकार चेष्टा करता है तब ऐसी वाचा फूट निकलती है। मैं प्रवचन के आरम्भ में—'पूजनीय माताओं, माननीय बहनों एवं आदरणीय बंधुओं' बोलता हूँ। एक साधु हाथ धोकर मेरे पीछे ही पड़ गया कि आप 'पूजनीय महात्माओं' भी कहा करो। मैंने टाला कि उपदेश तो गृहस्थों को दिया जाता है महात्माओं को नहीं। पर वह कब मानने वाला था। वह जब जहाँ मिले यही बात चलाए। मैं तंग आ गया। अंत में मुझे ऐसी भाषा का सहारा लेना पड़ा। मैंने कहा—“पूजनीय महात्मा तो क्या आप लोगों को आदमी ही नहीं मानता”। तब कहीं जाकर पीछा छूटा।

अनीश्वरवादी या ईश्वरवादी

पृष्ठ ४१८ पर लिखा है कि “मैं बहुत पुराना अनीश्वरवादी हूँ। वैष्णव सम्प्रदाय में दीक्षित होने पर भी मैं ईश्वर में विश्वास नहीं कर सका।” “ब्राह्मण (होकर) क्षत्रिय कुमार राम और कृष्ण का चरण धोकर जलपान करे, उच्छिष्ट भोजन करे, उसकी पूजा करे, उससे मोक्ष माँगे, इसमें मुझे ब्राह्मणता का पतन दीख पड़ा (पृ० ४५४)।” इन उद्धरणों में मुझे विद्या का विलास ही दीख रहा है। कारण कि इन्होंने स्वयं पृष्ठ ४५३ पर लिखा है— “किसी को वाग्-जाल से पराजित करना एक वस्तु है और किसी के हृदयको संतुष्ट कर देना दूसरी वस्तु। युवित्यों से किसीकी जीभ को बंद किया जा सकता है; परन्तु हृदय को नहीं दबाया जा सकता।” इनकी युक्तिप्रवीणता के कारण ही

गाँधी जी ने कहा था कि “भले आए, मेरे साथ किसी विषय का शास्त्रार्थ न करे।” (पृ० ४०७) यदि हम ऐसा नहीं मानेंगे तो निम्नलिखित उदाहरणों से स्पष्ट विरोध हो जायगा। जैसे—

“मैंने कहा, करपात्रीजी मुझे किस मुँह से नास्तिक और अनीश्वरवादी कह सकते हैं।.....मैंने अपने को राम का अद्वितीय समर्थक सिद्ध किया है (पृष्ठ ३७८-७९)।” “श्री केदारनाथ ने (भगवान ने) मुझे आज्ञा दी कि गुरु-भाई, तुम अपनी सवारी पर ही मेरे पास आओ (पृ० ४१९)।” “ईश्वर के दया-कानून का तो मैं बहुत बड़ा पण्डित हूँ (पृ० ४९८)।” “परन्तु शठों से तो ईश्वर भी पराजित होता रहता है (पृ० ५७१)।” “मेरे मत से मैं अवतारी राम का भी समर्थक हूँ और अवतार राम का भी (पृ० ५८१)।” पृष्ठ ५२६ पर राम उच्चारण की विधि तथा फल बताया है।

भगवान् में विश्वास

“मैंने दोनों हाथों से लिखने का देवबल प्राप्त किया (पृष्ठ ३३)।” “मैं उन दिनों देवी की ही उपासना किया करता था।.....मैं आज भी कुछ ऐसा ही अनुभव करता हूँ (पृ० ३६)।” “मैं उनका अनन्य भक्त था। अतः उन्हीं के चित्रपट की पूजा करता और उन्हीं से शक्ति मिलने की प्रार्थना करता तथा मेरी शक्ति निस्सन्देह बढ़ने लगी (पृ० ८५)।” “मैं भक्त बन गया था, सच्चा भक्त बन गया था (पृ० १३९)।” यह सारा पृष्ठ पढ़ने योग्य है। इसमें भावुक हृदय उछल पड़ा है। “मैं तो कोई भक्त नहीं; हाँ, भक्तजनों का किकर हूँ (अर्थात् भक्तों का भक्त) पृ० १५७।” “ईश्वर का नाम लिया। वहाँ से चुपचाप भागा। प्राण बचे (पृष्ठ १७२)।” “आबू में रहकर मैंने श्री राममंत्र का

करोड़ों बार जप किया है (पृ० १९४)।” “चुपचाप राम-राम करके बैठे-बैठे वह रात बिताई (पृ० २६४)।” “क्या मैं हरीजन आन्दोलन बन्द कर दूँ ? भगवान् का उत्तर था—हाँ (पृ० २७८)।” “यदि भगवान् प्रसन्न हो सके ऐसा एक भी आचरण मुझ से हो जाए तो वही मेरे लिए बस है (पृ० २८०)।” पृष्ठ ३०९ से ३१८ तक भक्ताराज की आतुरता देखते ही बनती है। इन्होंने जानकी का साक्षात्कार किया है। इसमें मुझे कुछ भी संदेह नहीं। ऐसा अवश्य हो सकता है। “दो घण्टों तक मेरी जीभ ने राम मंत्र का उच्चारण करने में जरा भी शिथिलता नहीं की (पृ० ४४२)।” “पृष्ठ ४७७ पर भगवान् कृष्ण का साक्षात्कार होता है।” “पवित्र अंतःकरण से, सरल भाव से, अनन्य भक्ति से अनन्य निष्ठा से यदि राम नाम का जप किया जाए तभी श्रेयःसिद्धि होती है (पृ० ५१३)।”

सम्प्रदाय के निंदक या समर्थक ?

“सम्प्रदाय तो भयंकर वस्तु है। सम्प्रदाय मान-वता का तिरस्कार करने के लिए ही पैदा हुए हैं। स्वजनता और सज्जनता सम्प्रदाय की दृष्टि में कोई वस्तु नहीं (पृ० १२७)।” मैं तो मानता हूँ कि सम्प्रदाय भयंकर खड्ग है। इसमें जो गिरा वह फिर कभी बाहर नहीं आ सकता। उसके जीवन में असत्य, द्रोह, दम्भ, अभिमान आदि रोगों के कीड़े घुस जाते हैं और उसके जीवन के सात्त्विक तत्त्वों को सड़ा देते हैं, गला देते हैं, नष्ट कर देते हैं (पृ० १९२)।” “रामानन्द सम्प्रदाय में गुरुनिष्ठा, आचार्य-निष्ठा, सम्प्रदायनिष्ठा कभी नहीं रही, आज भी नहीं आ सकी। सभी लोग अपनी धुन में लगे हैं। मकान बना लेना, उसमें एक-आध मूर्ति रख देना, उसके द्वारा जीवन चलाना, यही सम्प्रदाय का ध्येय

बन गया है (पृ० ४७४)।” इसमें कितना परिताप है साधुओं की कर्तव्य-हीनता का। “सम्प्रदाय के बाड़े में बन्द रहकर न कभी सत्य ढूँढा जा सकता है और न कभी बोला जा सकता है (पृ० ५२८)।” यह सम्प्रदायों की कूपमण्डूकता पर तीखा आपेक्ष किया गया है।

सम्प्रदाय का समर्थन

“मुझे न किसी तिलक से विरोध रहा है और न किसी अखाड़े-छारे से। मैं श्री रामानन्द सम्प्रदाय की प्रत्येक वस्तु को समान दृष्टि से देखनेवाला और माननेवाला आज तक बना हुआ हूँ (पृ० २२७)।” “रामानन्द की प्रभुता को प्रख्यात करने में (मेरे) जीवन का एक-एक क्षण व्यतीत हुआ है (पृ० ४४२)।” “मैंने मेरी (अपनी) मानवता का ह्रास ही किया है और साम्प्रदायिकों की मानवता का विकास (पृ० ४७२)।” “मैं इस सम्प्रदाय में से से निकल नहीं गया। मुझे सेवा करनी थी (पृ० ४७३)।” “मेरे जैसे सम्प्रदाय-सेवक की (पृ० ५८०)।” “मेरे जीवन में एक सम्प्रदाय से संबंध हो गया है। अतः थोड़ा सा सम्प्रदायवाद भी आ ही गया (पृ० ५८५)।” मेरे एक साथी मास्टर थे। वे सम्प्रदाय से अपने आपको सर्वथा दूर समझते थे। उन्होंने जनगणना में जाति के स्थान पर ‘कुछ नहीं’ लिखाया। मैंने कहा—यदि बीस-पचीस हजार व्यक्ति ऐसा ही लिखाएँ तो ‘कुछ नहीं’ भी एक सम्प्रदाय बन जाएगा। किसी न किसी सम्प्रदाय में (समाज में) रहना ही पड़ेगा। किंतु उसमें की निर्बलताओं से—भेदभाव से—अवश्य बचना चाहिए। मेरी दृष्टि में सम्प्रदाय का कुछ मूल्य नहीं। मैं सभी के गुणों का हृदय से आदर करता हूँ। मुझ पर सभी सम्प्रदायों के महापुरुषों का स्नेह बरसता है। फिर

भी यदि कोई उदासीन सम्प्रदाय का या साधु-समाज का खण्डन करे तो मैं मुँहतोड़ जवाब दूँगा। उसका मतलब यही होगा कि बकवासी का मुँह बंद करना ही चाहिए। बस, ऐसे ही विचारों से जीवनी के लेखक को जहाँ-तहाँ कटु और मीठा बोलना पड़ा है। इतने से ही उनके विषय में गलत धारणा नहीं बनाई जा सकती।

आर्यसमाजी या सनातनी

“सनातन धर्मी कहे जानेवाले लोग यह समझते हैं कि धिनौनी भाषा लिखना और बोलना भी विजय का एक साधन है (पृ० २२९)।” “आर्यसमाज के संस्थापक स्वामी दयानन्दजी स्वयं विचारक तो थे; परन्तु उनका विचारमार्ग बहुत संकुचित था। वह क्रांतिकारी तो थे, परन्तु उनकी क्रांति लूली और लँगड़ी थी। वह बहुत दूरदर्शी नहीं थे (पृ० ३०४)।” “मैं कभी बहुत खिन्न होकर रो पड़ता था। तब मेरे सामने या तो ईश्वर होता था या स्वामी दयानन्द। स्वामी दयानन्द के लिए मेरे हृदय में बहुत सम्मान है (पृ० ३०६)।” आर्यसमाज ने मुझे उच्च विचारों का दान दिया था। राष्ट्रीयता के भाव का जन्म मेरे हृदय में आर्यसमाज के कारण ही हुआ था। मैं वेदों की ओर बाल्यावस्था में झुक गया, इसमें भी आर्यसमाज ही कारण है। परन्तु आर्य-समाज ने मुझे कुछ बेढंगे विचारों की ओर भी लगा दिया (पृ० ४९२)।” “महाभारत, रामायण और पुराणों के पात्रों के विषय में साहसपूर्वक कभी कह नहीं सकता कि उनको जैसा बताया है, वे वैसे ही थे या नहीं (पृ० २३३)।” “मैं राम के गुण गाता हुआ नहीं अघाता था, परन्तु सिनेमा में सीता-बनवास का दृश्य देखकर मैंने कहा, डाक्टर साहब उसदिन मैं लड़ता था, आज मैं आपके साथ

हूँ (पृ० २१७)।” कभी-कभी जीवन में ऐसे काम हो जाते हैं जो दूसरों को प्रिय नहीं लगते। वे ऐसे काम क्यों हो गए? इसका उत्तर वे काम करनेवाले ही सही-सही दे सकते हैं। राम ने सीता का त्याग क्यों किया-यह बात तो राम ही बता सकते हैं। गांधीजी ने बछड़े के गोली क्यों मरवाई? इसका उत्तर गांधीजी ही दे सकते हैं। जीवनी के चरित नायक ने हरिजन आंदोलन क्यों छोड़ा? इसका सही उत्तर वे ही जानते हैं। जो उत्तर दिया गया है वह प्रबुद्ध लोगों को संतुष्ट नहीं कर सकता। वह केवल बहानामात्र है। जिसके बारे में गांधीजी ने लिखा था कि “जिस प्रकार आपने देवी को ललचाया है उस प्रकार ललचाना नहीं चाहिए। यह अभिप्राय कायम है (२५ + ९ = ३४)।

दुर्योधन ने भी कुछ ऐसा ही बहाना बनाकर उत्तर दिया था कि “केनापि देवेन हृदि स्थितेन, यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि”। यहाँ ‘देव’ शब्द अपनी हृदयस्थ किसी दुर्भावना का वाचक है, भगवान का या भाग्य का वाचक नहीं।

मैं इन प्रसंगों को दूसरी तरह से देखता हूँ। यदि राम दूसरा विवाह कर लेते तो मैं अवश्य आपके विचार का हो जाता। परन्तु राम ने ऐसा किया नहीं। रघुवंश में अनेक देवियाँ हुई हैं। कोई किसी को नहीं जानता। किन्तु इसी त्याग के कारण माँ जानकी का स्थान जन-जन के हृदय में सुरक्षित है तथा उनका नाम लेकर सच्चा भारतीय अपने आपको कृतकृत्य मानता है। मैं समझता हूँ कि यदि आपके समाज की ओर से आपको इतने कष्ट न दिये जाते तो आज जो सम्मान आपको प्राप्त है वह कभी न प्राप्त होता। भगवान राम को भी किसी आंतरिक परिस्थिति ने ऐसा करने के लिए बाध्य किया होगा। यह बात वे ही जान सकते हैं।

नग्न सत्य

“अयोध्या का मेरा जीवन न तो बहुत पवित्र था और न उच्च। कितनी बुराइयाँ मेरे साथ थीं (पृ० १३७)।” “मैं यह नहीं कहना चाहता कि मेरा जीवन निष्कलंक है।.....मैं भी अपने को कभी मानवसुलभ दोष या दोषों से अपंग बनता हुआ पा सका हूँ (पृ० ४७१)।” जो व्यक्ति अपने लिए इतना कठोर सत्य कह देने का पक्षपाती है वह दूसरे के लिए मृदु कैसे हो सकता है? लेखक ने श्री राहुल जी के लिए लिखा है—“उनके विचार हिन्दू धर्म के लिए खरबचड़े हैं, इतना ही उनमें दोष है—(पृ० ५०६)।” पृष्ठ ५१३ पर श्रीवासुदेवजी का जो बीभत्स नग्न शब्दचित्र खींचा है वह भी निंदा नहीं; किन्तु अनावृत सत्य है। इसी प्रकार पृष्ठ ४१८ पर रमण-महर्षि के बारे में लिखा है कि “गणपति शर्मा ने कुछ श्लोक महर्षि जी की स्तुति में बनाए थे। उन श्लोकों का उन्हीं के सामने नित्य पाठ होता था और वह प्रसन्न होते थे। यह उचित नहीं।” यह कोई निन्दा नहीं। जैसा देखा वैसा लिख दिया।

“जिस समय मैंने बड़ौदा छोड़ा था, मुझे बहुत आघात लगा था। उसका परिणाम यह हुआ कि मैं मनुष्य देखकर वास्तव में भयभीत हो जाता था। मुझे एकांत प्रिय लगने लगा। मैं मनुष्यों को सर्प और व्याघ्र से भी अधिक भयंकर मानने लग गया था (पृ० २१३)।” पृष्ठ २५३—५५ पर श्री भगवदाचार्य जी ने अपने जीवन का अंत कर देने का निश्चय कर लिया है। इस आत्मघात के लिए उन्होंने प्रमाण भी ढूँढ़ रखे थे। मानव का स्वभाव है कि वह अपने बुरे काम को भी शास्त्रसम्मत सिद्ध करना चाहता है। परन्तु मेरा इस विषय में नम्र निवेदन है कि उनके इस निश्चय में न पुरुषार्थ की गन्ध है, न योग

क युक्ति है, न भक्ति का लेश है और न ज्ञान की गरिमा है। यदि इसमें कुछ है तो वह बालसुलभ सचाई है। जैसा विचार उठा वैसा सबके सामने कह दिया। यह विचार उठा ही क्यों? जब कोई अपनी प्राकृतिक, मानसिक वृत्तियों का बाह्य अत्यन्त निरोध या निग्रह कर लेता है तब वे वृत्तियाँ अपना निकलने का मार्ग न पाकर शरीर में दूसरे प्रकार का विकार पैदा कर देती हैं। शास्त्र में निग्रह का विशेष मूल्य नहीं; किन्तु वैराग्य का विशेष मूल्य है। हमारे समाज में एक बहुत बड़े दार्शनिक स्वामी श्री विष्णुदेव जी पंडित थे। वे अपनी पिछली अवस्था में लघुशंका करने के बाद पैरों से लेकर पेट तक घण्टों अपना शरीर धोते रहते थे। काशी के प्रख्यात सन्यासी विद्वान् श्री भारती जी महाराज को कौन नहीं जानता जिन्होंने ‘खण्डनखण्डखाद्य’ पर विद्वद्-भोग्य टीका लिखी है। उनका कितना तपोमय पवित्र जीवन था। उनकी किसी निगूहीत आन्तरिक वृत्ति ने ऐसा कुप्रभाव डाला कि वे कहने लगे—‘लाओ, भैरवी सेवन करें’ आदि। यह सब अत्यन्त निग्रह का दुष्परिणाम है। श्री स्वामी मंगलहरि जी विरक्त, जो सदा एकांत में रहा करते थे, जिन्होंने वेदान्त की बीस-तीस पुस्तकें लिखी हैं। वे अन्तिम अवस्था में रोते ही रहते थे। उन्हें ऐसा रोग लग गया था। मैंने कहा था वे छोटे-छोटे बच्चों में रहें, ठीक हो जाएंगे।

इस जीवनी के पढ़ने से पाठक पर ऐसा संस्कार पड़ेगा कि वे अभिमान की मूर्ति हैं। परन्तु मैं दावे से कह सकता हूँ कि वे बहुत ही निरभिमानी महापुरुष हैं। हाँ, कोई उन्हें अनुचित दबाना चाहे यह बिलकुल असंभव है। वे शांतिप्रिय आचार्य हैं, परन्तु लोग शांत रहने भी दें। उन्होंने पृष्ठ ४७८ पर यह स्वीकार किया है कि “कुछ तो कमी मुझमें आई ही है। साम्प्रदायिक कलह का भी कुछ प्रभाव होगा राग, द्वेष और क्रोध

मनुष्य के जीवन के घुन हैं। इनसे जीवन समाप्त हो जाता है। जो हो, मैं आज कुछ खो चुका हूँ इसमें संदेह नहीं।”

लेखक ने पृष्ठ ४५० पर किसी गोपनीय घटना के बारे में लिखा है कि ‘वह दुःख कितना कल्पित था, क्षणिक था, अज्ञान का विलास था, तथापि भयंकर था। उस दुःखकथा को मैं अपनी चित्ता के साथ ही समाप्त करूँगा। उसमें से एक भी अक्षर लिखने और बोलने की इच्छा नहीं होती।” इस घटना के बारे में इतना भी नहीं कहना चाहिए था। कारण कि लिखी या कही बात का एक ही अर्थ होता है और अन-कही बात के अनेक अर्थ लगाए जाते हैं। व्यापारी लोग लिखते हैं कि ‘यह समाचार न पढ़ें’ किन्तु लोग उसे बहुत मनोयोग से पढ़ते हैं। इसी प्रकार संतो-क-बेन का प्रकरण भी यदि इस जीवनी में न होता तो अच्छा रहता। कारण कि वह बहन बहुत छोटे विचारों की प्रतीत होती है। महापुरुषों के संग का उस पर कुछ भी रंग नहीं चढ़ा। पृष्ठ ३६८ पर बाबू काका का वचन कि “चलो, गटर की सफाई करें” ‘अति-परि-चयादवज्ञा’ हो गया है। प्रत्येक अध्याय पर शीर्षक

तथा विषयानुक्रमणिका अवश्य होनी चाहिए थी जिससे पाठक को कोई बात ढूँढ़ने में सुविधा होती।

सचमुच सभी साधु-समाज भिन्न-भिन्न प्रकार की खोपड़ियों के अखाड़े हैं। जरा सी बात को लेकर व्यवित को तीन कौड़ी का बना देते हैं। चाहिए तो यह था कि ऐसे अधिकारी एवं स्वतन्त्र विचार के आचार्य की सर्वविध सुव्यवस्था करके उनके बहुमूल्य विचारों को लिपिबद्ध कराते। परन्तु उनका बहुत सा समय लड़ाई-झगड़े में ही व्यर्थ चला गया। इस कारण उनकी तर्क में कटुता भी आ गई। इतना सब कुछ होते हुए भी उन्होंने समाज की बहुत सेवा की है। इसलिए समाज को चाहिए कि उनके मौलिक विचारों का, स्वतन्त्र चिन्तन का पृथक् एक संग्रह करे जिसमें सांप्रदायिक कलह की चर्चा न हो। मुझे यह जीवनी बाँचकर बहुत प्रसन्नता हुई कि मेरी भाँति ही कठोर सत्य का पक्षपाती एक और आचार्य भी विद्यमान है। मैं उनकी निर्भीक सत्यता पर उन्हें हार्दिक अनन्त बधाइयाँ देता हूँ तथा उनके दीर्घ आयुष्य की मंगलकामना करता हूँ। इतिशम्।

श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के परमोद्धारक—श्रीमत्परमहंस परित्वाजकाचार्य ब्रह्मनिष्ठ कवितार्किकचक्रवर्ती
पण्डितराज सारस्वत सार्वभौम प्रस्थानत्रयी भाष्यकार स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज की

लोकोत्तर विशिष्टता का संक्षिप्त परिचय

लेखक—स्वामी रामचरणशरण जी शास्त्री (बिहार)

हिन्दू धर्मोद्धारक वैदिक श्रीसम्प्रदायाचार्य जगद्गुरु गया था। अतएव विशुद्ध श्रीवैष्णव (श्री रामा-
श्री १००८ स्वामी श्री रामानन्दाचार्य जी महाराज नन्दीय श्रीवैष्णव) जन दिग्भ्रमित हो चुके थे।
द्वारा संवर्द्धित विशिष्टाद्वैत-सम्प्रदायसूर्य आच्छन्न हो स्वसम्प्रदाय-निष्ठा, आत्मगौरव, निज धर्म की उत्कर्षता

और अपने यथार्थ स्वरूप को भूल चुके थे। वे साधारणी वैष्णव नाम से सम्बोधित किए जा रहे थे। पतिता-वस्था की ऐसी पराकाष्ठा हो चुकी थी कि भारवाहकों की भाँति दाक्षिणात्य आचार्यों की पालकी अपने कन्धों पर उठाने में थोड़ी भी लज्जा और हीनता का अनुभव श्री रामानन्दीय नहीं कर रहे थे। सर्वत्र दुत्कार, तिरस्कार, फटकारों को सहकर भी थोड़ी भी आत्म-ग्लानि नहीं हो रही थी। आचारियों द्वारा श्रीराम कृष्ण-मन्त्रों की निन्दा की जा रही थी। रामकृष्ण-मन्त्र अवैदिक हैं, क्षुद्रफलदाता हैं, इन मन्त्रों के उपदेष्टा आचार्य नहीं हो सकते, रामकृष्ण-मन्त्रों से मुक्ति नहीं मिलती, इत्यादि अनर्गल, नास्तिकता तथा मूर्खतापूर्ण बातों का प्रचार किया जा रहा था। फलतः उत्तर भारत के विशुद्ध श्री रामानन्दीय श्री-वैष्णव श्री रामानुज सम्प्रदाय के समाश्रित होते जा रहे थे। कंठियों को उतार कर शंख-चक्रांकित हो रहे थे। कितने ही श्री राममन्दिर टूटकर लक्ष्मीनारायण मन्दिर के रूप में बदल चुके थे। कतिपय प्रसिद्ध घनुर्घारी भगवान् राम के मन्दिरों को तोड़ कर दाक्षिणात्य शैली में लक्ष्मीनारायण मन्दिर बनवाने का नक्शा बनना आरम्भ हो गया था। उत्तर भारत के श्री रामानन्दीय श्रीवैष्णव अपने समस्त प्रभुत्व, गौरव-गरिमा, उत्कर्षता, पावनता के साथ ही अपने-अपने पूर्वाचार्यों की लोकोत्तर महत्ता को भी प्रायः भूल चुके थे। पतितपावन सीताराम श्री रामायुध की अमोघता के पवित्रतम माहात्म्य को भी सर्वथा भूल चुके थे। सरल स्वभाववाले श्रीरामानन्दीय श्रीवैष्णव जन मायाजाल में फँसकर सिंहशावक की भाँति अपने यथार्थ सत्यसनातन स्वरूप तथा विमल लोकविश्रुत वैभवों को भूलकर निबिडान्धकार में भटक रहे थे। ऐसे भीषण संकट काल में एक प्रबलतम प्रतापी पथ-दर्शक की अतीव आवश्यकता थी।

सर्वेश्वर श्रीराम की परमानुकम्पा से अयोध्या के बड़े स्थानाधिपति, बिन्दुश्रीपीठाचार्य, स्वामी श्रीराम-मनोहरप्रसादाचार्यजी महाराज के शिष्यरूप में संन १९१९ई० में श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के परमोद्धारक, निखिल शास्त्र-निष्णात स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज का आविर्भाव हुआ। वेद, व्याकरण, तर्क-शास्त्र, निरुक्त, साहित्य आदि विविध विद्याओं से युक्त तथा परिपूर्ण दिव्य प्रकाश-पुञ्ज-संवर्लित महा-पुरुष के श्रीअवध में पदार्पण से श्रीरामानन्द-सम्प्रदाय अक्षय दिव्यालोक से आलोकित हो गया अज्ञानियों द्वारा फैलाया हुआ निबिडान्धकार सत्वर वैसे ही विलुप्त हो गया, जैसे राहु-केतु से पूर्ण ग्रसित होने के पश्चात् प्रखरतर सूर्योदय तथा चन्द्रोदय होने से दिग्दिगन्त। स्वामी श्रीभगवदाचार्य-महामार्तण्डोदय से दिवान्ध रूपी रामानन्द सम्प्रदाय शत्रु अपने कोटरों में आश्रय लेने लग गए।

श्रीवैष्णवीय दीक्षा से दीक्षित होने पर स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज ने साम्प्रदायिक सिद्धान्त-रहस्य ग्रन्थों का अन्वेषण आरम्भ कर दिया। उस समय रामपटल, सिद्धान्तपटल, श्रीरामस्तवराज आदि कुछ ग्रन्थ ही उपलब्ध थे। अनेक ग्रन्थों पर रामानुजीय आवरण लग चुके थे। श्रीसम्प्रदायाचार्य रामानन्द स्वामी के प्रमुख ग्रन्थ श्रीवैष्णवमताब्जभास्कर रामानुजीय आवरण से ऐसा आवृत हो चुका था कि सामान्य विद्वज्जनों की बुद्धि उस दिव्य ग्रन्थरत्न की उत्कृष्टता को समझ नहीं रही थी। अतएव श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के शुद्धीकरण के पवित्र उद्देश्य से विक्रम संवत् १९७६ में अयोध्या में स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज ने "पुरातत्त्वानुसन्धायिनी समिति" और "श्रीरामानन्दीय श्रीवैष्णव महामण्डल" की स्थापना की। इन उभय संस्थाओं द्वारा साम्प्रदायिक ग्रन्थों तथा

पुरातत्त्वों का अनुसन्धान—अन्वेषण प्रारम्भ हो गया । रैवासाद्वारापीठाचार्य स्वामी श्रीअग्रदेवाचार्यजी महाराज द्वारा लिखित मन्त्रराज-गुरुपरम्परा और श्रीमद्वाल्मीकि संहिता की उपलब्धि हुई । उन दोनों ग्रन्थों का मुद्रण-प्रकाशन हुआ । पश्चात् “रहस्योद्घाटन” के प्रकाशन ने तो प्रशान्त श्रीरामानन्दसम्प्रदाय में भीषण हलचल एवम् कोलाहल उत्पन्न कर दिया । तात्कालिक (तत्कालीन) विज्ञप्तियाँ उस गुरु-परम्परा आन्दोलन की परिचायिका हैं । खेद है कि आज उन सभी विज्ञप्तियों में से कुछ ही उपलब्ध हो सकी हैं ।

यद्यपि उपर्युक्त दोनों संस्थाओं का संचालन तथा श्रीगुरुपरम्परा-युद्ध का नेतृत्व स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज ही कर रहे थे, किन्तु प्रच्छन्न रूप से नाम बदलकर । ऐसा इसलिए किया जा रहा था कि उपर्युक्त स्वामी जी का इस श्रीसम्प्रदाय में अभिनव आगमन हुआ था और उस समय अयोध्या में पूज्यपाद स्वामी श्रीराममनोहरप्रसादाचार्यजी महाराज के वर्चस्व के विरुद्ध कुछ भी करना असंभव नहीं, तो कठिनतम कार्य अवश्य था । यह इसलिए कि वे रामानुजियों के मायाजाल में बुरी तरह से फँस चुके थे । उनके पार्श्ववर्ती एक-दो बूढ़े उनके विचारों के समर्थक थे । एक दो नवयुवक छात्र उनकी दया पर पालित-पोषित होने के कारण अपनी जीभ भी नहीं हिला सकते थे । अतः विज्ञप्तियों द्वारा उत्तर-प्रत्युत्तर के परिणाम-स्वरूप रामानुजीय पक्ष की ओर से श्रीरामानन्दीय श्रीवैष्णव-पक्ष के नेता को शास्त्रार्थ के लिए ललकारा गया । फलस्वरूप सन् १९२० ई० के प्रारम्भ का हनुमान्-गढी अयोध्यावाला ऐतिहासिक गुरु-शिष्य-शास्त्रार्थ (स्वामी श्रीराममनोहर प्रसादाचार्यजी महाराज और स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज का) श्रीरामानन्द सम्प्रदाय तथा श्रीरामानुज-सम्प्रदाय-पार्थक्य-विषय शास्त्रार्थ हुआ । इसमें देवों के गुरु बृहस्पति के समान

तेजःप्रताप-विद्या-बुद्धिशाली स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज का विजयश्री ने समालिङ्गन किया । श्रीरामानन्द सम्प्रदाय की विजय-वैजयन्ती दसों दिशाओं में लहराने लगी ।

यहाँ यह स्मरणीय है कि अयोध्या के तात्कालीन श्रीरामानन्दीय रामानुजियों ने जान-बूझकर स्वामी श्रीराममनोहरप्रसादाचार्यजी महाराज को रामानुजीय पक्ष की ओर से शास्त्रार्थ के लिए इस हेतु से खड़ा किया था कि उस ऐतिहासिक क्रान्ति के अग्रदूत और प्रधाननेता स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज ही थे और इनके अतिरिक्त अन्य किसी में ऐसी प्रतिभा और क्षमता न थी जो शास्त्रार्थ के कर्कश क्षेत्र में उतरने का दुःसाहस करता और अयोध्या के पुरुषसिंह तथा विद्वत्प्रकाण्ड स्वामी श्रीराममनोहरप्रसादाचार्यजी महाराज के समक्ष विपक्षी रूप से शास्त्रार्थ के लिए सन्नद्ध होना तो सर्वथा असम्भव ही था । महाप्रतापी गुरु के समक्ष नवीनतम शिष्य शास्त्रार्थ के लिए समुद्यत हो नहीं सकता । अतः रामानुजीय पक्ष की विजय सरलता से ही हो जावेगी किन्तु ‘चौबे गए छब्बे बनने और दूबे बनकर लौटे’ इस लोकोक्ति का चरितार्थ रामानुजदल में हो गया । ज्यों ही स्वामी श्रीराममनोहरप्रसादाचार्यजी महाराज ने हनुमान्गढी के शास्त्रार्थ के लिए श्रीरामानन्द सम्प्रदाय में क्रान्तियुग लानेवाले को ललकारा त्यों ही स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज ने महती शालीनता, किन्तु विनम्रता के साथ प्रत्युत्तर के लिए सर्वथा सन्नद्ध होकर उनके पक्षों का समुचित उत्तर दिया । आशातीत उत्तर-प्रत्युत्तर पाकर श्री गुरुजी महाराज ने निज प्रिय तथा प्रगल्भ शिष्य को विजय-प्रदान किया ।

रामानुजदल की ओर से “श्रीसम्प्रदाय-दिक् प्रदर्शन” नामक पुस्तिका छपी, जिसकी समालोचना “श्री-सम्प्रदायरक्षा” नामक पुस्तकद्वारा स्वामी श्रीभगवदा-

चार्यजी महाराज ने की। इसके पश्चात् श्रीरामानन्द-सम्प्रदाय की विजय-दुन्दुभि दसों दिशाओं में निनादित हो गई। तदुपरान्त भी रामानुज दल हतोत्साह न हुआ। उत्तरोत्तर श्रीरामानन्दसम्प्रदाय के विरुद्ध वह निरन्तर कुचेष्टा में रत रहा। विभेद-नीति का आश्रय लेकर कुछ न कुछ उपद्रव करता-करवाता रहा।

कालक्रमानुसार संवत् १९७८ वि० में उज्जैन का चढ़ाव आया। कुछ रामानुजियों को पालकी (शिविका) पर चढ़कर राजकीय स्नान (शाहीस्नान) करने की पुरानी स्मृति जागरित हुई। अतः उज्जैन में पुनरपि वितण्डावाद खड़ा किया गया। तोताद्वि-स्वामीजी के प्रतिनिधिरूप स्वामी श्रीरामप्रपन्न रामानुजदासजी स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज के साथ मन्त्रराज-गुरुपरम्परा-विषयक शास्त्रार्थ के लिए क्षेत्र में उतर पड़े। किन्तु शास्त्रार्थ में सर्वथा पराजित होकर श्रीरामप्रपन्न रामानुजदासजी ने रामानुजियों की पालकी पर चढ़कर शाही स्नान करने की तीव्र अभिलाषा पर सदा के लिए पानी फेर दिया। शास्त्रार्थ के विजय-माल से दूसरी बार भी स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज मंहती उत्कर्षता के साथ सुशोभित हुए और श्रीरामानन्दीय श्रीवैष्णवों का सदाके लिए पालकी उठाने से वैसे ही छुटकारा हुआ, जैसे राजा रूहण की पाल की ढोने से जडभरत को।

उज्जैन चढ़ाव का जब अत्यल्प समय अवशिष्ट रह गया था तब स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराजद्वारा ही लिखित “रहस्योद्घाटन” नामक पुस्तक, जो श्रीमैथिलीशरण पाण्डेय के नाम से प्रकाशित हुई थी, का अपूर्ण, अप्रासंगिक तथा सर्वथा अनर्गल उत्तर “तत्त्वोद्बोधन” नामक पुस्तक द्वारा प्रतिवादी भयङ्कर मठाध्यक्ष स्वामी अनन्ताचार्य जी महाराज की ओर से दिया गया। चतुः साम्प्रदायिक शिविरों (मुकामों) के

उठने में केवल तीन दिन ही बचे थे तब तत्त्वोद्बोधन उज्जैन में बैठा। उस पुस्तक को देखते ही कतिपय पण्डितम्मन्य तो सर्वथा घबरा गए और बोल उठे कि “भला प्रतिवादिभयंकर मठाधिपति की ओर से प्रकाशित पुस्तक का खण्डन कौन कर सकता है?” किन्तु सम्यक्तया सम्प्रतिवादिवरुणालय स्वामी श्री भगवदाचार्यजी महाराज ने उसी रात में कुछ घंटों के अन्दर ही उपर्युक्त पुस्तक का खण्डन “तत्त्वोद्बोधन-मीमांसा” नामक पुस्तक द्वारा करके श्रीलक्ष्मीविलास-स्टीम प्रेस, इन्दौर में मुद्रित करा कर तीसरे दिन ही समस्त देश में वितरित करवाकर लोगों को आश्चर्य में डाल दिया। यह खण्डन भी श्रीमैथिलीशरण पाण्डेय के नामसे ही संवत् १९७८ वि० (सन् १९२१ ई०) में श्रीस्वामीजी महाराज ने किया था। उपर्युक्त शास्त्रार्थ और खण्डन ने सदा के लिए रामानुजदल को निराश कर दिया। फिर भी रामानुजीय लोग शान्ति से बैठ न सके। उत्तर के कुछ वैष्ण पंडितों (जिन्हें दाक्षिणात्य वैष्णव हेय समझते हैं) को माध्यम बनाकर पालकी पर चढ़ने का उन्होंने प्रयत्न जारी रखा, किन्तु अद्यावधि भी उन्हें सफलता न मिली है और न भविष्य में मिलने की आशा है।

हरिद्वार के कुम्भ-मेले के पूर्व वृन्दावन में एक मास का कुम्भमेला हुआ करता है। संवत् १९८३ में वृन्दावन का कुम्भ मेला था। रामानुज दल की कुछ मास पूर्व से ही उछल-कूद यहाँ हो रही थी। रामानुजीय लोग वृन्दावन के उस ऐतिहासिक कुम्भ मेले के समय दान-दक्षिणा पुरस्सर एकादशी के दिन की प्रदक्षिणा में पालकी पर चढ़कर शोभा-यात्रा करना चाह रहे थे। श्रीरामानन्दसम्प्रदाय की ओर से इसका भीषण विरोध हुआ और चार सम्प्रदाय खालसे में रामानुजियों से स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज का निर्णायक

शास्त्रार्थ हुआ। अनेक पण्डितों के समक्ष यह सिद्ध हो गया कि रामानुजियों के ग्रन्थों में रामकृष्ण और राधा की निन्दा लिखी है। रामानुजदल के साथ आचार-विचार और व्यवहार का चतुःसाम्प्रदायिक वैष्णवों, विशेषकर रामानन्दीय श्रीवैष्णवों के आचार-विचार-व्यवहार का कुछ भी मेल नहीं है। सिंहपौर पर (पुराने श्रीगोविन्दजी के मन्दिर, वृन्दावन में) भी रोमांचकारी ऐतिहासिक शास्त्रार्थ हुआ। अवसान में अस्त्र-शास्त्रों का भी व्यवहार हुआ। मुकदमेबाजी भी हुई। श्रीरामानन्दसम्प्रदाय के महाप्रतापी नेता स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज के तेजःप्रताप के प्रभाव से रामानुजदल की पालकी पर चढ़कर शोभायात्रा निकालने की आशालता पर सर्वदा के लिए भीषण तुषारपात हो गया। रामानुजदल के रामदल में आने का मार्ग सदा के लिए अवरुद्ध हो गया। यह सब होते हुए भी गुप्त रूप से अपने हथकण्डों द्वारा रामानुजियों ने “प्रस्तुत प्रसंग” आदि पुस्तक प्रकाशित करके रामानन्दियों को पथभ्रष्ट करने का प्रयत्न जारी रखा। इधर श्रीसम्प्रदाय के अन्यतम नेता स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज भी ईंट का उत्तर पत्थर से देते रहे। “प्रस्तुत प्रसंग” आदि पुस्तकों का खण्डन “परम्परा-परित्राण” तथा “प्रस्तुत-प्रसंगभंग” आदि पुस्तकों द्वारा होता रहा। इस प्रकार से स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज श्रीरामानन्दसम्प्रदाय श्रीरामानुजसम्प्रदाय के पार्थक्य को सिद्ध करने में और श्रीगुरु-परम्परा-शास्त्रार्थ में सदा ही विजयी होते रहे। श्रीरामानन्दसम्प्रदाय में इस क्रान्तियुग का इतिहास स्वर्णक्षरों में लिखा जावेगा।

“लोग कहते हैं कि बदला करता है जमाना।

पर पूरे मर्द वह हैं, जो जमाने को बदल देते हैं।”

इस सूक्ति को स्वामीश्रीभगवदाचार्य जी महा-

राज ने अक्षरशः चरितार्थ करके दिखला दिया। असाध्य को साध्य में तथा असंभव को सुसंभव में परिणत करके आरम्भ से अद्यावधि समानरूप से श्रीरामानन्दसम्प्रदाय का नेतृत्व करते हुए श्रीसम्प्रदाय-श्री की अभिवृद्धि की है और कर रहे हैं। स्वामी जी महाराज के अनेक अवदान हैं जो निम्नांकित हैं। यथा—

अनेक स्तोत्रग्रन्थ, श्रीरामानन्ददिव्यजय, त्रिरत्नी, दिव्यस्तोत्रकलाप, प्रस्थानत्रयीभाष्य, साम-यजुर्वेद-भाष्य, विशिष्टाद्वैतरहस्य, श्रीवैष्णवमताब्जभास्कर का संशोधन तथा हिन्दी अनुवाद, रामपटल संशोधन और हिन्दी टीका, भगवत्पूजन-पद्धति, विशिष्टाद्वैत दर्शन, भक्तिशास्त्र, वेदान्तदर्शन-वैदिक भाष्य, ब्रह्मसूत्रों पर सूत्रप्रसादिनी वृत्ति, तत्त्वार्थपंचक, श्रीमद्भगवद्गीता की हिन्दी-गुजराती टीका, श्रीरामयज्ञपद्धति (यह प्रसिद्ध राजकोट यज्ञ के समय पूज्यस्वामीजी ने लिखी थी, जो अमुद्रितावस्थामें साकेतवासी परमहंस श्रीरणछोड़दासजी ने अपने पास रख ली थी), ब्रह्मसूत्रों पर अभिनव श्रीरामानन्दभाष्य आदि श्रीसम्प्रदायोपयोगी शताधिक ग्रन्थों की संरचना करके श्रीरामानन्दसम्प्रदाय का सभी प्रकार से उत्थान किया। सम्प्रदायके अङ्ग-प्रत्यङ्गों को परिपुष्ट करने में पूज्यपाद स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज सम्प्रति सर्वोत्कर्षता के साथ विराजमान हो रहे हैं। काशी के श्रीरामानन्दपीठ (पंचगंगाघाट स्थित श्रीमठ) के जीर्णोद्धार के लिए स्वामीजी ने अनेक प्रयत्न किये। उनमें अनेक बाधाएँ उपस्थित हुईं। अन्यत्र भी श्रीरामानन्दपीठ के निर्माण के उपाय सोचे गए, किन्तु फिर भी बाधा उपस्थित हुई। उन्हीं प्रयत्नों के कारण अब काशी में सर्वसम्मत श्रीरामानन्दपीठ के निर्माण का उपक्रम किया जा रहा है, इसका श्रेय भी स्वामीजी को ही है।

पूज्यस्वामीजी यथासमय विविध पत्र-पत्रिकाओं में देश, समाज, संस्कृति, सभ्यता और श्रीरामानन्दसम्प्रदायो पयोगी संस्कृत, हिन्दी, गुजराती आदि भाषाओं में निबन्ध लिखा करते थे, जिनका संग्रह “स्वामी श्री भगवदाचार्य—लेखरत्न-मञ्जूषा” नामक ग्रन्थ में मुद्रित हो चुका है। “तत्त्वदर्शी” ऐसे विप्लवकारी पत्र का अनेक वर्षोंतक सम्पादन करके श्री रामानन्द-सम्प्रदाय का सर्वाङ्गीण उत्थान करते हुए सम्प्रदाय के अन्दर युगान्तर का दृश्य समुपस्थित कर दिया।

साम्प्रदायिक ग्रन्थों की रचना में और “तत्त्वदर्शी” के सम्पादन में पू० स्वामीजी ने अपनी नवीनतम तथा हितप्रद शैली का आश्रय लिया है। किसी के पीछे अन्धे होकर चलना स्वामीजी को कतई पसन्द नहीं है।

ऐसे ही सर्वतन्त्रस्वतन्त्र वृत्तिवाले महापुरुष को लक्ष्य करके दूरदर्शी श्रीउदयनाचार्य ने क्या ही सुन्दर लिखा है—

“वयमिह पदविद्यां तर्कमान्वीक्षिकीं वा,
यदि पथि विपथे वा वर्तयामः स पन्थाः।
उदयति दिशि यस्यां भानुमान् सैव पूर्वा,
नहि तरणिख्यते दिक् पराधीनवृत्तिः।”

इसी भाव को किसी हिन्दी के कवि ने दूसरे शब्दों में व्यक्त किया है—

“लोक-लोक गाड़ी चले, लोकै चलें कपूत,
लोक छोड़ि तीनहिं चलें, शायर, सिंह, सपूत।”

राष्ट्रिय आन्दोलन के साथ ही राष्ट्रपिता महात्मा गान्धीजी ने हिन्दुधर्म, हिन्दुसंस्कृति और भारतीय राष्ट्र को सबल बनाने की पवित्र अभिलाषा से हरि-जनोत्थानका आन्दोलन भी आरम्भ किया था। तात्कालिक नामधारी सनातन धर्मियों ने और धर्मध्वजियों ने उस आन्दोलन के विरुद्ध अदूरदर्शितापूर्ण आन्दोलन छेड़ रखा था। किन्तु श्रीरामानन्दसम्प्रदायके

पूर्वाचार्यों की सनातन पद्धति के अनुसार स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज ने हरिजनोत्थान-आन्दोलन-का महती निर्भीकता के साथ हार्दिक समर्थन “अन्त्यज-स्पर्श” आदि पुस्तक और पत्र-पत्रिकाओं में निबन्ध लिखकर किया। फलतः हरिजनों को भी भारत में मानवोचित अधिकार मिले और “रघुपति राघव राजाराम, पतितपावन सीताराम” का यथार्थ चरितार्थ हुआ। इस हरिजनोत्थान-आन्दोलनके समर्थक होने के कारण स्वामीजी को अनेक सनातनी पण्डितों का कोप-भाजन बनना पड़ा और शास्त्रार्थ के लिए ललकारों का दृढ़तापूर्वक सामना करना पड़ा, जिसका दिग्दर्शन तात्कालिक “लोकधर्म” और “तत्त्वदर्शी” आदि पत्रों-की पुरानी फाइलों से किया जा सकता है। स्वामीजी किसी भी विरोध तथा कोप की चिन्ता किये बिना अपने पूर्वाचार्यों द्वारा अनुमोदित मार्ग पर प्रगल्भता के साथ चलते रहे।

श्रीवैष्णवधर्म के परमाचार्य श्रीरामानन्द स्वामीजी के दिव्य सन्देश को विश्व के कोने-कोने में पहुँचाने की अभिलाषा से पूज्य स्वामीजी ने विदेश की यात्रा भी की। किन्तु “श्रेयांसि बहुविघ्नानि।” पासपोर्ट प्राप्त करने के बाद ही स्वामीजी बम्बई में सहसा अस्वस्थ हो गए। विश्व की यात्रा रुक गई। स्वस्थ होने पर स्वामीजी ने पुनः यात्रा प्रारम्भ की और दक्षिण-पूर्व अफ्रीका गए। वहाँ हिन्दुधर्म, विशेषकर श्रीवैष्णव धर्म तथा आर्य संस्कृति का सुन्दर प्रचार किया। आपके उपदेशों का संकलन और मुद्रण भी हुआ, जो गुजराती और हिन्दी में उपलब्ध हैं। वृद्धावस्था के कारण शेष संसार की यात्रा स्वामीजी न कर सके और अफ्रीका से भारत लौट आये।

प्रारम्भ में अयोध्यावास करते हुए स्वामीजी ने ईसाई-मुसलमानों के साथ अनेक शास्त्रार्थों में विजय

प्राप्त किया था। अर्बुदाचल (माउन्ट आबू) की चम्पागुफा में निवास करते समय जैनों, शैवों, स्मार्तों के साथ शास्त्रार्थों में विजय प्राप्त कर श्री रामानन्द सम्प्रदाय को अत्यधिक गौरवान्वित करने में स्वामी जी को महती सफलता मिली। जोधपुर राजस्थान में स्वर्गीय चित्रकूटी महान्त-मुकुटमणि श्री रघुवीरदास जी महाराज के सविनय अनुरोध से ज्वराक्रान्त होते हुए भी भगवत्प्रतिमापूजन विषय पर आर्यसमाजी के साथ शास्त्रार्थ करने को गए और आर्यसमाजी पण्डित को शास्त्रार्थ के मैदान से पलायन करने को स्वामी जी ने विवश कर दिया। सत्यार्थप्रकाश में स्वामी श्री दयानन्द सरस्वती द्वारा प्रतिमापूजन के विरुद्ध कुतर्कों का भोषण खण्डन करके मूर्तिपूजन की उपादेयता की अच्छी सिद्धि करके स्वामीजी ने मूर्ति-पूजकों का और आर्य-संस्कृति का अनुपम उपकार किया है।

श्री रामानन्द सम्प्रदाय के लिए श्री मद्वाल्मीकि रामायण ही प्रामाणिक गेय ग्रन्थ है और वह भी संशोधित रामायण। इसका प्रचार सर्वप्रथम स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज ने किया। सर्वेश्वर श्रीराम ने रामेश्वर लिंग की स्थापना नहीं की है और भगवती श्रीसीता ने गिरजा (पार्वती) की पूजा नहीं की है, रामेश्वर-मीमांसा आदि पुस्तकों तथा अन्यान्य निबन्धों द्वारा इसकी प्रबलतम सिद्धि भी स्वामी जी ने की है। वाल्मीकि रामायण के बालकाण्ड के आदि के चार सर्ग प्रक्षिप्त हैं, अन्य काण्डों में भी अनेक स्थलों में क्षेपक हैं तथा उत्तरकाण्ड तो सर्वथा प्रक्षिप्त है। रामायण में मूल छः काण्ड ही हैं, इसकी सिद्धि तर्कपूर्ण महती विद्वत्ता के साथ स्वामी जी ने विविध निबन्धों द्वारा की है और सम्पूर्ण वाल्मीकि रामायण संशोधित करके स्वामीजी ने अपने पास रख छोड़ा है

जो अर्थाभाव के कारण अमुद्रित ही है। (सुना है कि वह अब छप रहा है।)

गीताभाष्य, दशोपनिषदों का भाष्य, ब्रह्मसूत्रों पर वैदिक भाष्य तथा श्री रामानन्दभाष्य आदि में स्वामी जी ने अपने प्रकाण्ड पाण्डित्य का अनुपम परिचय दिया है। किन्तु अन्धानुकरण करने वालों को इसकी महत्ता का पता नहीं लग सकता। स्वतन्त्र विचारकों के लिए यह ग्रन्थ बड़े लाभ की वस्तु है।

स्वामी जी की पवित्र प्रेरणा से भारत के विभिन्न स्थानों में श्री रामानन्द मन्दिर बने और बन रहे हैं। श्री रामानन्द जयन्ती महोत्सव भी समस्त भारत में होने लग गए हैं। आचार्य-गौरव, स्वधर्म-निष्ठा, विशिष्टाद्वैत सिद्धान्त का उत्तर भारत में प्रचरित होना यह सब स्वामी जी की देन है।

स्वामीजी का प्रत्युत्पन्नमतित्व—एक बार प्रयाग कुम्भ के अवसर पर नासिक पंचवटी (महाराष्ट्र) के पं० स्वामी श्री सीताराम दास जी महाराज (स्वर्गीय) की अध्यक्षता में षड्दर्शन सम्मेलन हो रहा था। जनगणना में विरक्त साधु-सन्तों और संन्यासियों को अपना पेशा क्या लिखाना चाहिए, इस विषय पर एक प्रस्ताव शकसर शिकारपुर-सिन्धु वेला के महन्त श्री हरिनामदास जी का था। सम्मेलन में उपस्थित सभी सम्प्रदायों और धर्मों के विद्वान् सन्त-महान्तों द्वारा वह प्रस्ताव अनुमोदित तथा समर्थित हो चुका था। तब अध्यक्ष महोदय ने कहा कि “यदि किसी महानुभाव को कोई आपत्ति न हो तो यह प्रस्ताव पारित समझा जावेगा।” इसपर पू० स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज ने दृढ़ स्वर में कहा, कि “हाँ, मुझे इसके पारित होने में आपत्ति है” और इस प्रस्ताव की प्रति लेकर स्वामी जी वक्ता-मंच पर आए और कहा—“उपस्थित विरक्त (संन्यासी)

सन्त-महान्त विद्वज्जनों से मैं पूछता हूँ कि विरक्तता की दीक्षा लेकर—संन्यासी होकर पेशा (व्यवसाय) करने का क्या औचित्य है ? भगवद्भक्ति या ब्रह्मोपासना करना क्या पेशा है ? यदि नहीं, तो इस प्रस्ताव की आवश्यकता ही क्या है ?” इसका उचित उत्तर किसी से भी न हो सका और वह प्रस्ताव गिर गया । और उपस्थित विद्वत् समाज चकित होकर स्तब्ध हो गया ।

नागरीप्रचारिणी सभा की स्वर्ण जयन्ती काशी में हो रही थी । भारत के विभिन्न विषयों के विद्वान् लोग भाषण देने के लिए आए हुए थे । महामहोपाध्याय पं० गिरिधर शर्मा चतुर्वेदी जी का सनातन धर्म की महत्ता पर ओजस्वी भाषण हुआ और उनके पश्चात् ही स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज का भाषण प्रारम्भ हुआ । हरिजनोद्धार-आन्दोलन के समय स्वामी जी के हरिजनोत्थान-उद्धार सम्बन्धी विचारों के विरुद्ध चतुर्वेदीजी ने आलोचना की थी । अतः चतुर्वेदीजी के पाण्डित्यपूर्ण भाषण की शव-परीक्षा स्वामी जी ने ऐसे ढंग से प्रारम्भ की कि विद्वान् श्रोतागण विमुग्ध हो गए और कई विद्वानों ने अपना-अपना सारा समय स्वामी जी के लिए अर्पित कर दिया । स्वामी जी ने प्रचलित सनातनधर्म के दूषणों का दिग्दर्शन कराते हुए चतुर्वेदी जी के भाषण को पाखण्ड-पूर्ण सिद्ध कर दिया और बेचारे चतुर्वेदी जी सभा छोड़कर चुपके से प्रस्थित हो गए ।

स्वामी जी के नेतृत्व में श्री रामानन्द सम्प्रदाय के अन्दर क्रान्ति की लोल लहर भारत की दसों दिशाओं में फैल गई । इससे श्री वैष्णवसमाज को अनेक लाभ हुए । निज आचार्य-निष्ठा, उपास्यदेव के प्रति अखिल श्रद्धा-भक्ति और अपने संस्कारों-संस्कृतियों में परिपूर्ण अवस्था उत्पन्न हुई । धर्मग्रन्थों का प्रचार, अनन्य

धर्म-निष्ठा की भावना का उदय और परमुखापेक्षिता का दूरीकरण हुआ । विभिन्न स्थानों पर शिक्षण-संस्था यें बनीं तथा सम्प्रदाय में अनेक विद्वान् पैदा हुए ।

गुरुपरम्परा-युद्ध के मध्यकाल में ही स्वामी जी अयोध्या छोड़कर अहमदाबाद, बड़ोदा और आबूराज में रहते हुए श्री रामानन्द सम्प्रदाय की सेवा में लगे रहे । सम्प्रदाय पर आए हुए संकट का समाचार सुनकर भारत के विभिन्न भागों में पहुँचकर स्वामी जी ने सम्प्रदाय तथा साम्प्रदायिकों की रक्षा करते हुए श्री वैष्णवधर्म के विजयध्वज को सर्वदा ऊँचा रखने का प्रयत्न प्राणपण से किया है और आज भी कर रहे हैं ।

अविभाजित भारत में ही मुलतान, पंजाब, गुजरात और सौराष्ट्र आदि में बड़े-बड़े वैभवशाली मठों का अध्यक्षपद प्रदान का प्रस्ताव स्वामी जी के पास आया करता था, किन्तु स्वामी जी ऐसे पद को सदा अस्वीकृत करते रहे । आप सदैव सरस्वती की उपासना तथा निज यशःशरीर के सम्बर्द्धन-पोषण में संलग्न रहते आये हैं । स्वामी जी अपने विरोधियों के अतीव क्षुद्रतापूर्ण व्यवहारों की उपेक्षा करते हुए श्रीसम्प्रदाय के हितों का चिन्तन करते हुए “कुंजर चले बाजार कूकुर भूँके हजार” का आदर्श समक्ष में रखकर गन्तव्य पथ पर दृढ़ता के साथ प्रयाण करते रहे हैं । सत्पथ पर प्रयाणकाल में आपने भर्तृहरि के निम्नांकित सूक्ति को सदैव दृष्टि पथ में रखा । यथा—

“निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु,

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव वा मरणमस्तु युगान्तरे वा,

न्याय्यात्यथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

स्वामी जी ने सम्प्रदाय-हित को सर्वोपरि समझकर अपने सभी प्रकार के स्वार्थों का परित्याग करके विविध

कष्टों को सुखपूर्वक सहते हुए श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के नैसर्गिक गौरव को बढ़ाने में अपना सर्वस्व निछावर कर दिया। श्रीरामानन्दसम्प्रदाय की ही नहीं, प्रत्युत चतुःसम्प्रदाय की चिरकाल की परतन्त्रता को मिटाकर उन्मुक्त वायुमण्डल में विचरने का शुभ अवसर प्रदान करने की असीम क्षमता स्वामी जी में मौजूद है। समय-समय पर विपक्षियों को परास्त करके श्रीवैष्णव-धर्म के उत्तुङ्ग गौरव की रक्षा स्वामी जी ने की है और आज भी कर रहे हैं।

इन अनन्त उपकारों से उपकृत होकर समय-समय पर चतुःसम्प्रदाय के खालसावालों ने, सभी अखाड़े—अनियों के नागा—अतीत—सन्त-महान्तों ने अखिल भारतवर्ष के महान्त—मठाधीशों ने, वैष्णव विद्वानों तथा छात्रों ने, पाठशाला, विद्यालय एवं महाविद्यालय के अध्यापकों, प्राध्यापकों प्राचार्यों और विद्यार्थी लोगों ने अनेक अभिनन्दन-पत्रों, सम्मान-पत्रों व स्वागत-पत्रों द्वारा स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज का अभूतपूर्व आचार्योचित सम्मान किया है। यदि उन अभिनन्दन-सम्मान-पत्रों का संकलन हो तो एक विशालकाय ग्रन्थ बन सकता है।

श्रीवैष्णव-निष्ठ सन्त-महान्त और विवेकशील विद्वान् लोगों ने पू० स्वामी जी महाराज को अपर और द्वितीय स्वामी श्रीरामानन्दाचार्य एवं श्रीवैष्णवाचार्य मान रखा है। अत एव यत्र-तत्र धर्माचार्यों के सम्मेलनों में श्रीरामानन्दपीठाधीश्वर के सर्वोच्च पद पर स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज को ही प्रतिष्ठित किया जाता रहा है।

काशी की पण्डित-सभा ने पूज्य स्वामी जी के प्रकाण्ड पाण्डित्य से प्रभावित होकर “पण्डितराज” और “सारस्वत-सार्वभौम” की उपाधियों से स्वामी जी को सम्मानित किया है।

भारत के विभिन्न भागों के कृतज्ञ वैष्णव सन्त, महान्त, भक्तजनों ने पूज्य स्वामी जी के अनन्त उपकारों को दृष्टिपथ में रखकर अयोध्या में “स्वामी श्रीभगवदाचार्य-स्मारक सदन” बनवाकर उसमें स्वामी जी की भव्य प्रतिमा प्रतिष्ठित की है और धार्मिक सभा-सम्मेलन करने के लिए अनेक बिजली के पंखों से युक्त विशाल प्रवचन-भवन (हॉल) का भी निर्माण कराया गया है। इसके साथ ही अतिथिशाला, पाठशाला, दातव्य औषधालय, पुस्तकालय, वाचनालय, विद्यालय, श्रीरामलीलामण्डप, शौचालय और स्नानागार आदि का भी निर्माण कराया गया है।

यद्यपि स्वामी जी ने राष्ट्रीय आन्दोलन में सक्रिय भाग नहीं लिया है तथापि आपके कार्य राष्ट्रीयता के परम पोषक हुआ करते हैं। प्रथम विश्वमहायुद्ध के पूर्व से ही भारत में ब्रिटिश-साम्राज्य के विरुद्ध विविध प्रकार के आन्दोलन चला करते थे। यत्र-तत्र आतङ्कवादियों का आन्दोलन भी चला करता था और पुस्तकों, पत्र-पत्रिकाओं द्वारा भी ब्रिटिश-साम्राज्य की जड़ को उखाड़ फेंकने के लिए प्रयत्न चल रहे थे। ऐसे कार्य का एक केन्द्र भरतपुर (राजस्थान) में भी था, जिसके संचालक भरतपुर के स्वर्गीय महाराज के साथ ही दिवंगत स्वामी श्रीजगन्नाथदास जी अधिकारी जी भी थे, जो स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज के विश्वस्त मित्र थे। ऐसे कार्यकर्ताओं को स्वामी जी निरन्तर प्रोत्साहन दिया करते थे। राष्ट्रीय आन्दोलन के समय से ही स्वामी जी विदेशी वस्तुओं के बहिष्कार और स्वदेशी वस्तुओं के प्रचार के प्रबलतम समर्थक रहे हैं। यही कारण है कि आरम्भ से ही स्वामी जी खादी पहिना करते हैं। महात्मा गान्धी जी के असह-योग-आन्दोलन के समय विदेशी वस्तुओं के, विद्यालयों, महाविद्यालयों और विदेशी शासन के अधीन चलने

वाली शिक्षणसंस्थाओं की दी हुई उपाधियों के बहिष्कार का भी आन्दोलन चला था। स्वामी जी ने ऐसी शिक्षण-संस्थाओं की परीक्षाओं के साथ ही वेदतीर्थ आदि उपाधियों को त्याग दिया। प्रमाण-पत्रों की भी होली जला दी।

स्वामी जी में स्वदेशभक्ति, स्वराष्ट्र-गौरव, भारतीयता का अभिमान कूट-कूट कर भरा हुआ है। राष्ट्रीय नेताओं के प्रति भी आदर भाव है तथा राष्ट्र-पिता महात्मा गान्धी जी के प्रति असीम श्रद्धा है। अतः एव स्वामी जी ने महात्मा जी के व्रतविचार का संस्कृत पद्यमय अनुवाद किया है। सन् १९२६ ई० से महात्मा गान्धी के महाप्रमाणपर्यन्त स्वामी जी ने तीन महाकाव्यों—भारतपारिजात, पारिजातापहार तथा पारिजात-सौरभ—की रचना की है। पारिजातापहार का सृजन प्रायः अनुष्टुप छन्दों में हुआ है। स्वामीजी के ग्रन्थों तथा महाकाव्यों के पाठकों ने स्वामीजी से सानुनय अनुरोध किया कि 'आप कृपया इसे ज्ञेय छन्दों में बदल देते तो साहित्यप्रेमी जनों का महान् उपकार होता।' स्वामीजी ने इस अनुरोध पर पारिजातापहारको अत्यल्प समय में गेय छन्दों में लिखकर सत्वर प्रकाशित करा दिया। इन महाकाव्यों को लिखकर स्वामीजी ने निजी गौरवपूर्ण उत्कर्षको बढ़ाते हुए, अपनी कमनीय कीर्ति को अमर करते हुए श्रीरामानन्दसम्प्रदाय को भी चरमोत्कर्षता प्रदान कर दी है। स्वामीजीको दीर्घसूत्रीत्व कभी स्पर्श न कर सका और उनमें ग्रन्थ लिखने, कार्य करने एवं काव्यों के लिखने की प्रतिभा का असीम प्राचुर्य है। स्वामीजी में कर्तुमकर्तुम् अन्यथा कर्त्तुम् की अपार क्षमता सदैव विद्यमान रहा करती है। आपके महाकाव्यों में यथा-स्थान नवरसों का ऐसा सुन्दर प्रयोग हुआ है कि उनके पढ़नेवाले सहजता-सरलता से तल्लीन हो जाया करते हैं। वीर, रौद्र, शृङ्गार, शान्त तथा

कृष्ण रस के तो स्वामीजी अवतार ही हैं। उनके सम्पर्क में रहनेवाले, प्रवचनों के श्रोतागण तथा उनसे वार्तालाप करनेवाले सौभाग्यशाली जन इसे अच्छी तरह से जानते हैं। आरम्भ में (सन् १९२०-२१ में) इन स्वभावों के कारण स्वामीजीको अयोध्यावासियोंके मुखों से यह कहते हुए मैंने सुना था—“स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज देवों के गुरु बृहस्पति के अवतार हैं। कोई कहता था, नहीं, स्वामी वीर लक्ष्मण जी के अवतार हैं। अधिकांश लोग कहा करते थे कि स्वामीजी साक्षात् भगवान राम के ही अवतार हैं और अपने प्रिय श्रीरामानन्द सम्प्रदायका उद्धार करने के लिए ही अवनीतल पर फिर अवतरित हुए हैं। ऐसे महान् शिष्य को पाकर बड़ा स्थान अयोध्या के आचार्य बड़े भाग्यशाली हैं।” इत्यादि “जाकी रही भावना जैसी, प्रभु मूरति देखी तिन तैसी” का सर्वत्र चरितार्थ हो रहा था।

स्वामीजी की अनुपम प्रतिभा, प्रकाण्ड पाण्डित्य, असीम उत्कर्ष, भारतवर्ष के चारों ओर से मिले हुए अभूतपूर्व सम्मानों-आदरों-प्रतिष्ठाओं को देखकर कतिपय स्वामीजी के अनुचर और सहयोगी भीषण ईर्ष्यालु हो उठे। किन्तु ऐसे वामनों को सम्मानित पदों की प्राप्ति न हो सकी।

यहाँ मैं पूज्यस्वामीजीको भगवान कृष्ण की अवतार-भूमि वृन्दावन धाम में श्रीवैष्णव-संस्थाद्वारा दिये गये सम्मानपत्रों एवं अभिनन्दनपत्रों से कुछ श्लोकों के उल्लेख करने के लोभ का संवरण नहीं कर सकता। संवत् १९९३ वि० में सम्मानपत्र दिये गये थे।

“धर्मोद्धारमहाध्वधीरपथिका, विद्वत्सुलब्धादराः,
कालुष्यप्रतिबन्धबन्धनकराः सन्मार्गप्रस्थापकाः।
रामानन्दमहर्षिर्दशितपथप्रस्थानसंशालिनः
प्रेम्णा हर्षभरेण चापि भवतो वन्दामहेऽद्वा वयम् ॥

श्रीताचार्यशिरोमणिमंगदाचार्यः क्षमापाप्मपतिः,
 श्रीमद्वैष्णवधर्मरक्षणवरो व्याख्यानवाचस्पतिः ।
 श्रीमद्वेदविदां वरः कविवरो मान्यः सतां धार्मिकः,
 वाग्मी श्रीपतिपादपद्मधुपः पूज्यः सतां राजते ॥

यतीन्द्राध्वधुरीणानां सदाचार्यकृपाभुजाम् ।
 श्रीमद्भगवदाचार्यविदुषां श्रीचिन्मयताम् ॥

सत्याग्रही श्रीस्वामी भगवदाचार्यजी महाराज

ले० कर्मवीर महान्त श्रीरामकुमारदासजी खाकी, अध्यक्ष स्वामी भगवदाचार्य आश्रम, अहमदाबाद

श्रीरामानन्द-सम्प्रदाय-प्रवर्धक वेद उपनिषद, गीता, वेदान्तदर्शनपर ग्रन्थानत्रयी भाष्यों के रचयिता, शताधिक ग्रंथोंके प्रणेता, पांच महाकाव्योंके सर्जक, त्याग-तप-और प्रेमकी प्रतिमूर्ति पण्डित-राज सारस्वत सार्वभौम श्रीमद स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराजका शताब्दी-महोत्सव श्रीसम्प्रदाय के संत-महंत एवं अहमदाबादके धर्मनिष्ठ सदग्रहस्थ महानुभाव मना रहे हैं, यह सबके लिए गौरव और परम हर्षकी बात है ।

पूज्यपाद श्रीस्वामीजीका जबसे श्री रामानन्द सम्प्रदायमें पदार्पण हुआ है तबसे आज तक आपने श्री सम्प्रदायकी महती सेवा की है । आप सत्य के आग्रही हैं । वैदिक ज्ञान के भंडार हैं सत्यकी रक्षाके लिए ही आपने अपने परमपूज्य गुरुदेवके साथ अति नम्रता पूर्वक शास्त्रार्थ किया और आप सत्याग्रही थे इसीसे आपका विजय हुआ । आप श्रीरामानन्द-सम्प्रदायको सर्वदासे भारतीय साधु-समाजमें मानवतावादी सम्प्रदाय राष्ट्र-सेवक एवं रक्षक सम्प्रदाय माना है और इसी भावनासे आपको इस सम्प्रदायकी रूढ़ियोंमें न्यूनता

दिखाई पड़ी है आपने निर्भयतापूर्वक उनका खण्डन करके सम्प्रदायको सत्यका दर्शन कराया है । उस सत्यकी रक्षाके लिए आपने अनेक बार प्रबल विरोधका सामना किया, लेकिन जहाँ सत्य है वहीं भगवान् राम हैं और जहाँ राम हैं वहीं विजयश्री है, भगवान्ने आपके भाग्यमें पराजय लिखा ही नहीं । पूज्य श्रीस्वामीजीके चरणोंमें यह दास १९४७ से आजतक एक निष्ठा और भक्तिसे रहा है आपका भगवत्प्रेम, आपकी आचार्यनिष्ठा, आपका राष्ट्र-प्रेम और आपकी सत्यनिष्ठा महान् हैं, अप्रतिम है, आप कीसीकी नकल करनेके विरोधी हैं । आपने जो कुछ भी किया वह सर्वथा स्वतंत्र और सत्यसे परिपूर्ण कार्य किया है । आज आप शताब्दीमें प्रवेश कर रहे हैं लेकिन फिरभी आप अपने सत्यमार्ग पर डटे हैं, अनेक ग्रन्थों का निर्भयतापूर्ण संशोधन इसका उज्ज्वल प्रमाण है ।

प्रयागकुंभ की बात है । सम्प्रदायमें थोड़ा बाद-विवाद चलपड़ा था । आचार्यचरण कुंभमें पधारे और वहाँ विवादको मिटा देने के लिए एक सभा हुई । सम्प्रदायके एक महान् प्रतिष्ठित श्रीमहन्तने

जो उस सभाके अध्यक्ष थे, आपसे प्रार्थना की कि श्रीस्वामीजी आप इस लेख पर हस्ताक्षर कर दें। विवाद मिट जाय, इस लिए आप कृपा करके हमारी बातको मान लें। आचार्य चरणोंने अतिनम्रतापूर्वक उत्तर दिया कि श्रीमहाराजजी ! आप को जो बताया गया है वह सत्य नहीं है। फिरभी आप मेरे सम्प्रदायके सम्माननीय संत हैं। यदि आप मुझसे यही करना चाहते हैं तो मैं हस्ताक्षर आपके आग्रहसे कर दूंगा लेकिन यह सत्य का खून होगा और मैं तो हस्ताक्षर करने के बाद सीधा गंगाजीमें जाऊंगा। उन संतने कहा तब आप ही कहिए सत्य क्या है। आपने उसी प्रसंगका सुन्दर वर्णन किया। सुननेके बाद अध्यक्ष महोदय उन संतजीने विवादी महानुभावों को कहा कि श्रीस्वामीजी की बात सत्य है। समा समाप्त हो गयी और सत्याग्रही श्रीस्वामीजीका विजय हुआ।

करुणा की मूर्ति

आप सत्य-रक्षाके लिए कठोर भी बनते हैं लेकिन किसीको भी दुःखी देख कर आपकी करुणा छलकने लगती है। मेरे साथ का ही एक प्रसंग है। मैं एक बार बीमार पड़ा। मेरे तीन ओप्रेसन हुए। जिनमें मैं माता पिता गुरुजन सब कुछ मानता था वह भी न आ सके, लेकिन पूज्य बापू जीसे किसी ने जाकर कहा कि रामकुमार का ओप्रेसन हुआ है और वह मणिनगरके अस्पतालमें है। बस सुनते ही करुणा—मूर्ति अपना परम प्रिय लेखन कार्य बंद कर दिया। रिक्सा करके मेरे जैसे एक सामान्य सेवक

के पास अस्पताल में पहुँचे। मैं उस समय बेहोश था। मेरा शिष्य केशव तथा मेरे अंगत पार्षद हरंगोबन भगत एवं रती भाई मेरे पास उदास बैठे थे। उसी समय भारतीय संत-समाजकी वंदनीय विभूति श्रीस्वामीजीने मेरे रूममें प्रवेश किया, और जब तक मैं होश में न आया तबतक इस सेवकके मस्तकपर अपना परम कृपालु पावन करकमल फेरते ही रहे। कई घण्टोंके बाद मैंने आँख खोली। मुझे होश आया। तब माता पिताकी तरह आपने मुझे पुचकारा और उसी समय आपकी आँखोंमें करुणा छा गयी। मुझे अनुभव है कि श्री भरतचरित का वर्णन आप नहीं कर सकते। भगवती जानकीजीके त्यागकी करुण-कथा आप न कह सकते हैं और न सुन ही सकते हैं। आपका हृदय तुरत ही गदगद और विह्वल हो जाता है। अत एव आप करुणाकी मूर्ति हैं। श्रीस्वामीजीके लिए क्या लिखा जाय अब तो यही कहकर बन्द करता हूँ—आप महान् हैं, आपकी सत्यनिष्ठा महान् है। आपका मनोबल महान् है। हमारे जैसे आप के लिए लिखने में सर्वदा असमर्थ हैं। आप तो—

राम अतर्क्य बुद्धि मन बानी।

हमारे लिए अतर्क्य हैं, अगम्य हैं, अकथ्य हैं। हमारा परम सौभाग्य है कि हमारे स्वर्गस्थ काका गुरु श्रीमहान्त भगवानदास जी खाकी के बाद श्री स्वामी जी की सेवामें हूँ और मुझपर आपको विश्वास है तथा मान है।

जय श्रीराम

श्री स्वामीजी के महाराजके विरचित ग्रन्थ

स्वामी श्री भगवदाचार्य महाराज ने सम्प्रदाय की वृद्धि और ख्याति के लिए ग्रन्थों की रचना का आरम्भ किया। उनमें से आजतक के प्रणीत ग्रन्थों की सूचि निम्नलिखित है :—

१. शुक्ल यजुर्वेदभाष्य,
२. सामवेदभाष्य
३. वेदान्तदर्शन पर वैदिकभाष्य (दो अध्याय)
४. „ „ औपनिषदभाष्य,
५. श्री भगद्गीता के ६ अध्यायों पर भाष्य,
६. ईशावास्योपनिषद् आदि दस उपनिषदों पर भाष्य
७. विशिष्टाद्वैतदर्शन (सभाष्य)

८. श्री रामानन्ददिग्विजय महाकाव्य (सटीक)

इनके अतिरिक्त साम्प्रदायिक ग्रन्थ अनेक हैं:—

९. भारतपारिजातम् महाकाव्य
१०. पारिजातापहारः „ „
११. परिजातसौरभम् „ „
१२. गुजराती महाकाव्य
१३. गुजरातीभाषा का व्याकरण
१४. श्री दिव्यदर्शनम्
१५. मातृस्तव
१६. श्री लोकोत्तराम्बाचरणाश्रायणम्
१७. भक्तकल्पद्रुमः
१८. भक्तसर्वस्वम्
१९. चतुष्पदी
२०. स्वाराज्यानुभवः
२१. प्रेमपीयूषप्रवाहः
२२. प्रपन्नकल्पद्रुमः
२३. पुरुषोत्तम-प्रणयः

२४. श्री भगवत्स्तवः

२५. श्रीमारुतिस्तवः

२६. श्रीयतिराजस्तवराजः

२७. श्रीयतिराजमंगलम्

२८. समसती

२९. श्री मद्यतीन्द्रविंशतिः

३०. स्तुतिकुसुमाञ्जलिः

३१. प्रश्नोत्तर रत्नमाला

३२. श्रीरामानन्दभाष्यम्

[वेदान्त दर्शनका]

३३. लेख रत्नमञ्जूषा

३४. गुर्जरशब्दानुशासनम्

३५. वेदप्रश्नोत्तर

३६. गीता पर निबन्ध

३७. स्वामी भगवदाचार्य

भाग १-७)

३८. ईस्ट अफ्रिकाके उपदेश

३९. भक्ति शास्त्र

४०. वेदान्त का अभ्यास

४१. त्रिरत्नी

४२. आश्रमकण्ठकोद्धार

४३. श्री सम्प्रदायरक्षा

४४. श्रीरामानन्द सम्प्रदाय में क्रान्ति की एक झलक

४५. भक्तिभागीरथी

४६. तत्त्वार्थपंचक

४७. आचार्यवचनामृत

४८. सन्मार्गदीपिका

स्वामीजी महाराज के प्राप्य और अप्राप्य ग्रन्थोंकी संख्या ८० से भी अधिक हैं। इति शम् ।

आत्मसमर्पणम्

(१)

जगद्व्यापाराणां शतमथ सहस्रं परिजुषा,
मुधाचारैर्नित्यं निजजनिकलाः कालकवलम् ।
मया कुर्वाणेन प्रतिपलमलं त्वं स्मृतिपथात्,
कृता दूरे मातस्तदवमननं मर्षय मम ॥

(२)

अहं बाल्ये बाल्याङ्गनपरिसरे मोदलहरीं-
दधद्वयस्मार्षं चेज्जननि जयिनावार्तसुखदौ ।
नवीनाम्भोजाम्भौ तव हि चरणौ नाद्भुतमिदं,
परं पृच्छामि त्वा कथमियमपेक्षा तव मयि ॥

(३)

गताः श्वासोच्छ्वासैर्विविधलपनैर्वा विलपनैः,
परेषां वा निन्दावचनरचनाभिश्च दिवसाः ।
परं चेतो यातं न च तव कदाप्यङ्गमिकमले,
ततः सा मातस्ते निरवधिकृपैवास्तु शरणम् ॥

(४)

महाविद्यारात्रिप्रसरतिमिराचार्यपटला-
वृत्तं ज्ञानं चक्षुस्त्वमपि भजसे मौनमधुना ।
ततो यानि क्वाद्यापरिचितपथे भूमितनये !
गृहाणाशु श्रेयोनिर्करकरतो मामतिजडम् ॥

(५)

चिरादिष्टो दृष्टो मलिनमदहृष्टोद्धतधिया,
रूपापीयूषाग्निस्तव जर्ननि न क्वापि हि मया ।
भवाटव्यां ध्याम्यन्नतितमविपज्जालकलित-
स्त्विदानीमायाचे सपदि नय मामम्ब तमलम् ॥

(६)

न विद्या न द्रव्यं न च वपुरलं नायुरमलं,
बलं प्राबल्यं नो जर्ननि तव तोषाय बहुधा ।
त्वदुत्फुल्लाम्भोजोपमचरणचर्यैव सुतरां,
तवाकर्षे हेतुः कचिदपि मयासादि न हि सा ॥

(७)

न जानेहं धर्मं श्रुतिश्रुतपदे नो विहरणं,
परं स्वेच्छाचारैरविहितविहारैरहरहः ।
त्वदाज्ञावैमुख्यं विमुखविधिनाधायि च मया,
कृता नैकाप्यद्या जननि रुचये ते हि सुकृतिः ॥

(८)

सुखे वा दुःखे वा नियतनिधनाधन्यधृतिधृष्टं,
नराणां संक्रुद्धोत्फणमणिधरोत्फूत्कृतिमताम् ।
कृता द्रष्टुं द्वारं जननि मनसीहा न हि परं,
तव द्वारं गन्तुं हितहितमनीषः समभवम् ॥

(९)

न सोढा का भूयोऽशरणशरणौ चारुचरणौ,
तव त्यक्त्वा मातर्भवविभवभावेन विपदः ।
इदानीं नैराश्यप्रबलतमवेगान्वितसरि-
त्प्रवाहैराकृष्टो जननि पदकञ्जे तव भजे ॥

(१०)

गता मौही रात्रिः प्रकटिततनु ज्ञानमभजत्,
स्वर्यं मद्भृद्देशं विलसति विभासां कुलमिदम् ।
इदं सर्वं मन्ये परमतिदयायास्तव फलं,
ततो मातर्मेधां तव पद्गतामेधय मम ॥

(११)

सुखाभावो जातो मतिगतिरथोभावपदवीं,
प्रयाता शक्तिः सा जननि तदभावीयभवनम् ।
यदारम्य प्रातारविकिरणसंयोगसहजा-
रविन्दौपम्यं ते दधदतिगतं पादयुगलम् ॥

(१२)

अये मातस्तेजस्तव यदि न हि स्यात्क्षितितले,
प्रवृत्तं सत्कस्माच्छ्रुतिमृतिविरुद्धाद्वययका ।

जगन्मोहारोहावनिसलिलसेकातिनिपुणा,
गता सा स्यादहरे बुधहृदय.....॥

(१३)

न यावस्त्रन्माहं कथमपि तवेच्छानुसरणं,
व्यधां मातस्तेन्तः कथमहमिमामिष्टपदवीम् ।
न काप्याशा तस्मान्निरवधिकदुःखौघशमने,
नवीनाम्भोजाङ्घ्रिद्वयमधुरिमा स्मर्यत तव ॥

चन्दन बहिन

भगवदाचार्य

श्री चन्दन बहिन मेरी शिष्या हैं। कई वर्षों से वह मेरी सेवा में लगी हैं। उनका बंगला मेरे निवास-
स्थान से ५ मि. की दूरी पर है। जब-जब मैं बीमार पड़ता हूँ, जब-जब कोई भी सङ्कट मुझपर आ पड़ता
है, वह सदा मेरे पास रहती हैं। आजकल मैं बीमार हूँ। चन्दन बहिन मेरे पास हैं। उन्होंने एक रात्रि में
भगवान् से जो प्रार्थना मेरे लिये की थी उसे मैं, उनकी इच्छा के विरुद्ध भी, यहाँ उपस्थित करता हूँ।

राम रमैया सब जगत्, निशिदिन जागनहार ।
सबके दुख टारो सदा, तनिक न मानो भार ॥१॥
चन्दन वन्दन करि कहे, तुम हो करुणा कुंज ।
दया करो मुझ दीन पर, टारो गुरु-दुख पुंज ॥२॥
भारी संकट काल में, तुम नित करी सहाय ।
आजहुँ अजहुँ आइके, रक्षो दक्खिन बाँय ॥३॥
श्री गुरुदेव दुखी पड़े, दुःख निवारो नाथ ।
यही आज है प्रार्थना, मोरि जोरि कर हाथ ॥४॥
तुम दाता हो, दीन हौं, बनी भिखारी आज ।
करो दया तुम दीनपति मारुं सँवारो काज ॥५॥
केते ही अपराध को, क्षमा कियो तुम नाथ ।
अब की बार पुनः प्रभो, कर गहि करो सनाथ ॥६॥
नहि काहुसों शत्रुता, नहि काहुसों द्वेष ।
हैं समदर्शी गुरुबले, रचौ तुमारे देश ॥७॥

हे करुणावरुणालय, रघुनन्दन रघुनाथ ।
मारा श्री गुरुदेव जी, होवें स्वस्थ सनाथ ॥८॥
तुम करुणापति नाथ हो, बँधी विपद के दोर ।
हाथ पकड़ि रक्षा करो, हेरि तमारी ओर ॥९॥
चारो ओर जोड़, खोइ श्रद्धा कृपानिधान
तेरे ही दुवारे तो अनाथ हूँ अड़ी हूँ मैं ।
अजामिल गजेन्द्र वानरेन्द्र बालि तान्यो तुम
साखी अनेक ग्रन्थ माहि ती पढ़ी हूँ मैं ॥
बड़े बड़े पापी क्रूरकर्मा निभायो नाथ
आज एक बालिका शरण में पड़ी हूँ मैं ।
आज तो बचाओ मेरे गुरु महाराज को तुम
हाथ जोरि आँचरो पसारिके खड़ी हूँ मैं ॥१०॥

[१३५]

श्रीरामानंद सम्प्रदाय के अप्रतिम नेता स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज

लेखक—परमहंस स्वामी श्री परमानन्द जी महाराज (अहमदाबाद)

एक समय की बात है कि रामानन्द सम्प्रदाय के महान् संत विरागी राजराजेश्वर श्री महान्त रघुवीरदासजी महाराज (चित्रकूटी) अपनी जमात के साथ जोधपुर पधारे। आपका मुकाम पड़ते ही आर्यसमाजी विद्वानों ने तिलक, मुद्रा, विमूति की निन्दा प्रारम्भ कर दी। नोटिसबाजी प्रारम्भ हो गयी। दिन प्रति दिन संघर्ष बढ़ने लगा, यहाँ तक कि जमात को भोजनादि भी मिलना कठिन हो गया। श्री महान्तजी ने सनातनधर्म एवं सम्प्रदाय के तत्कालीन अनेक विद्वानों को तार करके, आदमी भेजकर बुलवाया, परन्तु आपके पास कोई न जा सका। परिस्थिति खूब तंग बनी। तब विरागी राजराजेश्वर श्री महंतजी ने पण्डितराज श्री स्वामी जी को एक तार किया जिसमें लिखा था अब आपके सिवाय ऐसा कोई नहीं है जो भेष की लाज बचा सके। अतः आप तार पढ़कर शीघ्र जोधपुर पधारें और जगत को एवं इन सनातनधर्म और श्रीवैष्णव धर्मविरोधियों को यह बता दें कि रामानन्द सम्प्रदाय में भी शार्दूल (सिंह) विद्यमान हैं। जब तार मिला उस समय पूज्यपाद श्री स्वामीजी को सख्त बुखार था। लेकिन तार पढ़ते ही हमारे शार्दूल ने कम्बल फेंक दिया और जोधपुर जाने के लिए तैयार हो गया। अनेक संत महंतों ने, सद् ग्रहस्थों ने आपको रोका कि आप बीमार हैं आप का वहाँ जाना उचित नहीं है; लेकिन आपने कहा कि मेरे भेष की, मेरे सम्प्रदाय की निन्दा करने वाले जघन्य लोगों के साथ शास्त्रार्थ करके ही अपना शरीर छोड़ूँगा। अब मैं तभी बैठूँगा जब उन्हें श्रीसम्प्रदाय का प्रभाव बता दूँगा और तभी

भोजन भी करूँगा। बस यह कहते ही आप जोधपुर के लिए रवाना हो गए। वहाँ आपका भव्य स्वागत हुआ। और जब आपके नाम से शास्त्रार्थ की नोटिस शहर में बाटी गयी उसी समय से विरोधियों ने क्षमा याचना कर दी और अपनी हार स्वीकार कर ली। इस प्रकार श्री सम्प्रदाय के शार्दूल श्री स्वामी जी को गर्जना होते ही विरोधो माग खड़े हुए। और हमारा, हमारे सम्प्रदाय का, हमारे आचार्य का जय जयकार सारे जोधपुर में गूँज उठा।

पादरी कैलेण्डर के साथ विजय

फैजाबाद के गिरजाघर में श्री कैलेण्डर साहेब ने अपना प्रवचन प्रारम्भ कर रखा था जिसमें हिन्दू धर्म के मान्य वेदों की निन्दा जोरों के साथ करते थे। इन पादरी की सभा में आर्यसमाजी लोग भी जाते थे। उन्हें वेदों की निन्दा सहन नहीं होती थी इससे वे लोग पादरी के साथ प्रश्न उत्तर किया करते थे, परन्तु कोई भी उस पादरी को चुप करने में समर्थ नहीं था। अन्त में श्री स्वामी जी ने कैलेण्डर के साथ मिड़ने की घोषणा की। और जब हमारे महान नेता शार्दूल की गर्जना हुई और फैजाबाद के गिरजाघर में पहुँच गए तब कैलेण्डर साहेब पराजित हो भाग खड़े हो गए और वैदिक धर्म, हिन्दू धर्म का ध्वज फैजाबाद में लहराने लगा। हर स्थान पर हमारे विजयी वीर का जय-जयकार हुआ। अतएव मैं सदा से ही वेदोपनिषद भाष्यकार, पाँच कहाकाव्यों के प्रणेता अनेकशास्त्रार्थविजेता पूज्यपाद श्री स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज को श्री रामानन्द सम्प्रदाय का शार्दूल कहता आया हूँ और आज भी कह रहा हूँ।

हमारे एक मात्र नेता श्री स्वामी जी महाराज

लेखक—श्री रूपालमण्डलाध्यक्षः श्री महन्त श्री गोपालदासजी कलोल

तथा महन्त श्री भगवानदासजी, देहगाँव ।

कोई भी समाज अथवा सम्प्रदाय अथवा राष्ट्र आदर्श नेता से ही आगे बढ़ता है । संसार में जिस समाज का नेता आदर्श हो, उसका व्यवहार आदर्श हो, वही समाज, वही सम्प्रदाय, वही राष्ट्र उन्नत मस्तक हो विश्व भर में अपना इतिहास आदर्श बना सकता है । परम प्राचीन श्री रामनन्द सम्प्रदाय को भी एक महान नेता की आवश्यकता थी । भगवान श्री सीताराम जी सबकी आवश्यकता पूरी ही करते हैं । उनके संकल्प के अनुसार हमे भी श्री स्वामी भगवदाचार्य जी जैसे महान नेता प्राप्त हुए । सम्प्रदाय को आपने अच्छे विचार दिए । सैकड़ों दिव्य ग्रन्थों का सर्जन करके वेदोपनिषद् गीता आदि ग्रन्थों पर भाष्य लिखकर अनेक शास्त्रार्थ में विजेता बनकर श्री स्वामी जी ने हमारे सम्प्रदाय की महान सेवा की । आपके नेतृत्व में हमारा सम्प्रदाय आज हर प्रकार से हरा-भरा है । आज भारतीय साधुसमाज में श्री रामानन्द सम्प्रदाय सबसे विशाल सम्प्रदाय है ।

इसमें अनेक लेखक हैं, सैकड़ों वक्ता हैं, अनेक पत्रकार हैं, सैकड़ों कार्यकर्ता हैं, हजारों साधु सेवी परमार्थपरायण श्री महान्त हैं । यह सब श्री स्वामी जी के ही नेतृत्व का प्रताप है ऐसा हम दृढ़तापूर्वक मानते हैं । श्री स्वामी जी महाराज का असाधारण व्यक्तित्व, महान लेखन शक्ति वस्तुतः अलौकिक है । आपने जब से सम्प्रदाय का नेतृत्व अपने हाथों में लिया तब से सतत सर्वदा सर्तक रह कर हमें हमारे सम्प्रदाय को आदर्श बनाने में सब कुछ किया है और आज भी कर रहे हैं । आपने श्री सम्प्रदाय को बहुत-कुछ दिया है और उसके बदले में कुछ भी नहीं लिया है । इसीका पुनीत परिणाम है कि आज आपके रहते-रहते ही सम्प्रदाय में आपके अनेक स्मारक बने हैं । सारा सम्प्रदाय आपको अपर रामानन्द मानता है, जानता है और आचार्यनिष्ठा से ही पूजता है । आज हमारा सद्भाग्य है कि हम हमारे एक मात्र नेता श्री स्वामी जी का शताब्दि उत्सव मना रहे हैं ।

भारतीय संस्कृति संवादिनी गवेषणा-पद्धति

लेखक—श्री विष्णुदेव पण्डित, एम ए, वेदान्त शास्त्री

किसी एक विषय, शास्त्र या ग्रन्थ को लेकर गवेषणा विद्या की उपयोगिता में जो चार मार्ग बताये हैं, उनमें करने की पद्धति अत्यन्त प्राचीन है । भगवान् पतञ्जलि ने स्वाध्याय काल के बाद आगम काल तथा प्रवचन काल

का निर्देश है; जो गवेषणा-संशोधन की ओर निदेश करता है। श्री मम्मट कवि भी प्रतिभा-वृत्ति के साथ-साथ निपुणता तथा अभ्यास का सहकार जोड़ते हैं।

भगवान् वेद में 'तर्क' को ऋषि का प्रतिष्ठा दी है, तदनुसार वाचस्पति मिश्र वेद से समुद्भव मीमांसा को तर्क कहते हैं, 'मीमांससंशक्तर्कः सर्ववेदसमुद्भवः। न्यायवार्तिक टीका। धर्म के ज्ञान में तर्कानुसन्धान को मनु भगवान् ने आवश्यक साधन माना है। गीता में भी प्रणिपात के साथ परिप्रश्न के द्वारा ज्ञानोपदेश प्राप्त करने की सूचना मिलती है।

वर्तमान युग में विज्ञान को लेकर अनेक प्रकार के शोध-संशोधन चल पड़े हैं। तो उस विज्ञान-संशोधन का प्रभाव साहित्य, काल आदि विषयों को विशेष परिमार्जित करने में देखा जाता है; तथा गवेषणा-संशोधन की एक प्रणालिका ही चल पड़ी है। विशेषतः उच्च कक्षा के शिक्षण का यह एक आवश्यक अंग बन गया है। संशोधन-गवेषणा भी एक शास्त्र या विशिष्ट कक्षा है, ऐसा कह दें, तो अत्युक्ति नहीं होगी।

इतना जानना आवश्यक होगा, कि अन्य शास्त्र, कला या विषय के स्वाध्याय में विशिष्ट संयोजन-नियम रहते हैं। वैसे संशोधन-गवेषण के लिये एक विशिष्ट शास्त्र या संयोजन-नियम नहीं बन सकते। संशोधक या गवेषक को अपनी सूझ या प्रतिभा होनी आवश्यक है। साथ ही साथ मार्गदर्शक की सहायता भी उपयुक्त साधन है। अपनी प्रतिभा को परिमार्जित करने में ग्रन्थों का अनुसन्धान तथा विषयसंकलन करना होगा, जो विशेष श्रमसाध्य तथा कालसापेक्ष है। अतः आचार्य, एम. ए. आदि विशिष्ट उपाधि से अलंकृत प्रत्येक विद्यार्थी गवेषण-संशोधन के लिये कुशल हों, ऐसा सामान्य नियम नहीं बन सकता अर्थात् संशोधन एक विशिष्ट क्षेत्र होने पर भी मर्यादित है।

अब गवेषणा-पद्धति के प्रकार में विचारणा कर लें-

एक दृष्टान्त के रूप से देखें, तो किसी वैद्य या डॉक्टर के पास शरीर की चिकित्सा कराई जाय; तो उस विशेषज्ञ का ध्यान शरीर के रोग, विकार या दोषों की ओर ही जायेगा। संशोधन के विषय में कतिपय विश्वपणों ने यह 'दोषान्वेषण चिकित्सा दृष्टि' अपनाई जिसको 'भिषक पद्धति' कह सकते हैं।

उसी तरह किसी वकील के पास कोई असील पहुँच जाय, तो उससे एक एक प्रश्न पूछ कर वृत्त को वह वकील जान लेगा; तथा अपना निर्णय कर लेगा। संस्कृत में वकील को 'प्राड्विवाक' कहा है। अर्थात् स पृच्छति, अथ च विवक्ति, असील को पूछता जायेगा, तथा तर्क-अनुमान के बल पर विवेक-निर्णय को कर लेगा। संशोधन के विषय में इस प्राड्विवाक पद्धति को शंकाग्रस्त तार्किक दृष्टि का परिणाम कह सकते हैं। गवेषणा के कतिपय क्षेत्रों में इस तार्किक दृष्टि की बहुलता देखने में आती है। विशेषकर जब किसी पाश्चात्य विद्वान को भारतीय प्राचीन विषयों की गवेषणा करनी हो, तब वह इस 'प्राड्विवाक पद्धति' का ही आश्रय लेगा। तदनुसार हमारे कतिपय भारतीय विद्वानों ने भी इस पद्धति का स्वीकार किया है। उस पद्धति के वशीभूत होकर जब वेद, दर्शन, शास्त्र, पुराण आदि की गवेषणा की जाती है तो तर्क के बल पर कतिपय स्थलों को प्रक्षिप्त, संशयग्रस्त, व्युत्क्रान्त, पुनरुक्त आदि टिप्पणियाँ देकर अपने तर्क को स्थापित करेंगे।

हमारे महाभारत, रामायण, भागवत, अग्निपुराण आदि ग्रन्थों के संशोधन भारत के कतिपय संस्थानों के द्वारा किये गये हैं, परन्तु पाश्चात्य गवेषकों की पद्धतियों को ही प्रमाणित मानकर संशोधन कार्य हुआ है जो हमारी भारतीय संस्कृति की परम्परा के रक्षण में सहायक नहीं बन पाएँ। इतना ही नहीं, उन संशोधन ग्रन्थों में

निर्दिष्ट परिभाषाएँ, संज्ञाएँ आदि आंग्ल भाषा में संकेतित हैं तथा भूमिका, सूची, परिशिष्ट, शीर्षक आदि भी आंग्ल भाषा से ही सम्बद्ध है।

हमारी भारतीय संस्कृति, सभ्यता तथा प्राचीनता का पूरा पूरा दर्शन करना हो, तो हमें हमारी प्राचीन गवेषणा-पद्धति को स्वीकार करना चाहिये, जो पद्धति भारत में प्रथम से ही स्वीकृत है, जिसको हम 'हंस पद्धति' के नाम से पुरस्कृत करेंगे।

पाणिनीय अष्टाध्यायी के क्रम को छोड़ कर सिद्धान्त-कौमुदी के रचयिता ने पद, वाक्य, संगत, सन्धि, समास, कारकादि क्रम का स्वीकार किया, परन्तु प्रारम्भ में 'तदुक्तीः परिभाष्य च' लिख कर प्राचीन मुनियों के प्रति अपनी भावना प्रस्तुत की, यह है भावना संवलितविवेक दृष्टि से आहत 'हंस पद्धति'।

पूर्वकाल में चार ब्रह्मकुमारों को तत्व की जिज्ञासा हुई, तो वे ब्रह्म-प्रजापति के पास पहुँचे। ब्रह्मा जी तो सर्जन के राजस कार्य में व्यस्त थे। वहाँ नारायण स्वयं हंस के रूप में प्रकट हुए, तथा तत्त्वज्ञान का उपदेश दिया। उसी तरह ब्रह्मविद्या साक्षात् हैमवती उमा वनकर इन्द्र के सामने उपस्थित हुई, तो इन्द्र का अव्यक्त-यक्ष ब्रह्म के स्वरूप का ज्ञान हुआ।

इस हंस-पद्धति के अनुसार जो गवेषक सत्यानुसन्धान का कार्य करेगा उसको इस पद्धति के परिपोषक सम्प्रदाय एवं परम्परा के अनुसंगत क्रम का ज्ञान अत्यन्त आवश्यक होगा।

आज जो गवेषणा-संशोधन के क्षेत्र में कार्य किये जाते हैं, उनमें सामान्य रूप से किसी एक ग्रन्थ या विषय को लिया जाता है। ग्रन्थ को लिया जाय, तो उसमें व्युत्क्रम, पुनरुक्त, नानापाठ को लेकर गवेषणा-संशोधन का प्रारम्भ किया जाता है। श्रीमद्भागवत के भाष्यकार श्रीधर ने इसी क्रम को लेकर बताया है कि, व्युत्क्रमैः पुनरुक्तैश्च नानापाठैरतः परम्। दुर्गमोऽपि

भवाध्यायं संप्रदायेन तीर्यते ॥ इस प्रकार व्युत्क्रम, पुनरुक्त तथा नाना पाठ बता देने से, गवेषण का कार्य पूरा नहीं होता, जो आजकल के गवेषक मान लेते हैं; तथा उन पहलुओं को रखकर ही अपनी गवेषणा को पुरी हुई मानते हैं। वे तो चिकित्सादृष्टि या तार्किकदृष्टि तक ही सीमित रह गये।

भाष्यकार श्रीधर बताते हैं कि, 'व्युत्क्रमादि से दुर्गम पथ को संप्रदाय से तैरना है। अर्थात् यह संप्रदाय प्राचीन परम्परा के क्रम का अनुसन्धान करता है। इस संप्रदाय का अन्वेषण संशोधन-गवेषणा के क्षेत्र की प्राथमिक भूमिका है।

गीतोक्त योगशास्त्र के अन्वेषण में 'इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमव्ययम्' का अनुसन्धान करना आवश्यक है। भागवत की दो परम्परा का ज्ञान होना चाहिये। मुंड-कोपनिषद् में बताया है तदनुसार देवों के प्रथम स्थित ब्रह्मा ने ज्येष्ठ पुत्र अथर्वा को ब्रह्मविद्या का ज्ञान कहा, अथर्वा ने आंगिरस को, उसने भारद्वाज को, उसने सत्यवाह को, इस प्रकार परम्परा से ज्ञान की प्राप्ति होती रही। अन्य अनेक विद्याओं की वंशपरम्परा प्रसिद्ध है, अर्थात् इस प्रकार वेदों की श्रुति परम्परा का ही सर्वतो दृष्ट्या आदर किया गया है।

पूर्वं पूर्वम्यो वच एतद्ब्रुवुः (तैत्तिरीयसंहिता)

अग्निः पूर्वैर्भिर, ऋषिभिरीड्यो नूतनैस्त।

(ऋग्वेद संहिता १।१)

'सत्तात्कृतधर्माण ऋषयो बभूवुः। ते अवरेम्यो बिल्मग्रहणाय असाक्षात्कृतधर्मभ्य इमं ग्रन्थं समाम्नासिषुः।'

(निरुक्त)

वेदसाहित्य की गवेषणा में तो इस हंसपद्धति का ही विशेष समादर करना चाहिये। वेद के मंत्रों के केवल शब्दार्थ जानकर, न तो हमें वेदसाहित्य का ज्ञान ही होता है, न तो हमें उस दिव्य साहित्य के प्रति आकर्षण होता है।

वेद से अनुसंगत परम्पर संबद्ध सम्प्रदाय-शाखाओं के परिचय के साथ-साथ ऋषिदेवत छन्द का रहस्य ज्ञान परमावश्यक है। वेद में मंत्र को गुरु कहा है, तथा मंत्र को ब्रह्म कहा है; अर्थात् मंत्र की व्याख्या स्वयं मंत्र करता है, तदनुसंगत मंत्र-ब्रह्म की व्याख्या के रूप में

ब्राह्मण ग्रन्थों की प्रतिष्ठा है। मंत्र ब्राह्मण समष्टि वेद को ध्यान में रख कर ही शिक्षा आदि अंग तथा श्रौतसूत्र आदि शास्त्रों का परिशीलन वेद-साहित्य की गवेषणा में नितान्त आवश्यक है।

अस्यवामीयं वृष्टिविज्ञानम्

श्रीस्वामी सुरजनदासजी, महाराज, एम्. ए., व्याकरणाचार्य, अध्यक्ष: संस्कृतविभाग, जोधपुर युनिवर्सिटी

ऋग्वेदस्य वैज्ञानिकतत्त्वप्रतिपादनबहुले अस्यवामीये सूक्ते विप्रकीर्णस्त्रयो मन्त्रा वृष्टिविज्ञानस्य प्रतिपादकाः सन्ति। तेषामेवात्र स्वल्पकाये निबन्धे समासेन निरूपणस्य प्रयासो विधीयते विपश्चितां विनोदाय। ते च त्रयो मन्त्राः—

(१) समार्धगर्भा भुवनस्य रेतो विष्णोस्तिष्ठन्ति प्रदिशा विधर्मणि। ते कीर्तिभिर्मनसा ते विपश्चितः परिभुवः परिभवन्ति विश्वतः ॥ ऋ. १।१६४।३६

(२) कृष्णं नित्यां हरयः सुपर्णा अपो वसाना दिवमुत्पतन्ति। त आववृत्रन्तसदनाद् ऋतस्यादिद् घृतेन पृथिवी व्युद्यते ॥ ऋ. १।१६४।४७

(३) समानमेतदुदकमुच्चैत्यव चाहभिः।

भूमिं पर्जन्या जिन्वन्ति दिवं जिन्वन्त्यग्नयः ॥

ऋ. १।१६४।५१

एतेषु मन्त्रेषु कथं वृष्टिविज्ञानं निरूपितमिति प्रतिपादनापूर्वं वृष्टेः कारणभूतानां प्राकृतिकानां (आधिदैविकानां) तत्त्वानां निरूपणमावश्यकम्, तेषां प्रतिपादनमन्तरा वृष्टिविज्ञानस्य निरूपणासम्भवात्। तानि च वृष्टेः कारणभूतानि तत्त्वानि—१. पार्थिवः सत्याग्निः, २. आन्तरिक्ष्यः सत्यो वायव्याग्निः, ३. दिव्यः सत्यः

सावित्राग्निः (आदित्याग्निः), ४. पर्जन्य ऋताग्निः (आप्याग्निः), ५. ऋतसोमः, ६. सूर्यरश्मयः ७. पुरोवातः, ८. अब्रम्, ९. विद्युत्, १०. स्तनयित्नुश्च।

अत्र केषुचित्तत्त्वेषु सत्यशब्दस्य केषुचिच्च ऋतशब्दस्य प्रयोगो विहितः। तत्र सहृदयं (सकेन्द्रं) शरीरं तत्त्वं सत्यशब्देन, अहृदयमशरीरं च तत्त्वं ऋतशब्देनोच्यते। अर्थात् यानि तत्त्वानि पिण्डात्मकानि येषु केन्द्ररूपस्य हृदयस्य पिण्डरूपस्य शरीरस्य च सत्तेति तानि सत्यशब्देन व्यपदिश्यन्ते, यथा सूर्यचन्द्रपृथिव्यादिरूपाणि तत्त्वानि, घटपटादीनि च वस्तुनि। यानि च तत्त्वानि न पिण्डात्मकानि तेषु केन्द्ररूपस्य हृदयस्य पिण्डरूपस्य च शरीरस्य सत्ताया अभावात्तानि ऋतशब्देन प्रोच्यन्ते वैदिके विज्ञाने यथा वायुजलादीनि। जलादिषु न केन्द्रसत्ता नापि च पिण्डरूपशरीरसत्ता। अतस्तेषां नैकेन बिन्दुना सर्वस्य पदार्थस्य ग्रहणं कर्तुं शक्यते, यथा सत्यात्मकानां घटपटादीनामेकस्य बिन्दोर्ग्रहणेन सर्वोऽपि पदार्थः ग्रहीतुमुत्थापयितुं वा शक्यते।

उपर्युक्तेषु वृष्ट्युपादानभूतेषु दशसु तत्त्वेषु पार्थिवाग्निरेव वृष्टेः प्रथमं कारणम्। भूमिगर्भस्थः पार्थिवः सत्यः

प्राणाग्निः प्रतिक्षणमूर्ध्वं द्युलोकमेति—अग्नेरूर्ध्वगमन-
स्वाभाव्यात् । स चोर्ध्वं गच्छन् पार्थिवान् भावाना-
दायैव गच्छति । अनेनैवाग्निना पार्थिवपदार्थानां दिवि-
प्रापणेन द्युलोकस्य द्युलोकस्थानां देवानां च तर्पणं
विधीयते । एतदेवाग्नेर्देवेभ्यो हव्यवहनम् । तदुक्तमृग्वे-
दमन्त्रेण—

‘शेषे वनेषु मातृषु सं त्वा मर्तास इन्धते ।

अतन्द्रो हव्यं वहसि आदिदेवेषु राजसे ॥ इति ॥

अर्थात् हे अग्ने त्वं वनेषु = वृक्षेषु (वृक्षोपल-
क्षितेषु पार्थिवपदार्थेषु) शेषे = सुप्तो वर्तसे । यदा
तु मर्तासः मर्त्या मानवास्त्वा = त्वां इन्धते = दीपयन्ति,
प्रज्वलयन्ति, तदा त्वं अतन्द्रः निरलसः सन्, विलम्ब-
मकुर्वन्नित्यर्थः हव्यं = पार्थिवान् पदार्थान् वहसि = देवान्
प्रापयसि आदित् = अनन्तरमेव च देवेषु = द्युलोकस्थेषु
प्राणदेवेषु राजसे दीप्तो भवसि, स्वीये लोके विराजसे
इत्यर्थः, अग्नेर्देवत्वेन द्युलोकस्थैव तस्य वास्तविक-
स्थानत्वात् ।

पार्थिवः प्राणाग्निरेव वेदे अङ्गिरोऽग्निशब्देन
व्यपदिश्यते । अस्याङ्गिरोऽग्नेः द्युलोकारोहणमथर्ववेदे
स्पष्टं श्रूयते । तद्यथा—

इत एत उदारुहन् दिवस्पृष्टान्यारुहन् ।

प्र भूर्जयो यथा पथि ग्रामङ्गिरसो ययुः ॥ अथर्व सं.

ऊर्ध्वं गच्छताऽग्नेनाङ्गिरोरूपेण पार्थिवाग्निनैव आधि-
दैविकस्य अङ्गिरसामयनस्य स्वरूपं निष्पद्यते । अङ्गिरो-
रूपस्य पार्थिवान्नेयनस्यैव अङ्गिरसामयनत्वात् ।

एष चोर्ध्वं गच्छन् पार्थिवोऽङ्गिरोऽग्निः भूपृष्ठे
व्याप्तां जलमात्रामादाय गच्छति । अर्थात् अङ्गिरोऽग्निना
सहैव पृथिव्यां व्याप्तां जलमप्यूर्ध्वं प्रयाति । तच्चोर्ध्वं
गतं वाष्परूपं जलं आन्तरिक्षस्य मरुत्तान्मो वायुविशेषस्य
धरातले प्रतिष्ठितं भवति । एतदेव पार्थिवजलाना-

मन्तरिक्षे गर्भीभवनम् । एतज्जलं यावन्न पृथिव्यां वर्षति
तावत्तत्रैव वायुधरातले तिष्ठति ।

न केवलमूर्ध्वं गच्छन् पार्थिवाग्निरेव पार्थिवं नदी-
कूपसमुद्रादिजलमुपरि प्रापयति अपितु आन्तरिक्ष्यो वायु-
रपि अन्तरिक्षं गतस्य तस्य जलस्योपरिनयने कारण-
तामुपयाति । एवमेव च सूर्यरश्मयोऽपि पार्थिवजलादाने
कारणानि भवन्ति । यतो हि सूर्यरश्मयो निरन्तरं पार्थिवान्
रसानाददते । रश्मिभिः पार्थिवानां पदार्थानामादानमेव
आदित्यस्यादित्यत्वे कारणम् । तदुक्तं शतपथश्रुतौ—

‘स प्राणमेवान्नेरादत्त, रूपमेव वायोरादत्त,
चित्तमेव पुरुषस्यादत्त, चक्षुरेव पशूनामादत्त, मामेव
चन्द्रमस आदत्त । तद् यदादत्त तस्मादादित्यः ।’

(शत- ब्रा. ११।८।४।७)

एवं पार्थिवाग्नेः, आन्तरिक्ष्यस्य वायोः आदित्यस्य
चेति त्रयाणामपि पार्थिवजलानामुपरि अन्तरिक्षे प्रापण-
द्वारा गर्भीभावसम्पादनद्वारा भाविनीं वृष्टिं प्रति कारणत्वं
सिद्धम् । श्रुतिरपि एतमेवार्थमुपोद्ब्रूयति—

‘अग्निर्वा इतो वृष्टिमुदीरयति, इति, ‘वायुर्वै
वृष्ट्या ईशे’ इति, ‘आदित्याज्जायते वृष्टिः, इति च ।

सोमः, ऋताग्निरूपः पर्जन्यश्चापि वृष्टौ कारणत्व-
मुपगच्छतः तत्र सोमसम्बन्धं विना वाष्परूपस्य जलस्य
सङ्कोचो न संभवति । सङ्कोचमन्तरा च अब्ध्रादिभावेन
जलस्य परिगतिर्नोपपद्यते ।

पर्जन्यश्च सोमतत्त्वसहयोगी वृत्रतत्त्वस्य च विरोधी
आन्तरिक्ष्यो वायुविशेषः अयमेव । वायुर्द्युलोके व्याप्तं
सोमं स्वगर्भे स्थापयतीत्यग्निरप्युच्यते । अत-एव ‘पर्जन्यो
वा अग्निः’ (शत. १४.९।१।१३) इत्यादिवचनान्यपि
सङ्गच्छन्ते । एष आन्तरिक्ष्य वायुविशेषरूपः पर्जन्यः
प्राणरूप एव । अस्मादेव प्राणविशेषरूपात् पर्जन्याद्
भौतिकस्यात एव च प्रत्यक्षत्वेनानुभूयमानस्य पुरो वात-
स्योत्पत्तिर्जायते ।

पर्जन्याग्नेः पुरोवातस्य, वाष्परूपेणान्तरिक्षे विद्यमानस्य अप्तत्वस्य च संयोगाद् अम्भस्योत्पत्तिर्भवति । अपां भ्रणादेवैतदम्भमुच्यते । परमम्भ्रावस्थायां वृष्टिर्जायते तदानीं जलानां अभ्रे विद्यमानेन नमुचिनाऽऽसुरेण वृष्टिप्रतिबन्धकेन प्राणेन निरोधात् । 'न मुञ्चति जलम्' इति व्युत्पत्त्या जलावरोधकः प्राणविशेषो नमुचिनाम्ना व्यपदिश्यते । यदा तु त्यङ् (नीचैः) परावर्तितैः सूर्यरश्मिभिः स्वगतेनानेयप्राणेन अभ्रे विद्यमानस्य जलस्य नमुचि प्राणस्य च ग्रन्थिबन्धनं विनाश्यते—(विमोच्यते) तदा नमुचिप्राणविरहितं तदभ्रं मेघो भवति । मेहनस्य-जलसेचनस्य सामर्थ्यमेव मेघस्य मेघत्वम् । तदानीं च वृष्टिर्जायते पृथिव्याम् । अत एवोक्तं श्रुतौ धूमो भूत्वा अभ्रं भवति, अभ्रं भूत्वा मेघो भवति, मेघो भूत्वा प्रवर्षति ।' (छा. उ. ५।१०।५) इति ।

आदित्यः (आदित्यमण्डलस्थः प्राणरूप इन्द्रः) स्वरश्मिरूपैः वज्रैः अभ्रे विद्यमानस्य जलस्य जलावरोधकस्य नमुचिप्राणस्य च ग्रन्थिबन्धनं विनाश्यत्यूष्मणा । एतदेवेन्द्रेण स्ववज्रेण नमुचेः शिरश्छेदनमुच्यते ।

अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयः । विश्वा यदजयः स्पृषः, (ऋ. ८।१४।१३)

इति श्रुतौ तु अपां फेनेन नमुचेः शिर उदवर्तनं प्रतिपादितम्, तत्रापां फेन एव इन्द्रस्य वज्रत्वेन (आयुधत्वेन) उक्तः । अभ्रस्थे जले सूर्यरश्मीनां प्रवेशात् जलस्य फेनवत् शुभ्रवर्णतोपपद्यते इत्यपां फेनत्वं वज्रस्योक्तमिति बोध्यम् । ताण्ड्यमहाब्राह्मणेऽप्यपां फेनेनैव इन्द्रस्य शिरश्छेदनं प्रतिपादितम् । तद्यथा—

इन्द्रश्च वा नमुचिश्चासुर समदधात्तन्न नौ नक्तन्न दिवा हन् नाद्रेण न शुष्केणेति । तत्र व्युष्टायां (रजन्याम्) अनुदिते आदित्येऽपां फेनेन शिरोऽच्छिनत् (ता. ब्रा. १।१।६।८)

विद्युत्—स्तनयित्नु अपि वृष्टिं प्रति हेतुतां भजेते ।

वृष्टिकाले मेघेषु विद्युद्विद्योतनस्य स्तनयित्नु रूपस्य मेघगर्जनस्यापि भूयस्त्वेनोपलभ्यमानत्वात् ।

पर्जन्यरूपप्राणविशेषजन्यस्य पुरो वातस्य तु प्रत्यक्षमेव वृष्टिकारणत्वम् । तस्य वर्षणं प्रत्यव्यभिचारित्वात् । पुरोवात द्वारा आकाशे इतस्ततो भ्राम्यमाणानां अभ्राणां परस्परसंघर्षादेव यः प्रकाशः उत्पद्यते स एव विद्युदित्युच्यते । यश्च तत्र शब्द उत्पद्यते स स्तनयित्नुः । मेघगर्जनमेव च स्तनयित्नुशब्देन कथ्यते । एषां पर्जन्य पुरोवातविद्युत् स्तनयित्नुनां गर्भीभूतस्य जलस्य वर्षणे साक्षात्कारणत्वम् । वृष्टिकाले पुरोवातादीनां प्रत्यक्षं दृश्यमानत्वात् । ऋग्वेदे पर्जन्य सूक्ते एषां सर्वेषां निरूपणं विहितम् । तद्यथा—

दिवो नो वृष्टिं मरुतो ररीध्वं प्रपिन्वतः वृष्णोऽवस्य धाराः । अर्वाङ्घ्रिणेन स्तनयित्नुना एह्यपो निषिञ्चन्नसुरः पिता नः ॥ (ऋ० ५।८३।१)

प्रवातावान्नि पतयन्ति विद्युत् उदोषधीर्जिहते पिन्वते स्वः । इरा विश्वस्मै भुवनाय जायते यत् पर्जन्यः पृथ्वीं रेतसाऽवति ॥ (ऋ० ५।८३।४)

वृष्टेः गर्भकालात् आरभ्य प्रसवकालपर्यन्तं संवत्सरस्य चतुर्णां चतुर्णां मासानां त्रयो विभागाः मार्गशीर्षात् आफाल्गुनमासं पार्थिव जलमात्राया द्युलोके आधानात् स चतुर्मासात्मकः कालो वृष्टेः गर्भकालः, चैत्रात् आषाढपर्यन्तं दोहदकालः, श्रावणात् कार्तिकपर्यन्तं प्रसवकालश्च । प्रकारान्तरेण च तस्य भागद्वयमेव भवति । मूलनक्षत्रस्योत्तरार्धे सूर्यस्य भोगकालात् वृष्टेः गर्भकालस्य उपक्रमः, आर्द्रानक्षत्रे च यदा सूर्यस्य भोगस्तदा वृष्टेः प्रसवकालस्योपक्रमः । सूर्यस्य मूलनक्षत्रभुक्तिः पौषे मासि, आर्द्रानक्षत्रभुक्तिश्चाषाढे मासि भवति, इत्याषाढो वर्षाकालस्योपक्रमः । अत एव महाकविना कालिदासेन उक्तम्—'आषाढस्य प्रथमदिवसे मेघमाश्लिष्ट सानुम्' इत्यादि ।

चन्द्रस्य संकोचधर्मत्वात् तेनैव जलं गर्भीभवत्य-
न्तरिक्षे अन्यथा तु तदुच्छिद्येताग्निना । अत एव
मूलपूर्वाषाढोत्तराषाढामिजित् श्रवणघनिष्ठाशतभिष-
क्पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदा रेवत्यश्विनी भरणीः नक्ष-
त्राणि चान्द्रसोमस्य सहयोगीनि सन्ति गर्भे कारणता-
दुपयान्ति । आर्द्रापुनर्वसुपुष्याश्लेषामघापूर्वफल्गुन्युत्तर-
फल्गुनीहस्तचित्रास्वातीविशालानक्षत्राणि सौराग्नि-
सहयोगं भजन्ति प्रसवस्य हेतुतामुपयान्ति । संकोच-
धर्माचान्द्रसोमः पार्थिवीं जलमात्रा संवृत्य तस्याः
स्थितिमुत्पादयति । विकासधर्मा अग्निश्च जलमात्रां
विद्राव्य तां पृथिव्यां पातियति । तदुक्तं कादम्बिन्याम्—

पौषे मूलभरण्यन्तं चन्द्रचारेण गर्भति ।

आर्द्रादितो विशालान्तं सूर्यचारेण वर्षति ॥

नियते नाक्षत्रिके काले यस्मिन् दिने भूप्रदेशाज्जल-
मात्रा पार्थिवाग्निवायुसूर्यरश्मिसंयोगादुत्क्रान्ता भवति,
तस्माद्दिनादारभ्य सार्धषणमासं (१९५ दिवसपर्यन्तम्)
यावत् द्युलोके स्थिता भवति । तदनन्तरमेव सा पृथिव्यां
वृष्टिरूपेण पतति । एतदेव बोधयितुम् अस्यवामीय-
सूक्तस्य षट्त्रिंशे मन्त्रे 'सप्तार्धगर्भा' इति पदमुपात्तम् ।
अर्थात् सप्तममासस्यार्धं यावत् पृथिव्या जलमात्राः
पार्थिवाग्न्यादिभिर्वाष्परूपेणोत्क्रान्ता दिवं प्राप्य तत्र
गर्भीभूताः तिष्ठन्ति ।

यस्मिन् दिने जलमात्रा दिवि गर्भीभवति तस्माद्दि-
नात् सार्धषणमासानन्तरमेव अर्थात् सार्धषणमाससमाप्ते-
रपरस्मिन्नेव दिने सा जलमात्राऽवश्यं वृष्टिरूपेण पृथिव्यां
पतति, यदि मध्ये तस्य गर्भस्य पातो न भवति कस्मा-
च्चित्कारणात् । अपि च यस्यां दिशि जलमात्रा गर्भी-

भवति, ततो विपरीतायां दिशि सा जलमात्रा वर्षति ।
यथा—यदि पूर्वस्यां दिशि पृथिव्या जलमात्रा दिवि
गर्भीभूता तर्हि अपरस्यां दिशि सा वर्षिष्यति । एवं यदि
अपरस्यां दिशि जलमात्रा गर्भीभूता, तर्हि पूर्वस्यां दिशि
सा सार्धषणमासानन्तरं वर्षिष्यति ।

अस्य वैधर्म्यस्य कारणं त्विदमेव यत् दृश्यमण्डला-
नुसारं सार्धषणमासानन्तरमाकाशप्रदेशः विपरीतो दृश्यते ।
अर्थात् पार्थिवपरिभ्रमणेन आकाशस्य यः प्रदेशोऽद्य
पूर्वस्यां दिशि दृश्यते, स एवाकाशप्रदेशः सार्धषणमा-
सानन्तरमपरस्यां दिशि प्रयाति । यद्यपि जलमात्रा
आकाशस्य यस्मिन् प्रदेशे गर्भीभूता तत्रैव देशे वर्तते,
किन्तु पृथिव्याः परिभ्रमणेन य आकाश प्रदेशोऽस्माकं
दृष्ट्या पूर्वस्यां दिशि आसीत् स एवाकाशप्रदेशः सार्ध-
षणमासानन्तरं अपरस्यां दिशि दृश्यते । एतदेव बोधयितुं
मन्त्रे 'विधर्मणि' इति पदमुपात्तम् ।

अस्मिन् मन्त्रे 'भुवनस्य रेतः' इति शब्दसमूहेन
अपां ग्रहणम् । आपो हि भुवनपदवाच्यानां लोकानां
कारणानि अदभ्य एव लोकानां संभूतेः । अत एव ऐतरेयो-
पनिषदि^१ अम्भोमरीच्यादीनामपां सूर्यादिलोकस्रष्टृत्व-
मुपपादितम् । भुवनरूपाणां लोकानामुत्पादकत्वादेव आपः
'भुवनस्य रेतः' इत्युच्यन्ते ।

मन्त्रे विष्णु शब्दश्चाकाशस्य बोधकः ।

यस्मिन् क्रान्तिवृत्ते पृथिवी सूर्यस्य परिक्रमां करोति
तस्य क्रान्तिवृत्तस्य पृष्ठीयकेन्द्रं नाकनाम्ना, कदम्बनाम्ना,
विष्णुपदनाम्ना वा उच्यते । क्रान्तिवृत्तस्य पृथिवी-
परिभ्रमणमार्गस्य प्रत्येकस्माद् धिन्दोः नकः (विष्णुपदं)
उत्तरदिशि नवतितमं^२ स्थितः । इममेव नाकं कदम्बं
वा परितः विद्युत्प्राणरूपो भ्रुवः चतुर्विंशत्यंशात्मकस्यार्ध-

१. आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत् वान्यत् किंचन मिषत् । स ऐक्षत लोकान्नु सृजा इति ॥ १ ॥ स इमांल्लो-
कान्सृजत—अम्भो मरीचीर्मरमापः । अदोऽम्भः परेण दिवं द्यौः पूतिष्ठा, अन्तरिक्षं मरीचयः पृथिवी मरः, या अघ-
स्तात्ता आपः । ऐ० उ० १।२।

व्यासस्य वृत्तं निर्माय परिक्रामति । एषा च ध्रुवस्य कदम्बपरिक्रमा पञ्चविंशतिसहस्रवर्षेषु समाप्ता भवति । उत्तरध्रुवानुगतं नाकरूपं विष्णुपदमेव आकाशस्योच्चतमं स्थानम् । अस्मिन् विष्णुपदे स्थाने पारमेष्ठ्य प्राणो विष्णुर्वर्तते । अस्यैव विष्णुप्राणस्य दर्शनं सूरयः आकाशस्यास्मिन् सर्वोच्चतमे विष्णुपदस्थाने कुर्वन्ति । तदाह मन्त्रः—

तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सूरयः ।

दिवीव चक्षुराततम् ।

(ऋ० १।२२।२०)

एतद्विष्णुप्राणसम्बन्धेनैवोत्तराकाशं विष्णुशब्देनोच्यते । एतदेव सर्वमभिसन्धाय मन्त्रे विष्णोः इति पदं उपात्तम् आकाशवाचकम् ।

मन्त्रे धीतिशब्दो बुद्धिं प्रबोधयन् बुद्धेरुद्भवमाधि-
दैविकं सूर्यं सूचयति, अध्यात्मं विज्ञानरूपाया बुद्धेः सूर्या-
देवोद्भूतेः । अतः एवाह श्रुतिः—‘धियो यो नः प्रचोद-
यात् । इति ।’ मनःशब्देन च मनस उपादानभूतस्य
चन्द्रस्यात्र ग्रहणं बोध्यम् । मनसचन्द्रादेवोद्भूतिसत्त्वात् ।
तदुक्तमैतरेयोपनिषदि —

चन्द्रमा मनो भूत्वा हृदयं प्राविशत् । इति ।

तथा चायं सामान्येन मन्त्रार्थः सम्मद्यते यत लोक-
सृष्टेरुपादानभूताः सार्धषण्मासेषु पृथिव्या उत्क्रम्य
अन्तरिक्षे वायुधरातले गर्भीभूताः आपः विष्णोः आका-
शस्य विरुद्धे दिक्प्रदेशे स्थिता भवन्ति । विरुद्धदिक्-
प्रदेशे इत्युक्तिः यस्यां दिशि तासामपां प्रसवः (वर्षणम्)

तदादाय बोध्यम् । अर्थात् आकाशस्य यस्मिन् देशे ता
आपः गर्भीभवन्ति ततो विरुद्धदिशि तासां वर्षणं जायते ।
वर्षणकाले पृथिव्याः क्रान्तिवृत्तोपरि परिभ्रमणेन विरुद्ध-
दिशि तासां स्थितेः । एतदेव चाभिसन्धाय अपां
विपश्चितः इति विशेषणम् । अर्थात् तासां अपां चितिः
संचयः गर्भः प्रसवाद् वि विरुद्धदिशि भवति । वैज्ञानिक-
सांकेतिकसंख्यानुसारं ‘प’ वर्णः एकत्वसंख्यायाः ‘श’
वर्णश्च पञ्चत्व संख्यायाः सूचकः, अतः पश् शब्देन
पञ्चादश (१५) संख्या सूचिता भवति ।^१ किन्तु अङ्कानां
वामतो गतिरितिरीत्या पश् शब्दः ५१ संख्यायाः सूचको
न भवेदिति तद्व्यावृत्त्यर्थं विरुद्धत्ववाचकः विशब्द
उपात्तः । तथा च पश् संख्यायाः—५१ संख्याया विरुद्धा
संख्या पञ्चदशसंख्यैवात्र गृहीता भवति । एवं च विपश्
शब्दः पञ्चदश (१५) संख्यायाः सूचकः । तथा
विपशि = पञ्चदश नक्षत्रेषु पृथिव्याः समुत्क्रान्तस्य जलस्य
चितिः संचयः गर्भी भावो भवति । येषु च नक्षत्रेषु
पृथिव्या उत्क्रान्तस्य जलस्य अन्तरिक्षवायुधरातले गर्भी-
भावः तानि नक्षत्राणि मूलादारभ्य भरणीपर्यन्तानि पञ्च-
दशैव । ताश्चापः मनसा मनउपादानभूतेन चन्द्रचारेण
गर्भन्ति, धीभिः बुद्ध्युपादानभूतेन सूर्यचारेण च ता
वर्षन्ति ।

कृष्णं नियानमित्यादिद्वितीये मन्त्रे पार्थिवं जलं केन
पथा गच्छति ? केन च दिवि—अन्तरिक्षे प्राप्यते ? कदा
च तद्विवि गर्भीभूतं जलं वर्षतीत्यस्यैव निरूपणम् ।
पार्थिवोऽग्निः कृष्णः, सौरः सावित्राग्निश्च प्रकाशरूपत्वात्

१—संख्यासंकेतविज्ञानानुसारं ककारादारभ्य गर्भपर्यन्तं दश व्यंजनानि क्रमशः एकत्वसंख्यात आरभ्य दशत्वसंख्यायाः,
टकारादारभ्य ‘न’ पर्यन्तानि व्यंजनान्यपि एवमेवपि । कारादारभ्य मकारपर्यन्तं व्यंजनानि क्रमशः एकद्वित्रिचतुःपञ्च-
संख्याया बोधकानि । यकारादारभ्य हकार पर्यन्तानि च व्यंजनानि क्रमशः एकद्वित्रिचतुःपञ्चषट्सप्ताष्टसंख्यावाच-
कानि । एवं च ‘जय’ शब्दे जकारोऽष्टत्वसंख्याया, यकारश्च एकत्वसंख्यायाः वाचकः । अङ्कानां वामतो गतिरितिरीत्या
जयशब्दोऽष्टादश संख्यां बोधयति । महाभारतं च अष्टादशपर्वत्मकम् एतदेव बोधयितुमुक्तम् ततो जयमुदीरये-
दिति । अर्थात् अष्टादशपर्वत्मकं महाभारतं पठेत् ।

शुक्लः कथ्यते । ऊर्ध्वा दिक् उत्तरशब्देन अवाची दिक् च नीचैः शब्देन प्रोच्यते । पृथिव्याः अधस्त्वं दिवश्चोर्ध्वत्वं प्रसिद्धम् । अतो मन्त्रे 'कृष्णं नियानम् ।' इति शब्दाभ्यां पार्थिवान्नेरावासभूता पृथिवी उच्यते । हरिशब्देन च जलाहरणकर्त्र्यः सूर्यगमस्तथ उच्यन्ते ।

सुवर्णं शब्दोऽपि सूर्यरश्मीनां सुपतनशालित्वं, सुगमनशालित्वं च प्रतिपादयन् तेषां विशेषणं भवति । एवञ्च सुगमनशीलाः सूर्यरश्मयः अपः—पृथिवीजलानि वसानाः आच्छाद्यन्तः दिवम् ऊर्ध्वमन्तरिक्षे उत्पतन्ति गच्छन्ति । वस्तुतस्तु हरिसुवर्णं शब्दौ गायत्राग्निमेव बोधयतः । सूर्यति पृथिव्यामागच्छन् सूर्यरश्मिरूपः सावित्राग्निरेव पृथिव्या आहतः सन् पार्थिवपदार्थैः संसृष्टः पुनर्दिवं प्रत्यावर्तमानः सन् गायत्राग्निरुच्यते । स गायत्राग्निरेव पार्थिवो जलमात्रामपि स्वेन सहादायैव ऊर्ध्वं दिवं गच्छति इति पार्थिव जलाहरणं स एव करोतीति स एव हरिशब्देनोच्यते इति मन्ये । एवं सुवर्ण-शब्दोऽपि तमेव गायत्राग्निं बोधयति । प्रत्यावर्तमानस्य गायत्रान्नेः सुवर्णपक्ष्याकारत्वात् । अतएव सोमाहरणोपाख्याने एति—प्रेतिभावं कुर्वता गायत्राग्निरैव सोमाहरणं कृतमिति प्रतिपादितम् । तथा च सुवर्णकारेण परिणममानः गायत्राग्निरेव पार्थिवं जलमादाय दिवमुत्पतति इति सुस्पष्टं सिध्यति ।

उत्तरादिशेव सोमस्य वरुणस्य च स्थानम् । उत्तराकाशे एव विष्णुपदनाम्नि स्थाने परमेष्ठिनि सोमस्य वरुणस्य च स्थितेः । उभयोश्च सोमवरुणयोरहृदयत्वेनाशरीरत्वेन च श्रुतत्वम् । तस्मान्मन्त्रे श्रुतसदनशब्देन सोमवरुणाधारभूतस्य उत्तराकाशस्य उत्तरायणस्य वा ग्रहणम् । तस्मात् यदा जलाहरणकर्त्र्यः सूर्यरश्मयः श्रुतस्य सदनात्=उत्तराकाशात् अभावर्तन्ते दक्षिणाकाशमायान्ति, अथवा यदा सूर्यरश्मयः उत्तरायणात् दक्षिणायनमभावर्तन्ते

तदा आपादमासे इयं पृथिवी धृतेन-उदकेन, धृतस्योदकनामासु पाठात्, व्युद्यते विशेषेण क्लिप्ता भवति अर्थात् पृथिवी जलेन परिपूर्णा भवति इति मन्त्रार्थः । अस्यवामीय-सूक्तस्य मन्त्रद्वये योऽर्थः प्रतिपादितः तस्यैव निरूपणं वाल्मीकिरामायणे ब्रह्माण्डपुराणे च कृतम् । यथा—

अष्टमासधृतं गर्भं भास्करस्य गभस्तिभिः ।

रसं सर्वसमुद्राणां द्यौः प्रसूते रसायनम् ॥

वा० रामा०

विवस्वानष्टभिर्मत्सैरादायापो रसात्मिकाः ।

वर्षत्यम्बु ततश्चात्तमन्नादमखिलं जगत् ॥

विवस्वानंशुभिस्तीक्ष्णैरादाय जगतीतलम् ।

सोमं पुष्पाति सोमस्तु वायुनाडीमर्थैर्दिम् ॥

(ब्रह्मपुराण)

समानमेतदुदकमित्यादि तृतीयमन्त्रे तु प्रतिपादितं यज्ञ केवलं पार्थिवान्नेरेव ऊर्ध्वं गच्छन् दिवं द्युलोकस्थान् वा देवान् तर्पयति, अपि त्वेमेव सावित्राग्निरपि पृथिवीमागच्छन् सौरैः पदार्थैर्भूमिं तर्पयति । अर्थात् दिवि गतं जलं पर्जन्यरूपे परिणतं भूत्वा पुनः पृथिव्यां पतित्वा भूमिं जलक्लिन्ना करोति । सर्वौषध्याद्युत्पादनं द्वारा भूमिं तर्पयति । अपि च सौरः सावित्राग्निरपि सूर्यात् प्रवृत्तो भूत्वा भौमेषु पदार्थेषु प्रविश्य भूमिष्ठानां पदार्थानामाप्यायनं विधत्ते । एवमयमहरहर्हयस्तायते । तदुक्तम्—भूमिं पर्जन्यां जिन्वन्ति-तर्पयन्ति, दिवं चाग्नयः पार्थिवपदार्थाः जिन्वन्ति-तर्पयन्ति । एतस्मिन् वाहरहस्तायमानस्याधिदैविकस्य यज्ञस्य प्रकारान्तरेण प्रतिपादनं गीतायां कृतम्—

अन्नाद् भवन्ति भूतानि पर्जन्यादन्नसंभवः ॥

यज्ञाद् भवति पर्जन्यो यज्ञः कर्मसमुद्भवः ॥ इति ।

एतदेव वृष्टिविज्ञानं समासतः अस्यवामीयसूक्तस्यै-स्त्रिभिर्मन्त्रैः प्रतिपादितमिति ध्येयम् । इति शम् ।

योगविद्या

लेखक—स्वामी मनुपर्य, योगसाधन आश्रम, १६ प्रीतम नगर, अहमदाबाद-६

योग भारतवर्ष की अमूल्य संपत्ति है। दर्शनशास्त्र महर्षियों की योग-विद्या का ही चमत्कार है। स्मृति, पुराण आदि अनेक ग्रंथ भी योगाभ्यासजन्य ऋतंभरा प्रज्ञा के ही मधुर तथा मनोहर फल हैं। धर्म-प्रचारक और दार्शनिक योग-विद्या की मुक्तकंठ से प्रशंसा करते हैं। बौद्ध और जैन आचार्य भी स्वतंत्र रीति से योग पर विचार करते हैं। तंत्र-विद्या में भी योग का महत्वपूर्ण स्थान है। इस प्रकार 'योग' भारतीय संस्कृति का सर्वमान्य अंग है।

योग का अर्थ क्या है ?

महर्षि पतंजलि ने स्पष्ट रूप से कहा है; "योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः।" अर्थात् चित्त-वृत्तियों का निरोध ही योग है।

महर्षि याज्ञवल्क्य ने योग का वर्णन इस प्रकार किया है—"संयोगो योग इत्युक्तो जीवात्मापरमात्मयोः" अर्थात् जीवात्मा और परमात्मा का संयोग ही 'योग' है।

भगवान् श्रीकृष्ण ने गीता में योग की व्याख्या इस प्रकार की है, "समत्वं योग उच्यते।"—अर्थात् समभाव ही योग है।

श्री हेमचन्द्राचार्य ने मन की चिन्तारहित अवस्था को योग बताते हुए कहा है, 'सर्वचिन्तापरित्यागो निश्चिन्तो योग उच्यते।'

हम सभी की हृदय-गुफा में सर्वान्तर्यामी ब्रह्म का स्फुरण बुद्धि के साक्षी रूप में अर्थात् अहं के रूप में होता है। इस स्फुरण में स्वयं कौन है और क्या करता

है इस विचार के बिना ही जब मन का लय होता है तथा अहं स्फुरण भी नहीं रहती। ऐसी दशा में जो सूक्ष्म स्थिति प्राप्त होती है उसे महर्षि मरण 'योग' कहते हैं।

श्री अरविन्द के अनुसार जीवन में ईश्वर को प्राप्त कर उसको अपने में प्रकट करना ही 'योग' है।

स्वामी श्री शिवानन्दजी महाराज का कथन दृष्टव्य है। वे कहते हैं योग का अर्थ है आत्म-सुधारण की मूल-पद्धति। शरीर, मन और आत्मा का संतुलित विकास। मन का आत्माभिमुख होना। union with God ईश्वर के साथ एकता।'

इस प्रकार अलग-अलग द्रष्टाओं ने 'योग' की अलग-अलग व्याख्या की है। यद्यपि इसमें अभिव्यक्ति की भिन्नता है, पर सब का सूर तो एक ही है। सबका एक ही मत है कि अन्तःकरण के रजस-तमस के भावों को दूर कर चित्तवृत्तियों का निरोध करना। इस निरोध को ही योग, समाधि अथवा स्वरूप-साक्षात्कार कहते हैं। यह साक्षात्कार मानवजीवन की परम स्थिति है, जहाँ दिव्य-शान्ति और अखंड आनन्द की अनुभूति होती है।

'योग' की आवश्यकता किसलिये है ?

मानवजीवन का परम लक्ष्य है परमात्मप्राप्ति। जब प्रभु से वियोग होता है तब योग की आवश्यकता होती है। योगदर्शनकार का कहना है, "तदा द्रष्टुः स्वरूपेऽवस्थानम्।" यह योग का उत्तम फल है। परन्तु अघटित घटना और माया के प्रभाव से भ्रान्त देहात्मभाव को

प्राप्त किया हुआ जीवात्मा—मानव वासनावश, कर्मवश, आपातरमणीय जगत के चक्कर में फँस जाता है और जीवन के परमध्येय को प्राप्त करने में पीछे रह जाता है। कोई विरला ही इस चक्र में से निकलता है। गीता में श्रीकृष्ण भगवान् का कथन द्रष्टव्य है—“न हि कल्याणकृत कश्चित् दुर्गतिं तात गच्छति।” अर्थात्, शुभ की ओर प्रयाण करनेवाले की कभी दुर्गति नहीं होती है।

योग-साधना का मुख्य हेतु कैवल्यदर्शन है। इसके अतिरिक्त भी योग-साधना के अन्य कई लाभ हैं। उत्तम आरोग्य, अदम्य उत्साह, प्राणबल, दृढ़ मनोबल, दीर्घायु आदि।

“भवतापेन तप्तानां योगो हि परमौषधम्।”

अर्थात् संसार के ताप से तप्त लोगों के लिए निश्चय ही ‘योग’ परमौषध है। ‘योग’ दुःख के संयोग से वियोग करता है। ‘योग’ मानव को देव बनाता है। सुख की प्राप्ति के लिए योग अनिवार्य है। कर्म में परमात्मा की याद ही कुशलता है और यह कुशलता योगबल द्वारा ही प्राप्त होती है। भगवान् कृष्ण ने कहा है, “योगः कर्मसु कौशलम्।” प्रत्येक कर्म में ईश्वर की याद होना ‘योग’ है। ईश्वर-स्मरण के साथ किये हुए सभी कार्य बन्धनकर्ता नहीं होते। वे कर्म यज्ञरूप हैं, भगवान् रूप हैं। “यज्ञो वै विष्णुः।”

योग-साधना-पद्धति

योग-साधना की एक विशिष्ट पद्धति है। गीता के छठे अध्याय में आत्मसंयम के लिये योग दर्शाते हुए भगवान् श्रीकृष्ण ने सरल पद्धति बनाई है। ‘ज्ञानेश्वरी’ में संत ज्ञानेश्वर ने योग की विशद स्पष्टता दी है। योग-दर्शनकार महर्षि पतंजलि ने योग-साधना की जो विशेष पद्धति दिखाई है उस पर विचार करना चाहिये।

शरीर, मन और इन्द्रियों की शुद्धि के लिए योग-दर्शनकार ने आठ प्रकार के साधनों की ओर निर्देश किया है। समाधि प्राप्त करने के लिए मुख्य आठ अंग हैं :—(१) यम (२) नियम (३) आसन (४) प्राणायाम (५) प्रत्याहार (ये पाँच समाधि के बहिरंग साधन कहे जाते हैं) (६) धारणा (७) ध्यान (८) समाधि। (ये तीन समाधि के अन्तरंग साधन हैं) इन आठ अंगों को ‘अष्टांग योग’ नाम दिया गया है।

योगसाधना के आरम्भ में साधक की योग सम्बन्धी जिज्ञासावृत्ति प्रमुख स्थान रखती है। यदि साधक मुमुक्षु न होगा तो आगे की पद्धति किसी भी प्रकार लाभप्रद नहीं होगी। जिस प्रकार अन्य विद्याभ्यास में गुरु की आवश्यकता होती है उसी प्रकार योगाभ्यास में श्री सद्गुरु का सान्निध्य अनिवार्य है।

(१) यमः—यम का अर्थ है संयम। अर्थात् विशेष सुखों का त्याग कर ब्रह्मचर्य व्रत धारण करना। मर्कटमन को नियम में रखना। आरम्भ में इन्द्रियों का संयम आवश्यक है। ब्रह्मचर्य के बिना योग की साधना-पद्धति व्यर्थ है। ब्रह्मचर्य में स्थित साधक योग के गहन प्रदेश में पहुँच सकता है।

(२) नियमः—नियम का अर्थ है शरीर और मन की पवित्रता रखना। संतोष रखना। सुख-दुःख आदि द्वन्द्वों को सहन करना। योगशास्त्र का अध्ययन करना। भक्तिपूर्वक निष्काम बुद्धि से सभी कर्म ईश्वर को अर्पण करना और ईश्वर-चिन्तन करना।

(३) आसनः—अष्टांग योग में आसन का तीसरा स्थान है। शारीरिक और मानसिक अभ्यास की उच्च स्थिति प्राप्त होने तक आसन नित्य करने पड़ते हैं। योगियों ने कुछ इस प्रकार के आसन, प्राणायाम आदि ढूँढ निकाले हैं जिनके कि अभ्यास से शरीर और मन पर अधिकार प्राप्त होता है। आसन का अर्थ है शरीर को स्थिर रखना तथा मन को सुख प्राप्त होना। आसन

मन को चंचलता को रोकते हैं। आसन सिद्धि से नाड़ियों को शुद्धि, आरोग्य की वृद्धि तथा शरीर में चपलता आती है। संक्षेप में, आसनों से कायाकल्प हो जाता है।

(४) प्राणायाम—प्राण की गति को वश में रखना, प्राण अपान की एकता करना ही प्राणायाम है। प्राणायाम से होने वाले अनेक लाभों में से आयुष्यवृद्धि, असाध्य रोगों का नाश, चित्तशुद्धि, स्मरण शक्ति, धारणा शक्ति की वृद्धि आदि प्रमुख हैं। बुद्धिजीवियों के लिये प्राणायाम एक पूर्ण और अपूर्व 'टानिक' है। प्राणायाम से सत्वगुण की वृद्धि होती है। इससे बिना प्रयत्न ही चित्त की एकाग्रता होती है।

(५) प्रत्याहार—जब विभिन्न इंद्रियाँ अपने विषयों से निवृत्त, होकर चित्त की तरह निरुद्ध होती हैं तब उसे प्रत्याहार कहते हैं। प्रत्याहार से इंद्रियाँ स्वेच्छाचारी नहीं बनती। आरोग्य और समाधि में प्रवेशने की चित्त की योग्यता बढ़ती है।

(६) धारणा—प्रत्याहार सिद्ध होते ही धारणा का क्षेत्र आता है। योगदर्शनकार पतंजलि ने कहा है, "देशबन्धश्चित्तस्य धारणा।" अर्थात्, किसी देशविशेष में चित्त को लगा देना ही धारणा है। जिन्हें धारणा के अभ्यास की शक्ति बढ़ानी हो उन्हें अपने आहार-विहार को अत्यन्त नियमित करना चाहिये। नित्य अभ्यास करना चाहिये। बारह प्राणायाम से एक धारणा सिद्ध होती है।

(७) ध्यान—ध्यान योग की मुख्य सीढ़ी है। जिस विषय में धारणा से चित्तवृत्ति लगी हो उस विषय में निरंतर वृत्ति-प्रवाह कर देना ही ध्यान है। ब्रह्म का ध्यान करने वाला ब्रह्मस्वरूप बनता है। शिव का ध्यान करने वाला शिव बनता है। ध्यान परम अमृतपद प्रदान करने वाला है। जिसका जैसा ध्यान होगा उसे

वैसी ही प्राप्ति होगी। बारह धारणाओं से मिलकर एक ध्यान होता है।

वर्तमान बाह्य जगत की वैज्ञानिक प्रगति और सिद्धि भी एकाग्रता अर्थात् ध्यान का परिणाम है। किन्तु भौतिक पदार्थों की प्राप्ति के लिये की गई एकाग्रता को योग का ध्यान नहीं कहा जा सकता। इससे तो ध्यान शब्द का महत्व कम होता है। 'योग' का अर्थ सीमित भौतिक पदार्थों के साथ सायुज्य नहीं है, बल्कि एक पारमार्थिक साधना है जिसमें परात्पर के साथ सायुज्य है। एक महान सायुज्य में अनेक गौण सायुज्यों का समावेश हो जाता है। कहा है—

“एकस्मिन् विज्ञाते इदं सर्वं विज्ञानं भवति।”

एक के ज्ञान से इस संपूर्ण विश्व का ज्ञान हो जाता है। जो सबमें अपने को और अपने में सबका दर्शन अर्थात् साक्षात्कार करता है। उसे किसी वस्तु के साथ सायुज्य नहीं करना पड़ता। गोविन्द में मग्न गोपियाँ जड़-चेतन सबमें कृष्ण का दर्शन करती थीं। जिस समय शुकदेव जी ने पिता के घर का त्याग किया उस समय जा रहे शुकदेव जी को स्नेहभरे पिता ने उन्हें रोकना चाहा तब शुकदेव जी के बदले वृक्षों ने प्रत्युत्तर दिया था। श्री शुकदेव जी का विश्वचेतना के साथ तादात्म्य का यह ज्वलंत दृष्टान्त है। ऐसे महात्माओं के लिये कोई भी पदार्थ अपने से भिन्न प्रतीत नहीं होता। आज तो परिस्थिति यह है कि योग तथा योग के गौरव को न समझने वाले ज्ञानी बंधु कहते हैं कि योग साधना की वस्तु नहीं है। योग तो हर समय होता रहता है। ऐसा कहने वाले लोग वास्तव में योग का सामान्य अर्थ करते हैं। 'योग' का हेतु है मन की एकाग्रता। जहाँ एकाग्रता होती है वहाँ कार्य कलात्मक होता है। लेकिन आश्चर्य तो यह है कि जिसके कारण कार्य कलापूर्ण बनता है, उसे ही भूल जाते हैं। इस भूल को सुधारने के लिये इसे ही जानना, इसी का अनुभव करना और इसी के निज

स्वरूप में स्थित होना 'योग' है। योग-सिद्ध पुरुष आत्म-काम होते हैं। अनन्तज्ञान, अनन्त ऐश्वर्य और अनन्त सौन्दर्य प्राप्त करते हैं। इस लक्ष्य को प्राप्त करने के पहले भौतिक और दैवी सिद्धियाँ मार्ग में आती हैं, पर वे विराम स्थान हैं। इन स्थानों में पड़े रहने की आवश्यकता नहीं है। इसमें आसक्ति नहीं करनी चाहिये। इसमें आसक्ति अथवा मोह करने वाला परम रहस्य को जानने में असमर्थ होता है।

(८) समाधि—विक्षेपों को दूर कर चित्त का एकाग्र होना ही समाधि है। अभ्यास की शक्ति से जब ध्यान ध्यानाकार को त्यागकर मात्र ध्येयवस्तु के आकार को ग्रहण कर लेता है तब उसे समाधि कहते हैं। समाधि का अर्थ है ध्यान की उच्चावस्था। जब ध्यान की अतिशयता, ध्यान की परिपक्वावस्था होती है, तब चित्त से ध्येय के अलगपन का और तत्संबन्धी वृत्ति का भाग चला जाता है। ध्यान में ध्येयाकार वृत्ति का प्रवाह खंडित होता है। वह प्रवाह जब अखंडित होता है तब समाधि प्राप्त होती है। इस स्थिति को प्राप्त करने के लिये ध्यान का अत्यधिक अभ्यास करना पड़ता है। ध्यान के अन्तर्गत ध्येय का विचार तथा प्रत्यय-वृत्ति का विचार होता है। जिस समय ध्यान का अतिशय अभ्यास होता है, ध्येयाकार वृत्ति का प्रवाह अखंडित बहता है उस समय वस्तुतः ध्येय का प्रत्यय तो होता है, फिर भी एक तैलधारारवत अखंडित चलना होने से ध्याता को वह ध्येय से अलग प्रतीत नहीं होता। अर्थात् उस समय ध्याता को मात्र ध्येय स्वरूप का ही आभास होता है। लेकिन ध्येयाकार हुई वृत्तिरूप प्रत्यय का पृथक् विचार चला जाता है। इससे ऐसा आभास होता है मानों वह वृत्तिशून्य स्वरूप है। और इस प्रकार का ध्येय मात्र का आभास करने वाला प्रत्यय समाधि है। यहाँ यह इस प्रकार समझना चाहिये कि ध्यानावस्था में ध्यान, ध्याता और ध्येय अलग-अलग प्रतीत होते हैं और

समाधि में ध्येय-वस्तु ही शेष रहती है। ध्यान, ध्याता और ध्येय तीनों एक रूप हो जाते हैं। ध्यान में त्रिपुटी का ख्याल होता है और समाधि में मात्र ध्येय का विचार होता है। यह समाधि संप्रज्ञात या सविकल्प समाधि है। समाधि के दो प्रकार हैं—संप्रज्ञात और असंप्रज्ञात। संप्रज्ञात समाधि में ध्याता, ध्यान और ध्येय इस त्रिपुटी का ब्रह्मस्वरूप के रूप में भान रहता है। असंप्रज्ञात समाधि में त्रिपुटी का लय हो जाता है। धारणा, ध्यान और समाधि, इन तीन के समुदाय को योगशास्त्र में संयम कहते हैं। संयम का दृढ़ परिपाक होने पर केवल ध्येय में ही शुद्ध सात्विक प्रवाह रूप से बुद्धि स्थिर होती है। इसे प्रज्ञालोक या ज्ञानज्योति का उदय कहा जाता है। इसका निरोध होते ही असंप्रज्ञात-निर्विकल्प-समाधि की प्राप्ति होती है। जहाँ पुरुष स्वरूप में प्रतिष्ठित होता है, जिसे कैवल्य दर्शन कहते हैं। इस समय सभी गुण पुरुषार्थशून्य होने से स्वयं के कारण में लय हो जाते हैं। यहाँ योगी परम लाभ की प्राप्ति करता है। परम अमृत का आस्वाद करता है। प्रकृति से ऊपर उठ जाता है। शांति-सुख का अनुभव करता है।

संसार का प्रत्येक मनुष्य सुख के लिये अनेकानेक प्रयत्न और प्रवृत्तियाँ करता है। यद्यपि शाश्वतसुख के लिये उसके सभी प्रयत्न होते हैं, परन्तु ज्ञान के अभाव के कारण वह जन्म-मरण के बन्धन में बँधा रहता है। यह एक महान-बन्धन है। इस बन्धन से छुटकारा पाने का एकमात्र उपाय 'योग' है। समाधि से परम सुख की प्राप्ति होती है। स्व-स्वरूप की विस्मृति ही अनेक दुःखों का कारण है। योगी समाधिस्वरूप में स्थित होकर अनन्त सुख का अनुभव करता है। वह जीवन्मुक्त होकर द्वन्द्वों से मुक्त हो जाता है।

समाधि लाभ प्राप्त करने में वैराग्यभेद से साधक के भेद होते हैं। वैराग्य की तीव्रता पर ही समाधि का शीघ्र लाभ निर्भर होता है। मृदु, मध्य और तीव्र तीन प्रकार

के वैराग्य माने गये हैं। तीव्र वैराग्यवान शीघ्र समाधि प्राप्त करता है। श्री शुकदेवजी इसके उदाहरण है। इस प्रकार 'अष्टांग योग' अथवा 'राजयोग' एक वैज्ञानिक प्रक्रिया है। इसके द्वारा मनुष्य प्रकृति के तीन गुण और पाँच कोषों से ऊपर उठकर अपने स्वरूप का अपरोक्ष अनुभव कर कृतार्थ होता है।

योग के प्रकार

इस महान लक्ष्य की प्राप्ति के लिये—योगद्रष्टाओं ने चार मार्गों का निरूपण किया है। मानव-स्वभाव के अनुसार ही इनकी योजना की गई है। ये इस प्रकार हैं:-

- १—कर्मयोग
- २—भक्तियोग
- ३—राजयोग
- ४ - ज्ञानयोग

इनके अतिरिक्त, हठयोग, ध्यानयोग, कुण्डलिनीयोग, नादयोग भी साधना को लक्ष्य में रखकर बनाए गये हैं। ये सभी नाम और मार्ग एक सिक्के के दो पहलू हैं। वस्तुतः योग के अलग-अलग नाम और अलग-अलग मार्ग हैं। इन भिन्न राहों में कर्म, भक्ति, राज तथा ज्ञान-योग उनकी साधना-पद्धति से अलग होते हैं। लेकिन यह भिन्नता 'water tight compartment' जैसी नहीं है। जिस प्रकार एक युग को दूसरे युग से बिल्कुल भिन्न नहीं किया जा सकता ठीक उसी प्रकार योग के इन मार्गों को एक-दूसरे से बिल्कुल अलग नहीं किया जा सकता। प्रत्येक मार्ग एक-दूसरे से संबद्ध है। भक्ति, ज्ञान और योग तीनों मार्गों का समन्वय ही वर्तमान युग के लिये अनुकूल है। समुद्र की ओर बहने-वाली नदियों की तरह ही ये मार्ग हैं। प्रत्येक व्यक्ति को अपना अनुकूल मार्ग स्वीकार कर ध्येय-प्राप्ति के लिये प्रयत्नशील होना चाहिये।

कर्मयोग—प्रवृत्तिशील स्वभाव वाले के लिये 'कर्म-योग' अनुकूल है। निःस्वार्थ सेवा से कर्म करने वाला मनुष्य प्रभु को प्राप्त करता है। भगवान श्रीकृष्ण ने गीता में कहा है—

तस्मादसक्तः सततं कार्यं कर्म समाचर ।

असक्तो ह्यचिरन्कर्म परमाप्नोति पूरुषः ॥

फल की ओर आसक्त हुए बिना निरंतर कर्मरत मनुष्य मोक्ष पाता है। फल की आशा छोड़ कर सर्वस्व ईश्वर को अर्पण कर जीवन व्यतीत करनेवाला कर्मयोगी है। इस प्रकार के कर्म कर्ता के लिये दोषकारक या बन्धनकर्ता नहीं होते। इसी लिये तो भगवान् ने अर्जुन को "मामनुस्मर युद्धय च"—मेरा स्मरण कर युद्ध कर कहा है। यदि मनुष्य भी प्रभुस्मरण करते हुए कर्तव्य करता है तो निश्चय ही वह सदैव जीवन-संग्राम में विजय प्राप्त करता है।

भक्तियोग—भावनामय प्रवृत्तिवाले के लिये यह मार्ग अधिक अनुकूल है। इसमें भक्त ईश्वर की भक्ति को स्वीकार करता है और नौ प्रकार से ईश्वर की आराधना करता है। ईश्वर ही उसका कर्ता-धर्ता बनता है। परिणामस्वरूप साधक का उत्तरदायित्व कम हो जाता है। भक्त को प्रभु के प्रति परम प्रेम होता है और इसी कारण वह रस-समाधि में लीन होता है। गोपियाँ, मीरा, और नरसिंह इसके उदाहरण हैं।

राजयोग—कुतूहल-प्रिय तथा रहस्य-शोधक-स्वभाव वाले के लिये यह मार्ग विशेष अनुकूल है। योग का अभ्यासी यम, नियम रूपी महाव्रतों को धारण करता है। आसन और प्राणायाम से शरीर, मन एवं प्राण को स्थिर कर चित्तवृत्ति के निरोध द्वारा समाधि अवस्था में परमात्मा के साथ तादात्म्य अनुभव करता है। यह महान योग है। सत्य विज्ञान है, केवल बातें नहीं हैं।

ज्ञानयोग—सूक्ष्मबुद्धि वाले विचारवान् लोगों के

लिये यह मार्ग है। यह विहंगम मार्ग है। ज्ञान परमात्मा का ज्ञान है। ज्ञानमार्ग का साधक साधन चतुष्टय का संबल लेकर श्रवण, मनन और निदिध्यासन द्वारा बुद्धि के दोषों—असंभावना और विपरीत भावना—को दूर करता है। ऐसा अधिकारी पुरुष ब्रह्मनिष्ठ गुरु द्वारा महावाक्य का उपदेश पाते ही अपरोक्ष ज्ञान प्राप्त करता है। उसका देहात्मभाव दूर होता है और इस बात की अनुभूति होती है कि मैं ब्रह्म हूँ। इस स्थिति को पहुँचने वाला शाश्वत शांति और परमानन्द का भागी बनता है।

साधना-मार्ग की कठिनाइयाँ

योग-साधना में कठिनाइयाँ भी हैं:—

(१) लय (२) विक्षेप (३) कषाय (४) रसास्वाद। ये निर्विकल्प-समाधि के विघ्न हैं। इन दोषों को दूर करने के लिए ही साधना का निरूपण किया है। स्वयं ही दृढ़ता से साधना करनी चाहिए। अधिकारी शिष्य को अपने आप ही सद्गुरु मिल जाते हैं और प्रयत्न करने से सिद्धि मिलती ही है।

फलश्रुति:—‘योग’ से मानव-जीवन दिव्य बनता है। त्रिविध दुःखों का नाश होता है। आज हम जिस विश्वशान्ति की, देश के वैभव की अथवा मानव-उत्थान की बातें करते हैं वह योग द्वारा शीघ्र ही संभव हो सकती हैं। ‘योग’ जीवन में दिव्यता और भव्यता प्रदान

करता है। यह प्रत्येक प्राणी के प्रति प्रेम उत्पन्न करता है। योगमय जीवन व्यतीत करने से व्यक्ति-व्यक्ति के बीच की कटुता और देश-देश के बीच की समस्याएँ दूर हो सकती हैं। कर्म-योग, भक्ति-योग, राज-योग और ज्ञान-योग ये विभिन्न यौगिक मार्ग हैं। इनमें से किसी एक मार्ग को अपना कर प्रामाणिकता से उस पर चलने वाला निश्चय ही सुख तथा शान्ति उपलब्ध करता है। हठ और मताग्रहों का त्याग कर व्यवहार को शुद्ध बना कर स्वाध्याय, जप, ध्यान, संकीर्तन करने से भी योग-साधना हो सकती है। योग तो एक अद्वितीय वृक्ष है। इस वृक्ष में भक्ति रूपी फूल महकते हैं और ज्ञान रूपी फल निकलते हैं। ‘योग’ के लिए देश, काल और जाति का कोई बन्धन नहीं होता। ‘योग’ सभी जीवों के हित के लिये है।

उपसंहार:—मनुष्य की प्रत्येक प्रवृत्ति दुःख-निवृत्ति और सुख-प्राप्ति के लिये होती है। मनुष्य ऐसे सुख का आकांक्षी है, जिसका कभी नाश न हो। यह सुख न तो सांसारिक विषयों में है और न स्वार्थपूर्ण जीवन में। इस सुख का निवास स्वरूप की प्राप्ति में है। परमार्थ में है। इस स्वरूप की प्राप्ति के निमित्त ही योग-साधना है। यही योग का रहस्य है। यही योग का सार है। यही योग का महान शोध है कि जिसमें विश्व की समस्याओं का समाधान समाया हुआ है।

जैसा देखा—जैसा समझा

लेखक—माननीय स्वामी श्रीअतुलानन्दजी महाराज (मेहसाणा)

यों तो शारदाम्बा की स्नेहाभिषिक्त सन्तान पण्डितराज आज से चौदह वर्ष पहले १९५७ में ही प्राप्त हो सका। भगवदाचार्य जी का यशसौरभ पर्याप्त समय से सुप्त तक जब प्रथमबार पण्डितराज से मिलने अहमदाबाद स्थित पहुँच चुका था किन्तु उनके दर्शनों का प्रथम सुअवसर उनके निवासस्थान में जा रहा था तब मन में बार-बार

ऐसी आशंकाएँ उठती रहीं कि क्या अर्वाचीन युग के यह महापण्डित सौहार्दपूर्ण वातावरण में विचारों के आदान-प्रदान के लिये अपना अमूल्य समय नष्ट करके मुझसे वार्तालाप करेंगे ?

पण्डितराज के समीप पहुँचते ही हमने अनुभव किया कि हमारी आशंकाएँ केवल शंकाशील हृदय की व्यर्थ कहपना मात्र थीं ।

सभी के प्रति आत्मीय भावापन्न महापुरुष ने मेरा अति साधारण व्यक्तित्व का कुछ भी विचार किये बिना ही अपने सामने बैठने के लिये हमको सुन्दर आसन देकर स्वयं अपने आसन से नीचे बैठ गये ।

नम्रता-सरलता के प्रतीक स्वामीजी को सन्निकट से देखा, उनके प्रसन्न गंभीर मुखमण्डल में अकृत्रिम स्मित की मधुमयी रेखाएँ और प्रकाशपूर्ण आँखों में निर्दोष दृष्टि थी जिसे देखकर कोई भी व्यक्ति पण्डितराज के विशुद्धान्तर्हृदय की कमनीय कोमल भावनाओं का अनुमान कर सकता था ।

यह महामानव केवल संस्कृत भाषा, वेदादि का ही ज्ञाता नहीं है, अपितु व्यावहारिक जीवन को प्रयोगशाला बनाकर वेदादि के आदेश-उपदेशों का सफल प्रयोग भी कर चुके हैं—उन्मुक्त हृदय से बहुत देर पर्यन्त वार्तालाप करके हम इस सुदृढ़ विश्वास के साथ अपने निवास-स्थान में लौट आये । जैसे-जैसे स्वामी जी के अधिक परिचय में मैं आता गया वैसे-वैसे उनके प्रति अधिकाधिक आकृष्ट होता गया और उनके जीवन के कतिपय महत्वपूर्ण प्रसङ्गों को जान सका ।

विद्वत्ता तथा आध्यात्मिक उत्कर्ष के समुन्नत शिखर पर आरोहण करने के लिये पण्डितराज के पास प्रधानतया अनवरत श्रम तथा त्याग यही दो साधन थे । अभिराम

राम की जन्म-लीला भूमि पुण्यधाम अयोध्या के राजोचित उपकरणों से समलंकृत सुप्रसिद्ध वैभवशाही मठ—“बड़ा स्थान” का गादीपति बनना पण्डितराज स्वीकार करें—तदर्थ तत्कालीन “बड़ा स्थान” का अध्यक्ष का प्रयास तथा रामानन्दीय वैष्णव महात्माओं के एकान्त आग्रह को सधन्यवाद अस्वीकार करके स्वामी जी सब छोड़कर परिव्राजक बन गये ।

अनन्त नील नभमण्डल में विहरणशील मुक्त विहंगम रत्नजडित स्वर्ण पिंजर में बन्दी बनना क्या कभी पसन्द कर सकते थे ?

पण्डितराज के स्वदेश-प्रेम की अमर गाथाएँ भी स्वाधीनता-प्रेमी जनता को चिरकाल पर्यन्त प्रेरणा प्रदान करती रहेंगी ।

महात्मा गान्धीजी के नेतृत्व में भारतीय जब भारत भूमातृका को परतन्त्रता से मुक्त करने के लिए विदेशियों से संघर्ष कर रहे थे तब भारतीय तरुणों में राष्ट्रभक्ति की प्रदीप्त हुताशन में अपनी काव्यधारा से सदैव धृता-हुति डालते रहे । उनके भारतपरिजातम्, पारिजात सौरभम्, पारिजातापहार आदि महाकाव्यों का प्रत्येक वाक्य राष्ट्रप्रेम से ओतप्रोत है ।

पण्डितराज के सामसंस्कार भाष्यादि शास्त्रीय ग्रन्थ सुदीर्घकाल पर्यन्त शारदाम्बा के उपासकों का पथप्रदर्शन करते रहेंगे—जिज्ञासुओं को ज्ञान का प्रकाश दिखते रहेंगे ।

विश्वात्मा से यही मेरी प्रार्थना है कि ऐसे महापुरुषों का आविर्भाव भारत में सदैव होता रहे जिससे भारत का रत्नगर्भा नाम सार्थक हो । शताब्दि-समारोह के पावन अवसर पर पण्डितराज को मैं श्रद्धा प्रणाम करता हूँ ।

श्रीरामानन्दसम्प्रदाय के अग्रिम नेता

लेखक—स्वामी श्रीपरमानन्दजी महाराज (अहमदाबाद)

बहुत समय व्यतीत हो गया। जोधपुर की बात है। स्वर्गीय विरागिचक्रवर्ती श्रीमहान्त रघुवीरदासजी महाराज (चित्रकूटी) अपनी जमात लेकर जोधपुर में विराजमान थे। वहाँ के आर्यसमाजी सज्जनों ने महान्तजी महाराज की जटा और विभूति के साथ-साथ मूर्तिपूजा की निन्दा शुरू की। नोटिसें छपीं, कविताओं में वैष्णवधर्म की निन्दा होने लगी। श्री महान्त जी ने भी अहमदाबाद से स्वामी श्री भगवदाचार्यजी महाराज को तार देकर बुलाया। उस समय स्वामीजी ज्वरग्रस्त थे। अहमदाबाद के दिल्ली दरवाजे के श्रीरामानन्दी में अस्वस्थ भूखे-प्यासे पड़े थे। तत्कालीन श्री महान्त गोकुलदासजी ने आग्रह के साथ स्वामीजी को जोधपुर जाने से रोका। परन्तु स्वामीजी ने कहा, जब तक यह शरीर रहेगा तब तक मैं अपने इस सम्प्रदाय की सेवा करता रहूँगा, यह मेरा व्रत है। यह कहकर उसी ज्वर की अवस्था में स्वामी जी जोधपुर पहुँचे। विपक्षियों के पैर उखड़ गये। स्वामीजी ने वहाँ पहुँचते ही आर्यसमाज को मूर्तिपूजा के विषय पर शास्त्रार्थ का चैलेंज दिया। वहाँ कोई विद्वान् आर्यसमाजी तो था ही नहीं, हँसी-मस्करी करनेवाले ही आर्यसमाजी बन्धु थे। उनको अजमेर से भी उस समय कोई विद्वान् नहीं मिला। अन्त में आर्यसमाजी बन्धुओं ने शास्त्रार्थ की असमर्थता प्रकट की तथा स्थानीय तटस्थ सज्जनों ने भी स्वामीजी से प्रार्थना की कि किसीने नोटिस और कविताएँ वैष्णवों की निन्दा में छापकर प्रकाशित करने और बाँटने की

मूर्खता की है। अब वह लोग पश्चात्ताप करते हैं। स्थानीय उन प्रतिष्ठित सज्जनों के हस्ताक्षर से शास्त्रार्थ बन्द रहा और स्थानीय आर्यसमाज ने अपनी निन्दनीय प्रवृत्ति के लिये उस समय क्षमा माँगी। स्वामीजी के वहाँ मूर्तिपूजा और भगवद्भक्ति विषय पर दो दिन भाषण होते रहे। पश्चात् स्वामीजी विजयी होकर अहमदाबाद लौट आये।

ऐसे ही अयोध्या में जब स्वामी जी रहा करते थे, फैजाबाद के गिरिजाघर में प्रति रविवार को एक पादरी साहेब वेदों का खण्डन किया करते थे। उस दिनों वहाँ केदारनाथजी कार्य रहते थे और जीवित थे। उन्होंने अयोध्या के विद्वानों से प्रार्थना की कि वेदरक्षा के लिए आप सब फैजाबाद के गिरिजाघर में पधारे। किसी का साहस नहीं हुआ।

स्वामी श्री भगवदाचार्यजी महाराज के पास श्रीकेदारनाथ जी आये। स्वामीजी बड़ा स्थान में कोठी में रहा करते थे। शास्त्रार्थ के दूसरे दिन तो अंग्रेज और हिन्दुस्तानी ईसाइयों की बड़ा स्थान में भीड़ हो गयी। सभी स्वामीजी से मिलने के लिये आये थे। उसमें से एक पादरी ने वेदों पर कितने ही प्रश्न किये और वेदतीर्थ श्रीस्वामीजी ने उनके प्रश्नों के उत्तर से उन्हें सन्तुष्ट किया। तबसे आजतक फैजाबाद के गिरिजाघर में कभी खण्डन करने का किसीने साहस ही नहीं किया। ऐसे ऐसे तो कितने ही शास्त्रार्थ स्वामीजी के जीवन में पड़े हुए हैं। इति शम् ।

स्वामी भगवदाचार्यजी

(लेखक—स्वामी श्रीवासुदेवानन्दजी महाराज शास्त्री)

ब्रह्मज्ञानी ब्रह्ममय ब्रह्मपरायण सन्तों के चरणों में प्रणाम हो, पदवाक्यप्रमाण पारावारीण वेदमूर्ति पण्डित-राज अनन्तश्रीविभूषित स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज अभिनन्दनीय महापुरुष हैं, भारतपारिजात, श्रीसामभाष्यादि, बौधायन भाष्यादि के लेखक दिग्गज लेखक महर्षि प्रतिभासम्पन्न अलौकिक विद्वान हैं, ऐसे सन्त ही राष्ट्र के सच्चे वैभवस्वरूप हैं, परमात्मा के प्यारे हैं, ईश्वर के स्वरूप हैं, अन्तर्जगत, कार्यकारण जगत् उनसे ओतप्रोत हैं। वे सर्वदा जागरूक अविनाशी एवं नित्य हैं, शताब्दियाँ एवं अभिनन्दन-ग्रन्थादि के इन श्रद्धाप्रसूतों द्वारा उनके श्रीचरणों में शतशः नमस्कार करना ही है।

“सतां संगतिरेवात्र साधनं प्रथमं स्मृतम्” श्रीरामजी ने शबरी से कहा था, भक्ति के साधनों में सन्त पुरुषों का संग श्रेष्ठ साधन है।

क्षणमपि सज्जन संगति रेका,

भवति भवार्णव तरणे नौका।

गतिरात्मवतां सन्तः सन्त एव सतां गतिः।

असतां च गतिः सन्तो न चासन्तः सतां गतिः॥

संयमशीलों का आश्रय सन्त है, सत्पुरुषों का सहारा सन्त है, दुर्जनों को भी सदुपदेश द्वारा सन्मार्ग में लाने वाला सन्त ही है, दुष्टों का उद्धारक सन्त ही है। श्री स्वामी रामानन्द आचार्य महाराज का सम्प्रदाय अति उदारभावना, अलौकिकता एवं दिव्यता, विश्वप्रेम का पूर्ण आदर्शमय सम्प्रदाय है।

इस श्रीसम्प्रदाय में रहते हुए, रामानन्दाचार्य जी के सदृश श्रीभगवदाचार्य महाराज ने वेदशास्त्र, वेदान्त, दर्शनशास्त्रीय अनुसन्धानों में अपनी कुशाग्र बुद्धि का नव संस्करणों की यथेष्ट पूर्ति और सम्प्रदायगत मेद-भावों में स्वतन्त्र वेशभूषा काषाय धारण करके विद्वान् प्रखर वीरस्वामी का समाज में आदर्श संस्थापित किया है।

‘रा’ शक्तिरीति विख्याता ‘म’ शिवः परिकीर्तितः।

तदानन्दी शान्तचित्ती प्रसन्नात्मा विचारधृक्॥

सर्वत्र रामरूपश्च ‘रामानन्दी’ प्रकीर्तितः।

मनोबल, चरित्रबल एवं विद्याबल में परिपूर्णता का द्योतक और अद्वितीयता यह है कि श्रीयमुनाचार्य, श्रीरामानुजाचार्य और श्रीरामानन्दाचार्य के आदर्शों का समन्वय एवं श्री शङ्कराचार्य का गहन अध्ययन सभी पूज्य प्राचीन आचार्यों का एवं बौद्ध, जैन आदि दर्शनशास्त्रों का यथार्थ अगाध ज्ञान श्रीभगवदाचार्य महाराज में देखने को मिलता है। इतना सब कुछ होते हुए आपमें सरलता, सौजन्यता, सौम्यता, निर-भिमानीता, तपःत्याग, शान्ति, वैराग्य, सहजसिद्ध सर्वदा विराजमान ही रहता है।

ज्ञानयोगी होते हुए, निरन्तर ज्ञानयज्ञ ही अभिन्न-भावों द्वारा निराकार-साकार विराट् रूप में भगवदुपासना अर्चना ब्राह्मीस्थिति ही श्रीभगवदाचार्य महाराज के जीवन में सुस्पष्ट दिखाई देती है, स्थितप्रज्ञता जीवन्मुक्तता महाराज में विराजमान रहती है।

यैरिमे गुरुभिः पूर्वं पदवाक्यप्रमाणतः ।

व्याख्याताः सर्ववेदान्तास्तान्नित्यं प्रणतोऽस्म्यहम् ।

प्रमाणप्रमेयपुरःसरं गुरुजनों द्वारा उपनिषद् वेदान्तों की व्याख्या करने योग्य विद्वान् सन्त वन्दनीय है, तैत्तिरीय शाखा के भाष्यारम्भ का यह उल्लेख यथार्थ है ।

स्वामी श्री भगवदाचार्य महाराज अत्यन्त वन्दनीय एवं अभिनन्दनीय महात्मा हैं । अनेकों प्रसंगों में मैंने

श्रीस्वामीजी का खूब परिचय एवं शास्त्रीय ज्ञानवैभव देखा-सुना । मुझे अत्यन्त हर्ष हुआ कि अभिनन्दनात्मक स्मृति ग्रन्थ छप रहा है । प्रभु से प्रार्थना है कि याज्ञवल्क्य-भारद्वाज सट्श वेदशास्त्रों का और अधिक प्रचार-प्रसार स्वामी महाराज स्वस्थ चिरायुपूर्वक करते रहें ।

ॐ भद्रं नो अपि वातय मनः ।

(ऋग्वेद)

“मैं और श्री स्वामी जी”

लेखक—महान्त श्रीबलभद्र दासजी मण्डाला (गुजरात)

मैं श्रद्धाप्रधान मनुष्य हूँ । श्रद्धा मेरे जीवन का आधार है । जब मैं श्रीरामानन्द सम्प्रदाय में आकर दीक्षित हुआ तब साम्प्रदायिक अनेक चर्चाएँ सुनता । और कभी-कभी पण्डित सन्तों द्वारा पण्डितराज स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज का श्रीसम्प्रदायोद्धारक के रूप में नाम सुना । तभी से श्री स्वामीजी के लिए मेरे हृदय में श्रद्धा की भावना पैदा हुई । यद्यपि उस काल में श्री स्वामीजी का दर्शन भी न कर सका था । मेरे मानस-हृदय में श्री स्वामीजी के दर्शन की तीव्र इच्छा को लेकर मैंने श्री गुरुदेव के पास से भ्रमण की आज्ञा लेकर यत्र-तत्र भ्रमण करता हुआ उत्तर गुजरात के ‘छत्राल’ नामक ग्राम में किसी देव की प्रतिष्ठा में मैं सन्तों के साथ गया था । वह स्थान खाकी अखाड़े के प्रतिष्ठित महान्त श्री गोविन्द दासजी का था । उसी समय वहाँ पर ही श्रीभगवदाचार्य जी महाराज का प्रथम दर्शन हुआ और वहीं पर प्रवचन सुनने का अवसर भी प्रथम ही प्राप्त हुआ । उसी प्रवचन ने

श्री स्वामीजी के लिए मेरे हृदय में श्रद्धा की सरिता प्रवाहित कर दी । बस, तब से जहाँ कहीं श्री स्वामीजी के प्रवचन का प्रोग्राम सुनने में आता वहाँ मैं भी प्रवचन सुनने पहुँच जाया करता था । श्री स्वामीजी के भाषणों में एक ऐसी क्रान्ति की शलक थी कि जिसको सुनकर हर नव युवान पुरुष के दिल में राष्ट्रीयता की भावना जागृत हो जाती थी । श्री स्वामीजी हमेशा अपने भाषणों में रुढ़िवाद का कट्टर विरोध करते थे और सत्य एवं सदाचार के लिए विशेष जोर दिया करते थे ।

अहमदाबाद के जगदीश मन्दिर के गोसन्तप्रतिपालक अनन्तविभूषित अजातशत्रु स्वामी श्री नरसिंह दासजी महाराज के विशेष आग्रह से जब कि श्री जगन्नाथजी महाराज के विशाल प्रांगण में श्रीमद् वाल्मीकि रामायण एवं श्रीमद् भगवद्गीता आदि की कथाएँ आप करते थे, उस समय भी आप गाँजा-बीड़ी आदि मादक पदार्थों के ऊपर कटु आलोचना करते थे । और राष्ट्रीयता के

बारे में अधिक जोर दिया करते थे। महात्मा श्री गान्धी जी के लिए आपके हृदय में जो भावना थी वह भी आपके प्रवचनों द्वारा प्रकट हो जाया करती थी। उस समय मन्दिर में रहने वाले साधु सन्तों में से गाँजा, भाँग तम्बाकू चरस आदि मादक पदार्थों का उपयोग करने वाले सन्तों की तो आप के ऊपर भयंकर क्रूर दृष्टि रहा करती थी जो कि श्री महान्त जी महाराज के डर से आपका कोई अनिष्ट नहीं कर सकते थे।

तो भी कितने चिपियाधारी महात्मा तो आपकी कुटी में भी आकर कटु शब्दों का प्रहार कर ही जाया करते थे। मैं भी जब कभी स्वामी जी के पास होऊँ और आगन्तुक कटुभाषी सन्तों का व्यवहार प्रत्यक्ष देखूँ तो स्वामी जी से कहूँ कि जिस रामानन्द सम्प्रदाय का महान् परिश्रम के द्वारा आपने उद्धार किया और उसी सम्प्रदाय के ये साधु-महात्मा आपके साथ इस प्रकार का कटुतामय व्यवहार करें और आपकी निन्दा किया करें फिर भी आप इनको कुछ भी न कहें क्या यह बात ठीक लगती है? तब स्वामी जी खूब शान्तिपूर्वक हमसे यह बात कहते थे कि मुझे तो सम्प्रदाय में रहकर सम्प्रदाय की सेवा करनी है। सम्प्रदाय में अनन्त काल से अज्ञानतावश प्रविष्ट अनेक रूढ़ि और काल्पनिक रिवाजों से सम्प्रदाय को मुक्त कराकर श्रीरामानन्द सम्प्रदाय को शुद्ध वैदिक सम्प्रदाय की कक्षा में विद्वद् समाज के सामने उपस्थित करना है। यदि मैं भी मुखों के समान इन मोले-माले सन्तों के ऊपर क्रोध करूँ तो भला मुझसे सम्प्रदाय की सेवा कैसे हो सकेगी? मुझे तो सम्प्रदाय की सेवा करनी है और इस श्रीरामानन्द सम्प्रदाय का कायाकल्प करना है। और विश्व के सम्य समाज में इस श्रीरामानन्द

सम्प्रदाय के गौरव को उन्नत बनाना है। और वह तभी हो सकता है जब कि मैं क्रोध के ऊपर विजय प्राप्त कर लूँ। स्वामी जी के इन वाक्यों ने मेरे हृदय को पिघला दिया और मुझे पूर्ण विश्वास हुआ कि इस पुरुष में युग बदलने की शक्ति है। और यह इस युग का युगपुरुष हो सकेगा। ऐसी-ऐसी तो अनेक बातें प्रसंगोपात्त हुआ ही करती थीं जो मेरे जीवन को उच्च आदर्शों पर ले जाने के लिए मार्ग-दर्शक बनी हुई हैं।

श्री स्वामी जी के राष्ट्रीय विचारों के प्रभाव ने ही मेरे जीवन में राष्ट्रीयता की भावना जाग्रत की। इससे मैं तो उनको अपना राष्ट्रीय गुरु मानता हूँ। श्री स्वामी जी को मैं जहाँ तक समझ सका हूँ वहाँ तक यह मैं अवश्य कह सकता हूँ कि स्वामी श्री भगवदाचार्य जी महाराज रूढ़िवाद-मुक्त शुद्ध वैदिक श्री रामानन्दीय श्रीवैष्णवसम्प्रदायाचार्य इस युग के महापुरुष हैं।

श्री स्वामी जी ने अभी तक साम्प्रदायिक, सामाजिक एवं राष्ट्रीय विचारों के अनेक ग्रन्थों का निर्माण कर सम्प्रदाय की और राष्ट्र की जो अमूल्य सेवा की है वह सभी लोग जानते हैं।

अनन्त काल तक स्वामी जी के ये सांस्कृतिक साहित्य विश्व के ग्रन्थालयों में अपना स्थान सुरक्षित रखेंगे इसमें तनिक भी सन्देह नहीं है।

अस्तु, श्री स्वामी जी के शताब्दी-महोत्सव प्रसंग में भगवान् श्री राधवेन्द्र सरकार से यह प्रार्थना करता हूँ कि श्री रामानन्द सम्प्रदाय के आचार्यपीठ एवं आचार्य जी का निर्वाचन आदि जो भी कार्य अभी तक बाकी-अधूरे पड़े हैं उन सब कार्यों को पूर्ण करने के लिए, तथा सम्प्रदाय को मार्गदर्शन कराने के लिए श्री स्वामी जी को दीर्घ आयुष्य प्रदान करें।

नमोष्टकम्

रचयिता—चरणचञ्चरीकः शास्त्री लक्ष्मीशङ्कर गौरीशङ्कर शुक्ल,
व्याकरणाचार्य, काव्यतीर्थ, साहित्य-उत्तमा

अध्यापक श्रीमहाराजा सयाजिराव विद्वविद्यालयीय संस्कृतमहाविद्यालयः

ठि०-घंटीयाडा बड़ौदा-१

नानाज्ञानविज्ञानपारावारपारीण-वैदिकसनातनधर्मोद्धरणव्रतैकदीक्षितगृहग्रामनगरदेशराष्ट्राचार-
विचारसंशुद्धिपुरःसरं सद्धर्मसंस्थापनतत्परसमस्तभूमण्डलसङ्क्रान्तविधिवधर्मतत्त्वनिक-
षोपलसर्वात्मसंबभूषु सरस्वतीसमवतार-सहृदयहृदयानन्दसन्दोहसंप्लुताखिल-
सम्प्रदायभक्तजन - पण्डितराज-सारस्वत - सार्वभौमाद्यनेकविरुदसमलंकृतेषु
विधिवशास्त्रतत्त्वसम्भृतशताधिरुक्ग्रन्थप्रणेतृषु प्रातःस्मरणीयाचार्यवर्यं
श्रीस्वामीभगवदाचार्यचरणेषु शताब्दीमहोत्सवे पद्यसुमाञ्जलिः !

सारं भूतलसन्निविष्टमनुजैः सम्मानितादागमात्,
सर्वस्माद् विलसन्मनस्तरिशते संरोप्य सद्बीजिनम् ।
कल्पान्ते सुरदेवताऽविरभवत् पूर्णात्मना यत्तनौ,
तं विद्वन्मुकुटाचितं भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥१॥

साहित्ये रसिकैर्विलासचतुरैः कायः क्षयं नीयते,
काणादाद्यखिलागमैः सुरदितैर्बुद्धिशिचरं बध्यते ।
वृत्त्याऽयुःक्षय इत्यसौ भगवती विद्याबलायुर्वृता,
यद्रूपं समधाद् र्थाति भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥२॥

यावान् वाग्विषय समस्तनिगमेष्वन्तर्हितस्तत्त्वतः,
तं सर्वं कणशोऽणुशः समहृदा सन्धाय पूर्णश्रिया ।
वाग्देवी मदमत्तवादिकरिणां हन्त्री सुपञ्चानता,
यद्रूपे विलसत्यमुं भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥३॥

का भाषा न विगाहिता किमु पुनः शास्त्रं न वा चिन्तिनम्,
किं विज्ञानमहो न भावितमदो योगो न वाऽराधितः ।
क्षेत्रं किं न हि कृष्टमत्र लिखितं किं किं न विज्ञायते,
तं सर्वस्वविभासितं भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥४॥

देवेशं हृदये निधाय निखिलं कृत्यं समाप्यानु यः,
पीठस्थो विविधागमान् विशदयञ् जिज्ञासुसङ्घे पुनः ।
नानाधर्मविदो विबोधयति सत्तत्त्वानि लेखाँल्लिखन्,
कर्मण्यप्रवरः सदा, भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥५॥

रामानन्दगुरुन् मुदा विलसता काव्येन दिक्शोभिना ,
स्वातन्त्र्याहवदीक्षितं जननुतं ह्याङ्गलैकदावानलम् ।
श्रीमन्मोहनगान्धिवीरममलैः काव्यैश्चिरं संस्तुवन्,
यो भाति प्रतिभावृतो, भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥६॥

शास्त्राढ्युन्मथनोत्थितं सुविमलं सत्तत्त्वमुक्तागणम्,
आरच्याखिलशास्त्रसूत्ररचितं सद्ग्रन्थमालाशतम् ।
ब्रह्माण्डानि विभासयन् दिनमणिं कीर्त्या समुल्लङ्घयन्,
यो भाति प्रभुसंमितो भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥७॥

विद्यावारिधिलङ्घने कपिवरं भीष्मं व्रते जीवने,
आचारे रघुपुङ्गवं गुरुपदे सेवारतं लक्ष्मणम् ।
वाल्मीकिं कवने रणे यदुपतिं व्यासं च तत्त्वोद्धृतौ,
योऽतिक्राम्यति तं मुनिं भगवदाचार्यं नमामो वयम् ॥८॥

अपरिच्छिन्नकालस्य शतं किं वा सहस्रकम् ।
जीव्याद् भगवदाचार्यस्तादात्म्येन चिरं नृषु ॥९॥

स्वामी भगवदाचार्यः शतं जीवेत् निरन्तरम्

लेखक—पण्डित महन्त सीतारामाचार्यं शास्त्री, बाँठवाली, गुजरात
स्वामी (श्री) भगवदाचार्यो वेदज्ञो धर्मधारकः ।
अनेकशास्त्रनिष्णातो वेदाचार्यो धुरन्धरः ॥१॥
वेदविज्ञः समर्थश्च वेदमूर्तिप्रतिष्ठितः ।
वेदव्याससमो वक्ता वेदांगानां प्रशिक्षकः ॥२॥
वेदगर्भः सुवेत्ता स वेदवासः विशेषतः ।
वेदमंत्रपरिज्ञाता वेदान्ती वेदपारगः ॥३॥
वेदमातुः सुपुत्रश्च वेद - धर्म नियामकः ।
वैदुषो विद्वरो वृद्धो वैदुष्ययुक्त आर्यकः ॥४॥
वेदरत्नश्च वर्चस्वी वेदधर्म-विवेकयुत् ।
वेद कर्मानुसारी यः प्रवृत्तो वेदकर्मसु ॥५॥
वेदानां भाष्यकर्त्ता यः कविर्वक्ता च लेखकः ।
विद्वान् वेदविशेषज्ञो वेदधर्मप्रचारकः ॥६॥
शास्त्राणां तत्त्ववेत्ता च सत्यार्थं सत्प्रकाशकः ।
सत्याग्रही सुसत्यात्मा सत्यसन्ध्यो गुणाकरः ॥७॥
कीर्तिस्तंभस्तु लोकेषु यस्य तिष्ठति कूटवत् ।
सैव भगवदाचार्यः शास्त्रार्थे विजयी भवेत् ॥८॥
वेदपाठी च वेदार्थी वेददर्शी च वैदिकः ।
साक्षात् सरस्वती पुत्रः सारस्वतो महीतले ॥९॥
शुभं भूयात्क्षुभं भूयात्क्षुभं भूयान्निरन्तरम् ।
स्वामी भगवदाचार्यः शतं जीवेत् सुखान्वितम् ॥१०॥

स्वामी भगवदाचार्यः शतंजीवी भवेद् हि सः ।
 येन श्रीसम्प्रदायस्य समुन्नति चकार च ॥११॥
 युगद्रष्टा युगस्रष्टा युगानुसरणः सदा ।
 नान्द्य परम्परावादी युक्तियुक्त समर्थकः ॥१२॥
 सत्यधर्मानुयायी यः सत्यधर्मप्रवर्तकः ।
 सत्यकर्मानुशीलश्च सत्यभाषी च लेखकः ॥१३॥
 सम्प्रदायाय ग्रन्थानां येन संकलनं कृतम् ।
 सैव भगवदाचार्यः सर्वदा विजयी भवेत् ॥१४॥
 सम्प्रदायानुरागी च सम्प्रदायस्य पोषकः ।
 सम्प्रदायाभिमानी यः सम्प्रदायस्य सेवकः ॥१५॥
 सम्प्रदायहितं कर्त्ता सम्प्रदाये गतिकरः ।
 सम्प्रदायसमुद्धर्ता विद्वत्ताया बलेन यः ॥१६॥
 कर्षकः सम्प्रदायस्य सम्प्रदायहितोत्सुकः ।
 सम्प्रदाये क्रियाशीलः सम्प्रदायस्य वर्धकः ॥१७॥
 सम्प्रदायानुयायी यः सम्प्रदायस्य चिन्तकः ।
 सम्प्रदायानुसारेण गन्ता सुवीरवैष्णवः ॥१८॥
 सम्प्रदाय शुभंकर्त्ता सम्प्रदायेन सेवितः ।
 सम्प्रदाययशःकांक्षी सम्प्रदाये प्रतिष्ठितः ॥१९॥
 ज्ञानवृद्धोः वयोवृद्ध सम्प्रदाय-शुभेच्छुकः ।
 स्वामी भगवदाचार्यो विरुज् जीवेत् निरन्तरम् ॥२०॥

हिन्दी कवित्त

(१)

विद्वद्वरिष्ठ ब्रह्मनिष्ठ वर्चस्व युत विद्या के वारिधि वरवन्द्य सुवदान्य हैं ॥
वन्दनीय वयोवृद्ध वाद-प्रतिवाद माँहि व्यासदेव के समान ख्यात सम्मान्य हैं ॥
विजयी विवेकशील विजगीषु विद्याधर कुत्सित विरक्त व महान् महामान्य हैं ॥
सार्वभौम सत्ताधीश पंडितसम्राट् आदि तेरी बराबरी न कोऊ अन्यान्य हैं ॥

(२)

सम्प्रदायरक्षक सम्प्रदाय उत्थान हेतु जीवन अशेष जो जीवन बिताये हैं ॥
सम्प्रति सम्प्रदायहित अनेक सद्ग्रन्थरचि सम्प्रदाय उन्नति की चोटी चढ़ाये हैं ॥
सम्प्रदाय के लिए अनेक शास्त्रार्थ कर सम्प्रदाय-गौरव व महिमा बढ़ाये हैं ॥
गाउँ कहां लौं तेरे अमित अनन्त गुण देखि बुद्धिवैभव को शत्रु शरमाये हैं ॥

(३)

कर्मशील धर्मशील विद्या-विवेकशील सद्गुणागार प्रियपूत देव अंश हैं ॥
आकृति सुहासभास संस्कृति प्रभासरम्य प्रकृति मिठास औ सर्व पापध्वंस हैं ॥
कोमल स्वभाव सद्भावना से ओतप्रोत कुछ न दुराव है न किंचित् नृशंस हैं ॥
ख्यातिप्राप्त नाम जासु ऐसे श्री स्वामी जी जनता से पूज्य सत् श्रेष्ठ परमहंस हैं ॥

(४)

श्रीमान् धीमान् शिष्ट सौजन्ययुत वेदपथगामी न्याय नीति के निधान हैं ॥
संयमी संरक्त सिद्धि संसृतिविहीन और स्थापक वेद धर्म नीति उद्यमी महान् हैं ॥
तन्मय तपस्या में विद्वत् विद्यार्थी हेतु तार्किक तरंगी भी साधक सुजान हैं ॥
सूर्यवत् सूचित हैं सूचनीय कार्यशील विद्यानुरागी वीर वैष्णव प्रधान हैं ॥

— इतिशम् —

साम की स्वर-साधना

श्रीमान् विष्णुदेव पण्डित, एम. ए. वेदान्तशास्त्र

ऋग् वै माता साम पिता प्रजापतिः स्वरः । देवताध्यायब्राह्मणम् ।

प्रातःकाल होते ही कुक्कुट-रुत सुनते हैं, तो स्वरों की साधना का मंगल-गान शुरू हो जाता है । कुक्कुट का कूकरे कु ऊ ऊ हूँ सुनो, या पुंस्कोकिल का पंचम स्वर सुन लो, स्वर-साधना का बोध हो जाता है ।

यह^१ वही वृषभ (श्रेष्ठ) स्वर है, जो त्रिधा बद्ध है, उरः-स्थल में,^२ कण्ठ स्थान में तथा शिरोभाग में । गायत्री आदि छन्द में बद्ध होना ही स्वर की ऋक् संज्ञा है । उसी स्वर को ऋष्ट-आकृष्ट कर दो, तो गीति-सामगान कहा जाता है । ऋचा-स्वर के परम व्योम उमूर्धा में प्रतिष्ठित होने से प्रणव अकार स्वर का ज्ञान होता है ।

यही साम^४ का ऋष्ट स्वर है, जिसका स्थान मूर्धा तथा देव प्रजापति है । जो "वेणु का पंचम स्वर है । वेणु

का जो मध्यम स्वर है, वही सामगों का प्रथम स्वर है, जिसका देव आदित्य (सूर्य) है और स्थान तालव्य है । वेणु का गान्धार सामगों का द्वितीय स्वर है, जिसका देव साध्यगण तथा स्थान भूकुटियों का मध्य देश है । वेणु का ऋषभ सामगों का तृतीय स्वर है, जिसका देव अग्नि तथा स्थान कण्ठों के प्रदेश हैं । वेणु का षड्ज सामगों का चतुर्थ स्वर है, जिसका देव वायु तथा स्थान नासिका है ।

^१सामगों का मन्द्र स्वर वीणा के आधार से निषाद बनता है; तथा उसी मन्द्र के कर्षण से अन्तिम स्वर अति-स्वार्य धैवत बनता है, अतः वीणा के क्रम से निषाद तथा धैवत दो स्वरों का मिलन होता है; अतः मन्द्र का सोम तथा अतिस्वार्य का मित्रावरुण देव हैं । प्रथम के स्वर स्वतन्त्र हैं, परन्तु अतिस्वार्य मन्द्र में कर्षण से होता है । मन्द्र का स्थान उरस्थल है ।

'सरिगमपधनि' संज्ञा के अनुसार संगीत के स्वर आरोह क्रम को लेते हैं; परन्तु साम स्वर अवरोह क्रम से चलते हैं; उसका कारण यह है कि उदात्त, अनुदात्त तथा स्वरित मूलस्वरों को लेकर 'उच्चैः नीचैः' तथा समाहार के अनुरूप चलते हैं^५ । वीणा का जो गान्धार तथा निषाद है; वे सामगों के द्वितीय तथा पंचम (मन्द्र) स्वर हैं, जो ऋषभ तथा धैवत हैं, वे तृतीय तथा अन्त्य (अतिस्वार्य) हैं; तथा षड्ज, मध्यम एवं पंचम हैं, वे क्रम से तृतीय, प्रथम तथा ऋष्ट हैं । नारदीय शिक्षा तथा पाणिनीय शिक्षा

१—त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति । महो देवो मर्त्या आविवेश ॥ ऋग् ॥

२—छन्दोबद्धा हि ऋग्, गीतिषु साम, ऋचि अध्यूठं साम गीयते । समा उ ह वा अस्मिन् छन्दांसि, साम्यादिति तत् साम्नः सामत्वम् ॥ सामविधान ब्रा० १।१३

३—ऋचो अक्षरे परमे व्योमन् तस्मिन् देवा अधि विश्वे निपेदुः ॥ ऋग् ॥

४—ऋष्टः प्राजापत्यो ब्राह्मो वा वैश्वदेवो वा, आदित्यानां प्रथमः, साध्यानां द्वितीयः, अग्नेस्तृतीयः, वायोश्चतुर्थः, सोमो मन्द्रः, मित्रावरुणयोरतिस्वार्यः । (सामविधान ब्राह्मण १।१४)

५—वैश्वदेवः स्वरः ऋष्टो नित्यं यो मूर्ध्नि तिष्ठति । तालव्यः प्रथमा साम्नां स्वर आदित्यदैवतः । स्वरौ द्वितीयः साध्यानां भ्रुवोर्देशं समाश्रुतः । आश्विनस्तु तृतीयोऽत्र स्वरः कर्णौ समाश्रितः । चतुर्थस्तत्र वायव्यो नासिक्यः स्वर उच्यते । पंचमस्तु स्वरः प्रोक्तश्चाक्षुषः स्वरदैवतः । यस्तु सामस्वरः षष्ठः स सोम्यो मन्द्र उच्यते ॥ विकर्षेण तु मन्द्रस्य युक्तोऽतिस्वार्य उच्यते । स मित्रावरुणो ज्ञेयः मन्द्रस्थानसमाहितः ॥

(बृहद् देवताकारः शौनकः)

६—यः सामगानां प्रथमः सवेणोर्मध्यमः स्वरः । यो द्वितीयः स गान्धारः तृतीयस्तु ऋषभः स्मृतः ॥ चतुर्थषड्ज इत्याहुः पंचमो धैवतो भवेत् । षष्ठो निषादो विज्ञेयः सप्तमः पंचमः स्मृतः ।

—नारद शिक्षा

७—उदात्तौ निषादगान्धारी, अनुदात्त ऋषभधैवतौ । स्वरितप्रभवा ह्येते षड्जमध्यम पंचमाः ।

—पाणिनीय शिक्षा

के अनुसार उदात्त, निषाद और गान्धार हैं, अनुदात्त ऋषभ और धैवत हैं, तथा स्वरित षड्ज, मध्यम, पंचम हैं।

बुद्धि से समवेत आत्मा मन का योग करता है, तो मन कायाग्नि को उद्दीप्त करता है, वह अग्नि मास्त-प्राण को प्रेरित करता है; तो नाद-स्वर की उत्पत्ति होती है। वह नाद-स्वर नाभि से उठकर हृदय, कण्ठ तथा मूर्धा में पहुँच जाता है, तथा कण्ठ वीणा के द्वारा पाँच स्थानों से (कण्ठ, तालु, मूर्धा, दन्त्य, ओष्ठ) व्यक्त हो जाता है। प्रथम उत्पत्ति हृदय वीणा से कहें; तो अभिव्यक्ति कण्ठवीणा से होती है, उसके साथ करवीणा भी संगत होती है, जिसका निर्देश नारदीय शिक्षा में इस प्रकार है; अंगुष्ठ के उत्तम पर्व में कृष्ट (स्वर) अंगुष्ठ के मूल में प्रथम, प्रदेशिनी में द्वितीय (गान्धार), मध्यमा में तृतीय (ऋषभ), अनामिका में चतुर्थ षड्ज, कनिष्ठा के अग्र में मन्द्र (निषाद) तथा मूल में अतिस्वार्य (धैवत) स्वरों का निर्देश किया जाता है।

यद्यपि सामान्य रूप से कृष्ट, प्रथम, द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ, मन्द्र एवं अतिस्वार्य के क्रम से ब्राह्मण शिक्षादिग्रन्थों में निर्देश है; परन्तु प्राथमिक उदात्तादि स्वरों के अनुसार स्वरों का क्रम इस प्रकार का है:—द्वितीय-गान्धार, तृतीय-ऋषभ, चतुर्थ-षड्ज, मन्द्र-निषाद, अतिस्वार्य—धैवत, कृष्ट-पंचम तथा प्रथम-मध्यम है।

मन्द्र तथा अतिस्वार्य में जो क्रमभेद धैवत तथा निषाद के रूप में देखा जाता है, उसका कारण 'मन्द्र

द्विस्वभावक' है। एक तो शुद्ध मन्द्र तथा द्वितीय अन्योत्पादन रूप अतिस्वार्य माना गया है।

इस प्रकार वेदों के मूल स्वर उदात्तादि 'गरेसा' के अवरोहक्रम से चलते हैं तथा स्वरों को सामगीति के संचालन से श्रुति तथा जाति के प्रकार वीणावादन से स्फुट करते हैं, जो वीणावादन तत्त्वज्ञ सामगाता जान लेता है।

संगीतरत्नाकर में वीणा के अनुरणित श्रुतियों के क्रम से द्विश्रुतिक निषाद गान्धार, त्रिश्रुतिक ऋषभ धैवत तथा चतुःश्रुतिक षड्ज, मध्यम, पंचम लिये हैं।

शाङ्गदेव विरचित संगीत-रत्नाकर में नाद की व्युत्पत्ति देकर श्रुति, जाति आदि भेदों को बताकर श्रुति एवं सारणा नामक दो वीणाओं के आवार य स्वरों की स्थापना की रीति बताई है।

तदनुसार^३ नाद के दकार से अग्नि तथा नकार से प्राण लेकर अग्नि एवं प्राण के स्वरूप को नाद कहा है। हृदय में जो ऊर्ध्ववादी है, उसीको तीन भेद से इडा, पिंगला तथा सुषुम्ना कहते हैं। उसी हृदय की नाडी से संलग्न अन्य २२ नाडियाँ सीधी तथा २२ तिरछी नाडियाँ हैं जिनमें वायु के आघात से उच्च-उच्चतर स्वर प्रकट होते हैं। उसी स्वर के आघात प्रकार से कण्ठ तथा शिर में २२ प्रकार की स्वरश्रुतियाँ उत्पन्न होती हैं। इन २२ श्रुतियों को प्रत्यक्ष करने के लिये संगीतज्ञ दो प्रकार की वीणाओं की

३—श्रुतिभ्यस्तु स्वराः षड्जर्षभगान्धारमध्यमाः। पंचमो धैवतश्चाथ निषाद इति सप्त ते। तेषां संज्ञा 'सरिगमपधनो'त्यपरा मता।

पण्णां स्वराणां जनकः षड्भिर्वा जन्मते स्वरैः। षड्म्यो वा जायतेऽजोम्यः; षड्जइत्यभिधीयते। प्राप्नोति हृदयं शीघ्रमन्यस्माद् ऋषभः स्मृतः। स्त्रीगवीषु यथा तिष्ठन् विभाति वृषभो महान्। स्वरग्रामे समुत्पन्नः स्वरोऽयम् ऋषभस्तथा। वाचं गानात्मिकां धत्ते इति गान्धारसम्मितः। गान्धारसुखहेतुत्वाद्वा गान्धारः। स्वराणां मध्यमत्वाच्च मध्यमः स्वर उच्यते। स्वरान्तराणां विस्तारं यो मिमोते स पंचमः। पाठक्रमेण गणने संख्यया पंचमोऽयवा। धीर्यस्यास्ति स धीवान् तत्संबन्धो धैवतः स्मृतः। षष्ठस्थाने धृतो यस्मात् ततोऽसौ धैवतो मतः। निषीदन्ति स्वराः सर्वे निषादस्तेन कथ्यते।

—संगीतरत्नाकर।

१—आत्मा बुद्ध्या समेत्यार्थान् मनो युङ्क्ते विवक्षया। मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मास्तम्। मास्तस्तूरसि चरन् मन्द्रं जनयति स्वरम्। प्रातः सवनयोगं तं छन्दो गायत्रमाश्रितम्। कण्ठे माध्यंदिनयुगं मध्यमं त्रैष्टुभानुगम्। तारं तार्तीयसवनं शीर्षण्यं जागतानुगम्।

—पाणिनीय शिक्षा

२—अंगुष्ठस्योत्तमे कृष्टः अंगुष्ठे प्रथमः स्वरः। प्रदेशिन्यां तु गान्धार ऋषभस्तदनन्तरम्। अनामिकायाम् षड्जस्तु कनिष्ठायान्तु धैवतः। तस्याधस्ताच्च योज्यस्तु निषादं तत्र निर्दिशेत्। उदात्तं प्रदेशिनीं विद्यात् प्रचयं मध्यमोऽङ्गुलिम्। कनिष्ठां निहतं विद्यात् स्वरितं चाप्यनामिकम्।

—नारदीय शिक्षा

रचना करते हैं, एक को ध्रुवा (श्रुति) वीणा तथा दूसरी को सारणा वीणा कहते हैं। उस प्रत्येक वीणा में बाईस-बाईस तार होने चाहिये। पहली श्रुतिवीणा को मन्द्रतम स्वर पर मिला लेना चाहिये। प्रथम तथा द्वितीय तार की श्रुतियाँ (ध्वनियों) के मध्य में अन्य ध्वनि न सुनाई देने के कारण, उसमें स्वर की निरन्तरता रहती है। उन तंत्रियों के तार से उत्पन्न उच्चोच्च (उत्तरोत्तर, तीव्र) ध्वनियों को श्रुति कहते हैं।

उन दोनों वीणाओं के ऊपर स्वरों की स्थापना करनी चाहिये। जैसे कि, आठवीं से दूसरी (नवम) में द्विश्रुतिक गान्धार तथा एकवीसवीं से दूसरी (बाइसवीं) में द्विश्रुतिक निषाद की स्थापना, पाँचवीं से तीसरी (सप्तम) में त्रिश्रुतिक ऋषभ तथा अठारहवीं से तीसरी (बीसवीं) में त्रिश्रुति धैवत की स्थापना, एवं चतुर्थ तंत्री में चतुःश्रुतिक षड्ज, दशवीं से चौथी (तेतिरहवीं) में चतुःश्रुतिक मध्यम एवं चौदहवीं से चौथी (सत्रहवीं) में चतुःश्रुतिक पंचम स्वर की स्थापना होती है।

यहाँ पर जो चतुःश्रुतिक, त्रिश्रुतिक तथा द्विश्रुतिक कहे हैं, उन्हींका स्वरित, अनुदात्त तथा उदात्त के क्रम से स्वरों का बोध होना चाहिये।

संगीत-रत्नाकर^१ में सात स्वरों के लक्षण, स्थान तथा रूप आदि का जैसा वर्णन है, वैसे सप्त स्वरों के तीन (मन्द्र, मध्यम, तार) स्थानों के तथा सप्त स्वर (यमों)^२ का निर्देश ऋक् प्रातिशाख्य में मिलता है। इन स्थानों को द्रुता, मध्यमा तथा विलम्बिता वृत्तियों के रूप में गाने का विशेष प्रकार नारदीय शिक्षा में बताया है।

द्रुता, मध्यमा, विलम्बिता वृत्तियों की व्याख्या तथा देवविशेष आदि का निर्देश छान्दोगपरिशिष्ट में इस प्रकार मिलता है—: द्रुता वृत्ति में स्वरों की मात्रा तीन कलाओं से युक्त, मध्यमा में चतुष्कला तथा विलम्बिता में पंचकला होती हैं। द्रुता वृत्तिके देव वायु, मध्यमा के बृहस्पति तथा विलम्बिता के सूर्य देव हैं।

(१) स्वरों में जो उदात्तादि मात्रा तथा त्रिकला आदि वृत्तियाँ हैं; उनको गानों में संचालित करने के लिये अतिक्रम किया जाता है, जैसे कि; ओ^१ ऽ २ ३ ४ ५ इ में प्रथम स्वर ओंकार है, वह क्रम से द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ तथा मन्द्र स्वर को प्राप्त करता है, अर्थात् क्रम से आगत स्वर का अतिक्रम कर अन्य स्वर को प्राप्त करने का नाम अतिक्रम है। वह अतिक्रम चार प्रकार का है:—

(१) ऋष्ट स्वर प्रथम का अतिक्रम कर द्वितीय को प्राप्त करता है, जैसे ऊ^१ ऽ^१ २

(२) प्रथम स्वर द्वितीय का अतिक्रम कर तृतीय को लेता है, जैसे मा सी^१ ऽ ३या

(३) तृतीय स्वर चतुर्थ का अतिक्रम करता है, जैसे य^१सा^३ ऽ ५ य^१।

(४) प्रथम स्वर द्वितीय, तृतीय, चतुर्थ का अतिक्रम कर मन्द्र को लेता है ^१ई^१ ऽ^१ ५ ^२ही ^३ही ^४ही ^५ही ^२हि

इस प्रकार स्वरों का कर्षण (एक स्वर से दूसरे स्वर को आकृष्ट करना) पाँच प्रकार का बताया है; प्रथम

१—त्रीणि मन्द्रं मध्यममुत्तमं च,
स्थानान्याहुः सप्तयमानि वाचः।

अनन्तरश्चात्र यमोज्ज्वलिष्ठः,
सप्तस्वरा ये यमास्ते पृथक् वा ॥

ऋक् प्रा० शि० १३, ४२

२—अभ्यासार्थं द्रुतां वृत्तिं, प्रयोगार्थं तु मध्यमाम्।
शिष्याणामुपदेशार्थं कुर्याद् वृत्तिं विलम्बिताम्।

—नारदशिक्षा

१—सर्वत्र ह्रस्वकर्षणेषु दीर्घकर्षणानि, दीर्घकर्षणेषु मन्द्रकर्षणानि मन्द्रकर्षणेष्वुदात्तकर्षणानि सर्वत्र चतुर्थे स्वरा मन्द्रस्वराश्च प्रस्तावाः। चतुर्थमन्द्रातिस्वराश्च भवन्ति। प्रथमस्वराश्च द्वितीयस्वराश्च प्रथमद्वितीयतृतीयस्वराश्च भवन्ति। स्वरवन्ति व्यञ्जनानि यथाक्षरं दर्शयेत्।—संहितो-पनिषद् २, १६-२४

स्वर उच्चः स्वरो नीचः स्वरः स्वरित एव च।

व्यञ्जनान्यनुवर्तन्ते यत्र तिष्ठति स स्वरः।

—नारदीय शिक्षा

स्वर का आद्वितीय कर्षण, आतुतीय कर्षण, आचतुर्यकर्षण, आमन्द्र कर्षण तथा मन्द्रस्वर का अतिस्वार्य से कर्षण ।

इस^१ प्रकार उत्क्रम, कर्षण, अतिस्वार्य आदि करने का मुख्य कारण तो 'सर्वत्र सौष्ठव्यम्' ऐसा संहितो-पनिषद् ब्राह्मण में (२,५) बताया है । उसका भाव यह है कि, साम के गान बहु स्वरों से युक्त होकर गाये जायें तो स्वरों का सौष्ठव होता है, अर्थात् स्वरों का सुष्ठु रूप से संचालन किया जाय, तो वह देवों की प्रीति का सम्पादन करता है तथा श्रोताओं को भी श्रवणगोचर होकर आह्लादक बनता है ।

सामवेद की आर्थिक संहिता पूर्वाचिक तथा उत्तराचिक के रूप में उपलब्ध है, जिनमें सामगानों के योनिमंत्र ऋचाएं सहित हैं । पूर्वाचिक के आग्नेय पर्व में की ११४ ऋचाओं में ग्रामे गेय गान १८१, ऐन्द्रपर्व की ३५२ ऋचाओं में ६३३ गान, पावमान पर्व की ११९ ऋचाओं में ३८४

गान हैं, तथा आरंभक काण्ड की ५५ ऋचाओं के साथ अन्य ऋचाओं को तथा स्तोत्रादिके मिलाने से २९० गान निषिद्ध हैं ।

सामवेद के उत्तराचिक की ऋचाओं का विनियोग यज्ञ-प्रक्रिया में होता है, तदनुसार सात पर्व से दशरात्र, संवत्सर, एकाह, अहीन, सम, प्रायश्चित्त तथा क्षुद्र पर्वों में इक्कीस अध्यायों की संगति को लेकर गानों की रचना की है, जिसकी संख्या ऊहगान में ९३६ तथा ऊप्तगान में २०४ हैं ।

इस^२ प्रकार साम के गानों में स्वर की प्रधानता है । जो सामगाता सावधान होकर यथाविधान साम का अभ्यास करता है, वह ब्रह्म को प्राप्त करता है । वह सामगात वीणावादन तत्त्व में ज्ञाता हो, श्रुति एवं जाति में विशारद हो, तथा ताल को जानता हो, वह मोक्षमार्ग को प्राप्त करता है ।

१—यथाविधानेन पठन् सामगायनमच्युतम् ।

सावधानस्तदभ्यासात् परं ब्रह्मादि गच्छति ।

—याज्ञवल्क्यस्मृतिः ।

२—वीणावादनतत्त्वज्ञः श्रुतिजातिविशारदा ।

तालज्ञश्चाप्रयासेन मोक्ष मार्गं नियच्छति ।

—भित्ताक्षरा

अविकृतपरिणामवाद

ले०—अध्या० श्रीमान् पण्डित केशवराम का० शास्त्री, 'विद्यावाचस्पति'

भारतीय तत्त्वज्ञान की एक विशिष्टता रही है कि वह गृहीत (bias) ले के आगे चलने का प्रयत्न करता नहीं है। भारतीय तत्त्वज्ञानियों ने—तत्त्व-विचारकों ने—एकाङ्गी रूप से नहीं, व्यापक रूप से देखना आवश्यक माना है। वे तत्त्व के मूल में जाने का पुरुषार्थ करते हैं। उनकी दृष्टि दुन्यवी एवं भौतिक पदार्थों में सीमित नहीं रही है। यही कारण है कि विचारभेद होने पर भी उन विचारकों का अन्तिम लक्ष्य एक रहा है। आस्तिक-नास्तिक प्रायः सभी दर्शनों का लक्ष्य आत्यन्तिक मोक्ष में पर्यवसित है। अवश्य अपवाद मिलते भी हैं; जैसा कि बौद्ध दर्शन और चार्वाक-दर्शन, जिनका कोई लक्ष्य नहीं रहा। उनमें बौद्ध दर्शन का लक्ष्य निर्वाण तो है ही, अतः अपवाद मात्र चार्वाक-दर्शन का ही कहा जा सकता है, जिसमें इस जीवन के सिवा दूसरा कुछ भी है नहीं। आज का विज्ञानवाद फलतः चार्वाक-दर्शन का ही अभिनव आविष्कार है, जिसमें भी भौतिकवाद ही एक मात्र जीवित माना गया है।

भारतीय एवं अभारतीय सांप्रदायिकों के विचार में एक बात बहुत समान है। वे सब जीव और जगत् के विषय में इतना स्वीकार तो अवश्य करते हैं कि वे दो तत्त्व किसी-न-किसी स्वरूप में हैं, वे आत्यन्तिक स्वरूप में हों या व्यावहारिक स्वरूप में हों। जैन अनेकान्तवाद की दृष्टि में भी इन दोनों तत्त्वों के अस्तित्व के विषय में कोई संदेह नहीं है।

यों हमारे सामने दो तत्त्वों का अस्तित्व किसी-न-

किसी स्वरूप में स्वीकृत है ही। इन दोनों का स्वरूप क्या है, कैसा है, वे खुद क्या हैं, आदि प्रश्नों के विषय में वेदकाल से लेकर विचार-परामर्श होता रहा है। हम देखते हैं कि 'एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति' इस श्रुतिवाक्य में एक सत् तत्त्व का आविष्कार न केवल अन्यान्य देवों के स्वरूप में, किन्तु जीवों और जगत् के रूप में भी हुआ। हमारे प्रायः सभी विचारकों ने यह बात स्पष्ट रूप में बताई है कि भौतिक पदार्थों की उत्पत्ति होना स्वाभाविक है। इस विषय में अर्वाचीन विज्ञानवादियों की भी मतैकता है। विकासवाद यही बात कहता है। जब कि पदार्थों की कहो—द्रव्य की कहो, उत्पत्ति होती है यह स्पष्ट बात है तो कहाँ से होती है यह विचारणीय प्रश्न बना और हम देखते हैं कि तत्त्वविचारकों के दिमाग में एक लोकोत्तर तत्त्व का आविष्कार हुआ। एक लोकोत्तर तत्त्व का स्वीकार न केवल हम भारतीय आस्तिक दर्शनों में माननेवाले कहते हैं, किन्तु अभारतीय यहूदी-ख्रिस्ती-इस्लामी आदि मतों को माननेवाले भी कहते हैं। यों हमारे समक्ष विचार के लिए तीन 'प्रमेय' उपस्थित होते हैं :—१. जहाँ हम अस्तित्व का अनुभव कर रहे हैं वह जगत्, २. इस जगत् में अस्तित्व के रूप में प्रतीत होनेवाले भौतिक सूक्ष्माति-सूक्ष्म शरीरों से लेकर मानवों के साथ समग्र प्राणी-सृष्टि में रहा हुआ चैतन्य तत्त्व यानी जीव तत्त्व; और ३. वेद में बताया हुआ सत् तत्त्व। इन तीनों तत्त्वों में प्रत्यक्ष का कोई विषय हो तो वह जगत्

ही है। चेतन तत्त्व और आत्यन्तिक सत् तत्त्व प्रत्यक्ष का विषय नहीं है, अतः अनुमान का आश्रय स्वतः आता है। हमारी पहुँच अनुमान में जहाँ तक है वहाँ तक तो हम हमारी बुद्धि को ले जाते हैं। जब हमारी बुद्धि आगे नहीं बढ़ सकती है तब विशेष बुद्धिवालों की ओर हमारी दृष्टि जाती है। पृथ्वी के दूसरे भूभागों में तत्त्वविचार का आरम्भ दो ढाई सहस्र वर्षों से पुराना नहीं है, जब कि भारतवर्ष में तत्त्वविचार कब से शुरू हुआ इसकी आदिमर्यादा भी विचारातीत जैसी है। भारतीय आस्तिकों के दिल में वेद अपौरुषेय माने गये हैं; वैदिक ऋषियों के द्वारा उसका दर्शन हुआ है। हम इतना स्वीकार करें कि हमारे वे प्राचीनतम मन्त्रद्रष्टाओं के समय तक यह विचारमर्यादा जा पहुँचती है। तत्त्वतः भारतीय तत्त्वज्ञान की परम्परा प्राचीनतम युगों की है। इन मन्त्रद्रष्टाओं ने समय-समय पर तत्त्वों के विषय में जो विचार दिया वह वैदिक संहिताओं से लेकर प्राचीन उपनिषदों तक ग्रन्थस्थ हुआ है। ऐसे तत्त्वविचारकों को ही हम 'आप्त' कहते हैं। इस कारण ही वैदिक समग्र प्राचीनतम साहित्य भारतीय आस्तिक विचारकों के लिए परम-आप्त है। यों प्रत्यक्ष, अनुमान और आप्त ये तीन प्रमाण आस्तिक विचारकों के मार्गदर्शक बने हैं, यही भारतीय दर्शन-प्रणाली की विशिष्टता है, लाक्षणिकता भी है।

खास करके उपनिषदों में—नवीनतर विद्वानों को भी मान्य है वैसे प्राचीन उपनिषदों में इन तीनों प्रमेयों के विषय में विचार मिलता है। अनुमान से हमारे मन्त्रद्रष्टाओं ने परम तत्त्व, परब्रह्म परम आत्मा के अस्तित्व का निश्चय हमारे सामने प्रस्तुत किया है। इस परम तत्त्व का स्वरूप कैसा है इस विषयमें भी स्पष्टता उपनिषदों में मिलती है। सविशेष-निर्विशेष,

सगुण-निर्गुण दोनों प्रकार वहाँ सुलभ हैं। हमारे भारतीय तत्त्वज्ञानियों—तत्त्वविचारकों ने अपने-अपने सिद्धान्त-आदर्श का संस्थापन उपनिषदों के आधार पर ही किया है।

हमारे आस्तिक एवं वेदपरक विचारकों ने आरम्भ-वाद, विवर्तवाद और परिणामवाद इन तीनों वादों में से कोई भी एक को विचार-सरणी को अपनाया है। तार्किक विचारसरणी में आरम्भवाद है : पृथ्वी आदि के परमाणु से द्व्यणुक-आदि का आरम्भ—उत्पत्ति होने की बात उनकी है। जगत् का उपादान कारण परमाणु, निमित्त कारण मात्र ईश्वर, यह इस वाद का निष्कर्ष है। विवर्तवाद की सरणी यह है—परमार्थतः अत्यन्त निर्गुण एक ही अद्वितीय ब्रह्म, वह अनादि, अनिर्वचनीय होने पर भी अविद्या के संबन्ध से जगद्रूप विवर्त बनता है; ब्रह्म में अनादि माया के संबन्ध से जगद्रूप की भ्रान्ति होती है, रज्जु में सर्प की भ्रान्ति, शुक्तिका में रजत की भ्रान्ति आदि के साम्य पर इस वाद की स्थापना है, इस वाद में जगत् का उपादान कारण माया है।

एक ही कारण अनेक कार्य-रूपों में परिणत होता है—यह परिणामवाद है। परिणाम दो प्रकार के हैं। १. विकृत परिणाम, २. अविकृत परिणाम। दूध का दही होता है वह विकृत परिणाम है, जब कि सोने में से बनाये जाते गहने अविकृत परिणाम हैं; लव मात्र भी विकृत न होकर कारण अनेक कार्यों में परिणमता है। आदि में, मध्य में और अन्त में कारणरूप में ही रहता है। यह अविकृत परिणाम की खूबी है। कार्य का भास होता है अथवा मिथ्या है ऐसा नहीं, किन्तु एक ही अविकारी कारण तीनों अवस्थानों में कार्य के रूप में परिणत होता है, निमित्त कारण और उपादान कारण या समवायी कारण कोई अलग नहीं, एक ही अनन्य है, बीच में कोई व्यवधान नहीं है।

जीव-जगदादि को जब कि उत्पत्ति हुई है, तब ऐसा कैसे कहा जाय कि सब तीनों अवस्थाओं में कारणरूप हैं? एक छोटा सा सुन्दर उदाहरण सुप्रसिद्ध भक्ताराज नरसिंह मेहता ने दिया है; देखिए—

कनक-कुण्डल विशेष भेद न होये ।

घाट घडिया पछी नाम-रूप-जूजुआ ।

अन्ते तो हेमनुं हेम होय ॥

जब कि गहना नहीं था तब सुवर्ण ही था; जब गहने बनाये गये तब भिन्न भिन्न गहनों के नाम दिये गये, उसी अवस्था में भी उनमें से सुवर्णपन अविचित्रित ही है और जब गहने तोड़ दिये गये तब भी सुवर्णपन निराबाध है ।

थोड़ा सा अन्तर जरूर है । गहने के विषय में सुनार एवं सुनार के हथियार, अग्नि, छोटे बड़े यन्त्र निमित्त कारण हैं—सुनार कर्त्ता है । सब साधन कारणरूप में हैं, जीव जगदादि की उत्पत्ति किंवा आविर्भाव में कर्त्ता और कारण कोई अलग नहीं है, निमित्त कारण ही उपादानकारण के रूप में है; मात्र नाम-रूप व्यवहार के लिए गहनों की तरह अनुभूत होता है । यहाँ एक आपत्ति जरूर है, अनेक प्रकारों की जड़-चेतनात्मक सृष्टि भिन्न-भिन्न स्वरूप में अनेक विकारों से भरी दीख पड़ती है, अनुभव में आती है, जो अविकृत माने गये कारण को बाधा करती लगती है । इसका उत्तर बहुत सरल है । परब्रह्म ही अपनी रमण करने की इच्छा से जड़-चेतनात्मक सृष्टि के रूप में रहा है । उसकी एक निजी योगमाया नामक शक्ति है जो सर्वत्र फैल रही है, इस योगमाया के कारण ही हमको सिर्फ कार्य का अनुभव होता है । उपादानरूप कारण का खयाल ही नहीं आता है । नामरूप का खयाल भी उस योगमाया के कारण है । योगमाया ब्रह्म से अभिन्न ब्रह्म की निजी एक शक्ति

है; उसमें कर्तृत्व धर्मका स्वतन्त्र भाव सर्वथा नहीं है । वह किसी भी समय कर्त्ता बन ही नहीं पाती, सृष्टि भी ब्रह्म की दूसरी एक शक्ति, जिसका नाम इच्छा-शक्ति है, वह ही है, 'स द्वितीयमैच्छत् । स हैतावानस ।' (बृ. १-४-३)' इस वाक्य में इच्छाशक्ति का दर्शन हमें होता है ।

सब कुछ ब्रह्म ही है इस बात का निर्देश 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म । तज्जलान् ।' (छां. ३-१४-१) इस श्रुतिवाक्य में स्पष्ट रूप में मिलता है, जहाँ कहा है कि 'दृष्ट श्रुत जो कुछ भी सृष्टि है वह ब्रह्मात्मक—ब्रह्माभिन्न-ब्रह्मानन्य है, वह ब्रह्म में से आविर्भाव पाती है, ब्रह्म में ही जीवित अवस्था में रहती है, और आखिर में ब्रह्म में ही तिरोभाव पाती है' यहाँ कोई व्यवधान दीख पड़ता नहीं है ।

खूबी तो इस बात की है कि छांदोग्य उपनिषद् के 'तत्त्वमसि' इस वाक्य को प्रमाण मानकर जीव और ब्रह्म की एकात्मकता समर्थित की गई है और इसके आधार पर 'अहं ब्रह्मास्मि' (मैं ब्रह्म हूँ) ऐसे सिद्धान्त को प्रबल बल दिया गया । उसी वाक्य का संपूर्ण स्वरूप न केवल जीव की, किन्तु जड़ सृष्टि की भी ब्रह्मानन्यता का खयाल देता है, जैसा कि 'स य एषोऽणिमा, ऐतंदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यं, स आत्मा, तत् त्वमसि ।' (छां. ६-८-७ से लेकर ६-१६-३ वहाँ तक नव दफे) "वह यह अणुरूप है, यह जो कुछ सृष्टि है वह उससे अनन्य है, वह सृष्टि सत्य है, वह आत्मा है, वह तू है" अर्थात् इस महावाक्य से जड़-चेतनात्मक समग्र जीवजात और सर्जन की ब्रह्म से अभिन्नता बताई गई है । देखने में जैसा यह है कि यहाँ कहीं भी कोई व्यवधान दीख पड़ता नहीं है ।

एक बात का इससे पता चलता है कि आप्त वाक्यों—उपनिषदों के बल पर हम ब्रह्माभिन्न अविकृत

स्वरूप के कार्यरूप जड़-चेतनात्मक सर्जन का खयाल पाते हैं, और तीनों प्रमेयों की ऐकात्मकता देख सकते हैं। इसमें इच्छाशक्ति जड़-चेतनात्मक सर्जन का कारण बनी है और योगमाया अनेकता का अनुभव कराती है। अद्वैत ज्ञान (समग्रो शुद्धाद्वैत ज्ञान) की चरम कोटि पर जाते हमें ब्रह्माभिन्नता का साक्षात्कार होता है। यह हुआ अविकृत परिणामवाद का स्वारस्य।

इस वाद को बताते समय श्रीवल्लभाचार्य जी महाप्रभु ने सृष्टि के क्रम के विषय में कुछ स्पष्टता की है, वह भी ध्यान में लेने जैसी है। तैत्तिरीय उपनिषद् में 'असद् वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सद अजायत। तद् आत्मानं स्वयमकुस्त।' (तै. २-७-१) 'समग्र सर्जन के पूर्व समय में परब्रह्म अव्यक्त स्वरूप में था। आगे जाकर वह ही व्यक्त स्वरूप में हुआ। उस व्यक्त स्वरूप ने स्वतः अपना आविष्कार किया।' आगे जाकर आनन्द की गिनती कराते समय मानुष-आनन्द से लेकर ब्रह्म के एक आनन्द तक सौ-सौ गुना आनन्द बताया गया है। उस ब्रह्म के आनन्द को चरम कोटि का बताया गया है। (तै. २-९-१) इस ब्रह्म तक के आनन्द की गिनती हो सकती है। इस कारण इससे भी परे कोई ब्रह्म जो अगणितानन्द है उसका स्वीकार माना है, परब्रह्म रमण की इच्छा करते ही गणितानन्द ब्रह्म किंवा अक्षरब्रह्म का आविष्कार किया, जो अक्षरब्रह्म समग्र सृष्टि का उपादान कारण बना। उसने ही जीव एवं जड़ सृष्टि का आविर्भाव किया। 'तदेतत् सत्यं, यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाऽक्षराद् द्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ (मुण्डक २-१-१) —"वह बात सच्ची है कि, जैसे अच्छी तरह से जलते हुए अग्नि में से हजारों की

संख्या में एक-सरीखे तिनके प्रगट होते हैं, उसी तरह, ऐ सोम्य, अक्षर में से (जड़-चेतनात्मक) दो प्रकारों के (अथवा 'द्विविधाः' विविध प्रकारों के) पदार्थों का अविर्भाव होता है और वे सब उसकी ओर जा रहे हैं।" आगे जाकर—'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिपस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वादु अत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। (मुण्डक ३-१-१) "मित्ररूप दो पक्षी समान वृक्ष पर मिल के रहते हैं। उनमें से एक मीठा फल खाता है, दूसरा उसको देखता ही रहता है।" यहाँ चेतन सृष्टि का जिक्र गया है। प्रत्येक छोटे से बड़े तक के शरीर में दो आत्मा साथ ही साथ रहते हैं। एक सुख-दुःख का भोक्ता है, दूसरा साक्षी के रूप में है। इनमें सुख-दुःख का भोक्ता जो है वह जीवात्मा और साक्षी के रूप में जो है उसको ही 'अन्तर्यामी' कहा जाता है। जितने जीवात्मा हैं इतने ही अलग-अलग अन्तर्यामी हैं, इस बात को मुण्डकोपनिषद् की यह ऋचा व्यक्त करती है।

इससे स्पष्ट हो जाता है कि श्रीवल्लभाचार्य जी ने परब्रह्म अगणितानन्द, अक्षरब्रह्म गणितानन्द, अनेकसंख्य अन्तर्यामी प्रत्येक शरीराविष्ट, और जीवात्मा भी इतने ही शरीराविष्ट, यों चार चेतन तत्त्वों का स्वीकार किया है। पाँचवाँ तत्त्व वह जड़ जगत् है। यहाँ पाँच स्वरूपों के कारण द्वैतापत्ति आ जाती है, किन्तु एक ही ब्रह्म अविकल रूप में उपादान के रूप में रहा है; इच्छा-द्वैत वास्तव से शुद्ध-अद्वैत है। ब्रह्म अपने रमण के लिए ही ऊर्णनाभि की तरह अपने स्वरूप में सब खेल करता है। ऊर्णनाभि अपने मुख से तन्तु निकाल कर उसके जाले में खेलता है, इच्छा हो वहाँ तक खेला, फिर मुख में समग्र जाल वापस समा लेता है। इसमें इसका कोई दोष नहीं होता है। उसी प्रकार अपने खेल के लिए ही ब्रह्म

जीव-जगदादि की जब कि उत्पत्ति हुई है, तब ऐसा कैसे कहा जाय कि सब तीनों अवस्थाओं में कारणरूप हैं? एक छोटा सा सुन्दर उदाहरण सुप्रसिद्ध भक्तराज नरसिंह मेहता ने दिया है; देखिए—

कनक-कुण्डल विशेष भेद न होये।

घाट घडिया पछी नाम-रूप-जूजुआ।

अन्ते तो हेमनुं हेम होय ॥

जब कि गहना नहीं था तब सुवर्ण ही था; जब गहने बनाये गये तब भिन्न भिन्न गहनों के नाम दिये गये, उसी अवस्था में भी उनमें से सुवर्णपन अविचित्रित ही है और जब गहने तोड़ दिये गये तब भी सुवर्णपन निराबाध है।

थोड़ा सा अन्तर जरूर है। गहने के विषय में सुनार एवं सुनार के हथियार, अग्नि, छोटे बड़े यन्त्र निमित्त कारण हैं—सुनार कर्ता है। सब साधन कारणरूप में हैं, जीव जगदादि की उत्पत्ति किंवा आविर्भाव में कर्ता और कारण कोई अलग नहीं है, निमित्त कारण ही उपादानकारण के रूप में है; मात्र नाम-रूप व्यवहार के लिए गहनों की तरह अनुभूत होता है। यहाँ एक आपत्ति जरूर है, अनेक प्रकारों की जड़-चेतनात्मक सृष्टि भिन्न-भिन्न स्वरूप में अनेक विकारों से भरी दीख पड़ती है, अनुभव में आती है, जो अविकृत माने गये कारण को बाधा करती लगती है। इसका उत्तर बहुत सरल है। परब्रह्म ही अपनी रमण करने की इच्छा से जड़-चेतनात्मक सृष्टि के रूप में रहा है। उसकी एक निजी योगमाया नामक शक्ति है जो सर्वत्र फैल रही है, इस योगमाया के कारण ही हमको सिर्फ कार्य का अनुभव होता है। उपादानरूप कारण का खयाल ही नहीं आता है। नामरूप का खयाल भी उस योगमाया के कारण है। योगमाया ब्रह्म से अभिन्न ब्रह्म की निजी एक शक्ति

है; उसमें कर्तृत्व धर्मका स्वतन्त्र भाव सर्वथा नहीं है। वह किसी भी समय कर्ता बन ही नहीं पाती, सृष्टि भी ब्रह्म की दूसरी एक शक्ति, जिसका नाम इच्छा-शक्ति है, वह ही है, 'स द्वितीयमैच्छत्। स हैतावानस।' (बृ. १-४-३) इस वाक्य में इच्छाशक्ति का दर्शन हमें होता है।

सब कुछ ब्रह्म ही है इस बात का निर्देश 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म। तज्जलान्।' (छां. ३-१४-१) इस श्रुतिवाक्य में स्पष्ट रूप में मिलता है, जहाँ कहा है कि 'दृष्ट श्रुत जो कुछ भी सृष्टि है वह ब्रह्मात्मक—ब्रह्मा-भिन्न-ब्रह्मानन्य है, वह ब्रह्म में से आविर्भाव पाती है, ब्रह्म में ही जीवित अवस्था में रहती है, और आखिर में ब्रह्म में ही तिरोभाव पाती है' यहाँ कोई व्यवधान दीख पड़ता नहीं है।

खूबी तो इस बात की है कि छांदोग्य उपनिषद् के 'तत्त्वमसि' इस वाक्य को प्रमाण मानकर जीव और ब्रह्म की एकात्मकता समर्थित की गई है और इसके आधार पर 'अहं ब्रह्मास्मि' (मैं ब्रह्म हूँ) ऐसे सिद्धान्त को प्रबल बल दिया गया। उसी वाक्य का संपूर्ण स्वरूप न केवल जीव की, किन्तु जड़ सृष्टि की भी ब्रह्मानन्यता का खयाल देता है, जैसा कि 'स य एषोऽणिमा, ऐतदात्म्यमिदं सर्वं, तत् सत्यं, स आत्मा, तत् त्वमसि।' (छां. ६-८-७ से लेकर ६-१६-३ वहाँ तक नव दफे) "वह यह अणुरूप है, यह जो कुछ सृष्टि है वह उससे अनन्य है, वह सृष्टि सत्य है, वह आत्मा है, वह तू है" अर्थात् इस महावाक्य से जड़-चेतनात्मक समग्र जीवजात और सर्जन की ब्रह्म से अभिन्नता बताई गई है। देखने में जैसा यह है कि यहाँ कहीं भी कोई व्यवधान दीख पड़ता नहीं है।

एक बात का इससे पता चलता है कि आप्त वाक्यों—उपनिषदों के बल पर हम ब्रह्माभिन्न अविकृत

स्वरूप के कार्यरूप जड़-चेतनात्मक सर्जन का खयाल पाते हैं, और तीनों प्रमेयों की ऐकात्मकता देख सकते हैं। इसमें इच्छाशक्ति जड़-चेतनात्मक सर्जन का कारण बनी है और योगमाया अनेकता का अनुभव कराती है। अद्वैत ज्ञान (समझो शुद्धाद्वैत ज्ञान) की चरम कोटि पर जाते हमें ब्रह्माभिन्नता का साक्षात्कार होता है। यह हुआ अविकृत परिणामवाद का स्वारस्य।

इस वाद को बताते समय श्रीवल्लभाचार्य जी महाप्रभु ने सृष्टि के क्रम के विषय में कुछ स्पष्टता की है, वह भी ध्यान में लेने जैसी है। तैत्तिरीय उपनिषद् में 'असद् वा इदमग्र आसीत्। ततो वै सद् अजायत। तद् आत्मानं स्वयमकुस्त।' (तै. २-७-१) 'समग्र सर्जन के पूर्व समय में परब्रह्म अव्यक्त स्वरूप में था। आगे जाकर वह ही व्यक्त स्वरूप में हुआ। उस व्यक्त स्वरूप ने स्वतः अपना आविष्कार किया।' आगे जाकर आनन्द की गिनती कराते समय मानुष-आनन्द से लेकर ब्रह्म के एक आनन्द तक सौ-सौ गुना आनन्द बताया गया है। उस ब्रह्म के आनन्द को चरम कोटि का बताया गया है। (तै. २-९-१) इस ब्रह्म तक के आनन्द की गिनती हो सकती है। इस कारण इससे भी परे कोई ब्रह्म जो अगणितानन्द है उसका स्वीकार माना है, परब्रह्म रमण की इच्छा करते ही गणितानन्द ब्रह्म किंवा अक्षरब्रह्म का आविष्कार किया, जो अक्षरब्रह्म समग्र सृष्टि का उपादान कारण बना। उसने ही जीव एवं जड़ सृष्टि का आविर्भाव किया। 'तदेतत् सत्यं, यथा सुदीप्तात् पावकाद् विस्फुलिङ्गाः सहस्रशः प्रभवन्ते सरूपाः। तथाऽक्षराद् द्विविधाः सोम्य भावाः प्रजायन्ते तत्र चैवापियन्ति ॥ (मुण्डक २-१-१) — "वह बात सच्ची है कि, जैसे अच्छी तरह से जलते हुए अग्नि में से हजारों की

संख्या में एक सरीखे तिनके प्रगट होते हैं, उसी तरह, ऐ सोम्य, अक्षर में से (जड़-चेतनात्मक) दो प्रकारों के (अथवा 'विविधाः' विविध प्रकारों के) पदार्थों का आविर्भाव होता है और वे सब उसकी ओर जा रहे हैं।" आगे जाकर—'द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते। तयोरन्यः पिप्पलं स्वादु अत्ति अनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति। (मुण्डक ३-१-१) "मित्ररूप दो पक्षी समान वृक्ष पर मिल के रहते हैं। उनमें से एक मीठा फल खाता है, दूसरा उसको देखता ही रहता है।" यहाँ चेतन सृष्टि का जिक्र गया है। प्रत्येक छोटे से बड़े तक के शरीर में दो आत्मा साथ ही साथ रहते हैं। एक सुख-दुःख का भोक्ता है, दूसरा साक्षी के रूप में है। इनमें सुख-दुःख का भोक्ता जो है वह जीवात्मा और साक्षी के रूप में जो है उसको ही 'अन्तर्यामी' कहा जाता है। जितने जीवात्मा हैं इतने ही अलग-अलग अन्तर्यामी हैं, इस बात को मुण्डकोपनिषद् की यह ऋचा व्यक्त करती है।

इससे स्पष्ट हो जाता है कि श्रीवल्लभाचार्य जी ने परब्रह्म अगणितानन्द, अक्षरब्रह्म गणितानन्द, अनेकसंख्य अन्तर्यामी प्रत्येक शरीराविष्ट, और जीवात्मा भी इतने ही शरीराविष्ट, यों चार चेतन तत्त्वों का स्वीकार किया है। पाँचवाँ तत्त्व वह जड़ जगत् है। यहाँ पाँच स्वरूपों के कारण द्वैतापत्ति आ जाती है, किन्तु एक ही ब्रह्म अविकल रूप में उपादान के रूप में रहा है; इच्छा-द्वैत वास्तव से शुद्ध-अद्वैत है। ब्रह्म अपने रमण के लिए ही ऊर्णनाभि की तरह अपने स्वरूप में सब खेल करता है। ऊर्णनाभि अपने मुख से तन्तु निकाल कर उसके जाले में खेलता है, इच्छा हो वहाँ तक खेला, फिर मुख में समग्र जाल वापस समा लेता है। इसमें इसका कोई दोष नहीं होता है। उसी प्रकार अपने खेल के लिए ही ब्रह्म

रमणीय चरण (देवी) और कुपूयचरण (आसुरी) जीवों का सर्जन करता है। ये दोनों प्रकार के जीवों को अपने अच्छे-बुरे कर्मों के अनुसार फल मिलते ही है, (छा० ५-१०-७) तो श्री ब्रह्म में विषमता और निर्घृणता का दोष आता नहीं है।

अविकृतपरिणामवाद में जन्म-नाश ये इन दोनों शब्दों के रूढ़ अर्थ में नहीं हैं; यहाँ तो जड़-चेतनात्मक सृष्टि का आविर्भाव होता है और अन्त में ब्रह्मरूप में तिरोभाव ही होता है।

शायद प्रथम ही श्रीवल्लभाचार्य जी ने बताया है कि ब्रह्मा भिन्न होने के कारण प्रपञ्च (सृष्टि) सत्य है, किन्तु अहन्ता-ममतात्मक संसार मिथ्या है; जगत् से संसार सर्वथा भिन्न है। बाधक है वह संसार है, जगत् नहीं।

श्रीवल्लभाचार्य जी ने अविकृतपरिणामवाद को ही 'ब्रह्मवाद' कहा है, जो स्वरूप में शुद्ध-अद्वैत है, क्योंकि यहाँ कार्य और कारण के बीच कोई व्यवधान नहीं है। श्रीशंकराचार्य जी का वाद भी 'ब्रह्मवाद' है, किन्तु वहाँ माया और अविद्या का व्यवधान है, अतः वह 'विवर्तवाद' और पीछे से 'मायावाद' संज्ञा से प्रसिद्ध हुआ, जीव-ब्रह्मभेद के कारण वह केवल-अद्वैत है, जहाँ जगत् का अस्तित्व ही न होने के कारण जगत् का प्रश्न ही नहीं है।

मोक्ष के विषय में शुद्धाद्वैत-ब्रह्मज्ञानी को पर-ब्रह्म की प्राप्ति होती है और उसके सहभोग का लाभ मिलता है ऐसा स्वीकार किया गया है। तैत्तिरीयो-पनिषद् का यह वाक्य वहाँ प्रमाण माना गया है; जैसा कि 'ब्रह्मविद् आप्नोति परम्। तद् एषा अभ्यु-क्ता—सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिता ॥' (तै० २-१-१) "जिसको सत्य-ज्ञान-अनन्त ब्रह्म का ज्ञान मिला है उसको परब्रह्म की प्राप्ति होती है। वहाँ ऐसा कहा है कि—'परम आकाश में हृदय के भीतर रहे हुए ब्रह्मस्वरूप का ज्ञान जिसको

मिला है वह विपश्चित्-सर्वज्ञ ब्रह्म के साथ रहकर सर्व कामनाओं का भोग पाता है—आनन्द का अनुभव करता है।"

एक बात खयाल में रहनी चाहिए कि इस अविकृत परिणामवाद किंवा अखण्डब्रह्मवाद की विचारधारा नयी नहीं थी; उपनिषद् और गीता में एवं ब्रह्मसूत्रों में तो अनुस्यूत थी ही, किन्तु सांप्र-दायिक रूप में हमें पाञ्चरात्र संप्रदाय—सात्वत संप्रदाय किंवा भागवत धर्म की संहिताओं में भी मिलती है। शक्तितन्त्र में भी यही परंपरा थी, जो शक्तिवाद के ग्रन्थों में सुलभ है। वैष्णवाचार्यों में विष्णु स्वामी द्रविड़ देश में श्रीशङ्कराचार्यजी के उत्तर काल में और श्रीरामानुजाचार्यजी के पूर्व काल में हुए। उनका कोई ग्रन्थ जँचा नहीं है। श्रीमद्भागवत के पुराने टीकाकार श्रीधर उसी परम्परा के विष्णु स्वामी की तरह नृसिंहोपासक थे। माधवाचार्य के 'सर्वदर्शनसंग्रह' और श्रीधर की विष्णुपुराण की टीका में उद्धृत किये गये एक-दो उद्धरणों से अस्फुट रूप में विष्णुस्वामी के वेदान्त-सिद्धान्त का खयाल नहीं के सामान आता है। श्रीवल्लभाचार्यजी ने अपने 'तत्त्वार्थदीपनिबन्ध' की पुष्पिका में खुद को 'श्रीव्यास-विष्णुस्वामिमतानुवर्ती' कहा है और श्रीमद्भागवत की अपनी 'सुबोधिनी' टीका के मङ्गल-श्लोकों में 'व्यासस्य विष्णोः प्रियं'—'व्यास और विष्णु (स्वामी) के प्रिय' तो ऐसा अर्थ देने का कहा है, इससे कह सकें कि श्रीवल्लभाचार्यजी ने विष्णु स्वामी की तत्त्वज्ञान की परंपरा का उद्धार किया, जिसमें शुद्धा-द्वैत ज्ञानी को परब्रह्म के साथ सर्वकामों का भोग अभीष्ट था। आपने 'पुष्टिमार्ग' का आविष्कार किया वह स्वतन्त्र है, जिसमें चतुर्विध मोक्ष की भी अपेक्षा नहीं है, भगवान् की लीला का सनातन दर्शन ही जीव का अन्तिम लक्ष्य माना गया है, और वह भी नवधा साधन भक्ति से नहीं, निःसाधन प्रेमलक्षण भक्ति से ही।

सामवेद और यजुर्वेद भाष्य को

प्रस्तावना

लेखकः—पण्डितराज स्वामी श्रीभगवदाचार्य जी महाराज

मेरे प्रिय पाठक बन्धुओं !

आज मैं आपके समक्ष सामवेद का भाष्य लेकर उपस्थित हूँ। मुझे इस सम्बन्ध में अधिक नहीं, किन्तु कुछ तो कहना है।

मेरी अवस्था १३ वर्ष ५ महीने की होने तक मैंने हिन्दी, उर्दू, थोड़ी सी फारसी और थोड़ी सी अंग्रेजी का विधिवत् ज्ञान प्राप्त करके, १६ वर्ष ७ महीने के पश्चात् अथवा इसके भीतर काशी में संस्कृत भाषा का आरम्भ किया था। हिन्दी-अध्ययन काल में मैं अपनी दृष्टि से हिन्दी की अच्छी कविता करता था और वह सबकी सब लखनऊ से निकलने वाली वसुन्धरा मासिक पत्रिका में छपा करती थीं। लघुकौमुदी पूरी होने से पूर्व ही मैं संस्कृत के अनुष्टुप् श्लोकों की रचना करने लग गया था और पीछे से सभी छन्दों में मुझे सिद्धि प्राप्त हुई थी। सिद्धान्तकौमुदी पूर्ण होने के पश्चात् मुझे शेखर, मनोरमा के अध्ययन में उस समय श्रद्धा नहीं थी। व्याकरण के टीकाग्रन्थों का पण्डित तो मैं पीछे से बना। अतः वेदाध्ययन की ओर मेरी प्रवृत्ति हुई। उस समय परमपूज्यपाद पण्डित श्री ६ सत्यव्रत सामश्रमीजी वेद के अद्वितीय विद्वान् माने जा चुके थे। उनके शिष्यों में से निरुक्तरत्न, निरुक्त-भूषण, वेदरत्न, वेदभूषण, इत्यादि उपाधिधारी कितने ही पण्डितों और छात्रों के मैं गाढ़ परिचय में था। मैं भी प्रोत्साहित होकर कलकत्ता पहुँचा। निरुक्त का

अध्ययन पूरा करके मैं उनसे ही यजुर्वेद का अध्ययन करने लगा। वह सामश्रमी थे। सामवेद के विशेषज्ञ थे। परन्तु अवश्य ही वह सर्ववेदवेत्ता थे। सब कुछ पढ़ाते थे। उनकी दी हुई उपाधि प्राप्त करने की इच्छा थी। दो उपाधि लेकर पुनः काशी आया। उस समय मेरे हृदय में यह भाव ही नहीं था कि मैं सामवेद का भाष्य करूँगा। कितना अच्छा होता, यदि मैं उनसे सामवेद ही पढ़ सका होता और उसका विशेषज्ञ बना होता। आज सामवेद के विषय में मुझे जो शङ्काएँ होती हैं उनका समाधान वस्तुतः मुझे ही करना है। मेरे लिये सभी वेदों के सम्बन्ध में प्रायः यही बात है। अन्य विद्वानों से भी सम्मतियाँ लेनी पड़ती हैं। कविकुलतिलक की यह सूक्ति आज स्मृति में आती है—

“स्रोतोवहां पथि निकामजलामतीत्य,
जातः सखे प्रणयवान्मृगतृष्णिकायाम् ।”

अस्तु, आपके सम्मुख जो यह भाष्य-सामसंस्कार-भाष्य उपस्थित है यह तो मेरे किये हुए भाष्य का तीसरा स्वरूप है। मैंने दोबार सामवेद का भाष्य किया और मुझे संतोष न होने से दोनों बार की कृति को अपने हाथों से मैंने नष्ट किया। मैं वेद को या उसके अर्थ को उसके शुद्धस्वरूप में रखना चाहता था। पूर्व के दोनों बार के मेरे भाष्य पक्षपातरहित नहीं थे, इसे मैं स्वीकार करता हूँ। मैं चाहता था कि वेदभाष्य

किसी पक्षपात से पृथक् रहे। मैंने भरसक यही प्रयत्न किया है। मैं सत्य शोध रहा था। सत्य का स्वरूप मुझे ही निश्चित करना था। मैंने उसका निश्चय कर लिया। मेरे लिये दो ही मार्ग थे। या तो मैं वेदों को आर्यविद्या का श्रेष्ठतम भण्डार मान लूँ या तो उसे केवल कर्मकाण्ड में विनियुक्त एक पोथी मान लूँ। दूसरे विकल्प में मुझे रुचि न हुई; क्योंकि उसमें कोई सौन्दर्य मुझे प्रतीत नहीं हुआ। मैं केवल यह मानने के लिये विवश हुआ कि वेद आर्यों का प्रशस्त विद्याभण्डार है। उसमें आर्यों की सर्वोच्च संस्कृति है, सर्वोच्च विचार है, और विकसित मानवता का आदर्श है। इस मानने का परिणाम यह हुआ है कि वेदों के सबसे बड़े और प्रामाणिक विद्वान् तथा भाष्यकार सायण के मार्ग का मुझे परित्याग करना पड़ा। इतना ही नहीं, सायण का श्रम जिन ब्राह्मणग्रन्थों और सूत्रों पर अवलम्बित था, उनकी भी मुझे उपेक्षा करनी पड़ी है। मैंने अपने समय की वेद की सर्वोच्च परीक्षा पास कर लेने के पश्चात् यह निर्णय कर लिया था कि वेद का अर्थ उतना ही नहीं है जितना कि, सायण, महीधर, उव्वट और दयानन्द लिख गये हैं। उससे अतिरिक्त भी अर्थ है। मैं यह भी मानता हूँ कि आज मैं जो भाष्य पाठकों के समक्ष रख रहा हूँ उसके सम्बन्ध में भी मेरी उपर्युक्त उक्ति लागू पड़नी ही चाहिये। मेरे किये हुए अर्थ से भी अतिरिक्त अर्थ वेद में निस्सन्देह संनिहित हैं।

वेद और वेद संज्ञा

आर्य जाति के इतिहास में सृष्टि का एक नियत काल है। सृष्टि के आरम्भ में परमात्मा अमुक पवित्रात्माओं को इन्हीं चारों वेदों का बिना किसी परिवर्तन के उपदेश किया करता है, यह आर्यों का श्रद्धामूलक एक सिद्धान्त है। इसका फलितार्थ यह है कि वेद ईश्वरीय ज्ञान है। ईश्वरीय ज्ञान ही वेद हैं, इस

सिद्धान्त के समर्थन में दो युक्तियाँ बहुत प्रबल समझे कर उपस्थित की जाती हैं। एक तो यह कि यदि वेद ईश्वरीय ग्रन्थ नहीं हैं, किन्तु किसी देव, ऋषि, मुनि या अन्य किसी के भी द्वारा रचे गये हैं तो उस रचयिता का नाम वेद के आदि में या अन्त में या कहीं भी अवश्य उपलब्ध होना चाहिये। यह नाम उपलब्ध नहीं है प्रत्युत—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

यजु० ३१।७।

यस्मादृचो अपातक्षन्त्यजुर्यस्मादपाकषन्।

सामानि यस्य लोमान्यथर्वाङ्गिरसो मुखम्।

स्कम्भं तं ब्रूहि कतमः स्वदेव सः ॥ अथर्व०
इत्यादि वेदमन्त्रों द्वारा अद्वितीय चेतन को ही वेदों का प्रथमोपदेशक बताया गया है। दूसरी युक्ति यह है कि—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

प्रत्यक्ष और अनुमानादि प्रमाणों के द्वारा स्व-कल्याणकारी जो उपाय नहीं जाना जा सकता उसे वेद के विद्वान् लोक जानते हैं। अज्ञात का जना देना ही वेद का वेदत्व है। स्वामी दयानन्द ने, जो वेद और ईश्वर के बहुत बड़े पक्षपाती थे और अतएव सबसे बड़े आस्तिक थे—अन्य भी युक्तियाँ लिखी हैं। परन्तु मुख्य तो यही दो हैं। जो लोग वेदों को ईश्वरीय नहीं मानते वह इन दो युक्तियों का उत्तर इस प्रकार करते हैं:—

प्रथमयुक्ति का उत्तर—वेदों के रचयिता का नाम उपलब्ध नहीं है, ऐसा नहीं कहा जा सकता।

शतपथ ब्राह्मण का एक पाठ है कि “अग्नेऋग्वेदः, वायोर्यजुर्वेदः, आदित्यात्सामवेदः, अङ्गिरसोथर्ववेदः” अग्नि से ऋग्वेद उत्पन्न हुआ। अग्निशब्द में यहाँ

पञ्चमी विभक्ति पड़ी है। हिमालय से गङ्गा निकलती है = 'हिमालयाद् गङ्गा प्रभवति' के अनुसार ऋग्वेद के प्रभव = उत्पत्ति स्थान में अर्थात् उत्पादक में पञ्चमी विभक्ति हुई है। इस पञ्चमी विभक्ति ने वेद के उत्पादक के प्रश्न का उत्तर बहुत सरल बना दिया है। यह कहना कि ईश्वर ने अग्नि द्वारा ऋग्वेद का प्रादुर्भाव किया, अत्यन्त असङ्गत है। द्वार में तृतीया होती है, पञ्चमी नहीं। प्रथमोपस्थित और स्पष्ट ही करण-द्वार-प्रतिपादक तृतीया को छोड़कर पञ्चमी तक प्रयाण करना सिद्ध करता है कि शतपथ को यही अभिप्रेत है कि ऋग्वेद का उत्पादक-रचयिता अग्नि है। यह अग्नि आग नहीं, किन्तु एक ऋषि हैं—मनुष्य हैं। इसके लिये निम्नप्रदत्त मन्त्र देखिये—

त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरा ऋषिर्देवो देवानामभवः

शिवः सखा

(ऋ० १।३।११)

“हे अग्ने तू अनेक अङ्गिरस् ऋषियों में से प्रथम ऋषि है, देव है और देवों का कल्याणकारक मित्र है। देव का अर्थ विद्वान् है यह तो “विद्वांसो हि देवाः” इस शतपथ के वचन से ही स्पष्ट है। इस मन्त्र में अग्नि को ऋषि कहा गया है। इसी मन्त्र के आगे “त्वमग्ने प्रथमो अङ्गिरस्तमः कविर्देवानां परिभूषसि व्रतम्” यह मन्त्र है। इसमें अग्नि को कवि कहा गया है और अङ्गिरसों में वह श्रेष्ठ कवि है “अग्निर्हि नः प्रथमजा ऋतस्य” (ऋ० १०।५।७) इस मन्त्र में बहुत स्पष्ट कहा गया है कि “अग्नि ही हमारे (लिये) ऋतस्य = वेद ज्ञान का प्रथमजाः = प्रथमोत्पादक है। “त्वं ह्यग्ने प्रथमो मनोताऽस्या धियो अभवः” (ऋ० ६।१।१) “हे अग्ने तू इस धी = वेद-रूप ज्ञान का प्रथम मनोता = मननकर्ता है। इन सब ऋग्वेदीय मन्त्रों से सिद्ध है कि अग्नि एक मनुष्य था—ऋषि था और उसने इस काव्य की रचना करके

कवि की पदवी प्राप्त की। इन वचनों से अग्नि-वायु-आदित्य और अङ्गिरा के नाम वेदों के रचयिता के रूप में उपलब्ध हैं। परन्तु इन्हें छोड़कर यदि इसी प्रश्न पर भार दिया जाय कि वेद ग्रन्थों में वेदोत्पादक के नाम उपलब्ध नहीं हैं अतएव वह अकर्तृक हैं, तो इसका दूसरा समाधान वेदमन्त्रों के साथ एक, या दो या कहीं तीन ऋषियों के नाम भी आते हैं। जिस मन्त्र के जो ऋषि हैं उन्हीं का बनाया हुआ वह मन्त्र है। कभी-कभी तो जिस ऋषि का वह मन्त्र है उसमें भी उस ऋषि का नाम आया हुआ है जैसा कि—

अग्निमीडिष्वावसे गाथाभिः शीरशोचिषम् । अग्नि राये पुरुमीड श्रुतं नरोऽग्निः सुदीतये छदिः ॥

साम० ४९ ॥

इस मन्त्र के दो ऋषि हैं सुदीति और पुरुमीड । ये दोनों ही नाम इस मन्त्र में उपस्थित हैं। ऐसे ही अन्य मन्त्र भी हैं।

यहाँ थोड़े से वह नाम दिये जाते हैं जो वेद-मन्त्रों के ऋषि के नाम भी हैं और उन मन्त्रों में भी यह नाम आये हुए हैं। शास, केतु, कपोत, यम, अर्चन, मृडोक्, श्रद्धा, ऋषभ, विश्वामित्र, जमदग्नी, विभ्राट्, इट, संवर्त, अभीवर्त, सूनु, पतङ्ग, अरिष्टनेमि, प्रथ, सप्रथ, त्वष्टा, विष्णु इत्यादि। यहाँ मन्त्रों का उल्लेख अथवा उनका स्थान निर्देश करना उचित था परन्तु इस भूमिका के इस अंश को मैं ग्रन्थों के बिना अपनी स्मृति के बल पर ही लिख रहा हूँ। अतः मन्त्र और पता का उल्लेख असंभव है।

किंच वेदों में इतिहासों का भी एक दो ही स्थलों में नहीं, अनेक स्थलों में उल्लेख है। सायणाचार्य ने तो उन इतिहासों का अपने भाष्य में स्फोट भी किया है। जो सामवेद भाष्य आपके सामने यह लेखक

प्रस्तुत कर रहा है उसमें भी २-३ स्थलों पर इतिहास है। पर मैंने जान-बूझकर इतिहास छोड़ दिया है। क्योंकि मुझे इस वेद का केवल आध्यात्मिक अर्थ ही करना अभीष्ट था।

निरुक्तकार भी इतिहास के पक्ष में हैं। वेदों में सहस्रों क्रियाएँ भूतकाल की आयी हुई हैं वही सिद्ध करती हैं कि मन्त्र-रचयिता ऋषियों ने उन पूर्वघटित घटनाओं का अपने मन्त्रों में संग्रह किया है।

किंच वर्तमान वैदिक निघण्टु, जिस पर श्रीयास्का-चार्य का भाष्य है, कर्ता के नाम विना का ग्रन्थ है। आदि में, अन्त में या मध्य में कहीं भी उसके कर्ता का नाम नहीं है। तो क्या एतावता वह भी ईश्वरीय ग्रन्थ ही कहा जायेगा? निघण्टु का ही भाष्य निरुक्त है। वर्तमान निरुक्त के कर्ता का नाम कहीं पर भी आदि में या अन्त में या मध्य में कहीं की ग्रन्थ में उपलब्ध नहीं है। न जाने कैसे वह यास्काचार्य का ग्रन्थ माना जाने लगा। क्या यह भी ईश्वरीय ही ग्रन्थ माना जायेगा?

महानाम्न्याचिक के लिए तो ताण्ड्यमहाब्राह्मण में स्पष्ट ही लिखा है कि उसकी रचना प्रजापति ने की। प्रजापति ने महानाम्नी के १० मन्त्रों का निर्माण करके इन्द्र को दिया था। उसी के प्रताप से इन्द्र वृत्र का वध कर सका था।

महाभारत में वेदों का प्राधान्य नहीं है। सांख्यों का प्राधान्य है। सर्वत्र धर्मोपदेश के प्रसंग में सांख्य, योग के नाम ही प्रथम श्रेणी में आते हैं। श्रुति का नाम तो कभी तीसरे श्रेणी में और कभी चतुर्थ श्रेणी में आता है। भगवद्गीता भी तो महाभारत ही है। उसमें श्रीकृष्ण ने श्रुति की प्रधानता का कहीं भी प्रतिपादन नहीं किया है।

गीता के द्वितीयाध्याय में ३८ वें श्लोक तक

आत्मोपदेश करके वह अर्जुन से कहते हैं कि “एषा तेभिहिता सांख्ये बुद्धिः” यह ज्ञान तो सांख्यानुसारी हैं जिसका मैंने तुझे उपदेश दिया है। “सांख्ये” के स्थान में कृष्ण ने “वेदे” क्यों नहीं कहा? वहाँ ही ४२ ४३ वें श्लोक में—

यामिमां पुष्पितां वाचं प्रवदन्त्यविपश्चितः ।

वेदवादरताः पार्थ नान्यदस्तीतिवादिनः ॥

कामात्मानः स्वर्गपरा जन्मकर्मफलप्रदाम् ।

क्रियाविशेषबहुलां भोगैश्वर्यगतिं प्रति ॥

वेदों के प्रति अनास्था प्रकट की है। ४५ वें और ४६वें श्लोकों में भी वेद के सम्बन्ध में वैसी भावना प्रकट नहीं की गयी है जैसी की ईश्वरीय ग्रन्थ के लिये होनी चाहिये। १८ अध्यायों में कृष्ण कहीं भी वेदों का नाम नहीं लेते हैं। यही सिद्ध करता है कि उस समय वेदों के लिये बहुत आदर और आग्रह नहीं था। उस समय तक वेदों के कितने अंश तक का अस्तित्व था यह स्पष्ट नहीं कहा जा सकता। इन सब विषयों की ओर दृष्टिपात कर लेने के पश्चात् “वेद ईश्वरीय ग्रन्थ हैं” ऐसा मानने को हृदय ना करता है। यदि वेद ईश्वरीय सिद्ध न हों तो भी कुछ बिगड़ता नहीं है। उनका स्वतःप्रामाण्य तो विद्वानों की स्वीकृति पर आधार रखता है। विद्वान् मानते आते हैं कि “वेद धर्ममूल है” अतः उनका स्वतः-प्रामाण्य अक्षुण्ण ही रहेगा।

सम्पूर्ण वेद किसी एक रचयिता के न होकर, भिन्न-भिन्न ऋषियों के रचे हुए मन्त्रों का संग्रहमात्र होने से ग्रन्थ पर या आदि में या अन्त में ग्रन्थकर्ता के नाम का निर्देश असंभव होता। अतएव वेदों पर किसी रचयितृ-विशेष का नाम नहीं है। संग्रहकर्ता कौन है, यह प्रश्न पृथक् है।

दूसरी युक्ति का उत्तर। अज्ञातवस्तु का ज्ञापक

वेद है, यह कथन भी असङ्गत है। (१) अज्ञातवस्तु का ज्ञापक वेद है, (२) अथवा अज्ञात वस्तु का ही ज्ञापक वेद है, (३) अथवा अज्ञात वस्तु का ज्ञापक वेद ही है अथवा (४) अज्ञातवस्तु का ही ज्ञापक वेद ही है; इस प्रकार से यहाँ चार विकल्प हो सकते हैं। यदि प्रथम विकल्प स्वोक्त हो तो ठीक नहीं। क्योंकि—

गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः।
भगो अयमासविता पुरन्धिर्मह्यं त्वादुर्गहंपत्याय देवाः ॥

इहैव स्तं मा वि यौष्टं विश्वमायुर्व्यंशुतम्।

क्रीडन्तौ पुत्रैर्नन्तृभिर्मोदमानौ स्वे गृहे ॥ ऋ.

इन मन्त्रों में उपदिष्ट विवाहमर्यादा और पति-पत्नी के वियोग न होने तथा बाल-बच्चों के साथ आनन्द करने की बात किसी रीति से भी आलौकिक नहीं हो सकती। जिनके लिये वेद नहीं हैं उन पशुओं और पक्षियों में भी यह भावना विद्यमान है। तथा जिन मनुष्यों के लिए वेद हैं उनमें भी चिरकाल तक, वेदोपदेश के होते हुए भी, विवाह की यह प्रथा नहीं थी। महाभारत के श्वेतकेतु-उद्दालक की कथा ही इसमें प्रमाण है। मेरी भेड़ों की रक्षा करो, मेरी गायों को मत मारो, मेरे बच्चों को जीने दो, मेरे शत्रुओं को मसल डालो, मेरे विरोधियों को जीने मत दो, इत्यादि वेदोपदेशों में कोई भी अज्ञातज्ञापकता नहीं है। अग्नि, वायु, आदित्य, इन्द्र, वरुण, विद्युत् आदि अनेक देवी-देवों के और स्वर्ग के अस्तित्व का उपदेशमात्र यदि अज्ञातज्ञापकता का क्षेत्र मान लिया जाता हो तो यह दूसरी बात है।

जगत् का बनानेवाला ईश्वर है, यह भी अज्ञात-ज्ञापकता का प्रमाण कहा जा सकता है। अनीश्वर-वादी कहते हैं कि यदि सचमुच जगत् का बनानेवाला कोई ईश्वर ही है तो वह निरा मूर्ख ही है। जगत्

में मच्छर, मक्खी, सांप, बिच्छू, व्याघ्र, सिंह, ऋक्ष, क्रूर मनुष्य, ज्वालामुखी, भूकम्प, हैजा, प्लेग, इन्फ्ल्यू-एन्जा, इन सब निरर्थक, क्रूर और घातक प्राणियों, अकस्मातों और रोगों की रचना व्यर्थ में ही की गयी है। इनसे जो लाभ माने जाते हैं वह और रीति में भी पहुँचाने में सर्वशक्तिमान् ईश्वर के लिए असम्भव नहीं थे। सुखद वस्तु की ही रचना उसने क्यों नहीं की? जीव अनादि है, उनके कर्म अनादि हैं, उनके कर्म के अनुसार ही यह जगत् सृष्ट है इसमें ईश्वर का कोई दोष नहीं है, इत्यादि बचाव करने की पद्धति व्यर्थ है। यदि वह सर्वशक्तिमान् है, सबका स्वामी है, सर्वान्तर्यामी है, सबका नियामक है तो सबकी वृत्तियों को पवित्र ही रखता और पवित्र कर्म करने में ही प्रेरणा करता। इङ्गलैण्ड, अमेरिका और रशिया ने भी वही अक्षम्य पाप किये हैं जिन्हें जापान ने और जर्मन ने किया था केवल पराजित होने के पाप से इन दोनों को क्रूरता पूर्वक कुचल देने की बुद्धि देनेवाला ईश्वर यदि आस्तिकों के कोष में दयालु है तो क्रूर, घातकी और निर्दय किसे कहेंगे, पता नहीं। मुसलमान बादशाहों में कितनों ने ही हिन्दू प्रजा को मार डाला, मुसलमान बना डाला, हिन्दू महिलाओं का सतीत्व बलात्कार से नष्ट किया। आज बङ्गाल के नोआखाली, त्रिपुरा, ढाका, चाँदपुर, पंजाब, सीमाप्रान्त, सिन्ध आदि हजारों माइल के क्षेत्र में हिन्दू मारे जा रहे हैं, जीवित जलाये जा रहे हैं, स्त्रियाँ बलात्कार से मुसलमानों की पत्नियाँ बनायी जा रही हैं। यह सब यदि उसी ईश्वर की प्रेरणा से हो रहा है तो वह ईश्वर जगत् के लिए अयोग्य जन्तु है।

दूसरा विकल्प। यदि कहा जाय कि “अज्ञातवस्तु का ही ज्ञापक वेद है” तो ऊपर बताये हुये वेदोपदेश स्वयम् इस विकल्प का विरोध कर रहे हैं। क्योंकि

वेदों में सहस्रों ऐसी बातें हैं जो कभी अज्ञात नहीं थी, रह ही नहीं सकतीं।

तीसरा विकल्प। “अज्ञातवस्तु का ज्ञापक वेद ही है” यदि ऐसा माना जाय तो रेल, तार, टेलीफोन, ग्रामोफोन, प्रिन्टिंग प्रेस, भिन्न-भिन्न प्रकार के मिल-मशीन, मोटर, साइकिल के बनाने वाले इसका विरोध करेंगे। स्वामी दयानन्द ने—

युवं पेदवं पुरुवारमश्विना स्पृधां श्वेतं तस्तारं दुवस्पथः।
शरैरभिद्युरं पृतनासु दुष्ट चकृत्यमिन्द्रमिव चर्षणीसहं ॥

ऋग्वेद के इस मन्त्र से ताराख्य यन्त्र (तार) का अस्तित्व वैदिककाल में भी था, ऐसा सिद्ध करने का अतीव उपहासास्पद प्रयत्न किया है, वह सर्वविदित है। प्रश्न तो यह है कि यदि वेदों में यह सब कुछ था या है तो स्वामी श्रीदयानन्द जी के मतानुसार अब्जों वर्षों की इस सृष्टि में पाश्चात्यों के आविष्कार से पूर्व किन्हीं ग्रन्थों में इनका उपयोग क्यों नहीं हुआ है? महाभारत और वाल्मीकि रामायण यह महा प्रसिद्ध इतिहास ग्रन्थ भी इन सब वस्तुओं से शून्य हैं।

महाभारत युद्ध और राम-रावण के युद्ध में भी आज की वैज्ञानिक युद्ध-सामग्री दृष्टिगोचर नहीं होती है। रामायण में एक पुष्पक विमान मिलता है परन्तु उस ग्रन्थ की दृष्टि से वह देव-वस्तु है, पार्थिव नहीं। उसका बनाने वाला मनुष्य नहीं, किन्तु देव है।

चौथा विकल्प। “अज्ञातवस्तु का ही ज्ञापक वेद ही है” यह विकल्प भी समीचीन नहीं है। द्वितीय और तृतीय विकल्पों के खण्डन से इसका खण्डन हो जाता है।

इस प्रकार से ईश्वर के न मानने वाले विद्वान् ईश्वरवादियों के सिद्धान्तों का खण्डन तो करते हैं परन्तु वेद सृष्टि में सबसे प्राचीन ग्रन्थ हैं, इतना वह

भी प्रामाणिकता से स्वीकार करते हैं। “वेद ईश्वरीय ज्ञान हैं” इसे स्वीकार न करके भी अनीश्वरवादी वेदों को जगत् के पुस्तकालय में अपूर्व और अद्वितीय ग्रन्थ मानते हैं।

फलितार्थ यह निकला कि वेद को किसी विशिष्ट लक्षण से पहचानने की आवश्यकता नहीं है। जिन ग्रन्थों का नाम आर्यपरम्परा से “वेद” या “संहिता” के रूप में चला आ रहा है वही ग्रन्थ वेद है।

रहा यह प्रश्न कि वेदों की यह वेदसंज्ञा क्या ईश्वरदत्त है या मनुष्यदत्त है? वेदों में से ऋग्वेद सबसे प्राचीन वेद माना गया है। उस ऋग्वेद में वेदसंज्ञा कहीं भी उपलब्ध नहीं होती है। हाँ, ऋग्वेद के खिलसूक्तों में “ऋग्वेद” शब्द का व्यवहार हुआ है। परन्तु वह “खिल” हैं। खिल का लक्षण नीलकण्ठ ने महाभारत के शान्तिपर्व के ३२३ वें अध्याय में लिखा है कि—

परशाखीयं स्वशाखायामपेक्षावशात् पठ्यते तत्खिलमुच्यते।

अर्थात् आवश्यकता का अनुसरण करके अन्य शाखाओं के मन्त्रों को भी यदि कोई अपनी शाखा में स्थान देता है तो वह मन्त्र खिल कहे जाते हैं। इसका अर्थ यह हुआ कि वेदोत्पत्ति के अनेक वर्षों के पश्चात् शाखाओं का निर्माण हुआ। और उस काल में वेदोत्पत्ति के अनेक वर्षों के पीछे के काल में अन्य शाखा के मन्त्र ऋग्वेद में आये। उन मन्त्रों में यदि वेदसंज्ञा का व्यवहार हुआ हो तो वह ईश्वरदत्त संज्ञा तो नहीं कही जा सकती। मनुष्यकृतसंज्ञा ही मानी जा सकती है। ऋग्वेद के जिस खिलमन्त्र में ऋग्वेद शब्द आया है वह मन्त्र यह है—

शान्त्यर्थं तद्विजातीनामृषिभिः सोमपाश्रिताः।
ऋग्वेदे त्वं समुत्पन्नाऽरातीयतो नि दहाति वेदः।

यह रात्रीसूक्त का मन्त्र है तथा ऋग्वेद के १० वें मण्डल के १२६ वें सूक्त के बाद इस सूक्त का अस्तित्व माना गया है। इस रात्रीसूक्त में प्रधान-तया दुर्गादेवी की प्रार्थना है। इस प्रकार की देवियों की प्रार्थना ऋग्वेद में कहीं भी नहीं है। अतः विद्वान् निश्चिन्त हो इस बात को स्वीकार करेंगे कि जब दुर्गा, शंकर, भवानी, कात्यायनी, शंखचक्र-गदाधर इत्यादि देवी-देवताओं की कल्पना हो चुकी थी उसके पश्चात् वेदमन्त्रों में यह खिल आ मिले।

तब, प्रश्न तो अभी ज्यों का त्यों पड़ा है कि वेदों की यह वेदसंज्ञा कब से? यदि वैदिक-विवेचक विद्वान् अथर्ववेद को ऋग्वेदसमकालीन मान लें तो यह उत्तर दिया जा सकता कि यह वेदसंज्ञा वैदिक-काल से ही है। अथर्ववेद के १९वें काण्ड के ७१वें अनुवाक का मन्त्र है कि—

स्तुता मया वरदा वेदमाता प्र चोदयन्तां पावमानी
द्विजानाम् ।

आयुः प्राणं प्रजां पशुं कीर्तिं ब्रविणं ब्रह्मवर्चसम् ।

मह्यं दत्त्वा व्रजत ब्रह्मलोकम् ॥ १ ॥

इस मन्त्र में पावमानी को वेदमाता कहा गया है।

इसके पश्चात् ही ७ वें सूक्त में यह मन्त्र देखिये—

यस्मात्कोशादुदभराम वेदं तस्मिन्नन्तरव दध्म एनम् ।
कृतमिष्टं वीर्येण तेन मा देवास्तपसावतेह ॥ १ ॥

इसमें कहा गया है कि जिस कोश से हम वेदों को उद्धृत करते हैं उसी के भीतर इसका अवधान करते हैं। इसमें भी वेद-शब्द निर्दिष्ट हुआ है।

अथर्ववेद के ही २० वें काण्ड के सूक्त का यह पहला मन्त्र देखिये—

यस्तिग्मशृङ्गो वृषभो न भीम

एकः कृष्टीश्च्यावयति प्रविद्धाः ।

यः शन्वतो अदाशुषो गयस्य

प्रयस्तासि सुष्वितराय वेदः ॥१॥

इस मन्त्र में भी वेदशब्द प्रयुक्त हुआ है।

यद्यपि अनेक विद्वान् यह मानते हैं कि अथर्ववेद बहुत प्राचीन नहीं है—ऋग्वेदसमकालीन नहीं है। परन्तु मैं समझता हूँ कि इस कथन में कहीं भूल अवश्य हो रही है। ऋग्वेद का संग्रह ही यदि हुआ है तो वह एक ही दिन में या एक ही समय में नहीं हुआ है। उसमें वर्षों लगे होंगे। उसी मध्यकाल में अथर्ववेद का भी अस्तित्व आ चुका हो तो इसमें क्या असम्भव है? अथर्ववेद के अस्तित्व के पश्चात् ही ऋग्वेद में यह मन्त्र आ सकता है—

तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे ।

छन्दांसि जज्ञिरे तस्माद्यजुस्तस्मादजायत ॥

इस मन्त्र में ऋक्, साम, छन्द और यजु की उत्पत्ति का वर्णन है। छन्दःशब्द से अवश्य ही अथर्व वेद का ग्रहण हुआ है। किंच जैसा कि आगे चलकर आप पढ़ेंगे, सामवेद भी तो ऋग्वेद के पश्चात् ही अस्तित्व में आया है। उसके अस्तित्व के पश्चात् ही ऋग्वेद का यह “तस्माद्यज्ञात्” मन्त्र रचा गया है। अतः मेरी सम्मति में वेद एक ही दिन एक ही घड़ी और एक ही नक्षत्र में भले न उत्पन्न हुए हों परन्तु इनके निर्माण का महाकाल अवश्य समान है। मन्त्र सब तैयार हो गये, ग्रन्थ पूरे हो गये और सबकी संज्ञा “वेद” रख दी गयी। पश्चात् जैमिनिसूत्र के अनुसार विवेचना करके उसी समय में या कुछ पश्चात् समय में ऋग्वेद, यजुर्वेद, सामवेद, अथर्ववेद इत्यादि नाम रखे गये होंगे। अत एव ऋग्वेद का उपर्युक्त मन्त्र और अथर्ववेद का—

यस्मादृचो अपातक्षन् यजुर्यस्मादपाकषन् ।

सामानि यस्य लोमान्यथर्वाङ्गिरसो मुखम् ॥

यह मन्त्र वेदों के व्यवस्थित हो जाने पर ही रचे गये हैं। तब हम इस परिणाम पर पहुँचते हैं कि वेदसंज्ञा और ऋग्यजुः इत्यादि संज्ञाएँ अवश्य ही उन्हीं महर्षियों की प्रसूति हैं जिनकी प्रसूति वेद हैं।

वेदों का प्रतिपाद्य विषय

यद्यपि संस्कृत के भारतीय विद्वानों की तथा यूरोपीय विद्वानों की सम्मति में वेद यज्ञार्थ ही उत्पन्न हुए हैं। अतः उनका प्रतिपाद्य विषय यज्ञमात्र है। यज्ञ का फल स्वर्ग की प्राप्ति है। यदि मैं भूलता नहीं हूँ तो जगत् में सर्वप्रथम विद्वान् स्वामी दयानन्द ही हैं जिन्होंने यह घोषित किया कि “वेद सत्यविद्याओं का पुस्तक है।” मैं इस कथन के साथ सर्वथा सहमत हूँ। मैं सत्यविद्याओं की सीमा नहीं बाँध सकता। स्वामी दयानन्द सीमा बाँधते हैं। उन्होंने आर्यसमाज के लिये जो १० नियम बनाये हैं, उनमें पहिला नियम यह है कि ‘सब सत्यविद्या और जो पदार्थ विद्या से जाने जाते हैं उन सबका आदिमूल परमेश्वर है।’ तीसरा नियम यह है कि “वेद सत्यविद्याओं का पुस्तक है। वेदों का पढ़ना, पढ़ाना, सुनना, सुनाना सब आर्यों का परम धर्म है।” इन दोनों नियमों का स्पष्ट सार यही है कि सब सत्यविद्या का मूल परमेश्वर है और और सब सत्यविद्याओं का पुस्तक वेद है। वह बहुत बड़े आस्तिक थे। वह ईश्वर के उतने ही अनन्य विश्वासी थे जितना कि वर्तमान समय में महात्मा गांधीजी। वह अपने विश्वासपूर्ण हृदय के साथ अवश्य वैसा कह सकते थे। मैं यह नहीं कह सकता। मैं इतना ही मानता हूँ कि वेद में आज जो कुछ उपलब्ध हो रहा है वह सब सत्य है। सत्य का प्रसार वेद के बाहर भी है। उपनिषदों ने पीछे से जिस सत्य का उच्चारण जिस रूप से किया है वह वेदों में उस रूप में उपलब्ध नहीं है। वेद पारमार्थिक प्रसङ्ग में जीवों को

कर्म की ओर ही खींच कर ले जाते हैं। वह कर्म भी केवल यज्ञरूप ही है, अन्य नहीं। उन यज्ञों का स्वरूप ब्राह्मणग्रन्थों और श्रौतसूत्रों में निर्णीत हुआ पड़ा है। लगभग सभी कर्म हिंसापूर्ण हैं और स्वार्थपूर्ण हैं। यद्यपि वेद स्वयं किसी कर्म के स्वरूप का निर्देश नहीं कर रहे हैं परन्तु वैदिककाल के अन्त तक वेदों का जो उपयोग हुआ है वह उन्हीं यज्ञों के लिये है जिनका स्वरूप ब्राह्मण ग्रन्थों ने किंवा पीछे से श्रौतग्रन्थों ने निर्णीत किया।

वेदों का प्रतिपाद्य विषय कोई एक नहीं है। होना भी नहीं चाहिये; क्योंकि वह आदिम ग्रन्थ हैं। उनमें मनुष्यों के लिये वह सब ज्ञान है जो उस समय में सोचे या विचारे जा सकते थे। उनमें हमारे दैनिक कृत्य हैं। उनमें जीवन और मरण के प्रायः सभी विषयों का वर्णन है। उनमें हमारी भावनाओं का संशोधन है। उनमें व्यक्तिविकास और समाजविकास का पुष्कल क्षेत्र है। उनमें आयुर्वेद है और वनस्पति विज्ञान है। उनमें युद्धकला है। उनमें आध्यात्मिक विद्या है। उनमें गणित है। उनमें भूगोल और खगोल हैं। उनमें मधुर वीणा और मधुर संगीत हैं। उनमें सूर्य और चन्द्र हैं—मेघ और विद्युत् हैं। उनमें सृष्टि और प्रलय के नियम संगृहीत हैं। वेद पुनर्जन्म को मानकर साधारण मनुष्यों के जीवन-मार्ग को बहुत सरल बना देते हैं। वेदों में कृषि और उसके साधन हैं। पति-पत्नी के व्यवहार, मित्र के प्रति मित्र के व्यवहार, राष्ट्र के प्रति राष्ट्र की प्रजा के व्यवहार, किसी एक सर्वसामर्थ्य-सम्पन्न नियन्ता का स्वीकार, उसकी अनन्य भक्ति आदि अनेक मानवोपयोगी विषयों की रमणीय मञ्जूषा वेद हैं, इसमें तो तनिक भी अतिशयोक्ति नहीं।

ऋग्वेद और सामवेद

ऋग्वेद सबसे प्राचीन वेद है इसमें तो किसीको

भी आपत्ति नहीं है। इसमें १०५५२ मन्त्र हैं और १०२८ सूक्त हैं। इस मन्त्रसंख्या और सूक्तसंख्या में अष्टममण्डल के ८० बालखिल्य भी सम्मिलित हैं। स्मरण रहे कि खिल सूक्तों की संख्या इनमें सम्मिलित नहीं है। कहा तो यह जाता है कि सामवेद भी ईश्वरोपदिष्ट है और आदित्य ऋषि द्वारा प्रादुर्भूत है। परन्तु समझ में नहीं आता है कि ईश्वर ने यह क्या लीला की है? सामवेद के मन्त्रों की कुल संख्या १८७५ है। अजमेर में मुद्रित पुस्तक के अनुसार १८७४ है। इनमें से केवल ९९ मन्त्र ही नये अथवा स्वतन्त्र हैं। अवशिष्ट १७७५ मन्त्र ऋग्वेद के ही हैं। केवल कहीं कहीं पद अथवा पाद अथवा दोनों ही परिवर्तित हुए हैं। ईश्वर के ज्ञान में नये मन्त्रों का अभाव आश्चर्यप्रद है। यदि वह चाहता तो विना श्रम के ही अथवा अत्यल्पश्रम से नया ज्ञानभण्डार सामवेद के रूप में अपनी प्रजा को दे सकता था। परन्तु रूढ़िवादी (Conservative) ईश्वर ने ऐसा करना योग्य नहीं समझा। अस्तु।

कितने ही विद्वानों का मत है कि सामवेद में आये हुए मन्त्रों में से जो मन्त्र ऋग्वेद में नहीं मिलते हैं उसका कारण यह है कि ऋग्वेद की दो संहिताएँ हैं; (१) शाकलसंहिता और (२) सांख्यायनसंहिता। आज जो ऋग्वेद उपलब्ध है वह शाकलसंहिता का है। इसमें तो वह मन्त्र नहीं हैं, परन्तु सम्भव है कि सांख्यायनसंहिता में हों। मैं समझता हूँ कि एक इस दूसरी कल्पना के लिए भी अवकाश है कि सामवेद के जो मन्त्र आज ऋग्वेद में उपलब्ध नहीं हो रहे हैं वह सामवेद के संग्रहकाल में ऋग्वेद में थे और पश्चात् मौखिक पाठ-परम्परा के समय वह किसी प्रकार से स्थानच्युत हो गये होंगे।

सामवेद ऋग्वेद से भिन्न नहीं है। इनमें छन्दोग्योपनिषत् की “या ऋक् तत्साम” (१।३।४) “ऋचि

अध्यूढं साम” (१।६।२) यह दो श्रुतियाँ प्रमाण हैं। इनके अर्थ आगे चलकर स्पष्ट कर दूँगा। एक तीसरा प्रमाण अथर्ववेद में भी उपस्थित है। उसका १४ वाँ काण्ड केवल दो अनुवाकों का ही है। दोनों अनुवाकों में एक-एक ही सूक्त है। द्वितीयानुवाक का सूक्त दम्पतिसूक्त है। उसका ७१ वाँ मन्त्र इस प्रकार है—

अमोहमस्मि सा त्वं सामाहमस्म्यृक्त्वं द्यौरहं पृथिवी त्वम्। ताविह सं भवाव प्रजामा जनयावह ॥

अथर्व० १।१४।२।७१।

इस मन्त्र में साम और ऋग्वेद का अभेद वर्णित हुआ है।

छन्दोग्योपनिषद् सामवेद की उपनिषद् है। उसके आरम्भ में ही साम का विचार हुआ है। वहाँ प्रथमाध्याय के प्रथमखण्ड की दूसरी श्रुति में कहा गया—

“एषां भूतानां पृथिवी रसः। पृथिव्या आपो रसः। अपामोषधयो रसः। ओषधीनां रसः। पुरुषो रसः। पुरुषस्य वाग्रसः। वाच ऋग्रसः। ऋचः साम रसः। साम्न उदगीथो रसः ॥”

“चर और अचर समस्त भूतों का रस पृथिवी है। पृथिवी का रस जल है। जल का रस ओषधिसमूह है। ओषधियों का रस पुरुष है। पुरुष का रस वाणी है। वाणी का रस ऋक् (ऋचाएँ) है। ऋक् का रस साम है। साम का रस उदगीथ है। यहाँ सर्वत्र रस शब्द का अर्थ सार-तत्त्व है। इस श्रुति में ऋक् का रस साम है, ऐसा कहने से स्पष्ट है कि सामवेद ऋग्वेद का ही एक प्रकृष्ट स्वरूप है।

इस स्तुति के पश्चात् यह प्रश्न हुआ कि—

‘कतमा कतमवर्कतमत्कतमत्सास कतमः कतम उदगीथः?’

जिस ऋक् का रस साम है वह ऋक् कौन है? जिस साम का रस उदगीथ है वह साम कौन है?

और उद्गीथ क्या पदार्थ है ?” इसका उत्तर अग्रिम श्रुति से दिया गया है कि—

“वागेवक्प्राणः सामोमित्येतदक्षरमुद्गीथः ।

तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक्च प्राणश्चक्चं साम च ॥”

“वाक् ही ऋक् है प्राण ही साम है । ओम् यह अक्षर उद्गीथ है । वाक् ऋक् का कारण है क्योंकि उससे ही वह बोली जाती है । प्राण साम का कारण है क्योंकि सामगानकाल में बलीयान् प्राण आवश्यक होता है । ऋक् का कारण वाक् और प्राण यह दो नों मिथुन हैं और ऋक् तथा साम यह दोनों मिथुन हैं । यद्यपि यहाँ दो मिथुन हुए और श्रुति में “तद्वा एतन्मिथुनम्” ऐसा एकवचन कहा गया है । तथापि कोई क्षति नहीं है । तद्वा एतन्मिथुनं यद्वाक् च प्राणश्च तद्वा एतन्मिथुनं यदृक् च साम च” इस प्रकार से विच्छेद करके अन्वय करने में सब निरापद् है । इस श्रुति से ऋक् और साम को मिथुन बताया गया है । यही मिथुनभाव उपर्युक्त अथर्वमन्त्र में वर्णित है ।

अमोहमस्मि सा त्वम्, सामाहमस्म्यृक्त्वम् द्यौरहं पृथिवी त्वम् । ताविह संभवाव प्रजामा जनयावहै ॥

अथ० १४।२।७१ ॥

मैं “अम” हूँ, तू “सा” है मैं “साम” हूँ, तू ऋक् है । मैं द्युलोक हूँ, तू पृथिवी है । वह हम दोनों वर-वधू इस दाम्पत्य-सम्बन्ध से सम्बद्ध हों और प्रजा को उत्पन्न करें ॥” पति ने अपने को “अम” बनाया और पत्नी को “सा” बनाया । दोनों को जोड़कर (सा + अम) साम बनाया । यही भाव बृहदारण्यक में—

“वाग्वै सामैषः । सा चामश्चेति तत्साम्नः सामत्वम् ॥”

(१।३।२२)

स्त्रीलिङ्ग निर्देश के लिए “सा” का प्रयोग है और पुंनिर्देश के लिये “अम” का प्रयोग है । “सा” शब्द से स्त्रीलिङ्ग वाक् का ग्रहण किया गया है और “अम”

शब्द से पुंलिङ्ग “प्राण” का ग्रहण किया गया है । तात्पर्य यह हुआ कि वाक् और प्राण दोनों का वाचक यह साम शब्द है । इसका निष्कर्ष यह हुआ कि बलिष्ठ प्राण से उत्पन्न किये जाने वाले जो षड्ज आदि स्वर हैं उनका समुदाय ही “गीति” हो जाती है । वही “गीति” सामशब्द का वाच्य है ।

सार यही निकला कि सामवेद ऋग्वेद से भिन्न कोई वस्तु नहीं है । यही भाव छान्दोग्योपनिषत् में इस श्रुति से प्रदर्शित किया गया है—

इयमेव ऋक्, अग्निः साम, तद् एतद् एतस्याम् ऋचि अध्यूढं साम, तस्मादृचि अध्यूढं साम गीयते । इयमेव सा, अग्निः अमः, तत्साम ॥ (१।६१)

श्री शङ्कराचार्य ने इस श्रुति में लिखा है कि—

इयमेव पृथिवी सा सामनामार्धशब्दवाच्या, इतरार्धशब्दवाच्योऽग्निरमः । तदेतत्पृथिव्यग्निद्वयं सामैकशब्दाभिधेयत्वमापन्नं साम । तस्मान्नान्योन्यं भिन्नं पृथिव्यग्निद्वयं नित्यसंश्लिष्टम् ऋक्सामनी इव ।”

यहाँ शङ्कराचार्य ने भी श्रुत्यनुगुण ही ऋग्वेद और सामवेद को नित्य संश्लिष्ट स्वीकृत किया है । केवल ९९ मन्त्र सामवेद में ऋग्वेद के नहीं हैं, इतने से ही यदि कोई भेद स्वीकार करता हो तो उसे उपरि प्रदर्शित श्रुतियों से मल्लयुद्ध कर लेना चाहिए ।

सामवेद की इयत्ता

सामवेद के दो विभाग हैं—(१) पूर्वाचिक और (२) उत्तराचिक । ऋचाओं के समूह को आचिक कहते हैं । जैसा कि ऊपर कहा गया है ऋग्वेद के मन्त्र ही सामवेद में सङ्कलित हुए हैं अत एव साम के मन्त्र सभी ऋचाओं के समूह हैं । यह भी ऊपर कहा जा चुका है कि इस संग्रह में कहीं-कहीं पद अथवा कहीं-कहीं पाद परिवर्तित हुए हैं । इस परिवर्तन का

कारण सामवेद के विद्वान समझ नहीं सके हैं। सबका प्रायः एक ही उत्तर है कि परम्परा से हमें यही पाठ उपलब्ध हुआ है। मैं समझता हूँ कि जो मौखिक-पाठ-परम्परा प्राचीनकाल में चल रही थी, उसीके कारण कहीं-कहीं बुद्धिभेद, विस्मृति आदि के कारण ऋग्वेद से भिन्न पाठ सामवेद में आ गये होंगे। भय से पश्चात् सुधार लेने का साहस किसी विद्वान् का न हुआ। जैसे “अथ शब्दानुशासनम्” यह पाणिनि मुनि का प्रथम सूत्र है। परन्तु अब वह प्रमाद से महाभाष्य में चला गया है। कोई उसे यथास्थान रखने का साहस नहीं करता है। “इको यणचि” यह पाणिनि का सूत्र था। इसके स्थान में “इको यणचि” हो गया है। इसे सुधारने का किसी का साहस नहीं होता है। यद्यपि मध्यकाल में प्रायः आज भी सामगान और मन्त्रपाठ ही मुख्य वस्तु मान लिया गया है। अर्थ की ओर ध्यान आज भी, विद्वानों का, कम ही जाता है। उसका परिणाम यह हुआ कि सामवेद के मन्त्रों के भाष्य के समय बड़ी ही कठिनता उपस्थित होती है। उन पदों के अर्थ के लिए श्रीसायणाचार्य के समान ही मुझे भी ऋग्वेद तक जाना पड़ा है। सामवेद के अमुक-अमुक पदों को ऋग्वेदीय पाठानुसारी बनाकर ही उनका उचित अर्थ किया जा सका है। ऋग्वेद का ग्रन्थ इस समय उपस्थित न होने के कारण मैं पाठों को यहाँ लिखने में अक्षम हूँ। वैदिक विद्वानों को यह विषय परिचित ही होना चाहिए।

सामसंस्कारभाष्य लिखने के समय मेरे पास सामवेद की दो प्रतियाँ उपस्थित थीं। एक तो अजमेर में मुद्रित, और दूसरी प्रति औंध से प्रकाशित है जिसके संपादक वर्तमान समय के सबसे अधिक वेदाभ्यासी भट्टाचार्य पण्डित श्रीपाद दामोदर भट्ट सातवलेकरजी हैं। औंध की प्रति अनेक प्रतियों के आधार पर तैयार

की गयी है अतः मैंने उसे ही आदर्श पुस्तक मान लिया है। परन्तु कहीं-कहीं मुझे उसके पाठ को और उसके क्रम को भी छोड़ना पड़ा है। क्योंकि उसकी शुद्धता में मुझे सन्देह रहा है। अजमेर की प्रति में पूर्वाचिक में द्वितीय प्रपाठक की दूसरी दशति में एक मन्त्र कम है। उसे मैंने औंध की प्रति के अनुसार पूर्ण कर लिया है। अजमेर की प्रति में पूर्वाचिक में छ प्रपाठक हैं। प्रत्येक प्रपाठक में दो अर्ध प्रपाठक रखे गए हैं। परन्तु षष्ठ प्रपाठक में तीन अर्ध प्रपाठक रखकर “सप्त त्वा हरितो वहन्ति” इस मन्त्र के साथ पूर्वाचिक की समाप्ति की गयी है। औंधवाली प्रति में पूर्वाचिक की समाप्ति के विषय में बड़ी भारी विभिन्नता है। उसमें षष्ठ प्रपाठक की समाप्ति हुई और वहाँ ही पूर्वाचिक की भी समाप्ति की गयी है। और जहाँ से अजमेर वाली प्रति में षष्ठ प्रपाठक का तृतीय अर्ध प्रपाठक आरम्भ होता है वहाँ से औंधवाली प्रति में आरण्यकाण्ड का आरम्भ होता है। उसके पश्चात् महानाम्न्याचिक दोनों प्रतियों में समान है।

मैंने सामवेद के विद्वानों से इस विषय में विमर्श किया है। दाक्षिणात्य प्रतियों में छः ही नहीं, सात प्रपाठक हैं। औंधवाली प्रति में जो आरण्यकाण्ड है वही सप्तम प्रपाठक है। अन्तर इतना हो है कि आरण्यकाण्ड में केवल पाँच ही दशतियाँ हैं, परन्तु दाक्षिणात्य पाठ में ६ दशतियों का यह सप्तम प्रपाठक है।

अजमेरवाली प्रति में पूर्वाचिक की समाप्ति के पश्चात् महानाम्न्याचिक है जिसमें केवल १० मन्त्र हैं। औंधवाली प्रति में आरण्यकाण्ड के पश्चात् यह महानाम्न्याचिक है।

अजमेरवाली प्रति में सर्वत्र मन्त्रों के साथ केवल ऋषियों के ही नाम हैं परन्तु औंधवाली प्रति में उन ऋषियों के गोत्र अथवा पिता के भी नाम हैं। मैंने औंध की प्रति का अनुसरण किया है।

अजमेर की प्रति में तथा औंध की प्रति में भी मन्त्रों पर स्वर लगाए गये हैं। मैंने अपने इस ग्रन्थ में स्वरों को छोड़ दिया है। उसकी बहुत बड़ी आवश्यकता नहीं है। फिट् स्वरों में या तिङन्तादि के स्वरों में कोई झगड़ा नहीं है, किसी अर्थभेद का कोई कारण नहीं है। समासों के निर्णय के लिये ही स्वर अत्यावश्यक होते हैं। वेदों में समस्त पद बहुत ही थोड़े हैं। जहाँ हैं, वहाँ भी किसी कलह का कारण मैंने उपस्थित नहीं किया है। मेरे विचार में स्वर की प्रधानता ने अर्थ को सर्वथा गौण बना दिया है। अर्थ-ज्ञानहीन पाठ को मैं भी निरुक्तकार यास्क के साथ ही निन्दित मानता हूँ। वेदों का गौरव उनके स्वरों से नहीं है, उनके अर्थों से है। सामान्य प्रजा स्वर समझे या न समझे उसे अर्थ समझने की ही परम आवश्यकता है। किसी भी ग्रन्थ, स्तोत्र आदि का पाठ अर्थ समझे बिना सर्वथा निरर्थक है। उससे आत्मिक कल्याण कभी भी सिद्ध नहीं होता। हाँ, यदि किसी मन्त्र को अमुक अर्थ की सिद्धि के लिए कोई अत्यन्त श्रद्धा के साथ जपता हो तो उसमें से उसे सिद्धि प्राप्त होती है। क्योंकि वह सिद्धि अर्थ का विषय नहीं है, प्रयोग का विषय है। यदि प्रयोग अशुद्ध और अविधि होगा तो फलसिद्धि कभी भी न होगी। श्रीराममन्त्र, श्रीकृष्णमन्त्र, श्रीशिवमन्त्र आदि मन्त्रों के सम्बन्ध में एक दूसरी मर्यादा है। राममन्त्रादि का उपदेश वैष्णवों के पञ्च संस्कारों में से एक संस्कार है। संस्कार का फल अर्थज्ञानद्वारा नहीं होता, पवित्र विधि के द्वारा होता है। यदि मन्त्रोपदेष्टा दुराचारी होगा, असत्यवादी होगा, कामी, क्रोधी, द्रोही होगा तो उसके दिये हुए संस्कार और उसकी दी हुई विद्या कभी भी फलवती न होगी। क्योंकि संस्कर्ता गुरु को शालग्राम जितना पवित्र होना चाहिये। विषयलोलुपों को गुरु बनने का अधिकार ही नहीं हो सकता। गुरु का अर्थ है अज्ञाना-

न्धकार को पार कर देने वाला। यदि वह स्वयं अज्ञान में गोता खा रहा है तो अपने शिष्य को भी वहाँ ही डुबावेगा।

परन्तु राममन्त्र केवल संस्कारविधि में ही विनियुक्त नहीं है। उसका प्रत्यह जप भी किया जाता है। जपजन्य फल के लिये अर्थज्ञान पूर्ववत् ही अत्यन्त आवश्यक है। शास्त्रों में यदि लिखा मिलता हो कि चाहे जैसे भी जप करने से फल मिलता है तो उसे अर्थवाद समझना चाहिये। शास्त्रों ने कुछ लिख दिया तो वही सत्य हो गया, ऐसा कभी नहीं मानना चाहिये। ऐसा होता भी नहीं है। यदि किसी मन्त्र के जपमात्र से कोई पवित्र हो जाता होता तो आज मन्त्रजप करनेवालों की कमी नहीं है वे सब पवित्र हो गये होते। परन्तु आज विपरीत कथा है। मन्त्रजप करने वाले ही आज अधिक दुराचारी, दुराग्रही, हठी और अविवेकी हैं। इसका कारण यही है कि अर्थहीन मन्त्रजपा जा रहा है। सद्गुण प्राप्ति के लिये मन्त्रों का अर्थज्ञान अत्यन्त आवश्यक है।

सामवेद के पूर्वार्चिक में तीन पर्व हैं, (१) अग्निपर्व, (२) इन्द्रपर्व और (३) सोम अथवा पवमानपर्व। पर्व के पहले काण्ड शब्द का भी प्रयोग हुआ है। अतः अग्निकाण्ड, इन्द्रकाण्ड और पवमानकाण्ड भी कहे जाते हैं। द्वितीय प्रपाठक के अर्धप्रपाठक की द्वितीया दशति के अन्त में अर्थात् १४४ मन्त्र तक आग्नेयपर्व है। उसके पश्चात्, "तद्वो गाय सुते" इस मन्त्र से ऐन्द्रपर्व का आरम्भ होता है। और पाँचवें प्रपाठक के दूसरे अर्धप्रपाठक की आठवीं दशति के अन्त में अर्थात् ४४६ वें मन्त्र में वह पूरा होता है। उसके पश्चात् "उच्चा ते जातमन्धसः" इस मन्त्र से पावमानकाण्ड आरम्भ होता है। उसकी समाप्ति कहाँ होनी चाहिये, यह विवादग्रस्त है। अजमेर वाली प्रति में तो यह काण्ड या पर्व है ही नहीं। औंधवाली

प्रति में है। उसमें पावमान काण्ड की समाप्ति वहाँ ही हुई है जहाँ उसमें पूर्वाचिक समाप्त हुआ है। यदि आरण्य काण्ड न माना जाय तो पूर्वाचिक के ५५ मन्त्रों को किस विभाग में रखना और क्या संज्ञा देना, यह कठिन समस्या है।

पूर्वाचिक, जिसको छन्दार्चिक भी कहा जाता है, औंध की प्रति के अनुसार ५८५ मन्त्रों का है। अजमेर की प्रति के अनुसार ६४० मन्त्रों का है। पूर्वाचिक और उत्तरार्चिक विभाग के मध्य में एक महानाम्न्याचिक भी १० मन्त्रों वाला है।

सामवेद के दो और प्रकार हैं—(१) मन्त्रात्मक और (२) गानात्मक यह सामसंस्कारभाष्य मन्त्रात्मक सामवेद का है। गान के सम्बन्ध में मैं नितान्त अनभिज्ञ हूँ। जिसे मैं न जानूँ उसपर कुछ लिखना अच्छा नहीं समझता हूँ। परन्तु सामान्य सूचनायें की जा सकती हैं। यह ग्रन्थ जो आपके समक्ष उपस्थित है, इसके सामवेद के मन्त्र योनिमन्त्र अथवा योनिऋक् कहे जाते हैं। इन्हीं मन्त्रों के आधार पर गान का क्रम रचा गया है। अतः यह सामयोनि मन्त्र कहे जाते हैं। जिन-जिन ऋषियों ने जिन-जिन मन्त्रों को नये स्वरूप में नये ढङ्ग से गाया उन-उन ऋषियों के नाम पर उन गानों का नाम रखा गया। वही साम कहे जाते हैं।

पूर्वाचिक में केवल योनि ऋचाओं का ही पाठ है। उत्तरार्चिक में ऐसा नहीं है। योनिऋक्-पाठानन्तर अग्रिम दो ऋचाएँ और भी पढ़ी गई हैं। अतएव वहाँ तृच पाठ हैं। ऐसे तृच २८७ हैं। परन्तु पृथक्-पृथक् ऋचाओं की संख्या उत्तरार्चिक में १२२५ है। इन २८७ तृचों में से २२६ तृच ऐसे हैं जिनकी पहिली ऋचायें पूर्वाचिक में पढ़ी गई हैं। इन तृचों का प्रातः-सवन के अतिरिक्त सवनों में अथवा यज्ञों में उपयोग

होता है। जो ६१ तृच पूर्वाचिक में पठित नहीं हैं वह केवल प्रातःसवन में प्रयुक्त होते हैं और गायत्री राग से गाये जाते हैं। इतना स्मरण रहे कि उत्तरार्चिक में केवल तृच नहीं हैं, पञ्चर्च षडर्चादि भी हैं। उत्तरार्चिक के सम्बन्ध में विस्तृतरूप से उत्तरार्चिकभाष्य की भूमिका में लिखूँगा। यह पाठ सामगान के सौकर्य के लिए है। उत्तर की दो ऋचाओं में योनिऋचाओं को ही आधार बनाकर साम गाये जाते हैं। पूर्वाचिक में केवल योनिऋचाओं के ही होने से उसका “छन्द आर्चिक” भी नाम पड़ा है। यद्यपि ऋचायें दोनों भागों में पूर्वाचिक में भी और उत्तरार्चिक में भी हैं—दोनों में छन्द भी हैं, तथापि “छन्दसि तु प्रश्लेषः” इस पुष्प सूत्र के अनुसार योनिऋग्रूप पूर्वाचिक को ही छन्दस कहा गया है। अतः पूर्वाचिक ही छन्द आर्चिक है—उत्तरार्चिक नहीं। सामवेद को “पुष्प” संज्ञा भी दी गयी अतः सामवेद के प्रातिशाख्य को भी पुष्पसूत्र नाम दिया गया।

पूर्वाचिक में मतभेद से ६ अथवा ७ प्रपाठक हैं। प्रत्येक प्रपाठक में दो-दो अर्ध प्रपाठक हैं। एक-एक अर्ध प्रपाठकों में पाँच-पाँच दशतियाँ हैं। अर्थात् एक-प्रपाठक में १० दशतियाँ हैं। दश ऋचाओं के समूह को दशति कहते हैं। परन्तु कितनी ही दशतियों में ७, ९, १२, १४ आदि न्यूनाधिक ऋचाएँ भी हैं। उत्तरार्चिक में दशति का व्यवहार नहीं हुआ है।

पूर्वाचिक में दो विभाग हैं। एक को वेयगान कहते हैं और दूसरे को अरण्य गेयगान कहते हैं। १०-१० खण्डवाले जो छः प्रपाठक हैं वह वेयगान कहे जाते हैं। सप्तम प्रपाठक को जिसमें कि केवल ६ खण्ड हैं अरण्य गेयगान कहा जाता है। इस मत में आरण्य काण्ड पृथक् नहीं है। अरण्य गेयगान होने से ही उसको “आरण्यकाण्ड” यह नाम दिया गया हुआ

प्रतीत होता है। यह कथा दक्षिण के सामवेद-विद्वत्सम्प्रदाय की है। उस देश में जो तालपत्र पर लिखे हुए सामवेद के ग्रन्थ उपलब्ध हो रहे हैं उनमें षष्ठ प्रपाठक के अन्त में पूर्वाचिक समाप्त नहीं होता। सप्तम प्रपाठक के ६ठें खण्ड में ही पूर्वाचिक की समाप्ति वहाँ है।

महानाम्न्याचिक इसी आरण्य गेयगान का षष्ठ खण्ड है। महानाम्न्याचिक यह नाम इसलिए पड़ा कि इन्द्र प्रजापति के पास गया और कहा कि मैं वृत्र को मारना चाहता हूँ। प्रजापति ने गायत्री आदि छन्दों का सार लेकर शक्वर्यात्मक सामर्थ्य की रचना करके, इन्द्र को देकर कहा कि तुम इन शक्वरियों से वृत्र को मार सकोगे। शक्तिजनक होने के कारण इन मन्त्रों को शक्वरी कहा गया। इन्द्र ने इसी वीर्य से वृत्र के सीमा=अण्डकोश अथवा मस्तक का भेद किया था अतः उन्हें ही सिमा भी कहते हैं। जब वृत्र का सीमभेद हुआ तो उसने “मह्मच” ऐसा शब्दोच्चारण किया और वह शब्द दीर्घस्वर से किया गया था अतः उन्हीं शक्वरियों का “महानाम्नी” नाम पड़ा। देखिये—

ताण्ड्यमहाब्राह्मण अध्याय १३ खण्ड ४—“इन्द्रः प्रजापतिमुपाधवद् वृत्रं हनानीति । तस्मा एतच्छन्दोभ्य इन्द्रियं वीर्यं निर्माय प्रायच्छद् एतेन शक्नुहीति । तच्छक्वरीणां शक्वरीत्वम् । सीमानमभिनत् तत् सिमा । मह्मचमकरोत्तन्मह्मचा । महान् घोष आसीत्तन्महानाम्न्यः ।”

सामवेद का प्रकारान्तर

यह सामसंस्कारभाष्य जिस सामवेद पर हुआ है वह राणायन और कौथुम लोगों के पाठ के अनुसार है। जैमिनीयसंहिता इससे थोड़ा सा पाठभेद सहित पृथक् पढ़ जाती है। जैसे कि इस संहिता के संख्या

३६ के मन्त्र का पाठ “पाहि नो अग्न एकया०” इत्यादि है और जैमिनिसंहिता का “पाह्युत् नो अग्न एकया०” इत्यादि है।

सामवेद के मन्त्रों के विभाग

राणायन और कौथुम की संहिता में पाठभेद तो नहीं है, परन्तु संगृहीत मन्त्रों के विभाग-परिच्छेद बनाने आदि में भेद है। राणायनलोक प्रपाठक, अर्धपाठक और दशति इस प्रकार के भेद से संहिता का परिच्छेद निर्माण करते हैं। कौथुमलोक अध्याय और खण्डों में परिच्छेद रचना करते हैं। अधिकतर प्रचलित प्रपाठक ही हैं। सर्वत्र प्रपाठक, अर्ध प्रपाठक और दशति के निर्देश से ही मन्त्रों की सूचना दी जाती है तथापि कहीं-कहीं अध्याय और खण्ड का निर्देश भी किया गया हो तो पाठकों को मन्त्र शोधने में कठिनता न हो। अतः साथ ही साथ अध्याय और खण्ड का भी निर्देश इस पुस्तक में देने कर दिया है।

सामवेद के ऋषि

पीछे कहा जा चुका है कि प्रत्येक मन्त्र के साथ एक या दो या तीन ऋषियों के नाम जुड़े हुए हैं। निस्वक्ताकार यास्क ने लिखा है कि “ऋषयो मन्त्र-दृष्टयः” मन्त्रेषु दृष्टिर्येषाम्। स्वामी दयानन्द के मत के अनुसार यह ऋषि उन-उन मन्त्रों के विशिष्ट अर्थों और उनमें रही हुई विशिष्ट विद्याओं के ज्ञाता और प्रचारक हैं। कितने ही अन्य विद्वानों के मतानुसार वह ऋषि ही उन मन्त्रों के निर्माता हैं अतएव कितने ही मन्त्रों में उन ऋषियों के नाम भी आये हुए हैं। सायणाचार्य भी, सम्भव है कि ऐसा ही मानते हों, क्योंकि मन्त्रों में जहाँ ऋषि का नाम आ गया है, वहाँ उन्होंने उस ऋषि का नाम देकर लिखा है कि “अमुक ऋषि कहते हैं”।

वह ऋषि पुरुष भी हैं और स्त्रियाँ भी हैं। स्त्री और शूद्र को वेदाध्ययन नहीं करना चाहिये, यह विधान वैदिक नहीं कहा जा सकता। यदि स्त्रियों को वेदाधिकार न होता तो वह मन्त्रों की ऋषिकाएँ कैसे हो सकती थीं! ऐसी ऋषिकायें एक दो नहीं, अनेक हैं। मैं उनके नाम और पता यहाँ बताने का प्रयास करता हूँ। ऋग्वेद की ऋषिकाएँ :—

रोमशा ब्रह्मवादिनी (१।१२६।७) लोपामुद्रा (१।१७१।१—२) अपाला आत्रेयी (९।१७।१—७) शश्वती अङ्गिरसी ( ) यमी ( ) इन्द्र-स्नुषा वसुक्रपत्नी ( ) घोषा काक्षीवती ( ) सूर्या सावित्री ( ) उर्वशी (१०।९५।२; ४, ५, ७, १३, १५, १६, १८,) सरमा (१०।१८।२) जुहूः ब्रह्मजाया (१०।१०९।८) गोधा (१०।१३४।७) इन्द्राणी (१०।१४५।६) श्रद्धा कामा-यनी (१०।१५१।५) देवजामयः इन्द्रमातरः (१०।१५३।५) शची पौलीमी (१०।१५९।६) सार्पराज्ञी (१०।१८९। ३) शिखण्डिनी ( ) अदिति (९।१०७।२६) नदी (९।१०७।२६) रात्रि भारद्वाजी (८।६०।२०) वाक् आम्भृणी (१०।१२५।८) विश्ववारा आत्रेयी (५।२८।६)।

यह ऋग्वेद की ऋषिकाएँ हैं। सामवेद में इन्द्र-माताएँ और गोधा यह दो ऋषिकाएँ आयी हुई हैं। इन्द्रमाताएँ दो स्थलों में आयी हैं। इतनी स्त्रियाँ यदि वेदमन्त्रों की ऋषिकाएँ हुई हैं तो यह कहना कि वेद स्त्रियों के लिये नहीं हैं आज के प्रकाशमयुग में केवल हास्यास्पद है।

मैंने एक बार आवेश में लिख दिया था कि जो विद्या ब्राह्मणों द्वारा न आयी हो वह ब्रह्मविद्या ही नहीं है। परन्तु ऐसा है नहीं। ऋग्वेद में ही कितने ही

ऋषि क्षत्रिय हैं। ऋणञ्चय (९।१०८।१२-१३) यह राजर्षि है। विवस्वान् का पुत्र मनु, विश्वामित्र के पुत्र अष्टक, ऋषभ, कत, देवराज, पूरण, प्रजापति, मधुच्छन्दा, रेणु यह सब क्षत्रिय ही हैं। नहुष, मान्धाता, भरत का पुत्र अश्वमेध (राजा), नहुष का पुत्र ययाति, इत्यादि कितने ही क्षत्रिय ऋग्वेद के ऋषि हैं।

छन्दोग्योपनिषद् में जानश्रुतिपौत्रायण को संवन विद्या का उपदेश करने वाला ऋषि रैक् भी क्षत्रिय ही प्रतीत होता है। अन्यथा ब्रह्मविद् ब्राह्मण, क्षत्रिय की कन्या का ग्रहण क्यों करता? उस त्यागी ब्राह्मण को गाँव और गौवों की क्या आवश्यकता थी? किं च हंसो में से जब एक हंस यह कहता है कि जानश्रुति पौत्रायण की कीर्ति द्युलोक में भी व्याप्त है तब उसको अनसूया करके दूसरा हंस बोलता है कि ऐसी कीर्ति वाला तो केवल सयुग्वा रैक् ही हो सकता है। तुम जानश्रुति पौत्रायण की क्या बात करते हो? क्षत्रिय तो पूर्वकाल में अनेकों ही ब्रह्मज्ञानी और प्रख्यातयशा थे। क्षत्रिय की प्रशंसा सुनकर एक ब्राह्मण को उदाहरण के लिए—प्रतिद्वन्द्विता के लिये उपस्थित करना अवश्य ही अयोग्य प्रतीत होता है। समानधर्मा में ही प्रतियोगिता का मुख्य क्षेत्र है। यह राजा बहुत अच्छा है, यह कहने पर, वह ब्राह्मण बहुत अच्छा है, ऐसा कहना अवश्य ही असमयज्ञ का कार्य कहा जा सकता है। अतएव मेरे विचार से रैक् क्षत्रिय ही था “यत्रारे ब्राह्मणास्यान्वे-षणा तदेनमर्च्छेति” इसमें आया हुआ ब्राह्मणशब्द ब्राह्मणजाति का वाचक नहीं है किन्तु ब्रह्मवेत्ता का वाचक है। अतएव श्रीशङ्कराचार्य ने ब्राह्मणशब्द का उस श्रुति में ब्रह्मवित् अर्थ किया है। सब ब्राह्मण ब्रह्मवेत्ता ही होते हैं ऐसा नहीं है। ऋग्वेद के प्रायः अधिकांश ब्राह्मण ऋषि ब्रह्मवेत्ता नहीं हैं, केवल कर्मठ हैं। अतः मेरी सम्मति में रैक् क्षत्रिय ही था।

एक और कारण कहा जा सकता है। जानश्रुति पौत्रायण जब पहिली बार रैक्व के पास ६ सो गायों के साथ, एक सुवर्णमाला और दो खच्चरों से जुड़े हुए रथ को लेकर आया तब रैक्व ने उसका अपमान कर दिया, उसे पीछे लौटा दिया। जानश्रुति पौत्रायण को प्रतीत हुआ कि रैक्व कुछ अधिक चाहता है तब दूसरी बार एक सहस्र गौओं को तथा अपनी एक कन्या को भी लेकर रैक्व के पास आता है। जब उसने कहा कि महाराज, यह सहस्र गौएँ, यह सुवर्ण हार, यह रथ और यह तुम्हारे लिये पत्नी है और तुम्हारे निवास करने के लिये यह अमुक ग्राम मैं देता हूँ, तब रैक्व एकदम प्रसन्न हो जाता है और बोल उठता है—
 “तस्या ह मुखमुपोदगृह्णन्मुवाचाहारेमाः शूद्रानेनैव मुखेनैवालापयिष्यथाः” इति। तेरी कन्या के मुख पर मुग्ध होकर मैं तुझे उपदेश करूँगा। ब्रह्मवेत्ता ब्राह्मण को इतना बड़ा लोभ और विषयाभिलाष नहीं होना चाहिये। अनेक ग्रामों के प्राप्त करने की इच्छा क्षत्रिय के लिये ही स्वाभाविक है।

इसी छान्दोग्योपनिषद् में सत्यकाम जाबाल भी ब्राह्मण तो नहीं ही प्रतीत होता है। सत्यकाम ने जब अपनी माता जबाला से यह कहा कि माँ! मैं अब ब्रह्मचर्यानुष्ठान करूँगा—किसी ऋषि के पास जाकर स्वाध्ययन करूँगा। अतः मुझे बता कि मेरा गोत्र क्या है? तब माँ ने उत्तर दिया कि बेटा, “बह्वहं चरन्ती परिचारिणी यौवने त्वामलभे साहमेतन्न वेद यद्गोत्रस्त्वमसि”। इसका अक्षरार्थ देखिये—अहम् = मैंने बहु = बहुत (अथवा बहुत स्थानों में)। चरन्ती = घूमती फिरती हुई। परिचारिणी = सेवा करने वाली। यौवने = युवावस्था में। त्वाम् = तुझको। अलभे = प्राप्त किया। सा = वह। अहम् = मैं। एतत् = यह। न वेद = नहीं जानती कि। यद्गोत्रस्त्वमसि =

जिस गोत्र वाला तू है। अर्थात् तेरे गोत्र का नाम मैं नहीं जानती। यह प्रकरण बहुत स्पष्ट है। परन्तु इसपर पर्दा डालकर इसे गूढ़ बनाया गया है। वैदिक काल की एक ब्राह्मण स्त्री, अपने पति का गोत्र न जान सकती हो, इससे अधिक वैदिक काल की निन्दा हो ही नहीं सकती। जबाला के घर कितना कार्य रहा होगा? कितने अतिथि आते रहे होंगे? कितनी सेवा वह अपने पति की करती रही होगी कि उसे अपने पति के गोत्र का ज्ञान नहीं हो सका? यदि वह उपर्युक्त कर्मों में इतनी तल्लीन थी कि गोत्रस्मरण में उनका मन नहीं गया तो मैं “जबाला” हूँ, यह स्मरण कैसे रह गया। अनन्य सेवा में तो आत्मविस्मृति मुख्य वस्तु है। सन्ध्यावन्दन करते समय अपने पति के मुख से पति के गोत्र को प्रतिदिन सुनती ही रही होगी, गोत्रविस्मृति कैसे हो सकती थी?

दूसरी बात। जबाला ने सत्यकाम को कहा कि मेरा नाम जबाला है और तेरा नाम सत्यकाम है। इसलिए ऋषि के पास जाकर कहना कि मैं सत्यकाम जाबाल हूँ अर्थात् जबाला का पुत्र सत्यकाम हूँ। माँ ने सत्यकाम के पिता का नाम क्यों नहीं बताया? छान्दोग्य में इस प्रकरण को छोड़कर अन्यत्र कहीं भी माता के नाम से पुत्र की प्रसिद्धि नहीं की गयी है। सर्वत्र पिता के नाम का ही उल्लेख है। तब एक इसी स्थल में सत्यकाम को माता के नाम से “जाबाल” कहकर क्यों प्रसिद्ध किया गया?

तीसरी बात। सत्यकाम जब घर से चलकर हंरिद्रुमान् के पुत्र गौतम के आश्रम में प्रवेश करके वेदाध्ययन की अनुमति माँगता है तो गौतम पूछते हैं कि “किं गोत्रो नु सोम्यासीति” हे सोम्य तेरा गोत्र क्या है? तब सत्यकाम अपनी माँ से सुनी हुई सारी बातें ऋषि से कह देता है। ऋषि गौतम प्रसन्न

होकर बोलते हैं “नैतदब्राह्मणो विवक्तुमर्हति” तूने जितना सत्य स्पष्टरूप में कहा है, उतना सत्य अब्राह्मण नहीं कह सकता, अतः सोम्य ! समिध ले आ, मैं दीक्षा देता हूँ ।

इन सबपर विचार । सत्यकाम के प्रश्न का विचार । उसने पूछा है कि मेरा गोत्र क्या है ? यहाँ गोत्र का अर्थ गोत्रावली में पठित नाम नहीं है । स्वाध्याय के लिये—ब्रह्मचर्य स्वीकार करने के लिये गोत्र अपेक्षित नहीं है—द्विजत्व अपेक्षित है । पलाश, बिल्व, खदिर आदि दण्डों का विधान किसी गोत्र के नाम से नहीं है—ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य के नाम से है । सूत्र, मुञ्ज, रेशम के बने हुए यज्ञोपवीत का विधान किसी गोत्र के लिये नहीं है—द्विज के लिये है । ब्रह्मचर्याश्रम के समस्त विधान ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य के लिये हैं, किसी गोत्र के लिए नहीं । अमुक गोत्रवाला ब्रह्मचर्य धारण करके वेदाध्ययन करे, ऐसी विधि से शास्त्र शून्य हैं । तब तो सत्यकाम गोत्रशब्द से अपनी जाति पूछता है । वह किस वर्ण का है, यह वह पूछता है । उसे अबतक ज्ञान नहीं है कि वह किस वर्ण का बालक है । क्योंकि वह व्यभिचारजन्य था । इसीलिए उसकी माँ उसके बाप का नाम नहीं बताती है, वर्ण नहीं बताती है । वह केवल अपना नाम बताती है । क्योंकि वह अमुक कारण से सर्वत्र प्रख्यात थी ।

(१) मैंने तुमको जवानी में पैदा किया इसीलिये मैं गोत्र नहीं जानती हूँ ।

(२) मैं बहुत फिरती थी इसलिये मैं गोत्र नहीं जानती हूँ ।

(३) मैं नौकरी-चाकरी करती थी इसलिये मैं गोत्र नहीं जानती हूँ ।

जबाला ने यह तीन बातें कही हैं । क्या वह वृद्धा-

वस्था में सत्यकाम को पैदा करती तो जान सकती थी कि वह किस गोत्र का है ? कैसे जान सकती ? यदि वह अपने पति की सेवा में रहने से ही अब तक नहीं जान सकी थी तो वृद्धावस्था में भी उसे पतिगोत्र का ज्ञान न होता । तब “जवानी में” कहने का क्या फल है ? “बहु चरन्ती” और “परिचारिणी” यह दोनों शब्द पुकार-पुकार कर कह रहे हैं कि वह इधर-उधर भटकती थी, सबकी सेवा-चाकरी करती थी । जवान तो थी ही । सत्यकाम पैदा हो गया । किस पिता का नाम ले ? किस वंश का नाम ले ? यही सत्य घटना है । गौतम ने कहा कि “तुमने जो कुछ कहा है उसे अब्राह्मण नहीं कह सकता” इस कथन से स्पष्ट है कि गोत्रशब्द से गौतम को भी वर्ण ही इष्ट था । “किस वर्ण के हो” इसके बदले किस गोत्र के हो, यह प्रश्न उन्होंने किया । “मैं गोत्र नहीं जानता हूँ” सत्यकाम के इस उत्तर से गौतम को यही ज्ञान हुआ है कि “सत्यकाम अपना वर्ण नहीं जानता है ।” इसीलिये उन्होंने सत्यकाम को अमुक गोत्र का न बताकर अमुक वर्ण का बताया ।

इसी छान्दोग्य में आरुणि पुत्र गौतम के पुत्र श्वेतकेतु की कथा है । गौतम ब्राह्मण है । जीवल का पुत्र प्रवाहण राजा है । श्वेतकेतु एक दिन पञ्चालराज प्रवाहण की सभा में गया । प्रवाहण ने श्वेतकेतु से पूछा कि तुम्हारे पिता ने तुमको ज्ञानोपदेश किया है या नहीं । श्वेतकेतु ने ‘हाँ’ कहा । प्रवाहण ने श्वेतकेतु से पाँच प्रश्न किये । एक का भी उत्तर उसे नहीं देते बना । तब वह अपने बाप के पास आया और क्रोध में राजा को गाली देकर बोला कि दुष्ट राजा प्रवाहण ने मुझसे पाँच प्रश्न पूछे थे । मैं एक का भी उत्तर नहीं दे सका । आपने यह सब मुझे क्यों नहीं सिखाया था ? गौतम ने कहा, बेटा मैं स्वयं इन प्रश्नों के

उत्तर नहीं जानता। यदि जानता होता तो तुम्हारे जैसे प्रिय पुत्र को मैं क्यों न बताता ?

अब गौतम स्वयं राजा प्रवाहण के पास गया। राजा ने कहा तुम्हें जो धनादि चाहे, माँग लो। गौतम रेक्व के समान धन-दार का लोभी नहीं था। अतः उसने कहा “तवैव राजन्मानुषं वित्तम्” हे राजन्, जगत् की यह सम्पत्ति तुम्हारे ही पास रहे। मुझे इस की आवश्यकता नहीं। “यामेव कुमारस्यान्ते वाचम-भाषथास्तामेव मे ब्रूहीति” मेरे लड़के के सामने आपने जो बातें कही थीं वह मुझे भी कहिये। प्रवाहण क्षत्रिय ने यह कहकर ब्राह्मण गौतम को उस विद्या का उपदेश किया कि “हे गौतम, अबतक यह विद्या ब्राह्मणों को ज्ञात नहीं है। आजतक यह विद्या क्षत्रियों की ही परम्परा में चल रही है। आज मैं तुम्हें उपदेश करता हूँ। आज से यह ब्राह्मणों को भी प्राप्त होगी।

यथेयं न प्राक्त्वत्तः पुरा विद्या ब्राह्मणान् गच्छति तस्माद्बु सर्वेषु लोकेषु क्षत्रस्यैव प्रशासनमभूदिति”।

इस कथा से अधिक स्पष्ट बोलने वाली कोई कथा ही नहीं हो सकती। इसने स्पष्ट किया है कि क्षत्रिय भी ब्राह्मणों के विद्यादाता गुरु होते थे। अतः ब्रह्मविद्या ब्राह्मणों से ही आती है, क्षत्रियादि से नहीं, यह कभी माना ही नहीं जा सकता।

यह आर्यजाति का पूर्वकालिक इतिहास है। वह सुवर्णमय समय था। उसमें न कोई छोटा था और न कोई बड़ा। जिसके पास जो वस्तु होती थी या तो वह स्वयं उसे लोगों में बाट देता, या लोग उसके पास आकर माँग लेते।

वेदमन्त्रों के भिन्नजातीय ऋषियों के अस्तित्व से, छान्दोग्य के इन प्रघट्टकों से यह सर्वथा सिद्ध है कि वैदिक प्रथा के अनुसार स्त्री वेदों की अनधि-कारिणी नहीं है।

अब शूद्र की बात करूँ। ऋग्वेद के प्रथम मण्डल में ११६ से लेकर १२ वें सूक्त तक १६३ मन्त्र हैं। इन सब मन्त्रों का ऋषि कक्षीवान् है। सायणाचार्य ११६ वें सूक्त के आरम्भ में लिखते हैं :—

उशिवसंज्ञायामङ्गराजस्य महिष्यां दास्यां दीर्घ-तमसोत्पादितः कक्षीवान् अस्य सूक्तस्य ऋषिः।

ऋग्वेद के दशमण्डल के ३९ वें सूक्त की घोषा ऋषिका है। वह कक्षीवान् की पुत्री है। यदि यही कक्षीवान् घोषा का पिता है तो घोषा शूद्रवर्ण की है। उसके लिये सायण लिखते हैं—

“कक्षीवतो दुहिता घोषा नाम ब्रह्मवादिन्यृषिः।

ऋग्वेद के दशमण्डल के १६९ वें सूक्त का ऋषि शब (व) र है। वह भी कक्षीवान् के ही गोत्र का है। सायणाचार्य लिखते हैं—

“मयोभूरिति चतुर्ऋचमष्टादशं सूक्तं कक्षीवद्गो-त्रस्य शबरस्यार्षम्।”

इससे सिद्ध ही है कि वेदों के ऋषि शूद्र भी हैं। इनमें वैश्य भी कोई न कोई होगा ही। सामवेद के पूर्वाचिक में दो ऋषिका हैं। एक तो इन्द्रमाताएँ है और एक गोधा है यह कहा जा चुका है।

वेदों में अद्वैतवाद

वेदों की शैली कैसी विलक्षण है कि जिससे यह निर्णय कर देना कि वेद अमुक सिद्धान्त को ही मानते हैं, बहुत कठिन कार्य है। परन्तु यदि उनका कोई दार्शनिक सिद्धान्त स्थिर न हो तो अवश्य ही उनका मूल्याङ्कन उचित रूप में नहीं हो सकता। इस कठिनता को लेकर वेद और वेदान्त इन दो संज्ञाओं का जन्म विद्वानों को देना पड़ा। वेदान्त का अर्थ “वेद का अन्त नहीं” किन्तु “वेद का निश्चय” है। वेद के निश्चय को बताने वाले ग्रन्थ वेदान्तसंज्ञा से प्रख्यात हुए। क्या ही आश्चर्य है कि यजुर्वेद का ४० वाँ अध्याय

भी वेदान्त में परिगणित हुआ ! वेदों के मन्त्रों का विनियोग बताने वाले ब्राह्मण ग्रन्थ भी वेदान्त में गिन लिये गए और ऐसा, तब से माना जाने लगा कि, उपनिषद् वेदान्त हैं और यह वेदातिरिक्त विषयों का वर्णन करते हैं। और यह भी अर्थ किया गया कि वेदों की मर्यादा का उल्लङ्घन करके जो ज्ञान प्राप्त किया जाता है अथवा उस ज्ञान का प्रतिपादन जो ग्रन्थ करते हैं वह वेदान्त हैं। सभी उपनिषदों पर वेदों का ही ऋण है। छान्दोग्य उपनिषद् ताण्ड्यमहा-ब्राह्मण का अन्तिम भाग है और बृहदारण्यक शतपथब्राह्मण का अन्तिम भाग है। ब्राह्मणों का प्रस्थान वेदार्थप्रतिपादन के लिये अथवा वेदमन्त्र द्वारा कर्मप्रतिपादन के लिये ही है। अन्य उपनिषद् भी प्रायः ब्राह्मण ही हैं। अथवा वेदों में से ही संगृहीत हैं। तब भी उनका एक स्वतन्त्र स्थान वैदिक साहित्य में आया और आध्यात्मिक विषय को उन्होंने अधिकृत कर लिया। तब से मोक्ष उन ग्रन्थों की अपनी निजी सम्पत्ति बन गयी।

कहा जाता है कि उपनिषद् ब्रह्म का उपदेश करती हैं, जीव और ब्रह्म का अभेद प्रतिपादन करती हैं। इस कथन की सर्वथा पुष्टि नहीं की जा सकती। उपनिषदों के कितने वाक्य स्पष्ट द्वैत और भेद का भी प्रतिपादन करते हैं। वैष्णवों ने उन्हीं श्रुतियों के द्वारा अपने सिद्धान्तों का भी निर्णय किया है और शाङ्करसिद्धान्तों की समीक्षा की है। तब यह निर्विवाद तो नहीं ही है कि उपनिषद् जीव-ब्रह्म का अभेदप्रतिपादन करती हैं। वह जो कुछ प्रतिपादन करती हों, परन्तु इतना तो निर्विवाद है कि उनकी प्रतिपादनशैली वेदों से भिन्न है।

मेरा अपना मत यह है कि चाहे ऋषियों ने भले ही कर्मप्रतिपादन के लिए ही, अथवा कर्म में विनियोग

करने के लिये ही वेदमन्त्रों की रचना की हो परन्तु वेदमन्त्रों से कर्मप्रतिपादन होता नहीं है। भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम०” इस मन्त्र का विनियोग कान छेदने में हुआ है। परन्तु इस मन्त्र में एक भी शब्द नहीं है जो कर्णभेदन या कर्णच्छेदन के लिये विधि करता हो। “इषेत्वोर्जे त्वा०” इत्यादि मन्त्रों का विनियोग भले ही शाखाच्छेदन आदि में हो परन्तु मन्त्राक्षर से शाखा और शाखाच्छेदन की प्रतीति नहीं होती है। अतः कर्मों में विनियोगमात्र से तत्तत् मन्त्र कर्मपरक ही हैं, यह मानना तो सर्वथा वेद के साथ अन्याय करना है। अतः वेदमन्त्रों के अपने स्वतन्त्र अर्थ अवश्य हैं। उन अर्थों का विचार होना ही चाहिए। वेद अपौरुषेय हैं अथवा अपौरुषेय हैं, यह विचार महत्त्वपूर्ण नहीं है। मुसलमानों का कुरान भी तो अपौरुषेय ही है। हिन्दुओं के लिये उसकी अपौरुषेयता का कुछ भी मूल्य नहीं है। मूल्य है तो केवल किसी भी ग्रन्थ के उदार विचारों और प्रशस्त उपदेशों का। यदि वेद में यह दोनों वस्तु नहीं है तो अपौरुषेय हों तो भले रहें, उनका जगत् में कभी आदर नहीं हो सकता। अतः वेदों के उपदेश और वेदों की विचारधारा के प्रकार और प्राशस्त्य का विचार ही आवश्यक है।

ईश्वर का स्वीकार सृष्टि में एक अपूर्व घटना है। यह आर्यों के ही मस्तिष्क की उपज है। आर्यऋषियों ने जगत् को देखा, जगत् के वैविध्य को देखा, महासागर और महाकाश को देखा, सूर्य और चन्द्र को देखा, श्यामपटमण्डप में बिजली के दीपक के समान जगमगाते तारामण्डल को देखा, महाविस्तारवाली पृथिवी को देखा, भिन्न-भिन्न प्राणियों और जन्तुओं के रूप, रंग, रेखा, आकार, प्रकार, गुण, धर्म आदि को देखा, मनुष्यों को परिमित-

काल के लिये आते और अपरिमितकाल के लिये जाते देखा। इन अविज्ञेय तत्त्वों के भीतर आयों ने, आर्यमहर्षियों ने एक छिपे हुए तत्त्व का परिचय प्राप्त किया, वही ईश्वर था। उसके अनन्त नाम और अनन्त गुण हैं वही जगत् का कर्ता, भर्ता, और संहर्ता निश्चित हुआ। “सूर्याचन्द्रमसौ धाता यथापूर्वमकल्पयत्” उसी के लिए कहा गया। “स दाधार पृथिवीं द्यामुतेमाम्” से उसीका वर्णन हुआ। “कस्तमिन्द्र त्वा वसवा मर्त्वो दधर्षति” से उसकी अपराजेयता का दुन्दुभिनिनाद हुआ। ईश्वर का आसन स्थिर हुआ। आत्मा, परमात्मा, ब्रह्म, इन्द्र, वरुण, रुद्र आदि अनेकों नाम उसके चरणों में समर्पित हुए।

आर्यों ने पवित्र श्रद्धा के साथ उस ईश्वर की पूजा का आरम्भ किया। विश्वास की धारा बह चली। सुख में, दुःख में, भय में सर्वत्र उसका स्मरण होने लगा। प्रगाथ के पुत्र भर्ग ने कहा—

यत इन्द्र भयामहे ततो नो अभयं कृधि ।
मधवञ्छग्धि तव तन्न अतये वि द्विषो
विमृषो जहि ॥ साम० २७४ ॥

कण्व के पुत्र त्रिशोक ने कहा—
भिन्धि विश्वा अप द्विषः परि बाधो जही मृधः ।
वमु स्पाहं तदा भर ॥ साम० १३४ ॥
अत्रि पुत्र श्यावाश्व ने कहा—
परा दुःष्वप्यं सुव ॥ साम० १४१ ॥
वसिष्ठ ने कहा—
अग्ने रक्षा णो अंहसः ॥ साम० २४ ॥
वामदेव ने कहा—
नकि इन्द्र त्वदुत्तरं न ज्यायो अस्ति वृत्रहन् ।
नक्येवं यथा त्वम् ॥ साम० २०३ ॥

इन सब मन्त्रों में ईश्वर से प्रार्थना है, उसकी

स्तुति है और उसके सामर्थ्य तथा उसकी लोकोत्तरता की घोषणा है। वेदों का बहुत बड़ा भाग इसी प्रकार की स्तुतियों, प्रार्थनाओं और आह्वानों से भरा हुआ है। वैदिकऋषिमण्डल भेदवादी ही देखा जाता है। जीव और ईश्वर का अमेद उसकी दृष्टि से अदृश्य ही प्रतीत होता है।

हाँ, नारायण ऋषि को यह प्रतीत हुआ कि ब्रह्म आत्मा, परमात्मा, ईश्वर अनेक नामों से वेद्य तत्त्व जगत् से भिन्न कोई नहीं है। जैसे ईश्वर अजेय और आज तक अज्ञात तत्त्व बना हुआ है वैसे ही जगत् भी तो अज्ञेय और अज्ञात ही बना हुआ है। नये-नये स्वरूप से जगत् प्रतिदिन प्रादुर्भूत हो रहा है। क्यों न यही ईश्वर हो? इस विचार ने नारायण ऋषि को विह्वल बना दिया और वह बोल उठे—

सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥ साम० ६१७ ॥
पुरुष एवेदं सर्वं यदभूतं यच्च भाव्यम् ॥ ६१९ ॥

इन मन्त्रों से ईश्वर को जगद्रूप और जगत् को ईश्वररूप कह कर जगत् और ईश्वर को तो अभिन्न बताया गया परन्तु जीव और ईश्वर से अमेद का कहीं पर भी परिस्फोट नहीं किया गया।

“एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति” इस मन्त्र से भी ऋषि ने विविध जगत् को ही ब्रह्मरूप बताया है। जीव भी ब्रह्मरूप है ऐसा इस मन्त्र से नहीं कहा गया है। एक को अनेक रूप से विद्वानों ने देखा और कहा। विविधता जगत् में है, जीव में नहीं। जगत् का ही वैविध्य जीव में कल्पित हुआ है। नाम और रूप में ही वैविध्य को स्थान प्राप्त है। जीवात्मा नाम और रूप से पर है। अतः वैविध्य का आश्रय केवल प्राकृत जगत् अथवा प्रकृतिमण्डल है। अतः प्रकृतिमण्डल को ही लक्ष्य में रखकर “एकं सत्” कहा गया है। यही जगद्ब्रह्मवाद है। जगत् चासी

ईश्वरश्च जगदीश्वरः, “जगत् रूप ईश्वर” यही जगदीश्वर शब्द का जगद्ब्रह्मवाद में परिष्कृत अर्थ है। अन्य ऋषियों के मत में “जगत् का ईश्वर” यह भी जगदीश्वर शब्द का अर्थ है। मनुष्य के ज्ञान की सामान्यरूप से एक सीमा मान ली गयी है। मैं इस सीमा की कल्पना करने के विरोध में हूँ। मनुष्य के ज्ञान की कोई सीमा नहीं है। नित्य नये-नये आविष्कार मेरे कथन के पक्ष में सत्य साक्षी हैं। तथापि मैं आज अपने ज्ञान की एक सीमा मानता हूँ। उस सीमा में रहकर मैंने जितना अन्वेषण और अन्वीक्षण किया है, मुझे अभी तक एक भी मन्त्र वेदों में ऐसा नहीं मिला जो जीव और ब्रह्म की भी एकता का समर्थन करता हो। मेरी समझ में उसका एक कारण है। वैदिक ऋषियों के माने हुए जीव अल्पज्ञ और अल्प शक्तिमान् हैं। वह सदा ईश्वर के धाम की इच्छा रखते हैं। उन्हें भय है, उन्हें कम्प है, उन्हें जन्म है, उन्हें जरा है। ईश्वर इन सब व्याधियों से पर है। अतः ऋषियों ने अपने जीवों को ईश्वर से अभिन्न न बनाकर, अलग ही रहने दिया।

“द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ।
तयोरेकः पिप्पलं स्वाद्वत्पनश्नन्नन्यः अभिचाकशीति ॥

इस ऋग्वेद के मन्त्र में भी जीवब्रह्म के धर्म को अलग गिनकर दोनों को अलग ही रहने दिया है।

“तदेवाग्निः” “तद्वायुः” “तदु चन्द्रमाः” “तदिन्द्रः” “तद्वरुणः” इत्यादि कहकर भी वेदों ने जगद्ब्रह्मवाद का ही द्योतन किया है न कि जीवब्रह्माभेदवाद का। हाँ, “यद्भूतं यच्च भाव्यम्” से जीव का भी ग्रहण अभीष्ट हो और उसे भी वस्तुतः जन्म-मरणशील मान लिया जाता हो तो संभव है कि एकदेशिमत से जीवब्रह्म का अभेद सिद्ध हो सकता है। केवल नारायण ऋषि के मत से या अथर्ववेद के किसी एक ऋषि के मत से

(जिसका उल्लेख मैंने वेदान्तसूत्र के वैदिक भाष्य में किया है) ही ऐसा माना जा सकता है। अवशिष्ट ऋषिमण्डल इस पक्ष का समर्थन नहीं करता है। ब्रह्म को चिपटने वाली माया की शोध वैदिक ऋषियों के समय तक नहीं हो सकी थी। वेदों में मायाशब्द विद्यमान है परन्तु उसका अर्थ ज्ञान और शक्ति है न कि आवरण शक्ति। इस रीति से अद्वैतवाद की सामग्री का अभाव ही वेदों में दीख पड़ता है, अत एव यह कहा जाना अनुचित नहीं होगा कि अद्वैतवाद वैदिक नहीं है। उपनिषदों की कतिपय श्रुतियों के आधार पर अद्वैतवाद की भित्ति तैयार की जा सकती है या तैयार की गयी है; अत एव उस वाद को औपनिषद कहने में मुझे सङ्कोच नहीं होगा।

यस्मिन्सर्वाणि भूतान्यात्मैवाभूद्विजानतः ।

तत्र को मोहः कः शोक एकत्वमनुपश्यतः” ॥

इस मन्त्र के ऋषि ने अद्वैतवाद का उच्चारण किया है, परन्तु निस्सन्देह यहाँ पर “भूतानि” कहकर ऋषि ने जगद्ब्रह्मवाद का ही प्रतिपादन किया है। मेरे ध्यान में इस समय केवल सामवेद का ६१३ वां और ऋग्वेद का ३।२६।७ वां मन्त्र आ रहा है जिससे जीवब्रह्माद्वैत का थोड़ा सा भास होता है। वह मन्त्र यह है—

“अग्निरस्मि जन्मना जातवेदा घृतं मे चक्षुरमृतं
म आसन् । त्रिधातुरको रजसो विमानोऽजस्रं ज्योति-
र्हविरस्मि सर्वम् ॥”

मोक्ष

मोक्ष भी एक विवादग्रस्त विषय है। जो वस्तु इन्द्रियातीत हैं उनमें विवाद का होना सुलभ और सहज है। कोई कहते हैं कि जीवभाव का अन्त और ब्रह्मस्वरूपापत्ति ही मोक्ष है। कोई कहते हैं कि संसारिक जीवभाव का अन्त और मुक्तजीवभावापत्ति

अर्थात् किसी परधाम में पहुँचकर जन्ममरण के बन्धन से छूट जाना ही मुक्ति है। कोई सुखदुःखादिज्ञानातीत हो जाने को ही मुक्ति मानते हैं। कोई जीवभाव से छूट कर अनन्त ज्ञान अनन्त चारित्रादि से सम्पन्न होकर ईश्वरभावापत्ति को ही मुक्ति मानते हैं। सत्य क्या है, यह तो प्रलयान्त शोध करने का विषय है। जहाँ ईश्वर और ब्रह्म ही सन्दिग्ध पड़े हुए हैं वहाँ ईश्वर भावापत्ति और ब्रह्मभावापत्ति की स्थिरता ही कैसे हो सकती है? मुक्ति का स्वरूप चाहे जो कुछ स्थिर हो सके, परन्तु इतना तो निश्चय है कि शरीरों में जीवसंज्ञाप्राप्त जो शक्ति विशेष है उसका कभी अन्त अवश्य हो जायगा। जीवों की भूतप्रेत योनि की प्राप्ति की बात भ्रम, संशय, 'निर्बलता, भीरुता आदि में से उत्पन्न हुई प्रतीत होती है।

काशी में मैं श्रीमठ में आजकल रहता हूँ। श्री-रामानन्द सम्प्रदाय के एक प्रसिद्ध कार्यकर्ता परमहंस श्रीरामगोपालदासजी शास्त्री मेरे लिये ही यहाँ समीप में ही गोविन्दमाधव मन्दिर में ठहरे हुए हैं। वह भी प्रेतावाहन करते हैं। उनमें एक विशेषता यह है कि वह किसीके शरीर पर भी मृतात्मा का आवाहन करते हैं। ता० १९-९-४७ को निम्बार्क महासभा के प्रधान मन्त्री ब्रह्मचारी नन्दकुमारशरणजी मुझसे मिलने के लिये यहाँ आये थे। उनके साथ पं० रामलक्ष्मणदासजी वेदान्ताचार्य एक श्रीसम्प्रदाय के विद्वान् भी थे। रात्रि में तीन मृतात्माओं के बुलाने का हम लोगों ने प्रयास किया। पण्डित राघवदासजी प्रतिवादिभयङ्कर, अयोध्या में एक पण्डित थे। मैंने उन्हें बुलाया। वह किसी देह पर नहीं आ सके। श्रीपरमहंसजी ने प्रयत्न तो किया परन्तु वह नहीं आये। प्लैचेट में आये थे। उन्होंने भूतयोनि का अस्तित्व स्वीकार नहीं किया। ब्रह्मचारी नन्दकुमारशरणजी के देह पर प्रतिवादिभयङ्करजी को बुलाया गया था। उन्होंने उनके देह में

आविष्ट होने के लिये कहा भी था, परन्तु प्रविष्ट नहीं हो सके। आवेश मात्र हुआ था। पीछे से उन्होंने मेरे शरीर पर आने की बात कही। मैंने कहा आइये। परन्तु वह मुझ पर नहीं ही आ सके। पश्चात् पण्डित श्रीअमूलकरामशास्त्रीजी वृन्दावन के मृतात्मा को प्लैचेट में बुलाया गया। उनसे भी मैंने पूछा कि भूत-योनि नाम की कोई योनि है? उन्होंने भी अस्वीकार किया। अन्त में १२॥ बजे श्रीपरमहंसजी, बड़ा स्थान अयोध्या की श्रीरामप्रसादाचार्यजी महाराज की गद्दी के दिवङ्गत आचार्य श्रीराममनोहरप्रसादाचार्यजी महाराज को ब्रह्मचारी नन्दकुमारशरणजी के शरीर पर बुलाने में सफल हो गये। उक्त श्रीमहाराजजी से मैं ही प्रश्न कर रहा था। वह मुख से उत्तर दे रहे थे। उन्होंने मुझे पहचान लिया। मेरा नाम लिया। उन्होंने कहा कि मैं अयोध्या में ही रहता हूँ और वहाँ से ही सर्कार से पूछकर यहाँ आया हूँ। जब मैंने पूछा कि सर्कार कौन? उत्तर मिला राम। आप वहाँ क्या करते हैं? इस प्रश्न का उत्तर मिला कि सर्कार के आज्ञानुसार कैङ्कर्य। उन्होंने "सर्कार" के निवासस्थान के लिये "धाम" शब्द का प्रयोग किया था। उन्होंने कहा था कि न तो कोई भूतयोनि है और न तो साकेतलोक पृथिवीलोक से पृथक् है। यहाँ ही सब है। अन्य अनेक प्रश्न मैंने पूछे थे उनके कुछ और कुछ नहीं सन्तोषकारक उत्तर मिले थे। उन सब प्रश्नोत्तरों के उल्लेख के लिये यह उपयुक्त स्थल नहीं है। इस प्रसङ्ग से मैंने यह बताया कि भूतयोनि भ्रम से ही कल्पित और मान ली गयी हुई योनि होनी चाहिये। परन्तु गतवर्ष अहमदाबाद में जब मेरे एक अतिसंनिकट स्नेही भाई के साथ गुजरात के महाकवि स्व० श्रीनानालाल के स्व० पिता श्रीदलपतराम कवि को हमने बुलाया था तो उन्होंने अपने को दृढी भूमिका भूतयोनि से आया हुआ बताया

था। कविजी ने गतवर्ष और पण्डित।राघवदासजी ने अभी, यह भी कहा था कि हमें भगवान् का साक्षात्कार कभी नहीं हुआ है। परन्तु बड़ा स्थान के श्रीमहाराजजी धाम में रहकर नित्य सेवा की बात कर गये हैं। अस्तु, यह बहुत भ्रामक विषय है। इसमें किसी विवेकी को नहीं पड़ना चाहिए, यह मेरा सुदृढ मत है। जो हो, वेदों में मोक्ष का संकेत अवश्य विद्यमान है। “अमृतमश्नुते” “न तमंहो न दुरितं देवासो मर्त्यम्। सजोषसो यमर्यमा मित्रो नियति वरुणो अति द्विषः” (सा० ४२६) इत्यादि स्पष्ट, अस्पष्ट बहुत से मन्त्र हैं जो मुक्ति का संकेत करते हैं। परमे व्योमन्, परमं पदम् आदि शब्द मुक्ति के ही संकेतक हैं। परन्तु मुक्ति का वैदिक स्वरूप क्या है, यह अभी मेरी दृष्टि से अनिर्णीत है।

पूर्व में विस्तारपूर्वक कहा जा चुका है कि सामवेद के पूर्वाचिक आग्नेय पर्व या आग्नेयकाण्ड, इन्द्रपर्व या ऐन्द्रकाण्ड, पावमान पर्व या पावमान काण्ड और आरण्य पर्व या आरण्य काण्ड इस प्रकार से ४ पर्व या काण्ड हैं। आग्नेयपर्व में ११४ मन्त्र हैं। इन्द्र पर्व में ३५२ मन्त्र है। पावमान पर्व में ११९ मन्त्र हैं। आरण्य पर्व में ५५ मन्त्र हैं। इनके अतिरिक्त १० मन्त्रों का एक महानाम्न्याचिक है। अग्निपर्व में अग्निदेवता के मन्त्र संगृहीत हैं। ऐन्द्र पर्व में इन्द्र देवता के और पावमान पर्व में पावमान सोम देवता के मन्त्र संगृहीत हैं। आरण्य पर्व में विभिन्न देवताओं के मन्त्र हैं। महानाम्न्याचिक में केवल प्रजापति और त्रैलोक्यात्मा इन्द्र के मन्त्र हैं। आग्नेय, ऐन्द्र और पावमान यह तीन पर्व दैवत संहिता के रूप धारण करते हैं। एक देवता के सब या अनेक मन्त्र जहाँ संगृहीत हों उसे दैवत संहिता कहते हैं। अतः उपर्युक्त तीन पर्व निस्सन्देह दैवत संहिता हैं।

समस्त पूर्वाचिक में अग्नि, इन्द्र, सोमदेवता के ही मन्त्र हैं। इन तीन देवताओं के स्वरूप का विवेचन करना बहुत आवश्यक है। सायणाचार्य जी सर्व वेदों और ब्राह्मणों के भाष्यकार हैं। उन्होंने सर्वत्र यज्ञ सम्बन्धी अग्नि का अग्निशब्द से ग्रहण किया है। स्वर्गाधिपति इन्द्र का इन्द्र शब्द से ग्रहण किया है। सोमदेवता का सोम शब्द से ग्रहण किया है। मैंने इन अर्थों का परित्याग किया है। इन अर्थों से वेद का कोई महत्व नहीं रह जाता। ऋग्वेद का नवमकाण्ड केवल सोमदेवता से भरा पड़ा है। यदि सोम का अर्थ केवल सोमलता ही है तो अवश्य ही यह प्रकरण उद्वेजक एवं अल्पार्थक बन जाता है। मैंने मन्त्रों के आध्यात्मिक अर्थ में ही अपना अधिक आग्रह रखा है। भौतिक अर्थ भी जगत् के लिये उपयोगी हैं। परन्तु याज्ञिक अर्थ आज निरुपयोगी होने से सम्पूर्ण वेद ही निरुपयोगी बन जाते हैं। सामवेद के लिये भगवद्गीता के उपदेशक श्रीकृष्ण ने कहा है कि “वेदानां सामवेदोऽस्मि” वेदों में मैं सामवेद हूँ। कृष्ण ने सामवेद को क्या समझ कर अपना स्वरूप बताया होगा यह तो वही जानते होंगे आनुमानिक तात्पर्य ढूँढना ही हमारा कार्य होना चाहिये। मेरा अपना मत है कि सामवेद में केवल भक्तिमार्ग और भक्तिरस का निरूपण होने से ही भक्तिप्रिय श्रीकृष्ण ने सामवेद को अपना स्वरूप मान लिया होगा। मैंने अग्नि, इन्द्र, इन दो शब्दों से परमात्मा का ही सर्वत्र ग्रहण किया है। कहीं-कहीं इन्द्र का अर्थ जीव भी किया है। सोम का अर्थ मैंने साम किया है। साम अर्थात् शान्त। सोमरस अर्थात् शान्तरस। शान्तरस का अर्थ भक्तिरस। इन अर्थों में मैंने कोई बलात्कार नहीं किया है, यही दिखाना और बताना इस प्रकरण का मुख्य ध्येय है। रूढिवादी

विद्वानों को संभव है कि यह मेरा अरुचिकर हो, परन्तु जो वस्तुतः विद्वान् ही होंगे उन्हें मेरा यह प्रयास अवश्य ही आल्हादक बनेगा।

अग्निदेव का स्वरूप

“अग्निं” “विश्ववेदसम्” (साम०) “दूतं वो विश्ववेदसम्” (साम० १२) “परि वाजपतिः कविरग्निः” साम० ३० “उदु त्यं जातवेदसम्” (साम० ३) कविमग्निमुप स्तुहि सत्यधर्माणमध्वरे” (साम० ३) “नो अग्न एकया पाह्य ३त द्वितीयया। पाहि गीर्भिस्तिष्ठसृभिर्ज्जा पते पाहि चतसृभिर्वसो” (साम० ३६) ऊपर उद्धृत किये गये मन्त्रों में दो स्थलों पर अग्नि के लिए “विश्ववेदसम्” और एक स्थल पर “जातवेदसम्” विशेषण आये हैं। विश्वानि वेदांसि ज्ञानानि यस्य स विश्ववेदाः अर्थात् सर्वज्ञ। सर्वज्ञ परमात्मा ही हो सकता है जड अग्नि नहीं। तीसरे मन्त्र में “जातवेदसम्” विशेषण आया हुआ है। जातं जातं वेत्तीति जातवेदाः—जितने पदार्थ जगत् में उत्पन्न हुए हैं सबका वह याथार्थ्येन ज्ञाता है। यह विशेषण भी जड अग्नि में असङ्गत है। चतुर्थ मन्त्र में “कविम्” “सत्यधर्माणम्” यह दो विशेषण अग्नि के लिए आये हैं। कवि अर्थात् क्रान्तदर्शी अथवा विद्वान्। सत्यधर्मा अर्थात् त्रिकालाबाधित। यह दोनों विशेषण परमात्मा के अतिरिक्त किसी भी जड-चेतन में सङ्गत नहीं हो सकते। पञ्चम मन्त्र में एक वाणी से हमारी रक्षा करो, दो वाणियों से हमारी रक्षा करो, तीन वाणियों से हमारी रक्षा करो और चार वाणियों से हमारी रक्षा करो, इस प्रकार से प्रार्थना की गयी है। एक वाणी, दो वाणी, तीन वाणी, चार वाणी का अर्थ है एक वेद, दो वेद, तीन वेद, और चार वेद। वेदों के द्वारा—वेदोपदेशों के द्वारा अग्नि नहीं, परमात्मा ही हमारा रक्षण कर सकता है।

यातुधानों का हन्ता अग्नि

“सनादने मृणसि यातुधानान्न त्वा रक्षांसि पृतनासु जिग्युः” साम० ८० इस मन्त्र में कहा गया है कि ‘हे अग्ने तुम नित्य ही यातुधानों को—राक्षसों को मारते हो। संग्रामों में राक्षस तुमको जीत नहीं सकते।’ राक्षसों का वध, लौकिक अग्नि नहीं कर सकता। क्योंकि उसे असुर का कोई विचार कभी नहीं होता। यह विवेक परमात्मा ही कर सकता है।

“यजिष्ठं त्वा ववृमहे देवं देवत्रा होतारममर्त्यम्” (साम० ११२) इस मन्त्र में अमर्त्यम् यह विशेषण अग्नि के लिये ही आया है। अमर्त्यम् = मरणधर्मशून्य = अविनाशी। लौकिक-भौतिक अग्नि कभी भी अविनाशी नहीं हो सकता। परमात्मा में ही यह विशेषण संगत है।

“अग्निर्विद्वान् यज्ञं नः कल्पयाति” (ऋ० १०।५३।४) इस मन्त्र में अग्निका विशेषण “विद्वान्” आया हुआ है। भौतिक अग्नि विद्वान् नहीं है, इसे कहने की आवश्यकता नहीं है।

“अहं मन्ये पितरमग्निमापिमर्गिन् भ्रातरं सदमित्सखायम्। अग्निरनीकं बृहत् सपर्यम्” (ऋ० १०।७।३) इस मन्त्र में अग्नि को पिता, बान्धव, भाई, मित्र आदि विशेषण दिये गये हैं; इतना ही नहीं, पितृरूप से, बान्धवरूप से, बन्धुरूप से, मित्ररूप से ही उसका स्वीकार किया गया है। किं च उत्तरार्ध में अग्नि का “बृहत्” विशेषण आया है। परमात्मा के अतिरिक्त कोई बृहत् नहीं हो सकता। परमात्मा के अतिरिक्त पितृत्व, बन्धुत्व, मित्रत्व आदि सर्वदा कोई निभा नहीं सकता। (मन्त्र में सदमित् शब्द पड़ा है। उसका अर्थ है सदा ही = निरन्तरे।)

“स्वस्ति नो दिवो अग्ने पृथिव्या विश्वायुर्वेहि यजथाय देव। सचेमहि तव दस्म प्रकेतैरुष्या ण उरभिदेव शंसैः॥” (ऋ० १०।७।१)

“हे अग्ने तुम द्युलोक और भूलोक से मुझे सम्पूर्ण आयु दो अथवा इन दोनों लोकों में रहा हुआ वैभव मुझे दो। इतना कहकर फिर कहा कि अपने महान् प्रशस्त ज्ञानों से तुम हमारी रक्षा करो।” इस मन्त्र में जो कुछ माँगा गया है उसका श्रोता और पूरक परमात्मा के अतिरिक्त चेतन, देव और मनुष्य भी नहीं हो सकते तो जड अग्नि की तो बात ही क्या है? कि च उरुभिः, शंसैः, प्रकेतैः ने तो स्पष्ट कर-दिया कि अग्नि शब्द से परमात्मा का ही इस मन्त्र में ग्रहण है अन्यका नहीं। अतिविस्तर व्यर्थ है। इतने निदर्शनों से ही यह अत्यन्त स्पष्ट हुआ है कि वेदों में आया हुआ अग्निशब्द सर्वत्र भौतिक अग्नि का ही वाचक नहीं है। उसका परमात्मा भी वाच्य है। अतः मैंने इस सामसंस्कारभाष्य में अग्नि शब्द का “परमात्मा” अर्थ करके तनिक भी अन्याय नहीं किया है।

अग्नि शब्द की व्युत्पत्ति

“अग्नि गतौ” धातु से अग्नि शब्द बना हुआ है। उसका अर्थ है—अङ्गतीत्यग्निः, जानेवाला = सर्वत्र जाने वाला। निरुक्तकार यास्क ने इसकी अन्य व्युत्पत्तियाँ भी दी हैं। वह निम्नलिखित हैं। निरु० दैवत० ७।१४—

अग्निः कस्मात्—अग्नि कैसे बना है? अथवा अग्नि को अग्नि क्यों कहते हैं?

इस प्रश्न का उत्तर यास्काचार्य स्वयं देते हैं—

अग्रणीर्भवति—सब कर्मों में अग्रेसर होता है।

अग्रं यज्ञेषु प्रणीयते—यज्ञों में सबसे प्रथम इसकी स्थापना होती है।

अङ्गं नयति सन्नममानः—जिस काष्ठादि वस्तु की ओर यह झुकता है उसे अपना ही अङ्ग बना लेता है।

अक्नोपनो भवतीति स्थौलाष्टीविः—न क्नोपयति न स्नेहयति—स्थौलाष्टीव का पुत्र कहता है कि अग्नि शब्द

“क्नूयी शब्दे उन्दे च” इस क्नूयो धातु से बना है। इसका अर्थ है शब्द करना और गीला होना। अग्नि कभी गीला नहीं होता है अतः वह अ+क्नि, अ+ग्नि=अग्नि है।

त्रिभ्य आख्यातेभ्यो जायते इति शाकपूणिः। इताव् अक्तात्, दग्धादानीतात्—शाकपूणि का मत है कि यह अग्नि शब्द एक से नहीं किन्तु तीन आख्यातों से बना है। (१) “इण् गतौ”, (२) ‘अञ्जू व्यक्ति म्रक्षणकान्तिगतिषु’ अथवा “दह भस्मी करणे” (३) और णीञ् प्रापणे (१) अयानि, (२) अङ्गिघ दग्धा, (३) निनाय। इण् धातु के अयानि रूप से अ लिया गया है। अङ्गिघ इस अञ्जू के रूप से अथवा दग्धा इस दह के रूप से ग् लिया गया है। णीञ् प्रापणे के निनाय रूप से नि लिया गया है। अ+ग्+नि=अग्नि। इसी रीति को निरुक्तकार स्वयम् स्पष्ट करते हैं—

स खल्वेतेरकारमादत्ते। गकारमनक्तेर्वा दहतेर्वा। नीः परः=वह अग्नि शब्द इण् धातु का अ लेता है, अञ्जू अथवा दह धातु का ग् लेता है और परे=अन्त में नीः अर्थात् नी धातु का नि लेता है। इस रीति से तीन अख्यातों से बने हुए अग्नि शब्द के अर्थ भी तीन ही होते हैं। गति करना, शुद्ध अथवा प्रदीप्त होना, ले जाना, पहुँचाना, यह तीनों ही अर्थ अग्नि शब्द में संनिहित हैं। स्पष्टार्थ यह है कि ज्ञान वाले शुद्ध और प्रदीप्त होने वाले तथा ले जाने वाले को अग्नि कहते हैं।

अग्निरप्यदितिरुच्यते ॥ निरु० दै० ११।२३। अग्नि को अदिति भी कहते हैं।

इन्द्रदेवता का स्वरूप

अब इन्द्र शब्द का विचार करें। “इन्धी दीप्ती” इदि परमैश्वर्ये” इन दो धातुओं से इन्द्र शब्द निष्पन्न

हुआ है। अतः इन्द्रका सामान्य अर्थ यह है—प्रकाशवान् और परमैश्वर्यवान्। निरुक्तकार यास्क ने नैरुक्तों की पद्धति के अनुसार अन्य भी अर्थ इन्द्र शब्द के किये हैं। यथा—इन्द्र इरां दृणातीति वा, इरां ददातीति वा, इन्दवे द्रवतीति वा, इन्दौ रमत इति वा इन्धे भूतानीति वा। “तद्यदेनं प्राणैः समैन्धंस्तदिन्द्रस्येन्द्रत्वमिति” विज्ञायते। इदं करणादित्याग्रायणः। इदं दर्शनादित्यौपमन्यवः। इन्दतेवैश्वर्यकर्मण इन्दञ्शत्रूणां दारयिता वाद्रावयितावादरयिता च यज्वनाम्॥ निरु० १०।८। बीज में से अङ्कुर निकालने वाला, अन्न देने वाला, अन्न को धारण करने वाला, सोमपान में रमण करने वाला, प्राणियों को कान्ति-युक्त बनाने वाला इत्यादि इसके अर्थ हैं। ब्राह्मण ग्रन्थ के अघार पर यह भी अर्थ यास्क ने माना कि “इन्द्रका यही इन्द्रत्व है कि उसने प्राणों के द्वारा इसको प्रदीप्तप्रकाशित किया।” आग्रायण का मत यह कि “सब कुछ करने की शक्ति वाला होने से इन्द्र को इन्द्र कहते हैं। औपमन्यव का मत यह था “वह सब कुछ देखता वा जानता है, अतः वह इन्द्र कहा जाता है। शत्रुओं को मारता है और यज्ञ करने वालों का आदर करता है, अतः वह इन्द्र है।

पाणिनि ने इन्द्रिय शब्द की सिद्धि निपातन से की है। उसी सूत्र में इन्द्रिय शब्द के अनेक अर्थ बताये हैं। अन्य अर्थों के करने की भी वहाँ स्वतन्त्रता प्राप्त है। उस सूत्र से इन्द्र शब्दार्थ जानने में सहायता मिलती है। वह सूत्र यह है—

इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्टमिन्द्रजुष्टमिन्द्र-
दत्तमिति वा॥ ५।२।१३

इस सूत्र में इन्द्रिय शब्द के पाँच अर्थ बताये गये हैं। (१) इन्द्रलिङ्ग = इन्द्र का लिङ्ग अर्थात् करण इन्द्रिय कहा जाता है। चक्षुरादि इन्द्रियरूप करण के द्वारा इन्द्र की प्रतीति होती है। (२) इन्द्रदृष्ट = इन्द्र

से देखा गया हुआ इन्द्रिय कहा जाता है। दृष्टि में दृश घातु का अर्थ यहाँ पर ज्ञान है। अर्थात् इन्द्र ने जिसे देखा है वह इन्द्रिय है। (३) इन्द्रसृष्ट-अदृष्ट—प्रारब्धादि के द्वारा इन्द्र से बनाया गया हुआ इन्द्रिय कहा जाता है। (४) इन्द्रजुष्ट = इन्द्र से प्रीणित अथवा सेवित अर्थात् इन्द्र जिसको प्रसन्न रखता है और जिसका उपयोग करता है वह इन्द्रिय है। (५) इन्द्रदत्त = इन्द्र ने जिसे नियत विषयों में लगाया है वह इन्द्रिय है। इन पाँचों अर्थों के विचारने से स्पष्ट ही प्रतीत होता है कि यहाँ पर इन्द्र शब्द का अर्थ जीवात्मा के अतिरिक्त अन्य कुछ नहीं। चक्षुरादि इन्द्रियों के द्वारा जीवात्मा का अनुमान होता है। रूपरसादि के ज्ञान के साधन चक्षुरादि ही हैं। कर्ता के बिना करण रह नहीं सकता—हो नहीं सकता। अतः करण कर्ता के अनुमापक हैं। जीवात्मा ही, इन्द्रियों को यह मेरे चक्षु हैं, यह मेरे श्रोत्र हैं, यह मेरा घ्राण है, यह मेरी त्वक् है, इत्यादि रूप से जानता है। जीवात्मा के शुभाशुभ कर्मों से जन्य अदृष्ट के द्वारा ही इन्द्रियों की उत्पत्ति होती है अतः उसे ही इन्द्रियों का स्रष्टा यहाँ कह दिया गया है। जीवात्मा ही इन्द्रियों का उपयोग करता है और जीवात्मा ही इन्द्रियों के लिये विषय सामग्री प्रदान करता है। अतः इन्द्र शब्द का अर्थ यहाँ पाणिनि ने जीवात्मा माना है। यहाँ इन्द्र का अर्थ परमात्मा नहीं हो सकता। क्योंकि न तस्य कार्यं करणं च विद्यते = इन्द्र-यादि कोई उसके कारण नहीं है। चक्षुरादि मेरे हैं ऐसा ज्ञान उसे नहीं है। उसका कोई प्रारब्ध नहीं है, अतः उसके प्रारब्ध से वह निर्मित नहीं है। वह इन्द्रियों का उपयोग भी नहीं करता। वह अपने को कभी विषय-प्रवण नहीं बनता। कभी वह इन्द्रियों के लिये विषय एकत्रित नहीं करता। अत एव जयादित्य से लेकर

भट्टोजिदीक्षित तक के तथा अद्यावधि सभी प्रकाण्ड वैयाकरण इस पाणिनिसूत्र के इन्द्र शब्द का अर्थ आत्मा ही करते हैं।

वेद में इन्द्र देवता का स्वरूप

अब यह देखना है कि वेदों में इन्द्र देवता का क्या स्वरूप वर्णित हुआ है। वेदों के विचारों को प्रस्तुत करने से पूर्व मुझे यहाँ थोड़ी सी बातों का स्पष्टीकरण कर देना बहुत आवश्यक प्रतीत होता है। यह तो बहुत स्पष्ट है कि वेदकाल में प्रथम-प्रथम ऋषियों को इतना तो प्रतीत हुआ कि जगत् में कोई ऐसी अप्रत्यक्ष शक्ति अवश्य है जो समस्त भूतभौतिक जगत् का नियमन कर रही है। परन्तु उस शक्ति का कोई विशिष्ट नाम नहीं दिया जा सका। वेदकाल तक ईश्वर शब्द की तो सृष्टि ही नहीं दीख पाती है। ईश्वर शब्द पीछे का सर्जन है। उस अदृष्ट शक्ति को वैदिक ऋषि अग्नि, इन्द्र, वरुण, मरुत्, प्रजापति, सूर्य आदि अनेक नामों से व्यवहार में लाते हैं। यह भी प्रतीत होता है कि उस समय ईश्वर के अर्थात् उस अदृष्ट शक्ति के दो रूपों की कल्पना हो चुकी थी। एक दृष्टरूप और दूसरा अदृष्टरूप। अग्नि वायु आदि उसी अदृष्ट शक्ति के दृष्ट स्वरूप हैं। इतना मान लेने पर भी, इतना और मानना ही पड़ता है कि वह ऋषि समाज इस दृष्ट स्वरूप शक्ति को अदृष्ट शक्ति से भिन्न भी मानता था। मेरा तात्पर्य भेदाभेद निरूपण से नहीं है। किन्तु यह तात्पर्य है कि वह अदृष्ट शक्ति को जान नहीं सके थे, और स्वर्गादि उसका केन्द्र है—निवास स्थान है—ऐसा उन्हें ज्ञान था; अतः उसकी प्राप्ति के लिए जड़ पदार्थों का अवलम्ब लिया गया था और उन्हें ही कभी-कभी सर्वशक्तिमान् का जामा पहना दिया जाता था। यह भी कहा जा सकता है कि उसी दृष्टस्वरूप में शक्ति का अदृष्टस्वरूप कल्पित

था। इसीलिए हम देखते हैं कि यज्ञ के समय प्रज्वलित अग्नि की प्रार्थना ठीक वैसी ही होती थी जैसी कि आज परमेश्वर की की जाती है। यज्ञ में अङ्कित और स्थापित इन्द्रादि देवों की भी ईश्वरवत् ही प्रार्थना की जाती थी। उन्हें बुलाया जाता था। वे आते थे। उन्हें आसनादि दिये जाते थे। उनकी स्तुति होती थी। प्रार्थनाएँ होती थीं। महापुरुष के लिये समादर के सर्वव्यवहार प्रकल्पित थे। अतः इतना ही मैं मानता हूँ कि अनेक देव-देवियों की कल्पना उस समय में हो ही चुकी थी और उनकी सपर्या के लिये मन्त्र-निर्माण का कार्य भी पूरा हो चुका था। परन्तु इससे अधिक मैं यह मानता हूँ कि वैदिक मन्त्र केवल उन कल्पित देव-देवियों तक ही सीमित नहीं हैं। उनकी मर्यादा आगे जाती है। वह उस अदृष्ट शक्ति तक पहुँचते हैं जिसकी प्राप्ति के लिये इन देव-देवियों की कल्पना हुई थी। बस अब इतना कह कर मैं वेदों के द्वारा इन्द्र के स्वरूप का परिचय देता हूँ

प्र सम्राजं चर्षणीनामिन्द्रं स्तोता नव्यं गीभिः ।

नरं नृषाहं मंहिष्ठम् ॥ सा० म० १४४ ॥

इस मन्त्र में कहा गया है कि “तुम उस इन्द्र की स्तुति करो जो मनुष्यों का अथवा सर्वप्रजाओं का सम्राट् है, स्तुति करने योग्य है, सन्मार्ग में ले जाने वाला है, मनुष्यों के रक्षणका भार सहन करनेवाला है और जो सर्वमहान् है।” यह सर्वविदित वार्ता है कि एक सामान्य अथवा असामान्य देवकोटिका देव सर्वप्रजाओं का न तो सम्राट् ही हो सकता है और न सर्वमहान् ही हो सकता है। अतः अवश्य ही यहाँ इन्द्र शब्द परमात्मा का वाचक है।

पान्तमा वो अन्धस इन्द्रमभि प्र गायत ।

विश्वासाहं शतक्रतुं मंहिष्ठं चर्षणीनाम् ॥

साम० ॥ १५५ ॥

इस मन्त्र में भी “चर्षणीनां महिष्ठं” प्रजाओं में सर्वश्रेष्ठ विशेषण दिया गया है, विश्वका भार ग्रहण करने वाला इन्द्रको बताया गया है। यह परमात्मा में ही संगत है अन्यत्र नहीं।

अभि प्र गोपति गिरेन्द्रमर्चं यथा विदे ।

सूनुं सत्यस्य सत्पतिम् ॥ साम० १६८ ॥

इस मन्त्र में इन्द्र को सत्य का उत्पादक और सत्य अथवा सज्जनों का पति कहा गया है। यह विशेषण केवल परमात्मा के लिये ही हो सकता है।

नकि इन्द्र त्वदुत्तरं न ज्यायोस्ति वृत्रहन् ।

न क्येवं यथा त्वम् ॥ साम० २०३ ॥

इस मन्त्र में कहा गया है कि “हे इन्द्र तुमसे उत्तम कोई नहीं है। तुम्हारे समान कोई नहीं है।” यह कथन यदि परमात्मा जैसी कोई वस्तु मानी जाती हो तो, उसके अतिरिक्त किसी के लिये भी संभव नहीं हो सकता।

मा चिदन्यद्वि शंसत सखायो मा रिषण्यत ।

इन्द्रमित्ततोता वृषणं सचा सुते मुहुक्थथा च शंसत ।

साम० २४२ ।

इस मन्त्र में कहा गया है कि “तुम लोग केवल इन्द्र की स्तुति करो, अन्य किसी की नहीं।” यदि परमात्मा माना जाता हो तो अवश्य ही यहाँ पर इन्द्र शब्द उसी के लिये आया है।

न त्वदन्यो मघवन्नस्ति मडितेन्द्र ब्रवीमि ते वचः ।

साम० २४७ ।

“हे मघवन्—इन्द्र ! तुमसे अतिरिक्त कोई भी हमें आनन्द देने वाला नहीं है।” यह कथन केवल परमात्मा के लिये ही हो सकता है।

इस मन्त्र में पुरुषूत से ज्ञानोपदेश और ज्ञान-ज्योति की प्रार्थना की गई है, जो केवल परमात्मा

से हो की जा सकती है। क्योंकि ज्योतिस्वरूप ही ज्योतिः प्रदान कर सकता है।

ऐसे अनेक मन्त्र सामवेद में और उसके पूर्वज ऋग्वेद में भरे पड़े हैं। अतः इसमें कोई भी विद्वान् विवाद नहीं करेगा कि इन्द्र का अर्थ परमात्मा क्यों किया गया वस्तुतः जैसा कि मैं पूर्व में कह आया हूँ वैदिककाल में पौराणिक इन्द्र जैसी कोई वस्तु नहीं थी। वह इन्द्र परमात्मा ही था। परन्तु उसके कल्पित दो स्वरूपों में से चाहे जिसकी वह प्रार्थना करते थे।

“अच्युतः” (ऋ० १०।११।१३) “अजरः” (ऋ० ३।३२।७) “अनूर्मिः” (ऋ० ८।२४।२२) “अनानतः” (ऋ० ६।४५।९) “एक ईशान ओजसा” (ऋ० ८।६।४१) “एकराट् अस्य भुवनस्य” (ऋ० ८।३७।३) “अजातशत्रुः” (ऋ० ५।३४।१) “तरणिर्जनानाम्” (८।४५।२८) “ततान आ विश्वानि शवंसा” (ऋ० ७।२३।१) “प्र भङ्गो दुर्मतीनाम्” (ऋ० ८।४६।१९) “महिष्ठो मघोनाम्” (ऋ० ५।३९।४) “अजुर्यः” (ऋ० २।१६।१) इत्यादि विशेषण इन्द्र के लिए ऋग्वेद में आये हैं जो वस्तुतः परमेश्वर के लिये ही युक्ततम हैं।

एक वस्तु और। कल्पना का क्षेत्र एक मर्यादा रखता है। कोई भी कल्पना दृष्टानुसारिणी ही होती है। मलिन दशा में से पृथ्वी को बाहर ले आने के लिये वराह की ही कल्पना पौराणिकों ने भी की। मूषक की या अन्य मच्छर आदि की कल्पना नहीं की। क्योंकि उन्हें यह दृष्ट-ज्ञान था कि जिस दशा में पृथ्वी पड़ी थी उसके उद्धार के लिए वराह में ही योग्यता हो सकती है। हिरण्यकशिपु का पेट फाड़ने के लिये सिंह की आवश्यकता थी नर की नहीं। अतः नरावतार नहीं माना गया, नरसिंहावतार कल्पित

हुआ। वैदिक ऋषियों को ईश्वर की कल्पना में उनकी अपनी परिस्थिति सहायक हुई है। उन्होंने देखा कि रक्षा का कार्य अस्त्र बिना जगत् में नहीं होता है। तब उन्होंने अपने कल्पित इन्द्रपदवाच्य ईश्वर को वज्री बनाया। ऋग्वेद में सहस्रों मन्त्रों में इन्द्र के वज्र का उल्लेख हुआ है, शीघ्र आने के लिए उस समय रेलगाड़ी, मोटर, साइकिल, और विमान की कल्पना का काल अनुकूल नहीं था अतः इन्द्र को गाड़ी में जोतने के लिये दो घोड़े दिये गये। अनेक स्थलों में इन्द्र को अश्वों के द्वारा ही बुलाया गया है। वैदिक ऋषियों ने राजा-प्रजा की शोध कर ली थी। अपने को वह प्रजा मानते थे और उस इन्द्र को अपना राजा मानते थे। अतः वह अनेक स्थलों में इन्द्र को “चर्षणीनामेकः” (ऋ० १।१७६।२) “चर्षणिप्रा” (ऋ० १।१७७।१) “जनुषां राजा” (ऋ० ४।१७।२०) “चर्षणीसहः” (ऋ० ६।४६।६) “चर्षणीनां वृषभः” (ऋ० ६।१८।१) “चर्षणीनां राजा” (ऋ० ६।१८।१) “चर्षणीनां सम्राट्” (ऋ० ८।१६।१) इत्यादि राजसूचक अनेक विशेषण देते थे अतएव इन्द्र को अनेकों युद्धों का विजेता बनाया गया है। “जेता पृत्सु” (ऋ० १।१७८।३) “रथयुः” (ऋ० १।५१।१४) “रथेमिर्याता” (ऋ० ८।७०।१) इत्यादि मन्त्रों में रथ से आने जाने वाले और युद्धों का विजेता इन्द्र का उल्लेख किया गया है। “वज्रबाहुः” (ऋ० १०।४०।३) “वज्रहस्तः” (साम० २९३) “वज्रभृत्” (ऋ० ६।१७।२) “वज्रहस्ते भरति” (ऋ० २।१६।२) “वज्रिवः” (साम० २९१) इत्यादि अनेक स्थलों पर इन्द्र को वज्रधर बनाया गया है। “वृत्रं हनति वृत्रहा शतक्रतुर्वज्रोण शतपर्वण” (साम० २५७) इस मन्त्र में इन्द्र के वज्र का स्वरूप शतपर्वा बताया गया है। “वाजेभिः” (साम० २२७) “हरीणां रथ्यान्” (साम० ३३४)

“एन्द्र याहि हरिभिः” (साम० ३४८) इत्यादि मन्त्रों में इन्द्र के अश्वों का वर्णन है। किसी ने ईश्वर को देखा तो था नहीं, ईश्वर जैसी वस्तु भी उस समय मानी नहीं जा चुकी थी। कोई अदृश्य शक्ति है, ऐसी स्थिर कल्पना अवश्य थी। उसके लिए अनेक नाम और अनेक रूपों की कल्पना हुई थी। परन्तु इन्द्र की कल्पना तो उसे राजा मानकर ही हुई थी। जैसे गधों का राजा गधा होता है, बैलों का राजा बैल होता है। ऐसे ही मनुष्यों का राजा मनुष्य जैसा ही होना चाहिये, यह मान कर इन्द्र को शस्त्र, अस्त्र, अश्व, रथ, सेना आदि से सुसज्जित किया गया। श्रद्धालु ऋषियों की यह भी मान्यता थी कि वह अदृश्यशक्ति बुलाने से, प्रार्थना करने से आ सकती है अतः लोग उसे बुलाया करते थे और मान लेते थे कि वह आ गया है। ऐसा करने में एक यह भी कारण था कि वह यह भी मानते थे कि वह अदृश्य-शक्ति सर्वव्यापक है। बुलाने से अदृश्यरूप से ही सर्वत्र प्रादुर्भूत हो सकती है। ऋग्वेदकाल में ही यह भी माना जा चुका था कि “वह सब कुछ है” “सब कुछ वही है” इस आधार पर भी बहुत आग्रह के साथ अग्नि के रूप में, इन्द्र के रूप में, सोम के रूप में, अन्य देवों के रूप में भी उसे बुलाते थे।

अब सामवेद के सोमदेवता का विवेचन अवशिष्ट रह जाता है उसके विषय में भी निश्चयात्मक विचार करना आवश्यक है।

सोमदेवता का स्वरूप

“षूड् प्राणिगर्भविमोचने” इस सू धातु से मन प्रत्यय करके सोम शब्द बनाया गया है। सूते इति सोमः। जो उत्पन्न करे, वह सोम है। यह सोम की सामान्य व्युत्पत्ति है। निरुक्तकार यास्काचार्य ने लिखा है:-“औषधिः सोमः सुनोतेर्यदेनमभिषुण्वन्ति” (निरु०

११।१) अर्थात् सोम एक औषधि है। “षुञ् अभिषवे” इस सु धातु से सोम शब्द बना है। क्योंकि उसे निचोड़ते हैं। सोम को पीसने, छानने और पीने के लिये सैकड़ों मंत्र ऋग्वेद में आये हुए हैं। इससे मुझे इतना तो मानना ही चाहिए कि सोम नाम की कोई औषधि भी उस समय अवश्य रही होगी। ऋग्वेद में एक मंत्र है जिसे निरुक्तकार ने भी इसी प्रसङ्ग में उद्धृत किया है। परन्तु उनके अर्थविचार और मेरे अर्थविचार में भेद है। वह मन्त्र यह है:—

सोमं मन्यते पपिवान्यत्सम्पिषस्त्योषधिम् ।

सोमं यं ब्रह्माणो विदुर्न तस्याश्नाति कश्चन ॥

ऋ० १०।८५।३ ॥

इसका अर्थ यह है कि “जब इस औषधि को पीसते हैं तब उसको पीने वाला उसे ‘सोम’ मानता है। परन्तु ब्रह्मा जिसे सोम जानते हैं उसे कोई खाता नहीं है।” इस मन्त्र का विचार करना अत्यन्त आवश्यक है। इस विचार से सामवेदभाष्य में मेरे किये हुए सोमार्थ की यथार्थता प्रकट हो सकती है। इस मन्त्र के उत्तरार्ध में ब्रह्माणः पद आया है। वह ब्राह्मण के अर्थ में है। ब्रह्मा (देव) अनेक नहीं है, एक है। एक के लिए बहुवचन नहीं आ सकता। ब्रह्मा और वेदवाचक ब्रह्मन् शब्द नपुंसक है उसके लिये न तो बहुवचन आ सकता है और न नपुंसक लिङ्ग आ सकता है; क्योंकि वह एक है। वेदवाचक भी ब्रह्मन् शब्द नपुंसक ही है। यद्यपि लिङ्गव्यत्यय से वेदवाचक ब्रह्मन् शब्द पुलिङ्ग में आ सकता है परन्तु उसकी यहाँ आवश्यकता नहीं है, अनुकूलता नहीं है। अतः ब्राह्मण वाचक ही ब्रह्मन्शब्द नपुंसक होते हुए भी अर्थ सामर्थ्य से पुलिङ्ग होकर आया है। ब्राह्मण का अर्थ कोई वर्ण विशेष नहीं परन्तु ब्रह्मविद् ही यहाँ लेना चाहिए। उत्तरार्ध का अर्थ यह हुआ कि ब्रह्मा

ज्ञानी महापुरुष जिस सोम को जानते हैं उसे कोई खाता नहीं है। “कोई” का अर्थ है सामान्यजन-ब्रह्मविद् से इतर जन। जो ब्रह्मज्ञानी नहीं है, जो मुमुक्षु नहीं है, जो जगत्पराङ्मुख नहीं है वह उस सोम को नहीं खाता है जिसे ब्रह्मज्ञानी जानते हैं। यहाँ ब्रह्मज्ञानी के लिए जानने की क्रिया आयी है और इतर के लिये खाने की क्रिया आयी है। खाने की क्रिया से तात्पर्य अनुभव करने से है। अनुभव भी एक विशिष्ट ज्ञान ही है। अतः विद् (जानना) और अश् (खाना) दोनों क्रियाओं का तात्पर्य समान ही है। अब भावार्थ यह निकला कि ऋषियों के दो सम्प्रदाय थे। एक कर्मी था दूसरा ज्ञानी था। कर्मी सोमवल्ली को पीसता, पीता था, उसी में रमण करता था। ज्ञानी सम्प्रदाय सोमवल्ली से दूर था। उसे कर्म में श्रद्धा नहीं थी। वह आत्मतत्त्व अथवा जो कुछ उसका नाम उस समय लोग देते हों उस तत्त्व के साक्षात्कार में तल्लीन रहता था। इसमें तो तनिक भी सन्देह का स्थान नहीं है कि बहिर्मुखता की अपेक्षा अन्तर्मुखता अधिक शान्तिप्रद सुखप्रद है और किसी भी सूक्ष्मतत्त्व तक पहुँचाने वाली है। कूटना, पीसना, छानना, पीना, नाक भौंह सिकोड़ना यह सब कितना निरर्थक है वह आज कहने की आवश्यकता नहीं है। यह सर्ववेद्य और सर्ववित्त वस्तु है। शान्ति की ओर ले जाने वाला, सर्व आपदों से पृथक्, सर्वक्लेशरहित, चिन्मय जो तत्त्व उस समय स्थिर हो चुका था उसे ही इस मन्त्र में सोम शब्द से उत्तरार्ध में कहा गया है। अतः किसी को वाग्युद्ध करने का अवसर नहीं है। सायण का सोम पूर्वार्धवर्णित सोम है और सामसंस्कार भाष्य का सोम इसी मन्त्र के उत्तरार्ध में वर्णित है। इस पद की क्या व्युत्पत्ति हो सकती है, इस झगड़े से बच जाना अच्छा है। जैसे ओम् की व्युत्पत्ति में अ उ म् पड़े हुए हैं ऐसे ही सोम की

व्युत्पत्ति में स उ म् पड़े हुए हैं। ओम् का मकार हल् है, सोम का मकार स्वर है। ओम् का अ प्रथम है, सोम का अ अन्तिम है। यदि यह अर्थ करें कि “उकारेण मकारेण सहित अः सोमः” तो वही अर्थ उपस्थित होता है जो ओम् का है। “उमया सहितः सोमः” तो यह सब व्युत्पत्ति सम्प्रदायाभिमानमदो-न्मतों की है। उसका अर्थ यदि शङ्कर की पत्नी पुराणवर्णित हिमालय कन्या ही है तो अवश्य ही यह अर्थ अनुपादेय है। वैदिक ऋषि देव-देवियों को मानते तो थे परन्तु किसी नामविशेष से नहीं, किसी अर्थ-विशेष से भी नहीं। वह तो एक ही तत्त्व मानते थे और उसी को चाहे जिस नाम से बुलाया करते थे। “पावकानः सरस्वती” में किसी शक्ति देवी की कल्पना नहीं है। “नमः शम्भवाय च मयोभवाय च नमः शङ्कराय च मयस्कराय च नमः शिवाय च शिव-तराय च” में किसी पार्वती पति शङ्कर की कल्पना नहीं है। “विष्णोः वीर्याणि पश्यत” “तद्विष्णोः परमं पदम्” किसी विशिष्ट चतुर्भुज लक्ष्मीपति त्रिभार्य देव की कल्पना नहीं है। ऋषिलोग आलङ्कारिक भाषा के अत्यन्त प्रेमी थे। इसी लिये “परोक्षप्रिया हि देवाः” कहा गया है।

“चत्वारि ऋज्ञा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य। त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महो देवो मर्त्या आविवेश” इस मन्त्र में परोक्ष वर्णन विद्यमान है। इसीलिये पतञ्जलि को महाभाष्य में इसका स्पष्टीकरण करना पड़ा है। कर्मकाण्डियों ने इस मन्त्र को अग्निदेव का स्वरूपद्योतक बताया। बङ्गलोर के एक मन्दिर की गुफा में अग्निदेव की एक मूर्ति का मैंने अवलोकन किया है। वह इसी मन्त्रका प्रत्यक्ष अर्थ हैं। ऋषियों का विष्णु या ऋषियों का रुद्र किसी अग्न्यादि देव की अपेक्षा अधिक महत्त्व-शाली नहीं है; हो भी नहीं सकता। क्योंकि वह

लोग उसी अप्रत्यक्षित देव को ही अग्नि, रुद्र, विष्णु, ब्रह्मा, मरुत्, सोम, वायु, सूर्य, चन्द्र, आदि अनेक नामों से आह्वान करते थे। इसीलिये सबके वर्णन और विशेषण समान ही हैं। सोम शब्द के भौतिकार्थ में मुझे कोई विवाद नहीं है। जिसकी जैसी इच्छा हो, वैसा अर्थ करे। परन्तु आध्यात्मिक अर्थ के विचार में किसी साम्प्रदा-यिक देवी-देवता का घुसेड़ना केवल वेदमर्यादा का भङ्ग करना है। जो वस्तु जिस काल में नहीं है, उसको उस काल के साथ जोड़ देना इतिहास-जीवन-वृद्धि के मूल में कठोर कुठाराघात करना है। यदि ऐसा ही साम्प्रदायिक अर्थ करना हो तो श्रीरामोपासकों ने राममन्त्रार्थ में भी र् आ म् = अ र् म् = अ उ म् = ओम् बनाया है। र् = उ का अर्थ राम (परमात्मा) है, उ का अर्थ श्रीसीता है और मकार का अर्थ जीव है। तब तो अकारेण, उकारेण सहितो मकारो जीवः = अ = राम के साथ, उ = सीता के साथ म (जीव) का होना भी सोम शब्दार्थ होगा। तब तो पुनः शैव और वैष्णव का शस्त्रयुद्ध सज्ज होगा। इन अर्थों से बच जाना ही वेदमर्यादा का रक्षण करना है।

तात्पर्य यह निकला कि सामवेद के सोम का अर्थ मैंने जो किया है वह न तो आप्रामाणिक है और न सङ्गत है। असङ्गति ही अप्रामाणिकत्व की सूचिका हो सकती है। वह तो सर्वथा ही नहीं रही है। अतः सोम शब्दार्थ में विषयचर्चा के लिये विषम बुद्धियों को अवकाश नहीं ही मिल सकता।

क्षात्रधर्म का महत्त्व

वेदों के स्वाध्याय से एक वस्तु बहुत निश्चित रूप से शलक जाती है और वह है क्षत्रियों का अथवा क्षात्र धर्म का महत्त्व। इस महत्त्व का कारण है ऋषियों की अत्यन्त भीरुता। वह अनार्य लोगों से इतने भीत थे, अनार्यों का उन पर इतना आतङ्क था

कि वह सर्वदा क्षत्रियमुखापेक्षी बन गये थे। उन्हें अपने ऋषित्व का कोई भरोसा नहीं था। उन्हें अपने ब्रह्मतेज का कोई बल नहीं था। ब्रह्मभाव का कोई गौरव नहीं था। वस्तुतः वेदों के किसी भी ऋषि के मुख से यह सुना ही नहीं जाता है कि वह अजर, अमर और निर्भय है। इसीलिये सामवेद में वह बारंबार इन्द्रादिकों से शस्त्र द्वारा रक्षा की प्रार्थना करते देखे जाते हैं, "यतो यतः समीह से ततो नो अभयं कुरु" ब्रह्मद्विषो जहि (१३५४) महो नो राय आ भर पवमान जही मृध्वः" (१२१४) "मुझे भय से बचाओ" ब्रह्मद्वेषियों को मारो, (१३५४) हमारे शत्रुओं अथवा शत्रुयोधों को हे पवमान मार डालो (१२१४) जो हमसे द्वेष करे और जिससे हम द्वेष करें उसे तुम मार डालो" राक्षसों को मार डालो, वृत्र की दाढ़ी को तोड़ डालो (१८६७) हे इन्द्र शत्रुओं को मार डालो, शत्रु सेना को नीचा दिखाओ (१८६८) इन्द्र अपने आयुधों को उठाओ (१८५८) अमित्र सेना को हे इन्द्र तुम और अग्नि भस्म कर दो (१८६५) हे इन्द्र ! रथ पर चढ़कर, शत्रुओं को पीड़िते हुए, उनकी सेना को तोड़ते हुए तुम हमारे रथों के रक्षक बनो (१८५२) तुम्हारा आयुध तीक्ष्ण है, तुम शीघ्र घनुष चलाने वाले हो, युद्ध में तुम्हें कोई जीत नहीं सकता, सेना में शत्रुओं को मारने वाले हो (१४०९) सब शत्रुओं को हे इन्द्र मार डालो, पीड़ो, और उनके धन हमें दो (१३४) अत्रि का पुत्र श्यावाश्व इन्द्र से कहता है कि तुम हमारे दुःश्वप्न को दूर करो (१४१) इत्यादि प्रकार के मन्त्रों से वेद भरे पड़े हैं। वेदों ने क्षात्र धर्म पालने वाले को इतना अधिक महत्त्व दिया गया है कि उसमें ब्राह्मण, वैश्य और शूद्र का महत्त्व दर्शन अलब्ध सा हो गया है। शस्त्रधारियों को ही उन्होंने मुख्य पद दिया है अतः

वहाँ ब्रह्मतेज फीका पड़ गया है। कहीं यह प्रार्थना ही नहीं है कि हे ब्राह्मणो तुम अपने तेज से हमारे शत्रुओं का नाश करो, अथवा यह इच्छा नहीं बताई गई है कि हम अपने ब्रह्मतेज से अपने शत्रुओं का नाश करें। शत्रुओं के नाश के लिये घोड़सवार और शस्त्रधारी अश्वारोहियों की ओर ही ऋषि हाथ जोड़े खड़े हुए देखे जाते हैं। संभव है कि इसीका यह परिणाम है कि हिन्दु धर्म में आनेवाले प्रधान अवतार क्षत्रिय ही हैं। परशुराम ब्राह्मण होकर अवतार बनने आया तो क्षत्रिय अवतार ने उसका अपमान कर दिया। वामन ब्राह्मण होकर ईश्वरावतार बनने आया तो उसे छली, असत्यवादी बना डाला गया। इस प्रकार से वेदों में ब्राह्मणों की अपेक्षा क्षत्रियों का ही बोलबाला है। पीछे मैं कह आया हूँ कि छान्दोग्य में तो यह भी कह दिया गया कि यह विद्या अभी तक ब्राह्मण जानते ही नहीं। वह तो क्षत्रियों की ही सम्पत्ति है। और क्षत्रिय ने ही ब्राह्मण को उस विद्या का उपदेश दिया था। वह आपत्काल नहीं था।

ब्राह्मणों की सर्वोपरिता का अन्त तो क्षत्रियों ने तभी कर दिया जब कितने ही नहुष, ययाति, ऋणंचय आदि क्षत्रिय भी मन्त्रद्रष्टा बन गये। शूद्र और शूद्रकन्याएँ भी ऋषि और ऋषिकाएँ बन गयीं। इसलिये वेदों में क्षत्रियों, वैश्यों और शूद्रों का कहीं अपमान नहीं प्रतीत होता है। कौन किससे श्रेष्ठ है, यह भी वेद नहीं कह रहे हैं। वेदों का यह एक महत्त्वपूर्ण विषय है। हिन्दुओं के समस्त ग्रन्थ ही इस पद्धति के हैं। महाभारत, रामायण, पुराण आदि सभी में क्षत्रियों का ही उत्कर्ष है। ब्राह्मण तो केवल क्षत्रियगुणगायक और केवल उनके पुजारी हैं। प्रसङ्गवशात् यत्र-तत्र ब्राह्मणों का भी गुण-वर्णन, महात्म्य-वर्णन हो गया वह तो घुणाक्षर न्याय के

परिणाम के समान है। यज्ञकाल में अवश्य ही ब्राह्मण जाति का वर्चस्व दीख पड़ता है।

मेरे इस विवेचन का तात्पर्य यह है कि वेदों ने कहीं भी किसी को नीच और किसी को ऊँच बनाने और बताने का प्रयास नहीं किया है। उसमें सम-दर्शिता का भाव बहुत तीव्र है। ऋग्वेद की समाप्ति के मन्त्र तो अवश्य ही साम्यवाद के ही तत्त्व हैं। भारत को आज इसी तत्त्व की आवश्यकता है। ऊँच-नीच की भावना ने ही हिन्दुस्तान का अङ्गच्छेद करके पाकिस्तान का जन्म दिया है। मुसलमानों को अन्त तक नीच समझा गया, उनसे ग्लानि की गई, उनके धर्म की अवहेलना की गयी, उनका स्पर्श निषिद्ध हुआ। उनसे अपहृत आर्यकुमार और आर्य महिलाएँ अग्राह्य हुईं। परिणाम यह आया कि वह शून्य में से ९ करोड़ बने। और आज आर्यभूमि के आधे हिस्सेदार बने। अभी तो हिन्दुओं की आँखें बन्द हैं। अभी भी तो ८ करोड़ अन्त्यज (हरिजन) अस्पृश्य बने पड़े हैं। नीचों में, नीचातिनीचों में उनकी गणना है। हिन्दू होते हुए भी वह हिन्दू अधिकार का उपयोग नहीं कर सकते। वह अच्छा कपड़ा नहीं पहिन सकते, गहने नहीं पहिन सकते, घोड़े की सवारी नहीं कर सकते, विवाहोत्सव पर पालकी आदि में नहीं बैठ सकते। यह सब अत्याचार तो अभी चालू ही है। इसके लिये वेद में कोई भी साक्ष्य नहीं है। इन अवैदिक विधियों का अन्त होना चाहिये, यही वेदाध्ययन का परिणाम होना चाहिये।

सामवेद की गौ

ऋग्वेद में गौ को अघ्न्या कहा गया है। अघ्न्या अर्थात् मारे जाने के अयोग्य। तो भी तो “वैदिकी हिंसा न हिंसा न भवति” को ढाल बनाकर गोवध किया जाता ही था। श्रोत्रिय अतिथियों को याज्ञवल्क्य

स्मृति के निर्माण काल तक, गोवत्स भोजन कराया जाता था। ब्राह्मणग्रन्थों में यह परम्परा अक्षुण्णरूप से प्राप्त है। सामवेद का एक अपना मन्त्र है कि—

“सदा गावः शुचयो विश्वधायसः सदा देवा अरे-पसः” (४४२) गौर्वें सदा पवित्र हैं और विश्व को धारण करने वाली हैं। और सदा निष्पाप और निष्कलङ्क हैं। इस मन्त्र का बोलने वाला त्रसदस्य ऋषि है। इस ऋषि का यह आशय तो नहीं ही हो सकता कि गौएँ पवित्र हैं अतः उनकी बलि दो। वह पवित्र हैं अतएव अर्चनीय हैं, रक्षणीय हैं, पालनीय हैं। प्रत्येक गृह में उनका पवित्र निवास होना चाहिये। इस मन्त्र के उल्लेख का यही आशय होना चाहिये। आज तो हिन्दू भी इनके वध के साधन हैं। जब तक गाय दूध देती है तब तक स्वार्थी कुटुम्ब उनकी यद्वा-तद्वा सेवा करते हैं। जब दूध बन्द हो जाता है, वह वृद्धा हो जाती हैं, चलने-फिरने में भी कष्ट अनुभव करती हैं तब वह कसाइयों के द्वारा कतलखाने में पहुँचायी जाती हैं। गोरक्षा का उपाय युद्ध नहीं है। सत्याग्रह भी नहीं है। उपवास भी नहीं है। कोई धर्म की भी नहीं है गोरक्षा करना, कराना इष्ट है तो उन्हें वृद्धावस्था में भी पवित्र मानने का उपदेश प्रत्येक घर में पहुँचाना चाहिये। कोई भी वृद्धा गाय को किसी के हाथ बेचे नहीं, माता के समान उस गोमाता का भी उसी कुटुम्ब में अवसान होना चाहिये जिस कुटुम्ब के लोग—बाल-बच्चे, उसका दूध पीकर बड़े हुए हैं। यदि गोरक्षा का यह उपाय नहीं है तो, वस्तुतः कोई भी अन्य उपाय नहीं है।

भक्ति

इस सामवेद को मैंने भक्ति में ही उपयोग कर लिया है। व्यावहारिक दृष्टि से इसका उपयोग नहीं हो सकता था। कर्मकाण्ड की उपयोगिता का आज

कुछ भी अर्थ नहीं है। अतः मैंने इस पूर्वाचिक का तो साङ्गोपाङ्ग भक्ति के व्याख्यान में ही उपयोग किया है। अब मुझे यह विचार करना है कि भक्ति क्या वस्तु है।

आर्जव और आर्जवपूर्वक किसी की आज्ञा का स्वीकार, उसका पालन, उसके लिये सर्वस्व अर्पण ही मुख्य भक्ति है। भागवत में वर्णित नवधा भक्ति में मुझे बहुत विश्वास नहीं है। यदि वह भी भक्ति हो सकती हो तो वह मानव-समाज के उन लोगों के लिये है जिनके संस्कार अभी प्रदीप्त नहीं हुए हैं। उन नव भक्तियों में से अन्तिम आत्मनिवेदन तो भक्ति ही नहीं है। ज्ञातृ-ज्ञेय भाव, उपास्योपासक भाव, पिता पुत्र भाव, स्वामिभाव, बन्धुभाव इत्यादि सभी भावों का विलय प्रपत्ति की परिपूर्णता है। तल्लीनता में भेद स्थिर नहीं रह सकता। उस समय न उपास्य होता है, न उपासक होता है। और इन दोनों के अभाव में उपासना, भक्ति, प्रपत्ति कुछ रह नहीं जाती। भक्ति और प्रपत्ति यह दोनों ही ज्ञानविशेष है। “उसकी-उपास्य की-इष्ट की-आज्ञा के पालन से सुख प्राप्त होगा” यह भावना प्रपत्ति की परिचायिका है। “उसकी उपासना मेरा धर्म है” यह भावना प्रपत्ति की परिचायिका है। एक में स्वार्थ बुद्धि है तो दूसरे में कर्तव्य बुद्धि। आत्म निर्गलन-अपनी सत्ता का इष्टदेव की सत्ता में विलय कर देना दोनों का परिणाम है। एक का परिणाम चिरकाल साध्य है और दूसरे का अचिरकाल साध्य है।

जब तक अपनी सत्ता की आहुति परसत्ता में नहीं डाल दी जाती तब तक सर्व दोषों और सर्व बन्धनों का मूल कारण अहंभाव बना रहता है। उसी को समूल नष्ट करना भक्ति और प्रपत्ति का शङ्कर के अद्वैत ज्ञान का और कृष्ण के निष्काम कर्मयोग का अन्तिम

ध्येय है। जब तक अहंभाव है, तब तक मैं ब्राह्मण हूँ, मैं क्षत्रिय हूँ, मैं वैश्य हूँ, और मैं शूद्र हूँ इत्यादि तारतम्यसर्जक बुद्धि बनी रहती है। यह पण्डित है, वह मूर्ख है, यह निर्धन है और वह सधन है, यह ऊँच है और वह नीच है; इस प्रकार की विषम बुद्धि का प्रलय नहीं होता। अहङ्कार का विलय भक्ति की प्रथम सीढ़ी है। या वही प्रथम द्वार है। अहङ्कारी भक्ति-भागीरथी का स्पर्श नहीं ही कर सकता।

सामवेद के ३६वें मन्त्र में परमेश्वर की चार शक्तियों की कल्पना भक्ति मार्ग के लिये हुई है। दया, क्षमा, विस्मृति और स्निग्धता। संकट, व्यामोह, व्याकुलता से घिरे हुए किसी को देखकर हृदय की आर्द्रता को दया कहते हैं। अपराधों के होने पर भी दण्ड का न देना क्षमा कही जाती है। इस क्षमा में दया ही मूल है। अपराधों की ओर ध्यान ही न हो तो वह स्मृति कही जाती है। इसका मूल उदारता है। इस उदारता का दया अथवा क्षमा में ही अन्तर्भाव है। स्निग्धता का अर्थ है आकृष्यमाणता अर्थात् निहंतुक प्रेम। पुत्र कितने ही अपराध माता के सामने करता है तथापि माता का हृदय उस पुत्र के प्रति आकृष्ट होता ही रहता है। भक्तों के लिये परमेश्वर में यही चार शक्तियाँ हैं। वात्सल्य, माधुर्यादि सब ही इन्हीं चारों में अन्तर्भूत हैं। इन चारों शक्तियों के वेदों में अनेक उदाहरण हैं। यथा, दया का उदाहरण—

“शृण्वन्तु विश्वे अमृतस्य पुत्राः” (ऋ०) इसमें दयावशात् जीवों का उपदेश दिया गया है।

क्षमा का उदाहरण—

“पुनर्नः पाहं हंसः” (साम० १८३२।१) इस मन्त्र में कहा गया है कि आप हमें पापों से पुनः बचावें। “पुनः पाहि” का यही तात्पर्य है कि पूर्व में जो पाप हमसे

हो चुके हैं उन्हें क्षमा करके जैसे आपने उदारता दिखाई है वैसे ही अब भी हमें बचावें और उदारता दिखावें।

विस्मृति का उदाहरण—

“अद्याद्या श्वःश्वः इन्द्र त्रास्व परे च नः” (साम० १४५८) इस मन्त्र में कहा गया है कि “हे परमेश्वर आज भी हमारी रक्षा करो और कल भी करना”। यदि आज हमसे पाप होता हो तो बचा लेना। आज तो बचा लिया गया परन्तु पुनः २ वही क्रिया, वही पापाचार होता रहे तो भविष्य में भी बचाने की प्रार्थना की, विस्मृति के ऊपर ही आधार रहता है। हमारे अपराधों को आप ध्यान में न लें। और पुनः अपराध हों तो उनसे हमें बचा लें।

स्निग्धता का उदाहरण—

“यो विश्वा दयते वसु होता मन्द्रो जनानाम्।” (साम० १५८३) इसमें स्वजनों को सर्वस्व दान करने और उन्हें आनन्दित करने का वर्णन करके ईश्वर का स्वरूप बताया गया है। यह स्निग्धता का ही उदाहरण है। द्वितीय उदाहरण—

“यस्यायं विश्व आयो दासः शेवधिपा अरिः” (साम० १६०९॥) इसका अर्थ—यस्य = जिसका। अरिः = प्रापक, द्रष्टा। विश्वः = समस्त। आयः = आर्य और। दासः = अनार्य। जिसके, शेवधिपा = ज्ञानरूप निधि के रक्षक हैं। अपना ज्ञानरूप निधि आयो और अनार्यो—दासों को भी देता है, यह ईश्वर की स्निग्धता का परिचायक है।

भक्ति की मुख्य दो भूमिकाएँ हैं—१—अहं तव, २—अहमेव त्वम्। मैं आपका हूँ यह प्रथम भूमिका है। मैं ही आप हूँ, यह दूसरी भूमिका है। मैं आपका हूँ, इस प्रथम भूमिका की भावना का परिणाम दूसरी भूमिका है। भक्ति रस में निमग्न होकर वह अपने को

भूल जाता है—अपने को उपास्य में लीन कर देता है। स्वत्व-अपनापन उस समय अदृश्य हो जाता है। उपास्य ही दृष्टिगत रहता है। इसके भी आगे एक भूमिका आती है जिसमें तू और मैं दोनों ही अदृश्य रहते हैं। केवल परमानन्द का अनुभव होता रहता है। यही उपर्युक्त दोनों भूमिकाओं का अन्तिम परिणाम है। जब तक यह अवस्था नहीं आती तब तक भक्ति सफल नहीं होती। सब कुछ भूलकर परमानन्दानुभव ही उपर्युक्त भूमिकाओं का फल है। विषयों में वैराग्य सब भूमिकाओं का मूल है।

उपर्युक्त दो भूमिकाओं में उपास्य का गुणज्ञान हेतु है। जब यह ज्ञान होगा कि परमेश्वर सच्चिदानन्द और दयानिधि है तभी उसकी ओर उपासक आकृष्ट होगा, अन्यथा नहीं। अतः यह भी एक भूमिका ही है। यह गुणज्ञान श्रवण बिना अशक्य है अतः श्रवण भी एक भूमिका है। यह श्रवण सदाचारनिष्ठ जनों के संसर्ग के बिना नहीं हो सकता। अतः सदाचारियों का संग भी एक भूमिका है। निष्कर्ष यह निकला कि—

१—सदाचारपरायण का संग भक्ति की प्रथम भूमिका है।

२—उपास्य का गुणश्रवण भक्ति की द्वितीय भूमिका है।

३—उपास्य के गुणों का ज्ञान भक्ति की तृतीय भूमिका है।

४—मैं आपका हूँ, यह धारणा भक्ति की चतुर्थ भूमिका है।

५—मुझमें और आपमें अभिन्नता है यह धारणा भक्ति की पञ्चमी भूमिका है।

६—अहम् और त्वम् दोनों भावों का विलय भक्ति की षष्ठी भूमिका है। इन छहों भूमिकाओं के उदाहरणों से समस्त वेद भरे पड़े हैं। वेदों में परमेश्वर

के स्तुतिगान का बहुत प्रपञ्च है। परन्तु स्तुतिगान का कोई बहुत बड़ा महत्त्व नहीं है। स्तुतिगान करना यह भक्ति नहीं, किन्तु भक्त्याभास है। गुणश्रवण के पश्चात् तल्लीनता और अन्त में तदाकारता की प्राप्ति ही मुख्य वस्तु है। इन दोनों की सिद्धि में परमानन्दानुभवरूप चरम फल की प्राप्ति होती है। पाठकों से मेरी विनम्र प्रार्थना है कि यह सब जो मैं लिख रहा हूँ, वह ग्रन्थगम्य नहीं, किन्तु स्वानुभूतिवेद्य वस्तु है। इसका ध्यान रखें।

वेद को कविता

वेदों को वेदों में ही अनेक स्थलों में काव्य कहा गया है। वस्तुतः वेद सुन्दर काव्य हैं। इनमें यमक भी हैं और अनुप्रास भी हैं। इनके अतिरिक्त एक ऐसी पद्धति भी वेदों में है जिसे लौकिक पद्यकाव्य में कहीं भी देखने का अवसर नहीं मिला है। वह पद्धति यह है—

नमः सखिभ्यः पूर्वसद्भ्यो नमः साकंनिषेभ्यः ।
युञ्जे वाच शतपदीम् ॥ १ ॥ युञ्जे वाचं शतपदीं
गाये सहस्रवर्तनि । गायत्रं त्रैष्टुभं जगत् ॥ २ ॥
गायत्रं त्रैष्टुभं जगद्विश्वा रूपाणि सम्भृता । देवो
ओकांसि चक्रिरे ॥ ३ ॥ यह तीनों मन्त्र सामवेद के उत्तराचिक के हैं और उसके अपने मन्त्र हैं—ऋग्वेद के नहीं। इसमें पाठक देखेंगे कि एक मन्त्र के अन्तिम पद को लेकर दूसरे मन्त्र का आरम्भ किया गया है।

उपालम्भ

त्रित ऋषि परमेश्वर-दर्शन का आतुर था। उसने इष्ट सिद्धि के लिए यज्ञों का आरम्भ किया। विधिवत् दीर्घ-अनुष्ठान के पश्चात् भी उसे सिद्धि प्राप्त नहीं हुई तब वह देवों को सम्बोधन करके कहता है कि हे देवो! “कद्व ऋतं कदामृतं का प्रत्ना व आहुतिः”

तुम्हारा सत्य कहाँ गया? तुम्हारा अमृत किधर है? और तुम्हें दी गयी हुई आहुतियाँ कहाँ गयीं? कैसी अच्छी चुटकी यहाँ ली गयी है यह केवल सहृदय-संवेद्य है।

वेदों में अनेक विषय हैं जिन पर बहुत कुछ लिखा जा सकता है। लिखने का अन्त नहीं है। चाहे जितना लिखा जाय, उसके आगे भी लिखने के लिए अवशिष्ट ही रहेगा। बहुत से आवश्यक विचार ही जिनका स्पर्श अन्य भाष्यकारों ने नहीं किया था, यहाँ प्रस्तुत किये गये हैं। पाठक उदारता से इनका मनन करेंगे तो अवश्य उन्हें प्रसन्नता होगी।

वेदार्थ करने की मेरी पद्धति

वेदविद्वानों की वेदार्थ करने की प्रायः समान ही पद्धति है। मैंने तो अपने वेदाभ्यास के समय में सायण और महीधर के भाष्यों को ही घोखा है, स्मरण किया है अतः मेरे भाष्य में तो स्वभावतः सायणाचार्य की पद्धति की झाँकी होगी। कितने ही स्थल पर तो उनके ही शब्द जान-अजान में आ गये होंगे इसमें शङ्का नहीं है। तथापि उनका भाष्य कर्मकाण्डपरक है और मेरा भक्तिपरक है। उनके अर्थ में और मेरे अर्थ में जिस प्रकार का भेद है उसे मैं संक्षिप्त में बता दूँ। उदाहरण के लिये हरि शब्द को लें। उन्होंने इस शब्द का अर्थ सर्वत्र घोड़ा (दो घोड़े) किया है। मैंने इसका अर्थ कहीं तो परमात्मा किया है और कहीं कारुण्य तथा वात्सल्य किया है। “हरति स्थानान्तरमिति हरिः” यह सायणाचार्यका आशय है। “हरति पापानि” “हरति हरतो वा सर्वान् स्वं प्रति” यह मेरा आशय है। भगवान् का वात्सल्य और कारुण्य ही सर्वभक्तों को अपनी ओर खींचता है। इस रीति से हरि शब्द में अनेक स्थलों में स्वाभाविक मतभेद दीख पड़ेगा। ऐसे ही अद्रिशब्द से वह उन दो पाषाणखण्डों का ग्रहण

करते हैं जिनसे सोमरस निकाला जाता था। मैंने “न द्विद्यत इत्यद्विः” अर्थ करके दीर्घ न होने वाला अविनाशी अर्थ किया है। ऐसे ही “पवित्रे” शब्द को उन्होंने द्विवचन मानकर क्षरणसाधन अर्थ किया है। मैंने उसे एक वचन मानकर सर्वलोकावगत पवित्र (शुद्ध) अर्थ किया है। यहाँ वैदिक विद्वान् विरोध कर सकते हैं, क्योंकि पदपाठ में पवित्रे द्विवचन रखा गया है। मैंने इसकी चिन्ता छोड़ दी है। पदपाठ तो कर्मठ ऋषियों ने अपनी बुद्धि और अनुकूलता के अनुसार किया है। वेदोपदेश काल में ईश्वर ने पदपाठ भी पढ़ाया हो, ऐसा न तो उल्लेख है और न सम्भव है। अवश्य ही यह सब पीछे की, बहुत पीछे की सृष्टि है। वेद यज्ञों के लिये ही प्रकट हुए और उनके प्राकट्य के साथ ही यज्ञों का आरम्भ हुआ, ऐसा मानना सर्वथा भ्रम है। अतः वेद मन्त्रों पर आये हुए स्वर, पदपाठ, पदपाठ की अवग्रह आदि के साथ पद्धति, क्रम, घन, जटा आदि पाठ-पद्धति, सामवेद के गान यह सब निस्सन्देह पीछे के समय की वस्तु हैं। अतः इन पर बहुत बड़ा भार नहीं देना चाहिये। वेद में अमुक पद में अमुक स्वर लगा है अतः अमुक ही अर्थ होना चाहिये, इस आग्रह का विचारपूर्वक अन्त हो जाना चाहिये। मैं पहले ही कह चुका हूँ कि स्वरनिर्देश या पदपाठ आदि वेद के गौरव बढ़ाने में तनिक भी सहायक नहीं हो सकते। उनका गौरव उनके उपदेश से ही सिद्ध किया जा सकता है। इस प्रकरण से मैं

केवल यही बताना चाहता हूँ कि यदि कहीं मेरे शब्दार्थ, पदार्थ, वाक्यार्थ ; स्वरादि से साध्य अर्थ को छोड़ भी जायें तो इसमें आश्चर्य नहीं करना चाहिये। मेरे कथन की सत्यता केवल विचारों की उदारता से ही जानी जा सकेगी।

वेदों में काल

वेदों की भाषा में, मुख्यतया ऋग्वेद में लट्, लेट्, लोट् और लुङ् का बहुत प्रयोग देखने में आता है। भूतकाल के अनेक स्थलों में इतिहास का प्रदर्शन है। विधि के लिए लिङ् का प्रयोग क्वाचित्क ही होगा। सर्वत्र लेट् और लोट् का प्रयोग हुआ है। लिट् की भी भरमार है। कहीं वर्तमान के लिये भी भूत लकारों का उपयोग हुआ है। विभक्ति, वचन, काल के व्यत्ययों से वेद = ऋग्वेद भरा पड़ा है। सर्वत्र व्यत्यय को देखकर वेद के अनभ्यासियों को खेद, मनःपीड़ा नहीं होनी चाहिये। वेद भाषाविष्कार के समय का प्रथम साहित्य है। उसमें ऐसा होना अनिवार्य था। ब्राह्मण-काल में भाषा अपने कितने ही पड़ावों को पार कर चुकी थी। अतः वेद की अपेक्षा ब्राह्मण की भाषा सरल और क्रमबद्ध है। उपनिषद् ब्राह्मण की परवर्तिनी भाषा में लिखी गई है अतः वह अधिक रसमयी हुई हैं। वेद, ब्राह्मण, आरण्यक, उपनिषद् यह सब साहित्य, भाषा-विकास के अन्वेषण की पूरी सामग्री समर्पित करते हैं। इस विषय में फिर कभी।

यजुर्वेद-भाष्य-भूमिका

५० वर्षों से भी अधिक हुए हैं जब मैं शुक्ल यजुर्वेद को परीक्षा में उत्तीर्ण हो कर वेदतीर्थ बना था। वह मेरी छात्रावस्था थी। थोड़ी-थोड़ी शास्त्रीय गवेषणा की भी अवस्था थी। आर्यसमाज के प्रभाव से मैं प्रभावित हो चुका था। स्वामी दयानन्दजी के सत्यार्थ प्रकाश, ऋग्वेदादि-भाष्य-भूमिका आदि ग्रन्थों का मैं प्राञ्जल अध्ययन और मनन कर चुका था। स्वामी दयानन्दजी की वेदविषयिणी श्रद्धा से मैं मुग्ध था। इतने पर भी मैं स्वामी दयानन्दजी के यजुर्वेद भाष्य को साङ्गोपाङ्ग पढ़ नहीं सका था। उसके समझने के लिए जितनी योग्यता चाहिए, मुझमें उससे अधिक अवश्य थी तो भी मैं उसे पूरा पढ़ नहीं सका था। आज भी पूरा नहीं पढ़ सका हूँ। अब तो मेरी दुनियाँ ही बदल गयी है।

मैंने जब सामवेद पर अपना सामसंस्कार भाष्य मुद्रित कराया तब वैदिक विद्वानों में एक हर्ष की लहर सी उठ गयी, ऐसा मुझे भास होने लगा। उससे मुझे गर्व तो नहीं हुआ परन्तु प्रसन्नता अवश्य हुई—यह जानकर कि मेरा श्रम सफल हुआ है।

वेदों के वर्तमान परिनिष्ठित विद्वान् श्रीमान् पण्डित श्रीपाद सातवलेकरजी ने मेरे सामवेद भाष्य की भूरि भूरि प्रशंसा की थी। सर्वप्रथम मेरे साम-भाष्य की प्रशंसा पण्डित श्री धर्मदेव विद्यावाचस्पति जी ने दिल्ली से ता० २७-८-१९४९ ई० को की थी। उस समय वह पण्डितजी सार्वदेशिक आर्यप्रतिनिधि समा के सहायक मन्त्री थे। उसके पश्चात् ता० ३१-७-५७ ई० को स्वाध्याय मण्डल पारडी (सुरत-गुजरात) के अध्यक्ष और वेदों के श्रेष्ठ विद्वान् श्रीमान् पण्डित श्रीपाद सातवलेकर

जी ने लिखा कि “सामवेद का इतना उत्तम दूसरा भाष्य हमारे देखने में आज तक नहीं आया। अतः हम इन विद्वान् भाष्यकार का उत्तम गौरव करते हैं।” इन दो वैदिक विद्वानों की निरपेक्ष सम्मतियों ने वैदिक विद्वानों में एक श्रद्धा सी, नयी स्फूर्ति सी उत्पन्न कर दी।

दिल्ली में श्री मनोहर जी विद्यालङ्कार रहते हैं। वह गुरुकुल कांगड़ी के पुराने स्नातक हैं। गुरुकुल के स्नातकों में वेद के विषय में, वेद के व्याख्याता के ऊपर वेद के विचार में श्रद्धा का होना अत्यन्त स्वाभाविक है। उन्होंने मेरे साम-भाष्य का अध्ययन किया। हम दोनों दो बार अकस्मात् साक्षात् मिल चुके हैं। उन्होंने मुझे लिखा भी और कहा भी कि मैं सामवेद संस्कार भाष्य की पद्धति से ही शुक्लयजुर्वेद पर भी भाष्य करूँ। छात्रावस्था में शुक्ल यजुर्वेद का महत्त्व मैं अच्छी प्रकार से समझ नहीं सका था। आज भी मैं नहीं समझ सका हूँ। वस्तुतः मुझे इस वेद पर बहुत श्रद्धा नहीं हो सकी थी। ऋग्वेद से अधिक कोई तत्त्व सामवेद में मुझे नहीं मिला और ऋक् तथा सामवेद से अधिक कोई तत्त्व शुक्लयजुर्वेद में नहीं मिला। अथर्ववेद में कुछ नये तत्त्व नये प्रकार से मुझे मिले परन्तु इस वेद के विचार के लिए आज यह उचित समय नहीं है। कुछ लिखना भी होगा तो आगे चलकर किसी उचित अवसर पर अक्षरविन्यास करूँगा। यहाँ पर तो मुझे यजुर्वेद पर ही कुछ कहना और विवेचना करनी है।

यजुर्वेद के दो प्रकार

महीधर ने यजुर्वेद के अपने भाष्य में लिखा है

“व्यासशिष्यो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यादिभ्यः स्वशिष्येभ्यो यजुर्वेदमध्यापयत् । तत्र दैवात्केनापि हेतुना क्रुद्धो वैशम्पायनो याज्ञवल्क्यं प्रत्युवाच मदधीतं त्यजेति । स योगसामर्थ्यात् मूर्तां विद्यां विधायोद्वाम । वान्तानि यजूंषि गृह्णीतेति गुरुक्ता अन्ये वैशम्पायनशिष्यास्तित्तिरीया भूत्वा यजूंष्यमक्षयन् । तानि यजूंषि बुद्धिमालिन्यात् कृष्णानि जातानि । ततो दुःखितो याज्ञवल्क्यः सूर्यमाराध्यान्यानि यजूंषि प्राप्तवान् । तानि च जाबालबौधेयकाण्वमाध्यन्दिनादिभ्यः पञ्चदशभ्यः शिष्येभ्यः पाठितवान् ।” अर्थात् व्यास के शिष्य वैशम्पायन ने याज्ञवल्क्यादि अपने शिष्यों को यजुर्वेद का अध्ययन कराया था । कभी किसी कारण से वैशम्पायन याज्ञवल्क्य से क्रुद्ध हो गये और बोले कि मेरे पढ़ाये हुए वेद का तू त्याग कर दे । याज्ञवल्क्य योगी थे । उन्होंने योग-सामर्थ्य से पढ़ी हुई वेदविद्या को मूर्त बनाकर उसका वमन कर दिया । गुरु वैशम्पायन की आज्ञा से उनके अन्य शिष्य तित्तिरि का रूप धारण करके उद्धान्त यजुर्वेद का भक्षण कर गये । बुद्धि की मलिनता से वे ही वेद कृष्णयजुर्वेद के नाम से प्रख्यात हुए । पश्चात् याज्ञवल्क्य ने दुःखित होकर सूर्य की आराधना करके शुक्लयजुर्वेद को प्राप्त किया और उसे जाबाल, बौधेय, काण्व, माध्यन्दिन आदि अपने पन्द्रह शिष्यों को पढ़ाया ।” मैं शुक्ल यजुर्वेद का तो तीर्थ हूँ । कृष्णयजुर्वेद का भी मैंने मनन किया है । मैं एक उचित निर्णय पर पहुँचा । मेरा निर्णय था और वह आज भी स्थिर है कि इन दोनों वेदों में से एक भी ईश्वर की वाणी नहीं है । वह तो मनुष्यवाणी है । उत्तर भारत के वदिकों ने माध्यन्दिन संहिता को ही यजुर्वेद मान लिया था और दाक्षिणात्यों ने तैत्तिरीयसंहिता को । दोनों ही संहिताएँ मनुष्य-रचित हैं । यह भी सम्भव है कि दाक्षिणात्यों ने तैत्तिरीय संहिता की रचना की हो और औदीच्य विद्वानों ने माध्यन्दिन संहिता की । इन दोनों संहिताओं में

पाठव्युत्क्रम प्रायः सर्वत्र उपस्थित है परन्तु पाठैक्य भी है । अतः यह कहना कठिन है कि यह पाठभेद और पाठैक्य कैसे उत्पन्न हुए और इन दोनों वेदों में से सर्वप्रथम सृष्टि किसकी हुई । उपर्युक्त कथा से तो इतना ही ज्ञात होता है कि वैशम्पायन ने याज्ञवल्क्य को कृष्ण यजुर्वेद ही पढ़ाया था और वही वेद यजुर्वेद था । ततः पश्चात् याज्ञवल्क्य ने सूर्याराधन से शुक्ल यजुर्वेद को प्राप्त किया । इस कथा में कुछ सत्यांश भी है या नहीं, इस विचार को यदि छोड़ भी दें तो इतना तो अवश्य प्रतीत होता है कि इन दोनों वेदों का सम्बन्ध अपौरुषेयत्व से तो नहीं ही है । शुक्ल यजुर्वेद की रचना याज्ञवल्क्य ने की इतना तो अत्यन्त स्पष्ट है । कृष्ण यजुर्वेद वैशम्पायन को किस परम्परा से प्राप्त हुआ यह कहना कठिन है । हाँ, उपाकर्म के अवसर पर जो ऋष्याम्नाय बोला जाता है उससे इस प्रश्न के उत्तर में थोड़ी सी सहायता प्राप्त होती है परन्तु उसको प्रामाणिक सिद्ध करना, एक महाभारत कार्य है ।

आज की प्रसिद्धि के अनुसार माध्यन्दिनशाखा शुक्लयजुर्वेद है । वायु से जिसकी उत्पत्ति शतपथ ब्राह्मण में लिखी गई है, संभवतः वह यही वेद है । परन्तु यदि यजुर्वेद शाखा है तो इसका मूल वेद कौन सा है, इस प्रश्न का उत्तर ईश्वर के अतिरिक्त किसी के पास नहीं है । एवम् तैत्तिरीयसंहिता कृष्णयजुर्वेद है । शुक्ल का प्रचार दक्षिण के अतिरिक्त सभी देशों में है । कृष्ण का प्रचार दाक्षिणात्यों में ही है ।

गद्यपद्य संग्रह

यजुर्वेद के मन्त्रों के छन्दोविज्ञान का कार्य बहुत श्रमसाध्य भी है और निरर्थक भी । यजुर्वेद के सभी मन्त्र छन्दोयुक्त हैं या नहीं, यह कहना भी अत्यन्त कठिन है । परन्तु यजुर्वेद के पण्डितों ने प्रायः सभी मन्त्रों में छन्द की परिस्थिति का स्वीकार किया है ।

शुक्ल यजुर्वेद के १९ वें अध्याय को लें। आर्यसमाजियों जैसे पक्के माथे के पण्डित इस अध्याय में ज्ञान-विज्ञान का अन्वेषण कर सकते हैं, परन्तु वस्तुतः यह अध्याय तत्त्वज्ञानशून्य है। बलात् तत्त्वान्वेषण हास्यास्पद होता है। इसमें छन्द का भी सम्बन्ध नहीं है तथापि कुछ विद्वान् अक्षरों की गणना करके छन्दोबन्ध का स्वीकार करते हैं। ऐसे ही ३७ वाँ अध्याय भी मेरे मत से ब्राह्मणों से परिपूर्ण है। अतः यही मानना श्रेष्ठ है कि यजुर्वेद गद्यपद्य संग्रहस्वरूप है। पद्य वेद के हैं और गद्य ब्राह्मण के। किसी ब्राह्मण ग्रन्थ से ये ब्राह्मण लिये गये हैं या स्वातन्त्र्येण इनकी रचना हुई है, यह अन्वेषण का विषय है।

वेदोत्पत्ति

शब्द के विषय में भारतीय विद्वानों में दो मत प्रवृत्त और प्रसिद्ध हैं। शब्द नित्य हैं यह एक मत है जिसका समर्थन भगवान् पतञ्जलि ने किया है। शब्द अनित्य हैं यह दूसरा मत है जिसका समर्थन नैयायिकों ने किया है। यदि शब्द नित्य हैं तो वैदिक शब्द भी नित्य हैं और लौकिक शब्द भी। यदि शब्द अनित्य हैं तो वैदिक शब्द भी अनित्य हैं और लौकिक भी। इस नित्यानित्य के विवेक से वेद के गौरव पर कोई विशेष प्रभाव नहीं पड़ता है। वेद नित्य हों तो भी क्या? और अनित्य हों तो भी क्या? शब्द के नित्यानित्य का विचार वेद को महत्त्व प्रदान नहीं ही करता है। वेदों के महान् उपदेश ही वेदों को महत्त्व देने में समर्थ हैं। यदि वेद नित्य हैं तो उनकी उत्पत्ति नहीं मानी जा सकती, प्राकट्य माना जा सकता है। यदि वेद अनित्य हैं तो उनकी उत्पत्ति का अस्वीकार नहीं किया जा सकता। उत्पत्तिमान् सभी अनित्य ही होते हैं। अत्यन्ताभाव उत्पत्तिमान् है परन्तु अनित्य नहीं, नित्य है। परन्तु इस सिद्धान्त से प्रस्तुत विषय प्रतिपादन में कोई

शक्ति नहीं होती है। वेद नित्य हैं, अथवा अनित्य हैं, इस विवेचन का कोई भी आवश्यक परिणाम नहीं है उन्हें अनित्य मानने से वे ऋषिप्रणीत सिद्ध होते हैं। नित्य मानने से ईश्वरीय और अपौरुषेय सिद्ध होते हैं। वेद औपौरुषेय है या पौरुषेय यह विचार ही काकदन्त-परीक्षा के समान निरर्थक है। विचार यह होना चाहिये कि वेद सार्थक हैं या निरर्थक? वेदोपदेश कल्याण-प्रद हैं या अशिवोत्पादक हैं? वेद सर्वग्राह्य हैं अथवा यत्किञ्चिद्वर्णग्राह्य हैं। वेद नित्य मान लिये जाँय और अपौरुषेय भी मान लिये जाँय तो अब प्रामाणिक रूप से बताना यह होगा कि—

सुमित्रिया न आप ओषधयः सन्तु दुर्मित्रियास्तस्मै
सन्तु योऽस्मान्द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मः (यजु० ३६।२३)

इस मन्त्र का क्या आशय है। “क” और “ख” दो परस्पर शत्रु हैं। दोनों ही इस मन्त्र से युगपत् प्रार्थना कर रहे हैं कि जो हमसे द्वेष करता है और जिससे हम द्वेष करते हैं उसके लिये जल शत्रु का कार्य करे और हमारे लिये मित्र का कार्य करे। दोनों ही परस्पर शत्रु ही हैं। दोनों ही अपने शत्रु के लिये ऐसी ऊटपटांग प्रार्थना कर रहे हैं। कौन कह सकता है कि दोनों में से एक की ही प्रार्थना स्वीकृत होगी या दोनों की? यदि दोनों की सुनी जायगी तब कौन कह सकता है कि दोनों के लिये जल सुमित्र्य बनेगा या दोनों के लिये दुर्मित्र्य बनेगा? इसीलिये मैं कहता हूँ कि वेद के सम्बन्ध में नित्यत्व-अनित्यत्व के विचार से पृथक् रहकर उसकी उपादेयता का ही विचार होना चाहिये। इसी में वेद का भी गौरव है और वेदामिमानियों का भी।

परन्तु अभी वेदोत्पत्ति तो अनिर्णीत ही रह जाती है। अतः इसपर विचार करना है। इसी यजुर्वेद (२६।२) में निम्नलिखित मन्त्र पठित है—

यथेमां वाचं कल्याणीमावदानि जनेभ्यः । ब्रह्म-
राजन्याभ्यां शूद्राय चार्याय च स्वाय चारणाय च ॥

इस अध्याय में सभी मन्त्र खिल हैं । यह दूसरा मन्त्र है । इसका स्पष्ट अर्थ यह है कि वेदोपदेष्टा परमात्मा या इसके मन्त्र के ऋषि विवस्वान् कहते हैं कि “मैं इस (वेद) वाणी को ब्राह्मण, क्षत्रिय, शूद्र, वैश्य, आत्मीय, परकीय और शत्रु, सभी मानवों के लिये बोल रहा हूँ ।” इस अर्थ से यह स्पष्ट है कि वेदवाणी किसी एक के लिये नहीं, प्रत्युत मानवमात्र के लिये है । यह वेदवाणी मैं सबके लिये बोल रहा हूँ । मन्त्र में आवदानि क्रियापद है । यह आशय है । परन्तु वेदों में काल का कोई महत्व नहीं है । चाहे यहाँ चाहे जिस काल की बोल दी जाती है । यहाँ भी ऐसा ही है । महीधर जैसे भाष्यकार ने भी ब्रवीमि, वच्मि इसी वर्तमानकाल की क्रिया का ही ग्रहण किया है । इस वर्तमानकालकी क्रिया से यह विदित होता है कि यह मन्त्र अवश्य ही अमुक काल में रचा गया है ।

परन्तु इसपर आपत्ति की जा सकती है । कोई कहे कि मैं पृथिवी का लक्षण करता हूँ और इतना कहकर वह पुनः कहे कि “गन्धवती पृथिवी” । तो इससे यह तात्पर्य निकालना अन्याय्य ही होगा कि इस “गन्धवती पृथिवी” वाक्य का कर्ता भी वही है । अन्य के कहे गये शब्द और वाक्य को अन्य कहता है, यह हम निरन्तर देखते और सुनते हैं । अतः आवदानि क्रियापद से प्रामाणिक रूप से यह सिद्ध नहीं किया जा सकता कि इस मन्त्र की रचना उसी काल में हुई है जिस काल में यह मन्त्र बोला गया है ।

परन्तु इस आपत्ति का उत्तर यह दिया जा सकता है कि बोलनेवाला जब बोल रहा है, उस काल से पूर्व यह मन्त्र उपस्थित है । इसमें सन्देह नहीं वह मन्त्र उसी ऋषिका प्रणीत है, इस मानने में कोई बाधा नहीं

है ; यह चाहे जब बनाया गया और चाहे जब बोला गया हो ।

परन्तु यह कहना कि वेद ईश्वरीय ज्ञान है, ईश्वर नित्य है, ईश्वरीय ज्ञान भी नित्य है, ईश्वरीय ज्ञान होने से वेद नित्य ही हैं न प्रशंसापात्र है, न बुद्धिगम्य है और न बुद्धिचोद्य है । इसी वेद में अनेक मन्त्र ऐसे हैं जिनका ईश्वर के साथ या ईश्वर के ज्ञान के साथ कोई सम्बन्ध मान लिया तो ईश्वर और वेद दोनों ही निरर्थक और निर्बुद्धि सिद्ध हो जाते हैं । यजुर्वेद के अनेक मन्त्रों में विशिष्ट तो क्या सामान्य ज्ञान भी नहीं है । वेदों के लिये कहा जाता है कि—

प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एवं विदन्ति वेदेन तस्माद्वेदस्य वेदता ॥

जो ज्ञान प्रत्यक्ष से अथवा अनुमान से भी प्राप्त नहीं होता है उसे विद्वान् वेद से ही जानते हैं, यही वेदों का वेदत्व है । लोकसिद्ध सामान्यज्ञान-संभृत ग्रन्थ वेदसंज्ञा के लिये इस रीति से सर्वथा अयोग्य हैं । तात्पर्य यह है कि वेद ईश्वरीय ज्ञान नहीं ही हैं । इस प्रतिज्ञा में निम्नलिखित हेतु मेरे सामने हैं :—

(१) ईश्वर का अस्तित्व दुःसाध्य है ।

(२) वेद में ऐसे किसी अलौकिक ज्ञान का उपदेश नहीं है जिसके लिये वेद के रचयिता को या उपदेशक को ईश्वर तत्त्व माना जाय ।

(३) शतपथ ब्राह्मण के अग्नेऋग्वेदः, वायो-यजुर्वेदः, सूर्यात्सामवेदः इत्यादि वाक्यों से भी ईश्वर वेदों की उत्पादकता से अलिप्त है ।

(४) कहीं कहा गया है कि वेदों का प्राकट्य ब्राह्मण से हुआ है और कहीं लिखा है कि अग्नि, वायु, आदित्य, अङ्गिरा आदित्य से हुआ है । अतः दोनों ही अप्रामाणिक कोटि में जाते हैं ।

(५) ईश्वर द्वारा वेदों के प्राकट्य का क्रम विश्वसनीय हो ही नहीं सकता ।

(६) रागद्वेष की प्रवृत्ति करने का उपदेश वेदों में उपस्थित है जैसा कि योस्मान् द्वेष्टि यं च वयं द्विष्मस्तं वो जन्मे दध्मः” इत्यादि ।

(७) भूतकाल की क्रिया का सहस्रों स्थलों पर जो निर्देश है वह ईश्वरीय ज्ञान का बाधक है । ईश्वरीय ज्ञान में भूत, भविष्यत्, वर्तमान काल का निर्देश हो ही नहीं सकता ।

(८) शुक्ल यजुर्वेद उद्धान्त है ।

(९) अथर्ववेद का बहुत प्राचीन काल में पता नहीं लगा रहा है ।

(१०) सामवेद ऋग्वेद से पृथक् है ही नहीं ।

(११) ऋग्वेद में सामवेद का नाम उपस्थित है ।

(१२) उपदेश देने के लिए छन्दोबद्ध वाक्यों का प्रयोग अविचारित रमणीय अतएव अयोग्य है ।

ऐसे ही अन्य भी अनेक कारण उपस्थित किये जा सकते हैं । अतः वेदप्राकट्य ईश्वर ने अन्यादि ऋषियों के द्वारा किया यह कथन सर्वथा अविश्वसनीय और अभ्रक्ष्य है । तत्काल में भिन्न-भिन्न ऋषियों ने कुछ लिखा और किसी समय में सबका संग्रह किसी ने किया, यही सिद्धान्त बुद्धिगम्य है । इसीलिये एक ही उपदेश, एक ही आशय वेदों में सहस्रशः प्रकट किये गये हैं । पुनरुक्त दोष का होना भी मेरे ही पक्ष का साधक है ।

यह कहना कि वेद परमात्मा के समस्त गुणों का प्रकाश करते हैं, निर्बुद्धिता का द्योतक है । परमात्मा के गुण अनन्त ही हो सकते हैं, क्योंकि वह स्वयम् अनन्त है । तब उसके समस्त गुणों का प्रकाश किसी रीति से भी नहीं हो सकता । यदि कोई परमात्मा की कृपा का अन्त पा ले तो वह कृपा अनन्त नहीं हो सकती । यदि उसके ऐश्वर्य का अन्त अवगत हो जाय तो वह ऐश्वर्य अनन्त नहीं हो सकता । अतः ईश्वरवादियों का ईश्वर अनन्त है और उसके गुण भी अनन्त ही हैं । अतः वेद

परमात्मा के समस्त गुणों का प्रकाश नहीं करते प्रत्युत यत्किञ्चिदेश का ही प्रकाश करते हैं । यही न्याय्य है ।

“आकाश अनन्त है और उसका गुण एक ही है— केवल शब्द ही है । अतः अनन्त में भी सान्त और एक ही गुण हो सकता है” इस कुचोद्य का उत्तर यह है कि आकाश है या नहीं, यह एक विवादग्रस्त विषय है । परन्तु वह है तो भी भौतिक पदार्थ है । उसका विशेष गुण एक है और वह शब्द है, ऐसा होने में कोई आपत्ति नहीं है । परन्तु ईश्वर के सम्बन्ध में यह विधान नहीं हो सकता; क्योंकि उसमें सर्वज्ञान निहित है अथवा वह ज्ञानस्वरूप है ।

वेदों की सृष्टि के आरम्भ में उपदिष्ट मानने वाले गगनविहारी हैं । सृष्टि के आरम्भ में मनुष्यों की सृष्टि ही नहीं थी । वह तो क्रमिक विकास का प्रतिफल है । अनेक पशुपक्षियों की सृष्टि के पश्चात् मानव-सृष्टि का क्रम आता है । पुरुष सूक्त मेरे कथन में प्रमाण है । इस सूक्त में भूमि, भौम पशु, वायव्य पशु-पक्षी, आरण्य पशु और ग्राम्य पशुओं को उत्पन्न करके अश्व, गाय और बैल के पश्चात् ११वें मन्त्र में मानव सृष्टि की बात कही गई है । वेद पशुओं के लिये नहीं, मानवों के लिये हैं । यद्यपि पुरुषसूक्त ऐसा अस्तव्यस्त है कि उससे सृष्टि का क्रम निरूपित नहीं हो सकता तथापि पशुसृष्टि के पश्चात् मानव सृष्टि के वर्णन का कोई भी महत्त्व होना ही “ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” यह मन्त्र ब्राह्मणादि की उत्पत्ति बताये बिना ही उन्हें मुखादि होने की कल्पना करता है । मनुष्य सृष्टि का स्पष्ट वर्णन पुरुषसूक्त नहीं ही कर रहा है । “उभयादतः” से केवल मनुष्य ही नहीं, प्रत्युत गाय, बैल, बकरा, घोड़े, ऊँट, गधे इन सबका भी ग्रहण हो जाता है ।

पुरुष सूक्त कहता है कि “तस्माद्यज्ञात्सर्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे” उस यज्ञ से ऋक्, साम आदि उत्पन्न

हुए । तस्मात् यज्ञात् यह दोनों पद इस प्रकरण में असम्बद्ध हैं । सर्वनाम पूर्व का परामर्शक होता है । यहाँ तस्मात् शब्द से, गृहीत तत् सर्वनाम किसका परामर्श करेगा ? यज्ञ शब्द पूर्व में कहीं पठित नहीं है । तब यज्ञ का परामर्श तत् शब्द कर ही नहीं सकता । अतः यहाँ सब अव्यवस्थित ही है । ईश्वर का ज्ञान अव्यवस्थित नहीं होना चाहिये । यदि वहाँ व्यवस्था न होगी तो व्यवस्था का दर्शन और क्रम, अनुकरण आदि मानवीय सृष्टि में कहाँ से आयेंगे ? यदि यह सब मनुष्य से ही उत्पादित और नियमित होंगे तो ईश्वर की आवश्यकता जगत् को रह ही नहीं सकती । भले वह चला जाय ।

इस मन्त्र में ऋक् के पश्चात् साम का नाम उच्चरित हुआ है । आज वेदों का प्रसिद्ध क्रम ऋग्, यजुः, साम, अथर्व है । ऋक् और साम का मध्यपाती यजुः इस मन्त्र में अन्त में आता है । तब इसका निर्णय कैसे होना चाहिये कि ऋग्, यजुः, साम, अथर्व वेदों का यह क्रम है अथवा ऋक्, साम, छन्द-अथर्व और यजुष् क्रम है ? ऋग्वेद और सामवेद तो नाम मात्र से भिन्न हैं, मन्त्रों में स्वरों में तो समानता ही है । तब वेद ने-वेद के ईश्वर ने-साम को पृथक् कैसे गिन दिया ? पृथक् गिनना था तो नये मन्त्रों का उपदेश ईश्वर ने क्यों नहीं किया ?

“ब्राह्मणोऽस्य मुखमासीत्” इस मन्त्र में कहा गया है कि ब्राह्मण उसका मुख था । यहाँ संशय का स्थान उपस्थित है । ब्राह्मण उसका मुख था यह अर्थ यहाँ अपेक्षित है अथवा उसका मुख ब्राह्मण था, यह अर्थ अपेक्षित है ? अर्थात् ब्राह्मण उद्देश्य और मुख विधेय है अथवा मुख उद्देश्य और ब्राह्मण विधेय है ? यदि ब्राह्मण को विधेय मानें तो ब्रह्म का-पुरुष का मुख अनिवार्य हो जाता है । मुखोद्देश्य ही ब्राह्मण विधेय बन सकता है । तब ब्रह्म साकार ही सिद्ध हुआ, निराकार नहीं । यदि निराकार ब्रह्म नहीं तो साकार के समस्त

दोष ब्रह्म में उपस्थित होंगे । यदि मुख को विधेय मानें तब तो ब्रह्म निराकार ही सिद्ध होते हैं किं च “उद्देश्यमनु-दिश्य न विधेयमुदीरयेत्” इस नियम का भङ्ग भी पूर्व पक्ष में प्राप्त होता है । यह दूसरी बात है कि इस नियम का कर्ता मनुष्य है, ब्रह्म नहीं । किं च, “पद्भ्यां शूद्रो अजायत” “चन्द्रमा मनसो जातः” “चक्षोः सूर्यः” “श्रोत्राद् वायुश्च प्राणश्च” “मुखाद् अग्निः” “नाभ्या आसीदं अन्तरिक्षम्” “शीर्ष्णो ह्यौः” “पद्भ्यां भूमिः” “श्रोत्राद् दिशः” ऐसा क्रम मानें तो यह मानना गले पड़ जाता है कि ब्रह्म के पाद, मन, चक्षु, श्रोत्र, नाभि, शीर्ष्ण आदि अवयव होते ही हैं । यदि ऐसा मान ही लें तो सपर्यगात् (यजु० अध्याय ४० मन्त्र ८) मन्त्र में “अकायम्” “अन्नम्” “अस्नाविरम्” आदि कहने का कोई अर्थ ही नहीं है । उसे सावयव मान लेने पर तो उसके माता-पिता-प्रपितामह आदि की भी गवेषणा करनी पड़ेगी । अतः इतना तो स्मरण रखना ही चाहिये कि वैदिक ईश्वर साकार कभी भी नहीं सिद्ध किया जा सकता ।

मेरा तात्पर्य इतना ही है कि वेदों में कोई क्रम नहीं है और ईश्वरीय ज्ञान क्रमहीन नहीं होना चाहिये । अतः वेद समय-समय पर ऋषियों के रचे हुए मन्त्रों के संग्रहमात्र हैं, इतना ही सत्य है । अतः उनमें गूढ़ से गूढ़ विज्ञान के भी विषय हैं और क्षुद्रातिक्षुद्र लौकिक बातें भी हैं । “वेद ईश्वरीय हैं” इस लोभ का अब इस युग में संवरण होना चाहिये । पुनरुक्ति दोष का उत्तर भी समीचीनतया इसी मार्ग से होगा और भूतकालादि वैदिक प्रयोगों का भी समाधान शुद्धतया इसी मार्ग से होगा । ऋक्-साम के ऐक्य का समाधान भी इसी मार्ग की अपेक्षा रखता है । भगवान् पाणिनि ने “अचतुर विचतुर०” सूत्र से “ऋक्साम” का जो निपातन किया है उसमें कोई रहस्य तो होना ही चाहिये । इसी सूत्र में

“ऋग्यजुषम्” शब्द भी निपातित है। इन दोनों का रहस्य यही है कि ऋक्सामे यह प्रयोग ऋक्-साम की एकता होने पर व्यवहारप्रसिद्ध द्विवचनान्त निपातन किया है। ऋक् और यजुष् की एकता न होने पर भी ऋग्यजुषम् यह सहपाठ निपातित है। ऋग्यजुषम् इस प्रयोग से ऋग्-यजुः का क्रम तो नहीं ही सिद्ध किया जा सकता; क्योंकि ऋक्सामे के लिये भी तब यही कहा जायगा कि क्रमनिर्धारण के लिये ही यह प्रयोग है। अतः यह सूत्र या इस सूत्र में निपातित ऋक्सामे और ऋग्यजुषम् किसी क्रम का निर्धारण नहीं कर रहे हैं। परन्तु लोकप्रसिद्ध ऋक्, यजुः, साम, अथर्व यह क्रम क्यों और कैसे आया इसके लिये स्वतन्त्र विचार की आवश्यकता है। मैं निश्चित रूप से मानता हूँ कि ऋग्वेद के पश्चात् याज्ञिकों ने यजुर्वेद को प्रकट किया और उसका उपयोग किया था अतः ऋक् के पश्चात् यजुष् का नाम आने लगा। साम गाने के ही उपयोग में अधिक आता था अतः दोनों वेदों के यागों में साम का उपयोग किया जाता था। वह साम ऋग्वेद से ही संगृहीत थे। क्रम से उस संग्रह का नाम सामवेद पड़ गया। तथा इसकी गणना भी ऋग्-यजुष् के पश्चात् ही हुई। ऋग्वेद के मन्त्र ही संगृहीत होकर सामवेद के रूप में प्रकट हुए। बहुत थोड़े से नये मन्त्र सामवेद में आये हैं। अतः गान के लिये ऋग्वेद के संगृहीत मन्त्र सामवेद के नाम से प्रख्यात हुए। ऋक् और साम की एकता होने से ऋक्साम भी साथ में बोले जाते थे अतः ऋक्साम की प्रसिद्धि हुई। क्रमकी दृष्टि से ऋग् और यजुष् साथ में बोले जाते थे अतः ऋग्यजुषम् की प्रसिद्धि हुई। शतपथ ब्राह्मण का अग्नेऋग्वेदः, वायोर्यजुर्वेदः, इत्यादि पाठ भी इसी प्रसिद्धि के कारण ही अस्तित्व में आया, परन्तु यज्ञकाल से पूर्व वेदों का क्रम निर्धारित नहीं था। अतएव पुरुषसूक्त में वर्तमान क्रम उपलब्ध नहीं है।

वेदों का आनन्त्य अथवा पूर्णत्व

अनन्ता वै वेदाः यह एक प्राचीनों का वचन है। इसका तात्पर्य है कि वेद अनन्त हैं। अनन्त का अर्थ होता है अन्तराहित्य—शून्य। वेदों का अन्त नहीं है, इस विषय में मैं सामवेद भाष्य की प्रस्तावना में भी लिख चुका हूँ। थोड़ा-सा यहाँ भी लिखता हूँ। यदि ईश्वर अनन्त है तो उसका ज्ञान भी अनन्त ही होना चाहिये। यदि ईश्वर ज्ञानरूप ही है तो भी उसे अनन्त ही होना चाहिये। अनन्त का अर्थ अनन्त संख्यावान् नहीं है परन्तु इयत्ताशून्यत्व अर्थ है। ईश्वर के ज्ञान का अंश-विभाग नहीं माना जा सकता; क्योंकि वह सर्वथा अनन्त है—विभागशून्य है। अतः यह कहना कि जीवों के लिये जितने ज्ञान की आवश्यकता ईश्वर को प्रतीत हुई उतना ही ज्ञान उसने वेदों में संनिविष्ट किया और तद्विन्न ज्ञान अपने पास रख लिया, बहुत हास्यास्पद प्रतीत होता है। जहाँ विभाग ही असम्भव है वहाँ जितना, उतना इत्यादि शब्दों के प्रयोग के लिये अवकाश ही नहीं है। तब तो यह भी कहा जायगा कि उसे जितनी आवश्यकता प्रतीत हुई उतनी पृथ्वी का निर्माण उसने किया। परन्तु यह कथन तो सर्वथा बालविमोहन है। आज पृथिवी के मानवों के लिये पृथिवी कम हो गयी है। इस कमी के कारण ही पृथिवी के मानव युद्ध और महायुद्ध में लगे रहते हैं। बड़े-बड़े समर केवल पृथिवी की अल्पता की समस्या को सुलझाने के लिए ही हुए हैं। ईश्वर इस वस्तु को क्यों नहीं समझ सका—विचार सका? क्या जीवों के लिये, मनुष्यों के लिये आज की पृथिवी पर्याप्त मानी जा सकती है? “हाँ” कहने वाला पक्षियों की दुनिया का ही प्राणी हो सकता है।

आज मेरा मत यह है कि वेदों से अनेक अर्थ निकाले जा सकते हैं इस तात्पर्य से वेदों का आनन्त्य स्वीकृत हुआ है। वेदग्रन्थ अनन्त हैं, यह तात्पर्य नहीं।

यह भी हो सकता है कि वेद का अर्थ ज्ञान मानकर (विद् ज्ञाने) ईश्वर के ज्ञान के आनन्त्य का निर्देश किया गया हो। परन्तु ऐसा मानने पर वेदन् वेदः वेद भाववाचक शब्द बन जायगा। “तस्माद्वेदस्य वेदता” यह सिद्धान्त उड़ जायगा। अस्तु।

पूर्वजों के वचनरक्षण के लिये अधिक से अधिक इतना ही माना जा सकता है कि वेद ग्रन्थ की तो इयत्ता अवश्य है परन्तु वेद ज्ञान की इयत्ता नहीं है। शब्द हैं कामधेनु। जिस विद्वान् को जिस शब्द का जो अर्थ प्रत्यक्ष होगा, उसे ही वह प्रचलित करेगा। अत एव अब तक के विद्वानों के जगत् में वेदों के अर्थों में समानता और एकता नहीं आ सकी है। एक विद्वान् एक वैदिक शब्द का एक अर्थ करता है तो दूसरा विद्वान् उसी शब्द का दूसरा अर्थ करता है। अमुक अर्थ ही सत्य है और अमुक अर्थ असत्य ही है, ऐसा कहने और मानने पर ही अखाड़ा तैयार किया जाता है। आग्रह छोड़कर, अहङ्कार को त्याग कर अपने को जिस अर्थ का प्रत्यक्ष होता हो उसका समर्थन करते रहना ही श्रेष्ठ है। ध्यान इतना ही रखना है कि वेद धर्मग्रन्थ हैं, प्राचीन ऋषियों और महर्षियों की परम्परा से प्राप्त महामूल्य धन हैं। इसके द्वारा ही वैदिकों ने विश्व को ज्ञानी, सदाचार-सम्पन्न और मङ्गलमय बनाया था। यह आदर्श प्रत्येक वेदवादी के सम्मुख रहना ही चाहिये।

वेद ऋषिप्रणीत ही हैं। वेदों में उत्तम पुरुष की क्रिया के द्वारा कहीं भी यह नहीं कहा गया है कि मैं परमपुरुष परमात्मा ही इस वेद का उपदेष्टा हूँ। यदि वेद विज्ञान में “अग्ने नय सुपथा” “प्रजापते न त्वदेतान्यन्यो” इत्यादि सहस्रों मन्त्र मध्यम पुरुष और प्रथम पुरुष में ईश्वर का निर्देश कर रहे हैं तो उत्तम पुरुष के निर्देश से वेद अपवित्र नहीं बन सकते थे। “यथेसां वाचं कल्याणीमावदानि” इस मन्त्र में जैसे उत्तम पुरुष का

प्रयोग हुआ है ऐसे ही सैकड़ों और सहस्रों मन्त्रों में होना चाहिये था। पुरुष सूक्त में विशिष्ट रूपसे कहना था कि यह समस्त विश्व मुझसे उत्पन्न हुए हैं और मैं ही इनका विधाता, धाता और अनुसन्धाता हूँ। यदि ईश्वर के ज्ञान में ऋक्, यजुः, साम आदि का विभाग उपस्थित हो तो “अहमीश्वर उपदिशामि वेदान्” इतना भी ईश्वर के ज्ञान में होना ही चाहिये। प्रतिज्ञावाक्य का स्मरण ईश्वर को क्यों नहीं हुआ अथवा उसके ज्ञान में अपने वेदकर्तृत्व को दृढ़ कराने के लिये किसी वाक्य का अभाव क्यों हुआ? किं च, “यथेसां वाचम्” इस मन्त्र में आया हुआ “आवदानि” प्रयोग ईश्वर अपने लिये कर रहा है या इस मन्त्र के ऋषि विवस्वान् अपने लिये कर रहे हैं, यह भी तो अस्पष्ट ही है। इस मन्त्र के पूर्वार्द्ध में ब्राह्मण, राजन्य, शूद्र, अर्य, स्व, अरण ये छः सम्प्रदान हैं। वेद कहीं पर भी ब्राह्मणों और राजन्यों, एवं शूद्रों और वैश्यों का लक्षण नहीं कर रहा है। “आ ब्रह्मन् ब्राह्मणः” इस मन्त्र से यदि क्षत्रिय लक्षण मान भी लें तो अन्य वर्ण तो अलक्षित ही रह गये। तात्पर्य यह है कि वेद ईश्वरीय नहीं, आर्ष हैं—ऋषिप्रोक्त हैं—ऋषिप्रणीत हैं। ऋषिकाल में ब्राह्मणादि शब्द सामान्य रूप से व्यवहृत थे और वर्ण-विभाग चल रहा था। वर्ण-विभाग ईश्वर का बनाया हुआ है इसे मानने में ईश्वर के महत्त्व का निर्देश नहीं होता है। आज वर्ण-विभाग छिन्न-भिन्न हैं। ईश्वर यदि इतना अल्प शक्तिमान् और अशक्त माना जाय कि उसकी आज्ञा का कोई पालन ही न करे और उसकी आज्ञा के विरुद्ध सहस्रों आज्ञायें प्रचरित करे और ईश्वर उसके विरुद्ध कुछ भी न कर सके, असमर्थ के समान सब-कुछ सहन करता रहे, तो ऐसे ईश्वर का अस्वीकार कर देना कभी भी अनुचित नहीं माना जा सकता। अस्तु वस्तुतः वेद ईश्वरप्रोक्त नहीं, ऋषिप्रोक्त हैं, ऋषिप्रणीत हैं। आर्य काल में उनका यद्वा तद्वा उपयोग होता रहा। यज्ञादि-प्रथा के

अन्त के साथ ही वेदाभ्यास का भी अन्त हो गया। ऋषि-काल चला गया। वेदकाल भी समाप्त हो गया। आज तो हिन्दुओं के घर में भी वेद के लिए स्थान नहीं है। वेद के सम्बन्ध में निर्भय और निश्चल अभिप्राय यही है कि वेद समय-समय पर ऋषियों के रचे हुए मन्त्रों के संग्रह हैं। अतएव उनमें सैकड़ों बातें लौकिक और लोक-प्रसिद्ध हैं तथा कितनी ही बातें तत्त्वज्ञानियों को आमोद-प्रमोद देने वाली हैं, कितनी ही बातें निरर्थक हैं।

ज्ञान और भाषा

कितने ही लोगों का मत है कि भाषा के बिना ज्ञान नहीं हो सकता। यह मत क्लेशसाध्य तो अवश्य ही है। भाषा बोलने और हृदयगत भाव-प्रकाशन का एक साधन है, इसमें किसी भी विद्वान् को आपत्ति नहीं है। तब, अब यह विचारना है कि क्या वेदभाषा ईश्वर की भाषा है? यदि वह उसकी भाषा है तो वह कब और कैसे बोलता है? वेदों में तो उसे अकाय कहा गया है। मन, बुद्धि, जिह्वा आदि शरीरावयव हैं। जब उसका शरीर ही नहीं है तो जिह्वा भी नहीं है। अतएव मन, बुद्धि, चित्त आदि भी नहीं हैं। तब वह “इषे त्वोर्जे त्वा” कब और कैसे बोलना होगा? यदि कहा जाय कि वह ऋषियों के हृदय में ऐसा बोलने की प्रेरणा करता है तो असन्दिग्ध वस्तु यह क्यों न कही जाय कि ऋषि अपने ज्ञान को अपनी भाषा में अभिव्यक्त करते थे। ईश्वर के ज्ञान को प्रकट करने के साधन वेद शब्दों को अशुद्धियों का भण्डार सिद्ध कर देने की अपेक्षा ऋषियों की अशुद्धि का प्रतिपादन करके ईश्वरज्ञान को निर्दुष्ट क्यों न रहने दिया जाय? उसने चार ही ऋषियों को क्यों पढ़ाया? १४० और ४०० ऋषियों को क्यों नहीं पढ़ाया? वे चार ही पवित्रात्मा तथा मुक्तिमार्ग से लौटे हुए थे; अतः उन्हें ही पढ़ाया गया, यदि ऐसा कहा जाय तो यह प्रश्न अस्वामाविक

न होगा कि क्या ये चार ही ऋषि मुक्तिमुक्त थे, अन्य कोई मुक्तात्मा था ही नहीं? ये चार ही मुक्तिमुक्त थे, इसे सिद्ध करने का प्रामाणिक साधन क्या है? मुक्तिमुक्त भी कोई होता है, इसके लिए भी प्रामाणिक और बहुमत साधन क्या है? अच्छा इसे अभी यहीं ही छोड़ दें। यह भी विचार कर लें कि केवल चार ऋषियों को ही वेद विद्या की प्राप्ति हुई तो अवशिष्ट जो अमुक्त ऋषि, मुनि, गृहस्थ, ब्रह्मचारी, त्यागी आदि उस समय रहे होंगे उन्हें केवल चार ही गुरुओं के द्वारा इस वेदवाणी की प्राप्ति में कितना समय लगा होगा? इसका कोई निर्देश किया जा सकता है? यदि हाँ, तो उसमें प्रमाण क्या है? ऋग्वेद के १०५५२ मन्त्रों, यजुर्वेद के १७९० मन्त्रों, सामवेद के १८७५ मन्त्रों, अथर्ववेद के ५९८७ मन्त्रों का उपदेश, ईश्वर ने और उसके चारों शिष्यों ने कैसे किया? कितने दिनों में किया? कैसे सबको इतने मन्त्र कण्ठस्थ रह गये? इन सब प्रश्नों का उत्तर चामत्कारिक रीति से नहीं दिया जा सकता। चमत्कार का युग समाप्त हो गया है। बुद्धिग्राह्य बातें करनी चाहिए। शपथैकप्रत्याय्य बातों से आज किसी को भी आकृष्ट नहीं किया जा सकता है।

मैं कहता हूँ कि भाषा और ज्ञान विभिन्न मार्गीय वस्तु हैं। ज्ञान तो संकेत से भी होता है। ज्ञान के लिये भाषा अनिवार्य वस्तु नहीं है। मुख से बोलकर भाव-प्रत्यायन के लिये भाषा अवश्य ही आवश्यक साधन है। यदि परमेश्वर ने ऋषियों को भाषा और ज्ञान दोनों ही दिये तब तो उन ऋषियों को उतनी ही भाषा का ज्ञान हुआ होगा जितना कि मन्त्रों में है। तब उनका लौकिक और कौटुम्बिक व्यवहार कैसे चलता होगा? तब सहस्रों मनुष्यों का व्यवहार भी कैसे चलता होगा? क्या सब मूक ही पैदा किये गए थे? क्या सहस्रों वर्षों तक कोई कुल

भी बोलता ही नहीं रहा होगा ? कुत्ते, बिल्लियाँ, बकरियाँ भी, पतङ्गादि भी, पशुपक्षी भी, जब कोई न कोई भाषा बोल लेते हैं तो वेचारे मनुष्य इतने अमागे थे कि वर्षों तक उनकी कोई भाषा ही नहीं बन सकी थी ? इसे मानने वाले मनुष्य या मनुष्यों का आज तो इस पृथिवी पर अत्यन्ताभाव है। शरीर है, शरीर में मुख है, मुख में जिह्वा है, जिह्वा में बोलने की शक्ति है, शरीर का नियामक जीवात्मा उसमें प्रविष्ट है, तो भी मनुष्य की कोई भाषा ही नहीं थी। इस जडवाद को कोई विद्वान् कैसे स्वीकार कर सकता है ?

वेद यदि ईश्वरीय भाषा में प्रोक्त ग्रन्थ हैं तो ईश्वर भी बोलता ही होगा। न बोलने वाले को कोई भाषा नहीं होती है। पत्थर और पर्वत नहीं बोलते हैं अतः उनकी कोई भाषा भी नहीं है। बोलने के लिये तो ईश्वर की भी जिह्वा तो होगी ही। उसके रहने के लिये मुख-मण्डल रहा ही होगा। तब साकार-निराकार का सिर-फोड़ झगड़ा क्यों उठाया जाता है ?

यदि कहें कि भाषा-व्यवहार न किया जाय तब भी भाषा का अस्तित्व हो सकता है, तब मुखमुद्रा के लिये इतना ही कहना पर्याप्त है कि कोई प्राणी ऐसा आज तक नहीं देखा गया कि वह जानता हुआ भी भाषा का व्यवहार न करे। जो मौनी होगा वह भी लिखकर उस भाषा का उपयोग करेगा। अतः यदि ईश्वरीय ज्ञान था तो उसके प्रकाश के लिये ईश्वरीय भाषा भी थी। भाषा के प्रकाश के लिये ईश्वरीय मुख भी था। यदि सभी अज्ञ थे ही तो ईश्वर अनज्ज्ञ नहीं कहा जा सकता। तब यह भी सत्य ही है कि देहधारी ईश्वर कभी न कभी किसी न किसी दिन अपने देह से वियुक्त होता ही होगा। और उसके जीवन-मरण की कहानी एक दिन पूरी होती ही होगी।

कहा जाता है कि जैसे परमेश्वर ने दृश्यमान इस

सम्पूर्ण जगत् की रचना की और उसमें उसे बाह्य साधनों की कुछ भी आवश्यकता नहीं पड़ी। इसी प्रकार वेदज्ञान का भी ईश्वर ने ऋषियों के हृदय में साधनशून्य ही प्रकाश कर दिया। परन्तु यह कथन भी अशुद्ध है। दृश्यमान सम्पूर्ण जगत् का उपादान कारण प्रकृति के परमाणु प्रथम से ही उपस्थित थे। उसके साहाय्य से ही परमेश्वर ने जगद्रचना की। ऋषियों के हृदय में वेदज्ञान का प्रकाश ईश्वर ने सहसा कैसे कर दिया ? ज्ञान का ग्रहण हृदय नहीं करता, मन अथवा बुद्धि करती है। यदि हृदय में प्रकाश हुआ तो वह प्रकाश बुद्धि तक कैसे पहुँचा ? किंच प्रकाश का तात्पर्य क्या है ? क्या स्विच (Switch) दबा दी और विद्युत्प्रकाश हो गया ? ऐसा तो नहीं हो सकता। वेदप्रकाश हुआ तो केवल वेदज्ञान हुआ—वेदों में विहित और निहित तत्त्वों का तात्त्विक ज्ञान हुआ। परन्तु अग्निमीडे बोलना कैसे आया ? अ-ग्न् + इ इत्यादि तो वेदज्ञान नहीं है, यह तो अक्षरज्ञान है—वर्णपरिचय है। यदि जादूगर की लकड़ी के समान ईश्वर ने कोई लकड़ी घुमा दी हो या सुँघा दी हो और वेदों के अक्षर, मात्रा, स्वरसंचार, स्वरज्ञान, मन्त्रज्ञान, छन्दो-ज्ञान, सस्वर पाठ, घन-जटा आदि युक्त पाठ सब ज्ञान सङ्कट हो गये तो इसको सिद्धि के लिए साधन क्या है ? ये सब जादू के खेल कितने घण्टों और मिनटों में पूरे हुए, इसका कोई हिसाब वेद में रखा गया है या नहीं ? मैं कहता हूँ कि जादू के खेल को भूल जाना चाहिये। वर्तमान युग के अनुरूप शब्द-प्रयोग करना चाहिये। मान लिया कि प्रेरणा द्वारा ज्ञान उत्पन्न किया जा सकता है परन्तु अक्षरज्ञान कैसे कराया गया इसका उत्तर चाहिए। “वेदज्ञान का प्रकाश हो गया” इस जादूई शब्द के अनेक अर्थ हो सकते हैं। वेदज्ञान का अर्थ है—वेद का या वेदों का ज्ञान। तब तो वेदों के ज्ञान का प्रकाश हुआ परन्तु वेदों के शब्द का प्रकाश नहीं हुआ। “देव सवितर् विश्वानि दुरितानि परासुव।

यद्द्रुं तत् न आसुव” वेद के इस मन्त्रार्थ का प्रकाश हुआ होगा तो यही हुआ होगा कि “हे सवितर देव, सब दुरितों को दूर करो और जो कुछ भद्र हो उसे हमें प्राप्त कराओ।” इसीका नाम है वेदज्ञान का प्रकाश होना। परन्तु “विश्वानि देव सवितर्दुरितानि परासुव०” इत्यादि वेद का प्रकाश कैसे हुआ ? इसके उच्चारण का प्रकाश कैसे हुआ। इसके स्वर और छन्द का प्रकाश कैसे हुआ ? मन्त्रों में दिये हुए ऋषि और देवता का प्रकाश कैसे हुआ ? मन्त्र कहाँ से आया ? कैसे बने ? इन सब वस्तुओं का प्रकाश कैसे हो गया ? वेद के ज्ञान का प्रकाश जैसे-तैसे हो सकता है परन्तु आनुपूर्वी पठित वेद मन्त्रों का प्रकाश कैसे हो गया ?

मेरे जीवन की एक घटना है। उसे मैंने अपने जीवन-चरित में लिखा है। अहमदाबाद में मैं एक छात्र को शब्देन्दुशेखर पढ़ा रहा था। एक स्थान पर मैं रुक गया। विचार करने पर भी उसका अर्थ स्पष्ट नहीं हो सका। मैंने अपने छात्र से कहा कि अभी जाओ, कल इसे पढ़ाऊँगा। छात्रबन्धु चले गये। मैं वहाँ ही ही लेट गया। आँख लग गयी। मुझे भास हुआ कि मेरे गुरुजी पण्डितप्रवर श्रीसरयूदासजी महाराज मुझे उस स्थल को समझा रहे हैं। मैं समझ भी गया और हर्ष से उठ बैठा। तत्काल ही उस विवरण को मैंने अपने ग्रन्थ में लिख लिया। अक्षर तो मुझे आते ही थे। शब्द भी आते ही थे। विमक्तिज्ञान भी था ही। शब्द और वाक्य का तात्पर्य विस्मृत हो गया था। वह गुरुकृपा से स्मृत हो गया। निद्रा काल में सुषुप्त संस्कार जाग्रत हो गया और मैं उस पंक्ति को समझ गया। वेदों के लिए ऐसा हो तो नहीं कह सकते। ऋषियों के संस्कार का प्रमोष नहीं हुआ था। नूतन संस्कार ढालने थे। अर्थ का संस्कार ढाला गया परन्तु शब्द कहाँ से आया ? विश्वानि देव का अर्थ भास हुआ;

परन्तु मन्त्र के शब्दों की आनुपूर्वी का भास कैसे हुआ ? यह तो हो सकता है कि अर्थज्ञान के अनुसार ऋषियों ने मन्त्र रच लिये हों। परन्तु तब यह नहीं कहा जा सकता कि ईश्वर को “विश्वानि देव” यह पाठ इष्ट था अथवा “सर्वाणि सुर” यह पाठ इष्ट था। यदि यह इष्ट हो कि शब्दों की आनुपूर्वी ऋषिकृत है और उस आनुपूर्वी से प्रकट होता हुआ ज्ञान ईश्वरीय है तब तो एक गढ़ विजित हुआ। अब केवल एक ही अवशिष्ट रह जाता है।

वैय्याकरणों का एक नियम है कि—

न सोस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

शब्द के बिना अर्थज्ञान हो ही नहीं सकता। यदि ऐसा होता तो “अग्निमीडे” की आवश्यकता ही न होती। इस तत्त्वज्ञान के अनुसार तो शब्द और अर्थ दोनों को साथ ही चलना चाहिये। “वागर्थ्याविव संपृक्तौ” यही मर्यादा प्राचीन काल से चलती आ रही है। तब कहने वाला पीछे से कहेगा कि हाँ, शब्द भी, अर्थ भी, शब्दार्थ सम्बन्धों को भी ईश्वर ने प्रकाशित कर दिया।

अच्छा, एक प्रश्न किया जा सकता है कि “पुरुष एवेदं सर्वम्” इस मन्त्र के दो अर्थ सर्वथा शक्य हैं। १—“पुरुषे एव इदं सर्वम्” पुरुष में ही यह सब जगत् स्थिर है। २—पुरुषः एव इदं सर्वम्” यह सब दृश्यमान जगत् पुरुष ही है। इन दो अर्थों में से वेदों के चारों ऋषियों को किस अर्थ का भास ईश्वर ने कराया था ? है कोई प्रमाण ? यदि नहीं है तो ऋषियों ने किस अर्थ का प्रचार किया होगा ? प्रथम अर्थ का या द्वितीय अर्थ का ? ईश्वर को कौन सा अर्थ इष्ट रहा होगा ? प्रथम या द्वितीय ? इन सब बातों का निर्णय कैसे हो सकता है ? यहाँ स्वरविज्ञान भी सहायक नहीं होना चाहता। पच्छः शंसति के अनुसार क्या ईश्वर ने

वेद का उपदेश पद-पद से किया था या समुदित किया था ? कहा कौन समास है, कौन कृदन्त है, कौन निपात है, कहाँ कौन स्वर होना चाहिये, इन सबका परिनिष्ठित ज्ञान ईश्वर ने कैसे कराया होगा ? निष्कर्ष यह निकला कि ज्ञान और भाषा दोनों ही साथी हैं। भाषा प्रथम से ही अवस्थित वस्तु है। ज्ञान आते ही ज्ञान का प्रचार और विश्लेषण भाषा करने लग जाती है। अतः कहना तो यह अच्छा होगा कि ईश्वर ने चारों ऋषियों को शब्दों का भी और अर्थों का भी ज्ञान कराया। परन्तु तब यह जानना अवशिष्ट ही रह जाता है कि पुरुष सूक्त के पुरुष एवेदं सर्वम् इस मन्त्र में पठित पुरुष शब्द सप्तम्यन्त है या प्रथमान्त इसका निर्णय कैसे किया जाय ?

सत्य बात तो यह है कि स्वरादि निर्देश, छन्द आदि निर्देश पीछे से हुए हैं। ऋषियों ने अपने ज्ञान के अनुकूल ये सब तत्त्व प्रस्तुत किये। इसीलिये यजुर्वेद की छन्दोगणना में अत्यन्त अनिश्चितता उपस्थित है। वेद भी तो वस्तुतः ऋषियों की ही वाणी है। “यथेमां वाचम्” इस मन्त्र के द्रष्टा, कर्त्ता ऋषि विवस्वान् हैं अथवा याज्ञवल्क्य हैं ? जो भी ऋषि हों, उन्हींका निर्मित यह मन्त्र है। ईश्वर का यहाँ कोई भी सम्बन्ध नहीं है। मन्त्र के पूर्वार्ध और उत्तरार्ध की भावना से ओतप्रोत विद्वान् अवश्य ही यहाँ आवदानि क्रिया को देखकर ईश्वर को नहीं पकड़ेगा। इस मन्त्र के ऋषि विवस्वान् अथवा याज्ञवल्क्य ही आवदानि बोल रहे हैं।

यह मानना कि भाषा अपने आप मुख से नहीं निकल सकती, बड़ा भारी अज्ञान है। मुख में जिस प्रकार का अवकाश और अवयवादि होते हैं वैसी ही भाषा निकलती है। मोर की भाषा का माधुर्य मानव-भाषा से बढ़ जाता है। परन्तु उसके लिये किसीको या मयूर को ही प्रयत्न नहीं करना पड़ता। वह तो स्वभाविक रीति से

निकल ही पड़ती है। ऐसे ही मनुष्यों की वाणी भी किसी न किसी शब्द को बोलती ही है। उस समय संस्कृत ही लोग बोलते थे, यह बात भी नहीं है। संस्कृत ईश्वरी भाषा है, यह भी नहीं है। आर्यों की प्राचीन भाषा का संग्रह संस्कृत ग्रन्थों में यत्र-तत्र मिलता ही है। महाभाष्यकार ने कितने ही वाक्य महाभाष्य में उद्धृत किये हैं। यही प्राचीन भाषा सुधरते-सुधरते संस्कृत भाषा बन गयी है और वह मानव-जगत् की प्रतिष्ठित प्रथम भाषा है। वेदों की भाषा को संस्कृत भाषा कह ही नहीं सकते। वह तो भाषा है। इसीलिये महाभाष्य के आरम्भ में ही “अथ शब्दानुशासनम्” इस पाणिनि सूत्र का व्याख्यान करते समय भाष्यकार प्रश्न करते हैं—“केषां शब्दानाम्” ? तब उत्तर देते हैं—“लौकिकानां वैदिकानां च”। उनके समय तक भी संस्कृत भाषा यह नाम उपलब्ध नहीं है। ज्ञात होता है कि बहुत काल के अनन्तर वह भाषा संस्कृत भाषा के नाम से प्रख्यात हुई। आर्यों की भाषा जब परिष्कृत बनने लग गई थी उसी समय वेदों की रचना हुई थी। वैदिक काल के नाम से वह काल सर्वपरिचित था। वर्तमान संस्कृत भाषा अस्तित्व में कब से आयी, मैं ठीक से नहीं कह सकता। परन्तु मुझे प्रतीत होता है कि महाभारत की रचना के प्रारम्भिक काल से पूर्व ही संस्कृत भाषा अस्तित्व में आ चुकी थी। हो सकता है कि उस भाषा में उस समय कुछ ग्रन्थ भी लिखे गये हों। परन्तु उनका आज कोई अस्तित्व नहीं है। विद्वानों का मत है कि संस्कृत भाषा के कई छोटे-मोटे ग्रन्थ महाभारत में संगृहीत कर लिये गये थे। भाषा के चढ़ाव-उतार से जो कुछ कहा जा सकता है वह यह कि महाभारत की रचना के पश्चात् वाल्मीकि ने अपने रामायण की रचना की है। रामायण की भाषा महाभारत की अपेक्षा अधिक महत्त्व रखती है। रामायण की रचना के पश्चात् ही संस्कृत कविता का प्रवाह

चल पड़ता है और हमारे महाकवियों ने अपनी-अपनी भाषा में ओजस भरने का प्रयत्न किया है। सारांश यह है कि वैदिक भाषा का कोई अपना नियत नाम नहीं है। वह भाषा है। उसका कोई विशेषण उपलब्ध नहीं हो रहा है। यह दूसरी बात है कि संस्कृत भाषा का उद्गम-स्रोत वैदिक भाषा ही है। इसका संस्कार हुआ अतः यह संस्कृत भाषा उसी समय से कही जाने लगी। भाषा नियत और संयत बनायी गयी। वेदों के समान चाहे जो काल चाहे जहाँ प्रयुक्त हो जाय, यह परम्परा टूट गयी। सन्धि, समास, कृदन्त और तद्धित प्रत्ययों की भरमार हुई और यह भाषा रम्य, सर्वगम्य और प्रतिष्ठित बनी।

वेदों के अर्थों में त्रैविध्य

श्री यास्काचार्यादि ने लिखा है, बहुतों ने माना है कि वेदों के मन्त्रों में आध्यात्मिक, आधिभौतिक, आधिदैविक आदि त्रिविध अथवा विविध अर्थों का प्रकाश होना चाहिये। मैं समझता हूँ कि इस कथन में भूल होनी चाहिए। प्रत्येक मन्त्र के त्रिविध अर्थ नहीं भी निकल सकते। यदि निकाले भी जाय तो कोई लाभ नहीं, कोई महत्त्व नहीं। प्रत्युत उपहास है। हाँ, “राघवाजुनीय” के समान महापरिश्रमसाध्य कोई काव्य द्वयर्थक बन जाय, तो अलग बात है। किसी मन्त्र के अर्थ में द्वैविध्य, त्रैविध्य या वैविध्य उचित प्रतीत न होता हो तो वहाँ शान्ति रखनी चाहिये। निरुक्तकार कहते हैं इसलिये तीन अर्थ होने ही चाहिये। यह आग्रह दीनता और दासता का द्योतक है। किसी मन्त्र के तीन भी अर्थ हो सकते हैं और तीन सौ भी हो सकते हैं। वाल्मीकि रामायण के एक ही श्लोक के सौ अर्थ एक विद्वान् ने किये हैं। आज से २० या २५ वर्ष पूर्व मुझे अलवर में श्रीवाल्मीकीय रामायण का नवान्द-वाचन करना था। परन्तु मैं बालकाण्ड के एक ही श्लोक पर ९ दिनों तक,

४ या ५ घण्टे प्रतिदिन व्याख्यान करता रहा। इसी में नवान्द की समाप्ति हो गयी। मेरा तात्पर्य यह है कि अर्थों का वैविध्य शास्त्र-नियन्त्रित नहीं होना चाहिये, प्रत्युत विद्वद्बुद्धिवैशद्य का विषय होना चाहिए। मैं तो वेदों को अनेकार्थ-प्रतिपादक मानता हूँ। अर्थों का त्रैविध्य तो मेरी दृष्टि में अत्यल्प वस्तु बन जाता है। “चत्वारि शृङ्गा त्रयो अस्य पादाः” इस मन्त्र का महामाध्यकार ने शब्दपरक अर्थ किया है और सायणाचार्य ने अन्यार्थ किया है। दोनों ही अर्थ न आध्यात्मिक हैं, न आधिभौतिक और न अधियज्ञ। देखिये दोनों के अर्थ—

अस्य यज्ञात्मकस्यानेश्चत्वारि शृङ्गा चत्वारो वेदाः शृङ्गस्थानीयाः । ..... त्रयोस्य पादाः सवनानि त्रीण्यस्य पादाः । प्रवृत्तिसाधनत्वात् पादा इत्युच्यते । द्वे शीर्षे ब्रह्मौदनं प्रवर्ग्यंश्च । इष्टिसोमप्राधान्येनेद-मुक्तम् । सप्तहस्तासः सप्त च्छन्दांसि । हस्ता अनुष्ठानस्य मुख्यसाधनम् । छन्दांस्यपि देवताप्रीणनस्य मुख्यसाधनमिति हस्तव्यवहारः । त्रिधा बद्धो मन्त्र-ब्राह्मणकल्पैस्त्रिप्रकारं बद्धः । बन्धनमात्रस्य तन्निष्पाद्यत्वम् । वृषभः फलानां वर्षिता रोरवीति भृशं शब्दायते । ऋग्यजुःसामोत्थैः शस्त्रयागस्तुतिरूपैर्होत्रा-द्युत्पादितैर्ध्वनिभिरसौ रौति । एवं महो देवो मर्त्या-नाविवेश । मर्त्यैर्यजमानैर्निष्पाद्यत्वात् प्रदेश उपचर्यते । इति सायणाचार्यः ।

सूर्यपक्षे व्याख्यायते—आदित्यस्य चत्वारि शृङ्गाणि चतस्रो दिशः । एतः श्रवणार्थत्वाच्छृङ्गाणीत्युपचर्यते । त्रयो अस्य पादास्त्रयो वेदाः पादस्थानीया भवन्ति गमनसाधनत्वात् । तथा हि, ऋग्भिः पूर्वाह्णे दिवि देव ईयते” इत्युपक्रम्य “वेदैरक्षान्यस्त्रिभिरेति सूर्यः” इति हि वेदत्रयेण गतिराम्नाता । द्वे शीर्षे अहश्च रात्रिश्चेति द्वे शिरसी । सप्त हस्तासो अस्य, सप्त

रश्मयः षड्विलक्षणा ऋतव एकः साधारण इति वा सप्त हस्ता भवन्ति । त्रिधा बद्धस्त्रिषु स्थानेषु क्षित्या-दिषु अग्न्याद्यात्मकत्वेन संबद्धः । गीष्मवर्षहिमन्ताख्यै-स्त्रिधा बद्धो वा । वृषभो वर्षिता रोरवीति शब्दं करोतिवृष्ट्यादिद्वारा । स महो महान् देवो मर्त्याना-विवेश तन्नियन्तृतया । “सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च” इति हि श्रुतम् । इत्यपि सायणाचार्यः । ऋ० ४।५।८।३॥

महाभाष्यकार पतञ्जलि मुनि का अर्थ देखिये — चत्वारि शृङ्गाणि । चत्वारि पदजातानि नामा-ख्यातोपसर्गनिपाताः । त्रयो अस्य पादाः । त्रयः काला भूतभविष्यद्वर्तमानाः । द्वौ शीर्षे । द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च । सप्त हस्तासो अस्य । सप्त विभक्तयः । त्रिधा बद्धः । त्रिषु स्थानेषु बद्ध उरसि कण्ठे शिरसि च । वृषभो वर्षणात् । रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतद् ? रौतिः शब्दकर्मा । महो देवो मर्त्यान् आविवेश । महान्देवः शब्दो मर्त्या मरणधर्माणो मनु-ष्यास्तानाविवेशेति ॥

अब एक तीसरा अर्थ । रामस्य चत्वारि शृङ्गाणि नृसिंहवामनरामकृष्णरूपाणि । अनेकेष्ववतारेषु चतुर्णा-मेव मुख्यत्वेनेत्थं व्याख्यातम् । शृङ्गाण्युदगतानि भवन्ति, एते चत्वारोवतारा अपि स्वेच्छयोदगता भवन्ति । त्रयोस्य पादाः । त्रिलोकीवर्तित्वेन त्रिपाद-कल्पना । अथवा कारुण्य-वात्सल्य-शौर्यरूपास्त्रयः पादाः । अथवा सत्त्वरजस्तमांसीत्येव पादाः । द्वे शीर्षे धनुर्बाणश्च । सप्त हस्तासः । भरतो लक्ष्मणः शत्रुघ्नः सीता माण्डवी ऊर्मिला श्रुतिकीर्तिश्चेति हस्तस्था-नीयाः । हस्तः कार्यसाधनं भवति । एतेपि रामावतार-रूपकार्यसाधनत्वं सम्पादयन्ति । अथवा हस्तो रक्षको भवति । एतेपि प्रजारक्षका एव । स च त्रिधा बद्धः । भक्त्या प्रपत्या ज्ञानेन च । एवम्भूतो वृषभः, वृषं धर्मं भरति बिभर्ति भाषयति वा । छान्दसत्वादिष्ट-

सिद्धिः । एवं भूतो रः राति ददाति मनीषितं स्वभक्ता-येति राम इत्यर्थः । रवीति शब्दं करोति मा भैषीः । अहमस्मि रक्षक इति । महो देवः महान् देवः स रामः । मर्त्यान् मरणधर्मणो मनुष्यान् मनुष्यमध्ये इत्यर्थः । आविवेश प्रविवेश । मर्त्यरूपो भूत्वा मर्त्यान् प्रविवेशे-त्यर्थः । (भगवदाचार्यः ।)

इसके अतिरिक्त अन्य भी अर्थ किये जा सकते हैं । मेरा तात्पर्य इतना ही है कि वेदमन्त्रों के तीन ही नहीं, अनेक अर्थ किये जा सकते हैं । बुद्धिकौशल चाहिए । उदारता भी चाहिए । जितनी उदारता होगी उतने ही दिव्य नये-नये अर्थ विचारारूढ़ होंगे । उनकी कोई सीमा नहीं हो सकती ।

ईश्वरीय ज्ञान के बिना भी मानवीय कार्य चलते हैं

वेद को ईश्वरीय ज्ञान मानकर कितने ही लोग ईश्वरीय ज्ञान की आवश्यकता का भी विचार करते हैं । लोग कहते हैं कि ईश्वर बड़ा न्यायी है । वह जीवों के पुण्य-पापों के दण्ड और पारितोषिक विधान के लिए नियम बनाता है । उन नियमों की पोथी ही वेद हैं । परन्तु यह अविचारित उक्ति है । वेदों में न तो पुण्य की गणना की गई है और न पाप की । पाप-पुण्य का स्वरूप भी नहीं बताया है । उनका स्वरूप निर्देश किये बिना ही दण्डादि विधान की पोथी का लेखन विवेक नहीं कहा जा सकता । वेदों में दण्डादिविधान हैं भी नहीं ।

सच्ची बात यह है कि मनुष्य पशु नहीं है, मनुष्य है । मननात् मनुष्यः । वह वन्य नहीं है, ग्राम्य और नागरिक है । उसके पास मननशक्ति है । वह पाप-पुण्य, कर्तव्य-अकर्तव्य का स्वयं विचार कर सकता है । वेद पुस्तक से ही आदिम मनुष्य परिष्कृत हुआ है, यह केवल कथन मात्र है । वेदों का निर्माण मानव-

विकास के पश्चात् की बात है। सृष्टि के आदि में ही वेद उपदिष्ट हुए या प्रणीत हुए यह मानना या मनवाना आज अति कठिन है। सृष्टि का आरम्भ कब हुआ और मानव-सृष्टि कब हुई इसके लिए गम्भीर मीमांसा अभीष्ट है। अन्तर्जो वर्ष पूर्व मानवीय सृष्टि हुई और अन्तर्जो वर्ष पूर्व ईश्वर ने चार वेदों का उपदेश चार ही ऋषियों को चामत्कारिक रूप से किया, यह सब वाग्विलास आज हास्यास्पद ही माने जाते हैं।

आवश्यकता पदार्थ या वस्तु की जननी है। जब जिसकी आवश्यकता होती है, मनुष्य उसे ढूँढ़ लेता है-बना लेता है। अपना कार्य करने लग जाता है। ग्रामोफोन, टेलीफोन, रेडियो, विद्युत्प्रकाश, हाथ में लेकर अन्धेरे में चलने में सहायता देने वाली छोटी-बड़ी बैटरी, लालटेन, बम बरसाने वाले विमान, जोड़ा, खड़ाऊँ, उपनेत्र, बिना तार का तार, साइकिल, मोटर, मोटरसाइकिल, घड़ी, फाउन्टेनपेन, इत्यादि आज सैकड़ों साधन ऐसे हैं जो ईश्वर को ज्ञात नहीं थे। क्योंकि वेदों में उनका नाम नहीं है। आज के युग के वैज्ञानिक ईश्वर की कला से भी अधिक सुन्दर कलाओं के आविष्कारक हैं। मैं समझता हूँ कि यदि समझदार लोग ईश्वर को पुस्तक रचयिता, मास्टर, उपदेशक, जज, मैजिस्ट्रेट, अन्धा, बहरा, गूंगा, निर्दय, सद्य, अरूप, सरूप, अज्ञ, विज्ञ आदि विशेषणों से आज भी दूर रखने की कृपा करें तो ईश्वर का कल्याण हो जाय। अन्यथा वह निर्दय, क्रूर, अज्ञानी के अतिरिक्त आज कुछ भी सिद्ध नहीं हो सकेगा। उसका सिंहासन सदा के लिए विडुप्त हो जायेगा।

एक प्रश्न और उसका उत्तर

कहा जाता है कि सर्गारम्भ में सब जीव अपने स्वामाविक ज्ञान से युक्त होते हैं और उनके सब व्यवहार वेदज्ञान के बिना ही चल जाते हैं। परन्तु

मनुष्य ऐसा प्राणी है जो अपने व्यवहारों के लिए पर-मुखापेक्षी होता है। उसे ज्ञान लाभ करने के लिये वेदों की आवश्यकता है। विभिन्न पशुवर्ग अपने खाद्य को पहचान लेता है; अखाद्य को भी पहचान लेता है। अतः विषयुक्त अन्न को पशु नहीं खाते। पशुओं और पक्षियों में यह विवेक है, परन्तु मनुष्यों में नहीं। अतः विवेक-प्राप्ति के लिये परमेश्वर ने मनुष्यों को चार वेद दे दिये और कल्याण कर दिया। परन्तु इस आश्चर्य का तो इस कथन में उत्तर ही नहीं है कि जो स्वाभाविक बुद्धि, प्रतिभा, द्वेष्य-अद्वेष्य का नैसर्गिक ज्ञान, त्याज्य और ग्राह्य का विवेक परमेश्वर ने पशुओं और पक्षियों में उत्पन्न किया उसका संसर्ग मनुष्य योनि में नहीं होने दिया? क्या उसे यह शौक था कि “इसी न्यूनता की पूर्ति के लिये मनुष्य मुझे पूजें और मेरी आजिजी करें?” वस्तुतः इसमें ईश्वर का कोई हाथ नहीं है। सब योनियों की अपनी-अपनी पृथक्-पृथक् परिस्थिति है। उसमें क्रमशः विकास होता रहा है और आज भी दीख रहा है। ईश्वर को और अपने को भी राग, द्वेष, काम, क्रोधादि से अलग रखना ही ईश्वर के प्रति सच्चे प्रेम की निशानी है। किं च, यह सर्वथा सत्य नहीं है कि पशुओं को अपने खाद्याखाद्य का सर्वथा अनुभव होता ही है। चूहे जहर की गोलियों से रोज मरते रहते हैं। शहरों में और शहरों से बाहर जहर खिलाकर कुत्ते मारे जाते हैं। हाथी फुसला कर ही खड्गे में गिराया जाता है। सर्प वंशीनिनाद से ही स्वाधीन कर लिया जाता है। अतः इन सब असंगत बातों से ईश्वर का साम्राज्य स्थापित नहीं किया जा सकता। भारत में आज अन्न नहीं है, ईश्वर अन्न की वृद्धि नहीं कर सकता। मरुभूमि में जल नहीं है, ईश्वर वहाँ जल नहीं दे सकता। आज रहने के लिए मनुष्य योनि स्थानहीन है, ईश्वर पृथिवी नहीं बढ़ा सकता। गुजरात के कूपों में ईश्वर मधुर जल नहीं

दे सकता। अन्यायियों के अन्याय को वह नहीं रोक सकता। दीनों की रक्षा वह नहीं कर सकता। अपठितों को वह पठित नहीं ही बना सकता। चक्षुर्हीनों को वह कभी भी सचक्षुष्क नहीं बना सकता। भूकम्प को वह नहीं रोक सकता। दावाग्नि को वह शान्त नहीं कर सकता। वर्षा ऋतु में नदियों की बाढ़ से सैकड़ों नष्ट होते हुए ग्रामों को, बह जाते हुए सैकड़ों पशुओं और मनुष्यों को वह बचा नहीं सकता। इतनी बड़ी निर्दयता के साथ जो ईश्वर स्वामी के रूप में जी रहा हो उसे आत्मघात करने का उपदेश देना बुरा न होगा। अन्त में मैं तो यही कहूँगा कि हे ईश्वर, तू अपने श्रद्धालुओं को सम्मति दे कि वह तेरा पिण्ड छोड़ दें।

आदिज्ञान की निरर्थकता

कहा जाता है कि सहस्रों मेढ़े या बकरियाँ मिलकर रोटी नहीं बना सकतीं, पुल नहीं बाँध सकतीं, अपने लिए कोई आवश्यक साधन नहीं उत्पन्न कर सकतीं क्योंकि उनको नैमित्तिक ज्ञान की सहायता प्राप्त नहीं है। मनुष्य सब कुछ कर सकता है क्योंकि उसे नैमित्तिक ज्ञान—वेदज्ञान—ईश्वरीय ज्ञान प्राप्त है।

अन्धों को अन्धेरे में बहुत दूर तक सूझने जैसी यह बात है। इन सब बातों का क्या यह उत्तर नहीं हो सकता कि ईश्वर ही इतना क्रूर और अदूरदर्शी है कि वह इन बेचारी बकरियों पर दया न कर सका और रोटी बनाने की कला न सिखा सका? इन्हें रोटी की आवश्यकता है भी या नहीं, इसका विचार किये बिना ही यह बात कही गयी है। हम पूछते हैं कि वेदविद्या के विद्वान् मनुष्य पक्षी के घोंसलों के समान घोंसला बना सकेंगे? पक्षी के समान ही निराश्रय नभ में उड़ सकेंगे? हरिण के समान २०-२० हाथ की छलांग ऊँचे-नीचे मार सकेंगे? सर्प की गति से वह दौड़ सकेंगे? क्या वह सर्प के समान ही चक्षुः-श्रवा बन सकेंगे? क्या मनुष्य, बकरियों और गायों

के समान ही दूध देकर जगत्-जीवों का कल्याण साधन कर सकेंगे? ईश्वर ज्ञान और ईश्वर की सिद्धि में ऐसी ऊटपटांग बातें करने वाले न जाने किस जगत् के अन्न-जल से बुद्धि का संवर्धन करते हैं।

कहा जाता है कि जीवात्मा निमित्त के बिना कभी भी उन्नति नहीं कर सकता, अतः वह ईश्वरीय ज्ञान के बिना सर्वज्ञ या बहुज्ञ भी नहीं हो सकता। इसके उत्तर में यह कहा जायगा कि जीव ही क्यों? पानी, पत्थर भी निमित्त के बिना उन्नत नहीं बन सकते। तो क्या अब उन्हें भी वेदविद्यालय की आवश्यकता बतानी पड़ेगी? कोई सर्वज्ञ होता है या नहीं यह तो यावज्जगत् साध्य वस्तु ही बनी रहेगी। सर्वज्ञ का अर्थ ही क्या है, यह कौन कह सकता है? सर्वपदवाच्य का तो अन्त ही नहीं हो सकता। नित्य नयी वस्तुएँ उत्पन्न होंगी और वे सबकी सब सर्व शब्द के महोदार उदर में समाती जायँगी। वेदों को ईश्वरीय सिद्ध करने के लिये कितनी ही निरर्थक बातें मूर्ख और पण्डित दोनों ही किया करते हैं। यह अर्थ का काल्यापन है। ईश्वर होगा तो वह आकाशवाणी करेगा ही कि मैं बैठा हूँ। आश्चर्य तो यह है कि जिस पद्धति से वेद का आविष्कार माना जाता है उसी पद्धति से जब दूसरे धर्म और जाति वाले अपने धर्मग्रन्थ का आविष्कार मानते हैं तो उसे असत्य और गप कह दिया जाता है। इसके लिये शास्त्रार्थ किये जाते हैं और उनका अन्त शास्त्रार्थ से ही हो जाता है।

वेदों में छन्दों के लिये अखाड़ा

“वेद ईश्वरीय ज्ञान हैं” इस पक्ष में यह कहे बिना कोई भी नहीं रह सकता कि ईश्वर काव्यरसिक है—छन्दःप्रेमी है। सम्पूर्ण वेदों को उसने छन्दोबद्ध ही रखा है। उसके ज्ञान में पद्य के अतिरिक्त गद्य के लिये कोई स्थान ही नहीं है। ऐसा क्यों हुआ? इस प्रश्न का

उत्तर यह दिया जा सकता है कि छन्द सुनने में प्रिय लगता है और श्रव्य वस्तु की ओर आकर्षण बढ़ता है। परन्तु प्रश्न तो यह है कि वेद रागालाप करके कृतार्थ होते हैं या उपदेश करके ? रागालाप बहुत ही गौण वस्तु है। किसी भी रूप में उपदेश देकर मानव-हित सिद्ध करना ही वेदों का लक्ष्य होना चाहिये। पद्य की अपेक्षा गद्य अधिक बोधक होता है, यह ज्ञान ईश्वर को नहीं था। यह भी थोड़ा सत्य ही है कि कभी-कभी राग का प्रभाव मानव-मन पर अधिक पड़ता है। भाषणों में कभी-कभी कोकिलकण्ठ वक्ताओं के मुख से निकले हुए पद्य हृदय में एक गुदगुदी सी पैदा अवश्य कर देते हैं। सारे के सारे वेदमन्त्र छन्दोमय उपदिष्ट हुए, यह क्यों ? यह तो पूछा ही नहीं जा सकता। इस “क्यों” का यदि कोई उत्तर है तो यही कि ईश्वर को गद्यज्ञान नहीं था अथवा ईश्वरीय वस्तु पद्य ही है। तब तो गद्य का बहुल प्रचार भी ईश्वर का विरोधी ही है।

ईश्वर ने छन्दोमयी अपनी भाषा में ज्ञानोपदेश किया, यह सहा बन जाय तो भी यह भूल तो उसने अवश्य ही की कि उसने यह नहीं बताया कि अमुकमन्त्र अमुकछन्द में है। इसका परिणाम यह हुआ कि छन्दो-निर्णय के लिये मल्लभूमि तैयार हो गयी। मन्त्रों के छन्दों के विषय में झगड़े खड़े हो गये। एक ही मन्त्र किसी के मत में अमुक छन्द में है और किसी के मत में उससे विपरीत छन्द में !

यदि यह कहने का साहस किया जा सके कि वेद ईश्वरीय ज्ञान नहीं, अपितु मानवीय ज्ञान हैं, ऋषिप्रणीत हैं, सृष्टि के आरम्भ में नहीं सृष्टि के—मानवीय सृष्टि के—बहुत काल के पश्चात् तत्तत्समय के ज्ञानी ऋषियों की बुद्धि ही वेदों का उद्गम-स्थान है ; तो कलह का अन्त सुलभ हो जाता है। ऋषिकाल में व्याकरण, छन्द आदि अमुक अंश में प्रचरित हो चुके थे। वेदों में

व्याकरण और छन्द उस समय के मर्षिहयों की देन है। वे लोग प्रामाणिक थे, कपटी नहीं, ढोंगी भी नहीं। अतः उनके मन में जो भाव उठे, छन्दोबद्ध कर लिये गए। छन्दों में भले भूल रह गयी हो अथवा छन्दों के नाम उस समय तक निश्चित न हुए हों, केवल रागालाप किये जा सकते हों, ऐसी वाणी में लिख लिये गये। अभी भी ऐसे कवि अवश्य मिलेंगे जो छन्दों के नाम और छन्दोरचना की रीति नहीं जानते होंगे, परन्तु उस राग में छन्द लिख लेते होंगे। यह तो होता ही है कि ऐसे कवियों के छन्दों में अक्षर-मात्रा की भूल रहती है। ऋषियों के छन्दों में भी यह बात है। उन्हें छन्दों की परीक्षा नहीं देनी थी ; अतः वे निर्भय थे। वह मन्त्र रचते गये, कण्ठस्थ करते गये, कण्ठस्थ कराते गये। उनका संग्रह ही वेद है। छन्दों को शुद्ध करने का प्रयास पीछे से हुआ। गायत्री छन्द में प्रसिद्ध मन्त्र “तत्सवितुर्वरेण्यम्” में २४ अक्षर होने चाहियें ; परन्तु २३ ही अक्षर हैं। छन्दःशास्त्रियों ने एक नियम बना दिया। “इयादि पूरणः” (पिङ्गलछन्दःसूत्र ३।२) तथा ‘तन्वादीनां छन्दसि बहुलम्’ (का. वा. ६।४। ६८) के अनुसार “वरेण्यम्” को “वरेणियम्” पढ़ देने से २४ अक्षर पूरे हो जाते हैं। इतना तो निभ्रान्त ही है कि ईश्वर ने छन्द उपदेश नहीं ही किया था। ऋग्वेद के मन्त्रों में छन्दोव्यवस्था भी है और पादव्यवस्था भी। परन्तु यजुर्वेद का मार्ग इससे भिन्न है। बहुतों का तो मत है कि यजुर्वेद में छन्द हैं ही नहीं। परन्तु यह सर्वथा सत्य नहीं है। इस वेद में सैकड़ों मन्त्र हैं जो अवश्य ही छन्दोयुक्त हैं। परन्तु यह भी सर्वथा सत्य है कि सैकड़ों मन्त्र छन्दोहीन ही हैं। इसके अतिरिक्त यह भी ध्यान में रखना है कि यजुर्वेद के मन्त्र प्रायः अक्षर-गणना से ही सिद्ध होते हैं। गणों का विचार तो अवैदिक है। मात्रा का नियम भी

अवैदिक ही है। केवल अक्षर ही गिने जाते हैं। इन्हीं के आधार पर छन्दोविश्लेषण किया जाता है। वस्तुतः इसका कुछ भी फल नहीं है। यजुर्वेद के “इषे त्वोर्जेत्वा” इस मन्त्र में उव्वट के मत में “इषे त्वा” इतना एक मन्त्र है। इसमें दो पद और तीन अक्षर हैं। दैवी अनुष्टुप् छन्द है। एवम् “ऊर्जे त्वा” यह भी द्विपद और अक्षर छन्द है। स्वामी दयानन्द के मत से “इषे” से लेकर “इन्द्राय भागम्” यहाँ तक स्वराब् बृहती छन्द है। उसके पश्चात् ब्राह्मी उष्णिक् छन्द है। यह विषय कलहास्पद और निरर्थक है। अर्थज्ञान में ही तात्पर्य होना चाहिये। मैं पहले कह आया हूँ कि जिसे छन्दोज्ञान नहीं है उसे भी अर्थज्ञान से लाभ होता है। वस्तुतः तो यही कहना चाहिए कि अर्थज्ञान से ही लाभ होता है। अधिक स्पष्ट कहना-सुनना हो तो यह कहना चाहिए कि अर्थज्ञान-पुरस्सर आचरण करने से ही लाभ है। तभी जीवन का निर्माण और निर्वाण होता है।

यह सब विचार मेरे अपने हैं, शायद अपने लिए ही हैं। यदि ये मेरे विचार अन्य विद्वानों को भी उचित और तथ्य प्रतीत हों तो वे भी इनके भागीदार हो सकते हैं “जो कुछ मैंने समझा है वही सत्य है” इस विचार-धारा का मैं विरोधी हूँ। मेरी भी भूल हो सकती है, अन्यो की भी। सत्य को समझने और मानने का प्रयास सभी को करना चाहिए। मैं समझता हूँ की मेरा मत अनेक विद्वानों के मत से भिन्न है। अनेक आर्षग्रन्थों से भी मेरा मत पृथक् है। परन्तु इसका मुझे दुःख नहीं है। विचार का अर्थ “सर्वानुसरण” नहीं है। सर्वानुसरणकाल में विचार को-बुद्धि को कोई अवकाश ही नहीं है। वेद का निर्णय वेद से ही करना चाहिये। अन्य ग्रन्थ और ग्रन्थकार वेद के पीछे के हैं। उनके मत से वेदविषय के निर्णय को मान ही लेने के लिये

किसीको विवश नहीं किया जा सकता। मुझसे पहले के सैकड़ों और सहस्रों वर्षों से पहले के विद्वानों के मत के सामने मैं इतने अंश में ही नमस्तक होता हूँ कि उनमें प्राचीन इतिहास है। वेद के सम्बन्ध में कब और किसके क्या विचार थे इसका मुझे परिज्ञान भी उसीसे होता है। एक ऐतिहासिक शृङ्खला मेरे सामने आकर उपस्थित होती है और उससे बहुविध ज्ञान मुझे मिलता है, इतने से ही वे प्राचीन मत मेरे लिये आदरणीय हैं परन्तु आँख मीचकर यदि मैं उनके मतों को स्वीकार न कर सकूँ तो यह न तो मेरा कोई अपराध हो सकता है और न उन पूर्वजों के प्रति कोई तिरस्कार का भाव ही सिद्ध किया जा सकता है। मेरा मत है कि अपने-अपने विचारों से सभी ने वेदों की सेवा की है। किसी के भी हृदय में वेदों को अपमानित करने की कभी कोई भावना नहीं थी। कम से कम इतना तो मानना ही चाहिये कि सभी वेदभाष्यकारों ने जिस मार्ग का आश्रयण किया है वह मार्ग उनकी दृष्टि में सत्य और प्रामाणिक था।

महीधर के लिये दो शब्द

महीधर पण्डित ने यजुर्वेद के २३ वें अध्याय के “गणनां त्वा” इत्यादि मन्त्रों का व्याख्यान किया है। वह व्याख्यान अवश्य ही अत्यन्त अश्लील है। परन्तु मैं या कोई भी विद्वान् इसके लिये महीधर को गाली नहीं दे सकते। महीधर ने वेद के साथ अन्याय नहीं किया है। उनके सामने कात्यायन-श्रौतसूत्र थे। उस सूत्र-ग्रन्थ में मन्त्रों का विनियोग है। उसके आधार पर ही महीधर पण्डित ने और उव्वट ने भी यजुर्वेद का भाष्य किया है। उनका इसमें तनिक भी दोष नहीं है। वैदिक याग-परम्परा महीधर से पूर्व से ही चली आ रही थी। सूत्र ग्रन्थ ही शायद इसके प्रवर्तक थे। उनका अनुसरण उस समय अनिवार्य था। उन्होंने नये अर्थ के

निर्माण में अपने को असमर्थ समझा। प्राचीन प्रचलित अर्थों का ही आश्रय लिया। इसके लिये उन्हें न तो मूल कहा जा सकता है और न शठ। यह तो स्पष्ट ही है कि कात्यायन के समय तक इन मन्त्रों का अर्थ उसी रूप में प्रचलित था। अन्यथा यह भी कहा जा सकता है कि उन मन्त्रों के अन्य अर्थ भी प्रसिद्ध रहे होंगे और महीधर के किये हुए अर्थ के समान ही अर्थ भी प्रसिद्ध थे।

सुब्रह्मण्य शास्त्री और व्यासराय शास्त्री

वैदिक-साहित्य-चरित्र के लेखक पि० पि० सुब्रह्मण्य शास्त्री जी तथा के० एल० व्यासराय शास्त्री के मत से इस शुक्ल यजुर्वेद का उत्पत्ति देश कुरु-राज्य अथवा कुरुक्षेत्र है। यजुर्वेद के ब्राह्मणों का उत्पत्ति-स्थान भी उन दोनों विद्वानों के मत से सरस्वती और दृषद्वती नदियों से आरम्भ करके पूर्व-दक्षिण भाग में यमुना तक और शुतुद्रि-यमुना के मध्य में ही कुरुक्षेत्र है। आज उसे सरहिन्द (सीरु-हिन्द) कहते हैं। इसी के पूर्व भाग में पञ्चाल देश है जो मेरठ से लेकर पूर्व-दक्षिण भाग में प्रयाग तक गङ्गा-यमुना के मध्यवर्ती दोआबा देश का स्पर्श करता है।

मैं पीछे लिख आया हूँ कि याज्ञवल्क्य ने जिस वेद का वमन किया था वह कृष्ण यजुर्वेद के नाम से प्रसिद्ध हुआ था। पश्चात् याज्ञवल्क्य ने सूर्याराधन से शुक्ल यजुर्वेद प्राप्त किया था। इन विद्वान् लेखकों का मत है कि शुक्ल यजुर्वेद में ब्राह्मण भाग नहीं है परन्तु अर्थवाद तो है ही। अतएव ब्राह्मणभाव के कारण ही इसका नाम शुक्ल-यजुर्वेद हुआ और तैत्तिरीयसंहिता में जैसे मन्त्र और अर्थवाद का संग्रह है वैसे ही ब्राह्मण भाग भी संकलित है। अतएव वह भाग कृष्ण यजुर्वेद कहा जाता है।

उपर्युक्त विद्वानों का मत है कि शुक्ल-यजुर्वेद आरम्भ में केवल १८ अध्यायों में ही समाप्त था। पश्चात् वह

४० अध्यायों वाला बन गया। इस प्रतिज्ञा की सिद्धि के लिये लेखकों ने ब्राह्मण और आभ्यन्तर प्रमाणों का आश्रय लिया है। ब्राह्मण प्रमाणों के आधार पर वे कहते हैं कि प्रथम अध्याय से १८ अध्याय तक के पद्यमय और गद्यमय सभी भाग निर्विशेष रूप से तैत्तिरीय संहिता में उद्धृत हैं। तथा अन्तिम २० अध्यायों में वर्ण्यमान विषय तैत्तिरीय ब्राह्मण और तैत्तिरीयारण्यक में अनुसंहित हैं। परन्तु वाजसनेय ब्राह्मण में तथा वाजसनेय आरण्यक में उनका अनुसन्धान नहीं है। प्रत्युत वाजसनेय-ब्राह्मण में प्रथम के ९ काण्डों में प्राथमिक १८ अध्यायों के मन्त्र व्याख्यात हैं। तदनन्तर १७ अध्यायों के मन्त्रों का विरल ही ग्रहण हुआ है। उसके पश्चात् के अध्यायों का तो कहीं नामो-निशान भी नहीं है। इससे यह स्पष्ट है कि प्रथम के अध्यायों पर ब्राह्मणकारों की आदर दृष्टि है और यह केवल इसलिये कि १८ अध्याय ही प्राचीन हैं। किंच शुक्लयजुर्वेद की अनुक्रमणिका में २६ से ३५ तक १० अध्याय खिल के रूप में परिगणित हैं।

आन्तर प्रमाणों का उल्लेख करते हुए उन विद्वानों ने लिखा है कि २६ से २९ अध्याय पर्यन्त पीछे से बनाये गये हैं; क्योंकि इनमें वर्णित विषय नवीन नहीं हैं, प्रत्युत पीछे के अध्यायों से वे भाग गतार्थ हो जाते हैं। ३० से ३९ अध्यायों तक नरबलि-पितृयज्ञविश्वजिद्यज्ञादि क्रियाओं का प्रतिपादन है और ये क्रियायें नूतन हैं अतः ये अध्याय तो उनसे भी अर्वाचीन हैं। अन्तिम ४० वाँ अध्याय तो निस्सन्देह ही अर्वाचीन है क्योंकि उसमें यज्ञ-कर्म का संपर्क नहीं है, उसमें केवल उपनिषद् की छाया है। किंच १८ अध्यायों के अतिरिक्त अध्यायों में धार्मिक और साँधिक आचारों के विचार में नवीनता ही प्रकट होती है। जैसे कि, १६ वें अध्याय में रुद्र के लिये जो विशेषण प्रयुक्त हैं वे पीछे के अध्यायों में शिव के पर्याय बना दिये गये हैं। एवम् शिव के सर्वोत्कर्षबोधक

ईशान और महादेव शब्द केवल ३९ वें अध्याय में प्रयुक्त हुए हैं। ये दोनों शब्द शिव के अभूतपूर्व तादृक् उत्कर्ष की करुणा करते हुए पीछे से प्रकट हुए हैं। एवं ३० वें अध्याय में बहुत सी संकीर्ण जातियों का परिगणन हुआ है। परन्तु १६ वें अध्याय में यह परिगणन अल्प-संख्यक है। इसमें यह प्रतीत होता है कि ३० वें अध्याय के निर्माण काल में जितनी संकीर्ण जातियाँ थीं उतनी १६ वें अध्याय के उत्पत्ति काल में नहीं थीं। इससे इन दोनों अध्यायों के उत्पत्ति काल में पौर्वापर्य स्पष्ट है।

आगे चलकर वे विद्वान् लेखक लिखते हैं कि शुक्ल-यजुर्वेद भिन्न-भिन्न चार कालों में उत्पन्न हुआ है। प्रथम के १८ अध्याय तो प्रथम आविर्भूत हुए हैं। उसके पश्चात् सात अध्याय परिशिष्ट रूप में जोड़े गए प्रतीत होते हैं; क्योंकि दोनों भागों में ही समान रूप से ही सर्वयज्ञोपयुक्त क्रियाओं का प्रतिपादन है। पश्चात् जब कर्मकाण्ड अतिशय वृद्धि को प्राप्त हुआ तब १४ अध्याय जोड़े गये। इनमें २६ से २९ अध्यायों में उपवर्णित और ३० से ३९ अध्यायों तक नवीन क्रियाओं का प्रतिपादन हुआ है जो पीछे से ही आविर्भूत हुई थीं। तथा ४० वाँ अध्याय तो तब जोड़ा गया है जब क्रियाकाण्ड का युग समाप्तप्राय था। अतएव इस अन्तिम अध्याय में न तो किसी यज्ञक्रिया का ग्रहण है और न त्याग है। मध्यम मार्ग को लेकर ही यह समाप्तिकाण्ड रचा गया है।

इस वाजसनेय-संहिता में आधा भाग तो पद्यमय मन्त्रात्मक है आधा भाग गद्यमय अर्थवादात्मक है। मन्त्र भाग में ७०० से कुछ अधिक मन्त्र हैं जो सभी ऋग्वेद से लिये गये हैं। अवशिष्ट सभी मन्त्रभाग और समग्र अर्थवाद भाग नवनिर्मित हैं।

इन विद्वानों के मत से मेरा कोई विरोध नहीं है

मैं केवल दो बातें ही कहना चाहता हूँ। एक तो

यह कि जैसे शुक्ल यजुर्वेद के लिये यह मत है कि केवल १८ अध्याय ही प्राचीन हैं और शेष पाश्चात्य हैं ऐसे ही सभी वेदों के लिये भी कहा जा सकता है। ऋग्वेद के लिये भी ऐसे ही कहा जा सकता है। ऋग्वेद के सभी मन्त्र न तो समानार्थक हैं और न समानविषयक हैं। सबका रचना का काल भिन्न-भिन्न ही है। संकलन कब और कैसे हुआ यह कहना बहुत कठिन है। विद्वानों के ध्यान में आया तो ईशावास्यादि को उपनिषद् बनाकर यजुर्वेद का ४४ वाँ अध्याय बना डाला। सामवेद के लिये तो स्पष्ट ही है कि अमुक मन्त्रों को छोड़कर सभी मन्त्र ऋग्वेद के हैं। तो भी उसे तृतीय कोटि में रखने का कारण यह प्रतीत होता है कि सामवेद के मन्त्रों का उपयोग पीछे से होने लगा होगा। उसके पूर्व यजुर्वेद का निर्माण कुछ अध्यायों में हो चुका था। अतः सामवेद को तृतीय स्थान प्राप्त हुआ। सामवेद ऋगात्मक होता हुआ भी केवल मान-हेतु से पृथक् वेद बन गया। अथर्ववेद तो बहुत पीछे से आया है, इसमें किसी विद्वान् का वैमत्य है ही नहीं। अतः वह चतुर्थ वेद बना।

दूसरी बात यह कहनी है कि चारों वेदों में कितने मन्त्र हैं यह गणना आज तक प्रामाणिक रीति से नहीं हो सकी है। चरणव्यूह आदि में जो गणना है वह अधूरी और अप्रामाणिक जैसी है। यजुर्वेद में वृद्धि तो अवश्य हुई ही है परन्तु कब, कहाँ और कितनी हुई है, उसमें मेरा उपर्युक्त विद्वानों से मतभेद है। मैं समझता हूँ कि जो छन्दोरचना की परम्परा चल पड़ी थी वह यजुर्वेद तक भी पहुँची है। अतः छन्दात्मक जो मन्त्र हैं वही प्राचीन हैं तथा बहुलांश में ऋग्वेद से लिये गये हैं और ब्राह्मणात्मक भाग या गद्यात्मक भाग नवीन हैं। प्राचीन मन्त्रों को बिखेर दिया गया है अतः बहुत से अध्यायों से उनका स्पर्श कराया गया है।

ईशावास्योपनिषद् तो अवश्य ही नवीन है। मेरा मत है कि उपनिषद् ब्राह्मण और आरण्यकों में ही रखी जाती थीं। शुक्लयजुर्वेद ब्राह्मण नहीं है, वेद है। उसमें उपनिषद् नहीं ही आ सकती। परन्तु जब उस वेद में गद्य भाग का संमिश्रण हुआ तो किसी भी रीति से यह उपनिषद् भी वहाँ संमिलित हो गयी। अथवा मेरा मत यह भी है कि वह ४० वाँ अध्याय उपनिषद् है ही नहीं; वेद का भाग है। ब्राह्मणों के अन्त में आने से उसे उपनिषद् नाम प्राप्त हुआ होगा।

अब एक प्रश्न यह है कि यजुर्वेद के ४० वें अध्याय को उपनिषद् माना जाय या उसी वेद का एक भाग संहितारूप माना जाय? मेरा मत है कि वह उपनिषद् नहीं, वेद का ही एक भाग है। वह संहिता ही है। यह नहीं कहा जा सकता है कि कर्मत्याग और वैराग्य के लिये उपनिषद् ही उपदेश कर सकती है, संहिताएँ नहीं। यह ४० वाँ अध्याय ४० वाँ न होकर कोई अन्य ही अध्याय है। जब इस संहिता का आकार बढ़ाया गया तब इस अध्याय को अन्त में रख दिया गया क्योंकि इसमें उभयतः शमस्तु कहने की बात है। इस अध्याय के संभूति, असंभूति विद्या, अविद्या, विनाश आदि पद, हो सकता है कि कर्म और ज्ञान के साथ ही राग

अलापते हों, तथापि यह नहीं कहा जा सकता कि यह अध्याय उपनिषद् है, संहिता नहीं। इसमें कर्म का निषेध हुआ हो; यह भी नहीं है। यह अध्याय तो कर्म और ज्ञान दोनों को साथ में चलने का उपदेश दे रहा है। नवम मन्त्र अन्धं तमः प्रविशन्ति (४०।९) का भाष्य करते हुए उब्बट ने लिखा है “लोका तिकाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते” तथा महीधर ने लिखा है यमनियम-सम्बन्धवान् विज्ञानात्मा कश्चिन्नास्ति जलबुद्बुदव-ज्जीवा मदशक्तिवद्विज्ञानमित्यादिमतवादिनो बौद्धाः प्रस्तूय निन्द्यन्ते”। इनके मत से यह भाव निकाला जा सकता है कि यह अध्याय बौद्धों के मत के प्रचार के पश्चाद् निर्मित हुआ है और अतएव अन्त में जो दिया गया है कि “इति शुश्रुम धीराणाम्” वहाँ का यह वचन भी “शुश्रुम” भी “धीराणाम्” इन पदों से बौद्धकाल की झाँकी कराता है।

वेदों के सम्बन्ध में मुझे अभी भी बहुत-कुछ लिखना है। २५, ३० प्रश्न वेद-विद्वानों के आकर पड़े हुए हैं। परन्तु आज तो इस प्रस्तावना को यहीं समाप्त करता हूँ। भविष्य में कुछ लिखा जा सकेगा या नहीं, यह भगवान् काल के ज्ञान में होगा।

अहमदाबाद-७

ता० २२-१२-१९६०

स्वामी भगवदाचार्य

अद्वैत-सिद्धान्त

लेखक—स्वामी श्रीभागवतानन्दजी महाराज, महामण्डलेश्वरः, काव्य-साङ्ख्य-योग-न्याय-वैशेषिक-वेद-वेदान्ततीर्थमीमांसाभूषण. वेदरत्न. दर्शनाचार्य ।

‘द्विधेतं द्वीतमित्याहुस्तदभावो द्वैतमुच्यते । तन्निषेधेन चाद्वैतं प्रत्यक्त्वमिधीयते (बृहदारण्यक-वार्तिक ४।३।१८६) द्विधा द्विप्रकारम्—इतं प्राप्तमिति द्वीतम् तस्य भावो द्वैतम्, न द्वैतमद्वैतम् ।

अर्थ—दो प्रकार को जो प्राप्त है वह द्वीत है इसका भाव=द्वैत है । उसके अभावको अद्वैत कहते हैं । यह वार्तिक सुरेश्वराचार्य के मतसे ‘अद्वैत’ की व्युत्पत्ति है । कुछ विद्वानोंके मतसे यह व्युत्पत्ति है—

‘द्वयोर्भावो द्विता । द्वित एव द्वैतम् (स्वार्थिक अणुं प्रज्ञादित्वात्) न द्वैतमद्वैतम्’

अर्थ—दोके धर्म को द्विता कहते हैं द्विता ही द्वैत है । जहां द्वैत नहीं वही अद्वैत है ॥

‘सलिल एको द्रष्टाऽद्वैतः’ (बृह० उ० ४।३।३२) जलके समान निर्मल एक व्यवहारदृष्टिसे द्रष्टा । उक्त श्रुतिमें ‘अद्रष्टा’ छेद निकालें तो पारमार्थिक दृष्टिसे अद्रष्टा और अद्वैत परमात्मा है ॥

ब्रह्म का लक्षण—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्त्यभिसंवि-शन्ति तद्विजिज्ञासस्व तद् ब्रह्म’ (तै० उ० ३।३।१)

जन्माद्यस्य यतः ॥ ब्र० १।१।२॥

जिससे ये सब भूत उत्पन्न होते हैं और जिससे उत्पन्न होकर जीवित रहते हैं तथा मरते हुए उसमें ही प्रविष्ट हो जाते हैं उसको जानने की इच्छा करो । वही ब्रह्म है ॥

‘जन्माद्यस्य यतः’ (ब्रह्मसूत्र १।१।२)

जिससे इस जगत् की उत्पत्ति स्थिति और भय होता है वह ब्रह्म है ॥

‘ब्रह्मशब्दस्य हि व्युत्पाद्यमानस्य नित्यशुद्धत्वाद-योऽर्थाः प्रतीयन्ते । बृहतेर्धातोर्धानुगमात्’ (ब्रह्मसूत्र शाङ्करभाष्य १।१।१।)

ब्रह्मशब्दकी व्युत्पत्ति करने से नित्यत्व शुद्धत्व आदि अर्थ प्रतीत होते हैं, बृह् धातुके अर्थ के अनुसार ॥

‘वृद्धिकर्मा हि बृहतिरातिशायने वर्तते । ‘बृह-त्वाद् बृंहणत्वाद्वात्मैव ब्रह्मेति गीयते’ भामती (१।१।१।)

‘बृह्’ धातु अतिशयवृद्धि अर्थमें वर्तता है । अत्यधिकमहत्त्व होने से अथवा व्यापक होने से आत्मा ही ब्रह्म कहलाता है ॥

‘निरवग्रहमहत्त्वसम्पन्नं वस्तु ब्रह्मपदार्थः । देशकाल आदि अवच्छेदरहित (पञ्चपादिका) महत्त्वयुक्त वस्तु ब्रह्मपदका अर्थ है ॥

बृहदारण्यक उपनिषद् में वार्तिककार सुरेश्वरा-चार्य ‘ब्रह्म’ का यह लक्षण कहते हैं—

‘अव्यावृत्ताननुगतं वस्तु ब्रह्मेतिगीयते । ब्रह्मार्थो दुर्लभोत्र स्याद् द्वितीये सति वस्तुनि । (बृ० कातिक पृ० ५४०) ।

अर्थ—अव्यावृत्त तथा अननुगत वस्तु को ब्रह्म कहते हैं। भावार्थ यह है—

जैसे घटसे पट भिन्न है और पटसे घट भिन्न है तैसे ब्रह्मसे भिन्न कोई वस्तु हो तो तीनों ब्रह्म उससे व्यावृत्त (भिन्न) होता। परन्तु कोई वस्तु ब्रह्मसे भिन्न है ही नहीं अतः ब्रह्म अव्यावृत्त (भिन्न नहीं) है। जैसे घटत्व के आश्रय अनेक घटों में एक घटत्व अनुगत (स्थित) है वैसे ही ब्रह्म से भिन्न कोई वस्तु होती तो ब्रह्म उसमें अनुगत (स्थित) होता। अतः ब्रह्म किसी से व्यावृत्त नहीं तथा किसीमें अनुगत भी नहीं ॥

‘एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म’ छान्दोग्य उप० ६।२।१।

सजातीय—विजातीय—स्वगतभेदरहित ब्रह्म है ॥

‘सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म’ तै० उ० २।१।१। सत्य (त्रिकालावाध्य) ज्ञानस्वरूप देशकालादिपरिच्छेद-शून्य ब्रह्म है।

‘विज्ञानमानन्दं ब्रह्म’ (वृ० उ ३। ९।

ज्ञानस्वरूप आनन्दस्वरूप ब्रह्म है।

ये ब्रह्मके श्रौत (स्वरूप) लक्षण हैं। जिस अज्ञान से जीव ईश जगत् का भेद भासित होता है उस अज्ञानका लक्षण—

‘अनादि भावरूपं यद्विज्ञानेन विलीयते। तद-ज्ञानमिति प्राज्ञा लक्षणं संप्रचक्षते। (चित्सुखी १।९।

अनादि हो तथा भावरूप हो एवम् तत्त्वज्ञान से निर्वर्तनीय हो उसे ‘अज्ञान’ कहते हैं। क्रमशः अज्ञान-लक्षण-घटक तीनों विशेषण पूर्वज्ञान, प्राग-भाव एवम् आत्मा में अतिव्याप्तिवारण के लिये हैं।

अभावसे आवरण नहीं होता अतः अज्ञान को भावरूप माना है। ज्ञानाभावरूप अज्ञान को अद्वैत-

वेदान्तियोंने नहीं माना है। भगवान् श्री कृष्णने ‘गीता’ में कहा भी है—

अज्ञानेनावृतं ज्ञानं तेन मुह्यन्ति जन्तवः (५।१५)

अज्ञान से ज्ञान आवृत (आच्छादित) होता है इस कारणसे प्राणी मोहको प्राप्त होते हैं।

अज्ञान अनिर्वचनीय है—

प्रत्येकं सदसत्त्वाभ्यां विचारपदवीं नयत् ।
सहते तदनिर्वाच्यमाहुर्वेदान्तवादिनः । (चित्सुखी १३।१)

अर्थ—सत्त्व से तथा असत्त्व से एवम् सत्त्व-असत्त्व उभयरूपसे विचार को सहन न करने से अद्वैतवेदान्तवादी विज्ञान अज्ञान और तज्जन्य-प्रपञ्च (जगत्) को अनिर्वचनीय कहते हैं। भाव यह है यदि जगत् को सत्य मानें तो ब्रह्मज्ञानसे उसका बाध नहीं होगा। यदि शशशृङ्गसमान असत्य मानें तो घटपटादि पदार्थों की प्रतीति न होगी। फलतः सर्व व्यवहार लुप्त हो जायगा। यदि सत् असत् उभयरूप माने तो एक समयमें एकाधिकरणनिरूपित-वृत्तित्वाभावविरोध होगा अतः ब्रह्मभिन्न सब ही अनिर्वचनीय है ॥

यह संसार मिथ्या है—

‘प्रतिपन्नोपाधौ त्रैकालिकनिबन्धप्रतियोगित्वं मिथ्यात्वम् (अद्वैतसिद्धि १)

ज्ञानाधिकरणमें अत्यन्ताभावका प्रतियोगित्व मिथ्यात्व का लक्षण है। यथा शुक्तौ रजतं नास्ति इस प्रतीति में शुक्तिनामक ज्ञान-अधिकरण में रजतं नास्ति रजत नहीं है, यह अत्यन्ताभाव-रजतका

शुक्ति में हैं अतः रजतमें उक्त अभावका प्रतियोगित्व है अतः रजत मिथ्या है। ऐसे ही ब्रह्मणि प्रपञ्चो नास्ति इस प्रतीति में ब्रह्मनिष्ठप्रपञ्चाभावका प्रतियोगित्व प्रपञ्च (जगत्) में हैं। अतः जगत् मिथ्या है। 'प्रपञ्चो मिथ्या दृश्यत्वात् जडत्वात् परिच्छिन्नत्वात् शुक्तिरूप्यादिवत्। (अद्वैत सिद्धि १) प्रपञ्च मिथ्या है दृश्य होने से, जड होनेसे, तथा परिच्छिन्न होनेसे, शुक्तिरूप्य आदि के समान। इत्यादि अनुमानोंसे भी जगत् में मिथ्यात्व सिद्ध होता है ॥

जगत् में सत्यकी प्रतीति अध्यास (भ्रम) से होती है—अध्यास का लक्षण यह है—

'स्मृतिरूपः परत्र पूर्वादृष्टावभासः' (ब्रह्मसूत्र-भाष्य १।१।१)

'असंनिहितविषयत्वं स्मृतिरूपत्वम्' (उक्तभाष्य-भामती)।

आरोपणीय विषयसंनिहित न हो, अन्य अधिकरणमें पूर्वदृष्ट पदार्थ का ज्ञान अध्यास है। जैसे हृत्स्थरजत ज्ञान है उसका शुक्ति में ज्ञान हुआ 'इदं रजतम्' वह अध्यास (भ्रम) है वैसे ही ब्रह्म में पारमार्थिकरूप में प्रपञ्च नहीं है परन्तु प्रतीत होता है अतः वह अध्यास (भ्रम) है।

अद्वैत वेदान्त में 'विवर्तवाद' माना है—जैसे कहा है।

'आरम्भवादः कणभक्षपक्षः संघातवादश्च भदन्त पक्षः। साङ्ख्यादिवादः परिणामवादो वेदान्तवादस्तु विवर्तवादः' (संक्षेप शारीरक २।६३)

न्याय वैशेषिकमत में 'आरम्भवाद' है। बौद्धमत में 'संघातवाद' है, सांख्य योगमतमें 'परिणामवाद' है। अद्वैतवेदान्त में 'विवर्तवाद' है ॥

'अतात्त्विकोऽन्यथाभावो विवर्तः' भामती आरम्भ में मङ्गलाचरण की व्याख्या।

अवास्तविक अन्यथाप्रतीति विवर्त है। जैसे 'इदं रजतम्' यहां शुक्ति रजत नहीं होती किन्तु रजतरूप से ज्ञात होती है।

जीव ईश्वरके स्वरूपके विषयमें भिन्न भिन्न आचार्यों के मतभेद हैं—

अवच्छेदवादी आचार्यवाचस्पतिश्रिके मतमें अज्ञान का विषय चेतन ईश्वर हैं। अज्ञानका आश्रय चेतन जीव है।

आभासवादी वार्तिककारके मतमें—

अज्ञानोपहित—अज्ञानतादात्म्यायन्न चेतन ईश्वर है। अविद्याकार्यबुद्ध्यपहित बुद्धितादात्म्यापन्न चेतन जीव है

प्रतिबिम्बवादी संक्षेपशारीरककारके मत में अज्ञानप्रतिबिम्बित चेतन ईश्वर है। बुद्धिप्रतिबिम्बित चेतन जीव है। अद्वैतज्ञानका त्याग नहीं करना चाहिये

'धीधना वाधनायास्यास्तदा प्रज्ञां प्रयच्छथ। क्षेप्तुं चिन्तामणिं पाणिलब्धमब्धौ यदीच्छथ। (खण्डन-खण्डखाद्य १।२४)

हे बुद्धिमानो हस्तगत चिन्तामणि को आप लोग यदि समुद्रमें फेंकना चाहते हों तो इस आत्ममति (आत्मज्ञान) का वाध करना अर्थात् इस आत्मज्ञान का त्याग हाथ में आये चिन्तामणिको समुद्रमें डालने के समान है ॥ इति ॥

परिशिष्ट साङ्ख्यदर्शन

साङ्ख्यदर्शन बहुत प्राचीन दर्शन है। महा-भारत कालमें भी इसकी प्रतिष्ठा थी। इतनी अधिक प्रतिष्ठा थी कि वेदोंसे भी पूर्व इसका नाम उच्चरित होता था। तत्त्वचिन्तकोंका तथा धर्मचिन्तकोंका यह दर्शन परम आश्रय था। महाभारतके शान्ति-पर्वमें कहा गया है कि—

ज्ञानं च लोके यदिहास्ति किञ्चित् ,
साङ्ख्यागतं तच्च महन्महात्मन् ॥

अर्थात् जगत्में जो कुछ ज्ञान है सब सांख्यसे आया हुआ है। शान्तिपर्वमें अनेक स्थलोंमें हम देखते हैं कि आचार्य पञ्चशिख और उनके शिष्य धर्मध्वज जनकके संवादके रूपमें, ब्रह्मवादिनी सुलभा और जनकके संवादरूपमें, वसिष्ठ और कराल-जनकके संवादरूपमें, याज्ञवल्क्य और दैवराति-जनकके संवादके रूपमें सांख्यदर्शनके विचारोंकी माला अत्यन्त मनोहररूपमें गूँथी गयी है। श्रीमद्-भगवद्गीतामें भी हम सांख्यविचारोंका प्रसार और प्रसाद पाते हैं। इसमें सन्देह नहीं कि महाभारत-कालमें सांख्यदर्शन बहुत प्रतिष्ठित और लोको-पयोगी दर्शन था।

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते ।
तत्त्वानि च चतुर्विंशत् तेन साङ्ख्याः प्रकीर्तिताः ॥

जो सांख्यका अर्थात् ज्ञानका, प्रकृतिका, चौबीस तत्त्वोंका प्रसंख्यान करते हैं अर्थात् निरूपण करते हैं वे सांख्यके प्रवर्तक, अथवा प्रचारक अथवा उपदेशक कहे जाते हैं। महाभारतके अध्ययनसे यह स्पष्ट रीतिसे जाना जाता है कि मनुष्योंके

जागतिक और पारमार्थिक जीवनकी सर्वोत्तम सामग्री सांख्योंने ही सञ्चित की थी। सांख्यदर्शनके दर्शकों अथवा विचारकोंकी महाभारतकालमें अथवा उससे भी पूर्वकालमें एक पवित्र परम्परा चल रही थी। उस परम्पराके आद्य प्रवर्तक कपिल थे।

सांख्यदर्शन आज षडध्यायीके रूपमें उपलब्ध है। इसके जन्मदाता आचार्य कपिल थे। संभव है कि वही कपिल मुनि थे। पञ्चशिखाचार्य भी कपिलके ही शिष्य थे। इसी परम्परासे सांख्यदर्शन बहुत प्राचीनकालसे भारतमें प्रवृत्त है। यह जो कहा जाता है कि ईश्वरकृष्णकी सांख्यकारिका ही सांख्य-शास्त्रका मौलिक ग्रन्थ है और उसीके आधारपर आजका सांख्यदर्शन संकलित है, कदाचित् यह कथन निर्मूल ही है। हम सांख्यकारिका में, अन्तिम आर्यामें लिखा देखते हैं कि—

सप्तत्यां किल येथांस्तेथांः,

कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।

आख्यायिकाविरहिताः,

परवादविवर्जिताश्चेति ॥

इससे स्पष्ट प्रतीत होता है कि षष्टितन्त्रके अखिल विषय सांख्यसप्ततिमें है। यह दूसरी बात है कि उसमें आख्यायिकाएँ नहीं हैं तथा अन्य-दर्शनोंके साथ कोई बहुत बड़ा झगड़ा नहीं है।

सांख्यसप्ततिकी आर्यावोमें जो कुछ कहा गया है वह षष्टितन्त्रके तीन अध्यायोंमें ही प्रायः समाप्त हो जाता है। इसके चतुर्थ अध्यायमें आख्यायिकाएँ हैं और पञ्चम तथा षष्ठ अध्यायोंमें पर-वादोंका

उल्लेख है उन्हें कारिकाओंमें संग्रहीत नहीं किया गया है। यह षष्ठितन्त्र ही सांख्यदर्शन है—सांख्य-पञ्चध्यायो है।

षष्ठितन्त्रके कुछ रूप कारिकाके रूपमें हैं अतः कितने ही विद्वान् यह मानते हैं कि कारिकारचनाके पश्चात् सांख्यदर्शन रचा गया है, परन्तु मैं समझता हूँ कि यह कथन निर्मूल ही होगा। कारिकारूपमें मिलनेवाले तीन सूत्र हैं। उन्हें कारिकाका रूप पश्चात् ही मिला होगा।

परम दयालु श्रीकपिल मुनिने अपने सांख्य-शास्त्रका आरम्भ करते हुए लिखा है—अथ त्रिविध-दुःखात्यन्तनिवृत्तिरत्यन्तपुरुषार्थः । आधि-भौतिक, आधिदैविक और आध्यात्मिक दुःखों-की अत्यन्तनिवृत्ति ही अत्यन्तपुरुषार्थ है अर्थात् मोक्ष है। इस सूत्रसे कहा गया है कि जीवन-मरणके बन्धनसे सदाके लिए छूट जाना ही मोक्ष है। मोक्षके लिये ही भारतीय आर्यदर्शनोंका प्रादुर्भाव है। इसका मुख्य तात्पर्य यह है कि किसी प्रकारसे जगत्से छूट जाना ही मानवजीवनका उद्देश्य है। इसी उद्देश्यकी पूर्तिके लिये इस सांख्य-दर्शनका भी उत्थान हुआ है। इस एक सूत्रसे ही—इस प्रथम सूत्रसे ही तीन वस्तुओंका ज्ञान प्राप्त कराया गया है—

१. जीव अनादिकालसे कर्मबद्ध है।
२. वह बन्धनसे छूट सकता है परन्तु त्रिविध दुःखोंको उसे अत्यन्त निवृत्त करना पड़ेगा।
३. उसी निवृत्तिको अत्यन्त पुरुषार्थ कहते हैं। आर्यशास्त्रों में धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष इन चारोंको पुरुषार्थ कहा गया है। इसी मोक्षको सांख्यने अत्यन्तपुरुषार्थ कहा है।

किंच, जो वस्तु स्वभावसे ही बद्ध हो वह कभी भी बन्धनमुक्त नहीं हो सकता है। सांख्य बन्धनमुक्ति चाहता है। अतः यह भी इस सूत्रसे सिद्ध हुआ कि जीव अपने अनादिकालके कर्मोंसे बद्ध है। इससे यह भी स्वयं सिद्ध हो जाता है कि सांख्य जीवको अनादि मानते हैं और वह अपने अनादिकालसे कृत कर्मोंसे बद्ध है। इसी तत्त्वको कपिलने अपने—

न स्वभावतो बद्धस्य मोक्षसाधनोपदेश-विधिः इस सूत्रसे दृढ़ किया है।

सांख्यदर्शनने जीवोंके बन्धन के चार निमित्त माने हैं : काल, देश, अवस्था और कर्म, इन चार योगोंसे ही कोई वस्तु बन्धनबद्ध होता है। जीवके लिये ये बन्धन स्वाभाविक नहीं हैं। यदि ये बन्धन स्वाभाविक हैं तो आत्मा कभी भी मुक्त नहीं हो सकता। इसीलिए सांख्यने पुनः कहा—

न नित्यशुद्धमुक्तस्वभावस्य तद्योगस्तद्योगादृते ॥

आत्मा स्वभावसे ही नित्य, शुद्ध और मुक्त है। अतः प्रकृतिके सम्बन्धके बिना उसे बन्धयोग नहीं हो सकता।

यहां एक शङ्का हो सकती है कि यदि आत्मा मुक्तस्वभाव है अर्थात् स्वभावसे ही मुक्त है तो उसे बन्धन कैसे प्राप्त हो सकता है? इस प्रश्नका उत्तर बहुत कठिन नहीं हो सकता। अग्नि स्वभाव से ही उष्ण है, इसकी दाहकता स्वाभाविक ही है तथापि विरोधी वस्तु जलसे दाहकता निवृत्त होती है। यदि यह कहा जाय कि अमुक अग्निकी ही दाहकताको जल निवृत्त करता है, सर्व अग्निकी दाहकताको नहीं, तब हम भी यही मानते हैं। आत्मा अनन्त है। जिस आत्माने मुक्त होनेके लिये प्रयत्न किये,

उसकी मुक्ति होती है। जिसने प्रयत्न नहीं किये अथवा पर्याप्त प्रयत्न नहीं किये वह बन्धनबद्ध ही रहता है। तथा प्रयत्नसे वह मुक्त भी होता है।

कितने लोगोंका मत है कि सांख्य अनियत-तत्त्ववादी है। परन्तु विचार करनेसे यह मत उचित प्रतीत नहीं होता। यदि यह दर्शन अनियत-तत्त्ववादी होता तो चेतन और अचेतन तत्त्वोंका स्वीकार और विवेचना यहाँ कभी भी नहीं हो सकती थी। आधिभौतिकदृष्टिसे उनको २५ कहा गया है और आध्यात्मिक दृष्टिसे उनको साठ विभागोंमें विभक्त किया गया है। अनिरुद्धने अपनी वृत्तिमें सांख्यको अनियततत्त्ववादी माना है परन्तु विज्ञान-भिक्षुने यह कहकर उसका खण्डन कर दिया है कि—

“एतेन सांख्यानामनियतपदार्थाभ्युपगम इति मूढप्रलाप उपेक्षणीय इति ॥”

किंच—ईश्वरासिद्धेः इस सूत्रसे कपिलने ईश्वरकी सत्ताका अस्वीकार किया है अतः वह अनीश्वरवादी थे। परन्तु सांख्यदर्शन ईश्वरवादी है, इसकी सिद्धि अन्य सेश्वरसांख्यसूत्रग्रन्थ से होती है। एक ही कपिल अनिश्वरवादी भी हो और ईश्वरवादी भी, यह सर्वथा असम्भव है। एक ही व्यक्ति एक ग्रन्थमें ईश्वरका स्वीकार और एकमें ईश्वरका अस्वीकार करे, यह भी एक विचित्र घटना ही होगी। कितने लोगोंने ईश्वरासिद्धेः सूत्रको पूर्वपक्षका सूत्र मानकर कपिलको ईश्वरवादी ही मान लिया है। वस्तुतः यह विषय विद्वद्विचारणीय है।

सांख्यके सिद्धान्त संक्षेपमें ये हैं—

१. सत्त्व, रजस्, तमस् की साम्यावस्था प्रकृति कही जाती है।
२. प्रकृति एक ही है।
३. पुरुष (जीव) अनेक और अनन्त हैं।

४. पुरुष अपरिणामी हैं।

५. प्रकृति जड है अत एव अन्ध है।

६. प्रकृति परिणामशालिनी है।

७. पुरुषके उपराग से प्रकृतिमें परिणाम होता है।

८. प्रकृतिके प्रथम परिणामको बुद्धि कहते हैं।

९. वह बुद्धि एक अन्तःकरण है।

१०. बुद्धि ही महत्तत्त्व है।

११. वह बुद्धि दर्पणके समान निर्मल है।

१२. वह बुद्धि जब बाह्य इन्द्रियोंके साथ मिलकर विषयाकार बनती है और घट, पट ऐसा ज्ञान जब होता है तब उसी ज्ञानको वृत्ति कहते हैं।

१३. ज्ञान, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, संस्कार, धर्म, अधर्म ये सब बुद्धिके ही परिणामविशेष हैं। ये परिणाम सूक्ष्ममात्रामें प्रकृतिमें ही रहते हैं और अवस्थामेदसे उनके आविर्भाव-तिरोभाव हुआ करते हैं।

१४. पुरुष कमलपत्रके समान निर्लेप रहता है।

१५. तत्त्व २५ हैं यथा : १ मूलप्रकृति, २ महत्तत्त्व, ३ अहंकार, पञ्च तन्मात्र ४ शब्द, ५ स्पर्श ६ रूप, ७ रस, ८ गन्ध, पञ्चभूत ९ पृथ्वी, १० जल, ११ तेज, १२ वायु, १३ आकाश, पञ्च ज्ञानेन्द्रिय १४ चक्षु, १५ त्वक्, १६ रसन, १७ घ्राण, १८ श्रोत्र, पञ्च कर्मेन्द्रिय- १९ पायु, २० उपस्थ, २१ पाणि, २२ पाद, २३ वाक्, २४ मनस्, २५ पुरुष।

सांख्य शब्दका अर्थ ज्ञानवान् होता है।

संख्याका अर्थ ज्ञान है। संख्यावान् अर्थात् ज्ञानवान् सांख्य कहाजाता है।

महाभारतमें एक श्लोक है।

संख्यां प्रकुर्वते चैव प्रकृतिं च प्रचक्षते।

चतुर्विंशतितत्त्वानि तेन सांख्याः प्रकीर्तिताः॥

—भगवद्गीता

मीमांसादर्शनका संक्षिप्त रूपरेखा

विचारपूर्वक तत्त्वनिर्णयको मीमांसा कहते हैं। विचार भी मीमांसा शब्दका अर्थ हो सकता है। इसलिये पूर्वमीमांसादर्शन और उत्तरमीमांसादर्शन इन दो शब्दोंकी प्रसिद्धि है। उत्तरमीमांसा शब्द भगवान् व्यासके वेदान्तदर्शनके लिये प्रसिद्ध है। पूर्वमीमांसा शब्द जैमिनिके ग्रन्थके लिये प्रसिद्ध है। जैमिनीय—मीमांसा दर्शनका शरीर बहुत विशाल है। यह दर्शन सर्वशास्त्रोपयोगी है। इस दर्शनके कुछ सिद्धान्तोंका ही दिग्दर्शन यहाँ कराने का मेरा प्रयास है।

अथातो धर्मजिज्ञासा यह इस दर्शनका प्रथम-सूत्र है। धर्मजिज्ञासाका अर्थ धर्मविचार है। जिज्ञासा शब्दकी विचार अर्थमें लक्षणा है।

यहाँ धर्मशब्दका अर्थ लोकप्रसिद्ध अर्थ नहीं है। मनुक्त अर्थ भी नहीं है। किन्तु चोदनालक्ष-णोर्थो धर्मः यह सूत्रोक्त अर्थ है। चोदनाका अर्थ है विधि। वार्तिककारने यही अर्थ लिखा है। यथा

चोदना चोपदेशश्च विधिश्चैकार्थवाचिनः।

तन्त्रवार्तिकमें चोदनाशब्द, विधि, अर्थवाद, मन्त्र, नामधेयके लिये प्रयुक्त हुआ है। वार्तिककारने धर्मका लक्षण इस प्रकारसे लिखा है—

फलतोपि च यत्कर्म नानर्थेनानुबध्यते।

केवलप्रीतिहेतुत्वात् तद्धर्म इति गीयते ॥

जिस कर्मके करनेमें किसी अनर्थका सम्बन्ध न हो तथा केवल प्रीतिजनक हो उसे धर्म कहते हैं। इस दर्शनमें यागादि धर्म कहे जाते हैं और प्राणिहत्यादि अधर्म कहे जाते हैं।

आत्मा विभु है। अणु नहीं। यदि आत्मा अणु हो तो मेरे शिरमें वेदना है, मेरे पादमें वेदना है, ये ज्ञान युगपत् नहीं हो सकते।

आत्मा मध्यमपरिमाणवाला भी नहीं है। मध्यम-परिमाणवाला होनेसे वह सावयव हो जायेगा।

मध्यमपरिमाणवाला आत्मा हो तो वह सावयव होगा। क्योंकि निरवयव द्रव्य दो प्रकारके ही होते हैं; अणु और विभु। मध्यमपरिमाणवाले द्रव्य सब सावयव ही होते हैं।

आत्माका मध्यमपरिमाण मानें तो आत्मा सावयव होगा। और तब अनेक अवयवोंकी कल्पना होने लगेगी।

द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, शक्ति, अभाव ये षड् पदार्थ हैं। प्राभाकारके मतमें—द्रव्य, गुण, कर्म, सामान्य, समवाय, शक्ति, संख्या, सादृश्य ये आठ पदार्थ हैं।

द्रव्य—परिमाणके आश्रयको द्रव्य कहते हैं।

परिमाणके दो भेद हैं : अणु, महत्।

द्रव्य ११ हैं : पृथिवी, अप्, तेज, वायु, आकाश, काल, दिक्, आत्मा, मन, शब्द, तमः।

पृथिवी—जिसमें गन्ध हो वह पृथिवी है।

शरीर चार प्रकारके हैं : जरायुज, अण्डज, स्वेदज, और उद्भिज्ज।

जरायुज—मनुष्य, मृग आदि।

अण्डज—पक्षी, सरीसृप आदि।

स्वेदज—मशक, मत्कुण, वृश्चिक आदि ।

उद्भिज्ज—तरु, गुल्म आदि

प्राभाकर विद्वान् उद्भिज्ज शरीरका स्वीकार नहीं करते ।

जल—सरित्, सरः, समुद्र, करक, रसनेन्द्रिय ।

परन्तु वह घनीभाव अदृष्टके कारणसे है । अथवा अत्यन्त शैत्यके सम्बन्धसे ।

तेजः—उष्ण स्पर्शवालेको तेज कहते हैं । सूर्य, चन्द्र, नक्षत्र, अग्नि आदि और चक्षुरिन्द्रिय तेज हैं ।

रूप-स्पर्श तीन प्रकारके हैं—उद्भूत, अनुद्भूत, अभिभूत ।

उद्भूतरूप—अयःपिण्डादि तेजमें रहता है ।

इन्द्रियमें अनुद्भूत रूप-स्पर्श रहते हैं ।

सुवर्णमें अभिभूत रूप-स्पर्श रहते हैं । सुवर्ण भी तैजस पदार्थ है । परन्तु सर्वदर्शनकौमुदीकार सुवर्णको पार्थिव मानते हैं । उनके मतसे सुवर्ण भी घृतके समान नैमित्तिक द्रवत्वका ही अधिकरण है । वह कहते हैं कि यदि सुवर्ण तैजस हो तो उसमें आलोक के समान द्रवत्व नहीं होना चाहिये ।

मीमांसक वायुको नैयायिकोंके समान अनुमान-गम्य नहीं मानते । उनके मतसे वायुका प्रत्यक्ष होता है । यह वायु शीत है, उष्ण है, महान् है ऐसा अनुगत प्रत्यय होता है । अतः त्वक् इन्द्रियसे वायुका प्रत्यक्ष होता है । अनुमानके लिये अवकाश नहीं है । स्वभावसे ही वह तिर्यक्गमन शील है । भ्रमण और उर्ध्वगमन आदि जो वायुमें प्रतीत होते

हैं, वह पार्थिव द्रव्यसे अथवा अन्य वायुके अभिघातसे प्रतीत होते हैं ।

शरीरादिधारण के हेतुभूत वायुविशेष प्राण कहे जाते हैं । वही वायु व्यापारभेदसे प्राण, अपान, व्यान, उदान, समान भेदसे पञ्चधा कहा जाता है । तथा नाग, कूर्म, कृकर, देवदत्त, धनञ्जय भेदसे दशधा भी कहा जाता है ।

विशिष्ट अवकाशके आश्रयको आकाश माना जाता है । शब्दगुणवाला आकाश है, ऐसा मीमांसक नहीं मानते । क्योंकि इनके मतमें शब्द द्रव्यरूप है ।

सर्वाधारको काल कहते हैं ।

दिक् एक और नित्य है ॥

पृथिवी, जल, तेज, वायु ये साक्षात् प्रत्यक्षवेद्य हैं । परन्तु काल, आकाश, दिक् विशेषणत्वेन प्रत्यक्ष वेद्य हैं । जैसे प्रातःकाले देवदत्तः पूर्वस्यां दिशि दृष्टः, आकाशे उड्डयाना विहगा मयावलोकिताः, प्रातः कालमें मैंने देवदत्तको पूर्व दिशा में देखा था, आकाशमें उड़ते हुए पक्षियोंको मैंने देखा था । यहाँ काल, आकाश, दिशा यद्यपि विशेषणत्वेन प्रत्यक्षके विषय नहीं हैं तथापि विशेषणत्वेन तो प्रत्यक्षके विषय हैं ही

चैतन्यके आश्रयको आत्मा कहते हैं । आत्मा नानाभूत, विभु, नित्य, भोग—स्वर्ग अपवर्गभाक् है । मैं स्थूल हूँ, मैं कृश हूँ, इस प्रत्यक्षसे शरीरको ही आत्मा नहीं माना जा सकता । क्योंकि सर्वगत आत्मामें स्थौल्य आदि धर्मों की

अनुपपत्ति है। यह शरीर मेरा है इस व्यवहारसे भी शरीर आत्मा नहीं है।

मैं स्थूल हूँ, मैं कृश हूँ यह जो अमेदव्यवहार है वह तो भ्रान्तिसे भी, संसर्गदोषसे भी हो सकता है। ऐसा ही कहा भी गया है—

गुरुः स्थूलः कृशो बाहमिति देहेपि या मतिः ।
भ्रान्तिः सा, भेदरूपं हि गुरु मे तदितीक्ष्यते ॥

इन्द्रियोंको भी आत्मा नहीं कह सकते। क्योंकि बाह्य इन्द्रियोंको भौतिक होनेके कारण एक एकको आत्मा माने तो योहम् अद्राक्षं सोहं स्पृशामि। जिस मैंने देखा था वही मैं स्पर्श कर रहा हूँ यह एकत्व व्यवहार सिद्ध नहीं होगा।

ज्ञानको भी आत्मा नहीं माना जा सकता है क्योंकि ज्ञान तो क्षणिक है। क्षणिकज्ञानमें बाल्यावस्थामें मैंने जिस दुःखका अनुभव किया था वही मैं अब सुखका अनुभव करता हूँ यह प्रत्यभिज्ञा नहीं हो सकती। नित्यज्ञान किसीके लिये भी असम्भव है।

सुख-दुःखादिसे भिन्न आत्मा है। “मैं सुखी हूँ” “मैं दुःखी हूँ” ऐसा ही व्यवहार सर्वत्र देखा जाता है; परन्तु मैं सुख हूँ, मैं दुःख हूँ, ऐसा व्यवहार नहीं सुना जाता, अतः आत्मा सुख-दुःख नहीं है किन्तु सुख-दुःखज्ञानका अधिकरण है।

वह आत्मा प्रत्येक शरीरमें भिन्न है, विंशु है और नित्य है।

यदि आत्माको एक मानें तो जैसे कर्ता एक हो और कारण अनेक हों भिन्न हों, तो भी त्रक्षुषा

दृष्टमर्थं मनसा स्मरति, त्वचा प्रत्यभिजानाति, तथा देवदत्तशरीस्थेनात्मना दृष्टमर्थं यज्ञदत्तः प्रत्यभिजानीयात् एकस्मिन् सुखिनि दुःखिनि वा सर्वेषामपि सुखदुःखानुसन्धानं च स्यात्। चक्षुसे देखे गये हुएको मनसे स्मरण करता है अथवा त्वक्से स्पर्श करके प्रत्यभिज्ञा प्राप्त करता है वैसे ही देवदत्तके शरीरमें रहे हुए आत्मासे दृष्ट वस्तुको यज्ञदत्त जान सकता है। एक आत्मा दुःखी हो अथवा सुखी हो तो सब आत्माको सुख-दुःख का अनुसंधान होना चाहिये। परन्तु ऐसा होता नहीं है। अतः आत्माका अनेकत्व ही स्वीकृत होना चाहिये।

यदि यह कहो कि आत्मा तो क और ख का एक ही है परन्तु करण-साधन एक नहीं है अतः एकके दृष्ट, श्रुत, अनुभूत अर्थको दूसरा अनुसंधान नहीं कर सकता है तो इसका क्या उत्तर होगा योहमपश्यं सोहं शृणोमि जिस मैंने देखा था वही मैं सुनता हूँ। यहाँ इन्द्रिय-भेद होने पर भी अनुसंधान होता है। यदि कहो कि शरीरभेदसे वैसा अनुसंधान नहीं होता है तो शरीरभेद होने पर भी जातिस्मरणको पूर्ववृत्त का स्मरण कैसे होता है? अतः स्मर्तव्य वस्तुका स्मरण न होनेसे प्रतिशरीरमें आत्मा भिन्न ही है, यह निश्चय होता है।

आत्माका अणु अथवा शरीरपरिमाण क्यों न मान लिया जाय? ऐसा नहीं माना जा सकता क्योंकि युगपत् शिर और पाद की वेदना अणुपरिमाणवादमें उपपन्न नहीं होती।

आत्माको मध्यमपरिमाणवाला मानें तो भी दोष है। क्योंकि तब आत्माको सावयव मानना

पड़ेगा। आत्मा निरवयव है। निरवयव द्रव्य दो ही प्रकारके हैं : अणु अथवा विभु। मध्यमपरिमाण वाले सब सावयव हैं। यदि आत्माको मध्यमपरिमाणवान् माने तो अनेक अवयवोंकी कल्पना करनी पड़ेगी। किंच हस्तीके शरीरमें आत्माको हस्तिशरीरके अनुसार माननेसे और पिपीलिकाके शरीरमें आत्माको पिपीलिकाके अनुसार माननेसे सङ्कोच-विकासकी कल्पना आत्मामें करनी पड़ेगी। आत्माको सावयव माननेसे अवयवमें अपचय, उपचय आदि की कल्पना करनी पड़ेगी। तब वृद्धि, ह्रास, नाशकी भी कल्पना करनी पड़ेगी। अतः आत्माका विभुत्व ही युक्त है। आत्माको अविनाशी, नित्य, सर्वगत, स्थाणु, अचल और सनातन मानना ही श्रौत और स्मार्त मार्ग है। यही नित्य आत्मा, दान, तप, यज्ञ होमादि कर्मों का कर्ता है, यही अशन, पान, बिहार आदि लौकिक व्यापारोंका आश्रय है, तथा तत्तत्कर्म जन्य स्वर्ग-नरकादि निखिल फलोंका भोक्ता है। त्रिगुणात्मिका प्रकृति जड होने से किसीकी कर्त्री नहीं हो सकती। चेतनके व्यापारके बिना किसी भी जड पदार्थमें कर्तृत्व देखा नहीं गया है। अतः आत्मा ही कर्ता भी है और भोक्ता भी।

तम चक्षुर्मात्रप्राद्य और आलोकाभावप्रकाश्य एवं कृष्ण रूप है। किंच वह तम नैयायिकोंके

मतसमान आलोकाभावरूप नहीं है किन्तु भावरूप ही है। कृष्णं तमः, चलति तमः इस रीति से गुण और कर्म से विशिष्ट होकर प्रतीयमान भी वह है।

मीमांसक विद्वान् जातिका स्वीकार करते हैं।

इयं गौः, इयमपि गौः यह गौ है, यह भी गौ है, इस प्रकारका ज्ञान सकल गोव्यक्तिके लिये उत्पन्न होता है। यह ज्ञान अश्वादि व्यक्ति में उत्पन्न नहीं होता। क्योंकि अश्वादि विजातीय हैं। अतः अश्वादिसे व्यावृत्त यह गोज्ञान देशान्तर और कालान्तरमें भी गोदर्शन से अबाधित ज्ञान उत्पन्न होता है। इसमें तो किसी का विवाद नहीं है। वही प्रत्यक्ष सामान्यरूपसे और विशेषरूपसे आकारद्वयवाले वस्तुको व्यवस्था करता है उनमें सामान्य रूपसे जो ज्ञान है वह गोत्व है। विशेषज्ञान तत् तत् व्यक्तिका है। इसका अपलाप नहीं किया जा सकता है। प्रत्यक्ष गोज्ञान अबाधित है। प्रत्यक्ष प्रमाण सब प्रमाणोंमेंसे सबके यहाँ मुख्य माना गया है। अतः उसीके बल से जाति की सिद्धि होती है।

जाति को ही सामान्य भी कहते हैं और आकृति भी कहते हैं।

(अपूर्ण)

भगवदाचार्य

सन्देह—निवारण

(ले. स्वामी श्रीत्रिभुवनदासजी शास्त्री)

श्रीमान् भगवदाचार्यो विद्वन्मण्डलमण्डितः ।

तस्याचरितसन्देहं नाशयामि हि तर्कतः ॥

ता० २४-१०-७१ लाभपंचमी की रात के एक बजे पुण्यश्लोक एक महान् पुरुष के चरित के विषय में उपस्थित विरोधाभास रूपी सन्देह के निवारण के लिए महान् कवि श्रीहर्ष का कथन याद आया :—

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं,

गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।

खलत्वमलपीयसि जल्पिते तु,

तदस्तु बन्दिभ्रमभूमितैव ॥

श्लोक ३२ । सर्ग ८ । (नैषधीयचरिते)

नातिस्वलपं च दीर्घं च पवित्रं सुमनोहरम् ।

श्रीमद्भगवदाचार्यवृत्तं च बोधयाम्यहम् ॥

पण्डितराज, सारस्वतसार्वभौम, परमपूज्य, स्वामी, श्रीभगवदाचार्यजी महाराजजी एक महान् विद्वान्, महान् नेता, महान् कवि, महान् क्रान्ति-कारी, महान् युगद्रष्टा, महान् काव्यकर्ता, महान् इतिहासकार, महान् दार्शनिक, महान् महर्षि एवं महापुरुष हैं । इनमें ननु—नच का स्थान नहीं है ।

इनके जन्म—कर्म दिव्य हैं । इनके जीवन—दर्शन दिव्य हैं । इनकी शक्ति और बुद्धि दिव्य हैं । इनके आचार—विचार भी दिव्य हैं । इनके लेख और लेखनी भी दिव्य हैं । इनकी विद्या और ये स्वयं भी दिव्य हैं ।

आज कल के युग में साधारणमानव सौ वर्ष तक जीवित नहीं रह सकता है । शतायु होना महा-

पुरुष का लक्षण है । शतायु होने पर भी दाँत, नेत्र और बुद्धि खूब ही सुरक्षित हों, यह महापुरुष का असाधारण लक्षण है । वेद भगवान् कह रहे हैं कि महामानव की आयु शतवर्ष हैं । पश्येम शरदः शतम् । जीवेम शरदः शतम् । इस मन्त्र से ज्ञात होता है कि हमारे पूज्य स्वामीजी महामानव हैं ।

शरद शब्द के अर्थ शरद ऋतु और वर्ष भी है । ऋतौ वत्सरे शरत् (कोष) पूज्य स्वामीजी का जन्म समय कार्तिकशुक्ल लाभपंचमी है । यह पंचमी शरद ऋतु में ही आती है । शरद ऋतु में जन्म लेकर दिव्यकर्म करते हुये सौ वर्ष तक जीवित रहना यह महामानव का महालक्षण है ।

पूज्य स्वामीजी की आयु लग-भग सौ वर्ष की है । सौ वर्ष के मध्य में सौ से अधिक ग्रन्थों के निर्माण और सौ से अधिक सम्प्रदाय के कार्य अपने पवित्र जीवन में इन्होंने किये हैं । अतः अहमदाबाद के सन्त—महन्त और विद्वानों ने मिलकर तथा इन बातों को लक्ष्य में रखकर स्वामी भगवदाचार्यशताब्दी—महोत्सव—समिति का निर्माण कर खूब ही मनोरञ्जन के साथ टागोर हॉल अहमदाबादमें ता० २४-१०-७१ के दिन शताब्दी—महोत्सव मनाया है । यह शताब्दी—महोत्सव अभूतपूर्व ही था ।

इस शताब्दी महोत्सव में नानाविध कार्यक्रम रखे गये थे । उनमें से एक कार्य—क्रम स्वामी भगवदाचार्यस्मृतिग्रन्थ समर्पण था । वह ग्रन्थ अवश्य दर्शनीय और मननीय है । उस ग्रन्थ में भारत

के अनेक गणमान्य विद्वानों के नानाविध लेख भी हैं। परिशिष्ट में शताब्दीमहोत्सव में दिये गये विद्वानों के भाषण भी दिये गये हैं।

इस महोत्सव के भाषण में तथा स्मृतिग्रन्थ में किसी विद्वान ने पूज्य स्वामीजी को ऋषि कहा तो किसीने महर्षि कहा है। किसीने राष्ट्रिय नेता लिखा है तो किसीने साम्प्रदायिक नेता लिखा है। किसीने रामानन्दसम्प्रदायोद्धारक लिखा तो किसीने भक्तिमार्ग का पथदर्शक लिखा है। किसीने मानवों के महान् शिक्षक लिखा है तो किसीने पूज्य स्वामीजी को महामानव लिखा है। ये लेख तथा भाषण केवल भावना प्रधान हैं।

भागवत दशमस्कन्ध में भावनाप्रधानवाला एक श्लोक प्रस्तुत किया जाता है :—

मल्लानामशनिर्नृणां

नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् ।

गोपानां स्वजनोऽसतां

क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ।

मृत्युर्भोजपतेर्विराटविदुषां

तत्त्वं परं योगिनाम् ।

वृष्णीनां परदेवतेति

विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥

ठीक ही उसी तरह से विद्वानोंने पूज्य स्वामीजी को माना है। भावना की प्रेरणा से प्रेरित होकर भारत के प्रायः सभी प्रान्तों के सन्त, महन्त, विद्वानों और सेवकों ने मिलकर स्वामीजी को स्मृतिग्रन्थ का अर्पण किया है। यह शताब्दी-महोत्सव लोगों के लिए चिरस्मरणीय रहेगा।

इस स्मृतिग्रन्थ में व्याकरण, न्याय, वेदान्त, सांख्य और मीमांसा आदि सिद्धान्तों के साथ पूज्य

स्वामीजी के गुणानुवादी लेखकों ने स्वामीजी के चरित्रचित्रणविषय में केवल एक भाग का वर्णन किया है। वह भाग केवल शास्त्रार्थ का विषय है।

अब मैं पूज्य स्वामीजी का सर्वाङ्गीजन-चरित्र लिखकर उसमें आये हुए विरोधाभास का परिहार करूँगा। उस ग्रन्थ में इसकी चर्चा किसीने नहीं की है। इस लेख का यही लक्ष्य है। विरोधाभास-परिहार। पूज्य स्वामीजी के कुछ लेख ऐसे हैं, जिससे साधारण मानव को भ्रान्ति हो सकती है। उस भ्रान्ति को दूर करना इस लेख का आशय है।

अब पूज्य स्वामीजी के जीवनवृत्त पर कुछ प्रकाश डालना ठीक समझता हूँ। जीवनवृत्त ही योग्यता का परिचायक और बुद्धिवैभव का द्योतक है। जीवनवृत्त से ही मानव महामानव बनता है। यदि मानव का जीवनवृत्त न हो तो उसके गुण, आचार और विचार का ज्ञान नहीं होगा। इससे वह साधारण मानव कहा जायेगा।

पूज्य स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज का जन्मस्थान स्यालकोट पंजाब है। उनका जन्मसमय सन् १८८० है। तिथि लाभपंचमी, मास कार्तिक, पक्ष शुक्ल, है। ऋतु शरद और स्वयं कान्यकुब्ज-ब्राह्मणवंशावतंस हैं। गृहस्थाश्रम का नाम सर्वजित् था। पिता श्रीका नाम गङ्गादत्त त्रिवेदी था। माता श्रीका नाम माराक्षी देवी था।

आपके जन्म से कुछ दिनों पूर्व स्यालकोट में महामारी तथा मलेरिया का खूब ही उपद्रव था। उपद्रव का कारण दैवीकोप और मक्खी-मच्छर थे। उस रोग से वहाँ का मानवसमाज त्रासित था। अनेकप्रकारों के उपद्रव घेरे हुए थे। पवन अतिशय था। बादलों से आकाश आच्छादित था। इससे

दिन में भी घोरअन्धकार रहा करता था। धूलियों से स्यालकोट अपरिचित था। पशु-पक्षी निःशब्द थे। गो माताएँ गोचरभूमि में नहीं जा सकीं। मानवसमाज का कार्य-क्रम और व्यापार वाणिज्य ठप होगया। इससे मानवसमाज त्राहि-त्राहि पुकार करता था। उस भयंकर परिस्थिति में दिन के १२ बजे शुभ-नक्षत्र में आपका आविर्भाव हुआ। आविर्भाव होते ही सब उपद्रव शान्त होगये। मानवसमाज शान्ति का अनुभव करने लगा। रात को दशदिशाएँ भी निर्मल हो गईं। तारागण उदय होने लगे। चन्द्र की चान्दनी चमकने लगी। लोग आनन्द से नाचने लगे और जन्मोत्सव सम्बन्धी गीत गाने लगे।

जब स्यालकोट में मालूम हुआ कि अमुक व्यक्ति का पुत्र हुआ है तब ज्योतिषशास्त्रों के रहस्यज्ञों का आगमन हुआ। किसीने हस्तरेखा देखी तो किसीने पद रेखा देखी। किसीने विद्यारेखा देखी तो किसीने आयुरेखा देखी। पिताजी स्वयं कर्मकाण्डी थे। सबने मिलकर निश्चय किया कि बालक अवश्य ही कुशाग्रबुद्धिवाला होगा। बाद में पुत्रजन्म का उत्सव मनाया गया। अतिथियों को दान भी दिया गया।

नामकरण

धर्मशास्त्रों में १६ संस्कार माने गये हैं। उनमें से नामकरण एक संस्कार है। वह नाम ज्योतिष-शास्त्र के आधार पर रखा जाता है। उस संस्कार के लिए स्वकुटुम्बीजन को आमन्त्रण दिया जाता है। कुटुम्बीजन एकत्र होकर जन्मराशि पर नाम रखते हैं। राशि के हिसाब से सबने मिलकर बालक का नाम सर्वजित् रखा। यह संस्कार जन्म से

दशमें दिन हुआ करता। मनुस्मृति में कहा है कि नामधेयं दशम्यां तु द्वादश्यां वास्य कारयेत्।

यज्ञोपवीतसंस्कार

ब्राह्मणकुल में यज्ञोपवीतसंस्कार श्रेष्ठ माना गया है। उसके बिना बालक संस्कार-हीन माना जाता है। समय आया अर्थात् सातवर्ष पूरे हो गये। आठवें वर्ष का आरम्भ हुआ। आठवें वर्ष में यज्ञोपवीत संस्कार शास्त्र का नियम है। मनुस्मृति में कहा है गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम्। बालक का विधिपूर्वक यज्ञोपवीत संस्कार हुआ। शास्त्रविधि के अनुसार उपवीत संस्कार में भिक्षा मांगी जाती है। जब पुरोहितजीने भिक्षां देहि मन्त्र का उच्चारण किया तब बालक सर्वजित्ने कहा इस क्रिया की जरूरत नहीं है। इससे तो मानव का अधः पतन होता है। बाद में पिताजीने समझाया कि इस क्रिया से ब्रह्मचारी को अभिमान नहीं आता है। निरभिमानी मानव जगत्पूज्य होता है।

विद्याध्ययन

ब्राह्मणकुमार के विद्याध्ययन का आरम्भ शास्त्रविधिके अनुसार उपनयन के बाद होता है। पिता पुरोहितजीने अपने विचक्षण बुद्धिशाली पुत्र को विद्याध्ययन का आरम्भ ८ वें वर्ष में कराया। सर्वजित् के बड़े भ्राता स्वयं संस्कृत के विद्वान् थे। संस्कृतपाठशाला में हिन्दी की पढ़ाई भी होती थी। सर्वजित् प्रतिदिन हिन्दी विभाग में जाकर हिन्दी पढ़ते थे। घर में बड़े भ्राता से संस्कृत भी पढ़ते थे। आपके पिताजी अनन्य रामभक्त थे। रामायण उनको कण्ठस्थ था। वे सर्वजित्को रामायण तथा हनुमान्-चालीसा पढ़ाते थे। थोड़े दिनों में ही संपूर्ण हनु-

मान्चालीसा और रामायण के बहुत से पद कण्ठस्थ हो गये। सर्वजित् की दिनचर्या यह थी कि पूजा—पाठ किए बिना अन्नजल नहीं लेना। हनुमान्चालीसा सर्वजित् को खूब ही प्रिय था। इसलिए सर्वजित् को ग्राम के आस-पास के लोग हनुमान्भक्त कहा करते थे।

सर्वजित् पठन—पाठन, भजन—पूजन में मस्त रहता था। खेलकूद में कभी राम का अभिनय करता था तो कभी हनुमान् का। एक दिन सर्वजित् रात को सोये हुए थे। श्रीहनुमान्जी के विशाल काय का दर्शन हुआ तो सर्वजित् डर गये और चिल्लाने लगे। बाद में स्वप्न में ही हनुमान्चालीसा का पाठ प्रेमसे करने लगे। पाठ करते ही श्रीहनुमान्जी प्रसन्न हो गये और अट्टहास करने लगे। इस दृश्य को देखकर सर्वजित् कहने लगे कि अरे तू तो बड़ा बन्दर है। बन्दरों में तो हँसने की नाड़ी नहीं होती है। (आयुर्वेद के मत से बन्दरों में हँसने की नाड़ी नहीं है) ऐसा सुनकर श्रीहनुमान्जी हँसते हुए कहने लगे हे वत्स ! मेरा दर्शन अमोघ है। इससे शास्त्रार्थ में तुमको कोई पराजित नहीं कर सकेगा।

भगवत्कृपा अचिन्त्य है। बाद में सर्वजित् व्याकरण, न्याय, वेदान्त आदि शास्त्रों का अध्ययन करने लगे। अध्ययन तथा अध्यापन के लिए सर्वजित् को कुछ दिनों तक आर्यसमाज में रहना पड़ा। आर्यसमाज के रंग में रञ्जित हुए।

समय परिवर्तनशील है। आपके पूर्वसंस्कार आपको आर्यसमाज में नहीं रहने दिये। हरिद्वार छोड़ना पड़ा। अवध आये। आकर बड़ा—स्थान

में भगवान् श्रीराम का दर्शन करके गढ़ी में जाकर श्रीहनुमान्जी का दर्शन किया। तब आत्मा को शान्ति मिली। श्रीसरयूकिनारे जाकर बैठे हुए थे। सौभाग्यवश स्वामी श्रीरघुवराचार्यजीमहाराज मिल गये। दोनों विद्वान् थे। दोनों में मित्रता हुई। सर्वजित् नवीन विचार वाले थे। स्वामी श्रीरघुवराचार्यजी प्राचीन विचार वाले थे। इतना ही दोनों में अन्तर था। स्वामी श्रीरघुवराचार्यजीने विचार किया कि सर्वजित् ब्रह्मचारी कुशाग्रबुद्धि वाले प्रखर तेजस्वी और ओजस्वी हैं। यदि ये रामानन्द सम्प्रदाय में दीक्षित हों तो हम दोनों की मित्रता अटूट रहेगी।

होनहार बलवान् है। श्रीरघुवराचार्यजीने बड़ा—स्थान के श्रीमइन्त श्रीरामनोहर—प्रसादाचार्यजी से कहा। आप यदि अनुमति दें तो आप के पूर्वपरिचित ब्रह्मचारी सर्वजित् आप के शिष्य बनें। कहना ही क्या था रोगी को मानो औषध मिला। अपुत्र को पुत्र मिला। निर्धन को धन मिला। अन्धे को आँख मिली। चकोर को चाँदनी मिली। अत्यन्त हर्ष के साथ बिन्दुगाथाचार्यजीने कहा कि ऐसा ही होगा। आचार्यजी की बात सुनकर सर्वजित् मौन रहे (मौनं स्वीकारलक्षणम्) सर्वजित् से सभी अयोध्यावासी पूर्व से ही परिचित थे। इसका कारण विद्वत्ता और तर्क—वितर्क बुद्धि।

वैष्णवी दीक्षा

गाथाचार्यजीने आज्ञा दी कि विद्वान् वैष्णवों को बुलाकर इस बालक को पंचसंस्कार से संस्कृत करो। स्थानके श्रीअधिकारीजी सुनते ही विद्वान् वैष्णवों को ले आये। विद्वानों के साथ अनेक सन्त-महन्त भी आने लगे। सर्वजित् की लोकप्रियता से विद्वत्ता से सब प्रसन्न थे।

श्रोत्रिय ब्रह्मनिष्ठ विद्वान् वैष्णवों के द्वारा सर्वजित् पंचसंस्कार से संस्कृत होने पर श्रीमहन्त जी महाराजने सर्वजित् को षडक्षर राममन्त्र का उपदेश दिया। अब सर्वजित् (भवदेवब्रह्मचारी से) ब्रह्मचारी भगवद्दास बने। इससे अयोध्या-निवासी संत-महन्त और विद्वानों को बड़ी प्रसन्नता हुई कि अद्वितीय मेधाशक्तिवाला एक व्यक्ति हमारे सम्प्रदाय में दीक्षित हुआ है।

अब भगवद्दासजी श्रीरामकृपासे रामभक्त बने। बाद में पूर्णविद्वान् बनने के लिए हनुमान्कवच और हनुमान्चालीसा का पाठ करने लगे। श्रीहनुमान्जी बड़े दयालु हैं। उस पाठ से प्रसन्न होकर वरदान दिये कि तुम पण्डितराज बनोगे। शास्त्रार्थ में विजेता होगे। तुम मेरे वरदान से निर्भीक होकर अनेक ग्रन्थों का उचित संशोधन करोगे। अनेक काव्यों का निर्माणकर्ता होगे। विजय लक्ष्मी सदा ही तुमको आलिङ्गन करती रहेगी। तुम्हारी आयु शतवर्ष की होगी। तुम्हारा त्याग आदर्श होगा। तुम्हारी विद्या फलवती होगी। तुम्हारे शत्रु भी तुम्हारा गुणगान करेंगे। तुम्हारा हृदय नवनीत के समान होगा। तुम एक अलौकिक भाष्यकार बनोगे आजके प्रकरण से ज्ञात होता है कि भगवत्कृपा अचिन्त्य है।

पूर्णविद्वान्

आपकी अभिलाषा थी कि मैं पूर्णविद्वान् बनूँ। इसलिए आप गुरुदेव की आज्ञा लेकर महा-वैयाकरण पं. श्रीसरयूदासजी महाराज (अयोध्या-निवासी) के पास गये। आपकी तीव्र बुद्धि को देखकर प्रसन्न होकर पण्डितजीने स्वीकृति दे दी। उनसे पाणिनीय महाभाष्य-लघुशब्देन्दुशेखर आदि

ग्रन्थों का पूर्ण अध्ययन करके महानैयायिक पण्डित श्रीबालकृष्णमिश्रजी से न्यायशास्त्र का सांगोपांग अध्ययन किया। बाद में सांख्य-मीमांसावेदान्त-साहित्यादि शास्त्रों का पूर्ण अध्ययन किया। वेद-रत्न तो विरक्तवैष्णव बननेके पहलेसेही बन चुके थे।

दिग्विजय

आचार्यपाद बोधायन से लेकर आचार्यवर्य श्रीरामानन्दाचार्यजी के बाद रामानन्दसम्प्रदाय में विद्वानों की कमी होने लगी। दाक्षिणात्य रामानुजों विद्या के प्रभाव से रामानन्दसम्प्रदाय पर प्रभाव जमाने लगे। यहाँ तक अनुचित व्यवहार करने लगे कि भगवान् राम के चरणामृत को हेय की दृष्टि से देखने लगे। श्रीराममन्दिर में जाकर भी साष्टांग दण्डवत् करने में लज्जा का अनुभव करते थे। श्रीराममन्त्र को क्षुद्रफल दाता कहते थे। दाक्षिणात्य रामानुजियों का कहना था कि रामानुज सम्प्रदाय के अन्दर रामानन्द सम्प्रदाय है। वह स्वतन्त्र सम्प्रदाय नहीं। ऐसा मानने वाले कुछ इने गिने अर्ध रामानन्दीय भी थे। १ रामटहलदास २ बलभद्रदास ३ शत्रुघ्नदास ४ रामशोभादास ५ रामनारायणदास। ये अर्धरामानुजी और अर्धरामानन्दी पांच पहलवान थे। इनके पक्ष में प्रयाग के तुलसीदास का एक ही स्थान था। सब स्थान इनके विरुद्ध में थे।

अर्धरामानन्दीयों का अर्थ यह है कि राममंत्र लेकर अपने को रामानुजो मानना। बाकी सब राममंत्र वालों का कहना था कि हम सब राममंत्र वाले स्वतन्त्र रामानन्द सम्प्रदाय के हैं।

रामटहल आदि पांच पहलवान् पूर्ण विद्वान् तो नहीं थे, परंतु रामानुजी पण्डितों के साथ रहने से

साम्प्रदायिक रहस्यों के कुछ ज्ञाता हो गये थे। ये पांच वादी थे। प्रतिवादी थे रामानंदसम्प्रदायकी तरफ से स्वामी भगवदाचार्यजी और स्वामी रघुवराचार्यजी। ये दोनों पूर्ण विद्वान् थे। इनके पक्ष में अनी-अखाड़े थे। रामानंद सम्प्रदाय के प्रतिभट कटिबद्ध थे। संत-महंतोंका कहना था कि ये दोनों विद्वानों का जो मत होगा वह हम सबको मान्य होगा। वादियों का पक्ष ऐसा नहीं था। वे सब घर-घर के ठाकुर थे। शास्त्रार्थ का नियत समय आ गया। पक्षी-विपक्षी एकत्र होने लगे।

विधि का विधान और कुछ होता है। परीक्षा का समय था। स्वामी श्रीरघुवराचार्यजी परीक्षा देने के लिए या पढ़ने के लिए या बड़ास्थान के श्रीमहंतजी के इशारे से मुजफ्फरपुर चले गये। वादीपक्षवाले शास्त्रार्थ से डर कर रामटहल के साथ टहलने चले गये। शास्त्रार्थ का स्थान श्रीहनुमान् गढ़ी था। रामानंदीयों का झुण्ड गढ़ी में भर गया। सभी संत-महंत आतुर थे कि कब शास्त्रार्थ होगा और शास्त्रार्थ में क्या होगा। इस प्रकार से तर्क-वितर्क चल रहा था। सभी लोग देख रहे थे कि रामटहल किधर टहलने चला गया। स्वामी भगवदाचार्यजी गर्जना के साथ कह रहे थे कि आज राममंत्र के निंदकों को ऐसा परास्त करूंगा कि सदा के लिए छठी का दूध याद आवेगा। रामानंद सम्प्रदाय से उनका वहिष्कार सदा के लिए होगा।

विधाता के लेख में कोई मेख नहीं मार सकता। वादी नहीं आसके किंतु दुर्भाग्य की बात यह है कि बड़ास्थान के श्रीमहंत राम-मनोहरप्रसादजी महाराज विपक्षियों का पक्ष लेकर

सभा मण्डप में आ पहुँचे। उनको देखते ही सभा के सभी लोग चित्रपट की तरह स्तब्ध हो गये। गाढाचार्यजी का प्रभाव अयोध्यानिवासियों पर खूब ही था। मानो की महाराज दशरथ की सेना में परशुरामजी का प्रवेश हो गया या गजराजों के झुण्डों में वनराज का प्रवेश हुआ।

एक तरफ वनराज सिंह के समान गुरुदेव बैठ गये तो दूसरी तरफ सिंहशावक शिष्य प्रथम से ही उपस्थित थे। सभा मण्डप खचा-खच भरा हुआ था। विजय वैजयन्ती-माला शिष्य को मिलने वाली थी। बड़ास्थान के महंतजी के सामने बोलने के लिए किसी की हिम्मत नहीं थी। शास्त्रार्थ के पहले श्रीरामानंदीयवैष्णवमहामण्डल तथा पुरातत्त्वानुसंधायिनी समिति ये दो संस्थाएँ बन चुकी थीं।

अब गुरु-शिष्य का भिड़ंत द्रोणाचार्य-अर्जुन के समान हुआ। गुरुदेवने कहा रामानुज सम्प्रदाय रामानंद सम्प्रदाय एक है। शिष्यने कहा नहीं गुरुदेव! ये दो हैं। अब गुरुदेव क्रोध में भरकर कहने लगे कि सिद्ध करो कैसे दो हैं। शिष्य श्रीभगवदाचार्यजी महाराजने कहा कि यदि आपकी आज्ञा हो तो मैं मेरे सम्प्रदाय के संत महंतों के सामने सिद्ध करूंगा कि ये दो सम्प्रदाय पृथक् पृथक् हैं। इनमें एकता की सम्भावना नहीं है। रामानंद सम्प्रदाय रामानुज सम्प्रदाय से सर्वदा पृथक् था अब है आगे भी रहेगा।

स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराजने कहा हे सभासदगण! आप लोग मेरे कथन पर खूब ही ध्यान दें। गुरुदेव के सामने शिष्य का यह तर्क था कि—

लक्ष्मीनाथसमारम्भां रामानुजार्यमध्यमाम् ।
 अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥
 सीतानाथसमारम्भां रामानन्दार्यमध्यमाम् ।
 अस्मदाचार्यपर्यन्तां वन्दे गुरुपरम्पराम् ॥

रामानुज सम्प्रदायका आरम्भ लक्ष्मीनाथसे है । रामानन्द सम्प्रदायका आरंभ सीतानाथसे है, इसलिए रामानन्द सम्प्रदाय रामानुज सम्प्रदाय से सर्वदा भिन्न है । इस तरह और भी अनेक युक्तियाँ दी गईं । इससे गुरुदेव मौन रहे । कुछ समय के बाद सभा में से उठकर चल दिये । इधर शिष्य के गले में विजयमाला रामानन्दसम्प्रदाय की तरफ से डाली गई । यह साम्प्रदायिक दिग्विजय है ।

मानव जब क्रोध में आ जाता है तब कर्तव्य और अकर्तव्यको भूल जाता है । जब गुरुदेव शिष्य से परास्त हुए, तब आपस में बोलना चलना बन्द हुआ । भोजन के समय गुरुदेव विद्वान् शिष्य को सर्व प्रथम बोलते थे । अब वह भी बन्द हो गया । इससे शिष्यने अपमान समझ कर वहाँ से चल दिया । छावनी के महन्तजी के आग्रह से वहाँ छावनी में ही निवास करने लगे ।

यहाँ पर मेरी लेखनी आगे चलने के लिए तैयार नहीं हो रही है । तो भी लिखना चाहता हूँ । अन्याय असत्पक्ष को लेकर श्रीविदुगाद्याचार्यजीने विद्वान्-योग्य शिष्य का त्याग किया है, यह विधि का विधान कितना प्रबल है । पूज्य स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज मेरे विद्यागुरु हैं । मैंने संस्कृत विद्या का आरम्भ उनसे माउण्ट आबू की चम्पागुफा में किया था । उनके गुरुदेव विदुगाद्याचार्य हैं । अतः इस विषय में मैं कुछ न लिखकर इतना ही कहता हूँ कि समर्थ को नहिं दोष गुसाईं । इस प्रकार

से अनेक दिशा में अनेक सिद्धान्त के विषय में पादरी, मौलवी और आर्यसमाजियों के साथ पण्डितराज स्वामीजीने शास्त्रार्थ किया और सर्वत्र विजय किया ।

साम्प्रदायिक महाकवि

साम्प्रदायिक महाकवि स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज माने गये हैं । श्रीरामानन्ददिग्विजय आपका प्रथम महाकाव्य है । वह काव्य माउण्टआबू श्रीरघुनाथमंदिर से सर्वप्रथम प्रकाशित हुआ है । उसका प्रकाशक इस समय के महान्त स्वामी श्रीरामशोभादासजी वैष्णवाचार्य हैं । जिस समय रामानन्दसम्प्रदाय में आचार्यप्रवर आनंदभाष्यकार आचार्य श्रीरामानन्दाचार्यजी के विषय में बहुत ही कम साहित्य उपलब्ध थे, उस समय रामानन्ददिग्विजय की रचना करके पूज्य स्वामीजीने अन्धकार से आच्छादित रामानन्द सम्प्रदाय का उद्धार किया है । इसको रामानन्द सम्प्रदाय नहीं भूल सकता है । इसके अतिरिक्त बहुत से छोटे-मोटे साम्प्रदायिकग्रंथों की आपने भी रचना की है । अतः आप अवश्य ही साम्प्रदायिक महाकवि हैं ।

राष्ट्रियमहाकवि

साम्प्रदायिक महाकवि होते हुए भी आप राष्ट्रिय महाकवि हैं । आप राष्ट्र को सर्वोपरि मानते हैं । जब आप राष्ट्र के विषय में लिखते और बोलते हैं, उस समय आप सम्प्रदाय को भी भूल जाते हैं । आपका सिद्धान्त है कि यदि हमारा राष्ट्र उन्नत रहेगा तो हम भी उन्नत माने जायेंगे । सर्वे भवन्तु सुखिनः इस उक्ति को चरित्रार्थ करना चाहते हैं । राष्ट्रोन्नति को सम्प्रदाय उन्नति मानते हैं । राष्ट्रपिता महात्मा गान्धीजी आपको खूब ही प्रिय हैं । इसलिए

आप महात्माजी को लक्ष्य करके भारतपारिजात, भारतपारिजातापहार, भारतपारिजात-सौरभम् इत्यादि तीन महाकाव्यों का निर्माण किया है। जिससे आपको राष्ट्रिय महाकवि की उपाधि मिली है। अतः आप अवश्य ही राष्ट्रियमहाकवि हैं।

आश्रमकण्टकोद्धार

विरक्त समाज का कौनसा आश्रम मानाजाय यह विवाद बहुत दिनों से चला आ रहा था। जब आपको मालूम हुआ कि यह विवाद प्रबल हो रहा है, आगे जाकर सबको सन्देह में डालेगा ऐसा विचार करके आश्रमकण्टकोद्धारग्रन्थ का निर्माण किया है। किसीने लिखा था कि विरक्तों का पंचमाश्रम है। किसीने लिखा था कि ब्रह्मचर्य आश्रम है। आपने कुछ युक्ति-प्रयुक्ति और शास्त्रों का उद्धरण देकर सिद्ध किया कि विरक्तों का आश्रम दो होसकते हैं। इसको पण्डित सम्राट् भी मान चुके थे। परन्तु मुझे रुचिकर नहीं लगा। मैंने विचार किया शास्त्रों में तो ब्रह्मचर्य, गृहस्थ, वानप्रस्थ और संन्यास इस प्रकार से चार आश्रम मन्वादि शास्त्रोंकार माने हैं। अतः एक सम्प्रदाय के लिए एक ही आश्रम मानना ठीक होगा। यदि आश्रम का निर्णय नहीं होगा तो सम्प्रदाय पन्थ सिद्ध होगा। मैंने खूब ही विचार किया। धर्मशास्त्र और इतिहासों के अवलोकन से इस निर्णयपर आया कि विरक्त समाज का आश्रम संन्यास आश्रम है। पश्चात् मेरे परममित्र पण्डित-सम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्यजी से भी विचार-विमर्श हुआ। उन्होंने भी विरक्तों का संन्यास आश्रम है इसको ठीक माना और कहा कि एक ही आश्रम मानना सर्वोत्तम सिद्धान्त है। इस सिद्धान्त को लेकर मैंने श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के उत्तरार्ध इतिहास

में लिखा कि विरक्त रामानन्दसम्प्रदाय का आश्रम संन्यास आश्रम है। हाँ मैं यह नहीं भूल सकता हूँ कि आश्रमकण्टकोद्धार तो आश्रम निर्णय में पूज्य स्वामीजी की देन है।

दिव्यस्तोत्रकलाप

यह ग्रन्थ भी पूज्य स्वामी जी का है। इस ग्रन्थ में अनेक दिव्यस्तोत्र दिये गये हैं। जैसे राम-स्तव, जानकीस्तव और मारुतिस्तव आदि हैं। श्री रामानन्द सम्प्रदाय का यह उत्तम ग्रन्थ है। आराध्य देवों की वन्दना इसमें है। यह ग्रन्थ करुण, विप्रलम्भ, भक्ति और शृङ्गारादि रसों से परिपूर्ण है। यमक, अनुप्रासादि अलङ्कारों से अलङ्कृत है। इससे कवि का भक्तहृदय उदार ज्ञात होता है। इस ग्रन्थ में जगज्जननी श्रीजानकीजी का साक्षात्कार बड़े रोचक के साथ वर्णन है। मारुति स्तव तो अत्यंत वात्सल्य भावसे वर्णन किया गया है। रामस्तव तो खूब ही उपालम्भ युक्त है। भक्तकवि कह रहा कि भगवान् आपने गीध का भी उद्धार किया है ! यदि सत्य हो तो मेरा उद्धार क्यों नहीं करते। मारुति स्तव तो अलौकिक है। इसका पाठ करने से नास्तिक हृदय आस्तिक हो गया है। विद्यार्थी को विद्या का लाभ मिला है। निर्धन को धन प्राप्त हुआ है। अशांत को शांति मिली है। यह दिव्यस्तोत्रकलाप वास्तविक ही दिव्य है।

अलौकिक वैदिक भाष्य

भारतवर्ष में अनेक भाष्य और भाष्यकार हैं तथा हो चुके हैं। उन लोगों की एक ही शैली देखने को मिलती है। यह भाष्य लोकोत्तर भाष्य है। सभी भाष्यकारों ने गीता, उपनिषद् तथा धर्मशास्त्रों द्वारा भाष्य का निर्माण किया है। पूज्य स्वामीजी

ने तो वेदमंत्रों से भाष्य बनाया है। इससे यह भाष्य लोकोत्तरभाष्य माना गया है। “ऋषयो मंत्र-द्रष्टारः” इस उक्ति को चरितार्थ करके आपने ऋषि समाज का जो महान् कल्याण किया है, उसको भारतवर्ष नहीं भूल सकता है।

सन्देह—निवारण

पूज्य स्वामीजी के जीवन चरित्र में कुछ ऐसे लेख मिलते हैं कि उसमें विरोधाभास का झलक आता है। मुझे स्मृतिग्रंथ में स्वामी श्री निगमानन्द महाराज का लेख देखने को मिला। उनका कहना है कि विरोधाभास परिहारके लिए लेख लिख रहा हूँ मुझे बारम्बार अवलोकन करने पर भी ऐसा ज्ञात हुआ कि विरोधाभास का परिहार नहीं हो सका है। इस लिए इस लेख में पूज्य स्वामीजी के विषय में जो सन्देह है उसके निराकरण के लिए मेरा यह प्रयास है।

पूज्य स्वामीजी ने अपने जीवन—चरित्र के उप-संहार में स्वयं समाधान किया है, परंतु वह समाधान साधारणों के लिए बुद्धिगम्य नहीं है। समाधान बड़ा ही क्लिष्ट है। अतः सरलभाषामें सर्वजनहिताय मेरा प्रयास है।

विरोधाभास और परिहार

(१) स्वामीजी अपने जीवनचरित्र में स्वयं लिखे हैं कि मैं अनीश्वरवादी हूँ।

(२) कुछ लोग उनको आर्यसमाजी कहते हैं।

(३) कुछ कहते हैं कि स्वांमीजी राम को ईश्वर नहीं मानते।

(४) किसी का कहना है कि स्वामीजी नास्तिक हैं।

(५) किसी का कहना है कि वाल्मीकि—रामायण का संशोधन अनुचित है इत्यदि। ये पाँच विरोधाभास हैं। विरोधाभास का अर्थ विरोध बराबर नहीं है। विरोधवत् भासते दृश्यते इत्यर्थः नतु वास्तविको विरोधः।

आदरणीय महानुभाव ! यह एक गहन विषय है। अतः शब्द का अर्थ कार्य-कारण को देखकर किया गया है। मनुस्मृति का एक श्लोक उदाहरण के लिये दिया जाता है। किस तरह शब्द का अर्थ परिवर्तन होता है। अध्याय २, श्लोक २३ कृष्णसारस्तु चरति मृगो यत्र स्वभावतः। स ज्ञेयो यज्ञियो देशो म्लेच्छदेशस्त्वतः परः ॥

जिस देश में कृष्णसार हरिण स्वभाव से ही रहते हैं, वह देश यज्ञ के योग्य है। दूसरे देश म्लेच्छ देश हैं। महानुभाव यहाँ विचार करें। म्लेच्छदेश का अर्थ नीच देश है या यवनदेश है। ऐसा अर्थ करने से अनर्थ ही होगा। अन्यदेश वाले नीच कहे जायेंगे। यहाँ विरोधाभास है। परिहारके लिए कार्य-कारण को देखकर शब्दका अर्थ बदल गया है। म्लेच्छदेश का अर्थ यज्ञ के योग्य देश नहीं है ऐसा अर्थ विद्वानों ने किया है। अथवा विरोध की तरह माछम होता है, परन्तु वास्तविक विरोध नहीं है।

(१) अब प्रथम विरोधाभास का परिहार मैं कर रहा हूँ। पाठक महानुभाव स्वच्छ बुद्धि से विचार करें।

मैं अनीश्वरवादी हूँ यह तो पूर्वपक्ष है। पूज्य स्वामीजी के लेख में प्रश्नवाचक चिन्ह नहीं रहता है। इतना ही नहीं, अकार, आकार लोप का

चिन्ह भी नहीं होता है। इसलिए बहुतसे स्थलों में विरोधाभास भासता है। अथवा अज्ञानी लोग जिसको ईश्वर मानते हैं स्वामीजी उसको ईश्वर नहीं मानते। ईश्वर के नाम से वंचना करते हैं। जहाँ-तहाँ किसी वस्तु को रखकर दूसरे को ठगने के लिए उसको ईश्वर कहते हैं। स्वामीजी का ईश्वर सर्वशक्तिमान् है। पूर्णसमर्थ है उसके नाम से कोई भी व्यक्ति वंचना नहीं करता है। भिखारी अथवा भूखे को रोटी देने वाला ईश्वर माना गया है। हो सकता है कि भूखों के लिए वह ईश्वर है, परन्तु सम्पूर्ण जगत् का वह ईश्वर नहीं है। इसको स्वामीजी ईश्वर नहीं मानते हैं। अथवा तीनों वेद में ईश्वर शब्द नहीं आया है। अतः ईश्वर शब्द अवैदिक है। आगम-निगममें माना गया कि वेदप्रणिहितो धर्मः अधर्मस्तद्विपर्ययः। इस वाक्यसे ईश्वरशब्दका समर्थन न होनेसे ईश्वरशब्द स्वामीजी को रुचिकर नहीं है ऐसे ईश्वरके विषयमें मैं अनीश्वरवादी हूँ स्वामीजीका यह अभिप्राय हो सकता है। अथवा तीनों वेदों में ईश्वरशब्द न होने से केवल पीछे से अथर्ववेद में ईश्वरशब्द आनेसे वह अनादि नहीं हो सकता है। अनादि न होने से साम्प्रदायिक लोग ईश्वरशब्द के पक्षपाती न होकर ब्रह्मवादी अपने को मानकर अपने को अनीश्वरवादी घोषित करते हैं। इसका अर्थ यह होगा कि ईश्वर शब्द अनादि न होने से ईश्वर भी अनादि नहीं होगा। जब ईश्वर अनादि नहीं सिद्ध होगा तो हम लोग अनीश्वरवादी सिद्ध होंगे।

पूज्य स्वामीजी स्वयं लिखे हैं कि मैं सांख्यवादी होते हुए भी सांख्य की प्रक्रिया को नहीं मानता हूँ। इसलिए मैं सांख्यवादी नहीं हूँ। यह तो

विचारणीय विषय है। मैं सांख्यवादी हूँ और नहीं हूँ ये दोनों शब्द एक ही व्यक्ति के लिए नहीं हो सकते हैं। यहाँ पर पूर्ण विरोधाभास है। परिहार के लिए एक उदाहरण आवश्यक है। ईश्वर निर्गुण भी है, सगुण भी है। षडैश्वर्यसम्पन्न ईश्वर है अर्थात् छ ऐश्वर्यका अर्थ छः गुण-सम्पन्न हैं। इसलिए ईश्वर सगुण भी हैं। हेयादिगुणों से रहित होने से निर्गुण भी है। ऐसा ईश्वरके विषयमें आचार्यप्रवर आचार्य श्रीरामानन्दाचार्यजी महाराज आनन्दभाष्य में लिखे हैं। जैसे सगुण-निर्गुण का समाधान है वैसे ही सांख्यवादी हूँ और नहीं हूँ का समाधान है। सांख्य के अमुक प्रकरण को मानता हूँ अतः सांख्यवादी हूँ। अमुक प्रकरण को नहीं मानता हूँ, इसलिए सांख्यवादी नहीं हूँ।

अथवा अज्ञानवश अथवा परिस्थितिवश स्वामी जी अनीश्वरवाद को स्वीकार करके अपने को अनीश्वरवादी लिखे होंगे।

एक प्रसिद्धगाथा छान्दोग्य उपनिषद् में आयी है। जब मैं वाराणसेय विश्वविद्यालय की पुराणशास्त्री परीक्षा दे रहा था, उस समय परीक्षा में अनेक उपनिषद् रखी गयी थीं। उनके अध्ययन से मुझे ज्ञान हुआ कि मानव अज्ञानवश किसी को कुछ मान लेता है। एक विद्यार्थी ब्रह्म-विद्या के लिए आचार्य के पास गया। उपनिषद् में कहा गया कि अन्नं ब्रह्म। अर्थात् अन्न ही ब्रह्म है। जब उनको अरुचि मालूम हुई तब उसको उपदेश मिला कि वायु भी ब्रह्म है। जब उसको विशेष ज्ञान हुआ तब निर्णय हुआ कि अन्नादि ब्रह्म नहीं है। स्वल्पज्ञान के कारण अथवा परिस्थिति के कारण

अन्नादि को ब्रह्म कहा गया है। वास्तविक ब्रह्म तो ब्रह्म ही है। एकोहं बहु स्याम ब्रह्म की पूर्णता है। जिस तरह अज्ञानवश परिस्थितिवश अन्नादि ब्रह्म माने गये थे, उसी तरह अज्ञानवश और परिस्थितिवश मैं अनीश्वरवादी हूँ स्वामीजी से लिखा गया है। प्रथम से मानव अज्ञानी होता है। जब पठन-पाठन करता है तब पूर्णज्ञानी हो जाता है।

अथवा स्वामीजी जब वैष्णव नहीं थे उस समय वे अपने को अनीश्वरवादी मानते होंगे। वैष्णव होने के बाद वे पूर्ण ईश्वरवादी बन गये हैं।

एक और गहन विषय उपस्थित है। स्वामीजी स्वयं लिखे हैं कि श्रीरामानन्दसम्प्रदाय में दीक्षित होने पर भी मेरा हृदय नहीं बदला है। उसके लिए सत्कर्म और समय चाहिए। जबसे श्रीस्वामीजीने परम-पुण्यस्थल अर्बुदाचल के पवित्र चम्पागुफा में रहकर अनेकों दिनों तक तपश्चर्या की है तबसे ईश्वरवादी बन गये। पूर्वावस्था में अनीश्वरवादी होंगे ऐसा अनुमान है। इसमें प्रमाण यह है कि महर्षिवाल्मीकि डाकुओं के साथ रहकर डाकू बन गये थे। नारदजी के उपदेश से ही ब्रह्म के समान हो गये। कहा है उलटा जाय जपे जग जाना। वाल्मीकि भये ब्रह्म समाना।

स्वामीजी के दिव्यस्तोत्र कलापादि ग्रन्थों से सिद्ध होता है कि स्वामीजी पूर्ण ईश्वरवादी हैं।

अनीश्वरवाद चार्वाक, सांख्य और मीमांसकों का है। सांख्य शास्त्र के निर्माता महर्षि कपिल हैं। वे २४ अवतार में परिगणित होने से ईश्वर माने गये हैं। उनका बाद तो अनीश्वरवाद है। ऐसी परिस्थिति में कपिल को ईश्वरवादी मानेंगे या अनीश्वर-

वादी? जिसको हम ईश्वर मानते हैं उसको हम अनीश्वरवादी कैसे कहेंगे?

सांख्य सूत्र में एक सूत्र ईश्वरासिद्धेः मिलता है। इसको लेकर कुछ लोग महर्षि कपिलदेव को अनीश्वरवादी मानते हैं। दूसरा सेश्वरसांख्यसूत्रग्रन्थ है। इससे कपिल को ईश्वरवादी मानते हैं।

मैं ईश्वरवादी हूँ कहने से ही मानव ईश्वरभक्त नहीं बनता है। जैसे कि रोटी-रोटी कहने से भूख नहीं मिटती है, वैसे ही ईश्वरवादी कहनेसे ईश्वरभक्त नहीं बनता है। जब वह खाता है तब उसकी भूख मिटती है। ईश्वरवादी वह है जो ईश्वर के बताये हुये सत्कर्मादि कार्य को करता है। वह अवश्य ही ईश्वरवादी है।

पूज्य स्वामीजी ईश्वर की असीम कृपा से ही महामानव, महाविद्वान् बने हुए हैं। यह ईश्वर की पूर्ण कृपा है। कोई भी विद्वान् यदि दिव्य स्तोत्र-कलाप का एक बार पाठ करेगा तो उसको अनुभव होगा कि पूज्यस्वामीजी ईश्वरवादी हैं या अनीश्वरवादी। विस्तार भय से अनीश्वरवाद को छोड़ देता हूँ।

२-स्वामीजी आर्यसमाजी या सनातनी हैं? इस पर विचार किया जायेगा। स्वामीजी को आर्यसमाजी कहनेवाले केवल ईर्ष्यालु हैं एवं अज्ञानी हैं। आर्यसमाजी वैष्णवधर्म का निन्दक एवं मूर्तिपूजा का विघातक होता है। स्वामीजी तो वैष्णवधर्म तथा मूर्तिपूजा के महान समर्थक हैं। इतना ही नहीं मूर्तिपूजा के लिए भगवत्पूजापद्धति लिखी है। जब राजस्थान जोधपुर में एक आर्यसमाजी मूर्तिपूजा का खण्डन करता था तब आपने वहाँ

जाकर शास्त्रार्थ करके उसको पराजित कर मूर्तिपूजा का मण्डन किया है। इससे वैष्णव-जगत् अपरिचित नहीं है। इन कार्य-कारणों से ज्ञात होता है कि पूज्य स्वामीजी महान् सनातनी हैं।

३-कुछ लोग कहते हैं कि स्वामीजी राम को ईश्वर नहीं मानते। हाँ इससे कुछ अनुचित नहीं हुआ है। ईश्वर शब्द, तीनों वेद में नहीं होने से राम अनादि नहीं माने जायेंगे। स्वामीजी तो राम को षडैश्वर्य सम्पन्न ब्रह्म मानते हैं। स्वामीजीने अपने जीवन चरित में स्वयं लिखा है कि मैं अवतारराम को और अवतारीराम को मानता हूँ। हाँ मैं उस राम को नहीं मानता हूँ जो विष्णु का अवतार कहा गया है, क्योंकि ऐसा मानने से मेरे सम्प्रदाय का अस्तित्व नहीं रहेगा। मैं ऐसा मानता हूँ कि साकेतनिवासी अवतारी राम का अवतार अयोध्यानिवासी राम है। वेद में राम हैं, इस शब्द को सर्वप्रथम लिखने वाले केवल स्वामीजी हैं। देखो यजुःसंस्कार भाष्य में :—

न तस्य प्रतिमा अस्ति यस्य नाम महद्यशः।
हिरण्यगर्भ इत्येष मा मा हिंसीदित्येषा
यस्मान्न जात इत्येषः ॥२॥

न तस्येति। तस्य पुरुषस्य परमात्मनः प्रतिमा प्रतिमानमुपमानं तौल्यमितियावत्। न अस्ति। तस्य कस्येत्याह—यस्य नाम महद्यशः। यस्य पुरुषस्य नाम यशश्च महत्। यशसो महत्त्वे यत्कारणं भवति तदेव नाम्नोपि महत्त्वे। रामस्य रामेतिनामश्रवण-मात्रेण हृदये परमानन्दस्फूर्तिः संजायते तत्र तद्यशः स्मृतिरेव कारणम्। नामश्रवणेन नामिन उपस्थिति-र्जायते। नामिन उपस्थितौ तस्य रावणादिदुष्टजन-

संहाररूपं महत्कार्यमुपस्थितं भवति। तदेव यशः। दानादिप्रभवा कीर्तिः शौर्यादिप्रभवं यशः इत्यभियुक्तवचनम्। अत्रादिशब्दौ प्रकारार्थौ। हिरण्यगर्भ इत्येष इत्यादिकप्रतीकसमूहः प्रायेण व्याख्यातः स्वस्वस्थले। उत्तरार्धो नास्य मन्त्रस्य भागः ॥२॥

न तस्य०

उस परमात्माका कोई उपमान नहीं है। जिसका यश महत् अर्थात् महत्त्वपूर्ण है। यश के महत्त्वमें जो कारण होता है उसके नामके महत्त्वमें भी वही कारण होता है। रामके नामके श्रवण-मात्रसे हृदयमें परमानन्दकी स्फूर्ति होती है। उस आनन्दस्फूर्तिमें रामके यशकी स्मृति ही कारण है। नामश्रवणसे नामोक्ती उपस्थिति होती है। नामीकी उपस्थितिमें रावणादि दुष्टोंके वध-रूप महत् कर्मोंकी भी उपस्थिति होती है। यही यश है। दानादिके कारण ही कीर्ति उत्पन्न होती है। शौर्यादि से यश होता है। यही कीर्ति और यश का भेद है। दानादि प्रभवमें जो आदि शब्द है वह प्रकार अर्थमें है। हिरण्यगर्भ इत्येष आदि प्रतीक इस मन्त्रमें आये हैं उनका व्याख्यान उस उस स्थानमें किया गया है। इस मन्त्रमें जो उत्तरार्ध है वह इस मन्त्रका भाग नहीं है। ३२।२॥

इतना ही नहीं भगवान् श्रीराम के लिए तो स्वामीजीने अनेकों ग्रन्थों का निर्माण किया है। ये ग्रन्थ ही प्रमाण हैं कि श्रीस्वामीजी अनन्य राम-भक्त हैं। यदि कोई विशेष जानना चाहता है तो मानस-महाकाव्य नाम का एक लेख स्मृति-ग्रन्थ में देखें।

४—स्वामीजी लिखे हैं कि मैं नास्तिक हूँ । इसका प्रचार कुछ लोग कर रहे हैं । प्रचार करने वालों को यह ज्ञान नहीं है कि आस्तिक नास्तिक का क्या अर्थ है । क्यों लिखा गया है ।

यदि मनु के शब्द से अर्थ किया जाय तो नास्तिको वेदनिन्दकः । वेद की निन्दा करनेवाला नास्तिक है । स्वामीजी तो अलौकिक वेदभाष्यकार हैं । जिस भाष्य की प्रशंसा वेदज्ञविद्वानों ने की है, उसका कर्ता नास्तिक नहीं हो सकेगा । अभी तक ब्रह्मसूत्रों का भाष्य वेदमन्त्रों द्वारा किसी आचार्य ने, किसी भाष्यकार ने नहीं किया है । अतएव स्वामीजी महान वेदभाष्यकार हैं । 'वेदभाष्यकार' विद्वानों के मत से नास्तिक नहीं माना गया है ।

महर्षि पाणिनिने आस्तिक शब्द के लिए एक सूत्र का निर्माण किया है । अस्ति नास्ति दिष्टं मतिः । इस सूत्र से स्पष्ट अर्थ नहीं हुआ जो कुछ हुआ सो सन्देह युक्त हुआ । उसको स्पष्ट करने के लिए महाभाष्यकार पतञ्जलिने लिखा कि अस्ति इति मतिः यस्य स आस्तिकः । नास्ति इति मतिः यस्य स नास्तिकः इसमें भी अव्याप्ति—अतिव्याप्ति दोष रह गया है । इसको और सरल कर के टीकाकार कैयटने कहा कि परो लोकोऽस्तीति मतिः यस्य स आस्तिकः तद्विपरीतो नास्तिकः इत्यादि कथनों से यह सिद्ध होता है पर लोक को मानने वाला आस्तिक है । स्वामीजी तो साकेत लोक के महान् समर्थक हैं । इस लिए स्वामीजी आस्तिक रामभक्त हैं ।

आपलोग शताब्दी महोत्सव में प्रत्यक्ष देखेंगे कि स्वामीजीने सबके समक्ष परब्रह्म परमात्मा

भगवान् श्रीराम के चित्रपट का पूजन किया है । अतः स्वामीजी नास्तिक नहीं हैं, अपितु महान् आस्तिक रामभक्त हैं ।

५—वाल्मीकिरामायण के विषय में इस समय कुछ उहापोह हो रहा है । परन्तु उन उहापोहवाले आदरणीय महानुभावों से पूछता हूँ कि क्या आप लोगोंने उस रामायण को देखा है ? रामायण पूर्ण छपी नहीं है । काम चाह्य है जब छपकर आपलोगों के सामने वह ग्रन्थ आवेगा तब आपलोग देखकर बहुत ही प्रसन्न होंगे और कहेंगे कि यह रामायण रामनिष्ठ—रामपरक है । श्रीस्वामीजी अनन्य रामभक्त हैं ।

पूज्य स्वामीजी को रामायण के लिए अत्यन्त गौरव है । रामायण में जब भगवान् राम का वनवास और भगवती सीताजी के वनवास का प्रसंग आता है उस वृद्ध तपस्वी का हृदय करुणा से भरजाता है । आँखों से अश्रुधारा बहने लगती है । आगे बोलने के लिए वाणी रुक जाती है । जिह्वा लड़-खड़ाती है । वार्तालाप बन्द हो जाता है । यह भक्तहृदय है । साम्प्रदायिक प्रेम है । भगवान् तथा भगवती के प्रति अनन्यता है ।

रामायण की अन्यकथाओं को छोड़कर केवल रामकथा क्यों सम्पादन किया गया ? यह प्रश्न उपस्थित हो सकता है । एक समय साकेतनिवासी लालपीठाधीश्वर महन्त श्रीमयारामदासजी महाराजने पूज्य स्वामीजी के पास आकर कहा कि स्वामीजी एक ऐसा ग्रन्थ बना दें कि जिसमें केवल रामकथा हो । वह माननीय ग्रन्थ हो । स्वामीजीने कहा

कि मेरा भी ऐसा विचार बहुत दिनों से था। मैं वाल्मीकिरामायण को इसप्रकार से कर रहा हूँ। यदि आपका विचार हो तो तैयार कर दूँ। वह अब तैयार उसी तरह से हो रहा है। अब आदरणीय महन्तजो के अभाव में उनके सुयोग्य शिष्य महामण्डलेश्वर महन्त श्रीतुलसीदासजी महाराज हैं। वे महान् गुरुभक्त हैं। भगवान् राम के अनन्य उपासक हैं। गुरुदेव में निष्ठा होने से केवल रामकथा—वाल्मीकिरामायण को प्रकाशित करने में प्रयत्नशील हैं। इसी तरह से रामायण का सम्पदन हुआ है। मुझे तो पूरा विश्वास है कि सभी रामभक्त इस ग्रन्थ को आदर की दृष्टि से देखेंगे।

एक बात और कह दूँ। स्वामीजी का रामायण ग्रन्थ अलौकिक होगा। उनके सिवाय किसी में भी ताकत नहीं कि रामकथा से रहित प्रसंग को निकाल देने पर ग्रन्थका सम्बन्ध ज्यों का त्यों बना रहने दे। यह मेधाशक्ति की महत्ता है। सरस्वती देवी की उदारता है। भगवान् राम की असीम कृपा है। भगवती जगज्जननी श्रीजानकीजी की परम वात्सल्यता है। यह तो पूज्य स्वामीजी को साम्प्रदायिकता है। ९२ वर्ष के होने पर भी लिखने के विषय में तरुणता है। यह भगवान् श्रीरामकी महती अनुकम्पा है।

उपसंहार

पाठकवृन्द ! एक दृष्टान्त देकर उपसंहार करके मैं मेरी लेखनी को विराम दूँगा। उत्कलदेश में एक प्रसिद्ध कथा प्रचलित है। वह इस प्रकार से है। न्यायकुसुमाञ्जलि के कर्ता उदयनाचार्य

हैं। वे महान् नैयायिक थे, ऐसा विद्वानों का अभिमत है। वे जितने बड़े विद्वान् थे उतने बड़े भगवान् के भक्त थे। उनका जन्मस्थान मिथिला था, जहाँ विद्वानों का आविर्भाव विशेष होता है।

एक दिन उनका विचार हुआ कि जगन्नाथपुरी में जाकर जगन्नाथ—भगवान् का दर्शन करूँ। ऐसा विचार करके पैदलयात्रा करने लगे। उदयनाचार्यजी जितने तार्किक थे उतने ही चलने में तेज थे। तो भी जगन्नाथ पुरी में पहुँचते उनकी दो मास लग गये। जाकर भगवान् के सिंहदरवाजा पर बैठ गये। विचार करने लगे कि एकान्त में जाकर भगवान् को ईश्वरसिद्धि का प्रकरण सुनाऊँ। इससे भगवान् मेरे ऊपर अवश्य ही प्रसन्न होंगे।

बहुत दिन बीत गये, परन्तु भगवान् का दर्शन नहीं हुआ। निराश होकर अन्नजल को छोड़कर उपवास करने लगे। जब सात दिन व्यतीत हुए और दर्शन नहीं हुआ तो उनको बड़ा क्रोध आया। उपालम्भ देकर प्रार्थना करने लगे कि—

ईश्वर ! मदमत्तोऽसि मामवज्ञाय तिष्ठसि ।
उपस्थितेषु बौद्धेषु मदधीना तव स्थितिः ॥

हे ईश्वर ! तुम मदमत्त हो चुके हो। इसलिए मेरे जैसे विद्वान् भक्त की अवहेलना कर रहे हो याद रखो जब भारत में बौद्धमत का प्रचार होगा जब सभी लोग अनोश्वरवादी बनेंगे, तब मेरी ईश्वर-सिद्धि ही तुम्हारी रक्षिका होगी। अर्थात् मेरे अधीन तुम्हारी स्थिति रहेगी।

अर्धरात्रिका समय था। वर्षा हो रही थी। विजली चमकती थी। मेघ गरज रहा था। घनघोर

अन्धकार था। ऐसी स्थिति में उक्त श्लोक—द्वारा भगवान् की प्रार्थना की गई अथवा धमकाया गया। विद्वान् भक्त की वात्सल्यपूर्ण प्रार्थना सुनकर भगवान्ने हँसते हुए दर्शन देकर कहा वत्स उदयन ! मुझे आने में ही अवश्य विलम्ब हुआ है। बहुतों से तुम्हारे जैसे भक्त मुझे प्रेम बन्धन में बाँध रखे थे। तुम्हें मादम है कि अहं भक्तपराधीनः। परन्तु तुम्हारे प्रेम को देखकर मेरा विचार हुआ कि मेरा एक निर्भीक भक्त मुझे उपालम्भ दे रहा है। मेरे दर्शन के लिए व्याकुल हो रहा है। ऐसा सुनकर उदयनाचार्य को भान हुआ कि भगवान् के अनेक विद्वान् भक्त इस संसार में विद्यमान हैं।

जब उदयनाचार्य इस प्रकार से ईश्वर को उपालम्भ दे सकते हैं तो तब भगवदाचार्य भगवान् को क्यों नहीं उपालम्भ देंगे ? स्वामीजी का कहना है कि हे ईश्वर ! यदि तुम्हें गर्व है कि मैं ईश्वर हूँ, मुझे भी गर्व है कि मैं भगवान् राम का दास भगवदाचार्य हूँ। इस लिए आप मुझ पर प्रसन्न हों नहीं तो मैं अनीश्वरवादी बन जाऊँगा।

पाठक महानुभाव समझ गये होंगे कि स्वामीजी के जन्म—कर्म कैसे हैं। दिनचर्या, आचार—विचार कैसे हैं। विद्याध्ययन, कहाँ तक है। शास्त्रार्थ में कैसे विजय मिला है। भगवान् के ऊपर कैसी श्रद्धा है। किस प्रकार से भगवान् को मानते हैं। आस्तिक नास्तिक की व्याख्या कैसी है। परिस्थिति-वश लेखक कुछ लिखता और बोलता है। उससे विरोधाभास भासमान होता है। उसका परिहार आवश्यक है। परिहार भी किया गया है। विरोधा-

भास से सन्देह उत्पन्न होना स्वाभाविक है। उसका भी समाधान किया गया है।

यदि राग-द्वेष को छोड़कर विचार-विमर्श किया जाय तो पूज्य स्वामीजी का कोई भी लेख आपत्ति जनक नहीं है। सभी लेख अवश्य ही रहस्यमय हैं। इस लेख से सन्देह निवारण अवश्य हुआ है।

हिन्दुधर्म में चार आगम हैं। अनेक निगम हैं। छ दर्शन हैं। ऐसा एक भी सम्प्रदाय एक भी व्यक्ति नहीं है, जिसको सब आगम निगम मान्य हो। उदाहरण में २४ अवतार दिये जाते हैं। इनमें से एक वराह अवतार है। इसकी कोई भी व्यक्ति पूजा नहीं करता। सांख्य के कर्ता अनीश्वरवादी महर्षि कपिल हैं। वे ईश्वर माने गये हैं। तो भी उनका मत अग्राह्य है। अमान्य है। इससे ज्ञात होता है कि प्रत्येक धर्म—ग्रन्थ प्रत्येक व्यक्ति को पूर्णरूप से मान्य नहीं है। ऐसा होने पर जब नहीं मानने वालों को कोई अनीश्वरवादी या नास्तिक नहीं कहता है तो पूज्य स्वामीजी सम्पूर्ण ग्रन्थ को न मनाने से कैसे अनीश्वरवादी हो सकते हैं ? प्रत्येक व्यक्ति अपने अनुकूल धर्मशास्त्रों के वचन को मानता है। प्रतिकूल वचन को नहीं मानता है। इसी तरह स्वामीजी का भी अभिप्राय है। इससे यह सिद्ध हुआ कि पूरे ग्रन्थ को न मानने से मानव अनीश्वरवादी नहीं बनता है। नास्तिक भी नहीं बनता है। अतः पूज्य-स्वामीजी महान् ईश्वरवादी हैं। इससे सन्देह का निवारण अवश्यभावी है।

मेरे इस लेख से यदि मेरी निन्दा कोई करे या प्रशंसा करें तो उनके लिए मैं यह कहूँगा जो मर्तृहरि कह गये हैं ।

निन्दन्तु नीतिनिपुणा यदि वा स्तुवन्तु

लक्ष्मीः समाविशतु गच्छतु वा यथेष्टम् ।

अद्यैव मे मरणमस्तु युगान्तरे वा

न्याय्यात्पथः प्रविचलन्ति पदं न धीराः ॥

इस लेखक से किसी की निन्दा और प्रशंसा इष्ट नहीं हैं । केवल विद्वानों की परम्परा का रक्षण है । उक्तं च नैषधे महाकाव्ये ।

वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं

गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।

खलत्वमल्पीयसि जल्पिते तु

तदस्तु बन्दिभ्रमभूमितैव ॥

वागिति गुणैरदभुते आश्चर्यभूते वस्तुनि मौनिता मूकीभावश्चेत् गुणादभुतं वस्तु न वर्ण्यते चेत्, तर्हि वाग्जन्मनो वैफल्यमसह्यशल्यमतिदुःखदायि दुःसह-शल्यतुल्यं भवतीत्यर्थः । मूकस्य तस्य च न कोऽपि विशेष इत्यर्थः ।

तर्ह्यल्पमेव वक्तव्यमित्यत आह—अल्पीयसि जल्पिते तु भाषिते तु खल्वं दुर्जनत्वमायाति लोकस्तं दुर्जन इति वदति । तस्माद्वन्दिनः स्तुतिपाठकस्य यो भ्रमः स्तुतिपाठकोऽयमिति भ्रान्तिस्तस्या भूमितैव स्थानतैवास्तु । भवतु । गुणादभुतं वस्तु वहेव वर्णनीयमिति कवेरुपदेशवचः तस्मात्तया युक्ता स्तुतिरारब्धेति भावः । तस्मान्मयि स्तुतिपाठकभ्रान्तिर्लोकस्य भवत्विति भैमीवचो वेति भावः ।

संसार में एक भी ऐसा ग्रन्थ नहीं है जो प्राणीमात्र को मान्य हो । एक भी ऐसा विद्वान्

नहीं है जिसका लेख और विचार सबको मान्य और रुचिकर हो ।

हम यहाँ पर मनुष्य को छोड़कर भगवान् के कार्य और विचार पर विचार-विमर्श कर रहें । जब भगवान् रामने लक्ष्मण को आज्ञा दी कि जंगल में सीताजी को छोड़कर आओ तब लक्ष्मणजी को आश्चर्य हुआ । लक्ष्मणजी तो आज्ञा पालक थे । सीताजी को जंगल में छोड़कर आगये । कहने लगे कि इस कार्य से भगवान् राम कौनसा लोक को प्राप्त करेंगे ? इससे यह सिद्ध हुआ कि श्रीलक्ष्मणजी को भगवान् का यह कार्य उचित नहीं मान्य हुआ ।

एक समय राज्याभिषेकके बाद भगवान् रामजीने चारों भाइयों को बुलाकर कहा मेरा विचार है कि मैं अश्वमेध यज्ञ करूँ । भरतजी ने तत्काल ही निषेध किया । कहा भगवन् ! अश्वमेध यज्ञ में खूब ही नर संहार होता है । अतः अन्य यज्ञ करें । हम सभी सहमत हैं । ऐसा ही हुआ । यहाँ पर भरतजी को भगवान् का विचार रुचिकर नहीं हुआ ।

यदि भगवान् का कार्य और विचार सबको मान्य नहीं है और रुचिकर नहीं तो स्वामी भगवदाचार्यजी महाराज का भाषण तथा लेख सबको कैसे मान्य और रुचिकर होगा ? अतः बन्धुओ भगवान् और भगवदाचार्य की एक ही राशि है । जिस तरह भगवान् के कार्य—कलापमें दोष नहीं देखा जाता है उसीतरह एक महान् विद्वान् के लेख में तथा भाषण में दोष नहीं देखा जाता है । अतः कार्य—कारण को देख कर समाधान किया गया है । मेरा लेख सन्देह का परिहार कर रहा है ।

श्रीमद्भगवदाचार्यः तर्कशास्त्रविशारदः ।

तर्कबुद्धिप्रभावेण राजते तर्कमण्डले ॥

श्रीमते भगवते श्रीरामानन्दाय नमः
स्वामिश्रीभगवदाचार्यशताब्दीमहोत्सव-
अङ्क

लाभपञ्चमी १९७१

पुस्तकालय

३३

१९९९

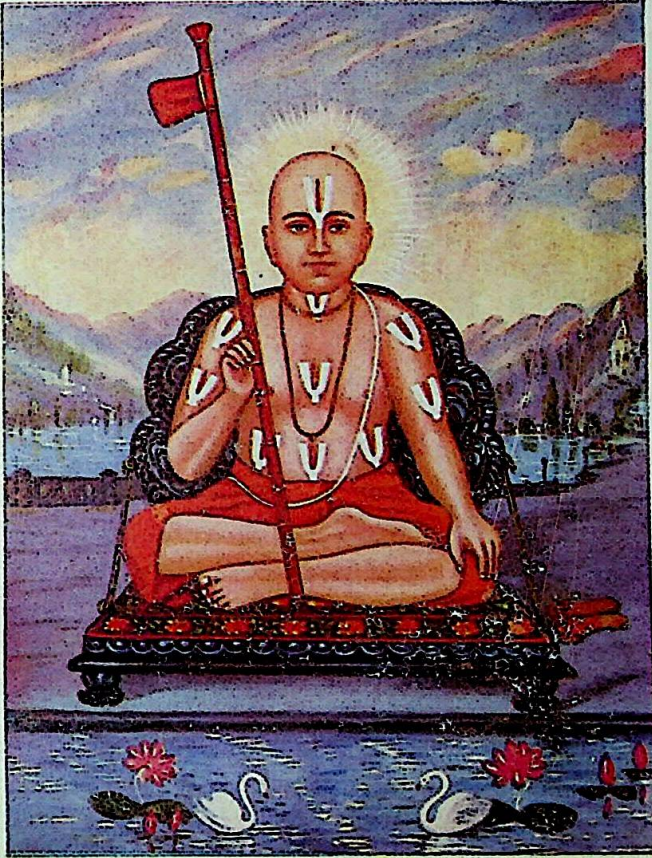

शताब्दी-महोत्सव

卐

चिद्वद्वन्द्वरिष्ठ इष्ट इह यः श्रेयस्करः सर्वदः,
सेव्यः संसरतां रतो ह्यवनिजापादारुणाम्भोजयोः ।
सर्वेषां मतिदीनतानिपतिताश्रेयः श्रियः प्रापको,
रामानन्दयतिः सदा विजयतां सर्वश्रियै सद्भियाम् ॥

卐

卐

पादाब्जकृपया यस्य सर्वगम्यः समुत्सवः ।
श्रीमद्भगवदाचार्यशताब्द्याः शान्तितोऽगमत् ॥
महाचार्यस्य तस्यैव रामानन्दस्य धीमतः ।
पादयोः पुण्ययोरारादर्प्यतेऽयं सुमाञ्जलिः ॥

卐

पण्डितराज सारस्वतसार्वभौम
स्वामी १००८ श्रीभगवदाचार्यजी महाराज

भव्यशताब्दीमहोत्सव

(ले० स्वामी श्रीत्रिभुवनदासजी शास्त्री)

संसार परिवर्तनशील है। जन्म-मरण प्रधान हैं। जिसके जन्म से इस संसार को या समाज को या सम्प्रदाय को लाभ हुआ है, उसका जन्म सफल है। जिसके जन्म से किसी को लाभ नहीं हुआ है उसका जन्म निरर्थक है। कुछ ऐसे मानव हैं उनकी मृत्यु के बाद भी उनका स्मरण किया जाता है। कुछ और ऐसे भी हैं, वे जीवित रहते हुए भी उनका नाम कोई नहीं लेता है। स्मरण में कारण सत्कर्म, सद्बिद्या का प्रचार, सत्समाज की सेवा, सदाचार, परोपकार, विद्यादान, अन्नदान और पठन-पाठन हैं। जिसने उक्त कार्यादि नहीं किया है, उसका नाम कोई नहीं लेता है।

जन्मजयन्तीमहोत्सव या अर्धशताब्दीमहोत्सव या शताब्दीमहोत्सव उस पुरुष का मनाया जाता है जिसने संसारको कुछ दिया है। देनेवाला सदा ही महान् होता है। लेनेवाला सदा ही कनिष्ठ होता है।

प्रस्थानत्रयीभाष्यकार, वेदभाष्यकार, अनेकों ग्रन्थों के रचयिता, अनेकभाषाभाषी, कविचक्रचूडामणि, विद्वच्छिरोमणि, परब्रह्मश्रीरामचन्द्र के अनन्य भक्त, पण्डितराज, सारस्वतसार्वभौम स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराजने संसार की मुख्यदिशाओं को कुछ न कुछ दिया है। राष्ट्र को राष्ट्रपिता के चरित के साथ स्वतन्त्र भारत का पूर्णइतिहास संस्कृतभाषा में महाकाव्य के रूप में दिया। श्रीरामानन्दसम्प्रदाय को श्रीरामानन्ददिविजय दिया।

सुतरामानन्दीयों को जगाया। कहा कि उठो, जागो, निन्दित निद्रा का त्याग करो, दुर्व्यसनों का मोह छोड़ो। विद्याव्यसनी बनो, तुम्हारे इष्टदेव तथा सम्प्रदाय के ऊपर अनुचित आक्षेप हो रहा है। विद्यार्थियों को कहा विद्वान् ही आदरणीय और पूजनीय होता है। इस लिए आलस्य को छोड़कर विद्या का अध्ययन करो। आदरणीय और पूजनीय बनो।

श्रीस्वामीजी की उमर ९२ वर्ष होने पर भी विद्यार्थियों को विद्यादान कर रहे हैं। ग्रन्थनिर्माणका कार्य चालू है। आवश्यक संशोधन हो रहा है। इन सब कार्यों को देखकर अहमदाबाद के सन्त महान्त, विद्वान् और सेवकवर्गने मिलकर विचार किया कि स्वामीजीने जो कुछ महान् उपकार राष्ट्र और सम्प्रदाय का किया है, उसका प्रत्युपकार रूप सत्कार करके हमलोग अपनेको कृतकृत्य मानें।

प्रत्युपकाररूप सत्कार के लिए अहमदाबाद के विवेकशील साधु-सन्त, विद्वान् और सेवकसमाज एकत्र हो गये। सबने कहा कि पूज्य स्वामीजी वृद्ध हो चुके हैं। सम्प्रदाय के लिए जो कुछ काम किये हैं, वे अवर्णनीय हैं। यह अनादि सम्प्रदाय कुछ दिनों के पूर्व अस्तित्व में नहीं था। जर्जर होकर रोगग्रस्त हो चुका था। पूज्य स्वामीजी ने आकर वैद्य बनकर उस रोग को दूर किया है। रोग के हटजाने पर यह सम्प्रदाय पुनः अपने स्वरूप में आया। रामानन्दीयत्व का विकास हुआ। अतः एक उत्सव करके उनका आदर-सत्कार करना चाहिए।

अहमदाबाद के कुछ माननीय महानुभावोंने एक कमेटी का निर्माण किया। उस कमेटी के सभी सदस्य महानुभावोंने निर्णय किया कि पूज्य स्वामीजी की आयु लग-भग सौ वर्ष की हो चुकी है इसलिए शताब्दीमहोत्सव मनाना चाहिए। उस महोत्सव का नाम स्वामी भगवदाचार्य शताब्दी महोत्सव रखा जाय। सभीने स्वीकार कर लिया।

कुछ लोगोंने कहा कि उत्सव तो मनाया जाय परन्तु द्रव्य का आयोजन भी होना चाहिए। क्योंकि भारत के प्रत्येक प्रान्त के साधु-सन्त विद्वानों को आमन्त्रित करनेके लिये स्वामीजी की इच्छा है। अतः सर्वप्रथम धनका आयोजन आवश्यक है। धनका नाम सुनते स्वामीजीने कहा कि भले महोत्सव न मनाया जाय, परन्तु मेरे लिये धन की याचना नहीं करनी चाहिए बहुत गया थोड़ा रहा।

होगा वही जो राम रचि राखा यह उक्ति फलवती हुई। वहाँ पर स्वामीजीके कुछ श्रेष्ठी सेवक लोग उपस्थित थे। उन लोगने कहा कि धनकी याचना के लिए हम लोग घर-घर फिरने वाले नहीं हैं। हमारा परिवार बहुत ही बड़ा है, वे लोग ही सम्पूर्ण भार उठा लेंगे परन्तु साधु-सन्तों के व्यवहार से हम लोग अपरिचित हैं, अतः कमेटी उनकी व्यवस्था करे। ऐसे बोलेने वालोंमें से एक थी श्रीमती चन्दन बहिन परमार, दूसरे श्रेष्ठ श्रीमाणिक-लालभाई का पूरा परिवार और कुछ सद गृहस्थ।

किसीने कहा आगन्तुक महानुभावों के लिए भोजन का व्यय मैं दूँगा, तो किसीने कहा मैं आगन्तुक महानुभावों का मार्गव्यय दूँगा, किसीने कहा कि मैं साधु-सन्तों के लिए वस्त्र दूँगा तो किसीने

कहा मैं उपवस्त्र दूँगा। किसीने कहा आगन्तुक महानुभावोंके निवासके लिए बंगला दूँगा तो किसीने कहा स्वागत के लिए मैं फूलहार दूँगा। किसीने कहा कि आगन्तुक महानुभावों को लेने के लिये और पहुँचाने के लिये मैं अपना मोटर दूँगा और मित्रों से भी दिलाऊँगा। उत्सव के कार्य-क्रम के लिये एक दर्जन मोटर गाड़ी रखी गयी थी।

भारतसाधु समाज गुजरात शाखा के महामन्त्री मण्डलेश्वर स्वामी श्रीनारायण दासजी महाराज वाहनव्यवहार के प्रबन्धक बने। गुजरातराज्य श्रीरामान्दीय श्रीवैष्णवमहापरिषद् के महामन्त्री श्रीत्रिभुवनदासजी शास्त्री प्रिन्टिंग काम के प्रबन्धक हुये। श्रीसरयू-रामानन्दमहाविद्यालय के प्रबन्धक तथा प्रधानाचार्य स्वामी श्रीरामचरित्राचार्यजी महाराज व्याकरणाचार्य आगन्तुकों के आवास-निवास के प्रबन्धक चुने गये महन्त स्वामी मण्डलेश्वर पं० रामायणी श्रीरामकुमारदासजी भोजन व्यवस्था के प्रबन्धक चुने गये, कलोल के मण्डलेश्वर महन्त स्वामी श्रीगोपालदासजी महाराज और कन्टोलियावाडी के महन्त स्वामी श्री सियारामदासजी महाराज प्रत्येक काम के देख-रेख के प्रबन्धक बने। पं. म. स्वामी श्रीजयरामदासजी और श्रीडवलहिन्दूजी महाराज आगन्तुक महानुभावों के सत्कार और विदाई के प्रबन्धकर्ता हुये। श्रीमान्शेठ श्रीचन्द्रकान्त जगाभाई वाले तथा श्रीसूर्यकान्त भाई तथा भारत साधुसमाज के सहमंत्री श्रीस्वामी मनुवर्यजी महाराज आमंत्रण-निमंत्रण देनेका भार तथा सभा और सभास्थान के प्रबंध का भार उन्होंने स्वयं स्वीकार किया। सद्विचार समिति के प्रबंधक एवं संचालक श्रेष्ठ श्रीहरिभाईपंचाल पत्र पत्रिकाओं के प्रचारप्रबन्धक बने। समिति के आग्रह से श्रेष्ठ

श्रीचंद्रकांत भाईने स्वागत समिति के स्वागताध्यक्षपद का स्वीकार किया। श्रीस्वामीजी के अनन्यसेवक स्वामीजी के प्रति सदा से श्रद्धा रखने वाले शेट श्रीमाणिकलालभाई तथा उनका पूरा परिवार, शेट श्रीप्रभुदास भाई, शेट श्रीबालकृष्ण भाई, शेट श्रीचम्पकलाल भाई तथा उनके पुत्र पौत्र आदि ने कहा कि विशेष आमंत्रित संत-महंतों का निवासस्थान हमलोगों के बंगला में होगा और सब हम पूरा करेंगे। इससे समिति कार्य करने में संकोच नहीं करेगी। शेट श्रीमाणिकलाल भाईने यह भी कहा कि भोजन में शुद्ध घी का प्रयोग हो, उसका प्रबंध मैं पहले से कर चुका हूँ। प्रतिदिन नवीन-नवीन भोजन का प्रबंध होना चाहिए। क्योंकि पूज्य-संत-महंतों का दर्शन तो भाग्य से ही मिलता है।

इनके अतिरिक्त कुछ सिंधी शेट....श्रीस्वामीजी के सेवक थे। उन लोगों ने कहा कि इस उत्सव का समारोह ऐसा बने कि श्रीस्वामीजी के योग्य हो। हम लोग हरेक प्रकार से सहयोग देंगे। एक सिंधी शेट....एक मोटर लेकर पाँच दिनों तक स्वामीजी के बंगला पर ही रहे थे।

अहमदाबाद साधु समाज में चार तड हैं। प्रत्येक तडाधीशों का सहयोग श्रद्धा के साथ था। सभी विवेकशील महानुभाव यह चाहते थे कि यह उत्सव साधुसमाज में अभूतपूर्व बने। सद्भावना हमेशा ही फलवती होती है। परब्रह्म परमात्मा भगवान् श्रीरामचन्द्रजी की असीम कृपा से महोत्सव का कार्य-क्रम हेम-क्षेम के साथ पूर्ण होने की प्रार्थना की गई। इस प्रकार का आयोजन स्वा. भ. म. समिति द्वारा निर्णय हुआ।

लामपंचमी स्वामीजी का जन्म दिन है। गुजरात राज्य में लाम पंचमी का महत्त्व खूब ही माना गया है। व्यापारी वर्ग का व्यापार पंचमी के दिन आरम्भ होता है। इसलिए गुजरात में पंचमी का दिन स्वाभाविक रूपसे आनन्द और मंगल का दिन माना गया है। ता० २४-१०-७१ के दिन शुभ मुहूर्त में शताब्दी महोत्सव का कार्यक्रम चालू हुआ वह निम्नलिखित है।

—०कार्यक्रम०—

ता० २४-१०-७१ रविवार प्रातः ८ बजे से ११ बजे तक प्रातःकाल-अध्यक्ष पण्डित-सम्राट् स्वामिश्रीवैष्णवाचार्यजी वेदान्ततीर्थ, शान्तिपाठ-श्रीमान् डॉ. पण्डित भगवतीप्रसाद पण्ड्या एम. ए., श्रीरामजीका पूजन-पू. पा. श्रीस्वामिभगदाचार्यजी महाराज, चारों वेदोंका सस्वर पाठ-चारों वेदों के विद्वान्।

श्रीस्वामीजीका पूजन पं. वृन्दावन व्यास शास्त्री (अहमदाबाद)

उद्घाटन-श्रीजगदीश मन्दिर के महन्त स्वामी श्रीरामहर्षदासजी महा०, प्रासङ्गिक प्रवचन-सन्त महात्मा और विद्वद्वर्ग

सायङ्काल ५ बजे से ८ बजे तक

अध्यक्ष ब्रह्मनिष्ठ प. पू. स्वामी श्रीअखण्डानन्द-सरस्वतीजी महाराज, अतिथिविशेष श्रीमान् श्री-मन्नारायणजी महोदय (गुजरात राज्यके राजपाल), शान्तिपाठ-श्रीमान् गिरिजाशङ्करजोषीजी भजन-श्रीसुमित्राबहिन तहेवले

स्वागत प्रवचन-शेट श्रीचन्द्रकान्त मो. जगाभाईवाले।

प्रासङ्गिक प्रवचन—सन्त महात्मा और विद्वद्वर्ग

स्मृतिग्रन्थ—विषयनिरूपण—मूक-लोकसेवक-परमतपस्वी माननीय श्रीरविशङ्करजी महाराज

स्मृतिग्रन्थ समर्पण—श्रीटीलागाद्याचार्य महा-मण्डलेश्वर स्वामी श्रीरामनारायणदासजी महाराज (डाकोर)

अभिनन्दनपत्र (हिन्दी)—वाचनकर्ता स्वामी श्रीरामकुमारदासजी, अर्पणकर्ता—श्रीमान् शेठ श्रीमाणेकलाल हरिलालशाह

अभिनन्दन (संस्कृत)—वाचनकर्ता पण्डित धनेशज्ञाजी शा० आ० अर्पणकर्ता—श्रीमान् पण्डित श्रीदुर्गानाथज्ञाजी व्या. न्या. वेदान्ताचार्य ।

कृतज्ञता—प्रकाश—प. प. स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज

अभारविधि—शेठ श्रीबालकृष्ण भीखाभाई शाह

---:राष्ट्रगीत:---

महोत्सव का स्थान

पुण्यसलिला भगवती सावरमती के पावन तट पर स्थित, भारतके ख्यातनामा कविवर, कविसम्राट्, जनगणमन आदि राष्ट्रगीत के निर्माता, निर्वलराष्ट्र को कवितारूपी अमृत पिला कर सबल बनाने वाले वंगदेश के महान् राष्ट्रवादी सपूत माननीय एवं आदरणीय श्रीरवीन्द्रनाथटागोर का अहमदाबाद टागोरहॉल शताब्दी महोत्सव का स्थान था ।

वह टागोरहॉल स्वभाव से हो रमणीय है । उसकी कारीगरी उत्तम कारीगर की है । उसका निर्माण इतना सुन्दर है कि देखकर मन मुग्ध हो जाता है । वह टागोरहॉल स्वामीजी के बंगला के पास

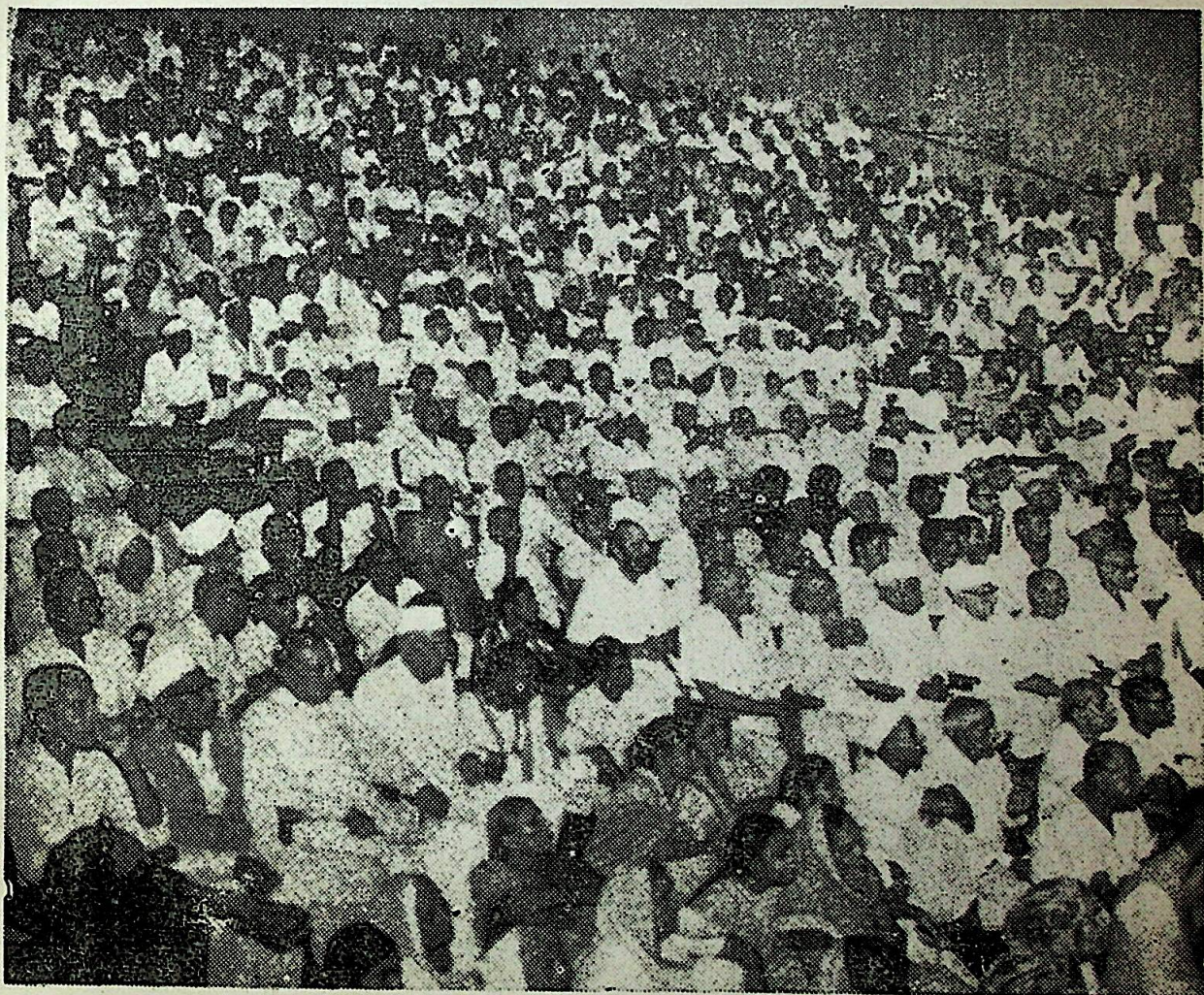
है । उसको सजाने के लिए पूज्य स्वामीजी के अनन्यसेवक पटेल श्रीत्र्यम्बकभाई नियुक्त किये गये थे । त्र्यम्बकभाई एक कुशल कलाकार हैं । कारीगरी उनको खूब ही प्रिय है । उसके लिए देश—विदेश का ज्ञान प्राप्त कर चुके हैं । शताब्दी महोत्सव के लिए त्र्यम्बकभाई ने उस टागोर हॉल को कला के साथ सजाया था । एक तो वह टागोरहॉल कला-युक्त था । उसको योग्यकलाकार मिल जाने से वह विशेष शोभनीय दिखता था ।

टागोर हॉल के अन्दर—भाग में जहाँ शताब्दी महोत्सव मनाया गया उसके एक भाग में एक विशालकाय सभामण्डप बिजलीबत्ती, अशोक-पत्रों तथा आम्रपत्रों के तोरणों से एवं पुष्पमालाओं से सुशोभित हो रहा था । बीच में भगवान् श्रीरामचन्द्रजी का विशालकाय चित्रपट पूजन के लिए रखा गया था । नानाविध पुष्पमालाओं से वह चित्रपट सजाया गया था । बिजली के तोरण से वह चित्रपट जगमगाता था । देखने वाले खूब हो आनन्द का अनुभव करते थे । सफेद रंग के गादी-तकिया के ऊपर मण्डलेश्वर, महामण्डलेश्वर और विद्वान् विद्यमान थे । सामने रंग बिरंग के बैठने के लिए ऊपर से नीचे को उतरते हुए बैठने का सुन्दर स्थान बना हुआ था । दर्शनार्थियोंका प्रवाह खूब ही था । लोग कहते थे कि बहुत बार हम लोग टागोरहॉल में आये हैं, परन्तु इतनी मानवमेदिनी देखने को नहीं मिली थी । इस समय एक भी आदमी को बैठने के लिए स्थान नहीं है । विशेष क्या कहा जाय गुजरातराज्य के श्रीराज्यपाल जी की धर्मपत्नी श्रीमती मदालसा बहिन को भी नीचे बैठना पड़ा था ।

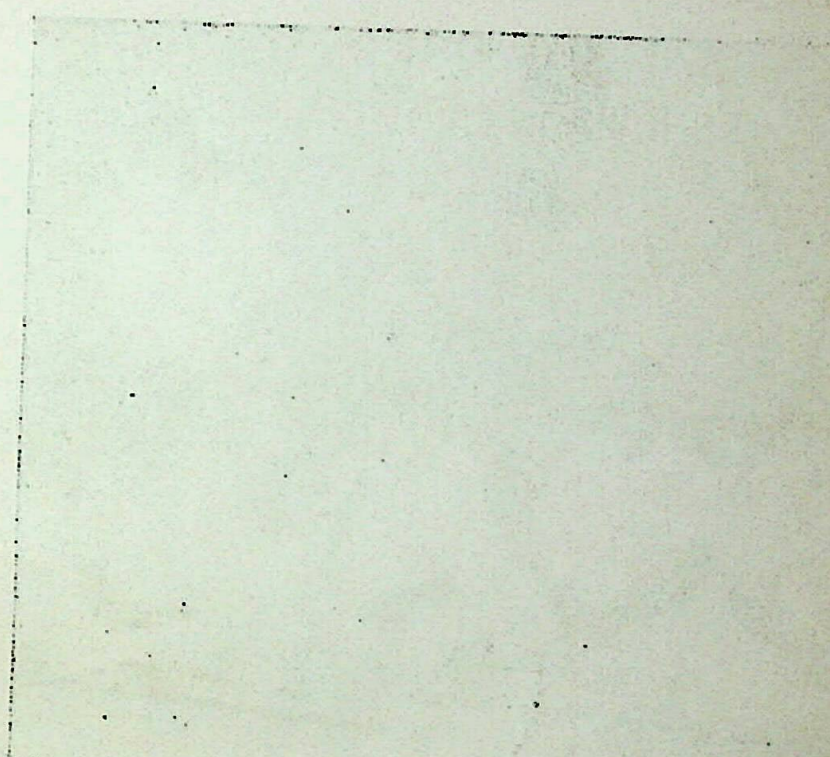
शताब्दी महोत्सव में टागोरहॉल का दृश्य

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

शताब्दी महोत्सव टागोरहॉल में पूज्य स्वामीजी भगवान् श्रीसीता-
रामजी के चित्रपट का पूजन कर रहे हैं। श्रेष्ठ श्रीप्रभुदास भाई खड़े
हुये दिखाई दे रहे हैं।

लालपीठाधीश्वर, महामण्डलेश्वर, महान्त, स्वामी,
श्रीतुलसीदासजी महाराज
लालजी महाराज की जगह सायला (सौराष्ट्र)
आपकी सहायता से रामनिष्ठ, रामपरक श्रीवाल्मीकिरामायण का
मुद्रण हो रहा है ।

शताब्दी महोत्सव का आरम्भ

ता० २४-१०-७१ लाभपांचमी के दिन

प्रातः काल ८ बजे शुभ मुहूर्त में टागोरहॉल में अपने अनुयायियों के साथ स्वामीजी पहुँचे। महोत्सव का कार्यक्रम आरम्भ हुआ। सर्वप्रथम चारों वेदों के विद्वानों ने वेदमन्त्रों का उच्चारण किया। श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के इष्टदेव श्रीजानकीनाथजी का पूजन होने लगा। शास्त्रविधि के अनुसार स्वामीजी यजमान बने, उनके परममित्र शास्त्री श्रीवृन्दावनव्यास पुरोहित बने। वेदमन्त्रोंद्वारा षोडशोपचार से श्रीसीतारामजी की पूजा स्वामीजीने की और आरती भी उतारी। पूज्य स्वामीजीने आरती उतारनेके बाद खूब ही प्रेमसे श्रीसीतारामजी के चित्रपट पर जब पुष्पांजलि अर्पित की तब मानो बृहस्पति भगवान् को पुष्पांजलि अर्पण कर रहे हैं। यह दृश्य अवश्य दर्शनीय था। मनोहर था। आकर्षक था। आनन्ददायक था। क्रूर हृदय को मृदु बनानेवाला था। अशान्त हृदय को शान्ति देने वाला था। ईर्ष्यालु को ईर्ष्या रहित करनेवाला था। अमक्त को भक्त बनाने वाला था। मानो कि महाकवि का टागोरहॉल महाकवि के शताब्दी महोत्सव से अपने नामको चरितार्थ कर रहा है। यह कहा जा सकता है कि रत्नं समागच्छतु काञ्चनेन। भगवान् की पूजनविधि के बाद स्वामीजी के अनन्यसेवक श्रेष्ठ श्री माणिकलालभाई तथा उनके परिवारने स्वामीजी का पूजन किया।

महोत्सव का उद्घाटन तथा भाषण

पूजनविधि के बाद श्रीरामानन्दसम्प्रदाय के रहस्यज्ञ पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्यजी वेदान्ततीर्थ की अध्यक्षता में महोत्सव का उद्घाटन

गोसन्तप्रतिपालक, महामण्डलेश्वर श्रीजगन्नाथमन्दिर के महान्त स्वामी श्रीरामहर्षदासजी महाराजने किया और महन्त श्रीने मंगलप्रवचन में कहा कि श्रीस्वामीजीने श्रीरामानन्द सम्प्रदाय का जो महान् उपकार किया है, वह अवर्णनीय है। यह सुन्दर हर्षका समय है जो आज शताब्दीमहोत्सव मनाया जाता है। मैं भगवान् श्रीरामचन्द्रजी से प्रार्थना करता हूँ कि श्रीस्वामीजी को भगवान् दीर्घायु प्रदान करें। भाषण के बाद श्रीजगदीशमन्दिर के रीति-रिवाज के अनुसार, अपने पुष्पमाला तथा उपवस्त्र अर्पण किया। पूरा भाषण, भाषण के प्रकरण में आवेगा।

विहार पातेपुर में श्रीरामानन्द सम्प्रदाय का एक धनाढ्य गौरवशाली स्थान है। जिसके अध्यक्ष स्वामी श्रीरामानन्ददासजी महाराज हैं। आपने भाषण देते हुए स्वामीजी की अत्यन्त प्रशंसा की, कहा कि श्रीरामानन्दसम्प्रदाय विद्वान् सन्त श्रीस्वामीजी को पाकर धन्य हो गया है। यदि इसी तरह विद्वान् हमारे सम्प्रदाय में आवें तो महान् गौरव की बात होगी। पूरा भाषण भाषण के प्रकरण में देखे।

बादमें सायला लालपीठाधीश्वर महामण्डलेश्वर स्वामी श्री तुलसीदासजी महाराजने कहा कि श्रीस्वामीजी तो एक महान् पुरुष हैं। उनके शताब्दीमहोत्सव को देखकर मुझे बड़ा आनन्द आता है। यहाँ के दृश्य को देखने से यह ज्ञात हुआ कि स्वामीजी का प्रभाव जनता पर कितना है। मेरे विचार से यदि स्वामीजी का जन्मजयन्ती महोत्सव इसी तरह प्रतिवर्ष मनाया जाय तो बहुत ही उत्तम होगा। विशेष भाषण भाषण के प्रकरण में दिया गया है।

भूतपूर्व धांग्रा के महन्त श्रीरामबालकाचार्यजी अयोध्या से आये हुये थे। उन्होंने कहा कि मैं श्रीअवध के स्वामी श्रीभगवदाचार्य—स्मारकसदन से परिचित हूँ। यहाँ के उत्सव से परिचित हुआ और हो रहा हूँ। मैं ममज्ञ रहा हूँ कि श्रीस्वामीजी का प्रभाव सर्वत्र है।

भूतपूर्व (सिन्ध) शिकारपुर के निवासी वर्तमान बम्बई के निवासी महन्त स्वामी श्रीलक्ष्मण-दासजी महाराजने कहा कि श्रीस्वामीजी तो अप्रतिमट विद्वान् हैं। हमारे पूज्य गुरुदेव के समय में स्वामीजी प्रतिवर्ष हमारे यहाँ आते थे। प्रतिवर्ष हमारे यहाँ यज्ञ होता था। मैं स्वामीजी से खूब ही परिचित हूँ। इस महोत्सव को देखकर मुझे अत्यन्त आनन्द आता है।

मध्यप्रदेश रायपुर में श्रीरामानन्दसम्प्रदाय का गौरवशाली दूधाधारी मठ है। उस मठ के अध्यक्ष महन्त स्वामी वैष्णवदासजी महाराज राजेश्री हैं। आप इस समय खूब ही उदार वृत्तिवाले हो चुके हैं। सम्प्रदाय आपको खूब ही प्रिय है। उससे अधिक स्वामीजी भी प्रिय हैं। जब आप विरोधियों के साथ शास्त्रार्थ करने के लिए स्वामीजी को बुलाते थे, उस समय स्वामीजी आपके पास पहुँच जाते थे। इस लिए आप स्वामीजी के शताब्दी महोत्सव में पधारे। आप महोत्सव को देखकर खूब ही प्रसन्न हुए। उन्होंने कहा कि जैसा मैंने सुना था यहाँ आकर वैसा ही देखा।

पंजाब में नकोदर नाम की एक तहसील है। वहाँ श्रीरामानन्दसम्प्रदाय का एक सुन्दर आश्रम है। वहाँ के अध्यक्ष सिंहस्थ केशरी महामण्डलेश्वर

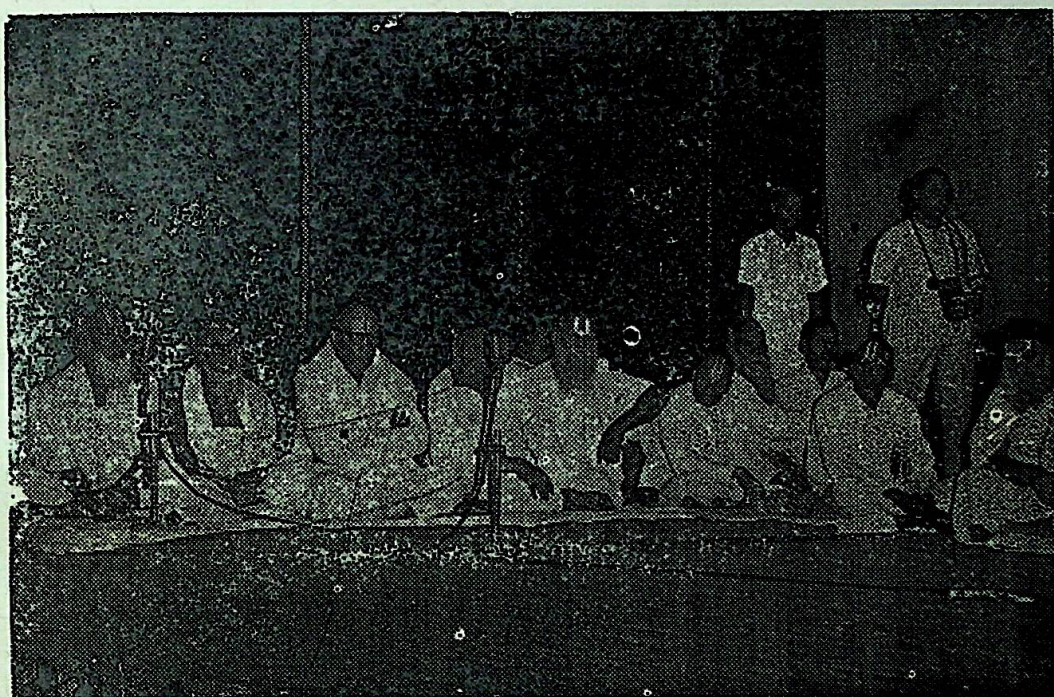
महन्त श्रीरामचरणदासजी महाराज हैं। आप ३० मिनट तक बोलते रहे। आपने कहा कि हमारे आचार्यप्रवर का आज शताब्दी महोत्सव है। उसके लिये हम सब एकत्र हुए हैं। श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के लिये स्वामीजी ने जो कुछ किया उसका फल-स्वरूप आज महोत्सव मनाया जा रहा है। भगवान् से प्रार्थना करते हैं कि स्वामीजी दीर्घायु बनें।

अमृतसर के महन्त श्रीशार्ङ्गधरदासजी महाराजने कहा कि स्वामी भगवदाचार्यजी स्वयं भगवत् स्वरूप हैं। नहीं तो उनके पास कुछ न होने पर भी इस महान् महोत्सव का आयोजन कैसे हो सकता था। भगवान् से प्रार्थना है कि वे स्वामीजी को दीर्घजीवी करें।

गिरनार खाक चौक महन्त मण्डलेश्वर स्वामी श्रीरामलखनदासजीने कहा कि स्वामीजी तो परम-पूज्य सन्त हैं। सन्तों का कार्य सन्त ही कर सकते हैं। सब सन्तोंने मिलकर जो काम किया है उनके लिए धन्यवाद है। श्रीस्वामीजी तो वीतराग पुरुष हैं। उनको न हर्ष है न शोक है। वे तो सरस्वती के मानस पुत्र हैं। हम लोगों को चाहिए कि हम लोग उनकी सेवा करें। भगवान् से प्रार्थना है कि स्वामीजी दीर्घायु बनें।

अहमदाबाद दिगम्बरतडाधीश महामण्डलेश्वर श्रीमहन्त अयोध्यादासजी महाराजने कहा कि आज हम सब स्वामीजी का शताब्दी महोत्सव मना रहे हैं। स्वामीजीने इस सम्प्रदाय में आकर सम्प्रदाय को खूब ही उन्नत बनाया है। यह उत्सव केवल सम्प्रदाय का नहीं है। विद्वत्समाज का भी है। इससे हमारे सम्प्रदाय की शोभा है। श्रीस्वामीजी

शताब्दी महोत्सव में श्रीमहन्त श्रीअयोध्यादासजी शास्त्री भाषण कर रहे हैं
और ज्यवम्बक भाई चित्र छे रहे हैं।

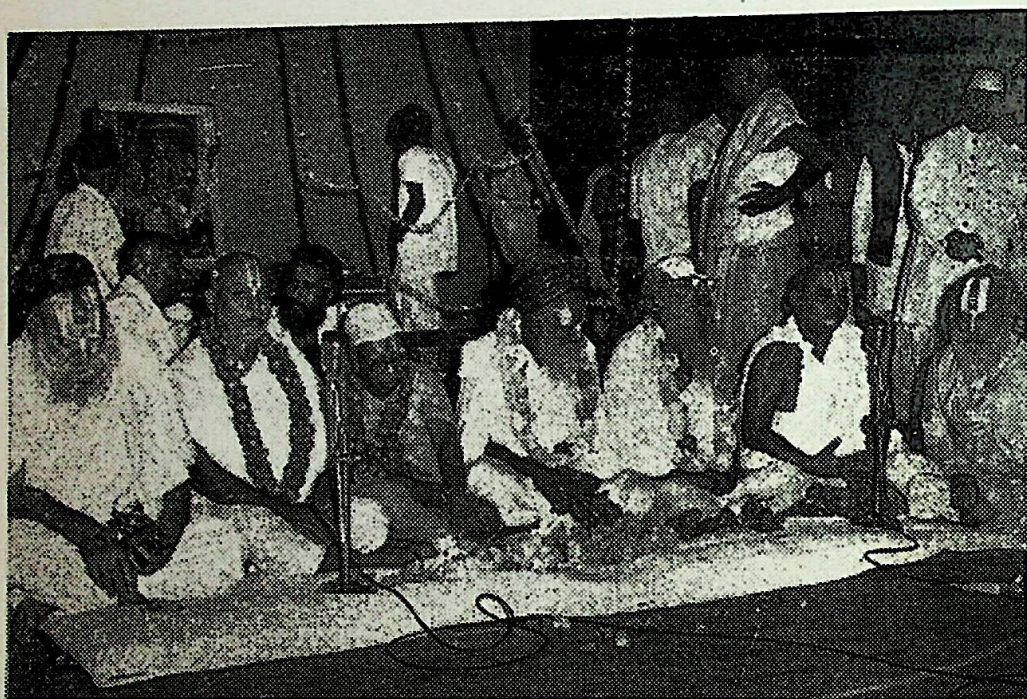

प्रातःकाल शताब्दी सभा के सभापति पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्ण-
वाचार्यजी महाराज के सभापतित्व में गोसन्त प्रतिपालक महामण्डलेश्वर
महान्त स्वामी श्रीरामद्वर्षदासजी महाराज उद्घाटन प्रवचन कर रहे हैं
तथा सभापति भी भाषण कर रहे हैं ।

में लिखने—पढ़ाने की जो विशेषता है, उसको सब लोग जानते हैं। इतनी उमर होने पर भी ग्रन्थ लिखने में आलस्य नहीं है। इससे आपकी अमर कीर्ति चिरस्थायी होगी। भगवान् से प्रार्थना है कि स्वामीजी दीर्घायु हों।

अहमदाबाद के खाकीतडाधीश्वर श्रीमहान्त श्रीभगवद्दासजी महाराजने कहा कि पूज्य स्वामीजी महाराज का शताब्दीमहोत्सव मनाकर हम लोग अपने को कृतकृत्य मान रहे हैं। स्वामीजी बड़े उदार प्रकृति के सन्त हैं। उनके लिए तो शत्रु-मित्र समान हैं। सम्प्रदाय में आते ही सम्प्रदाय की खूब ही उन्नति की है। इससे सम्प्रदाय उनको नेता और आचार्य मानता है। स्वामीजीने केवल सम्प्रदाय की सेवा नहीं की है अपितु राष्ट्रिय महा-काव्य लिखकर अपने राष्ट्र की पूर्णसेवा की है। इससे विद्वान् जगत्में पूज्य स्वामीजीकी अमर कीर्ति रहेगी। स्वामीजी महाराज तो सद्गुणों के भण्डार हैं। हम लोगों से जो कुछ बना है वह आपके चरणों में समर्पित है। आपमें वात्सल्य अटूट है। मेरे ऊपर तो आपका पूर्ण वात्सल्य है। आपके सद्-ग्रन्थ तो श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के प्राण हैं। आपके सम्प्रदाय में आनेके बाद हमारे सम्प्रदाय में पठन-पाठन की विशेष क्रान्ति हुई है। यह सम्प्रदाय आपका सदा ही स्वागत करता रहेगा। भगवान् श्रीराम से अभ्यर्थना है कि हमारे पूज्य स्वामीजी दीर्घकाल तक जीवित रहते हुए हमलोगों को सद् बुद्धि दें और सन्मार्ग बतावें।

वृन्दावननिवासी वेदान्ताचार्य स्वामी श्रीराम-बालकाचार्यजी, मध्यप्रदेश के कुछ सन्त, बिहार

रामपुर के श्रीमहन्त विश्वेश्वरदासजी, महाराज काशी के न्याय, व्याकरण, वेदान्ताचार्य स्वामी श्रीमाधवा-चार्यजी, हरिद्वार के म. म. श्रीसरस्वत्याचार्यजी, डाकोर के महन्त श्रीहरिनारायणाचार्यजी और अनेक सन्त—महन्तों के भाषण हुए। बडोदरा के महा-पण्डित श्रीमान् शोभितमिश्रजी, कच्छ के पण्डित श्रीमान् हरिनारायणजी आदि महानुभावों के भाषण तथा कवितापाठ हुए।

सभापति पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवा- चार्यजी महाराज का भाषण

प्रातःकाल की सभा के सभापति पण्डित सम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्यजी महाराज थे। पण्डितराज स्वामीजी महाराज के बाद सम्प्रदाय के रहस्यज्ञ पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्यजी महाराज माने जाते हैं। आपके लेख में विरोधाभास नहीं होता है, यह आपकी विशेषता है। पण्डितराज के उत्सव में पण्डितसम्राट् अध्यक्ष बने यह महान् आनन्द का विषय है।

आपने स्वामीजी के प्रति स्नेह, ममता और निष्ठा व्यक्त करते हुए कहा कि यह आजका सुन्दर अवसर है कि गुणज्ञ लोग गुणवान् का आदर-सत्कार कर रहे हैं। श्रीस्वामीजीने सम्प्रदाय के लिए जो परिश्रम किया है, उसका फलस्वरूप यह शताब्दी महोत्सव है। आपने आशातीत सम्प्रदाय की सेवा की है। इससे सम्प्रदाय को गौरव है। परन्तु मैं तो प्रार्थना के रूप में कहता हूँ कि अब कुछ बाकी है उसको आप अवश्य पूर्ण करें। ऋग्वेद के सातवें मण्डल के ऋषि वशिष्ठ हैं। यदि आपके द्वारा वह भाष्य बनजाय तो आपके इस

वैदिकभाष्य से भी रामानन्द सम्प्रदायको तथा सारे संसार के विद्वज्जगत् को विशेष प्रसन्नता होगी।

हम लोग तो आपके बताये हुए मार्ग का अनुसरण कर रहे हैं। सम्प्रदाय के प्रति आपका प्रेम अवर्णनीय है। मेरे प्रति आपकी जो उदार भावना है वह सदा के लिए बनी रहे यह मैं चाहता हूँ।

आपने जो अलौकिक काम किया है उसके लिए सम्प्रदायको अभिमान है। आनन्दभाष्यकार भगवान् श्रीरामानन्दाचार्यजी की मूर्ति की प्रतिष्ठा गुजरात में सर्वप्रथम आपकी प्रेरणा से रामानन्दकोट अहमदाबाद में हुई है। वर्तमान समय में आपके विद्यार्थी स्वामी श्रीत्रिभुवनदासजी शास्त्री उस रामानन्दकोट के व्यवस्थापक हैं। जहाँ तक मुझे विश्वास है कि अन्यप्रान्तों में भी आपकी प्रेरणा से आचार्य सार्वभौम के मठ—मन्दिर बने होंगे। आपने सुसम्प्रदाय को अवश्य ही जागृत किया है, इस दृश्य से अनुभव हो रहा है। समय हो चुका है। पूर्ववक्ताओंने कुछ बाकी नहीं रखा है। इस सभा के सभापति का पद मुझे मिला है, यह तो स्वामीजी का मेरे प्रति आगाध स्नेह का फल है। उपस्थित महानुभावोंने यहाँ उपस्थित होकर एक विद्वान् महापुरुषके उत्सव में भाग लिया है एतदर्थ उनका आभार मैं मानता हूँ। भगवान् आनन्दकन्द श्रीरामचन्द्रजी से प्रार्थना करता हूँ आनन्दसे ही स्वामीजी को दीर्घजीवी करें। इस प्रकार से स्वामीजी के जयघोष के साथ शताब्दी महोत्सवके प्रातः काल का कार्यक्रम पूर्ण हुआ। पूज्य स्वामीजीने भी सबका आभार माना।

अपराह्न सभा की शोभा

प्रातः काल के महोत्सव के बाद अतिथि महानुभाव प्रसादसेवन तथा विश्राम के लिये अपने अपने निवासस्थान पर गये। पूर्व से ही सूचना दी गई थी कि अपराह्न का कार्य—क्रम ५ से ८ बजे तक होगा। नियत समय पर सभी महानुभाव उपस्थित हो गये। टागोर हॉल प्रातः काल से ही प्रकाशित था। बैठने के सुन्दर प्रबन्धका अनुभव अतिथियों को प्रातः काल से ही था। श्रवणार्थियों को मालूम था कि प्रत्येक प्रान्त के उद्भट विद्वान् सन्त आये हुये हैं। सन्तों की मधुरवाणी सुनने के लिए अहमदाबाद की भाविकजनता खूब ही लालायित थी। इस हेतु से और पूज्यस्वामीजी के प्रभाव से टागोरहॉल जनता से भर गया था। ध्वनियन्त्रों का सुन्दर प्रबन्ध था। बैठने के लिए और सुनने के लिए सुन्दर व्यवस्था थी। ५ बजे का समय आया। जनता से भरे हुए टागोर हॉल में पूज्यस्वामीजी पधारे।

गुजरात राज्य के राजपाल, कट्टरगांधीवादी, जनता के प्रियनेता, विद्वान् माननीय श्रीमन्नारायणजी महोदय की उपस्थिति में तथा गुजरात के मूक सेवक श्रीमान् रविशंकर महाराज और केन्द्रीय भारत-साधुसमाज के अध्यक्ष महान् विद्वान् महान् वक्ता महान् लेखक महामण्डलेश्वर स्वामी श्रीअखण्डानन्दजी महाराज की अध्यक्षता में अपराह्न सभा का आरम्भ हुआ।

सर्व प्रथम अहमदाबाद के माननीय विद्वान् श्रीगिरिजाशंकरजोषी महाराजने शान्तिपाठ का आरम्भ किया। बादमें श्रीमती सुमित्रा बहनका मंगल-संगीत वाद्ययन्त्रों के साथ चालू हुआ। इससे

शताब्दी महोत्सव के स्वागताध्यक्ष श्रीमान् शेठ
श्रीचन्द्रकान्त भाई स्वागत भाषण कर रहे हैं।

જનતા મન્ત્રમુગ્ધ હોને લગી । જનતા હર્ષનાદ કર રહી થી । ચાહતી થી સન્તોં કી વાળી કવ સુનને કો મિલેગી ।

સ્વાગતસમારોહ

સમા કે નિયમાનુસાર મહોત્સવ કે સ્વાગતા-ધ્યક્ષ શેઠ શ્રીચન્દ્રકાન્ત માઈ સ્વાગત કે લિખે ઉઠે । આગન્તુક મહાનુભાવોં કા સ્વાગત સુન્દર પુષ્પમાલાઓં સે કરને લગે ।

(સ્વાગતાધ્યક્ષ શેઠ શ્રીચન્દ્રકાન્ત માઈ કુશલ-વક્તા, કુશલ લેખક હૈં । વે ગુજરાતશાસ્ત્રા મારત સાધુસમાજ-સલાહકાર સમિતિ કે પ્રમુખ હૈં । અનેક સામાજિક તથા ધાર્મિક સંસ્થાઓં કે સંચાલક હૈં । મિતભાષી હૈં ઓર અનુભવી કાર્યકર હૈં ।)

આગન્તુક મહાનુભાવોં કા સ્વાગત કરતે હુખ સ્વાગતાધ્યક્ષ મહોદયને અપના અભિપ્રાય વ્યક્ત કરતે હુખ કહા કિ મૈં મહોત્સવ કે વિષય મેં કુછ કહના ચાહતા હૂં ।

સ્વાગત-પ્રવચન

સ્વામી શ્રી ભગવદ્વાચાર્ય-શતાબ્દી-મહોત્સવ-સમિતિના સ્વાગતાધ્યક્ષ સેઠશ્રી ચંદ્રકાન્ત

મોતીલાલ જગાલાઈવાળાનું તા. ૨૪-૧૦-૧૯૭૧નું સ્વાગત-પ્રવચન

પૂજ્ય પ્રમુખશ્રી, સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજી સરસ્વતીજી મહારાજ, અતિથિવિશેષ નામદાર રાજ્યપાલશ્રી શ્રીમન્નારાયણજી, પૂજ્ય પ્રેમભૂતિ પંડિતરાજ સ્વામી શ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજ, સેવાભૂતિ પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજ, પૂજ્ય સંત મહાત્માઓ, વિદ્વાનો, સન્નારીઓ અને સદ્-ગૃહસ્થો !

પ્રેમભૂતિ પંડિતરાજ, સ્વામીશ્રી ભગવદ્વાચાર્ય મહારાજશ્રીની શતાબ્દી મહોત્સવના આ મંગળ-પ્રસંગે આપ સૌનું સ્વાગતસમિતિ તરફથી તથા મારા તરફથી ભાવભીનું સ્વાગત કરતાં મને અત્યંત હર્ષ થાય છે.

આ શુભ પ્રસંગે અખિલ-ભારત-સાધુ-સમાજના અધ્યક્ષ, પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદ સરસ્વતી મહારાજશ્રી અમારી વિનંતી સ્વીકારી મુગ્ધથી ખાસ અત્રે પધાર્યા છે. તેઓશ્રીનું હું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું અને આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું. પૂજ્ય સ્વામીજીને ગુજરાત અને અમદાવાદની જનતા સારી રીતે જાણે છે. એટલે તેમનો પરિચય આપવાની જરૂર હોય નહીં. તેઓશ્રી એક ઉચ્ચ કોટિના વિદ્વાન છે. શ્રીમદ્ ભાગવતના જિંડા અભ્યાસી અને હિંદુભરના શ્રેષ્ઠ ભાગવતકાર છે.

અખિલ ભારત સાધુ સમાજની સ્થાપનામાં તેઓએ ખૂબ રસ લીધો છે. હાલમાં તેઓશ્રીની ખીજ વખત તેના પ્રમુખ તરીકે વરણી થઈ છે, અને તે જવાબદારીભર્યું સ્થાન તેઓશ્રી સંભાળે છે. તેમની પાસેથી શ્રીમદ્ ભાગવતનું શ્રવણ કરવું તે જીવનનો એક અમૂલ્ય લાડાવો છે.

આપણા અતિથિવિશેષ નામદાર રાજ્યપાલશ્રી શ્રીમન્નારાયણજી ઓળખાણ આપવાની ધૃષ્ટતા હું નહીં કરું. ગુજરાતની જનતા તેમને સારી રીતે જાણે છે. દરેક શુભ કાર્યમાં તેઓનો સહકાર અને આશીર્વાદ સાંપડે છે. તેઓશ્રી અર્થશાસ્ત્રની સાથે સાથે ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાનના પણ જિંડા અભ્યાસી છે. હાલમાં તો તેમના માથે રાજ્યના વહીવટની સંપૂર્ણ જવાબદારી છે. એટલે તેમને શિરે ઝેવડી જવાબદારી છે. આમ છતાં અમારી વિનંતિ સ્વીકારી અતિથિવિશેષ તરીકે તેઓ પધાર્યા છે. તેઓશ્રીનું હું હાર્દિક સ્વાગત કરું છું અને આભારની લાગણી વ્યક્ત કરું છું.

સેવાભૂતિ, પરમ તપસ્વી સંત, પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજશ્રીને ગુજરાતમાં કેણું નથી ઓળખતું ? હિંદુભરમાં ગમે ત્યાં ન્યારે ન્યારે અતિવૃષ્ટિ, અવૃષ્ટિ, ધરતીકંપ, જેવી કુદરતી આફતો આવે છે

ત્યારે ત્યારે તેઓ ત્યાં તરત જ દોડી જાય છે અને તેમની સેવાઓ પ્રેમપૂર્વક અર્પે છે. હાલમાં અંગલા દેશનાં આપત્તિચરિત્ર લોકો માટે તેઓ ખૂબ જ પરિશ્રમ લઈ રહ્યા છે. પૂજ્ય મહાત્મા ગાંધીજીના માર્ગે ચાલનાર વિરલ વ્યક્તિઓમાં પૂજ્ય રવિશંકર દાદા મોખરે છે. અભિનંદન ગ્રંથનું વિષય નિરૂપણ કરવા પધારવાની તેઓને વિનંતી કરી ત્યારે તેઓશ્રીએ આનંદથી તેને સ્વીકારી છે. તેઓશ્રીને હું વંદન કરું છું.

હવે પૂજ્ય સ્વામીશ્રી લગવદાચાર્યજી મહારાજના વિષયે શબ્દો કહું તો તે અસ્થાને નહીં ગણાય.

અમદાવાદને આંગણે, પાલડી ખાતે, એક અજબ સંત વસે છે. આમ તો અખિલ ભારતીય, રામાનંદ સંપ્રદાયના, અગ્રણી છે. કુંભ મેળામાં, દ્વિતીય રામાનંદાચાર્ય તરીકે હાથીની સવારી પર, એમનું ખડુમાન કરાતું હોય છે. કાશીના વિદ્વાનો, સંતો, અને મકામંડળેશ્વરોએ એમને પંડિતરાજ, સારસ્વત સાર્વભૌમ, સરસ્વતીના વરદપુત્ર વગેરે પ્રેમાભૂષણોથી બિરદાવ્યા પણ છે. છતાં એમનાં દિલમાં એનો જરાયે અહંકાર નથી. મોટો આશ્રમ બનાવીને પૂજવાની કોઈ ખેવના નથી. અઢળક ધન એકઠું કરી એશઆરામી જીવન જીવવાની કોઈ ઝંખના નથી. આજે પણ દર વર્ષની વચે પાલડીના નિવાસસ્થાનમાં એકલા રહે છે ને રોજના અઢાર અઢાર કલાકની સતત પ્રેમપરિશ્રમ કરતા સરસ્વતી અને સંસ્કૃતિની અજોડ ઉપાસના કરી રહ્યા છે.

વૈદિકજ્ઞાનના ભંડારસમા સ્વામીજીએ અનેક પ્રકારના અમર ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. શ્રી શુકલ યજુર્વેદ, સામવેદ, લગવદ્ગીતા, દશોપનિષદ, વેદાંતદર્શન વગેરે ગ્રંથોપરનાં સંસ્કૃત ભાષ્યો; શ્રી રામાનંદ દ્વિગ્વિજય શ્રી ભારત પારિજાત, પારિજાતાપહાર, પારિજાતસૌરભ, વગેરે સંસ્કૃતના મહાકાવ્યોનું તેમજ : ભારત ભાસ્કરોદય : ગુજરાતી મહાકાવ્યનું સર્જન કરીને એમણે સાહિત્યક્ષેત્રે

અમર પ્રદાન કર્યું છે. આજે પણ એમના નિવાસસ્થાને જઈએ ત્યારે કાં તો લેખનકાર્ય કરતા હોય, મૂક તપાસતા હોય કાં તો કોઈ વિદ્યાર્થીને ભણાવતા હોય.

આજે દર વર્ષની વચે પણ આજીવન વિદ્યાર્થીની જેમ એ સદા વિદ્યા-નિજાસુ અને અધ્યયનશીલ રહે છે. શ્રમ કરવાની ડોક્ટરોની સતત મનાઈ હોવા છતાં આજે પણ વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન આપે છે. અત્યાર સુધીમાં સેંકડો વિદ્યાર્થીઓને એમણે સંસ્કૃત, હિંદી, ઊર્દૂ, ફારસી, ગાગધી, પાલી વગેરે ભાષાઓનો અભ્યાસ કરાવ્યો છે. તેમના વિદ્યાર્થીઓમાં એમ. એ. સુધીનો અભ્યાસ કરનારાઓ તેમજ હિંદુઓ, મુસ્લિમો, જૈનો, હરિજનો વગેરેનો સમાવેશ થાય છે.

પોતાને જે સત્ય લાગતું હોય તેને આગ્રહપૂર્વક વળગી રહેવાનું દૈવ મનોબળ એમનામાં છે. એથી જ રૂઢિગત માન્યતા ધરાવનારને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવી પોતાને લાગતા સત્ય મતનું પ્રતિપાદન કર્યું છે. પોતે સત્યના આગ્રહી કાન્તદર્શી, ને સંશોધનપ્રેમી હોઈ અનેક વખત વિરોધોના વાવંટોળનો સામનો તેમણે કરવો પડ્યો છે; પણ તે પ્રત્યેક સમયે ખૂબ આનંદ અને પ્રેમપૂર્વક એમણે અડગતા સેવી છે અને નિર્ભયપણે સત્યનો અવાજ રજૂ કર્યો છે.

એમની પ્રતિભા, મેધા, સંકલ્પશક્તિ અને સાધુતા નિહાળનાર લોકોએ એમને મોટા મંદિરોની વૈભવશાળી ગાદીના પીઠાધીશ થવા નિમંત્રણ પણ એમણે પ્રેમપૂર્વક ના કહી છે. અનેક ભક્તોએ એમને આશ્રમ સ્થાપવા વિનંતી કરી પણ એમનેય પ્રેમથી સમજાવી દીધા છે. અને પાલડીના નિવાસસ્થાનમાં કશાય ઠાઠમાઠ કે આડંબર વિના સાદું જીવન જીવી રહ્યા છે.

સંત હોવા છતાં કદીય કોઈનીય પાસે નહીં માગવાનું વ્રત એમણે આજીવન જાળવ્યું છે. ખીજને મદદ કરવા માટે પણ કોઈની પાસે

હાથ લાંબો ન કરતાં પોતાની જરૂરિયાતો પર કાપ મૂકીને આનંદ માણ્યો છે. અંપા ગુફામાં માઉન્ટ આબુમાં રહેતા હતા ત્યારે લઘુશબ્દેન્દુશેખર નામક પાંચ રૂપિયાની કિંમતના ગ્રંથની જરૂર પડી ત્યારે તે ખરીદવા માટે પૈસા ન હોવાથી ખરેડી ઊતરી, ઇંટો ઉપાડવાની મજૂરી કરીને પૈસા મેળવ્યા પણ કોઈની પાસે હાથ તો લાંબો ન જ કર્યો.

કોઈનું દુઃખ જોઈ એમનું હૃદય તડપતું હોય છે. આબુમાં, રઘુનાથજીના મંદિરની ગાય ચરતાં ચરતાં ખાડામાં પડી ગઈ. તે રાત્રિના અંધકારમાં, હિંસક પશુઓ ફાડી ખાય એવો સંભવ ઉભો થયો ત્યારે અન્ય સંતોને સાથે રાખીને એ વરસતા વરસાદની વચ્ચે ઘોર જંગલમાં આખી રાત જાગતા બેઠા હતા.

એક સંપ્રદાયના વડા હોવા છતાં એમના હૃદયમાં રાષ્ટ્રભાવના છલોછલ છલકાય છે. અદ્વિતીય શાસ્ત્રાર્થવિજેતા હોવા છતાં સમય મળે ખાદીનો પ્રચાર કરતા અને ખાદી જ પહેરતા અને આજેપણ પહેરે છે. બાપુએ સત્યાગ્રહ આંદોલનનું એવાન આખું ત્યારે, અધું છોડીને સાબરમતીના આશ્રમમાં વસ્યા હતા અને આશ્રમના વિદ્યાર્થ્યમાં સંસ્કૃત, હિંદી, ફારસી, ઊર્દુ વગેરે ભાષાઓ ભણાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. આફ્રિકાથી આવેલ અમીનાબેન એમની પાસે ઉર્દુ ભણતાં. અધ્યાપન નિમિત્તેપણ આશ્રમ પાસેથી કાંઈ પણ વેતન ન લેવું એમ નક્કી કરીને જ આવ્યા હતા એટલે રેંટિયો કાંતતા અને એમાંથી પાંચ છ પૈસા કમાતા, તેની ઉપર જીવનનિર્વાહ નિભાવતા. બીજા સાધુઓ હરિ-જનોદ્ધારની વાતોનો વિરોધ કરતા હતા ત્યારે આ ભગવાં વસ્ત્રધારીને હરિજનોની સેવા કરતા જોઈ પૂજ્ય કાકા કાલેલકર જેવા પણ અજાયબી પામતા.

રાષ્ટ્રપિતા બાપુ માટે એમના હૃદયમાં ભારે પ્રેમ છે. એક ભક્તની જેમ એમણે બાપુજીના સમસ્ત જીવન પર: ભારત પારિજાતમ્ ‘પારિજાતાપહાર:’ અને પારિજાતસૌરભમ્ એમ ત્રણ સંસ્કૃત મહાકાવ્યો અને ભારત ભાસ્કરોદય ગુજરાતી મહાકાવ્યની

અભેડ રચના કરી છે. બાપુનો પણ તેમના પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ હતો. વર્ધાના સેવાગ્રામ આશ્રમમાં પણ બાપુએ તેમને બોલાવ્યા હતા.

છેલ્લાં બે વર્ષમાં તેમને ગંભીર માંદગીનો સામનો કરવો પડ્યો હતો, તેમ છતાં આજે ૯૨ વર્ષની વયે પણ એમના બધા જ દાંત સારા છે, આંખ પણ સારી છે, ને ખોરાક પણ સારો લઈ શકે છે. ને તેથી જ આ વૃદ્ધવયે પણ યુવાનની જેમ અદમ્ય ઉત્સાહથી સતત પરિશ્રમ કરે છે. વિદ્યાર્થી-અવસ્થામાં તો એમણે એવું સામર્થ્ય કેળવ્યું હતું કે બે વિષયના બે અધ્યાપકો એક સાથે બે વિષય પર બોલે અને તે એક સાથે બે હાથ વડે બંને અધ્યાપકોનાં વિવિધ વિષયનાં પ્રવચનોની નોંધ કરે.

ઉત્તરજેનમાં શાસ્ત્રાર્થ કરીને વિજય મેળવ્યા પછી બાપુના સત્યાગ્રહ આંદોલનનો સાદ સાંભળીને સને ૧૯૨૭-૨૮માં તેઓ અમદાવાદ આવ્યા હતા. તે વખતે વાડીલાલ સારાભાઈ હોસ્પિટલ-વાળી જગામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અખિલ હિંદ અધિવેશન પણ ભરાયું હતું. શાસ્ત્રાર્થ વિજેતા તરીકે અમદાવાદ પધાર્યા એટલે અમદાવાદે એમનું ભારે બહુમાન પણ કર્યું હતું. અમદાવાદમાં નદી કિનારે ઘાસની ઝૂંપડી બનાવીને એ રહેતા અને જગદીશ મંદિરમાં કથા કરતા. જગદીશ મંદિરના મહંતશ્રી નરસિંહદાસજી મહારાજના હૃદયમાં પણ તેમના માટે ખૂબ આદર હતો. છેલ્લા ૩૧ વર્ષથી એ પાલડીના નિવાસસ્થાનમાં વસે છે અને સરસ્વતી તેમજ સંસ્કૃતિની અદ્વિતીય આરાધના કરે છે.

અદ્વિતીય વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત એ પરમ ભક્તહૃદયી પણ છે. ભગવાન રામ અને માતા સીતાજીનો નામોચ્ચાર કરતાં પણ એમનું હૃદય પ્રેમથી છલકાઈ જાય છે. આબુથી નર્મદા કિનારે આવ્યા ત્યારે એમનું હૃદય કુલદેવી સીતાજી પર તેની અનેરી ભક્તિથી દ્રવીભૂત હતું. મા સીતાજીના દર્શનની હૃદયમાં ઝંખના જાગી ને ત્રણ દિવસમાં નર્મદાની સામે જ આસન લગાવીને ધ્યાનસ્થ બેસી રહ્યા-ખાધા કે પીધા વિના ચોથા દિવસે

એમને ત્યાં એવો અનુભવ થયો કે જાણે મા સીતા નદીમાંથી બહાર નીકળીને એમના માથે હાથ ફેરવે છે, પ્રેમથી પાણી પાય છે, ને હવેથી આવું ના કરીશ-કહેતાં અંતર્ધાન થાય છે.

આવા અદ્વિતીય સંત જીવનની, શતાબ્દી લાણી આગેકૂચ થતી હતી ત્યારે તેમનાં ભક્તો, પ્રશંસકો અને શુભેચ્છકોનાં હૃદયમાં તેમનો શતાબ્દી મહોત્સવ ઉજવવાની ઝંખના જાગી. લાલપાંચમનો મંગલ દિન, પૂજ્ય સ્વામીજીનો જન્મ દિવસ છે. તે શુભ દિવસે, આજે અખિલ ભારત સાધુ સમાજના અધ્યક્ષ પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદ સરસ્વતીજીના પ્રમુખપદે શતાબ્દી-મહોત્સવ ઉજવાઈ રહ્યો છે. તે ખૂબ આનંદની વાત છે. ગુજરાત રાજ્યના માનનીય રાજ્યપાલ શ્રીમન્નારાયણજી, અતિથિ-વિશેષપદે પધાર્યા છે. ગુજરાતના સેવામૂર્તિ સંત પૂ. શ્રી રવિશંકર મહારાજ અભિનંદન ગ્રંથ વિષય નિરૂપણ કરવાના છે. આમ આજે ત્રિવેણી સંગમ થયો છે. એમના જેવા તપસ્વી સંતનું સન્માન એ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની તેજસ્વિતાનું સન્માન છે. તેમના યોગ્ય સન્માન માટે અમદાવાદના અગ્રણીઓની શતાબ્દીમહોત્સવ સમિતિ રચાઈ છે જેણે આ મહોત્સવની જવાબદારી લીધી છે. આ શુભ પ્રસંગે આજે ભારતભરના અગ્રણી સંતો, વિદ્વાનો અને સત્પુરુષો પધાર્યા છે તે ખૂબ આનંદની વાત છે. આ નિઃસ્પૃહ સંતે અભિનંદન-ગ્રંથ બાબતમાં આગવી વિશેષતાના દર્શન કરાવ્યા છે. સામાન્ય રીતે અભિનંદન ગ્રંથોમાં વિવિધ વ્યક્તિઓ દ્વારા લખાયેલા પ્રશસ્તિ-લેખો જ છપાતા હોય છે. ન્યારે આ મહાપુરૂષે એવો આગ્રહ સેવ્યો કે મારા અભિનંદન ગ્રંથમાં મારી પ્રશસ્તિ છાપવાની કશી જરૂર નથી. છાપવું હોય તો સમાજને કાંઈ લાભ થાય એવું ચિંતન પ્રેરક સાહિત્ય છાપો અને તે પ્રમાણે સંસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતી અને અંગ્રેજી ભાષામાં બધા જ દર્શનો ઉપરના, ચિંતનપ્રેરક લેખોનો દળદાર સંગ્રહ તૈયાર કરવામાં આવ્યો છે.

આવા અદ્વિતીય સાધુપુરુષની શતાબ્દી ઉજવવાનો અવસર અમદાવાદને સાંપડે છે, એ સુભગ બીના છે. અમારી વિનંતી સ્વીકારી પૂજ્ય સ્વામીજીએ આ મહોત્સવ ઉજવવાની સંમતિ આપી છે, તે માટે તેઓશ્રીના અમે સૌ ખૂબ ઋણી છીએ.

હવે પૂજ્ય સંત મહાત્માઓ તથા વિદ્વાનોનાં પ્રવચનો થશે. સમયના અભાવે તેઓશ્રીને સૂત્રાત્મક વાણીમાં ટૂંકમાં તેમનાં વક્તવ્ય પૂર્ણ કરવા આગ્રહભરી વિનંતી કરું છું. ત્યારબાદ નામદાર રાજ્યપાલશ્રી આપણને ઉદ્બોધન કરશે. ત્યારબાદ સ્મૃતિગ્રંથનું નિરૂપણ પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજશ્રી કરશે અને શ્રી ટીલાગાદ્યાચાર્ય-મહામંડળેશ્વર સ્વામીશ્રી રામનારાયણદાસજી મહારાજ ડાકોરવાળા, સ્મૃતિગ્રંથ, પૂજ્ય સ્વામીશ્રી ભગવદાચાર્યજીને સમર્પણ કરશે. હિંદી અભિનંદન પત્રનું સ્વામીશ્રી રામકુમારદાસજી વાંચન કરશે, અને પૂજ્ય સ્વામીજીનાં ખૂબ જ નિકટનાં ભક્ત અમદાવાદ અને પેટલાદના જાણીતા નાગરિક શેઠ માણેકલાલ હરિલાલ શાહ અભિનંદનપત્ર સમર્પણ કરશે. સંસ્કૃત અભિનંદનપત્રનું પંડિત ધનેશ ઝા વાંચન કરશે, અને પંડિત શ્રી દુર્ગાનાથજી ઝા ન્યા. વ્યા. આચાર્ય તેનું સમર્પણ કરશે.

ત્યારબાદ અધ્યક્ષશ્રી પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદ સરસ્વતીજી મહારાજનું, અધ્યક્ષીય પ્રવચન થશે, અને પૂજ્ય સ્વામીશ્રી ભગવદાચાર્યજી મહારાજ બે શબ્દો કહેશે. શેઠ બાલકૃષ્ણ ભીખાભાઈનાં આભારદર્શન અને રાષ્ટ્રગીત બાદ આપણે આજનો કાર્યક્રમ પૂર્ણ થશે.

અધ્યક્ષશ્રી પૂજ્ય સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજી મહારાજશ્રી, અતિથિવિશેષ નામદાર રાજ્યપાલશ્રી, પૂજ્ય રવિશંકર મહારાજશ્રી, પૂજ્ય સંત-મહાત્માઓ, વિદ્વાનો તથા આમંત્રિત સન્નારીઓ તથા સદ્ગૃહસ્થોનું સ્વાગત સમિતિ તરફથી તથા મારા તરફથી ફરીથી હાર્દિક સ્વાગત કરું છું. અને બધાંનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માની વિરમું છું.

શ્રીસ્વામીજી મહારાજ

(લેખક : શાસ્ત્રી શ્રી વૃન્દાવન વ્યાસ, અમદાવાદ)

હું અયોધ્યામાં જ્યારે વિદ્યાર્થી હતો અને ત્યાં બડાસ્થાનની સંસ્કૃત પાઠશાળામાં ભણતો હતો ત્યારની વાત કહું છું. તે સમય ઘણો જુનો છે. અમે પણ જુના જ થયી ગયા છીએ.

શ્રી ૧૦૮ સ્વામી ભગવદ્વાચાર્ય મહારાજશ્રીનું જીવનચરિત્ર મેં સાંભળ્યું નથી પણ મારી સગી-આંખે જોયું છે, તે આજે આપ પાઠકોના સમક્ષ ટુંકમાં જ કહું છું=લખું છું. જો કે હું લખું છું તેવા જ સ્વામીજી મહારાજ છે, એમ માનવાનું નથી. આપશ્રીના અનંત ગુણો છે, કહી શકાય નહિ તેટલા ગુણો છે, છતાં મારા આનંદ માટે થોડુંક વર્ણન અહિં કરું છું. **મતિ અનુરૂપ રામ ગુણ ગાનું** વાળી વાત છે.

આજથી લગલગ ૬૦ વર્ષ પૂર્વે શ્રી અયોધ્યામાં તોતાદ્રિમઠથી શ્રી તોતાદ્રિ સ્વામીજી મહારાજ પધાર્યા હતા. ત્યાં **કનકભવનમાં** તેવો ચાર માસ સુધી રહ્યા હતા અને સાંજે પ્રતિદિન શ્રીવૈષ્ણવધર્મ ઉપર પ્રવચન કરતા હતા.

અયોધ્યામાં “બડાસ્થાન”નામથી પ્રસિદ્ધ એક મોટું પ્રતિષ્ઠિત મંદિર છે. તે મંદિરના અધિપતિ પૂજ્યપાદ સ્વામી શ્રીરામમનોહરપ્રસાદજી મહારાજ હતા. તેવો પણ કનકભવનમાં શ્રીતોતાદ્રિસ્વામીજીના પ્રવચનમાં નિત્ય જતા. તેવો પોતે ગુણગ્રાહી, દયાળુ અને વિદ્વાન હતાં. ધનાઢય તો હતા જ. **અધિકસ્ય અધિકં ફલમ્** ની દૃષ્ટિથી તેવો ત્યાં જતા. એમના ઉપર શ્રીરામાનુજ સંપ્રદાયનો રંગ ચોક્કસ.

શ્રીસ્વામી રામમનોહરપ્રસાદજી મહારાજ ધર્માત્મા તો હતા જ, ધનાઢ્ય પણ હતા જ વિચારક અને પ્રતાપી પણ હતા. તેમના હૃદયમાં એક ભાવના જાગી. અયોધ્યામાં અનેક તીર્થો છે તીર્થસ્થાનો છે પણ તેનું કોઈને જ્ઞાન ન હતું. બડાસ્થાનના મહાંતજી મહારાજના હૃદયમાં થયું કે અયોધ્યાના તીર્થોનો ઉદ્ધાર કરવો જોઈએ. તેમણે

તેના ઉદ્ધારનો દૃઢ નિશ્ચય કર્યો અને સરકારની આજ્ઞા પ્રાપ્ત કરી શાસ્ત્ર અને પરંપરાના આધારે અયોધ્યામાં અને અયોધ્યાથી ૧૪ કોશના અંતરે સર્વત્ર તે તે તીર્થોના નામવાળા પત્થરો પૃથિવી જોદીને ગાડ્યા. ત્યાં સુધી તળાવોમાં કોઈ પણ જળાશયમાં કોઈપણ માણસ માછળી મારી શકે નહિ કે મૃગ આદિ જીવોનો શિકાર કરી શકે નહિ. શ્રીમહાંતજી મહારાજે જીવહિંસાનો નિરોધ કર્યો.

શ્રીમહાંતજી મહારાજ પ્રભુપરાયણ હતા. મંદિરના ભગવાનની સેવા તેવો સ્વયં પણ કરતા. મંદિરમાં જ ભગવાનની સામે બેસીને તેવો રોજ વાદ્મીકિરામાયણનો પાઠ કરતા. તેમના મંદિરના દેવનું નામ **શ્રીધનુષ્ધારીજી મહારાજ**. તેવો બહાર ગામ જતા ત્યારે સાથે ગળામાં બાંધીને અથવા પુજારીને ગળામાં બાંધાવીને ભગવાન રામની બાળમૂર્તિ લઈ જતા અને નિત્ય પૂજા કરતા તેમને ભોગ ધરાવ્યા પછી જ અન્ન-જલ લેતા.

તેવો મોટા મહાંત હતા-શ્રીસંપ્રદાયના એક વિભાગના આચાર્ય હતા, છતાં તેમના હૃદયમાં અભિમાનનો અંશ અત્યંત ઓછો હતો. તેવો ખૂબજ વિનોદી હતા. તેવો પહોલવાન પણ હતા, તેવો વીરપ્રકૃતિના મહાપુરુષ હતા. જે સમયે અયોધ્યામાં હિંદુ-મુસલમાનોનો દંગો-ઝગડો થયો હતો, તે સમયે ઘણાય સંતો મહાંતો સરયુનદી-પાર ચાલ્યા ગયા હતા. પણ તેવો મંદિરથી બહાર કદીય ગયા ન હતા. તેવો કહેતા કે મા, બાપ, મિત્ર બધાનો ત્યાગ કરીને હું ભગવાન-શરણમાં આવ્યો છું હવે કોની શરણે જાવું. મહીનાવો સુધી તેવો ભગવાનના સાંનિધ્યમાં જ બેઠા રહ્યા. તેમને કોઈ કષ્ટ થયું જ નથી. કોઈ પકડવા પણ આવ્યો નથી. એક દિવસ તેવો ભગવાનની આજ્ઞા મેળવી પોતાની મેળે કોર્ટમાં હાજર થયા. પણ એમનેએમ સુખથી પાછા આવ્યા.

આ બધું હતું પણ તોતાદ્રિસ્વામીના ઉપ-
દેશથી થોડું તેમનું મન ડગમગ થઈ ગયું હતું.

શ્રીતોતાદ્રિસ્વામી અવધથી મિથિલા તરફ ગયા.
તેવો ચોરૌતમાં પહોંચ્યા. ત્યાં તેમનો સારો સત્કાર
થયો. થોડા દિવસો સુધી તેવો ત્યાં જ રહ્યો. ત્યાં
એક બીજા શ્રીરામાનન્દીય શ્રીવૈષ્ણવ વિદ્વાન રહેતા
હતા. સ્વામીજીએ તેમને કહ્યું કે આપ પૂર્ણ
વૈષ્ણવ બનો. “દેવો મૃત્વા દેવં યજેત” ચક્રાંકિત
થઈ જાવ તો તમે પૂર્ણ વૈષ્ણવ બની જશો. આવું
સાંભળીને તે વિદ્વાને કહ્યું કે આપ મારા પ્રશ્નનો
ઉત્તર પહેલાં આપો પછી ચક્રાંકિત થવાનો
વિચાર કરિશ પ્રશ્ન આ છે કે આપનું ધ્યેય
અને ગેય શું છે ? સ્વામીજીએ કહ્યું. ધ્યેય
શ્રીમન્નારાયણ અને ગેય શ્રીવાલ્મીકિરામાયણ.
તે વિદ્વાને કહ્યું : આ પુંશ્યલીધર્મ અમને માન્ય
નથી. અમારો ધ્યેય અને ગેય એક જ ભગવાન
રાઘવેન્દ્ર છે. સતી સ્ત્રીને જેમ એક જ પતિ હોય
છે તેમજ ભક્તોને પણ એક જ ઉપાસ્ય દેવ હોય
છે. આ ધ્યેય અને ગેયની વાત અયોધ્યા પહોંચી.

અયોધ્યાવાસી સંતોએ વિચાર કર્યો અને
પોતાના ધ્યેય-ગેયનું સ્થાન હૃદયમાં તો આવ્યું
પરંતુ આગળ કોઈ વિચાર તેમણે નહિ. સિંહણનું
દૂધ સોનાના પાત્રમાં અથવા તેના બાળકના મુખમાં
જ રહી શકે છે અન્યત્ર નહિ. અતઃ આટલામાં
જ સ્વામીશ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજ શ્રી સંપ્ર-
દાયમાં આવ્યા.

જેમ સનત્કુમારદિ મહર્ષિયોની સાથે વાલ્મીકિ
મુનિ બ્રહ્મસંબંધી વિચાર કર્યા પછી ગંગાતટે
પહોંચ્યા અને ત્યાં સ્નાન-ધ્યાન કરી ગંગાની શોભા
જોતા હતા. આગળ વળ્યા. એટલે તરત સારસ-
પક્ષીનું બેડકું આનંદ કરતું તેમના બેવામાં આવ્યું.
ત્યાં જ તરત જ એક પારધિ આવ્યો અને
પોતાના બાણ વડે તે સારસને તેણે મારી નાખ્યો.
પોતાના પતિને મરતો બેઈ સારસીને ઘણું જ
દુઃખ થયું. તે રડતી રડતી પૃથિવીપર તરફડવા

લાગી. સારસીની આ દશા જોઈ મુનિમહારાજ
ખૂબ જ દુઃખી થયા અને પારધિને શાપ આપ્યો :

મા નિષાદ પ્રતિષ્ઠાં ત્વમગમઃ શાશ્વતોઃ સમાઃ ।
યત્કૌઞ્ચમિથુનાદેકમવધોઃ કામમોહિતમ્ ॥

આ છન્દને=શ્લોકને સાંભળી બ્રહ્માજીએ કહ્યું
કે હું વાલ્મીકિ, તમે આ છન્દોમાં જ રામચરિત
વર્ણન કરો.

આવા જ પ્રકારના દુઃખમાં ધ્યેય-ગેયની ચિંતા-
રૂપ દુઃખમાં અયોધ્યાવાસી પડ્યા હતા ત્યારે જ
ભક્તભયહારી ભગવાન રાઘવેન્દ્ર પ્રભુએ પૂજ્યપાદ
સ્વામીશ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજનાં હૃદયમાં
આવી આપશ્રીના મુખારવિન્દથી જ છંદોબદ્ધ
વાણી બેલાવી દીધી—

સીતાનાથસમારમ્ભાં રામાનન્દાર્યમધ્યમામ્ ।
અસ્મદાચાર્યપર્યન્તાં વન્દે ગુરુપરમ્પરામ્ ॥

આ વાણીથી સંતોમાં આનંદ થયો અને ઠેકાણે
ઠેકાણે સલાઓ થવા લાગી. શ્રીસ્વામીજી મહારાજ
દરેક સલાઓમાં જઈ સંતોને દબનિશ્ચય કરાવ્યો
કે આપના ઇષ્ટદેવ શ્રીરાઘવેન્દ્ર છે અને ગેય પણ
રાઘવેન્દ્ર ભગવાન જ છે.

આ સ્થિતિને જોઈ સ્વામીજી મહારાજના
આચાર્ય સ્વામી શ્રીરામમનોહર પ્રસાદજી મહારાજ
ને હર્ષ અને શોક બંને સાથે જ થયા. હર્ષતો
થયો કે મારો જ શિષ્ય આપણા સંપ્રદાયને શાસ્ત્ર-
સંમત તેમજ સ્વતંત્ર બનાવવા ઇચ્છે છે. પણ
તેમને આ પણ ચિંતા હતી કે જો એમની વાત
સૌ સ્વીકાર ન કરે તો હતો અષ્ટસ્તતો અષ્ટઃ
વાળી વાત થશે.

સ્વામી શ્રીરામમનોર પ્રસાદ મહારાજે હાતુમાન
ગદીની સલામાં એક સમયે ગયા હતા. તે સલા
એક રામાનુજીય પક્ષવાળા પંડિત સાથે શાસ્ત્રાર્થ
કરવા ભેગી થઈ હતી. તે પંડિત તો નહિ આવ્યા
પણ સ્વામીજીના શ્રીગુરુદેવ સ્વયં પધાર્યા. તેમનો

પ્રતાપ બહુ વધારે હતો. આખી અયોધ્યા તેમના માન કરતી હતી. તેમને જોયી બધા સંતોને ભય થયો કે કદાચ સ્વામી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજ ગુરુદેવની સામે કશું બોલી નહિ શકે તો શું પરિણામ આવશે. ? આપણે હતો મઘઃ તતો ઋષ્ટઃ ની જેમ તો નહિ થયી જયિશું ? શ્રીમહાંતજીએ પૂછ્યું આ નવી પરંપરા ક્યાંથી આવી ?

જેવી રીતે રાઘવેન્દ્ર પ્રભુએ ધનુષ્ તોડ્યું, તે સાંભળી પરશુરામ આવ્યા અને જનકરાજને કહેવા લાગ્યા કે રાજન્ કહેા આ શિવધનુષ્નો તોડનાર કોણ છે ?

તેવી જ રીતનો આ પ્રશ્ન હતો. સભામાં શાંતિ છવાઈ ગયી. પૂજ્યપાદ સ્વામી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજે પોતાના આચાર્યચરણોને કહ્યું:- આ પરંપરા ક્યાંથી આવી આ પ્રશ્ન અસ્થાને છે. વિચાર તો આ કરવો છે કે આ પરંપરા સંપ્રદાયને અનુકૂળ છે કે નહિ, આ પરંપરા મને એક સંત પાસેથી મળી છે અને તેવો ક્યાંય બહાર ચાલ્યા ગયા છે. ફરી શ્રીમહાંતજીએ પૂછ્યું કે આ પરંપરા તમને જ મળી, બીજાને આજ સુધી કેમ નહિ ? સ્વામીજીએ ઉત્તર આપ્યો કે—

जिन खोजा तिन पाइयां, गहरे पानी पैठ ।

हौं वौरो ढूढन गयी, रहो किनारे बैठ ॥

શ્રીરામાનંદ સંપ્રદાયમાં અને જગત્માં પણ આ પ્રથમ જ અવસર હતો, કે જ્યારે ગુરુ-શિષ્યનો શાસ્ત્રાર્થ થયો અને શિષ્ય વિજયી થયો, ગુરુ પરાજિત થયા.

ત્યાર પછી તો વિ. સંવત્ ૧૯૭૮માં ઉજ્જૈનમાં કુંભસ્નાનના અવસરે શ્રીરામાનુજીય ત્રિદાનો સાથે સ્વામીશ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી મહારાજનો પ્રસિદ્ધ પરંપરા-સંબંધી અંતિમ શાસ્ત્રાર્થ થયો. ત્યાં પણ તેમને વિજયશ્રી મળી. વિજય પ્રાપ્ત થયો.

ઉજ્જૈનમાં શાસ્ત્રાર્થમાં વિજય મેળવીને શ્રી સ્વામીજી મહારાજ ૧૧ કે ૧૨ વર્ષો સુધી આળૂમાં ચંપાગુફામાં તપોભય જીવન વ્યતીત કરી અમદાવાદમાં આવ્યા, અહીં આવીને આપ શાંતિથી બેઠા નથી. સંપ્રદાયને આગળ વધારવાની ચિંતા, તેની ઉન્નતિની ચિંતા જ સદા કરે છે અને અહીં રહીને સંપ્રદાયના હિત માટે જ અનેક સંસ્કૃત ગ્રન્થોનો અનુવાદ કે ભાષ્ય કર્યાં છે. થોડી કૃતિઓના નામો આ પ્રમાણે છે :—

૧. શ્રીરામાનંદ દિગ્વિજય,

૨. ભગવત્સ્તોત્રો,

૩. યજુર્વેદ સંસ્કૃત ભાષ્ય,

૪. સામવેદ સંસ્કૃત ભાષ્ય,

૫. વિશિષ્ટદ્વૈત દર્શન,

૬. આશ્રમકંટકોદ્ધાર

૭. બ્રહ્મસૂત્રનું વૈદિક ભાષ્ય

૮. બ્રહ્મસૂત્રનું ઔપનિષદ્ ભાષ્ય જેનું નામ રામાનંદ ભાષ્ય છે.

આવા આવા પચાસથી પણ વધારે પુસ્તકો તેવોએ લખ્યાં છે. અત્યારે પણ ૮૨ વર્ષની ઉંમરે શ્રીવાદ્મીકિરામાયણનું સંશોધન અને તેના ઉપર ટીકા લખી રહ્યા છે. ધન્ય છે આવા વિદ્યાદેવીના અનન્ય અનુરાગીને.

હમણાં જ કાર્તિક સુદ પાંચમને દિવસે આપનો શતાબ્દી ઉત્સવ ભારે ધામધૂમની સાથે ઉજવવામાં આવ્યો છે. આ મહાન્ ત્યાગી અને વિદ્વાન્ના દર્શને તે દિવસની તેટલી મોટી સભા જોયી બધાને આશ્ચર્ય થયું. આટલી મોટી સભા કોઈએ તે ટાગોરહાલમાં કદીય જોયી ન હતી. તે સભામાં અન્ય પ્રાંતોથી શ્રીરામાનંદીય વૈષ્ણવો તો આવ્યા જ હતા. પણ અમદાવાદના માનનીય મંડળેશ્વરે તેમજ સેંકડો વિદ્વાનો પણ પધાર્યા હતા. અદ્વિતીય વિજયીનો જય હો.

व्याख्याता-महामण्डलेश्वर स्वामी श्रीभागवतानन्दजी महाराज, व्या. न्या. सां. वेदांत मीमांसातीर्थ

वामाङ्गीकृत.....

माननीय सभापति महोदय, सन्तमहात्माओ,
उपस्थित आदरणीय सज्जनो, माताओ और बहैनो,

एक ऐसे पवित्र कार्यके लिये हम यहाँ उप-
स्थित हुए हैं जो जीवनकी उन्नतिका एक साधन
है। हमारे साथमें विराजमान स्वामी श्रीभगवदा-
चार्यजी महाराज पण्डितराज हैं। इनकी शताब्दी
मनायी जा रही है। नैषधकाव्यका एक श्लोक याद
आ रहा है—

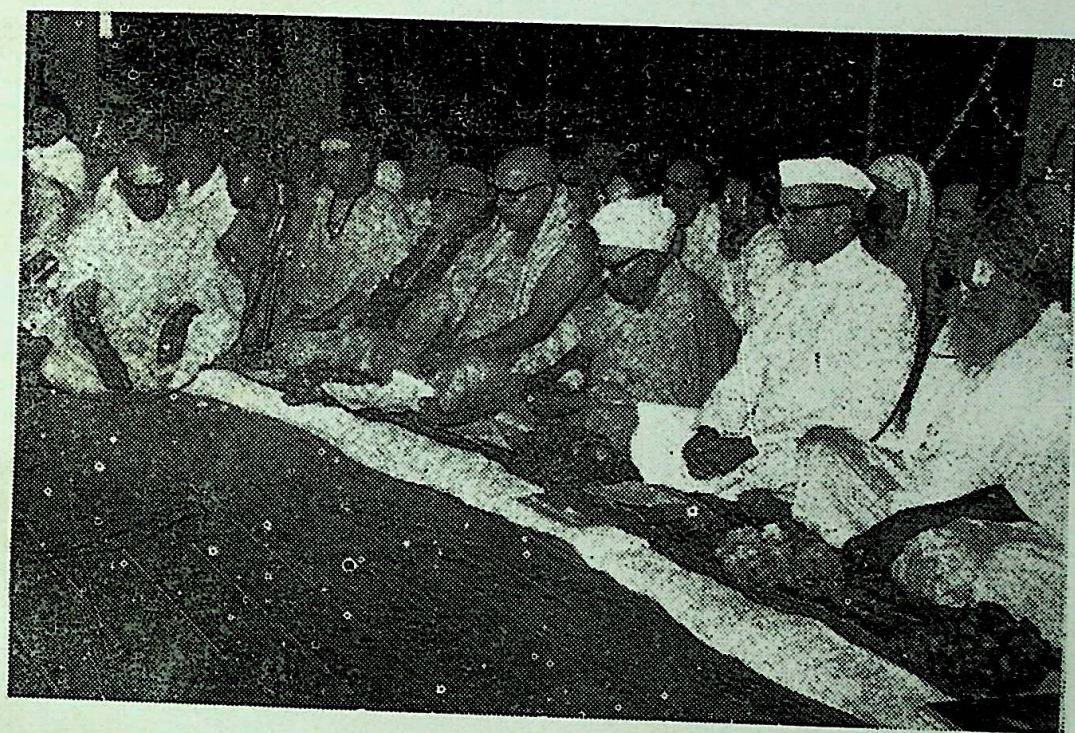
वाग्जन्मवैफल्यमसह्यशल्यं,
गुणाद्भुते वस्तुनि मौनिता चेत् ।

उस वाणीका होना व्यर्थ है जो योग्य गुणोंका
गान नहीं करती। अतः मैं अपनी जिह्वाको सफल
बनानेका प्रयत्न करता हूँ। स्वामीजी महाराजने
अपने जीवनको विद्याप्रचार और सदग्रन्थलेखनमें
ही व्यतीत किया है। सब विषयोंमें आपके लिखे ग्रन्थ
प्रस्तुत हैं। आपने गीताका भाष्य किया है। ब्रह्म-
सूत्रका भाष्य किया, वेदोंका भाष्य किया। आप केवल
सामान्य पण्डित ही नहीं हैं। आपके बनाये हुए
महात्मागान्धीजी के चरित वर्णन करनेके लिये भारत-
पारिजात, पारिजातापहार, पारिजातसौरभ ये संस्कृत-
काव्य उपलब्ध हैं। इन्होंने रामानन्द दिग्विजय काव्य
भी संस्कृतमें ही लिखा है। आप साहित्यके उच्च
कोटिके विद्वान् हैं। आप वैयाकरण भी हैं और
दार्शनिक भी हैं। काव्यप्रकाश और साहित्यदर्पणके
अनुसार आपके सभी काव्य उत्तमकाव्य हैं।

स्वामीजी महाराजके अपने जीवनमें, स्वार्थवृत्ति
न होने पर भी अपनी लेखनीको विश्राम नहीं देते।

आपकी जिह्वाके ऊपर सरस्वती नृत्य करती है।
इसमें कोई अतिशयोक्ति नहीं है। एक बात और
कहूँगा जो अन्यान्य विद्वानोंमें बहुत कम उपलब्ध
होती है। अपने विचारोंको प्रकट करनेमें दुनियामें
लोगोंका साहस नहीं होता। स्वामीजी निर्भीक
विचारक और प्रसारक हैं। अपने विचारोंको आप
निर्भयताके साथ स्पष्ट प्रकट करते हैं। अनुकूल,
हो या प्रतिकूल, यह तो अन्य बात है। परन्तु
स्वामीजी निर्भीक लेखक और वक्ता हैं। इसमें
अतिशयोक्ति नहीं है। किसी महात्माके देश-भाषा,
जन्म जाननेकी आवश्यकता नहीं है। उसके ज्ञान,
आचार, विचारको जाननेकी आवश्यकता है। मूल करो
तलवारकी, पड़ी रहन दो म्यान।” हमें बाहरकी
रूपरेखा और बाह्यका वातावरण नहीं देखना है।
हमें तो गुणोंपर ही दृष्टिपात करना है। स्वामीजीमें
बहुतसे विशिष्ट गुण हैं। स्वामीजीने अपने अन्यान्य
ग्रन्थोंमें भी अपने स्वतन्त्र विचार प्रकट किये हैं।
मैं एक बातपर विद्वानोंकी दृष्टि खींचना चाहता हूँ।
बहुतसे विद्वानोंने देखा होगा, अपना ध्यान दिया
हो या न हो, मैं स्वामीजीके इस व्याख्यानसे बड़ा
प्रभावित हुआ हूँ। आपके सामने थोड़े समयमें
मैं कह रहा हूँ ....। स्वामीजीने ब्रह्मसूत्रके ऊपर
व्याख्या की है। वह व्याख्या अलौकिक है। जो
सरल पद्धति स्वामीजीके भाष्यकी है वह न तो रामा-
नुजभाष्यमें है, न मध्वाचार्यके भाष्यमें है, न निम्बार्का-
चार्यके भाष्यमें है, न शैवोंके भाष्यमें है। आपने
एक अदभुत काम किया है। आजतक मुझे ऐसी
कोई व्याख्या नहीं मिली है जो स्वामीजीकी रीतिसे

गुजरातराज्य के राजपाल श्रीमन्नारायण महोदय की उपस्थिति में भाषण
देनेवाला सन्तसमाज ।

मिलती हो। अधिकरण एक पारिभाषिक शब्द है। आप कहेंगे कि ..... अधिकरणाधीन नहीं है। विषयो विषयश्चैव....। यही अधिकरण क्यों रखा गया? इसकी संगति बतलायी गयी है। जितने भी भाष्य दृष्टिगोचर हो रहे हैं सबमें उपनिषदोंके ही मन्त्रोंसे विचार किया गया है। उदाहरणरूपमें मैं बतला दूँ। जन्माद्यस्य यतः यह एक उदाहरण है। यह सूत्र ब्रह्मका लक्षण बतानेके लिये है। यतो वा इमानि..... इस श्रुतिको लेकर भाष्यमें विचार किया गया है। किसी भी भाष्यमें मैंने नहीं देखा कि संहिताओंके मन्त्रको लेकर विषयवाक्य बनाया गया हो। स्वामीजीका यह अपूर्व परिश्रम है। सब सबके गुणोंको नहीं जान सकते। विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रमम्। बन्ध्या स्त्री पुत्रोत्पत्तिके कष्टको क्या जान सकती है?

मैंने बहुतसे भाष्य देखे हैं, किसीमें भी संहिता-मन्त्रों को लेकर विचार नहीं किया गया है। मैं दावेके साथ कहता हूँ कि स्वामीजीने दो अध्यायोंका संहितामन्त्रकी सहायतासे ही भाष्य किया है। समन्वयाध्यायमें सब कुछ है। स्वामीजीने वहाँ भी संहिताके मन्त्रोंका ही उपयोग किया है।..... स्वामीजीने दो अध्यायोंपर ही वैदिक भाष्य किया है। उत्तमरोतिसे संहिताभागसे मन्त्रोंको लेकर विचार किया है।

आज तक किसी भी विद्वान्ने ऐसा नहीं किया। यह हम कहेंगे कि स्वामीजी भी एक अपूर्व विद्वान् हैं। इन्होंने दो ही अध्यायों पर

ऐसा भाष्य क्यों किया? मैं समझता हूँ कि स्वामीजीका आशय यह रहा होगा कि अन्य विद्वान् भी ऐसाही परिश्रम करें और उसकी पूर्ति करें। तब उनको माद्वम होगा कि आपने वेदभागरूप महासागरमें गोता लगाकर यह मुक्ताफल हमारे सामने रख दिया। स्वामीजीका यह परिश्रम अपूर्व है। हम स्वामीजीको केवल पण्डितराज ही नहीं कहते, वह तो वाणीसे परे हैं। उसका वर्णन करना अशक्य है।

हम तो स्वामीजीको ऋषि भी माननेको तैयार हैं। यास्काचार्यने लिखा है “ऋषिर्दर्शनात्”। ऋषि किसे कहते हैं? जिसमें जिसका लक्षण समन्वित हो वह वही माना जाता है। ऋषि गतौ धातु तौदादिक है। ऋषति अवगच्छति तत्त्वं स ऋषिः। यह लक्षण स्वामीजीमें समन्वित है। मन्त्र-द्रष्टृत्वम् ऋषित्वम्। जो मन्त्रद्रष्टा हैं वे ऋषि हैं। स्वामीजी मन्त्रोंके द्रष्टा हैं, व्याख्याता हैं। अतः इनको ऋषि कहा जाय तो अतिशयोक्ति नहीं है।

मैं यह कहूँगा कि स्वामीजीकी सभी कृतियाँ अपूर्व हैं। परन्तु मेरे विचारसे मैं कहूँगा कि स्वामीजीने यह अपूर्व कार्य किया है। किसीने भी यह काम नहीं किया। स्वामीजीको धन्यवाद देता हूँ। आपने ब्रह्मसूत्रोंके विषयवाक्य वेदोंसे उद्धृत किये हैं। भगवान् स्वामीजी महाराजका दीर्घायुष्य बढ़ा दें जिससे वह ऐसे ही संसारका कल्याण करते रहें। ओम्।

❁ महामण्डलेश्वर श्रीमान् स्वामी

परमश्रेष्ठ अद्यक्षमहोदय, श्रीआचार्यवर स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज, पूज्यश्री मण्डलेश्वरजी महाराज, सन्तवृन्द, भागवतवृन्द, माताओ और भाइयो !

आज परम हर्षका विषय है कि, आज हम सभी अहमदाबाद निवासी अहमदाबादके गौरव-वर्धक, विद्वद्भर हमारे श्रीस्वामीजी महाराज हैं, उनको अभिनन्दन प्रदान करनेके लिये यहाँ उपस्थित हुए हैं। महाराजश्रीने इस घरातलपर अवतार धारण करते हुए अपने जीवनमें अपनी सुदृढ कामनाके द्वारा मानवजीवनके कल्याणके लिये सुन्दर शास्त्रोंकी रचना की। आप यह जानते हैं कि भारतमें और इस भारतभूमिमें आज ही नहीं, अनादिकालसे ऐसे ऐसे महापुरुषोंको अवतार दिया है और नाम दिया है, जिसने अपने जीवनमें भारतको ही नहीं, विश्वके सभी मानवोंको सुन्दर मार्ग दिया और जिसके कारण विश्वके लोग तमसो मा ज्योतिर्गमय उस ज्योतिर्मय परमात्माको प्राप्त कर सकते हैं यही भारतभूमिकी महत्ता है।

यह भूमि बहुरत्ना वसुन्धरा है। एकसे एक रत्नको जन्म देकर उत्तरोत्तर ऊँचा बनाया है। अपने शिरको उन्नत बनाया है। भारतभूमि आज बहुत प्रकारोंकी कठिनाइयों और आपत्तियोंको कठिनाई और आपत्ति नहीं मानती; क्योंकि ऐसे ऐसे विद्वानोंने ऐसा आध्यात्मिक ज्ञान प्रदान किया है जिस ज्ञानके द्वारा ये भौतिक कठिनाइयाँ और भौतिक आपत्तियाँ एक छोटी सी वस्तु बन जाती हैं। विश्वके भौतिकवादी लोगोंने भी यों समझ रखा है कि भारतके पास भले ही कोई धन नहीं है, कारखाने नहीं हैं, परन्तु इसके

सदानन्दजी महाराजका भाषण ❁

पास इतना बड़ा ज्ञान है कि वह भगवान् राम और भगवान् कृष्णकी मर्यादाओंको समझता है और उसे समझकर उसके तत्त्वज्ञानको समझकर इस लोकमें सुखी हो सकता है। परलोकको भी प्राप्त कर सकता है। यह ज्ञान तो भारतीयों के पास है।

हम समझते हैं कि लोग कितने ही आक्रमण करें, जबतक यह ज्ञान भारतीय गुरुओंके पास है, जबतक भारतमाता ऋषिमुनियोंको जन्म देती रहेगी तबतक भारतमाता का कोई बाल बांका नहीं कर सकता। यह हमारा देश आज से ही नहीं, प्रथमसे ही ऋषियों मुनियोंसे सुरक्षित है। ज्ञानियोंके द्वारा, महान् तपस्वियोंके द्वारा यह भारत देश ग्रथित है। तथा पूर्ण दर्शन, महान् सुख और महान् सत्ता इन महान् पुरुषोंके पुष्पित जीवनमें निहित हैं।

उस देशकी भौतिकता कोई काम नहीं देती। आज बड़े बड़े भौतिकवादी देश भारतके चरणोंमें नतमस्तक होते हैं। यह कारखानोंके कारण नहीं, धनके लिये नहीं, परन्तु इन ऋषि-मुनियोंके प्रतापसे—पुण्यसे, आजसे ही नहीं, हमारे देशवासी स्वामी श्रीबिवेकानन्दजीने विदेशियोंको बतलाया है कि भारतमाता भौतिक कारणोंको पैदा नहीं करती। प्रत्युत पूर्ण त्यागी और तपस्वियोंको पैदा करती है। जैसे हमारे आचार्य भगवदाचार्यजी महाराजजी; जिन्होंने अपनी लेखनीके द्वारा अनेक वेदादि ग्रन्थों-पर भाष्य लिखकर अपना त्याग तपस्विताका उदाहरण आजभी रखा है। इसलिये हमें किसी देशकी, और शक्तिकी परवा नहीं है, यहाँ भगवान् कृष्णने पहलेसे ही बता दिया है। हम भगवान् से प्रार्थी हैं कि स्वामीजी को दीर्घायु करें।

शताब्दी महोत्सव में श्रीमान् राजपाल महोदय के सान्निध्य में गीता-
मन्दिर के अध्यक्ष महामण्डलेश्वर स्वामी श्रीसदानन्दजी महाराज
स्वामीजी को पुष्पहार समर्पण कर रहे हैं

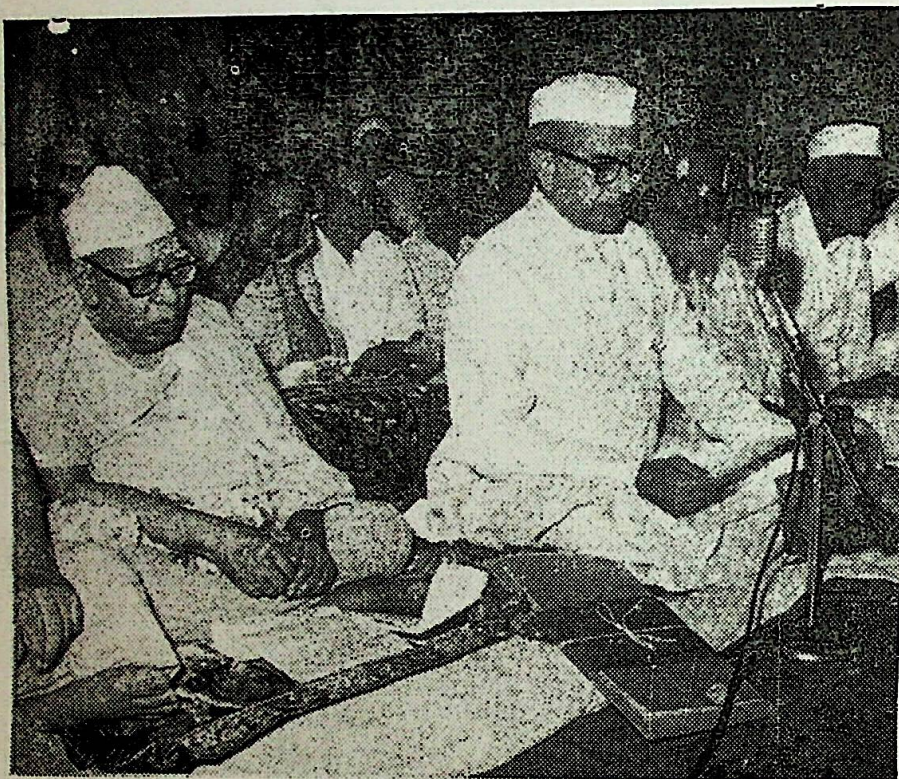

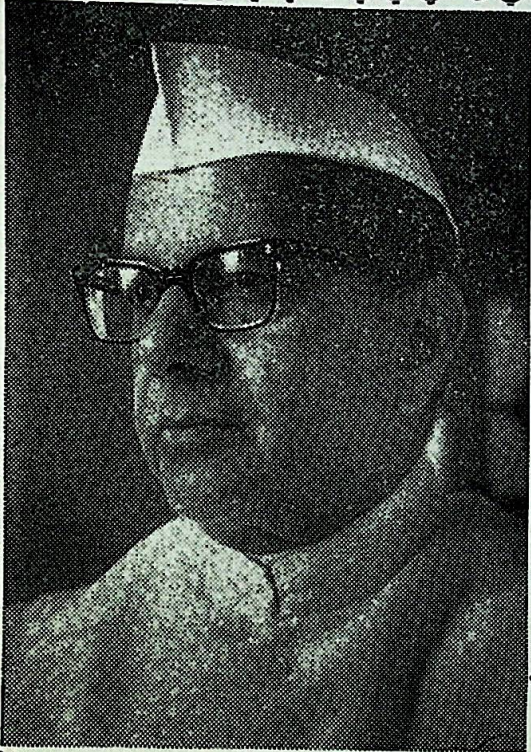

गुजरातराज्य के राजपाल महोदय शताब्दी महोत्सव में अपना अभिप्राय व्यक्त कर रहे हैं ।

❀ गुजरातराज्यके माननीय गवर्नर श्रीमान् श्रीमन्नारायणजी महोदय के ❀

सद्विचार

अध्यक्षश्री मान्य पूज्य श्रीअखण्डानन्दसरस्वतीजी महाराज, परमपूज्य स्वामीश्रीभगवदाचार्यजी महाराज, पूज्य श्रीरविशङ्करजी महाराज, अन्य सन्त महात्मा-वृन्द, भाइयो और बहिनो,

आज हम एक ऐतिहासिक समयपर यहाँ एकत्र हुए हैं। अपने एक वयोवृद्ध प्रकाण्डपण्डित साहित्यकारका सम्मान करनेके लिये, उनके शताब्दी महोत्सवमें शामिल होनेके लिये भारतके कोने कोनेसे विद्वद्गण पधारे हैं। यह कहने की आवश्यकता नहीं है कि इस संसार में असली शक्ति जो अणु-शक्तिसे भी महान् शक्तिशाली है, वह है अध्यात्म-

शक्ति, धर्मकी शक्ति। और खास तौरसे हम याद करें जबकि भारतके ऊपर युद्धके बादल मंडरा रहे हैं, उस समय इस शहरमें इतने महात्मा यहाँ एकत्र हैं, एक शुभ कार्यके लिये। यह एक विशेष घटना है। और मैं यह मानता हूँ कि जो आध्यात्मिक शक्ति, धर्मकी भावना यहाँ जागृत हुई है, एकताकी भावनासे उसका प्रभाव दूर-दूर तक पहुँचेगा। मेरा यह पक्का विश्वास है, श्रद्धा है कि अन्तमें धर्मभावना की ही विजय होती है। प्राचीनकालके ऋषियोंने कहा ही है कि धर्मो रक्षति रक्षितः हम धर्मकी रक्षा करें तो धर्म हमारी रक्षा करेगा। यह तो कोई दर्शनशास्त्र नहीं है, वास्तविकता है। जिधर धर्म होता है चाहे अस्थायी ढंगसे हो या स्थायी ढंग से हो, विजय निश्चित हो है। हमारा पक्का विश्वास है कि जिधर धर्म होता है उधर ही विजय होती है। अध्यात्मशक्तिकी विजय होती है, भौतिक शक्तिकी कदापि नहीं। यह जो अचल श्रद्धा हमारे देशमें वर्षों से रही है उसे हमें मजबूत बनाना चाहिये और यह आप लोग ही कर सकते हैं। जो महात्मा यहाँ एकत्र हुए हैं, वे ही कर सकते हैं। देश के नवजवान लोग जो यहाँ एकत्र हुए हैं वे तो अपना कार्य करते ही हैं, लेकिन इस आपत्तिकालमें आपसे मेरा यह नम्र निवेदन है कि आपकी आध्यात्मिक शक्ति और धर्मभावनासे इस देशका संरक्षण हो ऐसा प्रयत्न करें। और आपका प्रयत्न सफल होगा इसमें मेरा पूरा विश्वास है।

इस समय विज्ञानका बहुत बोलबाला है। दुनियामें मनुष्य चन्द्रमा तक जाते हैं। शायद कल्ह या परसों मङ्गल पर भी जायें। शुक्रपर भी जायें। परन्तु अच्छी सलाह यही है कि हमारे देशमें, दुनियामें जो अच्यात्मशक्ति है वह इस विज्ञानशक्तिसे कम नहीं है। अर्थात् उससे कहीं अधिक प्रभावशाली है? यह अनुभव हमें होता ही है, होना ही चाहिये। विज्ञानमें शक्ति अवश्य है लेकिन दृष्टि नहीं है, दर्शन नहीं है। इसलिये आज इतना विज्ञानका विकाश हुआ है। उसकी दृष्टि विनाशकी ओर है, सर्वोदयकी ओर नहीं, सबकी उन्नति की तरफ नहीं।....इस तरहसे होता है क्योंकि संयुक्तराष्ट्र संघ आज असाहाय संस्था बन गयी है। दुनियामें कितना अन्याय है कि लाखों लोगोंको, बेकसूर लोगोंको, निहत्थे लोगोंको मौतके घाट उतार दिया गया। फिरभी दुनिया तमाशा ही देखती है। दुनियाँ थोड़ी कुछ मदद भेजती है, कुछ अनाज, कुछ करोड़ रुपये आ गये कहीं से, मदद देनेके लिये, परन्तु जो लोग अपनी जानकी रक्षा के लिये भारत में आये हैं, हमारी जो परम्परा है देशकी, हमने उनका आतिथ्य (सत्कार) किया। एक मानवधर्म का पालन किया, मानो कोई गुनाह किया। इस बजह से हमारे ऊपर और आफत आ गयी। जैसे किसीके ऊपर कोई आफत आवे, उसका रक्षण करना गुनाह है। लेकिन आखिरमें जो हमारा मूलमन्त्र है सत्यमेव जयते वही सही चीज है। मैं मानता हूँ आखिर तो सत्यकी विजय होगी। कुछ अन्धकार

चारों ओर छाता रहे और हम प्रकाशको ठीक तौरपर न देख सकें, परन्तु अन्तमें तो सत्यकी विजय होगी ही। ऋषियोंने कहा है, सत्यमेव जयते इतना ही नहीं, यहभी कहा है नानृतम्। इतना उनका पक्का विश्वास था। उस विश्वासको हम भी दोहरावें। उसके प्रति श्रद्धा रखें। देशका भविष्य जरूर प्रकाशमय ही होगा। ऐसी हमारी श्रद्धा होनी चाहिये और होगी।

मैं इस अवसर पर पूज्य भगवदाचार्यजी महाराजको जिन्होंने इतने वर्षोंसे परिश्रम किया है सभी दिशाओं में। भाष्यकार के नाते नहीं, एक उच्च कोटिके कवि, व्याकरणशास्त्री के नाते नहीं, उससे भी अधिक एक महामानवके नाते जो कि बहुत विनम्रभावनासे दिनरात चिन्तनमें और साहित्य सृजनमें लगे रहते हैं, कोई प्रकाश में आनेकी इच्छा नहीं, वह हमेशा पीछे रहकर देश की और दुनियाँकी सेवा करते रहे हैं उनके प्रति मैं अपनी गहरी श्रद्धा और आदर प्रकट करता हूँ तथा उनको प्रणाम करता हूँ। और मैं आशा रखता हूँ कि शताब्दी आप मना ही रहे हैं, द्विशताब्दी आप मनावें, यह कोई बड़ी बात नहीं है। क्योंकि हजारों वर्ष ऋषि जिस देशमें जिये हैं तो कोई इतना साल बहुत बड़ी चीज नहीं होगी। हम भगवान्से प्रार्थना करें कि इनका स्वास्थ्य अच्छा रहे और बहुत वर्षों तक देशकी और संसारकी सेवा करते रहें। जय हिन्द।

महामण्डलेश्वर स्वामी श्रीदाशरथिदासजी महाराजका भाषण

राजा रामचन्द्र की जय । रामानन्दाचार्य की जय । श्रीस्वामी भगवदाचार्यजी महाराज की जय ।

श्रीमद्भगवदाचार्यो रामानन्दोभवद्भुवि ।

धर्मसंस्थापनार्थाय शान्तये भूतये तथा ॥

स्वामी रामानन्दजी महाराजका जन्म संवत् १३४० में हुआ था । उस समय देश आतङ्कित था । मुसलमानोंके शासनसे और उनके अत्याचारोंसे भगवान् रामानन्दने राष्ट्रमें अधिक संकीर्णता देखकर भागवतधर्मका प्रचार किया । क्योंकि सर्वे खलु इदं ब्रह्म, सर्वे विष्णुमयं जगत् यही भागवत धर्म है, ऐसा विद्वान् सन्त बतलाते हैं ।

भक्तमालके आचार्यने लिखा है—रामानन्द रघुनाथ ज्यों द्वितीय सेतु जगतारण किये । रामानन्दने संसारसे पार जाने के लिये, यानी जब जगत्में संकीर्णता धार्मिक संकीर्णता छा जाती है तब देश भ्रान्त हो जाता है । स्पष्ट मार्ग नहीं रह जाता है । मार्गका कोई लक्ष्य नहीं रह जाता । लक्ष्यपर ले जाना समयानुकूल महर्षियोंका कार्य रहता है । रामानन्दने उस समय अवतार लिया था जब भारतमें हिन्दुसंस्कृतिपर मुसलमानोंका भयङ्कर आक्रमण था । ऐसे ही समयमें स्वामी भगवदाचार्य आये । इनका जन्म संवत् क्या है, मुझे स्मरण नहीं । आजसे ४०-४२ वर्ष हुए होंगे, जब श्रीरामानन्द सम्प्रदाय भी एक जटिल समस्यामें, संकीर्णस्थितिमें फँस गया था । यह स्वामी महाराज उस समय हमारे रामानन्दसम्प्रदायमें प्रकट हुए ।

यद्यपि इनके साथ अनेक महारथ सम्प्रदायमें मौजूद थे । यथास्थान सबोंने ही श्रम किया । आज हम जिनकी शताब्दी मनाने आये हैं, जिस

दिनसे मैंने आपके दर्शन किये हैं तबसे आजतक, मैं आपको विश्वासपूर्वक कह सकता हूँ कि रामानन्द, रामानन्दसम्प्रदाय और रामानन्द की सेवा करनेमें एक मिनटके लिये भी जगद्गुरु स्वामी भगवदाचार्य जी कभी भी वञ्चित नहीं रहे हैं । इसलिये स्वामी जीकी एक शताब्दी आपलोग आज मना रहे हैं । मैं द्वितीय शताब्दी मनानेके लिये कामना करता हूँ । जीवेम शरदः शतम् के विधानको बदलकर भूयश्च शरदः शतात् का ध्यानकर द्विशताब्दीका उत्सव मनावें तो अच्छा होगा । ऐसे पुण्यपुरुषकी, ऐसे उदारचेता पुरुषकी, भागवतधर्मप्रचारककी, निर्भीक सन्तकी हमेशा आवश्यकता है । माननीय श्री राजपालमहोदयने आजकी परिस्थितिपर सन्तसमाजसे प्रकाश डालनेके लिये, स्थितिपर ध्यान देनेके लिये, कामना की है, मैं उनके शब्दोंसे सहमत हूँ ।

आज देशपर संकट है, संकटके बादल उमड़ रहे हैं । ऐसी परिस्थितिको सन्त ही संभाल सकते हैं । जगद्गुरु रामानन्दने अपने समयमें भारतकी स्थितिको संभाला था दूसरीवार स्वामी भगवदाचार्यने स्थिति संभाली । आज देशके लिये एक समस्या उपस्थित है । उस समस्याको आप देख रहे हैं । बंगालमें क्या हो रहा है । यू. एन. तो अपने कानों में तेल डाले करवट बदल रहा है । उनकी मनोवृत्तिको बदलनेकी, सदभावना जागृत करनेकी आप लोगोंका मनोबल ही शक्ति है । आप कृपा करके इधर ध्यान देंगे, और आचार्यजीकी शताब्दी मनानेमें एकत्र होकर हम लोगोंको एक सङ्कल्पसे इस कार्य को भी करनेका मौका प्राप्त करना चाहिये । यह बहुत पवित्र तिथि है और खुशीका दिन है ।

व्याख्याता—श्रीस्वामी अनिरुद्धाचार्यजी महाराज, चाणोंद

अनन्तश्री अच्यक्ष महोदय, अनन्तश्रीस्वामी-
भगवदाचार्यजी महाराज, माननीय विद्वानो और
भाइयो, माताओ,

आज यह शुभ प्रसङ्ग किस उद्देश्यसे हुआ है
इसका परिचय मुझे पूर्ववक्ताओंके व्याख्यानद्वारा मिला
है। हमारे यहाँ लोग दो शक्तियोंकी पूजा करते हैं
और उन शक्तिमानोंका अभिनन्दन करते हैं। एक
ज्ञानशक्तिवालोंका दूसरा पराक्रमशक्तिवालोंका।
परमात्मामें दो प्रकारकी शक्तियाँ हैं ज्ञान और
शक्तिका प्राकट्य होता है, उनका भी हम अभि-
नन्दन करते हैं। पूज्य श्रीस्वामी भगवदाचार्यजी
महाराजके द्वारा ज्ञान-शक्तिका प्रबल प्राकट्य हुआ
है, ऐसा आजतक लोगोंने सुना है। यह शताब्दी
महोत्सव है।

वेदमें आत्माकी एक सुन्दर व्याख्या दी है।
अमरता दो प्रकारकी होती है। देवताओंकी अमरता
अलग प्रकारकी है और मानवोंकी अमरता अलग
प्रकारकी है। वेद भगवान् कहते हैं कि जो
मानव सौ वर्षको प्राप्त कर लेवे वेदकी, परिभाषाके
अनुसार वह मानव अमर है। इस अमरताको
प्राप्त करनेवाले स्वामीजी महाराजको हम प्रणाम
करते हैं। ऐसी अमरता आपने प्राप्तकी है, इस-
लिये हम परमात्माका बड़ा उपकार मानते हैं।
वेदका एक मन्त्र बोलकर हम समाप्त करेंगे।
शतं जीव शरदः, शतं हेमन्तान्, शतं वसन्तान्।

व्याख्याता — स्वामी श्रीवैष्णवाचार्यजी महाराज पण्डितसम्राट्

राघवेन्द्रभगवान्की जय।

माननीय समापतिमहोदय, पूज्य महात्माओ,
उपस्थित भाइयो और बहिनो, जिस प्रसङ्गमें आप
उपस्थित हुए हैं उसका उद्देश्य क्या है, यह आप
समझ चुके हैं अभीतकके व्याख्यानोंके द्वारा।
स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराजका यह शताब्दी-
महोत्सव आज जो मनाया जा रहा है, ऐसे ही
हमेशा मनाया जाय यह हमारी हार्दिक भावना
है। मैं उसी सम्प्रदायका हूँ जिस सम्प्रदायके
अद्वितीय विद्वान् भगवान् स्वामीजी महाराज हैं।

इन्होंने अपने ज्ञानके प्रकाशसे हमारे संप्रदायको
उज्ज्वल बनाया है। हमारे हृदयको भी इन्होंने ही
प्रकाशित किया है। आपका उपकार हम जितना
मानें, उससे, उससे अधिक आपके अनुयायियोंका
भी मुझे मानना है जो कि इस दिशामें अत्यन्त
प्रगतिशील हैं। स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराजके
ग्रन्थोंके द्वारा जो प्रकाश मिलता है वह हमारे
सम्प्रदायकी उज्ज्वल कीर्तिको बढ़ाने वाला है।

आप सदैव मेरे आग्रहको मानते आये हैं, मेरी
प्रार्थनाको स्वीकार करते आये हैं, यह इनका परम
वात्सल्य है। आज सम्प्रदाय और देशके लिये जो
सेवा चाहिये उसका दिग्दर्शन स्वामीजीने बहुत कुछ
उचित रीतिसे किया है। हमारे राजपाल महोदयने
इसपर बहुत प्रकाश डाला है कि धर्मके लिये हमें
अत्यन्त श्रद्धा रखनी चाहिये। यतो धर्मस्ततो
जयः। धर्मो रक्षति रक्षितः। यह सिद्धान्त
बहुत सुन्दर है। इसके अनेकों दृष्टान्त मिल चुके हैं।
मेरे पास इतना समय नहीं है कि सबका वर्णन

करूँ। ज्ञानका प्रकाश, ज्ञान मनुष्यको, जब वह चारों तरफ आपत्तियोंसे घिर गया हो, अत्यन्त धैर्यशाली बनानेके लिये और विजयी बनानेके लिये लाखों दुनियाके शस्त्रोंकी शक्तिसे प्राप्त नहीं कर सकते।

आत्माके अमरत्वका सन्देश हमारे ज्ञानके भण्डार जो दर्शन हैं, वही हमें देते हैं। उन दर्शनों का अभ्यास यदि हम करते रहेंगे तो देशमें उन्नति के जितने साधन हैं सबको हम प्राप्त कर सकेंगे। और सबको अपनी ओर आकृष्ट कर सकेंगे। किसी के द्वेषी हम नहीं बनेंगे, हम सहयोगी ही बनेंगे। और यह हमारे लिये अत्यन्त गौरवकी वस्तु है। तो, मैं आपसे यह आग्रह करता हूँ, कि आप प्रार्थना करें कि हमारे स्वामीजी इस प्रकारसे हमारे बीचमें प्रकाश डालते रहें। मेरी भो भगवान्से यही प्रार्थना है। बोलो श्रीराघवेन्द्र भगवान्की जय।

स्वामी श्रीरामबालाचार्यजी महाराज वेदान्ता- चार्यका भाषण

माननीय श्रीअध्यक्षमहोदय, श्रद्धेयचरण श्री आचार्यजी, पूजनीय सन्तमहात्माओं, आप जिस उत्सवमें सम्मिलित होनेके लिये आये हैं उसका परिचय तो आप लोगोंको पूर्णरूपसे मिल ही गया। श्रीस्वामीजी जिनका आप लोगोंने अभी अभिनन्दन किया है, इसी अभिनन्दनके निमित्त इस उत्सवकी आयोजना की गयी है। स्वामीजी एक महान् संप्रदाय के आचार्य हैं। उस सम्प्रदायके आचार्य हैं जिसका नाम श्रीसम्प्रदाय है। अथवा जिसे श्रीरामानन्द सम्प्रदायके नामसे भी लोग पहचानते हैं। जिसका सम्पूर्ण भारतमें आज विशाल प्रचार और भव्य प्रसार है।

स्वामीजीके विचारोंमें, जीवनकी दिनचर्यामें उनके पूर्वाचार्योंकी पद्धति अच्छी तरहसे विकसित हुई है। रामानन्दसम्प्रदाय भगवान् श्रीरामका उपासक है। भगवान् रामके सिद्धान्तों, गुणों और आदेशोंको अपने जीवनमें उतारना ही संप्रदायका मुख्य लक्ष्य है। सारे संसारकी भव्यता और कल्याणके लिये ही संसारमें सम्प्रदायका एक महान् और पवित्र उद्देश्य रहा है। इस पवित्र उद्देश्य और मान्यताके अनुसार स्वामीजीने भी महान् कार्य किया है। जिन कार्योंको चर्चा आप लोगोंने विस्तृतरूपसे सुनी है। भगवान् रामके गुण, उनके जीवनका आदर्श, उनके जीवनका त्याग, उनके जीवनकी स्वाश्रयता उनके जीवनका सत्त्व, लगभग पूर्णरूपसे महाराज स्वामी भगवदाचार्यजी महाराजके जीवनमें परिलक्षित होते हैं।

आप जानते हैं कभी कभी स्वामीजीका सिद्धान्त या प्रवचन कुछ लोगोंके विरोधका कारण भी बन जाता है। पर ध्यानसे देखिये कि सब सबके लिये प्रिय नहीं होता। भगवान् रामने अपने जीवनमें सत्यको मान्यता दी और सत्यको अपनाया तो क्या भगवान् रामका सत्य सबके लिये सुखकर हुआ? अयोध्यावासियोंके दुःखका तथा महाराज दशरथके प्राणत्यागका कारण बना। महाराणी कैकेयीके वैधव्यका कारण बना। पर इससे क्या? क्या भगवान् रामने अपने सत्यको त्यागा? हो सकता है, सत्य सबके लिये समान फलदायक न हो, पर सत्य सत्य ही है। उसमें परमात्मतत्त्व निमृत्त है। वह सदा कल्याणकारी है।

कुछ औषध अपनी अपनी कड़ुताका अनुभव करानेवाले भी हैं। और रोगीके रोगको हरनेवाले भी

हैं। भारतवासियों ने तो सुना है कि नैनं छिन्दन्ति शस्त्राणि....। आत्माका कोई किसी प्रकार विनाश नहीं कर सकता। ऐसे ऐसे तत्त्वज्ञानियों की छत्र-छायामें रहकर भारतका बालक भी ज्ञान प्राप्त करके जहाँ तक धर्म और मृत्यु....। जो ज्ञानी है वह अपने जीवनको शास्त्रीय क्रमसे पूरा करता है। हमें किस प्रकार आत्मसंरक्षण करना है, इसको विचारना है। विश्वका कल्याण और विश्वमें शान्ति किस तरहसे हो सकती है यही प्रश्न आज हमारे आपके दिलमें हमेशा जागृत बना हुआ है। इतने महानुभाव, इतने सन्त इतने धर्माध्यक्ष, स्टेजके ऊपर एक साथ विराजमान हैं, उनके हृदयमें जो भगवान् हैं जो घटघटके निवासी हैं, वह आज इतने हृदयों के अन्दर उपस्थित हैं। तो क्या हमें प्रकाश नहीं देंगे? क्या हम सबको हमारे संगठनके द्वारा भगवान् की अनुकम्पासे संगठितरूपसे ऐसा दिग्दर्शक नहीं प्राप्त होगा जिसकी आज जरूरत है।

आज यहाँ महामना स्वामीश्री भगवदाचार्यजीका शताब्दीमहोत्सव हम मना रहे हैं। इसलिये कि हमको आशिष मिले जो आगेकी अनेक शताब्दी हम मना सकें और हमारे बच्चोंका भविष्य महानुभावोंके आशिर्वादसे ही भरा पूरा सुरक्षित और संरक्षित देख सकें। यही दिलमें ख्वाहिश है। (अपूर्ण)

भारतसाधुसमाजके उपमन्त्री

स्वामीश्री आनन्दजी महाराज

ॐ नमस्ते परमं ब्रह्म..... ।

परमं श्रद्धेय अध्यक्षजी महाराज, परमपूज्य स्वामी भगवदाचार्यजी महाराज, सन्तगण और उपस्थित महाशय,

बड़े हर्षका विषय है कि इस समय देश और काल जिस प्रकार चल रहा है, इस समय गुजरातके

अहमदाबादके नगरनिवासियों ने आदर करनेका जो उत्तम प्रबन्ध किया है उसके लिये मैं उन्हें धन्यवाद देता हूँ। सदाचार, सद्भावना, अहिंसा प्रेम की इस समय और सदा ही आवश्यकता हैं। हम महात्मा गान्धीजीको भूल गये, शास्त्रोंको भूल गये। हम सब कुछ भूल गये। हमको हर्ष होता है कि प्रसन्नताकी मूर्ति, निर्मलताकी मूर्ति, जो स्वामी भगवदाचार्यजी महाराज यहाँ बैठे हैं उनका शताब्दी-उत्सव मनाकर आप स्वागत कर रहे हैं—अभिनन्दन कर रहे हैं।

मैं भारतसाधुसमाजकी ओरसे उनका आदर करता हूँ, धन्यवाद देता हूँ। और कहता हूँ कि निर्भयताकी मूर्ति स्वामीजी अमर रहें। अमर रहें। अमर रहकर जनता—जनार्दनका कल्याण करते रहें। बल दें। स्वामीजी अवतारी पुरुष हैं। महात्मागण! हमारे ऋषिमुनियोंके समक्ष आज जो हमारे श्रीभगवदाचार्यजी महाराज हैं वह एक सम्प्रदायके नायक होते हुए भी विनसाम्प्रदायिक हैं। उनमें सर्वधर्मप्रेम है। उनका सर्वधर्मोंके प्रति सद्भावना और प्रेम है। सर्वधर्मोंमें जो उत्तम तत्त्व हैं सब इनमें निहित हैं।

लेबोरेटरीमें..... जो वैज्ञानिक कार्य कर रहे हैं उसे जनता जानती नहीं है। स्विच डाउन करके विजली देते हैं, पंखा देते हैं। इसी प्रकार उनके आधारपर, उनके आधारका आश्रय लेकर स्वामीजीसे भगवत्प्रकाश हो रहा है। जनताजनार्दनके कल्याण के रूपसे ही..... उनमें धर्मका बल बढ़े। आप इनके जीवनको देखकर आपका बल बढ़ावें। निर्भीक बनें और वीर बन जावें। तब उनके इस उत्सवकी सफलता होगी। महाजनो येन गतः स पन्थाः। परमात्मा, राम, कृष्ण, से प्रार्थना करता हूँ और स्वामीजीके प्रति श्रद्धाञ्जलि अर्पण करता हूँ।

श्रीमतां तत्रभवतां भवतां श्रीमदरामानन्दीयविलक्षणविशिष्टाद्वैतवेदान्तसिद्धान्तविद्यावाचस्पति-
श्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यवर्याखण्डभूमण्डलस्थनिर्वाणपरिव्राजकवृन्दवन्दितचरणारविन्दद्वन्द्वव्याख्यानदि-
वाकरन्यायादिशास्त्रमार्तण्डकाव्यकलाकलाधरकविचक्रचूडामणिविद्वत्सार्वभौमजगद्गुरुः—श्रीमहात्मवर्यश्रीभग-
वदाचार्यमहाराजमहानुभावानां परमपावनभूतशताब्दीपूर्तिनिमित्तकस्य विश्वविदितव्यापारसमृद्धिविख्या-
तमहत्त्वे धनधान्यसमृद्धधनिकजनवृन्दवन्दनीयगौरवे साबरमतीनामकपवित्रसरित्तटवर्त्यहमदाबादनगरे
ससमारम्भसमारब्धस्य महोत्सवस्य समये शयकुशेशययोर्हार्दिकश्रद्धोदगारसिक्तस्निग्धनति-

प्रसूनाञ्जलयः

रचयिता : पण्डितशोभितमिश्रः व्याकरणशास्त्रप्राध्यापकः,
म-स-वि-संस्कृतमहाविद्यालये बडौदानगरे

उद्वेलोद्वलितान्तरायविविधव्यापारविध्वंसकः,
पापव्रातविपातिपुण्यचरितः श्रीरामचन्द्रः प्रभुः ।
प्रार्चद्भक्तजनाभिलाषनिचयाभोगप्रदानोद्यतः,
आचार्य भगवत्स्वरूपमनिशं पायादपायात्सदा ॥१॥
श्रीमद्भारतवासिनां सुजनुषां सत्संस्कृतिर्वर्द्धतां,
दाक्षिण्यैश्च विभूषयन्तु सुतरां विश्वं समस्तं बुधाः ।
ज्ञात्वैवं विचरन् सदोपदिशति स्वान् भक्तवर्यान् मुदा,
प्राचार्यप्रवरो जगद्गुरुवरः स्वामी जयत्वत्र नः ॥२॥
सद्विद्याऽमृतवर्षवर्षि—विदुषामानन्दमावर्द्धयन्,
वेदान्ताद्यनवद्यशास्त्रनिहितैः पुण्योपदेशैर्निजैः ।
सद्धर्मस्य सनातनस्य विभवं तन्वन् स्वकृत्यादिभिः,
श्रीमत्स्वामिमहोदयो विजयतां हृद्यः सदा जीवतात् ॥३॥
गाम्भीर्यौदार्यधैर्यैर्विजितजलनिधिः शौर्यशाली शरण्यः,
शान्तो दान्तो नितान्तं प्रवरगुणयुतो ब्रह्मलीनो वरेण्यः ।
गीतावेदादिशास्त्रे विशदमतिगतिः पूर्णप्रज्ञाग्रगण्यो,
दिव्यात्मा स्वामिवर्यः प्रमुदितहृदयो राजते सर्वमान्यः ॥४॥
वर्तन्तेऽत्र बहूनि भव्यनगराण्यलोकनीयान्यपि,
व्यापारे न पुरं किमप्यहमदावादेन तुल्यं क्वचित् ।
नार्थो धर्ममृते तु भाति तदिह स्यात्तस्य सज्जागृति-
र्मन्ये स्वामिमहोदयैः स्ववसतिर्निर्धारिता सर्वदा ॥५॥
आचारशिक्षाव्रतपुण्यदीक्षासंचारशीलः पुरुषेषु धन्यः ।
भव्यः सदाचारविचारदक्षो जीयात्सदा सर्वजनेषु मान्यः ॥६॥

श्रीरामानन्दसम्प्रदायप्राणायमानां वेदवेदान्तोपनिषद्गीताभाष्यकाराणां निर्मिताऽनेकभव्य-
नव्यसुश्रव्यमहाकाव्यानां विद्यमानशतवर्षजीविततयाऽनुमीयमानपुरातनपुण्यकर्मणां निरन्तरमासेव्यमानस-
त्कर्मणां सर्वतन्त्रस्वतन्त्राणामपि परमेशपरतन्त्राणां निर्व्यसनानामपि सद्ब्रह्मसनां “सारस्वतसार्वभौम”
“पण्डितराज” स्वामिश्रीभगवदाचार्यवर्य्याणां “शताब्दीमहोत्सव” मुपलक्ष्येदमीयविशदयशोराशि-
गुणगुम्फिताऽनवद्यपद्यमालाऽलङ्कृतमिदम्—

॥ अभिनन्दनम् ॥

रचयिता : पण्डितहरिनारायणमिश्रः न्यायव्याकरणवेदान्ताचार्यः
संस्कृतपाठशाला मोटा आर्सेवीआ (कच्छ)

रामानुप्राणितश्रीश्री-सम्प्रदायशिरोमणिः ।

श्रीमद्भगवदाचार्यस्वामी विजयतेतराम् ॥१॥

बाल्यात्प्रभृत्येव सतां गुरुणामन्तेवसन् पादमुपास्य सम्यक् ।

अधीत्य मत्वा हृदि धारयित्वा सारं समुद्धृत्य मुहुर्गृहीत्वा ॥२॥

ब्रह्मात्मपीयूषरसं नितान्तं पीत्वा मनोहृत्य विजित्य मृत्युम् ।

जयत्यलं पण्डितसार्वभौमः कलौ “शताब्दी” कथमन्यथा स्यात् ॥३॥

स्वातन्त्र्यमेवास्ति समस्ततन्त्रे न पारतन्त्र्यं क्वचिदस्ति यस्य ।

विश्वेशपादाम्बुजपारतन्त्र्यं त्यक्तं परं नैव कदाऽप्यनेन ॥४॥

सदा सदाऽऽचारविचारधाराप्रचारकार्येषु यथा यतन्ते ।

तथैव लोकद्वयसाधनेऽपि निरन्तरैकाग्रतया रमन्ते ॥५॥

ईशैव वास्ये जगतीह सुस्थः शतं समा जीवतु कर्म कुर्वन् ।

सिद्धान्तमीशोपनिषत्प्रसिद्धं सत्यापयत्येष शताब्दजीवी ॥६॥

कलौ वयः षष्टिपरं नराणामितिप्रसिद्धामिह किंवदन्तीम् ।

वेदान्तसिद्धान्तविशारदात्मा मिथ्याऽकरोदेष परं महात्मा ॥७॥

नानाविधेषु व्यसनार्णवेषु न के निमग्ना मनुजा अजस्रम् ।

निर्मथ्य तान् किन्तु जना जगत्यां जीवन्ति ये तेत्र भवादृशा हि ॥८॥

हेयानि सर्वाणि परन्तु तेषुपादेयमेतद्व्यसनद्वयं यत् ।

एकन्तु विद्याऽभ्यसनं नितान्तं हरेः पदाब्जस्मरणं द्वितीयम् ॥९॥

नैकत्र कुत्रापि कदापि दृष्टं श्रुतं न वैतद्व्यसनद्वयं यत् ।

परन्तु साक्षाद्भगवद्विपश्चिदाचार्यवर्य्ये द्वयमीक्ष्यते तत् ॥१०॥

अन्यत्र कुत्रापि निवासयोग्यं जनं न लब्ध्वा विकलीभवन्तः ।
 समे समेत्याशु यमाश्रयन्तो गुणाः स एष प्रथमावतारः ॥११॥
 जयज्जयन्त्यां मुदमाभजद्भिः सद्भिर्महद्भिः कृतिभिः समन्तात् ।
 समागतैरेष महामहीयान् भावप्रसन्नैरभिनन्द्यतेऽस्याम् ॥१२॥
 श्रीमद्भगवदाचार्यश्चिरं जीवतु सर्वथा ।
 इत्याशीराशिभिः श्रीमानभिनन्द्योऽभिनन्द्यते ॥१३॥

श्रीः

स्वामी श्री भगवदाचार्यजी महाराज के प्रति

रचियता महान्त पण्डित सीतारामचार्यजी शास्त्री
 वाँठवाली—गुजरात

सद्ग्रन्थेषु यथा ग्रन्थः सामवेदो महत्तमः ।
 साधुमध्ये तथा श्रेष्ठः पण्डितराज आर्यकः ॥१॥
 त्रिपेषु यथा श्रेष्ठा तुलसी मोक्षदायिनी ।
 विद्वन्मध्ये तथा श्रेष्ठः स्वामी श्रीभगवद्यतिः ॥२॥
 तारामध्ये यथा चन्द्रो गतिमान् द्युतिमान् प्रियः ।
 वैष्णवेषु तथा श्रेष्ठः स्वामी भगवदार्यकः ॥३॥
 कांग्रेसे हि यथा गान्धी नेतासीत् स महत्तमः ।
 वैष्णवेषु तथा स्वामी नेता नीतिविधायकः ॥४॥
 कांग्रेसे च सुतेजस्वी नेहरूपण्डितो यथा ।
 तथा साधुषु वर्चस्वी पण्डितराजविद्वरः ॥५॥
 ज्ञाता ध्याता तथा त्यागी विद्याबुद्धिमहार्णवः ।
 स्वामी भगवदाचार्यो वाचस्पतिरुदर्णवः ॥६॥
 सरिन्मध्ये यथा गङ्गा पूतागाधा महत्तरा ।
 वैष्णवेषु तथा स्वामी विद्योदार उदारधीः ॥७॥
 सार्वभौमो धराधीशस्तथा सम्राट् महीपतिः ।
 न कोपीह त्वया तुल्यः पण्डितराज सर्वदा ॥८॥

હે પુણ્યપુરુષ !

પ્રભુદીધા માનવદેહને સાર્થક કરતા રહીને તેજસ્વી જીવનની શતાબ્દી લાણી આગળ વધી રહ્યા છો ત્યારે, આપના જીવન-અગીચામાં ખીલી ઉઠેલા સદ્ગુણોની મહેક અમારાં અંતરને પણ મધમધાવે છે.

હે ત્યાગમૂર્તિ !

અનેક ધર્મસ્થાનોના ગાદીપતિ થવા માટેના નિમંત્રણને પ્રેમથી પાછું ઠેલીને આપે સાચા સંતને છાજે એવું પરિશ્રમી જીવન અપનાવ્યું છે.

હે અયાચકવ્રતી !

અનેક પરિસ્થિતિ સામે અડગ રહીને પણ આપે અયાચકવ્રતને આજીવન નિભાવ્યું છે. જરૂર પડી ત્યારે, અંગત જરૂરતોમાં કાપ મૂકીને, કષ્ટમય જીવન જીવીને અને મહેનત મજૂરી કરીને પણ આપે અયાચકવ્રતની અજબ સુરક્ષા કરી છે.

હે સરસ્વતીપુત્ર !

આપે નિઃસ્પૃહભાવે અનેક ગ્રંથોનું અમર સર્જન કરી માતા સરસ્વતીને રીઝવ્યાં છે. હજારો વિદ્યાર્થીઓને અનેક ભાષાઓનો અભ્યાસ પૂરા પ્રેમથી કરાવીને મા સરસ્વતીના વરદપુત્ર તરીકેનું ગૌરવ દીધાવ્યું છે.

હે સત્યશોધક !

જીવનની હરકોઈ પરિસ્થિતિમાં પણ સત્યની શોધને અગ્રેસર બનાવીને આપે સત્યનો અવાજ નિર્ભીકપણે રજૂ કર્યો છે.

હે રાષ્ટ્રસેવક !

રાષ્ટ્રસેવાની ભાવના આપના હૃદયમાં ભરપૂર પડી છે. રાષ્ટ્રનો સાદ આપે ત્યારે આપ અનેક કાર્યો છોડીને પણ દોડ્યા છો.

હે જીવનવીર !

આજે દર વર્ષે પણ, તમામ દાંત, બંને આંખો, પાચનશક્તિ અને શરીરનાં તમામ અંગો સારાંજ રાખીને આપ એવું વીરજીવન જીવી રહ્યા છો કે જ્યારે પ્રભુચરણે પહોંચવાનું થાય ત્યારે, પ્રભુને પણ આપનું સામૈયું કરવાનું મન થાય.

હે પ્રેરણાદાયક !

આપનું આવું રૂડું જીવન અમને પણ ઊંચા જીવનની પ્રેરણા આપી રહ્યું છે. માટે અમે સૌ આજના ધન્ય અવસરે પ્રાર્થના કરીએ છીએ કે અમને સતત પ્રેરણા મળે અને પ્રભુને સતત પ્રસન્નતા મળે એવાં રૂડાં કાર્યો માટે આપ ખૂબ જ દીર્ઘાયુ બનો અને અમને આવા મહોત્સવો ઊજવવાનો રૂડો અવસર અનેકવાર સાંપડો.

અમે છીએ,

આપના ગુણાનુરાગીઓ.

સદ્વિચાર પરિવાર, દરિયાપુર, ટાવરપાછળ, અમદાવાદ-૧

તા. ૨૫-૧૦-૭૧ ઈ.

“हरिर्जयति”

निखिलविद्याविपिनविहरणाऽप्रतिहतगतीनां विरक्तजन-समुचित-शमदमोपरमतिशिक्षादि-
सकलसद्गुण-वलयितानां श्रीमद्-रामानन्दभगवत्पादप्रवर्धित-विशिष्टा-
द्वैतसिद्धान्त-संपोषकश्रीरामानन्दसम्प्रदायाचार्य-वर्याणां “पण्डितराज”
“सारस्वतसार्वभौम” श्री-६ भगवदाचार्यस्वामिमहोदयानां परम-
हंसपरिव्राजकाचार्याणां शततमजयन्तीमहोत्सवावसरे तदी-
यकरकमलयोः सप्रेमसमर्पितं

सम्मानपत्रम्

कुशाग्रबुद्धिवैभवान्वित !

“शुचीनां श्रीमतां गेहे योगभ्रष्टोऽभिजायते” इति भगवद्वचनानुगुण्येन त्रिवेदिविप्रवरगंगा-
दत्तपुरोहितान्माराक्षोदेव्यां लब्धेन निजजन्मना कान्यकुब्जभूसुरकुलभूषणो भवन् भवान् मिलिन्द-
इव मरन्दसन्दोहं ततस्ततोऽनवद्याः विद्याः आचिन्वानः सर्वेषु विद्यास्थानेषु श्रुत्येव निरूढमति-
तामवाप्याधीतिबोधाचरणप्रचारणैः तासामुपयोगेन भारतीयजनताकल्याणायैव समग्रं स्वीयं जीवन-
मार्पयत् इत्यनन्ताय धन्यवादाय कल्पते ।

वैराग्यमूर्ते

किशोर एव वयसि विद्योपार्जनायाधिवाराणसि वसन् भवान् कदाचित् सुरधुनीतीरपरि-
सरपरिभ्रमणपरोऽशरणमप्युत्तानितजीर्णच्छत्रिकामात्रशरणं स्वयं धाराधरधारासंपातविलिन्नकायमपि
छत्रिकाव्यवधानकरणलाघवेनाऽनापादितक्लेदनकृतापायं कर्पटिकासंवेष्टितं किमपि पुस्तिकतया तर्कितं
प्रत्नं निधिमिव गोपायन्तं वेदिकाकृतोपवेशं विरक्तवेषं पुरुषविशेषं साकारं वैराग्यमिवावलोक्य तत्क्ष-
णाङ्कुरितवैराग्यो भीष्मपितामह इवाबालब्रह्मचारिव्रतपालनतत्परः संसारासारताचिन्तनपरायणतया
भृङ्गक्रीटन्यायेन वैराग्यमूर्तिरेवाभवदितिभवदीयां प्राग्भवीययोगभ्रष्टतामनुमापयति ।

अचार्यवर्य !

नियमितरामायणसंकटमोचनादि-स्वाध्यायाभ्यासनसंजात-प्रसादस्वन-संदर्शितनिज-विशाल-
कायस्य श्रोहनुमतः कृपाविशेषेणाविर्भूतश्रीसीतारामभक्तिर्भवान् मातापितृकृतसर्वजिदभिधानोऽपि
श्रीराममन्त्रदीक्षाग्रहणसमनन्तरभगवद्दासतानुसन्धानशीलतया भगवद्दाससंज्ञयाप्रसिद्धिमवाप्य भगव-
दासजनकरणीयकृत्यजातं स्वयमाचरन्-अपरांश्च तदाचारयन् संप्रति भगवदाचार्यरूपेण जननय-
नगोचरो भवति इत्यहो भवतोऽनुदिनं चान्द्रमस्याः कलाया इव समेधमानोत्तरोत्कृष्टरूपता ।

कमनीयकवनकलाकुशल !

श्रूयन्ते हि विद्वद्भ्यः सत्त्वाः प्राक्तनाः ऐकैकमहाकाव्यनिर्मानारोऽपि ऋग्वयः महाकविपदालंकृताः, संप्रति रजस्तमोबहुले सत्त्वोत्कर्षप्रतिबन्धकर्तव्येऽपि काले रामानन्ददिग्विजय, भारतपारिजात, पारिजातापहार, पारिजातसौरभेति चत्वारि रमणीयानि महाकाव्यानि निर्माय सुरसरस्वती—सदनमपूरिष्टेतीदृशायात्रभवतेऽर्पयितुमौचित्यशालिनी पदव्येव न निर्णयपथमेति ।

भाष्यरचनासमर्थ !

शुक्लयजुर्वेदे यजुःसंस्कारभाष्यं सामवेदे सामसंस्कारभाष्यं ब्रह्मसूत्रेषु वैदिकं भाष्यं रामानन्द-भाष्यं च गीतायां च विशिष्टं समृद्धं भाष्यं कुर्वाणेनात्रभवता कीदृशं शास्त्रपरिशोधनम्, कीदृशी सादरा मतिस्तत्प्रचारणे, कीदृशो वैदुष्यसंभारः, कियत् श्रमसहिष्णुत्वम्, कियती गंभीराऽनुभूतिः, क्रियान् कालव्ययः पुरोऽकारीति भवादृशा एव कल्पयितुं कल्पन्ते । अस्माकं तु स्थाने स्फुरति सूक्तिः विद्वानेव विजानाति विद्वज्जनपरिश्रममिति ।

विविधभाषाविशारद !

गीर्वाणवाणोपरिचरणपरायणस्यापि भवतः अंग्रेजी, हिन्दी, उर्दू, फारसी, मागधी, महाराष्ट्री, वङ्गालीप्रभृतीः अपरा अपि भाषाः मातृभाषावत् स्वायत्ताः विधाय तोसु क्वचित् अभिनवं व्याकरणम्, कुत्रचित् प्राञ्जलः प्रबन्धः, कस्याञ्चनात्मचरितम्, इत्येवं तत्तदग्रन्थग्रन्थनपुरस्सरः तत्तदभाषासाहित्याभिवर्धनप्रयासः कस्य न स्तुत्यः ।

सुरसरस्वतीसमुपासक !

उपरितननिर्दिष्टामेवाऽनन्यसाधारणीं सरस्वतीसेवां भवदनुबन्धिनीमालोचयन्त्या पण्डितेषु राजतोचितं प्रगल्भं पाण्डित्यं सर्वासु सारस्वतीषु भूमिषु पूर्णाधिकारितां च परामृशन्त्या काशी-पण्डितसभया “पण्डितराजे” ति “सारस्वतसार्वभौमे” ति विशिष्टोपाधिभ्यां सकलविद्वदसुलभाभ्यां समलंकृतस्तत्रभवानिति कस्य चित्तं न चित्रयति ।

सम्माननार्ह !

जीवनस्य शततमे हायने विद्यमानस्य भवतः सैव नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा, तदेवाऽ-स्खलद्गतिलेखनीचातुर्यम्, स एवौपम्यविरही वाग्विन्यासपटिमा, अगाधगाम्भीर्येऽपि बालवत्ति-ष्टासुता, अतिशायिन्यौन्नत्येऽपि सकलजनसुलभता, मानवदान्यतायामपि मानवताराहित्यम्, द्विष-त्स्वपि प्रेमपिपासुता, इत्येवंभूतैः पूर्वोपवर्णितैश्च विशिष्टैः गुणैः प्रेरितेयमहमदावादनगरस्थानां “गुर्जरसंस्कृतविकासमण्डला” नुवर्तिनामपरेषाञ्चविदुषां परिषद् इदं संमानपत्रं सबहुमानं सस्ने-हञ्च समर्पयन्ती प्रभूतमानन्दमनुभवति ।

संस्कृत-विद्या-पत्रिका

वर्ष १९०७

प्रकाशक

मुमुक्षु भवन

शताब्दी महोत्सव में शताब्दी महोत्सव समिति की ओर से शेठ
 श्रीमाणिकलाल भाई तथा पं० म० श्रीरामकुमारदासजी श्रीस्वामीजी
 को सम्मानपत्र समर्पण कर रहे हैं

श्रीसीतारामाभ्यां नमः

यजुर्वेद, सामवेद—श्रीमद्भगवद्गीता, दशोपनिषदों के भाष्यकार तथा चार महाकाव्यों के प्रणेता पण्डितराज, सारस्वतसार्वभौमादि उपाधियों से विभूषित परमहंसपरिव्राजकाचार्य अपररामानन्दाचार्य अनन्त श्रीविभूषित श्रीमान् स्वामी भगवदाचार्यजी महाराज के पावन करकमलों में सादर समर्पित—

अभिनन्दनपत्र

आचार्य चरण—

आप तप त्याग तथा प्रेमकी प्रतिमूर्ति, विद्वच्चक्रचूड़ामणि, वैदिक ज्ञान के भण्डार, श्रीरामानन्दसम्प्रदायके प्रवर्धक, साक्षात् सरस्वतीके वरद पुत्र हैं। आपने वैदिकश्रीवैष्णवधर्म के रक्षार्थ श्रीरामानन्दसम्प्रदाय में प्रवेशकालसे आज तक अनेक ग्रन्थोंका निर्माण किया है। श्रीशुक्ल, यजुर्वेद, सामवेद तथा ईशादिदशोपनिषद्, श्रीमद्भगवद्गीता, वेदान्तदर्शन इस प्रस्थानत्रयीपर संस्कृतभाष्य करके आचार्यपद को सुशोभित किया है। इससे हमें और श्रीसम्प्रदाय को महान् गौरव है।

महान् साहित्यकारः—

श्रीस्वामीजी महाराज आपने श्रीरामानन्द सम्प्रदाय एवं हिन्दूधर्म के रक्षार्थ अनेक ग्रन्थों की रचना की है। श्रीरामानन्ददिग्विजय, भारतपारिजात, पारिजातापहार, पारिजातसौरभ, इन चार संस्कृत महाकाव्य, तथा 'भारतभास्करोदय' गुजराती महाकाव्य भी आपके दिव्य—भव्य—कीर्तिस्तम्भ हैं। आपने शुक्लयजुर्वेद तथा सामवेद पर श्रद्धोत्पादक और श्रद्धासमन्वित जो भाष्य किया है उससे वेदपण्डितपरिवार को असीम सन्तोष और आनन्द प्राप्त हुआ है। स्तोत्रमुक्ताकलाप, आश्रमकण्टकोद्धार, विशिष्टाद्वैतदर्शन आदि आपके रचित ग्रन्थ श्रीसम्प्रदाय के गौरव ग्रन्थ भक्तिशास्त्र, हैं। वेदान्तनो अभ्यास, भगवद्गीता पर गुजराती—भाषा—भाष्य, गुर्जरव्याकरण आदि ग्रन्थों की मौलिकविचारपूर्ण रचना आपने की है। इससे गुजरातीभाषा—भाषी विद्वानों को सन्तोष प्राप्त हुआ है। यह श्रीरामानन्द सम्प्रदाय की गौरवगाथा है। भारतपारिजातादि काव्यत्रयी तो हमारे राष्ट्र और राष्ट्रपिता के गौरवग्रन्थ हैं।

शास्त्रार्थ-विजेताः—

भगवत्पाद श्रीस्वामीजी, आपने बिहारप्रदेश में सोनपुर के मेले में मौलवियों से वेदों की सार्थकता और ईश्वरीयता पर, कुम्भेलामठ, (छपरा बिहार) में श्रीरामानन्दसम्प्रदाय की वैदिकता

पर, फैजावाद में ईसाइयों के गिरिजाघर में ईसाइयों द्वारा किये गये वेदखण्डन को सुन कर वहाँ जाकर उनके साथ वेदकी अलौकिकतापर, उज्जैन में श्रीरामानन्दसम्प्रदाय की श्रीराममंत्र-परम्परा के विरोधियों से शास्त्रार्थ करके, अद्वितीय विजय प्राप्त करके तथा वहाँ से श्रीरामानन्द-सम्प्रदाय से विजयपत्र प्राप्त करके जो ऐतिहासिक ख्याति प्राप्त की है, ये सब श्रीरामानन्द सम्प्रदाय की ही नहीं; समस्त पवित्र हिन्दूधर्म की महती सेवा है। आज रामानन्द सम्प्रदाय जागरित है। न्याय, वेदान्त, व्याकरणादि शास्त्रों के सैकड़ों विद्वान् आज श्रीरामानन्द सम्प्रदाय में उपस्थित हैं। यह आपके ही पुण्यपरिश्रम का पुण्य प्रतिफल है। आपने सम्प्रदाय में जो अदम्य क्रांति उत्पन्न की है वह आपके पवित्र नाम के साथ सदैव अमर रहेगी।

श्रीसम्प्रदाय के विजयध्वज एवं त्यागमूर्ति

पूज्य श्रीचरण, जब से आप श्रीरामानन्दसम्प्रदाय में पधारे हैं तब से आज तक सतत भगवान् श्रीरामानन्दाचार्यजी महाराज का विजयध्वज आपके पवित्र और सुदृढ़ हाथों में सुरक्षित है। श्रीरामानन्द सम्प्रदाय के सन्तों और महान्तमहानुभावों ने अनी-अखाड़ों के श्रीमान् महान्तमहानुभावों ने साम्प्रदायिक उलझनों के समय आपका जहाँ-तहाँ स्मरण किया है तब-तब वहाँ आप दौड़ते गये हैं और सम्प्रदाय के कीर्तिध्वज को लहराते आपने रखा है। आपमें कभी भी किसी ने भी द्रव्यलालसा का दर्शन नहीं किया है अत एव आप निस्संदेह त्यागमूर्ति हैं।

अनेक भाषाविद् एवं काव्यकला-प्रवीणः—

भगवन्, आप अहमदाबाद में ई० सन् १९४२ से राजनगर सोसायटी में निवास कर रहे हैं। इस लम्बे निवास काल में आप ने स्कूल और कॉलेज के संस्कृत, हिन्दी, गुजराती, अंग्रेजी, उर्दू, फारसी, के छात्रों को निःशुल्क अध्यापन कराकर गुजराती छात्रों पर बड़ा उपकार किया है और आज भी इस ९२ वर्ष की अवस्था में आपका यह क्रम चल रहा है इससे हम सब आपके सर्वदा ऋणी हैं। आपकी सतत सर्वोत्तम प्रेरणा से यह श्रीसम्प्रदाय सर्वदा फूलता और फलता रहा है तथा ऐसे ही फूलता फलता रहेगा यह हम लोगों को पूर्ण विश्वास है।

आज आपके इस परम पावन शताब्दी-महोत्सव के अवसर पर श्रीचरणों के करकमलों में पत्र पुष्प के रूप में इस अभिनन्दनपत्र को हम समर्पण करते हुए कृतकृत्य बन रहे हैं।

हम हैं आपके गुणानुरागी

श्रीमत् स्वामी भगवदाचार्य शताब्दी महोत्सव समितिके सदस्य

शताब्दी महोत्सव में टीलागाद्याचार्य श्रीमहन्त
स्वामी श्रीरामनारायणदासजी महाराज पूज्य
स्वामीजी को स्मृतिग्रन्थ समर्पण कर रहे हैं।

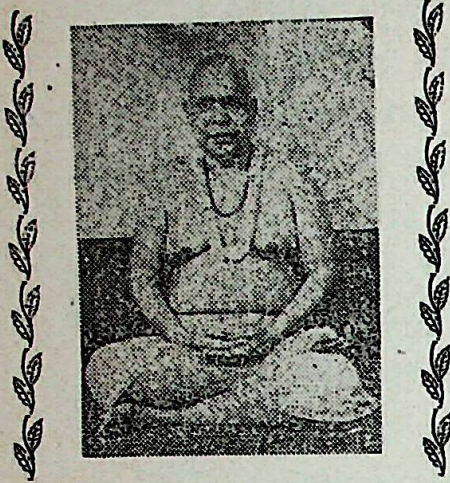

शताब्दीमहोत्सव के उपलक्ष्य में

रचयिता : भगवदासानुदास कौशलकिशोरशरण द्वारकानिवासी
 सारस्वत जो सार्वभौम औ पण्डितराज कहाते हैं ।
 उन परमहंस परिव्राजक का, अनुपम इतिहास सुनाते हैं ॥
 वे आगम-निगम-पुराण-सुमन के, अमर सहज कहलाते हैं ।
 श्री ब्रह्मसूत्र पर भाष्य बना, श्रीपति का लक्ष कराते हैं-॥१॥
 देवगिरा नरभाषा में, वे काव्य अनेकन रच डाले ।
 तथा विपक्षी कितनों के, किय मध्य सभा में मुख काले ॥
 अब भी मृगराज को ज्यों लखके, गजवृन्द चिकार मचाते हैं ।
 तस भानु भगवदाचार्य जहाँ, प्रतिद्वन्द्वी तम फट जाते हैं-॥२॥
 इसके अतिरिक्त किये जो वे, एवम् जो अब करते हैं ।
 कहीं किसी से छिपा नहीं, उसको सब सुनते लखते हैं ॥
 उस दिव्य देवकी दिव्य आरती, दीपकमय बनि दिव्यमना ।
 सभाभवन में सबके सन्मुख अद्भुत अतिशय दृश्य बना ॥३॥
 वही भगवदाचार्य विविध बुधमण्डित पण्डितराज वहाँ ।
 शान्तभावसे बैठे बैठे निरखि रहे थे दृश्य महा ॥
 स्वामि अखण्डानन्द बने थे जहाँ सभाके सभापति ।
 स्वर्णसुगन्ध देखि सब ही थे गद्गद अरु विस्मृत मति ॥४॥
 फिर फिर कभी यह अवसर आवे धन्य धन्य सब ही होवें ।
 दुख सबके सुख रूप बने, दिन सबके सुखमय होवें ॥
 दिव्य पुरुषकी दिव्य जयन्तीका यह उत्सव बना रहे ।
 मङ्गलमय मङ्गल का दाता अपनापनसे सना रहे ॥५॥
 स्वामिभगवदाचार्य सदा ही स्वस्थ रहें तनसे मनसे ।
 यही प्रार्थना सब करते हैं श्रीप्रभुसे निज निज मनसे ॥
 पण्डित सन्त महान्त सभी जन जो उस गृह में आते हैं ।
 जन्म दिवस उस महापुरुष का, हितसे सभी मनाते हैं ॥६॥
 सभ्य गृहस्थ विवेकी जन, औ सन्त महान्त सभी पथ के ।
 श्री राज्यपाल के रक्षण में, अस कीन योजना हिय मथ के ॥
 लाभ पंचमी शुभ अवसर, जो ज्ञानिबसिष्ठ कहाते हैं ।
 उन्हीं भगवदाचार्यस्वामिसे, अर्चन प्रभु का करवाते हैं-॥७॥

सभाध्यक्ष—स्वामी श्रीअखण्डानन्दजी महाराजका भाषण

हमसे बड़े भी यहाँ विराजमान हैं और हमारे प्यारे प्यारे स्नेहपात्र भी हैं। श्रीमान् और प्रभावान् दोनोंकी यहाँ उपस्थिति है। स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराजके वैदुष्यके सम्बन्धमें कुछ कहना नहीं है। जो भी चार अक्षरसे परिचित हैं वे महाराजके वैदुष्यसे परिचित हैं और प्रभावित हैं। इन्होंने दो वेदों पर संस्कारभाष्य लिखा, उपनिषदों और गीतापर भाष्य लिखा, ब्रह्मसूत्रके सम्बन्धमें आपने सुना ही है कि इन्होंने उपनिषदोंके विषयवाक्यको छोड़कर मन्त्रसंहिताओंके विषयवाक्यको लेकर सूत्रकी संगति लगायी और उनमें पूर्वपक्षका उत्थान करके उत्तरपक्षका उल्लेख करके समाधान किया। नया कार्य हुआ। बाल्यावस्थामें हम जिस वातावरणमें रहते थे, पण्डितोंके, काशीके विद्वानोंके, वहाँ महात्मागांधीजीकी निन्दा हुआ करती थी। बड़ी बड़ी आलोचनाएँ होती थीं। और अपने बूढ़े विद्वानोंके बीचमें रहकर उनके मुखसे आलोचना सुनकर हम भी बड़े प्रभावित थे। मेरे मनमें गांधीजीके प्रति जो

अश्रद्धा थी, उस समय तो वातावरणके प्रभावसे काशीमें, जब मैं भगवदाचार्यजी महाराजका भारत-पारिजात पढ़ा तो वह अश्रद्धा मेरे हृदयसे निकल गयी और महाराजश्रीके दर्शनकी एक लालसा अभिलाषा उत्पन्न हुई। उस बातको अपने लिये बड़े उपकारकी बात मानता हूँ। क्योंकि मेरे मनमें किसीके प्रति द्रोह हो, घृणा हो, संशय हो, विद्वेष हो जो हमारे मनको अशुद्ध कर रहा हो, किसीके उपदेशसे हमारे हृदयकी अशुद्धि दूर हो जाय। हमारे हृदय को जो निर्मल बना दे उसका उपकार तो आजीवन मानने योग्य है। हमारे हृदयमेंसे अश्रद्धा, संशय, आशङ्का आदि जो दोष थे, उन्हें निकालने का काम महाराजके भारतपारिजातने किया। मैं अपनी पहली कृतज्ञता महाराजके चरणोंमें आदरसे प्रकट करता हूँ। हमारी हृदयशुद्धिके लिये यह एक हेतु बने। यहाँ मैं प्रातःकालसे देख रहा हूँ, सुन रहा हूँ हम कहते हैं कि रामानन्दसम्प्रदाय बड़भागी है जिसे मार्गदर्शन करानेवाले, संस्कृत करनेवाले इतने बड़े सहृदय विद्वान् हैं। परन्तु हमारी यह भी प्रार्थना है कि रामानन्दसम्प्रदायके अनुयायी सज्जन इनको जितना अपना मानते हैं उससे कम हम इनको अपना नहीं मानते हैं। आप, क्षमा करें। हम महाराजकी सहृदयताको, इनके सौजन्यको, इनकी सच्चरित्रताको, इनकी विद्याको एक सम्प्रदायकी वस्तु नहीं मानते हैं। हम उन सबको सार्वभौम मानते हैं और सम्पूर्ण मनुष्यके लिये मानते हैं। हमारे वेदोंपर..... और आपसे क्षमा दुबारा

मांग लेते हैं कि वेद केवल किसी एक सम्प्रदायके लिये नहीं हैं। केवल भारतीयसम्प्रदायोंके लिये ही हैं, ऐसी हमारी मान्यता नहीं है। धर्मका सार्वभौम और सार्वकालिक और सर्वजातीय नियन्त्रण करनेके लिये वेदोंका आविर्भाव हुआ है। यह दूसरी बात है कि मीमांसक उसको अपौरुषेय मानते हैं, नैयायिक उसे पौरुषेय मानते हैं। जैसे पिता अपने पुत्रको शिक्षा देता है, हम इसी प्रकार वेदोंकी ईश्वरकी दी हुई शिक्षा मानते हैं। फिर सृष्टि निर्माय श्रुति च निर्मिमीते, पितृवत्। शाण्डिल्यदर्शनमें कहा गया कि जैसे परमात्मा सृष्टिका निर्माण करता है, जैसे पिता, पुत्र की उत्पत्तिके अनन्तर उसे शिक्षा देता है उसी प्रकार, वही अपने बच्चोंको शिक्षा देनेके लिये भगवान् वेदका निर्माण करता है। निर्मिमीते पदका कर्तरिप्रयोग है। इसलिये हम ईश्वरकर्तृक वेदको मानें, इसमें हमको कोई आपत्ति नहीं है। और यदि अग्निवायुरविभ्यस्तु....जैसे मनुजीने लिखा, वायुदर्शन, अग्निदर्शन, सूर्यदर्शन, इनके द्वारा हम क्या क्या शक्ति प्राप्त करते हैं, लोकमें क्या क्या ज्ञान प्राप्त करते हैं इसको ऋषियोंने देखा अनुसन्धान किया। ऋषियोंने सूर्यतत्त्वका अनुसंधान किया, इससे सृष्टिको व्याख्याका प्रकाश मिलता है, सूर्यरूपसे प्रकाश-ज्ञान मुख्यरूपसे मिलता है। वायु से गति-प्रगति मिलती है। अग्निसे शक्ति मिलती है। ज्ञान, ऐश्वर्य, शक्ति किस प्रकार वेदोंसे हमारे महात्माओंने सुना इसमें किसी प्रकारसे किमीके साथ हमारा मतभेद नहीं है। परन्तु वेदोंकी महिमा सर्वमान्य है। हमारे भगवदाचार्यजी महाराजने उसको एकदृष्टिकोणसे बहुतही स्पष्टरूपसे प्रकट किया है। वेद हमारे लिये हैं नहीं, सम्पूर्ण मानवताके लिये,

नियन्त्रण के लिये हैं। सार्वकालिक नियन्त्रणके लिये हैं। वेदोंकी व्याख्या बहुत विलक्षण थी। सायणाचार्यने, उव्वट और महीधरने, उदगीथने, स्कन्दस्वामीने, व्यङ्कटनाथने जो व्याख्याएँ वेदोंपर प्रस्तुत की हैं, वे प्रायः यज्ञसम्बन्धी हैं। उनका आध्यात्मिक पक्ष प्रायः लुप्त हो चुका था। यद्यपि निरुक्तमें उनका वर्णन है, सायणने स्थान स्थानपर आध्यात्मिक कामनाएँ की हैं, परन्तु समग्र वेदपर आध्यात्मिक व्याख्या कैसे हो, यह पक्ष प्रायः लुप्त हो गया था। वेदोंकी व्याख्यामें जो याज्ञिक पक्ष है वह परम्परासे चला आ रहा है। जो गौणपक्ष है उसे भागवतोंने किसी प्रकार उज्जीवित रखा। परन्तु अध्यात्मपक्षकी कोई व्याख्या पूर्णरूपसे प्राप्त नहीं हो रही थी। श्रीभगवदाचार्यमहाराजने यह व्याख्या हमको दी। वेदोंमें वैज्ञानिक पक्षभी है। वेदोंकी वैज्ञानिक व्याख्याभी होनी चाहिये, ऐतिहासिक व्याख्या भी होनी चाहिये। वेदोंकी आध्यात्मिक, आधिदैविक, व्याख्याभी होनी चाहिए। क्योंकि वेदोंके पढ़नेसे स्पष्ट मालूम पड़ता है कि उसमें भौतिक विज्ञानका, दैविकज्ञानका, इतिहासका और हमारे पूर्वजोंकी संस्कृतिका वर्णन बड़े विलक्षणरूपसे प्राप्त होता है। यदि वेदोंमें इतिहासका वर्णन न हो तो हमारे वाल्मीकिरामायण और महाभारतका उपजीव्य क्या रहेगा? हमारी भारतीय संस्कृति क्या रहेगी? बीचमें कुछ ऐसे व्याख्यानकर्ता आ गये जिन्होंने वेदोंमेंसे इतिहासका लोप करना चाहिये, अध्यात्मका लोप करना चाहिये, जिन्होंने केवल यज्ञशाला में लाकर वेदोंके अर्थको संकीर्ण कर दिया। इसके लिये आवश्यक है कि उनको बताया जाय कि वेदोंमें जिस सत्य तत्त्वका, आप उसका नाम ब्रह्म रखें,

ईश्वर रखें, सत्य रखें उसमें हमको कोई आपत्ति नहीं है। क्योंकि एकं सत् विप्रा बहुधा वदन्ति एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति, परन्तु वेदोंके समग्र अर्थ स्पष्ट करनेकी आवश्यकता थी। श्रीभगवदाचार्यजी महाराजने यह कार्य किया यह महाराज ऐसे सत्यके पक्षपाती हैं कि, हमने तो ग्रन्थोंमें पढ़ा था कि ....सत्यपक्षपाती हि धियां स्वभावः। बुद्धिका स्वभाव है कि वह सत्यका पक्षपात करती है। और एकान्त सत्य परमात्मा है। हमारे श्रीभगवदाचार्यजी महाराज सत्यके इतने बड़े प्रेमी हैं कि सत्य समझनेमें इनमें और भगवान्में कहीं जहाँ मतभेद प्रतीत होता है तो वहाँ ये भगवान्से भी भिड़ जाते हैं। ये कहते हैं कि भगवान् यदि तुम भगवान् हो तो हम भगवदाचार्य हैं। (हसाहस) क्या समझते हो हमको? ऐसे महाराज भगवान्से भिड़े, महाकारुण्यरत्नाब्धे भगवन् भगवानसि।

अहं भगवदाचार्यः कस्तत्र कलहोस्ति नौ ॥

हम दोनोंमें क्या झगड़ा है। आप भगवान् हैं, मैं भगवदाचार्य हूँ। इसका अर्थ यह है कि तुम हमारे .... हो जहाँ कहीं यह बोलते हैं न? हम ईश्वर परमेश्वर नहीं मानते, तो इसका मतलब यह होता है कि अपने चेलेको परमेश्वर क्यों मानना? यह तो अयोध्याजीमें प्रसिद्ध है। वहाँ उमापतिनामके एक विद्वान् थे। वह तो अपने गलेकी माला 'उतारकर भगवान्को पहिनाते थे। जब वहाँ वैष्णवोंने विरोध किया तो उन्होंने कहा यह तो हमारे विद्यार्थी हैं। हमसे पढ़ते हैं। इसप्रकारसे भगवान्का शिर उनके सामने झुक गया। भगवान्ने इस बातपर मुहर लगा दी कि सचमुच यह हमारे गुरु हैं, हमारे वसिष्ठ के स्थानपर यह हैं। भगवन् आपतो जानते ही हैं कि भक्तिसिद्धान्तमें, भक्तितत्त्व क्या है? वहाँ तो

कारुण्य भक्तितत्त्व है—भगवत्तत्त्व है। मुख्यं तत्त्वं कारुण्यम्। कारुण्यतत्त्व है। जब कोई उन्हें सखा के रूपमें प्राप्त करनेके लिये व्याकुल होता है, स्वामी के रूपमें प्राप्त करनेके लिये व्याकुल होता है जो जैसा मानता उसके सामने वैसा ही होकर वह प्रकट हो जाते हैं। श्रीभगवदाचार्यजी महाराज जैसे श्रीरामानन्दसम्प्रदायके हैं और इस सम्प्रदायके लोग जितना उनसे प्रेम करते हैं, उतने ही यह मानवमात्रके हैं, उतने ही वह भागवतसृष्टिके हैं। भगवान्के जो बच्चे हैं, सब भागवत हैं। इसके सम्बन्धमें भागवत सिद्धान्तमें बड़ी भारी..... है, यह बात कहनेसे हम चुकना नहीं चाहते। जहाँ भगवान्को केवल मन्दिरमें ही ले जाकरके बैठा दिया जाता है या केवल वैकुण्ठ गोलोकमें भेज दिये गये हैं, हम गोलोक मानते हैं, (भला!) हम मूर्ति पूजा मानते हैं, हम कट्टर सनातनी हैं, यह कहनेमें हमें तनिक भी संकोच नहीं है। बड़े बड़े जो विद्वान् काशीके थे उनके चरणोंमें बैठकर सनातनधर्मकी शिक्षा प्राप्तकी है। परन्तु जब ईश्वरको भेज दिया गया कि तुम वैकुण्ठमें रहो, गोलोकमें रहो और धरतीपर आओ तो भी मन्दिरमें रहना, बाहर मत निकलना! तब यह आवश्यकता हुई, भगवान्ने भक्तोंसे कहा हे भक्तों हम मन्दिरमें रहते रहते ऊब जाते हैं। ये पुजारी लोग हमारी ओर पीठ करके खड़े होते हैं, ये हमारे पास गन्दा व्यवहार करते हैं, अशिष्ट व्यवहार करते हैं। हमको ले चलो बाजार में। हम जनजनमें, प्राणी प्राणीके हृदयमें बैठना चाहते हैं। हमको यहाँ तकलीफ हो रही है तब भागवतोंने उन्हें गोलोकसे उतारकर, मन्दिरमेंसे, निकालकर निराकारतासे भगवान्का उद्धार करके

एक भागवतधर्ममें, जनजनमें, भगवान्की प्रतिष्ठाकी । यावत् सर्वेषु भूतेषु मद्भावो नोपजायते । सर्वभूतोंमें भगवान्की प्रतिष्ठा करना “दानमानाभ्यां” हृदयमें भगवान्की आराधना करना । भागवतोंने भगवान्को जनजनमें यहाँ तक कि विराजमान कराया । कणकणमें किसीने कहा जल भगवान्का शरीर, अचित् भगवान्का शरीर है, चित् भगवान्का शरीर है । किसीने कहा चित्—अचित् दोनोंके साथ भगवान्का सम्बन्ध है । किसीने परिणामके द्वारा व्याख्याकी, किसीने अवि-कृतपरिणामके द्वारा व्याख्याकी, किसीने विवर्तिके द्वारा व्याख्या की । कहनेका तात्पर्य यह था कि परमात्मा कहीं सातवें आसमानमें छिपा हुआ नहीं है । और न तो वह केवल निराकार है । हमारे, जनजनके व्यवहारमें परमात्मा है । भागवत धर्मने ऐसी क्रान्तीकी कि कभी कभी वेदोंको भी कटाक्ष करना पड़ा । भागवत धर्मको यह स्वीकार करनेमें हमें कोई आपत्ति नहीं है । यदि एक ओर शास्त्र कहते हैं कि—वेदग्रणिहितो धर्मः, अधर्मस्तद्विपर्ययः, जो वेदोक्त है वह धर्म है और जो वेदविपरीत है वह अधर्म है । यमराजके दूत जहाँ ऐसे बोलते हैं....वहाँ भागवतकार ऐसे बोलते हैं कि प्रायेण वेद तदि पुष्पितां वाचं.....। उन्होंने कहा धर्मको यज्ञशाला से बाहर निकालो । धर्म को हम बड़े आदरसे मानते हैं, ब्राह्मणको मानते हैं, अग्निको मानते हैं । अग्निमें हवनको मानते हैं । हवन करने से भगवान् सन्तुष्ट होते हैं । परन्तु याज्ञिकोंको जरा स्मरण करना चाहिये कि देवताके विग्रहादि-पञ्चक होते हैं या नहीं ! उसपर मीमांसकोने शास्त्रार्थ छेड़ दिया । महाराज ? दो पक्ष हो गये । मीमांसकों में कोई विग्रहवती देवता भवति, न वा भवति । विग्रहवती देवता होती है या नहीं ?

जीवाश्रितधर्म, जीवाश्रितधर्मानुष्ठानद्वारा जन्य अपूर्व, द्वारा किसी विशेष फलकी प्राप्ति होती है । कर्म करनेमें जीवकी स्वतन्त्रता और फलधानमें अचेतनकर्मके द्वारा फलकी प्राप्ति, फलमत उपपत्तेः इस वेदान्त दर्शन को ही उन्होंने छोड़ दिया और अचेतन कर्मके द्वारा फलकी प्राप्ति होती है । सारे धर्मको पशुयागके अन्तर्गत लाकर बाँध दिया । मानो धर्म केवल यज्ञशालामें ही रहता है । मनुष्यके परिवारमें, मनुष्यके जीवनमें, मनुष्यके आफि-समें, मनुष्यकी दूकानमें धर्मकी जैसे कोई आवश्यकता ही नहीं ! धर्मको जीवनसे बाहर निकालकर फेंक दिया । तब यह हमारा भागवत धर्म आया ।

....यह जो भागवत धर्म आया उसके सम्बन्ध में हमारे यज्ञयागादिप्रधान जो धर्म है वह ईश्वर-प्रधान धर्म नहीं है । देवताप्रधान धर्मभी नहीं है । देवता तो केवल हविष्यागका कर्ममात्र, केवल कर्म पदमात्र हैं, शब्दमात्र हैं । यह जो पहले मीमांसकोंका धर्म, केवल अचेतनधर्मके द्वारा फलोत्पादन और केवल जीवाश्रित कर्म जो चल रहा था उसके सामने भागवतधर्म भगवान्की करुणा, भगवान्का वात्सल्य, भगवान् की सर्वज्ञता, भगवान्की अन्तर्यामिता लेकर आया । जहाँपर वसन्त ऋतुमें अग्न्याधान करते हैं, वहाँ कहते हैं न तत्र कालनियमः भक्ति करनेमें कोयी कालनियम नहीं है । उन्होंने कहा जहाँ कृष्णसार मृग रहते हैं वहाँ यज्ञ करो । जहाँ तुम बैठे हो उस देशमें भगवान्के नामका उच्चारण करो । उन्होंने कहा ब्राह्मण हो तो बृहस्पति सवन करो । उन्होंने कहा स्वपच हो तो भी भगवान्के नामका उच्चारण करो । श्वयंचोपि सद्यः सवनाय कल्पते” इस प्रकार यह वैष्णव धर्म है ।

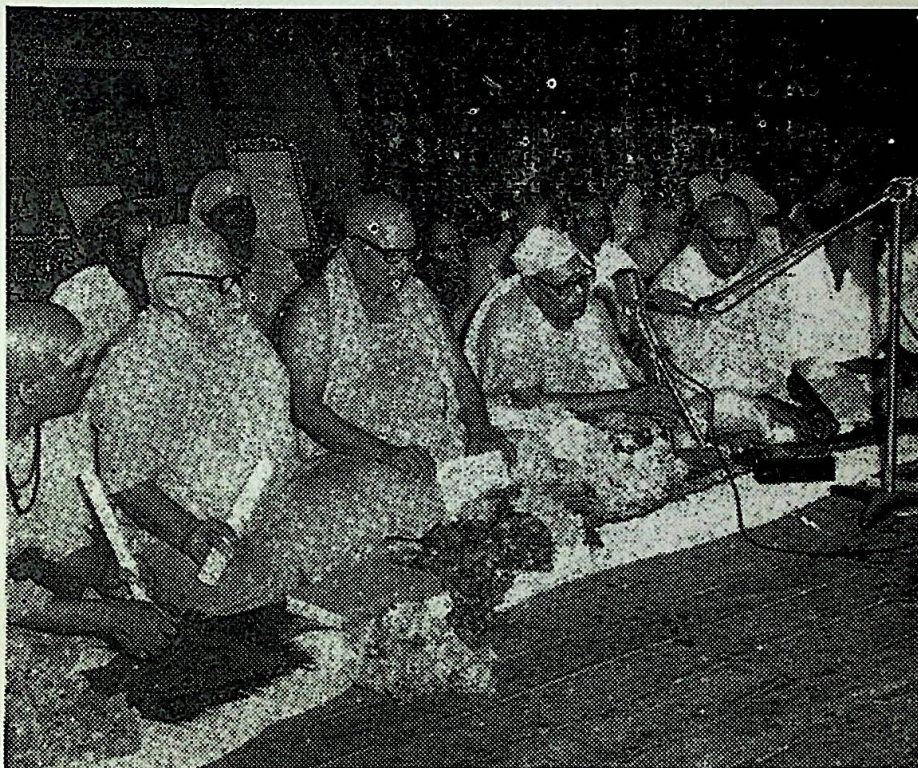
आभार—स्वीकार

भाषणके अन्तमें वेदोपनिषद् ब्रह्मसूत्र भाष्यकार पण्डितराज सारस्वतसर्वभौम श्री स्वामी भगवदाचार्य जी महाराजने अपनी धीर गम्भीर वाणी में उपस्थित महानुभावों का आभार मानते हुए कहा कि सम्माननीय अखंडानंद जी संत वृन्द भाइयों और बहनों !

मैं जिस सम्प्रदाय का अनुयायी हूँ, जिस सम्प्रदाय का विरक्त संन्यासी हूँ उस सम्प्रदाय का नाम है श्रीरामानंद सम्प्रदाय अथवा श्री सम्प्रदाय। मेरे उपास्यदेव भगवान् श्री सोत्तारामजी महाराज तथा मेरे सम्प्रदायाचार्य स्वामी श्रीरामानन्दाचार्यजी महाराज भारतीय इतिहास के अति उज्ज्वल महा-पुरुष हैं। भारत के इतिहास से श्रीरामकथा को यदि अलग कर दिया जाय तो और कुछ भी ऐसा नहीं है जिससे भारतदेश संगठित और सुव्यवस्थित रह सके। इसीसे हमारे राष्ट्रपिता महात्मा गान्धीने रघुपति राघव राजाराम का आश्रय लिया। मैं यह मानता हूँ कि आज से सात सौ वर्ष पूर्व भगवान् श्रीरामानन्दाचार्य जी ने जिस मानवता युक्त समाज की रचना की थी ठीक वही और उन्हीं के मार्ग पर गान्धीजी चले हमारा देश स्वतंत्र बना। आज भाषणों में मैंने जो मेरे सम्प्रदाय की सेवा की है उसका गुणगान मेरे सम्प्रदाय के श्री महान्त मठाधीशों ने विद्वान् वक्ताओं ने किया है। मैं आपसे प्रार्थना करता हूँ कि मैंने जो भी सेवा की है और सम्प्रदाय का सम्प्रदाय के साहित्य का प्रवर्धन किया है वह तो मेरा धर्म था, मेरा ही काम था। मुझे आज मेरे सम्प्रदाय में अनेक

वक्ता विद्वान् पण्डित और भगवान् रामानन्दाचार्यजी के नाम पर अपने प्राण की बाजी लगा देने की भावना रखने वाले हजारों संतों महंतों को देखकर परम हर्ष है, महान् आनंद है। आज के इस समारोह में अहमदाबाद गुजरात और भारत के सभी प्रांतों से आए हुए द्वारा—गाद्याचार्य महानुभाव अन्य संत महंत महामण्डलेश्वर और विद्वान् पण्डितों ने जो मुझ पर स्नेह किया, परमपावन प्रेम की वर्षा की है, उससे मैं अपने आपको धन्य मानता हूँ। मेरा श्रीरामानन्द—सम्प्रदाय अनादि वैदिक सम्प्रदाय है। इस सम्प्रदाय को आधुनिक कहने वाले लिखने वाले अन्धकार और अज्ञान की कोठरी में निवास करते हैं। उन्हें यह पता नहीं है कि इस देश में यदि रामचरित न होता भगवान् रामानन्दाचार्य न आए होते तो आज भी भारत इतना संगठित सुव्यवस्थित न रहा होता। मैं भी कह देना चाहता हूँ कि राष्ट्रपिता महात्मा गान्धीजीने इसीसे रामकथा को उत्तम मर्यादाओं का पालन किया और उन्हें सत्य का दर्शन हुआ मुझे गान्धीजी से सत्याग्रही बनने की शिक्षा मिली है यदि बापू जो मुझे न मिले होते तो मेरा क्या होता, यह मैं नहीं जानता मेरी वाणी और लेखनी से क्षुब्ध होने वाले उन महानुभावों से भी मैं यही प्रार्थना करता हूँ कि मेरी भी एक उपासना है मुझे भी अपने ढंग से कहने का अधिकार है। मैंने जहाँ कहीं भी मेरे सम्प्रदाय के आराध्यदेव परब्रह्म भगवान् श्रीरामजी के प्रति उनके दिव्य भव्य इतिहास के प्रति अनुचित शब्दों का प्रयोग

शताब्दी महोत्सव टागोरहॉल में पूज्य स्वामीजी आगन्तुक महानुभावों
का आभार मान रहे हैं ।

शताब्दी महोत्सव में एक भक्त सर्वाङ्ग में विजली
बत्ती धारणकर पूज्य स्वामीजी की आरती उतार रहे
हैं। यह दृश्य अत्यन्त मनोहर था।

देखा है वह चाहे जिसने भी लिखा हो, मैंने निर्भयता के साथ उनका विरोध किया है। उसमें संशोधन किया है, कर रहा हूँ और करता रहूँगा। मेरी यही भक्ति है उस भक्ति में चाहे कोई कितनी भी बाधाएँ उत्पन्न करे मैं न कभी भी उससे विचलित हुआ हूँ न होने वाला हूँ। अतएव आप सब मुझ पर सर्वदा विश्वास रखें कि मैं सम्प्रदाय का, सम्प्रदाय के आराध्य देव का अनन्य और सत्यनिष्ठ सेवक हूँ। आपका मुझ पर अपार प्रेम है। इसे मैं

भलिभाँति जानता हूँ। आप दूर दूरसे संकट सहन करके मेरे जैसे गरीब और अकिंचन को आशीर्वाद देने के लिए पधारें हैं। इससे मैं आपका आभारी हूँ, ऐसा कहते कहते श्रीस्वामी जी का हृदय भर गया और सारी संभा आनन्दित हुई। और श्रेष्ठ श्रीमाणिकलाल शाह ने आगन्तुक संतों को मालाएँ अर्पण की। राष्ट्रगीतके बाद समारोह अति आनन्दमय वातावरण में जयघोष के साथ समाप्त हुआ।

धन्यवाद

स्वामी श्रीभगवदाचार्य शताब्दी महोत्सव समिति के कार्यकर सदस्य महानुभावों को धन्यवाद दिया जाता है। पूज्य स्वामीजी का शताब्दीमहोत्सव केवल स्वामीजी का नहीं था, किन्तु सम्पूर्णरामानन्द-सम्प्रदाय का था।

यों तो श्रीरामानन्द संप्रदाय की सेवा प्रत्येक सन्त-महन्त विद्वान् स्वशक्ति के अनुसार करते हैं, परन्तु स्वामीजी की सेवा तो विशेष सेवा है। उस विशेषतासे आकर्षित होकर सम्प्रदाय के कुछ विशेष-व्यक्तियों की प्रेरणा से श्रीरामानन्दसम्प्रदाय की तरफ से स्वामीजी का विशेष मान शताब्दीमहोत्सव के रूप में किया गया है। समिति के कुछ कार्य-करों के नाम दिये जाते हैं क्योंकि इन लोगोंने खूब ही परिश्रम किया है।

महामण्डलेश्वर स्वामी श्रीभगवदासजी महाराज, भारत साधुसमाज के महामन्त्री मण्डलेश्वर

स्वामी श्रीनारायणदासजी महाराज, श्रीसरयूरामानन्दमहाविद्यालयके प्रधानाचार्य स्वामी श्रीरामचरित्राचार्यजी शास्त्री, कन्टोलियावाड़ी के महन्त स्वामी श्रीसियारामदासजी महाराज, कलोल के मण्डलेश्वर महन्त स्वामी श्रीगोपालदासजी महाराज, ठेंगावाड़ीके निम्बार्क महन्त स्वामी श्रीव्रजविहारिशरणजी महाराज, पण्डित श्रीजयरामदासजी महाराज, परमहंस श्रीडबल-हिन्दुजी महाराज, स्वामी श्रीमनुवर्यजी महाराज, वाईन्डर तथा श्रीरामानन्द प्रेस के कारीगर, श्रेष्ठ श्रीचन्द्रकान्त भाई, शाह श्रीसूर्यकान्तभाई, श्रेष्ठ श्रीमाणिकलालभाई, श्रेष्ठ श्रीचीमनलाल भाई, श्रेष्ठ श्रीगिरधर भाई, श्रीत्र्यम्बक भाई, श्रेष्ठ श्रीप्रभुदास भाई, श्रेष्ठ श्रीचम्पकलाल भाई, श्रेष्ठ श्रीभगवानदासभाई सिन्धो-श्रेष्ठ....., श्रीमती चन्दन बहन, श्रीमती जयावहिन, आदि को लेखक की तरफ से धन्यवाद है। आप लोगों के अथक परिश्रमसे ही यह शताब्दी महोत्सव हेम-क्षेम के साथ पूरा हुआ है।

सम्मानविधि या विदाई समारम्भ

ता. २४-१०-७१ के बाद ता. २५-१०-७१ के दिन श्रीसरयूतीर्थमें शताब्दी महोत्सवमें आये हुए आगन्तुक महानुभावों के सम्मानविधि का आरम्भ हुआ। श्रीसरयूतीर्थ का नया मकान अत्यन्त रमणीय है। उसकी लम्बाई ८३ फूट है। उसकी चौड़ाई ४४ फूट है। ऊपर के भाग में विद्यालय है। नीचे का भाग कथाभवन है। वहाँ पर आगन्तुक अतिथि महानुभावों के निवास के लिए समिति की तरफ से प्रबन्ध था। उस भव्य सम्मान समारोह का आरम्भ उस भव्य भवन में हुआ। श्रीसरयूतीर्थ में श्रीसरयूविद्यालय की तथा मंदिर की तरफ से एक रजतपत्रक पूज्य स्वामीजी को दिया गया। सद्बिचारपरिवार संस्था की तरफ से श्रेष्ठ श्रीहरिभाई पंचाल द्वारा गुजराती भाषा में पूज्य स्वामीजी को संमानपत्र अर्पण हुआ। मण्डलेश्वर महंत पं. श्रीरामकुमारदासजी महाराजने परिचयात्मक आगन्तुक महानुभावों का परिचय दिया। श्रीरामकुमारदासजी रामायण के कुशल वक्ता हैं और कर्मठ भी हैं। श्रीरामानंद सम्प्रदाय आपको अत्यन्त प्रिय है। सामाजिक काम के लिए आप कटिवद्ध रहते हैं। ता. २५ को शताब्दी महोत्सव समिति की तरफ से बारह दरवाजा के संतों का प्रसाद सेवन उस नवीन भव्य भवन में आरम्भ हुआ। चारों तड़ाधीशों के आदेश अनुसार संत, महंत, विद्वान् और अनी अखाड़े को श्रेष्ठ श्रीमाणिकलाल भाई द्वारा भेट-पूजा दी गई। पूज्य स्वामीजी के आदेश से उपवस्त्र भी बाँटे गये। पंगत में दर्शनी पूजा भी दी गई। यह

दर्शनीपूजा साधुसमाज का एक रेक-टेक है। यह परिपाटी बहुत ही प्राचीन है। इसके बिना सत्कार समारम्भ अपूर्ण माना जाता है। विदा होते समय सभी संत-महंतोंने कहा कि यह शताब्दी महोत्सव अभूतपूर्व है। श्रीरामानंदसंप्रदाय का गौरव है। इतिहास के योग्य है।

विदाई के बाद कुछ आगन्तुक महानुभावोंने साधुसेवी श्रीजगन्नाथ मन्दिर में तथा वाडीगाम श्रीराम मंदिरमें निवास किया था। श्रीजगन्नाथ मंदिर के नवीन महंत महामण्डलेश्वर गोसंतप्रतिपालक स्वामी श्रीरामहर्षदासजी महाराज की तरफ से प्रसाद सेवन के लिए आगन्तुक महानुभाव तथा स्थानीय कुछ महानुभावों को आमंत्रण था। उनके सत्कार के लिए बैठने का सुंदर स्थान, नानाविध व्यञ्जन तैयार किया गया था। प्रसाद सेवन के बाद यथायोग्य भेट-पूजा से सत्कार किया गया। श्रीजगदीश मन्दिर का यह सत्कार अवश्य ही प्रशंसनीय है।

इस शताब्दी महोत्सव में अहमदाबाद के तथा हरेक प्रांत के साधु-संत-महंत, विद्वान्, सदगृहस्थ श्रेष्ठ साहुकार एवं अनेक संस्थाओं का योग्य सहकार रहा, इसलिए यह शताब्दी महोत्सव साधुसमाज के इतिहास में अभूतपूर्व माना गया है। विदाई के समय सभी सन्तों ने कहा कि इस शताब्दी महोत्सव से यह निश्चित हुआ कि पूज्य स्वामीजी भगवान् श्रीरामजी के अनन्य भक्त हैं। इस प्रकार से भगवान् की कृपा से महोत्सव का कार्यक्रम पूर्ण हुआ।

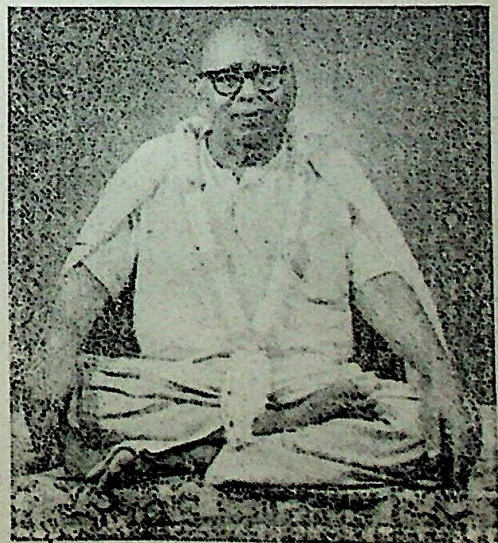

पूज्य स्वामीजी के उम्र प्रमाणे प्राप्य चित्रपट

स्वामी श्री भगवदाचार्यजी महाराज उम्र ५१ वर्ष

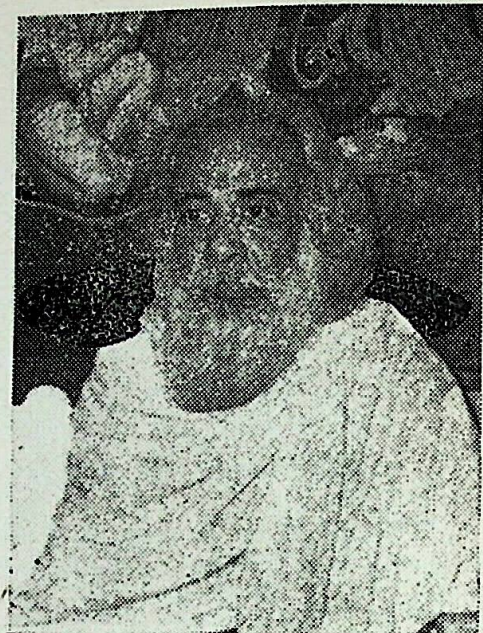
स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज उम्र ९२ वर्ष

स्वामी श्रीभगवदाचार्यजी महाराज उम्र ७१ वर्ष

शताब्दी महोत्सवमें उपस्थित सन्त-महन्त और विद्वानोंके कुछ प्राप्य चित्रपट

गोसन्त प्रतिपालक महामण्डलेश्वर महान्त स्वामी
श्रीरामहर्षदासजी महाराज जगदीशमन्दिर, अहमदाबाद

महामण्डलेश्वर महान्त स्वामी श्रीभगवदासजी
महाराज दिल्ली चकला, अहमदाबाद

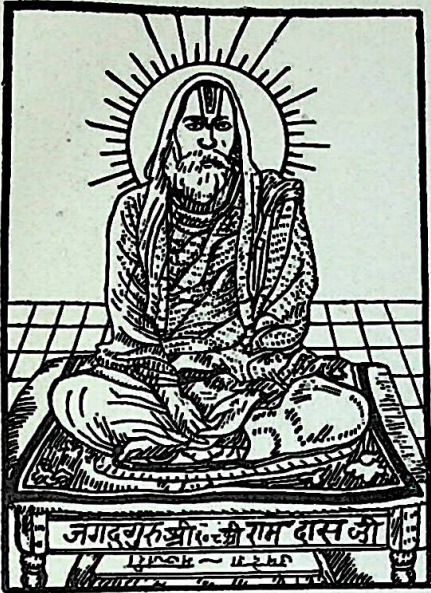
महामण्डलेश्वर महान्त स्वामी श्रीअयोध्यादासजी
शास्त्री, कांकरिया रोड, अहमदाबाद

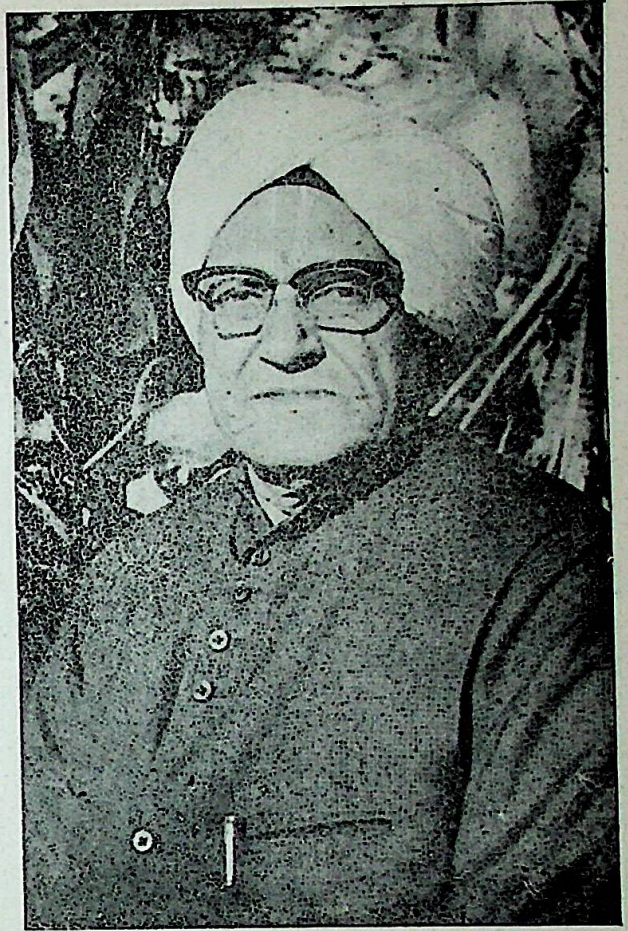
पण्डितसम्राट् स्वामी श्रीवैष्णवाचार्यजी महाराज,
कालपुर, अहमदाबाद

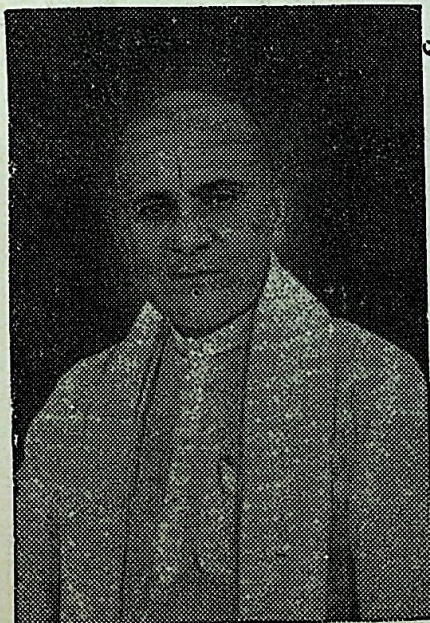
शताब्दी महोत्सव के शुभचिन्तक

श्रीभगवन्नारायणद्वारपीठाधीश ज. गु. महन्त स्वामी
श्रीरामदासजी महाराज (पिण्डोरीधाम)

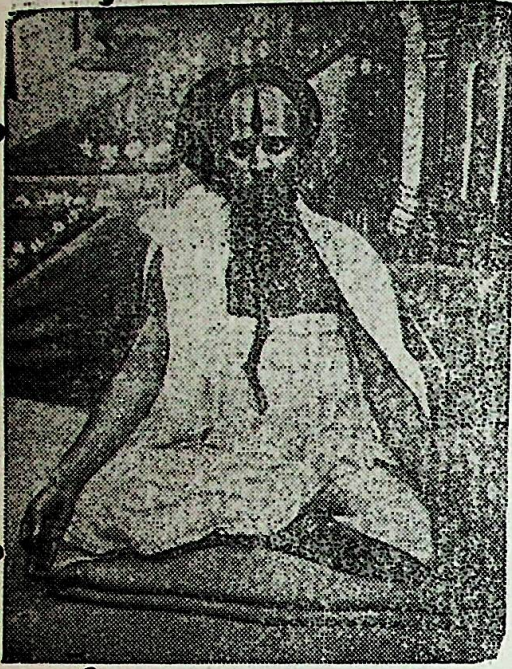
लालतुरङ्गिद्वारपीठाधीश ज. गु. महन्त स्वामी
श्रीद्वारकादासजी महाराज ध्यानपुर (पंजाब)

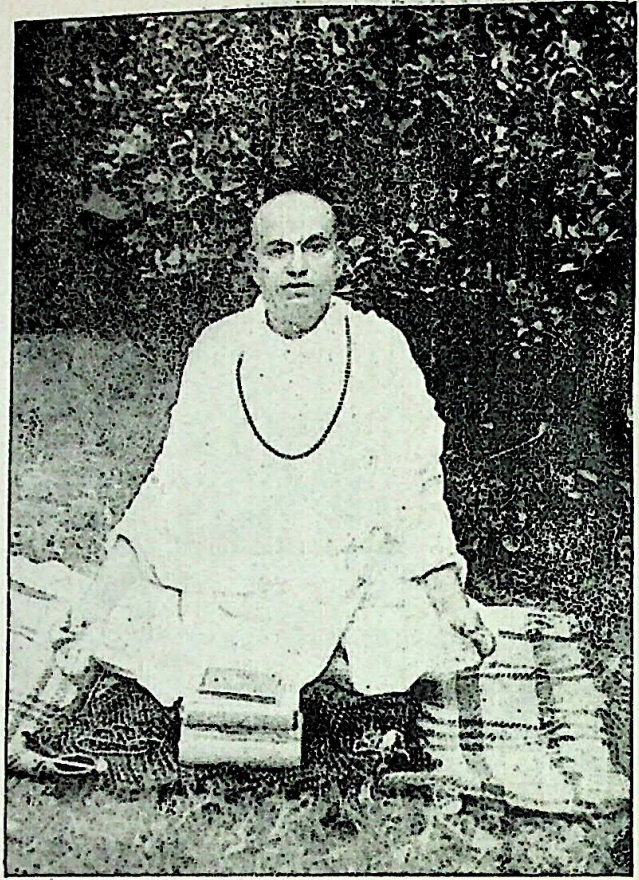
रायपुरके राष्ट्रिय महान्त श्रीलक्ष्मीनारायण-
दासजी महाराज लिखते हैं कि मैं इन दिनों शरीर
से अस्वस्थ हूँ, अन्यथा आप जैसे विद्वान्के ऐसे
पवित्र उत्सवपर अवश्य अहमदाबाद आता ।

भूतपूर्व संसदसभ्य महान्त स्वामी श्रीलक्ष्मीनारायणदासजी महाराज, रायपुर (मध्यप्रदेश)

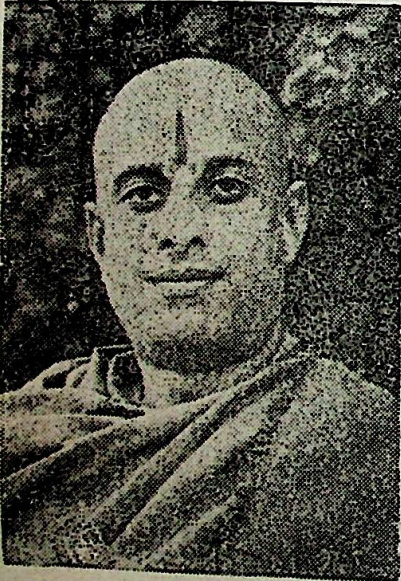

मण्डलेश्वर महान्त स्वामी श्रीरामलखनदासजी
महाराज, जूनागढ

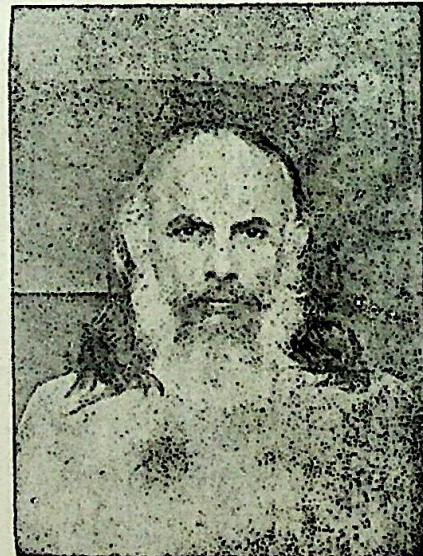
महान्त पण्डित श्रीसरयूदासजी महाराज (कडी)

स्वामी भगवदाचार्य आश्रमके संस्था-
पक महान्त, स्वामी श्रीरामकुमार-
दासजी महाराज, सैजपुर बोधा अहमदाबाद

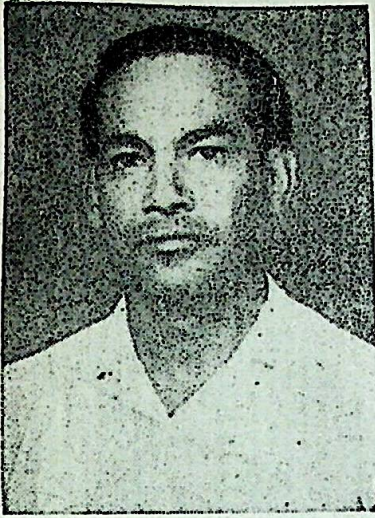

अतीतबाबा श्रीवैदेहीदासजी महाराज
अहमदाबाद

महामण्डलेश्वर महन्त स्वामी श्री
दाशरथिदासजी महाराज (दतिया)

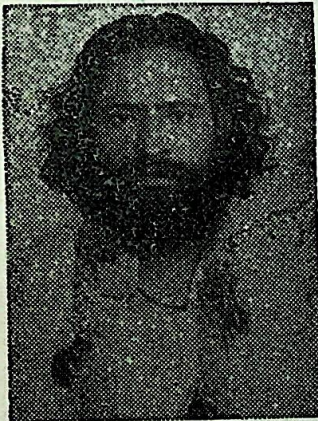

रामभक्त श्रीरामलोटदासजी

पं. श्रीईश्वराचार्यजी महाराज न्याय-व्याकरणाचार्य

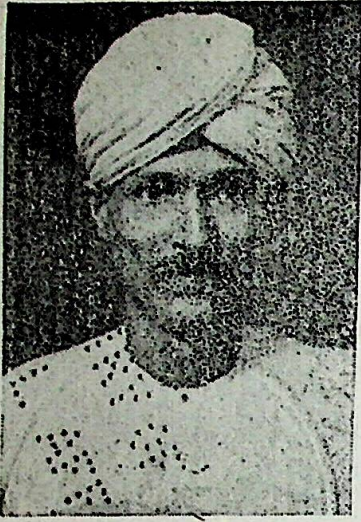

मण्डलेश्वर महान्त स्वामी श्रीगोपालदासजी महाराज
कलोल

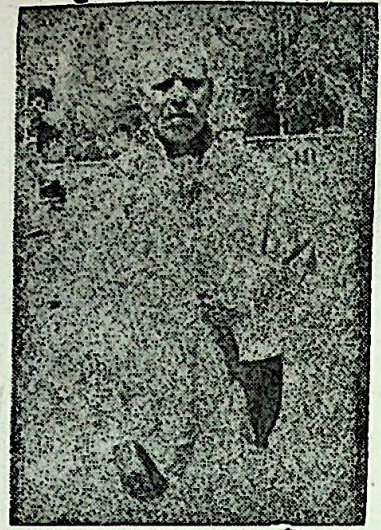

धन्वन्तरिगुरु स्वामी श्रीशिवानन्दजी महाराज
(गीतामन्दिर) अहमदाबाद

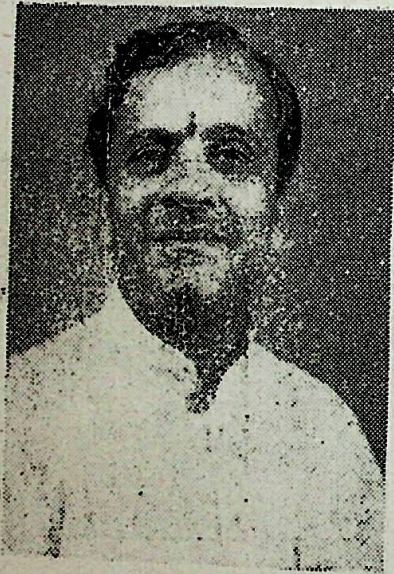

पण्डित श्रीदुर्गनाथझाजी न्याय-वेदान्त-व्याकरणाचार्य

पण्डित श्रीहरिनारायणमिश्रजी, न्याय-व्याकरणाचार्य

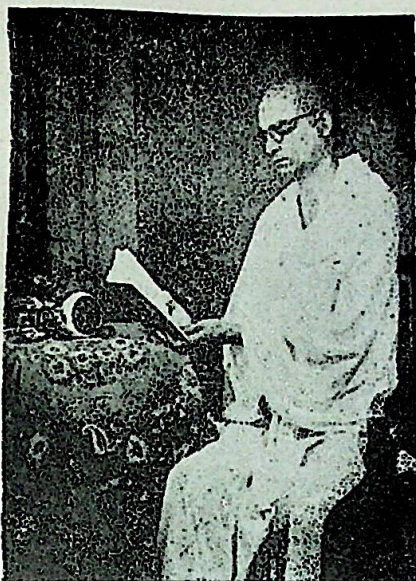

आचार्य श्रीभगवती प्रसाद पण्ड्या पी. एच. डी
अहमदाबाद

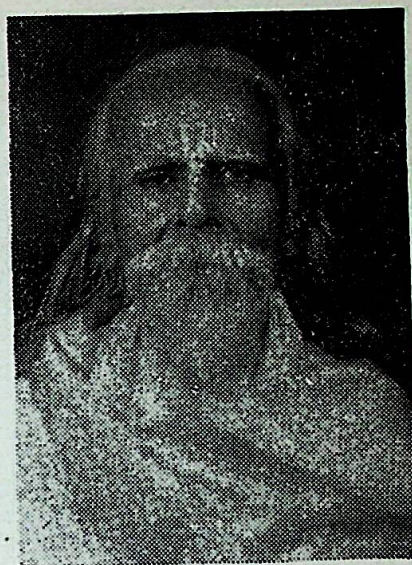

बृहद-गुजरात संस्कृतपरिषद् के महामन्त्री
श्री सुरेशचन्द्र दवे (अहमदाबाद)

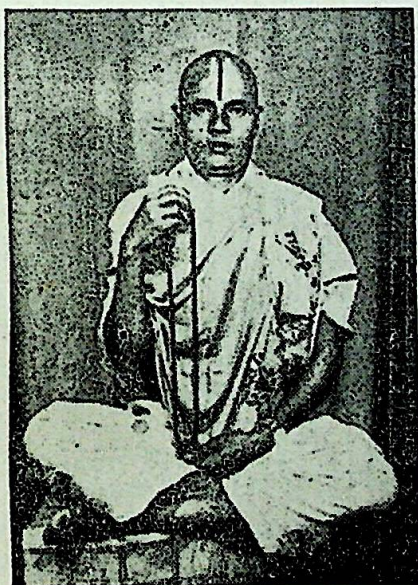

श्रीरामानन्दसन्देशके भूतपूर्व सम्पादक
श्रीमोहनाचार्यजी शास्त्री

वैद्यराज श्रीनुआजी महाराज

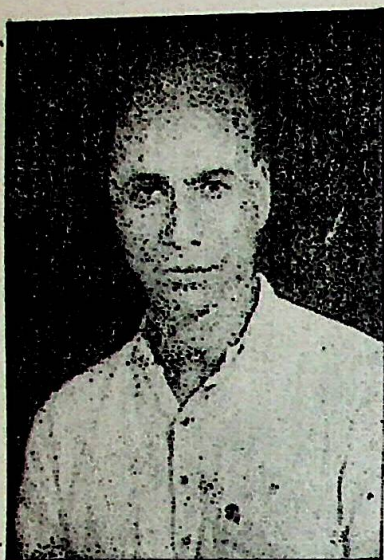

रामरावलद्वारपीठाधीश ज. गु. महन्त स्वामी श्रीनवल-
दासजी महाराज, खोड (राजस्थान)

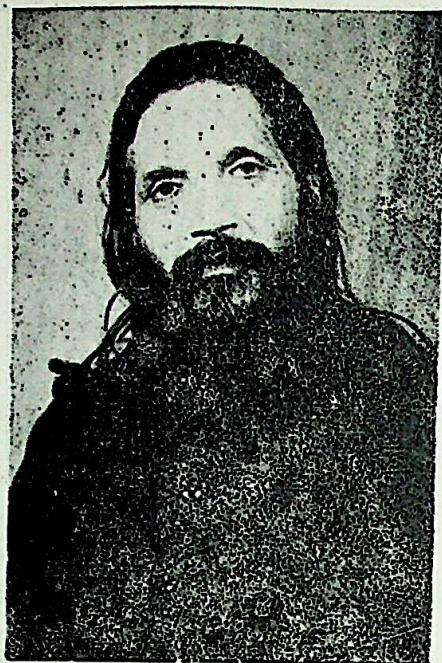

केवलरामद्वारपीठाधीश (कूबाजी) ज. गु. महन्त
स्वामी श्रीराममनोहरदासजी महाराज (झीथडा)

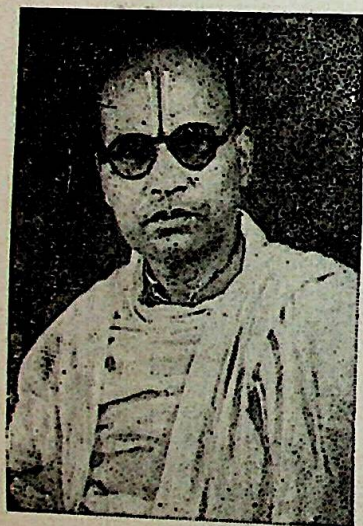

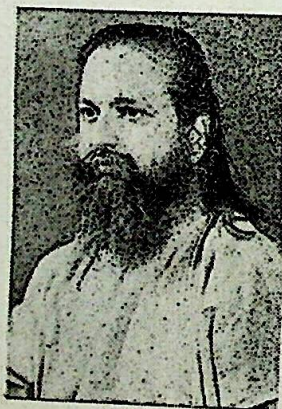
परमहंस श्रीडवल हिन्दुजी महाराज

म. म. महन्त श्रीगोवर्धनदासजी महाराज (बडोदा)

गुजरातराज्य श्रीरामानन्दीय महा-
परिषद्, के महामन्त्री स्वामी
श्रीनिमुवनदासजी शास्त्री

भारत साधुसमाज गुजरात
शाखा के सहमन्त्री स्वामी
श्रीमनुवर्यजी महाराज, अहमदाबाद

म. म. महन्त श्रीनारायणदासजी
महाराज (हरिद्वार)

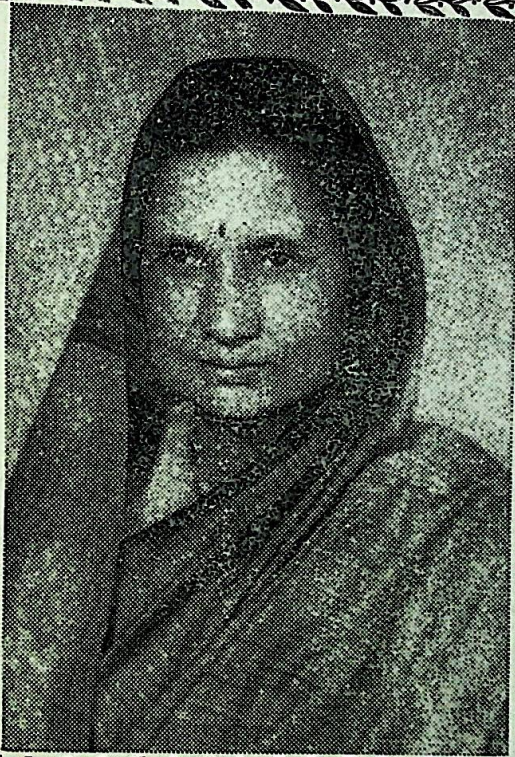
शताब्दीमहोत्सव में श्रीमती मदालसा बहिनने पूज्य स्वामीजी का गुणानुवाद किया और कहा कि यह समय बड़ा भयकर है । जहाँ मानव, मानव का कतल कर रहा है, वहाँ इस महोत्सव से सबको प्रेरणा मिलेगी कि मानवसंहार महान् अन्याय है ।

श्रीमती मदालसा बहिन का भाषण

[श्रीमती मदालसा बहिन गुजरातराज्य के वर्तमान माननीय गवर्नर श्री श्रीमन्नारायण महोदय की धर्मपत्नी हैं । आप विदुषी और विचारक हैं । आपको सामाजिक और धार्मिक कार्यों में अत्यधिक रुचि है । आपने प्रस्तुत महोत्सव में जो मननीय भाषण दिया है वह प्रायः अविश्वकल रूपमें नीचे दिया जाता है ।]

[सम्पादक]

परमश्रद्धेय गुरुजन, परमआदरणीय एवं पूजनीय स्वामिगण, सज्जनो, माताओ, बहिनो, बालको, युवको,

आज का दिन हम सबके लिये एक अपूर्वरूप से सद्भाग्य का दिन है । आज एक ऐसा अनोखा दिन है कि जब सदेह से परमपूज्य स्वामी भगवदाचार्यजी का हम शताब्दी महोत्सव मना रहे हैं । हमारी स्मृति में कभी भी हमारे लिये ऐसा उत्तम प्रसङ्ग

उपस्थित नहीं हुआ है । इसलिये यह एक महान् अवसर है आपके लिये भी और हमारे लिये भी, कि जिस समय एक ऐसे साधक, उपासक, योगाध्यायी और जिनके रग रग में विश्वकल्याण की भावना भरी है, जितने वेद हैं, जितनी हमारी ध्येयधारणाएँ हैं, वेदों का जो पवित्र ज्ञान है, उन सबका जिन्होंने जन्मभर उपासना की है, सबको हृदमङ्गल करके, हम सबके कल्याण के लिये जिन्होंने सरल भाषा में, अपनी पवित्र भावनाओं को भरकर हमारे लिये हमारे सामने उपस्थित करने का प्रयास किया है । उनका शताब्दी महोत्सव मनाने हम यहाँ उपस्थित हैं । आज मैंने यहाँ खड़ी होने की हिम्मत की है वह केवल इन महानुभाव की आशीष प्राप्त करने के लिये, तथा कुछ मार्गदर्शन प्राप्त करने की इच्छा से ही । आप हमें कुछ मार्गदर्शन करावें, हमारे लिये कुछ दिव्यदर्शन प्रस्तुत करें, जो हमारे भविष्यके लिये हमारी भविष्यकी पीढ़ियों के लिये, आज की वर्तमान पीढ़ी के लिये भी कल्याण का साधन हो । उसके लिये मैं प्रश्न रूप में कुछ विचार प्रस्तुत करती हूँ ।

आप सब गुरुजन हैं । आप सबके प्रति हमारे हृदय में दृढ श्रद्धा रही है । वह अधिक

सुदृढ बने, सुदृढ रहे यही हमारी अभिलाषा है, आशंसा है। साथ ही साथ मेरे मन में बहुत तीव्रता से एक प्रार्थना जागृत हो रही है कि कहीं न कहीं कोई भूल जरूर हो रही है कि जिससे हमें युगदर्शन प्राप्त नहीं हो रहा है। आज क्या जमाना है? और आज के जमाने के अनुसार हमारा क्या स्वधर्म है? हमारे स्वधर्मके साथ हमें किस प्रकारसे अपनी शक्तियों को संगठित करना है? किस प्रकार से आत्म-संरक्षण हो, विश्व का कल्याण हो, इतना ही नहीं, विश्व की शान्ति किस प्रकार से हो सकती है, ये प्रश्न आज आपके और हमारे दिल में जागृत बन रहे हैं। इतने महानुभाव, इतने सन्त, इतने धर्माध्यक्ष एक स्टेज के ऊपर एक साथ विराजमान हैं, एवं हर एक के हृदय में जो भगवान् हैं, जो घट-घट में निवास करनेवाले हैं, जो आज इतने हृदय में विराजमान हैं, क्या वे हमें निःशङ्कता नहीं देंगे? क्या हमें आप लोगोंसे निःशङ्क रूपसे ऐसा दिव्यदर्शन प्राप्त नहीं होगा कि जिसकी आज जरूरत है?

आज हम महामना स्वामी भगवदाचार्यजी महाराज का शताब्दी महोत्सव मना रहे हैं इसलिये कि, उनसे हमें आशीष मिले कि आगे की हम अनेक शताब्दियाँ मना सकें और हमारे बच्चों का भविष्य ऐसे महानुभावों के आशीर्वादों से भरा-पूरा सुरक्षित और संरक्षित देख सकें। यही एक दिल की खाहिश है। उसके साथ मैं गीताजी का स्मरण होता है। गीता जी की दो तीन बातें ऐसी हैं जिनको हम हमारे सामने ध्येयरूप में उपस्थित रखें और हम उस लक्ष्य

की ओर आगे बढ़ते रहें, ऐसा हमें आशीर्वाद चाहिये, हमारे बच्चों के लिये चाहिये, समाज के लिये चाहिये, सबके लिये चाहिये।

गीता के प्रसङ्ग की बात आपके सामने प्रणाम करके श्रद्धा के साथ प्रस्तुत करती हूँ। पहले सबसे अन्तिम श्लोक लेती हूँ।

यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः।
तत्र श्रीविजयो भूतिर्धुवा नीतिर्मतिर्मम ॥

यह फलश्रुति है गीता की। इसी तरह १५ वें अध्याय में एक श्लोक है.....

सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः

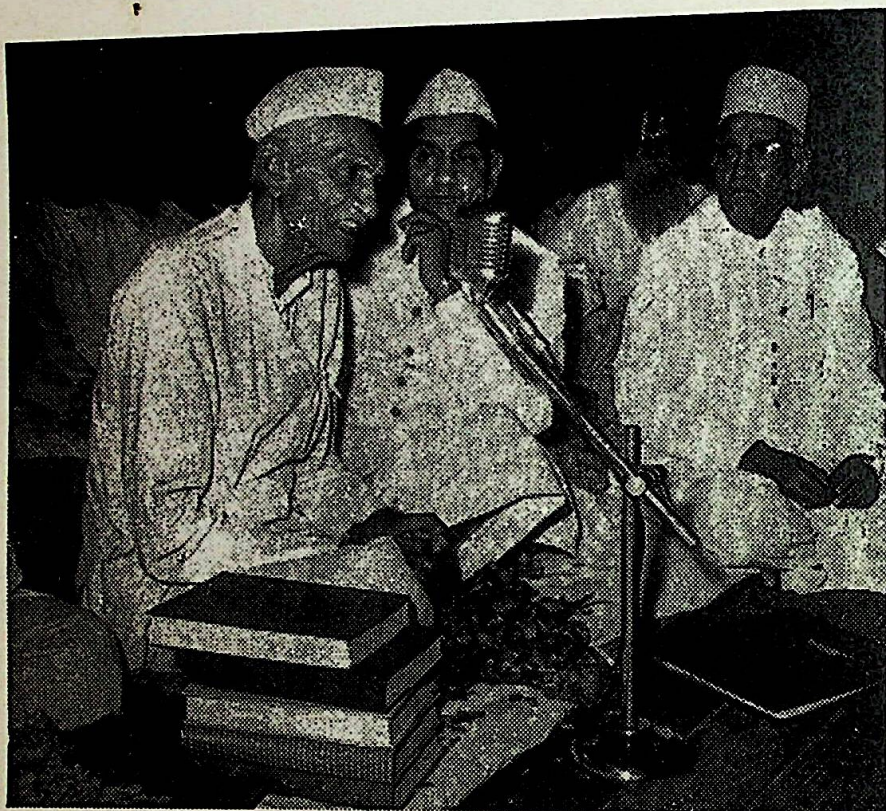
भगवान् ने अपने श्रीमुख से कहा है कि मैं सबके हृदय में विराजमान हूँ। अन्तिम श्लोक में फलश्रुति में कहा है....यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः। उसका अनुसन्धान हमें मिल जाता है। भगवान् स्वयं कह रहे हैं “सर्वस्य चाहं हृदि संनिविष्टः”। भगवान् यदि सबके हृदय में हैं तो आधा चरण तो पूरा हुआ विजयप्राप्ति के लिये। आधा बाकी रहा है कि अर्जुन कहाँ हैं? मैं नहीं जानती कि अर्जुन कहाँ हैं! भगवान् कहाँ हैं? इसके लिये तो भगवान् ने स्वयं कहा है कि—मैं सबके हृदय में विराजमान हूँ। तब भगवान् के दर्शन तो हमें मिल सकते हैं, क्योंकि हमारे हृदयमें हैं, यह हम प्रतिपादित कर सकते हैं। परन्तु अर्जुन को ढूँढ लीजिये। अर्जुन और भगवान् दोनों साथ हों तो विजय हमारी जरूर होगी। यह हमें गीता के शब्दों से मान लेना पड़ेगा।

दूसरी एक बात और है। हम यही समझ पाये हैं कि गीता को भगवान् ने अर्जुन से कहा,

शताब्दी महोत्सव में गुजरात के मूकसेवक श्रीरविशंकर महाराज भाषण दे रहे हैं। पास में माणिकलाल भाई बैठे हुये हैं।

પરંતુ યહવાત નહીં હૈ । ઇસ ઉપદેશકો મગવાન ને પહલે વિવસ્વાનકો દિયા થા । ઔર આહિસ્તે આહિસ્તે ઇશ્વાકુ કી પરમ્પરા તક વહ ઉપદેશ આયા હૈ । જવ જવ ઉસકા લોપ હુઆ તવ તવ યુગ ધર્મકે હિસાબસે, વિશ્વધર્મ ઔર સ્વધર્મ કે હિસાબસે, પરમ્પરાગત રૂપસે અનેકોં કો વહ પ્રાપ્ત હુઆ । ઇક ઇસા સમય આયા મહાભારત કા, જવ અર્જુન કો મી દિયા । આપ લોગોં સે પ્રાર્થના કરતી હૂં કિ હમ કિતને સદ્ભાગી હૂં,

હમારે ભાગ્ય કિતને મહાન હૂં કિ હમને ભારત-ભૂમિ મેં જન્મ પાયા હૈ । ઇતને સબ મહાત્માઓં કે આશીર્વાદ પાને કા અવસર આજ હમકો પ્રાપ્ત હુઆ હૈ । સૂર્ય..... । સ્વધર્મ કા જ્ઞાન હમેં કૈસે મિલ સકતા હૈ ? યહ દર્શન, પથદર્શન, યહ જ્ઞાન આપસે હમેં મિલતા રહે, યહ પ્રાર્થના મેં આજ ઇસ શતાબ્દી-મહોત્સવ પર કરતી હૂં, સંગઠિતરૂપસે કરતી હૂં । ઇતની પ્રાર્થના કરકે મેં સમાપ્ત કરતી હૂં ।

પૂજ્ય શ્રી રવિશંકર મહારાજનું આપણુ

પરમ પૂજ્ય સલાપતિશ્રી શ્રી અખંડાનંદશ્રી મહારાજ અને અહીં આખા હિન્દુસ્તાનમાંથી મુખ્ય મુખ્ય સ્થળોથી આવનાર મહાન તપસ્વી સાધુઓ, સન્નન ભાઈઓ અને બહેનો આજે, આપણે પવિત્ર પ્રસંગે, લાલ પાંચમના દિવસે, બધા આનંદ ભોગવાને માટે અહીં આવ્યા છીએ, તે આનંદ એટલા માટે છે કે આપણા અમદાવાદ શહેરમાં એક પવિત્ર પુરુષ શ્રીમદ્ ભગવદ્વાચાર્યશ્રી મહારાજશ્રી અહીં વિરાજે છે. ખરેખર તેમની સાથે મારે છેલ્લા પિસ્તાલીસ વર્ષથી સંબંધ છે. હું તેમને જોઉં છું, તો તેમણે બાણું વર્ષ પૂરાં કર્યાં છે, પણ આખી જીંદગી, એક પણ એવી નથી ગઈ જે એમણે નક્કામી વેડફી હોય.

તેમાંથી આપણે શીખવાનું છે કે જ્યારે માણસનો જન્મ થાય છે, ત્યારે તે ત્રણ ધર્મ સાથે લયી બાળક રૂપે જન્મે છે. એમાં શરીર સાચવવાનો, સમાજ સાચવવાનો, અને વિશ્વ સાચવવાનો. શરીરને એવી રીતે ઘડે, કે તે સમાજને તથા વિશ્વને બચ આવે. એ તાલીમ છે. એ ખરેખર માણસોએ ખૂબ સમજવાની વાત છે

એમનું શરીર એમણે પોતે કેળવ્યું. એનો ઉપયોગ એમણે સમાજ અને વિશ્વ માટે કર્યો. એને લઈને આપણે આનંદ થાય તે સ્વાભાવિક છે. એટલે આપણે તે આનંદ લેવાને માટે તેમની પાસે આવ્યા છીએ.

મહાત્મા ગાંધીશ્રી દીર્ઘાયુષ્યની વ્યાખ્યા કરતા હતા, કે જીવનમાં વધારેમાં વધારે લોકોપ-યોગી, પવિત્ર કાર્ય કરે એટલું જ જીવન દીર્ઘજીવન થયું. વધારે ઉંમર જીવવાથી દીર્ઘાયુષી નથી થવાતું, પણ સત્કાર્યોથી, સદ્વર્તનથી સમાજને ઉપયોગી થઈ પડવું તે દીર્ઘાયુષ્યનું લક્ષણ છે. એવું દીર્ઘાયુષ્ય એમણે ભોગવ્યું છે, અને એમના પછી, એમના એવા સદ્ગુણો પણ દીર્ઘાયુષ્ય રહેશે.

એમના માટે પવિત્ર અને વિદ્વાન પુરુષોએ એક શાસ્ત્ર રચ્યું છે. શાસ્ત્રોના ઉત્તમ ઉત્તમ વિચારો, આત્મી અંદર સિદ્ધ કરીને એ પુસ્તક, એ મહાન પવિત્ર પુરુષની મારફતે આજે સ્વામીજીને અર્પણ થાય છે. આ બાબતમાં હું વિશેષ તો આપને શું કહું ? હું તો નમસ્કાર કરી આ પુસ્તક તેમને આપું છું.

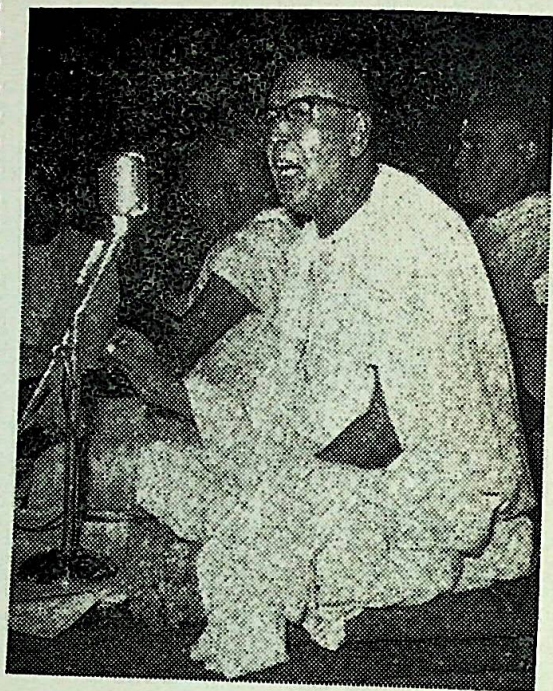

गुजरातराज्य-भारतसाधुसमाजकी शाखाके महामन्त्री, महान्त स्वामीश्रीनारायणदासजी महाराजका भाषण

श्रद्धेय सभापतिजी महाराज, पूज्य स्वामी
जी महाराज, पूज्य महात्माबृन्द, आदरणीय
भाइयो तथा स्नेहवती माताओ,

आज आनन्द का दिन है, जब हम पूज्य
स्वामीजीकी शताब्दीका महोत्सव मना रहे हैं।
स्वामीजीका जीवन एक ऐसा आदर्श जीवन है,
ऐसा महान् जीवन है जिस जीवन के लिये लोग
तपस्या करते हैं। स्वामीजी महान् कवि ही
नहीं, महान् साहित्यकार, महान् मेधावी, महान्
युगद्रष्टा और महापुरुष हैं। स्वामीजी निर्भीक
हैं, सत्यवक्ता हैं और अपने निश्चय पर अडिग
रहनेवाले हैं। मुझे भी इनके सङ्ग से थोड़ी सी
निर्भीकता मिली है। यह जरा भी किसी से
डरते नहीं हैं। इनके जीवन में भय नहीं है।
स्वामीजी सत्यवक्ता और स्पष्टवक्ता हैं इसलिये
लोग इनके विचारों को पचा नहीं सकते।
आपके विचारों से लोग घबड़ाते हैं। कुछ
लोग विरोध भी करते हैं। कितने ही महात्मा-
ओंने स्वामीजी से प्रार्थना की कि आप स्पष्ट
बोलना कम कर दें। स्वामीजी ने उत्तर दिया
कि सत्य बोलने से मुझे मृत्यु प्राप्त हो तो मैं
उसका आलिङ्गन करूँगा परन्तु सत्य का त्याग
कभी नहीं करूँगा।

सत्यकी रक्षाके लिये आपको उज्जैन कुम्भ-
स्नान के अवसर पर एक बड़ा भारी शास्त्रार्थ
दाक्षिणात्य विद्वानों से करना पड़ा। आप उस
शास्त्रार्थ में विजयी हुए और समस्त वैष्णव-
सम्प्रदायों ने आपको विजयी घोषित किया।

श्रीस्वामीजी ने अनेक ग्रन्थ लिखे हैं।
उनमें हमें हमारे जीवन का मार्ग प्रशस्त
बनाने की शिक्षा भरी पड़ी है। इनके ग्रन्थों से
हमें ज्ञान के साथ ही साथ सदाचार और सत्य
का भी उपदेश मिलता है। स्वामीजी के साथ
से मैं भी निर्भय बना हूँ। ऐसे महापुरुष की
शताब्दी-महोत्सव मनाने के लिये हम सब यहाँ
उपस्थित हैं। इस महोत्सव के मनाने में हम
सबको प्रसन्नता है। आपका जीवन मानवमात्र
के कल्याण के लिये है, यह हमने अच्छी तरह
से देखा और समझा है। मानवमात्र को प्रकाश
मिले, धर्म मिले, ज्ञान मिले, यही इन
पवित्रात्मा के जीवन का फलितार्थ है।

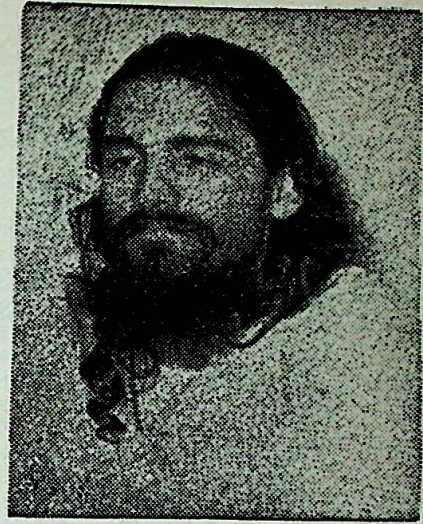
(संक्षिप्त और फलितार्थ)

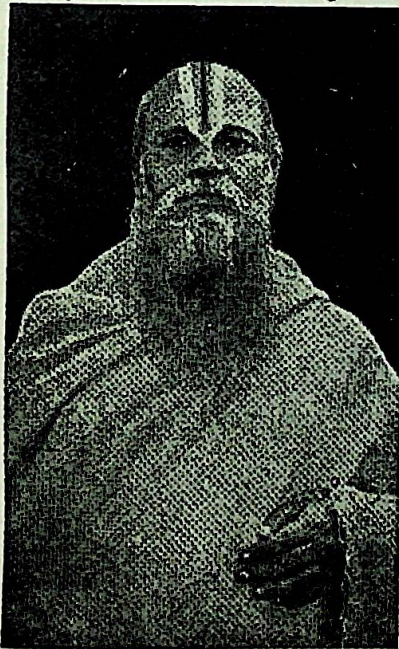

पूज्य स्वामीजी का यह चित्रपट प्रातःकाल नित्य पाठ करने के समय का है। अवस्था प्रायः २५ वर्ष की होगी।

केन्द्रीय भारतसाधुसमाज के महाभंत्री महन्त स्वामी श्रीहरिनारायणानन्दजी महाराज लिखते हैं कि शताब्दीमहोत्सव में आने की मेरी हार्दिक इच्छा थी, किन्तु आवश्यककाम आ जाने से आने में असमर्थ हूँ। महोत्सवके लिए मेरी मंगलकामना है।

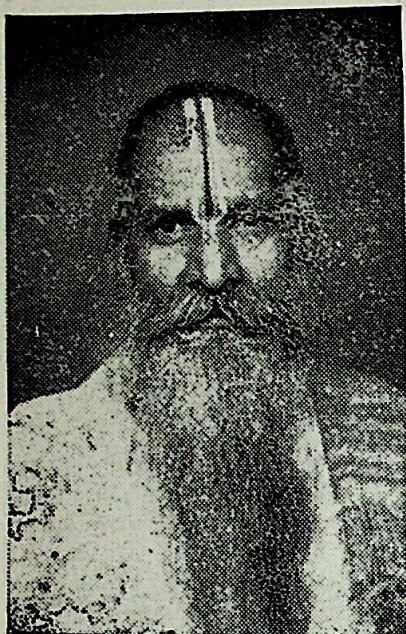

महन्त स्वामी श्रीरामशोभादासजी महाराज
वैष्णवाचार्य, (माउन्ट आबू)

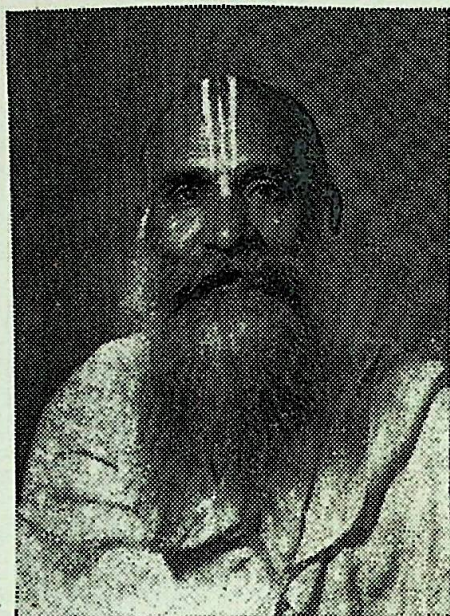

रामायणी महान्त स्वामी श्रीप्रेमदासजी महाराज
प्रेमधाम, जूनावाडज, अहमदाबाद

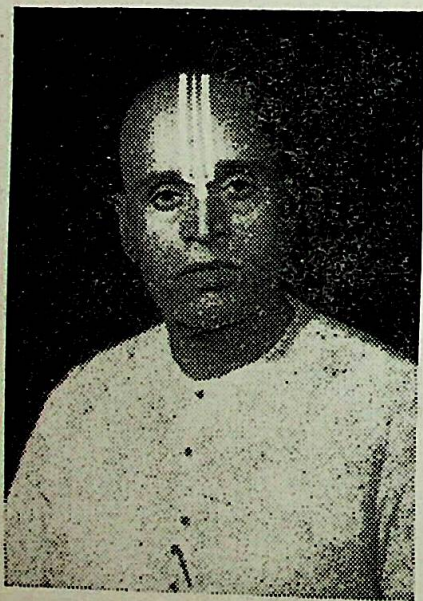

म. म. महन्त स्वामी श्रीप्रह्लाददासजी
महाराज दूधवाली पोल (अहमदाबाद)

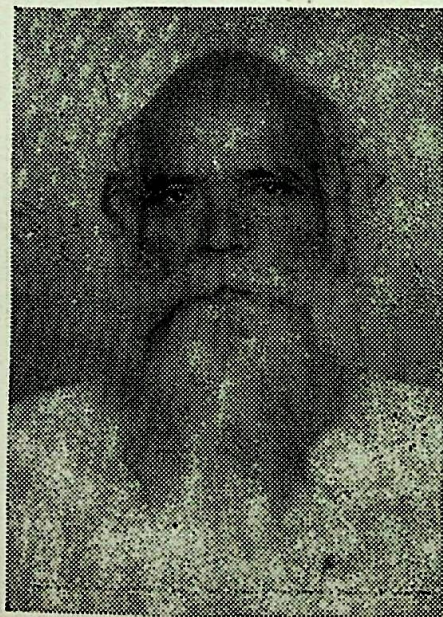

महन्त स्वामी श्रीसियारामदासजी महाराज ।

आप साकेतनिवासी वीरवैष्णव महन्त श्रीराम-
नारायणदासजी महाराज कन्टोलियावाडी की
गादी पर विराजमान हैं। आपने इस महोत्सव
में खूब ही सहयोग दिया है।

श्रीमहन्त स्वामी श्रीरामलखनदासजी महाराज
निर्मोही अनी-अखाडा

श्रीमहन्त स्वामी श्रीहरिदासजी महाराज
दिगम्बर अनी-अखाडा

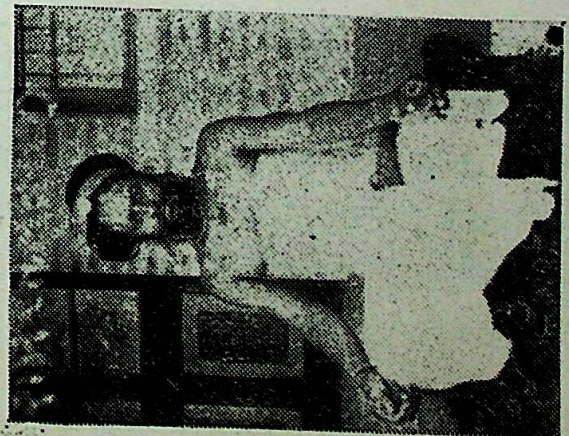

श्रीमान एडवोकेट श्रीमान्क भोई ठाकोर
अहमदाबाद

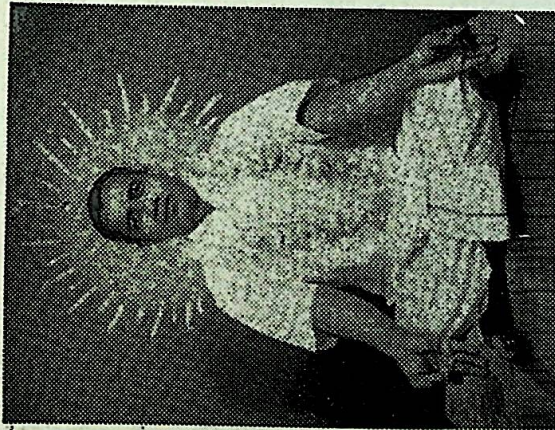
म. म. महन्त स्वामी श्रीवशीदासजी महाराज
(खानपुर)

कीर्तनकार श्रीस्वामी रामरत्नदासजी महाराज

म. म. महन्त स्वामी श्रीभगवानदासजी
महाराज, देहगाम

म. म. महन्त स्वामी श्रीजानकीदासजी
महाराज, गुरलीधर मन्दिर रायपुर (अहमदाबाद)

शताब्दीमहोत्सव के लिए

शुभकामना

पिण्डोरी से

श्री पूज्य आचार्यचरणोंका शरीर अस्वस्थ है अतः आपके उत्सवमें पहुँचनेमें असमर्थ हैं। परन्तु भगवान्से ये प्रार्थना करते हैं कि वह उत्सव जफल हो। आचार्यकृपापात्र शास्त्री (पिण्डोरीधाम)

पञ्जाब से

पञ्जाबके ध्यानपुरगादीके पूज्य आचार्य महोदय लिखते हैं कि मेरा शरीर व्याधिग्रस्त रहा करता है। आज भी मैं अस्वस्थ ही हूँ। यदि उस समय तक ठीक लगेगा तो मैं एरो-प्लेनसे अवश्य आ जाऊँगा। हृदयसे आपके उत्सव के लिये मङ्गलकामना तो है ही।

माउन्ट आबू से

माउन्ट आबूके महन्त स्वामी श्रीरामशोभा-दासजी महाराज (वैष्णवाचार्य) लिखते हैं कि आपको मालूम है कि मैं बहुत दिनों से बाहर नहीं जाता हूँ। अतः आनेमें असमर्थ हूँ। आपका शताब्दीमहोत्सव हेम-क्षेम के साथ पूर्ण हो यह अभिलाषा सर्वेश्वर श्रीरघुनाथजी से है।

अयोध्या से

अयोध्या लक्ष्मणकिलाधीश स्वामी श्री सीतारामशरणजी महाराज लिखते हैं:—

जिस दिन अहमदाबादमें आपका उत्सव प्रारम्भ होता है उसी दिन यहाँ भी स्वामी श्री युगलानन्दशरणजी महाराज का भी उत्सव है। यह उत्सव प्रतिवर्ष इसी तिथिमें हुआ करता है। अतः मैं आने में विविश हूँ।

मटिहानी से

श्रीमान् महान्तजी महाराज मटिहानी (नैपालराज्य) लिखते हैं कि मैंने आपके शताब्दीमहोत्सवमें आनेके लिये पूरी तैयारी कर ली थी। परन्तु उसी समय मेरे विद्यालयके एक छात्र बहुत बीमार हो गये अतः मैं अब नहीं आ रहा हूँ। एतद् विद्वान्के उत्सवदर्शनसे वञ्चित रहनेका दुःख है।

हरिद्वार से

श्रीरामानन्दाश्रम हरिद्वारके भी महन्तजी यहाँ लिखते हैं—आश्रमकी व्यवस्थाको संभालनेवाले इस समय कोई सन्त नहीं हैं, अतः ऐसे पवित्र उत्सवमें आनेके लिए असमर्थ हूँ।

A VIEW OF THE BRAHMA-SUTRAS

By : *SWAMI BHAGAWADACHARYA.*

Prof : VASUDEV V. PATHAK
(M. A. Sahityacharya)
AHMEDABAD.

Everybody with a fair choice of thinking and no slavery of thought, has ever been the tradition only of India in the world. Even the taught could differ from the teacher (As Goshalak differed from Mahavir; Bhagvadacharyaji differed from his Guru etc.) and the son could from the father (As Nachiketa differed from Uddalak). Only due to this very freedom, the master-teachers (Acharyas) could express their different understanding, interpretations and opinions about the standard texts of prasthanatrayi. (Upnishadas, Geeta, and Brahma-sutras). The society did find it a must to know, before accepting the theory, whether that one of any Acharya was according to the Prasthanatrayi or not. If according to, then only to be followed. Latter on the separate sects (Sampradayas) thus established with this basis came into existence. Exception was the sect of Swami Ramanand, that was accepted due to its glory and grandeur even

without the basical interpretation of Prasthanatrayi. As a matter of fact, Swami Ramanand did not take any care to refer to the Prasthanatrayi in support of his view. His only mission was to save the Hindu-Dharma and Hindus. Thus, this particular sect had no books of its own, to explain the views of the sect.

Swami Bhagvadacharya, the scholarly might, wrote 'SHREE RAMANAND-BHASHYAM' to explain the thoughts of the late Swami. To be very frank, this Bhashya has proved to be the blessing for the Ramanand-sect.

Inspite of the narration and establishment of the Vishishtadwait, a remarkable line of differences has been marked out in between the Ramanuj sect and the Ramanand sect. The Ramanujas are the devotees of Shree Laxmi-Narayan, while the Ramanands are of Shree Ram-Janaki. The devine goal of the first is Vaikunth, while Saket is of the latter. The first has

accepted the Narayan-Mantra, and the latter has Ram-mantra. Their daily religious routines are also different. The God in Ramanand sect is alone capable of doing and undoing anything without the help of any one; and so the Vibhava, Para etc. of Vishishtadvaita are not accepted here. Particularly, Swami Bhagwadacharya, by pointing out these, has obliged the Ramanand-sect for its glorified individual existence. He does have written the philosophical text-books, stotras, etc. for its own identity. Not only that, he has written the worthy books in opposition of the opponents of the Ramanand Sect.

As says Swami Bhagwadacharya, the Ramanand sect is purely the Vaidic sect, based on the Vedas. Even then, the Swami with the broad vision has quoted the references from the upnishadas and puranas, in support of this vaidic theory. A saint interested in the welfare of the masses, naturally may try to explain the truth with the help of any source he can squeeze. The experienced truth of the Swami has been supported by the similar truth-tellings quoted.

With no difference about the lucidity of the style, one can say that Swami Bhagwadacharya has proved to be the best teacher due to the

simplified narrations. Along with the explanations of the Sutras, the adopted method of question-answer, is an easy and digestable approach for making the say very light interesting and impressive to the reader. Without any exaggeration, it can be said that the learned Swami has been successful in the happy attempt of combining the clarity with the depth of the thought.

In the Bhashya, it is stressed that according to the Ramanand sect the main Vaidic-doctrines are as follows :

- (1) Without the help of any thing, the omnipotent Brahman, with his infinite power, is the only creator of the universe.
- (2) Only Sayujya-mukti is accepted, which is possible only through Prapatti with the help of Bhakti.
- (3) with no miseries, the enlightened is in its own pure form in Muktavastha or Mukti (salvation).
- (4) There is no re-birth for the Prapanna.
- (5) There is no specified location of Brahman or for Mukta.
- (6) Even after Prapatti, for the uplift of the self and of the people in

general, the Karma must be observed.

- (7) The Ram-mantra is the only Guru-mantra for Mukti.
- (8) There can be one and only one Guru in any case during the life.
- (9) For the devotion, Archavatara Shree Rama is fairly accepted.
- (10) Ayodhya and Chitrakuta are the main pilgrim places.
- (11) The truthfulness, celibasy, and non-violence are the super-vratas, to be followed with the purity of mind.
- (12) The other humanly good qualities (love, mercy etc.) should never be avoided, similarly the Vices (Hatred, cheating etc.) should never be accepted.
- (13) The other general rules of the sect are naturally as per the Hindu-Dharma Shastras.
- (14) For the sanyasin, the Kashaya-clothes are thought best.
- (15) The othenticity of the Vedas; the ten upnishads; Shree Ramtapini upnishad; Shree Vaishnava-mat-abja-bhaskar; and the Puranas, Brahmanas, and other scholarly written books in accordance of the

Vaishnava Dharma, is accepted.

- (16) All the four casts were equal for Shree Ramanand Swami, and so no objection is raised if the Shudras also find their right in the Vedas.

With this all, very rightly, the Swami has blessed this sect with his own worthy devotion towards.

In this Bhashya of Vedant darshan, true is the swami in avoiding the refutations of the Jain, Bauddha, and other later sects, as those were not in existence at all at the time of the Brahma-sutras. Swami Ramanand also did not get himself interested in the sectarian disputes. Swami Bhagwada-charya has also followed the great grand Guru, along with the independent skill he has in the translation and the interpretations of the Sutras.

It is very surprising that the commentators (The bhashyakaras) have no idea of kapila and Buddha as the incarnations of the Lord, when they criticized them for not believing in God. They did not waste their zest for that. The Swami with this understanding, has established the existence of God and the faith in God.

Secondly, psychological fact it is that, at any clash, the deciding factor must be acceptable to both the

parties. The Shrutis, though not acceptable to the other views of philosophy, are pointed out with respect as the authority by the Bhashyakaras. They (and Swami Bhagawadacharya also—may be due to the tradition, or his utmost faith in) say that those views, not being in accordance with the Shrutis are not worth accepting. Better the opposition would have been with the help of logic and reasoning only. Thus, it would have been more appealing, easily understandable and acceptable effectively.

To end this review, let us note that Swami Bhagawadacharya,

being free from self conceit, has made his own Vedant-Darshan-Bhashya, popular as Shree Ramanand-Bhashya. Here, like the late Swami Shree Ramanand, a very broad outlook has been adopted giving the equal rights to all the human beings, even for the Vedas. There can not be the monopoly of one son for the father's property. All the decendants of the great father (God) do deserve the right for his spiritual gift like the Vadas. Surely, this generous attitude is the want of today's society to save the bright culture of this nation.....

THE ARYAN CULTURE

Prof : J. J. PANDYA, B. D. Cioege

The topic has been prosusely discussed. A number of books has been written on it. Yet I have a desire to say something on this subject first because, it seems to me that our culture which has continued unbroken for ages is fast disappearing after our independence, and secondly because things which are very close to one are not mostly perceived and appreciated by men. We boast of it, but are not perfectly conscious of what a rich heritage we have in our culture !

Culture is rather a difficult term to define, but not so difficult to understand like many other things of its kind. Civilization is sometimes used as its equivalent, but while civilization concerns more with a nation's outward, wordly, achievements, culture is more intrinsic. It refers to one's entire personality or being. A scholar defined it as one's speech, apparel and emotions, bhasha, bhoosha bhava. We may add to this, one's usual behaviour, and all this may constitute one's culture. It may be noted that culture ordinarily refers to the praiseworthy elements in a man. If a man is a scoundrel, rude,

untidy one will not call him cultured. Thus, undesirable evil qualities are excluded from culture. Our word for culture is Samskriti. It comes from the verb, sam plus Kru which means to make good. Consequently Samskriti normally refers to the good points in a man. But the word gradually came to include other traits of man, and we speak of high and low culture. I shall, therefore, include even harmful or undesirable traits of the Aryan nation in the treatment of their culture.

We say that ours is the oldest culture in the world. The claim has been usually conceded by other nations. The Veda is said to be the oldest literary record of human civilization.

The first thing that may be noted about Aryan culture is this that it is a culture which has existed unbroken for more than three millennia. We have heard of other old civilizations such as the Assyrian and the Egyptian, but they have been long effaced from the surface of the earth. The Indian culture (as the Aryan culture may be called in order to distinguish it from western Aryan

culture) continues to be the same as it had been thousands of years ago. A Brahmana to day offers his Sandhya adoration exactly in the same way as did the Rishi of the vedic age. The same sacred verses are recited and the same vows are taken by the bride and the bridegroom today as was done in the days of the Vedas.

I am going to talk about only the special features of the Aryan culture—the features which distinguish it from other cultures. Among these the first that attracts one's attention is the fusion of religion with many mundane acts of daily life. I do not want to say that the Indian Aryans, the Hindus, are more religious or pious than members of other nations. But we see that the Hindu teachers have blended religion with many ordinary acts, e. g. taking a bath or taking one's meals. To a Hindu a bath is not just a physical act, but is a sacred rite to be performed everyday. So meals are to be looked upon as sacrifice and are to be accompanied by certain sacred stanzas. The sixteen sacraments (samskaras) are thus meant to infuse the spirit of religion in important activities of life.

Another trait of our culture is the freedom of thought but restriction on behaviour found in it. A Hindu

may believe in God or may not, he may hold any beliefs regarding God or other topics, Hindu culture will not object to this if he conforms to certain norms of behaviour. If you do not believe in God people will not mind it, but if you took prohibited food you will be excommunicated. Things have changed in recent years, but this is the general trend of the people. Contrary to this the West insisted on the member of a society sticking to certain beliefs. For example, the Catholics were persecuted for their beliefs in England and other countries, but there were no restrictions on their food etc. The Indian way seems to be more natural. It is almost impossible to control one's thoughts and emotions, but the extraneous behaviour can be controlled to greater degree. It is on account of this tendency of our culture that rules of conduct have been so strictly enforced in our society.

A highly attractive and wholesome trait of our culture is tolerance. Our culture teaches us to be tolerant of others' beliefs. This is so particularly in the case of religious beliefs. Out of the four main religions of the world Christianity, Islam, Buddhism and Hinduism, the first two are proselytizing religions. They advise and encourage their followers to convert non-believers into their creeds.

Hinduism, Hindu culture never does so. Buddhism allows conversion, but only through persuasion. It is more concerned with the spread of its own ideas and beliefs. If others accept them, they have no objection. But they are not out to convert people by means fair or foul. Hindu culture has never preached conversion. I am not unaware of the spread of Hindism in South-East Asia, Indonesia, Thailand etc. but that was just an adaptation of Hinduism by the natives of those countries. There is no record of a Hindu emperor conquering a country and converting its people to his faith. And this is not a small virtue, I should say. If we remember how much blood has been shed under the name of religion, we shall easily understand what a virtue this quality is. One can easily be proud of it.

Not only this it seems to me that tolerance is a distinctive mark of great culture. A man of culture will not force his ideas and beliefs on others. If he does, where is the difference between him and a barbarian? The higher the culture the more devoted a man is to truth. And how can a man devoted to truth claim that he only knows the truth and not others, particularly in the case of incomprehensible entities like God and his behests? In such cases

wisdom lies in knowing, like Socrates, that we do not know. And yet other cultures have held that they only know the truth about God and that they should make others accept it. This is not culture, but perhaps the opposite of it, and if not that, at least foolish. It is not a small credit to Hindu culture that it has not been a prey to this folly. Hindu culture did believe in certain imperceptible principles, but its greatness lies in the fact that it never taught the preaching of these by force.

Organization of life into castes and stages (Varnas'rama vyavastha) is another trait of Hindu culture. It is true that this arrangement has more to do with religion than culture, but as said before we understand culture in a little wider sense and this may hence be included in it. This is surely a wonderful invention of the Aryans. Plato's ideas in this regard may be compared to this, and other nations have also some classification of their society, but nowhere else do we find such welldefined and firmly established division of society among them. As regards the caste system much has been said about it, in favour as well as against. The system seems to be largely responsible for our subjugation by outsiders for a number of years. Society was so divi-

ded that the duty of defending the country which ought to have remained a duty of every member of society was relegated to one class only, viz., the kshatriyas, and others remained indifferent or helpless in the matter. Consequently they could not stand the onslaughts of foreigners. But at the same time credit is likely to go to this system for the preservation of our culture to this day.

As regards the four stages of life (As'ramas) hardly anything can be said against them. Such a division (excepting the fourth) virtually exists in other societies also even though the stages have not been clearly fixed. The fourth stage, Sannyasa has been found fault with, but it is rather the degenerated form of it that is responsible for the criticism and not the original concept.

A firm belief in the law of Karman (Karmavada) is another feature of Indian culture. We have accepted it as an undisputed theory. The Buddhists and the Jains are in fact only offshoots of the Hindu religion and as such they too have accepted this principle. It is difficult to prove the existence of this law in the world. But a sort of inference, which the Mimamsakas call Arthapatti, may prove it. The disparity in the world (the happy lot of one

while the miserable one of another) cannot be accounted for if the law of karman is not accepted. Whether this kind of reasoning is valid requires much discussion into which it is not necessary to enter here. Suffice it to say that the principle has been accepted as a proved thesis and much of our activities is centred about this principle. A belief in the life beyond death is a result of the acceptance of this law, and for an Indian it is almost as true as the life in this world. True that in spite of this belief people misbehave, they indulge into acts forbidden by the laws of society and the principle of morality, but that is more or less a recklessness on the part of individuals, and these persons are prepared to bear the consequences of their behaviour. An apparent result of this belief has been this that an Indian never loses sight of the life beyond death. He is mentally prepared for what is in store for him after this life.

Gratefulness, a sense of gratitude, seems to be another feature of Indian culture. This may be disputed. It cannot be said that other nations are not grateful. But what I mean is this that the idea of our being indebted to others is fundamentally rooted in our culture. The idea of three debts is as old as the Vedas. A

Brahmana passage says that a man is born a debtor with three debts, to gods, to sages and to his ancestors. No other civilization has such a doctrine. We always accept our debt to others and are supposed to make amends for this. To me it seems that the worship of trees, of animals like the cow, of ancestors (Pitrus) and such other objects owe its origin to this sense of gratitude rooted in our culture. It is not the ignorance or fear that has led to this worship. The worship of serpents, or of ghosts may be said to have originated from fear, but what fear can be said to be the cause of the worship of a Tulasi plant or a cow? It is not fear or ignorance, but a sense of gratitude that has led us to worship these objects. Manu forbids the cutting up of trees. About cow-worship an English writer A. A. Macdonell, says, "To no other animal has mankind owed so much, and the debt has been richly repaid in India with a veneration unknown in other lands." As noted here no other nation has shown such a deep sense of gratitude as the Indians.

Gentleness, lack of hard heartedness, seems to be one more feature of our culture. I shall not be surprised if one were to say that this is rather timidity or even downright cowardice and

not gentleness. We have suffered a lot due to this quality. But the fact remains that it is there in our blood. A Hindu seems more gentle, more soft by nature as compared to others. It is difficult to say what has led to this softness in us, whether it is the state of being highly cultured or our broadmindedness, a sense of Vasudhaiv kutumbakam, but the fact remains that it is there. I am inclined to accept the first of these factors, namely, a noble culture, as the factor responsible for this quality. A man with a certain culture seems to lose a certain roughness, hardness, in him. A man of Indian culture has learnt to control his emotions and instincts. Fighting others, striking them, is after all a primitive instinct, and after all barbarous. Education and civilization seem to eradicate or to greatly soften down this instinct. And that is what our culture seems to have done to us. With more or less barbarious all around a man of such civilization is bound to suffer and we have suffered that way, but the quality seems to be there in us.

A lack of patriotism seems to be still another tendency of our people. We have recently learnt to cultivate this quality from the Westerners with whom we came into contact, but it seems to be very faint in our past history. Victorious

Alexander marches down from Greece to the banks of the Indus, and yet the Indian nation heeds not this triumphant march ! Only a local chieftain tries to stop this with a result which is not difficult to foresee. Mohammed of Gazni marches down from Afghanistan to Somnath and yet there is no federation of kings or people to encounter him ! Whatever be responsible for this tendency of our people, it cannot be denied that it is there.

These in brief appear to be the main special features of our culture. A liking for a joint family, a tendency to absorb others amongst us and such other tendencies may be regarded as further features of our culture. But the qualities noted above seem to be the main distinctive features. It seems that these traits are most of them highly noble and certainly surprises one how a nation with this type of culture should thus suffer for such a long time. It is difficult

to offer an all satisfactory explanation of this. Perhaps the very nobility of the Indian culture might be responsible for the humiliation of the Indian nation by other less civilized but more vigorous people. Lack of nationalistic tendencies, rigid casteism and such other tendencies may be responsible for our sufferings. But fact remains that ours is a highly advanced culture with hardly anything comparable to it among other nations. It seems that the materialistic gains of Western civilization has dazzled our sight and we are fast allowing this rich heritage of ours slip away from us. Cultures cannot be imbibed in a generation or two. It takes ages for them to grow. And what could be more painful and unfortunate than to allow this noble culture of ours pass into oblivion ! I hope that everyone of us be alive to the greatness of this heritage of ours and make up his mind to preserve it at all costs.

શ્રીશંકરાચાર્યના દાર્શનિક સિદ્ધાંતો

—ડૉ. શ્રી ભગવતીપ્રસાદ પંડ્યા, અધ્યક્ષ—અંદોલન વિભાગ,
શ્રીસ્વામિનારાયણ આર્ટ્સ કોલેજ, અમદાવાદ.

મનુષ્ય જીવનનું પરમ ઉદ્દેશ્ય મોક્ષ છે. તે પ્રાપ્ત કરવાનું સાધન મનુષ્ય શરીર છે. કદાચ મોક્ષની ઇચ્છા બધા ને ના હોય શાંતિની અભિલાષા તો દરેકને હોય છે. આ શાંતિને પ્રાપ્ત કરવા માટે ત્રણ માર્ગો છે. કર્મ, ઉપાસના [ભક્તિ] અને જ્ઞાન. તે ત્રિપુટીની આરાધનાથી વિશ્વનું કલ્યાણ શક્ય છે.

સમસ્ત વિશ્વ ચેતન તથા અચેતન બે વર્ગોમાં વિભક્ત છે. એમાં અચેતન પદાર્થોની સાથે સંબંધ રાખતા વિચારશાસ્ત્રને વિજ્ઞાન અને ચેતનની સાથે સંબંધ ધરાવતા નિર્ણયશાસ્ત્રને દર્શન કહેવામાં આવે છે. દર્શનમાં પણ બે ભાગ છે વૈદિક અને અવૈદિક. એમાં પણ પાછાં ઇશ્વરવાદીદર્શન અને અનીશ્વરવાદીદર્શન. એવા બે અવાન્તર વિભાગો છે. તેમાં ઇશ્વરવાદી દર્શનોમાં પ્રધાન ઉત્તર-મીમાંસા યા વેદાન્તદર્શન છે.

વેદાન્તનો સામાન્ય રીતે અર્થ 'વેદનો છેડો' એવો થાય છે, જ્યારે બીજો અર્થ 'જ્ઞાનની પરમ સીમા' એ પણ થઈ શકે છે. આવા 'વેદાન્ત' શબ્દ ઉપરથી પ્રાયઃ અદ્વૈતવાદનો જ બોધ થાય છે, કે જેનો સર્વાધિક પ્રચાર ભગવાન શંકરાચાર્યે કર્યો છે. આથીજ અદ્વૈતદર્શનને શાંકરદર્શન પણ કહે છે.

અદ્વૈતવાદમાં પણ વિવિધ પ્રકાર છે, માધ્ય-મિકોનો શૂન્યાદ્વૈતવાદ, યોગાચારોનો 'વિજ્ઞાના-દ્રવ્યવાદ', શાક્તોનો 'શક્ત્યદ્વૈતવાદ', વૈયાકરણોનો 'શબ્દાદ્વૈતવાદ' તથા શ્રી શંકરાચાર્ય દ્વારા પ્રચારિત તથા પ્રસારિત અદ્વૈતવાદ.

તે અદ્વૈતવાદના પુસ્તકોનાં આચાર્ય શ્રીશંકર મદ્રાસ ઇલાકાના કેન્દ્ર પ્રદેશના કાદ્દીગ્રામમાં વૈશાખ સુદ પાંચમને દિવસે પ્રગટ થયા હતા. તેઓના પિતાનું નામ 'શિવચુર' અને માતાનું નામ 'અમ્બિકા' હતું. પતંગલિના શિષ્ય ગૌડપાદ શ્રીશંકરાચાર્યજીના પરમગુરુ હતા, જ્યારે ગોવિન્દપાદાચાર્ય એમના ગુરુ હતા. અત્યારના પ્રચલિત મત પ્રમાણે શ્રી શંકરના આવિર્ભાવનો સમય ઈ. સ.નો આઠમો સૈકો છે, અર્થાત્ ઈ. સ. ૭૮૮માં પ્રગટ થઈ, બત્રીસ વર્ષનું અદ્વૈત છતાં દિવ્ય જીવન જીવી ઈ. સ. ૮૨૦ માં તેઓ તિરોહિત થયા હતા. તેમણે પોતાના જીવન દરમિયાન અલૌકિક કાર્યો કર્યાં હતાં, તથા સમસ્ત ભારતની પરિક્રમા કરી તે સમયે વર્તમાન બૌદ્ધ અને કાપાલિક સમાજને પરાસ્ત કરી દ્વિર્વિજ્ય કર્યો હતો. ડૉ. રાધાકૃષ્ણનું એમની ચતુરસ્ર પ્રતિભાને અંજલિ અર્પતાં લખે છે કે "લોકોને સન્માર્ગે દોરી જનાર શંકર એક દાર્શનિક કવિ વિદ્વાન સંત રહસ્યવેત્તા અને ધાર્મિક સુધારક હતા. તેમના જેવું સર્વગામી ભેળું ધરાવનાર બીજા માનવો બહુ ઓછા હતા. X

પોતાના જીવનના આઠમા વર્ષે ચાર વેદોનું અધ્યયન કરી, બારમા વર્ષે સર્વશાસ્ત્રો બાણી લઈ,

X He (Shamkar) is a philosopher and a poet, a Savant and a Saint, a mystic and a religious reformer. There have been few minds more universal than his.

[S. Radhakrishnan; Indian Philosophy Vol II. P. 450.]

સોળમે વર્ષે પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર લાખ્ય લખી તે, શ્રી શંકરાચાર્યે બત્રીસમા વર્ષે તે કૈવલ્ય પ્રાપ્ત કર્યું હતું. આનંદગિરિકૃત શંકરદિગ્વિજય, ચિદ્વિલાસયતિકૃત શંકરવિજય અને માધવાચાર્ય-વિરચિત શંકરદિગ્વિજય એમના વ્યક્તિત્વને જાણવાના સુંદર અન્થો છે.

શ્રી શંકરાચાર્યે લગભગ ૨૦૦ની આસપાસ અન્થો લખ્યા હોવાનું કહેવાય છે. તેમાં ઉપનિષદ્ ગીતા બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનાં તેમણે લખેલ લાખ્ય અત્યન્ત ઉચ્ચકોટિની દાર્શનિકતા ધરાવે છે. તે ઉપરાંત વિષ્ણુસહસ્ર, સનત્સુભતીય, લલિતા-ત્રિશતી-લાખ્ય, અને માંડૂક્યકારિકા ઉપર પણ સ્વયં લાખ્ય લખ્યું છે. આચાર્ય શંકરે અદ્વૈતવાદી હોવા છતાં વ્યાવહારિકક્ષેત્રે ઉદારહૃદયી હોવાથી ગણેશ-શિવ-વિષ્ણુ-દેવી-વગેરેને ઉદ્દેશીને પણ અનેકાનેક સ્તોત્રો લખ્યાં છે. તે બીજાં પણ અપરોક્ષાનુભૂતિ, આત્મબોધ, ઉપદેશસાહસી, જેવા અનેક પ્રકરણુ અન્થો લખ્યા છે. તે માટે અંજલિ અર્પતાં ડૉ. રાધાકૃષ્ણન જણાવે છે કે 'તાકિકશક્તિ અને આધ્યાત્મિક ગાંભીર્ય માટેની શંકરની શૈલી અદ્વિતીય છે. તેઓ (શંકર) કાવ્ય અને ધર્મની ઉત્તમ ક્ષણોમાં ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેવા જીવનનો એવો દષ્ટિકોણ ધરાવે છે; કે જ્યાં જ્ઞાનપ્રકાશનના અન્તઃ-સ્ફુરણુ વિષેની એમની પસંદગી માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવવા આપણે બાધ્ય થઈએ છીએ.'

શ્રી શંકરાચાર્યે પ્રતિષ્ઠિત કરેલ અદ્વૈતવાદનાં બીજા ઋગ્વેદમાં દષ્ટિગોચર થાય છે. બહુદેવતાવાદ (Polytheism), એકદેવતાવાદ (Henotheism), વિશ્વદેવતાવાદ (Panthéism) અને

+ Shamkar's system is unmatched for its metaphysical depth and logical power. Shamkar holds up a vision of life acceptable in the highest moments of poetry and religion where we are inclined to sympathise with his preference for intuition to the light of the understanding.

(Ibid.....Vol. II P. 657)

પછી અદ્વૈતવાદ (Monism) તરફ ઢળતું દેખાય છે. તેમાં અદ્વૈતનું સમર્થન કરનાર નાસત્વીય, હિરણ્યગર્ભ અને પુરુષસૂક્ત જેવાં સૂક્તો છે. જૂદા જૂદા દેવ તે એક જ પરમસત્તાનાં જૂદાં જૂદાં નામ છે, (एकं सद् विप्रा बहुधा वदन्ति) એમ ઋગ્વેદ પોકારીને કહે છે. તે ઉપરાંત બ્રહ્મ પછીનું માયા તત્ત્વ પરોક્ષ રીતે વાકસૂક્તમાં સૂચિત થાય છે. ઇન્દ્રને લગતાં સૂક્તોમાં (इन्द्रो मायामिः पुरुरूप ईयते) માં માયા શબ્દનો પણ સંકેત છે.

વેદો પછી ઉપનિષદ્નું પ્રતિપાદ્ય પણ અદ્વૈતવાદ છે. તે ઉપરાંત મહાભારત વગેરે અન્થોમાં પણ અન્યમતોની માફક અદ્વૈતનું ચિંતન મળી આવે છે. બ્રહ્મનંદી, ઉપવર્ષ, બ્રહ્મદત્ત, ગૌડપાદાચાર્ય, મંડનમિશ્ર, કુમારિલભટ્ટ વગેરેએ પણ અદ્વૈતનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. આથી સિદ્ધ થાય છે કે દર્શનની અદ્વૈતતત્ત્વ-ધારા ભારતવર્ષમાં બહુ જ પ્રાચીન સમયથી વહી રહી હતી.

આચાર્ય શંકરના સમયે આવો પ્રવાહ વહેવા છતાં, એજ સમયે વૈદિકકર્મકાંડ અને ઇશ્વરવાદની અવજા કરીને એક બાજુ જનસમાજમાં બૌદ્ધોના શૂન્યવાદ તથા વિજ્ઞાનવાદ ફેલાવા માંડ્યા હતા, તે બીજી બાજુ પંચમકારની મુખ્યતા ધરાવનાર વામમાર્ગ પણ ફાટ્યો ફૂટ્યો હતો. એવી વિષમસ્થિતિમાં શંકરે આ દ્વિપણોને દૂર કરવાનું વિકટ કાર્ય માથે લીધું હતું; અને તે કામ એમણે ઉત્તમ રીતે પાર પણ પાડ્યું હતું. તેમાં બૌદ્ધોના વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન કરવા અમુક પારિભાષિક શબ્દો તેમણે બૌદ્ધોનાજ રાખ્યા હતા. આથી તેમને 'પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ' એવો ઇલકાબ આપનાર પણ કેટલાક નીકળ્યા હતા. પણ આક્ષેપકોને એટલી ખબર ન રહી કે જો તેઓ પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ હતા તો પછી બ્રહ્મસૂત્રના બીજા અધ્યાયના તર્કપાદમાં બૌદ્ધોના - વિજ્ઞાનવાદનું ખંડન તેમણે કેમ કર્યું? તેથી એમના વિષે માથે ઢાળવામાં 'પ્રચ્છન્ન બૌદ્ધ' તરીકેનો આરોપ નિરાધાર છે.

શંકરાચાર્યના આવા વિલક્ષણ વ્યક્તિત્વથી મુગ્ધ થઈને ડૉ. શ્રી રાધાકૃષ્ણે જણાવ્યું છે કે —“પ્રાચીન આગ્રહો કે મતોનું તેમણે ઉચ્ચ રીતે પ્રહાર કરીને નહીં, પણ મહદંશે આધ્યાત્મિક અને સમજમાં ઉતરી શકે તેવાં શાંત સૂચન કરીને ખંડન કર્યું. તે કેવળ સ્વપ્નદર્શી વિચારક ન હતા, પણ ક્રિયાત્મક દ્રષ્ટા, દાર્શનિક અને કર્મરત માનવ હતા. X

આવા મહાન્ તત્ત્વચિંતકે ભારતીય દર્શનમાં સમર્પિત કરેલ પોતાના દષ્ટિકોણનું દર્શન કરીએ.

આત્મા

સ વા અયમાત્મા સર્વેષાં ભૂતાનામધિપતિઃ ।
સર્વેષાં ભૂતાનાં રાજા । તદ્વથા રથનામૌ રથ-
નેમૌ ચારાઃ સર્વે સમર્પિતાઃ, પદમેવાસ્મિન્ના-
ત્મનિ સર્વાણિ ભૂતાનિ સર્વે દેવાઃ સર્વે લોકાઃ સર્વે
પ્રાણાઃ સર્વે પત્ત આત્માનઃ સમર્પિતાઃ ।

(બૃહદ્દા ૦ ૨ા પા ૧૫)

અર્થાત્ જે આ આત્મા (પરમાત્મા) છે, તે સૌ પ્રાણીઓનો સ્વામી છે. જેમ રથની નાભિ અને નેમિમાં સમસ્ત આરાઓ રહેલા હોય છે તેમ આ આત્મા (પરમાત્મા)માં સમસ્ત ભૂત, સમસ્ત પ્રાણ, અને સર્વે આત્માઓ સમર્પિત છે.

ભારતીય દાર્શનિક વિચારક્ષેત્રે આત્માનું સ્વરૂપ અલૌકિક છે. તે સત્ ચિત્ આનંદસ્વરૂપ, દેહ-ઇન્દ્રિય-મન બુદ્ધિથી પર, સ્વયં પ્રકાશ, અકર્તા, અલોકતા, અવિનાશી, દિક્કાલાતીત અને સર્વ-વ્યાપી છે. અદ્વૈતવાદ સર્વત્ર આત્માનીજ સત્તાનો સ્વીકાર કરે છે; તે સિવાય બીજા કોઈ વસ્તુના અસ્તિત્વનો સ્વીકાર કરતો નથી.

X He (Shamkar) destroyed many an old dogmas, not by Violantly attacking it, but by quietly suggesting something more reasonable, which was at the same time more spiritual too. .... He was not a dreaming idealist, but a practical Visionary, a philosopher, and at the same time a man of action. (S. Radhakrishnan. Ibid. P. 658)

આચાર્ય શંકર પ્રમાણે આ શૂન્યવાદી બૌદ્ધોના શૂન્યથી કે વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધોના માનસિક પ્રત્યયથી જૂદો છે. આત્મા સબતીય વિબતીય અને સ્વગત-લેહથી રહિત છે. નૈયાયિકો પ્રમાણે આત્મા જ્ઞાનનું અધિકરણ છે. જ્યારે વેદાંતમત પ્રમાણે એ જ્ઞાન-સ્વરૂપ છે. તે બ્રહ્મત્ સ્વપ્ન અને સુષુપ્તિ અવસ્થાઓનો પ્રકાશક છે. આત્મા નથી અણુ કે નથી. મધ્યમ તે આકાશની માફક સર્વગામી અને નિરવયવ છે.

પ્રત્યેક પુરુષ ભલે ગમે તેટલીવાર સંદેહ કરે, પણ ‘હું નથી’ એવો તો તે સંદેહ કરતો નથી. “સર્વો હિ આત્માસ્તિત્વં પ્રત્યેતિ, ન નાદમસ્મીતિ, यदि हि नात्मत्वप्रसिद्धिः स्यात् सर्वो लोको नाऽहमस्मीति प्रतीयात्” (બ્ર. સૂ. શાંકરભાષ્ય ૧.૧.૧૧).]

જેમ પ્રજ્વલિત અંગારને પ્રમાણ માટે બીજા અંગારની આવશ્યકતા નથી. તેવી રીતે સર્વ-પ્રમાણના આધાર આત્માને બીજા કોઈ પ્રમાણની આવશ્યકતા નથી. શરીરીઓના અંતરમાં એ રહેલ છે, છતાં અવિદ્યાગ્રસ્ત લોકો તે જૂદો હોય એમ વિચારે છે.

સર્વ બાહ્યવિષયોનું જ્ઞાન ધરાવનાર ચૈતન્ય બ્રહ્મ અવસ્થામાં, તો આન્તરિક વિષયોનું સ્વપ્નાવસ્થામાં જ્ઞાન ધરાવનાર ચૈતન્ય, સુષુપ્તિ અવસ્થામાં પણ હું બહુ સુખેથી સૂઈ ગયો (‘સુષ્પ્તમહમસ્વાસમ્’) જ્ઞાન ધરાવનાર ચૈતન્ય એ સર્વ ચૈતન્ય ‘આત્મા’ એવા નામે ઓળખાય છે.

તે આત્મા રસસ્વરૂપ છે તેથી તૈત્તિરીયોપ-નિષદ્ધ કહે છે કે ‘રસો વૈ સઃ । રસં જ્ઞેવાયં લબ્ધ્વાનન્દી ભવતિ’ (તૈત્તિ. ૩ પા ૨ા ૭). તે પર-માત્મા વાસ્તવમાં રસસ્વરૂપ છે. રસને પામીને તે આનંદ પામે છે. તો બૃહદ્દારણ્યક ઉપનિષદ્ પ્રમાણે પણ ત આત્મા અન્તર્યામ્યમૃતોઽદ્વયો દ્રષ્ટા, અશ્રુતઃ શ્રોતા, અમતો મન્તા, અવિજ્ઞાતો વિજ્ઞાતા । નાન્યોઽતોઽસ્તિ દ્રષ્ટા. નાન્યોઽતોઽસ્તિ શ્રોતા. નાન્યોઽતોઽસ્તિ મન્તા નાન્યોઽતોઽસ્તિ વિજ્ઞાતા । પણ ત આત્માઽન્તર્યામ્યમૃતઃ । અતોઽન્યદાર્તમ્ । (બૃહદ્દા ૦ ઉપ ૫ ૦ ૩ા ૭ા ૨૩)

અર્થાત્ ‘આ તારો આત્મા અવિનાશી અન્ત-
ર્યામી છે. આ દેખાતો નથી પણ જોનાર છે,
સંભળાતો નથી પણ સાંભળનાર છે, મનનો વિષય
નથી, પણ મનન કરનાર છે. બુદ્ધિથી વેદ્ય નથી,
પણ સૌ નો જ્ઞાતા છે, વાસ્તવમાં એને છોડીને
અન્ય કોઈ દ્રષ્ટા શ્રોતા મન્તા વિજ્ઞાતા જ નથી. આજ
તમારો અન્તર્યામી અને અવિનાશી આત્મા છે.
તેથી લિપ્ત બધું નાશવંત છે.

આત્માસ્વતઃ સિદ્ધ છે એવો આચાર્ય શંકરનો
મત છે. જેમ સૂર્ય પ્રકાશિત કરવાનો અન્ય
પદાર્થ વિદ્યમાન ન હોય છતાં તે સ્વયં પ્રકાશે
છે, તેવી રીતે આત્માને તેની સામે કોઈ વિષય ન
હોવા છતાં તે પ્રકાશી રહ્યો છે. આત્મા સર્વનો
પ્રકાશક છે. એ વિષે શંકર કહે છે. વિશ્વમાત્માનુ-
ભવતિ તેનાસૌ નાનુભૂયતે । વિશ્વં પ્રકાશયત્યાત્મા
તેનાસૌ ન પ્રકાશ્યતે । (શ્લો. ૧૬) તત્ત્વોપદેશ
અર્થાત્ આત્મા વિશ્વને અનુભવે છે, તેથી એ, (પોતે
બીજા વડે) અનુભવાતો નથી. અને આત્મા વિશ્વને
પ્રકાશિત કરે છે. તેથી એ (પોતે બીજા વડે)
પ્રકાશિત કરાતો નથી. શંકરપ્રમાણે આત્મા સ્વયં
બ્રહ્મ છે, જે અવિદ્યા નં કારણે પોતાનું સ્વરૂપ
ભૂલી જાય છે. આમ આત્મા કેવલ બ્રહ્મજ
સત્ય છે, જ્યારે રામાનુજ પ્રમાણે આત્મા ઇશ્વરનો
અંશ છે. તે કર્માનુસાર શરીર પ્રાપ્ત કરીને જીવ
બની જાય છે. અને એ પણ સાચો છે રામાનુજ
પ્રમાણે ઇશ્વર અને આત્મામાં અંશાંશિભાવ
છે. આત્મા ઇશ્વરથી જૂદો નથી, પણ તે સાથે
આત્મા ઇશ્વરે ય નથી, તે ઇશ્વરનો અંશ છે.
આત્મા સૂક્ષ્મ અને અણુ છે.

શંકર અનુસાર આત્મા જ્યારે અવિદ્યાને
કારણે બ્રમવશ થાય છે, ત્યારે પોતાના શુદ્ધ
બ્રહ્મસ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. એ સ્થિતિમાં આત્મા
શરીરનેજ પોતાનું સ્વરૂપ સમજવા માંડે છે.
અને શારીરિક સુખ અને લોભોમાં લિપ્ત થઈ
તેમની પાછલ દોડે છે. પરિણામે તે શારીરિક સુખ
અને દુઃખોની સાથે સુખી તથા દુઃખી થવા માંડે

છે. આમ અવિદ્યાને કારણે સ્વરૂપની વિસ્મૃતિ
એજ આત્માનું બંધન છે, જ્યારે રામાનુજ-
પ્રમાણે આત્માનાં કર્મ બંધનનું કારણ છે.
કર્મના ફળપ્રમાણે આત્માને શરીર મળે છે, આત્મા
આ શરીર તથા ઇન્દ્રિયોથી બંધાય જાય છે.
રામાનુજપ્રમાણે જેમ એક નાનો દીપક આખા
ઝોરડાને પ્રકાશથી ભરી દે છે, તેવી રીતે અતિ-
સૂક્ષ્મ અણુરૂપ આત્મા, સમસ્ત શરીરને, ચૈતન્યથી
યુક્ત કરી દે છે આત્મા આ ચૈતન્યયુક્ત શરીરને
પોતાનું સ્વરૂપ સમજી બેસે છે, અને પોતાને
અન્ય પદાર્થોથી લિપ્ત સમજવા માંડે છે. આજ
આત્માનો અહંકાર જ અવિદ્યા છે. અને તે જ
બંધન છે.

આત્માના સ્વભાવ વિશે શંકર લખે છે કે
‘પ્રકાશોઽર્કસ્ય તોયસ્ય ચૈત્યમનેર્યથોષ્ણતા ।
સ્વભાવઃ સચ્ચિદાનન્દનિત્યનિર્મલતાત્મનઃ’
(આત્મબોધ. ૨૪) જેમ પ્રકાશ સૂર્યનો સ્વભાવ
છે, શીતળતા પાણીનો સ્વભાવ છે. અને ઉષ્ણતા
અગ્નિનો સ્વભાવ છે, તેમ સત્ ચિત્, આનંદ અને
નિત્ય નિર્મલતા—એ આત્માનો સ્વભાવ છે.

તે આત્માને કેટલાક દેહરૂપ માને છે તે ઉપર
કટાક્ષ કરતાં શંકર કહે છે, કે કનકં કુણ્ડલત્વેન
તરુત્ત્વેન વૈ જલમ્ । વિનિર્ણીતા વિમૂઢેન દેહ-
ત્વેન તથાત્મતા ॥ (અપરોક્ષાનુભૂતિ શ્લોક ૭૧)
અર્થાત્ જેમ સોનું કુંડલરૂપે અને પાણી મોઢાં રૂપે
મનાયું છે, તેમ અજ્ઞાનીઓએ આત્માને દેહરૂપ
માન્યો છે.

“ब्रह्मैवेदममृतं पुरस्ताद् ब्रह्म पश्चाद् ब्रह्म
दक्षिणतश्चोत्तरेण । अधश्चोर्ध्वं प्रसृतं ब्रह्मैवेदं
विश्वमिदं वरिष्ठम् ।” (મુણ્ડકોપ. ૨-૨-૧૧) અર્થાત્
‘આ અમૃત બ્રહ્મ સામે છે. પાછળ છે. જમણી
તથા ડાબી બાજુ છે. નીચે તથા ઉપર ફેલાયું છે.
આ જે કંઈ વરિષ્ઠ છે, તે બ્રહ્મ છે.’

વળી આ બ્રહ્મ બાણી શકાતું નથી એમ જેનો
નિશ્ચય છે તે બ્રહ્મને બાણે છે, અને મેં બાણ્યું
એમ જે માને છે તે બ્રહ્મને બાણીતો નથી. કેમકે

જાણું છું એમ કહેનાર ને એ જણાયું નથી, અને જાણ્યું નથી એ કહેનાર ને તે જણાયું છે. કેનોપનિષદના આ શબ્દો “યસ્યામતં તસ્ય મતં મતં યસ્ય ન વેદ સઃ । અવિજ્ઞાતં વિજ્ઞાનતાં વિજ્ઞાત-મવિજ્ઞાનતામ્” (કેનો ૦ ખં. ૨-૧૧) કેટલા બધા સ્પૃહણીય છે.

બ્રહ્મ માટે છાન્દોગ્ય ઉપનિષદે ‘મૂમા’ શબ્દનો પ્રયોગ કર્યો છે. મૂમા ત્વેવ વિજિજ્ઞાસિતવ્યઃ ।...યત્ર નાન્યત્ પશ્યન્તિ, નાન્યચ્છૃણોતિ, નાન્યદ્ વિજ્ઞા-નાતિ, સ મૂમા” (છાન્દો ૦ ઉપ ૦ ૭-૨૩). અર્થાત્ ‘વાસ્તવમાં જે ભૂમા-મહાન છે તે બ્રહ્મને જાણવું જોઈએ, કે જ્યાં અન્ય પ્રકારનું જ્ઞાન-દર્શન-શ્રવણ, સમાપ્ત થઈ જાય છે. શંકરાચાર્ય ભૂમા’નો અર્થ મહાન નિરતિશય અથવા વિશાલ કર્યો છે.

બ્રહ્મશબ્દનો મૌલિક અર્થ છે બૃહત્ત્વાદ્ બ્રહ્મ અર્થાત્ તે મહાન (મોટું) હોવાથી બ્રહ્મ છે. એ બ્રહ્મની વ્યાખ્યા માટે શંકરાચાર્યે સ્વરૂપ અને તટસ્થ એમ બે જાતનાં લક્ષણો નો સ્વીકાર કર્યો છે. કેઈપણ પદાર્થના તાત્ત્વિક સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરનાર સ્વરૂપ લક્ષણ કહેવાય છે; જ્યારે કેટલોક સમય રહેનાર આગન્તુક ગુણો નો નિર્દેશ કરનાર લક્ષણ તટસ્થ લક્ષણ કહેવાય છે. એમાં બ્રહ્મ સત્ય, જ્ઞાન અને અનન્ત સ્વરૂપ છે”* (સત્યં જ્ઞાનમનન્તં બ્રહ્મ તૈત્તિ. ઉપ. ૨-૧-૧). જ્યારે “જેનાથી સર્વ ભૂતો જન્મ પામે છે, સ્થિર થાય છે, અને અન્તે જેમાં લય પામે છે (પ્રવેશ કરે છે) તેને તું બ્રહ્મ જાણુ. બ્રહ્મનું આ તટસ્થ લક્ષણ છે. (યતો વા ઇમાનિ ભૂતાનિ જાયન્તે યેન જાતાનિ જીવન્તિ, યત્પ્રયન્ત્ય-મિસંવિશન્તિ, તદ્ વિજિજ્ઞાસસ્વ તદ્ બ્રહ્મ” (તૈત્તિ ૦ ઉપ ૦ ૭-૧).

*‘તત્ત્વોપદેશ’ માં બ્રહ્મનું લક્ષણજણાવતા શંકર લખે છે કે સત્યં જ્ઞાનમનન્તં ચ બ્રહ્મ લક્ષણમુચ્યતે । સત્યત્વાજ્ઞાન રૂપત્વાદનન્તત્વાત્ત્વમેવ હિ ॥ શ્લોક ૧૮) અર્થાત્ સત્ય રૂપ, જ્ઞાનરૂપ. અને અનન્ત. એ રીતે બ્રહ્મનું લક્ષણ કહેવાય છે અને સત્યપણાથી, જ્ઞાનરૂપપણાથી તું જ બ્રહ્મ છે.

બ્રહ્મના તટસ્થ તથા સ્વરૂપ લક્ષણને આ પ્રમાણે સમજી શકાય. જેમકે કોઈ એક બ્રાહ્મણ છે, તે એક નાટકમાં ક્ષત્રિય નરેશની ભૂમિકા અડધુ કરીને રંગમંચ ઉપર આવે છે; ત્યાં અનેક શત્રુજના ઉપર વિજય મેળવી સ્વપ્રબળનોને આનંદિત કરે છે. અહીં શત્રુવિજય જેવા આગન્તુક ગુણોને લીધે તે બ્રાહ્મણનું તટસ્થ લક્ષણ ‘ક્ષત્રિયત્વ’ છે, જ્યારે હકીકતમાં તો તે બ્રાહ્મણ હોવાથી ‘બ્રાહ્મણત્વ’ એનું સ્વરૂપ લક્ષણ છે.

આમ આ ઉભય-લક્ષણ-લક્ષિત બ્રહ્મ સિવાય શંકર વેદાન્ત પ્રમાણે બધું જ અસત્ છે.

સગુણ અને નિર્ગુણ બ્રહ્મ

બ્રહ્મ અવારૂંમનસગોચર છે, તે નિર્ગુણ છે. એક નિર્વિશેષ સર્વવ્યાપી સત્તા છે. ઉપનિષદો એની વ્યાખ્યા ન કરી શકવાથી, કેવલ નેતિ નેતિ કહ્યા કરે છે. પ્રવેતાશ્વતર ઉપનિષદ કહે છે કે ‘एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा । कर्माध्यक्षः सर्वभूतान्तरात्मा साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च’ (પ્રવેતા ૦ ૩-૬-૧૨). અર્થાત્ “પરમાત્મા લેહરહિત છે, સ્વયંપ્રકાશ છે, સર્વ પ્રાણીઓમાં ગુપ્ત છે, સર્વવ્યાપક છે, સર્વભૂતોના અન્તરાત્મારૂપ છે, કર્મોનો અધ્યક્ષ, સર્વભૂતોમાં નિવાસ કરનાર સાક્ષી છે, તે બોદ્ધા=બોધ ધરાવનાર અને નિર્ગુણ છે.”

આવી રીતે બ્રહ્મ નિર્ગુણ નિરાકાર હોવા છતાં ઉપાસકોને માટે તે સગુણ સાકાર બને છે. નિર્ગુણ બ્રહ્મ યા શુદ્ધબ્રહ્મ માયાયુક્ત થતાં ઈશ્વર, સવિશેષ બ્રહ્મ કે સગુણ બ્રહ્મ કહેવાય છે એમ શંકરાચાર્ય-જીનું મંતવ્ય છે. આચાર્ય શંકરે પ્રસ્થાનત્રયીના આધારે નિર્વિશેષ બ્રહ્મવાદની સ્થાપના કરી છે, જ્યારે પ્રાચીન સવિશેષ ઉપાસ્ય બ્રહ્મવાદનું માયા-શબલ બ્રહ્મ યા અપરબ્રહ્મ આદિ શબ્દો વડે રક્ષણ કર્યું છે.

અદ્વૈતવાદ અનુસાર બ્રહ્મ નિર્ગુણ નિર્વિશેષ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે, તે સત્-ચિત્-આનંદ-સ્વરૂપ છે.

જ્યારે વિશિષ્ટાદ્વૈત અનુસાર, બ્રહ્મ અનંત ગુણોનો ભંડાર, અને સવિશેષ છે. તેમાં 'ચિત્' અને 'અચિત્' બે નિત્ય તત્ત્વ છે, જ્યારે ઈશ્વર અને બ્રહ્મ એક છે. વળી શંકર અનુસાર બ્રહ્મ માયાથી યુક્ત થાય છે, ત્યારે તે (બ્રહ્મ) ઈશ્વરના રૂપમાં પ્રતીત થાય છે. અજ્ઞાની જીવોને બ્રહ્મ ઈશ્વરના સ્વરૂપમાં પ્રતીત થાય છે. ઈશ્વર એક પ્રપંચ છે. જ્યારે રામાનુજ પ્રમાણે ઈશ્વર અને બ્રહ્મમાં કોઈ ભેદ નથી. તે ઈશ્વર સત્ય છે, પ્રપંચ નથી. શંકર પ્રમાણે જગત્ નો સર્જક ઈશ્વર છે તેજ જગત્ નો રક્ષક, નૈતિક શાસક, તથા વિનાશક છે, બ્રહ્મ આ બધાં કાર્યોથી પર છે, જ્યારે રામાનુજ પ્રમાણે ઈશ્વર પોતાના બ્રહ્મરૂપમાં જ જગત્ નું ઉપાધાન અને નિમિત્ત કારણ બને છે.

માયા

સન્નાપ્યસન્નાડપ્યુભયાત્મકા નો

મિન્નાપ્યમિન્નાડપ્યુભયાત્મકા નો ।

સાક્ષાડપ્યનજ્ઞાડપ્યુભયાત્મિકા નો

મહાદ્ભુતાડનિર્વચનીયરૂપા ॥

(વિવેક ચૂડામણિ શ્લો. ૧૦)

અર્થાત, તે માયા સત્ નથી, અને અસત્ પણ નથી, કે ઉભયાત્મક પણ નથી, તે ભિન્ન નથી કે અભિન્ન નથી કે ઉભયાત્મક નથી, તે અંગોવાળી નથી, કે તે અંગો વગરની નથી, કે ઉભયાત્મક નથી, આમ માયા અત્યંત અદ્ભુત પ્રકારની અને અનિર્વચનીય સ્વરૂપની છે.

આચાર્યશંકરપ્રમાણે માયા ઈશ્વરની એક શક્તિ છે, પણ તે નિત્ય નથી. જ્યારે આચાર્ય રામાનુજપ્રમાણે માયા ઈશ્વરની એક શક્તિ છે અને નિત્ય છે.

એ માયા સત્ત્વ રજસ્સુ તમસ્સુ એમ ત્રિગુણાત્મક છે. આચાર્યશંકર અનુસાર માયા બ્રહ્મસમાન સત્ નથી, કે વન્ધ્યાપુત્ર કે આકાશપુષ્પ સમાન અસત્ નથી, પણ અનિર્વચનીય સ્વરૂપ છે. આવી માયાથી આચ્છન્ન બ્રહ્મ ઈશ્વર કહેવાય છે, જ્યારે અવિદ્યાથી

આવૃત બ્રહ્મ જીવ કહેવાય છે. જો કે શંકરાચાર્યજીએ માયા અને અવિદ્યામાં કોઈ તાત્ત્વિક ભેદ બતાવ્યો નથી, પણ એમના પછી થયેલ આચાર્ય વિદ્યારણ્યે આ બે શબ્દોમાં ભેદ બતાવ્યો છે. વિદ્યારણ્ય પ્રમાણે રજસ્સુ અને તમસ્સુ ની મલિનતાથી રહિત વિશુદ્ધ-સત્ત્વપ્રધાન બે ત્રિગુણાત્મિક-પ્રકૃતિ, તે માયા છે, જ્યારે મલિન-સત્ત્વ-પ્રધાન પ્રકૃતિ તે એ અવિદ્યા છે.

વિદ્યારણ્યે પંચદશીમાં આ અંગે ચર્ચા કરતાં કહ્યું છે કે ચિદાનન્દમયં બ્રહ્મ પ્રતિવિમ્બસમન્વિતા । તમોરજઃસત્ત્વગુણપ્રકૃતિર્દ્વિવિદ્યા હિ સા ॥ સત્ત્વશુદ્ધયશુદ્ધિભ્યાં માયાડવિદ્યે ચ તે મતે ॥ (૧૨-૨૫-૧૬).

આ માયાની બે શક્તિઓ છે. આવરણ અને વિદ્વેષ. એમાં આવરણશક્તિ જેમ નાનકડો વાદળનો ટૂકડો વિસ્તૃત સૂર્યમંડલને ઢાંકી દે છે, તેમ એ અલૌકિક આત્મસ્વરૂપને ઢાંકી દે છે. જ્યારે વિદ્વેષશક્તિ રજ્જુ માં સર્પની બ્રાન્તિ ની માફક બ્રહ્મમાં જગત્ ની બ્રાન્તિ કરાવે છે. આજ હકીકતનું નિરૂપણ કરતાં દૃઘદ્વય-વિવેક માં કહે છે કે “શક્તિદ્વયં હિ માયાયા વિદ્વેષ-પાવૃત્તિરૂપકમ્ । વિદ્વેષશક્તિર્લિંગાદિ બ્રહ્માણ્ડાન્તં જગત્ સૃજેત્ ॥ અન્તર્દૃઘદ્વયોર્મદં બહિઃશ્ચ બ્રહ્મ સર્ગયોઃ । આવૃણોત્યપરા શક્તિઃ સા સંસારસ્ય કારણમ્ ॥ (દૃઘદ્વયવિવેક શ્લો. ૧૩-૧૫)

માયા અને બ્રહ્મનો સંબંધ સમજાવવા માટે શંકરાચાર્યજી વિવર્તવાદનો આશ્રવ લે છે. જેમ કોઈ જાડુગરને સ્વયં પોતાના જાડુના ખેલનો પાશ લાગતો નથી, તેમ એક અદ્વિતીય અને પરમાર્થસત્ બ્રહ્મને માયાનો પાશ લાગતો નથી. આ જગત્ તો બ્રહ્મના વિવર્તરૂપે દેખાય છે, અને તે ફક્ત માયારૂપ છે.

આજ માયાતત્ત્વને રામાનુજ પ્રકૃતિ નામથી ઓળખે છે. શંકર માયાને ઈશ્વરની અદ્ભુત રચનાત્મક શક્તિ માને છે કે જેને કારણે જગતની બ્રામક પ્રતીતિ થાય છે. રામાનુજ પ્રકૃતિને બ્રહ્મ

માં સ્થિત અચિત્ તત્ત્વ માને છે; કે જે બ્રહ્મની માફક નિત્ય છે.

શંકરપ્રમાણે જગત્ તે માયા નથી, માયા ઈશ્વરની એક માયાવી શક્તિ છે, જે અજ્ઞાન ને કારણે બ્રહ્મને જ જગતના રૂપમાં પ્રતિભાસિત કરાવે છે, જ્યારે રામનુજપ્રમાણે “માયાં તુ પ્રકૃતિં વિદ્યાન્માયિનં તુ મહૈશ્વરમ્” માયા પ્રકૃતિ જાણવી, અને મહૈશ્વરને માયાવાળા માયિન જાણવા. એ શ્રુતિવાક્યને આધારે પ્રકૃતિ યા માયા માં આ જગત્ વ્યાપ્ત છે એમ માને છે. પ્રકૃતિ સત્ છે તે અસન યા અનિર્વચનીય નથી.

ઈશ્વર :

કાર્યાપાધિરયં જીવઃ કારણોપાધિરીશ્વરઃ ।

સતિ દેહાદ્યુપાધૌ સ્યાજ્જીવસ્તસ્ય નિયામકઃ ॥

ઈશ્વરઃ શત્રુપાધિત્વાદ્ દ્વયોર્બાધે સ્વયંપ્રભુઃ ॥

(તત્ત્વોપદેશ સ્તો. ૧૯). અર્થાત્ (એકજ પર-માત્મા) દેહાદિ ઉપાધિ હોય છે ત્યારે ‘જીવ’ કહેવાય છે. અને માયારૂપ ઉપાધિથી તે જીવને નિયામક ‘ઈશ્વર’ કહેવાય છે, (પણ જ્ઞાનથી) એ બંને ઉપાધિ દૂર થતાં સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્માજ પ્રકાશે છે.

નિર્ગુણબ્રહ્મનું સગુણસ્વરૂપ ઈશ્વર છે. તે વિશ્વવ્યાપી છે. તે જગત્ નૈતિકના નિયમોનો અધ્યક્ષ છે. જીવોને તેમના કર્મ અનુસાર ફળ આપનાર છે. ન્યાયદર્શનના મતે ઈશ્વર સૃષ્ટિનો નિર્માતા છે; જ્યારે શંકરના મતે ઈશ્વર તે જગતનું ઉપાદાન અને નિમિત્ત કારણ [Efficient material cause] બને છે. બ્રહ્મ વસ્તુતઃ નિર્ગુણ છે, પણ માયાના સંબંધથી સગુણ પ્રતીત થતાં તે ઈશ્વર છે. તેથી ઈશ્વરનું બીજું નામ ‘માયોપાધિક બ્રહ્મ’ પણ છે. આચાર્યશંકર અનુસાર આ ઈશ્વર જગતનો સર્જક છે. એને લીધેજ વિવિધરૂપે દશ્ય-માન આ જગતનું તંત્ર ચાલ્યા કરે છે. ઈશ્વરની માયાનામની સ્વાભાવિક શક્તિને લઈને જ આ નામરૂપાત્મક જગત્નો વ્યવહાર પ્રવૃત્ત થયેલ

છે. અદ્ભુત સામર્થ્ય ધરાવતા ઈશ્વરને આ જગત તંત્ર ચલાવવામાં કોઈ પરિશ્રમ પડતો નથી.

શંકરાચાર્ય કહે છે કે અન્તિમ સોપાન ઉપર એકદમ ચઢી જવાનું નથી. ત્યાં તો કર્મપૂર્વક આરોહણદ્વારા પહોંચાય છે. તેથી સાધકને માટે સગુણ બ્રહ્મની ઉપાસના અતીવ આવશ્યક છે. આ સગુણ બ્રહ્મ એજ ઈશ્વર છે, જે રામાનુજના શબ્દોમાં પૂર્ણ પુરુષોત્તમ. (Supreme person) છે.

આ સમસ્ત જગત્ ઈશ્વરનું જ લીલાવિદ્યસિત છે. મુ’ડકોપનિષદ્ કહે છે કે.

યથોર્ણનામિઃ સૃજતે ગૃહ્ણતે ચ,

યથા પૃથિવ્યામોષંધયઃ સમ્ભવન્તિ ।

યથા સતઃ પુરુષાત્ કૈશલોમાનિ,

તથાક્ષરાત્ સમ્ભવતીહ વિશ્વમ્ ॥

(મુળ્ડકોપ ૦ ૧૧૭.)

અર્થાત્ જેમ કરોડિયો તંતુઓને સળે છે અને પાછા ખેંચી લે છે, જેમ પૃથિવીમાં ઓષ-ધિઓ ઉત્પન્ન થાય છે; જેમ વિદ્યમાન જીવિત પુરુષથી કેશ તથા રૂવાડાં ઉપજે છે; તેમ અક્ષર-માંથી આ જગત્ ઉત્પન્ન થાય છે.

બ્રહ્મસૂત્રોમાં પણ શંકરાચાર્યે એ બતાવ્યું છે કે કર્મોનાં ફળ આ ઈશ્વર પાસેથી મળે છે. ઈશ્વર જ નિત્ય સર્વજ્ઞ અને સર્વશક્તિમાન છે માટે એ જ વિવિધકાળ અને વિવિધપ્રદેશમાં મળતાં ફળોને નિયમસર અને યથાયોગ્ય આપી શકે.

શંકરાચાર્ય ઈશ્વરને બ્રહ્મથી લિન્ન માને છે. લિન્નતાનો અર્થ અહીં દ્વૈત નથી, પણ તેઓ માયા-ઉપાધિથી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ એજ ઈશ્વર તેમ બતાવે છે. ઈશ્વર વિશ્વમાં વ્યાપ્ત છે. જગતના અનુભવજન્ય નાનાત્વ યા લેહોમાં પણ ઈશ્વર રહેલો છે. આમ ઈશ્વર સર્વિશેષ, ઉપાધિયુક્ત, વિશ્વરૂપ, નાનાત્વપૂર્ણ, બ્રહ્મ છે, જ્યારે આચાર્ય રામાનુજ ઈશ્વર એજ પરમ સત્તા છે, એમ માને છે. એનાથી બીજી કોઈ નિર્ગુણ બ્રહ્મ જેવી સત્તા નથી. શંકર પ્રમાણે નિર્ગુણ બ્રહ્મ એ પરમ સત્તા છે, ઈશ્વર

તો તેનું સગુણ સ્વરૂપ છે. બ્રહ્મ સંજ્ઞાતીય, વિભતીય કે સ્વગત લેહોથી રહિત છે, જ્યારે રામાનુજ પ્રમાણે ઇશ્વર એવું પરમસત્તા છે. અને સંજ્ઞાતીય કે વિભતીય લેહોથી રહિત છે, પણ તેના ચિત્ત તથા અચિત્ત એ સ્વગત લેહો છે. શંકર એમ માને છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ થતાં જીવ પોતાના બ્રહ્મસ્વરૂપને પ્રાપ્ત કરી લે છે, જ્યારે રામાનુજ કહે છે કે મોક્ષપ્રાપ્તિ થતાં પણ જીવ ઇશ્વર થઈ શકતો નથી. ઇશ્વર માટે રામાનુજનો પાશ્ચાત્ય (Theism) એકેશ્વરવાદ જેવો છે.

જીવ

“દ્વા સુપર્ણા સયુજા સત્તાયા સમાનં વૃક્ષં પરિવસ્વજાતે । તયોરન્યઃ પિપ્પલં સ્વાદ્વત્તિ અનન-
ન્નન્યોઽમિવાકશીતિ” (મુણ્ડકોપ ૩. ૨)
અર્થાત્ “સુંદર પાંખવાળાં બે પક્ષીઓ સાથે રહેનાર સખા છે. તે બંને એક (સમાન) વૃક્ષનું આલિંગન કરીને રહ્યા છે. તેમાંથી એક સ્વાદિષ્ટ ફળ ખાય છે, જ્યારે બીજું (પક્ષી) તે ન ખાતાં બેઠું રહ્યું છે”. આનો આશય એ છે કે જીવ ઇશ્વર-રૂપ બે પક્ષીઓ શરીર રૂપી વૃક્ષમાં રહે છે. તેમાં જીવ કર્મજન્ય સુખ તથા દુઃખ પૂર્ણ, અનેક પ્રકારની વેદના ના અનુભવરૂપ સ્વાદવાળા ફળને અવિવેકથી ભોગવે છે. શરીરરૂપ એક વૃક્ષમાં જીવ-રૂપ પુરુષ અવિદ્યા, કામ, તથા કર્મફલના ભાર-ને વહન કરે છે. જીવનાં અન્તઃકરણ. પ્રતીતિ, અનુભવ, સંસ્કાર, કર્મ, તથા કર્મફલ વિભિન્ન હોય છે. તેને લીધે જીવ અનેક છે.

જીવ અન્નમય, મનોમય, પ્રાણમય, વિજ્ઞાનમય તથા આનંદમય, કોષોથી ઢંકાયેલો રહે છે. તે સ્થૂલ, સૂક્ષ્મ, તથા કારણ શરીરથી આવૃત્ત હોય છે. તે ત્રિવિધ શરીરના વ્યષ્ટિરૂપે અભિમાની જીવને અનુક્રમે વિશ્વ તૈજસ અને પ્રાણ સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે. જ્યારે આજ શરીરોના સમષ્ટિ અભિમાની ઇશ્વરને અનુક્રમે વૈશ્વાનર (વિરાટ), સૂત્રાત્મા (હિરણ્યગર્ભ), અને ઇશ્વર એવી સંજ્ઞાઓ આપવામાં આવી છે.

જેમ એકજ સામાન્ય અગ્નિ સૂર્યરૂપે મોટી ઉપાધિથી વિશિષ્ટ થઈ, સમસ્ત જગતને પ્રકાશે છે. જ્યારે અદ્વપાકાર દીપકરૂપે તે ઘરના થોડાક ભાગનેજ પ્રકાશિત કરે છે, તેવી રીતે એકજ સામાન્યચૈતન્ય મહાશક્તિની ઉપાધિથી સર્વશક્તિમાન ઇશ્વર બની સર્વજ્ઞ, અને અદ્વ-શક્તિની ઉપાધિથી અદ્વશક્તિમાન બની અદ્વજ્ઞ થઈ શકે છે.

જીવવિષે બીજી રીતે કહીએ તો શુદ્ધ બ્રહ્મ કે પરમાત્મા જ્યારે વિભિન્ન અન્તઃકરણોમાં ઉપાધિ-ઓથી સીમિત હોવાને લીધે વિભિન્ન દેખાય છે ત્યારે તે જીવ કહેવાય છે, વિભિન્ન જીવો એકજ ચૈતન્યનાં પ્રતિબિંબ છે.

જીવપણું આખરે તો મિથ્યા છે. તેના વિષે ખ્યાલ આપતાં શંકરાચાર્ય કહે છે કે “યદ્વન્મુદિ ઘટઞ્ચાન્તિ શુક્તૌ વા રજતસ્થિતિમ્ । તદ્વદ્ બ્રહ્મણિ જીવત્ત્વં ધ્રાન્ત્યા પદ્યતિ ન સ્વતઃ” (અપરોક્ષા-નુભૂતિ શ્લો. ૫૯) અર્થાત્ જેમ માટીમાં ઘડાની બ્રાન્તિ થાય છે, અથવા છીપમાં ભ્રમને લીધેજ રૂપું ભાસે છે, તેવી રીતે (માનવ) બ્રહ્મમાં બ્રાન્તિરૂપ અજ્ઞાનથી જીવપણું જુએ છે. ખરી રીતે તો જીવ, બ્રહ્મથી કોઈ જુદું તત્ત્વ નથી.

બ્રહ્મનું વિભિન્ન અન્તઃકરણોમાં પ્રતિબિંબ પડે છે એ વાતને શંકરદર્શનમાં ‘પ્રતિબિંબવાદ’ નામથી સમજવાઈ છે.

પ્રતિબિંબવાદ : —

જેમ એકજ સૂર્યનો પ્રકાશ તળાવ કે સમુદ્રમાં પડે છે, તેવી રીતે એકજ બ્રહ્મ-આત્મા કે પર-માત્માનો પ્રકાશ ભિન્ન ભિન્ન અન્તઃકરણોમાં પડે છે. તે પ્રતિબિંબિત પ્રકાશને જીવ કહેવામાં આવે છે. એમાં પણ શુદ્ધ જલમાં પડેલ પ્રાતબિંબ સ્પષ્ટ હોય છે, જ્યારે ગંદા જલમાં પડેલ પ્રતિ-બિંબ અસ્પષ્ટ હોય છે. તેવી રીતે કેટલાક જીવો પ્રખુદ્ધ હોય છે, જ્યારે કેટલાક મૂઢ હોય છે. પ્રતિ-બિંબ માટેનું સુંદર ઉદાહરણ આપતાં કૌપનિષદ્

કહે છે કે “અગ્નિર્યથૈકો મુવનં પ્રવિષ્ટો
રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વમૂઘ ।-પક્સ્તથા સર્વમૂ-
તાન્તરાત્મા રૂપં રૂપં પ્રતિરૂપો વહિશ્ચ” (કઠોપ.
૨૧૦) અર્થાત્ જેમ એકજ અગ્નિ, લોકમાં વિલિન્ન
પદાર્થોમાં પ્રવેશપામે વિલિન્ન દેખાય છે, ત્યારે
તેવી રીતે અંતરાત્મા (શુદ્ધબ્રહ્મ) એકજ હોવા છતાં
વિલિન્નરૂપ ધારણ કરતો હોય તેવો દેખાય છે.
પણ ખરી રીતે શુદ્ધ બ્રહ્મ તે બધાંથી પર છે.
અને ઉપાધિથી બહિર્ભૂત યા અલિપ્ત છે.”

આ રીતે એકજ શુદ્ધબ્રહ્મ ચૈતન્યનાં અનેક
પ્રતિબિંબને જીવ તરીકે ઓળખવામાં આવતાં
હોવાથી (પ્રતિબિંબના રૂપકનો આશ્રય લીધેલ
હોવાથી) આ વાદને ‘પ્રતિબિંબવાદ’ કહે છે.
પણ આ પ્રતિબિંબવાદને સ્વીકારતાં. એક
હરકત ઉભી એ થાય છે કે ચૈતન્યનું વળી પ્રતિ-
બિંબ કેવું ? નિયમ તો એવો કે જડનું જડમાં
પ્રતિબિંબ પડે, મુખનું પ્રતિબિંબ દર્પણમાં પડે
પણ આત્માનું શી રીતે ? વળી બીજી હરકત એ
કે જીવ તો કેવલ પ્રતિબિંબમાત્ર છે તો એને
વળી કર્તૃત્વ લોકતૃત્વ કેવાં ? એ તો અસલ વસ્તુ
(બિંબમાં) ઘટે. વળી ત્રીજી હરકત એ છે કે રૂપ-
વાન ચંદ્રનું જ પ્રતિબિંબ જલમાં પડે છે પરંતુ
બ્રહ્મ રૂપહીન હોવાથી એનું પ્રતિબિંબ સંભવિત
નથી; અને રૂપરહિત અન્તઃકરણમાં પ્રતિબિંબ
ઉત્પાદનની શક્તિ પણ નથી.

અવચ્છેદવાદ

પ્રતિબિંબવાદમાં આ વાંધાઓ આવતાં કેટલાક
વિદ્વાનો જીવની અનેકતાવિષે અવચ્છેદવાદનું
શરણ લે છે. આમાં આચાર્ય વાચસ્પતિ મિશ્ર
મુખ્ય છે. (અવચ્છેદક એટલે મર્યાદિત કરનાર.)

આ વાદ અનુસાર જેમ એકજ આકાશ સિન્ન
સિન્ન ઘટ કે ઓરડાઓમાં પડવાથી ઘટાકાશ,
મઠાકાશ એવાં નામને પ્રાપ્ત કરે છે, તેવી રીતે
એકજ શુદ્ધ ચૈતન્ય બ્રહ્મ (પરમાત્મા) સિન્ન
સિન્ન અન્તઃકરણોમાં પડવાથી, અને એ રીતે
સીમિત-મર્યાદિત-અવચ્છિન્ન થયેલ હોવાથી ભિન્ન

ભિન્ન જીવોના સ્વરૂપમાં દેખાય છે; પણ ખરી
રીતે તો બ્રહ્મ શુદ્ધ ચૈતન્યરૂપે તો એકજ છે.
એજ ઉપાધિ ઘટ કે મઠ નષ્ટ થતાં જેમ ઘટાકાશ
મઠાકાશ-મૂળ આકાશ બની જાય છે, તેવી રીતે
અન્તઃકરણરૂપી આવરણ કે ઉપાધિ આદી જતાં
તે જીવ, પરમાત્મા શુદ્ધ ચૈતન્ય-બ્રહ્મ બની
જાય છે.

ઉપાધિથી મર્યાદિત (અવચ્છિન્ન) થયેલું ચેતન
તે જીવ, જ્યારે અમર્યાદિત ચેતન તે ઈશ્વર.
સંક્ષેપમાં આ અવચ્છેદકવાદમાં એમ પણ કહી
શકાય સંકુચિત શક્તિવાળું ચેતન તે જીવ છે
જ્યારે અસંકુચિત શક્તિવાળું ચેતન તે ઈશ્વર છે.

આ અવચ્છેદ વાદમાં પણ એક નાનકડો વાંધો
આવે છે અને તે એ પ્રમાણુકે આકાશ એક
અખંડ વસ્તુ છે, જ્યારે ચાર ભીંત વચ્ચેનું
આકાશ તે મઠાકાશ, તો ઘડાનું ઘટાકાશ એમ
આકાશ (અવચ્છેદ)ને જૂદાં જૂદાં અવચ્છેદકો (ઘટ
મઠ ઉપાધિ)નો આશ્રય લઈ એક આકાશ જેમ અનેક
આકાશરૂપ કહેવાય, તેવી રીતે એક બ્રહ્મ અનેક
જીવરૂપે કહેવાય પણ આમાં અવચ્છેદકની અવચ્છે
ઘટાથી સિન્નતા આવે છે (અને અનેકતા આવે
છે), બિંબ પ્રતિબિંબવાદમાં તો બિંબ એજ
પ્રતિબિંબ, પણ આમાં ઘટ વગેરે અવચ્છેદક બને
છે, અને આકાશ અવચ્છેદ બને છે. તેવી રીતે
અને અવચ્છેદકની સિન્નતા છે.

અહીં એ કહેવું જોઈએ કે શાંકર મતમાં
પ્રતિબિંબવાદ કે અવચ્છેદવાદ બે ઉપાધિઓ છે.
ચૈતન્ય ને ઈશ્વર તથા જીવરૂપે દર્શાવનાર
ઉપાધિમૂલક અજ્ઞાનને બે નામ આપવામાં આવ્યાં
છે. ઈશ્વરપણાને પ્રકટ કરે તે માયા ઉપાધિ,
અને જીવપણાને પ્રકટ કરે તે અવિદ્યા ઉપાધિ.

અભૂતવાદ :—

જ્યારે ગૌડપાદ જેવા આચાર્યોએ એવા મતના
છે કે કોઈ જીવ ઉત્પન્ન થતો જ નથી. તો પછી
બિંબ પ્રતિબિંબવાદની વાત જ ક્યાં રહી?

જીવની ઉત્પત્તિમાં કારણ દેખાતું નથી, દેશ-કાલાદિ-રહિત પ્રદ્ધમાં કંઈ પણ ઉત્પન્ન થતું નથી. માંડૂક્યકારિકા આ જ વાત કહે છે : “ન કશ્ચિજ્જાયતે જીવઃ સંભવોઽસ્ય ન યુજ્યતે । પતત્તદુત્તમં સત્યં યત્ર કિંચિન્ન જાયતે” (માંડૂક્ય ૦ કાં ૦ પ્ર. ૩-૪૮).

વળી આજ વસ્તુ ઉપર ટીકા કરતાં તેવો કહે છે કે “અજાતસ્યૈવ માવસ્ય જાતમિચ્છન્તિ વાદિનઃ । અજાતૌ હ્યમૃતો માવો મર્ત્યતાં કથમેષ્યતિ ? (માંડૂ. કા. ૩૨૦) અર્થાત્ (વાદી) વિરોધી ‘લોકો જન્મ નહીં’ લેનાર પરમાત્માના જન્મને સિદ્ધ કરવાની ઇચ્છા કરે છે.’

પણ જે વસ્તુ સ્વભાવથી જ જન્મ લેનાર અને મરનાર પણ નથી તે કેવી રીતે મર્ત્યત્વ પામે ?

આત્મા અમૃત છે. જો તેની ઉત્પત્તિ માનશે તો તેમાં મર્ત્યત્વ ધર્મનો દોષ આવશે. આકાશ શુદ્ધ છે, પણ અજ્ઞાની લોકો કે બાળકો ધૂળ કે ધૂમના સંસર્ગથી આકાશને મલિન બતાવે, પણ ખરી રીતે તો તે દોષોથી આકાશ મલિન થતું જ નથી, તેવી રીતે આત્મામાં જન્મ મૃત્યુ, સુખ દુઃખ ભાવોનો સ્પર્શ થતો જ નથી. આ છે અભતવાદ.

આભાસવાદ :—

આ વાદ અનુસાર શુદ્ધ સ્ફટિકસમાન ચૈતન્ય માયા અને અવિદ્યા રૂપ ઉપાધિ વડે ઈશ્વર અને જીવ એવા બે આભાસો અથવા છાયાવાળાં રૂપો ઉત્પન્ન કરે છે. આભાસવાદમાં ઉપાધિના ગુણ ધર્મો ઉપહિતમાં હોય તેવો ભાસ થાય છે. દા. ત. સ્ફટિક મણિ. આ શુદ્ધ શ્વેત નિર્મલ સ્ફટિકની પાસે જો જપાકુસુમ (ભસૂદ)નું લાલ ફૂલ મૂકવામાં આવે તો જપાકુસુમ નું રક્તત્વ સ્ફટિકમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે, અને જેવી રીતે સ્ફટિક લાલ ન હોવા છતાં, લાલ મનાય છે. તેવી રીતે શુદ્ધ ચૈતન્ય-જે ઉપહિત છે, તેમાં ઉપાધિ અવિદ્યાના ગુણ ધર્મોને લીધે જીવ, ઈશ્વર

જેવા આભાસો ઉત્પન્ન થાય છે. બાકી હકીકતમાં એ આભાસ આભાસ જ છે.

દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ :—

આ વાદ શંકરના વિવર્તવાદનું જ સ્વરૂપ છે. આપણે જોઈએ ત્યારે જગતના પદાર્થો પ્રગટ થાય છે, અને ન જોઈએ ત્યારે લય પામે છે. અર્થાત્ માણસની જેવી દૃષ્ટિ એવી સૃષ્ટિ. તે દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ. કમળા રોગી સર્વત્ર પીણું જ જુએ. જ્યારે કોઈ માણસ કંઈ જુએ ત્યારે પોતે એ વસ્તુ એ સમયે જેવી ધારતો હોય તેવી દેખાય છે, બાકી ખરી રીતે તો જેની ધારણા કરે છે તે વસ્તુ પહેલેથી તેવી રીતની હોતી નથી. માનો કે દેવદત્તે શુકિતમાં રજતને જોયું, (છીપમાં ચાંદી જોઈ) હવે જ્યારે શુકિત તરફ નીહાળતા એને રજત તરીકે જોઈ રહ્યો છે, ત્યારે એ સમયપૂરતું તો એને શુકિતમાં રજત જ દેખાય છે, બાકી એ દૃષ્ટિ પહેલાં કે પછી રજત નથી. તેવી રીતે સાંસારિક પ્રપંચ પણ વ્યક્તિની અવિદ્યાને કારણે તત્કાલ પૂરતો તદ્રૂપ-સાચો જણાતો હોય છે. આ છે દૃષ્ટિ-સૃષ્ટિવાદ.

એકજીવવાદ :—

દેહની ભિન્નતાને લીધે જીવની ભિન્નતા માનવી એ બ્રાન્તિ છે, કારણ કે યથાર્થરૂપે જીવ એક છે. દેહ અને આત્માનો સંબંધ આધ્યાસિક છે. દેહ આત્મામાં અધ્યસ્ત છે. કર્તૃત્વ અહંકાર વગેરે પદાર્થો પણ આત્મામાં કલ્પિત છે. અને કલ્પિત હોવાથી તે મિથ્યા છે. એ બધા પદાર્થોનો દ્રષ્ટા એક છે, તેમાં ભેદ નથી, તેથી જીવ એક છે.

કેટલાક કહે છે કે જો જીવ એક હોય તો એકના સુખે બધા સુખી થવા જોઈએ, અને એકના દુઃખથી બધા દુઃખી થવા જોઈએ, પણ તેનો ઉત્તર સહેલો છે. અવિદ્યાથી એકજ પ્રદ્ધ અનેક રૂપે સંસારી દેખાય છે.

ભિન્ન ભિન્ન અન્તઃકરણના અધ્યાસથી એકજ આત્માનું વિભિન્નત્વ દેખાય છે, બાકી આત્મા

ત્વમ્ પદ કે અહમ્ પદ જન્ય જ્ઞાનનો વિષય નથી. અન્તઃકરણ સિદ્ધ હોવાથી એકજીવના બ્રમને લીધે બીજાને બ્રમ થતો નથી. એકને સુખ થવાથી બીજાને સુખ થતું નથી. જીવોનું અનેકત્વ યા બહુત્વ વ્યવહાર યા કલ્પનાને લીધે છે. બાકી જીવ એક છે. એ પ્રમાણે આ વાદની સમજ છે.

જગત :—

આદાવન્તે ચ યન્નાસ્તિ વર્તમાનેऽપિ તત્તથા ।
વિતથૈઃ સદૃશાઃ સન્તોઽવિતથા ઇવ લક્ષિતાઃ ॥
(ગૌડપાદાચાર્ય). અર્થાત્ જે અન્તમાં નથી તે વર્તમાનમાં પણ તેવું જ છે. એ જગત્ જગતિક પદાર્થ મિથ્યા છે, પણ અમિથ્યા-સાચા હોય એવા લાગે છે.

આચાર્ય શંકરનું પણ પ્રસિદ્ધ સૂત્ર છે. બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા. અર્થાત્ બ્રહ્મ સત્ય છે અને જગત મિથ્યા છે. અહીં મિથ્યાત્વ બે પ્રકારનું છે. (૧) ભાવરૂપ અને અભાવરૂપ, તેમાં રજ્જુ સર્પત્વનું મિથ્યાત્વ ભાવરૂપ છે. જ્યારે આકાશ-કુસુમનું કે વન્ધ્યાપુત્રનું મિથ્યાત્વ અભાવરૂપ છે, જગતના મિથ્યાત્વ વિષે શંકરાચાર્ય અપરોક્ષાનુભૂતિ (શ્લોક. ૬૧) માં લખે છે કે યથૈવ વ્યોમ્નિ નીલત્વં યથા નીરં મરુસ્થલે । પુરુષત્વં યથા સ્થાણૌ તદ્વદ્વિશ્વં ચિદાત્મનિ ॥” અર્થાત્ જેમ આકાશમાં (દૃષ્ટિના દોષથી) વાદળી રંગ લાગે છે, પાણી ન હોય ત્યાં (સૂર્યના તાપને કારણે) ઝાંઝવાનું જળ દેખાય છે, (અને અંધારામાં) ઝાડના ઢૂંઢામાં (બ્રમથી) માણસ દેખાય છે. તેમ ચિદાત્મ બ્રહ્મમાં (અજ્ઞાનથી) જગત દેખાય છે. ખરી રીતે જગત છે નહીં)

જગત ઉત્પત્તિ અને વિનાશશીલ છે. તે સતત પરિવર્તનશીલ છે. બ્રહ્મસૂત્ર શાંકરભાષ્યમાં બતાવ્યું છે, તે પ્રમાણે જગત અનેક કર્તા અને લોકતાઓથી સંયુક્ત છે, અનેકકર્તૃભોક્તૃસંયુક્તસ્ય), નામ અને રૂપથી યુક્ત છે, નામરૂપાભ્યાં વ્યાકૃતસ્ય એની રચના મનસાઽપ્યચિન્ત્યરચનસ્ય

મનથી પણ અચિન્ત્ય એ ઉપરાંત દગ્દશ્ય વિવેકમાં બતાવ્યા પ્રમાણે ‘અસ્તિ માતિ પ્રિયં રૂપં નામ ચૈત્યંશપચ્ચકમ્ । આદ્યં ત્રયં બ્રહ્મરૂપં જગદ્રૂપં તત્તો દ્વયમ્ ॥ દગ્દશ્યવિવેક. શ્લોક. ૨૦) અર્થાત્ સત્તા, ભાન, આનંદ, રૂપ અને નામ એ પાંચ અંશોમાંથી આદ્ય ત્રણ અંશ બ્રહ્મરૂપ છે, જ્યારે જગત અંતિમ બે અંશ નામ અને રૂપથી યુક્ત છે.

હવે સવાલ એ થાય છે કે આ નામ રૂપાત્મક જગતનું નિર્માણ કરનાર જો બ્રહ્મ છે તો પછી બ્રહ્મ સવિકાર (વિકાર યુક્ત) થશે, અને તેમ થતાં એનું નિર્ગુણત્વ અથવા શુદ્ધત્વ ખંડિત થશે. તેથી તેના ઉત્તર રૂપે નામરૂપાત્મક જગતને મિથ્યા માનવું એજ ઉચિત છે. જગત જો સાચું લાગતું હોય તો તે વ્યાવહારિક દશા કે સત્તાને લીધે છે, બાકી પારમાર્થિક સત્તાની દૃષ્ટિએ તો એ અસત્ય છે. શંકરાચાર્ય બ્રહ્મને જગતમાં વ્યાપ્ત પણ માને છે, અને જગતથી પર પણ માને છે. તો ત્યાં સવાલ થાય છે જો બ્રહ્મ જગતમાં વ્યાપ્ત છે તો તે (બ્રહ્મ) જગતના દોષોથી દૂર કેવી રીતે રહી શકે? એના ઉત્તરમાં એક રૂપક દૃષ્ટાંત આપતાં શંકરાચાર્ય સમજાવે છે કે ‘જેમ નાટકમાં કામ કરતા અભિનેતાને પોતાના અભિનયથી આનો ખાનગી જીવનમાં કોઈ સંબંધ હોતો નથી, તેવી રીતે મહાન અભિનેતા બ્રહ્મને રંગમંચ સ્વરૂપ જગતિક અભિનયની, પોતાના મૂળ સ્વરૂપ સાથે કોઈ સંબંધ હોતો નથી.

બ્રહ્મ જગતનું ઉપાદાન તથા નિમિત્ત કારણ છે, બ્રહ્મ જ જગતના રૂપમાં પ્રતીત થાય છે. બ્રહ્મ એ કારણ છે જગત એનું કાર્ય છે, વિવર્ત છે. એમાં આખરે તો કારણ જ સાચું રહે છે. કાર્ય મિથ્યા હોય છે. સુવર્ણ અને રજતમાંથી બનાવેલ અલંકારોને જો ગાળી નાખવામાં આવે, તો અલંકારગત કોઈનામ કે રૂપ એ સુવર્ણ તથા રજતને લાગતું નથી તેવી રીતે જગતરૂપી કાર્યની અશુદ્ધિ તથા પરિવર્તનશીલતા, નામ રૂપાત્મકતા કારણ એવં બ્રહ્મ

ને સ્પર્શતાં નથી. જગત સાચું ક્યાં સુધી છે. એ વિષે શંકર લખે છે કે :—

તાવત્ સત્યં જગદ્ ભાતિ શુક્તિકા રજતં યથા ।
યાવન્ન જ્ઞાયતે બ્રહ્મ સર્વાધિષ્ઠાનમદ્વયમ્ ॥
(આત્મબોધ. શ્લો. ૭) અર્થાત્ જેમ છીપમાં (પ્રાંતિથી જણાયેલું) રજત(રૂપું) જ્યાં સુધી છીપનું જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી જ સાચું લાગે છે. તેમ સર્વના મૂળ આશ્રયરૂપ અદ્વૈત પ્રદ્ધનું જ્યાં સુધી જ્ઞાન થતું નથી, ત્યાં સુધી જ જગત સાચું જણાય છે.

રામાનુજ પ્રદ્ધ (ધ્વજર)ને 'ચિત્' તથા 'અચિત્' બંને તત્વોથી યુક્ત માને છે. આમ પ્રદ્ધ જ્યારે કાર્યરૂપે પરિણત થાય છે ત્યારે સૃષ્ટિ થાય છે. જગત્ તથા જીવમાં અનુક્રમે પ્રદ્ધનું અચિત્ તથા ચિત્ તત્વ વ્યાપેલું હોય છે (?) આવી રીતે પ્રદ્ધ જગત્ અને જીવોમાં વ્યાપ્ત છે.

રાજા અને પ્રજાની ઉપમા આપી રામાનુજ એ સિદ્ધ કરે છે કે જેમ પ્રજાનું નિયંત્રણ કરનાર રાજા, રાજાની આજ્ઞાના લોપને કારણે પ્રજા ઉપર આવી પડેલ કષ્ટ યા વિકારોથી પીડિત કે પ્રભાવિત થતો નથી, તેવી રીતે પ્રદ્ધ જગતનું નિયંત્રણ કરે છે, અને જીવોના સુખદુઃખથી ઉદાસીન હોય છે. આ ઉપરાંત રામાનુજ પ્રદ્ધને વિશેષ્ય માને છે, અને જીવ (ચિત્) તથા જગત્ (અચિત્) બંનેને વિશેષણ માને છે.

વિવર્તવાદ

જગત્ પ્રદ્ધના વિવર્તરૂપ છે—બ્રમ માત્ર છે. જગત્ એ સત્ય નથી. અદ્વૈતદર્શન અનુસાર પ્રદ્ધ જ કેવળ સાચું છે. તે જગતના કારણરૂપ છે. જ્યારે પ્રદ્ધનું કાર્ય જગત્ વિવર્તરૂપ છે. ભારતીય દર્શનોમાં કાર્યકારણ ભાવની રચના અંગેના કેટલાક વાદોમાં આચાર્ય શંકર વિવર્તવાદને સ્વીકારે છે.

ભારતીય દાર્શનિક જગતમાં કાર્યકારણના વિવેક અંગે જૂદા જૂદા વાદો છે :—

(૧) અસત્કારણવાદ :— આ વાદ બાહ્ય દર્શનથી પુરસ્કૃત થયેલ છે. તે પ્રમાણે કારણ શૂન્ય કે અસત્ છે. કારણનો વિધ્વંસ થતાં કાર્યનો આવી ભાવ થાય છે.

(૨) અસત્કાર્યવાદ કે આરમ્ભવાદ :— આ ન્યાયદર્શનનો અલીપ્તવાદ છે. તે પ્રમાણે કાર્ય કારણમાં નિહિત હોતું નથી, પણ કારણમાંથી એક નવા કાર્યનો આરંભ થાય છે. દા. ત. મૃત્તિકારૂપ કારણમાંથી ઘટરૂપ નવા કાર્યનો આરંભ થાય છે.

(૩) સત્કાર્યવાદ કે પરિણામવાદ :— સાંખ્ય-દર્શનને અલીપ્ત એવા આ વાદમાં કાર્યમાત્ર કારણમાં નિહિત હોય છે. ઘટ મૃત્તિકામાં, યા દહીં-દૂધમાં વર્તમાન જ હોય છે. યોગ્ય પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતાં તે કારણ—કાર્યરૂપમાં પરિણમે છે.

(૪) વિવર્તવાદ :— અદ્વૈતદર્શન કે શંકર-દર્શનને અલીપ્ત આ વાદમાં કારણ સાચું હોય છે, જ્યારે કાર્ય તો કારણનો વિવર્ત (બ્રમ) હોય છે. અર્થાત્ જગતનું કારણ પ્રદ્ધ એ સાચું છે, જ્યારે કાર્યરૂપ જગત્ અસત્ મિથ્યા વિવર્તરૂપ છે.

શંકરાચાર્યજીને અલીપ્ત એવા વિવર્તનું લક્ષણ અને પરિણામથી પાર્થક્ય દર્શાવતાં આચાર્ય અખ્યય દ્વીક્ષિત કહે છે કે 'કારણસલક્ષણોડન્યથા માવ : પરિણામઃ, તદ્વિલક્ષણો વિવર્તઃ' (સિદ્ધાંત-લેશસંગ્રહ પ્રથમ પરિ.) અર્થાત્ ઉપાદાન કારણનો સમાનધર્મી અન્યથા ભાવ તે પરિણામ છે, જ્યારે ઉપાદાનથી વિલક્ષણ અન્યથાભાવ તે વિવર્ત છે.

વેદાન્તસાર પણ આ બંને વાદોની વ્યાખ્યા આપતાં કહે છે કે સતત્ત્વતોડન્યથા પ્રથા વિકાર હત્યુદીરિતઃ । અતત્ત્વતોડન્યથા પ્રથા વિવર્ત હત્યુદીરિતઃ (વેદાંતસાર)

આમ આચાર્ય શંકરે બતાવેલ વિવર્તવાદ નું જ બીજું નામ માયાવાદ પણ છે. એ જ શંકરાચાર્યજીનો માર્ગ માયાવાદ નામે પણ ઓળખાય છે.

શંકરાચાર્યના પ્રસિદ્ધ વાક્ય 'બ્રહ્મ સત્યં જગન્મિથ્યા જોવો બ્રહ્મૈવ નાપર : એ વાક્ય આ જ ગભિર અર્થને બતાવે છે કે બ્રહ્મ સત્ય છે, જગત્ મિથ્યા છે. અહીં જગત્ મિથ્યા છે એ વાક્યમાં મિથ્યા અર્થ અસત્ બૂઠું એવો નથી, પણ અનિર્વચનીય એવો અર્થ છે.

અનિર્વચનીય ક્ષ્યાતિ

અદ્વૈતના વિદ્વાનો એ તો જાણે જ છે કે બ્રહ્મ એ અધિષ્ઠાન, આધાર કારણ છે, જ્યારે જગત્ અધિષ્ઠિત, આધેય કાર્ય છે. રજ્જુ એ અધિષ્ઠાન છે, સર્પ અધિષ્ઠિત છે. રજ્જુમાં સર્પની બ્રાંતિ તે મિથ્યા નથી, પણ અનિર્વચનીય છે. અનિર્વચનીય એટલે સદ્-અસદ્ વિલક્ષણ. રજ્જુમાં સર્પનું જ્ઞાન સત્ નથી. કારણ કે દીપક આવતાં તે જ્ઞાન આધિત થાય છે, જ્યારે બીજી બાજુ રજ્જુમાં થતું સર્પજ્ઞાન અસત્ પણ નથી કારણ કે સર્પનો આભાસ થતાં માણસ ભયથી દોડાદોડ કરી મૂકે છે. આવી રીતે રજ્જુમાં થતું સર્પજ્ઞાન સત્ નથી અને અસત્ પણ નથી, પણ બંનેથી વિલક્ષણ (લિન્ન) છે. આવા વિલક્ષણ તત્વને જ અનિર્વચનીય નામ આપવામાં આવ્યું છે. આ જ તત્વ વેદાન્તમાં અનિર્વચનીય ક્ષ્યાતિને નામે પણ ઓળખાય છે. ક્ષ્યાતિ એટલે ભાન કે જ્ઞાન.

જ્યારે અનિર્વચનીય ક્ષ્યાતિનો પ્રશ્ન આવે છે ત્યારે વેદાન્તદર્શનના પ્રસિદ્ધ શબ્દ અધ્યાસ કે અધ્યારોપનો પણ વિચાર સહેજે અભ્યાસીના મનમાં આવી જાય છે. કારણકે આ અધ્યાસ જ દર્શન-નિકેમાં લિન્ન લિન્ન સ્વરૂપે સ્વીકારાયેલ છે.

અધ્યાસ કે અધ્યારોપ

અધ્યાસની વ્યાખ્યા આપતાં શંકરાચાર્યએ કહ્યું કે અધ્યાસો નામ અતસ્મિન્સ્તદ્બુદ્ધિ : (શંકા-ભાસ) અર્થાત્ તત્પદાર્થમાં તદ્લિન્ન=અતત્-પદાર્થનું આરોપણ તેનું નામ અધ્યાસ. રજ્જુમાં રજ્જુથી લિન્ન સર્પપદાર્થનું આરોપણ એનું નામ અધ્યાસ બ્રહ્મમાં બ્રહ્મથી લિન્ન

જગત્નું જે આરોપણ તે અધ્યાસ. આ અધ્યાસ ને જ અધ્યારોપ કહેવામાં આવે છે. આત્માની બાબતમાં પણ શરીરના સ્થૂલ કૃશત્વ અંધત્વ, પેશુત્વ, બધિરત્વ વગેરેના આત્માથી લિન્ન શારીરિક ધર્મોનું જે અધ્યારોપણ, અને તે દ્વારા પ્રતીત થતું 'હું' સ્થૂળ છું, હું કૃશ છું, વગેરે થતું જ્ઞાન તે અધ્યાસ. આ જ અધ્યાસ કેવલાદ્વૈત વેદાન્તમાં અનિર્વચનીય ક્ષ્યાતિ નામે ઓળખાયો છે.

બૌદ્ધદર્શનપ્રમાણે આ અધ્યાસને અસત્ ક્ષ્યાતિ કહેવાય છે. જ્યારે રજ્જુમાં સર્પની બ્રાન્તિ થાય છે. ત્યારે તે અસત્ સર્પની પ્રતીતિ થતાં અસત્ વિષયક જ્ઞાનને તેઓ અસત્ક્ષ્યાતિ માને છે. (૨) જ્યારે ન્યાય અને વૈશેષિક પ્રમાણે રજ્જુ વગેરેમાં દેશાંતરમાં સ્થિત સત્યસર્પના સર્પત્વ ધર્મની પ્રતીતિ થાય છે તે અન્યથા ક્ષ્યાતિ છે. (૩) વિજ્ઞાનવાદી બૌદ્ધ-પ્રમાણે અન્તરમાં સ્થિત જે વિજ્ઞાનરૂપ આત્મા, એ જ બહાર સર્પ રૂપે પ્રતીત થતાં તે આત્મક્ષ્યાતિ છે. (૪) મીમાંસક-પ્રભાકર પ્રમાણે જે વસ્તુઓ ઉપર જેનો અધ્યાસ પ્રસિદ્ધ છે, એ બે વસ્તુઓ તથા બે જ્ઞાનનો પણ વિવેક ન હોવાથી આ સર્પ છે. એ એ પ્રકારનો ભ્રમ તે અક્ષ્યાતિ છે.

અનિર્વચનીય ક્ષ્યાતિ કેવલાદ્વૈતીઓની પ્રસિદ્ધ જ છે. આવી રીતે એ કહેવાની જરૂર નથી કે આચાર્ય શંકર બ્રહ્મ અને જગત્ના વિષયમાં બ્રહ્મમાં જગત્નો ભ્રમ તે અનિર્વચનીય ક્ષ્યાતિ મૂલક છે.

અપવાદ

ઉપર કહેલ અધ્યાસ કે બ્રાન્તિનો સદ્ગુરુ-વાક્ય દ્વારા, પ્રકાશ, વિનાશ અપનયન તેનું નામ અપવાદ. આ રજ્જુ જ છે, સર્પ નહિ, આ બ્રહ્મ જ છે, જગત્ નહીં-તે અપવાદ.

આમ નિષ્પપન્ન બ્રહ્મનો પ્રપંચ બે સાધનો દ્વારા થયા કરે છે. એનો નિર્દેશ કરતાં કહેવાયું છે કે 'અધ્યારોપાપવાદાભ્યાં નિષ્પપન્નં પ્રપજ્જ્યતે.'

આચાર્ય શંકર પણ અધ્યાસનું મહેત્વ સમં-
ભવતાં બ્રહ્મસૂત્ર શંકરભાષ્યના ઉપોદ્ધાત ભાષ્યમાં
કહે છે કે 'પ્રથમયમનાદિરનન્તો નૈસર્ગિકોઽધ્યાસો
મિથ્યાપ્રત્યયરૂપઃ કર્તૃત્વમોકૃત્વપ્રવર્તકઃ સર્વલોક-
પ્રત્યક્ષઃ' અર્થાત્ આ પ્રકારે અનાદિ અને અનન્ત
સ્વાભાવિક મિથ્યા પ્રતીતિરૂપ કર્તૃત્વ-લોકૃત્વ
પ્રવર્તક અધ્યાસ સર્વ લોકોને બાણીતો જ છે.

ત્રિવિધસત્તા

પારમાર્થિક વ્યાવહારિક પ્રાતિમાસિક

+ [અધ્યાસમાં એ જોયું કે રજ્જુમાં સર્પનો
આરોપ. હવે તે આરોપ કેવા પ્રકારનો સાચો કે
ખોટો છે, એટલે કે યથાર્થ કે અયથાર્થ એનો
સહેલો ઉત્તર મળશે કે એ સર્પનો આરોપ ખોટો
છે. રજ્જુ એ સર્પ નથી. પણ રજ્જુ છે. તો પછી
રજ્જુમાં સર્પનું જ્ઞાન એને શું કહેવાય? આભાસ.] +

કેટલાક લોકો શંકરાચાર્ય ઉપર આક્ષેપ
મૂકતાં કહે છે કે તેઓ બ્રહ્મ સત્ય જગન્મિથ્યા એ
વાક્યમાં જગતને મિથ્યા કહીને આપણી સામે
સર્વદા સ્થિર થઈ ગયેલ જગત જેવી પ્રતીતિ યા
દૃષ્ટિગોચર પરિસ્થિતિને મિથ્યા કહીને ઉઠાવે તે
ક્યાં સુધી યોગ્ય છે? જે વસ્તુ પ્રતીતિ થાય છે
તેનો અપલાપ કેવી રીતે થઈ શકે?

આના ઉત્તરમાં શંકરાચાર્યજીનું મંતવ્ય આ
પ્રમાણે છે:

સંસારમાં દરેક પ્રતીતિ વિશ્વસનીય હોતી
નથી. સંસારમાં કેટલીક પ્રતીતિઓ એવી છે કે
(૧) જેમાં વિષયો ક્ષણમાત્ર સ્વપ્ન કે ભ્રમમાં
પ્રગટ થાય છે, પણ સ્વાભાવિક કે જગૃત અવસ્થાના
અનુભવોથી બાધિત થાય. આવી અવસ્થા કે દશાને
પ્રાતિભાસિક દશા કે સત્તા નામ આપવામાં આવેલ
છે, બ્યારે (૨) કેટલીક જગૃત અવસ્થાના વિષયો
એવા છે કે જે સ્વાભાવિક રીતે જગૃત અવસ્થામાં
પ્રતીતિ થાય પણ તાકિ કે રીતે બાધિત થવાની સંભા-
વનાને લીધે સંપૂર્ણ સત્ય ન કહી શકાય. આજ
અવસ્થા વ્યાવહારિક અવસ્થા કે વ્યાવહારિક સત્તા છે.

(૩) અને જે પ્રતીતિ બાધિત થઈ શકે તેમ નથી
તે છે પારમાર્થિક દશા કે પારમાર્થિક અવસ્થા.

સર્વ સ્વસ્વિદં બ્રહ્મ આ શ્રુતિપ્રમાણે સર્વ
જગત્ બ્રહ્મરૂપ છે, તો જગતના પદાર્થોને
મિથ્યા પણ કહે છે. એક જગત્ બ્રહ્મરૂપ (સત્ય)
અને મિથ્યા કેવી રીતે કહી શકાય? જે જગતને
મિથ્યારૂપ કહેશે તો જગત્ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી
બ્રહ્મને પણ મિથ્યાત્વ પ્રાપ્ત થશે. અને આમ ન
માનો તો બ્રહ્મ સત્ હોવાથી બ્રહ્મરૂપ જગત્ પણ
સત્ થવા માંડશે. આવી પરિસ્થિતિમાં મિથ્યા
શબ્દના તાત્પર્યને સમજાવવા માટે શંકર દર્શનમાં
ત્રિવિધ સત્તાનું નિરૂપણ કરવામાં આવ્યું છે.

૧ પ્રાતિભાસિકી સત્તા :

અંધકારમાં પડેલ રજ્જુને સર્પ માની, તેથી
માનવને ભય ઉત્પન્ન થાય છે; પણ ત્યાં જે
કોઈ દીપક લાવવામાં આવે છે કે પ્રકાશ થાય
છે ત્યારે એ સર્પબ્રાન્તિ દૂર થાય છે; અને રજ્જુનું
જ્ઞાન ઉદ્ભવે થાય છે. આમ રજ્જુમાં સર્પની પ્રતીતિ
કે પ્રતિભાસ થવો તે છે- પ્રાતિભાસિકી સત્તા

૨ વ્યાવહારિકી સત્તા:

વ્યવહાર પૂરતું સત્યત્વ દર્શાવનારી સત્તા
વ્યાવહારિક સત્તા છે. માતા-પિતા, પુત્ર-કલત્ર આ
બધું આત્મરૂપે એક જ હોવા છતાં, અને પુત્ર-
પિતા-પતિ પત્નીના સંબંધો પરમાર્થતઃ મિથ્યા
હોવા છતાં વ્યાવહારિક દશામાં સાચા જેવા માન-
વામાં આવે છે. આ છે વ્યાવહારિક સત્તા.

૩ પારમાર્થિકી સત્તા:

જે વસ્તુનું અસ્તિત્વ ત્રણેય કાલમાં અબાધિત
હોય તે પારમાર્થિક સત્તા. વસ્તુતઃ આ સંસારમાં
બધું મિથ્યા છે. પણ બ્રહ્મ એ એકજ તત્ત્વ સાચું છે
એમ સમજાવનારી દશા યા પરિસ્થિતિ તે છે પારમા-
ર્થિક સત્તા.

આમ આ ત્રણ સત્તાઓનું વિવેચન સામાન્ય રીતે સંપૂર્ણ ભાષ્યમાં અને વિશેષ રીતે બ્રહ્મસૂત્રના આરમ્ભનાધિકરણ માં કર્યું છે; અને તે દ્વારા જગતનું અસ્તિત્વ વ્યાવહારિક સત્તાનો આશ્રય લઈને સ્વીકાર્યું છે પણ પારમાર્થિક સત્તાની દૃષ્ટિથી તો જગત મિથ્યા છે એમ સિદ્ધ કર્યું છે.

અહીં એ પણ કહેવું જોઈએ, આ ત્રિવિધ સત્તાનો સિદ્ધાન્ત તો શંકરાચાર્યનું એક મૌલિક પ્રદાન છે. ખરેખર આવા ગંભીર વિષયોમાં શંકરની તીવ્રબુદ્ધિ અલૌકિક છે. તેથી તો ઇલિયટે તેમની પ્રશંસા કરતાં લખ્યું કે—એકરૂપતા, પૂર્ણતા, ગંભીરતાના વિષયમાં શંકરનો માર્ગ ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાનક્ષેત્રે પ્રથમ સ્થાન ધરાવે છે.*

મોક્ષ :

દેહાભિમાને ગલિતે વિજ્ઞાતે પરમાત્મનિ ।

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ॥

(દગ્ધદયવિવેક)

અર્થાત્ “દેહનું અભિમાન ગળી જતાં અને પરમાત્માનું જ્ઞાન થતાં જ્યાં જ્યાં મન ફરે છે ત્યાં ત્યાં સમાધિ થઈ જાય છે.”

મુક્તિનું સ્વરૂપ

ભારતીય દાર્શનિક દૃષ્ટિકોણપ્રમાણે માનવ જીવનનું ચરમલક્ષ્ય મુક્તિ છે. અદ્વૈતદર્શન આત્મા તથા બ્રહ્મની એકતા માને છે. તેથી આત્મેક્યનું જ્ઞાન ઉત્પન્ન થતાં જ તત્કાળ આનંદનો ઉદય થાય છે; અને પ્રપંચનો વિલય થાય છે. આ મત પ્રમાણે ‘પ્રપંચ વિલય’ એ જ મુક્તિ છે. સંસારનો આ પ્રપંચ સ્વપ્નની માફક અવિદ્યા-નિર્મિત અને મિથ્યા છે. બ્રહ્મજ્ઞાન થવાથી અવિદ્યાનો વિનાશ થઈ જાય છે, અને જગતની સત્તા રહેતી નથી. એ સમયે અદ્વૈતની અનુભૂતિમાં જ મોક્ષના આનંદની અનુભૂતિ થાય છે.

શાંકરદર્શનમાં બ્રહ્મ અને આત્માનું અંકય એ જ મોક્ષનું સ્વરૂપ છે. રામાનુજ પ્રમાણે બ્રહ્મ અને આત્માની એકતા તે મુક્તિ નથી, ‘પણ જીવનું જ્ઞાનયુક્ત થઈ, સમસ્ત વિકારોથી રહિત થઈ, બ્રહ્મસમાન થવું તે મુક્તિ છે. આમ શંકર પ્રમાણે ‘આત્મજ્ઞાન’ એ જ મોક્ષ છે, જ્યારે રામાનુજ અનુસાર ભક્તિ દ્વારા બ્રહ્મસાદૃશ્ય એ જ મોક્ષ છે.

મુક્તિનું સ્વરૂપ સમજાવતા શ્રી શંકરાચાર્ય ‘આત્મબોધ’માં લખે છે કે : “આત્મા તુ સતતં પ્રાપ્તોઽપ્યપ્રાપ્તવદવિદ્યયા । તન્નાશો :પ્રાપ્તવદ્માતિ સ્વકળ્ઠાભરણં યથા” (આત્મબોધ). અર્થાત્ “જેમ ગળાનો દાગીનો ગાળામાં જ હોય છે છતાં કોઈ સમયે એ ગળામાં નથી એવો ભ્રમ થતાં માણસ તેને ચારે બાજુ શોધે છે, પણ ભ્રમનો નાશ થતાં તે હાર પોતાના ગળામાં જ રહેલો દેખાય છે. તેવી રીતે આત્મા તો સદા પાસેજ છે, હૃદયકાશમાં સદૈવ મળેલો જ છે, છતાં અજ્ઞાનને લીધે તે પોતાને જાણે મળ્યો જ નથી એમ લાગે છે. પરંતુ તે અજ્ઞાનનો નાશ થતાં (હૃદયમાં) તે પ્રકાશે છે.

સાધનચતુષ્ટય

શ્રી શંકરાચાર્ય અનુસાર સુયોગ્ય અધિકારી સાધકે આ પરમગતિ-મોક્ષની પ્રાપ્તિ માટે સાધન ચતુષ્ટયનું સેવન કરવું આવશ્યક છે. એમાં પ્રથમ આવે છે. (૧) નિત્યાનિત્યવસ્તુવિવેક. તે માટે આચાર્યશ્રી લખે છે કે નિત્યમાત્મસ્વરૂપં હિ દૃશ્યં તદ્વિપરીતગમ્ । પર્વં યો નિશ્ચયઃ સમ્યગ્ વિવેકો વસ્તુનઃ સ વૈ ॥ (અપરોક્ષાનુભૂતિ. શ્લો. ૫.) અર્થાત્ “આત્માનું સ્વરૂપ જ નિત્ય છે; એ સિવાયનું જે આ દેખાય છે, તે બધું અનિત્ય છે. વસ્તુનો આવો જે નિશ્ચય તે ‘વિવેક’ છે. પછી આવે છે (૨) હ્રદ્યામુત્તાર્યમોગવિરાગઃ અર્થાત્ આ લોક તથા પરલોકના સકલ ભોગથી વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત કરવો પડે છે. પછી (૩) શમદમાદિસાધનસમ્પત્ અર્થાત્ સાધકે શમ-દમાદિ ષટ્સંપત્તિથી યુક્ત થવું પડે છે. તેમાં (ક) શમ એટલે માનસિક સંયમ

*“The system of Shamkar, is consistancy, throughness, and proformdity, holds the first place in Indian Philosophy” (Sir charles.. Eliot Hinduism and Buddhism. Vol. II P. 208.

(ક) દમ એટલે ઇન્દ્રિયો ઉપરનો સંયમ, (ગ) બ્રહ્મા અર્થાત શાસ્ત્રોમાં નિષ્ઠા. (ઘ) સમાધાન-ચિત્ત બ્રહ્મરૂપ લક્ષ્યમાં ચિત્તને એકાગ્ર કરવું તે. (ઙ) ઉપરતિ-વિષયોથી દૂર રહેવું તે. (ચ) તિતિક્ષા-સર્વ ઇન્દ્રિયો સહન કરી લેવાં તે. એથી શ્રી શંકરાચાર્યે કહ્યું છે કે 'સહનં સર્વદુઃખાનાં તિતિક્ષા સા શુભા મતા (અપરેક્ષાનુભૂતિઃ શ્લો. ૭). (ઃ) મુમુક્ષુતા-અર્થાત મોક્ષ પ્રાપ્તિની તીવ્ર અભિલાષા. આવી મુમુક્ષુતાથી યુક્ત સાધકને ગુરુ દ્વારા ઉપદેષ્ટ બ્રહ્મપરકે ઉપનિષદ્ વાક્યો બહુ માર્ગદર્શક નીવડે છે. 'પ્રકમેવાદિતીયં નેહ નાનાસ્તિ કિંચન' (અધ્યાત્મોપનિષદ્ ૬૩) અર્થાત તે એક જ અને અદ્વિતીય છે, બાકી કોઈપણ અહીં અનેક નથી. વળી 'આનન્દં બ્રહ્મણો વિદ્વાન્ ન વિમેતિ કદાચન (તૈત્તિરીયોપ ૨-૪) અર્થાત 'આનંદને બાણનારો કદીપણ ભય પામતો નથી.' અથવા 'વિજ્ઞાનમાનન્દરૂપ' (બૃહદારણ્યકોપ ૩.૧૨૮) 'એ બ્રહ્મ વિજ્ઞાન અને આનંદરૂપ છે' તેમ બાણી સાધકે કૃતકૃત્ય બની જાય છે.

શ્રવણ-મનન-નિદિધ્યાસન :

આવા સાધનચતુષ્ટયથી સંપન્ન થયેલ સાધકે ઇન્દ્રિય, મન તથા વાસનાઓ ઉપર વિજય મેળવી બ્રહ્મજ્ઞાની ગુરુ પાસેથી શિક્ષાગ્રહણ કરવું જોઈએ. વેદાન્તના અધ્યયનમાં ત્રણ વસ્તુ ખૂબ અગત્યની છે : (૧) શ્રવણ-તત્ત્વમસિ આદિ વાક્યોનું શ્રવણ. (૨) મનન-શુદ્ધિવાક્યો ઉપર યુક્તિપૂર્વક ચિંતન અને (૩) નિદિધ્યાસન-શુરુના ઉપદેશનું સત્યતત્ત્વનું પૌનઃપુન્યેન ચિંતન.

આવો સાધક હંમેશાં એ વિચારતો હોય છે કે "બ્રહ્મેવાહં ન સંસારી ન ચાહં બ્રહ્મણઃ પૃથક્ । નાહં વેદો ન મે વેદઃ કેવલોઽહં સનાતનઃ ॥ (આત્મચિન્તન) અર્થાત હું બ્રહ્મ છું, સંસારી નથી. હું બ્રહ્મથી ભિન્ન નથી, હું દેહ નથી, દેહ મારો નથી, હું વિશુદ્ધ સનાતન છું.

જો કે ઘણીવાર પૂર્વના સંસ્કારો એટલા બધા પ્રબલ હોય છે કે એક વાર કરેલ અનુશીલનથી

તે નષ્ટ થતા નથી, તેથી ભૂયોભૂયઃ આત્મચિંતન કરવું પડે છે; અને તેમ થતાં મિથ્યા સંસ્કારોનો નાશ થાય છે; અને એ પછી ગુરુદ્વારા પ્રાપ્ત થયેલ તત્ત્વમસિ અને પછી અહં બ્રહ્માઽસ્મિની સ્થિતિ સાધકે પ્રાપ્ત કરી લે છે.

અહીં એક સવાલ પેદા થાય છે કે સાધકે જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યા પછી કર્મ કરવાં કે નહીં ? લોકમાન્ય તિલકે અનુસાર સાધકે જ્ઞાનપૂર્વકે ઉપાસનાપ્રધાન નિષ્કામ રીતે કર્મ કરવાં જ જોઈએ. શ્રી અરવિન્દ પણ કર્મ, ભકિત અને જ્ઞાનનો સમન્વય એ જ શ્રેયઃસાધક માર્ગ છે એમ માને છે. પૂર્ણ જ્ઞાનીએ શુભ કે અશુભથી પર થઈ લોકસંગ્રહ માટે કર્મ કરતાં રહેવું જોઈએ. જોકે શંકરાચાર્ય નિવૃત્તિ માર્ગમાં વધુ માનનારા છે, છતાં કર્મ અને પ્રવૃત્તિ માર્ગને પણ તેઓ મનઃશુદ્ધિ માટે આવશ્યક ગણે છે.

આવી રીતે સાધનચતુષ્ટય તથા શ્રવણ-મનન વગેરેના સેવનથી જ્યારે સાધકે મોક્ષની દશા પ્રાપ્ત કરે છે, ત્યારે તે એક અલૌકિક પરિસ્થિતિ અનુભવે છે. તે કહે છે કે 'ન મે દ્વેષરાગો ન મે લોભમોહૌ મદો નૈવ મે નૈવ માત્સર્યમાનમ્ । ન ધર્મો ન ચાર્થો ન કામો ન મોક્ષશ્ચિદાનન્દરૂપઃ શિવોહં શિવોઽહમ્' (આત્મબદ્ધક). અર્થાત 'નથી મને દ્વેષ કે રાગ, નથી મને લોભ કે મોહ, નથી મને મદ કે માત્સર્યનું જ્ઞાન; નથી ધર્મ, અર્થ, કામ કે મોક્ષ. હું તો ચિત (ચૈતન્ય)રૂપ, આનંદરૂપ અને શિવસ્વરૂપ છું.

રાહ ભૂલેલા સાધકને શુરુકૃપાથી સ્વરૂપનો પરિચય થાય છે. બાકી સાધકે ઘણીવાર આત્મવિસ્મૃતિ કરીને બેઠો હોય છે. જેમ કોઈ રાજકુમાર ભીલોની ટોળીમાં ઊછરતાં પોતાના અસલ સ્વરૂપને ભૂલી જાય છે. પણ પછી પોતાના કુળનો પરિચય થતાં, તેનામાં ગૌરવની ભાવના જન્મે છે; તેમ જીવાત્મા અવિદ્યાને લીધે પોતાનું સ્વરૂપ ભૂલી જાય છે પણ પછી સ્વ-સ્વરૂપનો પરિચય

થતાં તેનામાં આંતમજ્ઞાનની દિવ્યજ્યોતિ જન્મે છે. આ માટે વેદાન્તમાં પ્રસિદ્ધ વાક્ય છે. “દશમ-સ્ત્વમસિ” અર્થાત ‘તું પોતે જ દસમો છે.’ એક વાર દસ માણસો એક નદી પાર કરીને પછી અન્યોન્યની ગણતરી કરવા માંડ્યા. ત્યારે તે નવ જ થયા; કારણ કે ત્યાં ગણતરી કરનાર માણસ પોતાને છોડીને ગણતરી કરતો હતો, પણ ત્યાં એક બુદ્ધિ-માન પુરુષ આવતાં તું પોતેજ ‘દશમઃ’ દસમો છે એમ કહેતાં, પેલા માણસને હું દસમો છું એમ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન થઈ જાય છે.

મુક્તિના ભેદ

વેદાન્તમાં ક્રમમુક્તિ સઘોમુક્તિ એ ઉપરાંત ચતુર્વિધમુક્તિ અને કેવલ્યમુક્તિનું વર્ણન છે; છતાં કેવલ્યમુક્તિ સિવાય અન્યમુક્તિને અહીં સ્થાન નથી. એમાં પણ જીવન્મુક્તિ તથા વિદેહ-મુક્તિ એવા બે પ્રકારો છે.

જીવન્મુક્તિ

શ્રી શંકરાચાર્ય વિવેકચૂડામણિમાં કહે છે કે “દિગમ્બરો વાપિ ચ સામ્બરો વા, ત્વગમ્બરો વાપિ ચિદમ્બરસ્થઃ । ઝન્મત્તવદ્ વાપિ ચ બાલ-વદ્ વા પિશાચવદ્ વાપિ ચરત્યવન્યામ્ ॥” અર્થાત એ (એવો જીવન્મુક્ત) કાંતો દિગમ્બર કે વસ્ત્ર-સહિત, અથવા ચામડીરૂપી અંબરવાળો કે ચૈતન્ય રૂપ અંબર (વસ્ત્ર)વાળો, ઝન્મત્ત, બાળક, પિશા-ચની માફક પૃથ્વીમાં તે ઘૂમ્યા કરે છે.”

એવા જીવન્મુક્તચતિની પરિસ્થિતિનું વર્ણન કરતાં આચાર્ય ગૌડપાદ પણ કહે છે કે “તસ્મા-દેવં વિદિત્વૈનમદ્વૈતે યોજયેત્ સ્મૃતિમ્ । અદ્વૈતં સમનુપ્રાપ્ય જહવલ્લોકમાચરેત્ ॥ નિસ્તુતિર્નિર્નમસ્કારો નિઃસ્વધાકાર एव च । चलाचल-निकेतश्च यतिर्यादृच्छिको भवेत् ॥”

અર્થાત એ પ્રમાણે તત્ત્વજ્ઞાન પછી સ્મૃતિને અદ્વૈત તત્ત્વમાં જોડવી, અને અદ્વૈતને પામી લોકમાં

જડની માફક આચરણ કરવું. ન પ્રશંસા કે ન નમસ્કાર, ન સ્વધા (પિતૃ તર્પણ) ..... સ્થિર કે અસ્થિર રહેકાણુવાળા ચતિએ ચદૃશ્યથી રહેવું.

જોકે જીવન્મુક્તિમાં મોક્ષ પામ્યા પછી પણ પ્રારબ્ધકર્મોના ફળે પ્રાપ્ત થયેલ શરીર તો રહેતું જ હોય છે; પરંતુ મુક્તાત્મા એને શરીર સમજતો નથી, સંસારનો મિથ્યા પ્રપંચ એની સામે હોય છતાં તે તો નિર્લિપ્તપણે વતે છે. આચાર્ય શંકરનો આ વિચાર પછીથી જીવન્મુક્તિ નામે જાણીતો થયો છે.

વિદેહમુક્તિ

સ્વારાજ્યસિદ્ધિ કહે છે કે ‘સ્વાનન્દે સહજે સદા વિહરતાં સ્વચ્છન્દલીલાણુષાં, નિઃસંજ્ઞા ચ નિર્ગલા ચ જગતાં કલ્યાણસંદોહિની । મત્સ્યાનાં સલિલેઽમ્બરે ચ વયસાં વાયોરિવાશામુખે, દુર્લક્ષ્યે પથિ યોગિનાં બહુવિધા ગૂઢા વિચિત્રા ગતિઃ ॥ જેમ માછલાંની જલમાં, પક્ષીઓની અન્તરિક્ષમાં, અને વાયુની સર્વદિશાઓમાં ગતિ હોય છે તેવી રીતે સાહજિક નિબળનંદનદીમાં સ્વતંત્ર રીતે સ્વેચ્છાવિહાર કરનાર યોગિઓની દુર્લક્ષ્ય માર્ગ ઉપર જગત્ કલ્યાણ આપનારી નિઃસંજ્ઞા અને બંધનવગરની ગતિ હોય છે.

તત્ત્વજ્ઞાનથી સંચિત, પ્રારબ્ધ, અને ક્રિય-માણુ પૈકી સંચિતનો ક્ષય તથા ક્રિયમાણુ કર્મનું નિવારણ થવાથી પુનર્જન્મથી છૂટકારો મળે છે. પણ પ્રારબ્ધનું ફળ તો ભોગવવું જ પડે છે. પણ પછી પ્રારબ્ધનો પણ એની શક્તિ સમાપ્ત થતાં વિનાશ થઈ જાય છે. જેમ કુંભારનો ચાકરડો દંડ લઈ લેવામાં આવતાં પણ કેટલોક સમય ફર્યા કરે છે. પછી વેગ શાંત થઈ જતાં પોતાની મેળે રોકાઈ જાય છે તેવી રીતે સાધક પણ પ્રારબ્ધવશ પ્રાપ્ત થયેલ સ્થૂલ તથા સૂક્ષ્મ શરીરનો અન્ત થતાં તે જીવન્મુક્ત અવસ્થાને પ્રાપ્ત થાય છે તે ‘વિદેહમુક્તિ’ કહેવાય છે.

આવી રીતે શ્રી શંકરાચાર્યજીના દાર્શનિક ચિંતનથી પૌરસ્ત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો મુગ્ધ બન્યા છે. શંકર પછી સર્વજ્ઞાત્મમુનિ, વાચસ્પતિ, શ્રીહર્ષ, ચિંતમુખાચાર્ય, વિદ્યારણ્ય, આનંદગિરિ, મધુસૂદન સરસ્વતી, અપ્પય દીક્ષિત જેવા પ્રચંડ વિદ્વાનોએ એમની વિચારસરણીનો અતિશય આદરપૂર્વક સ્વીકાર કર્યો છે, તે વિદેશીય વિદ્વાનોમાં મેકસમૂલર, ડોયસન, જેકબ વગેરે નામી-અનામી વિદ્વાનો શંકર ઉપર મુગ્ધ છે.

પ્રસિદ્ધ જર્મન તત્ત્વજ્ઞાની 'થીબો' શંકરાચાર્યને અંજલિ અર્પતાં કહે છે કે ભારતની ભૂમિ ઉપર શંકરે સ્થાપિત કરેલ સિદ્ધાન્તો ધર્મમી-માંસાત્મક દૃષ્ટિબિન્દુને બાદ કરીને કેવળ તત્ત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ભેદ એ તોપણ તે ખૂબ જ મહત્ત્વના અને અત્યંત રસપ્રદ છે. વેદાન્તિક અને અવેદાન્તિક જે શાખાઓ શંકરના મત સાથે સંમત થતી નથી તેમને ધ્યાનમાં લેતાં એ માલુમ પડશે કે શંકરના સિદ્ધાન્તો, ચિંતન, ઊંડાણ, અને વૈચારિક પ્રામાણિકતામાં અનન્ય છે.”^૧

1 The Doctrine advocated by Shamkar is from all purely philosophical point of view, and apart from all theological considerations; the most important and interesting one which has arisen on Indian soil; neither those forms of the Vedanta which diverge from view represented by Shamkar; nor any of the non-Vedantic systems can be compared with so-called orthodox Vedant in boldness, depth, and Subtlety of speculation.”

[‘Thibaut’ Introduction to *બ્રહ્મસૂત્ર* P. xiv.]

આ ઉપરાંત પ્રાચીન યૂનાનના દાર્શનિક પ્લેટોથી લઈ આધુનિક દાર્શનિકો જેવા કે સ્વેડેનબર્ગ, ઇમર્સન, બિશપ, બર્કલે, હેગલ, ક્રિસ્તે, કાન્ટ, ગ્રીન, સુધીના પ્રાશ્ચાત્ય સમાજના મનોવિજ્ઞાન તથા તત્ત્વજ્ઞાનના વિદ્વાનોએ શ્રી શંકરાચાર્યે સ્થાપિત કરેલા આદર્શોનું એક યા બીજી રીતે સમર્થન કર્યું છે.

‘શંકર અને બ્રેડલી, વિષેનું અધ્યયન કરતાં શ્રી શ્રીવાસ્તવ પણ જણાવે છે કે “આધુનિક વૈજ્ઞાનિક અને તાત્ત્વિક ચિંતનપ્રવાહમાં હાલમાં દૃષ્ટિ-ગોચર થયેલાં વલણો એમ બતાવે છે કે ભારતના કે પશ્ચિમના કોઈ પણ દાર્શનિક સિદ્ધાંતને સુલભ ન હોય તેવું ઉજ્જવળ લવિષ્ય શંકરના તત્ત્વદર્શનને છે. (શ્રીવાસ્તવ: Shankar & Bradly. P. 17).

શ્રી શંકરાચાર્યે પોતાના સિદ્ધાંતો દ્વારા જે સંદેશ કે ઉપદેશ આપ્યો છે તે વિષે પ્રશસ્તિનો અર્થ આપતાં શુજરાતના સ્વં સાક્ષર શ્રી મં નં દ્વિવેદી જણાવે છે કે “Shankar preached universal love, active honest work constant repose in the peace and Silence of Idea.” (The Limitation of Sankar P. xxv).” અર્થાત્ “ઉચ્ચ આદર્શ તત્ત્વથી પ્રાપ્ત થતી શાંતિ અને મૌનના માધ્યમ તરીકે શંકરાચાર્યે—સાર્વાત્રિક પ્રેમ, સક્રિય પ્રામાણિક કર્મ અને સુખનો ઉપદેશ આપ્યો છે.”

પ્રસ્થાનત્રયી અને બ્રહ્મસૂત્ર

પ્રા. વાસુદેવ પાઠક. (એમ. એ. સાહિત્યાચાર્ય)

અમદાવાદ.

મહાનમાં મહાન, છતાં અણુમાં અણુ; વ્યાપક છતાં અગમ્ય; અને સગુણ છતાં નિર્ગુણ સ્વરૂપને નિરૂપતા સમગ્ર દર્શનોમાં મતવૈવિધ્ય પ્રવર્તે છે, તો પણ સમગ્ર રીતે જોતાં આ વિરોધમાં પણ વિકાસ અને એકતા દેખાય છે. કાર્યકારણી શૂંઘલા જોતાં, ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન ત્રણ જુદા જુદા સિદ્ધાંત નિરૂપતું દેખાય છે. આરંભવાદ, પરિણામવાદ અને વિવર્તવાદ. આરંભવાદ મુજબ વિશ્વ વિભિન્ન પરમાણુઓના પુંજથી પેદા થાય છે. ન્યાય-વૈશેષિક અને કર્મમીમાંસાને આ સિદ્ધાન્ત સ્વીકાર્ય છે. પરિણામવાદ મુજબ કાર્ય-કારણમાં અન્તર નથી. કારણમાં કાર્ય સદા અવ્યક્ત રૂપે રહે છે. તેના દ્વારા અવ્યક્ત વસ્તુને વ્યક્ત રૂપે લાવવાનો લોકોનો યત્ન હોય છે. આ સિદ્ધાન્ત સાંખ્ય-યોગ, ભતૃ-પ્રપંચ અને વૈષ્ણવ મતાવલંબી દર્શનિકોનો છે. વિવર્તવાદ આનાથી પણ આગળ વધે છે. તે મતે, કેવળ કારણ જ સત્તા ધરાવે છે. કાર્ય તો સત્ અસત્થી વિલક્ષણ એક અનિર્વચનીય વ્યાપાર છે. શંકર વેદાન્ત આમ માને છે. આ ત્રણે વાદ (દૃષ્ટિ)ની પરસ્પર તુલના કરતાં જણાશે કે કાર્ય-કારણના સ્થૂળ સ્વરૂપથી આરંભીને તેના સૂક્ષ્મ રૂપ સુધી પહોંચી શકાય છે, અને એ રીતે તેમાં વિકાસ છે.

અદ્વૈત તત્ત્વની સૂક્ષ્મતા એટલી છે, કે તેનું સઘઃ પ્રતિપાદન શક્ય નથી, બુદ્ધિગમ્ય નથી. તેથી સ્થૂળ તત્ત્વના નિર્દેશકે ન્યાયાદિ શાસ્ત્રો સંભળ્યાં. તેના સહારે, સ્થૂળથી આરંભીને સૂક્ષ્મ સુધીની ગતિ શક્ય છે. સ્વામી મધુસૂદન સંરસ્વતી પણ

તેમના 'પ્રસ્થાન ભેદ' માં કહે છે કે મનુષ્યોને બહારના વિષયોથી રોકી, પરમ પુરુષાર્થમાં પ્રવેશાવવા માટે સર્વજ્ઞ (બ્રાન્ત નહિ) એવા મનીષિઓએ નાનાવિધ પ્રસ્થાનો રચ્યાં અને અનેકતામાં એકતાનો આદર્શ આપ્યો. આવાં પ્રસ્થાનો સમગ્ર ભારતીય તત્ત્વચિંતનના પરિચાયક છે તથાપિ, ભારતીય સંસ્કૃતિના, અને વિશેષતઃસ્તુ વેદાન્ત દર્શનના આધાર સ્તંભ તરીકે સર્વાનુમતે સ્વીકારાયેલ ત્રણ ગ્રંથ છે. ઉપનિષદ્, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા, અને વેદાન્ત સૂત્ર. અને તેથી જ 'શ્રુતિ' એ શબ્દ દ્વારા ઉપનિષદ્ વાક્ય, અને 'વેદાંતશાસ્ત્ર' દ્વારા વેદાંત સૂત્રો કે બ્રહ્મસૂત્રો સમજવામાં આવે છે. વેદાંતના વાચ્યાર્થ અને વેદોના જ્ઞાનકાંડ સમા આ ત્રણેનો સમુચ્ચય-પરિભાષામાં પ્રસ્થાનત્રયી અથવા પ્રસ્થાનત્રય તરીકે નિર્દેશ થાય છે. સનાતનધર્મના તત્ત્વજ્ઞાનની વિચારસરણીઓના પાયામાં આ પ્રસ્થાનત્રયી છે. ગીતાએ સૂચવેલી રાજવિદ્યા તે આ જ છે. ભારતીય જ્ઞાનાગારના આધાર તરીકે આ પ્રસ્થાનત્રય છે એ વાતની પ્રમાણુતાના આધાર તરીકે કહી શકાય, કે પ્રત્યેક આચાર્ય કે સાંપ્રદાયિકે તેના પર ભવ્ય, ટીકા, વિવરણ, વાર્તિક, તિલક વગેરે લખીને પોતાનો મત તેમાંથી તારવવાનો યત્ન કર્યો છે. મુખ્ય ઉપનિષદો, ગીતા અને બ્રહ્મસૂત્ર ઉપર શંકર, રામાનુજ, વલ્લભ, નિમ્બાર્ક, મધ્વ, આદિ આચાર્યોનાં ભાષ્યો મળે છે. પ્રસ્થાનત્રયીના આ ગ્રંથો આધ્યાત્મિક જ્ઞાનના તત્ત્વ સ્વરૂપ છે. જ્યાં સુધી, આચાર્ય એમ ન બતાવે, કે પોતાનો મત આ ત્રણ પર

આધારિત છે, ત્યાં સુધી તેમનું આચાર્યત્વ સ્વી-
કારાતું નહિ અને તેમનો મત પણ ઉપેક્ષ્ય લેખાતો,
આ આચાર્યોના દૃષ્ટિકોણના લેક્ષ્મી આ ગ્રંથોના
જૂઠા જૂઠા અર્થ થયા. કોઈએ અક્ષરસ્વારસ્ય
અનુસાર અર્થ કર્યા; તો કોઈએ ક્લિષ્ટ કદપના
દ્વારા, અર્થાપત્તિઓ અને અધ્યાહારનો આધાર લીધો.
કેટલાકે તો ઉપક્રમ અને ઉપસંહારની પણ ચિંતા
કર્યા વિના જ, મનમાન્યા અર્થ કર્યા. પરિણામે,
આ ગ્રંથોના યથાર્થ તાત્પર્ય પરત્વે આજે પણ
સમસ્યા જ છે. ટૂંકમાં, અધ્યાત્મશાસ્ત્રના સાર-
સ્વરૂપ વેદાંત શબ્દનો પારિભાષિક અર્થ માત્ર
વેદનો અંતિમ ભાગ, કે વેદનો સિદ્ધાંત, એટલો
જ નથી, પણ, વેદાંત દર્શન, ઔપનિષદ-સિદ્ધાંત,
વેદાંત મત, કે વેદાંત ક્ષિપ્રોસોક્તી, એવો છે. આ
પરિભાષામાં પ્રસ્થાનત્રયીને સમજાવનારા પ્રકરણ
ગ્રંથ, મંડન ગ્રંથ, વગેરે બધા જ ગ્રંથ સમાઈ
જાય છે. બ્રહ્મના માર્ગે પ્રસ્થાન કરવા માટેના પથ-
પ્રદર્શક આ ત્રણ ગ્રંથ છે. પ્રસ્થાન એટલે ગમન.
અનુક્રમે શ્રુતિ, સ્મૃતિ અને ન્યાય પ્રસ્થાન તરીકે પણ
આ પ્રસ્થાનો ઓળખાય છે.

ઉપનિષદ્ નામક પ્રથમ પ્રસ્થાન, એ શ્રુતિ
પ્રસ્થાન છે. ઇશ કેન, કઠ, પ્રશ્ન, મુંડક, માંડૂક્ય,
તૈત્તિરીય, ઐતરેય, છાંદોગ્ય, બૃહદ્દારણ્યક, કૌષીતકિ
અને ઋગ્વેદાધ્યતર, એ બાર મુખ્ય ઉપનિષદ્ છે.
ઐતરેય અને કૌષીતકિ-ઋગ્વેદીય; કેન અને છાંદોગ્ય
સામવેદીય; ઇશ અને બૃહદ્દારણ્યક-શુક્લ યજુર્વેદીય;
કઠ, તૈત્તિરીય અને ઋગ્વેદાધ્યતર-કૃષ્ણ યજુર્વેદીય;
અને પ્રશ્ન. મુંડક તથા માંડૂક્ય અથર્વવેદીય
ઉપનિષદ્ છે. અપૌરુષેય અને અમાનવીય કૃતિ
એવા વેદના તાત્પર્યને પ્રતિપાદિત કરતા હોઈને,
આ પ્રસ્થાનને 'શ્રુતિ પ્રસ્થાન' કહ્યું છે. ઇ. સ.
૧૧૩૭, એટલેકે, રામાનુજાચાર્યના સમય બાદ,
વેદ સાહિત્યથી સ્પષ્ટ જૂદી રીતે ઉપનિષદ્ સાહિત્યનો
નિર્દેશ થયો હોય, એમ લાગે છે.

ઉપનિષદ્ ના જ્ઞાનના આધારે જ,
સર્વોપનિષદો ગાવો દોગ્ધા ગોપાલનન્દનઃ ।
પાર્યો વત્સઃ સુધીર્ઘક્તા દુર્ગ્ધં ગીતામૃતં મહત્ ॥

એ શ્લોકમાં બતાવાયું, તેમ ગીતારૂપી
અમૃત દોહવામાં આવ્યું. સ્મૃતિકાળમાં, અને
સ્મૃતિસ્થ પણ હોવાથી, આ જ્ઞાનસાગરને 'સ્મૃતિ
પ્રસ્થાન' એવી અભિધા મળી. આચાર્ય શંકરે
ગીતાનો ઉલ્લેખ 'સ્મૃતિ' શબ્દ દ્વારા અનેકશઃ
કર્યો છે. શ્રુતિ અને સ્મૃતિમાં ભેદ પાડીએ, તો
શ્રુતિ જ બળવાન મનાય. અને એ રીતે, ઉપ-
નિષદ્ની સારભૂત હોવા છતાં, ગીતા કરતાં ઉપ-
નિષદ્નો પ્રમાણ પ્રબળ મનાય છે. બૌદ્ધ ધર્મના
ઉદય પૂર્વે આ સ્મૃતિ પ્રસ્થાન અસ્તિત્વમાં આવેલું
લેખાય છે.

અનેક ઉપનિષદ્ (વેદાંત-વેદના અન્ત-વેદના
ચરમ સિદ્ધાંત) ના આપાતતઃ વિરોધી પ્રતીતિ થતા
વિરોધના પરિહાર માટે બાહરાયણે બ્રહ્મસૂત્રની
રચના કરી. અને તે જ ત્રીણું પ્રસ્થાન, 'ન્યાય-
પ્રસ્થાન, કહેવાય છે. આપ્ત વાક્યોના આધાર
ઉપરાંત, ચુકિત—પ્રચુકિતનો પણ વિશેષ આધાર
અહીં લેવાયો હોઈને, તે ન્યાય (તર્ક) પ્રસ્થાન
છે. શ્રુતિના અર્થના સમજ પૂર્વક કરવાના નિર્ણયના
આધાર માટે આધારભૂત હોઈને તેને જ 'નિર્ણય-
યક શાસ્ત્ર' પણ કહે છે. વેદાંત-સૂત્ર, શારીરક-
મીમાંસા, કે ઉત્તર-મીમાંસા વગેરે તરીકે પણ તે
જ ઓળખાય છે. બ્રહ્મના પ્રતિપાદક હોઈને,
બ્રહ્મમીમાંસા કે બ્રહ્મસૂત્રો કહેવાયાં. સંક્ષિપ્ત
અને સારભૂત હોવાથી, તે સૂત્રો કહેવાયાં છે. જેમ
સમગ્ર ભારતીય દર્શનોના, તેજ રીતે સમગ્ર સૂત્ર
સાહિત્યના સર્જનોમાં મૂર્ધન્ય સ્થિતિ બ્રહ્મસૂત્રોની
છે. વેદના અંતિમ-જ્ઞાનકાંડના પ્રતિપાદક હોઈને
તે ઉત્તરમીમાંસા છે. શરીરમાં સ્થિત જીવાવસ્થા-
પત્ત બ્રહ્મ વિષયક વિવેચન કરતું હોઈને તેને
શારીરકમીમાંસા કહે છે.

આ બ્રહ્મસૂત્રના કર્તૃત્વ પરત્વે મતભેદ પ્રવર્તે
છે. પ્રો. હિરિયણ્ણા, પ્રો. એ. એ. મેગ્ડોનલ
વગેરે કહે છે, તેમ બાહરાયણ જ તેના કર્તા છે.
આ બાહરાયણ કૃષ્ણ દ્વૈપાયન કહેવાય છે. આ
બાહરાયણ તે જ છે કે જેમનું સાર્થક નામ વેદ

વ્યાસ છે. જોકે બાહરાયણને દ્વૈપાયન કે વ્યાસ તરીકે સ્વીકારવાની બાબતમાં મતવૈવિધ્ય છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં બાહરાયણનું નામ આવે છે અને એમ મનાય છે કે આ તે જ બાહરાયણ છે કે જેમણે ઉપનિષદના અર્થને સમજાવ્યા છે. નિશ્ચિત રીતે એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે આ બાહરાયણ નામ બ્રહ્મસૂત્રના કર્તાનું જ છે. ભારતીય અને અનેક પાશ્ચાત્ય આલોચકો બાહરાયણને વ્યાસ તરીકે માનવા તૈયાર નથી. અને કદાચ વ્યાસ તરીકે માને, તો પણ, તે કૃષ્ણ દ્વૈપાયન છે કે કેમ, એ પ્રશ્ન રહે છે.

પારાશર્યશિલાલિખ્યાં મિશ્નુનટસૂત્રયોઃ પાણિનિ ૪-૩-૧૧૦. એ સૂત્રમાં ભિક્ષુ સૂત્રકાર પારાશર્યનો ઉલ્લેખ કરે છે. ભિક્ષુ શબ્દ, સંન્યાસીનું નામાન્તર છે, અને તેથી અનુમાન કરાય છે કે આ સૂત્ર, ભિક્ષુઓને કે સંન્યાસીઓને લખવા અને લખાવવા માટે, ઉપનિષદોના આધારે લખાયેલ કોઈક ગ્રંથ છે. જો આ અનુમાન સત્ય ઠરે, તો મિશ્નુસૂત્ર એ વેદાંત સૂત્રોથી કે બ્રહ્મ સૂત્રથી ભિન્ન નહિ હોય, એમ માની શકાય. બીજી બાજુ પરાશરના પુત્રનું નામ પારાશર્ય છે. આમ, પરાશરના પુત્ર વ્યાસ દ્વારા નિર્મિત એક ભિક્ષુસૂત્ર અતિ પ્રાચીન સમયમાં પણ પ્રચલિત હતું. પાણિનિના સૂત્રોમાં આ ગ્રંથનો નિર્દેશ થવાથી, પાણિનિ આ ગ્રંથથી પરિચિત પ્રતીત થાય છે. અત્યારે પ્રચલિત બ્રહ્મ-સૂત્ર બાહરાયણ વ્યાસના નામે પ્રસિદ્ધ છે. આ ગ્રંથ પ્રાચીન સંપ્રદાયનો જ કોઈ ગ્રંથ છે કે કોઈ અર્વાચીન ગ્રંથ છે, એ તારવવું કપરું છે. શ્રીધર સ્વામી અનુસાર, બ્રહ્મસૂત્રપદૈશ્વૈવ હૈતુમદ્ભિઃ વિનિશ્ચિતૈઃ (ગીતા-૧૩-૪). એ પદ્યમાં બ્રહ્મ સૂત્રના પદોનો જ નિર્દેશ છે, અને એ રીતે, બ્રહ્મ સૂત્રનો સમય ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠી સદીની આસપાસ પહેલાંનો માની શકાય.

પ્રો. જેકોબી, અને અન્ય પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનોના મત મુજબ પ્રો. દિરિજુગા કહે છે કે, વેદાંત સૂત્ર

અન્ય દર્શનસૂત્રોના રચનાકાળ પછી, ઈ. સ. ૪૦૦ માં રચાયું હશે. આનું કારણ આપતાં તેમણે સૂત્રવ્યુત્પત્તિ કે વેદાંત દર્શનમાં ખંડન કરવા માટે જેટલા દાર્શનિક પૂર્વપક્ષ છે. તે બધા આમ તો અર્વાચીન છે. ઈશ્વર કૃષ્ણની સાંખ્ય કારિકામાં જે સ્વરૂપ સાંખ્યનું દર્શાવાયું છે, તેનું જ ખંડન વેદાંત સૂત્રોમાં છે-સ્વામી. ભગવદ્વાચાર્યજી પણ, આવા જ ખ્યાલના આધારે, બ્રહ્મસૂત્રને બાહરા-યણનું નહિ પણ આચાર્ય શંકરનું જ માને છે. અને શંકરે મનમાની રીતે સૂત્રો બનાવી દઈને તેના પર ભાષ્ય રચ્યું છે એમ કહી, બ્રહ્મસૂત્રનો રચનાકાળ પાછળનો ગણાવે છે. શંકરે કદાચ આખું જ બ્રહ્મસૂત્ર નહિ રચ્યું હોય, તો પણ કેટલાંક સૂત્રો તો પોતાના મતને સમર્થન આપવા અને પરમતના ખંડન માટે રચીને, મૂળ બ્રહ્મ-સૂત્રમાં ઉમેરી જ દીધાં છે, એમ તેઓશ્રીએ સૂચવ્યું છે. પરંતુ આમ માનવું ઉચિત નથી. આચાર્ય શંકરનો સમય ઈ. સ. ની આઠમા સદાના મનાયો છે (પ્રો. મેગ્ડોનલ મુજબ અને અન્ય પ્રમાણો અનુસાર). જ્યારે બ્રહ્મસૂત્રોનો રચનાકાળ ઈ. સ. પૂ. છઠ્ઠી સદીની લગભગનો મનાય છે. વળી, શંકરના ભાષ્યમાં દેખાતી માયા બ્રહ્મસૂત્રોમાં નથી દેખાતી. ક્યારેક બ્રહ્મસૂત્રોના અર્થ કરવામાં શંકરને તકલીફ પડી છે. અને સૂત્રાર્થને મચડીને પોતાને અનુરૂપ બનાવ્યો છે. જો સૂત્રકાર શંકર પોતે જ હોત, તો આવી કિલ્લ રીતે સૂત્રાર્થ ન કરતાં, સૂત્રને જ જરા બદલી લેત. વળી, ઉપ-નિષદના બધા જ શબ્દો પ્રમાણભૂત છે, એમ માનતા-સૂત્રકાર અને આચાર્ય શંકર-બંને, તેના અર્થ ઘટનમાં જૂદા પડે છે. અને એ રીતે પણ બ્રહ્મસૂત્ર પર શંકરાચાર્યનું કર્તૃત્વ લાઘવું તે અનુ-ચિત છે.

અન્ય વિદ્વાનો કે જે બ્રહ્મસૂત્રને અર્વાચીન દર્શાવવા મથે છે તેમની કલ્પના પણ બરાબર નથી. બ્રહ્મ સૂત્રમાં અતિ પ્રાચીન ઋષિઓ સિવાય અર્વાચીન કોઈ સંપ્રદાયના પ્રતિષ્ઠાતા, કે કોઈ

દાર્શનિક સિદ્ધાન્તના સંસ્થાપક કે આચાર્યનો નામ નિર્દેશ નથી. તેમાં ખંડન કરાયેલ સાંખ્ય પ્રાચીન માનવાનું છે મહાભારતના શાન્તિ પર્વમાં તથા ચરક, સુશ્રુત વગેરે ગ્રંથોમાં પણ એક યા બીજા પ્રકારે સાંખ્યના મૂળભૂત સિદ્ધાંતોના વિષય-નિર્દેશ છે. ન્યાય અને વૈશેષિક પણ ગૌતમસૂત્ર કે કણ્ણદ પ્રતિપાદિત નથી. સર્વાસ્તિવાદ, વિજ્ઞાન-વાદ, કે શૂન્યવાદ પણ પ્રાચીન જ છે. વૈભાષિક અને સૌત્રાન્તિકોનો સર્વાસ્તિવાદ તો બીજરૂપે કથાવત્થુ વગેરે પ્રાચીન ગ્રંથોમાં છે. યોગાચાર-સંપ્રદાયના સ્થાપક યોધિસત્વ મૈત્રેયનાથ અને યોગાચાર્ય, અસંગ કર્તાં ય પ્રાચીન વિજ્ઞાનવાદી છે. લંકાવતાર સૂત્ર વગેરેમાં તો સ્પષ્ટ છે જ, પણ પાલિ સાહિત્યમાં ય તેનો નિર્દેશ છે માધ્યમિકમત-શૂન્યવાદ નાગાર્જુન પહેલાંના અશ્વઘોષના ગ્રંથો ઉપરાંત પ્રાચીન પાલી ગ્રંથોમાં પણ જોવા મળે છે. પાંચરાત્ર અને પાશુપત જેવા ગ્રંથોથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે આ બે અવૈદિક મત મહાભારતના સમયમાં પણ હતા. પ્રાચીન ઉપનિષદ વગેરેમાં સૂક્ષ્મરૂપે આ બધા જ સિદ્ધાંતોનો પરિચય મળે છે અને તેથી આ બ્રહ્મસૂત્ર ગ્રંથ સર્વથા અર્વાચીન તો નથી જ. દાર્શનિક વિકલ્પ પ્રવાહો તો આ દેશમાં પ્રાચીન સમયથી પ્રસિદ્ધ છે. પછીના સમયમાં આ બધા મત સંગૃહીત અને સંકલિત કરીને, દષ્ટિભેદ મુજબ લખાયા છે. અને પ્રત્યેક સંગ્રહ એક એક દર્શનના નામે વિખ્યાત થયો છે. વાસ્તવમાં તે સંપ્રદાયની પહેલાં પણ તે તે મત હતા જ. પ્રાચીન મતોના આશયને આધારે જ, નવીન સ્વરૂપે સંપ્રદાય અને સિદ્ધાંતોના પ્રચાર થયા છે. અને એ રીતે, બ્રહ્મસૂત્રોમાં તેના નિર્દેશોને જોઈને, બ્રહ્મસૂત્રને અર્વાચીન બતાવ્યું તે અયથાર્થ છે.

પ્રો. બેલ્લેવેકર જેવા એમ કહે છે કે બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરાંત, બીજા પણ બ્રહ્મસૂત્ર હશે. તેઓ તો વેદની પ્રત્યેક શાખાનું એક એક બ્રહ્મસૂત્ર માને છે. તેમના મત મુજબ હાલના બ્રહ્મસૂત્રના

ત્રણ ક્રમ થયા છે અને અનેક સુધારા વધારા થયા છે. શક્ય છે કે તેમાં અન્ય સાહિત્યની જેમ કેટલાક સુધારા વધારા થયા પણ હોય, પરંતુ પ્રત્યેક શાખાનું એક એક બ્રહ્મસૂત્ર માનવું એ તો વધારે પડતું કહી શકાય. બાદરાયણનું મૂળ શારીરક-મીમાંસા જ અદ્યતન બ્રહ્મસૂત્ર છે. તે છાંદોગ્ય ઉપ-નિષદ સાથે વધુ મળતું આવે છે. કદાચ છાંદોગ્યની બ્રહ્મચર્યાને અનુસરીને તે રચાયું હોય એ પણ શક્ય છે. બાદરાયણ સ્પષ્ટતઃ એમ માને છે કે, સર્વે ઉપનિષદ એક જ દાર્શનિક મતને વ્યક્ત કરે છે. તેમાં વસ્તાતો વિરોધ, સાચી સમજના અભાવે લાગે છે. પોતાની પૂર્વે પણ અનેક આચાર્યોએ આવી વાત કહેવાના ચત્નો કર્યા હતા, એમ બ્રહ્મસૂત્રકારે કરેલા તેમના નામોલ્લેખ પરથી લાગે છે. (આત્રેય, આશમરથ્ય, ઔડુલોમિ, કાર્પાજિનિ, કાશકૃત્સ્ન, ચૈત્રરથ, જૈમિનિ, બાદરાયણ, બાદરિ, અને વામદેવના મત સૂત્રોમાં છે જ). પરંતુ, એ બધા કરતાં બાદરાયણના બ્રહ્મસૂત્રનો વેદાર્થ સંગતિ માટેનો ચત્ન શ્રેષ્ઠ લાગ્યો હોઈને, તેની જ જાળવણી થતી રહી છે. બ્રહ્મસૂત્રકાર તો શ્રુતિના વ્યાખ્યાતા-માત્ર છે. પોતાના વિચારો મૌલિક છે, એવો દાવો તેમણે કર્યો જ નથી. વાસ્તવમાં આ સૂત્રો, એ કેઈ વિચાર સરણીનો આરંભ સૂચવતાં નથી, પણ લાંબા સમયથી પ્રવર્તતી વિચારસરણીની પરાકાષ્ઠા અને પ્રતિષ્ઠા દર્શાવે છે.

વિક્રમ સંવતથી પણ ૬૦૦ વર્ષ પૂર્વે રચા-યેલા મનાતા આ બ્રહ્મસૂત્રોનો વિપુલ વિકાસ ઇ. સ. ની સાતમી સદીથી આરંભાયો. કદાચ તેથી જ, બ્રહ્મસૂત્રના સમય પરત્વે ઇ. સ. ૭૦૦થી ઇ. સ. ૧૭૨૫ના સમયનો ગાળો સૂચવાય છે, અને અનિશ્ચિતતા દર્શાવાય છે. તેના મૂળ સ્વરૂપ પરત્વે પણ અનિશ્ચિતતા પ્રવર્તે છે. તેની સૂત્ર સંખ્યા સામાન્યતઃ ૫૫૬ મનાય છે. પણ આચાર્ય શંકર ૫૫૫, રામાનુજ ૫૪૫, વલ્લભ ૫૫૫, ભાસ્કર ૫૪૭, યાદવ ૫૬૨, નિમ્બાર્ક ૫૪૬, વિજ્ઞાનભિક્ષુ

પપ૬, શ્રીકૃષ્ણ ૫૪૫ અને બલદેવ ૫૫૬ની સંખ્યા આપે છે. બ્રહ્મસૂત્રોમાં સાંપ્રદાયિક મતભેદ ઉપરાંત સૂત્રભેદ અને પાઠભેદ પણ જોવા મળે છે.

આ વેદાંત દર્શનના ચાર અધ્યાય છે અને પ્રત્યેક અધ્યાયના ચાર ચાર પાદ છે. આમાં આવતા બ્રહ્મ-સૂત્રોની સંગતિ કરીને, અધિકરણો દ્વારા વિષય નિરૂપણ કરાયું છે. આ અધિકરણોની સંખ્યામાં પણ મતભેદ છે. આચાર્ય શંકર ૧૯૧, રામાનુજ ૧૫૬, વલ્લભ ૧૬૨, મધ્વ ૨૨૩, નિમ્બાર્ક ૧૫૧, શ્રીકંઠ ૧૭૨, અને બલદેવ ૧૯૮ અધિકરણ માને છે. ભાસ્કર અને વિજ્ઞાનભિક્ષુ અધિકરણોની સંખ્યા પરત્વે બહુ દરકાર રાખતા નથી. આ પ્રત્યેક અધિકરણ પંચાવયવ છે. વિષય, સંશય, સંગતિ, પૂર્વપક્ષ અને ઉત્તરપક્ષ (સિદ્ધાંત) એ આ પાંચ અવયવ છે. ભામતી વગેરે ગ્રંથોમાં આ બાબતનો ખૂબ વિસ્તાર છે.

બ્રહ્મસૂત્રના પ્રથમ અધ્યાયનું નામ સમન્વયાધ્યાય છે. અનેક શ્રુતિઓનો અહીં સમન્વય છે. પ્રથમ પાદમાં સ્પષ્ટ જ્ઞાપકશ્રુતિ સમૂહનો, બીજામાં અસ્પષ્ટ રીતે બ્રહ્મભાવાત્મક શ્રુતિ સમૂહનો, ત્રીજામાં અને ચોથામાં સંશયાત્મક શ્રુતિઓનો સમન્વય છે.

બીજા અધ્યાયનું નામ અવિરોધાધ્યાય છે. તેના પ્રથમ પાદમાં સ્વમત-સમર્થન માટે સ્મૃતિ તર્કાદિ વિરોધોનો પરિહાર છે. બીજા પાદમાં વિરોધી મતોના ઉપર દોષારોપણ કરીને તે મતની અયથાર્થતા તર્ક દ્વારા દર્શાવી છે. તેથી આ પાદને તર્કપાદ પણ કહે છે. ત્રીજા પાદમાં બ્રહ્મતત્ત્વોની ઉત્પત્તિ કહી છે અને ચોથા પાદમાં ભૂતવિષયક શ્રુતિઓનો વિરોધ-પરિહાર છે. દ્વંકમાં, આ અધ્યાયમાં વિરોધી મતોનું ખંડન કરીને, યુક્તિ અને પ્રમાણ સાથે વેદાન્ત મતનું અવિરોધ કથન કે સ્થાપન છે.

ત્રીજા અધ્યાયને સાધનાગ્યાય કહે છે. તેમાં જીવ અને બ્રહ્મના લક્ષણોનો નિદેશ કરી, મુક્તિના

બહિરંગ અને અંતરંગ સાધનોનો ઉપદેશ આપ્યો છે.

ચોથો અધ્યાય ફલાધ્યાય છે. જીવન્મુક્તિ, જીવની ઉત્ક્રાન્તિ, તથા સગુણ નિર્ગુણની ઉપાસનાના ફલના તારતમ્યનો વિચાર અહીં છે. જીવની જગતમાં થતી વારંવાર આવૃત્તિના વર્ણનથી ચારંભીને, અનાવૃત્તિમાં આ અધ્યાય સમાપ્ત થાય છે.

ઉપરના સંક્ષિપ્ત વિવેચનનું નામ ષોડશ-પદાર્થ સંગ્રહ છે.

બ્રહ્મસૂત્રના વિષયની દૃષ્ટિએ એમ કહેવાયું છે કે તેમાં વ્યક્તિને દૈનંદિન ઉઠતા પ્રશ્નોની જ છણાવટ છે. The problemes, which the Brahma Sutra raises and attempts to solve are not dissimilar to those, which engage us everyday—the nature of the Supreme Reality the status of the world, the future of and the destiny of the individual, the path way to perfection.

સૂત્રોના ગૂઢાર્થને સમજવા અને સમજાવવા માટે ભાષ્યકારોએ અનેક પ્રકારની સંગતિનો સ્વીકાર કર્યો છે. તેમાં મુખ્યત્વે શાસ્ત્ર સંગતિ, અધ્યાય સંગતિ, અને પાદસંગતિ છે. શાસ્ત્ર સંગતિ એટલે બ્રહ્મ વિચાર શાસ્ત્રમાં સંગતિ. આ ઉપરાંત, અવાન્તર સંગતિ, દૃષ્ટાન્ત સંગતિ, પ્રત્યુદાહરણ સંગતિ અને પ્રાસંગિક સંગતિ પણ સ્વીકૃત છે. પ્રમાણ તરીકે પણ મૂળ પ્રમાણ શ્રુતિ જ મનાય છે. અને પછી, શ્રુતિ પર આધારિત અનુમાન પ્રમાણ આવે છે. મૂળ બ્રહ્મસૂત્રને આ જ પ્રમાણ (શબ્દ પ્રમાણ અને અનુમાન પ્રમાણ) માન્ય લાગે છે. પ્રત્યક્ષાદિ બાકીના પ્રમાણો પાછળથી ઉમેરાતાં ગયાં છે.

ભાષ્યોની કે ટીકાની સહાય વિના જેના અર્થ સમજવા મુશ્કેલ છે, તે આ બ્રહ્મસૂત્રોમાંથી પોતાની દૃષ્ટિ તારવવાના અથવા પોતાની દૃષ્ટિને જ બ્રહ્મસૂત્રમાં આરોપિત કરવાના યત્નો કરનારામાં શંકર, રામાનુજ, વલ્લભ, મધ્વ, નિમ્બાર્ક, ભાસ્કર, વિજ્ઞાનભિક્ષુ, શ્રીકંઠ, બસદેવ વગેરે મુખ્ય છે. સમયાનુક્રમે આ મુખ્યાચાર્યોને આ રીતે દર્શાવી શકાય.

આચાર્ય (પ્રવર્તક)	સમય (આશરે)	ભાષ્યનું નામ	મતનું નામ.
શંકર	ઈ. સ. માં ૭૦૦	શારીરકભાષ્ય (શારીરકમીમાંસા)	કેવલાદ્વૈત
ભાસ્કર	૧૦૦૦	ભાસ્કરભાષ્ય	લેહાલેહ
રામાનુજ	૧૦૪૦	શ્રીભાષ્ય	વિશિષ્ટાદ્વૈત
મધ્વ	૧૨૩૮	પૂર્ણભાષ્ય	દ્વૈત
નિમ્બાર્ક	૧૨૫૦	વેદાંતપારિભત (પારિભતવેદાંત)	દ્વૈતાદ્વૈત
શ્રીકંઠ	૧૨૭૦	શૈવભાષ્ય	શૈવવિશિષ્ટાદ્વૈત
શ્રીપતિ	૧૪૦૦	શ્રીકરભાષ્ય	વીરશૈવવિશિષ્ટાદ્વૈત
વલ્લભ	૧૫૦૦	અણુભાષ્ય	શુદ્ધાદ્વૈત
વિજ્ઞાનભિક્ષુ	૧૬૦૦	વિજ્ઞાનામૃત	અવિભાગાદ્વૈત
બસદેવ	૧૭૨૫	ગોવિન્દભાષ્ય.	અચિન્ત્યલેહાલેહ.

‘મધ્વ વિજ્ઞાન ભાવપ્રકાશિત’ જોતાં મધ્વની પૂર્વે થયેલા ૨૧ આચાર્યોના ભાષ્યકાર તરીકે નિર્દેશ લાગે છે. ભારતીય વિજ્ઞાન, સમ્યક્દાનંદ, બ્રહ્મઘોષ, શતાનંદ, ઉદ્ધર્ત, વિજ્ઞાન, રુદ્રભટ્ટ, વામન, યાદવ-

પ્રકાશ, રામાનુજ, ભર્તૃહર્ય, દ્રામિડ, બ્રહ્મદત્ત, ભાસ્કર, પિશાચ, વૃત્તિકાર, વિજ્ઞાન ભટ્ટ, વિષ્ણુકાન્ત, વાઢીન્દ્ર, મધ્વદાસ અને શંકર. આ બધા ઉપરાંત કેશવ, ટંક, ભારુચિ, કપઢી, બ્રહ્માનંદ, ગુરુદેવ, વગેરેનો પણ ભાષ્યકાર તરીકે નિર્દેશ મળે છે. પણ એ સઘળાનાં ભાષ્યો હાલ ઉપલબ્ધ નથી. રાજા રામમોહનરાયે પણ બ્રહ્મસૂત્ર પર ભાષ્ય લખ્યું છે. તેનો અંગ્રેજી અનુવાદ ઉપલબ્ધ છે. સ્વામી ભગવદાચાર્યે પણ શ્રી રામાનંદ ભાષ્ય બ્રહ્મસૂત્ર પર લખ્યું છે અને રામાનંદ સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તેમાં વ્યક્ત તારવ્યા છે. તેનો હિન્દી અનુવાદ પણ થયેલ છે.

આ બધા ભાષ્યોમાં સૌથી વધુ પ્રચલિત અને આદરપાત્ર બનેલ શંકરનું શારીરક ભાષ્ય છે. પ્રો. થીઓ એ તેનો પોતાની ભાષામાં અનુવાદ કર્યો છે. આ ભાષ્ય પરની મહત્ત્વની અને ઉદ્દેશનીય ટીકા વાચસ્પતિ (૯મી સદી) ની ‘ભામતી’ છે. અખ્ય દીક્ષિતે તેના પર ‘વેદાન્ત કલ્પતરુ’ નામની વ્યાખ્યા પણ લખી છે.

ભારતીય તત્ત્વજ્ઞાન પરંપરાએ અપનાવેલ ચર્ચા પદ્ધતિનો સ્વીકાર એ આ સૂત્ર ગ્રંથોની વિશેષતા છે. તેની (બ્રહ્મસૂત્રની) અગત્ય દર્શાવતાં માત્ર એટલું જ પુનરુચ્ચારિત કરવું બસ થશે કે-

The study of Brahma Sutra is a notable contribution to the development of solidarity in thought to which our world is committed.... ॐ..

સૂત્ર-પરંપરા

પ્રા. શ્રી ચેન્દ્રિકા એચ. વ્યાસ

બી. ડી. કેલેજ, અમદાવાદ.

નિર્દોષ અને મુગ્ધ માનવની વાણી હોવા યાદ સખવાની સમજાતા કરવાનો આ સૂત્રોનો છતાં, 'વેદ' એ આત્મદષ્ટાઓનું દર્શન હતું. મુખ્ય આશય બન્યો. આમ બોધ એ, તો, આ અગમ્ય મંત્રોનું તેમને થયેલ દર્શન 'વેદ'ના સૂત્રો વિધિઓના અર્થને નહિ, પણ તેના સાદા, સ્વરૂપમાં શબ્દદેહ પામ્યું. આવો પ્રાચીન મંત્ર-સંક્રિષ્ટ તો ઋગ્વેદ જ. પણ, કાલક્રમે આવશ્યકતા સંસ્કૃત ભાષાની વિશેષતાતરીકે એવાં આવી અનુસાર તેના મંત્રોની વ્યવસ્થા થઈ થજાદિ શક્ય તેવી સંધિ અને સમાસની સંગવડ આ સાથે સંબદ્ધ થયુંવેદ; અને સંગીત સાથે સંબદ્ધ સૂત્રોની સંક્ષિપ્તતા સર્જવામાં સહાયક નીવડી. સામવેદ સર્જાયો. આ વેદત્રયી દ્વારા વેદનું સ્વરૂપ સૂત્રોમાં જોવા સળતી ચોકસાઈપૂર્ણ સંક્ષિપ્તતા વ્યાપક બન્યું. અથર્વવેદ જોવા ઉભયદૌકિક હિન્દુ સિવાય બાકે જ જોવા મળે.

વેદ અને બ્રાહ્મણના વિચારોનો ઉપનિષદમાં વિકાસ છે, તો બ્રાહ્મણના વિધિઓની વ્યવસ્થિતિ સૂત્રોમાં છે. આમ છતાં સૂત્રોને શ્રુતિ-અંથ તરીકે સ્થાન મળ્યું નથી. તેનું કારણ કદાચ સૂત્રોના ગર્ભિત રીતે, છતાં મુખ્યત્વે વ્યાવહારિક ઉપ-યોગનો આશય જ હશે.

અતિસમૃદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાએ જેમ એક અર્થ માટે અનેક પર્યાય શબ્દો આપ્યા; તેમ અનેક અર્થ માટે એકાદ શબ્દને પણ દર્શાવ્યા. 'સૂત્ર' શબ્દ આ પ્રકારનો અનેકાર્થવાચી શબ્દ છે.*

* (૧) મૃણાલતંતુ—A Fibre. (દા. ત. મુરાજના કર્ષિતિ સંહિતાપ્રાન્ન સૂત્ર મૃણાલદિવ રાજહંસી વિક્રમો. ૧-૧૯; કુમાર. ૧-૪૦, ૪૬.)

(૨) A wire. (૩) દોરડું.

(૪) દોરી—A string. (દા. ત. મળો વજ્રસમુત્કોર્ણે સૂત્ર-સ્થેવાસ્તિ મે ગતિઃ. ૧ રુ. ૧-૪; પુષ્પમલાનુષંગેણ સૂત્ર ચિરસિ ધાર્યંતે :—સુભાષિત.)

(૫) A short rule or precept. (an aphorism).—

આવા સૂત્રસંગ્રહો દા. ત. ગૃહ્યસૂત્ર, આપસ્તંબસૂત્ર-વજ્રે

વેદની ક્રિયાઓને લગતા અને રૂઢિથી સ્થાપિત થયેલા કાયદાઓના સંક્ષિપ્ત સૂચક-અંથ તરીકે સૂત્રગ્રંથો રચાયા. વૈદિક વિધિઓને શક્ય પ્રયત્ન સંક્ષેપમાં સૂચવવાનો અને તે દ્વારા સમગ્ર વિધિને

તથાપિ તેનો પ્રચલિત અર્થ 'સંક્ષેપતઃ સંકલિત કરવું' એવો સવિશેષ જોવા મળે છે.

'આલ્યાતજાનિ નામાનિ' એ યાસ્કવચનના આધારે 'સૂત્ર' શબ્દના મૂળ ક્રિયાપદને શોધવાના ચત્ન થયા. 'સૂત્ર' એટલે બાંધવું-To tie (સૂત્ર-યતિ, સૂત્રયતે, સૂત્રિતમ્)-એટલે કે નાના નિયમ તરીકે લખવું. (આ અર્થમાં જ તથા ચં સૂચ્યતે મગવતા પિફ્લેન । અથવા જૈમિનિરપિ ધર્મ-લક્ષણમ સૂત્રયત્ ॥ જેવા પ્રયોગો થયા છે.); અથવા 'સૂત્ર' એટલે વ્યવસ્થિત કરવું-To plan, To systematize; જેમકે-તન્નિપુણં મયા નિસુદ્ધાર્થ-વૃત્તિકલ્પઃ સૂત્રયિતવ્યઃ ।-મા. માધવ-૧-૪)-એ અર્થોના આધારે સૂત્ર શબ્દનો અર્થ દર્શાવતાં અનલ્પાર્થપ્રતિપાદકત્વે સતિ, અલ્પાક્ષરકં વાક્યમ્ । —એમ સમજવાયું. સિવ-સીવવું.—To stitch together. (મનોમવઃ સીવ્યતિ દુર્યશઃ પટૌ । નૈષધીય-૧-૮૦; ચિન્તાસન્તતિતન્તુજાલનિ-હસ્યુતેવ લગ્ના પ્રિયા । માલતીમાધવ-૫-૧૦); અથવા જોડવું To unite. (દા. ત. સ હિ સ્ને-હાત્મકસ્તંતુરન્તર્મર્માણિ સીવ્યતિ । ઉ. ચ. ૫-૧૭) —એ અર્થોના આધારે, સૂત્ર એટલે દોરો, એ સંદર્ભથી તેનો અર્થ ઘટાવવામાં આવ્યો. નામ જ સૂચવે છે, તેમ અત્યન્ત સંક્ષિપ્તતાં એ જ આવા સાહિત્યનું મુખ્ય લક્ષણ કે ધ્યેય રહ્યું. સ્વલ્પાક્ષ-રત્વં, છંતાં ઘઠ્ઠઅર્થસૂચકત્વં એટલે સૂત્રત્વમ્ । બીજી રીતે કહીએ તો—'લઘૂનિ સ્ચિંતાર્થાનિ સ્વલ્પાક્ષરપદાનિ ચ । સર્વતઃ સારભૂતાનિ સૂત્રા-પ્યાહુઃ મનીષિણઃ ॥' અર્થાત્, ટૂંકાં, મર્યાદિત

શબ્દોવાળાં અને સમગ્ર તથા સારભૂત એવાં વચનોને સૂત્ર એવી અભિધા સાંપડી. સંક્ષેપતઃ સાર આપી, પોતાની વિધાને પેઢી દરપેઢીએ યાદ રખાવવાનો અને વિધાને ન મરવા દેવાનો આ દ્વારા આચાર્યોનો ચત્ન હતો. અને તેમણે જ—
સ્વલ્પાક્ષરં અસંવિઘ્નં સારવદ્ વિશ્વતો મુક્તમ્ ।
અસ્તોમમ્ અનવદ્યં ચ સૂત્રમ્ । (સૂત્રવિદો વિદુઃ) ॥
એમ આગ્રહ સેવ્યો છે.

સૂત્રોમાં માત્ર સૂચકત્વ જ હોઈ ને, લાંબી ટીકાઓ વગર તેનો અર્થ સામાન્યતઃ અવબોધ ગમ્ય ન થતો. અને તેથી, શરૂઆતમાં અત્યંત સારા અને ઉપયોગી નીવડતા સૂત્રો પાછળથી તેની વિસ્તૃત અને વિષમ ટીકાઓને કારણે; તેમજ, એકાદ સૂત્રના જ (ટીકાકારોની પોતાની માન્યતાના આરોપને કારણે) અનેક અર્થ થતા હોવાથી, સૂત્રના મૂળ અર્થ પરત્વે વિભિન્નતા વરતાવા લાગી. મૂળ સૂત્રકારને કયો અર્થ અભિપ્રેત હશે, તે સમજવું મુશ્કેલ બન્યું. પરિણામે, સૂત્રોનો આશય સિદ્ધ થવામાં અવરોધ જેવું સર્જાયું. આ બધા માટે જવાબદાર ગણીએ, તો સૂત્રને લઘુતમ બનાવવાની વૃત્તિ જ હતી. આ વૃત્તિને લીધે, તેની પૂર્તિ માટેના ભારે પ્રયત્નના ઉપલક્ષ્યમાં જ 'અર્ધમાત્રાલાઘવેન પુત્રોત્સવં મન્યન્તે વૈયા-કરણાઃ ।—એવી લોકોક્તિ પ્રચલિત બની. સૂત્ર શૈલીનો જેમ જેમ વિકાસ સધાતો ગયો, તેમ તેમ વધુને વધુ સંક્ષિપ્ત, કિલ્લ અને દુર્બોધ બનતી ગઈ. સૂત્રોની આવી ટૂંકણ અને અસ્પષ્ટ શૈલીને લીધે, તથા વિષય સૂચનને માટે સ્વીકૃત વિચિત્ર રીતને લીધે એ સૂત્રો સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ખૂબ ઉતરતાં લાગે છે. પરંતુ, અંતરંગ તત્ત્વ તરફ જોતાં, તેમાં અત્યન્ત સંગીનતા, મહત્ત્વ અને આગવી લાક્ષણિકતા અવશ્ય દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

इति माहेश्वराणि सूत्राणि ।—(પાણિનિ); કે
ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव...। (ગીતા-વ્યાસ); અથવા પતઃ
જલીના યોગસૂત્રોના નિર્દેશો દ્વારા એટલું તો જરૂર
લાગે કે આ સાહિત્ય અતિ પ્રાચીન છે. પાણિનિએ

(૬) યજ્ઞોપવીત (જનોહ).—The sacred. (દા. ત. શિલાસૂત્રવાન્ બ્રાહ્મણઃ ।)

(૭) A short or concise technical sentence used as a memorial rule.

(૮) નિયમ—canon or decree (in law).

(૯) નાટ્યનું અનુષ્ઠાન. તે પરથી સૂત્રધારઃ નાટ્યોપ-કર્ણાદોનિ સૂત્રમિત્યમિધીયતે । અને (નાટ્યસ્ય યદનુષ્ઠાનં તત્ સૂત્રમ્ ।

તો ભગવાન શિવ દ્વારા જ સૂત્રો આરંભ દિવ્યતયા સૂચવ્યો છે. સૂત્ર શૈલીના આરંભનો સમય નિશ્ચિત ન હોવા છતાં, તે મહર્ષિ પાણિનિના સમયની પૂર્વે ખૂબ નજીકનો હશે એમ આ પરથી લાગે છે. ભાષાશાસ્ત્રીઓનું વલણ તો કેટલાંક સૂત્રોને તેથી પણ પ્રાચીન માનવાનું છે, અને એ રીતે, ઈ. સ. પૂ. ૫૦૦ થી ઈ. સ. પૂ. ૨૦૦ ના સમયને સૂત્રશૈલીના આરંભ અને વિકાસના કાળ તરીકે ઓળખાવાયો છે. એક અન્ય મત-મુજળ સૂત્રોની રચનાનો કાળ વિક્રમની સદીથી પણ પહેલાંનો છે. આ સૂત્ર સમયમાં જ દર્શનોનો ઉદય થયો છે. સૂત્ર રચનાનો કાળ આ સમયથી આરંભીને વિક્રમની પંદરમી સદી સુધી ચાલ્યો. પંદરમી સદીથી તેના પર ભાષ્યો વિશેષ લખાયાં અને સૂત્ર રચનાની પ્રવૃત્તિ મંદ પડી ગઈ, તેથી આ કાળ ‘ભાષ્યકાળ’ કહેવાયો. ત્યાર બાદ વૃત્તિ કાળ લગભગ પાંચ સદી ચાલ્યો. લગભગ સઘળા ભારતીય દર્શનોનો વિકાસ આ રીતે મૂલતઃ સૂત્ર, પછી ભાષ્ય અને વૃત્તિના સ્વરૂપે થયો છે.

પ્રાચીન સાહિત્ય ગ્રંથોમાં વિધિવિધાનને લગતું જ્ઞાન છૂટક છૂટક મળી આવે છે; છતાં આ વિધાનોને લગતાં સૂત્રોને વિષ્ણુ પોતાની યજ્ઞાદિ વિધાના આધાર તરીકે અપનાવતા રહ્યા. આ દૃષ્ટિએ, ધાર્મિક ક્રિયાઓના કે સંસ્થાઓના ઇતિહાસને બાણવા માટે સૂત્રોનું વિશેષ મહત્ત્વ છે. વળી, ગૃહવિધિઓ, અને કાયદાને લગતાં સૂત્રો—એ બંને—પ્રાચીન ભારતની સામાજિક સ્થિતિનું જ્ઞાન મેળવવાનાં અગત્યનાં સાધન છે. ‘રૂઢિ’ શબ્દ દ્વારા સૂચિત થતું બધું જ પ્રાચીન સાહિત્ય આ સૂત્રોના ગ્રંથોથી સમજાય છે અને એ રીતે પણ સૂત્રોનું ખૂબ મહત્ત્વ છે.

ધર્મ અને કાયદાના વિષયો ઉપરાંત પણ ધર્મવિષય ઉપર જ આધારિત છતાં અન્ય એવાં સૂત્રોના ગ્રંથો તદ્દનન્તર કરવાયા. કાલક્રમે થતા ભાષાકીય ફેરફારોને કારણે વેદના મંત્રોની સમજ મેળવવી મુશ્કેલ બની. અને વેદના વિશેષ

અભ્યાસની જરૂરના ફલસ્વરૂપે ‘પ્રાતિશાખ્ય સૂત્રો’ રચાયાં. તેમાં સ્વર, ઉચ્ચાર, છંદ વગેરેની ચર્ચા કરવામાં આવી. વાક્યોમાં વપરાતા વેદ-શબ્દોના સ્વરાદિમાં થતા ફેરફારનું પણ તેમાં વિવેચન થયું. આથી જ કદાચ પ્રો. શ્રીપાદકૃષ્ણ બેલ્લેલકર Lectures on Vedant Philosophy માં કહે છે કે ઉપનિષદ ગ્રંથોના સૂક્ષ્મ પરીક્ષણથી એમ સમજાય છે કે પહેલાં વેદશાખાઓ અનુસાર, તે તે વાક્યોની કમળદ્રતા અને તાત્પર્ય—નિર્ણય માટે સૂત્ર ગ્રંથોની રચના થઈ છે.

સૂત્ર સમયમાં જ અનુક્રમણીની રચના વેદના ગ્રંથોને સાચવવા સારુ કરવામાં આવી. તેમાં પણ દરેક સૂક્તનો પ્રથમ શબ્દ, સૂક્તના ઋષિ, દેવતા, મંત્રસંખ્યા, છંદ, એ બધું જ સંક્ષેપતઃ સૂત્રાત્મક રીતે રજૂ થયું છે. કયાંક તો ઋગ્વેદના કેટલાં સૂક્ત છે, કેટલા મંત્ર છે, કેટલા શબ્દ છે અને કેટલા અક્ષર છે, તેની પણ ગણતરી સૂત્રાત્મકતયા આપવામાં આવી છે.

વ્યાકરણ પણ સૂત્ર સાહિત્યની અગત્યની શાખા છે. તેમાં ભાષાનું વ્યવસ્થિત પૃથક્કરણ છે. આ ક્ષેત્રે ચાસ્કનું નિરુક્ત મહત્ત્વનું છે. તે સિવાયના અન્ય પ્રયત્નો સચવાઈ રહ્યા નથી અને જે છે, તે નગણ્ય જેવા જ છે. પાછળથી આવતા પાણિનિના સૂત્રગ્રંથે નિરુક્તના સ્થાને પોતાનું સામ્રાજ્ય સ્થાપ્યું, પોતે પ્રમાણભૂત બન્યું અને રહ્યું. વિશ્વની કોઈ પણ ભાષા કરતાં વધુ ચોક્કસ અને વ્યવસ્થિત વ્યાકરણ આપતા આ ગ્રંથનો પ્રભાવ સંસ્કૃત ભાષાનાં અનુગામી સઘળા સાહિત્ય પર રહ્યો છે. સંસ્કૃત ભાષાને તેણે સુબદ્ધ અને સ્થાયી સ્વરૂપ આપ્યું છે.

આમ એકંદરે સૂત્રો દ્વારા વેદનું અનુસરણ, વેદનું સમર્થન, તેને મૂળ સ્વરૂપમાં સાચવવાનાં પ્રયત્નો વગેરે સફળતા પૂર્વક સધાયા છે. સાથે સાથે, સમગ્ર સંસ્કૃતિને સંક્ષેપમાં પ્રસ્તુત કરવાનો પ્રયત્ન પણ અહીં છે. આ સૂત્રોને આધારે વેદનાં પ્રામાણ્ય સ્વીકાર પર પણ પ્રકાશ પડી શકે.

આગળ નિદેશ્યું તેમ ત્રણ વેદ (વેદત્રયી) નો જ સ્વીકાર થયો હોય એમ સૂત્ર સાહિત્ય પરથી સ્પષ્ટ લાગે છે. શ્રૌતસૂત્રોમાં, શુક્લ યજુર્વેદના કાત્યાયન સૂત્રોમાં, કે સામવેદનાં લાઠ્યાયન સૂત્રોમાં અથર્વવેદનો ઉલ્લેખ જ નથી. અને ઋગ્વેદના, શાંખાયન તથા આશ્વલાયન સૂત્રોમાં પણ માત્ર એકદિ વાર જ તેનો ઉલ્લેખ છે. આ ઉલ્લેખને પણ કોષ્ટક તરીકે માનતા વિદ્વાનો અથર્વવેદને આ સૂત્રોના સમય સુધી સંપૂર્ણતઃ માન્યતા નહિ મળી હોય એમ માને છે.

પ્રત્યેક વેદ પર રચાયેલા સૂત્રોને વિષય વસ્તુની દૃષ્ટિએ મુખ્યત્વે ચાર વિભાગમાં વિભક્ત કરી શકાયઃ ‘શ્રૌતસૂત્ર’ ‘ગૃહ્યસૂત્ર’ ‘ધર્મસૂત્ર’ અને ‘શૂલ્કસૂત્ર’. સમગ્રતયા આ બધા જ સૂત્રોને એક જ નામ આપતાં તેને ‘કલ્પસૂત્ર’ કહેવામાં આવે છે. વેદવિહિત કર્મોની ક્રમપૂર્વક વ્યવસ્થિત કલ્પના કરનાર સૂત્રાત્મક શાસ્ત્રને ‘કલ્પ’ તરીકે ઓળખવામાં આવ્યું. વેદની લગભગ પ્રત્યેક શાખાના કલ્પ સૂત્રોનું નિર્માણ થયેલું છે. ‘કલ્પસૂત્ર’ના બે વિભાગો (૧) ‘શ્રૌત સૂત્ર’ અને ‘સ્માર્ત સૂત્ર’ (૨) ‘ગૃહ્ય સૂત્ર’ અને ‘ધર્મ સૂત્ર’-‘સ્માર્ત સૂત્ર’ના ભાગ જેવા જ છે.

‘શ્રૌત સૂત્રો’ એ કલ્પસૂત્રોનો પ્રથમ અને મોટો પ્રકાર છે. તેમાં બ્રાહ્મણગ્રંથોમાં અતાવેલા આહવનીય, ગાહપત્ય અને દક્ષિણાગ્નિમાં થનારા મહત્ત્વપૂર્ણ યજ્ઞાદિના અનુષ્ઠાનને ક્રમબદ્ધ નિર્દેશ્યું છે. શ્રૌત એટલે શ્રુતિ (વેદ) સાથે સંબદ્ધ (યજ્ઞ ત્યાગ). શ્રુતિને આધારે (ખાસ કરીને બ્રાહ્મણોને આધારે) રચાયેલાં હોવાથી તેમને શ્રૌતસૂત્રો કહે છે. આ શ્રૌતસૂત્રોમાંનું એક પણ શ્રૌતસૂત્ર એવું નથી, કે જેમાં ‘ધર્મક્રિયાનું પૂરેપૂરું વર્ણન મળે. તે માટે અન્ય શ્રૌતસૂત્રનો આધાર લેવો જ પડે છે. અર્થાત્ કોઈ પણ શ્રૌતસૂત્ર પોતાના પ્રતિપાદ્ય વિષય પરત્વે પૂર્ણ માણ્ય પડ્યું નથી. તેમના વિષય તરીકે આહવનીય, ગાહપત્ય અને દક્ષિણાગ્નિના

આધાન, અગ્નિહોત્ર, દર્શ અને પૂર્ણમાસ યજ્ઞો, પશુત્યાગ, તેમજ વિશેષતઃ સોમયાગનું વર્ણન છે. ભારતીય યજ્ઞપદ્ધતિના મૂળ સ્વરૂપને જાણવા માટે આ સૂત્રો પ્રાચીન અને પર્યાપ્ત છે.

ગૃહ્યસૂત્રોમાં ગૃહ્યાગ્નિમાં થનારા યાગાદિ, ઉપનયન, વિવાહ, શ્રાદ્ધ વગેરે સંસ્કારોનું નિરૂપણ છે. આ સૂત્રો મુખ્યત્વે સ્મૃતિઓ પર આધૃત છે. ગૃહસ્થના નિત્ય જીવનની ક્રિયાઓને લગતા હોવાથી તેને ગૃહ્યસૂત્ર કહ્યા છે. વિપ્રને કરવાના નહિ, પણ સ્ત્રીની સાથે રહીને ગૃહસ્થીએ કરવાના કર્મો અહીં નિરૂપિત છે. સામ્ય ધરાવતા સઘળા ગૃહ્યસૂત્રોમાંની ભેદ-રેખા તેમાં સૂચવાયેલા વંદનમંત્રોના આધારે જ ખેંચી શકાય. જે તે વેદની ક્રિયાને લગતા કર્મોને તે તે વેદના મંત્રોની સાથે જ દર્શાવ્યા છે. અને તે જ, આ સૂત્રોની લિપ્તતા દર્શાવે છે. પ્રત્યેક ગૃહ્યસૂત્ર તે તે શાખાના શ્રૌતસૂત્રોના ઉલ્લેખવાળું અને તેને જ લગતું હોય છે. શ્રૌતસૂત્રોને જાણ્યા વિના ગૃહ્યસૂત્રનું જ્ઞાન પણ અશક્યવત્ છે. આમ, બંને સૂત્રો પરસ્પર સંબંધિત છે. તથાપિ, તેમને એક કહી શકાય તેમ નથી. જન્મથી મૃત્યુ પર્યંતના માનવના કૌટુંબિક વ્યવહારને લગતા અનેક વિધિ ગૃહ્યસૂત્રોમાં છે. પ્રણાલિકાના સુધારાની દૃષ્ટિએ આ સૂત્રોનું અત્યંત મહત્ત્વ છે.

ઋગ્વેદના બે શ્રૌતસૂત્ર મળે છે.-આશ્વલાયન અને શાંખાયન. આ બંનેમાં હોતાંને કેન્દ્ર-સ્થાને રાખ્યા છે, અને તેના દ્વારા કરવામાં આવતા યજ્ઞોનું અહીં વર્ણન છે. એમ મનાય છે કે શૌનકે પણ એક શ્રૌત સૂત્ર લખ્યું હતું; પણ પોતાના આ સૂત્ર ગ્રંથ કરતાં, શિષ્યનું સર્જન સાડું લાગવાથી, પોતાના શ્રૌત સૂત્રનો તેણે નાશ કર્યો.

શ્રૌતસૂત્રની જેમ ઋગ્વેદના બે ગૃહ્યસૂત્ર-આશ્વલાયનના ગૃહ્યસૂત્ર-મળે છે. આશ્વલાયનના બાર અધ્યાય છે. તેનો ઐતરેય આરણ્યક સાથે

વિશેષ સંબંધ છે. આશ્વલાયન શૌનકનો શિષ્ય હતો. પહેલા સૂત્રમાં સૂચવ્યા પ્રમાણે, શ્રૌતસૂત્રનો બાકીનો ભાગ તેમાં છે. શ્રૌતસૂત્રોના ગ્રંથની જેમ તેમાં પણ ગ્રંથને છેડે નમઃ શૌનકાય એવા શબ્દો છે. જેમ આશ્વલાયન, તેમ શાંખાનયન ગૃહ્યસૂત્રમાં પણ ગૃહ્યકર્મ અને સંસ્કારોનું વર્ણન છે. તેના છ અધ્યાય છે, પણ મૂળભાગ ચાર અધ્યાયનો જ થનાય છે. મોટા રાજકીય યજ્ઞોનું વર્ણન તેમાં છે. શાંખાયન બ્રાહ્મણ સાથે તે સંબંધિત છે. બ્રાહ્મણના વિષય વસ્તુ અને શૈલી સાથે પણ તેનું સામ્ય છે. તે આશ્વલાયન ગૃહ્યસૂત્ર કરતાં પ્રાચીન મનાયું છે. છેલ્લા બે અધ્યાયો પ્રક્ષિપ્ત મનાય છે. શાંખાયન ગૃહ્યસૂત્ર સાથે ખૂબ સામ્ય ધરાવતું શામ્બવ્ય નામનું ગૃહ્યસૂત્ર પણ ઋગ્વેદનું જ મનાયું છે.

શુકલ યજુર્વેદનું કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર અત્યંત મોટું અને તેવીસ અધ્યાયનું છે. તેમાં શતપથ બ્રાહ્મણ અનુસાર ચુસ્ત રીતે યાગ-ક્રમ બતાવ્યો છતાં, ત્રણ અધ્યાય સામવેદના વિધિને લગતા છે તેની શૈલી ખૂબ ગૂઢાર્થવાળી છે, તેથી તે પાછળની રચના તરીકે મનાય છે.

આ વેદના ગૃહ્યસૂત્ર તરીકે-પારસ્કર ગૃહ્યસૂત્ર મળે છે. તેને જ કાતીય ગૃહ્યસૂત્ર અથવા વાજસનેય-ગૃહ્યસૂત્ર પણ કહે છે. અત્યંત પ્રસિદ્ધ ટીકાઓ જેના પર થઈ છે, તેવા આ સૂત્રમાં વિવાહ, ગર્ભધારણ જુદા જુદા ગૃહ્યજ્ઞો, વગેરેનું નિરૂપણ છે. કાત્યાયન શ્રૌતસૂત્ર સાથે તેનો ખૂબ સંબંધ છે. યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ પર તેની અસર થઈ હોય એમ લાગે છે. આ વેદના કાત્યાયન શ્રાદ્ધસૂત્ર કે કાતીય શ્રાદ્ધસૂત્રમાં શ્રાદ્ધ અંગેનું વિવેચન છે. કાત્યાયન રચિત શુદ્ધસૂત્ર પણ મળે છે.

કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખા સાથે સંબંધ પાંચ શ્રૌત સૂત્રો સાંપડે છે. બોધાયન શ્રૌતસૂત્ર, આપસ્તમ્બ શ્રૌતસૂત્ર, હિરણ્યકેશી અર્થાત્

સત્યાષાઠ શ્રૌતસૂત્ર, વૈષ્ણનસ શ્રૌત સૂત્ર અને ભાર-દ્વાજ શ્રૌતસૂત્ર. આમાંના બે જ શ્રૌત સૂત્ર પ્રસિદ્ધ છે. બોધાયન શ્રૌતસૂત્ર સૌથી પ્રાચીન મનાય છે. મૈત્રાયણી શાખાનું એક-માનવ શ્રૌત સૂત્ર છે. તેના આધારે મનુસ્મૃતિની રચના થઈ હશે, એવું અનુમાન છે. જૂનામાં જૂના શ્રૌતસૂત્રોમાંનું તે એક છે. બોધાયન શાખાના અને આપસ્તમ્બ શાખાના શ્રૌતસૂત્ર, ગૃહ્યસૂત્ર, ધર્મસૂત્ર અને શુદ્ધસૂત્ર, એમ ચારે સૂત્રો મળે છે, અને પરસ્પર સંકલિત હોઈને, એક જ ગ્રંથના ચાર ભાગ જેવા છે. સમગ્ર કૃષ્ણ યજુર્વેદના સાત ગૃહ્યસૂત્ર મનાય છે. તેમાંના ત્રણ અતિ પ્રસિદ્ધ છે. આપસ્તમ્બનું ગૃહ્યસૂત્ર, વસ્તુતઃ, આપસ્તમ્બ કલ્પસૂત્રના છઠ્ઠીસમા સત્તાવીસમા, એ બે અધ્યાયોનું બનેલું છે. હિરણ્યકેશી કલ્પસૂત્રના ઓગણીસમા અને વીસમા અધ્યાયના આધારે હિરણ્યકેશી ગૃહ્યસૂત્રની રચના થઈ છે. આપસ્તમ્બ કલ્પસૂત્રના ત્રીસ અધ્યાય અને હિરણ્યકેશી કલ્પસૂત્રના ઓગણત્રીસ અધ્યાય છે. બોધાયન અને ભારદ્વાજ ગૃહ્યસૂત્રો પરત્વે વિશેષ માહિતી મળતી નથી. માનવ શ્રૌતસૂત્ર સાથે ગાઢ સંબંધ એવું માનવગૃહ્યસૂત્ર પણ છે. યજુર્વેદના કાઠક ગૃહ્યસૂત્ર સાથે તેનો ખાસ સંબંધ છે. આ કાઠક ગૃહ્યસૂત્રને 'લૌગાક્ષિ ગૃહ્ય સૂત્ર' પણ કહે છે. તેના પાંચ અધ્યાય હોવાથી, તેને ગૃહપશ્ચિકા પણ કહેવાય છે. માનવગૃહ્યસૂત્રનો સંબંધ યાજ્ઞવલ્કય સ્મૃતિ સાથે વરતાય છે. વૈષ્ણનસ ગૃહ્યસૂત્ર વિસ્તૃત છે અને મોટું રચાયેલું છે. તેનો સંબંધ કૃષ્ણયજુર્વેદના મનાતા વૈષ્ણનસશ્રૌતસૂત્ર સાથે છે. આ ઉપરાંત વારાહશ્રૌતસૂત્રોનો પણ સંબંધ કૃષ્ણયજુર્વેદ સાથે મનાયો છે.

કર્તાના નામ પરથી મશક કલ્પસૂત્ર કહેવાતું સામવેદનું પ્રાચીનતમ કલ્પસૂત્ર, તે આર્યેય કલ્પસૂત્ર છે તેમાં સામગાનનું વિશિષ્ટ અનુષ્ઠાનોમાં વિશિષ્ટ સ્થાન દર્શાવાયું છે. પંચવિશં બ્રાહ્મણના ક્રમ મુજબ સોમયાગને લગતી પ્રાર્થનાઓ ગણાવવા સિવાય તેમાં વિશેષ કંઈ નથી.

સામવેદની કૌથુમ શાખાનું લાટયાયન શ્રૌત-સૂત્ર છે. તેનો પણ પંચવિંશ બ્રાહ્મણ સાથે ગાઢ સંબંધ છે. લાટયાયન સૂત્ર સાથે સામ્ય ધરાવતું દ્રાહ્યાયણ શ્રૌતસૂત્ર સામવેદની રાણાયણીય શાખાનું છે. અને જૈમિનીય શ્રૌતસૂત્ર જૈમિનિ શાખાનું છે.

સામવેદનું મુખ્ય ગૃહ્યસૂત્ર ગોલિલનું ગોલિલ ગૃહ્યસૂત્ર છે. તે અત્યંત પ્રાચીન છે. રસપૂર્ણ હોવા ઉપરાંત, ચોતાના ક્ષેત્રે પૂર્ણ છે. સામવેદની બંને શાખા તેને અનુસરે છે. આ વેદનું બાહિર ગૃહ્યસૂત્ર દ્રાહ્યાયણ શાખાને અનુસરે છે, જૈમિનીય ગૃહ્યસૂત્ર પણ આ જ વેદનું મનાય છે.

અથર્વવેદના કલ્પસૂત્રો એટલે અનેક ઋષિઓનું સંકલન. તેનું શ્રૌતસૂત્ર છે-વૈતાન શ્રૌતસૂત્ર તેમાં કોઈ જ અપૂર્વતા નથી. આ સૂત્ર પાછળની રચના લાગે છે. વૈતાન એટલે ત્રિવિધ યજ્ઞ સંબંધી ગ્રંથ. આ દૃષ્ટિએ અર્થ કરતાં, આ શબ્દ સમગ્ર શ્રૌતસૂત્રોને લાગુ પડી શકે. શુક્લ યજુર્વેદના કાત્યાયાન શ્રૌતસૂત્રોથી પ્રભાવિત હોવા છતાં, આ શ્રાતસૂત્રમાં ગોપથ બ્રાહ્મણનું વિશેષ અનુસરણ છે.

અથર્વવેદનું એકમાત્ર ગૃહ્યસૂત્ર, તે કૌશિક ગૃહ્યસૂત્ર છે. પ્રાચીન બહુ-વિદ્યા અને વૈદિક શાસ્ત્રનો આ નિદર્શક નિધિ છે. અથર્વવેદ અને આ સૂત્ર મળીને વેદ સમયના સમગ્ર માનવ-જીવનનું સામાન્ય સંપૂર્ણ ચિત્ર આલેખે છે.

ધર્મસૂત્રોમાં ભાગવતની જેમ જ ચાર વર્ણ અને ચાર આશ્રમ નિરૂપાયેલા છે. આ સૂત્રો પણ મુખ્યતઃ સ્મૃતિ ઉપર આધારિત છે. સમાજ અને કાયદાની રૂઢિને લગતી દૃષ્ટિ, વિવેચન અને તેના ધાર્મિક તત્ત્વનું નિરૂપણ અહીં છે. શબ્દના જ અર્થ ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે આ સૂત્રો ધર્મને લગતાં છે. ભારતીય કાયદા (Indian law) નાં આ પ્રાચીનતમ પુસ્તકો જેવાં છે. રાજના કાર્યો તમાં વધુ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવ્યાં છે. કલ્પસૂત્રોમાં

ધર્મસૂત્રોનું પ્રાધાન્ય છે. નિત્ય જીવનને લગતા રિવાજોનું કથન અને વ્યવહાર તત્ત્વનું તેમાં વિવેચન છે. વેદની કોઈ શાખાને લગતા સૂત્રસાહિત્યમાં સમાવિષ્ટ એવાં ત્રણ જ ધર્મસૂત્ર મળે છે. આ ત્રણે ધર્મસૂત્ર કૃષ્ણ યજુર્વેદની તૈત્તિરીય શાખા સાથે સંબંધ છે. તેમાંના એક બે તો યાસ્કના સમયના માલુમ પડે છે.

એક રીતે તો, ધર્મસૂત્રો એ કલ્પસૂત્રોના અવિલાન્ય અંગ છે તો પણ, પ્રત્યેક શાખાના ધર્મસૂત્રો મળતા નથી. જે શાખાના કલ્પસૂત્રો મળે છે, તેના ધર્મસૂત્ર પણ છે. વિવાહ દ્વારા થયેલ પુત્રો વચ્ચેના સંપત્તિ વિભાજનના પ્રશ્નને તેમાં ખાસ છોડવામાં આવ્યો છે. સ્ત્રીઓનું પારતંત્ર્ય; વ્યભિચાર, વગેરે માટેનાં પ્રાયશ્ચિત્ત; જાતિઓના નિયમો; ગૃહસ્થોના નિત્ય અને નૈમિત્તિક કર્મોનું નિરૂપણ, વગેરે ધર્મસૂત્રોનું વર્ણ્ય વિષયવસ્તુ છે. કુમારિલાના કથન અનુસાર, સામવેદનું મનાતું ગૌતમ ધર્મસૂત્ર, બીજા સૂત્રોમાં પ્રાચીન મનાય છે. કૃષ્ણયજુર્વેદના કલ્પસૂત્રના પ્રાચીનતમ રચયિતા બ્રાહ્મણને પણ ધર્મસૂત્ર રચ્યું છે, કે જે, તેના ધર્મસૂત્રનો જ અંશમાત્ર છે. આપસ્તંબ કલ્પ-સૂત્રના બે પ્રશ્ન-એટલે કે ૨૮ અને ૨૯ પ્રકરણ-આપસ્તંબ ધર્મસૂત્ર તરીકે ઓળખાય છે. બૃહદ્વર મુજબ, તે ઇ. સ. પૂ. ૪૦૦માં લખાયેલ છે. ભાષાની દૃષ્ટિએ તેમાં પ્રાચીન અને અપરિચિત શબ્દો વિશેષ છે. હિરણ્યકેશી ધર્મસૂત્ર તો આપ-સ્તંબ ધર્મસૂત્રનું વિવેચન માત્ર જ છે. તેમાં પાઠભેદ સિવાય વિશેષ ભેદ નથી. કૌષીતકી શાખા સાથે સંબંધ ધરાવતું વિષ્ણુધર્મશાસ્ત્ર છે. વૈખા-નસ અથવા વિખાનસના અનુયાયીઓ સાથે સંબંધ ધરાવતો ગૃહ્યધર્મનો એક ગ્રંથ વૈખાનસ ધર્મ-સૂત્ર છે. તેમાં ચાર પ્રશ્ન અથવા ચાર પ્રકરણ છે. તેના આંતર પ્રમાણોને આધારે તેની રચના ઇ. સ. ના ત્રીજા સદ્કા પછીની લાગે છે. તૈત્તિરીય શાખાના મોડામાં મોડા સર્જનોમાંનું આ એક સર્જન હશે.

આ ઉપરાંત, હારીત ધર્મ શાસ્ત્ર, અને ન્યાયીપણાને લીધે વિખ્યાત એવું બે ભાઈ (શંખ અને લિખિત) લિખિત ધર્મશાસ્ત્ર પણ મળે છે. પરંતુ આ શાસ્ત્રોનો કલ્પસૂત્રો સાથે ખાસ સંબંધ નથી. સ્વરૂપમાં નાનું હોવા છતાં, વશિષ્ઠ ધર્મશાસ્ત્ર તેના ગુણની દૃષ્ટિએ મહત્ત્વ ધરાવે છે. તેના પ્રમાણભૂત ત્રીસ અધ્યાય છે. એમાંય પરચીસ જ મૂળ મનાય છે. આ ગ્રંથમાં ત્રિષ્ટુભૂ છંદનો વિશેષ ઉપયોગ છે. કુમારિલ તેનો સંબંધ ઋગ્વેદ સાથે સૂચવે છે. પણ વસ્તુતઃ, ઋગ્વેદના લોકો પાસે કેઈ એવું ધર્મ સૂત્ર હતું એમ લાગતું નથી. અને તેથી, આ કેઈ સ્વતંત્ર જ ધર્મસૂત્ર હશે. મનુસ્મૃતિ સાથે તેનો સંબંધ વિશેષ દેખાય છે. આચાર, વ્યવહાર અને પ્રાયશ્ચિત્ત એ ત્રણે સ્મૃતિઓના મુખ્ય વિષયોને અહીં સ્પષ્ટ કર્યા છે; છતાં આચાર પર વધુ ભાર અપાયો છે. આચાર જ વ્યક્તિ અને સમાજને સત્કાર અને સન્માન અપાવે છે—(આચારઃ પરમોધર્મઃ સર્વેષામિતિ નિશ્ચયઃ ૧-૬-૧). તેની ભાષા સ્પષ્ટ છે. મૌલિક વિચારોની પ્રૌઢતા છે. ચાર આશ્રમ, સ્નાતક, ગૃહસ્થ, વગેરેના નિયમોનું પણ યથોચિત વિવેચન છે. આર્યોના સમાજની અવિચ્છિન્નતા માટે આ સમાજશાસ્ત્રીનો ખાસ આગ્રહ છે. સ્મૃતિકારોની જેમ જ સુપુત્રની પ્રાપ્તિ માટેની ઇચ્છા પ્રગટ કરી છે. રાજ અને પુરોહિતના કર્મો પણ સ્મૃતિની જેમ જ સૂચવ્યાં છે. સામાન્ય ધર્મોનો ઉપદેશ પણ સુંદરતયા આપ્યો છે. 'ન સ્લેષ્ઠમાણં શિક્ષેત' એમ કહીને આર્યેતર યવન ભાષાના અધ્યયનનો તેણે નિષેધ કર્યો છે. જીવન માટેનું તેનું દર્શન ઉદ્ધત અને કર્મનિષ્ઠ, તેમજ આદર્શ અને આધ્યાત્મિક સ્વરૂપનું દેખાય છે. ભારતીયતાનો આ સૂત્રકાર આગ્રહી છે. માનવ ધર્મસૂત્ર, માનવ ધર્મશાસ્ત્ર કે મનુસ્મૃતિ પણ આ સાહિત્યમાં ઉલ્લેખનીય છે.

વેદિના નિર્માણ વગેરેના વિધિને દર્શાવતું શૂદ્ધસૂત્ર પ્રાચીન ભૂમિતિ અને ગણિત દૃષ્ટિનું

પ્રતિપાદક હોઈને, વૈજ્ઞાનિક મહત્ત્વ ધરાવે છે. આપ સ્તમ્ભ કલ્પસૂત્રના ત્રીસમા અને છેલ્લા પ્રશ્નને આ પ્રકારનો ગ્રંથ માનવામાં આવે છે. ગણિત-શાસ્ત્રના જૂના મનાતા ગ્રંથો હોવા છતાં તે ગ્રંથોની પ્રાચીનતાની ખાખત વિવાદાસ્પદ જ છે.

આ સિવાય વિવિધ ભારતીય દર્શનોનાં પણ પોતાના સૂત્ર ગ્રંથો છે જેમકે વેદાંતના બ્રહ્મસૂત્રો, પૂર્વમીમાંસા સૂત્રો, કપિલનાં સાંખ્યસૂત્રો, પતંજલિનાં યોગસૂત્રો, ન્યાયસૂત્રો. અને વૈશેષિક સૂત્રો. અન્ય વેદાંગોનાં અને રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદક વગેરેનાં પણ સ્વતંત્ર સૂત્રો કવચિત્ મળી આવે છે. આ બધાં જ સૂત્રોમાં પરંપરાનું રક્ષણ અને ઋષિઓનું ચિન્તન અપૂર્વતયા રક્ષાયું છે અને પ્રેરક બની રહ્યું છે.

સંક્ષેપતઃ, બ્રાહ્મણોમાં નિરૂપાયેલા તત્ત્વોને વિશેષ વ્યવસ્થિત કરવાનો પ્રયત્ન સૂત્ર સમયમાં થયો છે. ઇન્ડો ઇરાનીયન સંસ્કૃતિના કેટલાક સમાન તત્ત્વો (દા. ત. યજ્ઞ વગેરે) પણ અહીં વિશેષ નિરૂપાયાં છે. સોમનો ઉલ્લેખ પણ સમાન છે. અગ્નિ દ્વારા દેવોને હવિ પહોંચાડવાનો રિવાજ ગ્રીસ, રોમ, ભારત, બધે જ હોઈને, તે રિવાજ ઇન્ડોયુરોપીયન સમયનો મનાય છે. વર-કન્યા પર ચોખા કે ધાન્ય વધાવવાનો રિવાજ સૂત્રોમાં બતાવાયો છે, તેમ ઇન્ડોયુરોપીયન સમયમાં પણ લાગે છે. અરણીને ઘસીને પ્રબલિત કરાતો અગ્નિ પણ પ્રાચીન પરંપરાનુસાર જ છે. આમ સૂત્રોનો સમય એક પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો સૂચક બની રહે છે.

આ બધું જોતાં, સૂત્ર ગ્રંથોનું મુખ્ય પ્રયોજન વેદધર્મને અને વેદના દર્શનને સ્પષ્ટ કરવાનું જ લાગે છે. આશ્રમ અને આચાર, વ્યવહાર અને વર્ણ વગેરેને લગતો ધર્મ તેમાં મુખ્યત્વે છે. જ્ઞાનસ્વરૂપ હોવા છતાં, આ ગ્રંથો વેદાંત સૂત્રોની જેમ માત્ર આધ્યાત્મિક તત્ત્વને જ નિરૂપનારા

દાર્શનિક ગ્રંથો નથી. ઐહિક અને પારલૌકિક એ બંને વિષયનું સાક્ષાત્ કે પરંપરાથી પ્રતિપાદન કરીને, તેને પરમ તત્ત્વની પ્રાપ્તિમાં સહાયક બતાવ્યું છે. આ ઉપરાંત વેદોની રક્ષા માટે રચાયેલા અનુક્રમણીમાં પણ શુકલ યજુર્વેદનાં 'સર્વાનુક્રમણી' જેવા અનુક્રમસૂત્રો જેવા મળે છે. તેનો ઉદ્દેશ વેદ વિષયક વસ્તુની વ્યવસ્થા જળવવાનો છે. નિદાન સૂત્ર, અનુપદસૂત્ર ઉપગ્રંથ-સૂત્ર, કલ્પાનુપદ સૂત્ર, ઉપનિદાન સૂત્ર, પંચવિધાન સૂત્ર, વગેરે સૂત્રો પણ મળી આવે છે. દર્શન, જ્યોતિષ, રાજનીતિ, અર્થશાસ્ત્ર, વૈદક, ગણિત આદિ વિષયોને લગતા સૂત્રો પાછળના અને કાલક્રમે રચાયેલા છે. બ્રહ્મસૂત્રમાં આવતા ઉલ્લેખો ઉપરથી બ્રહ્મણ્ય સમયમાં પણ સૂત્રો હોય એમ લાગે છે. પાણિનિએ પણ 'પારાશર્યશિલાલિખ્યાં મિશ્રુનટસૂત્રયોઃ' એવો નિર્દેશ કરીને પોતાના

પુરોગામી લિક્ષુ સૂત્રકાર પારાશર્યનો પણ નિર્દેશ કર્યો છે. આમ આ સૂત્ર રચનાની પરંપરા અતિ પ્રાચીન છે એ સ્પષ્ટ છે. અનુગામીઓ દ્વારા તે યથાનુકૂળ અનુસરાતી રહી છે બૌદ્ધો અને જૈનોએ પણ પોતાનો 'સૂત્રગ્રંથ' એ શબ્દ આ સૂત્ર પરથી લીધો લાગે છે. તેમનાં પણ અનેક શાસ્ત્રો સૂત્ર-શૈલીમાં રચાયેલા છે.

સંક્ષેપતઃ કાવ્યમાં મુક્તકની જેમ શાસ્ત્રોમાં સૂત્ર, એ સંસ્કૃત સાહિત્યની વિશિષ્ટ સૃષ્ટિ છે. પૃથ્વી પરતી બીજી પ્રૌઢ ભાષાઓનું વાક્યમય અનેક શાખાઓમાં વિસ્તાર ભલે પામ્યું હોય, પણ તેમાંની ઐક્યમાં સૂત્રની કોટિનો સંદર્ભ પાંગર્યો કે પાલવ્યો નથી. એક રીતે તો, મુક્તક એ પણ સૂત્રકલ્પ પ્રબંધ છે, કે જેમાં સૂત્રની હુબોધિતા વગર, પ્રબંધનો પ્રસાદ છે અને તેથી જ, મુક્તકની સૂત્રાત્મકતા વધુ લોકપ્રિય બની રહી છે.

અશ્વત્થ વૃક્ષ

શ્રી. વિષ્ણુપ્રસાદ સાં. પાઠક.

सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।
पार्थो वत्सः सुधीर्भोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥

એ પ્રસિદ્ધ ઉક્તિ અનુસાર ગીતા એ તો ઉપનિષદનું સાર-તત્ત્વ છે. અને તેથી, સ્વામી શ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી સૂચવે છે, તેમ ગીતા પણ ઉપનિષદ છે. ફેર માત્ર જોટલો જ કે અન્ય ઉપનિષદોમાં શ્રોતાનું પ્રાધાન્ય છે. તે શ્રુતા ઉપનિષદ છે. જ્યારે ગીતા એ ગીતા-ઉપનિષદ છે કે જેમાં વક્તાનું પ્રાધાન્ય છે. ગાનાર સ્વયં ઇશ્વર હોઈને તેની ખુદ્ધિ, સ્મૃતિ, અને પ્રતિભા સાથેની આ ગીતા તેથી જ વિશેષ મહત્ત્વ પામી છે.

ઉપરોક્ત કથનને ચરિતાર્થ કરતા અનેક સંદર્ભો ઉપનિષદ અને ગીતાના સામ્યનો વિચાર કરતાં જણાઈ આવે છે. ઉપનિષદ સાહિત્ય ગીતાના મૂળમાં છે. અનેક ક્ષેત્રીય સંકલન ધરાવતી ગીતા વિવિધ પુરોગામી ગ્રંથોમાંથી પ્રાથમ્ય ઉપનિષદ ને આપે છે. અને તેમાંય, ઇશાવાસ્ય, શ્વેતાશ્વતર કઠોપનિષદ, કે મુંડક જેવાં ઉપનિષદ તો તેના પ્રેરણાસ્ત્રોત જેવાં જ છે.

અશ્વત્થ વૃક્ષની કદંપના પણ અતિ પ્રાચીન છે કઠોપનિષદમાં—

ऊर्ध्वमूलोऽवाकशाखः पषोऽश्वत्थः सनातनः ।
—કઠ. ૨-૩-૧. એ મંત્ર દ્વારા આ વૃક્ષનો નિર્દેશ છે જ. ત્યાં અશ્વત્થ વૃક્ષને બ્રહ્મ તરીકે નિર્દેશ્યું છે. મુંડક ઉપનિષદ એ પક્ષી બેઠેલા જે વૃક્ષની વાત કરે છે, (દ્વા સુપર્ણા સયુજા... ॥ મુંડક-૩-૧-૧) તે આ જ વૃક્ષ છે. આ સંસારવૃક્ષની વાત સમજાવવા માટે વેદ અને ઉપનિષદ પીપળાની, ઉદુમ્બરની, ન્યગ્રોધ વૃક્ષની, અશ્વત્થની વગેરેની

કદંપના પ્રયોગે છે. ગીતા રહસ્યમાં લોકમાન્ય તિલક કહે છે તેમ આ વૃક્ષ તે પીપળાનું જ વૃક્ષ છે. અનુગીતામાં આ વૃક્ષને જ ‘બ્રહ્મવૃક્ષ, અને ‘બ્રહ્મવન’ કે ‘બ્રહ્મારણ્ય’ કહ્યું છે. ઋગ્વેદમાં વરુણના લોકમાં જેનું વર્ણન છે તે વૃક્ષ ‘વારુણઃ વૃક્ષઃ’ પણ આ જ છે. ‘વારુણઃ વૃક્ષઃ’ તરીકે વિષ્ણુને પણ વિષ્ણુ સહસ્ર નામ સ્તોત્રમાં નિર્દેશીને વિષ્ણુના સ્વરૂપ તરીકે જ આ વૃક્ષને સૂચવ્યું છે. યમ અને પિતૃઓનું ‘સુપલાશવૃક્ષઃ’ પણ આ જ વૃક્ષ છે. પરમેશ્વરમાંથી દશ્ય જગત રૂપે એક દિવ્ય વૃક્ષ સર્જાયું છે. એવી ભવ્ય કદંપના પ્રાચીન ધર્મોમાં અને વેદ સાહિત્યમાં મળે છે. ઇન્ડો-યુરોપીય ભાષામાં તે ‘વિશ્વવૃક્ષ’ કે ‘જગદ્ વૃક્ષ, તરીકે વર્ણવાયું છે.

મહાભારતે પણ આ સંસાર વૃક્ષને વર્ણવ્યું છે.

अव्यक्तमूलप्रभवः तस्यैवानुग्रहोत्थितः ।
बुद्धिस्कन्धमयश्चैव इन्द्रियान्तरकोटरः ॥
महाभूतविशाखश्च विषयैः पत्रवांस्तथा ।
धर्माधर्मसुपुष्पश्च सुखदुःखफलोदयः ॥
आजीव्यः सर्वभूतानां ब्रह्मवृक्षः सनातनः ।
एतद् ब्रह्मवनं चैव ब्रह्माचरति साश्रिवत् ॥
एतच्छ्रित्वा च भित्त्वा च ज्ञानेन परमासिना ।
ततश्चात्मगतिं प्राप्य तस्मान्नावर्तते पुनः ॥

ગીતાએ આ કદંપનાને વધુ સારી રીતે પ્રસ્તુત કરી છે.

એમ મનાય છે કે યજ્ઞ પ્રભાપતિ કે અગ્નિ, પિતૃયાન સમયે દેવલોકમાંથી ચ્યુત થઈને આ બ્રહ્મવૃક્ષમાં જ અશ્વત્થનું સ્વરૂપ ધારીને એક વર્ષ પર્ણિત શુપ્ત રહ્યા હતા. અને તેથી વૃક્ષને ‘અશ્વત્થ વૃક્ષ’ એવી અભિધા સાંપડી છે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણની

આ બ્યુત્પત્તિ વિચારવા જેવી છે. મહાભારતમાં પણ એક અન્ય બ્યુત્પત્તિ સૂચવી છે પિતૃ-યાનની લાંબી રાત્રિમાં સૂર્યના સાત અશ્વ યમ-લોકમાં 'સુપલાશવૃક્ષ' તરીકે ઓળખાતા આ વૃક્ષ નીચે વિસામો લે છે અને તેથી આ વૃક્ષ 'અશ્વત્થ વૃક્ષ' કહેવાયું છે. પ્રા. વી. એમ. આપ્ટે તેને Holy Fig-tree તરીકે ઓળખાવે છે. વડની વડવાઇઓને નીચે લટકતી જોઈને 'શ્યામસન' અનુમાન કરે છે કે આ અશ્વત્થવૃક્ષ, તે જ વડનું ઝાડ હશે. તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણની અને મહાભારતની બ્યુત્પત્તિના આધારે ડૉ. હિલ અશ્વ+સ્થા પરથી' જેની નીચે અશ્વો ઉભા રહે તે વૃક્ષ એમ કહીને આવા વૃક્ષ તરીકે હિન્દુઓના પવિત્ર વૃક્ષ પીપળાને દર્શાવે છે અને ઉમેરે છે કે આ વૃક્ષનાં મૂળ, થડની સાથે એક નથી થતાં, હુપ્ત નથી થતાં. અલગ રહેતાં તે મૂળનો સમૂહ ઉપર ચઢે છે. આમ અશ્વત્થ વૃક્ષની કલ્પના તિ કાળથી અનેક રીતે સમજાવાતી આવી છે. ગીતાએ તેનો ઉપયોગ પોતાની જ રીતે કર્યો છે.

સાતમા અધ્યાયથી, જ્ઞાન અને વિજ્ઞાનની વાત કરતાં કરતાં, જે એક કારણમાંથી આ વિવિધ સૃષ્ટિનું સર્જન થયું છે તેની અને સૃષ્ટિ સર્જનની પ્રક્રિયાની સમજ આપી છે. પંદરમા અધ્યાયના અશ્વત્થવૃક્ષને રૂપકની દૃષ્ટિએ પ્રયોજીને, મૂળ અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત બનેલ મહાકાય સંસારવૃક્ષને સમજાવવાનો યત્ન છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ, તો આ ઉપર મૂળ અને નીચે શાખાવાળું આ અશ્વત્થવૃક્ષ, ઈશ્વરના નામરૂપાત્મક સ્વરૂપનો ખ્યાલ આપે છે. વાસ્તવમાં આ અશ્વત્થવૃક્ષ તે જ સંસાર વૃક્ષ છે.

આચાર્ય શંકરની દૃષ્ટિએ આ વૃક્ષનું ઉર્ધ્વ-મૂલ તે બ્રહ્મ છે. અને મૂલાનિ તે વ્યક્તિની વાસનાઓ છે કે જે તેને બંધન સર્જતાં કર્મો તરફ દોરે છે. વેદ રૂપી પાન તે વૃક્ષનું રક્ષણ કરે છે, સંસારને જ રક્ષે છે તેમાંથી ક્ષતકત કરતા નથી આ વૃક્ષની શાખાઓ કે જે સૃષ્ટિમાં વ્યક્ત સ્વરૂપે

નીચે અને ઉપર વ્યાપેલી છે, તે સાંખ્ય તત્ત્વ મુજબ સૃષ્ટિનો વિસ્તાર છે. શંકરાચાર્ય અને તેમને અનુસરતા મધુસૂદન, શ્રીધર, વગેરે ભાષ્યકર્તાઓએ આ વૃક્ષને પરિવર્તનશીલ અને નાશવંત કહ્યું. તેનું મૂલ તો અનાદિ, અનંત અને અવ્યય (નાશ ન પામે તેવું) છે, પણ પરિવર્તનશીલ સંસાર સ્થિર નથી. તેથી અન(—)શ્ચ (આવતી કાલે) અને સ્થા (રહેનાર) એમ દર્શાવીને શ્ચ અપિ ન સ્થિતાઃ એથી બ્યુત્પત્તિ દ્વારા વૃક્ષની અનિત્યતા દર્શાવી. તેને 'અવ્યય' કહ્યું છે, તે તો 'તેનો સહેલાઇથી નાશ શક્ય નથી,' એ દૃષ્ટિએ કહ્યું છે.

શંકરજેવું જ અર્થઘટન કરતા રામાનુજાચાર્ય શંકરથી જરા જૂદા પડે છે. ઝૂર્વ મૂલ નો અર્થ તેમણે 'સાત લોકની ઉપર રહેલા બ્રહ્મા' એમ કર્યો છે. તે સિવાય તેમનું અર્થઘટન સીધું કે આડકતરું, શંકરના જેવું જ છે. વિદ્વાનો શંકરે આપેલ સમજૂતિને વિશેષ સ્વીકાર્ય લેખે છે.

સ્વામી ભગવદ્વાચાર્યજીએ કર્મફલાધીન ન થતા ઈશ્વરને જગતના મૂલ તરીકે દર્શાવીને તેને ઉપર (ઉત્કૃષ્ટતમ) લેખ્યો અને જીવો કર્મફલાધીન બનીને, સુખદુઃખ ભોગવવા માટે પરાધીન થાય છે, તેથી તેઓ નીચલી કેટિમાં છે અને તેથી આ વૃક્ષની તેઓ નીચે ફેલાયેલ શાખાઓ છે.

સ્વામીજીએ સરસ રુપરૂપતા કરી છે કે ઈશ્વર, જીવ અને માયા અથવા પ્રકૃતિની ત્રિપુટીને લીધે જગત અસ્તિત્વ ધરાવે છે. અને તે જગત ને જ વૃક્ષની ઉપમા આપી છે. આ વૃક્ષ પર બેસી, જીવો કર્મફળ ભોગવે છે. અને વૈદિક ક્રિયાકાંડો કરીને, સંસારવૃક્ષને ટકાવી રાખે છે (મુક્ત થતા નથી). સરળતાથી નષ્ટ ન થતું આ વૃક્ષ ત્યાજ્ય છે એમ બાણનાર વેદવિત્ છે. અહીં વેદ શબ્દ દ્વારા ઉપનિષદ્ધનું બ્રહ્મચિન્તન જ લેવાનું છે.

અહીં એક પ્રશ્ન એ થાય કે જે જીવ અને ઈશ્વરને અનુક્રમે શાખા અને મૂળ તરીકે

દર્શાવ્યા છે તે બંને તો અર્થ મત મુજબ બ્રહ્મ જ છે. અને તો, આ સંસારવૃક્ષનો (બ્રહ્માત્મક વિશ્વવૃક્ષનો) ત્યાગ અનુચિત છે. આ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમ કહી શકાય કે અદ્વૈત મતમાં આ જીવસત્તા અને ઈશ્વરસત્તા બંને કાલ્પનિક જ છે. અને તેથી આવી મનગઢન્ટ કલ્પનાના ત્યાગમાં કયાંય અનૌચિત્ય નથી. આમ છતાં આ પ્રશ્નના નિરસન માટે ‘મૂલ’ શબ્દનો અર્થ મૂલાધાર પ્રકૃતિ કરી શકાય, કે જે જગતના આદિ તરીકે છે. આમ પ્રકૃતિને તેના વિકારો (સંસાર) સાથે ત્યજવાની વાત થઈ છે, એમ અર્થ સુસંગત થઈ શકે. આ જ રીતે, વેદનો ત્યાગ ન કરવો જોઈએ, કારણ કે વેદનો કર્તા કે વક્તા સાક્ષાત્ નારાયણ છે. એવી શ્રદ્ધા ધરાવનાર માટે છન્દસ્ શબ્દનો પણ અન્ય અર્થ કરી શકાય. અમરકોષમાં છન્દસ્ શબ્દના અર્થ આપતાં કહ્યું કે આ શબ્દ પદ્મ, ઇચ્છા, તપ, કૃચ્છ વગેરે અર્થમાં યોજાય છે. જો અહીં શ્લોકાર્થ કરવામાં છન્દસ્ એટલે ઇચ્છા-અભિલાષા અને કૃચ્છાતિકૃચ્છ કર્મ એમ અર્થ ઘટાવાય, તો આવા વૈદિક કર્મકાંડની સિદ્ધિરૂપ ઇચ્છાઓના (ફલની અપેક્ષાના) ત્યાગ દ્વારા સંસારવૃક્ષનો નાશ શક્ય બને એમ અર્થ સ્પષ્ટ થાય, અને એ અર્થ વધુ સારો લાગે છે. ઇચ્છાઓ છે, ત્યાં સુધી જ સંસાર છે. લોકેષણા, પુત્રેષણા કે વિત્તેષણા જેવી ઇચ્છાઓના આકર્ષણથી, કર્મ કરતો વ્યક્તિ જન્મ મૃત્યુના બંધનમાંથી છૂટી શકતો જ નથી.

ખીજા શ્લોકમાં આ વૃક્ષની શાખાઓને વિસ્તાર ઉપર અને નીચે સૂચવ્યો છે. ઉપર અને નીચે વધેલ શાખાઓ તે ઉર્ધ્વલોક (મૂલોંક, મુવલોંક વગેરે), અને અધઃલોક (અતલ, ચિતલ વગેરે પાતાલલોક) છે કે જ્યાં જીવ કર્મફળ ભોગવવા જાય છે. આ શાખાઓને વધારનાર સત્ત્વ, રજસ્ અને તમસ્ ગુણ એ ત્રિગુણ છે—નિસ્ત્રેગુણ વ્યક્તિ જ મોક્ષને પાત્ર થાય છે. શબ્દાદિ વિષયો તેના પ્રવાહ-અંકુર છે. તે જ વૃદ્ધિ પામીને પાંદડાં અને છેવટે ડાળી રૂપે દૃઢ થાય છે. વિષયેચ્છા જ

આ વૃક્ષને દૃઢ કરે છે. રાગ દ્વેષ રૂપ ઉપમૂળ તેના લીધે જ ફૂટે છે અને જમીનમાં ચોંટીને વૃક્ષની સ્થિરતા વધારે છે. આવા અકલ્પ્યાણુકારી વૃક્ષનો અસંગશસ્ત્ર વડે ઉચ્છેદ કરીને, પરમપદ માટે અન્વેષણ આદરવું જોઈએ. આદિ અંત કે સમ્યક્ સ્થિરત્વ સિવાયનું આ વૃક્ષ નિત્ય નથી. તેથી પણ તેમાં આસક્તિ છોડવી જરૂરી છે. જે પરમપદ શાશ્વત છે, જે પદ (ઇશ્વર) થી આ અનાદિ જગતનો પ્રવાહ ચાલ્યો છે, તે કારણના પણ કારણરૂપ પરમપદને મેળવીને વ્યક્તિનું સંસારમાંનું આવાગમન ટળી જાય છે—આવા પરમ પદની પ્રાપ્તિ માટે માન, મોહ, સંગ દોષ, કામનાઓ, સુખદુઃખાદિ દ્વન્દ્વ આદિ છોડીને આત્મજ્ઞાનમાં જ તદ્દલીન રહેવું જરૂરી છે. સ્વયં પ્રકાશ આ પદના પ્રકાશ માટે સૂર્ય, ચંદ્ર કે અગ્નિની ઉપસ્થિતિ જ નથી.

ગીતાના પંદરમા અધ્યાયના અન્તે પણ ઉપસંહારાત્મક રીતે કૃષ્ણ અશ્વત્થવૃક્ષના સૂચન સાથે પોતાનો પરિચય આપે છે. સમગ્ર ક્ષર અને અક્ષરથી પૂર્ણ આ અશ્વત્થ વૃક્ષ છે. સ્થૂળ અને સૂક્ષ્મ પ્રકૃતિ સિવાય તેમાં અન્ય કંઈ જ નથી. તે જ જીવમાત્રને બાંધનાર છે. જ્યારે પુરુષોત્તમ પોતે આ ક્ષર અને અક્ષરથી પર છે. અને તેથી સંસારબંધનોથી મુક્ત છે. તેને જ ઓળખીને તેના સ્વરૂપને પામવાનું છે.

આ રીતના અશ્વત્થ વૃક્ષને અને પરમાત્માને જે સાચી રીતે જાણે, તે જ બુદ્ધિમાન છે. અસંમૂઢ બનીને અશ્વત્થની અનિત્યતા અને પુરુષોત્તમની નિત્યતા સમજીને, નિત્યને સ્વીકારનાર વ્યક્તિ જ કૃતકૃત્ય બને છે. જગતના આવાગમન (પુનરપિ જનનં પુનરપિ મરણં....) વગેરે) નાં નાશ દ્વારા પરમ પદની પ્રાપ્તિમાં જે ધન્યતા અને આનન્દની અનુભૂતિ છે, તે જ તેની કૃતકૃત્યતા છે, જીવનની સાર્થકતા છે. જગત સાથે (કર્મ ફળ આપનાર અશ્વત્થવૃક્ષ સાથે) અસંગ થઈને, તેનો આધાર ખોટો અને વિનાશી છે એમ માની, પરમ પદને ચિંતવનાર જીવ જ મુક્ત બને છે, પરમાનન્દ પામે છે—ૐ

વિશ્વરૂપ અને ગીતા

શ્રી. અરુણકુમાર અ. મિશ્ર
(બી. એ.; એલ. એલ. બી.)
અમદાવાદ.

“અદ્વૈત ના સમજી શકે, તેને માટે દ્વૈત,
દ્વૈત વિચારે વિનયથી, તે સમજે અદ્વૈત.”

એ અનુભવ-વચન બાણે કે ગીતાના જ ક્રમને
ધ્યાનમાં રાખીને ઉચ્ચારાયું હોય, એમ લાગે છે.
યદક્ષરં વેદવિદો વદન્તિ વગેરે વાક્યો દ્વારા
કૃષ્ણે અક્ષર ની સમજ આપવા યત્ન કર્યો. પરંતુ
જેને માટે શ્રુતિ પણ નેતિ નેતિ કહીને અટકી
જતી હોય; સમગ્ર દશ્ય અને અનુભવ જગતના
નિષેધ પછી, રહેલ પરમ કારણતત્ત્વ તે અક્ષર છે
એમ સૂચવતી હોય; જેનાં સ્વરૂપને પામવા માટે
મન અને વાણીની ગતિ નથી (જે મન અને
વાણીના વ્યાપથી પણ પર છે-યતો વાચો નિવ-
ર્તન્તે અગ્રાણ્ય મનસા સહ 1); જેના નિર્દેશ માટે
(સ્મૃતિ સૂચવે છે તેમ) ‘બ્રહ્મલિ’એ પ્રશ્ન પૂછ્યો
ત્યારે ‘બ્રહ્મ’ એ મૌન જ સેવ્યું; અને આચાર્ય
શંકરે પણ મૌન સેવીને જ અક્ષરનો ખ્યાલ આપ્યો
(ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં શિષ્યાઃ સંછિન્નસંશયાઃ 1);
તે અક્ષરની સમજ અથવા અનુભૂતિ કોઈને ય
માટે મુશ્કેલ છે. નિર્ગુણ કે નિરાકાર અક્ષર બ્રહ્મ
તેની સૂક્ષ્મતાને કારણે દુષપ્રાપ્ય છે. અને તેથી જ
સંગુણ-સાકાર બ્રહ્મનું આલંબન શાખાચંદ્ર ન્યાયે
લેવું પડે છે.

દશમા અધ્યાયમાં કૃષ્ણે જે વિભૂતિ વર્ણવી
છે, તે જ અંબુજના શબ્દોમાં અધ્યાત્મ છે (ગી.
૧૧-૧). પરમેશ્વરના વ્યક્ત સ્વરૂપના વર્ણનની
સાથે સાથે અવ્યક્તના શ્રેષ્ઠત્વને સિદ્ધ કરતાં કથનો
પણ આ અધ્યાયમાં છે. અહીં સૂચન એ થયું કે
અવ્યક્ત જેને માટે દુષપ્રાપ્ય છે, અગમ્ય છે, તેને

માટે વ્યક્ત, સહારા રૂપ છે, આલંબન કે આધાર
છે અને તેના દ્વારા છેવટે અવ્યક્તને સમજવાનું છે.

ગીતાના સાતમા અને આઠમા અધ્યાયમાં
અવ્યક્ત બ્રહ્મની ઉપાસનાની શ્રેષ્ઠતા દર્શાવાઈ;
પણ અંબુજના માટે તે હજી દુર્બોધ છે, એ ખ્યાલથી
કૃષ્ણ સંગુણના આલંબનને સૂચવે છે. નવમા
અધ્યાયમાં જ્ઞાનની શ્રેષ્ઠતાના સ્વીકાર સાથે ભક્તિ-
માર્ગ દર્શાવી, દશમામાં પોતાની મુખ્ય વિભૂતિ-
ઓનો નિર્દેશ કર્યો. અગણ્ય આ વિભૂતિઓને
ગણાવતાં કૃષ્ણ પોતે બાણે કે થાકતા હોય તેમ
‘અથવા બહુનૈતેન કિમ્ ?’ એમ કહીને તેનો
સંક્ષેપ કરતાં ‘વિષ્ટમ્યાહમિદં કૃત્સ્નમેકાંશેન
સ્થિતો જગત્ 1’ એમ કહે છે. સ્પષ્ટ સૂચન છે
અહીં ગણાવ્યાં, તેથી પણ વિશેષ આ ઈશ્વર-
સ્વરૂપો છે — અતો જ્યાયંશ્ચ ધૂરુષઃ; પાદોસ્ય
વિશ્વા ભૂતાનિ ત્રિપાદસ્યામૃતં દિવિ; સ ભૂમિ
સર્વતઃ સ્પૃત્વાડ્યતિષ્ઠદશાઙ્ગુલમ્ જેવી શ્રુતિઓ
પણ આ વાતને સમર્થન આપે છે. આનો અર્થ
માત્ર એટલો જ થયો કે સમગ્ર વિશ્વ ઇશ્વરનું જ
સાકાર સ્વરૂપ છે. રામાનુજાચાર્ય વગેરે આ અર્થ
ઘટનના સંદર્ભમાં જ વિશ્વને ઇશ્વરના દેહ
તરીકે ઓળખાવે છે. વિશ્વ એટલે બધાં જ —
Every one. અને બધાં જ દશ્ય કે કદાચ
સ્વરૂપો જેનાં છે, તે વિશ્વ-રૂપ. વિશ્વમૂર્તિ એ
શબ્દ પણ વિશ્વરૂપ શરીરવાળા પરમાત્માનો
પરિચાયક છે — યો માં પદ્યતિ સર્વત્ર, સર્વ ચ
મયિ પદ્યતિ 1 એ વચનમાં પણ કૃષ્ણ જડ-ચેતન
સમગ્રને અક્ષર-બ્રહ્મમય જ બતાવે છે. એ એક

જ બ્રહ્મ ઇકોડહં બહુ સ્યામ્ એમ વિચારીને વિશ્વરૂપ બને છે. અને એ રીતે, નિર્ગુણતું સગુણ કે સાકાર સ્વરૂપ, એટલે જ વિશ્વરૂપ, એમ કહેવું અસ્થાને નહિ લેખાય.

આવા સર્વવ્યાપી (omnipresent) સ્વરૂપ પરત્વે કૃષ્ણે ગીતાના દશમા અધ્યાયમાં જ્યારે અણુસાર કર્યો અને તેને અગમ્ય કે અનિર્દેશ્ય તરીકે દર્શાવ્યું, ત્યારે મુગ્ધ બનેલા અર્જુનને સહજ રીતે જ આવું સ્વરૂપ જોવાની ઇચ્છા જાગી. પરંતુ, પોતાની પૂર્વે બીજા કોઈ લોકો કે જ્ઞાની-એ, કર્મભાગીએ કે સાધકે, આવું રૂપ જોયું નથી અને પૂછ્યું પણ નથી, તેથી અર્જુન અચ-કાય છે. આમ છતાં, તેની ઉત્કટ જિજ્ઞાસા અને દર્શનલાલસા તેને પ્રેરે છે. અને મિત્ર, સંબંધી, પ્રિય, પૂજ્ય, પ્રેમી, એવા કૃષ્ણપરત્વેની પોતાની સઘળી ભાવનાઓને એકત્રિત કરીને પ્રભુને ‘દૃષ્ટુમિચ્છામિ તે રૂપમ્ ।’ એમ કહી દે છે અને ઇશ્વર પણ ‘પદ્મ મે પાર્થ રૂપાણિ’ એમ કહીને તેને એ સ્વરૂપ બતાવે પણ છે. આ સ્વરૂપ ખરે-ખર દેખાય કે અનુભવાય ત્યારે, કે જ્યારે જીવનો મોહ નષ્ટ થયો હોય, દિવ્ય દૃષ્ટિ મળી હોય, દર્શન માટેની શક્તિ સાંપડી હોય. અધ્યાયના આરંભે જ અર્જુન ‘મોહોડયં વિગતો મમ’ એમ એકરાર કરીને પોતાને નિર્મોહ બતાવે છે. અને કૃષ્ણ ‘દિવ્યં દદામિ તે ચક્ષુઃ’ એમ કહીને તેને ચર્મચક્ષુથી પર એવી દિવ્ય દૃષ્ટિ આપે છે.

આવી દિવ્ય દૃષ્ટિ માટે ભૌતિક દૃષ્ટિ બંધ કરવી જોઈશે. જેણે ભૌતિક નેત્રો મીચ્યાં તે પ્રજ્ઞાચક્ષુ બન્યો (દા. ત. ભક્ત સુરદાસ.) તેના આંતરચક્ષુ આપ મેળે ખૂલે છે. જગતને જ જોતા ભૌતિકનેત્ર આંતરચક્ષુને કાર્ય જ કરવા દેતાં નથી. અને તેથી, જગતના મોહના ત્યાગદ્વારા દિવ્ય દર્શન પમાય છે. આમ થયા પછી, જીવ કદાચ જગતને જૂએ, તો પણ પોતાનામાં જ જૂએ છે. તેને એક જ આત્માની સર્વવ્યાપકતા દેખાય છે.

સૌમાં ઇશ્વરસ્વરૂપ જ લાગે છે, સતત વિશ્વ-રૂપનાં જ દર્શન થાય છે. ચર્મચક્ષુ પાસે વિશ્વ-રૂપ દર્શન (કિશોરલાલ મશરૂવાલા કહે છે તેમ વિરાટ દર્શન)ની ક્ષમતા જ નથી. તે તો કેવળ નામરૂપાત્મક સૃષ્ટિને જ અનુભવે છે. તેથી જ ‘ન તુ માં શક્યસે દૃષ્ટુમનેનૈવ સ્વચક્ષુષા’ એમ કૃષ્ણે સ્પષ્ટતા પણ કરી.

સર્વના મૂળ કારણ રૂપ આ ઇશ્વર (અક્ષર) જ વિશ્વરૂપ છે. એનાથી જ વિશ્વનો ઉદ્ભવ અને તેમાં જ વિલય છે. અહં સર્વસ્ય પ્રભવઃ મત્તઃ સર્વં પ્રવર્તતે । અને કાલોડ્ઝ્મિ લોકક્ષય-કૃત્ । જેવાં વચનને ચરિતાર્થ કરતા હોય, તેમ પોતાના કૃપાપાત્ર બનેલા અર્જુનને ચોમેર વ્યાપક અને હૃદયે વિશ્વરૂપનું દર્શન કરાવીને અનુભ-વાવે છે. ઇશ્વર કૃપા વિના આ દર્શન શક્ય જ નથી. (યમેષ વૃણુતે તેન લભ્યઃ ।) કૃષ્ણ પણ આ વિશ્વરૂપ દર્શાવીને, સર્વ કર્મના કર્તા અને કાર-યિતા ઇશ્વર છે અને વ્યક્તિ નિમિત્ત માત્ર છે, એમ સૂચવે છે, અને અનન્ય ભક્તિ વિના દેવોને પણ આ વિરાટ દર્શન હૃદયે છે, એમ કહે છે. અગિયારમા અધ્યાયના અંતીમ શ્લોકમાં ‘મત્કર્મ-કૃત્ મત્પરમો મદ્ભક્તઃ સદ્ભવજિતઃ । નિર્વૈરઃ સર્વભૂતેષુ ।’ બનવા માટે, અને એ રીતે, ઇશ્વર-પણુ બુદ્ધિથી કર્મ કરવા માટે અર્જુનને સૂચવે છે. આચાર્ય શંકર પોતાના ગીતાભાષ્યમાં આ શ્લોકને ‘સર્વાર્થસાર’ કહીને ગીતાના તત્ત્વ તરીકે બતાવે છે. અનન્ય ભક્તિ દ્વારા પોતે પ્રાપ્ય છે, એમ મક્ત્યા ત્વનન્યયા શક્યઃ અહં જ્ઞાતું દ્રષ્ટું ચ તત્ત્વેન પ્રવેષ્ટું ચ । એ શ્લોકમાં કૃષ્ણ સ્પષ્ટ કરે છે. વિશ્વરૂપે, હૃદયે દેવના દર્શન કરીને, ભયાર્ત અને વ્યાકુળ બનેલો અર્જુન પરમેશ્વર સાથે નમ્ર બનીને પ્રીત કરે છે, તેના શરણે અનન્ય રીતે જાય છે. ભક્તસ્વરૂપ અર્જુનના કંઠ્યાણુનો આ જ માર્ગ છે. ઇશ્વરના આ સાક્ષાત્કાર દ્વારા અર્જુન અનન્ય ભક્તિની શ્રેષ્ઠ એવી ફલપ્રાપ્તિ કરે છે.

અવ્યક્તના અલૌકિક સ્વરૂપને વિશ્વરૂપ તરીકે વ્યક્ત થયેલું સમજવા મથતો અર્જુન તેને 'ત્વમક્ષરં સદસત્તત્પરં યત્' કહ્યું છે. ઇશ્વરે પણ પોતાને અવ્યક્ત કહ્યો છે. (ગીતા-૮-૨૧). વેદવેત્તાઓ જેને અક્ષર કહે છે, તે આ અવ્યક્ત જ છે. આ અવ્યક્તને વ્યક્ત, અને નિર્ગુણને સગુણ રૂપે, કે સાકાર રૂપે દર્શાવીને, ઇશ્વર તેની ભવ્યતા દર્શાવે છે. અવાહ્-મનસગોચર એવું આ સ્વરૂપ પાત્રતા મેળવીને અર્જુને જોયું. વેદ જેના વ્યાપકત્વને વર્ણવતાં 'સહસ્રશીર્ષઃ પુરુષઃ....।' એમ પ્રતીકાત્મક રીતે સૂચવીને દિક્ષ અને કાલથી પણ પર એવા વ્યાપક સ્વરૂપને દર્શાવે છે, તે જ ગીતાના અગિયારમા અધ્યાયમાં વિશ્વરૂપદ્વારા દર્શાવાયું છે. આવા અલૌકિકની સ્તુતિ કરતાં, ભક્ત પણ

નમોસ્ત્વનન્તાય સહસ્રમૂર્તયે,
સહસ્રપાદાક્ષિશિરોરુવાહવે ।
સહસ્રનામ્ને પુરુષાય શાશ્વતે,
સહસ્રકોટીયુગધારિણે નમઃ ॥ એમ કહીને તે જ વ્યાપક અને વિરાટનું વર્ણન અને નિરૂપણ કરે છે.

સંજય વિશ્વરૂપનું વર્ણન કરે છે. અર્જુન વિસ્મયવિસ્ફારિત દિવ્ય નેત્રે તે જોયા કરે છે. ભયંકર દ્વારા ભીતિ અને ભવ્યતા અનુભવતો અર્જુન ઇશ્વરને તેનું સ્વરૂપ સમજાવવા વિનવે છે. ઇશ્વરે પોતાના કાલસ્વરૂપને દર્શાવ્યું, 'લોકાન સમાહર્તુમિહ પ્રવૃદ્ધઃ એમ કહ્યું. અને અર્જુનને, નિમિત્ત બની કર્મબંધન વિના યુદ્ધ માટે સૂચવ્યું. વિશ્વરૂપમાં ઇશ્વરે પણ કર્મ કરવા માટે જ શસ્ત્રાદિ ધારણ કર્યાં છે. અર્જુન હવે ભાનમાં આવીને ભવ્યનું સ્તવન કરે છે, ક્ષમાપન કરે છે, અને પુનઃ પુનઃ સૌમ્ય સ્વરૂપ બતાવવા વિનવે છે. અર્જુનને આ વિશ્વરૂપ દર્શાવીને તેના 'અહમ્' ને ઓગાળવાનો આશય અહીં સિદ્ધ થયો છે.

સર્જક, રક્ષક અને ભક્ષક એમ ત્રિવિધ સ્વરૂપે અહીં ઇશ્વરની ઓળખ છે. એકનું અનેકમાં અને

અનેકનું એકમાં દર્શન સૂચવીને, બ્રહ્માત્મૈક્યના ભાવને વ્યક્ત કર્યો છે. આ પરમેશ્વર જ 'વિશ્વતઃ શ્રદ્ધુઃ' ઉત વિશ્વતો મુક્તઃ, વિશ્વતો વહુઃ ઉત વિશ્વતસ્પાત્' છે. સકળ વિશ્વ તેનું જ વ્યક્ત સ્વરૂપ છે, એ વાતની પ્રતીતિ કરાવવા જ વિશ્વરૂપદર્શન કરાવાયું છે.

અવ્યક્તમાંથી વ્યક્ત સૃષ્ટિ સર્જનનું સામર્થ્ય એટલે યોગ. કૃષ્ણે વિશ્વસર્જનની પ્રક્રિયાના સમર્થ-સાધક યોગીના રૂપમાં વિશ્વરૂપદ્વારા પોતાનો પરિચય આપ્યો છે. યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ એમ કહેતા કૃષ્ણ, સ્વકાર્યમાં પણ એ કથનને ચરિતાર્થ કરતાં, સર્જન, રક્ષણ અને ભક્ષણની પ્રક્રિયાનો વિશ્વરૂપદ્વારા ખ્યાલ આપે છે. ફરજ કાર્યની કુશળતા માટે માર્ગ દાખવવો એ ગીતાનું હાર્દ અહીં સચવાયું છે.

જેવું વાચન અને વિચારણા, કે શ્રવણ અને મનન તેવું જ કવન પ્રતીત થાય. મનન પણ મનોહર લાગે, તેવું કાવ્યમય આ વિરાટ-વર્ણન છે. વિશ્વરૂપનું સ્થૂળ શબ્દચિત્ર ઉપ-સાવી, ભક્તની કલ્પના શક્તિના વિકાસનો અહીં યત્ન છે. દેવના વિશ્રાંતિ સ્થાનરૂપ આ અધ્યાયમાં અદ્ભુત રસ આલેખાયો છે. ગીતાના શાંત રસને ઘેર અદ્ભુત રસ અતિથિ બન્યો છે. તેની સાથે અન્ય (ભયાનકાદિ) રસ પણ સામેલ થયા છે. એક પ્રતિભાસંપન્ન સમર્થ કવિ તરીકે અહીં ગીતાકાર પ્રતીત થાય છે. બીજી રીતે કહીએ, તો તેમણે વિશ્વરૂપની વાત દ્વારા એક સુંદર વિશ્વ-કાવ્ય આપ્યું છે. અને 'ઈશાવાસ્યમિદં સર્વમ્, સર્વં સ્વલ્પિદં બ્રહ્મ, સ ઓતશ્ચ પ્રોતશ્ચ વિમુ પ્રજાસુ ।; एको विश्वस्य भुवनस्य गोप्ता ।; भूतेषु भूतेषु विचिन्त्य धीराः, प्रेत्यास्माल्लोकादमृता भवन्ति ।; વગેરે જેવા ઋષિવચનોની સાકારતા અને સાર્થકતા સ્પષ્ટ કરી છે—૩૬

જૈનધર્મનો સંક્ષિપ્ત પરિચય

લેખક : પંડિત શ્રી બેચરદાસ દોશી

[ગુજરાતમાં જૈનધર્મ સારી રીતે ફેલાયેલો છે અને તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ નાની-સુની નથી તેમ છતાં ગુજરાતમાં પણ ઘણા પંડિતો, સાક્ષરો સુદ્ધાં જૈનધર્મ વિશે અજાણ છે. કેટલાક ને તો એવો પણ પ્રશ્ન કરતા સાંભળ્યા છે કે જૈનધર્મમાં આત્માને માનેલ છે ? પુનર્જન્મને સ્વીકારેલ છે ? જે પોળમાં જૈનભાઈ અને અજૈનભાઈ એકશાખ પડેલી જેવા હોય છે તેઓ પણ પરસ્પર એકબીજાના ધર્મથી અજાણ જ હોય છે આવી પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં લઈને માનનીય, જ્ઞાનવૃદ્ધ, તપોવૃદ્ધ, અનુભવવૃદ્ધ, સ્થવિર સંન્યાસી શ્રીભગવદ્વાચાર્યજીએ મને આ લેખ લખવાની પ્રેરણા આપેલ છે. શ્રી આચાર્યજી મારા વિશેષ સન્માન્ય અને આદરણીય સંત છે. જો કે તેઓ તો ઘણાં વરસોથી અહીં અમદાવાદમાં જ વસેલ છે પણ મને તો આ વાતની ઘણી મોડી ખબર પડી. એક વાર પૂ. શ્રી રવિશંકર મહારાજે મને એમના વિશે અને એમના અહીંના નિવાસ વિશે વાત કરી ત્યારે જ મને આ સંત પુરુષની જાણ થઈ. પછી તો હું પૂ. મહારાજની સાથે જ એક વાર તેમના નિવાસસ્થાને જઈ આવ્યો અને પછી તો વિશેષ પ્રેમાળ પરિચય વધતાં તેમને અનેક-વાર મળવાનું બન્યું. આચાર્યશ્રી ખરા અર્થમાં આચાર્ય જ છે. શતાબ્દીની નજીક હોવા છતાં સતત સ્વાધ્યાય અને વિદ્યાવ્યાસંગના પ્રયત્નમાં જ સંલગ્ન હોય છે અને સાધારણ માનવને પણ ધર્મબોધ થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવાનું કદી ચુકતા નથી. પોતે સંન્યાસી અને સર્વથા નિઃસ્પૃહ હોવા છતાં પૂ. ગાંધીજીના વિશેષ અનુરાગી છે અને એવા પવિત્ર અનુરાગથી પ્રેરાઈને તેમણે પૂ.

ગાંધીજી વિશે ત્રણ સુંદર મહાકાવ્યો પણ રચેલ છે જે છપાઈને સારી પ્રસિદ્ધિને પામેલ છે. આવા સજ્જન શિરોમણિ સંત આચાર્યશ્રીની પ્રેરણાને શિરોધાર્ય ગણી આ લેખ લખવા પ્રેરાયેલો લેખક શતશઃ અભિનંદન સાથે તેમનો વિશેષ આભારી થયેલ છે.]

સંસારમાં પ્રાંતે પ્રાંતની હવામાં ફેર છે, ખાન-પાનમાં ફેર છે. પોષાકમાં તથા લાષામાં પણ ફેર દેખાય છે. એ રીતે સંસારમાં ધર્મ ધર્મમાં : પણ થોડો ઘણો ફેર દેખાય એ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ છે. પ્રાંતે પ્રાંતની હવામાં, લાષામાં અને પોષાક વગેરેમાં ફેર હોવા છતાં દરેક પ્રાંતના મનુષ્યનું ધ્યેય એક જ જણાય છે, તેમ દેશ, કાળ, લોકોનું માનસ, શોધકના સર્ગ સંસ્કાર અને નૈસર્ગિક પરિસ્થિતિ જુદી જુદી હોવાથી ધર્મોના બાહ્ય કલેવરમાં જરૂર ફેર દેખાય છે પણ ધર્મમાત્રનું આંતરકલેવર તો સર્વત્ર સરખું જ માલુમ પડે છે.

કોઈ પણ ધર્મ એવું વિધાન કદાપિ નથી કરતો કે જુહૂં બોલવું, ચોરી કરવી, અનાચારી થવું અને સ્વચ્છંદે જેમ મનમાં આવે તેમ વર્તવું. ધર્મમાત્ર અહિંસાને પ્રધાન માને છે સત્ય, અસ્તેય, સદાચારીપણું અને મર્યાદા કે સંયમના સ્વીકારમાં જ માને છે. પાપમાં નીતિ, પ્રામાણિકતા, માતાપિતાની સેવાશ્રવણ તથા કુટુંબાદિક માટે ઘસાવું અને સહન કરવું એ બધામાં માને છે. વસ્તુતઃ સમગ્ર વિશ્વ, સમગ્ર રાષ્ટ્ર અને સમગ્ર માનવ સમાજના વર્તમાનકાળના પ્રત્યક્ષ હિત માટે જ ધર્મનું ઉત્થાન થયેલ છે. એમ પણ દરેક ધર્મ સ્વીકારે છે. જૈનધર્મનું પણ ધ્યેય સમગ્ર માનવ સમાજના હિતનું જ છે.

જેમ વૈદિકધર્મ-બ્રાહ્મણધર્મ-આત્માને માને છે તેમ જૈનધર્મ પણ આત્માને માને છે, બ્રાહ્મણધર્મની પેઠે જ જૈનધર્મ પરલોકમાં, કર્મવાદમાં, પરમાત્મામાં અને પરમાત્માની ભક્તિમાં માને છે. વૈદિકધર્મ એટલે સાંખ્યદર્શન તથા વેદાંતદર્શન અને જૈનદર્શન વચ્ચે વધારેમાં વધારે સમાનતા છે અને તે બંને દર્શનમાં વપરાયેલા પારિભાષિક શબ્દો પણ જૈનદર્શનમાં વપરાયેલા છે. જેમકે; સમ્યગ્-દર્શન, સમ્યગ્જ્ઞાન, સમ્યક્ચારિત્ર, નિર્વાણ, પ્રકૃતિ, વાસના, કષાય, આરંભ, સમારંભ, વગેરે. આ રીતે વૈદિકધર્મ અને જૈનધર્મ વચ્ચે ઘણો નિકટનો સંબંધ છે.

ભારતવર્ષમાં વર્તમાનમાં વૈદિકધર્મ, જૈનધર્મ બૌદ્ધધર્મ, જરથોસ્તીધર્મ, ખ્રીસ્તીધર્મ, યાહુદીધર્મ તથા ઇસ્લામીધર્મ-આ ધર્મો પ્રચલિત છે અને તેમાં વૈદિકધર્મના, જૈનધર્મના, ખ્રીસ્તીધર્મના તથા ઇસ્લામીધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા સારી પેઠે છે. બૌદ્ધધર્મ જે કે ભારતમાં જ પેદા થયેલ છે પણ સમયની વિશેષ પરિસ્થિતિને લીધે તેના પ્રચાર ભારત કરતાં ચીન વગેરે દેશોમાં વિશેષ છે અને તે ત્યાં પોતાના અનુયાયીઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા ધરાવે છે. ભારતદેશમાં તેનો પ્રચાર ગાંધીયુગ પછીથી જ થયેલ છે એટલે તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા વિશેષ ન હોય તે સ્વાભાવિક છે. જરથોસ્તીધર્મ મૂળે ઇરાની આર્યોના અનુયાયીઓનો છે પણ તે કાળની વિશેષ પરિસ્થિતિને લીધે ભારતમાં આવેલ છે અને અહીં જ સ્થિર થયેલ છે. તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ વિશેષ નથી પણ જેટલા અનુયાયીઓ છે તે બધા મોટે ભાગે સંસ્કાર-સંપન્ન, શાંતિપ્રિય અને પોતાના સમાજના તથા પોતાના સ્વીકારેલ વતન ભારતના ભક્તો છે. ખ્રીસ્તીધર્મ અને ઇસ્લામીધર્મ પણ ભારત બહારથી આવેલ છે છતાં તે બંને રાજધર્મો હોવાને લીધે તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા વિશેષ છે. યહુદીધર્મના અનુયાયીઓની સંખ્યા અહીં વિશેષ વધારે નથી લાગતી. જૈનધર્મ એકકાળે આખા

ભારતમાં ફેલાયેલો અને તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ વિશેષ હતી. પણ તે પણ કાળના સપાટામાં આવી જવાથી ઘણા મર્યાદિત સંખ્યાવાળા અનુયાયીઓ ધરાવે છે. આમ તો જૈનધર્મ અને બૌદ્ધધર્મ એકજ કાળે અને એકજ પ્રદેશમાં પ્રાદુર્ભાવને પામેલા છતાં બૌદ્ધધર્મ દેશાંતર કરી ગઈ અને જૈનધર્મ તેના મૂળસ્થાનમાં નામનો જ રહ્યો; પણ ગુજરાત, રાજસ્થાન, બંગાળ અને દક્ષિણમાં ફેલાયેલ છે. તેના અનુયાયીઓની સંખ્યા પણ માંડ ૧૫થી ૨૦ લાખ જેટલી હશે. જૈનધર્મમાં પહેલાં તો તમામ વર્ણના લોકો હતા પણ હવે તો વિશેષ કરીને વૈશ્યવર્ણનો એ ધર્મ બનેલ છે. તેનું પ્રાચીનરૂપ વિશેષ વિશાળ, ઉદાર અને તમામ વર્ણના લોકોને પોતામાં સમાવી શકવાનું સામર્થ્ય ધરાવનારું હતું તથા બીજા પણ આચારો તથા વિચારો તેમાં વિશેષ વ્યાપકરૂપમાં હતા અને એ ધર્મ સર્વધર્મ તરફ સમભાવની નજરે જોનારો સ્યાદ્રહીધર્મ હતો. પણ કાળની અસર તથા લોકોની અજ્ઞાનતાને લીધે એ વ્યાપકધર્મ પણ વર્તમાનમાં એક સંપ્રદાયરૂપ બની ગયેલ છે. અને તેમાં પણ અનેક શાખાઓ તથા ઉપશાખાઓ થઈ ગઈ છે.

જૈનધર્મમાં ઉત્તમતાના આધાર ગુણોની અપેક્ષાએ માનવામાં આવે છે. ઉત્તમતા માટે કેઈ જાતિ કે કેઈ ગોત્ર અથવા ધનને માનવામાં નથી આવતું, એ તેની ખાસ વિશેષતા છે.

જૈનધર્મમાં તત્ત્વવિચાર-આચારમીમાંસા છે. તથા ચેતનના શુદ્ધીકરણ સારુ સાધનાક્રમ પણ છે.

જૈનધર્મના તત્ત્વવિચારની મીમાંસા આ પ્રમાણે છે—

ચેતન, અચેતન એ બે મુખ્ય તત્ત્વો જૈન ધર્મ સ્વીકારે છે. અચેતનમાં પુદ્ગલ નામનું તત્ત્વ અચેતન તથા રૂપી તત્ત્વ છે અને બાકીનાં આકાશ વગેરે અચેતન તથા અરૂપી તત્ત્વો છે. ચેતનનો મુખ્યગુણ જ્ઞાન, ઉપયોગ કે અનુભવ છે. જે તમામ ચેતનમાં સતત હયાતી ધરાવનારો ગુણ છે. આ ગુણની

તરતમતા હોવાની પણ તે સ્થાવરગણ્યતા જીવોથી માંડીને મનુષ્યપર્યંતના જીવોમાં સદા હોવાનો જ હોવાનો. આમ તો ચૈતનમાત્ર ચૈતન્યની અપેક્ષાએ એક સરખા છે છતાં પોતપોતાનાં કર્મોની વિચિત્રતાને લીધે ચૈતનના પણ અનેક ભેદો પડેલા છે—

એકેન્દ્રિય-માત્ર એક સ્પર્શ ઇન્દ્રિયવાળા-ચૈતન જીવો-પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ અને વનસ્પતિ. આ પાંચેને સ્થાવર જીવો પણ કહેવામાં આવે છે.

બે-ઇન્દ્રિય-માત્ર બે-સ્પર્શ અને રસના એમ બે-ઇન્દ્રિયોને ધરાવનારા જીવો-કરમિયાં, જળો વગેરે.

ત્રણ ઇન્દ્રિય-માત્ર સ્પર્શ, રસના અને નાસિકા એમ ત્રણ ઇન્દ્રિય ધરાવનારા જીવો-જેમકે-કીડી, માંકડ વગેરે.

ચાર ઇન્દ્રિય-માત્ર સ્પર્શ, રસના, નાસિકા અને ચક્ષુ એમ ચાર ઇન્દ્રિયોને ધરાવનારા જીવો-ભમરો, માખી, વીંછી વગેરે.

મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી, દેવ, નારક એ બધા જીવોને સ્પર્શ, રસના, નાસિકા, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એમ પાંચે ઇન્દ્રિયો હોય છે.

સ્થાવર સિવાયના આ ઇન્દ્રિયથી માંડીને પાંચ ઇન્દ્રિયો સુધીના તમામ જીવો હાલી ચાલી શકે છે તડકો લાગતાં ત્રાસ અનુભવાતાં છાંયે જાય છે માટે તેનું નામ બીજું ત્રસ જીવો પણ છે.

આ જીવોનો જન્મ જુદી જુદી રીતે થાય છે અને એ રીતે પણ તેના ગર્ભજ, સંમૂર્છિત અને ઔપપાતિક એવા ભેદો બતાવેલા છે.

જે જીવો માતાની કુક્ષિથી જન્મે છે તે જરાયુજ ગર્ભજ. જે જીવો ઇંડામાંથી જન્મે તે અંડજ ગર્ભજ. જે જીવો અચ્ચાંડપે જન્મે છે તે પોત જ ગર્ભજ.

જે જીવો વાતાવરણાદિ પરિસ્થિતિને લીધે પેદા થાય છે. તે સંમૂર્છિત કહેવાય પણ ગર્ભજ નહીં કહેવાય. જેમ છાણના પોદળામાં કીડાઓ પેદા થાય છે. ઘણીવાર વીંછીઓ પણ પેદા થાય તથા સુકાયેલા તળાવમાં દેડકાં નથી પણ હોતાં

પણ પાણી આવતાં તે પેદા થઈ જાય છે તે બધાં જ સંમૂર્છિત જીવો છે.

સ્વર્ગમાં દેવો કે દેવીઓ પોતપોતાની શર્યામાંથી આળસ મરડીને જીવાનની પેઠે ઊભા થાય છે તે ઔપપાતિક દેવ જીવો કહેવાય. એ જ પ્રમાણે નરકમાં કુંભીઓમાં જે જીવો પેદા થાય છે તે બધા પણ નારકી જીવો ઔપપાતિક કહેવાય.

શરીરોની પાંચ સંખ્યા માનવામાં આવેલ છે. ઔદરિક, વૈક્રિય, આહારક, તૈજસ અને કાર્મણ. સ્થાવર કે ત્રસ તમામ મર્ત્યલોકીય જીવોને ઔદરિક, તૈજસ અને કાર્મણ. એ ત્રણ શરીરો હોય છે. દેવલોકમાં વસનારા જીવોને વૈક્રિય, તૈજસ અને કાર્મણ એ ત્રણ શરીરો હોય છે. નરકમાં રહેનારા જીવોને પણ આ જ ત્રણ શરીરો હોય છે.

અમુક તપોલબ્ધિવાળા મનુષ્યને જ આહારક શરીર રચવાની શક્તિ હોય છે. વૈક્રિય શરીર તે છે કે જે પ્રમાણમાં લાંબુ-ટુંકું, વજનમાં મોટું-નાનું કે વિવિધરૂપમાં ફેરવી શકાય. અમુક પ્રકારની તપોલબ્ધિવાળો મનુષ્ય પણ આવું વૈક્રિય શરીર ધરાવી શકે છે.

તૈજસ અને કાર્મણ એ બન્ને શરીરો તો જીવ-માત્રને હોય છે. કાર્મણ શરીર તો જન્માંતરમાં પણ સાથે જ જાય છે, જેને બીજી દર્શનપરંપરા, લિંગ શરીર કે અંતરાલવ દેહ કહેલ છે.

મનુષ્ય, તિર્યંચ, દેવ અને નારક એ ચાર ભેદોમાં તમામ સકર્મક જીવોનો સમાવેશ થઈ જાય છે. આ જીવોમાંના સંમૂર્છિત જીવો વિશેષ વિચારક મન વિનાના હોય છે. બાકી બધા જીવો વિશેષ વિચારક મનવાળા છે-આનું બીજું નામ સંજી જીવો છે.

સ્પર્શન, રસન, દ્રાણ, ચક્ષુ અને શ્રોત્ર એ પાંચ ઇન્દ્રિયો છે અને મન પણ એક વિશિષ્ટ ઇન્દ્રિયરૂપ છે. આમાં ચક્ષુ અને મન એ બે અપ્રાપ્યકારી છે એટલે વિષયનો સ્પર્શ કર્યા વિના વિષયનું જ્ઞાન થવામાં નિમિત્ત બને છે અને બાકીની સ્પર્શન રસન તથા દ્રાણ એ ત્રણે ઇન્દ્રિયો પ્રાપ્ય

કારી છે એટલે વિષયનો સ્પર્શ કરીને વિષયનું જ્ઞાન થવામાં નિમિત્ત રૂપ છે.

આ પાંચે ઇન્દ્રિયો અને મન પૌદ્ગલિક છે એટલે પુદ્ગલમાંથી નિર્મિત છે. મન દેહબ્યાપક છે અને વિચાર ક્રિયામાં નિમિત્તરૂપ થાય છે અને મનની વર્ગભ્રાઓ-મનનાં પરમાણુઓ આખા લોકમાં ભરેલાં છે. સ્પર્શ, રસ, ગંધ, અને વર્ણ એ ચાર વિષયો છે અને તે ચારે પુદ્ગલના ધર્મરૂપ છે. પુદ્ગલ એટલે અચેતનપરમાણુ-જડપરમાણુ-મય પિંડ કે એવો એકલો જડ પરમાણુ. પણ પરમાણુ છેદી લેદી શકાતો નથી અને તે સૂક્ષ્મતમ છે. એનાથી કેઈ બીજું સૂક્ષ્મ નથી. કાર્ય દ્વારા પરમાણુની વિદ્યમાનતા જાણી શકાય છે. પરમાણુ નિત્ય છે અને પરિણામાંતર પામતો હોવાથી અનિત્ય પણ છે. પૃથ્વી, પાણી, વાયુ, અગ્નિ કે વનસ્પતિ વગેરેના તમામ પરમાણુઓમાં એક રસ, એક ગંધ, એક વર્ણ અને અવરોધી એવા બે સ્પર્શો રહેલા છે. પૃથ્વીમાં તથા પાણી વગેરેમાં પણ તમામ રસ, તમામ, ગંધ, તમામ વર્ણ અને તમામ અવિરોધી સ્પર્શો રહેલા છે. આમ છે, માટે જ જે વસ્તુ ચક્ષુગ્રાહ્ય હોય છે તે જ વસ્તુ અમુક સંભોગોમાં માત્ર રસનાગ્રાહ્ય જ બની જાય છે. જેમકે, ખાંડ અને મીઠું પાણીમાં પડ્યું એટલે ચક્ષુગ્રાહ્ય મટી જાય છે અને રસનાગ્રાહ્ય થઈ જાય છે. પાણી કે દૂધ જે દ્રવરૂપ છે તે અમુક સંભોગોમાં શિલાની જેમ ઘટ્ટ બની શકે છે-જેમ બરફ અને આઈસ્ક્રીમ. કપૂર જે ચક્ષુગ્રાહ્ય છે તે અગ્નિનો સંયોગ થતાં વાયુમય બની જાય છે અને કેવળ નાસિકાગ્રાહ્ય થઈ જાય છે.

સ્પર્શ-રસ-ગંધ-વર્ણ એ ચાર ઉપરાંત શબ્દ, ગંધ, સૂક્ષ્મતા, સ્થૂલતા, આકાર, લેદ, તમ-અંધકાર, છાયા, આતપ-તડકો અને ઉદ્ઘોષ એ બધા પણ પુદ્ગલના જ ધર્મો છે. શબ્દ, અંધકાર, છાયા, આતપ અને પ્રકાશ એ પુદ્ગલના પરમાણુઓ દ્વારા નિર્મિત થયેલા છે. શબ્દને પકડી શકાય છે, સંઘરી શકાય છે માટે તે પરમાણુ નિર્મિત છે, ગીતો ભરેલી રેકોર્ડ તથા ટેપરેકોર્ડ આ માટે વિશિષ્ટ સમર્થક ઉદાહરણરૂપ છે. છાયા પણ

ફોટોગ્રાફીમાં અને સિનેમામાં પકડી શકાતી તથા ગતિમાન થતી પ્રત્યક્ષ દેખાય છે, તેથી છાયા પણ પરમાણુમય છે. આંખ હોય તો જ અંધકાર, પ્રકાશ અને તડકો જોઈ શકાય છે તેથી ઇન્દ્રિયગ્રાહ્ય હોવાને લીધે તે પણ પરમાણુમય છે. રૂપ અને આંખનો સંબંધ એક સીધી લીટીમાં આવતાં અને એ રીતે તે બન્નેનો સંયોગ થતાં રૂપવાળો પદાર્થ જોઈ શકાય છે. આંખ અને અંધારું, આંખ અને આતપ, આંખ અને પ્રકાશ તથા આંખ અને છાયા એ બધાનો ઉપર જણાવેલો સન્નિકર્ષ હોય તો જ તેમનું જ્ઞાન થઈ શકે છે માટે જ અંધારું, તેજ અથવા આતપ, પ્રકાશ અને છાયા એ બધાં પરમાણુનિર્મિત છે અને એમ છે માટે પૌદ્ગલિક છે.

સ્પર્શના આઠ પ્રકાર છે-કંઠણ, મૃદુ, ભારે, હલકો, ઠંડો, ઊનો, ચિકણો અને લુખો-રૂક્ષ.

રસના પાંચ પ્રકાર છે-કડવો, તીજો, કષાયલો, ખાટો અને મીઠો.

દુર્ગંધ અને સુગંધ એમ ગંધના બે પ્રકાર છે.

વર્ણનાં પાંચ પ્રકાર છે-કાળો, નીલો, લાલ, પીળો અને ઘોળો. પરિમાણની દૃષ્ટિએ તરતમતાએ આ બધા પૌદ્ગલિક ધર્મોના સંખ્યેય, અસંખ્ય અને અનંત પ્રકાર છે. એટલે મૃદુતા વગેરે શુણ્ણની ઘણી જ વિવિધતાઓ છે જે એક બીજાથી જુદી જુદી હોય છે. તે જ પ્રકારે શબ્દ વગેરે પૌદ્ગલિક ધર્મોની પણ વિવિધતાનો પાર નથી. એક બીજા પુદ્ગલના કે જીવ તથા પુદ્ગલના સંબંધનું નામ બંધ છે. અહીંનો બંધશબ્દ પરસ્પર આ શ્લેષ અર્થનો સૂચક છે. જેમકે પાષાણ સાથે પાષાણનો સીમેન્ટ વડે સંબંધ, લાકડાનો બીજા લાકડા સાથે લાખ વડે જોડાતો સંબંધ તથા આત્મા અને દેહનો રાગદ્વેષરૂપતાની ચિકાશને લીધે થતો સંબંધ. બંધ-આશ્લેષની પેઠે, લેદ પણ આત્મા અને દેહનો થાય છે તેમ એક પુદ્ગલથી બીજું પુદ્ગલ જુદું પડે છે. એ અર્થમાં અહીં લેદશબ્દને વાપરેલ છે. જેમકે, લાકડાના મોટા પાટીયાને ચીરીને તેમાંથી અનેક બીજાં પાટિયાં બનાવવામાં આવે છે તથા કેઈ પદાર્થનું ચૂર્ણ કરી નાખવામાં આવે

છે એટલે તેના કણ કણ થઈ જાય છે. આ રીતે આ શબ્દ વગેરે પુદ્ગલના ધર્મો છે. જ્યાં સુધી જીવ દેહમુક્ત હોય છે ત્યાં સુધી જીવમાં-ચેતનમાં-પણ પુદ્ગલ ધર્મો હોય છે અને પુદ્ગલમાં પણ ચેતન ધર્મો હોય છે. પુદ્ગલો અણુરૂપ હોય છે અને સ્કંધ-રૂપ પણ હોય છે. અણુના પરિમાણમાં કોઈ પ્રકારની તરતમતા નથી પણ સ્કંધના પરિમાણમાં અસંખ્ય પ્રકારની તરતમતા હોય છે. એટલે સ્કંધોનું પરિમાણ લંબાઈ પહોળાઈ, ભારેપણું હળવાપણું વગેરે વિવિધ પ્રકારનું હોય છે.

ચેતનમાં અને પુદ્ગલમાં અનંત શક્તિને માનવામાં આવેલ છે. જે ચેતન સકર્મક છે તે માત્ર દેહ-વ્યાપી છે પણ એ ચેતનમાં એવી પણ શક્તિ છે કે તે ક્યારેક લોકવ્યાપી પણ થઈ શકે છે. પણ ચેતન હમેશાં લોકવ્યાપક નથી.

આખા બ્રહ્માંડના બે ભેદ માનેલ છે. લોક અને અલોક. અલોકમાં કેવળ આકાશ છે અને લોકમાં આ આખું બ્રહ્માંડ છે. મર્ત્યલોકના ઉપરના ભાગમાં, પણ મર્ત્યલોકની બહાર જ્યોતિશ્ચક્ર તથા સ્વર્ગને માનેલા છે. સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા, ગ્રહ અને નક્ષત્ર એ પાંચને જ્યોતિશ્ચક્રમાં ગણાવેલ છે. આપણે જે આ સૂર્ય દેખીએ છીએ તે તો સૂર્ય વગેરે દેવોનો તથા દેવીઓનો નિવાસ છે. આ જ્યોતિશ્ચક્રની ઉપર ઘણે ઘણે છેટે સ્વર્ગલોક છે. સ્વર્ગની સંખ્યા બારની માનેલ છે. જ્યોતિશ્ચક્રમાં તથા સ્વર્ગમાં અણું જ ઘણું વધારે છે તેને માટે કોઈ સંખ્યાવાચકશબ્દ નથી વપરાતો, પણ પદ્યોપમ, સાગરોપમ શબ્દો વડે તે આયુષ્યનું માપ બતાવાય છે. મર્ત્યલોકની નીચેના ભાગોમાં પાતાળલોકમાં સાત નરકભૂમિઓને માનેલ છે. આ નરકભૂમિઓમાં રહેનારા જીવોનું આયુષ્ય પણ ઘણું ઘણું લાંબું હોય છે અને તેને માટે પણ પદ્યોપમ તથા સાગરોપમ શબ્દ વપરાય છે. આ દેવોનું તથા નારકોનું આયુષ્ય સંખ્યાવાચક દસ હજાર એવા શબ્દો વડે પણ સૂચિત થાય છે. પણ તે તો તેમનું ઓછામાં ઓછું આયુષ્ય હોય છે.

દેવોના ચાર પ્રકાર બતાવેલ છે—ભવનપતિ, વ્યંતર, જ્યોતિશ્ચક્ર અને વૈમાનિક.

ભવનપતિ દેવો જંબૂદ્વીપમાં આવેલા સુમેરુ પર્વતની નીચે તેના દક્ષિણ તથા ઉત્તરના ભાગમાં કોટિ કોટિ લાખ યોજન જેટલા ભૂભાગમાં રહે છે અને તેમના દસ પ્રકાર છે.

વ્યંતર દેવોના આઠ પ્રકાર છે અને તેઓ બ્રહ્મલોકમાં મધ્યલોકમાં તથા અપોલોકમાં પણ રહે છે તથા તેઓ પોતાની ઈચ્છાથી કે બીજાની પ્રેરણાથી જુદે જુદે સ્થળે ફર્યા કરે છે. કેટલાક વ્યંતરો તો મનુષ્યની સેવા પણ કરે છે અને તેઓ વિવિધ પહાડોનાં તથા ગુફાઓનાં અને વનોનાં અંતરાઓમાં રહે છે માટે જ તેમને વ્યંતર નામ આપેલ છે.

બાર સ્વર્ગોમાં રહેનારા દેવો વૈમાનિક કહેવાય છે. તેમની તથા જ્યોતિશ્ચક્રની હકીકત ઉપર આવી ગયેલી છે. આમ મર્ત્યલોકમાં વસનારા, જ્યોતિશ્ચક્રમાં તથા સ્વર્ગમાં વસનારા તથા નરકમાં વસનારા જીવોનું સંક્ષિપ્ત વર્ણન અહીં આપેલ છે. તથા એ સાથે પુદ્ગલનું પણ જે થોડું ઉપર્યુક્ત વર્ણન જણાવેલ છે, તેમાં આ નીચેનું વર્ણન પણ ઉમેરી લેવાનું છે. શરીર, ભાષા, મન, શ્વાસોચ્છવાસ એ બધાં પુદ્ગલોને બંધમાં આવે છે. તથા સુખ, દુઃખ, જીવન અને મરણમાં પણ પુદ્ગલોનો જ બંધ પડે છે. અર્થાત્ જો મુદ્ગલ ન હોય તો શરીર વગેરે ન હોય અને સુખ દુઃખ કે જીવનમરણ પણ ન હોય.

ચેતન અને પુદ્ગલ ઉપરાંત ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય એમાં બીજાં પણ તત્ત્વો લોકવ્યાપક માનેલાં છે. આ ત્રણે તત્ત્વો અચેતન છે પણ રૂપરસાદિરહિત હોવાથી પુદ્ગલરૂપ નથી. જીવ અને પુદ્ગલમાત્રને ગતિ-માન રાખવામાં ધર્માસ્તિકાય નિમિત્તરૂપ છે. જીવ અને પુદ્ગલમાત્રને સ્થિતિમાન રાખવામાં અધર્માસ્તિકાય નિમિત્તરૂપ છે. અને જીવ તથા પુદ્ગલ-માત્રને રહેવા માટે જે અવકાશ જોઈએ તે આકાશને લીધે મળે છે. આ ત્રણે તત્ત્વો લોકવ્યાપક

છે. એક એક અખંડ તત્ત્વરૂપ પણ પરસ્પર ભિન્ન નહીં. એવી રીતે જ્યાં ધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં અધર્માસ્તિકાય તથા આકાશાસ્તિકાય પણ છે. અને જ્યાં અધર્માસ્તિકાય છે. ત્યાં ધર્માસ્તિકાય અને આકાશાસ્તિકાય પણ છે તથા જ્યાં ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય છે ત્યાં સર્વત્ર આકાશાસ્તિકાય પણ છે. આ ત્રણે દ્રવ્યોના એક એકના અસંખ્ય પ્રદેશો છે જે કદી છુટા થતા જ નથી. જૈનપરંપરા સિવાય બીજી કોઈ પરંપરામાં ધર્માસ્તિકાય તથા અધર્માસ્તિકાય વિશે વિચારણા થઈ નથી. આ લેખમાં આ પ્રકારે અહીં સૂધી ચેતન, પુદ્ગલ ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય તથા આકાશાસ્તિકાય વિશે ટુંકી હકીકત આવી જાય છે.

કાલ દ્રવ્ય પદાર્થોના પરિવર્તનમાં નિમિત્તરૂપ છે. અને તેમ છે માટે તેના લક્ષણ પરિવર્તન જણાવેલ છે. આપણે દિન માસ વરસ વગેરે રૂપે જે કાલને જાણીએ છીએ તે કાલ તો આપણી કલ્પનાનો વિષય છે.

ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય તથા આકાશાસ્તિકાય એ ત્રણ પદાર્થો અરૂપી છે અને અચેતન છે. પુદ્ગલમાત્ર રૂપી છે અને અચેતન છે. આત્મા એક જ ચેતન છે અને પરિપૂર્ણપણે કષાયવગરનો તથા સર્વ વિજ્ઞાનયુક્ત બનેલો આત્મા પરમાત્મા કહેવાય છે.

જગતના નિર્માણમાં કષાયયુક્ત એટલે સકર્મક આત્માનો પ્રભાવ પ્રધાન છે એટલે જગતનો મોટો ભાગ સકર્મક આત્માના પ્રયોગને આભારી છે. અને કેટલોક ભાગ સ્વાભાવિક છે તથા કેટલોક ભાગ પૂર્વોક્ત આત્મપ્રયોગ-જન્ય અને સ્વાભાવિક એમ મિશ્રપ્રયોગજન્ય પણ છે. દરેક શરીરી આત્મા પોતાના શરીરનું નિર્માણ કરે છે એમાં બીજાં પણ અનેક સહકારી કારણો હોય છે. વનસ્પતિ, પાણી, વાયુ, અગ્નિ અને પૃથ્વીગત જીવ પોતપોતાનું નિર્માણ કરે છે. મનુષ્ય, પશુ, પક્ષી વગેરે પ્રાણીઓ પણ પોતપોતાના દેહનું નિર્માણ કરે છે. અપૂર્ણ આત્માનો પ્રયોગ અને તેનાં કર્મો આ અંગે વિશેષ કારણરૂપ માનવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય અને અંતરાય આ કર્મોને લીધે આત્મા પોતાની અપૂર્ણતાને હકાવી શકતો નથી, જ્યારે આ ચારે કર્મોના નાશ થાય એટલે આત્મા જ્યારે કષાયોથી સર્વથા મુક્ત થાય ત્યારે જ તે પૂર્ણાત્મા, પરમાત્મા, જીવન્મુક્ત. અને એવો જ આત્મા જ્યારે દેહ રહિત થાય ત્યારે સિદ્ધ કહેવાય છે. સદેહવીતરાગ એટલે જીવન્મુક્ત આત્મા વેદનીય, આયુષ્ય, નામ-કર્મ અને ગોત્રકર્મ હોવાથી જીવી શકે છે, જૈનધર્મ માં, અરિહંત, સિદ્ધ, આચાર્ય, ઉપાધ્યાય અને સાધુ એ પાંચ પદોની વિશેષ પ્રતિષ્ઠા છે, રાગદ્વેષ વગરનો મહિમાવંત આત્મા અરિહંત; એવો જ પણ વિદેહ આત્મા સિદ્ધ. રાગદ્વેષ રહિત થવાના આચારોને આચરનારો તે આચાર્ય. રાગદ્વેષ રહિત થવાનું શિક્ષણ આપનારો તે ઉપાધ્યાય અને રાગદ્વેષરહિત થવાની સતત સાધના કરનારો તે સાધુ. આ પાંચ પદોની પ્રતિષ્ઠા તેમના ગુણને લીધે છે વેષ વગેરેને લીધે નહીં. આ રીતે ચેતન અચેતન તથા રૂપી પુદ્ગલનો અહીં સંક્ષિપ્ત પરિચય પુરો થાય છે.

મતિજ્ઞાન, શ્રુતજ્ઞાન, અવધિજ્ઞાન, મનઃપર્યાયજ્ઞાન અને કેવલજ્ઞાન એમ પાંચ જ્ઞાનોને માનવામાં આવેલ છે.

મતિજ્ઞાન અને ભૂતજ્ઞાનમાં આત્મા, ઇન્દ્રિય અને મન નિમિત્ત બને છે અને તે બન્ને જ્ઞાનો સર્વપ્રાણીને ઓછા વધતા અંશમાં હોય છે. અવધિજ્ઞાન અમુક પ્રકારની આત્મશુદ્ધિ મેળવેલ હોય તેને પ્રગટે છે. અવધિજ્ઞાન દ્વારા પરોક્ષ એવા રૂપી પદાર્થોને માણસ જાણી શકે છે. મનઃપર્યાયજ્ઞાન તેને જ હોઈ શકે છે જેણે આત્માની વિશેષ શુદ્ધિ મેળવેલી હોય અને જે આત્મા સર્વથા કષાયવગરનો હોય તેને જ કેવલજ્ઞાન થઈ શકે છે.

આચારમીમાંસાને અંગે જૈનદર્શનમાં અહિંસા, સત્ય, અસ્તેય, અપરિગ્રહ અને ધ્રુવચર્ય વિશે ખૂબ ભાર મૂકેલ છે. વ્યકિતની પોતાની શાંતિ માટે, કુટુંબની શાંતિ માટે, સમાજની શાંતિ માટે અને રાષ્ટ્રની તથા વિશ્વની શાંતિ માટે આ

પાંચે આચારોને બને તેટલી વિશુદ્ધ રીતે આચરવા માટે ઘણું ઘણું સમજવવામાં આવેલ છે. અહિં-સાનો બીજો પર્યાયશબ્દ સર્વત્ર મૈત્રીભાવ અથવા સર્વજીવોમાં આત્મવત્ વૃત્તિ છે. સત્ય વગેરે આચારો અહિંસાના જ પોષક અને સંવર્ધક છે. અપરિશ્રદ્ધમાં ધન, વાડી, ઘરેણાં, કપડાં, જમીન વગેરેની મર્યાદા રાખવાનું ગૃહસ્થો માટે સમજાવેલ છે. એટલું જ નહીં, પણ સંતાનોની પણ મર્યાદા આ અપરિશ્રદ્ધમાં આવી જાય છે. જેમ પરિશ્રદ્ધ વધારે તેમ અકિતને પોતાને અશાંતિ અને કુટુંબાદિકને પણ અશાંતિ હોય છે અને તે વધતી રહે છે. પરિશ્રદ્ધની અધિકતાને અંગે જ વર્ગવિશ્રદ્ધ ભ્રમો થાય છે અને મોટાં મોટાં યુદ્ધો પણ એને લીધેજ પેદા થાય છે એમ જૈન-આચાર-સંહિતામાં સ્પષ્ટ જણાવેલ છે.

સાધના માટે પણ પગથીએ પગથીએ ચઢીને છેક પરમાત્મા-પદ્મરૂપ ઉચ્ચતમસ્થિતિરૂપ નિર્વાણ દશાને પામવાની યોજના બતાવેલ છે. સાધનામાં જ્ઞાનમાર્ગ, લકિતમાર્ગ, તપમાર્ગ, પ્રેમનો માર્ગ, યોગમાર્ગ, ધ્યાનમાર્ગ વગેરે અનેક માર્ગોને બતાવેલા છે. આ બધા માર્ગો પરસ્પરના પોષક અને બંધક છે. પણ કોઈ રીતે વિરોધક નથી. જ્ઞાનમાર્ગમાં હેય, ઉપાદેય, જ્ઞેય અને ઉપેક્ષણીય પદાર્થોને વિશેષ ચિંતન મનન દ્વારા સમજવાના છે. અને તેમ કરી આત્માના મલરૂપ કષાયોનેા ધીરે ધીરે ત્યાગ કરી વીતરાગ સ્થિતિને પ્રાપ્ત કરવાની છે. લકિતમાર્ગમાં સંત પુરુષોને વીતરાગી પુરુષોને વિવિધ રીતે આલંબન બનાવી તેમના જીવનચરિત્રો સમજી, તેમની સાધનાને સમજી તેમને માર્ગે ચાલવા પ્રયાસ કરવાનો છે. સંત પુરુષોના વા વીતરાગી પુરુષોનાં ગુણગાન દ્વારા પોતાની આત્મવૃત્તિમાં ગુણોને પ્રગટ કરવાનો મુખ્ય હેતુ બોધાયેલ છે. જેમ એકલવ્યે દ્રોણગુરુની પોતે બનાવેલી મૂર્તિનું આલંબન લઈને અભ્યુન કરતાં વિશેષ ચાતુર્ય મેળવ્યું તેમ જ આ લકિતમાર્ગદ્વારા સાધના કરવાનું વિધાન છે.

તપમાર્ગ દ્વારા સહનશક્તિ કેળવવાની અને ક્રોધ વગેરેને પ્રસંગે ક્ષમા વગેરે ગુણોને કેળવવાની પ્રેક્ટિસ કરવાનું કહેલ છે. ભજન, ચિંતન, મનન એ બધું તપમાં વિશેષ કરવાનું કહેલ છે. તથા બીજાને સુખ પહોંચાડવા ઘસાવાની પણ પ્રવૃત્તિને તપમાર્ગ સૂચવે છે. માંદા લોકો, અજ્ઞાનલોકો તથા દુઃખી લોકોને શરીર વગેરે દ્વારા ઘસારો ખમીને પણ રાહત પહોંચાડવી એ પણ તપમાર્ગનો એક પ્રકાર છે. પ્રેમનો માર્ગ સર્વત્ર અદ્વેષભાવનો પોષક હોય છે. આ રીતે જ યોગમાર્ગ અને ધ્યાનમાર્ગ વગેરેને પણ સમજવાના છે.

સાધકના બે વર્ગ પડેલા છે. એક શ્રાવક અને બીજો શ્રમણ-સાધુ. આ બન્ને વર્ગો ક્રમે ક્રમે અહિંસા વગેરેને જીવનમાં સાધીને વીતરાગપદ સુધી પહોંચી શકે છે. આ બન્ને વર્ગ પોતપોતાના સ્થાનમાં ઉત્તમ છે. શ્રાવકનું પદ ખરા અર્થમાં જેમ સહેલું નથી તેમ સાધુનું પદ પણ ખરા અર્થમાં સહેલું નથી. સંયમ બંને વર્ગમાં અપેક્ષિત છે. શ્રમણમાર્ગનો પાયો નિર્દોષ અને સંમત શ્રાવક માર્ગમાં છે.

સંયમની સાધના માટે ગુપ્તિઓ તથા સમિતિઓને આચરવાનું વિધાન છે.

મન, વચન અને શરીરની દુષ્પ્રવૃત્તિને નિશ્રદ્ધમાં રાખવાનું નામ ગુપ્તિ છે. અને મન, વચન તથા શરીરને સુપ્રવૃત્તિમાં પ્રવર્તાવવા તેનું નામ સમિતિ છે. ક્ષમા, મૃદુતા, સરળતા-અકપટ, બાહ્યાંતર પવિત્રતા-અલોભ-અનાસક્તિ, સત્ય, સંયમ, તપ, ત્યાગ, અપરિશ્રદ્ધ અને બ્રહ્મચર્ય આ બધાં ધર્મસાધનના અંગો છે. શ્રાવકવર્ગે અને શ્રમણવર્ગે આ બધાં અંગોને જીવનમાં ખરાખર કેળવવાથી ખૂણુંશાંતિ મેળવવી સુસાધ્ય બને છે. આ રીતે ચિત્ત વિશુદ્ધિ અથવા આત્મશુદ્ધિના લાભ માટે પ્રયત્ન કરવાની પ્રેરણા આપેલ છે. માતાપિતાની સેવા, પ્રામાણિકતા, કુટુંબ માટે પોતાના સુખનો ત્યાગ, એ જ રીતે સમાજ માટે, દેશ માટે કે વિશ્વની શાંતિ માટે પોતાના સુખનો

ત્યાગ એ પણ આત્મશુદ્ધિની સાધનામાં માયારૂપ છે. મૂળ તો વિવેક પ્રાપ્ત કરવો જરૂરી છે. વિવેકીને માટે સાધના હુલ્લ નથી. ગૃહસ્થ-શ્રાવક-વર્ગ માટે પાંચ અભ્યુત્તરો, ચાર શિક્ષાત્તરો તથા ત્રણ અભ્યુત્તરો આચરવાનાં બતાવેલાં છે તથા શ્રવણ વર્ગ માટે પાંચ મહાત્તરોને યથાર્થપણે આચરવાનાં બતાવેલાં છે. અહિં સા વગેરે પાંચે અભ્યુત્તરો માં તથા મહાત્તરોમાં સમાઈ જાય છે.

સચેતન અને અચેતન તત્ત્વોના નિરૂપણમાં આસ્રવ, બંધ, સંવર, નિર્જરા અને મોક્ષ એ પાંચ ક્રિયાઓ વિશે પણ વર્ણન આવે છે.

જે પ્રવૃત્તિ દ્વારા પુણ્ય કે પાપનું ગ્રહણ થાય તેનું નામ આસ્રવ. પુણ્યના ગ્રહણને શુભ આસ્રવ અને પાપના ગ્રહણને અશુભ આસ્રવ કહેલ છે. સંક્ષેપમાં જે પ્રવૃત્તિ આસક્તિવાળી હોય, તે શુભ હોય કે અશુભ હોય-આસ્રવમાં સમાય છે.

આકાશમાં કર્મની વર્ગણાઓ કર્મનાં અણુઓ ભરેલી છે. રાગદ્વેષની વૃત્તિને લીધે જે પ્રવૃત્તિ દ્વારા તે અણુઓ આત્માને આવરણરૂપ થાય તેનું નામ બંધ છે. જેમ સાંખ્યની ભાષામાં પ્રકૃતિ છે તેમ જૈનની ભાષામાં આ કર્મવર્ગણાઓ છે.

આસ્રવની રુકાવટ માટે જે પ્રવૃત્તિ થાય તેનું નામ સંવર-અનાસક્તભાવે પ્રવૃત્તિ.

નિર્જરા-જે પ્રવૃત્તિ દ્વારા વા સાધનાની ક્રિયા દ્વારા આત્માને લાગેલાં આવરણરૂપ બનેલાં કર્મો આત્માથી છુટાં પડી જાય તેનું નામ નિર્જરા.

મોક્ષ-આત્મા પૂર્ણપણે કષાયોથી મુક્ત થાય તેનું નામ મોક્ષ. આસ્રવથી માંડીને મોક્ષ સુધીની ક્રિયાઓ એક રીતે આત્માની જ વિવિધ પ્રકારની ક્રિયાઓ છે એટલે તેમનો સમાવેશ ચેતનમાં જ થઈ જાય છે છતાં વિશદીકરણ માટે એ આસ્રવ વગેરેને જુદા ગણાવીને પણ વર્ણવેલા છે. આ રીતે આત્મશુદ્ધિની પ્રક્રિયાવિશે સંક્ષેપમાં કહી શકાય છે.

હવે છેલ્લે સત્ વસ્તુનું લક્ષણ તથા નિત્ય વસ્તુનું લક્ષણ તથા અનંત ધર્મમયતા બતાવવા સાથે જૈનદર્શન સંમત-સ્થાદ્વાદને ઉદાહરણ દ્વારા સમજાવીને આ લેખ પુરો કરીશ.

નિત્ય-નિત્યનું લક્ષણ તદ્દભાવ કાયમ રહેવો, વસ્તુનું પરિણામાંતર ભલે થતું રહે પણ તે પરિણામોમાં તદ્દભાવ કાયમ રહે તે વસ્તુ નિત્ય કહેવાય અને પરિણામાંતર થતું તે અનિત્યતા કહેવાય.

સુવર્ણ નિત્ય પણ છે અનિત્ય પણ છે.

સુવર્ણની કંઠી થઈ, કંઠી મટી અને કડું થયું, એમ છતાં કંઠીની અવસ્થામાં અને કડાની અવસ્થામાં સુવર્ણ કાયમ રહે છે માટે સુવર્ણ નિત્ય છે અને તેના જે જુદા જુદા પરિણામો થાય છે તે અપેક્ષાએ સુવર્ણ અનિત્ય પણ છે. આ રીતે નિત્ય અને અનિત્યતા સ્વરૂપની જૈન દર્શનની પરિભાષા છે.

સત્-સત્નું લક્ષણ જે વસ્તુ ઉત્પાદ્યુક્ત, નાશ્યુક્ત અને ધ્રોવ્યયુક્ત હોય તે વસ્તુ સત્ કહેવાય. અહીં જણાવેલા સુવર્ણના ઉદાહરણમાં એ ઉત્પાદનો પરિણામ, વ્યય-નાશનો પરિણામ અને ધ્રોવ્ય-સ્થિરતાનો પરિણામ પ્રત્યક્ષ છે. અને સૌ કોઈ સમજી શકે એમ છે. સુવર્ણ કંઠીના આકારે નાશ પામ્યું તે તેનો વિનાશ. કડા આકાર પેદા થયું તે તેનો ઉત્પાદ અને બન્ને પરિણામોમાં સુવર્ણત્વધર્મ કાયમ છે તે તેની દ્યુવતા. આ વિચારપ્રમાણે જૈન દર્શનની પરિભાષામાં કોઈ પદાર્થ કૂટસ્થ નિત્ય નથી તેમ સમૂળ નાશવંત પણ નથી.

જૈનદર્શન વસ્તુમાત્રને સાપેક્ષપણે સત્અસત્ નિત્યાનિત્ય અને સામાન્યવિશેષ માને છે.

મનુષ્ય પોતાનારૂપે સત્ છે અને બીજા પશુ વગેરેનારૂપે અસત્ છે એટલે મનુષ્ય નિશ્ચિત મનુષ્ય છે.

મનુષ્ય મનુષ્યત્વની અપેક્ષાએ નિત્ય છે પણ તે ઘડીકમાં ક્ષમાશીલ હોય છે અને ઘડીકમાં ક્રોધી દેખાય છે એ અપેક્ષાએ તેમાં પરિણામો બદલાતા હોવાથી મનુષ્ય અનિત્ય પણ છે.

મનુષ્ય મનુષ્યત્વની અપેક્ષાએ સામાન્ય મનુષ્ય છે પણ તે ગ્રાહ્યણ ક્ષત્રિય વૈશ્ય અને શૂદ્રરૂપે વિશેષતા પણ ધરાવે છે એટલે તે વિશેષરૂપ પણ છે.

આ રીતે વસ્તુમાત્રમાં ભિન્ન ભિન્ન ધર્મો અને વિરોધી ધર્મો પણ સાપેક્ષપણે રહેલ છે. એ વિચારણા જૈનદર્શનની વસ્તુમાત્ર અંગે છે અને તેથી તે એમ માને છે કે વસ્તુમાત્ર અનંતધર્માત્મક છે.

સ્યાદ્રાહની ચર્ચામાં સમભંગીની ચર્ચા આવશ્યક છે પણ એ ચર્ચાને અહીં ન કરતાં સ્યાદ્રાહને સમજવા માટે એક સ્થૂલ ઉદાહરણ જ આપું છું.

સામાના વિચારને તટસ્થપણે જાણવો, વિચારવો કે જોવો-સમજવો અને તે અંગે ચિત્તમાં રાગદ્વેષો કે બીજી કિલ્લિ વૃત્તિઓ પેદા ન થવા દેવાં તેનું નામ સ્યાદ્રાહ.

૧-વૈષ્ણવો એમ કહે કે અમારો ધર્મ વા દર્શન ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

૨-બૌદ્ધો એમ કહે કે અમારો ધર્મ વા દર્શન ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

૩-શૈવો એમ કહે કે અમારો ધર્મ વા દર્શન ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

૪-જૈનો એમ કહે કે અમારો ધર્મ વા દર્શન ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

૫-બ્રાહ્મણો એમ કહે કે અમારો ધર્મ વા દર્શન ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

૬-જરથોસ્તી બંધુઓ કહે કે અમારો ધર્મ ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

૭-ઇસ્લામી ભાઈઓ એમ કહે કે અમારો ધર્મ ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

૮-ખ્રીસ્તી ભાઈઓ એમ કહે કે અમારો ધર્મ ઉત્તમ છે તો આ તેમની વાત કોઈ અપેક્ષાએ ખરી છે.

આ જાતની વિચારસરણીનું નામ સ્યાદ્રાહ-અને કાંતવાદ વા સર્વ-ધર્મ-સમભાવ. મારું જ ખરું છે અને બીજાનું તદ્દન ખોટું જ છે આનું નામ એકાંતવાદ, હઠાગ્રહ. વેદમાં 'મમ સત્યમ્' વાક્યને કલહનો પર્યાય કહેલ છે એમ વર્તમાન સંત શ્રી વિનોબાએ ઘણીવાર કહેલ છે.

જૈનોનો સૌથી મોટો તહેવાર 'પન્થસણ'નો છે આ માટે કેટલાક 'પન્થસણ' શબ્દ વાપરે છે અને કેટલાક 'પયુષણ' શબ્દ પણ વાપરે છે અને જે લોકોને આ શબ્દની સમજ નથી એવા અજ્ઞેન કેટલાક લોકો 'પયુસણ' શબ્દનો પણ ઉપયોગ કરે છે.

આ શબ્દનો મૂળ શબ્દ 'પન્થુસવણ' કે 'પન્થસવણ' છે અર્થાત સંસ્કૃત આનું રૂપાંતર

'પયુષણમન' થાય છે, આનો અર્થ એ છે કે આ પર્વ ઉપશમન-પરસ્પરની શાંતિનું પર્વ છે. તેથી તેની ઉજવણી માટે અંદરના પરસ્પર એક બીજાના દોષો ભુલાય કે ન ભુલાય તો પણ રૂઢિથી તમામ લોકો એક બીજા પાસે પોતપોતાની ભૂલોની આ દિવસે ક્ષમા માગે છે. એવો રિવાજ જૈનસમાજમાં પ્રચલિત છે. ઘણા ય મહાનુભાવો ક્ષમા આપતા હશે અને બીજા કેટલાક વળી રૂઢિથી ક્ષમા આપતા હશે છતાં આ રિવાજ એકંદર રીતે ઉત્તમ છે.

આ જૈનપરંપરાની અનેક શાખા છે.

દિગંબર શાખા—આ શાખા એકાંત અપરિગ્રહને સ્વીકારી શ્રમણ તદ્દન નગ્ન જ હોવો જોઈએ એમ માને છે.

શ્વેતાંબર શાખા—આ શાખા એકાંતપણે ઉપકરણોને સ્વીકારીને શ્રમણ સવસ્ત્ર જ હોવો જોઈએ એમ માને છે.

આ બન્ને શાખાઓના અનુયાયી પણ રૂઢિથી દિગંબર અને શ્વેતાંબર કહેવાય છે.

દિગંબર શાખામાં પણ બીજી બીજી ઘણી શાખાઓ છે અને શ્વેતાંબર શાખામાં પણ સ્થાનકવાસી તથા તેરાપંથી એવી શાખાઓ છે. આમાં સ્થાનકવાસી શાખા લગભગ ચાર સૈકા જેટલી જુની છે અને તેર સાધુઓએ ભેગા થઈને જે શાખા સ્થાપી તેનું નામ તેરાપંથી. આ શાખા ને તો માંડ સો વરસ કે તેથી થોડાં વરસ વધારે થયાં હશે.

આ બધી શાખાઓમાં કર્મકાંડ, વેશ તથા બાહ્યાચાર વગેરેનો ભેદ છે, અંતરંગદષ્ટિએ-તત્ત્વદષ્ટિએ કોઈ સૈદ્ધાંતિક ભેદ નથી.

વર્તમાનમાં આ ચારે શાખાઓના અનુયાયીઓની એટલે તમામ જૈનોની વસ્તી આશરે ૧૫ થી ૨૦ લાખની ગણાય છે.

સર્વથા નગ્ન એવા દિગંબર શ્રમણો ઘણા જ ઓછા છે તથા દિગંબર પરંપરામાં શ્રમણી હોતી નથી અને શ્વેતાંબર શ્રમણો તથા શ્રમણીઓ ચાર પાંચ હજાર કે તેથીય કદાચ વધારે હશે.

શ્રી ગુરવે નમઃ

લે. ચમનલાલ ભાઈલાલ ઠક્કર,
અમદાવાદ. B.S.c

સારસ્વત સાર્વભૌમ, પંડિતરાજ નિત્ય સ્મરણના સાધન સમા, પ્રત્યક્ષ આનંદ સ્વરૂપ મારા પૂજ્ય બાપુજી સ્વામીશ્રી લગવદ્વાચાર્યજી મહારાજનો પરિચય સને ૧૯૪૨માં મારા સદ્ભાગ્યથી આકસ્મિક રીતે મને રાજનગર સોસાયટીના બસ સ્ટેન્ડ પાસે રાજમાર્ગ પર એક દિવસ સાંજના સમયે પૂ. સ્વામિજી દ્વારા નીકળેલા ત્યારે થયેલો. થોડા સમયનો તે પરિચય સ્વામીજીના પ્રેમાળ, સહૃદય સ્વભાવ અવિરત આજ દિન સુધી ખીલતો જ ચાલ્યો છે. સ્વામીજીના પરિચયમાં આવનાર વ્યક્તિનું કાર્યક્ષેત્ર તપાસી તેમાં તેઓ ક્યાં ઉપયોગી થઈ શકશે તે દૃષ્ટિએ તેઓ મારા વિદ્યાર્થી જીવનમાં સ્વેચ્છાએ રસ લેતા થયા. સ્વામીજીએ શરૂઆતમાં મને અંગ્રેજી શીખવવા માંડ્યું. તે સમયે મારો બૌદ્ધિક વિકાસ એટલો ઓછો હતો કે ભાષા, વ્યાકરણ, ભાષાની અશુદ્ધિ વગેરે બાબતમાં હું કંઈક વિચાર કરી શકતો ન હોતો. સ્વામીજીએ પોતાની રીતે મારી ચકાસણી કરી મને A. B. C. D. થીજ અંગ્રેજી શીખવવા માંડ્યું. અંગ્રેજીમાં શૂન્ય માર્ક લાવનાર મારા જેવા ઠોક વિદ્યાર્થીને સ્વામીજીએ ખૂબજ પ્રેમથી વારંવાર બદ્દે સમજ ન પડે ત્યાં સુધી જરાપણ કંટાળ્યા વગર અધિકાધિક પ્રેમથી સમજાય તેવી અતિ સરળ શૈલીમાં શિખવાડવા માંડ્યું. અંગ્રેજીમાં સૌથી વધારે માર્ક લાવવાનું સદ્ભાગ્ય મને સાંપડ્યું. સ્વામીજીએ મારા વિદ્યાર્થીજીવનમાં જે જે ઉણપો હતી તે ઘણા જ પરિશ્રમથી દૂર કરીને, દૂર ન થાય તેવી કોઈપણ વસ્તુ સાચા પરિશ્રમ આગળ ટકી શકતી નથી, તે કથન યથાર્થ સાબિત કર્યું.

વિદ્યાર્થીને ભણાવવા અને તેને સાચું અને પુરું શિક્ષણ આપવું તે સ્વામીજીની પ્રિય પ્રવૃત્તિ આજદિન સુધી રહી છે. વેદ, વેદાંત, ઉપનિષદ ગીતા, વ્યાકરણ વગેરે કંઈક અને મહેનત માંગી લે તેવા વિષયો અનેક વિદ્યાર્થીઓને નિઃસ્વાર્થભાવથી કલાકો સુધી ભણાવતા જેવાનું મને સદ્ભાગ્ય સાંપડેલું. વિદ્યાર્થીઓને ભણાવવા માટે ઉપાડેલ કષ્ટના વળતરમાં કોઈ આર્થિક લાભનો આશય ન હોવા છતાં વિદ્યાર્થીને ન સમજાય ત્યારે પોતે કેવી રીતે તેને સમજાય તે શોધી કાઢવા જરાપણ કંટાળ્યા વગર પ્રયત્ન કરતા મેં જોયેલા છે. સ્વામીજીને પોતાના વિદ્યાર્થીનો સર્વાંગી વિકાસ થાય, વિદ્યાર્થી પ્રથમ શ્રેણીનો વિદ્યાર્થી બને તેવી ભાવના હંમેશાં રહે છે, કોઈપણ શંકાનું સમાધાન તાત્કાલિક કરવાની તત્પરતા વિદ્યાર્થીને ખરા જ્ઞાન માટેની અભિરુચિમાં વધારો કરનારી સ્વામીજીની શિક્ષાપદ્ધતિ અનુકરણીય છે. તે જીવનમાં દરેક ક્ષેત્રમાં આ રીતે આગસ ખંખેરી ખરા ખોટાની શોધ કરવાની પ્રેરણા આપે છે.

ગામડાના વસવાટથી શહેરમાં આવેલા મારા જેવા ગામડિયા વિદ્યાર્થી માટે અંગ્રેજી, સંસ્કૃત, એલજીપ્રા વિગેરે વિષયો તદ્દન નવા હોવા છતાં દરેક વિષયનું અધ્યયન પદ્ધતિસર કરવાનું જ્ઞાન સ્વામીજી પાસેથી મળેલ હોઈ હું B.se. સુધી અભ્યાસ કરી શક્યો. વિદ્યાર્થીમાટેના અપૂર્વ પ્રેમ, ખરા વિદ્યાર્થી માટે ખીજેથી આર્થિક મદદ મેળવતા અને તે વિદ્યાર્થીને આપતા જોયા છે અને અનુભવ્યા છે. સાચા ગુરુ અધારેથી અજવાળે લઈ જનાર સ્વામીજીના હું અને મારા જેવા હજારો વિદ્યાર્થીઓ આજીવન ઘણાં ઘણાં ઋણી છીએ.

સ્વામીજીના સહવાસમાં આપણે સદ્વિદ્વાનનું સ્વરૂપ ભગવાનનો અનુભવ કરીએ છીએ અર્થાત્ ઘડી ભર ન્યાં સુધી તેમના સહવાસમાં હોઈએ ત્યાં સુધી આપણે જીવનના અનેકવિધ તાપોથી દૂર રહીએ છીએ. સ્વામીજી પરથી મારી અખૂટ શ્રદ્ધાથી મને સ્વામીજીના નામસ્મરણની ટેવ જેવું થઈ ગયું છે. અને તેથી કપરા સમયમાં ઘણું આશ્વાસન મળી રહે છે બદકે સૌ સારાવાનાં થઈ જાય છે.

સ્વામીજીનો વિદ્યાર્થી સાથેનો સંબંધ પૂર્વની ગુરુપરંપરાની અને આશ્રમની યાદ તાજી કરાવે છે. વિદ્યાર્થીએ સરસ્વતીની આરાધના જેવી પવિત્ર વસ્તુ છે અને તે તન્મય થઈ કરવો જોઈએ તે સ્વામીજીના વિદ્યાર્થી થવાનું જેને સૌભાગ્ય સાંપડ્યું હશે તેને લાગ્યા વગર રહેશે નહીં.

સ્વામીજી હાલના વિદ્યાર્થી—જીવનથી અને શિક્ષણ-પદ્ધતિથી ઘણા વ્યથિત છે. તેઓ વિદ્યાર્થીમાં જાતજાતની કુટેવો જાતજાતના વ્યસનો, બહારની વસ્તુઓ ખાવાની ટેવો સીનેમા, નાટકો જેવા જવાની ટેવોના સર્વથા વિરોધી છે. વિદ્યાર્થીઓ કેવળ પાસ થવા પુરતો અભ્યાસ કરે છે. સાચું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા પ્રયત્ન કરતા નથી અને તેની સામે હાલના કહેવાતા ગુરુઓ કાંઈ જ પ્રયત્ન કરતા નથી તેનું તેઓને ઘણું દુઃખ છે.

રાષ્ટ્રીય વિદ્યાર્થી રંગાયેલા સ્વામીજી રાષ્ટ્ર-ઘડતરમાં શિક્ષણ ક્ષેત્રનું મહત્ત્વ સારી રીતે જાણતા હોવાથી હાલ આપણો દેશ સ્વતંત્ર હોવા છતાં દેશના પાયા સમાન વિદ્યાર્થીઓનું આ માનસ અને શિક્ષકોનું તે તરફનું દુર્લક્ષ્ય જોઈ ઘણા વ્યથિત થાય છે અને તેથી જ પોતાથી બનતું બધું જ કરી છુટવાની ગણતરીથી આજે દર વર્ષની ઉમરે પણ આ ક્ષેત્રમાં પોતાની બનતી બધી સેવાઓ આપી રહ્યા છે. સ્વામીજીના અનેક વિદ્યાર્થીઓ પ્રાધ્યાપક, ડોક્ટર, વકીલ, પી. એચ. ડી. વગેરે થયેલા છે સ્વામીજીને ઘણી જ શ્રદ્ધાથી નમન કરતાં તેમને જોઈએ છીએ ત્યારે તેઓના ચહેરા પર સ્વામીજી તરફનો અનન્ય પ્રેમ, અને આભારની લાગણી તરી આવે છે ત્યારે મનોમન સ્વામીજીના આ તપોમય જીવનની સફળતા પ્રત્યક્ષ જણાઈ આવે છે.

સ્વામીજી આ ઉમરે પણ પોતાનું બધું જ કામ જાતે કરી લે છે. કલાકો સુધી અંથસર્જનનું કાર્ય કરે છે અને પોતાનું ગુરુપદ જાળવવા આ ઉમરે પણ વિદ્યાર્થી જેવું માનસ ધરાવે છે, તેથી વિશેષ સમય વિદ્યા મેળવવામાં અને સંશોધનમાં જ વ્યતીત કરે છે.

સ્વામીજી ચિરકાળ પ્રવૃત્તિમય જીવન જીવે અને સેવકવર્ગ ઉપર આશીર્વાદનો વરસાદ વરસાવ્યા કરે તે જ આકાંક્ષા સાથે વિરમું છું.

તપ, ત્યાગ અને પ્રેમની પ્રતિભૂતિ સમા
સ્વામી શ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી

: નિવેદક :
સ્વામી શ્રી ભગવદ્વાચાર્યજી શતાબ્દી
મહોત્સવ સમિતિ.

અમદાવાદને આંગણે અબેડે સંત

અમદાવાદને આંગણે, પાલડી ખાતે, એક અજબ સંત વસે છે. એમનું નામ સ્વામી ભગવદ્વાચાર્યજી. આમ તો, અખિલ-ભારતીય-રામાનંદ-સંપ્રદાયના અગ્રણી છે, કુંભમેળામાં દ્વિતીય રામાનંદવાચાર્ય તરીકે હાથીની સવારી પર એમનું બહુમાન કરાતું હોય છે, વિદ્વાનો સંતો અને મહામંડળેશ્વરોએ એમને પંડિતરાજ, સારસ્વત-સાર્વભૌમ, સરસ્વતીના વરદપુત્ર વગેરે પ્રેમાભૂષણોથી ઘિરદાવ્યા પણ છે-છતાં, એમના દિલમાં એનો જરાય અહંકાર નથી, મોટો આશ્રમ બનાવીને પૂજવાની કોઈ ખેવના નથી. અઢળક ધન એકઠું કરી એશઆરામી જીવન ગાળવાની કોઈ ઝંખના નથી. આજે પણ, દર વર્ષની વયે પાલડીના નિવાસસ્થાનમાં એકલા રહે છે. રોજના અઢાર અઢાર કલાકનો સતત પ્રેમપરિશ્રમ કરતા સરસ્વતી અને સંસ્કૃતિની અખંડ ઉપાસના કરી રહ્યા છે.

અદિતીય સાહિત્યોપાસના

વૈદિકજ્ઞાનના ભંડાર સમા સ્વામીજીએ અનેક પ્રકારના અમર ગ્રંથોનું સર્જન કર્યું છે. શ્રી શુકલ યજુર્વેદ, સામવેદ, ભગવદ્ગીતા, ઇશાદિ દશોપનિષદ્, વેદાંતદર્શન વગેરે ગ્રંથો પરનાં સંસ્કૃત ભાષ્ય; શ્રી રામાનંદ દિગ્વિજય, શ્રી ભારતપારિજાતમ્, પારિજાતાપહારઃ, પારિજાતસૌરભમ્ વગેરે સંસ્કૃત મહાકાવ્યો, તેમજ ભારતભાસ્કરોદય નામક ગુજરાતી

મહાકાવ્યનું સર્જન કરીને એમણે સાહિત્યક્ષેત્રે અમર પ્રદાન કર્યું છે. આજે પણ એમના નિવાસ-સ્થાને જઈએ ત્યારે કાં તો લેખનકાર્ય કરતા હોય, કાં તો પ્રૂફ તપાસતા હોય, કાં તો કોઈ વિદ્યાર્થીને ભણવતા હોય.

અજબ વિદ્યાપ્રેમી

આજે દર વર્ષની વયે પણ આજીવન વિદ્યાર્થીની જેમ એ સદા વિદ્યાબિજ્ઞાસુ અને અધ્યયનશીલ રહ્યા છે. શ્રમ કરવાની ડોકટરોની સતત મનાઈ હોવા છતાં એ ચોરીછૂપીથી આજે પણ અનેક વિદ્યાર્થીઓને વિવિધ ભાષાઓનું જ્ઞાન આપે છે. અત્યાર સુધીમાં સેંકડો નહીં બદકે હજારો વિદ્યાર્થીઓને એમણે સંસ્કૃત, હિન્દી, ઉર્દુ, ફારસી, માગધી, પાલી વગેરે ભાષામાં અભ્યાસ કરાવ્યો હશે. તેમના વિદ્યાર્થીઓમાં એમ. એ-સુધીનો અભ્યાસ કરનારા અને હિંદુ, મુસ્લીમો, જૈનો, હરિજનો, વગેરે પણ રહ્યા છે. કોઈકેનો અભ્યાસ આર્થિક કારણસર ખોટવાઈ જતો હોય તો પોતાની જરૂરિયાતોમાં કાપ મૂકીને, બચેલા પૈસા વડે વિદ્યાર્થીને મદદ કરવાનો અજબ વિદ્યાપ્રેમ પણ એ સેવતા આવ્યા છે.

દૃઢ મનોબળ, સત્યનો આગ્રહ

પોતાને જે સત્ય લાગતું હોય તેને આગ્રહ-પૂર્વક વળગી રહેવાનું દૃઢ મનોબળ એમનામાં છે. એથીજ રૂઢિગત માન્યતા ધરાવનારાને શાસ્ત્રાર્થમાં હરાવીને પોતાના સત્યમતનું પ્રતિપાદન કર્યું

છે. પોતે સત્યના આગ્રહી, ક્રાન્તદર્શી, ને સંશો-
ધન પ્રેમી હોઈ અનેક વખત વિરોધોના વાવંટોળનો
સામનો તેમને કરવો પડ્યો છે પણ તે પ્રત્યેક
સમયે ખૂબ આનંદ અને પ્રેમપૂર્વક એમણે અડ-
ગતા સેવી છે. અને નિર્ભયપણે સત્યનો અવાજ
રજૂ કર્યો છે.

નિઃસંદેહ ત્યાગમૂર્તિ

એમની પ્રતિભા, મેધા, સંકલ્પશક્તિ અને
સાધુતા નિહાળનાર અનેક લોકોએ એમને મોટા
મંદિરોની વૈભવશાળી ગાદીના પીઠાધીશ થવા
નિમંત્ર્યા પણ એમણે પ્રેમપૂર્વક ના કહી છે.
અનેક ભક્તોએ એમને આશ્રમ સ્થાપવા વિનંતિ
કરી પણ એમનેય પ્રેમથી સમજાવી દીધા છે અને
પાલડીના નિવાસસ્થાનમાં કશા ય કાઠમાઠ કે
આડંબર વિના સાદું જીવન જીવી રહ્યા છે.

અજબ અચાચકવ્રતી

સાધુ હોવા છતાં; કદીય કોઈની પાસે ય નહીં
માગવાનું વ્રત એમણે આજીવન જાળવ્યું છે.
ખીજને મદદ કરવા માટે પણ કોઈની પાસે હાથ
લાંબો ન કરતાં પોતાની જરૂરિયાતો પર કાપ
મૂકીને આનંદ માણ્યો છે. આખું ચંપા ગુફામાં
રહેતા હતા ત્યારે, લઘુશબ્દેન્દુશેખર નામક પાંચ
રૂપિયાની કિંમતના ગ્રંથની જરૂર પડી ત્યારે,
તે ખરીદવા માટે પૈસા ન હોવાથી ખરેડી ઉતરી,
ઘંટો ઉપાડવાની મંજૂરી કરીને પૈસા મેળવ્યા પણ
કોઈની પાસે હાથ તો લાંબો ન જ કર્યો !

કરુણાથી છલકાતું હૈયું

કોઈનું દુઃખ જોઈ એમનું હૃદય કરુણાથી અને
આંખો આંસુથી છલકાઈ જાય છે. દુઃખીને હર-
પ્રકારે મદદ કરવા એમનું હૃદય તડપતું હોય છે.
આખુમાં, રઘુનાથજીના મંદિરની ગાય ચરતાં
ચરતાં ખાડામાં પડી ગઈ અને રાત્રિના અંધકારમાં
હિંસક પશુઓ ફાડી ખાય એવો સંભવ ઊભો

થયો ત્યારે, અન્ય સંતોને સાથે રાખીને એ વરસતા
વરસાદની વચ્ચે ઘોર જંગલમાં આખી રાત જાગતા
બેઠા હતા.

રાષ્ટ્રસેવક સાધુપુરુષ

એક સંપ્રદાયના વડા હોવા છતાં એમના હૃદયમાં
રાષ્ટ્રભાવના છલોછલ ભરેલી છે. અંદ્રિતીય
શાસ્ત્રાર્થવિજેતા હોવા છતાં સમય મળે ખાદીનો
પ્રચાર કરતા અને ખાદી જ પહેરતા. બાપુએ
સત્યાગ્રહ આંદોલનનું એલાન આપ્યું ત્યારે
અયોધ્યા છોડીને સાબરમતીના હરિજન આશ્રમમાં
વસ્યા હતા અને આશ્રમના વિદ્યાર્થમાં સંસ્કૃત,
હિન્દી, ફારસી, ઉર્દુ, વગેરે ભાષાઓ ભણાવવાનું
શરૂ કર્યું હતું. આફ્રિકાથી આવેલ અમીના બહેન
એમની પાસે ઉર્દુ ભણતાં. અધ્યાપન નિમિત્તે
આશ્રમ પાસેથી એક પાઈનું પણ વેતન ન લેવું
એમ નક્કી કરીને જ આવ્યા હતા. એટલે રંટિયો
કાંતતા અને એમાંથી જે પાંચ છ પૈસા મળતા
તેની ઉપર જ નિર્વાહ કરતા. ખીજ તમામ સાધુઓ
હરિજનોદ્ધારની વાતોનો વિરોધ કરતા હતા
ત્યારે આ ભગવાંવસ્ત્રધારીને હરિજનોની સેવા
કરતા જોઈ કાકા કાલેલકર જેવા પણ અભયખી
પામતા.

બાપુ પ્રત્યેનો અનેરો પ્રેમ

રાષ્ટ્રપિતા બાપુ માટે એમના હૃદયમાં ભારે
પ્રેમ છે. એક ભક્તની જેમ એમણે બાપુજીના
સમસ્ત જીવન પર ભારતપારિજાતમ્, પારિજાતા-
પહાર: અને પારિજાતસૌરભમ્ એમ ત્રણ સંસ્કૃત
મહાકાવ્યો અને ભારતભાસ્કરોદય નામે ગુજરાતી
મહાકાવ્યની અજોડ રચના કરી છે. બાપુનો પણ
તેમના પ્રત્યે ખૂબ પ્રેમ હતો. વર્ધાના સેવાશ્રમ-
આશ્રમમાં પણ બાપુએ તેમને બોલાવ્યા હતા.

અજબ સ્વાસ્થ્ય, ગજબનું સામર્થ્ય

આજે દર વર્ષની વચે પણ એમના બધા જ
દાંત સારા છે, આંખો પણ સારી છે ને ખોરાક

પણ સારો પચાવી શકે છે. ને, તેથી જ આ વૃદ્ધ-વયે પણ યુવાનની જેમ અદ્ભુત ઉત્સાહથી સતત પરિશ્રમ કરે છે. વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં તો એમણે એવું સામર્થ્ય કેળવ્યું હતું કે જે વિષયના જે અધ્યાપકો એક સાથે જે વિષય પર બોલે અને તે એક સાથે જે હાથ વડે બંને અધ્યાપકોનાં વિવિધ વિષયનાં પ્રવચનોની નોંધ કરે !

અમદાવાદમાં આગમન અને નિવાસ

ઉજ્જૈનમાં શાસ્ત્રાર્થી કરીને વિજય મેળવ્યા પછી બાપુનો સત્યાગ્રહ-આદેશનનો સાઠ સાંભળીને સન '૨૭-૨૮માં એ અમદાવાદ આવ્યા હતા. તે વખતે વાડીલાલ સારાલાઈ હોસ્પિટલવાળી જગામાં રાષ્ટ્રીય મહાસભાનું અધિવેશન પણ ભરાયું હતું. શાસ્ત્રાર્થીવિજેતા તરીકે અમદાવાદ પધાર્યા એટલે અમદાવાદે એમનું ત્યારે બહુમાન પણ કર્યું હતું. અમદાવાદમાં નદી કિનારે ઘાસની ઝુંપડી બનાવીને એ રહેતા અને જગદીશ મંદીરમાં કથા કરતા. જગદીશ મંદિરના મહંત શ્રી નરસિંહદાસજીના હૃદયમાં પણ તેમના માટે ખૂબ આદર અને ભક્તિ-ભાવ હતો. છેલ્લાં ૪૪ વર્ષથી એ પાલડીના નિવાસ-સ્થાનમાં જ વસે છે અને સરસ્વતી તેમજ સંસ્કૃતિની અદ્વિતીય આરાધના કરે છે.

પરમ ભકતહૃદયી સંત

અદ્વિતીય વિદ્વાન હોવા ઉપરાંત એ પરમ ભકતહૃદયી પણ છે. ભગવાન રામ અને માતા સીતાજીનો નામોચ્ચાર કરતાં પણ એમનું હૃદય પ્રેમથી છલકાઈ જાય છે. આખુથી નર્મદા કિનારે આવ્યા ત્યારે એમનું હૃદય કુલદેવી સીતાજી પર-ત્વેની અનેરી ભક્તિથી દ્રવીભૂત હતું. મા સીતા-જીના દર્શનની હૃદયમાં ઝંખના જાગી ને ત્રણ દિવસ મા નર્મદાની સામે જ આસન લગાવીને ધ્યાનસ્થ બેસી ગયા-બાધા કે પીધા વિના જ-ચોથા દિવસે એમને એવો અનુભવ થયો કે જાણે મા સીતા નદીમાંથી બહાર નીકળીને એમની પાસે આવે છે, માથે હાથ ફેરવે છે, પ્રેમથી પાણી

પાય છે ને 'હવેથી આપું ના કરીશ' કહેતાં અંત-ધાન થાય છે.

એક આગવી વિશેષતા

આવા અદ્વિતીય સંત જીવનની શતાબ્દી ભણી આગેકૂચ કરી રહ્યા હોઈ તેમના ભકતો, પ્રશંસકો અને શુભેચ્છકોના હૃદયમાં તેમનો શતાબ્દી-મહોત્સવ ઉજવવાની ઝંખના જાગી છે. લાલપાંચમ, તા. ૨૪-૧૦-'૭૧ને રવિવારના દિવસે અખિલ ભારત સાધુ સમાજના અધ્યક્ષ પૂ. સ્વામીશ્રી અખંડાનંદજી સરસ્વતીના પ્રમુખપદે શતાબ્દી-મહોત્સવ યોજાઈ રહ્યો છે જેમાં ગુજરાત રાજ્યના રાજ્યપાલ શ્રી શ્રીમન્નારાયણ અતિથિવિશેષપદે પધારવાના છે અને ગુજરાતના સેવામૂર્તિ સંત પૂ.શ્રી રવિશંકર મહારાજ અભિનંદનગ્રંથનું વિષયનિરુપણ કરવાના છે. એમના જેવા તપસ્વી સંતનું સન્માન એ આપણી ભારતીય સંસ્કૃતિની તેજસ્વિતાનું સન્માન હોઈ તેમના યોગ્ય સન્માન માટે અમદાવાદના અગ્રણીઓની એક સન્માનસમિતિ પણ રચાઈ છે. અને ભારતભરના અગ્રણી સંતો, વિદ્વાનો અને સત્પુરુષો પ્રેમથી પધારવાના છે ત્યારે પણ, આ નિઃસ્પૃહ અને અભિનંદનગ્રંથ બાબતમાં આગવી વિશેષતાનાં દર્શન કરાવ્યાં છે. સામાન્ય રીતે અભિનંદન ગ્રંથોમાં વિવિધ વ્યક્તિઓ દ્વારા લખાયેલા પ્રશસ્તિ લેખો જ છપાતા હોય છે, જ્યારે આ સત્પુરુષો એવો આગ્રહ સેવ્યો કે મારા અભિનંદનગ્રંથમાં મારી પ્રશસ્તિ છાપવાની કશી જરૂર નથી. છાપવું હોય તો સમાજને કંઈક લાભ થાય એવું ચિંતનપ્રેરક સાહિત્ય છાપો. અને તે પ્રમાણે સંસ્કૃત હિંદી અને ગુજરાતી ભાષાના ચિંતનપ્રેરક લેખોનો દળદાર સંગ્રહ પ્રગટ થઈ રહ્યો છે.

આવા અદ્વિતીય સાધુપુરુષની શતાબ્દી ઉજવવાનો અવસર અમદાવાદને સાંપડે છે. એ સુભગ બીના છે.

નિઃસ્વાર્થ સન્તસેવક

શ્રીમાન્ શેઠ માણેકલાલ શાહ

હું આખૂ પર્વત ઉપર ચંપા ગુફામાં રહેતો હતો. ઘણા વર્ષોથી રહેતો હતો. એક દિવસ અમદાવાદના એક શેઠ દર્શને આવ્યા. આખૂ ઉપર જે કોઈ આવે છે, ગુફાઓને અવશ્ય જુએ છે. મારી ચંપા ગુફામાં આવ્યા હશે, ખેઠા હશે, વાતો કરી હશે, ચાલ્યા ગયા હશે. ગુફાઓમાં ઘણા લોકો આવે છે અને જાય છે. મારું ધ્યાન શેઠજીની તરફ નહિ ગયું.

ઘણો સમય વીતી ગયો. સન્ ૧૯૪૨ નો સમય આવ્યો. જગદ્ગવંદનીય મહાત્મા ગાંધીજીનું આન્દોલન ભારતની સ્વતંત્રતા માટે ચાલુ હતું. આખૂ પર્વત ઉપર અંગ્રેજ કૌજ રહેતી હતી. હવે તેમાં વૃદ્ધિ થઈ હતી. ઘણા અંગ્રેજ સૈનિકો સ્ત્રિયોને લયીને ગુફા ઉપર આવવા લાગ્યા. તેવો દારૂ પીને આવતા, કે. ત્યાં જ પીતા. તે સૈનિકોનો સમાજ નિર્લજ્જ. ત્યાં સ્ત્રિયોની સાથે તેઓ ગમે તે રીતે વર્તે. આપણને લજ્જ થાય. “કામાતુરાણાં ન મયં ન લજ્જા”. મેં તે ચંપા ગુફા છોડી, આખૂ પર્વત પણ છોડ્યો. અમદાવાદમાં આવ્યો. હું એક મંદિરમાં બે ચાર દિવસ માટે રહ્યો હતો. મેઠા ઉપર તે મંદિરમાં રહેતો હતો. શેઠજીએ કાષાય વસ્ત્રો સુકાતાં જોયાં. તેમને લાગ્યું કે અહીં કોયી મહાત્મા છે, ચાલો દર્શન કરું. તેવો ઉપર આવ્યા. શ્રદ્ધાથી પ્રણામ કર્યા. તેમણે પહેલો જ પ્રશ્ન કર્યો કે બાપજી મને ઓળખો છો ? મેં ના પાડી. તેમણે આખૂ પર્વત પર ચંપા ગુફામાં મળવાની વાત કરી. મારા ધ્યાનમાં વાત આવી નહિ. મેં કહ્યું હું ભૂલી ગયો હોઈશ. તે દિવસે તો તેવો ગયા. બીજા કે ત્રીજા દિવસે ફરી આવ્યા, અને “બાપજી કોઈ વસ્તુની આવશ્યકતા છે ?” મેં ના પાડી. પણ હું ત્યાં જ રાંધું છું તે તેવો જોઈ ગયા. ત્રીજે કે ચોથે દિવસે તેમણે

મારા માટે લોટ, દાળ, ચોખા, ઘી આદિ બધો સામાન મોકલ્યો. મારે તો આવશ્યકતા હતી જ. મેં તે બધી વસ્તુઓ સ્વીકારી લીધી. પરિચયનો નવો આરંભ થયો અને તે વધવા લાગ્યો. તેમના પુત્ર, ભત્રીજા અંગ્રેજ સ્કૂલમાં લખતા હતા. સંસ્કૃત પણ સ્કૂલમાં ચાલતું હતું. બાળકો મારી પાસે ચોપડી લયીને આવતા અને હું લખાવતો. શ્રી રમણીક ભાઈ અને કદાચ શ્રી કૃષ્ણકાંત ભાઈ પણ લખવા આવવા લાગ્યા, પરિચય આગળ વધ્યો.

ગુજરાતમાં પેટલાદ એક નાનું સરખું શહેર છે. ત્યાં એક શ્રી પૂર્ણાનંદ સ્વામીજી રહેતા હતા. તેઓ ત્યાગી, નિસ્પૃહ અને સાચા સંત હતા. શેઠ શ્રી માણેકલાલ ભાઈના પિતાશ્રી શ્રી શેઠ હરિલાલ ભાઈ અત્યંત ભક્ત અને વિનમ્ર શેઠ હતા. તેમણે પેટલાદમાં શ્રી પૂર્ણાનંદસ્વામીજી માટે પૂર્ણાનંદ આશ્રમ બાંધ્યો. આશ્રમ બહુ મોટો, બહુ સુંદર. આશ્રમના ઉદ્ઘાટનનો સમય પાસે આવ્યો. શ્રી શેઠજીએ કહ્યું—બાપજી, પેટલાદમાં આશ્રમનું અમુક દિવસે ઉદ્ઘાટન છે. અમને આશીર્વાદ આપવા સાથે ચાલો તો સારું. હવે તો પરિચય થયો જ હતો, ગાઢ પરિચય થયો હતો. બાળકો લખતા જ હતા. તેમનો પણ આગ્રહ હતો કે ચાલો. હું પેટલાદ ગયો. આશ્રમમાં જ એક ઓરડીમાં રહ્યો. ત્રીજે જ દિવસે ઉદ્ઘાટન થવાનું હતું.

ઉદ્ઘાટન કરનાર કનખલમાં જેમનો મઠ છે તે સ્વામી શ્રી ભાગવતાનંદજી મહારાજ હતા. તે સમયે મારો તેમની સાથે કોઈ પરિચય ન હતો. ઉદ્ઘાટનનો દિવસ આવી પહોંચ્યો. અમુક કઠોર કારણે શ્રીસ્વામીજી ભાગવતાનંદજી મહારાજ ઉદ્ઘાટન માટે નહિ આવી શક્યા. વાતાવરણ ઉદાસ બની ગયું, ક્ષુબ્ધ પણ બન્યું. છેવટે આ ઉદ્ઘાટન કાર્ય મારા માથે આવ્યું. મેં સ્વીકારી લીધું. સમય થયી ગયો હતો. તે આસન મારા માટે નહતું અને

શ્રી શેઠજીને ચિંતા હતી કે બાપજીને ક્યાં બેસાડીશ ? ભગવાનથી અતિરિક્ત કોથી પણ બાપજીનું ન હોય કે તે સિંહાસન મારા માટેજ હતું. શ્રી શેઠજીએ મને ઉદ્ઘાટન કરવા કહ્યું અને હું તરત ઉભો થયો. મંડપમાં ગયો. સિંહાસન ઉપર બેઠો. સ્વામી શ્રી પૂર્ણાનંદજી મહારાજ પ્રથમથી જ તે પાટ ઉપર પાથરેલ બીજા આસન ઉપર વિરાજમાન હતા. સલાને આનંદ થયો. જ્યજ્ઞ્ય-કાર થવા લાગ્યો. પહેલાં મારે ભાષણ કરવાનું હતું. મેં એવો માર્ગ લીધો કે જેમાં સ્વામી શ્રી ભાગવતાનંદજી મહારાજનાં પણ અને સ્વામીશ્રી પૂર્ણાનંદજી મહારાજનાં પણ ગુણગાન કરવા લાગ્યો. પ્રસંગોચિત બીજું પણ કહેવા લાગ્યો. દોઢ કલાક પછી સભામાં શાંતિ થી. ઉભય પક્ષના શ્રોતાવો સભામાં ઉપસ્થિત હતા. સ્વામીશ્રી ભાગવતાનંદજી મહારાજ ચાતુર્માસ્ય કરવા માટે ત્યાં રહ્યા હતા. તેમનો પણ ભક્તસમાજ મોટો હતો અને તે સભામાં ઉપસ્થિત હતો. મારી તટસ્થતાએ બંને પક્ષોને પ્રસન્ન કર્યા. હવે આશ્રમના ઉદ્ઘાટનનો સમય આવી ગયો અને સલાને બેસાડીને હું ઉદ્ઘાટન કરવા ગયો. આશ્રમના દ્વારમાં ચાંદીનું એક બહુજ મોટું તાળું હતું. મેં તેને ઉઘાડીને અંદર પ્રવેશ કર્યો. પછી ઉપર, છત ઉપર ગયો. ત્યાં ઝંડો બિહો કર્યો. પુનઃ વ્યાખ્યાનમંડપમાં આવી બેઠો. ફરી વ્યાખ્યાનનો આરંભ થયો. ચાંદીનો મોટો થાળ, વાટકો, ખાલો પાંચ સો કે તેથી વધારે રૂપિયા તે થાળમાં હતા આ બસ્તુવો મારી ભેટ માટે ત્યાં મૂકાયેલી. મેં ચાંદીના વાસણો તે આશ્રમને જ આપી દીધાં. રૂપિયાનો પણ મેં સ્પર્શ કર્યો નહિ. તે પણ આશ્રમના ક્ષેત્રે ગયા અને મેં મારા માટે એક લાકડીની થાળી બનાવવા માટે ત્યાં બેઠેલા સુથારને કહેવડાવી દીધું. મારા આ ત્યાગથી આખી સભા પ્રસન્ન અને સંતુષ્ટ થઈ ગઈ. હું અમદાવાદ પાછો આવ્યો.

શ્રીમાન્ શેઠજીને મારા માટે પ્રેમ, શ્રદ્ધા, માન બધાં થયાં. પરિણામે અમદાવાદમાં જ રહેવા માટે

મારા માટે એક સારો બંગલો ભાડે રખાઈ ગયો. હું ત્યાં રહેવા લાગ્યો. બંગલાના માલિકને તેની આવશ્યકતા હશે. તેમણે ૪ વર્ષ પછી મને ખાલી કરવા કહ્યું. બંગલો ખાલી થયો. પાસે જ બીજા બંગલામાં રહેવા લાગ્યો.

ત્યાં ૪ કે ૫ વર્ષો સુધી તેમાં રહીને પછી અફ્રીકા ગયો, ત્યાં થી પાછો આવ્યો અને સન્ ૧૯૫૧ ના બન્યુઆરી માસમાં હું બીજા બંગલામાં રહેવા ગયો. આજે સન્ ૧૯૭૧ છે. ૨૧ વર્ષથી હું તે જ બંગલામાં રહું છું. બંગલાનું ભાડું, લોજન વ્યય, નોકર વ્યય, બધું મળીને આજ સુધી મારા માટે શ્રી શેઠજીએ રૂપિયા પચાસ હજાર ચાર સો તે કેવળ મકાન ભાડા માટે વ્યય કર્યા છે. ખાવાનાં, પીવાનાં, અતિથિઓ માટે સત્કારના, કુળ મળીને ૭૫ હજાર જેટલા રૂપિયા શ્રીમાન્ શેઠ માણેકલાલભાઈજીએ મારા માટે ખર્ચ્યા છે અને હજી તો હું જીવું છું. જીવું ત્યાં સુધીનો પણ ખર્ચ તેમના માથે જ છે. આ ઉત્સવનો ખર્ચ પણ ઘણા ભાગે તેમણે માથે લીધો છે.

તેમના નાના ભાઈ સેઠ શ્રી ચંપકલાલભાઈ પણ આટલીજ શ્રદ્ધા અને ભક્તિથી મારી સંભાળ રાખે છે.

શ્રી શેઠજીના મોટા પુત્ર શ્રી રમણીકભાઈ B. A. અને તેમના નાના ભાઈ શ્રી રસિકલાલ-ભાઈના પુત્ર શ્રી કૃષ્ણકાંત ભાઈ, પણ મારા જીવનને સુખમય બનાવવામાં સદા પ્રયત્નશીલ રહે છે.

આવા નિઃસ્વાર્થ સંતસેવક અમદાવાદમાં પડ્યા છે, આ અમદાવાદનું સદ્ભાગ્ય છે.

—ભગવદાચાર્ય

શ્રીમાન્ ડોક્ટર અંબાલાલ શર્માજી

હું આખૂ પર રહેતો અને ત્યાં બીમાર પડતો તો અજમેરના લોકસેવક અને પ્રસિદ્ધ ડોક્ટર શ્રી અંબાલાલ શર્માજી મારી રક્ષા કરતા. કદી હું અજમેર જતો અને કદી તેવો આખૂ આવતા. તેવો સંસ્કૃતભાષાના પણ પંડિત છે તેથી મારા માટે વિશેષ અનુરાગ. હું તેમનો પણ તો અત્યંત ઋણી છું.

—ભગવદાચાર્ય

શ્રીમાન્ ડોક્ટર જિતેન્દ્ર દેસાઈ

અમદાવાદમાં આવ્યા પછી મને ચિંતા થતી હતી કે અહિં જો હું માંદો પડું તો મને ડોક્ટર ક્યાંથી મળવાના ! પણ ભગવાન્ દીન-નાથ કહેવાય છે. પોતાનાં ભક્તોની રક્ષાનો ભાર તેમના ઉપર હોય છે. અહીં મને શ્રીમાન્ ડોક્ટર જિતેન્દ્ર દેસાઈ સાહેબ મળ્યા. રાત હોય કે દિવસ હોય, જ્યારે એમને મારી અસ્વસ્થતાના સમાચાર મળે છે ત્યારે તરત તેવો મારી પાસે જ હોય છે. આ ઉપકારના બદલામાં આપવા માટે મારા પવિત્ર હૃદય અને તે હૃદયમાં તેમના ઉપકાર માનવાની ભાવના સિવાય મારી પાસે શું હોઈ શકે ?

ડોક્ટર શ્રીમાન્ પ્રેમલ ઠાકોર

હું આ પંક્તિયો લખું છું ત્યારે હું માંદગીની પથારીમાં જ પડ્યો છું. એ માસથી હું

ખીમાર છું. હૃદયરોગનો હુમલો થયો છે. ડોક્ટર શ્રી જિતેન્દ્ર ભાઈ તો આવે છે જ પણ એક નવ-યુવક નવીન ડોક્ટર, મારા ઘણા લાંબા સમયથી પરિચિત, અમદાવાદના પ્રસિદ્ધ વકીલ શ્રી ભાસ્કર-રાવના સુપુત્ર શ્રીમાન્ ડોક્ટર પ્રેમલ ઠાકોર. આ મારી ખીમારીમાંથી મને ઉભો કરવામાં, પુનઃ આરોગ્ય આપવામાં, ચલાવવામાં ડોક્ટર શ્રી પ્રેમલ ભાઈનો અધિકતમ ભાગ છે. આ નૂતન ડોક્ટર સાહેબને મારી પાસે લાવનારા પણ શ્રી ડોક્ટર જિતેન્દ્ર ભાઈ જ ડોક્ટર જિતુ ભાઈ જ.

બંને મહાનુભાવોનો આભાર.

—ભગવદાચાર્ય

મંગલકામના

લે. શ્રીમાન્ વિદ્વદ્ધર શ્રી કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી, નડિયાદ

શ્રદ્ધેયશીલ શ્રી સમ્પાદક મહોદયજી,

કર્તૃવ્યેકશીલ કવિવર્ય પંડિતરાજ સારસ્વત સાર્વભૌમ આચાર્ય શ્રી “ભગવદાચાર્ય” સંતવર્ય માટે કાંઈક પણ પંક્તિબદ્ધ બને એ તો વાગ્-દેવીને સુમનસ-શુભાંજલિ છે.

આ જીવન “સારસ્વત સાધના”ના વ્રતને વરેલા વિદ્યાવ્રત યતિવર્ય, શ્રી શારદામ્બાના અનુબ્રહ્મ-પાત્ર પુણ્યભાજન બની ચુક્યા છે.

આ લેખનશીલ બનતા કરપકંઠમાં વિનાયક-દેવ અધિષ્ઠાન લેતા.

જ્યારે કવિત્વ પરિપાટી સપાટીની વીથીએ વિહરણ આચરતા ત્યારે રસના રંગભૂમિએ ‘મા સરસ્વતી’ રસ ભરી ભાવભીની કવિતા નિર્જરિણીને રેલાવતી અને તેમાં સ્વાભાવિક અવ-ગાહન શીલ, તત્ત્વચિંતનશીલ કવિવર્ય બની જતો.

પરંતુ અધ્યાપનરત બનતા આચાર્યના અધ્યાપનવિજયમાં સરસાઈ કરવા ભાગ્યે જ કોંક ડોકી ઉભી કરી શકતું—

પાંડિત્યની પરિસીમા છતાં દૈન્યની પ્રતિમા-સમા ભગવદાચાર્યજી જે કોઈ પણ કાર્યમાં પ્રવે-

શતા તે કાર્ય સ્વયં તેમને વરતું. આરંભેલા કાર્યમાં અંતે પહોંચવું જ એ એમની સ્વભાવ નિષ્ઠા જ હતી.

સમાજના પ્રત્યેક સ્તરના વિકાસ માટે સતત સક્રિય બનતા-દેશના સ્વાતંત્ર્યમાં મોખરે કાળો આપતા-લેખન પ્રવચન સંશોધન-પ્રકાશન મુદ્રણ ગવેષણ અન્વીક્ષણ, પરીક્ષણ, સમીક્ષણ પરિવેષણના ક્ષેત્રમાં પ્રતિક્ષણ સન્નદ્ધ થતા તો પણ સમ્પ્રદાય કવચથી અગુઠિત થતા વિરલ પુરુષોમાંના એક જ આ વિરલ પુરુષ માટે વાણી પ્રવાહ વિર-મવા ન ચાહે તો પણ સાધુ દિલ—પ્રશંસાપર યતિવર શ્રી ભગવદાચાર્યશ્રીના હૃદયમાં મારા આલે-ખનથી ક્ષોભ ન થાય એ જ ભયથી વિરમતો એઓ શ્રીના શતં પદ્યેમ શરદ્—ની મંગલ કામ-નાનને સેવ્યા વિના રહી શકતો નથી. અમારી ચખંચાતિકા સેંકડો શરદ આદરણીય યતિવરને નિરખતાં અતૃપ્તિ જ અનુભવે એટલી સદુક્તિ સાથે વિરમુ છું.

—કૃષ્ણશંકર

મુક્તાફલ

—*—

(શ્રી હરિભાઈ પંચાલ, અમદાવાદ)

આપણે કમળેર નથી! અત્યંત બળવાન છીએ. આપણાથી વધુ
બળવાન શક્તિવાળું દુનિયામાં કશુંય નથી.

—સંત વિનોબા

જ્ઞાન થયા પછી કરેલ કર્મ શોભે ખરું, પરંતુ તેમાં ભક્તિનું તત્ત્વ
ભળ્યા વગર બળ નથી આપતું.

—શ્રી રાવશંકર મહારાજ

આપણે જે પ્રસન્નચિત્ત રહીએ, બીજાના દોષો જોવાને બદલે તેમના
ગુણો તરફ જ ધ્યાન દઈએ, અને સૌ સાથે સરળતાથી જ વર્તીએ તો
જગત પણ આપણી સાથે નમ્રતા અને મમતાભર્યો વર્તાવ કરશે.

—રાજ્યપાલ શ્રી શ્રીમન્નારાયણ

પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું એક માત્ર સાધન પ્રેમ જ છે, એક માત્ર
પ્રેમબળ જ સર્વે સ્થળે સર્વે સમયે જીતી જાય છે.

—રામચન્દ્ર ડોંગરેજી

તમારું હૃદય જ સૌથી મોટું મંદિર છે, આ મંદિરમાં પવિત્ર
વિચારોનો દીપક પ્રગટાવીને સમર્પણભાવનાનો ધૂપ જલાવે રાખો,
પ્રિયતમ રાજી રાજી થઈ જશે.

કોઈનાય ભણી અહંકાર ન કરશો, કારણ અહંકારમાંથી અપ્રેમ
જાગશે, અપ્રેમ કટુવાણી બોલાવશે ને કટુવાણીથી હૈયું નંદવાશે.

—ગુરૂદયાળ મલ્લિકજી

કંઈ ને કંઈ શીખવાની વૃત્તિ જ માનવીને આગળ ધપાવે છે.

—પાંડુરંગ આઠવલે

‘જેવું વાવીશું એવું લણીશું’ એ વિચારને અગ્રેસર બનાવીને જ
જીવનચર્યા ઘડશો તો કદીય પાપનાં બી નહિ વવાય અને કદીય અશાંતિની
આગ નહિ લભૂકે.

—સ્વામી સત્યમિત્રાનંદગિરિજી

રામ વિપત્તિના વનમાં જઈને વસ્યા હતા તેથી જ એમણે દુઃખમાં
ઘડાઈને દિવ્યતા અને વંદનીયતા મેળવી હતી.

—કૃષ્ણશંકર શાસ્ત્રીજી

સેવા તો આતમ પ્રેમ માટે કરવાની છે.

તત્ત્વજ્ઞાન જે આપણા વહેવાર સાથે ભળી જાય, જીવન આખું જે એ
રંગમાં રંગાઈ જાય તો જ જ્ઞાનનું શ્રેષ્ઠ ફળ આપણે મેળવી શકીએ.

—સંત તુકડોજી

मुमुक्षु भवन वेद वेदांग विद्यालय
ग्रन्थावली
वांगत क्रमांक... १११३ .....
दिनांक.....

